

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-
गुह्ययजुर्वेदसंहिता ।

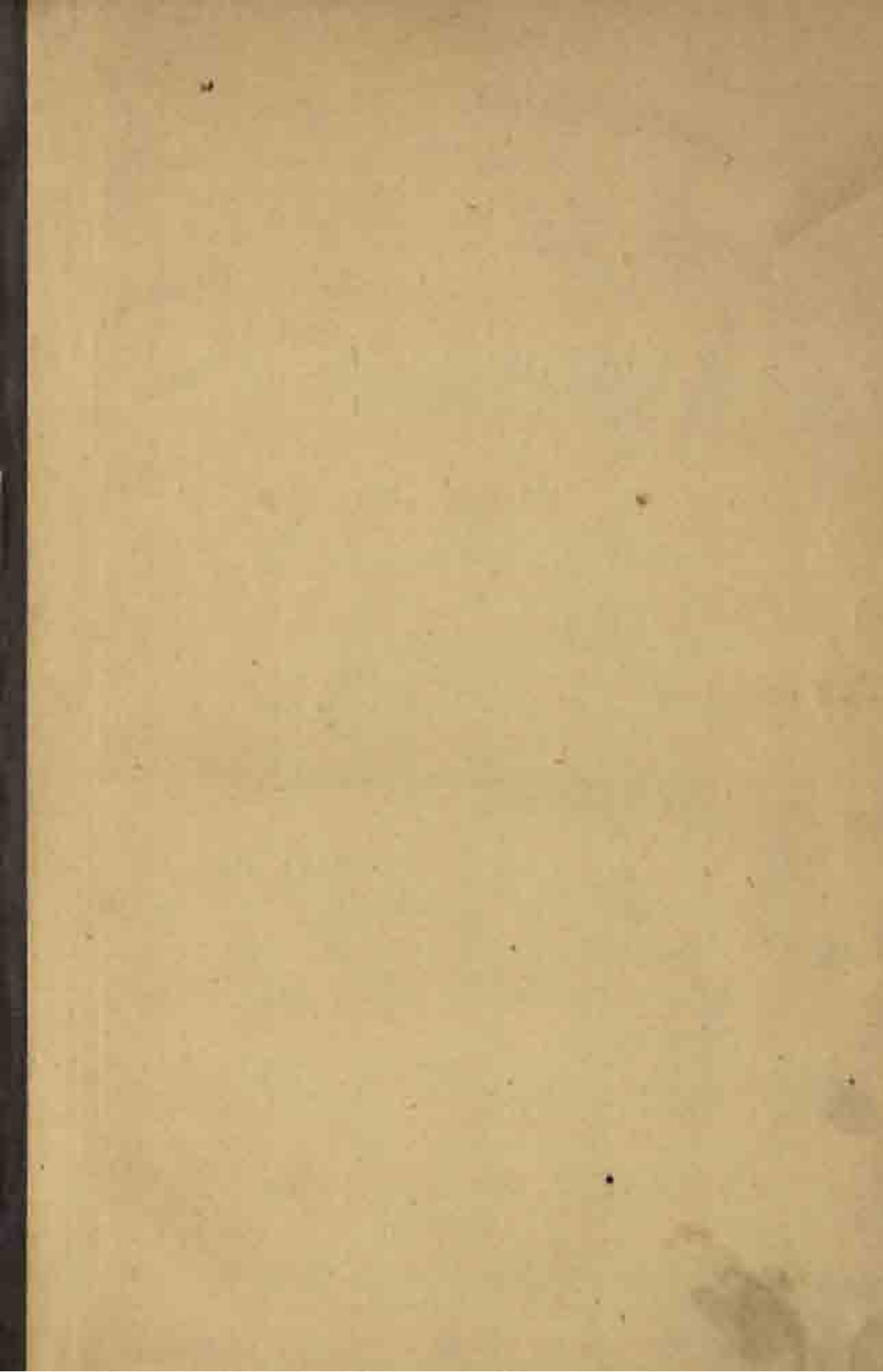
सातसहोपाध्यायसर्वतश्रवतवर्माभिर्धीमदुपनासार्थ-
विरचितमज्जभाष्येण श्रीमन्महोदयकृतवेद-
दीपान्वयभाष्येण च सञ्चलिता ।

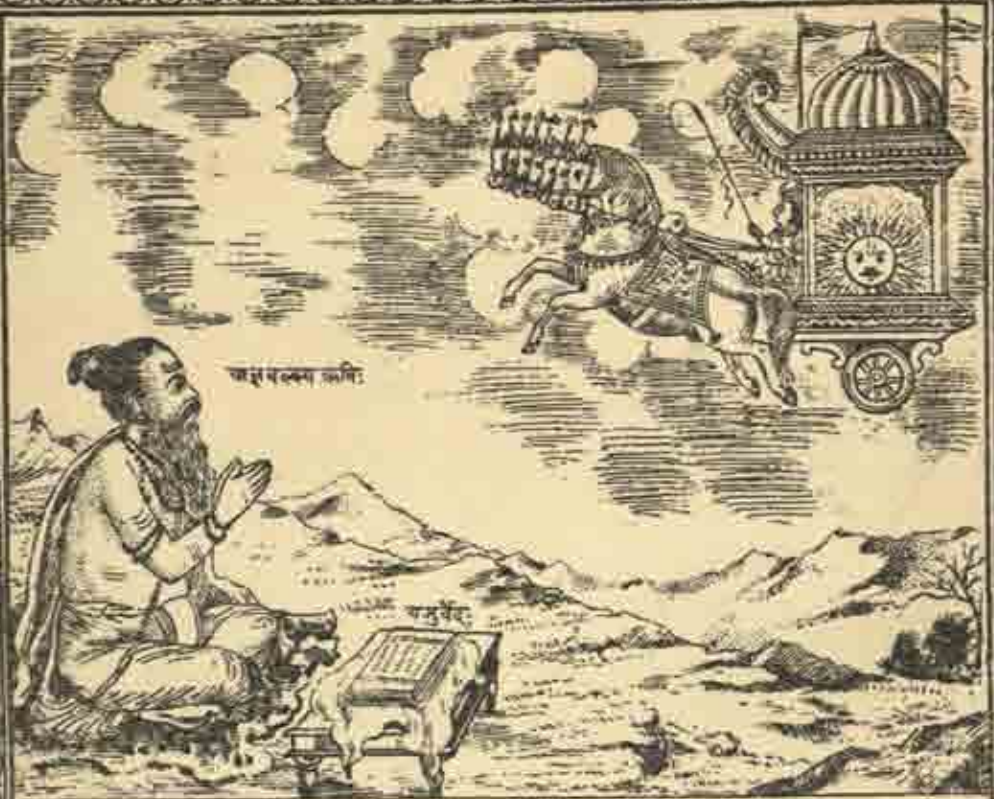
GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 8163

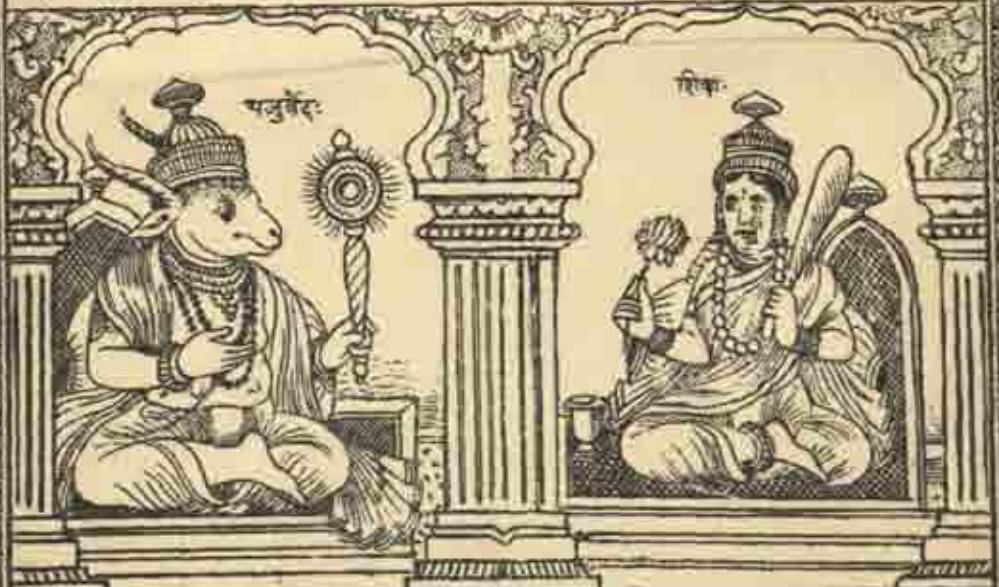
CALL No. Sa 2 V 21 / Vaj / Pan

॥ श्रीमद्याज्ञवल्क्य कृत सूर्योपासनम् ॥

॥ हेमाद्रिकृत चतुर्वर्गचिंतामणिस्त्यग्रतस्वडोक्तविश्वकर्मशास्त्रस्थं यजुर्वेदरूपं शिक्षारूपं च ॥

अजास्यः पीतवर्णः स्यान् यजुर्वेदोऽक्षसुवधुक ॥
वामे कुलिशपाणिस्तु श्रुतिदोमंगलप्रदः ॥२॥

शिखाशुभाभयकरा ज्ञानमुद्राचिताशुभा ॥
अक्षसुत्रासकुंडीका दिभुजादंडपंकजा ॥३॥

SUKLAYAJURVEDA-SAMHITĀ

(S'rimad-Vajasaneyi-Madhyandina.)

WITH THE MANTRA-BHĀSHYA

OF

Mahamahopādhyāya S'rimad-Uvatāchārya and the
Veda-dīpa-Bhāshya of S'riman-Mahidhara.

(WITH APPENDICES & MANTRA-KOŚA)

EDITED BY

WĀSUDEV LAXMAN SĀSTRĪ PAṆSĪKAR.

Second Edition.

8163

Sa 2 V 21
Vāj/Pan

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRṆAYA SĀGAR" PRESS,

Bombay.

1929.

Price 5½ Rupees.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8163

Date 15.1.57

Call No. Sa 2421

Vij Ran

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji, } at the "Nirnaya Sagar" Press,
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन- शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।

महामहोपाध्यायसर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभश्रीमदुवटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण
श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्येण च संवलितः ।

(विविधपरिशिष्ट-मन्त्रकोशसंहिता च ।)

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा
विद्वत्साहाय्येन संशोधिता ।

(द्वितीयावृत्तिः ।)

सा चेयं

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजीश्रेष्ठिना

स्तीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये आयसाक्षरैरानङ्गन प्राकाश्यं नीता ।

शाकः १८५०, सनः १९२९.

मूल्यं ५१ सपादपत्रं रुप्यकाः ।

—लक्ष्मीनारायणसिंहसम्राट्

। कडीलिङ्गसिंहसम्राट्

द्वितीयः भागः ।

। तत्त्वार्थः ।

(११ तमः अध्यायः)

तत्त्वार्थसिंहसम्राट्

। तत्त्वार्थः ।

(११ तमः अध्यायः)

तत्त्वार्थः

तत्त्वार्थः

तत्त्वार्थसिंहसम्राट्

। तत्त्वार्थः ।

तत्त्वार्थः

तत्त्वार्थः

अथात्र कश्चिच्छ्रौतः प्रस्तावः—

‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाग्निरस—’ इत्यादि नैकशो निगमागमादिषु भगवलिःश्वासात्मकत्वेनोद्बुधः कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रास्तावच्चानुष्ठानकारणभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकत्वेनाज्ञाताः । ब्राह्मण-विषयश्चोपरिष्ठात्स्फुटीभविष्यति । निर्दिष्टो वेदश्च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थम्यजुःसामवेदेन भिन्नस्वामी-संज्ञितः । तत्र ह्यौत्रप्रयोगः ऋग्वेदेन, आध्वर्यवप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन, ब्राह्मणा-जमानप्रयोगौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तोऽपि शान्तिक्रपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रति-पादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एवेति वेदत्रयीतोऽस्य पृथग्ग्रहणम् । एवं च प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्नाः सन्ति भूयस्वः शाखाः । तथाच कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशास्त्रानामैकरूप्यमेव ब्रह्मकाण्डमिति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेदो निगमपारावारपारीणैर्महर्षिभिः कृतो निर्दिष्टः ।

प्रसज्जादिह शुक्लयजुर्वेदयाज्ञवल्क्यसंबद्धमैतिह्यं किंचिदुच्यते । तथाहि श्रीमज्जगदीशसिद्धोपक्रम-निर्वचनावसरे श्रीमद्भागवतद्वादशस्कन्धपष्ठध्याय उक्तम्—

सूत उवाच—समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेश्चिनः । हृद्याकाशादभूलादो वृत्तिरोधादिभाव्यते ॥ ३७ ॥

ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः । अन्तस्थोऽन्मस्तरस्पर्शइत्यदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥

तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदनैर्विभुः । सव्याहृतिकान्मोक्षारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥

वैशंपायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेत्तर्जसहत्याहःक्षपणं स्वगुरोर्भूतम् ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्किञ्च । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया । विभावमन्ना शिष्येण मदीयं तं त्यजाश्विति ॥ ६३ ॥

देवरातमुतः सोऽपि छर्त्विवा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो ददशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥

यजुंषि तित्तिरा भूत्वा सङ्कोष्ठपतयावदुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्मुपेक्षताः ॥ ६५ ॥

याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मैष्टन्दान्यभिगवेपयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्त्रेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—अनमो भगवते आदित्यायाखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विधभूत-निकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपिचाकाशइवोपाधिनाऽप्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षणलवनिमेपावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुब्रूहि ॥ ६७ ॥ यदुहवाव विबुधर्षभ सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहरास्त्रायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदुरितवृजिनर्वाजावमर्जनभगवतः समभिधीमहि तपनमण्डलम् ॥ ६८ ॥ य इह वाव सिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणा-नात्मनः स्वयमात्मान्तर्यामी प्रचोदयति ॥ ६९ ॥ य एवेमं लोकमतिकरालवदनान्धकारसंज्ञाजगरमहगिलितं संमृतकमिव विचेतनमवलोकयानुकम्पया परमकारुणिक ईक्ष्यैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्मा-स्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥ परित आशापालैस्तत्रतत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृतार्हणः ॥ ७१ ॥ अथह भगवंस्तव चरणनलिनयुगुलं त्रिभुवनगुरुभिर्वन्दितमहमया-तयामयजुःकाम उपसरामीति ॥ ७२ ॥

सूत उवाच—एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः । यजुंश्चयातयामानि मुनयेऽदात्मसादितः ॥ ७३ ॥

यजुर्मिरकरोच्छासा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगदुर्वानसंन्यस्ताः काण्वमध्वन्दिनादयः ॥ ७४ ॥

इति शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाविचारसंक्षेपः ।

त्रयीशब्दितानामृग्यजुःसाम्नां लक्षणान्युच्यन्ते—पादबद्धगायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा 'अग्निगीले पुरोहितं' इत्याद्या ऋचः । ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजुंषि 'अग्नीदग्नीन्विहर' इत्यादिसंबोधनरूपाणि । निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव । तदेवं त्रय्या मन्त्रविभागाः । उपक्रान्तयजुः-संहितायां चरमश्चत्वारिंशोऽध्यायो ब्रह्मप्रतिपादकः । शेषा मूलादारभ्यैकोनचत्वारिंशदध्यायास्तु धर्मापर-पर्यायविविधयज्ञकाण्डनिरूपणमिति यज्ञजाततदङ्गोपाङ्गनिरूपणपरा सपरिकरा कर्ममीमांसापस्थिता भवति ।

कर्ममीमांसाच 'अथातो धर्मविज्ञासा' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्थे च दर्शनात्' इत्यन्ता द्वादशाध्यायी सुगृहीतनामधेयेन भगवता श्रीजैमिनिमहर्षिणा प्रणीता वरीवर्ति । तत्र प्रथमेऽध्याये धर्मप्रमाणम् १, द्वितीये धर्मभेदाभेदौ २, तृतीये शेषशेषिभावः ३, चतुर्थे कर्त्तव्यपुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः ४, पञ्चमे श्रुत्यर्थपठनादिना कर्मभेदः ५, षष्ठेऽधिकारविशेषः ६, सप्तमे सामान्यातिदेशः ७, अष्टमे विशेषातिदेशः ८, नवमे ऊहः ९, दशमे बाधः १०, एकादशे तन्त्रम् ११, द्वादशे प्रसङ्गः १२, इति क्रमेण द्वादशाध्यायानां प्रतिपाद्यार्थाः । तथा संकर्मकाण्डनध्यायचतुष्टयात्मकं तेनैव महर्षिवरेण प्रणीतं देवता-काण्डसंज्ञया प्रसिद्धमप्युपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात्कर्ममीमांसान्तर्गतमेव ।

ब्राह्मणं तु त्रिविधं विधिरूपमर्थवादरूपमुभयविलक्षणं च । तत्र शब्दभावना विधिरिति भाट्टाः, नियोगो विधिरिति प्रामाकराः, इष्टसाधनता विधिरिति तार्किकादयः । सर्वोऽपि विधिश्चतुर्विधः—उत्पत्त्यधिकार—विनियोग—प्रयोगभेदात् । तत्र देवताकर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवती'त्यादिः । सेतिकर्तव्यताकत्वं करणस्य आगादेः फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'त्यादिः । अङ्गसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः 'श्रीहिभिर्यजेत', 'समिधो यजती'त्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इत्येके । काश्यप इत्यपरे आहुः ।

अथार्थवादः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिविधः गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्च । प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः 'आदित्यो यूपः' इत्यादिः । प्रमाणान्तर-प्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः 'अग्निर्हिमस्य भेषजं' इत्यादिः । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थ-वादः 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इत्यादिः । तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि भूतार्थवादस्य स्वतःप्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अवाधिताज्ञातार्थज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च बाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादानुवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्याप्यौ-त्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यत इत्येवमर्थवादः ।

अथाज्ञातं त्रिविधं दृष्टार्थोऽदृष्टार्थो—भयात्मकभेदात् । यदृष्टार्थं जातिगुणकर्मद्रव्यात्मकं सत्र जातिगुणौ 'पशुना यजेत', 'अरुण्या क्रीणाति' इति क्रियासाधनत्वेन विनियुक्तौ तत्साधनद्रव्यपरिच्छेदेन दृष्टेनैवोपकारेण तस्य दोषभावमनुभवतः । कथं पुनर्दृष्ट्यपरिच्छेदात्कर्मसाधनत्वमिति चेत् विशिष्टद्रव्यस्य कर्मसाधनत्वात्तस्य च विशेषणाधीनप्रतिपत्तिकत्वादप्रतिपत्तस्य साधनाभावासंभवात्तत्प्रत्युपात्तयोर्जातिगुणयोस्त-द्वारेण भवति कर्मसाधनत्वम् । गुणस्य तु साधनत्वं श्रुतं यथोक्तप्रकारेणोपपादयितुं तद्विशिष्टस्य कर्म-साधनत्वं कल्प्यते तदेव जातिगुणयोर्दृष्टार्थत्वम् । द्रव्यस्य तु साक्षादेव कर्मनिवृत्तिः । दृष्टमेव प्रयोजनम् ।

अङ्गकर्म द्विधा संनिपत्योपकारकरूपमारादुपकारकरूपं च । तत्र प्रोक्षणादि संनिपत्योपकारकरूपं प्रयाजाधारादुपकारकरूपम् । संनिपत्योपकारकारीणि दृष्टार्थानि कर्माणि स्वकारकाणां बहुधादीनामुत्पत्तिं प्राप्तिं विकृतिं संस्कारं कुर्वन्ति सन्ति साध्यस्य प्रधानस्योपकुर्वन्ति । यथा—‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’, ‘यूपं तक्षति’ इत्यादावाधान—तक्षणादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नि—यूपादेरुत्पत्तिः । ‘स्वाध्यासोऽध्येतव्यः’, ‘भां पयो दोम्भि’ इत्यादावध्ययन—दोहनादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्याय—पयःप्रभृतेः प्राप्तिः । ‘सोममभिषुणोति’, ‘व्रीहीनवहन्ति’, ‘आज्यं विलापयति’ इत्यादावभिषवा—ऽवघात—विलापनैः सोमादीनां विकारः । ‘व्रीहीन्प्रोक्षति’, ‘पक्ववेक्षते’ इत्यादौ प्रोक्षणा—ऽवेक्षणादिभिर्ब्रह्मादिद्रव्याणां संस्कार इति । तदेवमुत्पत्त्यादिसाध्यभेदाच्चतुर्विधं कर्म कर्मादीनामन्यतमे कारके यथायथमुत्पत्त्यादीनि करोति । कर्मण्येव व्रतादि, कर्तरि व्रतं, करणे प्रयाजशेषाभिचारणं, संप्रदाने पशुपुरोडाशयागः, अपादाने अग्नेस्तृणान्यपचिनोतीति, अधिकरणे दध्यानयनम् । आरादुपकारकं कारकद्वारकं प्रधानस्योपकरोतीत्युभयार्थः पशुपुरोडाशयागः । सोऽपि त्यागांशेनादृष्टमुद्देशांशेन च दृष्टं देवतास्मरणं करोतीत्युभयार्थः । ननु ‘एकं वा चेदनेकत्वात्’ इति न्यायेन विध्युपपत्तेः प्रयोजनद्वयमनुपपन्नमिति चेत् दृष्टार्थत्वादिप्रयोजनापेक्षायां स्मरणं प्रथमं स्वीक्रियते । स्वीकृते च तस्मिन् त्यागांशस्य तत्र प्रयोजनमपश्यतः पुनरपेक्षा जायते । साचादृष्टकल्पनेन निवर्तते तेनैवजातीयकमुभयोरिन्द्रमुभयोरुपकारतामावहति । संपूर्णाङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः । त्रिकलाङ्गयुक्तश्च विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्वैर्वाहोमादिः, एवमन्यदप्युक्तम् । आस्तां दुरवगाहविषयावगाहनोल्लेखपल्लवितेनेति विरम्यते ।

श्रीमच्छुक्लयजुर्वेदसंहितेयं पुण्यपत्तनगतडेकनकालेजाल्याङ्गलविद्यालयसंगृहीतग्रन्थवर्तिहस्ताक्षरप्राचीनद्वित्रपुस्तकानां, तथा श्रीक्षेत्रनासिकवाल्मव्यविद्वद्भिर वे. शा. सं. आपणाशास्त्रीवारे इत्येतैर्दत्तस्य कलिकाता—वाराणसीमुद्रितानां च सहायेन विहितशोधनान्यां उवटभाष्य—महीधरभाष्याभ्यां सनाथीकृत्याधुनाङ्कितास्ति जिज्ञासूनामेकत्र भाष्यद्वयलाभाय । यद्यप्यस्याध्ययनाध्यापनपारायणादावैतदीयप्रातिशास्त्र—याज्ञवल्क्य—सिद्धा—प्रतिज्ञासूत्रादिनिर्दिष्टप्रकारेण तत्रतत्र परसवर्णपूर्वस्वरगुरुत्वद्वित्वोच्चारणानुकूलो वर्णविन्यासोऽपेक्षितस्तथापि ‘योऽर्थज्ञ इत्सकलं मद्रमभृते’ इत्यादिप्राभाष्यादर्थज्ञानस्यापि पाठादिसदृक्षफलवत्त्वेनावश्यादरणीयत्वात्तत्र पाठक्रमानुगुणवर्णविन्यासेन चेतरेतरवर्णपदसापेक्षशृङ्खलावत्त्वेनातीव दुरुहता स्यात्तद्वारणायाजसा विशद्वपदस्वरूपप्रतिपत्तिद्वाराऽर्थावगमसौकर्याय च प्रतिज्ञासूत्रद्वितीयकण्डिकान्ते—“ऽसंयुक्तस्य दुभृते संयुक्तस्य च स्वकारोच्चारणमध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या” इत्यनुशासनमनुसृत्यार्थज्ञानानौपयिकद्वित्वपरसवर्णादिपरिहारेण वर्णविन्यास आहतोऽस्ति । तथा प्रमाणभूतपरिशिष्टानामखिलमन्त्रकोशस्य चान्ते कृतोऽस्ति समावेशः यत्क्रमकोशसाहाय्येनेप्सितमन्त्रस्य द्रुतमुपलब्धिः स्यात् ।

एतादृशानल्पपरिश्रमेण विहितेऽपि संस्करणेऽस्मादृशाल्पप्रज्ञमानुषशेमुपीषुलभत्वेन जनिमन्ति स्वलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु विपश्चिद्वरा येन कृतज्ञताप्रकाशनपुरःसरं यतेश्याग्रिमसंस्करणेऽस्या विशेषनिर्दोषतासंपादनान् । अन्तारश्च परपरिश्रमज्ञा गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाच्यमाः सुधियोऽस्मद्वृणादिदोषोपनता अशुद्धीरिति भूयोभूयः सप्रश्रये साङ्गलिवन्धं च विज्ञापयति—

विद्वद्वशंवदः

पणशीकरोपाहो वासुदेवदर्मा ।

श्रीः

शुक्लयजुर्वेदवाजसनेयिमाध्यन्दिनसंहिताध्यायविषयाः—

पूर्वार्धम्—

उत्तरार्धम्—

अध्यायः	विषयाः	पृष्ठं.	अध्यायः	विषयाः	पृष्ठं.
१ दर्शपूर्णमासेष्टिविषया मन्त्राः		५	२१ वाय्यादिप्रेषणमन्त्राः	४०५
२ दर्शपूर्णमासमन्त्राः	२२	२२ आश्वमेधिका मन्त्राः	४२२
३ आधानाश्वपुपस्थानचतुर्मास्यादिमन्त्राः		३६	२३ आश्वमेधिकाहुतिमन्त्राः	४३०
४ अग्निष्टोमे सत्त्विम्यजमानस्य शालाप्रवेश- मारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेशान्त- मन्त्राः	५९	२४ आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासंबन्धवि- धायिनो मन्त्राः	४४६
५ सौमिकवेदिप्रधानेऽत्र आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्राः	७६	२५ शार्दूलद्विस्त्रिस्त्याचश्चाङ्गेभ्यो होमः	४५५
६ अग्नीषोमीयपशुप्रधाने यूपसंस्कारमारभ्य सोमामिपवान्ता मन्त्राः	९७	२६ स्त्रिलसंज्ञा मन्त्राः	४७२
७ उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता दक्षिणादा- मान्ता मन्त्राः	११३	२७ पञ्चचित्तिकस्याग्नेर्मन्त्राः	४८०
८ तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्राः		१३२	२८ सौत्रामण्यज्ञभूताद्यन्तपशुप्रधाजानुयाज- प्रेषमन्त्राः	४९१
९ वाजपेयराजसूययज्ञाङ्गमन्त्राः	१५४	२९ आश्वमेधिकोऽध्यायः । शिष्टाश्वमेधमन्त्राः		५०३
१० अभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषचर- कसौत्रामणीमन्त्राः	१६७	३० पुरुषमेधसंबद्धा मन्त्राः	५१९
११ अग्निचयने उस्तादिसमिदाध्यन्तमन्त्राः		१८३	३१ पुरुषसूक्ताध्यायः परमात्मविज्ञानानन्दा- दिगुणाद्यात्मकः	५२३
१२ उस्ताधारणादिमन्त्राः	२०९	३२ सार्वमेधसंबद्धा मन्त्राः	५३०
१३ चित्तिपुष्करपणीषुपधानमन्त्राः	२४२	३३ सार्वमेधिके सप्तदशकाः पुरोरुमणाः		५३४
१४ द्वितीयतृतीयचतुर्थचित्तिमन्त्राः	२६१	३४ अनारभ्याधीतोऽध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकः । शिवसंकल्पादिमन्त्राः	५६०
१५ पञ्चमचित्तिमन्त्राश्चयनमन्त्राश्च	२७४	३५ पितृमेधसंबन्धिनो मन्त्राः	५७५
१६ रुद्रः । शतरुद्रियास्यहोममन्त्राः	२९३	३६ प्रवर्ग्याग्निकाश्वमेधोपनिषत्संबद्धा मन्त्राः शान्तिपाठार्थाः	५८१
१७ चित्यपरिधिकादिजपपर्यन्ता मन्त्राः	३१०	३७ महावीरसंमरणाभ्यादानमन्त्राः । अभ्या- दिरौहिणान्तोऽध्यायः	५८५
१८ वसोर्धारादिमन्त्राः	३४०	३८ महावीरोपक्रमे घर्मेधुन्दोहादयः	५९३
१९ सौत्रामणीयाः सुगदीन्द्राभिषेकान्ता मन्त्राः		३५९	३९ प्रवर्ग्ये घर्मेमेदे प्रायश्चित्तम्	६०१
२० सेकाद्यासन्दीहीनान्ता मन्त्राः	३८४	४० ईशावात्योपनिषत् । ज्ञानकाण्डम्	६०४

अन्ते परिशिष्टानि—वेदपारायणविधिः १, याज्ञवल्क्यशिक्षा २, प्रतिज्ञासूत्रम् ३, सर्वानुक्रमणी ४,

अनुवाकसूत्रम् ५, मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशश्च ६, इति ।

समाप्तेयं शुक्लयजुर्वेदसंहिताध्यायविषयानुक्रमणिका ।

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।

उवटभाष्य-महीधरभाष्यसंवलित ।

प्रथमोऽध्यायः ।

उवटभाष्यम् ।

ॐ नमः श्रीवेदपुराणाय ।

हृदयं दक्षिणं चाक्षि मण्डलं चाधिरुहः यः ।

चेष्टते तमहं नमि कल्पयुःसामविग्रहम् ॥ १ ॥

आदित्यातृष्ववान्यस्तु शाखाः पञ्चदशापराः ।

ते याज्ञवल्क्यं वन्देऽहं मन्त्रभाष्यप्रसिद्धये ॥ २ ॥

गुरुतन्त्रकृतश्चैव तथा शातपथश्रुतः ।

कपीन्वदयामि मन्त्राणां देवताशुद्धन्दसं च यत् ॥ ३ ॥

कचो यजुषि सम्मानि तथार्थः पदधाकयवोः ।

श्रुतपञ्चाश याः प्रोक्ता योऽर्थेवाद्वा कर्मणः ॥ ४ ॥

तत्रहि पूर्वस्मिन्कल्पे विशिष्टकर्मजनितस्मृतिसंस्कारसंता-
नानुच्छिन्निधर्माणां सुप्तप्रबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भेप्रभृतयः
कल्पादी सङ्ग विद्यवाभिष्वङ्ग्यमानाः स्मार्तारो व्रष्टारश्च कल्प
वक्ष्यन्ते । सोऽयं हिरण्यगर्भपरम्परयाभिष्वङ्गो नित्यो वेदः ।
तेषु श्रुतौ व्यवमाना ज्ञापन्ते । तद्यथा । 'तत् पूर्वं परमेष्ठौ
प्राजापत्यो यज्ञमपश्यच्चक्षोर्पूर्णमासौ' इति । तत्र द्वां पूर्ण-
मासद्रव्यदेवतामन्त्रादि परमेष्ठिना दृष्टमित्यर्थः । तथा 'द्वय्यङ्क-

महीधरभाष्यम् ।

प्रणम्य सखीं सृष्टिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम् ।

यजुर्मन्त्रां तिलिन्नामि चार्थं परोपकाराय निवेक्षणाय ॥ १ ॥

द्वारदत्तां निर्धुसं कृपां कृत्वा ममोपरि ।

विलोक्यो वेददीपोऽहं बुद्धिमद्भिर्बिजोत्तमैः ॥ २ ॥

तत्रायौ आग्रपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्मनु-
ष्यान्विचिन्तत्तत्प्रया चतुर्थी व्यसं कल्पयुःसामाधिकार्योक्त्या-
ध्वजुरो वेदान् पैलवैशम्पायनगैमिनिसुमन्तुभ्यः कमाद्वपदिदेश

इ वा आधर्वणं पूर्वं शुक्रमेतं यज्ञं विद्वाचकार 'इत्युपक्रम्य 'मत्त-
दुहाधिनोरनु श्रुतमास' इत्येवमादिनेतिहासेन प्रवर्ग्यगतानां
मन्त्राणां द्वय्यङ्गधर्वणं रूपिरिति ग्रन्थते । ऋषिश्च ज्ञातव्य
इति श्रुतिर्दशयति 'प्राजापतिः प्रथमो चितिमपश्यत्' इत्यु-
पक्रम्य 'स यो हैतदेवं चितीनामार्पणं वेद' इत्यादिना ग्रन्थेन
फलं दर्शयति । अथ देवता मन्त्रवाक्याभिषेयाः । यथा-अग्नि-
सूर्यौ दिवः ककुदित्यत्राग्निः । इत्येवेति शाखा । ननु अग्निर्मु-
धैत्यत्राग्नेर्महाभाम्यत्वादेवतात्वमुपपद्यते शाखादीनां तु स्वाव-
रत्वादेवतात्वं दुर्लभमिति यक्षोदयेत्तं प्रति ब्रूमः । यस्य हि
यत्र हविर्भाक्त्वं स्तुतिभाक्त्वं वा विद्यते सा तत्र देवता ननु
रुद्धा । एवं च सति शाखादीनां देवतात्वमुपपद्यते एव । यदुक्तं
स्वावरत्वादित्यादि । अत्र ब्रूमः । अधिष्ठान्योऽत्र देवता विद्यन्ते ।
प्रतिमाभूतास्तु शाखाद्वयसाः फलं साधयन्तीत्यदोषः । मन्त्रस्य
वाक्यं देवतेति श्रुतिर्दशयति 'आशुः शिशानो वृषभो न
भीमः' इत्युपक्रम्य 'ऐन्द्रोऽभिरुपाः' इतीन्द्रस्य देवतात्वं दर्श-
यति । ऊनोपि ज्ञेयमित्यनेनैव दर्शयति येनैवमाह । 'दक्षि-
णतोऽसुराक्षणा' इति 'व्याघ्रान्वपहन्ति त्रिष्टुभिवज्रो वै
त्रिष्टु' इत्युपक्रम्य 'ता हार्विशतिर्गायन्वः संपद्यन्ते तदा-

ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशालो वेदो जातः ।
तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो य-
जुर्वेदमभ्यापयत् । तत्र दैवात्केनापि हेतुना कुडो वैशम्पायनो
याज्ञवल्क्यं प्रत्युत्वाच मध्वीतं लज्जेति । स योगसामाध्यान्मूर्तां
विद्यां विभासोद्वहाम । वान्तानि यजुषि एहीदेति गुरुत्वा अन्ते
वैशम्पायनशिष्याशिशिरसो भूत्वा यजुष्यभक्षयन् । तानि
यजुषि बुद्धिमाक्लिन्वात्कृणाति जातानि । ततो बुद्धितो याज्ञ-
वल्क्यः सूर्यमारुप्य वान्तानि शुकानि यजुषि प्राप्तवान् ।
तानि च जामालवीधेयकाजभाष्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश

श्रेष्ठो भवन्तीति । न ह्यच्छन्दोनिर्देवतामात्रेण सम्पदं वेदेति । अथो यजुषि चात्र विद्यन्ते तानि च ज्ञेयानीत्यत्र श्रुतिर्भवति 'या वै देवतासुगम्यन्ता या यजुः सैव देवता सैव ह सा देवता तद्यजुः' रित्युपासनार्थं अग्न्यजुषोः पृथग्ग्रहणं करोत्यतो ज्ञेयस्यैव यजुषमिति । अथ पदार्थः । 'तत्र चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता' इति नैरुक्ताः पठन्ति ।

तत्र नाम पञ्चप्रकारं पठन्ति—'धातुजं धातुजाजातं समर्थाद्येवमेव च । वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम्' । तत्र धातुजं—वन्दारः, पचमानः, यजमानः । धातुजाजातं तद्विपदं—आग्नेयः, वाजमानः, दैव्याय । समर्थाद्येवः समासः । सच संक्षेपतद्यनुःप्रकारः । अज्ययी-भाषणपुरुरो इन्द्रो बहुवीहिरिति । अथोदाहरणानि—उपरिनामि, वहिणिण्डम् । प्रजापतिः, यजुपतिः । अग्नी-पोमी, इन्द्राग्नी । कृष्णग्रीवः, शितिकण्ठः । यथासंख्यं वेदे उदाहरणे । वाक्यजं 'कयस्य रूपं सोमस्य लाजाः' इत्यत्र सोमस्य कयस्य रूपं लाजा इत्येवं प्राप्ते रूपसाधेन व्यवधानं व्यत्ययेन । व्यतिकीर्णं अन्वय प्रसिद्धं वापद्रव्येन तद्व्यतिरूपका ये वर्णोक्तैः सहोक्तव्ये यत् । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत इत्यत्र शतामत इति । 'स्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशु-क्षणिः' इत्यत्राशुशुक्षणिरिति । तत्र नाम्नां सामान्यतोऽप्ये-वचनं । सत्वप्रधानानि नामानि । सतो भावः सत्त्वं अस्तिता । तद्यत्र प्रधानं तन्नाम, गुणभूता क्रिया, विभक्त्यर्थः कारकं च तानीमानि सत्वप्रधानानि नामानीति नाम्नोऽर्थः ।

अथ भावप्रधानमाख्यातम् । भावो नाम क्रियायाः फलं । तद्यथा । ओदनं पचति देवदत्त इत्यत्र देवदत्तात्मया ओदनात्फलं भावस्य गुणभूता भावक्रिया । अतो भावप्रधान-माख्यातमित्युच्यते । यद्वा भावप्रधानं भावनाप्रधानं । भावना

शिवेभ्यः पाठितवान् । तथाच श्रुतिः 'आदित्यानीमानि शुक्रानि यजुः' इति वाजसनेयेन शास्त्रव्यवधानाख्यायन्ते' (बृह० ५।५।३३) इति । अन्वयः । आदित्यादीनामादित्यानि । शुक्रानि शु-क्रानि । वाजसनायस्य सनिर्वाते यस्य स वाजसनिस्त्वदपत्यं वाजसनेयस्तेन शास्त्रव्यवधाने शिवेभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र मन्थान्दिनेन महर्षिणा लभ्यो यजुर्वेदशास्त्रावि-रोधो माध्यन्दिनः । यद्यपि शास्त्रव्यवधाने बहुभ्यः शिवेभ्य उपदिष्टः, तथापि ईश्वरकृपया मध्यन्दिनसंनिभतया लोके प्र-साम्यते । ते माध्यन्दिनं वेदं योऽधीयन्ते विद्वन्ति वा शिष्य-परम्परया ततोमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अताएव 'स्याध्यानोऽप्येतज्जः' (शत० ब्रा० ११।५।६) ।

७) इति स्वशास्त्राध्ययनं विहितम् । तथाध्ययनं प्रतिमन्त्रमुचि-छन्दोदेवताविभिन्नोपाध्यायपूर्वकं विधेयम् । अन्वया दोषश्च-

च पुरुषपरिस्पन्दः पुरुषप्रयत्नः आत्मनो व्यापारः । परिस्प-न्दस्तु भूतानां सा यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया तदिदं भाव-प्रधानमाख्यातम् । अथवा भावो भावार्थः क्रियेत्यनर्थान्तरम् । सा यत्र प्रधानं गुणभूतानि पदकारकाणि तदिदं भावप्रधा-नमाख्यातमित्याख्यातार्थः । तानिच पचति पठतीत्यादीनि ॥

अथ विशतिरुपसर्गः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यतो-ऽर्थः । विशेषार्थस्त्वनन्ता इति । तेच प्रपरा अप सम् अनु अव इत्यादयः । अथ निपातानामर्थः सामान्यतोऽस्त्यवचनता । सर्वं द्रव्यमस्त्यवमद्रव्यं तद्वचनाद्वाद्यो निपाता अस्त्य-वचनाः । अत्र त्रैरस्यम् उपमार्थीयाः, कर्मोपसंग्रहार्थीयाः, पादपूरणा इति । तत्र उपमार्थीयाः सादृश्यवचना इव न इत्यादयः । तद्यथा—'देव इव सविता सत्यवर्मा । इन्द्रो न' । कर्मोपसंग्रहार्थीयास्त्यववचनाः वा च अह इ इत्यादयः । तद्यथा—'वातो वा, मनो वा, अग्निश्च पृथिवी च' इत्यादयः । पादपूरणाः पादमेव पूरयन्ति नत्वर्थान्तरं वदन्ति । अनर्थो-न्तरवचना इत्यर्थः । ईं कं इत्यादयः । 'सद्योऽज्ञानो विहि' 'इमा नु कं भुवना' । उक्तं—'क्रियायाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृतः । सत्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणाः ॥' इति ॥

अथ वाक्यार्थं व्याख्यास्यामः । नामाख्यातोपसर्गनिपात-समुदायो वाक्यम् । तस्यार्थो वाक्यार्थः । ननु यदि पदान्येव संहतानि वाक्यमुच्यते एवं तर्हि य एव पदार्थः स एव वा-क्यार्थस्ततः पृथग्वाक्यार्थव्याख्या नोपपद्यत इति यजोदयेचं प्रत्याह । साक्षात्कृतः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः । तद्यथा—गौ-रित्युक्ते किमिवाकाङ्क्षं भवति । ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथ गच्छतीत्युक्ते किमिवाकाङ्क्षं भवति । ततो गौरि-त्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथेदानीं गौरिगच्छतीत्युक्ते यत्र गौरि-इदोहादिभ्यो व्याकृत्य गमनेऽवतिष्ठते । गमनं चान्यगन्तुभ्यो

णात् । 'एतान्यविदिता योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यवते राजयते तस्य ब्रह्म निर्वायं वातयामं भवत्यध्यानादभ्यसर्तं वा-पद्यते स्वर्णं वच्छेति प्रवर्णीयते पापीयान्भवति (अनुक्रम० १।१) इति कात्यायनोक्तेः । अथाविज्ञाने फलभयणाच । 'अथ विज्ञायेतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदध योऽर्धवितस्य वीर्य-वत्तरं भवति जपिला हुत्वेष्टा तत्फलेन युज्यते' (अनु० १।१) इत्युक्तेन । तस्मादेदमध्यानाद्व्यापिशानमर्थज्ञानं नावश्यकम् । अन्यथा फलवैकल्यात् । तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचित् यजुषि कावचं क्वचः । तत्र क्वचं निधत्ताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां यदक्षरशराक्षरावसानानामे-काक्षरादीनां पित्राज्ञेन 'दैव्येकम्' इत्यादिनोक्ते छन्दो बोद्धव्यम् । तदधिकानां तु 'होता यज्जइनसतिमभिहि' (अथ्या० २।१ । ४६) इत्यादीनां नास्ति छन्दःकल्पना ॥—तत्राद्याभाये

व्याख्या गच्छेवावतिष्ठते अयं वाक्यार्थः । स एव प्रकरणावि-
रोधी वाक्यार्थः पदार्थनियमे हेतुः । पदं तु पदार्थपरिज्ञानहेतुः ।
अयं पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेषः । मन्त्रस्य पदचतुष्टयस्य वाक्यग-
तस्य कथं गुणप्रधानभाव इति । उच्यते । पदार्थद्वारकः संबन्धो
गुणप्रधानभावश्च पदानाम् । तत्र प्रधानमाकषात् गुणभूतान्य-
न्यामि, आकषात्तात्पर्यं साध्यत्वादितरेषां पदानां स्वभाव-
सिद्धत्वात् । तत्र सिद्धार्थसाध्यार्थयोरेकस्मिन्वाक्ये समु-
च्चारणे तत्साध्यार्थं भवितुमर्हति न सिद्धार्थम् । तथाच भूतं
सिद्धं अर्थं साध्यम् । भूतमन्यसमुच्चारणे 'भूतं भव्यायो-
पदिश्यते न भव्यं भूताय' इति न्यायवित् पठन्ति । एते च
वाक्यार्था इत्येतादिमन्त्रेण प्रायशो दृश्यन्ते—'विषयैवा-
द्याद्याः स्तुतिप्रसन्नवृत्तिकाः । प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्व-
वृत्तानुकीर्तनम् । अवधारणं चोपनिषद्वाक्याधोः स्तुत्ययो-
द्वा । मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते व्याख्या च क्षुतिचोदिता ॥'

अथैतेषामुदाहरणानि । तत्र विधिः परमेष्ठमिदितः
'अथस्वपरो गो मृगः' इत्यादिः । अर्थवादः—'देवा यज्ञम-
तन्वत' इत्यादिः । धाम्ना—'तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि' ।
आशीः—'आ वो देवास ईमहे' इत्यादिः । स्तुतिः—'अग्निर्मूर्धा
दिवा ककुत्' । प्रैषः—'होता यक्षसमिधाग्निम्' इत्यादिः ।
प्रवृत्तिका—'इन्द्राग्नी अपादिवम्' इत्यादिः । प्रश्नः—'कः
स्विदेकाकी चरति' इत्यादिः । व्याकरणं—'सूर्यं एकाकी चरति'
इत्यादि । तर्कः—'मा गृधः कस्यस्विजनम्' इत्यादिः । पूर्ववृत्तानु-
कीर्तनं—'भोपययः समवदन्त' इत्यादि । अवधारणं—'तमेव
विदित्वा तिसृषुमेति' । उपनिषत्—'ईशावास्यम्' इत्यादि ॥

द्वितीयाध्यायाद्याविंशतिकपिठकाधेति दर्शपूर्णमासमन्त्राः । तेषां
परमेष्ठो प्रजापतिर्हविर्देवता प्रजापत्या वा । द्वितीयाध्याया-
न्तिमकाण्डिकापठे पितृयज्ञमन्त्रालोपो प्रजापतिर्हविः । अथेऽ
न्याये सर्वाणि यदपि । एका 'पुरा क्रूरम्' (१ । २८) इति
कृत् । यज्ञेषां पित्रलोके छन्दो बोद्धव्यं तिसरनयाचोच्यते ।

अचान्तु छन्दांसि पञ्चव्यानि । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च
मन्त्राः । तौ व्यहरी । तृतीयचतुरशरः । चतुर्थो द्विपञ्चशरः ।
पञ्चमो नवशरः । तत्र प्रकृतित्वादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः ।
यत्र कृत्वाज्ञानानुपदेशः कियते सा प्रकृतिः । यत्र विशेष-
ज्ञानानुपदेशोऽज्ञानतराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा
विकृतिः । तत्र प्रकृतिक्रिया—अग्निहोत्रम्, ईष्टि, सोम-
धेति । तत्र यथापि कृताधानस्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारा-
दादौ अस्याधानमन्त्रा यत्तुमुचितास्तथाप्याधाने पवमानेष्टयो
विधेयास्तौ अन्तराधानस्यैवातिष्ठेः । पवमानेष्टयो च दर्शपूर्ण-
मासविकृतित्वास्तौमेऽपि वीक्षणीयश्रावणीयादिषु दर्शपूर्णमास-
सापेक्षत्वादौ दर्शपूर्णमासमन्त्रा मन्त्रिणं युक्ताः । ते के-
षेतादयः—तमेवेषेति द्विपञ्चशरो मन्त्रः । तस्य देव-

अथ व्याख्याधर्माः—'अतिरिक्तं पदं स्वायं हीनं
वाक्ये निवेशयेत् । विप्रकृष्टं तु संदध्यादानुपूर्व्यं च कल्प-
येत् ॥ लिङ्गं घातुं विभक्तिं च योजनं वाक्यानुसोमतः । यथा-
त्याच्छान्द्रसं वाक्ये कुर्वाचपतु लौकिकम् ॥' अथोदाहर-
णानि—अतिरिक्तं पदं स्वायमिति । यथा—'इमानु के भुवनो
सीपधाम' इति । कमित्यनर्थको निपातः । हीनं वाक्ये निवे-
शयेदिति । 'अस्मादद्यादिति भागमवेक्षते' इत्यत्राप्यन्तो मन्त्र-
शेष इहाप्यभिसंवेत्तवनीयः अस्मादद्यादितिर्भक्त इत्यादि । वि-
प्रकृष्टं तु संदध्यादिति । 'सं रेवतीर्ममतीभिः पृथ्यताम्'
इत्यत्र संदध्यातामिति व्यवहितसंबन्धः । आनुपूर्व्यं च कल्प-
येदिति । 'मा नो मित्रो वरुणो अयमायुः' इत्यत्र 'यद्वा-
जिनो देवजातस्य' इति द्वितीयोऽर्थः प्रथमं व्याख्येयः ।
यतो हि यदुक्तं वाक्ये प्रथमं भवति । लिङ्गं घातुं विभक्तिं च
यथार्थं संनमयेत् । लिङ्गं तु वाक्यपञ्चासंनमयेत् । 'पवित्रे
सो वैष्णव्यौ' । अत्र पवित्रे इति नपुंसकलिङ्गं, वैष्णव्या-
विति च पुंलिङ्गं, तत्र वैष्णव्यावित्यस्य सञ्चतिराविष्टलिङ्गत्वा-
त्पवित्रशब्दस्य । घातुं घातव्यं च सञ्चमयेत् 'अग्नेगुवो अग्नेयुवः'
इति । अत्र अग्नेयुच इति संदेहः किमत्र पिवते रूपं उक्तं
पवते । तत्र क्षुतितो निर्णयः 'ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो
भक्षयन्ती' ति व्याख्यानात्पिपयतेरेव रूपमिति । विभक्तिं
संनमयेत् । 'कस्य देवाय हविषा विभेस' इत्यत्र हविषेति
तृतीयाद्याः द्वितीयसञ्चतिर्वाक्यसंयोगात् । अन्यदपि यत्किं-
चिच्छान्द्रसं तत्सर्वं लौकिकैर्विहितैः शब्दैर्याज्येयम् ।
इत्ययं सामान्यतो व्याख्याक्रम उक्तः ॥

सुष्टुपछन्दः । पात्या देवता । पलाशवासान्छेदने विनियोगः ।
शाखारोनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वादे-
वतालम् । 'अभिमानेव्यदेवतु' इति व्यातमुच्यते । 'सुद-
प्रवीयापोऽनुवन्' इति श्रुतेः । तस्मान्छालोखाप्यः सुकृत्वा-
दीनामपि देवतालम् । तत्र प्रतिपदि दर्शयामां निक्षेपुर्मन्त्रा-
स्यानां प्रारम्भिकोऽत्र हुत्वा दर्शयामां 'ममामेवर्चः' (कात्या०
२ । १ । १) इति मन्त्रेणाग्निषु समिदाभारूपमन्त्राधानं कृत्वा
यत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयामां त्रीणि हवींषि यन्ति । आ-
मिषोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं यमैन्द्रं यय इति । तत्र प्रतिपदि दधि होतुं
दधो निष्पत्यै राज्ञयमावासायां गच्छो दीर्घज्याः । तद्दीर्घार्थं
प्रातर्लौकिकरोहात्पूर्वैः स्वमानुभिः सह चरन्तो वत्सा स्वमा-
तृभ्यः पलाशवासान्छेदनाकरणीयाः । तदर्थं पलाशवासान्छेद-
नम् । गायत्र्या पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोमवल्गवाहता
तदा तत्पत्रं भूमातुम् ततः पलाशोऽभविदिति श्रुत्वा (श० ब्रा०
१ । १ । १-८ । २ । १०) पलाशस्य प्राशस्यं ब्रह्मत्वं शोकं
तस्मात्पलाशवासान्छेदनम् ॥

१. योजयेदामुजोमतः, योजयेदामुजोमतः, योजयेतः, २. योपा-
नीयः, ३. प्रवताया, ४. लौकिकविहितैः.

तत्र प्रथमा ।

हरिः ॐ । इषे त्वोर्जे त्वा वायवे स्थ देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे आप्यायध्व-
मन्त्र्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनसीवा अयुक्षमा मा
वसेन ईशत माघर्षा सो ध्रुवा अस्मिन्नोपती स्यात
वह्निर्यजमानस्य पशुनाहि ॥ १ ॥

उ० अतः परं वैशेषिकमनुक्रमिष्यामः । अत्र इषे त्वा हाव-
ध्वायौ दशैर्पूर्णमासमन्त्रः । परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्यापि देवानां
वा प्राजापत्यानां तत् एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यच्चदशै-
र्पूर्णमासौ इति श्रुतेः परमेष्ठिन आप्तम् । तथा 'ते देवा अकाम-
चन्त' इत्युपक्रम्य 'तत् एत' इवियंजं ददन्त्युर्दशैर्पूर्णमासौ'
इति देवानामार्पणं कथ्यते । तत्रास्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यजुषि ।
पुरा क्रुत्येतीयं त्रिष्टुप् । तत्र यजुषां केचिद्वैशेषिकं छन्द इच्छ-
न्ति पिङ्गलपरिपठितं देवैकमित्यादिनेति । तत्र च सर्वसंख्यया
व्यवहारः पाद इत्युपरिष्ठादधिकारात् । तत्र इषे त्वा द्विपदो
मन्त्रः अक्षरत्वाद्देव्यनुष्टुप् श्रुत्या शास्त्राच्छेदे विनियुक्तः । नचा-
ख्यातमुपलभ्यतेऽत्र । नचाख्यातं विना वाक्यं किंचिद्विधत्ते
इत्यध्याहारेणानुपज्ञेन वा वाक्यपरिपूर्तिः कर्तव्या । नन्व-
ध्याहाराणुपज्ञयोः को विशेषः । लौकिकोऽध्याहारः यथा—
'भूताय त्वा नारात्यये परिदोषनामि' । पिनष्टि प्राणायत्येति
प्रतिमन्त्रं 'प्राणाय त्वा पिनष्टि' । अनुपज्ञस्तु मन्त्रावयव एव
यथा—'अस्मादश्चाग्निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्टमः' ।
'अस्य प्रतिष्ठायां निर्भक्त' इत्यादि विष्णुकममन्त्रेषु परिपठित-
मिहाभिसंवाच्यते । अपरिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य । अयं विशेषोऽध्या-
हाराणुपज्ञयोः । इह त्वन्वशास्त्रापरिपठितेनाख्यातेन सूत्र-
कारेण वाक्यपरिपूर्तिः कृता 'छिनघीति चोभयोः साकाङ्क्ष-
त्वात्सममयामीति वीतर' इति । अथ कोऽर्थः । शास्त्रा उ-
च्यते । इषे अन्त्राय त्वा त्वां छिनघीति । 'इषु इच्छायां' तस्य
किपि ईद् इति रूपं भवति तस्य तादर्थ्यं चतुर्थी । इषे श्रुत्यु-
क्तमभिधेयं वृष्ट्यै तदाह 'यद्राहोपेवेति वृष्टिः सर्वेणैवेत्यते' ।
अतोऽग्निवानगतस्य चातोर्भिधेयक्रिया विद्यत इति । इषे
इत्यभिधानम् । अभिधेया वृष्टिः । न्वाव्योऽग्निधानाभिधे-
यलक्षणः संबन्धः । त्वा इति युष्मदो द्वितीयैकवचनस्य स्थाने
आदेशः । नन्वेवं तत्र यदि एषणक्रियायोगादिह वृष्टिरभिधी-
यते नतु रुद्धा तदानीं यद्यद्विरण्यादि किंचिद्विध्यते तत्तत्सर्व-
सिद्धिलुच्यते । तथासति संख्यहारोच्छेद इत्येवमादीन्शेषान्
केचिद्विदधति, तदसन् । सिद्धे हि शब्दार्थसंबन्धे पश्चाद्-
भिधानाभिधेयभावं क्रियाहारकं प्रकाशयितुं व्युत्पत्तिः क्रि-
यते । साच क्रियमाणा तस्मिन्नेवाभिधेयेऽवतिष्ठते मगधाधि-
पतिवत् । यथा मगधाधिपतेर्मागधेषु जनपदेष्वधिपत्यमस्ति

न कान्यकुक्षेष्वेवमिहापि ज्ञात्वादिपरिच्छिन्नेष्वभिधेयेषु क्रि-
याप्रवृत्तिरस्ति न सर्वत्रेत्युपेयः । व्युत्पत्तिद्वारेण च स्रष्टव्यानां
परिज्ञानमन्युदबहेतुरिति श्रुतिर्दर्शयति । 'तत्प्रणीतानां प्रणी-
तात्वं प्रति ह तिष्ठति य एवमेतत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेदे'ति
प्रणीताशब्दस्य निर्वचनपरिज्ञानद्वारेण फलं दर्शयति । तथा
पुरुषसंख्यव्युत्पत्तिं प्रकृत्याह । 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्प्रधानं
पाप्मन ओषत्समाप्नुरूप ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभू-
षति य एवं वेद' । एवं तत्र तत्र । प्रतच्च स्वालीपुलाकन्यायेन
सर्वैर्ध्वभिधेयेषु द्रष्टव्यम् । आह च—'क्रियाद्वारकसंयन्त्रम-
भिधानाभिधेययोः । ज्ञात्वा फलमवाप्नोति श्रुतिर्वक्ति पुनः
पुनः ॥' ऊर्जे त्वा । द्विपदस्यक्षरो मन्त्रः । देव्यनुष्टुप् यदि यजुषां
छन्दोस्ति । एवं सर्वेषु यजुषु कश्चु च वक्तव्यम् । ग्रन्थ-
गौरवभेदादत्र नोच्यते । उक्तं च—'स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा सत्य-
योगोऽर्थ एव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥'
शास्त्राख्यानमने विनियुक्तः । संनभयामीति वाक्यशेषः । 'मो
वृष्टावृष्टसो जायते तस्मै तदाह' इति श्रुतिः । 'ऊर्जं बलप्राण-
नयोः' किप् । ऊर्जे । तादर्थ्यं चतुर्थी । वीर्यादेर्धान्यस्य क्षीरादेश्च
सेचनस्य उत्पत्त्यर्थं त्वां संनमयामि । रसपरिणामो हि वृष्टिरश्ना-
दिकं च तदभिप्रायौ मञ्जौ । श्रुतिश्चास्मिन्नर्थे भवति—'अग्नेर्वै
भूमौ जायते भूमादभ्रमभ्रावृष्टिः' इति । तथा 'इतः प्रदाना-
वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं यनुते स एतैः स्तोत्रैरान्त्रोकांस्तनुते त
एते स्तोका वर्यन्ती'ति ॥ वायव स्थ । यस्य शास्त्रयोपस्पृशति ।
यथा वायुर्वृष्टिद्वारेण गवामाध्यायकः एवं यूयमपि प्रस्तुतिहा-
रेणाध्यायका भवधेत्यर्थः । एकस्वपि वसस्योपस्पृशने सर्वेषां
संस्कारो बहुवचनोपदेशात् । पूजार्थं वा बहुवचनम् ॥ देवो वः
सविता । अथ मातृणामेकां शास्त्रयोपस्पृशति । देवो दानादिगु-
णयुक्तः 'देवो दानादयोतनादीपनाद्वा' इति वाक्यः । वः । 'बहु-
वचनस्य वचसौ' इति युष्मदो द्वितीयाबहुवचनस्थाने वसा-
देशः । युष्मान् । सविता सर्वस्य प्रसविता । प्रार्पयतु समर्पयतु
संगमयतु । श्रेष्ठतमाय कर्मणे । 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म' इति
श्रुतिः । प्रशस्ततमाय कर्मणे । तादर्थ्यं चतुर्थी । यज्ञार्थमित्यर्थः ।
यूयमपि यज्ञार्थं सवित्रा सङ्गमिताः सत्यः आप्यायध्वम् ।
'ओध्यायी वृद्धौ' जिघ्रो लोपः । आप्यायध्वत । हे अङ्गयाः
अनुपहिंसाः गावः । कं इन्द्राय भागं । तादर्थ्यं चतुर्थी ।
इन्द्रार्थं यो भागस्तमिति संबन्धः । इन्द्रोऽत्र हविर्भाह ।
कथंभूताः सत्यः । प्रजावतीः । 'वा छन्दसि' इति दीर्घत्वम् ।
प्रजावत्यः जीवहत्याः । अममीवाः । 'अम रोमे' ।
अमीवा व्याधिविशेषः । न विद्यते अमीवा यासां तास्त-
थोक्ताः । अयक्षमाः । यक्षमा व्याधीनां राजा स यासां न
विद्यते ता अयक्षमाः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । अथवा अपनं
अयः गमनं । इमा पृथ्वी । जयः क्षमायां यासां विद्यते घास-

१ देवैरानुष्टुपिलादिनेति, २ अर्वाच, अन्त्रार्थं, ३ ईद् इति
विभक्तिसादर्थ्यं चतुर्थी, ४ छन्दस्य, ५ तत्र यदि.

१ पुलाकमन्त्रावसंयन्त्रायेन, २ अभिधानेषु, ३ भवायु,
४ संनमनं तु शास्त्राच्छ्रुत्यावसंयन्त्रम्.

भक्षणार्थं ता अचक्ष्माः । अनिवारितगोप्रचारा इत्यर्थः । किंच मा वः युष्माकं सेनः चौर ईशत । मादि लुङ् । मा युष्माकं चौरः ईशते कार्षीदित्यर्थः । मा अचक्ष्मांसः अचे पापं वः संसति भक्षणार्थं वृको वा चाण्डालो वा स च मा ईशत । किंच ध्रुवाः शाश्वतिकाः । अस्मिन् गोपतौ यजमाने । स्यात् भवत । वहीर्बहुवः ॥ शाखामुपगृह्णति । यजमानस्य पशु-
न्याहि । यजमानस्य संबन्धिनः पशून् प्रकृतं गोवत्समभिप्रेतं दोहैकभूतं पाहि गोपाप ॥ १ ॥

म० अथ मन्त्रार्थः क्रियापदाध्याहारेण । हे शाखे, इमे वृक्षे त्वां त्वानिधि । इत्यस्ते काङ्क्षन्ते सर्वव्याधादिधान्यनिष्पत्तये सा इदं । ध्रुवा वृष्टिर्वाक्यात् । कर्मणि क्तिप् । 'वृष्टौ तदाह यदाहेषे त्वा' (१ । २ । १ । २) इति श्रुतेः । 'पणशाखां छि-
नन्ति शमीजी वैषे त्वेलूजं त्वेति वा छिनन्ति इति बोधयोः शाका-
ह्वलात्तन्मयानीति बोधतः' (का० ४ । २ । १-३) इति का-
त्यायनोक्तैः छिनन्तीति क्रियापदमप्याहर्तव्यम् । कात्यायनसूत्र-
स्यायमर्थः—पाशवशात्ता शमीशाखा वात्र विकल्पिता । त-
च्छेदने इषे त्वोजं त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोः क्रिया-
पदाकाङ्क्षादर्थावबोधाय छिनन्ति इति पदमप्याहर्तव्यमित्येकः
पक्षः । इषे त्वेति छेदनार्थो मन्त्रः । ऊजं त्वेति संनमनार्थः ।
संनमनं कञ्जकरणं शाखालग्नधूलापनयनम् । इदं पशान्तर-
मित्यर्थः । ऊजं वा । शाखैव देवता । हे शाखे, त्वा त्वा सं-
नमयामि कञ्जकरोमि । किमर्थम् । ऊजं 'ऊजं वस्त्राणनयोः' ।
ऊजति सर्वान्मुप्यपश्याधीन्ययति पानादिना दृढशरीरान्क-
रोति । यदा । प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिदेवेन
वृष्टिगतो जलमको रस ऊज्यन्तेत्युच्यते । तस्मै रसाय त्वा-
मनुमार्ज्मि । 'यो वृष्टवर्षतो जायते तस्मै तदाह' (१ । २ ।
१ । २) इति श्रुतेः । एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाव्युत्पत्तिमात्रमर्थं
वलकरमाज्यशरीरादिरसं च यजमाने संपादयत्येव । 'इषे त्वोजं
त्वेलूजमेवोजं यजमाने दधाति' इति तिसृतिवचनात् । का-
त्यायनः 'मातृभिर्वेत्तान्संस्तुय वत्सं शाखगोपस्पृशति वागवः
स्व' (४ । २ । ५) इति वायुदेवता । 'वा गतिगन्धनयोः' ।
वाग्निं गच्छन्तीति वागवो गन्तारः । हे वत्सा, दूवं वागवः
स्व मातृभ्यः सखाशान्दन्त्य गन्तारो भवेत् । मातृभिः सह
गमने सति सार्यं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यदा । वातु-
साहस्यदत्तानां वातुलम् । यथा वातुः पादप्रक्षालननिष्पन्ना-
दिभिरुपहता भूमि शोषमिता पुनरिति एवं वत्सा अप्यनुले-
पनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनरिति तस्माद्वायुसाहस्यम् ।
अथवा रुणं यथा स्वनिवासाय रुदनिर्माणसामर्थ्यमस्ति
एवं पशूनां तदभावाभिरावरणं प्रत्यक्षे संचरणादन्तरिक्षमेव
पशूनां देवता । तस्मान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः । स च
वातुः स्वावबानिव पशून्नालकतीति पशूनां वायुरूपत्वम् ।

तथा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाय-
वागवः सेति मन्त्रः प्रवर्तते । तत्तुक्तं तिसृतिरिति 'वागवः
स्वेलूजः वायुर्वा अन्तरिक्षस्याधःशोऽन्तरिक्षदेवस्याः सखु
पशूनां वागव एवैतान्परिददाति' इति । यदा तुभक्षणामा-
हनि तत्र तत्रारण्ये चारिता सार्यकाले वायुवेगेन यजमानरुहे
समागमनाय पशून्प्रवर्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते । कात्यायनः
'देवो व इति मातृगानेका व्याहृत्येन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा'
(४ । २ । १ । १०) इति । अस्मापः । पूर्वसूत्राच्छाखगोपस्पृश-
तीति पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरो वा गावः सन्ति तासां
मध्ये एकां गां व्याहृत्य प्रपञ्च्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयो-
पस्पृशेत् । तथा सति गोसंबन्धिं दक्षिणं हविरेन्द्रं माहेन्द्रं वा
भवतीति देवो व इति मन्त्रेणैन्द्रो देवता । 'वृ प्रेरणे' ।
सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रेरिता । देवः स्रोतमानः पर-
मेश्वरः । हे गावः, वो युष्मान् प्रापयतु प्रभूततृणोपेतं वनं
गमयतु । किमर्थम् । श्रेष्ठतमाय कर्मणः । चतुर्विधं कर्म । अ-
जशालम्, प्रशस्तं, श्रेष्ठम्, श्रेष्ठतमं चेति । लोकविक्रयं वधकन्ध-
नौर्मादिकमप्रशस्तम् । लोकैः क्षापर्यायं वन्धुवर्गोपेक्षादिकं
प्रशस्तम् । स्पृशतुं वापीकूपतडापादिकं श्रेष्ठम् । चेतोके यज्ञरूपं
श्रेष्ठतममिति तद्वक्षणम् । 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म' (१ । २ ।
१ । ५) इति श्रुतेः । हे अग्नाः गावः, गोवधस्योपपातक-
रूपस्यादन्तुमयोम्या अग्न्या उच्यन्ते । तथाविधा भूमिमन्त्राव-
भानं इन्द्रमुद्दिश्य संपादयिष्यन्नापदभिरुग्रहेतु शीरम् । आप्वा-
यत्वं समन्तादर्थयत्नम् । सर्वानपि गोषु प्रभूतशरीरे कुत ।
'ओप्यावी वृक्षौ' । वो बुभानापहर्तु सेनशरीरो मा ईशत ईशरः
समर्थो मा भूत् । अचक्ष्मांसः अपेन वीज्यापेन भक्षणदिना शंसो
पातको व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत् । कीदृशीर्यु-
ष्मान् । प्रजावर्ती ब्रह्मपलाः । अनमीवाः धर्मावा व्याधिः स
नास्ति मासां ताः अनमीवाः कृमिदृष्टादित्यलरोगरहिताः ।
अयक्ष्माः गन्मा रोगराजः । प्रमत्तरोगरहिताः । किंच दूवं गो-
पतौ गवां युष्माकं पलावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकाः
नहीर्बहुविधाः स्यात् भवत । 'यजमानस्य पशूनिस्वाम्यारम्य-
न्तरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगृह्णति' (का० ४ । २ । ११) इति ।
हे पलाशशाले, त्वमुजतप्रदेशे स्थिता प्रदीपमाणा सती यज-
मानस्य पशून् अरण्ये संचरन्तश्चोव्याघ्रादिभयात् पाहि स्वं ।
शाखया रक्षिता गावो निराश्रवाः संत्यः सार्यं पुनरागच्छ-
न्तीत्यापयः । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं
देवतामुद्दिश्यैवमुक्तम् । यथा शाखया अचेतनेऽपि पाण्डुरामे
शास्त्रहृष्टा विष्णुसंनिधिमभिप्रेत्य विष्णुं संचोष्य षोडशोपचारा
निबद्धत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । इषे । इषेतिच्चार्यस्य कर्मणि
क्तिप् । क्तिप्वाङ्मुपधाया गुणाभावः । तस्माच्चतुर्व्योक्वचनम् ।
इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण जो-
दात्तः । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविशमानत्वात् । चतुर्व्योक्वचनस्य

प्रत्ययत्वादायुदात्तत्वे प्राप्ते 'अनुदात्तो युष्पितौ' (पा० ३।१।४) इति तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि 'रावेकाचस्तृती-
यादिर्विभक्तिः' (पा० ६।१।१६८) इत्युदात्तत्वम् । तस्मिन्
सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्णम्' (पा० ६।१।१५८) इतीकारोऽनु-
दात्तः । यद्यप्येकवर्ण्येन द्वयोर्दुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं
शक्यते तथापि 'सति शिष्टस्यो बलीयान्' (पा० ६।१।१५८) इति न्यायेन विभक्तिगत उदात्त एव प्रबलः ॥ तथा सल्लु-
दात्तादिह्रस्वमुदात्तान्तमिदं पदं षष्ठम् । ता । दुषेर्भजनार्थस्य 'दु-
ष्यतिभ्यां मदिकृ' (उ० १।१४४) इति मदिकृप्रत्ययान्तस्य
दुष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां स्वेति रूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्व-
रेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ'
(पा० ८।१।१८) इत्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ सत्यां 'लामौ द्वि-
तीयाभ्याः' (पा० ८।१।२३) इति लोपविधानादयं ह्रस्वोऽ-
नुदात्तः ॥ ऊर्जे । 'ऊर्जे वलप्राणनयोः' अस्मात्किम् । ऊर्जति
वल्वन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्युक्त्वा अक्षम् । 'ऊर्गलज्जनामी-
जयति सतः' (निर० १।२७) इति यास्कः । स्वर इषेवत् ।
संहितायां तु 'उदात्तस्य स्वरितः' (पा० ८।४।६६) इति ला-
घवस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य संहितायां ऊर्जे इति ऊकारस्य
'स्वरितात्संहितायामनुदात्ताणाम्' (पा० १।२।३९) इति प्रचया-
भिधायामेकश्रुती प्राप्तायां तदपवादकत्वेन 'उदात्तस्वरितपरस्य
सञ्ज्ञताः' (पा० १।२।४०) इत्यलन्तनीचोऽनुदात्तो भवति ।
अग्रिमस्य लोपश्च स्व स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदे तु संहितायां स्वरा
ऊर्जनीयाः ॥ कावः वातेर्गलप्राव 'ऊजापाजिमिसादिसाध्वश्रुभ्य
ऊण्' (उ० १।१) इत्युण् । सति शिष्टप्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तो
वायुशब्दः । जयः सुवादायुदात्तत्वम् । 'जति च' (पा० ४।३।
१०६) इति गुणोऽपदेशे च 'स्थानेऽन्तरत्नम्' (पा० १।१।
५०) इति परिभाषया उदात्त एव जाते वापय इति मध्यो-
दात्तं पदम् । जयः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ स्म । असोर्लिटि बापो
लुकि 'असोरलोपः' (पा० ६।४।१११) इति अकारलोपः ।
'तिङ्गित्' (पा० ८।१।२८) इति निपातः ॥ देवः ।
पन्नादिलादच् । 'चितः' (पा० ६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तः ॥
कः 'बहुवचनस्य वल्लसौ' (पा० ८।१।२१) इत्यनुदात्तो वत्ता-
देशः । सविता 'पूत्रेण' । 'पुल्लुचौ' (पा० ३।१।१३३) इति
सूच । इङागमः चित्वादान्तोदात्तः ॥ प्र 'उपसर्गोऽप्यभिवाजम्'
(फि० ४।१२) इत्याद्युदात्तः । अपवातु 'क गती' हेतुमति
च' (पा० ३।१।२६) । इति णिच् 'अर्तिहीन्यीरीकृवीष्मा-
द्यातां पुन्र णी' (पा० ७।३।३६) इति पुक् । 'पुगन्त' (पा० ७।
३।८६) इति गुणः निपातश्च । अष्टतमस्य । प्रत्ययस्याध्यान्
'अतिवायने तमविघ्नौ' (पा० ५।३।५५) इतीष्टन्
'प्रशस्तस्य थः' (पा० ५।३।६०) इति प्रादेशः । 'जित्वादिनि-
स्यम्' (पा० ६।१।१५४) इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः पुनः तमप् ।
तस्य चित्वादान्तोदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ कर्मणे ।
करोतेर्मनिच् । मिरवादायुदात्तः । आ उदात्तः । ध्यायत्यम्

'ओषामी इहौ' । 'हेतुमति च' (पा० ३।१।२६) इति णिच् । तस्य
'छन्दस्सुभनया' (पा० ३।४।११७) इत्याद्युदात्तत्वात् 'मिर-
मिति' (पा० ६।४।५१) इति णिलोपः । निपातः ॥ अग्र्याः
'अग्र्या अग्रन्तव्या भग्न्यग्रीति वा' (निर० १।१।४३) इति
यास्कः । अग्रे नानि वोपपदे हन्तेः 'अग्र्यादयश्च' (उ० ४।
११३) इति यगन्तो निपातः । संतुष्टित्वात् 'आमन्त्रितस्य
च' (पा० ६।१।१५८) इत्याद्यसिक्को निपातः ॥ इन्द्राय
'इदि परमेश्वर्ये' 'इन्धी वीसौ' वा । इन्दति इध्यते वा तेजो-
भिरिति इन्द्रः । 'कृञ्जेन्द्र' (उ० २।२९) इत्यादिना रन्प्र-
त्ययान्तो निपातः । चित्वादायुदात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥
भानो 'भज भागसेनययोः' । 'अकर्तारि च कारके संज्ञायाम्'
(पा० ३।३।१९) इति षम् । चित्वादायुदात्तो प्राप्ते 'कषोक्तो
घञोऽन्त उदात्तः' (पा० ६।१।१५९) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य
'अमि पूर्वः' (पा० ६।१।१०७) इत्यमा सहैकादेश 'एकादेश
उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८।२।५) इत्युदात्त एव । प्रजावतीः
'उपसर्गो च संज्ञायाम्' (पा० ३।२।२९) इति जनेर्देप्रत्ययः
तत्तथाप् । तेन सहैकादेशोऽनुदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात्
'तद्व्याख्यास्त्विति मनुप्' (पा० ५।२।१४) । 'मादुपधायाश्च
मतोवोऽववाविन्दः' (पा० ८।३।२९) इति मस्य वः । 'उमि-
तश्च' (पा० ४।१।६) इति वीप् । मनुपूर्वापोरनुदात्तत्वात्प्रजा-
शब्दस्वर एव । 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति पूर्वसर्व-
वीर्षत्वम् । अनमीवाः 'अम रोगे' । 'अमेदीवः' इति ईवप्रत्य-
यः । यदा 'शेचयहजिह्वाप्रोधावामीवाः' (उ० १।१।५३)
इत्यमेर्वेन्प्रत्ययान्तो निपातः । तस्य 'नमो बहुमीहौ' (पा० २।२।
६) 'समासस्य च' (पा० ६।१।२२३।२—१६२) इत्यन्तो-
दात्ते प्राप्ते तदपवादेन 'बहुमीहौ प्रकृता पूर्वपदम्' (पा० ६।२।
१) इति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वे प्राप्ते तदपवादेन 'नगसुभ्याम्'
(पा० ६।२।१७२) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ अयस्माः तद्धत् स्वरः ॥
मा । निपातत्वादायुदात्तः ॥ स्तेनः 'स्तेन यौवे' । स्तेनवति चोर-
यतीति स्तेनः । पन्नाद्यच् । चित्वादान्तोदात्तः ॥ ईशत 'ईश
ऐश्वर्ये' । 'छन्दसि लङ्ङुङित्' (पा० ३।४।६) इति लङ् ।
'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इति बहुवचनम् । 'न
माकयोगे' (पा० ६।४।७४) इत्यङावः । निपातश्च ॥ अय-
शंसः 'अय पापकरणे' । पन्नाद्यन्तोऽप्यह्रस्वोऽन्तोदात्तः । अर्थ
शंसति इच्छतीत्ययशंसः । 'शसि इच्छयाम्' अण् । 'तत्पु-
रुषे तुल्यार्थे' (पा० ६।२।२) इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिसरत्वम् ॥
ध्रुवाः 'ध्रुव स्यैवे' । 'इयुपवशाप्रोक्तिरः कः' (पा० ३।१।१३५)
इति कः । प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ अस्मिन् 'इणो
वमुक्' इति इतैर्दमुक् । अन्तोदात्त इदंशब्दः तस्मात् डे
स्मिन् । तस्य 'ऊडिदम्पदाणां पुमेषुभ्यः' (पा० ६।१।१०१)
इत्युदात्तत्वम् ॥ गोपती 'गमेदौ' (पा० २।६।६) इति गोशब्दः
प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः । गवां पतिरिति तत्पुङ्गे 'पल्लवैश्चर्ये'
(पा० ६।२।१८) इति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वम् ॥ स्वात । अस्तेः

प्रार्थनायां लिह । 'उत्पत्त्यमिषा' (पा० ३।१।१०१) बासुद्
सुखोपोऽशोषश्च । 'तिष्ठतिष्ठः' (पा० ८।१।१२८) । वहीः ।
बहुसम्पत्तौ 'योतो गुणवचनात्' (पा० ४।१।१४४) इति-डोप ।
'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति जसः पूर्वसवर्णत्वम् ।
प्रत्ययस्य रेणान्तोदात्तः । यजमानस्य 'पूज्यजोः शानन्' (पा० ३।
२।१२८) इति वजतेः शानन् । निच्वाद्याहुदात्तः । 'पशन्'
पश्यन्ति मन्त्रेणेति पशचः । 'अजिदिशिकमि' (उ० १।२०)
इत्यादिना दृष्टेः कुप्रत्ययः पश्यादेशश्च । प्रत्ययस्य रेणान्तोदात्तः ॥
पश्चि 'पा रक्षणे' लोट् । 'तिष्ठतिष्ठः' (पा० ८।१।१२८)
एवमपि पदस्य प्रकियोहनीया विलारमवाचोच्यते ॥ १ ॥

द्वितीया ।

वसोः पवित्रमसि यौरसि पृथिव्युसि मातुरि-
श्वनो घर्मोऽसि विश्वा असि । परमेण धाम्ना
दृष्ट्व मा हामां ते यज्ञपतिर्होषीत् ॥ २ ॥

उ० तस्यां पवित्रं करोति । वसोः पवित्रमसि वसोर्वास-
यितुर्पञ्चस्य यज्ञसाधनभूते पयसि । अत्र यज्ञस्य पयसः
पवित्रं परिपाचनं भवसीत्यर्थः । उक्त्वामादत्ते यौरसि पृथिव्यसि
'उपसौख्येनान्मेतत्' इति ध्रुतिः । सा यद्विवोक्तयवभूतेनोदकेन
क्रियते तेन यौरस्युच्यते । यत्पृथिव्यवयवभूतया सृष्टा क्रि-
यते तेन पृथिव्युच्यते । मातरिश्वन इत्यभिधायति । उक्तो-
च्यते । मातरिश्वनो घर्मोऽसि । मातरिश्वा वायुः । मात-
र्यन्तरिक्षे वसितीति वायोः संबन्धी त्वं घर्मोऽसि । ययो
घर्मो अग्निवायुसूर्यदैवत्याः । तत्र मध्यमो घर्मः साधवे-
त्येति 'अयं वै साधुर्वायं पवते' इति बापुदेवस्यः स त्वमसी-
त्यर्थः । यतश्च त्वं वायुः अतः । विश्वा असि सर्वस्य आर-
यिता भवसि । किंच परमेण धाम्ना दृष्ट्व धामानि त्रीणि
भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानितीति च । उल्कष्टेन
नास्त्राभिहिता सती घर्मोसीत्यादिना आत्मानं दृष्ट्व दृढी-
कुरुष्वेत्यर्थः । मा ह्याः । 'हू कौटिल्ये' । मा ह्यर्पीः मा कुटि-
ली भूः । दृढीभूतायामपि लुटितायां पयःस्कन्दनं भवति ।
तन्माभूदित्येवमुच्यते । माच ते तव यज्ञपतिरधिष्ठानात्प-
च्यवतु ॥ २ ॥

म० 'वसोः पवित्रमसि पवित्रमस्यां वज्राति कुर्वी विष्टा'
(का. ४।२।१५।१६) इति । वासयति वृक्षादिद्वारा स्थापयति
विश्वमिति वसुः यज्ञः । 'यसो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसि' (१।
७।१।१५) इति ध्रुतेः । यज्ञशब्देन तर्हीयद्विद्वैत्यरूपं शीरं
रक्ष्यते । हे दमेमय पवित्रं वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः
पयसः शोधकं पवित्रं त्वं असि । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा
पर्वाशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुर्वी कुरुष्वर्प वा पवित्रमुच्यते ॥
'यौरसीति स्वात्मादानम्' (का० ४।२।१५) इति । यस्यां

स्वात्मा शीरं प्रज्ञेतव्यं तद्वह्नायीऽयं मन्त्रः । हे स्वाति,
सृजताभ्यां निष्पन्ना त्वं यौरसि अलहेतुवृष्टिप्रदधुलोकस्यासि ।
युसोऽन्यात्तत्पुत्रमस्यास्युपचर्यते । तथा पृथिव्यसि पृथिव्याः
सकामादुद्भूतया सृष्टा निष्पन्नत्वात्पृथिवीरूपत्वम् ॥ 'मातरिश्वन
इत्यभिधायति' (का० ४।२।२०) इति । माहं पयस्युद्गी-
चोऽग्नाराचिकस्य तेषूक्त्यामभिधायति । हे उच्ये, त्वं मातरिश्वनः
वायोः घर्मः यौपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्रमिति
निश्वासवेषाद्यं करोतीति मातरिश्वा वायुः । घर्मः । 'पु क्षरण-
वीज्योः' । घर्मः शीपकः संचारस्थानप्रदानेन वायोऽयौपकोऽ-
भिव्यक्तोऽन्तरिक्षलोकाः । हे स्वाति, तयोर्दरेऽन्यन्तरिक्षरूप-
स्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्भावात्तत्रमपि वायोऽनेनेत्यसि ॥
यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकत्रयरूपत्वमुक्त्वाया उक्तम् ।
अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्मा-
देवां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं विश्वथा असि विश्वं दधा-
तीति विश्वथाः विश्वधारणसमर्थसि लोकत्रयरूपत्वात् । किंच
परमेण धाम्ना उत्तमेन बहुशीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे
उच्ये, त्वं दृष्ट्व दृढा भव । त्वच्छिष्टस्य शीरस्य गलनं वारयि-
तुम् । अन्वयाभा ममायात्तत्र छिन्नेन शीरे गलेत् । 'इहि पृष्टि
पृष्टी' इति धातुर्येषां पृष्ट्यर्थस्तथापि दाशौ सति मज्ञाभावेन
विरमवस्थानाद्दाशौ नाम कालवृद्धिरेव भवति । किंच । हे उच्ये,
मा ह्याः कुटिला मा भव । 'हू कौटिल्ये' । यद्युक्ता कुटिला
भवेत्तदानीमवाधुत्वायां सत्यां तत्सं शीरे गलेत् । अतः शी-
रधारणाय दाशौमकौटिल्यं चार्थ्यते । किंच ते यज्ञपतिः त्वत्सं-
बन्धी यजमानः मा ह्याशीर कुटिलो मा भूत् । त्वच्छिष्टशीरस्क-
न्दनेनानुष्ठानविश्र एव यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन
दाशौम कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

तृतीया ।

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवि-
त्रेण शतधारेण सुष्वा कामधुश्वः ॥ ३ ॥

उ० तस्यां पवित्रं निदधाति । वसोः पवित्रमसि शतधारं
वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं । शतसहस्रधाश्वी संखोलर-
वचनौ । अन्वयासे भूपांसमर्प मन्थन्ते । अनन्तवारमित्यर्थः ।
आसिच्यमाने अपति । देवस्त्वा सविता । पय उच्यते ।
देवस्त्वा सविता पुनातु दोषाण्युत्पन्नोऽपि निर्दोषं करोतु ।
वसोरग्निष्टोमचक्षस्य संबन्धिना आविकेन अनेकधारेण अग्नि-
द्वेण पवित्रेण । सुष्वा शोभनं पुनातीति सुष्ठुः तेन सुष्वा ।
साधुपवनेन पवित्रेण । अथाह कामधुश्व इति प्रभोयं । गर्वा
मप्ये त्वं कां गां अयुश्वः । 'हुह प्ररणे' दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

म० 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्मा करोत्युपस्था' इति । अस्यामुत्थायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्राग्वह्यं नामान्वयतः प्राप्तमिति सिद्धयत्कृतोद्गमप्रत्यं विकल्पयते । हे शाखापापवित्र, वसोः इन्द्रदेवतानिवासहेतोः वसतः शीघ्रं पवित्रं त्वम् अस्ति । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थास्यां पततां तृणपर्णानीनां प्रतिबन्धमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरक्षोभकत्वम् । किमुतं पवित्रम् । शतधारे शतसंख्या धारा यन्मिदं । तथा सहस्रधारे सृष्टेः पवित्रच्छिद्रैः स्थास्यां पतन्तीनां क्षीरधारणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्चोभयकत्वमाहर्तुम् । वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्वन्ते (नि० १० । ४२) इति । 'देवस्यत्वेष्टासिच्यमाने जपति' (का० ४ । २ । २३) इति । पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्थास्यां सिच्यमानं हे क्षीर, सविता प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या । शतधारेण वसोः पवित्रेण । त्वा त्वाम् । पुनस्तु शोधयतु । सुखेति पवित्रविशेषणम् । सुष्टु पुनातीति सुष्टुः तेन सुष्ट्या । सुडागमाभाव आर्षः ॥ कामयुञ्ज इति प्रश्नः (४ । २ । २४) इति एकस्यां गवि दुग्धायां योग्यं प्रत्यक्ष्युः पृच्छत । हे योग्यः, मिथमानानां गवां मध्ये त्वं कां गाम् आयुञ्जः दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधीयाः । इन्द्रस्य त्वा भगवत्सोमेनातनन्मि विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

उ० अमुमित्युक्ते दोग्धा सा विश्वायुरित्युक्त्याह । सा गौर्विश्वस्य जगतः आयुषो दात्री । द्वितीयामाह । सा गौर्विश्वस्य जगतः कर्मा कर्त्री । तृतीयामाह । सा गौर्विश्वस्य जगतः ध्यायाः ध्यतेर्गिजन्तस्यासुनि रूपम् । पार्यवित्री । यज्ञदेव सर्वाः प्रजा उत्पद्यन्ते आयुर्भोजनसंहिताः स गवामुपचर्यते । आतनन्मि । इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेन दध्ना आतनन्मि । तज्जतिः कठिनीकरणार्थः । दधिभावमापादयामीत्यर्थः ॥ अपिदवाति विष्णो हव्यं रक्ष । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतिः । हविर्गोपाय ॥ ४ ॥

म० श्रोते 'सा विश्वायुरित्याह' (का० ४ । २ । २५) इति पूर्वोक्तप्रश्नस्योत्तरे अमुं गामिति दोग्धा श्रोते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारे प्रत्यक्ष्युर्ब्रूयात् । वा गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा सा विश्वायुः शब्देनाभिधेया । विश्वमयुर्यस्याः सा विश्वायुः । यजमानस्य संपूर्ण आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः । 'हव्यमितरे उत्तराभ्याम्' (का० ४ । २ । २६) इति । यथा प्रथमा सौः पृष्टा हव्यमितरे द्वितीयतृतीयं गवां तदोहनादूर्ध्वं कामयुञ्ज इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा कृदरेऽमुमिति श्रोते सा विश्वकर्मा

सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां कर्मण तयोराशिर्षं ब्रूयात् । वा द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मा, वा तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः । 'दुग्धाय धारणपोषणयोः' । विश्वान्कर्तृदेवान्दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्पातीति विश्वधायाः । अमुनप्रत्ययो णिब् । मित्रवात् 'आतो युक् विष्णुतोः' (पा० ३ । २३) इति युक् । यज्ञा । 'धेत् पाने' । विश्वानिन्द्रादिदेवान् क्षीरादिहव्यं भाषयति पाययतीति विश्वधायाः । 'उद्गास्यातनन्मि प्रास्तुतशेषेणन्द्रस्य त्वा' (का० ४ । २ । ३२) इति । कथितं क्षीरममेरुदास्य मन्दोष्णे तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतनन्मि कुर्यात् । हे क्षीर, इन्द्रस्य भागं त्वां सोमेन सोमवतीरसेन आतनन्मि दध्यर्थं कठिनीकरोमि । तज्जतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातनन्महेतुर्दधिशेषस्यापि भावनया तस्यैव सोमत्वं संपाद्यते । यथा कथित्युमान्वन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्मेवति प्रातिकृत्येन भावितः शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन 'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः । विष्णुस्तद्वयैवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनी ॥' इति । भोग्यं वा विषत्वेन भावितं वान्ति करोति । अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सद्गलं ह्येतुर्नपति । तथात्र दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ 'सोदकेनापि दधालमृष्येन विष्णो हव्यमिति' (का० ४ । २ । ३४) इति । हे विष्णो, इदं हव्यं क्षीरे रक्ष । सर्वत्र सृष्टौ पातने संहारे च त्रिगामिण्युसहेयरा अभिमानिनो देवताः । अतो विष्णुं संबोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अग्नें व्रतपते ब्रवं चरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे राध्यताम् । इदमहमनुतास्त्यमुपैमि ॥ ५ ॥

उ० व्रतमुपैति । अग्ने व्रतपते । हे भगवन् अग्ने, व्रतस्य पते । व्रतं सत्यादिकं चरिष्यामि । तद्वत् तव प्रसादात् शक्यं शक्नुयाम् । शक्तं च सत् तत् मे मम राध्यतां सिध्यताम् । यज्ञफलसमुद्दिष्टाशस्यते । अनेन वाग्निरुच्यते । इदमहं त्वत्साक्षिकमनुतास्त्यस्यासत्यमुपगच्छामि ॥ ५ ॥

म० 'अपरेणाहवनीयं प्राङ्निष्ठमग्निर्गोक्षमापोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैष्यमे व्रतपते इदमहमिति वा' (२ । १ । १९) इति । हे व्रतपते, व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक हे अग्ने, त्वदनुष्ठया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठासामि । तच्छक्यं तत्कर्मानुष्ठानं शक्नो भूयासं त्वत्प्रसादान् । तन्मे राध्यतां मरीर्यं तत्कर्म निर्वहं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु । शंकेरासीद्विष्णुमुद । 'द्विष्वाशिष्यद्' (पा० ३ । १ । ८६) 'अतो वेपः' (पा० ३ । १ । ८०) । गुणः । शक्यम् । 'अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः' (१ । १ । ११२) इति श्रुतिः । इदमहम् । अहं यजमानोऽस्मादनुतास्त्यनुष्ठयन्मन उद्वल्य सत्यं देवताशरीरम् उपैमि प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठयीमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति विश्निष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा सप्त-

यस्मादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्तमाना अवृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्यं बहुकालव्याप्तिवात् । तथा जागरणमादायः । श्रुतिरपि 'इदमहमवृतासत्यमुपैमि' (१।१।११४) इति । तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत इति । यदा लोकप्रसिद्धे एव सत्त्वावृते प्राप्ते । नास्त्यं वदेदिति कर्मण्यवृत्तनिषेधात् । अवृत्तवदनादुल्ल्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अत इदं सत्यवदनं कर्मावृत्तात्मककाले पालनीयम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति । कर्मणे वा वेपास त्वाम् ॥ ६ ॥

उ० अपः प्रणयति । कस्त्वा युनक्ति । यज्ञस्वार्थकर्मणि आत्मनः कर्तृत्वमपनीयाध्वर्युः प्रजापतेर्यज्ञस्य कर्तृत्वमाह । अत्र चत्वारि सर्वनामानि । तत्र प्रथमवृत्तीये प्रभभूते । द्वितीयवृत्तये प्रतिप्रभभूते । कस्त्वा युनक्ति । हे यज्ञ, प्रजापतिः न मनुष्यः स तु यज्ञः प्रजापतिः त्वां युनक्ति । कस्मै प्रयोजनाय युनक्तीत्यन्वयपुरासङ्कोचं ददाति । तस्मै प्रयोजनाय युनक्ति । यज्ञादुत्पत्तिः स्थितिश्च जगतः । अतोऽनेन सर्वनाम्ना तदेव निर्दिश्यते ॥ शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते । कर्मणे यज्ञकर्मणे वा युवां अहं आददे इति वाक्यशेषः । वेपाय । 'विष्णु व्यासी' । यज्ञव्याख्यार्थं वा युवां अहमादद इति च ॥ ६ ॥

म० एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं कृत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । 'ब्रह्म-
क्षपः प्रणोषामि यजमानं वाचं यच्छेत्स्याहावुज्ञात उत्तरेणाहव-
नीयं संप्रति निदधाति कस्त्वायुनक्ति' (का० २।३।२-३)
इति । अत्र मन्त्रं प्रवृत्तानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मोप्यात्मनः कर्तृ-
त्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां
प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां भारक हे पात्र, त्वां का पुरुषो
युनक्ति आहवनीयस्रोत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः
प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजा-
पतिरस्ति सः एव परमेश्वरः हे पात्र, त्वां युनक्ति इत्युत्तरम् ।
पुनरपि कस्मै प्रयोजनाय त्वां युनक्ति इति प्रश्नः । तस्मै प्रजा-
पतये तत्प्रीत्यर्थं त्वां युनक्ति इत्युत्तरम् । सर्वकर्मणि परमेश्वर-
प्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वरुपे प्रति भगवतोक्तम्
'सर्वकर्मण्यपि सदा' (१।८।१६) 'ब्रह्मार्पणं' (४।२४) इति च
परिस्तीर्णं इन्द्रजितः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते ।
'कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय' (का० २।३।१०) इति ।
कर्मणे हे अग्निहोत्रहवणि, हे शूर्प, वा युवां कर्मायमहमादद
इति शेषः । वेपाय च । 'विष्णु व्यासी' । धम् । वेपो
व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च वा युवामहमाददे । वाक-
येऽवस्थितानां ग्रीहीणां द्विपरिं पृथक्करणं ओष्णाधीकधारण-

मिल्यादयोऽग्निहोत्रहवणीव्यापाराः । ग्रीहीनिर्वाधारणमुत्सर्ग-
महिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्त्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टं रक्षो
निष्टमा अरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

उ० प्रतपति । प्रत्युष्टं 'उष दाहे' । प्रतिज्ञाय दुग्धं रक्षः
प्रतिज्ञाय च दुग्धा अरातयः । न विद्यते रातिर्दानं येषां ते
अरातयः । अनेन वा । निष्टं । 'तप संतापे' । निरित्येतस्य
स्थाने नितरां तप्तं रक्षः ननु यज्ञसाधनमित्यभिप्रायः ।
उक्तमन्यत् । गच्छति उर्वन्तरिक्षं । यद्यपि रक्षोभिराकुलमन्त-
रिक्षं तथाप्यनेन यज्ञपा उरु विस्तीर्णं कृत्वा अन्वेमि प्रति-
गच्छामि ॥ ७ ॥

म० 'प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टमिति वा' (का० २।३।११)
इति । रक्षः राक्षसजातिः । प्रत्युष्टं प्रत्येकं दुग्धम् । 'उष दाहे' ।
अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दुग्धा
इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दुग्धाः । 'रा दाने' ।
हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातेः प्रतिबन्धका अरा-
तयस्तेऽपि दुग्धाः । अन्यथा न यज्ञसाधनमिलीयते । शूर्पातो
निगूढं रक्षो निष्टं निक्षेपेण तां संतापम् । 'तप संतापे' ।
अरातयश्च निष्टाः । अनयोमेष्वोर्वीकल्पः ॥ 'गच्छतुर्वन्त-
रिक्षम्' (का० २।३।१२) इति । उरु विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम्
अवकाशम् । अन्वेमि अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य
पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियत इत्याशयः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

धूरसि धूर्वं धूर्वंतं धूर्वं तं योऽस्मान्धूर्वंति तं धूर्वं-
यं वयं धूर्वामः । देवानामसि वद्वितमं सक्तितमं
पप्रितमं जुष्टतमं देवहृतमम् ॥ ८ ॥

उ० धुरमभिमृशति । धूरसि । जनसोऽवधवं धुरं स्वीति ।
तत्र क्षुतिः 'अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्मवीती'ति । हवि-
र्ग्रीहीष्यन् धुर्यमग्निं मवीति । धूरसि । धूर्वंतेवधकर्मणः । धूर्वं-
णकिषानिमित्तं हि ते नाम । अतो मवीमि । धूर्वं धूर्वंतं ।
हिन्धि हिंसन्तं । धूर्वं तं हिन्धि तं । योऽस्मान्धूर्वंति योऽस्मात्
हिनस्ति तं धूर्वं यं वयं धूर्वामः । तं पुरुषं हिन्धि यं वयं हिंसः ।
अनस उपस्तम्भनमभिमृशति । देवानामसि । जन उच्यते ।
देवानामभ्याग्नीनां त्वं भवसि । वद्वितमं वद्वित्येवा 'वह प्रापणे'
इत्यस्य रूपम् । वीकृतमं । सर्वं तमपः अतिशयायाः । सक्ति-
तमं । 'य्यो वेष्टने' । 'आरण्यमहन-' इत्यादिना किम्यतमः ।
चर्मणा स्नायुना च परिवृततमम् । अवकाशं पार्श्वतः कैशैर्गोभि-

पटैश्च परिहृततमं । प्रथितमं । 'प्रा पूरणे' । पूर्ववत् किम्प्र-
त्ययः । हविषा पूरणतमम् । जुष्टतमं । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
अथ जुषिः प्रीतौ वर्तते । अग्निमेतत्तमं सेविततमं वा । देव-
हृतमं देवानामाह्वसीति देवहृः देवानामाह्वानृतमम् ॥ ८ ॥

म० 'अपणस्य पश्चादनलिखति समाहि धूरसीति पुरामिमर्ष-
नम्' (३।२।१३।१३) इति । अस्यायमर्थः । अपणस्य पुरोडाश-
पाकहेतोर्माह्वयस्य पश्चादनः शकटं ग्रीहियुक्तं तिष्ठति । तत्र
समाहि सम्मगज्जानि यस्य तत्सर्वाङ्गीर्षतं तस्य धुरे बलीवर्देव-
हनवोम्ये युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृष्टेदिति ॥ अथ
मन्त्रार्थः—ग्रीहिरूपहविर्धोरकशकटसंघनिधनो युगस्य बलीवर्देव-
हनप्रदेशे कथिद्विस्रोऽग्निः शालदशोऽस्ति तं प्रावर्तते ।
'अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येवमभवति' (१।१।२।१०) इति
श्रुतेः । हे वहे, त्वं धूरसि द्विस्रोऽसि । 'तुर्वी धुर्वी दुर्वी धुर्वी
हिंसायाः' धूर्वतेः क्तिप् । यतो धूरसि अतः धूर्वन्तं हिंसन्तं
पाप्मानं धूर्वे विनाशय । किञ्च यः राक्षसादिर्यागविघ्नैर्न
अस्मात् धूर्वति द्विसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्वे विनाशय । यं च कर्त्तुं
धूर्वामः तमपि धूर्वे । यमालस्यादिकर्त्तुं वैरिणं वयमनुष्ठातारो
धूर्वामो द्विसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्वे विनाशय । शकटस्मिताग्ने-
तिक्रमाणनिमित्तपराधमपहोतुमभ्याधारभूता शकटस्य धूरनेन
मन्त्रेण स्पृष्टवते 'देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम्' (का०
२।३।१४) इति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदग्रस्य
भूमिस्थौ मा भूदिति । तदाधारावेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं
तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृष्टेत् । देवानामसि । हे शकट, त्वं
देवानां संघनिध आसि भवसि । किभूतं वक्षितमम् 'वह आपणे' ।
वहतीति वहि अतिशयेन वहि वक्षितमम् । ग्रीहिरूपस्य हवि-
षोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा सक्तितमं 'ष्वा शौचे' अति-
शयेन शुद्धम् । 'आदगमहन-' (पा० ३।२।१३।१३) इत्यादिना
किप्रत्ययः । यद्वा 'सं वेष्टने' । दाक्ष्याय चर्माग्निभिरतिशयेन
वेष्टितम् । प्रथितमम् । 'प्रा पूरणे' ग्रीहिरतिशयेन पूरितम् ।
जुष्टतमं 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । देवानामतिशयेन प्रियम् ।
देवहृतमम् । 'हिव् सर्वाणां धध्ये च' देवानामतिशयेनाह्वान् ।
ग्रीहिरूपं शकटं दृष्ट्वा देश आहूता इव श्रीप्रमानच्छन्ति ॥ ८ ॥

नवमी ।

अहुतमसि हविर्यान् दृष्ट्व मा हुमां ते यज्ञ-
पतिर्द्वाप्येन । विष्णुस्त्वाक्रमतामूर वातायापहत-
रक्षो वच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

उ० अहुतमसि 'हुद्धरेल्लन्दसि' इति हुद्धरेल्लन्दार्थस्य
निष्ठायां दुरादेशः । अहुतितं पूर्णमसि । हविर्धानं हविषा निष्ठा-
नम् । अतः आत्मानं दृष्ट्व हवीर्ब्रू । ममाकुरुते अवहितं
भव । मा हुमां ते वज्रपतिर्द्वाप्येदिति उक्तायाः । आरोहति ।

विष्णुर्वैश्वानरां शकट आक्रमतां आरोहन् । अहं स्वसमर्थ इत्य-
भिप्रायः । प्रेक्षते हविष्यात् । उरुवाताय उरु महत् वाताय
प्राणाय त्वां करोमीति प्रेक्षते । अपद्रव्यं निरस्यति । अपहतं
'हन हिंसायाः' । अत्र गती वर्तते । अपगतं अस्मा-
द्विषो रक्षः । आक्रमते । वच्छन्तां पञ्च 'यस उपरमे'
निष्पन्नान् त्वां हविर्षां पञ्च अहुतयः ॥ ९ ॥

म० अहुतमसि । 'हु कौटिल्ये' । कप्रत्ययः । 'हुद्धरेल्ल-
न्दसि' (पा० ५।२।३१) इति निष्ठायां दुरादेशः । अहुतम्
अहुतितम् असि । आरोहणेऽपि महामीतिर्नास्तीत्यर्थः ।
हविर्धानम् । 'हुधाञ् धारणपोषणयोः' । हविषो ग्रीहिरूपस्य
धारकं पोषकं भवति । अतः दृष्ट्व । मा हुमां ते वज्रपतिर्द्वाप्ये-
दिति पूर्ववदाह्वयेयम् । 'विष्णुस्त्वेत्यारोहणम्' (का० १।३।
१५) इति । हे शकट, विष्णुः व्यापको वज्रः त्वा त्वां ।
कमतां पदेनाक्रम्यारोहन् नाहं समर्थ इति भावः । 'प्रेक्षत उरु
वातायेति हविष्यात्' (का० १।३।१६) इति । हे शकट,
वाताय उरु भवेति शेषः । तदन्तर्वर्तिग्रीहियु वायुसंस्काराय
विस्तारं भव । शकटस्य ग्रीहीणां तुणाद्याच्छादितत्वात्संकोचे
वायुप्रवेचाभावाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति
तथा संकोचं परित्यजेत्यर्थः । वायुरूपप्राणवेशादविः सप्राणं
क्रियते मन्त्रेण । किञ्च वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्वं
भवति । वरुणश्च बन्धकारित्वाद्यनिरोधकताविश्ववैभवं
मन्त्रः । यदै किञ्च तातो नाभिभवति तत्तर्पे वरुणदेवत्वमुत्वा-
तायेत्यहं वायुमेवैतत्करोति इति निमित्तिवचनात् 'अपहतमसि
निरस्यलज्जयविविधमानेऽभिसृष्टे' (का० २।३।१७-१८)
इति । ग्रीहिन्योऽन्यतुणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् ।
तुणाद्यभावे ग्रीहोनाभिसृष्टेऽपि सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः—
रक्षः यज्ञविघातकम् । अपहतं निराकृतं तुणादिकमेव रक्ष
उच्यते । 'वच्छन्तामित्यालमते' (का० २।३।१९) इति ।
पञ्च पञ्चसंख्याका अहुतयो ग्रीहिरूपं हविः वच्छन्तां निष्-
च्छन्तु । अनेन पश्चाद्ग्रीहियुक्तेन मुष्टिना ग्रीहीन्ग्रीहीयादित्यर्थं
उक्तो भवति ॥ ९ ॥

दशमी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेभिनोवाहुभ्यां पूण्यो
हस्ताभ्याम् । अग्रे जुष्टं गृह्णाम्यग्रीषोमाभ्यां जुष्टं
गृह्णामि ॥ १० ॥

उ० गृह्णति । देवस्य त्वा । त्वाप्राप्येन हविरुच्यते । देवस्य
सवितुः प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानः । देवेन सवित्रा
प्रसूतः । अग्निनोवाहुभ्यां न स्वान्या । अग्निनी हि देवाना-
मध्वर्यु । पूण्यो हस्ताभ्यां न स्वाभ्याम् । पूषा हि देवायां

१ विष्णुस्त्वाक्रमतां आरोहन् ।

भागवतम् । भागवतकः । अग्नये जुष्टम् । 'जुष्टी प्रीतिसेवनयोः' । अथ जुष्टिः प्रीति वसते । तथाहि 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्यभिधान्तरं चतुर्थी संजाता । अग्नये जुष्टं रचितमभिप्रेतं गृह्णामि । पुनरुक्तं भवति । योऽग्निः सर्वेश्वरः सर्वान्मा तस्य तच्चाभूतमेतद्वत् भवितुमर्हति । नच तच्चाभूतं मनुष्येण तद्वद्गोतुं शक्यते । अतोऽहं सावित्रं प्रसवमास्वाभिमनोर्षा-
हुभ्यो पूष्णो हस्ताभ्यां त्वां हविष्याम्येऽभिरुचितं गृह्णामि । तथा अग्नीषोमाभ्यां त्वां हविष्याभिरुचितं गृह्णामि ॥ १० ॥

म० 'देवस्य त्वेति शेषाभिमतार्थम्' (का० २ । ३ । २०-२२) इति । हे हविः, सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् अग्नये जुष्टं प्रियं त्वा गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्यां व्यासक्तदेवतान्मां न जुष्टं त्वा गृह्णामि । काभ्याम् । अश्विनोर्षाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां च । अंसमभिपन्नयोर्मध्यमागो रीषेदन्ताकारो बाहुः । पश्चादुल्लिख्युक्तप्रभागो हस्तः । आश्विनौ हि देवानामभ्यर्च्य । पूषा हि देवानां भागवत् । अतो अग्निसाधनयोः स्वर्गाहोराश्विबा-
हुमावना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तमावनेति भावः । सर्वा-
त्मकस्याग्नेर्हस्तित्वं मनुष्येण कथं गृहीतुं शक्यमिति सवि-
त्रागुहातोऽश्विबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किंच । 'सर्वं देवा अवर्तं मनुष्याः' (१ । १ । २ । १०) इति श्रुतेः देवानां सत्त्वरूपतासदनुष्पत्तिपूर्वकं हविर्ग्रहणं कल्पयन्त्यादि-
त्वात्कार्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनुत्तररूपत्वा-
साकृतामनुष्ठानं निष्फलत्वादप्युक्तं भवतीति देवतास्मरणमिल्लभि-
प्रायः । हविर्ग्रहन्तमावर्षु देवताः संवन्ते मम नाम गृहीष्य-
तीति । अनामगृहं हविषि गृहीते तासां मित्रः कलहो भवे-
द्विर्बं मदप्येव गृहीतमिति तत्कलहमिदृश्यर्ममग्नये जुष्टमग्नीषो-
माभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमिल्लभिप्रायः १०

एकादशी ।

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविस्त्वेपं दृष्ट-
हन्तां दुर्याः पृथिव्याम् । उर्वेन्तरिक्षमन्वेमि
पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयाम्यदित्वा उपस्थेऽग्नें
हव्यर्षरक्ष ॥ ११ ॥

उ० भूताय त्वेति शेषाभिमतार्थम् । भूताय भवताय । त्वा त्वां परिशेषवामीति शेषः । नारातये न अदानाय । उंसं रोपितं सप्त बीजादि पुनरेव बहु भविष्यतीति परिशेषवामि न कृपणतायै । स्वरिति प्राचीकृते । स्वरभिविस्त्वेपं पश्येयम् । विपुर्बः स्वातिर्द्विर्बानार्थः । स्वस्वदेन यज्ञोऽभिधीयते । स हि योमने प्राचीरितो भवति । यज्ञाहर्देवाः सूर्यः यज्ञोपि स्वस्वदेनोच्यते । 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः' इति श्रुतेः ।

दृष्टहन्तामित्यवरोहति । 'दृष्टि दृष्टि दृष्टौ' इति यद्यपि वृथायां धातुसंज्ञापि मन्त्रेषु दृढीकरणार्थं प्रयुज्यते । दृष्टहन्तामिति प्राप्ते दृष्टहन्तामिति विकरणव्यत्ययः । विधाद्विधाच्छब्दप्रत्ययः । दुर्याः दुरः द्वाराणि ज्वहेन्तीति दुर्यां गृहा उच्यन्ते । दुर्यां दृष्टा भवन्तु । पृथिव्यां भूम्यां गच्छति । उर्वेन्तरिक्षमिति व्याख्यातम् । पृथिव्यास्त्वेति सादयति । हविर्ग्रह्यते । पृथिव्याः त्वा त्वां नामौ मध्ये अवसादयामि । अदित्या देवमातुः । उपस्थे उत्तरे । अग्ने हव्यं रक्ष । अपणं गाह्यं पल-
मग्निमाह ॥ ११ ॥

म० 'भूताय त्वेति शेषाभिमतार्थम्' (का० २ । ३ । २२) इति । हे मीहिरोष शकटावस्थित, भूताय भवताय यगान्त-
राणां प्राद्वानभोजनस्य न पुनरपि सद्भावाय त्वा त्वां संपरितोष-
वामीति शेषः । न अरातये अदानाय शेषयामि । 'स्वरिति प्राचीकृते' (का० २ । ३ । २४) इति । अहं सः अभिविस्त्वेपं वक्षे पश्येयं । 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः' (१ । १ । २ । २३) इति श्रुतेः । यज्ञविवस्वदेवसूर्याः स्वस्वदेनोच्यन्ते । स्वर्गहर्तृत्वादपि स्वस्वदेन यज्ञः । 'स्या प्रकथने' । अभिविस्त्वेपम् अभितो विशेषेण स्वापयेयं पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राञ्चुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ 'दृष्टहन्तामित्यवरोहति' (का० २ । ३ । २५) इति । पृथिव्यां वर्तमानाः । दुर्याः प्रहाः । दृष्टहन्ता दृष्टा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटादवरोहयेत् । दुरो द्वाराण्यज्वहेन्तीति दुर्यां गृहाः । हविर्गृहीतोत्तरतोऽन्वयोर्मारेण गृह्णोमः संभा-
व्यते सोऽनेन मन्त्रेण कार्यते । 'गच्छदुर्वेन्तरिक्षम्' (का० २ । ३ । २६) इति । व्याख्यातम् । 'अपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वा' (का० २ । ३ । २७) इति । हे हविः, पृथिव्यां नामौ नामे त्वां सादयामि स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यातं अदित्या उपस्थ इति । उपस्थेऽग्ने । यथा सुप्तं कार्यं पुत्रं माता स्वाहं स्थापयति एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अग्ने सादयामि । हे अग्ने, तव समीपे स्थापितमिदं हव्यं त्वं रक्ष । सुप्तं पुत्रमिव वाचकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

पवित्रे स्रो वैष्णव्यौ सवितुर्वैः प्रसव वत्सु-
नाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुशिमिः । देवी-
रापो अमेगुवो अमेपुत्रोऽग्ने इममग्ना यज्ञं नयुतामै
यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देवकुर्वम् ॥ १२ ॥

उ० पवित्रे छिनति । पवित्रे स्य इति । पवित्रे पवनक्रिया-
शीलेषुर्वा भवतः । वैष्णव्ये इति प्राप्ते वैष्णव्यादिति लिङ्गव्य-
त्ययः । 'यज्ञो वै विष्णुर्गजिमेस्य' इति श्रुतिः । अप उच्युनाति । सवितुर्वैः । वाप उच्यन्ते । सवितुः प्रसवे वर्तमानः नहं सः युष्मान् उच्युनामि कर्षं नीत्वा शोधयामि । केन । अग्निद्वेण

पवित्रेण । 'गो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रं' इति श्रुतिः । वायोः सर्वगतत्वादच्छिद्रत्वम् । सूर्यस्य च रश्मिभिः उद्दिग्धवति । देवीराप इति । आप उच्यन्ते । हे देव्यः आपः, अग्नेगुवः अग्नेगुवः । अग्नेशब्दः पूर्वपदं द्वयोः । पूर्वस्य गमिरुत्तरपदम् । उत्तरस्य तु पिबति । उत्तरोरपि ह्यप्रत्ययः । अग्ने वाः समुद्रं गच्छन्तीत्यग्नेगुवः । अग्ने प्रथमं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीत्यग्नेगुवः । अग्ने उत्कृष्टे स्वर्गे । इमं दर्शपूर्णमासालम्बम् । अद्य अस्मिन् रात्रि । यज्ञं नयत प्रापयत । अग्ने यज्ञपतिं नयत । सुधातुं शोभनदक्षिणे यज्ञपति । देवयुवं देवान्कामयत इति देवयुः । 'इदंयुरिदं कामयमानः' इति याचकः । पृतदुक्तं भवति । यज्ञं यज्ञमानं पुष्कलदक्षिणं देवकामं च अग्ने नयत ॥ १२ ॥

म० कुशी समावप्रक्षीणीमावनन्तर्गमौ कुशैरिच्छन्ति 'पवित्रे स्थ इति व्रीन्वा' (का० २।३।३२) इति । वैष्णवे इति प्राप्ते 'व्यलयो बहुलम्' (पा० ३।१।६५) इति लीलम् । हे पवित्रे शोभके कुशद्वयकपे, युवां वैष्णव्यौ यज्ञसंषन्धिनी स्थः भवथः । 'यसो वै विष्णुर्वैश्वे स्यः' (१।१।३।१) इति श्रुतेः । हविर्ग्रहणामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनोति 'सवितुर्वे इति' (का० २।३।३३) इति । सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपः, वः युष्मान् उत्पुनामि उत्कर्षेण शोधयामि । केन । अच्छिद्रेण छिद्रहीनेन पवित्रेण शोधकेन वायुरूपेण । 'गो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रम्' (१।१।३।६) इति श्रुतेः । सूर्यस्य रश्मिभिः शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति संबन्धः । वायोः सूर्यरश्मीनां च वादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रतिदम् । 'सध्वे कृत्वा दक्षिणेनोदिशयति देवीरापः' (का० २।३।३५) इति । उत्पुताभिरग्निः पुरितामभिहोत्रहव्यं सन्त्यहोत्वे स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः । मन्त्रावस्तु—हे देवीः आपः शोतनात्मिका आपः, सूर्यम् अद्य अस्मिन्देवे इमम् इदानीं प्रवर्तमानं यज्ञम् अग्ने नयत पुरतः प्रवर्तयत निर्विघ्नं समापयत । किमुता आपः । अग्नेगुवः अग्ने गच्छन्ति इत्यग्नेगुवः पुरतो विघ्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा अग्नेगुवः अग्ने पुनन्तीत्यग्नेगुवः । अग्ने वासिन्पूवभागे गच्छन्ति तस्मिन्प्राप्तनिवारणेन शोधनशीलाः । यज्ञ । अग्ने पिबन्तीत्यग्नेगुवः । प्रथमं सोमस्तस्य पानकर्तव्यः । गमेः क्रिप्प्रत्यये 'गमः कौ' (पा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपे पुनातेः पिबतेवौ कौ 'छद् च गमादीनाम्' (क० ६।४।४० वा० २) इत्युच्चारः । किञ्च यज्ञपतिं यजमानस्यै नयतेत्यनुवर्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कथंभूतम् । सुधातुम् सुष्ठु दक्षिणादिना दद्याति यज्ञं पुष्पातीति सुधातुलं यज्ञस्य पतिं पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको कृत्वा । तथा देवयुवम् । 'यु मिश्रणे' । देवान् गीति यज्ञादिना मिश्रकरोति देवयुवम् । क्रिप् । 'अनित्यमागमभासनम्' इति तुगभावः । यज्ञा देवान्कामयते इति देवयुवम् । 'इदंयुरिदं कामयमानः' (निरु० ६।३।१) इति

याचकोक्तः । 'सुप्र आत्मनः क्वच' (पा० ३।१।६) इति वचम् 'क्वचि च' (७।४।३३) इतीत्ये प्राप्ते 'न छन्दस्यनुवच' (पा० ५।४।३५) इतीत्याभावः । 'अश्वापसात्' (पा० ५।४।३७) इति अश्वाधयोरेवात्वविधानात् 'अकृत्स्नार्वातुक्तयोः' (पा० ७।४।२५) इति प्राप्ते दीर्घो न भवति । ततः 'क्वाच्छन्दति' (पा० ३।२।१००) इति उपप्रत्ययः । देवयुवशब्दस्यामि परे 'अमि पूर्वे' (पा० ६।१।१।१०७) इति प्राप्ते पूर्वस्य 'वा छन्दति' (पा० ६।१।१।१०६) इति विकल्पेन 'तन्वादीनां वा इदंयुवर्ण' (पा० क० ६।४।६८ वा० १) इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं युयमिन्द्रमवृणीवं वृत्रतूर्यं प्रोक्षिताः स्य । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । देव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजन्तुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

उ० युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं । युष्मान् इन्द्रः साहाय्यायैमवृणीत । किं पुरस्कृत्य । वृत्रतूर्यं । तूर्वेतिवैषकर्मो । वृत्रवधाव । यूर्यं च इन्द्रमवृणीध्वं वृत्रवधः । वृत्रतूर्यं तस्मिन्नेवावसरे अतिमनुष्यतया । प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम् । 'उक्ष सेचने' । प्रोक्षिता यूर्यं तावज्जवथ । न ह्यसंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा इति निह्वयः । हविः प्रोक्षति । अग्नये त्वा त्वां जुष्टं अभिरुचितं प्रोक्षामि । अग्निरश्वदस्य 'रुन्ध्यानां ग्रीवमाणः' इति चतुर्थी । अग्नीषोमान्यामित्युक्तम् । पात्राणि प्रोक्षति । देव्याय कर्मणे देवसंबन्धिकर्मणे । तादर्थ्यं चतुर्थी । शुन्धध्वम् । शुष्पध्वमिति कर्मणि यकिं प्राप्ते विकरणव्यत्ययः । देवयज्यायै देवयागाय । एताभिरग्निः शुन्धध्वमिति संबन्धः । किञ्च यद्वोऽशुद्धाः पराजन्तुः । यद्वा युष्माकं अशुद्धाः रक्षःप्रभृतयः पराजन्तुः पराहतवन्तः । इदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । वः युष्माकं तत् शुन्धामि शोधयामि अपनयामि ॥ १३ ॥

म० हे आपः, इन्द्रः देवः वृत्रतूर्यं । तूर्वेतिवैषकर्मो । वृत्रवधे निमित्तभूते सति युष्माः युष्मान् अवृणीत । आकारश्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । यूर्यम् अपि वृत्रतूर्यं निमित्ते तम् इन्द्रं अवृणीध्वं वृत्रवधः सहकारित्वेन । 'प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम्' (का० २।३।३६) इति । हे आपः, यूर्यं प्रोक्षिताः भवथ । असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति 'हविश्चाग्नये लाग्रापोमान्यां स्वेति यथादेवतमन्सत्' (का० २।३।३७।३८) इति । अन्यदपि हविस्तदेवतोच्चारेण प्रोक्षणीयम् । अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि अग्नीषोमान्यां त्वा जुष्टं प्रो-

शमि (का० २ । ३ । ३५) पात्राणि दैव्यानेति ।
कृष्णाजिनोद्वेष्टलापीनि पात्राणि प्रोक्षयेत् । हे यज्ञपात्राणि,
मूर्त्यं शुन्वाध्वम् शुद्धानि भवतु । किमर्थम् । दैव्याय कर्मणे
अग्न्यादिदेवतासंबन्धिने कर्मणे । तदेव कर्म निशिष्यते । देव-
यज्यादे देवसेवन्धिनेयं यागक्रियायै दद्यादिकायै । किंच ।
अशुद्धाः नीचजलतल्लादयः यः शुष्माकं संबन्धि यद्वर्गं परा-
जम्भुः पराहृतं कृतवन्तः । छेदनतक्षणदिकाले स्वकीयहस्तस्पर्-
शरूपमशुभित्वं चक्षुः । तदिदं यः शुष्माकमग्नौ शुन्वामि प्रोक्ष-
णेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

शर्मास्वर्धूतः रक्षोऽवधूतः अरातयोऽदित्या-
स्त्वर्गसि प्रति त्वादितिवेत्तु । अद्विरसि वानस्पत्यो
प्रावांसि पृथुवुष्टः प्रति त्वादित्यास्त्वर्गवेत्तु ॥ १४ ॥

उ० कृष्णाजिनमादत्ते । शर्मांसि । चर्मांसीति प्राप्ते चका-
रस्य शकारः । 'शर्मदेवता' इति श्रुतिः । अवधुनोति । अवधूतं
रक्षः । 'धून् कम्पने' अवकम्पितं रक्षः । अवकम्पिताश्च
अरातयः अदानवीलाः पुरुषाः । नत्वेतच्छत्रसाधनमित्य-
पहवः । कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वर्गसि अदित्याः
पृथिव्यास्त्वं त्वग्भवसि । अतः प्रतिवेत्तु । 'विद ज्ञाने' । प्रति-
जानातु त्वाम् । अदितिः पृथिवी । 'प्रति हि स्वः संजानीते'
इति श्रुतिः । तस्मिन्निदधात्पुल्लक्षम् । अद्विरसि । आह-
णाति विदारयति आहणात्यनेन वा व्रीह्यादिकमित्यदिः । त्वं
भवसि । वानस्पत्यश्च । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । अनेन
वा निदधाति । प्रावासि । हन्ति व्रीह्यादिकमनेनेति प्रावा
त्वमसि । पृथुवुष्टः बृहन्मूलः । अतः प्रति त्वादित्यास्त्व-
र्गवेत्तु प्रतिवेत्तु त्वामुल्लखल अदित्यास्त्वम् कृष्णाजिनम् ।
कथम् । अहं पृथिव्यास्त्वम् अहं चोल्लखलः पृथिव्यास्त्वमिति ।
त्वरोवात्मनास्मानं हिनस्ति ॥ १४ ॥

म० 'शर्मांसीति कृष्णाजिनादानम्' (का० २ । ४ । १)
इति । हे कृष्णाजिन, त्वमुल्लखलस्य धारणार्थं शर्मं कुलहेतुरसि ।
अजिनस्य चर्मसि मानुषं नाम शर्मोति दैवं नाम । 'अपेल्य वाजे-
भ्योऽवधुनोत्सवधूतमिति' (का० २ । ४ । २) इति । रक्षः
कृष्णाजिने गृहम् अवधूतम् । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम्
एवमरातयोऽपि पातितः । 'प्रक्षय्यीवनास्तृणावदित्यास्त्व-
मिति' (का० २ । ४ । ३) इति । हे कृष्णाजिन, त्वम्
आदित्याः भूमिदेवतायास्त्वमप्यसि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा
त्वां प्रतिवेत्तु प्रतिगृह्य मरीच्येयं त्वमिति वेत्तु जानातु ।
पुरा यज्ञो देवेषु कष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवा इत्या
तरीयां त्वचमुल्लखल जगदुल्लसाम्भर्मोत्तरणमित्यभिप्रायः श्रुता-
वात्रातः (१ । १ । ४ । १) । 'सव्याश्रय्ये निदधात्पुल्ल-
खलमद्विरसि प्रावासीति वा प्रति त्वंयुभयोः' (का० २ । ४ ।

४-५) इति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शोषो योज-
नीयः । हे उल्लखल, त्वं यद्यपि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि इह-
त्वात् अद्विरसि प्रापाणोऽसि । किमूतः । पृथुवुष्टः स्थूलमूलः ।
मुसलघातोपप्रवेण बाधजनराहित्याय मूलस्थूलध्वम् । हे मुस-
खल, तथाविधस्त्वं प्रावासि दाक्षेण पापाणमहरोऽसि । अदि-
त्यास्त्वम् अधस्तादास्तीर्णो कृष्णाजिनरुपा भूमौ त्वमस्ति सा
त्वां प्रति वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा
गृह्णामि बृहद्वावासि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो
हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व । हविष्कृदेहि हवि-
ष्कृदेहि ॥ १५ ॥

उ० हविरावपति । अग्नेस्तनूरसि । आहवनीयोऽग्निरा-
वप्यते । तत्र हि हविः प्रक्षिप्तमग्निर्भवति । अत एवमुच्यते
अग्नेस्तनुः शरीरमसीति । अथवा अग्निशब्देन पत्नी देवतायै
हविर्गृह्यते सा कथ्यते । तस्या अपि हविसान्नर्भवतीति ।
वाचो विसर्जनम् । वाक् वसिन्हविषि प्रक्षिप्ते विसर्ज्यतेऽव-
सुण्या तदिदं वाचो विसर्जनम् । देववीतये देवतर्पणाय ।
त्वा गृह्णामि । आहवामीत्यर्थः । मुसलमादत्ते । बृहद्वावासि ।
दीर्घत्वापेक्षं बृहत्त्वम् । हन्यपेक्षं प्राग्वत्त्वम् । दीर्घप्राग्व त्व-
मसि । वानस्पत्यः वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः । स इदमित्यव-
दधाति । स त्वमिदं । देवेभ्योऽग्रांशं । हविः शमीष्व । शमातिः
संस्कारार्थः । सुशमि क्रियाविशेषणमेतत् । साधु यथा संस्कृतं
भवति तथा शमीष्वेति । हविष्कृदेदीति निराह्वयति ।
हविः करोतीति हविष्कृत् । एहि आगच्छ । अधिदैवं वागु-
च्यते । अधिचक्षं पत्नी ॥ १५ ॥

म० 'हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीति' (का० २ । ४ । ६) इति ।
हे हविः, त्वं अग्नेः आहवनीयस्य तनुः शरीरमसि । यत्तत्तत्र
क्षिप्तं हविरभीभवति अतो हविः अग्नेस्तनूः । किमूतं हविः ।
वाचो विसर्जनम् । अपां प्रणवनकाले नियमितानां वज्रमा-
नवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं
हविर्वाचो विसर्जनम् । अतः देववीतये देवानां तर्पणाय ।
त्वा त्वां । गृह्णामि आहवामीत्यर्थः । 'बृहद्वावेति मुसलमादत्ते'
(का० २ । ४ । ११) इति । हे मुसल, त्वं यद्यपि वानस्पत्यः
दारुमयस्तथापि प्रावाप्ति दाक्षेण पापाणसंशोऽसि । तथा दीर्घ-
त्वेन बृहन्महानसि । 'स इदमित्यवदधाति' (का० २ । ४ ।
१२) इति । हे मुसल, त्वं देवेभ्यः अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् ।
इदं हविर्वाहित्वं शमीष्व शमय । अक्षयिभिर्यधितुपापनमनेन
शान्तं कुरु । तस्मैव पदस्य व्याख्यानम् । सुशमि शमीष्व सुधु
शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय । 'समु उपशमे' न्यल-
येन शोषो लुक् । 'तुस्तुशम्यः सार्वचक्षुके' (का० ५ । ३ । १५)

इति देवानाम् । शान्तिर्विविधा । बाह्यतुष्टापनयमादाया । सा प्रथमावधातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्वस्यापनयनादन्मा । सा फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्वयः । 'हविष्कृदेहीति त्रिराहवति' (का० २ । ४ । १३) इति वज्र-
गानः पक्षी वाग्नो वा यो मीहीनवहन्ति स संजोभ्याहूयते ।
हे हविष्कृन् हविः करोतीति हविष्कृन् । एहि अत्रागच्छ ।
त्रिवारमुत्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराहवन् ॥ १५ ॥

पोडशी ।

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इयमूर्जमावद त्वया वयं
संघातं संघातं जेष्य वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं
वेत्तु परापूतं रक्षः परापूता अरातयः । अपहतं
रक्षो वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्य-
पाणिः प्रतिगृह्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

उ० आहन्ति अग्नो इयदुपले । कुक्कुटोऽसि । अथ 'मनोहं
वा कवचम आस' इत्यादीनिहास उल्लेखितव्यः । कुत्सितं
अन्धमसुरजन्मसुराणां तमोतीति कुक्कुटः । अथवा असुरभी
वाचमुपादाय क क असुरा पृथं योऽति असौ कुक्कुटः ।
अभिन्त्यक्षे कशब्दस्य संप्रसारणम् । अटलेकाकारस्य 'संप्रसा-
रणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । कुक्कुटस्त्वमस्य सुराणां । देवानां मधु-
जिह्वः । अतः । इयं वृष्टि ऊर्जं अन्नं च । आवद आभिमुख्येन
वद । त्वया च सहावभूतेन । वयं संघातं । संपूर्णस्य हन्तेः
संघातेन संग्रामः समुदायो वाभिजेयः । वीप्सार्थं द्विवचनम् ।
संग्रामं जेष्य । वर्षमादत्ते । वर्षवृद्धं वृद्धा वृद्धं त्वमसि ।
हविष्कृदपति । प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु ।
त्वां वृद्धा वृद्धं हे हविः । समानजन्मत्वाद्द्विःशूर्पयोर्जो-
सृत्कार्यं वचनम् । निष्पुनाति । परापूतं रक्षः पराक्षिप्तं रक्षः ।
परापूताः पराक्षिप्ताश्च अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः । तुपा-
क्षिप्तसि । अपहतं । हन्तिर्गत्वर्थः । अपरातं रक्षः । विविनक्ति ।
वायुर्वः । तण्डुला दञ्चन्ते । वायुः वः युष्मान् विविनक्तु इय-
करोतु । मीहिभ्यः सकाशात् । पाभ्यामोप्याभिमम्रयते । देवो
वः सविता । वः युष्मान् हे तण्डुलाः । हिरण्यपाणिः । 'सत्स-
वित्रे प्राप्तिश्च प्रजहुः । तस्य पाणी परिचिच्छेद' । तस्मै हिरण्ययौ
प्रतिदत्तुः तस्माद्विरण्यपाणिरित्युच्यते' इति बहुचोनां
श्रुतिः । प्रतिगृह्णातु प्रतिग्रहं करोतु । अच्छिद्रेण अक्षिपिलेन
हस्तेन ॥ १६ ॥

अ० 'आहन्त्याग्नो इयदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्भया
हिरण्यं सक्तुपलम्' (का० २ । ४ । १५) इति । हे शम्भ्यारूप
बह्मवृक्षविशेष, त्वं कुक्कुटोऽसि असुराणां । मधुजिह्वः चासि देवा-

नाम् । असुराः क केति तान्दन्तुमिच्छन्त्योऽति सक्तेन सं-
रति स कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटं कुत्सितशब्दं कुटति तमोतीति
कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाकल्पप्रक्षिप्तनिक्षेपमसुरभीत्यर्थं तमो-
तीति कुक्कुट इत्युपन्यते । मधुजिह्वनामा कश्चिदेवाग्नौ मूलः ।
मधुर्गन्धुरभाविणी जिह्वा सरय तद्रूप हे यद्वातुष्ट, तमसुराण्य-
राभक्त्वजन्मानस्य इयमूर्जं आवद । अयं रसं च यथा समान-
च्छति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेभ्यः परामूर्तेषु तस्यैव-
मर्थं रसं च यजमानः प्राप्नोति । ततः त्वया कृत्वा वयं
सङ्घातं सङ्घातं जेष्य असुरैः सह क्रियमाणं तं तं संग्रामं जेष्य
जयेम । कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः । सम्बन्ध-
हन्त्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम् । मनो राज एको वृषभ
आसीत्सिक्तसुराग्नौ वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वेति तं भुलै-
वासुरा श्रियन्ते । ततः किलाताकुर्वतामाभावसुराणां सङ्घं
गत्वा तेनैव रूपमेपायाजयतामृषमे इति सा वाच्यनोर्जाया
प्रविष्टा । तौ पुनस्तवापि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाग्वज्र-
पात्राणि प्रविष्टेल्लसुरपरामर्शं तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्भया इय-
दुपलहनमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः (१ । १ । ४ । १४) । 'वर्ष-
वृद्धमतीति शूर्पमादत्ते' (का० २ । ४ । १६) इति । हे शूर्प,
त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेण वृष्ट्या तद्रूपजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्ष-
वृद्धेषु सत्वाकनिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् । 'प्रति त्वेति
हविष्कृदपति' (का० २ । ४ । १७) इति । हे हविः, वर्षवृद्धं
शूर्पं त्वा त्वां प्रतिवेत्तु स्वीकृत्यत्वेन जानातु । मीहिशूर्पयोर्वर्षवृद्ध-
त्वाद्भावत्वम् । 'परापूतमिति निष्पुनाति' (का० २ । ४ । १८)
इति । रक्षः परापूतं निराकृतम् । शूर्पेण तुषेऽपि परापूतेषु तद्गर्तं
रक्षोऽपि ते सह भूमौ पतितम् । अरातयः हविःप्रतिकूलाः
आलस्यादिशत्रवश्च परापूता निराकृताः । 'अपहतमिति तुपा-
क्षिप्तसि' (का० २ । ४ । १९) इति । रक्षः अपहतं वृद्धेऽप-
नीयं मारितम् । भूमौ पतितान्दरे निःसारयेत् 'वायुर्व' इति
विविनाक्ष' (का० २ । ४ । २०) इति । हे तण्डुलाः, वायुः शूर्प-
चालनोत्थः वः युष्मान् विविनक्तु सक्तमकलेश्चः पृथक्करोतु ।
'देवो व इति पाभ्यामोप्याभिमम्रयते' (का० २ । ४ । २१)
इति । हे तण्डुलाः, सविता देवः वः युष्मान् अच्छिद्रेण पाणिना
अक्षिपित्विच्छेदनेन स्वहस्तेन प्रतिगृह्णातु सौकरोतु । 'इय-
करोत्येच्छन्दसि' (पा० ८ । २ । ३२) इति इय वः । पात्रोपगोप-
तमने भूमौ पतनं मा भूदिति सन्तिमुपगोपं शब्दार्थः । किंभूतः
सविता । हिरण्यपाणिः हिरण्ययुक्तावहृत्सीपायाभरणयुक्तौ पाणी
यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा देवैः प्राक्षिप्तप्रहारेन क्षिप्तौ
सन्तिः पाणी देवैर्हिरण्ययो कृताविति सन्तिहिरण्यपाणित्व-
मिति बहुचक्षुतौ कथा ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

वृष्टिरित्यपाग्ने अग्निमामावद जहि निष्कृत्या-
दं संघा देवयजं वह । मुवमसि पृथिवीं हेह

ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवर्नि सजातवन्मुपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य वृधाय ॥ १७ ॥

उ० उपवेशमादये । उष्टिरसि । 'त्रिष्टुपा प्रागल्भ्ये' ।
अनेनाग्निर्देष्टुपश्चरतीति उष्टिः । उपवेश उच्यते । उष्टि-
स्त्वमसि उपवेश । अङ्गारान् प्राङ् करोति । अपापो अग्नि-
मामादं जहि अपजहति । हे भगवन्महे, अग्निमामादं आम-
मनीलमामादं । येनैदं मनुष्याः अपकमजमभन्ति स उच्यते ।
जहातिसवाराधः । निष्कव्यादं सेध निःसेध कव्यादमग्निं ।
येन पुरुषं दहन्ति स कव्यात् । सेधतिः परित्यगार्थः । अङ्ग-
रमाहरति । आ देवयजं वह आवह आनय । देवयजमग्निम् ।
देवा यस्मिन्निज्यन्ते स देवयजं तं देवयजमग्निम् । कपालेनाव-
च्छादयति ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्ट्वा । त्रिभिः कपालैः श्रीहो-
कान् यजमानो जयति । चतुर्थेन द्विषो यज्ञेषु संस्क्रियते
पुरोडाशः सोऽभ्याधारवशाद्विलोकयिग्रह एव भूत्वा देवताः
प्रीणातीति प्रकरणाधः । 'यदु वा आत्मसंमितमग्रे तदवति
तच्च हिनस्ति' इति धृतिः । ध्रुवमसि ध्रुवं स्थिरं त्वमसि । अतः
पृथिवीं दृष्ट्वा दवीकुह । नहि स्वयमग्निदिहोऽग्न्यस्य प्रतिष्ठा
कर्तुं समर्थः । किंच इत्थंमूर्ते त्वामहमुपदधामि । ब्रह्मवर्नि
त्वा ब्रह्म एव बहूनेति संबज्जते तत्कपालं ब्रह्मवर्नि । एवं
क्षत्रवर्नि । सजातवर्नि समानजाताः सजाताः आनुप्रभृतय
उच्यन्ते । आनुव्यस । 'अन्त्यपणे' इति आधुदात्तवाङ्मातृव्य-
शब्दस्य कतुरभिधेयः । शत्रोश्च वधाय त्वामुपदधामी-
त्यनुष्टुपः ॥ १७ ॥

म० 'मूलतः साक्षां परित्यक्त्युपवेशं करोतीति ।
उष्टिरसीत्युपवेशमादयेति च' (का० २।४।२५) । पलाशपाशासा
मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेशस्तमादत्ते । हे उपवेश, त्वम्
उष्टिरसि अग्नोऽसि । 'त्रिष्टुपा प्रागल्भ्ये' । तीव्राङ्गारागामि-
तस्ततश्चाग्ने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् । 'अपाप इवङ्गारान्प्रा-
करोति' (का० २।४।२६) । इति तत्र त्रयोऽग्रयः सन्ति ।
एकः आमात् आममपकमनीलमग्नीकोऽसि । द्वितीयः
कव्यात् स्वहाहे कर्णं मांसमसीति कव्यात् चित्ताग्निः ।
तृतीयो यामयोस्यः । तथाविधोऽनङ्गारान्माहं पलाशपाशासा
दृष्ट्वा तेषां मध्ये यामोऽमृततीक्ष्णो ज्ञायमी आमात्कव्या-
त्तंजो तौ कारयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते । हे अग्ने हे गार्हपत्य,
आमादमसिम् अपजहि परित्यज । 'अवहितश्च' (१।४।२७)
इति क्षिप्रापोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा कव्यादम् अग्निं नि-
सेध निःसेधं दूरे गमय । परित्यजेत्यर्थः । 'आ देवयजमित्यङ्गार-
माहस्य' (का० २।४।२७) इति । हे गार्हपत्य, देवयजं देवानां
यामयोऽमं तृतीयमङ्गारम् आवह समीपमानय । देवा इज्यन्ते
यस्मिन्कतौ देवयजं तं देवयजम् । 'कपालेनावच्छादयति ध्रुव-

मसि' (का० २।४।२७) इति । देवयजमङ्गारं कपालेनावच्छाद-
येत् । हे कपाल, त्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि यज्ञो-
मानमसि इतस्ततो न पतसि । पृथिवीं भूमिं दृष्ट्वा दवीकुह ।
पुरोडाशपाशासमये साकृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं वैश्वित्यं
न भविष्यतीत्यर्थः । किन्तु त्वाम् उपदधामि अङ्गारे स्थापयामि ।
किमर्थं । आतुव्यस्य शत्रोरसुरस्य पापानो वा कथान् हिंसार्थम् ।
'अन्त्यपणे' (पा० २।१।१४५) इत्याधुदात्तवाङ्मातृव्यशब्दः
कतुराधी । किमर्थं त्वां । ब्रह्मवर्नि । 'वन वन सेमको' ब्राह्मणा
ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीकृत्यते इति ब्रह्मवर्नि ।
तथा क्षत्रवर्नि सजातवर्नीति पदद्वयं बोध्यम् । सजाताः
समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयसौवर्ण्यते इति ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अग्ने ब्रह्मं गृह्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा
ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवर्नि सजातवन्मुपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य वृधाय । धूर्जमसि दिवं दृष्ट्वा ब्रह्मवर्नि त्वा
क्षत्रवर्नि सजातवन्मुपदधामि भ्रातृव्यस्य वृधाय ।
विश्वोऽभ्यस्त्वाशोभ्य उपदधामि चित्तः सोऽर्ध्वेचित्तो
भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यन्त्वम् ॥ १८ ॥

उ० सव्याहुल्या इत्येऽङ्गारं निदधाति । अग्ने ब्रह्म ।
हे भगवन्महे, ब्रह्म ब्राह्मणं अहुक्तिप्रदानेन व्यावृत्तमनु-
गृह्णीष्व । अनुष्टुपं कुर्वित्यर्थः । द्वितीयं निदधाति । धरुण-
मिति साधारणं भारकमसि । अन्तरिक्षं दृष्ट्वा । शेषं पूर्ववत् ।
तृतीयं निदधाति । धूर्जमसि धारयितुं अस्ति । दिवं
दृष्ट्वा । चतुर्थं निदधाति । विश्वोऽभ्यस्त्वा सर्वोऽभ्यस्त्वा
आशाम्यो दिग्भ्य उपदधामि । इतस्तानि कपालान्मु-
पदधाति । चित्तः स्व । चित्तं चयने । किञ्चन्तस्य रूपमिदम् ।
बहुवचनं च पूर्वोपहितकपालविषयम् । चित्तानि यूयं ताव-
ज्वध । ऊर्ध्वेचित्तः ऊर्ध्वं पश्चादुपहितेषु कपालेषु चीपत
इति ऊर्ध्वेचित्तं तस्य ऊर्ध्वेचित्तः । उपचीपमामस्येति शेषः ।
अङ्गारैरभ्यूहति । भृगूणामङ्गिरसां । भृगोः अपत्यानि बहूनि
भृगवः । तपाङ्गिरसः । तपाजस्य बहुषु लुक् । भृगूणां
अङ्गिरसां च तपसा यूयं कपालानि तप्यन्त्वम् ॥ १८ ॥

म० 'सव्याहुल्या इत्येऽङ्गारं निदधात्यने अवेति' (का०
२।४।३०) इति । हे अग्ने, निवीनमामाङ्गारस्यं ब्रह्म प्रोक्षं
कर्मास्थानिः क्षियमाणं गृह्णीष्व गृह्णीष्व । नाशकरञ्जोपधेनानु-
गृह्णीष्व । यथा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अहुक्तिदा-
माशयं मा रहित्वर्थः । 'धरुणमिति पश्चात्' (का०
२।४।३१) इति पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं
निदधाति । हे द्वितीय कपाल, त्वं धरुणं पुरोडाशस्य पार-
कम् अस्ति । अतोऽन्तरिक्षं दृष्ट्वा दवीकुह । पुरोडाशपाशास-

ज्वालमान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात्तथा कुरु । मद्यन्तेतत्
कपालं ज्वालमान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधानकं नास्ति तथाप्यन्तरि-
क्षदाहर्णाय कपालदेवता प्राप्न्यते । ज्वालनीत्यादि पूर्ववत् ।
'पुरस्ताद्वर्गमिति' (का० २।४।३२) इति । प्रथमस्य पूर्व-
मार्गे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल, त्वं धर्मं धारकम् असि ।
दिवं दद । ज्वालाम्रेण दाहमानो घुलोकस्य दाहकम् । अन्यत्
पूर्ववत् । (का० २।४।३३) विश्वाम्न्यः इति । दक्षिणत
इति । हे चतुर्थकपाल, विश्वाम्न्यः आशाम्न्य सर्वदिग्भ्यः सर्व-
दिग्दाहर्णाय त्वा उपदधामि । एवं कपालत्रयोपधानेन दग्ध-
मानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वतः पुरो-
डाहो लोकत्रयकरो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याश्रयः । 'समं
विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चितः स्येति' (का० २।४।३४)
इति । अग्निपुत्रोडाहस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वाद्-
वशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात् । 'चित्र-
चवने' क्लिप्तत्वात् चित इति बहुवचनम् । हे कपालविशेषः,
सूर्यं चितः सः प्रथमकपालोपचयकारिणः सः भवथ । तथा
ऊर्ध्वचितः सः ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुपका-
रिणो भवथ । 'सृगूणामित्यग्निरभ्युहति' (का० २।४।
३८) इति । अग्नारैः कपालानि छादयेत् । हे कपालानि,
सूर्यं सृगूणामहिरसां सृगुणामकानामाहिरानामकानां देववीणां
तपसा तपोरूपेणाग्निमानेन तप्यन्तं तप्तानि भवत । अस्याग्नि-
सादीयस्त्वत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

शर्मास्यवधूतः रश्मोऽवधूताऽअरातवोर्दित्यास्त्व-
र्गसि प्रति त्वादितिवेचु । धिषणासि पर्वती प्रति
त्वादित्यास्त्ववैचु दिवः स्कम्भनीरसि धिषणासि
पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेचु ॥ १९ ॥

उ० शर्मासीत्यादीनि त्रीणि यत्तुपि व्याख्यातानि ।
कृष्णाजिने एषदं निदधाति । धिषणासि । धीः कर्म बुद्धिर्वा
तदुभये सीदति सैनोति वा कर्माङ्गवाहृषत् धिषणोच्यते ।
धिषणा त्वमसि । पर्वती पर्ववती । अतः प्रतिवेचु प्रतिजानातु ।
त्वामदित्यास्त्वक् पृथिव्यास्त्वक् । कृष्णाजिने शम्यामुपद-
धाति । दिवस्कम्भनीरसि । एतदुपलभ्योः पृथिवीधुम्यामुप-
कलितत्वात् शम्याया अन्तरिक्षभक्तिर्व उपपद्यते । दिवः
वावापृथिव्योः स्कम्भनीः । स्कम्भोतिः सम्भनकर्मा । त्वं
सम्भनीर्भवसि । 'अन्तरिक्षस्यैव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे वावा-
पृथिवी विष्टे' इति श्रुतिः । एतदुपलभ्यमुपदधाति । धिषणा-
सीति व्याख्यातम् । पार्वतेयी पार्वत्या अपत्यम् । 'कनीयसी
होषा दुहितेव भवति' इति श्रुतिः । वेचु प्रतिजानातु त्वां
पर्वती माता 'प्रतिहिल संजानीत' इति श्रुतिः ॥ १९ ॥

म० 'कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्' (का० २।५।२) इति
यथावधातार्थे कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वत्त्रापि । शर्मासि । अवधू-
तम् । अदित्याः । इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् । 'तस्मिन् एव
धिषणासीति' (का० २।५।३) तस्मिन् धर्मणि क्लिप्तं स्थापयेत् ।
हे शिले पेषणाधारभूते, त्वं पर्वती पार्वतात्मिका तदुत्पत्त्या त्वं
धिषणासि धियं बुद्धिं कर्म वा सिनोति व्याप्नोति ददाति वा
धिषणा । हस्तलभ्यम् । पर्वतवद्धारयन्त्यसि । अदित्याः भूमेः
लक् कृष्णाजिनरूपा तादृशी त्वा त्वां प्रति वेचु सदवस्थानमनु-
जानातु । 'पश्चाच्छम्यामुपोहत्पुदीनीं दिवः' (का० २।५।
४) इति । दृषदः पश्चाद्गोऽधश्चाच्छम्यां स्थापयेत् । तां
प्रयुच्यते । हे शम्ये, दिवः घुलोकस्य स्कम्भनीः सम्भनकारिणी
त्वम् असि । व्यत्ययेन द्वितीयावबहुवचनम् । पतनधारणा-
यान्तरिक्षरूपेण सम्भनकारित्वम् । 'अन्तरिक्षेण हीमे वावा-
पृथिवी विष्टये' (१।२।१।१९) इति श्रुतेः । 'एतदुपलभ्यं
धिषणासीति' (का० २।५।५) । हे उपले, उपरितनशिले,
त्वं धिषणासि पेषणाधारधारिकासि । किंभूता । पार्वतेयी
पार्वत्या अधकनहृषदः पुत्री पार्वतेयी बालस्वरूपा । 'कनीयसी
होषा दुहितेव भवति' (१।२।१०) इति श्रुतेः । अतः पर्वती
मातृसमा त्वां प्रतिवेचु पुत्री जानातु ॥ १९ ॥

विंशी ।

धान्यमसि विनुहि देवान्प्राणाय त्वोदानाय
त्वा व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसितिमारुपे
धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृ-
ष्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां
पयोऽसि ॥ २० ॥

उ० एषदि तण्डुलानावपति । धान्यमसि । विनोतेः प्रीण-
नार्थेन धान्यमसि भवति तदभिप्रायेणैवमाह । यत्तत्त्वं प्रीण-
नस्त्वभावमसि अतः प्रीणीहि देवान् । पिनष्टि । प्राणाव त्वा ।
अत्र श्रुतिः । 'जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानामित्युपक्रम्य
एतदुपलभ्यां हविर्यज्ञं अन्तीति प्रतिपाद्य स यदाह प्राणाव
त्वोदानायस्वेति तत्प्राणापानौ दधातीत्येवमादिना अन्त्येन यथा
हविषः पुनर्जीवने क्रियते तथा श्रुतिः प्रतिपादयति । एतदनु-
सारेण व्याख्यानं करिष्यामः । प्राणाव त्वा प्राणानामाव त्वां
पिनष्टि नतु हिसायै । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ व्याख्येयौ । कृष्णा-
जिने प्रक्षिपति । दीर्घामनु प्रसिति । 'यह मर्षणे' । प्रसितिः
प्रसहनाच्चतुर्वा जालं वा । इदमु प्रसितिषादेन कृष्णाजिन-
मभिधीयते । तदपि हि पिष्टानि गृह्णाति । दीर्घां कृष्णाजि-
नाख्यां प्रसितिमनु । आयुषे आयुर्दानाव । आं दधामि । देवो व
इति व्याख्यातं । ईक्षते । चक्षुषे त्वा चक्षुर्दानाव त्वामहमीक्षे ।

‘एतानि वै श्रीवतो भवन्त्येवमुद्देतजीवितमेव देवानां हविर्न-
पति’ इति श्रुतिः । आत्मं निर्वपति । महीनां पयोसीति ।
महीति गोनाम । महीनां यवां पयो भवसि । पयःशब्देन
कृष्णया पृतममिधीयते ॥ २० ॥

म० ‘धान्यमसीति तण्डुलानोपेति’ (का० २।५।५) ।
हे हविः, त्वं धान्यमसि । चिनोति प्रीणातीति धान्यम् ।
अतो देवान् अस्यासीन् चिनोहि प्रीणय । ‘पिनाष्टि प्राणाय त्वेति
प्रतिमञ्जमिति’ (का० २।५।६) । प्रकर्षेण अनिति सर्वदा
मुने चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः । उद् अनेति ऊर्ध्वं चेष्टत
इत्युद्गमः उत्कान्तिकायुः । व्यनिति व्याप्त्यं चेष्टते इति
व्यानो व्यापको जलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल, त्वा त्वां प्राणाय
प्राणदामार्थं पिनामीति शेषः । एवमुत्तरमन्त्रोर्थोऽयम् । देवानां
सवीर्यं हविर्मेवतीत्येभिर्मन्त्रैर्विषां प्राणादिदानेन सवीर्यत्वं
क्रियत इत्यभिप्रायः । ‘वीर्यामिति कृष्णाजिने प्रोहति’ (का०
२।५।७) इति । प्रमथनं प्रसितिः । ‘पिन् वन्धने’ । प्रबन्धः
कर्मसंततिः । वीर्यामविच्छिन्नां प्रसितिमनु कर्मसंतति-
मनुल्लङ्घ्य । आयुषे यजमानस्यायुर्भिरुद्धार्यं हे हविः, त्वां
धां कृष्णाजिने दधामि । दधातेछेदि ‘बहुले छन्दस्समादयो-
गेऽपि’ (६।४।७) इति अद्वयमाभावः । यजमानस्या-
युर्द्वौ यत्नां कर्मसन्ततिः प्रवर्तत इति भावः । यद्वायमर्थः ।
पूर्वमन्त्रैर्विषयः प्राणादिदानेन सवीर्यत्वं कृतम्, अनेन पुनरा-
युदीयते हविषः । हे हविः, वीर्यां प्रसिति कृष्णाजिनारूपामनु
त्वां धां धारयामि । कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थम् ।
आयुषे त्ववीर्यायुर्वैजयम् । ‘प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं
वा’ (नि० ६।१२) इति वास्तुकोक्तेरिह पिष्टमाहकला-
त्प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रोपो
व्याकृतः । ‘चक्षुषे जैतीकृत इति’ (२।५।८) । हे हविः,
चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियापादवाच त्वा त्वां पश्यामीति शेषः ।
यदा चक्षुषे तव चक्षुरादिबाह्येन्द्रियदानाय सामीक्षे । हविषः
सवीर्यत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत्क्रियते इति
भावः । ‘विष्यामाणेषु निर्वपलान्यो महीनामिवाज्यम्’ (का०
२।५।९) इति । हे आत्म, त्वं महीनां यवां पयोऽसि क्षीरमपि
क्षीरोत्पन्नत्वाद्देवतं पयःशब्देनोच्यते । महीति गोनाम ॥ २० ॥

एकविंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिर्नोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । संवपामि समाप ओषधीभिः समो-
पधयो रसेन । स० रेवतीर्जगतीभिः पृथ्वन्ताम्
संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृथ्वन्ताम् ॥ २१ ॥

उ० पाण्यां पिष्टाभ्यावपति । देवस्य त्वेति व्याकृतम् ।
यमु ग्रहणे देवस्यत्वेति बहुर्लुं तैर्नैव दूषमेना ब्राह्मणतर्पणान्तं
कर्म करिष्यति किमनेन पुनर्देवस्य त्वेति । सत्यम् । संस्कारो-

ज्वलनार्थं दितं च पथ्यं च पुनः पुनरुपदिश्यमानं न दोषाय
भवतीति । संवपामि । समिलेकीभावाभावे । एकत्र
क्षिपामि । उपसर्जनीतिः प्रतिगृह्णाति । समाप ओषधीभिः
संपृथ्वन्ताम् । ‘पृथ्वी संपर्के’ । संगच्छन्ताम् आप ओषधीभिः
पिष्टाभिः । समोपधयो रसेन । संगच्छन्तां च ओषधयः
पिष्टाभ्यवरसेन उपसर्जनीभिः । आपो हि ओषधीनां रसः ।
स० रेवतीर्जगतीभिः पृथ्वन्ताम् । ‘रेवत्य आपो जगत् ओष-
धयः’ इति श्रुतिः । संपृथ्वन्तां रेवत्य आपो जगतीभिः
ओषधीभिः पिष्टाभिः । संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृथ्वन्ताम् ।
मधुसब्धो रसवचनः । संपृथ्वन्ताम् मधुस्वादोपेता आपा
मधुमतीभिः । संपृथ्वन्तां वा मधुस्वादोपेताभिः ओष-
धीभिः पिष्टाभिः ॥ २१ ॥

म० ‘पाण्यां सपवित्रायां पिष्टाभ्यावपति देवस्य त्वेति’ (का०
२।५।१०) इति । हस्ताभ्यामिलयन्तं व्याकृतम् । एतानि पिष्टानि
संवपामि पाण्यां सन्वक् क्षिपामि । ‘उपसर्जनीरानवलयः पवि-
त्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति’ (का० २।५।१२-१३) इति । पिष्ट-
संवपनीया आप उपसर्जन्त्यः । ता अग्नीदानयेदन्तुः पवित्राभ्यां
प्रतिगृह्णीयात् । आपः उपसर्जनीरूपाः ओषधीभिः पिष्टरूपाभिः
संपृथ्वन्ताम् । ‘पृथ्वी संपर्के’ संगच्छन्तां सन्वगेकीभवन्तु ।
तथा ओषधयः पिष्टारूपाः रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन संपृ-
थ्वन्ताम् । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा रेवतीः रेवत्य
आपः जगतीभिः पिष्टाभ्याभिः संपृथ्वन्ताम् । ‘रेवत्य आपो
जगत् ओषधयः’ (१।२।२।२) इति श्रुतेः । मधुमतीः
मधुसोपेता आपः मधुमतीभिः मधुसोपेताभिः पिष्टरूप-
धीभिः संपृथ्वन्ताम् । आपामोषधीनां परस्परं च परस्परं श्रुतिः
हेतुत्वात्संपर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

जनयत्यै त्वा संयोमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोस्त्रिपे
त्वा प्रमोऽसि विश्वायुर्गुरुप्रथा उरु प्रथस्वोह
ते यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्टे त्वचं मा हि० सीदेवस्त्वा
सविता श्रपयतु वषिष्ठेऽधि नार्के ॥ २२ ॥

उ० संवीति । जनयत्यै त्वा । अर्थोऽयं मन्त्रः । श्रुतिं व्याचष्टे ।
जनयेदन्तस्य किन् जनयतिः । यजमानस्य जनयत्यै श्रीप्रजा-
पतुमिदं यजमानं जनयितुं संमिथयितुं त्वां संवीमि । अथवा
पुरोडाश उच्यते । जनयत्यै उपादनाय त्वां संवीमि संमिथ-
यामि । यदा त्वं संमिथितः पुरोडाशभावमात्माकाधिमितः
सम् देवाणोनेदग्नेरधिजायस इति । यज्ञमर्थं त्वां मन्यो जन-
यितुमर्हति । असंहरिष्वकालयते । इदमग्नेरिदमग्नीषोमनो ।
अर्धशब्दः समविभागवचनो ननुसकक्तिः । तद्विभाग-
मिदमिति ननुसकक्तिहता । आत्ममधिभवति । इपेत्वां
व्याकृतं । पुरोडाशमधिभवति । प्रमोऽसि प्रकर्षस्त्वमसि ।

विश्वायुः विश्वं सर्वं आयुरस्येति विश्वायुः । 'विश्वायुरिति तदायुर्दधाति' इति श्रुतिः । पुरोडासं प्रथयति । उरु प्रथस्व उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णं प्रथसे स्वभासतस्तं त्वां जवीमि । उरुमथस्व । किंच उरु ते तव यज्ञपतिर्वज्रमानः पुत्राग्रपथादिभिः प्रथतो विस्तरमाप्नोतु । अक्षिरभिसृशति । अग्निष्टे । हे पुरोडास, अग्निः ते तव त्वत्वं माहिंसीदिति । अपयति । देवस्त्वा । देवः सविता त्वां अपयतु । वर्षिष्ठे उक्ते नारके स्वर्गे अग्निं उपरि स्थितम् । सविता वा नारके स्थितः । सविता नः संस्तरएव । स आधिपतिको यज्ञमधिकृत्य वर्तते । देवलोकः पुरोडासशरीरस्य च यज्ञस्यैतज्जन्म यच्छूपणं । स यदि देवलोके जायते अतस्तत्समानयोगक्षेमो यज्ञमानोऽपि तत्रैव जनिष्यत इति तत्र जन्माशास्यते ॥ २२ ॥

म० 'संयौति जनवत्यै त्वेति' (का० २।५।१४) इति । आपां पिष्टानां च मिथीकरणं संयवनम् । हे जलपिष्टरूपपदार्थ-द्रव्यं, त्वां संयौमि सम्यग्बोधोक्तरोमि । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । किमर्थम् । जनवत्यै वज्रमानस्य प्रजोत्पादनार्थम् । जलपिष्टयो-र्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन वज्रमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा जनवत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि । 'संविमज्यासंहसिष्यकालभते इदममेरिदमग्नीषो-मनोरिति' (का० २।५।१५) इति । मिथीकृतस्य पिष्टस्वा-वदानाद्विदं पिष्टद्रव्यं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् इदमग्नेः अग्नि-संबन्धिं भवत्विति प्रथमं पिष्टं सृष्टेत् । इदमग्नीषोमनोर्भव-त्विति द्वितीयं सृष्टेत् । 'इने लेलाज्यमधिभयति' (का० २।५।१६) इति । हे आज्य, इमे इष्यमाणवृष्टयै तामाधिभ-यामीति शेषः । आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनम-धिभयणम् । 'यमोऽसीति पुरोडासमिति' (का० २।५।१७) । हे पुरोडास, त्वं यमोऽसि । 'यु अरण्योऽयोः' । यमोऽयदेन वीर्यमानः प्रवर्धे उच्यते । अरण्यमागतया वीर्यमानत्वात्प्र-स्योऽसि । तथा विश्वायुः विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्यास्य विश्वायुः । यस्यायजमानः सर्वमायुरप्नोतीति भावः । 'उरुप्रथा इति प्रथं-यति नावत्कपालमिति' (का० २।५।२०) । सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत् । हे पुरोडास, त्वं त्वभाक्तः उरु-प्रथाः उरु विस्तीर्णं यथा तया प्रवते प्रसरतीत्युक्तप्रथाः । अत इदानीमपि उरु प्रथस्त प्रस्थातो भव । किंच ते यज्ञपतिः तव वज्रमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्चादिभिः प्रथतो प्रख्यातो भवतु । 'अग्निष्टे इत्यक्षिरभिसृशतीति' (का० २।५।२१) । हे पुरोडास, अग्निः अग्न्याय प्रयतः ते तव त्वत्वं लक्ष्मसहस्र-सुप्रीतनभगं मा हिंसीन्मा विनाशयतु । अतिशयेन मर्माभापो निनाशः सोऽत्र मास्तित्यर्थः । अथवातपेषणोत्थः अग्नोत्पा-दनासक्त हविष उपद्रवो जाडस्येनं शाम्भतीति भावः । 'देवस्तेति अग्नमिति' (का० २।५।२३) । हे पुरोडास, सविता देवः वर्षिष्ठे अजन्तद्रव्ये नारके सुखेकवर्तिनि नाकनाभि-अग्नीं वा लोकम् अग्निं अग्निप्रियं अपयतु पर्वं करोतु । मनु-

ष्यस्य अग्रे कर्तुं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्तेत्युच्यते । 'दिवि नाको नामाग्नी रलोहा' इति तित्तिरिवनाक्षाको नाम स्वर्ग-स्योऽग्निः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

मा भेमां संविक्था अतमेरुयज्ञोऽतमेरुयज्ञ-मानस्य प्रजा भूयात् । त्रितायं त्वा द्वितायं त्वै-कतायं त्वा ॥ २३ ॥

उ० पुरोडासमभिसृशति । मा भेमां संविक्थाः । मा त्वं भेयीः । मा च त्वं संविक्थाः । 'ओविजी भयचलनयोः' । तत्र भयं प्रतिपिद्म । चलनं त्वज निपिष्यते । न भेतव्यं न चलितव्यमित्यर्थः । पुरोडासमभिसृशति । अतमेरुयज्ञः । 'तमु अभिकाङ्क्षाम' । यद्यप्ययं चातुरभिकाङ्क्षामात्रे पश्यते तथापि आसाभिकाङ्क्षया भविष्यति । तमनशीलस्तमेरुः । न तमेरुः अतमेरुः यज्ञः । अतमेरुयज्ञमानस्य प्रजा भूयात् भवेत् । पाञ्चबुद्धिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निमयति । त्रितायं त्वा द्वितायं त्वा एकतायं त्वा । निनयामीति द्रव्यपरो निर्देशः (?) । निनयामीति शेषः । एवं द्वितायं । एवमेकतायं । तत आहवाः संबभूवुः त्रितो द्वित एकत इत्येवमादिरितिहासोऽयमवग-न्तव्यः ॥ २३ ॥

म० 'मा मेरित्यालभत इति' (का० २।५।२४) । हे पुरोडास, त्वं मा मेः भवं मा कापीः । मा संविक्थाः चलनं मा कापीः । 'निमी भये' 'ओविजी भयचलनयोः' इत्यमबो-प्रयोगौ । 'अतमेरुमिति श्रुतावभिसृशति भस्मना वेदेनोपवे-शेण वेति' (का० २।५।२५) । यज्ञः यागहेतुः पुरोडासः अतमेरुः भूयात् । 'तमु म्लानी' ताम्नातीति तमेरुः । औणादिक एरुप्रलयः । न तमेरुतमेरुः । भस्माच्छा-दनेन म्लानिरहितो भवतु । वज्रमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्र-पौत्रादिः अतमेरुः म्लानिरहिता भूयात् । वज्रमानस्य प्रजयाः कदाचिदुःखं मास्तित्यर्थः । 'पाञ्चबुद्धिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयलभितव्यं प्रखनस्य' 'स्यन्दमानं त्रितायं त्वेति प्रतिमज्ज-मिति' (का० २।५।२६) । हे पाञ्चबुद्धिप्रक्षालनोदक, त्रितायं त्रितनात्रे देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्वितायं त्वा निनयामि । तथा एकतायं त्वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चिदेतोः भीतोऽग्निरयः आविशततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृ-ह्णतामिना वीर्यमस्य मुक्ते तत आत्मा उत्पन्नाभिताद्वैतकत-संज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजलक्षणं भागं लेभिरे (१।३।३।१) इति श्रुतिकथानुसंधातव्यः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

देवस्य त्वा सचिदुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आर्दरेऽश्वरुक्तं देवेभ्य इन्द्रस्य

बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि
तिग्मतेजा द्विपतो वयः ॥ २४ ॥

उ० स्म्यमादत्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । आददे गृह्णामि ।
अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति अध्वरकृतं तमध्वरकृतं । देवेभ्यो-
र्वाय । आलभ्य जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि । इन्द्रस्य बाहुदे-
क्षिणस्त्वमसि । एष वै वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुदेक्षिणः ।
सहस्रभृष्टिः बहुभारः । शततेजाः बहूनि तेजांसि यस्य स
शततेजाः । वायुरसि तिग्मतेजाः । तिग्मं तेजः । तेजतेरु-
त्साहकर्मणः । इत्साह एव तेजो यस्य स तथोक्तः । द्विपतः
प्राज्ञोर्वचः वधकः ॥ २४ ॥

म० 'देवस्य त्वेति स्म्यमादायेति' (का० २।६।१२)
देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं
अध्वरं करोति वेदिसननादिद्वारेणैव अध्वरकृतं स्म्यमहमाददे
गृह्णामि । 'सत्पुण्ड्रं' सन्धे कृत्वा दक्षिणेनालम्ब्य जपतीन्द्रस्य
बाहुरिति' (का० २।६।१३) । हे स्म्य, त्वमिन्द्रस्य
दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना शतत्साहसमानवीर्योपेतत्साहा
स्म्यस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किभूतः स्म्यः । सहस्रभृष्टिः
भृष्टिर्भजनं पाकः । मारणमिति यावत् । सहस्रसंख्याकानां
शत्रूणां भृष्टिर्वयस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शततेजाः शतं तेजांसि
यस्य सः बहुधा वीर्यवान् । किञ्च वायुरसि न केवलमिन्द्र-
बाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि । अतएव तिग्मतेजाः
तीक्ष्णतेजाः । यथा वायुर्वै हि प्रवीण्य तीर्मा ज्वालामुत्पादयन्ती-
व तेजा भवति एवं स्म्योऽपि ज्वालामुत्पादयन्ती-
व तेजा उच्यते । तथा द्विपतो वयः । हन्तीति वयः कर्म-
द्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

पृथिवि देवयज्ञन्योर्पथ्यास्ते मूलं मा हिंसिषं
व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते शौर्वधान देव सवितः
परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टि यं
च वयं द्विभस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

उ० महरति । पृथिवि देवयज्ञनि । वेदिः संबोध्यते ।
हे पृथिवि देवयज्ञनि । देवा यस्मामिज्जन्ते सा तथोक्ता ।
ओषध्याः ते तव संबन्धिभ्याः मूलं माहिंसिषम् ।
'तुह हिसि हिंसायाम्' । माहि लुङ् । मा विनाशिपम् ।
वज्रेण हरन् पुरीषमादत्ते । व्रजं गच्छ । व्रजस्य समाश्रय
इति वज्रो बोधः गोघातो वा उच्यते । गोवज्रो वा परिहृतं
वा गवां स्थानं गच्छ । वेदिं वेक्षते । वर्षतु ते यौः वर्षतु तव
शुलोकः । शान्त्यर्थं वचनम् । उत्करे करोति । वधान । 'वध
बन्धने' । बन्धनं कुरु । हे देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां वज्र
जम्घतामिक्षो नरकः तव । 'अन्ये तमसि वधानेति वदाह

परमस्याम्' इति श्रुतिः । शतेन पाशैर्वहुभिः पाशैर्योऽस्मा-
न्देष्टि शत्रुः यं च वयं द्विभः शत्रुं तं अतः अस्मान् अन्य-
तमसः मामौक् । 'मुष्ट्य मोक्षणे' । मा मुष्ट ॥ २५ ॥

म० 'पृथिवि देवयज्ञनीति तुणेऽन्तर्हिते प्रहरतीति'
(का० २।६।१५-१६) । हे पृथिवि हे देवयज्ञनि, देवा
इज्यन्ते यस्मां सा देवयज्ञनी तस्याः संबोधने हे देवयज्ञनि, ते
तव ओषध्यास्तृणकपाया मूलमहं मा हिंसायामि ।
'व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते' (का० २।६।१७) इति ।
स्म्यप्रहारोत्पन्ना सन् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष, त्वं व्रजं गच्छ ।
व्रजन्ति गच्छन्ति स्वातुं गावो गत्र स देशो व्रजस्थः । किभूतम् ।
गोष्ठानं गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्वज्रं तं गोपुर्कं तदीयं स्थानं
गच्छेत्त्यर्थः ॥ 'वर्षतु त इति वेदि वेक्षते इति' (का०
२।६।१८) । हे वेदि, ते तुभ्यं त्वदर्थं यौशुलोकाभिमानी
देवो वर्षतु जलस्रोतं करोतु । 'वध सेचने' वर्षणेन खननजनि-
तदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ 'वधानेत्युत्करे करोतीति' (का०
२।६।१९) । स्मनोत्कारात् रुदमुत्करे लजेत् । हे देव
सवितः, योऽस्मान्देष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विभस्तमुभ-
यविधे शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां वधान । परमा अग्निमा
पृथिवी । छन्दसः स्यादागमः । उत्करे क्षितायां धूर्तां जिह्-
वस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु वज्र भूमेरन्तिमाप्रदेशेऽन्धतामिक्षो
नरकोऽस्ति । तथाच श्रुतिः 'अन्ये तमसि वधानेति वदाह
परमस्यां पृथिव्याम्' (१।४।१६) इति । कैवल्यानं कर्तव्यं
तदाह । शतेन पाशैः शतसंख्याकामिहैव नरजुभिः । किञ्च
अस्मादन्यगामिहशत्रुकानां मा मौक् कदाचिदपि मा मुष्ट ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

अपारहं पृथिव्यै देवयज्ञनाह्वयासं व्रजं गच्छ
गोष्ठानं वर्षतु ते शौर्वधान देव सवितः परमस्यां
पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विभ-
स्तमतो मा मौक् । अररो दिवं मा पशो वृषस्ते
यां मा स्केन् व्रजं० मौक् ॥ २६ ॥

उ० द्वितीयं प्रहरति । अपारहम् । अररुः अशुरः तम-
पनीय । पृथिव्यै पृथिव्याः देवयज्ञनाह्वयसं वध्यासम् ।
व्रजं गच्छेति समानम् । अभिगम्यत्वाद्गोष्ठानमररो दिव-
मिति । हे अररो, त्वं दिवं शुलोकं । मा पशः मा गमः । तृतीयं
प्रहरति वृषस्ते साम् । योऽस्याः पृथिव्या उपजीवतीषो
रसः स वृषः ते तव यां शुलोकम् । मा स्केन् मास्कास्तीक्ष्ण
मास्केन्तु । व्रजं गच्छेति समानम् ॥ २६ ॥

म० 'अपारहमिति द्वितीयं प्रहरतीति' (का० २।६।२१) ।
पृथिव्यै देवयज्ञनाह्वयः संबन्धिभ्यो देवयज्ञनाह्वयाद्वेदिसा-
नात् अररुम् अरदनामानमशुरमप्यवध्यासम् अपनीय यथा
हतो भवति तथा करवाणि । अनेन सन्धेय द्वितीयवारे पूर्वव-

अहरेद । अजं यपंतु यधानेति मन्त्रप्रथमस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ 'अभिन्वास्त्यलभ्रीदुत्तरमररो दिवमिति' (का० २ । ६ । २२) । हे अररो असुर, दिवं सुलोकं यागफलरूपं त्वं मा पतः मा गमः । त्वर्यं त्वान न गन्तव्यम् । 'पल्ल गती' 'पतः पुम्' (पा० ४ । १ । ११) इति लुक् पुमागमे रूपम् ॥ 'इप्सस्त इति तुर्तीयमिति' (का० २ । ६ । २३) । हे वेदिदेवते, ते तव पृथिवीरूपाया यो इप्स उपजीव्यो रसः पां सुलोकं मा स्मन् मा स्मन्दतु मा गच्छतु । 'स्कान्दगोतिषोपपन्नयोः' । मत्वं गच्छेत्तादिमन्त्रप्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । सुवमा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुवदा चास्यूर्जस्वती चासि पर्यस्वती च ॥ २७ ॥

उ० पूर्वं परिगृह्णाति । गायत्रेण त्वा । त्वाशब्देन विष्णु-कथ्यते । 'ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य' इति श्रुतिः । गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । एवमुत्तरयोः त्रैष्टुभेन जागतेनेति विशेषः । उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति । पूर्वेण परिग्रहेण विष्णुं पत्रं परिगृह्य तेन इमां पृथिवीं लब्ध्वा चोत्तरेण परिग्रहेण वक्ष्यमाणैर्गुणैरयो जयन्देवाः । सुवमा चासि शिवा चासीति इक्षिणतः । सुवमा इति पृथिवीनाम । शोभना पृथिवीत्वमसि । शिवा शान्ता चत्वमसि । पश्चिमतः । स्योना चासि सुवदा चासि । स्योनमिति सुखनाम । सुखनामरूपा च त्वमसि । शोभने यस्यां सीदन्ति सा सुवदा । उत्तरतः ऊर्जस्वती चासि पर्यस्वती च । अहवती चासि पयोविकारि रसेच्छ्वती च ॥ २७ ॥

म० 'पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तराद्य-स्थेन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० २ । ६ । २५) । यस्मात्प्रेक्षाद्वरनिष्काशितस्य चैदिरिपतां निश्चेतुं दक्षिणा-दिदिक्चे स्थेन देवाप्रवक्तव्यं पूर्वं परिग्रहः । विष्णुश्चेता मन्त्रप्रथमः । 'ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोमिरभितः एवं-गृह्णा' (१ । २ । ५-६) इति श्रुतेः । हे विष्णो, त्वा तां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिछन्दस्वरूपतया भावितेन स्थेन दिक्चे परिगृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः छन्दोदेवताः दिक्चेऽसुरेभ्यस्तत्रां पालयिष्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीय एव पालयेऽतीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं सप्तौ चकुलदा देवान्तराजन् प्रतान्मत्ता भूमिमसुरा भिमैर्जुसदा देवा वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुराना-गत्वास्त्वन्वमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा अमृत्यन्तोऽयं विष्णुर्गोवति भूमाग्रे शेवे तावान्मवधीरोऽस्मिन्-

त्युत्तुस्ततो देवा बह्वेतदस्माकमित्युक्ता ते प्राञ्चं विष्णुं निपास्य गायत्रेणैत्यादिमन्त्रैरलभूमि जगृहुः । यतो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्भूमिरिति तैर्विदितलोदिरिति तद्भूमेनाम । (१ । २ । ५ । १-५) इति श्रुतिकथामनुसंधाय वैशिष्ट्यहं निधेयम् ॥ 'उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुवमा स्योमोर्जस्वतीति' (का० २ । ६ । २५) । वेदिजननात्पूर्वं कियमाणः पूर्वं परिग्रहः । पश्चात्कि-यमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्ववदिदिके स्थेन देवाप्रव-कार्यम् । हे वेदे, त्वं सुवमासि शिवा शान्ता चासि । इमा शोभना भूमिः सुवमा । खननेनास्मादिरोषनिवर्तनं भूमेः शोभन-त्वम् । उपस्यासुरस्य निष्काशनेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्याग्नौ-न्यसमुपवाधौ चकारौ । एकोऽयं मन्त्रः । स्योना सुखरूपासि । स्योनमिति सुखनाम । सुवदा सुखं सीदन्ति देवा यस्यां सा सुवदा । मन्त्रगुपवेशनयोम्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः । ऊर्जस्वती पर्यस्वती चासि । ऊर्जःशब्दो-ऽत्रवाची । पर्यःछन्दसादिकारद्वयादिवाची तदुभयवती । चौ पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

पुरा कूरस्य विमृषो विरष्टिभ्रुदादाय पृथिवी जीवदानुम् । यामैरयं चन्द्रमसि स्वधाभिलासु पीरो-सो अनुदिश्य यजन्ते । प्रोक्षणीरासादय द्विपतो वधोऽसि ॥ २८ ॥

उ० वेदिमनुमार्ष्टि । पुरा कूरस्येति । निदानवतो मक्षानां पूर्वं निदानं वक्तव्यं पञ्चान्मन्त्रायेः तथा क्षिप्रमवगमो भव-तीति देवा असुरैः सह संग्रामं करिष्यन्त इदमुच्यते-वदस्वाः पृथिव्या अनुपहतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि स्थापयामः । तत्र यदि कथंचिदस्मान्मसुरा जयेयुस्तत्तेनैव देवयजनेन पुनः प्रतिक्रियां करिष्यामः । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमुपलभ्यत एतदियमुच्छिष्टम् उक्तवती । पुराकूरस्य । कूरशब्दः संग्राम-वचनः । पञ्चमर्थे षष्ठी । प्राक्संग्रामात् । विमृषः 'वृषितृदोः कसुम्' इति कसुन्प्रत्ययान्तं तुमर्थेऽज्यर्थं पञ्चमर्थे । विविधं सर्पन्ति गोदाशोऽस्मिन्निति विमृषाः । विरष्टिन् इति आम-प्रितं महत्काम । स च विष्णुर्गोवधेदित्त्वमापन्नः स हि त्रिभि-र्वेदैर्निर्वर्तमानो विविधं रूपाति शब्दं करोति । हे विरष्टिन् विष्णो, गृणु । उदादाय उक्षिप्य प्रकृतत्वादेवाः । पृथिवी जीवदानुम् जीवितस्य दात्रीम् । सारभूतामिषर्थे । यामैरयं-चन्द्रमसि स्वधाभिः सां ऐरवत् । 'ईर गती' । अनेकार्थत्वा-दातृनामिह स्थापनार्थः । चन्द्रमसि स्थापितवन्तः । स्वधाभिः । स्वधाशब्दोऽवचनः । इह त्वज्जहोतुमृतासिखो विद्या गृह्णन्ते । 'सां चन्द्रमसि माक्षया दधुः' इति श्रुतेः । तत्रोक्तत्वे माक्षयाः संहितां सां पृथिवीं चन्द्रमसि न्यदधुः । तासु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते । तां पृथिवीं पीरासो मेधाविनः

अनुदिश्य दर्शनेन सम्पन्नसंपाद्य अद्यापि यजन्ते इति दर्शन-
प्रदासः । प्रेषः । प्रोक्षणीरासादय । प्रोक्ष्यते आभिरिति
प्रोक्षणः ता आसादय स्वापय । स्वयं प्रहरति । द्विषतो
यवोसि । हेतुर्वधो विनाशस्त्वमसि ॥ २८ ॥

म० 'पुरा कूरसेत्यनुमाष्टीति' (का० २।६।३२) । अत्रे-
यमाश्रयिका मन्त्रेऽभिप्रेता—कदापिदेवानामसुरैः सह संग्राम
उपस्थितस्तदा देवैर्मयो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्पत्तेः देवयजन-
स्थले तच्चन्द्रे संस्थाप्य बुद्धं कुर्मस्तत्र यथाप्यस्माकं पराजयः
स्यात्तदा देवयजने यानं विधाय पुनर्देवपराजयं करिष्याम
इति संमन्त्रय भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्
कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते
(१।२।५।१८) । पुरा कूरसेति विष्टुप् चन्द्रदेवता ।
विरपूषीति महत्ताम । विविधे रपति वेदप्रचरुणेण शब्दं
फरोतीति विरपूषी । यज्ञो वेदित्वं प्राप्नो विष्णुः संशोष्यते ।
हे विरपिधानं विष्णो परमेश्वर, त्वं यज्ञ । अनुग्रहाणति शेषः ।
कूरशब्दोऽयं संग्रामवाची । 'संग्रामो वै कूरम्' (१।२।५।१९)
इति ध्रुतेः । विविधे सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विष्टुप् तस्येति
कूरविशेषणम् । पञ्चम्यर्थो यज्ञौ । विष्टुषो नानानोऽधुतात्कू-
राद्युदात्तराज्येकाः जीवराजं जीवं ददातीति जीवदानुत्तां
जीवस्य धात्री सारभूता या पृथिवीमुदादान ऊर्ध्वं गृहीत्वा
स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन्प्राक्षिपन्स्थापया-
मासुः । वीरासः धीरा मेधाविनः । तामु । उ एवायं । तामेव
चन्द्रस्यां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन संपाद्य सैव भूमिरस्मां
वेद्यां विद्यत इति भागवित्वा यजन्ते यानं कुर्वन्ति । संपा-
दशब्दो यथाप्यजवाची तथाप्यत्राक्षहेतुमुक्ता वेदप्रणी कथ्यते ।
'वा चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधुः' (१।२।५।१९) इति ध्रुतेः ।
ब्राह्मणा वेदेन सहैतलपैः । अनेन मन्त्रेण आताप्या वेद्यां लोप-
कृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणस्य मार्जनं कुर्यात् । प्रोक्षणी-
रासादयेति अमीध्रप्रति प्रेषः । प्रोक्ष्यन्त आभिरिति प्रोक्षण
आपक्ता आसादय वेद्यां स्थापय । 'द्विषतो वध इति स्प-
मुदधं प्रहरतीति' (का० २।६।४२) । हे स्वयं, त्वं द्विषतः
शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुम् रक्षो
निष्टुम् अरातयः । अनिश्चितोऽसि सपन्नक्षिष्टाजिनं
त्वा वाजेध्याये संमार्जिमि । प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा
अरातयो निष्टुम् रक्षो निष्टुम् अरातयः । अनि-
श्चितासि सपन्नक्षिष्टाजिनीं त्वा वाजेध्याये संम-
र्जिमि ॥ २९ ॥

उ० अथ सुवमादये । तं प्रतपति प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् ।
सुवं संमार्जि । अनिश्चितासि 'सो तन्मूकये' । निश्चितस्त्रीपुं-

कृतः न निश्चितः अनिश्चितः अतोऽप्यीकृतस्त्वमसि । तयापि
सपन्नक्षिन् सपन्नक्षिणोतीति सपन्नक्षिन् । 'क्षिण क्षिणि
हिंसायाम्' । क्षिण हिंसायः । यतश्च त्वं यजमानस्य सपन्नक्षिन्
अतो वाजिनं त्वा । वाजशब्दोऽजवचनः । इह तु यज्ञवचनः ।
यतोऽसि देवानामममम् । 'यज्ञो देवानामममम्' इति ध्रुतिः ।
तं राजससं यज्ञास्यं योऽर्हति स वाजी । अर्हार्थे इति णिन् ।
वाजिनं यज्ञिनं त्वाम् । वाजेध्याये 'मिदन्वी दीप्ति' । यज्ञो-
ज्वलनार्थम् । संमार्जिमि संशोषयामि 'सुदुप् सुदौ' । सुवं
च प्रतपति प्रत्युष्टमिति । व्याख्याते यज्ञप्री । संमार्जि सुवम् ।
अनिश्चितासि व्याख्यातम् । अनिश्चितेति स्त्रीत्वविशेषायां वापू
प्रत्ययः । वाजिनीमिति स्त्रीपू प्रत्ययः । एतावानेव विशेषः ॥ २९ ॥

म० 'सुवं प्रतप्य सुवंवेति' (का० २।६।४५) । यथा
शर्पामिहोऽप्रहृषण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्यापि
कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ 'वेदमैरन्तरतः आक्षेप-
मार्जानिश्चित इतीति' (का० २।६।४६) । हे सुव, त्वम-
निश्चितोऽसि । 'सो तन्मूकये' । नितरां क्षितस्त्रीपुंस्त्रीकृतौ
निश्चितस्य न भवतीत्यनिश्चितः । अस्मद्विषये तीक्ष्ण उपदेव-
कारी न भवतीत्यर्थः । नतः सपन्नक्षिन् । 'क्षिण हिंसायाम्' ।
सपन्नानस्य चन्द्रनिक्षिणोति हिमन्वीति सपन्नक्षिन् । अतएव
त्वा संमार्जिमि सम्पन्नं शोषयामि । 'सुदुप् सुदौ' । किंभूतं
त्वम् । वाजिनं वाजोऽजसम्पन्नातीति वाजिनं यज्ञादारा अक्षहेतुत्वा-
दक्षवन्तम् । यज्ञा वाजो यज्ञस्तद्वन्तम् । 'यज्ञो हि देवानामममम्'
(५।१।१-२) इति ध्रुतेः । यानं यज्ञास्यममममर्हतीति
वाजिनम् । अर्हार्थे इत्यप्रत्ययः । किमर्थं संमार्जिमि । वाजे-
ध्याये 'मिदन्वी दीप्ति' इत्यर्थे इध्या दीप्तिः । वाजसेध्या
वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्तये प्रकाशनार्थम् । शोषि-
तेन सुवेध्याय्ये गृहीते ध्रुते च सति अभिवीर्यते । तदीत्या-
हुतिफलभूतमयं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ 'प्रतप्य प्रतप्य प्र-
च्छलनिश्चितेति सुवा' (का० २।६।४७-४८) इति ।
अभिहितेति मन्त्रेण सुवस्तिष्ठो जुहपन्नुवाः सन्नुव प्रत्येकं
प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमन्त्रवे-
प्रयच्छतीति सुवायः । प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् । अनि-
श्चितेति व्याख्यातम् । सुवस्य पुंस्त्वादादौ सुवसंमार्जनम् ।
सुवां स्त्रीत्वात्पश्चात् । 'योषा वै सुमृषा सुवा' (१।३।
१।९) इत्यादिध्रुतेः । जुहारीनां सुवां स्त्रीविशेषाद्विशेष-
णयोरनिश्चितावाजिनीमित्यमयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

अदित्यै राक्षामि विष्णोर्विष्णोऽस्पृजे त्वाऽद्वेने
त्वा चक्षुषावपश्यामि । अप्रेर्जिह्वासि सुहृदेभ्यो
प्राज्ञे प्राज्ञे मे भव यज्ञुषे यज्ञुषे ॥ ३० ॥

उ० योदेन पक्षीः संनक्षति । अदित्यै राक्षसि ।
अदित्याः संयन्त्रिणी वा राक्षा सा त्वमसि । राक्षा रक्षता ।

ऊर्ध्वमुहति विष्णोर्वेद्योति । विष्णोर्वेद्यस्य वेध्यः । 'विष्णु-
ज्यातो' 'वेष्ट वेष्टने' । अन्वयोर्ध्वोर्न्यतरस्य रूपम् । यज्ञस्य
व्यापनं वेष्टनं वा त्वमसि । वेध्य आवर्ते उच्यते इत्यपरम् ।
आज्यमुद्रास्यति । ऊर्ध्वेति व्याख्यातम् । पश्याज्यमवे-
ष्टते । अदग्धेनेति आज्यमुच्यते । अदग्धेन । दक्षातिहिं-
सार्थः । अनुपहिंसितेन त्वां चक्षुषा अर्धोक्षीने पश्यामि ।
किंच अग्नेर्जिह्वासि । यदा वा एतद्ग्राहो जुहति । अग्नाग्नेः जिह्वा
हवोच्छिद्यन्ति ज्वालोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः । सुहृद्वेभ्यः । साहु
हवन्तेनेनेति सुहृः । अथवा शोभनमाह्वानं यस्य देवेभ्योऽर्थीय
तदाज्यं सुहृः । उपकृत्य प्रत्युपकारं प्रार्थयते । धाम्ने धाम्ने मे
भव यजुषे यजुषे । धामानि वीणि भवन्ति स्थानानि नामानि
जम्मासीति च । धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे इति द्विवचनं
वीणासार्थम् । मम यज्ञस्य यावन्ति स्थानानि यावन्ति यजुषि
तावन्ति व्यामुदीत्यर्थः ॥ ३० ॥

म० 'पशो' 'ए' संनद्धति प्रत्यन्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य
मुञ्चकोक्षेण शिखता परिहरत्यधोवातोऽदित्यै राक्षसीति' (का०
२।७।१) इति । हे योष, अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं
राक्षसि रक्षणा भवति ॥ 'दक्षिणे पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमु-
द्रुहति विष्णोर्वेद्य इति न प्रग्निं करोतीति' (का० २।७।२-३)
हे दक्षिणपाश, त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेद्योऽसि व्यापकोऽसि ।
'विष्णु ज्यातो' ॥ 'ऊर्ध्वेति आज्यमुद्रास्येति' (का० २।७।४)
हे आज्य, त्वामुद्रास्यतीति शेषः । किमर्थम् । ऊर्ध्वं उत्तम-
रसलाभाय । विस्त्रापितं घृते मुस्ताहु भवति । 'पशोमवेक्ष्य-
त्यदग्धेनेतीति' (का० २।७।४) । दक्षोतिहिंसार्थः । हे
आज्य, अदग्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वामपश्यामि ।
अर्धोक्षीने यथा तत्पापोमुखी सती पश्यामि । किं हे आज्य,
त्वमग्नेर्जिह्वासि । यराज्यमग्ने हवते तदा जिह्वेन ज्वालोत्पद्यते-
तस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किंभूतम् । देवेभ्योऽर्थीय सुहृः सुहृ हवन्ते
इति सुहृः । पुंस्यं कान्दसम् । यदा जिह्वाविच्छेदणम् । सुहृ हवन्ते
देवा आहवन्तेऽनया सा सुहृर्जिह्वा । ज्वाला इह्या आगानी-
त्यर्थः । अतो मे मम धाम्ने धाम्ने भव । तथा यजुषे यजुषे च
भव । धाम स्थानम् । 'क्लेन कुज्यत इति यजुःशब्दो याग-
वाची । धाम्ने धाम्ने तत्तयावफलोपभोगस्थानमिदमर्थं भव ।
यजुषे यजुषे तत्तयावफलोपभोगमर्थं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

सवितुस्त्वा प्रसव इत्युनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण
सूर्यस्य रुद्रिमभिः । सवितुर्वैः प्रसव इत्युनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रुद्रिमभिः । तेजोऽसि
शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि प्रियं देवानामनाहुष्टं
देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

इति माध्विनीनमाज्यमेभिर्हिलायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

उ० आज्यमुत्पुनाति । सवितुस्त्वा सवितुः प्रसवे यत-
मानस्त्वामुत्पुनामि । व्याख्यातमन्यत् । प्रोक्षणीरुपुनाति ।
सवितुर्वै इति व्याख्यातम् । आज्यमवेक्षते । तेजोसि
शुक्रमसि अमृतमसि । यो ह्येतद्वक्षयति ददाति जुहोति
वा तस्य तेजःप्रभृतीनि भवन्तीति वाक्यार्थः । यद्वा यत
एवैतद्वृणयुक्तमाज्यम् । आज्यं गृह्णाति । धामनामासि । धाम
स्थानम्, अज्यम् आयतनम् । धीयतेऽसिस्थिति धाम इति
धाम असि । नामयति सर्वाणि भूतानि आत्मानं प्रति
अतो नाम । प्रियं देवानाम् इष्टमभिप्रेतं देवानाम् । अना-
हुष्टम् अनाघर्षितम् अप्रतिहतं रक्षोभिः । देवयजनमसि ।
देवा अनेन इज्यन्ते इति देवयजनम् ॥ ३१ ॥

इति मध्वभाष्ये उक्तकृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

म० 'सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति' (का० २।७।५) । सवितु-
र्वैकस्य प्रसवे आत्मायां वर्तमानः संस्तामुत्पुनामि शोधयामि ।
व्याख्यातमन्यत् । 'प्रोक्षणीश्च पूर्ववेदिति' (का० २।७।६) ।
सवितुर्वैः । यो पुष्पाहुत्पुनामीति व्याख्यातम् । 'आज्यमवेक्षते
तेजोऽसीति' (का० २।७।७) । हे आज्य, त्वं तेजोऽसि ।
शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्तम् । शुक्रमसि धीतिमदसि । श्रिय-
रूपत्वाद्भीतिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुविध-
सावस्थानेऽनोदनादिवत्पुषितलादिदोषाभावाद्विनाशितम् ॥
'सुवेणाज्यग्रहणं चतुर्गुणां धाम नामेति सकृन्मन्त्रं' (का०
२।७।११-१२) इति । हे आज्य, त्वं धाम स्थान-
मसि । धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्वैवैरेति धाम । तथा नाम
नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम । आज्यं इह्या
सर्वेऽप्यस्तु नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टमभिभूतम् ।
गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतम् । चरपुरोडाशादीनि चिरस्थित्वा गत-
सारणि स्युरितं न तथा । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति
यागसाधनम् । ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

ध्रीमन्महीधरकृते वेदवीपे मनोदरे ।

शाखायाज्यग्रहान्तोऽग्रमध्यायः प्रथमोऽग्रमन् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

कृष्णोऽस्याक्षरेऽग्रे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदि-
रसि वहिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वहिरसि सुग्ध-
स्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

उ० इष्टं प्रोक्षति । कृष्णोऽस्याक्षरेऽऽ । अस्ति कृष्णशब्दो
कर्मवचनोऽन्तोदात्तः । अस्ति कृष्णशब्दो मृगवचन आयुदात्तः ।
तदिहायुदात्तत्वात्कृष्णसूत्रो गृह्यते । तथाहि श्रुतिः 'यज्ञो ह
देवेभ्योऽपचकाम स कृष्णो भूत्वा चकार' इति । इष्टमप्युक्तं

उच्यते । कृष्णसूगो यज्ञस्त्वमसि । यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञ इत्युच्यते । आखरेष्टः । आहवनीयाग्नये खरे खं स्वर्गं राति ददाति तत्र अधि उपरि तिष्ठतीत्याखरेष्टः । एतदुक्तं भवति । आहवनीयाग्नये खरे स्थितस्त्वं कृष्णसूगो यज्ञो भवसि । अतोऽग्नये त्वा जुष्टमभिषेकमभिरुचितं प्रोक्षामि । वेदिं प्रोक्षति । 'वेदिरसि तद्यदेतेनेमां सर्वं समविन्दत तस्मादेदिनाम' इति । तां व्युत्पत्तिमग्नीकृत्वाह वेदित्स्त्वमसि । अतो बर्हिषे स्वामभिरुचितं प्रोक्षामि । बर्हिः प्रोक्षति । बर्हिरसि बर्हिस्त्वमसि । अतः सुगन्धस्त्वामभिरुचितं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

म० 'इमं प्रोक्षति विस्वस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिपद्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्वन्नि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० २।७।१९) इति ॥ इमं विस्वस्य प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत् । बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वप्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत्कमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि । हे इमं, त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगहो यज्ञोऽसि । इमं पृथक्कस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञोपचारः । किंभूतः । आखरेष्टः । आ समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्टः । यज्ञा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आहवनीयाग्निरसमन्तातिष्ठतीत्याखरेष्टः । अन्नोद्यतः कृष्णशब्दो वर्णवाची, अयं तु कृष्णशब्द आधुदातत्वात्सूत्रवाची ॥ यज्ञः कदाचिदेवेभ्योऽपकान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने यज्ञिषतकर्मण्ये प्रविश्य कुञ्चित्कठिने वृक्षे तस्यौ । तदेतदभिषेकं कृष्ण आखरेष्ट इति द्रव्यमुच्यते । 'यज्ञो ह देवेभ्योऽपचकाम स कृष्णो भूत्वा चकार' (१।१।४।१) इत्यादि श्रुतेः । 'स्वे च भाषायाम्' (पा० ६।३।२०) इति स्वे परपदे भाषायां सामन्यां अनुभिषेधदेवेऽङ्गम् । 'पूर्वपदात्' (पा० ८।३।१०६) इति पत्वम् । अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि । शुद्धाद्यैः जलेनेति शेषः । 'वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति' । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । 'विदुः स्वमे' । देवैरसुरेभ्यो लभ्यत्वादेदिः । अतो बर्हिषुष्टं बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीरुपाया नैदेः प्रजास्यस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ, त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्देविर्बृहणसमर्पयन्ति । अतः सुगन्धो जुष्टं सुखां धारणातिष्ठं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

द्वितीया ।

अदित्यै व्युन्दनमसि विष्णोः स्तुपोस्यूर्णप्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्तां देवेभ्यो भुवपतये स्वाहा भुवपतये स्वाहा भूतानांपतये स्वाहा ॥ २ ॥

उ० शेषं मूलेपूपसिञ्चति अदित्यै व्युन्दनमसि । इयं च पृथिव्यादिति । पञ्चार्थं चतुर्थी । अदित्याः पृथिव्याः व्युन्दनम् । 'जन्दरी क्लेदने' । क्लेदनं सेचनं भवति । उदकमुच्यते । प्रसारं

मुक्ताति । विष्णोः स्तुपोसि विष्णोर्वज्रस्य स्तुपः । 'ह्र्यै स्तै वाग्दसंघातयोः' । स्वापतयेः संपातः शिक्ता भवति । वेदिं स्तृणामि । ऊर्णप्रदसम् ऊर्णमिव सूदी त्वां कर्तुं स्तृणामि । 'स्तृण् भाष्ठादने' । भाष्ठादयामि । स्वासस्तां साधु समर्पयत्वा यस्यामासीदन्ति सा तथोक्ता तां त्वां स्तृणामि देवेभ्योऽर्घ्याम् । स्कन्धमभिरुक्षति । भुवपतये स्वाहा । अस्याङ्गेन आतरः पूर्वं प्रयो यभूतुः ते वपद्कारभयादिमां पृथिवीं प्राविशन् पृथिवीं प्रविष्टाः । अयं चाग्निः प्रपलायमानो प्राविषिषत प्रवेष्टुमैच्छत् । स देवैरानीय स्वाधिकारे नियुज्यमान एवमुवाच । एतैरग्निभिर्मां परिषत्त त एते परिषयः तेषां चायं भागः क्लृप्तोऽमीनाम् । भुवपतयेन मध्यमा व्याहृतिरुच्यते, भुवनशब्देन जगदुच्यते, भूतानामिति शब्देन भूतान्येवोच्यन्ते तेषां वेदधिपतयोऽप्यदलोन्वः स्वाहेति संबन्धः ॥ २ ॥

म० 'शेषं मूलेपूपसिञ्चति अदित्यै व्युन्दनम्' (का० २।३।२०) इति । हे प्रोक्षणशोधक, त्वमादित्ये अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि ॥ 'बर्हिर्विस्वस्य पुरस्तात्प्रत्यग्रहणं विष्णोरिति' (का० २।७।२१) इति । हे प्रत्यग्रहणं दर्भमुत्थितं, त्वं विष्णोर्वज्रस्य स्तुपोऽसि । 'ह्र्यै स्तै वाग्दसंघातयोः' । औणादिको दुष्प्रत्ययः । दर्भसंघातरूपत्वात्किंशब्दात्तस्या शिखेव भवति ॥ 'वेदिं स्तृणामि त्वूर्णप्रदमिति' (का० २।७।२२) इति । हे वेदि, त्वां स्तृणामि बर्हिषा क्लेदयामि । किंभूतां त्वाम् । ऊर्णप्रदसमूर्णमिव सूद्वतरामतिष्ठयेन सूदुर्लभं वसी । देवलोरुच्छान्दसः । यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावात् तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्दुःस्वात् । पुनः किंभूतां त्वां । देवेभ्यः स्वासस्तां देवोपकाराय सुखेनापितुं स्वासभूतां सुखेन आसेनासमेन स्वीयते यस्यां सा स्वासस्ता ताम् । 'स्कन्धमभिरुक्षति भुवपतये स्वाहेति' (का० २।७।२३) इति । एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोक्तार्थः । भुवपत्वादयस्त्रयोऽमेष्टातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रति दानवाची । 'स्वाहाकारं च वपद्कारं च देवा उपवीचन्ति' इति श्रुतेः । इविप्रेहकाले परिषिन्धो बर्हिर्वेदविः स्कन्धं तद्वपत्वादित्यः । अमेष्टांतरो वपद्कारभयाद्भूमिं प्राविष्यसतुः खेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्वायमान एवमवर्धयेदमैन्द्राग्निभिर्मां परिषत्तैषां च यज्ञभागः कल्पयतामिति । ततस्तोऽमेष्टातरः परिषवो जातालोकां च स्कन्धं हविर्भागः कृत इति कथा ॥ ३ ॥

तृतीया ।

गन्धर्वस्त्वा विधावर्धुः परिदधानु विश्वसारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वसारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः

परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्वारिष्ट्ये यजेमानस्य
परिधिरस्यप्रिरिड ईडितः ॥ ३ ॥

उ० परिधीन्परिदधाति । गन्धर्वस्त्वा परिधिरुच्यते ।
गन्धर्वो विश्वावसुस्तां । परिदधातु सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्य
सर्वस्य । अरिष्ट्यै अविनाशाय । 'रिषि रुषि हिंसायाम्' ।
रिषतिहिंसार्थः । सा तत्र प्रतिपिडा । किंच यजेमानस्य
परिधिरसि न केवलमाहवनीयस्य किं तर्हि यजेमानस्यापि
परिधिरसि । किंच अग्निरसि आहवनीयस्य आता । अतः
यजमुच्यते । इडे लोयाच । होत्रमिमापमेतत् । ईडितः ।
'ईड स्तुती' । स्तुत इत्यर्थः । दक्षिणं परिदधाति । इन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिणः । इन्द्रस्य दक्षिणेन बाहुना परिधिरुप-
सीयते । व्याख्यातः शेषः । उत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणौ
त्योत्तरतः । मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ त्वाम् उत्तरतः सर्वतः
परिधत्ताम् । ध्रुवेण अचलेन । धर्मणा धारणेन । विश्वस्वा-
रिष्ट्या इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

म० 'परिधीन्परिदधाति यजमानदक्षिणोत्तरान् गन्धर्वे इति
प्रतिमाश्रम' (का० २।८।१) इति । आदौ पथात् हे
परिधे, विश्वावसुनामा गन्धर्वे त्वां परिदधातु आहवनीयस्य
यथास्तुतः स्थापयतु । विश्वस्मिन्त्यर्थस्मिन्प्रदेशे वसतीति
विश्वावसुः ध्रुवोक्त्यर्थं सोमे रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवस-
दिति ध्रुवन्तरकथा । किमर्थं स्थापयतु । विश्वस्वारिष्ट्यै । 'रिष
हिंसायां' रिषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिरस्यै । आहवनीयस्था-
नरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहारान् । परिध्वमानेऽस्तुराः प्रविश्य
हिंसन्ति । किंच त्वं यजेमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः
परिधिः यजेमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पविमरिषि स्थापि-
तोऽस्ति । किंच अग्निरिडः ईडितव्यसि । आहवनीयस्य प्रथमो
आता भुवपतिनामाभिरुपस्त्वमसि । ईड्यते स्तुयते इतीदं स्तुति-
योग्यः । अतएव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । 'ईड
स्तुती' । दक्षिणं परेधि परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि ।
हे द्वितीयं परिधे, त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रश्म-
यसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । विश्वमित्यादि व्याख्यातम् ।
अत्रामिश्रध्वेन भुवनपतिनामा द्वितीयो आता ॥ तृतीयसमुत्तरं
परिधिं परिदधाति । मित्रावरुणौ । हे तृतीयपरिधे, मित्रा-
वरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां
दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वमेत्यादि पूर्ववत् ।
अत्रामिभूतानां पतिस्तृतीयो आता ॥ २ ॥

चतुर्थी ।

वीतिहोत्रं त्वा कवे शुमन्तु समिधीमहि । अग्रे
बृहन्तेमध्वरे ॥ ४ ॥

उ० आहवनीये इध्मकाष्ठमादधाति । वीतिहोत्रम् ।
आग्नेयी गायत्री । वीतिहोत्रम् । 'वी गतिप्रजननकान्त्यस-

नस्तदानेषु' । वीतिः अभिलाषः होतृकर्मणि यस्य स वीति-
होत्रः । अथवा विविधा ईतिर्गन्तिर्होत्रप्रवाचादिषु होत्रासु
यस्य स वीतिहोत्रः हे भगवन्महे, वीतिहोत्रं त्वाम् । कवे
कान्तदर्शन । अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपरिज्ञानं यस्य
सः कान्तदर्शनः । शुमन्तम् दीक्षिमन्तम् । समिधीमहि ।
'इन्धी दीक्षी' । संदीपयामः । अनेन इध्मकाष्ठेन बृहन्ते
महान्तम् । अध्वरे यजे ॥ ४ ॥

म० 'प्रथमं परिधि' समिधोपसृष्टस्य वीतिहोत्रमित्याद-
धाति' (का० २।८।२) इति । इयमूक अभिदेवता गाय-
त्रीच्छन्दस्का । हे कवे कान्तदर्शिन हे अग्ने, अध्वरे मार्गे
निमित्ते त्वां यजे समिधीमहि अनेनैवकाष्ठेन दीपयामः ।
अतीतानागतवृत्तिपरिधानां यस्य युगपरिज्ञानं स कविः ।
किभूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । 'इन् गती' इतिगन्तिः व्याप्तिः
पुत्रपौत्रपुत्रपुत्रादिभिः समुद्धिरित्यर्थः । वीत्ये ससुखी होत्रं
होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समुद्धिप्रतिः
स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम् ।
तथा शुमन्तम् । धौः कान्तिरस्यास्तीति शुमान् तं स्वत एव
शुत्युपेतम् तथा बृहन्ते महान्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

समिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभि-
शस्यै । सवितुर्बाहू स्थ ऊर्णध्वदसं त्वा स्तृणामि
स्वासस्थं देवेभ्य आ त्वा वसंसो रुद्रा आदित्याः
संदन्तु ॥ ५ ॥

उ० द्वितीयमादधाति । समिदसि । अह्नप्रधानार्धस्याग्नेः
समिन्धनमसि । समिस्तुवते । आहवनीयमीक्षमाणो जपति ।
सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु गोपायतु । सूर्यैवामितः परिधयो
अधन्ति । 'अथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोसारं करोति' इति श्रुतिः ।
कस्याश्चिदभिशास्यै । यः कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः । अभि-
शस्यता इति चतुर्थी पञ्चम्यै । बहिर्पस्तुणे तिरस्त्री निदधाति ।
सवितुर्बाहू स्थः । अनेन प्रस्तरस्य धारणकर्मणा पुषां सवि-
तुर्बाहू भवद्यः तयोः प्रस्तरं स्तृणोति । ऊर्णध्वदसम् । ऊर्णमिव
मृदुं त्वां स्तृणामि । स्वासस्थम्, देवेभ्यः साधु अभिशासी-
दमिति तिहुन्ति इति स्वासस्थाः प्रस्तरः । देवेभ्य इति पञ्चम्यै
चतुर्थी । देवानामिति यावत् । प्रस्तरमभिनिदधाति । मात्वा
वसवः । 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः' । आसदन्तु त्वां सवन्दे-
वता रुद्रा आदित्याः ॥ ५ ॥

म० अतुपसृष्टस्य द्वितीयं समिदसीति (का० २।८।३)
इति ॥ हे इध्मकाष्ठ, त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपय-
मसि ॥ 'त्येस्येति अपवाहवनीयमीक्षमाणः' (का० २।८।४)
इति ॥ हे आहवनीय, सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्या-
श्चिदभिशास्यै सर्वस्या अभिशासोहिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां

पातु रक्षतु । सतुधी पयम्यये । वा काचिद्विदा प्रकृता
तां सर्वा परिहरेत्तिलयः । इतरदिक्त्रये परिधिचयं रक्षकं
पूर्वस्यां तदभावात् सूर्यः । तथाच श्रुतिः 'गुप्तौ वा अभितः
परिधयो भवन्त्यपितस्त्र्यमिव पुरस्ताद्वेत्तारं करोति' (१।३।४।८)
इति । 'बाहिर्वस्तुणे तिर्यग्यो निदधाति सवितुर्विति' (का० २।८।१५)
इति । सृष्टादयं प्रसारस्यापनार्थं तिर्यग् निदध्यात् । हे सृणे,
सुवासुमे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । प्रसारधारणेन सूर्यस्य बाहू
इव भवतः ॥ 'तयोः प्रसारः' स्तृणात्पूर्णमदसमिति' (का०
२।८।१५) इति । ऊर्णमिव सृष्टुं देवेभ्यो देवानां स्वा-
सत्वं सुखेनासमेन स्वीयते नञ् तादृशं त्वं स्तृणामि ।
'अभिविदधात्वा ता वसवः' (का० २।८।१३) इति ।
प्रसारं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रक्षा आदिषाः सप्तम-
ब्रह्माभिमानिनस्त्रयो देवाः तामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः
प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

पृथी ।

पृताच्यसि जुहुर्नाम्ना सेवं प्रियेण धाम्ना प्रियं
सद् आसीद् पृताच्यस्युपभृताम्ना सेवं प्रियेण धाम्ना
प्रियं सद् आसीद् पृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेवं
प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद् प्रियेण धाम्ना
प्रियं सद् आसीद् । ध्रुवा असदन्नतस्य योनौ ता
विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति पाहि मां
यज्ञान्त्वम् ॥ ६ ॥

उ० जुहुं निदधाति । पृताच्यसि । 'अङ्गु यतिपूजनयोः' ।
पूतमक्षितं प्राप्तं वस्त्रं सुचि, पूतं वा अच्यते यथा सुचा सा
पृताची । जुहुर्नाम्ना । क्रियामिप्रावमेतत् । हुपते अनयेति
जुहुः । सेवं प्रियेण धाम्नेति तदः अवघासदोऽध्याहारः ।
या त्वं पृताच्यसि जुहुश्च नाम्ना सा इदं प्रियं सद्ः स्थानम्
आसीद् अचितिष्ठ । प्रियेण धाम्ना सहिता । 'एतद्दे देवानां
प्रियं धाम यदाज्यम्' इति श्रुतिः । आज्यसहितैस्त्रयः ।
अथवा 'धामानि भवन्ति स्वानानि नामानि जन्मानि ति वा' ।
अस्मिन् पक्षे प्रियेण नाम्ना सहिता सतीति बोध्यम् । उप-
भृतं सादयति । पृताच्यस्युपभृताम्ना । उपाभरणादुपभृत् ।
व्याख्यातमन्वत् । ध्रुवां सादयति । पृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना ।
ध्रुवा स्थिरा । व्याख्यातमन्वत् । अन्यद्विः सादयति ।
प्रियेण धाम्ना । व्याख्यातमन्वत् । तानि हवीर्ध्रुवमिभुवति ।
ध्रुवा असदन् । ता विष्णो पाहिती तद्ः संयन्वाद्यदोऽध्या-
हारः । यान्तेतानि ध्रुवाणि असदन् आसादितानि कृतस्य
योनौ यज्ञलोत्सहे ता विष्णो तानि हवीर्धि पाहि गोपाय ।
किंच । पाहि यज्ञस्य गोपाय यज्ञम् । किंच पाहि यज्ञपति
यज्ञमानम् । आत्मानमुपसृष्टाति । पाहि माम् । अच्यवृत्ता-

त्मानं अवीति गोपाय माम् । यज्ञान्त्वम् यज्ञं सचवीति
यज्ञनीः । गोपाय मां यज्ञस्य वेत्तारमित्यर्थः ॥ ६ ॥

म० 'सव्याहृत्य जुहुं प्रतिष्ठा निदधाति पृताचीत्येव-
मितरे उत्तरान्वां प्रतिमन्त्रम्' (का० २।८।१३-१३)
इति । हे जुहु, त्वं पृताची असि । पूतमक्षितं प्राप्नोतीति
पृताची पूतपूर्णा भवसि । नाम्ना च जुहुः । हुपतेऽनयेति जुहुः ।
'किपि पुतिगमिजुहोतीनां दे च जुहोतेर्दीर्घम्' (पा० ४०
३।२।१०८) इति द्वित्वं दीर्घम् । सा त्वं प्रियेण धाम्ना
देववहमेनाज्येन सह इदं प्रियं सद्ः प्रसारलक्षणमासीद्
अचितिष्ठ । 'एतद्दे देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यम्' (२।३।
२।१०) इति श्रुतेः । प्रियधामसन्धेनाज्यम् । उपसृतं
सादयति । उप मनीषे स्थिता निभति आज्यं धारयतीत्युप-
भृत् । व्याख्यातमन्वत् । ध्रुवां सादयति । 'ध्रुव स्यैवे' ।
संवा होमाय जुहुपसृतोऽथलनं तद्वत्साधनानामागेन स्थिर-
त्वाधाम्ना ध्रुवा । अन्यज्ञाख्यातम् । 'प्रियेण धाम्नेति हवीर्धि
वेधां कृता' (का० २।८।१५) इति । हे हविः, प्रियेण
धाम्नाऽज्येन सह प्रियं सद् आसीदेत्येकैकं हविः संबोध्य
नवनम् । 'ध्रुवा असदक्षिति सर्वोऽथलनते' (का० २।८।१५)
इति । कृतस्यावश्यमाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ
स्थाने ध्रुवाणि यानि हवीर्धि असदक्षितिश्च । हे विष्णो व्यापक
यज्ञपुरस्य, ता तानि हवीर्धि पाहि रक्ष । यज्ञं च पाहि यज्ञपति
च पाहि । 'पाहि मामित्यात्मानम्' (का० २।८।१५)
इति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञमनन्वयं मां पाहि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अग्ने वाजजिह्वार्जं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितुं
संमार्जिम । तमो देवेभ्यः स्वापितृभ्यः सुयमे मे
भूयास्तम् ॥ ७ ॥

उ० अग्नेः संमार्गं करोति । अग्ने वाजजितुः । हे भगवन्महे,
वाजजित् वाजस्याश्वस्य जेष्ठः, वाजं त्वा सरिष्यन्तमिति । 'स
मर्जो' । यज्ञं त्वां प्रापयिष्यन्तम् । वाजजितं अश्वस्य जेष्ठारं
संमार्जिम । 'भृष्टं भुवौ' । अज्जलि करोति । तमो देवेभ्यः
देवेभ्यो निह्वः । इक्षिणत उत्तानं पाणि करोति । स्वापि-
तृभ्यः पितृभ्यो निह्वः । जुहुपभृतावाद्ये । सुयमे मे ।
सुधापुच्येते । साधु यमे मे मम भूयास्तं भवतम् ॥ ७ ॥

म० 'इधमसहहनेरनुपदिधि संमार्जयेमे वाजजिदिति त्रिभिः
परिकानम्' (का० ६।१।१३) इति । वाजमर्जं अयतीति
वाजजित् । तस्यैकुदौ हे वाजजित् हे अग्ने, त्वामर्जं संमा-
र्जिम शोधयामि । किमुतं त्वाम् । त्वार्जं सरिष्यन्तमश्व-
द्विस्य यमिष्यन्तमश्वस्येपादनोरयुक्तम् । तथा वाजजितमश्व-
मुदित्व जगोपेतम् । अन्नप्रतिपन्नतिशारकमित्यर्थः । 'अपरमा-

हवनीयादजलि करोति नमो देवेभ्य इति' (का० ३।१।१५)
इति । ये देवा अनुष्ठानमनुवृण्वन्ति तेभ्यो नमस्करोति ।
'स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम्' (का० ३।१।१५)
इति । प्राञ्चुवेनादी देवनल्यर्थमाजलिः कृतः । इदानीं पितृ-
ल्यर्थं दक्षिणामुच्य उत्तानमाजलिः कुर्यात् । ये पितरः पालकाः
सन्ति तेभ्यः स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितृनुदिश्य
देवद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यदेवं तदास्याम इत्यर्थः ।
अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । 'सुयमे न इति जुहू-
पशुतापादाय' (का० ३।१।१६) इति । हे जुहूपशुता-
मे मय्यं सुयमे सुष्टु निचते युवां भूयास्व भवतम् । यथा
युवयोः स्थितमान्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अष्टमी ।

अस्कन्नमाय देवेभ्य आज्यसंभ्रियासुमङ्गिणा
विष्णो मा त्वावकमिषं वसुमतीमग्रे ते छायासुप-
श्वेवं विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यमकृणोदध्वोऽ-
ध्वर आस्थात् ॥ ८ ॥

उ० यथाहं सुसंप्रताभ्यां सुमन्याम् अस्कन्नं सकलम्
तथा अस्मिन् कर्मेणि देवेभ्योवां व आज्यम् । आज्यशब्देन यज्ञो
लक्ष्यते । यज्ञं संभ्रियासं संविभूयाम् । दक्षिणातिक्रामति ।
अङ्गिणा विष्णो अङ्गोरोत्यर्थेन अङ्गिः पादः । पादेन विष्णो
यज्ञः । मा त्वावकमिषम् । नाहि जुहू । मात्वामवाचीनं कर्मि-
षम् । वसुमतीमित्यवस्थाय । वसुमती धनवतीम् । हे भग-
वन्मते, ते तव छायाम् । छायाशब्द आश्रयवचनः । युष्माकं
पादच्छायायां वसामीति यथा आश्रयम् । उपस्थेषम् उपति-
ष्ठेयम् । विष्णोर्यज्ञस्थानं भवसि । यज्ञस्य ह्येतत्स्थानं यत्र
स्तितीर्थं किञ्चते वत् जुहोति । इत इन्द्रः इत अस्मात्
यज्ञतिस्थावात् । उवायेतिषोषः । इन्द्रो वीर्यं वीरस्य कर्म
वीर्यम् अकृणोत् । 'कृन् हिंसाकरणयोः' । कृतवान् । अतो
हीन्द्रस्तिष्ठन्दक्षिणतो नाष्टा रक्षांस्वपहन्ति' इति श्रुतिः । किञ्च
ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात् । यतश्च यवतिस्थानादूर्ध्वं प्रगुणः यज्ञः
आस्थात् आस्थितः । अध्वर्युमुद्ययानामिप्रायमेतत् ॥ ८ ॥

म० तथा सति अष्टमिचतुष्टयदिने देवेभ्यो देवोपकार-
माज्यं युवयोः स्थितं पूतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति
तथा संभ्रियासं सम्मन् पोषणं करोमि धारणं वा । आशी-
लिङ्गि उत्पन्ने रूपम् । 'दक्षिणातिक्रामदङ्गिणा पादेन त्वा
छाम् अहं मा अवकमिषम् मा कर्षम् । पादेनातिक्रमणरोपो
मे मा भूदित्यर्थः । 'वसुमतीमित्यवस्थाय' (का० ३।१।१५)
इति । हे अग्ने, ते तव छायां छायावतमीपवर्तिनीं
वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेयं । उपपूर्-
वत्तिष्ठतिः सेवार्थः । त एवमेवोपकारः कर्तव्यः । हे वसु-

मति, त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः
कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तितादस्या भूमे-
र्यज्ञस्थानत्वम् । यथा अयमर्थः । हे अग्ने, ये तव वसुमतीं
धनवतीं धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयं उपस्थेयं सेवेयं । छाया-
शब्द आश्रयवाचकः । युष्मात्पादच्छायायां वसामीति यावत् ।
यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । 'इत इन्द्र इति जुहोति'
(का० ३।२।१) इति । पूर्वमग्रे यज्ञसंबन्धिं यत्स्थान-
मुक्तं तदैव देवानां विजयहेतुलाभितः शब्देन परामृश्यते ।
देववजनव्यतिरिक्तभूमिरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि
यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण । इत इन्द्रः ।
इन्द्र इतोऽन्नादेववजनस्थानात् उज्युक्तः सन्निति शेषः ।
वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत् । यतए-
वाध्वरो यज्ञ ऊर्ध्वमास्तात् उज्यतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं कृते
शत्रुकृतविघ्नाभावादाध्वरस्योपलभम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

अग्ने वेहोचं वेदृत्यभवतां त्वां यावापृथिवी
अव त्वं यावापृथिवी स्विष्टकृद्वेदेभ्य इन्द्र आज्येन
हविषा भूत्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः ॥ ९ ॥

उ० अग्ने वेहोचं वेदृत्यम् । हे अग्ने, वेः । 'विद् ज्ञाने'
विद्धि जानीहि अवाताभौ भव । मया होत्रं कर्तव्यम् ।
वेदृत्यम् । विद्धि च दृत्यं दृतत्वं कर्म मया कर्तव्यम् ।
'उभयं वा एतदग्निर्देवानां' होता च दृतश्च' इति श्रुतिः ।
अवतां त्वां यावापृथिवी । त्वां कर्मेणि प्रवृत्तं पालयेतां यावा-
पृथिवी । स्विष्टकृत् साधु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् । देवे-
भ्योऽग्नेभ्यः सकाशात्प्रथमम् । इन्द्र आज्येन 'अत्र गतिक्षेप-
णयोः' । अत्रमेव हविषा हवनेन भूत् भूयात् । स्वाहा सुवाक्
आह । 'वाचे वा एतमाधारयतीन्द्रो वागित्युवाच आहुः' इति
श्रुतिः । 'जुह्वा भूयां समनक्ति संज्योतिषा ज्योतिः' । संगच्छ-
तामित्यन्वाहारः । ज्योतिषा आज्येन ज्योतिः आज्यं सङ्ग-
च्छताम् ॥ ९ ॥

म० तस्मात् हे अग्ने, होत्रं वेः होतुः कर्म विद्धि ।
लङि अष्टभावे रूपम् । दृत्यं दृतकर्म च वेः विद्धि ।
होतृत्वं दृतत्वं नाम्ने कर्म । तथाच श्रुतिः 'उभयं वा एतद-
ग्निर्देवानां' होता च दृतश्च' (१।४।५।४) इति । ईदृशं
त्वां यावापृथिवी अवतां पालयताम् । हे अग्ने, त्वमपि यावा-
पृथिवीं लोकद्वयदेवते अव पालय । इत्यमन्योन्यापालने
सति इन्द्रः आज्येन हविषास्माभिर्देतेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्ट-
कृत् भूत् । सुष्टु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु । अय-
मावच्छान्दसः । यद्यस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्प्यरहितं
करोत्वित्यर्थः । स्वाहा सुहृतं अस्तु । इन्द्रं देवमुदिता इद-
माज्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते ।

'जुहा ध्रुवा समनक्ति संज्योतिषा' (का० ३।२।२) इति । संगच्छतामिष्यधाहारः । ज्योतिषा ध्रुवास्त्याज्य-
स्वज्योतिषा सह ज्योतिर्जुहामिष्यमानरूपं ज्योतिः संग-
च्छताम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्नाथो मधवानः
सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः स-
न्त्वाशिष उपहृता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता
हयतामभिरामीधात्स्वाहा ॥ १० ॥

उ० यजमानो जपति मयीदमिन्द्रः । मयि इदम् इन्द्रः
इन्द्रियं वीर्यम् । आधातु स्थापयतु । किंच अस्मान् रायः
धनानि मधवानः मधं धनं विद्यते येषां ते मधवानः धनिनः ।
सचन्तां सेवन्ताम् । 'पच सेवने' । एतदुक्तं भवति । धनानि
धनिनश्चास्मान् सेवन्ताम् । किंच अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या
अवितयाः नः अस्माकं भवन्तु आशिषः । अमीन् प्राप्नोति ।
उपहृता अभ्यनुज्ञाता पृथिवी माता जगतो निर्मात्री । उप
मां पृथिवी हयताम् । अभ्यनुज्ञातानु मां पृथिवी माता
मधनाय । अहं तु अग्निः सन् भक्षयामि ॥ १० ॥

म० 'आधातने मयीदमिति यजमानो जपति' (का० ३।४।
२१) इति । प्रधानवागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राधानसमये
होतारि आग्निं प्रयुजाने कति यजमानो जपति । इन्द्रः
परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदम् अस्मदपेक्षितम्
इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु । किंच रायो धनानि
देवमानुषभेदेन द्विविधानि मधवानः धनवन्तश्चास्मान्यजमा-
नान् सचन्तां सेवन्ताम् । 'पच सेवने' । किंच अस्माकं यज-
मानानामाक्षिपोऽमीधात्वस्माभिसनानि सन्तु विचन्ताम् ।
किंच नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्या अवितयाः सन्तु ।
मधमिति धननाम तद्विद्यते येषां ते मधवानः । अस्मभ्यं
वन्प्रत्ययः (पा० ५।२।१०९) । 'एवैकमाहरति धावा-
पृथिव्योरुपहृताममीधे पचयताम् । प्राधायुपहृता पृथिवीति'
(का० ३।४।१८-२०) वदा होता धावापृथिव्योरुपहृतां करोति
तदोभयोः पुरोडाशयोरैककर्मणं पचयते पचयते कृतामीधे
वदाति स चोपहृतेति मध्वेण सध्याभासीति सूत्रार्थः । उपहृता
येनं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहृता
अभ्यनुज्ञाता । सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्माता
कृती आमुपहृतामनुज्ञातानु हविःशेषभक्षणानां ददातु ।
अहं चामीधाव । अमीध इदं कर्मासीधं तस्माद्धेतोरग्निः
सन् तं भामं प्राधायीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठ-
रैऽमी ॥ १० ॥

एकादशी ।

उपहृतो यौष्पितो मां यौष्पिता हयतामग्नि-
रामीधात्स्वाहा । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिने-
र्वाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाम्यग्नेद्वान्येन
प्राप्नोमि ॥ ११ ॥

उ० आग्निं द्वितीयं प्राप्नोति । उपहृतो यौः पिता
अभ्यनुज्ञातो यौः पिता पाता । उप मां यौः पिता हयताम्
उपहयताम् । अभ्यनुज्ञातानु मां यौः पिता पाता । अहं तु
अग्निः अमीधाविति समानम् । इत उत्तरं ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं
बृहस्पतिराहित्सोऽपश्यत् । प्राशितं गृह्णाति देवस्य त्वेति
ध्यायताम् । प्रतिगृह्णामीत्युत्तमः पुरुषः । प्राप्नोति ।
अग्नेस्त्वाख्येन । अग्नेः संबन्धिना आख्येन मुखेन त्वं प्राशितं
प्राप्नोमि भक्षयामि ॥ ११ ॥

म० द्वितीयं प्राप्नोति । एवं यौः पिता अग्रायात्क उपह-
यतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रयुति 'ओप्रतिष्ठ'
(का० १३) इत्यन्तं ब्रह्मत्वम् । तस्माद्विरसो बृहस्पतिर्कृषिः ।
देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति' (का० २।२।१६) इति ।
ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशितं गृह्णाति । मन्त्रो न्याकरातः ।
प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । 'अग्नेष्टेति प्राप्नोति दन्तै-
रनुपस्पृशान्' (का० २।२।१८) इति । हे प्राशित्र
अग्नेः आस्य, ते वहिदेवताया मुखेन त्वा मां प्राप्नोमि भक्ष-
यामि ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतये ब्रह्मणे ।
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मार्गव ॥ १२ ॥

उ० समिदासञ्चितः प्रसीति । एतं ते देव । अभ्यनुज्ञात
ब्रह्मन् प्रस्थात्वासीति । एतं यज्ञं ते तव हे देव दानादिगुण-
युक्त सञ्चितः प्रसञ्चितः, प्राहुः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् ।
प्राहु ब्रवीति । 'तत्सञ्चितारं प्रसवापोपधावति' इति भुतिः ।
किंच बृहस्पतये ब्रह्मणे प्राहु बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तदधि-
ष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति तेन यज्ञमव । तेन हेतुना
अज्ञम् अव पालय । तेन च यज्ञपतिं यजमानं च पालय ।
तेन च माम् अव पालय ॥ १२ ॥

म० 'एतं त इति समिदासञ्चितः प्रसीति' (का० २।
२।२१) इति समिदासाधुतमनुज्ञाप्रदानान् बोधितो ब्रह्मा
मध्वेणानुजानीनाव । एवं त इत्यादिः ओप्रतिष्ठेत्यन्तो मध्वः ।
हे देव दानादिगुणयुक्त, हे सञ्चितः प्रसञ्चितः, एतं यज्ञमि-
दानीं किममाणमिमं मयं ते तुभ्यं सर्वं प्राहुर्वै ब्रह्मणा-
कथयन्ति । अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किंच त्वा प्रेरितो देवानां

यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः बृहस्पतिर्वै
देवानां ब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति ।
किंच । तेन हेतुना स्वधीयत्येन सशमाय रक्ष । तथा तेनैव
हेतुना यज्ञपति यज्ञमार्गं चाय रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मा
ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं
तनोत्वरिष्टं यज्ञस्यसमिमं दधातु । विश्वेदेवास इह
मादयन्तामोऽप्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

उ० किंच मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य मनो जुषताम् सेव-
ताम् आप्यस्य स्वमंशम् । कर्मभूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गति-
कर्मणो जूतिः । अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदार्थेषु
यद्गन्तुं गच्छति । किंच बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु विस्तारयतु ।
अरिष्टं यज्ञस्यसमिमं दधातु । रिपतिर्हिसार्थः । अहिष्टमविनष्टं
यज्ञमिमं कृत्वा दधातु । इष्टाभक्षणेन हि यज्ञो विच्छिन्नः
इत्यत एवमुच्यते । किंच विश्वेदेवासः देवा एव देवासः ।
'आजसेरसुर्' । सर्वे देवा इह कर्मणि मादयन्ताम् । 'मदी
हर्षे' । हर्षं कुर्वन्तु । स्वायिको णिच् । अवतेराप्रोतेचौ
ओकार इहान्युपगमार्थः । प्रतिष्ठ प्रकर्षेण तिष्ठ ॥ १३ ॥

प्र० किंच । मनः आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि पठो ।
मनः पुतं सेवताम् । हे सवितः, स्वधीयं त्वितं यज्ञसंमन्धि-
न्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किभूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गति-
कर्मणो जूतिरिति किन्त्रल्लयान्तो निपातः । शीलं छान्दसम् ।
अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः ।
जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किंच बृहस्पतिरिमं यज्ञं
तनोतु विस्तारयतु ब्रह्मत्वात् । का इमं यज्ञमरिष्टं हिंसार-
हितं कृत्वा संदधातु । इष्टाभक्षणेन हि मनो यज्ञो विच्छिन्न
इत्येवमुच्यते । किंच विश्वेदेवासः सर्वे देवाः इह यज्ञकर्मणि
मादयन्ताम् । 'मद तुमी' चुरादिः । तृप्यन्ताम् । एवं प्राथितः
सविता द्वेः ओप्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु । ओमित्यङ्गीकारार्थः ।
तन्नास्तु । प्रतिष्ठ प्रवाणं कृत् । समिदाधानकाले यज्ञमान-
स्मान्निष्ठे प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रवाणे प्रेर-
यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

एषा ते अग्ने समिचया वर्षस्व चा च प्यायस्व ।
वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि । अग्ने वाज-
जिह्वाजं त्वा समुवाऽसं वाजजितुऽसंमाजि ॥ १४ ॥

उ० एषा ते अग्ने । इतःप्रभृति प्राकृतमार्गम् । आग्नेवी
अनुहृत् समिदनुमज्जणे विनियुक्ता । हे भगवच्छत्रे, एषा ते

सव । समित् समिन्वनम् । तथा समिचा वर्षस्व च आ च
प्यायस्व । चकारो निष्कक्रमः । आप्यायस्व च । वर्षमा-
नाप्यायने समिचा कुर्वित्वर्थः । किंच स्वयसादाहृत्य वर्धि-
षीमहि पुत्रपश्चादिभिः । आ च प्यासिषीमहि । चकारो
निष्कक्रमः । आप्यासिषीमहि च । प्यायतेर्लिङि सीयुटि
उत्तमपुरुषैकवचने एतद्रूपम् । तत्र सीयुटश्चान्दसोऽभ्यासः ।
अग्निं संमाजि । अग्नेवाजजित् । समुवांसं सूवन्तमिति
विशेषः ॥ १४ ॥

म० 'एषा त इति होतानुमन्त्रयते' (का० ३।५।२)
इति । ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्गम् । इयमनुहृत्समि-
देवता । हे अग्ने, एषा ते तव समित् समिन्वनहेतुः काष्ठ-
विशेषः । तथा समिचा त्वं वर्षस्व वृद्धिं गच्छ । आप्यायस्व
च । अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथाच सति स्वयसा-
दाहृत्य वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुवानं प्यासिषीमहि च । अस्म-
दीयपुत्रपश्चादीन्सर्वतो दृढान्करवाम । 'संमाजि पूर्वतदपरि-
काम' (१) सकृत्सकृत्समुवाऽसम्' (का० ३।५।४) इति ।
'पूर्वमेने वाजजिदिति' (ख० ५) मन्त्रेण यथेष्टमसन्नहनेरयोः
संमार्गः कृतस्तथात्रापि संमाजि । तत्र परिक्रम्य त्रिभिः
कृतः । अत्र तु परिक्रमणं त्रिनैकैकवारमिति विशेष इति
सुत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अग्ने, ज्ञां
संमाजिम । किभूतं त्वाम् । वाजं समुवांसमश्नुहिद्वयं गतवन्तः
ममं संपादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूजेषं वाजस्य मा प्रसवेन
प्रोहामि । अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि । इन्द्राग्नौ
रुज्जितिमनूजेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।
इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो
वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

उ० बृहस्पती स्पृहति । तत्र बृहस्पमानसंस्तवः
अग्नीषोमयोः प्रधानदेवतयोः उज्जितिमनु ऊर्ध्वजघनमनु ।
उज्जेषम् ऊर्ध्वं जघेपम् । किंच वाजस्य अस्म पुरोडासादेः ।
मा मां प्रसवेन अन्यनुज्ञया करणभूतया । प्रोहामि प्रेरयामि ।
प्रकृतत्वाद्अग्नीषोमयोरुज्जितिमनु इतिवः प्रसवस्य करणत्वेन
विवक्षितत्वात् मामित्यात्मनः कर्मत्वं प्रोहापीति कर्तृत्वं
चोपपद्यते । उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । अग्नीषोमौ प्रधानह-
विर्माजी । तं शत्रुम् । अपनुदताम् । 'पुद प्रेरणे' । अपगमं
नयताम् । योऽस्मान्द्वेष्टि । 'द्विष अग्नीवी' । योऽस्मान्निनं
प्रीयते । यं च वयं द्विष्मः । येन च वयं न प्रीयेमहि ।
किंच एवमग्नीषोमाभ्यामपनुदमानं शत्रुमन्यस्य प्रसवेन

अपोहामि अपाञ्चं प्रेरयामि । अधो नपाभीत्यर्थः । उत्तरी मञ्ची समानव्याख्यायौ ॥ १५ ॥

म० 'सुहृन्मृत्तौ व्यूहलभीषोमनोरिति' (का० ३।५।१०-१८) इति । तत्र सुहं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहन् परस्परविपरीतवेनापनोदनम् । अभीषोमनोद्वितीय-पुरोडाशदेवतयोर्नामिति मनु अग्निप्रेत इधिः स्त्रीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनुसृत्याहमुजेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाजस्याजस्य पुरोडाशदेः प्रतयेनाभ्यनुकुर्या मां प्रोहामि मां यजमानं सुहृत्पथधारिणं प्रोत्साहयामि । यथायूहतिधातुवितर्कादेवादा-प्युपसर्गवशादुत्साहार्यः । अन्यत्पूर्ववत् । उपसृतां प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्माद्वेष्टि अस्मदीयवक्त्रवि-नाशाय द्वेषं करोति । तं च कर्तुं द्विष्मः । यमाजस्याविरूपम-स्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः तमुभयविधं शत्रुमभीषोमी देवाकमुदतां निराकृताम् । किंच । अहमप्येनं द्विषिषं शत्रुमुपसृष्टुषं वाजस्य प्रतयेन पुरो-डाशदेवताया अन्वनुकुर्यापोहामि निराकरोमि । उत्तरी मञ्ची दक्षदेवताविषयी समानाथी ॥ १५ ॥

पोडशी ।

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वा संजानावां वावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम् । व्यन्तु वयोऽक्तं रिहाणा मरुतां पृथतीमच्छ वशा पृथि-भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह । चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

उ० परिधीननक्ति अच्ययुः । वसुन्वस्त्वा परिधिरुच्यते । वसुभ्योर्वायं त्वामनमि । रुद्रेभ्योर्वायं त्वामनमि । आदि-त्येभ्योर्वायं त्वामनमि । एतदुक्तं भवति । इत्थंभूता वृषं येन युष्मदन्वज्जनेन सवन्देवतामां तृप्तिः । प्रन्तरमादने । संजानाधाम् । हे वावापृथिवी, युवां संजानाधाम् । अवग-ताथं भवतम् । युवाभ्यां वृष्टिदांत्येति । किंच मित्रावरुणौ वा वृष्ट्यावताम् । वायुर्मे वपस्येहे स चाप्यारमम् । प्राणोदा-गभूतौ मित्रावरुणसव्याभ्यामुच्येते । ततोयं वायुरभ्यामगतः स प्रन्तररूपायर्षं यजमानं त्वां वृष्ट्या अवतु पालयतु । 'यज-मानो वै प्रन्तरः' इति श्रुतिः । अनक्ति । व्यन्तु वय इति । छन्दांसिधीयन्ते सावध्यादीनि । वेतिर्गोत्यर्थः । व्यन्तु गच्छन्तु । वयोरुपाणि छन्दांसि प्रन्तरमादायेति शेषः । अक्तं द्रुतमेव प्रन्तरम् । रिहाणाः लिङ्गाना आस्वादयन्तः । नीचैर्हरति । मरुतां पृथतीः । वृहती प्रन्तरदेवता । चतुर्थः पाद आग्नेयः । आहुतिपरिमाणं त्रिभिः पादैराह । अन्तरि-क्ष्वाना मरुतः तेषामादिष्टोपयोजनं पृथलो गायो वाहनं । मरुतां संबन्धिनीः पृथतीमच्छ । ततः अन्तरिक्षं तर्पयित्वा ।

वशा त्वं पृथिभूत्वा दिवं गच्छ । 'इयं वै वशापृथिवीदिद-मस्यां मृलि चामूलं चाक्षाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेनं वशापृथिः' इति श्रुतिः । पृथिवीसंबन्धिभिर्भोग्युलोकं तर्पयित्वा इत्युक्तं भवति । ततो नो वृष्टिमावह । ततस्तस्मान् सुलोकाम् वाः जलाकं वृष्टिमावह । वृष्ट्या इमां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः । आत्मानमुपसृष्टयति चक्षुष्याः । हे भगवन्क्षमे, यतस्त्वं चक्षुष्या भवसि स्वरसप्रवृत्त्या । अतश्चक्षुर्मे पाहि गोपाय ॥ १६ ॥

म० 'सुहा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रम्' (का० ३।५।२४) इति । हे मध्यमपरिधे, वसुभ्यः वसुदे-वताप्रीत्यर्थं वा त्वामनज्जीति शेषः । एवं इक्षिणोत्तरपरिधि-मन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधिरन्याजनेन सवन्प्रदेवताः प्रीयन्त इति भावः । 'संजानाधामिति प्रन्तरादानम्' (का० ३।६।३) इति । हे वावापृथिवी सुलोकभूजोरुदेव्यौ, युवां संजा-नावां वृष्ट्यामणं प्रन्तरं सम्भवयगच्छतम् । किंच हे प्रन्तर, मित्रावरुणौ प्राणापानवायु वृष्ट्या जलवर्षणेन वा त्वामवतां रक्षताम् । 'वायुर्वै वपस्येहे' (१।८।३-१२) इत्युक्ता-वर्षाधीशो वायुः । स चाप्यारमगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरु-णसव्याभ्यामुच्यते । स च प्रन्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । 'यजमानो वै प्रन्तरः' (१।८।१।४४) इति श्रुतेः । 'अनतयेनं व्यन्तु वय इत्यमं सुहामुगभृति मध्यं मूलमेतद-स्याम्' (का० ३।६।४-५) इति । इतरस्यां ध्रुवाधाम् । वयः पक्षिणः व्यन्तु । 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्वसनखादनेपु' । पक्षिरूपापक्षानि गायत्र्यादीनि छन्दसि गच्छन्तु । प्रन्तरमा-दायेति शेषः । किभूताः वयः । अक्तं रिहाणाः । अक्तं एव-लितं प्रन्तरं लिहनाः आस्वादयन्तः । रत्योरैक्यम् ॥ 'मरु-तामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरति' (का० ३।६।८) इति । एकं तृणं प्रन्तरालृपकृत्य प्रन्तरं नीचैर्हृत्वाभी प्रक्षिपे-दिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रन्तरदेवता वृहती वपिहृत्वा । चतुर्थः पाद आग्नेयः । हे प्रन्तर, त्वं मरुतां पृथतीमच्छ । मरुतामक्तानां देवानां संबन्धिनीः पृथतीवाहनस्या अद्या-धिप्रवर्णा गच्छ प्रामुहि । वायुवाहनवद्वेगेन गच्छेत्यर्थः । अन्त-रिक्षं वशापृथिभूत्वा । वशा साधीना पृथिभ्यस्तनु-भीभूत्वा दिवं गच्छ । कामोद्युवतुतिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छे-त्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽन्मदयं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमाजय । वहा । इयं वै वशापृथिवीदिदमस्यां मृलि चा-मूलं चाक्षाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेनं वशापृथिः' (१।८।३।१५) इति श्रुतेर्वशापृथिवीदेवेन भूमिरुच्यते । वशापृथिभूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ । पृथिवीसंबन्धिनागानादाय सुलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रन्तर, त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थामरुतां सवाहनान्मोतय्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च संतप्य पृथिव्यां इष्टं कुर्वित्वाहुतिपरिणामः संचित इति भावः । 'चक्षुष्या इत्यतमान-मानमते' (का० ३।६।१५) इति । हे क्षमे, त्वं यतश्च-क्षुष्या असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्याः । ज्वात्मानवकारं

यस्योऽपि वृताच्चाविति आसे वृताची इति पूर्वसर्पणदीर्घादेशः ।
ये युवां वृताच्चावे स्यः । ते अवीमि । युवीं पुरि भवीं युवां-
वनवाही तौ पातं गोपायतम् । किञ्च सुखेभ्यः । सुखमिति
मुखनाम । वस्मात्सुखरूपे भवथः तस्मात्सुखे सुखे । मा
माम् । अतः आपयतम् । यज्ञ नमश्च ते इति वेदिमात्रमते
यज्ञमानः । सूर्यं पवमानं ऋषिरुहाकवान् धनाश्वानिष्येते
ऋषयोऽप्य यज्ञो यज्ञो देवता । हे यज्ञ, नमश्च ते नमोस्तु
ते नमस्कारश्चास्तु । ते तुभ्यम् । स यदतिरेचयति तक्षमस्कारेण
शमयति । उपच उपचयश्च तेऽस्तु । 'अथ यद्वनं करोत्युपचेति
तेन तदन्वयं भवति' इति श्रुतिः । यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व ।
यद्दे यज्ञस्यान्यूनान्तिरिक्तं तच्छिष्यं तेन तदुभयं शमयति ।
मिथे मे संतिष्ठस्व । साधु इष्टं स्विष्टं तस्मिन् मे मम संति-
ष्ठस्व समाप्तिं प्राहि ॥ १९ ॥

म० 'वृताची इति पुरि निदधाति' (का० ३ । ६ । १९)
इति । उहूपमृतीं शकटपुरि निदधात् । हे उहूपमृती, युवां
वृताची स्यः । वृतामवतः प्राप्नुत इति वृताच्यौ । पूर्वसर्पण-
दीर्घः । तवाविषे युवां युवांवनवाही पातं रक्षतम् । पुरं वहतकौ
युवीं । किञ्च युवां सुखे सुखरूपे स्यः भवथः तस्मात्सुखे सुखे
मा मा अतः स्थापयतम् ॥ 'यज्ञ नमश्च ते इति वेदिमात्रमते'
(का० ३ । ६ । २१) इति । अथ मन्त्रस्य शर्पं यवान्ऋषि-
रुहाकवान् धनाश्वानिति पञ्च ऋषयः यज्ञो देवता । हे
यज्ञ, ते तुभ्यं नमः अस्तु । उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु ।
चकारावन्त्योन्त्यसमुच्चयाची । नमोऽपि यज्ञान्यां यज्ञस्य यदति-
रिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत् पूर्णं जायते । तथान्व श्रुतिः 'स
यदतिरेचयति तक्षमस्कारेण शमयति अथ यद्वनं करोत्युप-
चेति तेन तदन्वयं भवति' इति । किञ्च । यज्ञस्य शिवे
संतिष्ठस्व अन्यूनान्तिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । 'यद्दे यज्ञस्यान्यूनान्-
तिरिक्तं तच्छिष्यं तेन तदुभयं शमयति' इति श्रुतेः । मे मम
मिथे संतिष्ठस्व । साधु इष्टं स्विष्टम् । शोभने योगे तिष्ठति ।
प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

अग्नेऽदध्यायोऽशीतम प्राहि मां दिव्योः प्राहि
प्रसित्यै प्राहि दुरिष्ठ्यै प्राहि दुरिष्ठान्या अविषं नः
पितुं कृणु । सुपदा योनौ स्वाहावाहप्रये संवेश-
तये स्वाहा सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

उ० शुक्लपुत्रं प्रतिपृच्छति । अग्नेऽदध्यायो । गार्हपत्यो-
मिहव्यते । हे भगवन्महे, अदध्यायो । दध्नोति हिंसाकर्मां ।
आयुरिति मनुष्यनाम । अदध्याः अनववर्षादित आयुर्मेतुभ्यो
यजमानो यज्ञं स तपोक्तः । तस्य संवोधनम् अदध्यायो ।
यद्वा अग्निरेव अनववर्षादितायुः । अग्निमप्येते ज्ञान्द्वौ पुंकि-

कृता । अशीतम 'अश भोजने' । 'अशु व्याप्ति' । एतौ धाम्
संदिश्येते । अशीतम अतिशयेन भोक्तः । अतिशयेन व्यापक ।
अशीतमेति दीर्घत्वं ज्ञान्दसम् । एवं स्तुत्वा याचते । प्राहि
मां दिव्योः । दिव्युदिति वज्रनाम । गोपाय मां दिव्युतः ।
प्राहि प्रसित्यै । 'प्रसितिः प्रसवनात्तनुर्वा जालं वा' । प्राहि
मां वनधनात् । प्राहि दुरिष्ठ्यै दुर्योगात् प्राहि । प्राहि दुरिष्ठ्यै ।
अद्येयवज्रनाम । प्राहि दुर्भोजनात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः'
इति सर्वोऽनुप्यः पञ्चम्यर्थः । अविषं नः पितुं कृणु । पितुरि-
त्यनाम । विपरहितमद्यमन्त्राकं कुरु । सुपदा योनौ । योनि-
रिति गृहनाम । साधु सवने गृहे स्वितानामन्त्राकमेतद्वत् ।
स्वाहावाहिति व्याख्यातम् । दक्षिणाग्नौ तुहोति । अग्नये
संवेशपतये । श्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः ।
तस्य पतिः संवेशपतिः तस्मै । सरस्वत्यै यशोभगिन्यै ।
जीवतः प्रशंसा यशः । भगिनीति संबन्धिशब्दः स्वसेलु-
च्यते ॥ २० ॥

म० 'सुक्लपुत्रं प्रपृच्छत्यग्नेऽदध्यायो' (का० ३ । १० । १९)
इति । दध्नोति हिंसाकर्मां (निषे० २ । १९ । १) । आयु-
रिति मनुष्यनाम (निषे० २ । ३ । १०) । अदध्याऽनुप्यो-
त्तित आयुर्मेतुभ्यो यजमानो यस्य सोऽदध्यायुः । 'अश
भोजने' । अत्राति शुक्रे इत्यशी । यद्वा 'अशु व्याप्ति' अश्रुते
व्याप्तिर्व्याप्तिः । अतिशयेनाशी अशीतमः । दीर्घस्त्वान्दसः ।
हे अदध्यायो अहिंस्ति यजमानं, हे अशीतम भोक्तृतम, यद्वा
व्यापकतम, हे अग्ने गार्हपत्य, मा मां दिव्योः वज्रात्प्राहि । यदु-
प्युक्ताह्वयतमादुप्युक्तामां प्राहि । दिव्युरिति वज्रनाम (निषे०
२ । २ । १९) प्रसित्यै प्रसितेर्व्यवसहेतुभूताज्जालान्मां प्राहि ।
'प्रसितिः प्रसवनात्तनुर्वा जालं वा' (निषे० १ । १२) इति
वाक्यः । तुहो इष्टिर्विरिष्टिः अशास्त्रीयो यागस्तन्मां प्राहि ।
दुरिष्ठानी । अवनमप्रीनी दुष्टा अप्रीनी दुरिष्ठानी दुर्भोजनं ततो
मां प्राहि । चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थः । 'भीत्रार्थानाम्' (पा० १ ।
४ । २५) इति पञ्चमी । किञ्च नोऽस्माकं पितुमद्यमविषं
कृणु इष्टिर्विपरहितं कुरु । योनिरिति गृहनाम (निषे० ३ ।
४) । सुपदा सवने स्वायते यस्यां सा सुपदा तस्यां सुपदा ।
विभक्त्यकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः ।
यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमद्यमं कुरु । स्वाहा वाविति
पदे व्याख्याते । 'दक्षिणाग्नौ तुहोत्यमय इति सरस्वत्या इति
च' (का० ४ । ७ । १८) इति । श्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र
शयनं संवेशः । तस्य पतिर्विद्वत्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम् ।
जीवतः पुण्यस्य प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वायूया
सरस्वती तस्मै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेदं देवेभ्यो वेदोऽमृ-
सोऽनं मर्षं वेदो भूयाः । देवा गातुविदो गातुं वित्वा

गातुमिति । मनसस्सप्त इमं देव यजतु स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

उ० पत्नी वेदं प्रमुञ्चति । वेदोऽप्सोति । 'विद ज्ञाने' । वेदिता त्वमसि । यो ह्युपग्रहः स संनिकर्षांशजं ज्ञाताति । यत्तत्त्वं वेदोऽसि अतस्त्वां ववीमि । येन कारणेन त्वं वेद देवेभ्यो । देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः । वेदः अभवः सुतः तेनैव कारणेन मया सम वेदो भूयाः भवेः । समिष्ट-यजुर्ब्रूहोति । देवा गातुविद इति । विराड्विं त्रिंशदक्षरा । अस्याः पूर्वार्धेन देवतां व्यञ्जयति । हे देवाः गातुविदः । गातुरिति यजुर्नाम । यजुर्विदः । युष्मत्प्रसादात्तथा भवतु । यथा ज्ञायामिनं गातुं यज्ञं विद्या विदित्वा । गातुमिति । ततोर्वाङ्मालं यजमिति आगच्छत । यज्ञपरम्परानुच्छिन्नज्ञानमा धूयं भवतेत्यर्थः । एवं देवान् यथायथं विमृज्य अथेदानीं मनसस्सप्तमिमाह । हे मनसस्सप्ते मनसोऽधिपतिश्चन्द्रमा । हे चन्द्रमः । इमं यज्ञं देव । वाते धाः धारय । वाते हि यज्ञो-ज्वतिष्ठते । तथाच ध्रुतिः । 'वायुरेवामिहस्माधदैवाध्वरु-रुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येति' इति ॥ २१ ॥

म० 'पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसि' (का० ३।८।१) इति । हे कुशमुष्टिमिति पदार्थं, त्वं वेदोऽसि । ऋगावात्म-कोऽसि यदा वेतोसि वेदः ज्ञातासि । हे देव योतनात्मक वेद, हे वेद, येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । यज्ज्यं चतुर्था । देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मया सम वेदो भूयाः ज्ञापको भव ॥ 'समिष्टयजुर्ब्रूहोति देवा गातुविद इति' (का० ३।८।४) इति । इयं विराट्छन्दस्का वातदेवता मनसस्सप्तमिमाह । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विमुञ्चति । 'वे इन्द्रे' । गीतते नानाविधैर्विकाराद्यैः प्रतिपाद्यते इति गातुयज्ञः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः, गातुं विद्या विदित्वा । 'विद ज्ञाने' । अस्म-दीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमिति यज्ञं प्रत्यागच्छत । यदा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीयवहेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान्विसृज्य चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्सप्ते, मनोऽधिपश्चन्द्रः । यदा देवान् यष्टुं मनसः प्रव-र्तकः परमेश्वरः तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्सप्ते परमेश्वर, हे देव, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा लब्धये ददामि । त्वं न तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽज्वतिष्ठते । तदुक्तं ध्रुत्या 'वायुरेवामिहस्माधदैवाध्वरुत्तमं कर्म करोत्यथै-तमेवाप्येति' इति ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

संवर्हिरेकाहविषां पृतेन समदित्यैर्वेदुभिः संमरुद्धिः । समिन्द्रो विधदेवेभिरङ्गां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

उ० वर्हिर्ब्रूहोति । संवर्हिरेकाहम् । वर्हिर्देवता विरा-डरूपा त्रिष्टुप । संवर्हिरेकाहम् । 'अजु व्यक्तित्त्रक्षणकान्ति-गतिषु' । वर्हिरिति द्वितीया । समङ्गां वर्हिः । क इन्द्र इत्यु-परिष्टात् भूयते स इहाभिसंवेच्यते । इन्द्रः समङ्गां वर्हिः । केन । हविषा पृतेन । कैः सहितः समङ्गात् । आदित्यैर्वेदु-भिर्मरुद्भिः विधदेवैः सहित इन्द्रो वर्हिः समङ्गात् । तथाकं मत् दिव्यं नभो गच्छतु । यद्विद्यं दिवि भवं नभः । नभ इत्यादित्यनाम । आदित्यलक्षणं ज्योतिस्तद्रूचतु ॥ २२ ॥

म० 'वर्हिः संवर्हिरिति' (का० ३।८।५) इति वर्हिर्ब्रू-होति । इयमुक् त्रिष्टुप विराडरूपा वर्हिर्देवता । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन पृतेन वर्हिः दर्भं समङ्गात् सम्यगज-नोपेतं करोतु । स चन्द्रः केवलो न किंतु आदित्यैर्वेदुभिर्मरुद्भिः विधदेवैर्भिविद्यनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्गात् । लभि-त्यस्योपसर्गस्याहस्या अङ्गामित्यस्य क्रियापदस्याप्राप्तिर्वि-द्व्या । यस्यादिसहितेनेन्द्रा समङ्गां तद् वर्हिर्देवित्वं नभो आदित्यलक्षणे ज्योतिः तद्रूचतु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं वर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभः इत्यादित्यनामसु (निष० १।४) पठितम् । दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोषाय रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

उ० वेद्यां प्रणीतां निनयति । कस्त्वा विमुञ्चति । व्याख्या-तम् । अयं तु विशेषः । तत्र यज्ञं शुनक्ति इह तु विमुञ्चति । पोषाय यजमानस्य पोषाय निनयामीति शेषः । कणानपा-रुति । 'रक्षसां भागोऽसि' इति निगदव्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० 'वेद्यां प्रणीतां निनयति परीक्ष कस्तेति' (का० ३।८।६) इति । व्याख्यातो मन्त्रः प्रजापतिर्देवतः । तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः । अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोक्तः कार्यः । 'यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो नै स भवति' (का० ३।८।७) इति ध्रुत्यन्तरवचनात् । पुरोडाशकपालेन कणान-पास्रत्वायः कृष्णाजिनं रक्षयामितीति । हे कणसमूह, त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातिनाभिरुष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

संवचैसा पर्यसा संतनूभिरगन्महि मनेसा सप्त-शिवेन । त्वष्टा सुदन्तो विदधातु रायोऽनुमाहुं तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

नीमाहृतमावर्तनमनुचलाहमपि आवर्तं प्रादक्षिण्येनावर्तनं करोमि ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अग्नें गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासः । सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः । अस्थुरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु शतं हिमाः सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अग्ने गृहपते हे भगवन्नामे, गृहपते सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः । अहं त्वया गृहपतिना गृहाणां पलायिना भूयासं भवेयम् । किंच सुगृहपतिस्त्वं मया अग्ने, सहायेन गृहपतिना भूयाः भवेः । एवमनेन प्रकारेण । अस्थुरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु । अन्यतरतो युक्तं शकटं स्थूरीयुष्यते । तत्पतः प्रतिपिष्यते अस्थूरीति । लुप्तोपमं चेतत् । यथा उभयतोयुक्तं शकटम् । एवं नौ आवयोः गार्हपत्यानि गृहपतिसंयुक्तानि कर्माणि सन्तु । शतं हिमाः शतं वर्षाणि । अथावर्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

म० 'गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपते' (का० ३।८।२६) इति । हे गृहपते अस्यवीयगृहस्य पातक हे अग्ने, त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा । त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः । अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने, त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्नेपदस्यादित्तरादरायां । एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीषुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीय सन्तु । गिरन्तरमवहितानि अवर्तन्ताम् । एकपाश्वे बलोवर्देयुक्तं शकटं स्थुरि न स्थुरि अस्थुरि । लुप्तोपमानम् । बलीवर्देयुक्तं शकटं यथा गिरन्तरम् अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । 'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' (पा० ४।४।९०) इति ज्यप्रत्ययः 'सूर्यस्येलावर्तते प्रदक्षिणम्' (का० ३।८।२३) इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

अग्नें व्रतपते व्रतमचारिणं तदंशकं तन्मेऽराधी-
दमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

उ० व्रतं विसृजते । अग्ने व्रतपते हे अग्ने व्रतपते, व्रतमहम् अचारिणं चरितवानस्मि । तदंशकं शकवानस्मि । तन्मे मम आराधि राधुं फलम् अभिसम्पूषमित्यर्थः । द्वितीयो व्रतविसर्गमन्त्रः । इदमहम् हे अग्ने, त्वत्साक्षिकं व्रतं गृहीत्वा इदं कर्म समाप्य य एव कर्मणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवास्मि ॥ २८ ॥

म० 'व्रतं विसृजते येनोपेवात्' (का० ३।८।२९) इति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृजेत् । हे अग्ने हे व्रतपते कर्मपालक, व्रतमचारिणं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदंशकं शकितवान् । व्रतप्रसादात्तत्कर्मशब्चोऽभवम् । त्वया च तन्मे मदीयं कर्म आराधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्ने, इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि य एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

एकोनविंशी ।

अग्रवे कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहा । अपहता असुरा रक्षांसि वेदिपदः ॥ २९ ॥

उ० अतः परं पिण्डपितृयज्ञिया मन्त्राः । प्रजापतेरारपम् । अग्नौ जुहोति । अग्रवे कव्यवाहनाय स्वाहा । कवयः क्रान्तदर्शनाः पितरस्तेषां संबन्धि हविः कव्यम् । तद्गोद्वजं यस्यायमधिकारः स कव्यवाहनः । सोमायपितृमते स्वाहा । पितृमान् पितृसंयुक्तः । वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति लिङ्गादेवावेत्ती मन्त्रः । उल्लिखति । अपहताः । अपहताः अस्मात् स्थानात् असुराः रक्षांसि च वेदिपदः वेद्यां सीदन्तीति वेदिपदः ॥ २९ ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिकृषिः ॥

म० 'सारतद्बलमपूर्णं' अप्रमित्याभिषाबोऽास्य मेषणेन जुहोत्यग्रय इति सोमत्येति च' (का० ४।१।७) । कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संबन्धि कव्यं हविः । तद्गोद्वजमधिकारो यस्यासि यः कव्यवाहनः । तस्मै अग्रवे स्वाहा हविर्देयम् । पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्देयम् । स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानमुत्तरेणाविमी मन्त्रः । 'दक्षिणेनोलिखत्यपहता इति' (का० ४।१।८) इति वेद्यां सीदन्ति वेदिपदः तादृशा असुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्यां अपहतानि । असुरत्वं रक्षत्वं चेति जातिविलेपी देवविरोधिना ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः
स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरत्यभिष्टौलो-
कात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

उ० उष्णमुक्तं परम्पराकरोति । ये रूपाणीति त्रिहृवाग्नेयी । ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः । ये पितृरूपाणि आत्मनि प्रतिमुञ्चमानाः । अतिपूर्वो सुव्रतिर्बन्धने वर्तते । आत्मनि बन्धन्तः असुराः सन्तो भवन्तः स्वधया पिष्येणाद्येन हेतुभूतेन अस्मा-

भिरतस्वादितमिति चरन्ति संवरन्ति । किंच परापुरः पराकान्ताः पुरः परापुरः शरीराणि महान्तीति । निपुरः निरुष्टः पुरो निपुरः सूक्ष्माणि शरीराणि ये भरन्ति विभ्रति धारयन्ति अभिस्तानसुराम् लोकात् स्थानात् प्रणु-दाति प्रणुदन्तु प्रेरयतु । अस्मात्पितृलोकान् ॥ ३० ॥

म० 'उत्सुकं परस्मात्करोति ये रुपाणीति' (का० ४। १। ९) इयं त्रिरूप कथ्यवाहनामिदेवला । स्वपना पैतृ-कात्वेन निमित्तेन पितृणामभ्यस्तानिर्भक्षणायमिति हेतोः स्वीय-रूपाणि प्रतिमुच्यमानाः पितृसमानरूपाणि खीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराकान्ताः पुरः परा-पुरः स्थूलदेहान् । निरुष्टः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धार-यन्ति । स्वममुरत्वे प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि विभ्रति । अभिस्तानुरूपः अस्मात्लोकान् पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान् प्रणु-दाति प्रणुदन्तु प्रेरयतु । प्रकर्षेणापसारयित्वर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ।
अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ ३१ ॥

उ० उदङ्गान्ते अत्र पितरः । ब्रह्मी । अत्र अस्मिन्बहिषि हे पितरः, मादयध्वं मोदध्वम् । किंच यथाभागं यो यस्य भागः तं यथाभागम् । आवृषायध्वम् । आवृषावृषायध्वम् 'कर्तुः क्वद् सलोपश्च' इति क्वद् । वृष इव स्वेच्छया महजि-ह्वसिरेतान्निगडानभीत । आवृषायामीमदन्तेति उपति । अमी-मदन्त इयं प्राप्तवन्तः पितरो यथाविभागं च आवृषा-यिषत अक्षितवन्तः । 'यथाभागमाशिपुरित्येवैतदाह' इति श्रुतिः ॥ ३१ ॥

म० 'अत्र पितर इत्युक्तोदङ्गान् आ तमनादाह्वयामीम-दन्तेति उपपीति' (का० ४। १। १३-१४) । आ तमनात् श्वागनिरोधन ग्लानिपयन्तमुदङ्गान् आत्त इति सूत्रार्थः । हे पितरः, सूक्ष्मजानिन्द् बहिषि मादयध्वं इष्टा भवत । ततो बहिषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिफलम् आवृषायध्वं सम-न्ताद्वृषयदाचरत । यथा वृषः स्वामीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिप-येन्तं खीकरोति तद्वत्खीकुरुत । आवृषार्थवृषयन्तात् 'कर्तुः क्वद् सलोपश्च' (पा० ३। १। ११) इति क्वद् ततो लोट् । पितरः अमीमदन्त । आत्त पितृन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त इष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमन-तिफलम् वृषयत् खीचकुः । छति रूपम् । 'यथाभागमाशिपु-रित्येवैतदाह' (२। ४। २। २२) इति श्रुतिः । स्वं भागं जघु-रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः
शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः
स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो
मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गुहाग्रेः
पितरो दत्त सतो वः पितरो देध्मेतद्वः पितरो
वास आर्धत्त ॥ ३२ ॥

उ० नमो व इत्यञ्जलि करोति । पदकुत्वा नमस्करोति । 'पद्वा कृतवः पितरः' इति श्रुतिः । व्याख्यातम् । 'नमो वः पितरो रसाय' हे पितरः, वः पुष्पाकं संवन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । वसन्ते हि मन्वाद्यो रसाः संभवन्तीत्यत एव नमस्कृत्यते । एवं वक्ष्यमाणा अपि मन्वा व्याख्येयाः । शोषाय शोषप्रभावाय ग्रीष्माय नमः । शुष्यन्ति हि ग्रीष्मे शोषयः । जीवाय जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यो नमः । स्वधायै 'स्वाहा वै शरत् स्वधा वै पितृणामर्घम्' इति श्रुतिः । शरदि हि प्रायशोऽञ्जानि भवन्ति । घोराय विष-माय । विषमो हि हेमन्तः प्राणिनां शीतप्रचुरत्वात् । मन्यवे । मनुः क्रोधः । क्रोध इव हि शिशिर ओषधीर्दहति । नमो वः पितरः पितरो नमो वः । अन्वासे नृणांसमर्थं मन्थन्ते । गुहाग्रेः पितरो दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गुहा उच्यन्ते । गुहाग्रेः अस्मभ्यं हे पितरः, दत्त । किंच तथा पुष्पाकमो-दादस्माकं भवतु । यथा नः गृहे सतो विद्यमानान् द्रव्यान् वो पुष्पमर्थं दद्याः । सूत्राणि ददाति । हे पितरः, एतद्वा पुष्पाकं वातः परिधानम् ॥ ३२ ॥

म० 'नमो व इत्यञ्जलि करोतीति' (का० ४। १। १५) । पदकुत्वा नमस्करोति । 'पद्वा कृतवः पितरः' इति श्रुतेः । रसादिशब्देन वसन्तादिषट्पदेषु उच्यन्ते । ते च पितृणां स्वरू-पभूताः अतस्तोभ्यो नमस्करोति । हे पितरः, वो पुष्पाकं संव-न्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मन्वाद्यो रसा इत्येषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । पुष्पादपान वस-न्ताय नम इत्यर्थः । एवमथेतना मन्वा व्याख्येयाः । शोषाय । शुष्यन्त्वोषधयो यथेति शोषो ग्रीष्मः । जीवन जीवनहेतु-भूताय जलाय वर्षतेने । स्वधायै शरदे । 'स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितृणामर्घम्' इति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशोऽञ्जानि भवन्ति । घोराय विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुर-त्वेन दुःखरतात् घोरः । मन्यवे मनुः क्रोधस्तदप्राय शिशिराय । शिशिरस्तु सर्वापधीर्दहति । हे पितरः, एवंविध-चतुस्तेभ्यो वो पुष्पमर्थं नमः । हे पितरः, वो नम इत्यन्वासे आदरातिशयाय । हे पितरः, नोऽस्मभ्यं गुहाय दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गुहाः । हे पितरः, वो पुष्पमर्थं यतः

विद्यमानात् देव्य ददामः । ततो धनादि शुभमन्यमस्माभिदो-
तव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्व्यत्ययो मास्त्वित्यर्थः ॥
'एतद् इत्युपास्यति सृष्टानि प्रतिपिबन्मूर्धा दशा वा वयस्यु-
त्तरे यजमानलोमानि वेति' (का० ४ । ५ । १९-१८) । हे
पितरः, वो शुभमन्यमेतद्वातःसूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् ।
यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

तु० मध्यमं पिण्डं प्राश्नाति पुत्रकामा । आधत्त । गायत्री ।
पितरः, आधत्त गर्भम् । कुमारं पुष्करस्त्रजम् । लक्ष्म्यादेन
मुष्कमालोप्यते । पुष्करस्त्रज्येन पद्मानि । अश्विनौ पुष्करस्त्रजौ
अश्विभ्यां पुत्रोपमानं कियते । किंच यथा येन प्रकारेण इह
अस्मिन्नेव कर्तौ पुरुषः पूरयिता देवपितृमनुष्याणाम् । असत्
भूयात् तथा आधत्तेति संबन्धः ॥ ३३ ॥

म० 'आधत्तेति माधनं पिण्डं पत्रां प्राश्नाति पुत्रकामेति'
(का० ४ । १ । २२) । गायत्री पितृदेवता । हे पितरः, यथा
इहामिन्नेव कर्तौ पुरुषः असत् पुरुषः देवपितृमनुष्याणाम्-
पेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् । तथा कुमारं गर्भं पुत्रकामं गर्भं
क्षयमाधत्त संपादयत । किंभूतं कुमारम् । येन प्रकारेणेह पुष्क-
रस्त्रजं पुष्कराणां पद्मानां लक्ष् माळा यथोक्ती पुष्करस्त्रजौ ।
अश्विनौ अश्विनीकुमारौ । पुष्करस्त्रजौ पद्ममालिनौ देवानां
मित्रजौ तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्त्रजं तम् । अश्विसाम्यक्य-
नेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सन्धितम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलाळं परिस्मृतम् ।
स्वधास्य तर्पयत मे पितृन् ॥ ३४ ॥

तु० अपो निनवति । ऊर्जं वहन्ती अव्यैवत्या विराट् ।
हे आपः, यूपम् ऊर्जमश्वं वहन्ती नानाविधं अमृतं घृतं पयः
कीलाळम् अन्नरसम् । कीले अलं पयांसः समर्थोऽस्मिष्टं
कर्तुं रस इति कीलाळः । कीलं बन्धनम् । अलमत्यन्तमश-
स्वेति वा कीलाळम् । 'तस्मात्वाक्ममात्र इवाश्वस्य रसः
'सर्वमन्नमवति' इत्यादि श्रुतिः । परिस्मृतं सुराम् । स्वधास्य ।
'स्वधा वै पितृणामन्नम्' इति श्रुतिः । 'इधान् धारणपोष-
णयोः' । स्वधास्मीयं पितृणां धानं पोषणं स्वधास्य तर्पयत
मे पितृन् स्वधा भवध । तत्तत्तर्पयत मे पितृन् ॥ ३४ ॥

इति वयट्कृतौ मन्त्रभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

म० 'ऊर्जमालपो निषिमातीति' (का० ४ । १ । १९) ।
अव्यैवत्या विराट् । हे आपः, यूपं स्वधास्य पिबन्निःस्व-
स्या भवध । अतो मे पितृन्तर्पयत । कथंभूता आपः । परि-

स्मृतं वहन्तीः । पुषेभ्यो निःस्मृतं सारं वहन्त्यः । तथ सारं
त्रिविधम् ऊर्जमश्वेन स्मृतमव्येन पयःश्वेन चामिषेयम् ।
तत्रोर्जेश्वोऽन्नमृतं स्वातुलमभिषते । घृतपयसी प्रसिद्धे । तथ
त्रिविधमपि कीलाळम् । अमृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च ।
नास्ति मृतं यस्मात्तत् । पुनः कीलाळम् । कीलाळम् 'कीलं
बन्धने' । कीलनं कीलो बन्धः तमलति धारयतीति कीलाळम् ।
'अलं धारणपयांसोः' इति धातुः । सर्वबन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य
त्रिविधस्य सारस्य वहनादर्थां पितृत्पक्वतमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदधीपे मनोहरे ।

इममश्विनादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्याय इति ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आ-
स्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

तु० समिधाग्निम् । आधानमग्नाः प्रागग्निर्बोतिरित्येतेभ्यः ।
देवानामग्निं प्रजापतेर्बोतिर्बो । आग्नेय्यश्वतको गायत्र्यः ।
आश्वत्थीस्तितः समिधो घृतात्ता आदधाति । समिधाग्निं
दुवस्यत समिधाश्वत्थसमिधा अग्निं दुवस्यत । दुवस्यतिः
परिभरणाधेः । परिचरत । ततो जातं सत्त्वं पूर्णोद्भुतिसं-
न्धिभिर्घृतैः बोधयत अवगतायै कुरुत । अतिथिम् अतिथि-
माणम् । ततोऽनन्तरं हविःसंबन्धिनि आस्मिन्हव्या जुहो-
तन । आगुहोत अस्मिन्नग्निं हव्या हवीषि ॥ १ ॥

म० अन्त्यावद्वेन दर्शपीर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः ।
अधाधानमग्ना उच्यन्ते प्रागग्निर्बोतिरित्यन्तेभ्यः (ख० ६) ।
देवानां प्रजापतेर्बोतिर्बोतिर्बोणां नापम् । आग्नेय्यश्वतको गायत्र्यः ।
तत्र आलोचयनः 'अमावास्यायामन्नमिषेयम्' (४ । ७ । १)
इत्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मादनप्राकृत्यन्तानि कार्या-
ण्युक्ताः गद्यादिदमाह । 'तं वातुप्राशयं पत्न्युप्राशयसेचनं मध्ये
कृत्वा सर्वरितिच्चाश्वत्थीस्तितः समिधो घृतात्ता आदधाति
समिधाग्निमिति प्रयुज्यम्' (४ । ८ । ४ । ५) इति । अन्त्याधेः ।
चतुर्भिर्हस्त्रिभिः प्राशितुं गोस्यमोदनं पक्त्वा बहिष्कृत्य तस्मै-
दनस्य मध्ये घृतसेचनान्न मिश्रं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिपापुष्यं
तिस्रः समिधस्तस्मिन्सर्पिष्वभ्यज्य तिस्रिभिरभिरमावन्बाह-
धातीति । समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः, यूपं समिधा कृत्वा
अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणाधेः । सम्बन्धि-
व्यते दीप्यते बधिर्येना काष्ठलपत्रा सा समिधया । घृतैः हो-
प्यमागैः पूर्णोद्भुतिसंन्धिभिर्भरतिथिमातिथ्यक्रमेणा पूजनीयमग्निं
बोधयत अन्त्यावद्वेन । अस्मिन् प्रज्वलितेऽग्निं हव्या नानावि-
धानि हवीषि आ जुहोतन सपेदो जुहुत । 'तमन्नमधनाथ'
(पा० ७ । १ । ४९) इति तन्वादिषः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सुसमिद्धाय शोचिरे पृतं तीव्रं जुहोतन ।
अग्रये जातवेदसे ॥ २ ॥

उ० जपति । सुसमिद्धाय साधु समिद्धाय । शोचिरे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । पृतं तीव्रं पटुतरं गन्धं ग्रहणोद्वासनाधिभ्रमणावेक्षणदिभिः संस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः । जुहोतन जुहुत । तैष्वर्थका उपजना भवन्ति कर्तव्य इत्यन्यथातयेति । अग्रये जातवेदसे जातप्रज्ञायाय ॥ २ ॥

म० हे शोचिः, अग्रये सूर्यं पृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतिः परस्य सोऽम्भस्यमहर्बुध्नयस्य तस्य 'तप्तमनवनाय' (पा० ७।१।४५) इति तनवादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किंभूतायाग्रये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अताएव शोचिरे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातवेदसे जातं वेति वेदयति वा जातवेदास्तम्यै । जातप्रज्ञायाय वा । किंभूतं पूतम् । तीव्रं स्वाधुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वासनाधिभ्रमणावेक्षणदिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया ।

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो पृतेन वर्षयामसि । बृह-
च्छोचा बविष्ठय ॥ ३ ॥

उ० तं त्वा समिद्धिः यस्त्वमुक्तगुणस्तं त्वा समिद्धिः । हे अङ्गिरः । अङ्गतिर्गोमयः । हो मन्वर्षोयः । गमनवन् । 'अङ्गिरा उ अङ्गिः' इति ध्रुतिः । पृतेन वर्षयामसि वर्षयामः । 'इदन्तो मसि' इति सिक्कारश्लान्दसः । बृहत् महत् शोच दीप्त्वन् । बविष्ठय युवतम । इष्टमि वरभूते देः 'स्पृक्-वृत्तुव' इत्यादिना बविष्ठ इति सिद्धम् । स्वार्थिको यज्ञस्तद्वितः ॥ ३ ॥

म० हे अङ्गिरः, अङ्गतिर्गोमयः । अङ्गिर्गतिरस्यातीति अङ्गिराः । रत्नप्रत्ययो सत्तर्नायः । तत्तद्गोमेषु गमनवन्मये । 'अङ्गिरा उ अङ्गिः' (१।४।१।२५) इति ध्रुतेः तं तं उक्त-गुणस्त्वयाविधं त्वा त्वा समिद्धिरङ्गसंस्पर्शिकापृतेन संस्कृता-ज्जेन च वर्षयामसि वर्षयामः प्रवृत्तं ऊर्मः । 'इदन्तो मसि' (पा० ७।१।४६) इति सिक्कारश्लान्दसः । हे बविष्ठय युवतम, कदाचित्पि स्वविरत्नरहितेयार्थः । तथाविधाने, बृहत् महत् प्रवृत्तं यथा तथा शोच दीप्त्वन् । 'यन्तोऽतसिद्धः' (पा० ६।३।३३५) इति संहितार्थो दीर्घः । अतिशयेन युवा बविष्ठः । इष्टमि परे 'स्पृक्वृत्तुव' (पा० ६।४।१५६) इत्यादिना वा टिलोपे गुणे च रूपम् । बविष्ठ एव बविष्ठः । स्वार्थे सङ्गितयकारः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

उ० त्वाग्रे हविष्मतीपुंताचीर्यन्तु इर्यंत ।
जुषस्व समिधो मर्म ॥ ४ ॥

उ० उप त्वा उप यन्तु त्वा हे अग्रे, हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः । पुंताचीः पुंताज्जनाः समिधाः । इर्यंत । 'हये कान्ती' । इर्यतिः प्रेष्याकर्म । प्रेष्यावन्, ताञ्च त्वां प्रत्युप-गच्छन्तीः जुषस्व आसेवस्व समिधः मर्म संस्पर्शनीः ॥ ४ ॥

म० 'उप त्वेति अपतीति' (का० ४।८।६) हे अग्रे, हविष्मतीर्हविष्मन्तः हविर्बुक्ताः पुंताचीः पुंताच्यो पुंताका एताः समिधस्तथा त्वामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु । हे इर्यंत प्रेष्या-वन्, 'इर्यंतः । आचके' (निघ० ३।६।१०) इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् । तथाविध हे अग्रे, मर्म मर्शनाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व । त्वामुपयतीराजोर्बुक्ताचीः । 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहृताश्च' (पा० १।४।८१-८२) इति । उपयन्तु इत्युपरसमीक्रियापदबोध्यवहितत्वम् । हविष्मतीरि-लादौ 'वा छन्दसि' (पा० ३।१।१०६) इति पूर्वसर्ग-दीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

भूर्भुवःस्वर्गोऽरिं व भूना पृथिवीं व वरिग्णा ।
तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्टेऽग्निमन्त्रादमन्त्राद्या-
यादधे ॥ ५ ॥

उ० भूर्भुवःस्वः । महाव्याहृतयः । प्रजापतेरायम् । गार्हपत्याहवनीययोरुपधानमन्त्राः । पृथिव्यन्तरिक्षयुक्तेषां अभिषेयाः, प्रवक्ष्यन्तिविशो वा वर्णाः, अक्षप्रजापशवो वा । भुक्तिर्लो व्याख्यातमेतत् । इष्माहोर्बं गृहीत्वा यजमानो जपति । वीरिव भूना । उपरिष्ठादाव्येतत्तत्पृथिवीर्येयं । तथाहि भुवोर्धं भवति । तस्याः ते तव हे पृथिवि देवयजनि देवा यस्मादभ्यस्यन्ते इति देवयजनी तस्याः संबोधनं कियते । हे देवयजनि, ते पृष्टे उपरि । अग्निमन्त्रादम् अस्त्यन्तारम् । अज्ञादाय अज्ञादनाय अज्ञमज्ञनाय । आदधे स्थापयामि । तस्याः पृथिव्याः पृष्टेऽग्निमावाप । वीरिव भूना । यथा वीरिभूना नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रादिभिर्बहुभिर्भूयासम् । पृथिवीं व वरिग्णा । यथा पृथिवी वरिग्णा उल्लेजेन सता सर्वप्राणिनामाक्षयभूता एवमहं महत्त्वेन सता सर्वप्राणिनामाक्षयभूतो भूयासम् । अथवा यथाकस्येव व्याख्यायते । वीरिव भूना भूयासम् पृथिवीं व वरिग्णा भूयासम् । हे अग्रे, त्वयसादात् । पृथिव्युच्यते । तस्याः ते तव पृथिवि देवयजनि, पृष्टे उपरि अग्निमन्त्रादमन्त्रमज्ञ-नाय आदधे । यस्मास्तव मन्त्रादयोऽपि अज्ञायाय संयुक्ताः संज्ञाताः ॥ ५ ॥

म० 'वासनिज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति संभारेषु' (का० ४।९।१) इति । भूर्भुवःस्वरिति पूर्ववदिति च' (४।९।१६) अस्यार्थः । आपो हिरण्यगूष्पाक्षकरः शर्करेति पञ्च संभारान्वेषाद्य सभ्येनोक्षिततायां शुद्धायां भूमौ तान्वेभारानवस्थान्य तेषु शुक्रकाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवःस्वरिति पञ्चाक्षरपञ्चवारयन्मादधात् । इदमाहवनीयाधानम् । एवमग्न्याकरत्वादेर्गोचरत्वं श्रुत्योक्तम् । गावत्रोसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुत्पादुष्यन्तान् । अथ मन्त्रार्थः । एतेष्वधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया । स्वः इति तृतीया । एतास्त्रयो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाग्निः स्थापयन् लोकत्रयमग्नेन स्मरेत् । एतासां व्याहृत्यानां महिमा भूवादिति । भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मशत्रुविशो वा आत्म-प्रजापत्यो वा । सर्वे मद्रशना भूवासुरेति प्रार्थयन्मनीषा-द्व्यादित्यर्थः । 'इह्यपूर्वार्थे पृथीत्वा यौरिव भूजत्वाहेति' (का० ४।९।१७) । देवा इत्यन्ते यसां पृथिव्यां सा देव-यजनी तथाविधे हे पृथिवि, तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयो-भ्यायास्तपोपरि । अज्ञादमलस्य हुतस्मात्तारमग्निं गार्हपत्यादि-रूपमादधे स्थापयामि । किमर्थम् । अज्ञापाय । अज्ञं च तदार्यं च तस्मै आपस्याक्षयास्तुं योनवस्थापनं निश्चयम् । आहिताध्या-दित्वात्परनिपातः (पा० २।२।३७) । यद्वा अज्ञापाय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाव भूमा यौरिव भूवासमिति शेषः । बहोर्भावे भूमा तेन । यथा यौरिवद्वयहुत्वेन बहौ एवं पुत्रपश्चादिभिर्बहुभूयासम् । वरिष्णा पृथिवीव भूवासम् । उरोर्भावे वरिमा तेन । यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिना-माश्रयभूता एवमहं बहुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता भूवासम् । यद्वा पूर्वार्थस्यायमर्थः । किमृतमग्निम् । भूमा यौरिव वर्तमानम् । यथा यौरिवद्वयहुत्वेन युष्मा तथा ज्वालाबहुत्वेन युष्मा । किञ्च वरिष्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राण्या-भयत्वरूपेण भेष्टत्वेनोपेता तथा सर्ववस्तुसोपकत्वरूपेण भेष्टत्वेनोपेताम् । अतएव ऋषिर्हि विवाक्ये अग्नये पावकाये-त्याश्रितम् ॥ ५ ॥

पृथी ।

आयं गौः पृथिरकमीदसेदन्मातरं पुरः ।
पितरं च प्रयन्स्वः ॥ ६ ॥

उ० आयं गौः पृथिः । सार्वराश्य आयम् । गावत्रस्तृचः आहवनीयाद्युपस्थाने विनियुक्तः । अग्निः परापररूपेण स्तुषते । आयं गौः पृथिरकमीद । आकमीत् आक्रमते ऐश्वर्यरूपेणा-वमग्निः गौः गन्ता । सर्वान्सु तामु तामु क्रिवासु पृथिर्गानारूपः असदन्मातरं पुरः इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य ततः प्रातरादि-त्यागमना सीदति मातरं पृथिवीं पुरः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि ।

किञ्च पितरं च प्रयन्स्वः पितरं पुलोकं च प्रयन् गच्छन् सीदतीत्यनुवर्तते । स्वः स्वर्गं आदित्यः ॥ ६ ॥

म० 'आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्वराशीभिर्वेक्षिणाभिमाद-धातीति' (का० ४।९।१८-१९) । आयं गौरित्यादीनां त्रिगुणानां सार्वराशीति नामधेयम् । सार्वराशी कद्रुः पृथिव्य-भिमानिनी । तथा दृष्टत्वात् तान्भिरैर्गिराहवनीयमुपतिष्ठते । ततो दक्षिणाभिमादधादिति सूत्रार्थः । गावत्रस्तृचः । अग्निः परापररूपेण स्तुषते । आयं दृश्यमानोऽग्निः आ अकमीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाभिस्थानेषु सर्वतः क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान् । किमृतोऽग्निः । गच्छतीति गौः यज्ञनि-ष्पत्तये तत्तद्वज्रमानगृहेषु गन्ता । 'गमेर्होप्रस्रयः' (उ० ३।६६) । तथा पृथिः चित्रवर्णः । लेहितशुक्रादिवहुविधज्वालो-पेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीम-सदत् आसीदत् आहवनीयरूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं संचरन् पितरं च पुलोकमपि अस-दत्प्राप्तवान् । स्वःशब्देन सूर्यः (विष्० १।४।१) । पुलो-कभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्वव्रापि श्रूयते । 'यौः पिता पृथिवी माता' इति ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अन्तर्धरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यस्य-
न्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

उ० एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा अघेदानीं वायुरूपेण स्तौति । अन्तर्धरति रोचनास्य । वावापृथिव्योरन्तरं धरति अग्नेर्वाय्वाख्या शक्तिः । 'अन्तरिक्षेऽयं तिर्यक्वायुः पचते' इति श्रुतेः । रोचना । 'रुच दीप्ति' । दीपना अग्नौ अग्नेः । किं कुर्वती धरति । प्राणादपानती । 'अन प्राणने' । सर्वप्राणिषु प्राणादनन्तरम् अपानती धरति अपानादनन्तरं प्राणती धर-तीति सामर्थ्याद्यमर्थो लभ्यते । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वप्न-किन्त्यामिदं जगदनुगृह्याथ य एनामेवमुपतिष्ठति तस्य किं करोतीत्याह । व्यस्यन्महिषो दिवम् । विविचं तस्य पुरुषस्यो-पभोगार्थमवलोकयति पश्यति भोग्यत्वेन दिवं पुलोकम् । महिषः । 'अग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महान्' इति श्रुतिः ॥ ७ ॥

म० एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति । अस्माग्ने रोचना । 'रुच दीप्ति' दीप्तिः क्षाबिच्छक्तिः वाय्वाख्या । अन्तर्धरति वावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये धरति । 'अन्तरि-क्षेऽयं तिर्यक्वायुः पचते' इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपा-नती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यर्थो लभ्यते । सामर्थ्यात् प्राणापान-योर्बोबुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्नौ जीवनहेतो-रीष्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानी प्रवर्तते । तस्मादग्निः

प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वराक्षिभूता-
भ्यामिदं जगदनुगृह्य म एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह ।
व्यवृणोति । महिषोऽग्निः दिवं व्याख्यात् । एतुलोकं भोगस्थानमनु-
गृह्यतुभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च । महि मोहात्स्म-
यागकतुल्यस्वप्नं मनोति ददाति स महिषः । 'अग्निर्वै महिषः
स इदं ज्ञातो महान्' इति श्रुतेः । अस्मन्तु विपूर्वस्य स्वा-
प्रकवन इत्यस्य 'अस्मत्पितृकित्स्वातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।
५२) इति च्छेदः । आलोमः । 'छन्दसि लुङ्ङङ्लिट्' (पा०
३।४।६) इति सर्वकालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यप-
मती । कियन्तादपानशब्दाच्छतुप्रत्ययः । 'उगितश्च' (पा०
४।१।६) इति ङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

त्रिंशद्वाम् विराजति वाक् पतङ्गाय धीयते ।
प्रतिवस्तोरहं शुभिः ॥ ८ ॥

उ० त्रि०शब्दाम् । त्रिशत्सु धामस्थिति विभक्तित्व-
त्पयः । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि'
इति स्थानान्यत्राभिप्रेतानि । त्रिस्रश्चाहोरात्रे सुहृतांस्त इह
गृह्णन्ते । त्रिशत्सु स्थानेषु सुहृतांस्त्येषु स्तुतिभिरग्निरयं
स्तूयते । वसे या वाग्विराजति शोभते स्तूयमाना सा
वाक् । पतङ्गाय पतन्गाच्छतीति पतङ्गोऽग्निः स ऋण्याः
पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यादाहवनीयमित्यादिना
तादर्थ्यं चतुर्थी । पतङ्गाय धीयते अत्रयमुच्चार्यते इत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । सर्वदेवतासंबन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरयं
स्तूयते । स हि सर्वाभा । प्रतिवस्तोरह शुभिः । वस्तोः शुःभानुः
इत्यहर्नामसु पठितम् । अह इति निपातो विनिग्रहाधीयः ।
न केवलं या त्रि०शत्सु धामसु वाग्विराजति सा पतङ्गाय
धीयते किं तर्हि प्रतिवस्तोः अहं च वा स्तुतिलक्षणा वाक् सा
च शुभिः अहोभिरहस्तवभूतैः । उत्सवाः यागपारायणादयः ।
स्तुतिलक्षणा वाक् सा च पतङ्गाय धीयते नान्यस्य देवतायै ८

म० 'सुपां सुजक' (पा० ७।१।३२) इत्यादिना
त्रिशब्दोद्गमशब्दाश्च सुपो लुक् । 'धामानि प्रगामि भवन्ति
स्थानानि नामानि जन्मानीति' (निह० १।२०।२१) ।
अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिद्वन्द्वस्य
धामशब्देनाभिप्रेतः । त्रिधास्तु धामानु सुहृतास्त्र्येषु स्थानेषु
वा वाक् विराजति शोभते स्तुसमाना वा वाक् पतङ्गाम्
धीयते अश्वयन्मुखावते । पतङ्ग गच्छतीति पतङ्गः अश्विः । न
ह्यश्वयोः पतङ्गं गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यापतङ्गाहवनी-
यतामित्यादि । सर्वदेवसंभन्धिभिभिः स्तुतिभिरभिदेव सर्वात्म-
न्नात्सुयस इत्यर्थः । न केवलं त्रिधास्तु धामानु वा वाक् विरा-
जति सैव पतङ्गाम् धीयते । किं तर्हि प्रतिवस्तोः प्रगहं वा
स्तुतिव्यवस्था वाक् वा च शुभिः अहोभिः वागपारावणायुत्स-

वभूतः स्तुतिलक्षणां वामिराजति सा पतञ्जयैव पीयते
 नान्यस्यैवेतत्तयै । वसोः पुः भानुः (निघ० १ । १ । १)
 इत्यहर्नामसु पठितम् । अहेति निपातो विनिघ्ने । सर्वकालं
 सर्वं स्तुतिवागम्यर्थैवेत्यर्थः । बह्वसा ऋचोऽयमर्थः । धाम
 स्थानं तच्च त्रिधात् त्रिधात्संख्यायां मासगतदिनमेवेन । तद्वि-
 राजति विशेषेण वीष्यते । आलस्यरहितानां वजमानानामनु-
 ध्यानेनाहवनीयाधर्माणां स्थानं मासगतेषु त्रिधात्संख्याकेषु दिनेषु
 विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिस्त्वा पतञ्जामने पीयते
 उच्चार्यते । पतञ्जः पञ्जी । तत्संख्यालाभमिः पतञ्जः । यथा
 कश्चित्पक्षी एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरे गच्छति तद्वदग्निरपि
 गार्हपत्यस्थानादाहवनीयास्थानं गच्छतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम् ।
 अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधाच्च । अस्या ऋचः पूर्वाधेयमि-
 माहात्म्यशापकं वाक्पद्वयेनायं द्वयं यदुक्तं तापदेव न भवति
 किन्त्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वसोऽरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति-
 वसोः प्रत्यहं क्षुभिः द्यौतनैरवमभिः स्तुतय इत्यव्याहारः ।
 द्यौर्द्यौतनं वीष्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्युक्तं श्रुत्वा ॥

नवमी ।

अग्निर्व्योतिर्व्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो व्योति-
व्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वचो व्योतिर्वचः
स्वाहा सूर्यो वचो व्योतिर्वचः स्वाहा । व्योतिः
सूर्यः सूर्यो व्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥

उ० अग्निर्ज्योतिः । अग्निहोत्रमन्त्राः प्रागुपग्रथन्त इत्येत-
स्यात् । प्रजापतेरापम् । अग्निर्वैचं इति हे तक्षापश्वपरा-
जीवत्तश्चैकः । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायन्तः । पूर्वाः पञ्चैक-
पदाः । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । 'नमःस्वस्तिस्वाहा-'
इत्यादिना सूत्रेण प्रथमायाः स्थाने चतुर्थी । अग्निर्ज्योतिर्ज्यो-
तिरग्निरिति मन्त्रान्यासः । अन्यस्मै भूषांसमर्थं मन्यन्ते
इत्यभिप्रायः । अथ कोर्थः । अग्नये ज्योतिषे स्वाहा सुहुत-
मस्तु । अथवा स्वस्वाहानमस्तु । हानं हाः नहाः स्वस्त्य
अहा अपरित्यागः । आत्मनो द्रव्यस्य वेति । अथवा योऽग्नि-
र्ज्योतिर्ज्योतिश्चाग्निस्तस्मै स्वाहा । सूर्यो ज्योतिरित्याप्यनेनैव
ज्ज्ञानावातम् । अथ अहोर्वचंसकामस्य । अग्निर्वचैः योऽग्निर्व-
चंसा अनन्यभूतः यत्न च ज्योतिर्वचंसा अनन्यभूतम्
तद्वपं तस्मै हुतमस्तु । अनेनैव सूर्यो वर्ष इत्याक्यातः
प्रातर्होममन्त्रः । ज्योतिः सूर्य इति ज्ञाक्यातः सूर्यो ज्योति-
रित्यानेनैव ॥ ५ ॥

म० ज्ञानासिद्धेर्वहोममन्त्राः क्षमिज्योतिरित्यत्रभ्य उप-
प्रयन्त (सं० ११) इत्यतः प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्हविः
सामान्यतः । यत्र हविर्विशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारित्वेन
द्राक्पठ्यो । 'यथाभिर्वहो द्वे तद्वाप्यवतरो जीवत्तथैवकारिते'

(अनु० १।११) सा लिङ्गोर्ध्वता सामन्तः । आषाः पञ्चकपदाः । अग्निज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्री तस्मा मुनिरप्ययम् । परं ज्योतिः सूर्यः इतीमां चेल-कस्य पुत्रो जीवत् कृषिरपश्यदित्यर्थः । अथ 'प्रवीतामभितु-होत्यग्निज्योतिरित्येति' (का० ४।१४।१४) या समित् प्रवीता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्निज्योतिरिति काण्वधा-कोष्ठमन्त्रेण (अथा० ३।२।१) समित्प्रक्षेपः । मन्त्रा-र्थस्तु । सोऽवमभिर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वरूपम् । यच्चैर्दृश्यमानं ज्योतिः सदेवासिर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदापिदप्यभिव्योगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरु-पायामये हविः प्रदत्तम् । अयं सार्यकलीनोऽग्निर्होत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सार्वहोम-मन्त्रश्चाख्येयः । सूर्यसंबन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमभित्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेष्वग्निसंबन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्स्वाहाः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । 'अग्निमादित्यः सार्यं प्रविशति तस्मादग्निर्दृष्टाचकं दृश्ये । उमे हि तेजसी संप्रयेते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति । तस्मादूम एवाग्निर्वा दृश्ये' इति तितिरिष्टुते । 'अग्निर्वचं इति ब्रह्मवर्चसकाममेति' (का० ४।१४।१५) ब्रह्मवर्च-सकामस्तु अग्निर्वचः सूर्यो वचं इति सार्यं प्रातश्च जुहुयात् । सोऽग्निर्वचोन्मभूतः यस्य तत्क्योतिर्वचोन्मभूतम् तस्मै सुहुतमस्तु । एवं 'सूर्यो वचं इति ज्योतिः सूर्ये इति वा प्रातरिति' (का० ४।१५।११) प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । अथ ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योति-रेव । तस्मै स्वाहा ॥ ९ ॥

दशमी ।

सजुर्देवेन सवित्रा सज् राज्येन्द्रवत्या । जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा । सजुर्देवेन सवित्रा सज्कुरुषसेन्द्र-वत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

उ० अन्यो होममन्त्रे विकल्पः । सजुर्देवेन । अग्निरुच्यते । सजुर्देवेन सवित्रा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । सोऽग्निः समा-मप्रीतिः देवेन सवित्रा समानप्रीतिश्च । राज्येन्द्र-वत्या । स्वाहा सुहुतं हविरेव भवतु । अथ प्रातः सूर्यं उच्यते । सजुर्देवेन सवित्रा समानप्रीतिर्देवेन सवित्रा भूत्वा समानप्रीतिश्च उपसा । उपसाशब्देन सूर्यमभ्युच्यते इन्द्रसंयुक्तया भूत्वा जुषाणः सेवमानः स्वादवन् सूर्यः वेतु विवतु । स्वाहेति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० 'यवारिति वेति' (का० ४।१५।१५) जुषोती-स्युत्पत्तिः । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजुर्देवत्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् ।

सजुर्देवेन । अग्निर्वेतु अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु । यथा वेतु आहुतिं भक्षयतु । 'वी प्रजननकान्त्यवनस्वादनेषु' इति धातोः प्रयोगः । किभूतोऽग्निः । सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेष्ठरेण सह सज् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' कोषणं जुः समाना जुः प्रीतिर्वास्यासौ सज् । तथा इन्द्रवत्या राज्येन्द्रेण देवेनोपे-तया रात्रिदेवतया सज् । समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मान् प्रीतियुक्तः । य उक्त्युपपानभिर्देवस्त्वस्मै स्वाहा हुयमानमिदं दत्तं दत्तम् । प्रातःसूर्यं उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उपोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

एकादशी ।

उपप्रयन्तो अश्वरं मन्त्रं वोचेमाग्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ ११ ॥

उ० अथ यजमानादयुपस्थानम् । उपप्रयन्तो अश्वरं सुपोपः पोपैरित्यन्तं देवानामाग्रम् । आरे द्वे आग्नेयौ गायत्री । उपप्रयन्तः उपगच्छन्तः अश्वरं यजम् । मन्त्रम् आग्रम् । वोचेम ब्रूवाम । अग्रये आरे दूरेऽपि स्थितान् अस्मे च शृण्वते अस्माकं च मन्त्रं शृण्वते अस्मान्मन्त्र-श्रवणादभिसुख्यार्यैः ॥ ११ ॥

म० 'सायमाहुत्या' हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा सिद्धस्मिन्नप्ययन्तो ११ अत्र प्रज्ञां १६ परि-ते ३६ चित्रवराविति १८ चेति' (का० ४।१२।१—३) आहवनीयगार्हपत्यावमो उपप्रयन्तो अश्वरमित्यारभ्य सुपोपः पोपैरित्यन्तं ३५ बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । तत्रार्धे द्वे आग्नेयौ गायत्री क्रमेण गोतमविरूपाभ्यामपि द्ये । आहवनीयोप-स्थानमन्त्रा आदी । यवनमुपगतातोऽग्नेवेत्यर्थं मन्त्रं मननेन प्राणकदे वाचसमुहं वोचेम उच्यमान । किभूता वयम् । अश्वरं यजमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः । किभूतावाग्रये । आरे दूरे अस्मे अस्माकं सन्तोपे इति शेषः । शृण्वते दूरे समीपे वास्मदीयं वाक्यं भोतुमुमुक्तान् । वोचेमेति वक्तराशीर्दिशि परस्परयो-रुपबहुपचने परे 'दिङ्माशिष्यह' (पा० ३।१।८६) इत्यह । वामुद 'अतो वेयः' (पा० ७।२।८०) 'वच उम' (पा० ७।४।२०) 'इन्द्रस्तुभयथा' (पा० ३।४।११७) इति सार्वभ्रातृकत्वात् 'दिङ्गः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा० ७।२।७९) इति सलोपः यलोपः । वोचेम अस्मे 'मुपां सुहुग' (पा० ७।१।३९) इति बोधादेव आतः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अग्निर्मूर्धा दिवः कृत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपा रेतोऽसि म्रिन्वति ॥ १२ ॥

उ० अग्निर्मूर्धा । परापररूपेण व्याप्यस्तितोऽस्यामृश्वग्निः स्फुरते । अभिनयेन दर्शयति । योयं 'अग्निर्मूर्धा दिवः'

अहनि आदिद्यात्मा पुलोकस्य मूर्धा भवति । अयमेव ककुत् । ककुदिति महत्कामसु पठ्यते । तस्य कृतान्तलोपस्यैतदुपम् । अयमेव महानात्मा जगतः कारणमित्यर्थः । अयमेव पृथिव्याः पतिः । तावपाकप्रकाशादिभिरयमग्निः सर्वाः प्रजा अनुगृह्णातीत्ययमभिप्रायः । किञ्च अयमेव अपां रेतोसि जिन्वति । वा एतां पुलोकार्पतन्ति तासामपां रेतोसि । रेतः कारणमुच्यते । तानि कारणानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पयति परिपुष्यतीति वाच्यम् । आहुतिः परिणममाना वृष्टिं जनयतीत्येतदुक्तं । तथाच क्षुत्तिरग्निर्होमं प्रकृत्य भवति 'ते वा एते आहुती हुते उक्कामतः' इत्यारम्भ 'यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः' इत्येवमेन्ता आहुतिपरिणामवादिनी ॥ १२ ॥

म० अयमग्निः अपां रेतोसि जिन्वति पुलोकादृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतोसि साराणि ग्रीहिववादिरूपेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणयति । वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतोसि कारणानि जिन्वति पुष्पाति । आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । 'ते वा एते आहुती उत्कामतः' इत्यादिश्रुतेः । किमृतोऽग्निः । दिवो मूर्धा पुलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते तथायमग्निरहनि स्तेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादित्यरूपेण पुलोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छन्दो गोपृष्ठोऽज्ञातावर्गवाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदमिति महत्काम (निच० ३ । ३ । १९) तस्मान्तलोपः आर्षः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्रकाशभूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्वौ उभा राधंसः सह माद्वध्वै । उभा दातारीविषा रवीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उ० उभा वामिन्द्राग्नीति । ऐन्द्री विष्टुप । हे इन्द्राग्नी उभा उभौ वा युवाम् आहुवध्वौ । कर्ष्यप्रलयः आरुपातोऽमपुरुषस्यैकवचनस्थाने । आहुवामि । किमर्थमुनावाहुवामि । राधंसः सहमाद्वध्वौ राधसो जनस्य हविलक्षणस्य । सह एकस्मिन्नेव प्रदाने । माद्वध्वै । माधतिर्भोजनार्थः । सह भोजनाय । किमर्थं पुनरुनावाहुवामि सहभोजनायेत्यत आह । उभा दातारीविषा रवीणाम् । उभावाहुतभुक्तां सम्यौ दातारी दानशीलौ ह्यपामजानां रवीणां धनानां च भवयो युवाम् । उभावाजस्य सातये हुवे वाम् । यतश्चैवं युवां विशिष्टावधनदातारी अतो भूयो भूप उभापि वाजस्यस्य सातये कर्ष्ये हुवे आहुवामि वा युवाम् ॥ १३ ॥

म० भरद्वाजदद्या ऐन्द्रीं विष्टुप इवृता ॥ इन्द्राग्नेनावाहवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्यमुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्ने नीयत इत्यभिप्रेति रास्त्वयुत्पत्तेः । स हि प्रथममापीयते । हे इन्द्राग्नी, वां युवामुभौ आहुवध्वौ आह्वानमुमिच्छामीति शेषः । हुवतेत्युभयै कर्ष्यप्रलयः । किञ्च राधसः धनादविलक्षणस्य सह माद्वध्वै युगपदेकमेव उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः । 'यवी हर्षे' इति, 'मदं तृती' इति भातोर्वा शिजन्ताद्युभयै कर्ष्यप्रलयः । युगः । यत उभौ युवामिषामजानां रवीणां धनानां दातारी । अत उभौ वां युवां वाजस्यस्य सातये दानाय हुवे आहुवामि । उभा । उभशब्दस्य विभक्त्यकारः । सातये 'पशु दाने' अस्य भातोः 'कृतिर्युतिः' (पा० ३ । ३ । ९७) इति क्लृप्तन्तो निपातः । हुवे 'बहुलं छन्दसि' (पा० ६ । १ । ३४) इति हुयतेः शपि संप्रसारणे उवद् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्ने आरोहार्था नो वर्धया रयिम् ॥ १४ ॥

उ० अयं ते योनिः । आरोह्यस्त्यजोऽनुष्टुप्पगतीगावध्यः । आहवनीयोऽग्निरुच्यते । हे अग्ने आहवनीय, अयं गार्हपत्योऽग्निः ते तव योनिः उत्पत्तिस्थानम् । कर्ष्यमृतो योनिः । ऋत्विजः क्षतावृतौ प्राप्तः काले काले भवति । यतो जातो अरोचथाः । 'रुच दीप्तौ' । यस्मात्त्वं जातः सन् पूर्वमस्याधानेष्टिपशुचातुमांसस्योमेवैवैवैवैवमुपगतः सन् दीप्तवानसि तं जानन्नग्ने आरोह । तं तवामृतं योनिं गार्हपत्याख्यं विद्वानारोह पुनरुद्धरणाय । अधानन्तरमेव नः अस्माकं वर्धय रयीते कुरु । रयिं धनम् । येन पुनरपि त्वां यक्ष्याम इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

म० तिस्रो ओषेयः । आपानुष्टुप् देवभक्तोदेवतातदृशः । हे अग्ने आहवनीय, तं तवार्थं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् । किमृतः । ऋत्विजः उत्पादनयोग्यः कालः ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽश्वेति ऋत्विजः । 'छन्दसि यम्' (पा० ५ । १ । १०६) इति ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे यम् । तस्य इवावेदः । तवार्थं प्राप्तः काले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यस्मादुत्कालोपेतागार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमारोचथाः कर्मकाले योऽहोऽभूः । हे अग्ने, तं गार्हपत्यं जानन्नं स्वजनकमवगच्छन्न आरोह पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश । अधानन्तरं मोऽस्मदयं रयिं धनं वर्धय पुनर्वापाय समृद्धं कुरु । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३०) इति संहितानां वर्धयेति शेषः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अयमिह प्रथमो धायि धातुमिहोता यजिष्ठो
अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु
चित्रं विम्बं विशेविशे ॥ १५ ॥

उ० अयमिह । अयमाहवनीयोऽग्निः इह स्वरूपाने प्रथमः
मुख्यः । दक्षिणाग्निप्रियायं च प्राधन्यम् । धायि । 'धुधाद् धार-
णपोषणयोः' । निहितः धातुभिः अग्निधातुभिरन्वयुभिः ।
होता आह्वता देवानाम् । यजिष्ठः यष्टुतमः मानुषाद्धोतुः ।
अध्वरेषु यज्ञेषु । ईड्यः स्तुत्यः । यमप्रवानः यमद्विमाधाय
पूर्वेपि कृपयः अप्रवानप्रभृतयः । भृगवः भृगवश्च भृगो-
रपत्यानि । विरुचुः । 'रुच दीप्तौ' । विविधां दीप्तिं प्राप्त-
वान् इत्यर्थः । कावस्थितं सन्तमाधाय विरुचुः । वनेषु
अग्न्योराधानामिप्रायम् । चित्रं चयनीयम् । विम्बं विशे-
विशे । यं च इदानीमपि आदधाति विभूतिशक्तियुक्तं विशे
मनुष्याय । विश इति मनुष्यनाम ॥ १५ ॥

म० जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षराक्षरः पादा
जगलाः । तृतीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादश-
स्तेनैकोना जगती । अयमाहवनीय इह कर्मासुष्ठानस्थाने
प्रथमो मुख्यः सन्धातुमिधायि अधायि आधानकर्तुमिरा-
हितोऽभूत् । 'बहुलं छन्दस्यमाणोगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५)
इत्यवनायः । दक्षिणाग्निपेक्षं प्राधन्यम् । किभूतः । होता
देवानामाह्वता । यजिष्ठः अतिशयेन यज्ञः । 'अतिशयने तम-
विष्टनौ' (पा० ५ । ३ । ५५) इतीष्टनि परे 'तुरिष्टमेवः' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । तथा अध्वरेषु सोम-
वागादिषु ईड्यः कृत्विग्भिः कृतः । अप्रवानो भृगवो विशेविशे-
यमाहवनीयं वनेषु विरुचुः । अन्तर्भूतो गीच् । रोचयामासुः
धीपितवन्तः । अप्रधब्दोऽपलनानसु पठितः (निघ० २ ।
२ । ७) अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः । यज्ञा
अप्रवानृषिः अप्रवानस्तद्वन्तयो भृगवश्च मुनयः । विशेविशे
विविदि मनुष्यनाम (निघ० २ । ३ । ५) । यजमानरूपाय
तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाद्विह्वलना-
रूपेष्वरूपप्रदेशेषु यमग्निं विरुचुः दीपयन्ति स्म । किभूतं यम् ।
विश्वं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम् । अतएव विम्बं
विभुं विभुलशक्तियुतं यणादेशः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अस्य प्रजामनु यतः शुक्रं दुदुहे अहयः ।
पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

उ० अस्य प्रजां गों प्रकृत्याग्निहोत्रमाह्वने श्रूयते । 'तामुहा-
ग्निरभिदध्यौ मिधुन्येन यास्यामीति तां संबभूव तस्यां रेतः

प्रासिञ्जत्' इत्यादि तदर्थान्निवादिभ्येषा ऋग्भवति । अस्य-
प्राज्ञेः प्रजां चिरन्तनीं युतं दीप्तिं गवि अनुपक्तां शुक्ररूपापक्तां
गाम् । दुदुहे दुदुहिरे दुग्धं रक्षन्ति दुहन्ति । का दुहन्ति
रक्षन्ति काः । अहयः गावः । 'ही लज्जायाम्' अविद्यमानहियः
अलज्जिता उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । किं तच्छुक्रं वा पक्ता
गावः रक्षन्ति पयः दुग्धम् । सहस्रसौ सहस्रसंख्यानां चातु-
मांस्त्रयशुसोमानां सनितारं संभकारम् । अपिद्रष्टुं । द्रष्टुं च
गवि सत् पयस्तुपचर्यते । 'साहेनानुदीक्ष्य हिंकारः' इत्यु-
पक्रम्य 'ते देवा विदांचकुरेय साज्ञो हिंकारः' इत्येवमादिना
ग्रन्थेन गोभिर्हिंकारो दृष्ट इत्येतदतिपादितम् । स पय
मज्ञो गां वाग्निं वा पयो वा सौति ॥ १६ ॥

म० गायत्र्यक्षरानुदृष्टा गोऽग्निपयोदेवता । अस्याग्नेः
प्रजां चिरन्तनकालमवां युतमनु दीप्तिमनुपक्तां अहयः नास्ति
हीनैकानीहशा लज्जारहिता दोमधारः कृषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो
दुदुहे दुदुहिरे । दुहेर्लिटि 'इरयो रे' (पा० ६ । ४ । ७६)
इति रेआदेशे रूपम् । 'कृष गतौ' । अपैति दोहनस्थाने
गच्छतीति कृषिर्गौः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायंदोहन-
कालेऽग्निप्रकाशभावे युक्तमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति शङ्का
दोमधूपां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्धशङ्कादुदयालज्जा-
भावादहयो दोमधारः । किभूतामृषिम् । सहस्रसाम् । 'योऽन्त-
कर्मणि' । सहस्रसंख्याकानि कर्माणि सति समापयति क्षीर-
दध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् । स्वप्तेः कृष् ।
यज्ञास्या चोऽध्वान्तरं गोप्रकृत्याग्निहोत्रमाह्वने श्रूयते 'तामु
हाग्निरभिदध्यौ मिधुन्येन यास्यामीति तां संबभूव तस्यां रेतः'
'प्रासिञ्जत्' इत्यादि । (२ । २ । ४ । १५) इत्यादि ।
तदर्थान्निवादेणा ऋग्भवति । अहयः गावः नास्ति हीनैक्या
वासां ता अहयः अलज्जाः उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो
हि लज्जते । अहनो गानोऽस्याग्नेः प्रजां चिरन्तनीमात्मानु-
पक्तां युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापक्तां युतमेव पयो दुग्धं दुदुहे
दुहन्ति रक्षन्ति । अग्निना शुक्ररूपेण गिष्ठां स्वकान्तिमेव
गावो दुग्धरूपेण अरन्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिमिति विशेषण-
द्वयं पयसः । सहस्रं यनोति सहस्रतात्परम् । चातुर्मांस्त्रयशुसो-
मानां संभकारम् । पुंस्त्वभाषेम् । 'जनयनयनकमगमो विद'
(पा० ३ । २ । ६७) इति विदप्रत्यये 'विदुनोरनुनासिकत्वात्'
(पा० ६ । ४ । ४१) इत्याकारे वेलेपि सहस्रसा इति रूपम् ।
तया कृषिं द्रष्टारम् । गवि वर्तमानं द्रष्टुं पयस्तुपचर्यते ।
'साहेनानुदीक्ष्य हिंकारः' इत्युपक्रम्य 'ते देवा विदांचकुरेय
साज्ञो हिंकारः' इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिंकारी दृष्ट इति प्रत्य-
पादि । यज्ञा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिविशेषचन्त्यस्ययेन
अहय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किभूता अहयः । सहस्रसाः
कृपयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

तनुपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाषाणयुदा अग्नेऽस्मा-
युमे देहि वचोदा अग्नेऽसि वचो मे देहि । अग्ने
यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥ १७ ॥

उ० अथ यजुषि । तनुपा अग्ने । हे भगवन्मम, यस्त्वं स्वभा-
वत एव अग्निहोत्रिणां तनुपा असि तनुः शरीरं तस्य गोपायिता
भवसि स त्वं मे मम तन्वं पाहि गोपाय । आयुषो अग्नेऽसि
यस्त्वमायुषो दातासि हे अग्ने, स आयुर्मे मम देहि ।
वचोदा अग्नेऽसि वचो मे देहि । यस्त्वमग्ने वचोदा असि स
वचो मे देहि । यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान्
तपसाग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिरुच्यते इत्युच्यते । हे अग्ने,
यत् मे मम तन्वाः शरीरस्य ऊनं न्यूनम् अवसण्डितं तत्
मे मम आपृण आपूरय ॥ १७ ॥

म० अथ यजुषि चत्वार्यभिदेवत्यानि । हे अग्ने, त्वं स्वभा-
वत एव तनुपा असि अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तन्वं
पाति पालयतीति तनुपाः । उदरामौ सख्ये जीणे शरीरपालन-
मतो हे अग्ने, मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्त्रम्
'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०) इत्यसि पूर्वरूपाभावे
यथादेश इत्युक्तम् । हे अग्ने, समायुषो असि आयुषो दाता
भवसि । अतो मे ममायुर्देहि अपमृशुपरिहारेण । यावत्कालं
वपुषुराग्नेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावत्तु सिवत इति प्रविष्टम् । हे
अग्ने, त्वं वचोदा असि वचोसो दातासि । अतो मे वचो देहि ।
वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वचः । यदर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो
विद्वान्तापसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्देवा भवति । किन्तु अग्ने,
मे मम तन्वाः महीयशरीरस्य वदशं चक्षुरादिरूपमूलं
दृष्टिपाटवादिरहितं तदज्ञं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

इन्धातास्त्वा शतं हिमा युमन्तं समिधी-
महि । वयस्वन्तो वयस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृ-
तम् । अग्ने सपन्नदम्भनमदध्वासो अदाभ्यम् ।
चित्रावसो स्वस्ति ते प्रारमेशीय ॥ १८ ॥

उ० इन्धातास्त्वा महापङ्क्तिव्यवस्थानां आग्नेयी । हे अग्ने,
इन्धाताः । 'इन्धी दीप्ती' । आदीपयन्तः प्रकाशयन्तस्त्वाम् ।
शतं हिमाः शतं वर्षाणि युमन्तं समिधीमहि दीप्ति-
यन्तं त्वां समिधीमहि संदीपयाम इत्यर्थः । वयस्वन्तो वय-
स्कृतम् । कथंभूतं त्वां कथंभूताश्च सन्तो वयं समिधीमहि ।
वयस्वन्तः । वय इत्यङ्गनाम । अङ्गवन्तः । वयस्कृतम् अङ्गस्य
कर्तारम् । सहस्वन्तः । सह इति बलनाम । बलवन्तः । सह-
स्कृतम् बलस्य कर्तारम् । 'अग्ने सपन्नदम्भनम्' हे भगवन्मम,

सपन्नदम्भनम् । सपन्नाः शत्रवः । दग्धोतिर्हिंसाभयः । सपन्नानां
हिंसितारम् । अदध्वासः अदध्वा एव अदध्वासः । 'आज-
सेरसुक्' । अनुपाहिंसिताः सन्तः । अदाभ्यम् अनुपाहिंस्यम् ।
समिधीमहीत्यनुवर्तते । चित्रावसो रात्रिरुच्यते 'रात्रिर्वै चित्रा-
वसुः सा हीय' संश्लेषेण चित्राणि वसति' इति श्रुतिः । हे
चित्रावसो, स्वस्ति । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभिपू-
जितः सु अस्तीति स्वस्त्वा । ते तव पारम् अन्तम् । अग्नीय
अभुषो व्यासुवाम् ॥ १८ ॥

म० अग्निदेवत्वा महापङ्क्तिः । वस्याः षट् पादा अष्टाश्वराः
या महापङ्क्तिः । अत्र षष्टः समाश्वरः । हे अग्ने, शतं हिमाः
शतं वर्षाणि अस्माद्युपि वर्तमानान् शतं संवत्सरान् त्वां
समिधीमहि नैरन्तर्देष वयं वीपयामः । किंभूता वयम् ।
इन्धाताः तदनुग्रहेण दीप्त्वमानाः । तथा वयस्वन्तः । वय इति
अङ्गनाम (निष० २।४।३) अङ्गवन्तः । सहस्वन्तः बल-
वन्तः । सह इति बलनाम (निष० २।१।१०) । अद-
ध्वासः अदध्वाः अनुपाहिंसिताः केनापि । दग्धोतिर्हिंसाभयः ।
'आजसेरसुक्' (पा० ७।१।५०) इति असुक् । किंभूतं
त्वाम् । युमन्तं वीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽनं करोतीति वय-
स्कृतं तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृतं तम् ।
सपन्नदम्भनं सपन्नानां शत्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि
हिंसितुमयोग्यम् । चित्रावसो, रात्रिदेवत्वं यजुर्देवित्वम् ।
रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीय' संश्लेषेण चित्राणि वसति' (२।
३।४।२२) इति श्रुतेर्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि
विविधाणि चन्द्रनक्षत्रान्यकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा
चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे, स्वस्ति इमे वयं यथा तथा ते
तव पारं समाप्तिमशीनं व्याप्तवानि । अश्नोतेः 'षडुलं छन्दसि'
(पा० २।४।७३) इति शपो लुकि लिङ्गपुत्तमैकवचने
रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुतेषु चौरं गृहे प्रविशन्ति
तद्वदत्र देववचने रक्षसि प्रविशन्तीति शङ्कया तस्मिन्निवारणाय
रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

सं त्वमग्ने सूर्यस्व वचसागधाः ससृषीणां स्तुतेन ।
सं प्रियेण धाम्ना समदमायुपा सं वचसा सं प्रजया
स रायस्पोषेण मिधीय ॥ १९ ॥

उ० सं त्वमग्ने । अगोपविद्य जपति । आहवनीय उच्यते ।
समित्यवमुपसर्गः अगवा इत्यनेनात्तपातेन संबध्यते । सम-
याथाः संगतस्त्वम् अग्ने, सूर्यस्य संबन्धित्वा वचसा तेजसा ।
श्रुतिमन्त्रं विवृणोति 'तद्यदज्ञं यथादित्य आहवनीयं प्रविशति
तेनैतदाह' इति । ससृषीणां स्तुतेन संगतस्त्वमग्ने, अधीणां
संबन्धितमग्नेः । 'तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह' । संप्रियेण धाम्ना
संगतस्त्वं प्रियेण धाम्ना प्रियामिनाश्रुतिभिः । 'धामानि

वीणि भवन्ति स्थानानि गामानि जन्मानि' इति श्रुतिः ।
'आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम' इति । यथा त्वमे, एत-
स्त्रिभिः संगतः एवं त्वत्प्रसादादहमपि आयुषा वर्चसा तेजसा
अजेन वा प्रजया पुत्रादिकया रायस्योपेण । राय इति धननाम ।
धनस्य उपेण पुष्ट्या मिमपीष । गमेरेतद्रूपम् । संगच्छेयम् ।
आयुःप्रभृतीनि मम सन्त्विष्यथः ॥ १९ ॥

म० 'सं तस्मित्युपविश्येति' (का० ४।१२।४) ।
उपप्रयन्त इत्यादिभिस्त्रिणावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैरुपानमत्र उपवि-
श्येति विशेषः । हे अग्नि, त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः
रात्रौ सज्जतोऽसि । 'तद्यदस्त्वं यथादित्य आहवनीयं प्रविशति
तेनेतदाह' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः । ऋषीणां मन्त्राणां
श्रुतेन त्र्येण समगथाः । बहवो मन्त्रा अग्निं सुवन्ति ।
'तद्युपतिष्ठते तेनेतदाह' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः ।
त्रियेण चाग्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । 'आहुतयो वा
अस्य प्रियं धाम' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः । यथा
त्वमेतैस्त्रिभिः सज्जतः एवमहमपि त्वत्प्रसादादयुषा अपमृत्यु-
दोषरहितेन संमिमीय सज्जतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्ये-
श्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा संमिमीय । यथा प्रजया पुत्रादिकया
संमिमीय, तथा रायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या संमिमीय ।
आयुरादीनि मम सन्त्विष्यथः । समगथाः गमेः 'समो
गम्यन्' (पा० १।३।२९) इत्यादिना तच्चाभ्यैकवचनं
लुकि सित्वि 'गमश्च' (पा० १।२।१३) इति सिचः कित्वे
'अनुदात्तोपदेशः' (पा० ६।४।३०) इत्यादिना मलोपे
'ह्रस्वादजाद' (पा० ८।२।२०) इति सिचो लोपे रूपम् ।
मिमीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने 'इटोऽट्' (पा०
३।४।१०६) इत्याकारे परे लीयुटि कृते छान्दसे इडागमे
'गमहन्' (पा० ६।४।१८) इत्युपधालोपे रूपम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

अन्धस्त्वान्वो वो भक्षीय महस्य महो वो
भक्षीयोऽस्मिन्नो वो भक्षीय रायस्योपस्य रायस्योप
वो भक्षीय ॥ २० ॥

उ० अथ गामन्येति । अन्धस्य अन्ध इत्यत्रनाम । श्रुत्या
तु लक्षणया धीर्नमित्युक्तम् । यानि वो धीर्वाणि यानि वो
महासीति यतो यूयं धीर्यहेतुमुत्तमन्धः स्व अयम अतोऽन्धः
वः युष्मासंबन्धि भक्षीय । भजतेरेतद्रूपं न भक्षयते ।
भजेयम् । महस्य । महश्शब्देन तस्यै श्रुतं तस्यै शिर इत्या-
दीनि दश धीर्वाणि उच्यन्ते । यतो महस्य अतो महो
धीर्यो वो भक्षीय । ऊर्जस्य ऊर्जशब्दो रसवचनः । यतो
यूयमूर्जस्य अत ऊर्जो वो भक्षीय । रायस्योपस्य । यतो
यूयं धनपुष्टिकराः स्व अतो धनपोष ऊर्जो वो भक्षीय ।

रायस्योपस्य । यतो यूयं धनपुष्टिकराः स्व अतो धनपोष वो
भक्षीय ॥ २० ॥

म० 'गो गच्छत्यन्धस्थेति' । (का० ४।१२।५)
अन्धस्य रेवती रमध्वमिति बहुव्रीहेन गो गच्छति । गौर्देवता ।
हे गावः, यूयमन्धस्य अन्धरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्याजस्य
जनकत्वादज्ञत्वोपचारः । अतो सत्त्वत्प्रसादाद्यो युष्मत्संबन्धि
अन्धः क्षीराज्यादिरूपमजस्रमहं भक्षीय सेवेय । 'अज सेवायाम्'
इत्यस्याशीर्लिङ्बुत्तमैकवचने रूपम् । तथा यूयं महस्य पूज्य-
रूपाः स्थ । 'मह पूजायाम्' । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसा-
दादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्वशब्दे-
न्यादिसूत्रेणैव पूज्यत्वप्रतिदिः । यद्वा महःशब्देन दश धीर्वा-
ण्युच्यन्ते । तानि यथा 'गौर्वै प्रतिपुक् तस्यै श्रुतं तस्यै शर-
स्वस्यै दधि तस्यै मसु तस्या आतजनं तस्यै नयनीतं तस्यै
धृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्' इति श्रुत्युक्तानि । प्रति-
पुक् तत्कालदुग्धम् । श्रुतमुष्णं तत् । शरो दुग्धमण्डः । मसु
दधिरसः । आतजनं दधिपिण्डः । आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम् ।
वाजिनमामिषाजलमिति श्रुत्यर्थः । एतदश्ववीर्यरूपा यूयं स्थ ।
अतो वो महो धीर्यमहं सेवेयैत्यर्थः । तथा यूयमूर्जस्य
बलरूपाः स्थ । गोक्षीरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः । 'ऊर्जे
बलप्राप्तयोः' । वो युष्माकं प्रसादायै भक्षीय बलं सेवेय ।
तथा रायस्योपस्य धनपुष्टिरूपाः स्थ । वैद्या हि क्षीराज्या-
दिकोण धनं पुष्पन्ति अतो धनपुष्टित्वोपचारः । वो युष्माकं
प्रसादादयस्योप धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय । अन्ध स्वेत्यादी
'स्वपरे शति' (पा० ८।३।३६ वा १) विसर्गलोपः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

रेवती रमध्वमस्मिन्योनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन्नो-
क्तेऽस्मिन्ध्वे । इहैव स्तु मापगात ॥ २१ ॥

उ० रेवती रमध्वम् । हे रेवत्यो धनवत्यः गावः, रमध्वं
रतिं कुरुत । अस्मिन् योना । अस्यां गोयुधसंबन्धिन्यां प्रज-
नन्यां रमध्वमित्यनुवर्तते । अस्मिन् गोष्ठे अस्मिन् गोवाटे
रमध्वम् । अस्मिन्नोक्ते । 'ओह दसने' । मदीये अस्मिन्न-
बलोक्ते रमध्वम् । अस्मिन् क्षये गृहे रमध्वम् । 'क्षयो
निवासे' इत्याद्युदात्तः क्षयशब्दः । किंच 'इहैव स्त माप-
गात । इहैव यजमानगृहे स्त भवत । माऽपगात मा अप-
गच्छत यजमानं परित्यज्य ॥ २१ ॥

म० हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः, धनहेतुत्वेन धन-
वत्त्वं गवाम् । रतिर्विद्यते यासां ता रेवत्यः । रतिशब्दात्
मनुष्य । 'रमेती बहुलम्' (पा० ६।१।३० वा ४)
इति रमेती परे संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' (पा० ६।
१।१०८) इति परस्मै । 'आहुणः' (पा० ६।१।८०) ।
'पशवो वै रेवन्तः' (२।३।४।२६) इति श्रुतेः । हे

देवस्य, अस्मिन्गोनौ दृश्यमानेऽभिर्दोषहविर्दोहनस्थाने युगं
रम्यं कीदृशं दोहनापूर्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसंयन्त्रिगोवादे
रम्यम् । गोष्ठशब्देन गृहाद्गृहविश्रमणेन संचारप्रदेशः । सर्व-
दास्मिन् लोके 'लोकं दर्शने' यजमानदृष्टिपथे रम्यम् । रात्रौ
अस्मिन् अग्रे यजमानगृहे रम्यम् । 'अग्रे निवासे' (पा०
६ । १ । २०१) इत्याद्युदात्तः । क्षयशब्दो निवासवाची ।
किंच । इहैव सा यजमानगृहे एव भवत । सा अपगात
अन्वयः सा गच्छत । 'इतो गा लुङि' (पा० २ । ४ । ४५)
इति एतेर्लुङि गादेशो रूपम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

संहितासि विश्वरूपयुजामाविंश गौपत्येन ।
उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तथिया वयम् ।
नमोभरन्त एमसि ॥ २२ ॥

उ० गामभिसृजति । संहितासि संलक्ष्यासि यज्ञदोम-
संबन्धेन । अथवा संवधाति क्षीणान् प्राणिनः स्वपयोभिरिति
संहिता । विश्वरूपी । शुक्रकृष्णादिभेदैः पशूनां वैचरूप्यम् ।
या त्वं संहितासि विश्वरूपी च सा ऊर्वा अग्नेन माम्
आविश । गौपत्येन च । गवां पतित्वं गौपत्यम् । गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते तिसृभिर्गोपत्रीभिः । उप त्वाग्ने । उपेत्यपमुपसर्गं
एवमसीत्यनेनाख्यातपदेन सह संबध्यते । इमसीति सिद्धे
छन्दसि वर्तमानार्थे अस् । किति 'इदन्तो मसि' इति रूपम् ।
उपेय उपेयाम उपगच्छामः त्वाम् । हे अग्ने, दिवेदिवे अह-
न्वहनि । हे दोषावस्तः । दोषेति रात्रिनाम । 'वस निवासे'
रात्र्यां वसनशीलो दोषावस्तः तस्य संबोधनं हे दोषावस्तः ।
'अग्ने ह वै देवा' इत्युपक्रम्य 'तौ संगृह्य' रात्रिं प्रविशे
इति यदुपेयतिहासेनोच्यते तदयं मन्त्रो दृष्ट्वाह दोषा-
वस्तरिति । चिया वृक्षा शोकं । यतमनस्कः अहंधानाः
वयं नमोभरन्तः । वम इत्यङ्गनाम । अहं विज्रतः उप आ
इमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव ॥ २२ ॥

म० 'संहितेय्यालभते' (का० ४ । १२ । ६) इति ।
गामित्यनुवर्तते । हे गौ, त्वं संहितासि क्षीराज्यरूपहविर्दोमाय
संज्ञकर्मिभिः संयुक्तसि । किभूता । विश्वरूपी विश्वं रूपं यस्याः
सा । शुक्रकृष्णादिबहुरूपैर्गुणाः । सा त्वमूर्त्ति क्षीरादिरसेन
गौपत्येन गोत्रामित्वेन मामाविश सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसा-
दान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोत्रामित्वं च संप्रदातामि-
त्यर्थः । 'गार्हपत्यं गमोपतिष्ठत उप त्वेतीति' (का० ४ ।
१२ । ७) । उप त्वा । तिष्ठो गावश्च अतोप्यो मापुच्छन्दो-
दृष्टः । हे दोषावस्तः हे अग्ने, क्षीरा रात्रिस्तस्यामपि वसति
अजस्रे धार्यमाणत्वाद्योपशान्त्यतीति दोषावस्तः । यद्वा अग्नी
हे देवा, इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविशेतीतिहासेन
अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्तः रात्रौ

वसनशील गार्हपत्य, दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः सा
त्वामुप एमसि तां प्रत्यागच्छामः । 'इदन्तो मसि' । किभूता
वयम् । चिया अह्रायुक्तवा वृक्षा नमोभरन्तः नमस्कारं
संपादयन्तः । यद्वा नम इत्यङ्गनाम (निष० २ । ७ । २१) ।
अहं हविर्विज्रतः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वधे-
मान ए खे दमे ॥ २३ ॥

उ० राजन्तमध्वराणाम् । अस्मिन्मन्त्रे आख्यातं ताज्जा-
तमतोऽध्वन्तमन्त्रे यज्ञाख्यातं तदनुवर्तते । राजन्तं दीप्य-
मानम् । अध्वराणां गोपां यज्ञानां गोष्ठारम् । फलस्य दीदि-
विम् सत्यस्य दीपयितारम् । अग्निसमीपे अतं गृहीत्वा
मत्तं वदति तदभिप्रायमेतत् । वधेमानम् चातुर्मास्यप-
शुसोमैः । खेदमे स्वकीये यज्ञगृहे । दम इति गृहनाम ।
रात्रस्ति हि गृहस्थाः । उप आ इमसीत्यनुवर्तते ॥ २३ ॥

म० किंवापदसनुवर्तते । वयमीदृशमभिसुमैः । कीदृशम् ।
राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपावतीति गोपासां यज्ञानां
गोष्ठारम् । फलस्य सत्यवचनलक्षणस्य वतस्य दीदिविं दीप-
यितारम् । अग्निसमीपे अतं गृहीत्वा मत्तं वदतीत्याशयः ।
स्वे दमे अस्मदीये गृहे वधेमानं चातुर्मास्यपशुनादिभिरभि-
वृद्धिं गच्छन्तम् । राम्यन्ति गृहस्था यजेति दमो गृहम् ।
दिवेः किप्रलयो बाहुलकात् । लिङ्गुत्तमात् द्विलम् । 'तुजा-
दीनां दीपोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासरीत्येः ।
देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

स नैः पितेर्व सुनवेऽग्रे सुपायनो भव । सचस्वा
नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

उ० स नैः पितेर्व । वस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं पिता
इव सुनवे पुत्राय हे भगवद्भ्यो, सुपायनः सुखोपगमनो
भव । किंच सचस्वा नः स्वस्तये । सचस्व सेवस्व नः अस्मान्
स्वस्तये अविनाशाय ॥ २४ ॥

म० हे अग्ने गार्हपत्य, स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं
सुपायनो भव । सुखेनोपैतुं शक्यः सुपायनः । सुपूयग्रामं
शक्यो भव । तत्र दहन्तः । सुनवे पितेर्व यथा पुत्राय पिता
भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किंच नोऽस्माकं स्वस्तये
क्षेमाय सचस्व अनेन कर्मणा समपेतो भव । 'यत्न समवामे'
इति धातुः । यद्वा सचस्व सेवस्व । 'यत्न सेवने' ॥ २४ ॥

नः अस्मान् वायुः । शंसनं शंसः अनिष्टचिन्तनम् ।
कस्य संबन्धि, अरुणः । 'रा दाने' । अरु कसौ पञ्चा
रुण इति भवति, तच्छता प्रतिविष्यते । अरुणः अदातुः ।
अनुपभोग्यस्य शत्रोरित्यर्थः । धृतिः हिंसा । ध्वरति धूर्वेति
इति षष्मकमेव पठितम् । मर्त्यस्य मरणधर्मिणो मनुष्यस्य ।
मास्मान् व्याप्नोतु अरुणो मर्त्यस्य संबन्धि शंसनं धूर्तिश्चेति
वाक्यार्थः । किंच रक्षाणः । रक्ष नः गोपायाम्नां हे
महागुरुपते ॥ ३० ॥

म० 'रा दाने' इति धातोः अनुभन्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष
इति रूपम् । ररौ इति ररिवात्सस्य रूपः । दानं कृतवत
इत्यर्थः । तस्य निषेधादरुण इति । कदाचिदपि हविर्दानम-
कृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च
नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्याप्त्यर्थः । यद्वा
'नश अदर्शने' । मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं
शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । धूर्तिहिंसा । 'ध्वरति धूर्वेति' (निघ०
२।१९) इति षष्मकमेव पठितत्वात् शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं
शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोतित्यर्थः । किंच हे मरु-
णसरते वेदस्य पालकायै, नोऽस्मान् रक्ष । 'अनोऽनृतिः'
(पा० ६।३।१३५) इति संहितानां वीर्यैः । नाना पूर्ववत् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

महि त्रीणामवोऽस्तु पुत्रं मित्रस्यैर्यन्त्रः । दुरा-
धर्मं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

उ० महित्रीणाम् । आदित्यदेवस्यस्तुत्रो गायत्रः । पथि
स्वस्थवनम् । महि महव त्रीणां त्रयाणामादित्यानाम्
अवोस्तु अवनमवः पालनं भवतु । कथंभूतं पालनम् ।
पुत्रम् सुतिमन्ति द्रव्याणि यस्मिन्पालने क्षिपन्ति निवसन्ति
तत्र पुत्रम् । किमाज्ञामादित्यानाम् । मित्रस्य अवयवः वरुणस्य
च । दुराधर्ममित्यवनिशेषणम् । दुराधर्मम् । तत्रोर्थे दुरुप-
सर्गः । अनाधर्मम् अशक्त्यमाधर्मयितुमन्यैः ॥ ३१ ॥

म० सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवस्यस्तुत्रो गायत्रीरूपे विनि-
तुक्तः पथि अत उपद्रवनाशकश्च । मित्रस्यैर्यन्त्रो वरुणस्येति
त्रीणां त्रयाणां देवानां संबन्धि अवः पालनमस्तु । किंभूतं
मवः । महि महव तथा पुत्रं पुमन्ति सुवर्णोविद्रव्याणि क्षिपन्ति
निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम् । दुराधर्मं तिर-
स्कृतमशक्त्यम् । त्रीणां त्रिशब्दस्यासि छन्दसि त्रयादेशो वेति
वाच्यम् (पा० ७।१।५३) ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेपु । ईशे
रिपुर्धर्मः ॥ ३२ ॥

उ० नहि तेषाम् । नहि कदाचित्तेषामादित्यपालितानां
यजमानानाम् अमाचन । अमाशब्दो गृहवचनः । चन-
शब्दोऽप्यर्थः । गृहेऽपि सताम् । नाध्वसु वारणेपु । नच
मार्गेषु सता मम । कथंभूतेषु वारणेपु । यत्रावस्थिताभ्योराः
पथिकान्धारयन्ति ते वारणाः पन्थानः । एतदुक्तं भवति । न
गृहस्थितानां नापि गृहाग्रहिः । ईशे रिपुर्धर्मः ।
'ईश ऐश्वर्ये' । 'लोपस्त आत्मनेपदेपु' इति तकारलोपः ।
न ईष्टे । रिपुः अघं पापं यः शंसति चौरादिः सोऽ-
घशंसः ॥ ३२ ॥

म० अमाशब्दो गृहनामसु पठितः (निघ० ३।४।
११) । चनशब्दोऽप्यर्थः । अमा चन गृहेऽपि वर्तमानानां
तेषां तथा वारणेपु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति
पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रमयास्तेषु अध्वसु मार्गेषु
वा वर्तमानानां तेषां मित्रार्थमवरुणैरभिदेवैः पालितानां यज-
मानानामुपद्रवावेति शेषः । अधशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको
रिपुः शत्रुः नहि ईशे समर्थो न भवति । 'लोपस्त आत्मने-
पदेपु' (पा० ७।१।४९) इति तलोपः । 'अधीमत्यर्थे-
येषां कर्मणि' (पा० २।३।५२) इति तेषामिति षष्ठी ।
मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

ते हि पुत्रास्ते अदितेः प्रजीवसे मर्त्याय ।
ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३३ ॥

उ० ते हि पुत्रासः । कस्मात् पुनरादित्यगुहानां गृहे
पथिअ शत्रुनेष्टे, यतस्ते पुत्रा अदितेः । एवं तावदेकम् । इद-
मपरम् । प्रजीवसे मर्त्याय ज्योतिर्यच्छन्ति । प्रयच्छन्ति
ददति । कस्यै । मर्त्याय मनुष्याय । किं प्रयच्छन्ति ज्योतिः ।
अजस्रम् अनुपक्षीणम् । किमर्थं ज्योतिः प्रयच्छन्ति ।
जीवसे चिरंजीवनाय ॥ ३३ ॥

म० कथं तदक्षितानां शत्रुभयाभावात्सदाह । हि यतस्ते
अदितेः अस्मिन्तस्यैवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता
मित्रार्थमवरुणाः मर्त्याय मनुष्याय यजमानासाजस्रं निरन्तर-
मनुपक्षीणे ज्योतिः सजः प्रयच्छन्ति । किमर्थं जीवसे जीवि-
तुम् । यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छ-
न्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

कदाचनः स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि वाशुपे ।
वपोपेक्षु मयवन्मूय इक्षु ते दानं देवस्य पृच्यते
॥ ३४ ॥

उ० कदाचन । ऐन्द्री बृहती । मकारो भिन्नक्रम आदी वर्तते । हे इन्द्र, भूयोभूयो ध्यायमानस्त्वं न कदाचिदपि स्तरीरसि । स्तृणातेहिंसायस्त्वैतद्रूपम् । न स्तृणासि न कुप्यसि । किपुनः करोषि । सधसि दाशुषे । दाशुषे इति द्वितीयाधे चतुर्थी । सधसिः सेवनकर्मा । सेवसे । दाशुषे दाशोसम् हवींषि दत्तवन्तं यजमानम् । किंच उप पृच्यते एव क्षिप्रम् । 'पृची संपर्के' संपृच्यते हि दाशोसंप्रति । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्युपशब्दः पादपूरणे । इच्छन्द् एवाधे । नुकावः क्षिप्रवचनः । हे मघवन् । कर्णभूत-मुपपृच्यते । भूयो बहुतरमेव क्षिप्रम् । इत् न उक्ताधी । ते तव स्वभूतं दानम् देवस्य दातुः । एतदुक्तं भवति-न कदाचित्से यजमानं प्रति कुप्यसि । सेवसे च दाशो-सम् । उपपृच्यते वा स्वदीयं दानं भूयो भूयो दाशोसं प्रति ॥ ३४ ॥

म० ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोऽष्टा अपे विनियुक्ता । वस्रास्तृतीयः पादो द्वादशाणोऽन्ये त्रयोऽष्टाधराः सा पथ्या बृहती । हे इन्द्र परमेश्वर्ययुक्त, कदाचन कदापि त्वं स्तरी-मीसि । 'स्तृन् हिंसायाम्' स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि । किं तर्हि दाशुषे सधसि । द्वितीयाधे चतुर्थी । दाशोसं हवि-र्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे । सधसिः सेवनकर्मा । किंच । हे मघवन् धनवन्, देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहु-तरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाशोसमुपपृच्यते । 'पृची संपर्के' यजमानेन सह संपर्के प्राप्नोति । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।६) इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छन्दा-वेवाधे । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचित् यजमानं प्रति कुप्यसि सेवसे च । न तदीयं भूयो धनं दाशोसमुपपृच्यते इति भावः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

तस्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

उ० तस्सवितुः सावित्री गायत्री । तदिति यज्ञा विप-रिणम्यते । तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुः । आदित्यान्तर-पुरुषस्य देवस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा विज्ञानान-न्दस्वभावस्य वा यज्ञाणः । वरेण्यं वरणीयम् । भर्गः । भर्गोऽष्टो धीर्वचनः । 'वरुणाद्वा अभिषिपिचानाजगो-ऽप्यकाम धीर्य वै भर्गः' इति श्रुतिः । तेन हि पापं भृजति दहति । 'भृजो भजने' । अथवा भर्गोऽगोवचनः । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इत्येतद्विज्ञानमभिप्रेयते । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य । धीमहि । 'धै चिन्तायाम्' । अस्य छान्दसं संप्रसारणम् । ध्यायामः चिन्तायामः । निदिध्यासं तद्विषयं कुर्म इति यावत् । धियो यो नः । धीशब्दो बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा वाग्वचनम् । बुद्धीः कर्माणि वा वाचो वा । यः सविता नोऽस्माकम् । प्रचोदयात् । 'बुद्ध

संचोदने' । प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति तस्य सवितुः संबन्धि-धीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति संबन्धः । वाग्वचनेन वा योजना । तस्सवितुर्वरेणीयं धीर्यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः । यच्च बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयत्यस्माकं ते च ध्यायामः । यच्च सवितैव भवति । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना । तस्सवितुर्वरेणीयं भर्गो देवस्य ध्यायामः धियो यज्ञमैः अस्माकं प्रेरयति ॥ ३५ ॥

म० विश्वामिषदष्टा सावित्री गायत्रीजपे विनियुक्ता । तदिति पञ्चमं । तस्य देवस्य धौतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्या-न्तर्धामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा यज्ञाणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः ध्याय-नीयं भर्गः सर्वपापाणां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानानन्दादिदेवान्तरप्रतिपाद्यं वनं धीमहि ध्यायामः । छान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति यत्वं भर्गोऽष्टोऽप्यकाम धीर्यं वै भर्गः' (५।४।५।१) इति श्रुतेः । तस्य कस्य । यः सविता नोऽस्माकं धियो बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति साकर्म्यमुद्घा-नाय । यद्वा वाग्वचनेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यच्च नो बुद्धीः प्रेरयति ते च ध्यायामः । यच्च सविता । लिङ्गव्यत्ययेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि । यो नत् नगीं नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

परि ते बृहभो रथोऽस्मांर अंभ्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ३६ ॥

उ० परि ते । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने, पर्यंभ्रोतु परि-ध्याम्रोतु । ते तव सन्भूतो रथः । अस्मान् विश्वतः सर्वतः । कर्णभूतो रथः । वृजमः तुर्दमः । दुर्दसर्गः प्रतिषेधाधीनः । दंभ्रोतिर्वेधकर्मा । अवध्यः । येन रथेन रक्षसि दाशुषः यजमानानाम् । 'यजमाना वै दाशोसः' इति श्रुतिः । स रथोऽस्मान् पर्यंभ्रोतु इति संबन्धः ॥ ३६ ॥

बृहदुपस्थानं समाप्तम् ।

म० आग्नेयी गायत्री वामदेवदष्टा अपे विनियुक्ता । हे अग्ने, ते तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वतो विद्ध पर्यंभ्रोतु परितो व्याम्रोतु अस्मदक्षणाया सर्वतन्निष्ठतु । किंभूतो रथः । वृजमः । दंभ्रोतिर्वेधकर्मा । दुर्दसर्गः दुर्दमः । केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः । 'उकारं दुर्द' (प्रा० का० ३।२।४) इति प्रातिपदिकव्यत्ययेन दुर्दो रेफस्य उकारः अतिपदस्य ङ । येन रथेन तं दाशुषो यजमानान् रक्षति पालयति । 'यजमाना वै दाशोसः' (२।३।४।३८) इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

बृहदुपस्थानं समाप्तम् ।

सप्तत्रिंशी ।

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्वां सुवीरैः
वीरैः सुपोषः पोषैः । नर्यं प्रजां मे पाहि शस्त्रं
पशून्मे पाह्यर्थं पितुं मे पाहि ॥ ३७ ॥

उ० छुल्लकोपस्थानमुच्यते । आसुरेगर्भम् । वक्ष्ये ।
भूर्भुवः स्वः । हे भगवन्मम, यत्त्वं महाव्याहृत्यात्मकस्य
स्वां याचे । शोभनप्रजाः प्रजाभिः स्वां भवेयम् । शोभन-
वीरैश्च वीरैः शोभनपोषश्च पोषैः । पोषो भूगोहिरण्यधान्या-
दिभिः । प्रवसन् यजमानः गार्हपत्यमुपतिष्ठते । नर्यं
प्रजां मे पाहि । नरेभ्यो हितो नर्यः । हे नर्यं, प्रजां मे
पाहि गोपाय । आहवनीयमुपतिष्ठते । शस्त्रं 'शंसु स्तुतौ' ।
हे स्तुत्य, पशून्मे पाहि गोपाय । इक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।
अथर्यं । अतनवान् अथर्यः । 'अत सातत्यगमने' । सततं
हि दक्षिणाग्निगार्हपत्यस्य स्थानं गच्छति । हे अतनवम्, अग्रे
मे गोपाय ॥ ३७ ॥

म० अथ छुल्लकोपस्थानमातुरित्पदम् । 'भूर्भुवःस्वरिति
बोभौ' (का० ४।१२।१२) इति । नाशब्दो विकल्पार्थः ।
पूर्वोक्तोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवःस्वरित्यादिना
बोभावम्भी उपतिष्ठते । उमवोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने,
भूर्भुवः स्वः तं व्याहृत्यादिप्रजात्मकाः तदर्थं भूतलोकत्रयात्मको
वा । अतस्त्वाप्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुमूल्यादिरूपाभिः कुला
सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् ।
तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्वां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्र-
मुक्तो भवेयम् । तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्वां बहु-
मूल्याहिरण्यादिमुक्तो भवेयम् ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यवदृष्टम् ॥

'प्रवत्सन् सर्वोन्नयं प्रतिमन्त्रम्' (का० ४।११।१३)
इति । यदा यजमानो प्रामात्यं गन्तुमिच्छति तदा नी-
सर्वानग्नीष्यैत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठते । अथ मन्त्रार्थः । नर्यं नरेभ्यो
हितं गार्हपत्यं, मे प्रजां पाहि । आहवनीयमुपतिष्ठते ।
हे शंस्य अमुष्ठातृभिः वंशितुं बोभ्याहवनीयं, मे मम प्रजां
पाहि रक्ष । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथर्य दक्षिणाग्ने, मे
पितृमन्त्रं पाहि । अतनवानथर्यः । 'अत सातत्यगमने' ।
सततं गार्हपत्यात्सत्स्थानं दक्षिणाग्निगच्छति तेनाथर्यः । निपा-
तोऽयम् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

आगन्म विश्वेदसमसार्थं वसुवित्तमम् ।
अग्ने सन्नाडुभि शुन्नमभि सह आर्यच्छस्व ॥ ३८ ॥

उ० प्रत्यागत आहवनीयमुपतिष्ठते । आगन्म । अनु-
ष्टुप । हे आहवनीय, वं त्वामागता वषम् । विश्वेदसं

सर्वतो धनम् । असम्यग् । पञ्चमं चातुर्थं । अस्माकम् ।
वसुवित्तमम् । अतिशयेन धनस्य वेदितारम् । सा त्वं
हे भगवन् अग्ने, सन्नाड । 'रात्रु दीर्घा' सम्बन्धीतिमत् ।
अभिशुन्नम् । शुन्नं द्योततेयंशो वा अन्नं वा । अभिसहः ।
सह इति बलनाम । आर्यच्छस्व । यमेरेतद्गृहम् । एतदुक्तं
भवति । अस्मानभि अन्नं यतो वा बलं वा गृह्णीष्व । अग-
मयेत्यर्थः । यदा अस्मान् शुन्नमभि बलं वाभियच्छस्व
स्वापचस्व समर्पय । आर्यच्छतिः स्थापनार्थः ॥ ३८ ॥

म० 'समित्वागिरुपेत्तं कंचिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्ह-
पत्यदक्षिणाग्नीनामग्नेति प्रतिमन्त्रम्' (का० ४।१२।१८)
इति । समिधं हस्ते आदाय कंचिदपि जनमगत्वेन प्रथमे-
वाग्न्यग्नौ प्राप्याग्नेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति
सूत्रार्थः । अनुष्टुपाहवनीयदेवता । हे अग्ने, सन्नाड सम्पदं
राजते दीप्यते सन्नाड तथाविधाग्ने आहवनीय, वर्यं त्वामा-
गन्म त्वामुद्दिश्य प्रामात्यं रात्र्यस्तापताः । किंभूतं त्वाम् ।
विश्वेदसं विश्वं वेति वेदसातीति वा विश्वेदेवानाम् । विश्वं
वेदो धनं वस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किंभूतम् ।
असम्यग् वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुतो धनस्य वेदितारं
छप्पारम् । किंच । हे अग्ने, शुन्नं सहस्रं असम्यग्मभि आर्य-
च्छस्व । 'दाण् दाणे' । 'पात्रा-' (पा० ७।३।१८) इत्या-
दिना यच्छदिवः । यशो बलं वासम्यग् देहि । 'शुन्नं द्योत-
तेयंशो वा अन्नं वा' (नि० ५।५) । सह इति बलनाम (निर्ण०
२।५) यच्छत्वेति यमे कर्प वा । आर्यच्छस्व आगमय ।
गच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मान् यशो बलं च स्वापय ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

अयमग्निगृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजायां वसुवित्तमः ।
अग्ने गृहपतेऽभि शुन्नमभि सह आर्यच्छस्व ॥ ३९ ॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अयमग्निः न्यङ्कुसारिणी बृ-
हती । पोऽयमग्निगृहपतिर्गार्हपत्यायवः प्रजायाश्च अतिशयेन
धनस्य वेदिता समेतं याचे हे अग्ने, गृहपतिः अभिशुन्नोति
व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

म० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी बृहती । यस्या
द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽग्ने त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसा-
रिणी । अत्र तृतीयो नवर्णोत्तेनैकाधिका । अवं पुरोऽव्यतिरी-
गार्हपत्य एतन्नामकोऽमिर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्र-
पौत्रादिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा ।
हे अग्ने, स त्वं पुनं सहस्रान्यायच्छस्व देति ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः । अग्ने
पुरीष्याभि शुन्नमभि सह आर्यच्छस्व ॥ ४० ॥

उ० दक्षिणाधुपुपन्नामन् । अयमग्निः । अनुष्टुप् । यो-
मग्निः । पुरीषः पशव्यः । 'पशवो वै पुरीषम्' इति
श्रुतिः । रविमान्वतवान् पुष्टेर्वेषिता । तमेतं प्रत्यक्षीकृत्य
वाचे । हे अग्ने पुरीष, पुष्टं बलं च प्रत्यस्मान्निवेदि ॥ ४० ॥

म० दक्षिणामिमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीषः
पशव्यः । 'पशवो वै पुरीष' इति श्रुतेः । रविमान्वतवान्
पुष्टिर्वेषितः योपस्य वर्षेविता । तं वाचे । हे अग्ने, पुरीष
पशुहित, पुष्टं सहस्रान्वापच्छस्य देहि ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

गृहा मा विभीत मा वैपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।
ऊर्जं विभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मत्स
मोदमानः ॥ ४१ ॥

उ० गृहानुपैति । गृहा मा विभीत । त्रिष्टुप्विरा-
ट्पदा । हे गृहाः, माविभीत भयं मुञ्चत मा वैपध्वम् ।
'दुष्टेष्ट कम्पने' । वेपतिः कम्पनायः । कम्पनं मुञ्चत ।
यतो वयम् सुप्मान् ऊर्जं अजं विभ्रतः धारयमाणान् अनु-
पक्षीयान् अजनेव आहमसि आगताः स्मः । किंच अहमपि
ऊर्जं अजं विभ्रत धारयन् वः सुप्मान् प्रति सुमनाः शोभ-
नमनाः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सन् गृहानैमि गृहान्वापाम-
च्छामि । मनसा मोदमानः हृष्यन् । आ हमः बहुवचनम् ।
एमि एकवचनम् । आत्मनि विकल्पेन बहुवचनं अर्पेत
इत्यदोषः ॥ ४१ ॥

म० 'गृहा मा विभीतेति गृहानुपैति' (का० ४ । १२ ।
२३) इति । प्रमान्तरादागतो गृहा मेल्यादिसम्प्रत्ययेण पूर्व
प्राप्नुवान् । तिलोऽपि बालुदेवलाः अनुदद्याः । त्रिष्टुप्विराट्-
पदा । यस्या एकादशार्णवस्यः पादा एकोऽष्टाणः सा तिरा-
ट्पदा । अत्र प्रथमो दशार्णवेनैकोना । हे गृहाः, वयं मा
विभीत । पालको यजमानो यत इति नयं मा कुस्त । मा
च वैपध्वम् । कोऽपि सजुरागल्य विनाशमिष्यतीति मुञ्चा
कम्प मा कष्टं । यतो वयमूर्जं विभ्रतो धारयमाणान्क्षीणा-
धानेव सुप्मान् एमसि । आ हमः आगताः स्मः । यथा युन-
मूर्जं विभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं विभ्रत धारयन् सुमनाः शोभ-
नमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः । मनसा दुःखरहितेन
मोदमानः हृष्यन् वो सुप्मान् गृहानैमि आगच्छामि । एमः
ऐगोलात्मनि विकल्पेन बहुवचनम् 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा०
१ । २ । ५९) इत्युक्ते ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

वेपामध्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बहुः । गृहा-
नुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥

उ० वेपामध्येतीति । अनुष्टुप् । वेपाम् गृहाणामध्येति ।

'इह स्मरणे' इत्येतत्स्यैतदप्यं ननु 'इह अभ्यवने' इत्येतत्स ।
'वेपाम् गृहाणां स्मरति प्रवसन् गृहपतिः । वेपु च सौमनसो
बहुः । वेपु गृहेषु बहुप्रकारं सौमनसं विधत्ते ताम् गृहानु-
पह्वयामहे आह्वयामः । ते चाहुताः सन्तो नो जानन्तु ।
अस्मद्विषयां प्रत्यभिज्ञां कुर्वन्तु । जानतोऽस्मान् प्रत्यभिज्ञाव-
तोऽस्मान् ॥ ४२ ॥

म० अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरे गच्छन् यजमानो वेपा-
मप्येति । 'इह स्मरणे' । याव गृहान् स्मरति । 'अवीरार्थ-
वेपाम् कर्मणि' (पा० २ । ३ । ५२) इति षष्ठी । गृहविषयं
क्षेमं मुदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा वेपु गृहेषु यजमानस्य बहुः
सौमनसो सुमनसो वाकः प्रीत्यतिशयः । नयं तान् गृहानुप-
ह्वयामहे आह्वयामः । गृहान्भिमानी देवोऽस्मात्समीपमागच्छ-
त्वित्यर्थः । ते गृहदेवा आहुताः सन्तः जानतः उपकारा-
भिज्ञानं नोऽस्मान् जानन्तु । एते कृपा न भवन्तीत्यव-
गच्छन्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

उपहृता इह गाव उपहृता अजावयवः । अथो
अजस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः । क्षेमाव वः
शान्त्यै प्रपद्ये शिवः शम्भुः शंभोः शंभोः ॥ ४३ ॥

उ० उपहृता इह । श्ववसाना महापहिः । लभ्यनुज्ञाता
इह । गृहेषु न इत्येतत्पदद्वयं विप्रकृष्टमिह संवधने ।
इहास्माकं गृहेषु गावः अजा अवयवः उपहृताः । अथो अपिच
अजस्य कीलालः । कीलालशब्दो रसवचनः । पटुरसमिद-
मजसमभ्यनुज्ञायते । क्षेमाव वः इति प्रविशति । गृहाः
उच्यन्ते । क्षेमाव अपिनाशाय वः सुप्माद् शान्त्यै च प्रपद्ये
प्रविशामि । शिवं शम्भुं हे अध्येते सुखस्य नाडी ।
अनेकप्रकारं सुखं भवत्विति शेषः । कस्य शंभोः । समिति
सुखनाम । 'इदंशुविदेकामवमानः' । सुखकामस्य । नयं
प्रजामित्यादि आदित्यार्थम् ॥ ४३ ॥

म० श्ववसाना महापहिः । यस्या अष्टाणाः सप्त पादाः
सा महापहिः । पशवो नवनाणैरौलैकापिका । इह गृहेषु
गाव उपहृताः क्षेमवो बलीवर्धश्च सुखेन तिष्ठन्तित्येवमनुज्ञाताः ।
यथा इह गृहेषु अजावयवः उपहृताः अकालाविलज्जातिद्वय-
युक्ताः पशव उपहृताः सुखेन कर्तव्यमिष्टमस्मान्भिरनुज्ञाताः ।
अथो अपिच अजस्य कीलालः अजसंयन्त्री रसविशेषो नोऽस्म-
दीनेषु गृहेषु उपहृतः समृद्धो भवत्वित्येवमस्मान्भिरनुज्ञातः ।
'क्षेमाव व इति प्रविशति' (का० ४ । १२ । २३) इति । हे
गृहाः, वो सुप्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाव विप्र-
मानस्य बहुनो रक्षणे क्षेमस्तदर्थम् । शान्त्यै मम सर्वानिष्टा-
मनाम् । शंभोः शमिति सुखनाम (निषे० ३ । ६ । १९)
तत्कामयते इति शंभुः । 'इदंशुविदेकामवमानः' (निषे० १ ।

३१) इति यास्कोज्जातादशस्य मम । शिवं शम्भमिति हे सुखनामनी (निघं० ३ । ३ । १८-२२) तत्रापमहिकं द्वितीयमाधुमिकम् । उभयविधं सुखं भूतादिति शेषः । शंभोरित्यभ्यासोऽस्यादरायः ॥ ४३ ॥

इत्युपस्थानमध्याः समाप्ताः ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

प्रधासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ।
करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

उ० प्रधासिनो हवामहे । चातुर्मास्यमध्याः । प्रजापते-
रायम् । गायत्रीमारुती । शुक्रज्योतिषेति सप्त सप्त मारुता
गणाः । तत्र स्वतर्वाश्च प्रधासी चेति पठ्यते । तदेत-
दुच्यते । प्रधास्तुपलक्षिता मरुतः प्रधासिनः हवामहे
आह्वयामः । ये च शुक्रज्योतिःप्रभृतयो मरुतस्तांश्च हवा-
महे । रिशादसः । रिशतिहिंसार्थः । 'दसु उपक्षये' ।
आह्वयान् देशयन्त उपक्षयन्तीति रिशदासिनः सन्तो रिशा-
दस इत्युच्यन्ते । कथंभूतान्हवामहे । करम्भेण सजोषसः
करम्भपात्रैः समानप्रीतयः ॥ ४४ ॥

म० अथ चातुर्मास्यमध्याः प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मा-
स्यास्यो यागः । स पर्वचतुष्टयमकः । वैश्वदेवरूपप्रधास-
साकमेधशुनासीरीयास्त्वानि चत्वारि पर्वणि । तत्र वरुणप्रधा-
सारुवे द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वयोर्हविःप्रासादितेषु
प्रतिप्रस्थाता पञ्जीमुदानवंस्तवीर्यं जारं पृच्छेत् केन चरतीति ।
सापि तं हूयान् । 'आस्यते प्रधासिन इत्येनां वाचयति
नयान्' (का० ५ । ५ । १०) इति । पञ्चा जारे कथिते सति
एतां पञ्जीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रधासिन इति मन्त्रं वाचयति ।
मारुती गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तवीयप-
रिचारकाः समुचीयन्ते । किंभूतान्मरुतः । प्रधासिनः 'परुलु
अदने' प्रकर्षेण पश्यते भवते इति प्रधासो हविर्विशेषः । स
एषामस्तीति तां प्रधासिनः एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्या-
दयः सप्तसप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतर्वाश्च प्रधासी चेति
पठ्यते (अध्या० १० । ८५) । प्रधास्तुपलक्षितान् मरुतः
आह्वयामः । पुनः किंभूतान् । रिशादसः रिशतिहिंसार्थः ।
रिशा वैरिहता हिंसां दहन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः ।
'दसु उपक्षये' कृप् । यदा रिशान्ति हिंसन्तीति रिशाः ।
'दशुपथ' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । रिशान् हिंस-
कान् दहन्तीति रिशादसः । यदा रिशन्तीति रिशन्तः । अतस्मिन्
दीर्घश्छान्दसः । रिशतोऽस्यान्ति स्मिन्ति ते रिशादसः ।
अस्यैर्विभु । तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः
करम्भः तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् तथाविधान्म-
रुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

यदामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यदे-
नैश्चक्रमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

उ० पञ्जीवाचनो मन्त्रः । पञ्जी दक्षिणाग्री करंभपात्राणि
जुहोति । अनुष्टुभा मारुता । यच्च ग्रामे वसन्तो यच्चा-
रण्ये यच्च सभायामवस्थिताः यच्च इन्द्रिये प्रजननेनाव-
स्थिताः सन्तो यदेनैश्चक्रमा वयम् । एतःशब्दः पापवचनः ।
यच्छब्दश्चावस्तनैः चतुर्भिर्वैच्छन्दैरेकीभूत वीप्सायां भवति ।
अथ कोऽर्थः । यत्र यत्र ग्रामादिष्ववस्थिताः सन्तः पापं
चक्रम कृतवन्तो वयम् । इदं तदवयजामहे । अवय्वेषां
यजिर्नाशने वर्तते । एतत्पापं नाशयामः । स्वाहा सुहृत्
चेतव हविर्भक्तव ॥ ४५ ॥

म० मारुतगुह्यम् । 'करम्भपात्राणि जुहोति शरैण मूर्धनि
कृत्वा दक्षिणेऽग्री प्रलब्धुनीं जायापती वा दक्षिणेनाह्वय
तोषेन पूर्वेण वेदिमगरेण वा यदाम इति' (का० ५ । ५ ।
११) इति । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधि-
कानि धतुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शरैण पञ्जी दक्षि-
णाग्री जुहुयादित्येकः पद्यः । दम्पती द्वौ वा जुहुवातामित्य-
परः पद्यः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याह्वय
वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ
मन्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवरूपं चक्रम
कृतवन्तः । तद्यारण्ये वसन्तो यदेनो स्तोमोपद्रवरूपं चक्रम ।
तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चक्रम ।
तथोन्द्रिये जिह्वोपस्वरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलजमरण-
परस्त्रीगमनादिकं चक्रम । तथाच्यत्रापि मृत्युस्वाम्यादी यदेनः
ताडनावज्ञादिकं चक्रम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाश-
यामः । अवय्वेषां यजिर्नाशनायः । स्वाहा एतद्विदेवतायै
पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

मो पू ण इन्द्रात्र पृत्यु देवैरस्ति हि ध्मा ते
शुभिन्नव्याः । महश्चिदस्य मीदुषो यव्या हविर्ध-
तो मरुतो वन्देते गीः ॥ ४६ ॥

उ० मो पू णः ऐन्द्रीमारुती विराजं यजमानो ऽपति ।
'यत्र वै प्रजापतिः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेषिरे'
इत्यादिना इतिहासेन निशम्यवचनं धृतिः करोति । मो पू णः ।
मो इत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थायः पुरस्तादाख्यातस्य
भवति । यन्मार्थं प्रतिषेधयति । नचाकृषातं विषयते । अतः
श्रुत्युक्तमप्यादियते । हे इन्द्र, मा विमन्थीः मातिरुसीः ।
सु इत्यनर्थकः । नोऽस्माकं प्रजाः । अत्र पृत्यु पपु संग्रामेषु

वर्तमानः । देवैः मरुद्भिः सहितः । क उपकार इति चेत् ।
उपकृत्य हि प्रत्युपकारः प्रार्थ्यते । अस्ति हि यस्मादस्ति । स
इत्यनर्थकः । ते तव विषये शुष्मिन् । शुष्म इति बलनाम ।
हे बलवन्, अवयाः । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । अवयुतो
यानः पृथग्भाराः तथोगी । किंच महधिवस्य । महतः
चित् यस्य तव मीढुषः । 'मिह सेचने' । सेकुः वरुणस्य
वर्षयितुर्वा । यथा हविष्मतो मरुतः । यवमयैः करम्मपात्रैः
हविष्मतो मरुतः तव स्वभूताः संजाताः त्वदनुग्रहात् ।
महतो यस्य मीढुषः । वदन्ते गीः । 'वदि अभिवादन-
स्तुत्योः' । स्तौति गीः वाक् स्तोतृणाम् ॥ ४६ ॥

म० एन्द्रमहोवत्या विराट् । यस्या दशाशराध्वजारः पादाः
सा विराट् । चतुर्थं एकाधिकोऽङ्ग । 'मी पूज इति यजमानो
जपति' (का० ५।५।१२) इति । शुस्त्विति संग्रामनाम (निष०
२।११।२१) हे इन्द्र, अत्र प्लु एषु संग्रामेषु वर्तमानः
देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुभ्यामर्कदेवैः सहितस्त्वं गोऽलान्ते
विनाशयेति शेषः । मोशन्दो निषेधार्थः । सुशन्दो विनाश-
भाषस्य सौष्टवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः
संपद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम (निष०
२।५।११) । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र, ते तव अवयाः
अवयुतो यानः पृथग्भागाऽस्ति हि स्म विद्यत एव सङ् ।
अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । 'मिह सेचने' धातुः । मीढुषो
शुष्मिप्रत्ययेन सेकुः । हविष्मतो हविष्योग्यस्य तव यस्या यव-
मयैः करम्मपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महधित् पूजा खलु । तस्य
यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्मानु कृपाद्वत् युक्तमिति भावः ।
किंच गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन्
बन्धते नमस्करोति । नमो मरुता इत्येवमाकारायाः स्तुतेर्न-
मस्काररूपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव
युक्त्यर्थः । मी सु नः अत्र 'सुमः' (पा० ८।३।१०७)
इति पठ्यम् । 'अन्वेषामपि दृश्यन्ते' (पा० ६।३।१३७)
इति दीर्घः । 'मथ धातुस्योर्युष्मः' (पा० ८।४।२७)
इति न इत्यस्य णः । स इत्यस्यापि 'पूर्वपदाद्' (पा० ८।
३।१०६) इति पठ्यम् । 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश' (पा०
८।२।६७) इति विजन्तो निपातः । मीढुषः । 'वाश्वान्ता-
ह्मानीढुष' (पा० ६।१।१२) इति कसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अकृन्कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोमुवा ।
देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तु प्रेत सचामुवः ॥ ४७ ॥

उ० यत्नीं वाचयति । अकृन्कर्म । अनुष्टुप् । पक्षो
कृत्विजो ब्रवीति । य एते अकृन् अकार्यः कृतवन्तः कर्म
वरुणप्रदासम् कर्मकृतः कृत्विजः । सह वाचा मन्त्रेण ।
मयोमुवा । वाग्विशेषणमेतत् । मय इति सुखनाम । सुखेन

या भावयति वाक् तामहं ब्रवीमि । देवेभ्योर्धौय कर्म कृत्वा
अस्ते गृहान् प्रेत गच्छत मया सहिताः । हे सचामुवः ।
सचा सहेत्यर्थः । सहभवन्शीला कृत्विजः ॥ ४७ ॥

म० आग्नेयनुष्टुप् । 'अकृन्कर्मत्वेनां वाचयति' (का० ५।
५।१३) इति । कर्मकृतः वरुणप्रदासाकृत्यकर्मकारिण कृत्विजः
वाचा स्तुतिरूपाया सह कर्म वरुणप्रदासानुष्ठानरूपमाकृत्य
कृतवन्तः । कर्मभूतया वाचा । मयोमुवा । मय इति
सुखनाम (निष० ३।६।७) मयो भवति यथा सा मयोभूः
तथा मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचामुवः, सचेति सहायेऽव्ययम् ।
सहभवन्शीलाः परस्परं यजमानेन पृथ्वा वास्मिन्कर्मणि सहा-
वस्थिता हे कृत्विजः, देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रदा-
सानामर्कं कर्मानुष्ठानतायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत । अन्तर्मिति
गृहनाम (निष० ३।४।५) ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

अवभृथ निचुम्पुण निचेहरसि निचुम्पुणः ।
अव देवेदेवकृतमेनोऽयासिपमव मत्यैर्मत्यैकृतं पुरु-
राज्यो देव रिषस्पाहि ॥ ४८ ॥

उ० अवभृथ निचुम्पुणः । अवभृथो यज्ञः हे अवभृथ
यज्ञ, अवाचीनं पात्राण्यस्मिन् क्षिपन्त इत्यवभृथः ।
निचुम्पुण नीचैः कृण्वन् । 'उपांशवच्यतेष्ट्या चरन्ति' इति
श्रुतिः । यस्त्वं नीचैश्चरणोसि नीचैः कृण्वन्ः ते त्वां प्राप्यैव अव
देवेदेवकृतमेनो वासिपम् । अवनीतवानहम् । किमवनीत-
वान् । पुनः पापम् । कैः, सखिभूतेदेवैः । किंविषयम्, देव-
कृतम् । देवविषये यत्कृतम् । अवमत्यैर्मत्यैकृतम् । अवनीतवाञ्च
मत्यैर्मेतुष्यैः कृत्विभिः सखिभूतैः । मत्यैकृतम् मनुष्य-
विषये यत्कृतं पापम् । अतस्त्वं हे अवभृथ हे देव, रिषः
पाहि । रिषतिर्हि सार्थः कृत्वन्तः । तस्य पञ्चमी । रिषः यन्त्र-
नात्पाहि गोपात । कथंभूताहन्धनाम् । पुरुराज्यः । 'रा
दाने' । बहुकर्मोपभोगसन्तापान्द्रातुः संसारकृष्णाहन्धनात् ।
यथा 'श शब्दे' । कृत्वन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोऽस्मिन्
संसार्यमाणाः स पुरुरावान्तस्मात्पुरुराज्यः ॥ ४८ ॥

म० यज्ञदैवतं यज्ञः । 'मजयत्यवभृथेति' (का० ५।
५।३०) अत्र विनियोगविन्या इति । वरुणप्रदासस्य कर्म-
भोऽन्ते तदग्रभूतं तदवभृथाकृत्यं कर्म जलमभीषे क्षिपतेऽज्ञा-
नेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ,
अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये क्षिपन्ते यस्मिन्वत्क्षिप्ये
सोऽयमवभृथः । तत्संभोर्धनं हे अवभृथ यज्ञ, हे निचुम्पुण,
'जुष मन्दायां गयी' । मितरां चोपति मन्दं गच्छति
निचुम्पुणः । उष्णप्रत्यगो सुमामगम । यथा नीचै-
रस्मिन्कृण्वन्ति नीचपाद्वेन । कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः ।

‘वीणस्थण्वणञ्जुण’ इत्यादिना नौचैःशब्दोपपदात्कण्ठेः ऋक्-
प्रत्ययान्तो निपातः आतोः पुंसाश्च उपपदस्य निचुम्भावश्च
निपातितः । तथाविधावश्च, यद्यपि त्वं निचेरुत्ति नितरां
चरतीति निचेरुः नितरां गमनशीलोऽस्ति तथाप्यत्र निचु-
म्भुणो भव-मन्दगमनो भव । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते ।
देवैर्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु
कृत्येनः पापं यदस्ति तदावकाशियमास्मिन् जलेऽहमवनीतव-
नीस्मि । तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्देवैर्निर्भर्मैर्यकृतं
मर्त्येषु यद्वददर्शनापेक्षामागतेषु कृतमवकारूपं यदेनोऽस्ति तदप्य-
हमवाकाशियमित्युक्तं । इदंस्मत्पक्षे पापं यथा त्वं न
व्याप्नोसि तथा मन्दं गच्छेति भावः । किंच हे देवान्मृगारूपं
यज्ञं, रिपो बन्धात् पाहि पात्य । रिपतेहितापेक्ष्य किञ्चिन्तस्य
पक्षम्या रूपम् । किंभूताग्निषः । पुरुराण्वः । ‘रा दामे’ ।
पुरुराण्वो विरूढं फलं ददातीति पुरुराणा तस्मात् । ‘आतो
मनिन-’ (पा० ३।२।५४) इत्यादिना वनिप । विरूढफ-
लदायी वधस्त्वत्परादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

पूर्णां दर्विं परापत सुपूर्णां पुनरापत । वस्त्रेव
विक्रीणावहा इपमूर्जं प्रक्षतक्रतो ॥ ४९ ॥

उ० दर्व्यापहन्ति । पूर्णादर्विं । हे ऐन्द्रावनुहुमौ । हे
दर्वि, अस्माः स्थालीतोऽंशं गृहीत्वा पूर्णो सती परा इन्द्रं
प्रति पत गच्छ । ततः कर्मफलेन शोभने पूर्णां पुनरापत
पुनरागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह । वस्त्रेव विक्रीणा-
वहै । वस्त्रशब्देन मूल्यमुच्यते । वस्त्रादिव मूल्येनेव आवा-
मच्यतुं यजमानो विक्रीणावहै । किं तद्विक्रये द्रव्यमित्यत
आह । इपमचम् । ऊर्जमुपसेचनम् । हे शतक्रतो
बहुकर्मन् ॥ ४९ ॥

म० हे ऐन्द्रावनुहुमौ । साकमेधगतं कर्म किञ्चित्पुच्यते ।
‘स्थात्वाः दर्व्यादौ पूर्णां दर्वीति’ (का० ५।६।३४) ।
दर्व्यां स्थालीत भोदनप्रवर्णं करोति प्रथमया । द्वितीया तं
जुहोति । हे दर्वि, अन्नप्रदानाशयभूते काष्ठादिनिर्मिते, त्वं
पूर्णां स्थात्वाः सकाशादंशं गृहीत्वा पूर्णो भूत्वा परा पूर्णत्वा-
देवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णां कर्मफलेन सुतु
पूर्णां सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा
इन्द्रमाह । हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र, त्वं चाहं धोमी वस्त्रेव
‘वस्त्रशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसन्धेः’ । मूल्येनेव । इपमभीष्टं
हविःस्वरूपमजसृजं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणा-
वहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै । अहं तुभ्यं
हविर्ददामि त्वं मया फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।
निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते
स्वाहा ॥ ५० ॥

उ० इन्द्र उच्यते । देहि मे मया प्रथमं तावत् ततो
ददामि ते तुभ्यं पश्चात् । नि मे धेहि निधेहि मे मम प्रथमम् ।
पश्चाजिते दधे निदधे ते तव । निहारं च हरासि मे ।
नितरां हरणं निहारः । अवश्यकर्तव्यमुच्यते । मूल्यमिति
पर्यायः । स हरसि मे मम । अहमपि निहारं निहराणि ते
तव । प्रत्यग्रफलतां मन्त्रदगास्तौ ॥ ५० ॥

म० ‘देहि म इति जुहोतीति’ (का० ५।६।३८) ।
इन्द्रो वदति । हे यजमान, त्वं मे महामिन्द्राय देहि हविः-
प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं
पश्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेना-
दरार्थं पुनरुच्यते । मे महामिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हवि-
नितरां संपादय । ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं
नितरां संपादयामि । एवमिन्द्राकर्म श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान
आह । नितरां दियत् इति निहारो मूल्येन केतव्यं पदार्थं
ब्रूते । निहारं मूल्येन केतव्यवस्तुसमं फलं मे मया यजमा-
नाय हरासि प्रयच्छ । ‘लेट्रोऽष्टादो’ (पा० ३।४।९४)
इत्याद्यागमः । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं
हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहा-
वाच्यो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणैन्द्रेण द्विवारं
प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगष्टीकरोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अन्नममीमदन्तु हाव प्रिया अभूषत । अस्तो-
पत स्वर्मानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा म्विन्द्र
ते हरी ॥ ५१ ॥

उ० आहवनीयमुपतिष्ठते । अन्नममीमदन्तेति । दान्या-
सैन्दीन्यां पङ्क्तिभ्यां पितृयज्ञे पितर उच्यन्ते । अन्नम्
अदेलुकि सत्त्वादेशः । अदितवन्तः भुक्तवन्तः पितरः ।
कथं ज्ञायत इति चेत् । अमीमदन्त हि ‘मद मूली’
हिसत्वो यस्मात्पूर्वे । यस्मात्सत्त्वास्तुक्तवन्त इत्यनुमा-
नम् । नृसिविशेषणान्मुत्तराणि । अवप्रियाः अभूषत । अवा-
चीनमन्नविशिष्टप्रियाः (?) अन्नमकीरुपस्मृत्य अभूषत । ‘भू-
कम्पने’ । ध्रुवन्ति रात्राणि । किंच अन्तोपत स्वर्मानवः ।
प्रिया अन्नमकीरुपस्मृत्य दातुन् स्तुवन्ति । अहोदत्तमहोदत्तं
स्वर्गद्वयं बहु इति । स्वर्मानवः स्वयं दीक्षा । अन्नविस्मयात् ।
विप्राः प्राज्ञप्रज्ञाः मेधाविनः । नविष्ठया मती नयतमया

अपूर्वया मत्वा स्तुवन्तीत्यनुवर्तते । एवं पितृपुत्रलभ्याये-
न्द्रमाह । योज । नु क्षिप्रनाम । योजयामि क्षिप्रम् । हे इन्द्र,
ते तव हरी हरितवर्णावर्धौ स्वभूतौ । तवापि गमनकालः
मासः ॥ ५१ ॥

म० ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृपुत्रलभ्यकर्मणि
आहवनीयस्थानम् । यस्मा अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा
पङ्क्तिः । 'यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कन्धोदयोऽस्रसमीमदन्ते-
स्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति' (का० ५।१।२५) ।
पितृपुत्रलभ्ये कर्मणि वे पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्देवैर्हवि-
स्वरूपमन्नमश्नन् भक्षितवन्तः । कथमेतद्वगमन्वते । हि
वस्वात् । अमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः । अस्मदीया भक्तिमवगम्य
प्रियाः प्रीतिवृत्ताः सन्तः अभूयत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः ।
यद्वा प्रियास्तनूराभाभूयत । किञ्च स्वमानवः स्वयं प्रीतिवृत्ताः
विश्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ट्वा नष्टमया मती मत्वा
तुज्या वृत्ताः अलोप्य स्तुतिं कृतवन्तः । अहो आहर्षं बहु
दत्तमहो भक्तिरेवायमिधानं स्तुतिः । अतो हे इन्द्र, नु क्षिप्रं
ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावर्धौ योज गमनाय रमे
योजय । तवामीष्टयाः पितृपुत्रैः संपञ्चलतैः पितृभिः सह
त्वया आचन्तव्यमित्यर्थः । अहम् । अदेर्लुकि 'लहसन्तोर्षस्तु'
(पा० २।४।३७) इति षस्त्वदेशः । 'सञ्जे धरा-' (पा०
२।४।८०) इत्यादिना च्लेडुक् । 'गमहन-' (पा०
६।१।६८) इत्युपधालोपः । 'सरि च' (पा० ८।४।
५५) इति चत्वम् । 'वासिवसि-' (पा० ८।३।३०)
इति षत्वम् । अन्नगमः । अमीमदन्त 'मद तुष्टियोगे'
चुरादिशस्त्रोपरी तुष्टिं गिलोपादौ रूपम् । अभूयत 'भून्
कम्पने' लुकि सिचि व्यत्ययेन शुणाभावः । मती 'मुपां
सुलङ्' (पा० ७।३।३४) इति तृतीयायाः पूर्वसत्त्व-
दीर्घः । योज 'युजिर् योगे' ध्वनात्तौडि 'छन्दस्तुमयथा'
(पा० ३।४।११७) इति सप्त आर्धपातुकलात् 'जि-
निटि' (पा० ६।४।५१) इति गिलोपः । 'यचोऽस्तसिचः'
(पा० ६।३।१३५) इति संक्षितायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

सुसंदर्शं त्वा वयं मर्षवन्वन्दिपीमहि । प्र नूनं
पूर्णवन्दुरः स्तुतो वासि वशो अनु योज्ञा न्विन्द्र ते
हरी ॥ ५२ ॥

उ० सुसंदर्शं शोभनदर्शनम् । त्वा त्वम् वयम् हे
ममवन् धनवन्, वन्दिपीमहि । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' ।
अभिवादयामः । अभिवादनमाह । प्र नूनं पूर्णवन्दुरस्तुतो
वासि । प्रवासि नूनं निजवपेन । पूर्णवर्धनीयः सन् ।
वन्दुरशब्दो रथनीडवचनः । स्तुतश्च स्तोत्रभिः । वशान्
अनु । 'वश काम्यौ' । कामाननुप्रवासि । वत धनमस्तौ
योजयामि क्षिप्रम् । इन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

म० हे ममवन्, वयं तां त्वां वन्दिपीमहि स्तुतिकारि
भूयस्मेवाशास्यते । किमृतं त्वाम् । सुसंदर्शं सुषु सम्पक्
पश्यति सुसंदर्शं तं शोभनदर्शनम् । अनुप्रवृत्तया सर्वेस्व द्रष्ट-
म् । इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् काम्यमानान् वज-
मानानुल्लोहान् नूनं प्रवासि अवश्यं गच्छसि । किभूतः ।
पूर्णवन्दुरः । वन्दुरशब्दो रथनीडवचनः । स्तोत्रभ्यो देवैर्वपेनः
संपूर्णवर्धनीयपेतो भूत्वा गच्छसि । हे इन्द्र, स त्वं ते हरी
योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

मनो न्वाहामहे नाराज्ञं सेन स्तोमेन ।
पितृणां च मन्त्रभिः ॥ ५३ ॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मनोन्वाहामहे इति तिग्मभि-
र्गायत्रीभिर्मनोदेवताभिः । मनः नु क्षिप्रम् आह्वामहे
आह्वयामः । पितृपुत्रवरणेन पितृलोकमिव मनोगतमासीदत
आह्वयते । केनाह्वयामः । नाराज्ञं सेन स्तोमेन येन नराः
प्रशस्यन्ते दीर्घायुषः पुत्रवन्तो धनवन्तो भूयासुरित्यादि-
भिर्गुणैः स नाराज्ञं सेन स्तोमः स्तुतिः । पितृणां च मन्त्रभिः
मननीयैः स्तोमैर्सेन आह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

म० तिस्रश्चो मनोदेवता गार्हपत्यो वन्दुदृष्टा । 'मनो
न्वाहामहे इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति' (का० ५।१।२२) ।
उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते । नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृपुत्रा-
नुष्ठानेन किञ्च पितृलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते । यद्वा
मनः मनोऽभिसन्नि देवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साध-
नेन । स्तोमेन स्तोत्रेण । कथंभूतेन । नाराज्ञंसेन । ईसः
प्रशंसन् नराणां मनुष्याणां योग्यः ईसो नराज्ञः स तत्संबन्धी
नाराज्ञंसेन । स्तोत्रे द्विविधं देवं मामुपे च । यज्ञ देवाः
स्तुयन्ते तर्हवम् । यज्ञ च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मामुपे ।
तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किञ्च पितृणां च मन्त्रभिः
पितरो यैः सांविमेनान्ते ते मन्त्रास्तैः तादृशैः सांवि-
ह्वयामः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

आ न एतु मनः पुनः कृते दक्षाय जीवसे ।
ज्योक्तु सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

उ० आ न एतु । आगच्छतु नोऽस्माकं मनः पुनः ।
किमर्थम् । कृते कृतये । अतुः संकल्पः यज्ञो वा । दक्षाय ।
दक्षः संकल्पसमुद्भिः उत्साहो वा । स यदेव मनसा कामयते
इदं मे स्यादित्यं कुर्वीतेति स एव कतुरथ यदास्मै तासमुच्यते
स दक्षः इति श्रुतिः । जीवसे जीवनाय । ज्योक्तु च सूर्यं
दृशे । ज्योक्तु निपातश्चिरवचनः । चिरं सूर्यं दृशे ब्रूतुम् ॥ ५४ ॥

म० सोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु । किमर्थम् । कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दद्यात् कर्मण्युत्साहाय । तथाच ध्रुतिः 'तदेव मनसा कामयत इव मे स्याद्विदं कुर्वीतेति सा एव कतुरथ यदस्मै तत्सङ्कल्पते स दक्षः' इति । ज्योमिति निपातधिरवचनः । ज्योम्बोवसे विरं जीवितुम् । सर्वे दक्षे च विरकालं सर्वमश्रुलोकवितुं च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु । कर्त्तव्यं । गुणमावाद्यादेशः । जीवसे तुमर्षे असे-प्रलयः । दक्षे । 'दक्षे विक्ष्ये च' (पा० ३।४।११) इति साधुः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

पुनर्नः पितरो मनो ददातु देव्यो जनः । जीवं प्रार्तु सचेमहि ॥ ५५ ॥

उ० पुनर्नः पितरः । हे पितरः, पुनरस्माकं मनः ददातु देव्यो जनः देवसंबन्धी जनः । तत्तस्मै देवजनदत्तेन मनसा जीवं जीवनवन्तम् । प्रार्तुं गणम् पुत्रपश्वादिकम् । सचेमहि । 'पञ्च पश्वादिके' पश्चिज्जेमहि ॥ ५५ ॥

म० हे पितरः, भवदनुज्ञया देव्यो जनो देवसंबन्धी पुरुषः सोऽस्माभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु । प्रियवित्पथः । तथा सत्यमुष्ठानं कृत्वा भवत्यसादाजीवं जीवनवन्तं प्रार्तुं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनाथः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

वयं सोमं व्रते तव मनस्तनुषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

उ० वयं सोम । सीमीयावशी जपे विनियुक्ता । हे सोम, वयं व्रते तव । व्रतमिति कर्मनाम । तव कर्मणि वर्तमानाः मनस्तनुषु शरीरेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुत्यादिकेषु । विभ्रतः धारयन्तः प्रजावन्तश्च सचेमहि सेवितव्यानि वस्तूनि ॥ ५६ ॥

म० सीमदेवत्या गायत्र्या जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे सीमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं इधिषो विहितत्वात् । हे सोम, वयं व्रतमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तन्मूढ भयच्छरीरेषु मनो विभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः स्वत्कारण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपश्वादिसंपन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यज्ञः 'यज्ञं संवन्ने' सर्वेषां लक्ष्यं यज्ञं भवेत् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्ताऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहैष ते रुद्र भाग आस्तुते पशुः ॥ ५७ ॥

उ० एष ते । रौद्रोयमनुवाकः त्रैयम्बकाः पुरोडाशास्तत्र विनियुक्ताः अवदानहोमे । एष ते तव हे रुद्र, भागः । सह स्वाहा । स्वस्तेति भगिन्युच्यते । सह भगिन्या अम्बिकया तं भागं जुषस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु । अतिरिक्तमास्तुकर उपकिरति । एष ते तव रुद्र भागः । आस्तुर्मपिका ते तव पशुः ॥ ५७ ॥

म० हे रौद्रे यजुषो विशालहरद्वादशाक्षरे । चाक्रमेध-गतत्रैयम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः । तथाच 'एष त इति जुहोतीति' (का० ५।१०।१३) । रोदवति विरोचिनां घतमिति रुद्रः । हे रुद्र, ते तव स्वस्ता भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाक्या सह एषोऽस्मानिदीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व । स्वाहा इदं हविर्देसं सुहुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुलोकाम् । 'अम्बिका ह वै नामास्य स्वस्ता तयास्यैव सह मागः' (२।६।२।९) इति । योऽयं रुद्रास्त्वं कूरो देवस्तस्य विरोधिनां हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या कूरोदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनां हन्ति । स्वाम्बिकयोर्भ्रतृमनेन हविषा ज्ञान्तं भवति । तथाच तिस्रिभिः । 'एष ते रुद्र भागः सह स्वस्ताम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्माम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति यः हिनस्ति तयैवेन' सह यमयति । 'अतिरिक्तमास्तुकर उपकिरतेष त इतीति' (का० ५।१०।१३) इति । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभूतादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाशा इक्षितावतः पुरोडाशाभिरुच्य ततोऽप्याधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । 'त्रैयम्बकाधिवेपति रौद्रमेककृपा-सान्यावन्तो यजमानपशुः एषाधिकान्' (५।१०।१।२) इति कालाग्रनोके । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात् किंतु सृषकोक्ताते एष त इति सन्धेगोपकिरेत् । अथ नञ्कार्थः । हे रुद्र, एषोऽस्मानिरुच्यैवेनागोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः । तथा ते तवास्तु पशुः सृषकः पशुत्वेन समर्पितः । आस्तुदानेन तुष्टो रुद्रस्तया-म्बिकया यजमानपशुश्च मारयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

अथ रुद्रमदीमश्वं देवं त्र्यम्बकम् । यथा नो वस्यसुस्करयथा नः श्रेयसुस्करयथा नो व्यवसा-ययान् ॥ ५८ ॥

उ० आगत्य जपति । अवसदम् । द्वे पङ्क्तिकुम्भी । अवसुत्त पृथक् कृतान्माभ्यो देवताभ्यो रुद्रम् अरीमहि । 'अद भक्षणे' छान्दसो णिचो लोपः । रुद्रमादयामः भोजयामः । अवगम्य च तं ज्ञात्वा देवं व्यम्बकम् । तथाच भोजयामः । यथा नो वसुतस्करत् वेन प्रकारेणास्मान्वसीयसः कुर्यात् । 'वस निवासे' इत्यस्य वृजन्तस्य वस्तेति भवति । ततः 'तुश्छन्दसि' इति ईयसुनि कृते वसीयस इति भवति । तत इकारलोपे वसस इति भवति । वस्तुतरानिति पचायः । वसतशीलानित्यर्थः । तथाचास्मान् श्रेयसः प्रशस्ततरान् कुर्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात् । विपूर्वस्वाचपूर्वस्य च 'पोन्तकमेणि' इत्यस्य प्यन्तस्य आशिषि लुङि सार्वधातुके यामुटि व्यवसायवादिभ्येतद्वृत्तं भवति । यथा चास्मान् सर्वकर्मणामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

म० द्वे रौशौ पङ्क्तिकुम्भी । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावशाक्षरौ सा ककुप । इयोरुपे विनिर्योगः । तथा 'आगम्यात् रुद्रमरीमहीति जपतीति' (का० ५।१०।१४) । रुद्रमच । अतो रुद्र इति मनसा तमवगत्यारीमहि लदनुप्रहादवं मलयेम । तथा व्यम्बकं शीघ्रम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोयं देव इति मनसावगत्यारीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अरीमहीत्यत्र णिचो लोपश्छान्दसः । अवसुत्तान्येदेयतान्वः पृथक्कृत्य रुद्रमरीमहि आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा व्यम्बकमादयाम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वससः करत् वस्तुतरान् वसतशीलानसौ कुर्यात् । यथाच नोऽस्मान् श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्ततरान् कुर्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निव्ययुत्तान् कुर्यात्तर्पेनं जपाम इत्यर्थः । आशीरियम् । अरीमहि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्षधातुकत्वाङ्गिणिचो लोपः (पा० ३।४।११०) । वससः वसतीति यस्या सूत्रं अतिशयेन वस्ता वसीचात् । 'तुश्छन्दसि' (पा० ५।३।५९) इति ईयसुनि कृते 'तुरिंमेयःसु' (पा० ६।४।१५४) इति तूनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः ॥ करत् 'छन्सि लुह्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति लृट् । विकरणज्वाजयेन प्रापि गुणः । 'बहुलं छन्दस्यमाज्जोगेऽपि' (पा० ६।४।५९) इत्युटभावः । अवसानवात् केति जाडामने 'इत्यत्र लोपः परस्मैपदेयु' (पा० ३।४।९०) इति इजोगे रूपं विपूर्वस्य प्यन्तस्य स्यते ॥ ५८ ॥

एकोनपट्टी ।

भेषजमसि भेषजं गवेऽर्थाय पुरुषाय भेषजम् । सुखं मेपाय मेप्यै ॥ ५९ ॥

उ० भेषजमसि । द्वे रुद्र, यस्त्वं स्वभावत एव भेषजमीषधं भवसि सर्वश्रणिनाम् । जत्रा मार्षीते देहि भेष-

जम् । गवे अर्थाय पुरुषाय भेषजं देहि । सुखं देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्यः इति सुखम् । मेपाय मेप्यै च ॥ ५९ ॥

म० द्वे रुद्र, त्वं भेषजमसि औपधवासौपधवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीरेभ्यो गवे अर्थाय पुरुषाय च भेषजम् सर्वव्याधिनिवारकमीषधं देहि । मेपाय मेप्यै च सुखं देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपत्या क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

पट्टी ।

व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ६० ॥

उ० व्यम्बकम् । द्वावनुष्टुभौ । यं यवं व्यम्बकं यजामहे पूजयामः । सुगन्धिम् । 'गन्धस्वेदुत्पृतिः' इत्यादिना समासान्तः । पुष्टिवर्धनम् पोषणं बन्धनितारम् । योऽस्मान् उर्वारुकमिव बन्धनात् । उर्वारुकः फलविशेषः स यथा पक्वः स्वबन्धनाद्विपुज्यते एवं मृत्योर्मुक्षीय मोक्षं मोचयतु । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । माऽमृतात् । मा कदाचित् अमृतात् मोचयतु । अग्निं त्रिः परित्यज्यनेन मन्त्रेण । कुमार्यञ्जोत्तरेण परित्यजति । यं व्यम्बकं यजामहे शोभनगन्धम् । पतिवेदनम् भर्तृलम्बनितारम् । उर्वारुकमिव बन्धनात् । इतो मुक्षीय ज्ञातिवर्गान्मोचयतु । मामृतात् पतिवर्गान्मोचयतु । 'सा यदि त इत्याह ज्ञातिन्यस्तदाह मामृता इति पतिन्यस्तदाह' इति श्रुतिः ॥ ६० ॥

म० द्वे वनुष्टुभौ 'अग्निं त्रिः परित्यजति पितृवत्तन्मोरुनाज्ञानाक्यम्बकमिति देवबर्धनेनैव दक्षिणानाज्ञाना' (का० ५।१०।१५।१६) इति । यथा पितृमेवे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान् बसोक्तंताद्वयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परित्यजति । यथा च देवतासेवायां दक्षिणोक्तंताद्वयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परित्यजति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव व्यम्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणप्रयेण प्रदक्षिणप्रयेण च परित्यजतीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु । सुगन्धिं दिव्यान्गोपेतं मर्त्यबन्धनान् पुष्टिवर्धनं धनधान्याद्विपुष्टेर्भयितारं व्यम्बकं नेत्रप्रयोपेतं त्वं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारस्योक्षं सुखं भूयासम् । अमृतात्मा मुक्षीय स्वर्गोपान्मृत्युक्तिमयावास्तव्यान्मृत्योर्मुक्षीय सुखं मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थं । सुखं मा भूयासेत्यर्थः । अमृतपदमिति भेषकरूपार्थक्यद्वयान्मम अंशो मा भूदित्यर्थः । सुलोमीपाने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनादिति । यथोर्वारुकं कन्दन्वायेः फलमज्यन्तपक्वं सत्तु बन्धनात् स्वया कृत्वात् प्रमुञ्चते तादृत् ॥ 'कुमार्यञ्जोत्तरेणैति'

(का० ५।१०।१७) । यजमानसंबन्धिन्यः कुमारींऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण ज्वम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति । ज्वम्बकं यजामहे । कीदृशम् । पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुलम्भयितारं 'विदुः सार्व' । अन्यत्पूर्ववत् । इतो सुधीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गं मुखीय मुक्ता भूवासममुतो मा सुधीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः परतुर्मुक्ता मा भूवासम् । जनकस्य गोत्रं गृहं न परित्यज्य परतुर्गोत्रे गृहे न सर्वदा ज्वम्बकप्रसादाद-
सानीत्यर्थः । 'सा यदि त इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति' (२।६।२।१४) इति श्रुतेरितोऽमुतः-
शब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ब्राह्मौ ॥ ६० ॥

एकपष्टी ।

एतत्ते रुद्राऽवसं तेन परो मूर्जवतोऽतीहि । अव-
सतधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंस्रः
शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

उ० ज्वम्बकानासजति । एतत्ते रुद्र । एतत् ते तव हे
रुद्र, अवसं पथ्यदानं शंकरम् । तेन पथ्यदानेन परः
परस्यान् । मूर्जवाजामपवतः भगवतो रुद्रस्य वसतिः ताम् ।
अतीहि गच्छ । कथंभूतो गच्छ । अवसतधन्वा अवसति-
तधनुः । पिनाकावसः पिनाको रुद्राङ्गुशः रुद्राङ्गुशकृतकु-
शलः । कृत्तिवासाः चर्मवसनः । अहिंस्रः अविनाशयज्ञः
अस्मान् शिवः शान्तो भूत्वा अतीहि पूजितं गच्छ ॥ ६१ ॥

म० रौद्रास्त्रारपट्टिः । यस्या अन्त्या द्वादशाक्षरावाणा-
नद्वादशौ पादौ सान्त्वारपट्टिः । 'मृतयोः कृत्वा वेणुवध्ना वा
कूपे वासज्योमयतः स्थाणुकुलवध्नावल्मीकानामन्तमस्मिन्-
त्क्षेपणवदाराज्येवत इतीति' (का० ५।१०।२१) ।
ब्रह्मिण्यवाहीन बद्धा बहनाय तृणवन्नादिनिर्मितः पात्रविशेषो
मृतमित्युच्यते । तयोश्चर्मयोर्मृतयोश्च ज्वम्बकान् हविःशेषान्
प्रक्षिप्य स्वकीयेनासेन घोडुं शक्यानां वंशयज्ञमग्रद्वये तन्तु-
तद्वयमन्तासज्योभते स्थाणौ प्रक्षेप्य वंशे वल्मीके वा मृतद्वययुतां
वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोमिराग्रातुमशक्यत्वाद्वाहो रोगं
न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मूर्जवाजाम कश्चित्प-
वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसतशब्देन देशान्तरं गच्छतो
मार्गमध्ये तदाकदिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते ।
हे रुद्र, एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यं तेन गृहितत्वं
मूर्जवतः पर्वतादरः परमावर्तौ सञ्चतीहि अतिक्लम्य गच्छ ।
कीदृशस्त्वम् । अवसतधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्माद्-
रोहिणो जया निवारितज्वाहित ऊर्ध्वं धनुषि ज्यासमारोप-
णस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाका-
वसः पिनाकाख्यं लवीयं धनुरावृत्ते सर्वत आन्ध्रप्रवृत्तीति
पिनाकावसः । यथा धनुर्हृद्वा प्राणिनो न बिभ्यति तथा
लवीयं धनुर्वैसादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः । 'कृत्तिवासा

इत्यनवशमेवोपसृष्टान्तावः' (का० ५।१०।२२—२३) ।
इति । उन्नते वृक्षादौ मृतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्तमाना मृतद्वय-
स्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समानल्योदकं स्पृशेयुरिति सुश्रावः ।
मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र, त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मा-
नहिंसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजना संतुष्टः कोपरहितो
भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

द्विपष्टी ।

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यदे-
वेषु त्र्यायुषं तज्जो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

उ० यजमानो मुण्डवमानो जपति । त्र्यायुषम् ।
उष्णिक् । लिङ्गोक्ता देवता । त्रिपथायुषि समाहतानि
वाल्वायवनस्वविराणि त्र्यायुषम् । यजमदग्नेः त्र्यायुषम्
यच्च कश्यपस्य यच्च देवेषु तज्जो अस्तु तदस्माकमस्तु
भवतु । त्र्यायुषमित्याशीः ॥ ६२ ॥

म० आशीर्देवतोष्णिक् । यस्याश्चत्वारः पादाः समाधराः
तोष्णिक् । 'त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति' (का० ५।२।
१६) । सोऽयं जपो वपनकाजीनः । जमदग्नेः मुनेर्वत्र्यायुषं
त्रयाणां वाल्वायवनस्वविराणामायुषां समाहारक्यायुषं तथा
कश्यपस्यैतज्जामकस्य प्रजापतेः संबन्धि त्र्यायुषं तथा देवेषु
इन्द्रादिषु त्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमा-
नानामस्तु । जमदग्नेःपादीनां वाल्वादिषु यादृशं चरितं तादृशं
नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

त्रिपष्टी ।

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीः । निर्वर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रज-
ननाय रायस्योपाय सुप्रजास्तवाय सुवीर्याय ॥ ६३ ॥

इति माघान्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

उ० ओहधुरमावृत्ते । शिवो नामासि । हे धुर, यतः
त्वं शान्तनामासि । यत्तु च तव स्वधितिः पिता । स्वधितिः
वज्रः । तस्मै वसः ते शुभ्यं भवतु । मा मां हिंसीः
मा विनाशय । वपति । निर्वर्तयामि । निपुणो वपतिरिह
मुण्डनार्थः । मुण्डयामि त्वाम् । आयुरर्थम् अन्नाद्यर्थम्
यनस्य पोषार्थम् शोभनोपत्यतपि शोभनवीर्याय च ॥ ६३ ॥

इति उवदकृतौ मन्त्रभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

म० धुरदेवतं वज्रः 'शिवो नामेति ओहधुरमावायेति'
(का० ५।२।१७) । हे धुर, त्वं नाम नासा शिवः
शान्तोऽसि । स्वधितिः वज्रं ते तव पिता । ते शुभ्यं नमोऽस्तु ।
मा मा हिंसीः । 'निर्वर्तयामीति वपतीति' (का० ५।२।

१५) । यजमानदेवतं यजुः । निपूर्वो हतिर्मुण्डनायः । हे यजमान, त्वो गिवर्तयामि मुण्डयामि । किमयम् । आयुषे जीव-
नाय अवाधावाधमधनाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य
पोषणं पुष्टौ सुप्रसारणाय शोभनापल्लवाय सुवीर्याय शोभनस्य-
मध्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदवीथे मगोदरे ।

अध्याधानादिपिधान्तस्तृतीयोऽध्याय इति ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो
अजुषन्त विश्वे । ऋक्सामाभ्यां संतरन्तो य-
जुर्मी रायस्पोषेण समिषा मदेम । इमा आपः
शमु मे सन्तु देवीरोषधे त्रायस्व स्वधिते
मैन हिंसीः ॥ १ ॥

उ० एदमगन्म । आग्निष्टोमिका मन्त्रा अवन्तुथपर्यन्ताः ।
प्रजापतेरापम् । हे अप्येते ऋचौ अत्यदी व्यवसाने । शाल-
स्त्रमभमन्वारम् यजमानो जपति । द्वावर्धचौ देवयजन-
देवसौ । आ इदम् एदं देवयजनम् अगन्म ययम् आगताः
स्मः । पृथिव्या उक्कुष्टम् । यत्र यस्मिन्देवयजने । देवासः देवा
एव देवासः । 'आजतेरसुक' । अजुषन्त । 'युपी प्रीति-
शेवनपोः' । सेवितवन्तः कामान् । विश्वे सर्वे तमागव्य
देवयजनम् । ऋक्सामाभ्यां ज्ञवभूताभ्यां यज्ञसमुद्गं सन्त-
रन्तः यजुर्भिश्च रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या निमित्तमृतया
हृषा अक्षेन च संमदेम हृष्येमहि तृष्येमहि । इन्दति ।
इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः । शमिति सुखनाम । उ
इति पादपूर्णे । इमा आपः सुखरूपा मन भवन्तु । देव्यो
वागादिगुणयुक्ताः । अपां यज्ञधृतौ यज्ञसंस्तवेऽतः शमा-
शास्यते । कुषातरुणमन्तर्दधाति । ओषधे घावस्व । त्रायतिः
पालनार्थः । हे ओषधे, पालय एनं यजमानं क्षुरात् । क्षुरस्यापि
यज्ञसंस्तवः । क्षुरेणाभिनिदधाति । स्वधिते मैन हिंसीः ।
स्वधितिर्वज्रः । यज्ञकर्म कुर्वन्नवज्रोऽपि वज्रमुच्यते । हे
स्वधिते, मा एनं हिंसीः ॥ १ ॥

म० आधानाभिहोत्राद्युपस्थानवातुर्मांसमन्त्रास्तृतीया-
ध्याने प्रोक्ताः । चतुर्थीध्यायमारभ्याहमस्य द्वात्रिंशत्कणिका-
पर्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्हविः । तत्र
चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते ।
तत्रादौ यजमानः षोडशलिजो हज्वारक्षीरमी तमारोप्य
क्षाल्य गच्छेत् । तथा च 'समारोहामी क्षालयाम्भं पूर्वार्धं
यहीज्वारषिपाप्मिराहेदमगन्मेति' (का० ७।१।३९) । हे

अत्यदी व्यवसाने । तयोः कणिकयोः सप्त मन्त्राः । आपा-
वर्धचौ देवयजनदेवसौ ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि ।
'ययसहितान्' (पा० १।४।८२) इति उपसर्गकिञ्चापदयो-
र्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते । ययमिदं पृथिव्याः
संवन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन्देवयजने स्थानम् आ
अगन्म आगताः स्मः । गच्छतेर्लङ्घुत्तमबहुवचने व्यत्ययेन
शपो लुकि 'मो नो वातोः' (पा० ८।३।६४) इति मस्य
नः अङ्गागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वेदेवसः सर्वे
देवाः अजुषन्ताप्रीयन्त । प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किञ्च । ययं
रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इवा इष्यमाणेनाक्षेन च संमदेम ।
'मयी हर्षे' व्यत्ययेन शप् । इष्टा भवेम धनैरक्षेण तृष्येम ।
किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्याम् ऋक् च साम च ऋक्सामे
'अचतुर-' (पा० ५।४।७७) इति सूत्रेणाजन्तो निपातः ।
ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः संतरन्तः । समुद्रवज्रस्मीरं
सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः । 'दक्षिणं मोदानं वितायौन-
त्तोमा आपः' (का० ७।२।९) इति । इमा आपः ।
आपो देवताः । इमा आपः सिरःक्षेदाय तिष्ठ्यमाना एता
आपो मे मन यजमानस्य शमु । उ एवाधे । स मुखार्थम-
व्ययम् । स मुखकारिष्य एव सन्तु भवन्तु । किंभूता आपः ।
देवीः देव्यः वीज्यन्ति ताः देव्यः शोतनाः । निर्मला इत्यर्थः ।
'यूपवत् कुषातरुणं क्षुरेण चाभिनिधानं क्षिपेति' (का०
७।२।१०-११) । यथा पशुर्धूपस्य छेदे मन्त्रः एवम-
त्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति
सूत्रार्थः । ओषधे । कुषातरुणं देवता । हे ओषधे कुषातरुण,
त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्वज्र । स्वधिते । क्षुरो देवता । हे
स्वधिते क्षुर, एनं यजमानं मा हिंसीः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु धृतेन नो
धृतत्वं पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवी-
रुदिदाभ्यः शुचिरा पूत ऐमि । दीक्षातपसोस्तनूरसि
तां त्वां शिवां शुग्मां परिदधे भद्रं वर्णं
पुण्यन् ॥ २ ॥

उ० जाति । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु । आप उच्यन्ते ।
या एता आपः जगतो निर्माग्यः ता अस्मान् शुन्धयन्तु
शोधयन्तु । किञ्च धृतेन च नः अस्मान् । धृतत्वं धृतेन
पुनन्तीति धृतत्वं । धृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च ।
'तद्वै सुपूतं यं धृतेन पुनन्ति' इति धृतिः । 'सुवर्णप्राशो
धृतप्राश्न इति मेध्यानि' इति गौतमः । पुनन्तु यज्ञधोम्यं
कुर्वन्तु । स्तुतिपूर्वं हि वाच्या क्रियते नचात्र स्तुतिरित आह ।
विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः । शिवाद्यो यस्मादर्थः । 'रपो

रिप्रमिति पापनामनी भवतः । यस्मात्स्वभावत एव सर्वं पापं प्रकर्षेण दहन्ति देव्यः । उक्तामत्युत्तरपूर्वार्धम् । उदिदाम्नः शुचिरापूत एमि । उदेमि उद्रच्छामि । इत्युक्त्योऽनर्थकः । आम्नोऽश्वः शुचिः सन् आपूतश्च यावत्पापं पावितः । वामः परिधत्ते । दीक्षातपसोः । दीक्षैव दीक्षा । तपःशब्देन उपसद उच्यन्ते तपःप्रधानत्वात् । वासः तन्वाकार्णं तनूशब्देनोच्यते । या त्वं दीक्षातपसोस्तनुः शरीरं भवसि तां त्वा शिवां शान्तां शर्मां समुखां सार्ध्यां वा' इति श्रुतेः । परिधत्ते आच्छादयामि । भद्रं कल्याणम् । वर्णं दीक्षितरूपम् पुष्यन् वर्धयन् । अनेन हि दीक्षितरूपमभिव्यज्यते ॥ २ ॥

म० 'आपो अस्मानिति ज्ञायेति' (का० ७।२।१५) । मातरः मिमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मामृत्पालयिष्यो वा आपः अस्मान् कृतलीरान् यजमानान् शुन्वन्तु 'शुन्व' शृङ्ग' शौधयन्तु । क्षीरकर्मनिमित्तामपहति निवारयन्निष्कार्यः । किञ्च घृतप्वः 'घृ' क्षरणे' जिघर्ति क्षरतीति घृते तेन क्षरित-जलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताव घृतेन क्षरितज-लेन नोऽस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । किञ्च देवीः शोतमाना आपो विश्वं हि । हि एवार्धः । सर्वमेव त्रिषं पापं प्रवहन्ति प्रकषेणापनयन्तु । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (नि० ४।२१) इति वाक्कः । 'उदिदाम्न इत्युक्तामत्युत्तरपूर्वार्धमिति' (का० ७।२।१५) । अहमाभ्योऽश्वः उदेमि इत् । इत् एवार्धः । उद्रच्छाम्येव । अलाग्निर्येच्छामीत्यर्थः । किभूतोऽहम् । शुचिः शुद्धः कानेन । तथा आपूतः समन्ताद्वा-सितान्तरमि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां ज्ञानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता ॥ 'क्षीमं वसे निष्पे-क्ष्यै मृगादहतं चैदद्विरभ्युक्ष्य ज्ञातवस्यं' (१) वाऽमौत्रधौतं विचि-तकेशं प्रसारितदर्शं दीक्षातपसोरिति' (का० ७।२।१५—१६) ॥ दीक्षातपसोः वासो वेजता । हे क्षीम वस, त्वं दीक्षातपसोस्तनुरसि । दीक्षा दीक्षणीवेष्टिः । तप उपसद्विष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरव-त्थिमसि । तां दीक्षातपसोस्तनुं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं परिधत्ते धारयामि । किभूतां त्वाम् । शिवां शर्मां द्वयोरपि शब्दयोः मुखवाचकज्ञादत्यन्तमुखरूपां कोमलत्वात् । किभू-तोऽहम् । भद्रं वर्णं पुष्यन् स्वर्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन् ॥ २ ॥

तृतीया ।

महीनां पयोऽसि वचोदा असि वचो मे देहि ।
वृत्रस्वांसि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥

उ० तमन्यनति । नवनीतमुच्यते । महीनां पयोऽसि । पयोविकारे नवनीते पयःशब्दः । महीनां गवां पयोऽसि । इतश्च 'वचोदा असि' वचोदेन इत्यनर्थान्तरम् । अतो

वचो मे देहि । अक्षिणी अनक्ति । वृत्रस्वांसि । 'वत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य वदस्वासीत्' इत्यादिना त्रैककुदस्य चक्षुःसंस्त-वस्तदयं मज्जोऽभिवदति । वृत्रस्य चक्षुषः संवन्धिनी भवसि त्वम् । कनीनकः पुरुषो यतः । हे त्रैककुद, पतश्च स्वभावतः चक्षुर्दा असि अतश्चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥

म० 'शालो पूर्वेण तिष्ठन्मृते कुशेषु नवनीतेन शीष्णो-ऽप्यनुलोम सपादको महीनां पयोऽसीति' (का० ७।२।३३) । प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यां कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां पयः । नवनीतमुच्यते । हे नवनीत, त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम् (निघ० २।११।५) । नवनीतस्य क्षीरजन्वत्वात्प्रवस्तोपचारः । वचोदा असि । वचो ददातीति वचोदाः । अतिक्षिरवत्त्वेन कान्ति-प्रदमसि । पुंस्त्वभाषेम् । अतो मे मर्षं यजमानान् वचो देहि कान्तिं प्रयच्छ ॥ 'वृत्रस्येवशातनक्ति त्रैककुदाशनेनाभा-वेऽन्यदिति' (का० ७।२।३४) । त्रिकुलवृतादुत्पञ्चा-जनं लभ्यते चेतेनाक्षिप्रमज्जपात्तदभावेऽन्यदप्यजनं प्राप्नोमिति सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अजनं देवता । हे अजन, त्वं वृत्रस्या-सुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमप्यगतकुण्ठमण्डलरूपोऽसि । 'वत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य वदस्वासीत्' (३।१।२।१२) इत्यादिश्रुतिः । तथाच तित्तिरिः 'इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनी-निका परापतत्तदेवाजनमभवत्' इति । चक्षुर्दा असि कनीनि-कारूपत्वात्तं दष्टिप्रदोऽसि । अतो मे मर्षं चक्षुर्देहि सम्यग्-दष्टिपाठार्थं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुग्मिभिः ।
तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कोमः पुने तच्छ-
केयम् ॥ ४ ॥

उ० कृपापवित्रैः पावयति । चित्पतिर्मा पुनातु । 'विशी संज्ञाने' । अस्य चित् विज्ञानात्मा मनो वाभिधीयते । चित्प-तिर्मा पुनातु । 'प्रजापतिर्वै चित्पतिः' इति श्रुतिः । वाक्पतिः । 'प्रजापतिर्वै वाक्पतिः' इति श्रुतिः । देवो मा सविता पुनातु । अच्छिद्रेणेति व्याख्यातम् । तस्य ते पवित्रपते । तस्य पवित्रपूतस्येति च पञ्चान्तयोः संबन्धः । यजमानवा-सित्वं च । तस्य मम पवित्रपूतस्य सतः । ते तव प्रसवे वर्तमानस्य हे पवित्रपते देव सवितः, पूतज्ञवतु । यत्कोमः अहमारमानं पुने पावयामि । तच्छकेयम् तच्छङ्कयाम् । 'यजस्योदञ्चं गच्छामि' इति श्रुतिः । अच्छिद्रेणेत्येवसादि-त्रयाणामनुपहो योज्यः ॥ ४ ॥

म० 'कुत्तपवित्रैः चित्पतिर्मेति पाकयति सातभिः सातभिः प्रतिमञ्चमच्छिदेनेति सर्वत्रेते' (का० ७।३।१) । अच्छिदेनेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुपपज्यते । चित्पतिर्मा । चित्तां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्गोमिमानी देवो मा मां वनमानं पुनातु शोधयतु । 'मनो वै चित्पतिः' इति तित्तिरिवाक्यम् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः । 'प्रजापतिर्वै चित्पतिः' (३।१।२।२२) इति श्रुतेः । किञ्चाच्छिदेण पवित्रेण सर्वस्य रदिमभिः किरणैः । वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्रद्वितत्वात् । यद्वादिद्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । 'असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम्' इति ध्रुतेः । हे पवित्रपते, पवित्रान् शुद्धान् पातयति पवित्रपतिस्तत्तंयुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक, ते पवित्र-पूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तं शुद्धस्य तस्य यजमानस्यामीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुने तत् क्षकेयम् । वः कामो यस्य यत्कामः । यद्वा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः । सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानुष्ठाने यच्छो भूयासम् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः । वाक्पतिः वाचां पतिर्बृहस्पतिर्मा मां पुनातु । सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एतन्मन्त्रद्वयं पूर्ववक्ष्यम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यन्वरे । आ वो देवास आशिषो बृहतिर्वासो हवामहे ॥ ५ ॥

पु० आ वो देवास इति वाचयति । देवी अनुष्टुप् । ईमहे इति वाङ्माकर्मसु पठितम् । हे देवासः, आ ईमहे आवाचे वो बुष्मान् । किम् । वामम् 'वनं पण संभक्षौ' । वननीयं संभजनीयं वस्तु । प्रयत्यन्वरे प्रपच्छति पजे । किञ्च । हे देवासः । आहवामहे आ हवामः । वः बुष्माकं संभन्विष्य आशिषः ब्रह्मियासः ब्रह्मसंपादित्यः । ब्रह्मिया पृथ ब्रह्मियासः । आ ईमहे आवाचे वः ॥ ५ ॥

म० 'आ वो देवास इति वाचयतीति' (का० ७।३।१।६) । अन्वर्तुर्वजमानं वाचयति । देवी अनुष्टुप् आशीः । हे देवासः देवाः, वयं वो बुष्मान् वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन वाचामहे । वन्यते भज्यत इति वामम् । 'वनं संभक्षौ' । मप्रत्ययः । ईमहे वाचतिकर्मसु पठितो द्विकर्मकः (निष० ३।१९।१) । क सति । अन्वरे अन्वरीने यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति । प्रैतीति प्रयत्नं तस्मिन् । प्रपूर्वादिषः शतरि रूपम् । किञ्च हे देवासो देवाः, वो बुष्मान् वयं हवामहे आहवामः । किं कर्तुम् । ब्रह्मियासः यज्ञसेमा ब्रह्मिवा ब्रह्मसंभन्दिनीराशिषः फलाभि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः । उपसर्गेण वातुरभ्याहर्तव्यः । यज्ञफलप्राप्तुं बुष्मानाहवाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

स्वाहा यज्ञं मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षास्वाहा वावापृथिवीभ्याम् स्वाहा वातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

पु० अथ बहुलीन्यधते । स्वाहायज्ञं मनसः । यज्ञं मनसः सकाशादहमारभे इत्यनुपपन्नः । उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षादहमारभे यज्ञं, वावापृथिवीभ्यामहमारभे यज्ञम् । वातादहमारभे यज्ञम् । पञ्च स्वाहाकारा येषु यज्ञेषु तत्रार्थ-वादः । 'यज्ञौ वै स्वाहाकारौ यज्ञमेवैतदात्मन्वसे' इति । स्वाहाकारेण हि हविः प्रदीप्यत इति स्वाहाकारो यज्ञः ॥ ६ ॥

म० 'स्वाहा यज्ञमित्यहलीन्यधते नानाहस्तयोरेवं शेषं प्रतिमञ्चं मुष्ठीकृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽहुडौ तत्तद्विते चोत्सृजतीति' (का० ७।३।१-१०) । आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकृनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्वयत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादारभे इत्युक्तमेव मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम् । यत्पूर्णां यत्पूर्णां यज्ञो देवता । स्वाहायज्ञस्य निपात-त्वेनानेकापैतादुचिता अर्धा ब्राह्मणानुगारेण ग्राह्याः । तथाहि । स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थः । मनसा यज्ञे स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि । अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः । स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थः । उरी विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहाशब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृतिः । स्वाहा वावापृथिवीभ्याम् । वावा-पृथिव्योः स्वाहा यज्ञः दितः । लोकत्रयस्यापी यज्ञ इत्यर्थः । स्वाहा वातादारभे । वाताद्वयुसमादात् । स्वाहा अहमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात् । स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

आकूलै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेघायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा । आपोदेवीर्बृहतीर्विश्वंमुवो वावा-पृथिवी उरो अन्तरिक्षं बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

पु० औद्गम्यानि उहोति । आकूलै प्रयुजे । आकुवन्-माकृतिः प्रयत्नः आत्मनो धर्मः । मनसः प्रेरणाव भवति । प्रयुज्ज इति प्रयुज्ज आकृतिकक्षणाव प्रयोगकक्षणाव च अग्नयेस्वाहा सुहुतमस्तु । मेघायै मनसे मेघालक्षणाव मनो-लक्षणाव च अग्नये स्वाहा । तपसि दीक्षायै तपसे । दीक्षालक्षणाव तपो-लक्षणाव च अग्नये स्वाहा । तपःशब्देन योपसद् उच्यन्ते । सरस्वत्यै पूष्णे । 'वाग्ये सरस्वती पशवो वै पूषा' इति श्रुतिः । वागलक्षणाव पशुलक्षणाव च अग्नये

स्वाहा । पशुसाध्याद्यज्ञस्य पशुग्रहणम् । आपो देवीः
विराट् लिङ्गोक्ता देवता । हे आपोदेव्यः, बृहद्व्यो महव्यः ।
विश्वशंभुवः सर्वस्य जगतः सुखेन भावयिष्यः । हे वावा-
पृथिव्यौ, हे उरो हे विलीणं अन्तरिक्ष, युष्मभ्यं च
बृहस्पतये च । इविषा विधेम । विद्धातिर्दानकर्मो । इवि-
षेति प्रथमाया विपरिणामः । इविदेधमः ॥ ७ ॥

म० अतः परं पशौद्रमणमहोममन्त्राः । चतुर्णामभिदे-
वता । 'औद्रमणानि जुहोति स्वाह्याः सुयेणाकृत्या इति
प्रतिमन्त्रमिति' (का० ३।१६) । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा ।
अग्नये वह्निदेवान् स्वाहा सुहुतमस्तु । किंभूताग्नये ।
आकृत्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प
आकृतिः तस्यै तत्संपूर्णः । प्रयुजे प्रयुजेऽसौ प्रयुक् तस्मै ।
संकल्पसिद्धौ निविष्टं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो मन्त्रः ॥
मेधाव्यै मनसेऽग्नये स्वाहा । हुतगोमेन्द्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा
तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मधीयमनोभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुत-
मस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्त्यै सत्येव भवति ।
इति द्वितीयः ॥ जपति । वीक्ष्यामै तपसेऽग्नये स्वाहा । मत-
नियमो वीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मधीयशरीरतपोभिमानिनेऽग्नये
स्वाहा । नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । तत्तत्त्वपीदाने
इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै पूज्णेऽग्नये स्वाहा । मन्त्रो-
च्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूज्णे पुष्पातीति पूषा तस्मै
वामिन्द्रियपोषकायास्तये सुहुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥ आपो
देवीः । लिङ्गोक्तेता विराट् । यस्मा एकादशाक्षराः त्रयः
पदाः सा विराट् । दशकाक्षयो विराजेकादशका वेलुक्तेः ।
अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः, हे वावापृ-
थिवी वावापृथिव्यौ, हे उरो विलीणं अन्तरिक्ष, युष्मभ्यं
बृहस्पतये च इविषा विधेम इविदेधमः । द्वितीयार्णं तृतीया ।
विषतिर्दानकर्मो । स्वाहा सुहुतमस्तु । किंभूता आपः । देवीः
देव्यो द्योतमानाः । बृहतीः बृहद्व्यः प्रभूताः । उभयत्र पूर्वस-
ङ्गः । विश्वशंभुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति
जतवन्ति वा विश्वशंभुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत मुख्यम् । विश्वो
राय इषुष्यति शुभ्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥

उ० विश्वो देवस्य । सावित्र्यनुष्टुप् । विश्वः सर्वो जनः
देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य नेतुः प्रभेतुः प्रसवितुः सत्यः मनुष्यः
वुरीत वृणीत सत्यं सखिताभावम् । किंच विश्वः सर्वः
धनाय इषुष्यते प्रार्थयते सवितारम् । इषुष्यतिर्वाजाकर्मसु
पठितः । किंच शुभ्रं वृणीत । शुभ्रं द्योततेयैषो वाऽक्षं वा
प्रार्थयते । पुष्यसे पोषाय स्थितये । य इत्थंभूतः सविता
तस्मै स्वाहा ॥ ८ ॥

म० अत्र षष्ठः । सवितुदेवस्यानुष्टुप् स्वस्त्यानेयदष्ट ।
विश्वो मर्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्राप्तकस्य देवस्य दानादि-
गुणयुक्तस्य सवितुः सत्यं सखिताभावं वुरीत वृणीते प्रार्थयते ।
'युष् वरये' अस्मात्किंचि तद्वि प्रथमैकवचने अव्ययेन शपो
लुकि 'उदोष्यपूर्वस्य' (पा० ७।१।१०२) इति कृत
उदादेशः । किंच विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुष्यति
सवितारं प्रार्थयते । इषुष्यतिर्वाजाकर्मसु पठितः (निष०
३।१९।१४) । किंच शुभ्रं द्योततेयैषो वाऽक्षं वा तच्च
वृणीत प्रार्थयते । किमर्थम् । पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय ।
पुष्येतुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्थंभूतः सविता तस्मै स्वाहा ।
इति षष्ठः औद्रमणमन्त्रः । समाप्तस्ते ॥ ८ ॥

नवमी ।

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा
पातमास्य यज्ञस्योद्वचः । शमोसि शर्म मे यच्छ
नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः ॥ ९ ॥

उ० कृष्णाजिनयोः शुक्लकृष्णसंघिमालभते ऋक्सा-
मयोरिति । ये युवास्तृचां साक्षां च शिल्पे स्थः । 'यद्वै प्रति-
रूपं तच्छिल्पम्' इति श्रुतिः । प्रतिरूपे प्रतिभूते भवथः ।
ते वां युवाम् । आरभे आरभे । ते च मा पातं गोपायतम् ।
आ अस्म यज्ञस्य उद्वचः उत्तमा ऋचः आत्ममासेरित्यर्थः ।
दक्षिणजानुमारोहति । शमोसि कृष्णाजिनमुष्यते । शर्म
शरणं यतस्त्वमसि अतः शर्म शरणं मे मया यच्छ प्रयच्छ ।
नमस्ते अस्तु नमस्तुभ्यं भवतु । मा मां माहिंसीः ॥ ९ ॥

म० 'कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक्सामयोरिति'
(का० ७।३।२३) इति । कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णा-
जिनयते शुक्लकृष्णरेखे, युवास्तृचामयोः शिल्पे स्थः ऋग्मि-
मानिसामानिमानिदेवतयोः संवन्धिनी शिल्पे चातुर्वै तद्वै
भवतः । 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' (३।२।१।५) इति
श्रुतेः । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि । ते मा
पातं तथाविधे युवां मा मां पाजयतम् । कियन्तं कालमिति
चेतदाह । अस्य यज्ञस्य आ उद्वचः उत्तमा चरमा ऋगुदक्
तस्या उद्वचः आ तत्पर्यन्तम् । 'पञ्चम्यपादपरिमि' (पा०
२।३।१०) इति पञ्चमी । एतद्वचस्यमातिपर्यन्तमित्यर्थः ।
ऋक्सामाग्निमानिनी देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यै
केनापि निमित्तेन कृष्णयुगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे
कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मुपवचमिति यच्छुक्रं तद्वचो रूपं यत् कृष्णं
तत् साक्षो रूपम् । तद्वचं तित्तिरिणा 'ऋक्सामे ये देवेभ्यो
यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णयुगरूपं कृत्वापकाम्वातिष्ठतामेव वा
श्रवो वणीं यच्छुक्रं कृष्णाजिनमस्यै साक्षो यत्कृष्णम्' (६।
१।३) इति । 'दक्षिणजानुमारोहति शमोसि' (का० ७।
३।२४) इति । हे कृष्णाजिन, त्वं शर्म शरणमसि ।

अतो मे शर्म शर्म शरणं यच्छ देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकृति-
त्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णजिनाय नमोस्तु । मा मां यजमानं मा
हिंसीः मा बहि ॥ १ ॥

दशमी ।

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्ध्वदा ऊर्जं मायि धेहि । सो-
मस्य नीविरसि विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्ये-
न्द्रस्य योनिरसि सुसत्याः कृषीस्तृधि । उच्छ्रयस्व
वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाद्महस आस्य यज्ञ-
स्योद्वचः ॥ १० ॥

उ० मेखला बध्नीते । ऊर्गसि । अङ्गिरसामर्षम् । अस्मिन्व-
क्षुपि ऊर्गसि अर्धे भवसि । आङ्गिरसी अङ्गिरोभिर्दृष्टा । ऊर्ग-
शब्दाः ऊर्गैव सृष्टी । यत्स्वयमपस्यनेर्गुण्युक्त्यासि अत ऊर्गमर्धं
मयि धेहि स्वापय । नीवीं कुरुते । सोमस्य नीविरसि ।
'पितृदेवता वै नीविः' इत्यदीक्षितस्योक्तम् । इह तु सोम-
यामाधो नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । शिरः प्रोर्णुते । विष्णोः
शर्मासि । 'उभयं वा एषोऽन्न भवति यो दीक्षते विष्णुश्च
यजमानश्च' इत्यादि निदानम् । विष्णोर्दीक्षितस्य शरणं
भवसि । शरणं च यजमानस्य । कृष्णविषाणां सिधि
बध्नीते । इन्द्रस्य योनिः । 'देवाश्च वा असुराश्च' इत्यादि
निदानम् यथा इन्द्रस्य योनिर्जन्मस्थानं पूर्वं स्वमसि
एवमिदानीं यजमानस्येति दर्शनायैवैवाद् । भूमौ लिखति ।
सुसत्याः कृषीस्तृधि । कल्याणधान्याः कृषीः कृषि जनानां
कुरु । दण्डमुच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व ऊर्ध्वो भव । हे वनस्पते,
ऊर्ध्वो भूत्वा मां पाहि गोपाय । अहसः पापाद् । कियन्तं
कालम् । आस्य यज्ञस्योद्वचः आ अस्य यज्ञस्य
समासेः ॥ १० ॥

म० 'मेखला बध्नीते वेणि विवृत' शण्मुजमिधामन्तरां
वासस्य ऊर्गसीति' (का० ७ । ३ । २६) । अङ्गिरोभिर्दृष्टं
मेखलं यज्ञः । हे मेखले, समाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृ-
षीणां संबन्धिनो ऊर्के अक्षरस्वरूपासि । किभूता । ऊर्गशब्दाः
ऊर्गैव क्षपीयसी कम्बलपन्न्यदुरसि । तथाविधा स्वर्जमक्षरसं
मयि धेहि स्वापय । आङ्गिरसः स्वर्ग लोके गच्छन्तोऽङ्ग-
रसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽक्षरसो भूमौ पतितः
शण्मुजनामकवृत्तरूपेणाभिर्भूतस्वाच्छण्मुजमपी मेखला ।
अतएव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तिसिद्धिर्वा प्रत्यपादि ॥
'नीवि कुरुते सोमस्य नीविरसि' (का० ७ । ३ । २७) ।
हे मेखले, त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता
ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरूप्यते ।
अदीक्षितस्य पितृदेवता नीविरुपा दीक्षितस्य तु सोमयामाध
नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मति

(का० ७ । ३ । २८) । हे वज्र, त्वं विष्णोः व्यापकस्य
यज्ञस्य शर्मासि सुगतेतुभ्यमसि । अतो यजमानस्य शर्मं सुखं
कुरुष्विति शेषः ॥ 'कृष्णविषाणां त्रिवलि पात्रवलि चोत्तानां
दद्यादां बध्नीते तथा कण्डूयनमुपस्थित्येतया दक्षिणस्यां
क्षुब्ध उपरोन्द्रस्य योनिरतिरति' (का० ७ । ३ । २९—३१) ।
हे कृष्णविषाणे, त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं
यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिदाश्रुतयो
दक्षिणां देवीं समभवत्समासं भावनादिन्द्रोऽजायत तदानीम-
त्रान्वस्योत्पत्तौ भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया
आच्छिद्य सृष्टुं न्यदधाद् । निहिता सा योनिः कृष्णविषाणा-
भूदिति तित्तिरिभूता यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा ।
तस्मात्कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनिवत् ॥ 'भूमौ योनिरतिरति
सुसत्या इतीति' (का० ७ । ३ । ३२) । हे कृष्णविषाणे,
त्वं कृषीः सुसत्याः कृषिं कुरु । करतेः शपि ह्येते 'शुभण'
(पा० ६ । ४ । १०२) इत्यादिना ह्येतेः । शोभनं तस्य
यामु ताः सुसत्याः । तस्यं बहिष्यादि । तदर्धो भूम्युज्जेशः
कृषिः । यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वेः शोभनधान्याः
कृषिर्लभ्यः । 'सुखसंमितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छन्तुच्छ्रयत्वेनेत्यमु-
च्छ्रयतीति' (का० ७ । ४ । १—२) । दण्डो देवता । हे
वनस्पते इक्ष्वाक्यस्य दण्डं, उच्छ्रयस्व उच्छ्रतो भव । ऊर्ध्वो भूत्वा
अहसः पापाद् मा मां पाहि रक्ष । तत्र कालावधिरूप्यते ।
अस्मानुष्टीयमानस्य यज्ञस्य उद्वचः उद्वतायाः समाप्तिगतयाः
वचः आ तदक्षरवन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

व्रतं कृणुतामिर्नम्राभिर्द्वयो वनस्पतिर्यज्ञियः ।
दैवी धियं मनामहे सुमुदीकामभिर्द्वये वचोधां
यज्ञवाहस सुतीर्थो नो असद्वशे । ये देवा मनो-
जाता मनोयुजो दक्षकतवसो नोऽवन्तु ते नः
पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

उ० वाचं विसृजते । व्रतं कृणुत । व्रतशब्देन यथोमि-
धीयते । मम क्षिप्रं भोजनार्थं एवः कुरुत । अग्निः ब्रह्म
त्रयीलक्षणम् । अग्निः यज्ञः अग्निं प्रत्याख्याय यज्ञो न प्रवर्तत
इत्याशयः । वनस्पतिर्यज्ञियः । 'न हि मनुष्या यजेरन्वद-
नस्पतयो न स्युः' इति क्षुतिः । दैवी धियम् । अक्षरी
अतिशक्ती वा । अस्वाश्च पूर्णेनार्थेन व्रतायोपसृजति दैवीं
धियं मनामहे । मनामहे इति वाङ्मार्गमसु पठितः ।
देवसंबन्धिनो धियं वाचामहे । सुमुदीकाम् । 'सुख सुखने' ।
सुमुक्ताम् । अभिद्वये । अभिपूर्वस्य यज्ञतेरादिलोपः ।
अभिद्वये अभिधागाय । अथवा अभिपूर्वस्य तिजतेः
अनिष्टिः । अभिपेकाय प्रक्षालनाय । वचोधाम् । वच-

वर्षसो धारयित्रीम् । यज्ञवाहसम् यज्ञस्य वोदीम् । सा च सुतीर्थो नोऽस्य यज्ञं प्रति शोभनावतारा अस्माकं भवतु । वशो वक्ष्या भवतु । भवं व्रतयति । ये देवाः । अत्राग्निहोत्रसंपदं यजमानः करोति । ये मग्नि प्राणेषु देवाः मनोजाताः मनसो जाताः । मनाःपूर्वका हि तेषु प्रवृत्तिः । मनोयुजः मनसा युज्यन्ते स्वप्नावस्थायामिति मनोयुजः । दक्षकृतवः क्रतुः संकल्पः तस्यैव ससुद्धि-
दैवक्रतुशरीरा । 'वागेवाग्निः प्राणोदाना मित्रावरुणौ चक्षुरादिव्यः ओत्रं विभेदेवाः' य एते अध्यात्मयुतौ पठ्यन्ते त इहोच्यन्ते । ते नः अस्मान् अवन्तु ते अस्मान् पान्तु पालयन्तु तेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु सुहुतमेतद्विभवंतु ॥११॥

म० 'अतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिस्त्वलेति' (का० ७ । ४ । १५) । मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारकाः, अतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं संपादयत । वीक्षितस्य भोजनाय यज्ञियत्वं परस्त्वगतमित्युच्यते । वाक्याद्युत्तरादराधां । 'अग्निर्वैवेति च सकृदिति' (का० ७ । ४ । १५) । एतमपि मन्त्रं सकृद्वठेत् । अग्निर्वैवा । यज्ञशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नि-
स्त्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वैदेव्यति-
रेकेणासेनवात् । तस्मादयं श्रीतोऽग्निर्वैवा वेदरूप एव । अयमग्निर्वैवः तस्य अग्नेर्वैवसाधनलाघसत्वमुपचर्यतेऽग्निर्वैव एवेति । वनस्पतिः यज्ञितः यज्ञयोम्यो यो वनस्पतिः सादि-
रादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्तते । वनस्पतेर्वैवसाधनलाघस-
त्वम् । तथाच श्रुतिः 'नहि मनुष्या गजेरन्यद्वनस्पतयो न स्तुमिति' (३ । २ । २ । १) । 'देवीं धियमिति व्रतायोप-
सर्गश्च स्वासन इति' (का० ७ । ४ । ३३) । शङ्करी अतिशङ्करी वा । पूर्वोर्ध्वनामनम् । यद्यं धियं मनामहे यज्ञा-
मुष्ठानविषयां बुद्धिं वाचामहे । मनामहे इति वाक्माक-
र्मसु पठितः । किमर्थम् । अभिषये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः किमि आदिलेपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य तिष्ठार्थम् । किभूतां धियम् । देवीं देवसं-
न्धितौम् । देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुगृहीकाम् । सुगु-
ह्वयति सुगृहीका तां शोभनसुखहेतुम् । तथा वचोषां वचो-
दधातीति वचोषास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहस्तां यज्ञनिर्वाहकत्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्थो मुनेन त्रीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्थो । यज्ञा सुगुह्वरीत्यम-
वतरणमार्गो नस्यां सा । एवंविधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ 'ये देवा इति व्रतयत्यन्मव इति' (का० ७ । ४ । ३३) । ये देवा इति व्रतयत्यन्मव इति । देवाश्चक्षुरादीन्द्रवरुणाः प्राणाः 'वागेवाग्निः प्राणो-
दानो मित्रावरुणौ चक्षुरादिव्यः ओत्रं विभेदेवाः' (३ । २ । २ । १३) इति श्रुत्युक्ताः । किभूताः । मनोजाताः दर्श-
नधराणादीन्वाग्मन्मनस उत्पन्नाः । इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त-

मानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यज्ञा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्ष-
कृतवः दक्षाः कुशलाः कृतवः संकल्पाः येषां ते । संकल्पि-
तार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवाः मोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठान-
विधयारिहारेण पालयन्तु । तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

आत्राः पीता भवत युयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमुता कृतावृषः ॥ १२ ॥

उ० आत्राः पीता । जगत्याद्वैतलया नाभिमुपस्पृशति । हे आपः, यूयं आत्राः । आत्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रपरि-
णामाः । पीता भवत अस्माकमन्तर्मध्ये । पुनर्विंशतिदि-
वदरे सुशेवाः । श्वेव इति सुखनाम । सुसुखाः । ता अस्मभ्यम् अयक्ष्माः अनमीवा अनागसः । आग इत्यपरा-
चनाम । अनपराधाः । स्वदन्तु देवीः । 'स्वद स्वद आत्मादने' देवीरिति निःसंशयं द्वितीयान्तम् । एतत्पदसामानाधिकर-
ण्यात् ता इत्येतदादीन्यपि द्वितीयान्ताभ्येव । ता युष्मान् अस्मभ्यम् अयक्ष्मर्धम् अयक्ष्माः सतीः । यक्ष्मा व्याधिराज-
स्रद्विहाः । अनमीवाः । अनमीवा व्याधिरैव । आदरार्थं यक्ष्मग्रहणम् । अनागसः अनपराधाः सतीः । आग इत्यप-
राचनाम । स्वदन्तु । 'स्वद स्वद आत्मादने' । आत्मा-
दयन्तु । कमादयन्तु । अमृताः प्राणाः वागेवाग्निरित्याव्यः । कृतावृषः सत्यवृषः यज्ञवृषो वा ॥ १२ ॥

म० 'आत्राः पीता इति नाभिमाकमत इति' (का० ७ । ४ । ३५) । अक्षेवला जगती । हे आपः, क्षीरक्या यूयं मया पीताः सत्यः आत्राः क्षिप्रपरिणामाः क्षीप्रं जीर्णं भवत । 'आत्रमिति क्षिप्रनामाशु अतमं भवति' (नि० ५ । ३) इति वाक्यः । किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाक-
स्थाने सुशेवाः शोभनमुखाः भवतेत्यनुवर्तते । सुगुह्वरी-
याम्यस्ताः । श्वेवमिति सुखनाम । किञ्च । तात्कालाविधा आपः अस्मभ्यमस्त्वुपकारार्थं स्वदन्तु साजुलयुक्ता भवन्तु । किभू-
तास्ताः । अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्वमीवा बाध्यः । अनागसः नास्त्यागो बाध्यः अपराधहारिण्यः । कृतावृषः कृतं बर्धयन्ति ता कृतवृषः । संहितायाम् कृतस्य वीर्यः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो धोतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं बाध्यः मरणनिव-
र्तिकाः । यदायमर्थः । ता इति द्वितीयावृषचनम् । अमृताः अमरणवर्णिनो देवाः पूर्वोक्ताः प्राणा यत्नादयस्ता अपः स्वदन्तु आत्मादयन्तु । कीदृशीः । अस्मभ्यमयक्ष्माः अयक्ष्मर्धम-
स्माकं वा यक्ष्मनाधिनीः । श्वेव पूर्वपद ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

इयं ते यज्ञिया तनुरपो मुञ्चामि न प्रजाम् ।
अहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या
संभव ॥ १३ ॥

उ० 'मेघयन् लोष्टं किञ्चिद्वादे' । इयं ते यज्ञिया तनूः ।
पृथिव्याभिधीयते । इयं तत्र यज्ञाहोतनूः तामादद् इति शेषः ।
मेहति । अपो मुञ्चामि । अपो मूत्रं मुञ्चामि स्वजामि तनु
प्रजाम् । उभयं वा । अत एवापञ्च रेतश्च स एतदाप एव
मुञ्चति न प्रजाम् । अहोमुचः अहः पापममुचं तस्माद्यु-
र्यं मुञ्चन्ति पृथक्वेन्तीत्यहोमुचः । हे मूत्राख्या आपः,
यूयम् अहोमुचः ताः स्वाहाकृताः सुषुप्तकाः पृथिवीम्
आविशत प्रविशत । आत्तं निदधाति । पृथिव्या संभव ।
भूम्या सह एकीभव ॥ १३ ॥

म० 'मेघयन्कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्वादे इयं त इति'
(का० ७।४।३६) । मूत्रं करिष्यन् गृह्येण लोष्टं किञ्चि-
नृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरय, इयं पृथिवी
ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देवः । अतोऽस्या मूत्रोप-
हतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तूष्णीं वा स्वाहोरोमोति
भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि, इयं लोष्टरूपा
ते तव यज्ञाहो तनूलाभादद् इति शेषः ॥ (का०
७।४।३०) अपो मुञ्चामीति मेहतीति । अपो मूत्ररूपा अहं
मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो
हे आपः मूत्राख्या, यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत । किंभूताः ।
अहोमुचः अहसः पापात् मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्वेन्तीत्यर्थः ।
तमा स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वाहृताः ।
यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत 'पृथिव्या संभ-
वेत्यतः निदधातीति' (का० ७।४।३८) । गृहीतलोष्टा-
दिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत् । हे लोष्टादिक, पृथिव्या सह जं
संभव एकीभव ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अग्ने त्वं सुजागृहि त्वयं सुमन्दिषीमहि । रक्षा-
णो अप्रयुच्छन्प्रबुधै नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

उ० स्वपिति । अग्ने त्वम् । अनुदुष्यामेवी । हे अग्ने, त्वं
सुजागृहि साधु जागृहि । त्वयं सुमन्दिषीमहि । 'मदि
स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' । त्वयं स्वाश्वामः । मन्वतिः
स्वप्रार्थः । किञ्च रक्ष नः अस्मान् अप्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे' ।
किञ्च प्रबुधे प्रबोधाय नः अस्मान् पुनः कृधि कुरु ॥ १४ ॥

म० 'अग्ने, त्वमित्युक्त्वा स्वपित्वाः प्राप्नोति इति'
(का० ७।४।३९) । अनुदुष्यामेवी । हे अग्ने, त्वं सुजा-
गृहि साधु निद्रारहितो भव । त्वयं यजमानाः सुमन्दिषीमहि
१५० उ०

साधु स्वाश्वामः । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' अत्र
स्वप्रार्थः । आशीर्लिङ्गपुलमबहुवचने रूपम् । किञ्च । नोऽस्मान्
रक्ष । किं कुर्वद् । अप्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे' । अप्रमादात् ।
'यवोतस्त्रिः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां
दीर्घः । 'नश्च धातुर्भोरुभ्यः' (पा० ८।४।२०) इति
न इत्यस्य फलम् । नो अप्रयुच्छन्नेत्यत्र 'एडः पदान्तादति'
(पा० ६।१।१५९) इति पूर्वरूपे प्राप्ते 'प्रकृलान्तःपा-
दमध्यपरे' (पा० ६।१।११५) इति प्रकृतिभावः । किञ्च
अग्ने, नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे प्रबोधाय । कृधि कुरु । प्रबोधनं
प्रभुत्वं तस्यै प्रबुधे । संप्रदाशित्वाद्भावे क्षिप् । स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं
रक्षसां नाशाय । तदुक्ते तिसिदिना 'अग्निमेवाधिपं कृत्वा
स्वपिति रक्षसामपहत्या' इति ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा
म आगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् । वैश्वानरो
अदन्वस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितार्दवधात् ॥ १५ ॥

उ० विबुद्धमस्वप्नान्तं पुनर्मन इति वाचयति । पुन-
र्मनः । मे मम मनः आगन् आगतम् । पुनरायुर्वीचितं मम
आगतम् । पुनः प्राणो ममागतः । सुखनासिकासंचारी
वायुः प्राणः । पुनः श्रोत्रं मम आगतम् । 'सर्वे ह वा एते
स्वपतोऽप्रकामन्ति' इति श्रुतिः । किञ्च अग्निर्वैश्वानरो अदन्वः
अनुपहिंसितः तनूपाः सरीराश्च गोपायिता नः अस्मान् पातु
रक्षन्तु दुरितात् अशुभात् अवघात् अवदनीयात् ॥ १५ ॥

म० 'विबुद्धमस्वप्नान्तं पुनर्मन इति वाचयतीति' (का०
७।४।४०) । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् श्रुति-
काले विधीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेर्लेङि वापि
लो 'हृद्व्याभ्यः' (पा० ६।१।६८) इति प्रत्ययलोपे
मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आभासिति रूपम् । किञ्च
स्वापकाले मे मयैवमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुन-
रुत्पन्नमिवासीत् । तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् । तथा
मे आत्मा जीवः पुनरागन् । तथा मे चक्षुः पुनरागन् । तथा
मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । 'सर्वे ह वा एते स्वपतोऽप्रका-
मन्ति' (३।२।२।२३) इति श्रुतेः । स्वापकाले मम-
आशीर्वापकमो भवति तेषां पुनर्वासास्वाभ्यागमनं प्रार्थते ।
एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु आगमभिः अवघात् वदितु-
मयोग्यात् निन्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान् पातु पाल-
यतु । यद्वा अवघात् दुर्व्यासो दुरितात्पापात् पातु । किंभू-
तोऽग्निः । वैश्वानरो विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोप-
कारकः । 'मरे संज्ञायाम्' (पा० ६।३।१२९) इति पूर्व-
पददीर्घः । अदन्वः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तान् पातीति
अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

षोडशी

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु । त्वं
यज्ञेष्वीह्यः । राखेर्यस्तोमाभूयो भर देवो नः
सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

उ० अमर्त्यं व्याहृत्य जपति । त्वमग्ने । आग्नेयी गायत्री ।
हे अग्ने, त्वं व्रतस्य पालयिता भवसि । देव आ मर्त्येषु आ ।
आकारौ समुच्चयार्थौ । देव आ त्वं च मर्त्येषु मनुष्येषु
च व्रतपा इति शेषः । त्वं च यज्ञेष्वीह्यः । सत्कारपूर्वो
स्थापारोऽध्येषणा । ईदिरध्येषणकर्मा वा पूजाकर्मा वा ।
अध्येषितव्यः वाचितव्यः । त्वमतो व्रतं पाहीति शेषः ।
लब्धमालम्ब्य वाचयति । राखेर्यत् । सोम उच्यते । राख ।
'रा दाने' देहि । इयदिति लब्धव्यपरिमाणवचनम् । हे
सोम । किंच आभूयो भर । 'हग्रहोर्भेदछन्दसि' इति हकारस्य
भकाररुद्धान्दसः । आहर भूयो बहुतरम् । किंच 'देवः सविता
नः अस्मभ्यं वसोर्दाता धनस्य दाता वस्वदात् धनमदा-
हत्तवान् पूर्वमेवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० 'समम इत्याह कुदामस्यं वा व्याहृत्येति' (का० ७ ।
५ । १-२) । वीक्षितो यदा कुष्माति व्रतविरुद्धं वा व्रते
तदा त्वमग्न इत्थं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा । व्यूहे-
नाहरपूरणम् । हे अग्ने, देवो द्योतनात्मकः त्वया मर्त्येषु
मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्णेणः पालको
भवसि । तथा आ समन्ताद्यष्टेषु त्वमीज्योऽसि । ईदिरध्ये-
षणकर्मा च इति वाक् । वाचितव्यः पूजयितव्यो वा भवति ।
अतः पाहीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थम् । देवे इति
सामान्यन्तं पदम् । हे अग्ने, तं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ
मनुष्येषु च व्रतपा असीति । शेषं पूर्ववत् । 'लब्धमालम्ब्य
वाचयति राखेर्यदिति' (का० ७ । ५ । १६) । कर्तौ प्रातं
धनं स्पृष्ट्वा मर्चं पठेत् । राख । सोमदेवत्वं यजुः । हे सोम,
इयद्राख एतत्तदनं देहि । भूयो पुनरपि आभर धनम्
आहर । 'हग्रहोः' (पा० ८ । २ । ३२) इति भकारः । यतो
वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं यजु अदात्पूर्वमपि
धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

एषा ते शुक्र तनूरेतद्वैस्तया संभव आर्जं
गच्छ । जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

उ० एषा ते । अमुष्मन् । पूर्वोर्ध्वो हिरण्यदेवस्यः उत्तरो
वाग्देवस्यः विनिवोगो आवाज्ये । आज्यं जुष्टां यजुः
क्षिप्वा तत्र हिरण्यं निदधाति । आज्यमुच्यते । एषा हिर-
ण्यलक्षणा ते तव हे शुक्राज्य तनूः शरीरम् । 'समानजन्म
वै पयश्च हिरण्यं चोभय' 'ह्रिरेतसम्' इति श्रुतिः ।

एतच्च हिरण्यलक्षणं वर्षमेवैवः तथा तन्वा संभव एकीभव ।
एकीभूय च आर्जं सोमं गच्छ । जुहोति जूरसि 'जीव
प्राणधारणे' । अस्य क्विबन्तस्यापि ह्रप्रत्यये जूरिति भवति ।
या त्वं जीवनससि । 'धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुह-
यन्ति' इति श्रुतिः । अथवा जवत इति जूः । 'एत' 'ह्रा-
काशमनुजघते' इति श्रुतेः । या च त्वं धृता धारिता मनसा ।
'जुपी प्रीतिसेवनयोः' । अभिरुचिता च । विष्णवे विष्णोः
सोमस्य ॥ १७ ॥

म० 'शास्त्रद्वाराण्यपि धाव्यं धीवं जुष्टां चतुर्विधमिति बहि-
स्तुणेन हिरण्यं बहुवदधात्येषा त इतीति' (का० ७ । ६ ।
७-८) । ध्रुवास्थमाज्यं जुष्टां चतुर्विहीत्या तत्राज्ये दर्भ-
शृणमर्द्धं वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः । एषा ते । हिरण्यज्यदेव-
स्य । हे शुक्र शुक्र शीघ्रमानसो, ते तव एषा तनूः इत्यन-
मनाज्यं शरीरम् । एतद् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते
वर्षः त्वदीयं तेजः । तथा आज्यरूपया तन्वा संभव एकी-
भव । ततो आर्जं गच्छ । 'आर्जं वीक्षी' हिरण्यगतां वीक्षि
प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं चतनुत्वं च संपद्यते ।
तदुक्तं तिसिंहरिणा 'सतेजसमेवेनं सतनुं करोति' इति ।
यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्य, एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः
एतौ वर्चश्च । 'समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्रि-
रेतसम्' (३ । २ । ४ । ८) इति श्रुतेः । तथा हिरण्यलक्ष-
णया तन्वा संभव एकीभूय आर्जं सोमं गच्छ । आर्जतेऽसौ
आद तम् । 'सोमो वै आद' (३ । २ । ४ । ९) इति श्रुतेः ।
'जूरसीति जुहोतीति' (का० ७ । ६ । ९) । गार्हपत्यम् ।
हे वाक्, त्वं जूरसि वेगयुक्तसि । यद्वा 'जीव प्राणधारणे' ।
जीवयसीति जूः । ह्रप्रत्ययः । किंभूता त्वम् । मनसा धृता
नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा । यसो वै विष्णुः । यज्ञार्थं
प्रीतियुक्ता । यद्वा यज्यर्थं चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसवे तन्वो यन्मशीय
स्थाहा । शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेव-
मसि ॥ १८ ॥

उ० तस्यास्ते तव सत्यसंवसः अवितथाम्बनुज्ञायाः । प्रसवे
अम्बनुज्ञायां वर्तमानाः । तन्वो यज्यम् अग्नीय शरीरस्य
यमनं दाह्यम् अग्नीय व्याभुयाम् आ यज्ञसमाप्तेः ।
हिरण्यमुद्धरति । शुक्रमसि अग्ने रेतोसि । चन्द्रमसि ।
'चदि आह्लादने' । 'अमृतमसि' अमरणधर्मासि । वैश्वदे-
वमसि सर्वदेवत्वमसि इति ॥ १८ ॥

म० तत्त्वं त्वो वस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसव-
योऽवितथाम्बनुज्ञायाः । तस्यास्ते तथाविधापालय वाचः प्रस-
वेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं तन्वाः शरीरस्य वर्षं नियमनं दाह्यं-

मशीय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाग्न्यं हुतमसु । 'शुक्रमहीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति' (का० ७।६।१०) । जुहो वद्धा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत् । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य, त्वं शुक्रमसि । शोचते शुक्रम् । 'शुच वीसौ' । वीष्यमाणमसि । तथा चन्द्रमाहादकमसि । 'चदि आहादने' । चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अभिसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशान्नायः प्रसिद्धः । 'अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वेषां देवानामिदं वैश्वदेवं सर्वदेवसंबन्धि । सर्वेऽपि देवो हिरण्यदानेन पुण्येत् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

चिदसि मनोसि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियांसि यज्ञियास्वर्दितिरस्युभयतः शीर्ष्णी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि वधीतां पूषाध्वनस्प्रा-
त्विन्द्रायाध्वक्षाय ॥ १९ ॥

उ० सोमकवणीमभिमन्त्रयते वायुप्राच्याहारोपकल्पनया । त्वं चिदसि । चित्तस्य मनसोऽनुवादिनी भवसि । वा च मनोसि प्रज्ञासि । वा च धीरसि बुद्धिर्भवसि । 'धिया श्रेतया मनुष्या जुज्वन्ति जीवितुमिच्छन्ति' इति धुतिः । वा च त्वं दक्षिणासि । 'भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम्' इत्येतदभिप्रायम् । तस्यो वाचं दक्षिणामानव-
क्षित्येतदभिप्रायं वा । वा च क्षत्रियांसि । क्षतात् वायत इति क्षत्रियः । ज्ञात्या स्तुयते वा । वा च यज्ञियांसि यज्ञाहांसि । वा च अदितिरसि । अदीनासि । वा च उभयतः शीर्ष्णी उभयतोमुखी । वाक्ने पदानामन्यथा-
चान्यथा च क्रमो भवतीत्येतदभिप्रायम् । 'स वदेनया सवा-
न' 'सविपर्चासं वदति' इत्यादिधुतिः । सा नः सुप्राची सुप्रतीची एधि । या त्वमुक्तगुणासि सास्माकं सुप्राची नव । सोममभिगच्छेत्सर्वः । सुप्रतीच्येधि । साधु अस्मान् प्रति सोमं शृङ्गीत्वा आगच्छेत्सर्वः । 'सुप्राची न एधि सोमं नोऽ-
च्छेदीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्ये-
वैतदाह' इति धुतिः । किंच । मित्रस्त्वा पदि वधीताम् । मित्र आदित्यस्त्वा पदि पादे वध्नातु अग्रणाशाय । किंच पूषाध्वनस्प्रातु इयं वै पृथिवी पूषा सा त्वामध्वनः मार्गात् पातु रक्षतु । किंच इन्द्रायाध्वक्षाय । चतुर्व्याः प्रजा विपरिणामः । अग्नि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्वक्षः । इन्द्र-
स्याध्वक्षस्य सतः ॥ १९ ॥

म० 'चिदसीमेनामभिमन्त्रयते' (का० ७।६।१५) इति काण्डिकादयेन । एनां सोमकवणीमित्यर्थः । वायुप्राच्या-
रोपकल्पनया सोमकवणी गौः स्तुयते । हे वाग्देवतारूपे सोमकवणि, त्वं चिदसि मनोऽसि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो हृतयः । तत्त्वस्थानि । अचेतन-

वेहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वायवस्तुषु वा निर्वि-
कल्पत्वं सामान्यज्ञानं जनयन्ती इति कितं तदेवात्र चिदि-
त्युच्यते । लोके कल्पितपदार्थे दृष्ट्वा एव भवति न वेति संकल्पविकल्पी कुर्वीषा इतिर्मनः तदेवात्र मन इत्युच्यते । इद-
मित्थं भवत्येवेति निश्चयकृपा इतिर्बुद्धिः सैवात्र वीषाच्छेदो-
च्यते । वागात्मिका सोमकवणी चित्तमनोधीकालेन प्रशस्यते ।
चिदादिरूपत्वमारोप्य क्षुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्य-
मानमेव स्तुयते । हे गौः, त्वं दक्षिणासि । मार्गां देवहव्य-
त्वेन कर्मेण दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यदा वाग्दानस्य प्रशस्त-
त्वाद्दक्षिणासि । 'भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधि-
कम्' इति स्मृतेः । तथा क्षत्रियांसि सोमकवयाधनत्वेन ।
तथाहि । देवेषु सत्रजाल्यभिमानो सोमः । तदुक्तं बृहदार-
ण्यके 'याम्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः'
(भाष्य० १।२।१३) इति । तेन सोमेन सत्रेणानि-
मन्तव्यस्य सोमलताद्वयस्य कपहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियांसि ।
तद्वत् चान्याः कवहारां तत्संबन्धित्वादुपचर्यते । अतएव
यज्ञसंबन्धित्वाद्यद्विया यज्ञाहांसि । अदितिः अखण्डता अधीना
देवमातृरूपासि । नास्ति दितिर्वस्याः सा । 'अदितिरधीना
देवमाता' (निरु० ४।२२) इति भास्कः । तथा उभयतः-
शीर्ष्णी उभयतः क्षीपे यस्याः सा । ज्योतिष्टोमस्यावन्तयोः
प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षेत्तम् । 'हे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये'
(निरु० १३।२) इति भास्कोक्तेः । बहोभयतः शीर्ष्णी
सर्वतोमुखी वायुपलात । 'स यदेनया समानं सद्भिपर्यासे
वदति' (३।२।४।१६) इति धुतेः । सा पूर्वोक्ता
चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव ।
सुधु प्राक्वतीति सुप्राची । सुधु प्रत्यङ्गवतीति सुप्रतीची । प्रथमं
सोमस्य केदारं प्रति सुधु प्राक्पृथ्वीभूत्वा पश्चात्सोमेन सह-
स्मान्प्रत्यागन्तुं सुधु प्रत्यङ्गुसी भवेत्सर्वः । तथाच क्षुतिः
'सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेदीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि
सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह' (३।२।४।१०)
इति । किंच मित्रः सर्वः पदि दक्षिणापादे त्वा त्वां वधीतां
वध्नं करोतु अग्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सर्वं
एवात्मनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु । यदा पूर्वोत्थानं कोटिर्ह
पदम् । पूषा पृथिवी त्वां मार्गात् पातु इयं वै पृथिवी पूषा'
(३।२।४।१५) इति धुतेः । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् ।
किमूतयेन्द्राय । अध्वक्षाय अग्नि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्व-
क्षस्तस्मै दद्रे । वज्रस्त्वामिने इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

अमुं स्वा मुता मन्वन्तामनु पितानु भ्राता
मसभ्योऽनु सखा सयूध्यः । सा देवि देवमच्छे-
दीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वोवर्तयतु स्वसि सोमसखा-
पुनरेहि ॥ २० ॥

उ० किंच सोमाहरणप्रवृत्तां त्वामेते अनुमन्यन्तां त्वा त्वां माता अनुमन्यतां त्वां पिता अनुमन्यतां त्वां आता समन्यः समानगर्भभवः अनुमन्यतां । त्वां सखा सयूध्यः समान-यूयप्रभवः सखा अनुमन्यताम् । किंच वा त्वं हृतसामग्री-काऽस्माभिः सोमं प्रति गमने सा त्वं हे देवि दानादि-गुणयुक्ते, देवमच्छेहि । 'अच्छामेरासुमिति शाकपूणिः' । देवं सोममच्छेहि अभिगच्छ । इन्द्राय सोमम् आहर्तुमिति शेषः । किंच । रुद्रस्त्वावर्तयतु रुद्रः त्वाम् आवर्तयतु । रुद्राज्ञां नातिक्रानन्ति पशवः । ततः स्वस्ति अविनाशेन सोमसखा सती पुनरागच्छ ॥ २० ॥

म० किंच सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वरीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गोऽस्या क्रियापदादिति । समन्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो आता-नुमन्यताम् । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धेप्रमृत्पुदकैषु' (६।३।८४) इति समानपदस्य सादेशः । सयूध्यः समाने एकस्मि-न्युधे गोरमृद्धे भवः सयूध्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् । हे देवि सोमकवणि, सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्धं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ । 'अच्छामेरासुमिति शाकपूणिः' (नि० ५।२८) । किंच रुद्रः त्वा त्वां वर्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु । यतो रुद्राज्ञां नातिक्रानन्ति पशवः । सोमो देवः सखा वत्साः वा सोमसखा । ईदृशीं सोमसंहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुन-रेहि भूतोऽप्यागच्छ ॥ २० ॥

एकविंशी ।

वस्यस्वदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि ।
बृहस्पतिश्चा सुभ्रे रम्यातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥

उ० उदीचीं नीयमानामनुगच्छति । वस्यसि । अनुष्टुप् बृहती वा । वसुरूपेणादितिरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण स्तूयते सौः । किंच बृहस्पतिः त्वा सुभ्रे सुखे रम्यातु संयमयतु । रम्यातिः संयमनकर्मा । रुद्रो वसुभिः सहितः आचके कामयतु । रक्षितुमिति शेषः । आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् ॥ २१ ॥

म० 'उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्यसीतीति' (का० ७।६।१६) । अनुष्टुप् बृहती वा । सोमकवण्याः मुनिः । सोमकवणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वसोला-दिपञ्चविशेषणैः । हे सौः, त्वं वत्सो वसुरूपसि । अदिति-देवमातासि । द्वादशादित्यरूपसि । रुद्रो एकदशरुद्ररूपसि । चन्द्ररूपा नासि । किंच बृहस्पतिः सुभ्रे त्वां रम्यातु रमयतु । रमतोऽन्यस्येण आप्रलयः । यद्वा रम्यातु संयमयतु । 'रम्यातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा' (नि० १०।१५) इति भास्कः । रुद्रो वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं

कामयताम् । आचक इत्यादि चक्रमान इति कान्तिकर्मसु पठितः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अदित्यास्त्वा मूर्धेनाजिघर्षि देववजने पृथिव्या
इडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा । अस्मे रमस्वास्मे ते
बन्धुस्त्वे रायो मे रायो मा वयं रायस्पोषेण
वियौष्म तोतो रायः ॥ २२ ॥

उ० पदे जुहोति । अदित्यास्त्वा अदित्याः पृथिव्या-स्त्वाम् हे आज्य, मूर्धेनि शिरसि आजिघर्षि । 'घृ क्षरण-दीप्त्योः' आक्षारयामि । देववजने पृथिव्याः इडाया गोः पदं घृतस्त्वमसि अतो घृतवत् घृतयुक्तं त्वां कर्तुं जुहोमीति शेषः । पदं लिखति । अस्मे रमस्व अस्मासु रसि कुरु । पदं स्वात्स्यामावपति । अस्मे ते बन्धुः वयं ते तव बन्धु-भूताः । यजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे रायः । पशवो वै रायः । त्वयि पशवः सन्निवति शेषः । पदं यजमानः प्रतिगृह्णाति । मे रायः । मयि पशवः सन्निवति शेषः । अथर्व्युरागमानमुपसृशति । मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म मा विभक्ताः स्वाम वयं धनस्य पोषेण । गृहीतपशो पशौ वाच-यति । तोतोरायः । त्वयि रायः पशवः सन्निवति शेषः ॥ २२ ॥

म० 'पदपदान्यतीत्य समं पयुपविशन्ति हिरण्यमस्मि-जिघासामि जुहोत्यदित्यास्त्वेतीति' (का० ७।३।१७-१८) । आज्यदैवतं यजुः । अदित्याः अक्षोऽपिदतायाः पृथिव्याः मुने मूर्धेन मूर्धेनि शिरोरूपे देववजने देवानां नागगोमयस्याने हे आज्य, त्वा त्वमाजिघर्षि आक्षारयामि । 'घृ क्षरण-दीप्त्योः' । 'पृथिव्या शेष मूयां यदेववजनम्' इति वित्तिरि-श्रुतेर्देववजनस्य पृथिवीमूर्ध्वम् । किंच हे स्थानविशेष, त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्गितत्वात्तद्रूपमसि । तव पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि । 'स्म्येन पदं धिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति' (का० ७।६।१५) । हे गोः पद, त्वमस्मे अस्मासु रमस्व कीर्ता कुरु । 'समुज्ज्वल पद' स्मात्स्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति' (का० ७।६।२०) । हे सोमकवणीपद, ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः । 'सुपां सुहृद्' (पा० ७।१।३५) इति जसः शेषादेशे अस्मे इति रूपम् । 'यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति' (का० ७।६।२१) । हे यजमान, त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्तिवति शेषः । यद्वाच रायः पशवः । 'पशवो वै रायः' (३।३।१।८) इति श्रुतेः । त्वयि पशवः सन्तु । 'मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति' (का० ७।६।२२) । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । हे शेषादेशे मे इति रूपम् । 'मा वयमित्यथर्व्युरागमान' संसृशतीति'

(का० ७।६।२३) । वयमाध्वर्युप्रवृत्तयो रसस्त्रोषेण जनस्य पुष्ट्या मा विवौष्म विबुक्षा मा भवाम । यौतेः 'मादि लृट्' (पा० ३।३।१७५) इति लुटि उत्तमबहुवचने विवौष्मेति रूपम् । 'हृत्वा पठ्ये पदं प्रसच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वासयतीति' (का० ७।६।२४-२५) । तोतः शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रागो धनानि पशवो वा पररूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतः शब्दो युष्मत्प्रयोगः । तोतः स्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

समस्त्ये देव्या धिया संवक्षिण्योरुचक्षसा । मा म आयुः प्रमोषीमो अहं तव । वीरं विदेय तव देवि संदक्षि ॥ २३ ॥

उ० सोमकवण्या समीक्षयति । समस्त्ये । पश्याशीः । आस्तरपङ्क्तिः । सोमकवणीतः पश्याशिषमाश्रान्ते । यथा स्वया अहं समस्त्ये । 'स्वया प्रकथने' । संदर्शनं कुलवती । देव्या दानादिगुणयुक्ता । धिया प्रजया । सहाय्ये मृतीया । संवक्षिणया उरुचक्षसा समस्त्ये च दक्षिणया सह । गौहिं प्रायशो दक्षिणा दीयते । उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शनया । वाचोभिरतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टं ज्ञायते । सा त्वं मा म आयुः प्रमोषीः । 'मुष स्तेने' । मा प्रमोषीः मावत्तण्डय मम आयुः । मा अहं तवायुः प्रमोषिषम् । किंच वीरं विदेय । विदित्वाभार्यः । पुत्रं लभेय । संदक्षि हे देवि, तव संदर्शने सति ॥ २३ ॥

म० सोमकवण्या च समीक्षयमाणा 'ए' समस्त्य इतीति' (का० ७।६।२६) । एनां वाचनत्वात्तुवर्तते । आस्तरपङ्क्तिः पश्याशीः । यस्या आवावष्टाक्षरी पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरी सास्तरपङ्क्तिः । अन्त्यौ चेदास्तरपङ्क्तिरिति वचनात् । सोमकवणीतः पश्याशिषमाश्रान्ते । हे सोमकवणि, देव्या पोतमानया स्वया धिया पुष्ट्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समस्त्ये अवक्षिष्टेत्यर्थः । 'स्वया प्रकथने' इत्यस्य भातोः संपूर्णस्य लुटि त्वि 'अस्यतिवक्तृस्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति च्लेरिङि उत्तमैकवचने कर्मेणि समस्त्ये इति रूपम् । एकं संपदं पादपूर्णाया । किंभूतया स्वया । दक्षिणया दक्षिणात्वबोधयथा । तथा उरुचक्षसा उरु चोऽसौ उरुचक्षस्ताया विस्तीर्णदर्शनया । एणंभिवा त्वं मे मम पश्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । 'मुष स्तेने' लुटि रूपम् । सो अहं तव । तव सोमकवण्या आयुराहं पश्या मा उ मेव प्रमोषिषमित्यव्याहारः । मार्गे सो इत्यव्ययं ता । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किंच वीरं विदेय तव देवि संदक्षि । हे देवि गौः, तव संदक्षि संदर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । संदर्शनं संदक्ष् भावे किप् । 'विदू लभे' इत्यस्य व्यत्ययेन

'तुवादिभ्यः शः' (पा० ३।१।८७) इति सप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

एष ते गावत्रो भाग इति मे सोमाय वृतादेव ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय वृतादेव ते जगती भाग इति मे सोमाय वृताच्छन्दोनामाना सास्त्राज्यं गच्छेति मे सोमाय वृतादास्माकोऽसि शुक्रस्ते प्रहो विचिर्तस्त्वा विचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

उ० यजमानं वाचयति । एष ते गावत्रो भागः । हे सोम, एष ते तव गावत्रीसंबन्धी भागः अंसः इति एवं मे यजमानाभिप्रायकं पदम् । सोमायेति पष्ठार्धे चतुर्थी । मम वचनमेवं सोमस्य वृतात् कथयत । हे अध्वर्यवः, छन्दोश्च तव क्रयो न वधार्थम् । एवं यजमानाभिप्रायः । एतदध्वर्यवः सोमस्य कथयन्तीति वाक्यार्थः । एष ते त्रैष्टुभो भागः । एष ते जगत् इत्यनेनैव व्याख्याता । छन्दोनामानाम् । नामस्योऽन्त्यर्थकः । अन्येषामपि छन्दसां सास्त्राज्यमाधिपत्यं गच्छ इति एवं मे ममाभिप्रायं सोमस्य वृतात् कथयत । हे अध्वर्यवः । अप्रापि मे इत्येतत्पदं यजमानवाच्यमेव । सोमसालभते । आस्माकोऽसि । यस्यां हे सोम, कथार्थमुपागतः स आस्माको मदीयः संवातः । शुक्रस्ते प्रहो । उपलक्षणात् । शुक्रप्रवृत्तयो ब्रह्मास्तव ब्रह्मीष्यन्ते । किंच विचितः विचयनकर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विचिर्तं कुर्वन्तु ॥ २४ ॥

म० 'एष त इति वाचयतीति' (का० ७।७।८) । मन्त्रचतुष्टय यजमानः पठेत् । हे अध्वर्यो, सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो वृतात् त्वं ब्रूहि कथय । इति किम् । हे सोम, ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गावत्रो गावत्रीसंबन्धी । गावत्रीच्छन्दोऽर्थे तव क्रयो नतु वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः । ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः संबन्धी भाग इति मेऽभिप्रायसम्बन्धो, सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमप्रेऽपि । जगतो जगतीच्छन्दसः संबन्धी । अन्यत्पूर्ववत् । छन्दोनामानां छन्द इति नाम तेषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः तेषां सास्त्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे वचः सोमाय वृतात्कथय । यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं दत्त्वा कीर्णाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा 'यो नै सोमं राजान' सास्त्राज्यलोके गमयित्वा कीर्णाति मच्छति स्वाना' सास्त्राज्यमिति । अत एतन्मन्त्रैः सोमस्य राज्याणि सूचिता । गामग्यादिच्छन्दोदिकता यव तिष्ठन्ति स छन्दोलीकलादाधितत्वं प्राप्य सोमं कीर्णानः स्वाधिपत्यगामगतीत्यभिप्रायः । 'प्रादुषविद्वत्साकोऽसीति सोमसालभते' (का० ७।७।९) इति । हे

सोम, त्वं कथयपयमागतः सचास्माकोऽस्ति । शुक्रः शुक्रसंज्ञः ते तव ग्राहः । ग्रह एव ग्राहः । शुक्रपदमेन्द्रवाववादिग्रहणामुपलक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः । विवितः । विविन्वन्तीति विवितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विविन्वन्तु विवितं कुर्वन्तु । सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समूह्यन्तिवत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अभि त्वं देव सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसर्वप्रव्रधामभि प्रियं मतिं कविम् । ऊर्ध्वा यस्याऽमतिर्भा अदिशुतस्सर्वीमनि हिरण्यपाणिरभिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः । प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

उ० सोमं मिमीते । अभि त्वं देवम् । सावित्र्यवष्टिः । अभ्यर्चामि अभिपूजयामि । त्वं तम् । देवं दामादिपुण्ययुक्तं सवितारम् । ओण्योः शावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानम् । कविक्रतुं मेधाधिकर्माणम् । सत्यसर्वं अवितप्रसवम् । रत्नधाम् रमणीयानां वनानां दातारम् । अभिरनर्थकः । प्रियम् सर्वजनानां प्रियम् । मतिं बुद्धिं व्याप्यावस्थितम् । मतीनां हि सविताधिष्ठात्री देवता । कविं कान्तदर्शनम् । किंच ऊर्ध्वा यस्याऽमतिः भा अदिशुतत् सर्वीमनि । यस्य सवितुः ऊर्ध्वा गमनाभिमुखी अमतिः आत्ममयी मतिः जनन्यभूता । कतरा भा दीप्तिः अदिशुतत् शोतयते सर्वीमनि प्रसवे पूर्णे हि दातव्ये । स सविता हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः अभिमीत मसीते सोमं परिच्छिनत्ति । सुक्रतुः साधुसंक्रमां शोभनयज्ञो वा कृपा कल्पनया सोमस्य कल्पना । स्वः आदित्यः सुवरणः । अन्तान् संगृह्णोष्णीषेण वध्नाति । प्रजाभ्यस्त्वाम् । वध्नामीति शेषः । उत्पत्तये स्थितये च प्रजानां हे सोम, त्वां वधामि । अहृत्या मध्ये विवृणोति । प्रजास्त्वानुप्राणन्तु । हे सोम, त्वां प्राणन्तमुच्छ्वसन्तम् । प्रजा अनुप्राणन्तु उच्छ्वसन्तु । त्वं च प्रजाः उच्छ्वसयीः अनुप्राणिहि अनुच्छ्वसिहि । 'तमयतीति वा एनमेतत्समायच्छस्व प्राणमिव करोति तस्येतदतएव मलयतः प्राणमुत्सृजति ते ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥

म० 'सोमोपनहन्ते हिपुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदस्ता तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभिलमितीति' (का० ७।७।१२—१३) । सावित्र्यवष्टिः । अन्तं सवितारं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किभूतं देवम् । ओण्योः शावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति एतापृथिवीनामसु पठितम् । तथा कविक्रतुः कविः क्रतुः यस्य तं मेधाधिकर्माणम् । सत्यसर्वं सत्यः सर्वो यस्य अवितप्र-

व्ररणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दातातीति रत्नधाम् रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा अभिप्रियं सर्वतः श्रोतिप्रियम् । मतिं मन्यत इति मतिस्त्वं मननयोग्यम् । कविं कान्तदर्शनम् । किंच यस्य सवितुर्भां दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गमनाभिमुखी सतीमन्यदिशुतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नशत्रादीनां यस्मिन् स सर्वोमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि शोतयन्ते । वध्नायमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिशुतत् । अमाशब्द आत्मवचनः । आत्ममयी ततिर्मेतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमाततिशब्दस्य वा अमतिभावः । सवितुर्भावविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मेतिर्वा यस्य भाः अदिशुतत् । किन्मिमतम् । सर्वीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । 'पु प्रसवेऽर्थयोः' 'वस्तुस्त्व' (?) इमनिच्' इतीमनिच् । गुणावादेशो । सर्वोमा प्रसवोऽनुहेलमिधानम् । स स्वरादित्यः । कृपा कल्पनं कृप् तया कृपा कल्पनया अभिमीत सोममिति शेषः । एतावानसोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किभूतः स्वः । हिरण्यपाणिः हिरण्यपाणौ यस्य सौवर्ण्यभरणयुक्तहस्तः । सुक्रतुः साधुसंक्रमाः । 'अन्तान् संगृह्णोष्णीषेण वध्नाति प्रजाभ्यस्त्वतीति' (का० ७।७।२०) । हे सोम, प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां वधामीति शेषः । 'अहृत्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्तिवतीति' (का० ७।७।२१) । उष्णीषेण वदस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कृणोदिति सूत्रार्थः । हे सोम, प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासे कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासे कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम, प्रजा अनु श्वासे कुर्वन्तः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासे कुरु । प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवन्तं भवत्वित्याभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

शुक्रं त्वा शुक्रेण कीणामि चन्द्रं चन्द्रेणाऽमृतमसृतेन । सुम्मे ते गौरस्ये ते चन्द्राणि तपसस्तनुरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना कीयसे सहस्रपोषं पुषेयम् ॥ २६ ॥

उ० हिरण्यमालम्ब्य वाचयति । शुक्रं त्वा । हे सोम, शुक्रमङ्घ्रिकर्माणं त्वां शुक्रेण हिरण्येन कीणामि । पूर्वं सर्वमपि व्याकथेयम् । सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकल्पयति । सुम्मे ते गौः गौरिति विपरिणामः । सह सचा वर्तत इति सम्मो यजमानः । तव संबन्धिनो वा गौः सा यजमाने वर्तत इति सोमकयिणं निराशं करोति । यजमानसहितं निदधाति । अस्मे ते । हे सोमकयिन्, अस्मासु तव संबन्धीनि

हिरण्यानि वर्तन्ते । अजामालम्ब वाचयति । तपसस्तनूरसि तपसः प्रजापतेः हे अजे, तनूः शरीरं त्वमसि । प्रजापतेश्च वर्णः रूपं त्वमसि । सा वक्त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः । एवमजां सोमसमक्षमभिष्टुत्य अधेदानीं सोममाह । परमेण पशुना क्रीयसे त्वं हे सोम, सा यत्किः संवत्सरस्य विजायते तेन परमपशुः । यस्मात्वं परमेणोक्तुष्टेन पशुना क्रीयसे तस्मात्तव प्रसादाद्दहम् सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां यत्पुण्याति धनं तदहं पुषेयं वर्धयेयम् । सहस्रप्राणिपोषो मम गृहे वर्धमानोस्तु इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

म० 'शुक्रं त्वेति हिरण्यमालम्ब वाचयतीति' (का० ७।८।१६) हे सोम, शुक्रं दीप्यमानं वा तां शुक्लं दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि । किंभूतं त्वाम् । चन्द्रं 'चदि आह्वयने' फलहेतुत्वेनाह्वयकम् । तथा अमृतं स्वादुत्वेनामृतसमानम् । किन्तु तेन शुक्लेण । चन्द्रेणाह्वयक्रेण तथाभूतेनामिसेयोगादिनापि विनाशरहितेन । 'सग्मे त इति सोमविक्रियिणः' हिरण्येनाभिकम्पयतीति' (का० ७।८।१७) । यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्वत्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वन् निराशं कुर्वादिति सूत्रार्थः । पशूः प्रथमार्थे । हे सोमविक्रियिन्, गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्त्वा सा तृतीयं गौः पुनः प्रत्याहृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तज्जस्तु गौर्मा भूदित्यर्थः । वद्धा ते गौः सग्मे वर्तते । गौः म्या इमा वा क्षामेत्युक्तेः म्या गौः तथा सह वर्तमानः सम्मत्तामिन् सग्मे ते मोरिति । 'यजमाने ते गौः' (३।३।३।७) इति श्रुतेः । सम्मो यजमानः । 'अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति' (का० ७।८।१८) । यजमाने प्रत्यर्पितं यद्वैश्वं तत्पुनर्वयमानसहितं सोमविक्रियिणः पुरतो निदधादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रियिन्, ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि वानि हिरण्यानि तान्यसे अस्मात् प्रत्याहृत्य तिष्ठन्तु । तव गौरैव सोममूल्यनस्तु हिरण्यानि मा भूवक्षित्वर्थः । 'अजां प्रत्यक्षुलीमालम्ब वाचयति तपसस्तनूरसितीति' (का० ७।८।१९) । अर्धे अजा देवतास्य यत्पुषोऽर्धे सोमः । हे अजे, त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियसायनयाजायां गृहीत्वा गावश्च जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपास्त्वाने उक्त्वा देवावाः पुण्यशरीरत्वम् । किंच हे अजे, त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि । वर्णो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा 'सा वा एका सर्वदेवता यदजा' इति । एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह । हे सोम, परमेण पशुना उत्तमेनास्त्राक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे । तपसस्तनूत्वादिनाया उरामत्वम् । अतस्त्वं प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्चादितहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् । यद्वावमार्थः । हे अजे, त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरुपासि तत् उत्पन्नत्वात् ।

तदुक्तं श्रुत्वा 'तपसो ह वा एषा प्रजापतेः संभूता यदवेति' (३।३।३।८) । किंच प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि । त्रिगुणत्वात्प्रजापतेर्विरूपत्वम् । अजापि प्रतिमेवत्सरं त्रिवारं प्रसृते तस्मात्प्रजापतेर्वर्णत्वम् । तदुक्तं श्रुत्वा 'सा वक्त्रि' संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्णः' (३।३।३।९) इति । एवमजां श्रुत्वा सोममाह । परमेणोक्तुष्टेन पशुना यथा त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुण्यातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुण्यायाम् । वर्धयेयमित्यर्थः । पुण्यातेर्व्यत्ययेन शेषप्रत्यये लिङि पुषेयमिति रूपम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

मित्रो न एहि सुमित्रश्च इन्द्रस्योक्तमाविश दक्षिणमुशश्रुशन्तः स्योनः स्योनम् । स्नानं भ्राजा-
हारे वम्भारि इस्तु सुहस्तं कृशानवेते वः सोमकय-
णास्मान्क्षध्वं मा वो दमन् ॥ २७ ॥

उ० सोममादत्ते । मित्रो न एहि । हे सोम, मित्रस्य ससोऽस्मानप्येहि । मित्रशब्देनेहादित्यो गृह्यते पुल्लिङ्गा-
र्थः । सुमित्रश्चः शोभनानि मित्राणि दधाति पुण्या-
तीति सुमित्रश्चः । यस्त्वं सुमित्रश्चः । यजमानस्य दक्षिण ऊरो निदधाति इन्द्रस्योक्तम् । स इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरं दक्षिणं आविश उपविश । 'एष वा अग्नेन्द्रो भवति यजमानः' इति श्रुतिः । वशश्रुशन्तम् । 'वश कान्ती' । कामयमानस्त्वं कामयमानमेव यजमानस्योक्तमाविश इत्यनुवर्तते । स्योनः स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम । सुखरूपत्वं सुखरूपम् । यजमानस्योक्तमाविश इत्यनुवर्तते । एवं परस्परप्रीत्या अवियुक्तौ भवेतामित्यभिप्रायः । सोम-
क्षयणाननुदिशति । स्नानं भ्राज । सप्तदशानां मध्याह्नस्य ताव-
त्सोमकयणाननुदिशति । हे स्नान, भ्राज अतारो वम्भारि इस्तु सुहस्तं कृशानो । एवं सप्तविंशान् संबोध्य अथेत-
रानाह । एते वः सोमकयणाः । एते वः पुष्पाकं मध्ये तावत् सोमकयणाः तावत्क्षध्वम् गोपायत । विष्ण्यान् मा वो दमन् एते होतृका अपि स्नानभ्राजादयः पुष्पान् मा दमन् । दन्तोतिहिंसाकर्मा । मा पुष्पान्दन्तुषुः ॥ २७ ॥

म० 'स्योनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोम-
मादयेति' (का० ७।८।२१) । सोमम् । हे सोम, त्वं नोऽस्मान् प्रत्येहि आगच्छ । किंभूतत्वम् । मित्रः सखा, प्रीतिपुतः । यद्वा मित्रः रमिरूपः । तथा सुमित्रश्चः शोभ-
नानि मित्राणि दधाति पुण्यतीति सुमित्रश्चः । कीत्वा वाससा यज्ञस्य सोमस्य वरुणदेवताप्राधान्येन कूरत्वात्तद्वान्त्वभौ मित्र-
त्वेन आर्च्यते । तथाह तित्तिरिः 'वायुो वै क्रीतः सोम उप-
जडो मित्रो न एहि सुमित्रश्च इत्याह वान्त्वै' इति । 'शिक्षितोरो' दक्षिणे प्रत्युक्तं वासो निदधातीन्द्रस्योक्तमिति

(का० ७।८।२३) । वातः प्रत्युषा वज्रमुपरिस्थान् सोमं निदध्यादित्यर्थः । वज्रमानरूपेण परमेश्वरैर्णोपेतत्वादत्रेन्द्र-
शब्देन वज्रमानः । तथाच श्रुतिः 'एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानः' (३।३।३।१०) इति । हे सोम, त्वमि-
न्द्रस्य वज्रमानस्य दक्षिणमूर्ध्माविश । दक्षिणे ऊरुनुपविशे-
त्यर्थः । किंभूतस्त्वम् । उशनः 'वशं कान्तौ' वष्टि उशनः शत्रु-
प्रक्षयः । ऊर्ध्वं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किंभूत-
मृक्म् । उशनः सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् ।
पुरा देवाः सोमं कीतमिन्द्रस्योरुपवेशयन् तस्मादत्रेन्द्रशब्देन
वज्रमानः । तदाह तित्तिरिः 'देवा नै सोममकीर्णस्तमि-
न्द्रस्योरु' दक्षिण आसादयन् स खलु वा एतद्वीन्द्रो यो
वजते तस्मादेवमाह' इति । 'स्नानं आजेति जपति सोम-
विक्रिणमीशमाणाः' (का० ७।८।२४) इति । स्नन्तीति स्नानः ।
आजते शोभतेऽसौ आजः । अहस्य पापस्वारिरह्वारिः ।
विभर्ति पुष्पाति विश्वमिति धम्भारिः । हसति हस्तः सर्वदा
हृष्टरूपः । शोभनो हस्तो नस्य सुहस्तः । कुशं दुर्गन्धम-
निति जीवयतीति कृशानुः । स्नानादयः सप्त सोमरजका
देवविशेषाः । हे स्नानादयः सप्त देवाः, यो पुष्पाजमेते
सोमकवणाः सोमः कीयते यैस्ते सोमं केतुमानीता हिरण्य-
विपदायः पुरतः स्थापिताः । तान्यदार्धान् यूर्ध्वं रक्षन्म-
वत । यो पुष्पाज्मा दभन् वैरिणो मा हिंसिपत । स्नाना-
दयो धिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरजकाः । तदाह तित्तिरिः 'स्नान
आजेत्यह ते चासुर्ध्विहोके सोममरजन्' इति ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुधरिते भज ।
उदायुषा स्वायुषोदस्वाममूर्ता २॥ अनु ॥ २८ ॥

उ० गृहीतसोमं वाचयति । परि माग्ने । आग्नेयी पुरस्ता-
द्ब्रह्मती । हे भगवन्माग्ने, परिबाधस्व परित्रायस्व मां दुश्-
चरितात्पापाचरणाद् । आजन्म माम् आसेवस्व मां सुधरिते
वर्तमानम् । उक्तिवृत्तिः । उदस्वाम् उक्तिवृत्तिमि आयुषा निमित्त-
भूतेन चिरं जीवनाय स्वायुषा निमित्तभूतेन शोभनेन प्रकारेण
दानहोमयन्तादिभिः । येनास्मादीयमायुर्बाधनेन च हेतुना
उदस्वाम् उक्तिवृत्तिमि च । अमृतान् देवाननु अतः परि-
माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वेति संबन्धः । अमृतशब्देनात्र बहुवच-
नान्तेन सोमोऽभिधीयते । आगते सोमे दीक्षित उक्तिवृत्तिः ।
तस्यैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २८ ॥

म० 'गृहीतसोमं परि माग्ने इति वाचयतीति' (का०
७।९।१) । अभिदेवत्या पुरस्ताद्ब्रह्मती । यस्या आपो
ब्रह्मराशिरुपगच्छन्त्याः पादाः सा पुरस्ताद्ब्रह्मती । 'आप-
कोपुरस्ताद्ब्रह्मती' इत्युक्तेः । हे अग्नि, दुश्चरितात्पापान्मा मां
परिबाधस्व परितो निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः ।

सुधरिते शोभने चरिते सदानारूपे पुण्ये मा मां वाच-
मानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः (का० ७।९।३) ।
उदायुषेत्युक्त्यामिति । उदायुषा उरुहोनेन चिरजीवनलक्ष-
णेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा वागदनादिना शोभने-
नायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुसृज्य उद-
स्वामहमुत्थितवानग्निः । तिष्ठतेऽहं हि रूपम् ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रति पन्थामपद्यहि स्वस्तिगार्मनेहसम् । येन
विधाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ २९ ॥

उ० अनोऽभ्येति प्रति पन्थाम् । अनुष्टुप् । पन्थानं
सौति । प्रत्यपद्यहि प्रतिपद्येमहि पन्थानम् । स्वस्तिगार्म
अविनाशेन यत्र गम्यते तं स्वस्तिगार्म । अनेहसम् । एह
इत्यपराधनाम् । न विद्यते यत्र गतानामपराधः स
तथोक्तः । किंच । येन पथा गच्छन् विधाः सर्वोः
परिवृणक्ति परिवर्जयति । 'वृजी वर्जने' । द्विषः दुष्टान् ।
किंच विन्दते वसु लभते धनम् ॥ २९ ॥

म० 'शीर्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्त्रार्धान् प्रतिपन्था-
मिच्छनोऽभ्येतीति' (का० ७।९।४) । शकटमनिलश्च
गच्छेदित्यर्थः । अनुष्टुप्पश्चिदेवत्या । पन्थानं सौति । पन्था
पन्थानं मार्गं प्रत्यपद्यहि यत्र प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्थाः । प्राप्ता
अभूमेत्यर्थः । 'पदं गतौ' इत्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि
रूपम् । विभक्तैः पूर्वसर्वैर्ण पन्थामिति रूपम् । किंभूतं पन्था-
नम् । स्वस्तिगो स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगार्म
क्षेमेण गन्तुं योग्यम् । गमेर्विष्टि प्रत्यये 'विद्वनोरनुनासिक-
स्यात्' (पा० ६।४।४१) इति सकारस्याकारे रूपम् ।
तथा अनेहसम् एहः पापस्यधोरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा
एह इत्यपराधनाम् । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन
पथा गच्छन्नुष्टुपो विधाः विश्वान्सर्वान् द्विषो द्वेषिणधोराधीन्
परिवृणक्ति परितो वर्जयति । 'वृजी वर्जने' रुपादिः ।
वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वज्ञानवयः ।
'विद्वन् लभे' ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

अदित्यास्त्वगसदित्यै सद आसीद् । अस्तभ्रातृणां
वृषभो अन्तरिक्षमभिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।
आसीद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेचानि वरुणस्य
भूतानि ॥ ३० ॥

उ० कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगग्निः । आ-
स्वातः शेषः । सोमं निदधाति । अदित्यै सदः स्थान-
मासीद् । सोमसालम्ब्य वाचयति । अस्तभ्रातृणाम् त्रिष्टुभी
वारुण्यौ । योऽयं वृषभः वर्षिता अस्तभ्रातृणाम् सम्भितः

वान् शुलोकम् । यन्मान्तरिक्षं अस्मत्तत् । यन्मामिमीत वरि-
माणं पृथिव्याः । मिमीते वरिमाणं गुरुत्वं पृथिव्याः ।
यच्च सञ्जाद देवताविशेषः । आसीदद्विधा भुवनानि । आसी-
दति हि सर्वाणि भूतजातानि आत्मत्वेनाधिपत्येन च ।
विश्वेत्तानि । इच्छन्द् एवार्थे । सर्वाण्येवैतानि वरुणस्य व्रतानि
कर्माणि । ये इमान् लोकान् लब्धुवन्ति ये च सर्वजनाना-
विशन्ति तेऽपि च वरुणाज्ञां कुर्वन्तीति परमस्वरूपेण वरुणस्य
स्तुतिः ॥ ३० ॥

म० 'कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणाञ्जदित्यास्त्रनितीति' (का०
७।१।१) । अस्मिन् शब्दे इत्यर्थः । हे कृष्णाजिन,
स्वमदित्यास्त्राणि अस्त्रिण्डितायाः पृथिव्याः स्वभूय भवति ।
'तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति' (का० ७।१।१।
१) । हे सोम, स्वमदित्यै सदः अदितेभूमेः संबन्धि स्थान-
मासीद सर्वतः प्राप्नुहि । तत्रोपविशेश्वर्यः । 'अस्तञ्जाद्या-
मिति सोममालम्ब्य वाचवतीति' (का० ७।१।१०) । हे
वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । कीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो
ब्रह्मरूपेण स्तुयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो वामस्तञ्जात् शुलोकं
यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तथान्त-
रिक्षमप्यस्तञ्जात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुल्लममिमीत
मिमीते । उरोर्मांशो वरिमा तम् । एतावती भूरिति
परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सञ्जाद सम्प्रसाजमानो वरुणो
विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्वाप्नोति ।
विश्वा विश्वानि सर्वाणि । इत् एवार्थे । सर्वाण्येव वरुणस्य
व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यलम्ब्यमित्यमर्थे । इदित्यं तानि
शुलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवर्णितानि ।
सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्बुत्सु पय उस्मि-
यासु । इत्सु कर्तुं वरुणो विश्वानि दिवि सूर्य-
मदधात्सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

उ० वनेषु वि । वीक्ष्यमुपसर्गस्ततानेत्यनेन संबध्यते ।
यो वरुणः वनेषु वृक्षाग्रेषु वि ततान् वितनोत्यन्तरिक्षमा-
काशम् । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्या-
भावादुपलभ्यत एव । वाजमर्बुत्सु । 'वीर्यं वै वाजः
पुमाँ सोऽर्बुत्सु' इति श्रुतिः । वाजं वीर्यम् । अर्बुत्सु पुरुषेषु ।
ततानेत्यनुवर्तते । पय उस्मियासु । उस्मियासु गोपु पयो
विततान् । इत्सु कर्तुम् । कर्तुः संकल्पः । हृदयेषु संकल्पं
विततान् । विश्वानि प्रजास्यन्ति विततान् । दिवि शुलुके
सूर्यमदधात् स्थापितवान् । सोममद्रौ । अग्निषु सोमं
स्थापितवान् । य एवं परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं
स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

म० 'वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमसर्गापहनेन परित्यजेति'
(का० ७।१।१) । व्यन्तर्हेतुना वक्ष्येण परितो वेष्टमि-
त्येवार्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन संबध्यते । वरुणो वनेषु
वन्तगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्व-
गतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादन्तं स्थापित-
वान् । तथा अर्बुत्सु अर्बुत्सु वाजं वयं विततानेत्यनुवर्तते ।
यद्वा अर्बुत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् । 'वीर्यं वै वाजः
पुमाँ सोऽर्बुत्सु' (३।३।४।०) इति श्रुतेः । तथा उस्मि-
यासु पयः क्षीरे विततान् । उस्मियासु गोनामसु पयितः ।
इत्सु हृदयेषु कर्तुं संकल्पं तच्छाकियुतं मनो विततान् ।
विश्वं प्रजासु अग्निं जडराशिम् । दिवि शुलुके सूर्यं वित-
तान् । अग्रे पयैते सोमं ब्रह्मरूपमदधात्स्थापितवान् ।
पर्वतपाषाणसंघेषु सोमब्रह्मपा उताद्यमानत्वादग्रे सोमस्था-
पनमुक्तम् । तदाह त्रितिरिः । 'सोममद्रावित्याह प्रावाणो
वा अद्रवस्तेषु वा एष सोमं निदधाति' इति । य एवं
मन्त्रद्रव्योक्तशुलोकस्तम्भनादिवामर्थ्यवाग्यपरब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं
वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

सूर्यस्य चक्षुरारोहाऽग्नेरक्षणः कर्मीनकम् । यत्रै-
तग्नेमिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥

उ० कृष्णाजिनं सोमस्य विह्वं करोति । सूर्यस्य चक्षुः ।
अनुष्टुप् । कृष्णाजिनमुच्यते । सूर्यस्य संबन्धि चक्षुः आरोहः ।
तथास्तुविह्वं भव यथा सूर्यचक्षुषा पश्यतीत्यभिप्रायः ।
अग्नेरक्षणः कर्मीनकमारोहः । यत्रैतान्त्र्या दृशे लक्षितः ।
एतद्गैभिः एतश्च इति अचक्ष्णामसु पठितम् । एतद्वैरथैः
इत्यने वीर्यसे । आक्षमानः देदीप्यमानः । विपश्चिता सूर्येण
सहितः । अग्निना वा विपश्चिता सहितः ॥ ३२ ॥

म० 'कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीति'
(का० ७।१।१) । कृष्णाजिनदेवत्वानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन,
हं सूर्यस्य चक्षुर्नम्रं आरोह । तथा अग्नेर्वैरथैरथो नेत्रसं
कर्मीनकं तारकां चारोह । तपोधेस्तारोभव यत्रैतान्त्र्या दृश्यस
इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दृशेन विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन
सूर्येणाग्निना च आक्षमानः दीप्यमानः संक्षेतशेनिरेतद्वैरथै-
स्त्वगीयसे गच्छति । एतश्च इत्यक्ष्णामसु पठितम् । यत्र
स्वमर्बुत्सु चक्षुः । 'इ गती' दिवादिगामनेपथी । एतद्वैरथैः
करणेत्तुतीया । यद्वा कर्मीनि रूपम् । एतद्वैरथैः कर्तारि तृतीया ।
वजाश्चैस्त्वं जीयस इत्यपी । कृष्णाजिनस्य पुरस्तादप्यसु ।
मृजामिर्ताविपमले सती नागो स्थोवापरहितो भवति ।
तदुक्तं त्रितिरिणा 'एष वास्य सत्तु रक्षोहृणः पन्था सोऽग्ने
सूर्यस्य च' इति ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

उत्सावेत धूर्पाहौ युज्येधामनुश्रु अवीरहणौ ब्रह्म-
चोदनी । स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गच्छतम् ॥ ३३ ॥

उ० अनङ्गाहौ युनक्ति । उत्सावेतम् । उध्वंवृहती । हे
उध्वो अनङ्गाहौ आ इतम् आगच्छतम् । एत च स्वयमेव
युज्येधाम् योगं कुरुतम् । हे धूर्पाहौ । 'यह मरणे' । पुरे
सोदुं यौ शकुतमां तथोक्ता । अनश्रु अश्वरहितौ हृष्टावि-
त्यर्थः । अवीरहणौ । वीराणां यौ युधां वधं न कुरुत ताव-
वीरहणौ । प्रशस्तावित्यर्थः । ब्रह्मचोदनी ब्राह्मणान् यजं
प्रति प्रेरयितारौ । एवमनङ्गाहौ संबोध्य अथेदनीं प्रयोजन-
माह । स्वस्ति अविनाशेन यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

म० 'अनङ्गाहौ युनक्तयुक्तावेतमित्येति' (का० ७।१।१।
११) । आनङ्गाहौ उध्वंवृहती । यस्याज्यः पादा द्वादशाङ्गराः
सोध्वंवृहती । 'त्रिजगमतोध्वंवृहती' इत्युक्तेः । अत्राथो दशाणां
द्वितीयस्योदशाणस्तेनैकोना । हे उध्वो अनङ्गाहौ, युनामेत-
मागतम् । एत च स्वयमेव युज्येधां स्ये युक्तौ भवतम् ।
किंभूतौ युषाम् । धूर्पाहौ पुरे सहेते तौ धूर्पाहौ शकटपुरे
क्षेपे समर्थौ । तथा अनश्रु नेत्रमोरश्वरहितौ । सोत्साहवि-
त्यर्थः । अवीरहणौ न वीरान्हतसौ । शृष्टादिभिराणां
विशुनां हननमङ्गाहौ । ब्रह्मचोदनी ब्राह्मणे विप्रान् चोद-
यतसौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरको । एवं संबोध्य प्रयोजन-
माह । तथाविधौ युवां स्वांस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति
गच्छतम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यग्नि-
धामानि । मा त्वा परिपरिणो विदग्मा त्वा परि-
पुन्धिनी विदग्मा त्वा वृका अपायवो विदग् ॥
इयेनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान्गच्छ तजो
संस्कृतम् ॥ ३४ ॥

उ० वाचयति । भद्रो मेऽसि । 'अदि कल्याणे भुवे
च' । सोम उच्यते । भद्रदीनः स्तुत्यः वतस्त्वं मे भद्रं
नयसि अतो ब्रवीमि । प्रच्यवस्व । 'श्रुहृहृ मिष्ट किं
भुहृ कुहृ सृहृ गाहृ गती' । गच्छ । भुवस्पते भूतजातस्य
पते । विश्वान्यग्निधामानि सर्वाणि स्थानानि पक्षीशाका-
हविर्धानप्रभृतीनि । किंच त्वां प्रच्यवमानं माविदग् मा
जानन्तु । परिपरिणः परितेतारो दुर्जेना । मा च त्वां
परिपुन्धिनाः सर्वतः पन्थानं ये तिष्ठन्ति ते विदग् । मा
च त्वां वृका अपायवो विदग् । वृका विकर्तनशीलाः ।
अपायवः अघं पायं ये परस्य कर्तुमिच्छन्ति ते अपायवः ।

एते च त्वां गच्छन्तं मा जानन्तु । किंच त्वमपि इयेनो भूत्वा
परापत इयेन रूपमवस्थाप्योत्पत । ततो यजमानस्य गृहान्
गच्छ । तत् नौ आपयोः तव च मम च संस्कृतं सर्वो-
पकरणयुक्तं स्थानं विद्यते ॥ ३४ ॥

म० 'भद्रो मे इति वाचयतीति' (का० ७।१।११) ।
सौम्यं यजुः । हे सोम, मे भद्रं यजमानाय भूतपकारार्थं त्वं
भद्रोऽसि कल्याणकरोऽसि । 'अदि कल्याणे' । हे भुवः पते,
मृगज्वेन भूतौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्पुच्छन्ते ।
तेषां भूतानां पातकलापतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः
'प्रच्यवस्व भुवस्पते इत्याह भूतानां' शेष पतिः' इति ।
तथाविधं हे सोम, विश्वानि सर्वाणि धामान्यग्नि स्थानानि
पक्षीशाकाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व प्रकपेण
गच्छ । 'श्रुहृ गती' । प्रच्यवमानं सा त्वां परिपरिणो मा
विदग् मा जानन्तु । सर्वतः संचरन्तास्तत्कारविशेषाः परिपरिण
उच्यन्ते । तथा परिपुन्धिनी रागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां
मा विदग् । 'छन्दसि परिपुन्धिपरिपरिणौ पर्यवस्थानि'
(पा० ५।२।४९) इति निपातावेतौ । तथा वृका विक-
र्तनशीला अपायवो परस्यार्थं कर्तुमिच्छन्ति ते अपा-
यवः । 'सुत आत्मनः कवच्' (पा० ३।१।८) इति
कानि 'अप्यायस्मात्' (पा० ७।४।३७) इत्याकारः ।
'क्याच्छन्दसि' (पा० ६।२।१७०) इति कवजन्तादुप-
त्ययः । किंच इयेनो भूत्वा इयेन रूपमास्थाय इयेनाख्याक्षि-
वच्छाप्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत । यजमानस्य गृहान्
गच्छ । तत्तत्र यजमानपक्षेण नौ आपयोः तव मम च संस्कृतं
सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय
तदहं संपर्येत । दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिव-
स्पुत्राय सूर्याय शशंसत ॥ ३५ ॥

उ० वाचयति । नमो मित्रस्य । सौरी जगती ।
अग्निर्देवार्थः । परब्रह्मरूपेणादित्यमवगम्य त्वं नमस्कारं कृत्वा-
न्येषां कथयति । नमः सूर्याय । कथंभूताय । मित्रस्य
वरुणस्य चक्षसे । मित्र आदित्यो वरुणश्च । उपलक्षणार्थं
यैतत् । सर्वधावापृथिवीनिवासिलोकप्रमृष्टार्थं वा सर्वेषु
श्रुतिः 'अयं वै लोकः मित्रोऽसौ वरुणः' इति । चक्षसे जुष्टे
ईश्वररूपेणाध्यायः । महो देवाय तदहं संपर्येत । महते
देवाय तत्सत्त्वं पूजयत हे ब्राह्मणाः । संपर्येतौत्वर्चाकर्मसु
पठितम् । किंच दूरेदृशे दूरेस्थितो दृश्यत इति दूरेदृक् ।
यत्रा अतीतानागतवर्तमानकालसंश्लेषान् प्राणिनो दूरेऽव-
स्थितान्पश्यतीति दूरेदृक् । देवजाताय देवानुग्रहार्थं जाता

देवजातः । यद्वा जाता देवा अस्मादिति देवजातः । मिष्टा
 'धाहिताद्रपादिषु' इति बहुव्रीहौ परनिपातः । केतवे ।
 केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । प्रज्ञानत्वाय । विज्ञानम-
 गानन्दस्वभावाद्येष्वर्थः । दिवस्पुत्राय सुलोकादि सूर्यो
 विजायते सुलोकं वा बहुधा प्रायत इति दिवस्पुत्रः सूर्यः ।
 सूर्याय वा 'सुसत' । 'संसु स्तुतौ' । इत्थंस्वरूपाय सूर्याय
 स्तुतीस्वरूपतः । किमन्यैर्देवताविशेषैः ॥ ३५ ॥

म० 'शालं पूर्वेण प्रतिप्रक्षतामोयोगीये पशुमादाय
तिष्ठति कृष्णसारत्वं नेष्यमभाये स्नेहितसारत्वं गमो मित्रस्ये-
त्येनमालम्ब्य वाचसति' (का० ७।९।२५—२२) इति ।
सौरी जगती सूर्यदृष्टा । ह्यदशाक्षरचतुःपादा जगती । अत्र
मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तुयते । एवंविधाय सूर्योऽयं नमः ।
किंभूताय मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थ्यर्थे षाड्यौ । मित्राय वरु-
णाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्तमानाव । जगतां हितकारिणे ।
वृणोतीति वरुणः स्वरदिमभिर्जगदावृणते । वरुणसे चोरे इति
नशाकाम्ने । चतुष्मते द्वष्ट्रे इत्यर्थः । वद्व्यायमर्थः मित्रस्य
वरुणस्य चतुसे सर्वजगती द्वष्ट्रे । मित्रावरुणशब्देन सर्व
जगाद्वृणते । तथा ब्रह्मे महत्से तेजोरूपाय 'सुपां सुलोकं'
(पा० ७।१।३९) इति विभक्तिलोपः । देवाय योत-
मानाय । तथा दरेदृष्टे दरे वर्तमानैः प्राणिभिर्दृश्यत इति
दरेदृक् तस्मै । यदा दरे पश्यतीति दरेदृक् । देवनात्याय
देवाद् योतमानात्पश्मात्मनो जायतेऽसौ । देवानुग्रहाय जातो
देवजात इति वा । जातो देवा नश्यात्स देवजात इति वा ।
'वाहिताम्नादिषु' (पा० २।२।३७) इति जातवाच्यस्य
परनिपातः । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानप्रनाय । केतुरिति
प्रज्ञानात्म । दिवस्पुत्राय सुलोकस्य पुत्रवतिप्रियाय । सुलो-
कादि सूर्यो जायते । दिक् पुत्र जायते इति दिक्पुत्रः ।
दिवः पालकायेति वा । एवंविधाय सूर्योऽयं तदर्थं सत्यमव-
श्यफलप्रदज्योतिषोमहर्षं कर्म हे ऋतिजः, सूर्यं सपर्येता-
नुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्येतिः परिचरणकर्म (निघ०
३।५।३) सूर्यार्थे यत्र कुरुतेत्यर्थः । यदा तदर्थं सूर्यरूपं
सर्वं यदा सपर्यंतं परिचरत । किंच शंसत । 'शेसु सुतौ
सूर्येऽश्वेभ्यः सुति कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । सागानुष्ठाने
तसावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

पदत्रिंशी ।

वरुणस्योत्तमभनमसि वरुणस्य स्वामभसर्जनी स्थो
वरुणस्य कृतसदग्नसि वरुणस्य कृतसदनमसि
वरुणस्य कृतसदनमासीद ॥ ३६ ॥

५० वसम्भनेनोपस्कथ्यति । वसन्तस्योपसम्भनमस्ति ।
 वसन्तस्य त्वमुत्सम्भनं भवति ननु शक्यं तस्य । 'उदःस्था-
 सम्भोः पूर्वस्य' इति सम्भनसकारस्य लकारः । शम्भे

उद्धृति । वरुणस्य स्कन्धसर्जनीत्यः । स्कन्धोतिः स्कन्धो-
तिना समानार्थः । 'अजं सर्वं अजंने' । स्कन्धसर्जनेनात्र
लुगमुच्यते । तस्य सर्जनीं वशीकरण्यौ स्कन्धसर्जनीं वरुणस्य
युवां स्कन्धसर्जनीं शम्भो स्वः भवतः । आसन्दीमभिसृजति ।
वरुणस्य कृतसद्वनीं सत्यसद्वनीं त्वं भवसि । कृष्णाजिन-
मस्यामासृजति । वरुणस्य कृतसद्वनमसि । वरुणस्य
सत्यसद्वनं त्वं भवसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् । तस्मि-
न्मोमं निदधाति । वरुणस्य अतसद्वनं सत्यसद्वनं । आसीद्
उपविश ॥ ३६ ॥

म० 'सर्मावेऽन उपस्थाप्योत्तमनेनोपस्तज्जाति वरुणस्योत्तमनमितीति' (का० ४।१।२५) । एव वर्तयि वारुणानि । हे काष्ठ, त्वं वरुणस्योत्तमनमिति वरुणवदस्य सोमस्योत्तमनं भवति ननु शक्यस्यैव । उक्तम्यते शक्यमुखाग्रमुत्तमनेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तमनम् । 'शम्ये नोदृष्टति वरुणस्य स्कम्भसर्जनीं स्व इतीति' (का० ४।१।२६) । शक्यदुगे वरुणोर्वेदीवर्दयोगैरुत्तमनेनापि काष्ठनिर्मिते शम्ये स्थाप्येते । तान्मां वृषभोत्तमस्ततो गमनं निवार्यते ततस्तो स्कम्भसर्जनीं शब्देनोच्येते । हे शम्ये, युष्मां वरुणस्य स्कम्भसर्जनीं स्वः । 'स्कम्भ रोधने' । 'सर्वं अर्चने' स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स राजर्षये कियते तान्मां ते स्कम्भसर्जनी । विभक्तेः पूर्वसंज्ञः । त्रियते वेद्यते वरुणादिनेति वरुणशब्देनात्र वरुणवदः सोम उच्यते । वरुणवदत्वाच्च पञ्चसपि भक्षेपु । 'औदुम्बरीवासन्दो नाशेदग्रामरजिमावाहामुता' (१) माहुरन्ति जलारोऽभिमुशन्त्येनां वरुणस्य कृतसदनमसीतीति' (का० ४।१।२७—२८) । हे आसन्दि, त्वं वरुणस्य सोमस्य संबन्धिनी कृतसदनमसि कृत्वा वरुण सद्यते उपविश्यते यस्य सा कृतसदनी । 'कृणाधिकरणयोः' (पा० ३।३।११७) इति त्युत्पत्त्यः । कृतं वरुणाजिनात्सर्वमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः । 'कृणाजिनमस्यामाहृणाति वरुणस्य कृतसदनमसीतीति' (का० ४।१।२९) हे कृणाजिन, वरुणस्य वरुणस्य सोमस्य कृतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमस्ति । 'तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य कृतसदनमासीदेतीति' (का० ४।१।३०) । हे सोम, त्वं वरुणस्य वरुणवदस्य तव कृतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासीदसीत्येते कृणाजिनमासीद सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

सप्तविंशी ।

या ते धानानि हविषा यजन्ति ता ते विधा
परिभूरस्तु यज्ञम् । गवस्फानः प्रतरणः सुवी-
रोज्जीरहा प्रचरा सोम दुर्वान् ॥ ३७ ॥

इति माण्डूकिनीयायां वातसमेयिर्गहितायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

बु० सोमं प्रवेशयन्वाचयति । या ते धामानि । सौमी त्रिष्टुप् । हे सोम, या ते धामानि । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति' । यानि तव संबन्धीनि धामानि नामानि हविषा यजन्ति यष्टारः । ता ते विश्वाः तानि ते सर्वाणि । परिभूः । ननुसकबहुवचनस्थाने पुल्लिङ्गकवचनम् । परिभूणि सर्वतो भवितुणि । अस्तु । एतदपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात् । सन्तु यज्ञं यज्ञं सर्वतो गृहे भवन्तित्यर्थः । यज्ञा यज्ञशब्देन प्रथमान्तानि च धामानि तव विश्वानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु । यज्ञः परिगृह्य वर्ततामित्यर्थः । एवं च । रायस्फातः गृहस्य पुत्रयश्चमुहिरण्यादिभिर्वर्धेयिता । प्रतरणः प्रतरन्ति येनापदः स प्रतरणः । सुवीरः शोभनवीरः । अवीरहा अहन्ता वीराणाम् । प्रचर इत्यंभूतस्त्वं परिभ्रम । सोम दुर्वाण् गृहानमादीयान् ॥ ३७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

म० 'या त इति वाचमतीति' (का० ७।१।३२) । शोमदेवस्या त्रिष्टुप् गीतमट्टा । हे सोम, ते तव यां यानि धामानि प्रातःसकनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । हविषा सवीरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यानं कुर्वन्ति । यज्ञमन्वित्येवेति शेषः । ते तव तां तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोतीति परिभूः । 'भू प्राप्नोति' । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो वेपु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यज्ञा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितुणि यज्ञव्यापकाणि सन्तु । ननुसकबहुवचनस्थाने पुल्लिङ्गकवचनमर्थम् । किञ्च हे सोम, त्वं दुर्वाण् गृहान् प्रचर प्रभुहि । दुर्वा इति गृहानाम् 'यज्ञोऽन्विष्टः' (पा० ३।३।१३५) इति संहितायां प्रचरेति वीथः । किंभूतस्तम् । रायस्फातः राय इति गृहनाम । (गिर० ३।४।१) । 'स्फाती यज्ञो' । यज्ञान्स्फातयतीति रायस्फातः गृहानिषर्षकः । प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यज्ञा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापवतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वप्रसादलब्ध्वा वीरा अस्मद्युजर्षात्रा अस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरहा न वीरानहन्तीति । वीराणां धरिषालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीपरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शालग्रमाद्राचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय इतिरतः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा इयेनाय

त्वा सोमभृते विष्णवे त्वात्तये त्वा रायस्पोपदे विष्णवे त्वा ॥ १ ॥

बु० आतिथ्ये हविर्गृह्णाति पञ्चभिर्विष्णवैर्यजुर्मिः । अग्नेस्तनूरसि 'अग्निशब्देन परोक्षं गायत्र्युच्यते' इति श्रुतिः । अग्नेस्तनूः शरीरं भवति । हुतं हविरग्नेः शरीरं भवत्येव । विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । सोमस्य शरीरमसि विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । 'सोमः परोक्षेण त्रिष्टुबुच्यते' इति श्रुतिः । अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथेः सोमस्य आतिथ्यं भोजनमसि । विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । इयेनाय त्वा सोमभृते । गायत्र्यै त्वां सोमहारिष्यै विष्णवे त्वामिति संबन्धः । 'सायं गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममहरत' इति श्रुतिः । अग्नये त्वा रायस्पोपदे धनपोपस्य दात्रे विष्णवे त्वेति संबन्धः । 'पशवो वै रायस्पोपः पशवो जगती' इति श्रुतिः ॥ १ ॥

म० चतुर्थेऽध्याये सविमयमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य कीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्गृह्णादिसम्पन्ना उच्यन्ते । 'निर्वेपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृतः प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।१।४) । पञ्च वज्रं विष्णवानि । हे हविः, त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो मूल्यत्वस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातृस्तनूः शरीरं भवति तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे हविः, विष्णवे बहुपञ्चम्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वेपामीति शेषः । सोमस्य तनूरसि । सोमसंज्ञः कश्चित्तोमस्य राज्ञो मूल्यत्विष्टपृष्ठच्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य तृप्तिहेतुतात्तनूरसि । अन्यत्पूवेवत् । अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसंज्ञः सोमराजातुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः, त्वमतिथेरतिथिसंज्ञस्य सोममूलस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनामसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिथुचया पीडिते विष्टेऽतिथौ समागते तत्संस्काराय क्रियमाणः पादशालनभोजनसंयुक्तादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् 'अतिथेन्ये' (पा० ५।४।२६) इति व्यप्रत्ययः । विष्णवे त्वां निर्वेपामीति पूर्ववत् । इयेनाय त्वा सोमभृते । इयेनो नाम देवः सोमराजातुचरः स्वर्गात्सोमहती इयेनरूपधारिणोऽधिष्ठाता तस्मै इयेनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वेपामि । किंभूताय इयेनाय । सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहृतस्मै । 'हप्रहोमेरच्छन्दसि' (पा० ८।२।३२) इति हरतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथाच श्रुतिः 'या यज्ञायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरति' (३।४।१।१२) । अग्नये त्वा रायस्पोपदे । रायस्पोपं धनपुष्टिं ददाति रायस्पोपदाः तस्मै । त्रिपृष्ठस्य । राज्ञो धनं कत्रयिकयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेर्धनयति स रायस्पोपदाः अग्निसंज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुपच्छन्दोऽधिष्ठाता

देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्र्यो हे हविः, स्वा त्वां यजामि । विष्णवे लेति पूर्ववत् । विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्रादिदेवानां तद्वारा तत्संबन्धिनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तृप्तिर्भवति । तदाह तित्तिरिः 'यावद्विषै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दा' इति ऋतु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणि' इति ॥३॥

द्वितीया ।

अग्नेर्जेनित्रमसि वृषणौ स्व उर्वश्यस्यायुरसि पुरुरवा असि । गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैपुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामि ॥ २ ॥

उ० आतिथ्येऽग्निमन्थनं शकलमादत्ते । अग्नेर्जेनित्रम् । जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम् । उर्वश्यस्यै निदधाति । वृषणौ स्वः । 'वृषु सेचने' । वृषणौ वर्षितारौ सेकारौ भवयः । अचरारणि निदधाति । उर्वश्यसि । उत्तरारण्याज्य-विलापनीमुपस्पृशति । आयुरसि उत्तरारणि निदधाति । पुरुरवा असि इतिहासपक्षेण मन्त्रजयं व्याख्यातं ध्रुवा । 'उर्वशी वा अप्सराः पुरुरवाः पतिरथ वत्सस्मान्मिथुनादजायत तदायुः' इति । मन्थति । गायत्रेण त्वा । हे अग्ने, गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि जनयामि । उत्तरी मन्त्रौ समानव्याख्यानौ । त्रैपुभेन जागतेनेति विशेषः ॥ २ ॥

म० अवाग्निमयनमन्त्राः । 'अग्नेर्जेनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति' (का० ५.१.२८) । शकलदैवतं ऋतुः । हे शकल, समोर्जेनित्रे जननाधारभूतमसि । जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम् । 'वृषणविति कुशतरुणे तस्मिन्निति' (का० ५.१.२९) । तस्मिन्शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थसु । हे दमौ, तुवा वृषणौ सेकारी स्वः भवयः । वसेत इति वृषणौ । कनिष्ठप्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय व्रीषु-रूपौ वीर्यस्य सेकारी तद्वदुक्तमन्त्ररूप्योरग्निजननामर्ष्यसं-पादकावित्यर्थः । 'उर्वश्यसीत्यचरारणि तयोस्मिति' (का० ५.१.३०) । शकलमापितयोर्दम्वोरचरारणि निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे अचरारणे, तमुर्वशी अस्ति । यथोर्वशी पुरुरवो-वृषस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमवोऽवस्थितापीत्यर्थः । 'आयुरसीत्युत्तराज्यस्वाती' स पृच्छते' इति' (का० ५.१.३१) । उत्तरारण्याज्यस्वाती स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे स्वाती-मतस्य, तमायुरसि अग्निहव्येन जनिष्यमाणस्याग्रेरायुःप्रदं भवति । 'पुरुरवा ह्यग्निमिधानं तयेति' (का० ५.१.३१) । अचरारणेरभिमुखीमुत्तरारणि निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे उत्तरारणे, तं पुरुरवा असि । यथा पुरुरवा वृष उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रजयं ध्रुवा व्याख्यातम् । 'उर्वशी वा अप्सराः पुरुरवाः

पतिरथ वत्सस्मान्मिथुनादजायत तदायुरसि' (३.१.१.१. २२) । 'मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति' (का० ५.१.२.२) । मन्त्रजयेनारण्योर्मन्थनं कुर्यात् । हे अग्ने, गायत्रेण छन्दसा गायत्रीच्छन्दोर्मिमामिता देवेनाह त्वा त्वां मन्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरारणि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

तृतीया ।

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमथ नः ॥ ३ ॥

उ० प्रास्यति । भवतं नः पङ्क्तिः । आहवनीयनिर्मण्या-युज्यते । भवतं युवां नः अस्माकं समनसौ समानमनस्यौ सचेतसौ समानप्रज्ञौ । अरेपसौ । रेप इति पापनाम । अपावौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं विनाशिष्टम् । मा च यज्ञपतिं यजमानम् । किंच शिवौ ज्ञान्तौ भवतं भवयः । अथ अग्निमन्त्रे नः अस्माकम् ॥ ३ ॥

म० 'भवतं न इति प्रास्यतीति' (का० ५.१.३.३) । मन्थनोत्थमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः । पङ्क्तिः । मस्याः अष्टाणां पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थो दशाक्षः । निर्मण्याहवनीयावामौ देवते । हे जातवेद-सातुमावसी, नोऽस्मदर्थं युवामीदशौ भवतम् । किंभूतो युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो ययौ परस्परं समानचित्तयुतौ । अन्यविषये मनः परित्यज्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्तम् । अनुग्रहे परस्पर-विप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्तम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः हृतेऽपि पापे कोपामात्रः पापरहितम् । तदेव स्पष्टयति । यजमानस्तन्म मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् । यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् । तथा अवाग्निज-उद्गानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ ज्ञान्तौ कस्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अग्रावृषिर्धरति प्रविष्टं ऋषीणां पुत्रो अभि-
शस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो
हव्यं स दुमप्रयुज्यन्तस्वाहा ॥ ४ ॥

उ० उद्गोति । अस्मावृषिः । आहवनीयनिर्मण्यायुज्यते विराट् । अग्री आहवनीयात्वे योनमग्निः निर्मन्त्रः चरति प्रविष्टः । ऋषीणां विदुषामग्निहोत्रिणां पुत्रः । 'स यदग्री आचरे तदेवं जनयति' इति श्रुतिः । अभिशक्तिपावा अभिशंसनमभिशक्तिः अभिशक्तेः पाति गोपायति यः

सोऽभिशास्तिपावा । स नः सोऽस्माकमग्निः स्त्रोनः सुखरूपः ।
सुखया सुवागेन यज । परोक्षत्वान्मघस्य प्रथमपुरुषेण
व्यत्ययः । यजतु । इह अस्मिन् यजे । देवेभ्यो हव्यं हविः ।
सदम् सदा । अग्रमुच्छन् । 'युच्छी प्रमादे' । अग्रमाघन् ।
स्वाहा सुहुतं हविर्होमि ॥ ४ ॥

म० 'अग्रमिति' जुहोति स्वात्याः सुवेगेति' (का०
५।१।६) । विराट् । दशाक्षरेऽथतुभिः पारिविराट् । अत्र
द्वितीयतुर्गोत्रादशाणीं ततो ज्वभिका । अभिमेष्यगानो-
ऽग्रावाहवनीये प्रविष्टः सन् भरति हविर्भक्षमति । 'वर
गतिभक्षणयोः' । किंभूतोऽग्निः । ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेद-
विदः ऋषयः तैत्तिरीयतत्त्वैषां पुत्रवत्पुत्रः । तथा अभि-
शास्तिपावा अभिशास्तिर्वैकल्पनिमित्तोऽभिवापसस्मात्पाति
रक्षतीत्यभिशास्तिपावा । 'वातो मनिन्-' (पा० ३।१।७४) इति
वनिप्रत्ययः । हे अग्ने, स तथाविधत्वं नोऽस्मादर्थं स्त्रोनः
सुखरूपः सन् सुखया शोभनवागेन इहामिन् स्थाने देवेभ्यः
इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि । अस्मद्वत् हवि-
र्देवान्नापनेत्यर्थः । किं कुर्वन् । सदा सदा अग्रमुच्छन्
अग्रमाघन् । 'युच्छ प्रमादे' । स्वाहा इहमाज्यं तुभ्यं हुत-
मलु । यज्ञ सोऽग्निं हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति
पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तन्नूनये शाक-
राय शक्न ओजिष्टाय । अनाष्टमस्यनाधृत्य
देवानामोजोऽभिशास्तिभिः शस्तिपा अनभिशास्तेभ्य-
मज्यसा सत्यमुपनीय त्वित्ते मा धाः ॥ ५ ॥

उ० तन्नूनयमाज्यं गृह्णाति । आपतये त्वा । वायुदेवत्वं
यजुः । आ पतनीत्यापतिः । परि सवेतः पततीति परिपतिः ।
अभयगुणविशिष्टाय वायवे हे आज्य, त्वा गृह्णामि । तन्-
नूनये । तन्नूनयेनाग्रामाभिप्रेतः । तन्नयते हि तस्मादाकाशः
ततो वायुर्भवति तस्मादाकाशो जायते शाकरनामा । आका-
शाद्वायुः । एतदभिप्रेत्योक्तं तन्नूनये अज्जनः पौत्राये-
त्यर्थः । शाकराय । शकुन्त्याकाशे भूतानि स्थातुमिति शाकर
आकाशस्तस्यापत्यं शाकरो वायुस्तस्मै । 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः' इति श्रुतिः । शाकने
'शक् शक्' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । शक्वाय । ओ-
जिष्टाय बलिष्टाय । आज्यमवसृज्यसृष्टिविजः परस्परमदोहाय
वापचयन्तः । अनाष्टमसि । अनाष्टमिदं तन्नुल्लङ्घितं च त्वं
अवसि । हे आज्य, शपथकारिभिः पूर्वमष्टमिदानीमप्य-
नाष्टमनुल्लङ्घनीयं त्वं अवसि । अनभिशास्ति । अभिपूर्वः
शंसतिगोहोर्भं यतते । न विजते अभिशास्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् ।
अभिशास्तिपाः अभिशास्तेः पाति रक्षतीत्यभिशास्तिपाः । अत-

भिशास्ते प्रदेशे स्वर्गादीं नयतीति अभिशास्तेभ्यम् । यत
इत्थंभूतमतः स्वामभिसृष्टय । अज्यसा सत्यमुपनीयम् । अज्यसा
प्रगुणेन सार्गेण यथास्वरूपं सत्यमुपगच्छेयम् । त्वं वाजेन
सत्रेण स्थिते मा धाः । सु इति साधुगते कस्याणे लोके स्वर्गे
मां निदध्याः ॥ ५ ॥

म० 'ग्रीवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति द्विष स्वात्याः
सुवेगेति' (का० ८।१।१९—२०) । व्रतं प्रवीयते वेन
प्रापेण तत्र प्राप्ते भुवास्त्यमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः । वायु-
देवत्वं यजुः । आ समन्तात्पतति गच्छतीत्यापतिः सतत-
गतिर्वायुस्तस्मै हे आज्य, त्वा गृह्णामि । किंभूताय । परिप-
तये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वेभ्योऽग्निः । तथा
तन्नूनये तन्नोति विस्तारयति विश्वमिति तन्नूनया तन्न
नये पौत्राय । शाकराय शकुन्ति स्वातुं भूतानि यत्र स
शाकर आकाशस्तस्यापत्यं शाकरस्तस्मै । 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः' (तैत्ति० आरण्य०
८।१) इति श्रुतेः । तथा शाकने शक्नेति सर्वं कर्तुमिति
शक्ता तस्मै । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।१।७५) ।
इति वनिप् । ओजिष्टाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजसी ।
'अस्मानामेषास्त्यो विनिः' (पा० ५।१।१२१) इति
विनिप्रत्ययः । अतिशयैर्नौजसी ओजिष्टस्तस्मै । 'अतिशयने
तन्विष्टनौ' (पा० ५।१।५५) इतीष्टनि प्रत्यये 'विन्म-
तोर्लृक्' (पा० ५।३।६५) इति विनो लोपे टिनोपः ।
यज्ञस्य मन्त्रसार्थान्तरं तित्तिरित्याख्यातम् । हे आज्य, तस्मा-
पतये प्राणदेवताप्रीत्यै गृह्णाम्यत्र प्राप्ते स्वीकरोमि । आसम-
न्तात्पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः
'प्राणो वा आसतिः प्राणमेव प्रीणातीति' । इदं प्राणुवा-
यमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पाकयतीति
परिपतिर्नैतत्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । 'मनो वै
पारपतिर्मेन एव प्रीणाति' इति । तन्नूनये । तन्नं शरीरं
न पातयति न विनाशयतीति तन्नूनया जाठरोऽभिस्तस्मै
जाठरोऽभिदेवताप्रीत्यै आज्य, त्वां गृह्णामि । शाकराय शक-
नशीलः शाकरः शक्तिमान् पुरुषकास्तेदं शाकरं शक्तिस्वरूपं
तस्मै शक्तिस्वरूपमभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि । शक्न
ओजिष्टाय । शक्ने इति चतुर्थां सतम्यर्थे । शक्नि शक्ति-
मति पुरुषे यशैर्जिह्वं सारं तस्मै । ओजो नामाष्टमो धातु-
स्तत्सारमोजिह्वं तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवशिष्टते । ओजः-
सारमभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः । 'तन्नूनय-
मेतद्विनिष्ठायां वेदिभोगौ निधायवायुमृत्युनिजो यजमान-
धानाष्टमिदंशोहोभ्यः' (का० ८।१।२४—२६) इति ।
आज्यदेवत्वं यजुः । हे आज्य, त्वमीदृशमसि । किंभूतम् ।
अनाष्टमिदं पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् । अनाष्टमं न वाच-
यितुं शक्यमिति परमपातिरस्कार्यम् । देवानामाज्यो-
नामोऽस्य सारभूतम् । अनभिशास्ति नास्ति अभिशास्तिर्नय-

वत् तत् । अभिपूर्वः संसर्गिर्गर्हाणां वर्तते । अनिलनिपाः
अभिवास्तिर्लक्ष्मिः परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति
रक्षतीत्यभिवास्तिपाः । पुंस्त्वं छन्दसम् । अनभिज्ञत्वेनम्
अनभिज्ञास्ते अनभिन्दते स्वर्गादौ नवतीत्यनभिज्ञास्तेः ।
द्वितीया प्रथमायै । पुंस्त्वं सत्येन । यतस्तमोदशमसि अतो
हे तानूतप्राज्य, अहमस्मिन् अजसा भजुसामेण सानसकौ-
टित्वरहितेन सत्यमान्यस्पर्शरूपं शरयमुपगेषमुपगच्छेयम् ।
उपपूर्वस्य भावतेऽप्युत्तमैकवचने 'सिच्यहलं छेति' (पा०
३।१।३४) इति सिचि इडागमे 'छेडोऽडादौ' (पा०
३।४।१४) इत्यडागमे च रूपम् । 'इतश्च लोपः पर-
स्मैपदेषु' (पा० ३।४।१०) इति इलोपः । किञ्च हे
आज्य, स्त्रिते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मा त्वं पाः वेहि
स्वापय । दधातेऽङि मध्यमैकवचनेऽङमात्रे रूपम् ॥ ५ ॥

पृथी ।

अग्ने व्रतपास्ते व्रतपा या तव तनूरियसा
मयि यो मम तनूरेपा सा त्वयि । सह नौ
व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मेन्यतामनु
तपस्तपस्पतिः ॥ ६ ॥

सु० आहवनीये समिधमाध्याति । अग्ने व्रतपाः । प्रज-
मानोऽग्नेन वज्रपा अभिवासीरात्मशरीरयोः व्यत्यासं करोति ।
हे अग्ने व्रतपाः । हे अग्ने, व्रतं पाति रक्षतीति व्रतपाः ।
व्रतमिति कर्मनाम । त्वे व्रतपाः अवधारणार्थं पुनः संबो-
धयति । त्वमेव व्रतस्य गोपायिता । तं शरणं प्रजान इति
शेषः । केन प्रकारेणेति चेत् । या तव तनूरियसा मयि । या
इयं तव तनूः सा मयि भवत्विति शेषः । या मम तनूरेपा
सा त्वयि । या चेपा मम तनूः सा त्वयि भवत्विति शेषः । एवं
कृतशरीरव्यत्यासपरोरावयोः सह नौ व्रतपते व्रतानि । एकत्र
आवयोः हे व्रतपते, व्रतानि कर्माणि सन्तिवति शेषः ।
किञ्च अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मेन्यताम् । अनुमन्यतां मे मम
दीक्षां दीक्षापतिः सोमः । अनु तपस्तपस्पतिः । अनुमन्यतां च
तपस्पतिः सोमः तपः । तपःशब्देन च उपसर्ग उच्यन्ते ॥ ६ ॥

म० 'अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाध्याति' (का०
८।२।४) । आप्तये यजुः । वज्रमानोऽग्नेन वज्रपातिरा-
रीरात्मशरीरयोर्व्यत्यासं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां
पालकायै, त्वे व्रतपाः समस्तपदस्य वर्तमानकास्य पालको
भवतीति शेषः । किमर्थः हे आदेशो त्वे इति रूपम् ।
तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति मेयं
तनूर्मेनि भवत्विति शेषः । नो या उ या च मम तनूः मदीये
शरीरे सौ तनूस्त्वमि भवतु । तथा सति हे व्रतपते, व्रत-
पालकायै, व्रतान्यनुष्ठानानि कर्माणि नौ अभिवज्रमानयोः सह
प्रवर्तन्तामिति शेषः । आपान्वयेषु ममादरतावानेव तथापि

भवत्वित्यर्थः । किञ्च । वीक्ष्यपतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे
मम वीक्ष्यमनुमन्यताम् । तथा तपस्पतिः उपसर्गस्य
तपस्यः पालकः सोमः तपः मदीयसुपसर्गमनुमन्यतामि-
त्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अ० शुराशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधन-
विदे । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय
प्यायस्व । आप्याययास्मान्सर्वांस्तुन्वा मेधया स्वस्ति
ते देव सोम सुव्यामर्शीय । एष्टा रायः प्रेपे
भगाय कृतमृतवादिभ्यो नमो वावापृथिवीभ्याम् ७

सु० सोममाप्याययन्ति । अ० शुराशुष्टुः । चतुरवसाना
चतुरशीलक्षरा प्रकृतिरुच्यते सोमो । चतुर्धाऽर्धर्धो लिङ्गोक्त-
देवताकः । हे सोम अंशुः । वीप्सा । ते तव आप्यायतामुपची-
यताम् । कस्मै इन्द्राय । तादृशे चतुर्धा । एकधनविदे । एकध-
नान् वेति एकधनविन् तस्मै एकधनविदे । कथंभूताम् वेति ।
'एकैकोशुः सोमस्य देवान्प्रति भक्षयेन गच्छन् शतमेकध-
नानांप्याययति दशतुषा वा सोमस्य ईदृशी शक्तिः' इति ध्रुतिः ।
आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायताम् । आप्यायतः मुपचीयतामिन्द्रः ।
हे सोम, तुभ्यं स्वर्धंम् । उपचितो होन्द्रो बहु सोमं पिबति ।
आत्वमिन्द्राय प्यायस्व आप्यायस्व त्वमिन्द्रायैकधनमानम् ।
सोम आप्यायय वर्धय । वक्ष्यान् सर्वांन् समानव्याना-
न्परिचारकान् । सन्या घमलोभेन मेधया प्रज्ञया च । स्वस्ति
ते देव सोम । स्वस्ति अविनाशः अस्तु तव हे देव सोम ।
अहं च सुव्यामर्शीय व्यामुयाम् । यज्ञा स्वस्त्वविनाशेन तव
संबन्धि सत्त्वं तुल्यं हे देव सोम, अहं व्यामुयाम् । प्रत्ये
निधुवते । एष्टा रायः । यजतेः कृतसंप्रसारणत्वेतद्वं निष्ठा-
प्रत्यये परतो दानार्थम् । आ इष्टा रायः मया दया इष्टानि
धनानि । वृक्षिणाभिप्रायमेतत् । किमर्थमिति चेत् । प्रेपे
भगाय । प्रकृष्टाय इवेऽज्ञायाय भगाय धनान् च । कृतमृतवा-
दिभ्यः सत्यमेतद्धिन्तितमस्माकं भूषात्सत्यवादिनामिति विभ-
क्तिव्यत्यः । पालार्थं चतुर्धा । नमो वावापृथिवीभ्याम् ।
वावापृथिव्योः संभोगमनु सर्वं शिष्यतीति नमस्कारः ॥ ७ ॥

म० 'वज्रमानवज्रः सोममाप्याययन्त्यशुराशुष्टुरिति'
(का० ८।२।६) । प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवता ।
अन्त्योऽर्धर्धो लिङ्गोक्तदेवतः । चतुरशीलक्षरा प्रकृतिः । तव
मन्त्रद्वयम् । सोमप्याय अवयवोऽशुरुच्यते । वीप्सा सर्वसंश-
दार्थी । हे सोम देव, ते तवांशुराः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय
इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धता । चिरादवस्थानेन यः सोमावयवो
म्वानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । तथाहं
सिचिः । 'यद्वत्स श्रुयति यन्मन्त्रायते तद्वत्सोऽस्तेनाप्याय-

यति' इति । किंभूतायेन्द्राय । एकधनविदे एकं सुखं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनविदः । यद्वा सोमकण्ड-
नाय येज्वलमानोयते ते कुम्भा एकधनाः । एकं धनं सोमरूपं
यत्रेति तान्नेति जानातीति । सोमकण्डनाय जलकुम्भा
आनीता इति जानातीत्यर्थः । किंच हे सोम, तुभ्यं लयानार्य-
मिन्द्र आप्नायतां वर्धताम् । तथा हे सोम, त्वमपि इन्द्रा-
येन्द्रपानामाप्नायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धि-
र्भवति । तदाह तिसिरिः 'उभावेवेन्द्रं च सोमं चाप्नाययति'
इति । किंच हे सोम, सर्वान् सन्निवृत्तानि विप्रयान्मातृ-
त्वजः सन्त्या मेधया चाप्नायय प्रवर्धय । सन्निर्धनदानं
मेधार्थधारणार्थकः । 'कृत्विजो वा अस्य सखायः' इत्युक्तेः
सन्निवृत्तयेन कृत्विजः । किंच हे सोमदेव, ते तव स्वसि
क्षेमोऽस्तु । तव प्रसादादहं सुखां सोमानिषवाक्यां समा-
प्तिनिमगीय प्राप्नुयाम् । 'प्रलेख प्रसारे निह्वक्त उत्तानहस्ता
दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय' (का० ८।२।१) इति । सर्वेऽपि
कृत्विजः प्रसारे निजहस्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणहस्तं नीता-
नमुपर्वयस्वाप्य निह्वक्ते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः । राघो
धनानि एष्टाः वा समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम,
त्वं प्रसादादस्माकं रायः सन्निवृत्ति भावः । यद्वा रायः दक्षि-
णालक्षणा एष्टाः वा समन्तादस्ताः । यजते रूपम् ।
दक्षिणा दासन्त इति भावः । किमर्थं । प्रेषे भगाय । प्रकपे-
ण्येत इति प्रेद तस्मै प्रेष्यमाणाय भगवैश्वर्याय । यद्वा
प्रकपेण इषे अजाय भगाय च । किंच कृतवादिभ्योऽग्निहो-
त्रिभ्यः कृतमवश्यंभाविकलोपेतं कर्म संपादयेति शेषः । कृतं
सर्वं वदन्तीति कृतवादिनः । यद्वा पश्यथै चतुर्णां । कृत-
वादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः । यावाष्टृयिवीभ्यां
तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमाना-
याविन्नस्थितिर्भवतीति नमस्कृत्यते । तदाह तिसिरिः 'यावा-
ष्टृयिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन्नोके प्रतिष्ठति' इति ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्टा गह्वरेष्टा । उग्रं
वचो अपावधीत्स्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा । या ते
अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्टा गह्वरेष्टा । उग्रं वचो
अपावधीत्स्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा । या ते अग्ने
हरिशया तनूर्वर्षिष्टा गह्वरेष्टा । उग्रं वचो अपाव-
धीत्स्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा ॥ ८ ॥

पृ० उपसदं जुहोति । 'ततोऽमुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरे
अवस्थायीमेवास्मिन्नोके रजतामन्तरिक्षे हारिणीं दिवि' इत्या-
दीतिहासो निहायभूतः । या ते अग्ने । हे अग्ने, या ते तव
अयःशया अवसि शेते इत्ययःशया तनूः शरीरम् । वर्षिष्टा

उरुतमा विस्तीर्णतमा । गह्वरेष्टा निगूढदेशस्थायिनी । सा
अमुरसंवन्धिनी उग्रं वचः उदूर्णं वचः जहजहि मारयमारय
इतीत्यभूतं वचनम् अपावधीत् अपहन्तु । स्वेषं दीप्तं पृष्टं बलेन
उज्ज्वलितया च युक्तमपहन्तु । हतसर्वोद्यमा निर्वाचः अमुराः
सन्निवृत्त्यर्थः । यद्वा वा तवाग्नेऽयःशयाः तनूः विस्तीर्णा निगू-
ढदेशस्थायिनी च उदूर्णमसक्तं वचनमपहतवती दीप्तं
वचनमपहतवती । सैनो पुनरपहन्निवृत्ति शेषः । रजःशया रज-
तशायिनी । हरिशया हरितसुवर्णशायिनी । एतावदुत्तरयो-
र्मैत्रयोर्विशेषव्याख्यानम् ॥ ८ ॥

म० 'उपसदं जुहोति सुवेण या ते इति' (का० ८।
२।३।१) । अग्नेयानि त्रीणि यजुषि । अत्रेयमाकृषाधि-
कान्ति । देवैः पराजिता अमुरान्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि
पुराणि चकुर्वीरुमर्वा भूमौ रजतीमन्तरिक्षे हारिणीं दिवि । तदा
देवैस्ता दग्धुमुपसदाभिराराधितः । तत उपसदेवतारूपोऽग्नि-
येदा तामु पूर्णं प्रविशन् ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तान-
वोऽभूवन् । तदभिप्रेत्यार्थं मन्त्रः । हे अग्ने, या ते तवायःशया
तनूः अवसि शेते इत्ययःशया । लोहमयीत्यर्थः । लोहमय-
पुरव्यापित्वेन तद्गुणा संती । वर्षिष्टा देवानामतिशयभोगाभि-
मतफलवर्षिणी । तथा गह्वरेष्टा गह्वरे अमुराणां विषमे देशे
तिष्ठतीति गह्वरेष्टा । 'हस्तदन्तात्साम्याः संज्ञायाम्' (पा०
६।३।१) इति विभक्तैरुक्तं । सा ते तनूर्वा वचोऽपा-
वधीत् छिन्धिभिन्वीत्यादिकममुराणोक्तं तीर्थं वचनं विना-
शितवती । तथा त्वेषं वचः अमुरोक्तं देवाधिपतेरूपं प्रवीर्यं
वाक्यमपावधीत् । स्नाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये
हविर्देत्तम् । 'ततोऽमुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरे अवस्थायीमे-
वास्मिन्नोके रजतामन्तरिक्षे हारिणीं दिवि' (३।४।४।३)
इत्यादिश्रुत्या अवमितिहासो निरूपितः । उपसदेवतसो-
रान्तरम् । यथा अमुरैः पराजिता देवा अक्षपाने अलभ-
मानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वर्षं पीडिता इति यदनुस्तदुग्रं वचः ।
तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति
क्षिद्यन्तो यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन वीरमुत्तरत्येषं वचः ।
तदाह तिसिरिः । 'अवनावापिपाने ह वा उग्रं वच एनव
वै वीरहत्वे च त्वेषं वचः' इति । 'एवमितरे अन्वह' (रजः-
शया/हरिशयां चेति' (का० ८।२।३८) । यथा प्रथ-
मदिने या ते अग्नेऽयःशयेषुपसदिवमितरे द्वितीयतृतीये उप-
सदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि
रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रमेव इति सूत्रार्थः ।
रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्यमयी । अन्व-
तूर्ववत् ॥ ८ ॥

नवमी ।

तुत्रार्यनी मेऽसि वित्तार्यनी मेऽस्यवतान्मा नाक्षि-
तादवतान्मा व्यथितात् । विदेदग्निर्नभो तामाग्ने

अङ्गिर आयुना नाग्नेहि योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्ते-
ऽनाघृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे विदेदग्निर्नभो
नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाग्नेहि यो द्वितीयस्यां
पृथिव्यामसि यत्तेऽनाघृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे
विदेदग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाग्नेहि यस्तु-
तीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाघृष्टं नाम यज्ञियं
तेन त्वादधे । अनु त्वा देववीतये ॥ ९ ॥

उ० चाल्वाले परिलिखति । तप्तायनी मेऽसि । जालारो
मन्त्राः पृथिवीदेवत्याः । तप्त इव वृक्षस्य पुरुषोऽस्यामेतीति
तप्तायनी पृथिवी मे मम असि । द्वितीयं परिलिखति ।
वितायनी अस्यां हि विविधानोऽर्थमुपलभमानः पुरुष एतीति
वितायनी । विष्वक्त्वा भवतीति वितायनी मे मम असि ।
तृतीयं परिलिखति । अवतात् मा नाधितात् । अवतु रक्षतु मां
नाधितात् । नाधतियां प्राधेः । परिधातनात् । यथाहं न याचेयं
तथा पृथिवी मां करोतिवत्यर्थः । चतुर्थम् । अवतात् अवतु
रक्षतु मां ज्यधितात् । 'ज्यध दुःस्वप्नयचलनयोः' । भयात् चल-
नाद्वा पृथिवी । चाल्वाले प्रहरन्ति । विदेदग्निः । स वा
अग्नीनामेव नामानि गृह्णन्हरति । यां त्वा अमुं देवा अग्ने
अग्निं होत्राय प्रवृणतेत्यादीतिहासस्तदनुवादिन एते
मन्त्राः । विदेत् जानीयात् अग्निः । कतमः । नभः न
भातीति नभः स्वकीयं नाम । पुरीषं हरति । अग्ने अङ्गिरः ।
हे अग्ने अङ्गिरः । 'अङ्गिरा उ जग्मिः' इति छतिः । आयु-
नानाघ्रा आयुस्त्वमेव नाघ्रा अभिहितः । आ इति
आगच्छ । निवपति । योऽस्यां पृथिव्यां यस्त्वमस्यां पृथिव्यां
भवसि । यत्ते तव अनाघृष्टं अनाघर्षितं नाम यज्ञियं यज्ञ-
संपादि तेन नाघ्रा त्वा त्वानादधे स्थापयामि । यो द्वितीयस्यां
पृथिव्यामसि । पृथिवीशब्देनामन्त्रिष्टलोक उक्तः । एती-
यस्यां पृथिव्यामसि । पृथिवीशब्देन सुलोक उक्तः । चतुर्थं
प्रहरति । अनु त्वा देव वीतये । देवतर्पणाय अनुहरामि त्वां
देववीतये । वीतितर्पणार्थः ॥ ९ ॥

म० 'शम्भामादाय चाल्वाले सिमीते पूर्वोक्तं' सेनरं
परिहाप्य शम्भामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राची-
मुत्तरतश्च स्पर्शेनास्तद्विषयं तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति'
(का० ५।३।२०-२५) । उत्तरवेदिनिवपार्थं यत्र
भूप्रदेशे सूर्यं स्तनति स प्रवेशश्चाल्वाले उच्यते । तत्रोत्तरा-
स्पर्शस्यां सेनरपरिहरणोद्देश्यं शम्भो निवाय तत्प्रमाणं
तत्पूर्वपात्रे स्पर्शेन रेखां कुर्यात् । तथा तत्पूर्वपात्रे तत्रैव
शम्भो निवाय रेखां कुर्यात् । अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तर-
भोरपि प्राग्भां शम्भो निवाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।

अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यदंघ्रि । तत्रायानि चत्वारि
पृथिवीदेवत्यानि । तत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि, त्वं
मे ममागुपमहायं तप्तायनी असि । तप्तं पुरुषमवतीति प्राप्ते-
तीति तप्तायनी । यो हि दग्धिः क्षेत्ररहितोऽयमिति संतप्यवे
तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्तेपीत्यर्थः । यद्वा ताः सजरो यस्याम-
यति सा तप्तायनी ममासि । द्वितीयं लिखति । वितायं नरो
यस्यामेतीति वितायनी । यद्वा वितायं विधेनं पुरुषमवतीति
वितायनी । पृथिव्यां हि प्राक्तायां सत्सुनिष्पत्तिद्वारा मण्डनं
कथ्यते । तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि, नाधितात् नाधि-
तात् मा मां लम् अवतात् रक्ष । 'तुष्टोस्तान्-६-' (पा०
०।१।३५) इति हेस्तातकादेशः । यथा कमपि न याचे
तथा मां कुर्वित्वर्थः । नाधतिधातुर्वाच्यार्थः । चतुर्थं परि-
लिखति । 'ज्यध भयचलनयोः' । ज्यधितात् भयाचल-
नात् स्थानप्रस्थाप्य मा मामवतात् रक्ष । 'विदेदग्निरिति चाल्वाले
प्रहरति स्मनेनेति' (का० ५।३।२६) । प्रहरति
मृत्तिकां स्तनेदित्यर्थः । अग्नियं यजुः । हे चाल्वालयतमृत्तिके,
नभोनामाग्निर्नभः संस्तुस्त्वदधिष्ठातामिद्विदेत् त्वां जानीयात् ।
ममा स्तन्यमानां त्वां ज्यधितात् जानीयादित्यर्थः । अग्नि-
नामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथाच श्रुतिः 'स वा अग्नी-
नामेव नामानि गृह्णन् हरति' (३।५।१।३१) इति ।
'अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति' (का० ५।३।२५)
पुरीषं याता मृत । हे अग्ने, हे अङ्गिरा, अङ्गिरसिरस्या-
स्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थे रस्त्वलयः । तत्पदोपपन्नं हे अग्ने,
त्वमायुना नाकाभिहितः सन् एहि मच्छ । एति मच्छती-
त्याहुर्मैनाम् । अधिष्ठातर्योगत एवाधिष्ठेयमागच्छतीत्येता-
मनादिकं प्राप्नोते । 'योऽस्यामिति निवपति पूर्वोपे शङ्कस-
हितमिति' (का० ३।५।२८) । उत्तरवेदिस्थाने सूर्यं
निक्षिपेदित्यर्थः । हे अग्ने, तत्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां
भूमावसि । किंच ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाभि-
रिति प्रसिद्धमनापूर्वं केनापि याज्ञिकेनातिरिक्तं तेन त्वादधे
तेन नाघ्रा युक्तं त्वां स्थापयामि । 'एवं द्विरपरं द्विती-
यस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति' (का० ५।३।३०-
३१) । यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः चाल्वा इत्या मन्त्रप्रक्षिता वेद्य-
र्थमेतच्चित्तं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति
पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः ।
यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तत्रापि द्वितीयस्यामिति तृती-
यस्यामिति विशेषणत्वाद्वितीया पृथिव्यन्तर्गतं तृतीया पृथिवी
योः । अस्मात् पूर्ववर्षाशब्देनम् । 'अनु वीते चतुर्थं यथाय-
माहमिति' (का० ५।३।३२) । यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः
यदाहृत्य प्रक्षिता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणयत्नेन
सुप्रहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः । देववीतये देवानां प्रीतये हे
मृत्तिके, त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणप्रयममुपल्लाहरीतीति
शेषः ॥ ९ ॥

दशमी ।

सिंहासि सपन्नसाही देवेभ्यः कल्पस्य सिंहासि
सपन्नसाही देवेभ्यः शुन्वस्य सिंहासि सप-
न्नसाही देवेभ्यः शुभस्य ॥ १० ॥

उ० स्पृह्युत्तरवेदिम् । सिंहासि । 'तेभ्यो ह वाक्
शुभोय' इत्युपक्रम्य 'सिंही भूत्वा दद्यान्वाचचार' इतीति-
हासो वेदिमहाणां निदानभूतः । वा त्वं सिंही भवसि ।
सपन्नसाही सपन्नान्सोढुं शीकमस्ता इति सपन्नसाही । शत्रू-
णामभिमविश्रीत्यर्थः । सा त्वमस्मान्भिरनुमीयमाना देवे-
भ्योऽर्पणं कल्पस्य उत्तरवेदिरूपेण कृता भव । प्रोक्षति ।
शुन्वस्य आभिरजिराद्रुता सती शुद्धा भव । सिकताः
प्रकिरति । शुभस्य । शुभतिरलंकारार्थः । अलंकृता
भव ॥ १० ॥

म० 'सिंहासीति स्पृह्युत्तरवेदिं दद्यान्वामात्रमिति' (का०
५।३।३२) । विशेषेण वासुभिः समं करोति । जवाणां
वेदिदेवता । वाक् पूर्वमनुदेभ्यः कुद्या सिंही भूत्वा चचारे-
तीतिहासः । सा वेदिमन्त्रेषूपच्यते । हे उत्तरवेदे, या त्वं
सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपन्नसाही सपन्नान् सहतेऽभि-
भवतीति सपन्नसाही कर्मण्यण् । शत्रूणामभिमविश्री अति
भवति । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्य समया उत्त-
रवेदिरूपेण कृता भव । 'प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताय प्रकि-
रति सिंहासीति अतिमन्त्रमिति' (का० ५।३।३७) ।
हे उत्तरवेदे, शुन्वस्य शुद्धा भव । 'शुन्व शुद्धौ' । अन्वपूर्व-
वत् । हे उत्तरवेदे, त्वं शुन्वस्य सिकताप्रक्षेपेण शोभिता
भव । अन्वपूर्ववत् । शुभतिरलंकारार्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

इन्द्रपोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्त्वा
कृष्टैः पश्चात्पातु मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु
विश्वकर्मा त्वादित्यैरक्षरतः पत्विदमहं तप्तं वावैर्हिर्घां
यज्ञाग्निः सृजामि ॥ ११ ॥

उ० उत्तरवेदिं प्रोक्षति । इन्द्रपोषः । पोष इति वाङ्-
मामसु पठितम् । इन्द्रस्त्वा वसुभिः सहितः पुरस्तादोपायतु ।
प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणः त्वा रुद्रैः सहितः पश्चात्पातु । मनो-
जवाः मनोगतिर्षमः स्वां पितृभिः सहितः दक्षिणतः पातु ।
विश्वकर्मा । विश्वकर्मेति निगदव्याख्यातो मन्त्रः । वहिर्वेदि
क्षेपं निषिञ्चति । इदमहं वेदिशमनेन तप्तमायतितं वाः उद-
कम् वहिर्घां यज्ञान् आक्षतो यज्ञान् विःसृजामि निक्षि-
पामि ॥ ११ ॥

म० 'वेद्यन्तरे स्थितोदुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रपोष इति
प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं स्याद्विज्ञमिति' (का० ५।४।११) ।
चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन शुष्यते
विस्तृतं कथ्यते । यो देवः सोऽयमिन्द्रपोषः वसुभिः अष्टव-
क्वाकैर्गणदैर्बुधैः सह हे उत्तरवेदे, त्वा त्वा पुरस्तात्
पूर्वसां दिशि पातु रक्षतु । प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रै-
रेकादशसंख्यैर्गणदैः सहितः पश्चात्पश्चिमां दिशि त्वा
पातु । मनोजवाः मनोवेदेगयुक्तो षमो देवः पितृभिः कलौ-
क्यासिदेवविशेषैर्बुधैः दक्षिणतः दक्षिणसां दिशि त्वा
त्वा पातु । विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि
यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदैः सहित उत्त-
रतः उत्तरसां दिशि त्वा पातु । एकदा असुरा देवान्हन्तु-
मागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रपोषादवधत्तस्तु विद्धि
तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थ-
नीया । तदाह तिस्रिः 'असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्वाचन्त
तानिन्द्रपोषो वसुभिः पुरस्तादपातुदत्' इत्यादि । 'वहिर्वेदि
क्षेपं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वावैर्हि' (का० ५।४।१२) ।
असुरनिवारणाय वेनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूप-
त्वात्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणक्षेपमूर्तं यज्ञा-
द्वहिर्घां यज्ञप्रदेशाद्वाक्प्रदेशेऽहं विःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

सिंहासि स्वाहा सिंहास्यादित्यवनिः स्वाहा
सिंहासि मन्त्रवनिः शत्रुवनिः स्वाहा सिंहासि
सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः स्वाहा सिंहास्यावह
देवान्यजमानाव स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

उ० मन्त्रव्याचारयति । सिंहासि । सा परेवाहः
सिंही भूत्वा वाय्वेवाचचारेत्यादि निदानोद्घाटनं शीतम् ।
सिंहासिस्वाहा । सिंहासि आदित्यवनिः । 'अन्वसि
वसन्तरक्षिमथाय' इति इन्द्रप्रत्ययः । आदित्यादीन्वसुते
संभजत इत्यादित्यवनिः । सिंहासि मन्त्रवनिः शत्रुवनिः ।
सिंहासि सुप्रजावनिः रायस्पोषवनिः । मन्त्रवने
शोभनां प्रजां रायस्पोषं धनपोषम् । एतान्मादित्यवनिस्मा-
नव्याख्यातानि । सिंहासि आवाह देवान् यजमानान् ।
आगमय देवान् यजमानान् । सुचमुचच्छति । भूतेभ्यस्त्वा ।
भूतशब्देन चतुर्विधो भूतग्रामोऽभिधीयते । चतुर्विधाय
भूतग्रामाय । उत्पत्तये स्थितये च सुचमुचच्छामीति
शेषः ॥ १२ ॥

म० नाम्नोः प्रोण्यध्वेषु पश्यद्दत्तं सुहोतृव्या दक्षि-
णेध्वेषे ओण्याध्वेषोऽन्वामध्वेषे माने च हिरण्यं पश्यन्
सिंहासीति' (का० ५।४।१४) । सोऽयमुत्तरवेदेतो-

भ्यास्त्वो मन्मदेशतस्तस्य श्रोत्र्यंसेषु आग्नेयैशकोणावसी वायव्य-
नैऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वा पश्चवारं
सूरीतेनाज्येन जुहुवन् । क्वम् । अस्याया कोणसूत्रप्रदेशेन ।
तथा । प्रथमं दक्षिणैऽस्ते तत उत्तरश्रोणी ततो दक्षिण-
श्रोणी तत उत्तरांसे ततो मध्ये एवं पश्चसु स्थानेषु हिरण्यं
निधाय तद्वलोकयन्पश्चमिमेष्टैर्जुहुवाविति सूत्रार्थः । पश्च
चतुर्षां वाग्देवता । पुरा कदाचित्तत्परवेदिदेवता केनापि
निमित्तेन देवेभ्योऽपकम्यामुत्तरप्राप्त्योन्योर्देवासुरसेनयोर्मध्ये
सिंहस्यं धृता तस्यौ । तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा
'तेभ्योऽपकम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कृत्वा नयान्तरातिष्ठत्'
इति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदे, त्वं सिंहासि
सिंहरूपा भवसि तादृशैर्दुग्धं स्वाहा इचिदेत्तम् । सिंहासि
किंभूता । आदित्यवनिः आदित्यान् वदते संभवति प्रीण-
यतीत्यादित्यवनिः । अन्त्यापूर्ववत् । सिंहासि मन्त्रवनिः अत्र-
वनिः अत्र अत्र च वदत इति मन्त्राण्यनातिश्रितिकयालोः
प्रीणयितुमत्र विशेषः । सिंहासि मन्त्रवनिः पुत्रपौत्रा-
विरूपायाः गोमनप्रजायाः संपादयित्री । रागस्योपवनिः
सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः संपादयित्री । सिंहासि यजमानाय
यजमानोपकारार्थं देवानाह्वानयेति विशेषः । 'भूतेभ्यस्तेति
सुवमुपच्यतीति' (का० ५.१४.१५) । भूतेभ्यः करा-
नुनायक्यादिवतुर्विधभूतप्रामाद्रीत्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्तं
जुहुः, त्वानुपच्यतीति शेषः । तदाह तित्तिरिः 'भूतेभ्य-
स्तेति सुवमुपच्यतीति य एव देवा भूतास्तेषां तद्वाग्येषां भवति
तानेव तेन प्रीणाति' इति ॥ १३ ॥

त्रयोदशी ।

ध्रुवोऽसि पृथिवी दृष्ट्व ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्व
द्राक्ष्युतक्षिदसि दिवं दृष्ट्वाग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

उ० परिधीनपरिधायि । ध्रुवोऽसि । यस्मादधिपञ्च ध्रुवः
स्थिरः त्वमसि तस्मात् पृथिवी दृष्ट्व इदीकुर । ध्रुवक्षिद ।
ध्रुवे नित्ये यज्ञे क्षिपतीति ध्रुवक्षिद । यस्मात् ध्रुवक्षि-
दसि तस्मादन्तरिक्षं इदीकुर । अच्युतक्षिद । अच्युते यज्ञे
क्षिपतीत्यच्युतक्षिद । यस्मात्तवच्युतक्षिदसि तस्मादिदं इदी-
कुर । संभारानुपनिवपति । अग्नेः पुरीषमसि अग्नेः पू-
षितु भवसि । 'शरीरं देवास पीतदारु' इत्यादिभृतिः ।
संभारानां शरीरपूरणत्वापुरीषत्वमुपपद्यते ॥ १३ ॥

म० 'नाभिं पीतदारुः परिधायि पूर्ववत् ध्रुवोऽसीति
प्रतिमन्त्रमिति' (का० ५.१४.१५) । पीतदारुदेवदारुः
तरीयैः परिधिभिस्तरेवेभ्योऽप्येवदारुणां नाभिं परिदध्यात्पूर्व-
वत्शोषोपमसंश्लेषः यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथाप्रापीति
सूत्रार्थः । त्रयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यमपरिधे, त्वं
ध्रुवः स्थिरोऽसि । अतः पृथिवी दृष्ट इदीकुर । हे दक्षिणपरिधे,

त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षिपति निवपति ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्त-
रिक्षं इदीकुर । अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षिपति निवप-
तीत्यच्युतक्षिद हे उत्तरपरिधे, त्वं तादृशोऽसि तस्मादिदं
इदीकुर । 'अग्नेः पुरीषमसि निवपति सुसुल्लसुगन्धितै-
नवृण्यैः सुकाशोपरि शीर्षण्या अमावेऽन्या इति' (का० ५.१४
। १५) सुसुल्लसुगन्धितैः सुगन्धितैर्जनं नृणविशेषः, वृण्यैः
सुका अविरौमाणि । एतानि नामौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः ।
हे सुसुल्लसुगन्धितैर्नारसमूह, त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि ।
पूरयतीति पुरीषम् । 'अग्नेर्होतृपुरीषं यत्वेभाराः' इति
तित्तिरिः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

युज्यते मन उत युज्यते विप्रो विप्रा विप्रस्य
बृहतो विपश्चितः । वि होवा दधे वयुनाविदेक इन्मुहो
देवस्य सवितुः परिधृतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

उ० सावित्रं जुहोति । युज्यते मनः । अधियज्ञानुवा-
दिनी सावित्री जगती यस्मात्सवित्रा प्रसूता ऋत्विजो
युज्यते मनः मनांसि । उत युज्यते विप्रः अपि च युज्यते
मेरयन्ति विप्रो वाचः । कथंभूता ऋत्विजः मेरयन्ति । विप्रा
ब्राह्मणाः सुध्रुवांसोऽनूचानाः । विप्रस्य प्रासक्तिपाशकैः फल-
दानं प्रति यज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणस्य । जुहो वैश्यश्चित्रिवाचपि
यजमानाचक्षिदेमे दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्यतेऽतस्माच्च
ब्राह्मणघ्राद्वेनोच्यते । बृहतो महतः । विपश्चितो मेधापिनः
सर्वस्य यज्ञस्य । किंच त एव सवित्रा प्रसूता ऋत्विजाः ।
विहोवा दधे विदधत इति यच्चनविपर्ययः । अथ होवाः सप्त
वपदकर्तारो होवा इत्युच्यन्ते । 'अथ होवाः संपाजयन्ति' इति
भृतिः । 'सौत्येऽश्वि सप्त होवारो वपदकुर्वन्ति' तदेतदुच्यते ।
वयुनाविदेक इत् । वयुनं वेदेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा । इच्छन्त
एवार्थः । सर्वेषामेव ऋत्विजां मध्ये सवित्रा प्रसूतो ब्राह्मणः
एक एव ऋत्विक् । वयुनाविद विवेदज्ञानान्वितो मैत्र्यं
करोति । महती देवस्य सवितुः परिधृतिः । महती देवस्य
शानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः परिधृतिः
परिलब्धम् । को हि नाम यज्ञं प्रेक्षाधिकः प्रसूय समा-
प्यति यज्ञम् । यज्ञो हि वृष्टिदारेण समस्तं जगदिभर्ततीति
सवितुर्मेहती स्तुतिरित्युक्तम् ॥ १४ ॥

म० अस्ति तान्त्रशास्त्रानुसंधानां शास्त्रा । तस्मात्माहवनीयाद्य-
भिन्नयमैष्टिकवैदिधासि । तस्माः शास्त्राणां पुरतः पद्विज्ञात्य-
इदीपां सौमिकी वैदिविधेया । तत्रैषा अध्याग्नेः पूर्वोक्तोत्तर-
वैदिः । ततः पश्चान्मन्त्रभागे इतिर्धानाख्यो मन्त्रो विधेयः ।
ततोऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदम्बंशा शास्त्र निर्मातव्यः । तस्माः
स्थाने प्राचीनशास्त्राणां पुरतो दक्षिणोत्तरभागवोद्विधौनसं-
ज्ञकं हे शकटे स्वापितं कः । तच्छकटद्वयं पुरतः प्रथमं

तदावरकत्वेन हविर्धानास्त्रयमाण्डपो विधेयः । तच्छकटद्वये
सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् । तदाह तित्तिरिः 'सावित्र्यानी
हुत्वा हविर्धाने प्रवर्तयति' इति । तं होमं विधत्ते कालासनः
'चतुर्होतृत्वात् आलाहव्ये जुहोति जुजते इति स गार्हपत्योऽनः'
(८।३।२५) इति । प्राचीनशालाया इतरसमीपे पूर्वैस्त्रिद्व
आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि
सञ्चरन्वेद्याख्येऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पद्ये सति तदपेक्षया
स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः । सावित्री जगती इयावाथ-
ह्यम् । विप्रस्य ज्ञायाणस्य यजमानस्य संबन्धिनो विप्रा सायाणा
ऋत्विजो मनो युजन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञ-
चिन्तायां नियमयन्ति । उत धिम् इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेण
नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतो महतः । तथा विप-
श्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदसाङ्गहृत्त्वमयाभिज्ञत्वाद्विपश्चि-
त्तम् । किभूता विप्राः । होत्राः होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां
मनोनियमनादिसामर्थ्यमेकद्वय एकाएक विदधे सर्वज्ञं ।
किभूत एकः । वयुनावित् 'वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा'
(निर्० ५।१४) इति शास्त्रोक्तवैयुनं प्रज्ञा सर्वभू-
तानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् । संहितायां दीर्घः । सर्वधी-
साशीत्यर्थः । नन्वेकस्य सर्वज्ञस्यै कथं सामर्थ्यं तत्राह । यतः
सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिश्रुतिः सर्वदोषां स्तुतिः
महती महती । तथाचापवैष्णिकाः 'यः सर्वज्ञः सर्वविषयस्य
ज्ञानमयं तपः' इति । बृहदारण्यकेऽपि 'स एव सर्वस्य वशी
सर्वस्येशानः सर्वसाधिपतिः सर्वमिदं प्रशान्तिं यद्विदं किञ्च'
(मा० ४।२।२४। का० ४।४।२१) इति । श्वेताश्वतराश्च
'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलकिया च'
इति । यद्वास्तु मन्त्रसाधोन्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो
यज्ञस्य कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचथ युजते प्रयुजते ।
'यज्ञो वै विपश्चित्' (३।५।३।११) इति श्रुतेः । किभू-
तस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति
विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तैः । 'प्रा पूर्तौ' । तथा
बृहताः महतः सर्वसाधनसंपन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वष-
ट्कारैः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्य-
त्ययः । तस्मिन्ने वदुनाविदेकद्वय विवेदज्ञानवान्ब्रह्माख्य एक
एव । सवितुर्देवस्य महती महती परिश्रुतिः स्तवनम् ।
ब्रह्माया ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्तवितुः प्रेरणैवेति सवि-
तुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समू-
ढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

उ० दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधाय जुहोति । इदं
विष्णुः । गायत्री वैष्णवी । इदं जगत् विष्णुर्विचक्रमे विष्णु-

न्तवाम् । सर्वप्राणिनो हि भूतेन्द्रियमनोजीवभावेनाविष्ण-
सीति विष्णुः । किञ्च त्रेधा निदधे पदम् । पञ्चते ज्ञायते-
ऽनेनेति पदम् । भूम्यन्तरिक्षयुक्तोकेषु अग्निबादुसूर्यरूपेण
त्रिधा निहितवान् पदम् । किञ्च समूढमस्य पांसुरे ।
अस्त्रैव विष्णोरन्यथापदान्तरं विज्ञानधनानन्दमजमहैतमक्षर-
मित्येवंलक्षणम् । समूढमन्तर्हितमविज्ञातमकृतात्मभिः ।
पांसुरे । लुप्तोपममेतत् । पांसुल इव प्रदेशे निहितं न दृश्यते
तत्समूढमिति द्रष्टव्यमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् ।
'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवी च धु-
रावतम्' इति ॥ १५ ॥

म० 'दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायभि-
जुहोतीदं विष्णुरिति' (का० ८।३।३१) । दक्षिणशकट-
संबन्धितदक्षिणचक्रमात्रं हिरण्यं निधाय तत्रैव होमः । विष्णु-
देवत्या गायत्री मेधातिथिद्वयाः । विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं
विश्वं विचक्रमे विमज्ज्य कर्मते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं
निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति कमाव-
मिबादुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसो भूम्यादितोकरुपा विद्यन्ते यस्य
तत्पांसुरे तस्मिन्पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्मानन्तर्भूतं
विश्वमिति शेषः । यद्वायमयः । अस्य विष्णोः पदे पञ्चते ज्ञायते
इति पदमहैताख्यं स्वरूपं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः ।
कस्मिंश्चित् । पांसुरे इव लुप्तोपमानं । पांसुले रजस्वले प्रदेशे
निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तं 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः' (अण्णा० ६।५) इति । स्वाहा
तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

इरावती धेनुमती हि भूतस्य सूर्यवसिनी मनवे
दृशस्या । व्यस्कन्ना रोदसी विष्णवे ते दाधर्धं पृथि-
वीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

उ० द्वितीयस्थानसो वर्त्मनि जुहोति । इरावती ।
वैष्णवी त्रिशूपा । हे विष्णो, यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वन्त्यो
शावापृथिव्यो इरावती सत्यवती । धेनुमती धेन्वादिभिः
पशुभिः तद्वत्यो । हिशब्दो यस्मादर्थे व्याख्यातः । युक्-
भूतं भूताम् अनुतामिति पुरुषव्यत्ययः । संकुले इत्यर्थः ।
सूर्यवसिनी शोभनयवसवत्यो सुसत्यवती । मनवे यज्ञ-
मानाय । दृशस्या दाश्वी यज्ञसाधनानाम् । अतः कवण्यात्
व्यस्कन्नाः । व्यस्कन्नाः सम्भवार्थः । जग्मिमतवानसि ।
रोदसी शावापृथिव्यौ एते । किञ्च । दाधर्धं धारयसि । पृथिवीं
यां धेस्यपाहारः । अभितः इतश्चेतत् । मयूखैः रश्मिभिः ।
यस्मात्त्वमेवंप्रभावस्तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

म० 'युक्स्थित्यौ प्रतिपञ्च प्रतिप्रसङ्गोत्तरस्येरावती इति
पूर्वपदिति' (का० ८।३।३५) यथा दक्षिणशकटदक्षिण-

नक्षत्राणां अक्षय्यं भूतवान् तथा उत्तरशकटसंयन्तुत्तरचक्रभागे
प्रतिप्रस्थाताः जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैष्णवी त्रिष्टुप् त्रिष्टुष्टुष्टुष्टु ।
हे रोदसी यावापृथिव्यां युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् । भवते-
ति मध्यमद्विवचने रूपम् । अष्टभाष्येऽन्यत्रः । किंभूते
युवाम् । इरावती इरावत्यौ अषाढ्यौ राखवत्यौ । मनुमती बहु-
भेदयुक्ते । सुषवसिनी सुषु यवसानि विणन्ते ययोस्ते सुषव-
सिनी । यवससन्नेनाश्राभ्यवहार्याणि वस्तुनि । तथा मनवे
दशस्या । मनुवे जासातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमानः तस्मै दशस्या
दात्री यज्ञसाधनानाम् । 'दाष्ट दामे' दाशतस्ते दशस्या ।
अमुन्यस्यने उपधाह्रस्वः ओर्विमन्तेर्दशशब्दः । एवं यावापृ-
थिव्यां संप्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो, एते रोदसी लं
व्यस्कन्ताः विभज्य स्तम्भितवानसि । किञ्च पृथिवीं मयूकैः
स्वतेजोरूपैर्लोनागोवैवेराहाद्यनेकावतरैर्वा अभितो दाधये
दधये सर्वतो धारितवानसि । 'तुजादीनां कीर्णोऽभ्यासस्य' (पा०
१.६।१।५) इत्यभ्यासदीर्घः । स्वाहा तस्मै विष्णवे हवि-
र्दानम् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

देवश्रुतौ देवेष्वार्चोपतं प्राचीं प्रेतमध्वरं कल्प-
यन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं भवतुं मा जिह्वरतम् । स्वं
गोष्ठमावदतं देवि दुयं आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा
निर्वादिष्टमत्र रमेथां वर्धन्पृथिव्याः ॥ १७ ॥

बु० पक्षी अक्षपुरावनकि । देवश्रुतौ । देवा एते श्रुतौ
शृण्वन्ति इति देवश्रुतौ । ये युवां देवश्रुतौ ते देवेषु
आबोधतम् । 'युषिर शब्दे' । आशब्दयतम् । वाचयति ।
प्राचीं प्रेतम् । हे हविर्धाने प्राचीं प्रागज्जने, 'इण् गतौ' । प्रदत्तं
प्रेतं प्रगच्छतम् । अध्वरं कल्पयन्ती यज्ञं समर्थं कुर्वति ।
किञ्च ऊर्ध्वं यज्ञं नयतम् । ऊर्ध्वं स्वर्गं प्रति यज्ञं नयतम् ।
मा जिह्वरतम् । 'ह्रल चलने' । मा चलनं कुरुतम् । अचलि-
तप्रतिष्ठिते युवां भवतम् । शब्दं कुर्वत्यनसि वाचयति ।
स्वं गोष्ठम् । हे हविर्धाने, स्वमात्मीये गोष्ठे स्थानम् । आव-
दतं उच्चारयतम् । हे देवि दानादिगुणयुक्ते, हे दुयं गृह-
भूते । आमधितद्विवचनान्ते द्वे पदे । किञ्च आयुर्मा निर्वा-
दिष्टम् । निरुपसर्गः कृत्सापाम् । निकृष्टमणं पञ्चप्रनादिर-
हितमायुर्मा निर्वादिष्टं मा उच्चारयतम् । प्रजां मानिर्वादिष्टम् ।
प्रजां निकृष्टाम् निरंशां मा उच्चारयतम् । युवाभ्यामुच्चारितं
तथैव स्यादित्यभिप्रायः । नस्तत्त्वे करोति । अत्र रमेथाम्
अस्मिन् प्रदेशे रमेथां रतिं कुरुतम् । वर्धन् 'वृद्धि-
पुत्रोः' इति नलोपाभावात् । 'युपांमुलुक' इति सप्तम्या लोपः ।
पृथिव्याः ॥ १७ ॥

म० 'दक्षिण्या इरानीता पक्षी पाणिभ्यां भूयोपं प्रतिगृह्या-
क्षपुरावनकि परायेवश्रुताविति' (का० ८।३।३५) प्रति-

प्रस्थाता समानीता पक्षी होमशेषेणाज्येनाहस्योनावप्रभागाव-
ज्ञादिति सूत्रार्थः । अक्षपुरी देवते । देवेभ्यु श्रुयते देवश्रुतौ ।
शृणोतेः कितुमागमय । हे देवश्रुतौ देवतमानां प्रतिदे अक्ष-
पुरी अक्षप्रभागां युवां यजमानोऽयं यज्ञयतीति देवेभ्यु आबो-
धतम् उच्चयन्तिना कथयतम् । 'युषिर शब्दे' । 'प्राचीं प्रेत-
मिति वाचयतीति' (का० ८।४।३) हविर्धानास्ते यज्ञा
प्रवर्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । प्रयाणां यजुषां
हविर्धाने देवते । हे उमे शकटे, युवां प्राचीं प्राक्षुषे प्रेतं
प्रकर्षेण गच्छतम् । प्रागभवत्ते प्राची । किंभूते युवाम् । अध्वरं
कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वति । किञ्च यज्ञमिममूर्ध्वं नयतं
उपरिर्वातदेवान्प्रति प्रापयतम् । मा जिह्वरतं मा कुटिके
भवतम् । 'ह्र कौटिल्ये' निजन्तस्य कुटिके कथम् । यज्ञा 'ह्रल
चलने' मा चलतम् । 'स्वं गोष्ठमिति च रज्जतीति'
(का० ८।४।४) । प्रवर्तमानयोः शकटयोरक्षौ रज्ज्वेति
श्वेति युवेति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ।
दुयंशब्दो गृहवाची । 'गृहा वै दुयीः' (३।५।३।१८)
इति श्रुतेः । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे देवि दुयं गृह-
सदृशशकटद्वयरूपे देवते, स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं
सर्वतः कथयतम् । योऽयमश्वशब्देन यजमानस्य गृहं बहूनां
गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामु-
च्चारितं तथैव स्यादिति भावः । किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यज-
मानस्य वाक्प्रापुरासि तावत्सर्वं मा निराकाष्टम् । यदतेल्लङ्घि
मध्यमाह्वचने रूपम् । यज्ञा निकृष्टं पञ्चप्रनादिरहितं मा उच्चा-
रयतम् । 'प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां युजादि-
रूपां मा निराकाष्टम् । अनेमाह्रस्वदेनायुःप्रयवोनिराकरणं
मा भूदिति नावः । उमयकटो योऽश्वः स दुष्टपाकं वरुणैव-
रूपः । तदाह श्रुतिः 'वरुणे वा एष दुर्भागुमयतोवशो यदज्ञः'
(३।५।३।१८) इति । तस्माच्छास्त्रदुर्वीक्यपरि-
हारावाचीर्वादरूपं मुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्राप्यते । 'पथादुत्तर-
वेदेतिषु प्रक्रमेणु मत्वा वा नन्वस्ये अस्मिन्मन्त्रयतेऽत्र रमे-
थामिति' (का० ८।४।५) । वेदिनिकटस्थापिते उमे शकटे
अस्मिन्मन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । हे शकटे, पृथिव्याः वर्धन् वर्धमणि भूमेः
शरीरभूतेऽज्यामिन्दैवयजने युवां रमेथां कीडां कृतं वर्धमणि
स्तोत्रं वा । 'युपांमुलुक' (पा० ४।१।३५) । इति डेलोपे
'न किंसुययोः' (पा० ८।२।८) इति नलोपाभावात् । देव-
यजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोपम् 'पत्नं वेतत्पृथिव्या
सर्वेकजनम्' इति ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

विष्णोर्मुक्त्रं वीर्वाणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
विममे रजांस्ति । यो अस्कंभायदुत्तरं सुधस्यं
विचक्रमाणस्त्रेयोर्हृगायो विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

उ० दक्षिणमुपसृज्जाति । विष्णोर्नुकमित्वाद्यान्तिषो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः । इमोरन्ते विष्णवे त्वेति यजुः । नुकमिति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः । विष्णोरेव वीर्याणि प्रवोचं ब्रवीमि । यो विष्णुः पार्थिवानि विममेष्टुधियन्तरिक्षधुलो-
कानि विममे निर्मितवान् । रज्वांसि । 'लोका रजोस्तुष्यन्ते' इति रजःशब्दो लोकवचनः । किञ्च यत्र विचक्रमाणस्योपा-
ठस्यायः । उरुगमनः अस्कभायत् सम्मितवान् । उत्तरं धुलोकाम्यम् । सधस्य सहस्वानं देवानाम् । 'सधमादस्य-
योऽहन्दसि' इति सहशब्दस्य सधादेशः । तस्य विष्णोर्वी-
र्याणि प्रवोचमिति संवन्धः । स्पृणमुपनिहन्ति विष्णवे त्वा ।
मिहम्मीति शेषः ॥ १८ ॥

म० 'उतरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपसृज्जाति विष्णोर्नुकमिति' (का० ८।४।६) । दक्षिणशकटसामं ओढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयदित्यर्थः । तिलो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः । नुकमित्यवमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वेस्य वच्चेङि रूपं कचेरम् अङ्गमात्रः । कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रज्वांसि पृथिव्यन्तरिक्षधुलोकस्थानानि विममे निर्ममे । 'लोका रजोस्तुष्यन्ते' (निद० ४।१९) इति वास्तोकेः रजः-
शब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रज्वांसि पार्थिवप-
रमाण्यन्विममे परिगणितवान् । यत्र विष्णुस्तत्परिगतं सधस्य देवासां सहवासस्वानं धुलोककामस्कभायत् यमाधो न पतति तथा सम्मितवान् । सह देवाः तिष्ठन्ति मत्सिन्धस्यस्यम् । 'सधमादस्ययोऽहन्दसि' (पा० ३।६।९६) इति सहस्य सधादेशः । 'स्कम्न रोधने' । 'क्वादिभ्यः श्वा' । 'हलः श्रः शान्त्यो' (पा० ३।१।८३) इति हेरनुवृत्तौ 'हन्दसि शान्त्यपि' (पा० ३।१।८४) इति । यद्यपि हौ परे आप्रत्य-
यस्य शान्त्यदेशोऽविहितत्वाप्यायत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इति लक्ष्यपि श्रः शान्त्यदेशे अस्कभायविति रूपम् । वीटयो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वभि-
वायुसूत्ररूपेण पदत्रये निदवानः । विपूर्वेस्य कर्मतेः 'छिटः कान्त्या' (पा० ३।२।१०६) इति कानन्ति रूपम् । तथा उरुगमनः उरुगमो गमनं यस्य उरुभिर्महाभूमिगोपत इति वा 'दक्षिणतः स्पृणमुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति' (का० ८।४।७) हे स्पृणे काष्ठ, विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिवि-
ष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उमा हि हस्ता वसुना पुणस्त्रा प्रयच्छ दक्षिणादौत स्रव्याद्विष्णवे त्वा ॥ १९ ॥

उ० उत्तरमुपसृज्जाति । दिवो वा विष्णो हे विष्णो,

धुलोकात् वा उत वा पृथिव्याः अपि वा पृथिवीलोकात् । महो वा विष्णो उरोरन्तरिक्षात् महतो वा विष्णो उरोर्वि-
स्तीर्णाद् अन्तरिक्षलोकात् । एतेभ्यो वा विष्णो लोकेभ्यो धनमादाय अन्पतो वा यतःकुतश्चित् । उमा उमौ हस्तौ वसुना धनेन पुणस्त्र आपूरय । तत आप्रयच्छ आभिमुख्येन देहि । दक्षिणात् वा उत स्रव्यात् । पञ्चम्याः तृतीयया व्यत्ययः । दक्षिणेन हस्तेन अपिच स्रव्येन हस्तेन । उमान्भौ हस्ताभ्या-
मकृपणतया प्रयच्छेत्स्यवसभिप्रायः । विष्णवे त्वेति पूर्व-
वत् ॥ १९ ॥

म० 'दिवो वेत्सुतरे प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणे पूर्ववदिति' (का० ८।४।८—९) । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोप-
ष्टम्य विष्णवे त्वेति स्पृणां निष्ठातकानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्वीदिति सूत्रार्थः । हे विष्णो, दिवो धुलोकादुत अपिच पृथिव्याः भूलोकात् वापिच महो महतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरि-
क्षलोकाद्वा सनानीतेन वसुना प्रव्येण उमा हि हस्ता उमावपि स्वकीयौ हस्तौ पुणस्त्र पूरयस्व । ततो धनपूर्णादक्षिणादुत स्रव्या-
द्रामादन्तात् आ प्रयच्छ बहुकृत आहस्य प्रकृष्टं मणिमु-
कादिधनमस्मभ्यं देहि । विष्णवे त्वेत्वं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १९ ॥

विंशी ।

प्र तद्विष्णुः स्रवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । वस्योरुपुं त्रिषु विक्रमणेव्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

उ० मध्यमे छदिरात्मन्य वाचयति । प्रतद्विष्णुः । उत्त-
रोऽर्धर्धः प्रथमं व्याख्यायते बहुतयोगात् । यस्य विष्णोः उरुपु महसु त्रिषु विक्रमणेषु लोकेषु अधिक्षियन्ति उपरि निवसन्ति । भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । इयानीं प्रथमोऽर्धर्धः । प्रतद्विष्णुः स्रवते स विष्णुः स्रयते । यकः स्थाने षापछान्द्रसः । वीर्येण वीरकर्मणा । कथं स्रयते । मृगो न भीमः । यथा मृगः सिंहः स्रयते । भीमः विभेत्स्यकादिति भीमः । कुचरः कुक्षितचारी प्राणिवधजी-
वनः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थानः । यद्वा हीनोपमानत्वाद्भवथा व्याख्यायते । सर्वैरतेर्मृगादिभिः पदैः इन्द्रो विशिष्यते । स हि विष्णोरुपमानं भवितुमर्हति । मृगो न । 'मृगए मृगौ' । यथा शुद्धोपहतपाप्मा इन्द्रः । भीमो भीषणः । कुचरः कार्यं चरतीति कुचरः । कुशब्दस्य संप्रसारणं छान्द्रसम् । गिरिष्ठाः गिरिर्मेघः तत्र इन्द्रो वृष्टयर्थं तिष्ठति । अथ कौ पृथिव्यां चरतीति कुचरः मत्स्यकूर्मोदिरूपेण । अथ गिरि वेद-
वाच्ये तिष्ठति गिरिष्ठाः । अथ देहोऽपि गिरिरुच्यते तस्मि-
न्नात्मत्वेन तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ २० ॥

म० 'प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमे छदिरात्मन्येति' (का० ८।४।११) । तत् वा प्रसिद्धो विष्णुः सर्वेणैसाधारण-

भीरकर्मणा प्रत्ययते अस्त्यते सर्वमिति शेषः । तदिति लिङ्-
व्यत्ययः । प्रत्ययते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने राप्प्रत्ययः ।
किंभूतो विष्णुः । 'सूक्ष्मं शुद्धं' भाट्टि शोधयतीति म्नाः । मोऽन-
यकः पादपुराणः । भीमः विभेदस्मादसौ भीमः । 'भीमादबो-
ऽपादाने' (पा० ३।४।५४) । इति मप्रत्ययः । कुन्तरः कौ-
टुषिण्या मत्स्यादिरूपेण चरतीति कुन्तरः । गिरिष्ठाः गिरि वेद-
वाण्या गिरौ देहे वास्तव्यमिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः । अथवा
न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुन्तरः कुत्सितचारी प्राणि-
वचनीयनो भीमः सर्वकरो मूढो न विह इव । स यथा कीर्त्येण
सूक्ष्मे तद्वत् । स को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोदशसु प्रभूतेषु
त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विद्या विधानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिस्तिवन्ति अधिनिवसन्ति
स सूर्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

विष्णो रराटमसि वीष्णोः अर्धे स्थो विष्णोः
स्वरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे
त्वा ॥ २१ ॥

उ० रराट्यामात्मन्य वाचयति । विष्णोरराटम् । विष्णो-
र्यज्ञस्य ललाटमसि । उत अण्वानुपसृष्टस्य वाचयति विष्णोः
अण्वेत्स्यः । विष्णोर्यज्ञस्य अण्वे सुक्ष्मिणी स्वः । ओष्ठसं-
धिरुच्यते अण्वशब्देन । सीज्यति । स्वरसि । 'पितु
तन्तुसन्ताने' । सीज्यत्यनेनेति स्यूः सूचिर्वा । अग्निं
करोति । विष्णोर्ध्रुवोऽसि अग्निधरसि । समासे सृजति ।
वैष्णवमसि विष्णुर्देवतास्य वैष्णवम् । विष्णवेर्धांय त्वाऽनुप-
सृष्टत्वामीति शेषः ॥ २१ ॥

म० 'विष्णो रराटमिति रराट्यमिति' । (का० ८।४।
१५) वाचयतीत्यनुवर्तते । इतिर्धानाख्ये हे शकटे दक्षिणो-
त्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकलेन परितो इतिर्धानाख्ये
मण्डपं कुर्यात् । स न मण्डपो विष्णुदेवताकलाद्रिष्णुरित्युपचर्यते ।
विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वव्यवस्थापकत्वादास्योऽवयवोऽस्ति ।
तद्वद्विधानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवार्तितममयोर्मध्ये काचिद्भू-
माका अच्यते । तां मातां तद्वचनाकारतिर्बन्धुं वा सेवोप्य
पुरुषललाटवेनोपचर्यते । दर्भममज्जाधारवंश । तं विष्णोः
विष्णुमूर्तिवैरोपचरितस्य इतिर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाट-
स्थानीयोऽसि । 'विष्णोः अण्वे स्व इत्युच्छ्रयाविति' (का०
८।४।१६) । उच्छ्रयाव्यौ रराटीप्रान्तावुपसृष्टस्य वाचयति-
त्यर्थः । हे रराट्यन्तो, सुवा विष्णोः विष्णुनामकस्य इतिर्धा-
नमण्डपस्य शब्दे स्वः ओष्ठसन्धिक्रमे भवत्यः । 'दार्घ्यः परिचो-
व्यति लस्युजनि प्रतिहृतया रज्ज्वा विष्णोः स्फुरसीति' (का०
८।४।१८) । वृहत्सुप्तिसमर्पितया रज्ज्वा द्वारधानाः सीज्यतीति
सूत्रार्थः । हे लस्युजनि, त्वं विष्णोर्इतिर्धानस्य स्फुरति ।

सीज्यत्यनेनेति स्यूः सूचिः । 'पितु तन्तुसन्ताने' । कपि
'चूडोः शूडनुनासिके च' (पा० ६।४।१६) इति बस्योदा-
देशः । 'विष्णोर्ध्रुवोऽसीति अग्निं करोति' (का० ८।४।१६)
हे रज्जुसन्धे, त्वं विष्णोः इतिर्धानस्य ध्रुवोऽसि अग्निर्भवति ।
'प्रास्य' इत्युच्चारणं इतिर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीज्यालभते' (का०
८।४।२१) प्राग्मैवैरैर्मण्डपं निर्माणानेन मण्डपेण सृष्टेदिति
सूत्रार्थः । हे इतिर्धान, त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकलेन
सत्संबन्धि भवति । तस्माद्विष्णवे विष्णुर्ध्रुवस्यै वा वा
सृष्टत्वामीति शेषः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

देवस्य स्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । आर्धे नार्धेसीदमहर् रक्षसां ग्रीवा
अपि कृन्तामि । वृहन्नसि वृहद्रवा वृहतीमिन्द्राय वाचं
तद ॥ २२ ॥

उ० इत उत्तरं उपरवमन्त्राः प्राग्देवस्य स्वेत्यस्मात्प्र-
ख्यात् । अत्रिमादत्ते । देवस्य स्वेति व्याख्यातो मन्त्रः । आर्धे
सृष्टामि । नार्धेति । नारीति मन्त्रस्येतिः । नरस्यापत्यं
स्त्री नारी । परिलिखति । इदमहम् । उपरवाप्तं परिलिखामि ।
इदमहं रक्षसां यज्ञविध्वंसिनां ग्रीवा अपि कृन्तामि छिनत्ति ।
यथापरिलिखितं खनति । वृहन्नसि । यस्मात्तं हे उपरव,
वृहन्महानसि कर्मणा परिमाणेन च । वृहद्रवाश्च वृहन्म-
हत् रकोऽश्वेति वृहद्रवाः । तस्माद् वृहतीं महतीमिन्द्राय
वाचं तद ॥ २२ ॥

म० इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य स्वेत्यस्मात् (का० २६)
प्राक् । 'दक्षिणस्यानसोऽयः प्रउगं खनतुपरवानभ्याधिकरो-
त्यकटदिति' (का० ८।४।२५) । यथा कूपसावतः किमते
तथात्रायुपरवनामकां धतुरो गतीं नत्रिखीकारमारभ्य परिलेख-
नपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अकटायंमत्रिखीकारमेवाह 'देवस्य
स्वेत्यत्रिमादायेति' (का० ६।२।८) । अत्रिशब्देन काट-
निर्मितं खननसाधनमुच्यते । अत्रिर्देवता । हे अत्रे, सवि-
तुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सज्जधिर्नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
त्वामाददे स्वीकरोमि । त्वं तु नार्धेति खननसाधनत्वेन
कमोपयोभित्वाशराणां पुरुषाणामनुग्राहणं संबन्धिनी भवति ।
'यूपाकटं परिलिखतीहमिति' (का० ६।२।८) । य इदं
वनुरोऽवदान्परिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यत्ययः । अनेन
परिलेखनेन रक्षसां यज्ञानां धोषा अपिकृन्तामि कण्ठप्रदे-
शान्छिनत्ति । वृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति' (का०
८।५।७) । सापेदी विदिशमारभ्य कतलपु विदिशु चतुर
उपरवान्वाहं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनकर्मणा यदा-
न्यनेनेति सूत्रार्थः । हे उपरवास्त्वगतै, तं वृहन्नसि महान्
भवति वतुलस्य गतैसा आदेशपरिभाषेन विस्मृतत्वाद्वाहपरिभाषेन

खातत्वाच्च महत्त्वम् । तथा त्वं बृहद्रवाः बृहन्महान् रवो
अनियेस्य सः । सकारान्तो रवसूक्ष्मः । सानुं भूमौ प्रहारे
महान्त्वनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रावीत्यर्थं बृहतीं वाचं
वद प्रौढत्वनिवृत्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

रक्षोहर्णं बलगहनं वैष्णवीमिदमहं तं बलग-
मुत्किरामि यं मे निष्ठो यममात्रो निचखानेदमहं
तं बलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निच-
खानेदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे सर्वन्धुर्यमसर्व-
न्धुर्निचखानेदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे सजातो
यमसजातो निचखानोक्तृत्वां किरामि ॥ २३ ॥

उ० किं बृहतीमेव केवलां नेत्याह । रक्षोहणम् । रक्षांसि
वा वागवहन्ति सा रक्षोहा तां रक्षोहणम् । 'ममभूणवृत्रेषु
क्षिप्' । प्रातृपदकालप्रत्ययनियमाच्च प्राप्नोतीति 'बहुलं
छन्दसि' इति क्षिप्प्रत्ययः । बलगहनम् बलगान् कृत्यवि-
शेषान् भूमौ निष्पतितान् शत्रुभिर्विनाशार्थं हन्तीति बल-
गहा वाक् । पूर्ववत्क्षिप्प्रत्ययः । तां बलगहनम् । बलो
वृणोते । बल वधार्थं क्षियते तं रोगादिभिर्वृण्वन् आ प्रच्छा-
दयन् गच्छतीति बलगः । वैष्णवीं विष्णुदेवतां वाचं वदेति
संबन्धः । उत्किरति । इदमहं यत्करोमि तदुत्तरं कृत्यावि-
शेषम् । उत्किरामि उट्टपामि । यं मे निष्ठः । यं बलं मे मम
निष्ठः पुत्रः । स हि निर्गल शरीरात्तो विस्तीर्णो भवति
यं च अमात्यः बलं निचखान निष्पतति । छन्दसि लङ्लुङ्-
लिटः सर्वेषु कालेषु भवन्ति । द्वितीयमुत्किरति । यं मे
समानः विद्यादिभिः सट्टाः । असमानः विद्यादिभिरस-
ट्टाः । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयमुत्किरति । यं मे सबन्धुः ।
सबन्धुः स्वजनः । असबन्धुस्तद्विपरीतः । शेषं व्याख्यातम् ।
चतुर्थमुत्किरति । यं मे सजातः । सजातो भ्राता । स हि
समानजन्मा भवति । असजातः असमानजन्मा भ्रातुरस-
ट्टाः । शेषं व्याख्यातम् । सर्वमुत्किरति । उत्कृत्वां किरामि
उत्किरामि कृत्याम् ॥ २३ ॥

म० किंभूतां वाचम् । रक्षोहर्णं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां
रक्षोवधविषयाम् । तथा बलगहनम् बलगान् हन्तीति बलगहा
ताम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ३ । २ । ८८) इति क्षिप् । परा-
जयं प्राप्य पराजयमाने शत्रुसैन्यादिवधार्थमभिचाररूपेण
भूमौ निष्पाता अस्त्रिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा
बलगाः । 'बलगो वृणोते' (निह० ६ । २) इति वास्कः । यस्य
वधार्थं क्षियते तं वृण्वच्छादयन् गच्छतीति बलगः । ते
बलगा बाहुमात्रे खातास्तत्तल्लुङ्गारावैमुपरवस्य तावन्मात्रव-
नम् । 'तान्बाहुमात्रान्छानेत्' इति श्रुतिः (३ । ५ । ४ । ९)

तदाह तितिरिः 'अमुरा वै नियन्तो देवानां प्राणेषु बलगान्
व्यखनन् तान् बाहुमात्रे त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खातन्ते'
इति । तथा वैष्णवीं यमरक्षकस्य विष्णोः संबन्धनीम् । ईदवीं
वाचमिन्द्राय वदेति संबन्धः । 'इदमहमित्युत्किरति यथाखातं
प्रतिमञ्चमिति' (का० ८ । ५ । ८) । येन क्रमेण चत्वारो
गताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गतंभ्यः खातं सृष्ट्यादिकं
चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः । 'छै स्सै शब्दसङ्घातयोः'
नितरां स्थासति सङ्घातरूपेण सह वर्तते इति निष्ठः । यद्वा
निर्गल शरीरात् स्त्रावति विस्तीर्णो भवतीति निष्ठः पुत्रादिः ।
यद्वा निर्गतो वृणाधमेभ्यो निष्ठः चण्डालादिः 'निसो गतो'
(पा० ४ । २ । १०४ वा० ४) इति वार्तिकेन 'निस उपस-
र्गाद्वार्त्तायै लप्' इति आशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थः
सहार्थो वा । अमा गृहे सह वा अचोऽमात्यः 'अव्ययात्त्यप्'
(पा० ४ । २ । १०४) इति सवार्थे लप् । धनिकस्य स्वामिनो
धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निसितेन कुपितः
पुत्रोऽमात्यो वा मे मर्षं मद्वाचार्थं यं बलं निचखान निष्पा-
तयन् तं बलगमहमुत्किरामि उट्टपामि उट्टुखान्वन् परि-
त्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् । इदं प्रत्ययं यथा
भवति तथोद्गामीत्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति समानो धन-
कृत्वादिभिः सहस्रः । असमानो न्यूनोऽधिको वा । अन्य-
त्पूर्ववत् । तृतीयमुत्किरति । सबन्धुः कुलशीलादिभिः
समानो मातृलपैतृत्वसंयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धुः । अन्यत्पूर्व-
वत् । चतुर्थमुत्किरति । सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरी-
तोऽसजातः । अन्यत् पूर्ववत् । 'उत्कृत्वां किरामीति पञ्चास-
र्वेभ्यः' (का० ८ । ५ । ९) इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्त-
क्रमेणोत्किरणे कृत्वा पञ्चासाधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गतंभ्य
उत्किरेदिति सूत्रार्थः । येन कृत्वा शत्रुभिरसिचरद्भिः संपा-
दिता बलारूपा तामुत्किरामि उट्टुल्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

स्वराडसि सपत्रहा संत्राडस्यभिमातिहा जैन-
राडसि रक्षोहा सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

उ० यथाखातं स्पृशति । स्वराडसि । स्वकीयमेव राज्यं
यस्य सः स्वराट् । सपत्रान् शत्रुहन्तीति सपत्रहा यस्यैव
स्वराडसि सपत्रहा च सोऽस्मान्प्रीत्यंभूतान्कुर्वीति शेषः ।
पूर्वं वक्ष्यमाणेषु शिष्वपि मन्त्रेषु योजयम् । सत्रराट् सत्रं
हादशाहादि तत्र राजति सततं वा राजति सत्रराट् । अभि-
मातिहा अभिमातिरननुकूलः शत्रुः तं हन्ति अभिमातिहा ।
जनराडसि जने राजतीति जनराट् । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति
रक्षोहा । सर्वराडसि सर्वत्र राजतीति सर्वराट् । अभिमित्रहा
अभिभ्रातृहन्तीत्यभिमित्रहा ॥ २४ ॥

म० 'स्वराडसिनिमर्शयति यथा खातं प्रतिमञ्चमिति'
(का० ८ । ५ । ११) । खननक्रमेण चतुर्भ्यो गतंभ्य सजमानह-

सस्य सस्यं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः । चत्वारि सर्वेपि औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथममर्त, त्वं स्वराडसि स्तेनैव राजत इति स्वराट् स्वरमेव राजमानो भवसि । अतः सपत्नहा शत्रुघातो भवेति शेषः । अथ द्वितीयं सत्रराट् सत्रेषु द्वाद-
शाहादिषु राजत इति सत्रराट् । अभिमातिहा शत्रुघाती । अथ तृतीयं जनराट् जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराट् । रक्षोहा यज्ञविनाशकराश्रयघाती । अथ चतुर्थं सर्वराट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अभिमाहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

पञ्चविंशती ।

रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तुनामि वैष्णवान् रक्षो-
हणो वो वलगहनोऽवस्तुनामि वैष्णवान् रक्षोहणो
वां वलगहना उपदधामि वैष्णवी रक्षोहणो वां वल-
गहनौ पर्युहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाः
स्य ॥ २५ ॥

उ० प्रोक्षतेतान् । रक्षोहणः रक्षसां हन्तृन् वः युष्मान् वलगहनः वलगस्य हन्तृन् प्रोक्षामि सिञ्चामि वैष्णवान् विष्णुदेवत्वान् । अपनयति । रक्षसां हन्तृन् वः युष्मान् वल-
गस्य हन्तृन् प्रति अपनयामि । अवाचीनस् अपः प्रापयामि । वैष्णवान् । अवस्तुणाति । रक्षसां हन्तृन् युष्मान् वलगस्य च हन्तृन् प्रति अवाचीनान्दर्भान् स्तुणामि वैष्णवान् । अधिपवणे फलके उपदधाति । रक्षसां हन्तृणी वां युवां वल-
गस्य हन्तृणी उपदधामि स्थापयामि । वैष्णवी विष्णुदेवत्वे । पर्युहति । रक्षोहणौ वां पर्युहामि परिप्रापयामि संकले करोमि । व्याख्यातमन्यत् । तत्राधिपवणं चमै निदधाति । वैष्णवमसि विष्णुदेवत्वमसि । तस्मिन् प्राण्यः पञ्च वैष्णवाः स्य विष्णुदेवत्वा भवथ ॥ २५ ॥

म० 'प्रोक्षतेतान् रक्षोहण इति मेदे मन्त्रावृत्तिरिति' (का० ८ । ५ । २२-२३) चतुरो गतोन्मन्त्रेण प्रोक्षेत् । तस्य मन्त्रस्य गर्तमेदे मन्त्रावृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः । तत्र चतुर्पि वैष्णवानि । वैष्णवान्विष्णुदेवताकान् गतोन्मो युष्मान्प्रोक्षामि । कीदृशान् । रक्षोहणौ रक्षसहन्तृन् वलगहनः अभिचारसाध-
महन्तृन् । 'अवनयनेऽवसरणे चावटवद्रक्षोहणौ रक्षोहण इति' (का० ८ । ५ । २४) । गर्तेषु प्रोक्षणशोधोदकयोजनमवनयनं दमैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रियमाणैर्तमेहात्सम्बन्धा-
वृत्तिर्हेतुव्येति सूत्रार्थः । तत्रावनयनमन्त्रः । अवनयामि सिञ्चामि । अन्यत्पूर्ववत् । अवाच्यशरणमन्त्रः । अवस्तुणामि दमैराच्छा-
दयामि । अन्यत्पूर्ववत् । 'तनुनुपारे कुषान्कृत्वाधिपवणो फलके बह्वलान्तरे प्रक्षालिते प्राप्नी अरन्निमात्रे संतृण्ये गोपदधाति पर्युहति च रक्षोहणौ रक्षोहणमिति' (का० ८ । ५ । २५) ययोः फलकगोमपरि सोमोऽग्निपूयते ते द्वे अधिपव-

णफलके तयोर्द्वययोर्मध्ये बह्वलान्वहिये अरन्निमात्रे संतृण्ये इवद्वन्द्वनोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत् । तयोः परितो सुवा छिद्रपिधानं कुर्वीदित्यर्थः । तत्रोपधानमन्त्रः । यावधिपवणफल-
कविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्वाविनाशकौ वैष्णवी वैष्णवी विष्णुदेवताकौ । छिद्रव्याख्यः । तौ वां युवा-
महमुपदधामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि । अथ पर्युहणमन्त्रः । पर्युहामि सुदा परितरुद्धयामि । अन्यत्पूर्ववत् । 'तयोर्धर्माधिपवणं परिकृत्यैतत्पूर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति' (का० ८ । ५ । २६) । तस्मिन्धर्मणि सोमोऽग्निपूयते तस्-
मोधिपवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सदैमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म, त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धि भवसि । 'तस्मिन् प्राण्यः पञ्च वैष्णवाः स्येति' (का० ८ । ५ । २७) । निदधातीत्यनुवर्तते । तस्मिन्ध-
र्मणि । सोमाभिपवहेतुं पञ्च पाषाणान्स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे प्राषाणः, सूर्यं वैष्णवाः स्य यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धिभ्यो भवथ ॥ २५ ॥

षड्विंशती ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसीदमहः रक्षसां श्रौवा
अपिहृन्तामि । यवोऽसि यवयासहेपो यवयाराती-
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तां
लोकाः पितृपदना पितृपदनमसि ॥ २६ ॥

उ० इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । अभिमादत्ते । देवस्य त्वेति । व्याख्याते द्वे यजुषी । यवानावपति । यवोसि । 'यु पृथग्भावे' पीतीति यवः । यज्ञावपनक्रियायोगाद्यव इमेत-
न्नामा त्वमभूः तस्मात् यवस्य पृथक्पुत्रः । अस्मात् त्वमभूः हेपोऽपीतिः दौर्भाण्यम् यवस्य । अरातीः अदानानि । सौभाग्यं दानं च प्राप्यते । औदुम्बरीं प्रोक्षति । दिवे त्वा । दिव्येऽर्थाच्च त्वां प्रोक्षामीति शेषः । अन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । प्रथमेन यजुषा व्याख्याते यजुषी । अवदे शेषमासिञ्चति । शुन्धन्तां लोकाः । शुन्धन्तामिति विकरणव्यत्ययः । दिवा-
दिभ्यः इयन्नाप्रोति स न भवति । पितरो येषु लोकेषु सीदन्ति आसते पितृपदना । बह्विषि प्राप्सति पितृपदन-
मसि । पितर एषु सीदन्तीति पितृपदनम् ॥ २६ ॥

म० इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । 'औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं वृषवच्छेतेऽश्वपदि करोषावशरणमिति' (का० ८ । ५ । ३०-३२) । उदुम्बरवृक्षादुपभो कश्चिच्छायां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निधत्ते । सा न यात्या निधनयाग्यै वृषपदमी शयित्वा वतेते वृषावटखननवदभि-
स्वीकारमारभ्य दमोपशरणपर्वन्तान्पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्वीदिति सूत्रार्थः । स्थावटप्रदेशे 'देवस्य त्वत्वाभिमादमेति' (का०

६।२।८) व्याख्यातं वजुः । 'यूपावटं परिलिखतीदम-
हमिति' (का० ६।२।८) एतदपि व्याख्यातम् । 'यवो-
ऽसीत्यमु यवामोष्येति' (का० ६।२।१५) । यवदेवसम् ।
हे धान्यविशेष, त्वं यवोऽसि योति पृथक्करोतीति यवः अस्मात्
देवो देह्यन् वज्रं देवो दौर्भाग्यं वा अस्मात् अस्तौ यवय
पृथक्कृत । तथा अरातीः आदानानि च यवय पृथक्कृत ।
अनेन सौभाग्यं धनं च प्राप्नोत इति भावः । 'प्रोक्ष्यलघ्न-
मग्नूलादि' (६।२।१५-१६) । तत्र प्रथमो मन्त्रः ।
हे औदुम्बरीप्रभाग, दिवे धुलोकप्रोक्ष्यस्व त्वा त्वां प्रोक्षामीति
शेषः । द्वितीयः । हे मध्यभाग, अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रोक्ष्य
त्वां प्रोक्षामि । अथ तृतीयः । हे मूलभाग, पृथिव्यै पृथिवी-
प्रोक्ष्य त्वां प्रोक्षामि । 'अवटे शेषमासिष्वति शुन्वन्तामिति'
(का० ६।२।१७) हे यजुषी पित्र्ये । पितरः सीदन्ति तेषु
लोकेषु ते पितृपदनाः लोकाः शुन्वन्तामनेनोक्तेष्वनेन
शुद्धा भवन्तु । अननेनोत्पन्नस्य कौरवस्य शान्त्यर्थमिदमुदक-
सेचनम् । तदाह तिस्रिः । 'कूरमिव वा एतत्करोति यत्नवति
यत्नयोऽनवति शान्त्यै तदिति' । 'वहीधूमि प्रास्युदधि च
प्रास्यति पितृपदनमसीति' (का० ६।२।१८) । तस्मि-
न्नावटे प्रागप्राप्तुदध्यांश्च दर्शनास्तृणातीति सूत्रार्थः । पितरः
सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृपदनम् । हे बर्हिः, त्वं
पितृपदनमपि ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

उद्विष्वस्तमानान्तरिक्षं पूण दृष्ट्वैह पृथिव्यां
युतानस्त्वा माकृतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण
धर्मणा । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्योपवनि पर्यु-
हामि । ब्रह्म दृष्ट्वैह क्षत्रं दृष्ट्वामुद्वैह प्रजां दृष्ट्वैह २७

उ० उच्यते । उद्विष्वस्तमानान्तरिक्षं पूण दृष्ट्वैह पृथिव्यां
आधन्तरिक्षं पूण 'पू पालनपूरणयोः' । आपूण आपूरणान्तर-
िक्षम् । दृष्ट्वैह पृथिव्याम् । द्वितीयार्थे सप्तमी । दृष्ट-
्वैह पृथिवीम् । यद्वा पृथिव्यामवस्थिता पृथिवी दृष्टीकुरु ।
मिनोति । युतानः त्वा । युतानो दीप्यमानः त्वां माकृतो वायुः
मिनोतु । 'दुमिष्व प्रक्षेपणे' । प्रक्षिपतु । मित्रावरुणौ च मिनोतां
ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन । पर्युहति ब्रह्मवनि । 'इन्द्रसि
वज्रसवरक्षिमथाम्' इतीन्द्रस्यः । ब्रह्म वनोति ब्रह्मवनि ।
अविभक्तिको निर्देशः । क्रियाविशेषणतया पर्युहणाविशेषण-
तया वा नपुंसकलिङ्गत्वम् । ब्रह्मवनि त्वाम् । क्षत्रवनि त्वाम् ।
अतं वनोति क्षत्रवनि । एवं रायस्योपवनि त्वाम्, धनपो-
पवनि त्वां पर्युहामि । 'ऊह कित्तकै' परिपूर्वः पूरणार्थः ।
पर्युपति । ब्रह्मादीनि दृष्ट्वैह दृष्टीकुरु । ब्रह्मा इति
स्मारकवाचकम् ॥ २७ ॥

म० 'उद्विष्वस्तमानान्तरिक्षं' (का० ८।५।३३)
उच्येत्यमूर्ध्वोऽधत्तेन स्थापनम् । पञ्च वज्रं यौदुम्बरीदेवलानि ।
हे औदुम्बरी, त्वं दिवं धुलोकमुत्तमानं सम्भव कर्तुः सन्
यथा न पतसि तथा कुर्विष्यथैः । अन्तरिक्षे पूण पूर्य ।
पृथिव्यां दृष्ट्वैह दृष्टा भव । पृथिव्यामिति सामी द्वितीयार्थे ।
पृथिवी दृष्टीकुरु । 'युतान इति मिनोतीति' (का० ८।५।
३४) । शास्त्रं गते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः । हे औदुम्बरी,
युतानः दीप्यमानो माकृतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धार-
णेन त्वां मिनोतु गते प्रक्षिपतु । 'दुमिष्व प्रक्षेपे' स्वादिः । तथा
मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः ।
'पर्युहणाद्योपसेचनात्कृत्येति' (का० ८।५।३५) । पर्यु-
हणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथाप्रापि कुर्याद्विष्यथैः ।
तत्र यूपस्थाने 'ब्रह्मवनि त्वेति पाठं सुमिः पर्युहतीति' (का०
६।३।१०) । हे औदुम्बरी, त्वा त्वां पर्युहामि परितो
मृत्तिकां क्षिपामि । किंभूतां त्वाम् । ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजाति
वनति संभजत इति ब्रह्मवनिः । क्षत्रं क्षत्रिवजाति वनतीति
क्षत्रवनिः । रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्योपवनिः ।
सर्वत्र 'सुपां सुकुरु' (पा० ७।१।३९) इति विभक्त्येकं ।
'ब्रह्म दृष्ट्वैह मित्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्युपतीति' (का०
६।६।१९) । परितो दृष्टीकुर्यादिति सूत्रार्थः । हे औदु-
म्बरी, ब्रह्म ब्राह्मणजाति क्षत्रं क्षत्रिवजातिमासुः जीवन् प्रजो
पुत्रादिरुपां च दृष्ट्वैह दृष्टीकुरु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया
पशुभिर्भूयात् । ध्रुतेन द्यावापृथिवी पूर्व्यामिन्द्रस्य
छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

उ० आलम्ब्य वाचयति । ध्रुवासि । यथा त्वं ध्रुवासि
स्थिरासि एवमयं यजमानो ध्रुवः दायतः अस्मिन्नायतने
अस्मिन्लोके प्रजया वा पशुभिर्वा भूयात् । विशाले जुहोति ।
ध्रुतेन द्यावापृथिवी ध्रुतेनानेन हे द्यावापृथिव्यां युवां पूर्व्याम् ।
सदसि छदिरसि निदधाति । इन्द्रस्य छदिर्भवसि । सर्व-
जनानां छाया । 'विश्वगोत्रा अस्मिन् ब्राह्मणा आसत' इति
ध्रुतिः ॥ २८ ॥

म० 'ध्रुवासीति पञ्चमालौदुम्बरीमालम्ब्येति' (का० ८।
५।३५) । आलम्बनं स्पर्शनम् । हे औदुम्बरी, त्वं ध्रुवासि
स्थिरा भवसि । त्वमिष्यथं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे
ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिक्रवा पशुभिः यवादिभिश्च
सह विश्वेभ्यः । 'ध्रुवेण विशाले जुहोति ध्रुतेनेति' (का० ८।
५।३७) । औदुम्बरी विशाले अस्मिन्प्रदेशे द्विधा शाखो-
त्पन्नित्यत्र जुह्यादिति सूत्रार्थः । यजमानेनानेन ध्रुतेन द्यावा-
पृथिवी द्यावापृथिव्यां पूर्व्यां पूरिते भवताम् । 'इन्द्रस्य छदि-

रिति मध्यमे छदिरारोपयति' (का० ८।६।१०) औदुम्बरो-
निलननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाव
मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः । छदिःशब्देन तुणानि-
मितः कट उच्यते । हे तुणमय कट, तमिन्द्रस्य छदिरसि
इन्द्रसंबन्धी कटो भवति । अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति
शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानादिभूषस्य प्राणिनः
प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः । तदस्य इन्द्रदेवताकत्वेन तवीम-
च्छदिर इन्द्रसंबन्धितम् ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।
बृह्दायुमन्तु बृहदयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

उ० परिधयति । परि त्वा अनुवृत्तवन्ती अनिरुक्ता । परि-
भवन्तु परिगृह्णन्तु त्वां हे गिर्वणः, 'इन्द्रो वै गिर्वा' इति ध्रुतिः ।
गिरो वाचः इमा ऋग्यजुःसामलक्षणाः । विश्वतः सर्वतः ।
कर्मभूतं त्वां परिगृह्णन्तु । बृह्दायुम् बृहदा आववो मनुष्या
ऊरुलक्षणा यस्य स तथोक्तः । यद्वा बृहदायुरिति समानाधि-
करणः । बृहद्वायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः । अनुवृद्धयः सव-
नक्रमेणानुवृद्धा वाचः । किञ्च जुष्टा भवन्तु त्वां परिगृह्णानाः
त्वया परिसेविता भवन्तु । प्रीतिकरा जुष्टयः ॥ २९ ॥

म० 'परि लेति परिवर्त्येति' (का० ८।६।१२) परितः
कुण्डलदावरणं कृतेति सूत्रार्थः । ऐन्द्र्यतुष्टुचनिरुक्ता मनुच्छन्दो-
दृष्टा । गीर्भिः स्तुतिर्भवेन्नवीयो भजनीयो गिर्वेण इन्द्रः सदो-
ऽनिमानी । हे गिर्वेण इन्द्र, स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां
विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्णन्तु । किंभूतं
त्वाम् । बृहदायुं बृहदा आववो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा
यस्य तम् । यद्वा बृहदा श्रेष्ठवासात्वायुश्च तं महामनुष्यम् ।
किंभूताः गिरः । अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः सव-
नः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तारस्वरेण तृतीयं सवन-
मिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु
'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जुष्टिः ॥ ३० ॥

त्रिंशी ।

इन्द्रस्य सूरसीन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । ऐन्द्रमसि
वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

उ० परिधीवनप्रस्थिकरणभासिर्गोनानि सदसः इन्द्रो-
पलक्षितानि भवन्ति । आग्नीध्रं स्पृशति । वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

म० 'परिधीवणप्रस्थानिमर्शान्वैन्द्रैरिति' (का० ८।६।
१२) । इन्द्रदेवताकैलिभिर्मन्त्रैः परिधीवणादित्रयं कुर्यादिति
सूत्रार्थः । तत्र प्रथमः । हे रजो, तमिन्द्रस्य सदोऽनिमानिदेवस्य
संबन्धिनो स्युः सीवनमसि । सीवत्येऽनया सा स्युः क्षिप 'क्षोः'
शङ्खनुनासिके च' (पा० ६।४।१५) इति कडादेशः ।

द्वितीयः । हे प्रन्वे, तमिन्द्रसंबन्धी भूजा ध्रुवः स्थितो भवति ।
अथ तृतीयः । हे सदः, तमिन्द्रसंबन्धि भवति । 'हविर्धाना-
रान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमन्त्रगारद्वारमन्तवैश्वं भूतः सर्वं वा निष्ठाप्य
वैश्वदेवमसीत्यालभते' (का० ८।६।१२—१४) इति
हविर्धानमण्डपस्थावरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किमिन्द्र-
प्रीध्रनामकमभिस्थानं कृत्वा तस्य सूर्यं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।
हे आग्नीध्र, त्वं सर्वदेवसंबन्धि भवति ॥ ३० ॥

एकविंशी ।

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः । श्वाप्तो-
ऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

उ० अत्र उत्तरं षोडश पिण्यमन्त्राः । तत्र ध्रुतिः 'ते वै
दिनामानो भवन्तीति' । आग्नीध्रं विभूरसि प्रवाहणः ।
विभवतीति विभूः । प्रवाहयति गमयतीति प्रवाहणः ।
तस्य हि दक्षिणत उत्तरतश्च कृत्विजो गच्छन्ति । यस्त्वं विभूश्च
नामतः प्रवाहणश्चासि तं त्वां स्वापचामीति शेषः । एवमु-
त्तरेष्वपि योज्यम् । होतुर्धिष्यम् । वह्निरसि हव्यवाहनः
प्रधास्तुः । श्वाप्तः शु क्षिप्रमततीति श्वाप्तः । प्रचेताः प्रकु-
ष्ठज्ञानः । ब्राह्मणाच्छंसिनः । तुथोसि विश्ववेदाः । 'ब्रह्म वै
तुथः' इति ध्रुतिः । विश्ववेदाः सर्वज्ञः सर्वधनो वा ॥ ३१ ॥

म० इत उत्तरं षोडश पिण्यमन्त्राः । तदाह 'पिण्या-
श्विपत्सुद्धतापोसिते पुरीषं निवपति स्पृशेन्नान्तराद्यं उदह
उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।६।१५) ।
अग्नीनामाध्वभूता मुदा निर्मिताः स्वरूपवैदिका पिण्यान्तु-
प्यन्ते । 'आग्नीध्रं पूर्वमिति' (का० ८।६।१६) ।
विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयपिण्यास्य नामनी । 'ते वै
दिनामानो भवन्ति' (३।६।२।२४) इति ध्रुतेः । अह्य-
जुषां पिण्या आग्नौ देवताः । हे आग्नीध्रीय पिण्य, त्वं
विभूः प्रवाहणश्चासि । विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव
पिण्यादितरपिण्येष्वभिहितरणादेतस्य विभुत्वम् । प्रवाहयतीति
प्रवाहणः । तस्य हि दक्षिणोत्तरतश्च कृत्विजो गच्छन्ति । हव्यः
प्रवाहयितुं त्वां प्रवाहणत्वम् । पिण्यागतानाग्निं प्रलन्वे देता
ऊतुः प्रत्येकं त्वं नामधेयं संपादयतेति । तदाह त्रितोत्रः
'तान् देवा अनुवन्त दे दे नामनो कुरुतेति' । मैत्रावरुणदो-
मुवाङ्गाणाच्छंसिपोतुनेष्टृच्छवाकानां पिण्यान् सदसि कुर्यात् ।
तदाह 'यद् सदसि प्रलक्ष्णो हारमपरेण होतुर्वैक्षिणपूर्वेषां-
दुम्बरी मैत्रावरुणस्य होतुर्धिष्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्वा-
ङ्गाणाच्छंसिपोतुनेष्टृच्छवाकानामिति' (का० ८।६।१८
—२१) । होतुर्धिष्यं हे होतुर्धिष्य, वह्निरह्यवाहनश्चासि ।
यहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वह्निः । हव्यं वहति देवान् प्रति
प्रापयतीति हव्यवाहनः । यवाग्नीध्रीयपिण्यास्य नामद्वयमुक्तं
तथा होवादिपिण्यानामपि शोध्यम् । मैत्रावरुणपिण्यं हे

मैत्रावरुणविष्णु, त्वं धात्रः प्रचेतावांसि शु क्षिप्रमततोति
धात्रो मित्रः । प्रकृष्टे चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रू-
पोऽसि । ब्राह्मणाच्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसि विष्णु, त्वं सुधो
विश्ववेदावांसि । 'ब्रह्म वै तुभ्यः' (४ । ३ । ४ । १५) इति
श्रुतेः ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेसि विश्ववेदाः सवैजः । यद्वा
तुयसाच्चेन देवान्प्रति दक्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते ।
तदाह तितिरिः । तुभो ह स वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा
विभजतीति ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

उ॒शिसि क॒विर॒ह्वारि॒रसि व॒म्भारि॒रव॒स्यूर॒सि
दु॒व॒स्वान् शु॒न्ध्यूर॒सि मा॒र्जाली॒यः स॒न्नाड॑सि कृ॒शानुः
परि॒प॒शो॑ऽसि प॒व॒मानो न॒भो॑ऽसि प्र॒त॒का मृ॒ष्टो॑ऽसि
ह॒व्य॒सू॒दनं कृ॒त॒र्धामा॑सि स्व॒र्ग्योतिः ॥ ३२ ॥

उ० पोतुः । उशिसि कविः । 'वश कान्तौ' । तस्य
कृतसंप्रसारणस्योक्तिः । कान्तोति । कविः कान्तदर्शनः ।
नेष्टुः । अह्वारिरसि वम्भारिः । अहःशब्दः पापवचनः ।
तस्य हकारस्य घकारद्वन्द्वसः । तस्यारिः अह्वारिः ।
वम्भारिः । 'दुष्टम् धारणपोषणयोः' । भर्ता । अच्छा-
वाकस्य । अवस्यूरसि दुवस्वान् । अवसमश्रं तदिच्छति
क्षिप ऊप्रत्यय औणादिकः । स हि पुरोडाशपूगलमिच्छति ।
दुवस्वान् दुव इति हविर्नाम । दुवस्वान् हविष्मान् । अच्छा-
वाको हि पुरोडाशपूगलं लभते । मार्जालीयः शुन्ध्यू-
रसि । शोषनः मार्जालीयः । 'सृक्ष्णं शुद्धी' । तत्र हि पात्राणि
प्रक्षाल्यन्ते । इत उत्तरमनुदिशति आहवनीयम् । सन्नाडसि ।
सन्नाडसंगतदीप्तिः । कृशानुः कृशो वज्रमानः पयोव्रतैरुपक्षीणः
पून्मनुगच्छतीति कृशानुः बहिष्पवमानदेशः । परिपशोसि
पवमानः । परिपदनीयः उत्रात्पशुतिभिः पवमानः । प्रसि-
द्धा चात्वालम् । नभोसि प्रतका न भातीति नभः । यद्वा
मम आकाशः आकाशरूपः । प्रतका । तत्कतिर्गैत्यर्थः । प्र-
क्षिणमेनं तत्कमिन् निर्गच्छन्ति कृत्विजः स शामिप्रदेशः ।
मृष्टोसि हव्यसूदनः । मृष्टो मृष्टकारी । कृतं हविर्मृष्टं भवति ।
हव्यसूदनः । सूदः सूपकार उच्यते । हविषः पक्व । औदु-
म्बरी कृतधामासि स्वर्ग्योतिः । कृतो वज्रस्तस्य धाम
स्थानं जन्म वा । तत्र हि उद्गातारो वज्रस्य कारणभूतासि-
ष्ठन्ति । जनयन्ति वा वज्रम् । स्वर्ग्योतिः आदित्य-
ज्योतिः ॥ ३२ ॥

म० पोतुः । हे पोतृविष्णु, लमुक्षिह कमनीयः कविः
विद्वांश्चासि । नेष्टुः अद्वयस्य हसः पापस्याह्वारिह्वारिः । विभतीति
वम्भारिः तं तद्रूपेति हे नेष्टुविष्णु । दिवि सोमरक्षको
ह्वावह्वारिवम्भारि । तथाच सोमरक्षकमन्त्रे स्वान्ब्राह्मणैरे-
वम्भारे (अथा० ४ क० २५) इत्यात्रात्तम् । अच्छावाकस्य ।

हे अच्छावाकविष्णु, लमवस्यूरः दुवस्वान् चासि । अमोऽज-
मिच्छतीत्यवस्यूरः । 'सुप आत्मनः कवच्' (पा० ३ । १ । ८)
'स्वाच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १००) इति कवजन्तादुपस्ययः
दीर्घरुच्छन्दसः औणादिक ऊप्रत्ययों वा । दुवोऽस्यासीति दुवस्वा-
न्हविष्मान् । दुव इति हविर्नाम । अच्छावाको हि पुरोडाशभावं
लभते । एवं होत्रादिभिष्ण्यान्सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे
मार्जालीयं निर्माति । तदाह 'वामीघ्रादक्षिणां सुसंप्रति नेचन्ते
दक्षिणामुक्षो मार्जालीयमिति' (का० ८ । ६ । २९) । शुन्ध्यतीति
शुन्ध्यूरः । मार्शन्ति मार्जालीयः । तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ।
'सरोद्गारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचाला-
लशामिन्द्रोदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वाय्वप्रजाहितान् सम्राडसीति प्रति-
मन्त्रमिति' (का० ८ । ६ । २३) । सरोद्गारस्य पूर्वभागेऽज-
स्थायहवनीयधीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति
सूत्रार्थः । तत्रादावाहवनीयम् । हे उत्तरवेदिगताहवनीय, त्वं
सम्राट् कृशानुश्चासि । बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्ब्रजत
इति सम्राट् । पयोव्रतादिभिः कृत्यं क्षीरं वज्रमानमनुगच्छतीति
कृशानुः । बहिष्पवमानदेशम् हे बहिष्पवमानदेश, त्वं परिपशः
पवमानश्चासि । स्तोतुं समेता कृत्विजः परिपत् तयोम्यः परिपशः
अतएव शुद्धतापवमानः । चालालं हे चालाल, त्वं नभोसि
स्वने छिद्रस्यावादाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतका प्रद-
क्षिणं तत्कमिन् गच्छन्ति कृत्विजो यत्र स प्रतका । तत्कतिर्गै-
त्यर्थः 'अन्वेभ्योऽपि ह्रस्वन्ते' (पा० ३ । २ । ७९) इति
वनिप् । शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते । हे
शामित्र, त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतु-
स्थानावात्सल्यपि विशसने क्षुडोऽसि । यद्वा मृष्टः श्वत्सान्निष्ठः
पक्वं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः
सूदनः पाकहेतुश्चासि । औदुम्बरीम् हे औदुम्बरी, त्वस्तधामा
कृतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । 'औदुम्बरीं
सृष्ट्वोद्गायति' इत्युक्तेः । स्वर्ग्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गं प्रकाशकः
यद्वा सूर्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

समु॒द्रोऽसि चि॒न्त्य॒वा अ॒जोऽस्ये॒कपा॒दहिर॑सि
बु॒ध्नो वा॒र्गस्यै॒न्द्रम॑सि स॒दोऽस्य॑त्स्व द्वा॒रो मा मा
सन्ता॒म्रम॑ध्व॒नाम॑ध्वप॒ते प्र मा॑ तिर स्व॒स्ति मे॒ऽसि-
न्पु॒यि दे॒व्याने॑ भू॒यान् ॥ ३३ ॥

उ० ब्रह्मासनम् । समुद्रोसि चिन्त्यवाः समुद्र इव त्व-
मसि सर्वज्यघ्नः तत्र हि समुद्र इवाग्नाधो ज्ञानेन ब्रह्मणि
तिष्ठति । विश्वं च यत्तं च व्यब्रूति कृताकृतप्रत्यवेक्षण्येन ।
शालाद्वाय्वम् । अजोऽस्येकपात् । अजः । 'अज गतिक्षेप-
णयोः' । अजनः अयमेवाहवनीयादिभावेन अजति गच्छति ।
एकपात् । एकः प्राजहितः । एकं पाति एकपात् । सद्यमुग-

तत्तस्मादुद्दिश्यते । प्राज्ञमितम् । अहिरसि बुध्न्यः । अहिः
अपनः शालाह्वारोद्भिभिर्भावेति बुध्नमादिरुच्यते तत्र भवो
बुध्न्यः । स हि प्रथमं मन्थते । नास्त्रेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः ।
उक्तं च 'स्तुतिः स्वनाम्ना वाच कर्मरूपः' । सदोऽभिमुखसि ।
वागस्येन्द्रससि । वाचास्मिन्कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचा-
रेण सदोऽभिधीयते । ऐन्द्रमसीति देवताभिप्रायं । सदोसीति
नामस्तुत्यस्यभिप्रायम् । सीदन्त्यस्मिन्नाह्वया इति सदः ।
ह्येवं कृतस्य द्वारो कृतस्य यज्ञस्य ये युवां द्वारो द्वारदेश-
स्थापिनौ ते मां मा संतापन् । संतापश्च प्रवेशनिष्क-
मणस्त्वलनाभिप्रायः । अभिमन्त्रणमुत्तरैः । सूर्यमभिमान-
यते । अज्यवन्तम् । हे सूर्ये, अज्यवन्तं मार्गपते । अज्यवन्तौ
संचाराणां मध्ये वर्तमानमिति शेषः । प्रमातिरः वधैरस्य
माम् । संचारेण हि गच्छतो बुद्धिर्भवत्येव । किंच त्वत्प्रसा-
दात् स्वस्ति अविनाशः मे मम अस्मिन् पथि मार्गे ।
देववाने देववानप्रापके भूयात् भवेत् ॥ ३३ ॥

म० ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन, त्वं समुद्रः विश्वव्यावाप्तिः । सर्वे
देवाः सम्मग्न्युत्कर्षेण द्रवन्त्येवेति समुद्रः समुद्र इवागाधो ज्ञानेन,
महा सत्र तिष्ठतीति वा । विश्वे सर्वे यज्ञं व्यचति गच्छति कृता-
कृतप्रत्यवेक्षणयेति विश्वव्यावाः । शालाह्वारम्, हे प्राचीनव-
शशालाद्वारवर्तिनो, लम्बोऽसि । अजति आहवनीयरूपेण यज्ञ-
प्रवेशे गच्छतीत्यवः । यज्ञा परब्रह्मसुपचर्यते । न आपत
इत्यवः । एकः पातीत्येकपात् । यज्ञा एकः पादः सर्वाणि
भूतानि यस्मैत्येकपात् । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः ।
प्राबद्धितम् । पञ्चशालापश्चिमभागवती पुरातनो गार्हपत्योऽभिः
प्राबद्धित उच्यते । हे प्राबद्धित, लम्बहिरसि । न हीयत इत्यहिः
शालाद्वारीये नूतने गार्हपत्ये उतपद्येति अयमभिः स्वरूपेण न
हीयते । बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्न्यः । आपानकाले प्रथममाहि-
तत्वान्मूलमावितम् । स हि प्रथमं मन्थते । नाभिरेवान
धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तं च । 'स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाच रूप-
रिति' (का० १.८.२२) । वागसीति सदोऽभिमुख-
मिति । हे सदः, त्वं वागसि वाचास्मिन्कर्म कुर्वन्तीति वाक्श-
ब्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवतार्कं वासि ।
सीदन्त्यस्मिन्मिति सदः । 'कृतस्य द्वारविति द्वारि' (का०
१.८.२३) इति । द्वार्ये सदोद्धारशब्दे अभिमुखतीति
सूत्रार्थः । हे कृतस्य यज्ञस्य द्वारो द्वारदेशस्थापिनौ शान्ते, युवां
मा मां मा संतापं मा संतापयतं प्रवेशनिष्कमणे स्त्वलना-
दिना । तपतेलुकि मन्थमैकवचने 'सलो शक्ति' (पा० ८.१.२।
२६) इति स्थित्येव रूपम् । 'अभिमन्त्रणमुत्तरैरधनामज्यवन्त
इति सूर्यम्' (का० ५.१.८.२४-२५) । उत्तरैश्चिभिर्नै-
श्ववासामभिमानं दर्शयामित्यर्थः । तत्राज्यवन्तमिति सूर्यमभि-
मन्त्रयत इति सूत्रार्थः । अज्यवन्तं मार्गपालकं रवे, अज्यवन्तौ
मार्गार्थं मन्थे वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्षय । तिरतिर-

अर्थः । किंच अस्मिन् देववाने देववानप्रापके पथि ब्रह्मार्गे
मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

मित्रस्य मा चक्षुपेक्षध्वमग्रयः सगराः सगराः स्थ
सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन पात माग्रयः पिपूत-
माग्रयो गोपायत मा नमो वोऽस्तु मा मा हि
सिष्ट ॥ ३४ ॥

उ० ऋत्विजः मित्रस्य मा । मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा
मामीक्षध्वम् । मित्रस्य हि ज्ञानं चक्षुः । धिष्ण्यान् । अग्रयः
सगराः । 'यु स्तुतौ' । हे अग्रयः, सगराः समानगाराः
समानस्तुतयः । ये सूर्यं समानस्तुतयो भवथ ते सगरेण
नाम्ना समानस्तुतिनाम्नाभिहिताः सन्तः । समानं हि नाम
धिष्ण्या इति । 'ते नै दिनामानो भवन्ति' इति दिनामता च ।
रौद्रेण रुद्रदेवत्वेन अनीकेन मुखेन पातं पालयतं मा माम् ।
हे अग्रयः, पिपूतं पूरयत धनेर्मांम् । हे अग्रयः, गोपायत
रक्षत माम् । किंच हे अग्रयः, नमो वोऽस्तु । अयं नमस्कारो
वो युष्मभ्यं भवतु । मा मा हि सिष्ट । 'यह हिसि हिंसा-
याम्' । मा हि सिष्ट माम् । यदत्र पुनरुक्तं तत् 'अभ्या-
सेन भृपांसमर्थं मन्थन्ते' इति परिहितये ॥ ३४ ॥

म० 'मित्रसेल्युत्विजः' (का० १.८.२६) इति ।
अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे ऋत्विजः, मित्रसादित्यस्य चक्षुषा
नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सकृदनेत्रेण वा सखा यथा सत्त्वाय
हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यन्त्वमित्यर्थः । 'अग्रयः सगरा
इति धिष्ण्यानि' (का० १.८.२७) इति । अभिमन्त्रयत इति
शेषः । हे अग्रयः सगराः । 'यु स्तुतौ' सरेण स्तुत्या राक्षिताः
सगराः सूर्यं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति
नाम्ना व्यवहित्यमाणत्वात्सगराः स्य समानस्तुतयो भवथ ।
समानो गरो येषां ते सगराः । हे अग्रयः, ते सूर्यं रौद्रेणा-
नीकेन क्षत्रुविनाशकलादुभेण भवरीयेन सैन्येन मा मां पात
रक्षत । यज्ञा रुद्रदेवत्वेन मुखेन मां पात अनीके मुखे सैन्यं
च । हे अग्रयः, मा मां पिपूत धनादिभिः पूरयत । मा मां
गोपायत रक्षत । 'अभ्यासेन भृपांसमर्थं मन्थन्ते' (वि० १-०-
४२) इति नास्कोक्तिः निरन्तरं रक्षतेत्यर्थः । वो युष्मभ्यं
नमोऽस्तु । मा मां मा हि सिष्ट मा बधिष्ट । निर्विघ्नं यज्ञं कार-
यतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

व्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां सुमिन् ।
त्वत्सोमं तनुकृद्भयो देवोभ्योऽन्यर्हतेभ्य उरु वु-
न्तासि वरुण्य स्वाहा जुषाणो अपुराज्यस्य वेतु
स्वाहा ॥ ३५ ॥

तु० पृथदात्मं गृह्णाति । ज्योतिरसि यथा त्वं ज्योतिरसि आगमत्वाद् यथाच विश्वरूपं वैचिन्वात्वमसि । एवं विशेषां देवानां समित् समिन्ध्रवमसि । वैसजितानि जुहोति । त्वं सोम । सोमी गावशी अनवसानीया । हे सोम, त्वं तनूकृत्यः । 'कृती छेदने' । तन् शरीरम् तच्छ्रुन्ति छिन्दन्ति ये वृकादयः ते तनूकृतः तेभ्यः गोपायेत्येतदध्वाहियते । द्वेपोभ्योऽन्यकृतेभ्यः यानि च द्वेषांसि अन्यकृतानि तुर्जनकृतानि तेभ्यश्च गोपाय । यतस्त्वं उरुयन्तासि बहुप्रकारं नियन्तासि नियामकोऽसि । किञ्च वरुधं गृहं च यज्ञरूपं मे गोपाय । यद्वा तन्वा शरीरेण क्रियन्ते यानि द्वेषांसि अन्यकृतानि पुत्रदारप्रभृतिभिः कृतानि तेभ्यो गोपायेति तुल्यम् । द्वितीये जुहोति । जुषाणः । एकपदा विराट् असुदेवत्वा । अनुश्वात्र सोमः । जुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा अनुः । आप्नोति तूर्णं पीतः सन् शरीरमित्यनुः सोमः । आज्यस्य वेतु पिबतु ॥ ३५ ॥

म० 'ध्रुवताः पुरस्तादृषदाज्यमाज्यं दधिमिध्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन' (का० ५ । ४ । २६) इति । हे आज्य, त्वं ज्योतिरसि । किभूतम् । विश्वरूपं सर्वरूपं बहुष्याद्वृत्तिपुपयुक्तत्वाद्विश्वरूपत्वम् । आज्यत्वाद्वा वीष्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्टुम् । विशेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्ध्रं सम्पदशीपकम् । देवा ह्यज्यं भुक्त्वा वीष्यन्ते । 'प्रदीप्रमिध्रे त्वं' सोमेति प्रचरण्यामिजुहोति' (का० ८ । ३ । १) इति । जुहुरिव होमसाधना काचित्सूक्तं प्रचरणीत्युच्यते । अवतानरहिता सोमदेवत्वा गावशी स्युस्तुतकतुदष्टा । तन् शरीरं कृन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राधसाः । 'कृती छेदने' । छिन्दन्तीति द्वेषांसि दौर्मास्यानि । अन्यैरसाद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि । हे सोम, त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि । यच्छतीति यन्ता 'यम उपरमे' तन् । यथा तादृशा अस्मान्मा बाधन्ते तथोस्मान्मुस्तितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मात्स्वमेवास्माकमुह प्रभूतं वरुधं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । सोमं मेतुं तमुद्दिश्यासावाज्याद्वृत्तीर्हुतेति भावः । 'जुषाणोऽमु रिति द्वितीयाम्' (का० ७ । ८ । २) इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । अनुषेवत्येकपदा विराट् यजुरन्ता । 'विराजो इश' इत्युक्तेऽद्यापरत्वादिवा । अनुश्वात्र सोमः । आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्यनुः 'आपू ज्योती' 'आप्नोतेहस्यध' (उणा० १ । ७४) इति तुप्रत्ययो धातोर्हस्यध । जुषाणः प्रीयमाणोऽमु सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु । कर्मण्यपीति केचित् । स्वाहा तस्मै गृह्यतमस्तु ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

अग्ने नयं सुपथा राये अस्मान्विधानि देव वयुर्नानि विद्वान् । युयोध्यस्मर्जुहुराणमेनो भूविष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ ३६ ॥

तु० वाचयति । अग्ने नयेति द्वे आप्नोदयी त्रिष्टुभौ । हे भगवन्नाग्ने, नयं सुपथा राये शोभमानेन मार्गेण । राये धनाय यज्ञफलाय । अस्मान् विधानि सर्वाणि । हे देव शानादिगुणयुक्त, वयुर्नानि प्रज्ञानानि प्रकृष्टज्ञानानि । विद्वान् ज्ञानानः । नहि ते विज्ञानशक्तीनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः । किञ्च युयोधि । 'यु पृथग्भावे' पृथक्कुरु । अस्मान् मत्तः । जुहुराणमेनः । 'हुष्टो कौटिल्ये' । 'हुडतेः सनो लोपथ' इत्यौणादिकेन सूत्रेण सिद्धिः । हुडितुमिच्छति कुटिलीकर्तुमिच्छतीति । यत् एनः पापम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धि यत्पापम् । किं कारणमिति चेत् भूविष्ठां बहुलमास्ते तव नमउक्ति विधेम । नम इति अज्ञनाम् । 'वच परिभाषणे' । अस्व क्षिमां किन् । उक्तिर्भणनम् । नमसा हविर्लक्षणेन । पुरोनुवाक्यायाग्रावचने नमउक्तिलो नमउक्ति विधेम । इधातिः करोत्यर्थः । करवाम ॥ ३६ ॥

म० 'अग्ने नयेति वाचयति' (का० ८ । ७ । ६) इति । आप्नोदयी त्रिष्टुभगस्त्यदष्टा । हे अग्ने हे देव, विधानि सर्वाणि वयुर्नानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानान्स्त्वमस्मान्नुष्टान् नय राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नयं प्रापय । किञ्च अस्मादस्मत्तोऽनुष्टान्भ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु । 'यु मिध्यामिध्रणयो' नीतेः शपः इष्टः 'ता छन्दसि' (पा० ३ । ४ । ८८) इति हेः पितृवपदे 'अदितय' (पा० ६ । ४ । १०३) इति हेधिः पितृवाहुणः । किभूतमेनः । जुहुराणम् । 'हुष्टो कौटिल्ये' अस्मात् हुडतेः सनो लुक् छलोपथ (उणा० १ । ८८) औणादिकसूत्रेणान्वप्रत्यये रूपम् । हुडितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् । अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किञ्च ते तव भूविष्ठां बहुलतां नमउक्ति हविषां वचनं याग्यापुरोनुवाक्यालक्षणां विधेम करवाम । नम इत्यज्ञनाम् । यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं संपादयाम ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

अयं नो अग्निर्वैर्विस्कृणोत्वयं सृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अवं वाजाजयतु वाजसातावयश्शत्रूजयतु जहंपाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥

तु० आप्नोदाय जुहोति । अयं नः अयमग्निः नः अस्माकम् । वरिवः धनं कृणोतु करोतु । अयमेव च सृधः संप्रामाणं प्रभिन्दन् पुर एतु अग्रतो यातु । अयमेव च वाजाजयति जयतु । वाजसातो अक्षरंभजनसेवने विमिश्रभूते । अयमेव च शत्रून् जयतु जहंपाणः । 'हप तुष्टौ' । अस्वर्थं हप्यन् तुष्यन् ॥ ३७ ॥

म० 'उत्तरेण शत्रो हत्वाग्निध्रिम् निदधाति शत्रुदोलकलशसोमपात्राणि नार्यं न इति जुहोत्यभिन्' (का० ८ । ७ । ७-९) इति । शत्रुसुखीयनामि शत्रादीनि च सदस उत्तरभागे

मौलाप्रोक्षमण्डने निधाय तत्रत्वभिष्यगतेऽग्नौ घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः । अग्नेयीं त्रिष्टुब्धयजुरन्ता । अथमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः घनं कृणीतु करोतु । अवमेवाग्निर्देवः संप्रामान्प्रभिन्वन्विदारयन्सन् पुर एतु अप्रतो यातु । अयमेवाग्निर्वोजसती वाजानामजानां संभजने निमित्ते वाजान् शत्रुसंबन्धीन्वजानि अस्मभ्यं दातुं जयतु । ततोऽयमेवाग्निर्बह्वं पाणोऽयमेव इध्पन् शत्रूजयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३० ॥

अष्टत्रिंशी ।

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्तृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

उ० आहवनीये जुहोति । उरुविष्णो । वैष्णव्यनुष्टुप् । हे विष्णो ब्रह्म, उरु महत् विक्रमस्व व्यामुहि । देवयाना- निप्रायं त्रिलोकानिप्रायं वा । उरु विलीर्णशरीरान् क्षयाय संनिधासाय । महत् । ब्रह्म गृहनिवासाय । नः अस्मान् कृधि कुरु । उरु 'क्षयो निवासे' इति आहुदात्त्वात् क्षय- शब्दो निवासवचनः । किंच घृतं पिब घृतयोने अग्रे । 'अग्निर्देवो योनेरसृजत तस्य घृतमुत्वंमासीत्' इति श्रुतिः । प्रप्र यज्ञपतिं तिर । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्य- म्भासः । तिरतिर्नुच्यर्थः । प्रतिर प्रवर्चय यज्ञपतिं यजमानं पुनश्चादिभिः ॥ ३८ ॥

म० 'उरु विष्णोऽपि जुहोति' (का० ८ । ७ । १५) इति । पूर्वमग्नेयामीप्रीये होमोऽनेन लाहवनीय इति सूत्रार्थः । वैष्णव्यनुष्टुब्धयजुरन्ता । हे विष्णो व्याप्तिं आहवनीय, उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु । किंच क्षयाय ब्रह्मगृहनिवा- साय नोऽस्मान् कुरु यथा तथा कृधि कुरु । हे घृतयोने अग्रे, घृतं पिब हवमानमिदमाज्यं भक्षय । 'अग्निर्देवो योनेरसृजत तस्य घृतमुत्वंमासीत्' इति श्रुतेर्घृतयोगित्वम् । किंच यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८ । १ । १५) इति प्रशब्दस्य द्वित्वम् । स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

देवं सवितरेष ते सोमस्तर्क्षस्व मा त्वां दभन् । एतस्त्वं देव सोम देवो देवांश्च ॥ उपागा इदमहं मनुष्यान्सह रायस्पोषेण स्वाहा निर्वरेणस्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

उ० सोमं निदधाति । देवसवितः । हे देवसवितः, अयं तव सोमः समर्पितः तं रक्षस्व गोपाय । मा त्वा दभन् । अस्मिन्नक्षणाकर्मणि प्रवृत्ते त्वां मा अनुरा द्रुषुषुः । दक्षो- तिवैषकर्म । यजमान उपतिष्ठते । एतस्त्वं देव हे देव,

सोम, एतस्त्वं देवः सन् देवान् उप अगाः उपागतवानसि । अभिनयेन दर्शयति । इदमहं मनुष्यान् । उपगच्छेममित्य- नुपगच्छः । सहारायस्पोषेण सहितो धनपोषेण । उपनिष्कामति । स्वाहा निर्वरेणस्य स्वाहा । त्वः अहमिति निगूढवचनम् । अनेन देवानां सोमप्रदानेनात्मानं निष्क्रीयस्व आमीषी- हमस्मि अस्माच्च हेतोर्निर्मुच्ये निर्मुक्तोहं वरुणस्य संबन्धिनः पाशान् । यद्वा सुहुतः सोमोस्तु । अहं निवदानीमेव वरु- णस्य पाशान्निर्मुच्ये ॥ ३९ ॥

म० 'दक्षिणेऽपि कृष्णाग्निमासीत्यर्थे तस्मिन्सोमं निद- धाति देव सवितः' (का० ८ । ७ । १५) इति । अनसि शकटे । सवितं यजुः । हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव, एष सोमस्य त्वर्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय । मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वानमुरा मा विहिंसिषुः । 'एतस्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते' (का० ८ । ७ । १८) इति । कृष्णाग्निं स्थापितं ब्रह्मं सोमं विसृज्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सोम्यं यजुः । हे सोम देव, त्वं देवः सन्भवामीहान्देवानेतद्विदानी- मुपागाः प्राप्तोऽसि । अहं मनुष्यो यजमानो मरीयान्मनुष्या- निदमिदानीं रायस्पोषेण सह पश्चाद्विधनेन सार्धमुपागतोऽस्मी- त्यनुपगच्छः । 'स्वाहा निरिति निष्कर्म्य' (का० ८ । ७ । १५) इति इविधोऽनमण्डपान्निर्गमेति सूत्रार्थः । हानं हा न हा अहा स्वस्वाहा स्वाहा स्वाहायः सोमेनात्मानं निष्क्रीयात्मीयोऽहमस्मी- त्यर्थः । यद्वा स्वाहा सोमरूपमयं देवेष्वो दत्तमस्तु । अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तन्मूर्म्विभूदेया सा त्वयि यो मम तन्मूर्म्विभूदेयः सा मयि । यथायथं नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षा दीक्षापति- रनुष्ठानानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

उ० समिधमादधाति । अग्रे व्रतपाः । यजमानोऽग्निशरी- रेणात्मशरीरस्य कुतश्चैतदयोऽवस्तनकर्मकलापं कृत्वाऽधेदानीं यथास्व शरीरेणानुकुर्वाण आह । अग्रे व्रतपाः त्वे व्रतपाः या तव तन् । व्रतपाशान्दक्षामक्षितस्वान्यासः । 'अन्यासे नृयार्थ- समर्थ मन्वन्ते' इत्यतिशयार्थः । त्वे इति द्वितीयायं शेष- त्यवः । हे अग्रे, अतिशयेन व्रतस्व त्वं गोपाः अतस्त्वां ब्रवीमि या तव संबन्धिनी तन्मूर्म्वि भवतु । अभिनयेन दर्शयति । यथा सा त्वयि भवतु । यो मम तन् । या तु मम तन् त्वयि अग्रे, भवतु इयं सा मयि भवतु । किंच यथायथं नो व्रतपते व्रतानि यथायथं यथास्व यथास्मीयम् आधयोः हे व्रतपते अग्रे, व्रतानि कर्माणि सन्तु । किंच अनु मे दीक्षा दीक्षापतिरनुष्ठानं अन्वयं अनुष्ठानवान् मे मम दीक्षा दीक्षापतिः सोमः । अनुतपस्तपस्पतिः अनुमत्तवान्

तपः उपसृष्टः तपस्पतिः तपसः पतिः सोमः तपःप्रधानत्वात्
तपःशब्देनोपसद उच्यन्ते ॥ ४० ॥

म० 'अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति' (का०
८।३।४) आधेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य
कृतव्यस्योऽवस्तनं कर्मकलापं कृत्वा यथा स्वशरीरे कुर्वाण
आह हे अग्ने, व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽस्ति
तस्मात्कारणादिदानमपि त्वे त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको
भवेति शेषः । हे अग्ने, व्रतप्राप्त्यनकाले तव सेवान्धिनीं ना तनूमयि
अभूदवास्तिता सा एषा तव तनूः स्त्रिय भवति त्वि शेषः । यो
या उ या च मम तनूस्त्वयभूत्सा इयं मयि भवतु । किंच
हे व्रतपते व्रतपालकामे, नौ वावयोर्व्रतानि कर्माणि यथागतं
यथास्तं स्वसंक्रयमनन्तिक्रम्य सन्ति त्वि शेषः । अनुष्ठानरूपं
व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवास्ति त्वयैः । किंच वीक्षापतिः
वीक्षायाः पालकोऽग्निः मे वीक्षां मदीयवीक्षायां नियममन्वमस्त
अनुमतवान् । अग्नीकृतवामिस्त्रयैः । तपस्पतिः तपसः पाल-
कोऽग्निरापो मदीयामुपसदमन्वमस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृषि । धृतं
वृत्तयोने पित्र प्रमं यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१ ॥

उ० यूपारुतिः । उरु विष्णो । व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

म० इदानीं यूपसंपादनमन्त्राः 'एहेषु यूपारुति उरोति
चतुरेहीताऽ'रुवेण वोरु विष्णविति' (का० ६।१।६—४)
इति । चतुरेहीतमाज्यमाहवनीये उरोति यूपं छेतुं समिप्यन्त्या
यूपारुतिरेति सूत्रार्थः । व्याख्याता ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

अत्यन्यां २५ अगां नान्यां २५ उपोनामूर्वा-
क्त्वा परेभ्योऽविदं पुरोऽवरेभ्यः । तं त्वा जुषा-
महे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्यायै
जुषन्तां विष्णवे त्वा । ओषधे त्रायस्व स्वधिते मेन हि
हिंसीः ॥ ४२ ॥

उ० अभिसृष्टति यूपम् । अत्यन्यान् अतीत्यान्यान् । यूपल-
क्षणलक्षितान् वृक्षान् । अगाम् त्वां अत्यागतः जानवान् उपा-
गाम् । भवन्तं च इष्ट्वा न अन्यान् यूपवृक्षान् उपजगाम् । उप
आगतवानस्मि । किंच अर्वाक् त्वा परेभ्यो विदन् । ये त्वत्तः
परास्तो वृक्षास्तोन्यस्त्वामर्वाक् अविविदन् । विदित्वां भार्यो ज्ञानार्थो
वा । लक्ष्यवानस्मि ज्ञातवान्वा । परः परस्ताच्च अवरेभ्यस्त्वाम्
अविद्रमिष्यनुवर्तते । तं त्वां लक्ष्यं जुषामहे सेवामहे । देव
वनस्पते । देव आनादिगुणयुक्त वनस्पते । देवयज्यायै देवया-
गाय । किंच देवाश्च त्वां भवन्तं देवयगाय जुषन्तां सेपन्ताम् ।

उपसृष्टति । विष्णवे त्वा । तादर्थ्ये चतुर्धी । विष्णवे यज्ञाय
त्वाम् । उपसृष्टामीति शेषः । कुशतरुणमन्तर्दधाति । ओ-
षधे त्रायस्व व्याख्यातम् । प्रहरति । स्वधिते मेन हिंसीः
व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

म० 'आज्यरोषमादाय स तथा गच्छति यूपमभिसृष्ट-
सत्यन्यानेति प्राक् तिष्ठन्मिममन्वयते वेति' (का० ६।१।
५—७) । यूपारुतिशेषाज्ययुतो यूपतथगार्थं वनं गत्वा यूप-
मभिसृष्टेदभिमन्त्रयेद्वेति सूत्रार्थः । वनस्पतिदेवत्वम् । वृक्षा
द्विविधाः यूष्या अयूष्याश्च । पलाशस्तदिरवित्वादयो यूष्याः
निम्बजम्बीरादयस्तलयूष्याः । हे पुरोवर्ति यूपवृक्ष, त्वतोऽन्या-
न्कांश्चियूप्यान्पि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अति-
कान्तवानस्मि अन्यांश्चायूष्याओपागाम् । किंच परेभ्यो वरेभ्यो
दूरवर्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लक्ष्यवानस्मि । अवरेभ्यो
निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विदुः लाने 'उपातिदं' (पा०
३।१।५५) इत्यहं उदि रूपम् । किंच हे वनस्पते वनस्य पते, हे
देव दीप्यमान वृक्ष, देवयज्यायै देवयगाय तं तादृशं त्वां वयं
जुषामहे सेवामहे । देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेपन्ताम् ।
'सुवेणोपसृष्टति विष्णवे त्वेति' (का० ६।१।११) । हे
यूपवृक्ष, त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपसृष्टामीति शेषः । 'यज्ञो नै
विष्णुः' इति श्रुतेः 'ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृतेति' (का०
६।१।१३) । यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्वतीति सूत्रार्थः ।
हे ओषधे, त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष । 'ओषधे' इति
परशुना प्रहरतीति' (का० ६।१।१२) । हि स्वधिते
परशो, एनं यूपं मा वधीः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या
संभव । अय हि त्वा स्वधितिस्तोतिज्ञानः प्रणिनाय
महते सौमगाय । अतस्त्वं देव वनस्पते ज्ञतवल्तो
विरोहि सहस्रवस्त्वाविष य हिंसी ॥ ४३ ॥

इति माघान्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पंचमोऽध्यायः ॥५॥

उ० पतन्तमभिमन्त्रयते । यां मा लेखीः । 'तिष्ठ अक्षर-
विन्यासे' । इह तु हितार्थः । सुलोके हिंसीः अन्तरिक्षं
मा हिंसीः । पृथिव्या संभव संगतो भव । वज्ररुपायान्
यूपस्य लोकानां शान्तिराप्तास्यते । कस्मात्त्वमेष्टुमुष्यसे यां
मालेखीरित्यत आह । अयं हीति । दिशश्चो यस्मादर्थः ।
यस्मादर्थं त्वा स्वधितिः वज्ररूपः कुशरः सेतिज्ञानः । 'तिष्ठ
निज्ञाने' इह तु हितार्थः । उत्सहमानः । प्रणिनाय अण-
वति । महते सौमगाय । सुभगो वज्रः तस्य हि
महदैवार्थं विद्यते प्रोभनं च । स्वार्थं जण । महते यज्ञाये-
त्यर्थः । सौभाग्याय वा । स्थाणौ जुहोति । अतस्त्वम् । हे
देव वनस्पते, अतः अस्मान् स्थाणोस्त्वं ज्ञतवल्तोः वज्ररूपः

शतशास्त्रो विरोह । वयं च सहस्रवल्गवाः बह्वहुराः पुत्रपौ-
त्रादिभिः । विश्वेभ्यः प्रजायेमहीत्याशीः ॥ ४३ ॥

इति उषट्कृतौ मध्यमाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

म० 'वां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयते' (का० ६ ।
१।१६) इति । हे यूपवृक्ष, वां पुलोकं त्वं मा लेखीः माहिंसी ।
'लिख अजरविन्मामे' इह तु हितापैः । अन्तरिक्षं च मा हिंसी ।
पृथिव्या सह संभव सज्जतो भव । यूपस्य वज्ररूपत्वालोकाणां
शान्तिराशास्तत इति भावः । 'अयं हि लेति शोचनमभिम-
न्त्रणशेषो वा सविशेषोपदेशादिति' (का० ६ । १ । १८—१९)
हि यस्मात् हे छिन्नवृक्ष, तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वभितिः
कुठारो महते सौभाग्य सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय । यद्वा
सुभयो वज्रः स एव सौभाग्यः स्वार्थेऽयम् । वज्राय त्वां प्रणिनाय
प्रणयति यूपत्वं प्रापयति । 'छन्दसि छुङ्क्षितः' (पा० ३ । ४ ।
६) इति वर्तमाने छिद् । 'तिज निशाने' अस्मापहन्ताच्छा-
नचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया छेदाद्यं मेतज्यमिति
भावः । 'अतस्त्वमित्यावृत्तने जुहोति यूपे वेति' (का० ६ । १ ।
२०—२१) । हे देव वनस्पते, अतोऽस्मात्प्रमाणोः त्वं शत-
वल्गवाः बह्वहुराः सन् विरोह विशेषेण जावस्व । वयं च सहस्रव-
ल्गवाः पुत्रपौत्रादिभिर्वहुषास्त्रोपेता विश्वेभ्यः प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदवीर्ये मनोरमे ।

आतिथ्यात्प्राणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देवस्व त्वा सवितुः प्रसवेऽधिनोर्बाहुभ्यां पुण्यो
हस्ताभ्याम् । आर्द्धं नार्यंसीदमुह्यरश्रसां मीवा
अपिकृन्तामि । यवोऽसि युवयास्महेपो युवयाऽराती-
द्विषे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तां
लोकाः पितृषदन्ताः पितृषदन्तमसि ॥ १ ॥

उ० अग्रिमादत्ते । देवस्य त्वा । परिलिखति इवमहम् ।
यवानावपति यवोऽसि । प्रोक्षति द्विषे त्वा । शेषमासिञ्जति
शुन्धन्तां लोकाः पितृषदन्ताः । इमांश्च क्षिपति पितृषदन्तमसि ।
यूतानि षट् यजूंषि व्याख्यातानि ॥ १ ॥

म० सौमिकवेदिप्रधाने षष्ठाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूप-
मिमोषपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपुत्रप्रदाने षष्ठोऽध्याये
यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषेचोशोमपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ।
'देवस्य लेखत्रिमादान यूपवदं परिलिखतीदमहमिति' (का०
६ । २ । ८) 'यवोऽसीलान्नु यवानोप्य प्रोक्ष्यप्रमथ्यमूलानि
१३ य० उ०

दिवे वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साक्षात्तत्वावदे लेख-
मातिञ्जति शुन्धन्तामिति बहोपि प्राश्नुदक्षि च प्रासति
पितृषदन्तमसीति' (६ । २ । १५—१८) । एतानि षट् यजूंषि
औदुम्बरीविषये (अ० ५ क० २६) व्याख्यातानि ॥ १ ॥

द्वितीया ।

अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामेतस्य वित्तादधि
त्वा स्यास्यति देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु सुपिप्प-
लाभ्यस्त्वौपधीभ्यः । वामम्रेणासृक्ष आन्तरिक्षं
मध्वेनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृहीः ॥ २ ॥

उ० प्रथमशकलं प्रास्यति । अग्नेणीरसि । अग्ने प्रथमं
यूपस्य छिद्यमानस्यापनीयत इत्यग्नेणीः यूपवचनभूत इत्यर्थः ।
यद्वा अग्नेऽवस्थितो यूपमवदं प्रति नयतीत्यग्नेणीः पुरःसर
इत्यर्थः । वस्तुमग्नेणीरसि । स्वावेशमुन्नेतृणाम् ऊर्ध्व
नेतृणामप्ययूणां स्वावेशः । ते वेषमभिमन्युपावदे सुखेनावे-
शयन्ति स्थापयन्ति । स हि लघुप्रमाणो भवति । स त्वं हे
यूपशकल, एतस्य वित्तात् । 'विदु शाने' । एतस्य कर्मणो
विद्धि विदितार्थो भव । कृतं तत्कर्म चेत् । अधि त्वा
स्यास्यति । अधीत्युपरिभाषमैवर्धं वा । अधि उपरि यूपस्त्वां
स्थास्यति । यूपमनक्ति । 'अञ्ज व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिपु' ।
देवस्त्वा । देवः त्वां हे यूप, सविता मध्वा मधुत्वादेन
आज्येन आनक्तु स्रक्षयतु । यपालं प्रतिमुञ्जति । सुपिप्प-
लाभ्यः । पिप्पलं फलम् । शोभनफलाभ्य ओषधीभ्यो-
र्धां त्वाम् प्रतिमुञ्जामीति शान्वदेषः । उच्छ्रयति ।
वामम्रेण । यूपस्य महिमोच्यते । वां पुलोकम् अग्नेण जप-
सृक्षः पृष्टवानसि । आ अन्तरिक्षं मध्वेनाप्राः । 'मा पूरये' ।
आ अप्राः । आपूरितवानसि अन्तरिक्षं मध्वेन । पृथिवीं
उपरेण । उपरमित्यधस्तानेन प्रदेशेन, यूप इत्युपरशब्देन
तेन प्रदेशे वच्यते यूपस्य । अदृहीः दवीकृतवानसि ॥ २ ॥

म० 'प्रथमशकलं चाग्नेणीरसीति' (का० ६ । २ । १९) ।
यूपवदे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः । हे यूपशकल,
त्वमग्नेणीरसि अग्ने प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य गौवदेऽपनीयत
इत्यग्नेणीः । यूपस्य प्रथमावचनभूतो भवतीत्यर्थः । यद्वा अग्ने
प्रथमं यूपमवदं प्रति नयतीत्यग्नेणीः पुरःसरः । किमुतस्त्वम् ।
उन्नेतृणामुन्नयनकर्तृणामप्ययूणां स्वावेशः सुखेनावेशयितुं शक्यः
ते ह्यने यूपवदे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य
कर्मणो वित्तात् । कर्मणि षष्ठी । एतत्कर्मं विद्धि जानीहि । किं
तत्कर्म । यत् यूपः त्वामपि स्थासति लघुपर्यवस्थानं करि-
ष्यति तत्तया वीज्यमित्यर्थः । 'देवस्य लेखनमसीति' (का०
६ । २ । २) यूपमिति शेषः । यूपदेवत्वम् । हे यूप,
सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु ।
मध्वा । अनिलमागमशासनमिति सुमन्तावः । 'वक्त्रलमुभय-

पञ्चमी ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

उ० चक्षुरादीक्षते । तद्विष्णोः । तदः प्रतिगोमिनात्र-
पूर्वं यदुत्तमं भवितव्यम् । यद्विज्ञानधनबहुलमानन्द-
स्वभावं च तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः
पण्डिताः वेदान्तज्ञानरहस्यविवृतसंपुटाः । कथंभूतं पदं
पश्यन्ति । दिवीव तुलोकमच्यगतमिव । चक्षुः आदित्यम-
ण्डलम् । आततं विततं विस्तारितम् । चक्षुःशब्देना-
न्यत्रापि मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' 'तच्चक्षु-
र्देवहितम्' इति च । यद्वा । यदुत्तमं चक्षुः द्वितीयोर्ध्वः प्रथमः
क्रियते । परमपदशब्देनादित्य उच्यते । इवञ्चानर्थकः तद्विवि
चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तृतीयं सदा
पश्यन्ति पण्डिता अभियज्ञविदः ॥ ५ ॥

म० 'तद्विष्णोरिति चक्षुरादीक्षमाणमिति' (का० ६ ।
३ । १३) यूपकटर्क प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ।
सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगाः विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं
तदा पश्यन्ति । कीदृशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरि-
वाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डल-
माततं विस्तारितम् । इदोऽनर्थकः । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि
मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (अ० ४ क० ४२)
'तच्चक्षुर्देवहितम्' (अ० ३६ क० २४) ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

परिवीरसि परि त्वा दैवीविंशो व्ययन्तां परीमं
वर्जमानं रायो मनुष्याणाम् । दिवः सूनुरस्यैव
ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

उ० परिव्ययति । परिवीरसि । 'ध्येज् संवरणे' इत्यस्य
कप्रत्ययार्थे क्विपि संप्रसारणम् । अस्माभिः परिवीरतः परि-
वारितः परिवेष्टितो वा त्वमसि । अतः परिव्ययन्तां त्वां हे
यूप । दैवीविंशः 'दैव्यो वा एता विशो वापरावः' इति श्रुतिः ।
त्वत्प्रसादाच्च परिव्ययन्ताम् परिवारयन्तु इमं यजमानं रायो
धनानि । मनुष्याणां मनुष्याणां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी ।
स्वरुमवराहति । दिवः सूनुरसि । तुलोकस्य त्वं सूनुः पुत्रोऽसि ।
तुलोकाद्वर्षति तस्माद्यूपो जायते यूपान्स्वरुमित्यनया प्रणा-
लिकया दिवः सूनुः स्वरुः । द्वादश उपपत्त्यस्तं निदधाति ।
एष ते पृथिव्याम् । एष ते तव पृथिव्यां लोकः आश्रय-
स्थानमित्यर्थः । 'पशवे यूपमुच्छ्रयन्ति' इति श्रुतिः । यूपस्य
पशुना भवितव्यमित्यत आह । आरण्यन्तव पशुः ॥ ६ ॥

म० 'त्रिगुणा त्रिव्यामा कौपी रक्षन्ता तया माभिमात्रे
त्रिहृतं परिव्ययति परिवीरसीति' (का० ६ । ३ । १५) ।

त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कृष्टसंयन्त्रिणी वा रक्षन्ता
रक्षन्ताना माभिप्रमाणे यूपप्रदेष्टे आहूतित्वं यथा भवति
तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः । यूपदेवत्यं यजुः । हे यूप,
त्वं परिवीरसि परितो रक्षन्ता नीतो वेष्टितोऽसि । यदास्माभिः
परिवारितोऽसि । 'ध्येज् संवरणे' इत्यस्य कप्रत्ययार्थे क्विपि
संप्रसारणम् । किंच दैवीविंशः देवसंयन्त्रिण्याः प्रजाः मरु-
द्गणादयः तां त्वां परिव्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यदा दैवी-
विंशः पशवः त्वां परिव्ययन्ताम् । 'दैव्यो वा एता विशो
वापरावः' इति श्रुतेः । किंच मनुष्याणां संयन्त्रिण्यो रायो
धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वेष्टयन्तु । यदा मनुष्या-
णामिति निर्धारणे षष्ठी । मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं
यजमानमेव परिव्ययन्ताम् । 'यूपशकलमस्यामवराहत्पुनरे-
णामिष्टां दिवः सूनुरसीति' (का० ६ । ३ । १५) अष्टासे
यूपस्य वाहिरभिरानीये स्थिता सामिष्टा तस्या उत्तरभागे
रक्षन्तायां स्वरुनामकं शकलमवराहयेदिति सूत्रार्थः । हे स्वरु,
त्वं दिवः तुलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि । तुलोकाद्वर्षति ततो यूपो
जायते यूपान्स्वरुमिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः । 'वर्षि-
ष्टाक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधातोष त इति' (का० ६ । ४ ।
२३) । यूपैकादशेनीपक्षे वर्षिष्टापूर्वाक्षिणभागे वितष्ट-
मष्टाक्षिं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निरुननीति
सूत्रार्थः । यूपदेवत्यम् । हे यूप, पृथिव्यामेष ते तव लोकः
आश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु 'पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्ति' (३ ।
५ । ३ । ४) इति श्रुतेः यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ।
ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंयन्त्री पशुः वने वर्तमानः
पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

उपावीरस्युप देवान्दैवीविंशोपायुगुक्षिजो वहि-
तमान । देव स्वष्टुर्वसु रम हुव्या ते स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

उ० तृणमादधे । उपावीरसि । उप समीपे अवस्थितः
अवति रक्षतीत्युपावीः द्वितीयः सक्ता त्वमसीत्यर्थः । पशुमु-
पशृणोति । उपदेवान् उपपशुः उप गच्छन्तु देवान्प्रति ।
दैवीविंशः । 'दैव्यो वा एता विशो वापरावः' इति श्रुतिः ।
कथंभूतान्देवान् । उशिजः मेधाविनः । बह्वितमान् वोद्वृ-
मान् । बह्वन्ति हि ते यजमानं स्वर्गं प्रति कर्मण्यहमाव-
मुपगच्छन्तः । हे देव त्वष्टः, वसु रम पशुलक्षणं वसु रमय ।
णिचो लोपइन्द्रसः । इव्या ते स्वदन्ताम् । पूर्वं त्वष्टारमुक्त्वा
अवेदानीं पशुमाह । इव्या हवींषि ते त्वदीयानि स्वदन्ताम् ।
'स्वदं स्वदं आस्वादेने' । णिचो लोपः । आस्वादयन्तु देवा
इति शेषः ॥ ७ ॥

म० 'उपावीरसीति तृणमादधेति' (का० ६ । ३ । १५)
हे तृणविशेष, त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः ।

यद्वा उप समोपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्हितीयः
सन्ना त्वमसीत्यर्थः । 'तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति'
(का० ६।३।२०) । एहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यक्षं स्थितं
पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । देवीर्विशः पशवो देवानामोमा-
सीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु । 'देव्यो वा एता विशो यत्पशवः'
इति श्रुतेः । 'इणं माती' इत्यस्मात्, 'छन्दसि लुङ्गि' (पा०
३।४।६) इति । कालमात्रि लुङ् । 'इणो गा लुङि' (पा०
२।४।४५) इति गादेशः । किभूतान्देवान् । उक्थिषो
मेधाविमः । यद्वा हवीषि कामयमानान् वहन्तीति वक्ष्यः
अतिवहसो वक्षितमात्मान् । नजमानं स्वर्गं प्रति प्रापकतां
देवानां मध्ये श्रेष्ठतममित्यर्थः । एवं पशुन्प्राप्य त्वष्टारमाह ।
हे देव त्वष्टः, त्वं वत्स पशुलक्षणं धनं रत्न रमय । 'छन्द-
सुमयथा' (पा० ३।४।११०) इति शपोऽन्वार्धपातुकसं-
श्लक्ष्णिको लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह । हे पशो,
ते तव हव्या हवीषि स्वदन्ताम् । 'स्वद स्वाद आस्वादेन' ।
स्वादिभिर्भवन्तु । यद्वा हवीषि स्वदन्तामात्वादवन्तु देवा इति
शेषः । पूर्ववर्णिनो लोपः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि । ऋतस्य
त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षो मानुषः ॥ ८ ॥

उ० रेवती रमध्वम् । लिङ्प्रत्ययः । हे रेवन्तो धनवन्तः ।
पशवः, रता भवतः । त्वमपि बृहस्पते धारय निश्रलीकुरु वसूनि
पशुलक्षणानि । पशुं वक्षसि । ऋतस्य त्वा । ऋतस्य यज्ञस्य
पाशेन त्वा त्वां हे देवहविः पशो, पाशेन प्रतिमुञ्चामि ।
प्रतिपूर्वो मुञ्चिष्यन्धने वर्तते । वक्षामि । एवं पशुं संजो-
ध्याय मनुष्यस्य शमित्रादेः समर्पयति । धर्षो मानुषः ।
धर्षेति विकरणव्यत्ययश्छान्दसः । प्रथमपुरुषस्य स्थाने
मध्यमः । शृणोतु शक्रोतु शमयितुं मानुषः । यद्वा यस्मात्
ऋतस्य यज्ञस्य त्वां हे देव हविः, पाशेन प्रतिमुञ्चामि वक्षामि
तस्मात् शृणोतु त्वां मानुषः ॥ ८ ॥

म० रमिषेन क्षीरानि यासो ता रेवत्यः । लिङ्प्रत्यय-
व्यत्ययः । रेवन्तः 'रेवन्तो हि पशवः' (३।७।१३) इति श्रुतेः
हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः पशवः, यूवं यजमानपदे रमध्वं
संकीडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह । हे बृहस्पते, हे
वक्षन्, त्वमपि पशुलक्षणानि धारया निश्रलीकुरु । 'यद्वा वै
बृहस्पतिः पशवो वत्स' (३।७।१३।१३) इति श्रुतेः ।
'विष्णुणरथानया द्वित्र्यमभा कौश्या पाशं कृतान्तरा यज्ञमभिद-
क्षिणं वक्षस्यत्यस्य त्वेति' (का० ६।३।२६) । अवयवद्वयो-
पेतया व्यामहयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्या नागपाशं कृत्वा
शृङ्गधोरन्तराले पशुं वक्षति कथम् । अभिदक्षिणं दक्षिणशृङ्गम-
भिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः । हे देवहविः देवानां
हवीष्य पशो, अजस्मावर्धमाविष्करोषेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य

पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि वक्षामि । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने
वर्तते । एवं पशुं संजोष्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षो ।
'विश्रूपा प्रागल्भ्ये' विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता
शृणोतु शमयितुं शक्रोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः । संहि-
तायां 'माचोऽस्त्यिङ्' (पा० ६।३।१३५) इति सूत्रेण
धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

नवमी ।

देवस्य त्वां सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनक्ति । अश्व-
स्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु
भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूध्यः । अग्नीषोमाभ्यां
त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ९ ॥

उ० यूपे वक्षति पशुम् । देवस्य त्वा व्यान्यातः ।
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिरुचितं नियुनक्ति निवक्षामि ।
पशुं प्रोक्षति । अश्वस्त्वौषधीभ्यः । हे पशो, अश्वः त्वामा-
रम्य ओषधीभ्यश्च आरम्य आवितः सर्वं संपद्यते । अग्नीषो-
माभ्यां त्वां जुष्टमभिरुचितं पशुं प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । अमु-
मेकार्यं युत्वा स्पृशयति 'इदं हि वदावर्धयौषधयो जायन्ते'
इत्यादिकथा । अनुत्वेति व्याख्यातम् । इह त्वेवं संवन्धः ।
अश्व आरम्य अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि हे पशो,
प्रोक्षमाणं त्वां मात्राद्वयोऽनुमन्यन्तामिति ॥ ९ ॥

म० 'देवस्य त्वेति यूप इति' (का० ६।३।२७)
यूपे पशुं वक्षतीति शेष इति सूत्रार्थः । अग्नीषोमदेवताभ्यां
जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनक्ति निवक्षामि । व्याख्यातमन्यत ।
'अश्वस्त्वैति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति' (का० ६।३।३०)
हे पशो, अश्वः ओषधीभ्यः । अत्र विमक्तिव्यत्ययः । अङ्गि-
रोपधिभ्यः । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । किभूतं
त्वाम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतं दग्धैरपामुत्पत्तत्वादोषधीना-
मपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्येव । त्वमातृमक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां
पशोरुपचत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः 'अश्व-
स्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीआहाश्वो शेष ओषधीभ्यः सेवमति' ।
किञ्च हे पशो, एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यता, तथा
पिता धीरनुमन्यताम्, सगर्भ्यः समातर्गमं उदरे भवः सोदरो
भ्राता अनुमन्यताम् । सयूध्यः समानयूपे भयः सखा सुहृदं
अनुमन्यताम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

अपां पेरुखापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्स-
देवहविः । सं ते प्राणो वातेन गरुडतां समङ्गानि
यजत्रैः सं वक्षपतिराशिषा ॥ १० ॥

उ० आस्ये उपगृह्णाति । अपां पेरुः । अपां पानशील-

स्वमसि हे पशो । अथलात् प्रोक्षति । आपो देवीः । आपो देव्यः स्वदन्तु आम्नादयन्तु उक्षयन्त्वेन पशुम् । को गुण इति चेत् । स्वात्तं चित् । आम्नादितं हि सत् । योमनं देवानां हविः पशुलक्षणं भूवात् । पशुं समनक्ति । सं ते प्राणः । संगच्छतां ते प्राणः वातेन हे पशो, सम-
ज्ञानि यजत्रैः । संगच्छतां हे पशो, तवाज्ञानि यजत्रैः वागैः । संयज्ञप्रतिराशिषा संगच्छतां यज्ञपतिर्यजमानः आशिषा यज्ञफलेन स्वकृशास्त्रान्ताम् ॥ १० ॥

म० 'अपां पेरुरित्यास उपपृष्ठातीति' (का० ६।३।३१) पशोर्मुने प्रोक्षणीयार्थेवेदिति सूत्रार्थः । पशुदैवतम् । हे पशो, त्वमापां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि । पिबतीति पेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः । उदकपानशीलो भवसि तत् इदं पिबेत्सर्वः । 'आपो देवीरित्यासत्वादुपपृष्ठातीति' (का० ६।३।३२) पशोर्योमागे हविः प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः । हे पशो, आपोदेवीः अत्रूपा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्त्रादयन्तु भक्षयन्तु । यदा आपोदेव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् । स्वात्तं चित् । चिदित्यन्येन हेरर्थे । हि यतो देवहविः देवानां हविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्त्रादितं सत् योमनं देवयोमनं भूवादिति शेषः । अत्रास्त्रेत्यादिमन्त्र-
वेणोपरिष्ठान्मुखेऽयोमाने पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् । तदाह 'उपरिष्ठान्मुखेऽयोमनसुपरिष्ठदेवेन मेध्यं करोति पाययत्यन्तरा एवेन मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवेन मेध्यं करोतीति' । 'उत्तरमाधारमाधार्य पशुं पूर्व-
समनक्ति ललाटाधोऽधोनिषु सं त इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६।४।३) उत्तराधारहोमानन्तरं भुवासासज्जनादवागेन भाले अंसयोः धोण्योश्च जुह्वे पशुं समनक्ति सं त इति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः । पशुदैवतवर्गेणि । ललाटाजनमन्त्रः
हे पशो, ते तव प्राणो बाधेन वातेन संगच्छताम् । अथा-
सयोमेन्द्रावतिः अज्ञानि अंतावीनि यजत्रैः वागैः संगच्छ-
न्ताम् । इजान्त इति यजत्राः । अथ धोण्योः यज्ञपतिर्यजमान
आशिषा यज्ञफलेन संगच्छताम् ॥ १० ॥

एकादशी ।

घृतेनाक्तौ पशुः स्वावेष्टा रेवति यजमाने प्रियं वा आविश । उरोरन्तरिक्षात्सजुर्देवेन वातेनास्य हविप-
रस्मना यज्ञ समस्य तन्वा भव । वर्षो वर्षीयसि युहो यज्ञपतिं धाः स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहा ॥ ११ ॥

उ० पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेन । स्वकृशासाकुच्येते । घृतेनाक्तौ सक्षितौ भवन्तौ युवां पशुम् । पूजनार्थं बहुव-
चनम् । पशुं स्वावेष्टां पालयेधाम् । यजमानं वाचयति ।
रेवति । वागै रेवती । हे वाक् रेवति धनवति । यजमाने

प्रियं वा आविश । अस्मिन् यजमाने प्रियमभिप्रेतं धाः वेदि
आविश च यजमानम् । उरोर्महतोऽन्तरिक्षात् गोपावेति
शेषः । सजुर्देवेन वातेन । समानप्रीतिः देवेन वातेन भूत्वा ।
किञ्च अस्य पशुलक्षणस्य हविषा तन्वा यज्ञ आत्मना
यज । 'मन्त्रेष्वाङ्गादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । समस्य
तन्वा भव । संभव चास्य पशोः तन्वा शरीरेण ।
घृतदुक्तं भवति । यजमानरूपेण पशुरूपेण वा तन्वा
भूत्वात्मनैव यज । हे रेवति, पश्चाच्च तृणमुपास्यति । वर्षो
वर्षीयसि तृणमुच्यते । हे वर्षो वर्षप्रभव । अथवा विस्तीर्ण ।
वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यजे । यज्ञपतिं यजमानं धाः वेदि ।
जुहोति । स्वाहा देवेभ्यः । जुहोति देवेभ्यः स्वाहा ।
हे पशुषी ॥ ११ ॥

म० 'स्वहमादाणांक्तोभौ जुह्वे ताभ्यां पशोर्ललाटमुप-
स्पृशति घृतेनाकाविति' (का० ६।४।१२) । विशतित्रा
दत्तं शास्त्रं गृहीत्वा स्वयमेव यूपान् स्वहमादाय तावतिस्त्रस्य
जुह्वे घृतेनांक्त्वा ताभ्यामग्निस्यहमां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति
सूत्रार्थः । स्वहमासदैवतम् । हे स्वहमासा, युवां घृतेनाक्तौ
सन्तौ पशुम् । बहुवचनं पूजार्थम् । एतं पशुं ज्ञायेथां पाल-
येधाम् । 'रेवति यजमान इति वाचयतीति' (का० ६।५।
११) । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् 'वागै रेवती'
इति श्रुतेः (३।८।१।१२) हे रेवति धनवति वाग्देवते,
यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः वेदि । 'बहुलं छन्दसमा-
व्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यङ्गमात्रः । आविश
ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश । किञ्च हे रेवति, वातेन देवेन
सजुः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षात् यजमानं गोपा-
वेति शेषः । किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषा तन्वा आत्मना यज ।
'मन्त्रेष्वाङ्गादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इति आकार-
लोपः । किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संभव एकीभव । हे
रेवति, यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वा तन्वा च यजेति
तात्पर्यार्थः । 'पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति' (का०
६।५।१५) । आग्निप्रस्य पश्चात्तृणार्थं तृणमुपास्यति इत्या-
स्यतृणद्वयमन्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरि-
हारार्थमिति सूत्रार्थः । तृणदैवतम् । हे वर्षो, वर्षीयसि युहोः
तत्संबोधनं वर्षो वर्षप्रभव हे तृण, यदा वर्षो विस्तीर्ण, वर्षी-
यसि विस्तीर्णतरे यजे यज्ञपतिं यजमानं धाः वेदि । 'देवेभ्यः
स्वाहेति जुहोतीति' (का० ६।५।२४) मन्त्रयोरर्थेऽपि
पाठमेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । 'पुरस्तात्स्वाहाकृतगोऽन्ये देवा
उपरिष्ठान्मुखेऽयोमनसुपरिष्ठदेवेनास्त्रादयन्तु त्वामास्त्रादयन्तु
भक्षयन्तु' ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

माहिर्भूमौ पुदाकुर्नमसा आतानानुर्वा मेहि ।
घृतस्य कुत्सा उप कृतस्य परया वतु ॥ १२ ॥
उ० निबोधनीं चात्वाले प्रास्यति । माहिर्भूमौ । रजु-

हन्वते । मा सर्पाकारा भूयाः । मा च पृदाकुर्भूयाः । पृदाकु-
रजगरः । पत्नी पशुप्रति नयन्वाचयति । नमस्त आतान ।
पत्नी नमस्कारादिराशीर्भिर्यज्ञं पूजयति । नमस्तव हे आतान
यज्ञ । 'यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्वते' इति श्रुतिः ।
अनर्वा प्रेहि । अनर्वा अपृच्यतोऽन्यस्मिन् अनाश्रितोऽन्यस्मिन्
प्र इहि प्रेहि प्रगच्छ आसमासे । घृतस्य कुत्वा उप । कुत्वा
मद्यः घृतनदीरुपतिष्ठमानाः प्रेहि । बह्वत्र घृतमित्यभि-
प्रायः । अतस्त पच्या अनु । अतस्त यज्ञस्य पच्याः पधि-
भवाः पच्याः घृतकुत्वाः । सन्नाभ्यपृषदाज्यकुत्वापोषलक्षणार्थं
घृतकुत्वाग्रहणम् । अनु प्रगच्छ ॥ १२ ॥

म० 'वपाध्रपर्णीभ्यां नियोजनीं चालाले प्रास्यति माहिर्भू-
रिति' (का० ६।५।२९) वपा ध्रप्यते याभ्यां ते वपा-
ध्रपणौ काष्ठनिशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरजुं
द्विगुणां चालाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । रजुदेवत्यम् । हे रजो,
त्वमेहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः । पृदाकुः अजगराका-
रापि मा भूः । 'पक्षेजनहस्तौ वाचयति नयन्नमस्त आतानेति'
(का० ६।६।१) । पादौ निज्येते शाल्येते येन स पक्षेजनः
पादनेजनाथं उदककलशः । पादग्रहणमन्वावयवोपलक्षणम् ।
पक्षेजनो मुखायवयवोचनार्थं जलकलशो हस्ते यस्याः सा
पक्षेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोबनाय नय-
न्तान् प्रतिप्रस्थातायुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः । यज्ञदेव-
त्यम् । आ समन्तात्तन्वते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः ।
'यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्वते' (३।८।२।२)
इति श्रुतेः । हे आतान यज्ञ, ते तुभ्यं नमः । त्वमनर्वा शत्रु-
रहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्येण गच्छ । इयति
वचाधर्मित्यर्वा नास्त्वर्वा नस्मात्तावनर्वा । 'अनर्वा प्रेहीत्यसंज्ञेन
प्रेहि' इति श्रुतेः । 'अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृ-
व्यापनुत्यै' इति सिद्धिरिवाक्यात् । किञ्च अतस्त यज्ञस्य पच्याः
पधि भवाः घृतस्य कुत्वाः घृतनदीः अनुलस्य उप प्रेहि
गच्छ । सन्नाभ्यपृषदाज्यकुत्वापोषलक्षणार्थं घृतकुत्वाग्रहणम् ।
अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

त्रयोदशी ।

देवीरापः शुद्धा वोढुं सुपरिविष्टा देवेषु सुपे-
रिविष्टा वृचं परिवेष्टारो भूयास्त ॥ १३ ॥

उ० एवं यज्ञं स्तुत्याधेदानीमपः प्राह । हे देव्यः आपः,
शुद्धाः सत्यः वोढुं बहत यज्ञम् । सुपरिविष्टाः साधु सर्वतो
निविष्टाः पाक्षेत्रनीपात्रे देवेषु पशुं प्रापयतेति संबन्धः ।
किञ्च वयं सुपरिविष्टाः देवेष्वितीहाप्यनुवर्तते । देवेषु मध्ये-
ज्वस्थिताः तैरेव सुपरिविष्टा देवैः तेषामेव देवानां मध्यतः
परिवेष्टारो भूयास्त वयमित्याशीः ॥ १३ ॥

म० एवं यज्ञं स्तुत्याधेदानीमपः स्तुयन्ते । अर्धमयदेवस्यम-
येमासीदेवत्यम् । हे आपो देव्यः, वयं देवेषु वोढुं पशुमिति
शेषः । एनं पशुं देवान्प्रति बहत प्रापयत । 'बह प्रापणे' अस्य
श्रुतिरिति मध्यमपशुवचने अष्टभावे रूपम् । किभूता वयम् ।
शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो
निविष्टाः पाक्षेत्रनीपात्रे । किञ्च वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति
पदमिहाप्यनुवर्तते । वयमपि देवेषु मध्येज्वस्थितास्तैरेव देवैः
सुपरिविष्टाः तर्पिताः संतस्तेषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेष्टा-
णकर्तारो भूयास्त्याशीः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुसे
शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि नाभिं ते शुन्धामि
मेढं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्रांश्चे
शुन्धामि ॥ १४ ॥

उ० पशोः प्राणान् शुन्धयति पत्नी यथाक्षिप्तम् । वाचं
ते शुन्धामि वाचं तव शोधयामि उदकेन उन्दनेन । एवं
सर्वत्र व्याख्येयम् । मेढस्तब्देन शिभमुच्यते । पायुस्तब्देन
हृदयप्रदेशः । चरित्राः पादाः । सुपरिचरन्ति गच्छन्त्येभिरिति
चरित्राः । चरित्रशब्देन पादा उच्यन्ते ॥ १४ ॥

म० 'पशोः प्राणान् शुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी
कर्णी नाभि मेढं पायुं पादान् चक्षुष्यं वाचं ते शुन्धामिति प्रति-
मन्त्रमिति' (का० ३।६।२-३) । पत्नी पशुसमीप उप-
विष्टा सतस्त पशोः प्राणान्मुखादीन्पृथग् प्राणायतनानि प्रति-
मन्त्रं शुन्धति शोधयति अग्निः स्तुततीति सूत्रार्थः । पशुदेव-
त्वानि । हे पशो, अहं ते तव वाचं वाग्निन्द्रियं शुन्धामि
शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणैन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं
श्रोत्रेन्द्रियं नाभि नाभिच्छिदं मेढं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति
गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः एवं त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि
शुन्धामि ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

मनस्तु आप्यायतां वाक्त आप्यायतां प्राणस्तु
आप्यायतां चक्षुस्तु आप्यायतां श्रोत्रं त आप्या-
यताम् । यत्ने कूरं यदास्थितं तत्त आप्यायतां निष्ठा-
यतां तत्ते शुध्यतु शमहोभ्यः । ओषधे त्रायस्व
स्वर्धिते मेनं हिंसीः ॥ १५ ॥

उ० अभ्यर्चयजमानौ पशुमाप्याययतः । मनसो मनः ते तव
आप्यायतां हे पशो । एवं वागादीभ्यपि व्याख्येयान्येतानि ।
यत्ने कूरम् । यत् तव हे पशो, कूरं विकृतमद्यान्तं वा ।
पञ्चाययवरूपमास्थितम् अभ्यवसितम् शमित्रा यत्र स्थितः

शमितेत्यर्थः । तत् आप्यायताम् निष्ठायायताम् । 'श्रौ संघाते' । संहतं भवतु संहननं भवतु । तत्ते शुष्यतु । तच्च तच्च शुष्यतु । जघनेन पशुसुदं नितयतः । शमहोभ्यः शं सुखम् अहरादिभ्यः काङ्क्षविशेषेभ्यः अस्माकमस्तिष्ठति शेषः । पशोर्वा अहरादिभ्यः सुखं भवतु । अग्रेण नामि तृणं निदधाति । ओषधे प्रायस्व व्याख्यातः । प्रज्ञातपाऽभि- निदधाति । स्वधिते मैनम् । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

म० 'शेषेण नजमानस शिरःप्रसृत्यनुषिषतो मनस्त इति शिर इति' (का० ६।६।४-५) । पाजेनशेषेण नज- मानः नकारादन्वयं पशोः शिराशान्वयानुषिषतः । तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्त इति शिर इति सूत्रार्थः । पशुदेवतानि हे पशो, ते तव मनः आप्यायतां धाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः । वाक् आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गा- देव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाष् इति मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी श्रोत्रं त इति कर्णी एतानि मुन्नादीनि तव धाम्यन्तु । 'यत्ते कूरमिलज्जानीति' (का० ६।६।६) । सर्वज्ञान्यवशिष्टान्यनुषिषत इत्यर्थः । हे पशो, यत्ते तव कूरं बन्धननिरोधादिकं कूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं छेदादिकं कर्तुमुपस्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवा- प्यायतां धाम्यतु । किंच तत्सर्वं निष्ठायायतां संहतं भवतु । 'श्रौ संघाते' अनुज्ञं भवत्वित्यर्थः । तत्सर्वं तव शुष्यतु शुष्यं भवतु । 'शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिषत इति' (का० ६।६।७) । पशोर्जघनदेशे पाजेनशेषमुमात्रपि निषिषतामिति सूत्रार्थः । अहोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः । 'उत्तानं पशुं कृत्वाप्रेण नामि तृणं निद- धालोषध इति' (का० ६।६।८) । नामेरेमेऽङ्गुलचतुष्टये तृणं निदधाति इति सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः (अ० ४ का० ५) । 'स्वधित इति प्रज्ञातपाभिनिधाय छिन्वेति' । (का० ६।६।९) । प्रज्ञातपा प्रसृतपा कृतविहवा हता- कपाविधारयामिनिधाय तृणोपर्यन्तिधारो निधाय तृणीं सत्- पामुदरत्वं छिन्वाति इति सूत्रार्थः । एवं पशुं स्वधिते मा ह्रीषीः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

रक्षसां भागोऽस्ति निरस्तः रक्ष इदमहं रक्षोऽभितिष्ठामीवमहं रक्षोऽववाध इदमहं रक्षो- ऽभुमं तमो नयामि । धृतेन वावापृथिवी प्रोर्णु- वायां वायो वेस्तोकानामग्निराज्यं वेतु स्वाहा स्वा- हाकृते ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् ॥ १६ ॥

उ० रक्षसां भागः । व्याख्यातम् । अपात्यति । निरस्तः रक्षः । 'असु शेषणे' तिङ्शितं रक्षः । नजमानोऽभितिष्ठति ।

इदमहम् । वदेतत्तृणमभितिष्ठामि तदिदमहं रक्षः अभिति- ष्टामि । न केवलमभितिष्ठामि किंति, इदमहं रक्षः अक्ष- चीनं वाधे । एवमेव इदमहं रक्षः अधमम् अपमानलक्षणं निकृष्टं तमो नयामि । वपाश्रपण्यावाच्छादयति वपसा । धृतेन वावापृथिवी । वपाश्रपण्यौ वावापृथिव्यावप्यालो उच्येते । हे वावापृथिवी, तुवां धृतेन उदकेन आपमानं प्रोर्णु- वायाम् । 'ऊर्णुं आच्छादने' । आच्छादयेथां परस्परम् । आहुतिपरिमाणामिधायमेतत् । तथाचोक्तम् । 'ते वा एते आहुती हुते उक्तामतः' इत्युपक्रम्य 'आहुतिपरिमाणमिदं जगदिति' । तृणाग्रमध्वर्युराहवनीये प्रात्यति । वायो वेः तोक- नाम् । हे वायो, वेः । 'विद ज्ञाने' अस्य 'दृक्' इति शब्दे कृते रूपम् । विद्धि अवगतार्थो भव । लोकानां त्रिमुपां वपा- संघन्धिनाम् । ते ह्यत्र प्रतिष्ठन्ति । वपामभिधारयति । अग्निराज्यस्य । आहवनीयोऽग्निः आज्यस्य धृतस्य वेतु पिबतु स्वाहा सुहुतमेतद्विभक्तम् । वपाश्रपण्यावनुप्रात्यति । स्वा- हाकृते । हे वपाश्रपण्यौ तुवां स्वाहाकृते सत्यौ आहुतिमा- वमुपगते सत्यौ ऊर्ध्वनभसम् ऊर्ध्वं तम आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तमूर्ध्वनभसं आकाशं मारुतं वायुं वा गच्छ- तम् प्रामुतम् । वायुर्हि प्रतिष्ठा नजस्त ॥ १६ ॥

म० 'अग्र' इत्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति' (का० ६।६।९) । यत्तुर्णं नाभ्यग्ने स्थापितं तस्य छिन्नस्य तृणस्यार्धं वामहस्तेन पूत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं पूत्वा तद्विशुणीकृत्याग्ने मूले च पशुच्छेदननिषेधेन रक्ष- नाज्यादिति सूत्रार्थः । रक्षोदेवत्वम् । हे लोहिताक तृण, त्वं रक्षसां भागोऽस्ति । 'निरस्तमित्यास्यतीति' (का० ६।६। १०) । लोहिताकं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः । वयस- विधातके रक्षोऽस्ति तच्चिरस्तं परित्यक्तम् । 'इदमहमित्यभि- ष्ठति यजमान इति' (का० ६।६।११) । उत्करे क्षिप्तं शधिराकं तृणं नजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः । यत्तुण्यस्य रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किंतु अहमिदं रक्षोऽववाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि । किंच अहमिदं रक्षोऽध्वमालयन्तनिकृष्टं तमो नरकं नयामि आप- यामि । 'वपामुत्तिष्ठ वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति धृतेन वावापृ- थिवी इति' (का० ६।६।१२) । पशुदरादयो निष्कास्य तया वपसा वपाश्रपण्यावाच्छादयेदिति सूत्रार्थः । वपाश्रप- ण्योर्वावापृथिव्यावप्यालो उच्येते । हे वावापृथिवी, तुवां धृते- नोदकेनापमानं प्रोर्णुवायामाच्छादयेथां परस्परम् । 'ऊर्णुं आच्छादने' । आहुतिपरिमाणामिधायमेतत् । तथा चोक्तं 'ते वा एते आहुती हुते उक्तामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिमाणमिदं जगदिति' । तृणाग्रं 'आध्वर्युराहवनीये वेति' (६।६।१५) । वामहस्तेन तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः । वायुदेवत्वम् ।

हे वायो, त्वं लोकानां वपासंबन्धनां विभ्रुपां वेः कर्मणि मयी । लोकान्विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च विवेक्ष्यः । ते ताव तिष्ठन्ति । 'विद् ज्ञाने' इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने 'दध' (पा० ८।२।७५) इति दस्य रुये कृते रूपम् । अठ-भाव-आर्षः । वेः विद्धि । 'वपा' ध्रुवेणाभिपारयत्यभिपारयतेति (का० ६।६।१७) । अभिराहवनीयः आज्यस्य वेतु ज्ञानं पितृ सुहा सुहुतमस्तु । 'हुता वपाश्रयण्यावनुग्रा-स्यति प्राचीं विशाखां प्रतिचीमितरां स्वाहाकृते इति' (का० ६।६।२८) वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रयण्यावाह-वनीय एव क्षिपेत् । तत्प्रकारः विशाखां द्विष्ट्यां प्रागमां क्षिपेदितरामेकष्ट्यां प्रत्यगमामिति सूत्रार्थः । स्वाहोकारेणाहुति-भावमुपगते सखी वृषां मारुतं गच्छतं वार्युं प्राप्नुतां । वार्युर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य । किंभूतम् । ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभः तं नभोमध्यं वर्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

इदमापः प्रवहतावचं च मलं च यत् । यथा-भिदुद्रोहानृतं यच्च श्रेपे अभीरुणम् । आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च सुञ्चतु ॥ १७ ॥

उ० चात्वाले मार्जयन्ते इदमापः । व्यवसाना महाप-क्षिरब्देवत्या पावमानश्चान्त्यः पादः । हे आपः, इदं पशुसं-ज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत अपनयत । किंच अवचं च अवदनीयं च यत् अभिशापादि मलं च यत् यच्च मलं शरी-रसंलक्षं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत । यथाभिदुद्रोहानृतम् । 'दुद्र विघांसायाम्' । यदपि यथाभिदुग्धवानस्मि असत्यमु-वापे । यच्च श्रेपे अभीरुणम् । आक्रोतेन यच्च शपितवानस्मि अभीरुणमनपराधिनम् । अनपराधी हि न विभेति । यद्वा अभिलुनाति छिनत्ति कर्मणि यदुच्चरितं सत् तदभी-रुणम् । आपः मां तस्मात् एनसः पापात् पवमानश्च सुञ्चतु । पवमानः सोमो वायुर्वा मां सुञ्चतु पृथक्करोतु ॥ १७ ॥

म० 'चात्वाले मार्जयन्ते सप्तजीका इदमापः प्रवहतेति' (का० ६।६।२९) । सर्वे क्लिज्जत्वात्पापसमीपेऽङ्गिराभ्या-मभ्युज्जन्तीति सूत्रार्थः । अन्वेदेवत्या व्यवसाना महापाहिः पावमानश्चान्त्यः पादः । यस्याः यद् पादा अष्टाङ्गराः सा महा-पाहिः । हे आपः, इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत । किंच यथावचमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलक्षं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किंच यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोहं दुग्ध-वानस्मि 'दुद्र विघांसायाम्' यथाहमभीरुणं विभेतीति शरीरभी-रुणीरुणमभीरुणमनपराधिनमनपराधिनमपराधी हि विभेति एवंविधं श्रेपे शपितवानस्मि । अनपराधिनं प्रति यन्मयाभि-क्षापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां सुञ्चतु पृथक्-करोतु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां सुञ्चतु ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम् । रेहस्यन्निष्ठा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन्वातस्य त्वा धाज्यं पूष्णो रक्ष्सा ऊष्मणो व्यधिपत्स्युतं द्वेषः १८

उ० पशुहृदयमभिपारयति । सं ते मनः । संगच्छतां ते तव मनः मनसा । अनेन पृषदाज्येनाभिपारितम् । संग-च्छतां च प्राणः प्राणेन पृषदाज्येनाभिपारितस्य पशोः प्राणः । यसां गृह्णाति रेहसि । रिपतिर्हिसार्थः । या त्वं रिष्टासि हिंसितेवामासि अल्पत्वात् । अल्पत्वं च पूष्णः श्रुतिः प्रति-पादयति । रेहसीति लेलयेव हिंसूः । लेलवशब्दश्चाल्प-चनः अग्निष्टा श्रीणातु । यां च त्वामग्निः अपनन् श्रीणाति भूयसीकरोति । आपः त्वा समरिणन् । यां च त्वामापः समरिणन्समभरन् । रिणातिर्विभत्यर्थः । आपो हि पच्यमा-नेभ्यः पच्यन्तेभ्यः ये रसमाददते सा वसेत्युच्यते । तां त्वां वातस्य धाज्यै । गृह्णामीति शेषः । धाजिगीतिः । वातस्या-न्तरिक्षेण गतिर्भवत्विति । पूष्णो रक्ष्सा । पूषा आर्दितः । रक्षितोत्यर्थः । आदित्यस्य तुलोकेन गतिर्भवत्विति गृह्णामि । ऊष्मणो व्यधिपत् । ऊष्मा अन्तरिक्षम् । तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव । अन्तरिक्षार्थे च यसां गृह्णाते । होममन्त्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् । ऊष्मणोऽन्तरिक्षस्य या भोक्त्री शक्तिलां व्यधिपत् व्यधतु । इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वा-तिरिक्ता भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायु-सूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति । तस्मादुच्यते वातस्य त्वा धाज्या इत्यादि । प्रयौति । प्रयुतं द्वेषः । 'द्विष जमीती' । निवृत्तं पृथक्कृतं । वसापा द्वेषः ॥ १८ ॥

म० 'सं ते मन इति हृदयमभिपार्य तर्चयति' (का० ६।८।६) जुहुत्येन पृषदाज्येन पूर्व हृदयमभिपार्य तूर्णीं सर्वं पशुमभिपारयेदिति सूत्रार्थः । हृदयदेवत्वम् । हे हृदय, ते तव पशोमेनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभि-पारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिपारितः । 'रेहसीति यसां गृह्णात्येति' (का० ६।८।१२) । मांसपाकभाण्डे स्थितः केहात्मको इव-विशेषो यसां तां गृह्णायादिति सूत्रार्थः । यसादेवत्वम् । हे वसे । त्वं रेह असि । रिपतिर्हिसार्थः कर्मणि चिन् । रिष्टासि हिंसि-तेवामासि अल्पत्वात् । पूष्णोऽल्पत्वं श्रुलोचम् । 'रेहसीति लेलयेव हिं वीरति' (३।८।३।२०) लेलवाशब्दश्चाल्प-वाचकः । अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु 'ओ पाके' क्वादिः । अप-नन् भूयसीं करोति । यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु सीकरोतु । किंच आपः त्वा त्वां समरिणन् 'रो वधे मती' क्वादिः । अत्र रिणातिर्विभत्यर्थः । समभरन्पूष्णन् । यद्वा आपः त्वां समरि-णन् सम्पाद प्राप्नुवन्तु । तव शोषो मा भूदित्यर्थः । आपो हि

पञ्चमानेभ्यः पञ्चोभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते । तां सां गृह्णामीति शेषः । किमर्थम् । वातस्य प्राज्यं गत्वा वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवति । तथा पृष्णो रक्षौ आदित्यस्य गत्वा । रक्षित्वैवत्यर्थः । आदित्यस्य सुलोके गतिर्भवति । वाय्वादित्ययोरप्रतिहतगमनसिद्ध्यर्थं तां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च ऊष्मणो व्यधिष्यत् । ऊष्मान्तरिक्षं तद्वि वक्ष्यण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यधरतु कर्मणि पठ्यते । वक्ष्य व्यस्येन प्रथमाधे पठ्यते । ऊष्मा व्यधिष्यत् व्यधतो । वसा पीत्वा तृष्णाधिक्येन यथा सीदति । वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः । हि वसा गृह्यते होममध्ये अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् । एवं वसाऽन्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते प्राज्या इत्यादि । 'व्यथं भवत्तलनयोः' अस्य 'लिङ्गं लेट्' (पा० ३ । ४ । ७) इति । लेटि 'सिञ्च-हुलं लेटि' (पा० ३ । ४ । ३४) इति । लिप्प्रत्यये 'इतथ लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति । लिप् इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इति अङ्गागमे व्यधिष्यति रूपम् । 'द्विरभिचार्यं प्रयुतमिति पाश्चैतं सप्तसुज-त्वसिना वेति' (का० ६ । ८ । १२) वसां द्विरभिचार्यं पाश्चै-नात्मिना वाज्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः । द्वयोर्दीर्घाभ्यां प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशाद्भूतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

घृतं घृतपावानः पिबन्त वसां वसापावानः
पिबन्तान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशोः प्रदिशो
आदिशो विदिशो उदिशो दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

उ० वसां जुहोति । घृतं घृतपावानः । वसायां हि घृतं विधत्ते द्विरभिधारणस्य विहितत्वात् । अतएवमाह । घृतं पिबन्त हे घृतपावानः । 'घेष्ट पाने' । 'आतो मनिम्बानिप्' इत्यादिना वनिप् । पातार उपभोक्तारः । वसां पिबन्त हे वसायाः पातारः । हे वसे, त्वम् अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमेतद्विर्भवतु । दिशो व्याधारयति । दिशः प्रदिशः । अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति कात्या-यनः । अतएवं व्याख्या । दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा । आदिग्भ्यः स्वाहा । विदिग्भ्यः स्वाहा । उदिग्भ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा इति ॥ १९ ॥

म० 'वसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान इति' (का० ६ । ८ । १४) । वसाहोमद्वयस्या वसाया एकदेशं जुह्यादिति सूत्रार्थः । वैधवेयं यजुः । वसाया द्विरभिधारितत्वाद्भूतमस्ति तत्र । अत एवमाह । हे घृतपावानः, घृतं पिबन्तीति घृतपावानः 'पा पाने' । 'आतो मनिम्' (पा० २ । ३ । ७४) इत्यादिना वनिप् । घृतस्य पातारो देवाः, सूर्यं घृतं पिबन्त । हे वसा-

पावानः वसायाः पातारो देवाः, सूर्यं वसां पिबन्त । एवं देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे, त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु । 'दिशो व्याधारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति' (का० ६ । ८ । ११) । तथा वाजिनशेषेण दिग्भ्याधारणमुक्तं तथे-त्यर्थः । तथा 'दिशो व्याधारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुत्तमान्तां मध्ये पूर्वाधे चेति' (का० ४ । ४ । १६-१७) । षट् दिग्देवतानि अत्र 'स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति' (का० ४ । ४ । १८) वचनात् स्वाहा सर्वत्र युज्यते । दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उदिग्भ्यः स्वाहा सर्वोभ्यो दिग्भ्यः सुहुतम-स्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो
अङ्गे अङ्गे निधीतः । देवं त्वष्ट्रभूरि ते सप्तसमेतु
सलक्ष्मा यद्विपुरुषं भवति । देवत्रा यन्तुसर्वसे
सखायोऽस्तु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥ २० ॥

उ० पञ्च संसृशति । ऐन्द्रः प्राणः । इन्द्र आत्मा तस्य स्वभूतः प्राणः ऐन्द्रः प्राणः । अस्य पशोः अङ्गे अङ्गे । वीप्सा । प्रावन्ति पशोरङ्गानि तेषु सर्वेषु । निदीध्यत् 'दीधीद् दीप्ति-देवनयोः' इत्यस्य घातोर्दधात्वर्थे वर्तमानात्कर्मणि लकारश्चा-न्दसः । निधीयते निहितः । ऐन्द्रास्य उदानः अङ्गे अङ्गे निधीतः निहितः । एवं तावदनेन यजुषा पञ्चोभ्यो प्राणं दत्त्वा अभेदानां देवावष्टरित्यादिकावाप्तिष्टुनोर्धेयैर्न त्वष्टारमाह । त्वष्टा हि रूपाणामीष्टे । हे देवत्वष्टा, भूरि ते सप्तसमेतु । बहुप्रकारं तव संबन्धि रूपं यद्विकृतमसिना तत्संख्यं एकी-भवतु । कथंभूतम् । सलक्ष्म समानलक्षणं सत् यद्विपुरुषं भवति तत्समेतिविति संबन्धः । एवं त्वां हे पशो, प्राणै-रङ्गैश्चानेन मध्येन कृत्वाकृतं सन्तं दधीकृतं सन्तं देवत्रा यन्तु देवान् प्रति गच्छन्तुम् । अवसे अवनाथ प्रीत्यै । सखायः समानख्याताः पशवः अनुमदन्तु अन्धयजुजानन्तु त्वां मातापितरश्च । बहुवचनं पूजार्थम् ॥ २० ॥

म० 'ऐन्द्रः प्राण इति पञ्च' (संसृशतीति) (का० ६ । ९ । १) पञ्चरूपं हविः स्पृशेदिति सूत्रार्थः । इन्द्र आत्मा तत्संबन्धी ग्रहः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदी-ध्यत् निहितः । 'दीधीद् दीप्तिदेवनयोः' । अस्य घातोर्दधात्वर्थे वर्तमानात्कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यस्येन 'लेटोऽडाटौ' (३ । ४ । ९४) इत्यद । तथा ऐन्द्रः इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः । 'वीद् आदरानादरयोः' । 'अङ्ग इत्यादौ च' (पा० ६ । १ । ११२) इत्यङ्गशब्दस्य एङ् अस्ति प्रकृता ॥ एवमेनेन यजुषा पञ्चोभ्यो प्राणान्दत्त्वा त्वष्टारमाह । त्वाग्नी त्रिष्टुप् हे त्वष्टः त्वष्टात्मक देव, यत् पञ्चज्ज्वालं सलक्ष्मा

समानलक्षणं सत्, छेदनेन विधुरूपं नानाकृतं भवति भवति तत्, सर्वं ते त्वानुग्रहेण भूरि बहुलमखन्तं संसनेतु सम्य-
गेक्षीभवतु । 'प्रत्यमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८ । १ । ६) इति
समित्यस्य द्वित्वम् । पुनः पशुमाह । हे पशो, एवं प्राणैः स्वाहा-
स्वानेन मन्त्रेण दवीकृतं देवत्रा यन्तं देवान्प्रति मच्छन्तं वा
तां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो मातापितरश्च अनुमदन्तु
अन्वयानुमानन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । अक्ते अविर्तु प्रीणयि-
तुम् । तुमो अस्तेप्रत्ययः । यद्वा अविर्तु तन्मुखेन स्वर्गप्राप्ता
स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देव-
संवितारं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा-
होरात्रे गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा धा-
वापृथिवी गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ
स्वाहा दिव्यं नभो गच्छ स्वाहाग्निं वैश्वानरं गच्छ
स्वाहा । मनो मे हार्दि यच्छ दिवं ते धूमो गच्छतु
स्वर्ज्योतिः पृथिवी भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

उ० प्रतिप्रस्थातोपयजति । समुद्रं गच्छ । इविरुच्यते ।
समुद्रं गच्छ तर्पणायेति शेषः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ।
सुखं विमृष्टे मनो मे मम हार्दि हृदये गच्छ निबध्नीहि ।
निबध्यमानो हि स्वादायतनाच्च च्यवते । 'तयोहोपयष्टात्मानं
नानुप्रवृणक्ति' इति श्रुतिः । स्वरं जुहोति । दिवं ते । स्वर-
रुच्यते । सुलोकं तव धूमो गच्छतु । कृष्टी स्वर्ज्योतिः । स्वा-
हादेवादिषोऽभिधीयते । ज्योतिः आदित्यं गच्छतु तव ।
पृथिवी च भस्मना आपृण आपूरय स्वाहा ॥ २१ ॥

म० 'प्रतिप्रस्थातोपयजति शुद्धतीर्थस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु
समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६ । १ । १०) अनुया-
जेषु ह्ययमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं शुद्धतीर्थमागमेका-
दशाधा तिर्यकप्रच्छेद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः । हे इनि-
र्गुडावयरूप, त्वं समुद्रादिनामकान्देवान्गच्छ प्रमुहि । तर्पणा-
येति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु । 'प्रतिवषट्कार' इत्या मनो मे
इति सुखोपसर्शनमिति' (का० ६ । १ । ११) प्रतिवषट्कार-
मेकैकं हुत्वा सर्वान्ते सुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदे-
वतासमूह, हार्दि हृदयसंबन्धि मे मनो गच्छ निबध्नीहि ।
निबध्ने मनो हि स्वादायतनाच्च च्यवते । 'अनुयाजान्ते स्वरं
जुहोति दिवं ते धूमः इति' (का० ६ । १ । १२) स्वरदैवतम् हे
स्वरो, ते तव धूमः दिवं सुलोकं गच्छतु कृष्टी । तव ज्योतिः
ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु । स्वाहादेवादिषोऽभिधीयतेऽन्त-
रिक्षं वा । भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात्पूरय । स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

मापो मौषधीर्हिंसीधाम्नो घात्रो राजंस्तो
वरुण नो मुख । यदाहुरध्या इति वरुणेति शपो-
महे ततो वरुण नो मुख । सुमित्रिया न आप
ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

उ० हृदयशूलमुपगृहति । मापो मौषधीः । इदं वै पशोः
संज्ञाप्यमानस्येत्युपक्रम्य हृदयशूलं शुक्रसमवेतीत्युक्तम् । अत
एवमुच्यते । मा हिंसीरपः माच ओषधीः हिंसीः । इदानीं
वरुणमाह । हे वरुण राजन्, घात्रोधात्रः । धामशब्दः स्वा-
नवचनः । यतो यतः पापसमन्वितास्थानादिभीमः ततः ततः
नोऽस्मान्विमुञ्च । यदाहुः गायत्री वारुणी अनवसाना । यदा-
हुरध्या इति अद्या गोनाम । प्रकरणादिहानुबन्ध्याविषय-
विषयं बहुवचनम् । अनुबन्ध्यावहुत्वे अर्थवत् । एकानुब-
न्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् । यदेदस्मृतिलोकवाक्यान्माहुः अद्या
अवध्या अहन्तव्या वन्त्याः एजनीया इति । इतिकरणो
वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति । वयं तु हे वरुण इति शपा-
महे । इतिः करणप्रदर्शनार्थः । शपतिर्हिंसार्थः । एवमनेन
विचिन्ना हिंसाः अद्याः अतएव वयं पाचामहे । ततो वरुण
नो मुख । ततस्तस्मादेतसो वरुण, नः अस्मान्विमुञ्च ।
अवाभिमन्यते । सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः ।
नः अस्माकं आप ओषधयश्च सन्तु । दुर्मित्रियाः दुष्टमित्रत्वे-
नावस्थितास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि शत्रुः यं च शत्रुं द्विष्मो
वयम् ॥ २२ ॥

म० 'अभवत्वेत्य शुक्रार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगृहति शुगति
तमभिषोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति
चेति' (का० ६ । १० । १३) जले प्रविश्य आलम्ब्यस्य पशोर्ह-
ृदयस्य मांसं वसित् धितं स हृदयशूलस्तं शुक्रार्द्रमुपदेशयोः
सन्धौ निगूहेत् भूसावधोमुखं क्षिपेत् शुगति माप इति मन्त्रा-
भ्यामिति सूत्रार्थः । हृदयशूलदैवतं वज्रः । हे हृदयशूल,
तमपो जलानि ओषधीश्च मा हिंसीरपः । 'घात्रो धात्रः सुमि-
त्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति' (का० ६ । १० । १५) सर्वे
हविष्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः । वरुण-
दैवतं वज्रः । हे राजन् वरुण, घात्रो धात्रः यस्माद्यस्मात्
स्त्रीरपाशसमन्वितास्थानात् वयं विनीमस्तस्मात्तस्मात्स्थानात्
नोऽस्मान्मुञ्च मोचय । यदाहुः । वरुणदेवता गायत्री अवसान-
हीना । अद्या इति गोनाम प्रकरणादिहानुबन्ध्याविषयम् ।
बहुवचनमनुबन्ध्यावहुत्वेऽर्थवत् । एकानुबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् ।
अद्या इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अद्या अहन्तव्या
अवध्याः एजनीया इति वदन्ति । इतिकरणेन वाक्यस्यार्थम-
भिनयेन दर्शयति । हे वरुण, वयं तु इति शपामहे । इतिकरणं

प्रदर्शनायम् । आपतिर्हि सार्वः । इति एवमनेन विभिना अग्न्या हि स्मः । अतएव त्वां यानामहे हे वरुण, तत्तत्समादन्नाः वध-
जातादेनसो नोऽस्मान्मुक् मोचय । सुमित्रियाः आपः ओषध-
यश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु ।
यः सधुरस्मान्देष्टि वयं च ये वयं द्विभ्यः द्वेषं कुर्मः तस्मै उम-
यात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनाव-
स्थिताः सन्तु । धात्रो धात्र इति मन्त्रः श्रुत्वागृह्णन्मन्त्रस्य
शेषो वा । सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥

एवमभीषोमीयः पशुः समाप्तः ।

त्रयोविंशी ।

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मो २ आ विवासति ।
हविष्मान्देवो अश्वरो हविष्मो २॥ अस्तु सूर्यः २३

उ० वसतीवरीगृह्णाति । 'हविष्मतीः' अनुष्टुप लिङ्गोक्त-
देवता । हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः । 'यत्र वै
यज्ञस्य शिरश्छिद्यते तस्य रसो दुत्पापः प्रविशेत्' इत्येतद-
भिप्रायम् । हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमान आवि-
वासति । विवासतिः परिचर्यायाम् । परिचरणं शुभ्रम् ।
इमा आपः हविष्मान् हविषा संयुक्तो देवोऽश्वरो वज्रः आसि-
रश्चिः । हविष्मान् अस्तु सूर्यः । एतस्मै वै गृह्णाति य एष
तपतीत्येतदभिप्रायम् ॥ २३ ॥

म० अथ सोमाभिषोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामायां
ग्रहणमभिधीयते । 'अभीषोमीयस्य वपानार्जनान्ते वसतीवरी-
ग्रहणं' इत्यन्तमानामनसमितेऽस्तमितवेजिनाद्यात्युरेजानवेद-
नीजानोऽन्यस्यापि समीपावस्थितस्य पुरेजानस्योभयानां उल्लु-
पीर्देहिर्ष्यं वोषयुपरि धारयन् हविष्मतीरिति' (का० ८ ।
९ । ७ । १०) अभीषोमीयस्य पशोर्वपानार्जनपर्यन्ते कर्मणि
कृते अनन्तगते रवीं वहन्तीनामपामेकदेशादसतीवरीसंज्ञानां
सीमार्थानामायां ग्रहणं कार्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रवि-
रत्नं गतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयात्री तदा गृहे एव
निनाशान्मणिकद्वसतीवरीग्रहणम् । निनहनीयो निखननीयो
निनाशः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयात्री तर्हि समीप-
स्थितस्य यदुर्मणिकद्वहणम् । स्वस्य अग्रस्य यज्ञकर्तृत्वाभावे
उत्कां कनकं वा वहन्तीनामपाम् समीपे धारयन्वहन्तीभ्यो वस-
तीवरीगृह्णीयादिति सूत्रार्थः । अनुष्टुपलिङ्गोक्तदेवता । हवि-
ष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीर्हविषा संयुक्ता इमा
आपः अपः आभिषासति वसतीवरीः परिचरति । विवासतिः
परिचर्यायाम् । 'यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽन्निद्यते तस्य रसो दुत्पापः
प्रविशेत्' (३ । १ । २ । १) इति श्रुतेरपि हविष्मत्त्वम् । ततो
देवो योतमानोऽश्वरो नामोऽपि स्ववरीरनिषत्तवे हविष्मान्नु
आभिरद्विर्त्यर्थः । किन्तु सूर्योऽपि देवो यजमानस्य फलदा-
नान् कृत्वर्थं च हविष्मान्नुविःसंपन्नोऽस्तु भवद्वा । एतस्मै वै

गृह्णाति य एष तपति' (३ । ६ । २ । १२) इति श्रुतेर्वसतीव-
रीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अग्नेर्वोऽपमृगहस्य सदसि सादयामीन्द्राग्न्यो-
र्भोग्धेयीं स्व मित्रावरुणयोर्भोग्धेयीं स्व विश्वेषां
देवानां भागधेयीं स्व । अमूर्यो उप सूर्ये वाभिर्वा
सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

उ० शालाद्वार्यमपरेण निदधाति । अग्नेर्वै । अग्नेः वो
युष्मान् अपमृगहस्य । पञ्चतरेतद्वयम् । अग्नीणम् (?) । अपति-
तगृहसेति पर्यायः । सदसि । सीदन्यस्मिन्निति सदः निकट-
स्थाने सादयामि । दक्षिणस्यामुत्तरवेदिशोणौ निदधाति ।
इन्द्राग्न्योर्भोग्धेयीं स्व । इन्द्राग्न्योः संबन्धिनो भागस्य धार-
विष्यः स्व हे आपः । उत्तरस्यामुत्तरवेदिशोणौ निदधाति ।
मित्रावरुणयोर्भोग्धेयीं स्व । आग्नीध्रे निदधाति । विश्वेषां
देवानां भागधेयीं स्व । ऋक् अमूर्वाः । अन्वेदयता गावरी ।
अभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्वा आपः उप समीपे । सूर्योति
विभक्तियत्यर्थः । वाभिर्वा सूर्यः सह । अथापि समुच्चयार्थं
भवतीति वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । वाभिश्चाग्निः सूर्यः सह
याति ता आपः नः अस्माकं हिन्वन्तु । हिन्वतिस्तर्पणार्थः ।
तर्पयन्तु अध्वरं वज्रम् ॥ २४ ॥

म० 'अग्नेर्वै इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति' (का०
८ । ९ । ११) नूतनगार्हपत्यापधिसमागे ता वसतीवरीरा-
दयतीति सूत्रार्थः । चत्वारि यज्ञेष्वन्वेदयत्वानि । हे वसतीवरी,
वो युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सीदन्यस्मिन्निति सदी
निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि । किन्तु सामेः । आप-
मृगहस्य न पञ्चं पतितं गृहं यस्य तस्य । अभिनयगृहसेत्यर्थः ।
'दक्षिणेन निर्हेत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिशोणौ निदधातीन्द्राग्न्यो-
रिति' (का० ८ । ९ । १८) शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरीरा-
दाय शालादक्षिणद्वारेण नीलोत्तरवेदेदक्षिणशोणौ निदध्यादिति
सूत्रार्थः । हे वसतीवरी, युष्मिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः स्व
भागधेय्यो भागस्य भवथ । भागा एव भागधेय्यः । 'यामरु-
पमागेभ्यः स्वार्थे देवप्रत्ययः' (पा० ५ । ४ । ३६) 'किञ्च-
लमाक-' (पा० ४ । १ । ३०) इत्यादिना वीप् । 'उत्तरस्यां
पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति' (का० ८ । ९ । ११—२२)
पूर्ववन्निन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण नोत्तर-
वेदिउत्तरशोणौ वसतीवरीनिदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवरी-
संज्ञका आपः, यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भोग्धेया भवथ ।
'विश्वेषां देवानामित्याभीष्ट इति' (का० ८ । ९ । २३) उत्तरवे-
दिशोणैः सकाशाद्वसतीवरीरादायामाग्नीयस्य पञ्चाक्षिदध्यादिति
सूत्रार्थः । हे वसतीवरी, सूर्यं सर्वेषां देवानां भागस्य भवथ ।
इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्वाः ऋक् अन्वेदयता गावरी

याः प्रसिद्धा अमरीहस्यो वसतीवयोरुया आपः । उपस्ये स्य-
समीपे स्थिताः । विमर्चिष्यत्ययः । यामिर्वा । वाशब्दः समुच्चये ।
यामिर्वाभिः सह सूर्यो याति ता आपो मोऽन्माकमन्वरं यज्ञं
हिन्वन्तु तर्पयन्तु । हिन्वतिः तर्पणापः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ॥ २५ ॥

उ० सोममुपावहरति । हृदे त्वा । सोम्यनुष्टुपः प्रार्थनीया ।
बह्वी निश्चयात्मिकायै । कामाय एतन्मम स्वादिति । त्वां
सोममुपावहरामि । दिवे त्वा । हे सोम, देवलोकप्राप्तये त्वामु-
पावहरामि । सूर्याय सूर्यप्रमुखेभ्यो देवेभ्यः हे देवसोम,
त्वामुपावहरामि । त्वं चोपावहतोऽभिष्टुत ऊर्ध्वमिममध्वरं
यज्ञं कृत्वा दिवि देवलोकं देवेषु च होत्राः । वषट्कारवाजि-
मोऽब्रह्मर्षयो होत्रा उच्यन्ते । यच्छ निबध्नीहि ॥ २५ ॥

म० 'आज्यासादनात्कृतेष्वान्तरेणार्धसोममदिषु संमुखेषु
निदधाति हृदे लेति' (का० १. १. ५) आज्यासादनप-
र्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धानं गत्वा सोमं विरस्य
तदर्थं दक्षिणशकटेष्वान्तरालेन संमुखेष्वभिष्वार्यपाषाणेषु निद-
ध्यात् । अश्मना स्थलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्वा-
नुष्टुप । हे सोम, हृदे बह्वी निश्चयात्मिकायै एतन्मम स्वादिति
कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे संकल्पविक-
ल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । त्वांशब्दानामाङ्गस्या क्रियावृत्ति-
बोध्या । दिवे सुलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यप्र-
मुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्प्राप्तये त्वामुपावहरामि । चद्रायमर्थः । हे सोम,
हृदे हृदयवक्ष्यो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे
सुलोकवासीभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय न त्वामुपावहरामीति
शेषः । एतदर्थं तित्तिरिः 'स वा अचर्युः सोममुपावहर-
न्तर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे स्वेत्याह मनुष्येभ्य एव-
तेन करोति मनसे स्वेत्याह पितृभ्य एवतेन करोति दिवे त्वा
सूर्याय स्वेत्याह देवेभ्य एवतेन करोत्येतावतीर्षं देवताभ्य
एवैतदु' सर्वाभ्य उपावहरतीति । किंच एवमुपावहतोऽभिष्टुत
स्वमिममध्वरं बह्वीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि सुलोकवर्तमा-
नेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होतृकालं यच्छ निबध्नी-
हि ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

सोमं राजन्विश्वस्तु प्रजा उपावरोह विश्वा-
स्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु । शृणोत्वग्निः समिधा हव
मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । श्रोता प्रावाणो
विदुषो न यज्ञं शृणोतु देवः सविता हव मे
स्वाहा ॥ २६ ॥

उ० किंच हे सोमराजन्, विश्वा सर्वाः त्वं प्रजा उपावरोह
अधितिष्ठ आधिपत्याय राज्ञाय । विश्वज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां
प्रजा उपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादादिभिः । जुहोति ।
शृणोत्वग्निः । त्रिष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता । शृणोत्वमुजानात्वग्निः ।
समिधा समित्पूर्विकयाहुत्वा । हवमाह्वानम् । मे मम । शृण्व-
न्त्वापो धिषणाश्च वाचः प्रीतादिभ्यो वा प्रीमानिभ्यो वा ।
देवीर्देव्यः । चशब्दः समुच्चयार्थः । श्रोता प्रावाणः । यून-
मपि शृणुत हे प्रावाणः । कथमिव विदुषो न यज्ञम् । उप-
मार्थाय उपरिष्ठादुपाचारो नकारः । विदितार्थं इव परिदृष्ट-
कारिणो यज्ञम् । प्रत्यक्षकृतः पादो मध्यमपुरुषयोगात् ।
शृणोतु देवः सविता हवमाह्वानं मे मम स्वाहा सुहुतमस्तु ।
स्वाहा वागाह ॥ २६ ॥

म० किंच । हे सोम राजन्, विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह
आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः । 'विश्वस्तमिति विश्वज्योपति-
ष्ठत इति' (का० १. १. ६) भावसु स्थापितं सोमं विश्वज्यो-
पस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे सोम, विश्वाः सर्वाः प्रजाः
त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिः प्रामुवन्तु । 'अभूदुपा स्वात-
तुरित्युच्यमाने चतुर्यहीतं प्रचरन्त्या जुहोति शृणोत्वग्निमिति'
(का० १. १. २. २४) अभूदिति मन्त्रे होत्रा सस्मान् चतुर्यहीत-
माज्यं प्रचरणीसंज्ञया सुवाचचतुर्यरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः ।
त्रिष्टुप्लिङ्गोक्तदेवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्वा मे
हव मयीयमाह्वानं शृणोतु । आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः
समुच्चयार्थः । धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हव शृण्वन्तु ।
'धिषणा प्रीतादिभ्यो वा प्रीमानिभ्यो वा' (निह० १८४) इति
यान्कः । धिये सन्वन्ति ददति धिषणाः 'पणु दाने' तनादिः ।
तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् । हे प्रावाण,
अभिष्वार्यमिहोपस्थिता यूयं मम हव श्रोत शृणुत । 'तमनस-
नयनाश्च' (पा० ७. १. ४५) लोभ्यमपमपुरुषहवचनस्य
तत्प्राप्तये गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् । संहितायां तु
धीर्घः । विदुषो न । न इत्यर्थे निमर्चिष्यत्ययः । विद्वानो
यज्ञमिव यथा विद्वान्सः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा
यूयं हव शृणुत । तथा सविता देवः मे मम हव शृणोतु ।
स्वाहा सुहुतमस्तु स्वाहा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

देवीरापो अपांनपायो व ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रिया-
वान्मदिन्तमः । तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तं शुक्लेभ्यो
येषां भाग स्य स्वाहा ॥ २७ ॥

उ० अप्सु जुहोति । देवीरापः पङ्क्तिरन्धेवत्या । हे देव्यः
आपः अपासपासंशकाः, यो वः शुष्माकमूर्मिः अप्संवातः
कलोलः हविष्यः यज्ञियः । इन्द्रियावान् । इन्द्रियशब्देन
वीर्यमभिधीयते । इन्द्रियावान्वीर्यावान् । आन्मसं दीर्घत्वञ् ।

मदिन्तमः मदयितुमः तर्पयितुमः शुष्टवेन । तमुर्मि देवेभ्यो देवत्रा । 'देवमनुष्य-' इत्यादिना त्राप्रत्ययः । देवा-
न्यति यायिनं दत्त प्रयच्छत । शुक्रपेभ्यः शुक्रशब्द उपल-
क्षणाधेः । शुक्रादिसोमप्रहपातृभ्यो देवेभ्यः येषां च देवानां
युयं भागः स्व भवत तेभ्यो दत्तेति संवन्धः ॥ २७ ॥

म० 'आपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति' (का०
३।७) यच्चतुर्होतमाज्यं सहनीतं तजले प्रति गत्वा जुहो-
तीति सूत्रार्थः । अन्वेदेवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंशद्वर्णा पङ्क्तिः ।
अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमी नवार्णां तैर्नैकाधिका स्वाहेति
यत्तु । हे आपो देवीः देव्यः, वो युष्माकमपांनपात् अपल-
रूपो वोऽयममिरपसङ्गातः कलोलोऽस्ति देवत्रा देवान्प्रति
यायिनं तमुर्मि देवेभ्यो दत्त प्रयच्छत । येषां देवानां युयं भागः
स्व भागरूपा भवत । किंभूत ऊर्मिः । हविष्यः तथा इन्द्रिया-
वान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् । वीर्येऽच्छान्दसः ।
प्रीतः सन्निविष्टवीर्यवृद्धिकारी । तथा मदिन्तमः मदयतीति
मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः वीर्यमानोऽव्यन्तहर्षकारी तर्प-
यितुमः । 'नादस्य' (पा० ८।२।१७) इति तमपि
नुमागमः । किंभूतेभ्यो देवेभ्यः । शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम् ।
शुक्रादीन् सोमप्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः । यद्वा शुक्रं
वीर्यं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु ।
महीध्वमाणां नामां मूलत्वेनेयमाहुतिरेत्युक्तं तित्तिरिणा ।
'द्वितीरापो अपांनपादित्वाहाहुत्या वै तिष्णीम गृह्णातीति' ॥२७॥

अष्टाविंशी ।

कार्षिरसि समुद्रस्य त्वाक्षित्वा उन्नयामि ।
समापो अद्भिरम्मत्तु समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

उ० कार्षिरसि । अनुष्टुप् यथाविनियोगं देवताः । चम-
सेनाज्यमपोहति कार्षिरसि । 'कृष विलेखने' । हे आज्य,
आकृष्टं त्वमसि । त्वं देवतया भक्षितमित्यर्थः । तेन
गृह्णाति । समुद्रस्य त्वा । 'आपो वै समुद्रः' इति श्रुतिः ।
वसतीवरीलक्षणत्वाप्सु समुद्रस्य त्वास् अक्षित्वै अनुपक्षीण-
तायै उन्नयामि उद्गृह्णामि । वसतीवरीणां हि वर्धनाय एता
आपो गृह्णन्ते । ससृजन्ति । समापो अद्भिरम्मत्तु । संगच्छ-
ताम् आपो वसतीवरीलक्षणा आभिरन्निमित्रावरुणचमस-
स्त्वामिः संगच्छतां च ओषधीभिः व्रीहियवादिभिः । ओ-
षधीः मुद्रमसूरादिकाः अपां करणभूतत्वादोषधीनामपि तयो-
पयोगो भवत्वित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

म० 'कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति' (का०
९।३।८) । अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन इरीक-
रोतीति सूत्रार्थः । कार्षिरसीत्यादिमात्रवर्गं मिलित्वायुद्वयुच्छन्दः ।
आयस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थ, त्वं कार्षिराकृष्टोऽसि देव-
तया भक्षितोऽसीत्यर्थः । यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्षिः अन्तर्ग-

तश्चमलापनेतासि । तदाह तित्तिरिः 'कार्षिरसीत्याह क्षमल-
मेवासामुपपादयतीति' । 'समुद्रस्य' इति तेन गृह्णातीति' (का०
९।३।९) । मैत्रावरुणचमसेन तद्वागादिस्था अपो गृह्णा-
तीति सूत्रार्थः, हे वज्रपुं अपि । 'आपो वै समुद्रः' (३।९।
३।२७) इति श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्वै
अक्षीणत्वाय हे मल, त्वा त्वामुन्नयामि उन्नयामि । वसतीवरीणां
वृद्धौ जलमेतद्गृह्यते । 'प्रत्येक्ष चालालस्योपरि मैत्रावरुणचमसे
वसतीवरीश्च स ए'सर्वयति समाप इति' (का० ९।३।१२) ।
जलाशयात्प्रत्यागत्य चालालोपरि मैत्रावरुणचमसस्या अपो वस-
तीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः । आपो मैत्रावरुणचमसस्या
अद्भिः वसतीवरीभिः समम्मत संगच्छन्ताम् । गमेर्लुङि तद्धि
प्रथमवहुवचने शपि लुङि 'गमहन-' (पा० ६।४।१८) इत्यु-
पधालोपे समम्मततेति रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः मुद्रम-
सूरादिका ओषधीभिर्व्रीहियवादिभिः संगच्छन्ताम् अपां करण-
भूतत्वादोषधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

यमग्रे पुस्तु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स
यन्ता शश्वतीरिषुः स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० जुहोति । यमग्रे । गायत्र्याश्रेयी । हे अग्ने, यं मर्त्यं
मनुष्यं पुस्तु संग्रामेषु अवाः । अवते रक्षणार्थस्तेतदपम् ।
अवसि रक्षसि । वाजेषु । वाज इत्यङ्गनाम । हविलेक्षणेऽप्यश्वेषु
अस्त्युद्यतेषु । यं च पुरुषं जुनाः जुनातिर्गत्वर्थः । अभिगच्छसि ।
स पुरुषो यन्ता जितायश्वं, तज्जन्तमेतत् आहुवाक्तावात् ।
लब्धा सततं भवति । शश्वतीः प्राश्वतिकाः । इयः
अज्ञानि ॥ २९ ॥

म० 'प्रचरणीय ए'क्ष्वमभिषोमे जुहोत्यमावे चतुर्होतं
गमगे' (का० ९।३।१६) इति अभिषोमसंस्थे कर्ता प्रच-
रणीपात्रल्लतमाज्यशेषं जुहुयात् सोपाज्यसा होमपत्नीस्त्वमापि
चतुर्होतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी गायत्री मधु-
च्छन्दोदृष्टा । हे अग्ने, पुस्तु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं जमनाः
अवसि रक्षसि । अवतेः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा०
३।४।१७) इति सिप इकारलोपे 'लेटोऽडाटी' (पा० ३।४।
१४) इत्याङ्गगमे वा इति रूपम् । किञ्च वाजेषु वाज इत्यङ्ग-
नाम । हविलेक्षणेऽप्यश्वेषु अजनिमिसे यं पुरुषं लं जुनाः गच्छसि ।
हवींषि प्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । 'जु मती' श्राप्र-
त्ययः 'इतश्च लोपः-' (पा० ३।४।१७) इतीकारलोपे
रुपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषुः नित्यान्व-
जानि धनरूपाणि वन्ता नियमसति प्राप्स्यतीत्यर्थः सुद । स्वाहा
सुहुतमस्तु । उक्तसंस्थे गमगे इति नञ्शेषार्थं परिधि स्पृशेत् ।
योऽश्विसेस्थे रराटी स्पृशेत् । अतिरात्रे छदिः स्पृशेत् ।
अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पुष्णो हस्ताभ्याम् । आर्दे रावांसि गभीरमिम-
ध्वरं कृधीन्द्राय सुपूतमम् । उत्तमेन पविनोर्ज-
स्वन्तं मधुमन्तं पर्यस्वन्तं निग्राभ्या स्व देवधुत-
स्तर्पयत मा ॥ ३० ॥

उ० अग्निमादत्ते । देवस्य त्वा व्याख्यातम् । आर्दे
गृह्णामि । रावांसि । रासतेर्वांनार्थस्य रावा । 'एतच्छेषद्वयं
रासतः' इति श्रुतेः । आहुतीनां च दातासि । गभीरं महा-
न्तम् इमम् अध्वरं यज्ञं कृधि कुरु इन्द्राय इन्द्रार्थम् ।
सुपूतमम् । सुरूपसर्गः पूर्वः । 'पुत्रं अभिषजे' । अस्व निष्ठा-
तकारलोपः छान्दसः दीर्घत्वं च तमपि प्रत्यये । अथ
कोर्थः । साधु अभिपुतम् अतिशयेन उत्तमेन उच्छेदेन पविनां
पावनेन सोमेन पवनशीलेन वा । ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् मधु-
मन्तं मधुस्वादुना रसेनोपेतम् पर्यस्वन्तं पयःस्वादुना
रसेनोपेतम् अध्वरं कृधीति संबन्धः । निग्राभ्यास्व वाचयति ।
निग्राभ्यास्व । यस्मादिन्द्रेण यूयं गृहीतास्तस्मात्प्रिग्राभ्या
उच्यन्ते । यस्मादेवं बहुमाननामधेयप्रतिलम्भयुक्ता भव्यः ।
देवैश्च श्रुतास्तस्माच्च बहुनामान्विताः सत्यः तर्पयत मां समा-
सव्यासेन ॥ ३० ॥

म० 'देवस्य स्वेत्यग्निमादाय वाचं यच्छति प्राग्निध्वारात्
स उपाधुसवन इति' (का० ९।४।५।६) सोमाभिष-
हेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्गारात्माक् मौनी स्वात् सोऽमोपाधुस-
वनसंज्ञः उपाधुप्रहाय सोमः स्रवते येनेति सूत्रार्थः । देवस्य
स्वेति व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण, त्वं रावांसि ।
'रा दाने' रातीति रावा वणिप् । आहुतीनां दक्षिणानां च
दाता भवसि । तत इममध्वरं मदीयं यामं गभीरं गम्भीरं
महान्तं कृधि कुरु । 'सुष्टुपूकृष्टभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।
१०२) इति हेर्धिः उत्तमेनोच्छेदेन पविना वज्रसदृशेन त्वयार्हं
सोममीदृशं करोमि । किभूतम् । इन्द्रायेन्द्रार्थं सुपूतं सुष्ठु स्रवत
इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुष्ठु अभिपुतत-
मम् । निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः । तथा ऊर्जस्वन्तं मधु-
स्वादेन रसेनोपेतं पर्यस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतं एवंविधं
सोमं त्वयार्हं करोमीत्यर्थः । 'निग्राभ्यासु वाचवत्युरस्येनानिग्राह
निग्राभ्या स्वेति' (का० ९।४।५) । अभिषोतव्यस्य
सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तस्य गृह्णमाणसु
वाचयेत् गजमानश्च सोरसि निग्राभ्या निगृह्णाकभ्य च मर्षं
कच्छीति सूत्रार्थः । हे आपः, यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्मा-
भिर्निर्तरां गृहीतव्याः स्व भवन् । यस्मादिन्द्रेणारसि यूयं
गृहीतास्ततो निग्राभ्याः । इप्रहोर्भः । देवधुतः देवैः श्रूयन्ते

ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुनामान्विता यूयं मा मां तर्पयत
प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्प-
यत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे
तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशुर्मे तर्पयत गुणान्मे
तर्पयत गुणा मे मा विवृण्व ॥ ३१ ॥

उ० मनो मे मम तर्पयत इति विस्तारः व्यासे-
नोक्तः । समासेनाह । आत्मानं पिण्डशरीरम् प्रजां पशुन्
गुणान्मनुष्यसंघातान् । गणाश्च मा विवृण्व । मद्रव्यदा-
नेन पूरिता अपि सन्तो मा विगततृष्णा भवन्तु । अनुरक्त-
गणोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

म० एवं समासेनोक्ता व्यासेनाह । मे मम मनः वाचं प्राणं
चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत । मदीयानि मनःप्रसृतीनीन्द्रियाणि तर्पयते-
त्यर्थः । एवं व्यासेनोक्ता गुणः समासेनाह । आत्मानं शरीरं
प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं पशून्प्राणीन्गुणान् मनुष्यसंघांश्च तर्पयत ।
मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा विवृण्व मया द्रव्यदानेन
पूरिता अपि सन्तो विगततृष्णा मा भवन्तु । अनुरक्तगणोऽहं
भवेयमिति यजमान आह्वान इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवतु इन्द्राय त्वादित्य-
वतु इन्द्राय त्वाभिमातित्रे । श्येनार्थं त्वा सोम-
भूतेप्रये त्वा रावस्पोपदे ॥ ३२ ॥

उ० सोमं मिमीते । इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते । मिम
इति शेषः । इन्द्राय त्वा आदित्यवते मिमे । प्रातःसवनमा-
भ्यान्दिनसवनतृतीयसवनदेवताधुक्तायेन्द्रायेत्यर्थः । इन्द्राय
त्वा अभिमातित्रे मिमे । 'सपञ्चो वामिमातिः' इति श्रुतिः ।
सपञ्चस्य हज्रे । श्येनाय श्येनरूपिण्यै गायत्र्यै त्वां सोमभूते ।
'हप्रहोर्भश्छन्दसि' इति हस्य भकारः । सोमभूते सोमस्वा-
हर्ष्यै गायत्र्यै मिमे । अजये त्वा रावस्पोपदे । रावो धनं तस्य
पोषो वृद्धिस्तं ददाति यस्तस्मै रावस्पोपदे । अग्निसाध्वेनात्र
गायत्र्यभिधीयते भक्तिश्रुतेः 'अथैतान्यग्निमक्तीत्यर्थं लोकः
प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री' इति ॥ ३२ ॥

म० 'उपाधुसवने सोमं मिमीते इन्द्राय त्वा वसुमते
रुद्रवत इति पञ्चकृतः प्रतिमञ्चमिति' (का० ९।४।६)
उपाधुसवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिषण्वचनेणि निधाय तदुपरि
पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुक्तिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ।
पञ्च वज्रं पि सौम्यानि । तत्रायम् हे सोम, इन्द्रायेन्द्रार्थं त्वा
त्वां मिमे इति शेषः । किभूतानेन्द्राय । वसुमते वसवोऽस्य

सन्तीति वसुमान् तस्मै । वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतायुक्ताये-
त्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्राश्च तस्मै रुद्रनामकमा-
व्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् । आदित्यवते तृती-
यसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम, स्वां मिमे । अथ तृती-
यम् । अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमा-
तित्रे शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम, स्वां मिमे । 'सपत्नो वा अभिमातिः'
(३ । १ । ४ । १) इति श्रुतेः । अथ चतुर्थम् । सोमं हरतीति
सोमहृत् तस्मै । 'हृग्रहोर्मदृच्छन्दसि' (पा० ८ । २ । ३२) इति
इत्य भः । सोमाहरणकर्त्रे इत्येनाय इत्येनपक्षिरुपायै गायत्र्यै हे
सोम, स्वां मिमे । 'गायत्रो इत्येनो भूला दिवः सोममाहरत्'
(६ । १ । ४ । १०) इति श्रुतेः । अथ पञ्चमम् । रायस्योपदे
रा धनं तस्य पोषो बृद्धिः तं ददातीति रायस्योपदास्तस्मै धन-
पुष्टिदात्रेऽग्रे हे सोम, स्वां मिमे ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

यत्तं सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्त-
रिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृष्यधि दात्रे
वोचः ॥ ३३ ॥

उ० मितालम्भनम् । यत्तं सोम । सोमी विपरीता बृहती ।
श्रुत्युक्तमस्य मन्त्रस्य कारणं निदानम् । यदा किल देवानां
हविरभूत् सोमः तदैषु लोकेषु तिष्ठन्तनूक्त्विन्दधान् ।
तासामनेनाग्निः कियते । यत्तं तव हे सोम, दिवि तुलोके
ज्योतिः । यच्च पृथिव्यां ज्योतिः । यच्च उरौ विस्तीर्णं अन्त-
रिक्षे तेन तन्वाद्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय अस्य यज-
मानस्य संवन्धिनि यज्ञे उरु विस्तीर्णं कृत्वा शरीरमात्मनः
बृद्धिं कुरु । अस्त्विजो च राये दक्षिणाप्राप्तये उरु शरीरं
कृद्धिं कुरु स्वकीयम् । किंच । अधिवोचः अधिवृद्धिः । दात्रे
यजमानाय । कृत्वाऽऽहमागत इति ॥ ३३ ॥

म० 'यत्त इति मितालम्भनमिति' (का० १ । ४ । १)
मितस्योपांशुसप्तने पञ्चदशे प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति
सूत्रार्थः । सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावच्छाणौ
द्वितीयतृतीयां द्वादशांशौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वाद-
शलम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ निदानमुक्तम् 'यदा सोमो
देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यवधादिति'
(३ । १ । ४ । १२) । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः
कियते । हे सोम, दिवि तुलोके ते तव तन्व्योतिस्तोत्रः यच्च
पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरल-
क्षणं तेन तन्वाद्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय । विभक्ति-
व्यत्ययः । अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं बृद्धिं
कुरु । राये धनाय अस्त्विजो दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृद्धिं ।
किंच दात्रे अधि वोचः अधिवृद्धिः । यजमानाय कृत्वाशरी-
रोऽहमागत इति वदेत्यर्थः । वचेलुङि 'वचैरुम्' (पा० ७ । ४

२०) इति उमागमेऽहमागे च वोच इति मध्यमैकवचने
कथम् । यदास्य मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरम् । हे सोम, त्रिषुवत्पृथीये
ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिपासौ यजमानाय राये । चतुर्थवचने
तृतीया । राया धनेन समुद्रमुखं विस्तीर्णं स्थानं बृद्धिः । किंच
दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः बृद्धिः । यत् अधि अधिवोचोऽयं
यजमानो भवति ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

आत्रा स्व वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः ।
ता देवीदेवत्रेभं यज्ञं नैवतोर्पहृताः सोमस्य
पिवत ॥ ३४ ॥

उ० आसिञ्चति निग्राम्याः । आत्रा स्व । उपरिष्ठाद्-
हती निग्राम्या आपो देवताः । या यूयं आत्राः स्व । आत्र-
मिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रकारिण्यो भवथ शिवा वा भवथ ।
वृत्रतुरः । तुर्वेतिर्वचकमां । वृत्रस्य हव्यः । राधोगूर्ता ।
राधो धनमुद्रिरन्तीति राधोगूर्ताः अमृतस्य पत्नीः अमृत-
त्वस्य पालयिष्यः ताः हे देवीः । 'वा छन्दसि' इति दीर्घ-
त्वम् । देव्यः देवान् प्रति । इमं यज्ञं नयत प्रापयत ।
किंच अप्ययुगा उपहृताः सत्यः सोमस्यापिवत ॥ ३४ ॥

म० 'आत्रा स्थेत्वासिञ्चति निग्राम्या इति' (का० १ । ४
१२) । सोमस्योपरि होतृयमत्तेनैव निग्राम्या आसिञ्चतीति
सूत्रार्थः । पृथ्वा बृहती तृतीयो द्वादशांशोऽन्ये त्रयोऽष्टांशौः
पादा नस्याः सा पृथ्वाबृहती । इयं यजिका । हे आपः,
यूयमेवंप्रियाः स्व भवथ । किंभूताः । आत्राः । आत्रमिति
क्षिप्रनाम । क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः । तुर्वेतिर्व-
चकमां । वृत्रं दैत्यं तुर्वेति हिंसन्ति सा वृत्रतुरः । किंपि
'राधोगः' (पा० ६ । ४ । २१) इति वलोपः । राधोगूर्ताः
राधो धनं मुरन्ते उपाच्छन्ति वदति ता राधोगूर्ताः । 'गुरी
उद्यमे' अस्मात् 'नयतनिपयत-' (पा० ८ । २ । ६१) इत्या-
दिना कर्तरि कौ नन्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य
पत्नीः पालयिष्यः । हे देवीः देव्यः, तासांवाविधा यूयमिमं
यज्ञं देवत्रा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहृता अनुज्ञाताः
सत्यो यूयं सोमस्य । कर्मणि पठो । सोमं पिवत ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

मा भेर्मा संर्विकथा ऊर्जं धस्व धिर्पणे वीड्वी-
सती वीडयेधामूर्जं दधायां पाप्मा हतो न
सोमः ॥ ३५ ॥

उ० प्रहरति । मा भेः । हे सोम, मा भैषीः । मा संर्वि-
कथाः । 'ओविजी भयचलनयोः' । संपूर्वेः कम्पनमभिधाय ।
मा च त्वं कम्पनं कृथाः देवतर्पणार्थमहमभिपुणोमि । अतः

ऊर्जं वास्य रसं धेहि । एवं सोमं संबोध्य अघेदानीं
वावापृथिव्यां संबोधयति । हे धिपणे हे वावापृथिव्या ।
वीड्वी सती वीड्वेधाम् । वीड्वशब्दो दृढवचनः । युवां
स्वतएव दृढे सत्यो वीड्वेधो दृढमात्मानं कुरुतम् । अस्मात्
प्राणः वयताम् । किंच ऊर्जं रसं दधायाम् । अस्मि-
न्सोमे अनेन उद्गायणा वज्रसंयुक्तेन पाप्मा यजमानस्य हतः
न तु सोमः ॥ ३५ ॥

म० 'मा मेरिति प्रहरतीति' (का० १।४।१५)
उपांशुसवनेनात्मना सोमे प्रहरेदिति तत्प्रायः । अर्धं सौम्यमर्धं
वावापृथिव्यम् । हे सोम, त्वं मा मे मा भूषी । शपो लुकि
लुकि रूपम् । मा संविधाः कर्मानं मा कृषाः । 'ओषिवी
भवचलनयोः' लुकि रूपम् । यतो देवतर्पणासाहं त्वामभिपुणोमि
अत ऊर्जं वास्य रसं धेहि । एवं सोमं संबोध्य वावापृथिव्या
संबोधयति । हे धिपणे हे वावापृथिव्या, युवां वीड्वी सती
वीड्वेधाम् । वीड्वशब्दो दृढवचनः । दृढे सत्यात्मानं दृढं
कुरुतम् अस्मादुपयताद्वाण्यः । किंच ऊर्जं दधायाम् रसं यतम्
अस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसंयुक्तेन प्राणाय यजमानस्य
पाप्मा हतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

प्रागपागुदगधराकसर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु ।
अम्ब निष्पर समरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

उ० निग्रामं वाचयति । प्रागपागुदृक् । द्वाभ्यामुभ्या-
मुष्णिगबृहतीभ्याम् । सौमी द्वितीया ऐन्द्री । सा दिग्भिर्मि-
थुनमिच्छति । तच्च देवाः संपादितवन्तः । तदेतच्चाम्यु-
क्तम् । हे सोम, प्राक् प्रागजनाः । अपाक् अधराजनाः । एवं
सर्वतः त्वां दिशः आधावन्तु अभिसमागच्छन्तु । दिग्वा-
सिनो वा जनाः किमभिभाषमाणाः परस्परं त्वामभिधावन्तु ।
अम्ब निष्पर । हे अम्ब, प्राच्यादिविशेषदिग्भिधाने निश्चित्य
सोमं पर । 'पू पालनपूर्णयोः' इत्यसौतद्वचम् । पूरय स्वर्गो-
र्वरेत सोमम् । किं प्रयोजनमिति चेत् समरीर्विदाम् । 'प्र-
जा वा अरीः' इति धृतिः । संविदा संविदन्ताम् । अरीः
प्रजाः । एतदुक्तं भवति । सोमसमागमेऽस्माकं सन्ति नाना-
दिग्वासिनो जनाः संजानते एवम् ॥ ३६ ॥

म० 'प्रतिवर्गं निग्रामं वाचयति होतृवमसेऽपानपञ्चन-
वधानं प्रागपामिति' (का० १।४।२०) प्रतिप्रहारवर्गं
होतृवमसमये स्तोत्रान्तोमांश्चभिधाय प्रागपामिति ऋद्धयं
निग्रामसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सोमदेवलोष्णिक् ।
सोमो दिग्भिर्मिथुनमिच्छतच्च देवाः संपादितवन्तस्तदेतच्चाम्यु-
क्तम् । हे सोम, प्राक् प्रागजनाः अपाक् अपाजनाः
दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगजना उत्तराः अधराक् अधरा-
जनाः एवं प्रागदयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात्वा त्वामा-

धावन्तु आमिसुख्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाषमाणास्ता-
मभिधावन्ति तदाह । हे अम्ब हे मातः, निष्पर स्वर्गोः
सोमं पूरय । 'पू पालनपूर्णयोः' विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् ।
किं प्रयोजनमिति चेत् । अरीः अर्यः प्रजाः संविदा संविदताम्
'प्रजा वा अरीः' (३।१।४।२१) इति धृतिः । अस्माकं
सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना ज्ञानन्वित्यर्थः । इति भाष-
माणास्तामगच्छन्तु । 'विद ज्ञाने' अस्माकटि तद्धि प्रथमाबहु-
वचने 'आत्मनेपदेवचनतः' (पा० ७।१।५) इति सस्या-
दादेशे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७।१।४।२१) इति
तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । 'समो गम्' (पा०
१।३।२१) इत्यादिना तच् ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ट मर्त्यम् । न
त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्दु जवीमि ते वचः ३७
इति माध्वन्दिनीवाचो वाजसनेयिसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उ० त्वमङ्ग । हे इन्द्र, यतः त्वम् अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्र-
प्रनाम । क्षिप्रं प्रशंसिषः प्रशंससि । देवः सन् हे
शविष्ट बलिष्ट मर्त्यं मनुष्यं यजमानम् । अतः कारणात् न
त्वत् न त्वत्तः अन्यः हे मधवन् धनवन् अस्ति विद्यते मर्दिता
'मृद सुखने' । सुखयिता यजमानानाम् । इन्द्र जवीमि
अत्यद्भुतं तव संबन्धि वचः वचनमर्पम् ॥ ३७ ॥

इति उक्तकृती मन्त्रभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

म० इन्द्रदेवत्वा पथ्याबृहती गौतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्र-
नाम । हे शविष्ट अतिशयेन बलवन् इन्द्र, देवः दीप्यमानस्त्वं
मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि नौपि । समीचीनोऽयं
यजमानो होता श्रद्धावान्निष्ठादिभ्यो करोषीत्यर्थः । 'शेषु हिंसा-
स्तुत्योः' लिङ्यै लेट् मन्त्रमैकवचने सिन्हादेशः 'सिन्वद्दले लेटि'
(३।१।३४) इति सिप्प्रत्ययः तस्य 'आर्धधातुकस्वेकालादेः'
(पा० ७।२।३५) इति इडागमः 'लेटोऽडादौ' (पा० ३।
४।१४) इति सिपोऽडागमः 'इतश्च लोपः परस्येपदेषु'
(पा० ३।४।१७) इति सिप् इकारलोपः । तस्य स्तवि-
सनीं षलम् । प्रशंसिष इति रूपम् 'तिङ्गित्ठः' (पा० ८।१।
२०) इति सर्वानुदात्तत्वम् । किंच हे मधवन् हे धनवन् इन्द्र,
मर्दिता 'मृद सुखने' मृष्टीति मर्दिता यजमानस्य सुख-
यिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते । अतो हे इन्द्र, ते तव वचः
त्वमेव सुखयितेत्येवंपरं लक्ष्यं वचनमहं जवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अन्वादानादाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अ॒धुभ्यां गमस्ति-
पूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि ॥ १ ॥

उ० वाचस्पतये । उपांशुग्रहणस्य पुरोरुक् । अनुपपन्नं प्राणदेवत्वात् । गृह्णाति । वाचस्पतये पवस्व । 'प्राणो वै वाचस्पतिः' इति श्रुतिः । वाचस्पतये प्राणाय पवस्व । पवनं गमनम् देवतार्थं प्रवृत्तिः । वृष्णो अ॒धुभ्यां गमस्तिपूतः । यस्त्वं वृष्णोर्षपितुः सोमस्याधुभ्याम् अध्वर्योर्गमस्तिभ्यां पूतः । 'पाणी वै गमस्ती' इति श्रुतिः । द्वितीयं गृह्णाति । देवो देवेभ्यः पवस्व । देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु । न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् । केषां देवानाम् । येषां त्वं देवानां भागोऽसि ॥ १ ॥

म० पठेऽन्वागे सुपसंस्कारादिसोमाभिगवर्पयन्ता मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते । 'उपांशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो भागुमतीरिति' (का० १।४।२३) मन्त्रचनस्य अतीकोपादानात्तर्पकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहमेककारं शुद्धीयात् । उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रप्रत्यक्षो योज्यम् । प्राणदेवत्वात् विराट् नवचैराजत्रयोदशैरक्षरैरिति लक्षणात्तदस्या विराट् ग्रथमोऽष्टाणलैरनेकोना । पूर्वोत्तरार्थयोरुपांशुग्रहस्य ग्रथ-मद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम, त्वं वानस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ । 'पव गतो' । 'प्राणो वै वाचस्पतिः' (४।१।१।५) इति श्रुतेः । यद्वा पतये पालकदेवार्थं वानः वाचा । विभक्तिव्यत्ययः । मन्त्रेण वाचः संबन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव । किंभूतस्त्वम् । वृष्णः तर्पितुस्तव संबन्धिभ्यामंशुभ्यां तौ हि तव क्षिप्येते । तथा गमस्तिपूतः 'पाणी वै गमस्ती' (४।१।१।५) इति श्रुतेरन्वयैर्गमस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो विच्छिन्नांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः । द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम, देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु । न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् । केभ्यो देवेभ्यः । येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति गच्छे-त्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

मधुमतीर्न इषंस्कृधि यत्ते सोमादाभ्यां नाम
जागृवि तस्यै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्वन्तरि-
क्षमन्त्रेभि ॥ २ ॥

उ० तृतीयं गृह्णाति । मधुमतीः । मधुरस्वादोपेताः च अस्माकम् इषः अन्नानि कृधि कुरु । पुष्टमाणः अंशुन् सोमे निदधाति । यत्ते सोम । यत् ते तव हे सोम । अन्नान्यं नाम । दधोतिर्हिसार्धः । अनुपहंसितं नाम । किं तव सोमेति । जागृवि जागरणशीलं च अनुपहतं माजुषे-

धर्मैः । तस्मै ते तव हे सोम, सोमाय स्वाहा । स्वाहा इत्यु-क्त्वा निष्कामति । उर्वन्तरिक्षमन्त्रेभि व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० तृतीयं गृह्णाति । लिङोक्तदेवतम् । हे सोम, त्वं नोऽस्याकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु । 'यत्त इत्यात्तान्सोमे निदधाति' (का० १।४।२८) इति स्वीकृतानंशुसोमे स्थापयेत् । सोम्यम् । हे सोम, ते तव अद्याभ्यमर्हन्त्यम् । दधोतिर्हिसार्धः । जागृवि जागरणशीलं यत्तानामिन् सोमेति हे सोम, तस्मै तज्जामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु । 'स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्कमामिति' (का० १।४।३४) 'स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निष्कमेत' । उक्तं विसर्गमन्तरिक्षमन्त्रेभि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

तृतीया ।

स्वाकृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाद्यु स्वाहा त्वा सुमव सूर्याय देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो देवांशो यस्मै स्वेदे तस्म-
त्यमुपरिपुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् प्राणाय त्वा व्या-
नाय त्वा ॥ ३ ॥

उ० उहोति । स्वाकृतोऽसि स्वयं कृतोऽसि । स्वयं कृतो-सीति प्राप्ते छन्दसि यकारलोपः । स्वयमुत्पन्नोऽसि । 'प्राणो वा अस्यैव ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातः' इति श्रुतिः । स्वय-मुत्पन्नोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः सकाशात् । दिव्येभ्यः देवेभ्यः पार्थिवेभ्यः क्षिपद्वचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्प-न्नोऽसि इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवं स्वतन्त्रोऽकृतकः तं मनः त्वाद्यु । मनः प्रजापतिः त्वां व्याप्नोतु । 'प्रजा-पतिर्वै मनः । प्रजापतिश्चाभुताम्' इति श्रुतिः । स्वाहा त्वा सुमव सूर्याय । स्वाहाकारेण त्वां उहोमीति शेषः । हे शोभन, भव ग्रह । सूर्याय प्रागुपमादिं मण्यमे परिषी । देवेभ्यः त्वा । देवेभ्यो मरीचिपेभ्योऽर्थाय त्वामुपमासीति शेषः । बाह्यादिक्षिप्तमंशुमभिचारं उहूयात् । देवोऽशो । हे देव सोमांशो, यस्मै यथाय त्वाम् ईदे । ईदिरभ्येपणा-कर्म । प्रार्थयामि । तत्सत्यमस्तिवति शेषः । उपरिपुता भवतिर्गत्यर्थः । उपरिपुर्गितेन भङ्गेन आमर्दनेन हतो निहतः । असाविति नामादेशः । फट् । 'यिकला विकरणे' । विच-मत्सैतदपम् डलवोरिकरवात् । विक्षीर्यंतु फटिति अभि-चारि स्वाहाकारस्य स्थाने प्रयुज्यते । पात्रासादनम् । प्राणाय त्वा । साध्यामीति शेषः । उपांशुसवनं साधयति । व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

म० 'स्वाकृत इति हुत्वा पात्रमुन्माद्यति' (का० १।४।३७) उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमर्चने कुर्वीत । ग्रहदेवतम् । 'प्राणो वा अस्यैव ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातः' (४।१।१।२२)

इति श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशुग्रह, त्वं स्थाकृतो भवसि स्वयं वेनेन कृतो भवसि । छान्दसो यतोपः । स्वयमुत्पन्नोऽसि । केभ्यः । विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिल्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवाभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुषदंभ्यः सकाशात्स्ववमुत्पन्न इत्यनुवर्तते । वस्तुमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरपु व्याप्नोतु । 'अश्वरूप्यामी' पदविकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्ठाभुताम् (४ । १ । १ । २२) इति श्रुतेः । सोमनो भव उपांशिरस्य तत्संबोधनं हे सुमन उत्तमजन्मन् ग्रह, सूर्याय सूर्यायै त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि । यज्ञस्य होममन्त्रस्यायमर्थः । हे प्राणरूप ग्रह, त्वं स्थाकृतोऽसि भवा स्थाकृतोऽसि । किमयम् । दिल्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितालेखनः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामपु व्याप्नोतु । हे सुमन प्राणरूपोपांशुग्रह, सादभूयं त्वां बहिःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि । 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदबलोपे त्रेनं नाधुषं प्राणमनुगृहीत' इत्यायवैष्णिकश्रुतेः सूर्यस्य बहिःप्राणत्वम् । स्थाकृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य साधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां न जन्मद्वयं विचक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम् । 'स्थाकृतोऽसीत्वाह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिल्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येभ्यु प्राणान् दधातीति' । 'प्रथमे परिधावुत्तानं पाणिं प्रागुपमाधि देवेभ्यस्त्वेति' (का० १ । ४ । ३०) । पथिमस्ये परिधौ सोमलितमूर्त्वाभिमुखं हन्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् । देवं यजुः । हे लेप, मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽथोय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्म इति शेषः । 'नाम उरोजाहुषु शिष्टम् एतुमभिचरन्नुहपादेवा'न्नाविति' (का० १ । ४ । ३९) । वखादिषु शिष्टो नः सोमांशुत्वमभिचारार्थं जुहुयात् । आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्यमान हे अंशो सोमांशो, यस्य वधाय त्वामीहे प्रार्थयामि । हेदिरज्योपणकर्म । तत् वधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते गच्छतीत्युपरिमुत् । प्रवतिर्गच्छर्थः । तेनोपरि आगतेन भोक्तानामर्देनासाविति देवदत्तादिनामर्देनः । असौ द्वेषो इतो निहतः सन् 'कट् विशीर्णो भवतु । 'विकला विशरणे' । अस्य किलन्तस्वैतद्रूपम् । फलतीति 'कट् उल्लोहरैक्यम् । स्वाहाकारस्त्वाने कटिलिभिचारे प्रयुज्यते । 'प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्' (का० १ । ४ । ४१) । सस्मिन्प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र, प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः । 'उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदयं व्यानाय त्वेति स'स्मृष्टमिति' (का० १ । ४ । ४२) । येनाभ्युपसोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं इत्येन प्रमृज्योदयमभिषुतग्रहसंलक्ष्यं सादयेत् । हे उपांशुसवन, व्यानदेवताप्राप्तये त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

उपयामगृहीतोऽस्त्यन्तर्यच्छ मधवन्पाहि सोमम् ।

उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥

उ० अन्तर्यामं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि । उपयामतीत्युपयामः । उपयामेन गृहीतः स्वमसि । 'इयं वा उपयाम इयं वा इदम्' इत्यादिश्रुतिः । अन्तर्यच्छ मधवन् हे मधवन्, अन्तर्मध्ये ग्रहपात्रे यच्छ निगृह्णीष्व । ततः पाहि गोपाय पात्रस्तं सोमम् । ततोऽनन्तरम् उरुष्य रायः उरुष्यतिगोपायनार्थः । 'पशवो वै रायः' इति श्रुतिः । गोपाय पशून् । इषो यजस्व इषोऽज्ञानि तत्प्रभवत्वात्प्रजा लक्षणया इष उक्ताः । 'प्रजा वा इषः' इति श्रुतिः । यजस्व यापजूकाः कुरु । अस्मिन्नर्थे श्रुत्या एतत्पदं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति' (का० १ । ६ । १) । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् । उपयामगृहीतः उपयामो ग्रहस्तेन युज्यत इत्युपयामगृहीतः पचायच्च चित्त्वादान्तोदात्तः । 'यसोऽपरिवेषणे' इति परिवेषणादनन्तरं मित्वाभावाद्बुद्धिः । 'तत्पुरुषे तुत्वार्ये' (पा० ६ । २ । २) इति पूर्वपदस्वरं बाधित्वा 'यापयच्च' (पा० ३ । २ । १४४) इति अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम् । पुनस्तृतीयासमासे 'तत्पुरुषे तुत्वार्ये' (पा० ६ । २ । २) इत्यादिना तृतीयान्तस्य अकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस, त्वं तादृशोऽसि । हे मधवन् यन्वन्मिन्द्र, त्वं तादृशं रसमन्तर्महपात्रमन्त्रे यच्छ निगृह्णीष्व । यज्ञां शत्रुभ्योऽन्तर्यामं व्यवधानं यथा तथा नियमय । ततः सोमं पाहि पालय । तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष । उरुष्यती रक्षणकर्मा । यज्ञा 'पशवो वै रायः' (४ । १ । १५) इति श्रुतेः पशून् । आ इषो यजस्व इषोऽज्ञानि आयजस्व समन्तदिदि । यज्ञाप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः । 'प्रजा वा इषः' (४ । १ । २ । १५) इति श्रुतेः । ता यजस्व यापयन्त यापजूकाः कुरु । श्रुत्यैव व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अन्तस्ते वावापृथिवी द्वाभ्यन्तर्दधाम्यूर्ध्वन्तरिक्षम् । सजुर्देवेभिरधरैः परैश्चान्तर्यामे मधवन्मादयस्व ॥ ५ ॥

उ० अन्तस्ते । अन्तर्यामं पुरोरुच्छ त्रिष्टुप् मधवद्देवस्य । वस्तु तच्च प्राणरूपापन्नस्यान्तः शरीरमध्ये वावापृथिव्यौ द्वाभ्यामि स्थापयामि । अन्तर्मध्ये च दधामि उरु विसीर्णमन्तरिक्षम् । स त्वं सजुः समानजोपणः सह प्रीयमाणः । देवेभिरधरैः । 'अतो भिर ऐर' 'बहुलं उन्दमि' इति भिस् । अधरैः परैश्च । अधरैः पृथिवीस्थानैः परैः शुस्त्रानैः अन्तः

यामे अस्मिन्प्रहे होमायोद्यते हे मघवन्, सादयस्व हर्षय-
स्वात्मानम् ॥ ५ ॥

म० मघवदेवत्या त्रिष्टुप् । अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः ।
हे मघवन्, ते त्वानुग्रहात् यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्य-
धामिके करोमि । यद्वा हे अन्तर्याम, प्राणरूपापन्नस्य त्वान्तः
शरीरमध्ये यावापृथिवी दधामि । स्थापयामि । किञ्च उग्र
विशोभमन्तरिकामन्तर्मध्ये च दधामि यावापृथिवीमध्ये स्थाप-
यामि । हे मघवन्मन्त्रवन्दिन्द्र, अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभि-
र्देवैः परैः सुस्यनैश्च देवैः सज्जः समानजोषणः समानप्रोति-
मुक्तः सन्नन्तर्यामे ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् । यद्वा तृप्यस्य
'मघ तूमी' चुरादिरत्नमेनपरी । देवेभिरित्यत्र 'बहुलं छन्दसि'
(पा० ७।१।१०) इति ऐसोऽसावे 'बहुवचने अस्त्वैव'
(पा० ७।३।१०३) इति एकारः ॥ ५ ॥

पृथी ।

स्वाकृतोसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
वेभ्यो मन्स्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुमव सूर्याय देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

उ० जुहोति । स्वाकृतोसि । व्याख्यातम् । पात्रमासा-
दयति । उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

म० स्वाकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः । व्याख्यातः ।
'प्रथमे च न्युब्जने पाणिना प्रत्यगिति' (का० ९।६।४) ।
प्रथमे परिधावधोमुक्तहोतेन प्रत्यक्सेत्वं माष्टि देवेभ्यस्त्वेति
मन्त्रेण । व्याख्यातः । उदानाय लेति पात्रमासादनम् । हे
ग्रह, उदानसन्तोषार्थं त्वा सादयामि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते
नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मरीमयामि यस्य
देव दधिपे पूर्वदेयं वायवे त्वा ॥ ७ ॥

उ० ऐन्द्रवायवं गृह्णाति । आ वायो भूष । त्रिष्टुप् वायुदे-
वत्या । हे वायो, आ अभूष अम्बाक्रमस्य । हे शुचिपाः,
पवित्रं सोमं । प्रथमवपद्धारवपद्धारुतमप्राप्तमन्त्रैर्देवताविशेषैः
पिबतीति शुचिपाः उप नः उप समीपे नः अस्माकम् अम्बाक-
मस्वेति संबन्धः । केनाहमम्बाक्रम इति चेत् सहस्रं ते
नियुतो विश्ववार । बहवः ते नियुतपुत्रपुत्रा अथा विद्यन्ते । हे
विश्ववार, विश्वं सर्वं वृणोति विश्वः सर्वेषां विषये प्राप्ति-
भिरिति विश्ववारः तस्य संबोधनं हे विश्ववार । किञ्च उपो ते
अन्धो मघमयामि । उपगमयामि च ते तव स्वभूतम् अन्धोऽं
मघं मदनीयम् । कथंभूतम् । यस्य सोमस्य हे देव, दधिपे
धारयति पूर्वपेयं प्रथमवपद्धारलक्षणम् । पूर्वपानं प्रथमव-

पद्धार एव ते सोमस्य राज इत्याशयः । वायवे स्वेति पूर्व-
तोहेतुः ॥ ७ ॥

म० ऐन्द्रवायवं गृह्णाति वायविति' (का० ९।६।५) ।
वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे लेति यजुरन्ता । हे
वासो, हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वपद्धारुतमप्राप्तमन्त्रैः
देवतां सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपानं, त्वं सोऽस्माक-
मुप समीपे आ भूष आक्रमतामन्त्रेणार्थः । 'भूष अलंकारः'
इह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियुतो
विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वेषां विषये प्राप्नोति
इति विश्ववारस्तत्संबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक, ते तव
सहस्रं नियुतः सन्ति । 'नियुतो वायो' इत्युक्तेर्नियुक्तव्येन
वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते । तदासंख्याता वाहनभूता मृगा-
सौरान्त्रेणार्थः । किञ्च मघं मदनीयं तृप्तिजनकमन्त्रः सोमल-
क्षणमन्त्रं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि । सोमं ते
समर्पयामीत्यर्थः । हे देव शीघ्रमान वायो, यस्य सोमस्य पूर्व-
पेयं प्रथमवपद्धारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिपे धारयति । दधा-
तेलिटि रूपम् । एवं वायुं प्राप्य सोममाह हे सोमरस, वायवे
वायुदेवतार्थं त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

ऐन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्र-
वो वामुशन्ति हि । उपयाम गृहीतोसि वायवं इन्द्र-
वायुभ्यां त्वैव ते योनिः सजोपोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

उ० द्वितीया पुरोक्त । ऐन्द्रवायू । वायवी गायत्री । हे
ऐन्द्रवायू, इमे अभिपुत्राः सोमाः अतः कारणात् उपप्रयोभि-
रागतम् । उपेत्यमुपसर्गं आगतमित्यनेन संबध्यते । उपा-
गतम् उपगच्छतम् । प्रयोभिः । प्रयःशब्दः 'इण् गतौ'
इत्यस्य धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य । 'इणो वण्' इति यणादेशः
भिस् । ततस्तकारस्य छान्दसः सकारः । ततो रुचादि ।
ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिद्ध्यति । प्रयश्चिरयैः
शीघ्रैरागच्छतम् । किञ्च । ऐन्द्रवो वामुशन्ति हि । हिमन्दो
यस्मादर्थः । यस्मादिन्द्रवः सोमाः वा युवाम् उशन्ति । 'वश
कान्तौ' कामयन्ते । यद्यस्मादिन्द्रवायू पिबतमिति । उपया-
मगृहीतोसि वायवं ऐन्द्रवायुभ्यां च त्वा । गृह्णामीति शेषः ।
सादयति एव ते योनिः । एव पृथिवीलक्षणः ते तव योनिः
स्थानम् । योनिशब्दो हि स्थानवचनः । सजोपोभ्यां
सहमीतिभ्यां त्वा सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

म० 'अपण्य पुनरैन्द्रवान् इतीति' (का० ९।६।६) ।
एकवारमर्धमादानं पृथक्पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति । ऐन्द्रवायवी
गायत्री मधुच्छन्दोऽष्ट । उपयामेति यजुःसहितो मन्त्रः । हे
ऐन्द्रवायू, पुनर्दर्शयिषिमे सोमाः सुता अभिपुत्रा । प्रय इत्यन-
नाम । प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरजैर्मितैरा सुमीपे युवामानत-

मागच्छतम् । यथा अयःशब्द 'इण्' यतोः शतृप्र-
त्ययान्तस्य रूपम् । प्रतीतिः प्रयत्नः । इणो यण् तस्य भित्ति
पदे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुदादौ प्रयोभिरिति
विध्यति । प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरथैरगच्छतम् । हि यस्मादि-
न्दवः सोमा वां युवायुधन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ।
सोममाह हे सोमरस, लमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे
वायुदेवतार्थे इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थे च त्वां गृह्णामीति
शेषः । 'दशापवित्रेण परिसृज्येष ते योनिरिति ग्रहयादनमिति'
(का० ९।५।२५) । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिसृज्य
पात्राद्वह्निर्मितं सोमं मार्बयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण
ग्रहस्य सादनं करोति । वीष्ठा सर्वप्रहारी । इति सूत्रार्थः ।
हे पात्र, एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् । अतोऽत्र
सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थे त्वां सादयामीति
शेषः ॥ ८ ॥

नवमी ।

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं क्रतावृधा ।
ममेदिह धृतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरु-
णाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

उ० मैत्रावरुणस्य पुरोरुह । अयं वासु । गायत्री मैत्रा-
वरुणी । हे मित्रावरुणौ, अयं वां युवयोः अयमभिपुतः
सोमः हे क्रतावृधौ सत्यवृधौ वा यज्ञवृधौ वा अतः कारणात्
मम इह इह धृतं हवम् । इहिति निपात एवार्थः । ममैव
इह यजमानानां मध्ये धृतम् आह्वानम् । उपयाम गृहीतोऽसि
मित्रावरुणाभ्यां त्वा । देवतादेशः ॥ ९ ॥

म० 'मैत्रावरुणमयं वामिति' (का० ९।६।१०) मैत्रा-
वरुणं ग्रहं गृह्णीयात् । मित्रावरुणदेवत्वा गायत्री एतामदृष्ट्या
गङ्गुरन्ता । हे मित्रावरुणौ, विभक्तैराकारः । हे क्रतावृधा,
कृतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति कृतवृधौ कृतस्य वर्धयितारौ
वां युवयोरर्थायां सोमः सुतः अभिपुतः तस्मादिहास्मिन् यज्ञे
ममेत् । इह एवार्थः । ममैव यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं
धृतं युवां गृह्णतम् । हे सोमरस, लमुपयामेन मैत्रावरुणप्रह-
पात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामीति
शेषः ॥ ९ ॥

दशमी ।

राया वयस्सुतवांसो मदेम हव्येन देवा यव-
सेन गार्वाः । तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो
विधाद्वा धत्तमर्नपस्फुरन्तीमेष ते योनिर्क्रतायुभ्यां
त्वा ॥ १० ॥

उ० वयसा श्रीणाति । राया वयम् । मैत्रावरुणी वि-
ष्टुः । उपरितनेर्ध्वं तदः श्रवणादिह यदोभ्याहारः । इह काम-

दुर्वां प्रार्थयते मन्त्ररुहः । यथा धेन्वा गृहेसत्या । राया वयम्
ससवांसो मदेम । राया धनेन वयं ससवांसः । 'यन पण सं-
भक्तौ' । संभक्ताः सन्तो हृष्टाः स्याम । कथमिव । हव्येन देवा ।
यथा हविषा संभक्ता देवा हव्यन्ति । यथाच यवसेन गवादि-
कादिना गावो हृष्टा भवन्ति तां तथाभूतां धेनुं हे मित्रावरुणौ,
युवं युवां नः अस्मभ्यं विधाद्वा सर्वदा धत्तं दत्तम् । अनपस्फु-
रन्तीम् । स्फुरतिर्गत्यर्थः । अपेलापेय या पुरुषान्तरात्पुरुषा-
न्तरं गच्छति सा अपस्फुरन्ती अपस्फुरन्ती न भवतीत्यनपस्फु-
रन्ती नाम् । अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः । विधाहेति सततं
दानक्रियार्थम् । एष ते योनिः क्रतायुभ्यां त्वा । सादयामीति
शेषः । क्रतशब्देनात्र मित्रोऽभिधीयते । अयुशब्देन वरुणः ।
अयंतावत् शुत्यभिप्रायः येनैवमाह । 'ब्रह्म वा कृतं ब्रह्म हि
मित्रो ब्रह्म धृतं वरुण एवायुरिति' । पदकारस्तु क्रतायुभ्याम्या-
मित्येकं पदं कृतवान् तस्यायमभिप्रायः । कृतं सत्यं यज्ञं
वा यौ कामयेते तौ क्रतायू ताभ्यामुतायुभ्याम् ॥ १० ॥

म० 'वयसा श्रीणालेनं कुशार्चन्तर्धीय राया वयमिति'
(का० ९।६।८) मैत्रावरुणपात्रे कुशार्चनं व्यवधाय तत्र स्यं
सोमरसं क्षीरेण मित्रोर्कुर्वात् । मित्रावरुणदेवत्वा त्रिष्टुप त्रय-
दस्यदृष्ट्या । उत्तरार्धे तामिति तदः श्रवणादिह यदोभ्याहारः ।
मन्त्रहकामदुर्वां प्रार्थयते । यथा धेन्वा गृहे सत्या वयं राया
धनेन ससवांसः । 'यन पण संभक्तौ' इत्यस्य कवी रूपम् ।
धनेन संभक्ताः संपन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम । कथमिव ।
हव्येन देवा । यथा हविषा संभक्ता देवा हव्यन्ति, यथाच यवसेन
पात्रेण गवादिकादिना गावो हव्यन्ति हे मित्रावरुणौ, युवं युवां
तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विधाद्वा सर्वदा धत्तं दत्तम् । किंभूतां
धेनुम् । अनपस्फुरन्तीम् । स्फुरतिर्गत्यर्थः । अपस्फुरति पुरुषा-
न्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती अनपस्फुरन्ती नाम् ।
अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः । एष त इति सादनम् । हे ग्रह,
एष ते योनिः स्थानम् क्रतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वां
सादयामीति शेषः । 'ब्रह्म वा कृतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म कृतं
वरुण एवायुः' (९।१।४।१०) इति ध्रुतेः क्रतशब्देन मित्रः
आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या । पदकारस्तु क्रतायुभ्या-
मिति पदं कृतवान् तेन कृतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ क्रतायू
ताभ्यामुतायुभ्याम् । संहितायां वीषः । यज्ञमिच्छन्ना मित्रा-
वरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

एकादशी ।

या वां कश्वा मधुमत्यश्विना सुनृतावती ।
तया यज्ञं मिमिश्रतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां
त्वैप ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ११ ॥

उ० आधिपत्य पुरोरुहः । या वां कश्वा । गायत्री आ-
श्विनी । हे आश्विनी या वां युवयोः कश्वा । करोति वाह-

नाम । सा प्रकाशयति अर्थात् । मधुमती मधुवाङ्मनोप-
निषत् प्रशंसायुक्ता । सुनुतावती शोभना प्रिया कृतावती
सत्यवती च वा वाक् सा सुनुतावती । तथा यज्ञं मिमिक्ष-
तम् । 'मिह सेचने' । सिद्धतम् । अधिगौ हि बले अचर्य
अत एवमुच्यते । उपयाम गृहीतोऽस्यविभ्यां त्वा गृह्णामि ।
एष ते योनिः माध्वीभ्यां त्वा सादयामि । 'दध्यद् ह वा
आम्यामायवैणो मधुनामवाङ्मनमुवाच इत्युपक्रम्य तस्मा-
न्मधुमत्यर्वाक् गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति' इत्याह
श्रुतिः । अतएवं व्याख्येयम् । मधु वाङ्मनं वाचधीयाते तौ
माध्वी इत्युच्येते । इकारोऽत्र तद्धितः ॥ ११ ॥

म० 'आश्विनं गृह्णात्यन्तारव्ये वा वा वामिति' (का० १ ।
५ । ८) । यजमानेऽन्तारव्ये आश्विनं ग्रहं गृह्णाति । आश्विनी
गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे आश्विना अधिदेवी, वां
दुवयोर्वा कशा । कशेति बाङ्मनसु पठितम् । काशयति प्रका-
शयति बाङ्मनमिति कशा वाक् । किभूता । मधुमती मधु तस्मा
तद्गती मधुवाङ्मनोपनिषत्प्रशंसायुक्ता । तथा सुनुतावती प्रियं
सत्यं वचः सुनुतं तद्गती सत्यप्रियवचनोपेता । हे आश्विनी,
तवा वाचासदीयं यज्ञं मिमिक्षतं 'मिह सेचने' समन्तः । मैकु-
मिच्छतम् । निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतो-
ऽसि अधिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः । (का० १ । १ ।
८) साधयत्येष ते हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं माध्वीभ्यां
मधुवाङ्मनायेतृभ्यामधिभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः ।
मधुवाङ्मनं वाचधीयाते तौ माध्वी ताभ्याम् । तद्धित
इत्यलवः । 'दध्यद् ह वा आस्यामायवैणो मधुनामवाङ्मन-
मुवाच' (४ । १ । ५ । १८) इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

तं प्रज्जथा पूर्वधा विश्वधेमर्धा ज्येष्ठतातिं बर्हिष-
वस्वर्बिदम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं
जयन्तमनु वासु वर्धसे ॥ उपयामगृहीतोऽसि शण्डोय
स्वैष ते योनिर्वीरतां प्राक्षपमृष्टः शण्डो देवास्त्वां
शुकपाः प्रणयन्त्वनाभृष्टासि ॥ १२ ॥

सु० शुक्रं गृह्णाति । तस्य पुरोरुक् । तं प्रज्जथा । जगती
अनिरुक्ता प्रकरणाच्च शुक्रोभिधीयते । अत्र च व्यवहितैः पदैः
वाक्यं प्रायशः कल्प्यते । हे सोम, तमिन्द्रं ज्येष्ठतातिम्
उत्कृष्टतातिं उत्कृष्टविस्तारम् । अथवा 'शुकज्येष्ठाभ्यां तिष्ठता-
तिर्लो च छन्दसि' इति तद्धितः प्रशंसायाम् । ज्येष्ठतातिं
ज्येष्ठप्रशस्तम् । बर्हिषदम् बर्हेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदम् ।
स्वर्बिदम् । स्वराभ्येन शुलोकोऽभिधीयते । शुलोकं जानाति
तत्र हि तस्य निवासः । धुनिम् । 'धून् कम्पने' । कम्पवितारं
प्राङ्गाम् । आशुं जयन्तम् सीधं जयन्तं जेतव्यानि वस्तुनि ।

तमेवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे सोम, वासु अनु वर्धसे । वासु
विशु वेपु वज्रमानेषु वर्धसे पुनःपुनः संलिकयसे तासु तासु
क्रियासु त्वमवस्थितः तत्र प्रतीचीनं वृजनं दोहसे । प्रती-
चीनमात्मनोऽभिमुखमिन्द्रमवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा
अस्मे यजमानाय वृजनम् । वृजनमिति बलनाम । बलवच्च
यज्ञफलं दोहसे प्रक्षारयसि । कथं पुनर्दोहसे प्रज्जथा । वा
उपमार्थीयः । प्रज्जथाप्यः पुराणवचनः । चिरन्तनानामिव
क्षणीयां भृगुप्रभृतीनां दोहसे । इमथा । इदानीन्तनानामिव
यजमानानां दोहसे । अस्य यजमानस्य । उपयामगृहीतोऽसि
शण्डाय त्वा गृह्णामि । शण्डोऽमुरः । एष ते योनिः वीरतां
वीरत्वं पाहि गोपाय । सादयामीति शेषः । यूपशकलेनाभि-
मार्ष्टि । अपमृष्टः शण्डः अपमार्जनीकृतोऽस्य ग्रहस्य शण्डो-
ऽमुरः । निष्कामति । देवास्त्वा । देवास्त्वां हे ग्रह, शुक-
पायिनः यजतिस्थानं प्रापयन्तु इक्षिणस्यां वेदिशोणापासा-
दयति । अनाभृष्टासि अनुपहिंशितासि ॥ १२ ॥

म० 'शुक्रं बल्वेन वा तं प्रज्जथेति' (का० १ । ५ । १०)
नित्यपात्रेण वैकङ्कनेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति । जगती वैश्वदेवी
काश्यपापत्सारदृष्टा द्वादशार्णवतुःपादा जगती उपवासेत्यन्ते
वज्रः । हे इन्द्र, त्वं वासु यज्ञक्रियासु अनुवर्धसे पुनः पुनः
सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम । बलं
बलवच्चकलं दोहसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः । यजमानायेति
शेषः । कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । प्रज्जथा । 'प्रज्जपूर्व-'
(पा० ५ । ३ । १११) इत्यादिना धातुप्रत्यय उपमार्थीयः ।
प्रज्जथाप्यः पुराणवचनः । चिरन्तनानां स्वस्वीनामिव फले
दोहसे । पूर्वधा पूर्वधामिव क्षणीयां माध्वीनामिव । विश्वधा
विश्वेषां सर्वेषामपिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां यज-
मानानामिवासा फलं दोहसे तं त्वां शुन इति शेषः । किभूतं
तम् । ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः । ज्येष्ठा उत्कृष्टा ताति-
विस्तारो वस्य तम् । यद्वा 'शुकज्येष्ठाभ्याम्-' (पा० ५ । ४ ।
४१) इत्यादिना प्रशंसायां तातिरुत्प्लवः । प्रशस्तो ज्येष्ठो
ज्येष्ठेषु प्रशस्तो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदं बर्हेषु
बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदम् । स्वर्बिदम् । स्वः शुलोकं
जानातीति स्वर्बिदम् । तत्र हि तस्य निवासः । प्रतीची-
नमात्मनोऽभिमुखं धुनिम् । 'धून् कम्पने' । कम्पितारं
शत्रूणाम् आशुं सीधं जयन्तं जेतव्यानि वस्तुनि । यज्ञस्या
कनोऽधीनन्तरम् । हे इन्द्र, वस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मात्प्रति-
कूलं वृजनं वर्जनीयमात्रसाध्यादिकं दोहसे रिचीकरोषि
मिनाशयसि । 'दुह प्रूरणे' प्रूरणे रिचीकरणमिति क्षीरस्ना-
नी । किंच वासु क्रियासु धुनिं सदनमहाच्छत्रकम्पनन्तमाशुं
क्षिप्रकारेण जयन्तं सम्पन्नशुभेन यजमानान्तराण्यवस्थितवाम-
नेन यजमानमनु सोमपानेन शुला च वाः त्वं वर्धसे तासु
क्रियासु तं त्वां शुन इति शेषः । कथमिव । प्रज्जथा वायप्रत्यय
उपमार्थः । जग्थाः पुरातना मृन्नादयो यथा तामस्तुनं पूर्वधा

पूर्वं पित्रादय इव विश्वया अतीताः सर्वे यजमाना इव इमया
इक्षामीन्तना वर्तमाना यजमाना इव वयं तां क्षुम इत्यर्थः ।
कीदृशं खाम् । ज्येष्ठतांति स्वार्थे तांतिः । ज्येष्ठमित्यर्थः । नहि-
यर्दं यागे सेनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । स्वर्गं वेदं यजमानाय दातव्यं
स्वर्गं वेत्तीति स्वर्गं । एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्र-
ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनामे-
ऽसुराय वा तां गृह्णामीति शेषः । सादयत्वेण ते । हे ग्रह, एष
स्वरप्रदेशस्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं
पाहि पालय । 'शुकामन्विभ्यां चरतः शुकेणाव्युर्मन्विना
प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षि-
ताभ्यामपमाजैनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यव्युर्मिति'
(का० ९ । १० । १—१) अव्युर्मितिप्रस्थातारौ शुक्राम-
न्विग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां
ग्राभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षि-
ताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं कृत्वा प्रोक्षिताभ्यां ग्राहा-
वपमृष्ट्यात् । तत्र प्रोक्षितेन सकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेना-
व्युर्मिः शुक्रग्रहमपमाष्टि इति सूत्रार्थः । आभिचारिकं वष्टुः ।
शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमाजैर्नीकृतः ।
'देवास्तेति निष्कामतो यथालिङ्गमिति' (का० ९ । १० । ६)
अव्युर्मितिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्वीत्येतत्पदद्वयवाचक-
मञ्जलिमनतिक्रम्य हविर्धानमभ्यागिर्गच्छेताम् । तत्र शुकलिङ्गे-
नाव्युर्मिर्निष्कामति । शुक्रदेवताम् । शुक्रतामकग्रहस्य सोमं
पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह, त्वं प्रणवन्तु यजतिस्थानं
प्रापयन्तु (का० ९ । १० । ७) । अपरेणोत्तरवेदिभरणी
सन्धावोत्तरवेदिश्रोण्योर्निघतोऽविस्त्रजन्तो दक्षिणस्थामव्युर्मिरुत्त-
रस्यां प्रतिप्रस्थातानां गृह्णामीति । अव्युर्मितिप्रस्थातारौ वेदिप-
ञ्चाङ्गागे अरणी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रो-
ण्योर्ग्रही सादयतः दक्षिणश्रोणावव्युर्मिः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ
प्रतिप्रस्थाता मन्विनं सादयति । वेदिश्रोणिदेवताम् । हे उत्तर-
वेदिश्रोणे, त्वमनामृष्टानुपहिंसिताति ॥ १३ ॥

त्रयोदशी ।

सुवीरो वीरान्त्रजनयन्परीहभिरायस्योपेण यज-
मानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशो-
चिपा निरस्तः शण्डः शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

उ० यूपदेशं गच्छति । सुवीरो वीरान् हे ग्रह, कल्या-
णवीरः स त्वं यजमानस्य वीरान् प्रजनयन् उपादयन् परीहि
परिगच्छ । किंच अभिरायस्योपेण यजमानम् अभिवोजयस्व
धनस्य पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्तते । अपरेण यूपम-
रजी संघतः । संजग्मानः अयं शुक्रः संगच्छमानः दिवा सुलो-
केन संगच्छमानश्च पृथिव्या पृथिवीलोकेन संगच्छमानश्च ।
कोऽसौ शुक्रः । शुक्रशोचिषा शुक्रदीप्त्या प्रजा विभर्तीति
शेषः । यूपशकलं निरस्यति । निरस्तः शण्डः । निःक्षिप्तः

शण्डो यज्ञाद्दिहृतः । आहवनीये प्रोक्षितं प्रास्यति । शुक्र-
स्याधिष्ठानमसि । शुक्रो ग्रहः तस्याधिष्ठानम् अधि-
करणमसि ॥ १३ ॥

म० 'सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यव्युर्मिति'
(का० ९ । १० । ८) । शुक्रदेवताम् । हे शुक्रग्रह, त्वं सुवीरः
योभनवीर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौरोपेतान्मुखाधीन्
प्रजनयन्मुखादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यज-
मानमभिलष्य परीहि परितो गच्छ । 'अपरेण यूपमरजी
संघतः संजग्मान इति यथालिङ्गमिति' (का० ९ । १० । १०)
अव्युर्मितिप्रस्थातारौ यूपशकलमभागे तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गम-
नतिक्रम्यारण्योः संधानं कर्त्वातां शुकलिङ्गेनाव्युर्मिः । शुक्रो
ग्रहः शुक्रशोचिषा शुक्रदीप्त्या कृत्वा यूपं विभर्तीति शेषः ।
किंभूतः शुक्रः । दिवा सुलोकेन पृथिव्या भूलोकेन च संज-
ग्मानः संगच्छमानः । 'अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड
इत्यव्युर्मिति' (का० ९ । १० । १२) अव्युर्मितिप्रोक्षितं यूप-
शकलं निरस्येत् । आभिचारिकं शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपु-
रोहितो निरस्तः यज्ञाद्दिहिरिक्षिप्तः । 'आहवनीये प्रोक्षितं
प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमिल्याव्युर्मिति' (का० ९ । १० । १३)
अव्युर्मिराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत् । शकलदेवताम् ।
हे यूपशकल, त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्योपस्य
ददितारः स्याम । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स
प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १४ ॥

उ० जपति । अच्छिन्नस्य । हे देव सोम, अच्छिन्नस्य
अनवच्छिन्नितस्य ते तव सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य रायस्यो-
पस्य धनपोषस्य ददितारो भवेम । त्वत्प्रसादात् भूयोभूयः करणं
यज्ञस्याशास्यते । जुहोति । सा प्रथमा यस्सेन्द्रस्य सा प्रथमा
संस्कृतिः । स प्रथमः सोमसाकारः क्रियते सोमकवे । सा दिवि
देवमच्छेदीन्द्राय सोममिति । कथंभूता संस्कृतिः । विश्ववारा
विश्वैः सर्वैर्यज्ञ सोमो विपते ऋषिभिर्भाराहुतिभिश्च । विश्वं
वा जुहोतीति । सोमे क्रीवमाणे यज्ञ जगदुत्पत्तिबीजत्वात्
सा विश्ववारा संस्कृतिः । स च प्रथमो वरुणः स च प्रथमो मित्रः
स च प्रथमोऽग्निः यस्सेन्द्रस्याग्नेषां देवगणानां प्रभुः ॥ १४ ॥

म० 'अच्छिन्नस्येति जपितेति' (का० ९ । १० । १४)
यजमानो जपति । सौम्यम् । हे देव वीर्यमान सोम, अच्छि-
न्नस्य अनवच्छिन्नितस्य संततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते
तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम । रायः पोषस्य धनपोषस्य
च दातारः स्याम । भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते । यज्ञा
ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छि-
न्नस्येति विशेषणद्वयं अनपोषस्यैव । 'उभवतो यूपं प्रत्यक्षुर्वा

सर्वसमागमनिमित्तं वृष्टिर्गर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं वसुन्ति यथा बालं कस्यचिद्वसुनो लाभाम अथा कथित्वोति । ईदृशं द्वे सोमं, वसुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मर्कः शुक्लपुत्रोऽसुरपुरोहितस्त्वस्मै त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

मनो न येऽपु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वसुधो द्रवन्ता । आ यः शर्षोभिस्तुविनुष्णो अस्याऽश्रीणी-
ताऽऽदिशं गर्भसौ ॥ एष ते योनिः प्रजाः पाह्यर्ष-
सृष्टो मर्को देवास्त्वा मन्विताः प्रणयन्त्वनाधु-
ष्टासि ॥ १७ ॥

उ० सकुभिः श्रीणाति । मनो न येऽपु । विद्वप् शुक्लामन्विप्रचाराधिवशात्तुकादिनी । मनो न मन इव क्षिप्रम् येषु हवनेषु सोमहवनेषु सोमहोमेषु । तिग्मम् । तेजतेरुत्साहकर्मणः उत्साहयुक्तम् । विपः विपश्चिन्ता भेषाचिन्ता अन्वयम् । छान्दसः प्रातिपदिकैकदेशलोपः । शच्या । शर्षीति कर्मनाम । कर्मणा निमित्तभूतेन । वसुधः प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः । वसुतः व्यामृतो सुगपत् । शुक्लामन्विहोमं द्रवन्तौ गच्छन्तौ तेष्वेव होमेषु कर्तव्येषु । आ यः शर्षोभिस्तुविनुष्णो अस्याऽश्रीणीति । योष्वयुः अश्रीणीति शर्षाभिरङ्गुलीभिः । तुविनुष्णः । तुवीति बहुनाम नृष्णमिति धननाम बहुधनो महादक्षिणः । अस्वेति गृहनिर्देशः । अस्या मन्वितः अश्रीणीति । आदिशं प्रतिदिशम् । आपस्थितस्य सतः । ममसौ पाणी । यथाप्यत्राच्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणी तद्यापि यः अपणं करोति स एव प्रधानमित्याशयः । एष ते योनिः प्रजाः पाहि । यजमानसंबन्धिनीः प्रजाः गोपाय । यूपशकलेनोपसाष्टि । अपमृष्टो मर्कः अपमार्जनीकृतो मर्कोऽसुरः । निष्कामसि । देवाः त्वा मन्विताः प्रणयन्तु प्रापयन्तु यजतिस्थानम् । मन्वीति ग्रहनाम । अनाधुष्टासि । निर्विशेषम् ॥ १७ ॥

म० 'सकुभिः श्रीणालेन मनो न येऽपि' (का० १ । १३) । एनं मन्विग्रहं यवपिष्टमिष्टीकृत्यात् । विद्वप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चिन्ता भेषाचिन्ता अन्वयुप्रतिप्रस्थातारौ । विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकदेशलोपः । येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा । शर्षीति कर्मनाम । मनो न मन इव तिग्मम् । 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (नि० १० । १६) । इति यास्कः । मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा वसुधः । प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः । वसुतः व्यामृतः सुगपत् । शुक्लामन्विग्रहाविति शेषः । शच्येति निमित्तकृतीया वा । कर्मनिमित्तं व्यामृत इत्यर्थः । किंभूतौ । विपश्चिन्ता द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रवरन्तौ । योऽन्वयुः शर्षाभिः अङ्गुलीभिर्ममसौ पाणी स्थितस्यास्य मन्विग्रहस्य । कर्मणि पठे । इमं मन्विनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीति सम-

न्तात् श्रीणीते सकुभिर्मिश्रयति । किंभूतो यः । तुविनुष्णः तुविनुष्णं यस्य बहुधनः महादक्षिणः । तुवीति बहुनाम । नृष्णमिति धननाम । यथाप्यत्राच्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणी तद्यापि यः सकुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः । एष ते इति सादवति । द्वे मन्विग्रह, ते तत्र एष योनिः प्रवेशः । त्वं प्रजाः यजमानसंबन्धिनीः पाहि पात्य । 'अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति' (का० १ । १० । १५) । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्विनमाच्छाद्याप्रोक्षितेनापसाष्टि । अपमार्जनीकृतो मर्को नामासुरपुरोहितः (का० १ । १० । १६) देवास्तेति निष्कामतो यथास्तिमिति । प्रतिप्रस्थाता हविर्धानाभिष्कामेत् । मन्विदेवतम् द्वे मन्विग्रह, मन्विनं ग्रहं पिबन्तीति मन्विताः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु । अनाधुष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्व व्यासपातः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभि रायस्योपेण यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्वी मन्विशोचिषा निरस्तो मर्को मन्विनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

उ० एवैव गच्छति । सुप्रजाः । पतस्त्वं सुप्रजाः । द्वे मन्विन्, सुप्रजाः । अतस्त्वं सुप्रजाः यजमानस्य प्रजनयन्परीहि परिगच्छ । किंच अभि गच्छस्व धनस्य योपेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्तते । अपरेण यूपमरली संधत्तः । संजग्मानः संगच्छमानो दिवा शुलोकेन संगच्छमानश्च पृथिव्या पृथिवीलोकेन । कोऽसौ मन्वी मन्विशोचिषा च । मन्विनः शोचिर्दक्षिः मन्विशोचिः तेन मन्विशोचिषा । संजग्मान इति वर्तते । यूपशकलं प्रात्यति । निरस्तो मर्कोऽसुरः । आहवनीये प्रात्यति । मन्विनोऽधिष्ठानमसि । मन्वी ग्रहः । अधिष्ठानमधिकरणम् ॥ १८ ॥

म० 'सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति' (का० १ । १० । १) । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति । मन्विदेवतम् । द्वे मन्विग्रह, शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसंबन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन्पुत्रादयमन्तु रायस्योपेण धनस्य पुच्छ सह यजमानमभि यजमानसंमुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ । 'अपरेण यूपमरली संधत्तः संजग्मान इति' (का० १ । १० । १०) । प्रतिप्रस्थातारली संधत्त इत्युक्तम् । मन्वी नाम ग्रहो दिवा पृथिव्या शुलोकाभूलोकाभ्यां संजग्मानः संगच्छमानः सन्मन्विशोचिषा मन्विनः स्वस्यैव शीघ्रा यूपं बिभर्तति शेषः 'निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति' (का० १ । १० । ११) । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् । आभिचारिकम् । मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः । 'मन्विन इति प्रति-

प्रस्तावते' (का० १।१०।१३) प्रतिप्रस्ताता प्रोक्षितं
यूपशकलमादयनीये प्रक्षिपेत् । शकलदैवतम् । हे यूपशकल,
तं मन्त्रिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमिति ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

ये देवासो द्वित्र्येकादश स्वं पृथिव्यामध्येकादश
स्वं । अप्सुक्षितो महिनेकादश स्वं ते देवासो यज्ञ-
मिमं जुषध्वम् ॥ १९ ॥

उ० आग्रयणं गृह्णाति । ये देवासः वैश्वदेवी त्रिष्टुप ।
ये यूर्यं हे देवासः । 'आजसेरसुह' छान्दसः । द्वित्रि युलोके
एकादश संख्यया भवथ । पृथिव्याम् अधि उपरि एकादश
स्वं । ये च यूर्यम् अप्सुक्षितः । अप्सु इत्यन्तरिक्षना-
मसु पठितम् । क्षिपतिनिवासायः । अन्तरिक्षनिवासिनः ।
महिना महाभागेन एकादश स्वं । महिनेति त्रिष्वपि
स्थानेषु संबध्यते । सर्वत्र हि महाभागाविशेषात् । ते यूर्यं हे
देवाः, यज्ञमिमम् आग्रयणलक्षणम् । जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १९ ॥

म० 'आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्देवास इति' (का० १।
६।१४) । भारद्वाजे ऋषिः सत्याग्रहणं यज्ञं गृह्णीयात् । वैश्व-
देवी त्रिष्टुप परलक्षणवद्वा । हे देवासः देवाः, ये यूर्यं द्वित्रि
युलोके एकादश स्वं एकादशसंख्यायां भवथ । केन । महिना
महिना स्वस्वमहिना स्वस्वमाहात्म्येन । महिनेति पदं द्वित्र्यपि
स्थानेषु संबध्यते । सर्वत्र महाभागाविशेषात् । तथा पृथिव्या-
मपि पृथिव्युपरि एकादश स्वं । तथा ये यूर्यमप्यक्षितः अन्त-
रिक्षनिवासिन एकादश स्वं भवथ । अन्तरिक्षान्तरिक्षनामसु
पठितम् । क्षिपतिनिवासायः । अप्सु अन्तरिक्षे क्षिपन्ति निव-
सन्तीत्यर्थः । हे देवासः देवाः, ते त्रिविधा यूर्यमिमं यज्ञं
यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

उपयामगृहीतोऽस्वाग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः पाहि
यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु
विष्णुं त्वं पाणिभिसर्वतानि पाहि ॥ २० ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि । व्याख्यातम् । आग्रयणोऽसीति
नाम्ना संबोधनं स्तुत्यर्थम् । नामधेयप्रतिलम्भो ह्यस्य साधु-
क्रियायोगात् । स्वाग्रयणः यमिन् त्वयि गृहीते अग्रे प्रथमं
वाचः अपरं गमनम् उत्तरं अध्वर्योः संजातः । यत्त्वमेवं
साधुकारी तं त्वां प्रवीमि । पाहियज्ञं पाहियज्ञपतिम् । गोपाय
यज्ञं गोपाय यजमानम् । किञ्च विष्णुः त्वामिन्द्रियेण पातु ।
विष्णुर्ब्रह्माधिष्ठात्री देवता स त्वामिन्द्रियेण वीर्येण पातु ।
विष्णुं त्वं पाहि त्वं च विष्णुं गोपाय । अभिसवनानि पाहि ।
अभितः सर्वतः सवनानि पाहि वीर्यवति । स हि सर्वेषु सव-
नेषु गृह्यते ॥ २० ॥

म० आग्रयणदेवतं सगुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम् ।
हे आग्रयणग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणो-
ऽसि आग्रयणनामा भवति । किंभूतस्त्वम् । स्वाग्रयणः
अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रेष्ठम् भवति आपय-
तीति स्वाग्रयणः । अग्रशब्दस्यासौ परे टिलोपः । तादृशस्त्वं
यज्ञं पाहि रक्ष । यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञ-
धिष्ठाता देव इन्द्रियेण त्वसामर्थ्येन त्वां पातु । त्वमपि तादृशं
विष्णुं पाहि रक्ष । सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो
रक्ष ॥ २० ॥

एकविंशी ।

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रा-
यास्मै सुन्वते यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवतेऽस्मै
ओषधीभ्यः पवते पावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय
पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

उ० सोमः पवते । पवत इति गतिकर्मसु पठितम् ।
ग्रहपात्रेषु गच्छति स्वकीये कर्मणि प्रवर्तते । अस्मै ब्रह्मणे
उत्पत्तिस्थित्यर्थं पवते । अस्मै क्षत्राय । पूर्ववज्राख्या । अस्मै
सुन्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इषे ऊर्जे अत्राय
तदुपसेचनाय क्षीरादेः पवते । अत्र ओषधीभ्यः पवते ।
अथो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो यवादिभ्यः । उत्पत्तिस्थितये
पवते । पावापृथिवीभ्यां प्रीणनाय पवते । सुभूताय पवते ।
किंवा बहुनोक्तेन । सर्वेभ्यो साधुभवनाय पवते । विश्वेभ्यः
त्वा देवेभ्यः देवतादेशः । एष ते योनिर्विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यः ।
सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

म० 'त्रिर्हितकृत्य सोमः पवत इति' (का० १।६।
१५) । हिंसात्रयं कृत्वा त्रयेदिति शेषः । वैश्वदेवत्वम् । सोमः
पवते । पवतिर्गत्यर्थः । सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकीये कर्मणि
प्रवर्तते इत्यर्थः । द्विरक्षिरादर्या । किमर्थम् । अस्मै ब्रह्मणे
प्राधान्यजातिप्रोत्कर्षम् । अस्मै अत्राय एतत्त्रयजातिप्रोत्कर्षम् ।
अस्मै सुन्वते सोमामिषं ऊर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते
इषेऽत्राय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादेः पवते निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः ।
अथो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो मोहितकामिभ्यस्तत्प्राप्त्यर्थं पवते ।
पावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते । किंवा बहुनोक्तेन ।
सुभूतान सर्वेषां साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह, तादृशं
त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रोत्कर्षं गृह्णीति शेषः ।
एष त इति सादयति । हे मह, एष ते योनिः स्वानं विश्वेभ्यः
सर्वेभ्यो देवेभ्योऽप्ये त्वां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वर्यस्वत
उक्त्वाव्यं गृह्णामि । यत्त इन्द्र बृहद्व्यसमं त्वा

विष्णवे त्वा एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा
देवाभ्यं गृहामि यज्ञस्यायुषे गृहामि ॥ २२ ॥

उ० उक्थं गृह्णाति । उपयामगृहीतोसि । इन्द्राय त्वां गृह्णा-
मीति संबन्धः । कथंभूताय । बृहद्भूते बृहदितिसामाभिप्रायम् ।
ययस्वते विशिष्टं यौवनलक्षणवीर्यसमेतं सदाकालं वयो यस्य
स तयोक्तः तस्मै ययस्वते । कथंभूतं त्वां गृह्णामि । उक्थाभ्यं
उक्थानि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छ्रुत्वाकाकसंबन्धीनि अवति
गोपावतीत्युक्थाभ्यम् । तत्र ह्यस्य विनियोगः । यत्ते
तव हे इन्द्र, बृहत् महत् ऊर्जितं वयो यौवनलक्षणं तस्मै त्वां
गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामञ्जिताभ्यां प्रत्यक्षमिन्द्र
उच्यते । त्वेति युष्मदादेशोऽपि प्रत्यक्ष एव । तयोः सामर्थ्यं
कथमिति चेत् । यस्सेन्द्रस्य बृहद्वयस्यै त्वां गृह्णामीति पदद्व-
यस्य व्यत्ययेनेति ज्ञेयः । ते इत्यस्य पदस्य यस्सेत्यनेन पदेन
व्यत्ययः । इन्द्र इत्यस्य पदस्य इन्द्रस्येत्यनेन व्यत्ययः । विष्णवे
यज्ञाय च त्वां गृह्णामीति शेषः । एष ते योनिः उक्थेभ्यः त्वां
सादयामीति शेषः । विगृह्णाति । देवेभ्यस्त्वा । देवेभ्यो-
ऽर्थाय त्वां देवाभ्यं देवतर्पणम् । यज्ञस्यायुषे । अनवच्छिन्ना
आकस्मिकप्रेषरहिता परिसमाप्तिः यज्ञस्यायुः । यज्ञस्यायुषे
यज्ञस्य समाप्तये गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति
यजमानस्यायुराशास्यते ॥ २२ ॥

म० 'उक्थ्यमुपयामगृहीत इति' (का० ९।६।२०)
उक्थं प्रहं गृह्णामात् । उपयामग्रहदेवतानि युजंषि । हे सोम,
त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि । हे उक्थ्यग्रह, त्वा त्वामि-
न्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किभूतायेन्द्राय । बृहद्भूते बृहत्साम
तद्भूते । बृहत्सामभिप्रायेत्यर्थः । तथा ययस्वते वयः सोमरूप-
मभं तद्भूते । यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतं सदा तद्भूते ।
किभूतं त्वाम् । उक्थाभ्यं उक्थानि मित्रावरुणब्राह्मणाच्छ्रु-
त्वाकाकसंबन्धीनि सञ्ज्ञाणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः
तम् । तत्र ह्यस्य विनियोगः । किं एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह ।
हे इन्द्र, यत् ते तव बृहत् महत् वयोऽर्जं सोमरूपमस्ति तस्मै
तत्प्राप्तार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे सोम, विष्णवे विष्णुदेव-
तार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र, यत् ते तव बृहत् महत् ऊर्जि-
तम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम, त्वां गृह्णामि । अत्र च ते
इन्द्रेति युष्मदामञ्जिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते । त्वेति युष्मदा
सोम उच्यते । प्रत्यक्षतः तयोः सामर्थ्यं नास्ति । ततस्तै इत्यस्य
पदस्य व्यत्ययेनेन व्यत्ययः । इन्द्रेत्यस्सेन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्य-
त्ययः । तत्तत्काममर्थः । हे सोम, यदस्सेन्द्रस्य बृहद्वयः तस्मै त्वां
गृह्णामि । विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि । एष त इति सादनम् ।
हे ग्रह, एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां साद-
यामीति शेषः । 'उक्थं विगृह्णाति वैषं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य
इति' (का० ९।१४।८) । उक्थस्यालोस्थं सोमं प्रेषा विमज्ज
गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रशाल्प्राह्मणाच्छ्रुत्वाकाकसंबन्धीनाकस्यसा-
कस्यसा-

गार्भमित्यर्थः । हे सोम, देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि । किभूतं
त्वाम् । देवाभ्यं देवानवति तर्पयतीति देवावीत्यम् । किमर्थम् ।
यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मकदोषरहिता परिसमाप्तिर्गृह्णस्या-
युक्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा
यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाभ्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णा-
मीन्द्राय त्वा देवाभ्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राग्निभ्यां
त्वा देवाभ्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्रावरुणाभ्यां त्वा
देवाभ्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा
देवाभ्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवाभ्यं
यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

उ० उक्थ्यविग्रहणेषु द्वितीयो मन्त्रविकल्पो मैत्रावरुण-
ब्राह्मणाच्छ्रुत्वाकाकानां यथासंख्यम् । मित्रावरुणाभ्यां त्वा
इन्द्राय त्वा इन्द्राग्निभ्यां त्वा एवमादयो मन्त्रा ऋजवः । चर-
काणां मन्त्रविकल्पाः । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा इन्द्राबृहस्पतिभ्यां
त्वा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा । एतेषि ऋजवः ॥ २३ ॥

म० 'मित्रावरुणाभ्यां लेति वा प्रशास्त्र इति' (९।१४।
९) । मैत्रावरुणाभ्यामप्यभिप्रेते मन्त्रविकल्पः । मित्रावरुणा-
भ्यामर्थे देवाभ्यं देवतर्पणं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवं प्रति-
प्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय लेति ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा इन्द्राग्निभ्यां
लेत्वाच्छ्रुत्वाकाकौति' (का० ९।१४।१५) ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा-
काभ्यां मन्त्रविकल्पाविवेकः । इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थं
त्वां गृह्णामि । शेषं पूर्ववत् । 'उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृह-
स्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति' (का० १०।४।११) उक्थ्यादिसो-
मसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः । इन्द्रा-
वरुणयोरर्थे त्वां देवाभ्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्रबृहस्पति-
भ्यामर्थं त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थं त्वां गृह्णामि । मित्रा-
वरुणाभ्यामित्यादौ 'देवताहन्ते च' (पा० ६।३।२६) इति
पूर्वपदान्तस्य वीर्यः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमुत आ
जातमग्निम् । कविं सुभ्राजमतिथिं जनानामासन्ना
पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

उ० ध्रुवं गृह्णाति । मूर्धानं दिवः वैश्वानरी त्रिष्टुप् ।
वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मा स्थिते । यं वैश्वानरमिदंभूतं जनयन्त
देवाः । मूर्धानं दिवः शुलोकस्य सूर्यात्मनावस्थितं मूर्धानं
शिरः आहुर्महाविदः । यं च अरतिं पृथिव्याः । पृथिवीशब्दे-
नाध्रान्तरिक्षमभिधीयते । पठितं चैतदन्तरिक्षनामसु । एतद्
अन्तरिक्षम् आकाशम् आपः पृथिवीति । अरतिम् अल-

मतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या अन्तरिक्षलोकाभ्याम् । तत्र इमौ स्थितौ यथाकालं वृष्ट्या पुष्पाति भूतानि । वैश्वानरसूत आज्ञातमग्निम् । यं वैश्वानरम् कृते यज्ञे आज्ञातमुत्पन्नम् अग्निद्वयाद् अग्निमाहुः । यं च कविं क्रान्तदर्शनमाहुः । सन्नाजं सन्मगैर्धर्षेण युक्तमाहुः । यं च अतिभिर्जनानामाहुः । विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्सोदकमाहरन्ति । आसन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । योचमुक्तगुणो वैश्वानरस्तमासन् । आस्यशब्दस्य 'पहन-' इत्यादिना आसन् आदेशः । ससम्पाश्वान्दस्य लोपः । देवानामासति आस्ये मुखे । आ आभिमुख्येन । पात्रं पीयतेऽनेनेति पायम् । विज्ञायते हि चमसो देवपान इति । 'चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति' । जनयन्त देवा इन्द्रादयः ॥२४॥

म० 'ध्रुवं मूर्धानं दिव इति' (का० १ । ६ । २१) ध्रुव-चंद्रं ग्रहं सूचीयात् । वैश्वानरदेवत्वा विदुर्भरद्वाजदृष्ट । वैश्वानरवाय सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः । अद्यायमावान् आर्षः । किंभूतमग्निम् । दिवो मूर्धानं पुलोकस्य शिरोवद्वज्रतप्रदेशे सर्वरूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरितिलहितम् । नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः । सर्वानमुपगृह्य सर्वदा वर्तते एव । यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशं आपः पृथिवीखन्तरिक्षानामसु पांडित्यात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमति पर्याप्तमति पूरकमित्यर्थः । तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्पाति तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्यम् । नटरात्रिरूपेणाप्रपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तं आज्ञातम् उत्पन्नमग्निद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिष्टममित्यर्थः । तथा सन्नाजं सन्मगैर्धर्षेण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिभिर्हविभिः सत्कारयोग्यम् । विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्सोदकमाहरन्ति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सारभ्येकवचने 'पश्च-' (पा० ३ । १ । ६३) इति सूत्रेणासन्-आदेशः 'सुषो सुलुक्' (पा० ७ । ३१) इति सप्तमालोपः । आसन् आसति आस्ये मुखे आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् । 'विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति' (१ । ४ । २ । १४) इति श्रुतेः । ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयो जनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनि-वैश्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोम-मवनयामि । अथा न इन्द्र इदृशोऽसपत्नाः सम-नसुत्करन् ॥ २५ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोसि नाम्ना । क्रियाजमेतन्न-वनामेति प्रशंसा । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणाम् । 'क्षि निवासगत्योः' । ध्रुवाणामपि त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः ध्रुवतमोऽच्युतानाम् । अच्युतानामपि त्वमेव ध्रुवतमः । अच्युतक्षित्तमः अच्युते क्षियतीत्यच्युतक्षित् अतिशयेन अच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः । सादयति । एष ते योनिः वैश्वानराय त्वा । सादयामीति शेषः । ध्रुवं निनयति ध्रुवं ध्रुवेण । वृहती । पूर्वोऽर्धेर्ध्रुवं ध्रुवदेवतः उत्तर ऐन्द्रः । ध्रुवं स्वाम् अवनयामि अवसिञ्चामि । ध्रुवेण एकप्रेण मनसा वाचा च तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया सोमं प्रति । स हि होतृचमसे अवसिञ्च्यते इदंशो यज्ञे । अथा नः अधा-स्माकमवसिक्तसोमानाम् । इन्द्र इत् । इच्छद् पृथग् । इन्द्र-एव विशः मनुष्यान् असपत्नाः सपत्नरहितान् । समनसः समनस्काद् इत्या युक्तानकरन् करोतु ॥ २५ ॥

म० ध्रुवदेवतं वज्रः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तम् । हे सोम, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि । कीदृशस्त्वम् । ध्रुवा स्थिरा क्षितिनिवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः । 'क्षि निवासगत्योः' स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवोऽंशं सप्तस्वानात् । तथा ध्रुवाणामादिष्वस्यात्वादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः । तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां शरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः । अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः । एष ते इति सादनम् । हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरायाम्ये त्वा तां सादयामि । 'ध्रुवं होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति' । ध्रुवपात्रस्य सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चतु । वृहती पूर्वोऽर्धेर्ध्रुवं ध्रुवदेवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रमत्तृतीयावच्छरौ पादौ द्वितीयाव-तुर्थौ यथाशरौ सा वृहती वैराजौ गायत्रौ च' इति पिङ्गलोके । ध्रुवेणैकप्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहे-ऽवसिक्तं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि । यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्यं प्रवणयामि । अथा अनन्तरमिन्द्र इत् । इदंशो यज्ञे । इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः ईदृशीः करन् 'इत्थं लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । १७) इतीलोपः 'विदोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । १४) इत्यङागमः । कीदृशी-विशः । असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रु-शून्याः । तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्काः एतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यस्ते द्रुप्तः स्कन्दति यस्ते अश्नुमर्षाच्युतो ध्रिपणवोरुपस्थात् । अश्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं वै जुहोमि मनसा वर्षदकृतस्वाहा देवानामुत्कर्म-णमसि ॥ २६ ॥

उ० विपुषां होमः । यस्ते द्रुप्तः । सौमी विपुषं यज-न्ता । स्वाहादेवानामुपकर्मणमिति वज्रः । हे सोम, यस्ते

द्रव्यः विप्रुह रसैकदेशः स्कन्दति भूमौ वा अन्यत्र वा पतति । यश्च तव अंशुः स्कन्दति प्रावच्युतः प्राणाश्रुतः पतितः । अधिपवणयोरुपस्थाय अधिपवणफलकयोः उपस्थाय उत्सङ्गात् । अध्वर्योर्वा यः स्कन्दति । परि वा यः पवित्रात् । परिस्कन्दति वा यः पवित्रात् । यतः कुतश्चिस्कन्दतीतिभिर्प्रायः । ते ते जुहोमि ते विप्रुषं ते तव संबन्धिनमंशुं वा अग्नी जुहोमि । मनसा संकलय्य वषट्कृतं स्वाहा । वषट्कारेण स्वाहाकारेण वेत्यर्थः । तृणं चालाले प्रास्यति देवानामुत्कमणमसि । चालालमुच्यते । अतो हि देवाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामन् ॥ २६ ॥

म० 'यत् इति विप्रुषाहोमं जुहतीति' (का० ९ । ६ । २८) अमिपवे ग्रहणे च पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाश्रयत्वात्तत्परापरिहारस्य वृत्तहोमस्य विप्रुहोम इति संज्ञा समवर्थादयो जुहति । सौमं विप्रुषः स्वाहेति यजुरन्ता देवश्रवोदृष्ट । हे सोम, ते तव यो द्रव्यः रसैकदेशः स्कन्दति भूमौ अन्यत्र वा पतति । यश्च ते तवांशुः खण्डः । प्रावच्युतः प्राणः सकाशात्पतितः । यश्च अधिपवणयोः अधिपवणफलकयोः उपस्थायदुत्सङ्गात्स्कन्दति । वायवा यः अंशुरध्वर्योः सकाशात्स्कन्दति । वायवा यः अंशुः पवित्रात्परिस्कन्दति । यतः कुतश्चित्परिस्कन्दतीति भावः । हे सोम, ते तव तं द्रव्यमंशुं च स्वाहाकारेण जुहोमि । किमृतं तम् । मनसा वषट्कृतं संकल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः । 'अन्त्यतरसूयं चालाले प्रास्यतीति' (का० ९ । ६ । ३२) । अध्वर्युणा वेदार्थे तृणे जुहीते तयोरेकं चालाले क्षिपेत् । चालालदैवतम् । हे चालाल, त्वं देवानामुत्कमणमसि उत्कामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्कमणं देवास्ततः स्वर्गं गच्छन्ति 'अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्रामन्' (४ । २ । ५ । ५) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

प्राणार्थं मे वचोदा वचसे पवस्व व्यानार्य मे वचोदा वचसे पवस्वोदानार्य मे वचोदा वचसे पवस्व वाचे मे वचोदा वचसे पवस्व क्रतुदक्षाभ्यां मे वचोदा वचसे पवस्व श्रोत्राय मे वचोदा वचसे पवस्व चक्षुभ्यां मे वचोदसौ वचसे पवेधाम् ॥ २७ ॥

उ० ग्रहान्दशैत्यवकाशान्वाचयन् यज्ञस्यैते प्राणा वज्रमानस्य वानूचानस्य उपांशु प्राणरूपेण दर्शयति । प्राणाय मे वचोदाः । हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वचोदास्त त्वां वधीमि । प्राणाय मे मदीयाय वचसे पवस्व प्रवर्तयस्व । अनेन तुल्यव्याख्याना अवकाशमज्ञाः । उपांशुसवनम् । व्यानाय मे । अन्तर्यामिन् । उदमाय मे । ऐन्द्रवायवम् । वाचे मे । मैत्रावरुणम् । क्रतुदक्षाभ्यां मे । कामः क्रतुरुच्यते । तस्य समुद्दिदेशः आश्रितम् । श्रोत्राय मे । शुकामन्विनी

युगपत् । चक्षुभ्यां मे वचोदसौ वचसे पवेधाम् । शुकामन्विनिविपयं द्विवचनम् ॥ २७ ॥

म० 'ग्रहान्वेशयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन् प्राणायाम इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ९ । ७ । ९) प्राणाय स्वायमे मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत् । ग्रहणकर्मण ग्रहान्वजमानं दर्शयति । लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते प्राणास्तान्प्राणरूपेण दर्शयति । हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वचोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोवचसे पवस्व प्रवर्तय । उपांशुसवनम् । व्यानाय मे सव्यं शरीरगतवायवे पवस्व । अन्यत्पूर्ववत् । अन्तर्यामि कण्ठदेशस्यो वायुरुदानः ऐन्द्रवायवम् । वागिन्द्रियाय मैत्रावरुणम् । क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समुद्दिः तद्वपसाधनरूपाय वचसे प्रवर्तय । आश्रितं श्रोत्राय ओत्रेन्द्रियाय । शुकामन्विनी युगपत् हे शुकामन्विनी, मे मम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वचसे युवां पवेधा प्रवर्तयाम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आत्मने मे वचोदा वचसे पवस्वोजसे मे वचोदा वचसे पवस्वायुषे मे वचोदा वचसे पवस्व विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वचोदसौ वचसे पवेधाम् ॥ २८ ॥

उ० आप्रयणम् । आत्मने मे । उक्थम् । ओजसे मे । ओजो जेष्थामीत्याशंसा । ध्रुवम् । आयुषे मे । पूतृदृदाहवनीयो च युगपत् । विश्वाभ्यां मे । यौ युवां स्वभावत एव वचोदसौ तौ वधीमि । विश्वान्पः सर्वाभ्यो मे मम प्रजाभ्यो वचोदसौ वचसे पवेधां प्रवृत्तिं कुरुतम् ॥ २८ ॥

म० आप्रयणम् । समालम्ने जीवस्य स्वात्स्व्याय वचसे पवस्व उक्थम् । ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं यत् त्वं वा तद्रूपाय वचसे पवस्व । ध्रुवम् । आयुर्निर्दृष्टजीवनं तद्रूपाय वचसे पवस्व । पूतृदृदाहवनीयो युगपद्वेशते । हे पूतृदृदाहवनीयो, सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रज्ञार्थं यद्वचसेत्यस्तदर्थं युवां पवेधाम् । किमृती युवाम् । वचो दत्तसौ वचोदसौ । सर्वत्र ददातेरमुद्रस्तस्यः । गृहान् प्राणायैत्यादिचतुर्धानां पाषा विपरिणामः । प्राणव्यानादीनां यद्वचसेत्यर्थं पवस्वेत्यर्थः । यद्वा यस्त्वं प्राणाय वचोदाः स मे वचसे वज्रवचसाय पवस्व एवं सवैज ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

कोऽसि क्रतुमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामार्भन्महि यं त्वा सोमेनातीदृषाम । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजानिः स्वां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

उ० अथ शेषकलशम् । कोसि । वर्धमान उज्जिह्व अनुहुप

वा । अथर्वसं प्रजापतिरूपे द्रोणकलशमाह । कोऽसि कः प्रजापतिः स त्वमसि । कतमोऽसि अतिशयेन प्रजापतिरसि । अनन्यभूतः प्रजापतिना । कस्यासि कस्य प्रजापतेरनन्यभूतोऽसि । कोनामासि प्रजापतिनामासि । किंच यस्य त्वनामासन्महि । 'मम ज्ञाने' । विजानीमः । यं च त्वां सोमेनातीतुषामः तर्पितवन्तः सोऽस्मान्विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । जपति । भूर्भुवःस्वरिति व्याख्यातम् २९

म० 'कोऽसीति द्रोणकलशमिति' (का० १. ७. १४) । द्रोणकलशमवैशते । प्राजापत्या वर्षमानोष्णिक । नस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशदक्षरा वर्षमानोष्णिक । अथर्वप्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश, त्वं कः प्रजापतिरसि । कतमोऽसि अतिशयेन प्रजापतिरसि । तथा कस्य प्रजापतेरसि । को नाम प्रजापतिनामासि । प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किंच वयं यस्य ते त्वं नाम अमन्महि विजानीमः 'मम ज्ञाने' । च पुनर्यं द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतीतुषामः तर्पितवन्तः स त्वमस्मान् विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । 'भूर्भुवः स्वरिति जपतीति' (का० १. ७. १५) हे भूर्भुवःस्वः अभिवाच्युक्त्या, प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्वं भवेयम् । वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां पोषिः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

उपयामगृहीतोऽसि मध्वे त्वोपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वोपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वोपयामगृहीतोऽसि नमसे त्वोपयामगृहीतोऽसि नमस्याय त्वोपयामगृहीतोऽसीपे त्वोपयामगृहीतोऽस्युजं त्वोपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वोपयामगृहीतोऽसि सहस्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वोपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वोपयामगृहीतोऽस्यहसस्पतये त्वा ॥ ३० ॥

उ० ऋतुग्रहांस्त्रयोदश गृह्णाति त्रयोदशभिर्मन्त्रैः । मन्त्राणां नामान्येव । उपयाम गृहीतोऽसि मध्वेत्या । उपयाम गृहीतोऽसि माधवायत्वा । वासन्तिकौ शुक्रांशौ ध्रुवस्तत्र उच्यन्ते । मधुप्रमुखमर्चं वसन्ते उत्पद्यत इति मधुमाधवौ मासौ । शुक्राय शुचये वैष्णवी मासौ । उभावपि शोचतेः शुष्यत्यर्थे । नमसे नमस्याय वार्षिकी मासौ । नक्षत्रसूर्यो भाति मेघप्रचुरत्वात् तस्माच्चमो नमस्तथ । इषे ऊर्जे शारदी मासौ । इषमन्त्रमूर्ते तदुपसेचनं इष्यादि तदिह प्रचुरं भवति इति मनुवलोपादमेदोपचाराद् द्वा मासाबुध्येते । सहसे सहस्राय हेमन्तिकी मासौ । सहतेः प्रसहमार्थे । अभिभवति ह्यसौ शीतेन । तपसे तपस्याय शैशिरी मासौ ।

तृतीयोर्हि बलिष्ठं तपति सूर्यः । अहसस्पतये त्रयोदशो मासः । अहः पापं तस्य पतिः । अयं च द्वादशस्वरि पवति ॥ ३० ॥

म० 'ऋतुग्रहेधरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मध्वे' खेति द्वादश प्रतिमन्त्रमन्त्रयोः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति' (का० १. १३. १-४) । अथर्वप्रतिप्रस्थातारादुपग्रहेद्वादशानिरनुतिष्ठतः उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽप्यर्थः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः । द्वादश लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मध्वे माधवायै चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वासन्ती मधुप्रमुखमर्चं वसन्ते प्रपद्यते । शुक्राय ज्येष्ठाय त्वां गृह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि । शुक्रशुचीं धौम्यामासौ 'शुक्र शोषणे' इत्यस्य भावोः । नमसे श्रावणमासाय सोम, त्वां गृह्णामि । नमस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि । नमोनमस्यौ वार्षिकी मासौ मेघबाहुल्याच्च भास्वर सूर्य इति नमो नमस्तथ इषे आधिनामासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्तिकमासाय त्वां गृह्णामि । इषमन्त्रमूर्ते तदुपसेचनं इष्यादि तदत्र प्रचुरं भवति मनुष्यो लोपादमेदोपचाराद्वा ऊर्जशब्देन शारदी मासाबुध्येते । सहसे मार्गशीर्षमासाय । सहस्राय पुष्यमासाय । सहःसहस्यौ हेमन्तिकी मासौ । सहतेः प्रसहनार्थे प्रयोगः । प्रसहनमभिभवन्म् । यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति । तपसे माघमासाय तपस्याय फाल्गुनाय । तपस्तपस्यौ शैशिरी मासौ । तपति सूर्यो यत्रालयन्तं स तपस्तपस्तथ । 'त्रयोदशं गृहीत्यादिच्छन्नुपयामगृहीतोऽस्यहसस्पतये त्वा' (का० १. १३. १८) इति इच्छन्वर्गुणयोग्यकमृतुग्रहं गृहीत्यात् ऐच्छिको विकल्पः । हे ग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि द्वादशं त्वामहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठिते गृह्णामीति शेषः । अहः पापं तस्य पतिः । मलमासात्त्रयोदशं द्वादशस्वरि पतिः षडहतेर्गति-कर्मणोऽनुग्रहयान्तस्य रूपमह इति । अहनमही गतितत्स्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगतित्वेन ज्ञायते ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

इन्द्राग्नी आगतस्सुतं गीर्भिर्नभोवरण्यम् । अस्य पातं धियेपिता ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेव ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ ३१ ॥

उ० ऐन्द्राग्निं ग्रहं गृह्णाति । इन्द्राग्नी आगतम् । गावत्री ऐन्द्राग्नी । हे इन्द्राग्नी, आगतम् आगच्छतम् सुतमभिपुतं सोमं प्रति । गीर्भिर्नभोवरण्यम् । गीर्भिश्चवीलक्षणानि बोधिनः । नभोवरण्यम् । 'नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवः' । सुतोषमं चैतत् । नभ इव आदित्यमिव वरणीयम् । सोममात्राय च अस्य सोमस्य पातं

पिबतम् । धियेपिता यजमानस्य संबन्धिन्या बुद्ध्या इषिता प्रेषितौ सन्तौ । उपयामगृहीतोऽग्नीन्द्राग्निभ्यां त्वा गृह्णामि । एष ते योनिः इन्द्राग्निभ्यां त्वा सादयामि ॥ ३१ ॥

म० 'ऐन्द्राग्निं गृह्णाति' (का० ९ । १३ । २०) । प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् । ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रहृदा । हे इन्द्राग्नी, युवां सुतमभिपुतं सोमं प्रति आगतमागच्छतम् । गच्छतेर्वात्ययेन शपो लुक् 'अनुदात्तः' (पा० ६ । ४ । ३०) इति मलोपश्च । किंभूतं सोमम् । गीर्भन्मोवरेण्यं गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नम इवादित्य इव तरेण्यो वरणीयः प्रार्थनीयस्तम् । 'नम आदित्यो भवति नेता मासां ज्योतिषां प्रभवोऽपि' (नि० २ । २२) इति वास्तोकेनैव आदित्यः लक्षोपमानम् । यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः । नमो नमःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् । नमःशब्देन लक्षणया नमःस्या देवा उच्यन्ते । किञ्च हे इन्द्राग्नी, युवामस्य सोमस्य संबन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम् । पिबादेशाभावश्चान्दसः । किंभूतौ युवाम् । धियेपिता धिया यजमान-बुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ । एवं देवलुक्त्वा सोममाह हे सोम, उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह, इन्द्राग्निभ्यामेष त्वां गृह्णामीति शेषः । एष त इति सादनम् । एष तव योनिः स्वानम् । इन्द्राग्निभ्यामेष त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

आ धा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्ऋनुषक् ।
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ उपयामगृहीतोऽग्नीन्द्राभ्यां त्वैष ते योनिर्ऋनीन्द्राभ्यां त्वा ॥ ३२ ॥

उ० ग्रहस्य द्वितीयो मन्त्रविकल्पः आ धा ये । आग्नीन्दी गायत्री । आधाये अग्निमिन्धते । 'इन्दी दीती' । आदी-पवन्ति ये अग्निम् इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्वज्रानः । य इति निपातोऽनर्थकः । ये च स्तृणन्ति बर्हिः आनुषक् । आनुष-गिति नामानुपूर्वस्यानुषकं भवति । आनुषर्व्येण क्रमेण किं तेषामिति । येषामिन्द्रः युवा । अनुषहतजरास्त्युधरीरः । सखा समानवयवः नेतरेषामयज्वनाम् । उपयाम इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० अग्नीन्द्रदेवता गायत्री त्रिसोऽष्टा । अस्या विवि-योगः कात्यायनेनोक्तः । ऐन्द्राग्रग्रहे एव विकल्पः शास्त्रान्तरे । ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसो-मचातुर्मास्यैर्वज्रान्तीत्यर्थः । पेलनर्बको निपातः । तस्य संहितायाम् 'कचि तुनुष-' (पा० ६ । ३ । १३३) इत्यादिना वीर्षः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आच्छा-दयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तृणन्ति इत्यनुषक् । क्रमेण कृप । अकारस्य संहितायां वीर्षः । 'आनुषगिति नामा-नुपूर्वस्यानुषकं भवति' (नि० ६ । १४) इति वास्तोकेरानुषक्-

शब्देनानुपूर्वमुच्यते । किञ्च येषां यज्वनां युवा जरास्त्युरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः । हे सोम, तेषां वहे उपयामेन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि । सादयति हे सोम, एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामेष त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

ओमांसत्रर्पणीधृतो विश्वेदेवास आगत । द्वा-
धास्तौ द्वाधुषः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । ओमांसः वैश्वदेवी गायत्री । हे ओमांसः अवितारः तर्पयितारः तर्पणीया वा । चर्पणीधृतः चर्पणयो मनुष्यास्तान्वारयन्ति तैर्वा त्रियन्ते चर्पणीधृतः । विश्वेदेवास आगत । हे विश्वेदेवाः, ये यूयम् । ओमांसः अवि-तारो रक्षितारः । चर्पणीनां मनुष्याणाम् । तेनोपकारेणावनीया वा तर्पणाहोः आरयितारश्च संवित्तिकर्तारः ते यूयम् । दार्थांसः चेतसा दत्तवन्तः कृतसंकल्पा भूत्वा इदं नामास्मानिरक्षी देव-मिति ततोऽस्य द्वाधुषः दत्तवतो यजमानस्यैतमभिपुतं सोमं पातुमागच्छत इत्येवमाशास्महे । हे विश्वेदेवाः, इहागच्छत । कथंभूताः । दार्थांसः 'दाधु दाने' 'दाधाधु' इति निपास्यते । दत्तवन्तो यजमानस्य कामान् । किमर्थं पुरस्कृत्यागच्छत । द्वाधुषः सुतम् हवींषि दत्तवतो यजमानस्याभिपुतं सोमं पातुम् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्पात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे-
वीमांस इति' (का० ९ । १४ । १) । अन्वयी यज्वनां स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुक्पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णी-यात् । वैश्वदेवी गायत्री मनुच्छन्द्रोदष्टा । हे विश्वेदेवासः विश्वेदेवाः, यूयमागत आगच्छत । किंभूता यूयम् । ओमांसः ओमाः 'अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो वावनीया वा' (नि० १२ । ४०) इति वास्तोकेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अवतेमै-कप्रत्ययः संप्रसारणं च । तथा चर्पणीधृतः चर्पणयो मनुष्या-स्तान्वरन्ति पुष्पन्ति तैर्वा त्रियन्ते ते चर्पणीधृतः । चर्पणि-शब्दस्य संहितायां वीर्षः । अनिधिरसनं रक्षणम् इष्टप्राणो पोषणमित्यवनधरणयोर्मैदः । तथा सुतमभिपुतं सोमं द्वाधुषः दत्तवतो यजमानस्य दार्थांसः फलं दत्तवन्तः । कामान्वरयन्त इत्यर्थः । यद्वा सुतं सोमं पातुमिति शेषः । 'दाधाधु' (पा० ६ । १ । १२) इत्यादिना निपातः । हे सोम, तनुपयामेन स्वी-कृतोऽसि । विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थां त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थां त्वां साद-यामि ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशती ।

विश्वेदेवास आगत शृणुता मे इमं हवम् ।
एवं बहिर्निर्षीदत । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः वैश्वदेवीगायत्री । हे विश्वे-
देवाः, इह आगच्छत । आगत्य च शृणुत मे मम इमं हव-
माह्वानम् । श्रुत्वा चावधार्य च आनिर्षीदत इदमस्मादीनं
बहिः । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

म० वैश्वदेवी गायत्री गुत्समददृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहण एष
विकल्पेमाग्राता । हे विश्वेदेवाः, यूयमागत अस्ययज्ञं प्रत्या-
गच्छत । आगत्य च मे मेमेमं हवमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा इदं
मयीनं बहिः आनिर्षीदत बहिष उपर्युपविशत । उपयामेति
पूर्वपदम् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशती ।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते
अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवा-
सन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरु-
त्वते ॥ ३५ ॥

उ० मरुत्वतीयं गृह्णाति । इन्द्र मरुत्वः । मरुजिः सहित
इन्द्रो देवता । इत उत्तरं च तिसृणासुचां त्रिष्टुभामिन्द्राय
प्राञ्चाहेन्द्राय । हे इन्द्र, मरुत्वः 'मरुत्वसो रु संबुद्धौ छन्दसि'
इति कृत्वम् मरुत्वः हे मरुत्वन् । मरुजिः सहित, इहा-
स्मादीये यज्ञे पाहि पिब सोमम् । कथं पिबेत्यत आह ।
यथा शार्याते अपिबः । शार्यातो मानवः तस्मात्पत्ये शार्यातः ।
'शार्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचार' इति श्रुतिः ।
यथा येन प्रकारेण शार्याते राजनि अपिबः पीतवानसि ।
सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य स्वमंशम् । किंच । तव प्रणीत्या
प्रणयनेन तव च शूरशर्मन् शर्मणि शरणे यज्ञगृहे । आविवा-
सन्ति विवासतिः परिचर्यायाम् । आभिमुख्येनावस्थितारुत्वा
परिचरन्ति कवयः क्रान्तदर्शनाः । सुयज्ञाः कस्याण्यज्ञाः ।
उपयामेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

म० एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः । अथ माध्यन्दिनसवन-
ग्रहा उच्यन्ते । 'माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते' इति
तिथिरिवचनात् । तेषु त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह ।
'मरुत्वतीयमनुपात्रेणैव मरुत्व इति' (का० १० । १ । १४)
ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् । ऐन्द्रमारुतीयतत्त्वविष्टुभो
विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य
संबोधनं हे मरुत्वः, 'मरुत्वसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ ।
१ । १) इति कृत्वम् । मरुजिः सहित हे इन्द्र, इहास्मादीये

यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्तत्राह । यथा शार्याते
शार्यातिर्नाम कश्चिद्विज्ञा तस्य संबन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिपुतस्य
सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब । 'शार्यातो ह वा
इदं मानवो ग्रामेण चचार' (४ । १ । ५ । १२) इति श्रुतिः । किंच
हे शूरवीर, तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः
कस्याण्यज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन्मुखनिमित्ते शर्मणि
यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति । विवासतिः परिच-
रार्यः । उपयामेन सोम, तं गृहीतोऽसि मरुत्वत इन्द्राय त्वां
गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां साद-
यांसि ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशती ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारि दिव्यं प्रशा-
समिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोमसंहोदा-
मिह तर्ह्वेम ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयाम-
गृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे ॥ ३६ ॥

उ० द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । मरुत्वन्तं । मरुजित-
इन्द्रमिन्द्रम् वृषभं वर्षितारम् वावृधानं वर्षमानम् अकवारि
अकुत्सितारम् । मरुत्वोऽपि यस्याऽकुत्सितावृत्रादयः । अथवा
अकुत्सितदानं अकुत्सितैश्वर्यम् । दिव्यं पुलोक्यम् । शासं प्रशा-
सनवन्तं शासितारं वा । विश्वासाहम् । सद्गतिरभिभवार्थः ।
स्वधर्मव्युत्पत्तयः सर्वस्याभिभवितारम् । उग्रम् उग्रैष्वजम्
सहोदाम् बलस्य दातारम् यमित्थंभूतमिन्द्रमाहुस्तम् अवसे
नूतनाय । अवनाय पालनाय । इह यज्ञगृहे हुवेम आह-
यामः । उपयामगृहीत इत्यादि व्याख्यातम् । नूतीयं मरुत्वतीयं
यज्ञया ग्रहं गृह्णाति । उपयाम गृहीतोऽसि मरुतां त्वा ओजसे
गृह्णामीति शेषः । ओज इति बलनाम । स्वकीयमोजो
निधाय इन्द्रं प्रति मरुत आयातास्ततोऽनेन गृहीतेन सचला
आयाताः तदेतच्छब्दवदति ॥ ३६ ॥

म० द्वितीयं मरुत्वतीयमाह 'वशिना मरुत्वतीयग्रहणं
मरुत्वन्तमिति' (का० १० । ३ । ६) । रिक्तेन पात्रेण सद्यश्च-
मरुत्वतीयग्रहणम् । इहामिधमस्मादीये यज्ञे तमिन्द्रं वर्षं हुवेम
आह्वयामः । इधः शपि व्याख्येन संप्रसारणम् । किभूतमिन्द्रम् ।
मरुत्वन्तं मरुद्रणोपेतम् । वृषभं जलस्य वर्षितारम् । वावृधानम् ।
संहितायां दीर्घः । वर्षते कामान्वर्षयति वा वृष्टवानस्तम् ।
'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति वर्षतः शाननि
जुहोत्यादित्वेन शब्दः 'ओ' (पा० ६ । १ । १०) इति द्विलम् ।
अकवारि कुत्सिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवा-
रित्वं यस्य मरुत्वोऽन्यकुत्सिता वृत्रादयः । नरा अकुत्सितमि-
यति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारित्वम् उक्तैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि
अनं पुलोक्यम् । शासं शान्तीति शासः पचायन् । शासितारं

वृष्टानाम् । यद्वा शासनं शासकद्वन्द्वम् । अग्नीभादिजादन् ।
प्रवासनवन्तम् । विश्वासाहं विश्वं फालयितुं सङ्गते स विश्वासाद्
तम् । अनलसमित्यर्थः । 'भजसहवहाम्' इति विष्णुः । यद्वा
सहतिरभिप्रायः । स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभविता-
रम् । नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानीतनयजमान-
रुत्तनाय उपमुद्रणवक्षम् । सहोपां सहो बलं ददाति सहोदात्तं
किम् बलप्रदम् । उपयाम एष ते एतद्वसुधैवं व्याख्यातम् ।
मृतीयं मरुत्वतीयमाह । 'रुतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयाम-
रुहीतोऽसि मरुतां लोभय इति' (पा० ३० । ३ । ३) ।
मरुत्वतीयोऽयम् । मरुत्वैवत्यं यजुः । हे मरुत्वतीय ग्रह,
मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां रुद्रामीति शेषः । ओज
इति बलनाम् । स लमुपयामेन रुहीतोऽसि स्वबलं निधायेन्द्रं
प्रक्षामता मरुतोऽनेन अहेन रुहीतेन सबलं जाता इति
भावः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

सजोषा इन्द्र सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिब
वृत्रहा शूर विद्वान् । जहि शत्रून् २॥ २५ सृधो नुद-
स्वाधामयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ उपयामरुहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते ॥ ३७ ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । सजोषा इन्द्र । हे इन्द्र, यः
त्वं सजोषाः समानजोषणः समानपात्रभोजनः तं त्वां
ब्रवीमि । समानगणो मरुद्भिः सोमं पिब । समानगणो
मरुद्भिः भूत्वा सोमं पिब । वृत्रहा वृत्रस्य इन्ता भवि-
ष्यामीति शेषः । हे शूर विक्रान्त, विद्वान् एतमर्थं संजा-
नानः । ततः पीत्वा सोमं मरुद्भिः सह । जहि शत्रून् वृत्रप्र-
मुचान् । अप सृधो नुदस्व । अपनुदस्व सृधः । 'नुद प्रेरणे'
सृधः संग्रामात् । इत्वा शत्रून् ये हतावशिष्टाः शत्रवः
तान् संग्रामात् प्रेरयस्व । अधामयं कृणुहि विश्वतो नः ।
अथानन्तरमभयं कुरु सर्वतोऽस्माकम् । उपयाम इत्यादि
व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

म० सजोषा इन्द्रेति (३७) मरुतां इन्द्रेति (३८) कृ-
णुह्यस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनिर्वाहः वाचस्तोमे
'वाचस्तोमाश्चत्वारः' (३२ । ६ । २४) इति कात्यायनीकेः
मरुतां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्रयानोक्तम् । हे इन्द्र,
हे शूर वीर, त्वं सोमं पिब । किभूतस्त्वम् । सजोषाः
'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जोषः प्रीतिः असुनप्रत्ययः । तेन
सह वर्तमानः संयुजः मरुद्भिः कृत्वा संगणः सपरिवारः । मरु-
द्रणसहित इत्यर्थः । वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हन्तीति । अनेन सोमपा-
नेन वृत्रं हनिष्यसीत्यर्थः । विद्वानेतमर्थं जानानः ततः सोमं
पीत्वा शत्रून् वृत्रादीन् जहि मारय । किञ्च सृधः सङ्ग्रामान् अप-

नुदस्व । 'नुद प्रेरणे' । वृत्रं निवर्तयेत्यर्थः । 'वीर्यादिति समान-
पदे' (पा० ८ । ३ । ९) इति शत्रून्निति नस्य रुजं पूर्वस्य
सानुनासिकत्वम् । यद्वा सृधः इति पञ्चम्येकवचनं । सृधः सङ्ग्रा-
मात्, अपनुदस्व शत्रून्नित्यस्यानुग्रहः । ये हतावशिष्टाः शत्रवः
स्तान् सङ्ग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व । प्राणदानं कुर्वित्यर्थः ।
एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं
कृणुहि कुरु 'कृणु करणे' स्वादिः । उपयामेति व्याख्यातं शत्रू-
नपेक्ष्य 'वीर्यादिति समानपदे' (पा० ८ । ३ । ९) इति नस्य
रुतम् 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (पा० ८ । ३ । ९)
तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

मरुत्वां २॥ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोम-
मनुष्वधं मदाय । आसिञ्चस्व जठरे मध्वं ऊर्मि
त्वं राजासि प्रतिपत्सुतानाम् ॥ उपयामरुहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते ॥ ३८ ॥

उ० मरुत्वां इन्द्र हे इन्द्र, यस्त्वं मरुत्वान् मरुद्रणयु-
क्तञ्च वृषभञ्च वर्षिता अपामन्तरिक्षेऽवस्थितः तं त्वां ब्रवीमि
रणाय पिब सोमम् । रणं संग्रामं करिष्यामीति पिब सोमम् ।
'अनुष्वधस् अनु पश्चात् स्वधार्त्वं पुरोडाशधानामन्यदधिपय-
स्वालक्षणं यस्य स तथोक्तः । मदाय । मदे हि सति योद्धा
भवतीन्द्रः । कथं पुनः पिब । आसिञ्चस्व जठरे मध्वं
ऊर्मिम् । अरुपणमासिञ्चस्व जठरे उदरे । मध्वः मधु सोममि-
त्यौपमिकं साधते । मधुस्वादस्य सोमत्वोर्मि महासंधातम् ।
विशिष्टस्य सोमपानस्य मध्वरुक् हेतुमाह । हे इन्द्र, त्वं
राजासि प्रतिपत्सुतानाम् । यतस्त्वमेव राजा ईश्वरोऽसि प्रति-
पत्सुतानास्वपि तिथिषु सुतानामभिपुतानां सोमानाम् ।
किमुत चतुर्वैश्यन्तेऽभिपुतानाम् । त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु
सोमोऽभिपूयत इत्यभिप्रायः । छन्दोगानामपि प्रतिपहिषते
वैदभिप्रायं चैतन् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

म० हे इन्द्र, त्वं सोमं पिब 'यचोऽतस्तिकः' (पा० ६ ।
३ । १३५) इति संहितायां शीर्षः । किमर्थम् । मदाय तृप्तये
रणाय सङ्ग्रामाय च । मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति । किभूतस्त्वम् ।
मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्रणसंयुक्तः । वृषभः वर्षिता
बलनाम् । किभूतं सोमम् । अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधान्तानि
पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्वालक्षणानि नस्य सोऽनुष्वधत्वं
'पूर्वपदात्-' (पा० ८ । ३ । १०६) इति वक्ष्यम् । कथं पिबे-
त्यत्राह । मध्वः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मि कशोले जठरे
उदरे आसिञ्चस्व । 'अनिजमागमचातनम्' इति मच्च इत्यत्र
नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह । हे इन्द्र, त्वं प्रतिपत्सुतानां प्रति-
पत्सुतिषु तिथिषु अभिपुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि

किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिपुतानां तदर्थमेव स्यात् तृतिपि
सोमोऽभिपुत इत्यभिप्रायः । छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्यते
इति प्रतिपद्विद्यम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

महौ २ ॥ इन्द्रो नृवदार्चपणिप्रा उत द्विर्वा
अमिनः सहोभिः । अस्मद्भ्यग्वावृषे वीर्यायोरुः पृथुः
सुकृतः कर्तुर्मिर्भूत् ॥ उपयामर्गहीतोऽसि महेन्द्राय
त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

उ० माहेन्द्रं गृह्णाति । महा० इन्द्रः । त्रिष्टुप्माहेन्द्री
महान्प्रभावत इन्द्रस्यापि तृवत् अनुप्यवदाहृत्यमानं आग-
च्छति । आचर्पणिप्राः । चर्पणयो मनुष्याः । 'प्रा पूरणे' । आगत्य
च चर्पणीनां मनुष्याणां पूरयिता कामैः । किंच उत द्विर्वाः ।
अपि द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धः सध्वमे च स्थाने उत्तमे च
परिवृद्धः प्रभुः । अमिनः सहोभिः । अमिनोऽमितमात्रः
सहोभिर्बलैः । अत्राक्तोलितबलः । यद्वा । अनुपाहंसितः
शत्रुबलैः अस्मद्भ्यग्वावृषे वीर्याय । अस्मद्दशानोत्सुकः सव
वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे य इन्द्रः सोऽस्मदीयैः कर्तुभिः स्तूय-
मानः उरुः प्रमाणतः पृथुश्च विस्तारेण । सुकृतः शोभनकृ-
त्यभिप्रायः भूत् सृष्टात् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

म० 'माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महा० इन्द्र इति' (का०
१० । ३ । १०) । यथा वैश्वदेवमहः शुकपात्रेण गृहीतस्तथा
माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृहीयात् । माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजहृष्ट ।
तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृषे वृषे
वर्धते । 'छन्दसि लक्ष्मिद्विष्टः' (पा० ३ । ४ । ६) इति वर्तमाने
लिङ् संहितायामभ्यासवीर्यः । किंभूत इन्द्रः । महान्महा-
प्रभवः तथापि त्वन्मनुष्यावत् आहृत्यमान आगच्छति । यद्वा
नृवन्मनुष्यवत् आचर्पणिप्राः आ समन्ताच्चर्पणीन्मनुष्यान्
प्राति समीष्टकामैः पूरयतीत्याचर्पणिप्राः । 'प्रा पूरणे'
किप् । यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः सेवकानमीष्टकामैः
पूरयति तद्वत् । उतापिच द्विर्वाः 'वृद्धि वृद्धौ' वर्धणं वर्धः
पृष्टिः असुन्नयवः । द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयाम-
योर्वहो बल य द्विर्वाः । यद्वा द्वयोः स्थानयोर्वहोः वृद्धः पति-
वृद्धः प्रभुः सध्वमे स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः बलैः
अमिनः अमितः उपमारहितः । अतोलितबल इत्यर्थः । 'अमि-
नोऽमितमात्रो महान्महत्त्वमन्मिन्नो वा' (नि० ६ । १६) इति
वास्तवोक्तौ । यद्वा सहोभिः शतबलैरभितः अभक्षितः । अनु-
पाहंसित इत्यर्थः । 'डुमिन् प्रक्षेपे' । 'मीम् हितायाम्' इत्यस्य
वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे माने सर्वत्र निष्ठान्तत्वापेक्षम् । तथा अस्म-
द्भ्यक् अस्मान् प्रलम्बलीलस्मद्भ्यक् अस्मद्भिमुखः । अस्म-
च्छब्दे उपपदेऽन्तरे किप् 'विष्णवेतवीध' (पा० ६ । ३ । १२)
इत्यादिना किञ्चन्तेऽन्तरी परेऽस्मच्छब्दस्य टेर्यादेशः 'उनिद-

चाम्-' (पा० ७ । १ । ७०) इति प्रातस्स सुमोऽभावच्छा-
न्दसः । स वर्धमान इन्द्र ईदृशो भूत् भवतु । छेदयेत् सुष्ट् ।
अवभावच्छान्दसः । कीदृशः । उरुः यथासा विपुलः पृथुः बलेन
विस्तृतः कर्तुर्मिर्वज्रमार्तैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित
इत्यर्थः । हे प्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा गृह्णामि ।
सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

महौ २ ॥ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिर्मां २ ॥
इव । सोमैर्वत्सस्य वावृषे । उपयामर्गहीतोऽसि
महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । महा० इन्द्रः । गायत्री
माहेन्द्री । महामिन्द्रो यः प्रभावतः स ओजसा बलेन पर्जन्यो
वृष्टिमानिव यथा हि वृष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरसंस्थाभिरपरि-
च्छिन्नसंलयः पृथमोजसा असंस्थातमहाभावेन । सोमैः
स्तूयमानो वत्सस्य वसनशीलस्य यजमानस्य वावृषे वर्धते ।
उपयाम इत्यादि समानम् ॥ ४० ॥

म० माहेन्द्रो गायत्री वत्सहृष्ट । माहेन्द्रग्रहण एव वि-
कल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानी-
यस्य वा यजमानस्य सोमैः सोमैर्वावृषे वृषे वर्धते । कीदृश
इन्द्रः । ओजसा तेजसा महान् । क इव वृष्टिमान्प्रियुक्तः
पर्जन्य इव । यथा वर्णनेपो धाराबलेन महान्बर्धते । उपयाम
एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

उदु तं जातवेदसं देवं वेहन्ति केतवः । इशे
विश्वाय सूर्यस्वाहा ॥ ४१ ॥

उ० दाक्षिणानि ब्रूहोति । उदु त्वम् । सौरी गायत्री ।
उव इत्यपमुपसर्गो बहन्तीत्यनेन संबध्यते । उद्वहन्ति ।
कम् । तं तं सूर्यम् । जातवेदसम् जातप्रज्ञानम् । देवं
दातारं धुत्वातं वा । केतवो रश्मयः । किमर्थमुद्वहन्ति ।
इशे दर्शनाय । विश्वाय प्रज्ज्वये चतुर्थी । विश्वल जगतः ॥ ४१ ॥

म० 'शालाहोमं दाक्षिणहोमो वातःप्रज्ज्वये हिरण्य' इत्यस्यामवधाय चतुर्गृहीतमुद्वहामिति' (का० १० । २ । ४ ।
५) । वज्रबद्धं सूर्यं जुह्वां निधाय शालाहोमं चतुर्गृहीता-
ख्येन दाक्षिणहोमो होमः कार्यः । सौरी गायत्री प्रस्कण्णहृष्टा ।
तृतीयः पादः सप्तार्धः । उ निपातः पादपूरणः । स्वमिति
स्वच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थः । केतवो रश्मयः तं तं प्रतिदं
सूर्यं देवमुद्वहन्ति । 'देवो दानास्त्रोतनादा' (नि० ७ ।
२०) इति वास्तवः । किंभूतं सूर्यम् । जातवेदसं जातं वेदो
ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुद्वहन्ति । विश्वाय इशे
प्रज्ज्वये चतुर्थी । विश्वस्य दर्शनाय जगद्भूमित्यर्थः । 'इशे विश्वे च'

(पा० ३।४।११) इति तुमर्षे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा घावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्तस्तस्थुषश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

उ० द्वितीयां जुहोति । चित्रं देवानाम् । सौरी त्रिष्टुप् । सूर्यश्चात्र परापररूपेणावस्थितः स्तुयते । चित्रं देवानामुदगादनीकम् । उदयकालादारभ्य तावदपररूपेण स्तुयते । चित्रमिति क्रियाविशेषणम् । यच्चित्रमुदगात् चित्रमाश्रय-सूतमुदगमत् । आश्रयं हि यः स्वकीयेन ज्योतिषा शार्चं तमोपहृत्यान्वेषां ज्योतिषां ज्योतिरादायोद्गच्छति । यद्वा चित्रं चाचनीयं पूजनीयमुदगमत् । देवानामनीकमित्यनयोः पदयोः संबन्धः । देवानां रश्मीनामनीकं मुखम् । यच्च चक्षुर्मित्रस्य चक्षुर्मित्रादिकस्य सदेवमनुष्यस्य जगतः । आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यज्यन्ते । यच्च आप्रा घावापृथिवी अन्तरिक्षम् यच्च उदयसमनन्तरमेव आ आप्राः 'प्रा पूरणे' आपूरितवत् स्वकीयेन प्रकाशेन घावापृथिव्या अन्तरिक्षं च । अधस्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायाद्युपसकलज्ज्ञान्यनूषा अयेदानीं पररूपेण स्तौति । सूर्य आत्मा पुरुषाभिप्रायमेतत् । जगतो जङ्गमस्य तत्स्थुषश्च स्थितिमतः स्थावरस्य चेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजापतिस्तद्भ्रा' इति । सूर्यादौ तमनेन मन्त्रेण स्वाप्यते स सूर्यात्मवेनोपास्यः । एवं तावदभिवर्जं गतोऽप्ययं मन्त्रोऽभिदेवमाचष्टे । अन्ध्यात्मं तु वक्ष्यति । 'यो वासावादित्ये पुरुषः' इत्यादिना ॥ ४२ ॥

म० 'चित्रं देवानामिति द्वितीयमिति' (का० १०।२।६) । चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तुयते । सूर्यः चित्रमाश्रयं यथा तथा उदगात् उदयं प्रातः उद्गच्छति वा । लब्धे लुब्धे । उदयमेव स्वतेजसा नैषां तमो हन्ति अन्येषां ज्योतीष्वदत्त इत्याश्रयम् । किभूतः सूर्यः । देवानाम् दीव्यन्ति पोतन्ते इति देवाः किरणालोपामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः । यद्वा नीकं समूहः । किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणस्य क्षेत्रेः चक्षुः । नेत्रवत्प्रकाशक इत्यर्थः । मित्रादय उपलज्जकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य मित्रस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते । अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सत् घावापृथिवी दिवं भूमि चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा । स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुता पररूपेण स्तौति । किभूतः सूर्यः । जगतो जङ्गमस्य तत्स्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्भ्रा' इति श्रुतेः सूर्यादौ तमनेनोच्यत इति भावः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

अग्ने नयं सुपर्वा राये अस्मान्विधांनि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्सुहृदुराणमेतो भूमिष्ठां ते नमउक्ति विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

उ० आग्नीध्रे जुहोति । अग्ने नय ॥ ४३ ॥

म० आग्नीध्रयेऽग्ने नयेत्याग्नीध्रयेऽग्नौ सहृदूहीतमाज्यं जुहोति' (का० १०।२।७) । 'अयं न इत्यपरामिति' (का० १०।२।८) द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रये जुहोति । इमे द्वे ऋचा पञ्चमेऽध्याये व्याख्याते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

अयं नो अग्निर्वैवस्वणोत्वयं सूर्यः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजश्चयतु वाजसातावयश्चयतु जहृपाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

उ० अयं नो अग्निर्वैवस्वणोत्वयं मन्त्रौ । चतस्रोऽप्येता यजुः रन्ताः स्वाहाकारेण अग्नेण शालां तिष्ठन्नभिगच्छन्ते । दक्षिणतः स्थिता दक्षिणाः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । क्रतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥

उ० रूपेण वो रूपम् । अग्ने पथाव आत्मनो दानमसहमाना अभ्यागानि रूपाभ्यादग्निरे तान्देवाः स्वैः रूपैः प्रत्युपतिष्ठन्त ततस्ते स्वैः रूपैराजस्युः । एतन्नदानमस्य मन्त्रस्य । रूपेण मूला । वः युष्मत्संबन्धि रूपम् । अभ्यागाम् अभ्यागतः । सर्वो हि स्व रूपमागच्छतीत्यभिप्रायः । किञ्च तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । तुथो ब्रह्मा प्रजापतिः । वः युष्मान् विश्ववेदाः सर्वज्ञो विभजतु यथाहं सुविज्ञो विभागं करोतु । यूपं चैतज्ज्ञानानां क्रतस्य यज्ञस्य प्रस्तुतस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । चन्द्रदक्षिणाः । चन्द्रं सुवर्णं यजमानस्य हस्तगतं द्वितीयं पासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते चन्द्रदक्षिणा इत्युक्ताः । शाकपाथिवादित्यान्मध्यमपदलोपी समासः । सदो गच्छति । वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षमिति । दक्षिणोच्यते । विपश्यामि स्वया दक्षिणया सोपानभूतया स्वः स्वर्गं देवयानमार्गम् विपश्यामि च अन्तरिक्षलोकं पितृयानमार्गम् । विपश्येति मध्यमपुरुषस्योत्तमपुरुषो व्याख्यातः श्रुत्या । सदसि स्थिताभ्यागान्नाग्नेः क्षते । यतस्व सदस्यैः । दक्षिणोच्यते । 'यसी प्रयजे' । तथाभूतं यजमानादिह स्व यथा सदस्यैः पुरितैरतिरिच्यते ॥ ४५ ॥

म० 'सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिगच्छन्ते दक्षिणा वदिवेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति' (का०

१०।२।१०) दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते । नष्टरूपानुद्वप दक्षिणदेवत्वा । 'नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपे'ति लक्षणात् । अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णत्वेन पूर्णैव । पूर्वं पञ्चः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जग्रुः देवाः स्त्रै रूपैस्तानु-पागतास्ततस्ते स्त्रै रूपैराजसुः (४।३।४।१४) इति मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः, रूपेण मूर्त्या को गुप्ताकं रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि । अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुषो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्बो गुप्तान् विमजतु यथायोग्यमृत्विन्भ्यो विमज्य ददातु । 'ब्रह्म वै तुषः' (४।३।४।१५) इति श्रुतेः । किन्तुस्तुषः । विश्वेदेवाः वेदन् वेदो ज्ञानं । विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किन्ता नृवम् । चन्द्र-दक्षिणाः चन्द्रमिति हिरण्यनाम । चन्द्रं सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा वातां तावन्न्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते ब्राह्म-पाथिवादित्वात् (पा० ३।१।६९) द्वितीयपदलोपः । 'सदो गच्छति वि सारिति' (का० १०।२।१७) दक्षि-णादेवत्वम् । हे दक्षिणाः, अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोक्यामि । अन्तरिक्षं पितृसानमार्गं च विप-श्यामि । भवतीभिः सोपानभूताभिर्घृति भावः । 'व्यलयो बहु-लम्' (पा० ६।१।८५) इति उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः । श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् । प्रेक्षते । 'यतस्व सदस्या-निति सदस्यान्' (का० १०।२।१८) यजमान कृत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादेवत्वम् । हे दक्षिणे, त्वं यतस्व यज्ञं कुरु । यथा सदस्यैः कृत्विभिः पुरितैरप्यतिरिच्यस इति शेषः । तथा त्वया यतित्वं यथा कृत्विजो धनैः संपूर्वाधिका भवेयुरिति भावः ॥ ४५ ॥

पदचत्वारिंशी ।

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्त्रं पैतृमत्यमृषिर्मायै-यश्च सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

उ० आग्नीध्रं गच्छति । ब्राह्मणमद्य । ब्राह्मणम् अद्य अभिन्व विदेयं लभेयम् । अनुशिष्टेन अतिविशिष्टेन पित्रा जातम् । नहि कश्चिद्दिना पित्रा जायते । पैतृमत्यम् । यस्य पितामहप्रभृतयोऽपि वज्राः श्रोत्रियाः स एवमुच्यते । कृषि-मापेयम् कृषिर्मन्त्राणां व्याख्याता । आपेयो आत्मा प्रवैरज जातः । सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुदक्षिणः तम् । सुवर्णं हि आग्नीध्रे दीयते । दक्षिणां ददाति । अस्मद्राताः । 'रा दाने' । हे दक्षिणाः, अस्माभिः राताः दत्ताः सख्यो देवत्रा गच्छत । देवान्यप्रति गच्छत । ततोऽनन्तरं यज्ञफलं साधयन्त्यः प्रदातारमाविशत प्रकर्षेण दातारम् आविशत यजमानम् ॥ ४६ ॥

म० 'ब्राह्मणमपेयत्वाग्नीध्रमनमिति' (का० १०।२।१९) । आग्नीध्रमृत्विजं स्वस्वामन्त्रं प्रति यजमानो गच्छति । ब्राह्मणदेवत्वम् । अहमद्यान्मिन्द्रे हेतुं ब्राह्मणं विदेयं लभेयं विदुः लभे' । किन्तुमन्त्रं । पितृमन्त्रं प्रचलः पितास्माकीति पितृमान् तम् । पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थं मतुप् । विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरित्ते पैतरः । तद्विप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः । मत एव मत्ताः । स्वार्थे यद् । पैतरः पितामहादयो मताः संमता यजन्मान्या वल्य स पैतृमत्यत्वम् । यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः संमताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृमत्यः । यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमानित्युक्तं तदपलो पैतृमत्यः । सर्वेषा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा कृषि मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा आपेयम् कृषिषु विख्यातः आपे-यत्वम् । जात्या प्रवैरजानेन मुहूर्तामित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षि-णम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुत्वम् । 'उप-विश्य हिरण्यमस्मै ददात्तस्मद्राताः' (का० १०।२।२०) इति अस्मै आशीर्वाय दक्षिणादेवत्वं । हे दक्षिणाः, यूयमस्मद्राताः । 'रा दाने' अस्माभिः राता दत्ताः सख्यो देवत्रा देवान्यप्रति गच्छत । तानेव तेषां नृषि कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अग्रये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमं-शीयार्थदात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमंशीय प्राणो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमंशीय त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमंशीय ह्यो दात्र एधि वयो मह्यं प्रति-ग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

उ० इतउत्तरं पञ्च प्रतिग्रहमन्त्राः । हिरण्यं प्रतिगृ-ह्णाति । अग्रये त्वा मह्यं वरुणो ददातु । अग्निरूपापसाय मह्यं हे हिरण्य, त्वा वरुणो ददातु । वरुणेन हि हिरण्य-मग्रये दत्तं पूर्वमतस्तेनैवात्मना गृह्णानो न रिणामीति देव-तादेशः । सोऽमृतत्वमंशीय सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानो-ऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । आयुर्दात्रे एधि आयुष्मान्दाता भवतु । मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे मयः सुखम् एधि भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । मां प्रतिगृह्णाति । रुद्राय त्वा । रुद्रभूताय मह्यं हे गौः, त्वा वरुणो ददातु । सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नु-याम् । प्राणो दात्रे एधि । प्राणरूपा दात्रे भव । वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽहं पशुर्वा भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वासो

गृह्णाति बृहस्पतये बृहस्पतिरूपापचाय मघं त्वां वरुणो ददातु । सोऽहमनेन विधातेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । त्वं ददात्र एधि भव । मयः सुखं भव मघं प्रतिग्रहीत्रे । अघं प्रतिगृह्णाति । यमाय त्वा यमरूपापचाय मघं त्वां वरुणो ददातु । सोऽहं यमरूपापचोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । हयोऽश्वः दात्रे भव । वयोऽञ्जं पशुर्वा भव मम त्वं प्रतिग्रहीत्रे ४७

म० 'अमये लेति हिरण्यं प्रतिगृह्णाति इति' (का० १० । २ । २८) अथर्व्यप्रतिप्रस्थातारविति शेषः । हिरण्यदैवल्यम् । हे हिरण्य, वरुणोऽमयेऽमिरूपापचाय मघं त्वां त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यभ्यादिभ्यो दत्तमत्तलेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्नुयाम् । हे हिरण्य, त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव । प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मघं मयः सुखमेधि दाता आयुष्मान्भवतु । अहं सुखी स्यामिति भावः । 'ह्राय लेति गामिति' (का० १० । २ । २९) । गौं प्रतिगृह्णाति । गोदैवल्यम् । हे गौः, रुद्ररूपाय मघं वरुणः त्वा ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् । हे गौः, त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा एधि । मघं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽञ्जं पशुर्वा भव । दुग्धदध्नादिरूपेणाने संततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः । 'बृहस्पतये लेति वास इति' (का० १० । २ । ३०) । वस्त्रं गृह्णाति । वासोदैवल्यम् । हे वासः, बृहस्पतिरूपाय मघं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वं च दात्रे लगेधि लग्निश्रियमुत्तकारी भव । प्रतिग्रहीत्रे मघं मयः सुखं च भव । 'यमाय लेत्यधमिति' (का० १० । २ । ३१) इयं गृह्णाति । अश्वदैवल्यम् । हे अश्व, यमरूपाय मघं वरुणः त्वां ददातु । स यमरूपोऽहमघं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । हे अश्व, त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव मघं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽञ्जं तदाता पशुर्वा संततिद्वारा भव ॥४८॥

अष्टचत्वारिंशी ।

कौऽद्रात्कस्मा अद्रात्कामोऽद्रात्कामायाद्रात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

उ० अथ यद्व्यवहृति तद्वनेन प्रतिगृह्णाति । कौऽद्रात् कः पुरुषः अद्रात् दत्तवान् एकः प्रभः । कस्मै पुरुषाय अद्रात् दत्तवान् द्वितीयः प्रभः । कामोऽद्रात् कामायाद्रात् द्वौ प्रतिग्रहौ यथासंख्यम् । एवं चेत्काम एव दाता कामः प्रतिग्रहीता च । अतो ब्रवीमि हे काम, एतद्व्यं ते तव । त्वमेव केनचित्प्रयोजनेन ददासि त्वमेव च केनचित्प्रयोजनेन प्रतिगृह्णासीति ४८

इति उक्थुतौ मन्त्रभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

म० 'कौऽद्रादित्यन्यदिति' (का० ३० । २ । ३२) । अन्यन्मन्त्रोद्गतनिष्ठाणि गृह्णातः । कामदैवल्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावात् स्वस्य प्रतिग्रहजपोपमानाया च त्रेहेन्द्रिवात्म-

सहृते कामं विविनक्ति । को नरोऽदादत्तवान् कस्मै नरादादात् । प्रश्रव्यस्योत्तरमाह । कामोऽद्रात्कामायाद्रात् स ज्ञे दाताहं प्रतिग्रहीता । लक्ष्मामाभिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽद्रात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता माभ्यः । हे काम, एतद्व्यं ते तव । दातुप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

उपांश्वादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय इति ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा विष्णो उरुगायैष ते सोमस्तर्क्षस्व मा त्वा दधन् ॥ १ ॥

उ० आदित्यग्रहसंख्येत्यर्थं प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्वाननुगृहोति । तत्रैते मन्त्राः । उपयाम गृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा गृह्णामीति शेषः । आदित्यस्वाली पात्रेणापिदधाति विष्णो उरुगाय । हे विष्णो, उरुगामनाय पुष ते तव सोमः समर्पितः । तं रक्ष गोपाय । गोपायनप्रवृत्तं च त्वां मा दधुयुः हिंस्युः रक्षांसि । दधोतिहिंसाकर्मा ॥ १ ॥

म० सप्तमोऽध्याये उपांशुप्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः । अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र 'प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्वाननु उहोत्युत्तरार्धे इति' (का० ९ । ९ । १५) । द्विदेवत्वैः सह होनाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहापात्रेण द्रोणकलशात्सोमं गृह्णाति । सोमदैवल्यम् । हे सोम, उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया । 'शेषः शेषमादित्यस्थान्यामासिभ्यादित्येभ्यस्तेति' (का० ९ । ९ । २०) । द्विदेवत्वाननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थान्यां क्षिपेत् । सोमदैवल्यम् । हे सोम, आदित्येभ्योऽर्चय त्वा त्वां सिन्वासीति शेषः । 'समासिच्य तेनापिदधाति विष्णो उरुगायेति' (का० ९ । ९ । २१) । संरक्षमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्वाली पिदधाति । विष्णुदैवल्यम् । हे विष्णो यशपुरुष, हे उरुगाय, उरुमिर्वहुमिर्गोयते स्तूयते इत्युरुगायत्वसंबोधनम् । एष सोमस्ते त्वार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय । आत्मनेपदमार्पम् । हे सोम, रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दधन् मा दधुयुः मा हिंस्युः । रक्षांसि शेषः । दधोतिहिंसाकर्मा ॥ १ ॥

द्वितीया ।

कदाचन स्तरीरंसि नेन्द्रं सश्रसि दाशुपै । उपोपेत्तु मंचवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यत आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

उ० आदित्यग्रहं गृह्णाति । कदाचन । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः । यदि नाम अभिसादन्दः । इयांस्तु विशेषः । इह त्वादित्यदेवतो यजुरन्तः । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः ॥ २ ॥

म० 'आदित्यग्रहं गृह्णाति स' (ख० १० । ४ । ४) होमशेषाः संखवास्येभ्यः सकाशात् । आदित्यदेवतो बृहलौ यजुरन्ते । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । तृतीयो द्वाद्वाशांस्त्रयोऽन्येऽष्टाणाः । सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुपस्थानमग्नौ (क० ३४) इन्द्रदेवत्या प्रथममुक्ता व्याख्याता च । इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः । हे इन्द्र, त्वं कदाचन कदाचिदपि सतीर्हिंसको नासि किंतु दाशुषे । पञ्चमे चतुर्थी । हविर्देवतो यजमानस्य हविः सश्रुति सेवते । कुत्र । उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मधवन् धनवन्तिन्द्र, भूय इत् तु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयत इति दानम् तव देयं हविः पृथ्यते त्वया संवभ्राते । यजमानेन वत्तं हविस्त्वयाहीक्रियत इत्यर्थः । हे ग्रह, आदित्येभ्योऽध्याय त्वां गृह्णामीति शेषः । अथेन्द्रनामभिरणादित्य एव स्तूयते ॥ २ ॥

तृतीया ।

कदाचन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्यावृमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

उ० द्वितीयं गृह्णाति । कदाचन । बृहत्यादित्यदेवत्या यजुरन्ता । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । कदाचन्दः कालवचनः । चनेति निपातः पुनरर्थः । प्रयुच्छतिः प्रमादायः । हे भगवन् आदित्य, कस्मिन्नहनि पुनः प्रमाद्यसि उदयतापपाकप्रकाशादीननुग्रहान्नापि कुर्वन् । न कदाचिदित्यभिप्रायः । एवं काफुमातेन विशेषेण व्याख्येयम् । अथवा कदाचनेति व्यतिकीर्णमेतत्पदद्वयं व्याख्येयम् । यच्च कदाचिदपीत्यनेनार्थनार्थवत्त्वम् । चकारारभं सवितुर्निधानम् । अथ भाष्यं चकारैनां गर्भनिधानमिति यथा वास्केन दर्शितम् । न कदाचिदप्यमाद्यसि स्वकीयं कर्म कुर्वन् उभे च मितरां पासि गोपायसि देवमनुष्यसंबन्धिनी जन्मनी । तुरीयेत्यविभक्तिको निर्देशः । तुरीयं च आदित्यसवनम् । तव इन्द्रियं च वीर्यं च तवैव आतस्थी उपस्थितम् अमृतम् अनन्तरं विज्ञानानन्दस्वभावम् दिवि सुलोके आदित्यमण्डलान्तःस्थम् । तदुक्तम् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । एवं परापररूपेणास्यामृत्त्यादित्यस्तुतिः । आदित्येभ्यस्त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

म० 'अपश्चा पुनः कदाचनेति' (का० १० । ४ । ५) । धारतो विच्छिन्नं पूतमृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णात् । कदाचन्दः कालवाची । चनेति निपातः पुनरर्थः । हे आदित्य, त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन्

काले पुनः प्रमाद्यसि । 'युच्छ प्रमादे' न प्रमाद्यसीति काकुः । उदयतापपाकप्रकाशैः प्रामिनोऽनुगृह्णन् कदाचिदालम्बं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् । चकारोऽप्यर्थः । कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि । किंच उभे जन्मनी देवमनुष्यसंबन्धिनी निपासि मितरां पालयसि । किंच तुरीय, 'सुपां मुच्छ' (पा० ४ । १ । ३९) । इति विभक्तिलोपः । ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं छुदं सवनं भवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयतीति सवनम् । मन्धादिवाहयुप्रलयः । जगत्प्रवर्तकं अस्तमनश्चरं विज्ञानानन्दस्वभावं यद्विन्द्रियं वीर्यं तद्विदि सुलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम् । तदुक्तं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' । एवमादित्यः परापररूपेणास्यामृत्तिं स्तुतः । यद्वास्या कचोऽर्थान्तरम् । प्रमाद्यो निषेधः । चनशब्दोऽप्यर्थः । हे आदित्य, त्वं कदाचन कदापि न प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किंतु उभे वर्तमानभावितो जन्मनी निपासि रक्षसि । तुरीयमित्यर्थे व्याख्येयं तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे आदित्य, ते तव अतः तुरीयं सवनं तस्मिन् दिवि सुलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तास्थितम् । हे आदित्यग्रह, आदित्येभ्योऽध्याय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुभ्रमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्वैष्ट्यादहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

उ० दक्षा श्रीणाति । यज्ञो देवानाम् त्रिष्टूष यजुरन्ता आदित्यदेवत्या । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । यस्माद्यज्ञो देवतानामादित्यानां सुभ्रं सुखं कर्तुं प्रत्येति तस्मादेतोः हे आदित्यासः आदित्या एव आदित्यासः । आज्ञासेरसुहृ । भवता मृडयन्तः । 'मृड सुखने' तृचोर्ध्वं सत्प्रत्ययोऽत्र छान्दसः । मृडयितारः सुखयितारो भवतास्माकम् । आवोऽर्वाची सुमतिर्वैष्ट्याद । आवृता भवतु यः युष्मत्संबन्धिनी सुमतिः अर्वाची च अस्मदभिमुखा च । अहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् । अहुः पापकारी । विच्छन्दोऽप्यर्थः । अहोः पापकारिणोपि वा सुमतिः । वरिवोवित्तरा । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लब्धौ असत् भवतु । सा सुमतिः अस्मदभिमुखो आववृत्त्यादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

म० 'दक्षा श्रीणालेनं पवित्रेऽन्ते मन्वे वा यज्ञो देवानामिति' (का० १० । ४६) । एवमादित्यग्रहं दक्षा मिथीकुर्यात् । आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुभ्रं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति । अतो हे आदित्यासः आदित्याः, युष्मं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्ताकं भवत । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३०) इति संहितयां वीर्यः ।

मितदेव, अवास्मिन्दिने असम्भ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्म-
फलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । 'तू प्रेरणे' लुङ् अजमावच्छा-
न्दसः । वामसु श्रः । उ अप्यर्थे । श्रोऽपि समनन्तरदिनेऽ-
पि वामं सावीः । दिवेदिवे तत ऊर्ध्वं दिनेदिनेऽसम्भ्यं वामं
सावीः । हि यस्मात् अया अनया । नलोपच्छान्दसः । धिया
अद्यायुक्त्या बुद्ध्या वयं वामनामः त्याम भवेत् । वामं वननीयं
यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् ।
वामस्य संभजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य
स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेषः । 'अयो निवासे' इत्याद्युदात्ता-
त्वात् क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवोदिवे इत्यसौ नामसु पाठितम् ।
यज्ञोत्तरार्धस्यायमर्थः । हे देव, वामस्य वननीयस्य भूरेः धन-
पूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्म-
नाम । अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिल-
षितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा
असि चनो मयि धेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञ-
पतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि । सवितृदेवत्योऽसि
चनोधाश्चनोधा असि । चन इत्यजनाम । 'अभ्यासे भूषांस-
मर्थं मन्यन्ते' । अतिशयेन चाजस्य धारयितासि । अतः
चनोऽर्थं मयि धेहि स्थापय । किंच जिन्व यज्ञम् । जिन्वतिः
प्रीतिकर्मा । तर्पय यज्ञं तर्पय च यज्ञपतिं यजमानम् भगाय
यज्ञफलाय । देवाय सवित्रे त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

म० सावित्रम् । हे सोम, त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि ।
हे ग्रह, त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि । चन इत्यजनाम ।
चनोऽर्थं धत्त इति चनोधाः अजस्य धारयिता । 'अभ्यासे
भूषांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १० । ४३) इति यास्कोकेः ।
यत्तत्त्वमखन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽर्थं मयि धेहि स्थापय ।
किंच यज्ञं जिन्व प्रीणय । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । यज्ञपतिं
यजमानं च जिन्व तर्पय । भगाय ऐश्वर्याविगुणयुक्ताय सवित्रे
सर्वप्राणिनां प्रसवादिफले देवान् त्वां गृह्णामीति शेषः । भग-
मस्मात्प्रीति भयः । अर्थं आविष्ठादन् । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
वीर्यस्य वज्रमः धियः । जलवैराग्यबोधैव धर्मा भग इती-
रणा' इति ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदु-
क्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनि-
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽस्मीति व्याख्या-
तम् । सुशर्मासि स्वाग्रयोऽसि । सुप्रतिष्ठानः शोभनं प्रति-

ष्ठानं प्रतिष्ठा अस्वेति सुप्रतिष्ठानः महत्साधनसंपन्नः ।
'प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः' इति क्षुतिः । प्राणहेतुः प्राणायाम
इत्युच्यते । अर्थं वै ग्रहोऽर्थं वै प्राणहेतुः । यस्मात्सर्वं
सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानाय तस्मात् बृहदुक्षाय नमः महासेव-
नाय जगदुत्पादयित्रीयाय प्रजापतये नमो भवितुमर्हतीति
शेषः । नम इत्यजनामसु पाठितम् । 'प्रजापतिवै बृहदुक्षः'
इति क्षुतिः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

म० 'अभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सु-
शर्मासीति' (का० १० । ६ । १) अभक्षितेनैव सावित्रग्रह-
पात्रेण पूतमृतः सत्कामान्महावैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युः ।
वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि । यतः
सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा
सुप्रतिष्ठानः सुबु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विश्वे-
षण्डयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः । 'प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः'
(४ । ४ । १ । १४) इति क्षुतेः ग्रहस्याजलरुपादयस्य च
प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीहोऽसि तस्माद्
बृहदुक्षाय बृहन्महाव्यासो उक्षा सेक्ता च बृहदुक्षः तस्मै महते
तेजसे जगदुत्पादयित्री प्रजापतये नमोऽर्थं भवितुमर्हतीति शेषः ।
नम इत्यजनाम । 'प्रजापतिवै बृहदुक्षः' (४ । ४ । १ । १४)
इति क्षुतेः बृहदुक्षश्चान्देन प्रजापतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्वाय
त्वां गृह्णामि । तादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त
इन्द्रोऽरिन्द्रियावतः पत्नीवतो भर्ता ॥ कृत्वा सप्तम् ।
अहं परस्तादहम्बस्तादहन्तरिक्षं तदु मे पितामृतम् ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गृह्णा-
यन् ॥ ९ ॥

उ० पत्नीवतं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसीति । बृहस्प-
तिसुतस्य ब्रह्मणाभ्यनुज्ञातस्य । हे देवसोम, ते तव इन्द्रोः
इन्द्रियावतः वीर्यवतः पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य सतो प्रधान-
न्यानुपांशुप्रभृतीन् अङ्गान्सं समर्धयेयम् । प्रचरणीसंख-
लोपेण श्रीणाति । अहं परस्ताम् । श्रिट्ठ । प्रजापतिरूपेण-
त्मानं पश्यन् श्रीणाति । अहं परस्तादस्य जगतः अहं चाध-
स्ताम् । यच्चैतदन्तरिक्षं तदु मे तदेव मे पिता पितामृतम् ।
अहं च सूर्यमुभयतो ददर्श । परस्तादधस्ताच्च पश्यामि ।
सूर्यस्य परस्तात्मम विर इत्यभिप्रायः । यच्च देवानां परमं
गृह्णा तदप्यहमेव ॥ ९ ॥

म० 'उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता
पत्नीवतं गृह्णातीति' (का० १० । ६ । १६) उपांशुतयोम-
पात्रबोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं अहं गृह्णाति सोमदेवत्वम् ।
हे देव वीर्यामान हे सोम, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि

अतस्ते तव संबन्धिनोऽन्वान् महानुपांशुप्रमृतीनहृन्मृचासं
समर्धयेयम् । किंभूतस्य ते बृहस्पतिस्तुतस्य बृहतो महतो यज्ञ-
कर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानत्वेन सुतस्याभिपुतस्य । यद्वा बृह-
स्पतयो ब्राह्मणा ऋषिजसौरभिपुतस्य । तथा इन्द्रोः 'उन्दी
द्वेदे' उन्दीतीन्द्रस्तस्य द्वेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः । तथा
इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्यमस्मास्तीतीन्द्रियवान् तस्य । संहितायां
वीर्यः । तथा पञ्जीवतः पञ्जीसंयुक्तस्य । 'प्रचरणीशेषेण श्री-
णाख्येनमहं परस्तादिति' (का० १० । ६ । १७) प्रचरणीशि-
ष्टेनाख्येन पञ्जीवतप्रहं मिश्रयेत् । प्रजापतिरूपात्मदेवत्वा त्रि-
ष्टुप् । अत्र मन्त्रद्वष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य
वदति । अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि तुलोकादौ
तथाहमवस्तात् अवतलनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः ।
यदन्तारिहं मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तद् तदेव मे देवधारिणो
मम पिताभूत् पितृव्यालोकं भवति । अहं परमात्मरूपः
सञ्जुभयतः उपरिष्ठादधस्तात् स्थित्वा सूर्यं ददर्श पर्यामि ।
देवानामिन्द्राद्यैर्ना यत्परमं गुह्यं अखन्तं गोप्ये हृदयेऽस्ति
तदेवाहमस्मि ॥ ९ ॥

दशमी ।

अग्रा ३॥ इ पञ्जीवन्सुजुदेवेन त्वष्टा सोमं पिब
स्वाहा । प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि
प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥ १० ॥

उ० जुहोति । अग्रा ३ इ पञ्जीवन् । 'एषो प्रगृह्यस्याहुरा-
जृते' इति उक्तः । हे अग्रे पञ्जीसंयुक्त । सजुदेवेन त्वष्टा ।
समशीतिर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा पञ्जी उद्गातारमवेक्षते ।
प्रजापतिः । त्वं प्रजापतिः वृषा च । रेतोधाः रेतसः सेक्ता
धारयितासि स्वभावात् एव त्वां बवीमि । रेतो मयि धेहि
स्वापच । प्रजापतेश्च तव वृष्णः सेक्तुः रेतोधसः रेतोधारयितुः
स्वभूतं रेतोधा रेतसो धारयितारम् पुंस्युजम् अशीय
आमुषाम् ॥ १० ॥

म० 'अग्रा ३ इ पञ्जीवन्त्युत्तरार्धे जुहोतीति पञ्जी-
वतं प्रहमभेरुत्तरभागे जुहोति' (का० १० । ६ । १६) ।
अग्निदेवत्वम् । 'एषोऽप्रगृह्यस्य' (पा० ८ । २ । १०७)
इत्यादिना अग्ने चन्दगतस्य एकारस्य आह इत्यादेशौ आकारस्य
पुनरात्मम् । हे अग्ने, हे पञ्जीवन् पञ्जीयुक्त, वृष्टा देवेन सजुः
समानशीतिः सन् सोमं पिब स्वाहा सुहुतमसु । 'पञ्जी' ०
सदः प्रवेद्यापरणोत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समीक्षयति प्रजाप-
तिर्वृषासीति' (का० १० । ४ । ३) नेष्टा पश्चिमद्वारेण पञ्जी
सदः प्रवेद्योद्गातुत्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा
च तं पश्येत् । हे उद्गातः, प्रजापतिः प्रजानां पालकहर्त्त
वृषासि सेक्ता भवति । रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि ।
एवंभूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय । ततो वृष्णो वीर्यस्य-
सेक्तः रेतोधसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते त्वानुमहात्,

रेतोधा रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय आमु-
षाम् । अक्षोतेर्व्यत्येनादादितं सिद्धपुत्रमैकतयने ॥ १० ॥

एकादशी ।

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरि-
भ्यां त्वा । हयौर्धानाः स्व सहसोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

उ० हारियोजनं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि
हरितवर्णोऽसि । हरिः सोमो हरितवर्ण इति । हारियोजनः ।
इन्द्राश्च हरितावत्र युज्यते इति हारियोजनः । हारियोजन एव
हारियोजनः । स्वार्थं तद्विदुः 'ऋक्सामे वै हरी' इति ध्रुव-
पेक्षः । हरिभ्यां त्वा । गृह्णामीति शेषः । धाना आवपति ।
हयौर्धानास्य हरितवर्णयोरिन्द्राश्चयौर्धाना भवथ यूयम् ।
सोमेन च सहिता इन्द्राय भवथ प्राणभक्षः ॥ ११ ॥

म० 'द्रोणकलये हारियोजनप्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरि-
रसीति' (का० १० । ८ । १) । आग्रमणादिति शेषः ।
ऋक्सामदेवत्वम् । हे ग्रह, त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि 'हरी रश्मिर्हरिः
सोमो हरिर्हरितवर्णोऽसि' इत्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतश्चासि
किंभूतस्तम् । हारियोजनः हरी इन्द्राश्च योजयतीति हरि-
योजन इन्द्रत्वत्वाच्च हारियोजन इन्द्रसंबन्धी तं त्वा त्वां हरि-
भ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । 'ऋक्सामे वै हरिः
ऋक्सामाभ्यां ध्येयं गृह्णाति' (४ । ४ । ३ । ६) इति श्रुतेः
'धानाश्चावपति हयौर्धाना इति' (का० १० । ८ । २) ।
हारियोजने अष्टयवाचिदभ्यात् । धानादेवत्वम् । सहसोमाः
सोमेन सहिता धाना अष्टयवाः, यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हतौः हरि-
तवर्णयोरश्वयोः स्व भवथ इन्द्राश्चसंबन्धिनो यूयमि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

यस्ते अश्वसर्निर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य त इष्टय-
जुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहृतस्योपहृतो भक्ष-
यामि ॥ १२ ॥

उ० यस्ते अश्वसनिः । यस्तवाचं सनोति संनजते भक्षः ।
यश्च गाः सनोति तस्य तव संबन्धिनः । इष्टयजुषः इष्टानि
हि यजुषि भवन्ति । स्तुतस्तोमस्य । अस्मिन्नेवावसरे
स्तुताः स्तोमा भवन्ति । शस्तोक्थस्य । शस्तानि कृत्वाति
भवन्ति । उपहृतस्य अभ्यनुज्ञातस्य उपहृतोऽभ्यनुज्ञातो
भक्षयामि ॥ १२ ॥

म० 'यस्ते अश्वसर्निरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदो निव-
पन्तीति' (का० १० । ८ । ५) । सर्वविधो धाना आ-
दाय मन्त्रेणावग्रायोत्तरवेदो क्षिपन्ति । भक्षश्च्यवेत्यलम् । हे
धानासहित सोम भक्षयन्, यस्ते तव भक्षो भक्षयामयसनिः ।
'यणु दाने' अश्वान्तनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता । यश्च ते

मक्षो माः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं
भक्षमुपहृतोऽमुक्तोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते । इष्टयजुषः
इष्टानि यजुषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा क्षुतस्तोमस्तस्य इष्टा-
तृभिः क्षुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स क्षुतस्तोमस्तस्य ।
तथा शस्तोक्षस्तस्य होतृभिः शस्तानि उक्थामि यज्ञाणि
यस्य स शस्तोक्षस्तस्य । तथा उपहृतस्यान्नुज्ञातस्य तदे-
तामि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

देवकृतस्यैतसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैतसोऽ-
वयजनमसि पितृकृतस्यैतसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यै-
तसोऽवयजनमस्यैतस एतसोऽवयजनमसि । यच्चा-
हमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैतसोऽव-
यजनमसि ॥ १३ ॥

उ० शकलाधानम् । देवकृतस्य देवविषयकृतस्य । एतसः
पापस्य अवयजनम् । अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्तते । नाशनं
भवति । मनुष्यविषयस्य पापस्य नाशनमसि पितृविषये
कृतस्य पापस्य नाशनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनि-
न्द्रादेः नाशनमसि । एतसएतसः यावन्ति पापानि तेषां
सर्वेषां नाशनमसि । यच्चान्यदप्येतः पापं विद्वान् चकार
कृतवान् । यच्चाविद्वान् अज्ञानानः तस्य सर्वस्य नाशनमसि
॥ १३ ॥

म० 'शकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति' (का०
१०।८।६) । यद् पञ्चपशुकलाभिः सर्वेऽसौ निदधुः ।
यच्चान्यदपि देवस्यानि । हे शकल, त्वं देवकृतस्य देवविषये
निहितस्य एतसो यजनाभावादित्यजुषस्य पापस्य त्वमवयजन-
मसि नाशकं भवति । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । अवयजतीत्य-
वयजनम् । मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य दीहितन्द्रादेरेतसो-
ऽवयजनमसि । पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैतसः आत्माकर्णार्थो-
शनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्द्रादेर्नाशनमसि ।
एतसएतसः यावन्ति पापानि तावतो सर्वेषां नाशनमसि ।
किंच विद्वान् अज्ञानो ज्ञानपूर्वकं यदेतः पापमहं चकार कृतवान्
अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यैतसः
ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

सं वर्षसा पथसा संतनुभिरगन्महि मर्नसा
सः शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधानु रायोऽनुमाहुं
तन्त्रो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

उ० वमसानभिमुसन्ति । संवर्षसेति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

म० 'अपरेण बालार्त्वं नकारं वमसान् पूर्णप्राधान्यव-

शन्ति हारितकुशानवधाय सं वषंतेति' (का० १०।८।७)
पूर्णप्राधान्यवधाय सं वषंतेति । साद्री त्रिष्टुप् (अ० २ क०
२४) व्याख्यातापि व्याख्यायते । वर्षसा ब्राह्मणसेन वषं
समगन्महि सज्जता भवाम । गच्छतेकहि अदादिताच्छपो
लुकि उत्तमबहुवचने 'मो नो धातोः' (पा० ८।२।६४)
इति मस्य नकारः । पथसा क्षीराभिरसेन समगन्महील्लनुवर्तते ।
तनुभिरनुज्ञानधर्मैः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समी-
चीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किंच सुदत्रः शोभ-
नयानः त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधानु । तन्नः शरीरस्या-
स्मदीयस्य यद्विलिष्टं विलिष्टम् । 'लिष्टा अल्पीभावे' निद्रान्तः ।
विशेषेण न्यूनमहं तदनुमाहुं न्यूनत्वपरिहारेणानुमूलं कृत्वा
शोधयतु ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

समिन्द्र णो मर्नसा नेपि गोभिः सः सुरिभि-
र्मपवन्सः स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं
देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा ॥ १५ ॥

उ० नव समिष्टयजुषि जुहोति । समिन्द्रेण इत्याद्याः षट्
त्रिष्टुभः । तत्र त्रिभिः परिधोनाप्यावयति त्रिभिर्देवता व्यव-
सृजति । समिन्द्र णः । ऐन्द्री । समिष्टयजुपसर्गो नेपीत्यनेन
क्रियापदेन संबध्यते । हे भगवज्जिन्द्र, संनेपि संगमयसि नः
अस्यान् । मनसा संगमयसि च गोभिर्वाग्भिर्वादिभिः पशुभिः
संगमयसि च सुरिभिः एण्डितैः । हे मघवन्, संगमयसि
च स्वस्त्या अविनाशेन । स्वस्तीत्यविनाशनाम । संगमयसि
च ब्रह्मणा देवकृतं देवैर्देहं त्रयीलक्षणम् । तदेव स्पष्टयति ।
यदस्ति यज्ञितमित्यर्थः । संगमयसि च देवानां सुमतौ ।
तृतीयया विपरिणामः । शोभनया मत्वा । यज्ञियानां यज्ञ-
संपादिनाम् । यस्त्वमस्यानेवं सर्वैर्मनःप्रभृतिभिः संगम-
यसि तस्मै त एतद्वचिः स्वाहा सुहुतमस्तु इति शेषः ॥ १५ ॥

म० 'समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजुषि जुहोति प्रति-
मन्त्रमिति' (का० १०।८।११) । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुः-
संज्ञा नवाहुतीर्जुहुमाह । तच्चाद्यः विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रि-
ष्टुप् । समिष्टयजुसर्गो नेपीत्यनेन संबध्यते न इत्यस्य गत्वम् । हे
मघवन्वनयन् हे इन्द्र, मनसातुमहयुक्तेन नोऽस्यान् त्वं
संनेपि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्वादिपशुभिर्वा
संनेपि । अत्यनेन रापो लुकि लटि मन्थमैकवचने नेपीति
रूपम् । सुरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण
च संनेपि । ब्रह्मणार्चनानसहितेन वेदेन संनेपि । देवकृतं
देवापे कृतं कर्म यदस्ति यज्ञारूपं देवैः कृतं त्वं वा यत्कर्म
तेन संनेपि । तथा यज्ञियानां यज्ञसंबन्धितां देवानां सुमतौ
सुमत्तादुपहयुज्या संयोजयसि । 'सुपां सुपो भवन्ति' (पा०
७।१।३१) इति तृतीयाधेयं सामी । यस्त्वमस्यानेवं मनवादिभिः
संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्वचिः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

सं वचसा पर्यसा सं तन्भिरगन्महि मन्सा
सशिवेन । त्वष्टा सुवद्रो विदधातु रायोऽनुमादु
तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

उ० संवचसा पर्यसा । व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

म० अथ द्वितीयः । त्वष्टा त्रिष्टुप् प्रजापतिरष्टा
व्याख्याता [क० १४] ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

धाता रातिः संवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिषा
देवो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजयां सहराणा यज-
मानाय द्रविणं दधातु स्वाहा ॥ १७ ॥

उ० धाता रातिः । षट् देवता अस्यामृचि । धाता स-
विता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते षट् निधिषा देवाः ।
इदं समिष्टयजुर्लक्षणं रातिर्दानम् जुषन्तां सेवन्ताम् ।
जुषित्वा च प्रजया रराणाः यजमानसंबन्धिन्या प्रजया सं-
रमाणाः । यजमानाय एतद्रविणं । दधातेति प्रथमपुरुषस्य
स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः । दधतु स्थापयन्तु । एवं तावदस्य
मन्त्रस्य सम्बन्धोज्जना प्रतिभाति ॥ १७ ॥

म० अथ तृतीयः । धातुसंविजप्रजापतिदेवामित्रविष्णु-
देवता त्रिष्टुप् । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः
एते षट् देवा इदमस्मदग्निः समिष्टयजुर्लक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम् ।
किभूतो धाता । रातिः रातिः प्रवच्छतीति रातिः दानशीलः ।
'स्त्रिष्वक् च स्रज्याम' (पा० ३।३।१०४) इति कर्तारि
किन्नुप्रत्ययः विस्त्वावन्तोदात्तः । किभूतः प्रजापतिः । निधिषाः
निधीयन्तीति निधिषाः महापद्मसङ्गपद्यादिनिधीनां भवानां
पालयिता । किभूतोऽग्निः । देवः दीप्यमानः किंच ते एते
देवाः प्रजया यजमानसंबन्धिन्या सन्तस्तस्य सह संरराणाः
सम्बन्धममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं अर्चं दधातु दधतु
दधतु । अत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः 'तानतनध-
माध' (पा० ७।१।४५) इति तवादेशस्तस्य, तेनालोपा-
भावः । स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

सुगा वो देवाः सद्ना अकर्म य आजग्मेद-
सर्वनं जुषाणाः । भरमाणा बहमाना हवींष्यमे
धस वसवो वसुनि स्वाहा ॥ १८ ॥

उ० सुगा वः । हे देवाः सुगमनीयानि वो पुष्पाकं
सदनानि स्थानानि अकर्म कृतवन्तो वयं ये यूयमाजग्म
आगताः । सघनमिदं जुषाणाः यजमेतं सेवमानाः ।
अधेदानीं परिसमाप्ते वजे । भरमाणा बहमाना हवींषि ।
ये तु रथिनः ते रथेषु भरमाणा बहमाना हवींषि । ये तु

अरथिनस्ते स्कन्वावसक्तिकासु हवींषि बहमानाः । अस्ते
धस वसवो वसुनि । अस्मासु दत्त हे वसवो वासवितारः,
वसुनि धनाग्नि ॥ १८ ॥

म० अथ चतुर्थः । देवदेवता त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशमः ।
हे देवाः, ये यूयमिदं सर्वनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः
आजग्म आगताः । यमेतिटि सन्धमबहुवचनम् । तेषां वो
पुष्पाकं सद्ना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुत्वेन गम्यते
येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि यजमकर्म अकामं कृतवन्तः ।
'सदुरोराधिकरणे' (पा० ३।२।४८) इति सुउपसर्गे यमे-
ईप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करोतेच्छिलोपे लुकि
उत्तमबहुवचने अकमेति रूपम् । किंच हे वसवः वासवन्तीति
वसवो वासवितारो विवासहेतवो देवाः । अस्ते अस्मासु यूयं
वसुनि धनानि धनं स्थापयत । किभूता यूयं यज्ञमाप्ता
हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु विभ्रतः रथहीना
बहमानाः स्कन्वेषु हवींषि बहन्तः । यद्वा भरमाणाः
पुण्यन्तः बहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो पुष्पभ्यं स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

यौरऽआवह उशतो देव देवांस्तान्प्रेरय स्वे अग्ने
सधस्ये । जश्निवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽसु धर्म-
स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

उ० यौरऽआवहः । हे भगवन्नमो, यान् आवहः आहूत-
वानसि । उशतः कामयमानान् हे देव, देवान् तान् प्रेरय
अनुब्रज्यादिभिः । स्वे स्वकीये सधस्ये सहस्थाने गृहे । कि-
मुक्त्वा प्रेरयेतिचेदत् आह । ये यूयं जश्निवांसः पशून् पुरो-
डाशं च । पपिवांसश्च सोमम् । विश्वे सर्वे ते इदानीं परि-
समाप्ते यजे असु धर्मं स्वरातिष्ठतानु । 'अनुर्लक्षणे' इति
कर्मप्रवचनोपसंज्ञा । असु प्राणवातमन्वातिष्ठत । धर्मं
चादित्यमन्वातिष्ठत । स्वर्गलोकात्मन्वातिष्ठत । यस्य यत्र गृहा
इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

म० अथ पंचमो मन्त्रः । आग्नेयी त्रिष्टुप् । इदानीं देवान्
पिबुजति । हे अग्ने, हे देव दीप्यमान, उशतो हवींषि कामय-
मानान् यान्देवान् स्वगावहः आहूतवानसि तान् देवान् स्वे
स्वकीये सधस्ये सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति
वस्मिन् तत्सधस्यम् 'सधमादस्थयोऽश्नन्दसि' (पा० ६।३।
१६) इति स्वे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामीति
चेत् अत आह । हे देवाः, विश्वे सर्वे यूयं जश्निवांसः 'वस्तु
वादेन' 'कमुध' (पा० ३।२।१०७) इति ऋतुः । 'वस्ते-
काजदसाम्' (पा० ७।२।६७) इतीदं । सधनीय-
पशुपुरोडाशान् मक्षिगन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृत-
वन्तधेदानीं यज्ञसमाप्ता असु हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायु-
मण्डलमित्यर्थः । धर्ममादित्यमन्वातं वा सः पुरुषं वा अन्वा-

विष्टत आधयत । यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तान्वातिष्ठते-
त्यर्थः । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८१) इति अनोः
कियापदात्परत्वम् । स्वाहा सुहुतमस्तु इति ॥ २९ ॥

विंशी ।

युय॑हि त्वा॑ प्रच॑ति यज्ञे॑ अ॒स्मिन्ने॒ होत॑र॒मष्टु॑-
णीमही॑ह । ऋध॑गया॒ ऋध॑गुताशमिष्टाः प्र॒जान॑न्य-
ज्ञमु॑पयाहि वि॒द्वान्स्वाहा॑ ॥ २० ॥

उ० वय॑हि त्वा । अग्निं व्यवसृजति । वयमेव त्वां
प्रवर्ति प्रगच्छति प्रारन्यमाणे यज्ञे अस्मिन् हे अग्ने । होता-
रमष्टुणीमहि कृतवन्तः । इह मध्ये अग्निर्देवो होतेति ।
त्वं च कृतः सन् ऋधगयाः । ऋधोतेः पूर्वं यदं, यज्ञतेरुत्तरं
पदम् । ऋधुवचयाक्षीः समर्धयसिष्टवानसि । किञ्च ऋधगु-
ताशमिष्टाः । उत अपि च ऋधुवचये वज्ञप्रावश्चितं शमि-
तवानसि । इदानीं प्रजानन्यज्ञपरिसमाप्ति गृहमुपयाहि ।
विद्वान् ज्ञानानः स्वमधिकारम् ॥ २० ॥

म० अथ यज्ञः । अग्नेयी त्रिष्टुप इदानीमग्निं विरजति ।
हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् दिने स्थाने वा अस्मिन् ।
यज्ञे प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाह्वतारं होम-
मिष्यादकं वा त्वा त्वां वयमष्टुणीमहि कृतवन्तः । 'अग्निर्वै देवो
होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्वत्स्त्वष्टुषक् सप्तर्दं यथा सवति
तथा अथाः । यद्वा ऋधोतीति ऋधक् ऋधुवन् यज्ञं समर्धयस्मान्
अथाः अथाक्षीः इष्टवानसि । यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः । यज्ञ-
तेऽस्मिन्नेये यकारस्य छान्दसं स्तम् । उतापि च ऋधक् ऋधु-
वचैव अस्मिष्टाः वज्ञप्रावश्चितं शमितवानसि विप्रशान्ति वा
अकापीः स क्षमिदानीं यज्ञं प्रजानन् यज्ञं समाप्तमवगच्छन्
उपयाहि स्वयं गच्छ । किंभूतस्त्वम् विद्वान्प्रविष्टः स्वाधिकारं
ज्ञानचित्यर्थः । स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

देवा॑ गातुविदो॒ गातुं॑ वि॒त्त्वा गा॒तुमि॑त । मन॑स-
स्पत॑ इमं दे॒व य॒ज्ञस्वाहा॑ वाते॒ धाः ॥ २१ ॥

उ० दे॒वागा॒तुवि॒द इति॑ स्यात्स्वातम् ॥ २१ ॥

म० अथ सप्तमः । वातदेवता विराट् मनसस्पतिश्च
व्याख्यातापि (अथा० २ क० २१) उच्यते । 'कै नै राचे'
गीयते भानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्वैतलं
विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृश हे देवाः, गातुं वित्त्वा
अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत ।
यद्वा गातुं वित्त्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित । 'गात् गाती'
मायते मय्यते यत्र स गातुमार्गं गच्छत यज्ञं समाप्तं
मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छन् । एवं देवासुक्ता
प्रकाशतिमाह । हे मनसस्पते, अस्मदीयस्य मनसो यत्
भरणेन पालक परमेश्वर हे देव, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा

स्वदत्तं दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि
स्वापन्न ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

य॒ज्ञं य॒ज्ञं गच्छ॑ य॒ज्ञप॑ति गच्छ॒ स्वां योनिं॑ गच्छ॒
स्वाहा॑ । ए॒ष ते॒ य॒ज्ञो य॒ज्ञप॑ते॒ सहस्र॑कृ॒त्वाकः॑ सर्व॒-
वीर॑स्त्वं जु॒पस्व॑ स्वाहा॑ ॥ २२ ॥

उ० य॒ज्ञं वि॒सृज॑ति । य॒ज्ञं य॒ज्ञं गच्छ॑ । हे य॒ज्ञ, य॒ज्ञ-
मेव त्वं गच्छ । नहि त्वतोऽन्यदस्ति सर्वात्मा हि त्वमित्यभि-
प्रायः । य॒ज्ञप॑ति य॒ज्ञमानं॑ गच्छ॒ स्वां च योनिं॑ गच्छ । इ॒ष्टं
दे॒वता॑ हि य॒ज्ञस्य॑ स्वा योनिः । ए॒ष ते य॒ज्ञः । अयं॑ तव
शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः कृत्वितिभिः । हे य॒ज्ञप॑ते, सह सृ॒क्त-
वाकः॑ सा॒ज्ञः सर्व॑धारीः सर्व॑वीररूपेण । सोमः प॒शुः
सव॑नीयाश्च पुरो॒डाशा॑ वीरा उच्यन्ते । तं च जु॒पस्व
आसेवस्व ॥ २२ ॥

म० अथाष्टमः । यज्ञदेवतं यजुः । यज्ञं विमृजति । हे
यज्ञ, त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रातिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । यज्ञ-
पति यज्ञमानं गच्छ । फलप्रदानेन यज्ञमानं प्राप्नुहीत्यर्थः । स्वां
योनिं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूता वायोः
कियाप्राप्ति गच्छ । इ॒ष्टं दे॒वता॑ च य॒ज्ञस्य॑ योनिः सर्वात्मा
त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु । अथ नवमः समिष्टयजु-
संस्मः । य॒ज्ञप॑तिदेवतम् । हे य॒ज्ञप॑ते य॒ज्ञमान, ए॒षोऽनु॒ष्टीव॑-
मानो य॒ज्ञस्ते॒ तव॑ स्वर्गोऽस्ति । की॒दृशः॑ सा॒हस्र॑कृ॒त्वाकः॑
सृ॒क्तवाकैः॑ स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्व वीरा यस्मिन्
स तथा सोमः प॒शुः । सव॑नीयचपुरो॒डाशा॑ वीरा उच्यन्ते तैः
सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुपस्व फलभोगेन सेवस्व । स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

माहि॑र्भुर्मा पृ॒दाकुः॑ । उ॒रुहि॑ राजा वरु॑णश्चकार
सूर्या॑य पन्थामन्वे॒त्वा उ॑ । अ॒पदे॑ पा॒दा प्रति॑धात-
वेऽक॑रुताप॒वृत्ता॑ हृ॒द्यावि॑र्धश्चिन् । नमो॑ वरु॑णायाधि-
ष्ठि॒तो वरु॑णस्य॒ पाशः॑ ॥ २३ ॥

उ० कृष्णविषाणमेकले चाख्याले प्रास्यति । माहिर्भुः ।
व्याख्यातम् । अपोऽवक्रमयन्वाकयति । उ॒रुहि॑ । बाष्णी
त्रिष्टुप । एकं तावद् उरं विस्तीर्णं हि अतिशयेन राजा वरुणः
चकार कृतवान् । सूर्याय । पञ्चमं यजुर्थी । सूर्यस्य पन्थानम् ।
अन्वेत्पाद अन्वेत्तवान् अन्वहमागमनाय । अपरम् । अपदे
पादा प्रतिधातवेऽकः । यत्र पदं दत्तं प्रतिमुद्रान्यायेन
नोपलभ्यते तस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके पादा पादानाम् ।
पथीषदुवचनस्थाने आकारः । प्रतिधातवे प्रतिनिधाय अकः
कृतवान् आकम्बनमिति दोषः । सूर्यस्यैव । उतापवृत्ता

हृदयाविधिवत् । उत अपि च । अपवक्ता अपवदिता
आशेता हृदयाविधिवत् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । हृदयं यो
विच्यति मर्माण्युच्चारणार्थं पिबुनः सत्याप्यपवदिता किमु-
तान्येषामप्युक्तकारिणामिति । य इत्थंभूतो वरुणः सोऽव-
भूथाय तीर्थं हृदयविति शेषः । अपोवक्रमयन्वाचयति नमो
वरुणाय । अधिष्ठितः आकाशतः वरुणस्य पाशो नालं
बन्धनाय ॥ २३ ॥

म० 'हृण्यविषाणमेखले चालाके प्रास्यति माहिर्भू-
रिति' (का० १०।८।१३) । यजमानहस्तस्यं सृग्भूतं
माधे वडा मेखला चेतुमे विखस्य चालाके क्षिपेत् । रज्जुदेव-
लाम् । हे रज्जो, त्वमहिः सर्पो सा भूः । पृथाङ्कः अजगरः सर्प-
विशेषः सोऽपि मा भूः । 'वरुणंहीति वाचयतीति' (का०
१०।८।१५) । अवभृथाय विषमिधुरध्वर्युधालासमीपस्थं
प्राप्नुते यजमानं वाचयेत् । वरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् छानःशेषदद्या ।
उत्तमोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै । पञ्चमं
चतुर्थी । सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि नस्यात् उरं
विशोणं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार । क अपदे नास्ति पदं
यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्तरिक्षे
मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा
प्रतिधातवे पादो निक्षेपः । विमोक्षाराकारः । मार्गं कः करोतु ।
सर्गममनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः । करोतेरदालितेन लक्षि-
शपो लुक् अडभाव आपः । किंच यो वरुणः उतापिच हृदया-
विधिविधिवक्ता हृदयं विच्यति मर्माण्युच्चारणेन पीडयति हृदयवित्
'नहिष्ठितृषि-' (पा० ६।३।११६) इत्यादिना कियन्ते
व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः । तस्य हृदयाविधः पिबुनस्यापि अप-
वदिता चिच्छब्दोऽप्यर्थः । निन्दकस्यापि तिरस्कृता किमुतान्येषां
पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददाति-
त्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधातवे । अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाहवातेश्च
'तुमर्थे सेसे-' (पा० ३।४।९) इत्यादिना कमात्तवैतवेप्रत्ययौ
'नमो वरुणावेति वाचयत्यपोऽवक्रमयधिति' (का० १०।८।
२१) । अवभृथान्नानार्थमपः प्रवेशयन्वजमानं वाचयेत् । वारुणं
यतुः । वरुणस्य पाशोऽधिष्ठितः आकाशतस्तस्माच्च बन्धनश-
मस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्ति शेषः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अग्नेरनीकमप आविवेशापांतपात्प्रतिरक्षसुर्यम् ।
दमेदमे समिधं यक्ष्यमे प्रवि ते जिह्वा धृतमुच्चर-
ण्यत्स्वाहा ॥ २४ ॥

उ० समिधं प्रास्याभिजुहोति । अग्नेरनीकम् । आग्नेयी
त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गम् । दमेदमे समिधं
यक्ष्यमे प्रत्यक्षं लिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये । अत एव व्याख्यायते ।
यस्य तवाग्नेः सतः अनीकं मुखम् । अप उदकमाविशेष
प्रविशेष प्रविष्टम् अपासपासंजकम् । प्रति रक्षन् असुर्यम्

असुरस्य स्वं मायादिकम् । स त्वमिदानीं दमेदमे । दम
इति गृहनाम । यज्ञगृहे यज्ञगृहे । अग्नेमेषविषया वीप्ता ।
तत्र हि नानावस्तुधान्वहानि भवन्ति । समिधं यक्षि यज्ञ ।
यज्ञतिः संगतिकरणार्थः । समिधं संगतां कुरु आत्मसात्कुरु ।
ततोऽनन्तरं घृतं प्रति ते तव जिह्वा स्वाहा उच्चरण्यत्,
उच्चरन्तु समिधः सकाशात् ॥ २३ ॥

म० 'प्रास्य समिधं चतुर्हृतीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति'
(का० १०।८।२२) । अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्हृतीतेना-
ज्येन तदुपरि जुहुवात् । अभिदेवत्या त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति
परोक्षलिङ्गं, समिधं यक्ष्यम् इति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये त्वस-
ज्जतमतो यच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । हे अग्ने, यस्य तवाग्नेः
अज्ञनशीलस्य सतोऽज्ञापासंजकमनीकं मुखनप उदकान्वावि-
शेष आभिमुख्येन प्रविशेष हे अग्ने, स त्वं दमेदमे तत्तयज्ञगृहे
असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञमिदं प्रतिरक्षतिवर्तयन्तुन समिधं समि-
न्धनसाधनं घृतं यक्षि यज्ञ यज्ञतं कुरु । यज्ञतिः सङ्गतिकरणार्थः
सपो लक्षि लटि साम् । घृतमात्ससङ्गतं कुर्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं
ते तव जिह्वा स्वाहा घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरन्तु उदुक्तास्तु ।
स्वाहा सुहुतमस्तु । दमेदमे इति वीप्ताश्वमेधविषया । तत्र हि
नानावस्तुधान्वहानि भवन्ति । उत्पूर्वावरतेलोहं नान्प्रत्यय
वीणादिकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

समुद्रे ते हृदयमप्युन्तः सं त्वा विशन्त्वोप-
धीतुवार्पः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सुक्तोक्तौ नमोवाके
विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

उ० ऋषीपकुम्भं ज्ञापयति । समुद्रे ते । सोमी विराट् ।
यदित्यर्थं निपातो हृदयशब्देन सह संबध्यते समानलिङ्गत्वात् ।
यज्ञदयं समुद्रे ते तव अप्सु अन्तः अपां च अन्तर्मध्ये
वर्तते तत्र त्वां गमयामि । तत्रस्थं च त्वां संविशन्तु ओषधीः ।
उत अपि च आपः । किंच यज्ञस्य च सुक्तोक्तौ शोभन-
वचनोच्चारणे नमोवाके नमस्कारवचने च विधेम । विधतिः
स्थापनार्थः । हे यज्ञपते सोम ॥ २५ ॥

म० 'समुद्रे त इति ऋषीपकुम्भं ज्ञापयतीति' (का० १०।
९।१) । गतसारा सोम ऋषीपत्वेन पूर्णं कुम्भमप्यु क्षिपेत् ।
सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा । अन्ते वर्तमानो यच्छब्दो
हृदयेन संबध्यते । हे सोम, यत्ने तव हृदयं समुद्रे अप्सु
समुद्रसमानासु अप्सु बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्तते इति
वा शेषः । तत्र त्वां गमयामीति शेषः । तत्रस्थं त्वा तामोषधी-
रोषधयः संविशन्तु । उत अपि च आपो जलानि त्वां संविशन्तु ।
किंच हे यज्ञपते, यज्ञस्य पालक सोम, यज्ञस्य सुक्तोक्तौ
शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने च
त्वा त्वां विधेम स्थापयामः । विधतिः स्थापनार्थः । स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ २५ ॥

पङ्क्तिः ।

देवीराप एष वो गर्भस्त ए सुप्रीत सुभृतं
विभृत । देव सोमैष ते लोकस्मिच्छं च वक्ष्व परि
च वक्ष्व ॥ २६ ॥

उ० विभृज्योपतिष्ठते । देवीरापः । पङ्क्तिर्वा ब्रह्मती वा ।
अपः च सोमस्य च संगतिं वदति । हे देव्य आपः, एष सोमो
वः गुप्ताकं गर्भो वर्तते । तं सुप्रीतं साधुतर्पितम् । सुभृतं
सुपुष्टम् विभृतं धारयत । हे देव सोम, एष ते लोकः स्थानं
तस्मिन्निवस्थितः शं च वक्ष्व परि च वक्ष्व शं मुखमस्मान्
प्रति वह प्रापय । परिवह च अस्मात्तः सर्वा आर्तीः । तस्मिन्
शं चेधि । सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेति श्रुतिः ॥ २६ ॥

म० 'देवीराप इति विभृज्योपतिष्ठत इति' (का० १० ।
१ । २) । ऋषीषकुम्भं मुखलोपस्वानं कुर्वात । अष्टाविंशदशर-
त्वापङ्क्तिर्ब्रह्मती वा । पूर्वोर्ध्वमध्यैवतमुत्तरापः सोमदेवतम् । हे
देवीदेव्यः हे आपः, वो गुप्ताकणेश सोमो गर्भस्यानीयः तं
तादृशं सोमं यूयं विभृतं धारयत । किंभूतं तम् । सुप्रीतं
शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं
सोमं वदति । हे सोम, हे देव वीज्यमान, ते तव एष जललक्षणो
लोकः स्थानं तस्मिन्निवस्थितः सन् त्वं शं वक्ष्व वह शं मुखमस्मा-
न्प्रति प्रापय परिवह च परिवह निवर्तय अस्मात्तः सर्वा आर्ती-
रिति शेषः । 'तस्मिन् शं चेधि सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपाय'
(४ । ४ । ५ । २१) बहतेल्लोद् मन्मर्मकवचने तस्मिन् अपि
छते रूपं वक्ष्वेति ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अवसृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।
अव देवैर्वैकुण्ठमेनोऽथासिपमव मर्त्यैर्मर्त्यैकृतं पुरु-
रावणो देव रिप्स्याहि । देवानां पुष्टमिदं ॥ २७ ॥

उ० मज्जति । अवसृथेति । व्याख्यातम् । समिधमा-
दधाति । देवानाम् देवीभूतानामस्माकं समिन्धनं त्वं
भवसि ॥ २७ ॥

म० 'अवसृथेति मज्जयतीति' (का० १० । १ । ३) ।
ऋषीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् । यज्ञदेवतम् । अवाचीनानि पात्राणि
जलमध्ये त्रिगन्ते यस्मिन्मन्त्रनिशेषे सोऽवसृथः तत्संबो-
धनं हे अवसृथ, त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । 'तुपि
मन्दागो गतौ' इति भातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां
चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं
प्रयोजनमिति चेत् उच्यते । देवैर्घोतनात्मकैरस्त्रीवैरेन्द्रिवैर्दे-
वैर्घोतं देवेषु इमिः स्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवसासि
जले अवनीतवानस्मि । 'देवः सुरे पने रात्रि देवमाक्यातमि-
न्द्रिय' मित्यभिधानात् । तथा मर्त्यैर्मनुष्यैरस्मात्हायभूतैर्कलि-
मिर्मर्त्यैर्कृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवशात्पापं यदेनो-

ऽस्ति तदव्यहमवासासिमित्युच्यते । इदमस्माभिः परिवह-
मेनो यथा त्वं न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ, मन्दं गच्छेति भावः ।
किञ्च हे देवायनुधास्य यज्ञ, रिपः वक्ष्याहि अस्मान्माक्य ।
'रिप वषे' कृष् । किंभूताद्रिपः । पुराणाः पुरु बहू विरुद्धं
कलं रात्रि ददातीति पुराणा । 'रा दाने' 'आतो मनिन्-'
(पा० ३ । २ । ७४) इत्यादिना वनिष् । विरुद्धकलदायी
वधः स्वप्रतादादस्माकं सा भूदिर्ययः । 'आहवनीये समिदा-
धानं देवानां पुष्टमिदं वीति' (का० ५ । ५ । ३५) । खानानन्तर-
माहवनीयमेव तस्मिन्समिधं वक्ष्यात् । अभिदेवतं यजुः ।
देवानां संबन्धिनी समित् इन्धनमस्ति । यज्ञ । देवभूतानाम-
स्माकं समिन्धनं भवति ॥ २७ ॥

इतः परमनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥

अष्टाविंशी ।

एजंतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं
वायुरेजति यथा समुद्र एजति । एवायं दशमास्यो
अस्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

उ० इत उचरमनुबन्ध्या यदि गर्भिणी स्वात्तत्र प्रायश्चित्ति-
कथ्यते । व्यवसाना महापङ्क्तिः । एजंतु दशमास्यः एजंतु चलतु ।
'एज कम्पने' । दशमासकालावच्छिन्न इव गर्भो जरायुणा सह ।
जरायुर्गर्भवेष्टनम् । कथं चलतु इत्यत उपमया दर्शयति ।
यथायं वायुरेजति यथा च समुद्र एजति । एतौ हि सदाच-
लनौ । एवमयं दशमास्यः । 'तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं जग-
णैष यजुषा दशमास्यं करोतीति' श्रुतिः । अथत् । संसतरेत-
दपं खवतेवा । संसतु खवतु वा । जरायुणा सह अथत्
अपसरतु गर्भो वेष्टनेन सह ॥ २८ ॥

म० 'निष्ठाग्राममिमिन्धयत एजंतु दशमास्य इति'
(का० २५ । १० । ७) । यवनूबन्ध्या वशा गर्भिणी सात्तदा
विशसने मातुः सकाशात्पुष्पं कियमाणं गर्भमिमिन्धयेत् ।
अवसानत्रयवुक्ता गर्भदेवता महापङ्क्तिः । अष्टाधराः षट् पादा
यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजंतु । 'एज
कम्पने' । जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किंभूतो
गर्भः । दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः । दशमासका-
लावच्छिन्न इव चलत्विषयः । कथं चलतु तत्राह । यथा येन
प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति । एतौ
हि सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमयं । एवमयं दश-
मास्यः संपूर्णवयसो यमो जरायुणा सह अखलसंज्ञा निर्गच्छतु ।
अवप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्यैव निर्गमनसा-
क्षास्यते । 'तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं जगणैष यजुषा दशमास्यं
करोति' (४ । ५ । २ । ४) इति श्रुतेः 'संसतरेतदपं खवतेवा'
येन परस्मैपदे शपो छति च कृते 'हल्ङ्गावन्धाः' (पा० ६ ।
१ । ६८) इति णिपि छते 'तावसाने' (पा० ६ । ४ । ५६)

इति सस्य दत्ते 'अनिदिताम्-' (पा० ६ । ४ । ३४) इति
नलोपे अष्टागमे च अत्यदिति रूपम् ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी ।
अज्ञान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगम् स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० अथदानान्यनुहुतीति । यस्यै ते यज्ञियः । अनुष्टुप
वशोऽभ्यते । यस्यास्ते तव यज्ञियो गर्भः यज्ञार्हो गर्भः यस्याश्च
तव योनिर्हिरण्ययी क्रियते ब्रह्मणा वज्रपा तां त्वां गर्भेण
संगमयामि । यस्य च गर्भस्य अज्ञानि अहुता अहुतानि अन-
यच्छण्डितानि । 'हुहरेष्टन्दसी'ति हुरादेशः । तं गर्भं मात्रा
अनुषन्त्यालक्षणया समजीगमे संगमयामि ॥ २९ ॥

म० 'अथदानान्यनुहुतीति यस्यै त इति' (का० २५ ।
१० । ११) । वशावदानानि हुता गर्भरक्ते जुहुयात् । वशादे-
वत्यानुष्टुप । हे वशे, यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै
यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी 'कृष्यवास्त्य-' (पा०
६ । ४ । १७५) इति निपातः । सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः ।
तादृशी त्वां गर्भेण सज्जमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याज्ञान्य-
हुता । 'हु कौटिल्ये' 'हुहरेष्टन्दसी' (पा० ७ । २ । ३१) इति
हुरादेशो निष्ठायाम् । अहुटिलानि अयच्छित्तानि तं गर्भं मात्रा
अनन्यानुषन्त्यालक्षणया समजीगमे सज्जमयामि । गर्भेऽन्यन्तस्य
लुङि चङि रूपम् । स्वाहेति होमार्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

पुरुदस्यो विपुरुष इन्दुरन्तर्मेहिमानमानज
धीरः । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीमष्टापदी
भुवनानु प्रथन्ता स्वाहा ॥ ३० ॥

उ० अथयोरनुहोममेवे जुहोति । गर्भः स्यते इन्दुसं-
त्त्वेन । पुरुदस्यो बहुदानः । विपुरुषः बहुरूपो हि गर्भो
भवति । इन्दुः सोमः । पशोर्हि सोमसंस्थो विधत्ते । अन्त-
रदरे व्यवस्थितो महिमानं महाभाग्यम् आनज । अजतेष्वे-
च्छीकरणाद्यैतद्रूपम् । व्यक्तीकरोति । धीरः मेधावी । इत्थं-
भूतं महिमानमानज धीरो येन एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पदीमष्टापदीमपि वशामवगणयित्वा भूतरूपेण भुवनानि
भूतजातानि अनुप्रथन्ताम् । वशाया अज्ञाननुप्रथयते जुहि-
रेवं भूतानां भविष्यतीत्यभिप्रायः । कथमियं वशा चतुष्पदी
सती एकपद्यादिभेदेऽप्यते । अवबुध्य स्तुयत इति श्रुमः ।
वशोऽप्येकपदी, वपया अज्ञैश्च द्विपदी, उपपद होमैश्च त्रिपदी
चतुष्पदी पशोसंयज्ञैश्चतुर्भिर्वा पादैः । अष्टापदी तु गर्भसं-
वन्धिभिः पादैः ॥ ३० ॥

म० 'विष्टकृतमनुहुतीति पुरुदस्य इति' (का० २५ ।
१० । १५) । प्रचरण्यां सुवि प्रतिप्रस्थाता सर्वे गर्भरसमव-
दायाभ्यर्चनां सिष्टकृद्भेमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदेवस्य

यज्ञः । इन्दुरूपेण गर्भः स्तुयते । इन्दुः कृदन्तरूपः सोमसदृशो
गर्भो महिमानं महत्त्वमानज व्यक्तीकरोतु । अजतेष्वेच्छीकर-
णाद्यैश्च लुङि रूपम् 'तस्माद्भुङ् द्विहलः' (पा० ७ । ४ । ७१)
इति जुडागमः । विशेषणैर्महिमानमाह । कीदृश इन्दुः । पुरु-
दस्यः पुरु दस्य यस्य बहुदानयुक्तः । विपुरुषः बहुरूपः अन्त-
रदरे स्थितः धीरो मेधावी एवंभूतं महिमानमानजैत्यर्थः । एवं
महिम्नवतो गर्भस्य मातरमनुषन्त्या भुवना भुवनानि भूतजातानि
अनुप्रथन्तां प्रस्थातां जुर्वेन्दु । विशेषणैः प्रस्थातिमाह कीदृशीम् ।
एकपदीनेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम् । द्विपदीं वपया
अज्ञैश्च द्विपदयुताम् । त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयज्ञै-
श्च त्रिपदीं । चतुष्पदीं पशोसंयज्ञैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् ।
अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा
भूतान्यनुप्रथन्तामिति संबन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

मरुतो यस्य हि ध्ये पाथा दिवोर्विमहसः ।
स सुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

उ० जुहोति मरुतो यस्य । मारुतो गायत्री । मरुतः यस्य
ध्ये निवासगृहे । 'क्षयो निवास' इत्याद्युदात्तः । पाथ 'पा पाने'
क्षपो लुक् । पिबच्च पानादीन्कुरुच । हे दिवोर्विमहसः
बुलोकस्य महयितारः पूजयितारः । स सुगोपातमोजनः स
सुगुप्तमो यजमानजनः । बुष्मद्भूतानां न भयमस्तीत्यभि-
प्रायः ॥ ३१ ॥

म० 'समिष्टयजुरन्ते शमित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत
इत्यस्वाहाकृत्येति' (का० २५ । १० । १८) । समिष्टयजुरां-
मान्ते शमित्रप्रायेव अस्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीषवेष्टितं गर्भं
जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुचार्गं जुहुयादित्यर्थः । मरुदेवत्वा
गायत्री गीतमष्टा । हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषां ते
बुलोकसंबन्धितानि विशिष्टेन महता तेजसा युक्ताः । यद्वा विशिष्टं
महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः बुलोकस्य पूजयितारो हे मरुतः,
यस्य यजमानस्य ध्ये यज्ञगृहे ययं पाथ सोमपानं कुरुच । 'पा
पाने' क्षपो लुक् पिबादेशाभावाच्च छान्दसः संहितायां धीर्थः
'द्वपचोऽस्तित्वः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति सूत्रेण । हि
निश्चितं स जनः यजमानास्त्रयः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा
रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः बुष्मद्भूतानां
भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

मही यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

उ० अज्ञारैरभिसमूहति महीयौः तावापृथिवी गायत्री ।
महती यौः पृथिवी च नः अस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
'मिह सेचने' । सिञ्चतु स्वैः स्वर्भोगैः पिपृतां नः विमृतां नः

अस्मान् भरीमभिः भरणेः हिरण्यपशुधान्यादिभिः । समा-
सोऽपिष्टोऽस्य ॥ ३२ ॥

म० 'मही यौरित्यङ्गारैरभूहतीति' (का० २५।१०।
१८) । आभिष्टे क्षिप्तं गर्भमङ्गारैश्छादयेत् । यावापुष्टिबी-
देवत्या नायत्री मेधातिथिदृष्टा । मही महती यौः शुलोकः
पुष्टिबी भूलोकश्च नोऽस्माकमिदं यज्ञं मिमितताम् । 'मिह तेचने'
सञ्जन्तः सेक्तुमिच्छतां । स्वैःस्वैर्भागैः पूरयतामिच्छार्थः । भरी-
मभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीयं
यज्ञं पिष्टतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥ इत्यभिष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आतिष्ठ वृत्रहन्त्रं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वा-
चीनसु ते मनो भार्वा कृणोतु वसुना । उपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिर्न ॥ ३३ ॥

उ० अथ पोडशी अग्ने पवस्वेत्येतस्मात्प्राक् । आतिष्ठ । तिस्र
ऐन्द्रोऽनुष्टुभः । आतिष्ठ अधितिष्ठ आरोह हे वृत्रहन् वृत्रस्य
हन्तः, रथं युक्तां ते तव ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्या-
दिना हरी हरितवर्णावधौ । तौ हि आह्वानातीन्द्रस्योप-
श्रुत्य, प्राप्त आद्ययोर्निर्वाजनकाल इति मन्त्रमावौ स्वयमेवा-
त्मानं रथे युज्याते अत एवमाह युक्ता ते ब्रह्मणा हरी इति ।
अथेदानीं रथारूढस्य अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम् सु साधु ते
तव मनः हे इन्द्र, प्राचा सोमाभिषवकारी कृणोतु करोतु
वसुना वसुरिति वाङ्मामसु पठितम् । सोमाभिषवध्वनिना ।
उपयाम गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न गृह्णामि एष ते योनिः
इन्द्राय त्वा पोडशिर्न ॥ ३३ ॥

म० अथ पोडशी अग्ने पवस्व (का० ३३) इत्यस्मात्प्राक्
'प्रातःपवनेऽतिप्रातान्गृहीत्वा पोडशिर्न खादिरेण चतुःशक्ति-
मातिष्ठ युक्ता हीति वेति' (का० १२।५।२) । प्रातःस-
वने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्रयमतिप्रातमादाय चतुःकोणेन
खादिरोत्तुल्लेनातिष्ठ युक्ता हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन
पोडशिर्न गृह्णीयात् । इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् गीतमष्टा । हे वृत्रह-
न्त्रिन्द्र । ते तव हरी हरितवर्णावधौ ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रा-
गच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्ता आतस्त्वं रथमातिष्ठ आरोह ।
इन्द्राह्वानं शुक्लास्माभिर्वाजनकालः प्राप्त इति मन्त्रार्थो स्वयमेव
रथे युज्याते इति युक्ता इत्युक्तम् । किंच प्राचा सोमाभिषवपा-
षाणाः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वाचीनमस्मदभिमुखं सु
कृणोतु सुतरां करोतु । केन वसुना । वसुरिति वाङ्मामसु पठितम् ।
प्राचा श्रवणीनेन सोमाभिषवशब्देन । हे सोम, उपयामेन
गृहीतोऽसि पोडशिर्न । पोडशं सौत्रमस्यासीति पोडशी तस्मै
इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः । सादमसि हे गृह्, एष ते
योनिः स्थानं पोडशिर्न इन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

युक्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अर्वा
न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिर्न ॥ ३४ ॥

उ० द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । युक्त्वा हि । 'युजिर योगे'
युङ्गिष्य । हि यस्मात् केशिना प्रलम्बकेसरी हरी हरितवर्णा-
वधौ वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । कक्ष्यप्रा कक्ष्या अश्व-
स्य सेनाहरजुः । 'प्रा पूरणे' । कक्ष्यां यावापूरयतः तावेव
मुच्येते । तौ युक्त्वा रथे तमास्थाय । अथ समनन्तरमेव
नोऽस्माकम् हे इन्द्र, सोमपाः सोमपानशीलः गिरामुपश्रुतिं
चर स्तुतिलक्षणां गिरं वाचमुपश्रुत्य चर आगच्छास्मद्गृहम् ।
उपयामेत्यादि समानम् ॥ ३४ ॥

म० द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् मधुच्छन्दो-
दृष्टा । हे इन्द्र, हि निश्चितं हरी हरितवर्णा लघ्वीयावधौ युक्त्वा
रथेन संयोजय । कीदृशी हरी । केशिना प्रलम्बकेसरी तथा
वृषणा । 'वृष सेचने' । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । 'वा
पर्वस्य निगमे' (पा० ६।४।९) इति वीर्यामलः । तथा
कक्ष्यप्रा कक्ष्ये भवः कक्ष्यः अश्वसनाहरजुः कक्ष्यं सन्ध्यावन्धन
प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्री स्तुत्यावयवाविलस्ये । अथानन्तरं
रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र, सोमपाः सोमपानं कुर्वन्तोऽस्मदी-
यानां गिरामुपश्रुत्यः सामलक्षणां वाचमुपश्रुतिमुपध्वन्यं चर
गच्छ प्राप्नुहि । अस्माद्विरः शृण्विष्यार्थः । वाचं शुक्लास्मद्गृहमाग-
च्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथेतन्न सीह-
तायां वीर्यः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

इन्द्रमिदरीं बहुतोऽप्रतिष्ठशवसम् । कर्षीणां
च स्तुतीरुपं वज्रं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतो-
ऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिर्न ॥ ३५ ॥

उ० तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रमिदरी । इच्छद्दृष्ट्वापार्थ ।
इन्द्रमेव हरितवर्णावधौ बहुतः प्रापयतः । अत्र 'ऋक्सामे वै
हरी' इति श्रुतेः द्विवचनान्तहरिशब्दस्य ऋक्सामपाचक-
त्वाद्वरितवर्णावधौ इन्द्रमेव बहुतमिति व्याख्यानं न घटते ।
हरितवर्णपोडशयोः सर्वथ सुखभत्वात् । इन्द्रावप्येव हरित-
वर्णत्वमप्रसिद्धम् 'मयुरोमभिः पृषती अभूताम्' इत्यादि-
श्रुतेर्देवतात्वात् । 'पशवो वै देवानां छन्दोऽसि' इत्यादिश्रुति-
परालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये ऋक्सामे एवेन्द्रं बहुत
इति युक्तं ननु हरितवर्णावधौ । कथं भूतमिन्द्रम् । अप्रतिष्ठ-
दृष्टावसम् न प्रतिवर्षयितुं शक्यते शवो बलं यस्य स अग्र-

तिष्ठतवाः तमप्रतिष्ठशवसम् । क्व बहत् इत्याह । ऋषीणां च वसिष्ठप्रभृतीनां च स्तुतीः उप समीपे । यज्ञं च मानुषाणाम् मनुष्याणां यजमानानामुप समीपे बहत् इति वर्तते । उपयामेत्यादि समानव्याख्यानम् ॥ ३५ ॥

म० षोडशिमहं तृतीयो मन्त्रविकल्पः 'आग्रयणाद्रेन्द्रमिदरी इति गृहीत्वेति' कठसूत्रोक्तः । इन्द्रदेवत्वानुद्भूतं गीतमदृष्टं । इत् एवार्थः । हरी हरितवर्णावधौ ऋषीणां स्तुतीरूपं वसिष्ठर्षीनां शुभीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव बहत् प्रापयतः । न पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं बहत् । किंभूतमिन्द्रम् । अप्रतिष्ठशवसम् प्रतिष्ठपमितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिष्ठं न प्रतिष्ठमप्रतिष्ठं शयो वलं यस्य सोऽप्रतिष्ठशवास्तम् । उपयाम एव ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

यस्मान्ना जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया संरराण-
स्त्रीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

उ० षोडशिमहमुपतिष्ठते । यस्माच्च जातः । त्रिष्टुप् । षोडशी परब्रह्मरूपेण स्तुयते । यस्मादन्वः पर उत्कृष्टो जातो देवो नास्ति न विद्यते महिष्मत्तथाविवेश आविशति भुवनानि भूतजातानि विश्वा विधानि सर्वाणि अन्तर्यामिरूपेण । तथाच क्षुतिः 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति यश्च प्रजापतिर्भवति' इति । प्रजया संरराणः संरममाणः ऋीडन् । यश्च स्त्रीणि ज्योतीषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि सचते सेवते परमात्मरूपेण स षोडशीमहः ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्वा-
क्यानयुक्ता ॥ ३६ ॥

म० 'उपस्थायैव यस्माच्च जात इति' (भा० १२।५। १९) । षोडशिमहमुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवत्वा त्रिष्टुप् विवस्वदृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तुयते । यस्मात्पुरुषादन्वो व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिजातः संभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विधानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रवृष्टवान्सः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतीषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते । स्वतेजसा तन्मोतिषामुजीवनं करोतीत्यर्थः । 'यिन सूर्यस्तपति तेजसेदः' इत्यादिश्रुतेः । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽनिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चामो तत्तेजो विदि मामकम्' (भा० गी० १५।१२) इति स्मृतेश्च । किंभूतः प्रजापतिः । प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सन्ध्याग्रममाणः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यव-
हाराश्रय इत्यर्थः । 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति' इत्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतु-

रम् एतम् । तयोरिहमनु भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृष्यतु सह प्राणेन स्वाहा ॥ ३७ ॥

उ० षोडशिनं भक्षयति । इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च वज्र-
रस्ता । सह प्राणेनेति वज्रः । इन्द्रवरुणौ देवता षोडशी-
महो वा । इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च यो वाजपेयवाजी । वरुणश्च ।
चकारौ समुच्चवार्ध्वौ । राजा यो राजसूयवाजी । 'राजा वै
राजसूयेनेष्टा भवति सम्राड्वरुणश्च वाजपेयेन' इति श्रुतिः ।
ताविन्द्रवरुणौ ते तव हे षोडशिमह, भक्षं चक्रतुः कृतवन्तौ ।
अग्रे प्रथमम् । एतमित्यस्य भक्षेण सह संबन्धः । तयोर्भक्ष-
मनु कुर्वन्महं भक्षं भक्षयामि । मदीयेन च भक्षणेन वाग्देवी
जुषाणा सेवमाना सोमस्य तृष्यतु सह प्राणेन ॥ ३७ ॥

म० 'इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च भक्षणमिति' । षोडशिमहं भक्ष-
येत् । इन्द्रवरुणदेवत्वा षोडशिदेवत्वा वा त्रिष्टुप् वज्ररस्ता ।
अन्त्यपादौ द्वादशाणौ सह प्राणेनेति वज्रः विवस्वदृष्टा । हे
षोडशिमह, तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं
भक्षं चक्रतुः । तौ कौ । इन्द्रो वरुणश्च । चकारौ समुच्चवे ।
किंभूत इन्द्रः । सम्राट् परमैश्वर्यतुक्तः वाजपेयवाजीत्यर्थः ।
किंभूतो वरुणः । राजा राजसूयवाजी 'राजा वै राजसूयेनेष्टा
भवति सम्राड्वरुणश्च वाजपेयेन' (५।१।१।१३) इति श्रुतेः । तयो-
रिन्द्रावरुणयोः संबन्धिनं भक्षमनु पश्चात् आहम् भक्षयामि
सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी
सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृष्यतु सोमेन तुसा
भवतु । 'तृष्यतां करोषे षोडशे' इति सोमशब्दात् षोडशी । स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥ इति षोडशिनामः संपूर्णः ॥

अष्टात्रिंशी ।

अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे वचैः सुवीर्यम् । वधं
द्वयि मयि पोषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा
वचैस एष ते योनिरग्नये त्वा वचैसे । अग्रे वचै-
स्विन्वचैस्वांस्त्वं देवेष्वसि वचैस्वानहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥ ३८ ॥

उ० अर्धतिग्रहपुरोरुचत्तिलो गावन्वोऽग्नीन्द्रसूर्यदेवताः
अग्रे पवस्व हे भगवन्नग्रे, पवस्व । पवतिः प्रवृत्त्यर्थोऽन्त-
र्भावितव्यर्थः । पवस्व प्रवर्तयस्व । वस्त्वं स्वपा सुकर्मा । अप
इति कर्मनाममुपतिष्ठत् । अस्मे अस्मान् वचैः वज्रवचैसह ।
सुवीर्यं शोभनवीर्यम् । वधं द्वयि मयि पोषम् धारयन्
स्थापयन् रयि धनं मयि पोषं पुष्टिं च प्रवर्तयस्वेति संबन्धः ।
उपयाम गृहीतोऽसि अग्नये त्वा वचैसे । एष ते योनिः अग्नये
त्वा वचैसे । व्याख्यातम् । भक्षमभक्षः अग्रे वचैस्विन् । हे
अग्रे, वचैस्विन् वज्रवचैसेन संयुक्तः । यथा त्वं देवे-
ष्वसि वचैः युक्तः एवमहं मनुष्येषु वचैः युक्तो भूयासं भवे-

यम् । स्वयंभूरसीत्येतस्मिन्मन्त्रे वचोदा असीति वचःशब्दो
ब्रह्मवचसपवाचो वर्णितः श्रुत्या 'तथेव ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद्ब्र-
ह्मवचसे स्वात्' इति । अतोऽस्मिन्मन्त्रे वचःशब्दो ब्रह्मवचसप-
वाचो वर्णितः ॥ ३८ ॥

म० अथ द्वादशाहमन्त्राः । 'पृथः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं
न्यहे पूर्णेऽग्रे पयस्वोत्तिष्ठन्नद्विभक्तिलब्धमेकैकम्' (का० १२ ।
३ । १—२) 'अग्रे वचस्विन्नित्तौजिष्ठ सूर्यं ब्राजिष्ठेति भक्षणं
यजमानैरिति' (क० ६) अस्ति कश्चित् पृथः षडहस्तः
कतुः । स तु षडभिरहोभिर्निष्पायः । तत्र पूर्वस्मिन्नहस्तये क्रमेणाग्निं
पयस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान्ग्रहान् गृह्णीयात्तथैवाग्ने वचस्विन्नित्त-
त्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहणं भक्षयेत् । तत्र प्रथमो यथा । अग्रे
पयस्व । अग्निदेवत्वा गायत्री वैश्वानरसदृश । आद्यो सप्तार्णो
पादौ । एषा यजुरन्ता । उपयाम एष त इति द्वे यजुषी । हे अग्ने,
त्वमस्मै अस्मान् सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिन्तादृशं शोभनसा-
मन्व्योपेतं वचो ब्रह्मवचसं पयस्व । पय गत्यर्थः अन्तर्भूतपयसः ।
गमय ग्रापय । 'सुपर्णं सुलोक' (पा० ७ । १ । ३९) इति
विभक्तेः शेषादेशे अस्मै इति रूपम् । किंभूतस्त्वम् । स्वपाः ।
अथ इति कर्मनाम । शोभनान्यर्थाणि यस्य स स्वपाः सुकर्मा ।
एवमृत्तिभिः सह संप्रार्थ्य स्वयं याचते । मयि यजमाने रात्रिं
धनं दधत् धारयन् स्थापयन्त्यन्तं पोषं पुष्टिं पुत्रपश्चाद्विशुद्धिं
पयस्व प्रवर्तयेति संबन्धः । उपयामयतीत्युपयानो ग्रहः हे
सोम, तेन त्वं गृहीतोऽसि । हे ग्रह, वचसे वचस्विने तेज-
स्विनेऽग्रे त्वं गृह्णीत इति शेषः । सादयति एष सारप्रदेशस्तव
योनिः स्वानं वचस्विनेऽग्रे त्वं सादयामीति शेषः । भक्षण-
मन्त्रः । हे वचस्विन्न विशिष्टतेजोयुक्त हे अग्ने, त्वं देवेषु
इन्द्रादिषु मध्ये वचस्वान्तित्वीतिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि
मनुष्येषु मध्ये वचस्वान्ब्रह्मवचससंपन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिमे अवेपयः । सो-
ममिन्द्र चमूसुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौ-
जस एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रौजिष्ठौजि-
ष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

उ० उत्तिष्ठन्नोजसा । सातुलसङ्गादुत्तिष्ठन् ओजसा
बलेन सह पीत्वी पीत्वा । शिमे अवेपयः । शिमे
हन् नासिके वा । 'द्वेष्ट कम्पने' । अतिपातोद्देगास्नासिके
कम्पितवानसि । किं तद्व्यं कर्त्तव्या अवेपय इत्यत आह ।
सोमम् । हे भगवन् इन्द्र, चमूसुतम् । अधिपवणचर्मं कस-
शब्देनोच्यते । अधिपवणचर्मण्यभिपुतं सोमं पीत्वा अवेपय
इति संबन्धः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस एष ते
योनिरिन्द्राय त्वौजसे । प्रगुणं ग्रहं भक्षयति । इन्द्रौजिष्ठ ।

हे इन्द्र, ओजिष्ठ अतिशयेनोजसा युक्त । यथा ओजिष्ठस्त्वं
देवेष्वसि एवमोजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

म० द्वितीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । इन्द्रदेवत्वा गायत्री
कृतस्तुतिदृश यजुरन्ता । हे इन्द्र, त्वमोजसा बलेन सह उत्ति-
ष्ठस्तुत्तादुद्देगान्तर शिमे हन् नासिके वा अवेपयः 'द्वेष्ट
कम्पने' कम्पितवानसि । किं कृत्वा सोमं पीत्वा पीत्वा । 'आत्वा-
ययश्च' (पा० ७ । १ । ४९) इति निपातः । किंभूतं सोमम् ।
चमूसुतं चम्बामधिपवणचर्मणि सुतमभिपुतम् सोमधानं कृत्वाति-
हर्षवशात्तासे कम्पितवानित्यर्थः । हे ग्रह, त्वमुपयामगृहीतोऽसि
ओजसे बलवते इन्द्राय त्वं गृह्णीत । सादयति एष ते योनिः
ओजस इन्द्राय सादयामि । भक्षणमन्त्रः हे इन्द्र, हे ओजिष्ठ
ओजो बलमस्मात्तीत्योजसी । 'अस्मागा-' (पा० ५ । २ ।
१२१) इत्यादिना विनिप्रत्ययः । अत्यन्तमोजसी ओजिष्ठः
'अतिशयने तमविष्टौ' (पा० ५ । ३ । ५५) इति
इष्टप्रत्ययः । 'यिन्मत्तोऽहं' (पा० ५ । ३ । ६५) इतीहानि
परं विनिलोपः टिलोपश्च । तत्संयोजनमोजिष्ठं अतिबलयुक्तं, त्वं
यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽसिबलो
भूयासम् ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अहश्मस्य केतवो चिरश्मयो जनां २५ अनु ।
भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय
त्वा भ्राजयैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजय ।
सूर्यं ब्राजिष्ठ ब्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि ब्राजिष्ठोऽहं
मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

उ० अहश्मस्य । 'रश्मि प्रेक्षणे' । अस्म्य कर्मणि प्रथम-
पुरुषबहुवचनस्थाने छान्दसं रूपमहश्मिति । दृश्यन्ते अस्म
सूर्यस्य प्रज्ञानकृतत्वात्केतवो रश्मयः । केतुरिति प्रज्ञाना-
मसु पदितम् । वि इत्यनर्थको निपातः । अथवा व्यहश्मिति
संबन्धः । जनान् अनु अनुगताः भ्राजन्तः देदीप्यमाणाः ।
कथंभूता दृश्यन्ते । अग्नयो यथा अग्नय इव । उपयामगृही-
तोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजयैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजय ।
भक्षयति । हे सूर्यं ब्राजिष्ठ अतिशयेन ब्राजिष्ठ । यथा ब्राजि-
ष्ठस्त्वं देवेष्वसि एवं ब्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

म० सूर्यायोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्वा गायत्री प्रकल्प-
दृश यजुरन्ता । दृशेर्लुकि 'इरितो वा' (पा० ३ । १ । ५०)
इति च्छेरणदेशे 'करशोऽसि शुभः' (पा० २ । ४ । १६) इति
उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते 'शीले रक्षतेर्विभाषा बहुलं
छन्दसीति' (पा० ७ । १ । ६—८) दृशेक्षरस्य भिदादेश-
स्यामो रुडागमो भातोर्गुणाभावश्छान्दसः । अहश्मिति रूपम् ।
कर्मणि लुकि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने दृश्यामदृश्यन्तेत्यर्थः ।
वीत्युपसर्गोऽहश्मिलनेन संबध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामसु

पठितम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो
रश्मयः किरणा जलाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता वि अहभम्
विशेषेणाहवन्त । सूर्यकराः सर्वजानानुगता व्यापका इत्यन्त
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । आजन्तो ज्वलन्तोऽप्यो वर्यो यथा
जलानुगता इत्यन्ते तद्वत् । हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि
आजते बीज्यतेऽसौ आजन्तस्मै सूर्याय त्वां गृह्णामि । सादयति
एष तव योनिः आज्ञाय बीजाय सूर्याय त्वां सादयामि । तृती-
योऽतिप्राप्तमभयमन्त्रः । अत्यन्तं आजो आजिष्ठः हे आविष्ठ
अतिवीर्य हे सूर्य, त्वं यथा देवेषु आजिष्ठोऽसि तथाहमपि
मनुष्येषु आजिष्ठोऽतिवीर्यमिमान्भूयासम् ॥ ४० ॥ इति द्वाद-
शाहः संपूर्णः ॥

एकचत्वारिंशी ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे
विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा
भ्राजयिष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजयिष ॥ ४१ ॥

उ० विपुवति ग्रहं गृह्णाति । उदु त्वं जातवेदसम् ।
व्याख्यातम् । देवार्पणम् ॥ ४१ ॥

म० 'उदु त्वमिति ग्रहग्रहणमिति' (का० १३।२।११)
गणामयनास्यस्य संवत्सरतत्रस्य विपुवधामके मन्त्रमेऽहनि
सौर्यपशुपालम्भाद्युत्वेमतिप्राप्तग्रहणं कार्यम् । सौरी गावशी
देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते (अ० ५।क० ४१) । त्वं तं
प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रज्ञानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवं
देवनशीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उह्वहन्ति
उदयाचलानुद्गमयन्ति । किमर्थं । विश्वाय । पश्वर्थे चतुर्थी ।
विश्वस्य दृशे दर्शनाय । सर्वं जगद्गृह्णित्वर्थः । उपयाम एष ते
व्याख्यायते ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

आजिघ्र कुलशं महा त्वा विशन्तिवन्दवः ।
पुनरूर्जा निर्वर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्चोरुधारा पय-
स्वती पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

उ० अथ रोहिणीगौरभिमज्जनं द्वाभ्यामृभ्यां महापङ्क्ति-
प्रस्तारपङ्क्तिभ्यां द्रोणकलशमवघ्रापयति । आजिघ्र । कुसुर-
विन्दोरार्पम् । महीति गोनामसु पठितम् । आभिमुख्येन
जिघ्र द्रोणकलशं हे महि । किंच आ त्वा विशन्तिवन्दवः ।
आविशन्तु त्वामिन्दवः सोमाः य एते द्रोणकलशसंभविधनः ।
किंच । पुनरपि ऊर्जा अष्टेन सहिता निर्वर्तस्व । सा त्वामेवं
स्तुमः स्तानः अस्माकं सहस्रं गवां यदेतदस्माभिर्दत्तं तत्तु धुक्च ।
दुहतिर्दानार्थः । पुनर्देहि । त्वत्प्रसादाच्च ऊर्ध्वारा बहुधारा
पयस्वती पयसा संयुक्ता पुनरपि मामाविशतात् आविशतु ।
रयिः घनम् ॥ ४२ ॥

म० 'हविर्धानामीघ्रगोरन्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्या-
जिघ्रति' (का० १३।४।१९) । गगत्रिराश्वदावहीने
त्रिसुखे गोसहस्रं दक्षिणाम्नि तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी
धेनुस्तां हविर्धानामीघ्रगोमेष्वस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयेत् । गोदे-
वत्त्वा महापङ्क्तिः कुसुरविन्दुदृष्टा अघ्राप्येष्टपादा । महीति
गोनाम । हे महि हे धेनो, त्वं कलशं द्रोणकलशास्त्वं पात्रमा-
जिघ्र आभिमुख्येनाघ्राप्यं कुम् । किंच हे धेनो, इन्दवः सोमाः
त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्तां प्रविशन्तु ।
किंच ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति
निर्वर्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं
धुक्च सहस्रसंख्यं धनं देहि । यदा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं
तत्तोऽस्माभ्यं धुक्च पुनर्देहि । दुहतिर्दानार्थः । किंच त्वत्प्रसा-
दादुधारा बहुधरोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविश-
तात् आगच्छत्वित्यर्थः । तथा रयिः घनमपि मा मामा-
विशतात् ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

इदे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति
महि विश्रुति । एता ते अग्र्ये नामानि देवेभ्यो मा
सुकृते वृतात् ॥ ४३ ॥

उ० दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति । इदे रन्ते ।
हे इदे । इद्वानाम मनोर्दुहिता तथा गौरुपमीयते । इदेव
त्वमसि । रन्ते रमयतीति रन्ता । हव्ये हव्यन्तेज्या विकारा
यज्ञेष्विति हव्या । काम्ये मनुष्याणां क्षेतासु काम्याः
प्रविष्टाः । चन्द्रे चन्द्र इवाह्लादयतीति चन्द्रा । ज्योते तस्यैव
ज्योतिर्ज्योत्या । 'द्युत दीप्तौ' अत्र ज्योता । अदिते
अदीने । सरस्वति सर इत्युदकनाम सतीः तद्वति । हे
महि महति । विश्रुति विविधं श्रूयत इति विश्रुति । एतानि
ते तव हे अग्र्ये, अहन्तव्ये नामानि अतिशयगुणयुक्तानि
तेरनिहिता सती देवेभ्यो मां सुकृते सुकृतकारिणं वृतात्
वृष्टि ॥ ४३ ॥

म० 'इदे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति'
(का० १३।४।२०) । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यज-
मानो जपेत् गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरविन्दुदृष्टा । यस्या
आर्यो पादौ द्वादशाङ्गौ अन्त्यावध्याङ्गौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः ।
इहवते स्तुयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति
रन्ता । हवते बहुभं यज्ञेष्विति हव्या, हवते आहवते सर्वैरिति
वा हव्या । काम्यत इति काम्या 'मनुष्याणां क्षेत्रासु काम्याः
प्रविष्टाः' इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । 'द्युत
दीप्तौ' दीप्तयति प्रकाशयतीति ज्योता प्रकारस्य जः । अदिति-
रहीनाऽनवनामिडा । सरस्वति सरतीति सरः शीरे तद्वति । सर
इत्युदकनाम सतीरिति (नि० ९।२६) यास्कोक्तः ।
उदकशब्देनात्र शीरमुच्यते । मही महती । विविधं श्रूयते

स्मृत इति विशुतिः । न हन्तुं योग्या अद्या अहन्तव्या । तासां संबोधनानि हे धेनो एवंभूते, ते तव एता एतानि अति-
शयगुणयुक्तानि भक्ष्यानि एतेनांभिरभिहितानि सती देवेभ्यः
सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृतं तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं
सां त्वं ब्रूताहूहि वद । अयं यजमानः पुण्यकर्तृति देवेभ्यो
वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

वि न इन्द्र सृष्टो जहि नीचा यच्छ प्रतन्यतः ।
यो अस्मौ २५ अभिदासत्वधरं गमया तमः । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृष एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा विमृषे ॥ ४४ ॥

उ० महामतीयं ग्रहं गृह्णाति । वि न इन्द्र । अनुष्टुप् ।
इन्द्रो विमृष्टगुणयुक्तो देवता । वि न इन्द्र सृष्टो जहि
वि जहि विनाशय नः अस्माकं हे इन्द्र, सृष्टः संग्रामान् ।
किंच नीचा यच्छ प्रतन्यतः । ये प्रतनां संग्राममिच्छन्ति ते
प्रतन्यतः तान्प्रतन्यतो मनुष्यान् नीचा यच्छ नीचैर्विगृह्णीष्व ।
यश्चास्मान् अभिदासति 'दसु उपक्षये' । उपक्षयति तमधरं
निकृष्टमवांशोनीं तमो गमय । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा विमृष एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृषे । व्याख्या-
तम् ॥ ४४ ॥

म० 'ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पति विश्वकर्मैकिति
मेति' (पा० १३ । २ । १७) गवातयनस्योपान्ये महामते-
ऽहनि प्राजापत्यशृपालम्भाद्यध्वेन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रप्रथम् ।
तत्राद्यः । इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् शासदृष्टा । हे इन्द्र, तोऽस्माकं सृष्टः
शत्रुन्संग्रामान्वा विजहि विशेषेण नाशय । किंच प्रतन्यतः
नीचा यच्छ । प्रतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति प्रतन्यन्ति
प्रतन्यन्तीति प्रतन्यन्तस्तान् । 'सुप आत्मनः कथञ्' (पा० ३ ।
१ । ४) इति प्रतनाशब्दात्कवचि प्रत्यये 'कवचप्रतनस्यार्चि
सोपः' (पा० ७ । ४ । ३९) इति द्विलोपे शत्रुप्रत्यये च
रूपम् । प्रतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रुघ्नोनाश्वरभूतान् यच्छ
निकृहीष्व । सुषादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किंच यश्चास्मान् अभिदा-
सति । 'दसु उपक्षये' । उपक्षयति तं शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं
गमय प्रापय । संहितायां दीर्घः । हे मह, त्वमुपयामेन गृही-
तोऽसि विशिष्टो मनु संग्रामो यस्य तस्मै विमृषे विशिष्टसंग्रा-
मवते इन्द्राय त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृष्ट-
गुणविशिष्टयेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

वाचस्पति विश्वकर्मणमुत्तये मनोजुवं वाजे
अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवन्तानि जोषहि-
शशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय

त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वक-
र्मणे ॥ ४५ ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । वाचस्पति । त्रिष्टुप् विश्वक-
र्मणी । स नो विश्वानीति तदः श्रवणाद्यदोऽप्याहारः कर्तव्यः ।
नित्यसंबन्धो हि वचदौ । यं वाचोधिपति प्राणरूपेण इन्द्र-
रूपेण वा विवक्ष्यते । 'तस्मादाहुरिन्द्रो वाक्' इति श्रुतिः ।
विश्वकर्माणं सर्वस्य कर्तारम् । ऊतये अवनाय तर्पणाय वा ।
मनोजुवम् मनस इव यस्य जुवः मनोजुवः स एवमुच्यते ।
मनोगतिमित्यर्थः । वाजे अजे अस्मिन्महाप्रतीयलक्षणे विष-
यभूते । अद्य अस्मिन् द्यवि हुवेम आह्वयामः । स आहृतः
सन् तोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवन्तानि आह्वयानि जोषा-
जुपतां सेवताम् । विश्वशम्भूः । शमिति सुखनाम । सर्वस्य
सुखेन भाषयिता । अपसे अद्य इत्यङ्गनाम । अस्माकमन्त्रदा-
नाय साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

म० अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा ।
इदंमिन्द्रं वाजे महामतीयलक्षणविकल्पे अद्यास्मिन् दिने
वर्षे हुवेम आह्वयाम । किमर्थम् । ऊतये अवनाय रक्षणाय ।
किमृतम् । विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्तरत्वादीनि
कर्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पति वाचां पालवितारं वाचो-
धिपति । 'तस्मादाहुरिन्द्रो वाक्' इति श्रुतेः । तथा मनोजुवम् ।
जुरिति ज्वनाम । मनसो जुरिव ज्व इव जवो यस्य स मनो-
जुवम् । स इदं इन्द्रो तोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवन्तानि
आह्वयानि अपसेऽज्ञायामसमृद्धौ रक्षणाय वा जोषा-
जुपताम् अस्मादाह्वानं साधु साधयति सेवताम् । 'केदोऽजाटी' (पा०
३ । ४ । १४) इत्यङ्गमे 'इतश्च सोपः परस्मैपदेषु' (पा०
३ । ४ । १७) तिप् इलोपे जोषदिति रूपम् । किमृतः ताः ।
विश्वशम्भूः विश्वस्य वां सुखं भवत्वस्मादिति विश्वशम्भूः साधुकर्मा
शोभनकर्मकर्ता । हे मह, उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मेण सर्व-
कर्म इन्द्राय त्वा गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मेण
इन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

विश्वकर्मन्हुविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोर-
वध्यम् । तस्मै विश्वः समस्तमन्त पूर्वोरयमुग्रो वि-
हव्यो यथासत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्व-
कर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

उ० अपरो मन्त्रविकल्पः । विश्वकर्मन्हुविषा । त्रिष्टुप् इन्द्रो
विश्वकर्मणी च । हे विश्वकर्मेन्, अनेन हविषा महामतीयलक्ष-
णेन वर्धनेन च वर्धयिष्या । त्रातारं जगतः इन्द्रम् अकृणोः
हतवानसि अवध्यं च । तस्मै चैवंप्रभाकायेन्द्राय विशो मनु-
ष्याः समस्तमन्त मन्त्राः पूर्वाः पूर्वे वसिष्ठमृतयः । इदानीं तत्रा
अपि सज्जताः । अयमेव हि इन्द्रः उग्रः उद्गूँवजः विहव्यश्च ।

विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यः यथा असत् । पञ्च-
म्यर्थे बालप्रत्ययः । यतः कारणादसत् भवेत् हे विश्वकर्मन्,
त्वद्विस्तारमभ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इत्यभिप्रायः । उपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
विश्वकर्मणे इति व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

म० तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप्
बालप्रत्ययः । हे विश्वकर्मन्, वर्षनेन वर्षमानेन वर्षवित्रा वा
इविषा त्वमिन्द्रं आतारं जगतो रक्षकमवधत् हन्तुमशक्यमप्रति-
भर्तुं चाकृणोः कृतवानसि । तस्मै तादृशेन्द्राय पूर्वाविंशः
प्रजाः पूर्वं वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यहनताः ।
पञ्चम्यर्थे बालप्रत्ययः । यथा सतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र
उद्गूणवज्रो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यश्च
असदभूतस्मादिशस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन्, त्वद्वि-
स्तारमभ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः । उपयाम एष ते इति
व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

उपयामगृहीतोऽस्यप्रथमं त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्ण-
मीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णाम्यनुष्टुप्छन्दोऽभिगरः ॥ ४७ ॥

उ० अदाम्यं गृह्णाति । उपयाम गृहीतोऽसि । देवानामा-
पम् । अग्रये त्वां गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि एकं ग्रहणम् ।
इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि द्वितीयं ग्रहणम् ।
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि तृतीयं ग्रहणम् ।
एवं सप्तमे देवताभ्यः स्वच्छन्दस्कं सोमं गृहीत्वा अथेदानी-
माह । अनुष्टुप् ते तव हे सोम, अभिगरः । 'गृ स्तुतौ' । अभि-
ष्टव इत्यर्थः । यद्वा 'ऊर्वे' 'सप्तमेभ्यस्तदा अनुष्टुभम्' इति
श्रुतिः ॥ ४७ ॥

म० 'अदाम्यं गृह्णाति' निग्राभ्याः पात्रे तस्मि-
न्तूर्णां त्रीन् 'अन्तमन्त्राग्रये' त्वा गायत्रच्छन्दसमिति प्रति-
मन्त्रमुपयामः सर्वत्राक्षिषादिति' (का० १२।५।१३-१५) ।
तस्मिन्नानुष्टुभे पात्रे अंशुर्गृहीतस्मिन्नानुष्टुभस्य निग्राभ्या-
संज्ञा आप आनीय तस्मिन्निषेः सोमलताः प्रक्षिप्याग्रये त्वेत्या-
दित्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाम्यं ग्रहं गृह्णाति । मन्त्रैः सोमरुताग्रयो
वेति केचित् । उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेवावाचनु-
षङ्गनीयं सर्वशेषतादास्यतयेति सूचार्थः । तत्र प्रथमो मन्त्रः ।
अदाम्यदेवत्वानि त्रीणि यजुषि देवदृष्टानि । हे सोम, त्वमुप-
यामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह, गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य
ते गायत्रीच्छन्दसं त्वामग्रयेऽमिप्रत्ययं गृह्णामि । द्वितीयो
मन्त्रः । उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह, त्रिष्टुप् छन्दो यस्य
तादृशं त्वमिन्द्राय गृह्णामि । तृतीयो मन्त्रः । उपयाम० जगती
छन्दो यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह, विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्वात्
गृह्णामि । एवं सप्तमे देवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् । 'अनुष्टुभ इत्यु-

क्तेति' (का० १२।५।१३) । एतं मन्त्रं पठेत् । अदाम्य-
देवतां देवदृष्टम् । एवं स्वच्छन्दसे सोमं गृहीत्वा तमाह हे
सोम, अनुष्टुप् छन्दस्ते त्वाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः । 'गृ
स्तुतौ' यद्वा 'ऊर्वे' सप्तमेभ्यस्तदा अनुष्टुभम्' (११।५।१।
७) इति श्रुतेः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

त्रेशीनां त्वा पत्सन्नाधूनोमि कुक्कुनानां त्वा
पत्सन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्सन्नाधूनोमि मदि-
न्तमानां त्वा पत्सन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा
पत्सन्नाधूनोमि शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोम्यहो रूपे
सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

उ० ग्रहपात्रस्यासु निग्राभ्यासु अंशुनाधुनोति । त्रेशीनां
त्वा पत्सन्नाधूनोमि । मेघस्य व्रजत उदरे शेरत इति त्रेश्व
उदरस्या आप उच्यन्ते । हे सोम, त्रेशीनामपां त्वां पत्सन्
पतने आधूनोमि कम्पयामि । कुक्कुनानां त्वा । 'कुह शब्दे' ।
अलर्थे कुवत्यः शब्दं कुवाणाः नमन्ते प्रह्वीभवन्तीति कुक्कु-
नाः मेघ्या आपः । भन्दनानाम् 'भदि कल्याणे सुखे च' ।
कल्याणकारिण्यः सुखयिष्यो वा भन्दनाः । मदिन्तमानाम्
अलर्थं मदयन्ति तर्पयन्तीति मदिन्तमाः । माद्यते 'मादस्य'
इति नुमागमः । मधुन्तमानाम् अतिशयेन मधुस्वादोपेता
मधुन्तमाः । शुक्रं त्वा शुक्रमहिशृङ्गकर्मणं त्वां शुक्रे अहि-
ष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे उदके आधूनोमि । अद्धोरूपे दिव-
सस्य रूपे तदपि शुक्रमेव भवति । सूर्यस्य च रश्मिषु ।
रश्मयस्तु प्रकाशरूपत्वादेवं भवन्ति ॥ ४८ ॥

म० 'धूनो' 'अधुनि' त्रेशीनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयमिति'
(का० १२।५।१३) । आहवनीयसमीपं गच्छन्नाहवनीय-
दान्यग्रहस्यानि जलानि चालयेत् । एतदानीं विश्वेषां देवा-
नामित्यन्तानि सोमदेवत्वानि देवदृष्टानि । हे सोम, त्रेशीनां
व्रजतो मेघस्योदरे शेरते ता त्रेश्वो मेघोदरस्या आपस्तासां
पत्सन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्यत्यर्थं त्वा त्वामाधूनोमि कम्प-
यामि । कुक्कुनानाम् । 'कुह शब्दे' अलर्थे कुवत्यः शब्दं
कुवाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुक्कुना मेघस्या आपस्तासां
पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । 'भदि कल्याणे सुखे च'
भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिण्यः सुखयिष्यो वा मेघ्या
आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदिन्तमानाम् मादयन्तीति मदिनाः
अलर्थे मदिन्यो मदिन्तमाः । तमपि पुनर्वाच्यः 'नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्य' (पा० ८।२।७) इति नलोपः 'मादस्य'
(पा० ८।२।१७) इति छान्दसो नुमागमः । अलान्तं
तर्पयन्तो मेघ्या आपः । मधुन्तमानाम् अलान्तं मधुस्वादो-
पेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतने त्वां धूनोमि । किञ्च
शुक्रं शुक्रमहिशृङ्गकर्मणं त्वां शुक्रे शुद्धे अहिष्टकर्मणि निग्राभ्या-

लक्षणं जले त्वामाधूनीमि । किंच अहो दिवसस्य रूपे सूर्यस्य
रश्मिषु हे सोम, त्वामाधूनीमि ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

ककुभरूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्रस्य
पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते सोमादाभ्यं
नाम जागृवि तस्मै त्वा गृहामि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

उ० ककुभरूपं वृषभस्य । ककुभमिति महिषामसु
पठितम् । अस्य सोमलक्षणस्य वृषभस्य ककुभमादित्यलक्षणं
रूपं रोचते दीप्यते । बृहन्महत्त्वभावतः शुक्रः शुक्रस्य पुरो-
गाः । शुक्र आदित्यः शुक्रस्य आदित्यस्य पुरोगामी । सोम
एव सोमस्य पुरोगामी भवितुमर्हति यस्मात् अतः कारणात्
यत्ते तव हे सोम, अदाभ्यमनुपहिंस्य नाम जागृवि जागर-
णशीलं तस्मै त्वा गृहामि । जुहोति । तस्मै ते तव हे सोम,
सोमाय स्वाहा । 'तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति' इति
श्रुतिः ॥ ४९ ॥

म० हे सोम, वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महान् आदित्य-
लक्षणं रूपं रोचते दीप्यते । ककुभमिति महिषामसु पठितम् ।
बृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव
पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी
भवितुमर्हति । हे सोम, ते त्वरीयमदाभ्यमनुपहिंसितं जागृवि
जागरणशीलं यस्मात्तस्मै त्वा गृहामि । 'तस्मै त इति
जुहोतीति' (का० १२ । ५ । १७) अदाभ्यं जुहोति ।
सोमस्य हे सोम, तस्मै तादृशान् ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमसु ।
'तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति' (११ । ५ । ९ । ११) इति
श्रुतेः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

उशिक्षत्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽर्षीहि वृशी
त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽर्षीह्यस्मत्सत्त्वा त्वं
देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽर्षीहि ॥ ५० ॥

उ० अंशुन् सोमे निष्पाति । उशिक्षत्वम् । 'वश कान्ती'
अस्य किपि उशिमिति भवति । यतः उशिक्ष कान्तः बलभः
त्वं हे देव, सोम, अस्माकमतः अग्नेः प्रियं पाथः अग्रम् अपि
इहि अपि गच्छ । वशी च त्वम् । 'वश कान्ती' । दोषं
व्यागधातम् । अस्मात्सत्त्वा अस्माकं सत्त्वा । शेषं प्रगु-
णम् ॥ ५० ॥

म० 'अर्षीह्यस्मोमे निष्पात्युशिक्षत्वमिति प्रतिमन्त्रमिति'
(का० १२ । ५ । १८) मन्त्रप्रयोगोलखलस्थानं शून्योमे
क्षिपेत् । तत्रागः । हे देव, वीर्यवान् हे सोम, उशिक्ष कामव-
मानस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽग्रमर्षीहि अपिगच्छ । द्वितीयः । हे

देव सोम, वशी कान्तस्त्वमिन्द्रस्य प्रियमग्रं प्राप्नुहि । अथ
तृतीयो मन्त्रः । हे देव सोम, अस्मात्सत्त्वा अस्माकं मित्रभू-
तत्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरक्षितमग्रं प्राप्नुहि 'अग्निर्नि
प्रातःसवनमिन्द्रो माध्वन्दिने सवनम्' विश्वेदेवास्तृतीयम् 'सव-
नम्' इति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः
स्वाहा । उपसृजन्ध्वरुणं मात्रे धरुणो मातरं धर्यन् ।
रायस्योपमस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ ५१ ॥

उ० सत्रोत्थानं देवानामर्पम् । गार्हपत्ये हे आहुती जुहो-
ति । इह रतिः । उक्तामन्ते पशवो निषन्पन्ते । इह यज-
मानेषु अवतां रतिः रमणम् । रम्यातिः संघमनकर्म । यत
एवमत इहैव रमध्वम् । इह धृतिर्मुधात् । इह स्वधृतिः ।
यत एवमत इहैव साधु धारणं भूयात् । पशूनां यजमानवि-
षया धृतिः प्राप्यते । द्वितीयां जुहोति । उपसृजन् उन्मिह ।
उपसृजन्संयुजन् धरुणं धारयितारमग्निं मात्रे पृथिव्यै ।
मातात्र पृथिव्युच्यते । वरुणो धारयिताग्निमातरं पृथिवीं
धरन् पिबन् रायस्योपमम् । 'पशवो वै रायस्योपः' इति श्रुतिः ।
पशून् अस्मासु दीधरत् धारयतु ॥ ५१ ॥

म० अथ सत्रोत्थानमग्निं देवदत्तः । 'शाखाद्वाग्नेऽन्वार-
ज्येष्विह रतिरिति जुहोतीति' (का० १२ । ४ । १०) ।
सर्वेषु वीक्षितेष्वव्युत्प्रेष्टेष्विदानीतनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात् ।
पशुदैवतं यजुः । हे गावः, दुग्धकीया रतिः रमणमिह यज-
मानेष्वसु । इहैव वृयं रमध्वम् । दुग्धकामिह यजमानेषु धृतिः
संतोषोऽस्तु । स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृतिर्देवास्तु । स्वाहा
सुहुतमसु । 'अपारमुपसृजति' (का० १२ । ४ । ११)
शाखाद्वाग्ने एव द्वितीयाहुतिः उन्मिह आषाढादसौ तृतीया
द्वादशाग्नेः स्तोमिह । धारयतीति वरुणोऽभिरस्मासु रायस्योपं
रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णोदेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु । धारय-
तेऽर्हति रूपम् । अउभाव आग्नेः । किभूतो धरुणः । मात्रे धर-
णम् । यज्यर्थे चतुर्थी । मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन्
समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धरन्पिबन् । तत्रोत्थानं
हविर्भक्षयजित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

सत्रस्य ऋद्धिरस्यर्गन्म ज्योतिरमुता अभूम । दिवं
पृथिव्या अथ्यारुहामाविदाम देवान्स्वर्ग्योतिः ॥ ५२ ॥

उ० सत्रस्य ऋद्धिं गायन्ति । सत्रस्य ऋद्धिरसि । बृहती ।
यजमानानां संभावः । सत्रस्य सशृद्धिस्थमसि । यतोऽग्निम
आगताः ज्योतिरादित्यलक्षणम् । अमुता अमभूम भूताः ।
दिवं आध्वारुहाम अध्वारुहः । पृथिव्याः सत्त्वासाधुं शुलोके
चारुदाः सन्तः अविदाम देवान् जानीमः पश्यामो देवान्

स्वः स्वर्गं च पश्यामः ज्योतिरादिलक्षणं च । अविद्यामः
इत्यनुवर्तते ॥ ५२ ॥

म० 'सत्रस्यदिं गावन्ति सत्रस्य कदिरिति' (का० १२ ।
४ । १२) । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकृवीरमालम्ब्य
सत्रादिसंज्ञकं सामं गावन्ति । बृहती यजमानानामात्मस्तुतिः
समैकादशनवार्णपादा । हे साम, सत्रस्य कदिरिः सस्यदिः लभसि
अतो वनं यजमाना ज्योतिरादिलक्षणमगन्म प्राप्ताः । ततः
अगृता अमरणधर्माणः अभूम भूताः । पृथिव्याः सकाशाद्विं
सुलोकमभ्याकूढाम् । अभ्याकूढाः सुलोककूढाः ततो वैवानिन्द्रा-
वीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे
लङि रूपम् । ज्योतिर्व्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप
तं तमिद्वत् वज्रेण तन्तमिद्वत् । दूरे चत्ताय छन्त्स-
द्रहनं यद्विनक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर विधत्ते
दुर्मा दर्षीष्ट विधत्तः । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः
स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

उ० दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽं संसर्पन्ति । युवं तमि-
न्द्रापर्वता । अतिच्छन्दा अष्टिः अत्यष्टिर्वा । व्यवसाना ऐन्द्री ।
प्रथमोऽधोऽं ऐन्द्रापर्वतः । हे इन्द्रापर्वतो, युवं तं यजमनु-
तिष्ठतम् । येन यजेन पुरोयुधा पुरोमे युव युष्पतीति पुरोयुत
तेन पुरोयुधा बलेन । यो नः पृतन्यात् अप तं तमिद्वत्तमिति
तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा कियते । यो यः शत्रुर्नो-
ऽस्माकं पृतन्यात्संभ्रमवेधोऽभवेत् । अप तं तम् इद्वत्तम् ।
अपहतं विनाशयतं शत्रुम् । इच्छन्दोऽनर्थकः । वज्रेण तं तम्
इत् इतम् । वज्रेणेत्यायुधनियमः शत्रूणामुन्मूलनाय ।
व्याख्यातमन्वत् । इत् उत्तरमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य तु कर्तृत्वं
विवक्षितं परोक्षस्य सतः । दूरे चत्ताय छन्त्सत् । चततिर्गति-
कर्मा । दूरे गताय नष्टाय शत्रवे । छन्त्सत् । छन्दतिः काम-
नार्थः । कामयताम् । हे इन्द्र, त्वदीयो वज्रः शत्रवे विनाशं
कामयताम् । कथं परवशो वततामिति चेत् कथं वज्रस्य शत्रु-
विनाशकामना इति चेत्, आत्मैषा रथो भवत्यात्माश्च आत्मा-
युधमिद्वदोषः । गहनं यद्विनक्षत् । गहनं वनमुच्यते उदकं
वा । इच्छतिर्व्याप्तिकर्मा । इच्छत् रूपसादृश्यादुदकं वनं
वा यत् आसीति पलाय्य गच्छति तथापि विनाशयति शत्रुप्रे-
हकूपेण तस्यापि विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः । अस्माकं
शत्रून्परिशूर विधत्ते दुर्मा दर्षीष्ट । हे शूर, त्वदीयो वज्रः
अस्माकं ये शत्रवः तान्परिदर्षीष्ट । 'दृ विदारणे' । परि-
विदारयतु । कथं भूतो वज्रः । दुर्मा विदारणशीलः । कुतोऽवशि-
स्तान् शत्रून् । विधत्तः सर्वतः । जपन्ति भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः
प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः । एकवचनान्तो

व्याख्यातः । अयं तु बहुवचनान्तः ॥ ५३ ॥ सत्रोत्थानं
समाप्तम् ॥

म० 'युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽं प्राप्नो निःकामन्तीति'
(का० १२ । ४ । १४) । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धाना-
श्चाधोमार्गेण प्राप्नुवन्तः निःसरन्ति । इन्द्रदेवत्याख्याशिरवसानत्र-
योपेता षट्षष्ट्यक्षरत्वाद् भूना आपोऽर्धेन इन्द्रपर्वतदेवतः ।
हे पुरोयुधा पुरोयुधो पुरोऽमे युष्पते तौ पुरोयुधौ 'इमुपध'-
(पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । शत्रूणां पुरतो
युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता इन्द्रपर्वतौ, युवं युवां तं शत्रु-
मपहतं विनाशयतम् । आदरे वीप्सा तं तम् । इद्वेकार्थः । तं
तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् ।
तत्रापि विशेष्यते । वज्रेण वज्रास्त्रेणानुधुनेन तं तमिद्वत् तं तमेव
शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा । यो
यः शत्रुर्नोऽस्मान्पृतन्यात् पृतनां सेनां कृणात् । गोधवेदि-
त्यर्थः । इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं नोच्यते । हे
शूर इन्द्र, त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहनमलन्तगम्भीरं वनं जले
वा प्रति दूरे चत्ताय । चततिर्गतिकर्मा । वनेऽतिदूरगताय शत्रवे
छन्त्सत् । छन्दतिः कामनार्थः । शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा
तमपि दूरगतमिच्छन्प्राप्नुयात् । इच्छतिर्व्याप्तिकर्मा । वने दूर-
गतमपि इच्छन् गृह्णालेवेत्यर्थः । ततो दुर्मा दारयतीति दुर्मा
'दृ विदारणे' 'अन्येभ्योऽपि इक्ष्वन्ते' (पा० ३ । २ । ७५)
इति भन्तिप्रत्ययः । विदारणशीलो वज्रः अस्माकमस्वीयान्
विधत्तः सर्वतः स्थितान् विधत्तः सर्वान्शत्रून् परिदर्षीष्ट । परि-
विदारयतु । वीर्यवैराघीभिर्दि तङ्कि रूपम् । 'पृथक्कामेषु भूर्भुवः
इति' (का० १२ । ४ । २८) । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे
कामिसर्जनेन कुर्युः । हे भूर्भुवःस्वः अभिवायुर्मर्याः, इयं प्रजाभिः
सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम । पोषैः पुष्टिभिः
सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनान्तोऽयं व्याख्यातः । अत्र
तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

परमेष्ठ्यभिधीतः प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम-
न्यो अच्छेतः । सविता मुन्वां विधत्कर्मा दीक्षार्या
पूषा सोमकृत्पण्याम् ॥ ५४ ॥

उ० परमेष्ठ्यभिधीतः । आज्ञायायसमासेनैमित्तिकानि ।
यसिष्ठस्यापेम् । परमेष्ठ्यादिश्रुतिः चतुर्भिर्'शत्रु'सोमावस्याम्
चतुर्भिर्'शत्रु'वतामिधायिनीं कृत्वा । अभिधीतः अभिध्यातः
संकल्पितो यजमानेन । सोमोपनायनमेतत् वाचोभिर्वा-
हृतः । अहं सोमेन यक्ष्ये इत्युक्तं भवति । अच्छेतः । अच्छ-
मेराहुमिति शाकपृणिः । सोममभि इतो गतः सोमं व्यातु-
मितो गतः । अन्धोऽन्धमुच्यते । सविता सन्याम् । सनोति ।
संभज्यार्थः । सोमसंभक्तो सत्याम् सकलः प्रभुतः प्रभुतो
निमग्नः । दोषं प्रगुणम् ॥ ५४ ॥

म० 'परमेष्ठादीन्वतुवि' शतं जुहोति परमेदुर्गवाले वादोहे
नोरीष्या दोहस्यनेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तादाध्याः पुच्छ-
काण्डादक्षिणेऽस्थनि हुत्वा दोहयेत् पृषदाज्यस्कन्दने वैक
इति' (का० २५। ६। १—६) । मृण्मयधर्मपात्रमेवे
भिन्नमनिसूय परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सकलित्वा
स्वाहेत्यन्तांश्चतुर्विंशदोमां जुहोति । धर्मदोहो गोमरेण तत्स्थाने
उद्वक्षुःस्थाः स्थितायाः पक्षीशालापूर्वभागे प्राणुस्था वा पुच्छ-
दक्षिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुर्विंशतमाज्याहुतीहुत्वा
तां दोहयेत् । स्थानीयस्य सुकुस्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा अंगे
एके आचार्याः परमेष्ठादीन्जुहोतीति सूत्रार्थः । परमेष्ठ्यादसो
देवा ब्रह्मशरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञधिकृतितः
प्रतिर्सदितो भवति । तथाच श्रुतिः 'सोमो वै राजा यज्ञः प्रजा-
पतिस्त्वयैतात्तन्मो या एता देवता या एता आहुतीर्जुहोति स
ब्रह्मज्ञाच्छ्रेयां तत्प्रति देवता मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि
वीक्षोपमस्वाहवनीये यदि प्रसुत आसीति जिवा एतयाज्ञस्य पूर्व
संप्रसूते यद्वलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तथैवेतदेवतया
यज्ञं निषज्यति तया देवतया यज्ञं प्रतिपन्धातीति' (१२।
५। १। १—२) । अथ मन्त्रार्थः । आप्यावादसिष्ठ ऋषिः ।
यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः संकल्पितो भवति । मनसा-
भिष्यात्तदा परमेष्ठो भवति । अयमर्थः । मनसा ध्यातः
सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुया-
दिति । तथाच श्रुतिः 'स यवेन मनसाभिष्यातो यज्ञो
नोपनमेत् परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठो हि स तर्हि भव-
त्यपपाप्मान' इति उपेनं यज्ञो नमतीति' (१३। ५। १।
३) । वाचि व्याहृतायां सोमेन यज्ञे इति वचस्तुकारिते
सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजा-
पतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः । यदा सोमः अञ्छामिमुख्येन
इतः प्रातस्तदा अन्यो भवति । सोमं प्रति गतौ किञ्चिन्निमित्तं
चेत्तदा अन्यस्य स्वाहेति जुहुयात् । सत्यां सोमस्य संभक्तौ सत्यां
सोमः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति
जुहुयात् । 'अथ यदि सातः किञ्चिदाप्येत सवित्रे स्वाहेति
जुहुयात्' (१३। ५। १। ६) इति श्रुतेः । वीक्षायां सत्यां सोमो
विश्वकर्मन्तुच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात् । सोमः
कीर्यतेऽन्या सा सोमकृषणी गीत्वास्यामानतायां सत्यां सोमः
पूषा भवति । तदा निमित्ते पूषे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितोऽसुरः पण्यमा-
नो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्ट उरावासञ्जो
विष्णुर्नरन्विषः ॥ ५५ ॥

म० कयाय इत्यदानेनायमात्तरणायोपोत्थितः उपस्था-
पितः सोम इन्द्रामरुतामकथ्य भवति तदा इन्द्राय मरुतश्च

१ इतश्चतुर्णां मन्त्राणां माप्यसंस्तुतिरिति चतुर्विध्या-
द्येषु नोपलभ्यते ।

स्वाहेति जुहुयात् । कीर्यमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय
स्वाहेति तदा जुहुयात् । यजमानेन कीतः सोमो मित्रो भवति
तदा मित्राय स्वाहेति जुहुयात् । ऊरौ यजमानोत्सृजे आसञ्जः
स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति । शिपिषु प्राणिषु बह्वेषु
वा विष्टः प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः । तदा प्रायश्चित्तापत्तौ
विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जुहुयात् । ओतामाणः शकटेनोद्य-
मानः सोमो विष्णुर्नरन्विषो भवति नरो धीयन्ते आरोग्यमन्ते
यस्मिन् स नरन्विषः संसारः तं सति नाशयति नरन्विषः
जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः । यदा 'रथ हिसाचाम' इत्येति
हिनस्ति रन्विषः इन्ता न रन्विषः नरन्विषः जगत्पालको वा
विष्णुः । तदा विष्णवे नरन्विषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

प्रोक्षमाणः सोम आर्गतो वरुण आसन्त्यामासञ्जो-
ऽग्निर्गर्भीध्रि इन्द्रो हविर्धानेऽथर्वोपावहियमाणः ५६

म० शकटादामतोऽवरुणः सोमनामको भवति तदा
सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । आसन्त्यां मन्त्रिकायामुपविष्टः सोमो
वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जुहुयात् । आग्नीं वर्त-
मानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जुहुयात् । हविर्धाने
वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जुहुयात् । 'हदे
ता मनसे वे' (अ० ७ क० १९) इति मन्त्रेण कण्डवार्य-
मुपावहियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वेनामको भवति तदा-
थर्वणे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

विश्वेदेवा अष्टशुषु न्युप्तो विष्णुराग्नीतपा आ-
व्याव्यमानो यमः सूर्यमानो विष्णुः सन्ध्रिपमानो
वायुः पूयमानः शुक्रः पूतः शुक्रः क्षीरश्रीर्मेन्धी
सकुश्रीः ॥ ५७ ॥

म० अष्टशुषु सोमसंज्ञेषु न्युप्तः कण्डनं कुत्तारोपितः सोमो
विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहु-
यात् । 'अष्टशुषु' (अ० ५। क० ७) इत्यादिमन्त्रेण
आप्यायमानः यम्यमानः सोम आग्नीतपा विष्णुर्भवति ।
आ समन्तात्प्रोतान्त्वस्मिन्प्रीतिमतो भक्त्याति रत्नलोत्पात्रो-
त्पाः सङ्गुणनिषिष्टः । तदा विष्णवे आग्नीतपाय स्वाहेति जुहु-
यात् । अग्निपूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वाहेति
जुहुयात् । सन्ध्रिपयमाणः पूष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति
तदा विष्णवे स्वाहेति जुहुयात् । दत्तापवित्रेण पूतमानः सोमो
वायुर्भवति तदा वायवे स्वाहेति जुहुयात् । पूतः सोमः शुक्रो
भवति तदा शुक्राय स्वाहेति जुहुयात् । क्षीरेण तुम्बेन श्रीयते
मिथीक्रियत इति क्षीरधीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि
शुक्राय स्वाहेति जुहुयात् । सकुभिर्मिश्रितः सोमो मन्वी
भवति तदा मन्विने स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

विश्वेदेवाध्वमसेपूज्यतोऽसुहोमायोद्यतो रुद्रो ह्यय-
मानो वातोऽभ्यावृत्तो नृचक्षाः प्रतिय्यातो मश्रो
भध्वमाणः पितरो नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

म० चमसेषु ग्रहपात्रपूज्यतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो
भवति तदा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । होमार्थ-
मुच्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे स्वाहेति जुहुयात् ।
ह्ययमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वाहेति जुहुयात् ।
अभ्यावृत्तः होमशेषाभूतः सद्यः प्रति भक्षणाध्वमानीतः सोमो
वातो भवति तदा वाताय स्वाहेति जुहुयात् । प्रतिय्यातः
वज्राक्षुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षणाध्वं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति
नृन्मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा
नृचक्षसे स्वाहेति जुहुयात् । भध्वमाणः पीयमानः सोमो
मश्रो भवति तदा मशाय स्वाहेति जुहुयात् । भक्षविला तच्चः
स्वखरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो सवन्ति नरो अस्मि-
न्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नारा-
शंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो
नाराशंसैभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी ।

सन्नः सिन्धुरवमयायोद्यतः समुद्रोऽभ्यवह्रिय-
माणः सलिलः प्रहृतो ययोरोजसा स्कभिता रजाः
सि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा । या पत्येते अप्र-
तीता सहोभिर्विष्णुं अगन्वरुणा पूर्वहृतौ ॥ ५९ ॥

उ० स्कन्नमभिसृजति । ययोरोजसा । विष्णुवीरुणौ
त्रिष्टुप् । ययोर्विष्णुवरुणयोः ओजसा बलेन । स्कभिता रजाः
सि । स्कन्नोतिः सन्मनार्थः । लोका रजांस्युच्यन्ते । संभिता
लोका न चलन्ति । यौ च वीर्येभिर्वीर्यैः स्वकीयेवीरतमौ
शविष्ठा बलिष्ठा च इमेनाविव परबलेषु पततः । अप्रतीतौ
अप्रतिगतौ अनन्याश्रितौ । सहोभिः स्वकीयेरेव बलैः तौ
विष्णुवरुणौ तुल्यकार्यत्वाद्भावपि विष्णु उभावपि वरुणौ ।
द्वितीयादिवचनमेतत् । अगन् गतो यज्ञः । यज्ञसाधनभूतं
स्कन्नं त्र्ययं यज्ञशब्देनोच्यते । पूर्वहृतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने
यावत्प्रधानं न हवते तामविष्णुवरुणौ प्रति यज्ञो गत
इत्यर्थः । यद्वा पूर्व हृयेते इति पूर्वहृतौ विष्णुवरुणौ
प्रति अगन्प्रत्यगच्छतः । गतो यज्ञ इति संबन्धः ॥ ५९ ॥

म० अवशुचार्थमुच्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे
स्वाहेति जुहुयात् । जलमभिसृजं नीयमानः सोमः समुद्रो
भवति तदा समुद्राय स्वाहेति जुहुयात् । प्रहृतोऽप्यु निमग्नः
सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वाहेति
जुहुयात् । एताभिर्वैशाहृतिभिर्वैशः निर्विक्रियतः प्रतिसंहितश्च
भवतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'ता वा एताश्चतुर्विंशतमाज्या-

हृतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्देवाः प्रजापतिश्चतुर्विंश एतद्
सर्वदेवैर्वैशं मिषज्यति सर्वदेवैर्वैशं प्रतिसंहतातीति' (१२ ।
५ । १ । ३७) । 'ययोरोजसेति योदकेनोपसिन्धेदिति' (का०
२५ । २ । ९) । अभिमर्शनेन विकल्पः । स्कन्नं रसरूपं सोमं
जलेन सिञ्चेत् कालाहुतिहोमं वाचनं न कृतेति ज्ञेयम् । विष्णु-
वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दाभ्याहारः ।
तौ विष्णु तौ वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र
वरुणशब्दस्य तुल्यकार्यत्वाद्भावपि विष्णु उभावपि वरुणौ
कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः । कदा
पूर्वहृतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं हवते तावदेव विष्णु वरुणं
च प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा । पूर्व हृयेते तौ
पूर्वहृतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगग्निति संबन्धः । तौ कौ
नयोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः स्कभिता
सम्भितानि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (नि० ४ । १९) इति
यास्कः । स्कन्नोतिः सन्मनार्थः । किञ्च या यौ विष्णुवरुणौ
पत्येते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वन्ते जगतामीश्वरावित्यर्थः । 'पत
ऐश्वर्यं दिवादिरात्मनेपदी । यद्वा पत्येते परसैन्येषु सैन्याविव
पततः । किंभूतौ । वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा
शविष्ठा । शव इति बलनाम । अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशयस्मिन्
शविष्ठा 'विन्मतोर्लृक्' (पा० ५ । ३ । १५) इति विनिलोपे
इति टिलोपे शविष्ठाणिति रूपम् । तथा सहोभिर्वैर्लैरप्रतीता
अप्रतिगतौ न केनापि संमुखं गन्तुं शक्नोति अनन्ययोप्यावि-
त्यर्थः । न प्रतीयेते तावत्प्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति
स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

पष्टी ।

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यान्-
न्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवीम-
ग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमग्न्यज्ञ-
स्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । देवान्दिवम् । देवान् प्राप्य
दिवं सुलोकांश्च अगन् गतो यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु । ततो
सुलोकाद् द्रविणं यज्ञफलम् उत्पन्नं माम् अष्टु व्याप्नोतु ।
मनुष्यान् प्राप्य अन्तरिक्षलोके गतो यज्ञः ततः उत्पन्नं फलं
मा व्याप्नोतु पितृन्प्राप्य पृथिवीलोकमगन् यज्ञः ततः उत्पन्नं
फलं मा व्याप्नोतु । अग्न्यमपि यं च कंच लोके गतो यज्ञ-
फलविशेषं ततो लोकात् मे मम भद्रमभूत् भवतु ॥ ६० ॥

म० 'देवान् दिवमिति सोमं' (का० २५ । ३ । ८) ।
सोमे स्कन्ने देवान् दिवमित्याभिमर्शनम् । अत्यर्थिर्देवत्वा
यजमानाशीः । अयं यज्ञो देवान्प्राप्यैन्द्रप्राप्य दिवं सुलोका-
मगन् अगच्छत् । ततो सुलोकांस्ताद् यज्ञान् द्रविणं विशिष्टभो-
गसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु । अक्षोतेः
पदविकरणयोज्यत्वस्य । अनेन सुकृतिनामारोहकमभिधाये-

दानीमवरोहकममाह । ततो पुलोकादवरोहणकाले यज्ञो मनु-
ष्यात् मनुष्यलोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगच्छन् गतः । तत्र
स्थिताय यज्ञात् त्रिविधं यज्ञफलं प्राप्तुं व्याप्नोतु । दक्षिणायने
गगनागमनमाह । अयं यज्ञो धृमादिमार्गेण पितृन्जान् धृषिणीं
भूलोकमगच्छन् तत्र स्थितायज्ञात् त्रिविधं प्राप्तुं व्याप्नोतु । किं
बहुना । यं कंच यं कमपि लोकं यज्ञोऽगच्छन् गतस्तस्मात् यज्ञात् मे
मम भद्रं कर्त्तव्यमभूद्रयादिति यजमानेनाश्रास्यते ॥ ६० ॥

एकपटी ।

चतुस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितत्रिरे य इमं यज्ञं
स्वया ददन्ते । तेषां छिन्नं स्वमेतदधामि स्वाहा
धर्मो अयैतु देवान् ॥ ६१ ॥

उ० महावीरभेदे होमः । चतुस्त्रिंशत् पट्टिर्वा विष्टु-
वा । चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञस्य परमेष्ठादयो ये यज्ञं वित-
त्रिरे वितन्वन्ति । ये च इमं यज्ञं स्वया अनेन ददन्ते ।
'दद दाने' इत्यस्यैतद्वचः । पुण्यत्यर्थस्य तु पुण्यन्ति तेषां वित-
न्तवो वच्छिन्नं तदेतत्संयधामि । उकारोऽनर्थकः । स्वाहा
सुहुतमस्तु । धर्मो महावीर्यो देवान् अपि गच्छतु ॥ ६१ ॥

म० धर्मदेवस्य पट्टिर्वा विष्टु वा दानत्वारिसदक्षरत्वात् ।
कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावीरभेदे द्रुतहोमः
शाकान्तरे । तन्वान्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं विस्मरन्तीति
तन्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्स्वयाका ये परमेष्ठादय इमं यज्ञं वित-
त्रिरे वितेनेरे वितन्वन्ति । तनोतेनेति तदि प्रथमबहुवचने
'छिन्ति धातोरनभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ८) इति द्वित्वे
'तलिपलोश्छन्दसि' (पा० ६ । ४ । १९) इत्युपचालोपे
तत्रिरे इति रूपम् । ये चेनं स्वयमाचनेन ददन्ते धारयन्ति 'दद
दानधारणयोः' तेषां यज्ञं वितन्तवो देवानां यत् छिन्नं तदेतत्
अहं संयधामि । उकारः पादपूर्णः । स्वाहा सुहुतमस्तु ।
अनेन द्रुतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः । धर्मो महा-
वीरः सविता सन्निवेशान्प्येतु देवान्प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

द्विपटी ।

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुषा सो अष्टधा दिव-
मन्वाततान । स यज्ञं धुष्व महि मे प्रजायां य-
यस्योपं विश्वमायुरशीयु स्वाहा ॥ ६२ ॥

उ० यज्ञस्य दोह इति वाचयति । विष्टुः । प्रथमोऽर्धर्धो
परोक्षो यज्ञः, द्वितीयः प्रत्यक्षो यज्ञः, असौ यज्ञयो वाच्यप-
रिपूर्तिः क्रियते । यस्य तव यज्ञस्य सतः दोहः आहुतिपरि-
णामः विततः प्रसारितः पुरुषा बहुधा । ब्रह्मादिमन्त्रपर्यन्तो
भूतप्रामो यज्ञपरिणाम इत्याशयः । य एवं दोहो हिम्भेदेना-
ष्टधा निधमानो सुलोकमन्वाततान भूमिमन्तरिक्षं च
२० ३० ८०

व्याप्य सुलोकमन्वाततान स त्वं हे यज्ञः, धुष्व प्रक्षर दोह
महि महान्तम् मे मम प्रजायाम् । अहं च रायस्योर्ध्वं धनस्य
पुष्टिं विश्वं सर्वं च आयुः अशीय व्याप्नुयां त्वयसादात् ॥ ६२ ॥

म० 'सोमेज्योपपाते नैकैकां यथाकालम्' इत्यादि यज्ञस्य
दोह इति वाचयतीति' (का० २५ । ६ । ७) । सोमयानो
यज्ञाविनाशे परमेष्ठादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मन्त्रे यथाकालम्
'अथ यदि पण्यमाने' (१२ । ५ । १ । १०) इत्यादिश्रुत्युक्ते
काले एकैकामाहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत् । यज्ञदेवस्य
विष्टुः । पूर्वार्धः परोक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽसौ यज्ञश्चाद्याहा-
रेण योजना । हे यज्ञ, स त्वं मे मम प्रजायां सन्ततौ महि
महिमानं धुष्व क्षर देहीत्यर्थः । यज्ञा महि महान्तं पूर्वोक्तं
दोहं धुष्व । अहं च त्वयसादद्रावो धनस्य गोपं पुष्टिं विश्वं
सर्वमायुःक्षणीयं व्याप्नुयाम् । स कः । यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य
तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रतिदो यज्ञफलरूपः पुरुषो
बहुधा विततः प्रसृतः सन् दिग्भेदेनाष्टधा निधमानो सुलो-
कमन्वाततान व्याप्य भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः ।
ब्रह्मादिमन्त्रपर्यन्तो भूतप्रामो यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

त्रिपटी ।

आपवस्व हिरण्यवदध्वत्सोम वीरवत् । वाजं
गोमन्तुमाभरु स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माचान्दिनीयानां वाजसनेयिषिंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

उ० स्वाह्यारोहणे यूरस्य होमः । आपवस्व गायत्री
सौमी पावमानी । हे सोम, आपवस्व प्रक्षर । हिरण्यवत् ।
क्रियाविशेषणान्येतानि । हिरण्यसंयुक्तम् । अध्ववदध्वत्संयु-
क्तम् । वीरवत् वीरैः संयुक्तम् । वाजमयं च गोमन्तं गोभिः
संयुक्तम् आभर । 'हप्रहोर्भेच्छन्दसि' इति इकारस्य भकारः ।
अकृपणमाहर ॥ ६३ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

म० 'आपवस्व हिरण्यवदध्वत्सुग्रावुहोमो स्वाह्यारोहणे यूर-
सेति' (का० २५ । ६ । ९) । पशो सोमे न यूपस्य काका-
रोहणे उग्रावा होमः कार्यः । सोमदेवस्य गायत्री कथ्यपरष्टा ।
हे सोम, त्वमापवस्व आगच्छ । तत्र क्रियाविशेषणानि । कर्त्तुं
हिरण्यवत्कनकयुक्तमध्ववदध्वत्संयुक्तं वीरवत् वीरयुक्तं यथा तथा
याहीत्यर्थः । स्वर्गाध्वीरागन्तव्यं देहीत्यर्थः । किंच हे सोम,
गोमन्तं वसुयुक्तं वाजमयमाभर आहर । अयं येनूध देही-
त्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु । 'हप्रहोर्भेच्छन्दसि' (पा० ८ । २ ।
३३) इति भकारः ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ।

धोमन्महावीरकृते वेदवीपे मन्त्रोदरे ।

प्रहप्रहानिमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केत नः पुनातु वाचस्पति-
वर्ज नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

उ० देव सवितः । वाजपेयिका मन्त्रा एष ते निरुक्ते भगवन् इत्येतस्मादाह । बृहस्पतेरप्येष इन्द्रस्य च । कर्मणः कर्मणः पुरस्तादाहुतिं जुहोति गायत्र्या त्रिष्टुभा । हे देव सवितः, प्रसुव अभ्यनुजानीहि वाजपेयलक्षणं यज्ञम् । अभ्यनुजानीहि यज्ञमानं यज्ञपतिम् । भगाय भजनीयाय यज्ञफलाय । एवं पुरुषमुक्त्वा अथेदानीं मण्डलमाह । त्वत्प्रसादाच्च मण्डललक्षणो दिव्यो दिवि भवो गन्धर्वो गवां वाचां रश्मीनां वा धारयिता केतपूः । केतसन्धेनाहमुच्यते । अक्षस्य पविता । केतमर्धं नोऽस्माकं पुनातु शोधयतु । त्वत्प्रसादाच्च वाचस्पतिः वाजमर्धं नोऽस्माकं स्वदतु । 'स्वद आस्वादने' । आस्वादयतु ॥ १ ॥

म० चतुर्थीध्यायमारभ्याष्टमान्तमावापयके अग्निशेममन्त्रास्तदीयप्रासजिका मन्त्राश्चोक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुर्विंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पतीन्द्रादधी । तत्र 'देव सवितरिति जुहोति यजत्यादिष्विति' (का० १४ । १ । ११) । वाजपेयाजभूतानां यजतीनां वीक्षणीयाप्रापणीयाधीनामादिषु सङ्गृहीतमाज्यं जुहोति । सवि-मुदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन्, हे देव दीप्यमान, अग्रे वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपान्वेष्यमानं प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठितारं पुरुषमुक्त्वा एदानीं मण्डलं प्रत्याह । त्वत्प्रसादादिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतसन्धेनाहमुच्यते । केतमर्धं पुनातोति केतपूः । अक्षस्य पावयिता सत्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं केतमर्धं पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्प्रसादाच्च वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमर्धं इविलक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सहवतमस्तु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

ध्रुवसर्द त्वा नृषर्द मनःसर्दमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ अप्सुषर्द त्वा घृतसर्द व्योमसर्दमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ पृथिवीसर्द त्वान्तरिक्षसर्द दिविसर्द देवसर्द नाकसर्दमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

उ० पञ्च वाजपेयिका ग्रहा गृह्यन्ते ऐन्द्राः । ध्रुवसर्द त्वा सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्ववर्तमानः इह गृह्यते सोमाध्यस्तः । ध्रुवे अस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसर्द ध्रुवसर्द त्वाम् नृषर्दं मनुष्यसर्दम् । मनसि सीदतीति मनःसर्दम् । इन्द्राय त्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि उपयामगृहीतोऽसीत्यर्थं भिन्नक्रमः । आदौ मन्त्रावयवो द्रष्टव्यः अर्थसंबन्धात् सादयति । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममभिरुचिततमम् । द्वितीयं गृह्णाति । अप्सुषर्दमुदकसर्दं त्वा घृतसर्दं व्योमसर्दम् । व्योमशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयं गृह्णाति । पृथिवीसर्दं त्वान्तरिक्षसर्दं दिविसर्दं देवसर्दं नाकसर्दम् । कमिति सुखनाम तथातिथिर्दुःखं प्रतिपिष्यते । यत्र गतानामल्पमध्यमुखं न विद्यते स नाको लोकः स्वर्लोकविशेषः । शेषस्तु ॥ २ ॥

म० 'प्रातःसर्वनेऽतिप्राधान्यं गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान्ध्रुवसर्दमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १४ । १ । २६१) । प्रातःसर्वनं आप्रयणानन्तरं त्रीनतिप्राधान्यादाय षोडशिनं वादाय षोडशेवैषत्वान्ग्रहान्गृहीत्वा । धीणि सर्वेषांन्द्रदेवत्वानि । हे सोम, त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहत्वेन गृहीतोऽस्ति । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि । किमूर्तं त्वाम् । ध्रुवसर्दं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसर्दम् । नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषसर्दम् । मनसि सीदतीति मनःसर्दम् । सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्ववर्तमानः सोमाध्यस्त उच्यते । सादयति हे ग्रह, एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः । अथ द्वितीयम् । अप्सुषर्दमुदकसर्दं घृते सीदतीति व्योमि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः । अथ तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अर्कं दुःखं अस्मिन् तस्मिन्नाकं सुखान्वितं स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् । शेषस्तु ॥ २ ॥

तृतीया ।

अपांरसमुद्रयसुसूर्ये सन्तं सन्माहितम् ।
अपांरसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

उ० चतुर्थं गृह्णाति । अपांरसम् । रसदेवत्वानुष्टुप् । रसः सारः सोऽपां वायुः । 'एष वा अपांरसो वीर्यं पवत' इति धृतिः । बह्वयसम् । बह्वते वयोऽजं यस्माद्वाचोऽहमुद्रयसं वायुस्य सूर्ये सन्तं समाहितमित्यनयोः पदयोर्व्यञ्जवोऽर्थसंबन्धात् । सूर्ये सन्माहितं सन्तं समारोपितं स्थापितं सन्तं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् । अपां रसो वायुमप्यापि रसः प्रजापतिः, स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्योऽक्षयज्ञःसामादि-

वपुः सं वःशब्देनाह । हे आपः, गृह्णामि उत्तमम् उच्छिष्ट-
तमम् । वद्वा वःशब्दोऽनर्थकः । अपां रसस्य वायोर्षो रसः
प्रजापतिसं गृह्णामीति तस्मिन्पक्षे योजना । उपयाम इत्यादि
समानम् ॥ ३ ॥

म० अथ चतुर्थम् । रसदेवत्वानुष्ठुप् सूर्ये समाहितं
समारोपितं स्थापितं सन्तमपामुदकानां रसे सारं वायुमहं
गृह्णामि । 'एष वा अपां रसो योऽयं पक्वे' (पा० १।२।६)
इति श्रुतेः । किमूतं रसम् । उदयसमुद्रतं त्रयोऽक्षं रसाद्वायोः स
उदयास्तम् । वायुमेव धाम्नाति निष्पद्यन्ते । किंच अपां रसस्य
वायोर्षो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि चतुर्लोककालाभि-
नावुसूर्यमण्डलः सारमिदं वपुः हे देवाः, वो युष्मदर्थं तं प्रजापति-
महं गृह्णामि । किमूतम् । उत्तममुच्छिष्टतमम् । वःशब्दोऽनर्थको
वा । सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः ।
उपयामेति व्याख्यातम् । एष त इति यादवम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

प्रहो ऊर्जाहुतयो ज्वन्तो विप्राय मतिम् । तेषां
विशिप्रियाणां वोऽहमिष्टमूर्जे समग्रममुपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय
त्वा जुष्टतमम् । संपृचौ स्थः सं मा भूद्रेण पृङ्गं
विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्गम् ॥ ४ ॥

उ० पञ्चमं गृह्णाति । प्रहो ऊर्जाहुतयः । अनुष्टुप् । हे
प्रहाः ऊर्जमग्रे रसे ये आह्वयन्ति ते ऊर्जाहुतयः । ज्वन्तः
पश्यन्तो जानन्तः विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विदि-
प्रिया भवतेति शेषः । शिप्रे हन्नासिके वेत्युक्तम् । इह तु
हन् एव गृह्यते । विगतं हन्तोः कर्म येषु ग्रहेषु ते विदि-
प्रियाः शोभनाभिपवसंस्कृताः सुपूताश्च विशिप्रिया उच्यन्ते ।
तत्र हि हन्तोर्वापारो न भवति । तेषां च विशिप्रियाणां
सतो वः संबन्धित्वात् अहम् इपममम् ऊर्जं च रसम् सम-
ग्रमम् संगृह्णामि । शेषं व्याख्यातम् । उपयाम इत्यादि
व्याख्यातम् । उपयुपपक्षं सोमग्रहं करोत्यध्वर्युः । अधोऽ-
धोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहं करोति संपृचोऽयः । 'पृचौ संपृके' । यौ
युवां प्रहौ संपृचौ स्थः तौ संपृङ्गं संयुजतं मा भूद्रेण भन्-
नीयेन कल्याणेन । तौ पुनर्विहरतः विपृचौ स्थः । यतो युवां
विगतसंसर्गौ स्थः ततो वि मा पाप्मना पृङ्गम् विगतसंसर्गं
पाप्मना मां कुल्यम् ॥ ४ ॥

म० अथ पञ्चमम् । महदेवत्वानुष्ठुप् । हे प्रहाः, तेषां वो
युष्माकं संबन्धितमभिपमममूर्जे रसे चाहं समग्रं समग्रहं सम्ब-
गृह्णामि । किमूतानां । विशिप्रियाणाम् । शिप्रे हन् नासिके वा ।
इह तु हन् । शिप्रगोहन्तोः कर्म शिप्रिं हनुचलनम् । विगतं
शिप्रिं येसु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिपूताः सुपूताश्च ।
तत्र हि हन्तोर्वापारो नास्ति सुपेनत्वात् । तेषां केषां । वे यु-
-

मूर्जाहुतयः ऊर्जमग्रसमाह्वयन्ति ते वैवां ते ऊर्जाहुतयः ।
तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विदिप्रवुद्धिं ज्वन्तः
जानन्तो गमयन्तो वा । त्रीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये
भपम् । उपयाम० एष ते इति व्याख्याते (का० १४।२।
७) । उपयुपपक्षमध्वर्युर्धरत्वधोऽधो नेष्टा संपृचाविति ।
अध्वर्युः सोमग्रहमक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षोपस्तात् ।
सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च । अहदेवते वयुषो । हे सोमसुरा-
ग्रहौ, यौ युवां संपृचौ स्थः संपृचौ भवमः । 'पृचौ संपृके'
किप् । तौ युवां मा मा भूद्रेण भन्दीयेन कल्याणेन संपृङ्गं
संयुजतं संयोजयतम् । 'विपृचापित्वाहरते' (का० १४।२।
८) इति । अध्वर्युनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतः । हे
ग्रहौ, यतो युवां विपृचौ विपृचौ स्थः ततो मा मा पाप्मना
विपृङ्गं विगोजयतम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजंसेत् ।
वाजस्य तु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा
करामहे । यस्मामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्मां
तो देवः संविता धर्मं साविषम् ॥ ५ ॥

उ० रथमुपावहरति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रो ह वज्र
हस्ताय वज्रं प्रजहारत्युपक्रम्य रथस्तीर्य वा मावहेति
यदुक्तं तदिदमभिधीयते । वस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसाब्ध ।
वाजमग्रे सनोतीति वाजसाः तं त्वां प्रवीमि । त्वया वज्रो-
भूतेनायं वज्रमानो वाजमग्रे सेत् । समोतेषां एतद्वपम् ।
सनुवात् संभजेदित्यर्थः । सिनुवाद्भ्रातृयादित्यर्थः । पूर्वगृहीत-
मभ्यावर्तयति । वाजस्य तु । जगत्पतिजगती वा पार्थिवी ।
चतुर्थेः पादः सावित्रः । वाजस्य अक्षस्य । तु अनर्थकः ।
प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमाना इति शेषः । या मातरं जगति-
सौत्रीं महीं महातीम् अदितिम् अदीनां नाम । ताम् अनुकूलं
वचसा वेदवाक्येनानेन करामहे कृतवन्तः साहसिकाः ।
आत्मनेपदं करोतेः । यस्मां वेदं विश्वं भुवनं भूतजातम्
आविवेश आविष्टम् । तस्मां पृथिव्यां नोऽस्माकं देवः दानादि-
गुणयुक्तः संविता सर्वस्य प्रसूयिता । धर्मं धारणमवस्थानं
साविषत् प्रसूयताम् ॥ ५ ॥

म० 'मरुततीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति'
(का० १४।३।१) । महामरुततीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथ-
पादमाच्छादयामवतारयति । रथदेवत्वं वज्रः । हे रथ,
लमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण पदा वज्राय वज्रं प्रहृतं तत्रिधा
जातं तस्यैवो भागो रथ इति 'इन्द्रो ह वज्र इवायं वज्रं प्रजहार'
(१।२।४।१) इत्यादिश्रुत्या उक्तम् । किमूतस्त्वम् । वाजसाः
वाजमग्रे सनोति रथातीति वाजसाः । 'पशु दाने' विदप्रत्ययः
'विद्वानोरनुनासिकत्वात्' (पा० ६।४।४१) इत्याकारः । किंच

अयं यजमानस्तथा वज्रीभूतेन सहायेन वाजमघ्नं सेत । सनोतेः
सिनोतेषां रूपम् । अघ्नं सनुवासेभजेत । यद्वा सिनुवाद्ग्रीयात् ।
बह्वजवान्भूयादित्यर्थः । 'वाजालमावर्तयति वाजस्येति धृष्ट-
हीतमिति' (का० १४।३।२) । अवर्तयितुं रथं धूमि ग्रीवा
वाजालादक्षिणेनानीय येषां स्थापयेत् । पृथिवीदेवत्यातिगता
अन्त्यः पादः सवितुदेवत्यः । नु एवार्थः । वाजस्यास्य प्रस-
वेऽनुज्ञापामेव वर्तमाना वर्षं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं तथा तथा
वचसा वेदवाक्येन पूर्वविधामनुकूलं करामहे इत्यन्तः कुर्महे
वा । करोतेः अपि रूपम् । किंभूतां भूमिम् । मातरं जगन्निर्मात्रीं
महीं महतीं महनीयां वा अदितिःसरीनामखण्डितां वा । किंच
इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्या भूमावाधिवेश आविष्टम् ।
सविता देवस्तस्यां भूमावेव नोऽस्माकं धर्मं धारणमवस्थानं
साविष्टं प्रसुवतां प्रेरयतु । 'यू प्रणे' इति भातोर्णिजन्तस्य
लेटि साविषदिति रूपम् 'सिच्वहुलं लेटि' (पा० ३।१।
३४) 'लेटोऽजाटो' (पा० ३।४।९४) 'इत्यथ लोपः
परस्परपेय' (पा० ३।४।९७) इति सूत्रः ॥ ५ ॥

पृष्ठी ।

अप्स्वन्तरसृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा
भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रवृत्तिः
ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजसेत् ॥ ६ ॥

उ० अथान्विद्विरन्युक्षति । अप्सवन्तः । अनवसाना पुर-
उष्णिक् अश्वदेवत्या । अप्सु अन्तरबलितममृतम् अप्सु च
भेषजम् । तत्र हे अश्वाः, यूयं भवत वाजिनः । वाज इत्यञ्ज-
नाम तद् वेपु विष्टते ते वाजिनः । अज्वन्तो यूयं तत्र
भवतेत्यर्थः । अपामुत प्रशस्तिषु । उत अपिच अपां प्रशस्तिषु
प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुस्मृतं । द्वितीयः प्रोक्षण-
मन्त्रः । देवीरापो । हे देव्यः आपः, यो व ऊर्मिः प्रवृत्तिः ।
यो युष्माकम् ऊर्मिः कलोलो महालुदकसञ्ज्ञः । प्रवृत्तिः
प्रवर्धनः । ककुन्मान् । ककुदितिशब्देन अप्समस्य स्कन्धदेशे
उक्षत उच्यते । तस्मान्मान्वादुदकसंघातोऽप्युक्षततमः ककुच्छ-
ब्देनोच्यते । बहुभिरुदकनिचयैः संयुक्तो महाप्राग्भार इत्यर्थः ।
वाजसाः अश्वस्य संभका । तेनायमन्त्रः प्रोक्षितो वाजमघ्नं
सेत् । सनोतेः सिनोतेषां लेटि एतद्वचम् । सनुवाद् संन-
जेत् । सिनुवाद् वज्रीवात् ॥ ६ ॥

म० 'अथान्विद्विरन्युक्षति' (का० १४।३।१५) ।
अथान्विद्विरन्युक्षति इति वा समुच्चयो वेति' (का० १४।३।
३।५) । आनाघर्षणो गीयमानान् आतापतन्वाश्चामप्स-
न्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण बोधाम्नां वा प्रोक्षेत् । अश्व-
देवत्यापसानरहिता पुरउष्णिक् । अस्याः पाद आपो द्वादशाङ्गरो
द्रावप्राक्षरी । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु
भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् । हे अश्वाः, यूयं
तत्रामृतमेषजपुतास्यप्सु वाजिनोऽज्वन्तो भवत । उतापि च

अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत । द्वितीयः प्रोक्ष-
णमन्त्रः अश्वदेवत्यां वजुः । हे देवीः देव्यो वीज्यमाना आपः,
यो युष्माकं व ऊर्मिः कलोललेन सिक्तोऽयमश्वो वाजमघ्नं सेत
सनुवाद् वज्रीवाद्वा । किंभूत ऊर्मिः । प्रवृत्तिः प्रकृष्टा तृतिर्वगो
यस्य प्रवर्धनशीलः । तथा ककुन्मान् ककुच्छब्देन अप्समस्य
उक्षतप्रदेश उच्यते । सादस्ये मनुष्य । तस्मान्मान्वादुदकनिचयैः
संयुक्तो बहुलुदकसंघातवान्ककुन्मानित्युच्यते । तथा वाजसाः
अश्वस्य दाता ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तर्विंशतिः । ते
अग्नेऽर्धमयुजस्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥ ७ ॥

उ० अर्थं युनक्ति । वातो वा उष्णिक् अश्वस्तुतिः ।
वाशब्दः समुच्चयार्थः । वनश्च मनश्च गन्धर्वाश्च सप्तर्विंश-
तिर्नक्षत्राणि । एते त्वां युजन्तु । त्वयि च जवमादधातु ।
यतस्ते अग्ने प्रथममथमयुजन् । ते अस्मिन् जवमादधुः ते
च अस्मिन् जवं वेगमाहितवन्तः ॥ ७ ॥

म० 'दक्षिणं युनक्ति वातो वेति' (का० १४।३।१६) ।
दक्षिणमर्थं रथे योजयेत् । अश्वदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दो
समुच्चयार्थः । वातो वायुर्मेन इन्द्रियं सातर्विंशतिर्नक्षत्राणि
गन्धर्वा गोर्भुमेर्भर्तारः ते वातादयोऽप्ये पूर्वमथमयुजन् रथे
योजितवन्तः । ते च वातादयोऽस्मिन् जवं वेगमादधुः स्थापि-
तवन्तः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

वातरं ह्य भव वाजिन्युज्यमानं इन्द्रस्येव द-
क्षिणः श्रिवेधि । युजन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस
आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥ ८ ॥

उ० द्वितीयं युनक्ति । वातरं ह्य विष्टुष्व अश्वस्तुतिः ।
रिहितार्थः । वातजवो भव हे वाजिन, युज्यमानः सन् ।
इन्द्रस्येव च दक्षिणोऽथः श्रिया एधि भव अस्य यजमानस्य ।
युजन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसः सर्वधना वा सञ्ज्ञाया वा ।
आदधातु च ते तव त्वष्टा पत्सु पादेषु जवं वेगं युक्तस्य
सतः ॥ ८ ॥

म० 'उत्तरं वातरं ह्य इति' (का० १४।३।७) ।
उत्तरमर्थं युनक्ति । अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिन वेगवज्रश्च,
युज्यमानः सन् त्वं वातरं ह्य वातवद्भोग्युक्तो भव वातस्येव
रथो यस्य । किंच दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याथ इव
श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किंच विश्ववेदसः सर्वज्ञाः
सर्वधना वा मरुतः हे अश्व, त्वां युजन्तु रथे विगोजयन्तु ।
किंच त्वष्टा देवः हे अश्व, ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमाद-
धातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

नवमी ।

जवो यस्ते वाजिनिहितो गुहा यः श्येने परी-
तो अचरत् वाते । तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन
वाजिजिभू भव समने च पारविष्णुः ॥ वाजिनो वाज-
नितो वाज सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ९ ॥

उ० तृतीयं युगकि । जवो यस्ते । जगती अश्वस्तुतिः ।
जवो वेगो यस्ते तव हे वाजिन्, निहितः स्थापितः गुहा ।
गुहायामिति विभक्तिव्यत्ययः । गुहाशब्दो रहस्यवचनः । यश्च
श्येने पक्षिणि परीतः । परिपूर्वस्य तनोतेरेतद्रूपम् । परिततो
अवस्थितः अचरत् वाते यश्च वाते त्वदीयो जवः अचरत् ।
तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वेगलक्षणेन बलेन बलवान्
भूत्वा हे वाजिन्, नोऽस्माकं वाजिजिभू भव अन्नस्य च जेता
भव । समने च पारविष्णुः समने च संग्रामे च पारयिता
भव । वाईस्पत्यमश्वानवघ्राणयति । वाजिनो वाजजितः । हे
वाजिनोऽश्वाः वाजजितः अन्नस्य जेतारः वाजमन्नं जेतुं सरि-
ष्यन्तो बृहस्पतेर्भागं चरन् अवजिघ्रत ॥ ९ ॥

म० 'दक्षिणाप्रष्टि जवो यस्त इति' (का० १४।३।८) ।
दक्षिणायां पुरि प्रकृतं देशमंशुत इति दक्षिणाप्रष्टितादयं तृती-
यमर्थं युगकि । अश्वदेवता जगती । हे वाजिजिभू, यस्ते
तव जवो वेगः गुहा गुह्यां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः ।
'सुपां सुलक्ष्' (पा० ७।१।३९) इति गुहाशब्दात् बलं ।
श्येने श्येनारूपे पक्षिणि यो जवः परीतः त्वयैव परिदत्तः
सन् अचरत् चरति प्रवर्तते । यश्च ते जवः परिदत्तः सन् वाते
अचरत् वायो चरति । परिपूर्वाद्वातेर्निघायां 'अन्न उपसर्गात्' ।
(पा० ७।४।४७) इति तारेणे 'वसि' (पा० ६।३।
१२४) इति दादेशे तकारे परे श्यन्तोपसर्गस्य वीथे परीत
इति । हे वाजिन्, तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान्ये-
गवान्सरोऽस्माकं वाजिजिभू अन्नस्य जेता भव । च पुनः
समने सङ्ग्रामे पारविष्णुः पारयिता च पारप्रापको भव ।
'पार तीर कर्मेसमाप्तौ' इत्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् 'पेशछन्दसि'
(पा० ३।२।१३७) इतीप्पुप्रत्ययः । 'वाईस्पत्यमेनाना-
प्रापयति वाजिन इति' (का० १४।३।१०) । वाईस्पत्यं चरु-
मश्वानाप्रापयेत् । अश्वदेवत्वं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो
वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं
बृहस्पतेर्भागं चरन्वजिघ्रत आग्राणं कुरुत ॥ ९ ॥

दशमी ।

देवस्याहर्सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं
नाकं रुहेयम् । देवस्याहर्सवितुः सवे सत्यप्रसवसु
इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयम् । देवस्याहर्सवितुः सवे
सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेयम् । देवस्या-

हर्सवितुः सवे सत्यप्रसवसु इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयम् ॥ १० ॥

उ० अश्वा रथचक्रमारोहति । देवस्याहं सवितुः सवे
अन्यनुज्ञायां सत्यप्रसवसः सत्यान्वनुज्ञायां वर्तमानस्य बृह-
स्पतेः संबन्धि उत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गलोकं रुहेयम् आरो-
हामि । देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसु इन्द्रस्योत्तमं नाकं
रुहेयमिति देवतामात्रं विशेषः । रथचक्रादवतरति । देवस्याहं
सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकम् अरुहन् ।
प्रशब्दः प्रकर्षद्योतनार्थः । अरुहमिति च भूतकालाभिधायी ।
नृतो हि कालः । आरुहवानस्मीत्यर्थः । शेषमारोहणमन्त्रेण
समानम् । इन्द्रस्य इति उत्तरे मन्त्रे विशेषः ॥ १० ॥

म० 'देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्तरे नाभिमात्रे
स्थायौ स्थितमिति' (का० १४।३।१२) । उत्तरप्रदेशे
निष्ठातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्निं स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ।
ब्राह्मणकर्तुं के वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यप्रसवसः सत्यान्वनु-
ज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतेः सं-
न्धिननुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गे रुहेयमारोहामि । सत्रिववाज-
पेये चकारोद्गमनम् । तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः ।
'आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति' (का० १४।४।८) ।
वजमानादीनां सत्तरशरेषु सत्तद्वत्तरप्रक्षेपप्रदेशे निष्ठाता-
मौदम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु रात्रि
अश्वा रथचक्रादवरोहति । विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षात्रे उत्तरेण ।
सत्यं प्रकृतं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः । अत्र प्रशब्दः प्रकर्ष-
द्योतकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमारुहवानस्मीत्यर्थः ।
शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

एकादशी ।

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृह-
स्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं
वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

उ० दुन्दुभिमाहन्त्येकं सर्वेषां तु संस्कारो बहुवचनान्त-
त्वात्माह्वयः । बृहस्पते वाजं जय । हे दुन्दुभयः, यूयमुच्यन्तम्
बृहस्पतये वाजमन्नं जप इत्यंभूतां वाचं बृहस्पतयेऽर्थाय
वदत । बृहस्पतिं च वाजमन्नं जेष्यामीति जापयत । 'जप कल्प
व्यक्तायां वाचि' । जपतेः 'हेतुमति च' इति णिष् लोट् मध्यम-
पुरुषस्य बहुवचनम् । जापयत वदत । बृहस्पतिना वाजं
जितमित्यर्थः । 'जि जये' इत्यस्य वा जयं कारयतेति वा ।
इन्द्रवाजं जयेति देवतामात्रविशेषः ॥ ११ ॥

म० 'बृहस्पते वाजमिलेकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरा-
जिति' (का० १४।३।१५) अनुवेयुच्छ्रुतस्याप्यारोपित-
सत्तद्वद्दुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति बोधत्वा तूष्णीम् ।
यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः हे दुन्दुभयः, यूयं बृहस्पतये इति वाचं

वदत । किम् । यद् हे बृहस्पते, त्वं वाजमघं जय । किं हे
दुन्दुभयः, यूयमेव बृहस्पतिं वाजमघं जापयत । बृहस्पतिनाश-
यं कारयतेत्यर्थः । 'जि जये' इत्यस्य हेतुमणिनि 'कीदृशीनां
णौ' (पा० ६ । १ । ४८) इति धातोराकारे कृते 'आर्तिहो-
व्यीरीक्रीड्माणातां पुणौ' (पा० ७ । ३ । ३६) इति
पुगागमे लोप्याभ्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् । उन्नयते दुन्दु-
भिवादतमन्त्रः । हे दुन्दुभयः, यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत
यद् हे इन्द्र, त्वं वाजं जय । इन्द्रवाजं यूयं जापयतेति
पूर्ववत् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

एषा वः सा सत्या संवार्गभूद्यया बृहस्पतिं वा-
जमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो
विमुच्यध्वम् । एषा वः सा सत्या संवार्गभूद्ययेन्द्रं
वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमु-
च्यध्वम् ॥ १२ ॥

उ० दुन्दुभिमवहरति । एषा वः । एषा वः पुष्पाकं
सा सत्या अवितथा संगतवादिनी वाक् अभूत् यया वाचा
बृहस्पतिं वाजमघं जेष्यामीति इत्यमीदृशम् अजीजपत् ।
जपतेर्णिचि लुकि चकि एतद्रूपं भवति । जापितवन्तः । उद्वा-
दितवन्त इत्यर्थः । यच्च यूयमजीजपबृहस्पतिं वाजमघं
जेष्यामीति तच्च बृहस्पतिना जितम् । अतो यूयं कृतकृत्याः
सन्तः हे वनस्पतयो वा वानस्पत्या दुन्दुभयो विमुच्य-
ध्वम् । उत्तरोऽपि मन्त्रोऽनेनैव व्याख्यातो देवतामात्रं तु
विशेषः ॥ १२ ॥

म० 'एषा व इति मन्त्रहतमवहरते तृष्णीमितरानिति'
(का० १४ । ४ । ९ । १०) सप्तदशदुन्दुभिना मध्ये मन्त्र-
वादिनं मन्त्रेणवतारयति षोडश तृष्णीं स्वायुभ्यः । पूर्वो मन्त्रो
विप्रत्यक्षे उत्तरः क्षात्रे । हे दुन्दुभयः, वो पुष्पाकनेषा वाक्
सत्या समभूत् तस्या जाता । यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीज-
पत । पुनर्बृहस्पतिं वाजमजीजपत 'अभ्यसाते भूयांसमर्थं
मन्वन्ते' (नि० १० । ४२) इति वास्कोकेनूयनार्थो ग्राह्यः ।
अत्यन्तं बृहस्पतिमज्जयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा
सत्या जातेत्यर्थः । जयतेर्णिजन्तस्य लुकि मन्त्रमबहुवचनेऽजी-
जपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः, यूयं
विमुच्यध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत । आत्रे यजे
उत्तरो मन्त्रः । यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो
यूयं विमुच्यध्वं दुत्यम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-
र्वाजजितो वाजं जेषम् । वाजिनो वाजजितोऽध्वनः
स्कभ्रुवन्तो योजनान् मिमानाः काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥

उ० रथमारोहयति यजमानः । देवस्याहम् । देवस्य
सवितुः सत्यप्रसवसः प्रसवे अहं वर्तमानः बृहस्पतेर्वाजस्य
जेतुः संवन्धि वाजमघं जेषम् । वाचयति वाजिनो वाजजितः
अथा उच्यन्ते । हे वाजिनः वाजजितः अन्नस्य जेतारः,
अध्वनः मार्गान् स्कभ्रुवन्तः क्षोभयन्तः । स ह्यध्वानो स्वभावः ।
योजनानि अतिशीघ्रतया मिमानाः परिच्छिन्दन्तः इति
काष्ठां आज्यन्तं (१) गच्छत आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते कान्त्वा
स्थितो भवति ॥ १३ ॥

म० 'देवस्याहमिति यज्युक्कमारोहति यजमानः' (का०
१४ । ३ । १८) मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् । सत्यप्र-
सवसः सत्याभ्यनुहस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायं वर्तमानोऽहं
वाजजितोऽहं जेतुर्बृहस्पतेः संवन्धिनं वाजमघं जेषं जयेयं । जय-
तेर्लेटि उत्तमैकवचने 'केदोऽजाटी' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्य-
ङागमे 'सिब्वहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप्
प्रत्ययः 'इतच्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति
सिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यद्वा लुकि अङि
उत्तमैकवचनेऽहमावे । 'वाजिन इति वाचयतीति' (का०
१४ । ३ । २२) । हे वाजिनोऽध्वनः, यूयं काष्ठां गच्छत
आज्यन्तं प्राप्तुम् । उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थः । आज्यन्तोऽपि काष्ठो-
च्यते । 'कान्त्वा स्थितो भवति' (नि० २ । १८) इति
वास्कोकेः । 'काष्ठोक्तये स्थितं दिशि' इत्यभिधानाच्च । किभूता
यूयम् । वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान्
स्कभ्रुवन्तः रुन्धन्तः क्षोभयन्तः । स ह्यध्वस्वभावः । तथा योजना
योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

एष स वाजी क्षिपणिं तुरण्यति प्रीवावां बद्धो
अपिक्कश्च आसनि । कर्तुं दधिका अनु सप्तसनि-
ष्वदत्पद्माम्हाः स्वन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥

उ० इत्यं जगतीन्यामन्त्रदेवत्वान्यां लुहोति । एषस्य
वाजी । अयं स वाजी वेजनवान् । क्षिपणिं तुरण्यति क्षपण-
मनु कशाघातमनु । तुरण्यति तूर्णमभ्युतेऽध्वानम् । कर्धभूतः
सन् इत्यत आह । प्रीवावां बद्धोऽपि बद्ध आसनि प्रीवावागुरो-
वधेण बद्धः । कक्षे पर्याणप्रदेशे सज्जाहरज्वा बद्धः । आसनि
आसे च मुखे कविकृपा बद्धः । किंच कर्तुं दधिका अनुसंस-
निष्यदत् कर्तुं कर्म प्रज्ञां वा दधिका अथ । स हि अध-
वारं दधत् कामति । सनिष्यदत् । सन्वदतेस्तनोत्यर्थे वर्तमाना-
यकलुकि निपात्यते । अथ कोयः । स्वकीयं कर्म प्रज्ञां वा
दधिका अत्यर्थमनुसंतनोति । किंच पद्माम्हाः स्वन्वापनी-
फणत् । पद्मां कुटिलानि चक्राणि अतिशीघ्रतया क्षिप्रं
प्राप्नोति । अन्वाहपूर्वस्य फणतेर्मत्वर्थे वर्तमानस्य चक्रेरित-
वृत्तम् ॥ १४ ॥

म० 'एष स इति प्रत्युक्तं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति' (का० १४।४।३-४) । ऋग्वेदाज्यं जुहोत्यनुमन्त्रयते वा । अश्वदेवत्वे जगत्तो दधिकारद्वये । त्वच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः । छान्दसः सः । एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम् क्षिप्यते प्रयतेऽनया सा क्षिपणिल्लां कशां कशापातमनु तुरण्यति तूर्णमभ्वानमधुते । यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति । कशावास्त्वरया शीघ्रं भवतीत्यर्थः । किंभूतोऽयः । श्रीवायामपि क्लेशे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुत्तररज्जुविशेषः । 'पद्म' (पा० ६।१।६३) इत्यादिना आस्यशब्दस्यासत्तादेशः सतम्भाम् । श्रीवायामुरोवेषेण बद्धः । कशयोः समीपे अपिकर्षं पर्यापदेशस्तत्र सप्ताहरज्ज्वा बद्धः । आस्ये मुखे कविकया बद्धः । तथा दधिकाः दधाति अश्ववारमिति दधिः । 'आहगम्' (पा० ३।२।१०१) इति क्षिप्रलयाः । दधिः सन् कमतेऽश्वानमिति दधिकाः । मिटि कमतेराकारः । यद्वा दधीन्धारकान्मागौषरोधानप्रिपाषाणमर्तकण्टकादीनभ्यतिक्रामतीति दधिकाः । तथा कर्तुं सादिनोऽभिप्रायमनु संशनिष्यदस्तम्बगु-संद्धानः सादिसंक्षयानुसारेण गच्छन् 'दधार्तदधार्त' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना सन्दर्तेगच्छन् निपातोऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्गांसि लक्षणाणि कुटिलानि निमोक्षतानि अन्वापनीफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् । समतलापादयजित्वर्थः । अन्वाहपूर्वस्य फणतेर्गर्भस्य यङ्लुकि निपातः । पूर्ववत् । एवंविधाऽयमुतीति संबन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

उत स्यास्य द्रव्यतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः । श्वेनस्त्वेव भ्रजतो अङ्गुसं परि दधि-क्रावणः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उ० उत स्यात् । वज्रमानरथस्यायुक्तत्वंतुर्वर्धोऽभोऽनुगच्छति कविकापर्याण्युक्तः । तदभिप्रायेणापस्तम्बो मन्त्रो व्याख्यातः । अश्वेदानीं रथयुक्ताधानेकशः सौति । अपिच अस्य रथयुक्तस्यास्य द्रवतो गच्छतः आजगन्तं, तुरण्यतः तूर्णमभ्वानस्याध्वानम् । पूर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः । निरिति शङ्कुनिनाम । पूर्णं पत्रम् । न उपमार्धिवः । पञ्चमिव शङ्कुनेः रथोऽनुवाति वातोद्भूतः । प्रगर्धिनः आर्जि जेतुं प्रगर्धोऽस्यासीति प्रगर्धो अश्वः तस्य प्रगर्धिनः । यद्वा शङ्कुनिविशेषणं । अर्धिसं प्रगर्धिनः शङ्कुनेः । स ह्यामिषप्रदण्डार्धमतिशयेन पाषाति अतस्तेनोपमीयते । दक्षिणाप्रार्थि सौति उत्तरेणार्धचर्म । श्वेनस्त्वेव भ्रजतः यथा श्वेनस्य भ्रजतोऽतिशयेन गच्छतः । अङ्गुसम् । अङ्गुशब्दः शरीरवचनः । शरीरासक्तं परिवश्यन्ति । पक्षिणं भ्रजणाच्च सुवीतम् । तथा तस्य दधिकाव्यः अश्वस्य रथं सक्तं परिपश्यन्ति । सहोर्जातरित्रतः सहाधेन तरतोऽतिशयेनाध्वानम् । नैवारं चरुमवतिप्रति तदभिप्रायेण सहोर्जेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

म० उत स अपिच असाश्वस्य अङ्गुसं शृङ्गारविहं वक्त्रचामरादिकं परि सर्वोस्मरपि देहे वर्तमानं सन् अनुवाति गच्छन्तमभ्वानु उत्क्षिप्तलेन द्रव्यमानं गच्छति । वक्त्र किमिव । वेः पक्षिणः पूर्णं न पश्व इव यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पश्व उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोकयते तथा धामतोऽश्वस्याकरास्यं वक्त्रचामरादिकं विसृष्टमवलोकयते इत्यर्थः । किंभूतस्याश्वस्य । द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्तुरवतः प्रगर्धिनः प्रगृह्यतीति प्रगर्धो अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः पक्षिमात्रस्य पूर्णसङ्ग्रहशान्तलेनाभिहितम् । शीघ्रभावने श्वेनरथान्त उच्यते । श्वेनस्त्वेव भ्रजतो गच्छतो वेगेन 'ध्रज गती' दधिकाव्यः दधीन्कमते दधिकावा धारकवतापातिकाभिणः । 'अन्येभ्योऽपि द्रव्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति कमतेर्वेनिपि 'विद्वनोः' (पा० ६।४।४९) इति आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं स्वयं तरतः बह्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्य-सम्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

उ० उत्तरेण त्वेनेतानेवान्वासीति । शं नो भवन्तु । त्रिष्टुप् विराड् वा । शमिति मुखनाम । मुखरूपा भवन्तु नः अस्माकं वाजिनोऽश्वाः हवेषु आह्वानेषु । देवताता देवताती यज्ञे मितद्रवः । ते हि मितं द्रवं गच्छन्ति मुखकरम् । स्वर्काः सुरोचनाः स्वस्वना वा । किंच जम्भयन्तः क्षोभयन्तः अहिं सर्पं च वृकं च रक्षांसि च । सनेमीति पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनो वाक्यवशात् । सनेमि क्षिप्रम् अस्मात् अन्मत्तः । युयवन् 'यु पृथग्भावे' । पृथक् कुर्वन्तु । अमीवाः व्याधीन् ॥ १६ ॥

म० 'उत्तरेण त्वेने चेति' (का० १४।४।५) शं न इति ऋक्त्रयेणान्यहोमोऽध्याभिमन्त्रणं वा । अश्वदेवत्या विराड्-सिष्टदृष्टा दशाक्षरवत्तुःपादा । देवानां कर्म देवतातिः 'सर्वदेवतातिरु' (पा० ४।४।१४२) इति देवशब्दात् कर्मणि तातिल्यल्यः 'लिति' (पा० ६।१।१९३) इति प्रत्ययापूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् । तस्य सतम्भो 'सुगं सुहृ' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना डेराकारः । देवताता देवताती यज्ञे हवेषु आह्वानेषु सत्यु वाजिनोऽश्वा मोऽस्माकं शं मुखकरा भवन्तु । किंभूताः । मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । किपि तुगमाव आपः । स्वर्कः क्षोभनोऽहो येषां ते सुहृचः स्वस्वना वा । तथा अहिं सर्पं वृकमरज्यन्तानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किंच तेऽश्वा अस्मात्तथाशासनेमि क्षिप्रम् अमीवा व्याधीन्युयवन् पृथक् कुर्वन्तु । 'यु पृथग्भावे' अस्य द्वारिते सति रूपम् युयावन्मावावापी । सनेमीति पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु
वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो
महो ये धनं समिधेषु जहिरे ॥ १७ ॥

सु० ते नो अर्वन्तः । जगती । ते अर्वन्तः अथाः नोऽ-
स्माकं हवनश्रुतः । हवनमाह्वानं ये स्वभावत एव शृण्वन्ति
त एवमुच्यन्ते । हवमाह्वानं विश्वे सर्वे शृण्वन्तु वाजिनो-
ऽथाः मितद्रवः यजमानमपरिच्छिन्नं ये गच्छन्ति त एव-
मुच्यन्ते । मितद्रवः शोभनगमना वा । सहस्रसाः सहस्रस्य
समितारः संभक्तारः । मेधसाता मेधो यज्ञः स यत्र सन्त्यते
संभज्यते स मेधसातिः तत्र मेधसाती । सप्तम्यर्थे आकारः ।
सनिष्यवः संभक्तारः । महो महान्तः ये धनं समिधेषु
संग्रामेषु जहिरे आहृतवन्तः । तेनोऽर्वन्त इत्यतिक्रान्ते प्रति-
यचन्त ॥ १७ ॥

म० अवधेयसा जगती नामानेदिष्टदृष्टा । विश्वे सर्वे ते
वाजिनोऽथा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वन्तु । किंभूता अर्वन्तः ।
इत्यति कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः । 'ह गती' इत्यमाह्वानिप्
'अर्वणस्यसावननः' (पा० ६ । ४ । १२७) इति व्रन्तदेशे
रूपम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्वन्तीति हवनश्रुतः ।
मितद्रवः यजमानविश्रान्तुत्वेन परिमितगामिनः । सहस्रसाः
सहस्रस्यानेकजनतृप्तिरस्य महतोऽनराशेः समितारो दातारः ।
मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्त्यते संभज्यते यत्र सा
मेधसातिर्वैज्ञशाला । डर्ढाकारः । तस्मां सनिष्यवः संभक्तारः
पूरयितारः । ते के । येऽथाः समिधेषु संग्रामेषु महः मह-
त्पूर्व्यं वा धनं जहिरे जहिरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता
कृतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता चात
पृथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

सु० वाजेवाजे । त्रिष्टुप् । अजेअजे उपस्थिते सति अवत
पालयत । हे वाजिनोऽथाः, नोऽस्मान् धनेषु च उपस्थितेषु
पालयत हे विप्राः मेधाविनः परिदृष्टकारिणः, अमृताः अम-
रणधर्माणः । कृतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा । किंच अस्य नैवा-
रचरुक्षणस्य मध्वः मधुनः पिबत । मादयध्वं तृप्पध्वम् ।
नैवारं चरुमवजिघ्रन्त्यश्नस्य तद्रुमिप्रायमेतत् । तृप्ताश्च सन्तः
चात पृथिभिर्देवयानैः देवाध्यासितैः ॥ १८ ॥

म० अवधेयसा त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽथाः,
वाजेवाजे सर्वमिजग्रे उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु
सासु नोऽस्मानवत पालयत । किंभूता यूयम् । विप्रा मेधाविनः
परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः कृतज्ञाः सत्यज्ञा-
यज्ञज्ञा वा । किंच अस्य मध्वः पिबत । कर्मणि घञे । इदं मधु

धावनात्पूर्वं पञ्चावायप्रायमाणं नैवारचरुक्षणं मधुरं इभिः
पिबत । पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत । ततस्तृप्ताः सन्तो देव-
यानैर्देवाधिष्ठितैः पृथिभिर्मागैर्वात गच्छत ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी
विश्वरूपे । आ मा गन्तां पितरा मातरा चा मा
सोमो अमृतत्वेन गम्यान् ॥ वाजिनो वाजजितो
वाजससुवाप्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निम्न-
जानाः ॥ १९ ॥

सु० यजमानो नैवारं चरुमालभते । आ मा वाजस्य ।
त्रिष्टुप् । आजगम्यात् आगच्छेत् मा मां प्रति वाजस्याजस्य
प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । आ इमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे । आ मा गन्तां
पितरा मातरा च आगन्तामागच्छतां च मां प्रति मातापितरौ
'पितरामातरा च छन्दसि' इति विरूपैकशेषो निपात्यते ।
आ मा सोमो अमृतत्वेन गम्यान् । आगच्छेत् मां प्रति सोमः
अमृतत्वेन सहितः । अथामवजिघ्रति नैवारं चरुम् । वा-
जिनो वाजजितः । हे वाजिनोऽथाः, वाजस्याजस्य जेतारः ।
वाजमघ्नं जेतुं समुवाप्तः सत्यवन्तः सन्तो बृहस्पतेः
संबन्धिनं भागमवजिघ्रत निम्नजानाः । 'सुवाप्त शुद्धौ' ।
शोधयन्त एनं चरुं यजमानं च ॥ १९ ॥

म० अवधेयसा नैवारमालभते तीर्थे स्थितमामा वाज-
स्येति' (का० १४ । ४ । ११) यजमानो रवादवतीर्षे चाला-
लोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं सृशति । प्रजापतिदेवसा
त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । वाजस्याजस्य प्रसव उरपतिर्मा मामाजग-
म्यात् आगच्छतु । गच्छतेर्व्यत्ययेन दादित्वे लिङि रूपम् ।
आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्या-
गच्छताम् । पितरा मातरा । 'पितरामातरा च छन्दसि'
(पा० ६ । ३ । ३३) इति द्विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्-
दीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम् ।
व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम् । सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा
मामागम्यात् । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । अमृतत्वेन मम देवत-
जन्मेन सोमो मां प्रत्यागच्छेत् । लिङि रूपम् । 'यजुर्वृक्षा-
नाग्राणवति वाजिन इति' (का० १४ । ४ । १२) इति ।
मन्त्रेण युक्तानश्चनैवारचरुमाग्रापयेत् । अवधेयस्य यज्ञः ।
हे वाजिनोऽथाः, यूयं बृहस्पतेः संबन्धिनं आगं चरु-
मवजिघ्रत आग्राणं कुरुत । किंभूताः । वाजजितः वाजस्या-
जस्य जेतारः । वाजमघ्नं जेतुं समुवाप्तः सत्यवन्तो गतवन्तः ।
सर्तः कसुप्रत्यये रूपम् । निम्नजानाः 'सुवाप्त शुद्धौ' शान्त्यल्लवः ।
शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
कर्वये स्वाहा कर्वये स्वाहाऽर्पतये स्वाहाहे मुग्धाय
स्वाहा मुग्धाय वैनशिनाय स्वाहा विनशिने
आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य
पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

उ० द्वादशाहीर्जुहोति । आपये स्वाहा । प्रजापतेः संवत्स-
रस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि । आप्रोतीत्यापिः । शोभनमाप्नो-
तीति स्वापिः । अपि जायत इति अपिजः । ऋतुः संकल्पो
यज्ञो वा । वसुः वासपिता । अहो पतिः लहपतिः । अहो
मुग्धाय । 'मुह वैचित्र्ये' । दिनाय मुग्धाय । वैनशिनाय
विनाशसंयुक्तेषु वसतीति वैनशिने । विनशिने आन्त्याय-
नाय । अन्त्येऽयने अय आन्त्यायनः । अन्त्याय भौवनाय
अन्ते भवोऽन्तः । भुवने भवो भौवनः । उभयविशेषणविशि-
ष्टमप्येकं नाम । भुवनस्य पतये अधिपतये । प्रकटाधे
नामनी ॥ २० ॥

म० द्वादशसुबाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति
वेति' (का० १४।५।१) प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि । संव-
त्सराभिमानो प्रजापतिः स्तुयते तस्यैतानि नामानि । आप्रो-
तीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति स्वापिः
तस्मै । अपि जानते पुनःपुनरुपपद्यते इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा ।
ऋतुः संकल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवा-
सहेतवे । अहो दिवसानां पतिरहर्पतिस्तस्मै । अतश्चत्वारि
नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि । 'मुह वैचित्र्ये' मुग्धतीति
मुग्धस्तस्मै । अहो दिवसाय । विनश्यन्तीति विनशिने । विना-
शशीलाः पदार्थाः । 'मस्जिनघोर्क्षलि' (पा० ७।१।६०)
इति छान्दसत्वादज्ञस्यपि नुमागमः । विगंशिषु भवो वैनशि-
नस्तस्मै । मुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमन्त्यमन्त्यं च
तदयने च अन्त्यायनमन्त्यस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै
विनशिने विनाशशीलाय स्वाहा । अन्ते भवोऽन्तः । भुवने
भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा । भुवनस्य पतये जगतः
पादवित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

आयुर्व्यजेन कल्पतां प्राणो यजेन कल्पतां चक्षु-
यजेन कल्पतां श्रोत्रं यजेन कल्पतां पृष्ठं यजेन
कल्पतां यज्ञो यजेन कल्पताम् । प्रजापतेः प्रजा
अभून् स्वर्देवा अगन्माभूता अभूम् ॥ २१ ॥

उ० षट् ऋतीः । आयुर्व्यजेन कल्पताम् । मदीयमायुर्व्यजेन
यज्ञेन हूतं भवतु । पृथमुपरितनानि व्याख्येयानि । मुख-
२१ य० उ०

नासिकाग्रभवो वायुः प्राणः । चक्षुः श्रोत्रं च प्रकटार्थम् ।
पृष्ठं रथन्तरादि । शरीरस्य वा पृष्ठम् । अयं वास-
दीपो यज्ञो वाज्रपेयाख्येन यज्ञेन हूतो भवतु । यूपं
यजमान आरोहति । प्रजापतेः प्रजा अभून् । कृतमिदमस्मा-
भिः कर्म अतो वयं प्रजापतेः अपत्यभूताः संजाताः । गोधू-
मानुपस्पृशति । स्वर्देवाः । हे देवाः, स्वः स्वर्गोक्तमगन्म
गताः । शिरसा यूपमस्तुजिहीते । अमृता अभूम् अमृताश्च
संजाताः ॥ २१ ॥

म० षट् नोत्तराः षट् आयुर्व्यजेनोत्तराणां षट् ऋतुर्जुहोति
वाचयति वा' (का० १४।५।२) प्राजापत्यानि षड्यजूंषि ।
मदीयमायुर्व्यजेन वाज्रपेयाख्येन कल्पतां हूतं भवतु । मुख-
नासिकाग्रभवः पृथङ्गतिः प्राणवायुरप्यग्नेन यज्ञेन हूतो
भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन हूतं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन
हूतमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् ।
यज्ञेन मदीयेन वाज्रपेयाख्येन यज्ञेन यज्ञाधिष्ठता विष्णुः
कल्पताम् । 'प्रजापतोरित्यारोहता इति' (का० १४।
५।६) पञ्चयजनानां निश्रेण्या यूपमारोहताः । यजमानदेव-
स्यानि त्रीणि यजूंषि । वयं प्रजापतेः संवन्धिन्यः प्रजा
अभूम् अपत्यानि जातानि । 'स्वरिति गोधूमनालमत इति'
(१४।५।७) । स्वरिति गोधूमपिडनिर्मितं चणालं यजमानः
स्पृशेत् । हे देवाः, वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राणाः । शिरसा
यूपमजिहीतेऽमृता इति' (१४।५।८) । यूपार्धं शिरः
करोति । वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम् संभूताः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अस्मे वो अस्तिन्द्रियमस्मे नृण्यभूत कतुरस्मे
वर्चोऽसि सन्तु वः । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो
मात्रे पृथिव्या इयं ते राह्वन्तामि यमनो ध्रुवो-
ऽसि ध्रुवः । कृत्ये त्वा क्षेमाय त्वा रप्ये त्वा
पोषाय त्वा ॥ २२ ॥

उ० दिशोऽनुवीक्षते । अस्मे वो अस्तिन्द्रियम् । अस्मे
अस्मासु वः युष्मत्संबन्धि अस्तु भवतु इन्द्रियं वीर्यम् ।
अस्मे नृण्यम् अस्मासु च धर्मं युष्मत्संबन्धि भवत्वित्यनुपङ्गः ।
उत ऋतुः अपिच ऋतुः कर्म युष्मत्संबन्धि भवत्वित्यनुपङ्गः ।
अस्मे वर्चोऽसि सन्तु वः अस्मासु च तेजांसि भवन्तु युष्म-
त्संबन्धीनि । पृथिवीमवेक्षते यजमानः नमो मात्रे पृथिव्यै ।
पृथिवीं मातरं वचीमीति नमस्करोति च । अन्यासे भूयर्-
यमये मन्यन्त इति द्विवचनम् । औदुम्बरीमासन्दी बल-
वर्मेणा स्तुणाति । इयं ते राट् । इयमिति लिङ्गव्यत्ययः । इदं ते
तव राट् राज्यम् । अमिषिकोसि स्वमित्येतत्कथयति । सुव्य-
तमस्यामुपवेशयति । यन्तांसि निघन्ता स्वमसि । तवानय-
त्विज्ञं यमनं कालान्तरेऽपि । ध्रुवोऽसि स्थितोसि । ध्रुवः धार-

कोऽसि कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रक्ष्यै त्वा पोषाय त्वा । कर्षणाय त्वास् क्षेमाय च धनाय च पुष्टाय चोपवेशयामीतिशेषः २२

म० 'अस्मे न इति दिशो वीक्षत इति' (१४।५।१९) यूपारूढ एव यजमानो दिशः पश्यति । दिग्देवलम् । हे दिशः, वो युष्मत्संबन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मात्सु । त्वं धनं युष्मत्संबन्धि अस्मे अस्मात्सु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्संबन्धि अस्मात्सु । वो युष्माकं दत्तोसि तेजोसि अस्मे अस्मात्सु सन्तु भवन्तु । अस्माकं संबन्धि युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः । 'नमो मात्र इति भूमिमवेक्षत इति' (१४।५।१२) । यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति । पृथिवीदेवलम् । मात्रे मातृरूपानि पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु । 'अभ्यासे नृणांसमर्थे मन्यन्ते' (नि० १०।१०।४२) इति द्विरुक्तिः । 'उत्तरवेदिमपरेणोदुम्बरीमासन्दौ वत्सचर्मणा स्तुपातीर्वं त इति' (का० १४।५।१३) आसन्दौदेवलम् । हे आसन्दि, ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् । संपदशिलाद्रावे त्रियां किप् । अभिषिक्तसि क्षमिति भावः । 'सुन्वन्तमसामुपवेशयति यन्तासीति' (का० १४।५।१४) । आसन्दां यजमानमुपवेशयेत् । यजमानदेवलम् । हे यजमान, त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि । यमनः स्वर्गं संयमनकर्ता भवसि । अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽस्ति भरणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्धयै त्वा त्वानुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप० । रक्ष्यै धनाय त्वामुप० । पोषाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै त्वामुप० ॥२२॥

त्रयोविंशी ।

वाजस्येमां प्रसवः सुपुवेऽस्मे सोमं राजानुमोषधीध्वंसु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रे जायाम पुरोहिताः स्वाहा ॥ २३ ॥

उ० वाजप्रसवीयानि जुहोति । वाजस्येमम् । तिस्रस्त्रिष्टुभो वाजप्रसवीयदेवताः । अत्र प्रायशो व्यवहितानां पदानां संबन्धः । वाजस्येमां प्रसवः सुपुवे । वाजस्यास्य संबन्धी प्रसवः अभ्यनुज्ञानम्, इमां सोमं राजानम् अग्रे प्रपन्नं सुपुवे । 'पृष्टं प्राणिरभेविमोचने' इत्यस्यैतद्रूपम् । जनितवानित्यर्थः । कुतः सुपुवे । ओषधीष्वप्सु ओषधीषु वर्तमानमप्सु च वर्तमानम् । ता इत्यंभूताः सोमस्य जनयिष्य ओषधय आपश्च । ता अस्मभ्यम् अस्मादर्थम् मधुमती रसवतीः रसवत्याः भवन्तु भोग्या वा भवन्तु । वयं च तामिरिन्द्रभिषिक्ताः सन्तः स्वकीये राष्ट्रे जायाम अग्रमत्ताः स्वाम । पुरोहिताः अग्रतो व्यवस्थिताः प्रधाना इत्यर्थः ॥२३॥

म० 'सुवेण संयुताजुहोति वाजस्येममिति प्रतिमध्यमिति' (का० १४।५।२१) । औदुम्बरपात्रे एकीकृताहुग्धजोह्यादियान्यास्तुकेणाहुवनीने सप्त मन्त्रैर्जुहोति । तिस्रस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवताः । अस्तेऽसौ प्रसवः पञ्चदिजादश्च वाजस्यास्य

प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानमिमं सोमं वक्षोर्ह्यं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुपुवे उत्पादयामास । ता इत्यंभूताः सोमस्य जनयिष्य ओषधय आपश्चास्मन्वसमदर्थं मधुमतीर्मधुमलो रसवलो माधुर्योपेता भवन्तु भोग्योभ्या भवन्तु । वयं च तामिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जायाम अग्रमत्ता भवाम । पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमां च विश्वा भुवनानि स्रष्टाद् । अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्स नो रयिः सर्ववीरं निवच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥

उ० वाजस्येमां प्रसवः । यस्य वाजस्यास्य संबन्धी प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । शिश्रिये आश्रयति । इमां पृथिवीं दिवं ध्रुलोकं च विश्वा भुवनानि स्रष्टाद् इमानि च सर्वाणि भूतजातानि शिश्रिये आश्रयति । स्रष्टादलक्षणः । यच्च अदित्सन्तं दापयति अदातुमिच्छन्तं दापयति । प्रजान्स्व स्वमधिकारम् । स नो रयि स मे वीरं निवच्छतु सोऽस्मभ्यं धनं सर्ववीरं संयुक्तं निवच्छतु निगृह्णतु ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

म० वाजस्यास्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं ध्रुलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् । स च स्रष्टाद् सर्वेषां भुवनानां राजा मूला अदित्सन्तं हविर्दातुमिच्छन्तं मां प्रजान् अवमच्छन् मवीरयुद्धिरेणेन हविर्दापयति । ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रमृत्वादिभिर्बुक्तं रयि धनं निवच्छतु नियमनेन ददातु 'दण् दमि' 'पाप्राप्मा-' (पा० ७।३।७८) इत्यादिना यच्छादेशः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

वाजस्य नु प्रसव आवभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । सनेमि राजा परिषाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

उ० वाजस्य नु प्रसव आवभूव । योऽसौ वाजस्यास्य प्रसवः अभ्यनुज्ञानं विसर्गो वा । नु इति विस्मयार्थः । आवभूव व्रज्याण्डरूपेण संवभूव जालेन । इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः इमानि च विश्वानि भूतानि हिरण्यगर्भमृत्तीनि स्वमथपर्यन्तानि । आवभूवेत्यनुवर्तते । सर्वतः सर्वतोऽवस्थितानि । सनेमि राजा परिषाति विद्वान् । सनेमीति पुराणवचनः । सोऽयमस्य प्रसवश्चिरंतनो राजा परिषाति सर्वतो वाति स्वेच्छापारी सन् । विद्वान् स्वमधिकारं जानातः प्रजां च पुष्टिं च वर्धयमानः अस्मे अस्माकम् ॥ २५ ॥

म० नु इति विस्मये । वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थि-

तानि हिरण्यमर्मादितान्पर्यन्तानि आधम्य संभावितवान् ।
उत्पादितवानित्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । सनेमि चिरंतनो
राजा धीमः सन् परिवाति सर्वतः स्वेच्छया तच्छति । किंभूतः ।
विद्वान्वाधिकारं जानन् । तथा अस्मै अस्मासु प्रजां पुत्रादिस-
न्तति पुष्टिं धनपोषं च वर्षयमानः वर्षयन्त्वाहं सुहुत-
मस्तु ॥ २५ ॥

पड़िंशी ।

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारंभामहे । आदि-
सान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ २६ ॥

उ० सोमं राजानम् । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवत्या । सोमं
राजानम् अवसे तर्पणाय अग्निं च अन्वारंभामहे । अन्वारम्भश्च
तर्पणार्थे एव । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्प-
तिम् अन्वारंभामहे । तर्पणायेति सर्वेषां शेषः ॥ २६ ॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदष्टाः प्रथमा सोमाग्नादित्यवि-
ष्णुसूर्यबृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं
राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं
बृहस्पतिं चान्वारंभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे । स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वा-
हा ॥ २७ ॥

उ० अर्यमणं बृहस्पतिम् । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवत्या ।
अर्यमणं बृहस्पतिम् इन्द्रं दानाय दानार्थं चोदय प्रेरय ।
आहुतिरुच्यते । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं
च । वाजिनो देवाश्वाः ॥ २७ ॥

म० अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाविष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे
ईश्वर, त्वमर्यमाधीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय ।
बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं तानं वागभिप्राजो सरस्वतीं विष्णुं सवि-
तारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमज्वन्तमिति सर्वेषां
विशेषणम् । वाजिनं देवार्थं वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अष्टविंशी ।

अग्ने अच्छां वदेह नः प्रति नः सुमना भव ।
प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वहं धनदा असि स्वा-
हा ॥ २८ ॥

उ० अग्ने अच्छ । अनुष्टुप् आग्नेयी । 'अच्छामेरासुमिति
शाकपूर्णः' । हे अग्ने, अभिवद् इहावस्वितान् आसन्त्यां नः
अस्मान् प्रति । नः सुमना भव । प्रति न इत्यनयोः पदयोः
व्यत्ययः कर्तव्य इति । अस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को
भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वं हि धनदा असि स्वा-
हा ॥ २८ ॥

सहस्रजित् बहुनो वसुनो जेतः, त्वं हि धनदा असि । जिज्ञास्यो
यस्मादर्थः । यस्मात्त्वमेव धनस्य दातासि नान्यः कश्चिदेवता-
विशेषः ॥ २८ ॥

म० अभिदेवत्या । हे अग्ने, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकम-
च्छ वद् आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः । 'निपातस्य च'
(पा० ६ । ३ । १३६) इति संहितायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य ।
किंच नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणादंष्टितो भव । हे सहस्रजित्
सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः, सहस्राणां गोधानां वा जेतः, हि
यस्मात्त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्र नो यच्छत्वर्यमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र
वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० प्र नो यच्छतु । गायत्री लिङ्गोक्तदेवत्या । प्रयच्छतु
नोऽस्मभ्यं अर्यमा । प्रयच्छतु च बृहस्पतिः । प्रकर्षेण च
वाग्देवी दानादिगुणयुक्ता । ददातु नः असम्भ्यम् ॥ २९ ॥

म० गायत्री अर्यमपूपबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्य-
विशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अगीष्टं ददातु । पूषा प्रयच्छतु ।
उपसर्गादुत्त्वा क्रियापदादिति । बृहस्पतिः प्रयच्छतु । देवी दीप्ति-
माना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्येक्ष्ये दधामि
बृहस्पतेर्वा सास्त्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

उ० अर्थेन परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुः सरस्वत्या वाचः नियमन-
कर्त्तव्यः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्यं दधामि स्थापयामि । बृहस्प-
तेर्वा बृहस्पतेश्च त्वा सास्त्राज्येन सस्त्रादभावेन अभिषिञ्चामि ।
असाविति नामप्रहणम् ॥ ३० ॥

म० 'शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति' । (का०
१४ । ५ । २२) होमप्रत्यक्षेण यजमानं शिरसि स्थितं ।
यजमानदेवस्यम् । सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽश्वमश्विनोर्वा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाक्का यन्तुर्येक्ष्या ।
पुंस्त्वमापेम् । नियमनकर्त्तव्यः । सरस्वत्यै पञ्चमे चतुर्थी ।
सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्यं दधामि स्थापयामि । किंच
बृहस्पतेः सास्त्राज्येन सस्त्रादभावेन त्वा स्वामभिषिञ्चामि । असा-
विति तन्नामप्रहणम् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयन्तमुजैषमश्विनौ यक्ष-
रेण द्विपदौ मनुष्यानुदजयतां तानुजैषं विष्णुकृत्क्षरेण

त्रींलोकानुदजयत्तानुजैषं ॥ सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः
पशूनुदजयत्तानुजैषम् ॥ ३१ ॥

उ० अथोजितीवाचयति । अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्त-
मुजैषम् । ओष्ठावयेति चतुरक्षरम्, अस्तुध्रीपडिति चतुरक्ष-
रम्, यजेति व्यक्षरम्, येयजामह इति पञ्चाक्षरम्, अक्षरो
वषट्कारः । स एष सप्तदशप्रजापतिरधियज्ञं समासव्या-
साम्बामुजीयते । अग्निः एकाक्षरेण छन्दसा प्राणमुदजयत्
तमहमन्येकाक्षरेण छन्दसा उजैषम् । एवं सप्तदशोजिती-
स्यांश्वेयाः ॥ ३१ ॥

म० 'अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृतेति' ।
(का० १४ । ५ । २६) चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत्
द्वादश सुबाहुतीर्जुहोत्यापयेत्याहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति
अल्पवेमुक्तं तद्वत्त्वैत्यर्थः । तेनैतैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान्
वाचयति वेत्यर्थः । एते मन्त्रा उजितिसंज्ञाः । सप्तदश यजुषि
लिङ्गोक्तदेवतानि । ओष्ठावयेति चतुरक्षरं अस्तु ध्रीपडिति
चतुरक्षरं यजेति व्यक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं वायरो
वषट्कारः एष सप्तदशलक्ष्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्या-
साम्बामुजीयते । अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चशक्तिसु-
दजयत् उत्कृष्टं जितवान् । तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुजैषमुत्कृष्टं
जयेयं वशीकुर्वामित्यर्थः । अग्निनो देवौ व्यक्षरेण अक्षरद्वया-
त्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जित-
वन्तौ तथाहमपि तेनैव व्यक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्या-
मुजैषमधिकं जयेयम् । विष्णुश्चतुरक्षरेणलक्ष्मकैरन्मकेन छन्दसा
त्रीन्भूमीन् लोकानुदजयत् अहमपि त्रींलोकानुजैषम् ।
सोनोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुष्पदः पादचतुष्टयोपे-
तान्मनुष्यानुदजयत् अहमपि तेन तान्पशूनुजैषम् ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उजैषं
सविता षडक्षरेण षड्भूतनुदजयत्तानुजैषं मरुतः
सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्पशूनुदजयत्तानुजैषं बृहस्प-
तिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुजैषम् ॥ ३२ ॥

म० पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वायाश्चत-
स्रोऽव्यन्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो
जयेयम् । सविता सर्वस्य प्रेरको देशः षडक्षरेण छन्दसा
षट्संख्यान्नुदजयत् तादृशान्मनुष्यानुजैषम् । मरुतो देवाः सप्ता-
क्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान् ग्राम्यान् पञ्च गवांषीनुदजयन्
अहं तान् ग्राम्यान्पशूनुजयेयम् । बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन
छन्दसा गायत्रीच्छन्दोभिमानिनी देवतामुदजयत् तां तादृशीं
गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

मित्रो नवाक्षरेण त्रिभूतस्तोममुदजयत्तमुजैषं

वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुजैषमिन्द्र ए-
कादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुजैषं विश्वेदेवा
द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयत्तामुजैषम् ॥ ३३ ॥

म० मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिभूतं स्तोममुदजयत्तां
तादृशं स्तोममहं जयेयम् । वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा
विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देव-
तामुदजयत्तां विराजमहमाप्नुजेयम् । इन्द्रो देव एकादशाक्ष-
रेण छन्दसा त्रिष्टुपछन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां त्रिष्टु-
भमहमुजेयम् । विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्समि-
मानिदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

वसवश्चतुर्दशाक्षरेण त्रयोदशस्तोममुदजय-
त्तामुजैषं रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशस्तोममुदजय-
त्तामुजैषमादित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशस्तोम-
मुदजयत्तामुजैषमदितिः षोडशाक्षरेण षोडशस्तो-
ममुदजयत्तामुजैषं प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदश-
स्तोममुदजयत्तामुजैषम् ॥ ३४ ॥

उ० ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वाजपेयः समाप्तः ॥

म० वसवश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन्
तं स्तोमं जयेयम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं
स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् । आदित्या देवाः
पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं
जयेयम् । अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा षोडशं स्तोम-
मुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुजैषम् । प्रजापतिः सप्तदशा-
क्षरेण छन्दसा सप्तदशाक्षरं स्तोममुदजयत् तं स्तोमं तेन
छन्दसाहमपि जयेयम् । एतान्मन्त्राजपेदेतैर्जुहोवाह्य ॥ ३४ ॥
इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

पञ्चत्रिंशी ।

एष ते निर्रक्ते भागस्तं जुपस्व स्वाहाग्निर्नैत्रे-
भ्यो देवेभ्यः पुरःसद्वाः स्वाहा यमर्नैत्रेभ्यो देवे-
भ्यो दक्षिणासद्वाः स्वाहा विश्वेदेवनेत्रेभ्यो देवभ्यः
पश्चासद्वाः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्रे-
त्रेभ्यो वा देवेभ्य उक्तरासद्वाः स्वाहा सोमनेत्रे-
भ्यो देवेभ्य उपरिसद्वाः दुर्वस्वद्वाः स्वाहा ॥ ३५ ॥

उ० अथ राजसूयं वरुणोऽपश्यत् । एष ते निर्रक्ते
भागः स्वयं प्रदीर्घेन जुहोति । पृथिव्यत्र निर्रक्तेति
शब्देनोच्यते । एष ते तव हे निर्रक्ते, भागः तं च
सेवस्व । पञ्चधाहवनीयं व्युष्टं प्रतिदिशं जुहोति । अग्निनेत्रे-
भ्यो देवेभ्यः । देवाप्यं प्रागव्यावात् । अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः ।

अग्निनेत्रा येषां देवानां ते अग्निनेत्राः तेभ्यो देवेभ्य इति तादर्थ्यं यत्तुर्थं । पुरःसद्व्यः पुरः सीदन्तीति पुरःसद्व्यः तेभ्यः सुहुतमस्तु । अथ दक्षिणार्धे जुहोति । यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । शेषं तुल्यव्याख्यानम् । अथ पश्चार्धे जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुतेभ्यो देवेभ्यः । अथ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः दुवस्वज्यः । दुवःशब्देन हविरभिधीयते तपोषमिति ते दुवस्वन्तः तेभ्यो दुवस्वज्यः ॥ ३५ ॥

म० अथ राजसूयसम्पन्नाः । तेषां वरुण ऋषिः । 'अष्टाकपालोऽनुमत्यै शम्बायाः पश्चादविष्मन्त्रं पुरोवै कृत्वा दक्षिणास्तु-
स्मुकमादय दक्षिणा गत्वा स्वयमप्रवीण इरिणे वामौ जुहोत्येव ते निर्हते इति' (का० १५ । १ । ५—१०) । फाल्गुनाद्य-
दशम्यामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतद-
विवः पेषणकाले दधदवस्ताभित्तशम्यापश्चाद्वागे पक्षं पतितं
यद्विस्तृतुलपिष्टरूपं तत् सुवे निधाय दक्षिणाग्रेरुमुकमादाय
दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयं स्फुटिते भूभागे ऊर्ध्वे वोलुमुकामि
संस्थाप्य तद्विजुहोतीति सूत्रार्थः । पृथिवीदेवस्यम् । निर्हति-
रत्र पृथिवी । हे निर्हते पृथिवि, एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं
भागं त्वं दुपस्य सेवस्य स्वाहा सुहुतमस्तु । 'पञ्चवातीसमाह-
वनीयं प्रतिदिशं व्यूष्य मध्ये च सुवेणाशितु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य
इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५ । १ । २०) । एवं वर्षमिष्टाः
कृत्वा पञ्चवातीचारुयं कर्म विधेयं तत्राहवनीयं प्रागादिदिष्टु
कृत्वा मध्ये चावशिष्य सुवेणाज्यं पञ्चवस्रिपु यथास्ति जुहोति ।
अभ्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यजुषि देवदेवत्वानि ।
अग्निनेत्रा येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि
सीदन्तीति पुरःसद्व्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । अथ
दक्षिणे जुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षि-
णस्यां सीदन्तीति दक्षिणासद्व्यो देवेभ्यः स्वाहा । अथ
पश्चालुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वेदेवा नेतारो येषां तेभ्यः
पश्चात्सीदन्तीति पश्चात्सद्व्यो देवेभ्यः स्वाहा । अथोत्तरार्धे जुहोति ।
मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः ।
वा यद्वा मरुतो नेतारो येषां ते मरुतेभ्यः । उत्तरस्यां सीदन्ती-
त्युत्तरासद् उत्तरभागार्धास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अथ
मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद् मरुतेभ्यो देवेभ्य
उत्तरासद् इति मन्त्रयोर्विकल्पः । मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः
सोमो नेता येषां तेभ्यः । उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसद्व्यः ।
दुवस्वज्यः परिचर्यावज्यः । यज्ञाव दुवःशब्देन हव्यं तपोषमिति
ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसद्व्यो देवेभ्यः स्वाहा ये
देवा यमनेत्रा दक्षिणासद्व्यो देवेभ्यः स्वाहा ये देवा
विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सद्व्यो देवेभ्यः स्वाहा ये देवा

मित्रावरुणनेत्रा वा मरुतेभ्यो वा उत्तरासद्व्यो देवेभ्यः स्वाहा
ये देवा सोमनेत्रा उपरिसद्व्यो दुवस्वन्तस्तेभ्यः
स्वाहा ॥ ३६ ॥

पु० सार्धं समुष्ट जुहोति । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसद्व्यः
तेभ्यः स्वाहा । तुल्यव्याख्यानः पञ्चमया कजवः ॥ ३६ ॥

म० 'उत्तराः समस्त ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति'
(का० १५ । १ । २१) पञ्चमा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये
देवा इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकं जुहुवादिति शेषः । ये देवा अग्नि-
नेत्राः पुरःसद्व्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्व-
वज्यास्तु । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सद्व्यः । ये देवा मित्रा-
वरुणनेत्राः ये देवा मरुतेभ्यो इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवाः
सोमनेत्राः उपरिसद्व्यः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः
स्वाहा ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

अग्ने सहस्व प्रतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्त-
रुत्तरातीर्वचोधा यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

पु० अपामार्गहोमः । उत्सुकमादत्ते । अग्ने सहस्व प्रतनाः
आग्नेयमुष्टुप । हे भगवन्मग्ने, सहस्वाभिभव प्रतनाः संघा-
मान् । किंच अभिमातीरपास्य । सपत्नोऽभिमातिरुच्यते ।
सपत्नांश्च अपास्य । 'अमु क्षेपणे' इत्यस्यैतद्रूपम् । अपक्षिप ।
कस्मात्तु नरेवं त्वमुच्यसे अत आह । दुष्टरस्तारुत्तरातीः सरतेस्तृ-
णातेर्वा दुष्टरः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवारस्त्वम् । किं कुर्वन्
तरुत्तरातीः विनाशयन् शत्रुसेनाः । किंच वचोधा यज्ञवाहसि ।
वचं इत्यक्षनामसु पठितम् । अक्षस्य धाता दाता वा वचस
ओक्सो वा धारयितासि । यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मि-
न् यज्ञवाहसि यजमाने ॥ ३७ ॥

म० 'अग्ने सहस्वेत्युत्सुकमादानमिति' (का० १५ । २ । ५)
अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्रेरुत्सुकमादद्यात् । अग्निदेव-
स्यानुष्टुप्देवअधोदेवतादृष्टा । हे अग्ने, त्वं प्रतनाः शत्रुसेनाः
सहस्य अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते
स्त्रीलमार्पम् । अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय ।
'अमु क्षेपणे' अस्य लोटि रूपम् । किंच वचं वहतीति यज्ञवाहास्त-
स्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वचोऽर्धं धाः वेदि ।
यथातेर्लुपि रूपम् 'बहुलं छन्दस्यमात्मयोगेऽपि' (पा० ६ । १ । ७५)
इत्यादिभावः । किंभूतस्त्वम् । दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः
अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् क्षि-
रान्धर्वेन्विनाशयित्वार्थः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनोर्वाहुभ्यां पुण्यो
हस्ताभ्याम् । उपा१ शोर्वीरेण जुहोमि इत१ पृष्ठः

स्वाहा रक्षसां त्वा वधायावधिष्म रक्षोऽवधिष्मा-
मुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

उ० जुहोति देवस्य त्वा व्याख्यातम् । उपांशोर्वीर्येण
जुहोमि । अतो हतं हिंसितं रक्षः । स्वाहा सुहुतं चैतद्विभ-
वतु । सुवं प्राप्स्यति । रक्षसां त्वा वधायावधिष्म प्राप्स्यामीति शेषः ।
प्रात्यागच्छति । अवधिष्म हतवन्तो वयं रक्षः । जातावेक-
वचनम् । अवधिष्म । अमुमिति नामग्रहणं असाविति च ।
अथ कोयः । हतवन्तो वयं अदिरवमांणं अदिरवसां वा हतो-
स्माभिः ॥ ३८ ॥

म० 'देवस्य लेति जुहोतीति' (का० १५ । २ । ६)
प्रागुदया गत्वा गृहीतमुत्सुकं संस्थाप्य सुवेणापामार्गतप्लुल-
न्जुहात् । देवस्य त्वा व्याख्यातम् । उपांशोः त्रीणि यजुषि
रक्षोऽवधिष्मामि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्ये-
नाहं जुहोमि । अतएव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा
सुहुतं हविरस्तु । 'रक्षसां लेति सुवमस्यति तां दिशं अस्यां
जुहोतीति' (का० १५ । २ । ७) यस्यां दिशि होमं कुर्यात्तां
दिशं प्रति सुवं प्रक्षिपेत् । रक्षसां राक्षसानां वधाया वधाया
त्वा त्वां प्राप्स्यामीति शेषः । 'अवधिष्म इत्यायन्त्यनपेक्षमिति'
(का० १५ । २ । ७) । अवधिष्मदयः पश्चादन्वलोक्तवन्तो
देवयजनं प्रात्यागच्छन्ति । रक्षो राक्षसजातिं वयमवधिष्म हत-
वन्तः । जातावेकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति
च । अमुं देवदत्तं वयमवधिष्म असां देवदत्तो हतो मारितो-
ऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

सविता त्वा सुवाना सुवतामग्निर्गृहपतीना-
सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वीच इन्द्रो ज्यै-
ष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्म-
पतीनाम् ॥ ३९ ॥

उ० गृहीत्वा दक्षिणं यजमानबाहुं जपति । सविता त्वां
सुवानाम् प्रसवानामाधिपत्ये सुवतां प्रसुवताम् अन्यनु-
जानतु । स हि तेषामीष्टे अग्निर्गृहपतीनाम् आधिपत्ये सुवता-
मित्यनुवृत्तिः । सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये सुवताम् । बृह-
स्पतिर्वीचे वामार्थे अन्यनुजानातु । इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावा-
याय सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं सुवताम् । मित्रः सत्यः
सत्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । सत्यार्थं सुवताम् । वरुणो
धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवताम् ॥ ३९ ॥

म० 'उत्तमेन चरित्वा सविता लेख्याह यजमानबाहुं दक्षिणं
गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च
जाते राजा भवतीति' (का० १५ । ४ । १३—१५) ।
अथै देवसुहृदीषि । तत्रान्विधेन वरुणाय धर्मपतय इति वारु-
णेन वरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा सुचै सत्ये पाणौ

कृत्वा दक्षिणं तदाहमादाय सविता लेति कण्ठिकाद्वचरूपं
मन्त्रमाह । मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तन्मातापित्रोश्च यस्याश्च
जाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ।
अतिजगती यजमानदेवता । सविता सुवानां प्रसवानामाज्ञाना-
माधिपत्ये हे यजमान, त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु । सर्वेषामाज्ञादा-
नेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये
त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् ।
बृहः सर्वे तवोपकारका भवन्त्यित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां
सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु । रुद्रः पश्वर्थं चतुर्थी । वाचआधिपत्ये
सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः
पशुभ्यः पश्वर्थं पश्चाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः
'सुपां सुवत्' (पा० ७ । १ । ३९) इत्यादिना चतुर्थ्याः सुभा-
देवाः । सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो
धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् ।
सवित्रादयोऽथै देवसुहृदिषां देवतास्तां नामाधिपत्यानि
दर्शयति वाक्यार्थः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

इमं देवा असपन्न सुवध्वं महते अत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इम-
ममुष्य पुत्रममुष्य पुत्रमस्य विश एष वोऽमी राजा
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इति माण्डूकिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उ० इमं देवा असपन्नं सुवध्वम् । इमं राजानं हे
देवाः, असपन्नं सुवध्वम् । महते अत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय । महते च जनानां राज्याय । इन्द्रस्य
च इन्द्रियाय वीर्याय । सुवध्वमिति प्रत्येकं संवन्धः । इमं
अमुष्यपुत्रम् । अमुष्येति यजमानस्य पितुः पञ्चमन्त्रं नाम
गृह्यते । अमुष्यै पुत्रम् । अमुष्यै इति यजमानस्य मातुर्नाम-
ग्रहः । 'स आदित्येन दिने मियुनं समभवत्' इत्यादिश्रुतिः ।
इमममुष्य पुत्रमित्यादिस्मृतीषपादः सोमपरत्वेन व्याख्येयः ।
अस्यै विशे । जनपदनामग्राहः । एष वः अमी राजा । एष
वः कौरवो राजा सोमः अस्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ॥ ४० ॥

इति उक्तरुतौ मन्त्रभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

म० अत्यष्टिर्यजमानदेवता । हे देवाः सवित्रादयः, इम-
ममुकसं यजमानमसपन्नं सपन्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरय-
ध्वम् । किमर्थं । महते अत्राय महत्यै अत्रपद्वयै । महते
ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं
जानं च तत्राज्यं च जानराज्यं । जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्र-
स्यायन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं

मुक्तामिलयः । किंभूतमिदम् । अमुष्य पुत्रम् । अमुष्येति
प्राप्तं वज्रमानपितुर्नाम प्राप्ताम् । तथा अमुष्यै वज्रमे
वतुषी । अमुष्या देव्याः पुत्रम् । अमुष्या इति वज्रमानमातु-
र्नामग्रहः । अस्य विशेषः अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया अधि-
पतिमिति शेषः । अस्य इति प्राप्तं जातिनाम प्राप्ताम् ।
अनी इति प्रथमान्तं देशनाम प्राप्ताम् । अनी द्वे कुरवः पञ्चालाः,
यो युष्माकमेव खदिरवर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु
सोमधन्वी वज्रीरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमम्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अपो देवा मधुमतीरगृष्णञ्जस्वती राजस्वश्चि-
तानाः । यामिर्मित्रावरुणावभ्यर्षिचन्याभिरिन्द्र-
मनयञ्जरातीः ॥ १ ॥

उ० अपो देवा मधुमतीः । वरुणस्यार्पं प्राक् चरकसौ-
त्रामण्याः । अग्नेवत्या जिहृप् । वा अपो देवाः मधुमतीः
मधुस्वादोदकाः । अगृष्णन् गृहीतवन्तः । ऊर्जस्वतीः अञ्ज-
स्वतीः । राजस्वः राजानं वाः सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः ।
चित्तानाः चेतयमानाः परिदृष्टकारिण्यः । किंच यामिरज्जिमि-
त्रावरुणावभ्यर्षिचन्याभिरपिक्वन्तः । देवा इत्यनुवृत्तिः । यामिः
इन्द्रम् अत्यन् नीतवन्तः । अत्यरातीः अतीत्य अरातीः
अदनवतीः शत्रुसेनाः । प्रकृतत्वाद्देवाः पदमसि ताः
गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

म० नवमोऽध्याये वाजपेय-राजसूयसंबन्धि कियदपि
कर्मोक्तं । दशमेऽभिषेकार्थजलाहामादिराजसूयशेषवर्षासौत्रा-
मणी बोध्यते । तत्र इदानींऽपि गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्ति-
कीरसंभवात्त्रेतराः पृथक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु (का० १५ । ४ ।
२०-२२) 'सारस्वतीगृह्णात्यपो देवाः' (१५ । ४ । ३३)
इति । इत्यग्रहणं कार्यक्षेपोपलक्षणम् । देवगृह्णित्वा भागपरिहर-
णान्ते ह्येव अभिषेकार्थं वक्ष्यमाण अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणौ-
दुम्बरद्वयपात्रेषु वृषगृह्णाति । तत्र विशेषः निमित्तवशा-
त्प्राप्या नैमित्तिक्यः ययान्तरिज्ञातप्रतिगृह्णातपक्वः मुष्वाः
भोक्ष्यन्ता इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव संपाद्य तदानीं
यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् । कुतः असंभवाद तदानीमातपवर्षापात्रेनि-
मित्तस्याभावात् । इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णी-
यात् । तत्र मन्त्रानाह । अपो देवा इति सारस्वतीनदीसंबन्धि-
नीरप आदौ गृह्णाति । चरकसौत्रामण्याः प्राक्वरुण कृषिः ।
अग्नेवत्या जिहृप् । देवा इन्द्रादनो वा अपोऽगृष्णन् गृहीत-
वन्तः । किंभूता अपः । मधुमतीः मधुस्वादोपेताः । तथा

ऊर्जस्वतीः ऊर्जो विद्यते यास्तु । विशिष्टाक्षरसवतीः । राजस्वः
राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चित्तानाः
चेतयमानाः सचेतत्वात्परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशि-
नष्टि । यामिरज्जिर्देवा मित्रावरुणो अभ्यर्षिचन मित्रावरुणयोराभ-
षेकं कृतवन्तः । यामिरज्जिर्देवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अत्य-
नयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रून्त्वक्कामयचित्तयः । 'छन्दसि
परैऽपि' (पा० १ । ४ । ८१) इति अतोऽप्यसंगस्य कितापदा-
त्यरत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा
वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहि वृषसेनोऽसि
राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मै देहि ॥ २ ॥

उ० अनेन मन्त्रेण सारस्वतीर्गृहीत्या अनन्तरं हुत्वा षोड-
शापो गृह्यन्ते । तत्र प्रथमो होममन्त्रः । द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः ।
नदीप्रवाहेऽवस्थितस्य पशोर्वा पुरुषस्य वा यौ ऊर्मौ व्यदंतः
तौ गृह्णाति । स यः प्राहुर्ददति प्राहुर्ददति तं गृह्णाति ।
वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदाः । वस्त्रं वृष्णो वर्धितुः सेतुः संव-
न्ध ऊर्मिरसि । वृषा हि यदि पुरुषो यदि पशुः राष्ट्रदा ।
राष्ट्रं जनपदः तस्य स्वभावत एव दातासि तं त्वां धूमो राष्ट्रं
मे मया देहि । स्वाहा गृह्णामि । वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदाः राष्ट्र-
मुष्मै । अमुष्मा इति वज्रमानस्य नामग्रहः । देहि । एव-
मुपसृतना अपि मन्त्रा व्याख्यायाः । द्वितीयमुष्मि गृह्णाति ।
वृषसेनोऽसि । वृषा युवोच्यते । वृषप्रधाना सेना यस्य स
वृषसेनः । स्वन्दमानाः ॥ २ ॥

म० 'उहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्ण ऊर्मोदिभिः स्वाहाका-
रान्तीः पूर्वेः पूर्वेः प्रतिमन्त्रमुत्तरैस्तरैर्गृह्णाति' (का० १५ । ४ ।
३४) 'अवगृह्णात्यपोः पुरुषादा पूर्वापर ऊर्मौ इति' (१५ ।
४ । २३) सारस्वतीरादागोत्तरासु षोडशश्रवन्तु, वृष्ण ऊर्मि-
रत्यादिभिः स्वाहान्तीः पूर्वेपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीतास्तानि गृह्यमाणस्तु
तुह्यात् उत्तरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्तः क्रमेण गृह्णाति । उत्तरमन्त्रेषु
अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं वज्रमानस्य नामग्रहम् । वृष्ण
ऊर्मिरस्यादयो विश्वमृत स्वेत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विराः
पठितासौषां पूर्वेः पूर्वेः स्वाहान्तलेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः
स्वाहाहीनसेनापामादानम् । तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पार्श्वेराष्ट्रा
यौ पूर्वापरौ कञ्जौ तौ हुत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । वृष्ण
ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः खराज इत्यन्तानि वज्रं विशिष्ट-
देवतानि । हे कञ्जोऽहं वृष्णो वर्धितुः सेतुः पशोर्नरस्य वा
संबन्धी ऊर्मिः कञ्जोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं दातातीति
राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवति अतो राष्ट्रं मे मया देहि
स्वाहा हविर्देतमस्तु । एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृष्ण ऊर्मिरसि

राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि । अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ब्राह्मम् । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्यायाः । अपरोमि गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्थो सेना जलराशिरूपा यस्य स वृषसेनः । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

तृतीया ।

अर्धेत स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाऽर्धेत स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तौजस्वती स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहौजस्वती स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापः परिवाहिणी स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहापः परिवाहिणी स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहापां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहि ॥ ३ ॥

उ० अर्धेत स्व राष्ट्रदाः । अर्धं प्रयोजनं निष्पादयितुं याः यन्ति गच्छन्ति ता अर्धेतः । अस्तेवैदुवचनं स्वाहति । राष्ट्रदाः । मृत्तपि बहुवचनम् । राष्ट्रं मे दत्त । दत्तेति ददातेवैदुवचनम् । व्याख्यातमन्यत् । प्रतिलोमाः तु ओजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ताः सत्यः एताः प्रतिलोमाः स्वन्दन्ते । अपयतीः आपः परिवाहिणीः । हे आपः, याः यूयं परिवाहिणीः सर्वतो वहनशीलाः स्व उक्तमन्यत् । नदीपतिः अपांपतिरसि । अज्वर्यः । निवेष्टव्यम् 'वेष्ट वेष्टने' अस्य निपूर्वस्यान्वव्यापण्या निवेष्टव्य आवर्त उच्यते । स्वन्दमानाः स्वावराः प्रत्यागता आपः ॥३॥

म० 'स्वन्दमाना इति नद्यादिप्रवाहस्या अपो गृह्णाति' । (का० १५ । ४ । २४) अर्धेतः अर्धं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः । एषाः किपि तुगागमः । तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदाभ्यः स्व भवथ । मे राष्ट्रं दत्त गच्छत । दत्तेति बहुवचनम् अन्यव्याख्यातम् (का० १५ । ४ । २५) । प्रतिलोमाः । वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमादाने । हे आपः, यूयं ओजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ । 'अपयतीरिति' (का० १५ । ४ । २६) वहन्तीनामपां मन्त्राणां मार्गान्तरेण गत्वा पुनरात्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने । हे आपः, यूयं परिवाहिणीः स्व परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतोवहनशीला भवथ उक्तमन्यत् (का० १५ । ४ । २७) । नदीपतिमिति । -समुद्रस्यापो होमादाने । अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि । (का० १५ । ४ । २९) निवेष्टा इति । निवेष्टव्य आवर्तलक्षणा निवेष्टाः नद्यादीन् वृषान्मोक्षयत्यत्र होमादाने हे जलध्रुव, त्वमपां गर्भो मन्त्रवती भवसि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

सूर्यत्वचस स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त सूर्यवर्चस स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त मान्दा स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त व्रजक्षित स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्रजक्षित स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त वाशी स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा वाशी स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त शविष्ठा स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त शकरी स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शकरी स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त जनभृत स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त विश्वभृत स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापः स्वराज स्व राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि शत्रं क्षत्रियाय वन्द्वाना अनावृष्टाः सीदत सहोजसो महि शत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥

उ० सूर्यत्वचस स्व । सूर्यस्त्वैव त्वह यासां ताः सूर्यत्वचस आतपवर्णाः स्व । सूर्यवर्चसः स्व राष्ट्रदाः सूर्यवर्चसः सूर्यस्त्वैव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । सरस्वाः मान्दास्व मन्दतेमोदनार्थेस्व मन्दः । तत्र हि मोदन्ति भूतानि बहुवक्तृत्वात्, तत्र भवा आपो मान्दाः । कृष्याः गृह्णाति । व्रजक्षित स्व । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । इह उक्तमन्यत् । व्रजे क्षियन्ति व्रजक्षितः पुण्या अवस्थायाः । वाशीत्य । 'वश कान्ती' । कामिता अभिलषिताः स्व । ता हि सर्व एव कामयन्ते अजहेतुत्वात् । मधुशविष्ठा स्व । शव इति बलनाम शविष्ठा बलिष्ठाः । बलिष्ठं हि मधु त्रिदोषशमनत्वात् । उक्तं च 'त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं केचिदिच्छन्ति वातकम्' इति । गोस्त्वानागृह्णाति । शकरीत्य । 'शङ्क शक्नो' 'आतो मनिम्बानिज्वनिप' । शङ्कुधमिति हि राशो जगदुद्धृतं वाहयोहादिभिः । पयः जनभृतः । जनान् हि पयो विभर्ति बालभावे दत्तं । विश्वभृतः विश्वं सर्वं देवाद्यपि दत्तं विभर्ति । मरीचीः । आपः स्वराज स्व । हे आपः, या यूयं स्वराजस्य स्वकीयमेव राज्यं यासां तास्तयोक्ताः । अनन्याभितराज्या इत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । औदुम्बरपात्रे सेसासि जलेता मजुमतीः मजुमतीर्मजुररसवतः मजुररसवतीभिः

महिः पुष्पान्तां सृज्यन्ताम् । महिः महत् अत्र अत्रिवाय राजे
बन्वावाः । वनोतिः संभजनायः । संभजमानाः । मैत्रावरुण-
धिष्ण्यस्य पुरस्ताद्विधाति । अनाष्टाः अनाध्विताः रक्षोभिः
सीदत उपविशत । सहोदसः सर्वायाः सहबलेन । किंकुषाणाः ।
महिः महत् अत्र अत्रिवाय राजे दधतीः स्वापनन्त्यः ॥ ३ ॥

म० 'स्यन्दमानानां स्थावराः प्रत्याताप इति' । (का०
१५ । ४ । ३०) वहदपां मध्ये वाः स्थिराः सदा धर्मं वर्तमा-
नास्तासु होमादाने । हे आपः, यूयं सूर्यस्त्वचसो भवथ सूर्य-
स्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदा तापे वर्तमानत्वात्
त्वचःशब्दः सान्तस्त्वमाची । 'अन्तरिक्षाप्रतिपृष्टातपवर्ष्या इति'
(का० १५ । ४ । ३१) आतपे वर्षति सति गगनादप आदा-
यादौ संपादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने । सूर्यस्यैव
वर्षस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्षसः तादृशो भवथ । 'सरस्या
इति' (का० १५ । ४ । ३२) तडागभवात्स्वप्नु होमादाने ।
हे आपः, यूयं मान्दाः स्थावराः । मन्दतेमोदनायस्य रूपं मन्दन्ते
भूतानि यत्र बहूदकत्वात् मान्दाः भवथ । 'कूप्य इति' ।
(का० १५ । ४ । ३) कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने । हे
आपः, यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । अत्र
तदकधारणसामर्थ्यात् कूप उच्यते । व्रजे कूपे क्षिपन्ति निवसन्ति
व्रजक्षितः । (का० १५ । ४ । ३२) मुष्णा इति । 'मुष्ण सेचने'
मुष्णन्ति ओषधीः सिञ्चन्तीति मुष्णाः अवस्थावरूपाः तुष्णास्तु
स्थितास्तासु वज्रसेपेण वा आताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण हुत्वा
प्राद्याः । वाशाः स्थ । 'वश कान्तौ' उच्यन्ते जनेः कामन्ते-
ऽचनिष्पत्तिहेतुलाभायाः सूर्यं भवथ । 'मध्विति' (का० १५ ।
४ । ३२) मधुनि होमादाने । हे मधुरूपा आपः, यूयं
अत्रिवायः । 'शव' इति बलनाम । बलिष्ठाः बलदात्रो भवथ ।
त्रिषोषधक्षसमन्त्राहलकरे मधु । 'शोरुल्या इति' (का०
१५ । ४ । ३२) उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्व्याः प्रसूयमा-
नषेमुगर्भवेष्टनोत्पन्नं पूर्वं शरीरमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमा-
दाने । शक्राः । 'शक्ष क्षौ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा०
३ । २ । ७५) इति वनिष्प्रत्ययः 'वनो रञ्ज' (पा० ४ । १ । ७
इति ङीप् रेफश्च । शक्रवन्ति वाहदोहादिभिर्जगद्बहुर्भूतिः शक्रयो
गावस्तत्संभविष्यो यूयं भवथ । 'पय इति' (का० १५ ।
४ । ३२) दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम् । हे आपः, यूयं जनयतो
भवथ बालभावे जनान् जनयतु विभ्रति पुष्पन्तीति जनयतुः ।
'पुतमिति' (का० ५ । ४ । ३२) पुते होमादाने । हे पुत-
रूपा आपः, यूयं विध्वस्तः विध्वं सर्वं जगदेवादिषं विभ्रति
विध्वस्तो भवथ राष्ट्रवाः । एवं सारस्वत्यादयो वृत्तान्ताः सप्त-
दशाप उच्यन्ते । 'आपः स्वराज इति मरीचोऽहीना शरीर-
जलिना सर्वासु संप्लवजतीति' (का० १५ । ४ । ३५)
रविचरत्ता आपो मरीचयन्ता अजलिनादाय पूर्वशरीतासाम्
योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्रः संसर्गस्तृणीम् । 'नात्र होमः पोडशा-
हृतीर्जुहोति हृतीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च'

(५ । ३ । ४ । २३) इति श्रुतेः । हे आपः, मरीचिका यूयं
स्वराजः स्व स्वेनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याधितराज्या
भवथ । राष्ट्रवाः अतोऽसुभ्यै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त । 'औदु-
म्बरे पात्रे समासिबलेना मधुमतीरिति' (का० १५ । ४ ।
३६) एताः सारस्वत्या अपि उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति ।
मन्त्रावृत्तिः । अन्वेवस्व यजुः । मधुमतीः मधुरसत्त्व एता
आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिराद्भिः पृथ्व्यां संसृज्यन्ताम् ।
किंभूता एताः । महिः महत् अत्र बलं अत्रिवाय राजे यजमानाय
बन्वावाः संभजमानाः ददत्त इत्यर्थः । वनोतिः संभजनायः ।
'मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्ताद्विधात्यनाष्टा सीदतेति' (का०
१५ । ४ । ३७) औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्राव-
रुणधिष्ण्याप्रे सदसि सावयति । अन्वेवस्वम् । हे आपः, यूयं
सीदत तिष्ठत । किंभूता यूयम् । अनाष्टाः अपरामृता रक्षोभिः ।
सहोदसः भोजसा सहिताः बल्युक्ताः । तथा महिः महत् अत्र
बलं अत्रिवाय राजे दधतीः दधत्यः स्वापनन्त्यः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

सोमस्य त्विषिरसि त्वेव मे त्विषिर्भूयात् । अ-
ग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै
स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा धो-
षाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहा अश्लाय स्वाहा भगाय
स्वाहा विष्णवे स्वाहा ॥ ५ ॥

उ० व्याघ्रचर्मारोहति । सोमस्य त्विषिः सोमस्य दीप्ति-
र्भवसि यतः अतः सव इव यथा तत्र त्विषिरेवं मम त्विषि-
र्भूयात् । 'यत्र वै सोम इन्द्रमल्पपवत स यत्ततः सार्दूलः सम-
भवत्तेन सोमस्य त्विषिः' इति श्रुतिः । पद पुरस्तादभिषेकस्य
पादानि जुहोति । अग्रये स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् पदुपरिष्ठात्
इन्द्राय स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

म० 'व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति' (का० १५
५ । १) । मैत्रावरुणधिष्ण्याप्रासादितपालाकादिपात्रनतुष्टस्य
पुरस्ताद्व्याघ्रचर्मास्तृणाति । चर्मैवत्वम् । हे चर्म, त्वं सोमस्य
त्विषिर्दासिरसि भवति अतस्तत्वेन तत्सदृशी मे मम त्विषिः
कान्तिर्भूयात् 'यत्र वै सोम इन्द्रमल्पपवत स यत्ततः सार्दूलः
समभवत्तेन सोमस्य त्विषिः' (५ । ३ । ५ । ३) इति श्रुतेः ।
'पार्थानामग्रये स्वाहेति पद जुहोति प्रतिमन्त्रम्' (का० १५ ।
५ । ३) 'पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति पद जुहोति प्रतिमन्त्रमिति'
(का० १५ । ५ । ३४) । पार्थसेजानां द्वादशमन्त्राणां मध्ये
अग्रय इत्यादीनि पद पार्थान्यामिषेकादौ जुहोति इन्द्रातोल्यादि
पद अभिषेकान्ते सङ्गृहीताण्यैः । किञ्चोक्तानि द्वादश यज्ञपि
अहतीत्यभिः । मुनोति सोमः । सृते सुवाते प्रेरयति वा
समेता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्पाति
पूषा । बृहतां साप्रा पतिर्बृहस्पतिः । इन्द्रति देवे इन्द्रः । पु-

यति शब्दं करोति घोषः । शोभयते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः ।
अंशयति विभाजयति पुष्पपापे तत्फलदानेनेति अंशः । 'अंश
विभाजने' धातुः । भज्यते सेव्यते स भगः । इयति व्याप्नोति
निश्चिन्तयति । एतेभ्यः कृहुतमस्तु ॥ ५ ॥

पष्ठी ।

पवित्रे स्तो वैष्णव्यौ सवितुर्वैः प्रसव उत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । अनिष्टमसि
वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा
राजस्वः ॥ ६ ॥

उ० पवित्रे करोति । पवित्रे स्थः । पवित्रे स्तो वैष्णव्यौ
व्याख्यातम् । उत्पुनाति । सवितुर्वैः । व्याख्यातम् । अनि-
ष्टमसि । अत्र मन्त्रावयवा एकवचनान्ताः । श्रुत्या तु बहुवच-
नान्ता व्याख्याताः । आपो ह्यत्राभिधेयमिति । अतः
श्रुत्यर्थोऽनुक्रियते । 'अस्त्रो पाके' इत्यर्थं धातुः क्रयिणा
व्याख्यातः । अनिष्टमसीति । कोषः । अनाष्टाः स्थ रक्षो-
भिः । वाचो बन्धुः । वाचः बन्धुभूताः । 'वावद्वै प्राणेष्वपो
भवन्ति तावद्वाचो वदति' इति श्रुतिः । तपोजाः । तपः-
शब्देनाग्निरुच्यते तस्माज्जायन्ते । 'अग्नेवै धूमो जायते' इत्या-
दिश्रुतिः । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दान्यः स्वः । 'यदा वा
एनमेताभिरग्निः पुण्वन्ति' इत्यादिश्रुतिः । स्वाहा राजस्वः ।
स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वः भक्ष्यः । राजानं वा सुयन्ति
जनयन्ति ता राजस्वः ॥ ६ ॥

म० 'पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति' (का० १५ ।
५ । ४) । प्रकृतिवत्पवित्रे स्व इति पवित्रे कृत्वा तथोः स्वर्गं
वप्राप्ति । पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [अध्या० १ क० १२] ।
'ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्वै इति' (का० १५ । ५ । ५) ।
सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणयिष्ण्याप्रासादिता औदु-
म्बरपात्रस्थाः अमिषेकार्वा अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना
राजस्य इत्यन्तेन मण्डेण । अन्वेक्ष्यम् । सवितुः सर्वेष्टेरकस्य
परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन
समीपानेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपः, वो
युष्मान् उत्पन्नं करोमि । अनिष्टमसि । आपोऽत्राभिधेयाः
अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनान्ता व्या-
ख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते । हे आपः, ययमनिष्टा
स्वः । 'अस्त्र पाके' अर्थं धातुर्लक्षणं व्याख्यातः । अनिष्टाः न
नितरां वृष्टाः अपराभूताः रक्षोभिः । वाचो बन्धुः वाण्या
बन्धुभूताः 'वावद्वै प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचो वदति' (५ ।
३ । ४ । १६) इति श्रुतेः, 'आपोममी वाक्' इति सामश्रुतेः । तथा
तपोजाः तपःशब्देनाग्निरुच्यते तपसोऽमेजांतास्तपोजाः ।
'अग्नेवै धूमो जायते धूमादन्नमग्नादृष्टिरमेजा एता जायन्ते
तस्मादाह तपोजाः' (५ । ३ । ५ । १०) इति श्रुतेः 'वाचो-
रश्मिरेणवः' (तैत्ति० आर० ४ । १) इति श्रुत्यन्तराद्

सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दान्यो दानकन्यो भवथ 'यदा वा
एनमेताभिरग्निपुण्वन्त्यवाहुतिर्भवति' (५ । ३ । ५ । १८) इति
श्रुतेः सोमदान्य आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारेण पूताः
सत्यः राजस्वो जनस्य राजानं भुवते जनयन्तीति राजस्वो
राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

सधमादो शुभिनीराप एता अनाष्टा अपस्युो
वसनाः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्यमपां शिशु-
मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

उ० अभिषेचनीयेनो व्यानयति । सधमादो शुभीः ।
अन्वेक्ष्यता वारुणी त्रिष्टुप् । वा एताः सधमादः सहमदनाः
सह एकस्मिन्पात्रे माचन्ति मदनं कुर्वन्ति ताः । शुभीः वीर्य-
वत्यः आपः एताः अनाष्टाः अनभिभूता रक्षोभिः ।
अपस्यः अप इति कर्मनाम तत्र साधुः अपस्यः । वसनाः
'वस आच्छादने' आच्छादयन्त्यः पात्राण्यवस्थिताः । तास्यसु
पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृहनामसु पठितम् । गृहकृपासु विशां
रूपेणावस्थितासु । चक्रे कृतवान् वरुणो राजा सधस्यं
सहस्रानं प्रतिष्ठाम् । कथंभूतो वरुणः । अपां शिशुः ।
'अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजा राजसूयेन यजति' इति
श्रुतिः । मातृतमासु अतिशयेन निर्मात्रीषु । अन्तर्मेधे
चक्रे सधस्यमिति संबन्धः ॥ ७ ॥

म० 'अभिषेचनीयेनो व्यानयति सधमाद इति' (वा०
१५ । ५ । ६) । उत्पूता अभिषेकार्वा आपोऽभिषेकार्वापु
पात्राशीदुम्बरवाटाभयेषु पात्रेषु पूर्वोसादितेषु चतुर्धा विभज्य
निययति । वरुणदेवता त्रिष्टुप् । वा एता आपो वर्तन्ते ।
कीदृश्यः । सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माचन्ति इत्यन्ति
माचयन्ते प्रीणयन्ति वा ताः सधमादः । सहपूर्वोन्मादयते क्रिप्
'सध मादस्ययोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३ । १६) इति सहस्य
सधदेशः । शुभिनीः शुभं वीर्यमस्ति मायां ता शुभिन्त्यः
पूर्वसवर्गवीर्यः । 'शुभं योततेर्यशो वाचं वा' (नि० ५ । ५)
इति यास्कः । अनाष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः ।
अप इति कर्मनाम । अपसि कर्मणि साध्यः अपस्यः । 'तत्र
साधुः' (पा० ४ । ४ । १८) इति यद 'सुपो सुलक्ष' (पा०
७ । १ । ३९) इति जसः सुरादेशः । वसनाः 'वस आच्छा-
दने' वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसनाः । वा एवंविधा
आपस्तासु अन्तर्मेधे वरुणो देवः सधस्यं सहस्रानं चक्रे कृत-
वान् । सह स्वीयते वसिन् तत् सधस्यम् । किंभूतो वरुणः ।
अपां शिशुः बालकः । 'अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन
यजते' (५ । ३ । ५ । १९) इति श्रुतेः वरुणो राजसूयवा-
जिजादपां शिशुः । किंभूतास्यसु । पस्त्यासु पस्त्यमिति गृह-
नामसु पठितम् । गृहकृपासु सर्वेषामाधारत्वाद् तथा मातृतमासु
अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

क्षत्रस्योत्पत्तिमसि क्षत्रस्य जराय्वसि क्षत्रस्य योनि-
रसि क्षत्रस्य नाभिरसीन्द्रस्य वार्धप्रमसि मित्रस्यासि
वरुणस्यासि त्वयायं वृत्रं वधेत् । द्वासी रुजासि
क्षुमासि । पातैनं प्राञ्चं पातैनं प्रत्यञ्चं पातैनं
तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

उ० तार्यं परिधापयति । क्षत्रस्योत्पत्तिमसि । उत्पत्तिं गर्भा-
धारमुदकम् । पाण्डुं परिधापयति । क्षत्रस्य जराय्वसि । जरा-
युरार्धवेष्टनम् । अर्धवासं प्रतिमुञ्चति । क्षत्रस्य योनिरसि ।
गर्भसंभवस्थानं योनिः । उष्णीषं संहृत्य पुरस्तादवगृह्णाति ।
क्षत्रस्य नाभिरसि । नाभ्यां सज्जद्वा गर्भो जायन्त इत्याशयः ।
अथ धनुरधितनोति । इन्द्रस्य वार्धप्रमसि । इन्द्रस्य संबन्धि-
यद्वात्रैवम्, वृत्रो येन हत इति वार्धप्रं धनुरासीत्क्षत्रमसीति
शेषः । बाहु विमाष्टि । मित्रस्य त्वमसि मित्रस्य संबन्धी
त्वमसीति दक्षिणम् । वरुणस्यासि वरुणस्य संबन्धि त्वम-
सीति सव्यम् । धनुः प्रयच्छति । त्वयायं वृत्रं वधेत् धनुषा
अयं यजमानो वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात् । तिस्र इपूरादत्ते ।
द्वासी 'दृ विदारणे' दणातीति द्वा । रुजासि 'रुजो भङ्गे'
अस्य रुजा । क्षुमासि । 'क्षमायी विधुनने' अस्य क्षुमा । यज-
मानाय प्रयच्छति । पातैनं प्राञ्चम् । पातं पालयत एनं यज-
मानं प्रागज्जनं प्रत्यगज्जनं तिर्यगज्जनम् । दिग्भ्यः पातं
अन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः पालयत ॥ ८ ॥

म० 'तार्यप्रभृतीनि अत्रत्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० १५ ।
५ । ५) 'तार्यं परिधापयतीति' (१५ । ५ । ७) । तार्यं-
पाण्डुप्राचीवासोष्णीपाणि कर्मण चतुर्विधैर्भुजैः परिधत्ते । तार्यं
यौमं वल्कलं घृताज्वर्यं वा तार्यदेवतम् । हे तार्यं, त्वं
क्षत्रस्य यजमानस्य उत्पत्तिं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो
गर्भस्थानीयः । 'पाण्डुं निवस्य हति' (का० १५ । ५ । १२) ।
रत्नाकम्बलं परिधत्ते । पाण्डुदेवतम् । क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य
यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु, त्वमसि । 'अर्धो-
वासे प्रतिमुञ्चेति' (का० १५ । ५ । १३) कञ्चुके गते कञ्जाति ।
अर्धोवासदेवतम् । हे अर्धोवास, त्वं क्षत्रस्य योनिरसि गर्भ-
संभवस्थानं योनिः । 'उष्णीषं' संवेष्ट्य निर्वीतेऽवगृह्णाते नाभि-
देशे परिहरते वेति' (का० १५ । ५ । १३) शिरोवेष्टनं
धिरसि संवेष्ट्य तत्प्राप्तीं परिहितपासोनीय्यां गोपयति नाभि-
देशे वेष्टयति वा । उष्णीषदेवतम् । हे उष्णीष, त्वं क्षत्रस्य
नाभिरर्धमन्वन्तस्यानमसि नाभ्यां सज्जद्वा गर्भो जायन्त इत्याहुः ।
'इन्द्रस्य वार्धप्रमसि धनुरागतोतीति' (का० १५ । ५ । १७) ।
अथर्धधनुरधितनं करोति । धनुर्देवतम् । हे धनुः, त्वमिन्द्रस्य
संबन्धि वार्धप्रं वृत्रोऽनेन हन्यात् इति वार्धप्रं धनुरागतं
धनुरसि । तदागतनोमीति शेषः । 'मित्रस्य वरुणस्येवस्य बाहु

विमाष्टि' (का० १५ । ५ । १८) । मित्रस्य वरुणस्येति
मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहु प्राप्तीं करेण प्रत्येकं विमाष्टि ।
बाहुदेवते यजुषो । हे दक्षिणकोटे, त्वं मित्रसंबन्धी भवसि ।
हे वासबाहो, त्वं वरुणसंबन्धी भवसि । 'धनुः प्रयच्छति
त्वयायमसि' (का० १५ । ५ । १९) । यजमानाय धनुर्दे-
दाति । धनुर्देवतम् । हे धनुः, अयं यजमानस्त्वया धनुषा वृत्रा
वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात् । 'द्वासीति प्रतिमन्त्रमादानं तिस्र
इपूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५ । ५ ।
२०) । द्वासीत्यादिमन्त्रत्रयेण बाणत्रयमादानं पातैनमित्यादि-
मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति । पण्डुरंभि इधुदेवत्वानि ।
हे इधो, त्वं द्वासी 'दृ विदारणे' दणाति शत्रुन्विदारयतीति
द्वा । हे इधो, त्वं रुजासि 'रुजो भङ्गे' रुजति शत्रुन्मनक्ति रुजा ।
हे इधो, त्वं क्षुमासि 'क्षमायी विधुनने' क्षमाति शत्रुन् कम्प-
यतीति क्षुमा । यजमानाय ददाति । हे इधवः, प्राञ्चं प्रागज्जनं
पूर्वदिश्वस्थितमेनं यजमानं यूर्यं पातं पालयत । प्रत्यञ्चं
प्रत्यगज्जनं पश्चिमदिश्वस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्य-
गज्जनमितलतोऽवस्थितमेनं यजमानं पात । दिग्भ्योऽन्याभ्यो-
ऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पातं रक्षत ॥ ८ ॥

नवमी ।

आविर्मर्षा आवित्तो अग्निगृहपतिरावित्त इन्द्रो
वृद्धश्रवा आवित्तो मित्रावरुणौ धृतरतावावित्तः
पूषा विश्ववेदा आवित्तो आवापृथिवी विश्वशंभुवा-
वावित्तादितिरुशर्मा ॥ ९ ॥

उ० अथैनमाविदो वाचयति । आविर्मर्षाः । आवेद-
यन्ति ज्ञापयन्ति यजमानमेताभिर्मन्त्राहतिभिरेताभ्यो
देवताभ्य इत्याविद आविर्मर्षाः । मर्षा इति सनुष-
ताम । हे मर्षाः, आविः प्रकाशः प्रकटोऽयं यजमानो
सुप्तात्मसंज्ञं कल्पते । कथिते च क्षुतिः प्रयोजनं वदति ।
'सोऽस्मै सवसनुमन्थते' इत्याविर्मर्षा इत्याद्येकवचनादिभिः ।
सर्वो जन्म । उत्पत्तिरिति यावत् । आवित्तो अग्निगृहपतिः ।
ध्रुव्युक्तैर्विभक्त्यस्यैवैव्याख्यायन्ते । आविदितो ज्ञापितोऽग्रे
गृहपतये यजमानः । आवित्त इन्द्रः आवेदित इन्द्राय वृद्ध-
श्रवाः वृद्धं श्रवो धनं यस्य स वृद्धश्रवाः । आवित्तो
मित्रावरुणौ । आविदितौ मित्रावरुणाभ्यां एतवताभ्यां । वत-
मिति कर्मनाम । धारितकर्मभ्याम् । आवित्तः पूषा आ-
वेदितः पूषे । विश्ववेदस्ते सर्वज्ञाय सर्वधनाय वा ।
आविस्ते आवापृथिवी । आविदितो आवापृथिवीभ्यां विश्वशं-
भुभ्याम् सर्वं मुखेन संभावयिषीभ्याम् । आविन्नादितिः
आविदितोऽदितये । उरुशर्मणे उरु पृथु महत् शर्म शरणं
यस्याः सा तथोक्ता । सर्वा पृथाविदः सुष्या लक्षणवा आ-
ख्याताः । तथावा 'आविर्मर्षा इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा अग्नि-

शक्तः' इत्यादिस्तथा व्याख्येयाः । एवं वा मन्त्राणां प्रत्यक्षवृत्तिवत् ॥ ९ ॥

म० 'आविर्मर्या इति वाचयतीति' (का० १५।५।२१) । इत्युत्तमार्णानन्तरमाविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानाविस्तीर्णान् यजमानं वाचयति । प्रजापतिदेवतम् । मर्या इति मनुष्यनामसु वृत्तितम् । हे मर्या मनुष्या कृत्विजः, यूयमाभिः प्रकटा भवथेति शेषः । सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः । यद्वा हे मर्याः कृत्विजः, अयं यजमानः आभिः प्रकटो युष्मत्समक्षं कथ्यत इति शेषः । आवित्तो आमिर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यत्यैर्न्याख्यायते गृहपाककार्यामयेऽयं यजमान आवित्त आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे । इदं ध्रुवो धनं कीर्तयैव स यद्ब्रुवतः तस्मै इन्द्रायार्थं यजमान आवित्तः । अतमिति कर्मेनाम । धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ ताभ्यां धारित-कर्मेभ्यां मित्रावरुणाभ्यामाविती । आवित्तः आवेदितः । विश्वेदेवे सर्वज्ञाय पूर्णेऽयमावित्तः । विश्वस्य सर्वस्य वं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वंशुवौ ताभ्यां यागावृथिवीभ्यामाविने । वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः । उरु महन् धर्मं सरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्मै अदितये आवित्तो आवित्तोऽयं यजमानः । यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या । गृहपतिरभिरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥

दशमी ।

अवेष्टा दन्दशुक्राः प्राचीमारोहं गायत्री त्वावतु रथन्तरं सामं त्रिवृत्स्तोमो वसन्तं क्रतुर्ब्रह्मद्रविणम् ॥ १० ॥

उ० केशवाले लोहायसमाविष्यति । अवेष्टा दन्दशुक्राः अवेष्टाः । अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्तते । नाशिताः दन्दशुक्राः अत्यर्थं दशनशीलाः मृत्यव इहामिमेताः । 'तयो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयति' इति श्रुतेः । सुवन्तमाक्रमयन् दिशो वाचयति । प्राचीमारोहं प्राचीं दिशमाक्रमस्व । आक्रममाणं च त्वा गायत्री अवतु पालयतु । रथन्तरं च सामं त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमः त्वामवतु । वसन्तं क्रतुः त्वामवतु । ब्रह्मद्रविणं ब्राह्मणजातिर्धनभूता त्वामवतु इति वाक्यशेषः । ब्राह्मणजातेः साधनभाषादनन्तमुच्यते ॥ १० ॥

म० 'अवेष्टा इति लोहायसमाविष्यति केशवाले सर्वोऽन्तःस्पृष्टयेति' (का० १५।५।२२) । सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति । मृत्युनाशनं यजुः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । दन्दशुक्रा अत्यर्थं दशनशीला मृत्युहेतवः सप्तदश ब्रह्मविघ्नकारिणो राक्षसादयोऽवेष्टाः नाशिता भवन्त्विति शेषः । 'तयो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयति' (५।४।१।१) इति श्रुतिः 'सुवन्तमाक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति'

(का० १५।५।२३) । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन् वाचयति । पञ्च यज्ञेपि यजमानदेवत्वानि । हे यजमान, त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व । तथाविधं सा छन्दसां मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रथतु । साम्रां मध्ये अभि त्वा शूर नोभुम इत्यस्यामृत्युत्यक्तं रथन्तरं साम । (छ० सं० १।३।१।५१) त्वां रथतु । स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । क्रतूनां मध्ये वसन्तं क्रतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीये द्विषणं धनं रथतु । यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु । ब्राह्मणादीनां धनसाधनतादनन्तमुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे (२५ तमे ब्रा० २।१) आत्रातम् । 'तिसृभ्यो हिकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिकरोति स उत्तमयोद्यतौ त्रिवृतौ विदुतिरिति' । अस्यायमर्थः । उपासै गायतेऽवतीति (ह० सं० ६।५।३९) तृचात्मकानि त्रीणि सूत्राणि सन्ति तेषु तिसृभिर्हविर्भाष्येत । कामिस्त्रिभूमिः । प्रथमया त्रिष्वपि सूत्रेषु या प्रथमा तथा स उग्रता गायेत । तथा सति तिसृभिर्गातं भवति सोऽयं प्रथमपरायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमा गायेत । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसंबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः संपद्यते तेयं स्तुतिर्यतोति नात्रा संपद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

दक्षिणमारोहं त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्सामं पञ्चदशः स्तोमो ग्रीष्मं क्रतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

उ० एवं दक्षिणमारोहेति चतस्रः कण्डिका व्याख्येयाः । छन्दःसामस्तोमक्रतुद्रविणप्रभृतिभिर्भेदः । चतुर्थ्या कण्डिकायां कलं द्रविणमिति पठ्यते ॥ ११ ॥

म० अथ द्वितीये मन्त्रः । हे यजमान, त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम । त्रिष्टुप् छन्दः । त्वामिदं हवामहे इत्यस्यामृत्युत्यक्तं बृहत्सामं (छ० सं० १।३।१।५।५) । पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्मं क्रतुः । द्रविणरूपं क्षत्रं अविजयाति । एते त्वामवन्तु । क्षत्रं तव द्रविणमवदिति वा । पञ्चदशस्तोमस्तेवमात्रातः (२५ तमब्रा० २।४) 'पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विदुतिरिति' । पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याये आहुतिः पञ्चभिरुत्रादी तिसृभिर्हविर्भाष्येत इत्यरे द्वे सक्तसुक्रादेव । द्वितीयपर्याये प्रथमां सक्तं मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सक्तु । तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सक्तं तृतीयां तिसृभिरेति पञ्चदशस्तोमसंबन्धिनी विदुतिः पञ्चपञ्चिनीस्वनिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

प्रतीचीमारोहं जगती त्वावतु वैरूपसामं सप्त-
दशस्तोमो वर्षां कुरुविद्ब्रविणम् ॥ १२ ॥

म० अथ तृतीयो मन्त्रः । हे यजमान, त्वं प्रतीचीं दिश-
मारोह । जगती छन्दः त्वावतु । यस्याव इन्द्र ते अतमि-
त्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम (छ० सं० १।३।२।४) ।
सप्तदशः स्तोमः । वर्षां कुरुः । विद् वैश्यजातिक्षणं
ब्रविणम् । एते त्वावन्तु । यद्वा वैश्यजातिस्ते ब्रविणमवतु ।
सप्तदशस्तोमस्त्वेवमाज्ञातः (२५ तमब्रा० २।७) 'पञ्चभ्यो
हिकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स
एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया
स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति' ।
प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिगंयेत् मन्थमोत्तमे सकृत् । द्वितीय-
पर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मन्थमां त्रिगंयेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां
सकृद्वायेन्मन्थमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविचलुतिरंश-
सत्तेत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

उर्दीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजसामैकविंश-
स्तोमः शरहनुः फलं ब्रविणम् ॥ १३ ॥

उ० तत्र धान्यफलं वा यज्ञफलं वा अभिप्रेतम् ॥ १३ ॥

म० अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यजमान, जमुषीचीं दिश-
मारोह । अनुष्टुप् छन्दः । पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा
एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम (छ० सं० १।५।१) ।
एकविंशः स्तोमः । शरहनुः । फलं यज्ञफलक्षणं ब्रविणं
धनम् । एते त्वावन्तु । एकविंशस्तोमस्त्वेवमाज्ञातः (२५ तम-
ब्रा० २।१४) 'सप्तभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः
स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः
सप्तभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्त-
सोमैकविंशस्य विष्टुतिरिति' । प्रथमपर्याये प्रथममन्थमे त्रिगं-
येदुत्तमां सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायेन्मन्थमोत्तमे
विः । तृतीयपर्याये मन्थमां सकृद्वायेत् प्रथमोत्तमे त्रिरित्येक-
विंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिस्युच्यते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

ऊर्ध्वामारोहं पङ्क्तिस्त्वावतु शाकरैवते सामनी
त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो हेमन्तशिशिरावतु वचो
ब्रविणं प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

उ० वचो ब्रविणमित्यत्रापि तेजो ब्रह्मवचसं वा अभि-
प्रेतम् । सीत्सं निरत्यति । प्रत्यस्तम् । 'अमु क्षेपणे' प्रतिगृह्य
क्षिप्तम् । नमुचेरसुरस्य शिरः ॥ १४ ॥

म० अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यजमान, ऊर्ध्वां दिशमा-

रोह । पङ्क्तिश्छन्दः । प्रोषसी पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं
शाकरं साम (छ० सं० २।१।१।१४।१) देवतीर्नः
सप्तमाद इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् (छ० सं० १।
२।२।१।१-२) । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो । हेमन्त-
शिशिरावतु । वचोस्तेजो ब्रह्मवचसं वा ब्रविणम् । एते
त्वावन्तु । यद्वा वचोस्तेजोऽभिमानो रैवते धनं रस्तु ।
त्रिणवः स्तोम एवमाज्ञातः (प० ब्रा० ३।१) 'नवभ्यो
हिकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिकरोति
स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिकरोति स पञ्चभिः
स एकया स तिसृभिर्वै त्रिणव इति' । प्रथमपर्याये प्रथमां
त्रिगंयेन्मन्थमां पञ्चकृतः उत्तमां सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां
सकृद्वायेन्मन्थमां त्रिकृतमां पञ्चकृतः । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्च-
कृतो मन्थमां सकृदुत्तमां त्रिगंयेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्यो-
पेतात्त्रिणवतनामको यजगमानः स्तोमः । ब्रवक्षिषः स्तोम
एवमाज्ञातः (प० ब्रा० ३।३) 'एकादशभ्यो हिकरोति स
तिसृभिः स सप्तभिः एकैक्यादशभ्यो हिकरोति स एकया स
तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिकरोति स सप्तभिः स
एकया स तिसृभिरेकौ वै त्रयक्षिष इति' । प्रथमपर्याये
प्रथमां त्रिगंयेन्मन्थमां सप्तकृत उत्तमां सकृत् । द्वितीयपर्याये
प्रथमां सकृन्मन्थमां त्रिकृतमां सप्तकृतः । तृतीयपर्याये प्रथमां
सप्तकृतो मन्थमां सकृदुत्तमां त्रिगंयेत् । सोऽयं त्रयक्षिषः
स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः । 'आकम्प पादेन सीत्सं निर-
त्यति प्रत्यस्तमिति' (का० १५।५।२४) । व्याघ्रनर्मोरवा-
ङ्गाणे निहितं सीत्समाकम्प पादेन क्षिपेत् । अमुदेवत्यम् । नमु-
चेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । 'अमु क्षेपणे' प्रतिगृह्य क्षिप्तं
सीत्सरूपेण ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सोमस्य त्विषिरसि त्वेव मे त्विषिर्भूयात् ।
मृत्योः पाण्डोर्जोऽसि सहोऽन्यमृतमसि ॥ १५ ॥

उ० व्याघ्रनर्मोरोहति । सोमस्य त्विषिरसि व्याख्यातम् ।
रुक्ममधः पदं कुरुते । मृत्योः पाहि । हे रुक्म, मृत्योः सका-
शान्नां गोपाय । शिरसि च रुक्मं करोति । ओजोऽसि ओज
इति मनोवृत्तिः, जेष्याम्यमुमिति वा प्रतिज्ञा सोच्यते । सह
इति बाह्यं बलमुच्यते । अमृतमिति प्रकटार्थम् ॥ १५ ॥

म० 'व्याघ्रनर्मोरोहति सोमस्य त्विषिरसि' (का० १५।
५।२५) । अभिप्रेतार्थं राजानं व्याघ्रनर्मणि स्थापेत् ।
चर्मदेवत्वं व्याख्यातम् (क० ५) । 'रुक्ममधः पदं कुरुते
मृत्योरिति' (का० १५।५।२६) । पादतले हिरण्यं
कुर्वात् । रुक्मदैवतम् । हे सुवर्ण, मृत्योः सकाशान्नां पाहि
पादत्रय । 'शिरसि च नक्तर्पणं धर्ततर्पणं वीजोऽसीति' (का०
१५।५।२७) । नवच्छिद्रं धतच्छिद्रं वा वीजर्पणमन्वत्तं
यजमानशिरसि कुर्वात् । रुक्मदैवतम् । हे हिरण्य, तमोऽजो-

ऽसि वमुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं लभति । शारीरं वरुं सहस्रद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं लभति ॥ १५ ॥

षोडशी ।

हिरण्यरूपा उपसो विरोक उभाविन्द्या उद्विधः
सूर्यश्च । आरोहत् वरुण मित्रं गतं ततश्चक्षाधाम-
दिति दिति च मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

उ० बाहू उद्गृह्णाति । हिरण्यरूप उपसो मैत्रावरुणीत्रिष्टुप
यजुरन्ता । मित्रोऽसि वरुणोऽसीति यजुः । हे हिरण्यरूपौ
मित्रावरुणौ, यौ युवां उपसो विरोके उपसो व्युत्थानकाले ।
उभावपि हे इन्द्रौ । 'इदि परमेश्वरं' परमेश्वरौ उद्विधः उद्-
च्छ्रयः । सूर्यश्च ययोर्युवयोः कार्यसंपादनाय सूर्य उदेति तौ
युवाम् आरोहत् । हे वरुण, हे मित्र, गतं पुरुषम् । 'बाहू
वै मित्रावरुणौ पुरुषो गतः' इति श्रुतिः । अध्यात्मविषयं
व्याचष्टे अधिदैवं तु गतं रथः । ततश्चक्षाधामदिति दिति
च ततोऽनन्तरं पश्यतम् । अदितिम् अदीनम् स्वकर्म-
निहितानुष्ठानम्, दितिं दीनं नास्तिकवृत्तिम् । अमुमेकार्यं
श्रुतिराह । ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्येवैतद्राह । अपरो
मन्त्रविकल्पः । मित्रोऽसि वरुणोऽसि । बाहू एवोच्चते ।
मित्रस्त्वमसि वरुणस्त्वमसि ॥ १६ ॥

म० 'बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति' (का० १५ । ५ ।
२८) । यजमानबाहू ऊर्ध्वौ करोति । मित्रावरुणदेवत्वा त्रिष्टुप-
यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक, दक्षिण-
बाहो, हे मित्र सत्त्वित्पालक वामबाहो, तौ युवां गतं पुरुष-
मारोहत् मारोहणं कुरुतम् । 'बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गतः'
(५ । ४ । १ । १५) इति श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरु-
षमारोहणानन्तरमदितिमवाप्तितां स्वसेनां दितिं वाप्तितां पर-
सेनां चक्षाधामं कमेणानुग्रहश्चा समीक्षेधाम् । तौ कौ । यौ
युवामुभौ चैव उपसो विरोके राज्ञेः समासौ उद्विधः उद्वेगं कु-
रुतः । एतेर्लटि मन्त्रमद्विवचने इय इति रूपम् । सूर्योदया-
नन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्तये इत्यर्थः । सूर्यश्च उदेति योर्युवयोः
कार्यसंपादनायेल्यर्थः । किंभूतौ युवाम् । हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं
ययोरुभौ सुवर्णसन्धितकटकायलंकारेण हिरण्यवद्रूपमानौ ।
तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ । एवमध्यात्ममयः । अधिदैवं स्वय-
मर्थः । हे वरुण, हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ, युवां गतं
रथोपरिभागं गतंसहस्रमारोहत् । परबाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकी-
लकादिभिराच्छादितो रथस्थोपरिभागो गतंसदृशो भवति ।
रथोऽपि गतं उच्यते 'एणातेः स्तुतिकर्मणः' (नि० ३ । ५) इति
वास्तवोक्तमेतौ रथः । नौ युवामुपसो विरोके उपःकालानन्तरम्
उद्विधः उद्गच्छतः सूर्येवैतदा उदेति । किंभूतौ । हिरण्यरूपौ
अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोहणानन्तरम-
दिति दिति च युवां चक्षाधाम् अदितिमदीनं निहितानुष्ठानं दिति
दीनं नास्तिकवृत्तिं च पश्यतम् । अयं पापी अयं पुण्यवानिति

युवां पश्यतमित्यर्थः । अमुमर्थं श्रुतिराह 'ततः पश्यत' स्वं चारणं
चेत्येवैतदाहेति' (५ । ४ । १ । १५) 'मित्रोऽसि वरुणोऽसीति
वा' (का० १५ । ५ । २९) । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति ।
हे वामबाहो, मित्रोऽसि । हे दक्षिणबाहो, वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

सोमस्य त्वा शुभ्रेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजसा सू-
र्यस्य वचसेन्द्रस्येन्द्रियेण । अत्राणां अत्रपतिरेष्यति
दिद्यूनपाहि ॥ १७ ॥

उ० यजमानमभिषिञ्चति । सोमस्य त्वा शुभ्रेन । 'युष्टं
षोततेयंशो वा अष्टं वा' । सोमस्य त्वा शुभ्रेन अभिषिञ्चामि ।
अग्नेर्भ्राजसा अग्नेर्दोषा । सूर्यस्य वचसा सूर्यस्य रोचिषा ।
इन्द्रस्येन्द्रियेण वीर्येण । श्रुत्या च सर्वाण्येव वीर्याणि व्याख्या-
तानि । अभिषिञ्चामीति सर्वशेषः । अत्राणां अत्रपतिरेष्यति इति
सर्वशेषः । त्वं च एतैरभिषिक्तः सन् अत्राणां सर्वेषामभिषिक्तः
एषि भव । अतिदिद्यूनपाहि अतीत्यातिक्रम्य दिद्यून इषून्
पाहि गोपायात्मानम् । 'इषवो वै दिद्यव इषुवचमैवैनमेतदति-
मयति' इति श्रुतिः ॥ १७ ॥

म० 'स्वितं प्राचमभिषिञ्चति पुरोहितोऽचर्युर्वा पुरस्ता-
त्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेनाभिषिञ्चो-
राजस्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा शुभ्रेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चा-
मीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् अत्राणां अत्रपतिरेष्यति चेन्मममुष्येति
च प्रथमो देवसुवदिति' (का० १५ । ५ । ३०-३३) ।
असाधः । यजमानसहितव्याघ्रचर्मणि प्राञ्जुलमवस्थितं राजानं
पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चन्तुः । पालाशोदुम्बरव्य-
घ्रोधाश्वत्थानि चतुर्भिधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र
पालाशपात्रेण पुरोहिताध्यक्षेण्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् । इतरे
स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः । तानेबाहू । सो राज्ञो
प्राता द्वितीयेनोदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः कश्चित् अत्रियवस्तृतीयेन
वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति । चतुर्णामभिषे-
कणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्येसेन्द्रस्य ये चत्वारो मन्त्राः । अभि-
षिञ्चामीति पदमाग्नेषु श्रुतु मन्त्रेष्वनुवर्तते । अत्राणामित्य-
वगवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इमममुष्येति मन्त्रं प्रथमः
पुरोहितोऽचर्युर्वा देवसुहृदिः शिव नामग्रहणवृत्तं पठति । प्रथम-
ग्रहणादग्नेषामिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां
रात्रेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः । चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो
देवता । हे यजमान, सोमस्य शुभ्रेन चन्द्रस्य वज्रसा त्वा
त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् अत्राणां अत्रपतिरेष्यति अत्रि-
याणां सर्वेषां मन्त्रे अत्रपतिः अत्रियेश्वर एषि भव । अति
दिद्यून पाहि । 'दो अवच्छन्दने' यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो
बाणाः । 'इषवो वै दिद्यव इषुवचमैवैनमेतदतिमयति' (५ ।
४ । २ । ३) इति श्रुतेः तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्पादीनप-
सायै इमे यजमानं हे सोम, त्वं पाहि पालय ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

इमं देवा असपत्न्यं सुवर्ध्वं महते क्षत्राय महते
ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममुप
पुत्रमुप्यं पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमो-
ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ १८ ॥

उ० इमं देवाः व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

म० इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः
सोमादेवः, देवस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै विशेषे
प्रजायै तिष्ठन्तमिमं रामसप्तपत्रं शत्रुरहितं कृत्वा महते क्षत्राय
महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय यूर्यं सुवर्ध्वं
प्रेरयध्वम् । हे अमी कोशलाः, एष रामो वो बुभ्नाकं राजा
अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मघं पठित्वा
पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् । राजभ्रातृयन्त्रमाह । अग्निर्वाजसा-
भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि इन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो मन्त्रः । हे
यजमान, अग्नेर्वैश्वामरस्य ब्राजसा तेजसा त्वामभिषिञ्चामि ।
क्षत्राणामित्यादिः पूर्ववत् । राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्यस्य
वन्नेसाभिषिञ्चामि । क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान,
सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि । अन्यत्पूर्ववत् । वैश्यमन्त्रमाह ।
इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यज-
मान, इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् ।
श्रुत्वा तु शुभ्रादिशन्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अ पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठाज्ज्वरन्ति स्वसिचं
इयानाः । ता आववृत्रघ्नधरागुदक्ता अहिर्बुध्न्यमनु-
रीयमाणाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि
विष्णोः क्रान्तमसि ॥ १९ ॥

उ० कण्डूयनाभिषेकेण कणाम्बलिम्पति अ पर्वतस्य ।
अच्येदवत्या त्रिष्टुप् । या एता आहुतिपरिणामभूता आपः ताः
पर्वतस्य पर्वततोऽग्नेः पार्थिवस्य । स हि पर्ववान् पौर्णमास्य-
मावस्याघातुर्मास्यादिभिः पर्वभिः । वृषभस्य वर्धितुः पृष्ठात् ।
उच्यतेति शेषः । नावः । 'षू स्तुती' । नृपन्ते स्तृपन्ते
सोत्रशस्त्रहोममभैरिति नाव आहुतिपरिणामभूता आपः चर-
न्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । स्वसिचः स्वयमेव सिञ्च-
न्तीति स्वसिचः । इयानाः । 'इण् गतो' । 'ताच्छीत्यवयो-
वचन' इत्यादिना चानक्ष । गमनशीलाः । ता हि आदित्यमण्डलं
प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति । मध्यस्थानात्पृथिवीम् । तथा-
चोक्तम् । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्तः ततः प्रजाः' इति । ता आववृत्रघ्नधरागु-
दक्ताः । आववृत्रन् आदित्यमण्डलं प्राप्य ता एवावर्तन्ते ।
अधराक् अधोऽगताः । उदक्ताः । 'उन्दी कृदने' क्विप् ।

उन्द्नेन कृदनेन सम्भवेतामपक्ता आपः । अहिर्बुध्न्यम् ।
अहिमेव बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्नो मेघस्तं बुध्नं मेघं
मध्यस्थानम् । अनुरीयमाणाः । रीयतिगोचर्यः । अनुप्रविश्य
मेघच्छिद्रैर्गच्छन्त्यो भूमिं प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा आदि-
त्यः पर्वतशब्देनोच्यते । या एताः पर्वतस्यादित्यस्य वृषभस्य
पृष्ठात् इयानाः निर्गच्छन्त्यः नावः नाव्या आपः । प्रचरन्ति
सर्वतो गच्छन्ति स्वयं सिक्ताः । नाव्या आदित्यस्य या उपरि-
ष्ठात्पक्ता उच्यन्ते । तथाच श्रुतिः 'नाव्या उ एव पतुष्मस्य
इष्टकाः' इत्युपक्रम्य 'वृष्टिश्च ह वै त्रीणि च क्षतान्यादित्यं
नाव्या अभिधरन्ति' इत्याह । ताः प्राक्पृष्ठाकाले आवर्तन्ते ।
अधराक् उदक्ता व्यक्ताः । अहिं मेघं बुध्नम् अनुरीयमाणाः
अनुप्रविश्य श्रुतिरैरनुगच्छन्त्यः । अथवा याः पर्वतस्य हिमव-
द्दिन्यादेः वृषभस्य वर्धितुः शेषः पृष्ठात् इयानाः नाव्य-
रन्ति । नावा तायां महानद्यः प्रचरन्ति स्वयं सिक्ताः, ता
एव राजसूययाजिनोऽर्थाय आवर्तन्ते गृह्यमाणाः अभिषेकपा-
त्रेषु उदक्ता उक्षिप्ताः । उच्यतेत्याह तैत्तिरीयम् । अधराक्
अधराक् अधोऽगताः । अहिम् अहन्तारं यजमानं शत्रुणाम्
बुध्नम् बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं यजमानं बुध्नं प्रधान-
मित्यर्थः । अनुरीयमाणाः यजमानं प्रत्यनुसिञ्च्यमाणाः । ता
आववृत्रघ्नित्यादिसंयन्त्रनीयम् । चर्मणि त्रिविक्रमयति यज-
मानम् । विष्णोर्विक्रमणम् । विष्णोः यज्ञस्य विक्रमणं यच्च
विक्रान्तं यच्च कान्तं तत्सर्वं त्वमसि इति योजना ॥ १९ ॥

म० 'कण्डूयनाभिषेकेण प्रतिलिम्पते अ पर्वतस्येति'
(ता० १५ । ६ । ८) । यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभि-
षेकोदकेन स्नात्वाग्नेन स्नात्वा लिम्पति । अच्येदवत्या त्रिष्टुप् ।
त्रैत्युपसर्गधरन्तीति पदेन संबध्यते । नावः प्रचरन्ति । नृपन्ते
स्तृपन्ते सोत्रशस्त्रमभैरिति नावः । यद्वा नृपन्ति प्रेरयन्ति
फलप्राप्त्यै ता नावः । आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति
गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । 'स्तामुविभ्यां ङीः' (उ० २ ।
६४) इति नृदतेर्गोप्रत्ययः । किं कृत्वा । वृषभस्य वर्धितुः शेषः
पृष्ठात् पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः । किंभूतस्य वृषभस्य । पर्व-
तस्य पर्वणि पौर्णमास्यमावास्यानातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते नस्य
स पर्वतस्य 'तप्पर्वमरुता' इति तत्प्रत्ययः । किंभूता नावः ।
स्वसिचः स्वैर्वात्सनेव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः ।
तथा इयानाः गन्तीलेवंशीला इयानाः । एतेः 'ताच्छीत्यव-
योवचनशक्तिषु चानक्ष' (पा० ३ । २ । ३२५) इति
चानक्षप्रत्ययः विश्वादन्तोदात्तं पदम् । गमनशीलाः ता हि
आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथि-
वीम् । तदुक्तम् । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्तः ततः प्रजाः' (म० ३ । ७६)
इति । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्या-
धराक् आववृत्रन् अधोऽगतावर्तन्ते । पृतेर्गन्ताहुति रयाम-
शब्दतः । किंभूताः । उदक्ताः कर्त्तव्यमाणाः । 'अनु गति

पूजनयोः । ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघ-
मनुसरन्त्यः । रिवतिगैर्धर्यः । किंभूतादिम् । बुध्र्यं बुध्रमन्तरिक्षं
तत्र भवो बुध्र्यः अन्तरिक्षे वर्तमानम् । यद्वायमर्थः । पर्वत-
शब्देनादित्य उच्यते । वृषमस्य वर्षितुः पर्वतसाधित्यस्य पृष्ठादि-
नामाः निर्गच्छन्त्यो नावः क्षुला आपः प्रचरन्ति सर्वतो
गच्छन्ति । किंभूताः । स्वसिचः स्वयं मेघवः आदित्योपरिष्ठादायो
नाम्ना उच्यन्ते । तथा च श्रुतिः 'नात्वा आप एव यजुषमस्य
इष्टकाः' (१० । ५ । ६ । १४) इत्युपकम्ब 'यदिष्ट वै त्रीणि
च शतान्यादित्यं नात्वा अमिह्वरन्तोत्याह' । ता उदका
व्याकाः सत्यः बुध्र्यमन्तरिक्षस्वमाहिं मेघमनुरीयमाणा अनु-
प्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृत्काले अधराक् अवस्तादुमि
प्रति आववृत्तन् आवर्तन्ते वागच्छन्ति । यद्वायमर्थं ऋचोऽस्याः ।
वृषमस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्दिग्वादेः पृष्ठादिपानां
गच्छन्त्यो बहन्त्यो नावो नौतायां महानयो गङ्गायाः प्रचरन्ति
स्वसिचः स्वभात्मनो यजमानक्षेत्रे सिञ्चन्ति ताः ता एव नावो-
ऽधराक् अवस्तात् आववृत्तन् राजसूययाजिनोऽर्धा वर्तन्ते ।
किंभूताः । उदका अभिषेकपात्रेषु उल्लिखताः प्रक्षिताः । तथा बुध्र्यं
बुध्रशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं बुध्र्यं प्रधानमित्यर्थः । अहि-
नहन्तारं बहूणां यजमानमनुरीयमाणाः यजमानं प्रति विच्य-
मानाः । 'जमणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति'
(का० १५ । ६ । १९) । अर्च्युर्गजमानेन व्याघ्रचर्मणि
त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् । त्रीणि यज्ञेयं यजमान-
देवत्वानि । हे मदीय प्रथमप्रक्रम, त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य
यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथम-
पादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीयप्रक्रम, त्वं विष्णोः
विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय-
प्रक्रम, त्वं विष्णोः कान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टप-
मसि । इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयत्रये हेतुभूतं तित्तिरिराह 'विष्णु-
कमान्कमते विष्णुरेव भूलेमालोकानभिजयतीति' । 'इमे वै
लौका विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोर्विक्रमणं विष्णोः कान्तम्' (५ ।
४ । २ । ६) इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

विंशी ।

प्रजापते न त्वेदुतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयममुष्य
पितासावस्य पिता वयस्त्वाम् पतयो रयीणां
स्वाहा । रुद्र यत्ते किवि परं नाम तस्मिन्नुतमस्य
मेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

उ० जुहोति प्रजापतेन । प्राजापत्या त्रिष्टुप् यष्टर्मध्या ।
अयममुष्य पितासावस्य पितेति यजुः । हे प्रजापते, यत्त्वदेता-
न्यन्यो विश्वरूपाणि परिता बभूव । त्वत्तोऽन्यो देवताविशेषः
पुत्रानि सर्वाणि नानाजातीयानि वर्तमानकालसंबन्धीनि

रूपाणि परि समन्ततः । तां तानि च बान्युत्पन्नानि उत्पत्सन्ते
वा । बभूव । अत्र नकारः संबध्यते । न बभूव न भवति
आत्मरूपत्वेन यस्मात् अतो ब्रवीमि यत्कामालो जुहुमस्तन्नो
अस्तु येन कामेन ते तव जुहुमः तत्कामरूपमस्माकमस्तु ।
यजुः कथंभूतम् । व्याख्यायते । अयममुष्य पिता अयं पुत्रः
अमुष्य यजमानस्य पिता । असावस्य पिता असौ यजमानः
अस्य पुत्रस्य पिता । सर्वथा सपुत्रा वयमेव स्वाम भवेम ।
पतयोः रयीणां धनानाम् । स्वाहा सुहुतमस्तु । जुहोति ।
हैंद्र यत्ते हे भगवन् रुद्र, यत् ते तव किवि । 'किवि हिंसा-
करणयोः' कर्तुं हिंसितुं वा परमुच्छेदं नाम नमनम् । एवं रुद्रं
संबोध्य अग्नेदानीं हव्यमाह । तस्मिन् रुद्रनाम्नि हुतम् अग्नि
अमेष्टमसि । अमाशब्दो गृहवचनः । गृहे इष्टमसि
स्वाहा ॥ २० ॥

म० 'शालाद्वार्यं जुहोति पुत्रेऽन्वारव्ये प्रजापते इति'
(का० १५ । ६ । १९) । ततः सदसः शालायांमागल्य पुत्रे-
ऽन्वारव्ये शालाद्वार्येऽग्नी जुहोति । प्रजापतिदेवत्वा त्रिष्टुप् यजु-
र्मध्या तृतीयचतुर्पदादमव्येऽयममुष्येति यजुष्यका । हे प्रजापते,
त्वत्ततः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि
सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतमविध्यत्कालविष-
याणि न परिबभूव परिमवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः छेदे-
रप्युपलक्षणम् । त्वदन्यो देव एतानि भूतानि रुद्रं संहरुं चाप्यशक्त
इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामालो जुहुमः यः कामो येषां ते
यत्कामाः येन कामेन त्वं जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माक-
मस्तु । यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पितेति पुत्रं पित्रीकृत्य
तयोर्नाम गृह्णाति । अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असावस्य
पितेति यथायथमेव नामग्रहः । यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य
पितेति । सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्वाम
भवेम । 'आग्नीमीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्यु-
त्तरार्थे इति' । 'पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीमी-
याभिरुत्तरभागे जुहोति' (का० १५ । ६ । १२) । रुद्रदेव-
त्वम् । हे रुद्र, यत्ते तव किवि कर्तुं हिंसितुं वा परमुच्छेदं
नामान्ति । 'किवि हिंसाकरणयोः' इत्यर्थः । एवं रुद्रं संबोध्य
होमद्रव्यमाह । हे रुद्रि, तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि अमेष्टं
चासि । अमाशब्दो गृहवाची । मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशाक्षोः
प्रशिषां सुनाजि । अर्च्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टो
अर्जुनो मुक्तां प्रसवेन जयापाम मनसा समि-
न्दिचेण ॥ २१ ॥

उ० रथमुपावहरति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि । आत्वात्तम् ।

तं युनक्ति । मित्रावरुणयोर्देवयोः त्वा त्वां प्रशास्त्रोः ।
प्रशिषा प्रशासनेन युनक्ति तस्मातिहति । अथयार्थः ।
'अथ भयचलनयोः' । अमयाय अचलनाय वा त्वामधिति-
ष्ठामि । स्वयार्थे अक्षरसाय च त्वामधितिष्ठामीति शेषः ।
अरिष्टः अनुपहिंसितः । अर्जुनः अर्जुनशीलः । 'अर्जुनो ह
वै नामेन्द्रः' इति श्रुतिः । 'दक्षिणधुर्यं प्राजति' । मरुतो प्रस-
नेन जग मरुतां संबन्धिव्यामन्वजुशपां वर्तमानः सन्
पात्रन् जय । मध्ये गवामुच्यते । जपाम मनसा व्यास-
वन्तो मनसा वयम् । तदुपरि कान्तभरः धनुराख्यां गामुप-
सृशति । समिन्द्रियेण संगताः स्म वयमिन्द्रियेण
वीर्येण ॥ २१ ॥

म० 'वाजपेयचंद्रमचल दक्षिणस्यां वैदिभ्रोणौ युनक्ति
पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति' (का० १५।६।१५) ।
वाजपेये इव रचवाहणादवमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमा-
वक्तारं मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरथैवाजपेयवदेव
युनक्ति । प्रत्यक्षं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेय-
संबन्धी सर्वैः । तावन्मात्रस्तेवात्र पाठ्यः । पूर्ववदिति धूर्जटोत्
दक्षिणभ्रोगेदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत उत्तरं
ततो दक्षिणाग्रं ततः सन्ध्याग्रं । अग्निर्देवाग्रपाणां योजने
प्रागे चतुर्भिरत्युक्तमिति सूत्रार्थः । रथदेवलम् । हे रथ,
समिन्द्रस्य वज्रोऽसि । युनक्ति । रथदेवलम् । प्रशास्त्रोः मित्रा-
वरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ, त्वां युनक्ति
योजयामि । 'अथयार्थे लेति युनक्तारोहतीति' (का० १५।
६।१७) यजमानश्चालादेशस्य रथमारोहति । रथदेवलम् ।
अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः । 'अर्जुनो
ह वै नामेन्द्रः' (५।४।३।७) इति श्रुतेः । एवमृतोऽहं
हे रथ, त्वा त्वामन्वयामि । 'अथ भयचलनयोः' । अमयाय
अचलनाय वा । स्वयार्थे अक्षरसाय च त्वामधितिष्ठामि ।
'मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति' (का० १५।६।१८) ।
यजमानेन सहास्रवो यन्ता दक्षिणार्धं कशया प्रेरयेत् । धुर्य-
देवलम् । हे धुर्य, मरुतां देवानां प्रवेचनामया त्वं जग यजु-
निति शेषः । 'मत्वां मध्ये स्थापय्यपामेति' (का० १५।
६।१९) । पूर्वमेवाहवमनोत्तरतः स्थापितानां गां मध्ये तं
रथे स्थापयेत् । यजमानदेवलम् । वयं मनसा सह अपाम
प्राप्तवन्तो यदुपकान्तं तत्कर्म 'धनुराख्यां पसृशति गां यजमानः
समिन्द्रियेणेति' (का० १५।६।२०) । धनुःकोट्या गां
सृशेत् । यजमानदेवलम् । वयमिन्द्रियेण वीर्येण संगताः
स्मः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

मा त इन्द्र ते वयं तुरापादयुक्तासो अत्राहता
विदसाम । तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव
यमसे स्वधान् ॥ २२ ॥

उ० अत्रेण शास्त्रमुच्यते । मा त इन्द्र ऐन्द्री विदुः ।
अत्र द्वितीयोऽर्थः प्रथमं व्याख्यायते पच्छव्योरात् ।
तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता । लडयं लोद । यं रथमधितिष्ठसि
हे वज्रहस्ता, यस्मिन्नावस्थितः आरश्मीन्देव यमसे आयमसे
आयच्छसि रश्मीन्प्रहान् हे देव, स्वधान् शोभनाधान् ।
इदानीं प्रथमोऽर्थः व्याख्यायते । अत्रहितपदसंबन्धः ।
प्रायः तस्मिन्नेवे ते तव स्वभूते वयम् अयुक्तासः
अयुक्ता एव अयुक्तासः । 'आजसे' इत्यसुह । मा विद-
साम । 'इमु उपक्षये' कर्मणि लकारः । मा विदस्ये-
महि मा उपक्षीयेमहि । हे इन्द्र, तुरापाद त्वं सहत इति
तुरापाद तस्य संबोधनं हे तुरापाद त इति हे एवं अत्रा-
नुदाते तयोरेकोऽनर्थकः । माविदस्येमहीत्युक्तम् तदुपमया
दर्शयितुमाह । अत्राहता । लुप्तोपममेतत् । अत्राह ते तव ।
अत्राविज्ञानानन्दस्वभावमविमर्शं तस्य भावो वज्रता न
वज्रता अत्राहता । यथा वज्रभावादन्वद्विदस्येत् एवं मा
विदस्येमहीत्युपमार्थः ॥ २२ ॥

म० 'तावद्रथो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीलान्तः-
पालदेशे स्थापयति मा त इति' (का० १५।६।२२) ।
स्थापितगां पतये स्वधारे तवत् शतमधिकं वाग्वाहत्वा
यूपात् पूर्वदिशि परीलान्तःपालदेशे रवं स्थापयेत् । इन्द्रदे-
वसा विष्टुप् संघरणइष्टा । हे वज्रहस्ता, वज्रहस्ते यस्य तस्मै-
बुद्धिः हे देव वीर्यमान, त्वं यं रथमधितिष्ठ लडयं लोद ।
अधितिष्ठति । 'यचोऽस्तितः' (पा० ६।३।१३५) इति
वीर्यः । यस्य च रश्मीन्प्रहानायमसे आयच्छसि । किन्तु-
तात् रश्मीन् । स्वधान् शोभना अथा येषु तान् । हे तुरापाद,
त्वं सहते यजुर्मभिभवतीति तुरापाद हे इन्द्र ऐश्वर्यवृत्तः, ते
सरीरा वयं ते तव तस्मिन् रथे आयुक्ताः तस्माद्विज्ञाः सन्तो
मा विदसाम 'इमु उपक्षये' विविधमुपक्षणा मा भवाम । तत्र
वज्रान्तः । अत्राहतां लुप्तोपमानम् । अत्राहतेव वज्र विज्ञानान-
न्दस्वभावमविमर्शम् तस्य भावो वज्रता न वज्रता अत्राहता
यथा वज्रभावादन्वद्विदस्येत् एवं मा विदस्येमही-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अग्रे गृहपतये स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा
मरुतामोजसे स्वाहेन्द्रस्वेन्द्रियाय स्वाहा । पृथिवि
मातुर्मा मा हिंसीमो अहं त्वाम् ॥ २३ ॥

उ० अत्रारि रथविमोचनीयानि लुहोति । अग्रे गृहपतये
स्वाहा । सोमाय वनस्पतिरूपाय । मरुतां संबन्धने ओजसे ।
इन्द्रस्य संबन्धने इन्द्रियाय वीर्याय । भूमिमवेक्षते । पृथि-
विमातः, मा हिंसीमाम् । मो अहं त्वाम् । मो च त्वाम् अहं
मा हिंसाम् ॥ २३ ॥

म० 'आग्रे गृहपतये इति अत्रारि रथविमोचनीयानि

ब्रुहोति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।६।२३) । रघविमो-
चनीयसंज्ञाभक्त आहुतीर्ब्रुहोति । चत्वारि वर्ज्यणि लिङोक्त-
देवत्वानि । यद्वाभमापालकावासो स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस-
तिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रसेन्द्रसंबन्धने इन्द्रियाय
वीर्याय स्वाहा । मरुता संबन्धने जोते वसाय हविर्दत्त-
मस्तु । 'भूमिमेवेक्षते पृथिवि मातरिति' (का० १५।३।
२४) । रथस्थ एव यजमानो भूमि पश्येत् । भूमिदेवत्वम् ।
हे मातर्जगन्निर्मात्रि, हे पृथिवि भूमे, त्वं मा मां मा हिंसी-
हिता मा कापीः । अहमपि त्वां पृथिवीं मा मा उ हिंसिषम् ॥२३॥

चतुर्विंशी ।

हंसः शुचिपदसुन्तरिक्षसद्वोता वेदिषदति-
विदुरोणसत् । नृपद्वरसद्वत्सज्योमसद्वन्जा गोजा
कृतजा अद्रिजा कृतं बृहत् ॥ २४ ॥

उ० अवतरति । हंसः शुचिपद । 'सप्रपञ्चपरमहंसमि-
धाविनी अतिच्छन्दा अतिजगती' इति श्रुतेः । हंसः शुचिपद
हन्वज्वानमिति हंसो भगवानादित्यः शुचिपद । शुचीं दीप्तौ
सीदतीति शुचिपद । य आदित्यरूपेण शुचिपद यश्च वसु-
कोसपिता वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदति । यश्च होता आहूता
अग्निरूपेण वेदौ सीदति । यश्च अतिधिरूपेण दुरोणे गृहे
सीदति । यश्च गृध्र मनुष्येषु प्राणभावेन सीदति । यश्च
वरेषूक्तृषु सीदति । यश्च कृते सखे सीदति । यश्च ज्योमसु
अन्तरिक्षेषु सर्वेषु सीदति । एवं सर्वत्र स्थितिभावेन स्तुत्वा
अपेक्षानीं सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति । यश्च अज्जा अण्डु
जायते इत्यज्जाः । यश्च गवि पृथिव्यां चतुर्विधभूतप्रामरूपेण
जायते । यश्च कृते सखे जायते । यश्च अद्रौ पाषाणे अग्निरू-
पेण जायते मेघोऽप्यद्रिह्रस्वते मेघे वा उदकरूपेण जायते ।
तत् कृतम् । 'कृ गती' । सर्वतो गतं परमज्ञा । बृहत् परि-
बृहत् । अनन्तमप्रयन्तम् । एवं परमज्ञयादिनाऽस्य मन्त्रस्य
तत्परमज्ञप्रत्यक्षतरामीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

म० 'अवरोहति हंसः शुचिपदिति' (का० १५।६।
२५) । यजमानो रथाद्वरोहति । सप्रपञ्चपरमहंसमिधाविनी
मूर्तेदेवत्वातिजगती कामदेवहन्ता । इत्यहंकारमिति हंसो भग-
वानादित्य एवंविधः त्वं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किंभूतो
हंसः । शुचिपद शुचीं दीप्तौ सीदतीति शुचिपद आदित्य-
रूपेण । तथा वसुकोसपिता नराणां प्रवर्तकः । अन्तरिक्षे सीदती-
त्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आहूता देवानाम् । वेदौ
सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिधिः सर्वेषां पूज्यः ।
दुरोणे वसद्वहे सीदतीति दुरोणसत् आहवनीयादिरूपेण । गृध्र
मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति गृध्र । वरेषु उक्तृषु स्वानेषु
सीदतीति वरसत् । कृते गृहे सीदतीति कृतसत् । ज्योमि
आकाशे माण्डल्यरूपेण सीदतीति ज्योमसत् । एवं सर्वत्र स्थितत्वेन
स्तुता सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति । यः अज्जाः अण्डु उदकेषु

जायते मत्स्यादिरूपेण अज्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विध-
भूतप्रामरूपेण गोजाः । कृते सखे जायते इति कृतजाः । अद्रौ
पाषाणे अग्निरूपेण जायते इत्यद्रिजाः । अतिसेवां वा अद्रौ
मेघे जलरूपेण जायते इति वा । कृतम् 'कृ गती' सर्वत्र
गतम् । बृहत् महत्परिबृहन्मप्रयन्तं परब्रह्मणो यो हंसस्तं
प्रति रथाद्वतरामीति भावः । यद्वा हंसश्चन्द्रेण रथ उच्यते ।
इति पृथिवीमिति हंसः रथः । बृहत् महत् प्रीडभूतं यत् संपा-
दयत्विति शेषः । किंभूतो हंसः । शुचिपद शुचीं देवमन्त्रेण
रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्वोपरि यजमानं वासम-
तीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षशुल्भाद्यनवहमेऽन्तरिक्षे सीदतीति ।
होता होतृसमानः । तदेव कथमिच्छत आह । वेदिषत् वेदां सीद-
तीति । अतिधिः अतिधिवत्पूज्यः । दुरोणसत् दुरोणे वसद्वहे
सीदतीति । गृध्र गृध्र वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे
भेदे राजद्वहे सीदतीति । कृतसत् कृते गृहे, वाजपेयादी
सीदतीति ज्योमसत् । यत् वेदो ज्योमन्वाकाशे सीदतीति ।
अज्जाः 'अण्डुयोनित्वां अण्ड' इति श्रुतेरज्यो जातेरथैरुपेतत्वा-
दज्जाः । गोजाः गोशब्दाच्चाद्रिजाजायते इति गोजाः । 'इन्द्रो
वृत्राय वज्रं ग्राहत् स त्रेधा ज्वमवतस्य सम्पस्त्वतीयं रथस्तु-
तीयं यूपस्त्वतीयम्' इति तैत्तिरीयश्रुतेः । कृतजाः कृतां यज्ञ-
मुद्दिश्य जातत्वाद्वज्राः । अद्रिजाः अद्रिम्यः पाषाणसदृशका-
ष्ठेभ्यो जातत्वाद्वज्राः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्क्षि वचोऽसि
वचो मयि धेहूर्गस्तुजं मयि धेहि । इन्द्रस्य वां
वीर्यकृतो वाह अभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

उ० उपस्पृशति शतमानो इयदसि । इयदिति परिमाण-
वचनोऽयं शब्दः । शतमानमसि आयुरसि । 'आयुरिदं पश्य' इति श्रुतिः । आयुर्मयि धेहि । यो हि यदात्मको भवति स तदायुमुत्सहते । यस्माच्छतमानं हिरण्यं त्वमसि तस्मात् शता-
ब्दपरिमाणमायुर्मयि धेहि । युङ्क्षि युनक्ति यजं संभारमि-
धायेन दक्षिणादानेन वेति युङ् । वचोऽसि वचस्तेजः । यस्माच्च वचोऽसि अतोऽस्याभिः प्रार्थ्यसे वचो मयि धेहि ।
आयुर्मयीं शालामुपस्पृशति । ऊर्गस्तुजं मयि धेहि । ऊर्गम-
शमुच्यते । अवहरति वाह । इन्द्रस्य वाम् । यौ इन्द्रस्य यज-
मानस्य वां युवां वीर्यकृतो वीर्यकारिणः संबन्धिनो वाह तौ
अभ्युपावहरामि मैत्राधारुणीपवस्वाप्रति ॥ २५ ॥

म० 'उपस्पृशति शतमानादियदसीति' (का० १५।६।
२६) । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणवक्त्रे
वदौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ शौवर्णौ मणौ यजमानः
स्पृशति । द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवकौ । हे यजम-
न्यमिदं शतमानपरिमाणं शतरक्तिकापरिमितमस्ति । आयुरसि
जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि । यो हि

मदात्मकः स तदनुसृत्यते । यतस्त्वं शतमानमसि ततः
शताब्दपरिमितमायुर्मैषि रोपय । बुद्धतिं युनक्ति यज्ञं सैमा-
रनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युद्धं वचनोक्तम् । भवति । अतो
मै मम वर्चः तेजो वेति । 'तौ ब्रह्मणे दत्तोर्गसीति शाखासु-
पसृष्टासीति' (का० १५ । ६ । ३०) । तौ शतमानौ ब्रह्मणे
हत्वा पूर्वोक्तवत्ताहने एवोपगृहीतारमौदुम्बरीं शाखासुप-
सृष्टेय । शाखादेवत्वम् । हे औदुम्बरी शाखे, खमूर्गतिं अज-
हृषा भवति । तत ऊर्ध्वमजं ममि पेहि स्वायम् । 'इन्द्रस्य वामि-
संवहरते बाहु पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति' (का०
१५ । ६ । २१) । अज्युर्वज्रमानबाहु व्याघ्रचर्मस्थापितायां
मैत्रावरुण्य पयस्यायां नीधौ करोति । बाहुदेवत्वम् । वीर्यकृत्
वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य वज्रमानस्य संवन्धिनी हे
बाहु, अहं वां युवामुपावहरामि मैत्रावरुणीपयस्यां प्रति नीधौ
करोमि ॥ २५ ॥

पडिंशी ।

स्योनासि सुषदासि अत्रस्य योनिरसि । स्यो-
नामासीद सुषदामासीद अत्रस्य योनिमासीद ॥ २६ ॥

उ० आसन्दीं निदधाति । स्योनासि । स्योनमिति सुख-
नाम । स्योनासि सुखरूपासि । सुषदासि सुखेन यस्यां सी-
दन्ति सा तथोक्तः । अत्रस्य योनिः स्थानमसि । सुवन्तमस्या-
मुपवेशयति । स्योनामासीद सुखरूपासासन्दीमासीद अधि-
रोह । सुषदाम् अधिरोह च । अत्रस्य स्थानमधिरोह ॥ २६ ॥

म० 'आक् विष्टकृतः खादिरिमासन्दीं रज्जुं तां व्याघ्रचर्म-
देशे निदधाति स्योनासीति' (का० १५ । ६ । ३३-७) ।
पयस्यायाः विष्टकृद्धोमात्राक् रज्जुभिर्व्यतां खादिरि-
मधिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणाधिष्यस्य पुरो निदधाति ।
आसन्दीदेवत्वम् । हे आसन्दि, त्वं स्योना सुखरूपासि सुख-
करी भवति । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा
सुखेनोपवेशे युग्मासि । 'अधीवाससस्यामासृणासि अत्रस्य
योनिरिति' (का० १५ । ७ । २) । आसन्त्यां वज्रमाच्छा-
दयति । अधीवासदेवत्वम् । हे अधीवास, त्वं अत्रस्य अधिष्यस्य
योनिर्मातृवद्भारकत्वेन कारणमसि । 'सुवन्तमस्यामुपवेशयति
स्योनामासीदेति' (का० १५ । ७ । ३) । आसन्त्यां वज्रमानं
स्थापयेत् । वज्रमानदेवत्वम् हे वज्रमान, स्योनां सुखकरीमा-
सन्दीमासीद आरोह । सुषदां सुखोपवेशनतोऽस्यामासीद । अत्रस्य
योनिं स्थानमासन्दीमासीद ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

निपसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साक्षा-
ज्याय सुकतुः ॥ २७ ॥

उ० वज्रमानस्य उरोऽभिसृष्ट्य जपति । निपसाद धृतव्रतः ।
वारुणी गायत्री । अविषज्ञं वज्रमानो वरुणः निपसाद निषण्णः

धृतव्रतः । धृतं व्रतं कर्म येन स तथोक्तः । 'धृतव्रतो वै
राजा न वा एष सर्वस्मा इव वदनात् न सर्वस्मा इव कर्मणे
पदेव साधु वदेयासाधु कुर्वात् तस्मै वा एष श्रोत्रियश्च' इति
श्रुतिः । पस्त्यासु प्रजासु । आधिपत्येनेत्युपसर्गादधिपतिपुतिः ।
साम्राज्याय 'सम्राट्भावाय राज्याय' इति श्रुतिः । सुकतुः
सुकर्मौ । शोभनप्रज्ञो वा ॥ २७ ॥

म० 'निपसादेत्युरोऽस्याकमत इति' (का० १७ । ४ ।
७) । अज्युर्वज्रमानहृदयं सृष्टयति । वरुणदेवस्या गायत्री
शुनःशेषदृष्टा अष्टपदसप्तवर्णपादत्वाद्भमाना गायत्री । अतो
वज्रमानः पस्त्यासु विष्णु प्रजासु आ निपसाद । 'विशो वै
पस्त्या' (५ । ४ । ४ । ५) इति श्रुतेः । आधिपत्येनोपविशेत् ।
वदसन्त्यां निषण्णः स प्रज्ञात्वेन निषण्ण इत्यर्थः । 'अवहितार्थ' (पा० १ । ४ । ८२) इति अत्र उपसर्गस्य किनारदेन व्य-
स्थानम् । किंभूतो वज्रमानः । धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञकर्मणं
कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यग्निमिति वरुणः । तथा
सुकतुः शोभनचकल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निपसाद ।
साम्राज्याय सप्ताजो भावः साम्राज्यम् । 'सम्राट्भावाय राज्याय'
(५ । ४ । ४ । ५) इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तां ब्रह्मस्त्वं
ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवो वरुणोऽसि सत्यौजा
इन्द्रोऽसि विश्वौजा रुद्रोऽसि सुशेवः । बहुकार श्रेय-
स्कर भूयस्करेन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रथ्य ॥ २८ ॥

उ० पञ्चाक्षान्पाणाकावपति । अभिभूरसि । कृतव्रता-
प्रापरकल्पप्राचाराक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्र कलिः सर्वानन्याद्
अभिभवति स उच्यते । वज्रमानो वा सत्त्वंबन्धेन । अभि-
भूरसि अभिभवितासि । एतासव पञ्चदिशः कपटोपलक्षिताः
कृताः भवन्तु । ब्रह्मक्षितिं प्रथममामन्त्रयते वज्रमानः ब्रह्माणम्
त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति । ब्रह्माह त्वमेव
ब्रह्मासि भवसि सविता चासि सत्याम्भनुजः । द्वितीये प्रत्याह
त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य स सत्यौजाः ।
तृतीये प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रश्च त्वमसि विश्वौजाः विश्व
ओजो यस्य स विश्वौजा इति प्राप्ते विश्वौजा इत्यान्वाक्यः
वमासः । अतएव पदकारो नावगृह्णाति । चतुर्थे प्रत्याह ।
त्वं ब्रह्मासि रुद्रश्च त्वमसि । सुशेवः श्रेय इति सुखनाम ।
शोभनं सुखयिता । सुमङ्गलवान्मानं ध्वनयति । बहुकारः बहु
करोतीति बहुकारः । श्रेयस्करः श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः ।
भूयः करोतीति भूयस्करः तेषां संबोधनम् हे बहुकार श्रेय-
स्कर भूयस्कर । स्मरणमसौ प्रयच्छति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि ।
यतः 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय यज्ञं प्रजहार' इत्युपलब्ध 'स
स्वयन्ततोऽयं च' इत्यादिना श्रुतिप्रमाणे उक्तः । अतस्त्वं प्रवीमि
तेन हेतुना मे मम वज्रमानं रथ्य । रथ्यत्विशेषणमेव । यत्त-

वर्तिनं कुरु । 'यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्सवति' इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

म० 'अभिभूरित्यसौ पञ्चाक्षान्पाणावाधापेति' (का० १५।७।५) । यजमानहस्ते धृतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौषण्यै-
कपर्दादिदध्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां
कुलसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति । यदा पञ्चाषष्ठा एकरूपाः पतन्ति
उत्ताना अवधाधो वा तदा देवितुज्यः । तत्र कलिः सर्वानक्षान-
भिभवति तं प्रत्युच्यते, तत्संबन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष,
यद्वा हे यजमान, त्वमभिभूरसि अभिभविता अभितो
व्याप्नोसि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र
कल्पा चेति पञ्च दिशः ते स्वदैवै कल्पन्तां लक्षणविवरणसमर्था
भवन्तु । कलेः सर्वाक्षानभिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षितत्वात्
पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः । 'वरं ब्रह्मा ब्रह्मक्षिलामश्रयते पञ्च-
कुलः प्रत्याह व्यत्यास' सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मा-
सीत्यदिभिरादिनैवान्वयमिति' (का० १५।७।७।९) यज-
मानो राज्यं मेऽस्तित्वादि द्वयं संप्राप्य पञ्चवारं ब्रह्मक्षिति मन्त्रेण
ब्रह्माणमामश्रयते । एवमाभिहितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः
सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं
प्रत्याह । तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्रयोगः ।
व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मक्षिलामश्रयते । ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि
सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मक्षिति
ब्रह्माणमामश्रयते । ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्योजा इति
प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मक्षिति ब्रह्माणमामश्रयते ब्रह्मा
त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विश्वोजा इत्याह । पुनर्यजमानो
ब्रह्मक्षिति ब्रह्माणमामश्रयते । ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि
शुशेव इत्याह । अन्यं च एवमं प्रतिवचनमादिनैव त्वं
ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थः । ब्रह्मन् ब्रह्म-
देवत्वम् । यजमानः प्रथमं ब्रह्माणमामश्रयते । हे ब्रह्मन्,
कलिक, त्वामामश्रय इति शेषः । त्वं ब्रह्मासि । पञ्च यज्ञेऽपि
यजमानदेवत्वानि । ब्रह्मामश्रितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान,
त्वं ब्रह्मासि ब्रह्मन् भवसि सविता प्रेरकश्वासि । सत्यप्रसवः
सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य । द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो-
ऽसि त्वनिवारकोऽसि । सत्योजाः सत्यमोजो यस्य अमोषवीर्योऽसि
सत्ये वा ओजो यस्य । तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि
ऐश्वर्यवानसि विश्वोजाः विष्णु प्रजास्रोजस्यो यस्य विश्वोजा
इति प्राप्ते विश्वोजा इति छान्दसम् । अतएव पदकारो नावग्रहं
चकार । चतुर्थं प्रत्याह । त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन्, त्वं
रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्वधणाथ । शुशेवः शेव इति सुख-
नाम । शोभनं शेवः सुखं यस्मात् शोभनं सुखमिता । त्वं
ब्रह्मासीत्येतावदेव प्रथमं प्रतिवचनम् । 'बहुकारेति च द्व्यलैर्व-
नामानमिति' (का० १५।७।९) । यजमानं बहुकारेत्यादि-
सुमन्त्रयजमानं मरमाकारयति । विश्वोक्तदेवत्वम् । हे बहुकार,
बहु कार्यं करोतीति बहुकारः श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः भूयो

बहुतरं करोतीति भूयस्करः तेषां संबोधनानि हे बहुकारेत्यादि ।
कत्पाणनामन्, त्वामाह्वय इति शेषः । 'सन्धमसौ प्रवच्यति
पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति' (का० १५।७।११) ।
असौ यजमानाय स्पर्धं ददाति धृतभूमिकरणात् । स्पर्धदेवत्वम् ।
हे स्पर्ध, इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि । 'इन्द्रो ह यत्र वज्राय वज्रं वज्र-
हार' इत्यादि 'तस्य स्पर्धस्तुतीयम्' (१।२।४।१) इति
श्रुतेः । तेन हेतुना मे मनः यजमानं रथ्यं । रथ्यतिवैषागमने ।
वशवर्तिनं कुरु । 'यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै
स बलीयान्सवति' (५।४।४।१५) इति श्रुतेः । यद्वा
तेन मे रथ्य यस्मात्त्वं वज्ररूपत्वेन कारणेन मम रथ्य धृत-
भूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

अग्निः पृथुर्वर्मणस्पतिर्जुषाणो अग्निः पृथुर्वर्मण-
स्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मि-
र्मियेतध्वं सजातानां मध्यमेष्ट्याय ॥ २९ ॥

उ० हिरण्यमस्मिन्निधायामिहुहोति । अग्निः पृथुः । योज्यं
देवानामग्निः पृथुः इतरस्मादग्ने धर्मणस्पतिः धारणस्य पतिः
स जुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा । अग्निः पृथुः धर्मण-
स्पतिः आज्यस्य धृतस्य वेतु पिबतु स्वाहा सुहुतं चैतदवि-
भवंतु । अक्षाश्विर्वपति । स्वाहाकृताः हे अक्षाः, स्वाहाकार-
पूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिर्मियेतध्वं स्पर्धा
कुरुत । सजातानां समानजन्मनां वा जातूणां क्षत्रियाणां वा ।
मध्यमे । 'मध्यमः' मध्ये भवो मध्यमः । मध्यमे प्रदेशे-
ऽवस्थानाय यजमानस्य । यत्तध्वमित्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

म० 'धृतभूमौ हिरण्यं निधायामिहुहोति चतुर्हृदीतेनाग्निः
पृथुर्विति' (१५।७।१६) । एवं कृतायां धृतभूमौ कर्त्तव्यं
निधाय तदुपरि चतुर्हृदीताजं जुहुयात् । अग्निदेवत्वम् । अग्निः
आज्यस्य वेतु । कर्मणि षष्ठी । एतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु ।
क्रिभूतोऽग्निः । पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः । तथा धर्मण-
स्पतिः धारणं धर्मं जगती धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणः
प्रीयमाणः हूयमानं हविः सेवमानो वा । अग्निः पृथुर्वर्मण-
स्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः । 'अक्षाश्विर्वपति स्वाहाकृता इति'
(का० १५।७।१६) । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्धृतभूमौ क्षिपति ।
अक्षदेवत्वम् । हे अक्षाः, य्वं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकया-
हुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैर्येतध्वं स्पर्धा
कुरुत । सजातानां समानजन्मनां जातूणां क्षत्रियाणां मानवे-
णाय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यत्तध्वं वज्रं कुरुत ।
यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः । मध्ये भवो मध्यमः
मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्टः तस्य भावो मध्यमेष्टं
तस्मै ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपैः
पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणे-
नोजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना दश-
म्या देवतया प्रसृतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

उ० संप्रति । सवित्रा प्रसवित्रा । सवित्रा अन्वयज्ञानतत्त्व
कर्त्रा प्रसृतः प्रसर्पामि । एवं सरस्वत्यादिभिर्व्योजनीयम् ।
इन्द्रेणास्मे । अस्मे इति इह तृतीयान्तम् । इन्द्रेण सप्ता ।
शेषं सुबोधम् ॥ ३० ॥

म० 'पितामहदशगण' सोमपाणा' संख्याय सर्पण' सवित्रेति वायुवाकमुपेत्येति' (का० १५।८।१५-१६) ।
पित्रादयः पूर्वजाः पितामहदशान्वेनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽप्ये
विप्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययोगे सौख्येऽग्नि
प्रतिसर्पणं सर्पणप्राक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशमां
गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमपः अग्नौ द्वितीयोऽग्नौ
तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभू-
रसीत्यादिसर्पणं चिण्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति । सर्पणं भक्षणकाले
सदःप्रवेशो वा । पश्चान्तरमाह सवित्रेति । यद्वा सवित्रा
प्रसवित्रेत्येककण्ठिकालक्रमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं
कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसंभवादसमेव पक्षः धिया-
निति सूत्रार्थः । सवित्रादिदेवत्वात्प्राप्तिः । एताभिर्दशभिर्देव-
ताभिः प्रसृत आशुतोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठ-
देवत्वचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसृत इत्यत आह । प्रस-
वित्रा अन्वयज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वापूपया
सरस्वत्या । रूपैरुपलक्षितेन लज्जा देवेन । 'लज्जा स्थाणा-
मधिपतिः' इत्युक्तेः । पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन । अस्मे
अग्नेन इन्द्रेण । विभक्तैः शेषादेशः । ब्रह्मणा देवयोगे ब्रह्म-
त्वकर्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणेन । तेजसा
तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधीविप्राधिपेन वीर्यमानेन वा
सोमेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया । विष्णुना देवतया
गङ्गाधिपान्ना विष्णुरूपेण देवेन । एतेराज्ञतः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति राजसूयः समाप्तः ॥

एकत्रिंशी ।

अधिभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्रा-
म्ये पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो
अतिश्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३१ ॥

उ० इतद्वचनं चरकसौत्रामणीयं । अधिनोरार्थम् । सुरां
संस्थाति अधिभ्यां पच्यस्व । पाको नामासविपरिणामः ।
ओष्ठता । सरस्वत्यै इन्द्राय सुत्राम्ये शोभनत्राणाय सुत्रात-
व्याय वा । भेषज्यं हीन्द्रस्य कर्तव्यं सौत्रामण्या सुरां

पुनाति । वायुः पूतः । सोमी गायत्री । यः सोमः वायुना
पूतः । सोमः प्रथमं प्रतिगन्व आसीत् । ततो देवैर्वायुस्ततः
अपहतविरूपगन्धं सोमं कुर्वति । ततो वायुनापहतः सोमस्य
गन्धः । ऐन्द्रवायवमाक्षणे एतत्प्रतिपादितं तदेतदस्माभि-
व्याख्यातं विभक्तिव्यत्ययेन । यद्वा यो वायुरूपः सोमः
पूतः यच्च पवित्रेण प्रत्यङ् नीचैः जपोमुखम् अतिश्रुतः 'शु-
गती' । अतिक्रम्य गतः । स सोमः । इन्द्रस्य युज्यः समान-
योगी च । सखा च समानरूपानः । क्रममिन्द्रं हिनतीति
शेषः ॥ ३१ ॥

म० अथ राजसूयतचरकसौत्रामणीमप्या उच्यन्ते । राज-
सूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्रा-
णामध्विनाप्यपी । 'पक्ष्मोदत्तं विरुदाधूर्णिकृत्वाधिभ्यां पच्यतेति
सर्प'सृजतीति' (का० १५।९।२५) । विरुदा जाताङ्कुरा
अजाताङ्कुराश्च मीढयः क्षीमे यदाः सन्ति तन्मन्त्रे अजाताङ्क-
ुराणां जीर्हीणामोदनं पक्त्वा विरुदान्मीढीकृत्वाकृत्वादेन मिथ-
यति । त्रीणि यज्ञेषु सुरादेवत्वानि । हे सुरे, त्वमधिभ्यां
पच्यस्व अधिनोरर्थाय पाकं कुरु । पाको नाम विपरिणामवेष्टता ।
सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व । सुष्टु त्रायत इति सुत्रामा तस्मै सुत्रा-
म्ये शोभनत्राणकत्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व । यतः
सौत्रामण्येन्द्रस्य भेषज्यं कर्तव्यमिति । 'वपामार्जनान्ते कृषीः
परिश्रुतं पुनाति वायुः पूत इति' (का० १५।१०।१०) ।
पञ्चलां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दमैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे
पुनाति । सोमदेवत्या गायत्री । वायुः 'धुमो मुख' (पा०
४।१।३५) इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः । सोमो
वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन्
प्रत्यङ् नीचैरपोमुखः सन् अतिश्रुतः अतिक्रम्य गतः । किंभूतः ।
इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः । 'सोमः पूर्वं प्रतिग-
न्वोऽभूत्ततो देवैर्वायुस्ततः सोम' सुगन्धं कुर्वति ततो
वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृतः' (१३।०।३)
इति श्रुत्वोक्ते तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिण्वा दान्त्यनुपूर्वं
विचूर्य । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम-
उक्तिं यजन्ति ॥ उपयामर्हीतोऽस्यधिभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्ये ॥ ३२ ॥

उ० महं गृह्णाति । कुविदङ्ग । अविच्छेदा सोमी जिह्व ।
कुविदिति बहुनाम । अज्ञेति क्षिपनाम । हे सोम, यथा केचि-
जनपदाः कुविदुर्धुक्षेत्रम् अहं क्षिपम् । यवमन्तः बहुयवाः ।
यतः सोमः यवं चित् । चिच्छन्दो वितर्कः । यवं वितर्क्यं
दान्ति । 'दाप् कषणे' । लुनन्ति । अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण
विचूर्य पृथक्कृत्य अमिश्रित्य । यवम् इहेहैषां कृणुहि भोजनानि
भोग्यानि वस्तूनि । ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति । ये यज-

माताः कर्हिण उपरि स्थिताः नमउक्तिन् । नम इत्यजनाम ।
उक्तिर्वचनम् । हविलक्षणं नमोज्जमादाय उक्तिं वाज्याम-
भिवाय वजन्ति यामं कुर्वन्ति । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि
व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० 'ग्रहं गृह्णाति कुविद्रेति नीरं वा प्रतिदेवतमेतये-
वेति' (का० १५।१०।१२) । पूतायां सुरायां बदरीफ-
लपूर्णं प्रक्षिप्य कुविद्रेलेकं ग्रहं वैकट्यपात्रेण गृह्णाति । यत्रा
कुविद्रेतुर्वैद्य नीरं ग्रहान्प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुवि-
द्रेत० उपयामगृहीतोऽस्याश्विन्यां लेति प्रथमम् । कुविद्रेत०
उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै लेति द्वितीयम् । कुविद्रेत०
उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा सुत्रायाम् इति तृतीयम् । त्वं
काशीवतसुकीर्तिदृष्टम् । आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप् ।
कुविद्रेति बहुनाम । 'अत्रेति क्षिप्रनाम' (नि० ५।१७)
चिदिति वितर्कः । हे सोम, यथा यवमन्तः । यथा विद्यन्ते
मेघा ते यवमन्तः । 'मातृपुत्रायाश्च मतोर्वोऽन्वादिभ्यः' (पा०
८।३।१) इति यवादीनां निषेधान्मतोर्मेकारस्य वकारा-
भावः । बहुगदस्येपशाः कृपोवत्यः । कुविन् बहुलं गर्भं सर्वं
यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमातृपूर्व्येण विद्युय पृथक्स्थ
व्यां क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति । 'दाप् लवने' लट् । तथा एषो
यजमानानां संबन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह
अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु । एषां केषाम् । ये यजमाना
वर्हिण उपरि स्थिता नमउक्तिं वजन्ति । नम इत्यजनाम ।
उक्तिर्वचनम् । हविलक्षणमजमादाय उक्तिं वाज्यामभिवाय
वजन्ति यामं कुर्वन्ति । हे सोम, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि
अश्विन्यां त्वा स्त्री गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्रायाम् रत्न-
कारेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

युव० सुरारममश्विना नमुचावासुरे सचा । वि-
पिपाना शुमस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

उ० युवं सुरामम् । अनुवाक्या । पुत्रमिव याज्या ।
अनुष्टुप्त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । तत्रेतिहासमाचक्षते ।
नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सन्निभृत आस । स इन्द्रस्य विश्व-
स्तस्य सुराया धीर्यं पपौ । सोऽश्विनौ च सरस्वती चोपाधावत् ।
पीतवीर्वाशं नमुचिना । ततोऽपां केन वज्रमसिद्धत्वेनेन्द्रो
नमुचेः शिरश्चिच्छेद । तत्र लोहितमिश्रः सुरासोमोऽतिष्ठत्
तदेतदुच्यते । हे अश्विनौ, युवां सुरामम् सुरामयं सोमं
सुरमणीयं वा । नमुचौ आसुरे अवस्थितम् । सचा सहभूत्वा
एकीभूय । विपिपाना विविधं पिबन्तौ । हे शुमस्पती
स्वामिनौ इन्द्रं कर्मसु निमित्तभूतेषु स्वकर्मकरणायम् आवतं
पालयतम् । स्वकर्मैश्वर्यं कुरुतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

म० 'ग्रहाणां युव०' सुरामं पुत्रमिवेति' (स० १५।६।
८) । युवं सुरामं पुत्रमिवेति हे कचौ सुराग्रहाणां वाज्यानुवाक्ये

प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति वाज्या अनुष्टुप् अश्विसरस्वती-
न्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ, युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु
इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मैश्वर्यमकुरुतमित्यर्थः । अवतैर्लेदि
मध्यमद्विवचनम् । किंभूतौ युवाम् । असुर एव आसुरस्तामिश्र-
मुचौ नमुचिच्छेदे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुतु रमन्-
तीति सुरामं सुतु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना
विपिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबन्तौ विपिपानौ ।
पिबन्तेत्यर्थेन ह्यदिते शान्तप्रत्यये रूपम् । तदर्थं श्रुतावि-
तिहासः । (१२।३।४।१) नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सचा-
सीत् । स विश्वस्तस्येन्द्रस्य नीरं सुराया सोमेन सह पपौ । तत
इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वती चोपाधावत् नमुचिना पीतवीर्वाशं
ततोऽश्विनौ सरस्वती चोपां केन रूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो
नमुचेः शिरश्चिच्छेद ततो लोहितमिश्रः समुत्तः सोमस्तदुदराद-
श्विन्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्थेनेन्द्रमश्विनावर-
जतामित्यर्थः । पुनः कीदृशो । शुभः पती सोमनं शुभं शुभ
पीतौ इत्यस्यात् संपदादित्याह्नाने किप् तस्य शुभः सोमनस
कर्मणः पती पालकौ । 'पाप्वाः पतिपुत्र' (पा० ८।३।४३)
इत्यादिना पतिशब्दे षरे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावधुः काव्यैर्वेत्स-
नाभिः । यत्सुरामं व्यर्षिवः शर्चाभिः सरस्वती त्वा
मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

उ० पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पाकयतः
एवमुन्नावप्यश्विनौ हे इन्द्र, त्वाम् आधुः । पुरुषव्यत्ययः ।
त्वां पालितवन्तौ । काव्यैः कविकर्मभिः । मन्त्रद्रव्यैरेतित्यर्थः ।
वेत्सनाभिः । वेत्स इति कर्मनाम । कर्मभिश्च मन्त्रद्रव्यैः ।
कथमवगम्यते अश्विनौ त्वां पालितवन्तावित्याह । यत्सुरामं
व्यर्षिवः शर्चाभिः । यस्मात्सं सुरामयं विविधं पीतवानसि ।
शर्चाभिः कर्मभिः । नमुचेः शिरश्छेदने कर्म कृत्वा स्वधी-
र्येण मद्या दद पृतकर्म कर्तुं शक्नो इत्यभिप्रायः । सरस्वती त्वा
मघवन्नभिष्णक् सरस्वती च त्वां हे मघवन् धमवन्, अभि-
ष्णक् । अभिष्णक्शब्दः कण्ठादिषु पठ्यते तस्मैतद्रूपम् ।
अभिष्वेताभिषजितवती सरस्वती च त्वाम् ॥ ३४ ॥

इति उषट्कृती मन्त्रभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

म० त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । हे इन्द्र उन्ना अश्विना
उन्मौ अश्विनौ स्वाभावधुः । अवतैर्लेदि मध्यमद्विवचनं पुरुष-
व्यत्ययः । आधुः पालितवन्तौ । कै । काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रव्याणां
संबन्धिनिमित्तैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा वेत्सनाभिः ।
वेत्स इति कर्मनाम । वेत्सः करणं वेत्सना 'तत्करोति तदावहे'

(पा० ३।१।२६) इति णिचि जाते 'प्यासधन्यो युव' (पा० ३।३।१००) इति युवप्रत्यये ढंसनेति रूपम् ।
 दृष्टान्तमाह । पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं
 पालयतस्तथाश्विनौ तामावयुः । अश्विनानिन्दस्य रक्षणं कृतवन्ता-
 विति कथमवगम्यते तत्राह । वादिति । यथस्मात्कारणात् हे इन्द्र,
 त्वं शचीभिः कर्माभिः । नमुचिवधादिकर्माणि कृतेत्यर्थः । सुरा-
 मं सुष्ठु रमणीयं सोमं ज्यपिबः विशेषेण पीतवानसि । पिबतेलेकि
 मध्यमैकवचने रूपम् । हे मधवन् धनवन्निन्द्र, यस्माच्च सर-
 स्वती देवी सा तामभिष्णु उपसेवते स्वकृतसोमपानेन
 सरस्वतीकृतत्वसेवनेन च अश्विनौ तामावयुरिति ज्ञायत इत्यर्थः ।
 'भिष्णु उपसेवामां' कण्वादिः अस्माद्वि 'कण्वादिभ्यो यक्'
 (पा० ३।१।२७) इति प्रातस्य यको व्यत्ययेन लृक्
 'इल्ल्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्फृञ् इत्' (पा० ६।१।६८)
 इति तिपो लृक् 'उड्लृङ्लृङ्लृङ्' इत्यादि । (पा० ६।४।७१)
 अङ्गनामः 'वावसाने' (पा० ८।४।५६) इति जकारस्य
 ककारः अभाषणमिति रूपम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अगमदशमोऽध्यायो राजसूयान्तर्पणनः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

बुज्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचार्य पृथिव्या अध्यामरत् ॥ १ ॥

उ० अष्टावध्याया अग्निसंबन्धात्तान्त्रजापतिर्ददर्श । सा-
 ध्या वा ऋषयः प्रजापतेः प्राणभूताः । अथ पञ्चधा दर्शितः
 'प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आप-
 यम् । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आप्येवम् ।
 इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या
 आप्येवम् । ऋषयश्च चतुर्थीं चितिमपश्यन् ऋषय एव तस्या
 आप्येवम् । परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठेव तस्या
 आप्येवमिति' । अथवा प्रतिकर्मदर्शी चः सवितैतानि सावि-
 त्राण्यपश्यदिति । बुज्जानः प्रथमं मनः । अष्टौ कण्डिकाः
 सविता दृष्टाः सवितृदेवताः साभिः संतताज्याहुतिर्हवते ।
 प्रथमाऽनुष्टुप् । अष्टावध्यायं सविता बुज्जानः निबुज्जानः प्रथमं
 मनः ततोऽनन्तरम् तत्त्वाय । 'तनु विस्तारे' । स्वो यद्
 छान्दस उपजनः । तस्मिन् विस्तार्य धियः बुद्धीः । मनसा
 पर्वलोऽयं बुज्जाऽवधारणार्थः । अग्नेर्ज्योतिः अग्निसंबन्धि-
 ज्योतिः । पञ्चसु पञ्चसु प्रविष्टं निचार्य उपलभ्य । 'यथा वा
 अग्निः समिद्धो दीप्यते' इत्यादिना । ततः पञ्चरूपान्वितायाः
 पृथिव्या अध्यामरत् अध्याहृतवानग्निं इष्टको कृत्वा चित्तवान-
 ग्निम् । बुज्जानं प्रजापतिः कर्तोपदिष्टः तदनुकृष्टा इवार्मीतया
 यजमाना उपदिश्यन्ते प्रजापतिर्बै बुज्जान इति ॥ १ ॥

म० रगाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां मुखम् । संहिते-
 कादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्वते ॥ एकादशमारभ्याष्टादशा-
 ध्यायपर्यन्तमग्निचयनमग्नाः । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या
 ऋषयो वा । सोऽग्निः पञ्चवित्तुक्तः प्रथमचित्तिमन्त्राणां प्रजा-
 पतिर्ऋषिः द्वितीयाचित्तेर्देवा ऋषयः तृतीयचित्तेरिन्द्राग्निश्च-
 र्माण ऋषयः । चतुर्थचित्तेर्ऋषय एवपेयः । पञ्चमचित्तिमन्त्राणां
 परमेष्ठी ऋषिः । तथाच ध्रुतिः 'प्रजापतिः प्रथमां चितिम-
 पश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आप्येव देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्
 देवा एव तस्या आप्येवमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चिति-
 मपश्यन्त एव तस्या आप्येवऽप्यवधुतुर्भी चितिमपश्यन् ऋषय
 एव तस्या आप्येव परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठेव
 तस्या आप्येवमिति' (६।२।३।१०) । चयनं कर्तुमिच्छन्
 फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टि कृत्वा पुरुषाभ्योऽव्यजानाल-
 भ्याजेन वारं कृत्वा पञ्चमां शिरसि दृताकानि प्रथमचित्तातु-
 पञ्चमायं कचित्संस्थाप्य तेषां ऋचन्धान्यज्ञेषां च मुखे
 तडागदिजले प्राप्सेत् । उक्तायैमिष्टकार्यं न हर्षं जलं च तत्
 एवदेयम् । ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुक्तासंभरणम् । तदर्थमाह-
 वनीयदक्षिणामौ उद्धृत्वाहवनीमात् प्राक् कृते चतुष्कोणे गतं
 तत्तत्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूमं स्थापयेत् । पिण्डाहवनीयान्त-
 राले सच्छिद्रां बत्मीकमुदं निदध्यात् । आहवनीयाद्विज्ञेदेऽश-
 गर्दमाजाः प्राञ्जुताः प्रागपरा मुखरसनकडोः स्थानाः । आहव-
 नीयोत्तरे वैष्णुमयतस्तोत्रा कस्मापि हिरण्यवी वाग्निः स्थाप्या ।
 ततः कर्माह 'अष्टाहोतं बुद्धेति सन्ततमुद्धृत्य बुज्जान-'
 (का० १६।२।७) इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये कृतं स-
 स्तुल्य जुहूं सुषे च संसृज्य सुष्यष्टाहोतमाज्यमाहवनीये परि-
 कारणसमिधाधानपूर्वकं सन्ततमग्निच्छिद्राभारया सुवसूपां कुर्व-
 षाचतुर्बुद्धेति बुज्जान इत्याष्टकण्डिकाभिः । सान्तत्वं चाष्टर्चान्ते
 स्वाहाकारपर्यन्तम् । आद्यानुष्टुप् तृतीयः सताहरः । अष्टानां
 सविता ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता
 सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः बीजमानस्य बहोः सम्बन्धि-
 तेजः निचार्य पञ्चपञ्चसु प्रविष्टं निबिलोपलभ्य । यद्वा सफ-
 लानां कर्मणां साधनभूतं निबिल । पृथिव्याः पञ्चशरीरान्नि-
 ताया भूमेः सकाशादध्यामरत् अध्याहृतवान् । इष्टकाः कृत्वाभि-
 चित्तवानित्यर्थः । सवितुश्चन्द्रेण ध्रुवो प्रजापतिर्ऋषिः 'प्रजाप-
 तिर्बै बुज्जानः' (६।३।१।१२) इति ध्रुतेः । किमुतः ।
 प्रथममज्यारम्भे मनो बुज्जानः समाधानतः बुद्धेष्ठी बुज्जानः ।
 किं कृत्वा । धियो बुद्धीरेष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्राव-
 तनिता । निस्तार्य मनसा पर्वलोऽयं बुज्जावधारणार्थः । 'तनु
 विस्तारे' 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा० ६।४।२१)
 इति क्त्वाप्रत्ययः । अनिलमाममशानमिति दागमानावः ।
 'अनुदात्तोपदेश-' (पा० ६।४।३७) इत्यादिना मलोपः
 'स्वो यक्' (पा० ७।१।४७) इति क्त्वाप्रत्ययान्तस्य
 यगममः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सुवे । स्व-
र्याय शक्त्या ॥ २ ॥

उ० युक्तेन मनसा । गायत्री । युक्तेन एकामेण मनसा
वयं देवस्य सवितुः स्ववे प्रसवे वर्तमानाः स्वर्ग्याय स्वर्गसा-
धनाय कर्मणे । शक्त्या यथाशक्त्या प्रयत्नं कुर्म इति
शेषः ॥ २ ॥

म० गायत्री । तृतीयः पादः पञ्चांशेनैव शङ्कुमती । तदुक्तं
पिशलेन 'एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती' इति । सवितुर्देवस्य
प्रजापतेः सर्वे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्ते-
नेन्द्रियेभ्यो निवमितेनैकाग्र्येण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकान्
कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कर्म इति शेषः ॥ २ ॥

तृतीया ।

युक्त्वाय सविता देवान्स्वर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

उ० युक्त्वाय अनुष्टुप् । सविता प्रसुवाति तानिति तदो-
द्देशनादिह यद्योगः कर्तव्यः । नित्यसंयन्धौ हि यत्तदी ।
युक्त्वाय । वकार उपजनोऽन्तर्धान्तरवचनः । युक्त्वाय सविता
यत् देवान् अग्निकर्मणि अन्येन कर्मणा स्वर्गतः स्वर्गोक्तं
गच्छतः धिया बुद्ध्या कर्मणा वा दिवं योतनं स्वर्गम् । बृहत्
महत् उपोतिरादित्यलक्षणम् । आत्मत्वेन करिष्यतः संस्कृ-
तः । सविता प्रसुवाति प्रसौति अभ्यनुजानाति । तानेव
देवान् ॥ ३ ॥

म० अनुष्टुप् द्वितीयः समांशेनैकोना । सविता तान्
प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवाति । 'पृथगे' तुदादिः 'केदोऽजादौ'
इत्यङागमः । प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । किं
कृत्वा । युक्त्वाय युक्ता वस्तो यत् अग्निकर्मणि संयोज्य । किंभूता-
न्वेवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं योतिष्यति प्रकाशयति
इति दिवम् 'इष्टुपय-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः ।
योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः । इष्टुः शत्रन्तस्य यत् इति
रूपम् । पुनः कीदृशान् । बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षण-
मात्मत्वेन करिष्यतः संस्कृतः । कीदृशः सविता । सविता
प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता
प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषान्युक्ता विप-
त्तेभ्यो निवन्मन् प्रसुवाति प्रकीर्णग्निकर्मणि प्रेरयति । कीद-
ृशान् । स्वर्गतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् । तथा बृहत् श्रौष्ठं ज्योतिः
चौर्यमानस्यामेलेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविष-
यथा प्रज्ञया योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य

बृहतो विप्रश्चितः । वि होत्रा इवे वयुताविदेक
इन्मही देवस्य सवितुः परिपृष्टिः ॥ ४ ॥

उ० युञ्जते मन इत्यादि व्याख्यातम् । इत्यास्तु विशेषः ।
प्रजापतिर्विप्रः बृहद्विपश्चित्युच्यते । देवा विप्राः ॥ ४ ॥

म० जगती व्याख्यातापि (पूर्व अ० ५ क० ४) विप्र-
पतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण
प्राति पूरयति दक्षिणाज्जदानादिनेति विप्रस्तस्य संबन्धिनो विप्रा
कृत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विपदेभ्यो निवर्त्त-
समाहितं कुर्वते । उत अपिच । धिय इष्टकादिविषयाणि
ज्ञानानि युञ्जते संपादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहत् प्रभोः
अग्निवधनोद्योगेनाभिष्टस्य । तथा विप्रश्चितः विदुषः प्रयोगा-
भिष्टस्य । विप्राः कीदृशाः । होत्राः होमशीलाः जुहुमीति
होत्राः यप्रत्ययः कर्मण्यलस्यरहिता इत्यर्थः । नन्विदमृत्ति-
मज्जमानादिकं कुतो जातं तत्राह । एक एव सविता विदवे
सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः वयुताविद् वयुनानि प्रज्ञानानि
वेत्तीति वयुताविद् 'अन्वेष्टामपि इत्येते' (पा० ६ । ३ ।
१३५) इति वीर्यः विपश्चित् कृत्विज्यजमानाभिष्टान्नः । कथ-
मेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह । यतः सवितुर्देवस्य
परिपृष्टिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती । अचिन्त्यः
सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

युजे वां ब्रह्म पूज्यं नमोभिर्विश्वेभ्यो एतु
पृथेय सुरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये
धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

उ० युजे वाम् । ऋष्टुप् । दम्पतीयजमानौ कामित्यनेन
पदेनोच्येते । युजे युनजिमि । वां युधान्यामर्थान् । ब्रह्म पूज्यं
नमोभिः । प्राणाः सप्त ऋषयो जलणा ब्रह्मब्रह्मेनोच्यन्ते ।
पूज्यशब्देन च । नमोभिरज्ञैः सहितम् । इयमेवाहुतिरज्ञाज्ये-
नोच्यते । किं प्रयोजनमिति चेत् । विश्वे एतु पृथेय सुरेः
विविधमेतु आगच्छतु श्लोकः कीर्तिः सुरेः पण्डितस्य
यजमानस्य । कथमिव । पृथेय पथः अनपेता पथ्या । यज्ञ-
मार्गप्रवृत्ताहुतिरुभयलोकसंचारिणी भवति एवं यजमान-
स्योभयलोकसंचारी श्लोको भवत्वित्यभिप्रायः । शृण्वन्तु च
विश्वे सर्वे । अमृतस्य अमरणधर्मिणः प्रजापतेः पुत्रा देवाः
कीर्तिम् । आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः । आस्तस्थुः
आस्थिताः ये देवाः धामानि स्थानानि दिव्यानि ॥ ५ ॥

म० ऋष्टुप् आषाढितीसहस्रार्णां व्यूहेन पूरणम् । पञ्च-
यजमानो कामिति पदेनोच्येते । हे पञ्चोयजमानो, वां सुवयोर्वै
नमोभिरज्ञैः इदानीं हुतिर्ज्ञैः सहितं पूज्यं पुरातनमहर्षिभिरनु-
ष्ठितं ब्रह्म परिपृष्टमभिरचनास्य कर्माहं युजे युनजिमि संपाद-
यामि । व्यवसेन तुदादिताच्छः । यथा ब्राह्मशब्देन प्राणाः

सप्त ऋषयो ब्राह्मणाचोच्यन्ते । वामर्षे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म वाङ्म-
याजाति मनोभिरर्चयुर्वे वाङ्मयामि । अष्टादिप्रास्तर्पयामीत्यर्थः ।
किमर्थमिति चेत् सुरैः पाण्डितस्य यजमानस्य लोकः कीर्तिष्येतु
विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु । 'व्यवहितश्च' (पा० १ ।
४ । ८२) इति वि एतु अनसोर्भक्तानाम् । तत्र दृष्टान्तः ।
पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्वैवा
लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानसा श्लोक उभयलोकसंगारे
भवत्विति भावः । किञ्च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः
पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य लोकं शृण्वन्तु । के । ये
दिव्यानि दिवि भवानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते
सर्वेऽस्य कीर्ति शृण्वन्तित्यर्थः ॥ ५ ॥

पृष्ठी ।

यस्य प्रयाणमन्वन्त्य इष्टयुर्वेवा देवस्य महिमान-
मोजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतश्चो रजा-
सि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

उ० यस्य प्रयाणम् । जगती । सवितैव प्रजापतिरग्राभि-
प्रेषते । व्यवहितपदप्रायमिदं मन्त्रवाचकम् । यस्य देवस्य
प्रयाणं अनु प्रगमनमनु अन्ये देवा ययुः जग्मुः । इच्छन्तो-
ऽनर्धकः । महिमानमोजसा । महिमानं महाभाग्यं विभूतिम् ।
ओजसा बलेन ययुर्वेवाः । यश्च सविता देवः पार्थिवानि
रजांसि विममे । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' । पृथिवीप्रभृतीन्
लोकान्निमीते महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन । स एतश्चः
एतज्जगत्स्वावरजज्ञं प्राणभावेन द्यौ इति सविता एतश्च
इत्युच्यते । ब्रह्म एतश्च इत्यथनामसु पठितम् । सोऽथरूपेण
समन्तमेतज्जगद्वष्टभ्य स्थितः । तदुक्तम् 'उषा वा अधस्य
मेध्यस्य शिरः' इत्यादिना 'सुरादश्च वसवो निरतष्टे'
इति च ॥ ६ ॥

म० सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् । अन्ये
देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छ-
न्त्येव । यत्रप्रवृत्तिमनुवर्तन्त इत्यर्थः । अन्ये देवा यस्य देवस्य
महिमानं महत्त्वं च ओजसा बलेनानुययुः । यश्च सविता पार्थि-
वानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतीन्लोकांनिमीते । 'लोका
रजांस्युच्यन्ते' (नि० ४ । ११) इति यास्कः । स देवः
महिजना स्वकीयेन भाग्यभाग्येन एतश्चः एतज्जगत्वं स्वावर-
जज्ञं प्राणभावेन द्यौवे व्याप्नोतीत्येतश्चः सहमेहृती भागी महित्वं
तेन । भावे छान्दस्संस्वरप्रत्ययः । ब्रह्म एतश्च इत्यथनामसु
पठितम् । स देव एतश्चः अथरूपेण सर्वं जगद्वष्टभ्य स्थितः ।
'उषा वा अधस्य मेध्यस्य शिरः' (१० । ६ । ४ । १) इति
श्रुतेः 'सुरादश्च वसवो निरतष्टे' ति वक्ष्यमाणत्वात् (अ० २१
का० १३ ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

देवं सवितुः प्रभुव यज्ञं प्रभुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

उ० देवसवितरिति व्याख्यातम् । इवास्तु विशेषः ।
वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु इति । 'वाचा वा इदं कर्म प्राणो
वाचस्पतिः' इति ॥ ७ ॥

म० त्रिष्टुप् । व्याख्यातापि (अ० १ का० १) कथ्यते ।
हे देव सवितः, यज्ञं प्रभुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं
च भगाय सौभाग्याय प्रभुव । किञ्च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः
केतपूः केतं परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति
केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता
नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्तनेन शोधयतु ।
वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु ।
अस्मदुक्ता वाचसौ रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यसन्नि-
विदस्यजितं धनजितं स्वजितम् । कृचा सो-
मसमर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्तनि
स्वाहा ॥ ८ ॥

उ० इमं नो देव । आ अवसानावजुः । इमं यज्ञं नोस्माकं
हे देव सवितः, प्रणय प्रापय । कथंभूतं यज्ञम् । देवाव्यस्य
देवा वस्मिन्नयन्ते तर्प्यन्ते स देवाव्यः । सन्निविदस्य सन्निविदो
यस्य विद्यन्ते स सन्निविदः, सन्निविदा यो विन्दते स सन्नि-
विदः स सन्निविदम् । सत्राजितम् । सत्राशब्दः सत्यवचनः ।
सत्यं ब्रह्म यो जयति स सत्राजितः स सत्राजितम् । धनं यो
गवादि जयतीति धनजितं स धनजितम् । स्वर्गलोकं यो जयति
स स्वजितः स स्वजितं । कृचा सोमम् गायत्र्यन्वयमानया कृचा
कृचेदेन सह सोमं विहृदादि समर्धय । गायत्रेण साक्षा सह
रथन्तरं समर्धय । बृहत् महत् । कथंभूतं महत् । गायत्र्य-
र्तमि गायत्रे यस्य बृहती वर्तते वस्मैभूतम् ॥ ८ ॥

म० अवसानपर्यन्तं वजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः ।
हे सवितर्देव, नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं
यज्ञम् । देवाव्यं देवा अज्यन्ते तर्प्यन्ते वस्मिन्नयन्ते देवाव्यः तम् ।
'अथ प्राणनाह' अस्मादौगादिक ईप्रत्ययः । तथा सन्निविदं
सन्निविदादकं यजमानं वेत्तीति तम् । 'विद ज्ञाने'
सन्निविदो विन्दते प्राप्नोतीति वा सन्निविदम् 'विदु ज्ञाने'
सन्निविदो विन्दते वस्मिन्निति वा 'विद सत्तामाम्' । सत्राजितं
सत्राणि द्वावशाखादीनि जयति वशीकरोतीति सत्राजितम् तानि
हि जीवमानमग्निमपेक्षन्ते । ब्रह्म सत्राशब्दः सत्यवाची । सत्रा

सत्यं तदा जयतीति । धनजितं धनं गवादि फलरूपेण यो जयति संपादयतीति धनजित् । सजितं सः स्वर्गं जयति फलत्वेन संपादयतीति स सार्जितम् । किंच कृचा सौमम् गामभ्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः, कृचा ख्योत्रहेतुसामाधारभूतया कृचा सह सौमं त्रिवृदाधिकं समर्धेयं समर्धं कृच । गायत्रेण साक्षा सह रथन्तरे साम समर्धेयं बृहत् साम न समर्धेयं । कीदृशं बृहत् । गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तेनिर्माणं यस्य तत् । बृहत्सान्नो गायत्रं साम वर्तन्भूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुण्या हस्ताभ्याम् । आर्दे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः सधस्थानामग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरं त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

उ० अत्रिमादत्ते देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । आर्दे गृह्णामि अहं गायत्रेण छन्दसा । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भस्मज्ञा । श्रुतौ तु अग्निवदिति व्याख्यातम् । अत्रिरुच्यते । त्वं च गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थानामग्निरागतेन छन्दसा सवितुं शक्यम् । अङ्गिरस्वदाभर अङ्गिरसा तुल्यम् अग्निवद्वा आभर । 'हप्रहोर्महच्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । आहर् त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

म० देवस्य त्वेति त्रिमादाय हस्त अभायेत्येतामभिमन्त्रयते (ऋ० १६ । २ । ८) । अस्यार्थः । देवस्य त्वेति कण्ठिकाद्व्यात्मकमन्त्रेण सैषवीमभिमन्त्राय हस्त आभायेति कृचा (ऋ० ११) एतामभिमन्त्रिमन्त्रयते । देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सवितुं यजुः । व्याख्यातम् । आर्दे अग्निर्देवता अग्निपृतिश्छन्दः । हे अग्ने, सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः संबन्धिभ्यां मणिषन्तर्पयन्ताभ्यां बाहुभ्यां पुण्याः संबन्धिभ्यां साङ्गिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहस्रभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि । तत्र दृष्टान्तः । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोमितुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति भस्मज्ञायामङ्गिरसादिति स्वभावात् । अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वामगृह्णन् बृहत् । हे अग्ने, त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थाना सहस्रानाहुत्सङ्गात् अत्रिमाभर आहर् 'हप्रहोर्महच्छन्दसि' (पा० ८ । २ । ३९ वा० १) इति हस्य भः । त्रैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथामिमाजहुः पुनराङ्गिरसादिति दृष्टान्ताधीतिशयार्थः 'अभ्यसे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १० । ४२) इति यास्कोक्तः । किंभूतमग्निम् । पुरीषं 'प्रसवो वै पुरीषम्' (६ । ३ । १ । २८) इति श्रुतेः पुरी-

षेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यत्वं पशव्यम् । यद्वा पुरीषतन्त्रेण बाण्डुका जृष्णा मृदुष्वते तदहंतीति पुरीषोऽग्निः मृदसादायोषां कृत्वा तस्मानग्निः स्थाप्यते वतोऽतो मृदभ्योरमेवोपचारेण मृदाहरणमेवाभ्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते । अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्राहुवर्तिः भवति ॥ १० ॥

दशमी ।

अङ्गिरसि नार्यसि त्वया व्यमग्निं शक्यं सवितुं सधस्थ आ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

उ० अङ्गिरसि । नारी खो त्वमसि । किंच त्वया व्यमग्निं शक्यं । सवितुं सधस्थे आ । समानस्थानेषु वर्तमानं पृथिव्याः । आकारोऽनर्थकः । जागतेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

म० त्वमङ्गिरसि उक्ता निर्मातुं सत्यमनहेतुभूतकाविविशेषोऽस्ति । नारी अस्ति स्त्रीरूपा चास्ति । यद्वा न विद्यते अग्निः शत्रुर्वस्याः सा नारी । ईप्छन्दसः । सननकाले अस्मादिनां तव पुण्डीभावो नास्तीत्यर्थः । किंच त्वया व्यमग्निं सधस्थे पृथिव्या उत्सृजे वर्तमानमग्निं जागतेन छन्दसा सवितुं शक्यं शक्ता भवेम । शक्नोतेत्यर्थेन वाप् । अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

एकादशी ।

हस्त आघायं सविता विभ्रदग्निं शिरण्यामीम् । अग्नेज्योतिर्निचाप्य पृथिव्या अभ्याभरदानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

उ० अत्रिमभिमन्त्रयते । हस्त आघाय । अनुष्टुप् यजुरन्ता । आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः । हस्ते अत्रिमाघाय सविता तत्तस्मादेवाग्निं विभ्रत् धारयन् । शिरण्यामीमस्युतमयीं छन्दोमयीं वा । अग्नेज्योतिर्निचाप्य निभास्य दृष्ट्वा । ततः पृथिव्या अपि सकाशात् आभरत् आहृतवान् आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

म० अनुष्टुप्यजुरन्ता । आनुष्टुभेनेत्यादि यजुस्तस्य यजुः पश्चिष्टुप्छन्दः । तृतीयानुष्टुपगतोऽर्थेन पूर्तिः । अत्रियेकस्या । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हसो शिरण्यामी सार्णरूपमभिमन्त्राय स्थापयित्वा विभ्रत् तामेव धारयन्तन् अग्नेः संबन्धिं ज्योतिर्निचाप्य निविल दृष्ट्वा पृथिव्याअग्निं भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् । अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

प्रतुं वाजिन्नाद्रं वरिष्ठामनु संवतम् । त्रिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामग्निं योनिरित् ॥ १२ ॥

उ० अजगर्दभाजानमिमज्जयते यथासंख्यम् । प्रतूर्तं वाजिजितं तिसृभिरैग्गिः तिस्र एत एवाश्वादयो देवताः । आद्या सास्तरपङ्क्तिः । हे वाजिन्, प्रतूर्तम् त्वरतेरेवैतद्दपम् । प्रकर्षेण तूर्तं तूष्णम् आद्रव आगच्छ । वरिष्ठामनुसंघतम् । वरिष्ठामनुसंघतम् । संपूर्णस्य वनोतेः किपि पृतद्दपम् । संभजनमुच्यते । क्षिप्रतमं वाजिस्त्रागच्छ उत्कृष्टं संभजनमन्वितमभिप्रायः । तदुत्कृष्टं समजनमधुना दर्शयितुमाह । दिवि पुलोके ते तव आदित्यरूपेण जन्म भविष्यति । आगतस्य सतः परमुत्कृष्टम् । किंच अन्तरिक्षे तव नाभिः उद्भूतम् । पृथिव्याम् अधि उपरि योनिः स्थानं पादावित्यर्थः । उदिति पादपुरणे । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते । तदुक्तम् 'उषा वा अचस्य मेध्यस्य शिरः' इति ॥ १२ ॥

म० 'अजगर्दभाजानमिमज्जयते' प्रत्युचं प्रतूर्तं युजायां योगे योग इति (का० १६।२।१०) । अक्षरत्वेण प्रत्युचमज्जगर्दभाजानमिमज्जयतेऽतिहस्त उपविष्ट एव । अश्वदेवत्वा आस्तरपङ्क्तिः नामनेदिप्रहृष्टा । मस्या अन्यौ द्वादशकाशावावृष्टौ सास्तरपङ्क्तिः । 'वन संघौ' संघन्यते सम्यग्भज्यते सुद्वहणार्थं सेव्यत इति संवत् । संपूर्णस्य वनोतेः किप्येतद्दपम् । सूचनन-योग्या भूमिः संवत् । सा च पाशागाशनावेनातिप्रसन्नत्वाहरिष्टे-स्तूयते । हे वाजिन्, क्षीप्रगामिजम्, वरिष्ठामनुत्कृष्टं संघतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं क्षीप्रमाद्रव आगच्छ । 'नघसनिपत्त-' (पा० ८।२।६१) इत्यादिना चान्तो निपातस्वरतेः । ते तत्राश्वस्य पिवि पुलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः । यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्चरूपेण प्रविदम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः उद्भूतम् । यद्वा निवृत्तामक-वाप्यन्त अन्तरिक्षे संवरन्ति तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्तितम् । नाभिश्चन्द्रेण प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उपरि तेष योनिः स्थानमित् एव पादाविवेत्यर्थः । भूमौ ते निवास-स्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते । एवंमहिमा लं क्षीप्रमागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

युजायाः त्वासंभं युवमस्मिन्यामै वृषण्वसू ।
अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

उ० रासभमभिमज्जयते । युजायाम् गायत्री । अज-
गर्दभाजानामुच्यते । युजायां रासभं गर्दभम् युवम् युवा
अस्मिन्यामे अस्मिन्कर्मणि । युजा सेका गर्दभः स यथोर्व-
सु धर्मं तौ वृषण्वसू तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू । कथंभूतं
रासभम् । अग्निं भरन्तम् अग्निं संहरन्तम् । अस्मयुम् अस्मा-
न्कामयमानम् । अस्मयेषितमिति ध्रुतिः । युजायामिति
संबन्धः ॥ १३ ॥

म० गर्दभदेवता गायत्री कुम्भिरष्टा । गर्दभं मज्जयते ।
अजगर्दभाजानामुच्यते । युजा सेका, गर्दभो वत्स धर्मं यथोर्व-

वृषण्वसू । वपेतीति युजा 'वनिन्नु-' (उप० १।१५५) इत्या-
दिना वपेतीणादिकः कनिन्प्रत्ययः । यद्वा नामनिष्कारणद्वारा
वत्सं कलाभिवर्तुके वत्स धर्मं यथोर्वसू । मसोपमाश्च आर्षः ।
तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू, अजगर्दभाजानौ यजमानदम्पती
वा । युवं युवां रासभं गर्दभं युजायां वर्धतम् । युजेलौटि
आत्मनेपदे मज्जमद्विवचनं युजायामिति । क । अस्मिन् नाभे
अस्मिन्कर्मणि । यद्वा यामो सुद्वहनरूपो नियमविशेषस्त-
स्मिन्निमित्तभूते सति । कीदृशं रासभम् । अग्निं भरन्तं योर्द्वं
समर्पमित्यर्थः । तथा अस्मयुमस्मान्कामयमानमस्मद्विशेषिण-
मित्यर्थः । 'इदंयुर्विदकामयमानः' (निह० ६।३१) इति
यास्कः । अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः । 'सुप आत्मनः वज्रम्' (पा०
३।१।८) इति क्यच्प्रत्ययः । अस्मदोत्तरं छान्दसम्
'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति उपप्रत्ययः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

योगेयोगे त्वस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखायं
इन्द्रमुत्तये ॥ १४ ॥

उ० अजगर्दभाजयते । योगेयोगे । गायत्री । योगेयोगे
त्वस्तरम् । तव इति वलनाम कर्मणि कर्मणि बलितमुत्साहव-
न्तमेतमजम् । वाजेवाजे हवामहे । अश्वेअश्वे दातव्ये देवा-
नां मनुष्याणां आह्वयामः । हे सखायः कृतिग्यजमानाः ।
इन्द्रम् इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम् । उत्तये अवनाय । आह्वयाम
इति संबन्धः ॥ १४ ॥

म० अजदेवत्वा गायत्री शुनःशेषदृष्टा । अजं मज्जयते ।
सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता कृतिग्यजमानाः, क्यतिग्यमिन्द्रि-
यवन्तं वीर्यवन्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमुत्तये अवनाय रक्षणाय
हवामहे आह्वयामः । इन्द्रः यपि संप्रसारणम् । क सति । वाजे-
वाजे तत्तद्वर्णे मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तद्वर्णप्राप्ति-
निमित्तं वा । किंभूतमजम् । योगेयोगे त्वस्तरं युज्यतेऽनुष्ठितं
इति योगः कर्म तस्मिन् । तत्तत्कर्मणि त्वस्तरं बलवत्तरमुत्सा-
हवन्तम् । तव इति वलनाम । तयो बलमस्यासीति तवसि
'अस्माया-' (पा० ५।२।१२१) इत्यादिना विन् । अद्यन्तं
तवसि तवस्तरस्त्वम् । अतिसने तरप् 'विन्मतोर्लृट्' (पा० ५।१
३।६५) इति तरपि विनो लृट् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

प्रतूर्वभेक्षवृकामज्जशस्त्री रुद्रस्य गाणपत्यं मयो-
भूरेहि । उर्वन्तरिक्षं वीहि स्वसि गन्धूतिरभयानि
कृण्वन्पूण्या सुयुजा सह ॥ १५ ॥

उ० अजरासनायुक्तामयति । प्रतूर्वभेदि । विराड्रूपा
यजुर्गर्भो । उर्वन्तरिक्षं वीहीति यजुः । अर्धेयनाश्वः स्तूयते ।
प्रतूर्वम् प्रत्वरमाण पृष्टि आगच्छ । अजयामन् अशस्त्रीः पृष्टि-

रश्मिभ्यः अशस्तीः । पाप्मनो दुष्टान् अगमने को गुण इति चेत् ।
रश्मिभ्यः भगवतो गाणपत्यम् गणपतित्वं लप्स्यस इति शेषः ।
अतो मयोभूः सुखं भावयति भूत्वा एहि । रासभसुक्ताम-
यति । उर्वेन्तरिक्षं गीहि । उरु विसीर्णमन्तरिक्षं रक्षोभिरना-
कुलितं वि इहि विविचमानाच्छ । स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्य-
विनाशनाम । गव्यूतिर्मागोः भयवर्जितः । प्रसूतववलोदक-
मार्गः सन् त्वम् अभयानि कृष्वन् कुर्वन् कृत्स्न्यजमानानाम् ।
पूष्णा पृथिव्या सयुजा समानयोगिन्या सह । सहेति 'नैको-
ऽध्वानं प्रपद्येत' इत्येतद्दर्शयति ॥ १५ ॥

म० 'अनुपसृष्टशुक्तामयत्वेनाह प्रायः प्रतिमन्त्रं प्रत्येकस्यै-
न्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्वादिति' (का० १६।२।११) ।
सर्शमकुर्वन्नभ्यर्च्यन्मयं दर्शयन्प्राचो गमयति । विराड्रूपा
त्रिष्टुप् यजुर्मैत्र्या । उर्वेन्तरिक्षं गीहीत्येतावद्यजुः । त्रय एका-
दशाक्षराद्यतुषोऽष्टाक्षरः पादो ब्रह्माः सा विराड्रूपा । अत्र
द्वितीयो द्वादशार्धस्तेनाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः
पूर्वार्धस्याक्षो देवता । हे अथ, लमेहि आगच्छ । किं कुर्वन् ।
प्रत्येकं त्वेतिपेचकम् । सज्जन् हिंसन् । अशस्तीः शत्रुभ्यः
किममाणा अपकीर्तिरवक्रामन् । पादैरवष्टम्भयन्किवारयन्निशयैः ।
आगमने को गुण इति चेत् । मयोभूः मयः सुखं भावयतीति
मयोभूः अस्माकं मुक्तं भावयन् सन् रश्मिभ्यः कूरदेवस्य गणपतो
गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि । अत्रागमने
गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः । उर्वेन्तरिक्षम् यजुःसहितोत्त-
रार्धस्य रासभोत्कमणे विनिर्गमः । हे गर्दभ, अभयानि कृष्वन्
कृत्स्न्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा
समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विसीर्णमन्तरिक्षं
गीहि विशेषेण प्राप्नुहि । 'इयं वै पृथिवी पूषा' (६।३।२।
८) इति श्रुतेः । सह युद्धे सा संयुक्ता । किंभूतस्त्वम् ।
स्वस्तिगव्यूतिः । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्ति विनाशरहितो
गव्यूतिर्मागो ब्रह्म । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सजागच्छे-
त्यर्थः । 'नैकोऽध्वानं प्रपद्येत' इति न्यायात्पूष्णा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

पृथिव्याः सधस्वादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाम-
राग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमाग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद-
रिष्यामः ॥ १६ ॥

उ० अजमुक्तामयति । पृथिव्याः सधस्वात् पृथिव्याः
सहस्रानात् । अग्निम् व्याकृष्यात् । ब्रह्माप्ययुजमाना गच्छ-
न्ति । अग्निं पुरीष्यम् 'अच्छामेरासुमिति शाकपूणिः' । अग्निं
पशव्यम् अङ्गिरा इव अभिगच्छामः । ब्रह्मा आमुं गच्छामः
अनडा पुरुषमीक्षते । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरा इव संभरि-
ष्यामः ॥ १६ ॥

अ० अजोत्कमणे विनिर्गमः । यजुः । आसुरी पावश्री
आग्नेयी । हे अग्ने, पृथिव्याः भूनेः सधस्वात् सहस्रानात्

पुरीष्यं पशव्यमभिगङ्गिरादङ्गिरस इवामर आहर । 'अग्निं
प्रज्वलन्तु पिण्डं गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति' (का० १६।२।
१२) । त्रिषु अग्निषु वीज्यमानेषु ब्रह्मयजमानाभ्यर्चयन्ननुष्को-
पश्वभ्रम्यं सृष्टिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यध्वगर्दभरात्रा अपीति
सूत्रार्थः । सामगायत्रो छन्दः । पुरीष्यं पशव्यमभिगङ्गिरस
इव वयमच्छेम अच्छ अभिमुखमिमः गच्छामः । 'अच्छ-
मेरासुमिति शाकपूणिः' (विह० ५।२८) इति शाकः ।
'अनडा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यान्धर्मकमभि पुरीष्यमिति'
(का० १६।२।१४) देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनडा
पुरुषत्वं पश्यतीति सूत्रार्थः । आग्नेयं यजुः । आसुर्येष्टुष्टुप ।
पशव्यमभिगङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः संपादयिष्यामः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अन्वमिषिरूपसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवे-
दाः । अनु सूर्यस्व पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी
आततन्व ॥ १७ ॥

उ० वल्मीकवपामादाव छिद्रेण पिण्डमीक्षते । अन्वमिः
आग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रजापतिरूपेणाशानिः स्तुयते । उपसामग्रम्
अनु योमिः अख्यत् । 'व्या प्रकथने' । प्रकथितः । उपसामग्र-
मादित्यं योमिर्दीप्यत इत्यर्थः । यश्च अहान्यनुदीप्यते । प्रथमः
आद्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः । अनुसूर्यस्व पुरुत्रा च
रश्मीन् । यश्च सूर्यस्व रश्मीन् अनु पुरुत्रा बहुधा दीप्यते ।
अनुद्यावापृथिवी आततन्व । यश्च द्यावापृथिव्यावनु स्वकीयं
रश्मिजालम् आततन्व आतनोति । 'बभूयाततन्व-' इति
छन्दसि निपात्यते । तमग्निं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

म० 'वल्मीकवपामादाव छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वमिरिति'
(का० १६।२।१५) । वल्मीकस्य योऽन्वयव उन्नतलेना-
मिद्वदः सा वल्मीकवपा पिण्डाहवनीयान्तराले स्थापितास्ति
तो गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति
सूत्रार्थः । अग्निदेवता त्रिष्टुप्पुरोषोदष्टा प्रथमस्य ब्रूहन्म् ।
अग्निरयामुषःकालानामनुपक्रममन्वख्यत् अनुक्रमेण प्रका-
शितवान् । जातं जातं वेत्ति । वेदयति वा जातवेदाः । अन्वमिः
प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वख्यत् । किञ्च सूर्यस्य
रश्मीन् किरणान् पुरुत्रा बहुधा अन्वख्यत् । किञ्च द्यावापृ-
थिवी उमे अपि अनुक्रमेण आततन्व आतेतिथि आततान्
सर्वतो व्याप्तवान् । 'व्यस्रगो बहुलम्' (पा० ३।१।८५)
इति पुरुषव्याख्यः 'बभूयाततन्व-' (पा० ७।२।६४) इत्या-
दिना निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्य योऽग्निर्लोकं पश्याम
इति शेषः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

जगत्यं द्याव्यध्वान् सूर्या मृधो विधुमुते ।
अग्निं सचस्व महति चक्षुषा निर्विकीपते ॥ १८ ॥

उ० अथमभिमम्वयते । आगत्य वाजी । अनुष्टुप् । आगत्य आगत्य वाजी वेजजयानयः अध्वानम् पन्थानं सर्वां सृचः सर्वान्संभ्रामान् पाप्मनः भ्रमान् विधुनुते अपनयति । 'तस्माद्बुद्धैतद्वत्त्वात् त्वा विधुनुते' इति श्रुतिः । ततो गतभ्रमः सन् अग्निं सधस्थे सहस्थाने पृथिव्या वर्तमानम् । महति उत्कृष्ट-प्रदेशे प्रवर्तमानम् चक्षुषा निषिक्रीपते पश्यति । छान्दसोऽयं धातुः पश्यत्यर्थः ॥ १८ ॥

म० 'आगत्येभिमम्वयतेऽधमिति' (का० १६।२।१७) । सुतिष्ठान्ते तिष्ठन्नभिमम्वयते । अथदेवत्यानुष्टुपमयोभू-
-रष्टा । वाजी वेजवानयमयः अध्वानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वां सृचः सर्वान् संभ्रामान् पाप्मनः भ्रमान् विधुनुते विविधं कम्प-
-यति । अपनयतीत्यर्थः । ततो विगतभ्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने पृथिव्या वर्तमानमभिमम्वयते । सृष्टं चक्षुषा निषिक्रीपते पश्यति । पश्यत्यर्थेऽछान्दसोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

आक्रम्य वाजिन्युधिवीमग्निमिच्छ कृत्वा त्वम् ।
भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खनेम तं व-
यम् ॥ १९ ॥

उ० अथेन पिण्डमधिष्ठापयति । आक्रम्य वाजिन् । अनु-
-ष्टुप् । आक्रम्य अवष्टम्भ्य । हे वाजिन्नय, पृथिवीम् अग्निमिच्छ
अग्नेरन्वेषणं कुरु । 'इषिद् दीप्तौ' छिप् । दीक्षया सह । यदा
निमित्तभूतयान्वेषय त्वम् । किंच भूम्या वृत्वाय । 'वृत्तु वर्तने' ।
कृत्वा कृत्वो षमे स्पर्शनाथे युतिः । भूमेः तत्प्रदेशं स्पर्शयित्वा
नः अस्माकं ब्रूहि कथय । यतः वस्मात् प्रदेशात् खनेम
तमग्निं वयम् ॥ १९ ॥

म० 'आक्रम्येलेतेन सुतिष्ठमधिष्ठापयतीति' (का०
१६।२।१८) । एतेनधेन गतस्थं सुतिष्ठमधिष्ठापयति
कामयति सुतिष्ठोपर्यवृत्त्य सर्वं पदं स्थापयतीत्यर्थः । सूत्रस्य ।
अथदेवत्यानुष्टुप हे वाजिन् अथ, पृथिवीं भूमिमाकम्पाधि-
-ष्टाय पादसंश्लेषेन परीक्ष्य कृत्वा वीट्या कृत्वा तमग्निमिच्छ अग्ने-
-रन्वेषणं कुरु । अग्निहेतुं सृष्टं निषिन्वित्यर्थः । किञ्च भूम्या
इत्याम 'वृत्तु वर्तते' कक्षाप्रत्ययः । कृत्वो यक् अत्र स्पर्शनाथः
धातुनामनेकार्थत्वात् । भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं तं ब्रूहि
अयं प्रदेशो अग्निहेतुमुद्योग्य इति कथय । यतो वस्मात् प्रवे-
-दादयं तमग्निं खनेन खनेन संपादयाम । यदा यतः प्रदेशा-
-शादपि सुप्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

विंशी ।

शौखे पृष्टं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्ष-
समुद्रो योनिः । विख्याय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ
पृतन्यतः ॥ २० ॥

उ० अथं सौति पृष्टस्योपरि पाणि धारयन् । शौखे
पृष्टम् । पृहती । यत्नं तव सौः पृष्टं । पृथिवी च सधस्थं
सहस्थानं पादौ । आत्मान्तरिक्षम् । समुद्र उदकं योनिस्तत्ति-
-स्थानम् । तं त्वामेवंप्रभावं भूमः । विख्याय चक्षुषा निरीक्ष्य
चक्षुषा । त्वम् अभितिष्ठ पादौ । पृतन्यतः पृतनां
संभ्रामं ये कर्तुमिच्छन्ति ते पृतन्यन्तः तान् पृतन्यतः
पुरुषान् ॥ २० ॥

म० 'शौखे इति पृष्टस्योपरि पाणि धारयन्ननुपस्पृशमिति'
(का० १६।२।१९) । पिण्डोपरि पदं दधतमन्वमस्पृशति-
-ष्ठच्चयुर्देक्षिणकरमधुपृष्ठे धारयन् मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ।
वापी । पृहती अथदेवत्या । हे अथ, शौः शुल्कोक्ते तव पृष्टं ।
पृथिवी भूलोकस्तत्र सधस्थं सहस्थानं । पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्ष-
-लोकस्तथात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा । समुद्र उदकं तव योनिः
उत्पत्तिस्थानम् । 'अप्सु योनिर्वा अन्धः' इति श्रुतेः । एवं स्तु-
-मानस्तं चक्षुषा विख्याय उखायोम्यां सृष्टं विलोक्य पृतन्यतः
संभ्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां गृहि गृष्टं स्थितान-
-मितिष्ठ पादैराकम्प्य विनाशनं । पृतनामिच्छन्ति 'सुप आत्मनः
कवन्' (पा० ३।१।८) 'कव्यचरपृतनस्यैव लोपः' (पा०
७।४।३९) इति क्वचि परे पृतनाशब्दान्तलोपः ततः
शत्रुप्रत्ययः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

उत्क्राम महते सौमगाद्यास्मादास्थानाद्रविणोदा
वाजिन् । वयं स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खने-
न्त उपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

उ० अथमुत्क्रमयति । उत्क्राम । त्रिष्टुप् विराट् वा ।
उत्क्राम उद्गच्छ । महते सौमगाय ऐश्वर्याय । भगवाब्द
ऐश्वर्यवचनः । अस्मादास्थानात् अस्मादधिष्ठानात् यत्र त्वं
तिष्ठसि । द्रविणं धनं ददातीति द्रविणोदाः । यस्त्वं द्रविणोदाः हे
वाजिन् । किंच उत्क्रामते त्वयि वयं स्याम भवेम । सुमतौ
पृथिव्याः शोभनायां मतौ पृथिव्याः । अग्निं खनन्तः अथर्धं
पिण्डं खनन्तः उपस्थे उत्सृजे अस्याः पृथिव्याः ॥ २१ ॥

म० 'उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति' (का० १६।२।१९) ।
सुतिष्ठोदकमुत्तारयतीत्यर्थः । विराट् अथदेवत्या इषार्णवतुष्ट्या
विराट् पङ्क्तिः । द्वितीय एकादशस्यैकाधिका । हे वाजिन्,
महते सौमगाय महानाम्नाभिद्वयेऽस्माद् आस्थानात् खने-
-प्रदेशाद् यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम । भगवाब्द ऐश्वर्यावाची ।
शोभने भगवैश्वर्यं यत्नं स सुभगस्तस्य भावः सौमगं तस्यै ।
कीदृशस्तत्त्वम् । द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणस्यैव
तान्तः । लयि उत्क्रामन्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभन-
-मतौ तानुमहे षिते स्याम भवेम । कीदृश वयम् । अस्याः
पृथिव्या उपस्थे उत्सृजे उपरिभागे अग्निमन्त्रार्थं सुतिष्ठं खनन्तः
लयितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

उदक्रमीद्विणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकं सुकृतं
पृथिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं स्वरुहाणा
अधि नाकं सुखमम् ॥ २२ ॥

उ० अथैनमचमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते । उदक्रमीत् त्रिष्टुप् ।
यतः प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् । द्विणोदा द्विणस्य
धनस्य दाता । वाजी वेजनवानसः । अर्वा अरणशीलः
चञ्चल इत्यर्थः । अकः कृतवान् । सुलोकं शोभनं लोकं
स्वानम् । सुकृतं पृथिव्याम् । ततः तस्मात्प्रदेशात् खनेम ।
सुप्रतीकम् सुखं प्रतीकम् । सुसुखमग्निम् स्वरुहाणाः
स्वर्गं लोकमारोहन्तः । अधि । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ।
नाकम् । कमिति सुखनाम । न अकमसुखं यत्र गतानां
भवति स नाको लोकः । उत्तमसुकृष्टम् । इत्थंभूतस्य
लोकस्य प्राप्तये एतत्कर्म कुर्म इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

म० 'उदक्रमीद्विणमिन्द्रवते' (का० १६।२।२०) ।
पिण्डाहुताग्नितानं मन्त्रवते । आर्वा त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः
चञ्चली द्विणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत्
उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं
पुष्पवन्तमकः कृतवान् । करोतेलेहि 'बहुले छन्दसि' (पा०
२।४।५३) इति शपो लुकि गुणे तिलोपे रूपम् । ततः
प्रदेशाद्वयमभिमन्त्रितुं श्रुदं खनेम । कीदृशमग्निम् । सुप्रतीकं
शोभनं प्रतीकं सुखं नस्य तम् । कीदृशा वयम् । स्वः स्वर्गमधिरो-
हणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः ।
अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्यं वा । किंभूतम् । स्वः । नाकं नास्त्वकं यत्र
तं के सुखमकं दुःखं तद्वहति तथा उत्तमसुकृष्टम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

आ स्वा जिघर्मि मनसा धृतेन प्रतिक्षियन्तं
मुर्वनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं
व्यर्चिष्टुमन्नै रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

उ० श्रुदमभिजुहोति । आ स्वा जिघर्मि । त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ ।
'पृ अरणशील्योः' । आजिघर्मि आसिद्धामि स्वां धृतेन ।
मनसा ब्रह्माग्नौकण्ठितेन । प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा प्रत्ये-
कतो निवसन्तं भूतानि सर्वाणि । पृथुं तिरश्चा महान्तं
तिर्यग्गच्छनेन ज्योतिषा । वयसा बृहन्तम् वयसा धूमेन बृह-
न्तम् । 'इतो वा जयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुद्रं वृष्टिर्भ-
वति' इत्येतदभिप्रायम् । व्यर्चिष्टं व्यञ्जनवन्तम् । अवकाश-
यन्तं अथै रभसम् । 'रभ रभस्ये' । जलैर्धृतादिभिः क्षितिरुत्सा-
हवन्तम् । बह्मिभरन्त्यैः क्षितैर्नास्य शक्तिपरिहाणं भवतीत्ये-
तदभिप्रायः । दृशानं दृशनीयं दृश्यमानं वा । अदृष्टा जम्बा
देवता अथं तु दृश्य इति ॥ २३ ॥

म० 'उपविश्य श्रुदमभिजुहोत्या स्वा जिघर्माति व्यतिप-
त्ताभ्यान्नुग्भ्यामाहुती शुवेणाश्वपदे' (का० १६।२।२२) ।
अस्वार्थः । आर्वा संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य श्रुदमभि
अश्वपदे स्तिष्ठन्तोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा स्वा वा विश्वत
इति ऋग्व्यां व्यतिपत्ताभ्यां शुवेणाहुती दे जुहोति व्यतिपत्त-
येवम् । आत्वा जिघर्माति पूर्वस्थाः पूर्वार्धं मयंश्रीरित्युत्तरस्या उत्त-
रार्धं पठित्वैकाहुतिः । आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं
तिरश्चेति पूर्वस्था उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति । एत-
मदृष्टे अग्नेय्यौ दे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने, मनसा ब्रह्माग्नौकं
चित्तेन धृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजिघर्मा आसिद्धामि वीपयामि
वा । 'पृ अरणशील्योः' आदिः । कीदृशं त्वाम् । विश्वानि भुव-
नानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं । 'क्षि मि-
वासगस्योः' तुहादिकादस्माच्छतृप्रलयः । तिरश्चा पृथुं तिर-
श्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यग्गच्छनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं
वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । 'इतो वा जयमूर्ध्वं रेतः
सिञ्चति धूमं' सामुद्रं वृष्टिर्भवति' इति श्रुतेः । यदा तिरश्चा
तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुवचसातिः । वयसा वयउपल-
क्षितेन कालेन । बृहन्तमिति बहुकालव्याप्तिः । देशकालानव-
च्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यर्चिष्टं व्यञ्जनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्या-
स्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यर्चिष्टः । 'अतिशयेन
तमविष्टौ' (पा० ५।३।५५) इतीष्टम् । 'विन्यतोलेक्'
(पा० ५।३।६५) इतीष्टनि परे मतुपो लृक् । अथैः
रभसं 'रभ रभस्ये' श्लाघयैः सोत्साहम् अनेकैर्धृतेरप्यस्य
शक्तिभयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दृशनीयं दृश्यमानं
वा । अन्ये देवा अदृष्टा अथं तु दृश्य इति भावः । दृशैः
शानन्प्रलयः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

आ विश्वतः प्रत्यर्चं जिघर्म्यैरुक्षसा मनसा
तज्जुषेत । मर्वैशीः स्पृहयद्गणो अग्निर्नोभिसृष्टे तन्वा
जमुंराणः ॥ २४ ॥

उ० आ विश्वतः आजिघर्मि आसिद्धामि स्वां विश्वतः
प्रत्यर्चं सर्वतः प्रतिगतं महामाग्येन । यतः अरक्षसा मनसा
तज्जुषेत अकुप्यमानेन प्रसज्जेन मनसा तद्विजुषेत मध्ययतां ।
यत्त्वं मयंश्रीः मयैर्मेनुष्यैराश्वणीयः स्पृहयद्गणैः स्पृहणी-
यवर्णैश्च । अग्निरिति सामिप्रायम् 'अग्निर्वै देवानां सहुहृद-
यतमः' इत्यादि गुणलयापनार्थम् । नाभिमृष्टे तन्वा जमुंराणः ।
नचाभिमर्शनाय भवति तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जमुं-
राणः । 'जभजुभी गात्रविनामे' इत्येतद्वचं सञ्चनम् ॥ २४ ॥

म० अहमभिमाजिघर्मि समन्तात्सिद्धामि वीपयामि च ।
किंभूतम् । विश्वतः प्रत्यर्चं सर्वतः प्रत्यगागतया प्रतीकमानम् ।
सोऽग्निः रक्षसा कौंवरहितेन अकुप्यमानेन प्रसज्जेन मनसा

चित्तन तत्त पृतं ड्वेत ड्वत्तां सेवताम् । प्रायेनायां लिङ् ।
कीदृशोऽग्निः । सर्वधीः सर्वमनुष्यैः श्रीयते आश्रीयते सेव्यते
इति सर्वधीः मनुष्यैराश्रयणीयः । स्पृहयत्तः स्पृहयन् स्पृह-
णीयो वर्णो रूपं यस्य । गजमानैः स्पृहणीयरूप इत्यर्थः । अभि-
सृष्टपत इत्यभिप्रेद्य न अभिसृष्टयते नाभिसृद्य तस्यै नाभिसृष्टे ।
चतुर्थी सृतीनायै । ततोर्विशेषणम् । नाभिसृष्टा अभिसृष्टेन कर्तुं-
मयोमया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन
जम्बुराणः जम्बत इति जम्बुराणः 'जम्बुश्री गात्रविनामे' इत्यस्त-
तश्च गच्छन् कुमेरीणादिक उराणप्रलयः । ईदृशमग्निमाजिप-
सीति योज्यम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

परि वाजपतिः कुविरग्निर्हव्यान्यकमीत् । दधु-
द्रवानि दाशुपे ॥ २५ ॥

उ० परिलिखति । तिसृभिराग्नेवीभिर्गावन्वबुद्धुज्जग-
तीभिः । परि वाजपतिः अग्निः । नानादेवत्वान्यपि हव्यानि
हवींषि परि अकमीत् । परिक्रमणं भक्षणार्थम् । वाजपतिः
अक्षस्य पतिः । कविः ज्ञानदर्शनः । किं कुर्वन् हवींष्यकमीत् ।
दधत् ददत् । रत्नानि रमणीयानि चनानि । दाशुपे हवींषि
दत्तवते अजमानाय ॥ २५ ॥

म० 'अज्जा पिण्डं त्रिः परिलिखति परिव्राजपतिरिति
बह्विर्बहिरत्तरयोत्तरयेति' (का० १६ । २ । २३) । अस्यायै ।
अज्जा वारत्रयं सृत्पिण्डं परिलिखति परया परया बह्विर्बहिः-
प्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि-
लेति तद्विहितैर्तोयं त्वमग्न इति तद्विहस्तृतीयमित्यर्थः ।
आग्नेवी गात्रश्री सोमकदृष्टा । अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्वानि
हवींषि पर्येकमीत् परिक्रान्तवान् । परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकर-
णमित्यर्थः । कीदृशोऽग्निः । वाजपतिः वाजस्याक्षस्य पतिः पाल-
यिता । कविः ज्ञानदर्शनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्येकमीत् ।
दाशुपे हवींषि दत्तवते गजमानाय रत्नानि रमणीयानि चनानि
दधत् प्रयच्छन् । 'दाम् दाने' अस्य धातोः 'दाश्वान्माह्वान्'-
(पा० ६ । १ । १२) इत्यादिना कसुप्रलयान्तो निपातः ।
दागति इति स्म इति दाघान् तस्यै दाशुपे । दधाति दत्त
इति दधत् बाधातुर्वर्ततेऽपि । 'दुधाम् विधारणे पुष्टौ दाने' इति
कल्पद्रुमोक्तः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

परि त्वाग्ने पुरं त्वयं विप्रसहस्र धीमहि ।
धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

उ० परि त्वाग्ने परीत्यखोपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः
भ्यापतिरप्यम् संप्रसारणं तु ज्ञान्दसम् । परि सर्वतो भ्यापामः
त्वा त्वाम् हे अग्ने, पुरं पुरकृपेणावस्थितम् । अग्निः सहस्रो हि

पुरोरखको भवति । त्वयं विमं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा ।
सहस्र । सहस्रि बले भवः सहस्रोऽग्निः । स हि बलेन मध्यमानो
जायते तस्य संबोधनं हे सहस्र, उपद्रव्यं प्रसहनरूपम् दिवे-
दिवे अहन्यहनि । हन्तारं काचित्तरम् । भङ्गुरावताम् भङ्गुर-
मनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरावन्तः तेषां भङ्गुरावताम् ।
अनवस्थितचित्तकृत्तीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

म० आग्नेय्यसुष्टुप्राबुद्धा परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन
संबन्धः । सहस्र सहस्रि बले भवः सहस्रः बलेन मध्यमानस्य
जावमानत्वात्संबोधनं हे सहस्र हे अग्ने, त्वयं त्वा त्वां परि-
धीमहि सर्वतो भ्यापामः । भ्यापतेः संप्रसारणं छान्दसमित्युक्तम् ।
कीदृशं त्वाम् । पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रक्षक-
त्वात्, यद्वा पिपतिं पालयतीति प्लवम् । 'पृ पात्नपूरणयोः'
किप् 'उद्योष्णप्लेत्स्' (पा० ७ । १ । १०२) इति उदादिशे
पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णं
'विष्वा प्रागग्ने' अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छतृप्रत्ययः ।
धृष्योतीति धृषन् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् । असह्यरूपमित्यर्थः ।
दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भङ्गनीयं पापं
तयोपामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः । यद्वा
भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तय-
स्तेषां विनाशयितारम् । भङ्गुरावतामिति संहितायां वीर्यः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

त्वमग्ने शुभिस्त्वमांशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमद्रसन-
स्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोर्षधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

उ० त्वमग्ने हे भगवच्छग्ने, त्वं शुभिरहोभिर्निमित्तनृत्तै-
र्यमानो जायसे । त्वमेव आशुशुक्षणिः आशु शीघ्रं शुक्ला
दीप्ता क्षिणोति दिनमिति सनोति संभजते वा आशुशुक्षणि-
रुच्यते । त्वं अश्वश्च विषुदायमा जायसे । त्वमद्रसनः पाशु-
णात्परिजायसे । त्वं वनेभ्यः अरणिकाष्ठेभ्यो जायसे ।
त्वमोर्षधीभ्यो वंसादिभ्यो जायसे । त्वं नृणां मनुष्यामा-
मग्निहोत्रिणां जायसे । तदुक्तम् 'पुष्टो षोप सन्तः पुनः
पिता भवति' इति । हे नृपते नृणां पालयितः । शुचि-
र्निमित्तपाप्मा । अथापरो व्यापयामागः । आशुशुक्षणिश्चक्षु-
पक्ष्मार्थं प्रथमा । तथाच वाक्यस्य संयोगः । आ उपसर्गपूर्वः
शोचतिः सन्नतः । आशुशुक्षणेः आदिदीपविषोर्जायसे ।
योऽपि ग्रहं खलं वा निर्मेष्य दीपयति तस्यापि त्वं जायसे ।
सर्वेषामनुग्रहे प्रयुक्तो हि त्वमित्यभिप्रायः । त्वमग्ने शुभिर्जा-
यसे त्वमादिदीपविषोर्जायसे । एवं त्वमग्नेः अदमनः
वनेभ्यः ओषधीभ्यः नृणां पुत्रत्वेन नृपते जायसे । शुचिर्दीप्त
इति योजनम् ॥ २७ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् प्लवमदृष्टा प्रथमान्तातेकादशाणी

द्वितीयतृतीयौ दशार्णौ पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव । तृतीयचतुर्थौ दशार्णौ यदा तदा विराट्स्थाना विष्टुप् । द्वौ वा वैराजौ नवक-
क्षेत्रमथ विराट्स्थानेत्युक्तं । अथ मन्त्रार्थः । हे उपते मृगां
पालक हे अग्ने, त्वं शुभिरहोभिर्निमित्तभूतेर्मध्यमानो जायसे ।
प्रतिदिनं मध्यम इत्यर्थः । यद्वा शुभिः सगैः निमित्तभूतैस्तत्र
तत्र पाणशालासु जायसे । त्वमाशुशुभणिः आद्रां भूमिं सीप्रमेव
शोषयित्वा, यदा आशु क्षिप्रं शुचा वीक्ष्या क्षणोति इन्ति तमः,
सन्तोति संभवते वा आशुशुभणिः । त्वमज्यो वर्षचारान्यो
विशुदात्मना जायसे । त्वमश्मन्तः परि पापाणस्योपरि पापाणान्त-
रसङ्गदनेन जायसे । त्वं वनरातिभ्योऽरण्यकाष्ठिभ्यो जायसे ।
त्वमोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्रवसङ्गर्षणेन । त्वं सर्पा
मनुष्याणामभिहोत्रिणां रुहे जायसे । 'पुत्रो ह्येष सन् स पुनः
पिता भवति' इति श्रुतेः । किन्तु त्वम् । शुभिः शुद्धिहेतुः । 'पुनः
प्राकान्महीमयम्' इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्यमङ्गि-
रस्वत्स्वनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकं सुमुखम्
भानुना दीक्षतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिं सन्तं पृथि-
व्याः सधस्यादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्स्वनामः ॥ २८ ॥

उ० खनति । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । पृथिव्याः
सहस्यानात् अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामि । ज्योति-
ष्मन्तं ज्योतिषा संयुक्तं त्वां हे अग्ने, सुप्रतीकं सुमुखम्
अजखेन अनुपक्षणेन भानुना दीक्षा दीक्षतं दीप्यमानम्
शिवं प्रजाभ्यः शान्तं प्रजाम्बः अहिंसन्तं प्राणिनः पृथिव्याः
सहस्यानादपि । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामः २८

म० 'अज्जा पिण्डं खनति देवस्य जेति' (का० १६ ।
२ । २३) अज्जा कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकाया ।
देवस्य त्वा व्याख्यातम् । पृथिव्याः आग्नेयं बलुः अत्यष्टिच्छन्दः ।
अहं पृथिव्याः सधस्यादुपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गि-
रस इव खनामि । कीदृशमग्निम् । ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे
अग्ने, ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्यानात् अङ्गिरस इव पर्य
खनामः । कीदृशम् । सुप्रतीकं सुमुखम् । अजखेनानुपक्षणेन
निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रदिमना दीक्षतं दीप्यमानम् । छान्द-
सो धातुः । प्रजाम्बः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिं-
सन्तं हिसामकुर्वन्तम् । पुनराकिरादरायां ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

अपां पृष्ठमसि योनिर्ऋतेः समुद्रमभितः पिन्व-
मानम् । वर्षमानो मुहूर्तऽआ च पुष्करे दिवो
मात्रया वरिष्णा प्रधस्व ॥ २९ ॥

उ० पुष्करपर्णं कृष्णाजिनोपरिष्ठास्यापयति । अपां पृष्ठम् ।
स्वराट् पङ्क्तिः । दत्तः अपां पृष्ठमसि उपपर्वस्थानात् । योनिः
स्थानं च अग्नेः अज्यर्षस्य पिण्डस्य । अतस्त्वां वधीमि ।
समुद्रमभितः पिन्वमानम् । उपपर्वध्वर्गकिर्द्वितीया । समु-
द्रस्योदकस्य इत्यत्रेव सिद्धतः । त्वं वर्षमानो महान् भव ।
आ च पुष्करे आसीद् च पुष्करे उदके । स हि तस्य
योनिः । आकारः आकृत्य व्याख्यातः । चकारो भिन्नकर्मः ।
विमार्ष्टि पूर्णं चतुर्थेन पादेन । दिवो मात्रया सुलोकस्य परि-
माणेन । वरिष्णा उरुत्वेन च प्रधस्व वर्षस्य ॥ २९ ॥

म० 'कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृष्ठ-
मिति' (का० ६ । २ । २४) । अस्वार्थः । मृत्पिण्डोत्तरभागे
प्राग्भावंमुत्तरलोमं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमसि पादत्र-
यात्मकमक्षेण कमलिनोपप्रमास्तुणाति । पुष्करपर्णदेवत्वा
स्वराट्पङ्क्तिः । आदौ दशकान्त्यायेकादशकाविति क्षत्राधिका
पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः । आभ्यां विराडित्युक्तः । अथ मन्त्रार्थः ।
हे पुष्करपर्णे, त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपपर्वस्थानात् । अग्नेः
अज्यर्षस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि । समुद्रमभितः उदकस्य
परितः पिन्वमानं ग्रीतिकर्म । यदा पिन्वमानमिति समुद्रविशे-
षणम् । पिन्वमानं सिद्धान्तं समुद्रमुदकमभितः वर्षमानं सद्
महत् प्रभुतं भवेति शेषः । वर्षमानो महानिति तिङ्शब्दत्व-
स्थान्दसः । पुष्करे जडे आसीद् च । यदा पुष्करे आ सम-
न्तात् महत् प्रभुतं सत् वर्षमानं वृद्धियुक्तं त्वमसि । 'विमा-
र्ष्टेन हि व' इति (का० १६ । २ । २५) । एतदुष्करपर्णे विपुलं
करोति । हे पुष्करपर्णे, दिवो मात्रया सुलोकस्य परिमाणेन
वरिष्णा उरुत्वेन त्वं प्रधस्व विस्तृतं भव । उरोर्भावां वरिष्णा
तेन 'प्रधस्व' (पा० ६ । ४ । १५७) इत्यादिना उरोर्वरादेश
इममि ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

शर्मं च स्वो वर्मं च स्योऽच्छिद्रे बहुले उभे ।
व्यचस्वती संवसायां भूतमग्निं पुरीष्यम् ॥ ३० ॥

उ० उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे अभिमृशति अनुदृग्भ्याम् ।
शर्मं च स्वः यौ युवां शरणं च भवधः संहननं च । अच्छिद्रे
सकले बहुले महाप्राणे च । उभे अपि ते युवां वधीमि ।
व्यचस्वती अवकाशवती भूत्वा संवसायाम् आच्छाद्यतम् ।
आच्छाद्य च भृतं विशृतम् । अग्निं पुरीष्यं पशव्यम् ॥ ३० ॥

म० 'आलमत उभे शर्मं च स्व इति' (का० १६ । २ ।
२३) । अग्नयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः ।
कृष्णाजिनपुष्करपर्णेदेवत्वे हे अनुदृग्मौ । हे कृष्णाजिनपुष्कर-
पर्णे, उभे युवां शं च स्वः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवधः ।
वर्मं च स्वः कवचनदशके अपि भवधः । यौ समुच्चयौ । कीदृशे
युवाम् । अच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले निरतीने व्यचस्वती
व्यचनं व्यचः अनुप्रत्ययः । तद्वती अवकाशवती । तथाविधे

युवां पुरीषं पञ्चममिति संवत्सारां सम्मगाच्छादयतम् । 'वत्
आच्छादने' अद्वयः । आच्छाद्य चामि भूतं विभूतं धारयतम् ।
विभूतः 'बहुलं छन्दति' (पा० २।४।३३) इति श्रौतं
छन्दः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

संवत्सारां स्वर्विदासमीची उरसात्मना । अग्नि-
मन्त्रमैरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमिह ॥ ३१ ॥

उ० संवत्साराम् आच्छादयतमेनमग्निं पिण्डरूपम् ।
स्वर्विदा । पञ्चसूर्यदेवाहर्षचनः स्वःशब्दः । स्वर्वेतीति स्वर्वित्
स्वर्विदा रूपेण । यद्वा द्विवचनस्य स्थाने आकारः स्वर्वि-
दीमूला । यद्वा स्वर्गविदो मूला । समीची समाने संगते
एकचित्ते भूत्वा । उरसात्मना च । किञ्च अग्निपिण्डमन्त्रमे-
धतः अरिष्यन्ती धारयमानो ज्योतिष्मन्तम् अजस्रम् अनुप-
क्षीणम् । कुतमिति शेषः । इदिति पाठपूर्णः ॥ ३१ ॥

म० हे कृष्णाजिनपुष्करपणं, ज्योतिष्मन्तं तेजस्विमज-
स्रमिह निरन्तरमेवाग्निमन्त्रद्वारे अरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती
युवामुरसात्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवत्सारां
सम्मगाच्छादयतम् । कीदृशो युवाम् । स्वर्विदा विमचेराकारः ।
स्वर्वित इति स्वर्विदो यज्ञसूर्यदेवाहर्षाण्यो । स्वःशब्दः स्वर्गलाभ-
साधन इत्यर्थः । तथा समीची सम्मगमने सङ्गते । एकचित्ते
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

पुरीष्योऽसि विश्वमरा अर्धवी त्वा प्रथमो निर-
मन्थदग्ने । स्वामग्ने पुष्करादध्वर्ध्वी निरमन्थत ।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

उ० पिण्डमभिमृशति । पुरीष्योऽसि पञ्चजस्रमग्निं
विमचेराः स्वर्वेय धारकः पोषको वा अर्धवी त्वा च प्राणः । त्वं
प्रथमो निरमन्थत् मथितवान् हे अग्ने, पिण्डं हरति पङ्क्तिराग्ने-
वीभिः । तत्र तिष्ठो गायत्र्यः द्वे त्रिह्रस्वौ एकां वृहती । त्वामग्ने
त्वा हे अग्ने, पुष्करादध्वकात् अधि सकाशात् अर्धवीं अलनवान्
प्राणो निरमन्थत निर्जनितवान् । 'आपो वै पुष्करं प्राणो-
ऽधर्वा' इति श्रुतिः । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः । वाघत इति
ऋत्विज्जामसु पठितम् । वाघतस्तु मूर्ध्ने शिरसि अरण्याजंन-
यति सर्वस्य कर्माणोऽङ्गभूतम् ॥ ३२ ॥

म० 'पिण्डं पुरीष्योऽसीति' (का० १६।२।२४) ।
अतिष्ठा गायत्री अग्ने तत् पद् चैति श्रौतेति पित्रलोके ।
अग्निदेवत्वा । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः पण्योऽसि । विश्वमरा अति
विश्वं सर्वं जगद् विभर्ति धारयति पुष्पाति वा विश्वमराः । असु-
नप्रलयः । हे अग्ने, प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वमासी अर्धवीत्य-
र्थः प्राणो वा त्वा त्वं निरमन्थति शेषेण मथितवान् । 'पाणिभ्यां

परियुष्मालेनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः सान्निस्त्वामग्ने इति
पङ्क्तिः सर्वार्थः सकृदुक्ता पुष्करपणं निदधातीति' (का०
१६।२।२८) । दक्षिणेनाग्निं पूर्वोत्तराभ्यां करान्वा सर्वं
पिण्डं त्वामग्ने इति पात्रेण सकृदुक्ता पुष्करपणं स्थाप-
यतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वान्विष्टो गायत्री भस्त्राजहृष्टः ।
हे अग्ने, अर्धवीं प्राणः पुष्करादधि उपकारसकाशात्वां निरम-
न्थत निःशेषेण मथितवान् । 'आपो वै पुष्करं प्राणोऽधर्वा'
(६।४।२।२) इति श्रुतेः । वाघत इति ऋत्विज्जामसु
पठितम् । विश्वस्य सर्वस्य जगतः संवन्धिनो वाघतः ऋत्वि-
जस्तां मूर्ध्नोऽर्धादरण्ये शिरसो निरमन्थन्तेति व्यख्याः । यद्वा
विश्वस्येति पञ्चवेकवचनं प्रथमाबहुवचनार्थे । विश्वे सर्वे वाघत
इत्यर्थः । यद्वा ऋत्विज्जामसु । हे अग्ने, अर्धवीत्य-
र्थः पुष्क-
रादधि पण्यपत्रस्थोपरि त्वां निरमन्थत । कीदृशात्पुष्करात् । मूर्ध्नेः
उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्क-
रपणंमग्निमन्थनयज्ञनिपादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

तमु त्वा दृष्यद्दृषिः पुत्र ईधे अर्धवैणः । वृत्रहणं
पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

उ० तमु त्वा । अत्रायुकार एतस्मिन्नर्थे उपदेशेयुकारः ।
तमेव त्वां दृष्यद् नाम्ना ऋषिमेवाणां वृष्टा । पुत्र ईधे ।
अर्धवैणः । अर्धवितोऽत्र संवन्धः । अर्धवैणः पुत्र ईधे ।
'इन्वी दीप्ति' आदीपयति । कथंभूतं त्वामादीपयति । वृत्र-
हणम् पाप्मनो हन्तारम् । पुरन्दरम् असुरपुरं च दारपितारं
वा । 'दृष्यद् आर्धवैणः' इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

म० हे अग्ने, अर्धवैणः ऋतेः पुत्रः दान्तामकं ऋषिः तमु
त्वा । उपकार्ये । तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान् । कीदृशं त्वाम् ।
वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारम् । 'ब्रह्मभूणपत्रेषु हनः' इति
(पा० २।२।८०) किं । पुरन्दरं दहरोणासुरसं-
निधनं त्रयाणां पुराणां विदारपितारम् । 'वाचंयमपुरन्दरं च'
(पा० ६।२।६९) इति श्रुति निपातः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् ।
धनंजयं रणैरणे ॥ ३४ ॥

उ० तमु त्वा तमेव त्वां पाथ्यो वृषा । 'मनो वै पाथ्यो वृषा'
इति श्रुतिः । मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते । तदुक्तम्
'मनसैवानुदृष्टव्यम्' इति । 'मनसाभिमुख्यं शिवां रेतः
सिद्धति' इति वृषा मनः समीधे संदीपयति । दस्युहन्तमम्
शत्रुहन्तमम् धनस्य जेतारम् । रणैरणे संग्रामेसंग्रामे ॥ ३४ ॥

म० पथि वनेमानः पाथ्यः सम्मार्गकर्ता, यद्वा पायसि
अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः 'पाथोमवीभ्यां ऋण' (पा०
४।४।१११) इति पाथःशब्दात् व्युत्पन्नः । टिलोपः ।

इषा सेका मनः हे अग्ने, त्वं त्वां समीपे संवीपयति । मनसा हि ब्रह्मण्यो उपलभ्यते अतः पाप्यः । 'मनसैवानुग्रह्यम्' इति श्रुतेः । 'मनसैवाभिलष्य स्वायाँ' रेतः सिञ्चति' इति । इषा हि मनः । 'मनो नै पाप्यो इषा' (६।४।२।४) इति श्रुतेः । कीदृशं त्वाम् । दस्युहन्तमम् दस्यून हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमसम् । 'मलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८।२।५) इति मलोपे दस्युहन्तम् इति प्राप्तिः 'नादस्य' (पा० ८।२।१५) इति तमपो मुदागमः । अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् । रणरणे धनक्षयं तेषु तेषु संप्राप्तेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वात्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनी । देवावीदेवान् विषा यज्ञस्यै बृहज्जमाने वयो धाः ॥ ३५ ॥

उ० सीद होतः । सीद उपविश हे होतः अग्ने, स्व उ लोके । उकारो विनिश्चयार्थः । स्वकीय एव लोके कृष्णाजिने । चिकित्वात् चेतनयान् परिदृष्टाधिकारः स्वमधिकारं जानानः । किंच सादया यज्ञम् स्थापय च यज्ञं त्वं सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणः योनीं स्थाने कृष्णाजिने । 'कृष्णाजिनं वै सुकृतयोनिः' इति श्रुतिः । यज्ञे हि तन्मयमाने अवघातः पेषणं सोमनिधानं च कृष्णाजिने एव भवतीत्येतदभिप्रायमेवमुच्यते । यज्ञं त्वं देवावीः देवानामवघ्नशीलः तपणशीलः देवान् विषा यज्ञसि यज्ञसि तं त्वां पुनः प्रार्थयामि । हे अग्ने, बृहद् महद् यजमाने वयः आयुरर्क्षं वा धाः वेहि ॥ ३५ ॥

म० आग्नेवी त्रिष्टुप् देवप्रयोदेववाताम्नां दृष्टा । हे होतः देवानामाज्ञातः हे अग्ने, स्वे उ लोके । उ एपाथे । स्वकीये एव स्थाने कृष्णाजिनास्ते त्वं सीद उपविश । कीदृशस्तम् । चिकित्वात् चेतनयान् स्वाधिकारं जानन् । किंच सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनीं स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय । 'अन्वेषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३०) इति संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषणसोमनिधानादीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः 'कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिः' (६।४।२।६) इति श्रुतेः । हे अग्ने, यतो देवावीः देवानमपि प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हविर्वा कृत्वा देवान् यजसि यजसि । 'खिदोऽडादौ' (पा० ३।४।१४) इत्यादागमः । पूजयसि अतो यजमाने बृहन्महद्वा आयुरर्क्षं वा धाः वेहि । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अथा इति प्राप्तिः 'बहुलं छन्दस्यमात्रयोगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

नि होता होतृपदने विद्वानस्त्वेषो दीदिवार

ऽअसदस्तुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

उ० निहोता नीलवसुपसर्गाऽसददित्यनेनाख्यातेन संबध्यते । न्वसदत् निषण्ण उपविष्टः होता अग्निः । होतृपदने होता यस्मिन्सीदति तद्वोतृपदने तस्मिन् । विद्वानः जानानः स्वमधिकारम् त्वेषो दीदित्युक्तः । दीदिवान् देदीप्यमानः । असदत् । सुदक्षः साधु क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धमनुपहसितं कर्म यज्ञं प्रकृष्टा मतिः स एवमुच्यते । वसिष्ठः वस्तुतमः । यज्ञं सहस्रम्भरः सहस्रं विभर्तीति सहस्रम्भरः सर्वहितः । शुचिजिह्वः शुचिर्जिह्वा यस्य स शुचिजिह्वः योयं नानादेवत्वानि हवींषि अभ्यवहरति भक्षोऽप्युपयति स शुचिर्जिह्व इति शक्यते वदितुम् । अग्निरिति विस्मृत इवाचष्टे ॥ ३६ ॥

म० आग्नेवी त्रिष्टुप् गुल्लमददृष्टा । नित्युपसर्गाऽसददित्यनेन संबध्यते । अग्निः होतृपदने न्वसीदत् । होता यस्मिन् सीदति तद्वोतृपदने । होमनिष्पादयोग्यस्थाने उत्तरवेदिके सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाज्ञातः । विद्वानः स्वाधिकारं जानन् । लेपः 'लिप यैसौ' पचायच् लेपतीति लेपः रीतिमान् । दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् 'दिवु कीदादी' अस्मात् ऋभुः । 'तुजायीनां दीर्घोऽन्यात्तस्य' (पा० ६।१।७) इत्यन्यासदीर्घः । 'लोपो व्योवेति' (पा० ६।१।६६) इति वलोपः । होतृधिष्ण्यादी यमनवान् । सुदक्षः साधुकृतस्य क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः 'दन्मु बवे' अदब्धमनुपहृतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्न्यस्य स प्रमतिः अदब्धधासावप्रमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थान इति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तुतमः । 'तुष्टिमेवसु' (पा० ६।४।१५४) इतीष्टनि परे तुचो लोपः । सहस्रम्भरः सहस्रं सर्वजने विभर्ति पुष्पातीति सहस्रम्भरः । शुचिर्जिह्वः शुचिः शुद्धा होमसोमया जिह्वा ज्वाला यस्य सः । नानादेवत्वानि हवींष्यभ्यवहरत्पुच्छिष्ठं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

सा सीदस्व महोऽअसि शोचस्व देववीतमः । विधूममग्रे अरुषं भिषेध्य सृज प्रशंस दर्शतम् ॥ ३७ ॥

उ० सा सीदस्व । हे अग्ने, त्वं सा सीदस्व । यता त्वं महानसि । शोचस्व दीप्यस्व । यतस्त्वं देववीतमः अतिशयेन देवानामाप्यापिता । विसृज च विस्तृज च विधूमम् अरुषम् अरोचयस् मिषेध्य । यमेध्य इति प्राप्तिः छान्दसोपकरणः । हे प्रशस्तकक्षण । दर्शतम् दर्शनीयमाहुतिपरिणामभूतम् । 'इतो वा अयमुर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुद्रं वृष्टिर्भवति' इति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

म० आमेयी वृहती प्रस्कणहृष्टा । तृतीयो द्वादशाणोऽन्ये-
ऽष्टाणाः । मेघशब्दस्य छान्दसो विप्रकषः । हे मियेध्व हे
मेघ । गङ्गिव यज्ञाद् हे प्रशस्त उत्कृष्ट अग्ने, त्वं संसीदस्व
पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेककतुहेतुला ।
रा त्वं शोचस्व 'शुन पीतो' वीप्यस्व । कीदृशस्त्वम् । देववीतमः
देवान् वेति तर्पयति देववीः 'वी कान्वादी' क्विप् । अतिशयेन
देववीः देववीतमः । किञ्च दशैत दर्शनीयनरूपमरोचनं धूमं
निस्सृज विमुञ्च । धीत्युपसर्गः सूजेत्यनेन संबध्यते । 'इतो वा
अयमुर्ध्वं' रेतः सिञ्चति धूमं' सामुज इष्टिर्भवति' इति
श्रुतिः ॥ ३५ ॥

अष्टत्रिंशी ।

अपो देवीरुपसृज मधुमतीरचक्ष्मार्थं प्रजाभ्यः ।
तासांमास्थानादुजिह्वतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ ३६ ॥

उ० अवटे अप आसिञ्चति । अपो देवीः अग्नेदेवता
वृहती । विधूममग्ने अरुपं मियेध्वेत्यामन्तर्वाद्गिरुच्यते ।
सौम्यं अपो देवीरुपसृज निक्षिप वृष्टिरूपाः मधुमती रसवतीः
आरोग्यदायकाः अयश्माय प्रजाभ्यः । यश्मा व्याधिः भाव-
प्रत्ययलोपः । अयश्मत्वार्थं प्रजानामिति विभक्तिव्यत्ययः ।
तासां भूमिगतानाम् अस्थानात् अधिष्ठानात् । उजिह्वताम्
उद्गच्छन्तु । ओषधयः सुपिप्पलाः सायुकलाः । पिप्पलं फल-
मुच्यते ॥ ३६ ॥

म० 'अपः श्वेज्जनवलयो देवीरिति' (का० १६ । ३ ।
३) । मृत्पिष्टगतं जलं सिञ्चति । अग्नेदेवता मधुसारीणी
सिन्धुद्वीपहृष्टा । द्वितीयो द्वादशाणोऽन्ये त्रयोऽष्टाणां तस्याः सा
मधुसारीणी । पूर्वोऽग्ने इति संबोधनमध्याह्नियते । पौरज-
र्युर्वा संबोध्यते । हे अग्ने, यज्ञा हे यौः, यज्ञा हे अचर्या, देवीः
देवतावीता अपः उगच्छन् अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च ।
कीदृशीरुपः । मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्री । किमयम् ।
प्रजाभ्यः अयश्माय । पञ्चमीं वृक्षार्थं । वृक्षमणोऽनालोऽवदम् तस्मै
प्रजानामारोग्याय । तासां सिञ्चानामपां स्थानात् सूजेप्ररूपाद-
स्मात् खननप्रदेशात् । ओषधयः आ समन्तादुजिह्वतामुद्गच्छन्तु ।
कीदृश ओषधयः । सुपिप्पलः सौमन्यं पिप्पलं फलं वासी
ताः ॥ ३६ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

सं ते वायुमीतिरिश्वा दधातुत्तानाया हृदयं यद्वि-
कस्यम् । यो देवानां चरसि प्राणयेन कस्मै देव
वषट्कस्तु तुभ्यम् ॥ ३७ ॥

उ० वायुना संदधाति । सं ते वायुः । त्रिष्टुप् । अर्धर्धः
वाधिवोऽर्धर्धो वायुदेवता । संदधातु तव मातरिश्वा वायुः
पृथिवी । उच्छानायाः सत्या यदेतत् हृदयमवदरूपेण ।
विकस्य विकसितम् । वायुकच्यते । यो देवानाम् वरस्त्वं

देवानां चरसि प्राणयेन प्राणयेन । यकारो भावप्रत्ययार्थकः ।
हे देव, तस्मै कस्मै प्रजापतये तुभ्यम् इयं पृथिवी वषट्कस्तु
वषट्कता भवतु । 'नोहेतापत्यन्वाहुतिरसि ययैषा' इति
श्रुतिः ॥ ३७ ॥

म० 'सं त इति वातमाक्षिपति' (का० १६ । ३ । ३) ।
पिप्पलायै वायुं प्रेरयति । त्रिष्टुप् अर्थं पृथिवीदेवत्वमर्थं वायु-
देवत्वम् । हे पृथिवि, उच्छानायाः कर्माभिमुखेनावस्थितायास्ते
तव यद्वदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्य पिप्पलावदरूपेण
विकसितम् । इहभाव आप्तेः (पा० ७ । २ । ३४) । तत्स्थानं
वायुः संदधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा
पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशो वायुः । मातरिश्वा मातृवन्त-
रिक्षे सर्वेऽग्निनामवच्छेदकारिणि श्रवति गच्छतीति मातरिश्वा ।
एवं पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह । हे देव, योत्तमादिगुणयुक्तं वायो,
यस्त्वं देवानामङ्गवायीनां प्राणयेन प्राणनावेन चरसि प्राणायां
भावः प्राणार्थं । भावे छान्दसस्यलुप्रत्ययः । कस्मै प्रजापतिकृपाय
तुभ्यमिति पृथिवी वषट्कस्तु वषट्कता भवतु । 'नो हेतापत्यन्वा-
हुतिरसि ययैषा' (६ । ४ । ३ । ४) इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

चत्वारिंशी ।

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरुधमासदत्स्वः ।
वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्य विभावसो ॥ ४० ॥

उ० आस्तीर्णयोरन्तरानुद्गच्छति । सुजातो ज्योतिषा ।
अनुधुषाग्नेयी । अयमग्निः सुजातः सुजन्मा ज्योतिषा सह
संयुक्तः । शर्म शरणम् वरुधं वरणीयम् शुद्धम् आ असद्वत्
आसीदतु । स्वः स्वर्गाख्यम् । योऽग्नेपोपनहति । वासो अग्ने ।
हे अग्ने विभावसो विभूतवन, वासो विभूतयः । विश्वरूपं
विचित्रम् । संव्ययस्य । 'व्येज् संवरणे' परिचास्य ॥ ४० ॥

म० 'आस्तीर्णयोरन्तरानुद्गच्छति सुजात इति' (का० १६ ।
३ । ५) अस्माच्च । आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः
प्रान्तान्पूर्वेमादत्त इति । अग्निदेवत्वानुष्टुप् द्वितीयो नवाणः ।
सुजातः सुपूत्यशोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह
शर्म सुखं वसा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरुधं वरणीयं
शुद्धं कृष्णाजिननिर्मितमासद्वत् आसीदतु प्राप्नोतु । 'विचित्रा
सुजयोऽग्नेपोपनहति वासो अग्ने इति' (१६ । ३ । ५) ।
उद्गृहीताकृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान्मुज्योक्तेन नद्यादुत्तर-
र्धेनेति द्योतार्थः । हे विभावसो, विभा पीतिरेव वस्तु धनं वसा
स विभावसुः तत्संबोधनं हे विभावसो हे अग्ने, विश्वरूपं
बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्य
सम्यक् परिचास्य । 'व्येज् संवरणे' अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

उदु तिष्ठ स्वधुरावा नो देव्या ध्रिया । दशो च
भासा ईहता मुशुकनिराग्ने याहि मुशस्तिभिः ४१

उ० अथैवमाद्योतिष्ठति । उडु तिष्ठ आग्नेयी बृहती ।
उत्तिष्ठ । उकारः पादपूरणः । हे स्वध्वर सुपञ्चिष, तत् उद्याय
अथ पालय नोऽस्मान् । देव्या धिया देव्या बुद्ध्या । किंच ।
इधे च दर्शनाय अस्माकम् भासा बृहता सुशुक्लिभिः साधु
सुशुक्ला संदीप्तः । आपाहि आगच्छ । हे अग्ने सुशस्तिभिः
साधुमिष्टैरश्वैः ॥ ४१ ॥

म० 'उत्तिष्ठति पिण्डसादायोषु तिष्ठेति' (का० १६।३।
०) । तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वा पथ्या
बृहती विश्वमनोदृष्टा । मृतीयो द्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः ।
हे स्वध्वर, शोभनोऽश्वरो यज्ञो येन सुष्ठु वागानेर्वाहक, हे
अग्ने, उत्तिष्ठ । उ उत्तिष्ठेव उत्थाय च देव्या देवस्वभावया
धिया कौटोपरया बुद्ध्या नोऽस्मान् च पालय । 'इधोऽस्तिहः'
(पा० ६।३।१३५) इति संहितायां वीथिः । किंच हे
अग्ने, सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह । यद्वा साधुमिष्टैरश्वैः
कृत्वा आपाहि आगच्छ । किं कर्तव्यम् । बृहता भासा प्रदीपेन
तेजसा । इधे सर्वान्प्राणिनो ब्रह्म । 'इधे विरूये च' (पा० ३।
४।११) इति पञ्चतेनुमर्थो निपातः । कीदृशस्त्वम् । सुशु-
क्लिभिः साधु शुचो रक्षीन्वगति संभवति सुशुक्लिभिः । रश्मिप्रसा-
रक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

ऊर्ध्व ऊ पु ण उतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सन्निता यद्विभिर्वाधद्विवि ह्वया-
महे ॥ ४२ ॥

उ० अथैवमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं गृह्णाति । ऊर्ध्व ऊपुण बृहती
आग्नेयी । ऊर्ध्वं तिष्ठ । ऊर्ध्व पादपूरणे । नः उतये अस्मा-
कमथनाय । कथमुर्ध्वं तिष्ठ । देवो न सविता । नकार उपमा-
वर्धयः । देव इव सविता ऊर्ध्वः स्थितः वाजस्वात्मस्य सविता
संभक्ता । अविष्यसीति शेषः । पश्विभिः यस्मादग्नि-
भिर्व्यज्रकैर्देव्याणां रश्मिभिः । वाघद्विः हविषां वोढुभिः
सहितम् विह्वयामहे विविधमाह्वयामः । तदूर्ध्वं तिष्ठेति
संयत्नः ॥ ४२ ॥

म० 'ऊर्ध्वं वाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्वं ऊ पु ण इति' (का०
१६।३।८) । प्रसारितवाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति । अग्निदेवत्वो-
परिष्ठाद्बृहती कण्वदृष्टा । चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयो-
ऽष्टार्णाः सोपरिष्ठाद्बृहती । हे अग्ने, नोऽस्माकमृतये रक्षणाय
ऊर्ध्वं ऊ पु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव । 'इधोऽस्ति-
हः' (पा० ६।३।१३५) इति वीथिः । तिष्ठा इत्यत्र 'नव
धातुसोऽपुन्यः' (पा० ८।४।२७) इति न इत्यत्र फलम् ।
क इव । देवो न सविता । न इकार्ये । सविता । देव इव । यथा
सविता देव ऊर्ध्वः सधस्मानवति तद्वत् स तमूर्ध्वः सन् वाजस्य
सन्निता भव धक्का दृष्टा भवेति शेषः । 'पणु दाने' । यद्यस्मात्का-

रणात् अग्निमिर्मन्त्रानिव्यज्रकैर्वाघद्विः हव्यवाहकैर्देव्यभिः
सह ता विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मात्पूर्वं एव तिष्ठेति
पूर्वशान्धयः । अस्त्यति व्यज्रोऽवन्तीत्यजित्तैः । यद्वा
अग्निभिः देव्याणां व्यज्रकैः रश्मिभिः सहितं तां विह्वयामहे ।
कीदृशैरग्निभिः । वाघद्विः हविषां वोढुभिः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत्
ओपधीषु । चित्रः शिशुः परि तमाप्स्यकृत्प्र-
मावभ्यो अधि कनिकद्वद्वा ॥ ४३ ॥

उ० अथमभिमन्त्रयते । स जातो गर्भः । त्रिष्टुप् अङ्गी-
कृतार्थं स्वीति । अष्टाहारव्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । वस्त्व
रोदस्योः यावापृथिव्योर्गर्भो जातोऽसि । यत्र त्वं हे अग्ने,
चारुः शोभनः विभृत् । 'इन्द्रोर्महच्छन्दसि' इति इकारस्य
भकारः । ओपधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यविषयामु
भवसि । यत्र त्वं चित्रो नानारूपः शिशुः संसनीयः । परि-
तमोऽसि अकृत् प्रसीः अतिरोचमे स त्वं मातृभ्यः अधि ।
ओपधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् । कनिकद्वत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन्
माः प्रसाहि ॥ ४३ ॥

म० 'अथह्योपरिनाभि धारयच्चध्वंमृतीनभिसम्प्रयते त
जातः स्थिरो भव शिषो भवेति' (का० १६।३।१५) ।
पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्तान्यां धारयच्चध्वंमृतीनाम्नास
जात इत्याहुत्वेनेन प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्येकैकं मन्त्रं
जपतीति सूत्रार्थः । अथदेवत्वा त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अथमभो-
कृत्य स्वीति । हे अग्ने, स त्वं रोदस्योः यावापृथिव्योर्गर्भः सन्नि-
दानीं जातोऽसि । कीदृशस्त्वम् । चारुः शोभनः पूज्यः । ओप-
धीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विभृतः । चित्रः
नानावर्णोभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः
संसनीयो वा । अकृतिरिति लिङ्गन्वयः । अकृति तमांसि
राज्यपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो अधि
ओपधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिकद्वत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन्
प्रायः प्रकथेयं मच्छ । 'इणो मा लुकि' (पा० २।४।४५)
इति गादेशः अकृतावच्छान्दताः 'छन्दसि लुङ्किटः' (पा० ३।
४।६) इति सवैकाके लुङ् । त्रिष्टुपसर्गो वा ह्यनेन संयच्यते ।
'वाघतिर्ध्वति' (पा० ४।४।५५) इत्यादिना कनिकद्वदिति
नञ्कुम्भन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

स्थिरो भव धीदृक् आशुर्भव वाज्यवन् । धुधुर्भव
सुषुदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

उ० रासभमभिमन्त्रयते । स्थिरो भव । उत्तिष्ठ अतुष्ट्वा
स्थिरो भव विश्रवो भव । धीदृक् इष्टाश्च भव । आशुः
शीघ्रश्च भव । वाघी वेजन्वाश्च भव । हे अश्वन्, पदार्थ

प्रति इत्यतीति अर्वा । पृथुः पृथुश्च भव । सुपदः स्वस्वेष्वभ
भव । वत्सलवमभोः पुरीषवाहणः पुरीषं पञ्चार्थं वत्सं वह-
तीति पुरीषवाहणो रासभः ॥ ४४ ॥

म० रासभदेवत्वानुपुष्पिण्या । इयति प्रतिपदार्थं
गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अवेन गमनकुशल, स्थिरः चलनरहितः
सन् त्वं वीदुतः इदकायो भव । वीदुतान्दो इकायोः । वीदुत-
ज्ञानि यस्य सः । आशुः वेगवान्सन् वाजी अशहेतुमेव । पृथुः
विस्तीर्णः सन् अग्रे सुपदः सुलासनः स्वास्थो भव ।
सुवेन सपते स्थानते यन्मिन्स सुपदः । कीदृशस्त्वम् । पुरीषवा-
हणः पुरीषाञ्चनेन पांशुरुपा मृदुच्यते तौ वहतीति पुरीषं
पञ्चार्थं वत्सं वहतीति वा पुरीषवाहणः । 'कव्यपुरीषपुरीषेषु
प्युद' (पा० ३ । २ । ६५) इति प्युदप्रत्ययः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।
मा द्यावापृथिवी अभिशोचीमोन्तरिक्षं मा वन-
स्पतीन् ॥ ४५ ॥

उ० अजमभिमन्त्रयते । शिवो भव । अनुष्टुप् ब्रह्मी वा ।
हे अज, शिवः शान्तो भव । प्रजाभ्यो मानुषीभ्योऽर्वाय त्वम्
हे अङ्गिरः । 'अङ्गिरा वा अङ्गिराग्नेयोऽजः' इति श्रुतिः । मा
व त्वं द्यावापृथिवी अभिशोचीः अभिसंतापयेः । मा वान्त-
रिक्षं मा व वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

म० अजदेवत्वा पञ्चाब्रह्मी । अङ्गिरोन्मिषिभिः पूर्वं
संपादितत्वात् अजसंष्टवात्वा अङ्गिरा अग्निः तत्संबोधनं हे
अङ्गिर अमिरूप अज, मानुषीभ्यः मनोः संबन्धिभ्यः प्रजा-
भ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव । 'अङ्गिरा वा अङ्गिराग्नेयोऽजः'
(६ । ४ । ४ । ४) इति श्रुतेः । किंच द्यावापृथिवी मा अभि-
शोचीः मा संतापय । तथान्तरिक्षं मानिशोचीः । तथा वनस्प-
तीन्माभिशोचीः ॥ ४५ ॥

पट्चत्वारिंशी ।

प्रेतु वाजी कतिकदन्नानद्वद्रासभः पत्वा ।
भरन्नमि पुरीष्यं मा पाचायुषः पुरा । वृषामि वृषेणं
भरन्नपां गर्भे समुद्रियम् । अत्र आवाहि
वीतये ॥ ४६ ॥

उ० एतेषां पशूनामुपरिष्ठाग्रगृह्णाति । प्रेतु वाजी ।
व्यवस्थाना महापङ्क्तिः । अर्धचौववदेवली । अकपेण पतु
आगच्छतु वाजी अधः । कनिकदन् अलार्थं हेपितलब्धं कुर्वन्
अयं च रासभोऽब्रमवत्साहनाय प्रकपेण पृथक्गच्छतु मानदत् ।
सोपहासमुच्यते । गर्दभरदितेन सर्वा दिशो नादयन् रासभः
पत्वा पतनशीलः । 'यदधश्च यजुषि रासभं निराह तत्रासभे
कुचं दधाति' इति श्रुतिः । भरन्नमि पुरीष्यन् अयं वाधो

भरन्धारयन् अग्निं पुरीष्यं पञ्चार्थम् मा पादि मा वितदयतु ।
आयुषः पुरा । आयुश्चाग्नेन शक्यत्वात् कर्माभिहितम् । यज्ञ-
संगोयेन हि अग्नादीनां स्तुतिः । आयुषः पुरा जासमासेः
कर्माणः रासभ उच्यते । वृषा सेका । अग्निं वृषेणं सेकारम् ।
आहुतिपरिणाममभिप्रेत्योक्तम् । भरन्धारयन् । अपां गर्भम्
अपां मध्येऽवस्थानादत्र न उच्यते । समुद्रियम् 'त्रयो ह वै
समुद्रा अद्रियं वृषां महावतं साक्षां महदुक्थमृचाम्' इत्येतद-
भिप्रायम् । तत्र भवः समुद्रियः । खरादाहरति । अग्रे आवाहि
पृथक्पद्माग्नेयी गावत्री । हे अग्ने, आगच्छ वीतये इविष्य-
मोगाय ॥ ४६ ॥

म० 'धारयत्येवामुपरि पिण्डमनुपस्त्रयन् प्रेतु वाजी वृषा-
गिमिल्यधुस्वरयोरेति' (का० १६ । ३ । १०) । अग्नादीना-
मुपरि पिण्डं धारयति तानस्त्रयन्प्रेतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाभि-
मिति खरोपरीति सूत्रार्थः । महापङ्क्तिरुक्थवसाना अष्टाण्यपदपादा
महापङ्क्तिः । आवाधर्षणैर्वाग्नेयस्यो तृतीयोऽर्धेर्वा रासभदेवत्वः
तृतीयतृतीयं पादो व्यूहो । वाजी अधः प्रेतु प्रकपेण गच्छतु ।
किं कुर्वन् । कनिकदन् अलार्थं हेपितलब्धं कुर्वन् । यद्वृत्त-
न्तम् । रासभश्च प्रेतु यवत्साहनायम् । किं कुर्वन् । सानदन्
सोपहासमुच्यते । गर्दभरदितेन सर्वा दिशो नादयन् । यद्वृत्त-
न्तम् । कीदृशो रासभः । पत्वा पतनशीलः । 'पत्वा गती' इत्य-
स्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति
ज्ञप्तिः । अथमध्ये रासभोपादानं रासभोपहासायम् । तथा
च श्रुतिः 'यदधश्च यजुषि रासभं निराह तत्रासभे कुचं दधा-
तीति' (६ । ४ । ४ । ४) । किंच अयमभः पुरीष्यं पञ्च-
मग्निं भरन्धारयन् । आयुषः पुरा कर्मणः पूर्व । मा पादि मा
वितदयतु । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवतित्यर्थः । आयुःशब्देन युष्मा
कर्मोक्तम् । यज्ञसंबन्धेनैवाग्नादीनां स्तुतिः कियते । अथ रास-
भमाश्रयः । वृषा सेका रासभः अग्निं भरन्धारयन्तन् प्रेतु इति
शेषः । कीदृशमाश्रयः । वृषेणं सेकारं कलाभिवर्षणसमर्पम् ।
आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपां गर्भम् । कलमध्येऽवस्थानां-
देवमुच्यते । मेघस्थानां जलानां मध्ये विधुद्रूपं वा । समुद्रियं
समुद्रे वत्सामिरूपेभोत्पन्नम् । यद्वा समुद्रे अभिचरणे भवः समु-
द्रियः तम् । 'त्रयो ह वै समुद्रा अद्रियं वृषां महावतं साक्षां
महदुक्थमृचाम्' इति श्रुतेः । 'अत्र आवाहीत्याह्वय खराच्छा-
यस्यतः सत्यमिह विधानम्' (का० १६ । ३ । ११) ।
अत्र इति मन्त्रेण रासभान्पिण्डमाह्वय कृतं सत्यमिति मन्त्रेणा-
जसोपरि पिण्डं धारयेत् परिकृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः ।
एकपदा गावत्री अभिदेवत्वा । हे अग्ने, वीतये इविर्भक्षयान्
आवाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

कृतस्यमृतस्यमग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्व-
रामः । ओषधयः प्रतिगोदध्वमग्निमेतं शिवमाव-

मृतमभ्यर्च्य युष्माः । व्यस्यन्विधा अनिरा अमीवा
निषीदन्तो अप दुर्मतिं जहि ॥ ४७ ॥

उ० आगस्योपरि धारयन् उपति । कृतं सत्यम् कृतमग्निः
सत्यमादित्यः । यदि वा आदित्य कृतम् अग्निः सत्यम् उभय-
रूपमप्याहरामीति शेषः । अनदापुरणमीक्षते अग्निं पुरीषं
ज्यावातम् । उपावहरति । ओषधयः प्रति । द्वाभ्यां त्रिष्टु-
बनुष्टुभ्यामोषधिदेवतान्याम् । द्वितीयोऽर्धं आश्रयः । हे
ओषधयः, प्रतिमोदध्वं प्रतिहर्षयत प्रत्युत्थानादिभिः
अग्निम् । एतं शिवं शान्तम् आयन्तमभ्यर्च्य युष्माः युष्मान-
भ्यामगच्छन्तम् अथैव स्थितानाम् । एवमर्धर्चनोपधीकृत्वा
अवेदानीमग्निमाह । त्वमपि व्यस्यन् विक्षिपन् । विधाः सर्वाः ।
अनिराः । इरेत्यजनाम न भवति अक्षं याभिः सतीभिरतिवृष्टि-
निदावाशनिभिरितिगृह्यते विक्षिपन् अमीवा व्याधीन् निषीद
निविशमानश्च नो अप दुर्मतिं जहि नोऽस्माकं अपजहि अपनय
दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकाम् ॥ ४७ ॥

म० आग्निदेवत्वं यजुः प्राजापत्या गावश्च । कृतसत्यस-
ज्यान्मादित्यामी विवक्षितौ । कृतमादित्यः सत्यमग्निः तादृश-
भयरूपमग्निमप्याहरामीति शेषः । कृतं सत्यमिति पुनर्वचन-
मादरायम् । 'अनदापुरणमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीषमिति' (का०
१६।३।१३।१) । देवपितृकार्यविमुक्तोऽनदापुरणमभ्यर्च्युप-
सृते अग्निं ज्वलत्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत् पदेन
कथ्यते इति सूत्रार्थः । आभिर्यं यजुः सामगावश्च । पञ्च-
मग्निमग्निरसो मुनय इव भ्रमः इरामः । 'उत्तरत आहवनी-
यस्योद्धतापोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिहृते प्राग्दारे पिण्डं निद-
धात्योषधय इति' (का० १६।३।१४) । उल्हासंभरणार्थ-
मुद्धतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिहृते आच्छादितप्रदेशे
ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति । कीदृशं परिहृते ।
उद्धृते कृतोद्धेखने अपोक्षिते सिके प्राग्निदिशि द्वारे यस्य तादृशे
सिकतान्यासे एतादृशे इति सूत्रार्थः । त्रिष्टुबनुष्टुभ्यामोषधिदे-
वत्वे । व्यस्यन्विधार्धर्चनोऽग्निदेवतः । हे ओषधयः, स्यमेतमग्निं
प्रतिमोदध्वमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निम् । शिवं
शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखी-
कृत्य आयन्तमागच्छन्तम् । एवमर्धर्चनोपधीकृत्वा अग्निमाह ।
हे अग्नि, त्वमत्र निषीदन्विशमानः सचोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं
नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकामपजहि अपनय । किं
ऊर्वेत् । विधाः सर्वा अनिराः ईतीः अमीवा व्याधीश्च व्यस्यन्-
विशन् । नास्ति इरा अक्षं याभिस्ता अनिराः । इरेत्यजनाम ।
अतिवृष्टायाः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

ओषधयः प्रतिगृणीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।
अयं वो गर्भं अत्विष्यः प्रजं सुहवस्यमासदन् ॥ ४८ ॥

उ० ओषधयः । हे ओषधयः, एतमग्निं गृहीत आदर-
वत्यः सत्यः । पुष्पवतीः सुपिप्पलाः । पुष्पवत्यः शोभनफलाश्च
भूत्वा । अयं हि वो युष्माकम् गर्भं अत्विष्यः कृतव्यः प्राप्त-
कालः प्रजं पुराणं शाश्वतिकम् सवस्थं सहस्थानमासीदति ॥ ४८

म० हे ओषधयः, एतमग्निं प्रतिगृणीत गृहीत स्वीकृता ।
स्यं कीदृशः पुष्पवतीः 'वा छन्दसि' (पा० १।१।१०६)
इति पूर्वसवर्णवीर्यः । पुष्पवत्यः प्रसन्नपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः
शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः । किंच अत्विष्यः कृतव्यः कृतः
प्राप्तोऽस्य 'छन्दसि पत्' (पा० १।१।१०६) इति कालप्राप्तौ
व्यप्रत्ययः । अतुकाद्येनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूत्वाऽय-
मग्निः प्रजं पुरातनं सवस्थं सहस्थानं गर्भयोगस्थानमासदन्
आसीदति ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो वाधस्व द्विपो
रक्षसो अमीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्वाम्ये-
रहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

उ० अथैनमुत्सृजति । विपाजसा । वीत्ययमुपसर्गो वाधस्वे-
त्यनेन संबध्यते । विवाधस्व । पाजसा । पाज इति बलनाम ।
बलेन । पृथुना विसीर्णेन । शोशुचानो दीप्यमानः । द्विपो
द्वेष्यात् रक्षसः । अमीवाः व्याधीन् । एवं प्रत्यक्षं वाधिका
अवेदानीं परोक्षीकृत्याशिषमाशान्ते । सुशर्मणः साधुशरणस्य
बृहतो महतः । शर्मणि शरणे । स्वाम्ये भवेयम् । अग्नेः
अहं सुहवस्य स्वाह्वानस्य । प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनु-
ज्ञायाम् ॥ ४९ ॥

म० 'वि पाजसेति प्रमुच्येनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः
पशुमुत्सृजति' (का० १६।३।१५) । वि पाजसेतीति मन्त्रे-
णैवं पिण्डं कृष्णाजिनवर्दं विसंस्य आगरोमानि रङ्गीकृतापीन-
यानां दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वा त्रिष्टुबकील-
दृष्ट्या । वीत्युपसर्गो वाधस्वेत्यनेन संबध्यते । हे अग्ने, द्विपोः सधून्
रक्षसः रक्षसान् अमीवाः व्याधीश्च सर्वं विवाधस्व विशेषेण
निवर्तय । कीदृशस्तम् । पृथुना विसीर्णेन पाजसा बलेन शोशु-
चानः अत्यन्तं दीप्यमानः । पाज इति बलनाम । शोचतेऽन-
न्ताच्छानन्नप्रत्ययः । एवं प्रसन्नमुक्त्वा परोक्षमाह । अग्ने प्रणीतौ
प्रणयने अभ्यनुज्ञायौ परिचर्यायां तत्सामहं शर्मणि शरणे
सुखे वा स्या भवेयम् । सुखं प्रामुवामित्यर्थः । कीदृशस्याग्रेः ।
सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं नस्मात्स सुषार्मा
तस्य । बृहतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुशोभादायुं शक्यस्य । अस्ते-
तिष्ठि उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

आपो हि द्या मयोमुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
मुहे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

पु० मप उपपन्नति । आपो हि । अन्वेद्यव्याप्तिरसो गावन्मा । आपो हि हा मयोभुवः । द्वितीये पादे तच्छब्द-
अपवासादोप्याहारः कर्तव्यः । हे आपः, वा यूयं मयोभुवः ।
मय इति सुखनाम । सुखेन भावविश्वः स्व भवथ सर्वप्रा-
णिनाम् । छन्दःपरिपूर्तिकरो हिशब्दः । ता नः अस्मान्
ऊर्जे अज्ञाय दधातन स्थापयत । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य
भोक्तारो भवेम तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । महते च रणाय रम-
णीयाय । चक्षसे दर्शनाय । अस्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । एत-
दुक्तं भवति । महत्स्य यद्दर्शनं परब्रह्मलक्षणं रमणीयं तदस्माकं
कुरुतेति । अथवा हिशब्दो यस्मादर्थे कृत्वा व्याख्यायते ।
महि वेदे मन्त्रमात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते संभवे सति ।
आपो हि । हे आपः, हि यस्मान्मयोभुवः । ता नः ऊर्जे । ताः
शब्दस्य पञ्चम्यां संततिः । तस्मादेतोरस्मान् अज्ञाय स्थाप-
यत । महते च रमणीयाय चक्षसे दर्शनीयाय ॥ ५० ॥

म० 'आपो हि' इति पूर्णकवानपन्नमुपकनासिबति पिण्डे
(का० १६।३।१७) । पलाशस्तकृच्चितं जलं पिण्डे
कृत्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः । अन्वेद्यव्याप्तिरसो गावन्माः
सिन्धुद्वीपदशाः । हिशब्दः एवार्थः प्रतिज्ञायौ यस्मादर्थो वा ।
हे आपः, यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावविश्वः स्व भवथ ।
मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणा-
न्मयोभुवः स्येति वा आनपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपी
प्रतिज्ञम् तास्तादृशो यूयं नोऽस्मान् ऊर्जे रसाय भववीररसानु-
भवार्थं दधातन स्थापयत । 'तानतनयनाथ' (पा० ७।१।
४५) इति लोणमध्यमबहुवचनस्य तनवादेशे दधातनेति
रूपम् । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम
तथास्मान्कुरुतेति भावः । किं महो महते रणाय रमणीयाय
चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । महद्रमणीयं दर्शनं
ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणे तदस्माकं कुरुत । अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्कार-
योग्यान्कुरुतेति भावः । ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्युचो भावः ।
'मह पूजयाम' महाते पूज्यत इति मट् क्तिप्रत्ययः तस्मै महो ।
'रण शब्दे' रण्यते स्तुते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चक्षे
पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुप्रत्ययः । तस्मै चक्षसे ।
'यस्मिन्नाते सर्वं विज्ञातं स्यात्' इति छन्दोगबभ्रुते ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

यो वै शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उद्यतीरिव मातरं ॥ ५१ ॥

पु० यो वै यद्य वा युष्माकं शिवतमः शान्ततमः
रसः । तस्य भाजयत भागिनः कुरुत । इहैव स्थिताः
अस्मान् उद्यतीरिव । 'वद्य कान्तौ' । कृतसंप्रसारणस्यैव रूपम् ।
कामयमाना इव मातरः । मातृशब्दः संयम्बवचनः । यथा
कामयमाना मातरः पुत्रस्य कल्याणं तैस्सर्वैर्भाजयेयुः एवं
भाजयत ॥ ५१ ॥

म० हे आपः, यो युष्माकं वा शिवतमः शान्ततमः सुखै-
कहेत् रसोऽस्ति इहास्मिन्कर्मणि इह लोके वा स्थिताभोऽस्मान्
तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत । तं रसं प्रापयतेति भावः ।
कर्मणि पठ्यो । तत्र इष्टान्तः । उद्यतीर्मोतर इव उद्यन्ति तां
उद्यत्यः 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति
दीर्घः । 'वद्य कान्तौ' इत्यस्माच्छब्दप्रत्ययान्तात् 'उमित्यर्थ' (पा० ४।१।६) इति दीर्घः । उद्यत्यः कामयमानाः
प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयलम्बनरसं मातुः पानयन्ति
तद्वत् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥ ५२ ॥

पु० तस्मा अरम् । अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफछान्दसः ।
हे आपः, तस्य च रसस्य अधस्तनमन्त्रपाचितस्य वो युष्मासं-
बन्धिनः अलं पर्याप्तं गमाम गच्छाम वयम् । पर्याप्तं नाम
रसविषये वैतुष्यं सदातुष्यं वा । यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
'क्षयो निवासे' इत्याधुदात्तः । पञ्चम्ये चतुर्थी । यस्मेति
सामानाधिकरण्यात् । वत्स आहुतिपरिणामभूतस्य क्षयस्य
निवासस्यैकदेशेन जिन्वथ । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पयथ ।
पञ्चाहुतिपरिणामक्रमेणेदं ब्रह्मादित्यन्वपर्वन्तं जगत् । तत्र हे
आपः, जनयथ नः अस्मान् भोक्तृत्वेन । आज्ञापदेवत्य-
माशास्यते ॥ ५२ ॥

म० अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफछान्दसः । हे आपः,
वो युष्मासंबन्धिनस्तस्य पर्याप्तं वयं गमाम गच्छेम । पर्याप्ति-
नाम रसविषये वैतुष्यं सदातुष्यं । तस्मै इति चतुर्थी पठ्यते ।
यस्य क्षयाय जिन्वथ 'क्षयो निवासे' (पा० ६।१।२०१)
इत्याधुदात्तत्वात् शनशब्देन निवासः । क्षयायेति चतुर्थी
पठ्यते । यस्मेत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । क्षयस्य निवा-
सस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैक-
देशेन यूयं ब्रह्मादित्यन्वपर्वन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ ।
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । पञ्चाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः । किं
हे आपः, नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत ।
आशिषि लोट् तत्रसंभोक्तृत्वात् कुरुतेत्याजानदेवत्यमाशास्यते
इति भावः । 'अन्येषामपि दस्यते' (पा० ६।१।१३७)
इति संहितायां दीर्घः । यद्वास्या कृचोऽवमर्थः । यस्य क्षयाय
क्षयेण निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद-
सातये वो युष्मान्नरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः । किं हे
आपः, यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रनोत्पादनसमर्थान् कुरुत ।
गच्छतेल्लेखि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् । अत्रभावा आपोः
'बहुलं छन्दसि' (पा० ३।४।७३) इति शपो लुकि लोटि
वा रूपम् ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

मित्रः स॒सृज्य॑ पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा
सह । सुजातं जातवेदसमयदमार्गं त्वा स॒सृज्य-
जामि प्रजाभ्यः ॥ ५३ ॥

उ० अजलोमैः संसृजति मित्रः संसृज्य । मैत्री उप-
रिष्ठाद्ब्रूहीती । अप्वयुराह । मित्रः आदित्यः संसृज्य एकीकृत्य
पृथिवीम् सुलोकान्तरिक्षम् । भूमिवचनः पृथिवीशब्दः । इह
तु सुलोकवचनो गृह्यते । पृथिवीं सुलोकम् भूमिं च मां
ज्योतिषा अजलोमैः सह संसृज्य मर्द्धं प्रयच्छत्विति शेषः ।
अजस्याग्नेयत्वात् लोमानि ज्योतिषाब्देन भक्षितुं सक्त्यन्ते ।
अहमपि च गृहीत्वा सुजातं कल्याणजातं त्वां जातवेदसं
जातप्रज्ञानमग्निमजलोमाय संसृजामि अयदमार्गं अज्याधि-
वापै । प्रजाभ्यः प्रजानामिति संनतिः ॥ ५३ ॥

म० 'अजलोमभिः स॒सृज्यति मित्रः स॒सृज्येति' ।
(का० १६ । ३ । १८) । अजाग्रामि पूर्वं लोमानि गृही-
तानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः । मित्रदेवस्योपरिष्ठाद्ब्रूहीती
अयोऽष्टार्णावतुसौ द्वादशार्णः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं
सुलोकं भूमिं च मां ज्योतिषावरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह
संसृज्य एकीकृत्य मायमन्त्रेण प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवी-
शब्दो सुलोकान्तरिक्षवाची । इह सुलोकवाची गृह्यते । अज-
स्याग्नेयत्वाज्ज्योतिषाब्देनाजलोमान्युप्यन्ते । अहमपि सुजातं
शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमायमग्निं त्वा त्वा
संसृजामि पिण्डेन योजयामि । किमर्थं प्रजाभ्यः । चतुर्षीं
प्राणैः । प्रजानामयदमार्गं यश्मणो रोगस्त्राभावोऽयश्मं तस्मै
रोगान्नाशाय ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

रुद्राः स॒सृज्य॑ पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे ।
तेषां भानुरजसं इच्छुक्रो देवेषु रोचते ॥ ५४ ॥

उ० शर्कराचोरसाश्मचूर्णैः संसृजति । रुद्राः संसृज्य ।
अनुष्टुप्वादी । रुद्राः संसृज्य एकीकृत्य शर्कराचोरसाश्मचूर्णैः
पृथिवीं पार्थिवं पिण्डम् । बृहन्महत् ज्योतिरिक्षलक्षणम् ।
उपाधां समीधिरे संधीपितवन्तः । उपास्यमग्निं संवासरं धारि-
तवन्तः । तेषामिदानीं फलमाह । तेषां रुद्राणां भानुर्दृशिः ।
अजस्रइत् । 'असु उपश्रये' इच्छब्द एवार्थः । अनुपक्षीण एव ।
शुक्रः देवेषु । निधारणे असमी । रोचते देदीप्यते ॥ ५४ ॥

म० 'शर्कराचोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः स॒सृज्येति' (का०
१६ । ३ । १९) । रुद्रमधिकतलोहविक्रियावाणचूर्णैः पिण्डं
मिश्रयतीति सूत्रार्थः । रुद्रदेवत्वानुष्टुप् । ये रुद्राः, पृथिवीं
पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्कराचोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः
श्रीहमभि समीधिरे सम्यक् धीपितवन्तः उपास्यमग्निं

सम्यक् पाकितवन्तः । तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो
देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मन्त्रे भानुः दृशिः
रोचते प्रकाशते । इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

स॒सृष्ट्वां वसुमी रुद्रैर्धीरैः कर्मण्यां सु-
दम् । हस्ताभ्यां सृष्टीं कृत्वा सिनीवालीं कृणोतु
ताम् ॥ ५५ ॥

उ० सिष्टभिरनुष्टुभिः सिनीवाण्वदिति देवतामिसृष्टं
संयोजति । संसृष्टां संसेविताम् । वसुभिः रुद्रैश्च धीरैः बुद्धि-
मग्निः । धीशब्दो बुद्धिवचनः रो मत्वर्थीयः । कर्मण्याम् कर्म-
णा या संपद्यते सा कर्मण्या तां कर्मण्याम् । सुदं सुष्टिकाम् ।
हस्ताभ्यां सृष्टीं कृत्वा सिनीवालीं कृणोतु करोतु ॥ ५५ ॥

म० 'स॒सृष्ट्वामिति संयोजति कृत्रवेण सृष्टिण्ये सम्यक्
मिश्रयति' (का० १६ । ३ । २०) । हे सिनीवाण्वदेवले
तृतीयादिति देवता तिस्रोऽनुष्टुभाः । सिनीवाली चन्द्रकलायुक्ता-
मावास्याभिमानिनी देवता सुदं हस्ताभ्यां सृष्टीं कर्मण्यां कृत्वा
पुनस्तां सुदं कर्मण्यामुक्ताकर्मयोग्यां कृणोतु । कर्म संपद्यते
नवा सा कर्मण्या ताम् । कीदृशीं सुदम् । धीरैः बुद्धिमद्विपै-
सुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्कराभिः संयोजितां वा ।
धीरिति देवां ते धीराः । मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

सिनीवालीं सुकपर्दां सुकुरीरां स्वौपशा । सा
तुभ्यमदिते महोत्सां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

उ० सा सिनीवाली सुकपर्दा । कपर्दः केशसंयमनप्रकारः ।
सा तु केशसंयमना वेणिर्वा कपर्दः । सुकुरीरा कुरीतो
मुकुटः शोभनमुकुटा । स्वौपशा शोभनमुपशोते या सा स्वौपशा
विदग्धः शयने करकण्ठकृजितादिनिर्विलासैवस्थाः सा तुभ्यं हे
अदिते, महि महति, उक्षां दधातु स्थापयतु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

म० 'अदितिरधीना देवमाता' (तिर० ४ । २३) इति
मातृकः । हे अदिते देवमातः, हे महि महति, सा पूर्वम-
ञ्जोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उक्तामादधातु स्थाप-
यतु । कीदृशी सा । सुकपर्दा कपर्दोऽत्र शोणामुचितः केशकण्ठ-
विशेषः । शोभनः कपर्दो वस्त्राः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा
स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कमकाभरणं कुरीरः ।
शोभनः कुरीरो वस्त्राः सा सुकुरीरा मुमुकुटा । स्वौपशा
सम्यक् उपशोते शयनं कुरुते शैरपयवविशेषोत्ते सर्वेऽयुपशाः
तेषां समूह औपशाः । शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर
औपशोऽयवचमूहो वस्त्राः सा ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

उक्षां कृणोतु क्षत्त्यां बाहुभ्यामदितिर्धिया ।

माता पुत्रं यद्योपस्थे साग्नि विभर्तु गर्भे आ ॥
मन्त्रस्य शिरोऽसि ॥ ५७ ॥

उ० उक्तां कृणोतु करोतु । शक्त्या सामर्थ्येन । बाहु-
भ्याम् अदितिः धिया बुद्ध्या च कृता सती । माता पुत्रं
यथा उपस्थे उत्सृजे । अग्निं विभर्तु धारयतु । गर्भे आ ।
आकार आत्मनो योग्यां क्षिपामाक्षिपति । आधारय । गर्भ-
शब्द उक्ताभ्यन्तरवचनः । सूरिपण्डमादत्ते । मन्त्रस्य यज्ञस्य
शिरोऽसि । आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्सदुद्धारणादिहापि
लक्षण्या शिरःशब्दः प्रयत्तते ॥ ५७ ॥

म० अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां
हस्ताभ्यामुक्तां कृणोतु करोतु । सा उक्ता कृता सती गर्भे
मध्यमाने आसमन्तात् अग्निं विभर्तु धारयतु । तत्र दृष्टान्तः ।
यथा माता जननी उपस्थे उत्सृजे पुत्रं विभर्ति तद्वत् । 'यज-
मान उक्तां करोति सृदमादाय मन्त्रस्य शिर इति' (का० १६ ।
३ । २३) । यजमानपश्चात् तत्पिण्डान् सृदमादाय द्वादश्याहु-
तित्रिस्थानलिखिताषाडसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डा-
न् सृदमादाय स्वयमेवेत्वा करोति । एकपशुपक्षे प्रादेशायामवि-
स्तारोर्त्वा चतुरस्रां एकपशुपक्षे त्रिभागेन त्रयोविंशत्यङ्गुलानाम-
विस्तारान्पूर्वा प्रादेशेन वेति सूत्रार्थः । सूरिपण्डदेवलो यज्ञः
यजुर्गोपत्रीच्छन्दः । हे सूरिपण्ड, त्वं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवनीयो
यज्ञस्य शिरस्युद्धारणादिहापि लक्षण्या शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

वसवस्त्वा कृण्वन्तु गावत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदु-
वासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजा रायस्पोषं
गोपत्य सुवीर्यं सज्जातान्यजमानाय रुद्रास्त्वा कृ-
ण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदुवास्यन्तरिक्षमसि
धारया मयि प्रजा रायस्पोषं गोपत्य सुवीर्यं स-
ज्जातान्यजमानायादित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन
छन्दसाङ्गिरस्वदुवासि यौरसि धारया मयि प्रजा
रायस्पोषं गोपत्य सुवीर्यं सज्जातान्यजमानाय विश्वे
त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा-
ङ्गिरस्वदुवासि दिशोऽसि धारया मयि प्रजा
रायस्पोषं गोपत्य सुवीर्यं सज्जातान्यजमानाय ५८

उ० तं प्रथयति । वसवस्त्वा वसवस्त्वा कृण्वन्तु हे उक्ते,
गावत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् यथाङ्गिरसा कृता । यतस्तत्त्वं कृता
सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां जवीमि धारय
स्थापय मयि । यजमानायेति चतुर्थ्यन्तं पदमुपरिष्ठाप्यते
तदिह ससम्भन्तं कृत्वा योज्यते सामानाधिकरण्यात् ।
प्रजां धनस्य च पुष्टिं गोपतित्वं च । शोभनं च

वीर्यं वीरकर्म । सज्जातान् समानजातान् भ्रातॄन् आहवेति
सर्वत्राभिसंध्यते । उत्तरेषु मन्त्रेषु विशेषः । रुद्रास्त्वा अन्त-
रिक्षमसि । अदित्यास्त्वा यौरसि । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः ।
विश्वान्तरयन्ति तारयन्ति वैश्वानराः दिशोऽस्तीति ॥ ५८ ॥

म० 'वसवस्त्वेति प्रथयति' (का० १६ । ३ । २३) ।
यजमान आत्तां सृदमुक्तातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति
सूत्रार्थः । उक्तादेवत्वां ब्राह्मो अनुष्टुप् । हे उक्ते, वसवः
देवविशेषाः गावत्रेण छन्दसां कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस
इव त्वा तां कृण्वन्तु कृण्वन्तु । यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता
तद्वत् । यतस्त्वं कृता सती स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां
त्रयिम् । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । मवीति सामानाधि-
करण्यात् हे उक्ते, मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय
स्थापय । रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय । गोपत्यं गोपतित्वं
धनस्वामित्वं मयि धारय । सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि
स्थापय । सज्जातान्समानोदरोत्पन्नान्भ्रातॄन्मयि धारय । 'अन्ता-
नुष्ठीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति' (का० १६ ।
३ । २०) । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य श्रान्तान्सर्वान्पूर्वं गौत्वा
प्रथमां पिण्डकामन्तैः संयोजयतीति सूत्रार्थः । उक्तादेवत्वम्
आर्ष्येनुष्टुप् । हे उक्ते, रुद्राः त्रैष्टुभेन छन्दसां तां कृण्वन्तु ।
समन्तरिष्ठरुपासीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् । 'संलिप्य श्रव्यं
कुलोत्तरमादित्यास्त्वेति' (का० १६ । ३ । २८) । तामुक्तां
शेषिलमुदा सिप्या वारिणा सृष्टुं कुलोत्तरं धातुं द्वितीयपि-
ण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उक्तादेवत्वम् । ब्राह्मी
अनुष्टुप् । आदित्या देवाः जागतेन छन्दसां तां कृण्वन्तु त्वं
योरुपासीति विशेषः । शेषा व्याख्या प्राची । 'विश्वे त्वेति
समीकरोति' (का० १६ । ३ । २९) । पूर्वोक्तानां करो-
तीति सूत्रार्थः । औचम् ब्राह्मी बृहती । विश्वेनैरेतान्ते
विश्वान्तराजयन्ति वा विश्वेषां नराणां संवन्धिनो वा विश्वेभ्यो
नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवंमृता विश्वेदेवाः हे उक्ते, तां
कृण्वन्तु । आनुष्टुभेन छन्दसां कृत्वा त्वं च दिशो दिप्रूषासि ।
शेषं पूर्ववत्त्वम् ॥ ५८ ॥

एकोनपटी ।

अदित्यै राक्षास्यदितिष्टे बिलं गृह्णातु । कृत्वा-
य सा महीमुक्तां मुष्मयीं योनिमुप्रयै । पुत्रेभ्यः
प्रायच्छददितिः अप्रयानिति ॥ ५९ ॥

उ० कितृतीय उत्तरेवर्ति सर्वतः करोति । अदित्यै
राक्षासि । व्याख्यातम् । बिलं गृह्णाति । अदितिरदीना देवमाता
ते तव बिलस्य मध्यं गृह्णातु निदधातु कृत्वाप । यणि-
गनुष्टुप्वा आदित्याया उक्तगुणा अदितिः सा कृत्वाप
स्त्वो यज्ञं छान्दस उपजनः । कृत्वा । महीं महीतीम् उक्ताम् ।
योनिं त्याजम् । अद्रवे अद्रव्यंम् पुत्रेभ्यः प्रायच्छत् प्रादात्
अपयाम् अपयन्तु । इतिकरणः प्रयोजनक्यापनार्थः ॥ ५९ ॥

म० 'वितीत्य उत्तरे वर्ति' सवैतः करोत्यदित्यै रात्रेति' (का० १६।३।३०) । उक्तोत्तमाने त्रेधा विभक्त्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र सुन्मयी मेखलां करोति तन्मानोखलान्तमपि प्रविष्टिं चतुर्दशोत्तरे स्तनबुकाः कुर्यादिति सूत्रार्थः । रात्रादेवलयम् यजुर्गोयत्री । हे रेखे, स्वमदित्यै अदितिरूपाया उक्ताया रात्रा काशीगुणस्थानीयाति । 'बिलं गृह्णात्यदितिष्ठ इति' (का० १६।४।३) । उक्ताया सुखमालभते । उक्ता-देवलयम् यजुर्वेदती । हे उखे, अदितिः देवमाता ते तव बिलं मन्थं सुम्नातु गृह्णातु । 'कृत्वायेति निदधाति' (का० १६।४।४) । एवमुक्तां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः । अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुप् वा । उष्णिक्पक्षे तृतीयपाद-धनुर्दशार्धस्तेन इषधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः पदार्धो न्युक्ताः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उक्ता । कृत्वाय फलो यक् । कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् । इति किम् । अपयान् अपयन्तु । 'आ पाके' णिजन्तः । हे पुत्राः, इमांमुक्तां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।१७) इति अन्तीत्यस्येकारलोपे संयोगान्त-लोपे च 'छिटोऽष्टौ' (पा० ३।४।१४) इत्यङागमे अपयानिति रूपम् । कीदृशीमुक्ताम् । महीं सहतीं विशालां सुम्भवीं मुक्तायन्ताम् अत्रये अत्रयैर्महेश्वरी योनि स्थानभूताम् ॥ ५९ ॥

यष्टी ।

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदु-
द्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदित्या-
स्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विष्टे त्वा
देवा वैश्वानरा धूपयन्तवातुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदि-
न्द्रस्त्वा धूपयन्तु वरुणस्त्वा धूपयन्तु विष्णुस्त्वा धूप-
यन्तु ॥ ६० ॥

उ० सप्तभिरश्वशक्रिन्द्रकां धूपयति सप्तभिर्यजुभिः
प्रतिमञ्चम् । वसवस्त्वा । ऋज्वर्धोनि यजुषि ॥ ६० ॥

म० 'सप्तभिरश्वशक्रिन्द्रकां धूपयति दक्षिणाश्वारीमैरेकै-
केन वसवस्त्वेति प्रतिमञ्चम्' (का० १६।४।८) । दक्षि-
णाश्वौ प्रथमैः सप्तभिरश्वशक्रैरुक्तां प्रतिमञ्चं धूपयत्यजुष्युः ।
धूमायमानमेकैकमश्वशक्रमादायैकैकेन मखेणोक्तानां मध्ये च
हिंश आमोयेदिति सूत्रार्थः । सप्त यजुष्युक्तादेवलयानि त्रीणि
क्रमशः त्वं सामजगती पञ्चमसप्तमे यजुर्गुणितौ षष्ठं
यजुर्गुणितु । हे उखे, अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरसा
इव तां धूपयन्तु अश्वशक्रजन्तेन धूपेन संस्तुयन्तु । ह्यः
एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस इव तां धूप० । आदित्या
जागतेन छन्दसा । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वेदेवाः आनुष्टुभेन
छन्दसा । इन्द्रस्तौ धूपयन्तु वरुणो विष्णुश्च । शेषं पूर्ववत्
सप्तमम् ॥ ६० ॥

एकपष्टी ।

अदितिष्ठा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सध-
स्ये अङ्गिरस्वत्स्तेनत्ववट देवानां त्वा पत्नीदेवीर्वि-
श्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वदेवन्तुस्ते
विषणांस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये
अङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरुणीष्ठा देवीर्विश्वदेव्या-
वतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वच्छत्रपयन्तुस्ते
प्रास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये
अङ्गिरस्वत्पचन्तुस्ते जनयस्त्वार्च्छत्रपत्रा देवीर्वि-
श्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वत्पच-
न्तुस्ते ॥ ६१ ॥

उ० अत्रा यज्ञं खनति अदितिष्ठा अदितिस्त्वा
देवी विश्वदेव्यावती । विश्वदेवैः सहितपृथिव्याः सह-
स्थाने अङ्गिरा इव खनन्तु । हे अवट कूप । उक्तामवटधातु ।
देवानां त्वा । इतउत्तरं पञ्चसु यजुःषु ध्रुव्युक्तान्यभिधेयानि
व्याख्यायन्ते इति 'ओपधयो वै देवानां पथ्यः' इति । इधतु
स्थापयतु उखे । अग्निना दीपयति । विषणास्त्वाम् विषणा
वाचः । अभीन्धताम् । 'इन्धी दीप्तौ' अपयति । वरुणीष्ठा
'अहोरात्राणि वै वरुण्यः' । तानि हि वृण्वन्ति । पचति
ह्रस्वाम् । प्रास्त्वा प्राश्छन्दोसि 'छन्दांसि वै प्राश्छ-
न्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति' । जनयस्त्वा । 'नक्षत्राणि
वै जनयः' । अच्छिन्नपत्राः अनवच्छिन्नपत्राः ॥ ६१ ॥

म० 'अत्रा यज्ञं चतुरस्रं खनत्यदितिष्ठति' (का०
१६।४।९) । अषाढोक्ताविश्वज्योतिषो पाकाय चतुरस्रं यत्-
मभ्या खनतीति सूत्रार्थः । अवटदेवलयम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे
अवट गर्त, अदितिदेवी पृथिव्याः सधस्ये सहस्थाने उपरि-
भागे त्वा त्वा खनन्तु । अङ्गिरस इव अषाढिरोमिस्त्वं स्वातस्य-
हत् । कीदृशदितिः । विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो
विश्वदेव्यम् सदित्यते यस्याः सा विश्वदेव्यावती । मध्ये 'सोमाध-'
(पा० ६।३।१३९) इत्यादिना वीधः । सर्वदेवैः सहिता ।
विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेषां सन्तीति वा । 'दे-
वानां स्वेत्युक्तां न्युञ्जाम' (का० १६।४।१९) इति । अधो-
मुक्तामुक्तामषाढोत्तरतो गर्तं स्थापयतीति सूत्रार्थः । पञ्च यजु-
ष्युक्तादेवलयानि द्वे प्राजापत्ये त्रिष्टुप् । विश्वदेव्यावतीः विश्वैः
देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो वीर्यमाना
ओपधयः पृथिव्याः सधस्ये उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, ता
तां दधतु स्थापयन्तु । देवपत्नीशब्देनोपधयः ध्रुवोक्ताः । तथाच
श्रुतिः 'ओपधयो वै देवानां पथ्यः' (६।५।४।४) इति ।
'धरणेनावच्छाद्य दक्षिणाश्वमग्निना वीपयति विषणास्त्वेति'
(का० १६।४।१२) । उक्तास्थापनानन्तरं विश्वज्योति-

यस्तुष्णीं श्वेदवधाव अपर्णः सर्वमाच्छाद्य दक्षिणागिरानीतेन
वह्निनेत्रां वीपयतीति सूत्रार्थः । विश्वदेवयुक्ता धिपणाः वाग-
मिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अहिरस इव हे उखे,
लामनीन्यतां समस्ताहीपयन्तु । 'वह्नीष्टेतीक्ष्णमागो अपति'
(का० १६।४।१४) । सामर्थ्यादुखोपरिस्वधरणे छिद्रे
कुला तेमोनां पश्यन् व्रीणि वन्देपि अपतीति सूत्रार्थः । वह्नी-
वृहती । विश्वदेवयुक्ता वरुत्रयो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो
देवताः पृथिव्या उपरि अहिरस इव हे उखे, तां धरयन्तु
पच्यमानतां संपादयन्तु । 'अहोरात्राणि वै वरुत्रयोऽहोरात्रै-
र्होद' सर्ववृत्तम्' (६।५।४।६) इति श्रुतेर्वरुत्रिशब्दे-
नाहोरात्राणि । आस्ता । साम जगती । 'छन्दा' इति ह वै
माद्यन्तदोभिहि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति' (६।५।४।७) इति
श्रुतेर्माद्यन्तदेन छन्दांसि । विश्वदेवयुक्ता मादेव्यरुन्तोभिमा-
निन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे, अहिरस इव तां
धरयन्तु । जनयस्ता । वरुत्राणि । 'नक्षत्राणि वै जनयः' (६।
५।४।८) इति श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः
हे उखे, तां धरयन्तु । कीदृशो जनयः । अच्छिन्नपत्राः
अच्छिन्नं पत्रं पतने यासां ताः सन्ततयायिन्यः । छिद्रे
स्यष्टम् ॥ ६१ ॥

द्विपटी ।

मित्रस्य चर्पणीधृतोऽवो देवस्य सानुसि । चुरं
चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

उ० आचरति । मित्रस्य चर्पणीधृतः । मैत्री गायत्री ।
मित्रस्यादित्यस्य चर्पणीधृतः । चर्पणयो मनुष्याः तेषां धारणे
अधिकृतस्य अवः देवस्य अवः रक्षणं । सानुसि पुरातनं
पुराणं चुरं च यस्तः अक्षं वा । चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन
चाकर्णनीयं श्रवणीयं च वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । याचे-
महीति वा । यद्वा वक्ष्य मित्रस्य चर्पणीधृतः पालने पुराण-
मसि चुरं चित्रश्रवस्तमम् स यजमानस्याभिप्रेतमर्थं साध-
यतु ॥ ६२ ॥

म० 'आचरति मित्रस्येति' (का० १६।४।१५) ।
पाकान्तं अपर्णं क्षिपतीति सूत्रार्थः । मित्रदेवता गायत्री
विश्वमित्रहृष्ट । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं चुरं यथोऽर्थं
वा वयं स्तुम इति शेषः । याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य ।
चर्पणीधृतः चर्पणयो मनुष्यास्ताम्बरतीति चर्पणिधृतं तस्य ।
संहितानां वीर्यः । मनुष्याणां चारवितुः । देवस्य वीर्यमा-
नस्य । कीदृशगवः । सानुसि सनातनम् । सानसीति पुराणनाम
(निघ० ३।२०।४) फलदानशीलं वा 'पणु दाने' इत्यस्य
प्रयोगः । कीदृशम् । चुरं चित्रश्रवस्तमं चित्रं चित्रित्रमनेकैः
धूपते तन्मित्रश्रवः 'शु धवणे' अस्मात्कमेण्यतु । अतिशयेन
मित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममखन्तं अवणीयं यस्तः मार्पयामेति
भावः ॥ ६२ ॥

त्रिपटी ।

देवस्त्वा सवितोर्द्वपु सुपाणिः स्वङ्कुरिः सु-
चादुरुत शक्त्या । अव्ययमाना पृथिव्यामाशा दिश
आपृण ॥ ६३ ॥

उ० उद्वपति । देवस्त्वा । वृहती उक्ता । देवः स्वा स्वा
मवतीम् उद्वपतु प्रकाशीकरोतु । सुहस्तः स्वङ्कुरिः शोभ-
नाङ्कुरिः । लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुपाहुः सुमुञ्जः । उत
शक्त्या शक्त्या अपि वुच्यति । उतशब्दः समुच्चयार्थः ।
उद्वपतीत्यनुवर्तते । त्वं च सवित्रा उद्वसा सती अव्ययमाना
अचलन्ती । पृथिव्याम् आस्थिता आशा दिशो विवि-
शब्द आ पूण आपूरय आहुतिरसेन ॥ ६३ ॥

म० 'उद्वपति अपर्णं देवस्त्वेति' (का० १६।४।
१८-१९) । अस्मीभूतं अपर्णमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ।
सवितृदेवता वृहती । हे उखे, सविता देवः शक्त्या स्वयाम-
र्थेन उत अपि वुञ्जा च स्वा त्वमुद्वपतु अपर्णाच्छादनाप्रका-
शीकरोतु । उतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्य । कीदृशः सविता ।
सुपाणिः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वङ्कुरिः
शोभना अङ्कुरः करस्या यस्य स स्वङ्कुरिः । लकारस्य रेफ-
श्छान्दसः । सुपाहुः शोभनौ बाहुः शुनौ यस्य स सुपाहुः ।
मणिकन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः । 'उत्सामुत्सामो
करोत्यव्ययमानेति' (का० १६।४।१९-२०) । अपर्ण-
मपाकृत्यापाद्यं बहिर्निष्कारयोस्वामुत्सामामृच्येमुची करोतीति
सूत्रार्थः । हे उखे, सवित्रा उद्वसा सती अव्ययमाना अचलन्ती
व्ययमानामुच्यन्ती पृथिव्यां स्थिता सती लमाशाः प्राच्यादि-
दिशः आप्रेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय । आहुतिर-
सेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

चतुःपटी ।

उत्थाय वृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् । मि-
त्रेतां त उक्षां परिदहाम्यभित्त्या एषा मा
भेदि ॥ ६४ ॥

उ० उच्छाति । उत्थाय वृहती पूर्वोक्तेऽवस्य उत्तरो मैत्रः ।
एतस्माद्वज्रतन्वानादुत्थाय वृहती महती भव । तत उदुत्तिष्ठ
प्रवर्तस्य स्वकीये कमेणि । यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्थनायतः
परिदृष्ट पात्रे करोति । मित्रेतां त इति । हे मित्र, एतां ते
तव उक्षां परिदहामि प्रवच्छामि । किमर्थम् । अभिषे
अभेदनाय । एषा च उक्षा त्वया गृहीता सती मा भेदि
मा भिद्यताम् ॥ ६४ ॥

म० 'उच्छात्युत्थायेति परिदृष्ट' (का० १६।४।२१-२२) ।
हस्ताभ्यामुत्थामादाय पाकापूर्वं निष्काशनतीति सूत्रार्थः ।
वृहती पूर्वोऽर्थे उक्षादेवताः उत्तरार्थो मित्रदेवत्वः । हे उखे,
स्तुत्यायेतस्यादवदहिरामस्य वृहती महती भव । तत

उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तत । यतः खं ध्रुवा स्थिराणि स्वमा-
वतः । उकारः पादपूजः । 'पात्रे करोति मित्रैस्तौ त इति'
(का० १६ । ४ । २२) । इत्युत्तीतामुत्तामुत्तरतः पूर्वस्था-
पिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्वापयतीति सूत्रार्थः । ततो विश्वक्यो-
तिपां तृष्णीमुत्पन्नम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव,
एतामुत्तां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि । किमर्थम् ।
अभित्ये मेदन् भित्तिः न भित्तिरभित्तिलस्ये अमेदनाय । एषा
चोत्ता त्वा गृहीता सती मा मेदि मा भियतां विरीणां
मास्तु ॥ ६४ ॥

पञ्चपटी ।

वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदु-
द्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्वित्यास्त्वा-
च्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विधे त्वा देवा
वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिर-
स्वन् ॥ ६५ ॥

उ० आच्छृण्वति वसवस्त्वा । निगदव्याक्यातम् ॥ ६५ ॥

म० 'भजापयसापसिधति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति'
(का० १६ । ४ । २३) । चतुर्मेष्टुष्वर्ध्वमजातुम्बमुत्तावा-
मयनवतीति सूत्रार्थः । उक्तादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋग्मा-
मयी । हे उक्ते, वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव तां
त्वामाच्छृन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु । 'उच्छ्विर वीप्तिदेवतयोः'
रुधादिः अत्र सेचनार्थः । रुद्राः । प्रजापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा
त्रैष्टुभेन छन्दसा आच्छृन्दन्तु । आदित्याः । ऋग्मावयी ।
आदित्याः जगतीच्छन्दसा तां छन्दन्तु । विधे । सामजगती ।
वैश्वानराः सवेक्षिता विधेदेवा अनुष्टुप्छन्दसा तां छन्दन्तु
शेषं सष्टम् ॥ ६५ ॥

षट्पटी ।

आकृतिमग्निं प्रयुज्स्वाहा मनो मेधामग्निं
प्रयुज्स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज्स्वाहा
वाचो विधृतिमग्निं प्रयुज्स्वाहा प्रजापतये मनवे
स्वाहाप्रये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

उ० औद्भमणानि जुहोति । आकृतिमग्निम् । आकषण-
माकृतिः । सखं वा आत्मनो भ्रमो मनसः प्रेरणहेतुः । स
एवाग्निः । प्रयुक्ते कर्मणीति प्रयुक्त । स्वाहा सुहुतं करोमी-
ति व्याक्यातम् । 'वसः स्वस्तिस्वाहासंधा-इत्यादिना उपपद-
विभक्तिश्चतुर्थी । आकृतौ भग्नये प्रयुजे स्वाहा । एषमुपरि-
तना अग्निं मन्त्रा व्याक्येयाः । मनो मेधाम् । मनो मनसः
प्रयुषिर्मेधायाश्च । चित्तं विज्ञातम् । तत्तद्विज्ञस्य चिन्तनस्य
संस्कारस्य वा विज्ञातस्य प्रवृत्तिः । वाचो विधृतिः । ततो
वाचो विधारयिताग्निः प्रकाशको भवति । प्रजापतये मनवे
सन्वन्तरकारिणे भग्नये वैश्वानराय विधानरपुत्राय ॥ ६६ ॥

म० 'प्राकृतान्यौद्भमणानि जुह्वा संतामिकान्याकृतिमिति
प्रतिमन्त्रम्' (का० १६ । ४ । २०) । एवमुत्तासंभरणं समा-
ध्याया अपीष्टकाः जुह्वा फाल्गुनामावास्यायां वीक्षां क्लीड-
भणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि 'आकृतौ प्रयुजे-
ऽग्नये स्वाहा' (अध्या० ४ । क० ७) इत्यादीनि पञ्चौद्भमणानि
जुह्वाभिचयनसंबन्धीनि सप्तौद्भमणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति
सूत्रार्थः । सप्तौद्भमणचहानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकृतौ
यजुः पङ्क्तिः । आकृतिरस्वीयः संकल्पोऽभिचयनानुष्ठानविषयः
तो प्रति प्रयुक्ते प्रेरयतीति प्रयुक्तं संकल्पप्रेरकमभिमुद्दिश्य
स्वाहा सुहुतमस्तु । आकृतिदेवाभिरिति सामानाधिकरण्या
वा । मनः । यजुश्चिष्टम् । अनुष्टुप्स्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्म-
न्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुक्तं प्रेरकमभिमु-
द्दिश्य स्वाहा । चित्तम् । यजुर्वेगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य
ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं
प्रति प्रेरकमभिमुद्दिश्य सुहुतमस्तु । वाचः । यजुर्वेगती । वाचो
मन्त्रपाठरूपाया विधृति विधारणं प्रति प्रयुक्तं प्रेरकमभिमुद्दिश्य
स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे
सन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकस्य स्वाहा । विश्वेषां
नराणामनुग्रहकार्यं विधानरपुत्राय नाम्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ६६

सप्तपटी ।

विश्वो देवस्य तेतुर्मतो वुरीत सख्यम् । विश्वो
राय इपुष्यति शुन्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

उ० विश्वो देवस्येति व्याक्यातम् ॥ ६७ ॥

म० कृष्णाद्युक्तं व्याख्याता च (अध्या० ४ । क० ८) ।
विश्वो मतो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्राप्तकस्य देवस्य दानादि-
गुणयुक्तस्य सन्धितुः सख्यं सखिभार्यं वुरीत ण्युते प्रार्थयते ।
विश्वः सर्वो जनः राये पत्न्या इपुष्यति देवं प्रार्थयते । याज्ञा-
कर्मसु पठितः । किंच पुष्यसे पोहं पोषणाय शुन्नं वृणीत सर्वं
वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते । स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुत-
मस्तु ॥ ६७ ॥

अष्टपटी ।

मा सु भित्था मा सु रिपोऽम्ब धृणु वीरयस्व
सु । अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

उ० उक्तामाहवनीयेऽभिधयति । मा सु भित्थाः इति
गायत्री त्रिष्टुभ्यामुक्तादेवत्याभ्याम् । अग्निश्चेदमिति पाद
आग्नेयश्च । हे उक्ते, मा त्वं भित्थाः । 'भिदिद विदारणे' ।
भित्थस्व । सुकारोऽनर्थकः । मा च रिषः । रिषति हिंसाकर्म ।
मा विनश्यस्व । हे अम्ब, अम्बेति बोधाया आमन्त्रणम् ।
धृणु इहं प्रागल्भ्यं वीरयस्व वीरकर्म कुरुष्व अग्निधारण-
लक्षणम् । किंच । इतदन्तरम् अग्निश्च त्वं च इदं कर्म आस-
नाहः करिष्यथः पचनम् ॥ ६८ ॥

म० 'दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वा चर्युजमानयोरन्तर उक्ता-
माहवनीयेऽधिधरति मुक्तकुलमरणकुलायावस्तीर्णमन्तरेशणी
मा नु भित्ता इति तिष्ठनुद्व प्राह' (का० १६।४।३१) ।
औद्वगणहोमानन्तरं शीघ्रणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनकी-
लादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वा चर्युजमानो वेशा-
नामिमुक्तः प्राप्य तिष्ठपृष्ठमेव समिद्धे आहवनीये उक्तामा-
रोपयति । कीदृशीमुक्ताम् । मुक्ततुणनिर्मितं पश्चिमीर्धं मुक्तकुलम-
रणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुला-
येन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः । उक्तादेवत्ये द्वे गायत्रीविष्टुभौ ।
प्रथमायास्तुतौयपादोऽभिदैवतः । द्वे अन्य मातः उक्ते, लं
सुतरां मा भित्ताः भित्ता विधीर्णा मा भव । इदमभिधत्वं सुष्टु
विवेच्यम् । तथा मा सुतरां रिपः । रिपतिर्हि साकर्मा । मा
हिंसा मा भव मा विनश्यत् । इदमस्फुटनं सुष्टु विवेच्यम् ।
सर्वोत्तमा द्वेधीभावो मेदः, उक्षस् पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं
तव मा भूदित्यर्थः । किंच द्वे उक्ते, धृष्णु प्रगल्भं यथा सुतरां
वीर्यस्य अभिधारणलक्षणं वीरकर्म कृत । किंच अभिधत्का-
रणं चेदमस्मदीयं कर्म आसमातेः करिष्यन् ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

ह० हंस देवि पृथिवि स्वस्त्यं आसुरी माया
स्वधर्मा कृतासि । जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यम-
रिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

उ० हंस देवि । द्वे उक्ते, हंस इदीकुरु आत्मानम् ।
हे देवि पृथिवि । कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । स्वन्तये
अविनाशाय । कस्मात्स्वमिदमुच्यते । यत् आसुरीमाया ।
असुः प्राणः । रेफ उपजनः । प्राणसंबन्धिनी माया प्रज्ञा ।
स्वधर्मा अस्तेन निमित्तभूतेन कृतासि । किंच । जुष्टं प्रियं
देवेभ्यो हुतम् इदं हव्यं हविः अस्तु । त्वत्प्रसादात् वा
उत्पद्यमानाहुतयो हुतन्ते ता उच्यन्ते । त्वमपि अरिष्टा अनव-
काण्डता उदिहि उद्गच्छ यज्ञे अस्मिन्वर्तमाने ॥ ६९ ॥

म० कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि,
संस्कार्यत्वात्पृथिवीत्वं मायैर्मिणादितत्त्वादेवतालम् । तथाविधे
हे उक्ते, स्वस्त्ये यजमानस्य होमान् हंस इवा भव । कस्मा-
त्स्वमिदमुच्यते स्वधर्मास्तेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राण-
संबन्धिनी प्रज्ञा कृतासि । असुनां प्राणानामियमासुरी । यज्ञा
असुरसंबन्धिनी माया अस्मिन्परचकार्यं चित्रं वस्तु भूला
यज्ञप्रतिभाति तद्वत् त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः ।
किंच हे उक्ते, इदं हव्यमुक्तेऽग्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं
प्रियमस्तु । त्वत्प्रसादादेवेभ्यो रोचतामिलयैः । त्वमपि अरिष्टा
अनवकाण्डता सती अस्मिन्वर्ते वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ
उद्गता भव ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

द्वैतः सर्पिरासुतिः प्रज्ञो होता वरेण्यः । सहस-
स्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

उ० उक्तेऽग्नौ त्रयोदश समिधः प्रादेशमात्रा आदधाति
त्रयोदशभिराग्नेयीभिर्कर्मिभिः । द्वे गायत्री । द्वैतः सर्पिरा-
सुतिः । द्वैतसोऽजमदनीयं यस्य स द्वैतः । हुताग्नेो हुम-
धर्मायः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्देवमासवस्थानीयं यस्य स
सर्पिरासुतिः । प्रज्ञः पुराणः । होता देवानामाह्वता । वरेण्यो
वरणीयः । सहसस्पुत्रः बलस्य पुत्रः । यतो मध्यमानो जायते
तस्मादेवमुच्यते । अद्भुतः अनन्यसमः । य इत्यंभुतोऽग्निः
स कामुर्किं समिधं भक्षयत्विति शेषः । नञ्प्राकृत्यात्वं विद्यते
नञ्चाकृत्यातेन विना वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ७० ॥

म० 'अग्राधारुदे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्राः समिध आ-
दधाति घृतक्रिशां कामुर्की द्वैत इति' (का० १६।४।३३-३५) ।
अमितापादुक्तायां वही जाने प्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः
समिधो जुहोति ताः कमेणाह । घृतक्रिशां कामुकसमिधमादौ
कमुको धमनः इति सूत्रार्थः । अभिदेनत्या गायत्री सोमाहुति-
इष्टा । इदयोऽग्निः । कामुर्की समिधं भक्षयत्विति शेषः । कीदृशः ।
द्वैतः 'पलाशीद्वैतमागमाः' इति कोशोक्तैर्देवो इष्टा एवाजमद-
नीयं यस्य स द्वैतः, सर्पिरासुतिः सर्पिर्देवमासवस्थानीयं
मादकं यस्य सः । यज्ञा सर्पिराहारत्वेन मृत्यते प्रक्षिप्यते
यस्मिन्सर्पिरासुतिः । प्रज्ञः पुरातनः । होता देवानामाह्वता ।
वरेण्यः वरणीयः । सहसो बलस्य पुत्रः मन्वन्हेतुना
बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश
इत्यर्थः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

परस्या अधि संवतोऽवरां २५अभ्यातर । यत्रा-
हमस्मि तां २५अव ॥ ७१ ॥

उ० अतम् ५०० । वैकङ्कतीमादधाति । परस्या अधि ।
संवत् इति संग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गैत्यर्थस्य
संगच्छन्ते श्रेय योधाः परस्याः संघनिधन्याः संवतः अधि
सकाशात् । अवरात् असादीधान् । अभ्यातर अभ्यागच्छ ।
ततो यत्र जनपदे अहमस्मि तान् अत्र पालय तर्पय वा ७१

म० 'वैकङ्कती परस्या इति' (का० १६।४।३६) ।
वैकङ्कततत्त्वसमिधे जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेवी गायत्री विरू-
पयथा । इत अभ्यागन्तमाग्नेयः । संवत् इति संग्रामनामसु
पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गैत्यर्थस्य किप् । संपन्नते संगच्छन्ते
योधा यत्र सा संवत् । परस्याः शत्रुसंबन्धिन्याः संवतः
संग्रामात् अवरातसम्येनान् जनान्भ्यातर अभिमुत्तमागच्छ
दुःखान्तरयेत्यर्थः । किंच यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि
तान् पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

परमस्याः परावतो रोहिदध इहागहि । पुरीष्यः
पुरुषियोऽग्रे त्वं तरा सूर्यः ॥ ७२ ॥

उ० औदुम्बरीमादधाति । परमस्याः । तिस्रोऽनुष्टुभः । परावत इति दूरनामसु पठितम् । परमस्याः परावतः । परं दूरम् तस्मात् । हे रोहिदध, 'रोहितोऽग्रे' । हरित आदित्यस्य इति निघण्टुः । हे अक्षरश्च, इह आगहि आगच्छ । यतः त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि पुरुषिपक्ष बहुजनमिपक्ष । औदुम्बरे बहुन्येवाशनामि 'तयोत' (?) दृजो सर्वान्वनस्पतीन् प्रति पच्यते' इति श्रुतिः । आगत्य च हे अग्रे, त्वं तर विनाशाय सूर्यः संग्रामान् ॥ ७२ ॥

म० 'औदुम्बरी परमस्या इति' (का० १६।४।३७) । उदुम्बरतरुमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः । अनुष्टुब्बावर्णीयश्च । हे अग्रे, परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहासिन्वर्गमपि स्वमागहि आगच्छ । गच्छतेः शपि लुप्ते अनुदात्तोऽपदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत इति दूरनामसु पठितम् । परमाशब्दस्य सर्वनामत्वमार्थम् । परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् । अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च सूर्यः संग्रामान् तर अतिमहत् । शत्रून्विनाशयेत्यर्थः । 'ह्यचोऽन्तस्तिष्ठः' (पा० ६।३।३३५) इति वीर्यः । कीदृशस्तत् । रोहिदधः 'रोहितोऽग्रे' इति आदित्यस्य इति निघण्टुः । रोहितोऽग्रेत्याः रोहितः तत्संज्ञा अथा यस्य स रोहिदधः । पुरीष्यः पशव्यः पुरुषियः पुरुषां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७३ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

यदग्रे कानि कानि चिदा ते दारुणि दध्मसि ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्य यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

उ० अपरशुक्रकामादधाति । यदग्रे । यच्छब्दो दध्मसीत्यनेन संबध्यते । यद्वा दध्मसि यद्वा दध्मः । हे अग्रे, तव दारुणि कानिचित् । चिच्छब्दोऽनबहुतौ । कानि कानिचिदेवेत्यभिप्रायः । सर्वं तदस्तु ते तव घृतं । तज्जुपस्य सेवस्व । हे यविष्ठ्य युवतस्य, स्वार्थे यप्रत्ययः ॥ ७३ ॥

म० 'अपरशुक्रकामां यदग्रे इति' (का० १६।४।३८) । ऊरारं विना छिन्नं वातादिना भस्मा यज्ञिपतरुमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः । हे अनुष्टुभो जमदग्निदृष्टे, अतिशयेन युक्ता यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठः । स्वार्थे यप्रत्ययः । हे यविष्ठ्य हे युवतस्य हे अग्रे, कानि कानिचित् यानि कानि दारुणि कण्ठाणि ते तव । सम्यगर्थे धृष्टी । त्वयि यत् आदध्मसि आदध्मः आरोपयामः । इदन्तो मसि । तत्सर्वं कण्ठाज्जातं ते तदर्थं घृतं घृतयविष्ठमस्तु । तद्वाक्यार्तं त्वं जुपस्य सेवस्व ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

यदस्त्युपजिहिका यदुन्नो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्य यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

उ० अथःशयामादधाति । यदति यद्वक्ष्यति काष्ठम् । उपजिहिका उपदीपिका । यच्च वन्नः वल्लीकः अतीत्यनुवर्तते सर्वं तदति व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥

म० 'अथःशयां यदतीति' (का० १६।४।३९) । अथो नीचे देहे श्येतां भूलमां समिधं पद्ममीमादधाति । उपजिहिका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रगोत्रः यद्वा अति मलयति अथःशयलादेव । वन्नो वल्लीकश्च यद्वा अतिसर्पति अतिव्याप्नोति अतीत्यनुवर्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽध्यायेव तिष्ठते घासमसै ।
रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्रे मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ ७५ ॥

उ० पाळाश्च उक्ता भवन्ति, अहरहः । त्रिष्टुभौ अक्षिन्मन्त्रे द्वितीयचतुर्थपादयोर्विरोधः । अध्यायेव तिष्ठते घासमसै । अत्र तिष्ठते असै हे पदे परोक्षमग्निं ज्ञूतः । तथाग्रे मा ते प्रतिवेशा रिषामेति अग्रे ते इति प्रत्यक्षमग्निं ज्ञूतः । नच वाक्यभेदेनार्थः संभवति । अतो द्वयोः पादयोर्लक्षणिकया कृत्वा व्याख्यायते । अहरहः सततम् अप्रयावमप्रमत्तं भरन्तः आहरन्तः अन्नानि । कथमिव । तदुपमेयो दर्शयति अथायेति । अथस्येव स्थापयन्तो वधं घासं यवसम् असै तव । किंच । रायस्पोषेण दुक्षिणालक्षणेन धनस्य पोषेण । समदन्तः उत्साहयन्तः इथा अग्रेण समदन्तः त्वां हे अग्रे, मा रिषाम मा विनश्येम । ते तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः । त्वदाध्याया इत्यर्थः । अध्याहारं वा व्याख्यायते । अहरहः अप्रमत्ता आहरन्तोऽन्नानि । पञ्च अथा येऽवदन्तं घासं भक्षितम् अदितं च अवतिष्ठते मस्य असै अग्रे तदुत्पन्नतः । मसोऽप्यनमपि पठितम् अत एवमपि व्याख्यायते । रायस्पोषेण समिषा मदन्त इत्यादि समानम् ॥ ७५ ॥

म० 'पाळाशीः प्रत्युचमहरहरिति' (का० १६।४।४०) । अर्धग्निः प्रत्युचमश्च पाळाशीः प्रादेशमिताः समिध उच्येऽन्नामादधातीति सूत्रार्थः । हे त्रिष्टुभो नानामेदिष्टदृष्टे । हे अग्रे, तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रलासन्ताः क्षदाभ्याः सन्तो वधं मा रिषाम मा हिसनं प्रायुसाः मा विनश्येनेत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । अहरहः प्रत्युचं सततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा असै अग्रे घासं समिधं मस्य भरन्तः संपादयन्तः प्रयवणं प्रयावः 'यु मिधये' धम्प्रत्ययः । नास्ति प्रयावः प्रमावो यस्यां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः । अध्यायेव तिष्ठते

वाजिशालायामवस्थितायाश्चाय गथा प्रलहमप्रमादेन चासं
बन्धन्ति तद्वत् । पुनः किं कृतेतः । रायः पोषेण धनस्य
पुष्पा दक्षिणालक्षणेन इषा अजेन च संमदन्तः हर्षं कुर्वन्तः ।
लामुत्साहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

पट्सप्ततितमी ।

नाभा पृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्पोषाय
बृहते हवामहे । इरमदं बृहदुक्तं यजत्रं जेतारमग्नि
पुतनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

उ० नाभापृथिव्या इति । नाभा पृथिव्याः । एषा ह
नाभिः पृथिव्यं यजत्रासमिध्यन्ते । समिधाने संदीप्यमाने
आहवनीयाख्ये अग्नौ । रायस्पोषाय धनस्य पोषाय । बृहते
महते । हवामहे आहवामः । अग्नेयी अधिष्ठात्री देवता तद-
भिप्रायमेतत् । कथंभूतमग्निमित्यत आह । इरमदम् इरया-
जेन आघति तृप्यति । बृहदुक्तं महच्छब्दम् । यजत्रं यज-
नीयम् जेतारं पुतनासु संग्रामेषु । सासहिं सोडारम् अभि-
भवितारम् । समिधाने अग्नौविति आहवनीयविषयोऽग्नि-
शब्दः । जेतारमग्निमधिष्ठात्रविषयः ॥ ७६ ॥

म० 'एषा ह नाभिः पृथिव्यं यजत्रं एतत्समिध्यते' (६ ।
६ । ३ । ५) इति श्रुतेः । पृथिव्या नाभा नामौ । विभक्तिरा-
कारः । पृथिवीरूपाया उक्ताया मध्ये समिधाने दीप्यमाने
अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्नि तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे
आहवामः । किमयम् । बृहते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोष-
णाय । कीदृशमग्निम् । इरमदम् इरया अजेन माणति तृप्यति
तृप्यतीति इरमदम् 'उत्पन्नय-' (पा० ३ । ३ । ३७)
इत्यादिना अग्नि निपातः । बृहदुक्तं बृहन्ति महन्ति उक्थानि
शक्ताणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । पुतनासु संग्रामेषु
जितारं जयशीलम् । सासहिं सहतेऽनिभवतीति सासहितं
सोडारमन्तच्छूणामभिभवितारम् । अग्नौवित्वाहवनीयविषयो-
ऽग्निशब्दः । जेतारमग्निमधिष्ठात्रविषयः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

याः सेना अमीत्वंरीराज्याधिनीरुगणा उव ।
ये स्तेना ये च तस्करास्तोस्ते अग्नेऽपिद्धा-
म्यास्ते ॥ ७७ ॥

उ० याः सेनाः अनुष्टुभः प्रागक्षपतीयायाः । सा तृपरि-
ष्टाबृहती । याः सेनाः अभिलषरीः । 'इण् गती' इत्यस्मा-
द्गतोः 'इण्गति' इत्यस्मात् । 'इण्गति' इत्यस्मात् । 'इण्गति' इत्यस्मात् ।
पिति कृति' इति तुगागमे कृते 'दिङ्गणम्' इति ङीप् कृते
इणः इत्वंरी इति सिद्धं भवति । अभिवायिन्यः । आध्या-
धिनीः आविष्यन्ति याः उगणा उव । उतशब्दोऽन्वयः ।
अपि च । उद्गुणगणाः । पुरोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः । ये
च स्तेनाऽतीरा ये च तस्कराः 'तस्करस्तकरोति वत्पापकम्' इति

निरुक्ताः । तान्सर्वान् ते तव हे अग्ने, अपिद्धानि प्रक्षिपामि
आस्ये मुखे भक्षणाय ॥ ७७ ॥

म० पञ्चगुह्यः । याः काचित्परकीयाः सेनाः अमीत्वंरी-
रमीत्वंरीः अभिवायिन्यः अस्मादिभिरुक्तेनागमनशीलाः अभि-
यन्ति ता अभिलषरीः । 'इण्गति' इत्यस्मात् । 'इण्गति' इत्यस्मात् ।
पिति कृति' इति तुगागमे कृते 'दिङ्गणम्' इति ङीप् कृते
इणः इत्वंरी इति सिद्धं भवति । अभिवायिन्यः । आध्या-
धिनीः आविष्यन्ति याः उगणा उव । उतशब्दोऽन्वयः ।
अपि च । उद्गुणगणाः । पुरोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः । ये
च स्तेनाऽतीरा ये च तस्कराः 'तस्करस्तकरोति वत्पापकम्' (नि०
३ । १४) इति निरुक्ताः । हे अग्ने, तान् पृथोक्तान्तेनादीन्
ते तव आस्ये मुखे अपिद्धानि प्रक्षिपामि भक्षणाय । इण्-
गतिस्तान्सर्वान् ते तव हे अग्ने, अपिद्धानि प्रक्षिपामि भक्षणाय ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

दृष्ट्वाभ्यां मलिम्लुज्जम्भैस्तस्करौ २ उव । हेनु-
भ्यां स्तेनान्भगवत्तास्ते खाद मुखादितान् ॥ ७८ ॥

उ० दृष्ट्वाभ्यां दशनशीलान्भ्यां दृष्ट्वाभ्याम् राक्षसिके इति
ये उच्येते ताभ्याम् मलिम्लुज्जम्भैस्तस्करौ २ उव । हेनु-
भ्यां स्तेनान्भगवत्तास्ते खाद मुखादितान् ॥ ७८ ॥

म० गुताः प्रकटायेति द्विविधाश्चोराः । प्रकटा अपि पुन-
द्विविधाः । अरण्यां मार्गे च प्रकटाः प्रलहमेव फलावमानाः
प्रकटाः । ततोऽन्यतिप्रकटा निर्ममा आमेष्वेवागल्य वन्वीकाराः
ते अत्र मलिम्लुज्जम्भैस्तस्करौ २ उव । हेनु-
भ्यां स्तेनान्भगवत्तास्ते खाद मुखादितान् ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

ये जनेषु मलिम्लवः स्तेनास्तस्करा वने । ये
कक्षेध्वघायवत्तास्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

उ० जनेषु मलिम्लुचः जनेषु सोनासः 'आजसेरसुक्' तस्कराः । वने वनाश्रिताः येन कक्षेषु नदीपर्वतकक्षेषु अवाचकः । 'छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम्' इत्यध्यात्म-
त्वेन 'क्याच्छन्दसि' इति उपप्रत्ययः । अथ परस्मै इच्छन्ती-
त्यवाचकः तान् तव दधामि स्वापयामि जन्मयोः
मक्षणाय ॥ ७९ ॥

म० जनेषु ग्रामवातेषु ये मलिम्लुचः पूर्वोक्ता वन्दी-
काराः येन वने सोनासः सोनाः 'आजसेरसुक्' (पा० ७।
१।५०) इत्यसुक् । शुभनोरः तस्कराः प्रकटनोरः । ये च
कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अवाचकः परेषां पापामिलायुक्ताः हे
भमे, तान् चतुर्विधां ते तव जन्मयोः पङ्क्तयोर्दधामि स्वाप-
यामि मक्षणायेत्यर्थः । अथ परस्मैच्छन्ति ते अवाचकः
'छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम्' इति अथशब्दात्कथम् ।
'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१००) इति उपप्रत्ययः ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

यो अस्मभ्यमरातीवाचाश्च नो द्वेषते जनः ।
निन्दायो अस्मान्धिषाश्च सर्वं तं मस्मसा
कुरु ॥ ८० ॥

उ० यो अस्मभ्यम् यो मनुष्यः अस्मभ्यम् अस्मदर्थम्
मरातीवात् अरातिरिवाचरेत् । अरातिः शत्रुः । यश्च न अस्मान्
द्वेषते द्वेष्टि जनः । निन्दाश्च निन्दयति योऽस्मान् दिप्साश्च ।
द्वेषोक्तेः सन्ध्यासलोपः । दम्भितुमिच्छति यः । तान् तव
दधामि । सर्वमेतच्छत्रुजातं मस्मसा कुरु । मस्मसेति शब्दो-
ऽनुकरणे बाजन्तः । यथा मक्षमायां मस्मसा शब्दं कुर्वन्ति
तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ८० ॥

म० एवं चोरमेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुमेदा उच्यन्ते ।
ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसकश्चेति । तत्र
शतम्बलेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः । कार्यविघातं
यः करोति स द्वेषी । वाम्पौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः ।
हन्तुकामश्चतुर्थः । तान् अप्रये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्य-
मस्मदर्थं अरातीवात् अरातिरिवाचरति अरातीवन्ति अराति-
तमिच्छति । आचारे इच्छाया वा वचनप्रत्ययः । यत्र
जनो नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशनाप्रोतिमुत्पादयति 'द्विष अप्रीतो'
'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपो लुगमात्रः ।
योऽध्वन्योऽस्माभिनन्दान् निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यथा-
परोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति । दम्भितुमिच्छति जिघांसति ।
दम्भेः सनन्तस्य 'दम्भ इव' (पा० ७।४।५६) इत्य-
भ्यासलोप इकारश्च । 'इत्यभ्य लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।
४।१७) इतीकारलोपः 'लिटोऽडाटौ' (पा० ३।४।१४)
इत्यादागमोऽरातीवादिवाचिषु जिघांसि । हे भमे, तं सर्वं
जनं चतुर्विधं मस्मसा कुरु चतुर्गुणं सर्वज्ञा मक्षयेत्यर्थः ।

मस्मसाशब्दो बाजन्तो निघातः चर्वणजन्यशब्दानुकरण-
वाची ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् । सं-
शितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

उ० पुरोहितस्याद्वाति । संशितं मे ब्रह्म । 'शो तन्मूक-
रणे' उपसर्गव्यत्ययः । निशितं तीक्ष्णीकृतं मे मम ब्रह्म ।
निशितं च वीर्यं वीरकर्म बलम् । निशितं च
क्षत्रं जिष्णु जयनशीलम् । यस्य अहम् अस्मि भवामि
पुरोहितः ॥ ८१ ॥

म० 'उपात्तमां क्षत्रियस्यैच्छतुत्तमां पुरोहितस्य' (का०
१६।४।१।४-४२) । क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं संशित-
मित्येतमिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्त्यामुदेवामिलि-
तामिच्छया दधाति एकादशं नित्याः सर्वासासृचामन्ते स्वाहा-
कारश्चेति सूत्रार्थः । मे मवीर्यं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्बलं
तीक्ष्णीकृतम् शास्त्रीयमानंवाति कृतमित्यर्थः । 'शो तन्मूक-
रणे' कान्तः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः, बलं शरीरशक्तिः, तदुभयं
संशितं स्वकायंशमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि
भवामि तन्मवीर्यं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा
भवति तथा संशितं तीमं कृतम् ॥ ८१ ॥

व्यशीतितमी ।

उदेपां बाहू अतिरमुदचो अधो बलम् । क्षिणोमि
ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वां २ऽअहम् ॥ ८२ ॥

उ० उदेषाम् क्षत्रियस्य उदतिरम् उदरितवान् अस्मि ।
एषां योद्धृणां बाहू उदृचः उदरितवान्वचैः । अधो अपिच
बलम् । क्षिणोमि च विनाशयामि ब्रह्मणा पुरोहितसंज्ञेन
अमित्रान् । उदयामि उन्नययामि च स्वान् पुत्रपौत्रान्
अहम् ॥ ८२ ॥

म० एषां स्वकीयानां राजबाह्याणादीनां मन्त्रे एकैकस्य
बाहू भुजौ उदतिरमुदचैरेव वर्धितवानस्मि । तिरतिर्बलार्थः ।
लौकिकोक्तिरियम् । लोके हि योऽन्यस्यापुत्रकृत्ये भवति जना
एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपादे कृतवानिति । वचैः कान्तः
तामनुदतिरम् । अधो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् ।
ब्रह्मणा बन्धसामर्थ्येन अमित्रान्नाश्रुत क्षिणोमि क्षीणान्करोमि ।
स्वान्स्वकीयान्युत्पन्नानुत्पन्नपौत्रादीन्नुन्नययामि उत्कर्षं प्रापयामि ।
एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमी ।

अत्रपतेऽस्तस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्र
दातारं तारिषु कर्जं नो धेहि द्विषु चतुर्षु ॥ ८३ ॥

इति माध्वन्दिनीमात्रा वाजसनेयिसंहितायां

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

उ० समिधमाद्याति अन्नपते अग्ने, अन्नस्य स्वमंशं नः
अस्मभ्यं देहि । अनमीवस्य अमीवा व्याधिः तद्गदितस्य ।
शुभिणः । शुभमिति बलनाम । बलवतः । किंच । प्रप्रदा-
तारं तारिषः अतिशयार्थे उपसर्गान्वासः । महता प्रकर्षेणा-
न्नस्य दातारं प्रदातारं प्रतारिषः प्रवर्धय । किंच । ऊर्जमंशं
नः अस्मभ्यं देहि देहि । द्विपदे चतुष्पदे द्विपाच्यन्न-
दुष्पाच्यन्न ॥ ८३ ॥

इति उवटकृती मन्त्रमाप्य एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

म० 'मय्यसमिधं जते प्रते प्रतेऽन्नपत इत्याधानम्' (का०
१६ । ६ । ८) । अच्युर्गुणा जतपयसि दत्ते तत्र समिधम-
भ्यज्य दीक्षित उर्येऽप्रावादध्यात् । प्रते इति वीप्सा प्रतिप्रतं
समिदाधानप्राप्त्यर्थी इति सूत्रार्थः । आग्नेयी उपरिष्ठादुहती
अष्टागत्रिपादा चतुर्थो द्वादशार्णः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक
अग्ने, नोऽस्माभ्यमन्नस्य देहि । कर्मणि षष्ठी । अन्नं प्रवच्छ ।
यद्वाजस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य । अनमीवस्य नास्ति
अमीवा व्याधिर्वैनं तदनमीवं तस्य । शुभिणः शुभमिति
बलनाम । शुभं बलं विवते यस्मात्तत् शुभिं तस्य । रोगना-
शकं बलहेतुर्लक्षं प्रवच्छेदार्थः । किंच दातारं प्रतारिषः अन्नस्य
दातारं प्रकर्षेण वर्धय । 'प्रसमुगोदः पादपूरणे' (पा० ८ । १ ।
६) इति पादपूर्वो प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् । अतिशयार्थं प्रोपसर्गा-
भ्यासः 'अभ्यासे भूयान्समर्थं मन्यन्ते' (नि० १० । ४२)
इति वास्तवोक्तैः 'तु जपन्तरणयोः' छेदो मय्यमैकवचनं 'सिञ्च-
हुलं छेदि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप्प्रत्ययः । 'आर्ध-
धातुकस्य' (पा० ७ । २ । ३५) इतीद् छन्दसि धातो-
र्बुद्धिः 'छेदोऽडाटी' (पा० ३ । ४ । ९४) इति अडागमः
'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इति छेट इकारलोपे
स्त्वविचर्गौ । तारिष इति रूपम् । किंच नोऽस्माकं द्विपदे
मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमंशं देहि भारय ।
यद्वा शौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्यै द्विपदे । चत्वारः पादा
यस्य स चतुष्पाद तस्यै 'पादः पत' (पा० ६ । ४ । १३०)
'पादस्य लोपोऽहस्त्वादिभ्यः' (पा० ५ । ४ । १३८) इति
अन्तलोपे पदादेशः । द्विपदे मनुष्यान् चतुष्पदे गवादेव अन्नं
देहि देहि आतापेकवचनम् । सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देही-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

इत्यादिसमिदाभ्यन्तोऽध्याय एकादशोऽग्रमात् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

इदानीं रुक्म उर्यां व्यशौर्दुर्मर्षमायुः श्रिये
रक्षानः । अग्निरमृतो अमवद्वयोरभिर्यदेनं द्यौरजन-
यत्सुरेताः ॥ १ ॥

२५ म० उ०

उ० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चति । इदानीं रुक्मः
त्रिष्टुप् । आदित्याध्यासेन रुक्मस्तुतिः । यो इदानीं इत्य-
मानः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानः । रुक्मः रोचनः । उर्यां
महत्या दीक्षया व्यशौत् विद्योतते यस्य च दुर्मर्षमायुः दुर्मे-
र्षमनवच्छण्डितम् आयुर्जीवनम् । श्रिये रक्षानः यस्य
जनेभ्यः श्रियं दातुं रोचते सोऽयमग्निः अमृतः अमरणधर्मा
चाभवत् । ययोरभिर्यैः पशुपुरोडासप्रवृत्तिभिः यदेनं
द्यौरजनयत् । यस्य एनमग्निं यौः अजनयत् जनितवती ।
सुरेताः शोभनरेताः । रेतः पुत्रः । 'सुरेतां श्रेया यस्यायमग्निः'
इति द्वितीयममृतत्वकारणमग्नेः ॥ १ ॥

म० एकादशाध्याये उच्चार्यमरणदिमन्त्रा उक्ताः द्वादशे-
ऽध्याये उच्चार्यमरणदिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र 'यजमानः कण्ठे
रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननि-
व्यूतं लोमसु शुक्लकुण्डेषु शणसूत्रे त्रिष्टुषोत्तमुपरित्नाभि बहि-
पिण्डं इदानीं रुक्म इति' (१६ । ५ । १) । समिदाधानान्तं
ऐशान्यां तिष्ठन्वजमानो श्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलका-
कारमामरणविशेषं बध्नाति । कीदृशम् । वस्तुलम् एकविंशतिः
पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्विर्भूता उन्नतविन्दवः
पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनकण्डे श्वेतकुण्डरोमस्थाने स्तुतम्
त्रिगुणशणसूत्रे श्रोतं नामेकवर्णं वर्तमानं पिण्डा बहिर्भवन्ति
तथा धार्वमिति सूत्रार्थः । रुक्मदेवता त्रिष्टुप् वसुग्रीवता ।
आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तुयते । रुक्म आमरणविशेषः
उर्यां महत्या दीक्षया व्यशौत् विद्योतते । 'स्तुत योतने' व्यञ्ज-
येन शपि लुप्ते इदौ लधि रूपम् । कीदृशो रुक्मः । इदानीं
इत्यमानः । शानवि शपो लुक् । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः । श्रिये
जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षमनवच्छण्डितं केनाप्यातस्-
त्कार्यं वा आयुः जीवनं रक्षानः रोचत इति रक्षानो वाञ्छन् ।
रोचतेः शानवि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति
शपो लुक् सोऽयमभिर्ययोरभिर्यैः पशुपुरोडासप्रवृत्तिभिरमृतो-
ऽमरणधर्मा अभवत् । ययस्मात्कारणात् द्यौर्लोकवासी
देवगण एनमभिमजनयत् जनितवती । कीदृशी यौः । सुरेताः
शोभनं रेतोऽमितरूपं यस्याः सा तस्मादमृतत्वं युचम् ॥ १ ॥

द्वितीया ।

नक्तोपासा समनसा विरूपे प्रापयन्ते शिशुमेकं
समीची । यावाश्चामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा
अग्निं धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

उ० इदानीं परिगृह्णाति । नक्तोपासा । आग्नेयी त्रिष्टुप्
नक्ता रात्रिः उपाशब्देनाहुरव्यते रात्र्यहनी । समनसा
एकमवस्थे । विरूपे नानारूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । प्राप-
यन्ते प्रापयन्ते सायंप्रातरग्निद्विधादिभिः कर्मभिः । शिशुं बाळमिव
मातापितरौ एकं अग्निलक्षणम् । समीची सन्वयगन्ति संश्लिष्टे
वा । ये इत्थंभूते ताभ्यां गृह्णामीति शेषः । इदम् उपपत्ति

वावाक्षामा । वावापृथिव्यौ यो रुक्मः रोचनः अन्तर्दिभाति
अन्तरादीप्यते तं इरामीति शेषः । निवधाति । देवा अग्निं
धारयन्ऽविणोदाः यमग्निं देवा इविणोदाः धनदातारो
धारितवन्तः तमहं धारयामीति शेषः ॥ २ ॥

म० 'परिमण्डलाभ्यामिष्णुभ्यामुखां परिरुहति नक्षोपा-
सेति' (का० १६।५।३) । तर्तुभ्यामुखाधारणसाधन-
रुपाभ्यामिष्णुभ्यामुखां रुहतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वा-
दिदृष्टं कुत्सदृष्टः । अग्नेमुखाग्रहणे विमिरुक्तम् । नक्षोपासा
नक्तं च उवाच नक्षोपसौ । विमिरुक्ताकारः संहितायां दीर्घः ।
नक्तं रात्रिः उवाच अहः । नक्षोपसौ रात्रिदिक्सौ एकमग्निं
धापयेते पाययेते सायंप्रातरभिहोत्रादिकर्मभिः तपयेते इत्यर्थः ।
तत्र ह्यग्रेपमानम् । ऋतुं बालं मातापितराभिव । 'वेदु पाने'
'हेतुमति च' (पा० ३।१।२६) इति णिच् 'आदेच
उपदेशोऽसिति' (पा० ६।१।४५) इति आकारे 'अर्तिहो'
(पा० ७।३।३६) इत्यादिना पुक् । कीदृशौ नक्षोपसौ ।
समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैक-
मत्सङ्गके इत्यर्थः । विरूपे विरुक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे ।
कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । समीचीं सम्मग्नतास्ते समीची-
सम्मग्नान्ते समन्विते संश्लिष्टे वा । पूर्वसवर्णो विभक्तेः । ये
इत्थंभूते राज्यहन्ता ताम्यामिष्णुभ्यामुखां रुहामीति शेषः ।
'हरति वावाक्षामेति' (का० १६।५।४) । आहवनीयो-
परिस्थामुखाभेवमिष्णुभ्यामादाय यावेति पादेनासन्दी प्रति-
तां हरतीति सूत्रार्थः । वावाक्षामा यौश्च क्षामा पृथिवी च
वावाक्षामा । दिवो वावादेशः विमिरुक्तेषः । वावापृथिव्यो-
रन्तर्मेधे अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचनानोऽभिर्विभाति प्रका-
शते तं इरामीति शेषः । 'आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दी-
वदासन्त्यां चतुरक्षाज्ञां शिक्ववत्प्रामादधाति देवा अग्निमिति'
(का० १६।५।५) । आहवनीयात्पूर्वेदिशि भूमौ स्थापिता-
सामासन्त्यामुखां निरुहति देवा इति पादेन । उद्गात्रासन्दी-
वदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौदुम्ब्योर्मरजिमात्राज्ञां सुह्रस्वा
व्युत्तामिति स्मर्यते । तथा चतुरक्षाज्ञां चतुरक्षाणि चतुष्को-
शानि अत्रानीषोपलपादरूपाणि यस्यान्तस्तौ सशिक्षायां चेति
सूत्रार्थः । देवाः बीज्यान्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यज-
मानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् । अदभान आर्षः ।
कीदृशा देवाः । इविणोदाः सागदारेण इविणं धनरूपं फले
ददति प्रगच्छन्ति ते । तमहं धारयामीति शेषः । 'आग्निं
धारयन् इविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा इविणोदाः' इति
तैत्तिरीयब्रुतेदेवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

तृतीया ।

विधा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीकृतं
द्विपदे चतुष्पदे । विनाकमस्थत्सविता वरेण्योऽनु
प्रयाणमुपसो विराजति ॥ ३ ॥

उ० शिक्वपाशं प्रतिमुञ्चति । विधा रूपाणि जगती सा-
वित्री । यः विधानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते प्रतिब्रजति ।
द्व्येष्वपहृत्य शार्पेरं तमः प्रकाशयतीत्यर्थः । कविः ज्ञान-
दर्शनः । यज्ञं प्रासावीकृत्यतीति । भद्रं भन्दनीयम् । द्विपदे
चतुष्पदे द्विपाञ्चशतुष्पाञ्चशः । विनाकमस्थत्सविता वरेण्यः ।
यश्च व्यस्यत् विरुवापयति प्रकाशयति । नाकं सुलोकम् ।
सविता सर्वस्य प्रसविता । वरेण्यः वरणीयः । अनु प्रयाणमुपसो
विराजति । स सविता उपसः प्रयाणं प्रगमनम् अनु पश्चात्
विराजति दीप्यते । 'उपाः सवितुः पुरोगामिनी' इति सवितुः
स्तुतिः । य इत्थंभूतः सविता स शिक्वं प्रतिमुञ्चति-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

म० 'शिक्वपाशं प्रतिमुञ्चते बहुधामं विधा रूपाणीति'
(का० १६।५।६) । उक् ऊर्ध्वं यम्यते विमम्यते यैस्ते
उपाया रजवः बहुधामा रजव ऊर्ध्वार्कपणहेतवो यस्सेदश-
मासम्भीत्यं शिक्वपाशं यजमानः कण्ठे यज्रातीति सूत्रार्थः ।
सविदेवत्वा जगती इत्यावाचदृष्टः । कविः विद्वान् क्रान्त-
दर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विधा
विधानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते इत्येषु प्रतिब्रजति
रात्रितमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे
चतुष्पदे द्विपाञ्चशतुष्पाञ्चो मनुष्यपशुदिग्भ्यो भद्रं कल्पार्थं
स्त्वव्यवहारप्रकाशनरूपं धेयः प्रासावीकृत्य प्रेरयति ।
यश्च नाकं स्वर्गं व्यस्यत् विरुवाति प्रकाशयति । 'असतिवकि-
रुवातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति क्तेरङ् । यश्च
उपसः उपःकाळस्य प्रयाणं गमनमनु पश्चात् उपःकाळे व्यतीते
यति विराजति विशेषेण दीप्यते । 'उपाः सवितुः पुरोगा-
मिनी' इति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिक्वं प्रतिमुञ्च-
ति शेषः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

सुपर्णोऽसि गुरुमांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षु-
र्बृहद्रथन्तरे पक्षौ । सोम आत्मा छन्दास्सङ्गानि
यजूंश्चि नाम । साम ते तनूवामदेव्यं यज्ञायक्षिणं
पुच्छं पिण्ण्याः शफाः । सुपर्णोऽसि गुरुमान्दिवं
गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

उ० विरुवाऽभिगच्छते । विरुतिचतुरवसाना गारुमती
विषत्री । सुपर्णोऽसि सुपतनस्त्वमसि । गुरुमान् गगनवान्
अशमवान् । त्रिवृत्सोमः ते तव शिरः । गायत्रं चक्षुः । बृह-
द्रथन्तरे सामनी पक्षौ । पञ्चविंशः सोमः आत्मा । छन्दांस्ते-
कविशतिरङ्गानि यजूंश्चि नाम । साम ते तनूः । वामदेव्यं
यज्ञायक्षिणं पुच्छम् । पिण्ण्याः अन्नयः शफाः सुराः । पतत्र
स्व सुपर्णोऽसि गुरुमान् अतो जयीमि त्वाम् । दिवं गच्छ स्वः
स्वलोकं पत ॥ ४ ॥

म० 'सधियन्ते प्राचं प्रवृज्जाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत्' (का० १६।५।७) । शिष्यसहितमुखाग्रि प्राच्यान्पूर्वधारयति पिण्डवदित्युक्तेषां । अनेनोक्त्यातिरिक्तमप्यन्यत्रुक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः । गरुडमेवला विषहृत्त्री चतुरवताना इति । हे अग्ने, त्वं सुपर्णः योगेनं धर्मे पतनं वत्स स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चित्तवान् । तत्र दृष्टान्तः । गरुडान्न गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते । त्रिहृत्ते तव शिरः त्रिहृत्सोमस्तव शिरःस्वामीयः । गायत्रं वज्रः यद्वायव्राख्यं साम तत्तव वज्रः नेत्रस्थानीयम् । वृहद्वन्तरे पक्षौ वृहद्वन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । सोम आत्मा षड्दशशोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः । छन्दोऽसि अज्ञानि गायत्र्याष्टीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयाद्यष्टस्थानीयानि । यजुषि नाम इमे त्वेवाष्टीनि यजुषि तव नामस्थानीयानि । वामदेवं साम ते तव तन्मूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । विष्णोः शक्राः होत्रादिचिष्णुस्विता अग्नयस्तव शक्राः चतुरस्थानीयाः । हे अग्ने, एवंभूतस्त्वं यतो गरुडान्न गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ । तत्रापि तव पत स्तः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

विष्णोः क्रमोऽसि सपञ्चहा गावत्रं छन्द आरौह पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥ ५ ॥

उ० विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णोः क्रमोऽसि । विष्णोः पञ्चस्याग्नेः पतः क्रमोऽसि सपञ्चहा च शत्रुघातकञ्च अतः गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व । अभिमातिहा अभिमातिरपि केनचिद्वृणविशेषेण शत्रुदेवोच्यते । अज्यन्मवम् । अरातीयतो हन्ता अरातिरियाचरति अरातीयति अरातिः शत्रुः तस्य अरातीयतः शत्रूयतो हन्ता । अधस्तनेन व्याख्यातम् ५

म० 'विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमनुष्टुप्प्रहणं च तस्मिन्नास्मिन्' (का० १६।५।११) । विष्णुक्रमसंज्ञान्यादस्यास्मान्करोति तस्मिन्नास्मिन्क्रमणे उरुवस्यग्रेरुर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थः । चत्वारि वर्ण्युक्ताभिदेवतानि ऋग्यजुः इतीच्छन्दस्कानि त्रीणि । चतुर्थं प्राजापत्या वृहती । विष्णुशब्देनाभिहृत्यते । 'स वः स विष्णुर्देवः स नः स यज्ञोऽन्वेष स योऽयमस्मिन्नास्मान्' (६।५।२।११) इति श्रुतेः । हे प्रथमादविन्द्यास, त्वं विष्णोः वज्रसामः क्रमोऽसि । सपञ्चहा सपञ्चान्नापूहन्तीति शत्रुघातकञ्च । अतो

गावत्रं छन्दः आरोह अनुप्राद्वकत्वेन स्वीकृत । ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतास्वमिन् प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एवमुतरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीयं पादव्यास, त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिघातकः पाप्मा का तं हन्तीति । त्रैष्टुभं छन्दः । स्वीकृत अन्तरिक्षप्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीयं पादव्यास, विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिघातं न रातिररातिघातनाभावस्तत्त्वमात्मन इच्छतीत्यरातीयत् तस्य हन्ता विमातकः । जावतं छन्दः । आरोह दिवं सुलोकमनु विक्रमस्व सुलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थं पादव्यास, त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वं हन्तृत्वमिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् । वज्रसन्ताप्यन्प्रलय उभयत्र । तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह । अत्र चतुर्थेऽपि पादव्यासेषु वज्रनाम आत्मानं विजुलेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान्पृथिव्यादिकोकरूपत्वेन भावयेत् । 'दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्वेति' (का० १६।५।१३) । सर्वा दिशः पर्ययतीत्यर्थः । यजुर्गायत्रम् । हे अग्ने, त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अक्रन्ददग्निः स्तनयत्रिव शौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अक्यदारोर्दसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

उ० ऊर्ध्वबाहुः प्रदक्षिणं गृह्णात्यग्निम् । अक्रन्ददग्निः त्रिहुत् । अस्त्रामृच्चक्षिपजैन्मौ कथ्यते । अक्रन्दत् क्रन्दते विस्फुरति अग्निः । स्तनयत्रिव शौः । शौःशब्देनात्र पजैन्म उक्तः । यथा स्तनयम्पजैन्मः शब्दं करोति एवमग्निः पजैन्मवत् शब्दं करोति । अयान्याम्यपि पाजैन्मानि रूपाण्यग्नेः प्रदर्शयन्ते । क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । क्षामाशब्देन पृथिव्युच्यते । द्वितीयार्थे च प्रथमा । 'लिह आस्वादने' यथा पजैन्म उदकभावमुपगच्छत्यर्थं पृथिवीं लेडि आस्वादयति वीरुधः समञ्जन् व्याप्नुवन् एवमयमग्निः पृथिवीमस्यार्थमास्वादयति स्वकीयज्वालासमूहेनौषधीः समञ्जन्वाप्नुवन् । अन्वदधुच्यते । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अक्यत् । यथा पजैन्मः सद्य एवाभ्ररूपेण जायमानो व्यक्यत् । विरुपसर्गः क्वातिना संबध्यते । तेन त्रिकवापयति हि ई इदो धाराधतसहस्रैः । हि ई इमौ निपातौ पादपूर्णा । एवमयमग्निः सद्य एव जायमानः इदः सन् इदं सर्वं विरुपापयति । अन्वच्च । आरोहती भानुना भात्यन्तः । यथा पजैन्म आनाति भानुना विहुरूपेण । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तर्ज्यवस्थितः । एवमयमग्निर्भाति भानुना दीप्त्या द्यावापृथिव्योरन्तर्ज्यवस्थितः । एवमग्निः पजैन्मवत्पुष्यते ऋषिणा ॥ ६ ॥

म० 'पिण्डवत् प्रागुदयं प्रवृज्जात्यक्रन्ददग्निरिति' (का० १६।५।१४) । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमभि वृहतीति सूत्रार्थः ।

अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कताप्रीदृश । अग्निरुन्दत् 'उन्दति
 छल्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) कन्दति विरुजति ।
 क्षीरघाः । यौरिव स्तनघन । यौशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः ।
 यौमिष इव स्तनघनं गर्जनं शब्दं कुर्वाणः 'स्तनं गदी देव-
 शब्दे' पुरादिरुन्दत् । मेघमाचर्म्यमाह । क्षामा रेरेहत् 'ध्रुपां
 मुल्लङ्' (पा० ७।१।३६) इति विभक्त्योपः । क्षामेति
 पृथिवीनामसु पठितम् । क्षामां पृथिवीं रेरेहत् 'लिह आस्त्रादने'
 यल्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः रेफछान्दसः । अत्यन्तं लेहीति लेलि-
 हत् 'नाभ्यस्तान्छतुः' (पा० ७।१।७८) इति नुममाधः ।
 भूमिमति आस्त्रादयन्व्यापुक्त् यथा मेघो जलभावं गच्छन्-
 स्त्वं भूमिं लेहि । वीरुधः समान् सखीयन्वाकासम्-
 हेन ओषधीर्व्यापुक्त् । अन्यदप्युच्यते । हि यस्मात्
 जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इदः वीरुध
 सन् व्यस्यत् विख्याति । अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेयः । शुक्ला
 तथा व्याख्यातत्वात् । विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाश-
 यति । अन्यत्र योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये
 भातुना रश्मिना खयमाभाति समन्तात्प्रकाशते । यथा पर्जन्यो
 भातुना विष्टुद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्जन्यवत्
 स्तुयते । ईम् निपातः पादपूर्णे ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अग्नेऽभ्यावर्तित्रभि मा निवर्तस्वायुषा वर्षसा
 प्रजया धनेन सन्या मेघया रय्या पोषेण ॥७॥

उ० अवहरति अग्ने अभ्यावर्तित्रिति । इतःप्रवृत्ति पञ्चा-
 श्रेयः । अग्ने अभ्यावर्तिर्त्तु ऊर्ध्ववृहती । हे अग्ने अभ्यावर्तन-
 शील, अभिनिवर्तस्व मांप्रति । आयुषा । वर्षसा । अग्नेन ।
 प्रजया । धनेन । सन्या लभेन । मेघया । रय्या सुवर्णोल्क-
 र्णेन । पोषेण धनपुष्ट्या ॥ ७ ॥

म० 'अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्तित्रिति' (१६।५।१५) ।
 ऋक्चतुष्टयेन चतुर्धारमुखाभिमात्मसमीपमानवतीति सूत्रार्थः ।
 अग्निदेवत्योर्ध्ववृहती द्वादशार्णप्रिपादा । अभि आभिमुख्येना-
 वर्तिर्त्तु शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्संशोधनम् असदभिमु-
 खागमनशील । आयुरादिभिः सह मा मामभि मांप्रति निव-
 र्तस्व शीघ्रमागच्छ । आयुषा जीवनेन । वर्षसा ब्रह्मवर्तसेन ।
 प्रजया पुत्रादिकया । धनेन वसुना । सन्या इष्टलभेन । मेघया
 धारणावत्या बुद्ध्या । रय्या सुवर्णोल्कारैः । पोषेण आयुरादीनां
 पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

अग्ने अक्षिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं च उपा-
 वृतः । अश पोषेस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि
 पुनर्नो रयिमाकृधि ॥ ८ ॥

उ० अग्ने अक्षिरः । महावृहती । हे अग्ने, अक्षिरः

अज्ञानां रसभूत, शतं तव सन्तु आवृतः आवर्तनानि ।
 शतशब्दोऽसंख्यातविषयः । सहस्रं बहुनि च उपावर्तनानि
 सन्तु । अश अश समानार्थः । अश्वेवं भूयोभूयः करणे-
 नावर्तमानः । पोषस्य पोषेण अनवच्छिन्नधनानागमेन सह पुनः
 नोऽस्माकं नष्टम् न आकृधि आगमय । रयिं धनं पुनरागमय ।
 करोतिगंतिकर्मा ॥ ८ ॥

म० अभिषी महावृहती एकः पादो द्वादशार्णधत्वारोऽष्टा-
 र्णः । हे अक्षिरः अक्षिनां रसभूत अज्ञसौष्टव्युक्त हे अग्ने, ते तव
 सतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृत्तिशक्तयः सन्तु । तथा
 ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिशक्तयः
 सन्तु स्वस्यैवावर्तनमावृतः । अतस्तीक्ष्णवर्तिनां पुरुषाणां इव्यधि-
 क्षेपाणां चावर्तनमुपावृत्तिः । अस्मासु ज्ञेहातिशयेन त्वमपि
 पुनःपुनरावर्तस्व । तदीयाः पुरुषास्तदीयानि च इव्याणि
 पुनःपुनरावर्तन्तामिष्यर्थः । अश्वेत्सव्यमधार्णम् । निपातस्य च
 (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां वीर्यः । अथापि
 शतसहस्रसंख्यानामावृत्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धि-
 त्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभिर्बुद्धिस्ता-
 द्येन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूतोऽपि आकृधि
 आवृत्तं कुरु आगमय । पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वम-
 संपादितं धनमाकृधि संवतः संपादितं कुरु । करोतिगंतिकर्मा
 'शुश्रूषपृच्छन्वदन्वदति' (पा० ६।४।१०२) हेर्हिः
 व्यस्ये न शपो लुक् ॥ ८ ॥

नवमी ।

पुनरूर्जा निवर्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः
 पाप्मादहसः ॥ ९ ॥

उ० पुनरूर्जा गायत्री । पुनःपुनरभ्यासोऽनवच्छेदार्थः ।
 पुनरपि ऊर्जा इष्यापुपसेचनेन निवर्तस्व । पुनरग्न हे अग्ने,
 इषा अग्नेन सह आयुषा च सह । किंच पुनरेव नोऽस्मान्
 पाहि अहसः पापात्सकाशात् यथा पूर्वं रक्षिताः ॥ ९ ॥

म० अभिषी हे गायत्री । हे अग्ने, त्वमूर्जा क्षीरादिरस्तेन
 सह निवर्तस्व पुनरज्ञागच्छ । इषा अग्नेन आयुषा जीवेन च
 सह पुनरागच्छ । आगतस्त्वं नोऽस्मान्भुनः कृतादहसः पापा-
 त्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

दशमी ।

सह रय्या निवर्तस्वाम्रे पिन्वस्व धारया ।
 विश्वपण्या विश्वतुस्परि ॥ १० ॥

उ० सह रय्या सह धनेन निवर्तस्व । किंच । हे अग्ने,
 पिन्वस्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । तां च रयिं मिश्र । वसो-
 धारया अनवच्छिन्नधनदानेन निवर्तस्व । पुनःपुनराप्याय-
 स्वेत्यभिप्रायः । कथंभूतया रय्या । विश्वपण्या विश्वत-

स्परि । 'प्रा मङ्गणे' सर्वजनोपभोग्यत्वा । विश्वतस्परि सर्वतोऽभिगतिरर्थः पूर्वमाणया रज्या ॥ १० ॥

म० हे अग्ने, रज्या धनेन सह निवर्तस्व । किञ्च धारया जलवारया इष्टित्वया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यस्तपा-
दपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च । पिन्वतिः सेचनार्थः । कीदृश्या धारया । विश्वपन्था 'प्रा मङ्गणे' विश्वेः प्रायते मङ्गले पीयत इति विश्वप्ती तया । यद्वा विश्वपन्था सर्वजनोपभो-
ग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽभिगतिरर्थः पूर्व-
माणया पिन्वस्व सिञ्च । अनवच्छिन्नधनदानेन पुनःपुनरा-
प्यायस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

आ त्वाहापमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठविचाचलिः । वि-
शस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्वाष्ट्रमधिभ्रश्यन् ॥ ११ ॥

उ० उपरितनानि धारयन्नभिमज्जयते । आ त्वाहापमन् ।
अनुष्टुप् आहापं त्वां यतः सुलोकात् । 'हन् इरणे' । इतवान् ।
त्वं च अन्तरभूः अन्तः नाम्ना उपरि शरीरमध्ये जम्बुः ।
अतो जवीमि । ध्रुवः स्थिरः तिष्ठ । अविचाचलिः अवि-
चलनशीलः । किञ्च विशः त्वां सर्वाः वाञ्छन्तु अन्नं तयो-
पतिष्ठतु सर्वम् । 'अन्नं वै विशः' इति श्रुतिः । मा त्वत् स्वतो
राष्ट्रं जनपदसमूहः अधिभ्रश्यन् अधिभ्रश्यन् ॥ ११ ॥

म० 'उपरितनानि धारयन्ना त्वाहापमिल्लिमिमज्जयते' (का०
१६।५।१६) । त्राभेरुपर्युक्त्यामि धारयन्नामभिमज्जयत इति
सूत्रार्थः । आग्नेय्यनुष्टुप् ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने, अहं त्वमाहाप-
मादितवानस्मि । आहपूर्वस्य हरतेर्लङि उत्तमैकवचनम् । त्वं
च अन्तरभूतः उत्तममध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं
चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ । विचलतीति विचाचलिः
वाञ्छन्तादिव । किञ्च सर्वा विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु ।
यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यजानि त्वां वाञ्छन्तु अन्नानि तयोपति-
ष्ठन्तु । 'अन्नं वै विशः' (१६।७।३।७) इति श्रुतेः ।
इदं राष्ट्रं त्वत् लक्षः सकाशान्मा अभि अशतं वरं जनपदस्ततो
मायज्जयन्तु शस्त्रो मा भूत् । अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः
प्रजाः पाहीत्यर्थः । यद्वा और्वं राष्ट्रम् 'मा त्वद्वाष्ट्रमधिभ्रश्यन्'
(६।७।३।७) इति श्रुतेः । श्रीः लक्षो मा भ्रश्यन् 'अंशु
अधःपतने' पुषादित्वाच्छेरद् 'न माण्योगे' (पा० ६।४।
७४) इति अहभावः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं
श्रधाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदि-
तये स्याम ॥ १२ ॥

उ० पाशान्विमुञ्चति । उदुत्तमम् वाष्णी त्रिष्टुप् । अदि-
त्यमुपसर्गः अथापेक्षनेन संबध्यते । हे वरुण, उदुत्तमं

पाशम् उच्छेद्य । 'अथ शैथिल्ये' । अपीकृतोर्ध्वं नय ।
अस्मत् अस्मत्तः अवाधमम् अधमं च पाशम् अवाधीमं
क्षयय । विमध्यमं स्थानस्थितमेव विश्रमय मध्यमम् ।
अथैवं कृते सति वयं हे आदित्य अदितेः पुत्र, व्रते तव
कर्मणि वर्तमानाः अनागसः अनपराधाः अदितये अदी-
नतायै स्याम भवेम ॥ १२ ॥

म० 'पाश उन्मुच्योदुत्तममिति' (का० १६।५।१७) ।
रुक्मपाशशिक्षमपाशौ गलापूर्वमारोगे निष्कासयतीति सूत्रार्थः ।
वरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् शुनःशोपट्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि एता-
वपि अथयेत्यनेन संबध्यते । हे वरुण, उदुत्तममुत्तमाज्ञे
शिरसि स्थापितं स्वदीर्घं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उदु-
त्तमं उच्छेद्य विनाशय । अधममधमाज्ञे पादप्रदेशे स्थापितं
लघुपाशमवध्रयय अकृप्यास्मत्तो विनाशय । मध्यमं मध्यम-
प्रदेशे स्थापितं पाशं विश्रमय निच्छेदय । 'अथ च' मिला-
पिण्वि हस्तः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् । अथावेति संहि-
तायां दीर्घरुक्मन्दसः । यद्वा अथ क्यादिः लोटि मध्यमैकव-
चने 'छन्दसि धावजपि' (पा० ३।१।८४) इति आप्र-
त्ययस्य धावजादेशे अथावेति रूपम् । अथ पाशप्रसविनाशा-
नन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र, वरुण अनागसः अनपराधा
निष्पापालव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमदितये अदी-
नतायै स्याम अलण्डितलाय योग्या भवेम । अथा इत्यत्र
'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः ॥ १३ ॥

त्रयोदशी ।

अग्ने वृहन्नुपसामुध्वो अस्माभिर्जगन्वान्तमसो
ज्योतिषागात् । अग्निर्मानुना रुक्ता स्वङ्ग आ
जातो विश्वा सद्यान्वयाः ॥ १३ ॥

उ० प्रदक्षिणान् गृह्णाति । अग्ने वृहन् । त्रिष्टुप् ।
आदित्यात्मनोऽग्नेः स्तुतिः । यः अग्ने उपसां वृहन् महान्
प्रभावतः ऊर्ध्वः अस्मात् स्थितः । यश्च निर्वजगन्वान् तमसः
निर्गतो रात्रिकक्षणात्तमसः अहर्लक्षणेन ज्योतिषा सह
आगात् आगतः सोऽग्निः । मानुना रुक्ता रोचिष्णुना ।
स्वङ्गः शोभनाङ्गः । आ जातो विश्वा सद्यान्वयाः । 'मा
पूरणे' । आ अग्नाः आपूरितवान् जातः संजातरादिभ्यः विश्वा
सद्यानि । 'इमे वै लोका विश्वास्तजानि' इति श्रुतिः ।
सर्वाणि सदनानि प्रसन्नवृत्तिता ॥ १३ ॥

म० 'पिण्डवत्प्रान्दक्षिणा प्रदक्षालमे वृहजिति' (का० १६।
५।१७) । पूर्वमग्नेन पाशान्वुन्मुच्योर्ध्वं वाहुराग्नेयी दिशं
प्रत्यस्त्यामिर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वा त्रिष्टुप्
व्रितदृष्टा । आदित्यात्मनामेः स्तुतिः क्रियते । वृहन् प्रमा-
वानमहान्वमप्रिरुपसामग्ने प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वो अस्मात्
ऊर्ध्वः स्थितः । यद्वाग्निदोशदौ शोपमान उत्तिष्ठति । ऊर्ध्वो
अस्मादित्यत्र 'प्रहस्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६।१।११५)

इति 'एहः पदान्तादिति' (६।१।१०९) इति सूत्रज्ञात-
सन्ध्यभावः । यच्च तमसो रात्रिजलानाभिर्जगन्वाभिर्गतः
सन् ज्योतिषाऽहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽभि-
र्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सृष्टानि स्थानानि
सर्वान् लोकान् आ अग्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् 'आ
पूरणे' लङ् पुरष्यत्वत्तः । 'इमे वै लोका विश्वा सृष्टानि'
(६।७।३।१७) इति श्रुतिः । कौटसः । रशता 'रश
हिंसानाम्' रशतीति रशन् तेन रशता तमो हिंसता भानुना
रश्मिना स्वहः शोभनान्यज्ञानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

हृत्सः शुचिपद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदति-
थिर्दुरीणसत् । नृपहरसद्वसुस्रोमिसद्वज्रा गोजा
जतृजा अद्रिजा कृतं बृहत् ॥ १४ ॥

उ० अवहरति हृत्सः शुचिपदिति । जगती षड्-
रन्ता बृहदिति यजुः । जगत्या 'जगती हेमाह्लोकान्'
इति श्रुतिः । तथा बृहदिति निदधातीति राजसूये
अतिच्छन्दसमित्युक्तम् । व्याख्यातो मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥

म० 'अवहरति हृत्सः शुचिपदिति' (का० १६।५।
१८) । उक्त्यामिमवतारयति । जगती अग्निप्रोक्षणे इत्यमुका
कजुरन्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्पुक्ता इह तु जगती
अन्ते बृहदिति यजुः । तद्विनियोगमाह 'आसन्धां करोति
बृहदिति' (का० १६।५।१९) । बृहदिति कजुपा उक्त्या-
मिमसन्धां स्थापयतीति सूत्रार्थः । हंस इति मन्त्रस्य
व्याख्यातः (अ० १०।१००२४) ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्रे वयुनानि
विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषामिशोचीरन्तरस्याः
शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

उ० उपतिष्ठते सीद त्वमिति सिद्धमिशोचीभिः । एका
त्रिष्टुप् द्वे अनुष्टुभौ । सीद त्वम् अवस्थानं कुह त्वम् ।
अस्या उक्ताया मातुः उपस्थे उत्सृजे । विश्वानि सर्वाणि
हे अग्रे, वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रज्ञानम् पदार्थसातत्य-
पेदीसत् । किंच उक्तायामपस्थानं कुर्वन् । मैनां तपसा
मार्चिषामिशोचीः मा अभिशोचीः मा अभितापयेः एना-
मुखां तपसा तापेन मा मार्चिषा ज्वालय । किंच । अन्तः
अस्या मध्ये अस्यामुखायामवस्थितं शुक्रज्योतिः शुक्रकर्म-
साधनं ज्योतिः विभाहि विविधं दीप्यस्व ॥ १५ ॥

म० 'उपतिष्ठते सीद त्वमिति' (का० १६।५।२०) ।
आसन्धीनिधानान्तरमुख्यामिसुपतिष्ठते कृत्वा प्रवेष्टेति
सूत्रार्थः । अग्निदेवस्या त्रिष्टुप् । हे अग्रे, त्वं मातुः मातृसमाया
अस्या उक्ताया उपस्थे उत्सृजे सीद उपविश । कौटसस्त्वम् ।

विश्वानि वयुनानि सर्वाग्ज्ञानोपायान् विद्वान् । सर्वपदार्थ-
तत्त्ववेदी सच्चिद्वयः । किंच एनामुखां तपसा संतापेन
माभिशोचीः मा संतापय । अभिषा ज्वाल्या च मामि-
शोचीमां क्षीय । तपः कार्यमग्निः कारणं । कार्येण भूयासागो
भवति कारणेन स्त्रीपत् तदुभयं मा कुर्वित्वयः । अस्यामुखा-
यामन्तर्ग्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विविधेषु
दीप्यस्व ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अन्तरग्रे रुचा त्वमुखायाः सद्ने स्वे । तस्या-
स्त्वर् हरसा तपन्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

उ० अन्तरग्रे । व्यवहितपदसंघन्वमाद्योऽयं मन्त्रः ।
हे अग्रे, यस्या उक्तायास्त्वमन्तर्ग्यतः रुचा दीप्या
सहितः सद्ने स्वे स्वकीये स्थाने वर्तसे । तस्या पूर्व उक्तायाः
स्वर् हरसा ज्योतिषा तपन् । 'तप संतापे' । अग्रे, जात-
वेदः जातं ज्ञानं वेत्तीति जातवेदान्तात्संयोजने हे जातवेदः
जातप्रज्ञान, शिवो भव ज्ञानतो भव ॥ १६ ॥

म० अग्निदेवस्य हे अनुष्टुभौ । हे अग्रे, त्वमुखाया अन्तः
मध्ये स्वे सद्ने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्या शुक्रः सन्
सीदिति शेषः । किंच जातं जातं विन्दतीति जातवेदाः तस्य
संयोजनम् । हे जातवेदः सर्वज्ञ, जातं वेदो ज्ञानं यस्मेति
वा जातविज्ञानः तस्या उक्तायाः शिषः कल्याणकारी ज्ञानतो
भव । किं कुर्वन् । हरसा ज्योतिषा तपन्प्रतपन् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

शिवो भूत्वा मह्यमग्रे अथो सीद शिवस्त्वम् ।
शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योर्निमिहासदः ॥ १७ ॥

उ० शिवो भूत्वा ज्ञानतो भूत्वा मह्यं हे अग्रे, अथो
अपि च । सीद उपविश उक्तायाम् । शिवस्त्वं शिवाः कृत्वा
दिशः सर्वाः स्वं योर्नि स्थानम् इहासदः इह आ असदः
आसीद ॥ १७ ॥

म० हे अग्रे, मह्यं मदर्थं शिवः ज्ञानतो भूत्वा अथो अग्रे-
न्तरं शिवः सीद सर्वोभया ज्ञानतः सधुपविश । सर्वा दिशः
शिवाः ज्ञानताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योर्नि स्वकीयं
स्थानमासदः आसीद आगत्योपविश । 'छन्दसि लुङ्कल्हिटः'
(पा० ३।४।६) इति लोट्ये लृट् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निस्महितीयं परिजात-
वेदाः । तृतीयमसु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं
जग्ने स्वाधीः ॥ १८ ॥

उ० वात्सप्रेणोपतिष्ठते । दिवस्परि । द्वादशाध्यायः
त्रिष्टुभः । दिवस्परि दिवः सकाशात् प्रथमं यज्ञे जातः अग्निः ।

'प्राणो वै दिवः प्राणाद् वा एष प्रथममजायत' इति श्रुतिः ।
तं जातमभिप्राणिति 'प्राणो वा अग्निजातमेवैनमेतत्सन्तं
जनयति' इत्येतदभिप्रायम् । अस्मद्वितीयं परि जातवेदः अस्मात्
अस्मात् पुरुषविधाद् द्वितीयं जातवेदः 'जातः यदेनमदो
द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्' इति श्रुतिः । स्वमुखाच्च योने-
हंस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेत्यर्थं पुरुषविधिः । तृतीयमप्यु ।
तृतीयं तम् अप्यु ज्वरस्थितं जनयति । 'यदेनमदस्तृतीय-
मसृजोऽभिजनयत्' इति श्रुतिः । अथ यो गमोऽन्तरासीत्सो-
भिरसृज्यतेत्येतच्छ्रुत्याभिप्रायम् । नृमणा अजस्रम् । नृपु
मनो वस्येति नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणम् ।
'प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निजस्रः' इति श्रुतिः । तृतीयम-
प्यन्तर्व्यवस्थितं जनयति नृमणा अजस्रमग्निमिति वाक्यार्थः ।
य एवं बहुजन्माग्निः तं इन्धानः आदीपयन् यजमानः एन-
मग्निं जरते जनयतीति धातोरधोन्तरे वृत्तिः । स्वाधीः
शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्वस्य स स्वाधीः ॥ १८ ॥

म० 'वात्सप्रेण न दिवसरीत्येकादशमिरनुवाक्येनैके' (का०
१६।५।३१-३२) । दिवसरीत्येकादशमेनं वात्सप्रेणोक्त-
मभिप्रायमिति । एके आचार्या अनुवाकेन द्वापचर्चैतं वदन्तीति
सुश्रावः । अग्निदेवत्वा द्वादश त्रिष्टुभो मलन्दनपुत्रवत्समी-
हृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः
'प्राणो वै दिवः प्राणाद् वा एष प्रथममजायत' (६।७।
४।३) इति श्रुतिः । जातवेदः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवार-
मस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् त्रिष्टुभो जज्ञे जातः । 'यदेनमदो
द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्' (६।७।४।३) इति श्रुतेः
'स मुखाच्च योनेहंस्ताभ्यां चाग्निमसृजत' इति च श्रुतेः स
पुरुषविध इत्यर्थः । नृपु मनो वस्य स नृमणाः 'पूर्वपदाश्च'
(पा० ८।१।३) इति गलम् । नृमणाः प्रजापतिः अज-
स्रमनुपक्षीणमग्निमप्यु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवार-
मजनयन् यदेनमदस्तृतीयमसृजोऽजनयत् । अथ यो गमोऽन्त-
रासीत्सोभिरसृजत । 'प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निः' (६।
७।४।३) इत्यादिश्रुतवः । एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः
शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्वस्य स यजमान एनं बहुजन्मान-
मग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति । धातोरधोन्तरे वृत्तिः ।
यद्वायमग्नीः । अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकेऽसोपमि जज्ञे सूर्यरूपे-
भोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमनुपक्षीणोऽसोपमि जातवेदाः
द्वितीयं जज्ञे प्रतिद्वयविरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्यु समुद्रे
तृतीयं जज्ञे वडवीनलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रि-
व्यपि जन्मसु नृमणा नृपु मनो वस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः
एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोक्तावादिना दीपयन्स्वाधीः स्वायत्त-
चित्तो यजमानो जरते दीपयन् जरार्थेनन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्या ते धाम

विभृता पुरुषा । विद्या ते नाम परमं गुहा य-
द्विद्या तमुत्सं यत आजगम्य ॥ १९ ॥

उ० विद्या ते । विद्या जानीमः विद्या 'अचोऽस्तस्मिन्' इति
दीर्घव्यम् । ते तव हे अग्ने, त्रेधा त्रयाणि विद्या प्रवि-
भक्तानि त्रीणि रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि । विद्या ते
धाम । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्वानानि धामानि जन्मा-
नीति च' । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । धामानि जन्मानि
आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणादयतिप्रणीतधिष्यवप्रवृत्तीनि ।
विभृता विहृता पुरुषा बहुरूपाणि । विजानीमश्च तव नाम
परममुत्कृष्टम् । गुहायामिव यज्ञवस्थितम् । यविष्य इति
वा । अस्मत्तन्नाम विद्या तमुत्सं विजानीमश्च तमुत्सन्दन-
मनूपं प्रथममवस्थानं यतस्त्वम् आजगम्य आगतवानसि हे
अग्ने ॥ १९ ॥

म० हे अग्ने, यानि पूर्वसिन्धवे दिवसरीत्यादिना त्रेधा
स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवद्वानलरूपाणि तानि त्रयाणि
त्रिसंख्याकानि ते तव संबन्धीनि रूपाणि वनं विद्या जानीमः ।
'अचोऽस्तस्मिन्' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां
दीर्घः । 'विदो लटो वा' (पा० ३।४।८३) इति मसो
मादेशः । यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि
अग्निवायुसूर्याख्यानि वनं विद्या । किंय ते तव संबन्धीनि
पुरुषा बहुषु प्रवेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्ताद्व्यवस्थामग्निजो-
रूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्वानानि अपि वनं
विद्या । विभृतेति विभक्तेराकारः । धामेत्यत्र विभक्तिलोपः ।
किंय ते तव परममुत्कृष्टं गुहा । सामील्लोपः । गुहायां यज्ञ-
वस्थितं गोप्यं यविष्य इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि
विद्या । किंय यत वस्ताद् अज्रूपाद् स्वामात्त्वमाजगम्य वैशु-
तरूपेणाप्तोऽसि तमुत्समुत्सन्दनं जलरूपं स्थानं वनं विद्या ।
गमोलिट् ॥ १९ ॥

विंशी ।

समुद्रे त्वा नृमणा अजस्रवन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो
अग्र ऊर्ध्वम् । तृतीयं त्वा रजसि तस्थिवात्समपा-
मुपले महिषा अर्धवन् ॥ २० ॥

उ० समुद्रे त्वा । हे अग्ने, समुद्रे त्वा त्वा एवं वर्तमानं
नृमणाः प्रजापतिः ईधे दीपयांचकार । 'सोऽग्नोऽजस्रः' इत्यु-
पक्रम्य 'तस्मादग्निर्ह वै तमग्निरिवाचक्षते' इत्येतदभिप्रायम् ।
अप्यन्तर्नृचक्षा ईधे अप्यन्तर्नृचक्षानं नृचक्षा प्रजापति-
रेव ईधे आदीपितवान् । 'तमश्च उपोदान्तं पुष्करपर्णे
विधेद' इत्यादिश्रुतिस्मादिता । विदो अग्र ऊर्ध्वं द्युलोकेऽसि
ऊपसि महोदके प्रदेने आदित्याभना नृचक्षा एव ईधे ।
तृतीयं त्वा रजसि च त्वां द्युलोके आदित्याभना स्थितक-
स्तम् अर्धं उपले उत्सङ्गे नाभ्यानामर्धं मध्ये अवस्थि-

सम् महिषाः सहान्तः प्राणाः अवर्धन् वर्धन्वाचकुः । 'प्राणो वै महिषाः' इत्यादिश्रुतिः ॥ २० ॥

म० हे अग्ने, त्वं मनो यस्यासीं रुमाणाः प्रजापतिः स-
मुद्रे वदवानरूपेण तस्मिन्वांसं वर्तमानं त्वा त्वाभीधे शीपयांच-
कार । 'इन्धिमवतिभ्यां च' (पा० १ । २ । ६) इति किरवा-
णलोपः । रुचक्षाः सृष्टु पठन्तु पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान् विसृष्टं
ब्रवीति रुचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मन्त्रे विद्यु-
द्रूपेण स्थितं त्वाभीधे शीपितवान् । तथा दिवः पुलोक्तस्य
अथन ऊधस्थानीये तृतीये समुद्रवृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने
रजसि रजनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्मिन्वांसं त्वां
रुचक्षा एव ईधे । किंच महिषाः सहान्तः प्राणा अपामुपस्थे
उत्सृजे माव्यानामपां मान्ये स्थितं त्वामवर्धन् 'छन्दस्सुमग्धा'
(पा० ३ । ४ । ११०) इति शप् आर्धधातुकत्वाणिलोपः ।
'प्राणा वै महिषाः' (६ । ४ । ४ । ५) इति श्रुतिः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अक्रन्ददग्निः स्तुनयन्निव द्यौः क्षामा रेहिद्वी-
रधः समुज्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो अख्य-
दारोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ २१ ॥

उ० अक्रन्ददग्निरिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० अक्रन्ददिति व्याख्याता (क० ६) ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः
सोमगोपाः । वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा
विभाल्यम्र उपसामिधानः ॥ २२ ॥

उ० श्रीणामुदारः । श्रीणां लक्ष्मीणामुदारोऽत्यर्थं दाता ।
धरुणो रयीणां च धनानाम् । मनीषाणां प्रार्पणः कश्चिद्भूत-
वानपि भवति नतु दाता । अर्थं तु मनसा पृथितानां
क्षामानां प्रापयिता । सोमगोपाः धिष्ण्या अग्नयः सोमं गोप-
यन्ति तदभिप्रायमेतत् । सोमिनो वा गोपावति । वसुः
वासयिता । यद्वा वसुः धनं पृथयति । यथा यानि धना-
न्मुपकारं कुर्वन्ति शयनासनरथादीनि एवमयमप्युपकरोति
भूतानां तापपाकप्रकाशैः अतो वसुः सूनुः सहसः
पुत्रो बलस्य । मध्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते । अप्सु
राजा अप्सवस्थितो वरुणात्मना राजा । तथा चोक्तम् ।
'यमग्ने वरुणो जायसे सत्' इति । विभाल्यम्र उपसाम् ।
आदित्यात्मना हृषानः 'इन्धी दीप्तौ' दीप्यमानः । यद्वा
उपःकालेऽग्नीनां प्रादुष्करणं क्रियते तदभिप्रायमेतत् ॥ २२ ॥

म० एवंविधोऽग्निविभाति विशेषेण भासते । कीदृशः ।
श्रीणां गवाश्वादिषेपदामुदारः अत्यर्थं दाता । 'उदारो दातुम-
ह्यतो' इति कीदृशः । रयीणां धनानां धरुणो धारयिता ।

मनीषाणां मनसा इथितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकषेणा-
र्पयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्तृकसोम-
यागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः । वासयतीति वसुः ।
यद्वा वसुः धनरूपः यधान्यानि शयनासनरथादिधनान्मुपक-
रन्ति तन्नाथमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्ता अतो वसुः ।
सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः । यतो मध्यमानो
जायतेऽत एवमुच्यते । अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना
राजा । यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण शीप्यमानः ।
उपसामये प्रातःकाले हृषानः आदित्यात्मना शीप्यमानः ।
उपःकालेऽग्निहोत्रहोमामाग्नयः प्रादुष्कियन्ते तदभिप्रायेणो-
च्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भे आ रोदसी अपृणा-
ज्जायमानः । वीडं चिदद्रिमभितपरायन्जना यद्व-
मिमयजन्तु पञ्च ॥ २३ ॥

उ० विश्वस्य केतुः । चतुर्थैः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते
यच्छब्दबोधात् । जना यदग्निमयजन्त पञ्च । यदित्यभि-
क्तिको निर्देशः । यमग्निं पञ्चजनाः । चत्वारो वर्णा निषा-
दपञ्चमाः पञ्चजना उच्यन्ते । अयजन्त इष्टवन्तः स विश्वस्य
केतुः सर्वस्य प्राणिजातस्य केतुः प्रजानन् अर्थात्मना ।
भुवनस्य गर्भेः भूतजातस्य वाय्वारम्भना गर्भेः । स हि प्राण-
भावेन भूतानामन्तः संचरति । आरोदसी अपृणात् जाय-
मानः । स एव आपूरयति वावापृथिव्यौ जायमान आदि-
त्यात्मना । स एव मध्यस्थानमाख्या इन्द्रात्मना वीडंचित् ।
इदमप्यद्रिमदारयितव्यं मेघं वा अभिनत् विदारयति ।
परायन् परा परतो गच्छन् ॥ २३ ॥

म० सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटी-
भवन् रोदसी वावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतन्त्रेजसा पूर-
यति । कीदृशः । विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽभ्या-
त्मना । भुवनस्य गर्भेः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वा-
त्मना । स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः संचरति । किंच यः
परायन् इन्द्ररूपेण परा परतो गच्छन् वीडं चित् । विद्वज्ज्ञानो
एवायः चिदन्वयैः । इदमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत्
भिनति विदारयति । नत् विभक्तिलोपः । यमग्निं पञ्च जना
अयजन्त यजन्ते विप्रावाञ्जनाः निषादयेति पञ्च । यद्वा
चत्वारो महर्षिणो यजमानश्च ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मत्यैश्चमिरसतो
निधायि । इयति धूममरुपं भरिञ्जदुच्छुकेण शो-
चिषा यामिनेक्षन् ॥ २४ ॥

उ० उदितपावकः । 'वस कान्तो' अस्मिन् कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । उदितः कान्तः मेधाधी वा । पावकः पावयिता । अरतिः अलंमतिः पर्याप्तमतिः । सुमेधाः कल्याणप्रज्ञः साधुवशी वा । अतएव मरणधर्मेण मनुष्येषु । अग्निः कथंभूतः । असृतः अमरणधर्मा । निधायि निहितः देवैः त्वं नो अस्मिन् लोकस्याप्यलं ण्यीति । स इमंति उदितं वदन्मयति धूमम् अरुपम् अरोचनम् । भरिभ्रत धारयन्निदं जगत् । 'इतो वा अयमूर्ध्वं' रेतः सिञ्चति धूमं 'सामुद्र इष्टिर्भवति' इत्येतच्छ्रुतिप्रामोदयं मन्त्रः । शुक्रेण शोचिषा । वां शुलोकम् इतश्चन् व्यामुचन् । नक्षत्रप्रवृत्तारकसंयन्त्रिणा तेजसा धूममिषतीति संबध्यते । 'इतः प्रदानादि देवा उपजीवन्ति' इत्येतच्छ्रुतिप्रामोदयं मन्त्रः ॥ २४ ॥

म० योऽग्निर्मेलेषु मरणधर्मेण मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः । 'बहुलं छन्दस्मात्त्वोऽग्निः' (पा० ६।४।५५) इत्युद्भाषः । स अरुपमरोपं चक्षुराधुपश्चरहितमरोचनं वा धूममुदितं उदमयति । 'व्यवहितान्' (पा० १।४।८२) उपसर्गकिययोर्व्यवधानम् । 'इतो वा अयमूर्ध्वं' रेतः सिञ्चति धूमं 'सामुद्र इष्टिर्भवति' इति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः । उदितः उदयते काम्यते लोकैरित्युदितः कान्तः । वशेरीणादिक इह प्रलयः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलंमतिः पर्याप्तमतिः । यदा शुक्रेणरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बुद्धिर्बल्य, शोभनो मेधो यज्ञो गच्छति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत विभ्रत जगद्धारयन् 'दाधर्ति' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभावरूपेण सामाकाशमिन्ध्रान्याधुचन् । नक्षत्रप्रवृत्तारकसंयन्त्रिणा तेजसा शुलोकं व्यामुचन्निधायः । 'इतः प्रदानादि देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

इष्टानो रुक्म उर्या व्यैद्यौदुमर्षमायुः श्रिये ह्वानः । अग्निर्मृतो अभवद्वयोर्भियेदेनं यौरजनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

उ० इष्टानो रुक्म इति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

म० इष्टानो व्याख्याता (क० १) ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यस्यै अथ कृणवद्भद्रशोचेऽपुं देव घृतवन्तमप्रे । प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुमं देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

उ० यस्यै अथ । यस्यै अथ प्रतिपदि । कृणवत् करोति । हे भद्रशोचे भद्रशीघ्रीसे, अपूर्णं पुरोडाशम् । हे देव, घृतवन्तम् । हे अग्ने 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्द्विषोऽवदा-

याधोपरिष्ठादाज्यस्यावधारयति' इत्येतच्छ्रुतिप्रामोदयम् । प्र तं नय । नयसीति प्राप्ते छान्दसो लोटः । प्रययसि तं यजमानम् । प्रतरम् अतितराम् वस्यो अच्छ । 'अच्छाभिरामुमिति शाक-गुणिः' । वसीयः स्थानमच्छा वस्तुतत्प्रमानमभि । 'वस निवासे' लृट् 'तुष्टछन्दसि' इति ईषमुन् 'तुरिष्ठेमेवसु' इति तुचो लोपे वसीय इति सिध्यति । 'स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः' इति श्रुत्युक्तं तं प्राप्नुयात् अतं वसीयान् लोकः । अभिनयसि च सुमं देवभक्तं देवसेवितम् । हे यविष्ठ युवतम, अथवा मिश्रयितृतम ॥ २६ ॥

म० मया कल्याणकारिणी शोचिदासिर्वस्य तत्संबोधने हे भद्रशोचे, हे देव अग्ने, अथ प्रतिपदि वा पुमान् ते त्वं अपूर्णं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्तमुपस्तरणामिधारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति । 'कृन् करणे' स्वादिः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेयु' (पा० ३।४।१७) इति तिप् इकारलोपे 'छेदोऽडाद्यौ' (पा० ३।४।१४) इत्यडागमे ओर्गुणे कृणवतिरिति रूपम् । 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्द्विषोऽवरायाधोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति' (१।४।२।१०) इत्येतच्छ्रुतिप्रामोदयम् । हे यविष्ठ युवतम, यदा मिश्रयितृतम, तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रवृत्तं प्रतरम् 'अनु च छन्दसि' (पा० ५।४।१२) इत्यव्यनात्परान् धादमुप्रत्ययः । प्रवृत्तरं वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय । अच्छाभिमुख्येन सुमं सुमं चाभिनय सर्वतः प्रापय । कीदृशं सुमम् । देवभक्तं देवैः भक्तं त्वेवितं देवभोर्षं सुमं प्रापयेत्यर्थः । वसति यज तद्वस्तु लृट्प्रत्ययः । अतिशयेन वस्तु वसीयः 'तुष्टछन्दसि' (पा० ५।३।५९) इतीषमुन् 'तुरिष्ठेमेवसु' (पा० ६।४।१५४) इति तुचो लोपः । छान्दसे ईलोपे वस इति सिध्यति । 'स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः' (बृह० मा० ४।१५) इति श्रुतेः । 'प्रह-स्थान्तपादमव्यपरे' (पा० ६।१।११५) इति वसो वच्छेदस्तत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

आ तं भज सौश्रवसेष्वन्न उक्थ उक्थ आभज शस्यमानि । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवत्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

उ० आ तं भज । यद्वस्थाने तदो इतिः लटः स्थाने लोटः अर्थसंबन्धात् । हे अग्ने, आभजसि तं यजमानम् । सौश्रवसेषु साधुप्रवणीयेषु यज्ञकतुषु । उक्थ उक्थ आभज तत्तलोपेयं यज्ञकतुषु उक्थे उक्थे शस्यमाने आभजसि आसेवसे । यजमानः प्रियः सूर्येभ्यः भवति प्रियताग्रेभवति । किंच उज्जातेन भिनदत् । उज्जिनति धर्माधिक्यमायुं जातेनौरसपुत्रसंवातेन । उज्जिनति च जनित्वैः जनित्यमानैः

पौत्रपुत्रसंघैः वेदार्थान् । प्रजापत्यस्य स्वर्गोपायिनी अवती-
त्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

म० शोभनं श्रवः कीर्तिः सुधवः सुधवतः संबन्धीनि
कीर्तिहेतुभूतानि कर्मणि सौधवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने,
त्वं तं यजमानमाजय सेवस्व । निरन्तरं कर्मानुष्ठानिं कुर्वि-
त्यर्थः । उक्थे उक्थे निष्केनत्वप्रगाथादिरूपे न यज्ञमाने
तत्तच्छब्दे सति तन्माजय सर्वतः सेवस्व । कर्मणि शब्दे न
प्रेरित्वर्थः । एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्यं सूर्यस्य
प्रियो नवाति नवतु । लिङ्गेषु छेद 'छेदोऽडाटी' (पा० ३ ।
४ । १५) । अस्मा अग्नेश्च प्रियोऽस्तु । असौ डादेशः । तथा
जातेनोत्पत्तेन पुत्रेण उद्भिन्नत् उद्भेदमुदर्वं वृद्धिमाप्नोतु ।
इत्येतेऽङ्गागमे चोद्भिन्नवदिति रूपम् । तथा जनितैः जनिष्य-
मापैथ यौत्रादिभिरुद्भिन्नदत् । जनिष्यन्ते ते जनित्वा तैः ।
भविष्यदर्थे औणादिक इत्यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

त्वामग्ने यजमाना अनु दान्विश्वा वसु दधिरे
वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोम-
न्तमुञ्जिजो विववुः ॥ २८ ॥

उ० त्वामग्ने । हे अग्ने, त्वां यजमानाः । अनुद्वन् अन्वहं
अहन्वहनि विश्वानि वसूनि धनानि । दधिरे धारयन्ति
भूमिगोहिरण्यादीनि । वार्याणि वरणीयानि । किंच ।
त्वया न सह द्रविणं यज्ञफलमिच्छमानाः कामयमानाः ।
व्रजम् व्रजन्त्यनेन सुकृतिम् इति व्रजो देवयानमार्गः ।
गोमन्तम् गावो रश्मय आदित्यसंबन्धिनः तैः संयुक्तम् ।
उञ्जिजो मेधाविनः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । विववुः
विभिदुः । आदित्यमण्डलस्य मध्येन मार्गे कृतवन्त इत्यर्थः ।
तदुक्तम् 'ते य एव विदुः' इत्युपक्रम्य 'देवलोकादादित्य-
मण्डलम्' इत्यादि ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, यजमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः
सन्तः सन् । पुशब्दो दिनवाची । 'कालाचनोः' (पा० २ ।
३ । ५) इति द्वितीया । दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि
प्राधान्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभू-
हिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति । यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
वसु अथ सुक्लोपः । किंच त्वया सह रिताः त्वां भजन्तस्ते
यजमाना इविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उञ्जिजः मेधा-
विनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽयं
सन्तीति गोमन्तं तं रश्मिमण्डलमप्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृ-
तिम् इति तत्कर्तव्यं देवयानमार्गं विववुः विभिदुः । रश्मिमण्डले
मार्गे कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् 'ते य एवमेतद्दिदुः' इत्युपक्रम्य
'देवलोकादादित्यम्' इति ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

अस्ताव्यमिन्नेरा सुधेवो वैश्वानर ऋषिभिः

सोमगोपाः । अद्वेपे द्यावापृथिवी हुवेम देवा वृत्त
रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

उ० अस्ताव्यमिः स्तुतोऽग्निर्वैश्वानरः नरा सुधेवः
मनुष्याणां शोभनं सुवर्धिता । ऋषिभिः ऋषिस्वयजमानैः ।
सोमस्य गोपायिता अद्वेपे । पादौ लिङ्गोक्तदेवताकौ । यतोऽग्निः
स्तुतः अतः अद्वेपे द्वेपरहिते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयामः
तदाश्रयकर्मप्राप्त्यर्थम् । हे देवाः, यूयमपि वृत्तं वृत्तं । रपि
धनम् । अस्मे अस्मभ्यम् । सुवीरं शोभनपुत्रम् ॥ २९ ॥

म० ऋषिभिः यजमानविभिः अभिरस्ताति स्तुतः ।
कर्मणि चिप् । कीदृशोऽग्निः । नरा नराणां सुधेवः शोभनं
सुवर्धिता । युवागमाभावे गुणे न नरामिति रूपम् । शोभनं
शेवः सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो
हितः ऋषाभिरूपेण सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य
रक्षिता । अद्वेपे । पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतो-
ऽद्वेपे द्वेपरहिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः
तदाश्रितकर्माप्यै । हे देवा अद्वयादयः, अस्मे अस्माभ्यं सुवीरं
शोभनपुत्रयुतं रपि धनं यूयं वृत्तं स्थापयत ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

समिधाग्निं हुवस्यत धृतैर्वोधयतातिथिम् । अस्मि-
न्हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

उ० वनीचाहनम् । आग्नेयः पञ्च कण्डिकाः । समिधाग्निं
व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

म० 'अथ वनीचाहनं प्रागनः कृत्वाकृत्वास्तुततः
समिधाधानम्' समिधाग्निमिति' (का० १६ । ६ । १५) ।
उत्त्वामेकतरदिशि प्रागीपं शक्यं संस्थाप्य यजमान उक्थेऽग्नौ
वनीचाहने समिधमाधत्त इति सूत्रार्थः । विरुपाक्षदृष्टयेन
गायत्री व्याख्यातापुच्यते (अध्या० ३ क० १) । हे ऋषि-
स्वयजमानाः, समिधा कृत्वाग्निं हुवस्यत परिचरत अतिवि-
मेनमग्निं बोधयत । अस्मिन्मौ हव्या हवीषि आहुहोतन
साकत्येन जुहुत ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

उदु त्वा विश्वेदेवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।
स नो भव शिवस्त्वमुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥

उ० उदच्छति । उदु त्वा अनुहृत् । हे अग्ने, उद्गरन्तु त्वां
विश्वेदेवाः । चित्तिभिः वैरभिरुज्जियते । स त्वं विश्वेदेवैरभिर-
यमाणः नः अस्माकं शिवो भव । शिवः शान्तः । सुप्र-
तीकः शोभनमुखः विभावसुः विभूतचतस्र ॥ ३१ ॥

म० 'सप्तन्वीकमुग्रम्योदुलेति दक्षिणतोऽनसि करोति'
(का० १६ । ६ । १६) । समिधाधानानन्तरमुदुलेति मन्त्रे-
णासन्वीकहितमुख्याभिमुखं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः
शक्यं तं स्थापयतीति सूत्रार्थः । तापसहस्राभ्यनुहृत् । हे अग्ने,

विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः चित्तिभिः उदमनप्रवीणामिधौ-
श्रुतिभिः वा तामुद्वरन्तु कर्षं धारयन्तु । सुप्तः सप् उ पाद-
पूरणः । हे अग्ने, स उदार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्या-
णकृद्भव । किंभूतः । सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य ।
विभा शीमिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

प्रेक्षे ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिर्गर्भिभिष्टम् ।
बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः ॥ ३२ ॥

उ० प्रयाति । प्रेक्षे अनुष्टुप् । प्रयाहि हे अग्ने, ज्योति-
ष्मान्मृत्वा । शिवेभिर्गर्भिभिः शिवैः शान्तैः सुखकरैः
गर्भिभिः गच्छस्व । त्वं बृहद्भिः भानुभिः रश्मिभिः भासन्
दीप्यमानः मा हिंसीः तन्वा शरीरेण प्रजाः ॥ ३२ ॥

म० 'अनृद्वाहौ युक्ता प्रेक्षन् इति प्राक् याला यथायम्'
(का० १६ । ६ । १८) । शकटे तृणीं कृषीं संयोज्य
प्रेक्षति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथायं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेद्वि-
त्यर्थः । अग्निदेवत्वानुष्टुप् । हे अग्ने, शिवेभिर्गर्भिभिः शान्ताभि-
र्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान्प्रकाशयुक्तत्वं प्रयाहि गच्छ । इत्याद-
पूरणः । किंच बृहद्भिर्भानुभिः प्रोक्षैः रश्मिभिः भासन्नास-
न् जगद्वचनासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः
पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव शीः श्रामा रोर्दह्नी-
रुषः समञ्जन । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो
अरुणदा रोर्दसी भानुना भात्यन्तः ॥ ३३ ॥

उ० अक्रन्ददग्निरिति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'अग्ने अजलकन्ददग्निरेति जपति' (का० १६ ।
६ । २०) । अग्ने शब्दं कुर्वति अपेत् । व्याख्याता
(क० ६) ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न
रोचते बृहद्भाः । अग्नि यः पुंरुं पृतनासु तृक्षी
दीदाय दैव्यो अतिथिः श्रिवो नः ॥ ३४ ॥

उ० समिधमादावाति । प्र प्रायम् त्रिष्टुप् । प्र प्रायम्
प्रकर्षेण महता अयमग्निः । भरतस्य प्रजापतेः शृण्वे शृणोति
वचनम् । कथमेतद्भयवसीयते यथा प्रजापतेः शृणोति वच-
नमिति । वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः । यत्समिधाधानस-
मनन्तरमेव विरोचते । सूर्यो न सूर्य इव बृहद्भाः महादीप्तिः ।
यस्य अभितक्षी एरुम् अमुरराक्षसम् प्रतनासु संप्राप्तेषु
एतस्या समिधा आधायातः । यस्याच्च दीदाय दीप्यते ।
दैव्यः देवसंबन्धी । अतिथिः अतिथिबन्धो जनानाम् ।

शिवः शान्तः नः अस्माकं भवति । तस्माद्यज्ञापतेर्वचनं
शृणोति ॥ ३४ ॥

म० 'वासेऽनहरत्युद्धृतावोक्षित उत्तरतः समिधाधानं
प्रप्रेति' (का० १६ । ६ । २१) । वासे स्थिती कियमाप्ते
उत्तरदिशि उद्धृतावोक्षिते प्रप्रेषोऽग्निमवहरत्युत्तरपति ततोऽग्नौ
समिधाधानम् । वसिष्ठदशमिणी त्रिष्टुप् । 'प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे' (पा० ८ । १ । ६) इति श्रौतसंयस्य द्वित्वम् । अय-
मग्निः विभर्ति इवापि भरतस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे
शृणुते आह्वानमिति बोधः । यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः ।
पुरुषव्यस्ययः । यत् सोऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव माः भासत
इति माः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्वथा तथा रोचते अत्यन्तं
दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संप्राप्तेषु पुंरुं राक्षसमनितस्यै
संमुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसंबन्धी अतिथिः नोऽस्माकं शिवः
यज्ञरूपः सोऽग्निदीदाय दीप्यते । 'दीद अये' धातुनामने-
कार्यत्वाद्ग्न दीप्यतेः लिटि रूपम् । 'तुवादीनां दीपोऽभ्या-
सस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासवीथः । 'इन्दसि लृष्-
लृष्टिः' (पा० ३ । ४ । ६) इति नतमाने लिट् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

आपो देवीः प्रतिगृष्णीतु भस्मैतत्स्थोने कृणुष्व
सुरभा उ लोके । तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मा-
तेष्वं पुत्रं बिभृताप्सवेनत् ॥ ३५ ॥

उ० आपो देवीः । दश कण्डिका भस्माभ्यवहरणम् ।
आपो देवीः । अग्नेदेवता त्रिष्टुप् । हे आपः देव्यः, प्रतिगृ-
ष्णीतु प्रतिगृहीतु भस्मैतत्स्वागादादिभिः । तत्र अयं
शिष्टव्यवहारः । ततः स्वादादिभिः परिगृह्य । स्थोने कृणुष्वं
सुरभा उ लोके स्थोने सुखावहे कृणुष्वं स्वापयत । उकारः
समुच्चयार्थः । सुरभौ शोभनगन्धे धूपपुष्पोपकारैः । लोके
स्थाने प्राप्तायाम् तस्मै नमन्ताम् । तदःस्थाने एतदःप्रयोतः
प्रकृतत्वात् । तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमन्तां जनयः उपति-
ष्ठन्तु जायाः । सुपत्नीः शोभनपत्न्यः । रूपलावण्यदीपनाहं-
कारवैदग्ध्यसंपन्नाः । सूर्यं च मातेव पुत्रं बिभृत धारयत ।
पानभोजनवासोभिः गोपयत । किंच अप्सु स्वात्मनि एनत्
भस्म ॥ ३५ ॥

म० 'पलाशपुटेनापो देवीरिलेकया' (का० १६ । ६ ।
२६) । वनीवाहनामन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वदति-
पत्रपुटेन सानंप्रातस्तथायाः सफाशावुद्धृतं यद्गस्मान्ति तदे-
कया कृत्वा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । अग्नेदेवता त्रिष्टुप् ।
हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः, भस्म सूर्यं प्रतिगृष्णीतु
त्वागादादिभिः प्रतिगृह्णीत । किंच स्थोने सुखावहे सुरभौ
पुष्पधूपपादिभिः शोभनगन्धयुक्ते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुष्वं
कुरुष्वम् 'कृम् कृती' स्वादिः उ पादपूरणः । किंच शोभनः
पतिदेव्यो वासां ताः सुपत्न्यः 'आपः वदगस्य पत्नय आसन्'

इति शुक्लन्तरात् । जनसंस्थानिसुत्पादयन्ति वृक्षोत्पत्त्यादि-
द्वारेति जनयः सुपञ्चीजनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्ने-
नमन्तां प्रदीभवन्तु । किंच हे आग्ने, एतद्भस्म अप्सु स्वाभनि
युवं विभृत्य धारयत । माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वाभनि
धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

पदत्रिंशी ।

अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुच्यसे । गर्भे सन्
जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

उ० अप्स्वग्ने । अघस्तनेन अग्नेन भस्मातिथित्वेनाप्स्वव-
स्थाप्य अग्नेदानीं गायत्र्यनुष्टुप्भ्यामग्नेः सर्वगतत्वं प्रकाशयन्
भस्माभ्यवहरणमेवापन्नूते । अप्सु हे अग्ने, सधिष्टव सधिः
समानस्थानम् । सौषधीरनुरुच्यसे स त्वं बीजमपस्थाप्य
ओषधीः अनुरुच्यसे । ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे ।
ततो गर्भे सन् विद्यमानः जायसे पुनरपि ॥ ३६ ॥

म० 'ततो ब्रह्मणाम्' (का० १६ । ६ । २५) । ततो-
ऽन्तरं पठिताभ्यां ब्रह्मणामप्यग्ने गर्भोऽखीलेताभ्यामृन्तां
पत्रपुटेन द्वितीयवारमुखाभिभस्माप्सु प्रास्यति । विरूपदृग्-
ग्नेमी गायत्री । पूर्वमग्नेन भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य ब्रह्मणामग्नेः
सर्वव्यापकत्वं वदन्भस्माभ्यवहरणमपन्नूते । हे अग्ने, अप्सु
जलेषु तव सधिः स्थानं स समोषधीः यथाया अनुरुच्यसे
ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे 'सोऽपि ओषे चरपादपूर-
णम्' (पा० ६ । १ । १३४) इति स इत्यस्य विसर्गलोपे
सन्धिः । यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जटरामिरूपेण । किंच
गर्भे अरब्धोर्म्ये स्थितः सन्पुनःपुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

गर्भो अस्वोषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो
विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामंसि ॥ ३७ ॥

उ० किंच । गर्भः अस्ति भवसि ओषधीनां गर्भश्च वन-
स्पतीनाम् गर्भश्च विश्वस्य भूतस्य भूतप्रामस्य । हे अग्ने,
गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभोऽभिदेवताः । हे अग्ने, समोषधीनां
गर्भोऽस्ति भेषजरूपेणोषधिविशेषैरुपशमानत्वात् । हे अग्ने, त्वं
वनस्पतीनां तर्कणां गर्भोऽस्ति अरणिभ्यो जायमानत्वात् । विश्वस्य
भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽस्ति जटरामिरूपेण विश्वमा-
नत्वात्, अपां गर्भोऽस्ति वाडवपैर्बहुतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

प्रसव भस्मना योनिर्मपश्च पृथिवीर्मग्रे ।
सुष्टुमृज्य मातृमिह ज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ ३८ ॥

उ० जप आदत्ते प्रसव चतसृभिराग्नेयीभिः । हे अनु-
ष्टुभो हे गायत्री । प्रसव अवस्थाप्य भस्मना भस्मरूपेण
योनि स्थानं अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने, संसृज्य संगत्य च

मातृभिः अग्निः त्वम् ज्योतिष्मान् भूत्वा पुनरस्यामुखाया-
मासदः आसीद् ॥ ३८ ॥

म० 'अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसवेति' (का० १६ ।
६ । २९) । आसु क्षिताद्वसनः सकाशादनामिकया भस्म
गृह्णाति प्रसवेति चतुर्कर्मिभिः । हे अग्ने, त्वं भस्मना कृत्वा
योनि कारणभूतो पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसव प्राप्य
मातृभिरग्निः संसृज्यकीभूय ज्योतिष्मान् येनस्वी संपद्यः सन्
पुनरासदः स्वस्थानमुत्तमासीद् ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीर्मग्रे । शेषे मातु-
र्यथोपस्थेऽन्तरस्यां शिवतमः ॥ ३९ ॥

उ० पुनरासद्य पुनरप्याख्याय सदनं स्थानम् अपश्च
पृथिवीं च हे अग्ने, ततोऽनन्तरं शेषे । 'शीर्षे स्वप्ने' इत्यस्यै-
तदूपम् । स्वपिथि । मातुः यथा उपस्थे उत्सङ्गे । अन्तर्मध्ये
अस्यामुखायाम् । शिवतमः शान्ततमः ॥ ३९ ॥

म० हे अग्ने, अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं
स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिथि
मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः श्येते । किंभूतस्त्वम् । शिवतमः
कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

पुनरूर्जा निर्वर्तस्व पुनरग्र इषायुषा । पुनर्नैः
प्राह्णोऽसः ॥ ४० ॥

उ० पुनरूर्जा । हे व्याख्याते ॥ ४० ॥

म० हे व्याख्याते (क० ९) ॥ ४० ॥ (क० १०) ॥ ४१ ॥

एकचत्वारिंशी ।

सह रय्या निर्वर्तस्वाग्ने पिन्वंस्व धारया । विश्व-
कृवा विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मर्हिष्ठस्य प्रभृ-
तस्य स्वधावः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दा-
कृष्टे तन्वं वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

उ० प्रास्तोक्षापामुपतिष्ठते बोधा म इति द्वान्यां त्रिष्टुप्-
गायत्रीभ्याम् । गायत्री यजुरन्ता । विश्वकर्मणे स्वाहेति
यजुः । बोधा मे वृष्यस्व मम अस्व वचसः । किमभिप्रा-
योहं प्रवीमि । हे यविष्ठ मिश्रचित्ततम, अथवा युव-
तम । मर्हिष्ठस्य मृषिष्ठस्य प्रभृतस्य ओषधयं प्रापितस्य ।
हे स्वधावः अक्षयन् । किंच पीयति त्वः पीयतिराकोशकमी
आकोशति त्वः । एकः पुरुषः त्वो हे अग्ने, अनु त्वो गृणाति ।
अनुगृणाति कीति । त्वः एकपुरुषः । एष लोकस्य स्वधावः

कविदाकोशति कविस्तीतीति । एवं च सति वन्दारः वन्द-
नशीलः सन् ते तत्र तन्वं शरीरं वन्दे ॥ ४२ ॥

म० 'प्राप्तोत्थापामुपतिष्ठते बोधा म इति' (का० १६ ।
६ । ३०) । तडागादामत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णी-
मुत्थाप्य प्राप्त बोधा म इति इष्टवेगोरुनामिसुपतिष्ठते ।
वीर्यतमोदृष्टमेयी त्रिष्टुप् । स्वधाक्षमस्यास्तीति स्वधाक्षमं तत्स-
बोधने स्वधावः । 'मनुवसो रुः संयुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ ।
३ । १) इति छन्दः । हे अक्षयन्, हे वविष्ठ तुष्टतमं अग्ने,
मे मम वचसो बोधं बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः । यद्वा
कर्मणि षष्ठी । मदान्नं जानीहीत्यर्थः । किंभूतस्य । भूयिष्ठस्य
धनसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा
प्रसूतस्य प्रवृत्तस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्यैत्यर्थः ।
किंच तत्रैकैकशब्दाः सर्वादिः । पीयतिराकोशतिकर्मा ।
हे अग्ने, त्वः एकः पुरुषः पीयति आकोशति निन्दति सः
एकः स्वामनुष्णति त्वं स्तौति । कविस्तीति कविचिन्दतीति
लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने, अहं तु ते तत्र तन्वं तन्
शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च । 'ववि अभिवादनस्तुत्योः' ।
कीदृशोऽहम् । वन्दारः वन्दनशीलः 'धृवन्धोराहः' (पा० ३ ।
२ । १०३) इति आद्यप्रत्ययः स्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

स बोधिं सूरिर्मन्त्रा वसुपते वसुदावन् । युयो-
भ्यस्सद्वेषांसि विश्रक्तमणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

उ० स बोधि । यस्त्वं सूरिः पण्डितः मधवा धनवांश्च
सः बोधिं बुध्यस्व । हे वसुपते धनस्य पातः, बुध्वा च
युयोचि पृथक् कुरु । अस्मत्तः द्वेषांसि दौर्भाग्यानि मुप्रीतः
सन् । समिधा उपहत्यान्वं जुहोति । विश्रक्तमणेस्वाहा ॥ ४३ ॥

म० सोमाहुतिच्छात्रेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्रक्तमणे
स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते, हे वसुदावन्, वसु
ददातीति वसुदावा । 'आतो मनिन्-' (पा० ३ । २ । १४)
इति कनिप् तत्संयुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दाता, स त्वं
बोधिं अस्मदभिप्राये बुध्यस्व । बुध्यतेः शपि छुमे 'हुञ्जन्तो
होधिः' (पा० ६ । ४ । १०१) इति धिः गुणान्त्यलोपो
छान्दसौ । कीदृशस्त्वम् । सूरिः विद्वान् मधवा धनवान् ममं
धनमस्यास्तीति । संतुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मा-
नुपोधि अस्मत्तः पृथङ्कुरु । 'प्रावक्षिति' समिधोऽपहत्यान्वं
विश्रक्तमणे इति जुहोति' (का० १६ । १० । १) । सुप्रस्था-
नीयसा समिधा इतमादायोस्तुष्टौ जुहोति तत्कर्मणः प्राय-
श्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः । यजुः । जगत्पृथिव्यादिकर्म-
कर्त्रे तुन्वं स्वाहा सुहृत्तमस्तु ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनत्रे-

द्याणो वसुनीथ यज्ञैः । धृतेन त्वं तन्वं वर्षयस्व
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

उ० आदधाति समिधम् । पुनस्त्वा । आग्नेयी त्रिष्टुप् ।
निर्वाणं त्वं पुनः समिन्धतां संदीपयन्तु । आदित्या रुद्राः
वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः कृत्स्नयजमानाः । वसुनीथ
मीथा स्तुतिरुच्यते । वसुलभनिमित्ता तस्य स्तुतिः स वसु-
नीथः । यज्ञैः यज्ञैः धृतेन च त्वं तन्वं शरीरं वर्षयस्व ।
सत्याश्च सन्तु यजमानस्य कामाः । ये भस्मान्यवहरणज्व-
च्छिन्नाः ॥ ४४ ॥

म० 'उत्थापादधाति समिधे पुनस्तेति' (का० १६ ।
७ । २) । धृतहोमानन्तरमुत्थाप्य तामेव समिधमुत्वेऽप-
वादधाति । आग्नेयी त्रिष्टुप् । आद्यपादधृतदशाष्टस्तुतीयो दश-
कस्तेन ज्ञाधिका । हे अग्ने, आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वां त्वं
पुनः समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ, वसु धर्मं
तस्मिन्मिता मीथा स्तुतिर्वस्य । यद्वा वसुभिः मयतीति वसुनीथः
तत्संयुद्धौ हे धननेतः, ब्रह्माणः ब्राह्मणाः कृत्स्नयजमाना यज्ञैः
छिन्ना त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं धृतेनास्-
हतेन वर्षयस्व । त्वमि हृदे सति यजमानस्य कामाः सत्याः
सन्तु ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

अपेतं वीतं वि च संपतातो येऽत्र स्य पुराणा
ये च नृत्तनाः । अदाधुमोऽवसानं पृथिव्या अर्क-
जिमं पितरो लोकमसौ ॥ ४५ ॥

उ० पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूहति । अपेतं त्रिष्टुप् ।
अर्धचैतोद्वरसर्पिण उच्यन्ते । पादेन वमः पादेन पितरः ।
अप इत अपगच्छत । वि इत विगच्छत । वि च संपतातः ।
च अतः स्थानात् । येऽत्रस्य ये वृजमजस्य भवथ । पुराणा-
श्चिरन्तनाः । ये च नृत्तनाः इदानीन्तनाः कक्षाद्वयमपसर्पाम
इतिचेन्मतिः अदाधुमो दत्तवान् यमः अयसानं स्वाप्तम् ।
अवसन्त्यस्मिन्निति अवसानम् । पृथिव्याः असौ यजमानाय ।
अजान्दन् अकृतवन्तश्च पितरः इमं लोकं स्थानम् अस्मै यज-
मानाय । अतोऽपगच्छतेति ॥ ४५ ॥

म० 'अथ गार्हपत्यवचनमुच्यते । पलाशशाखया गार्हपत्यं
व्युपहृत्यपेतं वीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्ताद् अग्रमम्'
(का० १७ । १ । ३) । अत्र भाविन्याश्चत्वा शाखाद्वयो
गार्हपत्यसन्धेर्नोच्यते तदर्थं चित्तिधितः स्थानमपि गार्हपत्य
एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युपहृति । कहिरत्र
प्रेरणे । तत्र पतितं वृणादिकं स्थानाद्वाहिः क्षिपतीत्यर्थः ।
अपेतं वीति चनः पुच्छः परैः प्रतिदिशमारी प्राच्यामपेत
वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदाधिति पश्चादकचित्तुत्तरे इति
सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तवृद्धेयसा त्रिष्टुप् । अर्धचैतं तत्स्थानसर्पिण

उच्यन्ते पादेन यमः पादेन गितरः । यमस्य सर्वभूमाधिपति-
त्वात्तद्व्याप्ताः सर्वत्र चरन्ति तान्प्रत्युच्यते । हे यममृत्याः,
ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तनाः यूयमग्र-
स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत आगच्छत
वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च । अतः स्थाना-
दपेत सङ्घातं निहाय विविधं गच्छत । कस्मात्तयमपसर्पामेत्सव-
वाह । अथस्मति स्थापयत्वास्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अव-
सानं स्थानमिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादाहृतवान् । पित-
रथेनं लोकं स्थानमस्मै यजमानायाकनकृतवन्तः । करोतेः
शपि लुप्तं लब्धि रूपम् । यमेन पितृभिश्च एतच्चवनस्थानस्य
यजमानाय दत्तत्वाद्युयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

पदचत्वारिंशी ।

संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं
भूयात् । अग्नेर्भस्मात्प्रेः पुरीषमसि चितः स्थ परि-
चितं ऊर्ध्वचितः श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

उ० उवां निवपति उल्बसंस्तवः पशुसंस्तवश्च तेषामत-
स्तथैव व्याख्यायते । संज्ञानमसि । त्रीणि यजूंषि । समिति
एकीभावमाचष्टे । यत एकं ज्ञानमसि उल्बसंस्तवात् । 'तस्मादु-
समानोऽस्माः समेव जानीते' इति श्रुतिः । कामधरणं च
कामान्धारयति संपादयति कामधरणम् 'पशवो वा उवाः
पशवः कामधरणं' इति श्रुतिः । अतो मयि ते तव कामध-
रणं भूयात् । 'मयि ते पशवो भूयासुः' इति श्रुतिः ।
उल्बाभिप्रायमेकवचनम् । सिकता निवपति । अग्नेर्भस्मासि ।
'अस भस्मैर्नदीस्योः' । भस्मितं अस भस्मासादृश्यासिकता
भस्मैत्युक्ताः 'न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति' इति श्रुतिः ।
अग्नेश्च पुरीषं पूरणम् असि । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । 'अग्ने-
रेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताः' इति श्रुतिः । परिस्तुत
उपदधाति चितःस्थ । 'चिन् चयने' अस्मिन्निति बहुवचनम् ।
वा यूयं चितो भवथ । परि सर्वतश्च चितस्थ ता उच्यन्ते ।
ऊर्ध्वचितो भूत्वा एनमग्निमाश्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

म० 'उगीची' शास्त्रामुदस्योवां निवपति संज्ञानमिति
(का० १० । १ । ४) । यया व्युद्गृह्णन् कृत्वा तां शास्त्रामुदक्
क्षिता गार्हपत्यचितिस्थाने आरभ्यते निदधाति । ऊर्ध्वदेवत्वं
यजुः । हे ऊर्ध्वलरूप, त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाध-
नमसि । पशवो हि ऊर्ध्वदेशं प्राप्ता लिङ्गन्ति । तथा कामध-
रणं कामान्मनोरथान्धारयति संपादयतीति कामधरणं यज-
ज्ञारा कामसंपादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं काम-
संपादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यद्वा शुक्लसारेण
व्याख्यानम् । ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः ।
ततस्त्वं कामधरणं पशुरूपां संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उल्ब-
संस्तवात् । 'पशवो वा उवाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो
भूयासुः' (४ । १ । १ । ८) इति श्रुतेः उल्बाभिप्रायमेकवचन-

मूलसोपोलजत्वात् । 'सिकताश्चाग्नेर्भस्मैत्युच्यते' (का०
१० । १ । ६) । ऊर्ध्वसिकता निवपति । सिकतादेवत्वं
यजुः । हे सिकतास्वरूप, त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतास्थो-
ऽग्निरत्युग्रो भवति । अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषम् ।
पिपतेरीषक्प्रत्यये औणादिके 'उदोऽपपूर्वस्य' (पा० ७ । १ ।
१०२) इत्युदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वा अग्निः
स्वं भस्मातिदहति । 'अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताः'
(७ । १ । १ । ९—१०) इति च श्रुतिः । 'परिभिद्रिः परि-
श्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्थिति' (का० १० । १ । ४)
एकविंशतिपरिभिद्रिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षि-
णमूर्च्छास्ताः खननीया इति । परिधिर्देवत्वं यजुः । हे परिश्रितः
शर्कराः । यूयं चितः स्वं चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः
भूमौ क्षिता भवथ । परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता
भवथ । ऊर्ध्वं चीयन्त इति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो
यूयं श्रयध्वमिदं गार्हपत्यागतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अयं सो अग्निः अग्रिर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे
जठरे वावशानः । सहस्रियं वाजमत्यं न सप्ति-
ससवान्सन्तुयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

उ० गार्हपत्य इष्टकामिन्धीयते । अयं सो अग्निः पञ्च-
र्चमाग्नेयं वैष्टुभम् । चतुर्थीषष्ठौ अनुष्टुभौ । इष्टकोपधानं
कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति । अयं सः गार्हपत्योऽग्निधीयते ।
यस्मिन्निते सति अभियुतं सोमम् इन्दुः दधे चारयति । जठरे
उदरे वावशानः कामयमानः । कथंभूतं सोमं दधे । सह-
स्रियं सहस्राहम् । वाजम् अजभूतं सर्वस्य जगतः । अयं
न सप्तिम् । नकारः संप्रत्यये । अनन्तरं भक्षणादेव मुद्-
करम् । सप्तिं शरणं तुतिकरम् । न केवलं यस्मिन्निते इन्द्रः
सोमं जठरे धारयति । किं हि । त्वमपि ससवान्सन्तुयसे
जातवेदः । ससवान्सन्तु हवींषि संभजमानः सन् स्तुपसे
क्षत्विग्यजमानैः । हे जातवेदः, अयं तामहस्य मन्त्रस्य प्रगु-
णोऽयं श्रुतिस्तु आहुतिपरिणामाभिप्रायेण व्याचष्टे । अयं वो
लोको गार्हपत्य आगः सोमः सुतोऽयस्मिन्नोके य इन्द्रो यजे
जठरे वावशान इति । मध्यं वै जठरमित्यादि अयं स लोको
गार्हपत्याग्निर्यस्मिन्नोके अभियुतः सोमपरिणामभूता अपा
इन्द्रस्य जठरे मध्ये दधे स्थापयति । सहस्रियं वाजमत्यं
सप्तिमिति । आपो वै सहस्रियो वाजः अपां विशेषणानि ।
ससवान्सन्तुयसे जातवेद इति व्याचष्टे । चितः संक्षीयसे
जातवेद इति गार्हपत्यरूपेण चितः सन् चीयसे । आहुव-
नीयरूपेणेति वा अर्थान्तरनिवृत्तिवत् ॥ ४७ ॥

म० 'मध्येऽऽर्धवृहतीचतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति
दक्षिणत उदङ्मुखं सो अग्रिरिति प्रत्युच्यते' (का० १० । १ ।
८) । ततोऽर्धवृहतीचतस्रो दक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य मध्ये

वतसोऽर्धबृहतीवेदा इष्टकाः प्राचीः प्रामल्लपा दक्षिणोत्तरपं-
थयोत्तरमारभ्योपदधाति अभ्यासं चयनमित्युक्तेः । ऋक्चतुष्के-
भैकिकाम् । इन्द्रवीर्याल्लक्षणायाः पद्या लोकादयत्नापिन्य
इष्टका अर्धबृहत् उच्यन्ते इति सूत्रार्थः । पञ्च ऋचो विश्वामि-
त्रेण अग्निमित्रिष्टुनक्षत्रार्थमुत्तु । इष्टकोपपातं कुर्वन्मि-
त्रेण दर्शयति । अयं गार्हपत्यः सः अग्निष्टकाभिधोयत
इति शेषः । अग्निमित्रौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिपुतं सोमं
जठरे स्वेदरे दधे धारयति । वर्तमाने लिट् । किंभूत इन्द्रः ।
वाक्शानः वशीति वाक्शानः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ ।
७६) इति शपः स्त्री सति द्विवेदभ्यासदीर्घे दाननि रूपम् ।
कामयमानः । कीदृशं सोमम् । सहस्रियं सहस्राहम् । वाजममं
बहुनां तृप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न । नकारः संप्रत्ययः ।
मशणादेव मदकरम् । सति शरणं तृप्तिकरम् । अग्नी चितेन
केवलमिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किंतु हे जातवेदः, जातं
वेदो धनं यस्मात् हे अग्नि, त्वमपि ससवान् हवींषि संभजमानः
सन् ऋत्विज्यजमानैः स्तुयसे 'पण संभजौ' कसुप्रत्ययः ।
उत्तरार्धस्यायं वार्यः । हे जातवेदः, सति शरणं गमनकुशल-
मत्यं न अधमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन संमितं
वाजममं ससवान्दत्तवान् सन् यजमानेस्त्वं स्तुयसे 'सहस्रेण
संमितौ वः' (पा० ४ । ४ । १३५) इति वप्रत्ययः । 'पणु
दाने' कसुः ससवान् ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

अग्ने वत्से दिवि वचैः पृथिव्यां यदोषधीष्व-
प्ला यजत्र । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्ध त्वेषः स भानु-
रणीवो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

उ० अग्ने वत्से । हे अग्ने, वत्से तव दिवि शुलोकआदि-
लक्षणं वचैः । यच्च पृथिव्यामग्निद्वयं वचैः । यच्च ओष-
धीषु अन्तर्ध्वस्थितम् । यच्च अन्तर्ध्वस्थितम् आपजत्र
आगृह्यं मर्यादया पृष्टव्यम् । पृतान्धधलादुक्तानि वचंसि
तव लवीयांसि । येन तु वचंता अन्तरिक्षम् उरु विस्ती-
र्णम् आतसन्ध आतनोपि । त्वेषः स भानुः महत्तद्वचैः ।
कर्णवः कर्णस्नान् उदकवान् अथवा 'अरणवानामनवान्
वासुः सः' इति श्रुतिः । नृचक्षाः नृणां शुभाशुभकर्मवृद्धा ।
विश्वानोऽग्नाग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

म० हे आपजत्र मर्यादया यजनीय हे अग्ने, ते तव वत्
दिवि शुलुके वचो वीतिर्यत्तु वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निर्यं
यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्यु जलेषु अन्तः स्थितं यच्च
वर्षसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमातसन्ध आतनोपि विस्तार-
यति । 'बभूवततन्ध' (पा० ७ । २ । ६४) इतीदमर्थः ।
स भानुः वीतिः त्वेषः त्वेषमपि प्रकाशयति सकलं विश्वमिति
त्वेषः 'विष वीति' पचादिलादन् । अर्णवः अर्णसि उद-
कानि सन्ति मन्त्रेणैव । 'अर्णसो वः सलोपवः' । यदा

अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नृणः चक्ष इति
नृणां शुभाशुभकर्मवृद्धा । ईदृशो वत्से भानुस्त्वमेव प्रकाशपु-
पदभागीति शेषः । अनेन विश्वानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

अग्ने दिवो अर्णमच्छाजिगात्सच्छा देवां २
ऊचिषे धिष्ण्या ये । या रोचने परस्तात्सूर्यस्य
याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आर्षः ॥ ४९ ॥

उ० अग्ने दिवः । हे अग्ने, दिवः शुलोकस्य संबन्धि
अर्णमुदकम् अच्छा जिगासि । 'अच्छा मेरासुमिति शाकपुणिः' ।
अभिजिगासि । 'आपो वा अस्य दिवोर्णवस्ता एष धूमेना-
च्छेति' इति श्रुतिः । अच्छा देवान् अभिजिगासि
च देवान् । कतमान्देवानित्यत आह । ऊचिषे धिष्ण्या
ये । 'प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिष इष्णन्ति'
इष्णन्ति उच्यन्ते इति किङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उच्यन्ते ये
धिष्ण्या अग्रयः । किंच रोचने लोके स्थितस्य सूर्यस्य
परस्तादाप उपतिष्ठन्ते याश्च अवस्तादुपतिष्ठन्ते आपः ताश्च
त्वमभिजिगासि । त्वमेवैतै रूपैः परिणमसीत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

म० हे अग्ने, दिवो शुलोकस्य संबन्धि अर्णमुदकं तस-
च्छाजिगासि अभिमुख्येन मच्छसि 'या सुतिगयोः' इति ।
अभ्यासत्वं छान्दसम् । 'अच्छा मेरासुमिति शाकपुणिः' (निह०
५ । ३९) 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इत्य-
च्छेत्तस्य संहितायां दीर्घः । 'आपो वा अस्य दिवोर्णवस्ता
एष धूमेनाच्छेति' (७ । १ । १ । २४) इति श्रुतिः । किंच ये
देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बृहदीन्द्रियामि
इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणकया देवाः तान् देवांश्च
त्वमच्छा जिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे जून्ः कर्मणि लिट्
पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । 'प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा
धिष इष्णन्ति' (७ । १ । १ । २४) इति श्रुतेः । किंच
रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टादा
आप उच उपतिष्ठन्ते अवस्तादुपरिष्टादा या आप उपतिष्ठन्ते
ता आपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः । त्वमेवैतै रूपैः परिणम-
सीति भावः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

पुरीष्वासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।
जुषन्तां यक्ष्ममृहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

उ० पुरीष्वासः । बहुवचनमिष्टकापेक्षम् । वे पुरीष्वाः
पञ्चाद्याः पशुभ्यो हिताः अग्रय इष्टकाः । प्रावणेभिः । 'युक्
गती' । प्रावणैः गमनैः लोकव्याप्तिभिः । सजोषसः समा-
वधीतवः समानसेविनो वा । समानं हि ते लोकं सेवन्ते ।
अर्धबृहत्सो हि तावत्तनः । ते जुषन्तां सेवन्तां पशुम् ।
अद्रुहः अहिस्तारः । अनमीवाश्च अशनायासुभुक्षानिवृत्ति-
करा इत्यर्थः । इषः अन्नमकीः महीः महतीः ममृताः ॥ ५० ॥

म० अनुद्वप बहुवन्तमिष्टकापेक्षम् । अग्नयः एते
इष्टकापः यज्ञमसवीयमिमं यामं जुषन्तां सेवन्ताम् ।
अनमीषा नास्ति अनीषा व्याधिरशनावावुमुत्तारूपो यामिस्ता
अनमीषाः शुधातृष्णानिर्वर्तिकाः मह्यः महतीः बहुला इषः
ध्वजमक्षीयामयो जुषन्ताम् । कीदृशा अग्नयः । पुरीष्यासः
पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः । आजसेरसुक । तथा
प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकृषेण मनन्ति संभजन्ति विष्वानिति
प्रावणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतवः । मनसा
प्रीतियुक्ता इत्यर्थः । 'अन्वेपामपि ददवते' (पा० ६।३।३।
१३०) इति संहितायां प्रावणेति वीर्यः । 'बहुलं छन्दसि'
इत्येवम् । तथा अनुद्वप न दृश्यन्तीत्यद्वपः अद्वितितारः परस्परं
प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

इदामग्रे पुरुदंसं पृथुसनि गोः श्वत्तमं हव-
मानाय साध । स्वाज्ञः सुनुस्तनयो विजावाप्रे सा
ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५१ ॥

उ० पश्चिमे उपपद्याति इदामग्रे । इदामग्रं हे अग्ने,
पुरुदंसं बहुकर्मसाधनभूतम् । यत्तु क्षुलोकम् 'पशवो वा
इवा' इति तद्वलीवदैरुत्पाणत इत्यनेन हेतुना । सनि गोः गोः
संवर्धनीं च सनि दानं पयोदधिपुतादिकम् । श्वत्तमं
शाश्वतिकतमं शाश्वतिककर्म अनपारि हवमानाय यज-
मानाय । स हि देवानाहवति । साध प्रसाधय । एतदुक्तं
भवति । अज्ञं सोपसेचनं शाश्वतिकतमं यजमानाय देहि ।
किञ्च । स्वाज्ञः सुनुस्तनयः अवेष्टास्माकं पुत्र औरसः ।
विजावा प्रजातिमान् । यद्वा विजयशीलः । पितरं वा योज-
यति वीर्येण यथा सुमत्या त्वमेताकरोषि सा ते भूतु अग्ने
अस्मासु ॥ ५१ ॥

म० 'इदामग्र इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः' (का० १०।
१।११) इदामग्र इति कृग्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे हे पाद-
माग्नौ पयो तिरथ्यौ उदमलक्षणे उपपद्यात् उत्तरतोऽर्वास्थितौ
दक्षिणामुखः इदामिति दक्षिणाम् अर्थे तं श्वत्तममिति सूत्रार्थः ।
हे आग्नेय्यो त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने, हवमानाय यजमानाय
खाद्य साधय संपादय 'छन्दस्वुमयथा' (पा० ३।४।११०)
इदामग्रम् । यद्य आर्धधातुकधिलोपः । इयति आहवति देवान्
जुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु क्षुलोकं 'पशवो वा इवा'
(५।१।१।२५) इति तद्वलीवदैरुत्पाणतमन्त्रादयः ।
किंभूतामिदम् । पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु पठितम् । पुरुणि
बहूनि दंसानि कर्माणि यथा सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति
प्राप्ते टिलोपश्छन्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमज्ञं देहीत्यर्थः ।
तथा शाश्वतमममन्तमविच्छेदेन तत्तमालमनपायिनं गोः सनि
धेनुसंभविष्य दानं पयोदधिपुतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किञ्च
नोऽस्माकं यजमानानां सन्तु पुत्रः स्यादन्तु । कीदृशः सन्तु ।

तनयः औरसः पुत्रस्य सनुशब्देनोक्तत्वात्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै
तनयशब्दः । यद्वा तनोत्वग्निदोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा
विजावा विविधं जावते, पुत्रादिदारेति विजावा प्रजावान्
'विद्वगोरनुनासिकस्याद' (पा० ६।४।४१) इति भातो-
रकारः । हे अग्ने, ते तव साजगोपुत्रदानविषया सुमतिः
योजना बुद्धिरनुमहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु । यजमानेभ्य-
स्तावादि देवमिति भावः । अख्येन यामो लुक् । अस्मे
विभक्तेः सेवादेशे लदाद्यलम् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आरोहाद्यो नो वर्धया रयिम् ॥ ५२ ॥
उ० द्वितीयमुपपद्याति अयं ते । व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥
म० व्याख्याता [अध्या० ३ क० १४] ॥ ५३ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

चिदसि तया देवतवाङ्मिरस्वद्भवा सीद परि-
चिदसि तया देवतवाङ्मिरस्वद्भवा सीद ॥ ५३ ॥

उ० पुरस्तादुपपद्याति चिदसि । 'चिन् चवने' ।
चित्तासि । सादयति । तथा देवतया सादिता सती अङ्गिरस्व-
प्राणवत् । यथाहि प्राणः सर्वमज्ञं व्याप्य स्थितः एवं
त्वमपि । ध्रुवा सीद निविशस्व । तथा देवतयेति 'याम्ये सा
देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिराः' इति ध्रुतिः ।
द्वितीयामुपपद्याति । परि चिदसि । परि सर्वतश्चित्तासि तथा
देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

म० 'चिदसीति पूर्वं दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम्' । (का० १०।
१।१२) तदुत्तरतोऽपरमाग्रेण दक्षिणां प्रत्या चिदसीति
प्रतिमन्त्रं पूर्वं तिरथ्यौ उदमलक्षणे दक्षिणे स्थित उदक्षुल उप-
पद्याति चिदसीत्युत्तरं परिचिदसीति दक्षिणाम् । इष्टकापेक्षे
हे यजुषी । नीयत इति चित् । हे इष्टके, त्वं चित्ता स्थापि-
तासि । यद्वा चिनोति भोगान्संपादयतीति चिद त्वं भोगसंपा-
दिकासि । तथा प्रतिद्वया देवतया वायूपया सादिता सती
अङ्गिरस्वप्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा
स्थिरा सती त्वं सीद निविशस्व । तथा देवतयेति 'याम्ये सा
देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिराः' इति ध्रुतेः । द्वितीयामुप-
पद्याति । परिचितरितः सर्वतः नीयते परितो भोगांश्चिनो-
सीति वा त्वं परिचिदसि । तथा देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

लोकं पूण छिद्रं पूणायौ सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी
त्वा बृहस्पतिरस्मिन्वीनावसीषदन् ॥ ५४ ॥

उ० लोकं पूणामुपपद्याति । लोकं पूण । पथादिलोकं (?)
स्थानं पूण पूरय । छिद्रं पूण पूरय अग्नेरवयवभूता भव ।

अथो अपिच सीद निविशस्व धुवा मिश्रला त्वम् । इन्द्राग्नी च त्वां वृहस्पतिश्च अग्निमग्नीं स्थाने अग्नीपदन् आसादयन्तु । नहि मातृपौऽध्वर्युः त्वां सादयितुं समर्थ इलमिश्रायः ।

म० 'तिसृषु लोकंष्टणाम् मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च' (का० १७।१।१७) । आदौ तिसृषु लोकंष्टणैकानु सृणीनुपहितसु लोकंष्टणैलमिश्रणम् ततो दशसु मन्त्रः सप्तारौ द्व्यलोकंष्टणयोर्मन्त्रात्तो दशसु तत एकसाम् एकमेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्तुरिति सूत्रार्थः । लोकंष्टणादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकंष्टणैकै, त्वं लोकंष्टण गार्हपत्यचयन-देशे पूर्वोष्टकामिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तथा छिद्रं पूर्णं किंचिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संविष्टा भवेत्यर्थः । 'पूर्ण एतौ' तुवादिः । अथो अपिच धुवा दवा सगौ त्वं सीद तिष्ठ । किंच इन्द्राग्नी वृहस्पतिश्चैते देवा अग्निम् अग्नीं स्थाने वा त्वां अग्नीपदन् सादितवन्तः सादेवङ् । नहि मातृपौऽध्वर्युस्तां सादयितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

ता अस्य सूर्यदोहसः सोमं श्रीणन्ति पृथ्गयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिभारोचने दिवः ॥ ५५ ॥

उ० सूर्यदोहसाधिवदति । ता अस्य अनुष्टुप् । यज्ञा-हृतिपरिणामभूता आप उच्यन्ते । व्यग्रहितपदप्रायो मन्त्रः । ता यज्ञपरिणामभूता दिव इत्यन्तं पदमिह संवध्यते । दिवा तुलोकात् व्युताः सूर्यदोहसाः । 'आपो वै सूर्योऽञ्जं दोहः' इति श्रुतिः । अन्नसंहिता आपः । अलेखस्व पदस्य विन्न इत्यनेन संवन्धः । 'यज्ञो वै विशाः' इति श्रुतिः । अस्य विशाः अस्य संवन्धितं सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्ति । पृथ्गयः 'अञ्जं वै पृथिभिः' इति श्रुतिः । एतदुक्तं भवति । अग्निम् लोकं पतिव्या आप ओषधियन्नस्पत्यन्नभूताः सोमस्योपकुर्वन्ति । कस्मिन्काले श्रीणन्ति । जन्मन्देवानाम् । 'संवासरो वै देवानां जन्म' इति श्रुतिः । संवासरमृतिनः संवासरे सोमवागाः तदभिप्रायमेतत् । शिष्यारोचने । 'सवनानि वै श्रीणि रोचनानि' इति श्रुतिः । शिष्यारोचनेष्विति वचन-व्यत्ययः । त्रिषु सवनेषु । एवं श्रुतितोऽयं मन्त्रो व्याख्यातः ५५

म० 'नित्ये सादनसूर्यदोहसा उपधानादुत्तरे तथा देव-तया ता अस्तेति' (का० १९।२।१४) तथा देवत-येति सादनम् । ता धरोति सूर्यदोहसाविदनम् । एते नित्ये सन्नेत्रेति सूत्रार्थः । इन्द्रपुत्रमिमं पदद्वन्द्वेत्थानुष्टुप् । दिवो तुलोकात्संविष्टो दिवव्युता वा सूर्यदोहसाः सूर्याश्च दोहसश्च ते सूर्यदोहसाः सूर्येन जलेन सहिता दोहसोऽजानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रतिष्ठा अस्य पिथी यज्ञस्य संवन्धितं सोममाधो-नन्ति सम्बन्धिनश्चान्ति पक्षं कुर्वन्ति वा 'श्री पाके' कथादिः । 'आपो वै सूर्योऽञ्जं दोहः' (८।७।३।२१) 'यज्ञो वै विशाः' (८।७।३।२१) इति च श्रुतिः । कीदृशाः ।

सूर्यदोहसाः पृथ्गयः नानाविधाः । यज्ञा 'अञ्जं वै पृथी' (८।७।३।२१) इति श्रुतेरन्यथाः अन्नामला जीवादिधान्य-निष्पादका इत्यने । कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन् जन्मानि संवत्सरे 'संवत्सरो वै देवानां जन्म' (८।७।३।२१) इति श्रुतेः । संवत्सरे संवत्सरे सोमयागस्तदभिप्रायमेतत् । 'सव-नानि वै श्रीणि रोचनानि' (८।७।३।२१) इति श्रुतिः । यज्ञाणिनामभूता सचोरादिका आपो दिवः तदाशादस्त्रिं-शोके पतिव्यापधिवमसत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपकुर्वन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

पदपञ्चाशी ।

इन्द्रं विश्वा अवीद्वधन्समुद्रव्यचसं निरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्यं पतिम् ॥ ५६ ॥

उ० पुरीषं निवपति । इन्द्रं विश्वाः । ऐन्धनुष्टुप् । इन्द्रं विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । अवी-द्वधन् वर्षयन्ति । समुद्रव्यचसम् समुद्रमिव विविधायनं नानागतिम् अक्षोभ्यबलं वा । रथीतमं रथीनाम् । सर्वेषां रथिनां मध्ये रथं युद्धलब्धातिशयम् । वाजानां सत्यं पतिं वाजानामजानां पतिं सती च पतिम् । श्रुतिस्मृतिकर्मा-नुष्ठतारः सन्त उक्ताः ॥ ५६ ॥

म० 'वाजालदेसापुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति' (का० १०।१।१८) । कालाकल्याणाद् सुदमानोय गार्हपत्यवि-तेरुपरि क्षिपति । इन्द्रदेवता मनुच्छन्दसुतजेगुह्यानुष्टुप् । विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीद्वधन् वर्षयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्ति-मस्य तं समुद्रव्यापकं विविधायनं नानागतिमित्यर्थः । अक्षोभ्यगति वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतम-मत्यन्तं रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः । 'इन्द्राजिनः' (पा० ८।२।१७) इति पे परे रथिन इवादेशः । तथा वाजानामजानां पतिं स्वामिनं सत्यपि स्वधर्मवर्तिनां च प्रति-पालकम् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

समितं संकल्लेधा संप्रियो रोचिष्णुं सुमन्-स्यमानौ । इमं जमभि सुवसानौ ॥ ५७ ॥

उ० चिल्लेनोक्त्वं निवपति समितमिति चतसृभिरणि-गुपरिष्टाद्गुह्यगुणिकपङ्क्तिभिर्भक्षिदेवत्याभिः । तृतीया वाभि-देवता । समितम् । द्वितीयापदप्रसृति व्याख्यापते । यौ युवां संप्रियो संगतिप्रिदी रोचिष्णु रोचनशीलौ च । तौ सुमनस्वमानौ परस्परं शोभनं चिन्तयन्तौ । इममजमूर्जं तदुपसेचनं सर्पिरादि जमिर्व्यवसानौ अभ्यवहरन्तौ । वसे-रथोन्तरे वृत्तिः । एतत्कुर्वन्तौ समितम् । 'इण गतो' । संगतिं कुरुतम् । संकल्लेधां च एकसंकल्पौ च भवतमित्येत-दाशासहे ॥ ५७ ॥

म० 'समं विलं कृत्वा स्वं निवपति समितमिति' (का० १०।१।१९) । समं विलं ब्रह्माः सा समं विलं । विमल-
लक्ष्मणः । गार्हपत्यविति मृत्पूरणेन परिश्रितसमां कृत्वा
तन्मध्ये नीचैरुत्थामि स्थापयति चतुर्मेखैः । चतस्रो ज्योति-
देवताः । समितम् उष्णिगेकाधिका अनियताक्षरपादलेऽप्यष्टा-
विंशत्यक्षरत्वात् । हे चिलोत्थामो, युवां समितं संयच्छतम् ।
'इष्टं गतौ' संगतौ भवतम् । संकल्पेषां च एकसंकल्पौ भवतम् ।
नद्या संकल्पने यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् ।
संप्रिणौ संप्रीणीतस्तौ 'इष्टपथ-' (पा० ३।१।१३५) इति
कः । सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोचिष्णू वीष्यमानौ 'अलं-
कृन्-' (पा० ३।२।१३६) इत्यादिना इष्णुन् । सुमनस्य-
मानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ वा । सुमनस्येते । तौ
सुमनस्यमानौ । सुधातुः क्यञ्जन्ताच्छानन् । परस्परं शोभन-
चित्तवन्तौ । इष्टमजमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवेसानौ
अभ्यवाहरन्तौ भुज्जानौ अभितः सम्यक् संपादयन्तौ वा । वस्ते-
रधोन्तरे श्रुतिः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

सं वां मनोऽसि सं व्रता समुचित्तान्याकरम् ।
अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इष्टमूर्जं यजमानाय
धेहि ॥ ५८ ॥

उ० सं वाम् आ समाकरम् आभिमुख्येन स्थित्वा
संस्कृतवान् वां युवयोर्मैनांसि । बुद्धहंकारमनांसीति बहु-
वचनम् । संवता । व्रतमिति कर्मनाम । संस्कृतवांश्च
युवयोः कर्माणि समुचितानि । चित्तशब्देन संस्कारा मनो-
गता उच्यन्ते । संस्कृतवांश्चासि मनोगतान्संस्कारान् ।
उकारः समुच्चयार्थीयः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरीकीभूतं
त्वामेकं देवताभिमानिनं प्रार्थये । हे अग्ने, पुरीष्य पशव्य,
अधिपतिर्भव । त्वं नः अस्मभ्यम् इष्टं चोर्जं च यजमानाय
धेहि देहि । इष्टमजमूर्जं च तदुपसेचनं दध्यादि ॥ ५८ ॥

म० उपरिष्ठाद्दहती अष्टसप्तवज्रयोदशाक्षरपादलादेका-
धिका । हे पूर्वोक्तावमी, वां युवयोर्मैनांसि बहुवचनत्वान्मनो-
बुद्धहंकारानां समाकरं सर्वतः सहातान्करोमि । करोतेर्लङ्घुत्त-
मबहुवचने ऋषि अकरमिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि
कर्माणि समाकरम् । व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २।१।७)
तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान्समाकरम् । उकारः समु-
च्चयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरीकीभूतैरेकीभूतमभि प्रार्थये हे
पुरीष्य, पशव्य हे अग्ने, त्वं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः
पालको भव । इष्टमजमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यजमानाय
धेहि देहि ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी ।

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिमां २ असि ।
शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

उ० अग्ने त्वम् । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः रयिमांश्च धनवान्
पुष्टिमांश्च असि यतः अतः शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं
योनिमिहासदः इति व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

म० उरुध्याग्निदेवलोष्णिक् आर्ध्वेकाधिका अनियताक्षरपा-
दत्वात् । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि । रयिमान्, धनवान्
पुष्टिमान् पोषयुक्तव्यसि । अतः सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः
कृत्वा इहास्मिन्वने त्वं योनिं स्वकीयं स्यात्मासदः
प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

पष्टी ।

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञ-
हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतम्य
नः ॥ ६० ॥

उ० भवतं न इति व्याख्यातम् ॥ ६० ॥

म० आर्ध्वं पष्टिः अनियताक्षरपादत्वात् ज्योतिदेवत्वा
(अध्या० ५ क० ३) पुनर्व्याख्यायते । हे जातवेदसौ अग्नी,
यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् । यज्ञ-
पतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् । अद्यास्मिन् कर्मदिने
नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किंच युवां नोऽस्मदर्थं
समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ
समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहानिमुख्यं
समनस्त्वम् । अस्मदनुग्रहेऽन्नोन्मविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेत-
स्त्वम् । अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकपराधसर्वे
कोपामानो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

एकपष्टी ।

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावभा-
रुपा । तां विधेर्देवैर्कृतुभिः संविदानः प्रजापति-
र्विश्वकर्मा विनुचतु ॥ ६१ ॥

उ० उक्तां शिक्षादिमुञ्चति मातेव पुत्रम् । अनुष्टुप् ।
उच्चास्तुतिः । येवमुक्ता माता इष्ट पुत्रं पृथिवीरूपमवस्थाप्य
पुरीष्यं पशव्यं अग्निम् स्वे स्वकीये उत्सङ्गे कृत्वा अभाः ।
प्रथमपुरुषस्यैतद्वपम् । उक्ताशब्दसामानाधिकरण्यात् अभा-
रुपा अभापित् चारितवती । तामिदानीं कृतसख्यां सर्वां
विधेर्देवैः कृतुभिः संविदानः । अहो महत्कर्म कृतमित्येवं
संवाद् कुर्वन् प्रजापतिर्विश्वकर्मा च विमुञ्चतु शिक्षात् ॥ ६१ ॥

म० 'सिक्ताभिः समं विलं कृत्वा मातेन पुत्रमिति
शिक्षादिमुञ्चात्रिविधायासिजति प्रयोगेन तृणीम्' (का०
१०।१।३१) । श्रुत्यामुक्तां सिक्ताभिः संपूर्णं मातेनेति
मन्त्रेण शिक्षयारुह्यकृत्वात्रिविदिति स्थापितामस्तरैरऽरणिमात्रे
गार्हपत्यचित्तेरुपयेमोला मिधाव तन्मध्ये तृणीं दुग्धं त्रिवे-
दिति सूत्रार्थः । उक्तादेवत्वा त्रिष्टुप् । नृतीयो नपकः ।
चतुर्थो द्वादशकः । पृथिवी भूरुपा मृण्मयी वा उक्ता पुरीष्यं

पञ्चममग्निं त्वे शोती स्वकीयमग्निस्थाने अमाः अनापीत
पूतवती । सुभो लुहि 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७ । ३ । ९७)
इतीदामभावात् सिन्धो विसर्गे तिपि छप्ते कपम् । माता पुत्र-
मिव यथा माता पुत्रमुत्सो विमर्ते । प्रजापतिः कृतकृत्यां
तामुखां विमुञ्चतु विष्णुपाशादिमुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजा-
पतिः । विश्वेदेवैकतुभिश्च संविदानः संवित इति ऐकमत्यं
गतः अहो महत्कर्मोक्त्या कृतमिति संवादं कुर्वन् । विश्वकर्मा
विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

द्विपट्टी ।

असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यामन्विहि
तस्करस्य । अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्या नमो देवि
निर्कृते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

उ० नैर्कृतीनामिच्छकानामुपधानं तिस्रनिरनुष्टुभिः ।
असुन्वन्तम् सोमाभिषवमकुर्वाणम् यजमानं चान्यैः यज्ञ-
तुभिः इच्छ परिगृहीत्वा । किञ्च स्तेनस्येत्यामन्विहि । स्तेनस्य
चौरस्य इत्यां गतिम् अनुकुर्वन् इहि प्रपलाय्य याहि ।
तस्करस्य तदेवानं चौरकर्म करोति नान्यत् त्वं तस्करः सन्
तस्कर इत्युच्यते । पुनरप्याह । अन्यमस्मदिच्छ अन्यं पुरु-
षमसत्तः इच्छ गृहीतुम् सा ते तव इत्या गतिः । एवं
दण्डगर्भमुक्त्वा अथेदानीं साक्षाह । नमो देवि निर्कृते तुभ्य-
मस्तु हे देवि निर्कृते तुभ्यं नमः अस्तु ॥ ६२ ॥

म० नैर्कृतीः कृष्णानुपपत्तास्तिस्रोऽल्लक्षणाः पादमात्रो-
द्देशविषयास्तत्रहोमपदेशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुप-
स्थात्तुन्वन्तमिति प्रयुचं पराचीः' (का० १७ । १ । २३) ।
ततोऽन्वयुः राजसूये हविष्मासन्नहोमे यादसो देशस्तादृशे
स्वयं प्रवीणैः इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रयुचं तिस्रो नैर्कृति-
संज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशुपदधाति ।
कीदृशीः । पाकेन कुण्ठवर्णाः तुषैरेव पक्ताः लक्षणहीनाः
प्रवाः पराचीः अनाममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां
निधाय ततो दक्षिणे द्वे इति सूत्रार्थः । तिस्रो निर्कृतिदेवत्या-
क्षिष्टमः । हे निर्कृते, असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम् अय-
जमानमन्यैर्हविषाण्यैजमकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ तं
सृष्टाण्येषः । किञ्च स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः
तयोरीत्या गतिमन्विहि अनुगच्छ । पृष्ठतो गत्वा तावपि एहा-
नेत्यर्थः । सर्वेषां सोमं मुञ्चन्तो हविर्ब्रह्म सज्जोऽसदन्व-
मिच्छ न त्वस्मानिच्छ । सा बुध्विज्ञा ते तवेत्या गतिधर्या
हे देवि निर्कृते, एवंभूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

त्रिपट्टी ।

नमः सु ते निर्कृते तिग्मतेजोऽयस्मयं विवृतं
बन्धमेतम् । यमेन त्वं यस्या संविदानोत्तमे नाके
अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥

उ० नमः सु ते नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्कृते,
अस्तु । निर्कृतिः कृच्छ्रापतिः भूमिर्वा । तिग्ममुत्साहतेजो यस्याः
सा तिग्मतेजाः तस्याः संबोधनं हे तिग्मतेजः, अयस्मयं
विवृतं अयोमयं विच्छिन्वि बन्धमेतम् । येनाहं बद्धः अजस्य
जीवमावलक्षणेन जनित्या स्त्रियते सृत्वा ज्ञापत इति ।
किञ्च । यमेनाग्निना त्वं यस्या च पृथिव्या संविदाना एकम-
तीभूय । उत्तमे नाके उत्कृष्टे स्वर्गे अधिरोहय एवं यज-
मानम् ॥ ६३ ॥

म० 'निर्कृतिः कृच्छ्रापतिः । 'स्यादलक्ष्मीस्तु निर्कृतिः'
इत्यभिधानात् भूमिर्वा, निर्कृतिरिगभिमानिनी देवता वा ।
'अलक्ष्म्यां दिक्पती चापि निर्कृतिर्मिथ्यप्रवे' इति कोशात् ।
तिग्मे तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः
संबोधने हे तिग्मतेजः, हे निर्कृते, तुभ्यं नु सुतरां नमोऽस्तु ।
अयस्मयमयोमयम् 'अयस्मवाहीनि छन्दसि' (पा० ११३ । २०)
इति सत्यम् । लोहपाशवद्दुःसहं बन्धं जीवत्वेन जन्मसृष्टिरूपम-
ज्ञानं त्वं विवृतं विच्छिन्वि नाशय । 'वृती प्रणवे' तुदादिः ।
'ज्ञानोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां शीर्षः ।
किञ्च यमेन अग्निना यस्या पृथिव्या च संविदाना एकमत्यं गता
सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमाजहीने स्वर्गे एवं
यजमानमधिरोहय स्थापय ॥ ६३ ॥

चतुःपट्टी ।

यस्यास्ते घोर आसन्नुहोम्येषां बन्धानामवस-
र्जनाय । यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्कृति
त्वाहं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

उ० यस्यान्ते यस्याः तव हे घोरे विषमशीले । आसन् आस्ये
मुखे उहोमि हविः एषां बन्धानाम् अवसर्जनाय विमोच-
नाय । सा त्वमेतान्बन्धानस्मत्तो विवृत । किञ्च । मां च
त्वां जनो लोकः भूमिरिति कृत्वा प्रमन्दते स्वीति तां त्वा-
महमपि स्वीमि । तथैव प्रतिष्ठा भूतानां जनपित्री मातेव
विभर्तात्यादिभिर्गुणैः । किञ्च । निर्कृतिं त्वाम् अहं परिवेद
जानामि विश्वतः सर्वतः । नितरां हि विदित आमक्षितो
दिनस्तीत्यत एतान् बन्धानवसृज्य अस्मत्तः ॥ ६४ ॥

म० हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्कृतिदेवि, यस्याः ते
तव आसन् आस्ये मुखे अहं उहोमि आहुतिवद्विष्टकामुप-
धाति । किमर्थम् । एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गातिप्रति-
बन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किञ्च जनो जन्तुमासो यां
त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्वीति आह्वाननिज्ञात्वा । 'गदिह्
स्वपने जाष्ये मदे मोदे सुतो गती' इति धातुः । त्वं तु
निर्कृतिः । अहं तु शास्त्रतया तादृशीं त्वां विवृतः सर्व-
थापि निर्कृतिमेव परिवेद सम्मन्त्रजानामि । निर्कृतिशब्दस्याच-
न्यः सर्वदेवताधारणादेवयजनाभिच्छुष्य स्वतन्त्रदेवो विवीर्णादौ

कृतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्वृतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेवेति विधात इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

पञ्चपटी ।

यं ते देवी निर्वृतिरावन्ध पाशं श्रीवास्ववि-
धृतम् । तं ते विध्वान्वायुपो न मध्यादधैतं पितु-
र्महि प्रसूतः ॥ नमो भूत्यै येन चकार ॥ ६५ ॥

उ० शिखररुक्मपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति । यं ते देवी विधृतम् । यजमान उच्यते । यं ते देवी निर्वृतिः आवधन्ध आवधवती शिखरपाशं रुक्मपाशं च । श्रीवासु कण्ठे । अविधृतम् । 'चूती छेदने' । अविच्छेद्यम् अनवलम्बनीयम् अनेनैव यजुषा तं पाशं ते तव विधामि । स्वतिरुपस्थो विमोचने । विमुञ्चामि । आयुषो न मध्यात् । अग्निर्वा आयुस्सौतन्मध्यं यजितो गार्हपत्यो भवत्यचित आवधनीयः । नकारः संप्रत्यये । अग्नेर्मध्यात् अयोन्मुक्तपाशः सन् अग्निरुपमवस्थाया यजमान एतं पितुमजम् अहि भक्षय । प्रसूतोभ्यनुज्ञातो निर्वृता । उदपाशं निषिष्य अन्तरात्येष्ट-
कमुपतिष्ठन्ति । नमो भूत्यै । विराटेकपदा भूतिदेवत्या । नमो भूत्यै अग्ने या इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृत-
वती ॥ ६५ ॥

म० 'शिखररुक्मपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति यं त इति' (का० १७।२।४) । शिखरं रुक्मपाशं इष्टं आसन्दीं च नैवेद्यीष्टकातः पश्चात्तिष्ठति । यजमानदेवत्या विधृतम् । यज-
मानं प्रत्युच्यते । हे यजमान, निर्वृतिर्देवी ते तव श्रीवासु कण्ठवयवेषु यं पाशं शिखररुक्मपाशवन्ध आसमन्ताद्भवती । कीदृशं पाशम् । अविधृतं 'चूती छेदने' अच्छेद्यं इदं ते श्री-
वासु ते तव पाशमनेन मन्त्रेणार्हं विधामि विमुञ्चामि । स्वति-
रुपस्थो विमोचनार्थः । कस्मात् स्थानाग्निमुवाग्नि आयुषोऽग्ने-
र्मध्याद्गार्हपत्यचितस्थानात् न संप्रति इदानीमेव पाशं दुरीकरो-
मीत्यर्थः । नकारः संप्रत्यये । 'अग्निर्वा आयुस्सौतन्मध्यं
यजितो गार्हपत्यो भवत्यचित आवधनीय' (७।२।१।१५)
इति श्रुतेराहुःशब्देनाप्राप्तिरुच्यते । अथ पाशविमोका-
नन्तरं प्रसूतः निर्वृत्यनुज्ञातः सन् अग्निरुपमाश्रित्य हे
यजमान, एतं पितुमजमहि भक्षय । 'उदपाशं निषिष्यान्त-
रात्येष्टकमुपतिष्ठन्ति नमो भूत्या इति' (का० १७।२।४) ।
शिखादिनिरसनानन्तरमात्मनो नैवेद्यीष्टकानां च मध्ये उत्त-
पूर्णं चमसे तृणीं निवीय ब्रह्मयजमानाध्ययवो नम इति मन्त्रे-
णोतिष्ठन्ति नैवेद्यीसर्वापादिति सूत्रार्थः । भूतिदेवत्यैकपदा
विराट् । या देवी इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्मै
भूत्यै श्रीवाप्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

षट्पटी ।

निवेशनः सुज्ञमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे

शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मोन्द्रो न संख्यौ
समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

उ० शाखाद्वार्योपस्थानम् । निवेशनः विधृतम् । पृथि-
वीलोफसंस्तुतोऽयमग्निर्योगमग्निनिवेशनः । निविशन्नेऽग्नि-
प्रति निवेशनः । संगच्छन्तेऽग्निप्रति संगमनः । केपायम् ।
वसूनां धनानाम् । पश्चापं विश्वारूपा सर्वाणि रूपाणि
आहवनीयदक्षिणाद्वतिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यवभृतीनि । अग्नि-
चष्टे अभिपश्यति । शचीभिः स्वैः स्वैर्युक्तानि । कथं पश्यति ।
देव इव सविता सत्यधर्मो अविशकर्मकारी । यश्च इन्द्रो
न इन्द्र इव तस्यै तत्स्थितवान् । समरे संग्रामे । पथीनां
परिपन्थिभिः सह । तं धनं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ६६ ॥

म० 'अतपेभ्योऽपस्थानं निवेशन इति' (का० १७।२।६) । ब्रह्मयजमानाध्ययवो नैवेद्युपधानदे-
चात् पश्चादपदनन्तः शालो गच्छन्ति । अन्तर्द्वारेण शालाद्वारि
भवं गार्हपत्याचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते । विश्वावसुगन्धर्वहरेन्द्र-
देवत्या विधृतम् । अग्नमग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि
अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यवभृतीनि सर्वाणि
रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि रूपाणि । शचीभिः
स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽग्निः । निवेशनः
निवेशयति यजमानं स्वष्टे स्थापयतीति निवेशनः । तथा
वसूनां धनानां संगमनः संगमयति प्रापयतीति संगमनः
प्रजापशुरुपधनप्रापकः । सत्यधर्मो सत्योऽवश्यंभाविकलोपेतो
धर्मोऽग्निर्होत्रादिलक्षणो यस्यासीं सत्यधर्मः । क इव । सविता
देव इव । यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे ।
यथाग्निः पथीनां । विमत्तित्वत्त्वः । पथिभिः परिपन्थिभिः
सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्यै स्थितवान् यथेन्द्रो
बुद्धे तिष्ठति तद्वत् तं धनं स्तुम इति शेषः । पथिव्यान्दस्य
परिपन्थिवाचकत्वाद्भूत्यै देवैरिति (पा० ७।१।८८) दिलो-
पानाद्ये छान्दसे दीपे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

सप्तपटी ।

सीरा युजन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।
धीरा देवेषु सुज्ञया ॥ ६७ ॥

उ० सीरं युजमानमभिमन्यते यावत्सीविधृत्यन्वाम् ।
सीरा युजन्ति सीराणि छाङ्ग्यानि युजन्ति कवयो मेधा-
विनः । युगा वितन्वते युगानि च वितन्वन्ति । पृथक्
नामा । कथंभूताः । कवयः युजन्ति । धीराः धीमन्तः
अग्निश्चेन्नविदः । किमर्थं युजन्ति । देवेषु सुज्ञया । सुज्ञ-
मिति सुखताम् । द्वितीयां तृतीया । देवेषु सुज्ञं सुज्ञं कर्तु-
मिति शेषः । सीरकविशब्दयोर्वहुत्वचनं पृथगर्थम् । युगानि
तु बहन्वपि यज्ञे सजन्ति ॥ ६७ ॥

म० 'दक्षिणामग्निशोणिमपरेण तिष्ठन् युजमानमभि-

मञ्जवते सीरा युजन्तीति' (का० १७।२।१३) । चित्ते-
र्दक्षिणध्वजेः पश्चिमे तिष्ठन्नवधुः प्रतिप्रसन्नाप्रोत्तरांसपूर्वे पद्-
मिनी दशभिस्तुर्विधत्वा वा दृष्ट्युपमानमौदुम्बरं इत्थं द्वाभ्या-
मभिमतमस्ते । सीरदेवत्ये सोमपुत्रकुवट्टे द्वे गगत्रीत्रिद्वौ ।
सीराः श्रीमन्तोऽमिलेवविद्रः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा
सीराणि हजानि युजन्ति दृष्ट्योऽवयन्ति । युगा युगानि युग-
माना नित्यत्वे विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् । देवेषु सुप्रया
सुप्रमिति सुप्रसाम । सतो द्वितीयेकवचनस्य 'सुप्रा सुप्र' (पा० ७।१।३९) इति सादेशः । सुप्रं सुप्रं कर्तुमिति
शेषः । देवानां सुप्रं कर्तुं युजन्तीत्यर्थः । चतुर्थो सादेशो वा ।
देवानां सुप्रया युजन्ति । सीरकविपदयोरेहुत्वं पूजार्थम् ।
तयोरेकल्लयुगानि बहूनि सन्ति ॥ ६७ ॥

अष्टपटी ।

युनक्त सीरा वियुगा तनुष्वं कृते योनौ वप-
तेह श्रीजम् । गिरा च श्रुष्टिः समरा असन्नो मेदीय
इत्सुप्रः पृकमेयात् ॥ ६८ ॥

उ० युनक्त सीरा सीराणि युनक्त । वियुगा तनुष्वं वित-
नुष्वम् युगानि सम्मन्वोक्तप्रभृतिभिः । ततः कृते योनौ
वाहनादिभिः वपत इह क्षेत्रे श्रीजं श्रीह्यादि । गिरा च वाचा
च वा ओषधीरित्यादिकया । चशब्दाद्यमसेन च वपत ।
तथाच वपत यथा श्रुष्टिः अज्जातिः श्रीह्यादिका समराः सह
भरसा फलजातेन वर्तत इति समराः । सान्तोषं श्रीलिङ्गः
शब्दः । आनामितफलेत्यर्थः । असत् सवेत् । मोऽस्माकं
यथा मेदीयः अन्तिकतमम् । इच्छदोऽनर्बकः । स्वयः
दात्रान् पृकम् औषधम् आ इपात् आगच्छेत् । एतदुक्तं भवति
अतिघनवादोषधीनां निकटतमं दात्रं भूमेश्च दात्रपूर्वं पञ्च-
मोषधमागच्छेत् यथा तथा वपतेति ॥ ६८ ॥

म० हे कर्षकाः, सीराः सीराणि हजानि युनक्त युज्
योजयत । 'तानतानवनाथ' (पा० ७।१।३।४५) इति
यस्य तवादेशे असोरोपोभावे युनकेति रूपम् । युगा
युगानि वितनुष्वं शम्बाजोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्ष-
णेन संस्कृते इह आस्मिन्त्येतौ स्थाने श्रीजं श्रीह्यादिकं पूर्यं
वपत । कया । गिरा वा ओषधीरित्यादिकया (का० ७५) ।
वेदसम्प्रदाया चकाराद्यमसेन च । किं च 'पान्ने सीरज्ञ' श्रुष्टिः
(७।१।२।५) इति श्रुतेः श्रुष्टिः अज्जातिश्रीह्यादिका
समरा असत् भार्गव भरः पुष्टिः । एतेऽसुप्रस्ययः । भरसा
फलपुला सह वर्तमाना समराः पुष्टा असु । 'इत्य लोपः
परस्मैपदैषु' (पा० ३।४।९७) इतीकारलोपेऽङागमेऽस-
दिति रूपम् । पृकं पान्ने मेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं मेदीयः
'अन्तिकपादोर्नदशाधौ' (पा० ५।३।६३) इत्यन्तिकस्ये-
यमुनि प्रत्यये नैवदेशः । इत् एवार्थः । मेदीय इत् अन्तिक-
तममेवात्यल्पकालमेव पृकं पान्ने रक्ष्यः । सुनिश्चयोऽत्र

दात्रार्थः । स्वया ज्वनराधनेन दात्रेण जनमिति शेषः ।
दात्रेण लिङं सट् नः अस्मान्त्विति आ इपात् आगच्छतु अस्मा-
कालेन पृकमसहृद्भाष्यचक्षित्यर्थः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

शुनः सुफाला विह्वन्तु भूमिः शुनं की-
नाशा अभियन्तु बाहेः । शुनासीरा इविषा तोश-
माना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनाम्ने ॥ ६९ ॥

उ० वतसः सीताः कृषति वतसृभिर्भूमिः । सत्र द्वे
त्रिद्वौ वृत्तीया पक्षिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । शुनं सुफालाः । शुन-
मिति सुप्रनाम । सुप्तेन शोभनफालाः लाहलाप्रस्रिताः
विह्वन्तु विविधं कृषन्तु विलिखन्तु भूमिम् । सुप्तेन
च कीनाशाः हलिनः अभिगच्छन्तु बाहेः अजहुष्टिः सहिताः ।
अर्धेन कृष्टे सति शुनासीरा । शुनो वायुः । शु इत्यव्यय-
चुकरणम् । 'शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात्' । वायवा-
दित्यौ इविषा उदकेन । तोशतिर्वैषकम् । निहन्तौ भूमिम्
सुपिप्पलाः । पिप्पलमिह फलमुच्यते । ओषधीः कर्तन
कुरुतम् । इत्योषधवचनं ज्ञानदम् । अयं अस्माकम् ॥ ६९ ॥

म० 'आत्मानि ह्यल्यनुपरिचिच्छन्' सुफाला इति
प्रत्युक्तम् (का० १७।२।१२) । चित्तिज्ञाने परिचित-
मपि चतुर्दशभिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वे चतस्रः सीताः कृषति ।
कुमारहारितइष्टाः सीतादेवत्यावतसः । द्वे त्रिद्वौ वृत्तीया
पक्षिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । सु शोभनाः फालाः सीरास्य तोह-
विशेषाः शुनं सुप्ते यथा तथा भूमिं विह्वन्तु विलिखन्तु ।
शुनमिति सुप्रनाम । 'फालः सीरोपकराणोत्तमयोः फालमंशुके'
इति कोशः । कीनाशा हलिनः शुनं सुप्तेन बाहेः कृषमैः
सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुनासीरा शुनासीरा हे
वायवादित्यौ, अस्ते अस्माकमोषधीः शोद्यादिकाः सुपिप्पलाः
शोभनफालाः युवां कर्तनं कुरुत । कुरुतमिति वचनव्यत्ययः ।
यस्य तनवादेशे यपि लोपे सुप्ते कृते कर्तनेति रूपम् ।
'कीनाशः कर्षके छिद्रे कुतान्तोर्भांशुपातिनोः' इति कोशः । शुनश्च
सीरश्च शुनासीरो 'देवताहन्द्रे च' (पा० ६।३।२६)
इति पूर्वपदधीर्षः । शुनो वायुः सीर आदित्यः । 'शुनो वायुः
शु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात्' (निरु० ९।४०) इति
यास्कोके । कीनाशा शुनासीरो । इविषा जलेन तोशमाना ।
तोशतिर्वैषकम् । भूमिं हन्तौ जलेन भूमिं विह्वन्तौ सन्तो-
षोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः । पिप्पलं फलम् ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

धृतेन सीता मधुना समज्यतां विर्यैर्वैरनुभवा
सुसुद्धिः । ऊर्जैस्त्वती पर्यसा पिन्वमानास्मान्सीते
पर्यसाभ्यावबुल्ल ॥ ७० ॥

उ० धृतेन सीता । सीता समस्तवाम् अनुमता इति

परोक्षामिधावीनि त्रीणि पशूनि । सीते अभ्याववृत्स्वेति
प्रत्यक्षामिधायिनी द्वे पदे एकस्मिन्मन्त्रपात्रे । तत्र 'विरोधि-
समवाये तु भूयसां स्वाधर्मित्वम्' इति न्यायात् । 'प्रथमं वा
नियम्येत कारणाच्चतिक्रमः स्यात्' इति च न्यायात् । तस्मात्तु-
पक्रमप्रभृति व्याख्यायते । दृतेनोदकेन मधुना मधुदकेन
समञ्जतो संसिच्यताम् । विश्वैः सर्वैर्देवैः अनुमता अभ्य-
नुज्ञाता मरुद्भिश्च । मरुतो ह वै वर्षांस्वीशते । एवमक्षारोद-
केन सिक्का अभ्यनुज्ञाता च मरुदादिभिः । ऊर्जस्वती
अज्ञवती । पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना पूरयन्ती
सर्षा दिशः । अस्मान्सीते । सीता इति विभक्तिव्यत्ययः परो-
क्षत्वात् । अस्मान्प्रति सीता अभ्याववृत्स्व स्वयमभ्या-
वर्ततामिति पुरुषव्यत्ययः ॥ ७० ॥

म० सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण दृतेनोदकेन सम-
ज्यतां संसिच्यतां सिक्का भवतु । कीदृशी सीता । विश्वैर्देवै-
र्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अज्ञीकृता वा । एवं परोक्षमुक्त्वा
प्रत्यक्षमाह हे सीते, ऊर्जस्वती अज्ञवती सा त्वं पयसा
पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा
दुरवादिभिः सह अभ्याववृत्स्व अस्मदभिमुखमावृता भव ।
अस्माकमनुकूला भवेत्प्रार्थः । दृतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ ।
४ । ७६) इति शपः श्री सति लोटि वृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवत् सोमपित्सरु । तदुद्व-
पति गामविं प्रफर्ष्य च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनं ७१

उ० लाङ्गलं पवीरवत् । पविषोरोच्यते सोऽस्यासीति
पवीरं फालः सो मत्स्यैः । तद्वत् लाङ्गलस्यासीति पवीर-
वलाङ्गलं फालसंयुक्तमित्यर्थः । शुक्तिस्तु लक्षणवा व्याचष्टे
लाङ्गलं रविमदिति । सुशेवं शेवमिति सुखनाम ।
शोभनं सुखकरम् । सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपाः
यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाने स्तरणशीलः स्तरुच्यते ।
भूमिः खननशीलम् । यद्वा स्तरुर्हृतं सोमपि यजमाने पापं
स्तरयति नाशयतीति सोमपित्सरु । यद्वा । सोमः पीयते
येन चमसेन स सोमपिः तस्य सोमपेः स्तरु वृत्तं लाङ्गलम् ।
नहि लाङ्गलस्य कर्मान्तरेण सोमचमसाः स्युः । यदिध्वंभूतं
लाङ्गलं तदुद्वपति उद्रमयति । गाम् अविं प्रफर्ष्य च
पीवरीम् । फर्वेतिर्गैतिकर्मा । प्रकर्षेण फर्ष्यां गम्या प्रफर्षीं
प्रथमयुवतिः पीवरी उच्छ्रनसन्नकपोलानामुद्वपति प्रस्थाना-
द्रथवाहनम् । प्रस्थानसंयुक्तमुत्कृष्टजवोपेतं च रथवाहनम-
भम् उद्वपतीत्यनुपपद्यते ॥ ७१ ॥

म० तत्र पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गो धेनुमवि छागविशेषं
रथवाहेन रथवाहकमभ्यादिकं च उद्वपति उद्रमयति प्रापयति ।
रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसमुद्रावेक गवादिकं
यजमानस्य मुक्तमिति भावः । अतएव लाङ्गलं गवादिप्रा-

पकम् । कीदृशं लाङ्गलम् । पवीरवत् । पविषोरास्यासीति पवीरं
फालः । सो मत्स्यैः । पवीरमस्यासीति पवीरवत् फालसंयुक्तम् ।
तथा सुशेवम् । शेवमिति सुखनाम शोभनसुखकरं शोभनं
शेवं यस्यात् । तथा सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपाः यज-
मानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं स्तरयति भूमि खनयतीति
सोमपित्सरु । यद्वा सोमपि यजमाने स्तरयति नाशयति पाप-
मिति सोमपित्सरु । 'स्तर छद्मगतौ' इति धातोरुप्रत्ययः
शीलार्थः । 'हलन्तात्सप्तम्या' (पा० ६ । ३ । ९) इति
विभक्त्येरलृक् 'धातो धातोः' (पा० ६ । ४ । १४०) इति
आलोपे हलन्तत्वात् । यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपि-
त्समसाः तस्य स्तरु निष्पादकम् । नहि लाङ्गलकर्मणिना सोमच-
मसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृशीं
गामविं च । प्रफर्ष्य फर्वेतिर्गैतिकर्मा । प्रकर्षेण फर्वेति गच्छति
प्रफर्षीं तां प्रफर्ष्य 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६)
इत्यमि पूर्वरूपभावे यणादेशः । युवतित्वादतिवैगवतीमित्यर्थः ।
तथा पीवरीं स्थूलं पुष्पाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनम् । प्रस्थावत्
प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यासीति प्रस्थावत्प्रमाणसमर्थमुत्कृष्टजवो-
पेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

कामं कामदुघे धुक्च मित्राय वरुणाय च ।
इन्द्रायाश्चिभ्यां पूणे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

उ० कामं कामदुघे । सीतोच्यते । हे कामदुघे कामानां
प्रपूरण, कामं धुक्च पूरय । केषामित्यत आह । मित्राय
वरुणाय च । इन्द्राय अश्विन्याम् । पूणे प्रजाभ्यः ओष-
धीभ्यः । चकारः समुच्चयार्थः सर्वत्रानुपपद्यते ॥ ७२ ॥

म० कामान्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा । 'दुग्धः कञ्
घञ्' (पा० ३ । २ । ७०) इति कण्प्रत्ययो घान्तादेशश्च
तस्माः संयुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते, मित्रादिपूषान्तदेवा-
नामर्थे प्रजार्थमोषधीनिष्पत्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्च
संपादय ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

विमुच्यध्वमग्न्या देवयाना अगन्म तमसस्पार-
मस्य ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

उ० अतद्ब्रह्मो विमुञ्जति । विमुच्यध्वम् । गायत्री ।
एवं जगतः स्थितिनिमित्तभूतां लुपिमनिनिर्वर्त्तं हतकृत्याः
सन्तो विमुच्यध्वं युगात् । हे अग्न्याः अद्वन्तव्याः । देव-
यानाः देवकर्मकारिणः । यद्वा देवयानमार्गनिमित्तभूता
अग्न्या गतवन्तः अज्ञानाद्योद्भवा तमसः पारमस्य । तदुक्तम्
'योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति' इति । तदेव
स्पष्टयति । ज्योतिः आपाम प्राप्तवन्तः । परमात्मलक्षणं
यज्ञलक्षणं वा देवलक्षणं वा ॥ ७३ ॥

म० 'अनङ्गो विमुच्य विमुच्यन्मिति पञ्चदशस्य दक्षि-
णाश्लेषधर्म्यवे ददाति' (का० १७।२।२०-२१) ।
वृषान्द्विषोऽप्येव पञ्चदशित्वेनानि दिक्षिं प्रति विस्तृत्यन्त्युः
सज्जमानश्च सुखायां ससीरंस्तान्धर्म्यवे ददातीति सूत्रार्थः ।
विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्वादीं गान्धरी पादानियमात् । हे
देवयानाः, देवतार्थकर्मकारिणः, देवार्थं यानं कृष्याद्युद्यमो
येवां ते । यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः ।
हे अस्या अहन्तव्या गावो बलोकदाः, यूयं विमुच्यन्म ।
सुनैः कर्मकर्तारि वक् लोटि । जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य
कृतकृत्वाः सन्तो युगात्पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्य तमसः क्षुत्ति-
पात्ताद्भुतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगम्य प्राप्ताः ।
गच्छतेर्लङि शपिं लुप्ते रूपम् । तदुक्तं 'योऽशनायापिपासे
शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति' (बृ० ३।२।१।१) ।
दुःखपारमेतं स्पष्टयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं
यत्कृत्यं वा तेजः प्राप्ताः । आपोतेर्लङि 'पुषादि-' (पा०
३।१।५५) इत्यादिना अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

सज्जुहो अर्यवोभिः सज्जुहो अरुणीभिः ।
सजोषसावधिना दक्षोभिः सज्जुः सूर एतंशेन
सज्जुर्वैश्वानर इदंया धृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

उ० कुशस्तम्भे जुहोति । सज्जुः सज्जुः सज्जुः । समानजो-
षणः । अङ्गः संवत्सरः । स हि अपो ददाति । अर्यवोभिः
यवाश्च अर्यवाश्च अर्यमासा मासाश्चोच्यन्ते । सज्जुः उषा
अरुणीभिः । अरुणवर्णाभिर्गोभिः किरणैः । सजोषसा
अधिना अधिनौ । दक्षोभिः कर्मभिः सज्जुः सूरः एतंशेन
अश्वेन । सज्जुर्वैश्वानर इदंया । आग्नेवी पृथिवी इहा पृथिवी-
स्थाना वा स्त्री तस्या अत्र प्राणं युक्तम् । गौर्वागशं च इहा-
प्राप्तेनोच्यते । धृतेन इविषा स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७४ ॥

म० 'पञ्चदशीतेनोद्भूतमिदं सज्जुः इति' (का० १७।
३।३) । तदानीं संस्कृतेन जुहा पञ्चदशीतेनाज्येन कृष्टाम-
माप्यस्थापितकुशस्तम्भे सुतमूर्ध्वा कुर्वन्नुहोति लिङ्गोक्तदेवतं
सज्जुर्वैश्वानरपृथग्भुक्तम् । अङ्गः अपो जलानि ददातीत्यङ्गः
संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अधिना अधिनौ देव-
भिषजौ सूरः पूर्वाः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽङ्गादिदेवेभ्यो
धृतेन स्वाहा इदं यतं तेभ्यः सुहुतमस्तु । तेषां प्रत्येकं विष्टो-
षणानि । कीदृशोऽङ्गः । अर्यवोभिः सज्जुः यवाश्चामर्यवार्थ-
मासा मासाश्चोच्यन्ते ज्योषणं जुह प्रीतिः सह जुषा वर्तते
समाना जुह वा मन्य सज्जुः । जुषतेः संपदादिलङ्गावे क्तिप् ।
मासार्थमासेः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृशुषाः । अरुणीभिः
अरुणवर्णानिः गोभिः सज्जुः प्रीतियुता । कीदृशावधिना ।
दक्षोभिः कर्मभिश्चैतसादिभिः सजोषसां प्रीतौ । कीदृशः

सूरः । एतशेनाश्वेन सज्जुः सूरः । कीदृशोऽङ्गिः । इदंया
पृथिव्या सज्जुः प्रीतिः तदधिष्ठातृत्वात् । आग्नेवी हि पृथिवी
इहाशब्देन गौर्वागशं बोध्यते ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनैनु बभूणां महं शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

उ० क्षेत्रे सर्वोपधं वपति । सप्तविंशतिरनुष्टुभः । ओषधी-
स्तुतिः पञ्चदश तु वपने नियुक्ताः । या ओषधीः । या ओष-
धयः । पूर्वा जाताः प्रथमजाताः । अन्याम् ओषधीन्वा
भविष्यत्कालसंबन्धिनीम्वाः देवेभ्यः क्रतुभ्यः । 'क्रतवो वै
देवाः' इति श्रुतिः । क्रतुभ्योऽर्थाय । क्रतव ओषधिसंबन्धाः
कर्तव्या इति । त्रियुगं पुरा त्रीणि युगानि समाहृतानि त्रियुगं
विकालमित्यर्थः । वसन्ते प्रावृषि शरदि पुरा एवैव वस-
न्तादिषु । पूर्वस्मिन्निह संवत्सरे ओषधयः अग्निक्षेत्रे उच्यन्ते ।
किंनिमित्तमित्यत्र आह । मनै नु मन्ये जानामि । तारां
बभूणां बभूवर्णानाम् । बभू रासभः । अहं शतं धामानि ।
धामशब्दः स्थानपर्यायः । संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानं
यदिदं शतायुः शतार्थः शतवीर्यः पुरुषः एतानि शतं धामानि
सप्त च 'य एवेमे शतं शीर्षं प्राणास्तानेतदाह' इति ॥ ७५ ॥

म० 'या ओषधीरिति तृचैवपत्युदपात्रवत्' (का० १७।
३।४) । पञ्चमिस्तुर्वैश्वमसेन सर्वोपधं वपति उदपात्रवदिति
चतुश्चतुःसीतासु यथाकृतम् । अथवैपुत्रमिषरुहा ओषधि-
देवत्या गो अस्मानभिदासतीत्यन्ताः (१०१) सप्तविंशति-
रनुष्टुभः सुगन्तु मेलाया (१०) हादश बभूवृष्टाः कुत्रापि
कर्मण्यनियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये व्युहाधिक्ये कार्ये ।
तुगशब्दः कालवानी । त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगे
त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । पुरा सुखादी ना ओषधीः
ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः
जाता उत्पन्नाः । किमर्थं । देवेभ्यः क्रतुभ्यः । 'क्रतवो वै देवाः'
(५।२।४।२६) इति श्रुतेः । क्रतव ओषधियुताः कर्तव्या
एतदर्थम् । बभूणां जगज्जनभरणसमर्थतां पाकेन पिष्टलव-
णानां वा तासां ओषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु
मन्य एक जाने । मन्यतेर्लिटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि
'एत ए' (पा० ३।४।५३) इति रूपम् । संवत्सरोप-
लक्षितमेकैकं स्थानं 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः शतं धामानि
वर्षालकानि शिरःस्थानि सुखदहनासारुधानि सप्त स्थानानि
च 'य एवेमे शतं शीर्षं प्राणास्तानेतदाह' (७।२।४।
२६) इति श्रुतेः । नगराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधि-
भित्तिर्धर्माणां प्राणादोषधीनां सप्तस्थानजम् । यद्वा शतं धामानि
स्थानमेवान् जातिभेदात्संख्यान् विवेकतश्च सप्त भेदान्प्राग्भा-
नारण्याश्च त्रीणां त्रीणां चारुदीर्घाहं जाने ॥ ७५ ॥

पदसप्ततितमी ।

सुतं वो अम्बु धामानि सुहृन्मुत वो रुहः ।
अथा शतकत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

उ० सुतं वः हे ओषधयः अथमातरः, शतं वः युष्माकं धामानि जन्मानि । सुहृन्मुत वो रुहः अपिच सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति । अथा शतकत्वः । अथैवं सति हे शतकत्वः बहुकर्माणः, यूयं प्रजापतिं इमं वा यजमानं मे मम संयन्विनम् अगदम् गदो व्याधिः अव्याधिं कृतं कुरुत ॥ ७६ ॥

म० हे अम्ब, मातृस्वाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि आतिमेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति । उत अपिच वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्कुराः सहस्रं सन्ति । शतसहस्रपदाम्यामापरिमितलमुच्यते । अथ अथ 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां वीथेः । शतं कत्वः कर्माणि यामिन्त्याः शतकत्वः 'जति च' (पा० ४।३।१०९) प्राप्तायुषाभावे छान्दसो वयादेशः । अथैवं सति हे शतकत्व, यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादिषड्भिर्मरिगरहितं कृतं कुरुत । करोतेः शपो छद् ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुण्यवतीः प्रसूवरीः ।
अथा इव सजित्वरीर्वीरुवः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

उ० ओषधीः प्रति । हे ओषधयः, प्रतिमोदध्वं हृष्यत । पुण्यवतीः प्रसूवरीः पुण्यवत्यः प्रसववत्यश्च सत्यः सतोऽन्तरे अथा इव संध्याभ्याः सजित्वरीः सह जय-
वशीला मूखा वीरुवः विविधं व्याधिं रुन्धन्तीति वीरुवः । पारयिष्णवः पारणवीलाश्च भवतु अस्माकमिति शेषः ॥ ७७ ॥

म० हे ओषधीः हे ओषधयः, यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवतु । कीदृशो यूयम् । पुण्यवतीः पुण्यरूपेताः । प्रसूवरीः कलप्रसववत्यः प्रमुच्यते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः 'अन्ते-
भ्योऽपि ह्रस्वन्ते' (पा० ३।२।७९) इति स्तेवंमिपि प्रत्यये 'यो र च' (पा० ४।१।७) इति वीप् रान्ता-
देशश्च । अथा इव सजित्वरीः सह कयन्ति तच्छीलाः 'एण-
नशजि-' (पा० ३।२।१६३) इति धारप् 'टिडडान्-'
(पा० ४।१।११९) इति वीप् । ववाधाः संध्यामे अय-
शीलाः सहस्रफलपर्यन्तत्वाजयशीलाः । 'वा छन्दति' (पा० ६।१।१०६) इति सर्वत्र पूर्वसर्गवर्षेः । वीरुवः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुवः 'नहिष्ठतिष्ठि-'
(पा० ६।३।११६) इत्यादिना उपसर्गवर्षेः । वद्वा निविधं रोहन्ति प्ररोहन्तीति वीरुवः । विरुहः कौ धान्तादेशो वेदोर्ध्वः इति धान्तादेशः उपसर्गवर्षेः । पारयिष्णवः 'पार-

तौर कर्मसमाप्ती' चुरादिरदन्तो धातुः । पारयन्ति फलता-
कान्तसं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः
'गेच्छन्दति' (पा० ३।२।१३७) इतीप्पुक्प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

ओषधीरिति मातरस्त्रो देवीरुपब्रुवे । सनेय-
मथ्रं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥ ७८ ॥

उ० ओषधीरिति । हे ओषधयः, वा यूयम् इति इत्थ-
मशनदानव्याध्यपगमादिकुर्वन्त्यो मातरः जगन्निर्मायः ततो
देवीः वः युष्मान् हे देव्यः, उपब्रुवे उपसङ्गम्य ब्रुवे
ब्रवीमि प्रार्थयामि । सनेयं संभजेयम् अथं गां वासः
आत्मानं च सनेयं तव यज्ञपुरुषं प्रजापरतिरूपिणम् ॥ ७८ ॥

म० हे ओषधीः ओषधयः, हे मातरः जगन्निर्मायः,
मोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्ष्यः हे देवीः देव्यः, वो
युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविनिनां तं प्रसिद्धं भद-
वीष्टमुपब्रुवे वक्ष्ये प्रार्थयामि । इति किम् तदाह । हे पुरुष
यज्ञपुरुष, तव प्रसादादथं हयं गां भेनुं वासो वक्ष्यमात्मानं
धारीमहं सनेयं संभजेयम् । 'वन वण संभवी' छिद् ।
यज्ञपुरुषं प्रति मया यदधादिकं प्रार्थ्यते तदोपधिभिरनुमन्त-
व्यमित्योपधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

अथथे वो निषदनं पूर्णं वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यस्तुनवथ पूरुषम् ॥ ७९ ॥

उ० अथथे वः । चतुर्थेः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते ।
यस्तुनवथ पूरुषम् । यदा यूयं सनवथ संसेवध्वम् पूरुषं
यजमानम् । अथ अथथे वः युष्माकं निषदनमवस्थानम् ।
पूर्णं वः पलाशपर्णमवर्षां जुह्वाय वः युष्माकं वसतिः स्थितिः
होमार्थमध्वर्युणा कृता । अथाध्वर्णपोलाद्वितलोपश्रान्दसः ।
अथापि तद्धितेन छुस्त्रवक्षिगमा भवन्तीति । गोभाज
इत्किलासथ । इच्छन्दः पादपूरणः । किलेति विद्याप्रकर्षे ।
सतोमो जुताः सत्यः । गोभाजः गोशब्देनादित्योऽभिधीयते ।
आदित्यभाजः यूयं किल भवथ । तदुक्तम् । 'अग्नी प्राणा-
हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्हृष्टेर-
ततः प्रजाः' इति । यद्वा अथथे फलिते सर्वा ओषधयः
फलवत्यो भवन्ति । पूर्णं फलिते कोदध्याध्वः फलिता भवन्ति ।
गोभाजः पृथिवीभाजश्च उताः सत्यः किल भवथ । तदु-
क्तम् । यदा पूरुषः संसेवध्वं भाजनादिभिरुपकारैः एवं
शुश्रूषार्थं गतयो यूयमित्यभिप्रायः ॥ ७९ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकमथथे वाधाभ्यामुपगृति
क्षुति निषदनं स्वानं भवेति इतिषां तत्र स्थापनात् । किंच वो
युष्माकं पूर्णं पलाशे पर्णमवर्षां जुह्वा वसतिः स्थितिः कृता ।
अन्वर्तुणा होमार्थं जुह्वा स्थापनात् अथाध्वर्णोपश्रान्दाभ्यां तद्धि-

तत्प्रत्यक्षलोपशब्दसः । 'अथापि तद्विदेन कृत्वावधिगमो भवन्ति' (नि० २ । ५) इति यास्कैके । इविभूता ओषधयः प्रार्थन्ते । किलेति विधाप्रकर्षे । इत् एवार्थः । हे इविभूता ओषधयः, श्रुयममौ हुताः सख्यो गोमाजः अस्य भवतु । गामादिलं भजन्तीति गोमाजः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति श्रुतेः । यद्वा अश्वत्थे वो निषदनमश्वत्थे फलिते सर्वोषधीनां फलवत्त्वात् पणं वो वमतिः कृता पलाशे च फलिते वीष्वाधीनां फलितत्वात् । अतएष श्रुयमुताः सख्यो गोमाजो नृमिमाज एव किलास्य भवतु । 'गौर्नादिले वलीकृदं मन्त्रमेदयिमेदयोः । अस्यां स्याद्विधिमारत्यां भूमौ च सुरमावपि' इति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह । यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूनं सनवथ सेव-
ध्वमश्वदानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थानमित्यर्थः । अश्वत्थे पलाशे च यः स्थानम् । देवाविष्टानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूजते पलाशेष्वादिरूपेण । एवमश्वत्थादिरूपेण यूनं भूमाजः स्वं । शेषं पूर्ववत् । अस्तेः अपि अगपेति रूपं लटि । सनवतिः परिवर्त्यः ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

यजौषधीः समर्गमत राजानः समिताविष ।
विप्रः स संच्यते मिषप्रक्षोहार्मीवचातनः ॥ ८० ॥

उ० यजौषधीः । यत्र पश्चिन्मुखे भैषज्यकर्तारि हे ओषधयः, यूनं समर्गमत समागच्छत व्याधिं जेतुम् । कथमिव । राजानः समिताविष यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रुं जेतुं समागच्छन्ति । किं तत्रेत्यत आह । विप्रः प्राज्ञाणः स उच्यते मिषप्रक्षोहः । रक्षोहा च अमीवचातनश्च । अमीवा व्याधिः । चातयतिनाशनः । व्याधिनाशनः ८०

म० हे ओषधीः ओषधयः, यत्र विप्रे भैषज्यकर्तारि प्राज्ञे वर्षं समर्गमत संगच्छत रोगं जेतुम् । के इव राजान इव । यथा राजानः समितौ युद्धे शत्रुं जेतुं समागच्छन्ति । गमेल्लुकि मध्यमबहुवचने 'पुषादि-' (पा० ३ । १ । ५५) इत्येति 'यमहन्-' (पा० ६ । ४ । ९८) इत्युपधादोपे छान्दसेऽर्गमेतत्ति रूपम् । स भवदाश्रितो विप्रः मिषवैद्य उच्यते कथ्यते । क्रीडतो विप्रः । रक्षोहा रक्षसि हन्तीति रक्षोर्धं पुरोवाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयतीति अमीवचातनः ओषधदाने रोगनाशकः । चातयतिनाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

अश्वत्थी सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आ-
विस्ति सर्वो ओषधीरस्या अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

उ० अश्वत्थीम् । सर्वो ओषधीरिति बहुवचनोपदेशा-

दिहापि बहुवचनं भवति । आ ओषधयश्च अश्वत्थः अश्वत्थ-
पादिन्यः सोमवत्तः सोमयागासंपादिन्यः ऊर्जयन्त्यः 'ऊर्जं
बलप्राणनयोः' बलसंपादिन्यः । उदोजसः उद्गतमोक्षो
यासां उदोजसः । ताः सर्वो ओषधीः अहम् वा अविस्ति
जानामि । विदित्वा च अस्मै अरिष्टतातये । रिषतिर्विना-
शार्थः । न रिष्टमरिष्टमविनाशः तस्य तननमरिष्टतातिः
अस्मै अरिष्टविनाशतननाय भैषज्यं करोमीति शेषः ॥ ८१ ॥

म० अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये । रिषतिर्विना-
शार्थः । रेपणं रिष्टम् भावे कः । न रिष्टमरिष्टमनाशो मज्जलमि-
त्यर्थः । तस्य कारणमरिष्टतातिः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा०
४ । ४ । १४३) इति तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्वि-
त्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकारणाय सर्वो ओषधीरहमा
अभित्ति समन्ताद्देहि जानामि । वेतेल्लुकि आत्मनेपदे उत्तमे-
कवचने इवभावे अभित्तीति रूपम् । अस्मै यजमानायै
वेद्यीति वा । तद्विशेषणम् । अरिष्टं शुभं करोति तनोति नारि-
ष्टतातिस्तस्मै । सर्वोः वा इत्यत आह । अश्वत्थीमश्वत्थस्य
सन्तीत्यश्वत्थी ताम् अश्वत्थपादिनां काचित् ओषधिसमुद्भौ
सख्यां धनदारेणाश्वत्थमात् । अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्मा-
मस्तीति सोमवती तां सोमसंपादिनीं 'मञ्चे सोमाध-' (पा०
६ । ३ । १३१) इत्यादिनाश्वत्थस्योदीपः । ऊर्जयन्तीम्
'ऊर्जं बलप्राणनयोः' बलसंपादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयन्तीति ।
उदोजसमुद्गतमोक्षो यस्याः सा उदोजस्तां तेजःसंपादिनीम् ।
एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वो ओषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा
अश्वत्थीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य
विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

व्यशीतितमी ।

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवरते ।
धनं सन्निव्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८२ ॥

उ० उच्छुष्माः । उच्छब्द ईरत इत्यनेन संबध्यते । उदी-
रते उच्छ्रच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति । शुष्माः वीर्याणि ओषधीनां
संबन्धीनि । कथमिव । गावः गोष्ठादिव निष्कान्ताः । किं
कुर्वन्तीनाम् । धनं सन्निव्यन्तीनां संभजमानानां यजमानार्थं
आत्मानं च संभजमानानाम् तव यज्ञ पूरुष ॥ ८२ ॥

म० हे पुरुष यज्ञपुरुष, तवात्मानं लब्धीयं शरीरं प्रति
धनं सन्निव्यन्तीनाम् 'पणु दाने' हवीरूपं धनं दत्तुमिच्छन्ती-
नामोषधीनां शुष्मा कलानि सामर्थ्यानि उदीरते उच्छ्रच्छन्ति
प्रकाशीभवन्ति । गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्था-
नात् गावोऽरज्यदेशं प्रति उच्छ्रच्छन्ति तद्वत् । 'ईर कम्पे'
अदादिः ॥ ८२ ॥

व्यशीतितमी ।

इष्टुतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।
सीराः पतुत्रिणीः स्यन् यदामयति निष्कृय ॥ ८३ ॥

उ० इच्छतिनाम । उपसर्गैकदेशलोपश्छान्दसः । निष्क-
मणं विनाशनं व्याध्यादेः करोतीति निष्कृतिः । निष्कृ-
तिस्त्वावधुमदीवाया मातुर्नाम ह्युत्पद्यमिप्राचम् । अधो
अपिच यूर्यं स्थ भवथ निष्कृतीः व्याधिनिष्कमणाः । किंच
सीराः सह इरया अजेन वर्तन्त इति सीराः पतत्रिणीः
पतनशीलाः स्थन भवथ । 'कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति'
इति नकार उपजनः । कस्मिन्काले यूवमित्यंभूता भवथेत्यत
आह । यदाभयति निष्कृत्य । 'अम रोगे' यदा आमयाविनि
स्थितं तस्य व्याधिं निष्कृत्य निर्नाशयत ॥ ८३ ॥

म० हे ओषधयः, यो युष्माकमिच्छतिनाम निष्कृतिनाम्नी
माता जननी । निष्करोति व्याधिं नाशयतीति निष्कृतिः ।
'निषाद्यो बहुलम्' (३ । १ । १७) इति प्रातिशाल्यसूत्रेणो-
पसर्गैकदेशनकारलोपः । अधो अपि च यूयमपि निष्कृतीः
निष्कृतयः स्व व्याधिनिष्कमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृ-
रूपत्वात् । किंच सीराः सह इरया अजेन वर्तन्त इति सीराः ।
सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यदा सीराः
क्षुधादीनामपसारयिष्यः । यदा सीरे इत्वं निष्पादकत्वेन यास्य
ताः सीराः । पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते वासां ताः
पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ । 'वा छन्दसि' (पा०
६ । १ । १०६) इति दीर्घः 'तप्तमा' (पा० ७ । १ । ४५)
इत्यादिना यस्य धनादेशः । यत् यस्मात् आमयति 'अम
रोगे' चुरादिः शत्रन्तः । रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं
निष्कृत्य नाशयत । यदा यत् क्षुधादिकं रोगकद् वाधते
तद्युयं निष्कृत्य । करोतेः अपि लुप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः ।
ओषधीः प्राचुच्ययुर्वर्तिकिच तन्वोरपः ॥ ८४ ॥

उ० अति विश्वाः । यदा अत्यक्रमुः आक्रामन्ते तन्-
विश्वाः सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीनधिष्ठाय तिष्ठ-
न्तीति परिष्ठा ओषधयः । कथमिव । स्तेन इव व्रजम् ।
यथा स्तेनः तस्करः व्रजमत्यक्रामत् परिमुमोषिषया एवसत्य-
क्रमुः । अद्यानन्तरमेव ओषधयः प्राचुच्यतुः प्रत्यावयन्ति ।
वर्तिकिचिन्तवः शरीरस्य रपः । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी
भवतः' । पापजनितां व्याधिमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

म० परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोग-
नाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः
आक्रामन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्यामुञ्चन्ति । कमतेजैकि अन-
उच्छ्रान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम् । यथा राज्ञी
स्तेनश्चोरो गोष्ठमाकमते मोशालयां गामपहर्तुं सर्वत्र गच्छति
तद्वत् वधौषधयो रोगमापहर्तुं देहमाकमन्ते तदा तन्वः शरी-
रस्य यत् किंच वर्तिकमपि रपः पापं शिरोव्याधुत्वातिसार-
दिरूपं पापफलं यद् किंचिदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यतुः प्रत्याव-

यन्ति नाशयन्ति 'च्यु गतौ' लुकि 'गिप्रिप्रस्यः कर्तरि
बह' (पा० ३ । १ । ४८) इति चक्षुप्रत्यये रूपम् । 'रपो
रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (नि० ४ । २१) इति
वास्तवः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

यदिमा वाजयग्रहमोषधीर्हस्त आदधे । आत्मा
यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ८५ ॥

उ० यदिमाः । यदैव इमा वाजयन् पूजयन् अहम्
ओषधीः हस्ते आदधे आस्थापयामि । अद्यानन्तरमेव । आत्मा
यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति । कथमिव । पुरा जीवगृभो यथा ।
जीवक्षेव हिंसार्थं यो गृह्यते पञ्चुवाङ्गो वा मनुष्यादिः
स जीवगृष् तस्य जीवगृभः प्रागेव वक्ष्यासं इति विप्रादान्म-
तोऽहमिति मन्वमानस्य यथात्मा नश्येत् एवं व्याधेरत्मा
नश्यति यदाहमोषधीर्हस्त आदधे इति संबन्धः ॥ ८५ ॥

म० यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन्पूजयन्मानयन्तान्
अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधे-
रात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणप्रागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणमेति
भावः । तत्र दृष्टान्तः । जीवगृभो यथा जीवन्मोक्षे यो हिंसार्थं
गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृष् तस्य जीवगृभो यथा-
प्रागेवातिविषदान्मृतोऽहमिति मन्वमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा
नश्यति नष्टप्रायो भवति तथैषधी हस्ते वृतायां व्याधेरत्मा
नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

षडशीतमी ।

यस्यापधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्यरुः । ततो
यक्ष्मं विवाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

उ० यस्यापधीः । यत्र रोगिणः हे ओषधयः, प्रसर्पथ
अङ्गमङ्गं परुष्यरुः सर्वाण्यङ्गानि सर्वाणि च पक्षाणीत्युक्तं
भवति । परुष्यरुः पर्ववचनः । तस्य रोगिणः ततो यक्ष्मं विवा-
धध्वे । तत्तत्तस्मादङ्गपर्वसमुदायान् व्याध्यपगमं कुरुष्वे ।
कथमिव । उग्रो मध्यमशीरिव । उग्रः शत्रियो वदगोघातु-
लिङ्गणः स एव विशिष्यते मध्यमशीः मध्यमं भारं शृणातीति
मध्यमशीः । स यथा शत्रुन्वाधते एवं यूयमपि रोगिणो रोगं
वाधध्वे इत्युपमार्थः । यदा उग्रो रुद्रः स एव त्रिशूलम-
ध्यमेन शृणातीति मध्यमशीः स यथा युगान्ते सर्वं जग-
ज्जससात्करोति एवं यूयमपि व्याधिं कुरुष्वे ॥ ८६ ॥

म० हे ओषधीः ओषधयः, यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रसर्प-
सर्वाण्यङ्गानि परुष्यरुः । परुष्यरुः पर्ववचनः । प्रतिपरुः सर्वाणि
पक्षाणि ग्रन्थीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ त्वाभ्युप ततोऽह-
पर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विवाधध्वे निवर्तयथ व्याधि-
नाशं कुरुष्वे । तत्र दृष्टान्तः । उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमाध्वे
भवं मध्यमं भारं भारं शृणाति हिनति मध्यमशीः 'शु ह्रिता-

याम् किम् । 'कृत इद्वतो' (पा० ३।१।१००) इति
इत्यादिषः 'उरण् रपरः' (पा० १।१।५१) इति रेफः ।
मर्मपातकः उम उल्लोहो बदगोषाहुल्लिनाण उर्णराजः
क्षत्रियो यथा वाहुं वाधते । यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूल-
मध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्वा-
धते तद्वद् यूयमपि रोनिषो देहं प्रविष्टा व्याधि विबाधय्य
इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

साकं यक्ष्म प्रपत चापेण किकिदीविना । साकं
वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ ८७ ॥

उ० साकं यक्ष्म साकं सहेत्यर्थः । हे यक्ष्म, सह प्रपत
प्रणश्य । चापेण पक्षिणा किकिदीविना । शब्दानुकरण-
मेतत् । किकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत । स हि तव
साथं उचितः । साकं वातस्य ध्राज्या गत्या प्रपत । साकं
नश्य प्रपलाहि । निहाकया निहन्ति कायमिति निहाका
निर्कृतिः कृच्छ्रापत्तिः तथा कृच्छ्रापया सह नश्य हे यक्ष्म,
यद्वा शब्दानुकरणमेतत् । हा कष्टं निर्गतोऽहं कया ओष्या
एवंरूपया शब्दानुकरणभक्त्या सह नश्य हे यक्ष्म, अपुन-
रागमनाय ॥ ८७ ॥

म० हे यक्ष्मरोग, त्वं चापेण पक्षिणा साकं सह प्रपत
प्रकरणेण गच्छ । किमुनेन चापेण । किकिदीविना । किकीति
शब्दानुकरणम् । किकीति शब्देन दीव्यति कीदृशीति किकीदी-
विस्तेन । वातस्योचितः साथः । वातस्य ध्राज्या गत्या
साकं प्रपत वातयतिवत्प्रपत्येत्यर्थः । किंच निहाकया
साकं नश्य नश्ये भव । निहन्ति कायमिति निहाका निर्कृतिः
कृच्छ्रापत्तिस्तथा सह नश्य । यद्वा शब्दानुकरणमिदं । हा कष्टं
कया ओष्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म, त्वं
नश्य । अर्थान्तरे वा । कफावरुदकण्ठोत्पन्नरनुकरणार्थः किकि-
शब्दः । किकिना कण्ठचनिता दीव्यतीति किकीदिविः श्लेष्म-
रोगः । 'यष यषे' यषते व्याकुलं कृत्वा हन्ति चापः पित्त-
रोगः । वातस्य ध्राज्यांतरोगः । हे यक्ष्म रोगराज, त्वं कफ-
पित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ । यथा पीडया कया रुवा
निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्ग-
विदना तथा साकं हे यक्ष्म, त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

अन्या धौ अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।
ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८ ॥

उ० शतम् ६०० ॥ अन्या वः । हे ओषधयः, अन्या
ओषधिः वा युष्माकम् अन्यामोषधिम् अवतु पाळयतु ।
अन्या च ओषधिः अन्यस्याः ओषध्याः प्रभावम् उपावत
पुरुषवचनञ्जल्यः । उपावतु उपगम्य पाळयतु । ता यूयमेव

सर्वाः संविदानाः संगच्छमानाः इदं मे मम प्रावत प्रपा-
लयत । वचः वचनमार्थम् ॥ ८८ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकं मया अन्य कपिदोषधि-
व्याधिरन्यामोषधिव्याधिमवतु । तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या
रक्षिकाया उपावत उपावतु उप संगोपमागल्य पाळयतु ।
पुरुषवचनञ्जल्यः । अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा । ताः
सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमलं गताः
सत्यो मे ममेदं वचो वाच्यं प्रायेणार्यं प्रावत प्रकरणेण
रहत ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

याः फलिनीया अफला अपुष्पा वाश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्तो नो सुखन्वत्वरूहसः ॥ ८९ ॥

उ० याः फलिनीः या ओषधयः फलवताः वाश्च अफलाः
फलरहिताः । या अपुष्पाः पुष्परहिताः । वाश्च पुष्पिणीः पुष्प-
वत्यः । बृहस्पतिना अन्यज्ञाताः ताः नः अस्मान् सुखन्तु
अहसः पापात् ॥ ८९ ॥

म० या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः वाश्च-
फलाः फलरहिताः वाश्चापुष्पाः पुष्परहिताः वाश्च पुष्पिणीः
पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूता
बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मात्तदहसः पापाद्भोगरूपान्मुबन्तु
पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

एवमोषधिकापार्थानि पथ तृचानि समाप्तानि

नवतितमी ।

मुबन्तु मा शपथ्यादधौ वरुण्यादुत । अथो
यमस्य पद्मीशास्सर्वस्मादेवकिस्त्रिपात् ॥ ९० ॥

उ० इत उत्तरमनारम्भवादमन्त्राः तेषां लिङ्गतो विनि-
योगः । मुबन्तु मा शपथ्यात् शपथनिमित्तात्किस्त्रिपात् ।
अथो अपिच वरुण्यात् वरुणनिबन्धनात् । उत अथो अ-
पिच । यमस्य संबन्धिनः पद्मीशात् बन्धनात् । पद्मीश-
शब्दो बन्धनवचनः । संदानमैवन्तं पद्मीशमिति दृश्यते ।
किंच । सर्वस्मात् च देवनिमित्तात्किस्त्रिपात् मुबन्तु ।
यत्किंचिद्विद्वन्ति पापं कर्तुः संबन्धि तत्किस्त्रिपमित्युच्यते
ब्रह्महत्यादि ॥ ९० ॥

म० अर्थानारम्भाधीता मन्त्राः । शपथनिमित्तात्किस्त्रिपात्पा-
पादोषधयो मा मां मुबन्तु पृथक्कुर्वन्तु । अथो अपिच वरुण्यात्
वरुणे भवं वरुण्यं तस्मात्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुबन्तु ।
उतापिच यमस्य संबन्धिनः पद्मीशात् । पद्मीशशब्दो बन्धन-
वाची । यमबन्धननिमित्तात्पापान्मां मुबन्तु । अथो अपिच
सर्वस्मादेवकिस्त्रिपाद्वपराधनिमित्तात्पापान्मां मुबन्तु ॥ ९० ॥

एकनवतितमी ।

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । वं जीव-
मभ्वामहे न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

उ० अवपतन्तीः अवाधीनं पतन्त्यः अवदन् उक्तवत्यः ।
वं जीवमनुत्क्रान्तप्राणम् अभ्वामहे व्याधुमः न स रिष्याति
दिवः परि दिवो धुलोकात् ओषधयः । किमवदन्निव्यत आह ।
मविनश्यति पूरुषः । छान्दसं दीर्घत्वम् ॥ ९१ ॥

म० दिवः परि धुलोकात्साक्षादवपतन्तीरवपतन्त्योऽव-
स्ताद्धमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वचनमुक्तवत्यः ।
किं तदाह । जीवतीति जीवस्तं वं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं पूरुषं
व्यथमभ्वामहे 'अब्रू' व्याधौ' लोट् व्याधुमः स पूरुषो न
रिष्याति न नश्यति । रिष्यतीत्यत्र 'लोटोऽङादी' (पा०
३।४।९४) इत्याशङ्क्यः । पूरुष इति छान्दसो दीर्घः
सर्वत्र ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विह्वीः शतविचक्षणाः ।
तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शङ्कहे ॥ ९२ ॥

उ० या ओषधीः या ओषधयः सोमराज्ञः सोमो
राजा यासामिति सोमराज्ञः । बह्व्यः अमरताः । शतविच-
क्षणाः बहुवीर्याः । बहवो वा सोतारो विचक्षणा यासां
बहुविचक्षणाः । तासामोषधीनां मध्ये त्वं भवसि उत्तमा वतः
अतः अलंकामाय भव । शं च सुखं च हृदयाय भव ॥ ९२ ॥

म० सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञः बह्व्यः बह्व्योऽनन्ताः
शतविचक्षणाः शतमर्चस्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं
विचक्षणाः सोतारो यासामिति वा एवमूता या ओषधीः
ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे, त्वमुत्तमा
वत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामयेभिस्ताव अरमलं
पर्याप्ता भव । हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ ९३ ॥

उ० या ओषधीः या यूपं हे ओषधयः सोमराज्ञः विष्टिताः
विविधं स्थिताः पृथिवीम् अनु । ताः बृहस्पतिप्रसूता अस्यै
ओषधये संदत्त वीर्यम् । येनेयं बहुवीर्या भवतीत्यभि-
प्रायः ॥ ९३ ॥

म० सोमराज्ञो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्टिताः विविधं
स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै
ओषधये मनुहीतायै वीर्यं संदत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत । इयं बहु-
वीर्या भवत्विति भावः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी ।

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः
सङ्गत्य वीरुघोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ ९४ ॥

उ० याश्च ओषधयः इदं वच उपशृण्वन्ति समीप-
स्थिताः । याश्च अतिदूरं परागताः दूरदेशाज्यवहिताः ताः
सविधानीकृत्याहं मवीमि । सर्वाः सङ्गत्य संभूय । हे
वीरुघः, विरोहणाः अस्यै संदत्त वीर्यं प्रभावम् ॥ ९४ ॥

म० या ओषधय इदं मद्बचनं प्रायेणारूपमुप समीपस्थाः
शृण्वन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः
सत्याः ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुघः, विविधरोहणा ओषधयः, ताः
सर्वाः समीपवृत्त्याः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषधये यूपे
वीर्यं संदत्त प्रयच्छत ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

मा वो रिपस्त्वन्निता यस्यै चाहं खनामि वः ।
द्विपाक्तुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ ९५ ॥

उ० मा वो रिपस् मा रिपतु मा विनश्यतु वो युष्माकं
खनिता । यस्यै च पुरुषाय अहं खनामि वः युष्मान् । किंच
द्विपाक् कीयुंसम् चतुष्पात् गवादि । 'संस्वासुपूर्वस्य' इति
पादशब्दान्त्यलोपः । अस्माकं सर्वमस्तु अनातुरमनाकुलम् ।
युष्मत्प्रसादादिति शेषः ॥ ९५ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्म-
न्मूलं गृहीतुं खननकर्ता मा रिपत् मा विनश्यतु । यस्यै च
रुग्णाय चिकित्सायै वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं
खननं करोमि स च मा रिपत् । किंचतुनास्माकं संघनिघ द्विपाक्
कीयुंसं चतुष्पाद्गवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु ।
द्वौ पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य 'संस्वासुपूर्वस्य' (पा०
५।४।१४०) इति पादशब्दान्त्यलोपः ॥ ९५ ॥

षट्त्रयनवतितमी ।

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राजा । यस्यै
कृणोति ब्राह्मणस्तं पारयामसि ॥ ९६ ॥

उ० ओषधयः सम । ओषधयः समवदन्त संवादं कृ-
तवत्यः । सोमेन सह राजा । सोमो हि ओषधीनां राजा । किं
समवदन्त । यस्यै पुरुषाय श्रेष्ठ्यं कृणोति करोति ब्राह्मणः
तमातुरं हे सोमराजन्, पारयामसि पारयामः उच्चारयामो
व्याधे । सोमेन सह संवादो व्याध्यपगमदडीकरणार्थः ॥ ९६ ॥

म० राजा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः
समवदन्त संवादं कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह । ब्राह्मणो यस्यै
रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलदिना चिकित्सां करोति 'ह कृती'
स्वादिः । हे राजन् स्वामिन् सोम, तं रुग्णं नरं वयं पारया-
मसि पारयामः । 'इदन्तो मसि' (पा० ५।१।४६) । सोम
संवादो व्याधिनाशद्वयार्थः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमी ।

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितमसि । अथो
शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी ॥ ९७ ॥

उ० नाशयित्री । नाशयित्री बलासस्य बलमस्यति
निक्षिपतीति बलासः क्षयः अर्शसः मूलव्याधेः । उपचितं
शरीरे ये उपचीयन्ते अथधुगदुक्षीपदप्रभृतयः तेषां च त्वं
नाशनी भवसि । अथो शतस्य यक्ष्माणामपि बहूनां
व्याधीनां नाशयित्री त्वमसि । पाकारोः अरुः क्षतमुच्यते ।
मुखपाकक्षतादेर्नाशनी त्वमसि । यद्वा 'रुच दीप्तौ' । अक्ष-
पाकस्य अरुः अदीप्तिर्मन्दाक्षित्वं तस्य च त्वं नाशनी
भवसि ॥ ९७ ॥

म० हे ओषधे, त्वं बलासस्य क्षयव्याधौनाशयित्री नाश-
कत्री असि भवसि । बलमस्यति क्षिपतीति बलासः क्षयः ।
अर्शसो दुग्धव्याधेः नाशिकाति । उपचिताम् उपचिन्वन्ति
शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः किम् । अथधुगदुक्षीपदादयः तेषां
च नाशिकाति । अथो अपिच शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्या-
धीनां पाकारोः मुखपाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकत्री त्वं भ-
वसि । पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते । पाकेनारुः पाका-
स्यस्य । यद्वा पाकोऽम्पाकस्तस्यास्त्वया मन्दाक्षित्वं तस्य ना-
शनी त्वमसि ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमी ।

त्वां गन्धर्वा अस्त्रनस्त्वामिन्द्रस्त्वो बृहस्पतिः ।
त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥ ९८ ॥

उ० त्वां गन्धर्वाः यतश्च त्वमित्यंभूता असि अतः त्वां
गन्धर्वाः अस्त्रनस्त्वामिन्द्रस्त्वो बृहस्पतिः । त्वां च इन्द्रः
त्वां च बृहस्पतिः त्वां च हे ओषधे, सोमराजा विद्वान् ज्ञानान्
उपयोगं यक्ष्माणां व्याधेः अमुच्यत मुक्तः ॥ ९८ ॥

म० हे ओषधे, गन्धर्वाः देवविशेषाः सामञ्जन्य-
स्वेष्टकार्येतिष्ठार्थं स्वनम्राहुर्वन् । इन्द्रश्च सामञ्जन्य-
त्वां बृहस्पतिः । हे ओषधे, सोमो राजा त्वां च विद्वान्
सामान्यं ज्ञानान् । त्वामुपयुज्य यस्मात् महाव्याधेरमुच्यत
मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

एकोनशततमी ।

सहस्र मे अरातीः सहस्र पृतनायुतः । सहस्र
सर्वं पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

उ० सहस्र मे । यतस्त्वमित्यंभूता च अतोऽहं याधे ।
सहस्र अभिमव मे मम अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः ।
सहस्र च अभिमवस्य च पृतनायुतः पृतनाः संप्रामाः
संप्रामकामान् शत्रून् सहस्र च अभिमवस्य च सर्वं पाप्मानं
सर्वमशुभम् । कक्षादभिभवनकर्मणि त्वमकाभिनिशुभस्ये

इति चेत् । यतः सहमाना अभिमवस्यशीलासि त्वं हे
ओषधे ॥ ९९ ॥

म० हे ओषधे, यतः त्वं सहमानासि शत्रून् अभिमवन्ती
भवसि अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्र अ-
भिमव । नास्ति रातिर्वां यायां ता अरातयस्ताः । पृतना-
युतः संप्रामकामाश्च सहस्र पृतनां संप्रामं कामयन्ते ते पृत-
नायन्तस्तान् । 'सुप आत्मनः कथम्' (पा० ३ । १ । ८) इति
कथयन्ताच्छत्रुप्रलयः । किंच सर्वं पाप्मानमशुभं सहस्र ।
सहस्रिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

शततमी ।

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्य च त्वा खना-
म्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवत्सा विरो-
हताम् ॥ १०० ॥

उ० दीर्घायुस्ते । पुनरपि त्वां प्रार्थयामः । हे ओषधे,
खनिता अहं भूयासम् । यस्य च आतुराव त्वां खनामि स च
दीर्घायुर्भूयात् । अथो अपिच त्वं दीर्घायुर्भूत्वा अनवखण्डिता-
युर्भूत्वा शतवत्सा । यस्यास्यदोऽङ्कुरचचनः । यद्वाङ्कुरा विरो-
हताम् विरोह । 'तुष्टोस्तातङ्कादिपि-' इत्यादिना तातङ्कादेशः ।
अनवखण्डितमूला स्वमनेकैरङ्कुरैः संतिष्ठत्येतादृशीः ॥ १०० ॥

म० हे ओषधे, ते तव खनिता खननकृता दीर्घायुर्भू-
नादिति शेषः । यस्य चातुराव नराणां त्वां खनामि सोऽपि
दीर्घायुरस्तु । अथो अपिच त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना
भूत्वा शतवत्सा यद्वाङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह यद्वाङ्कुरोत्पन्नः ।
'तुष्टोस्तातङ्' (पा० ७ । १ । ३५) इति तातङ् । यस्यास्यदो-
ऽङ्कुरावची । शतं वत्साः यस्याः सा शतवत्सा ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमी ।

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उपस्तिर-
स्तु सोऽस्माकं यो अस्मै २५ अभिदासति ॥ १०१ ॥

उ० त्वमुत्तमा असि हे ओषधे, तव च वृक्षाः शालत-
मालादयः उपस्तयः । उपकाराय ओषधीनां तिष्ठन्तीत्युपस्तयः
तत्र हिताः प्रसर्पन्ति । नच वृक्षाणां शोभ्या भवन्ति अय-
थातथेमे वृक्षा उपस्तयः यथा त्वजसादात् उपस्तिः अस्तु स
पुरुषः अस्माकम् यः अस्मान् । अभिदासति 'दसु उपस्तये' ।
अभिहन्ति ॥ १०१ ॥

म० हे ओषधे, त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि । वृक्षाः शा-
लतालमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु । 'स्त्वैष्टये' शब्दसङ्गतयोः
उपस्तयासन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहरा-
स्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेचन्तामित्यर्थः । किंच यो
नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समी-
पस्य उपासकोऽस्तु । दासतिहिताकर्मा ॥ १०१ ॥

इत्यन्तरन्यासीताः समाप्ताः ।

द्व्युत्तरशततमी ।

मा मां हिंसीजनिता यः पृथिव्या यो वा
दिवं सत्यधर्मा व्यानद । यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो
ज्जान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०२ ॥

उ० चतस्रो लोकेष्टकाश्चतुर्भिर्ऋग्भिर्भरुपद्वाति । मासा
कायी विष्टुः । मा मां हिंसीत् पूर्वः प्रतिपेधार्थीयः उत्तरो-
ऽस्मादेशः । माहिंसीन्मा जनिता यः 'जनिता मन्त्रे' इति
निचो लोपः । जनयिता यः पृथिव्याः प्रजापतिः । यो वा
दिवं सत्यधर्मा व्यानद । वाचव्यः समुच्चयार्थीयः । व्यान-
दिति व्यासिकर्मा । श्रुत्या तु स्रजतेरर्थे व्याख्यातः । यश्च
दिवं सत्यधर्मा सत्यधारणः व्यानद असृजत् । यश्च आप-
श्चन्द्राः प्रथमो ज्जान । 'मनुष्या वा आपश्चन्द्राः' इति
श्रुतिः । मनुष्या एव हि यज्ञेनाभ्युवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गो-
नुत्सारिणः । यद्वा । यश्चापः चायनीयाः प्रथमः शरीरी
जनितवान् । अपां चायनीयानां कारणभूतानां जननेन यो
मनुष्यान् जनितवान् इति कारणे कार्योपचारः । कस्मै देवाय
हविषा विधेम । य इत्थंभूतः कः प्रजापतिः तस्मै कस्मै
काय इति प्राप्ते स्मैआदेशश्चान्दुसः । 'सर्वनाम्नः स्मै' इति
हि पाणिनिः । नचैतत्सर्वनाम देवतात्वात् प्रजापतये हविषा
हविरिति विभक्त्यव्यत्ययः । विद्वातिदोनकमा । तस्मै
प्रजापतये हविर्देवा इति संबन्धः ॥ १०२ ॥

म० 'लोकेष्टकाः सप्तमेनाह्वय बहिर्बेदेरनूत्कान्तेषुपदधाति
तिष्ठन्मा मां हिंसीदिति अष्टवृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम्'
(१०।३।११) । उतोऽध्वयुः सप्तमेन वेदिबहिःप्रदेशालो-
गेष्टकाश्चतुरो मूर्त्खण्डान्यवाप्रमाथानानीयात्मनो दक्षिणोत्तरपू-
र्वापरमध्यस्रजान्तेषु पूर्वादिषु तिष्ठन्मन्त्रचतुष्टयेनोपदधाति
सुधासैः । हिरण्यमर्नदृष्टा कदैवला विष्टुः । यः प्रजापतिः
पृथिव्याः भूमेर्जनिता जनयिता उत्सादकः । 'जनिता मन्त्रे'
(पा० ६।४।५३) इति निचो लोपः । वा चार्थः । यो वा
यश्च दिवं व्यानद दुलोकमस्तमत् । व्यानद इति व्यासिकर्मा ।
श्रुत्या तु स्रजतेरर्थे व्याख्यातः । 'यो वा दिव' सत्यधर्मा-
स्तमते' (७।३।१।२०) इति श्रुतेः । यश्च चन्द्राः
आह्लादिका जगत्कारणभूता आपो जलानि प्रथमः आदिभूतः
सन् ज्जानोत्पादितवान् तद्गारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः ।
यतः श्रुत्या आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः । मनुष्या
एव हि यज्ञेनाभ्युवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गोनुत्सारिणः । 'मनुष्या
वा आपश्चन्द्राः' (७।३।१।२०) इति श्रुतेः कारणे
कार्योपचारात् । कीदृशः । प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सर्वं धर-
तीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मा मां हिंसीन्मा हन्तु ।
नतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः कर्षा विधेम ददाः ।
हविर्दानत्मा हन्तु । कश्चान्दस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मैआदेशः

छान्दसः । हविषा इति विभक्त्यव्यत्ययः । विधतिर्पातुर्दा-
नार्थः ॥ १०२ ॥

द्व्युत्तरशततमी ।

अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पर्यसा सह । वपां
ते अभिरिपितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

उ० दक्षिणत उपदधाति । अभ्यावर्तस्व अभिमुखीभव ।
अग्निं प्रत्याहता भव हे पृथिवि, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन
हविषा । पर्यसा सह । कस्मात्कारणादित्यत आह । वपांते
वपां पृष्ठे ते तव अग्निः इषितः प्रजापतिप्रेषितः अरोहत्
आरुढवान् ॥ १०३ ॥

म० अभिदेवता उष्णिक् । हे पृथिवि, यज्ञेनासाधिकी-
र्षितेन पर्यसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व
अभिमुख्येनागच्छ । कथमागन्तव्यमत आह । इषितः प्रजा-
पतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां स्वयं पृष्ठे वपासदृशमिमं
प्रदेशमरोहत् आरोहत् । अतस्त्वं दक्षिणे लोकेष्टकोपधा-
नम् ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमी ।

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पृतं यच्च यजिर्वम् ।
तदेवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

उ० पश्चादुपदधाति । अग्ने यत्ते । आग्नेयी गायत्री । हे
अग्ने, यत्ते तव शुक्रं सारं शुक्रं वा । यच्च चन्द्रमाह्लादनी-
यम् । यच्च पृतं पवित्रम् यच्च यजिर्वं यज्ञार्हम् तदेवेभ्यो-
धाय । देवेभ्यो वा सकाशात् भरामसि संभरामः ॥ १०४ ॥

म० अग्निदेवता गायत्री पश्चाद्लोकेष्टकोपधामे विनियुक्ता ।
हे अग्ने, यत्ते तवाहं शुक्रं शुक्रं शुक्रं वीरिमत् यज्ञान्यदहं
चन्द्रमाह्लादकरं सदन्यापृतं पवित्रं यज्ञान्यदहं यजिर्वं यज्ञार्हं
तत्सर्वं स्थाप्यस्त्वं देवेभ्यो यज्ञानामर्थे भरामसि भरामः
संपादयामः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमी ।

इषमूर्जमहमित आर्दमृतस्य योनिं महिपस्य
धाराम् । आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि
सेविमनिराममावाम् ॥ १०५ ॥

उ० उत्तरत उपदधाति । इषमूर्जम् । विष्टुः । आग्नीः-
प्रायो मजः । अस्मिन्मघे विशेषणविधेयभावात् यत्तज्जो
वाक्यपरिपूर्तिः कियते । यत् इषमर्जं यच्च ऊर्जं तदुपसेचनं
पथिपयोधुतादिकम् अहम् इतः उदीच्या दिशः । आर्दम्
आर्दं गृहीतवान् । यच्च अतस्तस्य सत्यस्य योनिं स्थानं
सिन्धो विद्या अहमाददे । यच्च महिपस्य महतः इच्छावत्-
आग्नेः धाराम् आहुतिमहमाददे । उदीच्या दिशः । एतत्स-
र्वम् आमा गोषु विशत्वा तनूषु आविशतु मां गोषु तनूषु च

पुत्रपौत्रादिकाम् । सिकताः प्रध्वंसयन्ति । जहामि परित्य-
जामि उदीच्यां दिशि स्थापयामि । सेदिम् अवसादम्
अनिराममन्ताम् अमीषां व्याधिम् ॥ १०५ ॥

म० आशीर्देवी विष्णुप पादत्रयस्योत्तरतो लोणेशकोपधाने
वित्तियोगः । इयमवमूर्त्ते तदुपसेचने दधिपयोपृतादिक-
मृतस्य सत्यस्य योगि स्थानं विद्याधये महिषस्य महत् इच्छा-
क्तोऽप्रेषारो वारणामाहुति वा इतोऽस्मादप्रेषादुदीच्या दिशः
सकाशादहमादमधि भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः । 'अद् महशे'
तद् । किंच एतत्सर्वमिहादिकं मामाविशतु आगत्य प्रवि-
शतु । तन्पु महीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु महीयधेन्वादिपशुषु
वाविशतु । 'उत्तरस्याः सिकताः प्रमादिं जहामि सेदिमिति'
(का० १७।३।१३) । उत्तरलोगोष्ठातः सिकताः पात-
यति । नास्ति इष्टार्त्तं यस्यां तामनिरामधरहिताममीषां व्याधि-
युतां सेदिमवसादमहं जहामि त्यजामि । अन्नाभावरोषदुःखानि
मे ना गन्धित्यर्थः ॥ १०५ ॥

पञ्चदशततमी ।

अग्ने तव श्रवो वयो महि धाजन्ते अर्च्यो
विभावसो । बृहद्भानो शर्वसा वार्जमुक्ख्यं दधासि
दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

उ० आप्रेयेन पट्टेन सिकता निवपति । अग्ने तव ।
प्रथमे विहारपट्टी । तिलः सतोबृहत्सः षष्ठी उपरिष्ठाज्योतिः ।
हे अग्ने, तव संवन्धी धूमः । श्रवो वयः अमुष्मिन् लोके
आवयतीति श्रवः वयोऽजम् तस्याहुतिपरिणामद्वारेण निमि-
तमुत्तरपात् धूमो वय इत्युच्यते । धूमो वा अस्य श्रवो
वयः सखेनममुष्मिन् लोके आवयतीति श्रुतिः । एवंप्रभाव-
न्तव धूमः । अप महि महत् आजन्ते अर्च्यः अर्चीपीति
शिङ्गल्यस्यः । हे विभावसो विभूतधन । किंच । हे बृहद्भानो
महादीप्त, शर्वसा जलेन सहितं वाजमजम् उक्ख्यम् उक्ख्यार्हं
पञ्जरम् । दधासि दधासि दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमान-
माय । हे कवे क्रान्तदर्शन ॥ १०६ ॥

म० 'अग्ने तवेति सिकता स्युष्य छादयत्यात्मानम्' (का०
१७।३।१५) पट्टेनोत्तरचेदी सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः
पुच्छप्रवं विनात्मानं छादयेत् । पावकादिषु पट्टचमनित्व-
त्वं । आये हे विहारपट्टी । यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वा-
वर्णी आयतुर्वावर्णी सा विहारपट्टिः । हे अग्ने, हे विभा-
वसो, विभा वीतिरेव वसु धनं यस्य तत्संयोजनं हे क्रान्ति-
धन, तव वयो धूमः अर्च्यो वीतमद्य आजन्ते वीष्यन्ते ।
वीष्यते अक्षयते प्राणिमिति वयोऽजम् । 'वी वाग्लसन्वा-
दनव्यासिषु' धूमसाहुतिपरिणामद्वारेणाग्रहेतुजादयोऽज धूम
उच्यते । कीदृशं वतः । श्रवः आवयति सुलोके कर्तुं कमेति
श्रवः धूमदर्शनादेवानां कर्मज्ञानम् । तथा । महि महत् नमो-
ग्रामित्वाद् 'धूमो वा अस्य धूमो वयः स' धूमनमुष्मिणोके

आवयति' (५।३।१।२५) इति श्रुतेः । किंच बृहन्तो
महान्तो मानवो रश्मयो यस्य तत्संबुद्धौ हे बृहद्भानो, हे
कवे क्रान्तदर्शिन विद्वन् यजमानाभिप्रायतः, दाशुषे हवीर्दे-
तवते यजमानाय शर्वसा जलेन सह वाजमजं हं दधासि
दधासि । कीदृशं वाजम् । उक्ख्यम् उक्ख्यः शक्तापुपेतो यजस्त-
योम्यं यज्ञपर्याप्तमजं दधासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमी ।

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनृतवर्चा उदियर्षि
भानुना । पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पूणक्षि
रोदसी उमे ॥ १०७ ॥

उ० पावकवर्चाः । हे अग्ने, तत्त्वं पावकवर्चाः ।
पावकशक्तिः शुक्रवर्चाः शुक्रशक्तिश्च अनृतं वर्चोश्च अपरि-
हीणशक्तिः सन् अमृतशक्तिर्वा सन् । उदियर्षि उद्वृच्छति ।
भानुना दीप्या । यत्त्वं पुत्रश्च मातरा मातापितरौ ।
उत्तमे वयसि विचरन् उचरन् । उपावसि उपसङ्गम्य
पालयसि । सदेवमनुष्यं जगत् । यत्त्वं पूणक्षि पूरयसि
रोदसी चावापृथिवी । उमे अपि 'इमे वै चावापृथिवी
रोदसी ते एष उमे पूणक्षि धूमेनाम् बृहोमाम' इति श्रुतिः
तं त्वां सुम इति वाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

म० हे अग्ने, तं भानुना दीप्या उदियर्षि उद्वृच्छति ।
उत्कर्ष्य आप्रोषीत्यर्थः । कीदृशत्वं । पावकवर्चाः पावकं शोधकं
वर्चो वीतिशक्तिर्यस्य सः । शुक्रवर्चाः शुक्रं शुद्धं निर्मलं वर्चो
यस्य । अनृतवर्चाः अनृतमर्हन् वर्चो यस्य पूणशक्तिः । किंच
हे अग्ने, तं विचरन्त्यतः प्रचरन्त्यन् उपावसि उप सङ्गम्य
पालयसि सदेवमनुष्यं जगदक्षति । तत्र दृष्टान्तः । पुत्रो मातरा
यथा पुत्रधरमे कासि मातरा मातापितरौ उपावति तद्वत्
'पितरामातरा च उन्दसि' (पा० ६।३।३३) इति
निपातः । किंच उमे रोदसी चावापृथिवी । पूणक्षि पूरयसि ।
इतिपा वा बृहत् भूमि पूरयसीत्यर्थः । 'इमे वै चावापृथिवी
रोदसी ते एष उमे पूणक्षि धूमेनाम् बृहोमामिति' (५।३।
३।३०) इति श्रुतेः । तं त्वां सुम इति वाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमी ।

उजो नपाज्जातवेद सुशन्तिभिर्मन्दस्व धीति-
भिर्हितः । त्वे ह्यः संदधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोत्तयो वाम-
जाताः ॥ १०८ ॥

उ० उजो नपात् । उजोऽश्वदेनाप उच्यते । नपाज्जातवेद
च वीरः । हे अपोपीत, अज्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते
ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते । एवमपानपादग्निः । जात-
वेदः जातप्रज्ञानः । सुशन्तिभिः साधुदांसनैः सुत इति
शेषः । मन्दस्व दीप्यस्व । धीतिभिः कर्मनिर्मितमूर्तेः
हितः निहितः स्थापितः । तस्मात्त्वां धर्ममेव धूम इत्यर्थो-

चाम । त्वे इषः संदधुर्भूरिवर्षसः । त्वधि इषः अन्नानि
हविलक्षणानि संदधुः जुहुवुः । भूरिवर्षसः । वर्ष इति रूप-
नाम । बहुरूपा यजमानाः अगदात्मत्वेनोपगताः । चित्रो-
त्तपः चापनीयानि अवनानि तर्पणानि येषां ते चित्रोत्तपः ।
वामजाताः वननीयजन्मानः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्नाः ।
अतस्त्वं मन्दस्वेति संबन्धः ॥ १०८ ॥

म० तिस्रः सतोबृहत् । यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ
द्वितीयतृतीयौ सा सतोबृहती । ऊर्कं जलं नपात्पौत्रः हे
ऊर्जोन्नादापां पौत्र, अन्न ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यो-
ऽभिजायत इत्येषां पौत्रत्वमभिः । यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न
पातयति नाशयति नपात् । पतेर्णिजन्तात् किप् । हे अन्न-
स्याविनाशक, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, धीतिभिः कर्मभि-
र्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुवलिभिः शोभनानिः
शक्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व इष्टो भव । 'मदिह
स्त्वाने जाण्ये मदे मोदे स्तुती गता' इति धातुः । किमतिहर्षः
कार्यस्तद्वाद् । यजमानाः ते त्वमि इषो हविलक्षणान्यन्नानि
संदधुः जुहुवुः । हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः । कीदृशा
यजमानाः । भूरिवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । भूराणि वर्षाणि
येषां ते मानारूपाः । चित्रोत्तपः चित्रा विचित्रा नानाविधा
ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा तत्कृतानि येषां
ते । त्वया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं संम-
जनीयं जातं जन्म येषां ते । विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना
इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमी ।

इरज्यग्रन्ने प्रथयस्व जन्तुभिर्स्मे राया अमर्त्ये ।
स दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि सानुसि
क्रतुम् ॥ १०९ ॥

पृ० इरज्यन् अत्रोपरितनोऽवचः प्रथम व्याख्यायते ।
स इत्यस्य च पदस्य स्थाने यदोद्भूतिः । सर्वनामसामान्या-
द्वाक्यवशाच्च विभक्तिव्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः । स दर्शतस्य व-
पुषो विराजसि । यस्त्वं दर्शनीयेन वपुषा शरीरेण ज्वाला-
लक्षणेन विराजसि देदीप्यसे पृणक्षि पूरयसि । सानुसि चि-
रन्तनम् कर्तुं संकल्पस् तं त्वां प्रवीमि । इरज्यन्दीप्यमान
हे अग्ने, प्रथयस्व पृथुमेव । स्मार्थे णिच् । जन्तुभिः मनुष्यै-
रप्युत्पन्नृतिभिः दीपमान इति शेषः । अस्मे अस्मासु च
रायो धनानि धारयन् स्थापयन् प्रथयस्वेत्यनुपपद्यते । हे
अमर्त्ये अमरणधर्मे ॥ १०९ ॥

म० हे अमरणधर्मेन हे अग्ने, रायो धनानि अस्मे
अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय । कीदृशस्त्वम् । जन्तुभिः प्राणि-
निर्हृतिः प्रदीप्युत्पन्नृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः । किंच यस्त्व-
मीदृशो धनप्रपदिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्वा-
निरूपस् शरीरस्य मन्वे विराजसि विशेषेण दीप्यसे ।

विभक्तिव्यत्ययो वा । दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण
विराजसि । सानुसि चिरन्तनं कर्तुं संकल्पं पृणक्षि पूरयसि
सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमी ।

इष्कर्तारमभ्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तु राधसो
महः । रातिं त्वामस्व सुभगां महीमिषं दधासि
सानुसि रयिम् ॥ ११० ॥

उ० इष्कर्तारम् यं तमिष्कर्तारम् निरुपसर्गत्वादिलोपः ।
निश्चयेन कर्तारम् अभ्वरस्य यज्ञस्य । प्रचेतसं प्रकृष्टप्रज्ञानम् ।
क्षयन्तु 'क्षि निवासगत्योः' । क्षयन्तं निवसन्तम् राध-
सो महः । राध इति धननाम । ससम्पद्यं पशू । राधसि
महति स्तुमः । स त्वं रातिं दानं दधासि । कस्य संबन्धि-
नीम् । वामस्य वननीयस्य दातुः संबन्धिनीम् । कथंभूताम् ।
सुभगाम् । भगवत्पशो धनवचनः । किंच । महीमिषम् मह-
तीं च इषं वृष्टिमक्षं वा दधासि । त्वामसि पुराणं रयिं धनम्
स्वयमाणविषयं निधानलक्षणं दधासि ॥ ११० ॥

म० हे अग्ने, अभ्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारम् तिस्र उपसर्गस्य
नलोपः पूर्वसुक्तः (८१) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनि-
ष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तदुक्तं क्षयन्तम् 'क्षि निवासगत्योः'
विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यजमानं प्रति वामस्य वननी-
यस्य महो महती राधसो धनस्य राति दानं त्वं दधासि
ददासि । किंच सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महतीमि-
षमर्जं च ददासि । सानुसि पुराणं रयिं धनमस्वयमाण-
विषयं निधानलक्षणं च दधासि निषिं दर्शयसीत्यर्थः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमी ।

कृतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुभ्राय दधिरे
पुरो जनाः । शुत्कर्णे सुप्रथस्तमं स्वा गिरा दैव्यं
मानुषा युगा ॥ १११ ॥

पृ० कृतावानम् । यस्यामुत्तवानं सत्यवन्तं महिषं महा-
न्तम् । विश्वदर्शतम् सर्वस्य दर्शनीयम् अग्निम् । अग्न्यदेक-
तानिहृत्त्वर्थोऽग्निशब्दः । सुभ्राय यज्ञाय दधिरे स्थापितवन्तः ।
पुरोऽग्रतः आहवनीयारामना जनाः यजमानाः तं त्वाम् शु-
त्कर्णम् शृणोत्याह्वानं श्रुत्वा चानुतिष्ठति यः स शुत्कर्णः ।
सप्रथस्तमं सर्वतः पृथुस्तमं ऊर्ध्वमधोऽनवच्छिन्नगतिविज्ञानम्
गिरा वाक्वा स्तुत्या । दैव्यं देवम् । स्मार्थे यत्तत्त्वयः ।
मानुषा मनुष्याः । युगा । युगशब्दः कालवचनः । कार्य-
निमित्तनृतेः पूर्णमासमावृत्तादिभिराह्वयन्ति ॥ १११ ॥

म० उपरिष्ठाव्योतिः । यस्याह्वयः पादा द्वादशाक्षराध-
तुषोऽष्टाक्षरः सोपरिष्ठाव्योतिः । मानुषा विभक्तेराष्टाक्षरः ।
मनुष्या जना मनुष्यजातिदुक्ता जन्तवः कृत्स्नियजमानाः । युगा

विमर्शकारः । युगसन्दः कालवाची । युगैः कालैः पौर्णमा-
स्यावासादिभिर्निमितैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुज्ञाय यज्ञाय
त्वा स्वामिनि पुरोऽग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दक्षिणे
स्थापितवन्तः । किंभूतं त्वामृतवानमृतमस्यासीति ऋतुवा तं
सत्यवन्तम् । छान्दसो वीर्यः । 'छन्दसीवनिपौ वाच्यौ बन्ध
मनुष्यं च' (पा० ५।२।१०५) इत्यल्लये वन्द्यत्वः ।
महिषं महान्तं विश्वदर्शतं सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्वा शृणुत
इति श्रुतौ किप् । श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् । यद्विज्ञाप्यते तत्सत्य-
मेव कर्णोभ्यां श्रुत्वा संपादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमः प्रथमं प्रथ-
कीर्तिः । 'प्रथ प्रख्याने' अस्मादसुप्रत्ययः । प्रथसा सह
वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तमस्ती-
र्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थे ऋत् । यद्वा देवेभ्यो
हितम् ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमी ।

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् ।
भवा वाजस्य संग्रहे ॥ ११२ ॥

उ० सिकता अभिसृजति । आप्यायस्व । तिष्ठः सौम्याः
गायत्रीविष्टुपडणिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यां विनियोगः ।
आप्यायस्व आत्मानमभिवर्धय । कथं कृत्वा । समेतु ते ।
सामगच्छतु त्वं विश्वतः सर्वतः हे सोम, वृष्ण्यं सर्वभू-
तधीजम् । तत्सत्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्ण्येन भव । वाज-
स्यायस्य सङ्ग्रहे सहस्रमे । अन्नभावं प्राप्नुहि अन्नं वा
प्राप्नुहि ॥ ११२ ॥

म० 'आप्यायस्वेति सिकतालम्भनसूत्र्याम्' (पा० १०।
३।१६) । आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋद्धयेन ।
भोतमदृष्टाः सोमदेवस्त्वस्तिष्ठो गायत्रीविष्टुपडणिहृन्दस्त्वाः
'आप्यायस्व मद्विन्तम्' (११४) इति तृतीयस्या विनियोगः
सूत्रे नास्ति । हे सोम, विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं सर्व-
भूतोत्पत्तिरुद्दीप्तं ते त्वं समेतु सामगच्छतु । तेन च वीर्येण
त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किं वाजस्यायस्य संग्रहे सङ्ग-
मननिमित्तं भव । अन्नमस्मानु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमी ।

सं ते पयोऽसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्ण्या-
न्यभिमातिपाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम
दिवि अवाऽस्युत्तमानि धिष्व ॥ ११३ ॥

उ० सं ते पयोऽसि । संयन्तु ते त्वं पयोऽसि रसाः सार-
भूताः । संयन्तु च वाजाः अन्नानि । संयन्तु च वृष्ण्यानि
रेतांसि । अभिमातिपाहः पाप्मनोऽभिभवतु सोमस्य ततः
तैः पयोऽवृष्ण्यैः आप्यायमानः अमृताय भव । प्रजास्यै
अमरणधर्मिण्यै भव । 'प्रजास्यै तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजा-

तिरमुता' इति श्रुतिः । हे सोम, ततो दिवि सुलोके
अवांसि चन्द्ररूपाणि उत्तमानि आहुतिपरिणामजनितानि ।
धिष्व धारयस्व ॥ ११३ ॥

म० हे सोम, पयोऽसि पातव्या रसाः ते त्वं संयन्तु सङ्ग-
च्छन्ताम् । उत अपिच वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रेतांसि
ते संयन्तु । कीदृशस्य ते । अभिमातिपाहः अभिमाति पाप्मानं
सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिपाहः तस्याभिमातिपाहः । फलं छान्द-
सम् । हे सोम, पयोऽवृष्ण्यैराप्यायमानः वर्धमानः सन्
अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजास्यै पुत्रादिकृद्दी यजमानस्य भवेति
शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्वा प्रजातिर्व्यामुवाता । तथाच श्रुतिः
'प्रजास्यै तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमुतेति' (७।३।
१।४६) । किंच दिवि सुलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि अवांसि
अन्नानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय संपादय । लोक-
द्वयभोगं संपादयेत्यर्थः । 'धि धारणे' तुवादिः विकरणव्यत्यय
आत्मनेपदं च छान्दसम् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३)
इत्युक्ते 'मुधितवमुधित' (पा० ७।४।४५) इति सूत्रेण
दधातेर्निपातो वा भवेत्यर्थः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमी ।

आप्यायस्व मद्विन्तम् सोम विश्वेभिरशुभिः ।
भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

उ० आप्यायस्व । हे सोम, त्वमात्मानमाप्यायस्व ।
मद्विन्तम् मद्विन्तम् । यद्वा मद्योऽस्यासीति मदी अतिश-
येन मदी मद्विन्तम् । 'वादस्य' इति जुद । विश्वेभिः
सर्वैरशुभिः । ततः समर्थः सन् भव नः अस्माकम् सपथ-
स्तमः सखा । सर्वतः प्रथयितुमः सखा । वृधे वर्ध-
नाय ॥ ११४ ॥

म० हे मद्विन्तम्, मदयति तर्पयतीति मदी । गहादिवाणि-
निप्रत्ययः (पा० ३।१।१३४) । यद्वा मदस्तृप्तिरस्यासीति
मदी 'अत इनिठनी' (पा० ५।२।११५) इतीन् अति-
शयेन मदी मद्विन्तम् (पा० ८।२।१०) इति मान्ता-
त्यस्य तगपी जुडागमः । ईदृश हे सोम, विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैर-
शुभिः सूक्ष्माद्यैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव । वृद्धः सखोऽस्मान्
वृधे वर्धनान्न सखा सहामो भव । 'अनोऽस्तितः' (पा० ६।
३।१३५) इति संहितायां वीर्यः । कीदृशस्तम् । सप्रथस्तमः
अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमी ।

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाचित्सुधस्यान् ।
अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ ११५ ॥

उ० होषम् । आ ते वत्सः । आग्नेरपत्तिको गायत्र्यः ।
हे अग्ने, जायमव गृहीतवान् ते त्वं वत्सः पयोजीवन-

सामान्याद्यजमानो वत्स उक्तः । स हि पथोजतो भवति । मनः अन्तःकरणम् परमाच्चित्तसंस्थात् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । परमादपि सहस्रानात् आहृत्येति शेषः । सहस्रानं देवैः समानं स्थानं युक्तोकोऽग्नेः केन वत्सो मन आयमदित्यत आह । त्वां कामया । त्वां स्तोतुं कामयमानया गिरा वाचा ॥ ११५ ॥

म० 'क्षेतेऽध्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽध्वेतेऽध्वभावेऽनुवृत्ताभिः प्रहियमाणेभ्योऽनुवाचयति' (का० १७।३। २०—२१) । श्वेतवर्णोऽध्वेऽन्यवर्णे तदभावे रूपे वा तिष्ठति सति अभिभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुवृत्तीति प्रेषितो होता आ ते वत्स इति तृत्तमनुवर्त्तति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वास्तिस्रो मावच्यः आद्याजित्वा रदृष्ट द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव । हे अग्ने, ते तव वत्सः प्रयोजितत्वाद्दत्तसमस्तस्त्रिणो यजमानः परमाच्चित् । चिदप्यर्थः । उक्त्यादपि सधस्यासहस्रानात् युक्तोकात् मन आहृत्येति शेषः । आयमत् आयच्छति यच्छाति मनोनिर्गमं करोतीत्यर्थः । 'इतद्य लोपः' (पा० ३।४।१७) इति इकारलोपे यमदिति रूपम् । 'इधुगमियमां छः' (पा० ७।३।४७) इति छलाभावश्छान्दसः । कया गिरा वेदवाचा मन आहृत्येत्यर्थः । कीदृश्या गिरा । त्वां कामया त्वां कामयते स्तोतुमिच्छतीति त्वांकामा तया अङ्गुक् । देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नाग्निः तत्प्रथमं युक्तोक्तः 'सधमाद-' (पा० ६।३। ९६) इति सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमी ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

उ० तुभ्यं ताः । तुभ्यं हवींषि दत्त्वा यजमानैः ततोऽनन्तरम् ताः स्तुतयः हे अङ्गिरस्तम । अङ्गं गिरतीत्यङ्गिरस्तमस्तस्य संबोधनं हे अङ्गिरस्तम । विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः शोभननिवसनाः । स्थानकरणानुप्रदानवत्यो देवताः याथात्म्यसंतानचिन्तनगर्भाः पृथक् नानाभूताः हे अग्ने, कामय कामपरिपूर्णाथम् त्वय्येव येमिरे । कर्मणि ककारः । निवर्त्यन्ते स्तुतयः ॥ ११६ ॥

म० हे अङ्गिरस्तम, अन्यते जीव्यते येनेत्यन् अङ्गम् 'अन् प्राणने' क्तिप् । अन् अङ्गं गिरति अशीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने, पृथक् नानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायभिलाषपूर्णाश्च तुभ्यं त्वमि येमिरे निवर्त्यन्ते । यजमानैरिति शेषः । कर्मणि लिट् । कीदृश्वः । सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याम्बस्ताः । सर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूर्व्यं सुभोकाभ्यं च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुषन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमी ।

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य । सम्राडेको विराजति ॥ ११७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

उ० अग्निः प्रियेषु । योऽग्निः प्रियेष्वभिरुक्तेषु धामसु स्थानेष्ववस्थितानाम् कामः कामपूरकः सः भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य भव्यस्य भविष्यतश्च । सम्राट् सत्तराज्यभावः सन् एक एवासहायः विराजति दृष्टे अधिपतिः विविधं दीप्यते ॥ ११७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

म० अग्निः प्रियेषु अभिरुक्तेषु धामसु स्थानेषु धिष्येषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते । कोदशोऽग्निः । भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः । सम्राट् सम्बन्धु राजमानः शोभमानः । भूतस्य भव्यस्य सम्राडौश्वर इति वा । काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यत इति काम इति वा ॥ ११७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

स्वमादिवाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय इति ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निः रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । मामु देवताः सचन्ताम् ॥ १ ॥

उ० मयि गृह्णामीति यजमानो जपति । मयि गृह्णामि आग्नेयी ककुप् । मयि आत्मनि गृह्णामि अग्ने प्रथमम् । अग्निं दर्शनेन । ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायस्पोषाय धनपोषाय । सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । वीर्यं शक्तिः । किंच मामु देवताः सचन्ताम् । मामेव देवताः सेवन्ताम् अग्निमिव ॥ १ ॥

म० द्वादशोऽध्याये उक्ताचारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधपनादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे पुष्करपाण्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते । 'उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन्त्यजमानो मयि यज्ञानीति जपति' (का० १७।३। २७) उत्तरवेदिः पश्चात्तिष्ठन्त्यजमानो जुहोति । अग्निदेवत्वा ककुप् । वसा मन्त्रपादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकौ सा ककुप् । अत्र मन्त्राश्चतुर्दशकृतेन जायिका । अहं यजमानोऽयं प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं यज्ञामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायो धनस्य पोषाण पुष्करम् । सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजशो भावः सुप्रजस्तं तस्मै । वीर्यं शक्त्यन्तरतः । शोभनपुत्रादि-

निष्कल्पे । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय नीर्यै शक्तिः । किंच उकारोऽप्यर्थः । देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सप्रच्छन्ताम् । उ एवार्थे वा । देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥

द्वितीया ।

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वं-
मानम् । वर्धमानो महौ आ च पुष्करे दिवो
मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

उ० पुष्करपणमुपपदधाति । अपां पृष्ठमसि । व्याख्या-
तम् ॥ २ ॥

म० 'पुष्करपणमुपपदधाति' सम्बन्धे पूर्ववात् (का० १७।
४।१) । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्रमुपपदधाति
पूर्ववदितुल्लासंभरणवात् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर इत्यन्ते-
नोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः
व्याख्यातः (११।२९) ॥ २ ॥

तृतीया ।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमितः सुरुचो
वेन आवः । स बुध्या उपमा अस्य विष्टाः
सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

उ० रुक्ममुपपदधाति । ब्रह्मजज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदे-
वत्वा । ब्रह्मलक्षण आदित्यः जज्ञानं यजमानः प्रथमं पुर-
स्ताद् प्राच्यां दिशि जायते । ततोऽनन्तरं वि सीमितः
सुरुचो वेन आवः व्यावः व्यावृणोत् विवृतानकरोत्
स्वप्रकाशेन । सीमितः मध्यतो मर्यादातः । सुरुचः सुरो-
चनानिमान् लोकान् । वेनः कान्तो मेधावी वा आदित्यः ।
सपृच च । बुध्याः बुधमन्तरिक्षं तत्र भवा दिशो बुध्याः ।
उपमाः उपमोयन्ते आसु स्थितानि भूतानीत्युपमा दिशः ।
अस्य विष्टाः । अस्य जगतः विविधं स्थानमिति विष्टा
दिशः । सतश्च योनिः विद्यमानस्य च मूर्तस्य स्थानम् अस-
तश्च अमूर्तस्य वायवादेः योनिम् । विवः विवृणोति । आदित्य
एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्ति नाम्ब इति स्तुषते
स्वकीयेन कर्मणा ॥ ३ ॥

म० 'तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति' (का०
१७।३।२९) । तस्मिन्पुष्करपणं पूर्वं कण्ठस्थं रुक्ममधः-
पिण्डमुपपदधाति । आदित्यदेवत्वा त्रिष्टुप् । वीर्युपसर्ग आव
इति कित्वापदेन संबन्धते 'अवहिताथ' (पा० १।४।८९)
इति पाणिनिसंस्मरणम् । ब्रह्म ब्रह्मत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः
सीमितः सीमानं मर्यादां भूगोलमप्यभागमारभ्य सुरुचः सुपु-
रोचन्ते शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः
विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म । प्रथममादौ पुरस्ता-
त्पूर्वस्थां विष्टिं जज्ञानं जायमानं दृश्यमानम् । अनेः शानवि

शपः श्यै सति जज्ञानमिति रूपम् । किंच वेनः कामनीयो
मेधावी वा स आदित्यः बुध्या बुधमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्या
दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य षटपदा-
देव्योनि स्थानमसतोऽमूर्तस्य वायवादेव योनि प्रमर्ष विवः
प्रकाशयति । यणोतेः शपि लुप्ते सति गुणे च व इति रूपम् ।
अडभाव आपेः । 'बहुलं छन्दस्मावृणोतेऽपि' (पा० ६।४।
७१) इति वचनात् । कीदृशीबुध्याः । उपमाः उप समीपे
मान्ति भूतानि आसु ता उपमाः । सावकाशा इत्यर्थः । अत
एवास्य जगतो विष्टाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति
आसु ताः । 'अम्बाम्बगोभूमि' (पा० ८।३।९७)
इत्यादिना यजम् । आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि चाभि-
व्यनक्त्यर्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

हिरण्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य जातः पति-
रेक आसीन् । स दाधार पृथिवी द्यामुत्तमां कस्य
देवार्थं हविषा विधेम ॥ ४ ॥

उ० पुरुषमुपपदधाति । ब्रह्मणा त्रिष्टुप्भवात् । स प्रजा-
पतिः सः अग्निः अधिवर्जं स यजमानः । हिरण्यगर्भः यो
हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः । समवर्ततामे समभवदग्रे प्रथमम्
शरीरी यश्च भूतस्योपपन्नस्य प्राणिजातस्य जातः जातमात्रः
सन् पतिरीधर एक एवासीन् अभूत् । स दाधार । तद्-
स्थाने यदो वृत्तिरर्थसंभवात् । यश्च दाधार धारयति ।
पृथिवीमन्तरिक्षमप्युच्यते । पृथिवी भूः येषं भूरित्यादे-
रन्तरिक्षनामसु पठितावात् । यां पुलोकं च । उत अपि
हमां पृथिवीम् । तस्मै कस्मै । काय इति प्राप्ते स्मैभादेश-
श्छान्दसः । प्रजापतये देवाय । हविषा विधेम हविर्दध
इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

म० 'उत्तानं प्राबृ' हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भे' इति
(का० १७।४।३) । तस्मिन् रुक्मे प्राबृमुत्तानं हिरण्यं
पुरुषाकारमृग्येनोपपदधाति । हिरण्यगर्भेऽष्टा प्रजापतिदेवत्वा
त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्वे गर्भरूपेणावस्थितः
प्रजापतिहिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणि-
जातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्न-
मात्र एक एवोत्पन्नमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीधर
आसीत् । स एव पृथिवीमन्तरिक्षं यां पुलोकमुतापि चेमां
भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति । 'तुजापीना वीथोऽभ्यासस्य'
(पा० ६।१३।७) इत्यभ्यासवीथिः । पृथिवी भूः स्वयंभू-
रित्यन्तरिक्षनामसु पठितावात्पृथिवीभाष्येनान्तरिक्षलोकोऽशो-
च्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय ययं हविषा विधेम
हविर्दधः । विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

द्रुप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु यामिमं च योनिमनु
यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु संचरन्तं द्रुप्सं
जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

उ० द्रुप्सश्चस्कन्द । अस्माद्व्यादित्यो यथा सर्वं वि-
भति बालवति च स तथोच्यते । य आहुतिपरिणामरस-
मिधानभूतो द्रुप्स आदित्यः चस्कन्द पृथिवीम् उदकरूपेण
पृथिवीं स्कन्दति मनुष्यादिधारणाय । यश्च पुलोकम-
नुस्कन्दति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन दिवादिधारणाय ।
इमं च योनिमनु यश्च पूर्वः यश्च इमं लोकं स्कन्दति
आहुतिग्रहणाय । यश्च अनुस्कन्दति पूर्वयोनिमनु लोकं
सुकृतिनां तर्पणाय । तमेवं समानं योनि स्थानम् अनुसं-
चरन्तं द्रुप्समादित्यं जुहोमि स्वापयामि । अनु सप्तहोत्राः
सप्तस्वपि दिक्षु । 'असौ वा आदित्यो द्रुप्सो विशः सप्तहोत्रा
अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति' इति श्रुतिः । तिर्यक् चतस्रो
दिशः अथ एका उपर्येका मध्ये एका एताः सप्तदिशः ॥ ५ ॥

म० देवश्रोहोत्रादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो
मुख्यो द्रुप्स आदित्यः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति
गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः । मनुष्यादिधारणाय । यां पुलोकं
वातुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय ।
य इमं योनि स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुति-
ग्रहणाय । एवं समानं योनि सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु
संचरन्तं द्रुप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि । विभक्ति-
व्यत्ययः । सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्वापयामि हिरण्यपुरुरूपेण
सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्वापयामीत्यर्थः । 'असौ वा आदित्यो
द्रुप्सो विशः सप्तहोत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति' (७ ।
४ । १ । २०) इति श्रुतेः । पूर्वादिचतस्रो दिशः अथ एका
उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये
अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

उ० सर्पान् नामभिरुपतिष्ठते । नमोऽस्तु । तिस्रोऽनु-
ष्टुभः सर्पदेवत्याः । लोका वा सर्पाः । नमस्कारोऽस्तु
सर्पेभ्यः ये के च पृथिवीमनु व्यवस्थिताः ये चान्तरिक्षे
ये च दिवि व्यवस्थिताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमस्का-
रोऽस्तु ॥ ६ ॥

म० 'उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति' (का० १७ ।
४ । ६ ।) नयमानो हिरण्यपुरुरूपं पद्मवृक्षत्रयं पठेत् । सर्पदेव-
त्यातिस्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पेति सर्पा लोकाः
पृथिवीमनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु ।
अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि सुलोकं ये

वर्तमानाः सर्पास्तैभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । 'इमे वै लोकाः
सर्पाः' (७ । ४ । १ । २५) इति श्रुतेः सर्पसन्देन लोका
उच्यन्ते ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

या इषवो वातुधानानां ये वा वनस्पतीरनु ।
ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

उ० या इषवः पानि काण्डानि । वातुधानानां वातनां
दुःखं ये दधति ते वातुधाना रक्षःप्रभृतयः ये च वन-
स्पतीन् अनु व्यवस्थिताः ये च अवटेषु विलेपु शेरते
आसते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

म० वातु वातनां दुःखं दधति ते वातुधाना रक्षःप्रभृत-
यलोपां याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्तन्ते ये वान्ये वन-
स्पतीन् चन्दनादिद्रव्याननुवेष्टु स्थिताः ये वा ये वान्ये अवटेषु
विलेपु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।
येषामप्सु सदैस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

उ० ये वा ये च अमी । प्रत्यक्षान्मूर्ततो निर्दिशति
सर्पान् । रोचने दिवः । 'रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष
एतत्तपति' इति श्रुतिः । ये च सूर्यस्य रश्मिषु स्थिताः ।
येषां च अप्सु सदैः कृतं उदके स्थानं कृतम् तेभ्यः सर्पेभ्यः
नमः ॥ ८ ॥

म० दिवो सुलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वानी सर्पा
अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति 'रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष
एतत्तपति' इति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च
सर्पा वसन्ति येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदैः स्थानं कृतं तेभ्यः
सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

नवमी ।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं वाहि राजे-
वामवाँऽइमेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि
विध्यं रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

उ० उहोति । कृणुष्व पाजः । पाज त्रिष्टुभ आग्नेय्यो
रलोऽयः । हे अग्ने, कृणुष्व पाजः । पाज इति बलना-
मसु पठितम् । कृणुष्व बलम् प्रसितिं न पृथ्वीम् 'प्रसितिः
प्रसयनात्तनुर्वा जालं वा' । नकार उपमाधीयः । उपरि-
ष्टादुपचारः । अथ कोयैः । कुरुष्व बलं वागुरामिव पृथिवीं ।
यद्वा जलमिव पृथु । ततो वाहि राजेव । अमवान् अमा-
त्यवान्भूत्वा अम्यवमवान् वा । अम्यममं शङ्कां अमा-
दप्रतिपक्षकरणम् । गृहवान्वा भूत्वा । वाचन्प्रति वाहि ।
इमेन इममवेन बलेन । यद्वा । इमेन हस्तिना । गत्वा

च । तृष्णीमनु प्रसितिं दृष्टानः । तृष्णा प्रसित्येति विभ-
क्तिव्यत्ययः । दृष्टान इति हिंसाकर्मा । पतञ्जलं त्वं तृष्णा
क्षिप्रया प्रसित्या तन्तुना जाकेन वा दृष्टानो हिंसन् अस्या
असि श्रेष्ठा असि विकटः कृतास्त्रोसि अतो ब्रवीमि ।
विष्यं ताडय । हिंदि रक्षसः । तपिष्ठैः तप्तसमैः प्रहरैः ।
बद्धा । अतीव तप्तसमैः अतिशयेन क्लेशकरैः ॥ ९ ॥

म० उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पात्र इति
प्रत्युचं प्रतिदिशं परिसर्पम् (का० १७।४।७) । आज्ञं
संस्कृत्य पञ्चगृहीतमावायामानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य
प्रतिदिशं परिसृज्य परिसृज्य पुरुषोपरि पञ्चमिर्जुहोतीति
सूत्रार्थः । वामदेवदृष्टी राक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पञ्च
त्रिष्टुभः । हे अग्ने, पात्रः बलं कृणुष्व कुरुष्व । पात्र इति
बलनामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तः । पृथ्वी विशाली प्रसितिं न
प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालम् 'प्रसितिः प्रत्ययनात्तन्तुर्वा जालं
वा' (निरु० ६।१२) इति शास्त्रोक्तेः । 'पिम् बन्धने'
प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् ।
नकार इत्यर्थः । पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय
बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव रूप इवामवान् सहायवानि-
मेन गजेन बाहि शत्रून्प्रति गच्छ । 'अम् गती भजने शब्दे'
भजन्ति भजन्ति स्वामिन् इत्यभाः सेवकालेऽस्य सन्तीत्यम-
वान् । पञ्चाद्यजन्तादमशान्दान्मनुप्रत्ययः । हे अग्ने, अस्तां
शत्रूणां क्षेप्तारि अतो रक्षसः राक्षसान् विष्य ताडय । 'व्यध
ताडने' दिवादिस्त्राच्यन् नहादित्वात्संप्रसारणम् । कैः । तपिष्ठैः
तापकतमैराधुभिः । तपन्ति संतापयन्तीति तपुषि अतिसमृषि
तपिष्ठानि तैः । 'तुरिष्ठेभ्यःसु' (पा० ६।४।१५४) इती-
ष्ठानि परे तृचो लोपः । कीदृशस्त्वम् । तृष्णीं प्रसितिम् । विभक्ति-
व्यत्ययः । तृष्णा क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु दृष्टानः शत्रू-
न्मारयन् 'दृ हिंसानां' क्वादिः शानच् प्रत्ययः । दृणीतेऽसी
दृष्टानः ॥ ९ ॥

दशमी ।

तव अमास आशुया पतन्त्यनुसृष्ट श्रुपता
शोशुचानः । तपूष्यध्वमे जुह्वा पतज्जानसन्दिहो
विस्त्रज विष्वगुल्काः ॥ १० ॥

उ० तव अमासः । हे अग्ने, य एते तव अमासः
अमणा वातोद्भूता ज्वालासमुद्राः आशुयाः आशवः स्थाने
वाः पतन्ति इतश्चेतश्च गच्छन्ति । तैः अनुसृष्टा अभि-
सृष्टा । श्रुपता शृष्टेन ज्वालासमुद्भेन शोशुचानः । देदीप्य-
मानः । कान्वदुसृष्टेदित्यत आह । तपूषि तापवितृषि
रक्षांसि । जुह्वा सुचा ह्यमान इति शेषः । पतज्जान्यतन्
गच्छन्तीति रक्षांसि । किञ्च असन्दिहः 'दो अवलण्डने'
अनवलण्डितश्च सन् विस्त्रज विक्षिप विष्वक् विषु नाना-

वचनः । अञ्जलिर्गोत्रार्थः । नानागमनाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चे-
त्यर्थः । उल्काः रक्षोविघाताश्च ॥ १० ॥

म० हे अग्ने, तव ये अमासः अमा वातोद्भूता ज्वालासमुद्राः
पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति । कीदृशा अमासः । आशुयाः
आशवः क्षीप्रगमनाः । आशुशब्दात्परस्य जसः 'शुषां सुहृन्'-
इत्यादिना यादेशः । तैर्भूमैः तपूषि तपन्ति संतापयन्ति
तानि तपूषि तापवितृषि रक्षांसि पतज्जान् पतन्तः सन्तो गच्छ-
न्तीति पतज्जाः पिशाचान्तांश्चानुसृष्टा । ज्वालाभित्तान्दहेत्यर्थः ।
कीदृशस्त्वम् । श्रुपता शृणोतीति श्रुपन् तेन श्रुपता प्रगल्भेन
शृष्टेन ज्वालीधेन शोशुचानः । देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते
शोशुच्यत इति शोशुचानः 'शुच दीप्तौ' इत्यस्माद्यजन्ताच्छान-
च्प्रत्ययः । तथा जुह्वा सुचा ह्यमान इति शेषः । असन्दिहः
असन्दिहः । ईदृशः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वमधश्च उल्काः
ज्वाला विस्त्रज रक्षोघाताश्च विष्वक्त्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

प्रति स्पशो विस्त्रज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो
अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अवशंसो यो
अन्यघ्ने मा किष्टे व्यधिरादधपीत् ॥ ११ ॥

उ० प्रतिस्पशः । अत्र तृतीयः पादः प्रथमे व्याख्यायते ।
सच्छब्दयोगात् । यो नो दूरे अवशंसः योऽस्माकं दूरे वसति
अवशंसः पापस्योत्कीर्तको दुर्जनः । यो अन्तिके यश्च
अन्तिके वसत्यवशंसः संप्रति स्पशः विस्त्रज । 'स्पश बन्धने'
स्पाशयतीति स्पशः प्रणिधीन् अन्वक्षान् विस्त्रज प्रेरय ।
तूर्णितमः अतिशयेन त्वरन् । किञ्च भवा पायुः पालयिता ।
विशः जनपदजातेः । अस्या मदीयानां अदब्धः अनुपहिंस्यः ।
एवंच तवास्मादनुग्रहप्रवृत्तस्य सतः हे अग्ने, माकिः मा कश्चित्
ते तव व्यधिः व्यधयिता शत्रुः आदधर्षित् प्रत्यनीकोऽभूत् ११

म० गोऽस्माकं दूरे योऽवशंसः अयं पापं दांसतीत्यक्षतीति
अवशंसः अस्मद्गोही यो दूरे वसति यथान्ति समीपे अवशंसः
हे अग्ने, तं प्रति स्पशः 'सप्त बन्धने' समायन्ति बध्न्तीति
स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन्विस्त्रज प्रेरय । अस्या अस्मदीयानां
विशः प्रजायाः पायुः पातौति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वम् ।
तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्मास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः
वेगवत्तरः । अदब्धः अनुपहिंसितः । हे अग्ने, एवमनुग्रहं
प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यधिः व्यधयतीति व्यधिः
व्यधकः शत्रुरादधपीत् धार्य मा करोतु । दूरसमीपस्थानस्थ-
शत्रून्प्रति वरतो बन्धकान्प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मात्प्रजापालको
भव । राक्षसाश्च स्त्री प्रति वृष्टा मा सन्वित्यर्थः । श्रुप वातोद्भूति
त्रिसप्तदशमाश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

उदमे तिष्ठ प्रसार्तनुष्व न्युमित्राऽओषतासि-

गमहेते । यो नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा
तं धेक्ष्यतुसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

उ० उदग्ने उत्तिष्ठ हे अग्ने, किंच प्रत्यातनुष्व प्रत्या-
तनुहि विस्तारय ज्वालाप्राग्भारान् । किंच न्यमित्रान्
ओषताम् न्योषताम् निर्दह अभित्रान् शत्रून् हे तिग्महेते ।
हेतिरायुधम् तिग्म तेजतेरुसाहकर्मणः । उत्साहवदायुधं
यस्य स तपोक्तः । किंच । यश्च नः अस्मभ्यम् अरातिम-
धानं चक्रे न ददाति अध्वनालुः । हे समिधान नीचा
नीचैः कृत्य तं धक्षि दह । अतसं न । अतसो वृक्षः । नकार
उपमार्थीयः । वृक्षमिव शुष्कम् ॥ १२ ॥

म० हे अग्ने, त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय ।
तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेति । तिग्मं तेजतेरुसाहकर्मणः ।
तत्संबोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुधं, अभित्रान्छत्रून् त्वं
न्योषताभितरो दह । 'उप दाहे' 'तुष्योस्तातद्-' (पा०
४।१।३५) इति तात्पर्यशेषः । हे समिधान, समिन्धे
दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्संबुद्धौ हे समिधान दीप्यमानः,
नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा
नीचैः कृत्वा धक्षि दह । 'दह भस्मीकरणे' 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २।४।५३) इति ऋषिः छन्दो लटि मन्थमैकवचने
धात्रीति रूपम् । तत्र दधान्तः । शुष्कमतसं न । न इत्यर्थः ।
अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

ऊर्ध्वो भव प्रतिविष्याभ्यसदाविष्कृणुष्व दै-
व्यान्यग्ने । अब स्थिरा तनुहि वातुजूनां जामिम-
जामिं प्रमृणीहि शत्रून् । अग्नेष्ट्वा तेजसा साद-
यामि ॥ १३ ॥

उ० ऊर्ध्वो भव ऊर्ध्वस्तिष्ठ । स्थित्वा च प्रतिविष्य
प्रतिताडय । अभ्यसन् अस्मत्त उपरि व्यवस्थितान् । किंच
आविष्कृणुष्व प्रकाशीकृष्व दैव्यानि कर्माणि हे अग्ने । किंच
अवस्थिरा तनुहि अवतनुहि अवतारय स्थिराणि धनूंषि ।
वातुजूनां वातुधानानां जवनप्रधानानाम् । किंच यज्ञस्य
जामिमजामिम् । जामिशब्दः पुनरुक्तवचनः । पुनरुक्त-
मपुनरुक्तं कृत्वा प्रमृणीहि । सृणतिर्मरणार्थः । प्रसारय
शत्रून् । प्रथमां सुचमुपदधाति । आग्नेयेन यजुषा कृत्वा
वा अग्नेष्ट्वा । अग्नेः संबन्धिना तेजसा त्वां सादयामि
हे सुक् ॥ १३ ॥

म० हे अग्ने, ऊर्ध्वो भव उचुचो भव । अस्मदधि अस्मा-
कमुपरि वर्तमानान्शत्रून्प्रतिविष्य प्रतिताडय । दैव्यानि
देवसंबन्धीनि कर्माणि आविष्कृणुष्व प्रकटय । किंच वातु-
ज्वां वातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अव-
तारय । किंच जामिमजामिश्च पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ ।

जामिमजामि पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनःपुनस्तद्विस्तारयितुं
वा शत्रून् प्रमृणीहि । सृणतिर्मरणार्थः । रिपून् मारय ।
'यजुषामग्नेष्ट्वेति' (का० १७।४।१२) । जामिमजामि(१)
पादमात्रवीर्यां षवहृत्विपुलां यजुषां जामिमां सुचमग्नेष्ट्वेति
यजुषामिर्मुंषेति कृत्वा चोपदधाति । आग्नेयं यजुः । हे सुक्,
अग्नेः संबन्धिना तेजसा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपां रतां सि जिन्वति । इन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामि ॥ १४ ॥

उ० अग्निर्मूर्धा व्याख्यातम् । द्वितीयामुपदधाति ऐन्द्रेण
यजुषा । आग्नेया च त्रिष्टुभा । इन्द्रस्य त्वाम् ओजसा
बलेन सादयामि ॥ १४ ॥

म० अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता (३।१२) । (का०
१७।४।१२) एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णाभिन्द्रस्य लेति ।
पूर्वविषमेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां सनमुत्तरे उपदधाति । इन्द्रस्य
लेति यजुषा भुव इति कृत्वा च । इन्द्रदेवत्वं यजुः । हे सुक्,
इन्द्रसौजसा तेजसा त्वां सादयामि सादयामि ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुज्मिः
सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षी
जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

उ० भुवो यज्ञस्य । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते
अर्थसंबन्धात् । यदा जिह्वा ज्वालालक्षणां हे अग्ने, चकृषे
करोषि । हव्यवाहं हविषो वोढीम् अधानन्तरमेव भुवः
भवसि । यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागारमनो नेता देवयान-
पितृयाणमार्गानुसारिणः । रजसोदकस्य च यज्ञपरिणाम-
भूतस्य नेता भवति जगदुत्पत्त्यर्थम् । कुत्र नेता भवसीत्यत
आह । यत्र यस्मिन् स्थाने नियुज्मिः नियुज्मणविशिष्टाभि-
रयामिः शिवाभिः सहितं वायुं सचसे सेवसे । नियुतो
वायोऽरित्यादिष्टोपयोजनानीति नियुज्मिर्वायुलक्ष्यते वायुना-
न्तरिक्षम् । यत्रच दिवि ध्रुलोकं मूर्धानमादित्यं दधिषे
धारयसि । स्वर्षी त्वः ध्रुलोकं सनोतीति स्वर्षी तां
स्वर्षाम् तत्र भवसि । यज्ञस्य रजसश्च नेतेति । यस्य तदै-
तत्कर्म तं त्वां सादयाम इति शेषः ॥ १५ ॥

म० त्रिशिरोदृष्टाभिदेवता त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वं यदा
हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाद् तां हविषो वोढीं जिह्वां
ज्वालां चकृषे करोषि । सचसे लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवता-
त्यागात्मनो नेता भुवः भवसि । रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य
च नेता भवसि जगदुत्पत्त्यर्थम् । भवतेर्लटि भागमैकवचने विधि

'इतथ लोपः' (पा० ३।४।१४) इति इकारलोपे 'लेटो-
ऽहाटो' (पा० ३।४।१४) इत्यङागमे 'अचि ध्रुवातु'-
(पा० ३।४।१४) इत्युवङादेशे च कृते भुव इति रूपम् ।
कुत्र नेता भवसीत्यत आह । यत्र यस्मिन्स्थाने शिवाभिर्महाल-
रूपाभिर्निबुद्धिरश्वाभिः त्वं सचरो संवन्धं प्राप्नोषि । निबुतो
वागोरित्युक्तैर्निबुतो नाम वागोरश्वाः ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुमा-
चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च विधिं सूर्योन्मादित्वं दधिपे चार-
यसि । लिङ् लक्ष्ये । किंभूतं सूर्योन्मा । स्वर्गं स्वः स्वर्गं मनोति
ददातीति स्वर्गः । 'यणु दाने' विटप्रत्ययः । 'विङ्गोरनुनासिक-
स्यात्' (पा० ६।४।११) इति नकारस्याकारः । यद्वा स्वः
स्वर्गं स्याति तिष्ठतीति स्वर्गः तम् षोऽन्तकर्मणि क्प् । अन्त-
रिक्षे ध्रुवोके च यज्ञस्य रजस्रस्य नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य
संहिताया 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः ।
यस्य तत्रैतत्कर्म तं त्वं सुग्रहेण सादयामीति शेषः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

ध्रुवासि ध्रुवास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वां
समुद्र उद्धृषीन्मा सुपर्णोऽव्ययमाना पृथिवी
हृह ॥ १६ ॥

उ० स्वयमातृणां पृथिवीस्तृतामिष्टकामुपदधाति ।
ध्रुवासीति तिष्ठमिष्टमिष्टरूपं बृहत्पुण्ड्रप्रस्तारपङ्क्तिभिः
विश्वस्य प्राणायत्त्यादिना ध्रुवा च । ध्रुवासि स्थिरासि ।
स्वतएव ध्रुवा च अन्तेषां च धारयित्री । आस्तृता
विश्वकर्मणा उपहिता चासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना
सर्वस्य कर्त्री । एवंवेदतो ब्रवीमि । मा त्वां समुद्र उद्धृषीत्
उद्धृष्यात् । 'रुक्मो वै समुद्रः पुरुः सुपर्णः' इति श्रुतिः ।
त्वं च अव्ययमाना अचलन्ती पृथिवी हृह हवीकुरु । आत्म-
सात्कुर्वित्ताभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० 'स्वयमातृणां पुरुषे शर्करां छिद्रं ध्रुवासीति' (पा०
१४।४।१५) । पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन
स्वयमातृणामुपदधाति । कीदृशीम् । शर्करां पापाणमयीं
छिद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुताम् । सन्निद्रासमयीष्टकैव स्वयमा-
तृणोच्यते इति सूत्रार्थः । ऊर्ध्वबृहती । द्वादशाक्षरत्रिपादोर्ध्व-
बृहती । अत्र प्रथमत्रयोदशार्णस्तृतीयो दशाणः । हे स्वयमा-
तृण्ये, त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कीदृशी त्वम् । ध्रुवा भूमिरूपेण
विश्वस्य धारयित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा । तेन सर्वस्य
कर्त्री प्रजापतिना आस्तृता उपहिता । समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां
मा उद्धृषीत् मा हन्तुं । सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोहयिषीत् । 'रुक्मो
वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णः' (७।४।२।५) इति श्रुतेः । समुद्र-
सुपर्णशब्दान्वां रुक्मपुरुषावुच्येते । त्वं चाव्ययमाना अच-
लन्ती सती पृथिवी हृह भूमिं हवीकुरु ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

प्रजापतिष्ठा सादयत्त्वां पृष्ठे समुद्रस्वेमन् ।
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्युसि ॥ १७ ॥

उ० प्रजापतिष्ठा प्रजापतिः त्वां सादयतु । स हि
त्वामासादयितुं समर्थः । अपां पृष्ठे अपामुपरि । समुद्रस्य
समुन्दनस्य उदकसंघातस्य एमन् एमनि । इणः मनिन्
सप्तम्येकवचनम् अवस्थाने । कथंभूतामासादयतु । व्यच-
स्वतीं व्यञ्जनवतीम् प्रथस्वतीं पृथुत्वयुक्ताम् । त्वं चासा-
दिता प्रजापतिना । प्रथस्व पृथ्वीभव । यतश्च पृथिव्यसि
अतो ब्रवीमि ॥ १७ ॥

म० अनुष्टुप् । हे स्वयमातृण्ये, प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु
स्थापयतु । क । अपां जलानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसङ्घा-
तस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु । इणो धातोर्मनिन्प्रत्यये
एमजिति रूपम् 'सुपां सुलक्' (पा० ७।१।३९) इति
सप्तम्या लृक् । किंभूतां त्वाम् । व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्त-
दस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुताम् । प्रथस्वतीं
प्रचनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती त्वां विस्तारयुक्ताम् ।
त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्रितेः प्रचनं कुरु ।
यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य
भुवनस्य धर्त्री । पृथिवीं यच्छ आत्मानं निगृह्णीष्व ।
पृथिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

उ० भूरसि भूमिरसि । अदितिरसि विश्वधायाः
विश्वस्यां निहितमिति विश्वधायाः । विश्वस्य च भुवनस्य
भूतग्रामस्य च धर्त्री धारयित्री । यतश्च त्वमियमेव अत
इदमुक्तं भवति । पृथिवीं यच्छ आत्मानं निगृह्णीष्व ।
पृथिवीं हृह आत्मानं हवीकुरु । पृथिवीं माहिंसीः आत्मानं
माहिंसीः ॥ १८ ॥

म० प्रस्तारपङ्क्तिः आयौ चेत्यस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेष्वेवायौ
द्वादशाक्षरान्त्वावृत्तौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । अत्र त्राय एकादशाक्षे
द्वितीयस्ययोदशकस्तृतीययुगौ पञ्चको पञ्चमः षडक्षरः एवं
पञ्च पादाः । हे स्वयमातृण्ये, त्वं भूः भुवानां मातृमिष्यसि ।
भूमिः पृथिव्यसि । भूम्याभिमानिनी देवतासीत्यर्थः । अदिति-
देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुण्यातीति विश्वधायाः
विश्वं निहितमस्मामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूत-
ग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवी यच्छ निवर्ता कुरु ।
पृथिवीं हृह हवीकुरु । पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा
कुरु ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

विश्वस्यै प्राणायानाय व्यानानां प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निद्वामिषातु मद्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

उ० विश्वस्यै प्राणाय सर्वस्यै प्राणार्थे । अपानाय व्यानाय उदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय चरित्राय त्वां सादयामीति शेषः । अग्निः त्वाम् अभिपानु पातयतु । मद्या महत्या स्वस्त्या अविनाशेन । छर्दिषा शन्तमेन । गृहेण सुखतमेन हेतुभूतेन सादयति । तया देवतया । व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

म० यजुः एकाधिकार्थानुष्टुप् । हे स्वयमातृणो, विश्वस्यै सर्वस्यै प्राणायानाय व्यानानां प्राणायानां व्यानानां स्वयमातृणोऽपि प्रतिष्ठायै कीलै चरित्राय आर्क्षीनाचरणाय च । प्राणिनामेतत्सर्वेतिज्यर्थे त्वां सादयामीति शेषः । किंच मद्या महत्या स्वस्त्या योग्येनमसेपत्या शन्तमेनाखन्तं सुखकारिणा छर्दिषा गृहेण चाग्निस्त्वा लामभिपानु सर्वतो रक्षतु । तया देवतयानुष्टुप्तीना त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश । अङ्गिरस्वदाङ्गिरसां चयनानुष्टुप्ते यथा त्वं स्थिरास्थिता तद्वदिहोपविश ॥ १९ ॥

विंशी ।

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती पुरुषः परुषपरि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शवेन च ॥ २० ॥

उ० अग्निना दृष्टं दूर्वेष्टकामुपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुभ्याम् । काण्डात्काण्डान् । भूमौ संवद्धं जटाभिः पूर्वं काण्डमित्युच्यते । असंवद्धं परुः । काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती पुरुषः परुषपरि । पर्वणः पर्वणश्च परि प्ररोहन्ती यथा शताङ्गुराङ्गुभसि एवं नः अस्मान् हे दूर्वे, प्रतनु विस्तारय । धुप्रपौत्रमप्यभिः शतसहस्रसंख्यैः ॥ २० ॥

म० 'मूलाग्रवती' इति तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्रातां काण्डात्काण्डादिति (पा० १५।४।१८) तस्यां लयमातृण्यायां काण्डादिति ऋग्वेदेन पुरस्ताद्भूमिगतं मूलाग्रवती इति मुपदधाति । अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवले हे अनुष्टुभी । मूलैर्भूंसंवद्धं पूर्वं काण्डं भूम्बसंवद्धं परुः । हे दूर्वे दूर्वेष्टके, काण्डात्काण्डात्प्रतिकण्डं पुरुषः पुरुषः प्रतिपुरुः भूमिसंवद्धासंवद्धेभ्यः सर्वपर्वेभ्यः साकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात्प्ररोहन्ती अङ्गुरवती वर्तसे । 'मिष्वी-प्यतोः' (पा० ८।१।४) इति जीप्सायें काण्डपरुषोर्हितम् । एवेलव्यममेवमित्यर्थे 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां वीर्यः । हे दूर्वे, एवं साङ्गुरविस्तारवत्सहस्रेण शतेन च । सहस्रशतसंख्यासंख्यायै । असेख्यैः पुत्रपौत्रत-प्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

एकविंशी ।

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

उ० या शतेन । या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि पृथिवीं सहस्रेण चाङ्गुराणां विरोहसि । तस्यास्तव हे इष्टके, विधेम स्थानं हविषा सह वयम् ॥ २१ ॥

म० हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके, या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि, सहस्रेण चाङ्गुराणां विरोहसि विविधे प्रकृष्टा भवसि । वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम पारिवरेम ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

यास्तै अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातृन्वन्ति रश्मिभिः । तामिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

उ० द्वियजुषमुपदधाति इन्द्राग्निभ्यां दृष्टाभ्यां द्वाभ्यामनुष्टुभ्यामग्निहोक्तेदेवताभ्याम् । यास्तै अग्ने । हे अग्ने, यास्तै तव सूर्येऽवस्थिता रुचो दीप्तयः दिवं पुलोकम् आतृन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः । तामि रश्मिभिः सर्वाभिः नोऽस्मान् अस्मिन्वावि रुचे रोचनाय कृधि कुरु । जनाय नस्कृधि । जनानां च भोक्तृन् अस्मान् कृधि ॥ २२ ॥

म० 'यास्त' इति द्वियजुषं द्वितीयं (पा० १५।४।२०) । दूर्वेष्टकापुरस्ताद्वितीये पद्यालोके यास्त इति ऋग्वेदेन द्वियजुःशं पण्डितकामुपदधाति इति सूत्रार्थः । इन्द्राग्निदृष्टे अग्निदेवले हे अनुष्टुभी । हे अग्ने, याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सद्यः दिवं पुलोकमातृन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः सरूपभूतैः किरणैः तामिः सर्वाभिः रश्मिभिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अयास्मिन्वावि कृधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । पुलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः पुत्राश्चास्मन्वं देहीलवैः । बह्व विगच्छिष्यलायः । नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं तामिः रश्मिभिः रुचे शोभायै कुरु । जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीलवैः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु वा रुचः । इन्द्राग्नी तामिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

उ० या वो देवाः या वोः पुष्पाकं हे देवाः, सूर्ये रुचः दीप्तयः गोषु अश्वेषु वा रुचः । हे इन्द्राग्नी, हे बृहस्पते, तामिः सर्वाभिः रश्मिभिः रुचम् नः अस्मान् धत्त ॥ २३ ॥

म० हे देवाः, हे इन्द्रासी, हे बृहस्पति, वो युष्माकं संबन्धिभ्यो या रुचः दीतयः सर्वे सूर्यमण्डले सन्ति गोषु घेनुषु अथेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः श्रुति ताभिः सर्वोभिः रुचिभिः कृत्वा मोऽस्मभ्यं रुचं पत दत्त । तत्तमप्रमानस्यानुकरोत्यर्थः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

विराड् ज्योतिरधारयत्स्वराह् ज्योतिरधारयत् ॥ प्रजापतिश्चा सादयत् पुष्टे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । अग्निष्टेऽधिपतिस्तथा देवतवाङ्मिरस्वज्जुवा सीद ॥ २४ ॥

उ० रेतःसिचावुपधाति । विराड् ज्योतिरधारयत् । विराड्वर्ग लोकः स इममग्निं ज्योतिरधारयति । द्वितीयावुपधाति । स्वराह् ज्योतिः आधारयत् । असौ वै लोकः स्वराह् सोऽमुमादित्यं ज्योतिरधारयति । विश्वज्योतिषमुपधाति । प्रजापतिः त्वं सादयत् । पुष्टे पृथिव्याः उपरि पृथिव्याः । ज्योतिष्मतीं ज्योतिषा संयुज्याम् । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणाय अपानाय व्यानाय । किंच । विश्वं ज्योतिर्यच्छ निगृहीष्व । अग्निश्च तत्राधिपतिः । सादयति । तथा देवतवाङ्मिरस्वज्जुवासीद । व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

म० 'विराड् स्वरादिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।४।२२) । द्वितीयः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे परोक्षे प्रागल्भ्ये अनुक्रमितौ विराड् स्वरादिति प्रतिमन्त्रमुपधाति विराडित्युत्तरं स्वरादिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः । हे यनुषी इत्येकादशोक्त्येवमेव क्रमाच्चतुर्गुणौ । विशेषेण राजत इति विराड् अग्नौ लोको ज्योतिरमिच्छन्मधारयत् धारयति । सैमेव राजत इति स्वराह् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयद्धारयति । 'विराड्वर्ग लोकः स इममग्निं ज्योतिरधारयत्सौ वै लोकः स्वराह् सोऽमुमादित्यं ज्योतिरधारयति' (७।४।२।२२) इति श्रुतेः । (का० १७।४।२३) इति प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिचव्या पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिःसंज्ञामिष्टकां पर्या प्रागल्भ्यमुदच्युतोऽनूक्तं उपधाति । विश्वज्योतिर्देवतं यनुषकरीच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पुष्टे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां ता त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयत् स्थपयत् । किमर्थं । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय प्राणादिसंस्तरणम् । किंच हे इष्टके, तं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ निगृहीष्व त्रेति वा । अग्निश्च ते तत्राधिपतिः स्वामी तथा देवतवाङ्मिरस्वज्जुवा शुवा स्थिरा साती सीद उपविष्य । अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चरने यथा स्थिरा सीदः तद्वदभाषीत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत् अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः प्रथङ्मन् ज्यैष्ठ्याय सप्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा यावापृथिवी इमे । वासन्तिकावृत् अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वज्जुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

उ० कृतव्ये उपधाति मधुश्च । वसन्तभक्तुरुच्यते । वसन्तं मधुश्च माधवश्च चैत्रश्च वैशाखश्च वसन्तकृतः । स्वार्थे तद्धितः । कत् इति द्विवचनमेकवचनस्य स्थाने अर्थसंबन्धात् । वसन्तमग्नेः संवासरारुह्यत्य अन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः श्लेषकोऽसि तस्य । तव कल्पेतां यावापृथिवी । ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठमावायेत्यनुपज्ञः । कल्पन्तां च आपः ओषधयः ज्यैष्ठ्याय । कल्पन्तां च अग्नयः प्रथङ् मम ज्यैष्ठ्याय । 'अग्नयो हेते पृथग्ये देवता इष्टकाः' इति श्रुतिः । मम तवेति प्राप्ते ममेति व्यवपश्यान्दसः । अथ कोऽर्थः । कल्पन्ताम् इष्टका वाः स्वधमावृष्णादयः नाताभूतास्तव ज्यैष्ठ्याय सप्रताः समानकर्माणः । समानं हि कर्म इष्टकानामभिचयनं नाम । किंच । ये अग्नयः अन्यैरपि पिताः समनसः समानमनस्काः । अन्तरा मध्ये यावापृथिवी इमे वर्तन्ते तेषां वसन्तस्तुतमभिकल्पमानाः । वासन्तिकावृत् स्वार्थे तद्धितः । कत् इति द्विवचनमेकवचनस्यार्थे । अभिकल्पमानाः संविशन्ति त्वेवन्वः । कथमिव । इन्द्रमिव देवाः । यथा इन्द्रं देवानां राजानं परिचरन्त्या देवा अभिविशन्ति एवं वसन्तस्तुतमन्वा इष्टकाः परिचरन्त्या अभिविशन्तु । सादयति । तथा देवतयेति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

म० 'कृतव्ये मधुश्च माधवश्चेति' (का० १७।४।२४) विश्वज्योतिषः पुरो द्वे परो प्रागल्भ्ये कृतव्येष्टके अनुक्रमित उदच्युव उपधाति । ऋतुदेवतं यनुः अष्टोत्तरशताधाराच्छन्दो नास्ति । मधुर्विश्वो मासः माधवो वैशाखः तापुमौ वासन्तिकौ वसन्तसंबन्धिनी कत् अवचनौ । यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक कृतुः । द्विवचनमेकवचनार्थम् । हे तादृश वसन्तास्तव ऋतो, त्वं चोचमानस्याग्रन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि । यथा कुज्यस्यान्तर्दोर्वायं काष्ठपाणादयः शिष्यान्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्यायोक्त्या इमे यावापृथिवी यावापृथिवी कल्पन्तां स्तोषितमुपकारं संपादयताम् । यद्वा ममेति तवस्थाने व्यवपः । यावाभूनी तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् । आपथोवावन्व तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् । समानं मतं कर्म येषां ते

सजताः एकस्मिन् चयनायकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः
अग्नयः स्वयमातृणां इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् ।
'अग्नयो हैते पृथग्भेदेता इष्टकाः' इति श्रुतेरभिगच्छेनेष्टका
उच्यन्ते । किंच इमे यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्धावापृथिव्यो-
र्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि
चिताः तेषां वासान्तिकावत् वसन्त्वमृतमभिकल्पमानाः संपा-
दयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माधयन्तु । तत्र दृष्टान्तः ।
इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एवं-
मन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु । सादयति तया
देवतया सादिते हे ऋतयेष्टके, युवामश्निरसां कर्मणीव ध्रुवे
स्थिरे सखी सीदतमुपविशतम् ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

अषाढासि सहमाना सहस्रारातीः सहस्र
पृतनायतः । सहस्रवीर्षांसि सा मा जिन्व ॥ २६ ॥

उ० अषाढासुपदधाति । अषाढासि । सविता अपश्य-
द्देवा वा अपश्यन् अनुष्टुप् । अषाढासि नाम्ना । यदसहस्रं
तस्मादपदेत्येतच्छ्रुतिमिषां नामकवचनम् । सहमाना च
अभिभवन्शीलासि च स्वभावतो यतः अतस्त्वां ब्रवीमि ।
सहस्रारातीः अभिभव अदानशीलान् । अभिभव च
नः पृतनायतः पृतानां संग्राममिच्छतः । किंच । या च त्वं
सहस्रवीर्षांसि सा मा जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ।
प्रीणीहि ॥ २६ ॥

म० 'अषाढासीलषाढाम्' (का० १७।४।२५) अषा-
ढासेष्टकामिष्टकां पञ्जीकृतां पद्यां प्राप्तलक्षणामृतव्याख्यां पूर्वो-
त्तेष्टकामनूके उपदधाति । सवितुश्चेष्टकादेवत्वात् विराडनुष्टुप् ।
हे इष्टके, समपादासि । श्रुत्वा सहते इत्यपादा । सथाच ध्रुतिः
'ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नापामिमामेव तामुपादधत तामु-
पधावत्सुरान्सपज्मान्भ्रातृव्यान्स्मात्सर्वस्मादसहन्त तस्माद-
पदेति' (७।४।२।३३) । क्रीडशी लम् । सहमाना सहत
इति सहमाना अभिभवन्शीला स्वभावतः । अतोऽरातीः अदा-
नशीलाः प्रजाः सहस्रमभिभव । पृतानां संग्राममिच्छन्ति ते
पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्तः कथञ्चनार्थतुल्यः ।
तान्पृतनायतः संग्रामेच्छन् शत्रून्सहस्र । किंच त्वं सहस्रवीर्षा
बहुसामर्या यासि सा मा जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

मधु वाता कतायते मधु श्रन्ति सिन्धवः ।
माध्वीनः सन्त्वोर्षधीः ॥ २७ ॥

उ० कर्म दधिमधुपूतैरभनक्ति । मधुवाताः । गाय-
त्रिधियो वैश्वदेव्यः । मधुमन्तो वा रसवन्तो वाता
वान्विबन्ति शेषः । कर्म । कतायते यजमिच्छते । मधु
श्रन्ति सिन्धवः मधु उदकं श्रन्तु सिन्धवः स्यन्दमाना

मधः । माध्वीनः । मधुमन्तोऽस्माकं सन्तु भवन्तु ओष-
धयः ॥ २७ ॥

म० 'कर्म दधिमधुपूतैरभनक्ति मधु वाता इति' (का०
१७।४।२७) । मिथितैर्दधिमधुपूतैर्देवतयेण कच्छपमनक्ति
गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्वास्तिस्रो गायत्र्य ऋतं यजमिच्छतीति
ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता गायत्रो मधु मधु-
मन्तो रसवन्तो वान्विबन्ति शेषः । ऋतयतीत्यत्र 'कयचि च'
(पा० ७।४।३३) इति प्राप्तस्येतस्य 'न छन्दस्यपुत्रस्य'
(पा० ७।४।३५) इत्यभावः । 'अभाषसात्' (पा० ७।
४।३७) इत्यभाषयोरेव कयच्यत्वविधानात् 'अकृत्याविधा-
तुकयोः' (पा० ७।४।२५) इत्यात्वमपि न । संहितायां
तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानिलमे [२८] मनुष्यप्रत्ययवद-
धेनात्सर्वत्र मधुशब्दो मनुष्येयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः
समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं श्रन्ति सवन्तिष्यः ।
'तिष्ठो तिष्ठः' (पा० ७।१।३९) इति लोटो लङादेवः ।
ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपेताः
सन्तु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्यार्थिवूरजः । मधु
घौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

उ० मधु नक्तम् । मधुमत् नक्तं रात्रिरस्तु । उत अपि
च उपसः मधुमत्यः सन्तु । मधुमद्रसवत्पार्थिवं रजो लोकः
अस्तु मातृभूतः । मधुमदित्यर्थं मनुष्यं सर्वेषां मधुमद्रा-
नामनुपज्ञो द्रष्टव्यः साक्षाद्भवत् । मधुघौरस्तु नः पिता ।
मधुमती घौरस्तु अस्माकं पितृभूता ॥ २८ ॥

म० नक्तं रात्रिनोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमा-
नन्दकरमस्तु । उतापि च उपसो दिवसा अपि मधुमन्तः
सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमन्मधुररसो-
पेतमस्तु । पिता पितृभूतो घौः दुर्लभो ननु मधुमान्मधुररसो-
पेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

मधुमान्नो वनस्पतिर्भधुमोऽस्तु सूर्यः । माध्वी-
र्गावो भवन्तु नः ॥ २९ ॥

उ० मधुमान् रसवान् नः अस्माकं वनस्पतिर्वज्रस्य
साधनभूतोऽस्तु । सोमो वा वनस्पतिः । मधुमान् अस्तु
सूर्यः वज्रसाधनभूतः । माध्वीः मधुमन्तो रसवत्सः गायः
यज्ञसाधनभूताः पशवो रश्मयो वा भवन्तु नोऽस्माकम् ।
'रसो वै मधु' इति ध्रुतिः । वायवादीनि रसवन्त्यस्माकं
भोग्यानि सम्बन्धि समस्तार्थः ॥ २९ ॥

म० वनस्पतिरभवादिनोऽस्माकं मधुमान् रसवान् यज्ञसाधन-
भूतोऽस्तु । सूर्यो मधुमान् संतापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोः

ऽनु । गावः यस्साधनभूता रसमयः नोऽस्माकं मायवीः मनु-
मल्यो रसवत्यो भवन्तु । 'रसो वै मयु' (७।५।१।४)
इति श्रुतेः । वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्तीति
सर्वोऽर्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

अपां गम्भन्सीद् मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्मा-
प्रिवैधानरः । अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वान्तु
त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

उ० उपधाति । अपां गम्भन् । त्रिभिः पङ्क्तित्रिष्टुप्गाव-
त्रीभिः । हे कूर्मदेवत्ये । कूर्मञ्च प्रजापतिरादित्यो वा ।
उत्तरा घातापृथिवीया । अपां गम्भन् अपां गम्भीरे प्रवेने
सीद् उपविश । 'एष वा अजांगम्भन् यत्रैष एतत्तपति' इति
श्रुतिः । तत्र चोपतिष्ठन्तं सन्तं मा त्वां सूर्यः अभिता-
प्सीत् अभितापयेत् । मा च अप्रिवैधानरः । त्वं च
अच्छिन्नपत्राः प्रजाः अनुवीक्षस्व । प्रजा इष्टका उच्यन्ते ।
अच्छिन्नपत्रा इति व्याख्यातं क्षुला । अरिष्टा अनाता
अस्माकमिति । अनवखण्डिता योगक्षेमा इष्टका दृशेन
कुर्वित्यर्थः । अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् । अनुसेवतां
त्वां दिव्या दिविभवा वृष्टिः । दिव्या वृष्टिरिति प्रिय-
वचनम् ॥ ३० ॥

म० 'अरिजमात्रेऽपादां दक्षिणेगायकासुपरिष्टाव पुरुष-
मभिमुखमपां गम्भन्ति तिष्ठन्ति' । (का० १७।४।२०।
५) अपादादक्षिणदेशे इत्यमात्रे पद्यालोकद्वयमन्तराले सुवसा
तृतीये पद्यालोके पूर्वमेव स्थापितास्वकासु शेवालेषु पुरुष-
संमुखकृत्रयेण कूर्ममुपधातोति सूत्रार्थः । स्वराटपङ्क्तिः दशा-
क्षरचतुष्पादा कूर्मदेवत्या तृतीयो द्वादशाक्षरः । कूर्मः प्रजाप-
तिरादित्यो वा । तृतीया घातापृथ्वीया । हे कूर्म, अपां जलानां
गम्भन् गम्भन्ति गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद् उपविश ।
'एतद्वापां गम्भन् यत्रैष एतत्तपति' (७।५।१।८) इति
श्रुतेः । तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा
सेतापयतु । वैधानरः सर्वत्रहितोऽभिध मा सेतापयतु । त्वं
चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकांरुपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य ।
कीदृशीः प्रजाः । अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि
पत्राणि अवयवा यासां ताः । अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः ।
'इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्था अरिष्टा अनाता
अनुवीक्षस्व' (७।५।८) इति श्रुतेः । किंच दिव्या दिवि
भवा वृष्टिः त्वा त्वां सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्तो
भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

त्रीन्समुद्रान्समस्तपत्स्वर्गानुपां पतिर्दृष्टुम इष्ट-

कानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्त्वं लोके तत्र
गच्छ यत्र पूर्वं परेताः ॥ ३१ ॥

उ० एजयति । त्रीन्समुद्रान् । यस्त्रीन्समुद्रान् लोकान्
समस्तपत् । समस्तप इति पुरुषव्यत्ययः । संसृजोमि ।
स्वर्गान् स्वर्गहेतुम् । यत्र त्वम् अपांपतिः वृषभञ्च वर्षिता
भता इष्टकानां सं त्वां त्रयीमि । पुरीषं वसानः पशुनाच्छा-
दयन् । सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेर्लोके स्थाने स्थित्वा तत्र
गच्छ यत्र पूर्वं कूर्मां अन्येष्वभिपूषहिताः सन्तः परेताः
परागताः ॥ ३१ ॥

म० 'यद्वयति मन्त्रमयेति' (का० १७।५।२) तिसृणां
मन्त्रमया त्रीन् समुद्रानिति त्रया इत्यस्यमेव कूर्मं कम्पयतीति
सूत्रार्थः । कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । हे कूर्म, यो भवान् त्रीन्समु-
द्रान् लोकान्समस्तपत्समस्तप्राप्तो भवति । 'सपु यती' 'पुपादि-'
(गा० ३।१।५९) इत्यादिना च्लेरह । समुद्रवन्ति स्वकार-
णान्समुद्रवन्तीति समुद्रा लोकान् । कीदृशान् । स्वर्गान्
भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् । अपां पतिः जलेशः इष्ट-
कानां वृषभः वर्षिता । किंच यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वं पुरातनाः
कूर्माः अन्येष्वभिपूषहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभन-
कृतस्याग्नेस्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ । किं कुर्वन् ।
पुरीषं हुतान्पशून् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

मही धौः पृथिवी च न इमं यज्ञं गिमिध-
ताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

उ० मही धौरिति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० महीति व्याख्याता (८।३२) ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

विष्णोः कर्माणि पश्यतु यतो ज्ञतानि पस्पशे ।
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

उ० उल्लखलमुखले उपधाति । विष्णोः कर्माणि ।
व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'उल्लखलमुखले स्वयमातृणांमुत्तरेणारिजमात्रे औदु-
म्बरं प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुखले मध्यसंघातम्' इति
दक्षिणमुखल्लाद्विष्णोः कर्माणीति' (का० १७।५।३)
चतुष्कोणे संकुर्वन्ति सातहीनमुदुम्बररुजम्पुष्पमुखलम् इति
मुखलम् ते उभे स्वयमातृणोत्तरे देशे तन्मन्वाद्यल्लमात्रे
तृतीये लोके विष्णोरिति मन्वेण सहैवोपधातीति सूत्रार्थः ।
व्याख्याता (५।४) ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

ध्रुवांसि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योर्निभ्यो

अधि जातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हुव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

उ० उवासीति इति श्रुत्या त्रिष्टुभानुष्टुभा इतीत्याम् । उवासीति स्थिरासि धरुणा धारिणी च । इदानीमप्यपत्यहारेण उवा स्तूयते । य इत् उवातो जज्ञे जातः प्रथमं ततोऽनन्तरम् एभ्यो लोकेभ्यो अधि एभ्यो लोकेभ्यः सकाशान् । जातवेदाः जातप्रजानः । स इदानीं गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च सहितः देवेभ्योऽर्थाय हुव्यं हविः वहतु प्रापयतु । प्रजानन्स्वमधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

म० 'उक्तं तल उवा कृलोपशयां पिष्टा न्युप्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युक्ताम्' (का० १५ । ५ । ४) । पूर्वमुक्तलोपयुक्तां सुष्णीं कृत्वा तत् उपशयां सुदं पिष्टोत्तापुरस्ताद्गुनी प्रक्षिप्य तत्रोवां मन्त्रद्वयेनोपध्यादिति सूत्रार्थः । उवापेक्षया त्रिष्टुप् । हे उवे, धरुणा जगतो धारिणी खं ध्रुवा स्थिरासि । अर्धा-
मिजनकतेनोवा स्तूयते । सोऽमिरितोऽस्या उवायाः सक्ता-
यात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रजानोऽमिरधिवहे तत् एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरण्यादिभ्योऽभिजज्ञे जानते । सोऽमिः प्रजानन् साधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हुव्यमस्म-
द्विर्वहेतु ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशी ।

इषे राये रमस्व सहसे शुभ्र ऊर्जे अर्पत्याय ।
सम्राडसि स्वराडसि सारस्वती त्वोत्सो प्राव-
ताम् ॥ ३५ ॥

उ० इषे राये । उलोच्यते । इषे अत्राय राये धनाय रमस्व रतिं वप्सीहि । सहसे बलाय । शुभ्रं 'शुभ्रं शीतले-
र्यशो वा अलं वा' । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकम् ।
अपत्याय पुत्रपौत्रादिकम् । रमस्वेति सर्वत्र संबन्धते । किंच
सम्राडसि संगतराग्यभावासि । स्वराडसि स्वराभ्यपयुक्तासि ।
सारस्वती च सरस्वतीसंबन्धिनी च त्वामुत्सो उत्सन्दनी
कृषी । मनश्च वाक् च । मनस्तावत् सर्वशास्त्रपरिज्ञानं कृप
इवोत्सन्दति । चागपि तत्प्रतिपादनं कुर्वती । 'मनो वै सरस्वत्यां सरस्वती सारस्वताकुत्सी' इति श्रुतिः ।
प्रावताम् । अवतिः पालनार्थः ॥ ३५ ॥

म० उवादेवला वृहती । हे उवे, खं रमस्व अत्र कीडं
कुरु । किमर्थम् । इषे अत्राय राये धनार्थं सहसे बलाय शुभ्रे
शुभ्राय यथोऽर्थम् । 'शुभ्रं शीतलेर्यशो वा अलं वा' (निरु० ५ ।
५) इति वाक्यः । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकम्
अपत्याय पुत्रपौत्रादिकम् । रमस्वेति सर्वत्र संबन्धः । किंच
सम्प्रप्राप्त इति सम्राडसि । खंनैव राजत इति स्वराडसि ।
सुवभृतां सारस्वती सरस्वतीसंबन्धिनी उत्सो उत्सन्दनी

कुरी प्रवाही वा वा तां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ
चौत्सौ मनोवाची । सामजानां कृप इवोत्सन्दतीति मनः
कृपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती चागपि कृपः । 'मनो वै सरस्वा-
त्यां सरस्वती सारस्वताकुत्सी' (का० ५ । ५ । ३१) इति
श्रुतेः । यद्वा सारस्वती उत्सो अस्मदसामवेदौ तां रक्षताम् ।
तथाच तित्तिरिश्रुतिः 'कृत्साम वै सारस्वताकुत्सी' इति ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

अग्नें युक्ष्वा हि ये तवाश्रासो देव साधवः ।
अरं वहन्ति सन्यवे ॥ ३६ ॥

उ० इति श्रुत्या त्रिष्टुभानुष्टुभा गायत्रीभ्यां जुहोति । अग्ने
युक्ष्वा । हिंस्रव्यः पादप्रणः । ये तव स्वभृताः अश्रासः
अश्रा एव अश्रासः आश्रयेरसुक् । हे देव दातादिगुणयुक्त,
साधवः जातिगुणसम्बिताः प्रशस्ताः । अस्ते पर्याप्तं
वहन्ति । सन्यवे दीप्तये कोषाय वा ॥ ३६ ॥

म० 'अग्ने युक्ष्वा' इति श्रुत्या 'युक्ष्वाहुसी जुहोत्यु-
क्तायाम्' (का० १४ । ५ । ५) छन्दसेनोक्तमर्थे द्वे वाहुती
जुहोति । अग्निदेवेन द्वे गायत्री आश्रा भरद्वाजइष्टा द्वितीया
विक्रमइष्टा । हे देव दीप्तमान, हे अग्ने, ये साधवः
व्रतास्ते तवाश्रासः ह्या अरमलमर्थं सन्यवे यज्ञाय वहन्ति
प्रापयन्ति देवानिति शेषः । तान्धार, युक्ष्वा हि योजय । हि
पादप्रणः ॥ ३६ ॥

सप्तविंशी ।

युक्ष्वा हि देवहृतमां २॥ ऽअश्वी अग्ने रथी-
रिषि । नि होता पूर्यः संदः ॥ ३७ ॥

उ० युक्ष्वा हि देवहृतमान् अतिशयेन देवानाह-
यन्ति तान् युक्ष्वा अश्वान् हे अग्ने, रथीः इव । इषकारो
मन्वर्धायः । कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे । वतः । निहोता
पूर्वः सन् । निषदः निषीदसि होतृपदने होता सन् पूर्यः
मानुषादोतुः प्रथमः अश्वः । तदुक्तम् । अव्याघ्रं जात-
वेदा अन्तरः पूर्वोऽग्निमिषयेति ॥ ३७ ॥

म० अग्ने, स्वमथानयुक्ष्वा योजय । हिंस्रव्यः प्रतिहो ।
कीदृशान् । देवहृतमान् देवानाहयन्तीति देवद्वयः अतिशयेन
देवद्वयो देवहृतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वान् । 'आश्वोऽश्व-
निहः' (पा० ६ । ३ । ११५) इति संहितायां युक्ष्वेत्वस्य
वीर्यः । दृष्टान्तमाह । रथीरिषि रथीः रथस्वामी यथाश्वान्योव्रजति
तद्वत् । रथोऽस्यासीति रथीः ईर मत्वर्थः । किंच त्वं पूर्वः
पूर्वमवः पुरातनो होता मानुषादोतुः प्रथमोऽश्वो भूता निषदः
अस्मिन् यागे होतृपदने निषीद । 'उन्दति' (पा० ३ । ४ ।
६) इति लोडये लुङ् । देवहृतमान्धानिलय 'नातोऽदि
निलम्' (पा० ८ । ३ । ३) इत्याकारस्यानुनासिकत्वम्
'वीधीददि' (पा० ८ । ३ । ५) इति नल्य ङा ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

सम्यक् सन्ति सरितो न घेना अन्तर्हृदा
मनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि
हिरण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

उ० मुखप्रवृत्ति सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यप्रा-
साकान्प्रत्यक्षति । सम्यक् सन्ति । त्रिष्टुप् । हिरण्यमय-
पुरुषाध्यासेनायं मन्त्रो व्याकथयते । सम्यक्संगताः सन्ति
क्षरन्ति । कथमिव । सरितो न यथा सरितो नद्यः समुद्र-
मभिस्रवन्ति । काः स्रवन्ति । घेना अस्मानि । 'अन्नं वै
घेना' इति श्रुतेः । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः यजमान-
मनसं निधना अन्तर्हृदस्थितेन हृदा मनसा हृदप्रतिष्ठितेन
मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अन्तर्वै हृदयेन
मनसा सतात्रे पूर्तं यद्यदुः । यजमानो मनोवाक्यकर्म-
भिरैकवृत्तिः । न केवलं घेनाः स्रवन्ति । कित्ति ।
घृतस्य धाराः स्रवत्यः अहम् अभिचाकशीमि पश्यामि ।
घोषं हिरण्यमयः वेतसः पुरुषः मध्ये अग्नेः निहितः ।
तत्र स्रवत्यो घृतधाराः । अभिचाकशीमीति संबन्धः ॥ ३८ ॥

म० 'मुखे करोति सम्यक्स्रवन्तीति' (का० १७।५।
७) । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं
क्षिपतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । हिरण्यमयपुरुषो-
द्देशार्थं मन्त्रः । अग्निमयो किति मन्त्रे हिरण्यमो वेतसः पुरुषो
नो निहितोति तं प्रति घेना अस्मानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति ।
हृदयमाभाति ह्योषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । 'अन्नं वै घेना'
(७।५।२।११) इति श्रुतेः । कीदृशो घेनाः । मनसा
पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । कीदृशेन मनसा । अन्तर्हृदा
हृदयान्तर्हृदस्थितेन हृदप्रतिष्ठितेन विषयव्यापृतेन अन्त्याकुले-
नेत्यर्थः । अन्त्याकुलेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । 'अन्तर्वै
हृदयेन मनसा सतात्रे पूर्तं न ऋजुः' (७।५।२।११)
इति श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । नकार इवार्थः ।
सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् ।
न केवलं घेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताव
घेना घृतधाराराव हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि
पश्यामि । चाकशीतिः पशतिकर्मा यस्तु गन्तः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।
अभूद्विदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैधानरस्य
च ॥ ३९ ॥

उ० ऋचे त्वा बृहती । वासिकयोः प्रात्यति । ऋचे
ऋग्वेदाय त्वां प्रास्यामीति शेषः । रुचे दीह्यै त्वां प्रास्या-
मीति शेषः । चक्षुषोः भासे त्वा ज्योतिषे त्वाम् । तुल्याः

शेषः । श्रोत्रयोः अभूत् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य वाजिनम् वाग्धं वाचोहातारम् । श्रोत्रेण
दि वाग्धा ज्ञायन्ते । अग्नेर्वैधानरस्य च । चक्षुष्यान्
वाजिनं वाचुजमभूत् । अयमग्निर्वैधानर इत्युपकल्प्य 'तस्यैव
घोषो भवति यमेतत्कर्णोवपिधाय शृणोति' इत्येतदभि-
प्रायम् ॥ ३९ ॥

म० हिरण्यशकलदेवतायां बृहती पादान्तिवमाभावात् ।
'नासिकयोर्ऋचे वेति' (का० १७।५।१९) मन्त्राभ्यां
पशूनां नसोः शकलप्राप्तनमित्यर्थः । हे हिरण्यशकल, ऋचे
ऋग्वेदाय तदुक्तहोत्रादिसिद्धये त्वा त्वा वा मनसि प्रास्यामि ।
रुचे दीह्ये शोनाप्राप्तये त्वां दक्षिणमसि प्रास्यामि । 'शिरो'ए'ति
प्रसूचीति' (का० १७।५।१३) आदौ वामनसि ततो
दक्षिणे । 'अस्मोर्मसि वेति' (का० १७।५।१०) भासे
वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्दक्षिण्यशकलप्राप्तनम् । भासे
कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तद्प्राप्तये त्वां
दक्षिणे प्रास्यामि । 'श्रोत्रयोरभूद्विमिति' (का० १७।५।
११) कर्णयोः प्रासति अमृदिदमग्निज्योतिषेति मन्त्रा-
भ्याम् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैधा-
नरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्मार्तेष्व वाजिनं वाचो
ज्ञातुं अभूत् सर्वप्राप्तये वक्ष्य शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायते-
ऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति
वाजिनम् । वाचपूर्वादेतेरीणाधिको नक्षत्रलयः । छान्दसः
कुत्वाभावः । 'सर्वा जशोऽन्ते' (पा० ८।२।२९) इति
नक्षत्रम् । अयमग्निर्वैधानर इत्युपकल्प्य 'तस्यैव घोषो भवति
यमेतत्कर्णोवपिधाय शृणोति' इति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः ।
सद्वायमर्थः । इदं श्रोत्रेऽस्मानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य
वैधानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् मवाति अतो-
ऽस्यामीति ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अग्निर्व्योतिषा ज्योतिष्मान्कमो वर्षसा वर्ष-
स्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

उ० अग्निर्व्योतिषा उष्णिह । द्वितीयश्रोत्रप्राप्तन-
मन्त्रः । अग्निरिव ज्योतिषा ज्योतिष्मान् अस्तु । कमह्य
वर्षसा वर्षेभ्यामस्तु । श्रोत्रं पुरुषशिर उद्गृह्णाति । सह-
स्रदा असि बहूनां दातासि । एवं चेत् अतः सहस्राय
त्वामुद्गृह्णासि ॥ ४० ॥

म० हिरण्यशकलदेवतायां बृहती पादान्तिवमाभावात् ।
द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रासति । अयमग्निः
ज्योतिषा पशुश्रोत्रमभितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजन्वी
अस्तु । कमो रीचमानोऽग्निर्वर्षसा हिरण्यकान्त्या वर्षेभ्यः
कान्तिमानस्तु । वाद्यप्रना ज्योतिः क्षीरगतकान्तिर्वर्ष इति

अधि जातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हुष्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

उ० अस्मासुषदधाति । ध्रुवासीति द्वाभ्याम् त्रिष्टुभ-
हतीभ्याम् । ध्रुवासि स्थिरासि धरणा धारिणी च । इदा-
मीमांशपक्षद्वारेण उक्ता स्तुषते । य इव उक्तासो जज्ञे
जातः प्रथमं ततोऽनन्तरम् एभ्यो लोकेभ्यो अधि एभ्यो
लोकेभ्यः सकाशात् । जातवेदाः जातप्रजानः । स इदानीं
गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च सहितः देवेभ्योऽध्यायं हुष्यं
हविः वहतु प्रापयतु । प्रजानन्त्वमधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

म० 'उल्लखल उक्तां कृलोपश्रयां पिष्टा न्युप्य पुरस्ताद्
ध्रुवासीत्युक्ताम्' (का० १०।५।४) । पूर्वमुल्लखलोपश्रुक्तां
तृणी कृत्वा तत् उपश्रयां मृदं पिष्टोक्तापुरस्ताद्गमौ प्रक्षिप्य
तत्रोक्तां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः । उक्तादेवत्या विष्टुम् ।
हे उक्ते, धरणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि । अथा-
मिजनकलेनोक्ता स्तुषते । सोऽमिरितोऽस्या उक्तायाः सफा-
णात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रजानोऽमिरधिवहे तत्
एभ्यो योगिभ्यः स्वरकारणेभ्योऽरण्यादिभ्योऽधिवहे जायते ।
सोऽग्निः प्रजानन् साधिकारं प्रकषेण जानानः सन्
गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्वरूपेण देवेभ्यो देवाय हुष्यमस्म-
दविर्वहतु ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

इषे राये रमस्व सहसे शुभ्र ऊर्जे अपत्याय ।
सम्राडसि स्वराडसि सारस्वती त्वोत्सौ प्राव-
ताम् ॥ ३५ ॥

उ० इषे राये । उक्तेष्व्यते । इषे अक्षाय राये धनाय
रमस्व रतिं यप्तीहि । सहसे बलाय । शुभ्रे 'शुभ्रं सौते-
र्यशो वा अक्षं वा' । ऊर्जे उपसेचनाय एषोदधिपृतादये ।
अपत्याय पुत्रपौत्रादये । रमस्वेति सर्वत्र संबध्यते । किंच
सम्राडसि संगतराजभावासि । स्वराडसि स्वराज्ययुक्तसि ।
सारस्वती च सरस्वतीसंबन्धिनौ च त्वामुत्सौ उत्सन्नदनी
कूपी । मनश्च वाक् च । मनस्तावत् सर्वज्ञाच्छपरिज्ञानं कृप
इवोत्सन्नदति । वागपि तत्प्रतिपादनं कुर्वती । 'मनो
वै सरस्वान्वाक्सरस्वलोतौ सारस्वतावुत्सौ' इति श्रुतिः ।
मायताम् । आवतिः पालनार्थः ॥ ३५ ॥

म० उक्तादेवत्या वृहती । हे उक्ते, त्वं रमस्व अत्र कीर्त्ता
कृत् । किमर्थम् । इषे अक्षार्थे राये धनार्थे सहसे बलाय शुभ्रे
शुभ्राय यशोऽर्थम् । 'शुभ्रं सौतेर्यशो वाक् वा' (नि० ५।
५) इति शास्त्रः । ऊर्जे उपसेचनाय एषोदधिपृतादिकाय
अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र संबन्धः । किंच
सम्वभाजत इति सम्राडसि । सैन्येन राजत इति स्वराडसि ।
एभ्यो सारस्वती सरस्वतीसंबन्धिनौ उत्सौ उत्सन्नदनी

कूपी प्रवाहो वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकषेण पालयताम् । तौ
चोत्सौ मनोवाचौ । सामस्तानां कृप इवोत्सन्नदतीति मनः
कृपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कृपः । 'मनो वै सरस्वा-
न्वाक् सरस्वलोतौ सारस्वतावुत्सौ' (७।५।१।३१) इति
श्रुतेः । यद्वा सारस्वती उत्सौ इवोदसामवेदौ त्वां रक्षताम् ।
तथाच तित्तिरिश्रुतिः 'कृत्सामां वै सारस्वतावुत्सौ' इति ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्रासो देव साधवः ।
अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

उ० द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां जुहोति । अग्ने
युक्ष्व । हिशब्दः पादपूरणः । ये तव स्मृताः अध्यायः
अथा एव अवासाः आत्मसेरमुक् । हे देव दानादिगुणयुक्त,
साधवः जातिगुणसमन्विताः प्रजाताः । अलं पर्षासे
वहन्ति । मन्यवे दीप्तये क्रोधाय वा ॥ ३६ ॥

म० 'अग्ने युक्ष्वा हीति ग्रन्थवत्सुवाहुती जुहोत्यु-
क्तायाम्' (का० १४।५।५) । ऋग्वेदेनोक्तामग्ने दे आहुती
जुहोति । अग्निदेवत्वे दे गान्धर्वी आद्या भरद्वाजदृष्टा द्वितीया
विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान, हे अग्ने, ये साधवः
दान्तास्तौ तवाश्रासः हया त्वरमलमल्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति
प्रापयन्ति देवानिति शेषः । तान्धान् युक्ष्व हि योजय । हि
पादपूरणः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

युक्ष्वा हि देवहूतमां २॥ ऽअथा अग्ने रथी-
रिव । नि होता पूर्यः सदः ॥ ३७ ॥

उ० युक्ष्वा हि देवहूतमान् अतिशयेन देवानाह-
यन्ति तान् युक्ष्व अथान् हे अग्ने, रथीः इव । इवकारो
मत्वर्थीयः । कस्मात्पुनस्तवमेवमुच्यते । यतः । निहोता
पूर्यः सदः । निषदः निपीदसि होतृषदने होता सन् पूर्यः
मानुषादोतुः प्रथमः अथ्यः । तदुक्तम् । अज्याघ्नं जात-
वेदा अन्तरः पूर्वोऽस्मिन्निषयेति ॥ ३७ ॥

म० अग्ने, समधान्युत्त योजय । हिशब्दः प्रतिज्ञा ।
कीदृशान् । देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन
देवहुवो देवहूतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वान् । 'अथोऽन-
न्विदः' (पा० ६।३।११५) इति संक्षिप्ततां युक्तेत्यस्य
र्थः । दृष्टान्तमाह । रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान्धोभ्यति
तद्वत् । रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर मत्वर्थः । किंच त्वं पूर्यः
पूर्वमयः पुरातनो होता मानुषादोतुः प्रथमोऽभ्यो भूला निषदः
अस्मिन् यागे होतृषदने निपीद । 'छन्दसि' (पा० ३।४।
६) इति लोडये सुह । देवहूतमान्धानित्वेन 'आतोऽदि
नित्यम्' (पा० ८।३।३) इत्याकारस्यानुनासिकत्वम्
'धीर्धीदि' (पा० ८।३।५) इति नक्ष कः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न घेना अन्तर्हृदा
मनसा पृथमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि
हिरण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

उ० सुखप्रवृत्तिस्तत्सु प्राणावतनेषु सप्त हिरण्यदा-
काकाग्रस्यवन्ति । सम्यक् स्रवन्ति । त्रिष्टुप् । हिरण्यमय-
पुरुषाध्यासेनायं मन्त्रो व्याख्यायते । सम्यक्संगताः स्रवन्ति
क्षरन्ति । कथमिव । सरितो न यथा सरितो नद्यः समुद्र-
मभिस्रवन्ति । काः स्रवन्ति । घेना अस्मानि । 'अग्ने वै
घेना' इति श्रुतेः । अन्तर्हृदा मनसा पृथमानाः यजमान-
मसंखन्दिना अन्तर्व्यवस्थितेन हृदा मनसा हृदयप्रतिष्ठितेन
मनसा पृथमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अन्तर्वै हृदयेन
मनसा सताम्रं पूतं यजजुः । यजमानो मनोवाक्पायकर्म-
भिरैकवृत्तिः । न केवलं घेनाः स्रवन्ति । किंतिहि ।
घृतस्य धाराः स्रवत्यः अहम् अभिचाकशीमि पश्यामि ।
सूर्यं हिरण्यमयः वेतसः पुरुषः मध्ये अग्नेः निहितः ।
तत्र स्रवत्यो घृतधाराः । अभिचाकशीमीति संबन्धः ॥ ३८ ॥

म० 'मुखे करोति सम्यक्स्रवन्तीति' (का० १७।५।
७) । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं
क्षिपतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । हिरण्यमयपुरुषो-
द्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चित्तिमये हिरण्यमयो वेतसः पुरुषो
यो निहितोऽस्ति तं प्रति घेना अस्मानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति ।
हृदयमानानि हृदयिषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । 'अग्ने वै घेना'
(७।५।२।११) इति श्रुतेः । कीदृशो घेनाः । मनसा
पृथमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । कीदृशेन मनसा । अन्तर्हृदा
हृदयान्तर्वर्त्यमानेन हृदयप्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेन अव्याकुले-
नेत्यर्थः । अद्यायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । 'अन्तर्वै
हृदयेन मनसा सताम्रं पूतं यजजुः' (७।५।२।११)
इति श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । नकार इत्यर्थः ।
सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् ।
न केवलं घेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । तां
घेना घृतधाराय हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि
पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा बहुवचनः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।
अमूविदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य
च ॥ ३९ ॥

उ० ऋचे त्वा इदमी । नास्तिकयोः प्रास्यति । ऋचे
ऋग्वेदाय त्वां प्रास्यामीति शेषः । रुचे दीप्तये त्वां प्रास्या-
मीति शेषः । अमुषोः भासे त्वा ज्योतिषे त्वा । तुल्यः

शेषः । ओषधयोः अभूत् । इदं ओषं विश्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य वाजिनम् वाग्जं वाचोजातारम् । ओषेण
हि शब्दा ज्ञायन्ते । अग्नेर्वैश्वानरस्य च । चत्वारिंशत्
वाजिनं बहुसमभूत् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य 'तस्यैष
घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाया शृणोति' इत्येतदभि-
प्रायम् ॥ ३९ ॥

म० हिरण्यशकलदेवतायां इदमी पादान्तमित्यमाभावात् ।
'नास्तिकयोर्ऋचे लेति' (का० १७।५।११) मन्त्राभ्यां
पशूनां नसोः शकलप्राप्तनमित्यर्थः । हे हिरण्यशकल, ऋचे
ऋग्वेदाय तदुक्तहोत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वा मनसि प्रास्यामि ।
रुचे दीप्तये घोमाप्राप्तये त्वां दक्षिणमसि प्रास्यामि । 'शिरो'ति
प्रजयोति' (का० १७।५।१३) आदौ वाममसि ततो
दक्षिणे । 'अमूमीमं लेति' (का० १७।५।१०) भासे
लेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वहिरण्यशकलप्राप्तनम् । भासे
कान्तये त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्तये त्वां
दक्षनेत्रे प्रास्यामि । 'श्रोत्रयोरगदिदमिति' (का० १७।५।
११) कर्णयोः प्रास्यति अमूदिदमज्योतिषेति मन्त्रा-
भ्याम् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वान-
रस्य विश्वस्य सर्वस्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो
ज्ञात् अभूत् सर्वप्राप्तय्या वक्ष्ये शब्दोऽपि ओषेणैव ज्ञायते-
ऽतः ओषे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति
वाजिनम् । वाचपूर्वादेशेरीणादिको मन्त्रप्रलयः । छान्दसः
कृताभावाः । 'अज्ञां जरोऽन्ते' (पा० ८।३।३९) इति
जलम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य 'तस्यैष घोषो भवति
यमेतत्कर्णावपिधाया शृणोति' इति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः ।
यज्ञायमर्थः । इदं श्रोत्रेऽस्मान् हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य
वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेषां जनकमभूत् भवति जलो-
ऽस्मांतीति ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वचसं वच-
स्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

उ० अग्निर्ज्योतिषा उणिङ् । द्वितीयधोत्रप्राप्तन-
मन्त्रः । अग्निर्विष ज्योतिषा ज्योतिष्मान् अस्तु । रुक्मइव
वचसं वचस्वानस्तु । ओषं पुरुषशिर उद्बुद्धाति । सह-
स्रदा असि बहूनां दातासि । एवंचेत् अतः सहस्राय
त्वामुद्बुद्धामि ॥ ४० ॥

म० हिरण्यशकलदेवतायां इदमी पादान्तमित्यमाभावात् ।
इदं शकलं व्युत्तेन । दक्षिणधोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः
ज्योतिषा पशुधोत्रमित्यहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी
अस्तु । रुक्मो रुक्मानोऽग्निर्वचसं हिरण्यकान्त्या वचस्वान्
कान्तिमानस्तु । वाद्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वच इति

ज्योतिर्वर्चसोर्भदः । यद्वा ओत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव
ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्तदस्तु । स्वम् इव सुवर्ण-
पुरुष इव । उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः ।
'सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मन्थे' (का० १७/५।१४)
पुरुषशिर आदायोन्नामन्थे वक्ष्यमाणमन्थेणोपदधातीति सूत्रार्थः ।
हे पुरुष, त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यास्य दातासि अतः सहस्राय
सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुद्गृह्णीति शेषः । आदौ पुरुषशि-
रसि शकलप्राप्तयेन ततोऽध्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे
मुक्तादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकृत एकैकमिलान्ये (का०
१७।५।११) ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्गिध सहस्रस्य
प्रतिमां विश्वरूपम् । परिवृङ्गिध हरसा माभि-
मंस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

उ० पुरुषशिर उपदधाति । आदित्यं गर्भम् इतउत्तरं
पदत्रिष्टुभः । आदत्ते पशुनिति आदित्यः । आदित्यइव
वा ईद्रे स सर्वेषां पशुनामिति आदित्यः । गृह्णाति पशुनिति
गर्भः चित्योऽग्निरुच्यते । आदित्यं गर्भं पयसा दुग्धेन
समङ्गिध समञ्जयसि । पुरुषमपि दधातीत्येतदभिप्रा-
यम् । सहस्रस्य प्रतिमाम् बहुनः प्रतिमाभूतं विश्वरूपं
सर्वरूपम् । सर्वाणि हि रूपाध्यादित्यस्य आदित्यवक्ताय
सूयते । परिवृङ्गिध हरसा परिव्रज्य पुनं हरसा । वीर्वा-
पहारकं ज्योतिरग्रे हर इत्युच्यते । माभिमंस्थाः अभिपूर्वा
मनिर्हिंसार्थः माहिंसीः । सर्वथा शतायुषं कृणुहि चीय-
मानः ॥ ४१ ॥

म० 'आदित्यं गर्भमिति प्रतिमम् क्रमेण' (का० १७।
५।१७) । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमश्रुक्रमेणैकमुपदधा-
तीत्यर्थः । पञ्च ऋचोऽग्निदेवताभिष्टुभः आदौ पुरुषशिर उप-
दधाति मन्थे । हे पुरुषशिरः, त्वमादित्यं चित्यामि पयसा
समङ्गिध संरचय । अजेलोटि मन्थमेकवचने रूपम् । पयसि
स्थाप्य इलेवमुच्यते । आदत्ते पशुनादित्यवधीते वा सर्वपशुनामि-
त्यादित्यधिलोऽग्निः । कीदृशमादित्यं । गर्भं गृह्णाति पशुनिति गर्भः
पचायन् 'ह्रस्वोर्भेदछन्दसि' तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य
प्रतिमाभूतं । बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात्
सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किञ्च
हरसा सर्वेसीर्वापहारकमन्त्रेणोतिर्हरत्येनाभितेजसा यजमानं
परिवृङ्गिध परिव्रजय । 'इनी वर्जने' रवातिः लोट् । मा
अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः । मन्थतेर्लृङ् अभिपूर्वा
मन्थतिर्हिंसार्थः । किञ्च चीयमानः उपधीयमानः सन्त्यजमानं
शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमन्त्रं जज्ञानं सरि-
रस्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरिर्मद्रिबुध्नमग्ने
मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४२ ॥

उ० अश्वमुपदधाति । वातस्य जूतिम् । जूतिर्मतिः
प्रीतिर्वा । वातस्य गतिभूतं प्रीतिजनकं वा । वरुणस्य
नाभिमन्त्रं वरुणस्य नाभिमन्त्रान्तरम् । अश्वं यज्ञानं सरिरस्य
मध्ये । अश्वं यज्ञानं यजमानं सरिरस्योदकस्य मध्ये । शिशुं
पुत्रम् नदीनां हरितवर्णम् । अद्रिबुध्नम् अद्रिः पर्वतः तस्य
बुध्नमादिः तत्र भवा आपः अद्रिबुध्नाः । इह तु अज्यो
जातोऽज्योऽपत्यप्रत्ययलोपाद्द्रिबुध्नशब्देनोच्यते । प्रकरणात्
हे अग्ने चित्य, मा हिंसीः मावधीः । परमेव्योमन्
निषीदन्तम् । इमे वै लोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं
व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

म० अश्वशिर ईशाने उपदधाति । हे अग्ने चित्याग्ने, त्वम-
श्वमिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह । कीदृशम् । वातस्य जूति
जूतिर्मतिः प्रीतिर्वा । वायोर्मतिस्वरूपं वायुवच्छ्रीप्रगतिमित्यर्थः ।
वायोः प्रीतिं प्रेमपार्श्वं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमन्त्रं
नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिवेद्यावरणादिना पाल्यते
तद्वत्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य
मध्ये समुद्रे यज्ञानं वायमानम् । 'जन् जनने' ङादिः शानच्
'गमहन-' (पा० ६।४।१८) इत्युपधालोपः । आप्तुवोनिर्वा
अश्वः' इति श्रुत्यन्तरात् । अतएव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः
समुद्रः पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्पच्छिशुम् । हरिं हरित-
वर्णं यद्वाक्यं नरं हरतीति हरितम् । अद्रिबुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं
मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जातमद्रिबुध्नम् अपत्य-
प्रत्ययलोपः । यद्वा बुध्नपदे नकार उपजनश्छन्दसः । अद्रि-
बुध्नमद्रिभिर्बुध्नं ज्ञातम् पपि तत्पुत्रैः क्षुण्णान्द्रीन्पापाणान्द्रा
नरीक्षां यदज्ञानो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन्
एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः । 'इमे वै लोकाः परमं व्योम'
(७।५।२।१८) इति श्रुतेः । यद्वा विविधमोम अवनं
रक्षणं परममुत्कृष्टं यद्वापोम नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापि-
तमिति शेषः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

अजस्रमिन्दुमरूपं भुरण्युमग्निर्माहे पूर्वचित्ति
नमोभिः । स पूर्वभिर्केतुशः कल्पमानो गां मा
हिंसीरदिति विराजाम् ॥ ४३ ॥

उ० गामुपदधाति । अजस्रम् । यस्य तत्र संस्कारार्थम्
अजस्रमनुपक्षीणम् इन्दुं सोमं चन्द्रमसम् अरुपम् अरो-
चनम् भुरण्युम् भेत्तारं वाहद्वादिभिः अग्निम् आग्नेयम् ।

तद्वितलोपः । ईदे याचामि उपधानाव । पूर्वचित्ति प्राक्-
चयनम् । प्राञ्च इमिमुद्धरन्तीति अद्यध्यासेन गोस्तुतिः ।
नमोभिरक्षैरभ्युद्यतेः स स्वमेताभिः पर्वैष्टकाभिः पर्वभिः
पञ्चष्टकाभिः ऋतावृत्तौ कल्पमानः गां मांहिंसोः । अदिति-
मदीनां विराजम् 'तस्यै श्रुते तस्यै सर' इत्यादि दशवी-
र्योभिप्रायम् ॥ ४३ ॥

म० गोशिर आमेवामुपदधाति । अहमभिभौदे सौमि 'ईद-
स्तुतौ' । कीदृशम् । अजस्रमनुपशीणम् । इन्दुं 'इदि परमैश्वर्ये' इन्द-
तीतीन्दुः ऐश्वर्योपेतम् । यद्वा 'उन्वी क्रेदे' उनत्ति क्रेदवति जनन-
नासीतीन्दुः 'उन्देदिबादेः' (उ० १।१२) इति कुप्रत्यया-
दीकारौ । अरुणं रोषरहितम् । यद्वा अरुममै ममस्थानीयं रहस्यम् ।
आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्ति पूर्वमैहर्षिभिः चित्ति चेतव्यम् ।
नमोभिरक्षैरभ्युद्यं भर्तारं सर्वेषां पोषारम् । हे अग्ने, एवं
स्तुतमानः स त्वं गामुपवीयमानां मा हिंसीः मा जहि । कीद-
शीमदितिम् । अखण्डितामवीनां वा विराजं निविष्टं राजमानाम्
दुग्धदानाद् गोविराद् 'तस्यै श्रुते तस्यै सर' (३।३।३।२)
इति दशवीर्योभिप्रायं विराट्त्वम् । कीदृशः त्वम् । पर्वभिः
पञ्चष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कल्प-
मानः कर्माणि संपादयन् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

वरुन्नी त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमर्वि जज्ञानां रजसः
परस्मात् । मही साहस्रीमसुरस्य मायामग्रे
मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४४ ॥

उ० अविमुपदधाति । वरुन्नीम् । वरान्वृणोतीति वा
कम्बलादिना आच्छादयति । त्वष्टुः वरुणस्य च नाभि
नहनम् । 'वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविः' इति श्रुतिः ।
अवि जज्ञानां यजमानानां रजसः परस्मात् । 'श्रोत्रं वै परं
रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परं रजः' इति श्रुतिः । मही
महतीम् साहस्रीं सहस्रोपकारक्षमाम् । असुरस्य असुवतः
प्राणवतः प्रजानवतो वा वरुणस्य मायां प्रजाम् हे अग्ने,
मा हिंसीः । परमे व्योमन्निवि व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥

म० वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने, परमे व्योमन्
उत्कृष्ट रक्षणस्थाने स्थापितामवि मा हिंसीः । कीदृशीम् ।
त्वष्टुः रूपाणां निर्मातृर्वरुणमुपमहाह्वयी वृणोति कम्बलादिना
छादयति ओकानिति वरुन्नी ताम् । वरुणस्य नाभि नाभिस्था-
नीयां नाभिपदक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः । परस्माद्रजसः
दिगृपाक्षोकाजज्ञानं जायमानम् । 'श्रोत्रं वै परमं रजो दिशो वै
श्रोत्रं दिशः परमं रजः' (७।५।३।२०) इति श्रुतेः ।
यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । मही
महतीम् । साहस्रीं सहस्रमुत्पाहीं सहस्रोपकारक्षमां वा ।
असुरस्य मायाससकः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मलयं

रः । प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा
प्राणिनां प्रज्ञाप्रदमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

यो अग्निर्मेरध्वजायत शोकात्पृथिव्या उत वा
दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने
हेडः परि ते वृणक्तु ॥ ४५ ॥

उ० अजमुपदधाति । यो अग्निः । यः अजः अग्निः
अग्नेः अधि सकाशात् अजायत उत्पन्नः । शोकात्पृथिव्या
अधि अजायत । उत वा दिवस्परि अपिच दिवोधि अजा-
यत । 'यद्वै प्रजापतिः शोकादजायत तद्वै दिवश्च पृथिव्यै
च शोकादजायत' इति श्रुतिः । येनाजेन प्रजाः विश्वकर्मा
प्रजापतिः जजान जनितवान् 'वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा
विश्वकर्मा जजान' इति श्रुतिः । तमजं हे अग्ने, हेडः कोधः
परिवृणक्तु परिवर्जयतु ते तव संबन्धी ॥ ४५ ॥

म० नैकैस्तेऽजमुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजा-
पतेः शोकादध्वजायत अग्निस्तपादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजा-
पतिः । उत वा अपिच दिवः शोकात् पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः
पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिवीदिवः शोकादजोत्पत्तिः
श्रुत्योक्ता । 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्विद्वश्च पृथिव्यै च
शोकादजायत' (७।५।२।२१) इति । विश्वकर्मा स एव
प्रजापतिः येनाजेन वायुपेण प्रजा जजान उत्पादितवान् ।
अजस्य वायुपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता । 'वाग्वा अजो
वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति' (७।५।२।२१) ।
हे अग्ने चित्त, ते तव हेडः कोधः तमजः परिवृणक्तु परि-
त्यजतु । तयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः । मायवन्तु पृथिव्या
उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि ह्युलोकोपरि स्थितात्
शोकात् 'शुच दीप्तौ' घनन्तः । दीप्तिवृत्तादग्नेः प्रजापतेः
सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्वजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः
पशून् जजान । अजस्य पशुतापन्नत्वं तैत्तिरीयश्रुत्युक्तम् ।
'ततोऽजस्तुपरः समभवत्' स्त्रायै देवताया बालभत ततो वै
प्रजाः पशून्सृजतेति' । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुण-
स्यामे । आग्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य
आत्मा जगत्स्तुष्टुपञ्च ॥ ४६ ॥

उ० चित्रं देवानाम् । होमे व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

म० 'चित्रं देवानामित्यर्थः श्रुवाहुती मन्थने' (का०
१७।५।१०) । अर्धचन्द्रेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं उहोती-
त्यर्थः । व्याख्याता (अ० ५ क० ४२) ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

इमं मा हिंसीद्विपादं पशुं सहस्राक्षो मेधाय
चीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्रे जुपस्व तेन
चिन्वानस्तन्वो निर्षीद ॥ मयुं ते शुर्गच्छतु यं
द्विभ्रस्तं ते शुर्गच्छतु ॥ ४७ ॥

उ० अथ पञ्चपदानां शुचोत्सर्गः । इमं मा हिंसीः ।
पञ्च त्रिष्टुभो इत्यस्यस्य उतराणि यजुषि । पुरुषस्तोत्सु-
जति । इमं पुरुषं माहिंसीः शुचा । द्विपादं पशुम् ।
'द्विपादा एष पशुर्येषुरपः' । सहस्राक्षः सन् हिरण्यशकलेषां
पुष सहस्राक्षः मेधाय यज्ञाय जज्ञाय वा चीयमानः
चयनेन संस्क्रियमाणः । मयुं पशुं मेधम् हे अग्रे, जुपस्व ।
किंपुरुषो वै मयुः । तेन किंपुरुषेण चिन्वानः । तन्वो
निर्षीद आत्मानं संस्क्रुष्व । इव उचरं यजुः । मयु ते तव
शुक् सन्तापः कच्छतु । किंच । यं पुरुषं वयं द्विभ्रः तं च तव
शुक् कच्छतु हिनस्तु ॥ ४७ ॥

म० 'बहिर्वेद्युदक्तिप्रभृतिप्रत उत्सर्गैरिमं मा हिंसी-
रिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।५।१९) । अमरुत्तीर्य
मेदेवहिदेसिणि उदच्छुल्लिप्रभिनं मेलुत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः
पुरादिशिरोरस्युपतिष्ठतेऽन्वयः । एकपशुपक्षे तमेव पञ्चमि-
त्यर्थः । अमिदेवज्ञाः पञ्च त्रिष्टुभः आथयोरन्ते हे यजुषो
तिसृणामन्ते श्रीणित्रीणि यजुषि । हे अग्ने, सहस्राक्षः सह-
स्रमज्ञाणि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय
चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं
पुरुषस्य मा हिंसीः मा दह । 'हिरण्यशकलेषां एष सहस्राक्षः
द्विपादा एष पशुर्येषुरपः' (७।५।२।३९) इति च
श्रुतेः । यदि वादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं दुरज्वद-
नं किंपुरुषं पशुं जुपस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः । 'किंपुरुषो वै मयुः'
(७।५।२।३२) इति श्रुतेः । मयुं कृष्णमयं वा जुपस्व
'मयुर्मगेऽध्वदमे' इति कोशोक्तः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः
ज्वालाकृपास्तन्वः चिन्वानः पोषयन्निह निर्षीद । द्वितीयायै
तन्व इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः संतापो
मयुं किञ्चरं मयुं वा कच्छतु प्राप्नोतु । किंच यं पुरुषं प्रति वयं
द्विभ्रः द्वेपं कुर्मः ते तव शुक् तस्यच्छतु ॥ ४७ ॥

अष्टाचत्वारिंशी ।

इमं मा हिंसीरेकेशकं पशुं केनिकदं वाजिनं
वाजिनेषु । गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वा-
नस्तन्वो निर्षीद ॥ गौरं ते शुर्गच्छतु यं
द्विभ्रस्तं ते शुर्गच्छतु ॥ ४८ ॥

उ० अथावस्य । इमं मा हिंसीः एकशकं पशुम् 'एक-
शको वा एष पशुर्वेदवः' । केनिकदम् अथर्षं कन्दितारम्

वाजिनं वेगवन्तम् वेगवस्तु मध्ये व्यवस्थितम् । गौरं
गौरमुखम् अनुदिशामि ते तव । तेन चिन्वान इति
व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

म० अथावस्य । हे अग्ने, इममेकशकमेकशूरं पशुमर्थं
मा हिंसीः । 'एकशको वा एष पशुर्वेदवः' (७।५।२।
३३) इति श्रुतेः । कीदृशम् । केनिकदमखनं कन्दितारं
हेषमाणम् । कन्देः 'वाघाति' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना
यजुषि निपातः । वाजो वेगो विद्यते येषो ते वाजिनो
वेगवन्तः मत्वर्थे ह्यप्रत्ययः । तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् ।
ते तुव्यमारण्यं वनस्थं गौरवर्णं मयुं दिशामि दशामि । तेन
तन्वः चिन्वानो निर्विद्येति पूर्ववत् । ते तव शुम्नोरे
गच्छतु ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशति ।

इमं साहस्रं शतधारसुतं व्यच्यमानं
सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानामदिति जज्ञायामे मा
हिंसीः परमे व्योमन् ॥ गव्यमारण्यमनु ते
दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निर्षीद । गव्यं ते
शुर्गच्छतु यं द्विभ्रस्तं ते शुर्गच्छतु ॥ ४९ ॥

उ० अथ गोः । इमं साहस्रम् । इमं मां साहस्रम्
सहस्राहम् शतधारसुतम् । उत्सः कूपः । बहुस्रोतसमिव
कूपम् उपकारकम् वाहदोहादिभिः व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये
विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् सरिरस्य मध्ये । 'इमे वै
लोकाः सरिरम्' इत्यादिश्रुतिः । घृतं दुहानाम् अदिति-
मग्नीनाम् जज्ञाय मनुष्येभ्योऽर्थाय । पुलिङ्गलीलिङ्गान्वां
मग्ने गोः स्तुयते । अग्ने माहिंसीरित्यादि व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

म० अथ गोः । अथ विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं बोधायि पुलिङ्ग-
ज्ञानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरैव स्तुयते । हे अग्ने, परमे
व्योमन् उरुकृते स्थाने स्थितमिमं गोकुलं पशुं त्वं मा हिंसीः ।
कीदृशम् । साहस्रे सहस्रमूल्याहं सहस्रोपकारकम् वा । शतधारं
शतसंख्याकक्षीरधारयुतमत एषोत्तम् उत्सः कूपः तत्साहस्रम्
उत्स इत्योत्सर्गः । बहुस्रोतसमिवर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोके-
ष्वन्तः व्यच्यमानं जगैर्विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् । 'इमे
वै लोकाः सरिरम्' (७।५।२।३४) इति श्रुतेः । जज्ञाय
सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम् । अदिति-
मन्वाधिताम् । ते तत्कारणं गव्यं मोतदहो पशुविशेषमनुदि-
शामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशती ।

इममृणायुं वरेणस्य नाभि त्वचं पशूनां
द्विपदां चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्र-
मग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ उष्ट्रमारण्यमनु

ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो विपीद । उष्ट्रं ते
शुर्गच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुर्गच्छतु ॥ ५० ॥

उ० अध्याये । इममूर्णायुम् । इमम् ऊर्णायुं ऊर्णा-
वन्तम् । वरुणस्य नाभि वरुणस्य नहनम् अपत्यम् त्वचं
पशूनां द्विपदां चतुष्पदां च । उभयरूपाणां पशूनां त्वप्र-
क्षणं करोति कम्बलादिनेत्याशयः । किञ्च । त्वष्टुः प्रजानां
प्रथमं जनित्रम् । 'एतच्च त्वष्टा प्रथमं रूपं चकार' इति
श्रुतिः । जनित्रं जननम् । व्याख्यातमन्यद् ॥ ५० ॥

म० अध्याये । हे अग्ने, परमे व्योमन् स्थाने स्थितमि-
ममवि मा हिंसीः । कीदृशमूर्णायुम् । ऊर्णावन्तं । ऊर्णाया युष् ।
वरुणस्य नाभि नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः । द्विपदां
वराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वच-
मिव त्वचम् त्वप्रक्षकं कम्बलैः छादकत्वात् । मनुष्याः शीतानि-
वृत्त्यै कम्बलं दधते । अथगोखराद्या अपि भार्दवाय पृष्ठे कम्ब-
लैराच्छादयन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं
जनित्रं प्रथमोत्पन्नम् । 'एतद् लघु प्रथमं रूपं विचकार'
(७ । ५ । २ । ३५) इति श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि ।
सष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अजो अग्नेरजनिष्ट शोकात्सो अपश्यजनिता-
रमर्षे । तेन देवा देवतामप्रमायंस्तेन रोहमायन्नुप
मेध्यासः ॥ शरभमारण्यमनु ते दिशामि तेन
चिन्वानस्तन्वो विपीद । शरभं ते शुर्गच्छतु यं
द्विष्मस्तं ते शुर्गच्छतु ॥ ५१ ॥

उ० अध्यायस्य । अजो हि । यः अजः अग्नेः अजनिष्ट
जातः । शोकात्संतापात् । 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत
तदग्नेः शोकादजायत' इति श्रुतिः । हिशब्दः पादपूरणः ।
सः अपश्यन् जनितारं जनयितारं प्रजापतिम् । अग्ने प्रथ-
मम् । यथासौ द्रष्टव्यः । तेन च देवा इन्द्रादयः ।
देवतामप्रमायन् । नार्यं 'देवाचक्ष' इतिस्वार्थिकः कितर्हि 'तस्य
भावस्त्वत्तलौ' इति भावप्रत्ययः । यज्ञार्थं चेयं द्वितीया ।
देवत्वस्याप्रमायश्रुतिशब्दप्रकरणात् । तेनैवाजेन रोहं
स्वर्गम् आयन् उपागच्छन्तु । मेध्यासः यज्ञे ये देवाः ।
लोकप्रसिद्धाः शरभादयो व्याख्येयाः ॥ ५१ ॥

म० अध्यायस्य । हि पादपूरणः । योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः
शोकात्संतापादजनिष्ट उत्पन्नः, शोकादीन्वमानादग्नेः प्रजापतेः
रजनिष्टेति वा । 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोका-
दजायत' (७ । ५ । २ । ३६) इति श्रुतेः । 'आत्मनो वपा-
मुदखिदत्तामग्रौ प्रवृद्धास्ततोऽजस्तूरः समभवत्' इति तैत्ति-
रीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्ने प्रथममुत्पन्नं नरमेव जनितारं
३३ य० उ०

स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद्दृष्टवान् । किञ्च एवं प्रशस्तोऽजस्ततो
देवा इदानींतना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृतेति शेषः ।
देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः । 'तस्य भावस्त्वत्तलौ' । किञ्च
मेध्यासः मेध्या यज्ञयोस्या यजमाना रोहं रोहणीयं
स्वर्गं तेनाजेनोपायमुपगच्छन्ति । 'छन्दसि परेऽपि' (पा०
१ । ४ । ८१) इति । शरभोऽष्टपदो मृगविशेषः सिंहघाती ।
शेषमुक्तम् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

त्वं यविष्ठ दाशुपो नृः पाहि शृणुषी गिरः ।
रक्षां लोकमुत त्मना ॥ ५२ ॥

उ० चित्तोपस्थानम् । त्वं यविष्ठ । गायत्र्याग्नेरपनि-
रुक्ता । त्वं हे यविष्ठ युवतम् । यद्वा 'यु मिश्रणे' । अति-
शयेन मिश्रयितुम् । दाशुपः दक्षवतो हवींषि यजमानस्य
नृन्मनुष्यान् पाहि पालय । शृणुषी च गिरः स्तुतिकक्षणा
वाचः । किञ्च रक्षा रक्ष लोकं अपत्यम् । उत त्मना । अपिच
आत्मानं रक्षेति । श्रुत्युक्तो व्यत्ययः ॥ ५२ ॥

म० 'एव च त्वं यविष्ठेति चित्तोपस्थानम्' (का० १७ ।
६ । १) बहिर्वेदेरागत्याभिसर्गापेक्षेचित्तमुपतिष्ठते । उग्रनोदयः,
निरुक्ताग्नेयी गायत्री । हे यविष्ठ युवतम्, यद्वा मिश्रयितुम्,
गिरोऽसवीयाः स्तुतिवाचः शृणुषी शृणु 'श्रुशृणु' (पा०
६ । ४ । १०२) इत्यादिना हेयिः 'अन्येषामपि दृश्यते'
(पा० ६ । ३ । १३०) इति संहितायां वीर्यः । गिरः श्रुत्वा
दाशुपो हविर्दत्तवतो यजमानान् नृन्मनुष्यान् पाहि रक्ष ।
दाशुप इति यज्ञी वा । यजमानस्य नृन् पाहीति । 'दाशान्साह्या-
न्नीहुंश्च' (पा० ६ । १ । १२) इति निपातः । किञ्च
उतापि च त्मना आत्मना लोकं यजमानापालं रक्ष 'ज्ञचोऽत-
स्तिकः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां वीर्यः ।
'मन्त्रेष्वाज्यादेरात्मानः' (पा० ६ । ४ । १४१) इति आका-
रलोपः । लोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो
वा ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वोद्यन्सादयाम्यपां
त्वा भस्मन्सादयाम्यपां त्वा वयोर्तिपि सादया-
म्यपां त्वार्यने सादयाम्यर्णवे त्वा सदर्ने साद-
यामि समुद्रे त्वा सदर्ने सादयामि सरिरे त्वा
सदर्ने सादयाम्यपां त्वा क्षये सादयाम्यपां त्वा
सर्धिपि सादयाम्यपां त्वा सदर्ने सादयाम्यपां
त्वा सधस्ये सादयाम्यपां त्वा योनौ सादया-
म्यपां त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा पार्षसि

सादयामि । गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि
त्रैपुमेन त्वा छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा
छन्दसा सादयाम्यानुपुमेन त्वा छन्दसा साद-
यामि पाङ्गेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥ ५३ ॥

उ० पञ्चदशच्छन्दस्याः पञ्चदशभिर्व्यञ्जुभिरुपदधाति ।
अपां त्वेमसादयामि । ध्रुवुक्तान्यभिधेयानि । अपां त्वा
एमन् । सप्तम्या लुक् । एमनि । 'इण् गतौ' । अस्व मनि-
न्प्रत्ययान्तस्यैतदूपन् । वायुर्वा अपामेमन् । वायौ तां
सादयति । अपां त्वा ओघन् । 'उन्दी क्लेदे' । ओषधयो
वा अपामोघ । तुल्यव्याख्यातमन्यत् । भस्मन् । 'अथ
भस्मनदीप्त्योः' । अन्नं वा अपां भस्मन् । ज्योतिषि ।
विद्युद्वा अपां ज्योतिः । अग्ने । इयं पृथिवी अपामयनम् ।
अर्णवे । प्राणो वा अपामर्णवः । समुद्रे । मनो वै समुद्रः ।
सरिरे । वाय्वै सरिरम् । क्षये । चक्षुर्वा अपां क्षयो
निवासः । सधिषि । श्रोत्रं वा अपां सधिः । सद्ने
श्रोत्रं अपां सदनम् । सधस्ये । अन्तरिक्षं वा अपांसध-
स्यम् । योनौ । समुद्रो वा अपां योनिः । पुरीषे । सिकता
वा अपां पुरीषम् । पायसि । अन्नं वा अपां पायः ।
अन्ने त्वां सादयति । पञ्चच्छन्दस्याः पञ्चभिर्व्यञ्जुभिरुपदधाति
गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामीत्यादि ॥ ५३ ॥

म० 'अपरेण स्वयमातृणामेवापस्याः पञ्चपञ्चानूकान्तेष्वपां
लेमभिति प्रतिमन्त्रम्' (१७ । ६ । २) तीर्थेनाग्निमारुह्य
स्वयमातृणामपरेण पूर्वानूकान्तमेव चतुर्व्यञ्जुभिरुपदधाति
लेमभिति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति
सूत्रार्थः । विंशतिरिष्टकादेवत्यानि नृजंषि पञ्चदशापस्यादेव-
त्यानि पञ्च छन्दसादेवत्यानि । हे इष्टके अपस्ये, अपामेमन्
एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । 'इण् गतौ' मनि-
न्प्रत्ययः सप्तम्या लुक् त्वा इत्यस्य पररूपम् । अत्रापामेम-
नित्यादीनां ध्रुवोक्तोऽर्थः प्राणः । 'वायुर्वा अपामेम वायौ
त्वा सादयामि' (७ । ५ । २ । ४६) इति श्रुतेः । अपा-
मोघान् ओषधनि ओषधिवु त्वां सादयामि । 'उन्दी क्लेदे'
मन्त्रलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक् । 'ओषधयो वा अपामोघ'
[७ । ५ । २ । ४७-६०] एवमग्रेऽपि तुल्यम् । भस्मन्
भस्मनि । 'अथ भस्मनदीप्त्योः' मन् । अन्ने 'अन्नं वा अपां
भस्म' अपां ज्योतिषि विद्युति । 'विद्युद्वा अपां ज्योतिः' ।
अपामयने भूमौ । 'इयं पृथिव्यामयनम्' । अर्णवे सद्ने स्थाने
प्राणरूपे सा० । 'प्राणो वा अर्णवः' । समुद्रे सद्ने सा० ।
'मनो वै समुद्रः' । सरिरे सद्ने वापि सा० । 'वाय्वै सरिरम्' ।
अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा० । 'चक्षुर्वा अपां क्षयः' । क्षयो
निवासः । अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा० । 'श्रोत्रं वा अपां स-
धिः' । अपां सद्ने दिवि त्वां सा० । 'यौर्वा अपां सदनम्'
अपां सधस्ये अन्तरिक्षे त्वां सा० । 'अन्तरिक्षं वा अपां स-

धस्यम्' । अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । 'समुद्रो वा अपां
योनिः' । अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा० । 'सिकता वा
अपां पुरीषम्' अपां पायसि अन्ने त्वां सा० । 'अन्नं वा
अपां पायः' । पञ्च छन्दसा उपदधाति पञ्च व्यञ्जुभिः । गाय-
त्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदयामि । त्रैपुमेन
छन्दसा त्वां सा० । जागतेन छन्दसा त्वां सा० । आनुपुमेन
छन्दसा त्वां सा० । पाङ्गेन छन्दसा त्वां सा० ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः
प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्र्यै गायत्रम्
गायत्रादुपांशुरुपांशोन्निवृत्तितो रथन्तरं वसिष्ठ
ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि
प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

उ० प्राणभूतः पञ्चाशद्विष्टका उपदधाति । पञ्चाशद्वि-
ष्टुभिः । अयं पुरो भुवः । अग्निर्वै पुरः तद्यत्तदाह
पुर इत्यादिनिर्वचनम् । तस्य प्राणः अपत्यम् भौवायनः
वसन्तः चतुः । प्राणायनः प्राणस्यापत्यम् । नद्यादित्वात्फक् ।
गायत्री वासन्ती गायत्री च वसन्तस्यापत्यम् । गायत्री
गायत्रम् । गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रम् साम निरमिमीत ।
गायत्रादुपांशुः । गायत्रात्साम उपांशुं ग्रहं निरमिमीत ।
उपांशोः त्रिवृत् । उपांशोर्ग्रहाच्चित्तोमं निरमिमीत ।
त्रिवृतो रथन्तरम् । त्रिवृतोमादथन्तरं पृष्ठं निरमि-
मीत । वसिष्ठऋषिः । प्राणो वै वसिष्ठऋषिः । प्रजा-
पतिगृहीतया त्वया । गृह्णामिः सृजतिवचनः । प्रजापति-
सृष्टया त्वया । प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः । अयं पुरोभुव
इत्यादिभिर्दशभिर्भेदः प्राणमेवैकमविशेषेण गृह्णामि ।
प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितम् ॥ ५४ ॥

म० 'व्याघारणवत्प्राणभूतः कर्णसंहिता दशदशायं पुर
इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । ६ । ३) । प्राणभूतसंज्ञका
इष्टका व्याघारणवदक्षिणे अंते उत्तरश्रोण्यां दक्षिणश्रोण्यामुत्तरे
अंसे कर्णसंहिता अद्वयसा संलम्भाः स्वयमातृणामप्यन्तं दश
दशोपदधातीति सूत्रार्थः । पञ्चाशद्व्यञ्जुषि प्राणभूद्विष्टकादेव-
त्यानि प्रतिकण्डकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंते ।
कदाचिद्व्यघ्रात्प्रजापतेः प्राणा देवा भूलोकान्ताः तदा तान्म-
जापतिरुचे किमिलुक्तम्यते नामुपगच्छतेति । ततः प्राणास्व-
गुणवैयमर्चं विना स्थातुं न शक्नुमसादर्शं त्वया सृज्यते चेति-
ष्टामः । ततः प्रजापतिनोर्णं वयमुभवेऽन्नं सृजामेति तथैत्युक्त्वा
प्राणाः प्रजापतिवैतद्वयमसृजन्तेन प्राणास्तुण्यन्तीति इष्टकानां
प्राणभूतसंज्ञेत्युक्तं श्रुत्वा 'प्रजापतेर्विस्तृताः प्राणा उदकामन्'
(८ । १ । १ । ३) इत्यादिकथा । अथ मन्त्रव्याख्या । षोऽयं
पुरो भुवश्चाग्निर्वेतते हे इष्टके, अयं तदुपाति । प्राण एवाग्नि-

भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽमिरूपां त्वामुपदधातीति शेषः ।
एवमप्येऽपि । पुरस्तादुपधीयते प्रायुज्जिवते प्राहुपचयते इति
पुरोऽग्निः । भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवो-
ऽग्निः तद्रूपैकता ध्येयेति भावः । तदुक्तं शुक्ला 'अयं पुरो भुव
इत्यग्निर्वै पुरस्ताद्यत्तमाह पुर इति प्राग्वै' इति मुद्रन्ति प्राग्व-
मुपचरन्त्यथ यद्भव इत्याहमिर्वै भुवोऽग्नेर्होद' सर्वं भवति
प्राणो हामिर्भूत्वा पुरस्तात्तस्यो तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।
१।१।४) । प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः । अतएव भौवा-
यनः भुवस्याग्नेरपत्यं भौवायनः । नडादित्यात्फक् । इष्टके,
प्राणस्यां त्वां सा० । 'प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत' (८।
१।१।५) इति श्रुतेः । प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् । यो
वसन्तं ऋतुस्तद्रूपां सा० । 'वसन्तं मृतुं प्राणाधिरमिमीत' (८।
१।१।५) इति श्रुतेः । वसन्तस्यापत्यं वासन्ती 'तस्या-
पत्यम्' (पा० ४।१।१२) इत्यण् 'टिड्ढाणञ्' (पा० ४।
१।१।५) इत्यादिता लोपः । वा गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा० ।
'गायत्री छन्दो वसन्तादतोर्निरमिमीत' (८।१।१।५) इति
श्रुतेः । गायत्र्यैव गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । गायत्र्याः सकाशाद्गा-
यत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा० । 'गायत्र्यै छन्दसो गायत्र' साम
निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । गायत्रात्सामो
व उपांशुप्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा० । 'गायत्रात्साम उपांशुं
महं निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । उपांशुप्रहो निर्मितो
यन्निष्ठस्तोमस्तद्रूपां सा० । 'उपांशुप्रहो निर्मितो स्तोमं निर-
मिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । त्रिवृतः स्तोमाज्जि-
मितं यद्वधन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा० । 'त्रिवृतः स्तोमाद्वधन्तरं पृष्ठं
निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । वसत्यधितिष्ठति
सर्वैजन्तुनिति वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः 'तुरिष्ठमेवस्सु'
(६।४।१५४) इतीष्टनि सूचो लोपः । सवोधार ऋषिः
शाता प्राणस्तद्रूपां सा० । 'प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वैतु श्रेष्ठ-
स्तोम वसिष्ठोऽथो यद्वस्तुतमो वसति तेनो एव वसिष्ठः' (८।
१।१।६) इति श्रुतेः । प्रजापतिगृहीतया । गृह्णातिः गृह्यर्थः ।
प्रजापतिना सृष्टया लयेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजायं
प्राणं गृह्णामि । प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधातीत्यर्थः । अयं
पुर इत्यादिदशमश्र्वैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि । 'ये नाना-
कामाः प्राणे तांस्तदधाति संहस्तादयत्नेकं तत्प्राणं करोति'
(८।१।१।६) इति श्रुतेः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मेण
ग्रीष्मो मानसश्चिष्टवर्मैर्भौ त्रिष्टुभः स्वार' स्वा-
रादन्तर्यामोन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशादुह' दूरद्वाज
ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि
प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

उ० अथ दक्षिणतः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ।
अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योयं पचते । एष हीदं सर्वं करोति
तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेव दक्षिणैव भूयिष्ठे वाया-
यीवतात् । तस्य मनो वैश्वकर्मेण इत्यादि तुल्यव्याख्यानं
चतसृष्वपि कण्डिकासु ॥ ५५ ॥

म० एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणेरारभ्योपधेयम् ।
विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षि-
णस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भूयो वाति तद्रूपां त्वां सा० । 'अयं वै
वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पचते एष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह
दक्षिणेति तस्मादेव दक्षिणैव भूयिष्ठे वाति तद्रूपमुपदधाति' ।
(८।१।१।७) इति श्रुतेः । तस्य विश्वकर्मेणो-
ऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मेण विश्वकर्मेण इदम् । 'तस्ये-
दम्' (पा० ४।१।१२०) इत्यण् 'इनप्यनपत्ये' (पा०
६।४।१६४) इति ऋकला । मनोरूपां सा० । 'मनस्त-
स्माद्रूपादयोर्निरमिमीत' (८।१।१।८) इति श्रुतेः ।
मनसोऽपत्यं ग्रीष्म ऋतुस्तद्रूपां सा० । 'ग्रीष्मसृजं मनसो निर-
मिमीत' इति श्रुतेः । ग्रीष्मस्येवं ग्रीष्मो ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप छन्द-
स्तद्रूपां सा० । 'त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादतोर्निरमिमीत' इति श्रुतेः ।
त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा० । 'त्रिष्टुभश्छन्दसः
स्वार' साम निरमिमीत' इति श्रुतेः । स्वारात्साम उत्पन्नो
योऽन्तर्यामो ग्रहस्तद्रूपां सा० । 'स्वारात्सामोऽन्तर्यामं ग्रहं निर-
मिमीत' इति श्रुतेः । अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदशास्तोमस्तद्रूपां
सा० । 'अन्तर्यामाद्वहात्पञ्चदशा' स्तोमं निरमिमीत' इति श्रुतेः ।
पञ्चदशास्तोमादुत्पन्नं यद्दृष्टं तद्रूपां सा० । 'पञ्चदशास्तो-
माद्वहत्पृष्ठं निर' । भरद्वाज ऋषिः विभर्तीति भरत वाजमघं
यः स भरद्वाजोऽजघर्तु मनः मनसि स्वस्थे अवादानेच्छोत्पत्तेः
ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । 'मनो वै भरद्वाज
ऋषिः अज्ञं वाजो यो वै मनो विभर्ति सोऽयं वाजं भरति
तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः' (८।१।१।९) इति
श्रुतेः । प्रजापतिगृहीतया धातुसृष्ट्या लयेष्टकया कृत्वा
प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्भौ एव गृह्णामी-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥

पदपञ्चाशी ।

अयं पञ्चाद्विश्वज्य' चास्तस्य चक्षुर्वैश्वज्य' स' वार्धा-
श्चाक्षिण्यो जगती वार्धा जगत्या ऋक्समसु-
क्समाच्छुक्रः शुक्रास्तमदशः सप्तदशाद्वैरूपं जम-
दग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि
प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

उ० अयं पञ्चाद्वै । अयं पञ्चाद्विश्वज्य' । 'असौ वा
आदित्यो विश्वज्य' वा यदा ज्येष्ठ उदेति अथेह सर्वं व्यचा
भवति तद्यत्तमाह' । पञ्चादिति क्रियानिर्देशः ॥ ५६ ॥

म० अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरधोणेराभ्यो-
पदधाति । पश्चात्प्रतीचीं दिशमन्त्रेति गच्छतीति पश्चात् प्रतीची-
गमनशीलो विश्वं विचरति उदितः सन्प्रकाशयतीति विश्वव्या-
आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । 'असौ वा आदित्यो विश्वव्या-
वदा तौवैष उदेत्ययेद' सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति
तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्ति' (८।१।२।१) इति
श्रुतेः । तस्यादित्यस्य संबन्धि चक्षुरतएव वैश्वव्यचसे विश्व-
व्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । 'चक्षुस्तस्माद्रूपाददित्याभिर-
मिमीत' (८।१।२।२) इति श्रुतेः । चाक्षुष्यः चक्षुष
उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा० । गर्गादित्याद्यन् 'वर्षा ऋतुं
चक्षुषो निरमिमीत' (८।१।२।३) इति श्रुतेः । वर्षाभ्य
उत्पन्नं जगतीछन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीछन्दो वर्षाभ्य ऋतो-
निरमि० । जगतीछन्दस उत्पन्नश्चक्षुसमसंज्ञं यत्साम तद्रूपां
सा० । जगत् छन्दस ऋक्सम'साम निरमि० । ऋक्समा-
दुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा० । ऋक्समात्सामः शुक्रं ग्रहं
निरमि० । शुक्रादुत्पन्नो यः सप्तदशस्तोमस्तद्रूपां सा० ।
शुक्राद्ब्रह्मात्सप्तदश'स्तोमं निरमि० । सप्तदशास्तोमादुत्पन्नं यद्वै-
रूपं पृष्ठं तद्रूपां सा० । सप्तदशास्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमि० ।
जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत्पश्यतीति जमन् । अज्ञाति सर्वत्र
गच्छतीत्यमिः । ऋषिर्ज्ञानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा० ।
'चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्देवेन जगत् पश्यत्यथो मनुते तस्मा-
च्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः' (८।१।२।३) इति श्रुतेः । प्रजा-
पतिमुष्टया स्वयेष्टकया प्रजायं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रैश्चक्षुरेव
गृह्णामि । 'सकृत्सादयत्येकं चक्षुः करोति' (८।१।२।३)
इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

इदमुत्तरास्त्वस्तस्य ओत्रं सौव'शरच्छौक्यनु-
पुप् शारशनुपुभं ऐडमैडान्मन्थी मन्थितं एक-
विंश एकविंशद्वैराजं विश्वामित्र ऋषिः
प्रजापतिगृहीतया स्वया ओत्र गृह्णामि प्र-
जाभ्यः ॥ ५७ ॥

उ० अथोत्तरतः । इदमुत्तरास्त्वः । 'दिशो वा उत्तरा
तद्यत्तमाहोचरादित्युत्तरात्तद्यत्तमास्त्वस्मादिशः । अथ यस्त्व-
रित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः' इति ॥ ५७ ॥

म० दशमन्त्रैश्चतुर्थं दशकमुत्तरासादारभ्योपदधाति ।
उत्तरस्यामुत्तरात् 'उत्तराभरदक्षिणादातिः' । (पा० ५।३।
१४) इति आतिप्रत्ययः । सर्वेसादुत्तरभागस्या दिशः यदिदं स्वः
स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां सा० । क्रियाव्ययविशेष-
णानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् ।
दिशो वा उत्तरात्पश्चात् आहोत्तरादित्युत्तरा तस्मात्सर्वेसादिशो-
ऽयं सत्स्वरित्याह 'स्वर्गो हि लोको दिशः ओत्रं' इति दिशो भूतो-

त्तरं तस्मै तदेतद्रूपमुपदधाति' (८।१।२।४) इति
श्रुतेः । तस्य स्वर्गस्य संबन्धि ओत्रं कीदृशम् । सौवम् स्वः इदं
सौवं 'तस्येदम्' (पा० ४।३।१२०) इत्यण् । द्वारादि-
त्वाद्वैराजमः (पा० ७।३।४) अव्ययानां भगवते टिलोपः ।
ओत्ररूपां सा० । 'ओत्रं तस्माद्रूपादिभ्यो निरमिमीत'
(८।१।२।५) इति श्रुतेः । ओत्रादुत्पन्ना या शरस्तद्रूपां
सा० । 'शरदमुत्पु'ओत्राभिरमिमीत' (८।१।२।५) इति
श्रुतेः । शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं
छन्दः शरद ऋतोनिरमि० । अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैवं साम
तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस ऐड'साम निरमि० । ऐडात्साम
उत्पन्नो यो मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडात्सामो मन्थिनं
ग्रहं निरमि० । मन्थिग्रहादुत्पन्नो य एकविंशस्तोमस्तद्रूपां
सा० । मन्थिनो ग्रहादेकविंश'स्तोमं निरमि० । एकविंशस्तो-
मादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविंश'स्तोमाद्वैराजं
पृष्ठं निरमि० । विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं देन 'मित्रे
चर्षी' (पा० ६।३।१३०) इति दीर्घः । तादृश ऋषिः
ओत्रं अद्वयान्यवाक्यध्रुवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं
यत् ओत्रं तद्रूपां सा० । 'ओत्रं नै विश्वामित्र ऋषिर्देवेन
सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं
विश्वामित्र ऋषिः' (८।१।२।६) इति श्रुतेः ।
प्रजापतिमुष्टया स्वयेष्टकया प्रजाभ्यः ओत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः
ओत्रमेव सादयति 'वे नानाकामाः ओत्रे तांस्तद्वाति
सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोति' (८।१।२।६) इति
श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

इदमुपरि मतिस्तस्यै वाञ्छत्या हेमन्तो-
वाच्यः पङ्क्तिर्हेमन्ती पङ्क्त्यै निघनवन्निघनवत्
आप्रयणऽआप्रयणाग्निवत्रयस्त्रिंशौ त्रिणवत्रय-
स्त्रिंशाम्बा'शाकरैवते विश्वकर्म ऋषिः प्रजा-
पतिगृहीतया स्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यो लोकं
ता इन्द्रम् ॥ ५८ ॥

उ० अथ मध्ये । इदमुपरि मतिः । 'चन्द्रमा वा
उपरि तद्यत्तमाहोपरीति उपरि हि चन्द्रमा । अथ यन्मति-
रित्याह वाच्यै मतिः' । समानं व्याख्यानम् । लोकं तामि-
न्द्रमिति विश्वः प्रतीकगृहीताः । लोकं पूजं चिद्रं पूजं ।
ता अस्व सुदबोहसः । इन्द्रं विश्वा अवीकृतवत् ॥ ५८ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

म० दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां
कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपपेयम् । 'उपपुंवरिशात्' (पा० ५।३।
३१) इति निपातः । उपरि ऊर्ध्वदेवताबन्ध इयं मतिः वाक्

मन्वते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूलोपरि बलि-
ष्ठति तद्रूपां सा० । चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि
चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वागेव मतिर्वाचा हीदृषं सर्वं मनुते
'वाग्ध चन्द्रमा भूलोपरिष्ठात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधाति' (८।
१।१।७) इति श्रुतेः । तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुपमात्
एव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा० । 'वाचं
तस्माद्रूपाचन्द्रमसो निरमिमीत' (८।१।२।८) इति
श्रुतेः । वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्वरूपां
सा० । हेमन्तयुतं वाचो निरमि० । हेमन्तस्येयं हेमन्ती या
पट्टिच्छन्दस्तद्रूपां सा० । पट्टिच्छन्दो हेमन्तादतो निरमि० ।
पट्टिच्छन्दं यक्षिधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा० । पट्टयै चतुर्थी
पञ्चम्यर्थे । पट्टयै छन्दसो निधनवत्साम निरमि० । निधनवतः
साम उत्पन्नो य आप्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा० । निधनवतः
साम आप्रयणं ग्रहं निरमि० । आप्रयणादुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्र-
यक्षिणौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा० । आप्रयणाद्ब्रह्मत्रिणवत्रय-
क्षिणौ स्तोमौ निरमि० । त्रिणवत्रयक्षिशाम्भ्यामुत्पन्ने ये द्वे
शाकरैरवते पृष्ठे तौ तद्रूपां सा० । त्रिणवत्रयक्षिणौ शाम्भ्यां
स्तोमाभ्यां शाकरैरवते पृष्ठे निरमि० । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं
करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते
वायुर्वा तौ सा० । 'वागेव विश्वकर्मा ऋषिर्वाचा हीदृषं सर्वं कृतं
तस्माद्वाग्विश्वकर्मा ऋषिः' (१।२।९) इति श्रुतेः ।
प्रजापतिरष्टमा लयेष्टक्या प्रजाभ्यः वाचं गृह्णामि एभिर्दशम-
न्वैर्वाचमेव गृह्णाति । 'सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोति'
(८।१।२।९) इति श्रुतेः । अथ पञ्चकण्डिकासु
प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाक् प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्यार्थद्वयम् ।
प्रजाम्ब इति चतुर्धापक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणम् पञ्चाशदि-
ष्टकास्थापने प्रजानां वज्रमानापत्यपञ्चादीनां प्राणादयः पुष्टा
भवन्ति त्वर्यः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नाना-
लोकेभ्यः सकाशात्प्राणादीन् गृह्णामि महशगान्करोमीति प्राण-
सुतामुपधानेन सर्वाः प्रजा महशगा भवन्ति त्वर्यः । (का०
१७।६।५) लोकं पृष्ठा दक्षिणां सादध्यामध्यात् ।
आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्यामध्यात् अधि स्वयमानुष्णा-
पर्यन्तं लोकं पृष्ठा उपदधाति तासां लोकं पृष्ठे स्वमिमात्रम् ।
ता अस्थिति सुदरोहः संशमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति
सूत्रार्थः । 'मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्' (का० १७।६।
९) । स्वयमानुष्णोपरीन्द्रं विधेति मन्त्रेण स्पृष्टोपः ।
तिस्रः कचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् (अ० १२ क० ५४।
५५।५६) ॥ ५८ ॥

धौमन्महीधरकृते वेदरीषे मनोहरे ।

पुष्कराद्यादि निल्यन्तो रामेन्द्राभ्यां हेरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोर्निध्रुवक्षितिर्ध्रुवं योनिर्मासीद
साधुया । उत्पत्य केतुं प्रथमं जुषाणाधिनाध्वयु
सादयतामिह त्वा ॥ १ ॥

उ० द्वितीयां चितिं देवा अपश्यन् तस्यां चितौ पञ्चाधिनो
यजुरन्ताः । अधिनाध्वयु इत्यादिपञ्चः । प्रथमा विराट् ।
द्वितीयाद्याश्चतस्रश्चिदुभः । ध्रुवक्षितिः । या त्वं ध्रुवक्षितिः
स्थिरनिवासा ध्रुवयोनिश्च अनन्तरस्थाना च ध्रुवा चासि
स्वत एव तां त्वां ब्रवीमि । ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानम् ।
आसीद अधितिष्ठ । साधुया साधुम् । द्वितीवैकवचनस्य
स्थाने या । उत्पत्यस्याग्नेः केतुं प्रज्ञानं प्रथममाद्यं जुषाणा
सेवमाना । उत्पत्यस्याग्नेः प्रथमं प्रज्ञानम् । 'इयमेव प्रथमा
चितितस्तस्याधोपरिष्ठाक्षिणीपते तस्मादेवमुच्यते' । उत्तरं
यजुः । किंच अधिना चाध्वयु सादयताम् इह रेतःसि-
न्वेलायां त्वा त्वाम् । केचिच्चतुर्थमेतं पादं वर्णयन्ति
त्रिष्टुभं च ॥ १ ॥

म० त्रयोदशोऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकस्था ।
'अयं वै लोकः प्रथमा चितिः' (८।२।१।१) इति
श्रुतेः । चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते । भूमेरु-
ध्वमन्तरिक्षादवाग्भागो द्वितीया चितिः । 'एतां द्वितीयां
चितिमपश्यन् यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षातेपामेष
लोकः' (८।२।१।२) इति श्रुतेः । देवैरधिनां प्राच्यतौ
यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुर्ध्वं
चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने
देवानामध्वर्यवो भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुप-
हितेति ध्रुवा 'तेऽधिनावब्रुवन्' (८।२।१।३) इत्या-
दिकवोक्तम् । तत्रादौ पञ्चाधिन्य इष्टकाः । द्वितीयचितिमन्त्रा
देवदेवत्याः । 'आधिनीध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।
८।१५) । पञ्चकण्डिकाभिराधिनीसंज्ञा इष्टका रेतःसिन्वे-
लायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः । पञ्चाधिनी-
देवत्याः प्रथमा विराट् चतस्रश्चिदुभो यजुरन्ताः । अधिनाध्वयु
इत्यादि यजुः । अदित्यास्त्राणी त्रिष्टुबैकाधिका पादानियमात् ।
हे इष्टके, यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं
रेतः सिन्वेलाक्षणायासीद अधितिष्ठ । कीदृशम् । साधुया साधुं
अत्र 'साधुं सुल्लु' इत्यनो वादेशः । कीदृशी त्वम् । ध्रुवक्षितिः
ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः
कारणं यस्याः सा । तथा उत्पत्यस्याग्नेः प्रथममाद्यं केतुं स्थानं
प्रथमचितिरुक्तं जुषाणा सेवमाना । अथवा 'अग्निरुत्पत्यत्यैव
प्रथमः केतुर्वत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणा' (८।२।१।४)
इति श्रुतेः । इतः परं यजुः । किंच अधिना देवानामध्वर्यु

इह रेतःसिखेलायां हे इष्टके, त्वा त्वां सादयतामुपभ-
त्ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्वपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं
वदन्ति ॥ १ ॥

द्वितीया ।

कुलायिनीं घृतवतीं पुरन्धिः स्योने सीद सद्ने
पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा
ब्रह्म पीपिहि सौभगायाश्चिनाध्वर्युं सादयतामिह
त्वा ॥ २ ॥

उ० कुलायिनी । कुलायं गृहं तदाकारा कुलायिनी ।
सा हि रेतःसिखेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकारा भवति
घृतवती भविष्यता योगेन । इह हि वसोधाराया आहु-
तयो होष्यन्ते । पुरन्धिः । बहु हि इष्टकाजातमिथं
धरयति चितिसंयद्म् । वा त्वमिथंभूता तां त्वां द्रुमः ।
स्योने सीद सद्ने पृथिव्याः सुखरूपे उपविश स्थाने
पृथिव्याः । किंच अभि त्वा अभिगृणन्तु त्वां रुद्रावपः ।
किंच । इमां इमानि ब्रह्माणि पीपिहि आप्यायस्व ।
सौभगाय महते ऐश्वर्याय । अश्विनेति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० हे इष्टके, पृथिव्याः सद्ने प्रथमचितिरूपे स्थाने
स्योने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । 'पृथिवी वै प्रथमा चितित्वायै
शिवे स्योने सीद सद्ने' (८।२।१।५) इति श्रुतेः ।
त्वम् । कुलायिनी 'कुलायो नीडमन्नियाम्' कुलायो नीडं गृह-
मस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिखेलायामिष्टकोपहिता सा
गृहाकारा भवति । 'कुलायमिव वै द्वितीया चितिः' (८।
२।१।५) इति श्रुतेः । अत्र सारस्वार्थे इति । तथा घृत-
वती होष्यमाणाज्ययुता वसोधारा व्यत्र होष्यन्ते । पुरन्धिः
पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरं बहुधा धीयते स्थाप्यत
इति वा । किंच ह्य वसवोपलक्षणम् । सर्वे देवाः त्वा लाम-
भिगृणन्तु लुवन्तु । किंच सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि
ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्राप्नुहि ।
अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभगाय भवेति भावः । इमेति सुप
आकारः । वषेति सुपो लोपः । 'पि गतौ' तुदादिः । 'बहुलं
छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति वापः लुः 'श्रौ' (पा०
६।१।१०) इति द्विजं 'तुजादीनां वीर्षोऽभ्यासस्व'
(पा० ६।१।७) इति अभ्यासरीर्षः । अश्विनेत्यादि
पूर्ववत् ॥ २ ॥

तृतीया ।

सैर्दशैर्दशपितेह सीद देवानां सुश्रे वृहते
रणाय । पितेर्वैधि सुनव आ सुशेवा स्वावेशा
तन्वा संविशस्वाश्चिनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

उ० सैर्दशैः सैर्दशैः । दशपिता वीर्यस्य पालयित्री

सती इह द्वितीयायां चितौ सीद अवस्थानं कुरु । दश-
शब्द इह वीर्यवचनः । प्रयोजनमाह । देवानां सुश्रे
सुखाय । कथं नाम देवाः सुखं प्राप्नुयुरिति । वृहते
रणाय महते च रमणीयाय यज्ञकतवे । किंच । पितेर्वैधि
सुनवे पिता इव भव पुत्राय । आसुशेवा मयां देवा साधु
सुखयित्री । किंच स्वावेशाः स्वावेशेति विभक्तिव्यत्ययः ।
स्वावेशया तन्वा आत्मना संविशस्व अवस्थानं कुरु । अश्वि-
नाध्वर्युं । उक्तायः ॥ ३ ॥

म० हे इष्टके, त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दशैः
वीर्यैः सामर्थ्यैः सह । दशशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । 'स्वन वीर्येणह
सीद' (८।२।१।६) इति श्रुतेः । कीदृशी । दशपिता
दशं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्वातन्त्र्यं तत्राह ।
रणाय रमणीयाय वृहते सुश्रे सुनाय सुनाय । सप्तमी चतु-
र्थ्यर्थे । 'देवानां सुश्रेण महते रणाय' (८।२।१।६)
इति श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्त्वर्थः । किंच
आसमन्ताद्वावेन सुशेवा शोभनं शेषं सुखं यस्यास्यादृशी
सर्वदा सुखयित्री एव भव 'ध्वसोरेदौ' (पा० ६।४।
११९) इत्येकारः । तत्र दृष्टान्तः । पिता सुनव इव यथा
पिता जनकः सुनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् ।
किंच स्वावेशा सुखेनाविधति स्वावेशा । प्रथमा तृतीयायर्थे ।
स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं
कुरु । 'स्वावेशेनात्मना संविशस्व' (८।२।१।६) इति
श्रुतेः । अश्विनेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

पृथिव्याः पुरीषमस्वप्सो नाम तां त्वा विधे
अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्टा घृतवतीह सीद
प्रजावदस्मे द्रविणायजस्वाश्चिनाध्वर्युं सादयता-
मिह त्वा ॥ ४ ॥

उ० पृथिव्याः पुरीषम् । या त्वं पृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः
पुरीषमिवासि । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिः तस्या एतत्पुरी-
षमिव यद्वितीया' इति श्रुतिः । अप्सो नाम रसो नाम ।
अप्स इति रसपदार्थं दर्शयति । अपः सनोतीत्यप्सः ।
अपां हि रसो गुणः । 'तस्य वा एतस्य यजुपो रस एवो-
पनिपत्' इत्येतच्छ्रुतिर्दर्शयति । तां त्वामुपधीयमानां विधेदेवा
अभिगृणन्तु अभिगृणन्तु । त्वमपि च स्तोमपृष्टा घृतवती
च इह सीद द्वितीयस्यां चितौ । यां स्तोमस्यान्तर्गत्स्य (?)
मानो भवति तैरेका स्तोमपृष्टा घृतवती च वसोधारा-
दिभिर्होमैः । ततः प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ।
प्रजासंयुक्तानि अस्मन्मं द्रविणानि देहि । यजतिर्दानार्थः ।
क्षेपमुदक ॥ ४ ॥

म० हे इष्टके, तं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पुरकं
वस्तुसि । 'पृथिवी वै प्रथमा चित्सिस्तस्या एतत्पुरीषमिव ब्रह्म-
तीया' (८ । २ । १ । ७) इति श्रुतेः । पृणाति पूरयति
पुरीषम् । 'शृणुभ्यां कित्' (उणा० ४ । २७) पृणातेरीषप्र-
त्यया । किञ्च कित्त्वाद् 'उदोऽवपूर्वस्य' (पा० ७ । १ । १०२)
इत्युदादेशो रपरत्वं च । निष्वादाणुदासः । अपः सन्तोति यदा-
तीत्यप्सो नामायां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि । तां तादृशीं
प्रथमचितिपुरिकां जलदरसभूतां सां ता विश्वे सर्वे देवा अभि-
युणन्तु सर्वतः सुवन्तु । किञ्च स्तोमपृष्टाः स्तोमाग्निवृदादयः
पृष्टानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोम-
पृष्टवती । पृष्टवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयधितौ
सीद तिष्ठ । ततः प्रगावत् पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं इविणा
श्विषं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्तोद्दिहि । यजतिरिह
दानार्थः । अस्मे इति सुपां मुलुगिति विभक्तेः शेषादेशः ।
व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अदित्यास्त्वा पृष्टे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्री
विष्टम्भनीं दिशामधिपत्रीं भुवनानाम् । ऊर्मिर्द्वेप्सो
अपामंसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनोऽध्वर्यू साद-
यतामिह त्वा ॥ ५ ॥

उ० अदित्यास्त्वा । या त्वम् ऊर्मिः कलोलराशिः
द्रुप्तः रसः अपामसि । यस्याश्च ते तव विश्वकर्मा प्रजा-
पतिर्ऋषिर्द्वेष्टा । तां त्वाम् अदित्याः पृथिव्याः पृष्टे
प्रथमायाश्चितेरुपरि सादयामि । कथंभूतामिह त्व आह ।
अन्तरिक्षलोकस्य धर्त्री धारवित्रीम् विष्टम्भनीं संलम्भनीम्
अन्तरिक्षस्यैव । दिशामधिपतीं दिशामीशिनीं भूतजातानां
च । शेषं समानोदकम् ॥ ५ ॥

म० हे इष्टके, अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः
पृष्टे उपरि तां सां सादयामि स्थापयामि । किंभूतां त्वाम् ।
अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्री धारवित्रीम् । दिशां पूर्वादीनां
विष्टम्भनीं संलम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपतीं
स्वामिनीम् । किञ्च त्वमपि द्रुप्तो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कलो-
लस्तमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्वेष्टा । तं
त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

शुक्रश्च शुचिश्च मैष्मावृतु अग्नेरन्तःश्रेयोऽसि
कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाम् जोषधयः
कल्पन्तामग्रयः पृथङ्ग्राम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । ये
अग्रयः समन्तसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । मैष्मा-

वृतु अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु
तया देवतयाजिरुस्व वे सादितम् ॥ ६ ॥

उ० ऋतश्च उपदधाति । शुक्रश्च शुचिश्च व्याख्या-
तम् ॥ ६ ॥

म० 'शुक्रश्च शुचिश्चेत्युतन्वे पूर्वयोरुपरि' (का० १७ ।
८ । १६) । प्रथमचित्युपहितयोऽन्तरिक्षयोर्ऋषिर् दे ऋतये
पश्ये प्राग्लक्षणे अनुक्रममित उदबुध उपदधाति शुक्रश्च शुचि-
श्चेति प्रत्येकमुपधातुः । मैष्मावृतु इति मन्त्रशेषो द्वे अप्मालम्भ
पत्य इति सूत्रार्थः । उत्कृतिच्छन्दः । शुक्रो ज्यैष्ठ्यासः शुचि-
रापाडः तौ मैष्मावृतु ग्रामसंबन्धिनी कल्पवयवौ । अन्यथा-
ख्यातम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्दे-
वैर्वयोनाधैरग्रये त्वा वैश्वानरायाश्विनोऽध्वर्यू सादय-
तामिह त्वा सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्दे-
वैर्वयोनाधैरग्रये त्वा वैश्वानरायाश्विनोऽध्वर्यू
सादयतामिह त्वा सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्
रुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्रये त्वा वैश्वानरायाश्विनो-
ऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः
सजूर्राष्ट्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्रये त्वा वैश्वानराया-
श्विनोऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्कतुभिः सजूर्वि-
धाभिः सजूर्विश्वेदेवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्रये त्वा
वैश्वानरायाश्विनोऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

उ० वैश्वदेवीरुपदधाति । विश्वेषां देवानामागमम् । सजूर्-
कतुभिः । यथा समानजोषणः ऋतुभिः प्रजापतिभूत्वा
इष्टका उपहितवान् । यथाच समानजोषणः विधाभिः ।
'आपो वै विधाः । अग्निर्होदं सर्वं विहितम्' । यथाच समा-
नजोषणो देवैः । च समानजोषमाणः देवैर्वयोनाधैः ।
'प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणैर्होदं सर्वं वतुनं नदं अधो
छन्दसि वै देवा वयोनाधाः । छन्दोभिर्होदं सर्वं प्रज्ञानं
नदम्' । एवमहमपि एताभिर्देवताभिः समानप्रतिभूत्वा
उपदधामि । अग्रये वैश्वानराय त्वाम् । संवत्सरो वा अग्नि-
वैश्वानरः । अश्विनौ च अध्वर्यू सादयतामिह त्वाम् । एवमुच-
रेष्वपि मन्त्रेषु वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा योज्याः ॥ ७ ॥

म० 'वैश्वदेवीः सजूर्कतुभिर्ऋति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ ।
८ । १७) पश्य मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिपुण्ड-
रातीत्यर्थः । विश्वदेवद्वेष्टानि विश्वदेवदेष्टानि पञ्च यजुषि ।
हे इष्टके, देवानामध्वर्यू अश्विना अश्विनौ तां ता त्वामिह स्थाने

द्वितीयचित्ता सादयताम् । किमर्थम् । वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायामवेऽभिमुख्ये । अग्नये लेति त्वाशब्दो वा इति प्रथमार्थः । प्रातिपदिकसुगोष्पल्यः । तां काम्, वा त्वमुभिः सजुः जोषणं जुट् प्रीतिः 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । समाना जुः प्रीतिर्यस्याः सा सजुः 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध्व-' (पा० ६।३।८४) इति समानस्य सादेशः । वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथाविधाभिः वा त्वम् सजुः अस्ति विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः । 'आपो वै विधा आद्रिहीद' 'सर्वं विहितम्' (८।२।२।८) इति श्रुतेः । 'अप एव ससर्जोदी' (मनुः १।८) इति स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजुः तथा वयो वात्स्यादि नष्टान्ति वधन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा वीष्यमानास्तैश्च सजुः । 'प्राणा वै वयोनाधाः प्राणहीद' 'सर्वं वयुनं नष्टम्' (८।२।२।८) इति श्रुतेः । यद्वा वयोनाधैर्देवैरुच्यन्तेभिः सजुः । 'अयो छन्दा' 'सि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीद' 'सर्वं वयुनं नष्टम्' (८।२।२।८) इति श्रुतेः । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सजुः सयुम्भूता प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवाने-वमहमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः । अश्विनौ चेह त्वां सादयताम् 'तद्वत्तुन प्राजनयदतुभिर्वै सयुम्भूता' (८।२।२।८) इति श्रुतेः । उत्तरचतुर्मेष्टेषु वसुभिः रुद्रेः आदित्यैर्विश्वेदेवैः सजुरिति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्व्या विभाहि श्रोत्रं मे श्लोक्य । अपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपाद्व चतुष्पात्पाहि दिवो वृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

उ० प्राणमृत उपदधाति । प्राणं मे पाहि गोपाय । अर्षानं मे पाहि । व्यानं मे पाहि । चक्षुर्म उर्व्या विभाहि विभावय । श्रोत्रं मे मम श्लोक्य । श्लोक इति वाश्रामसु पठितम् श्लोकं पाहि श्रोत्रं कुरु । अपत्वा उपदधाति । अपः पिन्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपाद्वद्विपाद्वमिति विभक्तिय्यल्यः । अत्र गोपाय । चतुष्पात्पाहि चतुष्पादं गोपाय । दिवो वृष्टिमेरय शुलोका-दृष्टि आहरेच आगमय ॥ ८ ॥

म० 'प्राणमृतः प्राणं म इति' (का० १७।८।२०) पञ्चवज्रभिः प्राणमृतसंज्ञका इष्टकाः पूर्वाद्विपुपदधाति । पञ्च वायुदेवत्वानि यजुषि । 'प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतदधाति' (८।२।३।२) इति श्रुतेः । हे इष्टके, त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं वायुं च मे मम पाहि । उर्व्या विसर्वाणीया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय । दर्शनसमर्थं कुर्विलयः । मम श्रोत्रं

कर्णेन्द्रियं श्लोक्य सहाते शक्तं कुरु । 'श्लोक सहाते' बहु-शब्दश्रवणसमर्थं कुर्विलयः । 'अपः पिन्वेत्यपस्याः' (का० १७।८।२१) । पञ्चमज्जैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति । अन्वेदेवत्वानि पञ्च यजुषि । हे इष्टके, त्वमपो जलानि पिन्व सिच । पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपात्तुल्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्तुल्यशरीरं पाहि पालय । दिवो शुलोकादृष्टिमेरय आ समन्तात्प्र-वर्तय ॥ ८ ॥

नवमी ।

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः क्षुत्रं वयो मयन्दं छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दो वस्तो वयो विबलं छन्दो वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः सिंहो वयश्छदिश्छन्दः पृष्ठवा-द्वयो वृहती छन्द उक्षा वयः ककुपछन्दऽ ऋषभो वयः सतोवृहती छन्दः ॥ ९ ॥

उ० पयस्या उपदधाति । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् । प्रजा-पतेर्विश्वस्तारपशव उदकामन् छन्दांसि भूत्वा तान् गायत्री भूत्वा वयसामोत्पजापतिः । मूर्धावयः प्रजापतिश्छन्दः चतु-भिर्मन्त्रैर्गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्पते । मूर्धा प्रजापतिमाधा-न्यात् । वयः शरीरावस्था । प्रजापतिः स्वयमेव छन्दः । क्षुत्रं वयः प्रजापतिर्वै क्षुत्रं वयोभवत् । मयन्द-छन्दः अनिरुक्तवात्प्रजापतिः । मयं सुखं ददातीति मयन्दः । विष्टम्भो वयः । प्रजापतिर्विष्टम्भः । सहीदं सर्वं विष्टोति । अधिपतिश्छन्दः । प्रजापतिर्वा अधिपतिः । विश्वकर्मा वयः प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा परमेष्ठीछन्दः । आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी । अयमष्टावयवो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पञ्चदशवयवमाणाप्यष्टमूलाति । वयसा वयोवस्थया जरसा । 'अस्माजीर्णं पशुं वयसात्' इति श्रुतिः । वस्तो वयो विबलं छन्दः । वस्तःपशुः विबलं छन्दोरूपमाभित्योदकामत्तं प्रजाप-तिर्गायत्रीरूपो वयसामोत् एकपदा वै विबलं छन्दः तद्विविधं वरमुक्तं पुरुषसंबन्धि हि तच्छन्दः । पृष्ठवोत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः । वृष्णि मेघं वयसा विबलं विशालं द्विपदाछन्द आप्नोति । पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः । तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिः । व्याघ्रो वयोनाष्टछन्दः विराट्वा अनाष्टछन्दः । सिंहो वयः छदिश् छन्दः । अति-छन्दा वै छदिश्छन्दः । अयातो निरुक्तानिव पद्मनिरुक्तानि छन्दास्तमिदधाति वृष्टवाद् वय इत्यादिदश निगदव्या-ख्याताः ॥ ९ ॥

म० 'वयस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु मूर्धा वय इति प्रति-मन्त्रं चतस्रः पुरस्तात्' (का० १७।८।२२) । दक्षिणो-

तरपश्चिमेचनूकान्तेषु पञ्च-यस पूर्वे तु क्तसो वयसासंज्ञका
इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः । एकोनविंशतिर्यजुषि
स्त्रिंशोऽधोदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्रैरपथेया इष्टकाः । अत्र
श्रुत्युक्तं निश्चयम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात्सकाशात्
सृष्टाः पञ्चवृक्षन्दोरुपमास्याय निरगच्छन् । ततः प्रजापतिरपि
गायत्र्यादिच्छन्दोरुपं स्वीकृत्य पञ्चसंबन्धिभ्या तत्तद्वयोव-
स्यया तान्यशुताप्रोक्तदभिधायका भव्याः । 'प्रजापतेर्विष्वक्ता-
त्पञ्च उदकामंश्छन्दां' इति भूला तान्मायत्री छन्दो भूला वय-
साप्रोत्' (८।२।३।९) इति श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः
प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्धाप्रधानः
प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूला वयः । विभक्तिव्यत्ययः ।
वयसा कृत्वा पञ्चानुप्रोदिति शेषः । तद्व्यां तामिष्टके उपदधा-
मीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वौवयवौ कल्पितौ ।
'प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द इति प्रजाप-
तिरेव छन्दोऽभवत्' (८।२।३।१०) इति श्रुतेः ।
क्षताप्रापत इति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् ।
मयं सुत्रं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दोऽभवत् । क्षत्रं वय
इति प्रजापतिर्वै क्षत्रं स वयोऽभवन्नमयन्द छन्द इति । वद्वा
'अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव
छन्दोऽभवत्' (८।२।३।११) इति श्रुतेः । अधिपतिः
अधिकं पालकः विष्टोति जगत्सम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः
प्रजापतिः वयसापञ्चवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत् । 'प्रजा-
पतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वा
अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत्' (८।२।३।१२)
इति श्रुतेः । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विष्वक्कर्मा सर्ववृष्टा
प्रजापतिर्वैवृष्टश्छन्दश्चाभवत् । 'प्रजापतिर्वै विष्वक्कर्मा स वयो-
ऽभवत्परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे
स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत्' (८।२।
३।१३) इति श्रुतेः । एवं प्रतिमञ्चं द्वौ द्वाववयवावित्यष्टाव-
यवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः । तथा चाष्टसंख्यो-
पेतलात्सर्वेच्छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्रीछन्दो भूला वयसा ।
तृतीयामा लुक् । वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पञ्चत्
प्रजापतिरयथा । 'तानि वा एतानि चत्वारि वया' इति
चत्वारि छन्दा' इति तदष्टावृष्टाशरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री
सा तद्वृत्ता प्रजापतिरेतान्यष्टावयसाप्रोत्' (८।२।३।१४)
इति श्रुतेः । वत्तः अजः । द्वितीयैकवचनस्य सुपां स्थिति सु-
आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विष्वक् वरमुत्कृष्टं
छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूलोक्तान्तं वत्तं पञ्च वयसा तत्त-
द्वयोवस्थया जग्राह । एषमुत्तरमन्त्रेणपि विभक्तिविपरिणामं
कृत्वा तत्तच्छन्दोरुपमास्याय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पञ्च
यद्वीतवानिति योज्यम् । विशेषस्तु वक्ष्यते । 'वत्तो वय इति
वत्तं वयसाप्रोक्षित्वं छन्द इत्येकपदा विष्वक् छन्द एकपदा ह
भूलाजा उच्यते' (८।२।४।१) इति श्रुतेः ।

विशालं द्विपदामायत्रीरूपं छन्दो भूला वृष्णि सेचनसमर्थं मेघं
वयसा जग्राह । 'वृष्णि वयसाप्रोक्षित्वं छन्दः इति द्विपदा वै
विशालं छन्दो द्विपदा ह भूला वय उच्यते' (८।२।४।
२) इति श्रुतेः । तदं पक्षिश्छन्दो भूलोक्तान्तं पुरुषं पञ्च
वयसाप्रोत् । 'पुरुषं वयसाप्रोत्तदं छन्द इति पक्षिर्वै तदं
छन्दः पक्षिर्ह भूला पुरुषा उच्यते' (८।२।४।३)
इति श्रुतेः । अनाहुतं विराट्छन्दो भूलोक्तान्तं व्याघ्रं पञ्च
वयसाऽप्रोत् । 'व्याघ्रं वयसाप्रोदनाहुतं छन्द इति विराट्
छन्दोऽज्ञं वै विराट्छन्मनाहुतं विराट्भूला व्याघ्रा उच्यते'
(८।२।४।४।८) । छादयतीति छदिरतिच्छन्दा-
छन्दो भूलोक्तान्तं सिंहं पञ्च वयसाप्रोत् । 'सिंहं वयसा-
प्रोच्छदिरिच्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिरिच्छन्दः सा हि सर्वाणि
छन्दा' इति छादयत्यतिच्छन्दा ह भूला सिंहो उच्यते' इति
'अथातो निरुक्तानेव पञ्चनिरुक्तानि छन्दा' इत्युपदधाति' इति
श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दसोच्यन्ते । पञ्चेष्टमागे बहतीति
पञ्चवाद् पञ्चवर्षः पञ्चः बहती छन्दो भूलोक्तान्तं पञ्चवाहं पञ्च
वयसाप्रोत् । 'पञ्चवाहं वयसाप्रोद्वहतीच्छन्द इति बहती ह
भूलापञ्चवाह उच्यते' इति । उक्ता सेचनसमर्थः पञ्चः । आधन्ताव-
ष्टाशरी पादौ मध्यमो द्वादशाशरः सा ककुप् ककुप्छन्दो भूलो-
क्तान्तमुक्षार्णं पञ्च वयसाप्रोत् । 'उक्षार्णं वयसाप्रोत्ककुप्छन्द
इति ककुप्भूलोक्षण उच्यते' इति । इषमः सेचनसमर्थो-
ऽनङ्गान् । द्वादशाशरिप्रपादा सतोबहती सा भूलोक्तान्तमुषमं
वयसाप्रोत् । 'उषमं वयसाप्रोत्सतोबहतीछन्द इति सतो-
बहती भूलवैमा उच्यते' इति ॥ ९ ॥

दशमी ।

अनङ्गान्वयः पक्षिश्छन्दो धेनुर्वयो जगती-
छन्दरुयविवैर्यस्त्रिपृष्ठछन्दो दित्युवाङ्वयो विराट्
छन्दः पञ्चाविवैर्यो गायत्री छन्दस्त्रिबृत्सो वय
उष्णिक् छन्दस्तुर्वयाङ्वयोऽनुपृष्ठ छन्दो लोकं ता
इन्द्रम् ॥ १० ॥

म० अतः शक्यं बहतीत्यनङ्गान्वयोऽर्थः पक्षिश्छन्दो भूलो-
क्तान्तमनङ्गाहं पञ्च वयसाप्रोत् । अनङ्गाहं पञ्च वयसाप्रोत् ।
अनङ्गाहं वयसाप्रोत्पक्षिश्छन्द इति पक्षिर्ह भूलानङ्गाह उच्यते'
(८।२।४।५-१५) धेनुः नवप्रसूता सप्तसा गौः
जगती छन्दो भूलोक्तान्ता धेनुं वयसाप्रोत् । 'धेनुं वयसाप्रो-
जगती छन्द इति जगती ह भूला धेनुव उच्यते' इति । यन्मा-
सात्मकः कालोऽपि तिलोऽवयोऽस्य प्यविः अष्टादशमासः पञ्च
त्रिपृष्ठछन्दो भूलोक्तान्तं प्यविं पञ्च वयसाप्रोत् प्यविं पञ्च वय-
साप्रोत् । 'प्यविं वयसाप्रोत्त्रिपृष्ठ छन्द इति त्रिपृष्ठ ह भूला
प्यविव उच्यते' इति । 'दोऽवसृष्टमे' किन्प्रत्ययः । धितिं
सृष्टमर्हति दिव्यं धान्यं बहति दित्यवाह । यद्वा द्विवर्षः

पशुर्दित्यवाद् विराट्छन्दो भूलोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसा-
महीत् । 'दित्यवाहं वयसाप्रोदिराद् छन्द इति विराद् भूला
दित्यवाह उक्च०' इति । पञ्चाविः पञ्चावयो वयसः साधेद्वि-
वधैः पशुः गायत्री भूलोत्क्रान्तं पञ्चावि पशुमग्रहीत् । 'पञ्चावि
वयसाप्रोदिराग्रही छन्द इति गायत्री इ भूला पञ्चावय उक्च०'
इति । त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः वयसः त्रिवत्सः पशुः
उष्णिक् छन्दो भूलोत्क्रान्तं त्रिवत्सं अग्राह । 'त्रिवत्सं वयसा-
प्रोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिग्भ भूला त्रिवत्सा उक्च०' इति ।
तुर्यवाद् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो
भूलोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत् । 'तुर्यवाहं
वयसाप्रोदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुप् ह भूला तुर्यवाह उक्चकमुः' (८।
२।४।१५) इति श्रुतेः । एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः ।
'दक्षिणश्रोणिरेधि लोकपृष्ठाः पूर्ववत्' (का० १७।८।२४) ।
दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकपृष्ठा उपदधाति (१२, ५४।५५ ।
५६) पुरीषनिर्वापः सप्तचौपस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ १० ॥

इति द्वितीया चितिः संपूर्णा ॥

एकादशी ।

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिष्टकां दृष्टुं युवम् ।
पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च विवाधसे ॥ ११ ॥

उ० तृतीयां चितिमिन्द्राग्नी विश्वकर्मा नापश्यत् । तत्र
स्वयमातृष्णा प्रथमा । इन्द्राग्नी अव्ययमानाम् । अनुष्टुप् ।
पूर्वोऽर्धेच ऐन्द्राग्नः उत्तरः स्वयमातृष्णायाः । तत्रोत्तरोऽर्धेचः
पूर्वं व्याख्यायते । तत्र विवाधसे इति पुरुषव्यत्ययः । येषं
पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च विवाधसे अभिमवति
तामिन्द्राग्नी अव्ययमानां अचलन्तीमिष्टकां दृष्टुं दृढी-
कृतम् । युवं युवाम् ॥ ११ ॥

म० अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मात्रा-
णानृषिः । 'तृतीयाया' स्वयमातृष्णामिन्द्राग्नी इति मध्ये
(का० १७।८।२५) । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये
स्वयमातृष्णामुपदधाति । अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धेचं इन्द्राग्निदेवत्यः
उत्तरः स्वयमातृष्णादेवतः । हे इन्द्राग्नी, युवं युवामव्ययमानाम-
चलन्तीं भज्जहितामिष्टकां स्वयमातृष्णाक्यां दृढीकृतम् । एव-
मिन्द्राग्नी अत्युक्ता इष्टकामाह । हे स्वयमातृष्णे, पृष्ठेन लोपरि-
भागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विवाधसे अभिमवति
लोकत्रयमन्येषि ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

विश्वकर्मा त्वा सादयस्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यच-
स्वती प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्टुं द्या-
न्तरिक्षं मा हिंसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय
व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ वायुष्ठा-

भिपातु मद्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देव-
तयाङ्गिरस्वद्भवा सीद ॥ १२ ॥

उ० विश्वकर्मा त्वा प्रजापतिः सादयतु इत्यादि पूर्व-
व्याख्येयम् । अन्तरिक्षस्य पृष्ठेनावुष्ठा इति विशेषः ॥ १२ ॥

म० वायुदेवत्वं विकृतिच्छन्दस्कं वज्रः स्वयमातृष्णोपधाने एव
विनियुक्तम् । हे स्वयमातृष्णे, विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य
पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु । किंभूता त्वाम् । व्यचस्व-
तीमभिव्यक्तियुक्ताम् । प्रथस्वतीं प्रथमं प्रथो वित्तारतायुक्ताम् ।
हे इष्टके, त्वमन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया
नियम्य । अन्तरिक्षं दृढं परोपद्रवामावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं
मा हिंसीः । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानव्यानादानास्व-
वायुष्ठित्वामाय प्रतिष्ठायै स्वपृष्ठस्थित्वै चरित्राय शास्त्रायाचर-
णाय । प्राणिनामेतत्सर्वं लोकदान्यै सति भवतीति नमोऽभ्य-
सनादि प्रार्थयत इति भावः । किञ्च मद्या महत्या स्वस्त्या
योगक्षेमसंपत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण
च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तवाधिष्ठार्थो
या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीरी-
पविश । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चवनातुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा
स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

राश्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्स-
ग्राडसि प्रतीची दिक्स्वराडस्युर्दीची दिगधिपत्रयसि
बृहती दिक् ॥ १३ ॥

उ० शतम् ३०० पञ्च दिश्या उपदधाति । वायुरप-
श्यत् राश्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

म० 'अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राश्यसीति प्रति-
मन्त्रम्' (का० १७।८।२६) । वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं
रेतःसिन्धेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपदधाति
पञ्चमी दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः । दिक्शब्दोपेतत्वान्मात्राणां
दिश्या इष्टकाः । दिग्देवत्वानि पञ्च यजुषि । हे इष्टके, त्वं राज्ञी
राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवति गायत्रीरूपासि ।
गिराद् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक् अस्ति । त्रिष्टुभूपासि ।
सम्राट् सम्यग्भाजमाना प्रतीची दिक् जगलसि । स्वराट् पर-
निरपेक्षं स्वमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्ठवति ।
अधिकं पातीत्यधिपज्ञी बृहती प्रौढोच्चा दिक् पश्चिरसि ।
दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र शेषः । 'छन्दा'र-
सि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती
प्रतीच्यनुष्ठुबीची पश्चिरूच्येति' (८।३।१।१४) श्रुतेः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

विश्वकर्मा त्वा सादयस्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्योति-

ध्वतीम् ॥ विश्वस्यै प्राणार्थापानार्थं व्यानाय विश्वं
ज्योतिर्यच्छ ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तथा देवतयाङ्गिरस्व-
दुवा सीद ॥ १४ ॥

उ० विश्वज्योतिषमुपदधाति । विश्वकर्मा त्वा । वायु-
देवत्वा ॥ १४ ॥

म० 'विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः' (का०
१०।९।३) प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्यो-
तिषमिष्टकामुपदधाति । वायुदेवत्वं शकरीच्छन्दस्कं यजुः । हे
इष्टके, ज्योतिष्मती वायुराणां त्वा विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वा
सादयतु । 'अन्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां ज्योतिष्मान् वायुः' (८।
३।२।३) इति श्रुतेः । किंच सर्वप्राणादिहोमाय त्वं सर्व
ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तमा देवतमा धुवा
सवी सीद अङ्गिरसां चिताविष ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

नमश्च नमस्यञ्च वार्षिकावृतु अग्नेरन्तः श्रेयो-
ऽसि कल्पेतां थावापृथिवी कल्पन्तामाप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्नाम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा थावापृथिवी इमे ।
वार्षिकावृतु अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि-
संविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वदुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

म० 'ऋतये नमश्च नमस्येति' (का० १०।९।४)
पूर्वतैव्ययोरुपरि हे ऋतये उपदधाति । ऋतुदेवत्वमुक्तित्वा-
न्दस्कं यजुः । नमः श्रावणः । नमस्यो भाद्रपदः । शेषं
व्याख्यातम् (अ० १३ क० २५) ॥ १५ ॥

षोडशी ।

इषश्चोर्जश्च शारदावृतु अग्नेरन्तः श्रेयोऽसि क-
ल्पेतां थावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्प-
न्तामग्नयः पृथङ्नाम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । ये अग्नयः
समनसोऽन्तरा थावापृथिवी इमे । शारदावृतु
अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया
देवतयाङ्गिरस्वदुवे सीदतम् ॥ १६ ॥

उ० ऋतव्या नमस्वदेवत्वा ॥ १६ ॥

म० 'इषश्चोर्जश्चोपरि' (का० १०।९।५) । अपरे
ऋतये पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋतव्यमुक्तित्वा-
न्दस्कं यजुः । इषः आश्विनः ऊर्जः कार्तिकः शरद्वनवौ । शिष्टं श्रोतम् (अ०
१३ क० २५) ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

आयुर्मे पाहि प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं

मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं मे
पिन्व मनो मे जिन्वात्मानं मे पाहि ज्योतिर्मे
यच्छ ॥ १७ ॥

उ० दश प्राणमृतः । आयुर्मे पाहि गोपाय । वाचं मे
पिन्व प्रवीलक्षणां वाचं मे मन पिन्व सिच कामैः पूरय ।
मनो मे जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । ज्योतिर्मे यच्छ
देहि । सुखबोध्यमन्यत् ॥ १७ ॥

म० 'पूर्वाधे प्राणमृतो दशायुर्मे इति प्रतिमन्त्रम्' (का०
१०।९।६) आत्मनः पूर्वभागे प्राणमृतसंज्ञा दशेष्टका उप-
दधातीति सूत्रार्थः । दश यजुर्मि लिङ्गोक्तदेवत्वानि । हे
इष्टके, मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष । एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः
श्रोत्रं मे रक्ष । मे वाचं पिन्व सिच कामैः पूरय । मे मनो
जिन्व प्रीणय । ममात्मानं जीवं पाहि मया ज्योतिस्तेजो
यच्छ ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दो अस्त्रीव-
यश्छन्दः पङ्क्तिच्छन्द उष्णिक्छन्दो बृहती छन्दो-
नुष्टुप् छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्
छन्दो जगती छन्दः ॥ १८ ॥

उ० षट्त्रिंशच्छन्दस्य उपदधाति । मा छन्दः । अयं
लोकोमित इव मा छन्दः छादनात् । प्रमा छन्दः । अन्त-
रिक्षलोको वै प्रमा । अन्तरिक्षलोकः अस्माहोकात्प्रमित
इव इवते । प्रतिमा छन्दः सौः प्रतिमा सा हि अन्तरि-
क्षलोके प्रतिमिता । अस्त्रीवयः छन्दः अक्षमस्त्रीवयः ।
यदम्बो लोकेभ्य आहुतिपरिणामभूतमर्घं स्रवति तदस्त्री-
वयः । परतो निरुक्तानि छन्दांसि पङ्क्तिप्रवृत्तीनि ॥ १८ ॥

म० 'छन्दस्या द्वादश द्वादशाध्यायेषु मा छन्दः' (का० १०।
९।८) इति । अध्यायेषु पञ्चपुच्छान्तमसिधेषु त्रिषु द्वादश
द्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः । षट्त्रिंश-
जुर्मि लिङ्गोक्तदेवत्वानि । मीयत इति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं
लोकः । हे इष्टके, त्वं तद्रूपासि । 'अयं वै लोको मायं लोको
मित इव' (८।३।३।५) इति श्रुतेः । अस्माहोकात्प्रमीयत
इति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि । 'अन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरि-
क्षलोको अस्माहोकात्प्रमित इव' (८।३।३।५) इति श्रुतेः ।
प्रतिमा सौः सा अन्तरिक्षे प्रतिमिता । 'अस्त्री वै लोकः प्रति-
मैव अन्तरिक्षलोके प्रतिमित इवेति' (८।३।३।५)
श्रुतेः । अस्त्रीवयः अस्मत्ते स्त्रियत इत्यस्मि अस्मि पतनशीलं
वयोऽजं यस्मात्तदस्त्रीवयः । शीर्षेऽछन्दसः । अस्त्रीवयः लोक-
त्रयस्य छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि । 'गर्धेषु लोकेष्वयं तदस्त्रीवयोषो
यदेभ्यो लोकेभ्योऽजं यस्मिन् तदस्त्रीवयः' (८।३।३।५)

इति ध्रुतेः । इतः सप्तान्येव छन्दांसि पञ्चपाठीन्वष्टौ 'अथो निष्टान्येव छन्दांस्तुपदधाति' (८ । ३ । ३ । ५) इति ध्रुतेः । इष्टके, त्वं पञ्चगुणिगृह्यन्तुदुपविराद्गायत्रीत्रिष्टुब्ज-
मतीच्छन्दोरुपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो द्यौश्छन्दः समा-
श्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः
कृषिश्छन्दो हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोऽजा छन्दो-
श्चश्छन्दः ॥ १९ ॥

उ० पृथिवी छन्द इति । यान्येते देवत्वानि छन्दांसि
तान्युपदधाति । छादयन्तीति छन्दांस्तुब्यन्ते ॥ १९ ॥

म० पृथिव्यादिदेवत्वानि यानि छन्दांसि तदुपासि । समाः
संवत्सराः सप्तमन्यत् । 'यान्येते देवत्वानि छन्दांस्तु' इति तान्येवैतदु-
पदधातीति' (८ । ३ । ३ । ५) ध्रुतेः ॥ १९ ॥

विंशी ।

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा
देवता वसवो देवता रुद्रा देवता इत्या देवता
मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो
देवता वरुणो देवता ॥ २० ॥

उ० अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै छन्दांसि ता अपि
छादयन्ति ॥ २० ॥

म० इष्टके, लग्न्यादिदेवतारूपासि । तामुपदधानीति सर्वत्र
शेषः । अश्मादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम् । 'अग्निर्देवता वातो
देवतेत्येता वै देवताश्छन्दांस्तु' इति तान्येवैतदुपदधातीति' (८ ।
३ । ३ । ५) ध्रुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

मूर्धांसि राहुध्रुवासि धरुणा ध्रुव्येसि धरणी ।
आयुषे त्वा वचसे त्वा कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा ॥ २१ ॥

उ० चतुर्दश बालखिल्या उपदधाति दान्यामनुष्टुप्-
रोष्णिगन्धाम् । मूर्धांसि राह मूर्धांसि शिरोभूतासि राह ।
'राहु दीप्तो' दीप्ता चासि । ध्रुवा स्थिरासि । धरुणा च
धारयित्री च ध्रुव्येसि धारयित्री असि । धरणी
च विधरणी च । मर्यादाभूता च । एवं त्रिलोकसंस्तवः
तिसृणामिष्टकानाम् । आयुषे त्वा वचसे त्वा कृष्ये त्वा
क्षेमाय त्वा उपदधामिति शेषः । मृतासां चतसृणां
बालखिल्यानां मञ्जस्तवः ॥ २१ ॥

म० 'बालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणमृजो बाधरा द्वादश-
भ्योऽपरास्तु मूर्धांसि राडिति प्रतिमञ्जम्' (का० १० । १ ।
१०-१३) । प्राणः दशप्राणमृजः पूर्वा अपरा वा सप्त

बालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमञ्जैः ।
तुर्विधोपे । अपराः सप्त बालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्यो-
ऽपरा एवोपधेयाः यञ्चीति सप्तमञ्जैः । बालमात्रेणापि खिल्या
अभिज्ञा इति बालखिल्याः प्राणाः । ते च चतुर्दश सप्त पुरो
हस्तौ बाहु शिरो म्रीवा नामेरुर्ध्वभागधेति, ऊरु आनुनी पादौ
नामेरुधोभागधेति सप्त पञ्चादधोभागे एतेष्वष्टेषु प्राणानां
विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति । तथाच श्रुतिः 'प्राणा वै बाल-
खिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्बालखिल्या नाम' (८ ।
३ । ४ । १ । ४-५) यद्वा 'उर्वरयोरसेभिर्भवंति खिल
इति वै तदाचक्षते बालमात्रादुद्गमे प्राणा असंभिज्ञास्ते
यद्बालमात्रादसंभिज्ञास्तस्माद्बालखिल्याः ॥ १ ॥ सप्त वा इमे
पुरस्तात्प्राणाबलारि दोर्बाह्वानि शिरो म्रीवा यदूर्ध्वं नामे-
रुत्तस्तप्तममञ्जैः हि प्राणाः ॥ ४ ॥ सप्त वा इमे पञ्चात्प्राणा-
बलार्ध्वर्ध्वोवा नि दे प्रतिष्ठे यदवाह्वानेत्तस्तप्तममञ्जैः हि
प्राणा एते वै सप्त पञ्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधातीति ॥ ५ ॥'
इति सूत्रार्थः । मूर्धांसि अनुष्टुप् गावत्री परोष्णिक् ।
रुद्रह्ये चतुर्दश यञ्चीपि बालखिल्यादेवत्वानि । हे इष्टके, त्वं
मूर्धा मूर्ध्वदुत्तमा राह राजमाना चासि । हे इष्टके, त्वं ध्रुवा
स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि । हे इष्टके, त्वं धरणी धारणं
कुर्वती धरणी भूमिरूपा चासि । एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोक-
पलम् । तदुक्तं ध्रुवा 'मूर्धांसि राडितीनां लोकमरोहन्
ध्रुवासि धरुणेलन्तरिक्षलोकं ध्रुव्येसि धरणीत्यमुं लोकमिति'
(८ । ३ । ४ । ८) । आयुषे त्वा आयुर्ग्रन्थं त्वामुपदधामि ।
वचसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि । कृष्ये सस्यनिष्पत्तये त्वामु० ।
क्षेमाय संपादितधनरक्षणाय त्वामु० । इष्टकाचतुष्टयस्य पञ्च-
संस्तवः 'आयुषे त्वा वचसे त्वा कृष्ये त्वा क्षेमाय वेति चत्वार-
श्चतुष्पादाः पञ्चवः' (८ । ३ । ४ । ८) इति ध्रुतेः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

यञ्ची राहुयज्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।
इपे त्वोर्जे त्वा रय्ये त्वा पोषाय त्वा लोकं ता
हन्द्रम् ॥ २२ ॥

उ० परतोऽपि तिसृणां सुलोकप्रभृतिलोकसंस्तवः ।
यञ्ची राह । यमनी दीप्ता चासि । यञ्ची असि । यमनी
ध्रुवा असि धरित्री । पञ्चसंस्तवः पूर्ववत् । इपे त्वो-
र्जेत्वा रय्ये त्वा पोषाय त्वा । लोकं ता हन्द्रमिति व्याख्या-
तम् ॥ २२ ॥

म० हे इष्टके, त्वं यञ्ची नियमोपेता राह राजमाना
चासि । तथा यञ्ची स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमका-
रिण्यसि । ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि । तिसृणां
त्रिलोकसंस्तवः 'यञ्ची राडित्यमुं लोकमरोहन् यज्यसि यमनी-
लन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीनां लोकमिति' (८ । ३ । ४ ।

१०) श्रुतेः । हे इष्टके, इषोऽजाय तामुपदधाभि । ऊर्जे बलाय तामु० । रयै धमाय तामु० । पोषाय धनपुष्टये तामु० । 'इषे सोर्जे वा रयै वा पोषाय लेति चतस्रश्चतुष्पादाः पञ्चमः' (८।३।४।१०) इति श्रुतेऽतस्तृणां पञ्चसंस्तवः । 'उत्तरश्रोणेरधिलोकं पृष्ठाः पूर्ववत्' (का० १७।१।१५) उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचिन्तिमदेव लोकं पृष्ठा उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोपस्थाने ॥ २२ ॥

इति तृतीया चितिः ॥

त्रयोविंशी ।

आशुस्त्रिद्विद्वान्तः पञ्चदशो व्योमा सप्तदशो धरुण एकविंशः प्रतृतिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभीवर्तः सविंशो वचो द्वाविंशः संभरणस्योविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भोः पञ्चविंश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा प्रवस्त्रिंशो ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो नाकः षट्त्रिंशो विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो धर्न चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

उ० चतुर्थी चितिरूपोऽपश्यन् । आशुस्त्रिद्विद्वान्तः इषोऽजाः प्रतिमन्त्रमुपदधाति । स्तोमसंख्योपलक्षितैर्मन्त्रैः स्तोमानुपदधातीति श्रुतिः । प्रकटार्थं मन्त्राः श्रुत्या च व्याख्याताः तथापि किञ्चित्किञ्चिदुच्यते । आशुः त्रिद्वय एव त्रिद्वत् स्तोमः सोऽनेन मन्त्रेणोक्तः इत्येकं व्याख्यानम् । अथो वायुर्वा आशुः क्षीमः त्रिद्वत् त्रिलोकसंचारी । एवमुपरितनान्यपि व्याख्यायानि । भान्तः पञ्चदशः । चन्द्रमा उच्यते । स हि भाति च पञ्चदशाहान्यापूर्वते च अपक्षीयते च । व्योमा सप्तदशः । संवत्सर उक्तः । स हि विविधमवति प्राणिनः सप्तदशावयवश्च । धरुण एकविंशः । आदित्यः स्तोमो बोध्यते । 'प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशः स्तोमः । आदित्या वा प्रतिष्ठा । मासादिभिः एकविंशावयवं च । परतः संवत्सररूपाणि व्याख्यातानि । प्रतृतिः संवत्सरः । स हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति प्रवर्धयति । तथः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति क्षीतोष्णवपैः । अभीवर्तः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते । तेन हि अभिवृत्तेन क्रतुलिङ्गानि भूतेषु दृश्यन्ते । वचोः । 'संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वचस्वितमः' इति श्रुतिर्ब्रूवन्ती मनुक्लोपं दर्शयति । वचस्वी महाभाग्यवान् । संभरणः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि संभरति उत्पादयति संहरति वा विनाशयति । योनिः स्थानम् । गर्भः संवत्सरः त्रयोदशमास इहोच्यते । स च गर्भो भूत्वा क्रतुं प्रविशति । कथं पुनस्तयोदशो मासः क्रतुं प्रविशति । उच्यते । एकोनषष्मासाहोरात्रैश्चन्द्रो द्वादशराशीन् विभ्रमति

स चान्द्र क्रतुर्भवति । आदित्यस्वेकपण्यासदिवसैः राशिर्यमतिक्रामति स सौरक्रतुर्भवति । तैश्च सौरैर्क्रतुभिः संवत्सरो भवति । ततश्चैकस्मिन्मृतौ सौरचान्द्रो क्रतुर्भवतः तिथिद्वयं च । एवं षट्क्रतुषु द्वादशतिथयः प्रविशन्ति अपरेषु षट्स्यपरा द्वादश अपरेषु पदतिथयः । स एषोऽव्यवृत्तीयेषु संवत्सरेषु चान्द्रो मासः प्रविशति । स एवाधिमासः स एव त्रयोदशो मासः सौरामृतद्वान्यां तिथिर्न्यां प्रविशति । ओजः । अत्रापि मनुक्लोपः । ओजस्वी संवत्सर क्रतुः । 'संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति' इति श्रुतिः । प्रतिष्ठाधिष्ठानम् । मन्त्रस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं वै मन्त्रस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं स्वतन्त्रता । नाकः काम्यत इति कं मुखम् तद्विपरीतमकं दुःखम् नास्त्यकमसुखमस्मिन्निति नाकः । विवर्तः । विविधं वर्तन्ते तत्र गतानि भूतानीति विवर्तः पितृयाणः । वचं धारणम् । चतुष्टोमः चतुरस्तरः स्तोमः चतुष्टोमः । उत्तरपदलोपी समासः ॥२३॥

म० 'उत्तरां पूर्वोराशुस्त्रिद्विति' (का० १७।१०।७) । पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जहामात्रमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः । अस्यां कण्डिकायामष्टादश वज्रं चतुर्णां मृत्युमोहिन्नुपधाने विनियोगः । प्रतृतिरित्यादीनां चतुर्दशाधेयुपधाने विनियोगः । हे इष्टके, त्वं त्रिद्वत् स्तोमरूपासि । सात्रामाश्रितिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कीदृशस्त्रिद्वत् । आशुः । 'अशु व्याप्तौ' अश्रुते व्याप्नोति सर्वांस् स्तोमानित्याशुः । तद्रूपं तामुपदधातीति सर्वत्र शेषः । 'स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै जह्म जहोवैतदुपदधातीति' (८।४।१।३) श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिद्वत् त्रिषु लोकेषु वर्तते इति त्रिद्वत् किं सवैभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथान् श्रुतिः 'स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिद्विति य एव त्रिद्वत्स्तोमस्तमुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽर्थो वायुर्वा आशुस्त्रिद्वत् स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्द भूत्वा पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।९) । 'दक्षिणां दक्षिणयोर्मान्तः पञ्चदश' (का० १७।१०।१५) इति दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपथयोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पथां प्रत्यक्ष्युक्त उपदधातीति सूत्रार्थः । भान्तः वज्ररूपो वाः पञ्चदशः स्तोमः । यद्वा भान्तश्चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्वमाणलापञ्चदशाहं क्षीयमाणकालं पञ्चदशः । भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि । 'य एव पञ्चदशः स्तोमसं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स पञ्चदशाहान्यापूर्वते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त इति माति हि चन्द्रमाचन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१०।१०) श्रुतेः । 'दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा

सप्तदश इति' (का० १७।१०।१०) । उत्तरानुकान्त-
विहितयोर्दक्षिणोत्तरपथयोर्मध्ये दक्षिणां पथां व्योमेति प्रत्य-
शुच उपदधातीति सूत्रार्थः । विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः
सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमास-
पञ्चतुष्टयसप्तदशायवत्पञ्चतुष्टयमाह । य एव सप्तदशः स्तोमस्तं
तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः
सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः
पञ्चतुष्टयसप्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह
भूत्वोत्तरतस्तस्यैव तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।
११) श्रुतेः 'दक्षिणामपरचोर्ध्वेण एकविंश इति' (का०
१७।१०।८) । अपरानुकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरचोर्मध्ये
दक्षिणां जह्नामात्रौ धरुण इति दक्षिणामुच उपदधातीति
सूत्रार्थः । धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः । यद्वा
धरुण आदित्यः स एकविंशायवत्पञ्चादेकविंशः । द्वादश मासाः
पञ्चतुष्टयः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपानि । 'य एवैक-
विंशः स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै
धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथोऽतो वा आदित्यो धरुण एकविं-
शस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतुष्टय इमे लोका असावेकादित्यो
धरुण एकविंशस्तस्यत्तमाह धरुण इति यदा तेष्वथोऽस्तमेत्य-
धेदुःसर्वं ध्रियत आदित्यो ह भूत्वा पञ्चात्तस्यैव तदेव रूपमुप-
दधातीति' (८।१।१।१२) श्रुतेः 'चतुर्दश प्रतिमञ्चं
प्रतृतिरष्टादश इति' (का० १७।१०।११) । चतस्र उप-
धाव चतुर्दशार्धपथा उदञ्चुच उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति
सूत्रार्थः । अतः परं संवत्सररूपान्युपदधाति । प्रकृष्टा तृति-
स्तरा यस्य स प्रतृतिः अष्टादशः स्तोमः । यद्वा संवत्सरः प्रतृ-
तिरष्टादशावयवः द्वादशमासाः पञ्चतुष्टयः संवत्सरश्चेत्यवयवाः ।
'य एवाष्टादशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतृ-
तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतुष्टयः संवत्सर एव प्रतृति-
रष्टादशस्तस्यत्तमाह प्रतृतिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि
प्रतिरिति तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।१३)
श्रुतेः । तपोरूपो नवदशः स्तोमः । यद्वा संवत्सररूपः शीतो-
ष्णवर्षैरुपपत्तीति स नवदशः । द्वादशमासाः षडृतवः संवत्सर
इति तद्रूपानि । य एव नवदशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो
संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः
संवत्सर एव तपो नवदशस्तस्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि
सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपद' (८।४।१।
१४) । अभिवर्त्यते आनर्त्यत इत्यसीवर्तः समावृत्तिरूपः
स विंशः स्तोमः । यद्वा अभिवर्तवत्यावर्त्ययति सर्वाणि भूतानी-
त्यनीवर्तः संवत्सरः । 'उपसर्गस्य ध्वन्यननुष्ये बहुलं' (पा०
६।३।१२२) इति वीर्यः । द्वादशमाससप्ततुष्टयसंवत्सररूप-
विंशतिसंख्याया सहितः सविंशः । 'य एव सविंशस्तोमस्तं
तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वा अभीवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश-
मासाः सप्ततुष्टयः संवत्सर एवाभीवर्तः सविंशस्तस्यत्तमाहानीवर्त

इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तदेतद्रूप' (८।४
।१।१५) । वचः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः । यद्वा
वचः संवत्सरः वचस्त्वित्तमः द्वादश मासाः सप्ततुष्टयः द्वे अहोरात्रे
संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसंख्योपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपानि । 'य
एव द्वाविंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वचो
द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्ततुष्टयः द्वे अहोरात्रे संवत्सर
एव वचो द्वाविंशस्तस्यत्तमाह वच इति संवत्सरो हि सर्वेषां
भूतानां वचस्त्वित्तमस्तदेतद्रूप' (८।४।१।१६) इति ।
सेविमर्ति संभरणः सम्बन्ध पोषकत्वयोविंशः स्तोमस्तमिति ।
यद्वा संभरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा संभरणः
संवत्सरः त्रयोदशमासाः सप्ततुष्टयः द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर
इति त्रयोविंशावयवः तद्रूपानि । 'य एव त्रयोविंशः स्तोमस्तं
तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव संभरणत्वयोविंशस्तस्य त्रयो-
दश मासाः सप्ततुष्टयः द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव संभरणत्वयो-
विंशस्तस्यत्तमाह संभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि
संभृतस्तदेव तद्रूप' (८।४।१।१७) । योनिः प्रजो-
त्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽस्ति । यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः
संवत्सरश्चतुर्विंशतिपञ्चात्मकस्तद्रूपानि । 'य एव चतुर्विंशः
स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिर्योनिर्विंशस्तस्य
चतुर्विंशतिरर्धमासास्तस्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि
सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप' (८।४।१।१८) ।
गर्भोः व्यत्ययेन बहुलम् । सामगर्भः पञ्चविंशस्तोमोऽस्ति । यद्वा
गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पञ्चा एकः संवत्सर
इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । 'य
एव पञ्चविंशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भोः
पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भोः पञ्च-
विंशस्तस्यत्तमाह गर्भो इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो
भूतत्वेन प्रविशति तदेव तद्रूप' (८।४।१।१९) ।
ओजः मनुज्योपः ओजस्यो तेजस्यो वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रि-
णवः स्तोमोऽस्ति । यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपञ्चात्मकत्वात्
संवत्सररूपकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यज्ञः । य एव त्रिणवः
स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वा ओजो
वज्रस्त्रिणवः संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा
द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तस्यत्तमाहौज इति संवत्सरो
हि सर्वेषां भूतानामोजस्त्वित्तमस्तदेव तद्रूप' (८।४।१।
२०) । कतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽस्ति । यद्वा संवत्सर एव
करोतीति कतुः पञ्चतुष्टयसंवत्सररूपकत्वादेकत्रिंशः । 'य एवैक-
त्रिंशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव कतुरेकत्रिं-
शस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव कतुरेक-
त्रिंशस्तस्यत्तमाह कतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करो-
तीति' [८।४।१।२१] श्रुतेः । प्रतिष्ठा स्थितिहेतुत्वाय-
त्रिंशः स्तोमोऽस्ति । यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य
प्रतिष्ठितत्वात् पञ्चतुष्टयसंवत्सररूपकत्वात्तद्विंशः । य एव

अथविंशः शोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा
अथविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरधेमासाः षट्त्वो द्वे अहोरात्रे
संवत्सर एव प्रतिष्ठा अथविंशस्तस्यसमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो
हिसर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूप०' (८।४।१।२२) । अथः
सूर्यः । 'असौ वा आदित्यो अथः' इति श्रुतेः । विष्टपं निवास-
स्थानं 'भुवनं विष्टपं लोकः' इति कोशात् अथस्य विष्टपं स्वाराज्यं
स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्प्रदो यद्वतुविंशः शोमस्तद्रूपासि । यद्वा
संवत्सरो अथस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्ष-
सप्तत्यहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चतुर्विंशः । य एव चतुर्विंशः
शोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव अथस्य विष्टपं
चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरधेमासाः सप्तत्वो द्वे अहोरात्रे
संवत्सर एव अथस्य विष्टपं चतुर्विंशस्तस्यसमाह अथस्य
विष्टपमिति स्वाराज्यं वै अथस्य विष्टपं तदेतद्रूप०' (८।४।
१।२३) । नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः शोमोऽसि संवत्सरो
वा नाकः काम्यत इति कं मुखं न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र
स नाकः षट्त्रिंशः पञ्चमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिंशः
शोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य
चतुर्विंशतिरधेमासाः द्वादश मासास्तत्समाह नाक इति । नहि
तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरः संवत्सरो वाव नाकः
स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूप०' (८।४।१।२४) । विवर्त्यन्ते आच-
र्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः शोमस्तद्रूपासि ।
यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमा-
सत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्ततैव त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे
इत्यष्टाचत्वारिंशः य एवाष्टाचत्वारिंशः शोमस्तं तदुपदधात्यथो
संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरहो-
रात्राणि त्रयोदश मासाः सप्ततैवो द्वे अहोरात्रे तत्समाह
विवर्त इति संवत्सरादि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूप०'
(८।४।१।२५) । धर्ष धारकश्चतुस्तरः शोमश्चतुष्टोमः ।
मध्यमपदलोपी समासः । त्रिष्टुप्पदशसप्तदशैकविंशानां समूह-
स्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्ष जगदाधारत्वाच्चतुर्दिभिः स्तुत्यमान-
त्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तत्समाह
धर्षमिति प्रतिष्ठा वै धर्षं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वा धर्ष
चतुष्टोमः स आभिधत्तस्मिर्दिभिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां
भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।२६)
श्रुतेः । आदावन्ते च वायुपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशी-
करोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या 'स वै वायुमेव प्रथममुपद-
धाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्नुभयतः
परिगृह्णातीति' (८।४।१।२७) एतैरष्टादशमन्त्रैः शोमवा-
दिभिः शोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपवेद्या इत्यर्थः ॥२३॥

चतुर्विंशी ।

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं
त्रिवृत्स्तोमोऽहन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोरधिपत्यं शुक्रश्च

स्पृतं पञ्चदशः शोमो नृचक्षसां भागोऽसि घातु-
रधिपत्यं जनित्रश्चस्पृतश्चसप्तदशः शोमो सिन्धुस्य
भागोऽसि बरुणस्वाधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वातः स्पृत
एकविंशः शोमः ॥ २४ ॥

उ० स्पृतं दश इष्टका उपदधाति दशभिर्मन्त्रैः अग्नेर्भा-
गोसीत्यादिभिः । तत्रार्थवादः । प्रजापतिर्गर्भमेकेभ्यो देवेभ्य
आधिपत्यमेकेभ्यः कल्पयित्वा ब्रह्मप्रभृतीनि भूतानि पा-
प्मनो व्यबुधत् त्रिवृदादिभिः शोमैः । इष्टकोच्यते । या
त्वम् अग्नेः भागोऽसि । यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधिपत्यं
जातम् । यथा च त्वया ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो सुत्यै-
रपनीतम् । त्रिवृत्शोमः । त्रिवृत्शोमेनेति विभक्तिव्यत्ययः ।
तां त्वामुपदधामीति शेषः । यद्वा । या त्वमग्नेर्भागोऽसि
यस्याश्च तव त्रिवृत्शोमः यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधि-
पत्यम् यथा च त्वया ब्रह्म सृष्टोर्मोचितम् । तां त्वामु-
पदधामीति शेषः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । जनित्रम्
आश्वर्येण जायत इति जनित्रम् ॥ २४ ॥

म० 'दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति' (का० १७।१०।
१२) पूर्वानुक्तान्ते विहितयोजित्वाम्भोर्मध्ये दक्षिणामुपदधा-
त्युदक्षुत्तः उत्तरा पूर्वमुपहिता । दश यजुर्पि चतुर्भिर्मनुमो-
हिन्नुपधानं षड्भिः षट्स्योपधानं दशेष्टकाः स्पृत्स्वत्वात् ।
तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः । उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि
भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा सृष्टुर-
गृह्णात् । ततः प्रजापतिर्देवानुवाच दुष्माभिः सहाहमिमानि
भूतानि पापरूपान्मृत्योर्मोचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को
लाभः । प्रजापतिनोक्तं वृणत । तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु ।
अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्ति तथेत्युक्तैकेभ्यो भागमप-
रेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणोस्ततः
स्पृत इष्टका इति । तथाच श्रुतिः 'अथ स्पृत उपदधात्येतद्दे
प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिष्ठि ते सर्वाणि भूतानि गर्भभ-
सान्यस्य गर्भे एव सन्ति पाप्मा सृष्टुरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवान-
ब्रवीद्युष्माभिः सहैमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः
स्पृणवान्तीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीचमिलज्वरीति
भागो नोऽस्तित्येकेऽश्रुवत्ताधिपत्यं नोऽस्तित्येके स भागमेकेभ्यः
कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणो-
ददस्पृणोत्तमात्स्पृत्तावैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधि-
पत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति' (८।
४।२।१।२) । अथ मन्त्रार्थः । हे इष्टके, या त्वमग्नेर्भागो
विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच आधिपत्यं स्तामिलं ।
यथा च त्वया त्रिवृत्शोमः । विभक्तिव्यत्ययः । त्रिवृत्ता शोमेन
ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतम् रक्षितम् । यस्यां त्वयि
त्रिवृत्शोम इति वा । तां त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र
व्याख्येयम् । 'स्पृ प्रीतिरुत्ताप्राणनेषु' स्वादिः । 'वाम्यै दीक्षा

(८।४।२।३) इति श्रुतेः । 'उत्तरामुत्तरमोरिन्द्रस्य भाग इति' (का० १७।१०।१५) । उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः । हे इष्टके, त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि । वस्रां त्वमि विष्णोराधिपत्वं पञ्चदशेन क्षत्रं अत्रजातिः सृष्टं मूलोर्मोचितम् 'इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोत्' (८।४।२।४) इति श्रुतेः । 'उत्तरां दक्षिणयोर्दक्षसं भाग इति' (का० १७।१०।१४) । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्दक्षतरां विदधाति दक्षिणोपहिता । नूनं क्षमाशुभकर्तुं वक्षते जानन्ति ते रुचक्षसो देवालोषा भागोऽसि । त्वमि धामुराधिपत्वं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्यजातिः सृष्टम् । 'देवा वै रुचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा पात्र आधिपत्यमकरोद्विष्टुं जनित्रम्' (८।४।२।५) इति श्रुतेः । 'उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति' (का० १७।१०।१३) अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जहामाभ्योर्मध्ये उत्तरां जहामात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः । हे इष्टके, त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वमि वरुणस्यापानस्याधिपत्वं त्वया त्रयोदशेन स्तोमेन दिवः संबन्धिनीं वृष्टिर्वातश्च सृष्टस्तौ सादयामि । 'प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति' (८।४।२।६) इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्वं चतुष्पात्सृष्टं चतुर्विंशः स्तोमं आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्वं गभीः स्पृताः पञ्चविंशः स्तोमोर्दित्ये भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोर्जः सृष्टं त्रिणवः स्तोमो देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीर्दिशः स्पृताश्चतुष्टोमः स्तोमः ॥ २५ ॥

म० 'यद् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति' (का० १७।१०।१६) । चतुर्विंशोऽपराः पञ्चमन्त्रैः यद् पद्या उपदधाति सूत्रार्थः । हे इष्टके, त्वं वसूनां भागोऽसि । त्वमि रुद्राणामाधिपत्वं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाधादिकं सृष्टं प्रापान्मोचितम् । 'वसूभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोत्' (८।४।२।७) इति श्रुतेः । आदित्यानां वा त्वं भागोऽसि । त्वमि मरुतामाधिपत्वं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गभीः सुखोः रक्षिताः । 'आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुत आधिपत्यमकरोत्' (८।४।२।८) इति श्रुतेः । त्वमि पौषे अदिष्टा भूमेर्भागोऽसि । पूष्ण आधिपत्वं त्वमि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोर्जः कलमष्टमो धातुर्वा सृष्टम् । 'इयं वा अदितिर्दस्यं भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्यं' (८।४।२।९) । त्वं तेषां सवितुर्भागोऽसि त्वमि बृहस्पतेराधिपत्वं

त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यग्यजन्ति जना वासु ता, दिशः सृताः । 'देवान सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतव आधिप' (८।४।२।१०) इति ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यवानां भागोऽस्य यवानामाधिपत्वं प्रजाः स्पृताश्चतुश्चत्वारिंशः स्तोमं ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्वं भुतस्सृष्टं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः ॥ २६ ॥

उ० यवाः पूर्वपक्षाः । अयवा अपरपक्षाः ॥ २६ ॥

म० यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि । अयवानामपरपक्षाणां त्वयाधिपत्वं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः सृताः रक्षिताः । 'पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीद' सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप' (८।४।२।११) । ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि त्वमि विश्वेषां देवानामाधिपत्वं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुके सृष्टं पाप्मनो मूलोः रक्षितम् । तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः सृणोति । 'ऋभूभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत्' (८।४।२।१२) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

सहस्र सहस्यश्च हैमन्तिकावृतु अग्नेरन्तः स्तोत्रोऽसि कल्पेतां धावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथक्काम ज्यैष्ठ्याय सप्रताः ॥ ये अग्नयः समनसोऽन्तरा धावापृथिवी इमे । हैमन्तिकावृतु अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयान्निरस्त्रद्वेषे सादितम् ॥ २७ ॥

उ० ऋतवे सहस्र सहस्यश्चेति ॥ २७ ॥

म० 'ऋतवे सहस्र सहस्यश्चेति' (का० १७।१०।१८) । अनुक्रमभितो द्वे पद्ये उपदधाति । ऋतुदेवस्य वसुः । सहो मार्गशीर्षेः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हैमन्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् [ज० १३ क० २५] ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्सृष्टिर्भिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चभिरस्तुवत भूतान्वसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत्सप्तभिरस्तुवत सप्त ऋषयोऽसृज्यन्त धाताधिपतिरासीत् ॥ २८ ॥

म० 'देतःस्त्रिवेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेना-

नृकश्चैवशरीरेकवासुवतेति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।१०।१८) । सर्वान् विक्षु रैतस्मिन्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्तदशैक उपदधाति तन्मध्ये प्रागनृकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः । सप्तदश यजुषि सृष्टीष्टकादेवत्वानि । अत्र निदानम् प्रजापतिभूतानि स्युरेव सुक्त्वा प्रजाः सृजेव प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिगाधीनूचे युष्माभिः सह परमात्मानं सुलेमाः प्रजा जनयामीति । देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः । स ऊचे मया युष्माभिधेति । तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चासुवतेति । तथाच ध्रुतिः 'तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो स्युरेवमुक्त्वाकामयत् प्रजाः सृजेव प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानवर्षीयुष्माभिः सहैमाः प्रजाः प्रजनयामीति ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिधेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चासुवत' (८।४।३।१।२) इति । प्रजापतिरेकया वाचा सहात्मानमसुवत स्तुतवान् । वचनव्यत्ययः । 'वाक्का एका वाचैव तदसुवत' (८।४।३।३) इति श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उदपायन्त, प्रजापत्यर्थमस्थावन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याख्याः । 'तिस्रभिः प्राणोदानव्यानास्तैः' (८।४।३।४) इति श्रुतेः । पञ्चभिः प्राणैरसुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् । 'य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदसुवत' (८।४।३।५) इति श्रुतेः । सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्गोसावाधृपैः सप्तशीर्षेणप्राणैरसुवत । ततः सप्त ऋषयः सृष्टाः धाता जगत्सृष्टाणो देवः स्वाम्यभूत् । 'य एवेमे सप्त शीर्षेण प्राणास्तैरेव' (८।४।३।६) इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

नवभिरसुवत पितरोऽसृज्यन्तार्धितिरधिपत्र्या-
सीदेकादशभिरसुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्तेवा अधि-
पतय आसंस्त्रयोदशभिरसुवत मासा असृज्यन्त
संवत्सरोऽधिपतिरासीत्पञ्चदशभिरसुवत अत्रभेस्तृ-
ज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्सप्तदशभिरसुवत ग्राम्याः
पञ्चवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

म० नवभिः सप्त शिरःप्राणा इत्यथ इति नवप्राणैः प्रजा-
पतिरसृज्यत् । ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः । अधितिः
अनाष्टिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधिपत्री
स्वामिलेनाधिकं पालयिष्यासीत् । 'नव वै प्राणाः सप्त
शीर्षेणवाचौ द्वौ तैः' (८।४।३।७) इति श्रुतेः । एकाद-
शभिः दश प्राणा आत्मैकादशसुवत । ऋतवः ऋतन्तायाः
सृष्टाः आर्तेवाः प्रत्युपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभवन् ।
'दश प्राणा आत्मैकादशः' (८।४।३।८) इति श्रुतेः ।

त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आस्मेति तैरसृज्यत् ।
ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः । मासाभिमान्वयनद्वयामकः
संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । 'दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा
त्रयोदशः' (८।४।३।९) इति श्रुतेः । पञ्चदशभिः दश
हस्ताङ्गुल्यः करौ बाहु नामैकैर्भूतभागश्च तैरसुवत । ततः अत्र
अत्रियजातिः सृष्टा । इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वा-
म्यभूत् । 'दश हस्ता अङ्गुल्यश्चलारि दोर्बाहुवाणि यदूर्ध्वं
नामेस्तत्पञ्चदशम्' (८।४।३।१०) इति श्रुतेः । सप्तद-
शभिः दश पादाङ्गुल्यः ऊरु जानुनी पादौ नाभेरधोभाग-
श्चेति तैरसृज्यत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पति-
स्तेषां स्वाम्यभूत् । 'दश पादा अङ्गुल्यश्चलार्थवर्षीवानि द्वे
प्रतिष्ठे यदवाङ्गानेस्तत्सप्तदशम्' (८।४।३।११) इति श्रुतेः २९

त्रिंशी ।

नवदशभिरसुवत शूद्रार्यवैश्वज्येतामहोरात्रे अ-
धिपत्री आस्तामेकविंशत्यासुवतैकशफाः पञ्चवो-
ऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीन्नयोविंशत्यासुवत
क्षुद्राः पञ्चवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत्पञ्चविंश-
त्यासुवतारण्याः पञ्चवोऽसृज्यन्त वायुरधिपति-
रासीत्सप्तविंशत्यासुवत चावापृथिवी ज्यैतां
वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायन्त एवाधिपतय
आसन् ॥ ३० ॥

म० नवदशभिः दश हस्ताङ्गुल्यः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्रत्वा
नव प्राणास्तैरसृज्यत् । ततः शूद्रार्यवैश्वज्येता सृष्टौ ।
अर्यः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामिलेनास्ताम् ।
'दश हस्ता अङ्गुल्यो नव प्राणाः' (८।४।३।१२) इति
श्रुतेः । एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुल्यः आत्मा चेति
एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पञ्चवोऽश्वादयः सृष्टाः । एकं
शफं क्षुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । 'शफं द्वीमे क्षुरः
पुमान्' इत्यमरः । वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । 'दश हस्ता
अङ्गुल्यो दश पादा आत्मैकविंशः' (८।४।३।१३)
इति श्रुतेः । त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुल्यः पादा-
वात्मा चेति तैस्तु ते क्षुद्राः पञ्चवोऽजादयः सृष्टाः तेषां
पूषा स्वाम्यभूत् । 'दश हस्ता अङ्गुल्यो दश पादा द्वे
प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविंशः' (८।४।३।१४) इति श्रुतेः ।
पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुल्यः करौ पादावास्मेति
तैरसुवत तदारण्या मनस्थाः पशवः कृष्णसृगादयः सृष्टास्तेषां
वायुः स्वाम्यभूत् । 'दश हस्ता अङ्गुल्यो दश पादावत्यार्या-
न्यात्मा पञ्चविंशः' (८।४।३।१५) इति श्रुतेः ।
सप्तविंशत्या करपादाङ्गुल्यः द्वौ भुजावुरु चास्मेति तैरसुवत
ततो चावापृथिवी बुभुलोकौ ज्यैतां विशेपेणमच्छतामित्यर्थः ।

विपूर्वादिन् गताविति धातोर्लङि प्रथमादिवचनम् । यस्योऽष्टौ ददा एकादश आदिता इरदशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव स्वामिनोऽभूवन् । 'दश इत्स्या अङ्गुल्यो दश पायाश्चत्वार्यजानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविंशः' (८।४।३।१६) इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

नवविंशत्यास्तुवत् वनस्पतयोऽसृज्यन्तु सोमोऽधिपतिरासीदेकत्रिंशतास्तुवत् प्रजा असृज्यन्तु यवा-
आयवाश्चाधिपतय आसृज्यन्तु सिंशतास्तुवत् भूता-
न्यंशान्वन्प्रजापतिः परमेष्ठयधिपतिरासील्लोकं ता इन्द्रम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ।

उ० सृष्टीरुपधाति सप्तदशेष्टकाः सप्तदशमिमैः । एकया स्तुवतेत्यादिभिः तत्र निदानभूता ध्रुतिः । 'एतद्वै प्रजापतिः' इत्युपक्रम्य 'ते वै केन सोऽप्यामह' इति । मया चैव युष्माभिरेति तथेतरे प्राणैश्चैव प्रजापतिना । एकया-स्तुवतेति । एकया वाचा अस्तुवत् स्तुतवान् । कः सामर्थ्याप्रजापतिः । इदानीं कलमाह । प्रजा अधीयन्त । याः समीभूताः प्रजाः प्रजापतेरासन् ताः प्रजापत्यर्थम् अस्थाप्यन्त स्थिताः । प्रजापतिरधिपतिरासीत् अस्मां स्तुतौ । एवं षोडशजानिमिष्टकानां मन्त्रा एकव्याख्यानाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति उपवर्कृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

म० नवविंशत्या करपादाङ्गुल्यो नव छिद्ररूपाः प्राणा-
स्तैरस्तुवत् ततो वनस्पतयोऽधत्तवटश्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । 'दश इत्स्या अङ्गुल्यो दश पाया नव प्राणाः' (८।४।३।१७) इति श्रुतेः । एकत्रिंशतां करपादाङ्गुल्यः दक्षेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तुवत् । ततः प्रजाः सृष्टाः यथाः पूर्वपक्षा अवयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् 'दश इत्स्या अङ्गुल्यो दश पाया दश प्राणा आत्मैकत्रिंशः' (८।४।३।१८) इति श्रुतेः । पूर्वपक्षपरपक्षा एवात्रा-
धिपतय आसन् (१८) इति च । त्रयस्त्रिंशता अङ्गुल्यः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत् सौतिस्य प्रजापतिदेवैः सह । ततो भूतानि अशान्वन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परसे सख्यल्लेके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापातकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् । 'दश इत्स्या अङ्गुल्यो दश पाया दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंशः' (८।४।३।१९) इति श्रुतेः । अत्र या येषका येन भक्षेणोपधेया सा सा तत्तन्मन्त्रोपदेवतारूपेण ध्यातव्ये-
त्वर्थः । 'उत्तराष्ट्रसादि लोकेष्टृणाः पूर्ववत्' (का० १७।१०।१९) उत्तराष्ट्रसादि लोकेष्टृणाः प्रथमचित्तिवर्णोक्त्युपा-
द-

धातीति सूत्रार्थः । ततः पुरीषनिर्वापः सप्तविंशत्यां च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकेष्टृण ता अस्य इन्द्रं विष्टा इति तास्त्रिंशोऽपि व्याख्याताः (१२।१४-१६) ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्णद्वित्रिचतुर्धितिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अग्ने जान्तान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यजातास्तुद जातवेदः । अधि नो ब्रूहि सुमना अहेइस्तव स्वां शमीस्त्रिवरूथ उज्जौ ॥ १ ॥

उ० अग्नेर्जातान् पञ्चमीं चितिं परमेष्ठ्यपश्यत् । तत्रादौ पञ्चासपत्ना उपधीयन्ते । तत्रादौ द्वे त्रिष्टुभाघाग्रेभ्यो पुर-
सादुपधाति । हे अग्ने, जातानुपपन्नान् प्रणुद प्रेरय नाशय अपुनरागमनाय । नः आत्माकं सपत्नान् समान-
पतित्वात् समानपतित्वदर्शिनः शत्रून् । प्रत्यजातान् तुद । प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञाय अजातान् अनुपपन्नान् जनिष्यमाणान् तुद प्रेरय हे जातवेदः । किंच अधि नो ब्रूहि सुमना अहेइन् । एवं निर्धारितेषु सपत्नगृहीतेषु च तद्वेषु अधि-
ब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसंबन्धिनीमित्तिकर्तव्यतां नः अस्माकम् सुमनाः स्नेहानुबन्धमनाः अहेइन् अकुप्यन् । तथ च स्वाम भवेम । शर्मन् शरणे आश्रये त्रिवरूथे । वरूथं गृहसु त्रिगृहे त्रिपुरे । उज्जौ द्विपदचतुष्टयचन-
धान्योद्धतशकौ । यद्वा त्रिवरूथे यज्ञगृहे स्वाम । त्रीणि द्वि यज्ञगृहाणि सदोहविधौनाष्टीघ्राणि । उज्जौ उज्जैस्तरि । अन्वेषां यज्ञकृतान् ॥ १ ॥

म० चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचित्तिमन्त्रानुक्त्वा पञ्चदशे पञ्चमचित्तिमन्त्रा वाच्याः । 'पञ्चम्यामन्तेष्वाग्निमीच-
सपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।११।१-३) । पञ्चम्यां चित्तानाग्निनीचत् असपत्नायज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपधाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशीं चतु-
ष्टावैष्टः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चम्यैः प्रलेकमिति सूत्रार्थः । पञ्चमचित्तिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र हे अग्निदेवत्ये त्रिष्टुमी । हे अग्ने, जातान् पूर्वमुत्पन्नाजोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्वेण नाशय । किंच हे जातवेदः जातप्र-
ज्ञान्, अजातानुपपन्नाश्च शत्रून् प्रतिनुद निषर्तय । उत्पत्ति-
प्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गव्यवधानमायम् । किंच नो-
ऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसंबन्धिनीमित्तिकर्तव्यता-
मिति शेषः । किं कुर्वन् । अहेइन् अकुप्यन् । सुमनाः शोभन्-
मनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः । किंच अग्ने, तथ अस्मैवन्धिनि-
त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रिपुराणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहेऽथ

सदोहविर्वाताप्रोक्षणे वयं स्याम भवेम । सदा यस्यान्कुमं
इत्यर्थः । वीदरे । त्रिवरुषे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा
उद्गो द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्धति समुत्थत इत्युक्तिः त-
स्मिन् भवतेति प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टवामुपदधाति ।

द्वितीया ।

सहसा जातान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यजातान्
जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्वमानो
वयं स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २ ॥

उ० सहसा जातान् बलेनोद्धतशक्तीन् । प्रणाशय अस्माकं
सपत्नान् । यद्वा सहसा बलेन स्वशक्त्या उत्पन्नान् प्रेरय
अस्माच्छत्रुन् । प्रत्यजाता जातवेदो नुदस्व । प्रतिनुदस्व
अजाताननुत्पन्नान् हे जातवेदः । किंच । अधि नो ब्रूहि
सुमनस्वमानः अधिब्रूहि अधिवद नः अस्माकं सुमनस्वमानः
शोभनचित्तः । यथाच वयमेव स्याम भवाम तथा कुरु ।
भूयोभूयश्च प्रणुद नः अस्माकं सपत्नान् ॥ २ ॥

म० अथ पश्चादुपदधाति । सहसा बलेन जातानुत्पन्नाधो-
ऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय । हे जातवेदः, अजातान्
उत्पत्त्यमानानपि प्रतिनुदस्व । आत्मनेपदसार्थम् । किंच
सुमनस्वमानोऽस्यासु शुभचित्तः सजोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्यो-
ऽधिकान् वद । वयमपि स्वप्रसादादधिकाः स्याम भवेम ।
नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद । पुनरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो
यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्वमानः 'मृधा-
दिभ्याः' (पा० ३ । १ । १२) इति क्यङ् ततः शानन् ॥ २ ॥

तृतीया ।

पोडशी स्तोम ओजो द्रविणं चतुश्चत्वारिंशः
स्तोमो वर्चो द्रविणम् । अग्नेः पुरीषमस्यस्तो नाम
तां त्वा विश्वे अभिमृणन्तु देवाः । स्तोमंष्टुष्टा
धृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणार्थजस्व ॥ ३ ॥

उ० दक्षिणतः पोडशीस्तोमः । यस्यास्ताव पोडशी आदित्यः
पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता स्तोमभूतः ओजो बलं च द्रविणं
धनं हे इष्टके, त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि । उत्तरतः
चतुश्चत्वारिंशः । यस्यास्ताव चतुश्चत्वारिंशः त्रिष्टुप्पञ्चाक्षर-
संमितः स्तोमः वर्चश्च द्रविणं तां त्वामुपदधामि । पञ्चमी ।
अग्नेः पुरीषम् त्रिष्टुप् । या त्वामग्नेः पञ्चदशकरूपस्य पूरयित्री ।
व्याकृतमन्यद ॥ ३ ॥

म० अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्वं यजुः । पञ्चदशकलस्य
पक्षस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः सोडशावृत्त्युपेतो वा याः
स्तोमः यश्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके, त्वं तदुभ-
यरूपासि तां त्वामुपदधामि । अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्वं यजुः ।
चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या संपन्नो यः स्तोमश्चिष्टजूपो वा यश्च
अक्षरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि । अथ मन्त्रे-

पञ्चमी त्रिष्टुप् । 'प्सा भक्षणे' । न प्साति भक्षयति विनाश-
यतीत्युक्तो रक्षको नाम योऽभित्सस्याग्नेश्चन्द्रस्यस्य पञ्चदश-
कलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भवति । हे इष्टके, ना त्वं तां
त्वां विश्वेदेवा अभिमृणन्तु सुवन्तु । स्तोमः षष्टैश्च युता
होष्यमाणश्चतुयुता च सती सा त्वमिह चतुर्णां चित्ता सीद
उपविश । अस्मे अस्मासु प्रजावत्युत्तयुतां द्रविणं धनं यजस्व
देहि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्दः शंभूञ्छन्दः परि-
भूञ्छन्द आच्छच्छन्दो मनञ्छन्दो व्यचञ्छन्दः
सिन्धुञ्छन्दः समुद्रञ्छन्दः सरिञ्छन्दः ककुप्
छन्दस्त्रिकुप् छन्दः काव्यं छन्दो अङ्गुपं छन्दो-
क्षरपङ्क्तिञ्छन्दः पदपङ्क्तिञ्छन्दो विष्टारपङ्क्तिञ्छन्दः
क्षुरोभ्रजञ्छन्दः ॥ ४ ॥

उ० चत्वारिंशद्विराजश्चत्वारिंशद्विष्वज्भिरुपदधाति ।
एवञ्छन्दः । अयं वै लोक एवञ्छन्दः । वरिवञ्छन्दः
अन्तरिक्षं वै वरिवञ्छन्दः । शंभूञ्छन्दः द्यौर्वै शंभूञ्छन्दः
परिभूञ्छन्दः विश्वो वै परिभूञ्छन्दः । आच्छच्छन्दः । अयं वा
आच्छच्छन्दः । मनञ्छन्दः प्रजापतिर्वै मनञ्छन्दः । व्यचञ्छन्दः
असौ वा आदित्यो व्यचञ्छन्दः । सिन्धुञ्छन्दः प्राणो वै सिन्धु-
ञ्छन्दः । समुद्रञ्छन्दः मनो वै समुद्रञ्छन्दः । सरिञ्छन्दः
वाय्वै सरिञ्छन्दः । ककुप्छन्दः प्राणो वै ककुप्छन्दः । त्रिक-
कुप्छन्दः उदानो वै त्रिकुप्छन्दः । काव्यं छन्दः वपी वै
काव्यंछन्दः । अङ्गुपं छन्दः आपो वा अङ्गुपंछन्दः ।
अक्षरपङ्क्तिञ्छन्दः । असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिञ्छन्दः । पदप-
ङ्क्तिञ्छन्दः । अयं वै लोकः पदपङ्क्तिञ्छन्दः । विष्टारपङ्क्तिञ्छन्दः ।
विश्वो वै विष्टारपङ्क्तिञ्छन्दः । क्षुरोभ्रजञ्छन्दः । असौ वा
आदित्यः क्षुरोभ्रजञ्छन्दः ॥ ४ ॥

म० 'विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवञ्छन्द
इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । ११ । ५) । प्रतिदिशं दश
दश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्पञ्चा एवेति
सूत्रार्थः । चत्वारिंशद्विष्वज् इष्टकादेवत्वानि । एति गच्छति
सर्वो जन्तुसमूहो यस्मिन्निवेष्टः पृथिवीलोकः स एव छन्दो-
रूपेण स्थितत्वात् छादकत्वात् छन्दः । हे इष्टके, त्वं तद्व-
पासि तां त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता
हेवा । 'अयं वै लोक एवञ्छन्दः' (८ । ५ । २ । ३) इति
श्रुतेः । वरिवः प्रथममण्डलेन नियत आनिरयत इति वरि-
वोऽन्तरिक्षं तदेव छन्दः । 'अन्तरिक्षं वै वरिवञ्छन्दः'
(८ । ५ । २ । ३) इति श्रुतेः । शंभूः शं सुखं भवत्य-
स्मादिति शंभूः सुलोकः । 'द्यौर्वै शंभूञ्छन्दः' (३) इति
श्रुतेः । परितो भवति व्याप्य वर्तत इति परिभूर्भवाचकः

शब्दः । 'दिशो वै परिभृच्छन्दः' (३) इति श्रुतेः ।
 आच्छत् आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याच्छत्
 अक्षम् । 'अक्षं वा आच्छच्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । मनः
 प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदैव छन्दः तद्रूपासि ।
 'प्रजापतिर्वै मनश्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । व्यचः व्यचलि-
 र्व्यसिक्तर्मा । विचलि व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः । आदित्यः
 'असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । सिन्धुः
 स्पन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोतीति सिन्धुः प्राणवायुः ।
 'प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः' (८।५।२।४) इति श्रुतेः ।
 समुद्रम् समुद्रवन्त्सवादिकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः ।
 नद्धा समुद्रसाम्याद्गाम्भीर्येण समुद्रं मनः । 'मनो वै समुद्रः'
 (४) इति श्रुतेः । सरिरे सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदन-
 गङ्गासिर्गच्छतीति सरिरे वाक् । 'वायै सरिरे छन्दः' (४)
 इति श्रुतेः । ककुप् कं सुखं शरीरे स्फुभाति धारयतीति
 ककुप्, कं सुखं कोपयति शीपयतीति वा 'कुप् शीप्सा'
 चुरादिः किप् । पूर्वपक्षे सलोपछान्दसः । ककुप् प्राणः ।
 'प्राणो वै ककुप् छन्दः' (४) इति श्रुतेः । त्रिककुप् त्रेधा
 कं पीतमुद्रकं स्फुभातीति त्रिककुप् उदानः । 'उदानो वै
 त्रिककुप् छन्दः' (४) इति श्रुतेः । काव्यम् कवेः परमा-
 त्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः छन्दः । 'प्रयी विशा काव्यं
 छन्दः' (४) इति श्रुतेः । अङ्गपम् 'अङ्ग कुटिलगतौ' अङ्गेन
 कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्गपमुद्रकम् । 'आपो वा अङ्गपं छन्दः'
 (४) इति श्रुतेः । अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाक्षर-
 हिता पङ्क्तिरावलिर्भेदाः साक्षरपङ्क्तिर्वा । 'असौ वै लोकोऽक्ष-
 रपङ्क्तिश्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । पदपङ्क्तिः पदानां वरण-
 म्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भेलोकः । 'अयं वै
 लोकः पदपङ्क्तिश्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । विष्टारपङ्क्तिः
 विस्तारा विस्तीर्णते इति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तुनां
 पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्विक् । 'दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः'
 (४) इति श्रुतेः । क्षुरः 'क्षुर विच्छेदनखननयोः' क्षुरति
 विच्छिन्नति व्याप्नोति सर्वमिति क्षुरः तीव्रः । आजते
 शीघ्रत इति भ्रजः हस्तच्छान्दसः । क्षुरोभ्रजः आदित्यः ।
 'असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्दः' (८।५।२।४)
 इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वि-
 चच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्दो
 विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः सप्तस्तुप्छ-
 न्दोऽनुष्टुप् छन्द एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो
 वयश्छच्छन्दो विष्णोश्छन्दो विशालं छन्दश्छदि-
 श्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्त्रं छन्दोऽङ्गाङ्गं छन्दः ॥५॥

सु० आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः अक्षं वा आच्छच्छन्दोऽक्षं
 प्रच्छच्छन्दः । संयच्छन्दः रात्रिर्वा संयच्छन्दः । विचच्छन्दः
 असौ वै लोको विचच्छन्दः । निकायश्छन्दः वायुर्वै निका-
 यश्छन्दः । विवधश्छन्दः अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः ।
 गिरश्छन्दः अक्षं वै गिरश्छन्दः । भ्रजश्छन्दः अग्निर्वै
 भ्रजश्छन्दः । सप्तस्तुप्छन्दोऽनुष्टुप्छन्द इति । वाग्वै सप्त-
 स्तुप्छन्दो वागनुष्टुप्छन्दः । एवश्छन्दः वरिवश्छन्द इति
 तस्योक्तो वस्तुः । यथाश्रुति व्याख्यानम् । वा त्वम् एवः
 अवनात्पृथिवीलोकः छन्दः छादनात् तो त्वामुपदधामीति
 व्याख्याधर्मप्रदर्शनम् ॥ ५ ॥

म० आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदक्षम् । प्रच्छत्
 प्रच्छादयतीति प्रच्छदक्षम् । 'अक्षं वा आच्छच्छन्दोऽक्षं
 प्रच्छच्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । संयत् संयच्छति व्यापार-
 त्रिवर्तयति जन्तुनिमित्तं संयत् रात्रिः । रात्रिर्वै संयच्छन्दः' (८।
 ५।२।५) इति श्रुतेः । विवत् विशेषेण गच्छन्ति गच्छन्ति
 व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति विवदिनम् । 'अहर्वै वि-
 चच्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । बृहत् विसीर्णं स्वः । 'असौ वै
 लोको बृहच्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । रथन्तरं रथैः
 तीर्थते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूगण्डलम् । 'अयं वै लोको
 रथन्तरं छन्दः' (५) इति श्रुतेः । निकायः नितरां कायति
 शब्दं करोति वृक्षाधीनुन्मूलवृक्षिति निकायो वायुः 'कं वान्दे' ।
 'वायुर्वै निकायश्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । विवधः विविधं
 वयन्ते हन्वन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण
 प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । 'अन्तरिक्षं वै विवध-
 श्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । गिरः गीर्णते भक्ष्यत इति गिरो-
 ऽक्षम् । 'अक्षं वै गिरः' (६) इति श्रुतेः । भ्रजः भ्राजते
 शीघ्रत इति भ्रजोऽग्निः । 'अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः' (८) इति
 श्रुतेः । सप्तस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते कथ्यते वशीक्यते
 अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा सप्तस्तुप् अनुष्टुप् वाक् ।
 'वाग्वै सप्तस्तुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्दः' (५) इति श्रुतेः ।
 एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् । वयः वात्सादिवयो-
 हेतुभूतमक्षम् । 'अक्षं वै वयश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः ।
 वयश्छत् वयांसि वात्सादीनि करोतीति वयश्छत् जठराग्निः ।
 'अग्निर्वै वयश्छच्छन्दः' (६) इति श्रुतेः । विष्णोः विविधं
 सर्पन्ते ऐश्वर्याधिकवदर्थनेन जना यत्रेति विष्णोः सत्त्वः ।
 'सर्वं संपर्षे' असुत् । 'असौ वै लोको विष्णोश्छन्दः'
 (६) इति श्रुतेः । विशालं विविधं शालन्ते शोभन्ते
 जना यत्रेति विशालं भूतलम् । 'अयं वै लोको विशालं
 छन्दः' (६) इति श्रुतेः । छदिः छाद्यतेऽर्कशिमभिरिति छदि-
 रन्तरिक्षम् । 'अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः ।
 दूरोहणम् दुःखेन रोहमारोहणं कर्तुं कथं निष्कामज्योति-
 शोमादिचन्द्रप्रयासाज्जातज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोहणं रविः । 'असौ

या आदित्यो दूरोदणं छन्दः' (६) इति श्रुतेः । तन्द्रम्
'तन्त्रि सादे मोहे' तन्त्रति सीदति स्थानसंकोचेनेति तन्द्रः
श्रेणी । 'पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः' (६) इति श्रुतेः । अङ्काङ्गम्
अष्टे स्थले अङ्कानि गतेपाषाणादिनिहानि यथेत्वाङ्गं जलम् ।
'आपो वा अङ्काङ्गे छन्दः' (६) इति श्रुतेः । अत्रेष्टकानां
भूलोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः ॥ ५ ॥

पृथी ।

रश्मिना सत्याय सत्यं जित्व प्रेतिना धर्मणा
धर्मं जित्वान्वित्या दिवा दिवं जित्व सन्धिना-
न्तरिक्षणान्तरिक्षं जित्व प्रतिधिना पृथिव्या
पृथिवीं जित्व विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जित्व
प्रवसाद्वाहजित्वानुया राज्या रात्रीं जित्वोशिजा
वसुभ्यो वसुं जित्व प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्या-
जित्व ॥ ६ ॥

उ० एकोनविंशस्तोमभाषानुपदधाति । रश्मिना सत्या-
य सत्यं जित्वेति । अत्र श्रुतिकृता व्याख्या । अमुनादो-
जित्व । अदोऽस्यमुष्मे त्वा अधिपतिनोजोर्जं जित्वेति ।
त्रिधा विहिता मन्त्राः । तत्र प्रथमस्य मन्त्रगणस्य द्वि-
कण्डिकावधिपरिपठितस्य व्याख्यानम् । अमुना रश्मिना
अदः सत्यं जित्व । जित्वतिस्त्वर्णार्थः । रश्मिना अग्नेन
सत्याय उपहितासती सत्यं तर्पय । प्रेतिना अग्नेन । धर्मणा
धर्मोभेति विभक्तिव्यत्ययः । नदिवादिवेऽर्थायोपहितासती
दिवं जित्व ॥ ६ ॥ ७ ॥

म० 'सर्वतोऽप्रादावेलायां' स्तोमभाषा रश्मिना सत्या-
येति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम्' (का० १७ ।
११ । ९—१०) अप्रादावेलायां सर्वदिषु स्तोमभाषासंज्ञा
इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनविंशन्मन्त्रैः । तन्मध्ये पञ्च-
दश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्धाचतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेना
इति सूत्रार्थः । एकोनविंशत्यर्धाष्टकादेवत्वानि । इमे मन्त्राः
श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः । कण्डिकाद्वयपर्यन्तममुनोपहिता
सत्ययो जित्वेति प्रथमः । अदोऽस्यमुष्मे त्वामुपदधामीति
द्वितीयः । अधिपतिनोजोर्जं जित्वेति तृतीयः प्रकारः । तत्रात्र
श्रुतिः 'अमुनादो जित्वादोऽस्यमुष्मे त्वामधिपतिनोजोर्जं जि-
न्वेति त्रेधा विहितास्त्रेधा विहितः' 'राजम्' (८ । ५ । ३ ।
३) इति । अथ वाक्यार्थः । हे इष्टके, त्वं रश्मिनाग्नेन
सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो जित्व तर्पय तेजोह-
विप्रदत्तादक्षं रश्मिः 'रश्मिरक्षं' (८ । ५ । ३ । ३) इति श्रुतेः ।
प्रकर्षेण देहे इतिगतिर्यस्येति प्रेरितरक्षम् तेन । धर्मणा ।
विभक्तिव्यत्ययः । धर्मणे धर्मायोपहिता सती धर्मं जित्व
प्राणाय 'प्रेतिरक्षम्' (६) इति श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं
पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम् । अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिर-

क्षम् तथा दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं बुलोकं जित्व ।
'अन्वितिरक्षं' (३) इति श्रुतेः । सन्धिना सम्यग्बलादिकं
धीयतेऽस्मिन्निति सन्धिरक्षं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमु-
पहितान्तरिक्षं जित्व । प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरक्षं तेन
पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जित्व । विष्टम्भेन देहं विष्ट-
म्भयतीति विष्टम्भोऽक्षं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं जित्व ।
प्रक्सा प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवाक्षम् तेनाहो उप-
हिताहोदिनं जित्व । अनुया देहान्तर्गतद्रासतित्नाभीभिरनु-
याति आप्रोति देहमिलयनुयार्थं तथा । तृतीयैकवचने 'आतो
वातोः' (पा० ६ । ४ । १४०) इत्यालोपः । रात्रौ उपहिता
रात्रीं जित्व । उशिजा 'वसु कान्तौ' उच्यते सर्वैः काम्यत
इत्युक्तिरक्षम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसुं जित्व । प्रके-
तेन प्रकर्षेण कं सुखनीयतेऽग्नेनेति प्रकेतमन्त्रं तेनादित्येभ्यो-
ऽर्थायोपहितादित्यान् जित्व ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जित्व सप्तसु-
पेण श्रुतार्थं श्रुतं जित्वैहेनौषधीभिरोषधीर्जित्वोत्त-
मेन तन्मिस्तन्तुर्जित्व वयोधसार्धातिनाधीतं जित्वा-
भिजिता तेजसा तेजो जित्व ॥ ७ ॥

म० तन्तुना तन्वते विस्तार्यत इति तन्तुरक्षं तेन ।
रायस्पोषेण धनपुष्पै उपहिता रायस्पोषं जित्व । संसर्पेण
सम्पक् सपति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽक्षम् तेन श्रुतार्थं
'आयोपहिता श्रुतं जित्व । इहाक्षम् इष्टवैष्टम् स्वाधेऽणु
तन्तुपृथ्वीभिः ओषध्यायैमुपहिता ओषधीर्जित्व । उत्तमेन उत्तरं
तमो ब्रह्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टमेन तन्तुभिः शरीरायैमुपहिता
तन्तुः शरीराणि जित्व । वयोधसा वयो दधाति पुष्पातीति
वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जित्व । अभि
सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वत्रयहेतुरक्षं तेन तेजसा तेजो-
ऽर्थमुपहिता तेजो जित्व ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्वनुपदे त्वा सम्प-
दसि सम्पदे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वा ॥ ८ ॥

उ० द्वितीयस्य मन्त्रवर्णस्य व्याख्यानम् । अदो वमां-
योपहितासती धर्मं जित्व । एवं द्वितीयान्तं पदं चतु-
र्थ्यन्तं कर्तव्यं सर्वत्र मन्त्रेषु अन्वित्या अदोऽस्यमुष्मे त्वा ।
अदः असि ॥ ८ ॥

म० अदोऽस्यमुष्मे लेति व्याख्यानमन्त्रानाह । प्रतिपद्यते
जीवनमनेनेति प्रतिपदक्षम् । हे इष्टके, त्वं प्रतिपदक्षक्यासि
प्रतिपदेऽज्ञानं त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र । प्रति-
दिनमनुपपद्यतेऽनुपदक्षमणि अनुपदेऽज्ञानं त्वामुपदधामि । हे
इष्टके, त्वं संपदक्षमसि संपदेऽर्थाय त्वामुपदधामि । तेजसः
कारणत्वात्तेजोक्षम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

नवमी ।

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा प्रवृदसि प्रवृते त्वा
विवृदसि विवृते त्वा सुवृदसि सुवृते त्वाऽक्रमोऽ-
स्वाक्रमाय त्वा संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वोत्क्रमोऽस्त्यु-
त्क्रमाय त्वोत्क्रान्तिरस्त्युत्क्रान्त्यै त्वाधिपतिनोर्जोर्जो
जिन्व ॥ ९ ॥

उ० त्रिवृदसि । अमुष्मै त्वा त्रिवृते त्वा वाक्यधर्मः ।
यतः त्रिवृदसि त्रिगुणास्ति । अन्नं हि त्रिगुणम् अन्नं च
त्वम् अतः त्रिवृतेष्वर्थ्य त्वामुपदधामि प्रवृणोति भूतानीति
प्रवृत्त अन्नम् यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थ्य त्वामुपदधा-
मीति । तृतीयो व्याख्यायते । अधिपतिना ईश्वरेण । ऊतां
अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । अभिषेयगतां क्रियां
पर्यालोच्याभिधानव्युत्पत्तिः कर्तव्या ॥ ९ ॥

म० ऋषिष्टिबीजरूपेण त्रिगुणत्वाजिघां वर्तते इति त्रिवृ-
दन्नं तदूर्पां त्वां त्रिवृते उपदधामि । प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं ।
यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थ्य त्वामुपदधामि । विशेषेण
वर्तते भूतेषु इति विवृदन्नं त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थ्य त्वामुपद-
धामि । सह वर्तते सुवृदसि सुवृतेऽध्याय त्वामुपद० । आका-
मति परामवति छुधामिलोकमोऽन्नं लमाक्रमोऽसि आक्रमाय
त्वामुप० । देहे संक्रामतीति संक्रमोऽन्नं त्वं संक्रमोऽसि
संक्रमाय त्वामुप० । सन्तानोत्पत्त्यै बीजरूपेण परिणम्यो-
त्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तदूर्पासि उत्क्रमाय त्वामुप० ।
उत्क्रान्ताः कान्तिर्गमनं यस्तेत्युत्क्रान्तिरन्नम् हे इष्टके, त्वोत्क्रा-
न्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थ्य त्वामुपदधामि । अथ तृतीयो
व्याख्यामेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा
अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । एवं मन्त्रेष्वभिषेयातु-
सारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ९ ॥

दशमी ।

राज्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपत-
योऽग्निहोतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्याश्च
अथत्वाज्यमुक्त्यमर्थथायै स्तभ्रातु रथन्तरश्च साम
प्रतिष्ठिता अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो
मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च
वे त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके
यजमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

उ० नाकस्य उपदधाति । राज्यसि । या त्वं राज्ञी
'राहु दीक्षी' । ईश्वरी अग्नि प्राची च दिक् । यस्याश्च
वसवः ते तव देवा अधिपतयः अधिष्ठातारः । यस्याश्च

अग्निहोतीनामन्त्याणां वधहेतुभूतानां धारयिता विधारयिता
तां त्वां ववीमि । त्रिवृत्स्तोमः पृथिव्यां भवतु स्थापयतु ।
राज्यं च उत्कथम् । अज्यथायै अचलनाय स्तभ्रातु स्थिरी-
करोतु । रथन्तरं च साम प्रतिष्ठितै प्रतिष्ठानाय स्तभ्रातु ।
अन्तरिक्षे लोके । ऋषयश्च त्वां प्रथमजाः । प्राणा वा ऋषयः
प्रथमजाः । देवेषु मध्ये । दिवः पुलोकस्य मात्रया वरिष्णा
च उत्कथेन च प्रथन्तु पृथ्वीं कुर्वन्तु । प्रथयन्तिवति प्राप्ते
गिघो लोपः । विधर्ता चायमधिपतिश्च । विधर्ता वाक् ।
अधिपतिर्मनः । एते च प्रथयताम् । तव एते वस्त्रादयो
यथोक्ताः सर्वे संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः । नाकस्य
पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च त्वां च सादयन्तु ॥ १० ॥

म० 'नाकस्योऽन्तेषु पूर्ववर्जभूतव्यावेलायामाश्विमीवशा-
श्चसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० १० । १२ । १) । पूर्वानुके
स्थानाभावात् पूर्वानुक्तवर्जं त्रिविधवन्तेषु ऋतव्यावेलायामनु-
कोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवशाकसरसंज्ञैकका उप-
दधातीति सूत्रार्थः । पुरस्तादुपदधाति । राज्यसि । पञ्च
यजुषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके, राज्ञी राजमाना प्राची
पूर्वा दिक् स्तमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं
पालयितारः । अग्निहोतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां
प्रतिधर्ता निराकर्ता । किञ्च त्रिवृत्स्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां
भवतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनानकमुक्तं वाजं 'प्र वो
देवायामये' (ऐ० ब्रा० २ । ४०) इत्यादिकम् । अज्यथायै
न व्यथा अव्यथा तस्य चलनाभावाय त्वां स्तभ्रातु दृढीकरोतु ।
रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठितै प्रतिष्ठानाय त्वां
स्तभ्रातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु पुलोके-
मध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिष्णा उत्कथेन त्वां
प्रथन्तु प्रथयन्तु । 'छन्दस्तुभयसा' (पा० ३ । ४ । ११०)
इति क्षप आर्धभातुकलाणिलोपः । 'प्राणा वा ऋषयः
प्रथमजाः' (८ । ६ । १ । ५) इति श्रुतेः । आकाशस्य राहश्च
विशालर्षं तादृशिशालं त्वां कुर्वन्तिर्लघ्वैः । विधर्ता इष्ट-
कानिष्ठादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथ-
यताम् । गृह्य विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानो देवः
अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानो तौ च त्वां
प्रथयताम् । 'विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च मनश्च
तौ हीदध्वं सर्वं विधारयतः' (८ । ६ । १ । ५) इति श्रुतेः ।
किञ्च ते सर्वे यथोक्ता वस्त्रादयः संविदानाः ऐकमत्येनाव-
स्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अर्कं दुःखं नाकं मुखं तस्य
पृष्ठे स्वरूपे मुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके नकारात्त्वां
च सादयन्तु । स्तोमाः सामानि च राजभूयप्रकरणे दशमे-
ऽध्याये प्राचीनारोहेत्यादिकण्डिकासु (अ० १० क० १०-१४)
व्याख्यातानि ॥ १० ॥

एकादशी ।

वि० रा० इति दक्षिणा दिग्मुद्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याः श्रयतु प्रवेगमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं कर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

उ० उत्तरासु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः । उक्तानि सामानि चान्यानि भविष्यन्ति । समानमन्यत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

म० अथ दक्षिणतः चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्तानि सामानि चान्यानि । समानमन्यत् । 'वायुरग्रेणा' (अध्या० २४ क० ३१) इति प्रवेगं शक्यम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याः श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु वैरूपः साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं कर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १२ ॥

म० अथ पश्चात् । सम्यग्जाते सप्ताद् । 'आ त्वा रथं यथोत्तये' (ऋक्स० म० ८ । ७ । १ । १) इति मरुत्वतीयं शक्यम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

स्वराडस्युदीची दिक्कारुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्तर्कविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याः श्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु वैराजः साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं कर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

म० अथोत्तरतः । सेनैव राजते स्वराद् । 'अभि त्वा धर नोनुमः' (ऋक्स० म० ४ । २ । १५ । २२) इत्यादिकं निष्केवल्यं शक्यम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अधिपतयसि बृहतीं द्विविधै ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमो पृथिव्याः श्रयतां वैश्वदेवाभिमारुते उक्थे अव्यथायै स्तभ्रीताः शाकरैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं कर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १४ ॥

म० अथ मध्ये । हे इष्टके, अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढोष्वा दिगति । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो त्वां पृथिव्यां श्रयताम् । वैश्वदेवाभिमारुते शक्ये अवलनाम स्तभ्रीताम् । शाकरैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थितौ त्वां स्तभ्रीताम् । द्विवचने विशेषः । 'तत्सवितुर्वृणीमहे' (ऋक्स० म० ५ । ६ । १० । १) इत्यादि वैश्वदेवं शक्यम् । 'विधानराव पृथुवाजसा' (ऋक्स० म० ३ । १ । १३ । १) इत्यादिकमाभिमारुतं शक्यम् । उक्तमन्यत् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अवं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दृङ्क्षणवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जन्मे दध्मः ॥ १५ ॥

उ० पञ्चदशी उपधाति । अवं पुरः योगमग्निः पुरः पुरस्तादुपधायाचर्यत इति पुर इत्युच्यते । हरिकेशश्च हरितज्वालाः सुवर्णवर्णाचिरिति यावत् । सूर्यरश्मिश्च सूर्यस्तेषाम्ग्रेः रश्मयः तस्य रथगृत्सश्च रथेऽवस्थितो गृत्सः मेधावी । गृणतेः स्तुतिक्रमेणः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । रथौजाश्च रथे ओजोऽस्मानि रथौजाः । चकारौ समुच्चयाधीनौ । सेनानीग्रामण्यौ । सेनां नयतीति सेनानीः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । 'वासन्तिकी तावत्' इति श्रुतिः । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ पुञ्जीकृतरूपलावण्यसौभाग्यगुणस्थला । क्रतूनां संकल्पानां स्थलमिव । स्त्रीप्रज्वल्यरूपादिज्ञानं संकल्पः तन्मूलकस्तु कामः । दिशश्च उपदिशश्चेति माद्विधिः । 'सेना च समितिश्च' इति श्रुतिः । दृङ्क्षणवः दशनशीलाः पशवो हेतिर्वज्रः आलुधम् । पौरुषजनितः वधः विनाशः । प्रहेतिः प्रकृष्टमालुधम् ।

तेभ्यो नमः अस्तु । तेभ्यो हेतिप्रहेतिभ्यः नमस्करोस्तु ।
ते च नोऽस्मान्बन्तु गोपायन्तु । ते नो मृडयन्तु ते
अस्मान्मुखयन्तु । ते वयं हेतिप्रहेतिभिर्गुण्यमानाः यं पुरुषं
द्विष्मः वस्मानिष्टं चिन्तयामः । यश्च पुरुषः नः अस्मान्
द्वेष्टि अस्मान्प्रत्यप्रीतिं करोति तं पुरुषम् एषां हेतिप्रहेती-
नाम् वयं जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः प्रक्षिपामः ॥ १५ ॥

म० 'पुरीषमोपोपययं पुर इति पञ्चदशः प्रतिमञ्चं
प्रतिदिशं यथालिङ्गम्' (पा० १७ । १२ । २-३) । नाक-
स्यस्तु तूर्णीं चाखालमुदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु
यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यक्षिणको मञ्जस्तदिशि तन्मन्त्रेण
पञ्चदशान्जकाः पञ्चदशका उपदधातीति सूत्रार्थः । पञ्च
वर्जेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः
पुरस्तादुपधीयमानत्वात् पुरोऽग्निः । 'अग्निर्वै पुरस्तादयतनाह
पुर इति आद्य' इत्यामिमुदरन्ति प्रागमुपचरन्ति' (८ । ६ ।
१ । १६) इति श्रुतेः । कीदृशः । हरिकेशः हरवो हरितवर्णाः
कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य । 'हरिः पित्रे हरितर्णे'
इत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा यस्य
'सूर्यस्यैव तमि रश्मयः' (८ । ६ । १ । १६) इति श्रुतेः ।
तस्याग्ने रथवृत्तः रथीजाः च सेनानीप्रामण्यौ रथे वृत्तो
मेधावी कुशलो रथवृत्तः 'वृत्तो मेधावी घृणातेः स्तुतिकर्मणः'
(निरु० ९ । ५) इति वार्त्तिके । सेनां नयतीति
सेनानीः । नौ समुच्चयायौ । रथे औजस्व्यो यस्य स
रथीजाः । रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । प्रागं नयतीति प्रामणीः ।
एतन्नामकौ सेनानीप्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृत्त-
इत्यर्थः । 'वासन्तिका तावत्' (१६) इति श्रुतेः । तथा
पुजिकस्थला कतुस्थला चेलाम्बरसौ दिशुपदिशौ यस्य परिचा-
रिके । पुजिकस्थलं पुष्पाकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमृद्धस्य
स्थला आधारभूता पुजिकस्थला । कतुनां संकल्पानां रुपादिज्ञा-
नानां स्थला स्थानभूता कतुस्थला । पुजिकस्थलं कतुनां च
स्थले यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । 'पुजिकस्थला च कतुस्थला
चाम्बरसाविति दिक् चोपदिशा चेति इ स्माह माहिरिषिः'
(१६) इति श्रुतेः । ददक्ष्णवो दक्षमणीकाः पशवः व्या-
घ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः । पौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वधः हननं
वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधं वस्मिन्नक्षेत्रे मुखे रावणमेनेव परस्परं
रिपवो ग्रन्थि स पौरुषेयो वधः । 'वदन्योन्यं ग्रन्थि स पौरु-
षेयो वधः प्रहेतिः' (१६) इति श्रुतेः । यस्याग्नेरियं सामग्री
हे इष्टके, त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्वा च तस्य
सेनानीप्रामण्यौ ये चाम्बरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः
सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्करोऽस्तु । ते सर्वे नोऽस्मान्
सृजयन्तु सुखयन्तु । ते नोऽस्मान्बन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं
द्विष्मः वस्मानिष्टं चिन्तयामः । सद्य नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि
अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेवां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राकराले

मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः । 'जग्मि नाशने' जम्भयति नाश-
यति जम्भा दंष्ट्रा वस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे
चित्रश्च सेनानीप्रामण्यौ ॥ मेनका च सहजन्वा-
चाम्बरसौ यातुधानौ हेती रक्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो
नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्मः ॥ १६ ॥

सु० उच्यते । अयं दक्षिणा । दक्षिणतो विश्वकर्मा
सर्वस्य कर्ता वायुः तस्य वायो रथस्वनः रथेऽवस्थितो
महास्वनः । स्वनः शब्दः । रथे चित्रः रथेऽवस्थितो
विचित्रयोधी । मेनका च सहजन्वा च । मेना मानवन्त्येनां
मेनका समानैर्जनैः सहस्त्रिता जनानां सहजन्वा । अम्बरसो
हि सर्वसामान्याः । यातुधानाः रक्षांसि ॥ १६ ॥

म० अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा
'दक्षिणादान्' (पा० ५ । ३ । ३६) इति सप्तम्यन्तादक्षि-
णशब्दाच्चप्रत्ययः । दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं
सर्वं कर्म यस्य । विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । 'अयं
वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पञ्चत एष हीद' सर्वं करोति तद्यत-
माह दक्षिणेति तस्मादेव दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति' (८ । ६ ।
१ । १७) इति श्रुतेः । तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे
स्थितः स्वनति श्वरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः
चित्र आश्चर्यकारी रथे चित्रो प्रामणीः 'हृलदन्तात्' (पा०
६ । ३ । ९) इति सप्तम्या अलुक् । तौ प्रोप्मावृत्तौ 'प्रोप्मा
तावत्' (१७) इति श्रुतेः । मानवन्त्येनां मेनका । जनैः
सर्वैः सह स्थिता सहजन्वा । अम्बरसो हि सर्वसाधारणाः
एते अम्बरसौ । यातुधाना रक्षसामवन्तरजातिभेदो बोध्यः ।
हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानासौदण्यहेतिरुपाः
अतिकूराणि रक्षांसतितीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि । हे इष्टके, यस्य
वायोऽरिदं सर्वं त्वं तद्वपासि । व्याख्यातमन्वाद् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अयं पश्चाद्विश्वव्याप्तस्य रथप्रोत्तश्चासमरथश्च
सेनानीप्रामण्यौ ॥ प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चा-
म्बरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो
अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्मः ॥ १७ ॥

सु० अयं पश्चात् विश्वव्याप्ताः आदित्यो विश्वव्याप्ताः ।
स ह्युदयेन सर्वं व्यञ्जनवत्करोति । तस्य रथप्रोत्तश्च
रथेऽवस्थितः प्रोत्त इव । असमरथः अन्यैः दक्षिभिरनुव्य-

रथः । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती च । तुल्यव्याख्यानम् ।
व्याघ्राः सर्पाः ॥ १७ ॥

म० अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे 'पश्चात्-'
(पा० ५ । ३ । ३२) इति सूत्रेण निपातः । पश्चात्
पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्याघ्राः आदिष्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचरति
प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्याघ्राः अमुन् । पश्चिमायां स्पष्टं
इत्यत इति पश्चात् । 'असौ वा आदिष्यो विश्वव्याघ्रा यदा
सर्वेषु उदयेत्येदं' सर्वं व्यनो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति
तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्ति' (८ । ६ । १ । १८)
इति श्रुतेः । तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थितो रथे
प्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽस-
मरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृत् । 'वार्षिकौ तावत्'
(१८) इति श्रुतेः । प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति
प्रम्लोचन्ती । अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ
व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः, सर्पाः प्रहेतियस्य तद्रूपाति ।
उक्तमन्वत् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अयमुत्तरात्संयद्भुसस्तस्य ताक्ष्यश्चादिष्टनेमिश्च
सेनानीग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सर-
स्रावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते
नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विप्सो यश्च नो
द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्मः ॥ १८ ॥

उ० अयमुत्तरात् । अयं यज्ञः उत्तरतः । संयद्भुः
संयन्ति वसुनो धनस्य लिप्सवो यंप्रति स संयद्भुस्यंजः ।
दीयते हि तत्र प्रसूतेभ्यः । ताक्ष्यः तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे
क्षिपति पक्षाविति ताक्ष्यः । अरिष्टनेमिः अनुपहिंसिता-
बुधः । विश्वाची च सर्वप्रति अज्ञनशीला । साधारणा हि
सा । घृताची घृताज्जना । घृतं हि अप्सरसामन्नम् ।
तथाचोर्वशीवाक्यम् 'घृतस्य स्रोकं सकृदह आश्रामि' इति ।
आपः वातः ॥ १८ ॥

म० अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्धितुत्तरात् 'उत्तराधर-'
(पा० ५ । ३ । ३४) इत्यादिना आतिप्रत्ययः । अयमुत्तरतः
संयद्भुः यज्ञः सम्यक् वान्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यंप्रति
जनाः स संयद्भुः । यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् ।
यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् । तथाच श्रुतिः 'यज्ञो वा
उत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽयं यत्संयद्भु-
सुरित्याह यज्ञं' हि संयन्तीतीदं वसु' (८ । ६ । १ । १९) इति
तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति ताक्ष्यः अरिष्टाऽनुपहिंसिता
नेमिराबुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ
धारदावृत् । 'धारदौ तावत्' (१९) इति श्रुतेः । विश्वाची
घृताची चाप्सरसौ ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्ययतीति

विश्वाची सर्वसाधारणत्वात् । घृतमवति भुङ्क्ते घृताची । घृतं
ह्यप्सरसामन्नम् । 'घृतस्य स्रोकं सकृदह आश्रामि'त्युर्वशीवच-
नात् । आपोऽपां समूहो हेतिः । 'तस्य समूहः' (पा० ४ ।
२ । ३७) इत्यण् । वातः वायुः प्रहेतिः । तेभ्य इत्या-
द्युक्तम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अयमुपर्यवर्गवसुस्तस्य सेनजिच्च सुपेणश्च सेना-
नीग्रामण्यौर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्कूर्जनं
हेतिर्विद्युग्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु
ते नो मृडयन्तु ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि
तमेपां जम्भे दध्मः ॥ १९ ॥

उ० मध्ये । अवसुपरि । अयं पर्जन्य उपरि । अर्वा-
भवसुः अर्वागज्जनं वसु धनमुदकलक्षणं प्रजाभ्यो ददा-
तीत्यर्वाभवसुः पर्जन्यः । तस्य सेनजिच्च सेनां जयतीति
सेनजित् । सुपेणश्च शोभनसेनश्च । उर्वशी च उरुः पृथुः
वशः कामो यस्या इति उर्वशी । पूर्वचित्तिश्च पूर्व प्रथमं
पुंसां चेतस्त्वामभ्युपैति सौभाग्यातिशयात् । अवस्कूर्जन-
जम्भे हेतिः । स्कूर्जतिर्वज्रनिर्घोषार्थः विद्युग्रहेतिः ॥ १९ ॥

म० अयं मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाभवसुः पर्जन्यः 'उप-
र्युपरिष्टात्' (पा० ५ । ३ । ३१) इति निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थः ।
अर्वागवोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं वसालोऽर्वाभवसुः । अर्वा-
जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'पर्जन्यो वा
उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽयं यदर्वाभवसुरित्या-
हातो र्वाभवसु वृष्टिरर्जं प्रजाभ्यः प्रदीयते' (८ । ६ । १ ।
२०) इति । तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना
सेना यस्येति सुपेणः 'पूर्वपदात्' (पा० ८ । ३ । १०६)
इति पत्वम् ततो गलम् । तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृत्
'हैमन्तिकौ तावत्' (२०) इति श्रुतेः । उरुः पृथुः कामो
वशो यस्याः उर्वशी । रुपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपै-
तीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिग्रूपे अप्सरसौ । 'स्कूर्जा वज्र-
निर्घोषे' अवस्कूर्जतीत्यवस्कूर्जनं भयहेतुशब्दं कर्षणं हेतिः ।
विद्युच्चपला प्रहेतिः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

अग्निर्मूर्धो दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपां रेतांश्च जिन्वति ॥ २० ॥

उ० छन्दसा उपदधाति । अग्निर्मूर्धो । आग्नेयं प्राक्
तपश्च तपस्वश्चेत्यतः । प्रथमस्तृचो गायत्रः । प्रथमा
व्याख्याता ॥ २० ॥

म० 'छन्दसास्त्रिंशोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्वायवीरमिर्मूर्धेति
प्रत्युचम्' (का० १७ । १३ । ५) । वक्ष्यमाणा गायत्र्या-
द्याच्छन्दसा एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासां

मथमा पशानूके तामभितो वे अर्धपथे । अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते
तिस्रो गामत्रीरभिर्गृह्येति प्रत्युचम् । एवं वक्ष्यमाणा अपीति
सूत्रार्थः । तिस्र ऋचोऽभिदेवत्या गामव्यः । आवा व्याख्याता
(अध्या० ३ क० १६) ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतितस्पतिः ।
मूर्धो कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

उ० अयमग्निः । ऋषिरभिनयेन दर्शयति । अयमग्निः
सहस्रिणः सहस्राणि बहुनि यस्य विद्यन्ते तस्य ।
वाजस्याश्वस्य शतितश्च पतिरधिपतिः । मूर्धो च रयीणाम्
प्रधानभूतश्च धनानाम् । अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानं
दृष्टादृष्टाधनं हि । कविः कान्तदर्शनश्च अतः स्तुमः ॥ २१ ॥

म० अयमभिरीदशन्ते स्तुम इति शेषः । कीदृशः । सहस्रं
संख्या अस्यान्तीति सहस्री तस्य । शतितः शतसंख्यावतो
वाजस्याश्वस्य पतिः स्वामी । अनेकाश्वप्रद इत्यर्थः । तथा
रयीणां धनानां मूर्धो शिरोवहुत्तमः । अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधा-
नधनं दृष्टादृष्टाधनत्वात् । कविः कान्तदर्शनः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत । मूर्धो
विश्वस्य वाधतः ॥ २२ ॥

उ० त्वामग्ने पुष्करात् । व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

म० व्याख्यातैकादशे द्वाविंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः
सर्वसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्घा
जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

उ० भुवो यज्ञस्य । त्रैष्टुभस्तृचः । प्रथमा व्या-
ख्याता ॥ २३ ॥

म० 'पुरस्ताद्विष्टुभो रेतःसिखेलायां भुवो यज्ञस्येति' (का०
१७।१२।७) । पूर्वदिशि रेतःसिखेलायां त्रिष्टुभं
इष्टका उपपद्यति त्वेन तिस्रः त्रिष्टुप्लन्दस्काभिर्हस्मिरुपयेया
इष्टकास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एवमग्नेऽपि तिस्रस्त्रिष्टुभ आग्नेयः । प्रथमा
व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये (अ० १३।क० १५) ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवाय-
तीमुपासम् । यज्ञा इव प्रवयामुजिह्वानाः प्रभानवः
सिस्वते नाकमच्छ ॥ २४ ॥

उ० अबोध्यग्निः । बोधमग्निः अबोधि प्रतिबुध्यते
कर्मणि स्वमधिकारम् । समिधा समिधनेन । जनाना-

मग्निहोशिणां सत्यातिथिज्ञानधडासंपन्नानाम् । कथमिव
प्रतिबुध्यते । धेनुमिवायतीम् । यथा धेनुमागच्छन्तीं वत्सः
प्रतिबुध्यते । यथाच उपसमागच्छन्तीं मनुष्याः प्रतिबु-
ध्यन्ते तस्याहुतिभिर्दीप्तस्य । यज्ञा इव प्रवयामुजिह्वानाः ।
यज्ञ इति महतो नामधेयम् । यथा महान्तो जातपक्षाः
पक्षिणः वयां वृक्षशाखामुजिह्वानाः परित्यजन्त ऊर्ध्वं
गच्छेयुः । पुषम् प्रभानवः सिस्वते प्रसिस्वते प्रसर्पन्ति
भानवः अर्धैषि महान्ति । नाकमच्छ । अच्छाभेराभूमिति
शाकपूणिः । स्वर्गलोकमभि ॥ २४ ॥

म० जनानां ज्ञानधडाद्विमतर्पणसत्यादिसंपन्नानामग्निहो-
शिणां समिधा समिधनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते । कर्मणि
स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः । 'वीपजन-' (पा० ३।१।६९)
इत्यादिना लुङि कर्तरि णिप् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीमाग-
च्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा बोध समागच्छन्तीं
प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते । दीप्तस्य तस्याभेर्मानवो रश्मयो
नाकमच्छ स्वर्गमनितः प्रसिस्वते प्रसरन्ति । 'अच्छाभेराभु-
मिति शाकपूणिः' (निह० ५।२८) । दृष्टान्तमाह । यज्ञ
इति महत्त्वम् । यज्ञाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्ष-
शाखां प्रोजिह्वानाः प्रोद्वच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति
तद्वत् । ऋचोऽर्धान्तरं वा । जनानामुल्लिखं संबन्धिन्या
समिधाभिरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुपसे प्रातः-
कारप्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य
भानवः प्रोजिह्वाना नाकमभि प्रसिस्वते । दृष्टान्तः । वयां
पक्षिणां मध्ये यज्ञाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्वच्छन्तः
प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्याग्निं छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् ।
एकः प्रशब्दः उजिह्वाना इत्यत्र संबध्यते द्वितैयः सिस्वते
इत्यत्र । 'सु गतौ' ह्यदिः लट् । 'ओहाह गतौ' शानच्
जिह्वानाः । उपासमिति संहितायां वीचैः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अवोचाम कवये मेधाय वचो वन्दारु वृष-
भाय वृष्णे । गर्विष्ठिरो नर्मसा लोममग्रौ दिवीव
रुक्मसुरुव्यर्धमग्ने ॥ २५ ॥

उ० अवोचाम । उद्गतारो भुवन्ति । अवोचाम उक्त-
वन्तो वयम् । कवये छान्तदर्शनाय । मेधाय वज्रियाय ।
वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यम् । वन्दारु वन्दनशीलम् । वृष-
भाय वर्षिष्ठे । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । वृष्णे
सेके । यूने परिणामरहिताय । इदानीम् गर्विष्ठिः होता
गवि वाचि सिर्रोऽप्रच्यव्यः । तस्य हि अग्निरधिष्ठाधी
देवता । नमसाखेन संयुक्तं लोमं स्तुतिः । अग्नी
आहवनीयाख्ये । अग्नेर् आसंजयिष्यति अग्निसं-
वर्द्ध करिष्यते । कथमिव दिवीव रुक्मसु यथा सुलोके

कर्म रोचनमादित्यम् । उरुवज्रम् बहुभिः स्तुतिभक्तिभि-
र्भुक्तम् स्वरसौष्टवादिभुक्तम् । स्तोम आदित्येनोपनीयते ॥ २५ ॥

म० उद्गारात् रोचन्ति । वनं कवये कान्तदार्शनेऽग्रेये
वनोऽजोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये ।
मेध्याय मेधे यज्ञे सोमयाय । वृषभाय भेष्टाय कामानां वप-
वित्रे । वृष्णे सेके । यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः ।
वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । 'शृण्वद्वोरारुः' (पा० ३ ।
२ । १०३) । इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो
होता नमसाऽग्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अग्रेत् ।
अन्तर्भूतपुष्पवैः श्रयतिः लङ्कृत्ये । 'छन्दसि लङ्कृत्ये' (पा०
३ । ४ । ६) इति वचनात् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ ।
७३) इति शपो लुक् गुणः । होताग्नौ स्तोममापयिष्यति
आसंययिष्यति वाज्यानुवाक्याभिरक्षमभिसंबद्धं करिष्यतीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः । दिवीव रुक्ममुपेत्यते । दिवि सुलोके रुक्मं रोच-
मानमादित्यं सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो
बहवो व्यवाः स्तुतयो गतयो वा यत्सेति तस्मिन्नेत्युपदेशः ।
स्तोमः सूर्येणोपनीयते । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (पा० ८ ।
३ । १५) इति षत्वम् ॥ २५ ॥

पडिंशी ।

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो
अध्वरेष्वीन्द्रः । यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु
चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ २६ ॥

उ० अयमिह । जागतस्तुचः । प्रथमा व्याख्याता ॥ २६ ॥

म० 'जगत्यैव पश्चादयमिहेति' (का० १० । १२ । ८)
तिसृभिः पश्चादेतः तिन्वेलायां तिस्रो जगतोसंज्ञेष्टका दक्षिणा-
मुच उपदधातीति सूत्रार्थः । तिस्रो जगल आग्नेयः । आया
व्याख्याता (अध्या० ३ क० १५) ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः
सुविताय नव्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृष्टा
धुमद्विभाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥

उ० जनस्य गोपाः । योयं जनस्य यजमानस्य गोपाः
गोपायिता अजनिष्ट जातः । जागृविः जागरणशीलः
अस्मिष्टज्ञानः अग्निः । सुदक्षः शोभनोत्साहः । सुविताय
नव्यसे सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सः घृतप्रतीकः
घृतमुखः । बृहता महता भानुना दिविस्पृष्टा दिवं
स्पृशतीति दिविस्पृष्ट तेन दिविस्पृष्टा । धुमद्विभाति धुति-
मद्विविधं दीप्यते । भरतेभ्यः करिष्यन्भ्योऽभ्याय । शुचिः
बहुन्वपि हवींषि भक्षयसुच्छिद्यो न भक्षति शोधको वा ।
यद्वा । योऽग्नौ यजमानस्य गोपायिता अजनिष्ट भरतेभ्यः

करिष्यन्वः सकाशात् । करिष्यन्वजमानेभ्यो वा । जागृविः
अग्निः सुदक्षः । सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सोयं घृत-
मुखो महता भानुना दिविस्पृष्टा । धुतिमद्विभाति । शुचिः
शोधतेज्ज्वलतिकर्मणः । यद्वा मनुष्येभ्यो विज्ञाय-
मानो मनुष्यसंबन्धेर्दोषैर्न लिप्यते ॥ २७ ॥

म० योऽग्निभरतेभ्यः करिष्यन्वः सकाशादजनिष्ट जातः
तैर्मयितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते । भरता इति करिष्यन्वा-
मसु पठितम् । किमर्थं जातः । नव्यसे नवीयसे नवतराय ।
सुविताय सुताय प्रसुताय कर्मणे यागाय । सूतेरिडागम आर्षः ।
अभिनवं नवीयस्वस्मै । ईलोप आर्षः । योऽग्निर्दिविस्पृष्टा-
द्युलोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन घुमत् कान्तिमयथा
तथा विभाति विविधं दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । जनस्य यज-
मानस्य गोपाः । गोपायति रक्षतीति गोपाः किन् 'लोपो
व्योर्वलि' (पा० ६ । १ । ६६) इति यलोपः । जागृविः जागर-
णशीलः कर्मणि सावधानः । सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो
यस्य अतिकुशलो वा । घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य ।
शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिद्यो न स्यात्
शोधको वा ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

त्वामग्ने अक्षिरसो गुहा हितमन्वविन्दच्छि-
श्रियाणं वनेवने । स जायसे मध्यमानुः सहो
महत्स्वामाहुः सहसस्पुत्रमक्षिरः ॥ २८ ॥

उ० त्वामग्ने । यं त्वाम् हे अग्ने, अक्षिरसः क्षयः ।
गुहाहितं निगूढे प्रदेशेऽवस्थितम् अप्सु अग्निर्वैभ्य
उदकामस्तोमः प्राविशदित्येवमादिनिदानमस्य मन्त्रस्य ।
अन्वविन्दन् लब्धवन्तः । पुनरपि नष्टं सन्तं शिश्रियाणं
वनेवने अवस्थितम् ओषधिवनस्पतिषु । अन्वविन्दन्क्षिरस
इति वर्तते । स स्वमिदानीमपि जायसे अरुणिकाष्टेभ्यो
मध्यमानः । सहोमहत् सहसा बलेन महता इति विभ-
क्तिव्यत्ययः । अतश्च कारणात् त्वाम् आहुः क्षयः सहसा
पुत्रम् बलस्य पुत्रम् । अक्षिरः अक्षिर इत्यग्नेः संबो-
धनम् हे अक्षिरः ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, अक्षिरसः अक्षिरोवंशोद्भवा क्षयस्त्वामन्व-
विन्दन् लेभिरे । अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः । किंभूतं त्वां गुहा गुहायां
निगूढे प्रदेशे हितं स्थितम् । अप्सु प्रविष्टमित्यर्थः । 'अग्नि-
र्देवेभ्य उदकामस्तोऽयं प्राविशत्' इत्यादिभुतेः । 'सुपां
शुल्ल' (पा० ७ । १ । ३५) इति गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः ।
हे अग्ने, पुनर्नष्टं त्वां वने वने शिश्रियाणं मानावनस्पतिषु
भित्तमक्षिरसोऽन्वविन्दन् । 'निलवींस्सयोः' (पा० ८ । १ ।
४) इति वनेपदस्य द्वित्वम् । धयतेः शानपि 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २ । ४ । ७६) इति शपः शब्दः द्वित्वं न । यं त्वामग्नि-
रसोऽलमन्तं न त्वं जायसेऽनुताप्सरणिभ्य उत्पद्यसे । कीदृशः ।

महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मन्थमानः । महत्सहः-
सह्याभ्यां तृतीयालोपः । मन्थमानो जायस इत्यर्थः । हे
अग्निरे अग्ने, अतएव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः
बलेन मन्थनाज्जायमानाद्वाहलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

सखायः सं वः सम्यञ्चमिपु स्तोमं चामये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जोन्प्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

उ० सखायः सम् । आनुष्टुभस्तुचः । यजमान
ऋत्विजः संबोधयति । हे सखायः, संगत्वा शृणुत । वः
पुष्मान् मवीमि । सम्यञ्चम् संगतम् एकीभूतम् । इपम्
हविलक्षणमशम् । स्तोमं च त्रिवृत्पञ्चदशादि । अग्नये भरत ।
कथंभूतावाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनां पृथुतमाय मनुष्या-
णाम् । ऊर्जोन्प्रे अपां पौत्राय । अज्य ओषधिवनस्पतयो
जायन्ते ताम्योऽग्निः । सहस्वते बलवते ॥ २९ ॥

म० 'अपरात्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति' (पा० १७ ।
१२ । ९) । जगतीभ्योऽपरात्तिसोऽनुष्टुभसंज्ञैकः प्राश्नुत्
उपदधाति सखाय इत्युक्त्रयेणेति सूत्रार्थः । तिस्रोऽनुष्टुभः ।
ऋत्विजःप्रति यजमानो ब्रूते । हे सखायः ऋत्विजः, सम्यक्
समीचीनमिषं हविलक्षणमशं समीचीनं स्तोमं चामये वः
पूर्वं संपादयत अश्वयै इति कुरुत । त्रिवृत्पञ्चदशादितोमं
च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं
कृत्वा वसादेशे व इति । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशे-
पोऽध्याहृत्यः । कीदृशावाग्नये । क्षितीनां मनुष्याणां । वर्षि-
ष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय । 'प्रिवस्त्रि-' (पा० ६ । ४ । १५७)
इत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः इष्टनि । क्षिबन्ति निवसन्ति भूमा-
विति क्षितयो नराः कर्तारं चिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा
ऊर्जो जलस्य मध्ये पौत्राय । अज्यो वनस्पतयो जायन्ते
तेभ्योऽग्निरित्यर्पा पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते सहो
बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

सप्तसमिधुवसे वृषन्नग्ने विश्वान्युर्य आ । इड-
स्पदे समिध्वसे स नो वसुन्याभर ॥ ३० ॥

उ० सप्तसमित् । 'प्रसमुषोदः पादपूरणे' इत्युपसर्गा-
भ्यासः । इदिति पादपूरणः । युवस इति विकरणस्य-
त्ययः । यत्सं संयौषि संगमयसि । हे वृषन् वर्षितः
अग्ने । विश्वानि वसूनि । अर्य ईश्वरः सन् आलोच्य-
लोच्य । यजमानानाम् इडावाक् पदे कर्मायै समिध्वसे । स
नः अस्मभ्यम् वसूनि धनानि आभर आहर देहि ॥ ३० ॥

म० हे वृषन् वर्षितः सेतः हे अग्ने, अर्यः स्वामी सर्वं
विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यज-

मानेन सज्जमयसि । यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः । 'अर्यः स्वामि-
वैश्ययोः' (पा० ३ । १ । १०३) इति निपातः । इडः
इडायाः योः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्वसे
कर्मायै दीप्यसे स इदंशस्तं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर
आहर देहीत्यर्थः । हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

त्वां चित्रश्रवस्तम् हवन्ते विश्व जन्तवः । शो-
चिक्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोडवे ॥ ३१ ॥

उ० त्वां चित्रश्रवस्तम् । हे अग्ने । चित्रश्रवस्तम् चित्रं
नानारूपं अथो धनमतिशयेन यस्य स चित्रश्रवस्तम्
तस्य संबोधनं हे चित्रश्रवस्तम् । त्वां हवन्ते आह्व-
यन्ति । विश्व मनुष्येषु मध्ये व्यवस्थितम् जन्तवो मनुष्याः ।
कथंभूतम् । शोचिक्केशम् शोचन्ति दीप्यन्ते ज्वालाः
केशस्तस्मान्नीया अस्तेति शोचिक्केशः । हे पुरुप्रिय बहवो
यजमानाः प्रिया अस्य । बहूनां यजमानानां वा प्रियः ।
बहु वा इविः प्रियमस्येति समासविशेषः । तस्य संबो-
धनं हे पुरुप्रिय । किमर्थमाह्वयन्ति । इव्याय वोडवे ।
हवींषि वोहुं परियामः ॥ ३१ ॥

म० चित्रं नानाविधे अथो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः
अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्संबुद्धिः । हे पुरुप्रिय,
पुरुषां बहूनां यजमानानां प्रियः । बद्धा पुरवः प्रिया नस्य,
पुर बहु इविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने, विश्व
प्रजासु ऋत्विज्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । 'हेन् आह्वाने'
'हः संप्रसारणम्' (पा० ६ । १ । ३२) इति शपि संप्रसारणं
गुणश्च । किं कर्तुम् । इव्याय वोडवे । विभक्तिव्यत्ययः ।
इव्यं वोडुं प्राप्तुम् 'तुमर्थं सेसेन्-' (पा० ३ । ४ । ९) इति
तुमर्थं तवेत्ययः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

एना वो अग्निं नमसोर्जोन्पातमाहुवे । प्रियं
चेतिष्ठमरतिस्त्वध्वरं विश्वस्य दूतमभूतम् ॥ ३२ ॥

उ० एना वः । प्रगाथोयम् । तत्र बृहती पूर्वा सतो-
बृहत्युत्तरा । तत्र प्रगथनधर्मेण तिस्रो बृहत्यः संपादिताः
इयोस्तु व्याख्यानम् । नहि शास्त्रे न्यूदानां मन्त्राणामर्थान्तरं
विद्यत इति । तथाच आत्वा जिघर्सीति श्रुतिव्यतिषिक्तभ्यां
होममुक्त्वा प्रगुणाभ्यामेव व्याख्यानं करोति अतः प्रगुणो
व्याख्यायते । एना अनेन नमसा अग्नेन । व इति पाद-
पूरणार्थः संभवात् । अग्निम् ऊर्जोन्पातम् अपां पौत्रम् ।
आहुवे आह्वयामि । सर्वजीवप्रियम् । चेतिष्ठम् अतिश-
येन चेतनायुक्तम् । अरतिम् अलंमतिं पर्याप्तमतिम् ।
स्त्वध्वरम् शोभना अच्वरा यज्ञा अस्य विद्यन्त इति स्वध्वरः ।
विश्वस्य सर्वस्य यजमानजनस्य दूतम् । अभूतम् अनरण-
धर्माणम् ॥ ३२ ॥

म० 'अषाढावेलायां पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति' (का० १०।१२।१०) । अषाढावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपधातीत्यर्थः । तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्वयमन्थनेन ऋक्त्रयसंपादने प्रगाथः तत्र बृहती-सतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः । यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्वे त्रयोऽष्टाणीः सा बृहती । 'एना वोऽग्निं नमसोजो-नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः' स्वधरं विश्वस्य दूतम-मृतम् इति । यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाणीं द्वितीयतृतीया-वशाणीं सा सतोबृहती । 'स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुवद्वा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः' राधो जनानाम् इति । तत्र बृहत्यास्तृतीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता । सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता । एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः । तत्रावर्तितपादाना-मर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते । एना वः । विभक्ते-राकारः । हे ऋक्षिभ्यजमानाः, वो बुध्माकं संवन्धिना एना एनेन नमसाग्नेन हविर्यज्ञेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो बुध्माकमेनमग्निं नमसा हुव इति वा । कीदृशमग्निम् । ऊजो-नपातमपां पीत्रं प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठम-तिशयेन चेतमितारम् । 'तुरिष्टेनेवस्तु' (पा० ६।४।१५४) इतीष्टमि परे तृचो लोपः । अरतिमलमति पर्याप्तमतिम् । यद्वा रतिरुपरमत्सद्वहितम् । सदोषमद्युतमित्यर्थः । स्वधरं शोभना अध्वरा यज्ञा वस्य तम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

उ० स योजते । स एवाग्निः योजते युनक्ति । अरुषा अक्रोधनावधौ रथे । विश्वभोजसा सर्वस्य भोक्तारी । द्विती-याद्विवचनस्य स्थाने द्वयोः प्रातिपदिकयोराकारः । स एव च दुद्रवत् द्रवति गच्छति । स्वाहुतः शोभनप्रकारेण हुतः सन् ॥ ३३ ॥

म० विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् । सर्वस्य हि गृहे दाहपाककार्य-करत्वात् । अमृतं मरणरहितम् । अथ सतोबृहती व्याख्या-यते । स योजते । यन्मित्रमाह्वयामि सोऽग्निः अरुषा अरुषो रोपरहितो साधू विश्वभोजसा विश्वं भुजते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारी । द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः भुजेरमुन् । एवं-विधावधौ रथे योजते युनक्ति । विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

स दुद्रवत्स्वाहुतः स दुद्रवत्स्वाहुतः । सुवद्वा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

उ० क गच्छतीत्यत आह । यत्र सुमद्वा यज्ञः । सुम-द्वाप्रवृणं सर्वेभ्यगुपलक्षणार्थम् । शोभनाध्विरयज्ञः । सुशमी च । शमीति कर्मनाम । शोभनानि कर्माणि यस्मिन्पक्षे स सुशमी । वसूनां देवम् वसूनां रुद्राणामादित्यानां देवानां यस्मिन्पक्षे कृतानि सवनाति । एवमध्याहारेण विभक्तिव्यत्ययेन च वाक्यसामञ्जसम् । राधो जनानाम् राधो धनं च यत्र जनानामुपलक्ष्यम् तत्र स योजते इति संबन्धः ॥ ३४ ॥

म० स एवाग्निः रथारुहः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारे-णाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति 'दृ गतौ' 'ग्निद्रिह्युभ्यः-' (पा० ३।१।४८) इति लुकि च्छित्तम् अजमानमु-पाभावात्तार्थः । कुत्र गच्छतीत्यत आह सुवद्वा इति । वसूना-मिति । वसुसब्दो रुद्रादित्यभोरुपलक्षकः । वसूनां रुद्राणामा-दित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्यज्ञं चाति तत्राग्निर्यजतीत्यर्थः । सुवद्वा ब्रह्मपदं सर्वेभ्यगुपलक्षणम् । शोभनो ब्रह्मा ऋक्षिभ्यत्र शुभर्क्षिगुणः । सुशमी । शमीति कर्मनाम । शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान् । अग्निराहुतो रथेऽश्वानियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाभावागच्छतीति सर्वार्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो । अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

उ० अग्ने वाजस्य । औणिहस्तुचः । हे अग्ने, यस्त्वं वाजस्याजस्य । गोमतः गोभिः संयुक्तस्य । ईशानः ईश्वरः । हे सहसो यज्ञो बलस्य पुत्र । सह इति बलनाम । यदुरिति पुत्रस्य नाम । मन्थमानो जायते तस्मादेवमाह सहसस्तु-मित्यादि । स त्वम् । अस्मे धेहि अस्मभ्यं देहि । हे जातवेदः महि महत् श्रवोऽञ्जलक्षणं धनम् गोभिः संयु-क्तम् ॥ ३५ ॥

म० 'अपरा गायत्रीभ्य उणिहोऽग्ने वाजस्येति' (का० १०।१२।१३) । गायत्रीभ्योऽपरास्ति स उणिक्संज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्वेणोपधातीति सूत्रार्थः । तिस्र उणिहः । हे अग्ने, हे सहसो यज्ञो बलस्य पुत्र, सह इति बलनाम यदुरिति पुत्रनाम । मन्थनाजायमानत्वादञ्जलस्य पुत्र-त्वम् । सहसस्तुत्रमित्युक्तं च । हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान, अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशत्वम् । गोमतः येनयुक्तस्य वाजस्याजस्येशानः ईश्वरः अतएव धनं गाव्य देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

स ईशानो वसुक्कविरुग्निरीडेन्वो गिरा । रेव-द्वसभ्यं पूर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥

उ० स इधानः । स उक्तगुणः । इधानो दीप्यमानः ।
धनुः उपकारभूतः वासयिता वा । कविः मेधावी अग्निः ।
इन्द्रेण्यः स्तुत्यः । गिरा वाचा त्रयीलक्षणया । तत्रार्थ-
वादः प्रत्यक्षकृतः ततो भिन्नं वाक्यं नेयम् । रेवत् धन-
वत् । अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । हे पुर्वणीक बहुमुख ।
अनीकं मुखम् । पुन बहुनाम । 'यतो ह्येव कुतश्चाप्यभ्या-
दधाति ततएव प्रदहति' इति श्रुतिः । दीदिहि दीप्यस्व ।
एकं वाक्यं कृत्वा व्याख्यायते यत्तदोर्व्यत्ययेन । वसु
धनं तापपाकप्रकाशैरुपकारकः । कविः कान्तदर्शनः अग्निः ।
इन्द्रेण्यः स्तुत्यः ऋषिभिः । गिरा वाचा । तं त्वां प्रवीणि ।
रेवत् धनवत् अस्मदर्थं पुर्वणीक दीप्यस्व ॥ ३६ ॥

म० हे पुर्वणीक, पुन बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सेवुदिः
सर्वदाहकत्वान् । 'यतो ह्येव कुतश्चाप्यभ्यादधाति ततएव
प्रदहति' इति श्रुतेः । हे बहुमुखाय, अस्मभ्यमस्मदर्थं रेवत्
रविमत् धनवत् यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व । द्विवे-
स्य शुभः द्वित्वम् 'तुजादीनां वीर्योऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।
७) इत्यभ्यासवीर्यः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६।१।६६)
इति वलोपः । रविर्विशते यत्र कर्मणि रेवत् 'रयेमौ' (पा०
६।१।३७) इति संप्रसारणम् । तथा त्वया हविर्घ्राशं
बधास्माकं धनासिभैवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः कीदृशस्तम् ।
इधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः । कविः कान्तदर्शी ।
अग्निः अग्ने नयतीत्यग्नीः । प्रयमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः ।
गिरा त्रयीलक्षणया वाचा इन्द्रेण्यः ईदितुं योग्यः स्तुत्यः ।
औषादिक एण्यः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोऽहुतोपसः । स
तिग्मजम्न रक्षसो दह प्रति ॥ ३७ ॥

उ० क्षपो राजन् । यस्त्वं क्षपः क्षपयिता । हे राजन् ।
रक्षसाम् उत यमना । अथात्मनैव स्वभावत एव । हे
अग्ने, वस्तोः सहसंबन्धिनो रक्षसाम् उत उपसः अपि
उपसः संबन्धितानाम् सः । हे तिग्मजम्न वज्रवद् ।
तिग्ममिति वज्रनाम । जम्मेति वज्रानाम् । रक्षसो दह
प्रति प्रत्येकम् ॥ ३७ ॥

म० हे राजन् दीप्यमान, हे तिग्मजम्न तिग्मा तीक्ष्णा
जम्ना वज्रा यस्य । वज्रा तिग्ममिति वज्रनाम । हे वज्रवद्
अग्ने, वस्तोः अयःसंबन्धितः उतापि उपसः उपःकालसंब-
न्धिनो रक्षसो रक्षांश्च रक्षन् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं
भस्मीकुरु । लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् । 'छन्दसि
परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति प्रत्युपसर्गस्य क्त्वाप-
दात्परत्वम् । कीदृशस्तम् । त्वना उप आत्मनापि स्वभाव-
तोऽपि । क्षपः क्षपयतीति क्षपः 'क्षप क्षेपे' तुरादिः पनाञ्च् ।
स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता । 'मन्त्रेष्वप्याहोरात्मनः' (पा० ६।
४।१४१) इति आत्मन आकारलोपस्तुतीर्वैकवचने ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

उ० भद्रो नः । हे ऋचो । पूर्वा ककुप् सतोवृहत्युत्तरा ।
तिस्रः ककुमः संपादिताः । सुभग इति चित्यमग्नि संबोध
प्रायेवति । भद्रः भन्दनीयः नोऽस्माकम् अग्निः आहुतः
अभिहुतः । भवत्विति शेषः । भद्रा रातिः । 'रा दाने' ।
रातिः दानम् भवतु । हे सुभग महदैश्वर्ययुक्त । 'ऐश्वर्यस्य
समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यणां
भग इतीहना' । भद्राध्वरो यज्ञो भवतु । किञ्च भद्रा
उत अपि प्रशस्तयः प्रशंसनानि भवन्तु अस्माकम् ॥ ३८ ॥

म० 'भद्रो न इति ककुमस्ताभ्यः' (का० १७।१२।
११) । इति वृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुविष्टका भद्रो न
इष्टुक्मेणोपदधातीति सूत्रार्थः । प्रगाथः ककुप्सतोवृहतीभ्यो
तिस्रः ककुमः पादाहृत्या कृताः अष्टतस्र नार्थान्तरम् । भद्रो
नोऽग्निराप्रशस्तय इति ककुप् । मध्यः पादो द्वादशक आष-
तृतीयावष्टकमिति तद्वक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतू-
येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते
अभिष्टिभिरिति सतोवृहती । आषतृतीया द्वादशकौ द्वितीय-
यावष्टकमिति तद्वक्षणम् । तत्र ककुप् व्याख्यायते । वज्रमा-
नश्चित्यमग्नि संबोध प्रायेवते । हे सुभग शोभनमग्न शोभनं
भगमैश्वर्यं यस्य । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यणां भग इतीहना' इत्युक्तेः । हे षड्विधै-
श्वर्ययुक्त, आहुतः कलिग्निराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः
कत्वाणो भवत्विति शेषः । किञ्च रातिः त्वरीर्य दानं भद्रास्तु
कत्वाणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु ।
उतापि प्रशस्तयः कीर्तयो भद्राः मुखदायिन्यः सन्तु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्र-
तूये । येना समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

उ० भद्रं मनः । भद्रं स्तुत्यं मनः । कृणुष्व वृत्रतू-
ये शत्रुवधाय । त्वत्तिवैषकर्मो । येन मनसा समत्सु संप्रमेपु ।
सासहः । 'यह मर्षणे' । छन्दस्यभिभवे । अभिभवति ॥ ३९ ॥

म० अथ द्वितीया । हे अग्ने, येन मनसा समत्सु संप्रा-
मेपु त्वं सासहः अभिभवति शत्रून् 'यह मर्षणे' छन्दस्यभिभवे
च सद् द्विलाङ्गमावौ छान्दो संहितायामभ्यासवीर्यः ।
तन्मनः वृत्रतूये पापनायाय भद्रं कत्वाणं कुरुत्व । त्वत्ति-
वैषकर्मो । वृत्रः पापम् 'पाप्मा वै वृत्रः' इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि-
शर्धताम् । वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

उ० किंच । अथ स्थिरा तनुहि अवतारय स्थिराणि कठिनाणि धनूषि । भूरिशर्धताम् बहुप्रकारं बलमात्मनि कुर्वताम् । शर्ध इति बलनाम । अभिचलायमानानाम् । ततो वयं शत्रुभिरप्रतिषण्णमानाः । वनेन संभवेमहि । तानेव शत्रून् ते तप । अभिष्टिभिः अभीष्टयागैः ॥ ४० ॥

म० किंच भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां संवन्धीति स्थिरा स्थिराणि धनूषि अगतनुहि अवतारय ज्वारहितानि कुरु । शर्ध इति बलनाम । शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति । सुपः क्तिप् । ततः शत्रुप्रत्ययः । शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किंच ते तेषाभिष्टिभिर्मर्त्यैर्वयं वनेन संभवेम भोग्यानि वसुनि सेवेमहि । वनेना मेनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तुं यं यन्ति धेनवः । अस्तुमर्वन्त आशवोऽस्तुं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४१ ॥

उ० अग्निं तं मन्ये । पङ्क्तिस्तुचः । तमहमग्निं मन्ये जाने । यो वसुः धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते । यद्वा वसुर्वासयिता । अस्तं यं यन्ति धेनवः । यं चाग्निमुद्धतं ज्ञात्वा प्राप्नोऽस्माकं दोहदकाल इति अस्तं गृहं यन्ति धेनवः । अस्तं गृहम् । अर्वन्तः अश्वाः । आशवः शीघ्राः यन्ति । स्वामी हि पशूनामग्निः । यत्तज्जातः पशु-
नविन्दतेत्युपक्रम्य 'तस्मात्सर्वानृत्यपशवोऽग्निमभिसंयन्ति' इति श्रुतिः । अस्तं च नित्यासः शाश्वतिकाः । वाजिनः सुहवाः । सैन्धवाभिप्रायमेतत् । य उपास्यमान एतत्सर्वं यजमानस्योत्पादयति तमग्निं मन्ये । अत्रस्तनाश्रवारः पादाः परोक्षकृताः अयं तु प्रत्यक्षकृतः । अध्याहारेण परिपूर्तिः । यदि स त्वमग्निः इषमयं स्तोतृभ्य आभर देहि ॥ ४१ ॥

म० 'अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तिरग्निं तमिति' (का० १७।१२।१४) । दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिर्ज्ञा इष्टका अग्निं तमिति तिस्रभिरुपधातीति सूत्रार्थः । तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनरूपो वसुरित्युच्यते । वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये जानामि । धेनवो गावो यमग्निमुद्धतं ज्ञात्वा अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालोऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽथा यं दृष्ट्वास्तं यजमानपदं यन्ति गच्छन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तोऽथाः । सैन्धवाभिप्रायेण पुनर्वचनम् । यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । वसुपास्य गवाधादिकं लभ्यत इत्यर्थः । तादृश हे अग्ने, स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इष-
यजमानार आहर देहि ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

सो अग्निर्यो वसुर्गुणे सं वमायन्ति धेनवः । समर्वन्तो रघुद्रुवः सः सुजातासः सूरय इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

उ० सोऽग्निः स एवाग्निः यो वसुरिति गीयते स्तोत्रभिः संवमायन्ति धेनवः समायन्ति च यं धेनवः । समर्वन्तो रघुद्रुवः समायन्ति च अर्वन्तोऽथाः । लघुद्रुवः लघुद्रवणाः । समागच्छन्ति च सुजातासः कल्याणजन्मानः । सूरयः पण्डिताः । एतदुक्तं भवति । किं तेनाग्निना य एतत्सर्व-
मात्मद्वारा यजमानस्य नोपनयति । सचेत्तद्यत् । इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

म० योऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः । विमर्शित्वत्ययः । तमग्निं गुणे लौमि 'यु शब्दे' स्तुतिः । लटि तन्व्युत्तमैकवचनम् स्वादित्वाद्भवः (पा० ७।३।८०) । यद्वा सोऽग्निः गुणे स्तुत्यतेऽस्मानिः । कर्तृप्रत्ययस्य कर्मणं विधेयम् । धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति । अर्वन्तोऽथा यं समायन्ति । कीदृशा अर्वन्तः । रघुद्रुवः रलयोरैक्यम् । 'लघु क्षिप्रमर्दं द्रुतम्' लघु शीघ्रं द्रुवन्ति गच्छति लघुद्रुवः 'द्रु वधगलोः' स्तुतिः । अयादिश्च क्तिप् । सूरयः विद्वांसो योस्या ऋत्विजो यं समा-
यन्ति बहुपासकं सर्वं भजन्ते इत्यर्थः । कीदृशाः सूरयः । सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः 'आज्यैः' (पा० ७।१।५०) इत्यमुक् । तादृश हे अग्ने, त्वं स्तोतृभ्य इषमयजमानार ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

उमे सुभन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि । उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तो-
तृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

उ० उमे सुभन्द्र । हे अग्ने, सुचन्द्र शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक । शोभने हि चन्द्रमसि धनान्युत्पद्यन्त इति ज्योतिःशास्त्रविदः प्रतिजानन्ति । यद्वा कल्याणा-
द्वाद्वा । उमे दर्वी उमौ हन्तौ दर्व्याकारौ कृत्वा श्रीणीषे अ-
वसि आलेपसि । आसनि आस्ये मुले । सर्पिषः पामाव । उतो न उत्पूर्या अपि च त्वं अग्ने यदिनाम उत्क्षिप्य सर्पिषो भाण्डमत्यर्थमजलिं पुरैरस्माकं साधु कृतं स्यात् । उक्थेषु यज्ञेषु हे शवसस्पते बलस्य पते, यद्येवम् इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

म० चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शासमः । हे सुभन्द्र, चन्द्रमिति हिरण्यनाम । शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् । यद्वा शोभनचन्द्र इव चन्द्रो धनदाता । शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । यद्वा शोभनं चन्द्रस्याद्वादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र, आसनि आस्ये

तपज्ञानम् । विभं न जातवेदसं विप्रमिव जातप्रज्ञानम् ।
यः देवो दानादिगुणयुक्तः । कर्ष्वया ज्वालयामास पृतस्य
विभ्राष्टिमुवष्टि शो-
चिषा । पृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रं सपातम् अनुकामयते दीक्ष्या ।
आनुज्ञानस्य आहूयमानस्य । सर्पिषो पृतस्य । तमहमग्निं
होतारं मन्ये इति संबन्धः ॥ ४७ ॥

म० 'पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषहिते
भद्रा रातिवृत्रत्येऽवस्थिरामि' होतारमिति' (का० १७।
१२। १६) । अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोप-
हिता पशव्यसपत्न्या पुरीषवती तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्ट-
कामुपदधाति । भद्रा रात्रिः इत्यर्थे अवस्थिरेति ककुभां
चतुश्चतुरक्षरसहितगामि' होतारमित्युक्ता पुरीषवत्यतिच्छन्द-
इष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः । अनयोः नन्तः पुरीषा-
नापः काने इति सूत्रार्थः । अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः ।
छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःष-
ष्टक्षरत्वादष्टिः । ककुभामक्षरैः सहातिष्ठतिः । यो देवः
दानादिगुणयुक्तोऽभिरुर्क्षयोन्नतया देवाच्या देवान्प्रत्यक्षति
गच्छतीति देवान् तया देवान् प्रति गतया कृपा कृपत इति
कृप् तया कृपया समर्थया शोचिषा ज्वालयामास पृतस्य विभ्राष्टिं
विभ्रं सपातम् अनुवष्टि अन्विच्छति । शोचिः शब्दस्य शीलमा-
पेम् । किभूतस्य पृतस्य । आनुज्ञानस्य समन्तादहूयमानस्य
सर्पिषः सर्वतीक्ष्णं सर्पिस्तस्य । अभ्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । न
एतादृशः तमग्निं मन्ये जानामि । कीदृशम् । होतारं देवानामा-
ज्ञातारम् । दाक्षन्तं 'दाक्ष दाने' दातारम् । वसुं वासयितारम्
सहस्रो बलस्य सतुं पुत्रं बलेन मन्त्र्यमानलारं जातवेदसमु-
त्पन्नप्रहम् । न इवार्थे । जातवेदसं जातसर्वेच्छाज्ञानं विप्रं
प्राज्ञमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अष्टाचत्वारिंशी ।

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा
वस्तुभ्यः ॥ वसुरप्रिर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि शुम-
र्त्तम' रयि दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः
सुन्नाय नूनगीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

उ० अग्ने त्वम् । द्विपदः नृचो व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

म० 'अग्ने तमिलनूकान्तेऽपरे द्विपदा' (का० १७।
१२। १७) । अग्ने, त्वम् वसुरग्निः तं ता इति विसृमि-
परेऽनूकान्ते द्विपदेष्टा उपदधातीत्यर्थः । तिस्रो द्विपदा
आग्नेयः व्याख्याताः (३। २५-२६) ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निर्वाणा अग्निं

३७ म० उ०

स्वराभरन्तः । तस्मिन्नहं निदधे नाकं अग्निं यमा-
हुर्मनवस्तीर्णवर्हिषम् ॥ ४९ ॥

उ० येन ऋषयः । अष्टाभिर्ऋग्भिः पुनश्चितिधीयते ।
तत्र पदं त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । येन तपसा ऋषयो वसिष्ठ-
प्रभृतयः सत्रम् आयन् आगतवन्तः । इन्धानाः अग्निम्
आदीपयन्तः अग्निम् उल्लभम् । स्वराभरन्तः स्वर्लोकमा-
भरन्तः स्वीकुर्वाणाः । तेनैवाहं तपसा सत्रमायत्ताग्निं संदीप्य
स्वर्लोकं च स्वीकृत्य । तस्मिन्नहं निदधे स्थापयामि । नाकं
अग्निम् न विद्यते अकं यत्र गतानां स नाकः स्वर्गो
लोकः । यमाहुर्मनवः मननप्रधानाः । तीर्णवर्हिषम् सर्वैष-
ज्ञसाधनैः संपादितसुखमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

म० 'पुनश्चिति चोपति तद्वयेन ऋषय इति प्रत्युचम्'
(का० १७। १२। १९) मन्त्रोपहितस्याखेष्टकस्य गार्हप-
त्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेत्यर्थेन
प्रत्युचमित्यर्थः । आग्नेय्योऽष्टौ पदं त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ ।
ऋषयः मुनयो येन तपसा चित्तकायेण सत्रं यज्ञमायत्ताग्निः ।
वसं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः । कीदृशाः । अग्निमिन्वाणाः दीप-
यन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्वीकुर्वाणाः ।
'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐक्यं परमं तपः' इत्युक्तेः । तस्मिन्
तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि ।
मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमाग्निं स्वांर्णवर्हिषमाहुर्वदन्ति
स्वीर्णमाच्छादितं वर्हिषं तम् वर्हिषं हसाधनोपलभकम् ।
यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । 'ये विद्वा' ससो मनवः' (८।
६। ३। १८) इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा
हिरण्यैः । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीयं
पृष्ठे अग्निं रोचने दिवः ॥ ५० ॥

उ० तं पत्नीभिः । तदः अत्रणाद्यदोऽव्याहारः । द्विती-
यादर्थचौ व्याख्यायते । नाकं गृह्णानाः स्वीकुर्वन्तः ऋषयः ।
सुकृतस्य लोके सायुकृतस्य स्थाने । तृतीये पृष्ठे अग्निरो-
चनेऽवस्थिता दिव एकदेशीभूते यत्रादित्यलपतीति तं
पत्नीभिः सह अनुगच्छेम । हे देवाः, पुत्रैः भ्रातृभिः अपि
च हिरण्यैः ॥ ५० ॥

म० हे देवाः दीप्यमाना कलियः, पत्नीभिः कलत्रैः
सह पुत्रैस्त पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः
सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगच्छेम वयमनुत्तरेम । सेवे-
नेत्यर्थः । वयम् । कीदृशैः । तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके
दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमित्युच्यते
अग्निकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे । सुकृ-
तस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने । 'एतद्वै

तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैव एतत्तपति' (८।६।३ १९) इति श्रुतेः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

आ वाचो मध्यमरुहहुरण्युरयमग्निः सत्पति-
चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदध-
स्पदं कणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

उ० आ वाचो मध्यमरुह । अरुहत् वाचोमध्यम् ।
'एतद् वाचोमध्यं यत्रैव एतच्चीयते' । भुरण्युः भर्ता ।
अयमग्निः सत्पतिः शोभनानां पतिः । चेकितानः चेतय-
मानः । किंच पृष्ठे पृथिव्याः निहितः स्थापितः । दवि-
द्युतम् देवीप्यमानः । अधस्पदम् पादयोरधः कणुतां करोतु ।
ये पृतन्यवः पाप्मानस्तान्सर्वान् ॥ ५१ ॥

म० अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोप-
योक्तुः । 'एतद् वाचो मध्यं यत्रैव एतच्चीयते' (८।६।
३।२०) इति श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेऽस्रवः
पाप्मानस्तानवस्यदं कणुतां पादयोरधः करोतु । पादयोर-
धोऽधस्पदम् । कस्कादित्वात्तः (पा० ८।३।४८) । पृतनां
सैन्यां युद्धं वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति 'भुप आत्मनः वयम्'
(पा० ३।१।८) 'कव्यच्चर-' (पा० ७।४।३९)
इत्यादिना पृतनायाश्चिह्नोपः ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।
२।१७०) इत्युपप्रत्ययः । 'अवस्यदं कृतां' सर्वां
पाप्मानः' इति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः । भुरण्युः जगन्भर्ता ।
'भुरण्युरिति भर्तैवेतत्' इति श्रुतेः । सत्पतिः सतां पालकः ।
चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः
स्थापितः । दविद्युतदधन्तं द्योतमानः 'दाधर्ति-' (पा० ७।
४।६५) इत्यादिना यद्बहुकि धात्रन्तो निपातः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योतता-
मप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप-
प्रवाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

उ० अयमग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः । वयोधाः
वयोऽश्नं हविलक्षणमग्निग्रीवयते । सहस्रियोः सहस्राहः ।
द्योततां दीप्यताम् । अप्रयुच्छन् अप्रमत्तः विभ्राजमानः
सरिरस्य मध्ये । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' । दीप्यमानः पृथु
लोकेषु । उप प्रवाहि । यातु इति पुरुषव्यत्ययः परोक्ष-
कृतत्वान्नम्रस्य । दिव्यानि धामानीति बहुवचनेन सन्नतिः ।
स्थानानीति पर्यायः ॥ ५२ ॥

म० अयमग्निर्वीरतमो दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि
स्थानानि उप प्रवाहि । उपप्रवातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु ।
पुरुषव्यत्ययः । 'उपप्रवाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रवाहि स्वर्गं
लोकमिलेतत्' (८।६।३।२१) इति श्रुतेः । कीद-

ृशोऽग्निः । वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः । वयोधाः वयोऽश्नं
हविलक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्रियोः सहस्रानां सहस्रेण
संमितः 'सहस्रेण संमितां यः' (पा० ४।४।१३५) इति
वप्रत्ययः । अप्रयुच्छन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोक-
त्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः । 'इमे वै लोकाः सरिरम्'
(२१) इति श्रुतेः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

संप्रच्यवच्चमुप संप्रयातामे पृथो देवयानान्
कणुवम् । पुनः कण्वानाः पितरा युवानांन्वा-
तासीन्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥

उ० संप्रच्यवच्चम् । अपीनाह मन्त्रश्च संप्रच्यवच्च-
मेनमग्निम् उपसंप्रयात च । त्वम् हे अग्ने, पथः देवयाना-
नृपीणां कुरु इति वचनव्यत्ययः । किंच पुनरपि कण्वानाः
कुर्वाणा ऋषयः । पितरा युवाना । 'वाक् च मनश्च पितरा
युवाना' इति श्रुतिः । वाङ्मनसे युवाना तरुणे अयातयामे
अन्योन्यं संगते वा । संगते हि वाक् च मनश्च यज्ञं साध-
यतः । अन्वातांसीत् त्वयि तन्तुमेतम् अन्वातनोतु
त्वयि तन्तुं यज्ञम् एतम् हे अग्ने ॥ ५३ ॥

म० मन्त्रदण्डीनाह । हे ऋषयः, एतमग्निं यूनं संप्रच्य-
वच्चमग्निं प्रत्यागच्छत । उप संप्रयात च आगत्य सम्पक्
प्राप्नुत । संप्रच्यवच्चमुप संप्रयातेत्यमूनेतदपीनाह । 'समेने
प्रच्यवच्चमुप चैनां' संप्रयात' (८।६।३।२२) इति
श्रुतेः । एवमपीनुक्तामिमाह हे अग्ने, देवयानान् पथः कणुवम्
कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्नन्ते यैस्तै देवयाना-
स्तान् 'करणाधिकरणमोक्ष' (पा० ३।३।११७) इति
ल्युट् । देवलोकप्राप्तिहेतुर्मागीन्कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने, यत्
ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण
विस्तारितवन्तः । वचनव्यत्ययः । कीदृशा ऋषयः । पुनः
भुवः पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणे अयातयामावन्त्योन्व-
सज्जतां कण्वानाः कुर्वाणाः । स्वादेः ऋषः शानच् । विमर्क-
राकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते
संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा
युवानेति 'वाक् चैव मनश्च पितरा युवाना' (२२) इति
श्रुतेः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

उद्ध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सशस्त्र-
जेषामयं च । अस्मिन्समयस्थे अभ्युत्तरस्मिन्विश्वे-
देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

उ० उद्ध्यस्व प्रतिबुद्धो भव । हे अग्ने, प्रतिजागृहि
च त्वम् । ततः इष्टापूर्ते च संसृजेषाम् त्वत्पसादायज-
मानेन सह । अयं च यजमानः इष्टापूर्ताभ्यां संसृष्टो

भवतु । ततः संस्पृष्टापूर्तो व्यपगतकल्मषः सन् । अस्मिन्सधस्ये सहस्राने देवैः । पुनरपि विशिनष्टि । अधुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे आदित्यलोके । विश्वेदेवा यजमानश्च सीदतु । विश्वेदेवैर्यजमानस्य समानलोकता प्रार्थ्यते ॥ ५३ ॥

म० हे अग्नि, त्वमुद्रुष्यस्व उद्रुदो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजगद्दिह प्रतिदिनं यजमानं जागरुकं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्तं श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेयां यजमानेन सह संस्पृष्टे भवताम् । त्वत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संस्पृज्यताम् । पुरुषव्यत्ययः । किञ्च हे विश्वेदेवा, सूर्यं कृतेष्टपूर्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्ये देवैः सह स्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके बुल्लोके सीदतु तिष्ठतु अपि अधिकम् । चिरे तिष्ठतेत्यर्थः । 'द्यौर्वो उत्तरष्टसधस्यम्' (८ । ६ । ३ । २३) इति श्रुतेः । विश्वेदेवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वदेवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

उ० येन वहसि । येन हेतुना सामर्थ्येन वा वहसि प्रापयसि सहस्रम् । येन हे अग्ने, सर्ववेदसं सर्वधनम् । तेन इमं यज्ञम् नः अस्मात्संबन्धिनम् नय प्रापय । स्वदेवेषु गन्तवे स्वर्लोके देवेषु देवान्प्रति । गन्तवे गमनाय । यज्ञे हि स्वर्लोके गते अस्माकमपि गमनं भवति । तद्रूपम् । 'सोऽस्य यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रेति तद्रूपं दक्षिणायां ददाति सेति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः' इति ॥ ५५ ॥

म० हे अग्ने, येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणां यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि । येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यज्ञं तं सर्वस्वदक्षिणां यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय । तुमर्थं गमेः तवैप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गे गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । 'सोऽस्य यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रेति तद्रूपं दक्षिणायां ददाति प्रैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः' (१२) इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्ने आरोहार्था नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

उ० अयं त इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० इयं व्याख्याता (३ । १४ । १२ । ५२) ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतु अग्नेरन्तःश्रेणोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्गाम् अष्टयाय सत्रताः । ये

अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । शैशिरावृतु अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

उ० ऋतव्ये । तपश्च तपस्यश्चेति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

म० एवं पुनश्चित्तुपस्थानमुक्त्वा पादमचितिशेषभूतेऽकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते । 'ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति' (का० १७ । १२ । २२) । ऋतव्ये द्वे पयोष्टके उपदधाति । ऋतुदेवस्य यजुः उत्कृतिश्छन्दः । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः वैश्विरो ऋतुः शिशिरतोरववौ । शिष्टं व्याख्यातम् (१३ । २५) ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ सूर्यस्तेऽधिपतिस्तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ ५८ ॥

उ० विश्वज्योतिषम् । परमेष्ठी त्वा इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० 'विश्वज्योतिषं परमेष्ठी लेति' (का० १७ । १२ । २३) यजमानकृतां पथां विश्वज्योतिषं तृतीयोपदिताया विश्वज्योतिषं उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः । सूर्यदेवस्य यजुः शकरी-च्छन्दः । परमेष्ठी त्वा दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः । अन्यत्राख्यातम् (अध्या० १४ क० १४) ॥ ५८ ॥

एकोनपटी ।

लोकं पृण छिद्रं पृणार्थो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्रामी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीपदन् ॥ ५९ ॥

उ० लोकं पृण व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

म० 'दक्षिणा'प्राप्तप्रत्यगरक्षिमात्रादधि लोकं पृणाः पूर्ववत्' (का० १७ । १२ । २४) । आत्मनो दक्षिणादामेयकोणादपरस्यां दिश्यरक्षिमात्रादधि पथालोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचित्तिवर्गलोकं पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः । 'तिस्रोऽपि द्वादशे' (१२ । ५४-५६) व्याख्याताः ॥ ५९-६१ ॥

पटी ।

ता अस्य सूर्यदोहसुः सोमश्च श्रीणन्ति पृथग्यः । जन्मन् देवानां विश्वस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ६० ॥

उ० ता जस्य ॥ ६० ॥

एकपटी ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तस्मद्रुव्यचसुं गिरिः । रवी-तमश्च रवीनां वाजानां सत्यंति पतिम् ॥ ६१ ॥

उ० इन्द्रं विश्वाः ॥ ६१ ॥

द्विपटी ।

प्रोषदधो न यवसेऽविष्यन्त्यदा महः संवरणा-
वस्थान् । आदस्य वातो अनुवाति शोचिरथ स ते
व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

उ० व्याख्याताः । विकर्णमुपपद्यति । प्रोषदधः ।
आग्नेयीतिष्टुप् । मध्यमानोऽग्निरत्रोच्यते । प्रोषतिः शब्दाद्यैः ।
शब्दाद्यते अग्निः । अथोन यवसेऽविष्यन् अथद्व
यवसे धासे विषयभूते अविष्यन् प्रसिष्यन् । यदा
यस्मिन्काले । महतः संवरणात् । संव्रियते अस्मिन्नग्निरिति
संवरणमरणिक्काष्टमुच्यते । अरणिक्काष्टात् । व्यवस्थात् व्युत्ति-
ष्ठते प्रकाशीभवति । आत् अधानन्तरमेव । अवस्थानोः
वातः अनुवाति । शोचिः संदीपनः । अथ अथ समानार्थो
उच्यते । स्निपातोऽनर्थकः । ते । अथैतस्येत्यर्थः ।
नष्टश्च युष्मद् प्रयोगः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । धृतिरन्व-
मुमथं दर्शयति । अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति ।
व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं कृष्णं भवति ॥ ६२ ॥

म० 'प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णं स्वयमातृष्णे शर्करे स' (५-
१७) छिद्रे प्रोषदध इत्युत्तरं विकर्णम्' (का० १७ । १२ ।
१५) । पञ्चमी ति ति पुरीषेण पूर्ववत्प्रच्छाद्य शर्करामप्यौ
परस्परसंल्लेभे सन्निधौ विकर्णं स्वयमातृष्णसंज्ञे द्वे दृष्टके उप-
भेदे । तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यन्कर्करामयो प्रोषदध इति विक-
र्णोऽकामुपपद्यतीति सूचार्थः । वसिष्ठदृष्टाग्नेयी तिष्टुप् । मध्य-
मानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन् काले महः महतः संवर-
णात्संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिक्काष्टं तस्मात् व्यवस्थात्
व्युत्तिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोषत् प्रोषयति शब्दाद्यते ।
प्रोषतिः शब्दाद्यैः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ ।
१७) इति तिप् इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अथो न । न
इवाथ । अथ इव यथा यवसे अविष्यन् यवसे धासे
भोजविष्यन्तश्च प्रोषति । आत् अस्य अनन्तरं वाहज्वलन-
शब्दानन्तरं वातो वायुरस्यामेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति
प्राप्यद्वयोः सख्यादिति भाषः । कीदृशो वातुः । शोचिः शोच-
यति ज्वलयति शोचिः अग्नेः संदीपनः । शोचिरिति ज्वल-
कामसु पठितम् । यद्वाह्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति ।
अथेति निपातोऽनर्थकः । अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एत-
स्याग्नेः व्रजनं व्रजत्यथेति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति इयानं
भवति 'कृष्णवर्मा हुताशनः' इत्युक्तेः । सेति निपातः पादपू-
रणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्मेति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य ।
'अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवति' (८ । ७ । ३ । १२) इति
श्रुतेः । अविष्यादित्यसिक्तमसु पठितम् ॥ ६२ ॥

त्रिपटी ।

आयोद्वा सद्ने सादश्यान्वर्तश्छायायाश्चसमु-

द्रस्य हृदये । रश्मीवती भास्वतीमा या वां भासा
पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

उ० स्वयमातृष्णामुपपद्यति । आयोद्वा । आयायां
भासीत्याद्यात्मनः यच्छब्दयोगात् । आयायांभासि । शुलो-
कसंस्त्वोऽस्याः स्वयमातृष्णायाः । आभासि प्रकाशयति वा
त्वं वां शुलोकम् । आपृथिवीम् आभासि च पृथिवीम् ।
आभासि च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । तां वां रश्मीवतीं
रश्मिसंयुक्ताम् । आयोः अयनस्य आदित्यस्य । त्वां सद्ने
अवस्थाने सादयामि । अवतः अवनस्य पालयितुः दीप्यतो
वा । छायायासु आश्रये । समुद्रस्य समुन्दनस्यादित्यस्य ।
हृदये प्रधानप्रदेशे । आदित्यो हि सर्वमुन्दतीति समुद्र
उच्यते ॥ ६३ ॥

म० 'आयोद्वाति स्वयमातृष्णाम्' (का० १७ । १२ । १५) ।
आयोरिति कण्ठिकाद्वयेन विकर्णोदक्षिणां स्वयमातृष्णामुप-
पद्यतीत्यर्थः । आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमातृष्णादेवले
आद्यं ब्राह्मणिकं द्वितीयमाहुतिच्छन्दः । द्वे स्वयमातृष्णे, आयोः
आदित्यस्य सद्ने इषाने तां त्वां सादयामि । स्थापयति
एति निरन्तरं गच्छतीत्यासुरादित्यः । कीदृशस्यायोः । अवतः
जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुन्दनीति
समुद्रस्य । आदित्यो ब्रह्मा जगदाशीर्ज्वन् समुद्र उच्यते ।
किंभूते सद्ने । छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधानभूते । कीदृशी
क्षाम् । रश्मिवती किरणयुताम्रताएव भास्वती शोभमा-
नाम् । तां काम् । या त्वं वां शुलोकमागच्छि प्रकाशयति
पृथिवीमाभासि चर विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य
संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

चतुःपटी ।

परमेष्ठी त्वां सादयतु दिवस्पृष्टे व्यर्चस्वतीं
प्रधस्वतीं दिवं यच्छ दिवं दृष्ट दिवं मा हिंसीः ।
विर्चस्यै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रति-
घायै चरित्राय । सूर्यस्त्वाभिषातु मृदा स्वस्त्या
छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्धुवे सौव-
तम् ॥ ६४ ॥

उ० परमेष्ठी त्वासादयत्विति व्याख्यातम् ॥ ६४ ॥

म० व्याख्यातम् (१४ । १२ । १५ । ५८) ॥ ६४ ॥

पञ्चपटी ।

सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्र-
स्थोन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

इति साध्यन्दिनीनायां वाजसनेयसंहितायां

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

उ० अग्निं प्रोक्षति । हिरण्यसकलमहस्त्रेण वाते द्वे द्वे प्रक्षि-

इति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । सहस्रस्य प्रमा प्रमाणं भवति । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिमानं भवति । सहस्रस्योन्मा उन्मानं तुल्यमानं भवति । साहस्रोऽसि सहस्राहोऽसि यतः अतः सहस्राय त्वां प्रोक्षामि ॥ ३५ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

म० 'तिष्ठन्मि प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते हे हे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । १२ । २७) । इष्टकचित्तं सपपञ्चममि पञ्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकान्तिष्ठन्प्रकिरतीत्यर्थः । पञ्चाभेयानि यजुषि । हे अग्ने, सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रति-निधिरसि । सहस्रस्योन्मोन्मानं तुल्यसि । साहस्रः सहस्राहोऽसि । सहस्रायानन्तफलाय त्वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ३५ ॥

श्रामन्महीचरकृते वेदरीपे मगोरमे ।

अस्मिन्पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे उतो त इषवे नमः । वा-
हुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

उ० शतरुद्रियहोमः । 'अधातो यः शतरुद्रियं जुहोति' इत्युपक्रम्य 'स एषोऽन्नाग्निधितो जुमुञ्जमाणो रुद्ररूपेणा-धितष्ठते । तस्य तपणं देवैः कृतम् । द्वितीयं दर्शनम् । पदं शतरुद्रियं जुहोतीत्युपक्रम्य प्रजापतेर्विंशत्सादित्यभि-धाय मन्त्रार्थानुगुणेन ध्रुतिर्भवति । स एव शतशीर्षो रुद्रः समभवदिति । नमस्ते रुद्रमन्यवे रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आप्य देवानां वा प्रजापतेर्वा आद्योऽनुवाकः षोडशभि-र्हमिभिः । तत्र एको रुद्रो देवता एका गावत्री तिलोऽनु-द्वयस्त्रिभ्यः पञ्चयः समानुद्भूतो द्वे जगत्पौ । नमोऽस्तु ते । हे रुद्र, ते तव संबन्धिने मन्यवे कोषाय । उत अपि च । ते तव संबन्धिने इषवे काण्डाय नमोऽस्तु । बाहुभ्याम् उत अपि ते तव संबन्धिभ्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु ॥ १ ॥

म० पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शत-रुद्रियस्यहोममन्त्रा उच्यन्ते । 'शतरुद्रियहोम उत्तरपञ्चसा-परस्या' सप्तमा परिधिर्यत्कर्षणार्ककाष्ठेन सातयन्सततं जर्तिलमिभान् गवेषुकासचूनजाध्वीरमेके तिष्ठन्नुद्हनमस्त इत्य-ध्यायेन त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभि-मात्रे प्राक् च प्रलवरोद्हेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रलवरो-द्वाद् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८ । १ । १-५) । अन्वार्थः । हिरण्यशकलैरभिप्रोक्षणानन्तरं शत-रुद्रियस्यहोमः तस्याहवनीये प्रागावपवादाद्वा । उत्तरपञ्चप-थिमकोणे वाः परिधितो जह्यामाध्यायः पूर्वं निष्कृतास्तास्तु

होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारभ्यतिलैर्मिभान् गवेषुकासचू-नकर्षणेन जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन सततं सातयन् परिधिरस्तु पातयन् अर्कपत्रं दक्षक्रेणाद्यार्ककाष्ठं नामेमादाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उद्बुधुलो मसस्त इत्यध्यायेन । तत्रानुवाकजयान्ते 'अमेकेन्यथ वो नमः' (क० २६) इत्यत्र जानुमात्रे परिधिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते 'मुखमने च' (क० ३६) इत्यत्र नाभिमात्रे परिधिति स्वाहाकारः । 'नमोऽस्तु रुद्भ्यः' (क० ६३) इति प्रलवरोद्हेमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मुखमात्रपरिधिति स्वाहा-कारः । नमोऽस्त्विति कण्ठिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः । 'ये दिवि' (क० ६४) इति मुखमात्रे । 'येऽन्तरिक्षे' (क० ६५) इति नाभिमात्रे । 'ये पृथिव्याम्' (क० ६६) इति जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः । नमस्ते । षोडशचोऽनुवाकः एकस्त्रयैवत्यः आद्या गावत्री तिलोऽनुद्भूतः तिस्रः पञ्चयः समानुद्भूतः द्वे जगत्पौ । अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः । मा नः (क० १५-१६) इति द्वयोः कुलोऽपि ऋषिः । हे रुद्र, रुद्र दुःखं श्रवयति रुद्रः । यद्वा 'रु यतौ' ये गव्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । रवणं रुद्रं ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे किपू तुगागमः । रुद्र ज्ञानप्रदः । यद्वा पापिनो नराज दुःखयोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र, ते तव मन्यवे कोषाय नमः नम-स्कारोऽस्तु । उतो अपिच ते तवेषवे बाणाय नमः । उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव कोषबाणदस्ता असदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्त्रिस्तयः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

वा वे रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।
तया नस्तन्या शन्तमया गिरिशन्ताभिर्चाक-
शीहि ॥ २ ॥

उ० वा ते तव हे रुद्र, शिवा शान्ता तनूः शरीरम् । अघोरा अविपमा । अपापकाशिनी पापमसुखं वा प्रकाशयति सा पापकाशिनी पापप्रकाशिनी । न पापकाशिनी अपा-पकाशिनी । तया नः अस्मान् तन्वा शन्तमया सुखतमया सुखयितृत्वमया अतिज्ञायेन सुखविध्या । गिरिशन्ता गिरौ पर्वते कैलासाख्ये अवस्थितः सः सुखं तनोतीति गिरि-शन्तः । यद्वा गिरि वाच्यवस्थितः सुखं तनोतीति । यद्वा गिरौ मेघेऽवस्थितो वृष्टिद्वारेण सुखं तनोतीति । तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त । अभिचाकशीहि अभिपश्य । सुख-विधुमिति बोधः । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ २ ॥

म० हे रुद्र, वा वे तवैवशो तनूः शरीरे हे गिरिशन्त, तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा (ति० ३ । ११ । ८) । कीदृशी तनूः । शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविपमा सौम्या अत-एवाऽपापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी

म पापकाशिनी अपापकाशिनी । वा पुण्यफलमेव वदाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयतीति गिरिशन्तः, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा, गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा, गिरौ शेते गिरिशः । अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः । 'अम गतौ भजने शब्दे' कर्तरि क्तः । गिरिश-
धासायन्तश्च गिरिशन्तसात्संबुद्धिः । शकन्धादित्वात्पररूपम् (पा० ६ । १ । १४) कीदृशा तन्वा । शन्तमया सुख-
तमया ॥ २ ॥

तृतीया ।

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्त्यस्तेवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

उ० यामिषुम् । याम् इषुं काण्डम् । हे गिरिशन्त गिरौ पर्वतेऽवस्थितः कैलासारूपे सुखं तनोतीति गिरि-
शन्तः तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त । हस्ते विभर्षि धार-
यसि । अस्तेवे अस्तितुं क्षेममित्यर्थः । शिवां गिरित्र
गिरौ कैलासेऽवस्थितः त्रायते भक्तानिति गिरित्रः तस्य
संबोधनं हे गिरित्र । तां कुरु । किंच । माहिंसीः मावर्षीः
पुरुषम् जगत् जह्म च गवादि ॥ ३ ॥

म० हे गिरिशन्त, त्वं यामिषुं बाणं हस्ते विभर्षि धारयसि ।
किं कर्तुम् । अस्तेवे 'अमु श्रेयणे' तुमर्थे तत्प्रेषयः । अस्तितुं
शब्दु श्रेयमित्यर्थः । गिरित्र, गिरौ कैलासे स्थितो भूतानि
त्रायते इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु ।
किंच पुरुषं मुत्रपौत्रादिकं जगत् जह्ममन्यदपि गवाधादिकं
मा हिंसीः मा वर्षीः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाऽच्छावदामसि ।
यथा नः सर्वमिजगद्व्यक्ष्म सुमन्ता असेत् ॥ ४ ॥

उ० शिवेन वचसा । शिवेन वचनेन त्वा स्वाम् ।
गिरिश गिरौ पर्वते कैलासारूपे शेते इति गिरिशः तस्य
संबोधनम् हे गिरिश । अच्छावदामसि । 'अच्छाभेरामुमिति
शाकपूणिः' । 'इदन्तो मसि' । तथा अभिवदाम । यथा येन
प्रकारेण नः अस्माकं सर्वम् इत् । इच्छन्द् एवायं । सर्व-
मेव जगत् जह्मादि । व्यक्ष्मम् । यक्ष्मा व्याधिः । व्याधि-
रहितम् सुमन्ताश्च शोभनमनस्कं च असत् भूयात् ॥ ४ ॥

म० गिरौ कैलासे शेते गिरिशः हे गिरिश, शिवेन वचसा
मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वा प्राप्तुं वयं वद-
मसि वदामः प्राप्तवामहे । 'अच्छाभेरामुमिति शाकपूणिः'
(नि० ५ । २८) संहितायां 'निपातस्य त' (पा० ६ । ३ ।
१३६) इति वीर्यः । 'इदन्तो मसि' (पा० ७ । १ । ४६) ।
किं वदाम इत्यत आह । नोऽस्माकं सर्वमिदं सर्वमेव जगत्

जह्म नराः पञ्चादि यथा येन प्रकारेण अव्यक्ष्मं भीरोमं सुमन्ताः
शोभनमनस्कं च असत् भवति यथा कुर्वति श्रेयः । सुमन्तः-
शब्दे पुंस्त्वमार्पं जगद्विशेषणत्वात् । अतदित्यत्र 'लेटोऽडादौ'
(पा० ३ । ४ । १४) इत्यह इलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अर्हीश्च सर्वान् जम्भवन् सर्वाश्च यातुधान्योऽध-
राचीः परासुव ॥ ५ ॥

उ० अध्यवोचत् । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । अधि-
वदतु भवीतु कंचित्स्वकीयं पुरुषम् भगवान् रुद्रः । अधि-
वक्ता ऐश्वर्येणैव यो वदितुं जानाति । प्रथमो दैव्यो
भिषक् मुख्यो देवसंबन्धी भिषक् वैद्यः । किमधिवद-
त्त्वित्यत आह । अर्हीश्च सर्वान् जम्भवन् । 'जमिजुमी
गात्रविनामे' । सर्वान् सर्वप्रकारान् नाशयन् । सर्वाश्च
यातुधान्यः यातनाः दुःखं कष्टं तत्प्राणिषु धारयन्तीति
यातुधान्यः राक्षसीः जम्भवन् । अधराचीः अधोऽधनाः कृत्वा ।
परासुव पराक्षिप । यद्वा रुद्र एवोच्यते । अध्यवोचद-
धिवक्ता अधिवदतु ईशरो वक्ता । प्रथमो देवसंबन्धी
भिषक् वैद्यः । अर्हीश्च सर्वान् । जम्भवन् सर्वाश्च यातुधान्यः
अधराचीः कृत्वा परासुव क्षिप ॥ ५ ॥

म० रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु,
तेनोक्ते मम सर्वाधिकं भवत्येवेत्यर्थः । कीदृशः । अधिवक्ता
अधिकवदनशीलः । प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः
देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशा-
क्षिपकत्वम् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे रुद्र, सर्वा
यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मन्यो
दूरीकुरु । किं कुर्वेन् । सर्वानर्हीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भवन्
विनाशयन् । कीदृशीयातुधान्यः । अधरानीः अधरोऽधोदेशे-
ऽवन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः । चो समु-
चये । सर्पनाशराक्षसीक्षेपो सदैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।
ये चैनश्च रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽव-
पाश्च देव ईमहे ॥ ६ ॥

उ० असौ यः । आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूपते । अभि-
नयेन दर्शयन्नाह । असौ यस्ताम्रः ताम्रवर्णः । उदयकाले
अस्तमनकाले च । अरुणः अरुणवर्णः रक्तवर्णः । उत यद्वा
अपिच बभ्रुवर्णः कपिलवर्णः । सुमङ्गलः शोभनानि
मङ्गलान्वत्येति सुमङ्गलः । अवास्व देव ईमहे इत्यनुपहः ।
ये च एनं भगवन्तमादिश्य रुद्राः रश्मयः । अभितः इत-

अेतश्च । दिक्षु सर्वासु च । श्रिताः स्थिताः सहस्रशः
असंख्याताः अग्र एषां हेड ईमहे । अत्र ईमहे अवत-
यामः । एषां संबन्धी हेडः क्रोधः । हेड इति क्रोधनामसु
पठितम् । यद्वा रुद्र एवोच्यते । असौ यस्माच्चरणैः अरुण-
वर्णैः अपिच बभ्रुवर्णैः सुमङ्गलः । अनेकानि हि रूपाणि
रुद्रः करोति कार्यवशात् । समञ्जसमन्वत् ॥ ६ ॥

म० आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रलयशो रुद्रो
रविरूपः । न पुनरर्थः । रुद्रा एनमभितोदिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः
किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मादपराधजं
वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेड इति क्रो-
धनाम । 'अभिसवैतसोः' (पा० २।३।२) द्वितीया । कीदृशो-
ऽसौ । ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्त्यकाले । उतापि
च बभ्रुः पित्रलवर्णोऽन्वदा । सुमङ्गलः क्षोभनानि मङ्गलानि
यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

असौ योऽवसर्पति नीलघ्रीवो विलोहितः ।
उतैनं गोपा अदश्नुदहार्थः स हृष्टो मृड-
याति नः ॥ ७ ॥

उ० असौ यः आदित्यः अवसर्पति अवाचीनं सर्पति
गच्छति अलमयकाले । नीलघ्रीवः नीलघ्रीव इवास्ति गच्छन्
लक्ष्यते । विलोहितः धारणाधनुः (?) मात्रेणाप्राप्तविलोहितम-
ण्डलाभिप्रायम् । उतैनं गोपा अदश्नु अयैनं गोपालाः
अभिपश्यन्ति गवां प्रवेशनकालं मन्थमानाः । अदश्नुदहा-
र्थः । दृष्टेरुद्गममङ्गलान्दसः । पश्यन्ति च उदकहार्थः कुम्भ-
वास्यः । आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । स हृष्टो दृष्टमात्रो
मृडयाति । 'मृड सुचने' सुचयति । नः अस्मान् । अत्यन्तं
मृदुहृदयतम इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एवोच्यते । ऋषि-
राह । असौ यः अवाचीनं सर्पति अभिसुखं गच्छति ।
नीलघ्रीवो नीलकण्ठः विलोहितः विगतकलुषभावः । उतैनं
गोपा अदश्नुदहार्थ इति गोपालाङ्गनादिप्रसिद्धिं दर्शयति ।
समञ्जसमन्वत् ॥ ७ ॥

म० योऽस्तावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वधिरन्तरं
गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि विदोक्तस्त्कारहीनाः
अदश्नु पश्यन्ति । उदहार्थः उदकं हरन्ति ता उदहार्थः 'म-
न्वोदन-' (पा० ६।३।६०) इत्यादिना उदकस्योदादेशः ।
जलहारिण्यो योषितोऽयैनमदश्नु पश्यन्ति । आगोपालाङ्गना-
दिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृष्टेरुद्गममङ्गलान्दसः कीदृशः । नीलघ्रीवः विष-
धारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अलमये नीलकण्ठ इव
लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रुद्रो दृष्टः समो-
ऽस्मान्मृडयाति सुचयति । असौ मण्डलवती रुद्र एव तपतीति
ज्ञातः सुखं करोतित्यर्थः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

नमोऽस्तु नीलघ्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ८ ॥

उ० नमोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु । नीलघ्रीवाय नीलकण्ठाय
सहस्राक्षाय बह्वक्षाय । मीढुषे 'मिह सेचने' । सेके तरु-
णाय । अविपरिणामीति स्तूयते । अथो अपिच ये अस्य
सत्त्वानः सत्त्वभृता रुद्राः अहं तेभ्यः अकरम् अकरवम्
करोमि । नमस्कारम् ॥ ८ ॥

म० नीलघ्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो
भवतु । कीदृशाय । सहस्राक्षाय सहस्रमक्षोणि यस्य इन्द्रस्व-
रूपिणे । मीढुषे मिमेहेति मीढुन् तस्मै 'मिह सेचने' 'दा-
धान्साङ्गान्मोढांश्च' (पा० ६।१।१२) इति कसन्तो नि-
पातः । सेके वृष्टिकर्त्रे पञ्चमरूपायेत्यर्थः । तरुणाय वा ।
अथो अपिच अस्य रुद्रस्य ये सत्त्वानः प्राणिनो मृत्वास्तेभ्योऽहं
नमो नमस्कारमकरं करोमि । 'कृष् कृतौ' शप् लङि उत्तमै-
कवचनम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

प्रमुञ्च धन्वंतस्त्वमुभयोरात्र्योर्ज्योम् । याश्च
ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

उ० प्रमुञ्च धन्वनः धनुषः त्वमुभयोः आत्स्योर्धनु-
स्तयोः ज्यो गुणम् । याश्च ते तव हस्ते इषवः । परा ता
भगवो वप परावप पराक्षिप ताः हे भगवन् सहदेवय-
नुक्त ॥ ९ ॥

म० हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् ।
'मनुषसो रुः संपुडौ छन्दसि' (पा० ८।३।१) इति
रुत्तम् । 'विश्वस्य समप्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवै-
राग्यबोधैव धर्मा भग इतीरणा' इत्युक्तेः । हे भगवन् ध-
न्वनः धनुष उभयोरात्र्योः द्वयोः कोट्योः स्थिता ज्वा मौर्वी
त्वं प्रमुञ्च दरीकुम् । याश्च ते तव हस्ते इषवः बाणाः ता
इषूः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

दशमी ।

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशस्यो वार्णवोऽ॥ उत ।
अनेशन्नस्य या इषव आमुर्नस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

उ० विज्यं धनुः विगतपुणं धनुः । कपर्दोऽस्यास्तीति
कपर्दी । कपर्दोऽस्य जटावन्धः । विशस्यः सत्परहितः ।
वाणवान् इषुधिः । उत अपिच । अनेशन् 'णश अद-
क्षेने' । नष्टा । अस्य वा इषवः आमुः रिक्तः अस्य निष-
ङ्गधिः सङ्गनिक्षेपः । निषङ्ग्यत इति निषङ्गः सङ्ग उच्यते
सङ्गमिन्धीयते स निषङ्गधिः । न्यस्तसर्वशक्त इत्यभि-
प्रायः ॥ १० ॥

म० कपर्दो जटाजूटोऽस्मात्कीर्ति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः
विज्यं मौर्वीरहितमस्तु । विगता ज्या यस्य तत् । उतापि बाण-
वान् बाणा अस्मिन् सन्तीति बाणवान् ह्युधिः विशल्लो
विकलोऽस्तु । बाणाग्रतो लोहभागः शल्यम् इयुधिनि-
प्रबाणोऽस्तु । अस्म रुद्रस्य या ह्ययः या अनेशन् नश्यन्तु
'णक्ष अदर्शने' नशेरत एत्वम् अहि वेलेल्लम् पुपादिलात्
च्छेरत् । अस्म रुद्रस्य निषङ्गधिः निषङ्गत इति निषङ्गः खड्गः
स श्रीयतोऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आशुः रिक्तः खड्गर-
हितोऽस्तु । रुद्र अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्तिस्त्वय्यः ॥१०॥

एकादशी ।

या ते हेतिमीडुष्टम् हस्ते वभूव ते धनुः । त-
स्मान्विश्वतस्त्वर्मयक्ष्मया परिभुज ॥ ११ ॥

उ० या ते या ते तप हेतिरायुधम् हे मीडुष्टम् 'मिह
सेचने' । सेकृतम् युवतम् । परिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः ।
अस्मात्सर्वं भवति । हस्ते वभूव भूता । ते इति निदर्शकः ।
धनुरिति हेतिविशेषणम् । तथा ह्येता अस्मान्विश्वतः
सर्वतः त्वम् अयक्ष्मया । यक्ष्मा व्याधिः । व्याधिरहितया
परिभुज परिपालय ॥ ११ ॥

म० अतिशयेन मीडुन्मीडुष्टम् 'तसौ मलर्धे' (पा० १ ।
४ । १९) इति भस्महायां 'वसोः संप्रसारणम्' (पा० ६ ।
४ । १३१) इति संप्रसारणम् । वल्लहले । हे मीडुष्टम् सेकु-
तम् वपुर्क, ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनुरूपमायुधं व-
भूव अस्ति । एकं तेषां पादपूरणाय । तथा धनुरूपया ह्येता
विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय । भुजेर्विकरणव्य-
त्यये शप्रत्ययः । कीदृश्या तया । अवक्ष्मना नास्ति यक्ष्मा
रोगो यस्मात्तया निरुपद्रवया इदया अनुपद्रवकारिभ्या
या ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

परि ते धन्वंनो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः । अथो
य इपुधित्तवारे अस्मन्निषेहि तम् ॥ १२ ॥

उ० परि ते । परिवृणक्तु परिवर्जयतु । ते तप
धन्वनः धनुषः संबन्धिनी हेतिः आयुधं काण्डलक्षणम्
अस्मान् विश्वतः सर्वतः । अथो अपिच । य इपुधिर्बाणवान्
तव आरे दूरे अजगत् अस्मत्तः निषेहि स्वापय तम् इडु-
धिम् ॥ १२ ॥

म० हे रुद्र, ते तव धन्वनो हेतिः । धनुःसंबन्धि आयुधं
विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु खजतु । मा हन्तिस्त्वय्यः ।
'वृवी वर्जने' कथादिलात् ध्रम् । अथो अपिच वस्तव इपुधि-
स्त्वमस्मात्काणां आरे दूरे निषेहि अस्मत्तो दूरे स्वापय ॥१२॥

त्रयोदशी ।

अवतत्य धनुष्ट्वं सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्यै
शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

उ० अवतत्य अवतार्य धनुः त्वम् हे सहस्राक्ष
शतेषुधे शतशब्दो बहुपर्यायः । निशीर्य शल्यानां मुखा
शतशित्वा शलानां मुलानि । शिवः शान्तः नः अस्माकं
सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव ॥ १३ ॥

म० सहस्रमशीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष,
हे शतेषुधे, त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः
शोभनचित्तश्च भव । अनुग्रहणेत्यर्थः । किं कृत्वा । धनुर-
वतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुलानि बाणफल-
प्राप्तिं निशीर्य शीर्णानि कृत्वा 'शृ हिंसायाम्' 'समासे-
ऽनन्पूर्वे क्तो ल्या' 'क्त इजातो' (पा० ७ । १ । १००)
इति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

नमस्तु आयुधायानां तताय धृण्वे । उभाभ्यां-
मुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

उ० नमसो नमोऽस्तु ते तव आयुधाय अनातताय
अवतारिताय । धृण्वे धर्षणशीलाय प्रगल्भाय । उभाभ्याम्
उत अपिच । ते तत्र नमोऽस्तु । बाहुभ्यां तव धन्वने ।
धनुषे नम इत्यनुवर्तते ॥ १४ ॥

म० हे रुद्र, ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु ।
कीदृशाय । अनातताय धनुष्पनारोपिताय । धृण्वे धर्षण-
शीलाय । धृषेः कृप्रत्ययः । रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि
च ते ततोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः तव धन्वने धनुषेऽपि नमो-
ऽस्तु । तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्षा-
काय ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्ष-
न्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो वधीः पितरं
मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिपः ॥ १५ ॥

उ० मा नः मावधीः नः अस्माकं महान्तं वृद्धं वयः-
प्रभृतिभिः । उत मा नो अर्भकम् अपि च मावधीः नः
अस्माकमर्भकमल्पम् । मा न उक्षन्तम् मावधीः नः अस्माक-
मुक्षन्तम् । 'उक्ष सेचने' । सिद्धन्तं तरुणमिति बावत् ।
उत मा न उक्षितम् । अपिच मावधीः नः अस्माकमुक्षितं
सिक्तं गर्भस्थमिष्यते । मा नो वधीः पितरम् मावधीः
नः अस्माकं पितरम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । महान्तमिति
सिद्धत्वात् । मोत मातरम् मावधीः अपि च मातरम् ।
मा नः प्रियास्तन्वः रुद्र रीरिपः । निषेहिहिंसार्थः । मावी-

रिपः माहिंसीः । नः अस्माकं प्रियास्तन्वः प्रियाणि शरीराणि पुत्रपौत्रलक्षणाणि । हे रुद्र ॥ १५ ॥

म० हे रुद्र, नोऽस्माकं महान्तं ब्रह्मं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः । उतापि नोऽस्माकमर्मकं बालं मा वधीः । नोऽस्माकमुत्तमं तिवन्तं तरुणं मा वधीः । उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्कं गर्भस्थं च मा वधीः । नः पितरं जनकं मा वधीः । उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः । महान्तमिल्लनेन विद्धवोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरायम् । नोऽस्माकं प्रिया वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिपः मा हिंसीः । रिपतिहिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

षोडशी ।

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः । मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा इवामहे ॥ १६ ॥

उ० मा नः । मा रीरिपः । रिपतिहिंसाकर्मा । मा हिंसीः नः अस्माकम् । तोके पुत्रविषये । मा हिंसीः तनये पौत्रविषये । मा हिंसीः नः अस्माकम् आयुषि विषयभूते । मा नो गोषु मा हिंसीः नः अस्माकं गोषु विषयभूतासु । मा नो अश्वेषु मा हिंसीः नः अस्माकमश्वेषु विषयभूतेषु । यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्यानम् । मारीरिपः अस्माकं तोकं तनयमायुषां अश्वानिति । मा नो वीरान् रुद्रभामिनो वधीः मावधीः नः अस्माकं वीरान् हे रुद्र, भामिनः । 'भाम क्रोधे' । क्रोधसंयुक्तान् । कः प्रत्युपकार इति चेत् । हविष्मन्तः हविषा संयुक्ताः सर्वं सदाकालम् । इच्छन् एवार्थे । स्वामेवाह्वयामहे आह्वयामो वानार्थम् । अनन्यधारणा वयमित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० हे रुद्र, नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिपः मा हिंसीः । नः आयुषि जीवने मा हिंसीः । नो गोषु श्वेषु मा रीरिपः । नोऽश्वेषु तुरगेषु । मा रीरिपः । विभक्तिव्यत्ययो वा । तोकं तनयमायुषां अश्वान्मा हिंसीः । 'भाम क्रोधे' । भामिनः क्रोधयुक्तानपि नोऽस्माकं वीरान् शल्यान्मा वधीः । क उपकार इति चेत् । हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित्त्वं सदैव त्वां वधं इवामहे वामावाह्वयामः । सदैवधारणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो नमः शृण्विजराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ १७ ॥

उ० नमो हिरण्यवाहवे । इतदुत्तरं यजुषि द्रापे अन्व-सस्वते इति यावत् । द्वयोर्हयो रुद्रयोश्च स्तुतिः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां कण्डिकायां कण्डिकायामष्टावधौ रुद्राः तेषां उभयतो नमस्काराः अन्ये अन्यतरतो नमस्कारा अन्ये रुद्रान्ते घोरतरा अशान्ततराः यत उभयतो नमस्कारा इति । नमोस्तु हिरण्यालंकारभूषितवाहवे । सेनान्ये च सेनां नयतीति सेनानीः । दिशां च पतये नमः । नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमस्कार इति । हरि-तानि पर्णानि केशा इव येषां लक्ष्यन्ते । पशूनां पतये नमः । नमः शृण्विजराय नवप्रसूतानि शृणानि शण्यं तद्वर्णीय । त्विषीमते । त्विषिर्दांसिः । पथीनां पतये नमः । पथामिति प्राप्ते छान्दसम् । नमो हरिकेशाय छोदितकेशाय । उपवीतिने यज्ञोपवीतिने पुष्टानां समृद्धानां पतये नमः ॥ १७ ॥

म० 'नमो हिरण्यवाहव इत्युत्तरं द्रापे इति' (क० ४७) ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यजुषि । तत्र नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां धनुःकृश्वश्वो नम इत्यन्तानां (क० ४६) चत्वारिंशदधिकद्विसप्तसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां (क० ४६) अग्निवायु-सर्वा देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः । छन्दांसि तु चतुरशरं देवीं बृहती पञ्चाशरं देवीं पङ्क्तिः षडशरं यजुर्मायत्री सप्ताशरं यजुर्गणिक अष्टाशरं यजुरनुष्टुप् नवाशरं यजुर्वहती दशाशरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाशरं यजुर्लिष्टुप् द्वादशाशरं यजुर्गङ्गा चतुर्दशाशरं सामोणिगेकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्येवात्र छन्दांसि । तद्वदम्ये केवनोभयतो नमस्काराः । पदद्वयात्पूर्वेमेव पदोच्चारणाल्पत्वाच्च नमःपदं येषां ते उभयतो नमस्काराः हिरण्यवाहवे इत्यादि श्रुतिभ्यश्च वो नम इत्यन्ताः । (क० २८) ततोऽन्यतरतो नमस्काराः अन्यतरा आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवत्येत्यादि (क० २८) श्रुतिदत्ते चैत्यन्ताः (क० ४६) । इत्यु-मज्य इत्यादि (क० २२) श्रुतिभ्यश्च इत्यन्ताः (क० २८) प्रत्यक्षाः च इति युष्मच्छब्दयोगात् । इत्युक्त्य इति । (क० ४६) उभयतो नमस्काराः समान्य इति (क० २४) जात-संज्ञा रुद्राः । उभयतो नमस्काराः शान्ततमाः शान्तर-तो नमस्कारा घोरतराः । तेषां मन्त्राणामर्थं उच्यते । एकै-कस्यां कण्डिकायामष्टावधौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाहो-र्यस्य स हिरण्यवाहुः । स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः । दिशां पतये पाक्षकान् रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशालोभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः । पशूनां जीवानां पतये पाक्षकान् रुद्राय नमः । शृण्विजराय शण्यं बालवृणं तद्वत्तिजराय पीतरक्तवर्णीयं तिलोपश्रृगन्दसः । त्विषिर्दांसिरस्यात्तीति लिपिमान् । संहितायां लिपिशब्दस्य दीर्घः । ईदृशान् रुद्राय नमः । पथीनां मार्गाणो

पालकाय नमः । पथिशब्दो मार्गवाची । उत्तरदक्षिणतृतीया-
मार्गः श्रुताकुताः । हरिकेशाश्च नीलमणिकेशाश्च जरारहितायो-
पनीतिने मालाधर्ममोषवीतधारिणे रुद्राय नमः । पुष्टानां
धुण्यूर्णानां सराणां पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽज्ञा । पतये नमो
नमो भवस्व हेतु जगतां पतये नमो नमो रुद्रा-
याततायिने क्षेत्राणां पतये नमो नमः सुतायाहन्त्यै
वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

उ० नमो बभ्रुशाय बभ्रुवर्णाय । बभ्रुः कपिलः ।
व्याधिने विध्यतीति व्याधी । अज्ञानां पतये नमः । नमो
भवस्व हेतु । भवः संसारः । हेतिरायुधम् । संसारस्य
हेतुः । जगतां पतये नमः जगतां जहमानाम् । नमो रुद्राय
आततायिने । आततेन धनुषा एवीत्याततायी उद्यतायुधाय ।
क्षेत्राणां पतये नमः । नमः सुताय सुतोऽध्वरारिः ।
आहन्त्यै अहन्त्रे । नहि सूतः कंचिदपि हन्ति । वनानां पतये
नमः ॥ १८ ॥

म० बभ्रुशयः कपिलवर्णः । यद्वा विभक्तिं रुद्रमिति बभ्रु-
धमन्नामिन् शब्दे स बभ्रुशयः । विध्यति शत्रूनि विध्यती
तस्मै रुद्राय नमः । अज्ञानां पालकाय नमः । भवस्य संसा-
रस्य हेतु आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः । जगतां
पालकाय रुद्राय नमः । आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति
गच्छतीति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः । क्षेत्राणां
वेदानां पालकाय नमः । न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्रे
सुताय सारथ्ये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति वनानां
पालकाय नमः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

नमो रोहिताय स्वपतये वृक्षाणां पतये नमो
नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमो
नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो नमः
ज्यैष्ठ्यायाक्रन्दयते पत्नीनां पतये नमः ॥ १९ ॥

उ० नमो रोहिताय । वर्णतो निर्देशः । स्वपतये स्वप-
तिर्गृहादीनां चेत । चपनं करोति विषकर्मरूपेण । वृक्षाणां
पतये नमः । नमो भुवन्तये भुवं पृथिवीं तनोति विस्तार-
यतीति भुवन्ति । वारिवस्कृताय वरिवो धनम् तद्वृत्तं
धनं स वारिवस्कृतः । दीर्घत्वं छान्दसम् । औषधीनां पतये
नमः । नमो मन्त्रिणे । प्रतिज्ञ एव मन्त्री । वाणिजः बहि-
गेव वाणिजः । कक्षाणां पतये नमः । नदीकक्षः पथेतकक्षो
वा । नमः ज्यैष्ठ्यायाय महाशब्दाय । आक्रन्दयते आक्रन्दः
प्रतिज्ञः । पत्नीनां पतये नमः । हस्त्यश्वरथपदातिसंख्या
पत्तिः ॥ १९ ॥

म० रोहितो लोहितवर्णः स्वपतिर्गृहादिकर्ता विषकर्मरूपेण
तस्मै नमः । वृक्षाणां पालकाय नमः । भुवं तनोतीति भुवन्ति-
र्भूगण्डविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वारिवस्कृतं स
एव वारिवस्कृतः स्वर्पेऽणु । स्थानभोरवकराय नमः । औष-
धीनां ग्रामपारण्यानां पालकाय नमः । आलोचनकुशालो
मन्त्री । बहिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः । वन-
गता शुभवीरुधादयः कक्षास्तोषां पालकाय नमः । ज्यै-
ष्ठ्यायां धनिर्यस्य स ज्यैष्ठ्यायः । आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्द-
यन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः । पत्नीनां सेना-
विशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । 'एको रथो गजश्वा-
श्वाक्षयः पयः पदातयः । एव सेनाविशेषोऽने पतिरित्य-
भिधीयते' इति व्यासोक्तः (भार० १ । २८९) ॥ १९ ॥

विंशी ।

नमः कृत्स्नायतया धावते सत्त्वनां पतये नमो
नमः सहमानाय निव्याधिने आध्याधिनीनां पतये
नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये
नमो नमो निचेरवे परिचराचारण्यानां पतये
नमः ॥ २० ॥

उ० नमः कृत्स्नायतया । कृत्स्नायतयावेति प्राप्ते तन्ना-
रलोपश्लान्दसः । कृत्स्नं चासावायतं च कृत्स्नायतः पूरि-
तधनुः तस्य भावः कृत्स्नायतया तथा हेतुधृतया धारते ।
आकर्णपूरितधनुषेत्यर्थः । सत्त्वनां सत्त्वानां पतये नमः ।
नमः सहमानाय अभिभवनशीलाय निव्याधिने नितरां
विषयतीति निव्याधी । आध्याधिनीनां पतये नमः आधि-
ध्यन्ति याः सेनास्ता आध्याधिन्त्यः । नमो निषङ्गिणे निषङ्गः
खड्गम् । ककुभाय ककुभ इति महत्तामसु पठितम् ।
स्तेनानां पतये नमः स्तेनश्चौरः । नमो निचेरवे नितरां
चेरतीति निचेरुः । परिचराय सर्वतोमुखे । अरण्यानां
पतये नमः ॥ २० ॥

म० कृत्स्नं समप्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स
कृत्स्नायतस्य भावः कृत्स्नायतता तयो आकर्णपूर्णधनुर्देन
धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः । शीघ्रगती सरतोर्वा-
वादेशः तलोपश्लान्दसः । यद्वा कृत्स्नः । सर्वे आयो स्थानो
यस्य स कृत्स्नायतस्य भावः कृत्स्नायतता तथा धावते सर्व-
लानप्रापकत्वेन धावते । अथ गच्छति तत्र सर्वत्र स्थानं प्राप्नो-
तीत्यर्थः । सत्त्वशब्दः प्राणिवाची । सत्त्वानः प्राणिकाः
शरणागताः प्राणिनस्तोषां पालकाय नमः । सहस्रैः पत्नीभि-
रभतीति सहमानः । नितरां विषयति हन्ति शत्रूनि वि-
न्यावी तस्मै नमः । आ समन्तादिधन्तीत्याध्याधिन्त्यः शूर-
सेनास्तासां पालकाय नमः । निषङ्गः खड्गः सोऽस्मासीति
निषङ्गो ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः । ककुभ इति मह-

आसु पठितम् । स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ।
अपहारकुल्या निरन्तरं चरतीति निवेष्टः । परितः आपणवादि-
कादौ हरणेच्छया चरतीति परिवारः तस्मै नमः । अरण्यानां
नानां पतये नमः । रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते । यद्वा
रुद्रस्य जगदारमकलाचोरादयो रुद्रा एव ज्येष्ठाः । यद्वा स्तेन-
विशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विषा तिष्ठति तत्र जीवरूपं
स्तेनादिशब्दवाच्यां तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शास्त्रात् चन्द्रस्य
लक्षकम् । किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः
शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्थायुतां पतये नमो
नमो निषङ्गिणे इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो
नमः सूकायिभ्यो जिघांसस्यो मुष्णतां पतये
नमो नमोऽसिमद्भ्योनक्तचरस्यो विक्रान्तां पतये
नमः ॥ २१ ॥

उ० नमो वञ्चते । वञ्चतिर्गत्यर्थः मन्त्रे । परिवञ्चते
सर्वतोमन्त्रे स्थायुतां पतये नमः । स्थायुश्चौर एव । नमो
निषङ्गिणे लङ्गिणे इषुधिमते इषुधिरस्यास्तीति इषुधिमन्त्रः ।
तस्कराणां पतये नमः । तस्करश्चौर एव । नमः सूका-
यिभ्यः । सूक इति वज्रनामसु पठितम् । सूकेण गृहीतेन एतं
शीलमेवामिति सूकायिणः । जिघांसस्यः हन्तुमिच्छन्तः
मुष्णतां पतये नमः । 'युष्मत्ते' नमोऽसिमद्भ्यः । अस्तिः
सर्वं तत्संयुक्तैः नक्तचरस्यः रात्रौ गच्छन्तः विक्रान्तां
पतये नमः । विक्रान्तमशीला विक्रान्ताः ॥ २१ ॥

म० वञ्चति प्रसारयतीति वञ्चन् । परि सर्वतो वञ्चति परि-
वञ्चन् तस्मै नमः । स्वाग्नि आसौ भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्त-
दीये धनमपहृते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे घनापहवः परिवञ्च-
नम् । गुप्तचोरा इति भाः । रात्रौ रुद्रे स्थातादिना इव्यहर्तारः
स्त्रीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वं स्तेनाः उत्तरे स्तामवः
तेषां पतये नमः । निषङ्गः सज्जो बाणो वा सोऽस्यास्तीति
इषुधिराणां चोरोस्यास्तीतीषुधिमन्त्रः सतुभवकृपाय नमः । तस्कराः
प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः । सूक इति वज्रनाम । सूकेन
वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सूकायिणः अतएव
यवून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः । हन्तेः
वञ्चन्ताच्छत्रप्रणयः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । क्षेत्रादिषु धान्या-
पहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः । अस्मत्तः वज्राः सन्ति
तेषां सोऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तचरन्तः सर्वं
भूत्वा रात्रौ वीजिनिर्गतप्राणिपातकालेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ।
विक्रान्तानि छिन्दन्ति ते विक्रान्ताः छिन्नापहर्तस्तेषां पतये
नमः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

नमो उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये
नमो नमो इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नमो
आतन्वनिभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नमो
आयच्छन्तोऽस्यद्भ्यश्च वो नमः ॥ २२ ॥

उ० नमः उष्णीषिणे उष्णीषोऽस्यास्तीत्युष्णीषी ।
उष्णीषः शिरोवेष्टनम् । गिरिचराय गिरौ पर्वते चरतीति
गिरिचरः । कुलुञ्चानां पतये नमः । कुलुञ्जं लुञ्जति कुलुञ्जति
वा लुञ्जतीति कुलुञ्जः । नमो इषुमद्भ्यः धन्वायिभ्यश्च वो
नमः । व्याख्यायां बहुवचनधर्मः प्रदश्यते । नमोऽस्य ये युष्म-
मिषुमन्तस्तेभ्य इषुमद्भ्यः । धनुषा गृहीतेन एतं शीलमे-
वामिति धन्वायिनः । 'वा संज्ञापाम' इति धनुषो धन्वाय-
धन्वायिभ्यः । चकारः समुच्चयार्थवः । वः युष्मभ्यं नमः ।
आतन्वनिभ्यः दक्षिणस्याकाशि धनुषि कुवाणेभ्यः । प्रति-
दधानेभ्यश्च वो नमः । प्रतिदधानाः संधानं कुवाणाः । नमो
आयच्छन्तः आकर्षण्यो धनुषि । अस्यद्भ्यश्च वो नमः । 'असु
क्षेपणे' काण्डानि क्षिपन्तः ॥ २२ ॥

म० उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः-
प्राख्य आमेऽपहर्तुं प्रहृतः गिरौ चरति गिरिचरः अथ-
नानां वज्राद्यपहर्तुं पर्येतादिविषमस्थानचारी सतुभवकृपाय
नमः । कुं भूमि क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्जति हरन्ति कुलुञ्जः
कुलुञ्जति लुञ्जन्ति वा तेषां पालकाय नमः । इषो विद्यन्ते
तेषां ते इषुमन्तः जनान्भीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः ।
नम्यन्ता धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे शत्राः,
धनुषीरभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रेण दशपत्तार्थः ।
एवममेऽपि । आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानाल-
ङ्घ्रेभ्यो नमः । प्रतिदधते संदधते बाणं धनुषीति संदधा-
नास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनुषि ते
आयच्छन्तः तेभ्यो नमः । अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्यस-
न्तस्तेभ्यो नमः । 'असु क्षेपणे' दिवादिः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

नमो विसृजद्भ्यो विष्वद्भ्यश्च वो नमो नमः
स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः शयानेभ्यो
आसीनेभ्यश्च वो नमो नमः स्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च
वो नमः ॥ २३ ॥

उ० नमो विसृजद्भ्यः काण्डानि क्षिपन्तः योद्धारं प्रति ।
विष्वद्भ्यश्च वो नमः । विष्वन्ति तादयन्ति ये शरीरेभ्यो
विष्वद्भ्यः । नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः । नमः
शयानेभ्यो आसीनेभ्यश्च वो नमः । नमः तिष्ठद्भ्यो

धावज्यश्च वो नमो नमः । शत्रुशानजन्तान्मेतानि पदानि
मज्जन्त्येव ॥ २३ ॥

म० विमृजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विमृजन्ताः
तेभ्यो नमः । विमृजन्ति साहयन्ति शत्रूनि विमृ-
जन्तेभ्यो वो नमः । मुक्तस्य बाणस्य रुध्रे प्रवेशो वेधः ।
स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ।
जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः । शेरते
ते शयानाः सुषुप्तवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः । आसते आसीना
वपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः । तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिमि-
ष्टतास्तेभ्यो नमः । धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतस्तेभ्यो
वो नमः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमो-
भ्योऽर्धपतिभ्यश्च वो नमो नमः आख्याधिनीभ्यो
विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमः उगणाभ्यस्तृहती-
भ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

उ० इत उत्तरं जातेभ्यो जुहोति । जाता जातिविशेषाः
त इहोच्यन्ते रुद्राद्वैतप्रतिपादनाय । रुद्रलोके किलेत्थंभूता
रुद्राः सन्ति । तदुक्तम् । 'अथो एव' हैतानि रुद्राणां जाता-
नि' इति । नमः सभान्यः । सभादिभ्यो रुद्रदष्टिः कर्तव्येति
तात्पर्यार्थः । सभापतिभ्यश्च वो नमः । नमः अर्धेभ्यः
अर्धपतिभ्यश्च वो नमः । नमः आख्याधिनीभ्यः आविध्यन्ती-
त्याख्याधिभ्यः सेनाः विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः । विविधं
विध्यन्तीति विग्रहे सेना एवाभिधेया । नमः उगणाभ्यः
उदुपसर्गस्यान्वलोपः । उद्गर्णेगणाः समूहा यामु सेनासु ता
एवमुच्यन्ते । तृहतीभ्यश्च वो नमः । तृहतिर्हिसाकर्मा ।
हिसन्तीभ्यः ॥ २४ ॥

म० अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्रा-
द्वैतप्रतिपादनाय । 'अथो एव' हैतानि रुद्राणां जातानि'
(१ । १ । ११) इति श्रुतेः । सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ।
सभादिषु रुद्रदष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । सभायाः
पतिभ्यो नमः । अश्वामुरगालीभ्यो वो नमः । अश्वानां
पतिभ्यो वो नमः । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याख्याधिनी देव्यः
सेना वा ताभ्यो नमः । विक्षेपेण विध्यन्ति विविचन्त्यन्ताभ्यो
वो नमः । उक्लृष्टा गणा मूलसमूहा यासां ता उगणाः । उप-
सर्गस्यान्वलोपः प्रयोदरादित्यात् । ब्राह्मणाणां मातरस्ताभ्यो नमः ।
तृहन्ति ग्रन्ति तृहलः 'तृहि हिसावा' इत्युं समर्पा दुर्गादम-
स्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

नमो गुणेभ्यो गुणपतिभ्यश्च वो नमो नमो
व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो

गृत्सेपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपे-
भ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

उ० नमो गणेभ्यः । गणः समूहः । गुणपतिभ्यश्च
वो नमः । नमो व्रातेभ्यः । व्रातमर्हन्ति ते व्राता गण-
विशेषाः । व्रातपतिभ्यश्च वो नमः । नमो गृत्सेभ्यः गृत्सी
मेधावी । गृत्सेपतिभ्यश्च वो नमः । नमो विरूपेभ्यः निरु-
ष्टरूपेभ्यः नात्तरूपेभ्यो वा । विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः ।
विश्वरूपाः सर्वरूपाः ॥ २५ ॥

म० देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः । गणानां
पालका गुणपतयस्तेभ्यो वो नमः । व्राता नानाजातीयानां
सङ्घास्तेभ्यो नमः । व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः ।
गृह्णन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलभ्यताः गृत्सा मेधाविनो
वा तेभ्यो नमः । गृत्सेपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ।
विद्वन्तं रूपं येषां ते विरूपा नममुष्णजटिकादयस्तेभ्यो वो नमः ।
विधं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपालुगात्तदनहयर्षा-
वाद्यस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो
रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्रिभ्यः
संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्गो अर्भकेभ्यश्च
वो नमः ॥ २६ ॥

उ० नमः सेनाभ्यः । सेना चमूः । सेनानिभ्यश्च
वो नमः । सेनां नयतीति सेनानीः । नमो रथिभ्यः रथा
येषां सन्ति ते रथिनः । अरथेभ्यश्च वो नमः । अरथा रथ-
चरिता योद्धारः । नमः क्षत्रिभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षतारः
संग्रहीतृभ्यश्च वो नमः । संग्रहीतारः सारथयः । नमो मह-
द्गः महान्तो जातिविद्यादिभिरुक्लृष्टाः । अर्भकेभ्यश्च वो
नमः । अर्भका अल्पकाः प्रमाणादिभिः ॥ २६ ॥

म० सेनारूपेभ्यो नमः । सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेना-
पतयस्तारूपेभ्यो वो नमः । हस्तस्त्रान्दशः । रथाः सन्ति येषां
ते रथिनः तेभ्यो नमः । नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो
वो नमः । 'क्षि मिषासमन्तो' तुददिः । क्षिपन्ति निवसन्ति
रथेष्विति क्षतारः । नदा 'क्षिप प्रेरणे' क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सार-
थीनिक्षि क्षतारः रथाधिष्ठातारः 'नमूनेपूजपूजपूजोपूजोपूमा-
तुजामातृपितृदुहितृ' इत्यादिभिरुद्रेण दृष्टप्रत्ययान्तो निषातः ।
तेभ्यो नमः । संग्रहन्त्यन्तानिति संग्रहीतारः सारथयः 'श्वुल्-
द्वौ' (पा० ३ । १ । १३३) इति तुष्ट । तेभ्यो नमः ।
महान्तो जातिविद्यादिभिरुक्लृष्टास्तेभ्यो नमः । अर्भकाः प्रमा-
णादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

नमस्तक्षेभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुला-
छेभ्यः कुमारैभ्यश्च वो नमो नमो निषादेभ्यः

पुत्रिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्रुतिभ्यो मृगयुभ्यश्च
वो नमः ॥ २७ ॥

उ० नमः तक्ष्म्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः । रथकारो रथं
करोतीति तक्ष्मो विशेषणम् । नमः कुलालेभ्यः कर्मोरेभ्यश्च
वो नमः । कुलालाः कुम्भकाराः । कर्मोरा लोहकाराः ।
नमो निपादेभ्यः पुत्रिष्ठेभ्यश्च वो नमः । निपादा
भारिष्ठाः । पुत्रिष्ठा जालन्तरसंबद्धाः पुल्कसादयः । नमः
श्रुतिभ्यः । श्रुनो नयन्तीति श्रुत्यः तेभ्यः श्रुतिभ्यः । नय-
तेर्हस्त्वं छन्दसम् । अगणिका उच्यन्ते । मृगयुभ्यश्च
वो नमः । 'इदंयुरिदं कामयमानः' इति वास्कः । मृगान्
कामयन्तीति मृगयवः पापदिकाः तेभ्यो मृगयुभ्यः ॥ २७ ॥

म० तक्ष्मः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः । रथं कुर्वन्तीति
रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः । कुलालाः कुम्भ-
कारास्तेभ्यो नमः । कर्मोरा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु ।
निपादा गिरिचरा मांसाक्षिणो मिह्रास्तेभ्यो नमः । पुत्रिष्ठाः
पक्षिपुत्रजातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः । श्रुनो नयन्ति
ते भ्यः श्रुक्कण्ठवद्वरजुधारकाः श्रुगणिनः । नमतेर्हस्त्वं आपिः
तेभ्यो नमः । मृगान् कामयन्ते ते मृगयवः । 'इदंयुरिदं-
कामयमानः' (निरु० ६ । ३१) इति वास्कोक्तः । 'सुप
आत्मनः क्वच' (पा० ३ । १ । ८) इति क्वच 'क्वचि
च' (पा० ७ । ४ । ३३) इति प्रातस्तेत्यस्य 'न छन्दस्यपु-
त्रस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इति निषेधः । मृगयवो छन्द-
कास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

नमः श्रुभ्यः श्रुपतिभ्यश्च वो नमो नमो भू-
वार्य च रुद्रार्य च नमः श्रुवार्य च पशुपतये च
नमो नीलम्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

उ० नमः श्रुभ्यः श्रुपतिभ्यश्च वो नमः इत्युभयतो नम-
स्काराः समाप्ताः । नम इत्युभयौ धन्वादिभ्यश्च वो नम
इत्यारभ्य ये वःशब्दा अतिक्रान्ताः ते पूजावचना वा न
सुष्मदादेशाः । इतदन्तरं रुद्रनामानि । नमो भवाय च रुद्राय
च नमः श्रुवार्य च पशुपतये च । नमो नीलम्रीवाय च
शितिकण्ठाय च । नीलम्रीवः कृष्णम्रीवः । शितिकण्ठः
श्वेतकण्ठः ॥ २८ ॥

म० श्रुनः कुङ्कुमाद्यद्रुपेभ्यो नमः । श्रुनो पतयः श्रुप-
तयः श्रुपालकास्तेभ्यो वो सुष्मभ्यो नमः । श्रुपतयः किरात-
वेत्यस्य रुद्रस्यानुचराः । नम इत्युभयो धन्वादिभ्यश्च इत्यारभ्य
(क० २३) ये वः शब्दास्ते पूजावचना वा न सुष्मदा-
देशाः । इत्युभयतो नमस्कारमग्राः समाप्ताः ॥ २८ ॥ अथ नमस्का-
रोपक्रमानि मन्त्रा उच्यन्ते । अयन्त्युत्पद्यन्ते अन्तवोऽस्मा-
दिति भवत्यस्मै नमः । इदं दुःखं शक्नोति नाशयति रुद्रत्वस्मै

नमः । श्रुणाति द्विनस्ति पापमिति शर्वेत्वास्मै नमः । पशुन
अज्ञानं पाति रक्षतीति पशुपतिस्त्वस्मै नमः । विषमद्वयेन
नीला नीलवर्णा म्रीवा कण्ठकदेशो यस्य स नीलम्रीवत्वस्मै
नमः । शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तमागो यस्य शिति-
कण्ठत्वस्मै नमः । 'शितो धवलमेवचो' ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

नमः कपदिने च व्युत्केशाय च नमः सहस्रा-
क्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च शिपि-
विष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेपुमते च ॥ २९ ॥

उ० नमः कपदिने च व्युत्केशाय च । कपदो जटामु-
कुटधारी । व्युत्ता मुण्डिताः केशा यस्य व्युत्केशः । नमः सह-
स्राक्षाय च शतधन्वने च बहुक्षाय बहुधनुष्काय च । नमो
गिरिशाय च शिपिविष्टाय च गिरो श्वेत इति गिरिशयः ।
शिपिविष्टः शिप इव निर्विष्टः खलतिरित्यभिधेयः प्रजन-
नवत् वेष्टनरहितः । वद्धा उदितमात्रादित्य उच्यते । शिपि-
शब्देन च बालरश्मय उच्यन्ते । नमो मीढुष्टमाय चेपुमते
च । मीढुष्टमः संकृतमः सुवा परिणामरहित इत्यर्थः । इपु-
मान् इपुसंयुक्तः ॥ २९ ॥

म० कपदो जटामुकुटोऽस्मात्सोति कपदो तस्मै नमः ।
पाशुपतादिष्वेषेण । चकाराः सर्वे समुक्तार्था हेयाः । व्युत्ता
मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्केशत्वस्मै नमः । इत्यादिरूपेण
मुण्डितत्वम् । सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षत्वस्मै इन्द्ररुपाय ।
नमः । शतं धनुषि यस्य शतधन्वा 'धनुषश्च' (पा० ५ । ४ ।
१३३) इत्यानङ् तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः । गिरो कैलासे
श्वेतेऽसौ गिरिशयत्वस्मै नमः । शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय
'विष्णुः शिपिविष्टः' इति श्रुतेः । वद्धा शिपिषु पशुषु विष्टः
प्रविष्टः 'पशवो वै शिपिः' इति श्रुतेः । सर्वप्राणिष्वन्तर्गमितया
स्थित इत्यर्थः । वद्धा 'गजो वै शिपिः' बहोऽभिदेवतात्वेन प्रविष्टः
शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः । तस्मै नमः । शिपयोऽथ
रश्मय उच्यन्ते तैरादिभ्यो भवतीति वास्कोक्तः अतिशयेन
मीढुन् मेघरूपेण सेत्वा मीढुष्टमः तस्मै नमः । इपवो बाणाः
सन्त्यसेतीपुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च
वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवृषे च नमोऽग्न्याय
च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

उ० नमो ह्रस्वाय च वामनाय च । रूपतो नमस्काराः ।
ह्रस्वो लघुप्रमाणः । वामनः संकुचिताकृत्वः । नमो बृहते च
वर्षीयसे च । बृहते महते वर्षीयसे वृद्धतराय च
सवृषे च । वृद्धः प्रसिद्धः सवृषः तेन समानकवाः । नमो-
ऽग्न्याय च प्रथमाय च । अग्नेप्रबोऽग्नयः प्रथमो मुनयः ॥ ३० ॥

म० रूपतो नमस्काराः । हस्तोऽलक्षारिरस्तस्यै नमः । वामनः सङ्कुचितावयवस्तस्यै नमः । बृहन् प्रौढाहस्तस्यै नमः । वर्षायानतिशयेन बृहः 'प्रस्थस्फ-' (पा० ६ । ४ । १५०) इत्यादिना वर्षादेशः तस्यै नमः । बृहो वससाधिकः तस्यै नमः । वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते बृहाः पण्डिताः कित् तैः सह वर्तत इति सङ्कटं तस्यै नमः । जगतामग्रे भवोऽप्यस्तस्यै नमः । 'अग्राधत्' । सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्यै नमः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

नमो आश्रये चाजिराय च नमः शीर्षाय च शीर्षाय च नमः ऊर्ध्वाय चावस्थान्याय च नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥ ३१ ॥

पु० नम आश्रये चाजिराय च शीघ्रनामनी । आशुर-
ध्वतो व्यापारः । अजिरः 'अज गतिक्षेपणयोः' । अजतीत्य-
जिरः । नमः शीर्षाय च शीर्षाय च । शीघ्रशीभशब्दौ
क्षिप्रनामनी । एवं तत्र भव इति छान्दसो वाप्रत्ययः
अधिष्ठातृदेवतायचनः । उपरितनेष्वेवमेव योजयम् । नम
ऊर्ध्वाय चावस्थान्याय च । ऊर्मिर्जलकलोलः । अवाचीनमु-
दकस्य गण्डितः स्वतो ध्वनिः अवस्थतः । नमो नादेयाय च
द्वीप्याय च । नद्यो नद्यः द्वीपे भवः । द्वीपो नद्या मध्ये
उत्करहितः प्रदेशः ॥ ३१ ॥

म० अश्रुते जगद्वाग्रीतीत्याशुस्तस्यै नमः । अजति
गच्छतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्यै नमः । शीघ्रं वेगवद्भुति भवः
शीघ्रः । 'तत्र भवः' (पा० ४ । ३ । ५३) इति बलवत्तत्र ।
'शीघ्रं कल्पने' शीमते कथ्यते इति शीमः आत्मश्लाघी पचा-
यच् तत्र भवः शीम्यः । शीमो जलप्रवाहो वा शीमः क्षिप्रो
वा तत्र भवाय नमः । ऊर्मिषु कलोलेषु भव ऊर्ध्वः तस्यै
नमः । अवगतः स्वतो यस्मात्तदवस्थनं स्थिरजलम् । बहो अव
मीचैर्गतादौ स्वतोऽवस्थनलात्र भवाय । नद्यो भवो नादेयस्तस्यै
नमः । 'क्षीम्यो इक्' (पा० ४ । १ । १२०) । द्वीपे
जलान्तर्वर्तिनिर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्यै नमः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय
चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च
नमो जघन्याय च बुध्याय च ॥ ३२ ॥

पु० नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च । वयोवस्थाभिप्रायाः
षट्समस्काराः । नमः पूर्वजाय चापरजाय च । पूर्वो जातः
पूर्वजः अपरो जातः अपरजः । नमो मध्यमाय चापगल्भाय
च । मध्ये भवो मध्यमः अपगतगर्भः अपगतजः । एकगर्भा-
न्तरितः । नमो जघन्याय च बुध्याय च । जघनः पश्चाद्भागः
बुधमादिः तत्र भवः । इति द्वापुश वाप्रत्ययान्ता
रुद्राः ॥ ३२ ॥

म० वयोवस्थाविशेषाभिप्रायाः षट्समस्काराः । अत्यन्तं
प्रशस्तो ज्येष्ठस्तस्यै नमः । 'ज्य क' (पा० ५ । ३ । ६१)
इति प्रशस्तशब्दस्येष्टनि ज्यदेशः । अत्यन्तं युवालयो वा
कनिष्ठस्तस्यै नमः । 'युवालयोः कन्मत्तरस्वाम्' (पा० ५ ।
३ । ६४) इति कनादेशः । पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणो-
त्पन्नः पूर्वजस्तस्यै नमः । अपरस्मिन् काले प्रलये कालाभि-
रूपेण जातोऽपरजस्तस्यै नमः । मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतैर्य-
गादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्यै नमः 'मध्यान्मः' । 'गल्भ धाङ्' ।
गल्भनं गल्भो धार्ष्ट्यम् । अपगतो गल्भो यस्मात्तोऽपगल्भो-
ऽपगल्भोऽऽप्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितोऽप-
गल्भो वा जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्यै
नमः । बुधे बुधादिभूले भवो बुध्यस्तस्यै नमः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

नमः सोम्याय च प्रतिसर्वाय च नमो याम्याय
च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावस्थान्याय च
नमो उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

पु० नमः सोम्याय च प्रतिसर्वाय च । सोम इति
गन्धर्वनगरं सुभमिति वा । अभिचारकर्मसरः प्रतिसरः
प्रलभिचारः । नमो याम्याय च क्षेम्याय च । नमः
श्लोक्याय चावस्थान्याय च । श्लोकः शब्दः । अवस्थानं
समाप्तिः । नमो उर्वर्याय च खल्याय च । उर्वरः सीतयोः सर्व-
सस्याङ्गयोः सीतयोर्लङ्गलमार्गहयोरन्तरम् । खलो धान्य-
खलः ॥ ३३ ॥

म० सोमं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोम्यः । बहो उभाभ्यां
पुष्पपापाभ्यां सहितः सोमो मनुष्यलोकः । 'पुष्पेन पुष्पं
लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकं' (प्रश्नो० १)
इत्याध्वेणश्रुतेः । तत्र भवः सोम्यस्तस्यै नमः । प्रतिसरो
विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः तस्यै
नमः । 'आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्वस्य मण्डने' । व्रणशुद्धौ
चमूषुष्ठे नियोज्यारशके तथा । कर्णेन मन्त्रमेवेऽपि इति विश्वः ।
यमे भवो याम्यः पापिनां नरकारिदाता तस्यै नमः । क्षेमे
कुशलं भवः क्षेम्यस्तस्यै नमः । श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा
तत्र भवः श्लोक्यस्तस्यै नमः । अवस्थानं समाप्तिर्वेदान्तो वा
तत्र भवोऽवस्थान्यस्तस्यै नमः । उर्वरा सर्वसस्याब्जा भूः तत्र
धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्यै नमः । खलो धान्यविवेचनदेशः
तत्र भवः खल्यस्तस्यै नमः । 'खलः कल्के भुवि धान्ये पूरे
कर्णे जगेऽधमे' इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

नमो वन्याय च कश्याय च नमः श्रवाय च
प्रतिश्रवाय च नमो आशुप्रेणाय चाशुरेशाय च नमः
शराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

उ० नमो वस्याय च कक्षाय च । वनं वृक्षसमूह उदकं वा । कक्षो नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा । नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च श्रवः शब्दः प्रतिश्रवः प्रतिशब्दः । नम आशुपेणाय चाशुरवाय च । आशुसेनः शीघ्रसेनः । आशुरथः शीघ्ररथः । नमः शूराय चावभेदिने च । शूरः शर्वते । अवाचीनं भेत्तुं शीलमस्येवमेवेति ॥ ३३ ॥

म० वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षोद्यो जलं वा । 'वनं प्रसवणे गेहे प्रवासेऽभ्यसि कानने' । कक्षं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्षस्तस्मै नमः । 'कक्षो वीरुधि दोर्मते कच्छे शुष्कवने तृणे' । श्रूयत इति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः । प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः । आशुः शीघ्रा सेना यस्य स आशुपेणः तस्मै नमः । आशुः शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः । शूराय युद्धवीराय नमः । अवाभिनति रिपूजोचैर्विदारवतीलवमेवेति तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

नमो विल्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरुधिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च ॥ ३५ ॥

उ० नमो विल्मिने च कवचिने च । विल्ममस्यास्तीति विल्मी । विल्मं भासनम् उत्तराह्नमुख्यते । कवचं पटस्पृतं कर्पासगर्भम् । नमो वर्मिणे च वरुधिने च । वर्मं लोहं वरुधं हस्तिन उपरि गृहाकारः कोष्ठकः । नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च । श्रुताय सर्वलोकविदिताय । श्रुतसेना प्रसिद्धा च सूर्यस्य । नमो दुन्दुभ्याय च आहनन्याय च । दुन्दुभौ भवः दुन्दुभ्यः आहनने भव आहनन्यः ॥ ३५ ॥

म० विल्मं शिरस्त्राणमस्यास्तीति विल्मी तस्मै नमः । पटस्पृतं कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः । लोहमयं शरीररक्षकं वर्मं तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः । गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरुधः रथश्रुतिर्वा सोऽभ्यासि वरुधी तस्मै नमः । 'वरुधं तु तनुत्राणे रथगोपन-वेश्मनोः' । श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः तस्मै । दुन्दुभौ मेर्या भवो दुन्दुभ्यः तस्मै । 'दुन्दुभिस्तु मेर्या विदिमुते विने' । आहन्यते ताव्यतेऽने-नेत्याहननं वाघघातनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्त्रीक्ष्णोपवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

उ० नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च धृष्णुः प्रगल्भः । प्रमृशः

सर्वं परिमृशति । परिमृशत इत्यर्थः । नमो निषङ्गिणे चेषुधि-मते च । निषङ्गं खड्गं तदस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिमान् । इषवः श्रीयन्ते अस्मिन्निति इषुधिः । नमः तीक्ष्णोपवे चायुधिने च । तीक्ष्णा इषवोऽस्य विद्यन्ते इति तीक्ष्णोपुः । आयुधमस्या-स्तीत्यायुधी । नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च । शोभना-युधः स्वायुधः । शोभनधनुः सुधन्वा ॥ ३६ ॥

म० धृष्णोतीत्यंशीलो धृष्णुः प्रगल्भः तस्मै । प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितः तस्मै । 'इयुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः । इषुधि-मते तृणयुताय नमः । तीक्ष्णा असन्ना इषवो प्राणा यस्य सः तीक्ष्णोपुः तस्मै । आयुधान्यन्यान्वपि सन्तीति आयुधी तस्मै । शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुध तस्मै । शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तस्मै ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

उ० नमः सुत्याय च पथ्याय च । नद्या एकदिशोदकवाहिनी सुतिल्लव्रभवः सुत्यः । पथि भवः पथ्यः । नमः काट्याय च नीप्याय च । काटे भवः काट्यः । काटः कूपः । नीचैर्यन्ति यत्रापः स नीपः तत्र भवो नीप्यः । नमः कुल्याय च सर-स्याय च । कुल्यावां भवः कुल्यः । सरसि भवः सरस्यः । नमो नादेयाय च वैशन्ताय च । नद्यां भवो नादेयः । 'स्त्रीभ्यो ङक्' । वैशन्तः तडागः तत्र भवो वैशन्तः ॥ ३७ ॥

म० सुतिः क्षुद्रः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः सुत्यः तस्मै । पन्था रथाश्वादियोमो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः तस्मै । कुलित-मटति जनो यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काट्यः तस्मै । काटः कुल्याप्रदेशो वा । नीचैः पतन्त्यामो यत्रेति नीपो निर्गोचोभागः । 'कृकृपूरुधुःपथाम्-' (पा० ५ । ४ । ७४) इत्यप्रत्ययः 'क्षन्तरूपसर्गभ्योऽङ्' (पा० ६ । ३ । ९७) इत्यप्रत्ययस्येकारः तत्र भवो नीप्यः तस्मै । कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः । कुलेषु देशेषु वान्तर्गमिरूपेण भवः कुल्यः तस्मै । 'कुलं देहेऽन्ये गणे' । सरसि भवः सरस्यः तस्मै । नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः । वैश-न्तोऽप्यसरः तत्र भवो वैशन्तः तस्मै ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

नमः कृप्याय चावध्याय च नमो वीध्याय चातप्याय च नमो मेध्याय च विशुत्याय च नमो वप्याय चावध्याय च ॥ ३८ ॥

उ० नमः कृप्याय चावध्याय च । कृपे भवः कृप्यः । अवधे भवः अवध्यः । अवधो गर्तः । नमो वीध्याय चातप्याय

च । 'हन्वी वीही' विगतवीहिर्वाधः घनागमः तत्र भवो वीध्यः । आतपे भव आतप्यः । नमो मेधाय च विधुषाय च । निगदध्याख्यानम् । नमो वर्णाय चावर्णाय च । वर्णे भवः वर्ण्यः । अवर्णे भवः अवर्ण्यः ॥ ३८ ॥

म० रूपे भवः रूप्यः तस्मै । अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः तस्मै । 'हन्वी वीही' विशेषेण इध्रे वीध्रे निर्मले शरद्वं तत्र भवो वीध्यः । यद्वा विगत इध्रो वीहियेस्मात्तत्र वीध्रो घनागमः तत्र भवाय नमः । आतपे भव आतप्यः तस्मै । मेधे भवो मेध्यः तस्मै । विधुति भवो विधुज्यः तस्मै । वर्णे वृक्षा भवो वर्ण्यः तस्मै । अवर्णे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ण्यः तस्मै ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमः स्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

उ० नमो वात्याय च रेष्म्याय च । वाते भवो वात्यः । रिपतिर्हिसार्यः । 'अन्येभ्योऽपि ददन्ते' इति मनिन् । रेष्म । तत्र भवो रेष्म्यः । नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च वास्तु गृहं तत्र भवो वास्तव्यः वास्तुपतिर्वास्तुपः । नमः सोमाय च रुद्राय च नामतो नमस्काराः । नमस्ताम्राय च वर्णतो नमस्काराः ॥ ३९ ॥

म० वाते भवो वात्यः तस्मै । रिपन्ते नदन्ति भूतान्येति रेष्मा प्रलनाकालः । 'अन्येभ्योऽपि ददन्ते' (पा० ३ । ३ । ७५) इति मनिन् । तत्र भवो रेष्म्यः । प्रलयेऽपि विद्यमानावेत्यर्थः । वास्तुनि गृहभुजे भवो वास्तव्यः तस्मै । 'विद्यमभूर्वास्तुरक्षियाम्' । वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपः तस्मै । उमवा सहितः सोमः तस्मै । रुद्र दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः तस्मै । ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण तस्मै । अक्ष्ण इयद्रक्त उदयोत्तरकालीनाकरूपेण ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

नमः शंगवे च पशुपतये च नमः उग्राय च भीमाय च नमोऽग्नेवधाय च दूरेवधाय च नमो हृषे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताम्राय ॥ ४० ॥

उ० नमः शंगवे च पशुपतये च । शं मुखं गवां करोतीति शंगुः । पशूनां पतिः । नम उग्राय च भीमाय च । उग्र उद्गूः । भीमो भीषणः । नमोऽग्नेवधाय च दूरेवधाय च । अग्नेक्षितो हन्ति अग्नेवधः । दूरेक्षितो हन्ति दूरेवधः । नमो हृषे च हनीयसे च । हन्तीति हन्ता हनीयान्हन्तुवमः । नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ।

हरितवर्णानि येषां वृक्षाणां पत्राणि त एवमुच्यन्ते । नमस्ताराय तारयति उत्तारयति संसारान् तारा ॥ ४० ॥

म० शं मुखं गमयति प्रापयति शङ्गः, शं मुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति वा तस्मै । पशूनां प्राणिनां पतिः पालकः तस्मै । उग्र उद्गूणांयुधः शत्रून् हन्तुं तस्मै । भीमः अनुमन्योत्सादकः । अग्ने पुरो वर्तमानो हन्तीत्यग्नेवधः तस्मै । दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधः तस्मै । हन्तीति हन्ता तस्मै । लोकं यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः । अतिशयेन हन्ता हनीयान् तस्मै । 'तुरिष्टेमेयःसु' (पा० ६ । ५ । १५४) इति तृचो लोपः । प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः । हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेष्व्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः । तारयति संसारमिति तारा तस्मै ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

नमः शंभवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

उ० नमः शं भवाय च मयोभवाय च । 'शम उपशमे' । अस्म । शं सुखनाम । शंभावयतीति शंभवः । यद्वा । शमा सुखेन वा भावयतीति शंभवः । शं च आनन्दरूपश्च । कालदेशानवच्छिन्नं भवनं तच्छक्तिश्च । आनन्दविज्ञान इत्यर्थः । इवमेव ज्वालया मयोऽनुवशादस्य । नमः शंकराय च मयस्कराय च । शं करोतीति शंकरः । मयः करोतीति मयस्करः । नमः शिवाय च शिवतराय च शिवः शान्तो निर्विकारः । शिवतरस्ततोऽप्यधिको निरतिशयः सर्वज्ञबीजः ॥ ४१ ॥

म० शं मुखं भवत्यस्मादिति शंभवः । यद्वा शं सुखरूपधारी भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च तस्मै । मयः मुखं भवत्यस्मान्मयोमयः संसारमुखप्रदः तस्मै । शं लौकिकमुखं करोति शंकरः तस्मै । मयो मोक्षमुखं करोति मयस्करः तस्मै । सत्त्वन्दनादिरूपेण लौकिकमुखकारित्वं शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदानान्मोक्षमुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदान्मां शास्त्रात्सुखकारित्वं पूर्वपदान्मां तद्वारा कारयितृत्वमिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपो निष्पापः तस्मै । शिवतरोऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै । अस्यां कण्डिकायां पदं यच्चिपि पूर्वस्यां द्योतोः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतर्णाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कृत्वाय च नमः शण्ड्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

उ० नमः पार्याय चावार्याय च । पारं भवः पार्यः ।

अवारे भवः अवार्थः । नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च । प्रतरन्ति येन तत्प्रतरणम् उदकमुच्यते । उत्तरन्ति येन तदुत्तरणम् नौरुच्यते । नमस्तीर्थ्याय च कल्याय च । तीर्थे भवस्तीर्थ्यः । कृते भवः कृत्यः । नमः शण्याय च फेन्याय च । प्रकृतानि तृणानि शण्यमुच्यन्ते तत्र भवः शण्यः । फेने भवः फेन्यः ॥ ४२ ॥

म० पारे संसारार्थे परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यः तस्मै । अवारे अवार्थीरे संसारमन्वे संसारिलेन भवोऽवार्थः तस्मै । 'पारकारे परार्थीची तीरे पार्त्रं यदन्तरम्' इति कोपः । प्रकर्षेण मन्त्रपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः तस्मै । उक्त-
हेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुत्तरणः तस्मै । तीर्थे प्रया-
सादी भवः तीर्थ्यः तस्मै । कृते तटे भवः कृत्यः तस्मै । शण्यं बालतृणं गतातीरोत्पलं कुशाङ्गुरादिः तत्र भवः शण्यः तस्मै । फेने डिण्डीरे भवः फेन्यः तस्मै ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

नमः सिकत्याय च प्रवाहाय च नमः किण्-
शिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये
च नमः इरिण्याय च प्रपण्याय च ॥ ४३ ॥

उ० नमः सिकत्याय च प्रवाहाय च । सिकतासु भवः
सिकत्यः । प्रवाहे भवः प्रवाहः । किण्शिलाय च क्षय-
णाय च किमेतदुदकं हिमीभूतमुत शिलेति यत्र वितर्कः स
किंशिलः । यद्वा किंशिलो उत कर्करः । क्षयन्त्यस्मिन्नाय
इति क्षयणः । नमः कपर्दिने च पुलस्तये च । कपर्दी जटा-
मुकुटधारी । पुरन्तिष्ठतीति पुलस्तः । शुभाशुभविक्षया ।
नमः इरिण्याय च प्रपण्याय । हरिणे भवः हरिण्यः । निरुदक
प्रदेश इरिणम् । प्रपये भवः प्रपण्यः ॥ ४३ ॥

म० सिकतासु भवः सिकत्यः तस्मै । प्रवाहे स्रोतसि भवः
प्रवाहः तस्मै । कुसिताः कुत्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा
यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्वन्नाय नमः । क्षियन्ति निवस-
न्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशः तस्मै । कपर्दी जटा-
जटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै । पुरोऽपि तिष्ठति पुलस्तः ।
यस्य तत्वं रस्य ललं च छान्दसम् । यद्वा पूर्वं शरीरेषु अस्तिः
तत्ता यस्य स पुलस्तः सक्नोन्त्यर्षामी तस्मै । इरिण्यापरे
वितृणदेशस्तत्र भवः इरिण्यः तस्मै । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपयो
बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपण्यः तस्मै ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

नमो ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्लवाय
च गोष्ठाय च नमो हृदय्याय च निवेण्याय च नमः
काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

उ० नमो ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च ब्रजे भवो ब्रज्यः ।
गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः तत्र भवो गोष्ठा । नमस्त-

ल्लवाय च गोष्ठाय च । तल्लः शयनम् । गेहं गर्भगृहम् 'तत्र
भवः' इति तद्धितः । नमो हृदय्याय च निवेण्याय च ।
हृदये भवो हृदय्यः । निवेण्ये भवो निवेण्यः । निवेण्य
आवर्तः । भ्रमः । नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च । काटे
भवः काट्यः काटः कूपः । गह्वरे तिष्ठति गह्वरेष्ठः । गह्वरं
महदुदकम् ॥ ४४ ॥

म० ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै । 'गोष्ठावनिवहा
ब्रजाः' । गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठास्तस्मै ।
तल्लं शय्या तत्र भवस्तल्लवास्तस्मै । गेहे गृहे भवो गोष्ठास्तस्मै ।
हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै । निवेण्य आवर्तः नौहारजले
वा तत्र भवो निवेण्यः तस्मै । कुसितमटन्ति गच्छन्ति
जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः
काट्यः तस्मै । गह्वरे विपमे गिरिगुहादी गम्भीरे जले वा
तिष्ठति गह्वरेष्ठः तस्मै । 'गह्वरं विलदम्भयोः' ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पाण्डु-
व्याय च रजस्वाय च नमो लोण्याय चोलुप्याय
च नमः ऊर्ज्याय च सूर्याय च ॥ ४५ ॥

उ० नमः शुष्क्याय च हरित्याय च । शुष्के भवः शुष्क्यः ।
हरिते भवो हरित्यः हरितमाद्र्यम् । नमः पाण्डु-
व्याय च रजस्वाय च पांसुषु भवः पांसव्यः । रजसि भवो रजस्यः ।
नमो लोण्याय चोलुप्याय च । लोपे भवो लोप्यः । लुप्यत
इति लोपः । उलपे भवः उलप्यः । ऊर्जं लप्यते उच्चार्यते
ननु लोप इवाध्वयणमुपैति उलप्यः । नमः ऊर्ज्याय च । ऊर्जं
भवः ऊर्ज्यः । ऊर्वो बडवाग्निः । स एव शोभनः सूर्यः तत्र
भवः सूर्यः ॥ ४५ ॥

म० शुष्के काष्ठार्दी भवः शुष्क्यः तस्मै । हरिते भाद्रं
काष्ठार्दी भवः हरित्यः तस्मै । पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः
तस्मै । ओरुणः । रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यः तस्मै ।
'रजो रणपरागयोः । क्रीपुण्ये गुणभेदे च' । लुप्यते नश्यति
गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः तस्मै ।
लोपः संहारो वा । उलपा वल्गवादिनृणविशेषास्तत्र भवः
उलप्यः तस्मै । 'उलपसु गुल्मिनीतृणभेदयोः' । ऊर्ज्या भूमौ
भवः ऊर्ज्यः तस्मै । ऊर्वो आपः । ऊर्वो बडवानलो वा । शोभन
ऊर्वः कल्याणस्तत्र भवः सूर्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नमः दूरमाणाय
चाभिघ्नते च नमः आस्त्रिघ्नते च प्रस्त्रिघ्नते च नमः
इषुक्रुद्धो धनुष्क्रुद्धश्च नमो नमो वः किरिके-
भ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो
नमो विक्षिण्वत्केभ्यो नमः आनिहतेभ्यः ॥ ४६ ॥

उ० नमः पर्णाय च पर्णशदाय च । पर्णं प्रसिद्धम् ।

पर्णशब्दः पतितपर्णावस्थानवान् । नम उद्गुरमाणाय चाभि-
हते च । उद्गुरमाण उद्यमनशीलः । अभिग्नते अभिहननं
कुर्वते । नम आशिद्वते च 'खिद् दैन्ये' दैन्यभावं कुरुते ।
अभक्तानो प्रकर्षेण दैन्यभावं कुरुते निषिद्धसेविनाम् । नम
इषुकृज्यो धनुष्कृज्यश्च यो नमः । इषुन्ये कुर्वन्ति ते इषु-
कृतः तेभ्यो नमः । ये यूयं धनुष्कृतः तेभ्यो युष्मभ्यो नमः ।
युष्मदादेशयोगाप्रत्यक्षा एते रुद्राः । समासास्तिस्रोऽशीतयः ।
इदानीं रुद्राणां हृदयभूतानामग्निवायुसूर्याणां संबन्धीनि
यजुषि उच्यन्ते । नमो वः किरिकेभ्यः । नमो वः युष्मभ्यं ये
यूयं किरिकाः कुर्वन्तीदं जगत् वृष्ट्याधुपकारेण किरिकाः
अग्निवायुसूर्याः देवानां हृदयेभ्यः रुद्राणां हृदयभूताः ।
नमो विचिन्वत्केभ्यः । विचिन्वन्ति पृथकुर्वन्ति धर्मकारिणं
पापकारिणं च ते विचिन्वत्काः । नमो विक्षिणत्केभ्यः ।
विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति ये ते विक्षिणत्काः । नम आनि-
हतेभ्यः हन्तिगोत्रधैः । एते अग्निवायुसूर्याः सर्गादावभि-
मुख्येनैतेभ्यो लोकेभ्यो निर्गताः ॥ ४६ ॥

म० तरुणां पत्ररूपाय नमः । 'शत्रु शतने' शतनं
शब्दः शतनम् । यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते घातम्ये पत्रानि
पतन्ति यत्र स पर्णशब्दः पतितपर्णस्थितिशतद्रूपाय नमः ।
'गुरी उद्यमे' 'तुवादिभ्यः शः' । उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुर-
माण उद्यमी तस्मै । अभिहन्ति शत्रुमित्यभिग्न तस्मै । आ
समन्तात् विद्यते दैन्यं करोलभक्तानामित्याशिद्वत् तस्मै ।
प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिद्वत् तस्मै । इषुनं घातान्
कुर्वन्ति ते इषुकृतसेभ्यो ह्येभ्यो नमः । धनुषि चापानि
कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो यो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेश-
योगाप्रत्यक्षा एते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समासाः ।
एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमश्वैः रुद्रस्य सर्वात्मनमुक्तम् ।
अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां संबन्धीनि चत्वारि
यजुष्युच्यन्ते । चतुर्णामर्दौ नमः शब्दाचलायैव यजुषि
आद्ये चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि ।
नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयव्यधानभूते-
भ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो यो युष्मभ्यं नमः । 'देवानां हृदयेभ्यः
इत्यग्निवायुसूर्या एतानि इ तानि देवानां हृदयानि'
(९ । १ । १ । २३) इति श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि यथा-
ज्ञानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशे-
भ्यसेभ्यः । किरिकेभ्यः । इष्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति किरि-
कासेभ्यः । 'एते ह्रीद' सर्वं कुर्वन्ति (९ । १ । १ । २३)
इति श्रुतेः । विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति
विविधं विक्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिण्वत्केभ्योऽप्यादिभ्यो नमः ।
विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति विक्षिण्वत्केभ्योऽप्यादिभ्यो नमः । आ
समन्तादिर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतासेभ्यो रुद्रा-
वतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः । हन्तिगोत्रधैः । 'तेभ्यस्तोभ्य-
श्रीनि ज्योती' 'आवायन्तामिवोऽर्धं पवते सूर्यः' इति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रं नीललोहित । आसां
प्रजानमिषां पशूनां मा मेर्गा रोञ्चो च नः किंच-
नानामत् ॥ ४७ ॥

उ० द्रापे अन्धसस्पते । सप्तकण्डिका एकरुद्रस्तुतिः ।
उपरिष्ठाद्गृहती । हे द्रापे । 'द्रा कुत्सायां गती' द्रापयतीति
द्रापिः । अपयोक्तकारिणं कुत्सितां गतिं नयति । हे अन्ध-
सस्पते सोमस्य पते । हे दरिद्रं हे निष्परिग्रह । हे नील-
लोहित । 'नीलानि चास्येतानि रूपाणि च' इति श्रुतिः ।
एवं संबोध्य रुद्रं अथेदानीमभयं याचते । असां प्रजानाम्
असदीयानाम् एषां पशूनां मा त्वं भैषीः । मारोक् अविभ्यञ्ज
मा त्वं रुजः मा भाल्लीः । मो च नः किंचनानामत् । मा च
नः अस्माकं किंचन अपत्यादिकम् । आममत् 'अम रोणे' ।
मा चास्माकमपत्यादिकं रोगसंयुक्तं कृया इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

म० सप्त कृच एकरुद्रदेवताः आद्योपरिष्ठाद्गृहती सप्ता-
ष्टदशद्रादशाणीपादा । हे द्रापे, 'द्रा कुत्सायां गती' द्रापयति
कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्धसः
सोमस्य पते पालक, 'अन्धसस्पत इति सोमस्य पत इत्येतत्'
(९ । १ । १ । २४) इति श्रुतेः । हे दरिद्र निष्परिग्रह,
अद्वितीयत्वादिति भावः । हे नीललोहित, कष्टे नीलोऽन्यत्र
लोहितः हे शिव, नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां
पशूनां मवापीनां त्वं मा मेः भयं मा क्रुह । 'यदुतं छन्दसि'
(पा० २ । ४ । ७३) इति शानो लुक् । मा रोक् 'रुजो
भजे' प्रनापशलां भजे मा कार्षीः । कर्मेणि पश्वौ । च पुनर्नो-
ऽस्माकं किंचन किमपि क्षिपदचतुषदादिकं मो मा आम-
मत् रुणं मा कार्षीत् । यद्वा रुणं माह्व । 'अम रोणे' रुजि
धातोरसामास आर्षः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभ-
रामहे मतीः । यथा शमसेहिपदे चतुष्पदे विश्वं
पृष्ठं ग्रामे अस्मिन्नानातुरम् ॥ ४८ ॥

उ० इमा रुद्राय । जगती । इमाः मतीः याभिः स्तुयते
ता रुद्राय । तवसे महसे बलवते वा । उभयत्र हि तव-
शब्दः पठ्यते । कपर्दिने जटामुकुटधारिणे । क्षयद्वीराय
क्षयन्ति वसन्त्यासिन्वीरा इति क्षयद्वीरस्यै क्षयद्वीराय ।
प्रभरामहे प्रेरयामः । तथा वयं प्रेरयामः । यथा येन प्रका-
रेण । शमसत् द्विपदे चतुष्पदे । शं सुखम् असत् भवति
द्विपदां चतुष्पदां । यथा विश्वं सर्वं पृष्ठं समृद्धं ग्रामे अस्मिन्
अनातुरम् आपद्रहितं स्वस्थं भवति ॥ ४८ ॥

म० कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा असदीया मतीः पुद्गीः
रुद्राय शंकराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामः । रुद्रं सराम

इत्यर्थः । ह्यप्रहोमः । कीदृशाय । त्वमेव महते बलवते वा ।
उभयत्र तवःशब्दः पठितः । कर्पादिने जटिलाय । क्षयहीराय
क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूराः यत्र स क्षयहीरः तस्मै । शूराये-
त्यर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे
पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपञ्चके । सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये ।
यथा तेन प्रकारेण वा सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन्
वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं
स्वर्गं च यथा असत् तत्रा मति हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥४८॥

एकोनपञ्चाशी ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।
शिवा रुतस्व भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥४९॥

उ० या ते रुद्र । अनुष्टुप् । हे रुद्र, या तव शिवा
शान्ता तनूः शरीरम् । शिवा । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् ।
विश्वाहा भेषजी सर्वदा भिषक्त्वेन वर्तते । शिवा रुतस्व
व्याधेः भेषजी । रुतशब्दो व्याधिवचनः । यद्वा शिवा रुतस्व
शिवाकेकृतस्व शब्दस्य भेषजी । अपाकुकुनहृत्तिल्यर्थः । तया
तन्वा नः अस्मान् मृड सुखय । जीवसे जीवनाय ॥ ४९ ॥

म० अनुष्टुप् । हे रुद्र, या ते तव ईदृशी तनूः शरीरे
तया तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृड सुखय । कीदृशी ।
शिवा शान्ता अधोरा । विश्वाहा विश्वानि च तावद्वाणि च
विश्वाहा 'कालाभ्यनोरत्यन्तसंयोगे' (पा० २ । ३ । ५) इति
द्वितीया । तस्या आकारः । सर्वैश्वर्यं सर्वदा शिवा कल्याण-
कारणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिविनाशिका । रुतस्व
शासीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी नियतौषधिः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

परि नो रुद्रस्व हेतिवृणक्तु परि स्वेपस्य दुर्मति-
रघायोः । अवं स्थिरा मघवज्जस्तनुष्व मीढुस्तोकाय
तनयाय मृड ॥ ५० ॥

उ० परि नः अनुष्टुप् । परिवृणक्तु परिवर्जयतु नः
अस्मान् रुद्रस्व हेतिः आयुधं परिवर्षस्य दुर्मतिरघायोः परि-
वृणक्तु स्वेपस्य क्रोधिनो ज्वलितस्य दुर्मतिः दुष्टा मतिः ।
अघायोः अघं पापं यः कामयते परस्मै कर्तुं स अघायुः तस्य
अघायोः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो द्वितीयं वाक्यम् । अवं-
स्थिरा मघवज्जस्तनुष्व अवतनुष्व अवतारय शिथिलीकुरु ।
स्थिरा स्थिराणि धनूनि । केभ्योऽर्धाय अवतनुष्व । मघवजः
मघं धनं हविलक्षणं येषामस्ति ते मघवन्तः तेभ्यो मघवजो
यजमानेभ्योऽर्धाय । नतु अघागुहीलेभ्यः प्रतिपिदसेविभ्यः ।
किंच । हे मीढुः 'मिह सेचने' सेकः । मघपस्वानो वा वृष्टि-
कर्मणा स्तुयते । युवा वा कृत्वा अपरिणामित्वेन स्तुयते ।
तोकाय तनयाय मृड । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय ।
मृड सुखय ॥ ५० ॥

म० त्रिष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परि-
वृणक्तु परितो वर्जयतु । अस्मान्मा इन्वित्वत्यर्थः । स्वेपस्य
कुद्रस्य अघायोः श्रेष्ठदुर्मतिर्दुष्टमतिर्दुष्टद्विधास्मान्परिवृणक्तु ।
स्वेपति क्रोधेन ज्वलति स्वेपस्य पनायतु । अघं पापं
परस्मैच्छति अघायुः 'मुप आत्मनः कवचं' (पा० ३ । १ ।
८) इत्यत्र परेच्छाव्यामपि वाच्यमिति कवचं । 'कवचि च'
(पा० ७ । ४ । ३३) इतीते प्राप्ते 'अधापस्मात्' (पा०
७ । ४ । ३७) इत्याकारः 'कपाच्छन्दसि' (पा० ३ । २ ।
१७०) इत्युप्रत्ययः । मेहति सिञ्चतीति मीढुः । हे मीढुः
कामाभिवर्द्धक, स्थिरा स्थिराणि इदानी धनूनि तमवतनुष्व
अवतारय ज्वरहितानि कुरु । किमर्थं । मघवजः । मघमिति
धननाम । मघं हविलक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो
यजमानास्तदर्थम् । यजमानानां भयनिरुतये इत्यर्थः । किंच
तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च सुखम् ।
कर्मणि चतुर्थ्यां ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव । परमे
वृक्ष आयुधं निधाय कृत्ति वसान आचर पिनाकं
विभ्रदागहि ॥ ५१ ॥

उ० मीढुष्टम । यवमध्या त्रिष्टुप् । हे मीढुष्टम सेकृतम् ।
हे शिवतम, शिवो नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च
भव । किंच । परमे वृक्षे दूरदेशावस्थापिनि आयुधं निधाय
स्थापयित्वा । कृत्ति चर्म वसानः । आचर आचरणमुष्ठा-
नम् । पिनाके विभ्रत् पिनाकं कोदण्डः तं धारयन् आगहि
आगच्छ ॥ ५१ ॥

म० इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशाक्षीः
चत्वारोऽन्येष्टाक्षीः पञ्चपादा । अतिशयेन मीढुः मीढुष्टमः ।
अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढुष्टम अतिशयेन कामसेकः,
हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तृ, नोऽस्मान् प्रति शिवः
शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव । किंच परमे वृक्षे उच्यते
वा वृक्षे वटादी आयुधं विशलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्ति
चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा ।
आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्विभ्रत् धारयन्तन् आगहि आगच्छ ।
व्याधारहीनं धनुर्मात्रं शोषार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः ।
वास्ते सुहृत्स्व हेतयोऽन्यमस्मन्निर्वपन्तु ताः ॥५२॥

उ० विकिरिद्र । हे वनुष्टुभौ । हे विकिरिद्र विकिरिद्रिपुन्द्रा-
वतीति विकिरिद्रः विलोहित विगतकल्मषभाव । नमस्ते
अस्तु हे भगवन् । पूर्वमभिहित्य अथ वाचते । वास्तव सहस्रं

हेतयः । हेतिरायुधम् । सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । अन्यस्मिन्निषण्णु ताः अस्मत्तोऽन्यं पुरुषं निषण्णु ताः ॥ ५२ ॥

म० हे अनुष्टुभौ । विविधं किरि घातायुधत्वं दास्यति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र, हे विलोहित, विगतं लोहितं कल्पम् वस्मात् स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप, भगवः भगवन्, ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे स्र, ते तव वाः सहस्रं हेतयोऽसंख्यान्ययुधानि ता हेतयोऽस्मदन्वमसाञ्जतिरिक्तं निषण्णु व्रन्तु ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

सहस्राणि सहस्रशो बाहोस्त्वं हेतयः । तासां मीशानो भगवः पराचीना मुखां कृधि ॥ ५३ ॥

उ० सहस्राणि बहूनि सहस्रशः । 'संख्यैकवचनाच्च बीप्तायाम्' इति शस्त्र । असंख्यातानि सहस्राणि । अनन्तत्वप्रतिपादनार्थम् । बाहोस्माव हेतयः आयुधानि तासां हेतीनाम् ईशानः सन् हे भगवः, 'मनुवसोरुः संवुद्धौ छन्दसि' इति विसर्जनीयः । हे भगवन् । पराचीनानि पराञ्जितानि पराञ्जितानि मुखा मुखाणि कृधि कुरु ॥ ५३ ॥

म० हे भगवः भगवन्, पशूण्यभयसंपन्न, तव बाहोर्हेतयोः वाः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखाणि सख्यानि पराचीना अस्मत्तः पराञ्जितानि त्वं कृधि कुरु । करोतेः शपि लुते 'श्रुत्यणुपुरुषेभ्यस्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) इति हेधिः । कीदृशस्त्वम् । ईशानः ईष्ट इतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि पशुः पशूः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः 'संख्यैकवचनाच्च बीप्तायाम्' (पा० ५।४।४३) इति अस्प्रत्ययः । पशुराष्टीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भून्वाम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

उ० असंख्याता । बहुरुद्रदेवता दशानुष्टुभः । पृथिवीस्थानां नमस्कारः । असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्रा अधिभून्वाम् भून्वामुपरि स्थिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽध्वनि अवस्थितानामनेन हविषा अवधन्वानि तन्मसि अवतन्मसि अवतनुमः अवतारयामः । धन्वानि धनंषि ॥ ५४ ॥

म० बहुरुद्रदेवता दशानुष्टुभोऽवतानुष्टुभः । भूमिस्था रुद्रा ज्ञान्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भून्वामधि भूमेरुपरि स्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि धनंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिन्नादौ पयि सहस्रमोजनव्यवहिते मार्गे ययमवतन्मसि/अवतन्मः अवतारयामः । अपञ्चानि कृत्वा सप्तो वृक्षे क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

अस्मिन्महत्पुण्येऽन्तरिक्षे भवा अवि । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

उ० अस्मिन्महति मध्यस्थानाः । अस्मिन्महति अर्णवे । अर्णः उदकनामसु पठितम् यो मत्वर्यायः । अर्णवति अन्तरिक्षे भवा रुद्राः । अधि उपरि स्थिताः ये तेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५५ ॥

म० अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते । अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिभिर्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशोऽन्तरिक्षे । महति विशाले । अर्णवे अर्णासि जलानि विद्यन्ते यत्र तदनीवम् मेघाधारत्वात् । 'अर्णसो लोपथ' (पा० ५।२।१०९-२) इति वप्रत्ययोऽन्तर्लोपथ ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

नीलघ्रीवाः शितिकण्ठा दिवश्च रुद्रा उपभिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

उ० नीलघ्रीवाः । सुस्थाना उच्यन्ते । नीलघ्रीवाः । कृष्णवचनो नीलशब्दः । शितिकण्ठाः शितिशब्दः श्वेतवचनः । दिवं द्युलोकं रुद्रा उपभिताः अधिष्ठिताः अभ्याभिताः ये तेषामित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

म० सुस्था रुद्रा उच्यन्ते । ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपभिताः स्वर्गस्थानेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः । नीलघ्रीवाः नीला इयमा घ्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विप्रभासात्किञ्चान्कण्ठभागः कृष्णः कियान्श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

नीलघ्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

उ० नीलघ्रीवाः । पृथिव्या अधो ये रुद्रास्त उच्यन्ते । नीलघ्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाः रुद्रा अधः क्षमाचराः अधः पृथिव्यां संचरन्ति ये तेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५७ ॥

म० पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमाया भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः तेषामित्युक्तम् । नीलघ्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

ये वृक्षेषु शपिञ्जरा नीलघ्रीवा विलोहिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

उ० ये वृक्षेषु आसते शपिञ्जराः शपिञ्जरवर्णाः । नमः प्रकृद्वाति वृक्षानि शपिञ्जराद्येनोच्यन्ते । नीलघ्रीवाः विलोहिताः विगतकलुषभावाः । विविधं वा लोहिताः । लोहित-

शब्देन वा भ्रातृषो लक्ष्यन्ते । स्वग्लोहितमजादिविमुक्तैस्त्वर्थः ।
तेषामित्युक्तम् ॥ ५८ ॥

म० ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः ।
अश्वत्थराः दारुणं बालतृणं तद्वत्पत्ररा हरितवर्णाः । नील-
श्रीवाः नीला श्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन
विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः । यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं
येषां ते । लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् । विगतलोहिता-
विधातवस्तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्यायुक्तम् ॥ ५८ ॥

एकोनपटी ।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

उ० ये भूतानां प्राणिनामधिपतय ईश्वराः । विशि-
खासः विशिखा एव विशिखासः । सर्वमुष्ण इत्यर्थः ।
कपर्दिनः जटिलाः तेषामित्युक्तम् ॥ ५९ ॥

म० ये ईश्वरा रुद्रास्तेषां धन्वाणीति पूर्ववत् । कीदृशाः ।
भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो
मनुष्योपश्वकरा भूतास्तेषां पालकाः । तत्र केचिद्विशिखासः
विगता शिखा येषां ते । शिखाशब्दः केशोपलक्षकः ।
मुण्डितमुष्ण इत्यर्थः । अन्ये कर्दपिनः जटान्द्रवुताः ॥ ५९ ॥

पटी ।

ये पृथां पथिरक्षय ऐलवृदा आयुर्वुधः । तेषां
सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

उ० ये पथाम् ये रुद्राः पृथां मार्गाणाम् अधिपतय इति
शेषः । ये च पथिरक्षयः पन्थानं ये रक्षन्ति । ऐलवृदाः इला-
नामजानां समूह ऐलम् तत् ये रक्षन्ति ते ऐलभृतः सन्तोपि
परोक्षवृत्तिना शब्देन ऐलवृदा इत्युच्यन्ते । आयुर्वुधः आयु-
जीवनं पणीकृत्य ये दुष्यन्ति ते आयुर्वुधः चौरादयो वा
रुद्रा वा तेषामित्युक्तम् ॥ ६० ॥

म० ये वेदशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः । पृथां
लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वोक्तपक्षः । तथा
पथिरक्षयः पथो मार्गास्तानेवान्वानपि रक्षन्ति पालयन्ति
ते पथिरक्षयः । ऐलवृदाः इलानामजानां समूह ऐलमक्षसमूहः ।
यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमक्षं तद्वद्वति ते ऐलभृतः
त एव परोक्षवृत्त्या ऐलवृदा लक्ष्यन्ते । अभ्यर्जन्तानां पोषका
इत्यर्थः । आयुर्वुधः आयुषा जीवनेन दुष्यन्ते ते यावज्जीव-
सुखकराः । यद्वा आयुर्वुधः पणीकृत्य दुष्यन्ते ते आयु-
र्वुधः ॥ ६० ॥

एकपटी ।

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सुकाहस्ता निपुक्लिणः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

उ० ये तीर्थानि । ये रुद्राः तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि ।

प्रचरन्ति सुकाहस्ताः सुका इत्यायुधनाम । आयुधहस्ता
निपुक्लिणः खड्गिनः । तेषामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

म० ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति
गच्छन्ति । कीदृशाः । सुकाहस्ताः सुकेत्यायुधनाम । सुका आयु-
धानि हस्ते येषां ते । निपुक्लिणः निपुक्ताः खड्गा विद्यन्ते
येषां ते । सुकाहस्तत्वेऽपि निपुक्लिणः खड्गप्राधा-
न्याय ॥ ६१ ॥

द्विपटी ।

येऽग्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

उ० येऽग्नेषु ये अग्नेषु अवस्थिताः विविध्यन्ति अतिस-
येन विध्यन्ति ताडयन्ति । तेषामयमधिकारः अष्टस्य भक्ष-
यितारो व्याधिभिर्गृहीतव्या इति । पात्रेषु व्यवस्थिताः
पिबतो जनान् ये विविध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥

म० ये रुद्रा अग्नेषु मुख्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान्
विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति । धातुवैषम्यं कृत्वा रोगायु-
त्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थशरीरोदकादिषु स्थिताः
सन्तः पिबतः शरीराणिपानं कुर्वतो जनान् विविध्यन्ति ।
अन्नोदकभोक्तरो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार
इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

त्रिपटी ।

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वित-
स्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि त-
न्मसि ॥ ६३ ॥

उ० य एतावन्तश्च ये रुद्रा एतावन्तश्च भूयांसश्च बहुत-
राशोकेभ्यः । दिशः रुद्राः वितस्थिरे विद्यन्त्य स्थिताः तेषा-
मित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

म० ये रुद्रा एतावन्तः एतद्वर्माणं येषां ते अतिशयेन
बहवो भूयांसः उक्तोभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्राः दिशो दश वित-
स्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां भर्तृनि
अवतन्मसीति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

चतुःपटी ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो
दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश मृतीचीर्दशोर्वाचीर्दशो-
र्ध्वास्तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु तेनो मृदयन्तु ते
यं द्विभ्यो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जन्मे दध्मः ॥ ६४ ॥

उ० इत उत्तरं त्रीणि यवृषि त्रिस्थानाश्च रुद्राः स्तुवन्ते ।
नमोऽस्तु । नमः अस्तु रुद्रेभ्यः ये दिवि शुलोके
स्थिताः येषां रुद्राणां वर्षं वृष्टिः इषवः आयुधस्थावीर्यम्
तेभ्यो रुद्रेभ्यः दश प्राचीः अङ्गुलीः करोमि नमस्कारार्थम्

इति सर्वत्र संबध्यते । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः दश उदीचीः दश ऊर्ध्वाः तेभ्यः नमः अस्तु ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ते नः अस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । ते च संतर्पिताः सन्तः । यं पुरुषं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि । तं तेषां रुद्राणां जन्मे मुखे दध्मः । यद्वा ते रुद्रा यश्च च यं द्विष्मः यश्च नः द्वेष्टि । तमेषां रुद्राणां जन्मे दध्मः । समञ्जसमेव सर्वम् ॥ ६४ ॥

म० कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यजुषि प्रत्यवरोह-
संज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्वानि । त्रिलोकस्था रुद्रा
उच्यन्ते । दिवि ध्रुलोके ये रुद्राः वर्तन्ते तेषां च रुद्राणां वर्षं
वृष्टिरेव दध्मः बाणाः । आयुधस्थानीया वृष्टिः । अतिवृष्ट्यावी-
तिभिः प्राणिनां भ्रन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ।
तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः
कुर्वे इति शेषः । प्राङ्मुखान्तिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो
भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुक्ताः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः
प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः
कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अत्रालि कदा सर्व-
दिक्षु नमस्कारोनीत्यर्थः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अत्रलिपूर्वं
नतिरस्तु । 'दश वा अत्रालेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैव एतद-
बलि करोति' (१ । १ । १ । ३९) इति श्रुतेः । ते रुद्रा
नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुख-
यन्तु । किञ्च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः । यश्च न यं
द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः न । पुनर्यो नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि तं
पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जन्मे दद्याकराले मुखे दध्मः
स्वापयामः । अस्मद्विषमसद्वेषं च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भगव-
न्तित्यर्थः । अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

पञ्चपटी ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषव-
स्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
चीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो
मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जन्मे
दध्मः ॥ ६५ ॥

म० ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु ।
तेषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनाञ्च
विनाशय वातरोमं वीर्याण जनान्भ्रन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्ष-
स्तेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । शिष्टं व्याख्या-
तम् ॥ ६५ ॥

पट्टपटी ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषव-
स्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
चीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो

मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जन्मे
दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्वन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

उ० द्वे कण्डिके उक्ताय ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

म० ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः । अन्नमद-
नीयं वस्तु आयुधम् अवशाश्रमशरणे कदम्बशरणे मौयं वा
प्रयत्नं रोपमुत्पाद्य जनान् भ्रन्ति तेभ्यः पृथिवीस्तेभ्योऽन्ना-
युधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्तित्यादि पूर्ववत् ।
एते प्रत्यवरोहमन्त्राः । 'अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति' (१ ।
१ । १ । ३९) इति व्यवहारस्य संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महोपरकृते वेदवीथे मनोहरे ।

शतसुविहोमोऽयं षोडशोऽध्याय इतिरितः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अश्मजूर्जं पर्वते शिश्रियाणामग्रा ओषधीभ्यो
वनस्पतिभ्योऽधि संभृतं पयः । तां न इषमूर्जं घृतं
मरुतः सहराणां अश्मस्तेक्षुन्मरिचं त ऊर्कं यं
द्विष्मस्तं ते शुर्गच्छतु ॥ १ ॥

उ० अग्निं परिषिञ्चति । अश्मजूर्जम् । यजुर्मांसतम् ।
ताञ्च इषमूर्जं भवेति तदःश्रवणाद्यदोऽप्राप्याहारः कर्तव्यः ।
या अस्मन् अशनवति मेघे ऊर्जम् उदकलक्षणम् शिश्रिया-
णाम् आश्रिताम् । या च पर्वते पर्वतवति मेघे । शिश्रियाणा-
माश्रिताम् उदकलक्षणे वा । या च अग्नः अधि सकाशात्
ओषधीभ्यः अधि सकाशात् वनस्पतिभ्यः अधि सकाशात् ।
संभृतं पयः संभृता पयोःलक्षणा गोद्वारेण । गीर्हि अपः
पिबति ओषधिवनस्पत्यादीन्मादति अथ पयो जायते । ता न
इषमूर्जं घृतं तामेतामुभयरूपां मेघसंभवामुदकलक्षणां
गोप्रभवां च पयोःलक्षणां नः अस्मभ्यम् इषम् ऊर्जम् घृतं
वत् हे मरुतः, 'मरुतो ह वै वर्षस्येते' । सरराणाः सरम-
नाणाः । अश्मनि कुम्भं स्वापयति अश्मस्ते क्षुत् अश्मन् ते
ताव क्षुत् अशनाया अस्तु । आदत्ते कुम्भम् मरिचं त ऊर्कं
तय संबन्धिनी ऊर्कं मरिचं अस्त्विति शेषः । कुम्भं प्रक्षि-
पति । यं द्विष्मस्तं ते शुर्गच्छतु यं पुरुषं द्विष्मः तं तय
संबन्धिनी क्षुद्र शोकः कच्छतु गच्छतु ॥ १ ॥

म० षोडशेऽध्याये शतसुविहोम उक्तः । सप्तपथे
नित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते 'नित्यं परिषिञ्चतामीदक्षिणे निक-
क्षेऽदि हस्ताश्मजूर्जमित्येदरेचि' (का० १८ । ३ । १) ।

पञ्चस्यापरसन्धिः कृत्स्नस्य समीपं निकटं दक्षिणपक्षापरस-
न्धिसमीप आत्मभागेऽऽमानं विभावोदकुम्भमादायादेसरभ्य
सपक्षपुच्छमार्गं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादशीरिषज-
तीत्यर्थः । यजुर्मन्त्रेवत्यम् आधीं त्रिष्टुप् । हे मरुतः, तां
प्रतिष्ठापिममक्षमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं भक्ष दत्त वृषम् ।
किंभूता यूयम् । संरराणाः सम्बक् रान्ति ददति ते संरराणाः
सम्बन्दातारः । 'रा दाने' 'बहुलं छन्दति' (पा० २ । ४ ।
५६) इति जुहोत्यादिभ्यः कुः द्वित्रं च शानचि परे । कीदृशी-
मिषमूर्जम् । अस्मन् अस्मनि पाषाणे पर्वते विन्ध्यहिमवदाद्यौ
शिथियाणां श्रयतीति शिथियाणां ताम् । अपतेः शानचि
जुहोत्यादित्वाद्भिवम् । तथा ऊर्जं सारभूतां बलहेतुम् ।
बद्धां पर्वणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वतः पर्वमरुतां तत्प्रत्ययः ।
अध्रातीत्यश्मा 'अन्वेभ्योऽपि इयते' (पा० ३ । २ । ७५)
इति अध्रातेर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेमे ऊर्जं जलं शिथि-
याणामाध्रतां त्रुष्टिस्पाद्यमित्यर्थः । तथा अज्यः जलेभ्य
ओषधिभ्यो नवादिभ्यो वनसतिभ्योऽधत्वादिभ्यः सकाशाद-
धिसंभृतमधिकं संपादितं मोक्षारेण पयो दुग्धं च शिथिया-
णाम् गौरपः पीत्वापथिवनस्यतीन् भक्षयित्वा पयो दोमिष ।
तां द्विरूपां मेघोत्थजलरूपां गोयसुत्थां पयोरूपां चैषमूर्जं
दत्तेत्यर्थः । 'मरुतो वै वर्षसेशते' (९ । १ । २ । ५) इति
श्रुतेः । 'अस्मन्ते क्षुदित्वश्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्जिषा-
दायैवं द्विरपरम्' (का० १८ । २ । २ । १) । सेकान्तेऽस्मनि
कुम्भमरुमन्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्वि-
कारे परिषिद्धेत्यर्थः । अश्मा देवता देवी बृहती । अध्रा-
तीत्यश्मा । हे अस्मन् सर्वभक्षक भो, ते तव क्षुर क्षुधा
अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात् (का० १८ । २ । ३) । कुम्भ-
मादत्ते । वासीदेवता देवी बृहती । हे अस्मन्, ते तव ऊर्जं
सारभागो मयि अस्त्विति शेषः । 'कुम्भेऽद्रि कृत्वा दक्षिणस्यां
तेदिशोऽपि प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति'
(का० १८ । २ । ४) । तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिण-
वेदिशोऽपि पूर्वोमुवास्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि सादमानं षट्
निरस्यतीत्यर्थः । यजुर्बृहती शुक् देवता । हे भो, ते तव
शुक् शोकत्वं नरसृच्छन्तु गच्छन्तु । तं कम् । त्वयं यं नरं
द्विष्मः अस्मद्विषयिष्यं तव शोको गच्छन्तु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

इमा मे अग्र इष्टका धेनवः सन्त्येका च दश च
दश च शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं
चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं चायुतं च न्ययुतं
च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्चैवा मे अग्र इष्टका
धेनवः सन्त्वमुत्रासुभिन्नलोके ॥ २ ॥

उ० इमा मे । द्वान्वा कण्डिकाभ्यामग्निमभिसृज्येष्टकाः

धेनुः कुरुते । तत्र प्रथमं यजुः । द्वितीया बृहती वा पङ्क्तिर्वा
अग्निस्वासां धेनुकरणस्येष्ट इत्यग्निरुच्यते । इमाः मे मम हे
अग्र, इष्टका धेनवः धेनुरिवोपजीवनीयाः सन्तु । अस्मिन्नोक्त
इति शेषः । किसंख्याकाः । एका च दश च दश च शतं च
शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं च आयुतं च नियुतं च नियुतं
च प्रयुतं च अयुतं च न्ययुतं च । समुद्रश्च मध्यं च अन्तश्च
परार्धश्च । एवमेकाप्रभृति दशसंख्यागुणितं परार्धपर्यन्तं पूर्वो-
त्तरसंख्याविशेषसमुच्चितं वर्धमानसंख्येयनिष्ठ संख्याजातम-
भिधाय अग्निमाह । एता मे मम हे अग्र, इष्टकाः धेनवः सन्तु ।
अमुच अमुष्मिन् लोके । अमुचेति जन्मान्तरनिर्देशः । अमु-
ष्मिन् लोके इतीष्टलोकनिर्देशः ॥ २ ॥

म० 'अनपेक्षमेवोदक् प्राङ् तिष्ठत्वात्मन उपरि प्रापणान्ते
जपतीमा म इति' (का० १८ । २ । ९) । कुम्भनिरसना-
न्तरमपश्यन्नेष्ट दक्षिणवेदिशोऽपि समीपे ईशानाभिमुवास्तिष्ट-
त्वात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत्प्रष्टुं शक्नोति तावत् स्पृष्टुमा
म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः । विस्तृतिर्मिदेष्या ।
हे भो, वा इष्टकाः पञ्चमु चितिपूषहिताः इमा इष्टकाः मे
मम मर्धं मर्धं धेनवोऽभिमतफलदोभ्याः सन्तु उत्पन्नादात् ।
अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह—एकेत्यादि ।
अग्रैकादिपरार्धपर्यन्तः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता
संख्योच्यते । एका एकलसंख्याविशिष्टा सा दशगुणिता
दशसंख्यामापद्यते । सा दशगुणिता शतं भवति ।
पूर्वसंख्यासहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्येण । शतं दशगुणितं
सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं
दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं
प्रयुतं भवति प्रयुतं लक्षदशकं । प्रयुतग्रहणे कोटिरुत्तरकम् ।
प्रयुतं दशगुणं कोटिः । कोटिर्दशगुणं अयुतम् । अयुतं दशगुणं
न्ययुतम् । न्ययुतदशभेदेनाब्जसंख्या ज्ञेया । एतेषां ग्रहणमब्जसमु-
द्धान्तर्वर्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुप-
लक्षकम् । तेनाब्जं दशगुणं खर्वं । खर्वं दशगुणं निखर्वं । निखर्वं
दशगुणं महापद्मं । महापद्मं दशगुणं शङ्कुः । शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः ।
समुद्रो दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः दशगुणः परा-
र्धः । चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः । एवमेकाद्यादशसंख्यासंज्ञा-
संमिता इष्टका एता हे भो, मे धेनवः सन्त्येका पूर्वाकास्य
निगमनम् । एतदेवमभनं कुत्राप्येते तदाह । अमुत्र अन्य-
जन्मनि तथान्यस्मिन् लोके खर्वं सर्वत्र इष्टकाः सन्त्येकाः ।
यद्यपि नियतसंख्येष्टकाधीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्भे-
माना एकादिपरार्धान्तसंख्या भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

तृतीया ।

कृतवः स्य कृतवृषं कृतुष्टाः स्य कृतवृषः ।
वृत्तयुतो मधुश्चयुतो विराजो नाम कामदुष्टा अक्षी-
वमाणाः ॥ ३ ॥

उ० कृतवः स्व । या यूयम् कृतवः स्व कृतावृधः । कृतवो भवथ सत्यश्च वर्धयिष्यथ । कृतुष्टाः स्व च । कृतुषु तिष्ठन्तीति कृतुष्टाः स्व भवथ । कृतावृधः अतिशयार्थे पुनर्वचनम् । ता घृतश्रुतः मधुश्रुतः सत्यः । घृतं गार्हपत्येति ता घृतश्रुतः मधुश्रुतश्च सत्यः । विराजो नाम नाष्टा च विराज इति क्पाताः सत्यः द्वा लोकेष्टृणा उपजीवन्ते तदभिप्रायमेतन्नामकरणम् । कामदुघाः कामानां दोग्धयो भवथ । अक्षीयमाणाः परिपूर्वमाणाः ॥ ३ ॥

म० बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टविंशदक्षरलाट्टिकल्पः । अभिदेवत्या इष्टकादेवत्या वा । हे इष्टकाः, या यूयमेवविधाः स्व भवथ ता मे धेनवः सन्तिषि पूर्वेषु संवत्स्रः । कीदृश्याः । कृतवः वसन्तादिरुपाः । कृतावृधः कृतं सत्यं वर्धं वा वर्धयन्ति कृतवृधः । संहितायां पूर्वपददीर्घः । कृतुष्टाः कृतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थशब्दस्य पुनरुक्तिः पादपूरणाय । कृतावृध इति पुनर्वचनमादरायम् । घृतश्रुतः 'श्रुतिर शरणे' घृतं श्रुयतेति ता घृतश्रुतः घृतस्त्राविष्यः । मधुश्रुतः मधु श्रुयतेति ता मधुस्त्राविष्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः । दशलोकेष्टृणामिप्रायमेतत् । कामदुघाः यत्कामं तस्य दोग्धयः पूरयिष्यः 'दुहः क्वचथ' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

समुद्रस्य त्वावकुप्राप्ते परिव्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

उ० अग्निक्षेत्रं सप्तभिर्गन्मिर्विकर्षति आग्नेयीभिः । तन्नाये गायत्री । समुद्रस्य त्वा । हे अग्ने, यं त्वां समुद्रस्य समुन्दनस्य उदकस्य अवकया परिव्ययामसि अवकया अवकाशेन परिव्ययामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः पावयिता अस्मभ्यं शिवः शान्तः भव ॥ ४ ॥

म० मण्डूकावकावेतसशाखा वेणी बद्धावर्षति मण्डूक-
श्रवत्समुद्रस्य लेति प्रावृचम्' (का० १८ । २ । १०) । मण्डूक-
शैवलवेतसतरुशाखा वंशे बद्धा तं हस्तेनादायामिक्षेत्रं प्रत्युचं
कर्षति तेनेत्यर्थः । आद्याया दक्षिणधोणेरारभ्य दक्षिणां
यावत्कर्षति । द्वे मायज्यावमिदेवले अन्त्यो दशकः । हे अग्ने,
समुद्रस्य समुन्दति क्लिबं करोति समुद्रे जलं तस्यावकया
शेवालेन । ता त्वां परिव्ययामसि परितो वेष्टयामः । इदन्तो
मसि । उपरिमाणे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं नास्मभ्यं
पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

उ० हिमस्य त्वा । त्वां हिमस्य जरायुणा । शीतस्य
प्रशीतेन हे अग्ने, परिव्ययामसि परिवेष्टयामः । स त्वं
परिवीतः सन् पावकः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

म० दक्षिणधोण्यापुत्तरधोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैलस्य
जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शेवालेन हे अग्ने, ता त्वां परि-
व्ययामसि संवरणं कुर्मः । त्वमस्मभ्यं पावकः शिवश्चेत्यु-
क्तम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

उप जमनुप वेतसेऽवतर नदीप्वा । अग्ने पितृ-
मपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो युजं पाव-
कर्षणं शिवं कृधि ॥ ६ ॥

उ० उप जमन् । जगती वा त्रिष्टुप्वा । उपजमन् उपावतर
जमन् जसते उमा पृथिवी पृथिव्याम् उपवेतसे । उपावतर
च वेतसे वेतसशाखायाम् । मण्डूका च वेतसशाखालत्र बद्धा
भवन्ति वंशे तदयं मण्डूकिमिवदति । नदीप्वा । आ उपसर्गो-
ऽध्यर्थे । अवतर च नदीपु । अधिशब्देनात्र लक्षणया अव-
का उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । कस्मात्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे
इत्यत आह । हे अग्ने, पितृं अपाम् असि । यो वस्यावयव-
मृतो भवति न स तद्विनस्ति तदमां च भवति । एवमग्निं
संबोध्य अयेदानीं मण्डूकीमाह हे मण्डूकि, ताभिरग्निः सहिता
आयाहि । वासामग्निः पितृम् । याभिर्वा सह त्वमुत्पन्ना । या
च त्वमग्निः शान्त्यर्थमितश्चेतश्च नीयसे सा इमं नः अस्मा-
कम् यज्ञं चयनलक्षणम् । पावकर्षणम् अग्निवर्णम् । शिवं
शान्तम् । कृधि कुरु ॥ ६ ॥

म० उत्तरधोणेरुत्तरां सपर्वन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुप् वा
चतुश्चत्वारिंशदक्षरलाट्टिकेव । नदीपु आ सा इममिति व्यूह-
द्वयेन धूना जगती भवति । हे अग्ने, जमन् उमा पृथिवी
साम्ना लुक् जमि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ । तथा वेतसे
वज्रुलशाखायामुपावतर नदीपु आ । आ उपसर्गोऽध्यर्थे । नदी-
प्यधि अवकासु उपावतर । नदीशब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते ।
तत्प्रभवत्वात् । मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणी बद्धाः
सन्ति तदयं मण्डूको वदति । कस्मात्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे
इत्यत आह । हे अग्ने, त्वमपि पितृं तेजोऽसि । यो वस्यावयवः
स तं न हिनस्ति तदमां च भवति । एवमग्निं संबोध्य मण्डू-
कीमाह । हे मण्डूकि, मण्डूको मेकसस्य श्रीं मण्डूकी तत्सेवुद्धौ
हे मण्डूकि, ताभिः पूर्वोक्तानिरग्निः सह आगति आगच्छ ।
अपि लोपे मलोपः । वासामग्निः पितृं यज्ञं त्वमुत्पन्ना आ
त्वमग्नेः शान्त्यर्थे इतस्ततो नीयसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभिः
कियमाणं चयनलक्षणं पावकर्षणमग्निमसमानतेजसं शिवं फल-
प्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् । अ-
न्यान्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं
शिवो भव ॥ ७ ॥

उ० अपामिदम् । बृहती । अपाम् इदम् । न्ययनम् नित-
रामयनम् । यदेतन्मण्डक्यवकावेतसशालक्षणम् समुद्रस्य
उदकनिधेः निवेशनम् निविशन्ते अस्मिन्निति निवेशनम् ।
वतएवम् अतो ब्रवीमि अन्यान्पुरुषान् ते तव अस्मत्तः ।
तपन्तु ब्रह्मन् । हेतयः अस्माणि अधीधि । त्वं च पावकः
पावयिता स नः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

म० उत्तरांसाहशिणां कृपति । आग्नेयी बृहती । इदं
चित्वाभिस्थानं मण्डक्यवकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् ।
नितराभीयते प्राप्यते येन तद्वयनम् उदकप्राप्तिसाधनम् ।
यागद्वारा व्यापः प्राप्यन्ते । अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम्
निविशन्त्यास्मिन्निति निवेशनं ब्रह्मानीयम् तदप हे अग्ने,
ते तव हेतवो ज्वाला अस्मत्सकाशात्पुन्यान् अस्मद्विरोधिनः
पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु । अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः
शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ
देवान्वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

उ० अग्ने पावक हे गायत्री । हे अग्ने, पावक पावयितः,
रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मना स्थिता
इति शेषः । मन्द्रया च मन्दनीयया च देवजिह्वया होतृत्वेना-
वस्थित इति शेषः । आदेवान्वक्षि यक्षि च देवान् वक्षि च ।
आब्रह्म देवान् यज चेति । द्वौ क्षत्रेणकारौ द्वौ च आहवनीय-
रूपेण हविर्वहणं च अतएव स्तुयते ॥ ८ ॥

म० 'पशुपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावक रोचिषेति'
(का० १८ । २ । ११) । पशुपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्या-
त्ममात्मसंमुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्युत्तममे इति दक्षिणं
पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पश्चिमपर्यः । आग्नेयी
गायत्री वसुवुदष्टा । हे अग्ने, हे पावक शोधक, हे देव, रोचिषा
रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः ।
मन्द्रया मन्दनीयया जिह्वया होतृवाग्नेयावस्थित इति शेषः ।
देवानावक्षि आब्रह्म वक्षि यज च । क्षत्रेणकारौ द्वौ ब्रह्माह-
वनीयरूपेण हविर्वहणं चात एव स्तुयते । ब्रह्मतेयजेज्ज लोप्यभ्यमे-
कवचने क्षत्रि लुप्ते ब्रह्मगतादिके कृते वक्षि वक्षीति रूपम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँः ॥ इहावह । उप
यज्ञं हविर्भ नः ॥ ९ ॥

उ० स नः पावक । पस्वमुक्ताधिकारः स नः अस्माकं
हे पावक पावयितः । दीदिवः दीदिसन् हे अग्ने, देवान्
इह आब्रह्म । उप यज्ञम् यज्ञस्य समीपम् । ततोऽनन्तरं हविर्भ
नः संबन्धि । देवान्प्रापयेति शेषः ॥ ९ ॥

म० मावत्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा । हे पावक पावयितः,
हे दीदिवः, दिदेवेति दीदिवान् तत्समुद्रो हे दीदिवः दीदि-
मन्, 'दिधु क्रीडारिपु' कसुप्रत्ययः द्वित्वम् 'तुजादीनाम्' (पा०
६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६ ।
१ । ६६) इति वलोपः । हे अग्ने, देवानिह नोऽस्माकं ब्रह्म
आब्रह्म आनय । यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हविर्भ देवान्-
ब्रह्म प्रापय ॥ ९ ॥

दशमी ।

पावकया यश्चित्तयन्त्या कृपा क्षामन्नुच उपसो
न भानुना । त्वं याममेतदशस्य नू रण आ यो
घृणेन तत्प्राणो अजरः ॥ १० ॥

उ० पावकया । जगती । पावकया पावयित्वा योऽग्निः
चित्तयन्त्या परिरुकारिण्या कृपा समर्थया । 'कृपू सामर्थ्ये'
अस्य किपि कृतीया । क्षामन् पृथिव्याम् । क्षामेति पृथि-
वीनाम । दुरुचे दीप्यते । उपसो न भानुना उपस इव
ज्योतिषा । यज्ञ । त्वं यामन् स्वरमाण इव आधानकर्मणि ।
यामशब्दः कर्मवचनः । एतदशस्य आशस्य । नू अनर्थकः ।
रणे रमणीये पदे । आधीयते । अघ्वर्युणा आहितश्च वा
घृणेन । घृणिरिति दीक्षिनाम । न इत्यनर्थकः । तत्प्राणाः
तृण्यम् पिपासुः पूर्णाहुतिम् पूर्णाहुतादि तं तत्र शमयन्ति ।
पीत्वा च अजरः संप्रापते । तमवकादिभिः शमयाम इति
शेषः ॥ १० ॥

म० जगती भरद्वाजदृष्टा । योऽग्निः क्षामन् क्षामि
पृथिव्यां दुरुचे रोचते शोभते । कया कृपा 'कृपू सामर्थ्ये'
कल्पनं कृपू किपू । तथा कल्पनया सामर्थ्येन दीक्ष्या वा । क्षा-
मेति पृथिवीनाम । किंभूतया कृपा । पावकया पावयतीति पा-
वका तथा पावयित्वा । चित्तयन्त्या चेतयन्त्या । यज्ञा चित्तं
करोति चित्तयन्ती तथा दुरुचवकारिण्या । रोचने दृष्टान्तः ।
उपसो न भानुना । न इकार्ये । यथा उपसः कालाः भानुना
स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किञ्च यथाग्निः घृणिः । घृणि-
रिति दीक्षिनाम । 'घृणां सुल्लक' (पा० ८ । १ । ३९) इति
विभक्तेः शे आदेशः । घृणिना दीक्ष्या आ समन्तात् । उ
निश्चितं दुरुचे इत्यनुपपन्नो नकारश्चाद्यः । किं कुर्वेत् । एतदशस्य
एतीत्येतदः गमनकुशलस्याशस्य यामन् यामनि नियासके
रणे बुद्धे पूर्वम् 'तुवं हिंसायां' परबलानि हिंसन् । न इकार्ये ।
शत्रून् हिंसन्निव रोचते । यज्ञा यामन्शब्दः कर्मवचनः । नू
अनर्थकम् । यामनि कर्मणि त्वं य स्वरमाण इव एतदशस्य-
शस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽघ्वर्युणा । तथा तत्प्राणाः

सृज्यतीति सृष्ट्याः 'जितृया पिपासायाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा० १।४।७६) इति त्वादित्वाच्छानचि श्रुतिरे पूर्णा-
श्रुति पिपासुः । अजरः जरारहितः । य ईदृशोऽस्मिन् कृषाम
इत्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे । अ-
न्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो
मेव ॥ ११ ॥

उ० नमस्ते । चित्पारोहिणी बृहत्याक्षेयी । नमः तव
हरसे च शोचिषे च । नमः ते अस्तु अर्चिषे च । हरतेईरः ।
शोचते शोचिः । अन्यास्तु इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

म० 'उभयमादाय चित्पारोहणं नमस्त इति' (का०
३८।३।५) । हिरण्यशकलमहितं सुवस्वमाज्यं दधिमुधु-
धतकुशमुद्रियुता पात्री एतद्वयमादायान्वयुर्भित्वाभिमारोहति ।
ब्रह्मयजमानो तु अग्निर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः । आग्नेयी
बृहती लोपामुद्रादृष्टा । हे अग्ने, ते तव शोचिषे शोचनहेतवे
तेजसे नमोऽस्तु । कीदृषाय शोचिषे । हरसे हरति सर्वरसा-
मिति हरः तस्मै । हरतेरस्तुप्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदासं-
प्रकाशकाम तेजसे नमोस्तु । अन्त्यदुकम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

नृपदे वेदेषुपदे वेद्विर्हिपदे वेद्वनसदे वेद् स्वर्वि-
देवेद् ॥ १२ ॥

उ० स्वयमातृणाया जुहोति पञ्चभिर्वजुभिर्गामैः ।
नृपदे वेद । नृप मनुष्येषु सीदतीति नृपत् तस्मै नृपदे ।
वेदिति परोक्षं वषट्कारः । अप्सु उदके सीदतीत्यनुपत्
तस्मै अप्सुपदे । बर्हिपदे । 'ओषधयो वै बर्हिः' । वनसदे वनं
वृक्षसमूहः । स्वर्विदे । स्वःशब्दोऽध्ययमिहादित्यवचनः ।
विद्यतेरत्र ग्रहणं सीदसिनाथसंनिकर्षात् । स्वरदित्ये विद्यते
धोऽग्निः तस्मै स्वर्विदे ॥ १२ ॥

म० 'स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नामिबद्धिरण्या-
दर्शनं च नृपदेवेदिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८।३।९।) ।
आरुह्य स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमग्नेः नामि-
बधिति दक्षिणासधोणिद्वयोत्तरांसमभ्येतु तत्र हिरण्यं पश्यभि-
क्षाति तदत्र नेत्यर्थः । पञ्चभिर्वापि यजुषि देवी बृहती वैव्यः
पशवः अमत्या देवी बृहती । नृपु मनुष्येषु जठराभिरूपेण
तिष्ठतीति नृपत् प्राणतस्मै वेद् इतिरतम् । वेदशब्दः स्वाहा-
कारार्थः । 'प्रत्यक्षं वै तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षं' सोत्तरवेदि-
वेदकारेणैवा गरोक्षं वै तद्यत्वेदकारः' (१।२।१।७) इति
श्रुतेः । तथा नृपदे वेदिति । 'प्राणो वै नृपन्मनुष्या नरस-
योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽस्मिन्मेतदग्रीणाति' (१।२।१।८)
इति । अप्सु उदकेषु औषधेरूपेण सीदतीत्यनुपत् । 'ओषध-

स्वमित्स्मेतग्रीणाति' (८) इति श्रुतेः । बर्हिषि यज्ञे आह-
वनीयादिरूपेण सीदतीति बर्हिपत्, बर्हिःपु ओषधीषु तिष्ठ-
तीति वा तस्मै वेदस्तु । 'बर्हिपदे वेदिति य ओषधीषभि-
स्मेतत् ग्रीणाति' (८) इति श्रुतेः । वनं वृक्षसमूहस्तत्र
वावाभिरूपेण सीदतीति वनसतस्मै वेद् । 'वनसदे वेदिति
यो वनसतिष्वभिस्तस्मै' (८) स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते
स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः । यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वि-
तस्मै वषट्स्तु ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्स-
रीणमुप भागमासते । अहुतादो हविषो यज्ञे अ-
स्मिन्स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १३ ॥

उ० दधिमुधुवेतानां प्रोक्षति । द्राम्यां देवीभ्यां जग-
तीभ्याम् । ये देवाः प्राणाः देवानामुक्कृष्टाः । यज्ञिया यज्ञि-
यानाम् यज्ञार्हाः यज्ञियानाम् । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् ।
संवत्सरीणम् संवत्सरेण प्राप्यत इति संवत्सरीणो भागः ।
संवत्सरं हि भृत्वाग्निधीयते । उप भागमासते उपासते
भागम् । अहुतादः अन्ये देवा अग्निप्राप्तामाहुतिमदन्ति
प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति । हविषः स्वमंशम् यज्ञे अस्मिन्स्वयं
पिबन्तु । मधुनो घृतस्य यज्ञेति शेषः ॥ १३ ॥

म० 'समासितान् कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रितं वाहनं
च ये देवा इति' (का० १८।३।७) । पात्र्यां सितान्
दधिमुधुघृतान् कुशैः परिश्रितहितं सपशुच्छमग्निं मध्ये
बहिष्य प्रोक्षति ऋतयेनेत्यर्थः । जगत्यां प्राणदेवसि । ते प्राण-
रूपा देवाः, अस्मिन् यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्धा-
द्वयं हविषो मधुघृतदधिकरूपस्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु ।
स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वाङ्कुर्वन्त्येत्यर्थः । कीद-
ृषाते । अहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः । अन्ये देवा
अभिहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवा-
हुतादः । ते के । संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण तिष्ठतः
संवत्सरीणः 'संपरिपूर्णात् स च' (पा० ५।१।९२) इति
संपूर्णाद्वत्सराभिर्हृताथै स्वप्रत्ययः । संवत्सरं हि भृत्वाग्निधीयते
इत्यभिप्रायः । कीदृषाः । यज्ञियानां यज्ञार्हानां देवानां मध्ये
यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः यज्ञ्यमानाः । द्विविधा देवाः
हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः क्षीरनिर्वोहकाः प्राणापानादयश्च ।
वीज्यन्तीति न्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तपेन्द्रादयो मग्ने
पूज्यत्वाद् यज्ञियाः प्राणादस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

ये देवा देवेभ्यश्चि देवत्वमाचन्ये त्रक्षणः पुरण-
तारो अस्व । येभ्यो नक्तते पर्वते धाम किंचन न
ते दिवो न पृथिव्या अधि क्षुपु ॥ १४ ॥

उ० ये देवा देवेषु अधि उपरि अधिष्ठातृत्वेन । देवान् देवभाष्यम् उपायन् उपगताः । ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य ये च ब्रह्मणः 'अयमग्निर्वेद तस्यैते पुरएतारः' इति श्रुतिः । प्राणा हि प्राणिनः पुरएतार एव । येन्यस्य प्राणभ्यः नक्तते विद्योमे । पवते वर्तते । धाम स्थानं जम्भ वा । किंचन न किंचिदपीत्यभिप्रायः । न इत्थंभूताः प्राणा देवाः क पुनस्त आसते । न ते दिवः शुलोक्तस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु । तत्र पृथिव्या आश्रयणीयेषु प्रदेशेषूपलभ्यन्ते । अभिन्नुषु 'सु प्रक्षरणे' । प्रक्षणाधीणि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषूपलभ्यन्ते । स हि तेषां विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

म० ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राणाः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽप्ये यन्तीति पुरएतारः 'एण गतौ' इत्यस्मात् 'णुल्लूचौ' (पा० ३ । १ । १३३) इति सूत्रप्रत्ययः । 'प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्वेद तस्यैते पुरएतारः' (१ । २ । १५) इति श्रुतेः । प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्विबोद्धं न शक्नोते । किंच येन्य ऋते यान् प्राणान् विना किंचन धाम किमपि शरीरे न पवते 'पवङ् गतौ' न चेष्टते । इत्थंभूता ये प्राणा देवास्ते पुनः कासते तत्राह । न त इति । ते प्राणरूपा देवाः न दिवः । यज्वा सप्तमर्थे । दिवि स्वर्गे न सन्ति । पृथिव्याः पृथिव्या भूमावपि न नैव । 'ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभूतस्मिन्ने' (१ । २ । १ । १ । १५) इति श्रुतेः । यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न किं सर्वं रूपं अधि 'सु प्रक्षरणे' लुवन्ति क्षरन्ति श्रूनि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिभिरिव वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

प्राणदा अपानदा व्यानदा वचोदा वरिवोदाः । अन्यास्ते अस्मत्पन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यश्च शिवो भव ॥ १५ ॥

उ० अवरोहति । प्राणदाः आग्नेयी बृहती पङ्क्तिर्वा । यस्त्वं प्राणदाः अपानदाः व्यानदा वचोदाः अस्मत् दातासि । वरिवोदाः वरिवो धनं तस्य दातासि तं त्वां वचोमि । अन्धाले अस्मादिति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

म० 'प्राणदा इत्यवरोहति' (का० १० । ३ । ८) । प्रोक्षणानन्तरमग्रेवतरतीत्यर्थः । अग्निदेवत्वा बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वादिकल्पः । हे अग्ने, ते तव हेतवो ज्वाला अस्मद्व्यान् तापन्तु । त्वं तास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशस्त्वं । प्राणदाः प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदाः । अपानं ददातीत्यपानदाः । व्यानं सर्वेशरीरसंभारिषु ददातीति व्यानदाः । वचो बलं ददातीति वचोदाः । वरिवो धनं ददातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्युज्जिणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

उ० पञ्चगृहीतं जुहोति । अग्निस्तिग्मेन । आग्नेयी गायत्री । अग्निः तिग्मेन । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवता शोचिषा दीह्या यासत् । 'यस उपक्षये' उपक्षयति । विश्वं सर्वं न्युज्जिणम् नितरामग्निमन्तारं खादकम् उपद्रवकारिणम् । अग्निश्च नः अस्मभ्यं वनते । वनतिर्दानार्थः । ददाति रयिं धनम् ॥ १६ ॥

म० 'पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्युवा' (का० १० । ३ । १२) । शालायामागल पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वायेऽग्नी जुहोति । आग्नेयी गायत्री भस्त्राजइष्टा । अग्निः विश्वं सर्वं न्युज्जिणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु 'यास उपक्षये' लेद 'इत्यत्र लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । १७) इतीकारलोपः । अत्र अदनं भक्षणमस्यास्तीत्यग्नी भक्षकत्वम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (निरु० १० । ६) इति यास्कः । किंच अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु । वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विहोता न्वसीदत्पिता तः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छद्वरौ २ ॥ आविवेश ॥ १७ ॥

उ० षोडशगृहीतं जुहोति । य इमा विश्वा । पञ्चदशभिर्वैश्वकर्मणीभिश्चिष्टुभिः । कल्पान्तरीणं यजमानं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासकं तदुपासकत्वेनैवापक्षपितकल्मषं कल्पादावभिध्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययुक्तं सुप्तप्रतिबुद्ध्यादेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनापगतः प्रजायजमानसृषिः पश्यसाचष्टे य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । यः इमामि विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । आत्मनि जुह्वन् आत्मत्वेन पश्यन् । अपिः साक्षात्कृतधर्मो । होता आह्वता देवानां कल्पादौ न्वसीदत् निपण्णः । पिता पाता नः अस्मत्पुत्रानाम् । स एव क्षिप्रं मुखादिभावसु पगतः सन् । यज्ञसंयन्धिन्वा आशिषा द्रविणं यज्ञफलम् इच्छमानः । प्रथमच्छत् प्रथमच्छादकः । प्रथमो मूर्तेशरीरग्राही अवरात् द्विपदचतुष्पदद्वयावरादीन् । आविवेश आविष्टो विपरिणामतः ॥ १७ ॥

म० 'षोडशगृहीतायमनुवाकशेषेण' (का० १० । ३ । १२) । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वा ज्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वाये एव जुहोति । अनुवाकशेषश्च य इमा विश्वेतिरभ्य विह्व्यो यथासदित्यन्तोऽष्टपदं इत्यर्थः । भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्वाः षोडश त्रिहुनः ।

प्रजाः संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन्मृषिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वानि भुवनानि भूत-
जातानि जुह्वन् संहरन्सन् न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थित-
वान् । कीदृशः । ऋषिः अतीन्द्रियव्रथा सर्वज्ञः । होता संहार-
रूपस्य होमस्य कर्ता । नोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः ।
प्रलयकाले सर्वलोकान् संहृत्वा यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासी-
दित्यर्थः । तथा चोपनिषदः 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-
जान्यत्किञ्चन मिषत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'
इत्याद्याः । स तादृशः परमेश्वरः आशिषामिलाषेण 'बहुः
स्यां प्रजायेय' इत्येवंरूपेण पुनःसिद्धशारेणैव त्रिविधमिच्छमानः
जगत्पूर्वं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधौनाविवेश जीव-
रूपेण प्रविष्टः । कीदृशः । प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं
छादयतीति प्रथमच्छत् । छादयतेः किपि हस्यः । उत्कृष्टं रूप-
माकृत्वन्तान् प्रविष्टः । इच्छमान इतीतिरात्मनेपदमाप्तम् । 'सो-
ऽस्माकमयत् बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत् स तपस्तप्त्वा
इदं' सर्वमनुजत यदिदं किञ्च तत्पृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'
इत्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

किं१ स्वदासीदधिष्ठानमारम्भणं कृतमस्तिवत्क-
आसीत् । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा विद्यामौर्णो-
न्महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

उ० एवं विश्वकर्माद्वैतमुक्त्वा अयेदानीं यथा जगत्सृ-
जति तत्प्रश्नप्रतिप्रश्नाभ्यामाह । किं१स्वित् । स्वित् वितर्कः ।
किं पुनरासीत् अधिष्ठानम् । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठान-
मधिकरणं विश्वकर्माणं यावापृथिवी सृष्टे । अधिष्ठानरहिता
इदानीं जनाः कतारो न किञ्चिदपि कुर्वाणा इत्यन्ते । आर-
म्भणं कृतमस्तिवत् आरम्भ्यते अस्मात् इत्यारम्भणं प्रकृति-
द्रव्यम् सृष्टृज्यमिव षटादीनां कथमासीत् । कथासीत् कथं-
सूता च तत्र किंवा आसीत् । चक्रसूत्रसलिलादिभिर्हि षटा-
द्वयो निष्पाद्यन्ते । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा यतो यदे-
त्यर्थः । यथा भूमिं यां च जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौ-
र्णोत् । 'ऊर्णुन् आच्छादने' आच्छादितवान् । यां पृथिवीं
चैत्यप्याहारः । महिना महाभाग्येन ऐश्वर्येण । विश्व-
चक्षाः सर्वतोदृशनः अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपत्
ज्ञाता ॥ १८ ॥

म० अयेधरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह ।
लोके हि षटादिचिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय
सूत्रेणारम्भकद्रव्येण न चक्राद्युपकरणैर्षटादि निष्पादयति
ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । सिद्धिर्दिति वितर्कः । यावाभूमी सृजतो
विश्वकर्माणोऽधिष्ठानं किमासीत् । अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं
निवासस्थानम् । अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति ।
सिद्धिर्दिति वितर्कः । आरम्भणं कृतमत् किमासीत् । आरम्भ्यतेऽने-

नेत्यारम्भणमुपादानकारणं सृष्टिव षटानाम् । कथा किंवा न
किंप्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः । 'था हेतो
च छन्दसि' (पा० ५ । ३ । ३९) इति किमः याप्रलयः ।
दण्डककसलिलसूत्रादिभिर्षटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमा-
सीत् । यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं यां स्वयं च जन-
यन् सन् महिना महिना ससामर्थ्येन वि और्णोत् सृष्टे यावा-
पृथिवी आच्छादितवान् । 'ऊर्णुन् आच्छादने' लब् उपसर्ग-
व्यवधानमाप्तम् 'स्ववहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८९) इति
वचनात् । कीदृशः । विश्वचक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्व-
व्रथा अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद्व्रथा अनन्धसक्ति-
रित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

विश्वतश्चक्षुरुत् विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुर्दुत् वि-
श्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धर्मति सं पतत्रैर्वावाभूमिं
जनयन्देव एकः ॥ १९ ॥

उ० अत्रोत्तरं ददाति । विश्वतश्चक्षुः सर्वतश्चक्षुः ।
उत् विश्वतोमुखः अपिच सर्वतोमुखः । विश्वतोबाहुः
उत् विश्वतस्पात् अपिच सर्वतः पादः । संधमति
बाहुभ्याम् । धर्मतिर्गत्यर्थः । संगमयति बाहुभ्यां संग-
च्छेत् वा । संपतत्रैः संगच्छते पतत्रैः पट्टिः । ऐश्वर्ययो-
गाद्वहोऽपि पादाः संभवन्ति । यावाभूमिं जनयन्देव एक
अद्वितीयः ॥ १९ ॥

म० उत्तरमाह । एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा यावाभूमिं
जनयन्सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीवाभ्यां धर्मोधर्मोभ्यां संधमति ।
धर्मतिर्गत्यर्थः । संगच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः पतनक्रीलैः
अनिलैः पद्मभूतैश्च संगच्छते धर्मोधर्मरूपैर्निमित्तैः पद्मभूत-
रूपैश्चरादानैश्च । साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः । यदा
धर्मोधर्मोभ्यां भूतैश्च संधमति संगमयति जीवान् । मिजन्तर्त्तं
तेयम् । कीदृशः । विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षुषि यस्य
सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतोबाहुः विश्वतो
बाहुतो भुजा यस्य । उतापि न विश्वतः पादा यस्य सः ।
'पादस्य लोपोऽहस्यदिभ्यः' (पा० ५ । ४ । १३८) इति
पादस्यान्त्यलोपः । परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकलाघस्य यस्य
प्राणिनो ये चक्षुरादयन्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र
चक्षुरादयः संपद्यन्ते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

किं१स्विद्वन्तं क उ स वृक्ष आसु यतो यावा-
पृथिवी निष्ठतश्चक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तथ-
वृक्षतिष्ठुर्वनानि धारयन् ॥ २० ॥

उ० किं१स्वित् । अयमपि मन्त्रः प्रश्नरूपेण । किं पुनस्तद्वन्
कथं स वृक्षः आसु अभूत् । यतः यावापृथिवी निः ततश्चक्षुः ।

तक्षतिः करोतिकर्मा । बहुवचनं प्रजायम् । यस्मान् वृक्षात्
द्यां च पृथिवीं च निष्कृष्य चकार । यदि हि वनं वृक्षो वा
भवेत् तदा एवमप्याप्तकृते । तक्षणां हि वृक्षाद्यमसादीनि-
ष्कर्षयन्ति अयं स्वात्मारम्भण ऊर्णानामिवदित्यभिप्रायः ।
विस्मित क्षुधित्वादीनि प्रश्नं करोति । हे मनीषिणो मेधाविनः,
मनसा पर्यालोच्य पृच्छत । इत् उ तत् एतदपीति पदत्रय-
सार्थः । यदत्र पञ्चमः । यदि अप्यतिष्ठत् यत् भुवनानि
भूतजातानि सह सावापृथिवीम्नां धारयन् उपनिष्ठादास्ते २०

म० पुनरपि प्रश्नः । स्थितिं वितर्कं । तदनं किमास
कभूव । उ अपिच स वृक्षः कः आस । यतो वनावृक्षाच्च विश्व-
कर्मा सावापृथिवी निष्ठतस्तु निस्ततस्तु निस्तस्यालंकृतवान् ।
वचनव्यत्ययः । नहि तादृशं वनं वृक्षो वा संभवति । लोके
हि एहादिनिर्माणमिच्छन् कस्मिंश्चित् कंचिदुत्तं छित्त्वा
तज्ज्वादिना स्तम्भादिकं करोति इह तज्ज्वालावधेः । किंच हे
मनीषिणः विद्वांसः, मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि
भूयं पृच्छत । तत्किम् । भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यद-
प्यतिष्ठत् यत् स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत । कुम्भका-
रादिर्गृहादिकमधिष्ठाय षडादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत
ऊर्णानामिवदयमात्मारम्भण इति भावः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा
विश्वकर्मेभ्युतेमा । शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः
स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

उ० या ते यानि ते तव धामानि स्थानानि परमाणि
उत्कृष्टानि । यावमा यानि चावमानि कनीषांसि । या
मध्यमा यानि च मध्यमानि । हे विश्वकर्मेन्, उतेमा अपिच
इमानि यानि प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते तेभ्यो प्रत्यक्षमुपादाय
शिक्षा सखिभ्यो देहि । समानक्यानेभ्यो यजमानेभ्यः हविषि
अभ्युपति हे स्वधावः अन्नवन्, क उपकार इति चेत् ।
नोत्सहे वक्तुमहं त्वां यज इति । को हि नाम मनुष्यस्त्वां
यष्टुं समर्थोऽन एव जवीमि । स्वयं यजस्व तन्वं शरीरं
वावृधानः वर्धयमानः ॥ २१ ॥

म० हे विश्वकर्मेन्, हे स्वधावः, स्वधाजमस्यासीति
स्वधावान् तत्संयुद्धो हे स्वधावः, 'मनुवसो रुः संयुद्धो छन्दसि'
(८।३।१) इति रुः । हे हविक्षणाजवन्, ते तव यानि
परमाणि उत्कृष्टानि धामानि, या यानि अवमा अवमानि
कनीषांसि धामानि, उतापि च या यानि मध्यमा धामानि
इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यज-
मानेभ्यः शिक्ष देहि । 'श्वनोऽस्तमिकः' (पा० ६।३।१३५)
इति संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत्
हविषि यजमानसंनिधनुषस्थिते सति तन्वं यजस्वीरं वृधानः
वर्धयन् सन् स्वयं यजस्व । यं यजाम इति कर्त्तव्यं

शक्यम् । मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽन एव जवीमि स्वयं
यजस्व । वर्धतेः शानति व्यत्ययेन शपो लुक् । वृधानः
तन्वमित्यत्र 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति पूर्व-
रूपाभावे यथादेशः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

विश्वकर्मेन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथि-
वीमुत याम् । मुहन्त्वन्वे अभितः सपत्ना इहा-
स्माकं मघवा सुरिरस्तु ॥ २२ ॥

उ० विश्वकर्मेन् हे विश्वकर्मेन्, मदीयेन हविषा वावृ-
धानः वर्धयमानः उपसंजातहर्षः सन् मदीये यजे ।
स्वयमेव यजस्व मदनुग्रहाय पृथिवीम् । पृथिव्याधराणि
भूतानि । उत याम् अपिच तुलोकाधराणि भूतानि । किंच
त्वत्प्रसादादिनास्माकं मुहन्तु मोहमुपगच्छन्तु । अन्ये
अभितः अवस्थिताः सन्तः सपत्नाः परिपन्थिनः । किं
त्वत्प्रसादादेव इह जस्माकं मघवा धनवानिन्द्रः । सुरिः
पण्डितः अस्तु । आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ २२ ॥

म० हे विश्वकर्मेन्, हविषा महतेन वावृधानः वर्धमानो
जातहर्षः सन् मम यजे पृथिवीं पृथिव्याधितानि भूतानि
उतापि च यां तुलोकाधितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनु-
ग्रहाय । किंच तत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो
मुहन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु । किंच इह यजे मघवा इन्द्रोऽस्माकं
सुरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमुतये मनोजुवं वाजे
अवा हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्व-
शम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ २३ ॥

उ० वाचस्पतिम् व्याख्यातम् ॥ २३ ॥
म० हे ऋचो व्याख्याते (अथा० ८ क० ४५।४६)
॥ २३ ॥ २४ ॥

चतुर्विंशी ।

विश्वकर्मेन्हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणो-
रवध्यम् । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वोरवमुभो
विद्व्यो यथासत् ॥ २४ ॥

उ० विश्वकर्मेन्हविषेयपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजन्-
नज्जमाने । यदेदन्ता अर्दहन्त पूर्वं आविष्वावा-
पृथिवी अग्रधेताम् ॥ २५ ॥

८० चक्षुषः पिता । अत्र द्वितीयोऽध्यायः प्रथमं व्याख्यायते
यच्छब्दयोगात् । यद्वा इत् । इच्छब्द एवार्थः । यदेव अन्ता ।
अन्तामिति द्वितीया । यावापृथिव्योः । अददहन्त । दहते-
रेतद्वपम् । दधीकृतवन्तः के । ये पूर्वं ऋषयः वसिष्ठ-
भृतयः । आत् । अथेत्यर्थः । अथानन्तरम् यावापृथिव्यौ
अग्रथेताम् पृथिव्यौ अभूताम् । ततोऽनन्तरम् । चक्षुषः पिता ।
चक्षुर्नामकृषिः तस्य पिता प्राणः प्रजया स्तुयते । मनसा
हि धीरः मनसा च धीमान् । धृतमेने अजनत् धृतमुदकम्
एने यावापृथिव्यौ प्रति । अजनत् जगदनुग्रहाय । नममाने
नममाने च । विश्वम्भयजिति शेषः ॥ २५ ॥

म० 'चक्षुषः पितेऽप्यपरममुवाकेन' (का० १८ । ३ ।
१३) । अष्टर्चनं षोडशपृथीतस्यापरमर्भं जुहोतीत्यर्थः । यद्वा
इत् यदेव पूर्वं वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः । विमक्तिव्यत्ययः
अन्तान् यावाभूम्योरन्तर्प्रदेशानददहन्त दधीकृतवन्तः । दहते
रूपम् । आत् इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थः । अनन्तर-
मेव यावाभूमिदार्ज्यानन्तरमेव यावापृथिवी यावापृथिव्यौ अग्र-
थेतां पृथु अभूताम् । तदा यावापृथिवीप्रजनानन्तरं चक्षुषः
पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन्
हि निश्चितमेने एते यावापृथिव्यौ प्रति धृतमुदकमजनत्-
नयत् । 'छन्दस्सुभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इत्यर्थेधातु-
कृत्वाच्छपि णिञो लोपः । रोदसोर्दाञ्चैव इष्टि कुरुत इत्यर्थः ।
किं कुर्वन् । नममाने नममाने यावापृथिव्यौ सम्भयजिति
शेषः । जगदनुग्रहाय रोदसी स्तन्नमयजित्यर्थः । नमतेः शानणि
मुगागमश्छान्दसः ॥ २५ ॥

पड्विंशी ।

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता
परमोत् संदृक् । तेषामिष्टानि समिषा मन्दन्ति यत्रां
सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः ॥ २६ ॥

८० विश्वकर्मा विमनाः । विश्वभूतमनाः आत् विहाय ।
अपिच महान् व्यापकः । धाता धारयिता । विधाता विद-
धाति कर्माणि । परमोत् संदृक् परमत्र संदृष्टा भूतानाम् ।
तेषामिष्टानि इविषा मन्दन्ति येषां भूतानां विश्वकर्मा द्रष्टा
तेषां भूतानां मध्ये यानि इष्टानि अभिमत्तानि दमदानदया-
दिभिर्द्युक्तानि । तानि इषा अग्नेन आहुतिरसभूतेन संमो-
दन्ते । सर्वद्वन्द्ववियुक्तानि भूतानि संमोदन्ते । यत्र यस्मि-
न्प्रदेशे सप्तऋषीन् विश्वकर्माणः प्राणभूतान् वसिष्ठप्रभृतीन् ।
परः परेण विश्वकर्माणा एकमाहुः एकं भवति । स हि
साम्यानां लोकः तेऽपि विश्वकर्मात्वं प्रार्थयन्ति ॥ २६ ॥

म० यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च
सप्तऋषयः 'कृत्वकः' (पा० ६ । १ । १२८) इति सन्त्य-
भावः । तान् परा विमन्तेः सुः । परेण विश्वकर्माणा सह
एकमाहुः एकीभूतान् पुत्रां वदन्ति । यत्र लोके सप्तऋषीन्

विश्वकर्माणा सहैकत्वं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि
अभिलषितानि वस्तुनि इषा अग्नेन आहुतिरसभूतेन सह संमो-
दन्ति संमोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति । ते
विश्वकर्मां लोके इष्टभोगान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् ।
विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक् पश्यतीति संदृक् सम्यग्दृष्टा ।
विश्वकर्मादृष्टाः सुखिनो भवन्त्यित्यर्थः । धीरशो विश्वकर्मा ।
विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः । सर्वकर्मांश्च
इत्यर्थः । आत् अपिच विहायाः नमोवह्नापकः । यद्वा
विशेषेण जहाति त्यजति विहायाः संहर्ता । धाता धारयिता
पोष्टा स्थितिकर्ता । विधाता उत्पादकः । इत् अपि परमः
सर्वेभ्य ऊर्हृष्टः । विमचेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा तेषां
इष्टा ते मुच्यन्ते भक्षानेव पश्यति तस्माद्रुचिः कार्य-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद
मुर्वनानि विश्वा । यो देवानां नामधा एकं एव
तत् संप्रश्नं मुर्वना यन्त्युन्या ॥ २७ ॥

८० यो नः योऽस्माकम् पिता पाता जनिता जनयिता
यश्च विधाता विधारणहेतुः । यश्च धामानि स्थानानि वेद
जातानि भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि । यश्च देवानां
नामधा नामानि दधाति करोति । नामच पितैव करोति ।
यश्च एक एव अद्वितीयः । तं विश्वकर्माणं संप्रश्नयितुम् भुवना
भूतजातानि । आवन्ति आगच्छन्ति । अन्धा अन्धानि च
स एव स्वाधिकारेषु निपुङ्ग्वेभ्यमिप्रायः ॥ २७ ॥

म० यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता
जनयिता उत्पादकः । 'जनिता मन्त्रे' (पा० ६ । ४ । ५३)
इति निपातः । यो विधाता विशेषेण धारकः सैतुः यश्च विश्वा
विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि
च वेद जानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां षड्गुणां
नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः । नाम च पितैव
करोति । तस्मादन्धा अन्धानि भुवना भुवनानि भूतजातानि
संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां किमवां यथा तथा तं विश्व-
कर्माणं वन्ति मच्छन्ति प्रत्ययकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा
संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि ये वन्ति स
एव स्वाधिकारेषु निपुङ्ग इति भावः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

त आर्यजन्तु द्रविणश्च संमस्मा कर्षयः पूर्व ज-
रितारो न भूना । असूते सूते रजसि निपुत्ते ये
भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

८० त आर्यजन्त । अत्र द्वितीयोऽध्यायः प्रथमं व्याख्यायते
यच्छब्दयोगात् असूते अमुसमीरिते । असुः प्राणः सप्त दृष्टा

कलिङ्गुक्तावाप्तान् । सूर्ते सुदुस्मीरिते वनस्यन्तरिक्षलोके । निषत्ते निर्गतसत्ताके निरालम्बने । 'नसत्तनिषत्तानुत्त-' इत्यादिना निपातनम् । यत्र स्थिताः सन्तः ये भूतानि सम-
कृष्वन् कृतवन्तः । इमानि ते आयजन्त । यजतिदोनार्थः । आभिसुख्येन दत्तवन्तो द्रविणं धनमुदकलक्षणं जीवनाय । सम अस्मै संगतय अस्मै भूतग्रामाय । ऋषयः पूर्वे वसिष्ठ-
प्रभृतयः । जरितारः स्तोतारः । न भूना नात्यन्तं बहुयुक्त्या कामवर्षित्वेनेत्यर्थः । ये वसिष्ठादयो भूतानि सृजन्ति त एवोदकदानेन जीवन्तीति समस्यार्थः ॥ २८ ॥

म० ते पूर्वे ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाया अस्मै भूत-
ग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभि-
सुख्येन दत्तुः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिदोनार्थः । कथं दुदुः ।
न भूना न भूना न बाहुल्येन । मलोपश्लान्दसः । किन्तु युक्त्या
कामवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः । जरितारः स्तोतारः । ते के ।
ये ऋषय इमानि भूतानि समकृष्वन् । स्वादेः करोतेल्लेह ।
ये वसिष्ठादयस्तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवन्ती-
त्यर्थः । कीदृशाः । असूर्ते अनुभिः समदशावयवैर्लिङ्गयतीरैरी-
रिता असूर्ताः । असुपूर्वेस्य 'ईर गतो' इत्यस्य छान्दस इह-
मात्रो निष्ठाग्राम ईकारस्य पूर्वसवर्गदीर्घः जस एकारः । तथा
रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषत्ताः स्थिताः जस
एकारः । 'लोका रजसुच्यन्ते' (निर० ४ । १९) इति
यास्कः । कीदृशे रजसि । सूर्ते सुधु ईरिते प्रेरिते विलीने । सुधु-
पूर्वेस्य ईरपातोनिष्ठायां पूर्ववत् । 'नसत्तनिषत्त-' (पा० ८ ।
३ । ६९) इत्यादिना निपातः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसु-
रैर्यदस्ति । किं स्वित्प्रभं प्रथमं दध्न आपो यत्र
देवाः समर्पयन्तु पूर्वं ॥ २९ ॥

उ० परो दिवा । प्रथमप्रतिप्रभरूपा मन्त्राः । परब्रह्मविष-
योऽत्र प्रभः विभक्तियत्यवयवदुलो मन्त्रः । परः सूक्ष्मः दिवा
दिवः । परश्च एना अस्याः पृथिव्याः । परश्च देवेभ्यः परश्च
असुरेभ्यः यदस्ति । यत्र सदाकालमस्ति तत्परं ब्रह्मेति शेषः ।
किं स्वित्प्रभं स्वित्प्रभो वितर्कः । कं पुनर्गर्भे दध्ने धारितवत्य
आपः । यत्र गर्भे देवाः संगताः प्रजापतिना अपश्यन्त इष्ट-
वन्तो जगदिदम् पूर्वं प्रथमजाः । तदुक्तम् 'आपो इवा इद-
मग्रे सलिलमेवास' इत्यादिना ॥ २९ ॥

म० प्रभोतररूपा मन्त्राः । अण्विषयप्रभः । विभक्ति-
व्यत्यवयवदुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति इदमेति शेषः । यवी-
श्वरतत्त्वं ह्यपुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः सुलोकादपि दूरे
तिष्ठति दिवो दुर्गेतत्वात् । परस्यन्तः सान्नो दूरवाची । एना
पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि दूरे । देवेभिर-
सुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे । दूरत्वं विलक्षणत्वम् ।

सर्वजगद्विलक्षणत्वाद्दूरत्वाच्चविमुक्त्यै न ज्ञायत इत्यर्थः । किंच
स्थितिर्दिति वितर्कः । आपः प्रथमं कं गर्भे दध्ने दधिरे आपो
रयन् । यत्रो लिटि तद्धि प्रथमबहुवचनस्य 'लिटस्तस्योरे-
धिरेचु' इति (पा० ३ । ४ । ८१) इतीरेणि ह्ये तस्य
'इयो रे' (पा० ६ । ४ । ७६) इति रे आदेशो तस्य
स्यानिबन्धत्वात् 'आतो लोप इटि च' (पा० ६ । ४ । ६४)
इत्यालोपे दध्ने इति रूपम् । पूर्वं देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः
वसिष्ठादयो यत्र गर्भे समर्पयन्त इष्टुः जगदिति शेषः ।
यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारे गर्भरूपो न ज्ञायते तदा-
त्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति
भावः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

तमिद्रभं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समर्ग-
च्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावप्येकमर्पितं यस्मि-
न्विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

उ० तमित् प्रतिप्रभः तमिद्रभम् । इच्छन्ते निपात
आश्रयवचनः । तमाश्रयभूतं प्रथमं गर्भे दध्ने आपः । यत्र
देवाः समगच्छन्त संगताः विश्वे सर्वे । नन्वस्याण्डस्याग्निः
सहितस्य क आधार इत्याशङ्काह । अजस्य न जायत इत्यजः ।
नाभौ मध्ये अधि उपरि । एकमविभक्तमनन्वभूतम् अपितं
समर्पितम् । यस्मिन्ने ब्रह्मणि । विश्वानि भुवनानि सर्वाणि
भूतजातानि । तस्युः स्थितवन्ति ब्रह्माण्डाश्रितानि । ननु
तस्याप्यन्य आधार इति । स्वप्रतिष्ठि हि परब्रह्म ॥ ३० ॥

म० प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भे दध्ने
दधिरे । यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त
सज्जताः संभूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को आधारस्तत्राह ।
अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावपि नाभिस्थानोपस्य
स्वरूपस्य मध्ये एकमविभक्तमनन्वभूतं किञ्चिद्वाजं गर्भरूपमर्पितं
स्थापितं । यस्मिन् बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजा-
तानि तस्युः स्थितानि तद्वाजमर्पितम् । तथाच सृष्टिः
'आप एव ससर्जोदो तासु बीजमवाकृजत् । तद्वर्णमव-
दैमं सूर्यकोटिसमप्रभम्' (मनु० १ । ८ । ९) इति ।
स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आधार इति
भावः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं
वभूव । नीहारेण प्रावृत्ता जलर्या चासुरप उक्थ-
शासंश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

उ० इदानीं विश्वकर्मा मनुष्माणामुपदेशं ददाति । न तं
विदाथ न विदाथ न जानीथ तं परं पुरुषम् । य इमानि
भूतजातानि अजान अवयति उपसंहरति च । अतः कल-

भात् पुष्पाकं च तत्त्वं च पुरुषस्य । अन्यत् महत् अन्तरं बभूव । पुरुषो जनको यूयं जन्म्याः । पुरुषो आमको यूयं आभ्याः । यदि तु ज्ञात्वाभ्यन्तेनोपास्यन्त्वं न संसृतिः स्यादित्यभिप्रायः । एवं प्रत्यक्षानुक्त्या अयेदानीं परोक्षानभिनयेन दर्शयन्नाह । ये चैते । नीहारेण अविद्यया प्राकृता अवगुण्ठिताः । ये जल्प्या प्राकृताः । पक्षहेतुदृष्टान्तेरात्मज्ञानं जल्पिः । कुतार्किकमिप्रायमेतत् । ये च असुतृपः असु-
ग्राणान्तर्पयन्ति असुतृपः अलंकरिणवः तैरपि सह महदे-
वान्तरं बभूव । ये उक्थशासः उक्थानां शंसितारः । उक्थानि च वज्रे शश्वन्ते अतो यज्वानो गृह्यन्ते । ये यजशीलास्ते पुरुषं प्रति विचरन्ति । ये तु पुरुषविदः ते पुरुष एव भवन्ति । नीहारप्राकृतास्तु नरकधायिनः ॥ ३१ ॥

म० इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूत-
जातानि जवान् उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवाः,
यूयं न विदाथ न जानीथ । 'छिडोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४)
इत्याद्योगमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं
जानीम इति चेत् न । न हाहंप्रत्यक्षमगम्यं जैवं रूपं परमेश्वर-
तत्त्वं किंतु शुष्पाकमहंप्रत्यक्षगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं
वास्तवस्वरूपमन्यत् अहंप्रत्यमादतिरिक्तं सर्वावदानं वैद्यमी-
श्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्य
इति चेत् भवन्तं ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ ।
कीदृशाः । नीहारेण प्राकृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनाकृतत्वात्
जानीथ यथा नीहारो नालान्तमसन् दृष्टेरवरकत्वात् नाप्य-
त्यन्तं सन् काष्ठाश्मादिवद्वेधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि
नात्यन्तमसन् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्य-
त्वात् ईदृशेनानिवैचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्राकृताः ।
न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्राकृताः । जज्ञानं जल्पि-
त्वा देवोऽहं नरोऽहं ममेदं एहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन
व्याप्ताव । किंच असुतृपः असुतृपः असुन् वा तृप्यन्ति असुतृपः-
केनापि प्रकारेण ग्राणान् भूत्वा तावतीव तृप्यन्ति नतु परमे-
श्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिः
किंतु उक्थशासः परलोकभोगान् संपादयितुं यज्ञेषु उक्थानि
शंसन्ति उक्थशासः शश्वस्तोतारः । शसेः त्रिपि 'अनिदिताम्'
(पा० ६।४।२४) इति नलोपः । संहितायां दीर्घः ।
ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिध्याज्ञानपराधीनानां भवतां
नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

विश्वकर्मा हाजनिष्ट देव आदिद्वैतध्वो अभव-
द्वितीयः । तृतीयः पिता जनितापधीनामपां गर्भं
व्यवधात्पुरुषा ॥ ३२ ॥

उ० विश्वकर्मा हि विश्वकर्मा आदित्यान्तरः पुरुषः अज-
निष्ट जातः । देवः दानादिगुणयुक्तः । आत् इव निपातौ ।

अयानन्तरम् । गन्धर्वः गौर्वाधो धारयिता पृथिव्या वा
धारयिता गन्धर्वोऽग्निः । गानाहा गन्धर्वोऽग्निः । 'अथो आहुः
गन्धर्वो अग्निरेवास्यै पृष्टे सर्वैकृत्स्नो मन्वमानोऽगाधत् ।'
इत्यादिश्रुतिः । अभवत् द्वितीयः सहायाय । तृतीयः पिता
पालयिता जनयिता च ओषधीनाम् । पर्जन्यः अभवत् ।
सचोत्पन्नः सन् अपामाहुतिपरिणामभूतानाम् गर्भं विवद-
धात् धारयति पुरुषा बहूनां प्राता । यद्वा अपां गर्भं विद-
धाति पृथिव्यां बहुप्रकारम् ॥ ३२ ॥

म० ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये
प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्धेदकतां सख्यलोकवासी नतु-
मुक्तो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत्
इत् अतन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः ।
यां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः । गानाहा गन्धर्वः
'अथो एवाहुरग्निरेवास्यै पृथिव्यै पृष्टे सर्वैः कृत्स्नो मन्वमा-
नोऽगाधत्' इत्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां जनिता
उत्पादकः पर्जन्यः । पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत् । स
पर्जन्य उत्पन्नः सजपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यवधात्
धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं । पुरुषा पुरुष बहून् ज्ञायते
रक्षति पुरुषाः बहूनां रक्षकम् । विनोचराकारः । बहुप्रकारं वा ।
वैश्वकर्मेणहोमः समाप्तः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आहुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः
क्षोर्मणश्चर्षणीनाम् । संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः
शतश्रु सेना अजयत्सुकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

उ० आहुः शिशानः अनुवाकः । अप्रतिरथक्षयिः । ऐन्द्रो-
ऽप्रतिरथोऽपश्यत् । मर्माणि त इत्यन्तः । आदितो द्वादशै-
न्धस्त्रिष्टुभो ब्रह्मा दक्षिणतो जयति । आहुः शीघ्रः । शिशानः ।
'शो तनूकरणे' । शिशानो वज्रम् । वृषभो न भीमः वृषभ
इव भीमः भीमो विभ्यस्यस्मादिति । घनाघनः इनहनेत्येव
वक्ता । यद्वा घनशरीरः । क्षोर्मणश्चर्षणीनाम् संचालकः
चर्षणीनां मनुष्याणाम् । संक्रन्दनः समाह्वता संग्रामकारि-
णाम् । आहुः चानिमिषः अप्रमादी । यद्वा अनिमिषो देवः ।
एकवीरः एक एवासहायो विक्रान्तः । य ईदृग्गुणविशिष्टः
सः स तं बहूयः सेनाः अजयत् जयति । साकं सहेव ।
इन्द्रः ॥ ३३ ॥

म० 'आहवनीये प्रणीतमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश युवज्जगौ
सर्वत्रैके' (का० ११।१।१।१०) । अग्री चयने इष्म-
मादीप्ताहवनीये चित्वां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथयुक्तस्य
द्वादश ऋचो जपन् दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः । अप्रति-
रथश्चा इन्द्रदेवत्वा द्वादश त्रिष्टुभः । इन्द्रः धर्त सेनाः शत-
संख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहेव एकप्रभवेनैवाजयत् जयति ।

कीदृश इन्द्रः । आशुः अश्रुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी
उग्रप्रख्यः । शिक्षानः 'शो तनुकरणे' बहुलं छन्दसि' (पा०
२।४।७६) इति जुहोत्याश्वित्वाच्छाननि द्वित्वम् । इति
वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिक्षानः । वृषभो न वृषभ इव भीमः
भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिसायेन घातकः हन हनेति
वृषा वा वृष्टिकर्तृमेपरूपो वा । 'वर्षकाच्चो घनाघनः' इत्यभि-
धानात् । चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः
क्षोभहेतुः चालकः । संक्रन्दनः सम्पक् कन्दनं परमयहेतुर्व-
निर्यस्य । यद्वा समाहाता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो
यस्य सः देवत्वात् । यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति ।
अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः एकधावी वीरव अन्य-
निरपेक्षं शत्रून् एक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

संक्रन्दनेनाऽनिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुक्ष्य-
वनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तस्सहस्रं युधो
नर इषुहस्तेन धृष्णा ॥ ३४ ॥

उ० संक्रन्दनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकचित्तेन
अग्रमाद्यता वा । जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारेण 'युध
संग्रहारे' अस्य क्रिपि युत् । संग्रहारकारिणा दुक्ष्यवनेन अग्र-
च्यायेन अग्रव्युत्तस्वभावेन वा । धृष्णुना प्रसहनशीलेन ।
तदिन्द्रेण जयत । ईरगुणविशिष्टेनेन्द्रेण तज्जयत । दुर्जय-
मिति शेषः । तच्च सहस्रम् तच्चाभिभवत । हे युधः, 'युध
संग्रहारे' इत्यस्त्वैतत्क्रिपि बहुवचनम् । हे योद्धारः । 'पादा-
दायभिमप्रितस्य च' इत्यादिस्तुतः । हे नरः मनुष्याः,
इषुहस्तेनेन्द्रेण । धृष्णा सैकत्रा वर्षणशीलेन वा ॥ ३४ ॥

म० युध्यन्ते ते युधः किप् पादादायामप्रितस्येति आशु-
दातः । हे युधो नरो योद्धारो मनुष्याः, इन्द्रेण कृत्वा युगं
तत् परबलं जयत वशीकुरुत । वशीकृत्य च तव सहस्रम्
अभिभवत । विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण । संक्रन्दनेन
शब्दकारिणा । अनिमिषेण एकचित्तेन जिष्णुना जयनशी-
लेन । युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन । कर्मण्यप्य युद्ध-
कारिणा । दुक्ष्यवनेन दुःखेन ज्वायमितुं शक्तः दुःखवनस्तेन
अजय्येन धृष्णुना प्रगम्बेन भीतिरहितेन इषुहस्तेन इषो हस्ते
यस्य तेन बाह्याधायुधोपेत्येन । धृष्णा वर्षतीति धृषा तेन
कामानां वर्षकेण ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

स इषुहस्तैः स निपक्षिभिर्वशी सप्तैष्टा स युध
इन्द्रो गणेन । सप्तैष्टा सप्तैष्टा वाहुशर्ष्युप्र-
धन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३५ ॥

उ० स इषुहस्तैः स इन्द्रः इषुहस्तैः योद्धुभिः संयुजति
स इषुहस्तानेव योद्धुम् । स निपक्षिभिः । स एवेन्द्रो निप-

क्षिभिः स्वक्षिभिः संयुजति निपक्षिण एव योद्धुम् स्वान् ।
किंच । वशी कान्तः सर्वजनप्रियो वा स्वतन्त्रो वा निगृहीता-
दिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा । सप्तैष्टो युधः योद्धुस्वान् शत्रु-
गणेन संयुज्ता । किंच संयुजित् संयुजाजयति शत्रून् ।
सोमपाश्र वाहुशर्षी च वाहुबलः संयोगिबलनिरपेक्षः । शर्ष-
इति बलनाम । उग्रधन्वा उग्रतधनुः । प्रतिहिताभिरस्ता ।
शत्रुशरीरेषु प्रतिनिहिताभिरिषुभिः इन्द्रः अस्मा क्षेतेत्यनु-
मीयते । लघुसंप्रधानो लक्षपाती चेत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

म० स इन्द्रोऽस्मानवत्विति शेषः । संयुजा 'युद्धुर्लुनौ'-
(पा० ३।१।१३३) इति तुचप्रत्ययः । युद्धाय संसर्ग-
कर्ता । वशी वषायति रिपूनिति वशी । यद्वा कान्तः जनप्रियः
स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुस-
मूहेनापि सह युधः युध्यतेऽस्ती युधः युद्धकर्ता 'इगुपशका'
(पा० ३।१।१३५) इति कप्रत्ययः । संयुजित् संयु-
जान् युद्धाय सहतान् रिपून् जयति संयुजित् । सोमपाः
सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता । वाहुशर्षी
बाहोः शर्षो बलमस्यास्तीति वाहुशर्षी वाहुबलोपेतः । संयो-
गिनिरपेक्ष इत्यर्थः । शर्ष इति बलनाम । उग्रधन्वा
उग्रमुत्कृष्टं धनुर्वस्य सः । 'धनुषश्च' (पा० ५।४।१३१)
इत्यनवादेशः । प्रतिहिताभिरस्ता स्तेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभि-
रस्ता क्षेता 'अमु क्षेपणे' तन् आपुदात्तत्वात् अस्मत्तले-
वशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः । सप्तैष्टाः पादपूरणार्थी ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

वृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामिर्त्राअपवाध-
मानः । प्रभजन्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्ससाकमे-
ध्यजिता रथानाम् ॥ ३६ ॥

उ० वृहस्पते । हे वृहस्पते, परिदीया । दीयतिर्गतिकर्मा ।
परिवाहि रथेन । रक्षोहा रक्षसां हन्ता । अमित्रान् वाधन् ।
अपवाधमानः । किंच प्रभजन्प्रभजन्सेनाः । प्रमृणो युधा
जयन् । मृणातिहिंसार्थः । तस्य क्रिपि द्वितीयावहुवचनम् ।
प्रमृणः हिंसकान् युधा युद्धेन जयन् अस्माकम् एधि भव ।
अविता गोप्ता रथानाम् । वृहस्पतिरपीन्द्रस्य पुरोहित इती-
न्द्रसंबन्धेनैव स्तूयते ॥ ३६ ॥

म० वृहस्पतिरिन्द्रः वामै वृहती तस्या एष पतिः व्याक-
रणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतिरिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा वृहस्पति-
रेव स्तूयते । हे वृहस्पते, त्वं रथेन परिदीय सर्वतो मच्छ ।
दीयतिर्गत्वर्थः । मत्ता चास्माकं रथानामस्मदीयसन्दनानाम-
विता रक्षक एधि भव । कीदृशस्त्वम् । रक्षोहा रक्षसि हन्तीति
रक्षोहा किप् रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रून्पवाधमानः
पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभजनं प्रकर्षेण भक्ताः कुर्वन् ।
युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् । मृणतिहिंसकर्म । तस्य क्रिपि
द्वितीयावहुवचनम् । प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

बलविज्ञायः स्वविरः प्रवीरः सहस्रान्वाजी सह-
मान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्र-
मिन्द्र रथमार्तिष्ठ गोविन् ॥ ३७ ॥

उ० बलविज्ञायः । यस्त्वं बलमाविष्कुर्वन्विज्ञायसे
अपमिन्द्र इति । स्वविरश्च सर्वानुशासकः सर्वमान्यो वा
चिरन्तनो वा । प्रवीरश्च अभिवीरः वीरं वीरमभि अभिवीरः ।
अभि सत्त्वा च सर्वं सत्त्वमभि अभिसत्त्वा । सहोजाश्च । सह
इति बलनाम । बलात् जातः । नान्यस्माज्जात इत्यर्थः ।
स्यात् । स त्वं जैत्रं जेतारं हे इन्द्र, रथम् आतिष्ठ । गोविन्
सन् स्तुतिविलम्बन् । गोशब्दो वाच्यचनः ॥ ३७ ॥

म० हे इन्द्र, त्वं जैत्रं जवनशीलं रथमार्तिष्ठ आरोह ।
कीदृशस्त्वम् । बलविज्ञायः बलं परकीयं विशेषेण जानाति बल-
विज्ञायः कर्मण्यं 'आतो युक् चिण्कुतोः' (पा० ७।३।
३३) बद्धा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्वविरः
पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सह-
स्वान् सहो बलमस्वास्तीति सहस्वान् । वाजोऽस्यास्तीति वाजी
अश्ववान् । सहमानः शत्रून्भिभवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः
अभिवीरः अभितो वीरः शूराः यस्य सः । अभिसत्त्वा ।
अभितः सत्त्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्त्वा ।
सहसो बलाज्जातः सहोजाः । न नान्यस्माज्जात इत्यर्थः । स्यात् ।
गो स्तुतिगिरं वेति गोविन् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

गोत्रभिर्दं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमग्रं प्रमुण-
न्तमोर्जसा । इमं संजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं
सखायो अनु सूर्यमध्वम् ॥ ३८ ॥

उ० गोत्रभिदम् । असुरगोत्रं भिनत्तीति गोत्रभिदम् । बद्धा
गोत्र इति मेघनामसु पठितम् । स हि गाः अपः प्रायते ।
तस्य गोत्रस्य मेघस्य मेतारं वृष्ट्यर्थम् । गोविदम् उपल-
ब्धारम् । यद्वा वाग्विदं स्तुतिविदम् पण्डितं वा वज्रपाणिम्
जयन्तम् । जयते गैर्लघ्वस्य अग्रम् । अजमेति संप्रग्रामनाम ।
संप्रग्रामं गच्छन्तम् । प्रमुणन्तम् ओजसा । मृणतिर्हि साकर्म्यं ।
प्रमदयन्तं बलेन । इममिन्द्रम् हे सजाताः समानजन्मानो
देवाः । अनुवीरयध्वम् वीरकर्मकुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणैव
प्रोत्साहयत । हे सखायः समानकथाना देवाः, अनुसूर्यमध्वम्
अनुसंगम्य रभसं कुरुत ॥ ३८ ॥

म० हे सजाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानज-
न्मानः सन्नायो देवाः, इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् 'शूर वीर
विक्रान्तौ' अदन्तधुरादिः सोऽ । वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीर-
कर्मणा प्रोत्साहयत अनु सूर्यमध्वम् । सूर्यम् वेगं कुर्वाणमनु
सूर्यम् कुरुत । कीदृशमिन्द्रम् । गोत्रभिर्दं गोत्रमसुरकुलं

भिनत्ति गोत्रभिदम् । यद्वा गाः अपः प्रायते गोत्रो मेघः तस्य
मेतारम् । गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोविदं तम् पण्डितम् ।
वज्रबाहुं वज्रं बाहुं यस्य तम् । अग्रम् संप्रग्रामं जयन्तम् ।
अजमेति मुदनाम । अजते गैर्लघ्वस्य । ओजसा बलेन प्रमुणन्तं
शत्रून्हि सन्तम् । मृणतिर्हि साकर्म्यं ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽव्यो वीरः
शतमन्युरिन्द्रः । दुष्यवनः पृतनापादयुध्योऽस्माकं
सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

उ० अभिगोत्राणि अभिगाहमानो गोत्राणि असुरकु-
लानि मेघबुन्दानि वा । सहसा बलेन । अव्यो निश्चिन्तः ।
वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः बहुक्रोधः इन्द्रः । दुष्यवनः
अप्रच्यव्यः । पृतनापाद पृतनां संप्रग्रामं सहते अभिभवति ।
अव्युध्यः अविद्यमानप्रतियोधः । य इत्यंभूत इन्द्रः सोऽस्माकं
सेनाम् अवतु पालयतु । प्रयुत्सु युद्धेषु ॥ ३९ ॥

म० इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकृपेण
रजत 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इत्युपसर्गस्य
क्विप्पदान् परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः । गोत्राणि असुरकुलानि
मेघबुन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोढयन् । अद्यः
दयारहितः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः
कोप्तो यस्य शतयज्ञो वा । दुष्यवनः अप्रच्यव्यः । पृतनां
संप्रग्रामं सहते अभिभवतीति पृतनापाद । अव्युध्यः योद्धुम-
शक्यः । नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर
एतु सोमः । देवसेनानां भिभञ्जतीनां जयन्तीनां
मरुतो युन्वजम् ॥ ४० ॥

उ० इन्द्र आसाम् । देवसेनानां बृहस्पतिरात् इन्द्र
आसां नेता भवतु । बृहस्पतिश्च । मन्त्री प्रधानानि हि कार्याणि
करोति । दक्षिणायज्ञः दक्षिणतो यज्ञः एतु । पुर एतु सोमः
पुरस्तादागच्छतु सोमः । यद्वा । दक्षिणापुरस्तात् एतु यज्ञश्च
सोमश्च । केयामित्यत आह । देवसेनानाम् अभिभञ्जती-
नाम् । 'भञ्जो आमर्दने' जयन्तीनाम् । मरुतः गणभूताः
यन्तु अग्रम् निरुध्य ॥ ४० ॥

म० इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता
भवत्विति शेषः । यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु
गच्छतु । दक्षिणादाक्षपलवः । सोमः परेऽपि एतु । मरुतो
गणदेवा अग्रं सेनाप्रभारं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशीनां देवसे-
नानाम् । अभिभञ्जतीनां 'भञ्जो आमर्दने' शत्रून्मर्दयन्तीनाम् ।
तथा जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरु-
ताः शर्ष उग्रम् । महामनसां भुवनच्यवानां घोषो
देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

उ० इन्द्रस्य वृष्णः इन्द्रस्य वर्षितुः । वरुणस्य च राज्ञः ।
आदित्यानां मरुतां च शर्षः बलं इत्यथरधपदातिलक्षणम् ।
उग्रम् उद्ग्राणां युधम् । उदस्थादित्यनुपङ्गः । यदा चैतदुदस्थात्
अयानन्तरमेव । महामनसाम् अह्निष्टमनसाम् । भुवनच्य-
वानां भुवनच्यवानसमर्थानाम् घोषः शब्दः । देवानां जय-
ताम् उदस्थात् उल्लिखितः जितं जितमिति ॥ ४१ ॥

म० वृष्णः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां
द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्षं बलं गजतुर-
गरथपत्त्यात्मकसैव्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात्
उल्लिखितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादित्येभ्यमुत्थितमित्यर्थः ।
कीदृशानां देवानाम् । महामनसां महान्तो येषां ते महामन-
सस्तेषां युद्धे स्थिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं
लोकं व्यावर्णितं ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यवानसमर्थानाम् ।
जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

उद्धर्षय मधवन्नायुधान्युत्सर्वनां मामकानां
मनांसि । उद्ग्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां
जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

उ० उद्धर्षय उद्धतहर्षान् कुरु । हे मधवन् आयुधानि ।
उत्सर्वनाम् उद्धर्षय च सत्त्वनाम् सत्त्वानां मनुष्याणाम् ।
मामकानां मदीयानां । मनांसि उद्धर्षय । हे उद्ग्रहन् वाजि-
नामधानाम् । वाजिनां वेद्यनवत्त्वानि । चञ्चलत्वं ह्यथल्य
गुणः । उद्ग्रथानां च जयतां यन्तु घोषाः । उद्यन्तु च त्वष्ट्र-
सादाश्च रथानां च जयतां मे घोषाः शब्दाः ॥ ४२ ॥

म० हे मधवन् धनवर्धन, आयुधानि उद्धर्षय उद्धत-
हर्षाणि कुरु । मामकानां मदीयानां सत्त्वानां प्राणिनां मनांसि
च उद्धर्षय हर्षयुक्तां कुरु ॥ हे उद्ग्रहन् वैरिप्राप्तिन्, वाजि-
नामधानां वाजिनां वेद्यनवत्त्वानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु ।
किञ्च जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु
उद्ग्रच्छन्तु रथाः । सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु च्वजेष्वस्माकं या इष-
वस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ २ ॥
हे देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

उ० अस्माकमिन्द्रः । अस्माकं तावत् समृतेषु संगतेषु
ध्वजेषु शत्रुवक्ष्यजलोदीभूतेषु । इन्द्रो रक्षिता भवतु ।

इन्द्रप्रसादादेव अस्माकं या इषवः ताः जयन्तु । अस्माकं
च वीरा उत्तरे विजयिनो भवन्तु । अस्मान् २ । विविप्रहा-
र्योऽङ्कारः । अस्मानेव हे देवाः, अवत रक्षत । हवेषु
आह्वानेषु ॥ ४३ ॥

म० ध्वजेषु समृतेषु 'ह गतौ' सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयु-
क्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं रक्षिता भवन्निति शेषः । तथा
नोऽस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परमैव्यानि
श्रन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्तो उत्तरे परकीयभेदेभ्य
उत्कृष्टा भवन्तु । २ अपिच हे देवाः, हवेषु अस्मान् युयमवत
रक्षत 'अन्वेषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३०) इति
धीर्षः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यथे
परेहि । अभि प्रेहि निर्देह इत्सु शोकैरन्वेतामित्रा-
स्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

उ० अमीषां चित्तम् अप्वा देवता । साच पुनर्व्याधिर्वा
भयं वा । यस्मादेतथा विद्वो व्यासः अपचीयतेऽनया भक्ष्य-
माणः तस्मादप्या अपशब्दान्वाकारलोपस्तत्तद्वाप्य 'ऐन्द्रोऽभि-
रूपा द्वादश भवन्ति' इति श्रुतिः । इयमपीन्द्रसेनासं-
न्धिनी । अमीषाम् संबन्धिनीं मनुष्याणाम् चित्तम् चित्ता-
विति वचनव्यत्ययः । प्रतिलोभयन्ती । 'लुभ विमोहने' ।
विमोहयमाना । गृहाणामङ्गानि हे अप्ये, ततः परेहि परा-
गच्छ पुनरन्यान् शत्रून्गृहीतुम् अतो भूयोभूयः करणेनैतानेव
शत्रून्भिप्रेहि । निर्देह चैषां हृदयानि शोकैः । हरिस्त्विति
सप्तमीवहुवचनं द्वितीयावहुवचनस्थाने । हृदयानि निर्देह
शोकैः । यथा जन्धेन प्वास्तलक्षणोऽभिप्रेतः तमसा
सचन्ताम् तमसा संसेव्यन्ताम् संक्षिप्यन्ताम् । द्वादशैन्द्राः
समाप्ताः ॥ ४४ ॥

म० अप्वा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतथा विद्वो-
ऽपचीयते तस्मादप्या । अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतव्याधौ । 'अन्ध-
भ्योऽपि दृश्यते' (पा० ३ । २ । १०१) इति उपसर्गः ।
अपशब्दान्वाकारलोपस्थान्दसः तत्तद्वाप्य । अपवति अपगम-
यति सुखं प्राणाविलम्बा । 'ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्ति'
(३ । २ । ३ । ६) इति श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासंबन्धिनी । हे
अप्ये, अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोह-
यन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृह्णाणा ततः परेहि अङ्गान्यादाय
परागच्छ । पुनरन्यान् रिपून् गृहीतुमभि शत्रुसङ्घं प्रेहि प्र-
गच्छ । तेषां इत्सु हृदयानि शोकैर्धानपुत्रनाशदिनिमित्तैर्निर्देह
विभक्तिव्यत्ययः । किञ्च अभिप्रेतः शत्रवोऽन्धेन तमसा
गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां 'धन संबन्धे' कोट् ।
द्वादशैन्द्राः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

अर्वसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंशिते । गच्छा-
मित्रान्प्रपद्यस्व मामीषां कंचनोच्छिषः ॥ ४५ ॥

उ० पृथग्विनियोगमन्त्राः । अवसृष्टा इष्टदेवत्वानुष्टुप् ।
परावसृष्टा निक्षिप्ता परापत परागच्छ । हे शरव्ये शरमयी
इत्युः शरव्या । हे ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणाभिमुखिते अभिमख्य
अतितरां सीदणीकृते, गच्छ परापत । गच्छेत्यतिशयार्थे एका-
व्योराक्यासयोर्द्विवचनम् । अमित्रान्प्रपद्यस्व । माच अमी-
षाममित्राणां कंचन उच्छिषः उच्छेपय । उद्धृतमूलान्कुर्वि-
त्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥

म० इत ऋक्चतुष्टयस्य विलियोगः कात्यायनेनोक्तः । इय-
मिष्टदेवत्वानुष्टुप् । हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा
मन्त्रेण संशिता सीदणीकृता ब्रह्मसंशिता तादृशि हे शरव्ये,
त्वमवसृष्टास्माभिर्मुखा सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता
भव । पतिता चाभिमानं शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि । प्राप्य च
प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रसिद्धा । प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये
कंचन पुंस्यं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुह । सर्वानपि जही-
त्यर्थः । 'शिष्' विशेषणे 'पुषादि-' (पा० ३ । १ । ५५)
इत्यादिना च्छेरह् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु । उग्रा
वः सन्तु बाहवोऽनाधुष्या यथासथ ॥ ४६ ॥

उ० प्रेत अनुष्टुप् । योद्धन्तीति । हे नरः मनुष्याः, प्रेत
गच्छत जयत च । इन्द्रश्च वः शर्म शरणं परित्राणम् यच्छतु
ददातु । उग्रा उर्ध्वानुधाः वः युष्माकम् सन्तु बाहवः ।
अनाधुष्याः अप्रधुष्याः यथा यूयम् असथ अवय तथा उग्रा
वः सन्तु बाहव इत्यनुष्टुप् ॥ ४६ ॥

म० योद्धदेवत्वानुष्टुप् योद्धन्तीति । हे नरोऽस्मदीया
योद्धारः, यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रक्रम्य गच्छत । ततो जयत
विजयं प्राप्नुत । 'यचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६ । ३ । १३५)
इति प्रेतेश्वर वीर्यः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ ।
१३७) इति जयतेत्यत्र वीर्यः । इन्द्रो वा युष्मान्यं शर्म ज-
योत्यं सुखं यच्छतु ददातु 'दाण दाने' 'पाप्मा-' (पा० ७ । ३ ।
७८) इत्यादिना यच्छादेशः । किंच यथा यूयमनाधुष्या असथ
केनाप्यतिरस्कृत्य भवथ । तथा नो युष्माकं बाहवो भुज-
दण्डा उग्रा उर्ध्वानुधाः सन्तु । असथेत्यत्र 'वेदोऽनाद्यौ'
(पा० ३ । ३ । ९४) इत्यङगमः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्येति न ओजसा
स्पर्धमाना । तां गृहत् तमसाऽपव्रतेन यथामी अन्यो
अन्यं न जानन् ॥ ४७ ॥

उ० असौ वा । मारुती त्रिष्टुप् । असौ वा सेना हे मरुतः,
परेषां शत्रूणाम् अभि ऐति अभ्यागच्छति नः अस्मान्प्रति
ओजसा बलेन स्पर्धमाना । तां सेनां गृहत् व्याप्नुत । तमसा
अपव्रतेन । व्रतमिति कर्मनाम । अपव्रतकर्मणा । येन तम-
सार्धव्याप्तानां वश्यन्ति कर्माणि तदपव्रतं तमः सेनापव्रतेन
तमसा वा गृहत् । यथामी अन्यो अन्यं न जानन् यथा
अमी सैनिकाः अन्योन्यं परस्परं न जानीयुः ॥ ४७ ॥

म० मरुदेवत्वा त्रिष्टुप् । हे मरुतः, या प्रतिष्ठा असौ
परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति ।
कीदृशी । ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्वर्धां कुर्वाणा तां सेनां
तमसा अन्धकारेण यूयं गृहत् संवृतां कुरुत । तथा गृहत्
यथा अमी सैनिका अन्योन्यं न जानन् परस्परं न जानी-
युस्तथा गृहत् । कीदृशेन तमसा । अपव्रतेन अपव्रतं व्रतं
कर्म यस्मात् तेन । येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन
तमसा गृहतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तत्र इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा
शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

उ० यत्र बाणाः । लिङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिः । यत्र बाणा
इषवः संपतन्ति अनिमर्षादम् । कथमिव । कुमारा विशिखा
इव । यथा कुमारा अदृष्टपरिकारिणः विगतशिखाः सर्वमुण्डाः
तं तमर्थं संनिपतेषुरेवं संपतन्ति तत्रेत्यर्थः । नः अस्माकम्
इन्द्रः शर्म शरणम् यच्छतु ददातु । बृहस्पतिः शर्म यच्छतु ।
अदितिः शर्म यच्छतु । विश्वाहा सदाकालं च शर्म यच्छतु ।
इन्द्रः बृहस्पतिः अदितिः ॥ ४८ ॥

म० इन्द्रबृहस्पतिरदितिदेवत्वा पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र
यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः संपतन्ति इत्येतत्त्रयं संभूय
पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः । कुमारा विशिखा इव विगता शिखा
योषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकषचा
वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् ।
तत्र तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मान्यं शर्म विजयोत्यं सुखं यच्छतु
ददातु । कीदृश इन्द्रः । बृहस्पतिः बृहता मन्त्राणां पतिः
पालकः विजयोषितमश्वरः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं
यस्य अखण्डितशक्तिः । विश्वाहा निधान्सर्वान् शत्रून् आ
समन्तादन्तीति विश्वाहा । स शर्म यच्छतु इति पुनराकृता-
दराथा । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदितिरीन्द्रमाता
च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वेदा शर्म यच्छतु । विश्वानि च
तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः । अखन्तसंयोगे
द्वितीया ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजा-
ऽमृतेनानुवस्ताम् । उरोवैरीयो वरुणस्ते कृणोतु जय-
न्तं त्वानु देवा मन्दन्तु ॥ ४९ ॥

उ० मर्माणि ते । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । कवचं प्रय-
च्छति मर्माणि ते तव । वर्मणा कवचेन छादयामि । सोमश्च
राजा त्वाम् अमृतेन अनुवस्ताम् आच्छादयतु । किंच उरो-
वैरीयो वरुणस्ते कृणोतु पृथोरपि प्रधीयः वरुणः तव कवचं
करोतु । किंच जयन्तं त्वाम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तु
देवाः ॥ ४९ ॥

म० 'मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति' (का० १३ ।
३ । १०) । महाप्रते वानेऽव्युः क्षत्रियाय सप्ताहं परिधा-
नाय प्रयच्छतीत्यर्थः । सोमवरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् । हे यजमान,
ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि
आवृणोमि । राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति
मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा त्वा त्वामनु-
वस्तामन्वाच्छादयतु । 'वस आच्छादने' अदादिः लोट् । तथा
वरुणः ते तव वर्मे उरोः पृथोरपि वरीयः उत्तरं प्रधीयः
कृणोतु । अत्यन्तमरु वरीयः । इयमुनि 'प्रस्थस्फ-' (पा० ६ ।
४ । १५७) इत्यादिना उरोवैरादेशः । किंच देवाः जयन्तं
विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु
उत्साहयन्तु वा ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

उदेनमुत्तरां न्याम्रे घृतेनाहुत । रायस्पोषेण सृ-
ष्टेज प्रजया च बहुं कृधि ॥ ५० ॥

उ० उदेनम् । समिधमादधाति तिसृभिरनुष्टुभिः ।
तत्र प्रथमाग्नेयी द्वितीयैन्द्री तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । उदे-
नमुत्तरां नय । एवं यजमानम् उद्गततराम् हे अग्ने, घृतेन
आहुतिसंयन्नेन आहुत अभिहुत । जुहोतेरेतद्रूपं ननु
हवतेः । रायस्पोषेण च धनस्य पुष्ट्या संसृज । प्रजया च
बहुं पुत्रपौत्रसंकुलं कृधि कुरु ॥ ५० ॥

म० 'आर्दीदुम्बरीघृतोषितालिण उदेनमिल्यादधाति प्रयु-
चम्' (का० १८ । ३ । १४) । अशुष्का उदुम्बरतस्तथा
रात्री घृते स्थिताः प्रादेशमात्रास्त्रिः समिध कृत्त्रणेण शाला-
द्राये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः । तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमा-
ग्निदेवत्वा द्वितीयेन्द्रदेवत्वा तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे घृते-
नाहुत आज्येन सर्वतो हुयमान हे अग्ने, एवं यजमानमुत्तरां
नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरवन्तादाम्प्रत्ययः । उत्कृष्टल-
मैश्वर्यं प्रापय । ऐश्वर्यमेवाह । रायस्पोषेण धनसंरक्षणा संसृज
संगोजय । प्रजया संतत्या पुत्रपौत्रादिकया च बहुं कृधि
भूयसं कुरु । बहुकुटुम्बं कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

इन्द्रेमं प्रतरां नय सजातानामसदृशी । समेनं
वर्चसा सृज देवानां भागदा असत् ॥ ५१ ॥

उ० इन्द्रेमम् हे इन्द्र, एवं यजमानम् प्रतरां नय ।
सजातानां च समानजन्मनां च । असत् भवतु । वशी
कान्तः ईश्वरो वा । किंच समेनं वर्चसा सृज संसृज च एवं
यजमानं । वर्चसा स्वेन स्वेन कर्मणा । वर्णानामुत्कर्षो वर्चः ।
देवानां च भागदाः असत् भवतु । यज्ञसमाप्तिं त्वत्प्रसादा-
त्प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

म० हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त, इमं यजमानं प्रतरां नय अति-
प्रकृपः प्रतराम् प्रकृष्टमैश्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति । सजा-
तानां समानजातीयानां वशी वशयतीति वशी नियमनसमर्थो
असत् भवतु । किंच एवं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं
कुरु । अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति
भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

यस्य कुर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्धया त्वम् । तस्मै
देवा अधिब्रवज्यं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५२ ॥

उ० यस्य कुर्मः । यस्य यजमानस्य कुर्मः गृहे हविः तं हे
अग्ने, वर्धय त्वं प्रजया पशुभिश्च । तस्मै देवा अधिब्रुवन् ।
उपरिभावेन यत्पदास्तं कल्याणं तत् भुवन्तु । अयं ब्रह्मणस्प-
तिरग्निः ॥ ५२ ॥

म० वयसुलिङ्गो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरो-
दाशप्रधानं कर्म कुर्मः । हे अग्ने, तं यजमानं त्वं वर्धय ।
देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रुवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वैभ्योऽधि-
कोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः
पालको भवतु । यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधि-
ब्रुवन् तस्मै । द्वितीयार्थं चतुर्थी ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।
स नो भव शिवस्त्वष्टु सुप्रतीको विभावसुः ॥ ५३ ॥

उ० अग्निमुदच्छति । उदुत्वेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

म० 'त्रिरक्षागामुष्णयोदुत्वेति' (का० १८ । ३ । १८) ।
होत्रा प्रथमायासुचि त्रिवर्णितया सत्यां प्रतिप्रसृता उदु-
त्वेति मन्त्रेण प्रवीतमिमां शालाद्रायाद्वर्चमुत्पादयतीत्यर्थः ।
व्याख्याता (अ० १२ । क० ३१) ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमेवन्तु देवीरपामर्ति दुर्मतिं
वार्धमानाः । रायस्पोषे यज्ञपतियामर्जन्ती राय-
स्पोषे अर्थि यज्ञो अस्मान् ॥ ५४ ॥

उ० चित्तं गच्छन्ति । पञ्चभिर्कर्मिभ्यश्चाङ्गसाधनवादि-
नीभिः । पञ्च दिशः । द्वे त्रिष्टुभौ । पञ्च दिशः दैवीः देवानां
संबन्धिन्यः यज्ञम् अघन्तु पालयन्तु । स्वयं च देव्यः । किं
कुर्वाणा यज्ञमयन्तु । अपामतिं दुर्मतिं वाधमानाः । अमतिम्
अमननम् अज्ञानम् । अमतिः दुर्मतिं च । किञ्च रायस्पोषे
धनस्य पुष्टौ । यज्ञपतिं यजमानम् आभजन्ती भागिनं
कुर्वन्त्यः । रायस्पोषे च अधि उपरि । यज्ञः अस्थात्तिष्ठतु ।
दिग्भिरेव स्थापितः अभिहुतः ॥ ५३ ॥

म० 'चित्तं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिशः' (का० १८ । ३ ।
१८) इति । ततो ब्रह्महोत्रचर्युप्रतिप्रस्थानृत्यजमानाः पञ्च दिशः
इत्याद्युक्त्यवकेन चित्तं प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति
कर्मः । अर्चयुरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः । यज्ञाभिसाधनवा-
दिभ्यः पञ्च ऋचः । आषे द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा विग्देवत्या ।
पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युष्टीचीमध्यारूपा दैवीः देव्यो
यज्ञमस्मदीयमयन्तु । कीदृशो दिशः । दैवीः दैव्यः देवाना-
मिन्द्रायमवरुणसोमब्रह्मणां संबन्धिन्यो दैव्यः । तथा अमति-
मस्मदीयप्रज्ञामात्रं दुर्मतिं बुद्ध्यां मतिं पापविषयां बुद्धिमपवाध-
मानाः विनाशयन्त्यः । रायस्पोषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमान-
माभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं कुर्वन्त्यः । किञ्च यज्ञोऽस्म-
दीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अधि अस्थात् अधिकं तिष्ठतु
समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

समिद्धे अग्रावधिं मामहान उक्थपत्र ईड्यो
गृभीतः । तप्तं धर्मं परिगृह्णायजन्तोर्जा यज्ञमय-
जन्त देवाः ॥ ५५ ॥

उ० समिद्धे अग्नी । असंबद्धानि वाक्यानि यज्ञोपात्तयो-
गाच्च संबद्धानि भवन्ति । यः समिद्धे सम्बन्दीक्षे अग्नी प्रणी-
यमाने अधिमामहानः 'यजमानो वै मामहानः' इति श्रुतिः ।
'मह पूजायाम्' । उपरिभावेन देवानामन्वर्थं पूजकः ।
आह्वानं वा कृतकृत्यं सन्धमानोऽग्निमनुगच्छति । यस्य च
उक्थपत्रोऽग्निः प्रणीयमानः अग्निष्टोमे उक्थानि भवन्ति
सदृग्भूत एवायमग्निः । ईड्यः यज्ञियः । गृभीतः गृहीतो
भारितोऽध्वर्युणा । यस्य च मामहानस्य तप्तं रुचितं धर्मं
परिगृह्य परीक्षासाध्याम् अभजन्त ऋत्विजः । यस्य च उज्जैन
अज्जैन हविलक्षणोऽयम् । यज्ञमयजन्त संगतं वा कृतवन्तः देवा
ऋत्विजः । सोऽयं कृतकृत्य इति शेषः ॥ ५५ ॥

म० आग्नेयी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्महोत्राचर्य-
वादिर्कर्मभिः प्रवरन्तीति देवा ऋत्विजो यत् वदा तप्तं धर्मं
उज्जलितं प्रवर्त्य परिगृह्य परितः परीक्षासाध्यामाह्वानयजन्त
यजन्ते । वदा च ऊर्जा हविलक्षणेनावयजन्त यजन्ते ।
यदोपब्रह्मात्तच्छब्दाभ्याहारः । तदा अग्नी समिद्धे सति दीप्य-
माने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः भारितः । 'गृभीतः

इति भारित इत्येतत्' (१ । २ । ३ । ५) इति श्रुतेः ।
उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः । शस्त्रैरेव
यज्ञो वाधाते । कीदृश उक्थपत्रः । ईड्यः । ईडितुं योग्यः सुलः ।
अधिमामहानः महयति पूजयति देवानिति मामहानः ।
महतेर्विकरणव्यत्ययेन 'जुहोत्यादिभ्यः श्रुः' 'ओ' (पा०
६ । १ । १०) इति द्वित्वम् 'तुजादीनां ऋषीर्लोऽभ्यासस्य'
(पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासरीचः । यद्वा अधिको माम-
हानो यजमानो यत्र यज्ञे । 'यजमानो वै मामहानः' (१ । २ ।
३ । ५) इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

पदपञ्चाशी ।

दैव्याय ध्वं जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपथाः ।
परिगृह्य देवा यज्ञमायन्तु देवा देवेभ्यो अर्चयन्तो
अस्तुः ॥ ५६ ॥

उ० दैव्याय ध्वं । बृहती वा पञ्चिवा । यस्य अग्नये
दैव्याय देवानां संबन्धिने । ध्वं चारयित्रे जगतः । जोष्ट्रे
योपयितुतसाय । पयोदानार्थं नीयत इति वाक्यशेषः । यश्च
देवश्रीः देवा अस्य शेषः । श्रीमनाः भक्तेभ्यः श्रियं दातु-
कामाः । श्रीर्वा यस्य मनसि वसति । शतपथाः बहुनि पर्या-
सज्ञानि यस्यास्तौ बहुपथाः । पञ्च परिगृह्य गृहीत्वा । देवाः
ऋत्विग्यजमानाः यज्ञं कर्तुमागच्छन्ति । तं देवा ऋत्विग्य-
जमानाः देवेभ्यः यज्ञं कर्तुकामाः । देवेभ्यो अर्चयन्तः
अर्च्यं कामयमानाः अस्तुः परिवार्यं स्थिताः ॥ ५६ ॥

म० बृहती पञ्चिवाष्ट्रिषदक्षरस्तात् । अग्निदेवत्या । एवं
विधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कीदृशाव । दैव्यान्
देवानां हितो दैव्यस्तस्यै । भरतीति धर्ता तस्यै वागद्वारा
जगतो चारयित्रे । जोष्ट्रे जोष्ट्र सेविता तस्यै अस्मद्वत्तद्विधः
सेवित्रे । कीदृशो यज्ञः । देवश्रीः देवान् धयति हविर्दानेन
सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः ध्रुवते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्वा-
जमानस्तस्मिन्मतोऽनुग्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः । यद्वा श्रीम-
नसि यस्य । यद्वा भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । शतपथाः
शतसंख्याकानि पथः प्रसूतीनि हवींषि यस्य सः । देवा
ऋत्विज ईदृशं यज्ञाभि परिगृह्य यज्ञं प्रति आगन् प्राप्नुवन्ति ।
किञ्च देवा ऋष्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अर्चयन्तः
सन्तः अस्तुः अर्च्यं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अर्च्यमिच्छति
अर्चयति 'सुप आत्मनः त्वत्' 'कल्यचरपूतनस्यचि लोपः'
(पा० ७ । ४ । ३९) प्रति अर्चयन्तलोपः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

वीतश्च हविः शमितश्च शमिता यजच्यै तुरीयो
यज्ञो यत्र हव्यमेति । ततो वाका आशिषो नो
जुपन्ताम् ॥ ५७ ॥

उ० वीतश्च हविः बृहती । वीतम् कामितमिष्टमभिरे-

तस्य । शमितम् सुसंस्कृतं मध्ये । शमिता शमितेति व्यत्ययो वाक्यशेषात् । यज्ञस्यै यागाय । तुरीयश्चात्र यज्ञो भवति । यत्र हव्यंभूतं हव्यं हविरेति । अश्वयुः पुरस्ताद्यज्ञं जपति होता पश्चाद्यज्ञोऽन्वाह यज्ञा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येव एव तुरीयश्चतुर्थो यज्ञः । ततः तस्मात्तद्वज्रादुत्थिताः वाकाः वचनानि कल्पन्तुःसामलक्षणानि । आशिषश्च नोऽस्मान् जुपन्तां सेवन्ताम् । यज्ञफलमस्मानालिङ्गपत्वित्यर्थः ॥५०॥

म० हविर्यज्ञदेवता बृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन् काले हव्यं होतुं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्पिता वाका वाक्यानि कल्पन्तुःसामलक्षणानि आशिषोऽग्नीष्टार्थसंनानि च नोऽस्मान् जुपन्ताम् सेवन्ताम् । यज्ञफलमस्मानालिङ्गित्वित्यर्थः । कीदृशो हविः । वीतं देवानामिष्टम् । 'हृष्टं' स्विष्टमिषेतत्' (९ । २ । ३ । ११) इति श्रुतेः । तथा शमिता 'सुपां सु-' (पा० ७ । १ । ३९) इति तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः । शमित्रा यज्ञस्यै यज्ञं शमितं संस्कृतम् 'तुमर्थं से-' (पा० ३ । ४ । ९) इत्यादिना वजेस्तुमर्थं शप्प्रेत्यल्लयः । कीदृशो यज्ञः । तुरीयः चतुर्थः आदीः सङ्कर्षः ततो होत्रा कृत्वा पठनम् ततो ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवंच तुरीयो होमः । तथाच श्रुतिः 'अश्वयुः पुरस्ताद्यज्ञं जपति होता पश्चाद्यज्ञोऽन्वाह यज्ञा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येव एव तुरीयो यज्ञः' (९ । २ । ३ । ११) इति । यज्ञा आराधयन्तुणा श्रवणम् तत् आग्नीध्रं प्रत्याश्रावणम् यजेति ततोऽश्वयोः प्रेषः ततो होतुर्वैपदकारः इति यज्ञश्चतुर्थो कल्पते ॥ ५० ॥

अष्टपञ्चाशी ।

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुद-
या २॥ अजस्रम् । तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्
संपश्यन्विश्वान् भुवनानि गोपाः ॥ ५८ ॥

उ० सूर्यरश्मिर्हरिकेशः । त्रिष्टुप् 'असौ वा आदित्य
पयोऽग्निः' इति श्रुतिः । यः सूर्यरश्मिः सूर्यसदृशरश्मिः
हरिकेशः । हरितवर्णकेशः सः पुरस्तात् सवित्रुरूपेण ज्योतिः ।
उदयान् उद्गच्छति । अजस्रमनुपशील्यम् । तस्य चाग्नेः पूषा
प्रसवे याति विद्वान् । स्वमधिकारं जानानः । 'पशवो वै
पूषा' इति श्रुतिः । कक्षण्या सचाग्निर्थाति । प्रणोयमानः ।
संपश्यन् विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । गोपाः
गोपायिता सर्वस्य जगतः ॥ ५८ ॥

म० अग्निदेवता त्रिष्टुप् । ज्योतिर्ज्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं
गिरन्तरं प्रलयं पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि आहवनीयरूपेण
होमार्थमुदयान् उद्गच्छति । उत्प्लेस्य यातेर्लङि प्रवमाचहु-
वचनेनोऽ आदेशामावे रूपम् वचनव्यत्ययः 'छदसि जुह-
लच्छिडः' (पा० ३ । ४ । ६) इति लङ् । कीदृशोऽग्निः ।
सूर्यरश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा यस्य सः । यज्ञा सूर्य-
वासी रश्मयः । सूर्यरूपस्तद्रश्मिरूपवैत्यर्थः । हरिकेशः हरति

दारिद्र्यमिति हरिं हिरण्यम् । हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया
ज्वाला यस्य सः । सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तज्ज्ञा-
पारेषु प्रेरकः । तस्येदचस्याग्नेः प्रसवे आहवां पूषा पोषकः
सूर्यः याति उदयास्तमयत्रारेणादति । कीदृशः पूषा । विद्वान्
स्वाधिकारमहोरात्रिवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि
भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सर्वान् लोकान् सम्पगदलो-
कवन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥

एकोनपटी ।

विमानं एष दिवो मध्ये आस्त आपप्रिवात्रो-
दसी अन्तरिक्षम् । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताची-
स्तुरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ ५९ ॥

उ० आग्नीध्रे अस्मान् पृथिमुपदधाति विमान एष इति
हाम्भां त्रिष्टुप्पयामादित्यदेवस्याभ्याम् । य एष आदित्यो
विमानो निर्माता भूतग्रामस्य दिवो मध्ये आस्ते सुलोकस्य
मध्ये आस्ते । आपप्रिवान् । 'प्रा पूरणे' । आपूरयन् रोदसी
यागापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च । स्वकीयेन प्रकारेणापहृत्य
प्रावरं तमः । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरभिचष्टे । विश्वं
हविरञ्जितमस्यामिति विश्वाची वेदिः । घृतमस्यामञ्जनमिति
घृताची सुहृ वेदीश्च सुचक्ष्माभिचष्टेऽभिपश्यति । यज्ञं कर्तुं
मेतुं गृहीतुं पश्यतीत्यर्थः । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ।
अन्तरा अन्तरेण । पूर्वमिमं लोकम् अपरं चामुं लोकम् ।
किञ्च । केतुम् चित्तं जनानाम् तच्च सर्वमभिचष्टेऽभिपश्यति ।
अथो यज्ञेऽमेतर्हि चीयते यथादः पूर्वमपि चीयते ॥ ५९ ॥

म० 'आग्नीध्रेऽग्नादक्षिणं पृथ्वासहितं पृथग्दस्मानमुप-
दधाति विमान इति' (पा० १८ । ३ । १९) । अश्वयुराग्नी-
ध्रगृहादक्षिणदिशि पृथ्वासेत्तमं पृथि तनुं इति चित्रवर्णं वा
पाषाणं विमान इति कुरुवेनोपदधादित्यर्थः । विश्वावसुदृष्टा
आदित्यदेवता त्रिष्टुप् । आदित्याभ्यासेनास्मा स्तूयते । एषो-
ऽस्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति 'असी
वा आदित्योऽस्मा पृथिरसुमेवैतदादित्यमुपदधाति' (९ । २ ।
३ । ३४) इति श्रुतेः । आहवनीयो सुलोकः गार्ह-
पत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र
स्थितत्वादिषो मध्ये आस्ते । तथाच श्रुतिः 'अन्तरेणाहव-
नीये च गार्हपत्यं नोपदधात्यनं वै लोकः गार्हपत्यो यौर-
हवनीय एतं तस्मिं लोकान्तरेण दधाति तस्मादेव इमौ
लोकान्तरेण सपति' (९ । २ । ३ । १४ । १५) इति
॥ १४ ॥ आग्नीध्रेऽग्नायामन्तरिक्षे वा आग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे
दधातीति । कीदृश एषः । विमानः विविधं मिमीत इति
विमानः जगन्निर्माणसमयः । तथा रोदसी यागापृथिव्यौ अन्त-
रिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् 'प्रा पूरणे' कसु-
प्रलयः । स तथा स्तूयमान आदित्यरूपोऽस्मा विश्वाचीः
वेदीः घृताचीः सुचक्ष्माभिचष्टे पश्यति यज्ञकर्तृननुगृहीतुं कर्तुं

पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविरधिष्ठं स्थापितं यस्मामिति विश्वाची वेदिः । पृतमचितं यस्मामिति पृताची मुक् । तथापि ध्रुतिः 'स विश्वाचीरभिचष्टे पृताचीरिति सुचक्षेत्तद्वैश्वदेव्येति' (९ । २ । ३ । १७) । तथा पूर्वमिमं लोकमपरममुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चितं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्ववापिनीदिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । यथा पृताचीर्धृतप्राप्तिहेतुभूता वेनुश्वाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमाग्रे पूर्वमपरं च केतुमुदयात्मसमभ्यवर्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५९ ॥

पृथी ।

उक्ता समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितु-
राविवेश । मध्ये दिवो निहितः पृथिरश्मा विच-
क्रमे रजसस्पालयन्तौ ॥ ६० ॥

उ० उक्ता समुद्रः । य उदयकाले उक्ता सेवनः समुद्रः समुद्रो भवति तस्मिन्काले अवश्याया अतितरां पतन्ति तद्भिप्रायमेतत् । अरुणः वर्णतो निर्देशः । सुपर्णः सुपतनः । यश्च पूर्वस्य सुलोकस्य । योनिं स्थानम् पितुः पितृभूतस्य । ततो हि जायमान उपलभ्यते आदित्य इति पिता सुलोकः । आविवेश आविशति । उदितमात्रः यश्च मध्ये सुलोकस्य निहितः अवस्थितः । पृथिः समस्तरस्मिंसंकुलो विचित्रः । अश्मा अशनो व्यापकः स्नात् स विचक्रमे चक्रममाणः । रजसः रजनस्य लोकत्रयस्य पाति गोपायति । अन्तौ अन्तान् यो ह्यन्तान्पाति स मध्यं पालयेव ॥ ६० ॥

म० अप्रतिरप्यदृष्टादित्यदेवत्वाजिहृत् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पितृसुलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आवि-
शति योः पितेत्युक्तेः पितुःशब्देन सुलोकः उदयसमये सुलो-
काजायमान उपलभ्यते सूर्य इति सुलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत उच्यते । किंभूतः यः । उक्ता पृथिद्वारा सेत्ता । समुद्रः समुनन्ति ह्रदयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन ह्रदय-
कर्ता । अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यश्च दिवो मध्ये निहितोऽव-
स्थितः । पृथिर्विचित्रवर्णः नानारस्मिंसंकुलः । अश्मा अश्वते व्याप्नोति यत्र इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन् विचक्रमे विक्रमते नमः । यश्च विक्रममाणो रजसः रजनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ । वचनव्यत्ययः । अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति । यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पालयेत्यर्थः । अवाश्मपक्षे व्याख्या-
नम् । अयं पृथिवीविचित्रवर्णोऽश्मा पापाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिश्वर्तिनं आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाभी-
षमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयसमुद्गर्पेदामीन्द्रादुरैदित्याह-
वनीययोनिस्तमाभीषस्याश्रातमन्वत्र । अयमश्मा दिवो मांये
आमीषस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन्
रजनो रजनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं विच-

क्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशोऽश्मा । उक्ता सेत्ता । वागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रद-
त्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमग्रे सूर्यसाम्बात् सूर्य-
सदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः ॥ ६० ॥

एकपृथी ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृचन्समुद्रव्यचसं गिरं । रथी-
तमश्चरथीनां वाजीनां सत्यंति पतिम् ॥ ६१ ॥

उ० निचायैनमतिकामन्ति चतसृभिः । इन्द्रं विश्वा
इति व्याख्यातम् ॥ ६१ ॥

म० 'निचायैनमतिकामन्तीन्द्रं विश्वा इति' (का० १८ ।
३ । २१) । एनं पृथ्वश्मानं कचिद्गुप्ते देशे स्थापयित्वा
सर्वं चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्यावृचन्तुष्टयेने-
त्यर्थः । व्याख्याता (अ० १२ । क० ५६) ॥ ६१ ॥

द्विपृथी ।

देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत् सुहूर्यज्ञ आ च
वक्षत् । यक्षदग्निदेवो देवो२॥ आ च वक्षत् ॥ ६२ ॥

उ० देवहूर्यज्ञः । तिस्रोऽनुष्टुभः । आगे द्वे उणिहौ वा ।
यो देवहूः देवान् आह्वयति यज्ञः । सच अवक्षत् आवहत्
च देवान् । यजतु चेति चकारः समुच्चकार्षीयः । यश्च सुहूः ।
सुहूमिति सुखनाम । सुखमाह्वयति यज्ञः स आवहत् च
देवान् यजतु । किंच यक्षन् यजतु च अग्निः देवः देवान्
आचवक्षत् आवहत् च ॥ ६२ ॥

म० विप्रतिदृष्टा यज्ञदेवत्वानुष्टुप् । देवानाह्वयतीति देवहूः
देवानामाह्वाता यज्ञो देवानावक्षत् आवहत् । चकारः समु-
च्ये । यजतु च । सुखं सुखं यनपुत्रकलत्राद्युत्थमाह्वयति सुहूः
सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवहत् । अग्निर्देवश्च देवाना-
वक्षत् आवहत् यक्षत् यजतु च । यक्षत् यक्षत् वहतेयज्ञे
'सिच्वहुलं छेति' (पा० ३ । १ । ३४) सिप्रलयः 'छेदो-
ऽष्टाष्टौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यष्टागमः 'इतश्च लोपः'
(पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप् इकारलोपः ॥ ६२ ॥

त्रिपृथी ।

वाजस्य मा प्रसव उद्गामेणोद्गमभीत् । अघा
सपन्नानिन्द्रो मे निम्राभेणार्धरो२॥ अकः ॥ ६३ ॥

उ० वाजस्य मा वाजस्यान्नस्य । मा माम् । प्रसवः
प्रसूतिरूपतिः अभ्यनुज्ञा वा । उद्गामेण उद्गहणेन । ऊर्ध्वं
हि गुह्य दीपत इति उद्गहणं दानं तेनेत्यर्थः । उद्गमहीत्
उद्गृह्णीयात् । 'हप्रहोर्भदन्तसि' हस्येति हकारस्य भकारः ।
अथ अथ समनन्तरमेव सपत्नान् इन्द्रः मे मम निम्राभेण
नीचैर्ग्रहणेन । नीचैर्हि हस्यं कृत्वा भिक्षादिगृह्यते वाचि-
ष्ठुतया अनजतया च । अधरान् अधोगमनान् अकः
करोतु ॥ ६३ ॥

म० इन्द्रदेवस्यानुष्टुप् । नाकस्याक्षस्य प्रणवः प्रसृतिः उत्पत्तिः अनुष्टा वा उद्ग्रामेण 'ह्रप्रहोर्मेइन्द्रसि' उद्ग्रामेण उद्ग्राहेण ऊर्जं विष्टा वीर्यत इष्टुद्ग्राहं दानं तेन मामुदयभीतः उदग्रहीत् उद्ग्राहान् । अथ अथ निग्रामेण निग्रहेण नीचैर्महणेन नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थयते याचिष्णुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् शत्रून् धरानधमान् तिरस्कृतान् अकं करोतु मां दातारं करोतु । शत्रून् भिक्षून् करोत्वित्यर्थः । करोतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) शपि छेते गुणे तिपि छेते अक इति रूपम् ॥ ६३ ॥

चतुःपटी ।

उद्ग्रामं च निग्रामं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अर्धा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीना न्वयुस्तताम् ६४

उ० उद्ग्रामं च । उद्ग्रामं च अस्मद्विषयं निग्रामं च शत्रु-विषयम् । ब्रह्म च त्रयीलक्षणं यज्ञविषयम् । देवाः अवीवृधन् वर्धयन्तु । अथ अथ सपत्नान् । इन्द्राग्नी मे मम । विपूचीनान् विष्वगज्जनान् नागारातीन्कृत्वा । ज्वल्यतां विक्षिपन्ताम् अपुनराममनाय ॥ ६४ ॥

म० इन्द्राग्निदेवत्यानुष्टुप् । देवा उद्ग्राममुद्ग्राहमस्मद्विषयमुत्कर्षं निग्रामं निग्रहं शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञविषयमवीवृधन्वर्धयन्तु । अथ अधानन्तरं मे मम सपत्नान् शत्रून् विपूचीनान् विष्वगज्जनानामतीन्कृत्वा इन्द्राग्नी द्वौ ज्वल्यतां विनाशयेतामपुनराममनाय क्षिपन्तामित्यर्थः ॥ ६४ ॥

पञ्चपटी ।

कमध्वमग्निना नाकमुल्यं हस्तेषु विभ्रतः । दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ॥ ६५ ॥

उ० चित्तमारोहन्ति पञ्चभिः । कमध्वमग्निना । अनुष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः । कमध्वम् आकमध्वम् । अग्निना चित्त्वेन लोककालाद्व्यादिवपुषा । नाकं दिवम् । उल्यम् उल्गायां धृतम् अग्निम् उल्यम् । हस्तेषु विभ्रतः धारय-मानाः । ततो दिवः पृष्ठमारुह्य स्वर्गलोकं गत्वा मिश्राः समानलोकस्थानायुषः सन्तः देवेभिः देवैः सह आध्वम् आसनं कुरुत देवीभूताः । आसेरेतद्वत् । ध्वसमित्यत्र सकारलोपेन ॥ ६५ ॥

म० 'कमध्वमग्निनेति चित्तमारोहन्ति' (का० १० । ४ । १) । ते ऋत्विजः कमध्वमिति पञ्चभिस्तोत्रेण चित्ताग्निमारोहन्तीत्यर्थः । आग्नेयमुष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः, युयमग्निना चित्त्वेन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं कमध्वमाकमत 'स्वर्गो वै लोको नाक' (१ । २ । ३ । २४) इति श्रुतेः । किभूता यूयम् । उल्गायां संस्कृतमुल्यमग्निं हस्तेषु विभ्रतः धारयन्तः ।

यदा उल्यमग्निं हस्तेषु विभ्रतः सन्तोऽग्निमानेकचित्ताग्निना सह कमध्वम् चित्तुपरि पादान् कुरुत आरोहध्वमित्यर्थः । ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिश्राः संयुताः सन्तः आध्वं विष्टत आस उपवेशने लोद मध्यमबहु-वचनं शपो लोपः 'धि च' (पा० ८ । २ । २५) इति मलोपः ॥ ६५ ॥

षट्पटी ।

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरेमे पुरो अग्नि-भेवेद् । विश्वा आशा दीक्षानो विभाहूजो नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

उ० प्राचीमनु त्रिष्टुप् । प्राचीं दिशम् अनु प्रेहि प्रगच्छ । विद्वान् स्वमधिकारं जानानः । अग्नेः इष्टकास्वरूपस्य । हे अग्ने उल्यरूपं प्रणीयमान, पुरो अग्निः पुरोगामी अग्नि-भेव इह यज्ञे । ततो विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः दीक्षानः आभासयन् विभाहि विविधं दीप्यस्व । ऊर्जं च नः धेहि । द्विपदे चतुष्पदे द्विपात्राः चतुष्पात्राश्च ॥ ६६ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने इदानीमानांत उल्यं वहे, प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्ष्मीकृत्य तं प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्तम् । विद्वान् स्वाधिकारं जानानः । गत्वा च हे अग्ने, इष्टास्मिन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्पादितस्य चित्तिरूपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्ने अग्रति गच्छतीति पुरोऽग्निः पुरोगन्ता मुख्यो भव 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ । ११५) इति सन्ध्यभाषः । किंच विश्वाः सर्वाः आशा दिशो दीक्षानः दीपयन् प्रकाशयन् सन् तं विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतुष्पदे गवादिकाय ऊर्जसत्तं धेहि संपादय ॥ ६६ ॥

सप्तपटी ।

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमुन्तरिक्षादिव-मारुहम् । दिवो नाकस्य पृष्ठान् स्वय्योत्तिरगा-महम् ॥ ६७ ॥

उ० पृथिव्या अहम् । पिपीलिकमध्या बृहती । यजमान आह । पृथिव्याः सकाशात् अहम् उदन्तरिक्षमारुहम् ऊर्ध्वक-मेण अन्तरिक्षमारुहः । अन्तरिक्षाच्च दिवमारुहं ह्यलोकमारुहः । दिवः नाकस्य पृष्ठमारुहः । नाकस्य पृष्ठच्च स्वरादि-त्याक्यं उच्यतेः जगाम् आगतः प्राप्नोर्हं क्षिमीभूतः (?) । 'गार्हपत्यादाग्नीध्रीयमागच्छन्त्यादाग्नीध्रीयादाहवनीयम्' इ-त्यादिश्रुतिः अग्नीनां लोकसंस्तपं दर्शयति ॥ ६७ ॥

म० आग्नेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यतृतीयौ त्रयो-दशाणीं द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती 'अथोदधि-नोर्मेवेऽष्टकः पिपीलिकमध्या' इति वचनात् । अत्रायज्योदशः द्वितीयौ नवकः तृतीयश्चतुर्दश इति षट्त्रिंशदक्षरत्वात्

बृहती 'त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या' इति वचनात्पिपीलिकमध्या च । यजमान आह अहं पृथिव्या उत उग्रतः सन् अन्तरिक्षमारुहमाहोऽस्मि । तस्मादन्तरिक्षादुग्रतो दिवमारुहं शुलोकमारुहोऽस्मि । दिवो शुलोकस्य यो नाको दुःस्वरहितः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात् स्वः ज्योतिः सार्गलोकस्य ज्योतिरादित्यमण्डलमहमर्गा गतोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः । 'इणो गा लुङि' (पा० २ । ४ । ४५) इति गादेवः ॥ ६४ ॥

अष्टपथी ।

स्वर्धन्तो नापेक्षन्त आ धा७ रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधार७ सुविद्वा७सो वितेनिरे ॥ ६८ ॥

उ० स्वर्धन्तः अनुष्टुप् । अत्र द्वितीयोऽर्थः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यज्ञं ये यजमानाः । विश्वतोधारं सर्वतोधारम् । आहुतिदक्षिणाज्ञानि यज्ञस्य धाराः । ताभिर्ज्ञेयं वर्णयति । यद्वा विश्वस्य जगतो धारवितारम् । विश्वानरमारुतवसोधांरा । वाजस्य प्रसवीयानि धारा वा यज्ञस्य । सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः वितेनिरे वितन्वन्ति । स्वर्धन्तः स्वर्लोकं गच्छन्तः नापेक्षन्ते पुत्रपञ्चादिकृतकृत्यत्वात् । आरोहन्ति हि तां रोदसी । दिव एतद्विशेषणम् ननु वावापृथिव्योरभिधानं दिव इति । स्वःशब्दोपादानसामर्थ्यात् । कथंभूतां गामारोहन्ति । रोदसी रोद्री जरासृज्युशोकादीनाम् ॥ ६८ ॥

म० आग्नेयी अनुष्टुप् । सुष्टु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञम् । विश्वतोधारं विश्वतो धारा यस्य तम् । आहुतिदक्षिणाज्ञानि यज्ञस्य धाराः विश्वानरमारुतपूर्णोऽहुतिवसोधांरावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः । यद्वा विश्वस्य जगतो धारवितारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं गन्तो गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुत्रपञ्चादिकर्षां न कुर्वन्ते कृतकृत्यत्वात् । यां स्वर्गं आरोहन्ति । कीदृशी याम् । रोदसी रुणदि जरासृज्युशोकादीन् सा रोदसी ताम् । धम दद्विशेषणन्दसः । पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु वावापृथिव्योरभिधानं दिव इत्युपादानात् । यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्टु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्वरमहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना गामान्तरिक्षमारोहन्ति तथा रोदसी वावाभृगी आरोहन्ति । ततः स्वर्धन्तः स्वर्गस्थमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्रिकमपि स्वां नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्धन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

उ० अग्ने प्रेहि प्रथमः । प्रथमः देवयताम् देवान्बृ-

मिच्छताम् । यस्य चक्षुः देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणाम् । ततस्त्वयि प्रथमं प्राप्ते सति । इयक्षमाणाः भृगुभिः यामं कुर्वाणाः । भृगुप्रहणमार्पेयानुचानमाह्नोपलक्षणार्थम् । सजोषाः समानजोषणाश्च देवैः सन्तः । स्वर्लोकं यन्तु यजमानाः । स्वस्ति अविनाशेन ॥ ६९ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वं देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ । देवानिच्छन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् 'सुप आत्मनः कथं' (पा० ३ । १ । ८) इति कथयन्ताच्छतृप्रत्ययः 'कथं च' (पा० ७ । ४ । ३३) इतीले प्राप्ते 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इति तदभावः । कथं मयाप्रतो गन्तव्यं तत्राह । यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः । लोकैऽपि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । किञ्च यष्टुमिच्छन्ति इयक्षमाणाः । अभ्यासे बलोपश्रान्दसः । इयक्षमाणा यष्टुमिच्छन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः । भृगुभिः सृग्मोक्षविप्रेः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्वेषां ते । भृगुप्रहणमनुचानमाह्नोपलक्षणम् । उत्तमविप्रेः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं
समीची । वावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विर्भाति देवा
अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ ७० ॥

उ० पयसाभिजुहोति । नक्तोपासा व्याख्यातम् ॥ ७० ॥

म० 'स्वयमातृष्णामध्यामि धारयच्छुक्लत्सापयसाभिजुहोति कुष्णाया दोहनेन स्वयमातृष्णामध्यामिच्छुक्लोपासेति' (पा० १८ । ४ । २) । अन्वयः स्वयमातृष्णेदकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थात्वा तमग्निं धारयन् कुष्णवर्णयाः श्वेतवत्साया मोर्द्वग्नेन दोहनेन सूभमदोहनपात्रेण शुक्लस्थानीयेन स्वयमातृष्णां सिञ्चन्निष्कालेऽग्नौ जुहोति नक्तोपासेत्सुगद्वेमेत्यर्थः । व्याख्याता द्वादशे (अ० १२ । क० २) ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

अग्ने सहस्राक्षं शतमूर्धच्छतं ते प्राणाः सहस्रं
व्यानाः । त्व७ साहस्रस्य राय ईशिपे तस्मै ते
विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥

उ० अग्ने सहस्राक्षः । आग्नेयीविरादः । हे अग्ने सहस्राक्षः, हिरण्यशकलैर्वा एव सहस्राक्षः । शतमूर्धन् । यददः शतदीर्घा रुद्रोऽनुजत । यस्य च तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः । यश्च त्वं साहस्रस्य रायो धनस्य इति लक्षणस्य ईशिपे । तस्मै ते सुभ्यम् विधेम । विधतिर्दानकर्म । दत्तः । वाजाय वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । वाजमर्घं हविर्लक्षणम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

म० आग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशाधरचतुःपादा । हे अग्ने । सहस्राक्ष, सहस्रमक्षीणि यस्य तत्संबुद्धिः हिरण्यशकलान्येष नेवाणि । तथाच श्रुतिः 'हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः' (१।२।३।३२) इति । हे शतमूर्धन, शतं मूर्धानो यस्य । 'यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत' (१।२।३।३२) इति श्रुतेः । यस्य तत्र शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः । शतसहस्र-शब्दावपरिमितवचनौ । यश्च त्वं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ऐश्वर्ये प्रभुर्भवसि । सहस्रादणप्रत्ययः । तस्मै तादृशान् । ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजसमं हवीरुपं दधः । वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्दानकर्म । स्वाहा एतद्विः सहस्रमस्तु ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

सुपर्णोऽस्ति गरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।
भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान् तेजसा
दिश उदृष्ट्वा ॥ ७२ ॥

उ० स्वयमातृणांयामग्निं निदधाति । सुपर्णोऽस्तीति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पङ्क्तिरिष्टव्याम् । यत्त्वं सुपर्णवदसि । गरुत्मान् गरुणवान् अशनायावानित्यर्थः । स पृष्ठे पृथिव्याः सीद आस्थानं कुरु । भासा च दीक्षान्तरिक्षम् आपृण आपूरय । ज्योतिषा च दिवम् उत्तमान् कलभान् उत्त-
म्भय । तेजसा दिशः उदृष्ट्वा ह तेजसा च दिशः हवीकुरु । आदीपनार्थो वा दंडितः ॥ ७२ ॥

म० 'तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽस्तीति वषट्कारेण' (का० १८।४।४) । स्वयमातृणांयाम् सुपर्णोऽस्तीति ऋग्वेदेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः । अग्निदेवत्वा पङ्क्तिः । हे अग्ने, त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुडजन्मानोऽसि । गरुत्मान् गरुत् गरुणं गलनं मक्षणमस्यासीति । गरुत्मान् अश-
नायावानित्यर्थः । अतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा स्वयान्न्येन दिवं शुलोकमुत्तमान् ऊर्ध्वं सम्भितं कुरु काम्येः 'ह्यः श्रः क्षानज्यौ' (पा० ३।१।८३) इति आप्रत्ययस्य शानज्यदेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उदृष्ट्वा उत्कर्षेण हवीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

आजुहानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं योनिमा-
सीद साधुया । अस्मिन्सधस्थे अध्वन्यरस्मिन्विधे
देवा वर्जमानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

उ० आजुहानः अभिहूयमानः । सुप्रतीकः सुसुखः सन् । पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि । हे अग्ने, स्वं योनिं स्थानम् आसीद् अधितिष्ठ साधुया साधुकियाविशेषणत्वेन श्रुत्या

व्याख्यातम् । सूयमपि च हे विश्वेदेवाः, यजमानश्च सीदत अवस्थानं कुरुत । अस्मिन् सधस्थे सहस्थाने । अधिपजे स्वर्गाग्नये । 'स्वर्गो वै लोकः सधस्थः' इति श्रुतिः । अध्व-
न्यरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे । अत्र तृतीयः पादः पञ्चाङ्गाख्यायते अर्थसंबन्धात् ॥ ७३ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वमाजुहानः आहूयमानः सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं सुखं यस्य सुसुखः सन् पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि साधुया साधुं समीचीनं । विभक्त्येवदेशः । स्वं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ । हे विश्वेदेवाः, यूयं यजमा-
नश्च अस्मिन् पुरोवर्तिनि अध्वन्यरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्यस्थाने सीदत यज्ञाग्नये स्वं उप-
विशत । 'योर्वा उत्तरं सधस्थं' (१।२।३।३५) इति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं
विश्वजन्याम् । यामेस्य कण्वो अदुहत्स्वपीनां सह-
स्रचारं पर्यसा मही गाम् ॥ ७४ ॥

उ० तिस्रः समिध आदधाति तिसृभिरङ्गभिः । अथ कण्वः सावित्र्या त्रिष्टुभा पुरस्ताज्योतिषा धेनुं कामदोहनीं पयो ययाचे । तां सवितुः तां सवितुः संबन्धिनीम् । वरेण्यस्य वरणीयस्य चित्रां चायनीयाम् । आवृणे आवृणोमि स्वीकरोमि । सुमतिम् कल्याणमतिम् । विश्वजन्याम् सर्वजनेभ्यो हिताम् । यां सुमतिं प्राप्य जल्य सवितुः संब-
न्धिनीम् कण्वः अदुहत् दुग्धवान् । प्रपीनां पुरितां पयसा । सहस्रचारं बहुचारं बहुनो वा कुटुम्बस्य धार-
यित्रीम् । महीं महतीं गाम् ॥ ७४ ॥

म० 'समिधाधानं' शालिलौषिकद्वलौहमुर्वसत् सवितु-
रिति प्रत्यूचम्' (का० १८।४।६) । अग्निनिधानान्तर-
मन्त्र्युत्तराग्नौ समिधवमादधाति तां सवितुरिति शमीमवीं विधेमेति वैकृतीं प्रेदो अग्नौ ह्यलौहमुर्वसीमित्यर्थः । कण्वदृष्टा सावित्री त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः संबन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमावृणे आभिमुख्येन वृणोमि स्वीक-
रोमि । कीदृशीं सुमतिम् । चित्रां चायनीयां स्थापयित्वा बहुविध-
फलदानसमर्थां । विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हिताम् । यज्ञा विश्वं जन्ममुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसम-
र्थां । तां कां । कण्वो मुनिरस्य सवितुर्वा सुमतिमेव मां धेनुम-
दुहत् अदुग्धकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् । कीदृशीम् । प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पुरिताम् सहस्रचारं सहस्रं धारा यस्या-
स्याम् सहस्रशीरधारयुक्ताम् । यज्ञा बहुनः कुटुम्बस्य धारयि-
त्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं महतीम् बहुदुग्धामित्यर्थः । सर्व-
सिद्धिदात्रीम् । रवेर्मतिर्वा कण्वेन दुग्धा तामहं वृणे इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

विधेम ते परमे जन्मत्रमे विधेम सोमैरवरे
सधस्ये । यस्माद्योनैरुदारिषा यजे तं प्र त्वे हवीषि
जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

उ० विधेम ते । त्रिस्थानोऽग्निर्देवता त्रिष्टुप् । विधेम ।
विदधातिर्वा न कर्मा । दधः ते तुभ्यम् । परमे जन्मन् हे
अग्ने, परमे जन्मनि जाताय आदित्यात्मना स्थिताय । 'यौवां
अस्य परमं जन्म' । विधेम सोमैः स्तुतिभिः । अवरे सधस्ये
स्थिताय विष्टुदात्मना । 'अन्तरिक्षं वा अवरं सधस्यम्' ।
यस्मात् योनेः उत् आरिषा 'क गतौ' । अस्मैतद्रूपम् ।
यस्माच्च स्थानादुद्गतोऽसि यजे तत्स्थानमहम् । 'एष वा अस्य
सो योनिः' एष इति चित्तोऽग्निरुच्यते । किंच प्रत्वे हवीषि
जुहुरे समिद्धे जुहोमि त्वयि हवीषि समिद्धे सम्प-
न्मिहे ॥ ७५ ॥

म० एतस्मदृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवता त्रिष्टुप् । हे अग्ने,
परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते
तुभ्यं ययं विधेम हविर्देवः । 'यौवां अस्य परमं जन्म' (९ ।
२ । ३ । ३९) इति श्रुतेः । अवरे सधस्ये दिवोऽवाचीने सहस्रा-
नेऽन्तरिक्षे स्थिताय विष्टुदात्मना ते सोमैः सोमैर्वयं विधेम
परिचरेम । 'अन्तरिक्षं वा अवरं सधस्यम्' (९ । २ । ३ ।
३९) इति श्रुतेः । हे अग्ने, यस्माद्योनेः इष्टकाचित्तरूपात्
स्थानात् त्वमुदारिष उद्गतोऽसि 'क गतौ' लिट् संहितायां दीर्घः ।
तं योनिमहं यजे पूजयामि । ततः समिद्धे सम्पक् प्रज्वलिते
त्वे अग्नि हवीषि प्रजुहुरे प्रजुहुरिरे प्रजुह्वति कलिजः 'इरतो
रे' (पा० ६ । ४ । ७६) इति ईरप्रत्ययस्य रे आदेशः ।
'एष वा अस्य सो योनिः' (९ । २ । ३ । ३९) इति श्रुतेः ।
एष चित्तोऽग्निः ॥ ७५ ॥

पट्सप्ततितमी ।

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सुम्या
यविष्ठ । त्वाष्ट्रं दधन्तु उपयन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

उ० प्रेद्धो अग्ने । आग्नेयीविराट् । प्रकर्षेण इदः दीतः
सन् हे अग्ने, भूयोऽपि दीदिहि दीप्यस्व । पुरः अग्रतः नोऽ-
स्माकं व्यवस्थितः । एतया अजस्रया अनुपक्षीणया । सुम्यां
समित्काष्ठिकया । सुमीशब्दः काष्ठवचनः । 'सुमीं ज्वलन्तीं
वास्तिष्वात्' इति च स्मृतिः । हे यविष्ठ युवतम । यतश्च
त्वामेव शशन्तः शाशतिकाः । उपयन्ति उपगच्छन्ति । वाजाः
अजानि अतो दीदिहीति संबन्धः ॥ ७६ ॥

म० यविष्ठदृष्टाग्निदेवता विराडनुष्टुप् दशकाष्ठयो विराडि-
त्युक्तेः । हे यविष्ठ, अतिशयेन युवा यविष्ठः 'अतिशयेन तम-
विष्टनी' 'स्थलद्वय- (पा० ६ । ४ । १५६) इत्यादिना क्लृप्ते
पूर्वगुणः । हे युवतम, हे अग्ने, त्वं नोऽस्माकं पुरोऽपि दीदिहि

दीप्यस्व । दीप्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादिनाच्छपः शो-
दित्वम् 'तुवाचीनाम्-' (पा० ६ । १ । ७) इति पूर्वोर्ध्वः ।
किंभूतस्त्वम् । अजस्रयानुपक्षीणया सुम्यां समित्काष्टेन अग्रतः
प्रकर्षे दीतः । सुमीशब्दः काष्ठवचनः । यथा लोहमयीं
ज्वलन्तीं स्थूणां सुमीं । अजस्रया सुम्यां सुमीन्मानया ज्वा-
लया दीदिहि । सुमीशब्दो ज्वालोकप्रत्ययः । हे अग्ने नतः
शशन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अजानि हवीषि त्वमुपयन्ति
प्रागुपयन्ति अतो दीप्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

सप्ततितमी ।

अग्ने तमवाशुं न सोमैः कर्तुं न भद्रं हवि-
स्पृशम् । ऋध्यामां तु ओर्हः ॥ ७७ ॥

उ० तिस्र आहुतीर्जुहोति । अग्ने तमयेति स्वाध्या-
तम् ॥ ७७ ॥

म० 'जुवाहुती जुहोत्यग्ने तमयेति प्रत्ययम्' (का० १० । ४ ।
८) । समिध आध्यातमे तमिति कण्ठ्येन ध्रुवेण हे एताहुती
तत्रामी जुहोतीत्यर्थः । व्याख्याता (अ० १५ । क० ४४) ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

चित्तिं जुहोमि मनसा धृतेन यथा देवा इहाग-
मन्वीतिहोत्रा कृतावृधः । पत्ये विश्वस्य भूमनो
जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्यष्टुहविः ॥ ७८ ॥

उ० चित्तिं जुहोमि । विश्वकर्मणी जगत्प्रतिजगती वा ।
चित्तिमचित्तमेपासृत्विगयजमानानाम् जुहोमि अग्निसंबन्ध-
करोमि । अग्नितत्त्वपरिज्ञानचिन्तनसन्तानं करोमीत्यर्थः ।
मनसा च धृतेन च सह । यथा जुहोमि । यथा देवा इहा-
गमन् इह आगच्छेयुः । कर्षंभूताः । वीतिहोत्राः कामित-
यज्ञाः । होत्रा इति यज्ञनामसु पठितम् । कृतावृधः सत्य-
वृधः । किंच । पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे ।
अधिपतिभूताय विश्वस्य भूतप्राप्तयः । जुहोमि विश्वकर्मणे
विश्वाहा सर्वेषां । अदाभ्यम् अनुपक्षीणम् हविः ॥ ७८ ॥

म० विश्वकर्मदेवतातिजगती । मनसा धृतेन च सह
चित्तिमृत्तिगयजमानानां चित्तिं जुहोमि अग्निसंबन्धं करोमि ।
अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । संकल्प-
विकल्पात्मकं सत्यम् । निधयात्मकं चित्तम् । यथा जुहोमि
यथा इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः । 'पुषादि-' (पा०
३ । १ । ५५) इत्यादिना गमेर्लुङि क्लेरह । क्षीदृशा देवाः ।
वीतिहोत्राः । होत्रा इति यज्ञनाम । वीतिरभिलाषो होत्रा
येषां ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । कृतावृधः कृतं सत्यं यज्ञं
वा वर्धयन्ति ते कृतावृधः । संहितायां दीर्घः । किंच विश्वाहा
विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु अदाभ्यमनुपहतं
स्वादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि । क्षीदृशाया विश्व-

कर्मणि । भूमनो भूतो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये स्वामिने ।
भूमन इत्यत्रोपचालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

सप्त ते अग्रे समिधः सप्त जिह्वाः सप्त कर्पयः
सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा
यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा धृतेन स्वाहा ॥ ७९ ॥

उ० सप्त वाग्रेयी । सप्त ते तव हे अग्रे, समिधः समि-
न्धनाः प्राणाः यतः सन्ति । यतश्च सप्त जिह्वाः तव सन्ति ।
सप्तपुरुषान्संहर्त्यकीकृतोऽयमग्निस्तद्विप्रापमेतत् । यतश्च
सप्त कर्पयः तव यष्टारः सन्ति । यतश्च सप्त धामानि
प्रियाणि । सप्त छन्दांसि प्रियाणि तव सन्ति । यतश्च सप्त
होत्राः आग्नीध्रवर्यन्ताः । सप्तधा त्वा त्वां यजन्ति । अतो
ब्रवीमि सप्त योनीः सप्त चित्तीः आपृणस्व आपूरयस्व
धृतेन । स्वाहा सुहुतं चैतद्विभक्तु ॥ ७९ ॥

म० 'पूर्णहुति च सप्त त इति' (का० १८ । ४ । ९) ।
सुक्ता पूर्णाहुति जुहोति इतपूर्णवा सुक्ता आहुतिः पूर्णा-
हुतिरित्यर्थः । सप्तपिदश अग्रेयी जाधिका त्रिष्टुप् । हे अग्रे,
ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षस्थाः सन्ति ।
'प्राणा वै समिधः प्राणा वेतपुं समिन्धते' (१ । २ । ३ ।
४४) इति श्रुतेः । किञ्च तव सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः
सप्त जिह्वाः हिरण्यवर्णाः (१) आगमोच्चाः । यद्वा आधर्वणि-
कोक्ताः 'काली कराली च मनोजवा च निलोहिता चापि
सधूसवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेख्यमाना इति
सप्त जिह्वाः' (मुण्ड० १ । २) इति । तथा सप्त कर्पयः मरी-
च्यादयस्तान् यष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि
छन्दांसि रागमपारीनि तव सन्ति । 'छन्दां पुंति वा अस्य सप्त
धाम प्रियाणि' (१ । २ । ३ । ४४) इति श्रुतेः । यद्वा धामानि
स्थानानि आहवनीयमार्गपत्यदक्षिणामितम्भावस्य प्रजाहिता-
शीघ्रीयाणि सोमयागे वह्निधारकाणि सन्ति । किञ्च हे अग्रे,
सप्त होत्राः होत्रादयः ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरभिष्टोमादिस-
प्तसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति । होता प्रधास्ता जाग्रणाच्छंसी
पीता नेष्टामीधोऽच्छवाकश्चेति सप्त होत्राः । अग्निष्टोमोऽल-
मिष्टोम उक्थ्यः षोडशतिरात्र आसोर्गामी वाजपेयश्चेति सप्त-
संस्थाः प्रकाराः । हे अग्नि, स त्वं सप्त योनीः चित्तीः धृतेना-
पृणस्व 'यस्य योनीरिति चित्तीरेतदाह सप्तचित्तीकोऽग्निः' (१ ।
२ । ३ । ४४) इति च श्रुतेः । स्वाहा सुहुतमस्तु । यद्वा
'यष्टो वै स्वाहाकारः' (१ । २ । ३ । ४४) इति श्रुतेः ।
स्वाहा यष्टरूपः तं सप्त योनीर्धृतेनापृणस्व 'पृण पृती'
शुक्रदिः ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योति-
ष्माश्च । शुक्रश्च कृतपाश्चात्यहः ॥ ८० ॥

उ० सास्तान् जुहोति शुक्रज्योतिरिति षडभिर्दग्नि-
मोरुतीभिः । तत्र चैकैकस्यासृचि सप्त मरुतः । प्रथमा
उष्णिक् चतुर्थी च । द्वितीयातृतीये गाधम्यौ । पञ्चमी जगती
षष्ठौ गायत्र्युष्णिग्वा । शुक्रज्योतिः पुरोडाशं च स्वमंशं
भक्षयतु । चित्रज्योतिः सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च । शुक्रश्च
कृतपाश्च अत्यहः । अथैकपदनिरुक्तम् । शुक्रं ज्योतिर्यस्य
शुक्रस्येव वा ज्योतिर्यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं ज्योतिः
सत्यं ज्योतिः । ज्योतिष्मान् ज्योतिषा तद्वान् । शुक्रः शुक्रः
कृतपाः सत्यं यज्ञं वा पाति । अत्यहः अतीत्य अहः पारं
वर्तत इत्यत्यहः ॥ ८० ॥

म० वैश्वानरेण प्रवर्य सर्वहुतेन हुतेन सास्तान् जुहो-
तीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति
प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येऽनूच्यम् (का० १८ । ४ । २३ ।
२४) । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वापविश्याहवनीये हुतेन
मास्तान्पुरोडाशान्सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमाश्रे-
णैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव सास्तान् जुहोति । किं
कृत्वा । प्रथमकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तोर्णं कृत्वा । आरण्ये-
ऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोपप्रथ मीमवेति ऋषयमाण-
मन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः । यद्वा मरुदेवत्याः । आद्या उष्णिक् । एकै-
कस्यासृचि सप्त सप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्याषा एकोनपञ्चाश-
न्मरुतो यूयमद्यासिञ्चोऽस्माकं यज्ञे एतन् एत आगच्छत इति
पञ्चमर्चि अन्वयः । 'तप्तपृ-' (पा० ७ । १ । ४५) इत्या-
दिना तस्य तनादेशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते । शुक्रं शुद्धं
शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं दृष्य-
नीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मज्योतिर्ज्योतिर्यस्य
स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् ।
गोचते दीप्यत इति शुक्रः । कृतं सत्यं यज्ञं वा पातीति कृ-
तपाः । अहः पापमतीत्य वर्तत इत्यत्यहः । चकाराः
समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

ईदृक् चान्यादृक् च सदृक् च प्रतिसदृक् ।
मितश्च संमितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

उ० ईदृक् च । अनेनानेन च समानदर्शनः ईदृक् ईदृक्
च । पुरोडाशस्य स्वमंशं प्रतिगृह्णातु । अन्यादृक् च अन्येना-
न्येन च समानदर्शनः अन्यादृक् । सदृक् च प्रतिसदृक् च
तेन तेन समानदर्शनः सदृक् । तत्तं प्रति सदृशः प्रतिसदृक् ।
मितश्च उक्तमाद्यमन्त्रमैस्तुल्यः मितः । संमितश्च एकैकभावेन
मितः संमितः । सभराश्च सह विभर्ति सभराः ॥ ८१ ॥

म० हे गायत्री । इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृक् ।
अन्यमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यादृक् । समानं पश्यतीति
सदृक् । तं तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसदृक् । मितो मानं
प्राप्तः । यद्वा उक्तमाद्यमन्त्रमैस्तुल्यो मितः । सम्यक्

एकीभावेन मितो मानं प्रातः संमितः । सह विभर्ततीति
समरः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमी ।

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता
च विधारयः ॥ ८२ ॥

उ० ऋतश्च । ऋतश्च स्वमंशं पुरोडाशस्य आभातु ।
सत्यश्च । ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च । विधारयः
विविधं धारयतीति विधारयः ऋतुः ॥ ८२ ॥

म० ऋतः सत्यरूपः । सति वस्तुनि भवः सत्यः ।
ध्रुवः स्थिरः । धरुणः धारकः । धारयतीति धर्ता । विशेषेण
धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारयः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमी ।

ऋतजिघं सत्यजिघं सेनजिघं सुषेणश्च । अन्ति-
मित्रश्च दुरेभिमित्रश्च गुणः ॥ ८३ ॥

उ० ऋतजिघं । सत्यजिघं । सेनजिघं । सुषेणश्च
शोभनसेनश्च । अन्तिमित्र आसन्नमित्रः । दुरेभिमित्रश्च गुणः
ऋतुः ॥ ८३ ॥

म० उणिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजिघं । सत्यं वा-
चात्थं जयतीति सत्यजिघं । सेनां शत्रुघ्नं जयतीति सेन-
जिघं । इत्य आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणः । अन्ति
समीपे मित्राणि यस्य स अन्तिमित्रः । दुरे भिमित्राः शत्रवो
यस्य स दुरे भिमित्रः 'अकृणान्तःपादम्-' (पा० ६ । १ ।
११५) इति सन्ध्याभावः । 'इल्लदन्तात्साभ्याम्-' (पा० ६ ।
३ । ९) इति विभक्त्यलोपः । गणयति संप्रमिति
गुणः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

इन्द्रश्चास एतादृशसऽऽऽपुणः सृष्टश्चासः प्रति-
सृष्टश्चास एतेन । मितासश्च संमितासो नो अद्य
समरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् ॥ ८४ ॥

उ० इन्द्रश्चासः । व्यवहितपदप्रायोऽयं मन्त्रः । सादृश्येनात्र
मरुतः स्तुयन्ते । ये यूयम् इन्द्रश्चासः इन्द्रदर्शनाः सर्व एव ।
ये च एतादृशसः एतद्दर्शनाः सर्व एव । अपुणः यीणि पदानि
छन्दःपरिपूर्तिं कुर्वन्ति । ये च यूयं सृष्टश्चासः समानदर्शनाः
सर्व एव । ये च यूयं प्रतिसृष्टश्चासः प्रतिसमानदर्शनाः सर्व
एव । ये च यूयं मितासः मितः प्रमाणतः सर्व एव । ये च
यूयं संमितासः सङ्गुल्य मिताः सर्व एव । ये च यूयं सम-
रसः समानमलंकारादि विन्युतः । तान् जवीमि । एतेन नो
अद्य मरुतो यज्ञे अस्मिन् एतेन आगच्छन्ति नः अस्माकम्
अद्य अस्मिन्वाचि । हे मरुतः, यज्ञे अस्मिन् । एवं व्यवहि-
तावि पदानि पञ्चासवैरेव संवन्वनीयानि ॥ ८४ ॥

म० हे मरुतः, यूयमेते कीदृशाः । इन्द्रश्चासः इन्द्रदर्शनाः ।
एतादृशसः एतद्दर्शनाः । उ अपु नः एतत्पदद्वयं पादपूर्तये ।
सृष्टश्चासः समानदर्शनाः । प्रतिसृष्टश्चासः प्रत्येकं समानदर्शनाः ।
मितासः मिताः प्रमाणतः । संमितासः सङ्गुल्य मिताः । सम-
रसः समानमलंकारादिकं विभ्रति ते समरसः । भरता आद-
रेण सह वर्तमाना इति वा । बहुवचनमादरार्थम् ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

स्वतवांश्च प्रघासी च सांतपनश्च गृहमेधी च ।

क्रीडी च शाकी चोऽज्येपी ॥ ८५ ॥

उ० स्वतवांश्च स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवाद्
स्वतवांश्च स्वमंशं पुरोडाशमस्य भक्षयतु । प्रघासी च ।
'घस्लु अद्वे' । प्रकर्षेण अदनशीलः । सांतपनश्च गृहमेधी
च क्रीडी च । पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । शाकी च शक्रः ।
उज्येपी च उज्यपनशीलः ॥ ८५ ॥

म० गायत्री उणिक्वा षड्विंशत्यक्षरत्वादिकल्पः । आद्याः
पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वत-
वाद् स्वाधीनयलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति अति प्रघासी पुरो-
डाशभक्षणशीलः । सांतपनः सर्वैकान्तं बन्धी सांतपनः । गृह-
मेधीऽस्यासीति गृहमेधी गृहधर्मवान् । क्रीडीतौल्यंशीलः
क्रीडाः सदा क्रीडाशीलः । शाक्रोतीति शाकी शक्रः । उज्य-
पीति उज्येपी उत्कृष्टजयनशीलः । एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे
एतनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी ।

[उपश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सामहो-
आभियुग्वा च विश्विपः स्वाहा ॥]

इन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्तमानोऽभवन् यज्ञेन्द्रं
देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्तमानोऽभवन् । एवमिमं
यज्ञमानं देवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्तमानो
भवन्तु ॥ ८६ ॥

उ० इन्द्रं देवीरिति मरुतं यजुर्जपति । इन्द्रं राजानं
देवी विशः मरुतो मरुलक्षणाः अनुवर्तमानः अनु पश्चात्
यत्नं वर्तनं यासां ता अनुवर्तमानः । अनुगामिन्य इत्यर्थः ।
अभवन् । स्वरूपाकथानमेतत् । यथा इन्द्रं देवीः विशाः
अनुवर्तमानः अभवन् उपमानम् । एवम् इमं यज्ञमानम्
देवीश्च विशः मरुतः मानुषीश्च विशाः मनुष्याः अनुवर्तमानः
अनुगामिन्यः भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

म० विमुखमन्त्रोऽपि प्रस्ताव्याख्यायते । उम उत्कृष्टः ।
विभेद्यस्यादसौ भीमः 'भीमादसोऽप्रादाने' (पा० ३ । ४ ।
७४) इति निपातः । 'वान्तवति शत्रून्श्रीकरोतीति' 'वान्तः ।
'वान्तश्चन्दार्' 'तत्करोति-' इति णिजन्तात्पचायत् । ध्रुववति

कम्पयति शत्रूनि धुनिः । सहतेऽभिभवते शत्रूनि सास-
हान् । सहः क्रतुः अभ्यासदीर्घः । अभियुक्तं अभियुक्त्वा
'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति अभि-
पूर्वाधुनेः कनिष् । भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयति
शत्रूनि विक्षिपः शत्रुक्षेपा । चकाराः समुच्चमार्थाः । स्वाहा
एतेभ्यो मरुतः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु । 'इन्द्रं दैवीरिति
जगति' (का० १८ । ४ । २५) । कर्मापवगांते यजुर्जपतो-
ल्यर्थः । मरुदेवत्वं यजुः शकरी षट्पञ्चाशदक्षरत्वात् । दैवीः
दैव्यः देवानामिमा देवसंबन्धिन्यो विशः प्रवाः मरुतो मरु-
द्राणां इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् । अनु पश्चादस्मै वर्तनं यासां ताः
इन्द्रमनुगामिन्योऽभवन्ति स्वरूपाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः
यवा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्तमाना अभवन् । उपमा-
नेमेतत् । दैवीर्मानुषीश्च देवसंबन्धिन्यो मनुष्यसंबन्धिनश्च
विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुसृत्य वर्तमाना
भवन्ति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

इमं स्तनमूर्जस्वन्तं घयापां प्रपीनमग्रे सरि-
रस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमवेन्समुद्रियं
सद्वनसाविशस्व ॥ ८७ ॥

उ० इमं स्तनम् । त्रयोदशाक्षेयीत्रिष्टुभो यजमानं
वाचयति । घृतस्तुतिश्च दृश्यते वसोर्धारापन्तरं अविष्यति
तदभिवादिन्यो वा । वसोर्धारा सुखा ह्यते सात्र रूपकल्प-
नया स्तन उक्तः । इमे सुगलक्षणं स्तनम् ऊर्जस्वन्तं बलव-
न्तम् चय । 'धेदु पाने' पिव । अपां प्रपीनम् । अ-
शब्देनात्र घृतमुक्तं सादृश्यात् । यद्वा 'अद्यापि तद्धितेन
कृत्स्नवर्जिगमा भवन्ति' इतिवर्जिगमः । घृतप्रपुरितम् हे
अग्रे, सरिरस्य मध्ये वर्तमान । 'इमे वै लोकाः सरिरम्'
इति श्रुतेः । एषु लोकेषु मध्ये वर्तमानः । किञ्च उत्सं
जुषस्व उत्स्यन्तं सुगलक्षणं कृपं जुषस्व सेवस्व । मधुमन्तं
मधुस्वादेन रसेन युक्तम् । हे अवेन् । 'अ गती' अस्वैत-
द्रूपम् । हे अरण सर्वतोगत । किञ्च । समुद्रियम् समुद्रसं-
बन्धिनम् । सद्वनं गृहम् । आविशस्व सेवस्व । 'त्रयो ह वै
समुद्रा अभिर्यजुषां महाप्रतः सान्नां महदुक्थमृचाम्' इत्येत-
दभिप्रायम् । अन्तरिक्षं वा समुद्रः ॥ ८७ ॥

म० 'इमं' स्तनमिति वाचयति वा' (का० १८ । ४ ।
२६) । इमे स्तनमिति मन्त्रगणमभ्याससमाप्तिपर्यन्तं यजमा-
नेनाभ्युपार्चयति स्वर्यं जपति वेत्तुर्धः । त्रयोदशर्चं आग्नेय-
त्रिष्टुप्छन्दसोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी घृत-
स्तुतिर्वा । हे अग्रे, सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः लभिमे
सुगलक्षणं स्तनं सुखाः पतन्ती घृतधारा वा त्वं घन पिव । 'धेदु
पाने' लोद । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' (२ । ५ । २ । ३४)
इति श्रुतेः । सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोर्धारा सुखा

होष्यते सा सुगत्र रूपककल्पनया स्तन उच्यते । कीदृशं स्त-
नम् । ऊर्जस्वन्तमूर्जो रसोऽस्वास्तीति ऊर्जस्वान् तं विशिष्टरस-
वन्तम् । तथा अपां प्रपीनम् । अपशब्देन लक्षणया घृतमु-
च्यते । अद्रिः घृतैः प्रपीनं पूर्णं अपामिति 'तृप्तर्वाणां करणे
पटो' इति तृतीयापे-पटो । प्राण्याप्यते पूर्वमे प्रपीनम् 'ओ-
प्यावी वृद्धौ' 'प्यावः पी' (पा० ६ । १ । २८) इति च ।
हे अवेन् इत्यतीति अपां सर्वतो गन्तः, उत्ससुरस्यन्दनं सुगल-
क्षणं कृपं जुषस्व सेवस्व । कीदृशमुत्सम् । मधुमन्तं मधुस्वादेन
घृतेन युक्तम् । किञ्च समुद्रियं समुद्रसंबन्धि चयनवागसंबन्धि
सद्वनं गृहमाविशस्व तृप्तः सन् यज्ञगृहं सेवस्व । 'त्रयो ह वै
समुद्रा अभिर्यजुषां महाप्रतः सान्नां महदुक्थमृचाम्' इत्यभि-
प्रायः समुद्रशब्दः 'समुद्राद्वाङ्' (पा० ४ । ४ । ११०)
इति प्रत्ययः तस्मादादेशः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृत-
म्वस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं
वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

उ० घृतं मिमिक्षे । योज्यमग्निर्घृतं मिमिक्षे । घृतमुदक-
माहुतिपरिणामभूतम् । मिमिक्षे सिद्धामि । अथवा यस्या-
शेमुक्ते घृतं मिमिक्षे सिद्धामि । घृतं चास्य योनिरुत्पत्ति-
स्थानम् 'अग्निर्यस्य योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुत्पन्मासीत्' इत्ये-
तदभिप्रायम् । यश्चायं घृते श्रितः अवस्थितः । यस्य चास्य
तमेव धाम तेजः दीप्तिर्नाम वा । तमग्निम् अनुष्वध-
मावह । हे अश्वर्यो, अनुष्वधम् अन्वधम् पूर्वप्रज्ञमुपकल्प्य
पश्चादाह्वय । आह्वय च मादयस्व तर्पय । तर्पयित्वा चैवं
ब्रूहि । स्वाहाकृतम् स्वाहाकारेणानिहुतम् । हे वृषभ
वर्षितः । वक्षि हव्यम् हविः देवानां वहनं च हविषा-
मावाहनं च देवतानामिल्लभ्येः कर्मणी ॥ ८८ ॥

म० घृतमददत्ता । अहं घृतं मिमिक्षे सेतुमिच्छामि ।
अग्निमुक्ते सेतुमिच्छति मिमिक्षते 'मिह सेचने' सज्जताज्जद
उत्तमैश्चचनम् । यतोऽस्माभिर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम् । 'अग्नि-
र्यस्य योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुत्पन्मासीत्' इति श्रुतेः । गभी-
पारोदकमुत्पन्नम् । योऽग्निर्घृते धितः घृतमाधितः । अस्माभि-
र्घृतमेव धाम स्थानं तेजस्करम् । वा उ अवधारणे । यतो हे
अश्वर्यो, अनुष्वधं स्वधामजमुपकल्प्य तमग्निमावह पूर्वप्रज्ञ-
मुपकल्प्य पश्चादाह्वय । आह्वय च मादयस्व तर्पय । तर्पयित्वा
चैवं ब्रूहि हे वृषभ कामानामभिवर्धक, स्वाहाकृतं स्वाहाका-
रेण हुतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान् प्रापय । वहतेः शपि
लुप्तं वलकत्वादी कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं प्रवहं मि-
मिक्षे यस्य घृतं योनिर्घृतं घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम
स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्यभि प्रत्ये-
योक्तिः । यतो वहः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनं च ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँर॥ उदारदुपाशुना समसृ-
तत्वमानद् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानां-
ममृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

उ० समुद्रादूर्मिः अन्नाध्यासेन घृतमन्नमत्र स्तूपते प्राणा-
ध्यासेन नाभिः । तस्मात्समुद्रात् घृतमयात् अक्षीणत्वात्
घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा । साहचर्यपक्षी-
णैव । ऊर्मिः महाराशिः घृतकल्लोलः । मधुमान् रसवान् ।
उदारत् उद्गच्छत् । उद्गत् च उपांशुना समसृतत्वमानद् ।
उपसंख्याप्रोत् । अंशुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना एकी-
भूय अमृतत्वममरणधर्मित्वम् । प्राणश्चाहं चैकीभूयामृतत्वं
प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य नाम गुह्यमविज्ञातमविद्वद्भिः
छुतिमन्नपरिपठितं यदस्ति तत् अहं वेदि । जिह्वा देवानाम्
अत्यमिलापाजिह्वास्थाननिमित्तं देवानाम् । अग्नेजिह्वासीति
'यदा वा एतदग्नीं जुह्वत्यग्नेजिह्वाइवोत्तिष्ठन्तीति' । यच्च
सर्वप्रकाशं तदप्यहं वेदि । अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मि-
त्वस्य नहने बन्धनम् । यो हि घृतमभाति स दीर्घायुर्भवति ।
यद्वा अर्धेन सत्रं स्तूपते अर्धेन घृते सन्नस्य । समुद्रात्
आग्निकात् यजुःसमुद्रात् यः ऊर्मिः शब्दसंघातः । नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातलक्षणः उपमोत्येकारूपकाग्रलेकारोपेतः ।
मधुमान् रसवान् वाक्पथगुणैर्युक्तः । उदारत् उद्गमान्मुखतः ।
स एव उपांशुना सवनेन कियमाणः । 'तदेतत् यदुरुपा' 'अ-
निरुक्तम्' इति वचनात् । संप्राप्नोदमृतत्वम् । अतोऽग्नि-
विद्भिः प्रकाशनीयः । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति तदपि
जिह्वास्थाननिमित्तं देवानां किमुत साक्षादोमः । अथास्य
घृतकीर्तविवामिर्वैश्वानरो जगत्वालेत्येवमिप्रायं वचनम् ।
अमृतत्वस्य च नाभिः नहने यजमानानाम् । अतोऽग्निचि-
ह्नुयते स्तूपते च ॥ ८९ ॥

म० वामदेवदृष्टा । अन्नाध्यासेन घृतं स्तूपते प्राणा-
ध्यासेन नाभिः । समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः
कल्लोल उदारत् उद्गच्छत् 'कृगतौ' त्वेर्बु 'कृदशोऽङि गुणः'
(पा० ७ । ५ । १६) अक्षीणत्वाद् घृतस्य समुद्रेणोपमानम्
अन्नदेवतानिप्रायं वा । सा ह्यक्षीणैव । उद्गत् च स ऊर्मिः
अंशुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना सै सन्नस्यैकीभूय अमृत-
त्वममरणधर्मित्वमुपानन्द उपव्याप्नोतु । 'णश्च अदर्शने' लुकि
'मन्त्रे षस-' (पा० ३ । ४ । ६०) इत्यादिना लुर्लुक् 'हलन्त्याप'
(पा० ६ । १ । ६८) इति सिपो लोपः विभाव्यसर्गाभ्यां
व्यात्यर्थः । प्राणश्चाहं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य
घृतस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविद्वद्भिरेवैयं छुतिमन्नपरिपठितं यदस्ति
तत्कथ्यते इति शेषः । किं तदाह । देवानां जिह्वा अत्यमिला-
पादेवानां जिह्वोत्थाननिमित्तम् अग्नेजिह्वासीत्युक्तेः । 'यदा वा

एतदग्नीं जुह्वत्यग्नेजिह्वा इवोत्तिष्ठन्ति' इति श्रुतेः । यच्च
सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते । अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य
नहने बन्धनम् । यो हि घृतमभाति स दीर्घायुर्भवति । यद्वा
कृगर्धेन मन्त्रः स्तूपते अर्धेन घृतम् । समुद्रात् आग्निकात्पथः
समुद्रादस्याग्रजात् य ऊर्मिः शब्दसंघातो नामाख्यातोपसर्गनि-
पातरूप उपमोत्येकारूपकाग्रलेकारूपो मधुमान् रसवान्
वाक्पथगुणैर्युक्त उदारत् मुखादुद्गत् स एव उपांशुना सव-
नेन कियमाणः सन्नसृतत्वमाप्नोत् 'तदेतत्पुरुषा' 'अनिरुक्तम्'
इति श्रुतेः । अतोऽग्निविद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः । घृतस्य
गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुन-
होमः । 'अथास्य घृतकीर्तविवामिर्वैश्वानरो मुखानुजग्यात्'
(१ । ४ । १ । १३) इति श्रुतेः । अमृतस्य नाभिः नहने
यजमानानाममृतत्वप्राप्तये घृतं यजनेनेत्यर्थः । अतोऽग्निचि-
ह्नुयते स्तूपते च घृतमिति भावः ॥ ८९ ॥

नवतितमी ।

वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा
ममोमिः । उप ब्रह्मा शृण्वच्छ्रुत्वमानं चतुःशृङ्गो-
ऽवमीद्वीर एतत् ॥ ९० ॥

उ० वयं नाम । यतो नामोच्चारणमपि श्रियं देवानामतो
वयं नाम प्रब्रवाम घृतस्य अस्मिन्यज्ञे । धारयाम च यजं
ममोमिः इविमिः । किञ्च उपशृणोषीतत् सोमं ब्रह्मा
ऋत्विक् शस्त्रमानम् । यथा चतुःशृङ्गः यज्ञः । ऋत्विजोऽस्य
शृङ्गाणि । अवमीत् उग्रिरिति । यज्ञपरिणामाभिप्रायम् ।
गौरः गौरवर्णः एतत् घृतम् ॥ ९० ॥

म० यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां श्रियमता वयं
घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम सुमः । ममोमि-
रज्ञे धारयाम यज्ञमिति शेषः । किञ्च ब्रह्मा ऋत्विक् शस्त्रमानं
स्तूपमानमेतद् घृतनाम उपशृण्वत् उपशृणोतु । 'लेडोऽडादौ'
(पा० ३ । ४ । ९४) इत्यङगमः । यथा गौरः गौरवर्णः
शृङ्गो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलरूपमवमीद्वीरिति यज्ञपरिणामाभि-
प्रायम् । कीदृशो गौरः । चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः शृङ्गाभूता
यस्य सः ॥ ९० ॥

एकनवतितमी ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त
हस्तासो अस्य । त्रिधा ब्रह्मो वृषभो रौरवीति
महो देवो मर्त्योऽ॥ आविवेश ॥ ९१ ॥

उ० चत्वारि शृङ्गाः । चतुःशृङ्गो वमीद्विषुक्त्वा अनुना
चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषशब्दं वृषभं प्रतिपादयितुमाह । तस्मात्स
चत्वारि शृङ्गाणि ब्रह्मोऽनुद्वेष्टव्यवर्थाख्यानि यस्य चास्य
त्रयः पादाः ऋचयुःसामलक्षणाः । यस्य चास्य द्वे शीर्षे
हविर्धानप्रवर्गवर्धये यस्य चास्य सप्तहस्तासः सप्तहोतारो हस्ता

इव व्याप्रियन्ते । यद्वा सप्तच्छन्दांसि हस्ता इव । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैः संबद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनैः । वृषभो वर्णिता । रोरवीति 'रु शब्दे' । अत्यर्थं शब्दं करोति । सोऽयं महो देवः महो देवो महान्देवः हिरण्यगर्भस्तत्त्वपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः । ज्ञानकर्मेसमुच्चयकारिणां शरीरभूतः । मर्त्यान्मनुष्यान् आविशति । शब्दग्रामो वाभिधेयः । चत्वारि ऋक्षाणि नामारुपातोपसर्गनिपाताः त्रयोऽस्य पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः । द्वे क्षीर्ये नामारुपाते । सप्तहस्ताः सप्तविभक्तयः । त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैः । वृषभ इवामर्षादन्धानि शास्त्राण्यधःपदीकृत्य रोरवीति । य उक्तगुणः सोऽयं महान्देवो मर्त्यान् आविशति प्रतिपादयति ॥ ९१ ॥

म० वरुणदेवस्य वृषभो मन्त्रः । चतुःऽष्टाऽवमीदित्युक्त्वा चतुःऽष्टं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह । नो वृषभः कामानां वर्णिता । रोरवीति 'रु शब्दे' यदुत्पन्नम् । अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति महाते वा जनैरिति महो महान् देवः ब्रह्मादित्यम्पर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मेसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान् मनुष्यानाविधेय आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य वृषभस्य वरुणस्य चत्वारि ऋक्षा ऋक्षाणि ज्ञानोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्षणानि । त्रयः पादाः कर्म्यस्तुःसामरुपाः । द्वे क्षीर्ये क्षिरसी हविर्धानप्रवर्गस्थे । 'क्षिर एकास्व हविर्धाने प्रोवा वै वरुणोपसदः क्षिरः प्रवर्गः' इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य सप्त हस्ताः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता इव व्याप्रियन्ते । सप्त छन्दांसि वा हस्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः । यद्वा चत्वारो वेदाः ऋक्षाणि । त्रयः पादाः सवनानि द्वे क्षीर्ये प्रावर्णीयोदयनीये सप्त हस्ताः छन्दांसि । त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धः । शब्दग्रामो वा व्याप्येव । चत्वारि ऋक्षाणि नामारुपातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा । द्वे क्षीर्ये कार्यताव्यज्रयते । सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः । त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ इवामर्षादन्धानि अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविधेय आविशति प्रतिपादयति । मनुष्येष्विति । मनुष्याधिकारस्ताच्छास्त्रस्येति न्यायान् ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी ।

त्रिधा हितं पुणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्त्रविन्दन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतुष्टुः ॥ ९२ ॥

उ० त्रिधा हितम् यज्ञपरिणामभूतं यथा घृतं सधा त्रिधा निहितं स्थापितमेतु लोकेषु । पुणिभिः सूरैः । गुह्यमानं गुप्यमानम् । गवि देवाः घृतम् अन्वविन्दन् आनुपूर्व्याह्वय-

वन्तः । यत् तस्य घृतस्य इन्द्रः एकं भागं जजान जनयति । 'ते वा एते आहुती हुते उत्कामतसे अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जनयति । 'ते तत् उत्कामतः ते दिवमाविशतः' इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य जनकत्वं दर्शयति । वेनाद् अग्नेर्यज्ञसाधनभूतात् एकं भागं स्वधयाज्जेनाहुतिलक्षणेन निष्टतुष्टुः निष्कर्षितवन्तः द्विजातयः । वस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्पायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

म० त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं इतं यज्ञपरिणामभूतं पुणिभिर्मूर्तैर्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्वविन्दन् वेनौ आनुपूर्व्याह्वयन्तः । तस्य एकं भागमिन्द्रो जजान जनयति 'ते वा एते आहुती हुते उत्कामतसे अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जजान । 'जनौ प्रादुर्भावे' लिट् परस्मैपदसार्धम् । 'ते तत् उत्कामतसे दिवमाविशतः' इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद् यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अग्नेन त्रेताहुतिलक्षणेन निष्टतुष्टुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः । वस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्पायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

एता अर्पन्ति ह्यथात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मर्ष्य आसाम् ॥ ९३ ॥

उ० एता अर्पन्ति । कर्मयः वा एता वाचः अर्पन्ति वदुच्छन्ति । ह्यथात् समुद्रात् अद्वोदकच्छुतादेव । ता याधात्म्यचिन्तनसन्तानगर्भास्त्रिगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः परिपूरिताः शब्दमञ्जाः । बहुगतयो बहुधाः । याज्वेता अर्पन्त्यो रिपुणा कुतार्किकहृन्मत्तमुसंवातेन । नावचक्षे नापवदितुं शक्याः । ताः घृतस्यैव धारा देवानां वृत्तिकराः अभिचाकशीमि अहमभिगच्छामि । हिरण्यमयश्च वेतसोऽग्निः मध्ये आसां वाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि अहमभियास्वामि । हिरण्यमयो वेतसोऽग्निराहवनीवाक्यः । मध्ये आसां वाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि । अग्निर्हि वाचामभिधात्री देवता । यद्वा घृतस्य धारा एवोच्यन्ते । वा एता अर्पन्ति गच्छन्ति ह्यथात्समुद्रात् । हृदयेन हि संकल्प्य पश्चात् व्रजन्ते ता एवमुच्यन्ते । शतव्रजा बहुगतयः । याज्वेता रिपुणा शत्रुणा यज्ञपरिपन्थिना नावचक्षे नावदुष्टं शक्यन्ते ताः घृतस्य धारा अहमभिचाकशीमि पश्यामि । यज्ञार्थं हिरण्यमयो वेतसोऽग्निराहवनीवाक्यो मध्ये आसां व्यवतिष्ठति तमप्यहं पश्यामि । याधात्म्यतोऽहं द्रव्यं देवतां च पश्यामीत्युक्तं भवति ॥ ९३ ॥

म० एता वाचः अपेन्ति वदन्त्यन्ति । तस्मात् इधात् समु-
द्रात् अद्वोदकमुतात् देवतावाधात्म्यचिन्तनसन्तानरूपात्समु-
द्राभिगमनिदकनिषण्डव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात् ।
कीदृशो वाचः । शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो वासां ताः
बहुगतयः । बह्वर्था इत्यर्थः । वाच अपेन्त्यो रिपुणा कृता-
किंकर्तृदृष्टाणां न अवचक्षे न अवचक्षन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः ।
नापवदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवामिचाक-
शीमि । क्षमोपमानम् । अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो
हिरण्ययो हिरण्ययो रीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाक-
शीमि । अग्निर्हं वाचामधिष्ठात्री देवता । यद्वा घृतधारा एवो-
च्यन्ते । वा एता इधात्समुद्रात् घृतधारा अपेन्ति गच्छन्ति ।
हृदयेन संकल्प्य यजमानाद्दद्यादुत्तरतिरुच्यते । शतव्रजा नाना-
गतयः वाच रिपुणा नावचक्षे यरुपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते
ता घृतधाराः पश्यामि । यथायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निरह-
वनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तं न पश्यामि इत्येवदेवताश्च
वाधात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी ।

सम्यक् सवन्ति सरितो न धेना अन्तर्द्वाद
मनसा पूयमानाः । एते अपेन्त्युर्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीपमाणाः ॥ ९४ ॥

उ० सम्यक् । वा एताः साधु सवन्ति सरितो न धेनाः
न सद्ब्रह्मवच्छिन्नोदकसंतानप्रवह्याः । धेना वाचः । धेना
इति वाङ्मामसु पठितम् । अन्तर्द्वाद मनसा पूयमानाः
अन्तर्ध्ववस्थितेन हृदयेन परिपश्यन्तानीयेन मनसा च पूय-
मानाः विविच्यमानाः शब्ददोषेभ्यः । ता अग्निमेव स्तुव-
न्तीति शेषः । ये चैते अपेन्ति गच्छन्ति ऊर्मयः संघाताः
घृतस्य लुक्परिभ्रष्टा मृगा इव क्षिपणोः व्याघ्रात् ईपमाणाः
पलायमानाः । तेष्वग्निं तर्पयन्तीति शेषः । घृतदुक् भवति ।
श्रुतिश्च द्रव्यं चाऽयर्थमेव ॥ ९४ ॥

म० वा धेनाः वाचः सरितो न सरित इव नद्य इवानव-
च्छिन्नप्रवाहाः सम्यक् सवन्ति प्रसरन्ति । धेना इति वाङ्-
मामसु पठितम् । कीदृशो धेनाः । अन्तः हृदा मनसा च
मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्ध्ववस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन
मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव
स्तुवन्तीति शेषः । ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कालोः अपेन्ति
लुक्परिभ्रष्टाः गच्छन्ति । 'कष गतो' तेऽप्यग्निं तर्पयन्तीति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः । क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुव्योषः
क्षिपणोरीपमाणाः पलायमाना मृगा इव व्याघ्राद्गता मृगा
इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुति-
र्द्रव्यं चाऽयर्थमेवेति भावः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

सिन्धोरिव प्राच्यने शूचनासो वातप्रमियः पत-

यन्ति यङ्गाः । घृतस्य धारा अरुषो न वाजी
काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

उ० सिन्धोरिव । वा एताः सिन्धोरिव नद्याः प्राच्यने
प्रगतोऽध्वनः प्राच्य महेदकप्रपातः तस्मिन्महोदकप्रपाते ।
शूचनासः शू इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गल्यर्थस्य घनः । क्षिप्र-
गमनाः वातप्रमियः तरङ्गाः पतयन्ति । स्वार्थेण च । प्रप-
तन्ति । यङ्गाः महत्यः । सुबुद्ध्यात्परिभ्रष्टाः घृतस्य धाराः
तांश्च पतन्तीरभासद्भिः । क इवेत्यत आह । अरुषो न वाजी ।
नकार उपमार्थायः । यथा अरोचनो जाल्यादिभिरुक्कृष्टो
वाजी वेजनवान् जश्च । पुनरप्यर्थं विशिनष्टि । काष्ठाभि-
न्दन् । आज्यन्तान् विदारयन् । ऊर्मिभिः पिन्वमानः आज्य-
न्तविभेदनश्रमयोगाच्च स्वेदोदकोर्मिभिः पिन्वमानः प्रसि-
ञ्जनभूमिम् । यथैतद्गुणविशिष्टोऽधोऽश्नाति एवमग्निरप्यश्ना-
तीति वाक्यार्थः । ननु हीनोपमानमग्नैरर्थः श्वापांस्तत्र
गुणोऽभिप्रेत इति परिहृतं यास्केन ॥ ९५ ॥

म० घृतस्य धाराः पतयन्ति शूबुद्ध्यात्पतन्ति । 'पत ऐश्वर्ये
गतौ च' चुरादिरदन्तः । कीदृशो धाराः । यङ्गाः महत्यः ।
यङ्ग इति महत्तामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तद्रव्यम् प्राच्यने सि-
न्धोर्वातप्रमिय इव । प्रगतोऽध्वनः प्राच्यनः विषमप्रदेशः ।
वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति ते वातप्रमियतरङ्गाः 'मीहृ हिंसायां'
दिकादिः अस्मात् किप् । यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः
प्राच्यने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कीदृशा वातप्रमियः ।
शूचनासः । शू इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गल्यर्थस्य घनमिति रूपम् ।
शू क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते शूचनाः शीघ्रगमनाः 'आज्यसेर-
मुख' । अन्यो दृष्टान्तः । वाजी न । न इवापे । वागोत् यथा वाजी
अश्वः पतति । कीदृशो वाजी । अरुषः 'रुष कोवे' रोषति
कुप्यतीति रूपः 'इगुपच' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्र-
त्ययः । न रुषः अरोपणः जाल्यादिभिरुक्कृष्ट इत्यर्थः । तथा
काष्ठाः आज्यन्तान् संप्राप्तप्रदेशान् भिन्दन् विदारयन् ऊर्मिभिः
काष्ठमेदनोत्पन्नश्रमस्वेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सिञ्चन् । 'पिबि
सेचने' शानच् इदित्वाभुम् । स वाजी यथा पतित्वाष्टान्वाश्नाति
एवं पतन्ती घृतधारा अभिरश्नातीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमी ।

अभिप्रवन्तु समनेव योषाः कस्याप्यः सम्य-
मानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः सुमिधो नसन्तु
ता जुषाणो ह्यर्थेति जातवेदाः ॥ ९६ ॥

उ० अभिप्रवन्तु अभिनमन्त्यो यन्ति प्रह्वीभवन्ति ।
काः पुनस्ताः घृतस्य धाराः । कमभिप्रह्वीभवन्ति । अग्निम् ।
कथमिव । समानमनस्का इव योषाः एकमतारं प्रति
संगतमनसः । कस्याप्यः रूपयौवनसंपन्नाः । सवमानाः ।
'सिद्ध ईपद्वये' । ईपद्वयमानाः । समिधः समिन्धनाः ।

इत्थंभूता धारा अभिममि प्रह्वीभूय । ततस्तमेवाग्निं नसन्त ।
नसतिराप्रोतिकर्मा वा नसति कर्मा वा । व्याप्नुवन्ति ।
ताम् धाराः जुषाणः हवन्ति जातवेदाः । हवन्तिः प्रेष्याकर्मा ।
प्रेष्यति प्रतिकामयते । नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीत्य-
भिप्रायः । जातप्रज्ञानोऽग्निः ॥ ९६ ॥

म० घृतस्य धाराः अभिममिप्रवन्त 'मुद् गती' । अग्निं प्रति-
गच्छन्ति । लङ् अवभाव आर्पः । तत्र दृष्टान्तः । योषा इव यथा
योषाः स्त्रियः पतिं अभिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषाः । समनाः
समानं मनो शक्ता ताः समनसः । विभक्तैर्देशः । कल्याण्यः
रूपयौवनसंपन्नाः स्मयमानाः ईषद्वसन्त्यः 'स्मिद् ईषद्वसने' ।
ता धारा अग्निं नसन्त हरन्ति 'नस हरणे' लङ् अवभाव
आर्पः । नसतिराप्रोतिकर्मा वा । अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृश्यो
धाराः । समिधः समिन्धते षीपवन्त्यग्निमिति समिधः । किंच
जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् ता घृत-
धारा हवन्ति प्राप्नोति 'हव्यं कृमे गती' हवन्तिः प्रेष्याकर्मा वा ।
ता धाराः प्रेष्यति कामयते । नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीति
भाष्यः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमी ।

कन्या इव बहुतुमेतवा षे अथयज्ञाना अभि-
चाकशीमि । यत्र सोमः सुयते यत्र यज्ञो घृतस्य
धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९७ ॥

उ० कन्या इव । या एताः कन्या इव तवपरिणीता
इव । बहुतुम् सोमं अतारम् । एतवै एतुं गमनाय । अग्निं
प्रजननम् । अज्ञाना व्यक्तं कुर्वाणाः । अभिचाकशीमि
अभिपश्यामि । ताः घृतस्य धाराः यत्र सोमोभिपृषते यत्रच
सौत्रामण्याकथो वज्रसायते । अभि तत्पवन्ते । तत् तत्रे-
त्यर्थः । अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति यज्ञसहचरिता घृतस्य
धारा इत्यभिप्रायः ॥ ९७ ॥

म० घृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति 'पव
गती' । तत्र जुव । यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः सुयते अभि-
पूषते । यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याकथः कियते तत्र गच्छन्तीर्घृ-
तस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः ।
कन्या बहुतुमिष बहुति परिणयति बहुतुभ्यो यथा वहुतुं पति-
मेतवै प्राप्नुं कन्या अभिप्रवन्ते 'इण् गती' तुमर्थे तवे-
प्रत्ययः । कीदृश्यः कन्याः । अग्निं भगमजाना व्यक्तं
योग्यं कुर्वाणाः अज्जते व्यक्तीकियते स्त्रीपुंव्याक्तिर्नेन
सत् तदज्ञानाः कन्या यथा पतिं गच्छन्ति तथा यज्ञं
घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञसहिता घृतधाराः पश्यामी-
त्यर्थः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमी ।

अभ्यर्पेत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्त्रासु भद्रा द्वि-

णानि धत्त । इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य
धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ९८ ॥

उ० अभ्यर्पेत । हे देवाः, अभ्यर्पेत अभ्यागच्छत । एतां
सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् । एतं च गव्यमाजिम् गोविकारै-
र्घृतैर्धनितं गव्यम् आजिमानमनमभ्यागच्छत । अभ्यागच्छ
च अस्मासु भद्रा भद्राणि द्विणानि धनानि । धत्त स्थाप-
यत दत्त वा । किंच इमं यज्ञं नयत तत्र देवा देवत्वं नः
अस्माकम् अस्माभिर्यो देवलोको जित इत्यर्थः । याश्चैता
घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते मधुसंयुक्तं पवन्ते ताश्चास्माजितं
लोकं नयतेत्यनुवर्तते ॥ ९८ ॥

म० हे देवाः, यत् सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजि यज्ञं च
अभ्यर्पेत अभ्यागच्छत । अज्यते प्राप्यते स्वर्गं येन स आजि-
र्यज्ञः । कीदृशमाजि गव्यम् । गव्यं घृतं विघते यस्मिन् स
गव्यस्य घृतयुतम् । अर्धआदितादन्त्रप्रत्ययः । आगम्य चास्मासु
भद्रा भद्राणि कल्याणानि द्विणानि धनानि धत्त स्थापयते
दत्त वा 'दुधाद् धारणपोषणयोः' दाने चेति वचनात् । किंच
नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवल्लोके नयत
प्रापयत । देवताशब्दात् 'सुपां सुडुक' (पा० ७ । १ । ३९)
इति विभक्तिलोपः । किंच याश्चैता घृतस्य धारा मधुमत्
रसवत् यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत
यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यजमानो गच्छेत्वेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमी ।

धामं ते विश्वं भुवनमर्चि श्रितमन्तःसमुद्रे ह्य-
न्तरायुषि । अपामनीकं समिधे य आर्भुतस्तम-
श्चाम् मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ९९ ॥

इति माध्यान्दिनीयामां वाजसनेयसंहितायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

उ० धामं ते तव आहुतिपरिणामभूतमिदं जगत् जगदा-
दित्यम्बपर्वन्तम् मन्यमान आह । धामं धामानि विभूतौ
ते तव विश्वं भुवनं भूतजातमधिष्ठितम् अध्याश्रितम् ।
यजमानःसमुद्रे समुद्रस्य मध्ये किंचित् यच्च आयुषि
किंचिदपि धामानि तव अधिष्ठितमित्यनुवर्तते । यत् एवम्
अतस्त्वं प्रवीमि । अपामनीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिरा-
हतः । समिधे संग्रामे च पणिभिः सहवर्तमानो य ऊर्मिरा-
हतः । तदुक्तं पणिभिर्गुह्यमानमिति । तम् अश्याम भक्ष-
यामः व्यापुयाम वा । मधुमन्तं रसवन्तम् ते तव संबन्धि-
नम् हे घृत, हविःपरिणामिनो रसस्य ययं भोक्तारो भवेम ।
देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्तव्यं प्राथ्यते ॥ ९९ ॥

इति उवटकृती मद्यभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

म० ब्रह्मादित्यम्बपर्वन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं
मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने, विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं ते

तव धामन् धामि विभूयामधिभ्रतं आश्रितं स्थितम् । तन्म-
हिमोत्पमिलयः । यचान्तःसमुद्रे समुद्रमध्ये तथा इदि
हन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं
यज्ञतज्ज्ञातं तदपि ते धामनि भित्तम् । धामभित्ति विभक्तिलोपः ।
अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तममि धृतकलोत्वं ते ल-
रीयं वयमश्वाम भक्षयामो व्याधुयामो वा । तं कम । अपाम-
नीके मुने वर्तमानो य ऊर्मिः समिधे पणिभिः सह युद्धे
आनृतः आहृत आनीतः । 'त्रिज्ञा हितं पणिभिर्गुह्यमानम्'
(क० १२) इत्युक्त्यात् । अश्वामेति अश्वान्तराश्वोतेर्वा विक-
रणव्यत्ययेन श्वनि प्रत्यये कोटि रूपम् । इविःपरिणामिनो
रसस्व वयं भोक्तारो भवेमेति भावः । देवत्वं प्राप्नुयामेति
मन्त्रोक्त्या प्रार्थयते । यद्रासा ऋचोऽर्धान्तरमुच्यते । हे भमे,
इदं विश्वं भुवनं तव धामि अधिश्रितं तत्ते धाम कुरु कुजेति
तनुच्यते । अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्यरूपेण । समुद्र
इत्यन्तरिक्षनाम । इदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठरा-
मिरूपेण आयुषि भजे सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उद-
कानां सङ्घाते वैद्युतामिरूपेण समिधे सङ्क्रामे शौर्यामिरूपेण
एवं सर्वेषु स्थानेषु आभूतः स्थापितो यस्त्वं धामरूप
ऊर्मिः धृतरूप उदकरूपो वा तं तव रसे मधुमन्तं माधु-
मोपेतं वयमश्वाम प्राप्नुयाम । सर्वरसभोक्तारः स्थामेति
भावः ॥ १९ ॥

धौमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सैकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽयमत् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

वाजश्च मे प्रसश्च मे प्रथतिश्च मे प्रसितिश्च
मे धीतिश्च मे कतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे
श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्मृश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

उ० इतदन्तरं वसोर्धोरिकाणि यजुषि सप्तविंशतिकण्डि-
काः । वाजश्च मे वाजः अश्वं च मे । प्रसवः अश्वदानविषया-
भ्यनुज्ञा दीवतां भुज्यतामिति । प्रथतिश्च मे प्रसितिश्च मे
प्रथतनं प्रथतिः आज्ञा प्रथयनं प्रसितिः तन्तुर्वा जालं वा
तेन चात्र बन्धनं खेह उपलक्ष्यते । धीतिश्च मे कतुश्च मे ।
'धौ चिन्तायाम्' । तस्य धीतिः संप्रसारणं छान्दसम् । कतुः
संकल्पः संस्कारो वा । स्वरश्च मे श्लोकश्च मे । साधुशब्दः
स्वरः श्लोकः गद्यपद्यवयवः । श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे श्रवो
वेदमन्त्राः । श्रुतिर्वाङ्मनम् । ज्योतिश्च मे स्मृश्च मे । ज्योति-
शदित्यादिः स्मृश्लोकादि । दौ दौ कामौ संयुनक्ति अव्यव-
च्छेदाय । 'यथा व्योक्तौ संयुज्यादेवम्' इति श्रुतिः । दौ

दौ कामावभिरूपौ संयुनक्ति । चकारेण समुच्चिनोति अव्य-
वच्छेदाय अनुपक्षयाय । यथा कश्चिद्विजितीत्यौक्तौ संयु-
ज्यात् । ओक इति निवासनाम । विगत ओको गृहं यथोः
कुमारीकुमारयोः तौ व्योक्तौ नानागृहनिवासिनौ संयुज्यात्
तयोर्विवाहं कुर्यात् । एवं चकारेण समुच्चिनोति । यज्ञेन
कल्पन्ताम् वाजप्रभृतीनि चकारसमुच्चितानि मम यज्ञेन
कल्पन्तां समर्था भवन्तु । यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु
वा । अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वा अभिषिञ्चा-
म्यनेन चेत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेण व्याख्यातम् । अथो इदं
च मे देहीदं च मे इत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेण व्याख्यास्यामः ।
वाजप्रभृतीनि चशब्दसमुच्चितानि मम यज्ञेनानेन ह्युक्तानि
भवन्तु । यज्ञोऽस्मन्वमेतेषां दाता भवत्वित्यर्थः । एवमस्मा-
भिर्दिक्यात्रप्रदर्शनं कृतं मज्ज्याख्यायाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

म० सप्तदशोऽध्याये विलारोहणादिमन्त्रा उक्ताः । इदानीं
सप्तदशोऽध्याये वसोर्धोरादिमन्त्रा उच्यन्ते । 'वसोर्धोरां जुहो-
त्यौदुम्बरां पथयहीत' इत्यन्तत्तं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते
वाजश्च म इत्यश्वनुवाकेन' (क० १८ । ५ । १) । अस्त्यर्थः ।
ततो यजमान आज्यं संस्क्रुत्यार्थपरिमाणना मह्यौदुम्बरां
सुचा महता हृत्वेण पथवारं यहीतनाज्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडा-
शेऽधिकरणे तदुपरि संततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसो-
र्धोरासंज्ञानाहुति जुहोति । श्रुतेऽग्निप्राप्ते सति वाजवेत्यादि-
होममन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजवेत्यादिवेदस्वाहास्ते-
रेकोनविंशतिकण्डिकात्मकैः । वाजश्च मे । चकाराः समुच-
यायाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां
ह्युक्ताः संपन्ना भवन्तु । स यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भव-
त्वित्यर्थः । 'अथो इदं च मे देहीदं च मे' (१ । ३ । १ । ५)
इति श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् ।
विभक्तित्वस्यः । यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा । 'अ-
नेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वा अभिषिञ्चामि' (१ । ३ । ३ ।
५) इत्यादिश्रुतिः । दौ दौ कामावनुपलयाय संयुज्याव-
कारेण कन्याकुमाराविव । तथाच श्रुतिः 'दौ दौ कामावभि-
रूपौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा व्योक्तौ संयुज्यात्' (१ ।
३ । २ । ६) इति । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजवेत्या-
दियजुषां देवा ऋषयः । अभिर्देवता । छन्दांसि पित्रलोका-
न्यहरसंख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्निर्वजमानोऽग्नेः कामान्
याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि । तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजुषि
कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् । तथाच । वाजवेत्याणां ज्यै-
ष्ठ्यं च मे, वसु च मे (१४ । १५) इति कण्डिकाव्यवर्जितानु
एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजुषि सन्ति
ज्यैष्ठ्यं च म इत्यस्यां (४) पञ्चदश वसु च म इत्यस्यां (१५)
नव । अग्निश्च मे धर्मश्च म इत्यस्यां (१२) द्वादश कामास्तु
त्रयोदश अङ्गुलयः शक्ररथो दिशश्च म इत्येकं वजुः कामा-
स्तत्र त्रयः । तत्तं च म इत्यस्यां (१३) षट् कामास्तु दश

अहोरात्रे ऊर्ध्वश्रोत्रे बृहद्रथन्तरे च म इत्येकं यजुः षट् कामाः ।
एका च म इत्यस्मा (२४) त्रयस्त्रिंशत् । चतस्रश्च मे (२५)
अत्र त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंश मे (२६) अत्रैकादश । पृष्ठ-
बाह च मे (२७) इत्यत्र नव । बाजाय स्वाहेति (२८)
अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति (२९) अत्रैकविंशतिः कल्प-
न्तामन्तानि १२ स्तोमवेति षट् १८ स्वर्देवाः १९ प्रजापतेः
२० वेदत्वाद्वा २१ । एवमेकाधिका चतुःशती । अथ यजुषा-
मर्थाः । बाजोऽश्वम् । चशब्दाः समुष्णार्थाः । प्रसवोऽजदा-
नान्मन्त्रुका दीयतां भुजतामिति । प्रवतिः शुद्धिः । प्रसितिः
बन्धनमक्षयिययौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् 'ध्वे चिन्तावाम्'
छान्दसं संप्रसारणम् । कतुः संकल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधु-
वाचः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवण-
शामर्थ्यं वा । श्रुतिः बाह्यार्णं श्रवणशामर्थ्यं वा । ज्योतिः
प्रकाशः । स्वः स्वर्गः एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्ता-
मिति कण्विकान्तस्य समुदाकापेक्षया बहुलम् । मेपदानामा-
वृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्थी । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

द्वितीया ।

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे
चित्तं च म आधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे
चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

म० प्राणः ऊर्ध्वसंचारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्ति-
वायुः । व्यानः सर्वेशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान् वायुः ।
चित्तं मानसः संकल्पः । आधीतं बाह्यविषयज्ञानम् । वाक्
वाग्निन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुस्त्रिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणे-
न्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् ।
एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

तृतीया ।

ओजश्च मे सहश्च म आत्मा च मे तनूश्च मे
शर्मं च मे वर्मं च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे
पर्कश्च मे शरीराणि च म आयुश्च मे जरा च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

म० ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शरीरं बलं सप-
त्नाभिभवितुल्यं वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म
सुखम् । वर्मं कवचम् । अङ्गानि हस्तायुधवाः । अस्थीनि
शरीरगतानि । पर्कणि अङ्गत्वाद्विषयानि । शरीराणि पूर्वोक्तानि
शरीरगतवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धक्यान्तमायुः । एते
यज्ञेन संपद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

वयैष्ट्यं च म आधिपत्यं च मे मनुश्च मे भार्मश्च
मेऽर्मश्च मेऽन्मश्च मे जेमा च मे महिमा च मे
वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्धिमा च मे द्राधिमा
च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

म० ज्यैष्ठ्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आ-
धिपत्यं स्वामित्वम् । मनुः मानसः कोपः । भार्मोऽधिपक्षेपादि-
लिङ्गको बाह्यः कोपः । न मोयत इत्यस्य अपरिमेयत्वमन्यै-
रियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अन्मः शीतमधुरं जलम् ।
जेमा जयस्य भावो जयसाधर्म्यम् । महतो भावो महिमा
महत्त्वं संपत्त्यादिना । उरोर्भावं वरिमा प्रजादिविशालता ।
पृथोर्भावं प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य भावो वर्धिमा
दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राधिमा अधिच्छिन्नवर्धनत्वम् ।
वृद्धं प्रभूतमजघनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे
कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

सत्यं च मे अद्धा च मे जगच्च मे धर्तं च मे
विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं
च मे जनिष्यमाणं च मे सुक्तं च मे सुकृतं च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

म० सत्यं यथार्थमावित्वम् । अद्धा परलोकविश्वासः ।
जगत् वज्रं गवादि । धने कनकादि । विश्वं स्वावरम् । महो
वीतिः । क्रीडा अश्वघृतादिः । मोदः क्रीडादसैन्यो हृषीः ।
जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् ।
सूक्तमृत्तमूहः । सुकृतमृत्पाठजन्यं शुभाहटम् । एते मे कल्प-
न्ताम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

जतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयश्च मे
जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च
मे सुखं च मे शयनं च मे सुषार्श्च मे सुदिनं च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

म० जतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि ।
यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुशब्दादिरोगाभावः । अनामयत् आ-
मयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्य-
व्याध्यादिराहित्यम् । जीवातुति जीवातुः व्याधिनाशकमी-
षधम् । दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः । सुषोदरा-
दिज्ञात्सलोपः आयुर्दन्तो वा । अनमित्राणामभावोऽनमित्रं

शत्रुराहित्यम् । भयाभासोऽभयं भीतिराहित्यम् । सुखमा-
नन्दः । सयनं संस्कृता शय्या । सुषाः शोभन उषाः स्नान-
सन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाभ्यागनादियुक्तं सर्वं
दिनम् । एते मे यज्ञेन सिद्ध्यन्तु ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे
विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे
प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

म० यन्ताश्चादेर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः
विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्तपि स्थिर-
चित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद् वेद-
शास्त्रादिसानम् । ज्ञातुर्भाषो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः
पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं
ह्लादिः कृपिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृपिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे
कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे
भद्रं च मे श्रेयश्च मे वर्सायश्च मे यशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ८ ॥ १ ॥

म० शर्मैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं
प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयज्ञ-
साध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो
भावः सौमनसः मनःशास्त्र्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभा-
ग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रमेहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौ-
किकम् । वर्सतीति वस्तु अतिशयेन वस्तु वर्सीयः 'तुरिष्ठे-
मेयस्तु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तुचो लोपः । नि-
वासयोग्यो वस्तुमान् गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्प-
न्ताम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पर्यश्च मे रसश्च मे
धृतं च मे मधु च मे सन्धिश्च मे सर्पातिश्च मे
हृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मे औद्भिश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

म० ऊर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सखा वाक् । पर्यः
दुग्धम् । रसः तज्जलः सारः । धृतमाज्यम् । मधु औदम् ।
समाना गिबभोजनं सन्धिः । अद्रेः किलि चस्त्रादेशः 'घस्तिभ-
सोर्हृष्टि' (पा० ६ । ४ । १००) इति घस उपधालोपे कृते
'अतो ह्रस्वि' (पा० ८ । २ । २६) इति सलोपे कृते 'शप-

स्तयोर्धोऽधः' (पा० ८ । २ । ४०) कश्चत् । सन्धिः व-
न्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सर्पातिः बन्धुभिः सह पानम् ।
हृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला ।
जैत्रुर्भाषो जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । औद्भिदो भाव औद्भिणम्
सूतादितरोत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विशु
च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुयवं च
मेऽक्षितं च मेऽजं च मेऽशुचं मे यज्ञेन कल्पन्ताम् १०

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

म० रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमणयः । पुष्टं धन-
पोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः । विशु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु
ऐश्वर्यम् । पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अक्षतरं पूर्णं पूर्णतरं गज-
तुरगादिबाहुल्यम् । कुयवं कुतस्तधान्यमपि । अक्षितं शयहीनं
धान्यादि । अजमोदनादि । अशु मुक्ताजपरिपाकः । एते
कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

एकादशी ।

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे
सुगं च मे सुपथ्यं च म ऋद्धं च म ऋद्धिश्च मे
हृत्तं च मे हृत्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

म० 'विदुः सामे' पूर्वैलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् ।
भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत् संपरस्यमानं क्षेत्रादि । सुवेन
गम्यते यत्र तत् सुगम् 'सुवुरोरेधिकरणे' (पा० ३ । २ ।
४८) इति गमेर्ऽः । सुपथ्यो देशः । सुपथ्यं शोभनं हि-
तम् । ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् । ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः । हृत्तं
कार्यक्षेमं द्रव्यादि । हृत्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थ-
मात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः । एते यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे सिलाश्च
मे मुत्राश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे
श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

म० व्रीहियवमाषतिलमुद्रगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः
चणकाः लज्जाश्च । प्रियङ्गवः कज्जवः प्रसिद्धाः । अणवधीनकाः ।
श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोदवज्जेन प्रसिद्धानि ।
नीवारास्तृणधान्याम्यारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्व-
ताश्च मे सिक्ताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च
मेऽयश्च मे इयामं च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु
च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

म० अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत्, 'मृदस्तिकन्' ।
गिरया क्षुद्रपर्वताः । गोवर्धनापुंदरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो
मन्वरहिमाचलादयः । सिक्ताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं
विना फलवन्तः । पनसोदुम्बरादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा
'प्रविणाकुप्ययोध' इत्यभिधानात् । अयो लोहम् । इयामं ता-
मलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । 'लोहं कालायसे सर्वतैजसे
जोत्रकैऽपि च' इत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रत्नम् ।
एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अग्निश्च मे आपश्च मे वीरुधश्च मे ओषधश्च
मे कृष्टपुच्यश्च मेऽकृष्टपुच्यश्च मे ग्राम्याश्च मे
पशव आरण्यश्च मे वित्तं च मे वित्तश्च मे भूतं
च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

म० अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः । आपोन्तरिक्षस्थानि ज-
लानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्ट-
पुच्याः कृटे पच्यन्त इति कृष्टपुच्याः 'राजसूयसूर्य' (पा०
३ । १ । ११४) इत्यादिना क्वचन्तो निपातः । भूमिकर्षण-
बीजवापादिकर्मनिष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपुच्याः
स्वयमेवोत्पद्यमाना गीवारगवेष्टुकादयः । ग्राम्या ग्रामे भवाः
पशवः गोऽश्वमहिषाजगामिर्द्वेष्टादयः । आरण्यः अरण्ये
भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभसृगमवयमर्कटादयः । वित्तं
पूर्ववत्त्वम् । वित्तः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् ।
भूतिरैश्वर्यं स्थावितम् । एतानि यज्ञेन मम संपद्य-
न्ताम् १४ ॥

पञ्चदशी ।

वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
मेऽर्थश्च मे एमश्च मे इत्या च मे गर्तिश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

म० वसु धनं पणादिकम् । वसतिर्वीर्यस्थानं रहम् ।
कर्माग्निहोत्रादि । शक्तितदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिल-
षितः पदार्थः । एमः ईयत इत्येमः एतेवैप्रत्ययः प्रात-
व्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् । जगन्निष्ठप्राप्तुपायः । गर्तिरि-
ष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्निश्च मे इन्द्रश्च मे सोमश्च मे इन्द्रश्च मे
सविता च मे इन्द्रश्च मे सरस्वती च मे इन्द्रश्च मे
पुषा च मे इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च मे इन्द्रश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

उ० अथाधेन्द्राणि जुहोति । अधे इन्द्रः अधे अन्ये
देवाः । अग्निश्च मे इन्द्रश्च मे इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

म० 'अथाधेन्द्राणि जुहोति' (९ । ३ । २ । ९) अधे-
त्येन्द्रदेवत्वत्वादर्थस्य नानादेवत्वत्वात् । अग्निशोमसवितु-
सरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः । तैः समानभागादिन्द्र एकै-
कया सह पश्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः ।
एवमग्रेऽपि कण्विकादये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

मित्रश्च मे इन्द्रश्च मे वरुणश्च मे इन्द्रश्च मे
घाता च मे इन्द्रश्च मे त्वष्टा च मे इन्द्रश्च मे मरु-
तश्च मे इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

म० मित्रवरुणधातुत्वष्टमरुतिश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येक-
मिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

पृथिवी च मे इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च मे इन्द्रश्च
मे द्यौश्च मे इन्द्रश्च मे समाश्च मे इन्द्रश्च मे नक्ष-
त्राणि च मे इन्द्रश्च मे दिशश्च मे इन्द्रश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

उ० अथ महान् जुहोति । अष्टं शुभं मे इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

म० पृथिव्यन्तरिक्षादिवक्ष्यलोकेश्वरम् । समा वर्षाधिष्ठाप्यो
देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते
कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अश्वश्च मे रश्मिश्च मेऽवाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च
मे उपाश्वश्च मेऽन्तर्यामश्च मे ऐन्द्रवायवश्च मे
मैत्रावरुणश्च मे आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे
शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

म० 'अथ महान् जुहोति' (९ । ३ । २ । १०) कण्व-
कात्रये महहोममन्त्राः । अश्वादयः सोममहविशेषाः सोमप्र-
करणे प्रसिद्धाः । अश्वभ्यस्त्वैव यज्ञमागलदशावां प्रवृत्तत्वात्
महणे रश्मिशब्देन निर्देशः । रश्मीनां तदग्रहणे साधनत्वात्
'अदो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु' (८ । ४८) इति मन्त्रलिङ्गात् ।

अधिपतिशब्देन निम्नाहो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम्
'ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्' इति श्रुतेः । प्रतिग्रस्थानशब्देन
निम्नाहो विवक्षितः द्विपेवलयः ग्रह पाठात् । अन्ये
प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

विंशी ।

आम्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वान-
रश्च मे ऐन्द्राग्रश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वती-
याश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च
मे पात्रीवतश्च मे हारियोजनश्च मे युज्जेन कल्प-
न्ताम् ॥ २० ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ २० ॥ २१ ॥

म० आधो वैश्वदेवः प्रतःसवनगतः । महावैश्वदेवस्तु
तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानर-
सुक्तापाठसदृशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुत्वतीया
इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीसी महामरुत्वतीयः कुण्ड-
मरुत्वतीवधेति । अग्निपेचनीये सारस्वतीतामर्षा ग्रहणमेव
सारस्वती ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तन्नाम्नात् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोण-
कलशश्च मे शार्वाणश्च मेऽधिपवणे च मे पृतभुच
म आधवनीयश्च मे वेदिश्च मे वर्हिश्च मेऽवभृथश्च
मे स्वगाकारश्च मे युज्जेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

म० सुनो जुहादयः । नमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि
पात्रविशेषाः । अधिपवणे काष्ठफलके । पृतमुदाधवनीयी
सोमपात्रविशेषः । स्वगाकारः शम्भुवाकः तेन यथास्वं देव-
तानां हविराजीकारात् । प्रतिदमन्वत् । एते नम यज्ञेन निमि-
तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च
मेऽधमोघश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च
मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शक्रयो दिशश्च मे युज्जेन
कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

म० कण्टिकाद्वयेन यज्ञकतुहोमः । 'अथैतान् यज्ञकतु
जुहोत्वग्निश्च म इति' (१ । ३ । ३ । १) इति श्रुतेः । अग्निः
चैवमसो वज्रिरग्निरोमो वा । धर्मः प्रवर्यः । 'इन्द्रागार्क्यते
पुरोडाशम्' इति विहितो वागोऽर्कः । 'सौर्यं चरुम्' इति
विहितः सूर्यः । प्राणो गवामवनम् । अधमोघः प्रतिदः ।
पृथिव्यदितिविवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः विराट्पुरुषा-
वनवाः शक्रयः शक्रयः दिशः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अतं च मे ऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च
मेऽहोरात्रे ऊर्वेष्टीवे बृहद्रथन्तरे च मे युज्जेन कल्प-
न्ताम् ॥ २३ ॥

म० अतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृच्छ्र-
चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्रसवादि । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे
दिनमिश्रे । ऊर्ह चाष्टीवन्तो जानुनी च ऊर्वेष्टीवे अवयववि-
शेषौ 'अचतुर-' (पा० ५ । ४ । ७७) इति निपातः । बृह-
द्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च
च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मे
एकादश च मे एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयो-
दश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश
च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च मे
एकविंशतिश्च मे एकविंशतिश्च मे त्रयोविंश-
तिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे
पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंश-
तिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे एक-
त्रिंशच्च मे एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे युज्जेन
कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

उ० अथैतान् । यज्ञकतु जुहोति । एका च मे तिस्रश्च
म इति ॥ २४ ॥

म० अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः । 'अथायुवस्तोमान्
जुहोति' (१ । ३ । २) इति श्रुतेः । एकामादाय द्वि-
तीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थे विहाय परित्यक्तसमसं-
रुपाकेनात्तविषमसंरुपाकेन मन्त्रेणायुग्मान्तोमाहुवादिस्वर्गः ।
आदरातिशयद्योतनायां सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः
सर्वकामावाप्तिः । तथाच श्रुतिः 'एतद्दे देवाः सर्वान् कामा-
नाप्तायुग्मिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायन्त्यथैतदयजमानः सर्वान्का-
मान्वायुग्मिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति' (१ । ३ । ३ । २)
इत्यादि ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे
द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विंश-
तिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विं-
शतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे

द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे पदत्रिंशच्च मे
पदत्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे
चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाच-
त्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

उ० युग्मतो जुहोति । चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इति ।
पूर्वं पूर्वमुत्तरेण संबध्नाति । यथा वृक्षं रोहजुत्तरं शाखां
समालम्ब्य रोहेत्तादृक् । द्विरुत्तयाः प्रयोजनमाह श्रुतिः ॥ २५ ॥

म० एककण्डिका युग्मस्तोमाजुहोति । 'अथ युग्मतो
जुहोति चतस्रश्च म' (९।३।३।४) इति । प्रथमं चतस्र
इत्येतां संख्यामादाय चतुरत्तरत्वेन स्थितान्युग्मान्तोमानष्टा-
चत्वारिंशत्पर्यन्ताष्टुहयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः । 'एतद्वै-
छन्दा'सुब्रुवन्वातयामा वा अयुजः स्तोमा युग्मभिर्वयं' ^१
स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः
स्वर्गं लोकमेति' (९।३।३।५) इति श्रुतेः । पूर्वं पूर्व-
मुत्तरेण संबध्नाति वृक्षारोहणवत् । तथाच श्रुतिः 'पूर्वपूर्व-
मुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहजुत्तरामुत्तरा' ^२ शाखा' ^३
समालम्बय' ^४ रोहेत्तादृक्' (९।३।३।६) इति ।
अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

पङ्क्तिशी ।

व्यविश्र मे व्यवी च मे दित्युवाद् च मे दि-
त्यौही च मे पञ्चाविश्र मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च
मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाद् च मे तुर्यौही च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

उ० अथ वयांसि जुहोति । व्यविश्र म इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

म० कण्डिकादयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथाच श्रुतिः
'अथ वयांसि जुहोति व्यविश्र म इति पशवो वै वयांसि
पशुभिरेवैनमेतदन्तेन प्रीणास्यो पशुभिरेवैनमेतदन्तेनाभिपि-
शति' (९।३।३।७) इति । अथिः षण्मासात्मकः कालः
त्रयोऽयसो यस्य स अथिः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी
गौक्षवती । द्विसंवत्सरो वृषा दित्युवाद् तादृशी गौर्दित्यौही ।
पञ्चावसो यस्य स पञ्चाथिः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः
पञ्चावी । वत्सो वत्सः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवयो
वृषः तादृशी गौक्षिवत्सा । तुर्यं वर्षं बहतीति तुर्यवाद् सार्ध-
त्रिवयो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

पृष्टवाद् च मे पृष्टौही च म उश्वा च मे वशा
च म कपुमश्च मे वेहश्च मेऽनुवाश्च मे धेनुश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

म० पष्ठं वर्षचतुष्कं बहतीति पृष्टवाद् चतुर्वयो वृषः तादृशी
गौः पृष्टौही । उश्वा सेचनक्षमो वृषः । वशा वन्ध्या गौः ।
अतिपुता वृष कपुमः । वेहद्रुमेपातिनी गौः । अनः
शकटं बहतीत्यनङ्गान् शकटवहनक्षमो वृषः । वहेः क्विपि
संप्रसारणमनसो उक्ताः 'चतुरनङ्गहोरामुदात्तः' (पा० ७।
१।१०) इति आमागमः । धेनुर्नवप्रसूता गौः । एते मम
यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । यथा
एते वहेन मम कल्पन्तां मत्तमुपभोगक्षमा भवन्तित्यर्थः ।
एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

वाजाय स्वाहा प्रसुवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
कृतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाई मुग्धाय
स्वाहा मुग्धाय वैनश्शिनाय स्वाहा विनश्चिन
आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवन्नस्य
पतये स्वाहार्धिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
इयं ते राष्मित्राय युन्तामि यमन ऊर्जे त्वा वृष्टयै
त्वा प्रजानां त्वार्धिपत्याय ॥ २८ ॥

उ० अथ नामग्राहं जुहोति । वाजाय स्वाहा इति ॥ २८ ॥

म० अथ नामग्राहोमः । तथाच श्रुतिः 'अथ नाम-
ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्तायै-
तमेव प्रत्यक्षमप्रीणस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्तायैतमेव
प्रत्यक्षं प्रीणाति' (९।३।३।८) इति । वाजोऽर्जं तस्मै
स्वाहेति होममन्त्रः । वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि
तज्जाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः । अत्र प्राचुर्यार्थोऽप्युक्तः ।
प्रसुवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात्प्रसवो वैसातः ।
अपिजाय अश्वु जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलङ् । जलक्रीडा-
रतत्वादपिजो ज्यैष्ठः । कृतवे वागरूपाय चातुर्मासादिवागप्राचु-
र्यात्कतुरापादः । वसवे वासयति वसुः चातुर्मासे वात्रानि-
षेधाद्वासुः श्रावणः । अहर्पतये दिनस्वामिने सूर्यरूपाय ताप-
करत्वाद्वाहपदस्याहर्पतिलम् । मुग्धयाग्रे तुषारादिना मोह-
रूपाय दिवसाय तुषारबाहुल्यान्मुग्धमह आश्रितः । अमुग्धाय
वैनश्शिनाय विनश्यतीति विनशी 'मसृजिनोश्शलि' (पा०
७।१।६०) इति बाहुलकादसत्यपि नरोनुमागमः । विन-
श्येव वैनश्चिनः स्वायं अण् । अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशी-
लाय कार्तिकाय आननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय
मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय । अविशिने आन्त्यायनाय न
विनश्यतीत्यविनशी तस्मै विनाशरहिताय । अन्ते सर्वेषां नाशे
भवमन्त्यं तदयमं चेलन्त्यायनं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै
सर्वेनाद्येऽप्यवशिष्टाय । अतएवाविनश्चिने विष्णुरूपाय मार्गशी-
र्षाय । 'मासानां मार्गशीर्षोऽह' (गीता० १०।३५) इति
स्मृतेः आन्त्याय भौवनाय । भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वकपे

भव आन्त्यस्तसौ । लोकस्वरूपपुष्टिकरत्नात्तत्रमवलम् । जाठ-
रावेदीति करलेन पुष्टिकरत्नं पौषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य
पतये पालकाय माधवा । क्षानादिना पुण्यजनकलेन पालकत्वं
माधवस्य । अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात्
प्रजापतये । एवं द्वादशमासाधिपत्ये प्रजापतिनामकाय देवाय ।
स्थाहेति होमार्थं सर्वत्र । हे अग्ने, इमं ते तव राट् इदं राज्यं
यत्र यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किंच हे अग्ने, त्वं
मित्रस्य सख्ययुजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि । यज्ञार्थं चतुर्धा
मित्रायेति । कीदृशस्तम् । यमनो यमयतीति यमनः अग्निशो-
भाधिकर्मसु सर्वाधिपमवन् । अत ऊर्ध्वं विशिष्टाञ्जरसाय त्वा
क्षामभिपिबामीति शेषः । तथा वृष्ट्यै वर्षणाय त्वामभिपि-
बामि । 'अमो प्रास्तावृत्तिः सम्बगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या-
न्नापते वृष्टिर्दृष्टेयं ततः प्रजाः' इति स्मृत्यैः । ततः प्रजानामा-
धिपत्याय प्रजास्वामित्वायै त्वामभिपिबामि वसोर्धाराया । तथा
च श्रुतिः 'प्रजानामाधिपत्यायेत्यज्ञं वा ऊर्गन्तं वृष्टिरभेनैव
नमेतप्रीणाति यदेवाहेयं ते राप्तित्राय यन्तासि यमन ऊर्गं
त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिपि-
बोऽभीलेतमित्रस्य त्वं यन्तासि' (१।३।३।१०—
११) इति ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

आयुर्व्यजेन कल्पतां प्राणो व्यजेन कल्पतां चक्षु-
र्व्यजेन कल्पतां श्रोत्रं व्यजेन कल्पतां वाग् व्यजेन
कल्पतां मनो व्यजेन कल्पतामात्मा व्यजेन
कल्पतां ब्रह्मा व्यजेन कल्पतां ज्योतिर्व्यजेन कल्पतां
स्वर्व्यजेन कल्पतां पुष्टं व्यजेन कल्पतां यज्ञो व्यजेन
कल्पताम् । सोमश्च यजुश्च ऋक् च सामं च
बृहच्च रथन्तुरं च । स्वदेवा अगन्मासता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० अथ कल्पाजुहोति । आयुर्व्यजेन कल्पतामिति ।
आधुरादीनि मम यज्ञकृताणि भवन्तु । यज्ञश्च मम यज्ञेनैव
कृतो भवतु । नाहं यज्ञकृतां समर्थः । सोमश्च यजुश्च ऋक्
च सामं च बृहच्च रथन्तुरं च यज्ञेन कृतानि भवन्तिवत्य-
नुषङ्गः । स्वदेवा अगन्म हे देवाः, स्वर्गलोकं वयमगन्म ।
असृताश्च भूताः प्रजापतेश्च प्रजा अभूमेति फलवचनम् ।
वेद स्वाहेति होममन्त्रः ॥ २९ ॥

म० कल्पहोमः कल्पतामिति लिङ्गात् । 'अथ कल्पाजुहोति'
(१।३।३।१२) इति श्रुतेः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्वी-
कनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुःश्रोत्रवाक्-
मांसि मम यज्ञेन कृतानि भवन्तु । आत्मा वेदः 'आत्मेन्द्रि-
यमनोयुक्तो भोक्तिस्वाहुर्मनीषिणः' इति स्मृत्यैः । ब्रह्मा वेदो

यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः स्वयंप्रकाशः परमात्मा यज्ञेन
साध्यताम् । पुण्यकर्मोद्युष्टानं परमात्मज्ञानेन करणम् । 'ब्राह्मणा
विब्रिदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनासकेन' (१४।७।२।
२४) इति श्रुतेः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः'
(गीता० ३।२०) इति स्मृत्यैः । स्वः स्वर्गः । पृष्ठं स्तोत्रं
स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव कृतो भवतु नाहं
यज्ञकृतो समर्थः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' देवाः (अ० १३ क०
१६) इति श्रुतेः । किंच सोमयजुर्ऋक्सामबृहद्रथन्तराणि
च यज्ञेन कृतानि भवन्तिवत्यनुषङ्गः । सोमस्त्रिदशदशादिः
यजुरनियतपादो मन्त्रः । ऋक् नियतपादा । साम गीतिप्रधानम् ।
बृहद्रथन्तरे तद्विशेषौ । वसोर्धारायैवसमिमभिपिब्यात्मानं यज-
मानः प्रशंसति । वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगन्म
गतवन्तः । गमेर्लङि शब्दलोपे मस्य मत्वे रूपम् । गत्वा
चासृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः । भवतेर्लङि रूपम् । ततः
प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन
वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । वेदस्वाहेति वसो-
र्धाराहोमार्थो मन्त्रः । वेङ्किति वषट्कारः । 'वषट्कारो ह्येष
परोऽक्षं यजेत्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवे-
भ्योऽन्नं प्रवीर्यते' (१।३।३।१४) इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥

त्रिंशी ।

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमर्षिति नाम
वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवन्माविवेश
तस्यां नो देवः संविता धर्मं साविपत् ॥ ३० ॥

उ० वाजप्रसवीयं जुहोति सप्तमिर्कर्मिः वाजस्य नु
आख्यातम् ॥ ३० ॥

म० 'वपावत्संभूतं चमसवत्सुवेण वाजपेयिकानि वाज-
स्येममिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति' (का० १८।५।
४।५) । क्षेत्रवपनवत्सर्वापधमौदुम्बरे चमसे संभूतं तस्मा-
त्सर्वापधाचमसवत्सुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण सुवेण
वाजस्येमं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः (१।२३—३०) सप्त
वाजपेयसंवन्यीनि वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य नु प्रसवे
इत्यादिसप्तमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीयानि ।
तस्मादेव सर्वोपवातेनैव सुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥
आख्याता (अ० ९।क० ५) ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

विश्वे अथ मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्वप्रयः
समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु
द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ३१ ॥

उ० विश्वे अथ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् अयमहितपद्मावः । विश्वे

अथ मरुतः अथ अस्मिन्वावि आगमन्निवत्युपपन्नः । विश्व-
कृती । विश्व इति सर्वनाम सामान्यदेवतागणप्रतिपत्तिजनक-
मतस्तत्पराकाङ्क्षीकरणाय विशिष्टो देवतागण इहाध्याहियते ।
विश्वे च देवगणा वसवो रुद्रा आदित्या अथ कृती कृत्वा
अवनेन तर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च
विश्वे भवन्तु अग्नयः गार्हपत्यप्रभृतयः समिद्धाः सम्यग्द्रीक्षाः ।
विश्वेदेवाश्च नोऽस्माकम् अवसाज्ञेन इविलक्षणेन निमित्त-
भूतेन आगमन्तु आगच्छन्तु । तेषां च तुष्ट्या विश्वं सर्वं
वस्तु इविणं भूमिहिरण्वादिधनं वाजआशं च अस्मै अस्माक-
मस्तु ॥ यद्वा अन्यथा संवन्धः । विश्वे मरुतः अथ आगच्छन्तु ।
विश्वे च देवगणाः कृत्वा निमित्तभूतया आगमन्तु । विश्वे
च देवा अवसा निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च
विश्वे भवन्तु अग्नयः समिद्धाः । होमार्थं हि अग्नयः प्रजा-
स्यन्ते । ततो वागोत्तरकालम् । विश्वमस्तु इविणं वाजो
अस्मै ॥ ३१ ॥

म० लुशोभानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अवास्मिन् दिने
विश्वे सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु । कृत्वा-
भावे रूपम् । विश्वे अग्नये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा
आदित्याश्च कृती कृत्वा पूर्वसर्वगः । अनेन तर्पणेन निमित्ते-
नागमन्तु तृप्त्यर्थमागच्छन्तिल्लव्यः । विश्वेदेवाः च गणदेवता
नोऽस्माकमवसाज्ञेन इविषा निमित्तेन इविषाहणायागमन्तु ।
तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्नयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्य-
ग्द्रीक्षा भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं
सर्वं इविणं धनं गोभूहिरण्वादि वाजोऽश्वं वासेऽस्माकमस्तु ।
विमर्शः शोभादेशः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।
वाजो नो विश्वेदेवैर्धनं साताविहावतु ॥ ३२ ॥

उ० वाजो नः । अनुष्टुप् वाजो देवता । वाजोऽश्वं
नोऽस्माकं सप्त प्रदिशः चतस्रो दिशः प्रकृष्टाश्च त्रयो लोकाः
सप्त प्रदिशः उक्ताः । चतस्रो वा परावतः । वातान्वः समु-
च्चयार्थीयः । चतस्रश्च परावतः । परावच्छब्दो दूरवचनः ।
सहः जनः तपः सत्यमित्येते लोका उच्यन्ते । ते हि तान्
लोकानतीत्य वर्तन्ते । आपूरयन्त्विति शेषः । किंच वाजः
नः अस्मान् विश्वेदेवैः सह धनसातो धनसंभजनकाले प्राप्ते
इह यजे इह वा लोके अवतु पालयतु ॥ ३२ ॥

म० तिस्रोऽश्वदेवताः तत्रायानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ ।
नोऽस्माकं वाजोऽश्वं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्-
चतुष्कम् परावतः दूरस्थावतश्च महर्जनतपःसत्याकृपाया-
पूरयन्त्विति शेषः । वातान्वद्वार्थः । यद्वा अस्माकं वाजोऽश्वं सप्त
प्रदिशश्चतस्रो महाराष्ट्रावतु प्रीणातु । प्रशान्देन प्रकृष्टं
लोकत्रयम् । दिशः प्राच्याद्याः । परावच्छब्दो दूरार्थः ।
महारादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते । अस्मद्वृत्तात्तेन सात

लोका दिक्चतुष्कं च तुष्ट्यामित्यर्थः । किंच धनसातो 'धन
संभक्तौ' पिबन्तो निपातः । धनस्य सातो संभजनकाले प्राप्ते
वाजोऽश्वं नोऽस्मान् विश्वेदेवैः सहावतु पालयतु । इह अस्मिन्
लोके यजे वा यदास्माकं धनेच्छा जायते तदा देवतर्प-
णधर्मं बहुजनमस्त्विति वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

वाजो नो अथ प्रमुवाति दानं वाजो देवाँर ॥
ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान
विश्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३३ ॥

उ० वाजो नः । द्वे अनुष्टुभौ वाजदेवत्ये । वाजः नः
अस्माकम् अथ प्रमुवाति अभ्यनुजानातु दानम् वाजश्च
देवान् ऋतुभिः कालैः सह कल्पयतु यथास्थानम् । वाजो हि
मा सर्ववीरं जजान । हिशब्दः समुच्चयार्थीयः । वाजश्च मां
सर्ववीरं जनयतु । ततो विश्वा आशाः वाजपतिः सन्
जयेयमित्यार्थः ॥ ३३ ॥

म० अवास्मिन्दिने वाजोऽजमजाधिप्राप्ती देवता
नोऽस्मान् प्रमुवाति प्रेरयतु अनुजानातु । दानार्थमिति शेषः ।
अथदानेच्छास्माकं भवितुमित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह
देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु । 'लेटोऽडाटौ' यस्मिन्
काले यो देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजितुमित्यर्थः । हि चकारार्थः ।
वाजश्च मा मां सर्ववीरं सर्वं वीरः पुत्रपौत्रादयो वक्ष्य स
सर्ववीरस्तादृशं जजान जनयतु । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'
पुत्रादियुतं मां करोतित्यर्थः । ततो वाजपतिः समुच्चयः
सहैव विश्वा आशाः सर्वा दिशो जयेयम् । अथदानेन सर्वा
दिशो वशीकुर्वामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

वाजः पुरस्ताद्भुत मध्यतो नो वाजो देवान्
हविषा वर्धयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं चकार
सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

उ० वाजः पुरस्तात् । वाजः अश्वं पुरस्तात् अस्त्विति
वाक्यशेषः । उत मध्यतो नः अस्माकमस्तु वाजः । वाजश्च
देवान्हविषा वर्धयाति वर्धयतु । अस्माकम् वाजश्च मां
सर्ववीरं च करोतु । ततः सर्वा आशा दिशः वाजपतिः सन्
जयेयम् । दिशूपतया व्यापकता प्राप्यते ॥ ३४ ॥

म० वाजोऽश्वं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु । उतापि न नोऽस्माकं
मध्यतो गृहमन्ये च वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो हविषा
कृत्वा देवान्वर्धयाति वर्धयतु पुष्पातु । हि कार्यं । वाजो मा
सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरश्वपालकः सज्जहं
विश्वा आशाः सर्वा दिशो भवेयम् । दिशूपतया व्यापकता
प्राप्यते । यद्वा विश्वा आशा भवेयं प्राप्नुयाम् । वशीकुर्वामित्यर्थः ।
भू प्राप्ती ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

सं मां सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मां सृजामि
अग्निरोषधीभिः । सोऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

उ० सं मा । विराजो आग्नेयौ वा । सोऽहं वाजमिति
तच्छब्दबोधादस्योऽध्याहारः । सं मा सृजामि मा मां
आत्मानं पयसा हसेन पृथिव्याः संबन्धिना संसृजामि ।
संसृजामि च मा मां । आत्मानं अग्निः ओषधीभिश्च । सोऽहं
संसृष्टपयःप्रभृतिशरीरः । वाजं सनेयं संभजेयम् । हे अग्ने,
त्वयसादात् । यद्वा अग्निरोषधौ च । अस्मादादेनास्य मासन्दस्य
स्वाशब्दं कृत्वा युक्ततरमेतद्व्याख्यानम् । योऽहं हे अग्ने, संसृ-
जामि त्वां पयसा पृथिव्याः संसृजामि च त्वामग्निरोषधी-
भिश्च । होमाभिप्रायः संसर्गः । सोऽहं वाजं सनेयमिति ॥ ३५ ॥

म० हे विराजो । दशकाक्षयो विराजेकादशका वेत्युक्ते-
कादशाक्षरनिपादा विराट् । तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना ।
सोऽहमिति तच्छब्दध्वन्यादस्योऽध्याहारः । हे अग्ने, योऽहं
पृथिव्याः पयसा पृथिवीसंबन्धिहरसेन मामात्मानं संसृजामि
संयोजयामि । अग्निरोषधीभिश्च मां संसृजामि । सोऽहं संसृ-
ष्टपयोऽबोधपक्षशरीरः सन् । वाजमर्घं सनेयं संभजेयम् । यद्वा
व्यलयेनास्मच्छब्दस्य युष्मद्विशः । हे अग्ने, योऽहं त्वं
पृथिव्याः पयसादग्निरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं
वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

पट्त्रिंशी ।

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्युन्त-
रिक्षे पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ३६

उ० पयः पृथिव्याम् । विराट् अग्निरुच्यते हविर्वा । पयः
पृथिव्यां धाः निषेहि । पयश्च ओषधीषु धाः । पयो दिवि
धाः । अन्तरिक्षे पयो धाः । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् ।
किञ्च पयस्वतीः पयःसंयुक्ताः प्रदिशः दिशो विदिशश्च सन्तु
भवन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥

म० हे अग्ने, त्वं पृथिव्यां पयो रसें धाः षेहि स्वापय ।
दधातेत्येति मध्यमैकवचने रूपम् । 'बहुलं छन्दस्यमाद्यो-
गोऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यङ्गभावः । ओषधीषु च
पयो धाः । दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो
धाः । किञ्च मह्यं महर्षे प्रदिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः
पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु । आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो
मसानीष्टा भवन्तिस्वर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्नोर्वाहुभ्यां पुष्णो
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्व्येणाग्नेः
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

उ० अभिषिञ्चति यजमानम् । देवस्य त्वेति व्याख्या-
तम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्व्येणेन यमनेन अग्नेश्च साम्राज्येन
अभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

म० 'सुवं प्राप्तं परिश्रित्स्वृक् कृष्णाजिनमालीयं पुच्छा-
दुत्तरं' शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपे-
यिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिञ्चते ब्रह्मवर्चसकामादित्यन्वारब्धौ
देवस्य त्वेति' (का० १८ । ५ । ६-९) । अस्मायैः ।
कर्मापवर्गे औदुम्बरे चतुष्कोणं सुवमाहवनीये प्रक्षिप्याग्नि-
पुच्छादुत्तरदिशि परिश्रित्सर्गं प्राग्भावमुत्तरलोमं कृष्णाजिन-
मालीयं तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वार-
म्भोऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिञ्चते । किं कृत्वा । सर्वौ-
षधशेषेऽपि जलानि कृत्वा । अभिषेकस्यैव इत्यसाध्यत्वात् अर्घं
पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वेति । वा पूर्वपक्षनिरासे ।
'शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विद्यते वाजपेयिकानि'
(१ । ३ । ४ । ७) इति श्रुतेः । अत्र वाजपेयसंबन्धीनि
वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते तत्रोदकक्षीरे स एव । औदुम्बरे पात्रेऽपि
आसिच्य पयस्वेत्युक्तेः (कात्या० १४ । ५ । १६) । अतस्त-
स्मिन्मधेनैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः । देवस्य त्वा । व्याख्या-
तम् । सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी । सरस्वतीर्षवन्धिन्वा वाचो वाण्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजा-
पतेः यज्ञेन नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्तिनेन हे यज-
मान, त्वामभिषिञ्चामि । मत्कृतभिषेकेन वाक्सिद्धिर्वायै
साम्राज्यं च तव संपद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

कृतापाहुतर्धामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो
मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा
वाद् ताम्भ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

उ० राष्ट्रस्तो जुहोति । द्वादश यज्ञेषु स नो भुवनस्य
पत इत्येतस्याः प्राक् कृतापाहुत्यादीनि । अग्निरुच्यते कृता-
पाद् । कृतं सत्वं सहतीति कृतापाद् । कृतं सत्वं धाम
स्थानं यस्य स तथोक्तः । अग्निर्गन्धर्वः तस्य चाग्नेर्गन्धर्वस्य
ओषधयोऽप्सरसः । तासां च मुदः नाम । ओषधीभिर्हीदुं
सर्वं मोदत इति मुदः । सोऽग्निर्गन्धर्वः नः अस्माकम् इदं
ब्रह्म इदं च क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहावाद् । ताम्भ्यश्च ओष-
धीभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

म० 'द्वादशगृहीतं विप्राहं जुहोत्युतापाहुति' (का०
१८ । ५ । १६) प्रतिसाहाकारं राष्ट्रस्तो वाद्कारान्तः
पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । वाज्याद्वादशगृहीतं गृहीत्वा विनश्यद्वा-
कानां कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिसाहाकारं राष्ट्रस्तस्यैवा
आहुतीजुहोति । व्यतिषेकेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः स्वाहा-
वाक्यलान्तः उत्तरस्यान्वः स्वाहेत्यन्तः । ततो मन्त्रे यानि
पुलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मसाधीनि तानि व्यवहितपठितमन्त्र-

पुरुष पठित्वा पूर्वो मन्त्रः संपाद्यः । यानि च क्रीडितानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्पुण्योत्तरो मन्त्रः संपाद्य इत्यर्थः । द्वादश यज्ञेषु गन्धर्वोऽप्सरोदेवत्वानि । तत्रायं विभागः । ऋतापाद्भूतधामाभिर्गन्धर्वैः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिदि वाडन्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त उत्तर उत्तरो मन्त्रः । पूर्वो गन्धर्वदेवत्वः उत्तरोऽप्सरोदेवत्वः । एवं मन्त्रकण्डिकास्वप्नमे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथाच श्रुतिः 'पुष्टे पूर्वस्मै जुहोत्यथ क्रीडन्तः पुमांस्तं ब्रह्मैषादवाले-कस्मा इव पुष्टे जुहोति ब्रह्मैष इव क्रीडन्तस्मादप्येकस्य पुष्टो बहवो जाया भवन्त्युभाभ्यां वादकारेण च स्वाहाकारेण च पुष्टे जुहोति स्वाहाकारेणैव क्रीडन्तः पुमांस्तमेव तद्वायेषादवाति' (१।४।१।६) इति । तथा चैवमृतापाद् संहितः सुपुण्यः इषिरः मुज्युः प्रजापतिरिति षण्णां पूर्वमन्त्राणांमृतापादित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः । तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक् सामानीति षण्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः । अथ मन्त्रार्थः । योऽभिर्गन्धर्वैः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः । ऋतापाद् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतापाद् सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः । 'सहेः साहः सः' (पा० ८।३।५६) इति षत्वम् । पूर्वपदस्य छान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाद् वपदकारेण सुहुतमस्त्विलेको मन्त्रः । तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो जीवाद्या नाम नात्रा अप्सरसः क्रीडन्त भोग्याः । कीदृश्य औषधयः । मुदः मोदन्ते जना यामिस्ता मुदः 'औषधयो वै मुद औषधीभिर्हृद' सर्वं मोदते' (१।४।१।७) इति श्रुतेः औषधयोऽग्नेर्भोग्याः । तथाच श्रुतिः 'अग्निर्ह गन्धर्व औषधीभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चकाम' (१।४।१।७) इति । तान्न औषधीन्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

सुष्टुहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

उ० सुष्टुहितो विश्वसामा यः सूर्यः संहितः एष ब्रह्मोरात्रे संवधातीति संहितः सूर्यः । विश्वसामा एष द्वेव सर्वसाम । तस्य मरीचयोऽप्सरसः मरीचयश्चसरेणवः । आयुवो नाम आयुव इव हि मरीचयः ऋवन्त इत्यायुवः मिथ्रयन्त इत्यर्थः । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ३९ ॥

म० यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः । संहितः संवधात्यहोरात्रे इति संहितः 'अतो वा आदित्यः संहितः एष ब्रह्मोरात्रे संवधाति' (१।४।१।८) इति श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य स विश्वसामा सर्वसामरूपो वा । 'विश्वसामेलेव द्वेव सर्वे' (१।४।१।८) इति श्रुतेः । 'यदेतद्विदीप्यते तन्महाप्रतं तानि सामानी' ति च । तस्मै सूर्याय स्वाहा वाद् । तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्त्रसरेणवः 'सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चकाम' (१।४।१।८) इति श्रुतेः । कीदृश्यो मरीचयः । आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिथ्रोभवन्त्यायुवः । 'आयुवाना इव हि मरीचयः ऋवन्ते' (१।४।१।८) इति श्रुतेः । ताभ्यो मरीचिन्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

सुपुण्यः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुर्यो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

उ० सुपुण्यः सूर्यरश्मिः । यः सुपुण्यः सुयज्ञियः । सर्वस्वेव हि चन्द्रमसो रश्मयः । चन्द्रमा गन्धर्वः तस्य नक्षत्राणि अप्सरसः । भेकुर्यो नाम भाः हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति भेकुर्यो नक्षत्राणि । तुल्यमन्यत् ॥ ४० ॥

म० यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः । सुपुण्यः शोभनं सुप्ते सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः । याज्ञिकानां चन्द्रलोकातिरुक्तात् । तथाच सूर्यरश्मिः सूर्यस्वेव रश्मयः किरणा यस्य । 'सुपुण्य इति सुयज्ञिय इत्येतत् सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्वेव हि चन्द्रमसो रश्मयः' (१।४।१।९) इति श्रुतेः । तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाद् । तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः । कीदृश्यः । भेकुर्यः भां कर्तुं कुर्वन्तीति भेकुर्यः । पृथोदरादित्यात् सायुः । 'चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चकाम भेकुर्यो नामेति भाकुर्यो ह नामेते भा' हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति' (१।४।१।९) इति श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

उ० इषिरो विश्वव्यचाः । य इषिरः क्षिप्रः । 'इषु गती' तस्य इषिरः । विश्वव्यचाः सर्वतोऽगमनः । वातो गन्धर्वः तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम । आपो वा ऊर्जः अज्यो वसिर्जायते । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ४१ ॥

म० यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् सुहुतमस्तु । कीदृशो वातः । इषिरः 'इष गती' दिवादिः । इष्यति मच्छतीति इषिरः । औष्णादिक इरप्रलयः । शीघ्रगमनः । विश्वव्याचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्याचाः सर्वतो गमनः । 'इषिर इति क्षिप्र इत्येत द्विश्वव्याचा इत्येष हीदृ' सर्वं व्यचः करोति' (१।४।१।१०) इति श्रुतेः । तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वोऽद्विरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम' (१।४।१।१०) इति श्रुतेः । कीदृशः । ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धाम्योत्पादने-नेत्यूर्जः । 'आपो वा ऊर्जोऽश्वो एषा जायते' (१।४।१।१०) इति श्रुतेः । ताभ्योऽश्वोऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

उ० भुज्युः सुपर्णः । यज्ञो वै भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति पालयति । सुपर्णः शोभनपतनः । यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम । दक्षिणा वै तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते । यथा यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव सः । तुल्यमन्यत् ॥ ४२ ॥

म० यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । कीदृशो यज्ञः । भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः । 'यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति' (१।४।१।११) इति श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गे गते यजमानो गच्छति । तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिर्ह्यप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम' (१।४।१।११) इति श्रुतेः । कीदृशः । तावाः स्तूयते यज्ञो यजमानश्च वाभिस्ताः स्वाहाः 'दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽश्वो यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव सः' (१।४।१।११) इति श्रुतेः । ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यः सूरस एष्टयो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

उ० प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा सदीवं सर्व-मकरोत् स नो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामानि अप्सरसः एष्टयो नाम । ऋक्सामानि वा एष्टयः । ऋक्सामैर्ह्यंशासत इति नः अस्तु इत्थं नः अस्त्विति । तुल्यमन्यत् ॥ ४३ ॥

म० यो मनोऽपो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं न पातु

तस्मै मनसे गन्धर्वाय स्वाहा वाद् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः । प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति 'अन्येभ्योऽपि ददन्ते' (पा० ३।२।७५) इति करोतेमिति । 'स हीदृ' सर्वमकरोत्' (१।४।१।१२) इति श्रुतेः । तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यः सूरसः । नाम प्रसिद्धम् । कीदृशः । एष्टयः इष्यते काङ्क्षयतेऽमीष्टं वाभिस्ता एष्टयः । 'मनो ह गन्धर्वे ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्यृक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्यंशासत इति नोऽस्त्वित्थं नोऽस्तु' (१।४।१।१२) इति श्रुतेः । ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य न उपरि गृहा यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

उ० रथधिरसि जुहोति । स नो भुवनस्य प्रजापत्या प्रस्तारपङ्क्तिः । हे भुवनस्य पते प्रजापते, यस्य ते तव उपरि अमुष्मिँहोके गृहा यस्य वा इह अस्मिन् लोके । स त्वं नः अस्माकम् । व्यवहितोयं संबन्धः । अस्मै ब्रह्मणे अस्मै क्षत्राय महि महत् । शर्म शरणम् यच्छ देहि स्वाहा ॥ ४४ ॥

म० 'पञ्चगृहीतं च रथधिरस्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्च-कृतः स नो भुवनसेति' (का० १८।५।१०) । राष्ट्र-भुक्तोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्म्यं गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रति-प्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथधिरसि तदाज्यं पञ्चधा विश्वज्य पञ्चकृतो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति भूतार्थः । प्रजापति-देवत्वा प्रस्तारपङ्क्तिः । आपो द्वादशकावन्त्यावष्टको सा प्रस्था-रपङ्क्तिः । तृतीयोऽन्न नवकः । हे भुवनस्य पते पालक, हे प्रजापते, यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति । वायवा यस्य त इह भूलोके गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणावास्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि महत् शर्म सुखं यच्छ देहि । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

समुद्रोऽसि नमस्त्वानाद्रवाणुः शुभ्रमूयोभूरभि मा वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि मरुतां गुणः शुभ्रमूयोभूरभि मा वाहि स्वाहा । अवस्यूरसि दुर्वस्वा-च्छंभूमूयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

उ० वातहोमा जुहोति । समुद्रोऽसीति श्रीणि यन्त्रिंशिलोकेस्थानं वायुं लोकद्वारेण स्तुवन्ति । यत्स्वं हे वायो, समुद्रोऽसि समुन्द्रोऽसि । नमस्त्वां नमस् इति नक्षत्राण्यु-च्यन्ते । तानि हि नितरां भान्ति तैः संयुक्तो नमस्वात् । आद्रवाणुश्च एष आद्रं ददाति वृष्टयवस्थापादि । तं स्वर्गं

प्राथम्ये शंभूः मयोभूश्च तं भावयतीति शंभूः । मयः सुखं भावयतीति मयोभूः । अभि मा वाहि अभि मां वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि यस्त्वं मारुतोऽसि मरुतां पुरोवातप्रभृतीनां वातानां प्रकृतिभूतोऽसि । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणोऽसि तं त्वां नवीमि । शंभूश्च मयोभूश्च भूत्वा अभि मां वाहि स्वाहा । अवस्पूरसि यस्त्वमवस्पूरसि । अवनं तर्पणं रक्षणं वा तत्सीव्यतीत्यवस्पूः । 'पितु तन्तु-संताने' इत्यस्य 'छदोः छदनुनासिके च' इति किपि कृते संप्रसारणे च अवस्पूः । दुवस्त्वांश्च दुवश्च हविलक्षणमजस्र-प्यते । हविलक्षणेनाच्चेन युक्तश्च आर्द्रदानुश्च । तं त्वां वाचे । शंभूमयोभूरित्यादि ॥ ४५ ॥

म० 'वातहोमाजुहोत्यजलिनाहृत्य बहिर्वेदेरधो दक्षिणतो पुर्वुत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाग्र्ये समुद्रोऽसीति प्रति-मन्त्रम्' (का० १८ । ६ । १) । रचहोमानन्तरं तं रचमग्ने-रुत्तरतो वेदी प्राञ्चुस्त्रयवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये जीनं वायुहो-मान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रचयुगदक्षिणपुरोऽधो प्रथमम् उत्तरपुरोऽधो द्वितीयम् युगमप्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा बहिर्वेदेरजलिना वा तमानोयेति सूत्रार्थः । वायव्यानि त्रीणि यजुषि । त्रिलोकस्थो वायुः स्तुयते । हे वायो, यस्त्वमीदृशो-ऽसि स त्वं मा मामभिवाहि । मदभिमुखमाताच्छ स्वाहा सुहुतं तेऽस्तु । 'वा गतिगन्धनयोः' लोट् मध्यमैकवचनम् । कीदृशः । समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्षिप्तो भवतीति समुद्रः । 'उन्द्री क्षेप्रे' रक्प्रत्ययः । नभस्त्वा नभोसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः । आर्द्रदानुः आर्द्रं वृक्षवन्मायादिकं ददातीत्यार्द्रदानुः । शंभूः धर्मैहिकं सुखं भावयति प्रापयतीति शंभूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः स्वलोकस्थोऽसि । 'असी वै लोकः समुद्रः' (१ । ४ । २ । ५) इति श्रुतेः । स मामभिवाहि । मरुतां वातानामगं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिः-प्रभृतीनां गणः तन्निवासत्वात् । 'अन्तरिक्षलोको वै मारुतः' (१ । ४ । २ । ६) इति श्रुतेः । शंभूः मयोभूः त्वं मामभि-वाहि पूर्ववत् । अत अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्पूः 'पितु तन्तु-सन्ताने' किपु 'छदोः छदनुनासिके च' (पा० ६ । ४ । १९) कठि कृते गणादेशः । 'अगं वै लोकोऽवस्पूः' (१ । ४ । २ । ७) इति श्रुतेः भूलोकस्थोऽसि । दुवस्त्वान्दुवोऽगं हविलक्षणं विद्यते चक्ष सः शंभूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिव्यमातृन्वन्ति रुश्मिभिः ।
तामिनीं अक्ष सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ ४६ ॥

उ० रुक्मवतीजुहोति । यास्ते द्वे व्याख्याते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

म० 'नव जुहोति यास्ते इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८ । ६ । ६) । अस्मार्थः । पूर्वसंस्कृताज्यास्तकृतसकृदादाय नवा-हुतीजुहोति यास्ते अग्ने, या वो देवाः रुचं नः तत्त्वा यामि

एताश्चतस्रः स्वर्गेति कण्विकायां पण्यजुभिः पवेति नव । द्वे व्याख्याते (१३ । २२-२३) ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोप्वर्षेषु या रुचं ।
इन्द्राग्नी तामिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ४७

अष्टचत्वारिंशी ।

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।
रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ ४८ ॥

उ० रुचं नः अनुष्टुपाग्नेवी । रुचं दीप्तिम् नः अस्माकं ये ब्राह्मणाः तेषु धेहि । रुचं च राजसु नः संवन्धिषु कृधि कुरु । रुचं विश्वेषु शूद्रेषु च नः संवन्धिषु कृधि कुरु । मयि च धेहि रुचा दीप्त्या सह रुचं दीप्तिम् । अनुत्सन्न-धर्माणो यथा वयं दीप्त्या भवेम तथा कुर्वित्वाशयः । यद्वा ब्रह्मप्रभृतिषु वा रुक् तामस्माकं धेहि सर्वथा । किं बहुनो-केन मय्येव धेहि रुचा सङ्गता रुचम् ॥ ४८ ॥

म० अग्निदेवत्वानुष्टुप प्रथमो नवकः । हे अग्ने, नो-ऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मासंवन्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय । नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि कुरु 'श्रुध्य' (पा० ६ । ४ । १०२) इत्यादिना हेर्धिजम् वापो कुरु । विश्वेषु वैश्येषु शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु । किं न मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि । अविच्छिन्ना रुचं धेहीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणराजविद्वद्वेषु वा रुक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशस्ते यज-
मानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुक्षसु
मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

उ० वारुण्या त्रिष्टुभा जुहोति । तत्त्वा । तदाशस्त इति तद् श्रवणादिह यद् प्रयोगः । यत्प्रयोजनं त्वां यामि याचामि ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन् । तदीयं यजमान आशीस्ते हविर्भिर्दभ्युवतैः । अतः अहेडमानाः अकुप्यन् हे वरुण, इह कर्मणि वर्तमान । अस्माकं कं प्रयोजनं यज्ञसमाप्तिलक्षणम् । बोधि बुध्यस्व । वृक्षा च हे उरुशंस बहुसंस्तव्यमान । आयुः मा प्रमोषीः मा अस्माक-मायुः खण्डय ॥ ४९ ॥

म० वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् युगशेषदृष्टा । अत्र द्वौ तच्छब्दौ प्रतेते तत्रैकस्य गच्छजपरिणामः कार्यः । हे वरुण, यजमानः हविर्भिः रतैः यज्ञनुप्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि याचामि । तत् त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः । यामीति याज्ञाकर्मसु पठितः ।

अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति वास्कोष्ठेराकारलोपः । कीदृशोऽहम् । ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन सन्दमानः स्वस्तुवानः । किंच हे उरुशंस, शंसनं शंसः स्तुतिः 'शंसु स्तुतौ' उरुमहान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्संबुद्धौ हे बहुस्तुते, इदामिन् स्थाने अहेडमानः हेडते कुप्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अकुप्यन् सन् त्वं बोधिं बुध्यस्व त्वम् । मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः । 'हुडलभ्यो हेर्धिः' 'वा छन्दसि' (पा० ३।४।८८) इति हेरषित्वाट्टणः शलोपच्छान्दसः । किंच नोऽस्माकमायुजीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय 'मुष स्तेये' छद् 'न माज्जोगे' (पा० ६।४।७४) इत्यङ्गभावः । पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

स्वर्णं धर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्णं शुक्रः स्वाहा स्वर्णं ज्योतिः स्वाहा स्वर्णं सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

उ० अधार्कश्चमेधयोः सन्तती जुहोति पञ्चभिर्वर्तुभिः । स्वर्णे यजुः सूर्याहर्देववचनः स्वःशब्दः । स्वरिव यो धर्म आदित्यस्तदग्नी जुहोमि स्थापयामि स्वाहाकारेण स्वरिव योऽङ्कस्तमादित्ये स्थापयामि । स्वर्णं स्वरिव यः शुक्रस्तमादित्य एवं जुहोमि । स्वरिव ज्योतिरग्निसप्तमप्रायेण जुहोमि । स्वर्णं स्वरिव यः सूर्यस्तमुत्तमं करोमि ॥ ५० ॥

म० पञ्च वर्तुषामिदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः । न इवार्थे । अर्कश्चमेधसंततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः । तथाच श्रुतिः 'अधार्कश्चमेधयोः सन्तती जुहोति' (९।४।३।८) इति । अस्वार्थः । अर्कोऽग्निः अग्नेमेधो रविस्तयोः सन्ततयः सन्तन्वन्ति संयोजयन्तीति संततयस्ताः अग्न्यादित्येकवर्कारिका आहुतय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अमिरकोऽसावादित्योऽधमेधस्तौ सृष्टौ नानिवास्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन्समदधुः' (९।४।३।१८) इति । तदनुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थे । स्वः न स्वरिव अहरिव दिनकरत्वात्सूर्यस्वाहुरूपमानम् । स्वरिव दिनमिव यो धर्मः आदित्यः तं स्वाहा अग्नी जुहोमि तमग्राविति शेषः पूरणीयः । आदित्यमग्नौ स्थापयामि । 'असौ वा आदित्यो धर्मोऽमुं तदादित्यमग्निमग्नौ प्रतिष्ठापयति' (९।४।३।१९) इति श्रुतेः । स्वरिव सूर्य इव योऽर्कोऽमिस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि । 'अगममिरर्क इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति' (९।४।३।२०) इति श्रुतेः । स्वरिव स्वर्देवः नकारो निधितार्थः । स्वर्नं देव इव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थापयामि । 'असौ वा आदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुञ्च दधाति' (९।४।३।२१) इति श्रुतेः । स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदस्त्राग्नेः स्वर्गोपमानम् । तमग्निमग्रापेव जुहोमि स्थापयामि । 'अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह दधाति' (९।४।

३।२२) इति श्रुतेः । एवमग्निं सूर्यं सूर्यमग्नौ सूर्यं च सूर्यमग्रावमि च संधाय । किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वर्नं सूर्यः स्वाहेति । स्वः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं स्वाहा उत्तमं करोमि । अव्ययानामनेकार्थत्वात् स्वाहाशब्द उत्तमार्थः । सर्वे देवाभिजा आन्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानारूपोऽस्तीतीयशब्दार्थः । 'असौ वा आदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेपोऽस्य सर्वस्योत्तमः' (९।४।३।२३) इति श्रुतेः । एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कगौरवकं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अग्निं युनज्मि शर्वसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तम् । तेन वयं गमेम ब्रह्मस्य विष्टपश्च स्वोक्तहोणा अधिनाकमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

उ० अग्निं युनज्मि तिसृभिराग्नेयीभिः द्वाभ्यां त्रिष्टुभ्यां तृतीयाया पङ्क्त्या । यमग्निं युनज्मि शर्वसा बलेन घृतेन च । दिव्यं दिवि भवम् सुपर्णं सुपतनम् वयसा बृहन्तम् वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । धूमेन हि महानभिर्भवति । 'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमग्राहृष्टिः' इति श्रुतिः । तेनाग्निना युक्तेन वयं गमेम गच्छेम । ब्रह्मत्यादित्यस्य विष्टपं विगतसंतापम् । सर्वद्वन्द्वोपलक्षणस्वापः । ततोऽप्यधि स्वर्गलोकं रहाणाः आरोहन्तः नाकमुत्तमं च गमेमेत्यनुवर्तते । यत्र गता न अकमसुखं प्राप्नुवन्ति स नाको लोकः ॥ ५१ ॥

म० 'अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्युचम्' (का० १८।६।१६) । अस्वार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणत्वात् यथापूर्वमित्युपपानकमेण ऋक्त्रयेण प्रत्येकं परिधीनं सृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति । अग्निदेवत्यास्तिस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः । शर्वसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि संयोजयामि 'युजियोगे' 'रुवादिभ्यः शम्' । कीदृशमग्निम् । दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् । वयसा धूमेन बृहन्तं बहिर्धूमेन महान् भवति । 'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमग्राहृष्टिः' (५।३।५।१७) इति श्रुतेः । किंच तेन युक्तेनाभिना ब्रह्मत्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गच्छेम । गमेराशीर्लिङ्गि लिङ्वाक्षिष्यद् (पा० ३।१।८६) इत्यङ्प्रत्यये उत्तमबहुचने रूपम् । विगतस्वापो दुःखं यस्य स विष्टपो लोकः । ततोऽपि उपरि ब्रह्मविष्टपोपरिष्ठान् स्वो रहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं भेष्टं लोकं गमेमेत्यनुवर्तते । रोहते 'बहुते छन्दसि' इति शपि लुप्ते शानधि रूपम् रहाणा इति । नास्त्वयं दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

इमौ ते पश्चाज्जरौ पतत्रिणौ याभ्यां रक्षां-
स्यपहृण्यमे । ताभ्यां पतेम सुकृतां लोके यत्र
कर्पवो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

उ० इमौ ते । याविमौ ते तव पक्षौ अजरौ जरारहितौ ।
पतत्रिणाकुपतनशीलौ । ताभ्यां च रक्षांसि अपहंसि । हे
अमे, ताभ्यां पक्षाम्नां पतेम उत्पतेम । सुकृतां लोके
सुकृतिनामेव स्थानम् । यत्राप्येऽपि कर्पवः जग्मुः गताः ।
प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

म० हे अमे, यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणी । कीदृशौ ।
अजरौ नाति जर ययोस्तौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं
पतनं वयोरेति तौ उत्पतनशीलौ । याभ्यां पक्षाम्नां रक्षांसि
राक्षसान् लपहंसि । उ ह्येतव्ये । ताभ्यां पक्षाम्नां क्वं
सुकृतां पुण्याकृतानामेव लोके पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृतलोके
प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना कृपवो मुनयो
जग्मुः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

इन्दुर्वक्षः श्वेन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो
मुरण्युः । महान् सधस्वे ध्रुव आ निपत्तो नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

उ० इन्दुर्वक्षः । यस्त्वमिन्दुः । 'इदि परमेध्वं' । परमे-
ध्वरः इन्दुनो वा । दक्षः उत्साहवान् श्वेनः शंसनीयगतिः ।
ऋतावा यज्ञवान् उदकवान्वा । हिरण्यपक्षः शकुनः ।
आकृत्या मुरण्युः भर्ता । महान् प्रभावतः । सधस्वे ब्रह्मणा
सह अविमक्तत्वाने ध्रुव आनिपत्तः स्थिर आनिपण्णः ।
तस्मै नमः ते तुभ्यमस्तु मा मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

म० हे अमे, यस्त्वमेतादृशत्वात् ते तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वं
मा मा हिंसीः हिंसां मा कुरु । कीदृशस्तम् । इन्दुः इन्दुति
इष्टे इन्दुः ईश्वरः 'इदि परमेध्वं' चन्द्रवदाकाशको वा । दक्षः
उत्साहवान् श्वेनः श्वेनपक्षिबदाकाशचारिताच्छ्वेनः । यज्ञ
शंसनीयगतिः । ऋतावा ऋतं सर्वं यज्ञ उदकं वासास्ति
ऋतवा । संहितायां दीर्घः । हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्य-
रूपौ पक्षौ यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । मुरण्युः विभर्ताति
मुरण्युः । ध्रुव आणादिकः कन्तुप्रत्ययः । पोषकः । महान्
प्रभावणः । ध्रुवः स्थिरः । सधस्वे ब्रह्मणा सह स्थाने आ-
निपत्तः आसमन्ताधिपण्णः । सह तिष्ठन्ति अवेति सधस्वे
'सधमादस्वयोच्छन्दति' (पा० ६ । ३ । १६) इति सधा-
देशः । 'मसत्-' (पा० ८ । २ । ६१) इत्यादिना निष्ठायां
निपातः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

दिवो मूर्धांसि पृथिव्या नाभिरुगं पामोर्वधी-
नाम् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्त्वये ॥ ५४ ॥

उ० अथनामादिवुज्जानं विमुञ्चति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां
पुरोणिग्जगतीभ्याम् । दिवो मूर्धांसि सुलोकोत्तमाङ्ग-
मसि । पृथिव्याः नाभिर्नहनम् । ऊर्कं रसः सारः अपाम्
ओषधीनां च । विश्वायुश्च सर्वप्राणिनामायुर्जीवनम् । सप्र-
थाश्च सर्वतः पृथुः तिर्यगृध्वमधश्चानवच्छिन्नविभवः । तस्मै
ते नमः त्वये । असिप्रमुखो हि देववानः पन्थाः ॥ ५४ ॥

म० 'आगिमाकृतलोचस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिसन्ध्यो-
र्विदो मूर्धेति प्रवृत्तम्' (का० १८ । ६ । १७) । यज्ञाग्नि-
यलोचप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्वेदेन दक्षिणोत्तरयोः
परिधिसन्ध्योरुपस्थित्वाग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः । आ-
ग्नेयीं परोणिक् आशावृष्टौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा
परोणिक् । अत्रायौ दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादश-
कस्तेनैकाविका । हे अमे, यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै त्वये मा-
गांस्व स्वर्गमार्गरूपाय नमो नमस्कारोऽस्तु । अग्निमुखो हि
देववानपन्थाः सुतायुक्तः । कीदृशस्तम् । दिवो मूर्धां स्वर्गो-
क्तस्योत्तमाङ्गस्थानीयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः । सद्य-
तेऽनवा सा नाभिः । नहति ब्रह्माति जीवनेनेति नाभिः
'नहो भध्व-' (उणा० ४ । १२७) इतीन्द्रस्यो निधं भा-
न्तादेशः निष्ठावाद्युदात्तः 'निल्यादिर्निलम्' (पा० ६ । १ ।
१९७) इत्युक्तेः । पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निनिबन्धनमिति
भावः । अपां जलानामोषधीनां त्रीणादीनां च ऊर्कं रसः सारः ।
विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्व्यस्य सः बहुजीवनः । यदा विश्वेषां
सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् । तदधिजीवनत्वात्तेषामिति भावः ।
शर्म क्षरणभूतः सर्वेषाम् । सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रयत्ना
सह वर्तमानः सप्रथाः तिर्यगृध्वमधश्चानवच्छिन्नप्रभावः ।
इदञ्चायाप्रये नमः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

विश्वस्य मूर्ध्वन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हव-
यमपस्यायुरपो दत्तोदधि भिन्त । दिवस्पर्जन्यादु-
न्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्टाव ॥ ५५ ॥

उ० विश्वस्य मूर्ध्वन् । यस्त्वं विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य
मूर्ध्वन् मूर्ध्नेः अधि उपरि तिष्ठसि । श्रितः आश्रितः बुद्धी-
न्द्रियाणि सुपुण्यां वा नाडीम् । यस्य च समुद्रे समुन्दने
अन्तरिक्षे ते तव हवयम् । अप्सु च आयुर्जीवनम् । तं त्वां
याचे । अपो दत्त अपो देहीति वचनव्यत्ययः । एकोऽग्नि-
रिह देवता । कथमिति चेत् । उदधिं भिन्त । उदकं पत
ह्युदधिः । उदकस्य उदादेशः । मेघ उच्यते । अत्रापि
भिषीति मासे भिन्दतेविद्वर्णार्थस्य बहुवचनं ज्ञान्दसम् ।

एवं दिवस्पर्वेन्यात् अन्तरिक्षात् पृथिव्याः अन्वत्रापि यतो-
वतो वृष्टिपलम्पते ततस्तत् उपादाय नोऽस्मान् वृष्ट्या अव-
पात्य हे अग्ने ॥ ५५ ॥

म० आप्रवी महापङ्क्तिर्गती । आपो व्युहेन पटहरः
द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः
षष्ठो नवकः एकमष्टचत्वारिंशदर्शो महापङ्क्तिः । हे अग्ने, स त्वं
नोऽस्मान् वृष्ट्या कृता अव रक्ष । वृष्टि कृता पात्येत्यर्थः ।
किं कृता । दिवो द्युलोकात् पर्वेन्यात् मेधात् अन्तरिक्षादा-
काशात् पृथिव्याः भूमेः सत्काशाद्वाभ्यन्त वा यत्र जले ततः
प्रवेशजलमादायेति शेषः । यस्त्वं ध्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां
नारीमाधितः सन् विश्वस्य मूर्धन्यं मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि ।
मूर्धन्यश्चात् 'सुषां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति
वातम्या लुक् । सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रत्निरूपेण धीप्यस इत्यर्थः ।
यस्य ते तव समुद्रे समुनत्यादांसवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र
इदं भागभागः भुवि पादौ स्वर्लोके शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः
त्रिलोकव्यापीत्यर्थः । यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं
जलाधीनं जीवनं तव जलाद्वा जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्ने-
ज्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना । हे अग्ने, अपो जलानि दत्त
देहि । उदधिं भिन्त भिन्धि । उदकानि दद्यात् धीयन्ते वाये-
त्युदधिमेषः तं विदारय । मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः । 'पेष-
वासवाहनविपुत्र' (पा० ६।३।५८) इत्युदकस्योदादेशः ।
दत्त भिन्तेत्युभयत्र 'व्यवयो बहुलम्' (पा० ३।१।८५)
इति वचनव्यवयवः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः । तस्य न
इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणे हागमे ॥ ५६ ॥

उ० इष्टो यज्ञः हे समिष्टयज्ञुषी यज्ञमिदं देवेभ्यो उष्णिगा-
वर्ष्या । अथर्वयुर्वजमानविपयामाशिर्यं करोति । यस्यास्य
सुवर्णदानस्य यजमानस्य इष्टः संपादितयज्ञः । भृगुभिः
भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः आशीर्दा आशिषां च दाता । वसुप्रभृति-
भिर्देवताविशेषैः कृतः । तस्यास्य यजमानस्य नः इष्टस्य
अस्माकमभिप्रेतस्य । प्रीतस्य च अस्मान्प्रति । प्रीतः स्निग्ध
उच्यते । याज्ययाजकयोः स्नेहव्यापनपरं वाक्यमित्युक्तत्वा
अथेदानीं द्रविणमाह । त्वमपि हे द्रविण, इह यजमाने
आगमेः आगमनं कृथाः । स्थानमिदं धनानामित्यभिप्रायः ।
यज्ञा । इष्टो यज्ञो भृगुभिः आर्पयेर्ब्राह्मणैः । आशीर्दा वसु-
भिश्च । विभक्तिव्यत्ययप्रायः परोऽर्थः । सोऽस्माकमिष्टः
प्रीतश्च द्रविणमिह आगमयस्विति ॥ ५६ ॥

म० 'अथरसमिष्टयज्ञुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्युचमपरे'
(का० १८।६।१९) । समिन्त्रेण इत्यादिनवानामथरसमि-
ष्टयज्ञुषा (८।१५) दोमान्त इष्टो यज्ञः इष्टो अभिरिति द्वाभ्या-
मपरे आत्मिके हे समिष्टयज्ञुषी जुहोतीति सूत्रार्थः । यज्ञदेवत्या

उष्णिगमालवदृष्टा अष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । अथर्वयुर्वजं प्रत्याह ।
हे द्रविण इव, तस्य यजमानस्य इह सद्गते स्वभागमेः आ-
गच्छ । आहूयवाग्नेमेश्वरत्वाभावे लिङि मध्यमैकवचने रूपम् ।
कीदृशस्य यजमानस्य । नोऽस्माकमिष्टस्य यज्ञस्य प्रीतस्य
अस्मासु स्निग्धस्य । तस्य कस्य । यस्य यजमानस्य यज्ञो
भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वेत्वादिदेवैश्च इष्टः संपादितः ।
कीदृशो यज्ञः । आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान् ददाती-
त्याशीर्दाः क्विप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य इष्टे त्वं गमेः
सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

इष्टो अग्निराहुतः पिपतु न इष्टश्च हविः ।
स्वर्गेदं देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

उ० इष्टो अग्निः । इष्टः कृतयागः अग्निः आहुतः
अभिहुतः । पिपतु पूरयतु नः अस्मान् । इष्टं हविः कृत-
यागं च हविः अस्मान्पूरयतु । स्वर्गेदं देवेभ्यो नमः ।
स्वयं गामि च इदं समिष्टयज्ञलक्षणं देवेभ्यो नमः हवि-
र्भवतु ॥ ५७ ॥

म० अग्निदेवत्या गावत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माक-
मिष्टमभिलषितं पिपतु पूरयतु । ददास्वित्यर्थः । नोऽस्मान्
पालयस्विति वा । 'पू पालनपूरणयोः' लोट् ङादित्वाङ्लम् ।
'अतिपिपलौष' (पा० ७।४।७७) इत्यभ्यासस्योक्तम् ।
कीदृशोऽग्निः । इष्टः कृतयागः । हविः विभक्तिव्यत्ययः । हविषा
आहुतः समन्तात्तर्पितः । किं इदं नमः हविः समिष्टयज्ञ-
लक्षणं देवेभ्योऽर्पयामु । कीदृशम् । स्वगा स्वयं गमनशीलम् ।
विभक्तेराकारः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

यदाकृतात्समसुखोदुदो वा मनसो वा संभृतं
चक्षुषो वा । तदनु प्रेतं सुकृतामु लोकं यत्र ऋषयो
जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

उ० यदाकृतात् । अष्टौ वैश्वकर्मेणानि जुहोति । विश्व-
कर्माग्निदेवता सृतीया देवी वा । आद्या जगती तिस्रस्त्रिष्टु-
भश्चतस्रोऽनुष्टुभः । यदाकृतात् । वाकर्म आकृतात् आकृतो
नाम प्राक्यानसः प्रकृतेरागमनो धर्मो मनःप्रवृत्तिहेतुः । सम-
सुखोत् समखवत् । हवो वा जुदेश्च मनसो वा मनसश्च ।
समसुखोदित्यनुवर्तते । संभृतं चक्षुषो वा संभारैः संभृतं
सत् यच्चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यः समसुखोत्पजायते तदनुप्रेत
तत्प्रजापतिना कृतं कर्म अनुगच्छत । सुकृतामु लोकं सुकृ-
तामेव लोकं स्थानम् यत्र ऋषयो जग्मुः यत्रान्येऽपि ऋषयो
गताः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

म० 'हृदयद्वयान्ते सुवाहुतीर्जुहोति यदाकृतापिति प्रत्युच-
मटी' (का० १८।६।२९) । सामित्रिके मैत्रावरुणम्-

अन्यावदगमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसंबन्धिसमिधानान्ते कृते यदाकृतादिति प्रत्युपनमष्टौ सुबाहुतीजुहोतीति सूत्रार्थः । अष्टाहुव अभिदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः । आद्या जगती वनः पादा एकादशार्णाः चतुर्विधतुर्दशार्णाः । हे चलिजः, यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृत् कर्मानुगच्छतानुसरत । प्रजापतिशरीराहुपञ्च यत्कर्म वैदिकं तत्कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते सति सुकृता पुण्यवता लोके । उ एवार्थः । स्वर्गमेव प्रेत्यनुवाचः । स्वर्गे गच्छत । प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि तवा अजरामरा कृपयो यत्र लोके जग्मुः । तर्हि कर्म । यत्र प्रजापते-राकृतादिमिप्रायाव हृदो वा हृदय बुद्धेः मनसः संकल्पात्मकात् चक्षुषः । चक्षुष्यलक्षणम् । चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुखोत्संस्कृतं प्रसृतम् । जगणा यत् सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत् कृता स्वर्गोक्तं गच्छतेत्यर्थः । कीदृशं कर्म । संयुतं संमौरः सुष्टं पूर्ण-सामग्रीकम् । मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकृतम् । समसु-खोदिति 'ख गती' इत्यस्माद्बुद्धे 'बहुलं छन्दति' (पा० ३।४।५६) इति जुहोत्यादित्याच्छ्रुतिं हितम् ॥ ५० ॥

एकोनपटी ।

एतश्च संधस्यं परि ते ददामि यमावहाच्छेवधि जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तश्च सी जानीत परमेव्योमन् ॥ ५१ ॥

उ० एतश्च संधस्यं एतं यजमानं संधस्यं समाख्यानम् । देवानां स्वर्गं परि ते ददामि परिददामि तव । दानं च रक्षणार्थम् । यं च आवहात् आनयेत् शेषं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतम् । शेष इति सुखनाम । जातवेदा अग्निः तं च परिददामि । एवं च स्वर्गस्य स्थानमुक्त्वा अथेदानीं स्वानिनो देवानाह । अन्वागन्ता कर्मसमाप्त्यनुपदमेव आगन्ता । यज्ञपतिः वः युष्माकमत्र स्थितानां तं स्व जानीत । परमे व्योम्नि स्थाने अवस्थितं सन्तम् ॥ ५१ ॥

म० तिस्रश्चिहुमः । सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति संधस्थः स्वर्गः तं प्रार्थयते । हे संधस्थ, एतं यजमानं ते तव परिददामि । जातवेदा अग्नये शेषं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतमावहात् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव परिददामि । उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः । एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गं समर्थं तत्स्थानं देवानर्पयते अन्विति । हे देवाः, यज्ञपतिर्यजमानो यो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्ता भवतः प्रत्यागमिष्यति छुट् । अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं जानीत । सेति पादपूरणः । स्वर्गागतः स भवद्भिः संभावनीय इत्यर्थः । आवहात् बहुतेलेट् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति तिप् इलोपः 'लेटोऽहो' (पा० ३।४।९४) इत्यङगमः । शेष इति सुखनाम । शेषं धीयतेऽस्मिजिति शेषधिः ॥ ५१ ॥

षष्ठी ।

एतं जानीथ परमे व्योमन्देवाः संधस्था विद रूपमस्य । यदागच्छात्पश्चिर्भिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवाथाविरसौ ॥ ६० ॥

उ० एतं जानीथ देवदेवत्या । एतं यजमानं जानीथ । परमे व्योमन् परमे स्थानेऽवस्थितं सन्तम् । हे देवाः, संधस्थाः समानस्थानाः । किंच । विद जानीत रूपमस्य यजमानस्य प्रत्यभिज्ञानाय । ततो विदितरूपः । यदागच्छात् आगच्छेत्पश्चिभिः देवयानैः । पूजार्थं बहुवचनमुप-भोगस्थानभेदाद्वा । अथ इष्टापूर्ते कृणवाथ कुरुष आविः प्रकाशफले अस्य ॥ ६० ॥

म० सह तिष्ठन्ति संधस्थाः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्ग-भूते व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः, एतं यजमानं जानीथ जानीत । लेटो मध्यमबहुवचने आङागमे रूपम् । किंच अस्य यजमानस्य रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय । विनेति-करणव्यत्यये सः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देव-यानैः पश्चिभिः स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति । इलोपाङा-गमौ । तदा इष्टापूर्ते औत्सार्तिकर्मफले असौ यजमानायाविः-कृणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः । देवा वान्ति येषु ते देवयानाः 'करणाधिकरणसोच' (पा० ३।३।११०) इति लुट् । उपभोगस्थानभेदाद्बहुवचं पूजार्थं वा । इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसंबन्धिकर्मलात् 'धियताहन्ते च' (पा० ६।३।१६) इति पूर्वपदस्थानह । आपूर्ते चेति वा । कृणवाथ 'कृन् कृता' स्वाविः आङागमश्च ॥ ६० ॥

एकपटी ।

उद्ध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सध्वं जे-थामयं च । अस्मिन्संधस्ये अद्युत्तरस्मिन्निधेदेवा यजमानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

उ० उद्ध्यस्वाग्ने येन वहसीति व्याख्याते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
म० उद्ध्यस्वा । त्रिहृप् । येन वहसि । अनुहृप् । एते द्वे व्याख्याते (अ० १५।क० ५४-५५) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

द्विपटी ।

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

त्रिपटी ।

प्रस्तरेण परिधिना सुचा वेद्या च बर्हिषा । ऊचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

उ० प्रस्तरेण परिधिना च सुचा च वेद्या च बर्हिषा च ऊचा च अगादिभिर्मन्त्रैश्च । इमं यज्ञं नः अस्माकं संबन्धिनं

मय । हे अग्ने, स्वर्गं लोकम् देवेषु गन्तवे देवान्प्रति गम-
नाय । यज्ञे हि गते यजमानो गत एव । स हि तस्य शरीर-
मित्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥

म० तिस्रोऽनुष्ठुभः । हे अग्ने, नोऽस्माकमिदं यज्ञं स्वः स्वर्गं
मय । किं कर्तुम् । देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं शानुम् ।
तुमर्थे तवैन्द्रप्रलयः निस्वाप्ताद्युदात्तः । कीदृशम् । प्रन्तरेण
सुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः
काष्ठैः सुचा लुकादिकवा वेद्या मितया वेदेभ्यश्चा वा
मार्हिषा दर्भपूलकेन कृचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति
शेषः ॥ ६३ ॥

चतुःपटी ।

यदुक्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षिणाः । तद-
प्रिवैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

उ० यद्वत् । भार्गवाजामातृपुत्रप्रसूतिभ्यः । यच्च परा-
दानं दीनान्वहणभ्यो दधत् । यच्च पूर्तम् स्मृतिविहितं
आह्वणभोजनादि । याश्च दक्षिणाः यज्ञान्तर्गतः तत्सर्वम्
अग्निः वैश्वकर्मणः विश्वकर्मेव वैश्वकर्मणः स्वार्थे तद्धितः ।
स्वर्गं लोके देवेषु मध्ये नः अस्मादर्थमस्माकं वा । दधत्
दधातु फलोपभोगार्थम् ॥ ६४ ॥

म० वैश्वकर्मणः विश्वकर्मा प्रमापत्तिस्तदीयः विश्वकर्मेव
वैश्वकर्मणः स्वार्थे तद्धितो वा । विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं
तद्दानं स्वः स्वर्गं लोके देवेषु मध्ये दधातु दधातु स्वापयतु । फल-
भोगावैश्वार्थः । तत्किम् । यद्वत् भार्गवपुत्रजामातृभगिनीतत्प-
त्यादिभ्यो दत्तम् । यच्च परादानं परोपकाराय दद्यादिनान्व-
हणभ्यो दत्तम् । यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारा-
मायि । याश्च दक्षिणाः यज्ञस्येवमिभ्यः । यज्ञे गते यज्ञाजला-
यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

पञ्चपटी ।

यज्ञ धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तद-
प्रिवैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

उ० यज्ञ धाराः । यज्ञ यस्मिन्देवो धाराः अनपेता अनु-
पक्षीणाः उपभुज्यमाना अपि क्षयं नयन्ति अग्नेः मधुनः
धृतस्य च । याश्चान्याः सोमादीनाम् । तत् तच्च अग्निः वैश्व-
कर्मणः देवेषु स्वः स्वर्गं लोके मध्ये नः अस्माद्वधातु ॥ ६५ ॥

म० वैश्वकर्मणः विश्वकर्माभिस्तात् तत्र स्वः स्वर्गं देवेषु
मध्ये नोऽस्मान् दधत् दधातु स्वापयतु । तत्र यज्ञ देवे
मधोर्मधुनो धृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः
प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अन्वक्षीणा
वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

षट्पटी ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं

म आसन् । अकस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजसो
धर्मो हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

उ० अविनियुक्तत्वाद्भिप्रकर्णाय यजमानदर्शनेतत् ।
अग्निरस्मि त्रिष्टुभाक्षेयी । अग्निरहमस्मि जन्मना उत्पत्यैव
जातवेदाः । 'अथ इ वै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति । तद्धि-
न्दते तद्यजातं जातं विन्दते तस्माज्जातवेदाः' इत्येतद्भिप्रा-
यम् । घृतं आहमग्निरस्मि अतो घृतं मे मम चक्षुः 'घृतहो-
मिनमहं पश्यामीत्येतद्भिप्रायम् । अमृतं च मम आसन्
आख्ये मुखे । यो हि मम मुखे हविर्बुद्धोति तमहममृतं
करोमीति । किञ्च अर्कः अर्चनीयः यज्ञः अस्मि नामाज्ञा त्रिधातुः
कर्मयुःसामभिः । रजसो विमानः उदकस्य निमाता ।
किञ्च अजस्रः अनुपक्षीणः । धर्मः दीप्तः उदकरक्षणो वा
आदित्यः अहमस्मि । किञ्च हविरप्यहमस्मि नाम नामाज्ञा ।
नामशब्दस्य कृतविभक्तिव्यत्ययस्य अस्मि शब्दस्य च सर्वत्र
संबन्धः । एवमदपदैतं मन्त्रार्थः ॥ ६६ ॥

म० अभ्यर्तव्यादिनी त्रिष्टुप् देवधनोदेववातदृष्टा गृहेऽवि-
नियुक्ता । भिप्रकर्णत्वाद् यजमानं धात्मानमभिलेन ध्यायति ।
जन्मना उत्पत्यैवाहमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि । नाम विभक्ति-
लोपः । नामा हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीदृशोऽ-
हम् । जातं जातं विन्दत इति जातवेदाः । उत्पन्नस्य सर्वस्य
स्वामीस्वर्गः । अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः
त्रयो धातवः कर्मयुःसामलक्षणा यस्य । रजसो विमानः रज-
उदकं तस्य निमाता । विमिमीत इति विमानः । नन्वादित्यक-
तीरि स्युद् । अजस्रः न जयति क्षीयत इत्यजस्रः अनुपक्षीणः
'अमु उपस्ये' 'नमिक्मि' (पा० ३ । २ । १६७) इत्यादिना
रप्रत्ययः । धर्मः 'घृ क्षरणशीलोः' त्रिधातं धर्मः औषादिको
मप्रत्ययः । धीमः आदित्यरूपः क्षरणो मेघरूपो वा । एताद-
ृशोऽग्निरहं नतस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं । घृतहोमिने पश्या-
मीति भावः । अमृतं हविर्मेम आसन् आख्ये मुखे 'पह्नु' -
(पा० ६ । १ । ६३) इत्यादिना वासपशब्दस्यास्यदेवः
सप्तम्या लृक् । मन्मुखे हविर्बुद्धन्तममृतं करोमीति भावः ।
एवमात्मन्यम्वदैतं संपादयम् ॥ ६६ ॥

सप्तपटी ।

कचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि सामानि
नामांसि । ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामर्थि ।
तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

उ० कचो नामास्मि । अनेचात्मनि वेदव्यात्मकत्वं
संपादयति । कचैदनामास्मि यजुर्वेदनामास्मि सामवेदना-
मास्मि । विश्वमग्निमुपतिष्ठते । ये अग्नयः । आग्नेयजुहुम् ।
'ये अग्नयः पाञ्चजन्याः पञ्चचितिकाः' इति श्रुतिः । अस्यां
पृथिव्याम् अग्नि उपरि स्याः । तेषामानीनामुत्तमतोऽसि

वत्तः अतः प्रार्थयेत्स्याभिसवम् । प्र नो जीवातवे सुव ।
प्रसुव अस्याकं जीवातवे चिरंजीवनाय ॥ ६० ॥

म० ऋचः । आत्मदेवत्वं वृत्तः सप्तदशाक्षरम् । यज्ञेऽस्य
विनियोगो नास्ति यजमानोऽनेनात्मनि वेदज्ञायात्कलं संपा-
दयति । नाम मासाहस्योऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि । यज्ञेपि
नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि । सामानि नामास्मि सामवेदो
नामास्मि । 'चित्रोऽसीति' चित्रनाम कुलोपतिष्ठते ये अग्रय
इति' (का० १८ । २ । २३) । चित्रस्याग्नेः चित्रोऽसीति
नाम विष्णवे तमुपतिष्ठते । कर्मवेधं समाधेदमुपस्थानं कानं-
मुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या-
नुष्ठप् । अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये अग्रयो
वर्तन्ते । कीदृशाः । पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तैभ्यो
हिताः पाञ्चजन्याः । यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितिरूपा वेधां
ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः । सार्वे तद्विदः । हे पित्राग्ने,
तेषां पृथिवीस्थानामभीषां तमुत्तमोऽसि अष्टोऽसि । अतो
नोऽस्मान् जीवातवे चिरंजीवनाय प्रसुव प्रेरय । चिरंजीव-
येत्यर्थः । 'जीवेरातुः' (उपा० १ । ५९) इत्याहुप्रत्ययः
'व्यवहिताथ' (पा० १ । ४ । ८३) इति अस्यस्य सुबेत्तमेन
व्यवधानम् ॥ ६० ॥

अष्टपदी ।

वाग्नेहत्याय शर्वसे पृतनापाद्याय च । इन्द्र
त्वावर्तयामसि ॥ ६८ ॥

उ० चित्रमग्निमुपतिष्ठते । वाग्नेहत्याय 'इन्द्र एतत्सप्त-
ध्वमपश्य' इति श्रुतिः । प्रथमे गायत्रीविष्टुभौ । इन्द्रो वृष-
हादेवता । वाग्नेहत्याय वृषो येन शवसा बलेन हन्यते तम्
वाग्नेहत्यं शवसकौ वाग्नेहत्याय शवसे । पृतनापाद्याय च
पृतनाः संश्रामाः येन शवसा अभिभूयन्ते तत्पृतनासहं
बलं तस्मै पृतनासहाय । सहतिरभिभवार्थः । इन्द्र, त्वा
त्वाम् आवर्तयामसि आवर्तयामः ॥ ६८ ॥

म० 'चिति परीषवतीमुपतिष्ठते वाग्नेहत्यायेति सप्तभिर-
ष्टाभिरेके दशभिर्वा' (का० १० । ७ । १—२) । सृष्टर-
णानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरेकेषां मते दश-
भिर्वेति सूत्रार्थः । आग्नेयः सप्त ऋच इन्द्रहृष्टाः । आग्ने हे
वृषहेन्द्रदेवत्ये गायत्रीविष्टुभौ निष्पामित्रेणापि हृष्टे । हे इन्द्र,
वयं वा त्वामावर्तयामसि आवर्तयामः 'इदन्तो मसि' उपति-
ष्ठामहे । किमर्थम् । शवसे बलाय । तद्बलवृद्धय इत्यर्थः ।
कीदृशाय शवसे । वाग्नेहत्याय वृषस्य दैत्यस्य हत्यायां हनने
कुशलं वाग्नेहत्यं वृषपातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः पृतनापाद्याय
पृतनां शत्रुसेनां सद्यतेऽभिभूयते येन तत्पृतनापाद्यां तस्मै शत्रु-
सेनापरामवसमर्थयेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

सहदातुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र संपिण्क-

णारुम् । अग्नि वृत्रं वधमानं पिषारुमुपादमिन्द्र
तुवसा जघन्य ॥ ६९ ॥

उ० सहदानुम् । सहेति बलनाम । बलस्य दातारम्
पुरुषस्यानेन सह त्वं संपिण्कलः । अयं च तुच्छकल इत्येवं
चः शत्रुमुपलभयते स सहदानुः तं सहदानुम् । यद्वा
सह एकीभूय यो दुर्मजान्ददाति स सहदानुः तं सह-
दानुं शत्रुम् । हे पुरुहूत बहुभिराहुत, क्षियन्तं निवसन्तम्
इहैव जहसं कृत्वा युद्धेन मित्रिय संपिण्कः संपिण्डीकृतः ।
तं कुणारम् कणन्तम् दुर्वचोभिवाचिनम् । एवं तावदेवं
कुरु । अथ पुनर्योग्यमपरो वृषलम् अभिभूय वृत्रं वधे-
मानम् । पिषारुम् पिषतिहिंसाकर्म । देवानां हिंसितारम् ।
अपादं कृत्वा गमनासमर्थं कृत्वा तवसा बलेन जघन्य ।
जहि ॥ ६९ ॥

म० हे पुरुहूत, पुरुभिर्बहुभिर्हृतोऽमिहृतः पुरुहूतः हे बहु-
भिराहुत, हे इन्द्र, तं सहदातुं शत्रुमपलं हस्तहीनं
कृत्वा संपिण्कः संपिण्डीकृतं कर्तव्यं । सह इति बलनाम । सहो
बलं ददाति सहदानुः पृषोदरादित्वासहः शब्दान्त्यलोपः सुप्र-
त्ययो ददाते । अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति वः शत्रुं
ध्रुवं बलं ददाति स सहदानुः । यद्वा सह एकीभूय योदुर्मजं
ददाति स सहदानुः शत्रुः । कीदृशम् । क्षियन्तं क्षियति वमसीति
क्षियन् तम् 'क्षि निवासगलोः' तुदादिः शत्रुप्रत्ययः । निकटे
वसन्तम् । कुणारं कणति दुर्वचो वदति कुणारः तम् । 'कण-
शब्दे' औणादिक आहप्रत्ययः घातोः संप्रसारणं च । 'पिण्क-
संपूर्णने' लङि मध्यमैकवचनं दवादिङात् अम् संपूर्णः अह-
भावस्त्वार्थः पश्य कुलमापैम् । हे इन्द्र, एवं दैत्यमुपादं
पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन लमभिभवन्त जहि सन्वक्
मारय 'छन्दसि लुक्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति लोकोर्भे
छिद्र । कीदृशं वृत्रम् । वधमानं जगद् व्यापुवन्तम् । पिषारुं
सुराणां हन्तारम् । पिषतिहिंसाकर्म ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

वि न इन्द्र सृषो जहि नीचा यच्छ पृतन्वतः ।
यो अस्माँ २ ॥ अभिदासत्यवरे गमया तमः ॥ ७० ॥

उ० विन इन्द्र । सृषो न भीम इति वै सृषो हे
अनुष्टुप्विष्टुभौ । पूर्वा व्याख्याता ॥ ७० ॥

म० शासदष्टमुष्टुप् । व्याख्याता (अ० ८ । क० ४४) ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

मुगो न भीमः कुचरो गिरिघ्नाः परावत् आज-
गन्वा परस्याः । सूकृष्टसृष्टशाव पविर्मिन्द्र तिम्नं
वि शत्रून् ताहि वि सृषो नुदन्त ॥ ७१ ॥

उ० मुगो न मुग इव । मुगो व्याघ्रो वा सिंहो वा ।

भीमो भीषणः कुचरः कुलितचारी हिंस्रः प्राणिवधजीवनः ।
गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः स यथा कौञ्जिह्वैलप्राणिविशेषान् हन्ति
तैरनभिभूयमानः एवं त्वं परावतः दूरप्रदेशादाहूयमानान्
आजगम्य आगच्छ । आगत्य च शृणु मत्पार्श्वसेऽस्माभिः ।
सूक्तं शरणं वज्रं संशाय । 'शो तन्मूकरणे' तीक्ष्णीकृत्य ।
पविम् शत्रुकायेषु गन्तारम् । हे इन्द्र, तिम्मम् तेजनम्
उत्साहवन्तम् । ततो विशन्तुताडि वि ताडि । ताडयते-
हिंसाकर्मण एतद्वपम् । विमृषो मुदस् प्रेरयस्व मृषः
संप्रानादपुनरागमनाय ॥ ७१ ॥

म० जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र, परस्याः परावतो दूरतरादे-
शादाजगम्य आगच्छ । परावच्छब्दो दूरवचनः । परस्या दूरदि-
शोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः । लोडर्थे लिट् । आगत्य च
शृणु नितादि विशेषेण ताडय । मृषः संप्रानांश्च विमुदस्व
विशेषेण प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा । पवि वज्रं संशाय तीक्ष्णी-
कृत्य 'शो तन्मूकरणे' ल्यप् । कीदृशं पविम् । सूक्तम् सरति
शत्रुचारीरे गच्छतीति सूक्तः तम् । तिम्ममुत्साहवन्तम् 'तिम्मं
तेजतेरुत्साहकर्मणः' (निरु० १० । ३) इति वास्कः । क
इव । मृषो न मृग इव । यथा मृगः सिंहो दूरादेल प्राणिनं हन्ति ।
कीदृशः । भीमः भयंकरः । कुचरः कुलितं चरति गच्छति
कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः । ताड-
यति हिंसाकर्मा तस्य हौ परे 'उन्दस्वुनयथा-' (पा० ३ ।
४ । ११७) इत्यार्थभातुकत्वे णिचो लोपः हुजस्त्व्यो हेहिः
हृलम् ताडि ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

वैश्वानरो न कृत्य आ प्रयातु परावतः ।
अग्निर्नः सुष्टीरुप ॥ ७२ ॥

उ० वैश्वानरो नः । वैश्वानरदेवेत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ ।
वैश्वानरोऽग्निः नः अस्माकम् । कृतये अचनाय तर्पणाय आ
प्रयातु आगच्छतु परावतः । किंच सुष्टीरुप अस्माकं च
शोभनाः स्तुतीः उप श्रोतुम् आप्रयातु आगच्छतु ॥ ७२ ॥

म० वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं
सुष्टीः शोभनाः स्तुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु
आगच्छतु । किमर्थम् । नोऽस्माकमृतने रक्षणाय । अस्मान्
रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा
ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स
नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

उ० पृष्टो दिवि । योऽग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोऽयमिति ।
त्रिवि आदित्यात्मना व्यवस्थितो सुमुखभिः । तत्र श्रोत्रं
श्रूयते । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स

प्रजापतिः स ब्रह्म' इति । यश्च वैश्वानरोऽग्निर्विबुदात्मना
प्रावृषि स्थितः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे लोके । पृथिवीत्यन्त-
रिक्षनामसु पठितम् । उदकार्थिभिः कोयं नाम द्विपद्वचतु-
ष्पदजीवनहेतुः । यश्चाग्निर्वैश्वानरोऽस्मिन् लोके व्यवस्थितः
पृष्टोऽग्निर्होतुमिहोत्पद्यन्तेः कोयं तापपाकप्रकाशैरुपहृत्य
विधा ओषधीराविवेश आविष्टः । यश्च वैश्वानरोऽग्निः सहसा
बलेन मध्यमनोऽध्वर्युणा कोऽयं निर्ममन्थ इति पृष्टो
दिदधुभिः । स नः सोऽस्मान् दिवा अहनि पातु रक्षतु ।
सच नक्तं रात्रौ पातु रिषः विनाशात् । रिपतिर्हिंसाकर्मा ।
दिवानक्तमिति सन्ततार्थं वचनम् ॥ ७३ ॥

म० वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वेन-
रेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु । स च
नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः । स कः ।
योऽग्निर्दिवि सुलोके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति सुमु-
क्षुभिः पृष्टः अन्तरिक्षे 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः
स प्रजापतिस्तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः । यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्ष-
लोके पृष्टः कोऽयं विबुदात्मना स्थित इति ब्रह्मार्थिभिः
पृष्टः । अन्तरिक्षनामसु पृथिवीति पठितम् । यश्च विश्वा
ओषधीः सर्वा औषाधोषधीः आविवेश प्रविष्टः सन्
पृष्टः कोऽयं जनानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति यश्च
सहसा बलेनाध्वर्युणा मध्यमानः सन् पृष्टः जनेः कोऽयं मर्यात
इति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिषो वधात् पातु । रिपतिर्हिंसा-
कर्मा । मास्मात्तापानत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

अश्याम् तं काममग्ने तवोती अश्याम् रयिश्
रयिवः सुवीरम् । अश्याम् वाजमग्नि वाजयन्तो-
ऽश्याम् शुभ्रमजराजरं ते ॥ ७४ ॥

उ० अश्याम् तम् । हे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ कामवत्यौ ।
अश्याम् प्राप्नुयाम तं कामं यत्कामा एतत्कुर्मः । हे अग्ने, तव
ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन च । अश्याम् च रयि धनम् ।
हे रयिवः धनवन् । सुवीरं कल्याणपुत्रम् । अश्याम् वाज-
मग्ने अभिवाजयन्तः । वाजतिरर्चैतिकर्मा । अभिपूजयन्तो-
भिन्म अग्न्यान्पि पूजयितव्यान् । अश्याम् शुभ्रं यशः हे
अजर जरारहिताग्ने । अजरं शुभ्रविशेषणमेतत् । अक्षीर्णं
शुभ्रं ते तव प्रसादात् ॥ ७४ ॥

म० भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने, तव
ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम्
प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः । 'अश्रु व्यासौ' विकरणव्यसनेन
लोपि इत्यप्रत्ययः । रयिर्धनमस्मात्सोति रयिवान् तत्संबुद्धौ
हे रयिवः धनवन्, सुवीरं रयि वयमश्याम् शोभना वीराः
पुत्रा यत्र तं रयि पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम ।
वाजयतिरर्चैतिकर्मा । वाजयन्तो वतिमर्चयन्तः सन्तो

वये वाजमजमभि अयाम समन्ताद् प्राप्नुयाम । हे
अजर, नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित, अजरम-
क्षीर्णं ते तव जुजं यशो वयमस्याम । सर्वदा यशस्विनो भवा-
मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

वयं ते अवा ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नम-
सोपसर्वा । यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानसेधता
मन्मना विप्रो अग्रे ॥ ७५ ॥

उ० वयं ते । हिमश्रो यस्मादर्थे । हि यस्मादर्थं ते
तुभ्यम् अथ ररिम । 'रा दाने' । ददिम । कामं पुरस्कृत्य
हविः कामप्राप्त्यर्थं वा हविः कामशब्देनोच्यते । उत्तानहस्ताः
लक्षकृपणभावाः । अवदमुष्टिकाः असंयुताङ्गुलय इति
यावत् नमसा नमस्कारेण प्रणिपातेन उपसर्ग उपसंगम्य
निषदनं कृत्वा । अतः यजिष्ठेन यष्टुतमेन मनसा यक्षि यज
देवान् । असेधता अनन्यगतेन देवताया याथात्म्यचिन्तन-
संतानैकरसेन । मन्मताः मनसेन विप्रः सन् मेधावी सन् ।
हे अग्रे ॥ ७५ ॥

म० उत्कीलदृष्टामेयी त्रिष्टुप् । हे अग्नि, हि यस्मात्कारणात्
वयं ते तुभ्यमयास्मिन् दिने कामं हविः ररिम दद्याः । क्रान्वत
इत्यत इति कामं हविः ररिम । 'रा दाने' लिट् 'अन्येषामपि इत्यते'
इति (पा० ६ । ३ । १३७) ररिमेत्यस्य संहितायां वीर्यः ।
किं कृत्वा । नमसा उपसर्ग नमस्कारेणोपसङ्गम्य । नमस्कृत्य
निकटमामला हविर्देवा इत्यर्थः । कीदृशा वयम् । उत्तानहस्ताः
उत्ताना हस्ता येषां ते अवदमुष्टिकाः लक्षकार्पण्या इत्यर्थः ।
तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन मनसा ।
यजिष्ठेन यजतीति यष्टु अतिशयेन यष्टु यजिष्ठं तेन । 'तुष्टिमेव-
सु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तुचो लोपः । यागत्यरणे-
त्यर्थः । तथा असेधता 'शिव गतौ' शेषति अन्यत्र गच्छति
शेषत् न शेषद्वेषत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः । मन्मना
मन्यते देवमहिमानं जानातीति मन्म तेन । मन्यतेर्मन्
प्रत्ययः । देवतायाथात्म्यज्ञेनेत्यर्थः । यत एतादृशेन मनसा वयं
हविः ररिम अतो हे अग्नि, विप्रो मेधावी त्वं देवान् यक्षि यज ।
मद्वतेन हविषा देवास्तर्पयेत्यर्थः । यजतेः 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २ । ४ । ७३) इति षणि लुते मन्ममैकवचने पले ध्रुते
बद्धीति रूपम् । विप्रो अग्ने इत्यत्र 'प्रकृष्टान्तःपादमन्यपर'
(पा० ६ । १ । १०५) इति प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

धामच्छदप्रिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचे-
तसो विश्वेदेवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥

उ० धामच्छत् । विश्वदेवबृहस्प । धामच्छत् । धामशब्दः
स्थानवचनः । स्थानानि न्यूनानि पूरयति अतिरिक्तानि

समीकरोति यः स धामच्छत् एवं धामच्छत्तः देवशब्दश्च
सर्वत्र संबध्यते । योऽग्निर्देवो धामच्छत् यज्ञेन्द्रः यश्च ब्रह्मा
यश्च बृहस्पतिः । एते सर्वे सचेतसः समानचेतसः । चेतः-
शब्दः प्रकारवचनः । यज्ञं प्रावन्तु अन्यूनानातिरिक्तं कुर्वन्तु ।
नः अस्माकम् शुभे स्थिते च ॥ ७६ ॥

म० विश्वदेवदेवत्वानुष्टुप् । एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रा-
वन्तु प्रकषेण रक्षन्तु । अन्यूनानातिरिक्तं कुर्वन्तित्यर्थः । अन्यू-
नानातिरेक एव कर्मणो रक्षणम् । शुभे इष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं
स्थापयन्ति शेषः । ब्रह्मा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते
के । अग्निः देव इति सर्वत्र संबन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा
चतुर्मुखः । बृहस्पतिर्वाक् । विश्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि
छादयति आच्छादयति धामच्छत् । छादयतेः किपि णिलोपे
धातोर्ह्रस्वः । धामां छदनं न्यूनानां पूरणमतिरिक्तानां समी-
करणम् । इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा
प्रज्ञया सहिताः सचेतसः । समानं चेतो येषामिति वा समान-
ज्ञाना अत्रादयो मया रक्षन्तित्यर्थः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

त्वं यविष्ठ दाशुपो नृः पाहि शृणुषी गिरः ।
रक्षां लोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

इति माध्वान्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

उ० त्वं यविष्ठ इति व्याख्यातम् । नक्षत्रेषु प्रत्यक्षकृत-
मस्ति अक्षरैरुपेतसो वेत्तुपकथ्य भूयोविशः प्रशस्यो भवतीति
वाविधायाह । तस्माद्यदेव किंचानुचानो भवत्यर्थं तज्जगतीति
अतोऽयमार्षेयो मन्त्र इति विद्वद्भिरादरणीयः ॥ ७७ ॥

इति उवटकृतौ मध्वभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

म० ऋष्यादि प्राणुकम् । व्याख्याता च (अ० १३ ।
क० ५२) ॥ ७७ ॥

महीधरकृते वेददीपेऽष्टादश ईरितः ।

वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चित्युपस्थापनात् ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

स्वादीं त्वां स्वादुनां सीत्रां तीत्रेणाश्रुतामृतेन
मधुमतीं मधुमता सृजामि सष्टं सोमैः ॥ सोमो-
ऽस्यभिर्भ्यां पच्यस्व सरस्वतौ पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्यो
पच्यस्व ॥ १ ॥

उ० अथ सौत्रामणी त्रिभिर्ध्यायैः प्रकथिते अथवा-
त्वात् सौत्रामण्या अनन्तरमुपक्रमः । तत्र 'प्रजापतिर्वज्रमसृ-

जतेत्युपाक्रम्य 'स एते यज्ञकृतमपश्चस्वीनामणी' इति
सौत्रासण्याः प्रज्ञापतिक्रमिः । अथापरम् इन्द्रमैधवाधर्म-
भिनो सरस्वती च सौत्रासणी ददशुः । सुरा संधीयते ।
स्वाही त्वा । सुरादेवशानुष्टुप् । स्वाही त्वा । स्वादुसन्धो
मिष्टवचनः । स्वादुरसां त्वाम् । स्वादुना सृष्टेन तीव्राम् ।
तीव्रशब्दः पटुवचनः । पटुम् श्रीममदजनकाम् । तीव्रेण
पटुरसेन असुताम् । असुतेन मधुमतीम् मधुरस्वादोपेताम्
मधुता । चतुर्णां वाक्पदानां शेष उच्यते । सूत्राणि सप्त
सोमेन । 'ते प्राग्भातोः' 'छन्दसि परेऽपि' इति उपसर्गसंस्-
र्गात् संसृजामि स्वादुना सोमेनेति । एवमुत्तरत्रापि योजयम् ।
यजुष्युत्तराणि । सोमोऽसि । यस्त्वं मन्त्रेणोक्तः सोमसंसर्गात्
ते त्वां प्रधीमि । अग्निभ्यामर्थाय पच्यस्व । पाको विपरि-
णामः । सरस्वत्यै पच्यस्व इन्द्राय सुत्राग्ने पच्यस्व ॥ १ ॥

कुरानार्थं रमाकान्ते नत्वा नृहरिमीश्वरम् ।

एकानविंशे खध्याये मन्त्रदीपमधो जुवे ॥

प्र० अथ सौत्रासणीमन्त्राग्निमिरध्यायैः । ऋद्धिकामस्या-
मिषितो मुखेतरच्छिदसोमपासिनी मुखेन सोमवासिनी राज्य-
च्युतवृषस्य पशुकामस्य च सौत्रासणीवागः । अन्तःपात्यस्थाने
गोचनेषि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रमिणः श्रीवाहा कीला
सीसेन धर्षं कीला ऊर्गामिस्तोक्तमान् सृष्टेण सज्जान् केनचि-
द्व्येण नमहुम् । विहृडा ग्रीहयः शणम् । विहृडा गवा-
स्तोक्माः । मृष्टग्रीहयो साजाः । सजैलकृत्रिहलाशुष्ठीपु-
नर्नपाचतुर्गोतकपिप्लीगजपिप्लीवंशावकावृहन्त्राचित्रकेन्द्र-
वारुण्यध्वमन्वाधान्यकयवानां ग्रीरकद्वयहरिद्राद्वयविरुद्वयवीह्व
एकीकृता नमहुः । शण्यतोक्मजाननमहृन्दक्षिणद्वारेणामिष्टुं
नीला संचूर्णं दर्शपूर्णमासधर्मेण ग्रीहिद्वामाकयोश्चरु बहुजले
पक्त्वा श्रुतालम्भमानन्तरं तयोर्धर्मैर्निःश्रावमुष्णं पृथक् पात्र-
योरादाय शणादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् । इमे चूर्णाना-
मर्क्य मासराक्यम् । 'ओदनौ चूर्णमासुरैः सप्तसृज्य स्वाही
त्वा' अशुनेति त्रिरात्रं निदधाति' (का० १९ । १ । २२) ।
एवमाचामयोश्चूर्णसंस्वै मासरत्ननिष्पादनान्तरमोदनौ ग्रीहि-
द्वामाकचरु चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाही लेति मन्त्रेण अंशु-
नेति विशाण्याससतर्विशवा ऋचा चैकस्मिन्पात्रे चूर्णसंसृष्टयो-
दनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालानैकलकोणे गतं कृत्वा
तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः । नरु उदास्य इयोः पृथगाचाम-
ग्रहणम् । ततः शण्यतोक्मजानचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां
तृतीयांशं देवा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् । ततो नमहुचूर्णं देवा
क्षलैकमर्क्य द्विधा भिन्ज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंसृष्टाचा-
मयोर्मासरसंज्ञा । ततः शण्यतोक्मजानचूर्णानां द्वितीयं तृती-
यांशं द्विधा क्षलैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् । नमहुचूर्णद्विती-
यांशं देवा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् । तत ओदनविकपात्रे कृत्वा
तथाचामौ क्षिपेत् । ततः स्वाही त्वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्ण-
मासुरैः सदीह्नयोरुज्जालनेन (१) संसर्गः कार्यः । ततत्रिरात्रनि-

धानम् । शण्यतोक्मजानचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां नि-
वापार्थं रक्षणमिति सूत्रार्थः । स्वाही त्वा । सुरासोमदेवशानु-
ष्टुप् । सुरारूपः सोमो देवता । सौत्रासणीमन्त्राणां प्रज्ञापक-
धिसरस्वत्यै श्रपयः । अथ मन्त्रार्थः । हे सुरे, त्वा त्वां सोमेन
संसृजामि संयोजयामि । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १ । ४ ।
८१) इति समुपसर्गस्य किमापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् ।
स्वाही मिष्टां मिष्टरसाम् । तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः ।
कटुं सौत्रमदजनिकामित्यर्थः । असुतामसुततुत्त्वाम् । मधुमतीं
मधुरस्वादोपेताम् । कीदृसेन सोमेन । स्वादुना सृष्टेन तीव्रेण
कटुरसेन असुतेन सुधातुल्येन । मधुमता मधुरस्वादेन ।
सोमोऽसि । चत्वारि यजुषि सुरादेवशानि । पूर्वं एव विनि-
योगः । सोमोऽसि दैव्युणिक् अधिभ्यां यजुर्गोमत्री सरस्वत्यै
यजुर्गुणिक् इन्द्राय यजुर्वृहती । हे सुरे, त्वं सोमसंसर्गात्सोमः
असि अतस्त्वां वदामि अधिभ्यामर्थाय पच्यस्व विपरिणाम ।
पाको विपरिणामः । सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थे पच्यस्व इन्द्राय च
पच्यस्व । कीदृशायेन्द्राय । सुत्राग्ने सुदुं प्रायते रक्षतीति सु-
त्रामा तस्मै । प्रायते 'आतोमनिन्-' (पा० ३ । २ । ४४)
इति मनिन् ॥ १ ॥

द्वितीया ।

परीतो विचिता सुतष्टु सोमो य उच्यते हविः ।
दध्न्वा यो नयौ अस्वन्तरा सुपाव सोमम-
द्रिभिः ॥ २ ॥

प्र० एकस्याः पयसा कृतेनाग्निनेन परिपिचति । परीतः ।
सौमी बृहती । द्वितीयपादप्रभृतित्याकनाप्रते यच्छब्दयोगात् ।
यः सोमः उच्यते हविः सर्वेषां हविषाम् । यश्च दध्न्वान्
धारितवान् यजमानम् । यश्च नयौ वृन्त्यो हितः । यश्च
अध्वर्युः अप्सु अन्तर्ज्वलित्वं सन्तम् आसुपाव अभिपुत-
वान् सोमम् । अद्रिभिः प्रावभिः तं परिपिचत अभिपुतं
सोमम् इतः गोरुक्षस उपादाय परिसुतम् ॥ २ ॥

प्र० 'एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाग्निनेन परिपिचति
परीतो विचतेति शण्यचूर्णानि चानपति सरस्वतेन इवोः
प्रातस्तोक्मचूर्णानि मेनेणोत्तमे तिस्रणां जाजचूर्णानि च'
(का० १९ । १ । २३-२८) । सार्गहोमान्वेऽधिभ्यामपा-
करोतीति करेण यां सृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्या तत्पयसाध्वर्युः
सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । रक्षितं शण्यचूर्णानां तृती-
यांशं सुराभाण्ये क्षिपेत् । द्वितीयेऽङ्गि निशान्ते सरस्वत्या
अपाकरोमीति गावौ सृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण
सुरां सिञ्चति तोषमचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽङ्गि रात्रौ
इन्द्राय सुत्राग्नेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः सृष्ट्वा ता दुग्धैकी-
कृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र जाजचूर्णतृतीयां-
शक्षेपश्चेति सूत्रार्थः । भरद्वाजस्तथा सोमदेवत्वा नृहती । हे
ऋत्विज, इतो गोः सकाशाबृहतीतेन दुग्धेनेति शेषः । सुतमि-

भिपुतं सोमं परिक्षुतं परिक्षितं युजम् । परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सत्यु 'ओकारमितः सिञ्चती सोपध' (आतिशा० ३ । ३ । १) इति सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य ओकारः 'अन्वेषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति सिञ्चत-पदस्य संहितायां धीपः । तं कम् । यः सोम उतमं हविः सर्वेषां श्रेष्ठम् । यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान् यजमानं धारितवान् । 'धन शब्दे' कमुप्रत्ययः । अणु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमानं यं सोममद्रिभिः प्रावभिरज्युः आनुषाव अभिपुतवान् । तं सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति संबन्धः ॥ २ ॥

तृतीया ।

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिदुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिदुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

उ० तिस्रिभिर्गोमन्त्रिभिः परिक्षुतं पुनाति । वायोः पूतः । योऽयं वायोः पवित्रेण उद्वरान्तरवर्तिना पूतः सन् प्रत्यङ्क् अचोमुखः सोमः अतिदुतः सः इन्द्रस्य युज्यः । इन्द्रेण सह योगमर्हति । सखा सहायः । सुक्तीजनकः अगर्हः । सोमवामिनः पुनाति वायोः पवित्रेण हृदयान्तरवर्तिना पूतः प्राङ्क् प्रागज्जनः सुखतः सोमः अतिदुतः यः स इन्द्रस्य युज्यः योगार्हः सखा ॥ ३ ॥

म० 'सते पुनाति गोऽध्ववालवालेन पुनाति ते परिक्षुत-मिति वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्रादिति तद्धामिनः' (का० १९ । २ । ७-९) । वायोः पूत इति कण्डिकायां द्वे ऋचौ पुनाति त इति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह । पूतं सुरमादाय गोऽध्वकेशमितिनेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् । सुमेतराच्छसोमवामिनो यजमानस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्गिति मन्त्रेण सते सुरा पुनाति सुमेने सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्रादिति मन्त्रेण सते सुरा पुनातीत्यर्थः । ऋकयमाभूतिर्दृष्टं सोमदेवत्वं गाय-त्रम् । प्रत्यङ्गति अचो गच्छति प्रत्यङ्क् अधोमुखोऽतिदुतो शुवद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण उद्वरान्तरवर्तिना पूतः शुद्धः । कीदृशः । इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽगर्हः सहायः । प्राञ्चत्यूर्ध्वं गच्छति प्राङ्क् सुक्तीोऽतिदुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तरवर्तिना पूतः य इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

पुनार्ति ते परिक्षुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ४ ॥

उ० समृद्धिकामस्य पुनाति ते । यजमानस्याचष्टेऽध्वयुः । पुनाति तव परिक्षुतं सुरां सोमं च सूर्यस्य दुहिता । यद्वा लुप्तोपमानमेतत् पुनाति ते परिक्षुतं सोममेवेति । यद्वा पुनाति तव परिक्षुतं सोमरूपापन्ना सूर्यस्य दुहिता । 'अद्वा वै सूर्यस्य दुहिता वारेण गोऽध्ववालवालेन । अक्षता शश्वति-केन । तना । तनेति धननाम । धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेन ॥ ४ ॥

म० अध्वर्युर्वयजमानं प्रत्याचष्टे हे यजमान, सूर्यस्य दु-हिता पुत्री अद्वा ते तव परिक्षुतं सुरां सोमं च पुनाति शोच-यति । 'अद्वा वै सूर्यस्य दुहिता' इति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमा-नम् । ते तव परिक्षुतं सोममिव पुनाति सोमवत् पवित्रं करोति । यद्वा सोमं सोमरूपापन्नां परिक्षुतं अद्वा पुनाति । केन । वारेण वालेन रत्योरैक्यम् । गोऽध्ववालवालेन । कीद-र्येण वारेण । शश्वता शश्वतिकेन अनादिना । तना तना । तनेति धननाम । तनेन धनेन धनरूपेण धनोत्पत्तिनिमित्त-भूतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

ब्रह्म क्षत्रं पवते तेज इन्द्रियं सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय । शुकेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनाजं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

उ० अजाविलोमपवित्रेण पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रम् । अवहितपदप्रायः प्रथमोऽध्वर्युः । यस्मात्कारणात् सोमः सुतः अभिपुतः ब्रह्म क्षत्रं पवते । तेज इन्द्रियं च । पवतिर्जन-नार्थः । ब्रह्म जनयति क्षत्रं च तेजश्च इन्द्रियं च । यस्मात्तत्त्वं सुरया सुतः सुरया तीव्रः कृतः मदाय भवति मदजनको भवति । अतः कारणात् शुकेण शोचिष्मता दीक्षिमता रूपेण मज्जजनितेन । हे देव, देवताः पिपृग्धि प्रीणीहि । रसेन चाजं यजमानाय धेहि देहि ॥ ५ ॥

म० 'उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्र-मिति' (का० १९ । २ । १०) । अजमेपलोमकृतपवित्रेण वेतसपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति मन्त्रेणैत्यर्थः । सुरसोमदेवत्वा त्रिष्टुप् । आयो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशाणः अन्यार्थैकादशाणो तेन आधिका । हे देव सोम, शुकेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः अमृतायाः पिपृग्धि त्रयीहि । पुनः रसेन पुतादिना सहितमजं यजमानाय धेहि देहि । यतः सोमो भवान् सुतोऽभिपुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति । पवतिर्जननार्थः यज्ञ-देव सर्वोपज्ञेः सोमो उपपद्यते । आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति । ईदृशसामर्थ्ययुक्तत्वं देवान् यजमानं चान्तिदिनं प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

कृविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्तानुपुर्वं

वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो
नमर्त्तुं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यधिभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्ने । एष ते योनिस्ते-
जसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

उ० पयोप्रहान् गृह्णाति । कुविद्वेति व्याख्यातम् ।
उपयामगृहीतोऽसि अधिभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वा इन्द्राय त्वा
सुत्राम्ने । शोभनं शानमसाधिभ्यां सरस्वत्यै च कृतमिति
सुत्राम्ना सादयति । एष ते योनिः तेजसे त्वां सादयामि
वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

म० 'पयोप्रहान् गृह्णाति कुविद्वेति पृथगुपयामयोनी'
(का० १९ । २ । १२-१३) । एवं सुरापयसोः पावनं कृत्वा
कुविद्वेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयोप्रहान् गृह्णाति । मन्त्राण्येते उप-
यामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यजुषोः सकृत्पठिते त्रिषु
ग्रहेषु पृथग्भवतः । ततश्चैते मन्त्राः । कुविद्वेत्युचं पठित्वा
उपयामगृहीतोऽस्यधिभ्यां त्वा । ऋग्व्याख्याता (१० । ३२) ।
हे पयोप्रह, त्वमुपयामेन पत्रेण गृहीतोऽसि । अधिभ्यामर्थे त्वा
त्वा गृह्णाति । सादयति एष ते योनिस्तेजसे त्वा । एष ते तव
योनिः स्थानम् । योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः । तेजसे
तेजोयै त्वां सादयामि । द्वितीये पयोप्रहे कुविद्वेति पठित्वा
उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा सरस्वत्यर्थे त्वा गृह्णाति ।
सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा वीर्यार्थे त्वां सादयामि ।
तृतीयपयोप्रहे कुविद्वेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सु-
त्राम्ने सुषु त्रायते रक्षतीति सुत्राम्ना तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां
गृह्णाति । सादयति एष ते योनिर्बलाय त्वा बलार्थे त्वां
सादयामि । एतेषां क्रमादश्चोदुम्बरन्वप्रोथपार्थैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

नाना हि वां देवर्हितं सदैस्कृतं मास-
संश्रयां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी
सोम एष मा मां हिंसीः त्वां योनिमाविशन्ती ७

उ० सुराग्रहान् गृह्णाति । नाना हि । हिषाब्दो यस्मादर्थः ।
यस्मात्ताना पृथक् पृथक् वा युवयोः सुरासोमयोः । देवर्हितं
देवानां पथ्यं देवैर्वा हितं धारितं स्थापितम् सदैवस्थानं
कृतम् । हे हि वेदी भवतः सुरापयसोर्नानाभूते । अतो
ज्वीमि । मा संश्रयायाम् मा संसर्गं कुरुतम् । परमे
व्योमन् स्थाने आहवनीयाख्ये । दक्षिणे छग्री सुरा हूयते ।
किंच यतश्च सुरा त्वमसि । शुष्मिणी बलवती अशान्ता ।
तस्मात्सुरा पीत्वा रौद्रमना भवति सोमश्च एष प्रकृषातगुणः
शान्तः । अतो ज्वीमि । सर्वथा मां माहिंसीः सोमं स्वयो-
निस्थानमाविशती सती । मासब्दोऽनुदात्तोऽनर्थकः ॥ ७ ॥

म० 'स्थावरीभिः सौराजाना हि वामिति व्याख्यसम्'
(का० १९ । २ । २०) । नाना हीति मन्त्रेण नृपमयस्या-

लीभिर्लीनुराग्रहान् गृह्णाति । व्याख्यासमिधार्थः । आवावा-
धिनं पयोग्रहं गृहीत्वासाधिनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने ।
ततः सारस्वती पयोग्रहसुराग्रहौ । तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ ।
कमेण वा उपयामयोनी । अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति
पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याधिनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनि-
मोदाय त्वेति सादनम् । द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृही-
तोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति
सादनम् । तृतीये नावेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्येन्द्रं बलमिति
ग्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः । सुरा-
सोमदेवता जगती । हे सुरासोमौ, हि यस्मात्कारणाद्वा युवयोः
नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् । सुरापयसोर्द्वे वेदी भवतः ।
कीदृशं सदः । देवर्हितं देवानां हितं पथ्यम् । यत्रा देवैः हितं
स्थापितम् । अतः कारणात्, परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि
व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवं मा संश्रयां संसर्गं मा कुरु-
तम् । आहवनीये पयो हूयते दक्षिणामौ सुरा हूयते अतो न
संसर्गः । 'सृज विसर्गे' छद् । एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामाह । हे
सुरे, त्वं सुरा असि । कीदृशी । शुष्मिणी छुप्ते बलमस्या
अस्तीति बलवती । अतस्त्वां पीत्वा मतो भवति । एष सोमः
शान्तः अतः त्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा
हिंसीः । अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

उपयामगृहीतोऽस्याधिनं तेजः सारस्वतं वीर्य-
मैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वानन्दाय त्वा
महसे त्वा ॥ ८ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि । आधिनं तेजः साक्षात्त्वमिति
शेषः । एवं सर्वत्र । सारस्वतं वीर्यम् ऐन्द्रं बलम् । साद-
यति । एष ते योनिः मोदाय त्वा त्वां सादयामि । आन-
न्दाय त्वा । महसे त्वा महत्वाय । 'मह पूजायाम्' ॥ ८ ॥

म० आधिनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसं-
बन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसंबन्धि बलं च
त्वमिति शेषः । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानम् ।
मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय हर्षाय त्वां
सादयामि । महसे महत्वाय च सादयामि । प्रत्येकं
मन्त्राः ॥ ८ ॥

नवमी ।

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि वीर्यमसि वीर्यं मयि
धेहि बलमसि बलं मयि धेहोऽसि धेहो मयि
धेहि मन्थुरसि मन्थुं मयि धेहि सहोऽसि सहो
मयि धेहि ॥ ९ ॥

उ० पयोप्रहान् श्रीणाति तेजोऽसीति । तेजोऽसि यतः

अतस्त्वां ब्रवीमि । तेजो मयि धेहि । यो हि सदात्मकः स तत्र नियोगमर्हति । वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि । बलमसि बलं मयि धेहि । सुखव्याख्यानाभि । सुराग्रहान् श्रीणाति । ओजोऽसि ओजो मयि धेहि । मन्थुरसि मन्थुं मयि धेहि । सहोऽसि सहो मयि धेहि । तेजः प्रज्वलनमात्मनः । मन्थुः कोपः । सहो बलम् ॥ ९ ॥

म० 'गोधूमकुवलयानि चावपति तेजोऽसीति' (का० १९ । २ । १६) । आश्विनग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दमो-
तुषे प्राग्ने पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति । कुवलयं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः । त्रीणि य-
जुषि पयोदेवत्वानि । आद्यं यजुर्बृहती । पयः, त्वं तेजो-
ऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय । 'यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यते' इति न्यायात् । 'उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति' (का० १९ । २ । १७) । उपवाका इन्द्रयवाः । बदरं सुष्म-
बदरीफलम् । तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निषेपेदित्यर्थः । यजुः पङ्क्तिः । हे प्रह, त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि । 'यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति' (का० १९ । २ । १९) । यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णा-
न्ग्रहे पयोग्रहे निषेपेदित्यर्थः । यजुः पङ्क्तिः । हे प्रह, त्वं बल-
मसि अतो मयि विषये बलं धेहि । 'सुराग्रहान् श्रीणात्यो-
जोऽसीति' इत्युक्त्याप्रसिद्धं ह्यलोमनिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासं-
क्ष्यम्' (का० १९ । २ । २२-२३) । वृकादीनां मिथैः
केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिथयेत् ओजोऽसीत्या-
श्विनं मन्थुरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्येन्द्रम् । एके वृकादिकेशै-
र्यथासंख्यं ग्रहं मिथयन्ति वृककेशैराश्विनं वैवाग्निः सारस्वतं
सिंहैरेन्द्रमिति सूत्रार्थः । त्रीणि यजुषि सुरादेवत्वानि । हे सुरे,
त्वमोवः अस्ति अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय ।
त्वं मन्थुमानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि मयि मन्थुं धेहि । सहोऽसि
मयि सहो बलं धेहि ॥ ९ ॥

दशमी ।

या व्याघ्रं विपृचिक्रोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं सिंहे हृष्टं सेमं पात्वहंसः ॥ १० ॥

उ० श्येनपत्राभ्यां पावयतो वज्रमानम् । या व्याघ्रम् ।
अनुष्टुप् । विपृचिकास्तुतिः । विपु निपातो नानावचनः ।
अज्ञातिमित्यर्थः । अन्तर्ध्यापयित्वा नानावचनं विपृचिकेत्युच्यते ।
विपृचिका व्याघ्रविशेषः । या विपृचिका व्याघ्रं वृकं
श्रीभाष्ये रक्षति । नहि तयोपरिणामजनितो व्याघ्रः ।
किमेतावेव यो रक्षति नेत्याह । श्येनं पतत्रिणं पतनशीलम् ।
स हि वधजीवनः प्राणिनो गृहीतुमवश्यं पतति । सिंहं च
सा इमं वज्रमानं पातु अहंसः पापात् । पापसमूहव्याघ्रेः
व्याघ्रीनामभिष्टान्यो देवताः सन्ति ताः प्राप्यन्ते ॥ १० ॥

म० 'वीक्षावशावपतोऽन्तःपात्ये श्येनपत्राभ्यां या व्या-

घ्रमिति' (का० १९ । २ । २६) । अन्त्युप्रतिप्रस्थातारौ सहै-
वान्तःपात्येऽवस्थितं प्राञ्चुलं वज्रमानं श्येनपिच्छाभ्यां पाव-
यतः वीक्षावदित्येकेन नामैकत्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सरुदवाह-
यश्रीभाष्यां नामैकत्वं मध्यमं द्विरिति सूत्रार्थः । हेमचन्द्रिहो
विपृचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याघ्रविष्टात्री देवतास्ति सा प्राप्यन्ते ।
विपु सर्वत्र अगति गच्छति विपृचो सैव विपृचिका रोगविशेषः ।
'केऽणः' (पा० ७ । ४ । १३) इति वीपो हस्तः । या विपृचिका
व्याघ्रं वृकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तया श्येनं पतत्रिणं
पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति । नहि तेषामनपरिणामजनितो
दोषः । सा विपृचिका इमं वज्रमानमहंसः व्याघ्रिहेतुभूतात्पा-
त्यानु रक्षतु ॥ १० ॥

एकादशी ।

यदा पिपेप मातरं पुत्रः प्रमुदितो धवन् । एत-
त्तदग्रे अनुणो भवाम्यहं पितरौ मया । संपृचं
स्थ सं मां भूद्रेण पृच्छ । विपृचं स्थ विमां पाप्मनां
पृच्छ ॥ ११ ॥

उ० अग्निं प्रेक्षयति । यदा पिपेप । आग्नेयी बृहती ।
पिपेपेति लिट् उत्तमपुरुषैकवचनम् । यदहम् आपिपेप
आपिष्टवान् पत्न्याम् । मातरं पुत्रः प्रमुदितः प्रहृष्टः सन् ।
धवन्पिपन्तनम् । तदेतत् तव समक्षम् हे अग्ने, अनुणः
क्षणप्रवरहितः कृतकृत्यो भवामि । वत एवमतो ब्रवीमि
उत्क्षिप्य भुजम् । अहतौ अहिंसितौ पितरौ । 'पिता माता'
इत्येकशेषः । मया यो हि प्रत्युपकर्तुमसमर्थः तेनैव माता-
पितरौ हिंसितौ भवत इत्यभिप्रायः । पयोग्रहान्संसृशति ।
संपृचस्व 'पृची संपृकं' । संपृचन्तीति संपृचः स्व स्वया
क्रियया व्यपविश्यन्ते । ये दास्यन्ते संपृच स्व तानहं
ब्रवीमि संमा भूद्रेण पृच्छ संसृजत मां भूद्रेण मन्दनीयेन
कल्याणेन । सुराग्रहान् संसृशति । विपृच स्व ये यूयं विपृचः
वियोगकारिणः स्व तानहं ब्रवीमि । पाप्मना विपृच्छ विगत-
संसर्गं पाप्मना मां कुरुत ॥ ११ ॥

म० 'अग्निं प्रेक्षयति यदाऽऽपिपेपेति' (का० १९ । २ ।
२७) । अग्निं प्रेक्षतेति प्रेपेणाच्युर्व्यजमानमग्निं दर्शयति स
प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षत इत्यर्थः । अग्निदेवत्या बृहती ।
पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धवन् स्तनपानं कुर्वन्तस्व यदा मातरं
जननीमापिपेप पिष्टवान् पत्न्यां पीडितवान् । पिपेर्लिट् उत्तम-
वचनम् । हे अग्ने, तव एतत् स्तनपानमहमनुणो भवामि
क्षणप्रवरहितोऽस्मि । अतएव ब्रवीमि मया पितरौ मातापितरौ
अहतौ न पीडितौ । यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रो-
र्हन्तेति भावः । 'पयोग्रहसंसर्गं' संपृचं स्वेति' (का०
१९ । २ । २८) वज्रमानः सहैव पयोग्रहाणां संधं करोती-
त्यर्थः । पयोग्रहदेवत्वं यजुर्विष्टुप् । हे पयोग्रहाः, यूयं संपृचः
स्व संपृचन्ति संयोजयन्तीति संपृचः स्वत एव संयोजका

भवत् । अतो मा मां भेजेण कल्याणेन संपुङ्ग संवत् ।
कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः । संपूर्वाष्टुचेः कृष् । पृथे रीषा-
दिकाब्दे संपुङ्गः । 'विपुत्र स्येति सौराणाम्' (का० १९ ।
२ । २९) । यजमानं सौरप्रदानसंस्तुतीत्यर्थः । हे सुराग्रहः,
यूयं विपुत्रः स्य विपुत्रन्तीति विपुत्रः वियोजका भवत । अतो
मा मां पाप्मना कल्मषेण विपुत्र निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

देवा यज्ञमन्तन्वत भेषजं भिषजाभिना । वाचा
सरस्वती भिषगिन्द्रियेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

उ० देवा यज्ञम् । विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्यां सोमसं-
पद्शनार्थः । निदानवतां मन्त्राणां पूर्वं निदानं यत्तद्व्यमर्थस्य
सुखबोधाय । इन्द्रस्य किलानुपहितसोमपानाद्विषस्य
नमुचिरसुरोऽपिबत् । समस्तं वीर्यं तत्र देवेन्द्रस्य भेषजं
कृतम् । तत्राभिना भिषजौ सरस्वती च ओषधं सौत्रामणी ।
यदेवा यज्ञमन्तन्वत विस्तारितवन्तः । भेषजं भेषजस्य कर्तारं
सौत्रामण्याख्यं अथ तदा भेषजा भिषजौ वैद्यौ अभिना
अभिना । इह चतुर्थः पादः संबध्यते द्विवचनत्वात् । इन्द्राय
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः । वाचा च त्रयीलक्षणया सर-
स्वती तदा भिषक् स्यात् ॥ १२ ॥

म० देवा यज्ञमित्यादिकण्विका विंशतिब्राह्मणरूपातो विनि-
योगाभावः । ब्राह्मणमुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोम-
साम्यप्रतिपादिकाः । अवेतिहासः । अनुपहृतसोमपानाद्ग-
ष्टेन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवेन्द्रस्य भेषजं
कृतम् तत्राभिना सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्वोपयम् ।
तयाच धृतिः 'लघा इतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्र' सोममाह-
रत्तस्येन्द्रो यज्ञवेद्यं कृत्वा प्रसाद्य सोममपिबत् विष्वक् व्या-
चर्त्तस्य सुवात्प्राणेभ्यः त्रयीशसामन्युर्वायुदकामेस्तानि पश-
न्नाभिशंखस्मात्पशवो यशो यशो इ भवति य एवं मिद्वान्तौ-
शमण्याभिपिच्यते ततोऽस्या एतमभिनां च सरस्वती च यज्ञ' ।
समभरन्तोत्रामणी भेषजाय तयैवमभ्यपिच्यन्तो वै स देवानां
धेष्टोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिपिच्यते' (१२ ।
८ । ३ । १) इति । देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यो-
पधरूपमन्तन्वत विस्तारयामासुः । तदा अभिना अभिना भि-
षजा भिषजौ वैद्यौ आत्मासिति शेषः । 'सरस्वती च वाचा
त्रयीलक्षणया भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वताभिनाः ।
इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः । इन्द्राय सामर्थ्यं ददत
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

वीक्षार्यै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोकमानि ।
कृयस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमाश्श्वो
सधु ॥ १३ ॥

उ० वीक्षार्यै रूपम् । शष्पाणि नवप्रकृष्टानि वीक्ष्यः ।
प्रायणीयस्य तोकमानि । नवप्रकृष्टा यज्ञास्तोकमानि कृयस्य
रूपं सोमस्य । सोमकयस्येति समासप्राप्ते पदयोर्व्यत्ययो
रूपशब्देन व्यवधानं च छान्दसम् । सोमकयरूपं लाजाः
सोमांशवश्च लाजा एव मधुरस्तादाः ॥ १३ ॥

म० इदानीं सौत्रामण्याः सोमसंपत्तिं निरूपयति । शष्पाणि
नवप्रकृष्टवीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि वीक्षार्यै । पण्यै चतुर्धा ।
वीक्षार्या वीक्षणीयेष्टे रूपम् । शष्पाणि वीक्षणीयात्वेन ध्ये-
यानि । एवमधेऽपि । तोकमानि नवप्रकृष्टयवाः प्रायणीयस्य
प्रायणीयेष्टे रूपं ध्येयम् । सोमस्य कयस्य रूपं लाजाः सोम-
जनोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् । लाजाः सोमकय-
रूपेण ध्येया इत्यर्थः । सोमकयस्येति समासे युक्ते तदभावः
सोमकयपदयोर्व्यत्ययो रूपशब्देन व्यवधानं च छान्दसम् । मधु
सोमांशवः सोमस्तण्डालद्रूपेण ध्येयम् । यदा मधु मधुरस्तादा
लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नमहुः । रूप-
मुपसदामेतत्तिष्ठो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

उ० आतिथ्यरूपं मासरम् । ब्रीहिस्यामाकौदनाचाम-
चूर्णसंसर्गो मासरम् । महावीरस्य नमहुः । किण्वो नमहुः
सौरिकाणां प्रसिद्धः । रूपमुपसदामेतत्किवते यत्किंतिष्ठो
रात्रीः सुरा अभिपुता तिष्ठति ॥ १४ ॥

म० किं मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् ।
ब्रीहिस्यामाकौदनाचामयोः शष्पतोनमलाजनमचूर्णैः संसर्गो
मासरं पूर्वमुक्तम् । सजेखगादिषट्विंशतिवस्तुन्येकीकृतानि
नमहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य धर्मस्य रूपं ध्येयम् । याः
तिष्ठो रात्रीः 'काष्ठाज्जने-' (पा० २ । ३ । ५) इति
द्वितीया । त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आमुता अभिपुता पूर्वोक्तं
सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाही वेति मन्त्रेण यजते त्रिरात्रं स्वा-
पनम् । एतदुपसदामुपसर्त्तज्ञानामिदानीं रूपम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिच्युत्परिपिच्यते । अ-
धिभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रियेन्द्रियं सरस्वत्या ॥ १५ ॥

उ० सोमस्य रूपम् । सोमस्य क्रीतस्यैतद्वत् यत्परिच्युत्
परिपिच्यते पयसा । केन पयसा यत् अधिभ्यां दुग्धं भेषजं
च इन्द्राय यच्च अधिभ्यां दुग्धमिन्द्रायैव भेषजम् । यच्च
सरस्वत्या दुग्धं पयः इन्द्राय भेषजम् ॥ १५ ॥

म० यत् अधिभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वमिन्द्राय
भेषजमिन्द्रायै औषधं दुग्धं पयः अधिभ्यामपाकरोमीति दुग्धे-
नैकगोः पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा
इन्द्रावापाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा दिनत्रये परितुत् सुरा

यत् परिपिच्यते तत् कीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम् । 'एकस्याः प्रयसापाकृतेनाधिनेन परिपिच्यति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तरे तिष्ठणामिति' (१९ । १ । २३ । २५ । २७) कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादधिभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

आसन्दी रूपं राजासन्दी वेद्यं कुम्भी सुराधानी । अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोत्तरो भिषक् ॥ १६ ॥

उ० आसन्दी रूपम् । यजमानाभिषेकासन्दीरूपम् । राजासन्दी सोमासन्द्याः । वेद्यं कुम्भी सुराधानी सोमिकया वेदेः रूपम् । वेद्योः अन्तरः मध्यम् उत्तरवेद्यारूपम् । कारोत्तरः सुरापावनम् भिषगिन्द्रस्य यजमानस्य च ॥ १६ ॥

म० राज्ञः सोमासन्दी राजासन्दी तस्यै । चतुर्थी पञ्चम्यै । आसन्दी यजमानाभिषेकासन्दी मथिका राजासन्द्याः सोमासन्द्या रूपं तत्त्वेन ज्ञेया । सुराधानी सुरा धीयते स्वाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्ये वेद्याः सोमिकया वेदेः रूपम् । अन्तरः वैविध्यमप्यत्र उत्तरवेद्याः रूपम् । कारोत्तरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक् ज्ञेया ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिर्निन्द्रियम् । यूपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना ॥ १७ ॥

उ० अनया वेद्या वेदिः सोमिकी समाप्यते । बर्हिषा च बर्हिः समाप्यते । इन्द्रियं धीर्यम् । यूपेन दृश्येन च यूप आप्यते । प्रणीतश्चाग्निः अग्निनाप्यते ॥ १७ ॥

म० वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सोमिकी समाप्यते सम्बद्धा प्राप्यते । तद्रूपा ज्ञेयत्वार्थः । बर्हिषाप्रत्येन बर्हिः सोमिकं समाप्यते । इन्द्रियं धीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः । समाप्यते । फलादाने सामर्थ्यं उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनाप्रत्येन यूप आप्यते । अग्निनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सोमिक आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

हविर्धानं यदध्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती । इन्द्रायैन्द्रस्य सप्तसकृत् पञ्जीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

उ० हविर्धानं यदध्विना । यदध्विनादेवतं तेन हविर्धानमाप्यते । यत्सरस्वतीदेवतं तेनाग्नीध्रमाप्यते । यद्विन्द्राय हविः तेन इन्द्रस्यः कृतमाप्यते । पञ्जीशालं च गार्हपत्यस्य आप्यते ॥ १८ ॥

म० अत्र सौत्रामण्यां यत् अध्विना अध्विनी देवते वर्तते तेनाध्विसद्भावेन हविर्धानं सोमिकमाप्यत इत्यनुपाहः । अत्र

यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सोमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवतं सप्तः कृतमप्यति । ऐन्द्रं सप्तः । पञ्चाः शाळा पञ्जीशालम् 'विभाषा सेनसुरा-' (पा० २ । ४ । २५) इत्यादिना ऋषिणम् । गार्हपत्यवेति श्रवमिन्द्राय यद्विन्द्रः कियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्विन्द्रस्तोमिकसदा पञ्जीशालगार्हपत्यरूपेण ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रैषेभिः प्रैषानाप्रोत्याग्नीध्रिनाग्नीध्रस्य । प्रयाजेभिरनुयाजान्वेषद्वारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

उ० प्रैषेभिः प्रैषान् । प्रैषैः प्रैषानाप्रोति आग्नीभिः आग्नीः यज्ञस्य सोमयज्ञस्य प्रियाः प्रयाजयाज्याः । प्रयाजेभिरनुयाजान् प्रयाजैः प्रयाजानाप्रोति । अनुयाजैरनुयाजानाप्रोति । वषट्कारेभिराहुतीः । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्रोति । प्रयाजेभिरित्यादिचतुर्थी वाक्यानामर्थलोपः ॥ १९ ॥

म० प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्रोति । आग्नीभिः प्रयाजयाज्याभिर्यज्ञस्याग्नीध्रोति । प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्छान्दसः । प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्रोति अनुयाजैरनुयाजानाप्रोति । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्रोति । आहुतिभिराहुतीराप्रोति । प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ १९ ॥

विंशी ।

पशुभिः पशूनाप्रोति पुरोडाशैर्हवीष्य । छन्दोभिः सामिधेनीयाव्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

उ० पशुभिः पशून् । पशुभिः पशूनाप्रोति । पुरोडाशैः हवीषि आप्रोति । छन्दोभिः छन्दोभिः सामिधेनीभिः सामिधेनीः याज्याभिर्याज्याः । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्रोति ॥ २० ॥

म० पशुभिः कृत्वा पशूनाप्रोति । पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्रोति । हविर्भिरन्वैर्हवीषि आप्रोति । छन्दोभिश्छन्दोभिः आप्रोति । सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्रोति । याज्याभिर्याज्या आप्रोति । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्रोति । पश्यादीनामुभयत्र सद्भावात् अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

धानाः कर्म्मः सक्तवः परीवापः पयो दधि । सोमस्य रूपं हविर्प आमिक्षा वाजिनं मधु ॥ २१ ॥

उ० धानाः करम्मः । उदकमन्यः करम्मः । सक्तवः परीवापः हविष्पक्विः । दधि पयः । दधि सोमस्य रूपम् । हविः पश्वाज रूपम् । आमिक्षा पयस्या । वाजिनं मधु । मधुशब्दो वाजिनस्य विशेषणम् आनन्तर्यायं सोमसंज्ञकश्च ॥ २१ ॥

म० धानादयः सोमस्य रूपं ज्ञेयाः । धानाः नृदधान्यम् । करम्मः उदकमन्यः । सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्पक्विः ।

‘परीवापो जलस्थाने पर्युत्परिवारयोः’ इति कोशः । पर्योद-
धनो प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयसा । मधु
मधुरम् । वाजिनं च हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दग्धि क्षिते
धनभाग आमिक्षा । शिर्षं वाजिनम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

धानानां रूपं कुर्वलं परीवापस्य गोधूमाः ।
सक्तूनां रूपं बदरीमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

उ० धानानां रूपम् । अधस्तवमन्नोक्तानां सामहविषो
सोमस्य च संपत्तिं सौत्रामणीप्रत्येष्याह । धानानां रूपं कुर्वलं
कोमलवदरम् । परीवापस्य गोधूमाः । सक्तूनां रूपं बदरम् ।
उपवाकाः करम्भस्य रूपम् । उपवाका यवकाः ॥ २२ ॥

म० गन्धवस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तेऽत्र
कुत्र सन्तीति धानादिसोमहविषां सोमस्य संपत्तिं सौत्रामणी-
प्रत्येष्याह । कुर्वलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं
ध्येयम् । ‘कुर्वलं बदरीफले । मुक्ताफलोत्पलयोध’ इति कोशः ।
गोधूमाः परीवापस्य रूपम् । बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां
रूपम् । उपवाका यवाः करम्भस्य रूपं हेयम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

पयसो रूपं यद्यवा दग्धो रूपं कर्कन्धूनि । सो-
मस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूपमामिक्षा ॥ २३ ॥

उ० पयसो रूपम् । पयसो रूपं यत् यवाः । दग्धः
रूपं कर्कन्धूनि । कर्कन्धूवदरविशेषः सौम्यस्य रूपम् । वाजिनं
सोमस्य च रूपमामिक्षा पयसा ॥ २३ ॥

म० यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् । कर्कन्धूनि स्पृष्टव-
दराणि दग्धो रूपम् । वाजिनं सोमस्य रूपम् । आमिक्षा पयसा
सौम्यस्य चरोः रूपं हेयम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावो अनुरूपः ।
यजेति धार्यारूपं प्रगाथा यैवजामहाः ॥ २४ ॥

उ० आश्रावय । इदानीं शस्त्रसंपत्तिः कियते । आश्रा-
वय । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । स्तोत्रियारूपः प्रत्याश्रावः
अस्तु औपशब्दः । अनुरूपः यज इति । धार्यारूपम् निष्के-
वल्ले स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् धार्यारूपं शस्यते । प्रगाथा
यैवजामहाः यैवजामहे इति प्रगाथाः ॥ २४ ॥

म० शस्त्रसंपत्तिमाह । आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपो
हेयः । स्तोत्रे प्रथमस्तूत्रोऽनुवाकः स्तोत्रियः । प्रत्याश्रावः
अस्तु औपशब्दः । अनुरूपः उत्तरस्तूत्रः तद्रूपः । यजेति
शब्दो धार्यारूपः रूपम् । निष्केवल्ले स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम्
धार्यारूपं शस्यते सा यजेति शब्दो हेयः । यैवजामहाः यैवजा-
महे इति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अर्धकचैरुक्थानां रूपं पदैराप्नोति निविदः ।
प्रणवैः शस्त्राणां रूपं पयसा सोमं आप्यते ॥ २५ ॥

उ० अर्धकचैः उक्थानां रूपमाप्नोति । पदैः आप्नोति
निविदः । निविदो न्यूह्या उच्यन्ते । प्रणवैः ओंकारैः शस्त्राणां
रूपम् । पयसा सोमं आप्यते ॥ २५ ॥

म० ऋचामर्चानि अर्धकचालीः ‘अर्धर्चादयः पुंस्ति च’
(पा० ७।४।३१) इति पुंस्त्वम् ‘ऋचकः’ (पा० ६।१।१२८)
इति ऋकारस्य सन्धभावः । अत्रलैरर्धकचैरुक्थानां शस्त्रविशे-
षाणां रूपमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूह्यानाप्नोति । प्रणवैः
ओंकारैः शस्त्राणां रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोमं आप्यते ।
अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रैर्नैन्द्रं माध्यन्दिनम् ।
वैश्वदेवेषु सरस्वत्या तृतीयमात्रेषु सर्वनम् ॥ २६ ॥

उ० अश्विभ्यां प्रातःसवनमाप्तम् । इन्द्रेण ऐन्द्रं माध्यन्दिनं
सवनमाप्तम् । वैश्वदेवं तृतीयं सवनं सरस्वत्या आप्तम् ॥ २६ ॥

म० सवनसंपत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवन-
नात् प्राप्तम् । इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वं माध्यन्दिनं सवनं
प्राप्तम् । सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्वं तृतीयं
सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

वायुर्वायव्यान्याप्नोति सतेन श्रेणकल-
शम् । कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीरा-
प्नोति ॥ २७ ॥

उ० वायव्यैः । सर्वेषां सोमपात्राणां वायव्यानीति संज्ञा ।
वायव्यैः वायव्यानि पात्राण्याप्नोति । सतेन श्रेणकलशम् ।
वैतसं पात्रं सत इत्युच्यते । कुम्भीभ्यां सुराधानीभ्यां शत-
च्छिद्राण्याम् अम्भृणी । अम्भृणी पृतभृदाधवनीयाः सुते ।
सुते अभिषुते सोमे यौ भवतः सौ आप्नोति । स्थालीभिः
स्थालीः आप्नोति । उभयत्र हि स्थाल्यो भवन्ति ॥ २७ ॥

म० वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि
आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन श्रेणकलशमाप्नोति ।
कुम्भी सुराधानी तद्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राण्याम् सुरा-
धानीभ्यामम्भृणी पृतभृदाधवनीयाः सुतेऽभिषुते सोमे यौ
सतावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र स्था-
लीसद्भावात् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

यजुर्भिराप्यन्ते महा प्रहेः स्तोमाश्च विष्टृतीः ।

छन्दोभिरुक्थाश्चाणि साम्रावभूय आप्यते ॥२८॥

उ० यजुर्मिराप्यन्ते । यजुर्मिः यजुंषि आप्यन्ते । प्रहा प्रहराप्यन्ते । सोमाश्च विष्टीश्च छन्दोभिः उक्थशा-
क्षाणि साम्रावभूय आप्यते । साम्रा साम आप्यते अवभृ-
धेनावभृथः ॥ २८ ॥

म० यजुर्मिः यजुंषि आप्यन्ते । प्रहा प्रहराप्यन्ते सोमैः
सोमा आप्यन्ते । विष्टुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय
आप्यन्ते । छन्दोभिरुक्थाश्चाणि उक्थानि शक्षाणि आप्यन्ते ।
साम्रा सामाप्यते । अवभृधेनावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

इडाभिर्मैशानांप्रोति सूक्वाकेनाशिषः । शंयुना
पत्नीसंयाजान्समिष्टयजुषा सृष्ट्वाम् ॥ २९ ॥

उ० इडामिर्मैशान् । इडामिः इडामाप्नोति । भक्षैर्म-
शानांप्रोति । सूक्वाकेन सूक्वाकम् । आशीर्मिराशिषः ।
शंयुना शंयुमाप्नोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानांप्रोति ।
समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति । संस्थया संस्थामाप्नोति २९

म० इडाभिरिडामाप्नोति । भक्षैर्मैशानांप्रोति । सूक्वाकेन
सूक्वाकमाप्नोति । आशीर्मिराशिष आप्नोति । शंयुना होमविशेषेण
शंयुमाप्नोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानांप्रोति । समिष्टयजुषा
समिष्टयजुराप्नोति । संस्थया संस्थामाप्नोति । इडावीनामुभयत्र
संज्ञावात् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

वृतेन दीक्षामांप्रोति दीक्षयांप्रोति दक्षिणाम् ।
दक्षिणा श्रद्धामांप्रोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

उ० वृतेन । हुतोच्छिष्टमक्षश्चतुरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति ।
अनेन वृतेन दीक्षामांप्रोति । दीक्षया दक्षिणामांप्रोति ।
दक्षिणा दक्षिणयेति विभक्तिव्यत्ययः । श्रद्धामांप्रोति ।
श्रद्धिति सत्यनामसु पठितम् । तदस्यां धीयते आस्तिक्येनै-
वमेतदिति सा श्रद्धा पुण्यवृत्ता मनोविशेषः । श्रद्धया
सौत्रामण्या सत्यमाप्यते । सत्यम् ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । अयी-
लक्षणं वा ॥ ३० ॥

म० हुतोच्छिष्टमक्षश्चतुरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति । वृतेन
दीक्षामांप्रोति । दीक्षया दक्षिणामांप्रोति । दक्षिणा विभक्ति-
लोपः । दक्षिण्या श्रद्धामांप्रोति । श्रद्धिति सत्यनाम । भद्रं सत्यं
धीयते अस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यवृद्धिः पुण्यवृत्ता मनोवि-
शेषः । श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते । श्रद्धा
विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्वैवर्तव्याणां कृतम् । तदेत-
त्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणीसुते ॥ ३१ ॥

उ० एतावत् । यत्परिमाणं रूपं सोमयज्ञस्य । यद्वैव-
र्तव्याणां च प्रजापतिना कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को
विशेष इति चेत् । स्वप्नप्रतिबुद्धन्यायेन दर्शनम् । करणं तु
बुद्धिपूर्वकम् । यदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी । पूर्वस-
वर्णदीर्घ आदेशश्छान्दसः । सौत्रामण्याख्ये सुते सुरा-
सोमाभिपुते ॥ ३१ ॥

म० यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवै-
र्वर्तव्याणां प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को
भेदः । सुप्नप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं । बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रा-
मणी । सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः । सौत्रामणी सौत्रा-
मण्या यज्ञे सुते सुरासोमेऽभिपुते सति तदेतत्सोमयागरूपं
सर्वमाप्नोति ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति
महिषा नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु मदे-
मेन्तुं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

उ० पयोप्रहाजुहोति । सुरावन्तम् । त्रिष्टुबभिसरस्व-
तीदेवत्या । यत् सुरावन्तं बर्हिषदम् 'सुरावान्वा एष बर्हिष-
द्यज्ञो यः सौत्रामणी' । सुवीरं कल्याणवीरम् यज्ञं हिन्वन्ति
वर्षयन्ति प्रापयन्ति वा । महिषा कृत्विजः । नमोभिः नम-
स्कारैः अक्षैर्वा । दधानाः धारयन्तः । सोमं दिवि देवतासु ।
तत्र मदेम वयम् इन्द्रं यजमानाः । स्वर्काः शोभनार्चनाः
कल्याणं मन्त्रा वा ॥ ३२ ॥

म० 'सुरावन्तमिति जुहोति' (का० १९ । ३ । ८) ।
अध्वर्युस्त्रीनपि पयोप्रहान्सहैव जुहोतीत्यर्थः । एवं सौत्रामण्याः
सोमसंपत्तिमापायं प्रकृतमनुसरति । चतस्रश्चिष्टमोऽधिसरस्व-
तीन्देवत्याः । महिषा महान्तः ऋजिजो यज्ञं सौत्रामणी-
संज्ञं हिन्वन्ति वर्षयन्ति प्रापयन्ति वा । किंभूतं यज्ञम् ।
बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्ति देवा यत्र स बर्हिषत्तम् । तथा
सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् । 'सुरावान्वा एष
बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी' (१२ । ८ । १ । २) इति ध्रुतेः ।
सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनार्जिजम् । सीदयाः । महिषाः
नमोभिरर्जैर्मस्कारिर्वा सह दिवि जगैर्वर्तमानासु देवतासु
सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः
सन्तो वयं मदेम हृष्येम । किंभूता वयम् । स्वर्काः शोभनोऽर्का-
ऽर्चनं मन्त्रा वा वेदां ते स्वर्काः । यद्वा शोभनोऽर्काऽर्चनं वेदां
ते स्वर्का इति 'अर्का वै देवानामक्षमन्त्रं यज्ञो यज्ञेनैवैमन्त्रायेन
समर्थयन्ति' (१२ । ८ । १ । २) इति ध्रुतेः । 'अर्का देवो
भवति यदेतमर्चन्ति अर्का मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति
अर्कमन्त्रं भवत्यर्चन्ति भूतान्यर्कां वृक्षो भवति संवृतः कटुकिन्न'
(निव० ५ । ४) इति यास्कः । महिषाख्यो यद्यपि महिषामस्तु

पठितस्तवाप्यत्र कृत्स्निमात्रकः । 'महिषा नमोमिरित्युत्तिमो वै महिषः' (१२।८।१।२) इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

यस्ते रसः संभृत ओषधीषु सोमस्य शुभ्रः
सुरया सुतस्व । तेन जित्वा यजमानं मदेन सरस्व-
तीमध्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

उ० सुराग्रहाहुति । यस्ते रसः उक्ता देवता छन्द-
आधस्तनया । हे सुरे, यस्त्व रसः संभृतः एकीकृतः ओष-
धीषु वर्तमानः । सोमस्य च यः शुभ्रः यद्बलम् । सुरया
सह अभिपुतस्य तेनोभयेन रसेन बलेन च जित्वा प्रीणीहि
यजमानं मदेन सुरोत्थेन सरस्वतीं च । अध्विनी च इन्द्रं
च अग्निं च ॥ ३३ ॥

म० 'पालाशैः सौराष्ट्रमृषमयमाहुतिमानये' (का० १९।
३।९) इति श्रुतेर्वस्व इति प्रतिप्रस्थाता पालाशोल्लङ्घनैः
सुराग्रहान्द्रक्षिणेऽग्नौ यजति । मृषमयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोती-
त्यर्थः । हे सुरे, ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः संभृत
एकीकृतः 'अपां वा एष ओषधीनां च रसो यत्सुरा' (१२।
८।१।४) इति श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः
शुभ्रः यद्बलम् । मदेनतीति मदेन मदेन मयजनकेन तेन
सुरारसेन सोमशुभ्रेण च यजमानं सरस्वतीमध्विनी इन्द्रमग्निं
च जित्वा प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

यमध्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रि-
वार्य । इमं तद् शुक्रं मधुमन्तुमिन्द्रश्च सोमश्च
राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

उ० पयोग्रहान्द्रक्षयन्ति हान्यां त्रिष्टुब्धामृतिवय-
जमानाः । यमध्विना नमुचिरसुर इन्द्रस्य इन्द्रियं वीर्यम-
पिबत् तस्य दिरसि छिन्ने लोहितमिध्रः सोम उदतिष्ठत्
तदुत्पुष्यापिबन्त तदभिवादिनी एषा ऋक् । यत् अध्विना
अध्विनी । नमुचेरासुराद् असुरपुत्राद् अधि सकाशादाहृत्य ।
सरस्वती च असुनोद् अन्यपुणोत् । इन्द्रियाय वीर्याय
इन्द्रमैषज्याय वा । इमं तं शुक्रम् शुक्रम् असंसृष्टलोहि-
तम् । मधुमन्तं रसवन्तम् । इन्द्रम् । 'इदि परमैश्वर्यं' पर-
मेश्वरम् । सोमं राजानम् इह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

म० 'अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातामीषमध्विनेत्याध्विनं भक्षयन्ति
दिन्द्रिराकर्तृ' होत्राग्रहमैत्रावरुणाः सारस्वतमाध्विनकदैन्द्रं यज-
मानः' (का० १९।३।१०-१३) । यत्र आह्वलाध्विने
पयोग्रहं क्रमेण दिन्द्रिभक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः । होत्रादयः सार-
स्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमतीति सूत्रार्थः ।
नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीताम् तसिन् इति दधिरमिध्रः सोमो

जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक् । असुरस्यापत्यमा-
सुरस्यस्यासुरपुत्राचमुचेरधि सकाशाद् यं सोममाहृत्यामिति
शेषः । 'अध्विनी तेन नमुचेरपाहृत्याम्' (१२।८।१।
३) इति श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममध्विनामानीतमसुनोद्-
न्यपुणोत् । किमर्थम् । इन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भैषज्याय वा ।
तमस्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह यद्देऽहं भक्षयामि ।
कौटुं सोमम् । शुक्रं शुद्धं लोहितसंसृष्टमतएव मधुमन्तं रसव-
न्तमिन्द्रम् । 'इदि परमैश्वर्यं' परमैश्वर्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

यदत्र रिद्रश्च रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपि-
वच्छर्वाभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन सोमश्च
राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

उ० यदत्र । यत् अत्र अस्यां सुराग्राम् रितं कितं
लभम् । रसिनः रसयतः सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य । यच्च
इन्द्रः अपिबर्षीतवान् । इन्द्रदेवलो हि सोमः । शर्वाभिः
कर्मभिः । अहं तत् । यच्चदिति सुविज्ञाते वयंसकलित्वा ।
अस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिति पञ्चा विपरिणामः ।
सोमस्य राज्ञः इह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

म० 'यदत्रेति सौराष्ट्रमभक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावी-
तिनो दक्षिणतः' (का० १९।३।१४) । अश्वध्वीदय
आध्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति
मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिताः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आ-
ग्राणमन्येन मूल्येन भक्षणमित्यर्थः । रसोऽस्त्वस्मिन्निति रसी
तस्य रसिनो रसयतः सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य यत् । सामान्ये
नपुंसकत्वम् । यो नागः अत्र सुराग्रं रितं कितं सोमसंभ्रमि
यत् सुराग्रं लभम् । यच्च सुराग्रं सोमांशं शर्वाभिः कर्मभिः
शुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपिबत् । सोमं राजानमिति द्वितीये पक्ष्ये
अस्य विशेषणत्वात् । अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुराग्निरातं
सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यद्देऽहं भक्षयामि सुरासकाशा-
च्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि । तथाच श्रुतिः 'अहं तदस्य
मनसा शिवेनेत्यध्वि इव वा एष भक्षो यत्सुरा ग्राह्य-
तस्य शिवमेवैवमेतत्कृत्वात्मन्वते' (१२।८।१।५)
इति ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

पितृभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः
स्वधाविभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः
स्वधा नमः । अश्वन्पितरोऽर्मीमदन्त पितरोऽर्मीतुपन्त
पितरः पितरः शुन्यध्वम् ॥ ३६ ॥

उ० अश्वरेषु बर्हिष्परिधिषु सुरां उहोति । पितृभ्यः
पैत्राणि यजुंस्त्वसां कण्विकायाम् । पितृभ्यः स्वधाविभ्यः

स्वधामिनि गमनशीलाः स्वधामिनः 'सुप्यजातौ गिनिस्ता-
च्छीत्ये' । स्वधानमः अन्नमस्तु । बहुवचनं पितृव्यसव्य-
पेक्षं एकार्थं वा । पितामहेभ्यः उक्तोदकम् । प्रक्षालने-
नोपसिद्धति । अन्नम् अन्नवन्तः भक्षितवन्तः पितरः । अमी-
मदन्त मादिताः पितरः । अतीतुपन्त तर्पिताः पितरः । जपति
पितरः पितरः शुंघध्वम् पाणिप्रक्षालनं कुरुध्वम् ॥ ३१ ॥

म० 'अज्ञारेषु वा बहिष्यदिधि दक्षिणतो जुहोत्याधिन-
मुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैत्रं दक्षिणे पितृव्य इति प्रतिमन्त्रं'
(का० १९ । ३ । १७) सुराग्रहाणां भक्षणम् प्राणम् अन्येन
भूत्वेन भूयालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् । चतुर्थमाह ब्रह्माहव-
नीयस्याज्ञारेषु परिधेर्बहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमशेषान्मुद्राग्रहान्वि-
तुभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह । उत्तरेऽज्ञारे आधिनम्
मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐत्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः ।
अपसव्येन कर्म । सात वचंषि पितृदेवस्थानि । पितृव्यः स्वधा-
संज्ञकं नमोऽन्नमस्तु 'स्वधा वै पितृणामन्नम्' इति श्रुतेः । यद्वा
पितृव्यः स्वधाजमस्तु । वेभ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु । कीद-
शेभ्यः । स्वधाविभ्यः स्वधामन्त्रं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवं-
शीलाः स्वधामिनस्त्येभ्यः । 'इण् गर्तो' इति धातोः 'सुप्यजातौ
गिनिस्ताच्छीत्ये' (पा० ३ । ३ । ७८) इति गिनिप्रत्ययः ।
पितृव्य इति बहुवचनं पितृव्याथपेक्षं एकार्थं वा । एवं पिता-
महेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ । 'अशन्पितर
इति प्रक्षालनेनोपसिद्धति' (का० १९ । ३ । १८) । सौर-
ग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्मज्जारात्सिद्धति प्रतिमन्त्रम् ।
पितरः अन्नम्भक्षितवन्तः । 'पस्तु अदने' लटि रूपम् । पित-
रोऽमीमदन्त 'सद तृप्तौ' तृप्ताः । अतीतुपन्त तर्पिता अस्मानिः
पितरः । यद्वास्मानतीतुपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽमीप्रदानेन ।
'पितरः शुंघध्वमिति जपति' (का० १९ । ३ । १९)
हे पितरः, शुंघध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं
भवत ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पिता-
महाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ।
पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवि-
त्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यभवे ॥ ३७ ॥

उ० नवचं वाचयति पावमानं पुनन्तु मा । हे पित्र्या-
वनुष्टुभौ । पुनन्तु मां पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः ।
पुनन्तु मां पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः । पावनं
च पापापनोदः । शुद्धिः फलमहणयोग्यता । केन
पुनन्तु । पवित्रेण । कथंभूतेन । शतायुषा । येन पूतः
शतायुर्भवति तत्पवित्रं तत्साधनत्वाच्छतायुरेव । पुनन्तु
मां पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । आद-
राधोऽभ्यासः विशेषार्थो वा । तथा मां पितृपितामहाः

प्रपितामहाः पुनन्तु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं व्यभवै व्यभुषां
प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥

म० 'कुम्भीमातव्य कुम्भवच्छतवितृष्णां बालपवित्रहिर-
व्यामन्तर्धाय नवचं वाचयति पुनन्तु मेति' (का० १९ । ३ ।
२०) । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः सम्मद्वयोपरि दक्षिणाग्रं वचं
निधाय तत्रस्थं शिष्ये शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले
बालादीनि निधाय तत्र सुराशेषं सिक्तामेरुपरि क्षवन्त्यां सुरायां
नवचं यजमानं वाचयेत् । बालो गोऽश्वबालकृतं सुरागलनम् ।
पवित्रमज्जालोमकृतं पयोगलनम् । हिरण्यं शतमानमितम् ।
प्रत्युचं वाचनमिति सूत्रार्थः । हे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो
मा मां पुनन्तु शोधयन्तु । केन । पवित्रेण गोऽश्वबालकृतेन ।
कीदृशेन पवित्रेण । शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्वस्यत्तच्छ-
तायुसेन । येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां
पुनन्तु प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु । कीदृशाः पित्रादयः । सो-
म्यासः सोम्याः सोमं संपादयन्ति सोम्याः । आदरार्थं पुनर्व-
चनम् । पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु शतायुषा पवि-
त्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यभवै व्याप्रवै
प्राप्नुयाम् 'अशङ्क व्याप्नौ' लोट् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

अग्र आयुषि पवसे आसुवोर्जमिषं च नः ।
आरे वाचस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

उ० अग्र आयुषि । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने, यत्-
स्वम् आयुषि पवसे आयुःप्रापकाणि कर्माणि चेष्टयसे
स्वभावतएव अतस्त्वां प्रार्थये । आसुव अम्यनुजावीहि । ऊर्जं
दधि उपसेचनम् । इषं च व्रीह्यादि नः अन्नाकम् । एतन्नि
जीवनहेतुत्वमिप्रायः । किञ्च आरे दूरे एवावस्थितं सन्तं
वाचस्व तैत्तिरीयायैः । दुच्छुनां दुष्टं धानम् । शुना चात्र दुर्जे-
न प्रभृतपो लक्ष्यन्ते । तैः रहितो हि पुरुषः परमायुः
प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

म० प्रजापतिदृष्टाग्निदेवता गावत्री । हे अग्ने, त्वमायुषि
पवसे स्वत एवायुःप्रापकाणि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे । अन्त-
र्भूतव्यन्तः । अतएव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं वन्धादि
च आसुव ज्ञापनं देहीत्यर्थः । जीवनहेतुत्वात् । किञ्च आरे
दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनां दुष्टाश्च ते धानश्च दुच्छानः तेषाम् ।
कर्माणि यष्टी । दुष्टान् शुनाः सारमेयप्रायान्नुजैर्नान्वाधस्व
नापायसि दुर्जेने जीवनाशकैः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः ।
पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मां ॥ ३९ ॥
उ० पुनन्तु मा । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । पुनन्तु मा देव-
जनाः देवानुगायिनः । पुनन्तु मनसा संतुष्टाः । धियाः

इन्द्रयः कर्माणि वा । पुनन्तु विश्वानि भूतानि । स्वमपि हे जातवेदः पुनीहि माम् ॥ ३९ ॥

म० अनुष्टुप् देवजनधीविधभूतजातवेदोदेवस्य । देव-
जनाः देवानुगामिनो जाता मां पुनन्तु । मनसा सह चिवः
इन्द्रयः कर्माणि वा मां पुनन्तु । विश्वा विश्वानि सर्वाणि
भूतानि मां पुनन्तु । हे जातवेदः, त्वमपि मां पु-
नीहि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

पवित्रेण पुनीहि मा शुकेण देव दीर्घत् । अग्ने
कत्वा कर्तॄन् ॥ रुन् ॥ ४० ॥

उ० पवित्रेण । आग्नेयी गायत्री । पवित्रेण पुनीहि माम्
शुकेण शोचिष्मता शुक्लेन अश्वलेन । हे देव, दीर्घत् दीर्घ-
मान हे अग्ने, कत्वा कर्माणि च कियच्चा च कर्तॄन् तान् तान्
च कर्तॄन् मनु ॥ ४० ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने हे देव, शुकेण शु-
क्लेन शुदेन पवित्रेण मा मां पुनीहि । किभूतस्त्वम् । वीर्यत्
वृत्तिरीव्यतीति वीर्यत् दीर्घमानः । दिव्यैरङ्गुलान्तं रूपम् ।
किञ्च हे अग्ने, कर्तॄन् अस्माकं यज्ञानुलक्ष्य कत्वा कर्तॄन्
कर्मेणा त्वं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि । यज्ञा यज्ञान्पुनीहि सम्पद्
कारवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन
पुनातु मा ॥ ४१ ॥

उ० यत्ते । आग्नेयी गायत्री । ब्राह्मरूतीयः पादः । यत्ते
तव पवित्रम् अर्चिषि हे अग्ने, विततं प्रसारितम् । अन्तरा
मध्येन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तम् अवीलक्षणपरं वा । तेन
पवित्रेण अश्वनुज्ञातेन पुनातु मा माम् ॥ ४१ ॥

म० आग्नेयी गायत्री । तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे
अग्ने, ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयी-
रूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण
मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

पर्वमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः
पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

उ० पर्वमानः । सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो
वायव्यः । सः पर्वमानः सोमः । अद्य अस्मिन् द्यवि नः अस्मान्
पवित्रेण विचर्षणिः । द्रष्टा कृताकृतवैश्वकः पुनातु । यश्च
स्वभाषतः पोता स पुनातु मां वायुः ॥ ४२ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री । तृतीयः पादो वायुदेवत्यः ।
यः पर्वमानः पर्वतेऽशी पर्वमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन्

दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु । कीदृशः सोमः । विचर्षणिः
विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः । यज्ञा विशिष्टाः चर्ष-
णयो मनुष्याः कृतिज्ञो यस्य सः । किञ्च यः पोता पुनाति
पर्वते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां
पुनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

उ० उभाभ्याम् । सावित्री गायत्री । हे देवसवितः,
उभाभ्याम् पवित्रेण च । सवेनाभ्यनुज्ञया च । मां पुनीहि
विश्वतः सर्वतः ॥ ४३ ॥

म० सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव सवितः, उभाभ्यां
कृता विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि । उभाभ्यां काभ्याम् । पवि-
त्रेण अजाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च स्वदाश्रया यज्ञसि-
द्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

वैश्वदेवी पुनती देव्यागायस्यामिमा बह्वृस्त-
न्वो वीतपृष्ठाः । तया मदेन्तः सधमादेषु वयश्च
स्यामि पतव्यो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

उ० वैश्वदेवी त्रिष्टुप् अनिज्ञाताभिधेया प्रवहिकेव
तत्र काञ्चिदेवतामङ्गीकृत्य व्याचक्ष्महे । शतातृष्णाकुम्भी दक्षि-
णस्याग्नेरुपरिष्ठात्सरति । सा चाभिधेया सौत्रामणीवा वाग्वा
उक्षा वेत्वादि । विश्वेभ्यो देवेभ्यः आगता हिता वा वैश्व-
देवी सुराकुम्भी । पुनती पावनं कुर्वाणा आगता आगता ।
यस्याम् इमाः बह्व्यः धाराः तन्वः पुरः वीतपृष्ठाः कामि-
तशरीराः । काम्यन्ते हि सुराधाराः । तया मदेन्तः तया
सह मोदमानाः । सधमादेषु 'सधमादस्ययोश्छन्दसि' इति
सहस्य सधादेशः । सह मदेनेषु वयं स्याम पतव्यः रयीणां
धनानाम् ॥ ४४ ॥

म० विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवहिका अज्ञाताभि-
धेया । ततः काञ्चिदेवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः । दक्षिणामे-
परि शतातृष्णा कुम्भी सरति तां सौत्रामणीं वा वाचं वा उक्षां
वा । देवी वीतमाना सुराकुम्भी आगता । कीदृशी । वैश्व-
देवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य
आगता वा । पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः
प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्व्यो बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया
धाराः वर्तन्ते । कीदृश्यतन्वः । वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्व-
रूपं वाचां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते ।
तया कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदेन्तो मोदमानाः सन्तो
वयं रयीणां धनानां पतव्यः स्याम भवेम । सह साधन्ति देवा
येषु ते सधमादाः 'सध मादस्ययोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३।१६)
इति सहस्य सधादेशः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

उ० दक्षिणाग्री जुहोति । ये समानाः अनुष्टुप् पौत्री । ये समानाः जात्यादिभिः । समनसः समानमनस्काः पितरः यमराज्ये लोके इत्यस्य हि स्वे लोके राज्यम् । तेषां पितॄणां लोकः आयतनम् स्वधाशब्दोपलक्षितमज्ञमस्तु । यद्वा तेषां पितॄणां लोक आयतनं स्वधाकारोपलक्षितमज्ञमस्तु । नमस्कारोपलक्षिता च स्तुतिर्भवतु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां समर्थो भवतु ॥ ४५ ॥

म० 'ये समाना इति यजमानो जुहोति' (का० १९ । ३ । २३) । सङ्गृहीतमाज्यं दक्षिणेऽग्री प्रार्चनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुहोतितीत्यर्थः । द्वे अनुष्टुभौ । आद्या पितृदेवत्वा । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते 'यमराजः पितृपतिः' इत्यभिधानात् । कीदृशाः पितरः । समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः । समनसः समानं मनो येषां ते तुल्यमनस्काः 'समानस्य छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ८४) इति समानस्य सादेशः । तेषां पितॄणां लोकः । निमक्त्यव्ययः । लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽज्जनस्तु । यद्वा नमस्कारश्चास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

पट्टचत्वारिंशी ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिल्लोके शतं समाः ॥ ४६ ॥

उ० उत्तरेऽग्नावाग्याहुतिं जुहोति । ये समानाः अनुष्टुप् । यजमानाः ये समानाः समनसः जीवाः जीवनवन्तः । जीवेषु जीवनवस्तु मध्ये मामकाः मदीयाः । तेषां संबन्धिनी श्रीः मयि कल्पतां कृता भवतु । तान् परिलज्ज सामाश्रयत्वित्यर्थः । पापाभ्यामनो हि गोत्रिणो भवन्ति । कुत्र कियन्तं च कालमित्यत आह । अस्मिन् लोके शतं समाः । समाशब्दः संवासरवचनः ॥ ४६ ॥

म० 'उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया' (का० १९ । ३ । २४) । उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान उत्तरवाग्निमा कृत्वाज्यं जुहोतीत्यर्थः । यजमानाशीः श्रीदेवत्वा । जीवन्तीति जीवाशेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः ये मे ते मामकाः 'तवकममकाचेकवचने' (पा० ४ । ३ । ३) इति अस्मादो ममकादेशः । अस्मिन् लोके भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तांस्तुल्यता मयि कृता भवतु । मामाश्रयतामित्यर्थः । गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एव प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

द्वे सृती अमृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेज्जस्मेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ ४७ ॥

उ० पयः समन्वारज्ये जुहोति । द्वे सृती त्रिष्टुप् । पन्थानो अवीति । ये एते शुक्रकृष्णे सृती यावेतौ देवयानपितृयाणौ पन्थानौ । अहममृणवं पितॄणां धृतिवाक्येभ्यः । 'स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था' इति । देवानां देवयानगामिनाम् उत अपिच मर्यानां मरणधर्मिणां पितृयाणगामिनाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेज्जस्मेति । तदः स्थाने यदो वृत्तिः । यान्तां पथिभ्याम् इदं सर्वम् एजत् कियाचत् समेति संगच्छति । यत् अन्तरा पितरं मातरं च । श्रीः पिता पृथिवी माता । सुहुतं ताभ्यां सृतीभ्यामस्तु ॥ ४७ ॥

म० 'अन्वारज्येषु पयो जुहोति द्वे सृती इति' (का० १९ । ३ । २५) । ऋत्विज्यजमानेषु कृतान्वारज्येषु अश्वयुः पयो जुहोतीत्यर्थः । देवयानपितृयाणामाहं देवत्वा त्रिष्टुप् । मर्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे सृती द्वौ मार्गौ अहममृणवं धृतवानस्मि धृतिः । 'स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था' इति धृतः । के द्वे सृती अत आह । देवानां मार्गो एकः कृतापि च पितृणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति । पितरं मातरम् श्रीः पिता पृथिवी माता । 'असी वै पितेयं माता' (१२ । ८ । १ । २१) इति श्रुतेः । पितरं मातरं च अन्तरा भूलोकपुण्ड्रयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं कियाचत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयाणाभ्यां समेति संगच्छते ताभ्यां सृतिभ्यां सुहुतमस्तु ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्धेभ्यसनि । अग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु घत्त ॥ ४८ ॥

उ० शेषं यजमानो भक्षयति । इदं हविः श्ववसाना अष्टियंजमानाशीः । इदं पयोलेक्षणं हविः प्रजननं उत्पादकम् मे मम अस्तु । दशवीरम् । 'प्राणा वै दशवीराः' । सर्वगणम् । 'अह्ना वै सर्वगणाः' । स्वस्तये अभिनाशाय । पुनरपि हविकिशेष्यते । आत्मसनि आत्मानं यद्विः सनोति संभजते तदात्मसनि । एवं प्रजासनि पशुसनि लोकसनि अभयसनि । अभयमपुनरावृत्तिः । अग्निः प्रजां बहुलाम् अविषुदां मम करोतु । पूयं च हे ऋत्विजः, अन्नं च पयश्च रेतश्च अस्मासु घत्त ॥ ४८ ॥

म० 'शेषं यजमानो भक्षयतीद' हविरिति' (का० १९ । ३ । २६) । उच्चास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः । यजमानाग्नीर्वैवत्या भ्यवसाना अष्टिः एको व्यूहः । इदं पयो-
रूपं हविर्मे मम स्वस्त्ये भविनाद्यास्तु । कीदृशं हविः । प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् । यत्र पीते दशानां प्राणावानव्यानोदानसमा-
नतागक्रमैककरदेवदत्तधनस्यसंज्ञानां प्राणानां स्वास्थ्यं भव-
तीत्यर्थः । 'प्राणा वै दशवीराः प्राणानेवात्मन्धते' (१२ । ८ । १ । २२) इति श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अज्ञानि
यस्मिन्नात् । यत्र पीतेऽज्ञानि स्वस्थानि स्थिरित्यर्थः । 'अज्ञानि
वै सर्वे गणा अज्ञान्येवात्मन्धते' (१२ । ८ । १ । २२) इति श्रुतेः ।
आत्मसनि आत्मानं सनोति ददाति सनति संमज्जते वा 'यणु
दाने' तुदादिः 'यण संमज्जौ' भ्यादिः । एवमप्येऽपि । प्रजा-
सनि पशुसनि 'आत्मानमेव सनोति पशुत्सनोति' (१२ । ८ । १ । २२) इत्यादि श्रुतेः । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति
ऐहिकं मुञ्चं ददातीत्यर्थः । 'लोकाय वै यजते तमेव जयति'
(१२) इति श्रुतेः । अमयसनि अमयं स्वर्गं सनोति 'स्वर्गो
वै लोकोऽमय' स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतिष्ठिति' (१२)
इति श्रुतेः । एवं हविः प्राथ्व्यामि प्राथ्व्यते । अग्निमे मम प्रजां
बहुलां प्रशुदां करोतु । एवमग्निमुक्त्वा ऋत्विज आह । हे
ऋत्विजः, अस्मासु अन्नं वीणादि पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां
भूयं पत्तं स्थापयत । 'तद्य एवमेतेन वाजयन्ति तानेतदाहैत-
न्मयि सर्वं पते' (१२) इति श्रुतेः ॥ ४० ॥

एकोनपञ्चाशी ।

उदीरतामबर् उत्परास उन्मध्यमाः पितरः
सोम्यासः । असुं य इयुरेवृका ऋतुज्ञास्ते नोऽवन्तु
पितरो हवेषु ॥ ४१ ॥

उ० उदीरताम् । त्रयोदश पैयषिष्टुभः जगलोकादशी ।
यजमानवाचनम् । उदीरताम् 'इर गती' इव उपसर्गात्परः ।
ऊर्ध्वं कमता ऊर्ध्वं गच्छन्तु । अबरे येस्मिन् लोके अवस्थिताः
पितरः । उत्परासः पर एव परासः ये च परस्मिन् लोके-
ऽवस्थितास्तेऽपि उदीरताम् तस्मादपि स्थानाद्विशिष्टतरं स्थानं
गच्छन्तु । उन्मध्यमाः । मध्ये भवा मध्यमाः । येऽपि
मध्यमास्ते ततो विशिष्टतस्थानमुत्तच्छन्तु । पितरः सोम्यासः
सोमसंपादिवः । असुं ये ईयुः येऽपि असुं प्राणं ईयुः
समन्वित्युः वातात्मानः अष्टुका अनमिज्ञाः मध्यस्थत्वमा-
स्थिताः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा
वा । तेषां ततो विशिष्टतरं स्थानमुत्तच्छन्तु । एवं च स्वकी-
येन कर्मणा अन्नदीयेन च ये उन्नतिं प्राप्ताः ते नः अन्नान्
अपान्ता पालयन्तु पितरः हवेषु आह्वानेषु ॥ ४१ ॥

म० 'सोमवतां बर्हिषदामभिष्वात्तानां च' (का० १९ ।

३ । २१) । उदीरतामिषादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र । उदीर-
ताम् (४१) अत्रिरसः (५०) ये नः (५१) इति ऋत-
यस्माभिष्वात्ता (६१) नित्यन्यायाश्च विनियोगः कल्पकृतोक्तः ।
लं सोम (५२) इति तृचं सोमवताम् बर्हिषद (५५) इति
तृचं बर्हिषदाम् आधन्तु न (५८) इति तृचमभिष्वात्तानाम्
पुनन्तु (३९) इति नवर्चवाचनानन्तरं लं सोमेत्यादि (६२)
तन्वं कल्पयातीत्यन्तं नवर्चं प्रस्थूचमध्वर्युयजमानेन वाचयती-
त्यर्थः । त्रयोदश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः । एकादशी अग्नि-
ष्वात्ताः पितरः (५९) इयं जगती अन्वा द्वादश त्रिष्टुभः ।
अबरे अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं कम-
न्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु । 'इर कम्पने' अदादिः लोट् । परासः
पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्था-
नात् परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः पि-
तरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः । सोम्यासः सोमं संपाद-
यन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातरूपं
प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः ।
अष्टुकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋतज्ञाः सत्यज्ञा
यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४१ ॥

पञ्चाशी ।

अत्रिरसो नः पितरो नवग्वा अयर्वाणो भृगवः
सोम्यासः । तेषां वयश् सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे
सौमनसे स्वां ॥ ५० ॥

उ० अत्रिरसो नः । अत्रिरा ऋषिस्तस्यापत्यानि बहूनि
अत्रिरसः नः अस्माकं पितरः नवग्वाः नवगतयः पुनःपुन-
रपुनरुक्त्या गच्छन्ति । नवनीयाः स्रोतव्या वा गतिर्येषां ते
तथोक्ताः । ये च अधर्वाणः बहून्वपत्यानि अधर्वाणः ।
धर्वतिश्चरतिकर्मा तद्व्यतिषेधः । ये च भृगवः भृगोर्वै-
हून्वपत्यानि । सोम्यासः सोमसंपादिवः । तेषां पितृणां
वयं सुमतौ स्वां । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनाम् । अपिच
भद्रे भन्दनीये सौमनसे कल्याणमनसे स्वां भवेम ॥ ५० ॥

म० ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोमनमुदी वयं
स्वां भवेम । अस्तोर्लिङ्गं तेऽस्मासु सुमति कुर्वन्वित्यर्थः । तेषां
भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोमनमनस्तेऽपि वयं स्वां ।
सुमनसो भावः सौमनसम् । अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्वि-
त्यर्थः । कीदृशानां तेषाम् । यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञ-
संपादिवः । कीदृशाः पितरः । अत्रिरसः अत्रिरसो बहून्वप-
त्यानि अत्रिरसः बहुले तद्वितलोपः । नवा भूतानां स्वा गति-
र्येषां ते नवा नवनीयाः स्रोतव्याः स्वा येषामिति वा । अधर्वाणः
अधर्वणो मुनेर्वैहून्वपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः
'सोममर्हति यः' (पा० ४ । ४ । १३७) इति यः सोमसंपा-
दिवः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनृहिरे सोमपीयं वसिष्ठाः । तेभिर्यमः संहराणो हवींश्च्युशशुश्रुः । प्रतिकाममनु ॥ ५१ ॥

उ० ये नः पूर्वे । ये नः अस्माकं पूर्वे पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषां पितृणाम् अनु ऊहिरे । 'बह प्रापणे' । देवाननु प्रापितवन्तः सोमपीयं सोमपानम् । वसिष्ठः वसिष्ठस्य बह्वन्वपत्यानि । वसिष्ठः पुनर्वस्तुतमः कृतास्पदो वसति । तेभिः तैर्वसिष्ठैः यमः संहराणः संप्रियमाणः हवींषि । कथंभूतो यमः । उशन 'वश कान्तौ' अस्य कृतसं-प्रसारणलैतद्वपम् । कामयमानः । कथंभूतैर्वसिष्ठैः । उशत्रिः । कथमनु । प्रतिकामम् यथाकामं भक्षयतु ॥ ५१ ॥

म० नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीयं सोमपानमनृहिरे अनुवहन्तिस्म देवान् प्रापितवन्तः । कीदृशाः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संहराणः प्रियमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अनु भक्षयतु । 'रा दाने' शान्तप्रलयः । कीदृशो यमः । उशन ऋषि कामयत इत्युशन कामयमानः । कीदृशैः तैः । उशत्रिः वशन्ति ते उशनतः तैः कामयमानैः 'वश कान्तौ' शान्त-प्रलयः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

त्वष्ट्र सोमं प्रचिकितो मनीषा त्वष्ट्र रजिष्ठमनु-
नेषि पन्थाम् । तव प्रणीतो पितरौ न इन्दो देवेषु
रज्जममजन्तु धीराः ॥ ५२ ॥

उ० त्वं सोम । हे सोम, प्रचिकितः चिकित्वान् चेत-
नावान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः त्वं मनीषा ।
मनस इच्छाविशिष्टतरा भवति यज्वनाम् । यद्वा हे सोम,
त्वं प्रचिकितः । 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण ज्ञातासि । यावत्
ज्ञातव्यम् मनीषा मनीषया स्वया प्रज्ञया । त्वं च रजि-
ष्ठम् ऋतुतरं देवयानाण्यम् अनुनेषि अनुनयसि । पन्था
पन्थानम् । किंच । तव प्रणीतो प्रणयनेन तवाभ्यनुज्ञानेन
पितरः नः अस्मकम् हे इन्दो, देवेषु मध्ये रजं रमणीयं
यज्ञफलम् अमजन्त धीराः धीमन्तः ॥ ५२ ॥

म० त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमनुतमं देवयानं
पन्थां पन्थानमनुनेषि अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयै-
कवचने पूर्वसवर्णवीर्यः । अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः 'अतिशयने
तमविष्ठनी' (पा० ५ । ३ । ५५) 'विभाषजोऽहन्वसि' (पा०
६ । ४ । १६२) इत्युकारस्य र इष्टादिषु । पन्थाम् 'अयस्यया-
वीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति सर्वनामस्थानेऽपि
पदसंज्ञायां 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८ । २ । ७) इति
नलोपे सवर्णवीर्ये पन्थानमिति रूपम् । अनुनेषि नयतेः षपि

छते गुणे लटि रूपम् । कीदृशस्त्वम् । प्रचिकितः 'कित ज्ञाने'
प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः । किंच हे
इन्दो सोम, नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीतो प्रणोष्या प्रणय-
नेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विषये रजं रमणीयं यज्ञफलममजन्त
सिधेविरे सोमयागेनैव स्वर्गमिरे । कीदृशाः पितरः । धीराः
धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः
पवमान धीराः । वन्वन्नवातः परिधी २ ॥ रपोर्णु
वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ५३ ॥

उ० त्वया हि नः यस्मात्त्वया आश्रयमृतेन नः अस्माकं
पितरः हे सोम, पूर्वे पूर्वजाः कर्माणि चक्रुः । कृतवन्तः हे
पवमान, धीराः धीमन्तः । अथ अतः मार्गये च त्वाम्
वन्वन् संभजमानः तानि तानि कर्माण्यसदीयानि ।
अवातः वाताद्युपद्रवरहितः एकचित्तः । परिधीन् सर्वतो
निहितान् यज्ञोपद्रवकारिणः अपोर्णु । 'ऊर्णुं आच्छादने'
अपगमय । वीरेभिः वीरैश्चाश्वैश्च सहितः । मघवा धनवान्
भव नः अस्माकम् । यो यस्य ददाति स तस्य धनवानिति
मतिः ॥ ५३ ॥

म० हे सोम, हे पवमान शोधक, नोऽस्माकं धीरा
धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणान् त्वया कृत्वा
कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः मार्गये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः
अपोर्णुहि अपगमय । 'ऊर्णुं आच्छादने' लोट् । परिदयति
सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रवकाः । कीदृ-
शस्त्वम् । वन्वन् वज्रुत इति वन्वन् अस्मात्कर्माणि संभजमानः ।
तथाऽवातः नास्ति वातो यस्य । वात उपलक्षणः । वाताद्युपद्रव-
रहितः । किंच वीरेभिर्वीरैः अश्वैश्च सहितः यज्ञोऽस्माकं मघवा
धनवान् भव । मघं धनमस्यालीति मघवा । यो यस्य दाता
स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः । भवेत्तस्य संहितायां
वीर्यः । परिधीन् अपेक्षन् 'वीर्यादिति समानपादे' (पा० ८ ।
३ । ६) इति नकारस्य कः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

त्वष्ट्र सोमं पितृभिः संविदानोऽनु यावाष्ट्रिबी
आततन्व । तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वृषष्ट्र
स्याम् पतयो रयीणाम् ॥ ५४ ॥

उ० त्वं सोम । यस्त्वं हे सोम, पितृभिः संविदानः संवादं
कुर्वाणः । अनु यावाष्ट्रिबी आततन्व । 'तनु विस्तारे'
अन्वातनोषि हवीकरोषि यावाष्ट्रिष्वी । तस्मै तव हे
इन्दो, हविषा विधेम हविर्विष्ट इति वाक्यार्थः । वयं च
हविःप्रदानानन्तरं भवेम पतयो धनानाम् ॥ ५४ ॥
सोमवर्ता । पितृणां षड्वचः समाप्तः ॥

म० हे सोम, त्वं दावापृथिवी अन्वत्तन्ध विस्तरित-
वान् 'तनु विस्तारे' लिट् 'बभूवातन्ध'—(पा० ७।२।६४)
इत्यादिना निपातः । किंभूतस्त्वम् । पितृभिः संविदानः संवि-
द इति संविदानः संवादं कुर्वाणः 'समो गमि-' (पा० १।३।
२९) इत्यादिना आत्मनेपदित्वाच्छानन् । हे इन्द्रो, तस्मै ते
तुभ्यं वयं हविषा विधेम हविर्देयः । विभक्तिव्यत्ययः विभक्ति-
दांगार्थः । हविर्दानेन च वयं रमीणां धनानां पतयः स्याम
भवेम ॥ ५४ ॥ सोमवता पितॄणां षड्वचः समाप्तः ।

पञ्चपञ्चाशी ।

बर्हिषदः पितर ऊत्युर्वागिमा वो हव्या चक्रमा
जुषध्वम् । त आगतावसा शंतमेनाथो नः शं
योररपो दधात ॥ ५५ ॥

उ० बर्हिषदः तिस्र ऊचो बर्हिषदाम् । हविर्यज्ञयाजिनो
बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदः पितरः । ऊती ऊत्या
अवाङ् अवाञ्च आगच्छत । को हेतुरागमन इति चेत् ।
इमा इमानि वः युष्माकं हव्या हवींषि चक्रम् । तानि जुषध्वं
सेवध्वम् । यैश्च युष्माभिरध्वनानि हवींष्यासेवितानि ।
ते यूयं पुनरप्याहूयमानाः आगताः । अवसा अन्नेन हवि-
लक्षणेन । शंतमेन । शमिति सुखनाम । सुखवितृतमेन
हेतुभूतेन अध परितुष्टाः यज्ञसमाप्त्युत्तरकालम् नोऽस्माकं
शंयोः पदद्वयमेतत् । शमनं च रोगाणां दधात । यावनं
च भयानां दधात । अन्यदपि यत्किञ्चित् अरपः अपापं तद-
स्माकं दधात ॥ ५५ ॥

म० अतो बर्हिषदां पितॄणां तुचः । बर्हिषदः
बर्हिषि दमे सीदन्तीति बर्हिषदः । पृषोदरादित्वादन्य-
लोपः । हे बर्हिषदः पितरः, ते यूयमूत्या अवनेन निमि-
त्तेन अवाङ्गागत आगच्छत । किमयमिति चेत् । को
युष्माकमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चक्रम् । करोते-
लिट् । कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । अद्यानन्तरं शंत-
मेन सुखवितृतमेनावसाजेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं
रोगशमनं यो भयपृथकरणमरपः पापाभावं च दधात घृत्
स्थापयत 'तप्तनक्'—(पा० ७।१।४५) इति तच्चादेशात्
'श्वान्मस्तयोरातः'—(पा० ६।४।११२) इति आलोपा-
भावः । शं योः 'शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्' इति
यास्कः । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

आहं पितॄन्मुविदशं २॥ अविस्ति नपातं च
विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधवा सुतस्य
भजन्त पितृवस्त इहार्गमिष्टाः ॥ ५६ ॥

उ० आहम् । आ अविस्ति आभिमुख्येन वेदिं विदि-
तवान् । अहं पितॄन् मुविदशम् । मुविदशः कल्याणदानः ।

कल्याणदानान् । नपातं च विक्रमणं च विष्णोः व्यासुर्वज्ञस्य ।
न विशते यज्ञोपगतानां पातः स नपातः देवपातः पन्थाः ।
विविधं क्रमणं यत्र गतानां स विक्रमणः पितृयाणः पन्थाः ।
तत्र हि अरघट्टघटीवत् उत्तराधरं प्राणिनो गच्छन्ति । देव-
यानपितृयाणो पन्थानो यज्ञसंबन्धिनावहं वेदि । तद्वृत्तांश्च
पितॄन् । यत एवमतो ब्रवीमि । बर्हिषदो ये पितरः स्वधवा
अन्नेन सह सवनीयलक्षणेन । सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य
भजन्ते सेवन्ते । पितृवः पानं सोमपानं ते इह अस्मिन्क-
र्मेणि आगमिष्टाः आगच्छन्त्वित्याख्यातसङ्गतिः ॥ ५६ ॥

म० अहं पितॄन् आ अविस्ति आभिमुख्येन वेदिं विदि-
तवान् । विदेलेङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम् । कीदृशान्
पितॄन् । मुविदशम् । मुविदशः पितॄन् । मुविदशः तान्
कल्याणदानान् । किञ्च वेदेति विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापन-
शीलस्य यज्ञस्य 'यज्ञो वै विष्णुः'—(१।१।३।१) इति
श्रुतेः । तस्य नपातं विक्रमणं च वेदि । नास्ति पातो यत्र स
नपातो देवयानपथः । यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं
क्रमणं समतागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयाणपथः । यत्र
गतानां पुनर्मौगान्ते पतनम् यज्ञसंबन्धिनो देवयानपितृयाणो
पन्थानो वेद्याल्लघः । उद्गमिनः पितॄन् । अतो ब्रवीमि ये
बर्हिषदः पितरः स्वधवा सवनीयलक्षणेनान्नेन सह सुतस्याभि-
पुतस्य सोमस्य पितृवः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते । लह्
अडभाव आर्घः । ते इह बह्वे आगमिष्टाः आगच्छन्तु । लोदधे
लह् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु
प्रियेषु । त आगमन्तु त इह श्रुवन्तवर्धिव्रुवन्तु तेव-
न्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

उ० उपहृताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । बर्हि-
ष्येषु निधिषु प्रियेषु । हविर्विशेषणान्वयेतानि । बर्हिषि
भवेयु बर्हिष्येषु बर्हिषि सादितेषु हविःस्त्वयवः । निधि-
भूतेषु पितॄणां प्रियेषु अभिरुचितेषु ते पितर एतज्ज्ञात्वा
आगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च ते इह श्रुवन्तु श्रुवन्तु
अस्मदीयानि वचांसि । श्रुत्वा च अधिश्रुवन्तु यज्ञकथं पितृभिः
पुत्राणाम् । ते च अवन्तु रक्षन्तु सबतः अस्मान् ॥ ५७ ॥

म० हे पितरः, इह बह्वे आगमन्तु आगच्छन्तु । व्यत्य-
येन शपो लृक् । ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः श्रुवन्तु । श्रुत्वा च
अधिश्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यज्ञकथं तददन्तु । ते अस्मान-
वन्तु । कीदृशाः पितरः । प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहृताः
सोम्यासः सोम्याः । कीदृशेषु प्रियेषु । बर्हिष्येषु बर्हिषि
भवानि बर्हिष्यामि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधि-
भूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

आयन्तु नः पितरः सोम्यासौऽग्निष्वात्ताः पृथि-
भिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोऽग्निव्रुवन्तु
तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

उ० आयन्तु नः । चतस्रोऽग्निष्वाचेभ्यः । आयन्तु
आगच्छन्तु नः अस्माकं पितरः । सोम्यासः सोमसंपादिनः ।
अग्निष्वात्ताः पुनः यान् अग्निरेव स्वदयति । नहि ते श्रौतस्मा-
तैकमेकारिणः । पृथिभिर्देवयानैः देवसहगमनैः । देवसह-
यायिनस्ते पितरो वेपामेतत्कर्म क्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः । उक्तं
च 'पुत्रेण लोकं जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य
पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम्' इति । आगत्य च । अस्मि-
न्यज्ञे स्वधया अग्नेन । मदन्तः तृप्यन्तः । परिपुष्टा अधिवृ-
न्तु । तेऽवन्त्वस्मानिति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० चतस्र ऋचोऽग्निष्वात्तानां पितृणाम् । नोऽस्माकं
पितरः देवयानैः पृथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु । देवैः सह
यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः ।
सोम्यासः सोम्याः सोमपानाह्वीः । अग्निष्वात्ताः अग्निना
स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान् दहन् स्वादयति । श्रौतस्मातैकमा-
नुष्ठामिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते । तदुक्तम् 'पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्र-
ह्मस्याप्नोति विष्टपम्' इति । किंच पितर आगत्यास्मिन् यज्ञे स्वध-
याग्नेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मान् अधिवृन्तु अधि-
कारं वदन्तु । तद्वक्तव्यतैव त्वमधिकाः स्वामेत्यर्थः । ते
पितरोऽस्मान् वदन्तु पाक्यन्तु ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी ।

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छतु सदःसदः
सदत मुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हि-
ष्यया रयिषु सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

उ० अग्निष्वात्ताः पितरः आ इह गच्छत आगच्छत
इह । एतच्च सदःसदः गृहं गृहं प्रति सदत उपविशत ।
हे मुप्रणीतयः साधुप्रणयनाः । ततः सुलोपविष्टाः अन्त
भक्षयत । हवींषि प्रयतानि व्यपगतसामग्रेषमोहैरभिसंस्कृ-
तानि शुचीनि । बर्हिषि अन्नानि । अथ तृताः सन्तः रयिं
अर्धं सर्ववीरं दधातन । नकार उपजनः ॥ ५९ ॥

म० हे अग्निष्वात्ताः पितरः, इह यज्ञे यूयमागच्छत ।
आगत्य च सदःसदः प्रतिगृहं सदत उपविशत 'नित्यवी-
प्सवोः' (पा० ८ । १ । ४) इति विलम् । कीदृशा यूयम् ।
मुप्रणीतयः सोमना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । ततः सदस्तु-
पविष्टाः सन्तः हवींषि अन्त भक्षयत । अन्तेर्लोद संहितायां
दीर्घः । कीदृशानि हवींषि । बर्हिषि दधे प्रयतानि निवमपूर्वकं
स्थापितानि प्रकषेण यज्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथा-

नन्तरं तृताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्वापयत सर्वे वीराः
वा यत्र तम् । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति
वीथोऽप्यशब्दस्य 'तप्तन' (पा० ४ । १ । ४५) इति तत्त-
वादेशः ॥ ५९ ॥

पष्टी ।

ये अग्निष्वात्ता ये अर्धग्निष्वात्ता मध्ये दिवः
स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथा-
वृशं तन्वं कल्पयाति ॥ ६० ॥

उ० ये अग्निष्वात्ताः ये पितरः अग्निष्वात्ता अग्निना आस्वा-
दिताः ये च अर्धग्निष्वात्ताः इमशानकर्माप्राप्ताः । मध्ये दिवः
शुलोकस्य स्वधया स्वकर्मफलभोगेन मादयन्ते सुखं संसे-
वन्ते । तेभ्यः । तेषामिति विभक्तित्वव्ययः । स्वराड स्वय-
मेव राजत इति स्वराड । अकृतकैधर्षो यः स स्वराडुच्यते ।
असुनीतिस् एताम् आयमनो द्वितीयं सहायं कृत्वा । असुन्
प्राणायुष्यतीत्यसुनीतिः । एताम् एवमिति लिङ्गव्यव्ययः ।
यथाकामं यथारुचि तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु ॥ ६० ॥

म० ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विभिवदी-
र्घ्यदेहिर्कं प्राप्ताः । ये चानर्धग्निष्वात्ता न अग्निना स्वादिता
अदग्धाः इमशानकर्मा न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये
स्वधयाग्नेन स्वकर्मोपाजितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते ।
स्वराड स्वमेव राजते स्वराड यमः तेभ्यः पितृभ्योऽयं यथावृशं
वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां मनुष्यसंबन्धिनीं तन्वं शरीरं
कल्पयाति कल्पयतु । केद्र 'लेडोऽडादौ' तेभ्यो नरशरीरं यमो
ददातित्यर्थः । कीदृशीं तन्वम् । असुनीतिम् असुन् प्राणान्
नयति प्राणोलसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः । ते
यथा पुनः तन्मनं कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

एकपष्टी ।

अग्निष्वात्तानुमतो हवामहे नाराशंसे सोम-
पीथं य आशुः । ते नो विप्रासः सुहवा भवन्तु
वयं स्याम पतयो रवीणाम् ॥ ६१ ॥

उ० अग्निष्वात्तान् । अग्निष्वात्तान् पितॄन् ऋतुमतः
ऋतुसंयुक्तान् हवामहे आह्वयामः । नाराशंसे सोमपीथं
सोमपानम् ये आशुः प्राप्नुयुः । नाराशंसे यमसे पितॄणां
भक्षः धूयते । 'अथ यदि नाराशंसेषु सन्न' इत्युपक्रमः ।
'पितृभ्यो नाराश' 'सेभ्यः' इति । ते चाह्वयमानाः विप्रासः
मेधाविनः सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु । एवं कृते वयं स्वाम
पतयो रवीणाम् ॥ ६१ ॥

म० अग्निष्वात्तान् पितॄन् वयं हवामहे आह्वयामः । कीद-
ृशान् । ऋतुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तादृशयुक्ता-
नाह्वयामः । ये पितरो नाराशंसे यमसे सोमपीथं सोमपान-
माशुः अश्नन्ति स 'अश भोजने' लिट् । 'अथ यदि नाराश' 'से-

सेषु सप्त' इत्युपक्रम्य 'पितृभ्यो नारायण'सेभ्यः स्वाहेति जुहु-
यात्' (१२ । ६ । १ । ३३) इति शुक्ला नारायणं चमसे
पितृणां भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः
स्वाह्वाना भवन्तु । अस्मादहृताः शीघ्रमानान्तिवर्त्यः । एवं
पितृष्वाहृतेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम
भवेम ॥ ६१ ॥

त्रिषष्टी ।

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिरु-
णीतु विश्वे । मा हिंसिष्ट पितरः केनचिन्नो यद्
आगः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

सु० आच्या जानु । दशर्चोऽनुवाकः । तत्र नव पित्र्या
दशम्येन्द्री गायत्री । द्वितीयावृत्तीये नवमी चानुष्टुभः ।
त्रिष्टुभ इतराः । पितर उच्यन्ते । आच्या जानु सव्यं जानु
पातयित्वा । दक्षिणतो निषद्य दक्षिणतोऽवस्थानं कृत्वा ।
रूपतोयं निर्देशः । एवंस्वभावा ज्ञेते । 'अथैनं पितरः
प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीत' इति श्रुतिः ।
इममस्मदीयं यज्ञम् अभिरुणीत अभिरुणत दक्षिणामग्न-
कालकर्तृहविर्यजमानोक्तयैः साध्वयं यज्ञ इति । विश्वे सर्वे
सोमवन्तः बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्च । मा च हिंसिष्ट । माच
हिंसां कुरुत । हे पितरः केनचिदपि नः अस्मान् धत्त यद्यपि
नः युष्माकम् आगः अपराधः । आगःशब्दः सान्तो नपुंसक-
लिङ्गोऽपराधवचनः । पुरुषता । विभक्तिलोपः पुरुषत्वेन
चलचित्ततया । कराम कुर्मः ॥ ६२ ॥

म० काल्याणनेन आच्या जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो
नोक्तः । उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य आदेऽश्रत्यु द्विजेषु जपे
विनियोगः । दशर्चोऽनुवाकः । आया नव पितृदेवताः । हे
त्रिष्टुभौ । हे पितरः, विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च
यूयमिमं यज्ञं सौत्रामणीमभिरुणीत अभिरुणत । दक्षिणामग्न-
कालकर्तृहविर्यजमानोक्तयैः साध्वयं यज्ञ इति स्मृति कुरुते-
त्यर्थः । किं कृत्वा । जान्वाच्य वामजानु पातयित्वा । तथा
दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखो उपविश्य । स हि तेषां
स्वभावः । 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपा-
सीदन्' इति श्रुतेः । किंच हे पितरः, केनचित् केनाप्यपरा-
धेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत । हिनस्तोर्लृङ् । यत्
यस्मात् पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः । पुरुष-
भावेन चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः ।
करोतेः शपि लङि रूपम् अङभावाः । यद्यप्यपराधिनो वयं
तथापि मास्मान् बहिर्द्वैत्यर्थः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाक्षुषे

मर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्त्रः प्रयच्छत त
इहोर्जं दधात ॥ ६३ ॥

सु० आसीनासः ये यूयमासीनाः । अरुणीनाम् अरुण-
वर्णानां अरुणवर्णाहि ता ऊर्णां भवन्ति यामिः कृतपाः कियन्ते
कृतपप्रियाश्च पितरः 'कृतपं चासने दधात्' इति स्मृतिः । यद्वा
अरुणवर्णानां रश्मीनाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलो-
कजितः पितर उच्यन्ते । रयिं धनम् धत्त दत्त । दाक्षुषे हवींषि
दत्तवते यजमानाय मर्त्याय मनुष्याय । पुत्रेभ्यश्च हे पितरः,
यजमानार्थं पुत्रवचनम् । सर्वे हि पितृणां पुत्रा यजमानाः ।
तस्य यजमानस्य वस्त्रः प्रयच्छत दत्त । यदभिप्रेतं वसुनो
धनस्य च इह अस्मदीये कर्जं दधात स्वापयत ॥ ६३ ॥

म० हे पितरः, दाक्षुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यज-
मानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त । कीदृशा यूयम् । अरुणीनाम्
रुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसीनासः आसीनाः
उपविष्टाः । यामिः कृतपाः कियन्ते ता ऊर्णां अरुणा भवन्ति
'कृतपं चासने दधात्' इति स्मृतेः कृतपप्रियाः पितरः । यद्वा
अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीनाः ।
आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किंच हे पितरः, पुत्रेभ्यो
यजमानेभ्यः तस्य वस्त्रः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त ।
कर्मणि षष्ठी । यदभीष्टं धनं तदत्त । पितृणां पुत्रा एव यज-
मानाः । ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे कर्जं रसं दधात स्वाप-
यत ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे रयिम् । तं
नो गीर्भिः अवाप्य देवत्रा पनया युजम् ॥ ६४ ॥

सु० यमग्ने कव्यवाहन । स्विष्टकृद्गिरिव्यते चतसृन्नि-
र्कर्मिणः । हे अग्ने कव्यवाहन, कव्यं वोढव्यमेत्ययमधिकारो
यस्य स एवं संवोध्यते । यं रयिं हविलक्षणं धनम् त्वं चित्
स्वमपि मन्यसे अवगच्छसि । साधु वाक्यते तेन श्रेयः प्राप्नु-
मिति । तं हविलक्षणं रयिं धनम् नः अस्माकं स्वभूतम्
गीर्भिः वाग्भिः पुरोनुवाक्यायाज्यावपद्धारलक्षणाभिः ।
अवाप्यम् हविरिर्दोषणमेतत् । अवणीयम् देवत्रा देवेभ्यः
पनय देहि । पनतिर्दानकर्मा । युजं यथायोगम् ॥ ६४ ॥

म० हे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमर्थं बहतीति कव्य-
वाहनः 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु व्युद्' (पा० ३ । २ । ६५) इति
व्युद्प्रत्ययः । हे कव्यवाहन हे अग्ने, त्वं चित् त्वमपि यं
रयिं हविलक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं
देवत्रा देवेषु पनय देहि । पनतिर्दानकर्मा । 'देवमनुष्यपुरुष'
(पा० ५ । ४ । ५६) इत्यादिना सप्तम्यर्थे देवात् प्राप्रत्ययः ।
कीदृशं रयिम् । गीर्भिः वाग्भिः पुरोनुवाक्यायाज्यावपद्धार-
लक्षणाभिः अवाप्यं श्रोतुं योग्यम् 'श्रुदक्षिष्टहिरहिदग्निन्

आप्यः' (उणा० ३।१५) इति शृणोतेराध्यप्रत्ययः । तथा युवं युज्यत इति युक् तम् 'किप् च' (पा० ३।२।७६) इति किप्प्रत्ययः चोन्म्य ॥ ६४ ॥

पञ्चपटी ।

यो अग्निः कव्यवाहनः पितृभ्यश्च हतावृधः ।
प्रेतु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ६५ ॥

उ० यो अग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितृणां हविहव्यते । यच्च हविः पितृन् यक्षत इष्टवान् कतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । द्वितीयावृधवचनमेतत् । स इदानीं प्रेतु हव्यानि वोचति । प्रवोचति प्रववीतु हव्यानि हवींषि । देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । समुच्चयार्थीय आकारः । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति ॥ ६५ ॥

म० यः कव्यवाहनोऽग्निः पितृभ्यश्च दिष्टवान् 'लोटोऽङाटौ' 'सिबहुलं लोटि' इतो लोपः । कीदृशान् पितृन् । कतावृधः कृतं सत्यं वृद्धं वा वर्धयन्ति ते कतावृधः । संहितायां कीधेः । तान् । सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति प्रववीतु । इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वद-
लित्यर्थः । इत् उ निपाती पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यस्येन वचेः सपि 'वच उम्' (पा० ७।४।२७) इति छान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

षट्पटी ।

त्वमस ईदितः कव्यवाहनावाहृद्व्यानि सुर-
भीणि कृवी । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्ष-
त्रदि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ६६ ॥

उ० त्वमस । यस्त्वं हे असे, ईदितः अभ्येपितः सन् कव्यवाहन अवाह 'वह प्रापणे' इत्यस्यैतद्वचः । अवहानसि । हव्यानि हवींषि । सुरभीणि सुगन्धीनि । कृवी कृत्वा । कृत्वा हवींषि । प्रादाः प्रदत्तवानसि पितृभ्यः स्वधया पितृमन्त्रेण । ते च पितरः । अक्षन् अक्षयन्तो भक्षितवन्तः । अग्निं भक्षय त्वं हे देव । प्रयता प्रयतानि शुचीनि हवींषि ॥ ६६ ॥

म० चतुर्वलिष्टुमः । हे कव्यवाहन, हे असे, त्वं हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृवी सुगन्धानि कृत्वा अवाह् वहसि स्म । वहेलुषि इहागमामावे सिचो लोपे रूपमवाह् । 'आत्वाद्यध' (पा० ७।१।४९) इति कृवीति निपातः । कीदृशस्त्वम् । ईदितः स्तुतः देवैर्भक्तिभिर्बध । किञ्च हव्यानि ऊवा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि । 'ददातेर्लु' रूपम् । ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स्म । 'यस्तु अवदने' इत्यस्य रूपम् । हे देव, त्वमपि अग्निं हवींषि भक्षय । 'अह भक्षणे' लोट् । कीदृशानि हवींषि । प्रयता प्रयतानि शुधानि ॥ ६६ ॥

सप्तपटी ।

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्या यौ २ ॥
उं च न प्रविद्या । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः
स्वधार्मिर्यज्ञश्च सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

उ० ये चेह । ये पितरः इहास्मिन्समीपे इह वा लोके आसते । ये च नेह । यान् च पितृन् विप्र अवगाच्छामः । यान् । उ इति निपातः पादपूरणः । य न प्रविद्याः न प्रजानीमः । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः । तेरावदः आदौ क्षियते द्वितीयान्तो वाक्यस्य खलीयस्त्वात् । तान् त्वं वेत्थ वेत्ति जानासि । यति । अविभक्तिको निर्देशः । पतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणादिदग्धकर्मपात्रान् । हे जातवेदः । अतएवमुच्यते । स्वधाभिः पितृसंबन्धैर्हविभिः । यज्ञं पितृयज्ञम् । सुकृतं साधुकृतम् । जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

म० ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च पितृन् वयं विप्र जानीमः । उ पादपूरणः । यांश्च पितृन् वयं न प्रविद्या न प्रकपेण जानीमः । हे जातवेदः, ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि । वा संस्वा येषां ते यति 'किमः संस्वापरिमाणे' (पा० ५।२।४१) इत्यादिना सूत्रेण यत्तज्ज्ञामपि उतिरिति वार्तिकेन सच्छब्दान् उतिप्रत्ययः 'इति च' (पा० १।१।२५) इति तस्य षट्-
संज्ञत्वात् 'षट्भ्यो लृक्' (पा० ७।१।२२) इति जसो लृक् । यज्ञा यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ । यति विभक्तिलोपः । ते इत्यत्र व्यस्येन जम् । किञ्च स्वधाभिः पितृणामभैः सुकृतं शोभनं कृतं वयं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

अष्टपटी ।

इदं पितृभ्यो नमोऽस्तु य ये पूर्वीसो य उप-
रास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्वा निषत्ता ये वा
नूनश्च सुहजनांसु विश्व ॥ ६८ ॥

उ० इदं पितृभ्यः । इदमिति प्रत्यक्षतो निर्देशः । पितृभ्यो नमः अग्रे हविलेक्षणं अस्तु । अत्र अक्षयतनम् ये पितरः पूर्वीसः पूर्वमीदुः स्वर्गम् । ये च उपरासः उपरतव्या-
पाराः कृतकृत्वा परं ब्रह्म ईयुर्चाताः । ये च पार्थिवे रजसि । पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजः उपोतिरग्निः सत्र आनिषत्ताः आभिमुख्येन निषण्णाः । अग्निलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । ये वा ये च नूनं निष्येन । सुहजनांसु साधुवृत्तासु । विश्व यजमानेषु निषण्णाः । तेभ्य इदं पितृभ्यो नमो अस्तुचेति संबन्धः ॥ ६८ ॥

म० ये पितरः पूर्वीसः पूर्वं ईयुः स्वर्गं जसुः । ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्वा सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च पार्थिवे रजसि

पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निवृत्ताः
आग्निमुख्ये निषण्णाः 'नस्तन्निषत्-' (पा० ८।१।६१)
इत्यादिना निष्ठायां निपातः । ये वा । वा समुच्चयार्थः । ये च
नूनं निधितं विष्टु प्रजासु यजमानकक्षणासु निषण्णाः । कीदृ-
शीषु विष्टु । सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं वासां ताः सुवृज-
नास्तासु धर्मरूपबलमुक्तासु । अथास्मिन् दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः
स्वर्गज्जन्तानि यजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽक्षमस्तु ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

अथा यथा नः पितरः परासः प्रजासो अग्र
ऋतमाशुषाणाः । शुचीद्वन्द्वीधितिमुक्थशासः क्षामा
भिन्दन्तो अरुणीरपवन्न ॥ ६९ ॥

उ० अथा यथा । अथैवं सति यथा येन प्रकारेण नः
अस्माकं पितरः परासः परापृथ परासः उत्कृष्टाः । प्रजासः ।
प्रजशब्दः पुराणवचनः । पुराणाः हे अग्ने, ऋतं यज्ञम् आशु-
षाणाः अभवानाः व्याप्नुवन्तः । शुचि अविभक्तिको
निर्देशः । शुचि दीप्तं भास्वरम् । इच्छन्द् एवार्थः । अयन्
आगताः प्राप्ताः दीधितिम् आदित्यरश्मिम् तत् आदि-
त्यमण्डलम् । एष हि देवयानः पन्थाः । उक्थशासः
उक्थानि ये शंसन्ति यज्ञेषु ते उक्थशासः । पिपृणां विशेष-
णमेतत् । एवं वयमपि हे अग्ने, त्वत्प्रसादात् क्षामा भिन्द-
न्तः । क्षामा अविभक्तिको निर्देशः । क्षामा पृथिवीं
भिन्दन्तः वेदिचात्वाल्यूपावटादिस्वनैः । यद्वा पृथिव्याश्र-
याणि यज्ञे वीहिपशुयूपादीनि भिन्दन्तः यज्ञं सर्वोपकार-
कमनुतिष्ठन्त इत्यर्थः । अरुणीः आरोचनाः । रश्मीन् अपवन्न
अपवृणुमः । अपवृत्त्य च रश्मीन् देवपन्थानमनुतिष्ठाम
इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

म० हे अग्ने, नोऽस्माकं पितरः अथ अधानन्तरं देहया-
जोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि । सुषो लोफः । इदेवार्थः ।
शुचि निर्मले दीधितिं रश्मिमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः । 'अय
गता' कङ् अडभावः आर्षः । कीदृशाः पितरः । परासः परा
उत्कृष्टाः प्रजासः प्रजाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अशुषाना
व्याप्नुवन्तः । एवंभूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा
वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपवन्न अपवृणुमः ।
सूर्यरश्मीनपवृत्त्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः । 'इन् वरणे'
निकरणव्यत्ययेन शपि लोते लङि रूपम् । अडभावः । पुरुषव्य-
त्ययश्छान्दसः । कीदृशाः वयम् । उक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि
शंसन्ति शेरन्ति वदन्ति ते उक्थशासः । किप् संहितायां
दीधेः । तथा क्षामा क्षामा भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वाल्यूपा-
वटोपरवादिस्वनैर्विदारयन्तः । सर्वोपकरणैर्गन्तुं कुर्वन्त
इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

उशन्तस्त्वा निधीमक्षुशन्तः समिधीमहि । उश-
न्तुशत आर्वह पितृन् हविषे अत्तवे ॥ ७० ॥

उ० उशन्तस्त्वा । 'यथा कान्तौ' अथ कृतसंप्रसारणस्यै-
तद्रूपम् । हे अग्ने, यतो वयमुशन्तः कामयमानाः त्वां
निधीमहि स्थापयामहे । यतश्च उशन्तः कामयमाना एव
समिधीमहि संदीपयामः । यतस्त्वमपि उशन्कामयमान
एव । उशतः कामयमानानेव आर्वह पितृन् । किमर्थमिति
चेत् । हविषे अत्तवे हविषः अदनाय ॥ ७० ॥

म० अतृष्टम् । हे अग्ने, उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वां
निधीमहि स्थापयामः । कामयमाना एव वयं त्वां समिधी-
महि संदीपयामः । त्वं च उशन् कामयमानः सन् उशतः
कामयमानान् पितृनाम्न आनय । किं कर्तुम् । हविषे अत्तवे
हविः अर्तुं भक्षयितुम् । तुमर्थे तत्वेप्रत्ययः विभक्तिव्य-
त्ययः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

अपां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रोद्वर्तयः । विश्वा
यद्वर्तयः स्पृधः ॥ ७१ ॥

उ० अयेन्द्रो मन्त्रः सोमो राजेत्यस्य निदानभूतः पठ्यते ।
अपां केनेन । तृतीयपादप्रभृतिव्याख्यानं चच्छब्दयोगात् ।
विश्वाः सर्वाः । यत् यदा अजयः स्पृधः संप्रामाणम् । अथ
तदा अपां केनेन केनपुत्रेण नमुचेः असुरस्य शिरः हे इन्द्र,
त्वमुद्वर्तयः उद्वर्तितवानसि । उत्पूर्वो वृत्तिः छेदने
वर्तते ॥ ७१ ॥

म० इन्द्रो गायत्री अप्रिमानुवाकनिदानभूतः । हे इन्द्र,
यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः सर्वान् संप्रामाणजयो जितवानसि
तदा अपां केनेन जलहिष्णीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उद्वर्तयः
छिन्नवानसि । उत्पूर्वो वृत्तिः छेदायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

सोमो राजामृतं सुत ऋजीपेणाजहान्मृत्युम् ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्ध्रं इन्द्रस्ये-
न्द्रियमिदं पयोऽस्तु मधु ॥ ७२ ॥

उ० इदानीमेतं च मन्त्रं वक्ष्यमाणं चानुवाकं श्रुत्या संब-
ध्नाति । 'तस्य शीर्षं छिद्ये लोहितमिध्रः सोमोऽतिष्ठत्स्मा-
त्तद्बीजस्तत् एतदन्धसो विपानमपश्यत्सोमो राजामृतं सुत
इति तेनैव स्वदयित्वात्मज्ञद्वय' इति । सोमो राजा । अष्टौ
ग्रहोपस्थानमधिसरस्वतीन्द्रा अपश्यन् । आद्यानिष्ठो महा-
वृहत्सः पश्चिमातुर्यो अन्ते अतिजगत्सो दोषे अतिशक्तयो ।
यथा एककारणानि वसुनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते । यथा
पृथग्भूतानि संस्पृज्यानि पुनर्विविच्यमानानि दृश्यन्ते । एवमप-

मपि लोहितमिश्रः सोमः सोम एवेत्यनुवाक्यार्थः । सोमो राजा सोमः राजा सुतः अभिपुतः अमृतं संप्रचते रसीभावात् । स्थूलस्य हि सूक्ष्मताऽमृतीभावः । ऋजीपरूपेण चाजहात्प्रजतिं सृष्टुं सूतेवाहजीपभावस्य सत्यमेतत् । अनेन च ऋतेन सत्येन सत्यमेतत् ज्ञातम् इन्द्रियं वीर्यं विषानं विविक्तं लोहितासोमपानं पानयोग्यं वा विषानम् शुक्रं रजो हितम् अन्धसः अन्धत्वं भूतं भूवात् । अथ इन्द्रस्य इन्द्रमिन्द्रियं पयः अमृतं मधु भवतु ॥ ७२ ॥

म० 'सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्' (का० ११ । २ । २४) अष्टर्चानुवाकेन समानकालमेव पयो-ग्रहानुसुराग्रहाश्चर्युपतिष्ठते । यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहां । ग्रहानन्तरमेवोपस्थानं मन्त्रपाठकमादत्राडेखीत्यर्थः । अत्रिसरस्वतीन्द्रहा अष्टौ ऋचः । आवास्तिस्रो महाबृहदः । यस्याश्चत्वारः पादा अष्टकाः पयसो दादशकः सा महाबृहती । सोमो राजा सुतोऽभिपुतः सन् अमृतममृत-रूपो रसरूपो भवति । स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत् ऋजीपेण ऋजीपं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण सृष्टुं स्थूल-भावमजहात्प्रजतिम् । ऋतेन अनेन सत्येन एतत् सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्धसोऽज्ञस्य सोमस्य विषानं विविच्य पानं शुक्रं शुक्रं शुद्धमातएव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूवात् पयश्चेन्द्रस्येदं भवतु । कीदृशं इन्द्रियम् । वीर्यवत् अमृतमजरामरलप्रदं मधु मधुरं च । अपां फेबेनेत्यस्य मन्त्रस्यासष्टर्चानुवाकस्य च शुक्ला सेवन्मन्त्रकः । 'तस्य शीर्णिं छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्माद-शीनस्तन्तु त एतदन्धसो विषानमपश्यन् सोमो राजासुतः' इति सूत इति तेनैव 'स्वदखिलात्मजदधत्' इति । यथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते यथान् पृथग्भूतानि संमृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाक्यार्थः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

अज्यः क्षीरं व्यपिबत्कुङ्गाङ्गिरसो पिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७३ ॥

उ० अज्यः क्षीरम् । क्षीरोदकयोः संस्पृष्टयोः अज्यः सकाशात् क्षीरं विपुल्य अपिबत् पीतवान् । कुङ्ग इंसः इंस-जातिमास्थाय आङ्गिरसः प्राणः । सकाशज्ञानं रसः पिया प्रज्ञया । इत्थंभूता हि सत्य प्रज्ञा तस्यां ज्ञानमेव स्थितस्य भवति । सत्यमेतत् । अनेन ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विषानं शुक्रं अन्धसः संभूतं भूवात् । अथ इन्द्रस्य इन्द्रियं विषानममृतं मधु भूवात् ॥ ७३ ॥

म० अङ्गिरसः अज्ञानं रसः प्राणो यथा कुङ्ग इंसो भूला पिया प्रज्ञया अज्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति । संस्पृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव इंसः पिबतीति जातिस्-भावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विषानं शुक्रं भवतु । अयेन्द्रस्य पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

सोममज्यो व्यपिबच्छन्दसा हृष्टसः शुचिपत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७४ ॥

उ० सोममज्यः । सोमोदकयोः संस्पृष्टयोः सोमं विपु-ल्यापिबत् अज्यः सकाशात् । छन्दसा छन्दोनिबद्धेन वेदेन । इंस आदित्यः शुचिपत् । एतत्सत्यम् । ऋतेनेत्यादि समानम् ॥ ७४ ॥

म० इंसः आदित्यः अज्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेद-रूपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत् पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशो रविः । शुचिपत् शुचि निमैले गगने सीदतीति शुचिपत् ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

अन्नात्परिक्षुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः । सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

उ० अन्नात्परिक्षुतः । अन्नादविलक्षणान् संपरिक्षुतश्च रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपिबत् । क्षत्रं च व्यपिबत् । क्षत्रस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमम् प्रजापतिः प्रथम-शरीरी । सत्यमेतत् ऋतेन सत्यमिति समानम् ॥ ७५ ॥

म० अतिजगती इत्यपचाशदक्षरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिक्षुतोऽन्नासुरारूपपादज्ञात् रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपि-बत् विविच्य पीतवान् । क्षत्रं च व्यपिबत् वशीचकार । क्षत्रि-यस्य पानं वशीकरणम् । पयः सोमं च व्यपिबत् । अनेन सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशतिन्द्रियम् । गर्भो जरायुणावृत उल्बं जहाति जन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७६ ॥

उ० रेतो मूत्रम् व्यवहितपदप्रायः । रेतः विजहाति त्यजति । योनिं स्त्रीप्रजननम् प्रविशत् इन्द्रियं शिष्यम् । योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति । तुल्यद्वारयोरपि मूत्र-रेतसोर्मूत्रस्थानं हित्वान्यत्रावतिष्ठते रेतः । सत्यमेतत् ततः गर्भो जरायुणा आवृतः वेष्टितः । जरायुं च उल्बं च विज-हाति त्यजति । जन्मना प्रसवेन । सत्यमेतत् । मानास्थाना-नामेकद्वाराणां प्रथममुदाहरणम् । एकस्थानानामनेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

म० अतिशक्तौ द्वे पञ्चदशतिशक्तौ । इन्द्रियं पुंप्रजननं शिष्यं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति त्यजति । योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति । सामानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा गर्भवेष्ट-नेनाकृतौ गर्भः जन्मना कृत्वा उल्बं जरायुं जहाति । भिन्नस्था-

नामानैकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम् । एकत्वानामानेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः । अश्र-
द्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धाश्च सत्ये प्रजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७७ ॥

उ० दृष्ट्वा रूपे । दृष्ट्वा उपलब्ध रूपे सत्यानृतयोः ।
इदं सत्यमेवंरूपमिदमनृतमेवंरूपमिति व्याकरोत् । व्याक-
रणं पृथक्कार्यवस्थानम् । कथं व्याकरोत् । अश्रद्धाम् अनृतं
अदधात् अनृतनिमित्तत्वात् अश्रद्धायाः । अश्रद्धामास्तित्वम्
सत्ये । कः अदधात् । प्रजापतिः सत्यमेतत् ऋतेनेति
व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

म० प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा
व्याकरोत् । व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृत-
मिति पृथग्वास्यापयत् । तत्रेवाह । अनृतं अश्रद्धां मास्तित्व-
मदधात् अस्यापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात् । सत्ये अश्र-
द्धामदधात् सत्यस्य अश्रद्धानिमित्तत्वात् । अश्रद्धास्तित्वबुद्धिः । अनेन
ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

वेदेन रूपे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७८ ॥

उ० वेदेन रूपे । वेदेन परिज्ञानेन ब्रह्मा वा विद्यया ।
रूपे सुतासुतयोः व्यपिबत् । सुतः सोम उच्यते पयसासुतः
परिसुत्प्रजापतिः सत्यमेतत् अनेन ऋतेनेति व्याख्यातम् ७८

म० महाबृहती । प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे
वेदेन ज्ञानेन ब्रह्मा विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पीतवान् ।
सुतः सोमः असुतः पयः परिसुत् । ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

दृष्ट्वा परिसुतो रसश्च शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत्पयः
सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७९ ॥

उ० दृष्ट्वा परिसुतः रसं शुक्रेण अमलेन शुक्रममलम् ।
विसुत् व्यपिबत् पयश्च सोमं च द्वे प्रजापतिः । सत्यमेतत् ।
ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७९ ॥

म० अतिजगती । प्रजापतिः परिसुतः सुराणां रसं दृष्ट्वा
शुक्रेण शुदेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्रं शुद्धं कृत्वा व्यपि-
बत् विसुत् पीतवान् । ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

सीसेन तच्छं मनसा मनीषिण ऊर्णामूत्रेण कव-
यो वयन्ति । अश्विना यज्ञश्च सविता सरस्वती-
न्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

उ० सूर्यैसामग्रहान्द्राविशतं जुहोति । सीसेनेति प्रत्यु-
चम् षोडश जगलः । यथेन्द्रस्य भैषज्यं क्रियते तथा अश्वि-
रुच्यते । यज्ञः पदेन रुच्यते प्रथमायामुचि । सीसेन
ऊर्णामूत्रेण च तन्मिव पूर्वापरैः सूर्यैर्दक्षिणोत्तरैश्च वयन्ति
यज्ञम् । के वयन्ति । मनीषिणः मेधाविनः । कवयः कान्त-
दर्शनाः । मनसा पर्यालोच्य गुणत उच्यन्ता अवेदानीं
नामत् आह । अश्विनौ सविता सरस्वती वरुणश्च । किमर्थं
पुरस्कृत्य यज्ञं वयति इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् ॥ ८० ॥

म० 'सूर्यैसामग्रहान्द्राविशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्युचम्'
(का० १९ । ४ । १२) । पञ्चपलो यज्ञ इति परिशिष्टोक्तः
रूपमसुराणां महत्त्वात्पार्श्वैः सूर्यैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसे-
नेति प्रतिमन्त्रं द्वाविंशत्संख्यान्मुरग्रहान् जुहोति । एकेन
मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः । अश्विनसरस्वतीन्द्रदेवताः षोडश
जगलः । 'जगतीभिर्जुहोति' (१९ । ८ । ३ । १३) इति श्रुति-
बलाद्ब्रह्मरन्त्युत्तमानामपि कासाचिजगतीलमेव । दद्यादिभिर्यथा
इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाक्येन प्रतिपाद्यते । अश्विनां
अश्विनौ दसौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं
सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति । केन । सीसेन ऊर्णामू-
त्रेण च सीसेन शणकवणादृणेषां तोक्मक्रयणात् तान्वां यज्ञ-
निष्पादनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सीसेन ऊर्णामूत्रेण च
तन्मिव यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्मिवद्विशेषं
वयति ऊर्णामूत्रेण च तन्मं पटं वयति तद्वत् 'तन्मं राष्ट्रे च
सिद्धान्ते परच्छन्दाप्रधानयोः । अज्जि कुटुम्बकृते तन्नुवाने
परिच्छदे' इति बोधात् । कीदृशा अकृतादयः । मनीषिणः
मेधाविनः । कवयः कान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन्
भिषज्यन्ताः 'भिषज् हन्तव्ये' कण्ठादिलाघात् ततः धातु-
प्रत्ययः । वचनव्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याम् यज्ञं वयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

तदस्य रूपममृतश्च शचीभिस्त्रिभ्यो दधुर्वेवताः
सष्टरराणाः । लोमानि शर्पैर्वहुधा न तोक्मभिस्त्व-
गस्य माष्टसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

उ० तदस्य । तत् अत्येन्द्रस्य रूपम् अमृतममरणधर्मि ।
शचीभिः कर्मभिः । त्रिभ्यो देवताः संदधुः संरराणाः ।
अश्विनौ सरस्वती च । कथं संदधुः । लोमानि तावत् शर्पैः
संदधुः । बहुधा न तोक्मभिस्त्वगस्य । नकारः समुच्चये ।
आध्यायसमाप्तेः । त्वचमिति विभक्तिव्यत्ययः । बहुधा न
तोक्मभिस्त्वचमत्येन्द्रस्य संदधुः । मांसम् अभवच्च लाजाः ८१

म० त्रिभ्यो देवताः अश्विनसरस्वतः संरराणाः सम्यक् रम-
माणाः सत्यः अत्येन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः
कर्मभिः संदधुः कर्माङ्गैः संधानं चक्रुः । तदेवाह । लोमानि
इन्द्रोमाणि शर्पैर्विस्त्रयीहिभिः संदधुः । अत्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं

च लोकमभिः विरुद्धवैर्बहुधा संदुष्टलौका न लाजावास
मांसं समभवत् । अप्यायसमाप्तिपर्यन्तं वकारः सर्वे चका-
रार्थाः ॥ ८१ ॥

व्यशीतितमी ।

तद्विना भिषजा रुद्रवर्तनी सरस्वती वयति
पेशो अन्तरम् । अस्थि मज्जानं मांसरैः कारोतरेण
दधतो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

उ० तद्विना तत् पेशः रूपम् इन्द्रस्य । अश्विनौ भि-
षजौ । रुद्रवर्तनी । रुद्रस्यैव वर्तनिर्माणं ययोलौ रुद्रवर्तनी
रुणवर्तनी वा । रोरुयमापौ वर्तते इति वा । सरस्वती च ।
वयति वयन्ति । बहुवचनमेकवचनस्य । संब्रान्ति अन्तरम-
भ्यन्तरम् । किं वयन्ति । अस्थि च मज्जानं च तावत्
मांसरैश्च कारोतरेण च यथाक्रमं वयन्ति । किं कुर्वाणाः ।
दधतः स्थापयन्तः । गवां त्वचि चर्मणि सुराम् ॥ ८२ ॥

म० रुद्रवत् वर्तनिर्माणं ययोलौ रुद्रवर्तनी रुणवर्तनी
वा । भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं
क्षीरान्तर्वति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति संब्रान्ति
ब्रान्त्यल्लयः । तदेवाह । मांसरैः शपादिघूर्णनरुनिःश्रवैः
अस्थि संब्रान्ति । कारोतरेण गलनवाससा मज्जानं वयन्ति ।
कीदृशास्ते । गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरा स्थाप-
यन्तः ॥ ८२ ॥

व्यशीतितमी ।

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां वयति
वृक्षतं वपुः । रसें परिश्रुता न रोहितं नम्रहृर्धोर-
स्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

उ० सरस्वती मनसा । सरस्वती मनसा पयालोच्य ।
पेशलम् । पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम च । हिरण्यवद्वा
रूपवद्वा । वसु नासत्याभ्यां च सहिता वयति पदमिव
सृजति । वृक्षतं वपुः वृक्षनीयं वपुः शरीरम् इन्द्रस्य । रसें
परिश्रुता न रोहितम् । सरं च परिश्रुता सरस्वती नासत्या-
भ्यामधिभ्यां सहिता वयति । वपुषो रज्जुनाभम् । अतो
रोहित इन्द्रो वेदेषु पश्यते । अथ तदा नम्रहुः किण्वः
धीरः धीमान् । तसरं न वेम तसरं च वेम च संपद्यते ।
नम्रहोः कर्तृत्वमात्रं विवक्षितम् । विवक्षातः कारकाणि
भवन्ति । तसरं वेम च कुविन्दानां प्रसिद्धम् । तसरं वय-
नसाधनम् ॥ ८३ ॥

म० नासत्याभ्यामाधिभ्यां सहिता सरस्वती वसु धनं
वृक्षतं वृक्षनीयं वपुश्च वयति पदमिव सृजति । इन्द्रस्येति शेषः ।
कीदृशं वपुः । पेशलं पेश इति हिरण्यरूपयोर्नाम । पेशं क्वाति
रुक्ताति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा । मनसा विचार्येति शेषः ।
परिश्रुता परिश्रुतः सुरायाः रोहितं रोहितं रसें न रसे च वयति

इन्द्रवपुषो रज्जुनाभ । अतएव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पश्यते ।
अथ तदा नम्रहुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं
वेम न वेमा च भवति । तसरवेमानौ कुविन्दानौ प्रसिद्धौ ।
कीदृशो नम्रहुः । धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः । मादक
इत्यर्थः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनाच्चमहोः कर्तृत्वं
विवक्षितम् ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राज्जन-
यन्त रेतः । अपामति दुर्मति बाधमाना ऊर्ध्वं
वातं सञ्चं तदारात् ॥ ८४ ॥

उ० पयसा शुक्रम् । पयसा दुग्धेन कारणभूतेन शुक्रं च
अमृतं च जनित्रम् आजन्म जनयन्तः अश्विनौ सरस्वती च
प्रकृतत्वात् इन्द्रस्तु भेषज्यः । सुरया च मूत्रात् मूत्रमिति
साधु । मूत्रं च रेतश्च जनयन्तः । किंच । अपामति दुर्मति
बाधमानाः । अपवाधमानाः अमतिममननं वध्यभावं दुर्म-
ति च । ऊर्ध्वम् आमाशयगतमन्नं वा तम् तत्सहचरितं
सर्वं पक्वाशयगतमशुचिः । तदारात् तदेतत् सुरया जन-
यन्त । आरात् सुरासंनिकर्षात् । संनिकर्षो हि गन्धा-
दिभिः ॥ ८४ ॥

म० प्रकृतत्वादिभिर्न सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं
जनयन्त उदपादयन् । अन्नमात्रं वापि । इन्द्रस्येति शेषः ।
कीदृशं रेतः । शुक्रं शुक्रम् अमृतमनम्यत् । जनित्रं जनयतीति
जनित्रं जनयशीलम् । आरात् समीपे स्थिता तत्प्रसिद्धमृष्यं
वातं नाडीगतं सञ्चं च सुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं जाजन-
यन्त । आमाशयगतमन्नमशुच्यम् पक्वाशयगतमन्नं सञ्चम् ।
कीदृशास्ते । अमति वध्यभावं दुर्मति दुर्बुद्धि च बाधमाना निप-
तयेत्यन्तः सद्बुद्धि ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता
जजान । यकृत् क्रोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्त्रे
वायुर्नैर्निनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

उ० इन्द्रः सुत्रामा । पुरोडाशदेवता इन्द्रं भिषज्यन्ति ।
इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन । हृदयमिति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रस्य
जजान जनयति । सत्यम् इन्द्रस्य पुरोडाशेन सविता जन-
यति । यकृत् क्रोमानं च जनयति । वरुणः इन्द्रस्य भिष-
ज्यन्मतस्त्रे च पित्तं च वायुजैः ऊर्ध्वपात्रैः ऊर्ध्वपात्राणां
सौमिकानां वायव्यानीति उक्तम् । निनाति निर्मिमीते
सृजति ॥ ८५ ॥

म० सुषु प्रायवे रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता ।
इन्द्रस्य हृदयेन हृदयं जजान जनयति । सविता च पुरोडाश-
देवस्य सत्यं जजान । वरुणो भिषजन् इन्द्रस्य चिकित्सां

कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं श्रोमानं शालादिकां च जजान ।
मावर्त्यः सोमिकौकृत्पार्श्वः मतले हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी
पिते न पितं च मितानि निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः । सोमिका-
न्यौध्वेपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी ।

आध्राणि स्थालीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पा-
त्राणि सुदुघा न धेनुः । इयेनस्य पत्रं न ग्रीहा
शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

उ० आध्राणि स्थालीः । स्थाल्यः आध्राणि अभवन् । किं
कुर्वाणाः । मधु पिन्वमानाः । पिन्वतिः सेचनार्थः । गुदाः
पात्राणि अभवन् । सुदुघा च धेनुः दक्षिणा च आदित्यस्थेष्टेः ।
गुदा एव अभवन् । इयेनस्य च पत्रं ग्रीहा अभवन् ।
शचीभिः कर्मभिः । आसन्दी नाभिः इन्द्रस्य उदरं च
माता च । आसन्दीत्योऽभिपिच्यते अतस्ततो जायते ॥ ८६ ॥

म० स्थालीः स्थाल्यः आध्राणि अभवन् । कीदृशः
स्थाल्यः । मधु पिन्वमानाः सिञ्चन्त्यः । पात्राणि गुदा
गुदस्थानाभभवन् । सुदुघा न धेनुः शोभने दुग्धे सा सुदुघा
दोग्री च धेनुः आदित्येष्टेदक्षिणाकृपा गुदा एवाभवत् ।
इयेनस्य पत्रं च ग्रीहा हृदयवामभागस्थः क्षिपिलमांसपिष्टः
शुल्भसंज्ञोऽभवत् । आसन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् ।
कीदृश आसन्दी । माता जननीस्थानीया आसंयामभिपिच्यते-
तऽकृतो जायत एव । नाध्यायीः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

कुम्भो वनिष्टुर्जनिता शचीभिर्धस्मिन्मन्त्रे योन्यां
गर्भो अन्तः । प्राशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न
कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

उ० कुम्भो वनिष्टुः । मुरासंधानकुम्भो वनिष्टुः जनिता
च जनकश्च । शचीभिः स्वकीयैरेव कर्मभिः । यस्मिन्कुम्भे
अग्रे प्रथमं योन्यां गर्भः । अन्तर्मध्ये मुरालक्षण उषितः ।
किंच । प्राशिर्व्यक्तः । स्पष्टः शतधार उत्सः कृपः बहुस्रो-
तत्वात् कृप उक्तः । दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

म० कुम्भः मुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा न-
निष्टुः स्थूलाब्धं जनिता जनयति । यस्मिन् कुम्भे योन्यां
कुम्भरूपे योनी स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः मुरारूप
उषितः । शतधार उत्सः कृपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्राशिः
शिथोऽभवत् । कुम्भी मुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे
दुग्धे अर्घं पूरयति 'लोपस्त आत्मनेपदेय' (पा० ७ । १ ।
४१) इति तलोपः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

मुखं सर्वस्य शिर इत्सर्वेन जिह्वा पवित्रमधि-

नासन् सरस्वती । चप्यं न पायुर्मिपगस्य वालो
वृत्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

उ० मुखं सत् । अत्येन्द्रस्य मुखं सत् । एकदेशलोपः
सन्तमिति प्राप्ते । तथाच श्रुतिः 'मुखं सन्तमस्य जिह्वा
पवित्रं चप्यं न पायुर्वलिवालः' इति । शिर इत् सतेन जिह्वा
पवित्रम् आसन् आस्यति च । चप्यं च पायुः मिपगस्य
वालः वलिश्च शेषो हरसा तरस्वी । वालश्च त्रिधा परिणामः
वैद्यः वलिः शेषश्च । कीदृशः शेषः । हरसा वीर्येण तरस्वी
वेगवान् ॥ ८८ ॥

म० असेन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् । सत-
शब्दस्यान्तलोपश्चान्दसः । सतेन इत् सतेनैवास्व शिरोऽभूत् ।
पवित्रं जिह्वाभवत् । अधिना अधिनौ सरस्वती च आसन् आस्ये-
ऽभवन् । चप्यं च पायुरिन्द्रिसमभूत् । वालो मुरागलनवल्गमसे-
न्द्रस्य मिपगस्यो वलिर्गुदं शेषो लिङं चाभूत् । वालेन त्रयं जा-
तम् । कीदृशः शेषः । हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

अग्निभ्यां चक्षुरमृतं प्रहोभ्यां छागेन तेजो
हविषा श्रुतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि
पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

उ० अग्निभ्यां चक्षुः । अग्निभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः संस्क्रि-
यते । तदेवामृतम् । प्रहोभ्यामग्निदेवस्याभ्याम् छागेन
तेजः चक्षुषः कियते । कथंभूतेन छागेन । हविषा श्रुतेन
हविर्भूतेन पक्वेन अपरम् पक्ष्माणि चक्षुषः सोमानि गोधूमेः
संस्क्रियते । कुवलैर्बदरविशेषैः उतानि निविष्टानि पक्ष्मसु
रोमाणि संस्क्रियते । पेशो न शुक्रमसितं वसाते । पेशो न
रूपं च चक्षुषः शुक्रं शुक्रम् असितं कृष्णं च वसाते आच्छा-
दयेते प्रकृतत्वादधिनौ ॥ ८९ ॥

म० अग्निभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः कियते प्रहोभ्यामग्निदेव-
स्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्चरं कियते । श्रुतेन पक्वेन हविषा
छागेन छागरूपेण पक्ष्महविषा तेजश्चक्षुःसंस्क्रियते । गो-
धूमैः पक्ष्माणि नेत्रलोमानि कियन्ते । कुवलैर्बदरैः उतानि
चक्षुर्निविष्टानि सोमानि कियन्ते । शुक्रं शुक्रमसितं कृष्णं च
पेशाः रूपं शुक्रकृष्णे नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयेते । कु-
वांत इत्यर्थः । प्रकृतत्वादधिनौ कर्तारौ ॥ ८९ ॥

नवतितमी ।

अविर्न मेधो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अ-
मृतो प्रहोभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्वानि
वर्हिर्वदरेर्जजान ॥ ९० ॥

उ० अविर्न । अविश्च मेधः सारस्वतः नसि नासिका-
याम् वीर्याय अवलिप्तः । प्राणस्य च पन्था नासोः अमृतः

ग्रहान्यां सारस्वतान्यां क्रियते । सरस्वती च उपवाकैः ध्यानं
जगान् जनयति । नखानि नासिकाप्रभवानि च बहिः बद्धैः
जनयति ॥ ९० ॥

म० अविः सारस्वतो मेघश्च नति इन्द्रस्य नासिकायां
वीर्याण्यभितः ग्रहान्यां सारस्वतान्यां प्राणस्य प्राणवायोः
पन्था मार्गोऽसृतः अनन्तरः क्रियते । सरस्वती उपवाकैर्व-
वाङ्मूरैः कृत्वा ध्यानमिन्द्रस्य ध्यानवायुं जगान् जनयति ।
बहिर्वदरैः सह नखानि नासिकाभवानि लोमानि ज-
गान् ॥ ९० ॥

एकनवतितमी ।

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णौभ्यांश्च श्रोत्रम-
मृतं ग्रहान्याम् । यवा न बहिर्भुवि केसरानि कर्क-
न्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात् ॥ ९१ ॥

उ० इन्द्रस्य रूपम् । इन्द्रस्य रूपं संस्मरोति ऋषभः
बलावावतिष्ठते । कर्णौभ्यां श्रोत्रम् अतीतानागतवर्तमानश-
ब्दग्राहि । असृतम् ग्रहान्यामैन्द्रान्यां स्थापितम् । यवाश्च
बहिर्भुवि । भुवि केसरानि भुवोः लोमानि अभवन् । कर्कन्धु
च यज्ञे मधु सारघम् मुखात् कर्कन्धु बद्धरम् यज्ञे स्वयमेव
यज्ञे इन्द्रस्य मुखात् । मधु लालाश्लेष्मादि मधुसब्देनोच्यते
सादृश्यात् । सारघम् । सरघाः भ्रमराः । यथा सारघम्
मधु इतश्चेतश्चाहृतं भवति । एवं लालादि सर्वस्माद्वृज-
यति ॥ ९१ ॥

म० ऋषभः बलाय सामर्थ्यावेन्द्रस्य रूपं वक्षे । ग्रहान्या-
मैन्द्रान्याममृतं मूलमविष्यद्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं
कर्णौभ्यामिन्द्रस्य कर्णसौधके । कर्णशङ्कुत्वोः श्रोत्रेन्द्रियं
स्थापितमित्यर्थः । यवा बहिर्भुवि भुवोः केसरानि लोमान्य-
भवन् कर्कन्धु बद्धरं मुखात् सारघं मधु तत्सुखं लालाश्लेष्मादि
जज्ञे । सरघा मधुमक्षिका तत्संबन्धि सारघम् । यथा मधु
नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गभ्यो भवति इति
लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी ।

आत्मज्ञपस्थे न वृकस्य लोमं मुखे इमश्रूणि न
व्याघ्रलोम । केशा न शीर्षेण्यशसे श्रियै शिखा
सिंहस्य लोमं त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ ९२ ॥

उ० आत्मज्ञपस्थे । आत्मनि उपस्थे च यानि लोमानि
तानि वृकस्य लोमानि । लोमेति ज्ञातावेकवचनम् । मुखे
इमश्रूणि च यानि तानि व्याघ्रस्य लोमानि । केशा न शीर्षेण
ये च केशाः शिरसि वशसे निहिताः या च श्रियै शिखा
निहिता या च त्विषिः दीप्तिः यानि चेन्द्रियाणि तदेत-
त्सिंहस्य लोम ॥ ९२ ॥

म० आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि
लोमानि तानि वृकस्य लोमानि । लोमेति ज्ञातावेकवचनम् ।
मुखे यानि इमश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम । शीर्षेण शीर्षिणि
शिरसि च वशसे वशसे ये केशाः या च श्रियै शोभायै
शिखा या च त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य
लोम ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

अङ्गान्यात्मनिपञ्चा तद्विनात्मानमज्ञैः सम-
धात्सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानमायुश्चन्द्रेण
ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ ९३ ॥

उ० अङ्गान्यात्मन् । अङ्गानि यस्मिन्नात्मनि निपञ्चौ
वैद्यो अङ्गिनौ समधाताम् तदात्मानम् । अज्ञैः समधात्सर-
स्वती । एवमिन्द्रस्य रूपं शतमानं बहुप्रतिमानम् । अङ्गिनौ
सरस्वती च । चक्षुः चन्द्रेण हिरण्यमेव ज्योतिः अमृतं च
दधानाः ॥ ९३ ॥

म० निपञ्चा निपञ्चौ अङ्गिनां अङ्गिनौ आत्मन् आत्मनि
अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम् । सरस्वती तन्त्रमा-
त्मानमज्ञैः समधात्सदधे । कीदृशा अङ्गादयः । इन्द्रस्य
रूपमायुश्च चन्द्रेणाहादकेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहासृतमनन्तरं
दधानाः संपादयन्तः । कीदृशं रूपम् । शतमानं शतानां
मनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमि-
त्यर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी ।

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तराश्रित्यां पत्नी सुकृतं
विभर्ति । अपां रसेन वरुणो न साग्नेन्द्रं श्रियै
जनयन्नप्सु राजा ॥ ९४ ॥

उ० सरस्वती योन्याम् । अवहितपदप्रायः । सरस्वतीयं
योन्याम् इन्द्रलक्षणं गर्भम् अन्तर्मेधे अश्रित्यां पत्नीसुखा
सुकृतं शोभनीकृतं विभर्ति धारयति । तमेवेन्द्रं जनयन्
श्रियै विभृत्यै वरुणश्च अप्सु राजा अपां रसेन साक्षा च
विभर्ति ॥ ९४ ॥

म० सरस्वती अश्रित्यां पत्नी अङ्गिनोः पत्नी भूत्वा
योन्यामन्तर्गतामन्तरे गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं
कृतं विभर्ति । अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन
साक्षा उदकरसभूतेन साक्षा इन्द्रं श्रियै जनयन्सन् विभती-
त्यनुपपन्नः । नन्वायं ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

तेजः पशनांश्च हविरिन्द्रियावत्परिभुता पर्यसा

सारधं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिपजा सरस्वत्या
सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ ९५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

उ० तेजः पशूनाम् । तेजः पशूनामुपादाय हविश्च
इन्द्रियवत् वीर्यवत् उपादाय । परिश्रुता हविर्भूतया ।
पयसा हविर्भूतेन सारधमिव मधु । अश्विभ्यां दुग्धम् ।
सरधाः जमराः ते यथा अथ ओपवीभ्यश्च रससादाय दुहन्ति
एवमेतेभ्यो ब्रज्येभ्यः अश्विभ्यां दुग्धं सौत्रामणीलक्षणम् ।
कथंभूताभ्याम् । भिपजा भिपभ्याम् सरस्वत्या च । किंच
सुता सुताभ्यां परिक्षुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतः सोमः इन्दुः
दुग्धे । एवं वै सौत्रामणीं दृष्टा सेभ्यः ऋषिभ्यो नमोऽश्विभ्यां
च सरस्वत्यै च । एवमियमृषिभ्युतिः ॥ ९५ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

म० भिपजा भिपभ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत्
इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशूनां संवन्धि हविःसादाय परिश्रुता
पयसा च सह सारधं मधु उपादाय इन्द्रार्थे तेजो दुग्धं द्रावि-
तम् । सुतासुताभ्यां परिक्षुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृत-
रूपः इन्दुरभ्यर्पदः सोमश्च दुग्धः । एवं वै सरस्वत्यश्विभि-
रिन्द्राय नानाब्रज्येभ्यो नानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः
सौत्रामणीब्रज्यभ्यो नमः ॥ ९५ ॥

श्रीमन्महोपरकृतो वेदवीथे मनोहरे ।

सुगवीन्द्रभिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अत्रस्य योनिरसि अत्रस्य नाभिरसि । मा त्वा
हिंसीन्मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

उ० अत्रस्य योनिरसि । नायत्री । आसन्दीवेद्योरुप-
धाति अर्धवेन । अत्रस्य त्वं योनिरुपतिस्थानमसि । आसन्धा-
मभिषिक्तो हि गुणधर्मानर्हति राजेत्येतदभिप्रायं योनित्वम् ।
अत्रस्य नाभिरसि नहनं त्वमसि । कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति ।
मा त्वा हिंसीत् । कृष्णाजिनमुच्यते । मा त्वामियमासन्दी
हिंसीत् । मा च त्वं मां हिंसीः । यज्ञाध्यासोऽत्र कृष्णाजि-
नस्य । 'यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्च हिसायाः'
इति श्रुतिः ॥ १ ॥

म० 'सोमासन्दीवदासन्दी जातुमात्रपरीं तेषोर्निदधाति
अत्रस्य योनिरिति' (का० १९।४।८) । जातुप्रमाणपादा-
मासन्दी वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्चरजुष्युताम् ।
आसन्त्या इति पादौ दक्षिणवेदी द्वाधुत्तरवेदी यथा तथेति

सूत्रार्थः । आसन्दीवेद्यताका द्विपदा नायत्री । हे आसन्दि,
त्वं अत्रस्य योनिरुपतिस्थानमसि । आसन्त्यामभिषिक्तो गुण-
धर्मानर्हति राजेति भावः । अत्रस्य नाभिरनहनं बन्धनं चाति
'कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति' (का० १९।४।८) ।
अस्यामासन्द्या कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः । यजुः कृष्णाजिन-
देवलयम् । प्राजापत्या नायत्री । यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं
प्राप्यते । हे कृष्णाजिन, आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः । त्वं च
मा मां मा हिंसीः मा जहि । 'यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मा-
नश्च हिसायाः' (१९।८।३।९) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

निर्षसाद् धृतव्रतो वरुणः पुस्त्यास्वा । साध्रा-
व्याय सुक्रतुः । मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

उ० आसन्त्यामुपविशति । निर्षसादेति व्याख्यातम् ।
पादयो रुक्ममुपन्यस्यति । मृत्योः पाहि गोपाय । मृत्युश-
ब्देनाश्रापानिरुच्यते । विद्योत्पाहि विद्युतः पाहि ॥ २ ॥

म० 'तस्मिन्नास्ते यजमानो निर्षसादेति' (का० १९।
४।९) । यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् । व्याख्याता
(अ० १०।क० २५) । 'पादयो रुक्ममुपन्यस्यति राजत' ए-
सब्दे मृत्योरिति सौवर्णं शिरसेके विद्योदिति' (का० १९।
४।१०-११) । आसन्त्युपविष्टयजमानस्त पादयोरधो रुक्मो
मण्डलाकारो भूषणविशेषो न्यस्यति राजतं सजे मृत्योरिति
मन्त्रेण सौवर्णं दधे विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके कनु-
रिति सूत्रार्थः । रुक्मदेवस्य यजुर्वी देव्यौ वृद्धसौ । हे रुक्म, मृत्योः
अकालमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्णं रुक्मं विद्योत् विद्यो-
तत इति विद्योत् । विद्युत्प्रलये गुणः । विद्युत्पाताद्रक्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बोहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्च-
सायामिषिष्वामि सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्ना-
द्यायामिषिष्वामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यज्ञसेऽ-
भिषिष्वामि ॥ ३ ॥

उ० अभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । अश्वि-
नोर्भैषज्येन । भिपजः कर्म भैषज्यम् । भिपवैद्यः । तेन
भैषज्येनाभिषिञ्चामीति संबन्धः । किमर्थमित्यत आह ।
तेजसे ब्रह्मवर्चसाय च । सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्याय अन्ना-
द्याय अभिषिञ्चामि । सरस्वत्यै इति पञ्चार्थे चतुर्थी ।
इन्द्रस्य इन्द्रियेण वीर्येण । बलाय श्रियै यज्ञसे च सर्वा-
धायामभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

म० 'सर्वसुरभ्युन्मृदित' शेषैरभिषिञ्चत्या सुत्वादवसान-
यत् प्रतिदिश' सवैत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति

प्रतिमन्त्रम्' (का० १९।४।१४) । वेत्तसमात्रस्यापितैवे-
सामहोषैः प्रतिदिशं स्थितोऽन्वयुरा मुखादवक्ष्याम्यसन्धीस्थं
यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण । कीदृशम् । सर्वैः सुरभि-
भिश्चन्दनकूर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिर्हृदयैर्दत्तम् । सावित्रं यजुर्देवस्य
लेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्वेति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे
स्थितकिमिमेक्षेमहाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा
जुर्वहिति सूत्रार्थः । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । अधिनोः ।
श्रीणि लिङ्गोक्तदेवताभिः । आद्यं प्राजापत्या बृहती द्वे ऋग्मा-
ग्न्यौ । हे यजमान, अधिनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभि-
षिञ्चामि । भिषजः कर्म भैषज्यम् । किमर्थं । तेजसं कान्त्यै वक्ष्या-
वर्त्तसाव । सर्वत्रास्त्रक्षितवेदनेदाहजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवचैवम् ।
सरस्वत्यै भैषज्येन । पञ्चमे चतुर्थी । सरस्वत्या भिषागमणा
न भवन्तं देवमभिषिञ्चामि । किमर्थं । वीर्यापानाद्याय । वीर्यं
सामर्थ्यं अन्नाद्यभक्षभक्षणसामर्थ्यं तस्मै । इन्द्रसेन्द्रियेण इन्द्रि-
यपादयेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि । किमर्थं मलाय साम-
र्थ्याय भियै सर्वसमृद्धौ यशसे कील्यै ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

कोऽसि कतमोऽसि कस्यै त्वा कार्य त्वा ।
सुश्लोकं सुमङ्गलं सत्यराजम् ॥ ४ ॥

उ० यजमानमालभते । कोऽसि । गायत्री । कः प्रजाप-
तिरसि । कतमः प्रजापतितमः असि । अतिशयार्थं तम-
उपादानम् । बहवो हि प्रजापतयः । कस्यै । प्रजापतिपद-
प्राप्तये त्वामभिषिक्तवानहं । यतः कार्य त्वा प्रजापतिभवाय
त्वामहमभिषिक्तवानस्मि यतः । 'सुश्लोकेत्यल्लब्धो ह्ययति' ।
हे कल्याणमङ्गल, हे सत्यराजम्, सत्यः अनन्तरः राजा यस्य ४

म० 'यजमानमालभते कोऽसीति । अन्वयुर्यजमानं
सृष्टति' (का० १९।४।१९) । प्राजापत्या गायत्री उणि-
ग्यामी षट्संज्ञादशोणिगम्येति वचनात् । हे यजमान, त्वं
कः प्रजापतिः असि । अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि ।
प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्यै प्रजापतिपदप्राप्तये
त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः । कार्य प्रजापतिभवाय त्वामि-
षिक्तवान् । 'सुश्लोकेत्यल्लब्धो ह्ययति' (का० १९।४।
३०) । अन्वयुर्या सृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसंज्ञाधराणा-
यति । हे सुश्लोक, एषीति शेषः । शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य ।
शोभनं मङ्गलमुद्देशो यस्य स सुमङ्गलः । हे सुमङ्गल, त्वमेहि ।
हे सत्यराजम्, एहि सत्योऽस्मिनासी राजा प्रभुर्यस्य
राः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

शिरो मे शीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्म-
श्रूणि । राजा मे प्राणो अमृतं सन्नादं चक्षुर्विराट्
श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

उ० अङ्गानि चालभते वधातिहम् । शिरो मे पञ्चभिः ।
तृतीया गायत्री अन्त्या महापङ्क्तिरुपवसाना अनुहुभोऽन्याः ।
इन्द्रोऽभिषक्त आत्मानं राष्ट्रीभूतं पश्यन्नाह । शिरो मे
शीर्वसेते । यशो मुखं वर्तते । त्विषिर्दोषिः केशाश्च श्मश्रूणि
च वर्तन्ते । राजा प्राणः मे अमृतं वर्तते । संगतं राज्यं
यत्र स सम्नादं चक्षुर्वर्तते । विराट् श्रोत्रं वर्तते । विराट्
प्रथमपरीरी ॥ ५ ॥

म० 'अङ्गानि चालभते वधातिहम्' शिरो मे इति प्रति-
मन्त्रम्' (का० १९।४।२१) । यजमानो वधातिहमङ्गा-
न्यालभते । इन्द्रशरीराव्यवदेवताकं पश्यन्म । तत्र तृतीया
गायत्री अन्त्या उपवसाना महापङ्क्तिः तिलोऽनुहुभः । अभि-
षिक्तो यजमान इन्द्रस्य आत्मानं सर्वोत्तमं पश्यन्नाह । हे मम
शिरो, शीः शोभास्तु वर्तते वा । मे मुखं यशोऽस्तु । केशाः
श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिर्दोषिरस्तु । राजा शीर्ष्यमानो
मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु । चक्षुर्विन्द्रियं सम्नादं अस्तु ।
सम्पक् राज्ये सन्नादं । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधे राजमा-
नमस्तु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराट्
भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे
सहः ॥ ६ ॥

उ० जिह्वा मे । जिह्वा मे भद्रं वर्तते । वाक् महः वर्तते
पूजाकारिणी वर्तते । मनः मन्युर्वर्तते मनः क्रोधफलदायि
वर्तते । भामः क्रोधः स्वराज्यभूमौ वर्तते । उक्तं च 'वाक्किरहि-
तोऽपि कुप्यति मानं चोद्दति सेवकजनोऽपि । अथरहितोऽपि
कामी जानाति विधिं विदम्बयितुम्' इति । मोदाः प्रमोदा
अङ्गुलयः अङ्गानि च मम वर्तन्ते । मित्रं मे सहः मित्रबलं
मे सहः शत्रुनाशमभिभवितुं वर्तते ॥ ६ ॥

म० मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु । वाक्
वागिन्द्रियं महः मयाते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु । महतेरमुन्-
प्रलयः । मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु । भामः
क्रोधः स्वराट् स्तेनैव राजमानोऽस्तु ननु कुतश्चरति इत्यन्ता-
मिच्छार्थः । तदुक्तम् 'वाक्किरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्दति
सेवकजनोऽपि । अथरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विदम्ब-
यितुम्' इति । अङ्गुलयो मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु । मोदन्ते
ते मोदाः पचाद्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रहृष्टहर्षाः सन्तु । मे
मम मित्रं सहः अस्तु । सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः
रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

वाह मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् ।
आत्मा क्षत्रमुखो मम ॥ ७ ॥

उ० बाहु मे । बाहु मे बलमिन्द्रियं च वर्तते । इहो मे कर्म च वीर्यं वर्तते । आत्मा अन्तरात्मा क्षत्रं वर्तते इत्यत्र मम ॥ ७ ॥

म० मे बाहु बलमस्तु बलवन्तो स्तमित्यर्थः । इन्द्रियं च बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हसो कर्म चास्तु सत्कर्मकशलो सामर्थ्यवन्तो च स्तमित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयं च क्षत्रं क्षतान्नाणकरमस्तु ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

पृथीमे राष्ट्रमुदरमष्टसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । ऊरु अरन्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

उ० पृथीमे पृष्ठदेशो मे राष्ट्रं वर्तते । उदरं च अंसौ ग्रीवा च श्रोणी च ऊरु च अरन्नी च जानुनी च विशो मे वर्तते । अग्न्यान्वप्यङ्गानि यानि सर्वतः ॥ ८ ॥

म० मे मम पृथीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु । मे मम उदरमसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरु सक्थिनी अरन्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वसौऽग्न्यान्वप्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत् पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नवमी ।

नाभिमे चित्तं विज्ञानं पायुमेऽपचितिर्भसत् । आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः । जह्वाभ्यां पृथ्वां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

उ० नाभिमे । नाभिमे चित्तं विज्ञानं च वर्तते । चित्त-विज्ञानयोः को विशेष इति चेत् । विज्ञानं विज्ञप्तिः तज्जः संस्कारवित्तम् । पायुमेऽपचितिर्भसत् वर्तते । पायुर्गुह्यप्रदेशः । अपचितिः पूजा । भसत्प्रशब्देन स्त्रीप्रजननं गौहा आहुः । न च यजमानस्यैतद्वर्तते । अतः पत्नीविषयमेतत् । आनन्दनन्दौ आण्डौ मे वर्तते । भगः सौभाग्यं पसो मे वर्तते । भगः महदैश्वर्यम् । 'पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः' इति शिभमुच्यते । जह्वाभ्यां पृथ्वां च धर्मोऽस्मि । धर्मेप्रति हि राजा भवति । विशि प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥ ९ ॥

म० मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुमेऽपचितिर्भसत् विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत् स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजाकृपमस्तु सुभगमस्तु । यजमानपञ्चाग्नियमेतत् । मे आण्डौ वृषणी आनन्दनन्दौ स्तमानन्देन संभोगजनितमुन्नेन नन्दनसौ । तत्पुत्रभोग्यौ भवतामित्यर्थः । 'पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः' इति वात्कोक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु । भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं संपत्तिः । सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः । जह्वाभ्यां पृथ्वां चाहं धर्मोऽस्मि । उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गधर्मरूपोऽस्मि । धर्मेरुपजादेव विशि प्रजानां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि । धर्मेप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

दशमी ।

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यङ्घ्रेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्घ्रेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

उ० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रतिक्षत्रमिति यज्ञेषा । प्रतितिष्ठामि क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रतितिष्ठामि च अङ्घ्रेषु प्रतितिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठामि च । अङ्घ्रेषु प्रतितिष्ठामि च आत्मनि प्रतितिष्ठामि च प्राणेषु प्रतितिष्ठामि च पुष्टे प्रतितिष्ठामि च द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि च यज्ञे ॥ १० ॥

म० 'कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्र इति' (का० १९ । ४ । २३) । आसनीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति । विश्वदेवदेवत्वं यजुः अतिशक्ती । अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे अङ्घ्रेषु गोषु वीक्षणं करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्च पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गलोकयोः यज्ञे उद्योति-होमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदप्रतिष्ठः फलानिश्चयद्योत-मार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽध्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाहप्रतिष्ठा नीरोगलम् आत्मप्रतिष्ठा निराश्रित्यम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् । वस्यविश्वः पशुमाधिराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

एकादशी ।

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुरार्धसः । बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवै-रवन्तु मा ॥ ११ ॥

उ० त्रया देवा इति अस्मान्ते जुहोति । पञ्चधा ध्ये-सानया ईश्या । परेण यजुषा स्वाहाकारान्तेन च । ध्येवहि-तपदप्रायः । ये एकदेशदेवाः त्रयः त्रिप्रकाराः ये च एकी-कृताः त्रयस्त्रिंशः त्रयस्त्रिंशसंपन्नान्ते । सुरार्धसः शोभन-धनाः । राधइति जनमाम । राधुवन्द्यनेन । ये च बृहस्पतिपु-रोहिताः ते देवस्य सवितुः सवे प्रसवे वर्तमानाः । देवा देवैर्वक्ष्यमाणैः सह अवन्तु पालयन्तु माम् ॥ ११ ॥

म० 'त्रया देवा इति अस्मान्ते जुहोति' (का० १९ । ५ । ८) । शक्यमासीत् यपदकृते त्रया इति कण्विकाद्रपान-केन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसार्पणं जुहोति । ध्येवसाना विश्वदेव-देवता पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा माम-वन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः । त्रयाः त्रयोऽन्यथा येषां ते 'संख्याया अवयवे तयप्' (पा० ५ । २ । ४२) 'विधिभ्यां तन-सगयज्वा' (पा० ५ । २ । ४३) इत्यनयादेशः । एकादश

त्रिगुणा इत्यर्थः । ते च कर्ताति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशः तिल-
निरभिका त्रिंशत्संख्या येषां ते । त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः ।
सुरावसः शोभनं राधो येषां ते । राध इति धननाम । 'राधुव-
न्यमेन' (मि० ४ । ४) इति वाक्योक्तः । तथा बृहस्पति-
पुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा सवित्रः देवस्य
सर्वे आज्ञायां वर्तमानाः । देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन
सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजुषि सामभिः सामा-
न्यभिर्ऋचः पुरोनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या
वाज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहु-
तयो मे कामान्समर्पयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

उ० कथमवन्तु । प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिता
अवन्तु । द्वितीयाः तृतीयैः तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन
यज्ञो यजुर्भिः यजुषि सामभिः सामानि ऋचिभिः ऋचः पुरो-
नुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या वाज्याभिः वाज्या वषट्कारैः
वषट्कारा आहुतिभिः । एवमेकादशसंख्यैः त्रिप्रकारैर्वैवैरु-
त्तरोत्तरपालिता आहुतयः मे कामान्समर्पयन्तु संवर्षयन्तु ।
भूयः सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

म० कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्वमासील्लिङ्गं यजुः
प्रकृतिश्छन्दः । प्रथमा देवा द्वितीयैः सहिता मामवन्तु द्विती-
यास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन सह
यज्ञो यजुर्भिः सह यजुषि सामभिः सह सामान्यभिः सह
ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या वाज्याभिः सह
वाज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एवं त्रिप्र-
कारैरेकादशसंख्यैर्वैवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे मम कामा-
नभित्तापान् समर्पयन्तु पूरयन्तु । भूः भुवनं भूः हुतमिदं
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

लोमानि प्रयतिर्मम त्वच्छ आनतिरागतिः ।
माँसं म उपनतिर्वैतस्मि मृजा म आनतिः ॥ १३ ॥

उ० यजमानो ग्रहान् भक्षयति । लोमानि प्रयतिः ।
अनुष्टुप् । मम वानि लोमानि तानि प्रयतिर्वर्तते । प्रयतिः
प्रयत्नः । त्वच्छ मे आनतिर्वर्तते आनयनमानतिः । त्वमेव
सर्वाणि भूतानि मम आनतानीत्यभिप्रायः । आगतिश्च
द्रव्यादिर्मांसं मे उपनतिर्वर्तते । उपनमन्ते हि मम भूतानि ।
मनु घनानि अस्थि मम वर्तते । मृजा मे आनतिः ॥ १३ ॥

म० 'प्रत्यक्षमर्थं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति' (भा०
१९ । ५ । १०) । यजमानो ग्रहशेषं प्रत्यक्षमुपहृत्पूर्वकं भक्ष-
यति । लोमत्वगादिदेवतानुष्टुप् । मम लोमानि प्रयतिः प्रयत्नं
प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तथोचामी (१) यथा लोमस्यपि प्रयत्नः ।

मे मम त्वच्छ आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां
सा आनतिः । आगच्छन्ति भूतानि सां प्रति सा आगतिः ।
मयीयां त्वच्छ इष्टा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः । मे
मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि मनु
धनं धनरूपमेव । मे मृजा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र
उपलक्षणमेतत् । मम सप्त घातवो जगद्ग्रीकणसमर्पणो
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

यदेवा देवहेडनं देवांसश्चक्रुमा वयम् । अग्निर्मा
तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वष्टसः ॥ १४ ॥

उ० इत उत्तरमवन्तुः मांसरकुम्भे स्थावयति । यदेवाः
विश्वोऽनुष्टुभोऽग्निदेवताः । देवाः देवासः हे आमन्ति
विश्वानामपि देवान् बोधयति । यत्किञ्चित् हे देवाः हे
देवासः, देवहेडनं चक्रुम कृतवन्तो वयम् । अग्निर्मा मांस
तस्मात् एनसः पापात् विश्वात्सर्वस्मात् मुञ्चतु । अंहसश्च
पापात् ॥ १४ ॥

म० इत उत्तरमवन्तुः । 'मांसरकुम्भे स्थावयति यदेवा
इति' (१५ । ५ । १३) । अवस्येति कृत्वा यदेवा इत्यादिना
वरुण मो मुञ्चत्यन्तेन (१८) सार्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन
मन्त्रेण मांसरकुम्भं जले तारयति । अग्निवासुसूर्यदेवतास्त्रि-
सोऽनुष्टुभः कृष्माण्डीसंज्ञाः । दीव्यन्तीति देवाः दीप्यमाना हे
देवासो देवाः, वयं यदेवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चक्रुम
कृतवन्तः । करोतेति संज्ञितायां छान्दसो दीर्घः । अग्निस्त्रि-
स्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु । विश्वात्
विश्वस्मात्सर्वस्मात् अंहसः विप्राश्च मुञ्चतु । ऊँः स्मादभावा
धायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

यदि दिवा यदि नक्तमेनाँसि चक्रुमा वयम् ।
वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वष्टसः ॥ १५ ॥

उ० यदि दिवा । यदि दिवा अहनि च रात्रौ एनांसि
पापानि चक्रुम कृतवन्तो वयम् । वायुः मां तस्मात् एनसः
विश्वान् मुञ्चतु अंहसः ॥ १५ ॥

म० यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि
पापानि चक्रुम । वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसश्च मां
मुञ्चतु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

यदि जाम्रद्वि स्वप् एनाँसि चक्रुमा वयम् ।
सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वष्टसः ॥ १६ ॥

उ० यदि जाम्रद्वि । यदि जाम्रद्वस्वावायम् यदि स्वप्ना-
वस्थायाम् एनांसिंति समानव्याख्यायाम् । सूर्य इति
विशेषः । क्षुतिस्तु रक्षणया ज्ञाचष्टे । 'मनुष्या वै जागरितं

पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाक्षैवेन पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चतु' इति ॥ १६ ॥

म० यदि जाग्रतु । सप्तम्या लुक् । यदि जाग्रति जाग्रदवस्थानाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थानामेतांति क्व चकृम सूर्यस्तस्मादेतसः विशादहसक मां मुञ्चतु । श्रुत्वा लन्यथा व्याख्यातम् । जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम् तलान्मा मुञ्चतु । 'मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाक्षैवेन पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चन्ति' (१२ । १ । २ । २) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

यद्वामे यदरण्ये यत्सभायां यद्विन्द्वये । यच्छूद्रे यदये यदेनश्चक्रमा वयं यदेकस्याधि धर्मेणि तस्याव्यजनमसि ॥ १७ ॥

उ० यद्वामे यदरण्ये यत्सभायां यत् इन्द्रिये इन्द्रियविषये । 'देवविषये' इति श्रुतिः । यत् शूद्रे यत् अये । 'अयेः स्वामिवैश्ययोः' । यच्च एतद्व्यतिरिक्तमेतः चकृम वषम् । यच्च एकस्य आवयोः पञ्चोपयमानयोः अधिधर्मेणि एतः तस्य एतसः अव्यजनमसि । अवपूर्वो यज्ञतिनाशनं वतते । नाशनमसि ॥ १७ ॥

म० लिङ्गोक्तदेवतं यलुः । ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परपचादपरमारीदर्शनादि यत् देवविषये वा शूद्रे अये वैश्ये । 'अयेः स्वामिवैश्ययोः' (पा० ३ । १ । १०३) इति निपातः । यत् पापं वयं चकृम । आवयोः पञ्चोपयमानयोरेकस्य अधिधर्मेणि कर्मेणि अधिधर्मेणियमे यदेनो धर्मलोपलक्षणम् । तस्यैतसः पापस्याव्यजनं नाशनं लमसि । नाशकोऽसीत्यर्थः । कुर्म प्रति वचनम् । अवपूर्वो यज्ञतिनाशार्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

यदापो अग्न्या इति वरुणेति शपोमहे ततो वरुण नो मुञ्च । अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽवश्यव सत्यैर्मैर्त्यैकृतं पुरुराव्यो देवस्त्रिप्सादि ॥ १८ ॥

उ० यदापः व्याख्यातः । अवभृथनिचुम्पुण व्याख्यातः । इवास्तु विशेषः । अवशीति यज्ञतेरिह रूपम् । पूर्ववच्च कतुयामे अयाजिषमिति ॥ १८ ॥

म० यदापः । व्याख्यातम् (अ० ६ । क० २२) 'पूर्ववन्नजनम्' (का० १९ । ५ । १४) । पूर्ववदिति अवश्येत्यादि ओषधीस्ताप इत्यन्तेन (१९) शुराकुम्भस्य जले मजनम् । अवश्य । व्याख्यातम् (अ० ३ । क० ४८ । अ० ८ । क० २५) इमान्विशेषः । अवशि अयाजिषि नाशितवानस्मि यजेर्लोडि तदि उतमेकवचने रूपम् । पूर्वव अया-

जिषमिति । सुमित्रिवां न इत्यपोऽजलिदानाच्च सुमित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्गता' (का० १९ । ५ । १५) । यजमानोऽवश्यप्रदेशात् द्वौ विक्रमो उदौच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाजलिमादानं वयसां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सुभार्षः । सुमित्रिया नः । व्याख्यातम् (अ० ६ । क० २२) ॥ १८ ॥ १९ ॥

एकोनविंशी ।

समुद्रे ते हृदयमप्यनुतः सं त्वा विशन्त्वोर्षधी-रुतापः । सुमित्रिया न आप ओर्षधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽसान्द्रेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १९ ॥

उ० समुद्रे ते । द्विपदा विराट् । सुमित्रिया न इत्यपोऽजलिना आदाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति सिञ्चति ॥ १९ ॥

विंशी ।

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणैवाव्युमापः शुन्धन्तु मेनेसः ॥ २० ॥

उ० द्रुपदादिव । अनुद्रुप अग्नेदेवता वा सोपप्लवनीया । हुममयः पदः द्रुपदः पादुका उच्यन्ते । तथाच यास्कः 'कमीनकेव विदधे नवे द्रुपदे' इति । मुमुचानः यथा हुममयात्पादात् शुन्ध्यमानः पुरुषः तज्जदोषैः असंयध्यमानः पृथग्भवत् । यथाच स्विन्नः प्रस्विन्नः पुरुषः स्नातः मलात्पृथग्भवत् । प्रस्विन्नस्य हि कृच्छ्रो मल उपैति । यथाच पूतं पवित्रेण कम्बलमयेन भाज्यं पूतं पृथग्भवत् कीटिकातः पूवमापः शुन्धन्तु पृथक्पुर्वन्तु मामेनेसः पापाप्लकायात् ॥ २० ॥

म० 'अवभृथपल्लावा वा सोपासनं द्रुपदादिवेति' (का० १९ । ५ । १६) । जलस्यावेव जायापती सौमिकावसृज्यत् स्नात्वा कर्मकाळे पूतं वासोऽयमु क्षिपतः अग्नेदेवत्वानुद्रुप । आपो जलानि एतसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात् पृथक् कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्रुपदादिवेति 'पलाशीहु-द्रुमागमाः' इत्याभिधानोक्तेः (अ० २ । ४ । ५) हुल्लकः तन्मयं पर्वं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुमुचानः पृथग्भवत् यथा पादुकादोषैरसंयद्धो भवति । मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानवि सुहो-त्यादिलांशले मुमुचान इति रूपम् । यथाच स्विन्नः सोदयुक्तः स्नातः सन् मलात् पृथग्भवति । भाज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितामाज्यं पूतं कीटैश्च पृथग्भवति । तथापि मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

उद्वयं तमसुस्परि स्तुः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

उ० उत्तरति । उद्गन्म अनुदृष्टसौरी । उदः अगन्म ।
जाक्यातेन संबन्धः । उद्गन्म उद्गताः स्त वयं तमस-
स्पति । तमसोवि तमोबहुलादस्माहोकात् । स्तः स्वर्गं लोकं
पश्यन्तः । उत्तरम् उद्गततरमस्माहोकात् । ततोऽपि देवं
सूर्यं देव्या देवेषु उद्गन्म ज्योतिः । उत्तमं सर्वेभ्यो
ज्योतिभ्यः ॥ २१ ॥

म० 'सोमयदुक्तमणमागमनं च' (का० १९।५।१०) ।
सोमयदिति उद्गमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् । 'अपान
सोमसमृता अभून्' इति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनमिति
सुत्रार्थः । सूर्यदेवस्यानुष्टुप् प्रस्कण्डदृष्टा । वयं तमसः परि
तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्माहोकात् उद्गन्म उद्गता
निर्गताः । गमेर्लङि षापि लुप्ते मस्य नः । कीदृशा वयम् ।
उत्तरमुत्कृष्टतरं स्तः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः । किंच देवत्रा
देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुद्गन्म
प्राप्ताः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

आपो अद्यान्वचारिपुं रसेन समसृक्षमहि ।
पर्यस्वानम आगमं तं मा सृष्टेज वचसा प्रजया
च धनेन च ॥ २२ ॥

उ० आहवनीयमुपतिष्ठते । आपो जघ पङ्क्तिरामेवी ।
योऽहम् आपः अद्यान्वचारिण्यम् । अनुचरितवान-
सि अनेनावभृथकर्मणा । यथाहम् अद्येन रसेन समसृ-
क्षमहि संसृष्टवानसि । यथाहं पयस्वान् उदकवान्सन् । हे
अहो, आगमम् आगतवानसि । तं मामागतवन्तं सन्तम्
संसृज् वचसा प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

म० 'आहवनीयमुपतिष्ठते आपो अथेति' (का० १९।
५।१८) । यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते । अग्निदेवतां
पङ्क्तिः । हे अग्नि, तं मां वचसा ब्रह्मवचसेन प्रजया पुत्रादिकया
धनेन सुवर्णादिकेन च तं संसृज् समोजय । योऽहमद्य अप
अन्वचारियम् अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानसि प्रातोऽसि ।
चरतेर्लङ् । यथाहं रसेन जलेन समसृक्षमहि संसृष्टोऽसि ।
सृजेर्लङ् वचनव्यत्ययः । यथाहं पयस्वानुदकवन्तस्मिन् आगम-
मागतवानसि । गमेर्लङि 'पुपादि-' (पा० ३।१।५५)
इति ष्टेरह् । तं मां वचसादिभिर्नोजय ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

एधोऽस्येधिपीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो
मयि धेहि । समाववर्ति पृथिवी सनुषाः समु सूर्यः ।
समु विश्वमिदं जगत् ॥ वैश्वानरज्योतिर्भूयासं
विभून्कामान्ब्रूवै भूः स्वाहा ॥ २३ ॥

उ० समिधमादधे । एधोऽसि एधः समिन्धनमस्यमे ।

एवं चेत् अतस्त्वां समिधमनुपादाय पृथिवीमहि । आद्यानि
समिदसि । यतश्च समिन्धनमस्यमेः तेजश्चासि अग्नेः ।
वाक्संयोगेनाग्निर्ज्वलतीत्येतदभिप्रायम् । अतस्त्वां ब्रवीमि ।
तेजो मयि धेहि । जुहोति । समाववर्ति गापत्री । यस्मा-
त्समावर्तते नक्षत्रादियं पृथिवी । यस्माच्च समावर्तते उषाः ।
यस्माच्च समावर्तते एवं सूर्यः । यस्माच्च समावर्तते एवं
विश्वम् । इदं जगत् जहमादि । अतो वैश्वानरस्य ज्योतिः
भूयासम् । 'वैश्वानरः परं ब्रह्म' इत्याहुर्गौपनिषदिकाः ।
विभून् कामान् ब्रूवै भूः प्राप्नुयाम् । भूः भुवनमात्राभि-
संबन्धेन सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

म० 'एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समि-
दसीति' (का० १९।५।१९) । यजमानः एधोऽसीति
मन्त्रेण समिधं पृथिवी समिदसीति मन्त्रेणामौ दधाति । समि-
देवले यजुषो । हे समिन्धमेधः, एधयति दीपयतीति एधः
दीपिकाति । वयं त्वत्प्रसादादेधिपीमहि धनादिभिर्कुर्वे ज्ञानु-
याम् । एधतेराशौल्लिह । हे समित्, त्वं समिदसि समिन्धयति
दीपयतीति समित् तेजश्चासि तत्संयोगेनाग्निर्ज्वलन्वात् । अतो
मयि पिपये तेजो धेहि धारय । 'जुहोति समाववर्ति' (का० १९।५।२०) । यजमानः सकृद्गृहीतमाज्यं कण्डि-
काद्येपेण जुहोति । समाववर्ति आग्नेवी गापत्री । वैश्वानर-
ज्योतिरिति यजुः आग्नेयम् । पृथिवी समाववर्ति सन्वगावर्तते ।
विकरणव्यत्ययेन इतेः शपः इहः । नश्यतीत्यर्थः । उषाः दिव-
सोऽपि समाववर्ति सूर्यः समाववर्ति । उ एषावै । विश्वमिदं
जगत् समाववर्ति । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् ।
विधेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव
भूयासम् । विभून्महतोऽपि कामान्मनोरथान् व्यश्वै प्राप्नुयाम् ।
भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु
भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अभ्यादधामि समिधमग्ने व्रतपते त्वयि । व्रतं च
अर्द्धां चोपैमीन्ये त्वा दीक्षितो अहम् ॥ २४ ॥

उ० सौत्रामण्यारम्भे यजमान आहवनीये तिष्ठः समि-
धोऽभ्यादधाति तिसृभिरनुष्टुप्भिराग्नेयीभिः । प्रथमा व्रतग्रह-
णीया । यामेताम् अभ्यादधामि समिधम् हे अग्ने व्रतपते,
त्वयि अनया व्रतं च अर्द्धां च उपगच्छामि । ततः
इन्ये त्वाम् अहं दीक्षितः सन् ॥ २४ ॥

म० 'अभ्यादधानीति प्रत्युचमाहवनीये तिष्ठः समिधो-
ऽभ्यादधाति' (का० १९।१।१२) । सौत्रामण्यादावादि-
त्येष्टि समाप्य त्रिपशुर्ब्रह्माहवनीयदक्षिणामौ निहृत्याङ्गनाभानं
ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिष्ठः समिधः प्रत्युचमा-
दधाति । अग्निदेवस्यातिष्ठोऽनुष्टुभः आधतराधिदृष्टाः । हे
अग्ने, व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक, अहं समिधं त्वयि अभ्या-

इधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सघर्हं त्वं कर्तुं
अर्घा विधासं चोपैमि उपगच्छामि । त्वा क्षामिन्वे दीप-
यामि ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

यत्र ब्रह्म च श्रुत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह ।
तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाग्निना ॥ २५ ॥

उ० यत्र ब्रह्म । यत्र ब्रह्म च मूर्तिमत् कर्त्रं च । सम्यञ्चौ
समीची इति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययः । चरतः सह अवियोगेन ।
तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं प्रज्ञानं वा प्राप्ता भवन्तीत्यतः सलोक-
गमनं प्रार्थ्यते । यत्र देवाः सहाग्निना चरन्ति ॥ २५ ॥

म० पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेयं जानीयाम् । लोकमप्राप्तानां
सलोकगमनं न भवतीति स्वलोकगमनं प्रार्थ्यते । तं कम् । यत्र
लोकं ब्रह्म ब्राह्मणजातिः कर्त्रं क्षत्रियजातिश्च सहावियोगेन
चरतः तिष्ठत इत्यर्थः । कीदृशे ब्रह्मलये । सम्यञ्चौ लिङ्गव्य-
त्ययः । समीची सम्यक् अवततौ । तत्र चाग्निना सह देवाः
संचरन्ति । सदा च विद्याः क्षत्रिणाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं
प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह । तं
लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र सेदिर्न विद्यते ॥ २६ ॥

उ० यत्रेन्द्रः । यत्र इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ संगतौ
चरतः सह अवियुक्तौ । तं लोकं पुण्यं प्राप्नुयाम् । यत्र
सेदिर्न विद्यते । अल्लाननिमित्तं सदनं कातर्यासेदिः ॥ २६ ॥

म० यत्र लोकं इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः । यत्र
च सेदिः सदनं सेदिः 'आइगम-' (पा० ३ । २ । १०१)
इति चार्तिकप्रत्ययः लिङ्गत्वादेवाभ्यासलोपी । अज्ञाप्रसिद्धितं
दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेयं
प्राप्नोतीत्यर्थः । जानातेः 'सिन्धुलुत्वं लेटि' (पा० ३ । १ ।
३४) इति सिपीटि च रूपम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अष्टशुना ते अष्टशुः पृच्यतां परुषा परुः ।
गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसो अच्युतः ॥ २७ ॥

उ० अष्टशुना ते । द्वितीया सुरासन्धानेऽनुष्टुप् । सोम-
साष्टशुना ते तव हे सुरे, अष्टशुः पृच्यतां संपृच्यतां संमृज्यताम् ।
परुषा च परुः परुषा च परुः संपृच्यताम् । एवं च कृत्वा
गन्धसाध सोममवतु संपृणक्तु समालिङ्गताम् । मदाय च रसः
अच्युतः अन्धरोः आलिङ्गताम् ॥ २७ ॥

म० सुरादेवत्वानुष्टुप् सुरासंज्ञाने विनियुक्ता । तत्सूत्रं
सौत्रान्तरात्म्ये (का० १९ । १) लिखितम् । हे सुरे, ते तव
अष्टशुः आनाः सोमसाष्टशुना भागेन सह पृच्यतां संमृज्यताम् ।
तव परुः पर्वे सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः

अच्युतः अन्धरो रसाय सोममवतु आलिङ्गताम् । किमर्थं । मदान्
मत्तायै । सुरावुक्तः सोमः पीतो मद्जनको भवति अतः
उमगोयौगोऽस्तु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च ।
सुरायै ब्रुवै मदे कित्वो वदति कित्वः ॥ २८ ॥

उ० एतामादत्ते । सिञ्चन्ति परि । अनुष्टुप् सौमी
ऐन्द्री वा । सिञ्चन्ति याम् आचामभावमुपगताम् ।
आचामो भक्तमण्डः । परिषिञ्चन्ति पयःप्रभृतिभिः । उत्सि-
ञ्चन्ति च ग्रहैः । पुनन्ति च यां गोबालपवित्र-
हिरण्मादिभिः । तस्यै सुरायै ब्रुवै बभ्रुवर्णायै ।
पण्यथै चतुर्थी । मदेऽवस्थितः इन्द्रः । कित्वो वदति
कित्वः कित्वः इति वदति किं त्वं कस्य त्वं ब्रूहीति
वदति ॥ २८ ॥

म० सुरादेवत्वेन्द्रदेवत्वानुष्टुप् । पूतसुरादाने विनियोग
उक्तः (का० १९ । २ । ६) । ब्रुवै बभ्रुवर्णायै तस्यै सुरायै ।
पण्यथै चतुर्थी । सुराय मदे स्थितः सुराया मत्तः इन्द्रः किलः
किल इति वदति त्वं किम् कस्य समित्याचम्यतिरस्कारकर्तृ
वचो वदति । यां सुरा सिञ्चन्ति पात्रे कृत्स्नः परिषिञ्चन्ति
पयवादिभिः उत्सिञ्चन्ति । ग्रहैः गोबालपवित्रहिरण्मादिभिः
पुनन्ति च ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

धानावन्तं करम्मिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं
प्रातर्जुपस्व नः ॥ २९ ॥

उ० धानावन्तं करम्मिणम् । ऐन्द्री गायत्री प्रातः-
सवने पुरोडाशानां पुरोनुवाक्या । धानावन्तं धानाभिः
संयुक्तं । करम्मिणं करम्भेण संयुक्तम् । अपूपवन्तं अपूपेन
संयुक्तम् । उक्थिनं वचनवन्तं स्तुतिमन्तं भागम् हे इन्द्र,
प्रातःसवने जुपस्व सेवस्व नः अस्माकम् ॥ २९ ॥

म० इन्द्रदेवत्वा गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्त धवणाक-
र्मणि धानाहोमे निनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोनुवा-
क्यापि । हे इन्द्र, त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुपस्व ।
कीदृशम् । धानावन्तं धाना पियन्ते यत्र तम् । करम्मिणं कर-
म्भोऽस्माकं । अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र । उक्थिनमुक्थं
शकं यत्र स्तुतिपुजम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

बृहदिन्द्राय गायतु मरुतो वृत्रहन्तमम् । येन
व्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जायुषि ॥ ३० ॥

उ० बृहदिन्द्राय । ऐन्द्राबृहत्या गायतीति । सास्त्र-
इयं धोनिः । बृहत्साम इन्द्राय गायत उपशब्दयत । हे
मरुतः । अस्विजो वा मरुतः । वृत्रहन्तमम् वृत्रं प्रति जति-

शयेन हन्ति गच्छतीति वृद्धहन्तमः । एवमेव व्याकयेयम् । येनैवं पदकारः पदं चक्रे । वृद्धहन्तमिति मकारान्तावग्रहणम् । अथ कोऽर्थः । पाप्मानं प्रति अतिशयेन हन्तारं सामगापतीति । येन साक्षा ज्योतिः अजनयन् । अतावुधः सत्यवृधो वा वज्रवृधो वा । इन्द्रस्य । यद्वा । अतावुधो देवाः । कथंभूतं ज्योतिरजनयन् । देवं वा । देवाय इन्द्राय वातुः । जागृवि जागरणशीलं स्वाधिकारावहितचित्तम् ॥ ३० ॥

म० 'ऐन्द्र्यां वृहत्यां गायति' (का० १९ । ५ । २) । अथर्ववेदेष्वेति नम्रा इन्द्रदेवतायां वृहत्यां साम गायति । इन्द्रदेवत्या वृहती रुमेधपुरुषमेधश्च । हे मरुतः कृत्विजः, इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं वृहत्साम गायत सामगानं कुरुत । कीदृशम् । वृहत् वृद्धहन्तमम् वृवं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति इवमसुरं नाशयति वा । 'वाहस्य' (पा० ८ । २ । १७) इति युम् । कृतं नष्टं वर्धयन्ति कृतवृधः देवा कृत्विजो वा । येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नुदपादयन् । कीदृशं ज्योतिः । देवं दीप्यमानम् । जागृवि जागर्तसि जागृमि जागरणशीलम् । अविनश्वरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजसी जात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

अथर्व्यो अद्रिभिः सुतश्च सोमं पवित्र आनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

उ० ब्रह्मानुमन्त्रणम् । अथर्व्यो अद्रिभिः । ऐन्द्री गायत्री । हे अथर्व्यो, अद्रिभिः प्राचभिः सुतमभिपुतं सोमम् पवित्रे आनय आसिञ्च । ततः पुनाहि पुनीहि । इन्द्राय इन्द्रस्य । पातवे पानार्थम् ॥ ३१ ॥

म० 'ब्रह्मानुमन्त्रणमथर्व्यो अद्रिभिरिति' (का० १९ । २ । ११) । नम्रा पयोऽनुमन्त्रयते । ऐन्द्री गायत्री । हे अथर्व्यो, त्वं सोमं पवित्रे कम्बलमये आनय सिञ्च । कीदृशम् । अद्रिभिः प्राचभिः सुतमभिपुतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय । इलाभावाः आपः । किमर्थम् । इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् । तुमर्धे तवेप्रशयः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

यो भूतानामधिपतिर्यस्यैलोका अधिश्रिताः । य ईशे महतो मुहूर्त्तेन गृह्णामि त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

उ० त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति । यो भूतानां पट्टिः । सोमप्रवाहः । यो भूतानां चतुःप्रकाराणाम् अधिपतिः । यस्मिन् लोका अधि उपरि श्रिताः स्थिताः । यत्र ईशे महतः विकारजातस्य । स्वयं च महान् । तेन गृह्णामि त्वाम् अहम् ॥ ३२ ॥

म० 'त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति' (का० १९ । ४ । २४) । 'प्रागधिपेकासीसेन तन्त्रमिति' (१९ । ८०) षोडशरिभर्तृविंशद्वासाग्रहाः तेषां शैलवैजयन्ताभिषेकः कृतः । ततोऽथर्व्युक्तो भूतानामिति सार्वज्ञिककात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमारपमन्त्रेण गृह्णाति । आत्मवादिनीग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पट्टिः । यः परमात्मा भूतानां जराप्यादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पातकः । यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः आश्रिताः । लोका वदाधारा इत्यर्थः । महान् सर्वोत्कृष्टो वा महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईशे नियन्ता वर्तते 'लोपस्त आत्मनेपदेयु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तलोपे लटि तद्धि प्रथमेकत्वचने ईशे इति रूपम् । 'अधीगर्धदेवेषाम्' (पा० २ । ३ । ५२) इति कर्मेणि षष्ठी । हे ग्रह, अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा त्वं गृह्णामि नयि परमात्मभावमापन्ने मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

उपयाम गृहीतोऽस्यश्चिभ्यो त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राग्नौ । एव ते योनिरश्चिभ्यो त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राग्नौ ॥ ३३ ॥

उ० उपयाम गृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० उपयाम० यन्तुः सामत्रिष्टुप् । व्याख्यातम् (अ० १० । ८० २३) एव ते यन्तुः प्राजापत्या वृहती । सादने विनियोगः । ग्रहदेवते हे चतुषी ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

प्राणपा मे अपानपाश्चक्षुषाः श्रोत्रपाश्च मे । वाचो मे विश्वमेपजो मनसोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

उ० कृत्विजः प्राणमहं भक्षयन्ति । प्राणपा इति द्वाभ्यामनुवृत्तपरिष्ठावृहतीभ्यां प्राणादिपरिचयाय । वस्त्रं प्राणपाः मम असि अपानपाश्चक्षुषाश्च श्रोत्रपाश्च मे । वाचश्च मे विश्वमेपजः सर्वमेपजकारी । मनसोऽसि विलायकः । 'लीह् श्लेषणे' सर्वकरणेषु संश्लेषकः ॥ ३४ ॥

म० 'शेषमूलिकः प्राणमहं भक्षयन्ति' (का० १९ । ५ । १९) । सहस्र(?)ग्रहहोमानन्तरं शेषमूलिकः सर्वेऽजिग्रन्ति कण्डिकादयेन । ग्रहदेवते हे अनुवृत्तपरिष्ठावृहती । हे ग्रह, त्वं मे प्राणपा असि । प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः । अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि । चक्षुषो पानीति चक्षुषाः । मे मम श्रोत्रपाश्चास्ति श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे वाचो वाग्निन्द्रियस्य विश्वमेपजः विश्वं सर्वं मेपजनौषधं वसात्स वाचः औषधमुन्मार्गनिवृत्तिर्वादी प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायकश्चास्ति विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्तयामि स्थापयतीति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः । यद्वा 'ली श्लेषणे' विलाययति

पञ्चरादिभिः सह शेषयति विजयायकः । सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्वेन्द्रेण सूत्राभ्यां कृतस्य । उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

उ० किञ्च अश्विनकृतस्य ते । नकार उपजनः । करोतिर्दर्शनार्थः । अदृष्टस्य सरस्वतिरदृष्टस्य ते इन्द्रेण सूत्राभ्यां दृष्टस्य ते । उपहृतस्य भक्षयामि । एताभिर्वेदताभिः उपहृतस्य च सोमस्य ऋत्विग्भिः भक्षयामि ॥ ३५ ॥

म० हे मह उपहृत, आज्ञातोऽहं ते तव तां भक्षयामि । कर्मणि षष्ठी । कीदृशस्य ते । अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः । अश्विनावेवाश्विना स्वायेऽण् । पूज्यभाव आर्षः । अश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या दृष्टस्य 'व्यापोः संज्ञान्दन्तोर्वहुलम्' (पा० ६।३।६३) इति सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः । सुपु आचते रक्षति सुवामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहृतस्य ऋत्विग्भिः कृतोपहृतस्य ॥ ३५ ॥

पट्त्रिंशी ।

समिद्ध इन्द्र उपसामनीके पुरोरुचां पूर्वकृद्वा-वृधानः । त्रिभिर्वेस्त्रिंशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं वि दुरो ववार ॥ ३६ ॥

उ० समिद्ध इन्द्रः । इतउत्तरं होत्रमैवाचरणं च सौत्रामण्याः आज्ञाधमेवान् । तत्रैन्द्रस्य पशोरिकादशयाजाः तत्रैता आचोपशः ऐन्द्रस्त्रिष्टुभः । यास्तु आग्निदेवताः 'इधमः तनूनपात् नराशंसः इदः बर्हिः द्वारः उपासानक्ता दैव्यौ-होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः' इति । ता यथायोगं विशेषणत्वेन व्याख्यायन्ते । द्विस्थान इन्द्रो-ऽहं स्तुयते । यः समिद्धः संदीप्तः आदित्यानां स्वमिन्द्रः, उपसामनीके मुखे । उपसो हि यत्र मुखं तत्र भगवानादित्यो-ऽवतिष्ठते । पुरोरुचा अग्रतो गामिन्या दीक्ष्या वावृधान इति संबन्धः । पूर्वकृद्वा पूर्वा दिशं करोति । तदुदयोपलक्षिता हि पूर्वा दिक् संबधति । स एव मध्यस्थानः सन् त्रिभिर्वेदैः सहितः वज्रबाहुः वज्रपाणिः जघान वृत्रं मेघम् विदुरो ववार । इत्या च वृत्रं विविधान् विवृतान् अकरोत् । विदुरः द्वाराणि खोतासि तस्यैव मेघस्य । द्वारशब्दस्य दुर इति छान्दसं संप्रसारणम् ॥ ३६ ॥

म० आचर्वैर्धं समाह्वम् । इतः सौत्रामणिकं होत्रमुच्यते । 'समिद्ध इन्द्र इत्याग्निः प्रथमस्य' (पा० १९।६।१२) । समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोरभिः प्रयाजयाज्याः । आग्निरसदृष्टा एकादशाग्निः त्रिष्टुभः तासां क्रमादेता देवता इधमः तनूनपात् नराशंसो वा इदः बर्हिः

द्वारः उपासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्यायन्ते । अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्तुयते । इन्द्रो वृत्रं मेघं दैवं वा जघान इतवान् । दुरः द्वाराणि च विवृतान् मेघस्य द्वाराणि खोतासि विवृतान् अकरोत् । दैवपक्षे सत्पुरद्वाराणि श्रुत्यान्व-करोत् । द्वारशब्दस्य संप्रसारणे दुर इति रूपम् । कीदृश इन्द्रः । समिद्धः संदीप्तः उपसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचां वज्रे प्रसरन्त्या वीर्या पूर्वकृत्पूर्वा दिशं करोतीति आदित्या-त्मना पूर्वस्थाः कर्ता । नाप्तो वृत्तिमात्रे पुंवद्वाक्यः । त्रिभिर्वेदैः विवृता च वज्राग्निदेवैः सह वावृधानः वर्धमानः । वेदेर्विष्-रणव्यत्ययेन सप्तः 'तुजारीनां वीर्योऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासवीर्यैः संहितायाम् । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य वज्रपाणिः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

नराशंसः प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्वेपावान्मधुना समञ्जन्दिहर्ष्यै-श्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

उ० नराशंसः । एकस्यामेव ऋत्वि नराशंसः तनून-पात्ताभीणामनुवाके । व्यवहितपदप्रयोगं मन्त्रः । यः शूरः इन्द्रः सन् नराशंसः । यश्च वज्रो भवति नरा अस्त्रिणासी-नाः शंसन्तीति । प्रतिप्रति मिमानो मिमीते मिमानः प्रति-गणयन् यज्ञस्य धाम स्थानम् गोप्रभृतिपशुसंघमिनीभिः वपाभिः वपावान् हिरण्यवेपापूर्वैः यज्ञावान्मूतैः चन्द्री । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । यश्च शूर इन्द्रः तनूनपात् प्रुतं भवति मधुना । मधुस्वादेन घृतेन समञ्जन् इर्वीणि । गौरश्च तनू-ज्यते । ततोऽस्यां भोगासत्याः पयो जायते पयस आज्यं जायत इति । तं शूरमिन्द्रं यज्ञमानो यजति प्रचेताः प्रह-ष्टानः ॥ ३७ ॥

म० एकस्यामृत्वि नराशंसतनूनपाता । प्रचेताः प्रहृष्टं चेतां ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रति-यजति प्रत्यहं यजति । तं कम् । य ईदृशः नराशंसः नरैर्बलि-मिरा समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तुयते स नराशंसः । यज्ञा 'नरा अस्त्रिणासीनाः शंसन्ति' (निह० ८।६) इति यास्को-केनराशंसो यज्ञः तद्वत्सद्धान्ता । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् । यज्ञस्थानानि जानन्नित्यर्थः । एकः प्रतिमिमान इत्यनेन संबधत्वेऽपरो यज्ञ-तीत्यनेन । तथा शूरः शौर्यवान् । तनूनपात् तनोति विस्तारयति सति तनूः प्रजापतिर्मरीचिलस्य नपात् पीबः । कश्य-पात्मज इत्यर्थः । यज्ञा तनूः करीरे न पातयति रक्षति जाठ-रामिकेणेति तनूनपात् अमिस्तद्वत् । यज्ञा तनोति भोगा-मिति तनूः शौकस्या नपात् पीबं घृतम् । सोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतकृत्यद्वान् वा । गोभिर्वेपावान् पशुसंघ-

न्विनीभिर्वपाधान् वपायुक्तः मधुना मधुखादोपेतेन घृतेन समज्जन् हवींषि भक्षयन् हिरण्यैः पशवदानभूतैः । चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मास्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

ईडितो देवैर्हरिवां २॥ अभिष्टिराजुह्वानो हविषा शर्धमानः । पुरन्दरो गोत्रभिद्वजबाहुरायानु यज्ञमुप नो जुषाणः ॥ ३८ ॥

उ० ईडितो देवैः । ईडितः पूजितो देवैः । हरिवान् हरी इन्द्राश्चै तदभिप्रायो मन्त्रः वर्णाभिप्रायो वा । अभिष्टिः अभिगमनवान् अभ्येषणवान्वा । आजुह्वानः आहूयमानः हविषा निमित्तभूतेन । शर्धमानः अतिबलायमानः । शर्ध इति बलनाम । पुरन्दर इति पुरं दारयिता । गोत्रमित् मेघान्मिनन्ति वृक्षार्थम् । वज्रबाहुः यः स आयातु वज्रमुप नो जुषाणः । यज्ञं नः संबन्धिनमुपसेवमानः ॥ ३८ ॥

म० एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु । कीदृशः । देवैः रीडितः पूजितः स्तुतः । हरिवान् हरी इन्द्राश्चै अस्य स इति हरिवान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टियागो यस्य । इलोपरजान्दसः । यद्वा अभिसूयत इत्यभिष्टिः । स्तौतेरीणादिको द्विप्रत्ययः । आजुह्वानः आहूयमानः अस्त्रिभिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजराहूयमानः । शर्धमानः शर्ध इति बलनाम । अतिबलायमानः । पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दरः । गोत्रमित् गो भूमि वृक्षा प्रावन्ते गोत्रा मेघाः तान् वृक्षार्थं भिनन्ति गोत्रमित्, गोत्रान् भिरिन् वा भिनन्ति । वज्रबाहुः वज्रधरः । नोऽस्माकं वज्रमुपजुषाणः उपसेवमानः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

जुषाणो बर्हिर्हरिवात्र इन्द्रः प्राचीनं सीद-
त्प्रदिशा पृथिव्याः । उरुप्रधाः प्रथमानश्च स्योन-
मादित्यैरक्तं वसुभिः सजोषाः ॥ ३९ ॥

उ० जुषाणो बर्हिः । जुषाणः सेवमानः बर्हिः । हरिवान् हरी अथौ तान्मयो संयुक्तः नः अस्माकम् इन्द्रः प्राचीनं प्रागज्जनम् सीदत् सीदतु आत्मा प्रदिशा उपदिशन् । पृथिव्याः देवपजनत्वेन । उरुप्रधाः उरु विसृतिर्ण प्रधानमस्तेत्युरुप्रधाः । इन्द्रविशेषणमेतत् । बर्हिर्विशेषणान्पुत्राणि । प्रथमानं स्योनं सुखरूपम् । आदित्यैः अक्तं वसुभिश्च । बर्हिषाजनमन्त्रे आदित्या वसवश्च सन्ति तदभिप्रायमेतत् । 'संबर्हिरक्का' हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः रित्यर्थं मन्त्रः । सजोषाः सद्य प्रीयमाणः । इन्द्रविशेषणमेतत् ॥ ३९ ॥

म० इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्रागज्जनं प्रदेसं सीदत् सीदतु आत्मा । 'इतश्च स्योनः' (पा० ३ । ४ । ९७) इति इलोपः । कीदृश इन्द्रः । हरिवान् हरी अथौ तद्युक्तः । पृथिव्याः प्रदिशा । द्वितीयायै षष्ठी । पृथिवीं देवपजनभूमिं

प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशतीति प्रदिशन् 'सुपां सुडक्' (पा० ७ । १ । ३९) इत्यादिना विभक्त्यादेशः । उरुप्रधाः । प्रथमं प्रथः स्व्यातिः उरु विसृतिर्ण प्रथो यस्य स उरुप्रधाः । सजोषाः जोषणं जोषः असुनप्रत्ययः । जोषता प्रीत्या सहितः सजोषाः संतुष्टः । बर्हिर्जुषाणः सेवमानः । शानति शपो लुक् । कीदृशं बर्हिः । प्रथमानं प्रथते तत् प्रथमानं विसृतिर्ण स्योनं सुखरूपम् । आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्तं अक्षितम् बर्हिरजने मन्त्रे आदित्यादीनामुक्तात्तरक्तम् । 'सं बर्हिरक्का' हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः इत्युक्ते ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

इन्द्रं दुरः कवप्यो धावमाना वृषाणं यन्तु
जन्तयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो विभ्रयन्ताश्च
सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

उ० इन्द्रं दुरः । संप्रसारणं छान्दसम् । यज्ञगृहद्वारः कवप्यः । 'कुष निषकपे' कुषिताः समुषिराः । धावमानाः आदरवत्यः । वृषाणं वर्धितारम् यन्तु । जनयः सुपत्नीः । लुप्तोपमानमेतत् । जाया इव शोभनपत्न्यः । अयेन्द्रसंगतिं प्राप्य यज्ञगृहद्वारः देवीः । अभितः इतश्चेतश्च । विभ्रयन्ता विभ्रयन्ताम् । सुवीरा ऋत्विग्भिः वीरमिन्द्रं प्रति प्रथमानाः पृथ्व्यो भवन्त्यः महोत्सवैः ॥ ४० ॥

म० दुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशमिन्द्रम् । वृषाणं वर्धयतीति वृषा तं वर्धितारम् । 'इन्द्रः पृथिव्यै वर्धयान्' इत्युक्ते । वीरं शूरम् । कीदृशो दुरः । कवप्यः 'कु शब्दे' कूयन्ते कुण्ठित शब्दवन्ति वा जना यासु ताः कवप्यः समुषिराः सच्छिद्रे एव शब्दप्रसरात् । स्तौतेरीणादिकोऽप्यदः प्रत्ययः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमानाः । आदरयुक्ता इत्यर्थः । तद्योपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्यः पश्यो यज्ञैः सहाधिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव । लुप्तोपमानम् । ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा द्वार इन्द्रं यान्तु । किञ्च इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विभ्रयन्ता निवृत्ता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः । सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः । महोभिलोभोभिरुत्सवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

उपासानक्ता वृहती बृहन्तं पर्यस्वती सुदुषे
शूरमिन्द्रम् । तन्तुं तत् पेशसा संवर्धन्ती देवानो
देवं यजतः सुरुक्मे ॥ ४१ ॥

उ० उपासानक्ता । उपा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उपाश्च रात्रिश्च वृहती महती । बृहन्तं महान्तम् पर्यस्वती उदकवत्यो अवस्थापयत्यौ । सुदुषे साधुदोहने शूरमिन्द्रम् । तन्तुं ततम् । लुप्तोपमानमेतत् । तन्तुमेव तत् पटीर्थं सूत्रं

प्रसारितमिव पेशसा विचित्ररूपेण सूत्रेण संवयन्ती संप्रथ-
यन्त्यौ । देवानां देवमिन्द्रं भजतः संगतं कुरुतः । पुनर्वद्वपत
इत्यर्थः । सुक्वमे सुरोचने ॥ ४१ ॥

म० उपासानका इन्द्रं यजतः सज्जतं कुरुतः । इन्द्रेण सज्जमे
कुरुतः । बजिरग्र सज्जिकरणार्थः । उपा आदित्यप्रभा नका
रात्रिः उपाध नक्षत्रं च उपासानका । समासे उपाःशब्दस्योपा-
सादेशः । किंभूतमिन्द्रम् । बृहन्तं सहान्तं शूरं विकान्तं देवानां
देवं सर्वदेवपूज्यम् । कीदृशी उपासानका । बृहती बृहस्यौ
पयस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ । सुदुषे शोभनं दुग्धः ते
'दुहः कवचश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप् पादेशश्च ।
पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संप्रथयन्त्यौ इन्द्रं रूपेण योज-
यन्ती । तत्र दृष्टान्तः । तन्तुमिव यथा पटार्थं ततं विलीनं
तन्तुं सूत्ररूपेण कञ्चित् संवयति । तथा सुक्वमौ शोभनं
कर्म रोचनं कान्तियोग्यौ सुक्वमौ ॥ ४१ ॥

द्वित्रित्वारिंशी ।

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुषा होतारविन्द्रं
प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना
प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

उ० दैव्या मिमाना । व्यवहितपदप्रायो मज्जः । दैव्यौ
होतारौ अयं चाग्निः असौ च वायुर्मध्यमः । दैव्यौ होतारौ
मिमामौ निर्मिमाणी यज्ञे । मनुष इति तद्विलोपः ।
वीप्सापाञ्च मनुष्यस्य यजमानस्य पुरुषा बहुप्रकारम् ।
प्रथमौ मानुषादौतुः । सुवाचा साधुवाचौ । मूर्धनि प्रधा-
नाहे यज्ञस्य । इन्द्रं मधुना अन्नसहितं दधाना स्थाप-
यन्ती । प्राचीनम् आहवनीयाख्यं ज्योतिः हविषा वृधातः
वर्धयतः ॥ ४२ ॥

म० अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमसौ देवानामिमौ दैव्यौ
होतारौ नाप्यसौ प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहव-
नीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः । वृधेः
'क्लेदोऽडाटी' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याद्र । कीदृशौ ।
होतारौ पुरुषा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणी । मनुषः
मानुषादौतुः प्रथमा आपौ । मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे ।
सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययौसौ । यज्ञस्य मूर्धन्यं मूर्धनि
प्रधानेऽसौ इन्द्रं दधाना स्थापयन्ती । सर्वत्र प्रथमाहिवचनस्या-
कारः ॥ ४३ ॥

त्रित्रित्वारिंशी ।

तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषाणा
जनयो न पत्नीः । अर्चिष्ठं तन्तुं यवसा सरस्व-
तीर्हा देवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

उ० तिस्रो देवीः । यातिस्रो देव्यो हविषा आज्येन
वर्धमानाः इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । जनयो न पत्नीः जाया

इव पत्न्यः आसते । ता अर्चिष्ठं तन्तुम् अविश्वस्यज्ञम्
पयसा हविषा कुर्वन्तु । कतमासातिस्रो देव्य इत्यत आह ।
सरस्वती च इष्टा च । देवी दानादिगुणयुक्ता । भारती
आदित्यप्रभा । विश्वतूर्तिः संपतः तूर्णं यायिनी । आख्यात-
मज्ञे नास्त्यतोऽप्याहृतम् ॥ ४३ ॥

म० सरस्वती इवा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा
कृत्वा तन्तुं यज्ञमर्चिष्ठं ज्येदेन विभेन रक्षितं कुर्वन्त्विति शेषः ।
वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्यः साख्यो जनयो न जाया
इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवीः वीज्यमानाः विश्वस्मिन्
सर्वत्र खरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगमिनीति द्वे विश्वे-
षणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

त्वष्टा दधच्छुम्भमिन्द्राय वृष्णेऽपाकोऽविष्टुर्व-
शसे पुरुणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेता मूर्धन्य-
ज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

उ० त्वष्टा दधत् त्वष्टा तक्षतेः करोत्यर्थस्य । यस्त्वष्टा
दधत् धारयत् शुष्मं बलम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् । वृष्णे सेक्त्रे ।
कथंभूतस्त्वष्टा । अपाकः । पाक इति प्रशस्यनाम । न
विद्यते यस्माच्चतुरन्यः पाकः प्रशस्यः स अपाकः । 'ननोऽस्त्य-
धानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च' इति समासः ।
अविष्टुः अचितस्त्वानशरीरः अज्जनशीलो वा । यज्ञसे च
इन्द्राय । पुरुणि बहुनि भैषज्यानि अकरोदिति शेषः ।
वृषा सेक्ता यष्टा यजन् वृषणं सेक्तामिन्द्रम् भूरिरेताः
सर्वजनकः त्वष्टा । स मूर्धनि यज्ञस्य आहवनीये सम् अनक्तु
मक्षयतु हविःसहितेनाज्येन देवान् । अनक्तिर्भोजनार्थः ।
आहवनीयात्मनावस्थितान् भोजयतु देवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

म० त्वष्टा बहस्य मूर्धन्यं मूर्धनि छिरःस्थानीये आहवनीये
देवान् समनक्तु भोजयतु । अन्तर्भूतव्यथोऽनक्तिरत्र भोज-
नार्थः । कीदृशस्त्वष्टा । यज्ञसे यज्ञक्षिणे वृष्णे सेक्ते इन्द्राय
पुरुणि । वचनव्यत्ययः । पुष्टं बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन् ।
तथा अपाकः इति प्रशस्यनाम । न विद्यते पाकः प्रशस्यो
यस्मात्सोऽपाकः । 'ननोऽस्त्यधानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपद-
लोपश्च' इति समासः । अविष्टुः अज्जनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा
वर्धिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो
वीर्यं यसा सः । सर्वजनक इत्यर्थः । 'त्वष्टा तक्षतेः करोत्यर्थस्य'
(निर० ८ । १३) इति यास्कोकेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान्भोज-
यत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

वनस्पतिरवस्तुष्टो न पाशैस्त्रमन्वा समञ्चञ्छ-
मिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृषानः
स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

उ० वनस्पतिरवसृष्टः वनस्पतिर्वृषः अवसृष्टो न अभ्यनु-
ज्ञात इव पाशैर्बद्धमन्वयेणा पशुम् तन्मया आत्मनि समञ्जन्
सज्जमपठु संवज्ञातु । कथमिव । शमिता न देवः । यथा
शमिता देवः अपापः पशुबद्धमात्मना संगमयेत् एवम् ।
किञ्च इन्द्रस्य जठरमुदरम् हव्यैः पृणानः पूरयन् । स्वदाति
यज्ञं समनक्तु यागम् मधुना च रसेन घृतेन च ॥ ४५ ॥

म० वनस्पतिर्वृषो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं
स्वदाति स्वदतु लेट् । आस्वादयतु समनक्तु वा । कीदृशो वन-
स्पतिः । अवसृष्टो न आज्ञात इव पाशैः कृत्वा । तन्मया आत्मनि
समञ्जन् अर्थात् पशुं संयोजयन् । आत्मन्यस्य तृतीयाया
यादेशः । 'मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इति
आलोपः । तत्र दृष्टान्तः । शमिता न शमिता इव । यथा
शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति तथा हव्यैरिन्द्रस्य जठ-
रमुदरं पृणानः पूरयन् पुष्पीतेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

पदचत्वारिंशी ।

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो
वृषभस्तुरापाद् । घृतमुषा मनसा मोदमानाः
स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

उ० स्तोकानामिन्दुम् । वपास्तोकानां संबन्धिनमिन्दुम् ।
प्रति सोमं प्रति पशोः सोमसंस्कारवस्तुभिर्प्रायमेतत् । गमनाय
शूरः विक्रान्तः । इन्द्रो वृषायमाणः वृष इव आचरत् । वृषभः
सर्वलोकत्रासकृत् । तुरापाद् तूर्णं सहते अभिभवतीति
तुरापाद् । स इन्द्रः स्वाहाकृतिभिर्मादयन्ताम् तृप्पतु इत्य-
नुपङ्गः । घृतमुषा च घृतावयवेन च । मनसा मोदमानाः
हृष्यन्तः । स्वाहा अविभक्तिको निर्देशः । स्वाहाकृतिभिर्देवा
अमृताः अमरणधर्माः मादयन्ताम् तृप्पन्तु ॥ ४६ ॥

म० इन्द्रः स्वाहा देवाः । नामैकदेशे नामग्रहणम् ।
स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्पन्तु । 'मद तूर्णं' तुरादिः ।
किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासंबन्धिनो घृतभि-
न्दवः तत्संबन्धी न इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु
सोमलमारोप्यते । वपालोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृत-
यश्च तृप्पन्तामिन्दवः । कीदृश इन्द्रः । शूरः शौर्यवान् वृषाय-
माणः वृषवशाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः ।
शत्रून् प्रति गर्जयित्वा । वृषभः प्रथिता । तुरापाद् तूर्णं सहते
शत्रून् अभिभवतीति तुरापाद् । कीदृशः स्वाहाकृतयः । घृतमुषा
घृतभिन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः संतुष्टाः ।
अमृताः अमरणधर्माः । नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

आयास्विन्द्रोऽवस उष न इह स्तुतः संधमाव-
स्तु शूरः । वावृधानस्तविषीयैस्व पूर्वाद्यौने क्षत्रम्-
मिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

उ० आयातु षट् त्रिष्टुभः । ऐन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाश-
पशूनां याज्यानुवाक्याः । आयातु आगच्छतु इन्द्रः । अवसे
अवनाथ तर्पेणाय रक्षणाय वा । उष नः समीपेऽस्माकम्
आगच्छतु । ततश्च इहास्माभिः स्तुतः सधमात् सहमदनः
सहभोजनः अस्तु । शूरो विक्रान्तः । वावृधानः वर्धमानः
स्वबलैः । तविषीयैस्व पूर्वाः द्यौर्न । तविषीति बलनाम ।
तवतेर्बुद्धिकर्मणः । यस्मैन्द्रस्य बलानि पूर्वाणि वृत्रवधादीनि
बलानि द्यौरिचोर्बैः कथ्यन्ते । यश्चास्मदीयं क्षत्रम् । अभि-
भूति अभिभवितु अभिभवनशीलमपि पुष्यात् पुष्याति
स आयात्विति संबन्धः ॥ ४७ ॥

म० 'याज्यानुवाक्याश्च' (पा० १९।६।१३।) वपापु-
रोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयात्विति (४७) इति
वपायाः पुरोनुवाक्या, आ न इन्द्रो दूरात् (४८) इति याज्या,
आ न इन्द्रो हरिभिः (४९) इति पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या,
त्रातारमिन्द्र (५०) इति याज्या, इन्द्रः सुत्रामा (५१) इति
पशुयागे पुरोऽनुवाक्या, तस्य वयम् (५२) इति गात्रेति
सूत्रार्थः । सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवताः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे
अभितुं रक्षितुमुप आयातु सगीपमागच्छतु । तुमर्थेऽवतेरसेन्द्र-
स्यवः । इहायातः सन् । सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं
मादयति तृप्पतीति सहमात् सहभोजनकर्तास्तु । मादयतेः
क्लिप् । कीदृश इन्द्रः । शूरः विक्रान्तः । स्तुतोऽस्माभिः ।
वावृधानः वर्धमानः । यस्मैन्द्रस्य पूर्वाः तविषीः पूर्वाः तविष्यः
पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रवधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग
इव कथ्यन्ते । स्वर्गं यथा स्तृप्यते तथा यस्मैन्द्रस्य बलानि
स्तृप्यन्ते । तविषीति बलनाम 'तवतेर्बुद्धिकर्मणः' (नि० ९।
२५) इति वाचकः । यस्मैन्द्रः क्षत्रमस्मीर्यं पुष्यात् पुष्यति
'लेटोऽवाटो' । कीदृशे क्षत्रम् । अभिभूति अभिभवनशीलं
क्षत्रम् । स इन्द्र आयात्विति संबन्धः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

आ न इन्द्रो दूरादा न आसावभिष्टिकृदवसे
यासव्युषः । ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वसवाहुः सज्जे समस्तु
तुर्वणिः घृतन्यून् ॥ ४८ ॥

उ० आ न इन्द्रः आउपसर्गो यासदित्यत्र संबन्धते ।
आयासत् आयातु नः अस्माकम् इन्द्रः दूरात् सुलोकादेः ।
आ न आसात् । आयासश्च अस्माकम् । आसादित्यन्तिक-
मान । आगच्छतु चास्माकं समीपात् । यद्यपि दूरे यश्चाप्य-
न्तिक इत्यर्थः । अभिष्टिकृत् अभिलषितपदार्थकारी । अवसे
अवनाथ अज्ञाय वा । उषः अतिविषमः । एष च । ओजि-
ष्ठेभिः ओजस्वितमैः बलैरुपेतः । नृपतिः वज्रवाहुः सज्जे
संग्रामे । समस्तु । घृतदधि संग्रामनाम । एकस्मिन्संग्रामे
बहुषु च युगपदुपस्थितेषु । तुर्वणिः तूर्णवनिः तूर्णसंभक्ता ।
घृतन्यून् संग्रामयतः शत्रून् ॥ ४८ ॥

म० इन्द्रो नोऽस्माकं दुरादुरप्रदेशात् सुलोकादेरपि आयासत् आयातु । वातेः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इति अटि कृते 'सिच्यहुलं' 'लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिच्यत्वम् । आसाधिकप्रदेशादपि आयासत् । आसादित्यन्तिकनाम् । दुरात्समीपाभावाच्चलित्यर्थः । किं कर्तुम् । अवसे अवितुमस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश इन्द्रः । अभिष्टि-कृतं अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिक्त्वननोरधप्रदः । उग्र-उत्तमः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलैर्युक्त इति शेषः । ओजो विद्यते येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः । विन्मतोऽल्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ बल्य सः । तथा सज्जे समस्तु सज्जः समदिति द्वे संप्राम-नामनी । सज्जे एकस्मिन् संप्रामे समस्तु बहुष्वपि संप्रामेषु सुगपदुत्तिष्ठेषु सस्तु पृतन्यूनं सवूनं तुर्वणिः 'तुर्वं हिंसायां' तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता । पृतनामिच्छन्ति पृतन्यन्ति 'सुप आत्मनः कवच' (३।१।८) इति क्वचि परे 'कवच-वर-' (पा० ७।४।३९) इत्यलोपः । ततः 'क्वाच्छ-न्दति' (पा० ३।२।१००) इति वप्रत्ययः । संप्रामेच्छतां हन्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च । तिष्ठति वज्री मधवा विरप्तीमं यज्ञ-सर्तु नो वाजसातौ ॥ ४९ ॥

उ० आ न इन्द्रः । आयातु नः अस्मानभि इन्द्रः । हरिभिः हरितवर्णैः अच्छ । अच्छाभेरर्थः । सचास्मानेत्य । अवाचीनः अवागच्छनः अवसे अद्याय राधसे धनाय च वाचाधम् । पत्य च तिष्ठति तिष्ठतु वज्री मधवान् धनवान् । विरप्ती विरमणशीलः । इमं यज्ञम् अनु प्रति । नः अस्मा-कम् वाजसातौ अश्वसंभजने निमित्तभूते ॥ ४९ ॥

म० अच्छाभेरर्थः । इन्द्रोऽवाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानच्छ अस्मानभि आयातु । किं हरिभिरथैः । किमर्थम् । अवसे अवन-मवः अनुत्तं तस्मै रक्षाय राधसे धनाय च । आगत्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अश्वसंभजने निमित्ते तिष्ठति तिष्ठतु केट् । कीदृशः । मधवा मधं धनमस्या-स्तीति धनवान् । विरप्ती विविधं रपति लपतीति विरप्ती महान् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

प्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवश् शूरमिन्द्रम् । हवामि शक्रं पुरुहुतमिन्द्रं स्वस्ति नो मधवा धात्विन्द्रः ॥ ५० ॥

उ० प्रातारमिन्द्रम् । प्रातारं रक्षितारम् इन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं च यतः इन्द्रं कथयन्ति । हवेहवे

सुहवम् । आह्वाने आह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं यतः कथ-यन्ति । शूरं विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्ति जनाः । अतः हवामि शक्रं शक्तम् इन्द्रं तमहम् । पुरुहुतं बहुभिराहुतम् । सचाहुतः सन् । स्वस्ति नः अविनाशमस्माकम् मधवा धनवान् धातु दधातु इन्द्रः ॥ ५० ॥

म० गर्गदृष्टा । प्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् । अवितारं प्रीण-मितारमिन्द्रम् । हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा । सुहवं सुखेन हवते आहूयत इति सुहवम् शूरम् । शक्रम् शक्रोतीति शक्रसं समर्थम् । पुरुहुतं पुरुभिर्बहुभिर्हवते पुरुहुतसं बहुभि-राहुतम् । ईदृशमिन्द्रं हवामि आहवामि । मधवा धनवानिन्द्र आहुतः सज्जोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु । विकरणव्यत्ययः । इन्द्रश्चादृष्टिरादरायां ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

इन्द्रः सुत्रामा स्वर्वा २॥ अवोभिः सुसुवीको भवतु विश्ववेदाः । बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्वाम ॥ ५१ ॥

उ० इन्द्रः सुत्रामा इन्द्रः साधुप्राणः स्ववान् धनवान् । अवोभिः अवोः सुसुवीकः शोभनमुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । किंच बाधतान् अपगमयतु द्वेषः वीर्यायम् । अभयं कृणोतु करोतु । त्वत्प्रसादाद्य सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वाम ॥ ५१ ॥

म० इन्द्रः अवोभिरर्थैः सुसुवीकः शोभनमुखकारी भवतु । शोभनं सुवीकं सुवं यस्मात्स सुसुवीकः । कीदृश इन्द्रः । सुत्रामा सुतु प्राचते रक्षति सुत्रामा 'आतो मनिन्-' (पा० ३।२।७४) इति मनिन् । स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् । 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८।३।३) इत्यनुनासि-कत्वम् । 'वीर्षादटि समानपादे' (पा० ८।३।९) इति नत्य हः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषः वीर्यायं बाधतां निवर्तयतु । अभयं च कृणोतु करोतु । किंच इन्द्रप्रसादाद्यं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्वाम भवेम । शोभनाद्य ते वीराय सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

तस्य वयश् सुमतौ यज्ञियस्वार्पि भूद्रे सौमनसे स्वाम । स सुत्रामा स्वर्वा २॥ इन्द्रो अस्मे आरा-चिद्वेषः सनुतयुयोतु ॥ ५२ ॥

उ० तस्य वयम् । तस्येन्द्रस्य सुत्राणाः वयं सुमतौ कल्याणमतौ स्वाम । यज्ञियस्य यज्ञसंपादितः । अपि किंच । भूद्रे भन्दवीये सौमनसे कल्याणमवसि स्वाम वयम् । ततोऽनुप्राणवुद्धौ वर्तमानानामस्माकम् । स सुत्रामा शोभ-नप्राणः । स्ववान् धनवान् इन्द्रः अस्मे अस्मात् आराचिद्य

दूरादपि द्वेषः दीर्घाग्यम् तत्र वर्तमानम् । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम । अन्तर्हितं कृत्वा युषोतु । यद्वा दूरे वर्तमानं प्रकटं कृत्वा युषोतु पृथक्करोतु ॥ ५२ ॥

म० वयं तस्मिन्नुप सुमती शौमनस्युद्धे स्याम भवेम । भद्रे कल्याणरूपे । शौमनसे सुमनसो भावे शौमनमनस्कलेऽपि स्याम । इन्द्रोऽस्मात् सुमतिं मनश्च भद्रे करोष्विषयः । कीदृशस्तेन्द्रस्य । यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्त्वस्य यज्ञसंपादनः । सुत्रामा सुरक्षकः स्वयम् धनवान् स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराधित् दूरादपि वर्तमानं द्वेषो दीर्घाग्यं सनुतरन्तर्हितं कृत्वा युषोतु पृथक्करोतु । विकरणव्यत्ययः । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।
मा त्वा केचिन्नियमन् वि न पाशिनोऽतिधन्वेव तां २ ॥ इति ॥ ५३ ॥

उ० आ मन्द्रैः बृहत्सैन्द्री । आयाहि मन्द्रैः सन्द्रीचैः हे इन्द्र । हरिभिः हरिद्वयैः अश्वैः । मयूररोमभिः वज्रवो ज्ञायाः । किञ्च मा त्वा केचिन्नियमन् वि न पाशिनः । मा च त्वामागच्छन्तं केचिन्नियमन्निबध्नन्तु । कथमिव । विरिति शकुनिनाम । शकुनिमिव पाशिनः पाशप्रतिधन्वका आस्येदकिञ्च । अथ केचित्परिपन्थिनो भवेयुः । अतिधन्वेव ताम् इति । अतीत्य ताम् इति आगच्छ । कथमिव । धन्व इव । यथा धन्व निरुदकदेशं परित्यज्य अन्यतममागच्छेयुः एवमागच्छेति ५३

म० विधामित्रदृष्टा बृहती । तृतीयो द्वादशांशोऽन्ये त्रयोऽष्टांशः । आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगानावः । हे इन्द्र, त्वे हरिभिः अश्वैः आयाहि । कीदृशैः । मन्द्रैः गन्गीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्त्व रोमानि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूरसमवर्णैः । किञ्च केचित् दुष्टा आगच्छन्तं त्वा त्वा मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पाशिनः पाशहस्ता व्याधाः वि पक्षिणमिव । यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति तथा त्वा मा बध्नन्तु । अथ ये परिपन्थिनो भवेयुः स्थानतोहि अतिक्रम्यागच्छ । किमिव । धन्व इव । धन्व निरुदकदेशः । यथा पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथा गच्छ ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्च-
न्त्यर्कैः । स नः स्तुतो वीरवद्बातु गोमंशुयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

उ० एवेत् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् यमेवमनेन प्रकारेण । इत् पादपूरणः । इन्द्रं वृषणं वसिष्ठारं वज्रबाहुं वसिष्ठासः वसिष्ठस्यापत्यानि बहूनि । यद्वा वस्तुतया रूपयः । अभ्यर्चन्ति

अभिष्टुवन्ति अर्कैः सजैः । स नः सोऽभ्यर्च्यम् स्तुतः वीर-
वत् साधुपुत्रसंयुक्तम् धातु ददातु धनम् । गोमंशु गोसं-
युक्तम् । एवं त्रिभिः पादैरिन्द्रमभिष्टुव्य अभेदानीं ये पात-
यन्ति तानाह । ययं पात पातयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदा-
कालं नोऽस्मान् ॥ ५४ ॥

म० वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवता त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठाप-
त्यानि सुनयः अर्कैर्मन्त्रैः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति
पूजयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् । वृषणं वसिष्ठारम् । वज्रबाहुं वज्र-
बाहो यस्य तम् । स इन्द्रः स्तुतः तत् वीरवत् वीरा विद्यन्ते
यत्र तत् पुत्रयुक्तम् । गोमंशु भावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं
धनम् नोऽभ्यर्च्यं धातु ददातु । विकरणव्यत्ययः । एवं पाद-
त्रयेणेन्द्रं स्तुता ऋत्विज आह । हे ऋत्विज, ययं स्वस्तिभिः
अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

समिद्धो अभिरक्षिता तप्तो घृमो विराट् सुतः ।
दुहे धेनुः सरस्वती सोमं शुक्रमिन्द्रिष्टवम् ॥ ५५ ॥

उ० इतदन्तरं त्रिपद्युः आभ्यर्च्यायात् तत्र द्वादशानुष्टुभो-
ऽधिसरस्वतीन्द्रदेवता । समिद्धः संदीप्तोऽग्निः इविःक्षप-
णसमर्थः । हे अभिनो । किञ्च तप्तो घर्मः प्रवर्त्यः विराट् च
सोमोऽभिपुतः । किञ्च दुहे प्रपूरयति च धेनुः सरस्वती ।
सोमं शुक्रं शुक्रम् इह इन्द्रिष्टं वीर्यम् ॥ ५५ ॥

म० 'आप्रियश्च समिद्धो अभिरक्षितेति' (पा० ११ ।
६ । १५) । समिद्ध इत्यापा द्वादशानुष्टुभः चकारात्रिपद्योः
प्रपाजयाज्याः इति सूत्रार्थः । विद्युर्भेदघा अभिसरस्वतीन्द्र-
देवता आप्रोसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अभिनावध्वयं देवानामिति
तौ प्रति होता प्राह । हे अभिना अभिनो, अग्निः समिद्धो
वीर्योऽस्ति इविर्देहवशमोऽस्ति । घर्मः प्रवर्त्यः तप्तोऽस्ति ।
विराट् विविधे राजमानः सोमः सुतोऽभिपुतः । किञ्च धिनोति
प्रीणाति धेनुः । औणादिको सुप्रत्ययो धिवः बलोपो गुणश्च ।
प्रीणयित्री सरस्वती इह गृहे सोमं दुग्धे 'दुह प्रपूरणे' लटि
तस्मिन् प्रथमैकवचने टेरेले 'लोपल आत्मनेपदेयु' (पा० ७ । १ ।
४१) इति तलोपे दुहे इति रूपम् । कीदृशं सोमम् । शुक्रं शुक्रं
शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता बहसंपत्तिरस्ति
युवामागच्छतमिति भावः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

तनुपा भिषजां सुतेऽभिनेभा सरस्वती । मध्वा
रजांसीन्दिह्यमिन्द्राय पुथिर्भिवहान् ॥ ५६ ॥

उ० अभिनावध्वयं तयोर्होता कथयति यज्ञसंपत्तिम् ।
तनुपा भिषजा तन्नां पातारी भिषजौ च । सुते सोमे
अभिनायुभौ सरस्वती च मध्वा रजांसि पूरयित्विन्द्रो-
पयोगाय । लोका रजांस्तुच्यन्ते इतीह लोकवचनो रज-

इशब्दः । इन्द्रियं वीर्यम् । इन्द्रापावनाथम् । पथिभिर्मागैर्व-
हान्वहन्तु ॥ ५६ ॥

म० उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मन्वा मधुना
रजति लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति । पूर्वौ दुहे इत्यस्य वचन-
व्यत्ययेनेहानुपज्ञः । 'लोका रजास्तुच्यन्ते' (नि० ४ । १९)
इति यास्कोकः । रजःशब्दोऽत्र श्लोकवाची । कीदृशावश्विनौ ।
तन्मया तन्मः शरीराणि पातव्यौ तन्मो शरीराणां रक्षितारौ ।
मिषजा मिषजौ वैधौ । क सति । सुते सोमेऽभिपुते सति
पूरयन्तीत्यर्थः । किञ्च अश्विसरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं
पथिभिर्वज्रमार्गैः बहान् वहन्ति । 'इत्यत्र श्लोपः परस्मैप-
थेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इत्योकारलोपे बहानिति
रूपम् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

इन्द्रायेन्दुश्च सरस्वती नराशसेन नमहुम् ।
अधातामश्विना मधु भेषजं मिषजा सुते ॥ ५७ ॥

उ० इन्द्रायेन्दुश्च । इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं सरस्वती अमि-
पुनोदिति वाक्यपरिपूरति । नराशसेन यज्ञेन सहिता
नमहुम् । किञ्च अधातां सुरायाम् अश्विनौ मधु रसरूपं
भेषजरूपं च । मिषजौ वैधौ सुते सोमेन्द्रायेत्यनुपज्ञो
विभक्तियत्ययेन ॥ ५७ ॥

म० सरस्वती नराशसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं
सोमं नमहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमपादं वृतवती । किञ्च
मिषजा अश्विना मिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिपुते सति मधु
मधुरं भेषजमोषधमधातां धारितवन्तौ । अधातामित्येष क्रिया
वचनव्यत्ययेन पूर्वार्थे योज्या ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

आहुहाना सरस्वतीन्द्रियेन्द्रियाणि वीर्यम् ।
इडाभिरश्विनाविषसमूर्जेष्ट सष्ट रवि संधुः ॥ ५८ ॥

उ० आहुहाना आह्वयन्ती सरस्वती इन्द्रायेन्द्रियाणि
चक्षुःप्रभृतीनि वीर्यं च वीरकर्म । इडाभिरश्विनाभिर्दंतभू-
ताभिः । अश्विनौ च सहायभूतानुपादाय संधुः । इष्टं
चाजं च संधुः । कर्जं तदुपसेचनं च दध्यादि संधुः
संधुश्च रवि धनम् ॥ ५८ ॥

म० आह्वयते आहुहाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती
अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि संधुः । वीर्यं कामधर्म्यं
च संधुः । इडाभिः पशुभिः सह इष्टमर्घं संधुः । 'पशवो वा
इडा' (१ । ८ । १ । १९) इति श्रुतिः । कर्जं दध्यादि रवि
धनं च संधुः । एतानि ददुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी ।

अश्विना नमुचेः सुतश्च सोमश्च शुक्रं परिस्तुता ।
सरस्वती तमामरुद्दहिपेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

उ० अश्विना नमुचेः । यमश्विनौ तमुचेराह्वय सुतम-
भिस्तुतं सोमं शुक्रम् अमलिनम् परिस्तुता सहितं स्वापि-
तवन्तौ । सरस्वती तमेवाहरत् बहिष्पात्तरणार्थेन सहिता ।
इन्द्राय पातवे इन्द्रपानार्थम् ॥ ५९ ॥

म० अश्विना अश्विनौ परिस्तुता सुरया सह सुतमभिस्तुतं
शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः अमुरात्सकाशात् आहरताम् ।
सरस्वती च तमेव सोमं बहिष्पात्तरणार्थेन सह आभरत् आह-
रत् । किमर्थम् । इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् । तुमर्थे तवे-
प्रत्ययः ॥ ५९ ॥

पष्टी ।

कवथ्यो न व्यचस्वतीरुश्विभ्यां न दुरो दिशः ।
इन्द्रो न रोदसी उभे दुहे कामान्सरस्वती ॥ ६० ॥

उ० कवथ्यो न यज्ञगृहद्वार उच्यते । कवथ्यो न 'कुप
निष्कर्षे' । समुच्चयार्थो नकारः । अस्वामृचि समुपिरात्र
अज्ञानवत्यश्च अश्विभ्यां न अश्विभ्यां चाप्ययुभ्यां सहिताः दुरा-
द्वारदिशः । द्वाभिर्विंशो लक्ष्यन्त्य इत्यत्र एवमुक्तम् । इन्द्रो
न इन्द्रश्च यासु द्वास्तु व्यवस्थितः । रोदसी बावापृथिव्यौ
उभे अपि दुहे दोषि । कामांश्च सरस्वती दुहे । इन्द्राया-
वाताय यज्ञगृहद्वार इन्द्रं कुर्वन्निति शेषः ॥ ६० ॥

म० अस्वामृचि त्रयो नकाराश्चकारार्थः । अश्विभ्यां
सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी बावापृथिव्यौ
कामान् दुहे दुग्धे । द्विकर्मकः बावापृथिवीभ्यां सकाशात्का-
मान् दोषिषु दुरो दिशश्च सकाशात् दोषिषु । 'अकथितं च'
(पा० १ । ४ । ५१) इति द्वारं दिशां रोदसीञ्च कर्मत्वम् ।
कीदृश्यो द्वारः । कवथ्यः 'कुप निष्कर्षे' । कुपिताः सच्छिद्राः ।
तथा व्यवस्वतीः व्यवनं व्यचोऽनकाशाः तद्वत् ॥ ६० ॥

एकपष्टी ।

उपासानक्तमश्विना विवेन्द्रश्च सायमिन्द्रियैः ।
संज्ञानाने सुपेशसा समजाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

उ० उपासानक्तम् । उपा आदित्यप्रभा । नक्तं रात्रिः ।
हे अश्विनौ, उपाश्च रात्रिश्च दिवा अहनि च इन्द्रम् इन्द्रि-
यैर्वीर्यैः समजाते संसृक्षयतः सायं च इन्द्रियैः समजाते ।
सातत्याभिप्रायम् । संज्ञानाने एकमतीभूते उपाश्च रात्रिश्च
सुपेशसा सुरूपे शुक्लेन उपाः कृष्णेन रात्रिः । किमिन्द्रमु-
पाश्च रात्रिश्च केवले एव समजाते । नेत्याह । सरस्वत्या च
सह समजाते ॥ ६१ ॥

म० हे अश्विनौ, उपासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या
सह दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह सम-
जाते संयोजयतः । कीदृश्यो ये । संज्ञानाने संज्ञानीतः ते संज्ञा-
नाने एकमती । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययाते । शुक्ला
उपाः कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

द्विपटी ।

पातं नो अश्विना दिवा पाहि नक्तं सरस्वति ।
देव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रं सचा सुते ६२

उ० पातं नः पाळयते नोऽस्मान् हे अश्विनौ दिवा
अहनि । पाहि पाळय च नक्तं हे सरस्वति । युवां च हे
देव्यौ, होतारी भिषजौ, पातं पाळयतम् । इन्द्रम् सचा
सहेत्यर्थः । सुते सोमे ॥ ६२ ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, दिवा दिवसे नोऽस्मान् युवां
पातं रक्षतम् । हे सरस्वति, नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष । हे
देव्या होतारा देवसंबन्धिनौ होतारी, भिषजा भिषजौ अश्विनौ
सुते सोमेऽभिपुते सति सचा सह एकीभूय युवसिन्द्रं पातं
रक्षतम् । सर्वत्र विभक्त्यकारः ॥ ६२ ॥

त्रिपटी ।

तिस्त्र्येषा सरस्वत्यश्विना भारतीडा । तीत्रं
परिस्त्रुता सोममिन्द्राय सुपुबुर्भवेम् ॥ ६३ ॥

उ० तिस्त्र्येषा । तिस्त्रो देव्यः सरस्वती च मध्यस्थाना ।
भारती आदित्यप्रभा शुशाना । इडा पृथिवीस्थाना ।
एतास्त्रिषु स्थानेषु स्थिताः । अश्विनौ च । तीमं पटुतमं
परिस्त्रुता सहितं सोमम् । इन्द्राय सुपुबुः अभिपुतवन्तः ।
मदं तर्पणम् ॥ ६३ ॥

म० तिस्त्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिस्त्रुता सुरया
सह सोममिन्द्राय सुपुबुर्भुतवन्तः । काः तिस्त्रः । सरस्वती
भारती इडा च । कीदृशः । त्रिषा स्थिता इति शेषः । सर-
स्वती मध्यस्थाना भारती पुशाना इडा पृथिवीस्थाना ।
कीदृशं सोमम् । तीमं पटुतकरम् । मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

चतुःपटी ।

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः सरस्वती । इन्द्रे
त्वष्ट्रा यशः श्रियं रूपं रूपमधुः सुते ॥ ६४ ॥

उ० अश्विना भेषजं मधु । अधुः एतद्वत्त्वात् तत्त्वाद्भु-
रिति परिणामः । के अधुः । अश्विनौ सरस्वती त्वष्टा
च प्रजाजदेवताः । किमधुः । अश्विनौ तावज्जेषजं मधुरूपं
भेषजम् । नः अस्मासंबन्धिनौ सरस्वती । त्वष्टा च यशः
श्रियं रूपं च । कस्मिन्नधुः । इन्द्रे । कस्मिन्नवसरे ।
सुतेऽभिपुते सोमे ॥ ६४ ॥

म० अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रजाजदेवता च सुते
सोमेऽभिपुते सति इन्द्रे एतानि वस्तुनि अधुः स्थापयामासुः ।
दधातेऽहं । कानीत्यत आह । भेषजमौषधं मधु मधुरूपं
भेषजं च यशः कीर्ति श्रियं लब्ध्वा रूपं रूपं नानाविधं रूपं
च । 'नित्यवीक्ष्योः' (पा० ८ । १ । ४) इति रूपशब्दस्य
द्विष्यम् ॥ ६४ ॥

पञ्चपटी ।

ऋतुयेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्त्रुता ।
कीलात्मश्रिभ्यां मधु दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५ ॥

उ० ऋतुयेन्द्रः । ऋतापृती कालेकाले इन्द्रायेति
विभक्तिव्यत्ययः । वनस्पतिः शशमानः संशममानः स्तुवम्
परिस्त्रुता साधनभूतया । कीलात्मश्रिभ्यां मधु इत्यनु-
पत्तः । अश्विन्यां च सहिता । दुहे शोभि धेनुर्भूत्वा
सरस्वती ॥ ६५ ॥

म० वनस्पतिः प्रजाजदेवः शशमानः स्तुवम् सन् ऋतुया
ऋती ऋती काले काले परिस्त्रुता सुरया सह कीलात्मश्रि-
भ्यामिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । 'दुग्धं सुदुग्धं' (पा०
४ । १ । ३९) इत्यादिना चतुर्थ्येक्यवनस्पत्युच्चारणे इन्द्र इति
'लोपस्त आत्मनेपदेयु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तलोपे
दुहे इति रूपम् । किंच सरस्वती अश्विन्यां सहिता धेनुर्भूत्वा
इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

षट्पटी ।

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्त्रुता । सम-
धातुः सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

उ० गोभिर्न । गोप्रभृतिषु पशुभिः सोमं सहितं मास-
रेण परिस्त्रुता च । कथंभूतं । सुतं मधु अभिपुतं मधुस्वाहं
च । हे अश्विनौ, युवां समधातम् । कस्मिन्समधातम् ।
इन्द्रे । किं केवलावेवाश्विनौ समधातं नेत्याह । सरस्वत्या
सह । स्वाहा स्वाहाकृतिभिः प्रयाजेन सार्धम् ॥ ६६ ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, मासरेण परिस्त्रुता सह गोभिर्न
गोप्रभृतिपशुभिश्च सह । नवार्थः । सुतमभिपुतं सोमं मधु च इन्द्रे
युवां समधातमारोपयतम् । संपूर्वाद्वातेऽहं मध्यमद्विवचनम् ।
हे स्वाहाकृतयः प्रजाजदेवाः, यूनां सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं मधु
समधातेति वचनलज्जयः ॥ ६६ ॥

सप्तपटी ।

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती ।
आ शुक्रमासुरादसु मधुतिन्द्रायाजभ्रिरे ॥ ६७ ॥

उ० अश्विना हविः । तिस्त्रो वपानां वाज्यानुवाकया
अनुष्ठुभः । एकैकाधितरस्वतीन्द्रदेवता । आजभ्रिरे इत्या-
ख्यातपदे सर्वाणि पदानि संबध्यन्ते । अश्विनौ सरस्वती च
आजभ्रिरे । हविरिन्द्रियं वीर्यं शुक्रममलिनम् । वसु धनं
मयं महनीयम् । कुत आजभ्रिरे । नमुचेः आसुरात् । कया
हेतुभूतया आजभ्रिरे । धिया बुद्ध्या । कस्य आजभ्रिरे ।
इन्द्राय ॥ ६७ ॥

म० अश्विना हविरिति तिस्त्रो वपानां वाज्यानुवाकया
प्रथमामनुच्य द्वितीया वाज्या द्वितीयामनुच्य तृतीया वाज्या

सृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अधिनेत्यावास्तिस्रस्तिसृणां
वपानां कर्मावाज्यापुरोनुवाक्याः । तत्प्रकारमाह । अधिनव-
पवागे अधिना (६७) इति अनुवाक्या यमधिना (६८)
इति याज्या, सारस्वतवपानागे यमधिना (६८) इति अमु-
वाक्या तमिन्द्रम् (६९) इति याज्या, ऐन्द्रवपानागे तमि-
न्द्रम् (६९) इति अमुवाक्या अधिना (६७) इति याज्येति
सूत्रार्थः । अधिसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अधिना
अधिनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिर्चहात्
आसुरात् देवात् इन्द्रावेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजगिरे ।
कानीत्यत आह । हविः शुक्लं शुद्धममलिनं हविः
इन्द्रियं वीर्यं मघं महनीयं वसु धनं च ॥ ६७ ॥

अष्टपष्टी ।

यमधिना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् । स
विभेदं बलं स्रुचं नमुचावासुरं सचा ॥ ६८ ॥

उ० यमधिना । यमिन्द्रमधिना सरस्वती च हविषा
वर्धयन् । स विभेद । 'निदिद विदारणे' विदारितवान् ।
बलं मघम् । वृणोतिर्बले । मघं महनीयम् । नमुचौ आसुरे
सचा । सचा सहशब्दवचनः तद्योगाच्च विभक्तिव्यत्ययः ।
नमुचिना असुरेण सह बलं विभेदेति ॥ ६८ ॥

म० अधिनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् ।
स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं मह-
नीयं बलं स्रुचं विभेदं विदारितवान् । सचेत्यज्यं सहार्थं ।
तद्योगे नमुचावासुरे इति सृतीयार्थे सप्तमी । 'वृणोतेर्बले'
(नि० ६ । २) इति यास्कः । नमुचि विदार्य कृष्टि कारित-
वानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

तमिन्द्रं पशवः सचाधिनाभा सरस्वती ।
दधाना अभ्यनूपत हविषा यज्ञ इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

उ० तमिन्द्रं तमुक्तगुणमिन्द्रं पशवः कर्माज्जभूताः गोमे-
वाजाः सचा सहभूताः । अधिनौ उभौ सरस्वती च दधानाः
धारयन्तः । अभ्यनूपत । नूपतिर्बुध्यर्थः । अभिवर्धयन्ति ।
केन हविषा । कस्मिन् वष्टे । इन्द्रियैर्वीर्यैः ॥ ६९ ॥

म० पशवः कर्माज्जभूता गोमेवाजाः उभा अधिना उभौ
अधिना सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः वष्टे हविषा
इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुण्यन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूपत
अवधेयन् अस्तुवन् वा 'णू सावने' ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

य इन्द्र इन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः । स
सुत्रामा हविर्षतिर्वज्रमानाय सञ्चत ॥ ७० ॥

उ० य इन्द्र । तिस्रोऽनुष्टुभः पशुपुरोडाशानां याज्यानु-
वाक्या इन्द्रसवितुवरुणदेवताः । सर्वाः ये इन्द्रे इन्द्रियं

दधुः स्थापितवन्तः । सविता वरुणो भगः । भगशब्देना-
ग्नेन्द्रो लक्ष्यते । ते यजमानेऽपि वीर्यं दधतीति वाक्यप-
रिपूर्तिः । स सुत्रामा यश्च सुत्रामा इन्द्रः हविर्षतिः
हविषः स्वामी । यजमानमिति विभक्तिव्यत्ययः । सञ्चत
सञ्चतामिति पुरुषवचनव्यत्ययः । एवमेते विषमा मञ्चा
लक्षणया व्याख्येयाः ॥ ७० ॥

म० 'य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत्' (का० १९ ।
६ । १८) च इन्द्र इति तिस्रस्याणां पशुपुरोडाशानां याज्या-
नुवाक्याः पूर्ववत्' य इन्द्रे (७०) सविता (७१) इत्येन्द्र-
स्यानुवाक्यायाज्ये, सविता (७१) वरुणः क्षत्रम् (७२) इति
सावित्रस्त ते । वरुणः क्षत्रम् (७२) य इन्द्रे (७०) इति
वारुणस्येति सूत्रार्थः । प्रत्येकमिन्द्रसवितुवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनु-
ष्टुभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं
वीर्यं दधुः स्थापयामासुः । हविर्षतिः हविषा स्वामी सुत्रामा
शोभनप्राणकर इन्द्रो यजमानाय । कर्मणि चतुर्थी । यजमानं
सञ्चत सेवताम् । इष्टदानेन यजमानं मुख्यलिख्यर्थः । 'यच
सेवने' लोट्ये लङ् । अडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

सविता वरुणो दधुवर्जमानाय दाशुपे । आदत्त
नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

उ० सविता वरुणः द्वितीयोऽर्थः प्रथमं व्याख्येयः ।
आदत्त जप्राह नमुचेः सकाशात् वसु धनं बलं चेन्द्रियं
च । सुत्रामा इन्द्रः । तत् सवितुवरुणप्रभृतयः पशुपुरो-
डाशदेवताः दधु दधातु । यजमानाय दाशुपे हवींषि
दत्तवते ॥ ७१ ॥

म० सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्रसु धनं बल-
मिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जप्राह । सविता वरुणो भगवश्च पशुपु-
रोडाशमन्त्रदेवास्ताव नमुचेरानीतं वसादिकं यजमानाय दधु
दधातु । ददत्तित्यर्थः । कीदृशाय यजमानाय । दाशुपे दासति
ददातीति दाश्वान् तस्यै हवींषि दत्तवते 'दाश्वान्साहान्-' (पा०
६ । १ । १२) इत्यादिना कसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।
सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

उ० वरुणः क्षत्रम् । वरुणः सविता च सुत्रामा च
दधाना इन्द्रे यजमाने वा वज्रं सौत्रामणीम् । आसत् व्यास-
वन्तः । किंकि दधानाः । वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च । सविता
भगेन धनेन संहितां श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलम् ॥ ७२ ॥

म० वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत
भक्षितवन्तः व्यासवन्तो वा । 'अश भोजने' 'अशङ् व्यप्ता' वा ।
उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते । क्षत्रं क्षतात् प्राण-

सामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भोगेन भाग्येन सह धियं लक्ष्मीं वशसा
सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः स्व-
मिन्द्रियं च दधाति सविता भगं प्रियं सुत्रामा वशो बलं चेति
विभागः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

अग्निना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् । हवि-
पेन्द्रश्च सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

उ० अग्निना गोभिः । तिस्रोऽनुष्टुभः । हविषो याज्या-
नुवाक्या अक्षिसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । अग्निना सरस्वती च
गोभिः गोप्रभृतिभिः पशुभिः इन्द्रियम् । इन्द्रियेणेति
विभक्त्यव्यत्ययो वाक्यसंबन्धात् । अश्वेभिः अश्वदक्षिणाभिः ।
वीर्यं बलम् वीर्येण बलेन । हविषा पुरोडाशेन । इन्द्रं
यजमानं च अवर्धयन् ॥ ७३ ॥

म० 'अग्निना गोभिरिति च हविषाम्' (का० १९ । ६ ।
१९) । अग्निना गोभिरिति तिस्रो हविषा याज्यानुवाक्याः चात्
पूर्ववत् अग्निना (७३) ता नासत्या (७४) इत्याश्विनपशु-
यागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये, ता नासत्या (७४) ता मिषजा
(७५) इति सरस्वते, ता मिषजा (७५) अग्निना (७३)
इत्येन्द्रे इति सूत्रार्थः । अक्षिसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः ।
अग्निना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं वावर्धयन् ।
कैत्तब्राह्म । गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् । विभक्त्यव्यत्ययः ।
इन्द्रियेण इन्द्रियपादवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणारूपैः वीर्यं बलं
वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदाज्येन हविषा पशुपुरोडा-
शेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपञ्चा-
दिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा ।
सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

उ० ता नासत्या तौ नासत्यौ च असत्यौ सत्यावेव । सुपे-
शसा मुरुषौ । हिरण्यवर्तनी हिरण्यदानोपलक्षितपन्थानी ।
नरा नृगुणयुक्तौ नराकारी वा । सरस्वती च हविष्मती
हविषा संयुक्ता । एते त्रयः पादाः परोक्षकृताः । चतुर्थेऽस्तु
पादः प्रत्यक्षकृतः । अतो वाक्यभेदः । तौ नासत्यायुक्त-
गुणौ सरस्वती च कर्मसु वर्तमानान् नोऽस्मान् अवत अव-
न्विति पुरुषव्यत्ययः । ततो द्वितीयं वाक्यम् । इन्द्रं कर्मसु
नोऽवत । हे इन्द्र, त्वमपि कर्मसु वर्तमानान् नः अस्मान्
अवत । अवेति वचनव्यत्ययः ॥ ७४ ॥

म० ता तौ नासत्या नासत्यौ अग्निना सरस्वती च कर्मसु
सौत्रामण्यादियोगेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु । पुरुषव्य-
त्ययः । हे इन्द्र, त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु अवत । वचनव्य-
त्ययः । कीदृशौ नासत्यौ । हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता
वर्तनिर्गमौ ययोस्तौ । यत्र पयि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव संप-
५१ य० ४०

यत इत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ इन्द्ररौ ।
नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारी च । कीदृशी सरस्वती । हवि-
ष्मती हविर्विषयते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

ता मिषजा सुकर्मणा सा सुदुषा सरस्वती ।
स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

उ० तौ मिषजौ । सुकर्मणा कल्याणकर्माणौ । सा सुदु-
षा सुवोहना सरस्वती च । स च वृत्रहा शतक्रतुः बहुकर्मा
इन्द्राय दधुः ददुः इन्द्रियं वीर्यम् । ननु स वृत्रहा शतक्र-
तुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियमिति इन्द्र इन्द्राय ददातीत्येवोप-
पद्यते । कल्याणतरीण इन्द्र एतत्कल्पप्रभवाय ददातीत्यवोप-
पद्यते । विभवो वा देवा अचिन्त्यशक्तयः एकधा द्विधा बहुधा
भवन्तुः । एवमेवान्यत्र विरोधाः परिहर्तव्याः ॥ ७५ ॥

म० ता तौ प्रसिद्धौ मिषजा मिषजौ वयौ अग्निना सा
प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्याणप्रभवः
इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं दधुः । वहा इन्द्र एव
दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात् ।
कीदृशौ मिषजौ । सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ ।
कीदृशी सरस्वती । सुदुषा सुष्टु दुग्धे सा सुदुषा साबुदोहना ।
कीदृशो वृत्रहा । शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य । बहुकर्म-
कर्ता ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

युवश्च सुराममग्निना नमुचावासुरे सचा ।
विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥

उ० प्रहाणां याज्यानुवाक्यौ । युवं सुरामम् । पुत्रमिव
पितरौ । अनुष्टुप्त्रिष्टुभावाक्षिसरस्वतीन्द्रदेवते । युवं यूय-
मिति विभक्त्यव्यत्ययः । सरस्वती हि तृतीया । युवं यूयम्
हे अक्षिसरस्वत्यः । सुरामं सुरामपम् । नमुचौ आसुरे वर्त-
मानम् । सचा सह विपिपानाः विविधं पिबन्तः कर्मसु वर्त-
मानाः इन्द्रम् आ अवत पालयत ॥ ७६ ॥

म० 'प्रहाणां युवश्च' सुरामं पुत्रमिवेति (का० १९ । ६ ।
२०) । त्रयाणां पयोप्रहाणां सुरामप्रहाणां च युवमिति पुरो-
वाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः । हे अक्षिसरस्वतीन्द्रदेव
लोऽनुष्टुप्त्रिष्टुभौ । हे अग्निना, हे सरस्वती, युवं यूयं वचनव्य-
त्ययः । नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं मर्दं सचा
सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्थिन्द्रमावत आस-
मन्ताप्रक्षत । पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

पुत्रमिव पितरावग्निनोभेन्द्रावधुः काव्यैर्दृष्ट-
नाभिः । यत्सुरामं व्यर्षिवः शचीभिः सरस्वती
त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ७७ ॥

उ० पुत्रमिव पितरौ । व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

म० इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये । (अ० १० । क० १४) ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततिसमी ।

यस्मिन्नश्वासः रूपभास उश्चणो वृषा मेघा अव-
सृष्टान् आहुताः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे
हृदा मतिं जनये चारुमप्रये ॥ ७८ ॥

उ० पशुस्त्रिष्टुती । यस्मिन्नश्वासः अहाव्यमे इति ।
जगतीन्निष्टुभावाग्नेयौ । यस्मिन्नश्वाः अश्वासः रूपभासः उश्चणः
वृषाः मेघाः अवसृष्टास्तः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः ।
आदायादाय हुताः । तस्मै अग्नये । कीलालपे कीलालमश-
रसं पिबतीति कीलालपाः । सोमपृष्ठाय सोमाहुतयो यस्य
पृष्ठे हूयन्ते । वेधसे मेघाग्निने । हृदा मतिं जनये । इदं
मतिपूर्वकं जनय । चारुम् अग्नये ॥ ७८ ॥

म० 'पशुस्त्रिष्टुती यस्मिन्नश्वाः अहाव्यम इति' (का०
१९ । ६ । २१) । पशोः संबन्धिनि स्त्रिष्टुकाग्रे यस्मिन्न-
श्वास इति पुरोनुवाक्या अहाव्यम इति राज्ञा द्वे अभिदेवले
जगतीन्निष्टुमी । हे अश्वयो, तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं
चारुं समीचीनां जनय । अग्नये मनोबुद्धीं हृदे कुरु इत्यर्थः ।
कीदृश्याग्नये । कीलालपे कीलालमशरसं पिबतीति कीलालपा-
ख्यस्य । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै । यस्य पृष्ठे सोमाहु-
तयो हूयन्त इत्यर्थः । वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधः
तस्मै शुभमतिकर्तुं । तस्मै कस्मै । यस्मिन्नश्वा एते पशवः अव-
सृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः । तथा आहुताः
आदायादाय हुताः । के पशवः । अश्वासः अश्वाः अष्टभासः
रूपभासः उश्चणः उश्चणः संचनसमर्थो वृषाः । 'वा यपूर्वेत्य-
नियमे' (पा० ६ । ४ । ९) इति उपधादीर्घाभावः । वृषाः
वन्ध्याः । मेघाः अज्ञाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मन-
बुद्धिं कुर्वन्ति होतृवाक्यम् ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतिसमी ।

अहाव्यमे हविरास्ये ते सुचीव धृतं चम्बीव
सोमः । वाजसनिष् रयिमस्य सुवीरं प्रशस्तं धेहि
यशसं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

उ० अहाव्यमे । यस्य ते तव आस्ये मुखे हे अग्ने,
अहावि हुतं मया हविः । कथमिव । सुचीव धृतम् । यथा
सुचिं निष्ठावस्थितं धृतम् । चम्बीव सोमः चम्बामिव ।
यथाच अजिपवणचर्मणि निष्ठावस्थितः सोमः । एवम् ।
तं त्वां जवीमि । वाजसनिष् वाजमश्वं संसेवते वाजसनि
रयिं धनम् । अस्मै अस्मासु । सुवीरं शोभनवीरं प्रशस्तं ।
धेहि स्थापय । यशसं च । 'यशो वै सोमो राजा' । बृहन्तं
महान्तम् ॥ ७९ ॥

म० हे अग्ने, ते तवास्ये हविरहावि हुतम् सर्वतः ।
उहातेः कर्मणि हव् । सन्ततहोमे दधान्तः । सुचिं धृतमिव ।
यथा सुचिं धृतं सर्वदा स्थितम् चम्बि चम्बामभिपवणचर्मणि
सोम इव । तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्त्रित्यं मया
तवास्ये हविर्हुतम् । हे अग्ने, सः त्वमस्य अस्मासु एतानि
वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि । वाजसनि वाजस्य अजस्य सनि
भोगम् । रयिं धनम् । कीदृशम् । सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा
यव तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं
महान्तं यशसं वशसं । पुस्त्यभाषम् । सर्वलोकप्रतिदं वशो
देहीत्यर्थः । 'यशो वै सोमो राजा' इति श्रुतेः । यशसं सोम-
मिति वा ॥ ७९ ॥

अशीतिसमी ।

अधिना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् ।
वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

उ० सतम् । अधिना तेजसा । एकादशं च शशम् ।
आद्यानुष्टुप् अधिसरस्वतीन्द्रदेवत्या च । द्वितीयाद्याख्य-
स्वृचो गायत्र्योऽधिसरस्वतीन्द्रदेवत्या यथासंख्यम् । अधिना
अधिनो तेजसा सह । चक्षुः प्राणेन प्राणेन सह वीर्यम् ।
सरस्वती वाचा सह बलेन च सह । एवमेता देवताः प्रति-
नियतचक्षुरादिद्वारेण इन्द्राय दधुः दधुः इन्द्रियम् ॥ ८० ॥

म० 'प्रतिगिरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याहुयाधिना
तेजसेत्यनुवाकः' वा 'सति' (का० १९ । ७ । ११) । प्रगल्भि-
पवसाग्राहसादानान्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात् प्रतिगराध्व-
वेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगिरिष्यत्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो
शोऽसापो ३ मित्याहुयाधिना तेजसा चक्षुरित्येकादशचर्मनुवाकं
वाचं वांसति । प्रथमान्ये कचौ विः वांसनीये मध्यस्थानां
त्रयाणां तुचानामादिष्ठाहावः कार्य इति सूत्रार्थः । अधिसरस्-
वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । आद्यः पादोऽष्टाणः द्वितीयो निष्ठाणः तृतीयः
एवर्णः चतुर्थोऽष्टाणः । अधिनो तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमि-
न्द्राय दधुः दधतुः । सरस्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ
देवौ । इन्द्रः कल्याणतरीणः वाचं बलेन च सह इन्द्रवैतन्त्र-
ल्योत्थम इन्द्रिजं सामर्थ्यं देवौ । एवमधिसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय
तेजआदि दधुरित्यर्थः । सर्वाभिज्ञा दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

एकाशीतिसमी ।

गोमद्वयु गोसत्याध्ववातमधिना । वर्ती रैत्रा
नृपाख्यम् ॥ ८१ ॥

उ० गोमद्वयु । हे वासत्यौ, गोमद्वयं संगृह्य । उ सु पा-
दपूरणौ । अथवच धनं संगृह्य यातम् हे अधिनौ, वर्तिः
वर्तिन्या प्रसिद्धेन मार्गेण । हे रुद्रा रुद्रौ, शत्रूणां रोदधि-
तरी । नृपाख्यं प्रति सदेवा नरः यस्मिन्वज्रं पिबन्ति स
नृपाख्यः ॥ ८१ ॥

म० गृह्यसमदृष्ट्या अग्निदेवत्वास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्या पादनिचुद्रायत्री 'त्रयः सप्तकाः पादनिचुद्र' इति वचनात् । उ सु निपातो पादपूर्वणी । 'दृक् सुभि' (पा० ६ । ३ । १३४) इति वाते परे उ इत्यस्य संहितायां वीर्यः 'सुभिः' (पा० ८ । ३ । १०७) इति सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् 'पूर्वपदात्' (पा० ८ । ३ । १०६) इति नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम् । हे नासत्या नासत्यौ, हे अधिनौ, हे रुद्र रुद्रौ, शत्रूणां रोदधितारौ, वर्तिः विमक्तिव्यत्ययः । बलां मार्गेण युवां नृपाध्यं वज्रं प्रति यातं गच्छताम् । युभिः पीयते सोमो यस्मिन् स नृपाध्यः 'कृतौ कुण्ड-पाप्यसेचाप्यौ' (पा० ३ । १ । १३०) इत्यत्र कुण्डशब्द उपलब्धः । नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे वृत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा । गोमत् गोमो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् । अन्धावत् अन्धा विद्यन्ते यस्य तद-श्ववत् । 'मन्त्रे सोमाश्च' (पा० ६ । ३ । १३१) इत्यादिना अश्वशब्दस्य वीर्यः । गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय वज्रं गच्छ-तमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

व्यशीतितमी ।

न यत्परो नान्तर आदधर्षदृपण्वसु । दुःशशसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

उ० न यत्परः । यमेनं न परः अन्तरेण असंबद्धः नच अन्तरः संबद्धः आदधर्षत् आधृणुयात् अभिभूय गृह्णीयात् । हे दृपण्वसु । वर्षणं वृष्टिर्वसु धनं ययोस्तौ तथोक्तौ । यद्वा वृष्टिद्वारेणावाप्तितारौ । दुःशंसः दुष्टमसदृशं संसति यः स तथोक्तः । मर्त्यो मनुष्यः । रिपुः शत्रुः ॥ ८२ ॥

म० हे दृपण्वसु, इषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ । यद्वा वृष्ट्या वासयतो लोकं स्थापयतस्तौ दृपण्वसु हे अधिनौ, दुःशंसो दुष्टमपवादं संसति कथयति दुःशंसोऽपवादितारिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असंबद्धः अन्तरः संबद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यस्मिन् न आदधर्षात् न आधृणुयात् न पराभू-यात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यस्मिन् पराभ-विर्तुं न शक्त इत्यर्थः । 'निष्ठा प्रागरूपे' अस्मादातोर्बहु-गन्ताच्छत्रुप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

व्यशीतितमी ।

ता न आवोदमध्विना रयि पिशङ्गसंदशम् । धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

उ० ता नः । कौ युवांसुक्तगुणौ तौ नः अस्माकम् । आवो-दम् आवहृतम् हे अधिनौ, रयि धनम् पिशङ्गसंदशं अनेकरूपसंदर्शनम् । हे धिष्ण्या धिष्ण्यातिरूपौ दातारौ वा । वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति वरिवोविदः । वरिवो धन-नाम । यस्तुत्वं सदन्यस्य धनलाभस्य हेतुभूतं भवति ॥ ८३ ॥

म० हे धिष्ण्या धिष्ण्या धिष्ण्यातिरूपौ दातारौ वा हे अधिनौ, युवां नोऽस्माकं रयि धनमावोदमावहृतम् । आन-

यतमित्यर्थः । बहुतेल्लोके परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् । कीदृशं रयिम् । पिशङ्गसंदशं पिशङ्गं पीतं सन्धक् दृश्यते तत् पिशङ्गसं-दशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् 'विदुः लाभे' 'दृगुपध-' (पा० ३ । १ । १३२) इति कः । यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवती-त्यर्थः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

उ० पावका नः । पावयित्री सरस्वती वाजेभिः अश्वैः वाजिनीवती अश्ववती । सा नः अस्माकम् यज्ञं वष्टु कामय-ताम् । यो हि यदिच्छति स तत्प्रति गच्छति । धियावसुः धिया वसु धनं यस्याः सा धियावसुः ॥ ८४ ॥

म० मनुचन्द्रोदृष्ट्याः सरस्वतीदेवत्वास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं वज्रं वष्टु कामयताम् । 'वष्ट कान्तौ' यो यदिच्छति स तत् प्रति गच्छति । अस्मद्वत् प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती । पावका पावयित्री एवम् पावः शोधनं यज्ञः । पावं कायति कथयति पावका 'आतोऽनुपसर्गं कः' (पा० ३ । २ । ३) वाजेभिर्वाजैः अश्वैः । वाजिनीवती वाजा अश्वानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञकिया । वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञकियाभिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः । छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

उ० चोदयित्री सूनृतानाम् । चोदयित्री प्रेर-यित्री । सूनृतानां शोभनानासूनृतां वज्रसाम् । प्रवीलक्षणस्य वाग्विभवस्य चोदयित्रीत्यर्थः । चेतन्ती चेतयमाना सुम-तीनां शोभनमतीनाम् । यज्ञं दधे धारयति सरस्वती ॥ ८५ ॥

म० सरस्वती यज्ञं दधे धारयती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतम् । प्रियसत्यवचनानां वेदव्रतशब्दानां चोद-यित्री प्रेरयित्री 'चुद प्रेरणे' निजन्तात्तृत् ततो जोप् । सुम-तीनां शोभनानां सुदीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती । सुम-तिदात्रीत्यर्थः । 'छन्दस्सुमत्या' (पा० ३ । ४ । ११७) इति शपोऽप्यार्धचातुकलाणिचो जोपः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी ।

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥ ८६ ॥

उ० महो अर्णः । या महत् अर्णः महान्तमुदकमित्यर्थः । सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति । केन केतुना । केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा । मध्यस्थाना नदी वा । धियो बुद्धीः

विधाः सर्वाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः । विराजति । राजति-
र्दोषैः । अन्तर्भावितपर्वैश्च द्रष्टव्यः । विविधं दीपयति
प्रकाशयति । तां वयं स्तुम इति शेषः ॥ ८६ ॥

म० सरस्वती केतुना कर्मणा प्रजया वा महो महत् अणः
उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति । सर्वस्या भूमौ वृद्धि
कारयतीत्यर्थः । किंच विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः
विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां
स्तुमः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।
अण्वीभिस्तनां पूतासः ॥ ८७ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आयाहि आगच्छ । हे
चित्रभानो चित्रदीप्ते । किं कारणम् । सुता अभिपुताः इमे
सोमाः त्वायवः त्वां कामयमानाः 'सुपः आत्मनः क्वच' 'क्या-
च्छन्दसि' इति दीर्घः । त्वायव इति सिद्धम् । नचाभिपुता
एव केवलम् । किंतिर्हि । अण्वीभिस्तनां पूतासः । अण्व
इत्यङ्गुलिनाम् । अङ्गुलीभिः तनां च धनदानेन च पूताः पवि-
त्रीकृताः । यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधाय अङ्गुलीभि-
र्दशापवित्रेण च पूता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

म० मनुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो मायन्वः । चित्रा
नानाविधा भानवो वीमयो यस्य स चित्रभानुः । हे चित्रभानो
इन्द्र, त्वायाहि आगच्छ । किमिति । इमे सोमाः सुताः
अभिपुताः । कीदृशा इमे । त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः
'सुपः आत्मनः क्वच' (पा० ३ । १ । ८) 'क्याच्छन्दसि'
(पा० ३ । २ । १००) इत्युपस्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वी-
त्यङ्गुलिनाम् । अङ्गुलीभिः तनां दशापवित्रेण च पूतासः
पूताः शोधिताः । तनाशब्दो दशापवित्रवाची । तृतीयैकवच-
नस्य पूर्वसङ्गः । शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिब-
त्विति कामयन्ते अतोऽप्राचाहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

इन्द्रायाहि धियेपितो विप्रजुतः सुतार्वतः । उप
ब्रह्माणि वाघतः ॥ ८८ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आयाहि आगच्छ धिया स्वकी-
यया बुद्ध्या ईषितः प्रेषितः । अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः ।
विप्रजुतः जूतिप्रस्थः प्रीतिर्ज्ञः । मेचाव्यनुगतः सुतार्वतः
अभिपुतवतो यजमानस्य यज्ञम् । किमिलगन्तव्यमिति
चेत् । उप समीपे ब्रह्माणि हवींषि वर्तन्ते । उपपुरोडाशानु-
त्यजो वर्तन्त इत्यर्थः । वाघत इति कल्विङ्गामसु पठितम् ८८

म० हे इन्द्र, धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सचायाहि ।
अनन्यप्रेषित आगच्छेत्यर्थः । कीदृशस्तम् । विप्रजुतः 'जु गती'
विप्रैर्महाभिभिरनुगतः सेवितः । किमिलगन्तव्यमिति चेत्

सुतार्वतः । छान्दसो दीर्घः । सुतार्वतः सोममभिपुतवतो यज-
मानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः कल्विजो
वर्तन्त इति शेषः । वाघत इति कल्विङ्गामसु पठितम् ।
कल्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

इन्द्रायाहि ततुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः ।
सुते दधिष्व नृश्रने ॥ ८९ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आगच्छ ततुजानः । ततुजान
इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं त्वरमाणः । कुत्रागच्छ इति । उपब्रह्माणि
हवींषि हे हरिवः । हरी अथौ तद्वन् इन्द्र । 'मनुषसोर
संबुद्धौ' इति रुक्म् । एव च सुते अभिपुते सोमे दधिष्व
उदरेण धारयस्व । नः अस्माकं स्वभूतं वनः अञ्जलक्षणम् ८९

म० हरी अथौ विद्येते वसा स हरिवान् 'मनुषसो र
संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ । ३ । १) इति रुक्म् । हे हरिवः,
अश्ववन् हे इन्द्र, ततुजानः त्वरमाणः सन् त्वं ब्रह्माणि
हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि । ततुजान इति क्षिप्रनाम ।
आगत्य सुते सोमेऽभिपुते सति नोऽस्माकं वनः अन्नं सोमस्यं
हविः दधिष्व उदरे धारय । 'धि धारणे' व्यञ्जयेन शपो लुकि
द्वित्वं जुहोत्यादितादन्मासमात्वं छान्दसम् । वन इत्यवनाम् ८९

नवतितमी ।

अधिनां पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा ।
इन्द्रः सुत्रामां वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु ॥ ९० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

उ० अधिनां पिबतां अधिनौ पिबतां मधु मधुरस्वादोपल-
क्षितम् । सोमं पिबतां । सरस्वत्या च सजोषसा समानसोम-
पानौ इन्द्रश्च सुत्रामां वृत्रहा पिबतु मधु । ततो भूयोभूयोऽधि-
सरस्वतीन्द्राः जुषन्तां पिबन्तां सोम्यं मधु सोममयं मधु ९०
इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

आनन्दपुरवास्तव्यजैर्यटाव्यस्य स्मृता ।

उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

म० अक्षिसरस्वतीन्द्रदेवत्वानुष्टुप् । अधिना अधिनौ मधु
मधुरस्वादं सोमं पिबतां मधुयताम् । कीदृशौ अधिनौ । सर-
स्वत्या सजोषसा सजोषसौ । जोषः प्रीतिः असुम् । समानं जोषः
प्रीतिर्येयोस्तौ । सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किंच मधु
त्रायते रक्षति सुत्रामां वृत्रं हतवान् वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अधिनौ
सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम् ।
'मये च' (पा० ४ । ४ । १३८) इति सोमशब्दान्मयवर्ध-
नप्रत्ययः । सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सैकाग्र्यादिहोत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

उत्तरार्धप्रारम्भः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृदय । त्वाम-
वसुराचके ॥ १ ॥

उ० इमं मे हवनेनामुवाकेनेष्टिकं होत्रम् । प्रथमे
वारुण्यौ गायत्री त्रिष्टुभौ वारुणस्य हविषो वाज्यानुवाक्ये ।
हे वरुण, त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं शुधि षण्णु च । अप-
रम् अष्ट मृदय मुखय कालविलम्बनं मा कृथाः । यतः
अहम् अवस्युः आत्मनोऽवने पालनमिच्छन् त्वाम् आचके ।
आचक इति कान्तिकर्मा । कामये ॥ १ ॥

प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम् ।

एकविंशोऽध्यायः वेददीपो जितन्यते ॥

म० 'इमं मे तत्त्वैलेककपालस्य' (का० १९।७।१३) ।
अवस्येष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्या-
थाज्ये इत्यर्थः । वरुणदेवत्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनःरोपहृष्टे । हे
वरुण, त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं शुधि षण्णु । 'षण्णु' (पा०
६।४।१०२) इति हेभिः । संहितायां दीर्घः । च पुनः अथ-
दिने मृदयास्मान् मुखय । यतोऽहं त्वामाचके कामये । आचक
इति कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् । अवस्युः अवगमयः पाल-
नम् । अवतेरमुन् तदिच्छति अवस्युः 'शुप आत्मनः कयच'
(पा० ३।१।८) 'कवाच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०)
इत्युप्रत्ययः । आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमानस्तदाशस्ते यज-
मानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह वोव्युदशसु
मा न आयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥

उ० तत्त्वा यामि ॥ २ ॥

म० ब्राह्मणा (अ० १९।८०।४९) ॥ २ ॥

तृतीया ।

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्वेदस्य हेडो अर्ववा-
सिसीष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा
द्वेषाणसि प्रमुमुग्धस्मान् ॥ ३ ॥

उ० त्वं नः । आग्निवारुण्यौ त्रिष्टुभौ अग्निवरुणयोः सिष्ट-
कृतोर्वाज्यानुवाक्ये । हे अग्ने, त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य
देवस्य हेडः कोषम् । अववासिसीष्टाः 'यमु उपक्षये' । अस्मा-
पूर्वस्य षण्णतस्य लिङि रूपम् । अवगमय । यजिष्ठः यष्ट-
तमः । वह्नितमः षोडशतमो हविषाम् । शोशुचानः दीर्घ-

मानः । किंच अस्मात् अस्मत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि
द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमुग्धि मुञ्च ॥ ३ ॥

म० 'अग्निवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति' (का० १८।
७।१४) । अवस्येष्टावेवाग्निवरुणयोः पुरोनुवाक्याथाज्ये
अग्निवरुणदेवत्वे त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने, त्वं नोऽस्मा-
न्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः कोषमववासिसीष्टाः निवर्तय ।
'यमु उपक्षये' अवपूर्वस्य षण्णतस्याशीर्लिङि रूपम् । किंच
विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषाणि दौर्भाग्यानि अस्मात् अस्मत्तः
सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु । मुञ्चेत्यर्थेन शपः शुः ।
कीदृशस्त्वम् । विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन
यज्ञा यजिष्ठः । 'तुरिप्तेभ्यः सु' (पा० ६।४।१५४) इति
तुनो लोपः । वह्नितमः षोडशीति वह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः
हविषा षोडा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीर्घत्वे शोशुचानः ।
शोचतेर्षण्णतच्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उपसो व्युष्टौ । अर्धयक्ष्व नो वरुणश्च रराणो वीहि
मृदोक्श्च सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

उ० स त्वं नः हे अग्ने, स त्वम् कर्ता कृत्वा अवनेन ।
नः अस्माकम् । अवमः अविभूततमः पालयितुतमः
भव । अस्या उपसः व्युष्टौ व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहनीति
भावः । नेदिष्ठः अन्तिकतमश्च भव । रराणः रममाणः
'रा दाते' । हविर्देवता । नोऽस्माकं वरुणम् अवयक्ष्व अव-
गत्य यज । अवपूर्वो यजतिर्नौशनार्थः । इहतु धात्वन्तरयो-
गात्स्वाद्यैमेव वक्ति । ततः सुमृष्टीकं सुखकरं हविः वीहि
भक्षय । नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः एधि ॥ ४ ॥

म० हे अग्ने, स त्वमस्या उपसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्-
हनि कर्ता कृत्वा अवनेन नोऽस्माकमवमः ररकः नेदिष्ठोऽन्ति-
कतमः समीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्र-
त्ययः । यज्ञा अवतीत्यवः पचाद्यन् अत्यन्तमवोऽवतमः
तलोपश्छान्दसः । अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः 'अन्ति-
कचाद्ययोर्नेदसाधौ' (पा० ५।३।६३) इति इष्टे परे
नेदादेशः । किंच रराणो हविर्देवत् सन् नोऽस्माकं वरुणमव-
यक्ष्व अवयज । अवपूर्वायजतेर्लोपि शपो ङ्क् । ततो मृष्टीकं
सुखकरं हविः वीहि भक्षय । 'वी कान्तिज्यासिषोपप्रजनत्वाद-
नेपु' । किंच नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव । 'प्वसोरे-
दायभ्यासलोपश्च' (पा० ६।४।११९) इत्येकारः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

महीमुषु मातरश्च सुम्रतानामृतस्य पत्नीमवसे

हुवेम । तुविश्वत्रामजरन्तीमुखीष्ट सुशर्माणमदि-
तिष्ट सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

उ० महीमुख आदित्यचरोयांज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ । महीं
महतीम् । ऊसु निपातोपसर्गौ छन्दःपरिपूर्तिफली । मातरं
निर्मात्री साधुव्रतानाम् । कृत्य यज्ञस्य पत्नी जायां पाल-
यित्री वा । अवसे अवनाय तर्पणाय वा । हुवेम आह्वयाम् ।
तुविश्वत्रा बहुक्षरणां वा बहुक्षतत्राणां वा । अजरन्तीं
जराहरिताम् । उरुर्वा बहुव्यञ्जनाम् । सुशर्माणं कल्याणा-
श्रयां साधुसक्याम् । अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणे-
त्रीम् ॥ ५ ॥

म० 'आदित्यस्य सुत्रामाणं महीमुख मातरमिति' (का०
१९ । ७ । १५) । आदित्यं चरं यश्चमाणो निर्वपत्यादित्य-
मीजान इत्यादावन्ते आदित्यश्चरुक्कस्तस्य सुत्रामाणमिति (६)
पुरोऽनुवाक्या महीमुखिति याज्या अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् ।
ऊ सु निपातौ पादपूर्णा । संहितायामाश्रयः दीर्घोऽन्त्यस्य
पक्षम् । वयमवसे अवितुं रक्षितुमदिति हुवेम आह्वयामः ।
तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिम् । महीं महतीम् सुव्रतानां
शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् । व्रतमिति कर्मनाम् । कृतस्य
यज्ञस्य पत्नी पालयित्रीम् । तुविश्वत्राम् । तुवीति बहुनाम् ।
बहुक्षतात् चाणशीलाम् । अजरन्तीं न जीरेत्यजरन्ती तां
जराहरिताम् । उरु अवतीति उरुर्वा बहुगमनशीलाम् । सुश-
र्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीति
शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । 'अदितिरदीना
देवमाता' (निरु० ४ । २२) इति ॥ ५ ॥

पठे ।

सुत्रामाणं पृथिवी यामनेहसंष्टुसुशर्माणमदि-
तिष्ट सुप्रणीतिम् । देवी नावष्टु स्वरित्रामर्नागसमस्व-
वन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

उ० सुत्रामाणं साधुपालयित्रीम् । पृथिवीम् पृथि-
वीमिव । लुप्तोपमानमेतत् । यामनेहसम् यामिव
बाहयित्रीं जीवनहेतुभूताम् सुशर्माणं साधुक्षरणां शोभना-
श्रयां वा । आदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् । देवीं
यज्ञमयीं नावम् । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालां, अरित्रशब्दः केन्दु-
वालवचनः । अनागसमनपराधाम् । अस्ववन्तीम् अपूर्यमाणा-
सुदकेन । अनवच्छिन्नसाधुकर्मदायिनीमित्यर्थः । आरुहेम ।
स्वस्तये अविनाशाय ॥ ६ ॥

म० अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गमःप्रातदृष्टा । देवीं देवसर्व-
न्विनीं नावं यज्ञकर्मां स्वस्तये कल्याणायविनाशाय वयमारु-
हेम । यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमत्यर्थः । कीदृशीं नावम् । सुत्रामाणं
सुष्टु प्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । यां
स्वर्गरूपाम् । स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः । अनेहसम् । एह इति

कोचनाम् । नास्ति एहो यत्र कोधरहिताम् । यद्वा लुप्तोपमा-
नम् । पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं यामिवानेहसम-
कोधाम् । सुशर्माणं साधुक्षरणभूताम् । अदितिमन्त्रिणीतामदीनां
वा । सुप्रणीतिं सुष्टु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री ।
स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् । अरित्रशब्दः केन्दुवालवचनः ।
'अरित्रं केनिपातकः' इत्यभिधानात् । प्रयाजानुवाजादयोऽरित्र-
स्वानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्ववन्तीमच्छिद्राम् ।
निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम । संहितायां
दीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

सुनावमारुहेयमस्ववन्तीमर्नागसम् । शतारित्राष्टु
स्वस्तये ॥ ७ ॥

उ० सुनावम् । गायत्री । 'तद्वै सर्व एव यज्ञो नोः
स्वर्ग्यो' इति श्रुतेरुपकल्पना । कल्याणीं नावम् आरुहेयम् ।
अस्ववन्तीम् अच्छिद्राम् । निर्दोषामित्यर्थः । अनागसमपा-
पाम् । अभीष्टितार्थसाधनसत्परामित्यर्थः । शतारित्रां बहुके-
न्दुवालाम् । कर्गवजुःसामाभिप्रायम् । स्वस्तये अविनाशाय ।
संसारसागरोत्तरणाय वा ॥ ७ ॥

म० स्वर्गसंबन्धिनी यज्ञदेवत्या गायत्री । 'तद्वै सर्व एव
यज्ञो नोः स्वर्ग्यो' इति श्रुतेः स्वर्ग्यो नैर्मिश्र एव । सुनावं शोभनां
नावं यज्ञरूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायारु-
हेयमारुहेयम् । यज्ञं कृत्वा मित्र्यर्थः । कीदृशीम् । अस्ववन्ती-
मच्छिद्राम् । अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः । शतारित्रां
बहुकेन्दुवालाम् । ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः । स्मार्ते नाकारोहणे
विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

आ नो मित्रावरुणा धृतैर्गव्यमूतिमुक्षतम् । मध्वा
रजांसि सुक्रन् ॥ ८ ॥

उ० आ नः । मैत्रावरुणाः पयस्यावाज्यानुवाक्ये गाय-
त्रीत्रिष्टुभौ आ उन्नतम् आसिञ्जतम् नः अस्माकम्
हे मित्रावरुणौ । धृतैः अक्षारोदकैः । गव्यमूतिम् गवि पृथि-
व्यामवनेहेतुभूतं क्षेत्रं गोप्रचारं वा । किञ्च मध्वा रजांसि
मधुस्वादोदकेन रजांसि । लोका रजास्तुज्यन्ते । तान् आ
उक्षतम् । हे सुक्रन् सुकर्माणौ ॥ ८ ॥

म० 'आ नः प्र बाहवेति पयस्यावाः' (का० १९ । ७ ।
१६) । अवच्यथाहुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्याना यजतीति या
पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोनुवाक्या प्र बाहवेति
याज्या मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रा-
वरुणा मित्रवरुणौ देवौ, नोऽस्माकं गव्यमूतिं यज्ञमार्गं धृतैर्युवामां
उक्षतं सवेतः सिञ्जतम् । यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनेहेतुभूतं
क्षेत्रं धृतैः शुद्धोदकैः सिञ्जतम् । किञ्च हे सुक्रन् शोभनः कणुः

कर्म वयोस्तौ हे सुकर्मणौ, भवा मधुना रजसि लोकानां
उक्षतम् । अनिलमागमशासनमिति नुमनायः ॥ ८ ॥

नवमी ।

प्र बाहवा सिद्धं जीवसे न आ नो गव्यूति-
मुक्षतं घृतेन । आ मा जने श्रवयतं युवानां श्रुतं
मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ९ ॥

उ० प्रबाहवा प्रसिद्धम् । अन्तर्भावितव्ययैः । प्रसारय-
तम् । बाहवा बाहू । किमर्थमिति चेत् । जीवसे नः जीवनाया-
स्माकम् । बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणायेत्यर्थः ।
तत् आ उक्षतम् आभिमुख्येन सिद्धतम् नः अस्माकम् गव्यू-
तिम् । गतिं पृथिव्यामृतिमवनम् । जीवनहेतुभूतानि क्षेत्रा-
ण्यत्राभिप्रेतानि । तदर्थं हि वृष्टिः प्रार्थ्यमाना दृष्टार्था भवति ।
गोजातिविषयभूतां वा ऊतिम् अवनमार्गम् । भक्षण-
मार्गाभिप्रायतो गोप्रवाटमिति यावत् । घृतेनाक्षारोदकेन ।
आ मा जने श्रवयतं युवानां । पृथमक्षारोदकेन सिक्तधान्यनि-
ष्पत्तिहेतुना यज्ञं कुर्वाणम् मा माम् जने जनपदे आ श्रवयतं
प्रकथयतम् । इत्थमदादित्थमयाक्षीदिति । हे युवानौ उच्छि-
न्नजरसौ । श्रुतम् आश्रुणुतं मम । हे मित्रावरुणौ हवेमा
हवान् आह्वानानि इमानि । श्रुत्वा चातिष्ठतमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

म० मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठद्वय । हे मित्रावरुणौ,
हे युवानां युवानौ तरुणौ छिन्नजरसौ, नोऽस्माकं जीवसे चिरं
जीवनाय बाहवा बाहू प्रसिद्धतम् । अन्तर्भावितव्ययैः प्रसारयतम् ।
जीवमविप्रनिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किंच नोऽ-
स्माकं गव्यूति क्षेत्रं घृतेन जलेन आ उक्षतं सिद्धतम् । भव-
त्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैः यन्निवनं सा मां जने जनपदे युक्तान-
श्रवयतम् आश्रवयतम् । इत्थमदात् इत्थमयाक्षीदिति लोके
मां कथयतमित्यर्थः । कृष्णभाव आपैः । किंच युवां मे मम
इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं श्रुणुतम् । श्रुत्वा
पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः । शृणोतेः शृणो लृक् ॥ ९ ॥

दशमी ।

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मित-
द्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकृष्ट रक्षाश्सि
सनेन्यस्वद्युयवज्जर्मावाः ॥ १० ॥

उ० शं नः । व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० 'वाजिनस्य शं नो वाजेवाज इति' (का० १६ ।
७ । १७) पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरो-
मुवाक्या वाजेवाज इति याज्या । व्याख्याते (९ । १६ ।
१७) ॥ १० ॥ ११ ॥

एकादशी ।

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो घनेषु विशा अमृता

ऋतज्ञाः । अस्व मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता
यात पृथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

उ० वाजेवाजेऽवत ॥ वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये
व्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः ।
गायत्री छन्द इन्द्रियं त्र्यविर्गोर्वयो दधुः ॥ १२ ॥

उ० समिद्धो अग्निः । एकादश आग्निः । अनराधोसा
प्रेन्द्राय वायोधसेऽनुष्टुभः । समिद्धः संदीप्तः अग्निः समिधा
प्रयाजदेवतया । सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन । वरेण्यः वरणीयः
संभजनीयः । गायत्रीछन्दः । त्र्यविश्च गौः वयः अवयः अनु-
चरत्वेन यस्य स तथोक्तः । इन्द्रियं वीर्यं च । वयः सत्त्वमयं
वा आयुर्वा इन्द्रे दधुः निदधुः ॥ १२ ॥

म० 'वायोधस आग्निः समिद्धो अग्निः समिधेति' (का०
१६ । ७ । १९) । वायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एका-
दश ऋच आग्निः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः । एकादश
आप्रोदेवत्या अनुष्टुभः स्वस्वत्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो
गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमयमायुर्वा दधुः
दधुन् प्रयच्छन्तु । कीदृशोऽग्निः । समिधा प्रयाजदेवतया
समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः ।
वरेण्यः वरणीयः संभजनीयः । कीदृशो गौः । त्र्यविः त्रयोऽव-
योऽनुचरत्वेन यस्य स त्रयिः । यद्वा पणमासावधिः कालोऽयिः
त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

तनूनपाच्छुचिर्व्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा
छन्द इन्द्रियं दित्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

उ० तनूनपात् । तनूनामपां नपाज्ज्ञा अग्निः । गौर्वा
तनूः तस्या नप्ता घृतम् । शुचिर्व्रतः उज्ज्वलकर्मा । तनूपाः
सरस्वती च । उष्णिहा विभक्तिव्यत्ययः । उष्णिक्छन्दः
दित्यवाद् गौः एते चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥

म० तनूनामपां नपात् । पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात्
घृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः । हलन्तत्वादाय
उष्णिक् छन्दः । गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः
दधन्तु । कीदृशस्तनूनपात् । शुचिर्व्रतः शुचिं शुद्धं व्रतं कर्म
यस्य सः । कीदृशी सरस्वती । तनूपाः तनू शरीरे मांति रक्त-
तीति । कीदृशो गौः । दित्यवाद् दिव्यं हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः । अनुष्टुप्
छन्द इन्द्रियं पञ्चावि गौर्वयो दधुः ॥ १४ ॥

उ० इडाभिरग्निः । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह अग्निः

इत्यथः स्तोतव्यः । सोमश्च देवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनु-
ष्टुप्छन्दः । पञ्चाविंश गीः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

म० इहामिः प्रयाजदेवताभिः सहाभिः सोमो देवः अनु-
ष्टुप्छन्दः गीः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः ।
इत्यथः स्तुतः । कीदृशः सोमः । अमर्त्यः अमरणधर्मा । कीदृशो
गीः । पञ्चाभिः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्ध-
द्विपर्यः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सुबर्हिर्भिः पूषण्वान्स्तीर्णवर्हिर्मर्त्यः । बृहती
छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

उ० सुबर्हिर्भिः शोभनवर्हिः प्रायाजदेवताभिः । पूष-
ण्वान् पूषा संयुक्तः । स्तीर्णवर्हिः स्तीर्णं वर्हियस्य स तथोक्तः ।
अमर्त्यः अमरणधर्मा । बृहतीछन्दः त्रिवत्सश्च गौः एते
इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

म० शोभनं वर्हिः प्रयाजदेवता अभिः बृहती छन्दः गौः
एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः । पूषण्वान्
पूषास्तीति पूषा युक्तः । स्तीर्णवर्हिः स्तीर्णं वर्हियस्य सः ।
अमर्त्यः अमरणधर्मा । कीदृशो गौः । त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनु-
चरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

दुरो देवीर्दिशो महीर्निष्ठा देवो बृहस्पतिः ।
पङ्क्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

उ० दुरो देवीः । दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः । छान्दसं
संप्रसारणम् । देवीः देव्यः दिशाश्च । महीः महत्याः । मग्ना
च देवः बृहस्पतिश्च । पङ्क्तिश्च छन्दः । इहेत्यभिनयचिर्देशः ।
इह यज्ञावयवे इह इन्द्रशरीरावयवे । तुर्यवाद् गौश्च इन्द्रियं
वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

म० दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं संप्रसारणम् ।
महीर्महत्यो दिशः मग्ना देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्यं
चतुर्थं वर्षं ब्रह्मतीति तुर्यवाद् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे
इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

उषे यद्धी सुपेशसा विश्वेदेवा अमर्त्याः । त्रि-
ष्टुप्छन्द इहेन्द्रियं पष्ठवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उ० उषे यद्धी । उषे इति द्विवचनसामर्थ्यात्सहचरित-
त्वाच्च द्वितीयारात्रिगृह्यते । उषाश्च रात्रिश्च । कीदृशौ ।
यद्धी महत्यौ । सुपेशसा साधुरूपे । विश्वे च देवाः अमर्त्याः
अमरणधर्माणः । त्रिष्टुप् छन्दः । इह इन्द्रवश्योः । पष्ठवाद्
च गौः । पष्ठं भारं ब्रह्मतीति पष्ठवाद् । इन्द्रियं वयश्च
दधुः ॥ १७ ॥

म० उषे द्विवचनाहिनं रात्रिश्च । अमर्त्याः विश्वेदेवाः
त्रिष्टुप् छन्दः । पष्ठं भारं ब्रह्मतीति पष्ठवाद् गौः । एते पञ्चेहे-
न्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ उषे । यद्धी यद्धी महत्यौ । यद्ध
इति महत्त्वम् । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते सुपेशसौ
सुरूपे । विभक्तेराकारः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण संयुजो युजा ।
जगतीछन्द इन्द्रियमनन्दान् गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

उ० दैव्या होतारा अयं चाग्निः । असौ च मध्यमः ।
भिषजौ इन्द्रेण संयुजौ संयुक्तौ समानकार्यौ । युजा परस्परेण
युक्तौ । जगती छन्दः । अनन्दांश्च गौः एते इन्द्रे इन्द्रियं
वयश्च दधुः ॥ १८ ॥

म० दैव्या होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमौ
वानुः । जगती छन्दः । अनः शकटं ब्रह्मतीत्यनन्दान् । गौः एते
चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ होतारौ । भिषजा
भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण संयुजौ सह युज्येते संयुजौ संयुक्तौ युजौ
परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

तिस्र इहा सरस्वती भारती मरुतो विशः ।
विरादछन्द इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

उ० तिस्र इहा । तिस्रो देव्यः इहा सरस्वती भारती ।
मरुतश्च विशः इन्द्रस्य प्रजाः । विराद छन्दः । धेनुर्गौर्न
गौश्च । नकारश्चार्थः । एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १९ ॥

म० इहा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो
विशः इन्द्रप्रजाः विराद छन्दः धेनुर्गौर्न गौश्च । नकारश्चार्थः ।
एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

विंशी ।

त्वष्टा तुरीपो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्विप-
दा छन्द इन्द्रियमुक्षा गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

उ० त्वष्टा तुरीपः तूर्णमापन्नः अद्भुतः । अद्भुत इव
महानित्यर्थः । इन्द्राग्नी च पुष्टिवर्धनी । द्विपदा च छन्दः ।
उक्षा गौर्न । नकारश्चार्थः । उक्षा सेक्षा च गौः । एते इन्द्रे
इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २० ॥

म० त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः । उक्षा सेक्षा
गौश्च पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशः त्वष्टा । तुरीपः तूर्ण-
माप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् । कीदृशाविन्द्राग्नी ।
पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपौषं वर्षयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ ।
नकार्यः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगम् ।
ककुपच्छन्द इहेन्द्रियं वशा वेहद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

उ० शमिता नः शमयिता इति प्राप्ते 'शमिता मन्त्रे'
इति छान्दसः प्रयोगः । शमिता नः अस्माकं वनस्पतिः
सविता च प्रसुवन् भगं धनम् ककुप च छन्दः । इहेत्यभि-
नयः । इह इन्द्रे वशा वनस्पता गौः वेहच्च विहति स्वजति
गर्भं या गौः सा लयोक्ता । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २१ ॥

म० वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुपच्छन्दः वशा
वनस्पता गौः वेहत् गर्भज्ञो गौः एते पञ्च इहेन्द्रं इन्द्रियं वयश्च
दधुः । कीदृशी वनस्पतिः । नोऽस्माकं शमिता शमयति सुख-
यति शमिता । 'शमिता मन्त्रे' (पा० ६ । ४ । ५४) इति
छान्दसो णिचो लोपः । कीदृशः सविता । भगं प्रसुवन् धनं
प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं करोत् । अति-
च्छन्दा इन्द्रियं बृहद्वयो गौर्वयो दधुः ॥ २२ ॥

उ० स्वाहा यज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भेषजं करोत्
करोतु । कः करोतु । वरुणः सुक्षत्रः । अतिच्छन्दाश्च
छन्दः बृहद्वयमत्र गौः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २२ ॥

म० शोभनं कर्त्रं श्रुतत्राणं वयस्य स सुक्षत्रः शोभनजत-
नाता वरुणः स्वाहा । नामिकदेशे नामग्रहणम् । स्वाहाकृतिभिः
प्रयाजदेवैः सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधमिन्द्राय करोत्
करोतु । किञ्च अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् अप्रथमः
समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च
इन्द्रे दधुः दधतु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः ।
रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

उ० वसन्तेन ऋतुना । वषापुरोडाशपञ्चानां याज्यानु-
वाक्या अनुष्टुभः । वयोधसस्य पत्नीः । इन्द्रश्च वयोधा
देवता । वसन्तेन ऋतुना सहायेन देवाः वसवः त्रिवृता
सोमेन स्तुताः सन्तः रथन्तरेण च पृष्ठेन च सहायेन इन्द्रे
तेजसा सह हविर्यवपाक्यं वयश्च दधुः । यद्वा वसन्तेन ऋतुना
स्तुताः त्रिवृता सोमेन च स्तुताः रथन्तरेण च पृष्ठेन स्तुताः
सन्तो वसवो देवाः स्वकीयेन तेजसा इन्द्रे हविर्यवश्च दधुः ।
एवमुत्तरेष्वपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

म० 'याज्याः पुरोनुवाक्याश्च वषापुरोडाशपञ्चानां वसन्तेन
ऋतुनेति' (का० १९ । ७ । २०) । चकाराहवोषसे वशा-
वेव धृचो यथाकर्म वषाधीनां याज्यानुवाक्याः वषायामे
५२ य० उ०

वसन्तेनेति (२३) पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेनेति (२४) याज्या,
पञ्चपुरोडाशायामे वषाभिरिति (२५) पुरोनुवाक्या शारदे-
नेति (२६) याज्या, इदयादियामे हेमन्तेनेति (२७)
पुरोनुवाक्या, शैशिरेनेति (२८) याज्येति सूत्रार्थः । अनु-
ष्टुभः षट् लिङ्गोक्तदेवता । वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो
देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्यवपाक्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु
स्थापयन्तु । कीदृशा वसवः । वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता सोमेन
रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः ।
बृहता यशसा बलं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २४ ॥

उ० ग्रीष्मेण ऋतुना सह देवा रुद्राः पञ्चदशे । पञ्च-
दशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । पञ्चदशेन सोमेन स्तुताः सन्तः
बृहता पृष्ठेन च सह । यशसा सह बलं हविः इन्द्रे वयश्च
दधुः ॥ २४ ॥

म० रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्यवश्च दधुः ।
कीदृशा रुद्राः । ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन सोमेन ।
विभक्तिव्यत्ययः । बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

वर्षाभिर्ऋतुनादित्याः सोमे सप्तदशे स्तुताः ।
वैरूपेण विशौजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २५ ॥

उ० वर्षाभिर्ऋतुना सह आदित्याः सोमे सप्तदशे सोमेन ।
सप्तदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्ठेन
सह विशा च ओजसा च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २५ ॥

म० आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह
हविर्यवश्च दधुः । कीदृशाः । वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन सोमेन ।
तृतीयार्थे सप्तम्यौ । वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

शारदेन ऋतुना देवा एकविंश क्रमवः स्तुताः ।
वैराजेन श्रिया श्रियं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २६ ॥

उ० शारदेन ऋतुना सह क्रमवो देवाः एकविंशे ।
एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन सोमेन स्तुताः
सन्तः विराजेन च पृष्ठेन सह श्रिया च श्रियं च हविरिन्द्रे
वयश्च दधुः ॥ २६ ॥

म० क्रमवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्यवश्च दधुः ।
कीदृशाः । शारदेन ऋतुना एकविंशेन सोमेन वैराजेन पृष्ठेन
श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

हेमन्तेन ऋतुना देवाश्रिण्वे भरतः स्तुताः ।
बलेन शर्कराः सहो हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २७ ॥

उ० हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः मरुतः त्रिणवे । त्रिण-
वेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रिणवेन सोमेन स्तुताः सन्तः ।
बलेन शाकरीः सह । शाकरीरिति योनिनिर्देशः । शाकरस्य ।
शाकरेणेति विभक्तिव्यत्ययः । शाकरेण च पृष्ठेन सह ।
बलेन च सह । हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २७ ॥

म० मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह । सहः इन्द्रियसामर्थ्यं
हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा मरुतः । हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन
सोमेन स्तुताः । शाकरीरिति शाकरस्य योनिनिर्देशः । शाकरेण
पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशोऽसृताः स्तुताः ।
सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २८ ॥

उ० शैशिरेण ऋतुना । सह देवाः अमृताः । त्रय-
स्त्रिंशो । त्रयस्त्रिंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रयस्त्रिंशेन
सोमेन स्तुताः सन्तः । सत्येन रेवतीः । रेवतीरिति रेवतस्य
योनिनिर्देशः । रेवतेन च पृष्ठेन सह सत्येन च । क्षत्रं
हविश्च इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २८ ॥

म० अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षत्रार्ण हविर्वयः
च इन्द्रे दधुः दधुः । कीदृशा अमृताः । शाक्रेण ऋतुना
त्रयस्त्रिंशेन सोमेन स्तुताः । रेवतीरिति रेवतस्य योनिः ।
रेवतेन च पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

होता यक्षस्तमिषाग्निमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रं सर-
स्वतीमजो धूम्रो न गोधूमैः कुवलेर्भेषजं मधु शर्प्यैर्न
तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिस्वृता घृतं मधु व्यन्त्वा-
व्यस्य होतुर्यज ॥ २९ ॥

उ० होता यक्षय । द्वादशाग्निस्तनूनपात्तराशंसयुक्ताः ।
प्रीतिकमधिसरस्वतीन्द्रदेवत्वम् । दैव्यो होता यक्षश्च वज्रतु ।
समिधा प्रयाजदेवतयाग्निसंवस्थितम् । इडस्पदे इडा
वीरुच्यते तस्याः पदे आहवनीये स्वाप्यते तदभिप्रायमेतत् ।
गोः पदे अवस्थितमाहवनीयमग्निम् । एताश्च देवताविशेषाः
वज्रतु । अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न । नकारः
प्रायः समुष्णार्थः । अजो धूम्रो भेषजम् । गोधूमैः कुवलेश्च
सहितः भेषजमत्र संपद्यते । मधुशर्प्यैः न । मधु च संपद्यते
स शर्प्यैश्चुरितमीहिभिः सहितः । तेजः इन्द्रियं च इन्द्रस्य
पञ्चमानसं वा संपद्यते । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा
इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च । सोममिति विभक्तिव्य-
त्ययः । परिस्वृता सह घृतं मधु च । व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि
हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ २९ ॥

म० 'होता यक्षस्तमिषाग्निमिति प्रयाजप्रेषाक्षिपशोः'
(का० १९ । ६ । १४) । होता यक्षस्तमिषाग्निमिडस्पद इत्या-

दयो द्वादश कण्डिकाक्षिपशोः प्रयाजप्रेषाः स्युः । द्वादशाग्रेणां
प्रयाजयाज्यानां प्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्वात् । आधा अष्टिः ।
दैव्यो होता समिधा प्रयाजदेवत्वा सह अग्निमश्विना अश्विनौ
इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये वक्षतु वज्रतु ।
गोपदे स्वाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो
धूम्रो भेषजं गोधूमैः कुवलेः बदरैः शर्प्यैः अचुरितमीहिभिश्च
सहितो भेषजमौषधं भवति । नकारो चाधौ । इन्द्रायेति शेषः ।
कीदृशं भेषजम् । मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रिय-
सामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः
सन्तः पयः परिस्वृता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च
व्यन्तु पिबन्तु । सोम इति विभक्तिव्यत्ययः । सवेज हे होत-
मनुष्यहोतः, त्वमपि आज्यस्य यज । कर्मणि घट्टो । यजतिदी-
नार्थः । अरुयादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

होता यक्षस्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषो न भेषजं
पथा मधुमता भरन्नश्वितेन्द्राग्नी वीर्यं बदरैरुपवाका-
भिर्मेषजं तोक्मभिः पयः सोमः परिस्वृता घृतं मधु
व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३० ॥

उ० होता यक्षस्तनूनपात्सरस्वतीम् । तनूनपातमिति विभ-
क्तिव्यत्ययः । सरस्वतीं च । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्ठाद्व्यवहितं
यत्पठ्यते तदिह कृतविभक्तिव्यत्ययं योग्यतेऽर्थसंबन्धात् ।
अश्विनौ इन्द्रं च । अविर्मेषो न भेषजम् । नकारः समुष्ण-
ार्थार्थो निजकमः । अविश्च भेषजं भेषजम् इन्द्राय यज-
मानाय वा करोति । पथा मधुमता भरन् । पथा यज्ञमार्गेण
मधुमता रसवता आत्मानं भरन् हरन् हवींषि देवान्प्रति ।
'हप्रहोभंश्छन्त्सि' इति हकारस्य भकारः । वीर्यं बदरैरुपवा-
काभिर्मेषजं तोक्मभिः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः । तोक्मभिरिन्द्र-
रितयवैः । वीर्यं भेषजं करोति भेष एव । इन्द्राय यजमानाय
वा । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभू-
तीनि पिबन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३० ॥

म० एकाधिका अव्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्विती-
याथे । इन्द्रायेति तनुधा द्वितीयाथे । नकारश्चाथे । दैव्यो होता
तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रं च वज्रतु । तत्र
यागे अविः अजः भेषजम् । नार्थाथे । मधुमता रसवता पथा यज्ञ-
मार्गेण भरन् आत्मानं हरन् सन् बदरैर्वदरीफलैः । उपवाका-
भिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरिन्द्ररितयवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्य-
करं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः
पयशरीनि व्यन्तु । हे होतः, त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं
देहि ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

होता यक्षस्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषो न भेषजं पतिश्च सुरया

भेषजं मेघः सरस्वती भिषप्रथो न चन्द्राश्विनोर्वेषा
इन्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोकमभिः
पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु व्युन्त्वाज्यस्य
होतुर्यज ॥ ३१ ॥

उ० होता यक्षहराणाम् न । देव्यो होता यजतु
नराशंसं न नम्रहुं पतिम् । अवहितपदकल्पना । नराशंसं च ।
पतिमधिपतिं जगतः । यजो हि नराशंसः स आहुतिपरिणा-
मद्वारेण जगद्धिमतिं । नम्रहुम् सुरया सहितं नम्रहुं किण्वं
च होता यजस्विस्वमुचरते । भेषजं मेघः यथा इन्द्रस्येत्युप-
विष्टाग्नेयस्य श्रूयते स इहानुषज्यते । भेषजं मेघः इन्द्रस्य
करोत्विति वाक्यशेषः । सरस्वती भिषक् इन्द्रस्य भवतु ।
रथो न चन्द्राश्विनोः । रथश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु । कथंभूतो
रथः । चन्द्री । चन्द्रमिति द्विरप्यनाम । तदस्यास्तीति
चन्द्री सुवर्णस्वचितः । अश्विनोः संवन्धी । नन्वश्विनोः
संवन्धिनो रथस्य कथं भिषिकत्वम् । शृणु । 'आयुधं वाहनं
वापि स्तुतौ यत्नेन दृश्यते । तमेव तत्स्तुतं विन्यात्तत्सात्मा
बहुधा हि सः' । यथा इन्द्रस्य वीर्यं कुर्वन्त्विति शेषः । यथा
इति बहुवचनोपदेशश्चिपशुविषयः । बदरैः उपवाकाभिः
तोकमभिः भेषजमिन्द्रस्य अवल्वितिशेषः । अधिसरस्वतीन्द्राश्च
दैव्येन होत्रेभ्यमानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु । त्वमपि हे
मनुष्यहोता, आज्यस्य यज ॥ ३१ ॥

म० दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं
भिषक् भिषजोः अश्विनोः रथः रथेन यजतु यजतु । कीदृशो
रथः । चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । रथस्य
यामोऽश्विनोरेव । तदुक्तम् 'आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यत्नेन
दृश्यते । तमेव तत्स्तुतं विन्यात्तत्सात्मा बहुधा हि सः' इति ।
सरस्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयाथै । भिषजि । प्रथमा
यज्मर्यै । तत्र सुरया सह नम्रहुं नम्रहुः किण्वः मेघः यथाः
बहुलाभिपशुसंवन्धिन्यो यथाः बदरैः उपवाकाभिर्वैः तोकम-
भिश्च त्रीणि संहिता इन्द्रस्य वीर्यकरे भेषजं भवतु । अश्विना-
दयः पयःप्राणीनि पिबन्तु । हे होता, आज्यस्य यज देहि ।
कीदृशं नराशंसम् । पतिं पाञ्चकम् । नम्रहुः सुराकन्दः ।
नकारो नाभी । द्वितीयो भेषजशब्द आपि ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

होता यक्षदिदेहित आजुहानः सरस्वतीमिन्द्रं
बलेन वर्धयन्नृपभेण गर्वेन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं
यवैः कर्कण्डुभिर्मधु लाजैर्न मासरं पयः सोमः
परिस्नुता घृतं मधु व्युन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३२ ॥

उ० होता यक्षदिदेहितः । होता यजतु । इडा प्रयाजदे-
वतया हेडितः स्तुतः सन् । किंहुवन् । आजुहानः सरस्वतीं

सरस्वतीमाहुयन् । अश्विनेन्द्रायेत्युपविष्टाग्नेयस्य पश्वते तदेत-
त्पदद्वयमिह कृतविभक्तिव्यत्ययं संभवति । उक्तं च 'यस्य
यैनायैसंवन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सन् । अर्थतो ह्यसमानाना-
(१)मानन्तर्व्यकारण' मिति । अश्विनौ इन्द्रं च । किंच । इन्द्रं
बलेन वर्धयन् । नृपभेण गवा च इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्धयन् ।
मधु मासरं च उपादायेति शेषः । यवैः कर्कण्डुभिर्लाजैश्च
भेषजमिन्द्रस्य वर्धयन् । अधिसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रे-
भ्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोता,
आज्यस्य यज ॥ ३२ ॥

म० दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रम-
श्विना अश्विनौ च यजतु यजतु । किं कुर्वन् । नृपभेण गवा च
यैन्वा च बलेन वर्धयन् । इडादीन् समर्धयन् यजतु । कीदृशो
होता । हेडितः ऋत्विभिः स्तुतः । आजुहानः इडादीनाहु-
यन् । तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मासरमोदनं निःस्त्रावं
च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यकरं भेषजं भवति । अधिसरस्वतीन्द्रा
होत्रेभ्यमानाः पयःप्राणीनि पिबन्तु । हे होता, त्वं च
यज ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

होता यक्षद्विर्हिरूणंभ्रदा भिषङ्गासत्ता भिषजा-
श्विनाश्चा शिशुमती भिषग्धेनुः सरस्वती भिषग्
दुह इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु
व्युन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३३ ॥

उ० होता यक्षद्विर्हिरूणंभ्रदाः होता यजतु प्रकृता
देवता । बर्हिश्च प्रयाजदेवता । ऊर्णभ्रदाः ऊर्णभ्रद इति
प्राप्ते ऊर्णभ्रदा इति क्रान्तसो लिङ्गविपर्ययः । ऊर्णेव सृष्टुर्भिष-
ग्भवतु इन्द्राय । भिषग्धेन उक्तः । नासत्ता भिषजाश्विना ।
नासत्ता नासिकाग्रभवावश्विनौ भिषजौ भवतामिन्द्रस्य ।
अथा वडवा शिशुमती धेनुश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु । इत्यं-
भूता हि सा दक्षिणा पत्यते । कस्मात्पुनरेवमाशास्वत इत्यत
आह । यतः सरस्वती भिषक् स्वयमेव दुहे दोगिच इन्द्राय
भेषजम् । अतो यूयमपि भिषजौ भवथेति । अधिसरस्व-
तीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेभ्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमपि हे मनुष्यहोता, आज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

म० दैव्यो होता ऊर्णभ्रदाः ऊर्णमिव मरीचः बर्हिः प्रया-
जदेवम् । भिषजा भिषजो वैद्यौ । नासत्ता न असत्ता सत्सक्यौ
अश्विना अश्विनौ । सरस्वती सरस्वती च यजतु यजतु । तत्र
शिशुमती नासकोपेता अथा वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च
इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुहे पूरयति । अथाप्यो दक्षिणा
दीयन्ते । 'लोपन्ता आत्मनेपदेषु' (पा० ७।१।४१) इति
तलोपः । ते पयःप्राणीनि व्यन्तु होतुर्यज ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशी ।

होता यक्षदुरो दिशः कवच्यो न व्यचस्वतीर-
धिभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी दुधे दुहे
धेनुः सरस्वत्यधिनेन्द्राय भेषजं शुक्रं न ज्योति-
रिन्द्रियं पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतुर्यज ॥ ३४ ॥

उ० होता यक्षदुरो दिशः होता यजतु । दुरः द्वार इति
प्रासे छान्दसं संप्रसारणम् । द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेन पर्यायः ।
कवचभूता यज्ञगृहद्वारः । दिशः कवच्यो न व्यचस्वतीः ।
छतोपमानमेतद् । दिश इव वाः कवच्यः ससुषिराः । व्यच-
स्वतीः व्यञ्जनवत्यः गमनवत्यश्च याः । अधिभ्यां न दुरो
दिशः । अधिभ्यां च वा अधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो दिश
इव बभूवुः । इन्द्रो न रोदसी दुधे इन्द्रश्च या अ-
धिष्ठाया रोदसी यावापृथिव्यौ दुहे । हकारस्य षकारः ।
दुग्धवान् । याश्चाधिष्ठाया दुहे धेनुर्भूत्वा सरस्वती अधिनौ च ।
कस्य दुहे किंच दुह इत्यत आह । इन्द्राय भेषजं शुक्रं शुक्रं
ज्योतिश्च इन्द्रियं च दुहे । अधिसरस्वतीन्द्राश्च पयःप्रभृती-
नि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३४ ॥

म० दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सर-
स्वती सरस्वती अधिना अधिनौ च यज्ञत् यजतु । नकारा-
श्रार्थाः । द्वारशब्दस्य संप्रसारणम् । कीदृशीः द्वारः । दिशः दिश
इव सातकायाः कवच्यः ससुषिराः । अतएव व्यचस्वतीः व्यचो
व्यञ्जनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । दिशो दिक्षुत्या
दुरो द्वारः अधिभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी यावापृथिव्यौ इन्द्राय
भेषजमौषधे दुहे दुग्धे । कीदृशी रोदसी । दुधे 'दुहः कवचध'
(पा० ३ । २ । ७०) इति हकारस्य षकारः । दुहे इत्यत्र
तलोपश्च वचनव्यत्ययः । दुहते । रोदसीभ्यां सफाशादिन्द्रायौषधं
दुहते इत्यर्थः । 'अकथितं च' (पा० १ । ४ । ५१) इति
द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्रं शुद्धं
ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दुग्धे । अन्यथाक्यातम् ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशी ।

होता यक्षत्सुपेशसोपे नक्तं दिवाश्विना सम-
जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजं इयेनो न
रजसा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्नुता
घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३५ ॥

उ० होता यक्षत्सुपेशसोपे । होता यक्षत् यजतु
सुपेशसा मुरूपे । उपे इति द्विवचनोपदेशाद्वाविध
उवाच गृह्येते । नक्तंदिवा रात्रौ च अहनि च । यी चाश्विनी
समजातः संश्लेषयतः सरस्वत्या सहितौ । त्विषिं वीक्षिम्

इन्द्रे । इन्द्रभेषजं च संश्लेषयतः । तौ च होता यजतु । यश्च
इयेनः रजसा । रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः । ज्योतिषा हृदा
हृदयेन । श्रिया न । नकाराः सर्वे समुच्चयार्थीया इहानुवाके
प्रापशः । श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे समनक्ति ।
तं च होता यजतु । अधिसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्य-
मानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः,
आज्यस्य यज ॥ ३५ ॥

म० होता सुपेशसा मुरूपे उपे द्विवचनोपदेशाद्वाविध नक्तोपे
प्रयाजदेवी सरस्वत्या सहितौ अधिनौ च यज्ञत् । तौ चाश्विनी
नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा । रजःशब्दो ज्योतिर्व-
चनः । हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासररूप-
मौषधं इयेनः इयेनपत्रे त्विषिं कान्तिं च इन्द्रे समजाते
संश्लेषयतः । नकाराश्रार्थाः । ते पयआदीनि व्यन्तु । हे होताः,
त्वं यज ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

होता यक्षदैव्या होतारा भिषजाधिनेन्द्रं न
जागृवि दिवानक्तं न भेषजैः शुषं सरस्वती भिषक्
सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु
व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३६ ॥

उ० होता यक्षदैव्या होतारा होतारौ अयं चाग्निरसौ च
मध्यमः । भिषजौ अधिनौ इन्द्रं न इन्द्रं च होता यजतु ।
जागृवि दिवानक्तं न भेषजैः शुषं सरस्वती भिषक्सीसेन
दुह इन्द्रियम् । या चैषा सरस्वती भिषक् जागृवि
स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता जागरणशीला । विभक्तिलोपः । दिवा-
नक्तं च भेषजैरौषधैः शुषं बलम् सीसेन च दुहे दोग्धि ।
इन्द्रियं च इन्द्रार्थम् । तौ च दैव्यो होता यजतु । अधिस-
रस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमपि हेमनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३६ ॥

म० दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं अग्नि-
रसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैश्वौ अधिनौ
इन्द्रं च यज्ञत् यजतु । नौ चापौ । भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः
सह शुषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे । दुहेर्लट्
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७ । १ । ४९) । तलोपः ।
इन्द्रियार्थम् । कीदृशी सरस्वती । दिवानक्तमहोरात्रं जागृवि
जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता 'सुषां सुष्ठक्' (पा० ७ ।
१ । ३९) । सोष्ठक् तां च दैव्यो होता यजतु । अक्षयादयः
पयआदीनि व्यन्तु । हे होताः, त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

होता यक्षत्तिवो देवीर्न भेषजं ज्यस्त्रिधातवो-
ऽपसौ रूपमिन्द्रे हिरण्यमधिनेन्द्रा न भारती

वाचा सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः
परिस्तुता घृतं मधु व्युन्त्वाव्यस्य होतुर्यज ॥ ३७ ॥

उ० होता यक्षत्तिस्रो देवीः । होता यजतु तिस्रो देवीः
वक्ष्यमाणाः । नभेषजं त्रयस्त्रिधातवोपसः । नकारः समुच्च-
यार्थो भिन्नक्रमः । भेषजं च या इन्द्रे कुर्वन्ति ताश्च होता
यजतु । त्रयः पशवः त्रिधातवः । आश्विनो धूम्रः सारस्वतो
मेघः ऐन्द्र ऋषभः इति त्रयः पशवः । प्रधानाङ्गोपाङ्गभेदा-
स्त्रिधातवः पशवः । अपसः अपस्विन इति प्राप्ते छान्दसो
मतुष्योपः । कर्मवन्तः । अग्रयो वा त्रयस्त्रिधातवः ।
रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेवा न भारती । ये च इन्द्रे रूपं
हिरण्यमयं कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु । के ते इत्यत आह ।
अश्विनौ इडा च भारती च । वाचा सरस्वती मह इन्द्राय
दुह इन्द्रियम् । या च वाचा त्रयीलक्षणया सरस्वती
महः महत्त्वं पूजामिन्द्राय दुहे दोषि इन्द्रियं च । तां च
होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः
पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य
यज ॥ ३७ ॥

म० नौ चार्थौ । दैव्यो होता । इडा भारती सरस्वती चेति
तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यजतु
यजतु । या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमौषधं हिर-
ण्यं श्रोतमानं रूपं च महत्त्वैक इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्राय
दुहे दुग्धे । केः कृता । त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः । तृती-
यार्थे प्रथमा । त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोपाङ्गलक्षणाः प्रकारा येषां
ते त्रिधातवः पशवः । ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेघः
ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः । अपसः । अप इति कर्मनाम
विनो लोपः । अपस्विनः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजरू-
पेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्वादयः पयःपायीनि पिबन्तु ।
हे होतः, त्वमप्याज्यस्य यज पुनं देहि ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्र-
मश्विना भिषजं न सरस्वतीभोजो न जूतिरिन्द्रियं
वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजश्च श्रिया
न मासरं पयः सोमः परिस्तुता घृतं मधु व्युन्त्वा-
व्यस्य होतुर्यज ॥ ३८ ॥

उ० होता यक्षत्सुरेतसम् । होता यजतु सुरेतसं शोभनं
रेतः उदकलक्षणं यस्य । 'शोभनं श्वेतस्य रेतो यदुदकम्' ।
यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तं पुंसो रेतःकारणभूतम् । ऋषभं
वर्षितारम् । नर्यापसम् नरेभ्यो हितं नर्यम् तस्य । अपः
कर्म । स नर्यापसः तं नर्यापसं त्वष्टारम् दैव्यो होता यजतु ।
किंच इन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौ
भिषजं च सरस्वतीम् दैव्यो होता यजतु । केन यजतु ।

भोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषक् । नकारः
समुच्चयार्थः । भोजश्च जूतिर्देवः इन्द्रियं च यो वृकः
सरभसः सोद्यमो दक्षः भिषक् तेन यजतु । सुरया वृक-
लोमानि क्षिप्यन्त इत्यत एवमुच्यते । पयः सुरया भेषजं
श्रिया न मासरम् । तथा मासरमुपादाय सुरया च यजतु ।
यशो भेषजं श्रिया सह इन्द्रे यजमाने वा । अश्विसरस्वती-
न्द्राश्च दैव्येन होत्रा हज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

म० नकाराधार्थः । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना
अश्विनौ सरस्वतीं भिषजं च यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् ।
सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् ।
यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तं पुंसो रेतःकारणभूतम् । ऋषभं वर्षि-
तारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यम् तस्य स नर्यापसः
तम् । केन यजतु तदाह । रभसः सोद्यमो भिषग्वैद्यभूतो यो
वृकः तेन । प्रथमा तृतीयार्थे । सुरया वृकलोमानि क्षिप्यन्ते-
ऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु । भेषजं यन्मासरं तेन च
यजतु । एवं च यागे भोजस्तेजः जूतिर्वैशः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया
सह यक्षेन्द्रे भवन्त्विति शेषः । अश्विनादयः पयःपायीनि
व्यन्तु । हे होतः, त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

होता यक्षद्वनस्पतिश्च शमितारश्च शतकतुं भीमं
न मनुयुश्च राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भामश्च सर-
स्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः परि-
स्तुता घृतं मधु व्युन्त्वाव्यस्य होतुर्यज ॥ ३९ ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम् होता यजतु । वनस्पतिं शमि-
तारं शतकतुं बहुकर्माणम् भीमं न मनुयुं राजानं व्याघ्रम् ।
भीमं भयानकम् मनुयुं क्रोधात्मानम् । राजानमारण्यवानं
पशुनां व्याघ्रं च होता यजतु । नमसाश्विना हविषा ।
अश्विनौ च होता यजतु । भामं सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह
इन्द्रियम् । या च भामं कोषम् । सरस्वतीभिषक् इन्द्राय
दुहे दोषि इन्द्रियं च तां च दैव्यो होता यजतु । अश्वि-
सरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३९ ॥

म० दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजि-
प्रतीति व्याघ्रः । व्याघ्रमिव राजानं शतकतुमिन्द्रमश्विना
अश्विनौ सरस्वतीं सरस्वतीं च नमसा अजेन यक्षत यजतु ।
कीदृशं वनस्पतिम् । शमितारं पशुनां संस्कर्तारं मृगरूपेण ।
भीमं भयंकरं मनुयुं क्रोधात्मानम् । भिषक् वैद्यरूपा या
सरस्वती इन्द्राय भामं कोषमिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दोषि । ते
वनस्पत्यादयः हज्यमानाः पयःपायीनि पिबन्तु । हे होतः-
यज ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्तोकानाम् स्वाहा मेदसो यक्षुक् स्वाहा छागमग्निभ्याम् स्वाहा मेपज् सरस्वत्यै स्वाहा ऋषभमिन्द्राय सिंहाय सहस्र इन्द्रियं स्वाहाग्निं न भेषजं स्वाहा सोममिन्द्राय स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजां पतिं स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं स्वाहा देवा आज्यपा जुपाणो अग्निर्भेषजं पयः सोमः परिश्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतयेज ४०

उ० होता यक्षदग्निं स्वाहा । दैव्यो होता यजतु । अग्निं प्रयाजदेवतां वा आहवनीयं वा । स्वाहाज्यस्य स्तोकानाम् सुष्ठु आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकानाम् । स्तोका विभुषः । स्वाहा मेदसो यक्षुक् । शोभनमाह यजमानः मेदसो वपासंयजमानम् यक्षुक् यक्षुक् । वपाः अग्निमाणा आज्येनाग्निवार्यन्ते तदग्निप्रापमेतत् । स्वाहा छागमग्निभ्याम् । छागमेपपशव्याः पशुवचनाः । शोभनमाह यजमानश्छागपशुमग्निभ्यां मेपं शोभनं सरस्वत्यै च । स्वाहा ऋषभमिन्द्राय । शोभनमाह यजमानः ऋषभं इन्द्राय । कथंभूताय इन्द्राय । सिंहाय अभिमवित्रे । पुनः कथंभूताय । सहस्रे वलात्मकाय च । किंभूतमृषभम् । इन्द्रियं इन्द्रियात्मकमिति सामानाधिकरण्यात्संयज्यः । स्वाहाग्निं भेषजम् आज्यभागो मुआह यजमानः । अग्निं च भेषजम् । स्वाहा सोममिन्द्रियं शोभनमाह यजमानः सोममिन्द्रियात्मकम् । स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजांपतिम् । पशुपुरोडाशदेवताः । मुआह यजमानः । इन्द्रं सुत्रामाणम् सवितारं च । वरुणं वैद्यानां पतिं च । स्वाहा वनस्पतिम् प्रियं पाथो न भेषजम् । मुआह यजमानः वनस्पतिम् प्रियं पाथश्चात्र भेषजं च । पशुदेवतानां वनस्पतिम् स्वाहादेवा आज्यपाः । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । शोभनमाह यजमानः देवा आज्यपाः इज्यमाना वै देवा उत्तमे प्रयाजे स्मरन्ते इत्यतो विभक्तिव्यत्ययोश्च न कृतः । भुविस्तु 'देवा ह वा ऊनुर्हन्त विजितमेवानुसर्वं यज' स'स्वापय' इत्युपक्रम्य 'त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज' स'स्वापयन्' इत्याह । अतः स्वाहाकारा समासिवचनाः समासिवचनावाच्य स्वाहाकाराणां देवतापदस्य वतुष्यां भवितव्यम् । स्वाहा देवेभ्य आज्येभ्य इत्यर्थं प्रकारः । जुपाणो अग्निर्भेषजम् । जुपाणः सेवमानः अग्निः भेषजसौ पयम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु अधिस्तरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ४० ॥

म० होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यजतु यजतु । किंच आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विभुषां स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं वदति । 'यक्षोऽजतिज' (पा० ६ । ३ । १३५) इति शीघ्रः । वृषो रूपम् । यजमान इति शेषः । यजमानो घृतविन्दुन् शोभनान्वदतीत्यर्थः । कर्मणि पठ्यो । मेदसो वपासंयजमानां यक्षुक् स्वाहा । वपासंयजमानेति समीचीनानीति पृथक्वदति अग्निभ्यामग्निनोरर्थे छागं शोभनमाह । सरस्वत्यै मेपं शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आह । कीदृशायेन्द्राय । सिंहाय सिंहवृत्त्याय दिनस्वीति सिंहस्तस्यै वक्रूणाभिभवित्रे । तथा सहस्रे वलात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निं च सु आह । नवार्थः । इन्द्रियं वीर्यप्रदं च सोमं सु आह । एतावन्मौमावाज्यभागो सु आहैत्यर्थः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणं च सु आह । पशुपुरोडाशदेवताः सु आहैत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजं च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह । नकारार्थः । आज्यपा देवा आज्यवान् देवान् सु आह । 'प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः' । स्वाहेति कियानां यजमानः कर्ता । 'देवा ह वा ऊनुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज' स'स्वापय' इत्युपक्रम्य 'त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज' स'स्वापयन्' इत्याह । अतः स्वाहाकारा समासिवचनाः समासिवचनावाच्य स्वाहाकाराणां देवतापदस्य वतुष्यां भवितव्यम् । स्वाहा देवेभ्य आज्येभ्य इत्यर्थं प्रकारः । जुपाणो अग्निर्भेषजम् । जुपाणः सेवमानः अग्निः भेषजसौ पयम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु अधिस्तरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

होता यक्षदग्निं छागस्य वपाया मेदसो जुपेतां हविर्होतयेज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य वपाया मेदसो जुपतां हविर्होतयेज । होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य वपाया मेदसो जुपतां हविर्होतयेज ॥ ४१ ॥

उ० होता यक्षदग्निं छागस्य त्रयो वपानां प्रेषा यथा लिङ्गम् । दैव्यो होता यजतु । अग्निं छागस्य वपाया मेदसः खेदप्रकृतिर्मेदः । तौ यजमानौ जुपेतां हविः । त्वं च हे मनुष्यहोतः यज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य । जुपतामित्येकवचनविशेषः । होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य । सममन्यत् ॥ ४१ ॥

म० होता यक्षदग्निमिति त्रयो वपानां प्रेषा यथा लिङ्गम् (पा० १९ । ६ । २२) । होता यक्षदग्निं छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपाज्यस्य क्रमात् प्रेषा एककण्डिकावामिति धृत्वाः । यत् लिङ्गोक्तदेवताः । तत्रायाज्यसो वपानां प्रेषाः यवार्णां प्राजापत्या पञ्चिश्छन्दः । द्वितीयस्य जाधिका प्रथमतृतीयस्योरेकाधिका । दैव्यो होता अग्निं यक्षत् यजतु । इज्यमानौ तावदग्निं छागस्य वपाया मेदसः हविर्जुपेतां सेवेताम् । मेदः

त्रिगुणभागाः । हे होतव्यं । होता सरस्वतीं यजतु । सा मेपस्य
वपाया मेदतो हविर्लुपताम् । हे होतः, त्वं यज । होता इन्द्रं
यजतु सा इन्द्रः ऋषमस्य वपाया मेदतो हविर्लुपताम् । हे मनु-
ष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

होता यक्षदधिनौ सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाण-
मिमे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेपैर्यजमैः सुताः
शष्पैर्न तोक्मभिर्छाजैर्महस्वन्तो मदा मासरेण परि-
ष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधु-
श्रुतस्तान्दधिनौ सरस्वतीन्द्रः सुत्रामां वृत्रहा जुष-
न्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होत-
व्यं ॥ ४२ ॥

उ० होता यक्षदधिनौ सरस्वतीम् । प्रहाणां प्रेषः ।
दैव्यो होता यजतु । अधिनौ च सरस्वतीं च इन्द्रं च सुत्रा-
माणम् । एवं होतारमुक्ताव्यवह । हे अध्वर्यवः, इमे सोमाः सुरामाणः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा ।
सुरामया वा । छागैर्न मेपैः ऋषमैः सुताः । नकाराः सर्वे समु-
च्चयायीयाः । छागैश्च मेपैश्च ऋषमैश्च सुता अभिपुताः सम-
र्थीकृताः । शष्पैश्च तोक्मभिश्च छाजैश्च महस्वन्तः महाभा-
ग्यमुक्ताः महातपणीयाः । मासरेण परिष्कृताः । 'संपर्यु-
पेभ्यः करोती भूषणे' इति सुद । मासरेण अलंकृताः ।
शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसा संयुक्ताः । अमृताः
अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखीभूताः । वः युष्म-
त्संबन्धेन । इत्यध्वर्युविषयम् । मधुश्रुतः मधुस्रवाः मधुक्ष-
रणाः तानेतान्सोमान् अधिनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सु-
त्रामा । साधुप्राणः वृत्रहा जुषताम् जुषित्वा च । सोम्यं
सोममयं मधु पिबन्तु च मदन्तु च व्यन्तु च । त्वमपि हे
मनुष्यहोतः, यज ॥ ४२ ॥

म० 'प्रहाणां चतुर्यः' (का० १९।६।२३) । होता
यक्षदधिनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थे प्रहाणां प्रेषः । होता
यक्षदधिनौ सरस्वतीं मधु रक्षितारमिन्द्रं च यजतु यजतु । एवं
होतारमुक्ताव्यवह । हे अध्वर्यवः, इमे सोमाः वो युष्माकं
गुष्माभिः सुता अभिपुताः । कीदृशाः सोमाः । छागैर्न मेपैर्यज-
मैश्च सुरामाणः मधु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः । रमते-
रनृप्रखयः । पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थी । सुरावन्तः
सुरामया वा । तेषां शष्पैः तोक्मभिर्छाजैर्महस्वन्तः महास्वन्तः
तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तपयन्तीति मदाः । मासरेण
पूर्वोक्तं परिष्कृता अलंकृताः 'संपर्युपेभ्यः-' (पा० ६।१।
१३४) इति सुद । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा
युक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः ।
मधुश्रुतः मधु श्रोतन्ते ते मधुसाविणः । अधिनौ सरस्वती

सुत्रामा वृत्रहा पुनरुदहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुषन्तां
सेवन्ताम् । सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु राजन्तां
हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः, त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

होता यक्षदधिनौ छागस्य हविष आत्तामस्य
संध्यतो मेव उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या
गमो घस्तां नूनं घासे अञ्जाणां यवसप्रथमानां
सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवो-
पवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतो-
ऽद्वाद्वाद्वात्तानां करत एवाधिनौ जुषेतां हवि-
र्होतव्यं ॥ ४३ ॥

उ० होता यक्षदधिनौ छागस्य । प्रेषः । होता यजतु ।
अधिनौ छागस्य छागाक्ष्य तावधिनौ छागसंबन्धिनः हविषा
अत्ताम् । 'अद भक्षणे' । अभक्षयतां भक्षितवन्तौ । अद्य
अस्मिन्धवि । मध्यतो मेव उद्धृतम् उदरमध्यतो वपालक्षणे
मेदः उद्धृतम् । 'हप्रहो मेऽडन्दसि' इति हस्य भकारः ।
पुरा द्वेषोभ्यः पूर्वमसुररक्षोभ्यः यज्ञद्वेषो वा । पुरा च
पौरुषेय्यागृभः पुरुषार्थं यृक्षते इति पौरुषेयीगृभः तस्याः
पौरुषेय्यागृभः । इच्छाया इत्यर्थः । नहि वपायागे इहा नि-
षते । यावेवे वपाहविष आत्तां ताविदानीं घनां भक्षयताम् ।
अज्ञानां स्वमंशभूतमिति शेषः । विशेषणविशेष्यस्याप्याहारः ।
नूनं निश्चयेन । किमृतानामज्ञानाम् । घासे घासे अञ्जा-
णाम् अवचानाम् । घासेपरिजितं स्वेच्छया घासे वा यान्य-
जराणि स्युः । यवसप्रथमानां यवसानामञ्जानां पानि प्रथमानि
मग्नैः संस्कृतत्वात् । 'एतद् परममजायं यन्मांसम्' इति
श्रुतेः । सुमत्क्षराणाम् । सुमत् स्ववमिषार्थः । स्वपमेव पानि
क्षरन्ति अदितानि । शतरुद्रियाणाम् बहुस्तुतीनाम् । रुद्र
इति हि स्तोत्रनामसु पठितम् । रुद्रस्य स्तोत्रुरिमा रुद्रियाः
स्तुतयः । बहुशो वा रुद्राणां अग्निष्वात्तानां अग्निना साधु-
पाकार्यमासादितानाम् । अग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवो-
पवसनानाम् । पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवभिः स्थूलहरो-
षिते विरवदानैः स्थूलानामुपवसनं समीपस्त्वितियेषामिति
वा । किंच । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अज्ञा-
दद्वाद्वात्तानां पार्श्वतोवचनानाम् पार्श्व परशुमयमहं भवति ।
श्रोणितोऽवचनानां शितामतोऽवचनानाम् । शितामशब्देन यक्ष-
हाशिताम् चोनिर्वाशिताम् भेदोदाशिताम् इति व्याख्या-
भेदाः । उत्सादनप्रदेशात् छेदनप्रदेशात् । अवचानाम् । एव-
मज्ञादद्वाद्वात्तानाम् । करत एवाधिनौ तृप्तिमिति शेषः ।
जुषेतां च । पुनर्वचनमादरार्थम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः,
यज ॥ ४३ ॥

म० 'हविषामुत्तरे यथा लिङ्गम्' (का० १९।६।२४) । चतुर्थांशप्रपादमे पठ्यमाना 'होता यक्षदक्षिणौ छागस्य हविषः' इत्याद्यान्वयो यथा लिङ्गमाश्विनोऽदिहविर्गानां प्रेषा इत्यर्थः । देव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । ताविज्यमानाश्विनौ छागस्य हविषः छागसंयन्त्रि हविः आत्ताम् अमशयताम् । कर्मणि षष्ठी । किञ्च अथ अस्मिन् दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्धृतमुद्धृतं मेदो वषात्वं चात्ताम् । 'हृषहोर्भरच्छन्दसि' । कथमुद्धृतं तज्जाह । द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषासि । द्वेषैरमुन्मल्लयः । यक्षद्वेषुणि अमुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् । गावतानि पराभवायागच्छन्ति ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः । तथा गृध्रः गृध्राते भक्षयार्थमिति गृप् तस्या गृध्रः इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् । वषायां मिडाप्रयोज-
नाभावात् । कीदृश्या गृध्रः । पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋक्षिगर्था तस्याः । तावद्विना नूनं निश्चितमज्ञानां घलामाज्ञानि भक्षयताम् । 'घस्त्व अदने' विशेषणविक्षेपस्याध्याहारः । कीदृशानामाज्ञानाम् । घाते अज्जराणाम् । एकपदं घाते प्राप्ते अज्जराणां नवानां रुचिजनकानाम् । अन्यानि प्राप्तेपूतरो-
त्तरमरुचि जनयन्ति नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसाना-
मज्ञानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानां मांसलात् । 'एतद्वै परमम-
न्नायं यन्मांशुसम्' इति श्रुतेः । सुमत्तराणां सुमत् स्ववं
क्षरन्ति तानि सुमत्तराणि तेषाम् । सुमदिति स्वयमित्यस्य
पर्यायः । शतकृद्वियाणाम् । रुद्र इति स्तोत्रनामसु पठितम् । रुद्रस्य
स्तोत्रुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः । शतमसंख्या रुद्रिया येषां तेषाम् ।
बहुमश्रूः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निष्वात्तानाम् अग्निना स्वात्ता-
नामाद्यादितानाम् । पाककाले पूर्वमग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः ।
पीवोपवसनानाम् । पीवसशब्दोऽनुजन्तः स्थूलवाची । पीवसां
स्थूलानामज्ञानामुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवोपव-
सनानि तेषाम् । स्थूलाज्ञसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः ।
'उपवसने पीवः' इति प्रातिशास्त्रसूत्रेण उपवसने परे पीवसो
विसर्गलोपः । किञ्च पार्श्वतः पार्श्वप्रवेशात् । ओणितः कटिप्रदे-
शात् । शितामतो बाहुप्रदेशात् । उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः,
छेदनप्रवेशः तस्मात् । एवमज्ञादज्ञात् एकपदम् 'निलवीप्ययोः'
(पा० ८।१।४) इति द्विलम् । प्रसज्वात् अवतानामवदान-
धर्मेण गृहीतानामज्ञावयवानामश्विनौ घलाम् तात् भक्षयतामिति
पूर्वेण संबन्धः । एव एवमाश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम्
भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः । नृसिमिति शेषः । विकरण-
व्यत्ययः । पुनर्वचनमादराय । हे मनुष्यहोतः, लमपि यज ।
शितामशब्देन बाहुयकृषोनिमेदांस्तुच्यन्ते ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

होता यक्षत्सरस्वती मेघस्य हविष आर्वयद्य
मध्यतो मेद उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या
गृभो घसंजुनं घासे अज्जराणां यवसप्रथमानां सुमत्तराणां
शतकृद्वियाणामग्निष्वात्तानां पीवो-

पवसनानां पार्श्वतः ओणितः शितामत् उत्सादतो-
ऽज्ञादज्ञादवतानां करदेवश् सरस्वती जुषतां हविर्होतुर्यज ॥ ४४ ॥

उ० होता यक्षत्सरस्वती मेघस्य । होता यजतु सरस्व-
तीम् । या हविष आवयत् । आहपूर्वस्य वनेः स्वादुनाथस्य
छिदि भूतायां भिवायिन्येतदपम् । घसत् लोडर्थे छेद ।
जुषतामेकवचनम् । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

म० होता सरस्वती यक्षत् या सरस्वती मेघस्य हविषः
हविः आवयत् अमशयत् । आहपूर्वस्य वेतेल्लि रूपम् । यद्रा
मशयतु । छेदि काडागमे रूपम् । अथ मध्यतो मेद इत्यादि-
व्याख्या पूर्ववत् । सा अज्ञानि घसत् । एवं सरस्वती हविर्जुषतां
तृप्ति च करदित्येकवचनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

होता यक्षदिन्द्रसृपभस्य हविष आर्वयद्य मध्यतो
मेद उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो
घसंजुनं घासे अज्जराणां यवसप्रथमानां सुमत्तराणां
शतकृद्वियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवस-
नानां पार्श्वतः ओणितः शितामत् उत्सादतो-
ऽज्ञादज्ञादवतानां करदेवमिन्द्रो जुषतां हविर्हो-
तुर्यज ॥ ४५ ॥

उ० होता यक्षदिन्द्रसृपभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

म० होता इन्द्र यक्षत् । स इन्द्र ऋषभस्य हविष आव-
यत् भक्षयत् । एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्टया
रक्षनयार्धित । यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया
धामानि यत्र सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रिया धामानि
यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः
प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रे-
न्द्रस्य सुत्राग्नेः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया
धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः
प्रिया पाथोऽसि यत्र देवानां मातृपानां प्रिया
धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान्प्रस्तुत्ये-
वोपस्तुत्येवोपावसन्नश्रुर्भायस इव कृत्वी करदेवं देवो
वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतुर्यज ॥ ४६ ॥

उ० होता यक्षइतस्पतिम् । वनस्पतिप्रैषः । होता यजतु वनस्पतिं यूपम् । अभि हि पिष्टतमया रभिष्टतया रशनया-
धित । कस्माद्वनस्पतिं यजतु । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्
अभ्यधित । 'स्थाष्वोरिच' इति द्वातेर्लुङ् । इत्यभिधारि-
तवान् । केनाभिधारितवान् । पिष्टशब्दो रूपवाची ।
पिष्टतमया रभिष्टया च आलब्धतमया । अतिशयेन निय-
मकारिण्या । रशनया जालभूतया । प्रार्थयामि वनस्पतिम् ।
यत्र देशे अभिनौ छागस्य च हविषश्च प्रिया प्रियाणि
धामानि स्थानानि । यत्र सरस्वत्याः यन्नेन्द्रस्य । एताः पशु-
देवताः अथाज्यभागी । यत्राग्नेः यत्र सोमस्य । अथ पशुपुरो-
डाशदेवताः । यन्नेन्द्रस्य सुत्राग्नः यत्र सवितुः यत्र वरुणस्य
यत्र वनस्पतेः प्रियापाशांसि । पाशः शब्दोऽज्यवचनः । वनस्पतिः
पशोरिवाहम् । अथ प्रयाजानुयाजाः । यत्र देवानामाज्य-
पानाम् । अथ स्विष्टकृतम् । यत्राग्नेर्होतुः प्रियाणि स्थानानि
तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पशून् । प्रस्तुत्यैव प्रस्तुत्य च
उपस्तुत्यैव । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । उपावस्यश्च उपा-
वस्यजतु । रभीयस इव कृत्वा 'रभ रभसे' रभसांश्च पशून्
कृत्वा करत् करोतु । एवं देवो वनस्पतिर्जुपतां हविः ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४६ ॥

म० 'उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः' (का० १९ । ६ । ३५) ।
अन्ते पञ्चमानी होता यक्षइतस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्ट-
कृतमिति क्रमेण वनस्पतिवागे स्विष्टकृवागे च प्रैषी । यूपो
देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभिमक्षत् अभि यजतु । हि
यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधितं वृतवान् ।
पशूनिति शेषः । द्वातेर्लुङि 'स्थाष्वोरिच' (पा० १ । ३ ।
१७) इतीकारः । कीदृश्या रज्ज्वा । पिष्टतमया । पिष्टशब्दो
रूपवाची । अत्यन्तं पिष्टा मुख्या पिष्टतमा तथा । रभिष्टया
रभते पशुभिर्यच्छतीति रब्धी तृत् डीप् । अत्यन्तं रब्धी
रभिष्टा तथा । 'तुश्छन्दसि' (पा० ५ । ३ । ५९) इतीष्टनि
तुचो लोपः । समर्थयेत्यर्थः । इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते ।
यत्र अभिनोः संवन्धनः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः
प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्त इति शेषः ।
एवमग्नेऽपि । यत्र सरस्वत्या मेघस्य मेघरूपस्य हविषः प्रियाणि
धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि
एतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि
यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवा यत्र
सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागी । यत्र सुत्राग्न
इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि । यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र
वनस्पतेः प्रियाणि पाशांसि अज्ञानि । अथ यत्र आज्यपानां
देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरग्नेः
स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एताञ्छागादीन् पशून् रभीयस
इव कृत्वा रभन्ते ते रब्धवारः अत्यन्तं रब्धवारो रभीयांसः
सरभसांश्च कृत्वा इवधार्थः । प्रस्तुत्यैव प्रकर्षेण स्तुला च उप-

स्तुत्यैव उप समीपे स्तुला च । इवौ चार्थौ । तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु
स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्यश्च उपावस्यजतु स्थापयतु । खजे-
र्लुङि रूपं । लुटि वा 'तिञ्चहुलं लुटि' (पा० ३ । १ । ३४)
इति सिप्प्रत्ययेऽङागमे च रूपम् । वनस्पतिर्देव एवं
करत् करोतु । इति च जुपताम् । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि
यज ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाऽग्निं रश्मिनोऽश्वा-
गस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सरस्वत्या मेघस्य
हविषः प्रिया धामान्ययादिन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः
प्रिया धामान्ययाऽग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य
प्रिया धामान्ययादिन्द्रस्य सुत्राग्नः प्रिया धामा-
न्ययाद् सवितुः प्रिया धामान्ययाद् वरुणस्य प्रिया
धामान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पाशांश्च स्वयाद् देवानां-
माज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि यक्षत्वं महिमान्मायजतामेज्या इषः
कृणोतु सो अश्वरा जातवेदा जुपतां हविर्हो-
तयेज ॥ ४७ ॥

उ० होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम् । स्विष्टकृत्यैषः । दैव्यो
होता यजतु । अग्निं स्विष्टकृतम् । कस्मादेतोरित्यत आह ।
अयाद् अयाक्षीत् इष्टवान् । एवमग्नेऽपि । योऽग्निः अभिनोः
छागस्य च हविषश्च प्रियाणि धामानि । अयाद् सरस्वत्याः
अयाद् इन्द्रस्य । प्रधानदेवताः । अयाद् अग्नेः अयाद् सोमस्य ।
आज्यभागी । अयाद् इन्द्रस्य सुत्राग्नः अयाद् सवितुः अयाद्
वरुणस्य । पशुपुरोडाशदेवताः । अयाद् वनस्पतेः प्रियाणि
पाशांश्चानि । वनस्पतिः प्रधानाद्देवता । अयाद् देवानाम्
आज्यपानाम् प्रयाजानुयाजा आज्यपाः । यक्षदग्नेर्होतुः
यक्षत् इष्टवान् । अग्नेर्होतुः स्विष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि
धामानि यक्षत् अयाक्षीत् । स्वं महिमान् स्वकीयां विभूतिम् ।
किञ्च । आयजतामेज्या इषः । यजतामिति वचनव्यत्ययः ।
आहुत्या अभियष्ट्या यागाहो इषः प्रजाः । ह्वाजेन तासां
स्थितिरुपत्तिश्चेति इषः प्रजा उक्ताः । यागशीला यागाहोः
प्रजा भवन्तीत्यर्थः । कृणोतु करोतु । सः अश्वरा अश्वरान्
यज्ञान् जातवेदाः जुपतां च हविः । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि
यज ॥ ४७ ॥

म० स्विष्टकृतमिदेवता । होता स्विष्टकृतमभि यक्षत् यजतु ।
योऽग्निः स्विष्टकृतः अभिनोः छागस्य हविषः संवन्धीनि प्रियाणि
धामानि अयाद् अयाक्षीत् इष्टवान् । अवदानानि यजति
सैत्यर्थः । एवमग्नेऽपि । सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रियाणि
धामानि अवदानानि अयाद् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि

भामानि अवाद् एताः प्रधानदेवताः अग्नेः प्रिया भामान्य-
नाद् सोमस्य प्रिया भामानि अवाद् एतावाज्यभागी । सुष्टु
वायसे सुत्राण्य इन्द्रस्य प्रियाणि सवितुः प्रियाणि वरुणस्य
प्रियाणि एताः पञ्चपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः प्रियाणि एत-
त्प्रधानाश्च । आज्यपानां देवानां प्रियाणि एते प्रयाजानु-
याजाः । होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि भामानि यज्ञत्वं
इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यश्नत् । किं वा इत्याः
समन्ताद् यष्टुं शोभ्या एज्याः यागार्हाः । इषः इच्छन्तीति इषः
सकामाः प्रजाः अत्यजतां सम्पद् यजन्तु । वचनव्यवलयः । प्रजा
यागशीला यागयोगमात्रं भवन्निवर्त्यः । स जातवेदाः स्विष्टकृ-
दग्निः अचरा अचरान्यज्ञानं कुणोतु करोतु । इविश्वं लुपताम् ।
हे मनुष्यहोतः, त्वं यज । विमचेराकारः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

देवं बर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रे अश्विनां ।
तेजो न चक्षुरक्ष्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने
वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

उ० देवं बर्हिः एकादशानुयाजप्रेषाः अधिसरस्वतीन्द्र-
देवस्य व्यवहितपदप्रायाः । यत् देवं बर्हिः सुदेवम् शोभना
देवा अस्मेति सुदेवम् । तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विनौ
च इन्द्रे । तेजो न । नकारः समुच्चये । तेजश्च चक्षुश्च
इन्द्रियं च अक्षयोः अक्षयोः दधुः । वसुवननाय धनलाभाय ।
वसुधेयस्य धननिधानाय च । व्यन्तु पिवन्तु अधिसरस्वती-
न्द्राः । त्वमपि यज । अथ समस्तार्थः । यदेवं बर्हिः सुदेवं
तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विनौ च तेजश्च अक्षयोः इन्द्रियं
च दधुः । एवमग्रेऽपि ॥ ४८ ॥

म० 'अनुयाजप्रेषा देवं बर्हिरिति याज्याय' (का० १९
। ७ । ८—९) देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकाभि-
पक्षोरनुयाजानां प्रेषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः । एकादशानु-
याजप्रेषा अधिसरस्वतीन्द्रदेवस्यः चतस्र आर्घ्यलिङ्गभूतः व्यव-
हितपदप्रायाः । शोभना देवा तस्य तत्सुदेवं बर्हिः देवमनु-
याजदेवता तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे
तेजो दधुः दधन्तु । कक्षयोः इन्द्रेनेन्द्रयोः चक्षुः इन्द्रियं च दधुः ।
नकारार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय
वसुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अधि-
सरस्वतीन्द्रा व्यन्तु इविभक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि
यज । सप्तमीषण्यो चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

देवीर्द्वारो अश्विनां भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं
न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यज ॥ ४९ ॥

उ० देवीर्द्वारः । वा देव्यः यज्ञगृहद्वारः तामिः अश्विनौ
भिषजौ च । सरस्वती च प्राणं च । नसि नासिकायाम् । वीर्यं
च इन्द्रियं च । द्वारः द्वारिभिरिति विभक्तियत्ययः । इन्द्रे
दधुः । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

म० उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयाथी । या द्वारो देवीः
यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः तामिर्द्वारिभिः सह भिषजा
अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं वलं दधुः । नसि
इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं प्राणमिन्द्रियं च दधुः । वसु०
व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

देवी उपासावश्विनां सुत्रामेन्द्रे सरस्वती । बलं
न वाचमास्य उपाभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तु यज ॥ ५० ॥

उ० देवी उपासी । नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दसः
प्रातिपदिकलोपः । यौ देव्यौ नक्तोपासी । ताभ्याम् अ-
श्विनौ सुत्रामा शोभनप्राणौ सरस्वती च । बलं च वाचं च
आस्ये मुखे । इन्द्रियं च इन्द्रे । उपाभ्यां नक्तोपोभ्यां दधुः
व्याख्यातमम्यत् ॥ ५० ॥

म० नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दसः आदिपदलोपः । उपासा
देवी नक्तोपसी अनुयाजदेव्यौ ताभ्यानुपाभ्यां नक्तोपोभ्यां
सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनप्राणकत्री सरस्वती च
इन्द्रे वलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं
च दधुः । नक्षार्थः । वसित्युक्तम् ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवधेयन् । श्रोत्रं न
कर्णयोर्धेशो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तु यज ॥ ५१ ॥

उ० देवी जोष्ट्री । ये देव्यौ जोषविभ्यौ यावापृथिव्यौ
इति वा । अहोरात्रे इति वा । 'शस्त्रं च समा चेति
कारथक्यः' । ताभ्यां जोष्ट्रीभ्याम् सरस्वती अश्विनौ च
इन्द्रे अवधेयम् । कथमवधेयम् । ओष्ठं च कर्णयोः यज्ञश्च
इन्द्रियं च इन्द्रे दधुः । वसुवन इति समजसम् ॥ ५१ ॥

म० ये जोष्ट्री जोषविभ्यौ मुक्तस्य सेवविभ्यौ देवी देव्यौ
अनुयाजदेव्यौ यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा । 'शस्त्रं च समा
चेति कारथक्यः' (नि० ९ । ४१ । ६) तान्नां जोष्ट्रीभ्यां
सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवधेयम् । कथमव-
धेयम् तत्राह । इन्द्रे यज्ञो दधुः । तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं
दधुः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

देवी ऊर्जाद्वृती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यश्विनां

मिषजावतः । शुक्रं न ज्योतिस्तनयोराहुती धत्त
इन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५२ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती । जोष्टयास्तुर्यदेवताविकल्पः । ये
देव्यो ऊर्जाहुती रसवती आहुतिराह्वानम् । दुषे दुग्धे सुवुधे
सुदोहने । उपरितनेर्धे आहुतीशब्दः श्रूयते स इह कृतवि-
भक्तिव्यत्ययः समर्थीक्रियते । ताभ्यामाहुतिभ्याम् सरस्वती
च अधिनी च मिषजा अवतः । अवन्तीति वचनव्यत्ययः ।
इन्द्रमिति शेषः । कथं कृत्वा । शुक्रं च ज्योतिश्च पयोऽलक्षणं
स्नयोः इन्द्रियं च इन्द्रे धत्त इति विभक्तिव्यत्ययः । दधुः ।
वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

म० उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीनार्धः । जोष्टयोरेव देवता-
विकल्पः । ये देवो ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं
होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती । दुषे दुग्धस्ते दुग्धे कान्पूरके ।
सुदुषे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती मिषजावधिनी
च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति । वचनव्यत्ययः । कथं
तदाह । ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति । स्नयोः शुक्र-
मिन्द्रियं च धत्तः । वचनव्यत्ययः नक्षार्थः । व्याख्यातम-
न्यत्र ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

देवा देवानां मिषजा होतारविन्द्रमग्निना ।
वपदकारैः सरस्वती त्विषि न हृदये मतिश्च होत-
र्या दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु
यज ॥ ५३ ॥

उ० देवा देवानाम् । यो देवो होतारो देवानां मिषजो
ताभ्यां होतृभ्यां वपदकारैश्च । अधिनी सरस्वती च इन्द्र ।
इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रियं च त्विषि दीप्तिं च
हृदये मतिं च दधुः । वसुवने इति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥

म० देवानां देवा देवो यो होतारो अनुयाजदेवो ताभ्यां
होतृभ्यां सह वपदकारैश्च सह मिषजो अधिनी सर-
स्वती च इन्द्रमिन्द्रे त्विषि कान्ति दधुः । हृदये मतिमिन्द्रियं
दधुरिन्द्रियं च दधुः । नक्षार्थः । वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरश्विनेडा सरस्वती । शृपं
न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तु यज ॥ ५४ ॥

उ० देवीस्तिस्रः । या देव्यस्तिस्रः सरस्वतीहोमारत्यः
तिस्रो देवीः । अथ विभक्तिव्यत्ययोऽप्याहारश्च वाक्यवशात् ।
तिस्रभिर्देवीभिः सरस्वतीहोमारतीभिः । अधिनी च
इडा च सरस्वती च । शृपं बलं च मध्ये नाभ्याम् इन्द्रि-

यं च इन्द्राय । इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । दधुः । वसुवने
इति समानम् ॥ ५४ ॥

म० यास्तिस्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः ।
विभक्तिव्यत्ययः । ताभिस्तिसृभिः देवीभिः सह अधिनी सर-
स्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शृपं बलमिन्द्रियं
च दधुः । नक्षार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिरूपः सरस्वत्याधि-
भ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय
त्वष्टा दधेदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु
यज ॥ ५५ ॥

उ० देव इन्द्रः । यो देव इन्द्रः । 'इदि परमेश्वर्ये' ।
परमेश्वर्ययुक्तः । नराशंसः नरा अभिज्ञासीनाः शंसन्तीति
नराशंसः । त्रिरूपः त्रिगुहः सदोहविषानाग्नीध्रैः । त्रिलो-
क्वा वा त्रिगुहः । यस्य च सरस्वत्या अधिभ्यां च ईयते
वष्टाते नीयते रथः । स यज्ञः । रेतो न रेतश्च अमृतं च
रूपं च जनित्रं जन्म च । इन्द्राय इन्द्रे इन्द्रस्य वेति विभ-
क्तिव्यत्ययः । कथममृतो यज्ञः । त्वष्टा त्वष्टतिः करोत्यर्थः ।
जगतः कर्ता । दधतु दधातु इन्द्रियाणि च । वसुवने
इति व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

म० 'नरा असिञ्जामीनाः शंसन्ति' (निद० ८ । ६)
इति यास्कोक्तेः नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो धीर्यं
रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय
दधतु । नक्षार्थः । कीदृशो नराशंसः । इन्द्रः इन्द्रतीतीन्द्र
ऐश्वर्यवान् । 'इदि परमेश्वर्ये' । त्रिरूपः त्रीणि वरुधानि रुद्राणि
सदोहविषानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्वष्टा । त्वष्टतिः
करोत्यर्थः । जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशं-
सस्य रथः सरस्वत्या अधिभ्यां च ईयते नीयते वष्टाते । वसु०
व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्याश्च सर-
स्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु । ओजो न
जुतिर्हिरण्यो न भामं वनस्पतिर्नो दधेदिन्द्रियाणि
वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५६ ॥

उ० देवो देवैः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवैर्हिर-
ण्यपर्णः यस्य देवा हिरण्यमयानि पर्णानि । रूपकोऽज्जाल-
कारः । यत्र अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः । अधिनी
सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थं
च यः पच्यते फलति मधु मधुराणि फलानि । स वनस्पतिः
अपभः । अपभशब्दः पूजावचनः । पूज्यः । जुतिः जुतिर्जयते ।

वेगवान् । ओजश्च भामं च । भामशब्दः क्रोधवचनः ।
इन्द्रियाणि च नः अस्माकम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुव-
चनम् । दधत् दधातु । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जतिः जति जवं
वेनं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु । यो वनस्पति-
रूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय
फलं ददाति । नकारो चार्थः । कीदृशो वनस्पतिः । देवैर्हिरण्य-
पणैः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य । देवा यस्य हिरण्यमयानि
पर्णानीत्यर्थः । अधिभ्यां सरस्वत्या च सुपिण्डः शोभनं
पिण्डं फलं यस्य सः । अधिनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः
फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः । ऋषभशब्दः पूजावचनः ।
वसु० व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

देवं बर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमध्वर्यामूर्ण-
म्रदाः सरस्वत्या स्थोनमिन्द्र ते सदः । ईशायै
मन्युश्च राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने
वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ५७ ॥

उ० देवं बर्हिः । यस्मादेवं बर्हिः वारितीनाम् उदकव-
तीनां वा वारिम्रमवाणां वा परतराणां वा ओषधीनां सं-
बन्धि । अध्वरे स्तीर्णम् अधिभ्यामध्वर्युभ्याम् ऊर्णम्रदाः
ऊर्णं मृदु । सरस्वत्या च । स्तीर्णमित्यनुवर्तते । तस्मात्
स्थोनं सुखरूपं । हे इन्द्र, तव सदः स्थानम् । किंच त-
स्मिन्सदसि । ईशायै ईशिताय ऐश्वर्याय मन्युं क्रोधम् र्वा
राजानम् इन्द्रियं च अधिनौ च सरस्वती च बर्हिषा दधुः ।
यद्वा ईशानाय तव मन्युं राजानमिन्द्रियं च । अधिनौ
सरस्वती च हविषा दधुः । वसुवन इति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

म० हे इन्द्र, वारितीनां वारि अले इतिगतिर्वासां ता
वारितयः तासां जलोद्भवानामोषधीनां संबन्धि बर्हिः ते तव
सदः सदसि अध्वरे यद्वा अधिभ्यां सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तु-
तम् । कीदृशं बर्हिः । देवं वीप्यमानम् । ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव
क्षीयाः । छान्दस इयोलोपः । अतएव स्थोनं सुखरूपम् । किंच
अधिसरस्वत्यः बर्हिषा सह राजानं वीप्यमानं मन्युं क्रोधमि-
न्द्रियं च हे इन्द्र, तमि दधुः । किमर्थम् । ईशायै ऐश्वर्याय
ईशमनीया तस्यै 'गुरोश्च इलः' (पा० ३ । ३ । ३०३)
इति क्वधिकारे ईशतेरप्रत्ययः आत्मादाप् । वसु०
व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

देवो अग्निः स्विष्टकृद्वान्यश्चथायधश्च होता-
रविन्द्रमग्निना वाचा वाचश्च सरस्वतीमग्निश्च
सोमश्च स्विष्टकृत्स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामां सविता वरुणो

भिषगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आञ्वयाः
स्विष्टो अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृत्सो न
दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिश्च स्वधां वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तु यजं ॥ ५८ ॥

उ० देवो अग्निः । यो देवो अग्निः स्विष्टकृत् शोभन-
मिष्टं कर्तव्यमित्ययमधिकारो यस्य स तथोक्तः । देवान्
यज्ञत् इष्टवान् । यथायथम् यथास्तं यथायथम् । यो यथा
यष्ट्यः स तथेत्यर्थः । एवं सामान्यत उक्त्वा अग्नेदानीं वि-
शेषत आह । होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृ-
मित्रावरुणौ वा । इन्द्रं च अधिनौ च वाचं कृत्वा वाचं च सर-
स्वतीं च अग्निं च सोमं च यज्ञदिति संबन्धः । स्विष्टकृत् स्विष्टः
शोभनमिष्टः इन्द्रः सुत्रामां च इष्टः सविता इष्टः वरुणो
भिषक् इष्टश्च देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आञ्वयाः प्रया-
जानुयाजाः इष्टश्चाग्निरग्निना । अग्नेदानीं होता स्विष्टकृत्
होत्रे मानुषाय । यशो न दधत् । ददात्यर्थं दधातिः । ददातु ।
इन्द्रियं च ऊर्जं च अपचितिं पूजां च स्वधामयं च । वसुवने
इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथा-
यथं यथास्तं यो यथा यष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यज्ञत्
इष्टवान् । कान् देवानत आह । होतारौ अयं चाग्निरसौ च
मध्यमो वायुः होतृमित्रावरुणौ वा इन्द्रम् अधिना अधिनौ च
वाचा मध्येण वाचं च यज्ञत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किंच
स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामां शोभनयज्ञकः । मनिन्-
प्रत्ययः । इन्द्रः स्विष्टः सुष्टु इष्टः सविता वरुणो भिषमिष्टः वन-
स्पतिर्देवश्च इष्टः । आञ्वया देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः ।
चाग्निरभिषाता अग्निना भीमेन हविर्हारां सुष्टु इष्टः । किंच
होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमयमप-
चितिं पूजां स्वधां पित्रर्धमयं दधत् ददतु । नकारार्थायः ।
वसुवननाय वसुवनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु । मनुष्यहोत-
येज ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी ।

अग्निमय होतारमवृणीतायं वर्जमानः पचन्पृक्तीः
पचन्पुरोडाशान्पञ्चश्रिभ्यां छागश्च सरस्वत्यै मेप-
मिन्द्राय ऋषभश्च सुन्वन्नधिभ्याश्च सरस्वत्या
इन्द्राय सुत्राम्यै सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

उ० अग्निमय । सूक्तवाकप्रेषः । अग्निम् अथ अस्मिन्वाचि
होतारम् अवृणीत वृत्तवानयं वजमानः । किं कुर्वन् । पचन्
पृक्तीः । पक्तव्यानि वसुति इति सामान्यवचनम् । अथ वि-
शेषः । पचन् पुरोडाशाद् पञ्चपुरोडाशान् । वज्रन् पञ्चं यूपे
इति शेषः । अधिभ्यां छागम् अधिनोरर्थं छागम् सरस्वत्यै

मेपम् इन्द्राय च ऋषभम् । अन्वच्च सुन्वन् अश्विभ्यां सर-
स्वत्यै च इन्द्राय च सुवाम्णे सुरासोमान् । तानि च वस्तुनि
कुतोऽन्यथयजमानः अग्निं होतारमवृणीतेति संबन्धः ॥ ५९ ॥

म० 'अग्निमयेति सूक्तवाक्ये' (का० १९/७/१०) ।
अग्निमय होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्ठिकात्रयात्मकः
सूक्तवाक्ये प्रेषो भवति । लिङ्गोक्तदेवतः प्रेषः । प्रथमा अग्निः
द्वितीया वृत्तिः तृतीया विकृतिः । अयं यजमानोऽयं अग्निं
होतारमवृणीत वृत्तवान् । वृणातेर्लङ् । किं कुर्वन् । पक्षीः
पक्ष्यानि हवींषि पचन् । सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह । पुरो-
डाशान्यचन् अश्विभ्यामश्विनोरथं छागं वधन् । यूपे इति शेषः ।
सरस्वत्यै मेपं वधन् इन्द्राय ऋषभं च वधन् तथा अश्विभ्यां
सरस्वत्यै सुवाम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान्सुन्वन्
अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

पृष्टी ।

सूपस्था अथ देवो वनस्पतिरभवदश्विभ्यां
छागेन सरस्वत्यै मेपेणेन्द्राय ऋषभेणाक्षस्तान्मेदस्तः
प्रति पचतागृभीषतावीधन्त पुरोडाशैरपुरश्चिना
सरस्वतीन्द्रः सुवामां सुरासोमान् ॥ ६० ॥

उ० सूपस्था अथ । साधुयज्ञमुपतिष्ठति इति सूपस्थाः
अद्यास्मिन्नायं देवः वनस्पतिः अभवत् । अश्विभ्यां छागेन
सरस्वत्यै च मेपेण इन्द्राय च ऋषभेण । कथमेवमयमव्यत
इत्यत आह । अक्षस्तान् अक्षितवन्तः अश्विप्रभृतयः तान्
छागादीन् । कुत आरभ्येत्याह । मेदस्तः वपाया आरभ्य ।
प्रतिपचतागृभीषत । प्रत्यग्रभीषत प्रतिगृहीतवन्तः । पचता
पक्वानि अग्निपक्वानि अवदानानि । अवीधन्त च पुरोडाशैः ।
किञ्च । अपुः पीतवन्तः अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च
सुवामा । सुरासोमान् सुरा च सोमाश्च । यद्वा सुरामया-
न्सोमान् ॥ ६० ॥

म० अथ वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभ-
वत् सुप्त उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः । छागेनाश्विनोः सेवां चकारे-
त्यर्थः । नेपेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् । ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था
अभवत् । वनस्पतिना छागमेपेणैरक्षणादीनामुपस्थानं कृतं
तत्कथं ज्ञायते तन्माह । अक्षयादयो मेदस्तः मेदो वपा-
मारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षन् । पुनः पचता
पच्यन्ते तानि पचता पचतामि पक्वानि अवदानानि प्रत्यग्र-
भीषत प्रत्यग्रहन् । पचतेः 'भृदक्षिपजिपर्विपच्यमितमिमिहये-
भ्योऽस्तच्' (उणा० ३/१०९) इत्यतः प्रत्ययः । 'भृते-
ऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३/१/२) इति वचनाद्भूतेऽपि
दृश्यः । विमकेराकारः । पुनस्तै पुरोडाशैरवीधन्त ऐवन्त ।
किञ्च अश्विना सरस्वती सुवामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीत-
वन्तः । पातेर्लङ् पिबादेशभाष्यस्थान्दतः । ररसुर्वी । सुराश्च
सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥ ६० ॥

एकपृष्टी ।

त्वामश ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीताय
यजमानो बहुभ्य आ सज्जतेभ्य एष मे देवेषु वसु
वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देव दानान्यदुस्तान्यस्मा
आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवा-
च्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाक्यं सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्वन्दिनीयानां राजसनेयसंहिताया-
मेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

उ० त्वामश । देव्यो होताभिरुच्यते । त्वाम् अथ हे
ऋषे मन्त्राणां दृष्टः, हे आर्षेय, यजमान आर्षेयैर्विद्यते
इत्येवं संबोध्यते । हे ऋषीणासुविज्ञां नपात् पुत्र, अवृणीत
वृत्तवान् अयं यजमानः । बहुभ्यो देवेभ्यः आसज्जतेभ्यः
त्वामेव अवृणीतेत्यभिप्रायः । किमर्थम् । एषः मे मह्यम्
देवेषु वसु धनम् वारि वरणीयम् आयक्ष्यते आदास्यति
अयं दातुं समर्थ इति । एवं च । ता या देवदानान्यदुः ।
ता तानि । या यानि । हे देव, यानि देव, दानानि अदुः दत्त-
वन्तः इमानि अस्मै यजमानाय दातव्यानीति । तानि अस्मै
यजमानाय । आच शास्त्वाच गुरस्व । आकारो भिन्नक्रमौ ।
आशास्त्व च इच्छ । आगुरस्व च 'गुरी उद्यमे' । उद्यच्छ
च । दानाय प्रेषितश्चासि । हे होताः, भद्रवाच्याय भद्रवी-
यवचनाय । भद्रं च वचनं त्वं ब्रूया इति । अथेदानीं प्रेषितो
मानुषो होता सूक्तवाक्य । कथं कृत्वा सूक्ता ब्रूहि । सूक्तानि
साधुवचनानि वद इति ॥ ६१ ॥ समाप्ता सौत्रामणी ।

इति उवटकृती मन्त्रभाष्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

म० देव्यो होता अभिरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां दृष्टः, हे
आर्षेय, यजमानार्षेयैर्विद्यते इत्येवं संबोध्यते । हे ऋषीणां
नपात् पुत्र, अयं यजमानः बहुभ्यः सज्जतेभ्यः मिलितेभ्यो
देवेभ्य इति होतरश्च त्वामेव आ अवृणीत सन्वगं वृत्तवान् ।
इति किम् । एषोऽग्निमे मया देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि
वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आदास्यते । यजतेर्दानाणां हृद् ।
मया देवेभ्यो दातुं प्रदीष्यते इत्यर्थः । किञ्च हे देव अग्ने, या
यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि
अस्मै यजमानाय आशास्त्व च इच्छ । तानि यजमानाय
दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः । आगुरस्व च तद्यच्छ । 'गुरी उद्यमे'
तुदादिः । दानायोद्यमं कुरु । आकारो चकारी च भिन्नक्रमौ ।
हे होताः, स्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेषितोऽसि । कथं तदाह ।
भद्रवाच्याय वस्तु योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्र-
वाच्यं तस्मै । भद्रं ब्रूहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता
सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाक्यं सूक्तवचनाय सूक्तानि वस्तु
मानुषः होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदरीये मनोहरे ।

एकविंशोऽध्यायः याज्ञवल्क्येयैः प्रणीतः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुषा आयुर्मे पाहि ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामाददे ॥ १ ॥

उ० अथाश्वमेधश्चतुर्भिरध्यायैः । तं प्रजापतिरपश्यत् ।
तेजोऽसि । सौवर्णं निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति । यस्मात्तेजस्व-
ससि शुक्रं चाग्नेः 'अग्निर्ह वा अपोऽभिदध्यौ' इत्युपक्रम्य
'तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवत्' इति श्रुतेः । अमृतं
च अग्निप्रभवत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च । 'हिरण्यदा
अमृतत्वं भजन्ते' इति श्रुतेः । आयुषश्च पाता गोपायिता ।
अतो त्वां प्रार्थये । आयुः मे मम पाहि । यज्ञसमाप्त्यर्थ-
मायुः प्रार्थ्यते । रक्षनामादत्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ १ ॥

म० सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्या-
मारम्भः । 'निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति' (का० २० ।
१।९) । चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः । तं
यजमानकण्ठे प्रतिब्रज्यचतुर्गुणोऽसीति मन्त्रं पाठीत्यन्तं
वाचयति । तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णहुतिं कृत्वाचर्यैव
दद्यादिति सूत्रार्थः । चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रालोपां प्रजा-
पतिकृषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्रजापत्या-
नुष्टुप । हे निष्क, तेजोऽसि आग्नेयत्वात् । शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि ।
'अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यौ' इत्युपक्रम्य 'तासु रेतः प्रासिञ्च-
त्तद्विरण्यमभवत्' इति श्रुतेः । अमृतं च वह्नितापेऽनुच्छिद्यमान-
मद्रवत्वाधिकरणत्वात्, दानेनामृतत्वप्रदानाच्च 'हिरण्यदा अमृ-
तत्वं भजन्ते' इति श्रुतेः । आयुषाः आयुः पासीति आयुषो
गोपायिता । अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष । यज्ञसमाप्ति-
पर्यन्तमायुः प्रार्थ्यते 'देवस्य त्वेति रक्षनामादाय ब्रह्मजपं
भक्त्यामीत्याह' (का० २० । १। २७) इति । देवस्यत्वेत्या-
दि-संसारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारणिर्दर्ममयी द्विगुणा-
मश्वमेधमार्था रक्षणा रजुमादाय ब्रह्मजपमित्यादि-तेन राध्या-
समीत्यन्तं मन्त्रं ब्रह्मार्णं प्रत्याहेति सूत्रार्थः । देवस्य
त्वेति व्याख्यातम् (अ० १।क० १०) ॥ १ ॥

द्वितीया ।

इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदधेयु
कव्या । सा नो अस्मिन्सुत आर्बभूव ऋतस्य
सामन्सुरमाऽऽरपन्ती ॥ २ ॥

उ० इमामगृभ्णन् । द्विद्व्यशनादेवत्या । यामिमाम्
अगृभ्णन्नगृह्णन् गृहीतवन्तः रक्षणां दर्शयामीम् ऋतस्य यज्ञस्य
पूर्वं प्रथमे आयुषि । यज्ञारम्भे इत्यर्थः । के रक्षनामगृह्णन्ति-
त्यत आह । विदधेयु कव्या यज्ञेषु कवयः । विश्वस्यारो वा

आग्ने सगै प्रजापतिप्रभृतयः । एते हि सृष्टिं यज्ञाद्व्यजन्त ।
सा रक्षना नः अस्माकम् अस्मिन्सुते यज्ञे आर्बभूव आभूता
उत्पन्ना । ऋतस्य सामन् संमनने यज्ञप्रारम्भे । सरं यज्ञ-
प्रसरम् । आरपन्ती शब्दावमाना ॥ २ ॥

म० यज्ञपुरुषदृष्टा रक्षनादेवत्या त्रिष्टुप । सवने सुतं यज्ञः
भावे च । नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रक्षना आर्बभूव
उत्पन्ना । कीदृशी । ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सासि संसारम्भे
सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती 'रप उक्तौ' उच्चारयन्ती । यज्ञ-
प्रसारो भवत्विति वदन्तीत्यर्थः । सा का । विद्यते लभ्यते
स्वर्गो वैस्ते विदधा यज्ञाः । विदधेयु यज्ञेषु 'विदेरधक्' इत्यधक्-
प्रत्ययः । कव्या कवयः विनक्तव्यादेशः 'सुपां सुलक्' (पा०
७।१।३९) इत्यादिना । यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां
रक्षनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः । अगृ-
भ्णन् अगृह्णन् वा पूर्ववृत्तीता सा रक्षनात्रोद्भूतेत्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया ।

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्ता । स
त्वमग्निं वैश्वानरं सप्रथमं गच्छ स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

उ० यन्तात्ययम् अभिधासि । यस्त्वम् अभिधा असि
अभिधातव्योऽसि । भुवनं चासि । भुवनमाश्रयः यन्ता
नियमनकर्ता चासि । धर्ता धरयिता चासि । स त्वमेवंप्रभावः
सन् । अग्निं वैश्वानरम् । कथंभूतम् । सप्रथमं सर्वतः प्रथुम् ।
तिर्गम्यूर्ध्वमधश्चैव महतैर्ययेन प्रथुम् । गच्छ । स्वाहाकृतः
साधुहुतश्च सन् ॥ ३ ॥

म० 'तं यधानेति यद्वायुज्ञातोऽभिधा असीति । यन्ताल-
यम्' (का० २० । १। २७) तं यधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन
राधुहीति मन्त्रेण यद्वायुज्ञातोऽन्वयुर्गभिधा असीत्यादि-स्वगा-
ला-देवेभ्यः प्रजापतये इत्यन्तेन मन्त्रेण रक्षनवार्थं यद्वाप्ति ।
लिङ्गोक्तदेवतानि यज्ञेषु अग्नौ देवतास्य । हे अग्ने,
यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते सृजत इत्यभिधाः द्विप ।
भुवनं सर्वेषामाश्रयत्वाति यन्ता नियमनकर्ता चासि धर्ता जग-
द्धारयिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः
हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । कीदृशमग्निम् । वैश्वानरं
विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् । सप्रथमं प्रथतेरनुप्रत्ययः ।
प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्तद्विस्तृतम् । यद्वा सर्वतैर्यगूर्ध्वमधश्च
प्रथते सप्रथाः तम् । सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

स्वगा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मजपं भु-
न्त्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् । तं
यधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहि ॥ ४ ॥

उ० स्वगा त्वा । हे अग्ने, स्वगाकरोमि त्वां देवेभ्यः प्रजा-
पतये च । स्वगाशब्दो दाजन्तः । स्वयंनामिनमित्यर्थः ।

तद्वाणमाममयते । तद्वाणमं भन्त्यामि । तद्वाणैरेतद्रूपम् ।
अथस्व वन्धनं करिष्यामि । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन
वदेनाहं राण्यासं राधिं प्राप्नुयाम् । राधिः कर्मपरिसमाप्तिः ।
तद्वा प्रसौति । तं वधानं यमिच्छसि तमथं वधान ।
तस्य वन्धनं कुरु । किमर्थम् । देवेभ्यः प्रजापतये च ।
येन वन्धेन राप्नुहि यज्ञसमाप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० हे अथ, त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवायै
प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः । स्वेनैव गच्छतीति स्वगा ।
जाजन्तः विभेकैर्वादिशो वा । स्वयंगामिनमित्यर्थः । तद्वाणमं
तद्वा देवता तद्वाणमाममयते । हे वदन्, अथं भन्त्यामि
वन्धनं करिष्यामि । वधातेर्लृटि सपि 'एकाचो वधाः' (पा०
८।२।३७) इति भयूलम् । किमर्थम् । देवेभ्यः प्रजापतये
च तेनाथवन्धेनाहं राण्यासं 'राध संसिद्धौ' सिद्धिं कर्मसमाप्ति-
रूपां प्राप्नुयाम् । आशीर्लिङ् । तद्वा प्रसौति तं वधानं अचर्यु-
दैवतं यजुः । हे अचर्यो, ये वन्तुमिच्छसि तमथं वधान ।
किमर्थम् । देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाथवन्धनेन राप्नुहि
सिद्धिं यज्ञसमाप्तिकरणां प्राप्नुहि । राधेः स्वादित्वात् लृटि श्रुप्र-
त्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीन्द्रामिभ्यां त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं
प्रोक्षामि । यो अवेन्तुं जिघांसति तमभ्यमीति
वरुणः परो मर्तः परः आ ॥ ५ ॥

उ० प्रोक्षत्यर्थम् । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ।
ऋजवः प्रोक्षणमन्त्राः । यजमानं वाचयति । यो अवेन्तुम् ।
गायत्री अघेनाथस्तुतिः यः पुरुषोऽवेन्तं अथवचनोर्वचनः ।
अथं जिघांसति हन्तुमिच्छति । तम् अभ्यमीति । 'मी
हिंसायाम्' हिनस्ति वरुणः शानं चतुरक्षम् इत्याऽधस्पदम-
थस्त्वोपप्लवयति । 'यस्य छुनश्चक्षुषोः समीपे पुण्ड्रे न्तः स चतु-
रक्ष उच्यते' परो मर्तः परः पराभूतः अवस्पदं नीतः मर्तो
मनुष्यः यो अवेन्तं जिघांसतीति । परः पराभूतश्च आ ॥ ५ ॥

म० 'स्वावरा अपो गला प्रजापतये वेति प्रोक्षत्यर्थं
प्रतिमन्त्रम्' (का० २०।१।३०) । ततोऽचर्युः स्वावरास्त-
ङ्गादिस्था अपो गला तानिरङ्गिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमथं
प्रोक्षति । लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यज्ञेषु । हे अथ, प्रजापतये
जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सिद्धामि । अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरि-
वाधे वीर्यं दधाति । तथाच श्रुतिः 'प्रजापतिर्वै देवानां वीर्य-
वत्सो वीर्यमेवासिन्दधाति तस्मादथः पशूनां वीर्यवत्सः'
(१३।१।२।५) इति । इन्द्रामिभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि ।
अनेनेन्द्राभोरिवाधे ओजो दधाति । तथाच श्रुतिः 'इन्द्राभो

वै देवानामोजस्वितमा ओज एवासिन्द दधाति तस्मादथः
पशूनामोजस्वितमः' (१३।१।२।६) इति । वायवे जुष्टं
प्रातं त्वां प्रोक्षामि । अनेन वायोऽरिवाधे वेगं दधाति । तथाच
श्रुतिः 'वायुर्वै देवानामाधिष्ठो जत्रमेवासिन्दधाति तस्मादथः
पशूनामाधिष्ठः' (१३।१।२।७) इति । आधिष्ठो वेगव-
त्तरः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाधे यशो
दधाति 'विधे वै देवा यशस्वितमा यश एवासिन्दधाति
तस्मादथः पशूनां यशस्वितमः' (१३।१।२।८) इति
श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि । अनेन सर्वा देवता
अधे दधाति । 'सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा
एवासिन्देवता अधे अन्वानातयति' (१३।१।२।९)
इति श्रुतेः । 'यो अवेन्तमिति वाचयति' (का० २०।२।
१) । शूद्राद्वैश्याणां जातेन पुंसां अचर्युप्रेरितेन चतुर्नेत्रे श्रुति
स्वादिः सुसलेन हृते सति यो अवेन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं
यजमानं वाचयति । गायत्री पूर्वाधेऽवस्तुतिः परेऽधे लिङ्गोक्त-
देवता । यः अवेन्तमथं जिघांसति हन्तुमिच्छति 'अवेणस्व-
सावतयः' (पा० ६।४।१३०) इति व्रन्तादेशः । हन्तेः
सङ्क्रान्ताह् । वरुणः तमथं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति 'अम्
हिंसायाम्' एतस्य लटि 'वृहस्पतयमनः' (पा० ७।३।१५)
इति प्रत्ययः । 'वेतसकटेनाधोऽधं वाचयति परो मर्त इति'
(का० २०।२।४) । वेतसतरुहतेन कटेन मृतं शानम-
थाचो जले तारयति । अथं जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः परा-
भूतः अवस्पदं नीतः आ च परः पराभूतः । अरुणेणाथहतेन
पराभूत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पृथी ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहापां मोदाय
स्वाहा सवित्रे स्वाहा वायवे स्वाहा विष्णवे स्वाहे-
न्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा
वरुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

उ० वशाचक्षोमीयानि जुहोति । अग्नये स्वाहेति ऋजवो
मन्त्राः ॥ ६ ॥

म० 'अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन
प्रतिमन्त्रम्' सहस्रं वाचतम्' (का० २०।२।३।४) । ततः
स्वावराभ्योऽज्याः सकाशादथमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येक-
कण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्रुहीत्वा जुष्टा त्वां
यसंश दशाज्याहुतीर्जुहोति यज्ञानुवाकान्वाक्यावर्थं सहस्र-
मान्वाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । दश यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि ।
अजतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां अजानां मोदाय मोद-
यति इत्येवमिति मोदः । स्ते सविता । वातीति वायुः । वेवेधि
ज्याप्रोति विष्णुः । इन्द्रतीतीन्द्रः । बृहतां वेदानां प्रतिर्बृहस्पतिः ।
मित्राति मित्राति मित्रः । वृणोति मर्कं भजते वरुणः । एताभि-

राहुतीभिरेतेभ्यो वन देवेभ्योऽथ वदति । तथाच ध्रुतिः
'एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति' (१३ । १ ।
३ । ३) ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गृताय स्वाहा कन्दते स्वाहा-
ऽवक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रमोथाय स्वाहा
गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय
स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा वल्गते
स्वाहासीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा
जामते स्वाहा कूर्जते स्वाहा प्रवृद्धाय स्वाहा विजृ-
म्भमाणाय स्वाहा विवृताय स्वाहा सङ्ग्रहानाय
स्वाहोपस्थिताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय
स्वाहा ॥ ७ ॥

उ० अथस्य रूपाणि जुहोति । हिङ्गाराय स्वाहेति । एको-
नपञ्चाशत् । अथस्य चेष्टितानि क्रियाध्वान्नाभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

म० 'दक्षिणामौ जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रकमान्'
(का० २० । ३ । ३) । एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणामौ प्रतिमन्त्रं
प्रक्रमसंज्ञान्दोमानेकोनपञ्चाशजुहोतीत्यर्थः । अथस्यैकोनपञ्चा-
शचेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन । हिङ्गारणं हिङ्गारस्तस्मै ।
हिङ्गृताय कृतं यदि कृतं तस्मै । कन्दतीति कन्दन् । अव नीचैः
कन्दतीत्यवकन्दः । ओषतीति ओषन् 'प्रोषृ पर्यापणे' । प्रकृष्टः
प्रोषो घोणा यस्य 'घोणा तु प्रोषमक्षियाम्' । गन्धोऽस्यास्ति
गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । निविशते निविष्टः ।
उपविशतीत्युपविष्टः । सम्पक् रितं कृतं स्रग्धनं यस्य स
संक्षितः । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽस्यावासीनः । श्येतेऽसौ
शयानुः । स्वपिति स्वप्न् । जामतीति जामद् । कूर्जतीति
कूर्जन् । प्रकूर्पेण बुध्यते प्रवृद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः ।
'वृत्ती वीप्सी' विशेषेण वर्तते विवृतः । संग्रहानाय सङ्गतसरो-
राय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते
प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्वावाय स्वाहोद्वा-
ताय स्वाहा शूक्राय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निप-
णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा बलाय
स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा
विधून्वानाय स्वाहा विधृताय स्वाहा शुभ्र-
पमाणाय स्वाहा शुष्यते स्वाहेशमाणाय स्वाहेश्चि-
ताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा

यदति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं
करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

उ० यते स्वाहा एतीति यत् तस्मै यते । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

म० एतीति यन् । धावतीति धावन् । उद् अधिको शब्दो
गतिर्यस्य स उद्वाहः । उद् अधिकं हुतं यस्य स उद्हुतः । शू-
द्रति करोतीति शूक्रारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निपीदति
निपीदन् । उत्तिष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । बलम-
स्यास्तीति बलः । विवर्तते स विवर्तमानः विवर्तते स्म विवृत्तः ।
विधूनुते कम्पते स विधून्वानः । विधूयतेऽसौ विधूतः । धोतु-
मिच्छति शश्रूपमाणः 'शश्रुमृदशं सनः' (पा० १ । ३ ।
५७) इति ज्ञानन् । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमाणः ।
ईक्षते स्मेति ईक्षितः । विशेषेणक्षितो वीक्षितः । निमेषति
निमेषः । गतिश्चिद् अस्ति तस्मै । यद् जलादिकं पिबति तस्मै
पानकञ्च । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते । करोति कुर्वन् ।
कृतमस्यास्ति कृतः । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशत्
प्रकमाः ॥ ८ ॥

नवमी ।

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो
यो नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

उ० अथ सावित्रीणामिष्टीनाम् । तत्सवितुरित्यादिकाः
षट् याज्यानुवाक्याः सावित्र्यो गायत्र्यः । आद्या व्या-
ख्याता ॥ ९ ॥

म० षट्चः सवितृदेवत्या गायत्र्याः सावित्रीणामि-
ष्टीनां याज्यानुवाक्याः । आद्या व्याख्याता (अ० ३ ।
क० ३५) ॥ ९ ॥

दशमी ।

हिरण्यपाणिमुतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता
देवता पदम् ॥ १० ॥

उ० हिरण्यपाणिमुतये हिरण्यगौ पाणी यस्य स
हिरण्यपाणिः तम् । ऊतये अवनाय । सवितारम् उपह्वये
आह्वयामि । किमिति । यतः सः सविता चेत्ता सर्वाधेदह ।
महती च देवता पदं च स्थानं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारि-
णाम् ॥ १० ॥

म० मेधातिविद्वद्य । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि ।
किमर्थम् । ऊतये अवनाय । कीदृशं सवितारम् । हिरण्यपाणि
हिरण्यगौ पाणी यस्य तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतमिता
सर्वज्ञः । देवता । पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

एकादशी ।

देवस्य चेततो मही प्र सवितुर्देवामहे । समतिष्ठ
सुखराधसम् ॥ ११ ॥

उ० देवस्य चेततः । देवस्य दानादिगुणलुक्कस्य चेततः विराजमानस्य महीं महतीम् प्रह्वामहे आह्वयामि । सवितुः संबन्धिनीं सुमतिं कल्याणीं मतिम् । किंभूतां मतिम् । सत्यराधसम् अनधरधनां सत्यसामवित्रीं वा ॥ ११ ॥

म० वरं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रह्वामहे प्रकषेण प्रार्थयामहे । कीदृशस्य सवितुः । चेततः चेततीति चेतन् तस्य जानतः । कीदृशीं सुमतिम् । महीं महतीं सत्यराधसं सत्यमनधरं राधो धनं यस्यास्ताम् । यद्वा सत्यं राधवति साधवति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

सुष्टुतिश्च सुमतीवृधो रातिश्च सवितुरीमहे ।
प्रदेवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

उ० सुष्टुतिं सुमतीवृधः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयतीति सुमतीवृध तस्य सुमतीवृधः संबन्धिनीं रातिं दानं च सवितुः ईमहे वाचेम । प्रदेवाय मतीविदे देवस्य मतीविदे देवस्य मतीविदः इत्यु-
भयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥

म० देवाय मतिविदे इति चतुर्थी पञ्चमं । वरं सवितु-
देवस्य सुष्टुतिं शोभनां लुति रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकषेण याचामहे । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति क्तिवापदात्तरः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः । सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतीवृध तस्य । संहितायामिति वीथेः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेति मतिवित् तस्य । पूर्वव-
दीर्घः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

रातिश्च सत्यति महे सवितारमुपह्वये । आसवं
देववीतये ॥ १३ ॥

उ० रातिं सत्यतिम् । 'रा दाने' । रातिनिमित्तत्वाद्वाति-
ह्वादेन सवित्वेवोक्तः । रातिं दानकृषम् । यद्वा रातिं ददातीति रातिम् । सत्यतिं सतां पालयितारम् । महे पूजयामि । सवितारम् उपह्वये आह्वयामि च । आसवम् आभिमुख्येन प्रसीति कर्मोणीत्यासवः समासवं सवितारम् । किमर्थं पूजयाम्याह्वयामि च । देववीतये देववर्तपणाय ॥ १३ ॥

म० अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । महे पूजयामि च । 'मह पूजयामि' । किमर्थम् । देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं समितारम् । रातिं रातिं ददातीति रातिः तम् 'कतिवृत्ति-' (पा० ३।३।१७) इत्यादिना कर्तृप्रत्ययान्तो निपातः । सत्यतिं सतां पति पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सति कर्मण्यनुजानाति आचनस्तम् । पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् । धिया
मगं मनामहे ॥ १४ ॥

उ० देवस्य सवितुः मतिम् । आसवम् असवरूपम् । विश्वदेव्यं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् । धिया स्वकीयया प्रज्ञया भगं भजनीयं धनं मनामहे याचामि । द्विकर्मा चायं धातुः । तेन मतिशब्दे भगशब्दे च द्वितीया ॥ १४ ॥

म० सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वरं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे । सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मात् दानतत्परः भवतित्यर्थः । कीदृशं भगम् । आसवम् आसीत्यनुजानाति तेन आसवस्तम् । धनेन सर्वेषामाद्या दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् । धनेनैव देवतर्पणादि-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अग्निश्च स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् ।
हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

उ० अग्निं स्तोमेन । तिल आग्नेय्यो गायत्र्यः । हे अश्वघो, अग्निं स्तोमेन स्तुतिभिः बोधय अवगतायै कुरु । किं कुर्वन् । समिधानः संदीपयन् । कथंभूतमग्निम् । अमर्त्यं अमरणधर्माणम् । किमर्थं पुरस्कृतेति चेत् । इत्या इवीषि देवेषु नः असात्संबन्धीनि दधत् दधातु । सदासाधिकार इति ॥ १५ ॥

म० तिलः स्तिष्ठतिपुरोऽनुवाक्याः अग्निदेवत्वा गायत्र्यो मधाकर्म सुतभरविभामित्रविश्वरूपदृष्टाः । हे अश्वघो, त्वं स्तोमेन तुला अग्निं बोधय अवगतायै कुरु । किं कुर्वन् । समिधानः समिन्दे त समिधानः संदीपयन् । कीदृशमग्निम् । अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् । सोऽग्निर्वोधितः सप्तोऽसाकं हव्या इवीषि देवेषु दधत् भारयतु । अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

षोडशी ।

स हव्यवाहमर्त्यं उशिरदूतश्चनोहितः । अग्नि-
र्धिया समृण्वति ॥ १६ ॥

उ० स हव्यवाह । यदोऽग्नाध्याहारः तच्छब्दप्रवणत्वात् । यः हव्यवाह इविषो बोधः । अमर्त्यः अमरणधर्मा । उशिरु मेधावी । दूतः देवानाम् । चनोहितः । चन इत्यननाम । इक्षिभूतस्यास्य भक्षणार्थं हितः निहितः । सः अग्निः धिया प्रज्ञया समृण्वति संगच्छते देवैः सह इविषः तर्पणाय ॥ १६ ॥

म० सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति संगच्छते देवैः सह इवि-
र्दानाय । कीदृशोऽग्निः । हव्यवाह इत्वं वदतीति इविषो बोधः । अमर्त्यः मरणाधीनः । उशिरु वशि उदयते वा सर्व-
सिन्धुभिर्क कामनीयः मेधावी वा । दूतः देवानां दूतकृता ।

चनोहितः चन इत्यङ्गनाम । चनसेऽन्नाय हितः इवीरुपात्त-
स्यादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे ॥ देवो २ ॥
आसादयादिह ॥ १७ ॥

उ० अग्निं दूतम् । यम् अग्निम् दूतं देवानां दूतम् अहं
पुरोदधे अग्रतः स्थापयामि । हव्यवाहं हविषो वोढारम् ।
तम् उपगम्य ब्रुवे ब्रवीमि । किं ब्रवीमि तदाह । देवाना-
सादयादिह । हे अग्ने, देवान् आसादयात् आसादय इह
अग्निमज्जे गृहे यासाय ॥ १७ ॥

म० यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उप-
ब्रुवे कथयामि । किं तदाह । हे अग्ने, इह गृहे त्वं देवाना-
सादयात् आसादय स्थापय । कीदृशमग्निम् । दूतं देवानां
हव्यवाहं हविषा वोढारम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना
पथः । गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या ॥ १८ ॥

उ० अजीजनो हि । पावमानो सीमी विहतिः अनुष्टुप ।
यस्मात् अजीजनः जनितवानसि जनयसि वा हे पवमान
सोम, सूर्यम् । यस्मात् शक्मना चनेना पथः अपः विधारे
उपरिष्ठात् विधारयसि । केन हेतुना । गोजीरया जीर्वैरत-
दपम् । गोजीर्विक्रया हेतुभूतया । कथंनु नाम गावो जीर्वे-
शुरिति । गोभिर्हि यज्जन्तायते प्राणिनश्च जीवन्तीति । किं
कुर्वन् । रंहमाणः पुरन्ध्या रंहमाणः गच्छन् दक्षापवित्राद्गो-
णकलशं प्रति पुरन्ध्या बहुधारयिष्या धारया । तस्मात्पां
स्तुम इति शेषः ॥ १८ ॥

म० अरुणव्रतदस्तुभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिक-
मप्या कृतिरनुष्टुप । यस्या आचतृतीया प्रादौ द्वादशाणीं द्विती-
योऽष्टाणीः सा पिपीलिकमप्या कृतिरनुष्टुप जागतावष्टकञ्च
कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमप्येति वचनात् । पवमान-
स्तुतिः । हे पवमान, त्वं सूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि । जने-
र्णिजन्ताहुः । शक्मना शकनं शक्म 'शङ्खु शक्नी' मनिन्प्र-
त्ययः । शक्मना सामर्थ्येन पथः जलं विधारे विशेषेण धार-
यामि वृष्टये । केन हेतुना । गोजीरया जीवनं जीरा । वस्य रेफः
छान्दसः । गावां जीरा गोजीरा तथा गावां जीविकाहेतुना जलं
धारयसि तासां हविषा यज्ञमिष्यते प्राणिनां जीवनान् । कीद-
ृशस्तम् । पुरन्ध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरन्धिधारां
तथा रंहमाणः रंहत इति रंहमाणो गच्छन् । दक्षापवित्राद्गो-
णकलशमभिगच्छित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुष-
व्यत्ययः । धारयतेस्तद्धि लटि उत्तमैकवचनं धारये इति प्राप्ते
'छन्दस्तुमवधा' (पा० २।४।११७) इति शितोऽप्याभेधात्-

कले सति 'गेरनिटि' (पा० ६।४।११) इति शिलोपे
धारे इति रूपम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्वलोऽसि
मयोऽस्वर्वांसि सप्तिरसि वाय्वसि वृषांसि नृमणा
असि । ययुर्नामांसि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वा-
न्विहि । देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय
प्रोक्षितम् रक्षत । इह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह
स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

उ० अश्वयुयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतः । विभूर्मात्रा ।
अथ उच्यते । यस्त्वं विभूरसि विभवसि मात्रा प्रभवसि
च पित्रा । 'इयं वै मातासौ ते पितर' इति श्रुतिः । अथाश्वं
नामक्रियाभिः सौति । अथो महाशनस्त्वमसि । हयोऽसि
'हि गतौ' अश्व हयः । अयोऽसि 'अत सातत्यगमने' ।
मयोऽसि मय इति सुखनाम । सुखरूपोऽसि कर्वासि ऋग-
तावस्थात्रा । सप्तिरसि सप्तर्णोसि । वाय्वसि येजनवानसि ।
वृषा सेक्ता असि । नृमणा असि नृणां मनुष्याणां यज्ञ
मनः स नृमणाः । ययुर्नामांसि ययुः एवं नामा त्वमसि ।
ययुर्नानशीलः । शिशुर्नामांसि शिशुः पूर्वाणामा त्वमसि
शैलनीयो भवसि । अपारमार्थिको वा नामशब्दः । यस्त्व-
मेवंप्रभावः तं स्वां ब्रवीमि । आदित्यानां पत्वान्विहि ।
पत्वा पतनमार्गेण । येन यथा आदित्याः पतन्ति गच्छन्ति
तन्मनुगच्छेत्यर्थः । रक्षिणेऽस्यादिवाति । देवा आशापालाः ।
एतं देवेभ्यः प्रोक्षितम् अश्वम् मेधाय यज्ञाय रक्षत ।
चतस्रो धृतीर्बुहोति । अथ उच्यते । इह रन्तिः रमणम् ।
इह रमताम् । इह धृतिः इह स्वधृतिः साधुधृतिः । इह
यज्ञे हे अश्व, तव कीडादय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

म० 'अश्वयुयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति'
(का० २०।२।१८) । तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ समाता-
यामश्वयुयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतोऽभिभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ।
अश्वदैवतं ययुः अतिजगतीच्छन्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये
पञ्चमर्थे । हे अश्व, त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात्
विभूरसि विभवसि विभूः समर्थोऽसि । पित्रा पितुः सकाशादिवः
प्रभुः समर्थोऽसि । 'इयं वै मातासौ पितर' ताभ्यामेवैवं परिद-
दाति' (१३।१।६।१) इति श्रुतेः । अथ नामभिरर्थं
सौति । त्वमश्वोऽसि । अश्रुते व्याप्नोति मार्गमित्यर्थः 'अश्रुमुपि-'
(उणा० १।१।५०) इत्यादिना अश्वेः कान्त्रत्ययः । अश्राति
वाश्वः । हयोऽसि हवति नाति हयः 'हय गतौ' पञ्चाशच् ।
अयोऽसि 'अत सातत्यगमने' अततीत्यलः सततगामी ।
गोणादिको यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मयः 'यम
गतौ' पञ्चाशच् । यज्ञा मय इति सुखनाम । सुखरूपोऽसि ।

अर्वांसि इयति मच्छतीति अर्वा 'आमविपद्यतिपूषकिभ्यो वनिन्' (उणा० ४।११४) इति वनिन्प्रत्ययः । यद्वा अर्वेति हिनास्ति रिपूनिषर्वा कनिन्प्रत्ययः । सतिरस्ति सपति संवेने समवेति सुप्तिः 'सप संवेने' किन्प्रत्ययः । वाजी अस्ति वाजति तच्छीलो वाजी । 'वज गतौ' अनेकगतिमूचनाय पुनः पुनर्गत्युक्तिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभूवजस्येति वाजी । इषासि वपेति सिधति इषा 'कनिन्वृषि-' (उणा० १।१५५) इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । नृमणा अस्ति नृपु वजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नात्रा सवुरस्ति । अत्यर्थं याति सयुः 'ययुरश्वोऽश्वमेधीयः' इत्यभिधानात् 'यो द्वे च' (उणा० १।२१) इत्युप्रत्ययः । किञ्च नात्रा विशुरस्ति । इयति कृशं करोति स्नानमिति विशुः 'शः कित्सन्वच' (उणा० १।२०) उप्रत्ययः सन्वद्वावाद् द्विलमभ्यासस्येकारथ । एवंविचिनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्न्या मार्गमन्विहि । पतन्ति मच्छन्ति यत्र स पत्न्या मार्गः 'आमदि-' (उणा० ४।११४) इत्यादिना वनिन्प्रत्ययः । आदित्या येन पत्न्या मच्छन्ति तमनुगच्छ । देवा आशापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशलनुचरीजातीयस्यावतस्तावतः कवचिनिषाङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम् (का० २०।२।२०) । चतुर्विंशतिवार्पिकाश्वशतमध्यस्थस्यैशान्वामुत्तुष्टस्य रक्षकाभिरानादिशति । कीदृशान् । अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामिण्यां पुत्रान् । सूता अश्वपोषकास्तेषां मध्ये ग्रामिण्यो मुरुवास्तत्सुतानिषर्पः । शतं क्षात्रसंघीतृणां पुत्रान् । क्षत्तार आध्याय्याध्याशास्त्रसमूहः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसंघीतारस्तत्सुतान् कमात्कवचिनिषाङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाहवन्तः क्षत्रियपुत्रा निषाङ्गिणः सखजाः सूतग्रामिणीपुत्रा इषुभिर्मन्तः क्षात्रसंघीतृपुत्राः । वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडवाभ्यो जलक्षानाबाधकारणम् वर्षमन्धरक्षणम् तावच्चजमानो वावातोर्षोः शेते सावित्रीः कारयति वीणागानं पारिव्रजराक्षपाटं वृत्तिहोमं चेत्यादि हेयमिति सूत्रार्थः । देवदेवत्वं यजुः ऋगुष्णिक् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे देवाः, यूयमेतमर्थं रक्षत । कीदृशम् । मेधाव गामाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् । राजपुत्रा एष एषाशापालाः । तदुक्तम् 'शतं नै तस्यां राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति' (१३।१।६।२) । 'आहवनीयेऽस्तमिते अतस्त्रो वृत्तिरिह रन्तिरिति' (का० २०।३।४) । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्रागग्निहोत्रादुक्ते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो वृत्तिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्विंशशती भवति । तथाच धुतिः 'संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य वन्दनं तामिरेवैनं वज्रातीति' (१३।१।६।२) । चत्वारि वसुधि अग्निदेवज्ञानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्च न्याभिन्वपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अथ प्रत्युच्यते । हे अश्व,

इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते वृत्तिः सन्तोषोऽस्तु । इह गते स्ववृत्तिः स्वा निजा वृत्तिधारणमस्तु स्वाहा ॥ १९ ॥

विंशी ।

काय स्वाहा कस्मैस्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमार्धीताय स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायार्दित्ये स्वाहादित्ये महे स्वाहादित्ये सुमुडीकाय स्वाहा सरस्वत्ये स्वाहा सरस्वत्ये पावकाय स्वाहा सरस्वत्ये बृहत्ये स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपञ्चाय स्वाहा पूष्णे नरधिपाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

उ० औद्गमणानि जुहोति । काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा । कतमस्मै स्वाहा । स्वाहाधिमार्धीताय । पूर्वं स्वाहाकारान्तास्तिष्ठ आहुतयः प्राजापत्याः । आधिमाध्यानम् । चतुर्थी चाय कर्तव्या । आधये स्वाहेति । आधीताय स्वाहा । चित्तं विज्ञाताय । चित्तायेति विभक्तिव्यत्ययः । मनः मनसे इति विभक्तिव्यत्ययः । प्राजापत्याय स्वाहा । अदित्ये महे । 'मह पूजायाम्' एजिताय अदित्ये सुमुडीकाय 'मुड सुखने' । सुखयिष्ये सरस्वत्ये स्वाहा । सरस्वत्ये पावकाय पावयिष्ये । सरस्वत्ये बृहत्ये महत्ये । पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपञ्चाय । प्रजातः पन्थाः प्रपञ्चः तत्र भवः प्रपञ्चः । पूष्णे नरन्विषाय । नरान् दधाति चारयतीति नरन्विषयः । त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय । तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीपः । त्वष्ट्रे पुरुषपाय बहुरूपाय विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूपाय । नीचभूत्वा यः पाति स निभूपायः । विष्णवे शिपिविष्टाय । शिपिं पशुं यजस्य वेष्टयति साधुं करोतीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥

म० 'काय स्वाहेति वाधमेधिकानि' (का० २०।४।३-५) त्रीणि कृष्णाजिनदीशतोऽन्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि वाधमेधिकानि । चत्वार्यान्वरिकाभ्यां औद्गमणानि हुत्वा काय स्वाहेत्याधमेधिकानि त्रीण्यौद्गमणानि जुहुयात् अत औद्गमणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीशतत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या । 'सप्ताहं प्रचरन्ति' (१३।१।७।२) इति श्रुतेः सप्ताहं दीक्षणीया कार्या । तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमाह । अन्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्गमणानि आकृत्य प्रयुजे इत्यादीनि (४।७) त्रीणि त्रीणि वाधमेधिकानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्व्यानि पाठकमेव एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं हुयन्ते । काय स्वाहेति कण्डि-

कावां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मन्त्रे सप्तसहस्रं कर्मणैकैकं त्रिकं द्रव्यं तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहा-
भिमावीतायेत्यादीति सूत्रार्थः । औद्गम्यसंज्ञानि यज्ञेषु
लिङ्गोक्तदेवतानि । कायं प्रजापतये सुहुतमस्तु । कस्मै प्रजापतये
कवमस्मै प्रजापतिश्रेष्ठाय । आभिमावानमाधीताय प्रातारं
मनः मनसि वर्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां
चित्तसाक्षिणे । अदित्ये अखण्डतायै मद्यै पूज्यायै अदित्यै
सुमुचीकान्यै सुखयिष्यै अदित्यै । सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पाव-
यति पावका तस्मै शोभयिष्यै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सर-
स्वत्यै । पूज्ये प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः
प्रपथ्यः तस्मै पूज्ये । नरन्धिषाय 'धिष् शब्दे' ह्यादिवैदिकः ।
नरं दिवेषि शब्दयति उदयेन स नरन्धिषः तस्मै पूज्ये 'इय-
पथ-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । लष्ट्रे लक्षति तन्-
करोति लष्टा तस्मै । तुरीपाय 'तुर वेगे' तस्य रूपम् । तुरी
वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै । लष्ट्रे पुरुषाय पुरुषं
बहुनि रूपाणि यस्य तस्मै लष्ट्रे । वेवेषि व्यापोति विष्णुस्तस्मै
निभूमपाय नितरां भूत्वा मत्स्याखतारं कृत्वा पाति निभूय-
स्तस्मै विष्णवे क्षिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्या-
मिरूपेण क्षिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे । एते औद्गम्यमन्त्राः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सख्यम् । विश्वो
राय इषुष्यति वृत्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ २१ ॥

उ० विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० 'वदामिकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति'
(का० २० । ४ । ९ । १०) । सप्तम्यां वीक्षणीयावामयं
विशेषः । प्रत्ययानि चत्वार्यौद्गम्यान्मन्त्रिकाणि द्रव्यन्ते तेषां
चतुर्णां स्थाने षडामिकानि आकृतिः प्रयुज्यमग्निः स्वाहेति
(११ । ६६) इत्याद्यमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्या-
दीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौद्गम्यं जुहोतीति सूत्रार्थः ।
व्याख्याता (अ० ४ । क० ८) ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे
राजन्त्यः शूर इष्योऽतिव्याधी महारथो जायतां
दोग्ध्री धेनुर्वोढान्द्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिषोपा
जिष्णू रथेष्टाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो
जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फल-
वत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्प-
ताम् ॥ २२ ॥

उ० जयति । आ ब्रह्मन् आ जायतां हे ब्रह्मन्, ब्राह्मणः

ब्रह्मवर्चसी । ब्रह्मवर्चनशीलो ब्राह्मण आजायतामित्यर्थः ।
राष्ट्रे । आजायतां च राष्ट्रे राजन्त्यः शूरः इष्यः इषुभिः
विध्यति इष्यः इषुषु वा साधुः इष्यः । अतिव्याधी महा-
रथः । अतिविध्यति द्विषन्तमित्यतिव्याधी । महारथश्च
दोग्ध्री धेनुः राष्ट्रे आजायतामिति सर्वत्र संबन्धः । वोढा
अनङ्गान् आशुः वीघ्रः सप्तिरथः । पुरन्धिषोपा । पुरं शरीरं
रूपादिगुणसमन्वितं धारयतीति पुरन्धिः । जिष्णू रथेष्टाः ।
जयनशीलः रथे तिष्ठतीति रथेष्टाः युयुषुः सभेयो युवा ।
सभामहति विद्यागुणचरित्रैः सभेयः युवा वा अस्य
यजमानस्य आजायतां चास्य यजमानस्य वीरः पुत्रः । किंच
निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु प्रार्थनायामवश्यं भव-
तीति निकामः । अन्धासो वीष्यार्थः । अन्धाकं राष्ट्रे इत्यर्थः ।
फलवत्यो अतिसापेन फलयुक्ताः नोऽस्माकं राष्ट्रे ओषधयः
पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् । योगो द्रव्यादीनां
संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम् । योगश्च क्षेमश्चास्माकं
कृतो भवतु । योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः । तत्र नपुंसकलिङ्गता
या स्यात् द्विवचनं वा इति । तत्र छान्दसो विसर्जनीयो
दृष्टव्यः ॥ २२ ॥

म० 'कृष्णाजिनाया समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मजिति जय-
त्युत्सर्गकाल एके' (का० २० । ४ । ११) । कृष्णाजिनवी-
क्षत आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाचतुर्वेव
ब्रह्मजिति जयति उत्सर्गकाले पृथक् इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके
आ ब्रह्मजिति जयमिच्छन्ति । ब्रह्मस्थोत्सर्गकाले विभूर्मन्त्रेति
जपानन्तरमित्यर्थः । लिङ्गोक्तदेवता उक्तृतिः । हे ब्रह्मन्,
राष्ट्रेऽस्येष्टो ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायता-
मुत्पद्यताम् । राजन्त्यः अश्रियश्चेदस्य आजायताम् । वीहृष्टः ।
शूरः पराक्रमी । 'शूर विक्रान्तौ' शूरयति शूरः इष्यः इषुभि-
र्विध्यतीति इष्यः । यद्ध इषो कथलः इष्यः । अतिव्याधी
अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुमेदनशीलः । महारथः एकः
सदृशं ययति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरवित्री धेनुः
आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र संबन्धः । अनङ्गान् इषमो वोढा
बहुनशीलो जायताम् । सप्तिरथ आशुः वीघ्रज्ञानी जायताम् ।
योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसंपन्नं दद्याति पुरन्धिः ।
रथे तिष्ठतीति रथेष्टाः किप् सप्तम्या अलङ्कृ । रथे स्थितो युयु-
त्सुनरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम् । युवा आ जयतेति
पदच्छेदः । अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयः सभायां
बोभो वीरः पुत्रो जायताम् । सभायां साधुः सभेयः 'दच्छ-
न्दति' (पा० ४ । ४ । १०६) इति सभायाश्चतस्रं साधुरि-
त्यर्थे द्रष्टव्यः । तस्य व्यादेशः । किंच नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो
निकामे निकामे नितरां कामनायां सखां वर्षतु । अन्धासो
वीष्यार्थः । नोऽस्माकमोषधयः यवायाः फलवत्यः फलयुक्ताः
पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां

योगेन युक्तः क्षेत्रो योगक्षेमः स ह्यसौ भवतु । अलक्षणाभो
योगः । लक्ष्यस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा
चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे
स्वाहा ॥ २३ ॥

उ० 'आज्यसकुशानालानामेकैकं जुहोति प्राणाय
स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम्' ॥ २३ ॥

म० 'आज्यसकुशानालानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति
प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम्' (का० २० । ४ । ३१) ।
वाज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थामौ
जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं
कुत्सा । आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिक्रमेकसताय स्वाहेत्यन्तं
मन्त्रमणमावलावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्धोमकियाया
रात्रेः कालस्थेन संयोगः कार्यः । ततः प्रथमयामे घृतेन यागः
द्वितीये सक्तुभिः तृतीये घामाभिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मै इति
द्वादशेऽनुवाके (३४) एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र
त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा
अपठिता अपि कौक्योचयेन शतपर्यन्ताः प्रवोक्षाः । 'एको-
त्तरा जुहोति' (१३ । २ । १ । ५) इति श्रुतेः । शुभ्रायां
समाप्तायां रात्रौ शुश्रूष्य स्वाहेति पृताहुतिमेकामुचिते सूर्ये
स्वर्गाम स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवतानि
यजंषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

प्राच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै
दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वा-
हवाच्यै दिशे स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे
स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै
दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

उ० प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

म० प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अद्भ्यः स्वाहा वाभ्यः स्वाहोर्दकाय स्वाहा
तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा सर्वन्तीभ्यः स्वाहा सन्दमाना-
भ्यः स्वाहा कृष्याभ्यः स्वाहा सूयाभ्यः स्वाहा
धार्पाभ्यः स्वाहोर्णवाय स्वाहा समूद्राय स्वाहा
सरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥

उ० अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

म० अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

वाताय स्वाहा धुमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मे-
घाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते स्वाहा-
वस्कृजते स्वाहा वर्षते स्वाहा ववर्षते स्वाहोर्षं वर्षते
स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहोर्दृहते स्वाहोर्दृहीताय स्वाहा
पुष्पते स्वाहा शीकायते स्वाहा पुष्पाभ्यः स्वाहा
द्वादुनीभ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

उ० वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

म० वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथि-
व्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः
स्वाहाशाभ्यः स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे
स्वाहा ॥ २७ ॥

उ० अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

म० अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियैभ्यः स्वाहोर्वाच्यैभ्यः
स्वाहोर्वाच्यैभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहा ऋतुभ्यः
स्वाहातिवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा यावापु-
थिवीभ्याश्च स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा
रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहा-
दित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहा मूर्तेभ्यः स्वाहा शास्त्राभ्यः स्वाहा वन-
स्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहो-
र्षधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

उ० नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाभिष्टाभ्यः ॥ २८ ॥

म० नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाभिष्टाभ्यः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा-
द्भ्यः स्वाहोर्षधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः
स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

म० पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विव-
स्वते स्वाहा गणप्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहाभिभुवे
स्वाहाधिपतये स्वाहा शुषाय स्वाहा स॒ष्ट्सर्पाय
स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मलिम्लु-
चाय स्वाहा दिवा पतर्यते स्वाहा ॥ ३० ॥

उ० असवे । अस्वादयध ॥ ३० ॥

म० असवे । अस्वादयध ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

मधवे स्वाहा मार्धवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा
शुचये स्वाहा नमसे स्वाहा नमस्याय स्वाहेषाय
स्वाहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहा
तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहा हसस्पतये स्वाहा ॥ ३१ ॥

उ० मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

म० मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
कृत्वे स्वाहा स्वः स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा ववभुविने
स्वाहान्त्याय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुव-
नस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा ॥ ३२ ॥

उ० वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

म० वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आयुर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा प्राणो यज्ञेन
कल्पतां स्वाहापानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा
व्यानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहोदानो यज्ञेन कल्प-
तां स्वाहा समानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा चक्षु-
र्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां
स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा मनो यज्ञेन
कल्पतां स्वाहात्मा यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ज्ञा
यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा
स्वर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां
स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ॥ ३३ ॥

उ० आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्नेऽपि
प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

म० आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्नेऽपि
प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहे-
कशताय स्वाहा व्युष्टये स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयावो वाजसनेयसंहितायां

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

उ० व्युष्ट्या इति व्युष्ट्यम् स्वर्गायैत्युदिति । प्राणाय-
स्वाहेत्यारभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितैरनुवाकैर्देवता उक्ताः
आत्म्यादिहविर्भिः । एते सर्वे एव यागाः महतो यज्ञस्य
लोककालाऽयादिवपुषोऽव्यविनोऽव्यवभूताः । यथा देव-
दत्तस्याव्यविनोऽव्यवभूताः शिरःपाण्यादयः एवं सोऽव्यम-
श्वमेधः प्रजापतेरव्यविनोऽव्यवभूतः । प्रजापतेश्चात्मनः
सोऽव्यमात्मा । शास्ताप्रशाखागतः स्तुयते हूयते च ज्ञान-
कर्मसमुच्चयकारिभिर्यजमानैः । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां
स्वाहेति प्रकारदर्शनम् । त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति
एकशतात् ॥ ३४ ॥

इति उदत्कृतौ मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

म० एकस्मै । संख्याधीशाः । व्युष्टौ रात्रिः स्वर्गो दिनम् ।
'रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽक्षरात्रि एव तत् प्रीणाति' (१३ ।
२ । १ । ६) इति श्रुतेः । प्राणादयोऽश्वमेधस्याव्यविनोऽव्य-
वभाः स च प्रजापतेरव्यवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तुयते
हूयते इति भावः । 'सर्वमिदं यदयमात्मा' इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय इति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

हिरण्यगर्भः सर्ववर्तताम्रे भूतस्य जातः पति-
रेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं यामुतेमां कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

उ० हिरण्यगर्भः सप्त । महिष्ठः पुरोरुह । व्याख्या-
तम् ॥ १ ॥

म० द्वाविंशे होममन्त्राश्रयोविशेषध्याये सिद्धं कर्माच्यते ।
'प्रातरुक्थो महिमानो यज्ञाति शौक्तेन पूर्वे' हिरण्यगर्भ
इति' (का० । २० । ५ । १—२) । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्य-
संस्थमहर्भवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ प्रहौ यज्ञाति वाग्यनुवादा-
प्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ यज्ञाति 'अन्तरामगणोक्थ्यावाग्यनुवादा-

महाणाम्' इति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनो-
ल्लसत्वेन गृह्णाति । व्याख्याता (अ० १३ । क० ४) ॥ १ ॥

द्वितीया ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिः सूर्यस्ते महिमा । यस्तेऽहन्संवत्सरे महिमा
संबभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा संबभूव यस्ते
दिवि सूर्ये महिमा संबभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजा-
पतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि । प्रजापतये त्वा जुष्टमभिरुचितं
गृह्णामि । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं सूर्यस्य
महिमा महानामयं शक्तिः दीपस्येव प्रभा । जुहोति ।
यस्तेऽहन् यस्त्व अहनि संवत्सरे च महिमा संबभूव
संबभूव उत्पन्नः । अहनि निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि
संपद्यन्ते । निमित्तसत्सम्पन्नताः । 'वर्मणि द्वीपिनं हन्ति
वन्तपोहन्ति कुजरम्' इति यथा । यः ते वायौ अन्तरिक्षे
च महिमा संबभूव । यस्ते दिवि सूर्ये च महिमा संबभूव ।
तस्मै ते तव महिम्ने प्रजापतये च स्वाहा देवेभ्यश्च ॥ २ ॥

म० उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वा हे प्रह, अहं
गृह्णामि । 'एष ते योनिरिति प्रहसादनम्' (का० ९ । ५ ।
२५) । एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः
दीपस्येव प्रभा । 'यस्तेऽहन्ति जुहोति' (का० २० । ७ ।
१६) । पूर्वमहिमानं ग्रहं जुहोति वषट्कृते सर्वहुतम् । देव-
देवत्वं यजुः बाधिका शक्ती । हे महिमन्, यः ते तव महिमा
अहन् अहि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते संबभूव उत्पन्नः, वायौ
अन्तरिक्षे च यः तव महिमा संबभूव, दिवि सूर्ये च यस्ते
महिमा संबभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

तृतीया ।

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ३ ॥

उ० द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुक्थः प्राणतः कायी
प्राज्ञापत्या । यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूत-
ग्रामस्य निमिषतः निमेषणं कुर्वतः क्रियावत इत्यधोन्तरम्
महित्वा स्वकीयेन महाभाग्येन । एकहत् । इच्छन्द् एवार्थे ।
एकएव समस्तस्य जगतो राजा बभूव संवृतः । यश्च
ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणिजातस्य यश्च चतुष्पदः ईष्टे
प्राणिजातस्य । तस्मै कस्मै देवाय प्रजापतये हविषा विधेम ।
विदधातिर्दानकर्मा । हविरिति विभक्तिव्यत्ययो द्विती-
यान्तः । हविर्दधः ॥ ३ ॥

म० 'द्वितीयं' राजतेन यः प्राणत इति' (का० २० ।
५ । २) । द्वितीयं महिमानं ग्रहं रावतेनोल्लसत्वेन गृह्णाति ।
हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय
वयं हविर्विधेम हविर्दधः । विधृतिर्दानार्थः । तृतीया द्वितीयाद्यै ।
तस्मै कस्मै । यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो
निमिषतो निमेषणं कुर्वतः । उपलक्षणमेतत् इगाहीन्द्रियव्या-
पारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः । विश्वस्य एक एव राजा
बभूव । केन । महित्वा महैर्महिन्नो भावो महित्वं तेन महित्वेन ।
विभक्तेः पूर्वसवर्णः । महाभाग्येनेत्यर्थः । यथास्य द्विपदः द्वौ
पादौ यस्य स द्विपाद तस्य 'पादः पद' (पा० ६ । ४ । १३०)
इति पदादेशः । द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिग-
वादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति । 'लोपल आत्मने-
पदेयु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तकारलोपे ईशे इति
रूपम् । 'अधीगर्षददेशां कर्मणि' (पा० २ । ३ । ५२) कर्मणि
पठ्यो ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिश्चन्द्रमाले महिमा यस्ते रात्रौ संव-
त्सरे महिमा संबभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा
संबभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा संबभूव
तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
सादयति । एष ते योनिः चन्द्रमाले महिमा । जुहोति यस्ते
रात्रौ संवत्सरे पृथिव्यामग्नौ च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा
संबभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

म० उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वा गृ-
ह्णामि । सादयति । एष ते । चन्द्रमाले तव महिमा यीतिः ।
'वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति' (का० २० ।
७ । २६) । वपावागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्व-
हुतं महिमानं जुहोति । अष्टिः हे महिमन्, रात्रौ संवत्सरे
च यस्ते तव महिमा संबभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा
संबभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्त्व महिमा संबभूव सर्वव्या-
पकत्वाय यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

युजन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परि तस्थुषः ।
रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ५ ॥

उ० अथं युजन्ति । युजन्ति ब्रह्मम् । अथोऽत्रादित्यव-
स्त्युयते उत्तरोर्ध्वः प्रथमं व्याख्यायते । यस्य भासा रोचन्ते
देदीप्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ।

दिवि शुलोके । तं युजन्ति रथे वज्रन्ति । कर्मभूतम् ।
वज्रम् परिवृढं आदित्यम् अरुणमरोषणम् । चरन्तं गच्छन्तं
वैदिककर्मसिद्ध्यर्थम् । के युजन्ति परितस्थुः सर्वतः स्थिता
ऋत्विग्यजमानाः ॥ ५ ॥

म० 'युजन्त्येनं युजन्ति वज्रमिति' (का० २०।५।
११) । अथं रथे युजन्ति । मधुच्छन्दोदष्टा आदित्यदेवता
गायत्री । तस्थुः । विभक्त्येवत्यः । तस्थिवांसः कर्मार्थं
स्थिता ऋत्विजः वज्रमादित्यं युजन्ति रथे योजयन्ति । अथ
आदित्यत्वेन स्तुयते । 'असी वा आदित्यो वज्रोऽरुणोऽमुने-
वास्या आदित्यं युजन्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ' (१३।२
६।१) इति श्रुतेः । किमूतं वज्रम् । अरुणं रोषति कुप्यति
रुषः 'इमुषव-' (पा० ३।१।१३५) इति कः । न रुषः
अरुणः तं कोवरहितम् । परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र
गच्छन्तम् । यस्य वज्रस्य रोचना । विभक्तिलोपः । वीस्रयो
दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते । यद्वा रोचनानि वीसानि
चन्द्रप्रहृत्तारकादीनि वज्रस्य भासा रोचन्ते 'तेजसां गोलकः
पूर्वो मक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तः ॥ ५ ॥

पृष्ठी ।

युजन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा
घृणू नृवाहसा ॥ ६ ॥

उ० इतराथं युजन्ति । युजन्त्यस्य । गायत्री । युजन्ति
रथे अस्वाश्वमेधिकत्वाश्वस्य काम्या काम्यौ कामसंपादिनी ।
नलोको रथं वोढुं शक्तः । हरी हरितवर्णावधौ हरिणौ वा
वेगवन्तौ विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षा ययोस्तौ
विपक्षसौ विविधपक्षावस्थितौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम
वेतैर्यतिकर्मणः । वेः शकुनेरिव पक्षौ ययोस्तौ शोणा शोणौ ।
शोणशब्दोऽत्र वर्णवचनः । रक्तो वर्णो भूजभासः शोण
इत्युच्यते । घृणू प्रसहनी । नृवाहसा नृणां मनुष्याणां
बोहारी ॥ ६ ॥

म० 'इतराथं युजन्त्यस्येति' (का० २०।५।११)
इतराथान्वात्रथे युजन्ति । गायत्री अश्वसुतिः । ऋत्विजो
हरी अश्वौ रथे युजन्ति । लोदशौ । अस्वाश्वमेधिकत्वाश्वस्य
काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसंपादिनी न त्वेको
वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ । विपक्षसा 'पक्ष परिग्रहे' असु-
न्त्यस्यः । पक्षयन्ति शरीरे पक्षन्ति पक्षयः पक्षाः विविधाः
पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम
'वेतैर्यतिकर्मणः' (निह० २।६) इति यास्कः । वेः पक्षिण
इव पक्षसो ययोस्तौ । शोणा शोणौ रक्तौ घृणू प्रसहनी 'मिथुषा
आनस्ये' कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृन् बहत्तौ । बहेरमुन्प्र-
त्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः । नृणां बोहारी ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

यद्वातो अपो अगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य तन्वम् ।
एतच्छ्रुत्वा तरेनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

उ० अपो वात्वावगाडेषु वाचयति । यद्वातः बृहती ।
अश्वदेवस्या । वत् वस्मात् वातः वातवेगोऽश्वः अपः प्रति
अगनीगन् अत्यर्थं गतः । प्रियां च इन्द्रस्य तन्वं शरीरम्
अगनीगन् । अतो ब्रवीमि । एतम् अश्वम् हे स्रोतः अप्सव्यो,
अनेन पथा येन गतः पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय
आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

म० 'अपो वात्वावगाडेषु वाचयति यद्वात इति' (का०
२०।५।१४) । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमभ्यर्चयजमानावाक्यं
तद्वागदित्येन गता जलं प्रविष्टेष्वपेषु यजमानं वाचयति ।
बृहती अश्वसुतिः । सिंहो माणवक इति वत् वातः वातसमा-
नवेगोऽश्वः वत् वस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य
प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं गतः 'दाधतिर्दधति'-
(पा० ७।४।६५) इत्यादिना बहुल्यन्तो निपातः । अतो
हे स्रोतः अप्सव्यो, एनं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण
येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय । 'क्रिडोऽडाटौ'
पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाञ्ज-
न्तु त्रैष्टुभेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन
छन्दसा भूर्भुवः स्वर्लोकीश्छन्दावीश्चन्द्रो गन्धर्व
एतदक्षमत्त देवा एतदक्षमद्वि प्रजापते ॥ ८ ॥

उ० 'आगतमर्थं महिषी वाचाता परिकृता भाज्येनाभ्य-
ञ्जयन्ति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्' । वसवस्त्वाञ्जन्तु । निगद-
व्यासयातम् । सौवर्णांमणीनेकशतमन्त्रकेसरपुच्छेषु प्रवचन्ति
पश्यः । भूर्भुवः स्वः । व्याख्यातम् । अन्धाय रात्रिहुतशेषं
प्रयच्छति । लाजीन् शाधीन् । योमं लाजानां समूहो लाजी-
नित्युक्तः । योयं सकृन्नां समूहः शाचीनित्युक्तः । सक्रवो
हि अतितरौ शक्त्वा कर्मणा निष्पद्यन्त इति शाचीनित्युक्ताः ।
यथायं यज्ये यवमयः समूह उक्तो धानाः । यथायं गोर्वि-
कारसमूह उक्तो गन्ध इति । एतदक्षम् अक्ष मक्षयत हे
देवाः । एतदक्षमद्वि मक्षय हे प्रजापते । वेभ्योऽश्वः प्रोक्षितः
सदेवत्वादेवैवत्य इति ॥ ८ ॥

म० 'आयाम भिमुक्तमर्थं महिषी वाचाता परिकृताभाज्ये-
नाभ्यञ्जन्ति पूर्वकानमथापरकानामथादेशं वसवस्त्वेति प्रति-
मन्त्रम्' (का० २०।५।१५) । आयाम जलप्रदेशादेव-
जनमागस्य रथादिमुक्तमर्थं महिष्यादास्त्रिषः पश्यो यथाकम-
मथस्य पूर्वादिकानमभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषो पूर्वकार्यं वसव
इति वाचाता देहमर्थं ददा इति परिकृता यथाद्रागमादित्या

इति सम्प्रेषेति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे अश्व, वसवोऽग्नी देवा गायत्रेण छन्दसा स्ता त्वामजन्तु शिग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामजन्तु । आरित्या द्वादश जामतेन छन्दसा त्वामजन्तु । 'अभ्र' पुरय-मानान्मणीन् सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापुच्छेष्वान्वन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहात्मावृत्ति' (का० २०।५।१६) । महि-ष्वाद्यास्तिस्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चावध्नन्ति महिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयति वावाता श्रीवारोमसु भुव इति परिष्का पुच्छरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्तः व्याख्याताः । 'अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीन्वाचीनि' (का० २०।५।१८) । सक्तु-भानालाकारुणं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति अश्वाय । अश्वो नास्ति चेत् जले प्रक्षेपः । लाजीन् अश्वदेवत्वं गजुः । लाजानां समूहो लाजीमित्युक्तः सक्तूनां समूहः । शाचीन् यश्वायं यज्ये यज्यः यवसमूहः गज्ये गज्यः गोर्विकारसमूहो दध्यादिः हे देवाः, एतद्वचनं भक्षयत । हे प्रजापते, एतद्वचनं भक्षय । येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः संबोध्यते ॥ ८ ॥

नवमी ।

कः स्विदेकाकी चरति क उं स्विजायते पुनः ।
किं स्विद्विमस्य भेषजं किंवावपनं महत् ॥ ९ ॥

उ० ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः । कः स्वि । चतस्रोऽनुष्टुभः प्रथमप्रतिप्रश्नरूपाः । कः पुनरेकाकी असहायः चरति गच्छति । क उं स्वि को नु विनष्टः सन् जायते । पुनः उकारः पादपूरणः । किं पुनः हिमस्य शीतस्य भेषजम् । किं वावपनं महत् । उच्यते निक्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यावप-नम् ॥ ९ ॥

म० 'ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति' (का० २०।५।२०) । यूपस्य दक्षिणत उदक्षुब्धो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति । ब्रह्मोऽपि कर्मणि होतृब्रह्मणश्च प्रथमप्रतिप्रश्नभूता चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्कः । एकः असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः । कः स्वि । विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वि हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्वि महत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते चस्मिन्तद्वपनस्थानम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

उ० होता प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति । चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निश्च हिमस्य शीतस्य भेषजम् । भूमिः अयं लोकः आवपनं महत् ॥ १० ॥

म० 'सूर्य इत्याचष्टे होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति' (का० २०।५।२१) । सूर्योऽसहायो गच्छति । अनेन होतृब्रह्माणौ यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः । 'असौ वा आरित्य एकाकी चर-त्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्तदते' (१३।२।६।१०) इति श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायु-र्धत्तः । 'चन्द्रमा नै जायते पुनरावुरेवास्मिन्तदते' (१३।२।६।११) इति श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः । 'अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिन्तदते' (१३।२।६।१२) इति श्रुतेः । भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठां धत्तः । 'अयं वै लोक आवपनं सहदस्मिन्नेव लोके प्रति-ष्ठति' (१३।२।६।१३) इति श्रुतेः ॥ १० ॥

एकादशी ।

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासीद्बृहद्वयः ।
का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ११

उ० होता ब्रह्माणं पृच्छति । का स्वि । का पुनः आसीत् पूर्वचित्तिः । किं पुनरासीत् बृहत् महत् वयः पक्षी । का पुनरासीत् पिलिप्पिला । का पुनरासीत् पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

म० 'होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति' (का० २०।५।२२) होता ब्रह्माणं पृच्छति । पूर्वं चिन्त्यत इति पूर्व-चित्तिः सर्वेषां प्रथमस्थितिर्विषया का स्वि । बृहत् महत् । वयः पक्षी किं स्वि आसीत् । पिलिप्पिला का स्वि पिश-ङ्गिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

घौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद्बृहद्वयः । अवि-
रासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

उ० ब्रह्मा प्रश्नान् व्याकरोति । घौरासीत् । शुभ्रहणेनाग्निं वृष्टिलक्ष्यते । सा हि पूर्वं सर्वैः प्राणिभिश्चित्यते । अश्व आ-सीद्बृहद्वयः अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । वयसा इव अश्व-माश्वमेधेन स्वर्गं लोकमारोहन्ति । अवि रासीत् अविः पृथि-व्यभिधीयते सा आसीत् पिलिप्पिला । वृष्ट्या हि क्लिप्तमाना पृथिवी पिलिप्पिला भवति । अरिति श्रुत्या पृथिव्युक्ता च । रात्रिरासीत्पिशङ्गिला । पिशङ्गिति रूपनाम । रात्रिर्हि सर्वाणि रूपाणि मिच्छति अद्वयानि करोति ॥ १२ ॥

म० 'योरिति प्रत्याह' (का० २०।५।२३) । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति । पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया यौर्वहिरासीत् । योषाब्देन वृष्टिलक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात् । तथाच श्रुतिः 'यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे' (१३।२।६।१४) इति । अश्वः बृहद्वयः आसीत् । अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । अश्वमेधेन वयसेव स्वर्गमारोहतीत्यश्वमेधो वयः । अवतीत्यग्निः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् । वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला

चित्रा भवति । 'श्रीर्वै पिलिपिला' (१३।२।६।१६)
इति शुक्ला श्रगन्त एनामिति श्रीशब्देन भूरेव । रात्रिः पिश-
हिला आसीत् । पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिश-
हिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

वायुश्च पचतैरवृत्तसितग्रीवश्छागैर्न्यग्रोधश्चमसैः
शस्मलिर्दृष्ट्या । एष स्व राध्यो वृषा पद्भिश्चतु-
भिरेदगन्त्राद्याऽकृष्णश्च नोऽवतु नमोऽग्रये ॥ १३ ॥

उ० मोक्षत्वम् । वायुश्च वायुः स्वा पचतैः पाकैः
अवतु । वायव्यसंयोगाद्दि द्रव्याणि पच्यन्ते । असितग्रीवः
छागैः असितग्रीवोऽग्निः धूमसंयोगात् । छागैः अवतु कृष्ण-
ग्रीवादिभिः पर्यङ्गैः । अश्वोद्वेगालम्भमाना अश्वोपकुर्वन्ति
अदृष्टेनोपकारेण । न्यग्रोधश्चमसैः अवतु सोमसंबन्धेन ।
शस्मलिः स्वकीयया वृष्ट्या स्वा अवतु पाळयतु ।
एष स्वः एष सः राध्यः रथे साधू राध्यः । वृषा सेका ।
पद्भिश्चतुभिः आ इन् आगन् आगतः । चतुर्ग्रहणं किम् ।
'तस्मादश्वस्त्रिभिस्त्रिष्टिति अथ युक्तः सर्वैः सममायुत' इति
श्रुतिः । ब्रह्माऽकृष्णश्च । ब्रह्मा परिवृढः अकृष्णः न विद्यते
कृष्णमस्यैवकृष्णश्चन्द्रमाः । स च नोऽस्माकम् अथम्
अवतु । नमः अग्रये अग्निं नमस्करोत्यविज्ञाय ॥ १३ ॥

म० 'अश्वप्रोक्षणमद्वस्त्वा वायुष्टेति' (का० २०।६।७) ।
अश्वस्तोषधीम्भ इति प्राकृतमन्त्रेण (६।९) वायुष्टेत्यारभ्य
देवः सविता दधात्वित्यन्तेन (१६) कण्डिकाचतुष्टयेनाश्व-
मेधिकेन वायुप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः । चत्वारि चतुष्टय-
देवत्वानि । हे अश्व, वायुः पचतैः पाकैः स्वा त्वामवतु ।
वायुसंयोगादग्निः श्रीघ्नं पचति । असिता ग्रीवा यस्य धूमेनेत्य-
सितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । 'अग्निर्वा असितग्रीवः'
(१३।२।७।२) इति श्रुतेः । 'कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे'
(२४।१) इति वक्ष्यमाणत्वाद्वाज्ञेषु कृष्णग्रीवादयः पक्ष-
दश पर्यङ्गाः पशवः सन्ति तैरभिरवत्वित्यर्थः । न्यग्रोधः
चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । वात्मलिः वृक्षविशेषो वृष्ट्या
त्वामवतु 'शस्मलिर्वेनसतीनां वधिष्ठं वर्धते' (१३।२।
७।४) इति श्रुतेः । किंच स्यः स एष वृषा सेकाश्वः राध्यः
रथे साधुः पद्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ
इदगन्ति पदच्छेदः । अश्वस्त्रिभिः पादैस्त्रिष्टिति चतुर्भिश्च
गच्छतीति चतुर्ग्रहणम् । तथाच श्रुतिः 'तस्मादश्वस्त्रिभिस्त्रि-
ष्टय युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुत' (१३।२।७।५)
इति । पदशब्दस्य दान्तत्वं छान्दसम् । किंच अकृष्णः नास्ति
कृष्णं क्वाप्त्तं यस्मिन् स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । 'चन्द्रमा
वै ब्रह्मा कृष्णश्चन्द्रमस एनं परिददाति' (१३।२।७।७)
इति श्रुतेः । नोऽस्माकमथमवलिङ्गति वा । अग्रये नमः नमस्का-
रोऽस्तु विज्ञाभावावाग्नेर्नतिः कियते ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

सष्टं शितो रश्मिना रथः सष्टं शितो रश्मिना
हयः । सष्टं शितो अप्सु पुत्रा ब्रह्मा सोमपु-
रोगवः ॥ १४ ॥

उ० सष्टं शितो रश्मिना । तिस्रोऽनुष्टुप्चिरादत्रिष्टुभः ।
प्रोक्षणे एव अश्वदेवत्याः । संपूर्वः इयतिः शोभने वर्तते ।
संश्रितः यथा दर्शनीयतमः रश्मिना रथो भवति । यथाच
संश्रितः रश्मिना हयोऽश्वः । एवमर्थं संश्रितः । अप्सु ।
अग्निः । अप्सुजाः अप्सु जातोऽश्वः । 'अप्सुजाता अश्वः'
इति श्रुतिः । किन्तुतः ब्रह्मा । विभर्ता परिवृढो वा । सोमपुरो-
गवः सोमसंस्कारान्पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छतीति सोमपुरो-
गवः । सोमार्था हि पशवः । 'स यत्पशुसालभते रसमेवास्मि-
न्दधाति' इति श्रुतिः ॥ १४ ॥

म० अश्वदेवत्यानुष्टुप । संपूर्वः इयतिः शोभनार्थः । रथः
रश्मिना कृत्वा संश्रितः दर्शनीयो भवति 'तस्मादथः पर्युतो
दर्शनीयतमो भवति' (१३।२।७।८) इति श्रुतेः ।
हयोऽश्वो रश्मिना संश्रितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा
अश्वः अप्सु अग्निः संश्रितः । विभक्तिव्यत्ययः । 'अप्सुयो-
निर्वा अश्वः' (१३।२।७।९) इति श्रुतेः । कीदृशः
ब्रह्मा । परिवृढः सोमपुरोगमः सोमः पुरोगमोऽप्रगामी यस्य
सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति । 'सोमपुरोगममेव नष्टं'
स्वर्गं लोकं गमयति' (१३।२।७।१०) इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

स्वयं वाजिस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं
जुषस्व । महिमा तेऽन्येन न संनश्ये ॥ १५ ॥

उ० किंच । स्वयं वाजिन् । स्वयमेव हे वाजिन्, तन्वं
शरीरं कल्पयस्व । स्वराज्यं तवासीत्यर्थः । अतएव स्वयमेव
यजस्व । तेन्यो वष्टा नासीति भावः । स्वयं च जुषस्व ।
स्वयमेवाभिरुचितं स्थानं कुरुष्व । किमर्थमिदमुच्यतेऽस्माभि-
रिति चेत् । महिमा ते तव संबन्धी अन्येन महिम्ना न संनश्ये ।
नशिरदर्शनार्थः । वेदे तु व्याख्येयोऽपि भवति न संव्या-
प्यते ॥ १५ ॥

म० अर्था विराट् । हे वाजिन्, स्वयं तत्त्वं शरीरं लं
कल्पयस्व 'स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसि' (१३।२।७।
११) इति श्रुतेः । स्वराज्यं तवासीति भावः । अतः स्वयं
यजस्व न तवाभ्यो गच्छति । स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व ।
यत्स्ये तव महिमा अन्येन न संनश्यते महिम्ना न संनश्ये
न व्याप्यते । नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याख्येयः । गलोपे नश्ये
रूपम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

न वा उ एतन्निवसे न रिष्यसि देवां २॥

इदेषि पृथिविभिः सुगामैः । यत्रासते सुकृतो यत्र ते
ययुस्तत्र त्वा देवः संविता दधातु ॥ १६ ॥

उ० नवै । वै उ पादपूरणी । न एतत् त्रियसे यत् संज्ञप्यसे ।
न च स्थितिं विनश्यति विश्रम्यमानः । किमिति । यत्
देवान् इत्यति एषि गच्छसि । पृथिविभिः सुगमैः साधुगमनै-
र्देवयानैरित्यर्थः । किंच । यत्र आसते सुकृतः साधुकारिणः ।
यत्र च ते ययुः गताः तत्र त्वां देवः संविता दधातु ॥ १६ ॥

म० आधी त्रिष्टुप् । हे अथ, अस्माभिर्वैत्तं संज्ञप्यसे
एतत्त्वं न त्रियसे मरणं नाप्नोषि न च स्थित्यसे न विनश्यसि
विश्रम्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणी । यत्सुगोभिः सुगैः
'सुदुराधिकरणे' (पा० ३ । १ । ४८) इति यमेर्द्विप्रत्ययः ।
साधुगमनैः पृथिविभिः देवयानमार्गैः देवानिह देवान्प्रति एषि
गच्छसि । किंच सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते
तिष्ठन्ति । यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके संविता देवः
त्वा ज्ञा दधातु स्थापयतु । 'संवितैवैनं' स्वर्गे लोके दधाति'
(१३ । २ । ५ । १२) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अग्निः पशुरासीत्तेनाजयन्तु स एतं लोकमजय-
यस्मिन्नग्निः स तं लोको भविष्यति तं जेष्यसि
पित्रैता अपः । वायुः पशुरासीत्तेनाजयन्तु स एतं
लोकमजययस्मिन्वायुः स तं लोको भविष्यति तं
जेष्यसि पित्रैता अपः सूर्यः पशुरासीत्तेनाजयन्तु
स एतं लोकमजययस्मिन्सूर्यः स तं लोको भवि-
ष्यति तं जेष्यसि पित्रैता अपः ॥ १७ ॥

उ० उपगृह्णात्यपः । अग्निः पशुः सृष्टियज्ञे देवाना-
मासीत् । तेनाग्निना ते अजयन्त । स चाग्निस्तत्र साधन-
भावमुपगतः सन् । एतं पृथिवीलोकम् अजयत् । यस्मिन्
लोके अग्निः । अतः स ते लोको भविष्यति तं च जेष्यसि ।
पित्र एताः प्रोक्षणीः अपः । वायुः सूर्यः पशुः । व्याख्यात-
मन्थव ॥ १७ ॥

म० 'उपगृह्णात्यपः पेशरभिः पशुरिति' (का० २० । ६ ।
८) । अपा पेशरिति (अ० ६ । १०) प्राकृतेन मन्त्रे-
णाग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरन्ध्रस्य उपगृह्णातीति
सूत्रार्थः । अथदेवत्वानि श्रीणि यजुंषि । सृष्टिदेवानामग्निः
पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अवजन्त ईजिरे । स
पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन्
लोकेऽग्निः हे अथ, स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं तं
जेष्यसि एताः प्रोक्षणीरपः पिब । तथाच श्रुतिः 'वापाममेर्वि-
जयो वावांल्लोको वायवैश्वर्यं तावांल्लो विजयस्तावांल्लोक्ताव-
दैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह' (१३ । २ । ५ । १३) इति ।

वायुः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकाः
स्वर्गः तावपि ते भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

प्राणाय स्वाहा अपानाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहा । अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मां नयति
कश्चन । ससस्त्यधुकः सुभद्रिकां काम्पीलवासि-
नीम् ॥ १८ ॥

उ० परिपश्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति । तिक्तोऽपराः
वाचयति पत्नीर्नयन् । अम्बे । अनुष्टुप् । अथस्तुतिः । पश्यः
परस्परमागच्छयन्ते । हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बालिके, न
मां नयति अथ प्रति प्रापयति कश्चन कश्चिदपि मदगमनेन
च । ससस्ति 'सस् स्वमे' । यः अस्यां परिगृह्य शेते । कुत्सि-
तोऽश्वः अश्वकः । अकुत्सितोऽपीर्ष्याया कुत्स्यते । सुभद्रिकाम्
कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका । ह्यमपीर्ष्याया कुत्स्यते ।
काम्पीलवासिनीम् । काम्पीलनगरे हि सुभगा सुरुपा
विदग्धा विनीताश्च स्त्रियो भवन्ति ॥ १८ ॥

म० 'परिपश्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिक्तोऽपराः'
(का० २० । ६ । ११) । 'परिपश्ये स्वाहा देवेभ्यः स्वाहेति'
(२० । ६ । ११) हे आहुतौ हुत्वा प्राणायैत्यायास्तिस्र
आहुतीर्बुद्धौति एकामभ्यसंजपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ।
श्रीणि यजुंषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिरथ
प्राणवन्तं करोति । तथाच श्रुतिः 'प्राणानेवासिष्येतद्भासि
तपो हास्यतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवति' (१३ । २ । ८ । २) ।
'वाचयति पत्नीर्नयन्मत्तेऽश्व इति' (का० २० । ६ । १२) ।
'सर्वाः पत्नीः पशुशोभनाय पाषेजनीहस्ताः पशून् प्रति नयन्-
मत्ते आतानेति' (२० । ६ । १३) प्राकृतं मन्त्रमम्बे इत्या-
श्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः । अथदेवत्वानुष्टुप् । पश्यः
परस्परं वदन्ति हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बालिके, नामा-
मेतानि । कश्चन नरो मां न नयति अथ प्रति न प्रापयति ।
तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह । अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अकु-
त्सितोऽपीर्ष्याया कुत्स्यते । सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका
ईर्ष्याया कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते 'सस् स्वमे'
हादिः । मदगमनेऽश्वोऽस्यामादाय शयिष्यत इति मया गम्यते
न तु मां कश्चिजयतीति भावः । किंभूतां सुभद्रिकाम् । काम्पील-
वासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् ।
तत्र हि विदग्धाः सुरुपाः कामिन्यो भवन्ति । 'आपो जुषाणो
वृणो वषिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे' (पा० ६ । १ । १३८)
इति प्रकृतिभावः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

गुणानां त्वा गुणपतिश्च हवामहे प्रियाणां त्वा
प्रियपतिश्च हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिश्च

हवामहे वसो मम । आहर्मजानि गर्भधमा त्वम-
जासि गर्भधम् ॥ १९ ॥

उ० पठ्यः त्रिः परिवन्तधम् । गणानां त्वा क्षीमणानां
मध्ये स्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव ।
प्रियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वामेव प्रियपतिं प्रियं भर्तारं
हवामहे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनां मध्ये त्वामेव
निधिपतिं हवामहे । कर्म कृत्वा । हे वसो अथ, मम त्वं
पतिर्भूयाः इति । महिषी अधमुप संविधति । आहर्मजानि ।
आहृष्य अहम् अजानि 'अज गतिक्षेपणयोः' । क्षिपामि ।
गर्भधं गर्भस्य धारयितुं रेतः । आत्वमजासि गर्भधम् ।
आहृष्य च त्वं हे अथ, अजासि क्षिपसि गर्भधं रेतः ॥ १९ ॥

म० अर्थं त्रिभिः परिवन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां
निधीनामिति' (का० २०।६।१३) । सर्वाः पठ्यः पात्रे-
जनहस्ता एव प्राणशोधनाप्राक् अर्थं त्रिभिः परिवन्ति मध्ये
पितृवत् अग्रदक्षिणं परिवन्ति त्रिः त्रिभिर्मेखैः । वसो ममेति
त्रिभ्यन्मुपवहः । ततश्चैवं प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं
परिवन्ति । तत्र सक्तन्मन्त्रेण द्विस्तृणीम् । ततः प्रियाणामित्य-
ग्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवहल इति
सूत्रार्थः । त्रीणि वर्चसि लिङ्गोक्तदेवत्वानि । हे अथ, वयं त्वां
हवामहे आह्वयामः । कीदृशं त्वाम् । गणपतिं गणानां मध्ये
गणपतिं गणरूपेण पालकम् । प्रियाणां बलमानां मध्ये प्रिय-
पतिं प्रियस्व पालकम् । निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं
सुखनिधिः पालकं त्वां हवामहे । हे वसुधुप अथ, मम पतिस्त्वं
भूया इति शेषः । 'प्रक्षालितेषु महिष्यधमुपसंविधत्वाहर्मजा-
नीति' (का० २०।६।१४) । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां
प्राणेषु पशोभिरध्वर्युणा वज्रमानेन प्राणशोधने कृते महिषीं
अध्वसमीपे शेते । अध्वदेवत्यम् । हे अथ, गर्भधं गर्भं दधाति
गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आहृष्य क्षिपामि ।
'अज गतिक्षेपणयोः' श्लो० । तं च गर्भधं रेतः आ अजासि
आहृष्य क्षिपसि ॥ १९ ॥

चिंशी ।

ता उभौ चतुरः पदः संप्रसारयाव स्वर्गे लोके
प्रोणुवाधां वृषां वाजी रेतोवा रेतो दधातु ॥ २० ॥

उ० ता उभौ । यौ आवां कृतसंकेतौ तौ उभौ त्वं चाहं
च । चतुरः पदः पादान् । द्वौ तव संवन्धिनी द्वौ च मम
संवन्धिनी । संप्रसारयाव । एवं हि संवन्धे संवेशनप्रकार
इत्यभिप्रायः । अधीवासेन प्रच्छादयति । स्वर्गे लोके । 'एष
वै स्वर्गो लोको यत्र पशुः' संज्ञपयन्ति । प्रोणुवाधाम् ।
ऊर्णोत्तराच्छादने । प्रोणुवनं कुरुत्वमित्यध्वर्युराह । अधशि-
भमुपस्थे कुरुते । वृषा वाजी वृषा सेका वाजी अथः रेतोवा
रेतसः धारयित्वा रेतो दधातु आसिञ्जतु ॥ २० ॥

म० पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादा-
नाम् । संप्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः
'अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोके इति' (का० २०।६।
१४) । अधीवासेनाध्वमहिष्यौ छादयति अथ उपरिष्ठाच्छा-
दनशर्म वातोऽधीवासः । अध्वदेवत्यम् । अध्वर्युर्वेदति । हे
अध्वमहिष्यौ, युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोणुवाधां वात
आच्छादयतम् । 'ऊर्णम् आच्छादने' 'एष वै स्वर्गो लोको
यत्र पशुः' संज्ञपयन्ति' (१३।२।४।५) इति श्रुतेः ।
'अधसिभमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति' (का० २०।६।
१६) । महिषी स्वर्गमेवाध्वशिशमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ।
अध्वदेवत्यम् । वाजी अधो रेतो दधातु मवि वीर्यं स्थापयतु ।
कीदृशोऽथः । वृषा सेका रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः
वीर्यस्य धारयित्वा ॥ २० ॥

एकविंशी ।

उत्सकध्या अवगुदं पेहि समञ्जि चारया
वृषन् । यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

उ० उत्सकध्या । गायत्र्याऽर्थं वज्रमानोऽभिमन्त्रयते ।
उद्धते सक्थिनी यस्याः सा उत्सकधी तस्या उत्सकध्या
महिष्याः । अवगुदं पेहि अवाचीनं गुदम् रेतो पेहि सिञ्ज ।
कथमित्येत् । समञ्जि चारया वृषन् संचारय अञ्जितम् ।
अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजनममुक्तम् । हे वृषन्
सेकः । कथंनृतोऽञ्जिः । यः स्त्रीणां जीवभोजनः यस्मिन्सति
स्त्रियो जीवन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिन् सति भोजनादीन्
भोगान् लभ्यते । स जीवभोजनः ॥ २१ ॥

म० 'उत्सकध्या इत्यर्थं वज्रमानोऽभिमन्त्रयते' (का०
२०।६।१७) । अध्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेकः
अथ, महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो पेहि वीर्यं चारय ।
कीदृश्याः । उत्सकध्याः उत् ऊर्णं सक्थिनी ऊरु यस्याः सा
उत्सकधी तस्याः । कथं तदाह । अञ्जि लिङ्गं संचारय । अनक्ति
व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिर्लिङ्गम् । लिङ्गं योनौ प्रवेशय । योऽञ्जिः
स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीव-
यासौ भोजनश्च जीवभोजनः । यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे
स्त्रियो जीवन्ति भोगाश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

युकाऽसकौ शकुन्तिकाऽऽह्लगिति वचति । आ-
हन्ति गृभे पसो निर्गल्गलीति धारका ॥ २२ ॥

उ० इत् उत्तरं वशानुद्धमोऽभिमन्त्रिणः । पुंस्त्वजनम-
मुक्तम् । द्वितीयोपरिष्ठावृहती । अथ च यो वयं भण्यते स
तत्र देवतात्वमुपागच्छति । अध्वर्युः कुमारीमभिमन्त्रयति ।
यकाऽसकौ । अकथप्रत्ययोऽत्र कुमायाम् । अह्वय्या प्रज्ञो-
पसाह । यकाऽसकौ शकुन्तिका । अह्वये कन् प्रत्ययः ।

अलीपसी पक्षिणीव । आहलक् इति प्रकारवचनम् ।
हलेहले इति भ्रुषन्ती । यच्छति त्वरितं गच्छति । यपले-
त्यर्थः । तस्या अपि आहन्ति । हन्तिर्गत्यर्थः । आगच्छति ।
अन्तर्भावितपत्रार्थो वा । आगमयति प्रवेशयति । अत्यर्थं
वाहन्ति । गमे पसः गम इति आघन्तवर्णविपर्ययः । पसः
पसतेः स्तुतिरुत्पत्तिः । भरो शिखनाहन्तीत्यर्थः । अथ
तदा निगमालीति अत्यर्थं शुभं मुञ्चति धारका योनिः । यद्वा
शब्दानुकरणम् निगमालीति गिरते वा । निगिरति शिखं
योनिः ॥ २२ ॥

म० 'अभ्युवकोऽतृदोऽनुत्तरः कुमारीपत्नीभिः संबन्धे
यकासकामिति दशर्चसं द्वाभ्यां द्वाभ्याम्' इत्ये-ह्येऽसावित्वा-
मङ्गममस्य' (का० २०।१।१८) । अन्वयादयः पक्ष
इत्ये ह्येऽसाविति संयुज्यन्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यका
सकामिति दशर्चसंबन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृभ्यां कुमारीपत्नीभिः
सहस्रोपहासं संबन्धते । तत्र प्रथममध्ययुः कुमारीं पृच्छति
कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि यकासकीं शकुन्तिकल्लयः ।
कुमार्यादिदेवत्या दस तन्मय्ये द्वितीयोपरिष्ठाद्गृहीतौ अन्य
नवानुद्भूतः । 'अव्ययसर्वनामानाकच्प्राक्तेः' (पा० ५।३।
७१) इति अकच् कुरसायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका
'अल' (पा० ५।३।८५) इति कन् । अल्लुत्वा योनि
प्रदर्शनमाह । यका या असकी असौ शकुन्तिका अल्पपक्षि-
णीव आहलक शब्दानुकरणम् । हले हले इति शब्दपन्ती
वधति गच्छति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलह्लाशब्दो भव-
तीत्यर्थः । गमे वर्णविपर्यय आर्षः । भगे योनौ शकुनिस-
दृश्यां यदा पक्षो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति । 'पक्ष इति पक्षतेः
सृष्टयतिक्रमणः' (निघ० ५।१६) इति यास्कः । पुंस्प्रजन-
नस्य नाम । हन्तिर्गल्लयः । यदा भगे शिघ्रमागच्छति तदा-
धारका भरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निर्मलमासीति नितरां
गलति यौगं श्रति । यद्गानुकरणम् । गल्लेति शब्द-
करोति ॥ २३ ॥

त्रयोविंशी ।

यकोऽस्यैकौ शङ्कुन्तक आहलुगिति वञ्चति ।
विवक्षत इव ते मुखमर्ध्वर्यो मा नुस्त्वमभिभा-
षयाः ॥ २३ ॥

उ० अध्वर्युं प्रणाह कुमारी । यकोऽसकौ । यकः असकौ
यः असौ शकुन्तक इव जाह्नवमिति वदन्ति । तस्मात्तीर्णं
भाषिणः किमन्यत् प्रवीमि । विवक्षत इव ते मुञ्चम् ।
अस्मात् यक्तुमिच्छत इव ते मुञ्चं पश्यामि अतो हे अध्वर्यो,
मा नः अस्मान् त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

म० कुमारी अक्षयं प्रत्याह । अहत्वा शिशं प्रदर्शन-
म्याह । हे अश्वयो, यः यः असौ असौ शकुन्तकः पक्षी

विवक्षतः वस्तुमिच्छतस्ते तत्र मुलमिव आह्वयमिति वक्षति
इत्यस्मत्तत्त्वमिति अथभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तत्र मुलमिव
भासये । अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्य-
त्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

माता च ते पिता च तेऽग्रं कुशस्थं रोहतः ।
प्रतिलाभीति ते पिता गुप्ते मुष्टिमत्सयत् ॥ २४ ॥

उ० ब्रह्मा महिषीमभिमेवति । माता च ते । हे महिषि,
यदा माता च तव पिता च तव । अग्रं वृक्षस्य । वाय्व-
स्येति तद्वितलोपः । वाय्वस्य पर्यङ्गस्य उपरितनं भागं
रोहतः मैथुनायमेकं पर्यङ्गमारोहत इति अश्लीलाभिप्रायं
वचनम् तदा प्रतिलामीति 'तिल स्नेहने' । स्नेहान्महमयेन
कर्मणा इति एवमिति प्रकारवचने वदन् । तव पिता
गमे भगे सुष्टिं मुह्यकारं शिभम् अतंसयत् अक्षिपत् ।
एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

म० ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि हे महिषि, ते तव माता च पुनश्चे तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मयकस्याप्रमुषपरिमाणं रोदतः । आरोदतः तदा ते पिता यमे भगे मुष्टि मुष्टिबुल्यं लिङ्गमत्तंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यब्रवीत् । 'तस्मि अलंकृतौ' चुरादिः । लिङ्गमुत्थाने-नालंकरोति वा । किं कर्षन् । प्रक्षिपामीति वदन्निति शेषः । 'तिल श्रेष्ठे' तव भोगेन लिङ्गामीति वदन् । एवं तवो-त्पत्तिः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

माता च ते पिता च तेऽप्ये बुध्नस्य कीदृशः ।
विरक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

उ० महिषी प्रत्याह । माता च ते । हे ब्रह्मन्, यदा माता च ते पिता च ते अग्रे वृक्षस्त पर्वतस्तु क्रौडतः । तदा स्वमुत्पन्नः । तुल्योत्पत्तिरावयोः । यक्षोभयोर्दोषो न तमेकव्योदयितुमर्हति । एवं सति यदसाधु वदितुमिच्छत इव ते मुक्तं पश्यामि तत्त्वं हे ब्रह्मन्, मा त्वं यदो बहू ॥ २५ ॥

म० शानुचरी महिषी ब्रह्मार्ण प्रस्ताह । हे ब्रह्मन्, ते
तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविचारस्य मय्यकस्यापि
कीदृतः स्मरेते तदा तत्कीर्त्यतिरिक्ति तवापि तुल्यम् । 'वज्रो-
भयोः समो दोषः परिहरोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्त-
व्यस्तादृगर्थविचारणे' इति म्नावात्त्वयेयं न वक्तव्यमिति भावः ।
एवं सत्यपि विवक्षतः तत्कुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत
इति शेषः । हे ब्रह्मन्, त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

षट्त्रिंशी ।

कृष्णामैनामुच्छ्रयः पयः गिरौ भारश्च हरन्निव ।
अथास्यै मध्यमेघताश्चशीते वारो पुनन्निव ॥ २६ ॥

उ० उद्गाता वावातामभिमेधयति ऊर्ध्वामेनाम् कंचित्पु-
रुषमाह । ऊर्ध्वामेनां वावाताम् उच्छ्रितां कुरु । कथमिव ।
गिरौ भारं मध्ये निगृह्य हरत् एवमेनां मध्ये निगृह्य
ऊर्ध्वमुच्छ्रापय । अथ यथेत्येतस्य स्थाने । तथाच उच्छ्रापय
यथा अस्या वावाताया मध्ये योनिप्रदेशः पृथताम् । 'एध
वृद्धौ' वृद्धिं याचात् अर्थेनां गृह्णीयाः । शीते वाते पुन-
श्चिव । यथा कृषीबलः धान्यं वाते शुद्धं कुर्वन् ग्रहणमोक्षो
श्च इति करोति ॥ २६ ॥

म० उद्गाता वावातामाह । कंचित्तरं प्रत्याह । हे नर,
एनां वावातामूर्ध्वमुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव । गिरौ
भारं हरन्निव । यथा कथितं गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि
भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति तथैनामूर्ध्वं कुरु । कथ-
मूर्ध्वां कार्यां सदाह । अथेति निपातो यथार्थः । यथा अस्या
अस्या वावाताया मध्यमेवतां योनिप्रदेशो वृद्धिं याचात् ।
यथा योनिर्विशाला भवति तत्र मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः ।
दृष्टान्तान्तरमाह । शीते वाते पुनश्चिव । यथा शीतले वायौ
वाति पुनन्धान्यवर्जनं कुर्वाणः कृषीबलो धान्यपत्रं यथा ऊर्ध्वं
करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्विरौ भारश्च हरन्निव । अथास्य
मध्यमेजतु शीते वाते पुनर्निव ॥ २७ ॥

उ० वावाता प्रत्याहोद्गातारम् । भवतोऽप्येतदेवम् ।
ऊर्ध्वमेनम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात् उच्छ्रापय । अत्र स्त्री पुरु-
षावते । गिरौ भारं हरन्निव । अर्थेवं क्रियमाणस्यास्य मध्यं
प्रजननम् एजतु चछतु । अर्थेन निगृहीत्वा शीते वाते पुन-
श्चिव यथान् ॥ २७ ॥

म० वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे
नर, एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु । गिरौ भारमिति
पूर्ववत् । अथ यथास्य उद्गातारमप्ये लिङ्गमेजतु कम्पताम् 'एष्ट-
कम्पने' लोट् । शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

यदेस्या अष्टुमेवाः कृधु स्थूलमुपातसत् ।
मुष्काविर्दस्या एजतो गोशफे शंकुलाविब ॥ २८ ॥

उ० होता परिवृकामभिमेधयति । यदेस्याः । यत् यदा
अस्याः परिवृकायाः । अंहुमेधाः अंहुयोनोः । अंहुः दन्तव्यः
मेधप्रदेशः प्रजननमस्या इति अंहुभेदी तस्याः अंहुमेधाः ।
कृधु इति हस्वनाम । हस्वं शिश्रम् स्थूलं च उपातसत् उप-
सृज्यते । अथ तदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वात् हस्वत्वाच्च
दुःप्रजननस्य । मुष्कौ वृषणौ इव एवम् अस्याः प्रजननस्यो-
परि एजतः । 'एष्ट कम्पने' कम्पनं कुरुतः । कथमिव
गोशफे गोष्पदे उदकपूर्णं । शंकुलाविब मत्स्याविब ॥ २८ ॥

म० होता परिवृकामाह । यत् यदा अस्याः परिवृकायाः
कृधु हस्वं स्थूलं च शिश्रमुपातसत् उपसृज्यते योनिं प्रति
गच्छेत् 'तंस उपकम्पे' तदा मुष्कौ वृषणौ इव एव अस्याः
योनेरपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वाद्योनेरल्पत्वा-
द्वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोशफे जलपूर्णं
गोः क्षुरे शंकुलो मत्स्याविब यथा उदकपूर्णं गोः पदे मत्स्यो
कम्पेते । कृत्विति हस्वनाम । कीदृश्या अस्याः । अंहुमेधाः
अंहु भगं भेषं विदार्य यस्याः सा अंहुमेवी तस्याः, अंहुर्मिथते
यस्या वा ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

यदेवासो ललामगुं प्रविष्टीमिनमाविपुः । सक्त्रा
देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ २९ ॥

उ० परिवृका प्रत्याह । यदेवासः । होतृप्रसुप्तान् सर्वा-
नेव ऋविजः परिवदति । यदा एते देवासः शिश्रदेवाः
शिश्रकीदृश्याः । ललामगुम् । ललामेति सुखमभिधी-
यते । सुखं कर्तुं गच्छतीति ललामगुः शिश्रम् । यद्वा लला-
मेति पौण्ड्रमभिधीयते । शिश्रं हि योनिं प्रविशत् पौण्ड्रं
भवति । प्रविष्टीमिनम् प्रवेश्य विष्टम् च । आविपुः
आलिङ्गनचुम्बनादिभिर्निगृह्णीयुर्नारीम् । अथ तदा सक्त्रा
देदिश्यते नारी सत्विहृतेन कुटिलगमनेन निदिश्यते
लक्ष्यते नारी । नहि तस्याः किञ्चिद्व्याप्तं पुरुषेण भवति
अन्यत्र सक्त्र इत्यभिप्रायः । कथमिव सत्यस्याक्षिभुवो
यथा । द्विप्रकारं सत्यम् अक्षिप्रभवमनक्षिप्रभवं चेति ।
अक्षिप्राणमक्षिप्रभवम् । तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति । अन-
क्षिप्रभवं श्रोत्रप्राणम् । तच्च साक्षात् चकुरासतामपेक्षते ।
अतो विशिनष्टि अक्षिभुव इति । सत्यस्य अक्षिभुवो यथा
अवितथत्वं तथेति ॥ २९ ॥

म० परिवृका होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः
दीव्यन्ति कीदृशित देवा होत्रादयः ऋविजो ललामगुं लिङ्गं प्र
आविपुः योनौ प्रवेशयन्ति । 'अव रक्षे गतौ कान्तो तृप्तौ
प्रीतो द्युतौ द्युतौ । प्राप्तीं लोपेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ एष्टे
वेषे ॥' इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनाथः । छद् 'छन्दसि छद् छिन्दः'
(पा० ३।४।६) इति वर्तमाने छद् 'व्यवहिताथ' (पा०
१।४।८९) इति प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुख-
नाम । ललाम सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्रः । यद्वा
ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं
पुद्गाकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगुम् । विष्टीमिनं 'श्रीम
कंदे' विशेषेण स्त्रीमनं कंदनं विष्टीमः चतुःप्रलयः विष्टीमः
कंदोऽस्यास्ति विष्टीनी तम् 'अत इनिठनौ' (पा० ५।२।
११५) इत्यस्त्वर्थे इनिप्रलयः । शिश्रस्य योनिप्रवेशो कंदनं
भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्रकीदृशिनो भवन्तो ललामगुं
योनिं प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्त्रा ऊज्या कदम्बा देदिश्यते

निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते । दिश्यते वै ह प्रत्ययः । भोगसमये
सर्वस्य नार्यश्च नरेण व्याप्तत्वाद्भूमात्रं लक्ष्यते इयं नारी-
त्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सत्यस्याक्षिभुवो यथेति । सर्वं द्विवि-
धम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षं । एवं च भोगमात्रम् ।
पक्षो तृतीयार्थः । भवति यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन
निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा इच्छा दृष्टेन नारीति
लक्ष्यत इत्यर्थः । भोगप्राप्तौ तु सत्ये वक्तुराप्तमत्यमपेक्षि-
तम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्थते । शुद्रा
यदर्थजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

उ० क्षत्ता पालागलीमभिमेधयति । यद्धरिणः । यदा
हरिणो मृगः यवं सत्यम् अति भक्षयति । अथ तदा क्षेत्री ।
न पुष्टं पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टं पशुम्
मन्थते अवगच्छति । मम क्षेत्रं भक्षितमिति यथा । एवं
शुद्रा यत् यस्य शुद्रस्य भर्तुः । अर्थजारा अर्थः वैश्यः जारो
वत्याः सा अर्थजारा भवेत् तदा स शुद्रः क्षेत्री । न पोषाय
ममैतदिति मन्थते । नच तस्या धनायति धनमिव च तां
न मन्थते परस्वोपभोग्यत्वात् ॥ ३० ॥

म० क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति
सुगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं
पुष्टं न मन्थते मम धान्यमक्षणैः पशुः पुष्टो जातः सम्पत्तिरिति
न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवती-
त्यर्थः । पशुशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इत्यमो लुक् । एवं शुद्रा
शुद्रजातिः स्त्री यदा अर्थजारा भवति 'अर्थैः स्वामिपैदययोः'
(पा० ३।१।१०३) इति निपातनादर्थो वैश्यो जार उप-
पत्तिर्यस्याः सा अर्थजारा । 'शुद्रा नामहर्षपूर्वा जातिः' (पा०
४।१।४) इति शुद्राजालार्थे टाप् । वैश्यो यदा शुद्रां गच्छति
तदा शुद्रः पोषाय न धनायति पुष्टिं न गच्छति मृगयार्थं वैश्येन
भुक्त्वा सती पुष्टा जातेति न मन्थते किंतु व्यभिचारिणी जातेति
दुःखितो भवतीत्यर्थः । 'अशनायोदन्य-' (पा० ७।४।
३४) इति क्वचि धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्थते । शुद्रो
यदर्थजारा न पोषमर्तुमन्थते ॥ ३१ ॥

उ० पालागली प्रत्याह । यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु
मन्थते क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोऽप्येतदेवमिति सोलुण्डमाह ।
इयास्तु विशेषः । शुद्रं यत् अर्थार्थे अर्थार्थाः वैश्यायाः जारः
आरविता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं मानुमन्थते ।
नहि सा तस्य पोष्या निकृष्टा शुद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति ।
समाप्तमक्षीलभाषणम् ॥ ३१ ॥

म० पालागली अक्षारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा
बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्थते । इदं भवतोऽपि तुल्यम् ।
इयान् विशेषः । यत् यदा शुद्रः अर्थार्थे अर्थार्थाः वैश्यायाः जारो
भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं मानुमन्थते मम स्त्री पुष्टा जातेति
मानुमन्थते किंतु शुद्रेण नीचेन भुजेति विश्वतीत्यर्थः ।
अक्षीलभाषणं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

दधिकार्यो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखां करत्त्रण आयूँषि तारिपत् ॥ ३२ ॥

उ० ऋत्विजो यजमानश्च सुरभिर्मतीष्टमन्तत आहुः
वाचमेवं पुनन्ति । दधिकार्यः । अनुष्टुप्वैश्वदेवत्या । यत्
दधिकार्यः अश्वस्य संस्कारार्थमक्षीलभाषणं अकारिषं अका-
र्यम् अकार्यम् कृतवन्तः । वचनव्यत्ययः एकवचनस्य स्थाने
बहुवचनं बोध्यम् । उपरिष्टादह्नि पदानि बहुवचनान्तानि
दृश्यन्ते । किन्तु तस्य दधिकार्यः । जिष्णोः जेतुः अश्वस्य अश-
नस्य व्यापिनः वाजिनः । 'ओविजो भयचलनयोः' वेज्जनवतः
तत्र सुरभीणि सुगन्धीनि । अक्षीलभाषणेन हि दुर्गन्धीनि
मुखानि भवन्ति पापहेतुत्वात् । नः अस्माकं मुखानि ।
निकारलोपश्छान्दसः । करत् करोतु यज इत्यध्याहारः ।
किंच । प्राणः आयूँषि तारिपत् । प्रतारिपत् प्रवर्धयतु च
नः अस्माकम् । बहुवचनं बालयौवनवृद्धवयोपेक्षम् ॥ ३२ ॥

म० 'महिषोमुत्थाप्य पुरुषा दधिकार्य इत्याहुः' (का०
२०।६।२१) । महिषी यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीं-
मथसमोपसृतामुत्थाप्य पुरुषा अर्घ्यवृत्तकोद्गातृक्षेत्रोक्तारो मन्त्रं
पठेयुरिति सूत्रार्थः । वामदेवमजदधिकारवदृष्टाश्वदेवत्वानुष्ठुप् ।
वयमाश्वयौदयः अकारिषमकार्यम् कृतवन्तः । वचनव्यत्ययः ।
अक्षीलभाषणमिति शेषः । किमर्थम् । अश्वस्य संस्कारमिति
शेषः । अश्वसंस्कारायाः अक्षीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृश-
स्याश्वस्य । दधिकार्यः दधाति धारयति नरमिति दधिः
'आहमहम-' (पा० ३।२।१७१) इति किप्रत्ययः ।
दधिः सन् कामतीति दधिकार्यः । तस्य 'अन्येष्वोऽपि दृश्यते'
(पा० ३।२।७५) इति वनिप्रत्ययः 'विश्वनोरनुनासि-
कस्यात्-' (पा० ६।४।४१) इति धातोराकारः । जिष्णोः
यजनशीलस्य । वाजिनः वज्रति गच्छतीति वाजी वाजोऽस्यास्ताति
वा वाजी तस्य च नोऽस्माकं मुखां मुखानि सुरभि सुरभीणि
करत् करोतु यज इति शेषः । अक्षीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि
मुखानि सुरभीणि यजः करोलित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'सुरभि-
मतीष्टमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनन्तः' (१३।२।९।९)
इति । सुरभिश्चाद्विमकिलोपः । किंच नोऽस्माकमायूँषि
जीवनानि बालयौवनवार्धकानि प्रतारिपत् प्रतारयतु प्रवर्ध-
यतु । केदि रूपम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

गायत्री त्रिष्टुजगतीत्यनुष्टुप् पञ्चम्या सह । बृहत्पु-
ष्णिहा ककुप् सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

उ० पञ्चमोऽसि पथं कल्पयन्ति । गायत्री त्रिष्टुप् पञ्च-
मिर्क्रमिभिः । तत्राद्या उष्णिक् चतस्रोऽनुष्टुभः परा त्रिष्टुप् ।
गायत्री च त्रिष्टुप् च जगती च अनुष्टुप् च पञ्चम्या सह
बृहती च । उष्णिहा सह ककुप् च । सूचीभिः शम्यन्तु
त्वाम् हे अश्व, मनमगानामभेदेन (?) कर्मणि दर्शने
सूचीभिः क्रियते तेन पथा असिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

म० 'तिस्रः पञ्चोऽसि पथान्कल्पयन्त्यश्वस्य' सूचीभिर्लौह-
राजतसीवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्रीत्रिष्टुष्विति द्वाभ्यां द्वाभ्याम्
(पा० २०।७।१) । गायत्री त्रिष्टुष्विति षडृचे द्वाभ्यां
द्वाभ्यामृभ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पञ्चः ताम्ररूप्यस्वर्णमयीभिः
प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्याभिः सूचीभिश्चाग्नेऽसेः शासस्य
मार्गान्कुर्वन्ति । शासस्य मुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुष्वितुष्वि
संख्यं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्वाः षडृचः आपो-
ष्णिक् । हे अश्व, गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पञ्चम्या सह
बृहती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दसि सूचीभिरेताभिः
सो शम्यन्तु संस्तुवन्तु । विकरणव्यत्ययः । अस्तिपथार्थं लग्ने-
र्न संस्कारः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च पदपदाः ।
विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु
त्वा ॥ ३४ ॥

उ० द्विपदा याः । याः द्विपदाः याश्च चतुष्पदाः याश्च
त्रिपदाः याश्च पदपदाः । याश्च विच्छन्दाः विगतं छन्दो
याम्भस्ताः । विषमाक्षराः विषमपदाः छन्दोलक्षणेनानभि-
संबद्धाः । याश्च सच्छन्दाः अन्यूनातिरिक्ताक्षराद्विच्छन्दा
जातयाः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् ॥ ३४ ॥

म० चतस्रोऽनुष्टुभः । हे पथे यासो ता द्विपदाः याः चतु-
ष्पदाः याः त्रिपदाः याः पदपदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो
याम्भस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षण-
युताः ताः सर्वाः छन्दोजातयाः हे अश्व, सूचीभिः सो
शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

महानाक्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः ।
मैधीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

उ० महानाक्यो रेवत्यः । महानाक्य ऋचः शार्कर्य ऋचः
वा जग्यन्ते । रेवत्यः पृता अपि रेवत्यः । रेवतं तामु साम
भवति । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । प्रभूवरीः प्रभूत-

तमाः । मैधीः मेघे भवाः विद्युतः सदुत्पन्ना वाचः वाचः
ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु । शमनेन हविः कुर्वन्तु
त्वाम् ॥ ३५ ॥

म० महत् नाम यासो ता महानाक्यः शार्कर्य ऋचः ।
रेवत्यः ऋचः यस्यामृचि रेवतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः
सर्वाः आशा दिशः । कीदृश्य आशाः । प्रभूवरीः प्रभवन्ति
सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः 'अव्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति वलिप् 'दृजेभ्यः-' (पा०
४।१।५) इति ङीप् 'वनो र च-' (पा० ४।१।७) इति तस्य रेफः पूर्वसर्गदीर्घत्वम् । मेघे भवा मैध्यः । पूर्व-
सवर्णः । मेघोत्था विद्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्वा अपि ।
एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व, सो शम्यन्तु हविः
कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

नार्यस्ते पञ्चो लोम विचिन्वन्तु मनीषया ।
देवानां पञ्चो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

उ० नार्यस्ते । नृणामपत्यानि वहुनि स्त्रीलक्षणानि नार्यः ।
ते तव । पञ्चः यजमानस्य पञ्चयः । लोम लोमानि विचि-
न्वन्तु पृथकुर्वन्तु । मनीषया मनस इच्छया मनसः पचा-
लोचनेन । देवानां च याः पञ्चः दिशः ताः सर्वाः सूचीभिः
शम्यन्तु शमनेन हविष्कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३६ ॥

म० हे अश्व, नार्यः नृणामपत्यानि क्रियः ते तव लोम
रोमानि मनीषया मनसः इच्छया विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्-
कुर्वन्तु । रोमेत्यत्र जातावेकवचनं विमक्तिलोपो वा । कीदृशो
नार्यः । पञ्चः 'पत्युर्नो वृक्षसंयोगे' (पा० ४।१।३३) इति नकारः । यजमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः । किंच
देवानामिन्द्रादीनां पञ्चः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः सो
शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

रजता हरिणीः सीता युजो युज्यन्ते कर्मभिः ।
अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु श-
म्यन्तीः ॥ ३७ ॥

उ० रजता हरिणीः । रजतमुवर्णसीसमस्यः सूच्यः ।
युजः सहयोजनाः । युज्यन्ते कर्मभिः सीमालक्षणैः याः
ताः अश्वस्य वाजिनः वेजन्वतः त्वचि रोमसु सीमाः ।
सिमाशब्दः सीमपर्वणो मर्षोदावचनः । सीमानं कुर्वाणाः
शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु । शम्यन्तीः हविष्कुर्वाणाः अश्वम् ॥ ३७ ॥

म० रजताः रजतमयः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमयः
सीताः वीचं ताम्रं तन्मयः । 'अश्वस्यः सूच्यो भवन्ति लोह-
मय्यो रजता हरिण्यः दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता
कृष्णो हरिण्यस्ताभिरेवेनं कल्पयन्ति' (१३।२।१०।६)

इति श्रुतेः । सूचीनां विप्रपत्तादधर्षस्कारश्चमलम् । ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणेः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति । सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । क्रौड्यवत्ताः । युजः युज्यन्ते ता युजः संयुताः । एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्वेति सिमाः सीमारेखाः शम्बन्तु सम्बन्धं कुर्वन्तु । सिमाशब्दः सीमापर्यायः । क्रौड्यवत्ताः । शम्बन्तीः शम्बन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

कुविद्वद् यवमन्तो यव चिचथा दान्यनुपूर्वं विव्यू । इहेहं कृणुहि भोजनानि ये वृहिषो मर्मवक्तिं यजन्ति ॥ ३८ ॥

उ० कुविद्वद्वेति व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

म० इयं व्याख्याता (अ० १० । क० ३२) ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

कस्त्वाऽऽच्छयति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति । क उ ते शमिता कविः ॥ ३९ ॥

उ० अथ विशास्ति अनुवाकेन षड्वचनं । तत्राद्या गायत्री परा अनुष्टुभः । कस्त्वा । कः प्रजापतिः त्वाम् आच्छयति । 'छो छेदने' । आच्छिनन्ति त्वचः । कश्च प्रजापतिः त्वां विशास्ति त्वचा विभोजयति । कश्च प्रजापतिः ते तव गात्राणि शरीराणि शम्यति शमनेन हविर्भावमापादयति । क उ ते प्रजापतिरेव ते शमिता कविः मेधावी क्रान्तदर्शनः । यद्वा प्रभरूपोऽयं मग्नः । कोऽयं मनुष्यः त्वाम् आच्छयति कश्च त्वां विशास्ति कश्च ते गात्राणि शम्यति । कश्च उ ते शमिता कविः । न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । उः पादपूरणः ॥ ३९ ॥

म० 'अथ विशास्ति अनुवाकेन कस्त्वाऽऽच्छयतीति' (का० २० । ७ । ६) । षड्वचनानुवाकेनार्थं विशास्ति अश्वोदरं पादयति मेदसा उदरणात् । यथाया अमावास्या उदरमप्यस्य स्त्वानं प्लुतामं पनं शेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः । अश्वदेवताः षड्वचः । आद्या गायत्री । हे अश्व, कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छयति छिनन्ति । 'छो छेदने' सद् 'ओतः इयति' (पा० ७ । ३ । ७१) इति ओकारलोपः । हे अश्व, कः त्वां विशास्ति त्वचा विभोजयति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति । कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता । प्रजापतिरेव सर्वं करोति ग्राहमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

ऋतवस्त ऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु । संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

उ० यस्मिन् पक्षे कस्त्वा प्रजापतिस्त्वेति व्याख्यातं

तस्मिन्पक्षे प्रचार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्च तव शमितारः ऋतुथा ऋतुवृत्तौ काले काले पर्व पर्वणि । संवत्सरस्य च तेजसा । शमीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हविर्भावमापादयन्तु त्वां । हे अश्व, यदा तु कः त्वां विशास्ति समर्थो मनुष्य एवं व्याख्यातं तदा ऋतवो देवाः ते शमितार इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

म० पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व, ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले ते तव पर्वणि पर्वणि अग्निप्रवन्धीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिक्षानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किंच ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

अर्धमासाः परंरूपि ते मासा आच्छयन्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

उ० अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च ते तव परंरूपि पक्षाणि आच्छयन्तु आच्छिन्दन्तु । शम्यन्तः शमनेन हविर्भावमापादयन्तः । किंच । अहोरात्राणि मरुतश्च विलिष्टं दुःश्लिष्टं सूदयन्तु । 'पूद शरणे' पठितोऽपिह संधाने वर्तते वाक्ययोगात् । संदधन्तु ते तव ॥ ४१ ॥

म० अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संसृज्यन्तः सन्तो हे अश्व, ते तव परंरूपि पक्षाणि आच्छयन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु । 'प्रन्थिनो पर्वपरधी' इति कोशः । किंच अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं 'लिश अल्पीभावे' विशेषेणाल्पमग्नम् तत् सूदयन्तु संदधतु 'सूद शरणे' अत्र सन्धानार्थः व्यर्थमाहुः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

दैव्या अश्ववैवस्त्वाच्छयन्तु वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

उ० दैव्या अश्ववैवः । ये च दैव्या दिव्या अश्ववैवः अग्निप्रवृत्तयः ते च त्वा त्वाम् आच्छयन्तु विच शासतु चकारो भिक्षकमः । विशासतु च । किंच गात्राणि पर्वशः ते तव सिमाः मर्वादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु । शम्यन्तीः मर्वादादर्शनेन शमनं कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

म० दैवानासिमे दैव्याः अग्निवो देवानामश्ववैव इत्युक्तत्वात् अग्निप्रवृत्तयो देवसंवाचिनोऽश्ववैवः हे अश्व, त्वा त्वामाच्छयन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च । चकारो भिक्षकमः । हविः कुर्वन्तु । किंच ते तव गात्राणि । विभक्तिव्यत्ययः । गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्वादाः

कृण्वन्तु कुर्वन्तु । 'कृ' करणे' सादिः । कीदृशीः सीमाः ।
शम्वन्तीः संस्कुर्वन्तीः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

सूर्यस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्चिद्रे पृणातु ते ।
सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुना ॥ ४३ ॥

उ० सूर्यो सूर्यस्ते तव पृथिवी च अन्तरिक्षं च वायुश्च
चिद्रे पृणातु पूरयतु ते । किंच । सूर्यश्च ते तव नक्षत्रैः सह
लोकं स्थानं कृणोतु । साधुना साधुम् । द्वितीयार्थे वा
छान्दसः ॥ ४३ ॥

म० सौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानीनो
देवाः अभिवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे
अश्व, ते तव चिद्रे पृणातु । वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु । गत्
न्मूतं तत् पूरयन्तु । किंच नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः
ते तव साधुना साधु समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु । 'सुपां
सुल्लङ्' इत्यादिना साधुवाच्यात्परस्वामो वादेशः । सूर्यस्ते
उत्तमं लोकं ददातित्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शम-
स्वभ्यो मज्जभ्यः शम्वस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

उ० शं ते सुखं ते तव अस्तु । हे अश्व, परेभ्यः
गात्रेभ्यः । शं सुखम् अवरेभ्यः अस्तु । शम् अस्वभ्यः
अस्थिभ्यः मज्जभ्यश्च अस्तु । शं चास्तु तन्वै शरीराय । पञ्चार्थे
छन्दसि चतुर्थी वक्ष्येति पञ्चार्थे चतुर्थी । तन्वाः तव ॥ ४४ ॥

म० हे अश्व, ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्येभ्यः शिर-
आदिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अश्वस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो
गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्थिभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु । 'अस्थि-
दधि-' (पा० ७।१।७५) इत्यस्यानुवृत्तौ 'छन्दसापि
हस्यते' (पा० ७।१।७६) इति सूत्रेण हलादावप्यस्थि-
शब्दस्यानङादेशः । मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु । किं-
हुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्थः शंसु सुखमेवास्तु ।
पशौ चतुर्थ्यर्थे । आशिषि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

कः स्विदेकाकी चरति क ६ स्विज्जायते पुनः ।
किं स्विद्विमस्य भेषजं किंवावपनं महत् ॥ ४५ ॥

उ० इत उत्तरं ब्रह्मोद्यममष्टादशचर्म । तत्राद्याश्वतत्तोऽनु-
ष्टुभः कास्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याद्याश्च चतस्रोऽनुष्टुभः त्रिष्टु-
भोऽन्याः । होताभ्यर्च्यं पृच्छति कः स्विदेकाकी इति ॥ ४५ ॥

म० 'प्राग्वपाहोमाद्वोताभ्यर्च्यं सवति संवदेते चतस्रभिः'
(का० २०।७।१०) । कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । वपा-

१ उत्तरपशुचर्म परस्परं संवाद्ये तद्वोधम्,

होमात्प्राक् च चतुर्दशभिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्वा सदोमज्ये
गत्वा होता अभ्यर्च्यं संवाद्ये कुरुतः । अष्टादश कचो ब्रह्मो-
द्यमसंज्ञाः । ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः । आद्याश्वतत्तोऽनुष्टुभः का
स्विदित्याद्याश्च (५३) अनुष्टुभः । होताभ्यर्च्यं पृच्छति ।
व्याख्याता ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

सूर्ये एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ ४६ ॥

उ० तं प्रत्याह । सूर्ये एकाकी चरति । अग्ने व्या-
ख्यातौ ॥ ४६ ॥

म० व्याख्याता ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

किं स्विस्त्वसूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं
सरः । किं स्विस्त्वृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न
विद्यते ॥ ४७ ॥

उ० अथर्व्युहोतारं पृच्छति । किं स्विस्त्वसूर्यसमं
ज्योतिः । किंच समुद्रसमं सरः । किं स्विस्त्वृथिव्यै पृथिव्याः
वर्षीयः महत्तरम् । कस्य च मात्रा परिमाणं न विद्यते
नास्ति ॥ ४७ ॥

म० अथर्व्युहोतारं पृच्छति । हे होतः, स्विदिति तर्के ।
सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्र-
समं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सक्ताशान् वर्षीयः
महत्तरं किं स्वित् । 'त्रिविस्विर-' (पा० ६।४।१५७)
इत्यादिना ब्रूदस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न
विद्यते ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न वि-
द्यते ॥ ४८ ॥

उ० तं प्रत्याह । ब्रह्म सूर्यसमम् । ब्रह्म वर्षीलक्षणं परं वा
सूर्यसमं ज्योतिः । द्यौः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्
महत्तरः । गोस्तु मात्रा न विद्यते । यवा हि वज्रो धार्यते । स
जातः कारणं अवतीत्येतद्विप्रायम् । पृथिवी वा गौः ॥ ४८ ॥

म० होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म प्रवीलक्षणं परं
च । समुद्रसमं सरो द्यौरन्तरिक्षं यतो ब्रूहिर्भवति । पृथिव्यै
पृथिव्याः सक्ताशान् इन्द्रः वर्षीयान् महत्तरः । तु पुनः गोः
धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

पूच्छानि त्वा चितये देवसस्य यदि त्वमत्र

मनसा जगन्धे । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टेष्टेषु विश्वं
भुवनमाविवेश ॥ ४९ ॥

उ० ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि त्वा भवन्तं चितये ।
'चित्ती संज्ञाने' परिज्ञानाय । हे देवसत्त्व उद्गातः । यदि त्वम्
अत्र पृष्टः सन्मनसा प्रभविषेचनाय सूदमानां जगन्ध
अवगच्छसि । येषु विष्णुः यज्ञः त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाग्निषु आ इष्टः । यजेरेतद्गम् । तेषु विश्वं भुवनं
भूतजातम् । आविवेश उत नेति प्रश्ने हुतः ॥ ४९ ॥

म० 'ब्रह्मोद्गातारं च पृच्छामि त्वेति' (का० २० । ७ ।
११) । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति । चकाराचतुर्कर्मिः
सदसि ब्रह्मोद्गातारो संवदेते । ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति ।
पृच्छामि । देवानां सत्त्वा देवसत्त्वः 'रागादःसत्त्वित्वात्' हे
देवसत्त्व देवानां मित्र उद्गातः । त्वा त्वां चितये ज्ञानायार्हं
पृच्छामि । अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्ध जनाति
गमेलिट् । ये गत्यर्थे ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह ।
विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु
एष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः । यजेः कः । तेषु त्रिषु पदेषु
विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने हुतः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमा-
विवेश । सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत धामेकेनाज्ञेन
दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उ० प्रत्याह । अपि तेषु तेषु अहमस्मि अपि त्वं चेत्य-
पिच्छन्दः । तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु त्रिषु पदेषु ।
अहमस्मि त्वं च । केषु येषु । विश्वं भूतजातम् । आविवेश
आविष्टम् । यत्पुनरेतदुक्तं भवता यदि त्वमत्र मनसा जग-
न्धेति । अत्र ब्रूमः । सद्यः एककालमेव । पर्येमि परिग-
च्छामि पृथिवीम् । उत अपिच धाम एकेन अज्ञेन मनसा
अस्य दिवः पृष्ठं च किमुत भूतानि तत्राविष्टानीति ॥ ५० ॥

म० उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमा-
विवेशेति यत्त्वया पृष्ठम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अह-
मस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि । अपिचाच्चात् त्वं च तत्रै-
वास्ति । किमेतावदेव जानामि किंतु पृथिवीमुतापि च यां स्वर्गं
दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः तत्क्षणमेव एकेनाज्ञेन
मनसा पर्येमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किंपुनर्भूतानि प्रविष्टा-
नीति भावः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

केष्वन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे अर्पि-
तानि । एतद्ब्रह्ममुपवल्हामसि त्वा किं स्विन्नः
प्रतिबोचास्व ॥ ५१ ॥

उ० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । केष्वन्तः । केषु अन्त-
र्मध्ये पुरुषः आविवेश आविष्टः प्रविष्टः । कानि चान्तः
मध्ये पुरुषे अर्पितानि । एतत् हे ब्रह्मन् उपवल्हामसि ।
'बल्ह प्राधान्ये' । इह तु आह्वानपूर्वं संहर्षे वतंते । उप-
सङ्गम्याहूयोस्त्रिषु वाहु पृच्छामि भवन्तम् किंस्विन्नः किं
पुनरस्माकं प्रति बोचासि मध्ये पुरुष आविवेश । किंच
तानि प्राणाधीनानि करणानि अन्तः पुरुषे अर्पितानि ।
एतत् त्वा भवन्तं प्रति मन्वानः प्रतिजानानः अस्मि अव-
स्थितः । नच मावया प्रज्ञया भवसि उत्तरः उद्गातृतरः मत्
प्रति ब्रवीषि अत्र प्रश्ने ॥ ५१ ॥

म० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन्, पुरुषः केषु
पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुष-
मध्ये कानि वस्तुनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां
व्यमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पृश्या पृच्छामः 'बल्ह प्राधा-
न्यपरिभाषणहिंसादानेषु' लट् 'इदन्तो मसि' अत्र प्रश्ने । किं
स्विन्नं त्वं प्रतिबोचासि प्रतिबदसि । 'नच उम्' (पा० ७ ।
४ । २०) इति छेदि छान्दस उम् । 'छेदोऽङ्गादौ' (पा० ३ ।
४ । ९४) इत्याङ्गागमः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषे
अर्पितानि । एतच्चात्र प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया
भवस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

उ० प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्चस्विति प्राणाः स्वायन्ते ।
पञ्चसु प्राणेषु मत्तः नामपेक्ष्य ॥ ५२ ॥

म० ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः
प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि
पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि । प्राणात्मनामन्योन्यापेक्षासिद्धि-
रित्यर्थः । नचानामनन्तरेण प्राणाः स्वायन्ते 'न प्राणा-
नन्तरेणास्तेति' बह्वच्युते । यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु
आत्मा प्रविष्टस्त्वानि कारनानि प्रविष्टानि 'तानि सङ्घा तदेवानु-
प्राविशत्' इति श्रुतेः । उद्गातः, अहमत्र प्रश्ने । त्वा त्वां प्रति
एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि । एवमुत्तरं दद्यामी-
त्यर्थः । किंच मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न
भवसि । मत्तो बुद्धिमात्रासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

का सिंदासीत्पूर्वाधत्तिः किं सिंदासीद्बृहद्वयः ।
का सिंदासीत्पिलिप्पिला का सिंदासीत्पिश-
ङ्गिला ॥ ५३ ॥

उ० होताध्वर्युं पृच्छति । कासिदासीत् ॥ ५३ ॥

म० 'पुनः पूर्वाध्वरेणोत्तरवेदि का सिदिति' (का०
२० । ७ । १२) । ततः सद्यो निष्कम्य हविर्धानस्य पुर

उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वो पूर्वोचो होत्रावयुं चतुर्दग्भिः
संवदेते इति सूत्रार्थः । होत्रावयुं पृच्छति । व्याख्याता
(११) ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

धौरासीत्पूर्वचित्रिरथ आसीद्बृहद्वयः । अवि-
रासीत्पिण्डपिला रात्रिरासीत्पिशंगिला ॥ ५४ ॥

उ० प्रत्याह । धौरासीत् व्याख्याता ॥ ५४ ॥

म० व्याख्याता (१२) ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

का ईमरे पिशंगिला काई कुरुपिशंगिला । क
ईमास्कन्दमर्पति कई पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

उ० अथयुर्होतारं पृच्छति । का ईमरे । ईमिति चका-
राथै । अरे इत्यामञ्चितविषयः । उभापि निपातौ । का
च अरे होतः, पिशंगिला । का च कुरुपिशंगिला । कश्च
आस्कन्दम् अर्पति कश्च पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

म० अथयुर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्चाथै । अरे
होतः, का च पिशंगिला का च कुरुपिशंगिला कश्च आस्कन्दं
अमूलन्तः । आस्कन्ध उल्लस्य अर्पति गच्छति 'कश्च मातौ' तुदादिः
व्यत्ययेन शप् । कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति त्रिविधं
गच्छति ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

अजारे पिशंगिला आवित्कुरुपिशंगिला । शश
आस्कन्दमर्पत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

उ० प्रत्याह अजारे अजा निलारात्रिः अरे अथयुर्होतारं,
पिशंगिला । सा हि पिशं रूपं मिलति भक्षयति । स हि
तस्याः प्रभावः । आवित् सेवा उच्यते । कुरुपिशंगिला ।
कृत्वा उपलभ्योपलभ्य पिशं रूपं मिलति भक्षयति सा
कुरुपिशंगिला । सा हि शतं मूलानां शोभश्रवणाय कुशो
स्थापयति शतं च भक्षयति स हि तस्याः स्वभावः ।
शशश्च आस्कन्दं आस्कन्धास्कन्ध अर्पति गच्छति स हि
तस्य स्वभावः । अहिश्च स्वकीयं पन्थानम् विसर्पति विकु-
र्वन् गच्छति ॥ ५६ ॥

म० अरे अजयो, अजा पिशंगिला अजा निला माया
रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं रूपं मिलति भक्षयति पिशंगिला
माया विश्वं घसते । रात्रावपि रूपानि न प्रतीयन्ते तमसा ।
आवित् सेवा कुरुपिशंगिला कुरुपिशङ्कोऽनुकरणे 'पिशं अवयवे'
इति धातोर्गुणपथेति कप्रत्ययः । कुरु इति शब्दमनुकुर्वाणा
पिधानं मूलानामवयवान् मिलति पिशंगिला । मूलानां शतं
कुशो स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेवायाः स्वभावः । शशः
पन्थो शीवविशेषः आस्कन्धमास्कन्धास्कन्ध अर्पति स तस्य

स्वभावः । अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण
गच्छति ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणि कति होमांसः
कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमन्
कति होतारः क्रतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

उ० ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य अस्य यज्ञस्य कति
विष्टाः विशेषेण तिष्ठति यज्ञो वासु ता विष्टा अन्नानि ।
कति च अक्षराणि कति च होमाः कतिधा च समिद्धः
समिधः यज्ञस्य त्वा भवन्तम् विदथा आवेदनेन हेतुना
पृच्छं पृच्छामि । अत्र च यज्ञे कति होतारः क्रतुशः
क्रतुयान्यान् यजन्ति ॥ ५७ ॥

म० 'उत्तरौ च कत्यस्येति' (का० २० । ७ । १३) ।
उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्दग्भिः संवदेते । ब्रह्मोद्गा-
तारं पृच्छति । अस्य कति विष्टाः कियन्ति अन्नानि । का संख्या
वासो ताः कति । विशेषेण तिष्ठति यज्ञो वासु ताः विष्टाः
अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमांसः
होमाः कति । समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः । प्रकारस्य द्वित्व-
मापैम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विदया
ब्रह्मवेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले वा त्वामहं पृच्छमपृच्छं
पृच्छामि । पृच्छतेर्लृट् । अदभाव आपः । क्रतुशः कृतौ शतौ
कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

पडस्य विष्टाः शतमक्षराण्यशीतिहोमांसः समिधो
ह तिस्रः । यज्ञस्य ते विदथा प्रज्वीभिः सप्त होतारः
क्रतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

उ० प्रत्याह । पडस्य । रससंख्योपसंजिहीर्षुराह ।
अस्य यज्ञस्य पद्विष्टाः अन्नानि सर्वाङ्गानां पदसारमकत्वात्
शतमक्षराणि । छन्दसामुद्गारेणोपसंजिहीर्षुराह । चतुर्दश
छन्दांसि गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विंशलक्षरादीनि । चतुर्विंश-
राणि अतिष्ठतिपर्यन्तानि । अतिष्ठतिस्तु पदसप्तत्या भवति ।
पूर्तेः प्रायशो यज्ञस्याचते । तत्र गायत्री अतिष्ठतिश्च शतम् ।
पूर्वमुष्णिक् इतिश्च शतम् । पूर्वमभ्येष्टवर्षि छन्दस्सु इत्येतद-
मिप्रायम् । अशीतिहोमांसः । एकविंशतिरधमेष्टे यूपाः ।
तत्राग्निष्टे अथस्तूपरो गोमृगान् नियुनक्ति । इतरेषु षोडश-
षोडश । तत्र विंशतिर्यूपैः चतस्रोऽशीतयो भवन्ति तदभि-
प्रायमेतत् । कतिधा समिद्ध इति यदुक्तम् अत्र जूमः ।
समिधो ह तिस्रः यामिः समिद्धिः संदीप्तो यज्ञः तासिष्ठः
अथस्तूपरो गोमृगाः प्राजापत्याः पशवः यज्ञस्य ते तव
विदया वेदनेन । ब्रवीमि सप्तहोतारः षपट्कर्तारः क्रतुशः
क्रतुयामेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

म० उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यायां अक्षसंख्यामाह । अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अक्षानि । सर्वेषामक्षानां षडुत्तात्मकत्वात्पक्षे-
वाक्षानीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्व्यङ्गो निष्पा-
द्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्वतिवृत्त्यन्तानि चतुर्दश
चतुर्विंशलक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या
द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशति-
वर्णा । अतिवृत्तिः षट्सप्तलक्षरा एवं द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि
उत्पिणक् २८ वृत्तिः ७२ एवं शतम् । अनुष्टुप् ३२ अक्षरिः ६८
एवं शतम् । अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् । अतिश-
करी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् । शकरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं
शतम् । अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि ।
अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अक्षीतिः अध-
मेध एकविंशतिर्यूपाः तत्राग्निष्टे मन्थमयूपेऽश्वत्थपरगोमृगाग्नि-
मुनिक् इतरेषु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतस्रोऽशीतयः
पञ्चवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् । अक्षीतिर्होमाः इ स्फुटम् ।
तिष्ठः समिधः अश्वत्थपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः
समिद्धिर्व्यङ्गो वीत इति तिष्ठः समिध उक्ताः । यज्ञस्य विदधा
वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रवर्षीमि प्रवदामि । किंच सप्त होतारो
वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

एकोनपटी ।

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिः को यावा पृथिवी
अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को
वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

उ० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य । कः अस्य
वेद जानाति । कश्च यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ।
कश्च सूर्यस्य वेद जानाति । बृहतः महतः जनित्रं जन्म ।
कश्च वेद चन्द्रमसम् । चन्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः ।
यतोजाः यतो जन्म ॥ ५९ ॥

म० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन्, अस्य भुवनस्य
जातस्य नाभिः नम्यते यत्र स नाभिर्बन्धनस्थानं कारणमिति
वाच्यम् । नाभौ हि सर्वा नाभ्यो बन्धन्ते 'नम हिंसायाम्' अत्र
बन्धनार्थः । औणादिक इत्यर्थः । भूतजातस्य कारणं को
वेद जानाति । यावापृथिवी यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को
वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद । सूर्यस्योत्पत्तिः
कस्मादित्यर्थः । जनेष्वलप्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति
यतोजाः यत इत्युपपदे 'जनयनस्यक्रमगमो विट्' (पा० ३ ।
२ । ६७) इति विट्प्रत्ययः । 'विट्' नोर्नुनासिकस्य (पा० ६ ।
४ । ४१) इति नकारस्यात्वम् । प्रथमा द्वितीयाश्च । यतोजाः
यत उत्पद्यं चन्द्रमसमिन्द्रं को वेद । यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिसं को
वेद इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

पटी ।

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिः वेद यावापृथिवी

अन्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमर्थो वेद
चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

उ० प्रत्याह । वेदाहम् । वेद जानामि अहम् । अस्य
भुवनस्य नाभिः महत्तं बन्धनं परं ब्रह्म । वेद च यावापृथिवी
अन्तरिक्षं च ब्रह्माणो विकारभूतम् । वेद च सूर्यस्य बृहतः
जनित्रं परमात्मलक्षणम् । अधो अपिच वेद जानामि
चन्द्रमसं यतोजाः चन्द्रमसः यतो जन्म परमात्मनः
यज्ञाद्वा ॥ ६० ॥

म० ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिः कारणमहं वेद
जानामि 'विदो ल्यो वा' (पा० ३ । ४ । ८३) परब्रह्मैव ज-
त्कारणं जानामीत्यर्थः । यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्माणो
विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं
ब्रह्मैव वेद । अधो अपिच यतोजाः चन्द्रमसमहं वेद परमा-
त्मनो जातं चन्द्रमहं वेदोऽस्यर्थः ॥ ६० ॥

एकपटी ।

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र
भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अथस्य
रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

उ० अथर्व्यु यज्ञमानः पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि
त्वां भवन्तम् परम् अन्तं पृथिव्याः । पृच्छामि च यत्र
भुवनस्य नाभिः महन्म् । पृच्छामि च भवन्तम् वृष्णः सेक्तुः
अथस्य रेतः । पृच्छामि च वाचः परमं व्योम व्यव-
स्थानम् ॥ ६१ ॥

म० 'यज्ञमानोऽथर्व्यु पृच्छामि वेति' (का० २० । ७ ।
१४) । यज्ञमानोऽथर्व्यु पृच्छति । हे अथर्व्यो, पृथिव्याः
परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं वा त्वामहं पृच्छामि । द्विकर्मकः ।
यत्र यस्मिन्स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि
त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः अथस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि ।
वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां
पृच्छामि ॥ ६१ ॥

द्विपटी ।

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो
भुवनस्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अथस्य रेतो
ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

उ० प्रत्याह इयं वेदिः । इयं वेदिः परः अन्तः पृथिव्याः ।
वेदिर्हि सर्वा पृथिवीरूपा भवति । अयं च यज्ञः भुवनस्य
नाभिः महन्म् 'यज्ञाद्वा प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेः । अयं
च सोमः चन्द्रमाः लता सोमो वा वृष्णः सेक्तुः अथस्य
रेतः । अयं च ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः परमं व्योम व्यव-
स्थानम् त्रिवेदयोगात् । समाप्तं ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥

म० 'इयं वेदिरित्यन्वयः' (का० २०।१।१५) ।
अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः
परः अन्तोऽध्वर्युः । वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य
नाभिः कारणम् । अयं ब्रह्मोऽभ्यर्च्यः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः
कारणम् । 'यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेः । इण्यः अयस्य
रेतः अयं सोमः सोमप्राज्ञस्य वीर्याजातेत्यर्थः । अयं ब्रह्मा
कृत्स्निक वाचः त्रयीरूपावाः परमं व्योम स्थानम् । ब्रह्माणसि-
वेदसंयोगादित्यर्थः । ब्रह्मोयं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

सुभूः स्वयंभूः प्रथमोऽन्तर्महत्पुण्यवे । दधे हग-
मैर्मृत्विष्यं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

उ० महिम्नः पुरोऽनुवाक्या । सुभूः स्वयंभूः । अनुष्टुप्
प्राजापत्या । साधुभवनः स्वयंभूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः ।
प्रथमः अनादिनिधनः पुरुषः । किमकरोदित्याह । अन्तर्म-
हत्पुण्यवे दधेह । अन्तर्महतोऽर्णवस्य । देति निपातः पुराक-
ल्पद्योतनार्थः । किं दधे । गर्भं कर्तव्यं प्राप्तकालम् । कथंभूतं
गर्भम् । यतो जातः प्रजापतिः । यस्माद्गर्भात् जातः प्रजा-
पतिः अनन्योपमः ॥ ६३ ॥

म० सुभूरेति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य
वाक्या च । 'उदिते ब्रह्मोयं संप्रवाच्युर्हिरण्यमेन पात्रेण
प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं पृच्छति तस्य पुरोऽग्निवरण्यगर्भः सम-
वर्तताम इत्यथास्य पुरोऽनुवाक्याः सुभूः स्वयंभूः' (१३।५।
२।२३) इति श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्वानुष्टुप् । ह इति प्रसि-
द्धम् । प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति
अर्णवे कल्पान्तकाठीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापित-
वान् । कीदृशः । सुष्ठु मरुपत्तिर्यस्यात् सुभूः विश्वोत्पादकः ।
स्वयं भवतीति स्वयंभूः स्वेच्छावृत्तशरीरः । कीदृशं गर्भम् ।
कृत्स्निकम् ऋतुः प्राप्तो यस्य । यस्मिन्प्रलयः । प्राप्तकालम् ।
यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

होता यक्षत्रजापतिश्च सोमस्य महिम्नः । जुषतां
पिबतु सोमश्च होतुर्यज ॥ ६४ ॥

उ० प्रेषः । होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । प्रजा-
पतिम् सोमस्य महिम्नः संबन्धनम् । स चेज्यमानः सन्
जुषतां प्रीत्या परिगृह्णातु पिबतु च सोमम् । त्वमपि च हे
मनुष्यहोतः, यज ॥ ६४ ॥

म० महिम्नः प्रेषः । 'होता यक्षत्रजापतिमिति प्रेषः'
(१३।५।२।२३) इति श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः
सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमप्रहस्य संबन्धनं प्रजापतिं होतां
दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं
महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि-
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तत्रो अस्तु वयश्च-
साम् पतयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीवाचा वाजसनेयसंहितायां

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

उ० प्रजापते न । व्याख्यातो मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इति उच्यते कृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

म० पूर्वस्य महिम्नो वाक्या । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
इति होता यजतीति' (१३।५।२।२३) इति श्रुतेः ।
व्याख्याता (१०।२०) ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदरीपे मनोहरे ।

त्रयोविंशोऽध्यायस्यो व्यरसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव
आग्नेयो रुरादौ पुरस्तात्सारस्वती मेघधस्ताद्वन्वो-
राश्विनावधोराभौ ब्राह्मोः सौमापौष्ण इयामो नाभ्याश्च
सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्टौ लोमश-
संक्थौ सक्थ्योर्वायव्युः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वप-
स्याच वेहद्वैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

उ० इतउत्तरं श्रुतिरूपा मन्त्रा आश्वमेधिकानां पञ्चमौ
देवतासंबन्धाभिवाचिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । अश्वस्तूपरोगो-
मृगस्ते प्राजापत्या इति शतपथोप्येतमध्यायं श्रुतिकृत्याह ।
अश्वस्तूपरोगो मृग इति । तन्मध्ये यूप आलभत इत्यादिना
ग्रन्थेन दिव्याग्रं प्रदर्शयत् सूत्रकृता चायमध्यायः सूत्री-
कृतः । येनैवमाह अग्निष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगाश्विबुनक्ति ।
यधोक्तमन्त्रादौ देवता इति । तत्र वैष्णवो वामन इत्येवमन्ताः
पर्यग्याः । अश्वः तूपरो निःशङ्कः गोमृगो गवयः एते प्रजा-
पतिदेवताः । कृष्णग्रीवश्चाग आग्नेयः पुरस्ताद्वल्लदे अश्वस्य
बन्धनीय इति शेषः । एवं सारस्वती मेघी अधस्ताद्वन्वोः
आश्विनौ अधोराभौ अथः शुक्रो ऋगायै पूर्वपादयोः सोम-
पूषदेवत्यो नाभ्याम् बन्ध० । सूर्यदेवत्यः श्वेतयमदेवताः
कृष्णश्च पार्श्वयोः लोमशुते सक्थनी ययोस्तौ त्वष्टृदेवत्यौ
सक्थ्याः । वायव्यः श्वेतः पुच्छे स्वपस्याय शोभनकर्मणे
इन्द्राय वेहत् विष्णुदेवत्यो वामनश्च पशुः अश्वस्य पुच्छ
एव । एते पर्यग्याः । एवमग्नेऽपि देवतापञ्चबन्धो ज्ञेयः ।
ललाटादिषु पशुबन्धनापाशशरीरं रजुभिर्वेष्टनीयम् । एते
मध्यमयूपे ॥ १ ॥

म० श्रुतिरूपमन्त्रा आश्रमेधिकानां पशूनां देवतासंबन्ध-
विधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । तत्राश्रमेभ्ये एकविंशतिर्यूपाः सन्ति
तत्र मन्थसो यूपोऽभिष्टसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोज-
नीयाः । तान् देवतासंबन्धकचनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो-
गोमृगस्ते प्रजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि
शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदेवत्याः । ततः प्रजा-
पतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमप्येऽपि यो
यदैवत्यः पशुः सः अमुष्मे जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्वन्ध-
नीयः । आमेयोऽग्निदेवतः कृष्णग्रीवः इयामवर्णगलोऽजः
अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपनये बन्धनीयः । हन्वोरघत्तात्सा-
रस्वती मेघो बन्धनीयः । आश्विनावधोरामौ अधोभागे शुक्रवर्णा-
वज्री बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः । सोमपृथदेवत्यः इयामः
शुक्रकृष्णरोमाजोऽश्वस्य तान्त्र्या । श्वेतः कृष्णश्च सौर्यसामौ
श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे । यमदैवतः कृष्णो-
ऽश्वस्यमपार्श्वे । त्वाष्ट्रीं त्वष्ट्रदेवतो लोमशसक्यौ बहुरोमपुच्छिकौ
पशु अश्वस्य सकथ्योर्ध्वोः पश्चात्पदयोरेकैकः । वायव्यः श्वेत-
वर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे । स्वपस्याव शोभनकर्मणे इन्द्राय
स्वपसेन्द्रदेवता वेदत् गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्च
पुच्छ एव अज्ञान्तराजुके । एवमन्त्रादिभिः सह पञ्चदश
भवन्ति । एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरे तरणाय
तुंबीफलवद्गलं बद्धा गुम्फनीयम् । ततः कृष्णग्रीवः आमेयो
रराट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संबद्धायां रज्ज्वां
बन्धनीयाः । ततो रोहितो धूमरोहित इत्यादयो द्वादशसं-
ख्याकाः शितिबाहुरन्यतः । शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते
बाईसत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः । 'सप्तदशैव
पशुमन्थमे यूप आलभते' (१३।५।१।१५) इति
श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वत्परगोमृगाः द्वौ चामेयावेकादशिनौ
द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मन्थमे यूपे । ततः पृथ्वी
क्षुद्रपृथ्वीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां (१५) शतत्रय-
संख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पशुनेकैकस्मिन्यूपे
युनक्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशेते पशवः एकैकवे-
कादशिनः । एवं मन्थयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षोडश
पञ्चवो भवन्ति 'षोडशषोडशेतेषु' (१२।५।१।१५)
इति भवणात् ॥ १ ॥

द्वितीया ।

रोहितो धूमरोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या
बभ्रुररुणवर्धुः शुक्रवर्धुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोऽ-
न्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः
शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते
बाईस्पत्याः पृथ्वी क्षुद्रपृथ्वी स्थूलपृथ्वी ता मैत्रा-
वरुण्यः ॥ २ ॥

सु० रोहितो धूमरोहित इत्यादयः श्वेता वायव्याः
श्वेताः सौर्या इत्येवमन्तः । इतरेषु यूपेषु रोहितादिषु ये
गुणवचनाः शब्दास्ते गुणिनं पशुं लक्षयन्ति ॥ २ ॥

म० रोहितः सर्वरक्तः धूमरोहितः धूमवर्णमिश्रो रक्तः
तृतीयः कर्कन्धुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोम-
देवत्याः सोमाव जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मन्थमे यूप
एव नियोज्याः । ततो वधुः कपिलवर्णः अरुणवधुः अरुणवर्ण-
मिश्रः कपिलः शुक्रवधुः शुक्रपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो
वारुणाः वरुणदेवत्याः मन्थमयूप एव । शिति कृष्णं रज्ज्वां छिद्रे
यस्य स शितिरज्ज्वाः । अन्यत इत्येकपार्श्वे शितिरज्ज्वाः समन्तं
सर्वतः शितिरज्ज्वाः एते सारस्वताः मन्थमे एव । शितिबाहुः
श्वेतपूर्वपादः अन्यतः शितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः
समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः 'शितौ भवत्वेनेचकौ' एते बाई-
सत्याः बृहस्पतिदेवत्याः मन्थमे एव । अथ द्वितीययूपे ।
पृथ्वी विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृथ्वी सूक्ष्मविचित्र-
विन्दुयुक्ता स्थूलपृथ्वी स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो
मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे निमोज्याः ॥ २ ॥

तृतीया ।

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः
श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा
अवलिता रौद्रा नभोरूपाः पार्जेन्याः ॥ ३ ॥

सु० महीधरोक्तमर्थं विकल्पामि । शुद्धवालः शुभ्रवालः
सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्वि-
देवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः श्वेताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः
रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये ।
कर्णाक्षयः पशुविशेषाः 'कर्णाक्षन्द्रे च वृक्षे च' इति विशेष्योक्तः ।
कर्णाक्षन्द्रे सप्तश्वेतकर्णाक्षयः पशवः । बहुवचनस्य त्रित्वे
पर्यवसानात् । यामाः यमदैवताः द्वितीये । अवलिताः सप्त-
वांक्षयो रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश । अथ तृतीये यूपे ।
नभोरूपाः आकाशवल्लीलवर्णाः पार्जेन्याः पार्जेन्यदेवताः
पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

म० शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः
मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदेवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः
श्वेताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये
पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये । कर्णाक्षयः पशुविशेषाः 'कर्णाक्षन्द्रे
च वृक्षे च' इति विशेष्योक्तः । कर्णाक्षन्द्रे सप्तश्वेतकर्णाक्षयः
पशवः । बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् । यामाः यमदैवताः
द्वितीये । अवलिताः सप्तवांक्षयो रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश ।
अथ तृतीययूपे । नभोरूपाः आकाशवल्लीलवर्णाः पार्जेन्याः
पार्जेन्यदेवताः पशवः तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

श्रुतिरन्ध्रीनपृथिवीर्धूमरोहितो मारुताः फल्गु-

लोहितोर्णी पलङ्गी ताः सारस्वत्याः ग्रीहाकर्णैः शुण्डा-
कर्णोऽद्वयालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णमीवः शितिक-
क्षोऽञ्जिसकथस्त ऐन्द्राग्राः कृष्णाञ्जिरुपाञ्जिमहा-
ञ्जिस्त उपस्थाः ॥ ४ ॥

उ० पृथिः विचित्रवर्णां तिरश्चीनानि पृथीनि विन्दवो
यस्य सः । एवमूर्ध्वानि पृथीनि यस्य सः । ते त्रयो मास्ताः मरुदेवतास्तृतीये । फल्गुः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी
रक्तरोमवती पलङ्गी शेता । पलङ्गशब्दो बलक्षार्थः श्वेत-
पर्यायः । तालिखोऽज्ञाः सारस्वत्याः सरस्वतिदेवतास्तृतीये ।
ग्रीहाकर्णः ग्रीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स ग्रीहाकर्णः
'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । शुण्डकर्णः
ह्रस्वकर्णः अज्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्टृ-
देवतास्तृतीये । कृष्णमीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसकथः
अञ्जि पुण्ड्रं सकम्भोरुवोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्राः इन्द्राग्नि-
देवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः । कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः
अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य तथा
ते त्रय उपस्थाः उपादेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

म० पृथिः विचित्रवर्णां तिरश्चीनानि पृथीनि विन्दवो
यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृथीनि यस्य सः ते त्रयो मास्ताः मरु-
देवतास्तृतीये । फल्गुः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती
पलङ्गी शेता । पलङ्गशब्दो बलक्षार्थः श्वेतपर्यायः । तालि-
खोऽज्ञाः सारस्वत्याः सरस्वतिदेवतास्तृतीये । ग्रीहाकर्णः ग्रीहा
रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स ग्रीहाकर्णः 'अन्येषामपि
दृश्यते' (पा० ६।३।१३०) इति संहितायां दीर्घः ।
शुण्डकर्णः ह्रस्वकर्णः अज्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः । ते त्रय-
स्त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवतास्तृतीये । कृष्णमीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः
अञ्जिसकथः अञ्जि पुण्ड्रं सकम्भोरुवोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्राः
इन्द्राग्निदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः । कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः
अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ।
ते त्रय उपस्थाः उपादेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्यवयो वाचेऽवि-
हाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतय्यो देवानां
पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

उ० विचित्रवर्णांस्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेव-
देवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः श्ववयः सार्धसंवत्सरा-
स्तिस्रोऽज्ञा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविहाताः कृष्णमीवा-
दिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे ।
सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे ।
एवं पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतयः बालछात्र्यो
देवतानां पत्नीभ्यः तदेवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

म० विचित्रवर्णांस्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेव-
ताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः श्ववयः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽज्ञा
वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविहाताः कृष्णमीवादिचिह्नविज्ञान-
शून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समा-
नरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे एवं पञ्चदश ।
अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतयः बालछात्र्यो देवतानां पत्नीभ्यः
तदेवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

पष्ठी ।

कृष्णमीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनाश्च रोहिता
रुद्राणाश्च शेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः
पार्जन्याः ॥ ६ ॥

उ० कृष्णमीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्नि-
देवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसु-
देवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः
पञ्चमे । शेताः अवरोकिणः अवलोकिनः । यद्वा अवाधस्ता-
द्रोकः छिद्रं येषां ते । 'छिद्रं निर्व्ययनं रोकः' । ते त्रयः आदि-
त्यानां तदेवताः पञ्चमे । अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः
पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

म० कृष्णमीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्नि-
देवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसु-
देवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्रदेवताः पञ्चमे ।
शेताः अवरोकिणः अवलोकिनः । यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रं
येषां ते 'छिद्रं निर्व्ययनं रोकः' इति बोधः । ते त्रयः आदि-
त्यानां तदेवताः पञ्चमे । अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्जन्या-
स्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नतः
शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबाहस्पत्याः शुक्ररूपा
वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः श्यामाः
पौष्णाः ॥ ७ ॥

उ० उन्नतः उन्नतः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि
गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः
षष्ठे । उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते
त्रयः ऐन्द्राबाहस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुक्ररूपाः
शुक्रपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे ।
कल्माषाः कर्तुरास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे । एवं
पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः
पृथुदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

म० उन्नतः उन्नतः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि
गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे ।

उवटः शितिबाहुः श्वेतपूर्वबाहुः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः तैः त्रयः
ऐन्द्राणां सखाः इन्द्रवृहसतिदेवताः पष्ठे । शुक्ररूपाः शुक्रपक्षि-
समवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः पष्ठे । कल्माषाः कर्तु-
रास्त्रयः पञ्चव आभिमाहताः पष्ठे । एवं पञ्चदश । अथ
सप्तमे यूपे । श्यामाः कृष्णवर्णाः पीणाः पूषदेवताः
सप्तमे ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

एता ऐन्द्राणां द्विरूपा अग्नीषोमीया वामना
अनुद्वाह आमावैष्णवा वशा मैत्रावरुण्योऽन्यत
एन्यो मैत्र्यः ॥ ८ ॥

उ० एताः कर्तुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे ।
द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवताः
सप्तमे । वामना अनुद्वाहः त्रय आमावैष्णवाः अग्निविष्णु-
देवताः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽज्ञाः मैत्रावरुण्यः
तदेवताः सप्तमे । अथाष्टमे यूपे । अन्यत एन्यः एकपार्श्वे
कर्तुरवर्णास्तिस्रोऽज्ञा मैत्र्याः मित्रदेवताः अष्टमे ॥ ८ ॥

म० एताः कर्तुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः
वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवताः सप्तमे ।
वामना अनुद्वाहः त्रय आमावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवताः सप्तमे ।
वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽज्ञाः मैत्रावरुण्यः तदेवताः सप्तमे ।
अथाष्टमे यूपे । अन्यत एन्यः एकपार्श्वे कर्तुरवर्णास्तिस्रोऽज्ञा
मैत्र्याः मित्रदेवताः अष्टमे ॥ ८ ॥

नवमी ।

कृष्णप्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः श्वेता
वायव्या अविज्ञाता अदित्यै सरूपा धातुवे वसतस्यो
देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

उ० कृष्णप्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिल-
वर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवताः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः
वायुदेवताः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदि-
तिदेवताः अष्टमे । अथ नवमे सरूपाः धातुदेवताः
नवमे । वसतस्यै देवपत्नीदेवतास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

म० कृष्णप्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिल-
वर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवताः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः
वायुदेवताः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदि-
तिदेवताः अष्टमे । अथ नवमे सरूपाः धातुदेवताः नवमे ।
वसतस्यै देवपत्नीदेवतास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

दशमी ।

कृष्णा भौमा भुम्ना अन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः
शबला वैशुताः सिध्मास्तारिकाः ॥ १० ॥

उ० कृष्णाः भौमाः भूमिदेवतास्त्रयः नवमे । भुम्नवर्णाः

स्त्रयः अन्तरिक्षदेवताः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः
सुदेवताः नवमे । अथ दशमे शबलाः कर्तुरास्त्रयः वैशुताः
विशुदेवताः दशमे । सिध्माः सिध्मास्त्रयः शबन्तस्त्रयः
तारिकाः नक्षत्रदेवताः दशमे ॥ १० ॥

म० कृष्णाः भौमाः भूमिदेवतास्त्रयः नवमे । भुम्नवर्णाः
स्त्रयः अन्तरिक्षदेवताः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः
सुदेवताः नवमे । अथ दशमे शबलाः कर्तुरास्त्रयः वैशुताः
विशुदेवताः दशमे । सिध्माः सिध्मास्त्रयः शबन्तस्त्रयः नक्षत्र-
देवताः दशमे ॥ १० ॥

एकादशी ।

भुम्नान्वसन्तायालभते श्वेतान् श्रीष्माय कृष्णा-
न्वर्षाभ्योऽरुणाच्छरदे पृषतो हेमन्ताय पिशङ्गा-
च्छिशिराय ॥ ११ ॥

उ० भुम्नवर्णान् श्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानाल-
भते नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् श्रीष्माय दशमे । कृष्ण-
वर्णान् श्रीन् वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तांस्त्रीन्
शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् श्रीन् हेमन्ताय
एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णांस्त्रीन् शिशिराय
एकादशे ॥ ११ ॥

म० भुम्नवर्णान् श्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते
नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् श्रीन् श्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान्
श्रीन् वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तांस्त्रीन् शरदे
एकादशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् श्रीन् हेमन्ताय एका-
दशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णांस्त्रीन् शिशिराय
एकादशे ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

त्र्यंशयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो
जगलै त्रिवस्ता अनुष्टुभे तुर्यवाह उणिहे ॥ १२ ॥

उ० सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंव-
त्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः ।
द्विसंवत्सरास्त्रयो जगलै द्वा० । त्रिवस्ताः त्रिवर्षास्त्रयोऽनुष्टुभे
द्वा० । तुर्यवाहः सार्धद्विसंवत्सरास्त्रय उणिहे द्वा० ॥ १२ ॥

म० सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्स-
रास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः
द्विसंवत्सरास्त्रयो जगलै द्वा० । त्रिवस्ताः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे
द्वा० । तुर्यवाहः सार्धद्विसंवत्सरास्त्रय उणिहे द्वा० ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

प्रपुवाहो विराज उक्षाणो बृहत्वा कपभाः
कुक्रुभेऽनुद्वाहः पृक्कवै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

उ० प्रपुवाहः त्रयोऽसंवत्सरास्त्रयो विराजै द्वा० । उक्षाणः

सेचनसमर्था युवानस्रवः बृहत्स्ये द्वा० । अथ त्रयोदशे यूये ।
ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयसकाः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अन-
द्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्रवः पञ्चमे त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता अजास्रवः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

म० पञ्चवाहः चतुःसंवत्सरास्रवो विराजे द्वा० । उक्षाणः
सेचनसमर्था युवानस्रवः बृहत्स्ये द्वा० । अथ त्रयोदशे यूये
ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयसकाः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अन-
द्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्रवः पञ्चमे त्रयो० । धेनवः
नवप्रसूता अजास्रवः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

कृष्णप्रीवा आग्नेया वृष्रवः सोम्या उपध्वस्ताः
सावित्रा वत्सतर्ह्यः सारस्वत्याः श्यामाः पौष्णाः
पृथ्व्यो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृ-
थिवीयाः ॥ १४ ॥

उ० अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः धेताः सौर्या इत्यन्ताः ।
तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णप्रीवाः त्रयः
आग्नेयाः त्रयः वृष्रवः कपिलास्रवः सोम्याः । अथ चतुर्दशे
यूये । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधःपतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णा-
न्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्ह्यः तिस्रः
सारस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः
पृथ्वीदेवताः चतु० । पृथ्व्यः तनुकाया विचित्रवर्णा
वा त्रयो मरुदेवताः चतु० । बहुरूपास्रवो वैश्वदेवाः चतु० ।
अथ पञ्चदशे । वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावा-
पृथिवीदेवताः पञ्च० ॥ १४ ॥

म० अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः धेताः सौर्या इत्यन्ताः ।
तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णप्रीवाः त्रयः
आग्नेयाः त्रयो० । वृष्रवः कपिलास्रवः सोम्याः । अथ चतुर्दशे
यूये । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधःपतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णा-
न्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्ह्यः तिस्रः
सारस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः
पृथ्वीदेवताः चतु० । पृथ्व्यः तनुकाया विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुदे-
वताः चतु० । बहुरूपास्रवो वैश्वदेवाः चतु० । अथ पञ्च-
दशे । वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवताः
पञ्च० ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः
पृथ्व्यो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

उ० अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन
कृष्णप्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव
उच्यन्ते । पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीतिवत् यथा चातु-
र्मास्येषु चतुर्विंषि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि

एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां संवन्धिनामाद्यानां पञ्चानां देवा-
नामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन
संचरा उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः ।
आग्नेयाः कृष्णप्रीवास्रवः पञ्चदशे । सोम्याः वृष्रवस्रवः
पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्याः वत्स-
तर्ह्यः तिस्रः पञ्च० । अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः
षोडशे । एते संचरा उक्ताः । एताः कर्तुरास्रव ऐन्द्राग्नाः
इन्द्राग्निदेवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्रवो वारुणाः
वरुणदेवताः षो० । पृथ्व्यः तनुशरीरास्रवः मारुताः षो० ।
त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

म० अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन
कृष्णप्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव
उच्यन्ते । पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीतिवत् । यथा चातु-
र्मास्येषु चतुर्विंषि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि
एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां संवन्धिनामाद्यानां पञ्चानां देवा-
नामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन संचरा
उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः
कृष्णप्रीवास्रवः पञ्चदशे । सोम्याः वृष्रवस्रवः पञ्च० । सावित्रा
उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्याः वत्सतर्ह्यः तिस्रः पञ्च० ।
अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचरा
उक्ताः । एताः कर्तुरास्रव ऐन्द्राग्ना इन्द्राग्निदेवताः षो० ।
कृष्णाः कृष्णवर्णास्रवो वारुणाः वरुणदेवताः षो० । पृथ्व्यः
तनुशरीरास्रवः मारुताः षो० । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः
कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानां भते मरुद्भ्यः सान्त-
पनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो वषिकिहान्म-
रुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सशृसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽ-
नुसृष्टान् ॥ १६ ॥

उ० अथ सप्तदशे । अथ साकमेवपशवः । प्रथमजानं
जानान् श्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये ।
आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तथा सह
वर्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीसम्बन्धान् श्रीनजान्
सांतपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । वषिकिहान् वषिकप्रसूताश्रीन्गृह-
मेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । सशृष्टान् सह सृष्टान् श्रीन्
क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनुक्रमेण जातान्
श्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

म० अथ सप्तदशे । अथ साकमेवपशवः । प्रथमजानं
मात्रा प्रथमजानं जानान् श्रीन् अजान् अनीकवते अनीकव-
द्गुणविशिष्टायाग्नये आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो
वात्या तथा सह वर्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीसम्बन्धान्

श्रीनान् सान्तपनेभ्यः मरुतः सप्त० । वक्त्रिहान् चिरप्रसू-
तान् श्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुतः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान्
श्रीन् कीडिभ्यः मरुतः सप्त० । अनुसृष्टान् अनुक्रमेण
जातान् श्रीन् स्वतवशो मरुतः सप्त० ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

उक्ताः संचरा एताः ऐन्द्राद्याः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा
बहुरूपा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

उ० अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः
पञ्चदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्तुराक्षय
ऐन्द्राद्याः एकोन० । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः । प्रकृष्ट-
शृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवता एकोन० । बहुरूपास्तयो
वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥

म० अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः
पञ्चदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्तुराक्षय ऐन्द्राद्याः
एकोन० । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः । प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः
महेन्द्रदेवताः एकोन० । बहुरूपास्तयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्म-
देवताः एकोन० ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

धूम्रा बभ्रुनीकाशा पितृणां सोमवतां बभ्रवो
धूम्रनीकाशाः पितृणां बर्हिषदा कृष्णा बभ्रुनी-
काशाः पितृणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृथन्तश्चै-
यम्बकाः ॥ १८ ॥

उ० अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा
लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्तयः पशवः सोम-
वतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनी-
काशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्तयः बर्हिषदा
पितृणामेकोन० । अथ विंशे यूपे कृष्णाः बभ्रु-
नीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृथन्तः
विन्दुयुक्ताः ज्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

म० अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा
लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्तयः पशवः सोम-
वतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनी-
काशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्तयः बर्हिषदा
पितृणामेकोन० । अथ विंशे यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशाः
अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृथन्तः विन्दुयुक्ताः
ज्यम्बकाः ज्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

उक्ताः संचरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वायु-
व्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

उ० अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः

पञ्चदशोक्ताः । तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । बभ्रवः
सौम्याः विंशे । उपप्वस्ताः सावित्राः विंशे । अथैकविंशे
यूपे वत्सतयः सारस्वतयः एकविंशे । श्यामाः पौष्णाः
एक० । एताः कर्तुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० ।
एवं श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः
सौर्याः सूर्यदेवताः एक० । एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः
सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्वाः पशवः सर्वे
उक्ताः ॥ १९ ॥

म० अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः
पञ्चदशोक्ताः तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः
विंशे । उपप्वस्ताः सावित्राः विंशे । अथैकविंशे यूपे । वत्स-
तयः सारस्वतयः एकविंशे । श्यामाः पौष्णाः एक० । एताः
कर्तुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो
वायव्याः वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः
एक० । एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंश-
त्यधिकशतत्रयं ग्राम्वाः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

विंशी ।

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलवि-
ह्वान्त्वाभ्यस्तिर्त्तिरीञ्छरदे वर्तिका हेमन्ताय कक-
राञ्छिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

उ० वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इत्यादयः विशेषां
देवानां पृथन्त इत्येवमन्ता यूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशा-
रण्याः पशव आलभ्यन्ते ॥ २० ॥

म० अथारण्याः पशव उच्यन्ते । अथैकविंशतिर्यूपाः तेषां
यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण
कपिञ्जलद्वयस्योदश त्रयोदश पशव आलम्बनीयाः । अत्र
यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे । नावीषु
मुषिमशकान् करण्डेषु सर्पां पक्षरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु
मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु
चौदकानि यथार्थमितरानिति । ये पशवो यैनोपायेन यूपान्त-
रालेषु तिष्ठन्ति ते तैनोपायेन स्वापनीया इति तापव्यम् ।
अत्र येषामारण्यग्रीववाचिपदानामर्थो न ज्ञायन्ते ते निगम-
निरुक्तनिघण्टुव्याकरणोपादिद्वयमिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्या-
नगन्तव्याः । आटविकेभ्यश्च लक्षणीयाः । तत्र प्रथमोत्पत्ते
यूपान्तराले श्रीन् कपिञ्जलान् वसन्ताय आलभते नियुनक्ति ।
श्रीन् कलविह्वान् चटकान् ग्रीष्माय । तित्तिरीन् श्रीन् त्रयोदशः ।
वर्तिकाः पक्षिविशेषान् शरदे । ततश्चर्याणां ककराणां मध्ये
एवं ककरं हेमन्ताय । अथ त्रितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरी
पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । श्रीन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

एकविंशी ।

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डू-

कान्त्यो मत्स्यान्मित्राय कुलीपयान्यरुणाय ना-
क्रान् ॥ २१ ॥

उ० श्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्राबालभते ।
श्रीन्मण्डूकान्मेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ
अज्यः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमज्यः । श्रीन्
कुलीपयान् सोमाय । जलजान् मित्राय । श्रीन् नाक्रान् नका
एव नाकास्तज्जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

म० श्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्राबालभते ।
श्रीन्मण्डूकान्मेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ
अज्यः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमज्यः । श्रीन्
कुलीपयान् जलजान् मित्राय । श्रीन् नाक्रान् नका एव नाका-
स्तज्जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

सोमाय ह॒ष्टानालभते वायवे ब॒लाका इन्द्रा-
ग्निभ्यां कु॒न्वा॒न्मित्राय म॒दू॒न्वरुणाय चक्रवा-
कान् ॥ २२ ॥

उ० श्रीन् हंसान् तिस्रो बलाकाः बकपत्नीः वायवे । अथ
चतुर्थेऽवकाशे । श्रीन् कुञ्जान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् । श्रीन्
मदून् जलजान् मित्राय । श्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

म० श्रीन् हंसान् सोमाय । तिस्रो बलाकाः बकपत्नीः
वायवे । अथ चतुर्थेऽवकाशे । श्रीन् कुञ्जान् पक्षिणः इन्द्राग्नि-
भ्याम् । श्रीन् मदून् जलजान् मित्राय । श्रीन् चक्रवाकान्
वरुणाय ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अ॒ग्नये क॒ट॒रुनालभते वनस्पतिभ्य उ॒ल॒का॒न्त॒प्री-
षोमाभ्यां चा॒षान॒ग्निभ्यां म॒यू॒रा॒न्मित्रावरुणाभ्यां
क॒पो॒तान् ॥ २३ ॥

उ० श्रीन् कटरुन् कुकुटानग्नये । ततश्चयाणामुलूकानां
मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ
उलूकां काकवैरिणौ । श्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्याम् । श्रीन्मयू-
राग्निभ्यां धीन्कपोतामित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

म० श्रीन् कटरुन् कुकुटानग्नये । ततश्चयाणामुलूकानां
मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकां
काकवैरिणौ । श्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्याम् । श्रीन् मयूराग्निभ्यां
श्रीन् कपोतान् मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

सोमाय ल॒वानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गो॒षादी-
दे॒वानां प॒र्वीभ्यः कुलीका दे॒वजा॒ग्निभ्योऽग्नये गृह-
प॒तये पा॒रु॒णान् ॥ २४ ॥

उ० त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय । अथ
षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः
त्वष्ट्रे । तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां
पर्वीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देव-
बधूभ्यः । 'जामिः स्वस्तकुलस्त्रियोः' । श्रीन्यारुणसंज्ञान्यु-
हपतयोऽग्नये ॥ २४ ॥

म० त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय । अथ
षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे ।
तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पर्वीभ्यः ।
तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देवबधूभ्यः । 'जामिः
स्वस्तकुलस्त्रियोः' । श्रीन् पारुणसंज्ञान् गृहपतयोऽग्नये ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अ॒ह्ने प॒ाराव॒तानालभते रा॒ध्वे सी॒चापूर॒होरा-
त्रयोः स॒न्धिभ्यो ज॒तूर्मासै॒भ्यो दा॒त्यौहा॒न्संवत्स॒-
राय॑ मह॒तः सु॒पर्णान् ॥ २५ ॥

उ० अथ सप्तमेऽवकाशे श्रीन्पारावतान्कलरवाह्ने । तिस्रः
सीचापूः पक्षिणीः राध्वे । तिस्रो जतूः पात्राख्याः अहोरात्रयोः
सन्धिभ्यः । श्रीन्दात्युहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः । त्रयाणां
महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय । अथाष्टमेऽवकाशे
द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

म० अथ सप्तमेऽवकाशे श्रीन् पारावतान् कलरवानाह्ने ।
तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः राध्वे । तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः
अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः । श्रीन् दात्युहान् कालकण्ठान् मासेभ्यः ।
त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय । अथाष्टमे-
वकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

भूम्यां आ॒ख॒नालभतेऽन्तरिक्षाय पा॒ङ्कान्दिवे
क॒शान्दि॒ग्भ्यो न॒कुलान्ब॒भ्रुकान॒वान्तरदि॒शाभ्यः ॥ २६ ॥

उ० भूम्यै आखन्मूपकान् श्रीन् पाङ्कान् मूपकजाति-
विशेषानन्तरिक्षाय । काशान् तद्देशानेव दिवे । श्रीश्चकुला-
न्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे । अथ नवमे एकम् । श्रीन् बभ्रुकान्-
वान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

म० भूम्यै आखन् मूपकान् श्रीन् पाङ्कान् मूपकजाति-
विशेषानन्तरिक्षाय । काशान् तद्देशानेव दिवे । श्रीन् नकुलान्
दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे । अथ नवमे एकम् । श्रीन् बभ्रुकान्
वान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

व॒सुभ्य॑ न॒द॒यानालभते रु॒द्रेभ्यो॑ रु॒रुनादित्ये॒-
भ्यो न्य॒ङ्कुन् वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यः॑ पृ॒थ॒तान् सा॒ध्वेभ्यः॑
कु॒ल॒ज्ञान् ॥ २७ ॥

उ० श्रीनृप्यान्वसुभ्यः । ऋष्यादयो मृगविशेषाः रुद्रेभ्यः
रुहन् । श्रीरुष्यकुनादित्येभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे श्रीन् पृष-
ताम्विश्वेभ्यो देवेभ्यः । श्रीन् कुलङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

म० श्रीनृप्यान् वसुभ्यः । ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः
रुहन् । श्रीन् नृप्यादित्येभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे श्रीन्
पृषतान् विश्वेभ्यो देवेभ्यः । श्रीन् कुलङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्व-
रुणाय महिषान्वहस्पतये गव्यास्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

उ० परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । श्रीगौरान्वृगा-
न्मित्राय । श्रीन्महिषान्वरुणाय सत्रैकं दशमे । अथैकाद-
शेऽवकाशे श्रीन् गवयान्गोखटशानारण्यपशून्वहस्पतये ।
श्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

म० परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । श्रीन् गौरान्वृगान्
मित्राय । श्रीन् महिषान्वरुणाय सत्रैकं दशमे । अथैकाद-
शेऽवकाशे श्रीन् गवयान्गोखटशानारण्यपशून् वहस्पतये । श्रीनु-
ष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रजापतये पुरुषान्वहस्तिन् आलभते वाचे पुषी-
श्रद्धुषे मशकाच्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

उ० प्रजापतये पुरुषान्वहस्तिनः श्रीन् । श्रीन् पुषीन्वक-
तुण्डान्वाचे । तन्मध्ये द्वौ पुषी एकादशे । अथ द्वादशेऽवकाशे
एकं श्रद्धुषिम् । श्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय
निषोण्याः ॥ २९ ॥

म० प्रजापतये पुरुषान् हस्तिनः श्रीन् । श्रीन् पुषीन्
वक्तुण्डान्वाचे तन्मध्ये द्वौ पुषी एकादशे । अथ द्वादशे-
ऽवकाशे एकं श्रद्धुषिम् । श्रीन् मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः
श्रोत्राय निषोण्याः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

प्रजापतये च वायवे च गोमगो वरुणाचारण्यो
मेघो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलार्य
रोहिदपभाय गवयी क्षिप्रश्येनाय वर्तिका नीलङ्गोः
कुर्मिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

उ० प्रजापतये च वायवे च एको गोमगः वायवः ।
एक आरण्यो मेघो वरुणाय । एकः कृष्णो मेघो यमाय ।
एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदप्यः शार्दूलार्य ।
एका गवयी ऋषभाय तदारुणदेवाय । अथ त्रयोदशेऽवकाशे
एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एकः कुर्मिः कीटः
नीलङ्गोः नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय ।
हस्ती हिमवते ॥ ३० ॥

म० प्रजापतये च वायवे च एको गोमगः वायवः । एक
आरण्यो मेघो वरुणाय । एकः कृष्णो मेघो यमाय । एको
मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदप्यः शार्दूलार्य । एका
गवयी ऋषभाय तदारुणदेवाय । अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका
वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एकः कुर्मिः कीटः नीलङ्गोः
नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती
हिमवते ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

मयुः प्राजापत्य उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते
धात्रे दिशां कङ्को धुङ्गीमेयी कलविङ्को लोहिताहिः
पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे कुञ्जः ॥ ३१ ॥

उ० मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापति-
देवतः । उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो
विडालः ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः ।
एका धुङ्गा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवस्या । कलविङ्कः चटकः
लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसदः पुष्करे सीदतीति कम-
लमक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवताः । अथ
चतुर्दशेऽवकाशे एकः कुञ्जः वाचे ॥ ३१ ॥

म० मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदेवतः ।
उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते
त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्गा
पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवस्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः
रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलमक्षी पक्षि-
विशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे
एकः कुञ्जः वाचे ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

सोमाय कुलङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शक्रा ते
पौष्ण्याः क्रोष्टा माधोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिङ्गो न्यङ्कुः
ककटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

उ० कुलङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो
वनजोऽजश्चागः नकुलः शक्रा शकुन्तिः एते त्रयः पौष्ण्याः
पृषदेभ्यः । क्रोष्टा शृगालो माधोर्देवस्य । एको गौरमृगः
इन्द्रस्य । पिङ्गो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि ककटः स एव ते
त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

म० कुलङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजो-
ऽजश्चागः नकुलः शक्रा शकुन्तिः एते त्रयः पौष्ण्याः पृषदे-
भ्यः । क्रोष्टा शृगालो माधोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य ।
पिङ्गो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि ककटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै ।
चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

सौरी बलाका शार्गाः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः

सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्राविद्वौमी शार्दूलो
वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुषवक् ॥ ३३ ॥

उ० बलाका वक्रासी सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ।
अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि
ते मैत्राः मित्रदेवत्याः । पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः
शुकी सरस्वत्यै । श्रावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः
वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः
सरस्वते समुदाय ॥ ३३ ॥

म० बलाका वक्रासी सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ।
अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते
मैत्राः मित्रदेवत्याः । पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी
सरस्वत्यै । श्रावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः
चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः
सरस्वते समुदाय ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दार्बिदा ते वायवे
वृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज अन्तरिक्षः
वृषो मद्रुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्वावापृथिवीयः
कूर्मः ॥ ३४ ॥

उ० सुपर्णः गरुडमान् पार्जन्यः पार्जन्याय । आतिः आही
वाहसः दार्बिदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे ।
वृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति वृहस्पति-
विशेषणम् । ईदृशाय वृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः । अथ
षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्ष-
देवतः । वृषः जलपक्षी मद्रुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः
कच्छपः द्वावापृथिवीयः द्वावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

म० सुपर्णः गरुडमान् पार्जन्यः पार्जन्याय । आतिः आही वाहसः
दार्बिदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । वृहस्पतये
वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति वृहस्पतिविशेषणम् ।
ईदृशाय वृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः । अथ षोडशेऽव-
काशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । वृषः
जलपक्षी मद्रुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कच्छपः
द्वावापृथिवीयः द्वावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते
वनस्पतीनां कृक्वाकुः सावित्रो हृष्टसो वातस्य
नाको मर्करः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै श-
ल्यकः ॥ ३५ ॥

उ० पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षि-

विशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृक्वाकुः
ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य । नाकः मर्करः
कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य ।
त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे । अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः
कुलीपयः अकूपारस्य । शल्यकः श्रावित् ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

म० पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षि-
विशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृक्वाकुः ताम्र-
चूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य । नाकः मर्करः कुली-
पयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य । त्रयाणां
मध्ये द्वौ षोडशे । अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकू-
पारस्य । शल्यकः श्रावित् ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

एण्वहो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां
लोपाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुपि-
लीका त इतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

उ० एणी मृगी अहः आलम्बा । मण्डूको मूषिका
तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः
आश्विनः अश्विदेवतः । कृष्णो मृगः रात्र्यै । ऋक्षः भहूकः
जतूः सुपिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां
देवानाम् । जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णु-
देवत्या ॥ ३६ ॥

म० एणी मृगी अहः आलम्बा । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः
ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः
अश्विदेवतः । कृष्णो मृगः रात्र्यै । ऋक्षः भहूकः जतूः सुपि-
लीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् ।
जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते
गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां कश्यपो रोहितुण्डुणार्ची
गोलत्तिका तेऽप्सरसां मूलवेऽसितः ॥ ३७ ॥

उ० अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां
पशुः । अथाष्टादशेऽवकाशे । कृष्णो मृगविशेषः मयूरः बह्वी
सुपर्णो गरुडमान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः
कर्कटसंज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् ।
रोहित् कृष्णः कुण्डुणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते
त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुसंज्ञे ॥ ३७ ॥

म० अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां
पशुः । अथाष्टादशेऽवकाशे । कृष्णो मृगविशेषः मयूरः बह्वी
सुपर्णो गरुडमान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः
अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् कृष्णः

कुण्डलानां वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽस्तरसाम् ।
असितः कृष्णः पञ्चमूल्यवे ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

वर्षाहर्षतुनामानुः कशो मान्थालस्ते पितृणां
बलायाजगरो वसुनां कपिजलः कपोत उल्लूकः
शशस्ते निर्कल्यै वरुणायारण्यो मेघः ॥ ३८ ॥

उ० वर्षाहः वर्षाभूः मेका ऋतुनाम् । आनुः मूषकः
कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् । अथैकोन-
विशे । अजगरो महासर्पः बलाय । कपिजलो वसुनाम् ।
कपोतः उल्लूकः शशः ते निर्कल्यै । आरण्यो मेघो वरु-
णाय ॥ ३८ ॥

म० वर्षाहः वर्षाभूः मेका ऋतुनाम् । आनुः मूषकः कशः
मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् । अथैकोनविशे ।
अजगरो महासर्पः बलाय । कपिजलो वसुनाम् । कपोतः उल्लूकः
शशः ते निर्कल्यै । आरण्यो मेघो वरुणाय ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घूर्णावान् वार्धनसस्ते
मूला अरण्याय सुमरो रुद्र रौद्रः कविः कुट्ट-
दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

उ० श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घग्रीवः
घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः । संहितायां घृणिशब्दो दीर्घः ।
वार्धनसः कण्ठे स्नानवानजः ते त्रयो मूल्ये देव्यै । सुमरः
गवयोऽरण्याय देवाय । रुद्रः सृगः रौद्रः रुद्रदेवतः । कविः
पक्षिविशेषः । अथ विशेषोऽवकाशो । कुट्टकः कुकुटः
दात्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः
कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

म० श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घग्रीवः
घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः । संहितायां घृणिशब्दो दीर्घः । वार्ध-
नसः कण्ठे स्नानवानजः ते त्रयो मूल्ये देव्यै । सुमरः गवयो-
ऽरण्याय देवाय । रुद्रः सृगः रौद्रः रुद्रदेवतः । कविः पक्षि-
विशेषः । अथ विशेषोऽवकाशो । कुट्टकः कुकुटः दात्यौहः काल-
कण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

स्वज्ञो वैश्वदेवः आ कृष्णः कर्णो गर्दभस्तुरक्षस्ते
रक्षसाभिन्द्राय सुकरः सिंहा माहरुतः कंकलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरण्यायै विश्वेषां देवानां
पृषतः ॥ ४० ॥

इति भाष्यविद्वनीयायां वाजसनेयसंहितायां
अतुविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

उ० स्वज्ञो स्वगविशेषो विश्वदेवदेवतः एकः कृष्णः
आ सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तुरक्षः
सृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सुकरः इन्द्राय । सिंहो
मारुतः मरुदेवतः । कंकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी
शकुनिः पक्षी एते त्रयः शरण्यायै । एकः पृषतः स्वगविशेषो
विश्वेषां देवानां पञ्चर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुन-
ज्मीति योज्यः । एवं पञ्चविकं शतद्वयमारण्याः पशव
उक्ताः । अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि
शतानि अश्वादयः सौवीरन्ताः षड्विकं शतद्वयं कपिजलादयः
पृषतान्ताः आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि
नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि वि-
युज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अथमेधस्य यज्ञस्य नवभि-
श्चाधिकानि चेति । तेष्वारण्याः सर्वे उत्सृष्टव्या न तु
हिंसाः ॥ ४० ॥

इति उवटकृतौ मङ्गभाष्ये अतुविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

म० स्वज्ञो स्वगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृष्णः आ
सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तुरक्षः सृगा-
दनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सुकरः इन्द्राय । सिंहो मारुतः
मरुदेवतः । कंकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी
ते त्रयः शरण्यायै । एकः पृषतः स्वगविशेषो विश्वेषां देवानां
पञ्चर्भवति । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मीति योज्यः । एवं
पञ्चविकं शतद्वयमारण्याः पशव उक्ताः । अत्र द्वाविंशतिरेका-
दशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौवीरन्ताः
षड्विकं शतद्वयं कपिजलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः
सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति ।
श्लोकश्च । षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।
अथमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति । तेष्वारण्याः सर्वे
उत्सृष्टव्या न तु हिंसाः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

गतोऽन्वायअतुविंशो देवतापञ्चकावकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

शादं वृद्धिरवकां दन्तमूलैर्भुवं वस्सेस्तेगां दृष्ट
श्रुभ्याश्च सरस्वत्या अमजिह्वं जिह्वायां उस्तादमेव-
कन्देन तालु वाज्ज् हनुभ्यामप आस्थेन घृषण-
माण्डाभ्यामादित्याश्मश्रुभिः पन्थानं भ्रूभ्यां द्यावा-
पृथिवी वतोभ्यां विद्युतं कृतीनकाभ्याश्च शुक्ला
स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पर्याणि पक्ष्माण्यवाची इक्ष-
वोऽवाद्याणि पक्ष्माणि पार्था इक्षवः ॥ १ ॥

तु० शार्दं दद्मिः । इयमपि ध्रुतिदेवताश्चाज्ञोभोदनां विदधाति । शार्दो देवताविशेषः दन्ता अन्नाङ्गम् । शार्दं दद्मिः प्रीणाति देवता भोक्त्रो द्वितीयया निर्दिश्यते । अन्नाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । एवं हि विभक्तयोः सामर्थ्यं भवति । युक्तं च होमकाले अङ्गाभिधायं देवतायै होमः । आहूच ध्रुतिः । 'आज्यमवदानाङ्गाया प्रत्यागयायन् देवताभ्य आहुतीर्जुहोतीति दद्मिः शार्दाय स्वाहा । दन्तमूर्लेरवकाय स्वाहा' इत्येवं प्रयोगाः । क्वचिच्च देवता केवला भवति यथा शुक्राय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । क्वचिच्चान्यया विभक्त्या निर्देशो द्रव्यदेवतयोः यथा अग्नेः पशतिर्वायोर्निपश्रुतिरिति । एवं द्रव्यदेवतमप्रतिष्ठं यज्ञपञ्चाङ्गिभ्योऽवगन्तव्यमिति पृथिवीं त्वचेति श्रावत् ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानार्थं गणेशं गिरिजां निरम् ।

पञ्चविंशोऽध्यायस्य वेददीपो भवेत्येत ॥

म० 'स्विष्टकृद्वनस्यन्तरे शुल्व' हुला देवताश्चाङ्गिभ्यो जुहोत्यमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवत' शार्दप्रवृत्तिलगन्तेभ्योऽविमुखाय परेभ्य इति' (का० २०।८।५।६) । स्विष्टकृद्वनस्योऽन्तरे वनस्यतिवागामान्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं शुले ध्रुपितं मांसं प्राजापत्योऽथ इति वचनात्प्राजापतये हुला अमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं शार्दादिलगन्तेभ्यो देवताश्चाङ्गिभ्यो देवताभ्योऽध्याङ्गिभ्यश्च घृतं जुहुयात् । अनादेशो घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शार्दं दद्मिरित्यादि पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहितामागो आङ्गमं न मन्त्राः । शार्दादयो देवाः दन्तायज्ञानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा शार्दाय स्वाहा दद्म्यः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूर्लेभ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः प्राखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शार्दं दद्मिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अन्नाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्केवला देवतैव यथा शुक्राय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पशतिर्वायोर्निपश्रुतिरिति । तथाच ध्रुतिः 'शार्दं दद्मिरवकां दन्तमूर्लेरित्याज्यमवदानानि कृत्वा प्रत्यागयायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति वा एव देवता अपिमागत्वा भागधेवेन समर्थयति' (१३।३।५।१) इति । अस्यावमर्थः । शार्दं नाम देवमन्त्रस्य दद्मिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः । स्वाहाकारो दानार्थः । ततश्च शार्दं दद्मिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यपि बोध्यानि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाङ्गाङ्गेन परिकल्प्य प्रत्याग्यायमवदानमवदानं प्रति शार्दादिदेवता आख्यावाख्यायाज्याहुतीर्जुहोति संकल्पिताश्चाङ्गमवा घृताहुतीः शार्दादिभ्यो ददाति । एवं कुर्वन्पिमाणाः कल्पितमागत्वा भागेन समर्थयति प्रीणातीत्यर्थः । अथ संहितार्थः । दद्मिरवदन्तैः शार्दं देवं प्रीणामि । दन्तमूर्लेरवकां देवतां प्रीणामि । बर्सेन्दन्तपी-

टैर्दं देवतां प्रीणामि 'बर्से' स्यादन्तपीठिका । शार्दादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदिस्त्रादयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेषां देवतां प्रीणामि । सरस्वती अप्रजिह्वाम् । अत्र चतुर्भ्यां देवतोद्देशः प्रथमयाज्ञस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः । जिह्वायाः अग्रमग्रजिह्वं जिह्वाम्रेण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् । अत्र प्राणाश्चाङ्गोद्देशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः । जिह्वयोः त्सादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु अत्र देवे तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः । तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्याम् । हनुभ्यां बर्ककदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन सुखेनापो देवताः प्रीणामि । आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । इमशुभिर्मुखकेशैरादिलान्प्रीणामि । भ्रूभ्यां खलादशरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्रीणामि । वताः पक्ष्मपङ्क्तिः ताभ्यां वावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि । कर्णान्काभ्यां नेत्रमध्यगङ्गुणगोलाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि । शुक्राय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न लङ्गम् । शुक्राय कृष्णाय देवाय सुदुतमस्तु । यदा चतुर्व्याङ्गाङ्गेनैव निर्दिश्यते । प्राजापत्योऽथ इति वचनाद्देवोऽध्याहृतव्यः । शुक्लेन कृष्णेन चाङ्गाङ्गेन प्राजापतिं प्रीणामि । एवं लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्थानि पक्ष्माणि । अत्र तद्वितेन देवतोद्देशः । पक्ष्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्थानि पारदेवत्वानि ततः पक्ष्मनिः पारं प्रीणामि । इक्ष्वो नेत्राधोभागरोमानि अवारदेवत्वाः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्थानि अवारदेवत्वानि पक्ष्माणि इक्ष्वः पार्थाः पारदेवत्वाः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

चातं प्राणेनापानेन नासिके उपयाममधरेणौष्टेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्यं निवेष्ट्यं मुत्रां स्तनयित्रं निर्वाधेनाशनि मस्तिष्केण विद्युतं कृनीमकाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णौ तेदनीमधरकण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्यामि-रदिति श्रोत्रां निर्वर्ति निर्वर्त्येन श्रोत्रां संक्रोशैः प्राणान् रेष्माणं स्तुपेन ॥ २ ॥

तु० अथस्य प्राणवायुना चातं प्रीणामि । अयमवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्टेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्टेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनेदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । 'उपसर्गस्य घण्यमनुष्ये बहुलम्' इति अनोर्दधिः । अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि । मुत्रां मस्तिष्केन निवेष्ट्यं देवं प्रीणामि । निवृत्तं वप्यते निर्वाधः शिरोऽस्थिमध्यसंज्ञो मज्जाभागः तेन स्तनयित्रं देवं प्रीणामि । मस्तिष्के नर्वं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः । 'मस्तिष्कं गोर्दम्' इत्यमरः । मस्तिष्कमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् 'इष गती'

मस्तकमजेति क्षीरस्वामी । तेन मस्तिकेणाशनिं देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् । अत्राधात्रात्मिका एव देवता । कर्णाभ्यां कर्णसङ्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदर्नां देवतां प्रीणामि । शुष्कश्वासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः तेनापोदेवताः प्रीणामि । 'पश्चाद्दीवा शिरा मन्वा' इत्यमरः । प्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्वा मन्यत इति मन्वा 'संज्ञायां समजनि' इति क्यप् । प्रीवापश्चाद्भागीभिश्चितं प्रीणामि । शीर्ष्णां शिरसा दिति देवतां प्रीणामि । शीर्षस्य शीर्षादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निरुक्तिं देवं प्रीणामि । सम्बद्धं कोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । 'स्तुप उच्छ्राये' । स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

म० अश्वस्य प्राणवायुना वार्तं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे देवते प्रीणामि । अश्वस्यनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सप्तंशं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । 'उपसर्गस्य घन्यमनुष्ये बहुलम्' (पा० ६ । ३ । १२२) इत्यनोर्वचः । अन्तराशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाष्पं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निर्वेधं देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्नाते निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यखंडमो मज्जाभागः तेन स्तनविलुं देवं प्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिकं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः । 'मस्तिकं गौर्दम्' इत्यमरः । मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिकम् 'इष गतौ' मस्तकमजेति क्षीरस्वामी । तेन मस्तिकेणाशनिं देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् । अत्राधात्रात्मिका एव देवता । कर्णाभ्यां कर्णसङ्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदर्नां देवतां प्रीणामि । शुष्कश्वासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् । कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि । 'पश्चाद्दीवा शिरा मन्वा' इत्यमरः । प्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्वा मन्यत इति मन्वा 'संज्ञायां समजनि' (पा० ३ । ३ । १९) इति क्यप् । प्रीवापश्चाद्भागीभिश्चितं प्रीणामि । शीर्ष्णां शिरसा दिति देवतां प्रीणामि । शीर्षस्य शीर्षादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निरुक्तिं देवं प्रीणामि । सम्बद्धं कोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । 'स्तुप उच्छ्राये' स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

तृतीया ।

मशकान्केरौरिन्द्रश्च स्वपसा वहेन बृहस्पतिश्च
५८ य० उ०

शकुनिसादेन कूर्मान्छफैराक्रमणश्च स्थुराभ्यामुक्ष-
लाभिः कपिजलान् जवं जङ्घाभ्यामश्वानं बाहुभ्यां
जाम्बीलेनारण्यमग्निमतिरुग्भ्यां पुष्पणं दोर्ध्वामश्वि-
नावश्चसाभ्याश्च रुद्रश्च रोराभ्याम् ॥ ३ ॥

उ० केशैः स्कन्धस्वरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन । स्वपसा अप इति कर्मनाम । शोभनमपः कर्म पर्वाणवारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् 'षट् विशरणगत्यादौ' घञ् । वेगवत् कुर्वन् तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । 'शफं ह्रीवे नुरः पुमान्' इति कोशः । सूरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम् । स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यं ऋक्षलालाभिः कपिजलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानु-
नोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपाद-
योजनान्ध्वभागौ बाहु ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं । रलयोरभेदः । तदाकारो जानु-
मध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्र-
पादयोजनान्ध्वो दोषौ करौ ताभ्यां पुष्पणं देवं प्रीणामि । अंशौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोराचंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

म० केशैः स्कन्धस्वरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन । स्वपसा अप इति कर्मनाम । शोभनमपः कर्म पर्वाणवारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् 'षट् विशरणगत्यादौ' घञ् । वेगवत् कुर्वन् तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । 'शफं ह्रीवे नुरः पुमान्' सूरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयो-
रैक्यम् । स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फा-
धःस्था नाड्यं ऋक्षलालाभिः कपिजलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानु-
नोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोजनान्ध्वभागौ बाहु ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्य-
भागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपाद-
योजनान्ध्वो दोषौ करौ ताभ्यां पुष्पणं देवं प्रीणामि । अंशौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोराचंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अग्नेः पञ्चतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सो-
मस्य चतुर्थ्यर्दित्यै पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरुताश्च सप्तमी

बृहस्पतेरष्टम्युर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी
वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

उ० अत्र षष्ठा देवतोद्देशः प्रथमबाहोद्देशः ततोऽस्ति-
त्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । 'पक्षः साध्यविरो-
धयोः । बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पितः' इत्यभि-
धानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची । पक्षस्य मूलं पक्षतिः 'पक्षातिः'
इति मूलार्थे तिप्रत्ययः । ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्य-
स्थानि वंकिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते । तानि च
प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति । 'पङ्क्तिः पञ्चतिरथस्य वंक्यः'
इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासंबन्धं वक्ति । तत्रादौ
दक्षिणपार्श्वोऽस्मां देवता आह । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिण-
पार्श्वस्थि अग्रेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा । पक्षत्याग्निं देवं
प्रीणामि । बायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं
दक्षिणपार्श्वस्थि बायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ।
तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य ।
अदित्यै । चतुर्थी पक्षती । पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी
पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी
पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिर्यम्णो देवस्य । दशमी
धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः
वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य
देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

म० अत्र षष्ठा देवतोद्देशः प्रथमबाहोद्देशः ततोऽस्ति-
त्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । 'पक्षः साध्यविरोधयोः
बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पितः' इत्यभिधानोक्तेरत्र
पक्षः पार्श्ववाची । पक्षस्य मूलं पक्षतिः 'पक्षातिः' (पा० ५ ।
२ । २५) इति मूलार्थे तिप्रत्ययः । ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूल-
भूतान्यस्थानि वंकिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते । तानि
च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति 'पङ्क्तिः पञ्चतिरथस्य वंक्यः'
(कौषी० ब्रा० १० । ४) इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवता-
संबन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वोऽस्मां देवता आह । अग्नेः
पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्रेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो
वा । पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । बायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षति-
र्निपक्षतिः । द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि बायोर्देवस्यास्तु । एवम-
ग्रेऽपि व्याख्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः
सोमस्य । अदित्यै । चतुर्थी पक्षती । पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः ।
षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी
पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिर्यम्णो देवस्य । दशमी
धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः
वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य
देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

इन्द्राण्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य

तृतीयापां चतुर्थी निष्कृत्यै पञ्चम्युग्रीधोमयोः षष्ठी
सर्पाणां सप्तमी विष्णोरष्टमी पूष्णो नवमी त्वष्टु-
र्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयो-
दशी यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवाना-
मुत्तरम् ॥ ५ ॥

उ० अथ वामपार्श्वस्थान् देवानाह । प्रथममुपरिस्थं
वामपार्श्वस्थि इन्द्राण्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः
द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य ।
चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निष्कृत्यै निष्कृतेः । षष्ठी
अग्रीधोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णो-
र्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी
इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी । त्रयोदशी
पक्षतिः यमसंबन्धिनी । चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः
पार्श्वयोर्देवानाह । दक्षिणं पार्श्वं यावापृथिव्योरस्तु । उत्तरं
वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

म० अथ वामपार्श्वोऽस्मां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वाम-
पार्श्वस्थि इन्द्राण्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः । द्वितीया
पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी
अपां देवतानाम् । पञ्चमी निष्कृत्यै निष्कृतेः । षष्ठी अग्रीधो-
मयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य ।
नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य ।
द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसंब-
न्धिनी । चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह ।
दक्षिणं पार्श्वं यावापृथिव्योरस्तु । उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां
देवानामस्तु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

मरुतांश्च स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीक-
सा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छ-
मग्नीधोमयोर्भोसदौ क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती
ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणं स्युराभ्यां
बलं कुष्ट्राभ्याम् ॥ ६ ॥

उ० अथाज्ञान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययोः ।
स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि । अथपुच्छोपरि तिखो-
ऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । 'कीकसं कुल्यमस्थि
च' इत्यमरः । कीकसति शब्दं करोतीति कीकसमस्थि ।
प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाण्यस्थि-
पङ्क्तिविशेषां देवानां । प्रथमकीकसैर्विभक्तान्देवान्प्रीणामि ।
द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयं रुद्रान् प्रीणामि । तृतीयाणि
कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि ।
वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ

भासदौ नितम्बौ तावद्भोमयोः भासत्राभयोर्मौ प्री-
णामि । कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववद्भ्रातृतीया । 'कटिः
श्रोणिः ककुद्गती' इत्यमरः । श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटि-
प्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् ।
'सक्वि क्लीबे पुमान्' इत्यमरः । ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती
देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अरुणाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छतः
ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अलौ वङ्गणौ ऊरुसन्धी ताम्बां
मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरी स्थूलौ स्फिकौ नितम्बाधो-
भागौ ताम्बामाक्रमणं देवं प्रीणामि । 'कुष निष्कर्षे' कुषेते
तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवतौ ककुन्दरसद्वत्ताभ्यां
ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

म० अथाहान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः ।
स्कन्धप्रदेशैर्नरुतो देवान् प्रीणामि । अथपुच्छोपरि तिष्ठो-
ऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । 'कीकसं कुल्यमस्थि
च' इत्यमरः । कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा
कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थायास्थिपङ्क्तिर्विशेषां
देवानां प्रथमकीकसां विश्वान्देवान् प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तयः
रुद्राणां द्वितीये रुद्रान् प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदि-
स्तानां तृतीयेः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन
वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावद्भो-
मयोः भासत्राभयोर्मौ प्रीणामि । कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः
पूर्ववद्भ्रातृतीया । 'कटिः श्रोणिः ककुद्गती' इत्यमरः ।
श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि ।
इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् 'सक्वि क्लीबे पुमान्' इत्यमरः ।
ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पति देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अरुणाभ्याम्
अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अलौ वङ्गणौ
ऊरुसन्धी ताम्बां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरी स्थूलौ स्फिकौ
नितम्बाधोभागौ ताम्बामाक्रमणं देवं प्रीणामि । 'कुष निष्कर्षे'
कुषेते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवतौ ककुन्दरसद्वत्ताभ्यां
ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

पुष्पं वनिष्पुनान्धाहीन्स्थूलगुदायां सर्पान्गुदाभि-
विहृत आभैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजि-
नष्ट शेषेन प्रजाष्ट रेतसा चापान्पित्तं प्रदूरान्पा-
युनां कूडमाच्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

सु० वनति संभजति वनिष्ठः स्थूलाच्च तेन पुष्पं देवं
प्रीणामि । 'गुदं स्वपानं पायुनां' इत्यमरः । स्त्रीत्वं छान्द-
सम् । स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूल-
भागेन अन्धाहीन् प्रीणामि । अन्धाच्च ते अहवच्च सर्पास्तान्
सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि ।
विहृत आभैः 'अच्छं पुरीतम्' इत्यमरः । 'अम् गतौ

भजने शब्दे' अमति भजत्यनेनाभिमिल्यन्तम् अञ्च भवा
आभ्याः अञ्चसंबन्धिनो मांसभागाः तैर्विहृतौ देवान् प्रीणामि ।
अपो वस्तिना 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । वसति
मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो
देवताः प्रीणामि । 'मुक्कोऽण्डो वृषणः कोशः' अण्ड एवाण्डः
ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं
प्रीणामि । शेषो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि । 'शिशो
मेढ्रो मेहनशेषसो' इत्यमरः । 'शि निशाने' शिनोति भग-
मिति शेषः सान्तोऽदन्तश्च । प्रजां रेतसा 'शुकं तेजोरेतसी
च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । 'रीड् खवणे' रियते
खवति रेतो बीर्यं तेन प्रजादेवताः प्रीणामि । मायुः पित्तं
पतति खसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चापान् देवान् प्रीणामि ।
पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीय-
भागेन प्रदूरान्देवान् प्रीणामि । कूडमान् शकपिण्डैः । 'शको
देशे रुपे विशि' । विशि विष्टायां शकस्य विष्टायाः पिण्डैः
कूडमान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

म० वनति संभजति वनिष्ठः स्थूलाच्च तेन पुष्पं देवं
प्रीणामि । 'गुदं स्वपानं पायुनां' इत्यमरः । स्त्रीत्वं छान्दसम् ।
स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धा-
हीन् प्रीणामि । अन्धाच्च ते अहवच्च सर्पास्तान् सर्पान्
गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि । विहृत
आभैः 'अच्छं पुरीतम्' इत्यमरः । 'अम् गतौ भजने शब्दे' ।
अमति भजत्यनेनाभिमिल्यन्तम् अञ्च भवा आभ्याः अञ्चसंब-
न्धिनो मांसभागाः तैर्विहृतौ देवान् प्रीणामि । अपो वस्तिना
'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । वसति मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः
नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि ।
'मुक्कोऽण्डो वृषणः कोशः' इत्यमरः । अण्ड एवाण्डः ताभ्यां
लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि ।
शेषो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि 'शिशो मेढ्रो मेहनशेषसो'
इत्यमरः । 'शि निशाने' शिनोति भगमिति शेषः सान्तो-
ऽदन्तश्च । प्रजां रेतसा 'शुकं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि
च' इत्यमरः । 'रीड् खवणे' रियते खवति रेतो बीर्यं तेन प्रजां
देवताः प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति खसते पित्तं धातुविशेष-
स्तेन चापान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुद-
मुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदूरान्देवान् प्रीणामि ।
कूडमान् शकपिण्डैः । 'शको देशे रुपे विशि' । विशि विष्टायां
शकस्य विष्टायाः पिण्डैः कूडमान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै
भुज्जीमूतान्दृढगोपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नमं वद-
र्येण चक्रवाकौ मत्तस्त्राभ्यां दिवं वृक्षाभ्यां गिरिन्ध्रा-

शिभिरुपलान्द्रीह्या वल्मीकान्द्रोमभिर्गुल्मीभिर्गुल्मीभि-
राभिः स्रवन्तीहृदान्कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण वैश्वान-
रं भस्मना ॥ ८ ॥

सु० पुनर्वेदे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । 'कुड धनत्वे' कुडतीति
कोकः धनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु । कोकेन वा
इन्द्रं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पाजसे वलाय हितं पाजसं
बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः । अंसकलयोः सन्निवर्तु ।
जयत इति पुंस्त्वमाप्तम् । तानि दिशां देवतानाम् । 'अस
भस्मनदीप्त्योः' वमन्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाम् तददित्याः
अस्तु । पुनर्वेदे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृद-
योपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्वते पुरीतत्
हृदयाच्छादकमङ्गं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुद-
रमुदरस्थं मांसं तेन नभोदेवं प्रीणामि । शरीरावकाशत् ।
प्रीवाधत्तास्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मत्तस्ते
ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । 'वृक आदाने' वृकपते
स्वादुतया गृह्यते वृका । नान्तः पुंस्ययम् । स्त्रीत्येके इति
क्षीरस्वामी । वृका मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि ।
वृकौ कुक्षिभ्यो मांसगोलकावाक्षफलाकृती इति वाजिकाः ।
प्रकर्षेणाश्रन्ति भुज्यतेऽस्मान्नीति आशयः शिशमूलनाड्यः
तक्षादीहारवाक्षस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः तामिर्गिरी-
न्देवान्प्रीणामि । हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुष्प-
समंजः 'सिद्ध गतौ' गृह्यते ग्रीहा नान्तः तेन उपलान्देवान्
प्रीणामि । क्षोमति क्षोमा उदर्यो जलाधारः । 'हृदयस्य दक्षिणे
यकृतं क्षोमा वामे ग्रीहा पुष्पसमेति वैषा' इति क्षीरस्वामी ।
क्षोमा गलनादीति कर्कः । तैर्वल्मीकान् देवान्प्रीणामि ।
ग्लायन्ति आभ्यन्ति ग्लायो हृदयनाड्यः तामिर्गुल्मान्देवान्-
प्रीणामि । हरन्त्यग्रसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः तामिः स्रवन्तीः
देवताः प्रीणामि । जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां हृदान्देवान्प्रीणामि ।
उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मनाहोत्थेन वैश्वानरं देवं
प्रीणामि ॥ ८ ॥

म० पुनर्वेदे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । 'नना कोकं' भुजान्तरम्
इत्यमरः । 'कुड धनत्वे' कुडतीति कोकः धनो वक्षोमध्यभागः
स इन्द्रस्यास्तु कोकेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि । पाजसे
वलाय हितं पाजसं बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः । 'सन्धी
तस्यैव जनुणी' इत्यमरः । अंसकलयोः सन्निवर्तु । जयत
इति पुंस्त्वमाप्तम् । तानि दिशां देवतानाम् । 'अस भस्मन-
दीप्त्योः' वमन्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाम् तददित्याः अस्तु ।
पुनर्वेदे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृदयोपशं
हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्वते पुरीतत् हृदया-
च्छादकमङ्गं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदरमुद-
रस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि । 'शरीरावकाशत्' । प्रीवा-
धत्तास्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मत्तस्ते ताभ्यां चक्र-

वाकौ देवौ प्रीणामि । 'वृकाप्रमांसम्' इत्यमरः । 'वृक आदाने'
वृकपते स्वादुतया गृह्यते वृका । नान्तः पुंस्ययं स्त्रीत्येके इति
क्षीरस्वामी । वृका मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि ।
वृकौ कुक्षिभ्यो मांसगोलकावाक्षफलाकृती इति वाजिकाः ।
प्रकर्षेणाश्रन्ति भुज्यतेऽस्मान्नीति आशयः शिशमूलनाड्यः
तक्षादी-
हारवाक्षस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः । तामिर्गिरीन्देवान्प्री-
णामि । 'गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि' इत्यमरः । हृदयवामभागे शिथिलो
मांसभागः पुष्पसमंजः 'सिद्ध गतौ' गृह्यते ग्रीहा नान्तः तेन
उपलान्देवान्प्रीणामि । 'तिलकं क्षोम' इत्यमरः । क्षोमति
क्षोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृतं क्षोमा
वामे ग्रीहा पुष्पसमेति वैषा इति क्षीरस्वामी । क्षोमा
गलनादीति कर्कः । तैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति
आभ्यन्ति ग्लायो हृदयनाड्यः तामिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि ।
हरन्त्यग्रसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः तामिः स्रवन्तीः
देवताः प्रीणामि । 'पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्' इत्यमरः ।
जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां हृदान्देवान्प्रीणामि ।
उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मनाहोत्थेन वैश्वानरं देवं
प्रीणामि ॥ ८ ॥

नवमी ।

विधृतिं नाभ्यां वृतश्च रसेनापो य्यूष्मा मरी-
चीर्विप्रुडभिर्नीहारमुष्मणां शीनं वसंया प्रुष्वा
अक्षुभिर्हृदिनी दुधीकाभिरुक्ता रक्षांसि चित्राण्य-
ज्ञैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय
स्वाहा ॥ ९ ॥

सु० नाभ्या उदराधःस्थप्रस्थितया विधृतिं देवतां
प्रीणामि । 'रसो मन्धरसे स्वादे तित्तादौ विषरागयोः ।
शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वन्मुपारदे' इति विधः । रसेन
वीर्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूपः कथितो
रसः 'पहन्' इत्यादिना युवसादेशः । यूप्या पकाग्रसेनापो
देवताः प्रीणामि । विप्रुडिर्वसाविन्दुभिर्मरीचीर्देवताः
प्रीणामि । 'ऊष्मणस्तु निद्राघोष्णाप्रीप्सा वापसहा अपि'
इति विधः । ऊष्मणा शरीरगतैनौषधेन मीहारं देवं
प्रीणामि । वस्ते मांसमिति वसा 'शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा
वसा' इति वैषा इति स्वामी । वसया मांसस्नेहेन शीनं
देवं प्रीणामि । दुधीकाभिर्नक्षत्रमलैर्हृदिनीर्देवताः प्रीणामि ।
अस्यते सृज्यते इति वा असृक् दधिरं 'पहन्' इत्यसच्चादेशः ।
अन्ना रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तवर्गैः चित्राणि
देवतानि प्रीणामि । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' नाणके पशुश-
ब्दयोः' इति विधः । रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि
प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं प्रीणामि । स्वादेति मलै-
रास्यं जुहोतीत्यर्थः । अन्न अग्निं हृदयेनासनि हृदयाग्नेये-

स्वादि वावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि आहुतीर्बहुपाव
आश्वमेधिकत्वात् । अवन्त्ये अप्सु मग्नस्य पिङ्गलसलति-
विक्रिचशृङ्गस्य सूर्येति जुहोति जुम्बकायस्वाहा इति ।
वाल्मी द्विपदा मुण्डिम औदन्त्यदष्टा । 'वरुणो वै जुम्बकः'
इति ध्रुतिः । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी । तदुक्तं
हारीतेन 'जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । अन्त-
र्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति ॥ ९ ॥

म० नाम्ना उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि ।
'रसो गन्धर्से स्वादे तिष्ठादौ विपरागयोः । शृङ्गारादिरसे
वीर्यं देहधालम्बुशरदे' इति विश्वः । रसेन वीर्येण भातुविशे-
षेण वा धृतं देवं प्रीणामि । यूपः कथितो रसः 'पह्नु' (पा० ६।
१।६३) इत्यादिना यूपश्रादेशः । यूप्या पकाशरसेनापो
देवताः प्रीणामि । 'पृषन्ति मिन्दुपृषताः पुमांसो विमुषः
स्त्रियः' इत्यमरः । विमुष्टभिर्वैसाविन्दुभिर्मरीचौदेवताः प्रीणामि ।
'कम्पाणस्तु निदाघोष्णप्रोष्माः शण्यसहा अपि' इति विश्वः ।
जम्पाणा शरीरगतैर्नौष्प्येन नोहारं देवं प्रीणामि । 'मेदस्तु
यथा वसा' इत्यमरः । वस्ते मांसमिति वसा । 'शुद्धमांसस्य यः
क्षिदः सा वसेति वेद्याः' इति स्वामी । वतया मांसक्षेदेन शीनं
देवं प्रीणामि । 'अथु नेत्राम्बु रोदनम्' इत्यमरः । अश्रुभिर्ने-
त्राम्बुभिः शुन्वाः देवताः प्रीणामि । 'रूपिका नेत्रयोर्मेलम्'
इत्यमरः । रूपीकाभिर्नेत्रमलैर्हावुनीदेवताः प्रीणामि । 'रश्मिरे-
ऽखलोहिताखरक्तशतवशोणितम्' इत्यमरः । अखले सृज्यते
इति वा अखत्क रश्मिरम् 'पह्नु' (पा० ६।१।६३) इत्य-
संज्ञादेशः । अक्षा रक्षामि प्रीणामि । अक्षैः पूर्वानुकावयैः
चित्राणि देवतानि प्रीणामि । 'रूपं खनावे सौन्दर्ये नाणके
पशुशब्दयोः' इति विश्वः । रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि
प्रीणामि । तत्रा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि । स्वादेति मन्त्रै-
राज्यं जुहोतीत्यर्थः । अत्र अग्नि हृदयेनाशान् हृदयाधेनेत्यादि
वावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि (३९।८-१३) आहु-
तीर्बहुपाव आश्वमेधिकत्वात् । 'अवन्त्येऽप्यन्तेऽप्यु मग्नस्या-
क्षिपिङ्गलस्य सलतिविक्रिचशृङ्गस्य सूर्येति जुहोति जुम्बकाय
स्वाहेति' (का० २०।१८।१८) । अवन्त्येऽप्यन्तेऽप्यु एवंविधस्य
पुंसो सूर्येति जुम्बकायेति मन्त्रेणार्ज्यं सकृदुहीतं जुहुयात् ।
कीदृशस्य पुंसः । जले मग्नस्य पिङ्गलस्य सलतेः स्ववाटस्य ।
विक्रिचस्य दन्तुरस्य शृङ्गस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः । वरुणदे-
वत्या द्विपदा यजुर्गोवत्री उदन्त्यपुत्रमुण्डिमदष्टा । जुम्बकाय
वरुणाय स्वाहा जुहुतमस्तु । 'वरुणो वै जुम्बः' (१३।३।
७।५) इति ध्रुतेः । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी ।
तदुक्तं हारीतेन 'जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।
अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति ॥ ९ ॥

दशमी ।

हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेकं

आसीत् । स दाधार पृथिवीं वामुतेमां कस्मै
देवाय हविषां विधेम ॥ १० ॥

एकादशी ।

यः प्राणितो निमेषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
वभूर्व । य ईशे अल्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषां विधेम ॥ ११ ॥

उ० यतस्तः कदेवत्याः त्रिदुभः प्रजापतिमुतहिरण्यग-
र्भमदष्टाः प्रजापत्यपशुनामभावीनां वाज्यानुवाक्याः । हे
व्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

म० यतस्तः कदेवत्याः त्रिदुभः प्रजापतिमुतहिरण्यगर्भमदष्टाः
प्रजापत्यपशुनामभावीनां वाज्यानुवाक्याः । हे व्याख्याते
(२३।१।३) ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रश्च रसया
सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहु कस्मै देवाय
हविषां विधेम ॥ १२ ॥

उ० ययं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषां विधेम हवि-
र्दंशः । विभक्तिव्यत्ययः । कशब्दस्य सर्वनामत्वमायम् । इमे
हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः ।
प्रथमा द्वितीयाथे । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति वचनात् ।
इमान् हिमवत्प्रभृत्यग्नीन्मास्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहु-
र्बुधाः । महित्वेति विभक्तेराकारः । रसा नदी 'रसतेः शब्द-
कर्मणः' इति निरुक्ते यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य
महित्वमाहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य
महित्वमाहुः । यस्य बाहु भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः ।
सर्वे जगत्स्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः । कस्मै देवाय हविषां
विधेमेति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

म० ययं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषां विधेम हविर्दंशः ।
विभक्तिव्यत्ययः । कशब्दस्य सर्वनामत्वमायम् । इमे हिमवन्तः
बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः । प्रथमा द्विती-
याथे । सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् । इमान् हिमवत्प्रभृत्य-
ग्नीन्मास्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्बुधाः । महित्वेति विभ-
क्तेराकारः । 'रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः' (निरु० ११।
२५) इति यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्व-
माहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्व-
माहुः । यस्य बाहु भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्वे जगत्स्य
प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं

यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्य देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

उ० आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः । बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः । भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विधे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते । देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते । तदुक्तम् 'यस्य श्रेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् । कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयंभूः पुनातु वः' इति । किंच यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः । मृत्युः संसारहेतुः । तदुक्तम् 'ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापिबन्ति' इति श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥ १३ ॥

म० कस्य देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः । बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः । भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विधे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते । तदुक्तम् 'यस्य श्रेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् । कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयंभूः पुनातु वः' इति । किंच यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः । मृत्युः संसारहेतुः । तदुक्तम् 'ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापिबन्ति' (श्वेता० ३। १०) इति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

आ नो भद्राः कर्तवो यन्तु विश्वतोऽद्विधासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सदमिद्वधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १४ ॥

उ० आ नो भद्राः । वैश्वदेवानां पशूनां वाज्यानुवाक्या दक्ष । पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्पः त्रिष्टुभोज्याः । आबन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकम् । भद्राः भन्दनीयाः स्तुत्याः । कतवः यज्ञाः संकल्पा वा । विश्वतः सर्वतः अद्विधासः अनुपार्हिसिताः अपरीतासः अपरिज्ञाताः केनचित् । उद्भिदः उद्भेत्तारोऽन्वेषां यज्ञकर्तृनां कल्याणां वा । किंच देवाः नः अस्माकम् सदैव सदा । इच्छद् एवार्थे । सदाकाल एव । वृधे वधेताय । असन् स्तुः मृषासुः । कथंभूताः । अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः रक्षितारश्च । दिवेदिवे अहन्वहनि तथा भूवादिति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

म० वैश्वदेवपशुवपुषोऽपशूनां वाज्यानुवाक्या दक्ष ऋचो विश्वदेवदेवता मोतमहः । तत्रादौ पञ्च जगत्पः । कतवो यज्ञाः संकल्पा वा नोऽस्मान् प्रति आबन्तु आगच्छन्तु । यज्ञकर्तारो वयं भवेमेतव्यः । कीदृशाः कतवः । भद्राः भन्दनीयाः 'भदि कल्याणे' कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः

अद्विधासः सर्वतोऽनुपार्हिसिताः । निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिज्ञाता अज्ञाताः । केनचित्फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्वान्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारः । यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किंच तथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वृधे असन् भवन्ति । तथा कतवः आगन्तव्यत्वं । सदमिदित्यर्थः सदायं । कीदृशा देवाः । अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः । यौतेः किम् तुल्यमान आयेः । न प्रायुवः अप्रायुवः अनलसा अस्माकं वृधे भवन्तित्यर्थः । तथा दिवेदिवे अहन्वहनि प्रलहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजुयतां देवानां रातिरभि नो निर्वर्तताम् । देवानां सुख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

उ० देवानां भद्रा । देवानां भद्रा भन्दनीया सुमतिः कल्याणी मतिः । अभिनो निवर्ततामित्यनुषङ्गः । अस्मान्प्रत्यभिमुखीभवतु । कथंभूतानां देवानाम् । ऋजुयतां ऋजुगामिनाम् । यद्वा ऋजुकामिनाम् । ऋजुं प्रगुणम् यजमानं कर्तुं ये कामयन्ते ते तयोक्ताः । किंच । देवानां रातिः दानम् अभि नः अस्माप्रति निवर्तताम् । ततो लब्धदानाः सन्तः । देवानां सुख्यं सखिभावम् । यजमानाः सन्तः उपसेदिम प्राप्नुयाम वयम् । ततो देवाः नः अस्माकं भक्तानामायुः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु । किमर्थम् । जीवसे चिरं जीवताय ॥ १५ ॥

म० भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान् प्रति अभिनिवर्ततामस्मदभिमुखीभवतु । कीदृशानां देवानाम् । ऋजुयताम् ऋजु अवकं यन्ति गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम् । इणः शतुप्रलयः । अवकगामिनाम् । यद्वा ऋजुमवकं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजुयन्ति 'सुखं आत्मानः कथन्' ऋजुयन्ति ते ऋजुयन्तस्तेषाम् । कथयन्ताच्छतुः । साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः । किंच देवानां रातिः दानं नोऽस्मानभिनिवर्तताम् । देवा अस्मान् ददन्तित्यर्थः । देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सुख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम । सदैर्लिटि उत्तमबहुले रूपम् संहितायां दीर्घः । देवा नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

तान्पूर्वेया निविदा ह्रमे वयं भर्ग मित्रमर्दिति दक्षमस्त्रिधम् । अयमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करन् ॥ १६ ॥

उ० तान् पूर्व्या । तान्देवान् पूर्व्या अष्टत्रिमया स्वयं-

भुवा । निविदा । निविच्छन्दो वाग्वाचकः । हुमहे आह्वयामो वयम् । तान् कानित्यत आह । भगं मित्रम् अदितिम् दक्षम् अश्विनम् अच्युतसद्भावम् । दक्षस्यैतद्विशेषणम् । अयमणम् वरुणम् सोमम् अश्विनौ च । यैः सहिता सरस्वती सुभगा नः अस्माकम् मयः सुखं कर्तुं करोत्विति ॥ १६ ॥

म० पूर्ववा प्राचीनया अश्विनमया स्वयंभुवा निविदा वाना वेदरूपया वयं तान्प्रसिद्धान्देवान् हुमहे आह्वयामः । निविच्छन्दो वाग्वाचकः । तान् कान् तत्राह । भगं मित्रम् अदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अयमणं वरुणं सोममश्विना अश्विनौ । अश्विधमिति भगवतीनां विशेषणम् । न त्रेधते ज्योतते सोऽस्मिन् तमच्युतसद्भावम् । किञ्च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगविसहिता नोऽस्माकं मयः कर्तुं सुखं करोतु ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः । तद्वावाणः सोमसुतो मयो-
भुवस्तदश्विना शृणुतं चिण्या युवम् ॥ १७ ॥

उ० तच्च । तद् भेषजं मयोभु सुखस्य भावयितु नः अस्माकम् वातः वातु अनुगृह्णातु । तच्च भेषजं माता पृथिवी अनुगृह्णातु । तच्च पिता द्यौः अनुगृह्णातु । तच्च प्रावाणः सोमसुतः सोमानिषवकारिणः मयोभुवः सुखस्य भावयितारः अनुगृह्णन्तु । तच्च हे अश्विनौ, चिण्या धारयितारौ युवं युवामपि शृणुतम् । भुवा च अनुगृह्णीतम् ॥ १७ ॥

म० वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु 'वा गतिगन्धनयोः' लोदं प्रधातु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । ददात्विति यावत् । कीदृशं हितम् । मयोभु मयः सुखं भवति तस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्नि-
मोत्री पृथिवी तद् हितं वातु । पिता पाळको द्यौः स्वर्गः तद् हितं वातु । सोमं सुखन्ति सोमसुतः सोमानिषवकारिणो प्रावाणः इषदः तद् भेषजं वान्तु ददातु । कीदृशा प्रावाणः । मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ, युवं युवां तद् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशी युवाम् । चिण्या चिण्या गृह्यद्वारयितारौ ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

तमीशानं जगतस्तुष्टुपस्पतिं धियंजिन्वमवसे हुमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसामसंयुधे रक्षिता पायुरदक्षः स्वस्तये ॥ १८ ॥

उ० तमीशानम् । तम् ईशानं रुद्रम् । कथं भूतम् । जगतः जंगमस्य तत्पुषः स्थावरस्य पतिमिव पतिम् । धियंजिन्वम् धिया युद्धा संकल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणाति

इति धियंजिन्वम् । यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वम् अवसे अचनाय तर्पणाय । हुमहे आह्वयामः वयम् । किञ्च पूषा नः अस्माकम् वेदसां धनानाम् असत् भूयात् वृधे वधेनाय । रक्षिता च वायुः पाता च अदक्षः अनुपहिंसितश्चान्ये केनचित् स्वस्तये अविनाशाय । तथा हुमहे वयमित्यनुपह्वः ॥ १८ ॥

म० वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं हुमहे आह्वयामः । कीदृशं तम् । जगतः जंगमस्य तत्पुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पाळकम् । धियंजिन्वं धियं वृद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियं-
जिन्वत्तम् अलक्ष् वृद्धिसन्तोषकारकम् । जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं हुमहे । अवसे अविनुं तर्पयितुम् । तुमर्थे असेप्रत्ययः । यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ स्वस्तये कल्या-
णाय च असत् भवतु तथा हुमहे इत्यर्थः । कीदृशः पूषा । वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पातुः पाळकः पुत्रादीनाम् । अदक्षः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्देवातु ॥ १९ ॥

उ० स्वस्ति नः स्वस्ति स्वस्त्ययनम् नः अस्माकम् इन्द्रः दधातु स्थापयतु । कथंभूतः । वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः । महाशब्दो महाकीर्तिर्वा स्वस्ति नोऽस्माकं पूषा दधातु । कथंभूतः । विश्ववेदाः सर्वज्ञो वा । स्वस्ति नः तार्क्ष्यो दधातु । कथंभूतः । अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितासुः । स्वस्ति नः अस्माकं बृहस्पतिश्च दधातु ॥ १९ ॥

म० विरादस्याना । आर्षो पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तृयो व्यूहेनैकादशकः 'तवर्को वैराजसैष्टुमथ' इति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः । वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्वस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु । कीदृशः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु । कीदृशः । अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्च-
कधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरुनोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

विंशी ।

पृषदश्वा मरुतः पृथिमातरः शुभंवावानो विद-
र्येषु जग्मयः । अग्निजिह्वा मर्नवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ २० ॥

उ० पृषदश्वा मरुतः । पृषन्तः शक्या अश्वा येषां ते पृषदश्वाः । पृथिमातरः । पृथिः द्यौर्मौता येषां त एवमु-
च्यन्ते । शुभंवावानः शुभं कर्तुं जनान्प्रति ये वान्ति ते

शुभंयावानः । 'आतो मनिन्कनिप्पविपक्ष' इति वनिप् । विदधेयु यज्ञेषु जन्मयः गमनशीलाः । 'आदगमहन-' इति किं । य इत्यंभुता मरुतस्ते अवसा असेन हविलक्षणेन आहूताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इहेत्यनुषङ्गः । ये च अग्निजिह्वा अग्निमुक्ताहुतादा इत्यर्थः । मनवः चतुर्विंश ते च अवसा गमसिद्ध । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विश्व-देवाः ते च नः अस्माकम् अवसागमसिद्ध यज्ञे ॥ २० ॥

म० जगती । मरुतो देवाः अवसासेन हविलक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु । कीदृशा मरुतः । पृषदधा पृषलः पृषतीसंज्ञा अथा वडवा वाहनं येषां ते पृषदधाः । पुंषद्वावः 'पृषलो मरुताम्' इति निबन्धवचनात् । यद्वा पृषन्तः शबलाः अथाः येषां ते पृथिवीर्गौर्दित्वा माता जननी येषां ते पृथिमातरः । शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः 'आतो मनिन्' (पा० ३ । २ । ७४) इति वनि-प्लवः । विदधेयु यज्ञेषु जन्मयः गमनशीलाः 'आदग-महन-' (पा० ३ । २ । १७१) इति किं । अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते 'अग्निमुक्ता वै देवाः' इति श्रुतेः । हुताद् इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्यश्चक्षः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरच-क्षसः । किंच न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभि-
र्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभिर्व्यशेमहि देव-
हितं यदायुः ॥ २१ ॥

तु० भद्रं कर्णेभिः । भद्रमनुकूलं कर्णेभिः कर्णभ्यां शृणु-
याम हे देवाः । भद्रं पश्येम अक्षभिः अक्षिभ्यां । हे यजत्राः
यजनीयाः । किंच । स्थिरैरङ्गैः अशिक्षितैः अङ्गैः । तुष्टुवाग्ँसः
देवान्स्तुतवन्तः । तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिकाभिस्तनूभिः
सहिताः व्यशेमहि व्यशुर्वीमहि । देवहितं देवैर्यत्स्थापितं
मनुष्याणामायुः तद्व्यशुर्वीमहि ॥ २१ ॥

म० तिस्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः, कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्या-
णमनुकूलं वयं शृणुयाम । हे यजत्राः, यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति
यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम
'बहुलं छन्दसि' (पा० ७ । १ । ७६) इति हलादी अक्षिषब्द-
स्यानवादेशः । किंच देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं
देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवन् तद्वयं व्यशेमहि व्यशुर्वीमहि
प्राप्नुयाम । कीदृशा वयम् । स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः करचरणा-
दिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्युताः तुष्टुवाग्ँसः भवताः
स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रां नञ्चका जरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो
मध्या रीरिपतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

तु० शतमित् । शतमपि शरदः अन्ति अन्तिके समीपे
भवथ हे देवाः । आकल्पकालमित्यभिप्रायः । अपिभिर्दृ-
तमेतत् । यत्र यस्मिन् शरदांशते नः अस्माकं यूयं चक्र
कृतवन्तः । जरसं जरं तनूनां जरानिमित्तां शक्तिमित्यभि-
प्रायः । किंच । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति पुत्रा अग्रयः यत्र
शरदां शते । यजमानस्य पितरो जमितारो भवन्ति । तदुक्तम्
'तत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृज' इत्युपक्रमेण 'तस्माज्जनयित्वा
विभृही'ति । यत्र पितरो भवन्ति । एतदप्युक्तमेव । 'स यत्र
त्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधाति तदेषोऽग्नेरधिजायते स एष
पुत्रः सन्पिता भवति अथवा पुत्रा एव पितृणामौर्ध्वदेहिकं
कुर्वाणाः पितरो यत्र संपद्यन्ते तदपि शरदांशतमन्तिक एव
इति । यत् एवमतो ब्रूमः । मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तोः
मारीरिपत् साहिसीष्ट नोऽस्माकं मध्या मध्ये अकाल एव
आयुः गन्तोः गन्तुं गमनशीलम् । उक्तं च 'संचिन्त्य संचिन्त्य
तमुग्रदण्डं सृष्टुं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव
चर्मवन्धाः सर्वे प्रवशाः शिथिलीभवन्ति' इति ॥ २२ ॥

म० हे देवाः, शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्ष-
पर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः । यत्र शर-
च्छते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरं चक्र कुरुष्व ।
करोतेलिटि मध्यमबहुवचनम् । 'असोऽस्तित्तिहः' (पा० ६ ।
३ । १३५) इति चकेत्यत्र संहितायां शीर्षः 'तिपातस्य च'
(पा० ६ । ३ । १३६) इति यत्रेत्यत्र शीर्षः । वार्षिकावधि
यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरयां पुत्रासोऽस्त्युत्राः
पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति । यावदस्माकं पौत्रा भवन्ती-
त्यर्थः । तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिपत मा
हित्तिष्ट । रिपतेरहितार्यस्य निजन्तस्य नञि रूपम् । कीदृश-
मायुः । गन्तोः गन्तुं गमनशीलम् । तदुक्तम् 'संचिन्त्य संचिन्त्य
तमुग्रदण्डं सृष्टुं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव
चर्मवन्धाः सर्वे प्रवशाः शिथिलीभवन्ति' इति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता
स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदिति-
र्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

तु० सर्वोत्पत्त्येनादिति मज्जरकस्त्येति । अदितिश्च द्यौः
अदितिश्च अन्तरिक्षम् अदितिश्च माता स च पिता स च
पुत्रः स इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे च देवाः पञ्चजनाः
मनुष्याश्च अदितिः । किं बहुनोकेन अदितिरेव जातं भूतम् ।

अदितिरे जनिष्यं जनिष्यमाणम् । अथवा नैवादितिरने-
गोच्यते किंपुनः एतान्पेव धौःप्रभृतीनि अदानानि महा-
भाग्ययुक्तानीति ॥ २३ ॥

म० मन्त्रादृक् सर्वात्मकत्वेनादिति स्तौति । धौः स्वर्गो-
ऽदितिः तदभिष्टातृत्वात् । एवमप्रेऽपि । अन्तरिक्षमदितिः माता
पुत्रश्च सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विधे सर्वे देवाः अदितिः ।
पञ्चजनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं
प्राणिजातं जनिष्यं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वाऽदिति-
र्मन्त्रेण गोच्यते शौरित्यादीनि सर्वाणि जनिष्यन्तानि अदितिः
अदितेऽपि अदीनानि महामाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमाचुरिन्द्रं ऋभुक्षा
मरुतः परिरुन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः
प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ २४ ॥

उ० मा नः । अश्वस्तोमीयं जुहोति । द्वाविंशत्यृग्मिषि-
ष्टुभिः । तृतीयाषष्ठी जगत्पौ । दीर्घतमा ऋषिः अश्वस्य
स्तूयमानत्वात् । या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन अश्वो
देवता । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् ।
यत् वाजिनः अश्वस्य । देवजातस्य देवैर्जनितस्य 'सूरादर्थं
वसवो निरतष्ट' इत्येतदभिप्रायम् । सप्तैः सरणस्य प्रवक्ष्यामः
उच्चारयामः । विदथे यज्ञे वीर्याणि चरित्राणि तत् मापरि-
रुन् मा गहन्तु नः अस्माकं देवाः स्तुत्याः । नत्वश्वप्रभृ-
तयस्तिर्यञ्च इति स्वाङ्गहो । अतो अवीमि मा परिरुन्ति ।
यद्यपि गहोचिता तथापि अथादिरूपेण देवानामेव स्तुतत्वा-
द्विवाशयः । के ते देवाः । मित्रः वरुणः अर्यमा आयुर्वायुः
वकारलोपेन । इन्द्रश्च ऋभुक्षा मरुतश्च ॥ २४ ॥

म० 'मा नो मित्र इति च प्रत्युचमनुवाकाभ्याम्' (का०
२०।८।७) । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकारमकेनानुवाक-
होमेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदथ-
स्वाष्टकावित्युक्तेः 'षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति' इति श्रुतेः ।
द्वाविंशतिकैचोऽश्वस्तुतिपरलादथ देवत्वाच्चष्टुभो दीर्घतमोदष्टाः
अत्र एव छागः (२६) इति तृतीया वृषमत्का (२९) इति
पशोः, एते द्वे जगत्पौ । ततः षोडशमिहोमः षड्भिः स्तुतिः
सर्वोभिर्वा होमः 'अश्वस्तोमीय' इत्युक्तं द्विपदा जुहोति' इति
श्रुतेः । अथ मन्त्रार्थः । विदथे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि
चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो
देवा मोऽभ्याम्मा परिरुन् मा निन्दन्तु । परिरुनानं निन्दा
'अस्वतिवक्तिरुवातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) च्लेरङ् 'न
माङ्गयोगे' (पा० ६।४।७४) इत्यङ्भावः । अस्माभि-
र्देवाः स्तुता न लभ्यादपस्तिर्यञ्च इति यद्यपि निन्दोचिता
तथाप्यश्वरूपेण देवानामेव स्तुतिः किमत्रे । षोडशस्य वाजिनः ।

देवजातस्य देवास्सर्वाजातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा 'सूरा-
दर्थं वसवो निरतष्ट' (२९।१३) इत्युक्तेः । सप्तैः 'सप्त
संवन्धे' सपत्ति देवैः सह युज्यत इति सप्तितस्य । के मा
निन्दन्तु तानाह । मित्रः अहरभिमानो देवः । वरुणः राज्य-
भिमानो देवः । अर्यमा आदित्यः । आयुः एति सततं गच्छतीति
आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋभवो देवाः क्षियन्ति
निवसन्ति यस्मिन् स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापतिः । यद्वा
इवाति व्याप्नोति सर्वमिति ऋभुक्षाः अर्तेभुक्षिन्प्रत्ययः 'पथि-
मभ्युभुक्षामात्' (पा० ४।१।८५) इति सावाकारः ।
इन्द्रविशेषणं वा ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां
मुखतो नयन्ति । सुप्राङ्गो मेम्वद्विश्वरूप इन्द्राप्-
ण्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २५ ॥

उ० यन्निर्णिजा । यदा निर्णिजा निर्णेजनेनोदकक्षानेन
संस्कृतस्य आलम्भतकाले यत्स्नापनमश्वस्य तदेतदुक्तम् ।
तथा रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । धनेन मणिकारणेन
प्रावृतस्य केसरपुच्छेषूपचितस्य अश्वस्य । सुवर्णांमणीन्केत-
रपुच्छेषु पठ्य आवपन्ति तदभिप्रायमेतत् । रातिं दानम्
आज्यसक्तुधानालालक्षणं गृभीतां गृहीतां मुखतो नयन्ति ।
अथाय राति हुतशेषं प्रयच्छन्तीत्येतदभिप्रायम् । तत् तदा
अश्वस्य सुप्राङ् सुषु प्रागज्जनः अजः मेम्वत् । मेम्वदिति
शब्दानुकरणम् । मेमे इति शब्दं कुर्वानः । विश्वरूपः
नानावर्णः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादित्येतदभिप्राय-
मेतत् । किंच इन्द्राप्णोः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियं पाथः अर्घं
पशुलक्षणम् । अप्येति अग्न्यागच्छति । यदिह पठ्यते
सौमापौष्णः इयामो नाभ्याम् तदेवान्भक्षां श्रुतो पठ्यते
इन्द्रापौष्णः इयामो नाभ्यामिति । तदर्थं मन्त्रोऽभिबदति
इन्द्राप्णोः प्रियमप्येति पाथ इति ॥ २५ ॥

म० यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुक्ताये गृभीतां
गृहीतां राति दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति
'अथाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति' इत्युक्तेः । तदा अजः छागः
अप्येति भक्षणायगच्छति । कीदृशोऽजः । सुप्राङ् सुषु
प्रावति पूर्वं गच्छतीति सुप्राङ् । कलाटे बद्ध इत्यर्थः । 'कृष्णग्रीव
आग्नेयो कलाटे पुरस्तात्' (२४।१) इत्युक्तेः । तथा मेम्वत्
शब्दानुकरणम् । मे मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि
रूपाणि यस्य । नानावर्णं इत्यर्थः । किंच इन्द्राप्णोः इन्द्रश्च
पूष्णश्च इन्द्रपूष्णौ तयोः 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६।३।
२६) इतीन्द्रपदस्य वीर्यः । इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽर्घं
पशुलक्षणं तदप्येति भक्षणाय नाभिबद्धोऽप्यागच्छति 'सौमा-
पौष्णः इयामो नाभ्याम्' (२४।१) इत्युक्तेः । हुतशेषमर्घं
नयन्नाय वीर्यते तदा ललाटनानिबद्धावजौ भक्षणायगच्छत

इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य । निर्णिजा निर्णेजनेन ज्ञानेन प्राप्-
तस्य संस्कृतस्य । आलम्भनकाले आपितस्य निर्णेजनं निर्णिज्
तया । निजतेः संप्रदादित्वाद्भावे किप् । तथा रेफणसा प्रा-
तस्य आच्छादितस्य । रेफण इति धननाम । धनेन सौवर्ण-
मविलक्षणेन प्राप्तस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन् केसरपुच्छेषु
पठ्य आवपन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

पञ्चिंशी ।

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिनां पूष्णो भागो
नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्चता
स्वष्टेदेन सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

उ० एष छागः । एष आग्नेयछागः पुरः अग्रतोऽप्रेषितः
नीयते अश्वेन वाजिना व्यापकेन सहितः । पूष्णश्च पोषक-
स्वाग्नेश्च भागो भजनीयः नीयते अश्वैः सह सोपि पर्यग्य
एव । विश्वेदेव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः हितः अग्नेः सर्व-
देवात्मकत्वात्सर्वदेवप्रियत्वम् । कस्मात् अभिप्रियम् अभि-
प्रेतं यत् यच्च पुरोडाशं कर्तुम् अर्चता अश्वेन सहितम् ।
अश्वस्तस्मिन्काले संज्यते पशुपुरोडाशः कियते तदेतदुक्तम् ।
त्वष्टा च धनमजम् तदा सौश्रवसाय शोभनान्तःकरणाय
जिन्वति प्रीणाति । स हि तस्याधिकार इति ॥ २६ ॥

म० यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना वेगवताश्वेन पुरः
पुरस्तात् नीयते प्राप्यते ललाटबद्धत्वात् । कीदृशः छागः ।
पूष्णो भागः पुष्णाति देवानिति पूषामित्यस्य भागः भजनीयः
'आग्नेयो रराटे' (२४।१) इत्युक्त्वात् । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो
देवेभ्यो हितः सर्वदेवाहः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा
त्वष्टा इव त्वष्टेन प्रजापतिरेव अर्चता अश्वेन सह एनं छागं
जिन्वति प्रीणाति । किमर्थम् । सौश्रवसाय शोभनं श्रवः
कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये
यज्ञे सूतानां स्वर्गामेकत्वात् । किन्तुतमेनम् । अभिप्रियं अभि-
प्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरोडाशं पुरो-
डाश्वन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तं पुरस्तादागत्यम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

यद्विष्यमृतुशो देवयानं त्रिमांनुपाः पर्यञ्चं
नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं
देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

उ० यद्विष्यम् यदा हविष्यम् ऋतुशः ऋतावृतौ
सव्यारिणं देवयानम् देवानां प्रापणीयं देवयानमार्गगामिनं
वा आदित्यवद्विचारितगतिं वा । त्रिःसंस्कृतम् व्यापनव्यञ्ज-
नमुवर्णमणिकप्रचारैः । मानुषाः ऋविष्यजमानाः परिणयन्ति
अश्वम् । अत्र तत्रेत्यर्थः । तस्मिन् काले पूष्णः पोषकस्याग्नेः
प्रथमो भागोऽज्ञातयः एति यज्ञम् देवेभ्यः प्रतिवेदयन् अजः

स्वकीयेन शब्देन । चरकभुतौ पूष्णो ललाट इति पठ्यते
तदभिप्रायमेतत् ॥ २७ ॥

म० मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिण-
यन्ति वारज्यं पर्यभिकुर्वन्ति । कीदृशमश्वम् । हविष्यं हविषे
हितं हविर्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं
देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम्, देवयानमार्गग-
मिनं वा । यदा देववदादित्यवयानं गतिर्यस्य । अनिवारित-
गतिमित्यर्थः । अत्रास्मिन्समये पर्यभिकरणकाले पूष्णः पोष-
कस्य वृद्धस्य वाग्नेर्मार्गोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एति
गच्छति । किं कुर्वन् । देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन्प्रज्ञापयन्
स्वशब्देन ज्ञापयन् । 'एष इहो' पूषति वर्धते पूषामिः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

होताध्वर्युरावया अभिमिन्धो प्रावप्राभ उत
शश्वस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन
वक्षणा आपृणध्वम् ॥ २८ ॥

उ० होताध्वर्युः । होता तत्र संविता सुविप्र इति
संबन्धः । यस्मिन्वज्ञे होता विश्वसिता । शस्त्राणामपि साधु-
मेधावी साधुवाक्छणो वा अध्वर्युश्च यस्मिन्वज्ञे आवयाः
आभिमुख्येन वयति कर्मणीत्यावयाः अभिमिन्धः अभि-
दीपकः प्रावप्राभः प्रावप्राहः सोमाभिषवाय प्रावग्रहणशीलः
उत अपि शंखा । तेन यज्ञेन साध्वलंकृतेन स्विष्टेन साधु
इष्टेन च । वक्षणाः नदीः देवानां तुष्टिकराः पयोदधिपय-
स्वापुरोडाशमांसैः । आपृणध्वं आपूरयध्वम् । अकूपणं दात-
व्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

म० हे होत्रादय ऋत्विजः, तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन
वक्षणाः नदीः घृतकुल्यायाः आपृणध्वं घृतपयोदधिपयसा-
पुरोडाशमांसैः पूरयत । वहन्तीति वक्षणाः । यज्ञं संपाद्य फलं
साधयतेत्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन । स्वरंकृतेन रलयोरैक्यम् ।
सुष्ठु अलंकृतेन विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन । स्विष्टेन
सुष्ठु इष्टेन । के ऋत्विजस्तानाह । होता आह्वाता देवानां
तजामक ऋत्विक् । अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्येति 'सुप
आत्मनः ववन्' 'कव्यन्वरपूतनस्यार्चि लोपः' (पा० ७।४।३९)
इति दिलोपः ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्यु-
प्रत्ययः । आवयाः आभिमुख्येनावयनतीत्यावयाः श्वेतवाहो-
क्वशासेति उक् । आवयाः प्रतिप्रस्थाता 'अवे वजः' (पा०
३।२।७२) इति णिन् अव्याप्नोरिति अवस्यालोपः । अभि-
मिन्धः अभिमिन्धे दीपयति अभिमिन्धः अग्रोत् 'भाष्ट्राद्यो-
रिन्धे' (पा० ६।३।७०) इति मुम् । प्रावप्राभः प्राव्यो
यज्ञाति सौति प्रावप्राभः । कर्मण्यण् इत्य भः प्रावस्तोता ।
उतापि शंखा संसति सौति संखा प्रसाखा । सुविप्रः शोभनो
विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा 'ब्रह्मा सर्वमिदं सर्वं वेदितुमर्हति'

इत्युक्तेः । अयमनुचालिगुणलक्षकः । एते यत्नेन वश्याः पूष-
धमिति संबन्धः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

यूपप्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय
तक्षति । ये चार्धेते पचनं पच्यन्त्युतो तेषामभि-
गूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

उ० यूपप्रस्का उत यूपं ये वृश्चन्ति त एवमुच्यन्ते । उत
अपिच ये यूपवाहाः यूपं ये वहन्ति । चपालं ये अश्वयूपाय
तक्षति ये जनाः अश्वबन्धनयूपाय चपालं यूपप्रभागं
तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम् । साधुसंपा-
दयन्ते । ये च अर्धेते अर्धाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं
काष्ठादि संभरन्ति । उतो अपिच तेषां जनानां संबन्धिनी
अभिगूर्तिः 'गुरी उद्यमने' । आगूरणमभिगूर्तिः स्वकाले सर्वं
करणीयमिति बुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु ॥ २९ ॥

म० तेषामुल्लिखामभिगूर्तिः अभिगोरणमभिगूर्तिरुच्यमः
नोऽस्मानिन्वतु ग्रीणातु व्याप्नोतु वा । अस्माकं यज्ञं सम्यक्
साधयल्लिख्यैः । 'इवि व्याप्तिप्रोणनशोः' खोट् शपि 'इदितो
नुम् घातोः' (पा० ४ । १ । ५८) इति नुमागमः । तेषां
केषाम् । ये यूपप्रस्काः यूपाय वृश्चन्ति तं छिन्दन्ति ते यूप-
प्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः ।
कर्मण्यण् । छिन्नस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयूपाय
अश्वबन्धनयूपार्धं चपालं तक्षति यूपप्रभागे स्वायं काष्ठं
तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । 'चपालो यूपकटकः' इत्यमरः ।
'तच्छ तन्मूकरणे' साधु संपादयन्तीत्यर्थः । उतो अपिच ये
नराः अर्धेते अर्धाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं
काष्ठमाणादिकं संभरन्ति सहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमो-
ऽस्मान्प्रोणालिख्यैः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा
उप वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति
देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

उ० उप प्र । उपप्रागात् उपेतु सुमत् 'सुमत्स्वधमित्यर्थः'
इति वाचकः । मे मम अधायि निहितम् यत् मन्म मननम् ।
किं तदिति चेत् । देवानाम् आशाः शंसनानि साधुसाध्वयं
पशुरामण्येदित्येवमादीनि । उप आगतः वीतपृष्ठः साधु-
पोषणेन प्राप्तपश्वाज्ञागः । कामितपृष्ठो वा । अश्वपृष्ठं हि सर्वं
एवारोहं कामयन्ति । यत् एवमतो ब्रवीमि । अन्वेनं विप्रा
ऋषयो मदन्ति । अनुमदन्ति अनुमोदन्ति एतमर्थं विप्रा
ऋषयश्च । स्वयं च देवानां पुष्टे पोषणाय । चक्रम कृतवन्तः ।
सुबन्धुं शोभनबन्धनं शोभनार्थमाह वा ॥ ३० ॥

म० मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपग-
च्छतु । सुमदित्यर्थं स्वधमित्यर्थः । 'सुमत् स्वधमित्यर्थः' (निरु०
६ । २२) इति वाचकोक्तः । तन्मन्म फलं मे मया अधायि
वृतमित्यर्थः । किंच अयं वीतं पृष्ठं पृष्ठं यस्य । यद्वा वीतं
कामितं पृष्ठं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय सर्वं कामयन्ते त वीतपृ-
ष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः । उप-
गच्छतु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किंच देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम्
भावे निष्ठा । निमित्ते सप्तमी । देवपुष्टिनिमित्तं यमर्थं ययं
सुबन्धुं चक्रम कृतवन्तः । संहितायां दीर्घः । शोभनो बन्धु-
बन्धनं यस्य तम् यमर्थं बद्धवन्तः । एतमर्थं विप्रा मेधाविनः
ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋषिबोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां
तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

यद्वाजिनो दामं सदानमर्चतो या शीर्षण्या
रक्षता रक्षुरस्य । यद्वा वास्य प्रभृतमास्ये तृणं
सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

उ० यद्वाजिनः वेजनवतः दामं प्रीवाबन्धनरज्जुः सदानं
सम्पगवच्छेदकं पादबन्धनम् अर्चतः अश्वस्य । याच शीर्षण्या
शिरसि यद्वा नियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वा घः
पादपूरणे । अस्याश्वस्य प्रभृतं प्रहृतं निक्षिप्तम् आस्ये मुखे
तृणम् सर्वाणि तानि ते तव हे यजमान । अपि देवेषु अपि
प्रजापतये अस्तु । सन्निवति प्राप्ते वचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥

म० वाजिनो वेगवतोऽर्चतोऽश्वस्य यत् दामं प्रीवाबद्धा
रज्जुः यच्च सदानं पादबन्धनरज्जुः । वा च शीर्षण्या शीर्षं
भवा शीर्षण्या शिरोरब्दास्याश्वस्य रज्जुः । शिरःशब्दात् 'भवे
छन्दति' (पा० ४ । ४ । ११०) इति यत् । 'वे च तद्धिते'
(पा० ६ । १ । ६१) इति शीर्षादेशः । तित् स्वरितम् ।
कदिस्था रक्षता रज्जुः अस्यान्यापि वा रज्जुः । वायवा अस्या-
श्वस्य च प्रतिदम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं यत् तृणं
हे अश्व, ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु देवोपयो-
गीनि भवन्तु देवलं प्राप्नुवन्तु वा । अश्वोपयुक्तानां सर्वेषां
देवत्वमाशास्यते ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

यदध्वस्य ऋविषो मक्षिकाश्च यद्वा स्वरी स्वर्धितौ
रिप्तमस्ति । यदस्तयोः शमितुर्ध्वस्त्रेषु सर्वा ता ते
अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

उ० यदध्वस्य । यत् अध्वस्य ऋविषः अध्वज्ञभूतस्य
ऋष्यस्य मांसस्य 'ऋष्यं विकृताच्चायत' इति नैरुक्ताः ।
अङ्गम् । मक्षिका आश अशितवती । यद्वा । स्वरी स्वर्धितौ
रिप्तमस्ति । यच्च स्वरी पञ्चजनकाले स्वर्धितौ शासे छेदनकाले

लिप्तं लग्नमस्ति । यच्च हस्तयोः शमितुः रिप्तम् । यच्च तलेषु रिप्तम् सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० मक्षिका अश्वस्य कविषः कविः वदाश नक्षितवती । अश्रातेर्लिप्तं कविषः इति कर्मणि षष्ठी । वाथवा यत् मांसं स्वरी पश्वजनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति 'स्वरुणा पशुमनकि' इति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शासे लिप्तमस्ति क्लेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नलेषु लिप्तम् हे अश्व, सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु । वचनव्यत्ययः । सर्वं लक्ष्यं देवभोग्यं भवतु ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

यद्वैध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य कविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

उ० यद्वैध्वम् यत् ऊवध्वम् । भक्षितमपरिणतमाशायस्यमूत्रव्यमुच्यते । उदरस्य अयुते पृथग्भूतम् अपवाति गन्धावते । यच्च आमस्य अपक्वस्य कविषः मांसस्य गन्धः अस्ति विधत्ते । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु । तत्सर्वं शमितारः विशसनकर्तारः सुकृतानि सुसंस्कृतानि दोषरहितानि कुर्वन्तु । उत अपिच मेधं मेध्यं यज्ञार्हम् । शृतपाकं देवयोग्यपाकं पचतु । अतिपक्वमीपत्यकं च मा कुर्वन्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

म० उदरस्य ऊवध्वमीपजीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति । भक्षितमपक्वमाशयस्थमूत्रव्यमुच्यते । आमस्यापक्वस्य कविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यमर्थं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवभोग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा पचन्तु । अतिपक्वमीपत्यकं च मा कुर्वन्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादग्निशूलं निहतस्यावधावति । मा तद्भूम्यामात्रिण्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशश्नो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

उ० यत्ते । शूले सशेषपचणम् तदभिवद्वत्यर्थं मज्जः । यच्च ते तत्र गात्रादवयवात् अग्निना पच्यमानात् ऊष्मरूपं रसो वा अवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यदह्वरसरूपम् अग्निशूलं शूलमभिलक्ष्य मासादुत्कृष्टं धावति गच्छति । मात्रिषत् मात्रिषत् तदङ्गं भूम्याम् माच तृणेषु । किंतु देवेभ्यः तत् उशश्नः 'वश कान्तौ' कामयमानेभ्यः रातं दानम् अस्तु ॥ ३४ ॥

म० हे अश्व, अग्निना पच्यमानास्ते तव गात्रात्, शरीरात्,

यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अवस्ताद्वच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गं शूलमभि अवधावति शूलेन पाके कियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माश्रादिकं भूम्यां मा आभिषत् भूम्याच्छिष्टं मा भूत् । श्रिपेः पुषादिस्वात् च्छेरत् । तथा तृणेषु मात्रिषत् विशसनसमये तृणलम् नास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलम् सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु 'रा दाने' । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः इषिः कामयमानेभ्यः । 'वश कान्तौ' लटः शत्रादेशः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पकं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये चावन्तो माऽसमिक्षामुपासते उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ३५ ॥

उ० ये वाजिनम् । ये जनाः वाजिनमर्थं परिपश्यन्ति पकं सन्तम् । ये च एनमर्थम् आहुः । किमाहुः । सुरभिरयमर्थः अतो निर्हरं किञ्चिदस्मभ्यं देहीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः । ये च अवन्तोऽध्वस्य संबन्धिनी मांसमिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाज्ञां काङ्क्षते । उतो तेषाम् अपिच तेषां संबन्धिनी वा अभिगूर्तिः सा नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु । यज्ञा देवपरोषं मज्जो व्याख्येयः । ये देवाः वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वम् कदा होष्यतीति । विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरयमर्थोतनिर्हरं निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चावन्तो मांसमिक्षामुपासते लिप्सते उतो तेषामभिगूर्ति न इन्वतु । वयं तु देवानामन्यभूता इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

म० ये जनाः पकं वाजिनमर्थं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति । य ईम् ईमित्यवयवं चायं । ये च ईमाहुः एवं कथयन्ति । किम् । सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हरं अग्नेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अवन्तोऽध्वस्य मांसमिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां कुर्वन्ते । उतो अपिच तेषां पाकद्रष्टादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु शीघ्रातु । यज्ञायं मज्जो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पकं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति । ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हरं देहीत्याहुः । ये चावन्तो मांसमिक्षामुपासते मांसं वाचन्ते तेषामभिगूर्तिः संकल्पोऽस्याप्यीयातु । सफलो भवतित्यर्थः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

यन्नीक्षणं माऽस्पृश्या उखाया या पात्राणि युष्ण आसेचनानि । ऊष्मण्यापिधाना चरुणामङ्गाः सुताः परिभूषन्त्यर्थम् ॥ ३६ ॥

उ० यन्नीक्षणम् । यत् नीक्षणम् नितरामोक्षयते श्रुताश्च तत्र संबन्धिभ्योऽर्घा इति येन द्रव्यादिना तत् नीक्षणम् । मांसचन्माः । 'मांसस्य पश्चि युद्धघ्नोः' इत्यकारलोपः ।

उखावाः यानि च पात्राणि यूष्णः वसायाः । यूषशब्दस्य यूषश्चादेशः पात्रैकवचने उपधालोपश्च । आसेचनानि आसिच्यन्ते येवित्यासेचनानि । ऊष्मण्या । ऊष्मण्यस्य धारणार्थं यत् प्रत्ययः । यानि च ऊष्मण्यानि पिधाना पिधानानि च चरुणां स्थालीनाम् । ये च अङ्गाः अङ्गो-पलक्षकाः । शरीरवचनोऽङ्गुलवद् । याश्च सूनाः अश्व-विशसनाधिकरणभूताः येतसमवयवः तानि सर्वाणि परि-भूयन्ति 'भूय अलंकारे' । अलंकुर्वन्ति परिरक्षन्ति वा अथम् ॥ ३३ ॥

म० एते पदार्था अर्थं परिभूयन्ति अलंकुर्वन्ति । स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः । 'भूय अलंकारे' भौवाधिकः । एते के तानाह । यत् उखावाः स्वात्याः नौक्षणं नितराभीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृशा उखावाः । मांस्यन्त्याः मांसं पच्यते यस्यां ता मांस्यन्ती तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः । 'कर-णाधिकरणयोध' (पा० ३ । ३ । ११७) सुट् । 'मांसस्य पचि बुद्धयजोः' इति मांसस्याकारलोपः 'टिड्ढणञ्-' (पा० ४ । १ । १५) इति ऋप् । तथा यूष्णः पकारस्य आसेच-नानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि वा यानि पात्राणि । 'पइन्' इति यूषशब्दस्य यूषश्चादेशः । यानि च चरुणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादन-पात्राणि । कीदृशानि तानि । ऊष्मण्या ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि । ऊष्मण्यशब्दाधारणार्थं यप्रत्ययः । आच्छा-दने ऊष्मा बहिर्न गतीत्यर्थः । तथा अङ्गाः चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमवयवानि । सूनाः विशसनकरण-भूताः स्त्रियलादयः । एतेऽर्थं परिभूयन्ति ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

मा त्वाग्निध्वनयीदुसगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि-
विक्त जग्निः । इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासुः
प्रतिगृभ्णन्त्यथम् ॥ ३७ ॥

उ० मा त्वाग्निः हे अथ, मा त्वा अग्निः ध्वनयीत् । ध्वनिः शब्दकर्म । शब्दं कारयेत् । कथंभूतः । धूमसन्धिः अल्प-धूमावरणः । मांसं हि पच्यन्निर्द्दृष्टव्यल्पधूमावरणो भवति । तच्च दृष्टमानं सिमसिमाशब्दं करोत्यत एवमुच्यते । मा च उखा भ्राजन्ती संदीपिता अत्यन्ताग्निसेयोगेन । अभिविक्त 'ओषिजी भयचलनयोः' अभिविनक्तु अभिनष्टा विदीर्येत वा । उखावा वृद्धा मांसरसं तदिदोच्यते । जग्निः गन्धग्रह-णशीला उखा । नन्वचेतनोखा कथं गन्धं जिघ्रति । उच्यते । अधिष्टाभ्योऽन्न देवताः सन्तीति पुरस्तादतिपादितं तच्चात्र पुनः स्मार्यते । इष्टं योगेन सङ्गतीकृतम् वीतं कामितम् अभिगूर्तम् अभ्युद्यतम् वषट्कृतं चादानकाले । यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाग्नीभिः पर्यैक्षितम् अभिगूर्तं येषजामह

इत्यागूर्त्तोकम् पदकृतं वषट्कारेण संस्कृतम् तं तादृशम् देवा एव देवासः प्रतिगृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति अथम् ॥ ३७ ॥

म० हे अथ पच्यमानाश्चावयव, अग्निः त्वा त्वा मा ध्वन-यीत् ध्वनि मा कारयतु । ध्वनौ सति माण्डग्रहः स्यात् । दृष्टमानं मांसं सिमसिमेति शब्दं करोति तन्मातु 'नोनयति-ध्वनयति-' (पा० ३ । १ । ५१) इत्यादिना ण्यन्ताच्चप्रति-वेधः 'इयन्तक्षण-' (पा० ७ । २ । ५) इति वृज्यभावः । कीदृशोऽग्निः । धूमसन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प-धूमवानित्यर्थः । 'अल्पास्वायाम्-' (पा० ५ । ४ । १३६) इति धूमाधिकारः । किंच भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक्त मा चलतु 'ओषिजी भयचलनयोः' छञि तच्चि 'क्षलो हलि' (पा० ८ । २ । २६) इति सिलोपे रूपम् । 'न माण्डयोगे' (पा० ६ । ४ । ७४) इत्यङभावः । कीदृशी उखा । जग्निः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति जग्निः 'आह-गम-' (पा० ६ । २ । १७१) इति किन्प्रत्ययः । अधि-ष्टाभ्या देवताया प्राणम् । तमेवंविधमर्थं देवासः देवाः प्रति-गृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमथम् । इष्टं प्रयाजैः । वीतमा-ग्नीभिः पर्यैक्षितम् । अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्तोकम् । वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पङ्क्तिशमर्धतः ।
यच्च पृषो यच्च घासि जघास सर्वा ता ते अपि
देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

उ० निक्रमणं निषदतम् निक्रमणं गमनं वसति-स्थानात् । निषदनं तत्रैव स्थितिः । विवर्तनं भ्रमणम् । यान्येतानि चेष्टितानि । यच्च पङ्क्तिशम् । पादेषु विसतीति पङ्क्तिं पादबन्धनमुच्यते अवैतः अथस्य । यच्च पृषो पीत-वानुदकम् । यच्च घासि यवसं जघास । 'घस्ल अदने' भक्षितवान् । सर्वाणि तानि निक्रमणादीनि ते तव हे अथ, अपि देवेषु अपि प्रजापतये अस्तु सन्तु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूयश्चित्ताशयः ॥ ३८ ॥

म० यत् निक्रमणं नितरां कमते यत्र तत् निष्क्रमणस्या-नम् । निषदनं नितरां सीदत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्या-नम् । विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्या-नम् । सर्वप्राधिकरणे ल्युट् । वषावेतोऽश्वस्य पङ्क्तिशम् । पङ्केषु विसति पङ्क्तिं पादबन्धनम् । कियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः । आलम्भसमये यानि अथस्य निक्रमणादीनि चेष्टि-तानि । किंच यच्च पृषो यजर्तं पीतवान् यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् 'घस्ल अदने' लिट् । हे अथ, ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवायंस्याथस्य रोमाणीनामपि निरर्थकत्वं मारितित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

यदध्याय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्या-
न्यसौ । संदानमवन्तं पट्टीशं प्रियादेवेष्वावा-
यन्ति ॥ ३९ ॥

उ० यदध्याय । यद अध्याय संज्ञममानाय वासः उप-
स्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति । यच्च अधीवासम् उपर्या-
च्छादनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्यानि
उपस्तृणन्ति असौ अध्याय । यच्च संदानं संदीपतेऽनेनेति
संदानं शिरोबन्धनम् अवन्तम् अर्धते इति विभक्त्यत्ययः ।
अध्यायेति सामानाधिकरण्यात् । यच्च पट्टीशं पादवासः
एतानि प्रियाणि देवेषु आधामयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥

म० प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तुनि देवेषु आयामयन्ति
आगमयन्ति । ऋत्विजोऽध्वर्युतानि देवेभ्येव प्रापयन्तीत्यर्थः ।
कानीकृत आह । अध्याय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो
वक्ष्यमुपस्तृणन्ति 'स्तृण् आच्छादने' इत्यादिकः । तथा या
वानि हिरण्यानि सौवर्णसकृतानि असौ अध्याय उपस्तृणन्ति ।
तथा अवन्तम् षड्वर्षे द्वितीया । अवन्तोऽध्वस्य संदानं शिरो-
बन्धनं पट्टीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति ।
कीदृशानि । प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

यत्ते सादे महसा शकृतस्य पाण्ण्या वा कशया
वा तुतोद । सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता
ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

उ० यत्ते सादे । हे अश्व, यत् ते तव सादे । सीदन्त्य-
श्ववारा अस्मिन्निति सादोऽध्वपृष्ठम् तस्मिन्सादे अवस्थितो-
ऽध्ववारः महसा महत्वेनावृत्तः सन् । कशंभूतस्य । शकृतस्य
शब्दानुकरणमेतत् । शकारं कुर्वतः । अनन्तरम् पाण्ण्या
वा कशया वा तुतोद । 'तुद व्यथने' । तुदति व्यथयति
सुचा इव ता तानि यथा सुचा हविषः हविरिति विभक्ति-
व्यत्ययः । अध्वरेषु वजेषु लुहति एवं सर्वाणि ते तव
ब्रह्मणा अवीकक्षणेन सूदयामि क्षारयामि । आहुतित्वेन
कल्पयामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

म० हे अश्व, अध्ववारः सादे गमने यत्ते तव ता पाण्ण्या
पादाधोनागेन कशया वा तुतोद पीडितवार 'तुद व्यथने'
किद् । सद्ने सादः घम् । कीदृशस्य तव । महसा बलेन शकृ-
तस्य शकृतमस्यास्ति शकृतः तस्य । शब्दानुकरणमेतत् ।
शकारे कुर्वतः । अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव
प्राणिकृशाताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि 'धृद क्षरणे'
चुरादिः क्षारयामि । यत्ते आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः । हविषः सुचेव हविराज्यादिकं यथा सुचा लुहा
सूदयामि तद्वत् । एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वैक्कीरधस्य स्वधितिः
समेति । अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्पर-
नुधुष्या विशस्त ॥ ४१ ॥

उ० चतुस्त्रिंशत् । चतुस्त्रिंशत् वंक्ष्यः । वाजिनः वैज-
न्वतोऽध्वस्य देवबन्धोः देवानां प्रियस्य । देवा बन्धवोऽस्य
इति वा भावी देवबन्धुः । देवो ह्यसौ भविष्यति एवंभूत-
स्याश्वस्य वंक्षीः वंक्ष्यः उभयपार्श्वस्थास्थीनि स्वधितिः छेद-
नसाधनोऽसिः समेति एकमकृत्वा सङ्गच्छति यतः अतो
ब्रवीमि । अच्छिद्रा गात्रा अच्छिद्राणि अन्नवर्षणितानि गात्रा
गात्राणि वयुना प्रज्ञानेन कृणोत कुरुत हे शमितारः । किंच
परुष्परः पर्वपर्व हृदयाद्यङ्गम् अनुधुष्य इदमिदमिति संशय्य
विशस्त विशस्तं कुरुत । उत्तरार्धस्यैव मन्त्ररूपसंबन्धः ॥ ४१ ॥

म० स्वधितिः पशुछेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्
वंक्षीः चतुस्त्रिंशत्संख्याकान्युभयपार्श्वस्थास्थीनि समेति सम्भगा-
गच्छति छेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य । वाजिनः वज्रति मच्छ-
तीति वागी तस्य । वैगवत इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः
प्रियस्तस्य, देवा बन्धवो वसेयति वा भावी निर्देशः ।
अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्ष्यः अजादीनां षड्विंशतिः । अतो हे
ऋत्विजः, वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि अच्छिद्रा
अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत । स्वधितिना
छिद्राणि सच्छिद्राणि वर्तन्ते ताम्यच्छिद्राणि कुरुत । किंच परः
परः 'प्रन्धिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमरः । 'निखवीप्सयोः' इति
(पा० ८।१।४) द्रितम् । प्रतिपर्वं प्रत्यवयवम् अनुधुष्य
इदमिति नात्रा संशय्य यूयं विशस्त विशस्तं छेदं कुरुत ।
'शमु हिंसायाम्' छान्दसः षणो लुक् । कृणोत 'कृ करणे'
खादिः 'तानव-' (पा० ७।१।४५) इति मन्त्रमवहुन-
चनस्य तवादेशः ततो गुणः । अनुधुष्य, 'धुषिर् निघञ्चे' क्तो
स्वप् ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

एकस्त्वष्टरध्वसा विशस्ता द्वा यन्तारा भवत-
स्तथ ऋतुः । या ते गात्राणामस्तुथा कृणोमि ता ता
पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥ ४२ ॥

उ० एकस्त्वष्ट्रः । एकः अश्वस्य विशस्ता विशसिता संव-
त्सरः । तदुक्तम् 'संवत्सरस्य तेजसेति' । त्वष्ट्रः आदित्यादुरप-
रस्यथाश्वस्य । तदुक्तम् 'सुरादं वसयो निरतष्ट' इति । द्वा
यन्तारा द्वौ नियन्तारौ अहोरात्रौ शावापृथिव्यौ वा भवतः ।
तथा ऋतुः द्वितीयो मासानां नियमेति शेषः । एवमश्वस्य
विशसितान् उक्त्वा अग्नेदानीं स्वकीयं कर्मोष्यपुराह । या
ते यानि तव हे अश्व गात्राणामज्ञानाम्, ऋतुया ऋतावुतौ
काले काले बन्धनानि कृणोमि करोमि ता ता तानि तानि

पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये प्रजुहोमि प्रज्ञानानुरोधेन
जुहोमि अग्नौ ॥ ४२ ॥

म० अथस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीद-
दासाधस्य । त्वष्टः दीप्तस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजा-
पतिरेवाधस्य शस्तेत्यर्थः । शस्तेस्तुच् । तथा वन्तारा वन्तारौ
नियमनकर्तारौ वा द्वौ यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः । तयो-
रेव सर्वेषां नियन्त्रादिति भावः । तत्र ऋतुः अत्र 'कृत्यकः'
(पा० ६ । १ । १२८) इति ह्रस्वप्रकृतिभावौ । एवमधस्य
विशसितृयन्तुवत्त्वाध्वर्युः स्वकर्माह । हे अध, ते तव गात्राणां
पिण्डानां गात्रसंबन्धिनो मांसपिण्डानां वा यानि अज्ञानि अहं
कृणोमि हन्मि छिनमि । 'कृन् बन्धे' स्वादिः । ऋतुया ऋतौ
ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता ता तानि ताम्यज्ञानि अग्नौ
प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

मा त्वा तपस्त्रिय आत्मा पियन्तं मा स्वधिति-
स्तन्व आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृध्रविशस्तातिहाय
छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ ४३ ॥

उ० मा त्वा तपत् । मा त्वा तपत् । स्वाशब्देनात्र विशा-
नाभोष्यते । मुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः ।
स हि ध्रुवो प्रियमित्येतदुपासीतेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम्
देवलोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् । मा च स्वधितिः शास्त्रं तन्वः
शरीरस्य अतिष्ठिपत् अस्थापयत् एकादशमवदानभूतम् ते
तव । माच ते तव गृध्रः मांसग्रहणे गर्धालुर्लब्धः । अविशस्ता
विशसने अकुशलः अतिहाय अतिक्रम्य । छिद्रा छिद्राणि
गात्राणि असिना मिथूकः मिथ्या अकार्षीत् ॥ ४३ ॥

म० हे अध, प्रियः बलभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः
त्वा त्वा मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् । तव देहवियोग-
जनिता व्यथा मा भूदिति विशानात्मानं प्रयुच्यते । किभूतं
ज्ञाम् । अपियन्तम् । अन्वेतौल्यपिबन् तम् देवलोकं गच्छ-
न्तम् । अपिपूर्वदेतेः शतृप्रत्ययः । किंच स्वधितिः शास्त्रं ते
तव तन्वः तनूः अज्ञानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु ।
सर्वाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः । तिष्ठतेर्भ्यन्तस्य छुञि
चञि 'तिष्ठतेरित्' (पा० ७ । ४ । ५) इतीकारे कृते
दित्वादिति । किंच शमिता ते तव गात्राणि अज्ञानि अतिहाय
सकला शास्त्रोक्तकर्म स्वकला असिना शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा
छिद्राणि अवधाच्छिद्राणि मा कः मा कार्षीत् । करोतेल्लेङि
'मन्त्रे घसह्र' (पा० २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेलेङ् गुणे
'हलङ्वाच्' (पा० ६ । १ । ६८) इति लिपो लोपे विसर्गः ।
मिथु इति मिथ्यार्थेऽन्यम् । संहितायां वीर्यः । कीदृशः
शमिता । गृध्रः गृध्र्यतीति गृध्रः कृष्वः केवलं मांसग्रहणेच्छुः ।
अतएवाविशस्ता न विशेषेण घसति हिनस्ति अविशस्ता विश-

सने अकुशलः । अतएवाव्यथा मा छिदत् । सम्यगवदानानि
करोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँः ॥
इदेषि पृथिभिः सुगोभिः । हरी ते युञ्जा पृषती
अभूतामुपास्वाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ ४४ ॥

उ० न वै । न वा उ एतदिति व्याख्यातम् । अन्यथ
हरीन्द्राश्च ते तव । युञ्जा योजनाहौ बोधारौ प्रतिधुरौ
अभूताम् । पृषती च मरुतां संबन्धिनावधौ प्रतिधुराव-
भूताम् । तदुक्तमधरधाने 'युञ्जन्त्यस्य काभ्या हरी' इति ।
एभिर्दिव्यैस्त्वं समानं लोकं संजस इत्यभिप्रायः । एनमुप-
श्रुत्य स्वयमेव उपास्यात् उपस्थितः वाजी । धुरि रासंभस्य
अश्विसंबन्धिनः । रासभावधिनोरित्यादिष्टं प्रयोजनम् ॥ ४४ ॥

म० वै एवार्थे उ अवधारणे । हे अध, लगेतच्चैव क्रियसे
इतराद्यवत् मृतो न भवति देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत-
एव न रिष्यसि हिंससे व्यर्षहिंसाया अनावात् । रिषतेर्बहि
परसंपदमापेम् । ननु प्रत्यक्षे मरणमज्ञानाद्यव दृश्यते तर्हि
कथमेवमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगोभिः
सुगैः साधुगमनैः पृथिभिर्मर्गैः देवयानरूपैः देवान् इत् एषि
देवानेव गच्छसि । अथो युञ्जा मनुजिः । कथं देवान् प्रति
गमनं तत्राह । हे अध, ते तव हरी इन्द्राश्चो युञ्जा युञ्जौ रथे
युञ्जौ अभूतां भविष्यतः । 'आशंसायां भूतवच' (पा० ३ ।
३ । १३२) इति भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरी इन्द्रस्येति
यास्कः । तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जौ अभूताम् ।
पृषत्यो मरुतामिति च । युञ्जस्ते युञ्जौ 'कृत्तिन्दश्म्' (पा०
३ । २ । ५९) इत्यादिना किन् 'किन्प्रत्ययस्य कृः' (पा०
८ । २ । ६२) इति कृत्वम् 'युजेरसमासे' (पा० ७ । १ ।
७१) इति जुम् 'मुपां सुलङ्' (पा० ७ । १ । ३९) इति
विभक्तेशालम् । किंच रासनस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहन-
स्थाने वाजी कथिदश्वः उपास्यात् उपस्थास्यति । देवत्वं
प्राप्त्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति
भावः । यद्वा तत्तदेवभावं प्राप्तं त्वां तानि तानि वाहनानि
वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

सुगव्यं नो वाजी स्वध्वं पुष्टसः पुत्राँः ॥ उत्र
विश्वापुषष्ट रयिम् । अनागास्त्वं नो अदितिः
कृणोतु अत्र नो अथो वनताष्ट हविष्मान् ॥ ४५ ॥

उ० इदानीं वात्रा । सुगव्यं नः । शोभनगव्यं नोऽस्माकं
वाजी कृणोतु करोतु । स्वध्वं शोभनाच्च च करोतु पुंसः
पुत्राश्चकरोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रशब्देनोच्यन्ते इत्यतो
वितौषणं पुंस इति । उत अपिच विश्वापुषम् सर्वस्य पोषकं

रयि धनं करोतु । किंच अनागाः असपराधम् त्वं च ।
नोऽस्माकम् अदितिर्देवमाता च करोतु । नैघंटुको वा अदि-
तिशब्दः । अनागास्त्वं नः अदितिः अदीनोऽधः करोतु ।
किंच । शत्रं नोऽस्माकं वनताम् । करोत्यर्थं वनतिः । करोतु
हविष्मान् अन्धः सर्वे अन्धावयवाः हवीरपि ॥ ४५ ॥

म० इदानीं याच्ना क्रियते । वाजी देवलं प्राप्तोऽधः
नोऽस्माकं सुगन्धं शोभनं गोसमूहं कृणोतु । गवां समूहो गव्यम् ।
'खलमोरघात' (पा० ४ । २ । ५०) इति वत्प्रत्ययः । शोभनं
गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वध्वं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्वम्
'किशाधु-' (पा० ४ । २ । ४८) इति विकल्पात्प्रत्यये यत् ।
शोभनमश्वं स्वध्वम् । तथा पुंसः पुत्रान्करोतु । पुत्रस्य चोऽपत्य-
वाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधका-
न्युत्तान् करोतु । उतापि च रयि धनं करोतु । कीदृशं रयिम् ।
विश्वपुषम् पुण्यासीति पुषः 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५)
इति कप्रत्ययः । विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं
धनं करोतित्यर्थः । संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किंच
नोऽस्माकमनागास्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो
यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्चान्दसः । निष्पापत्वं
करोतु पापसद्भावे उत्तमफलाप्राप्तेः । किंच अन्धो नोऽस्माकं
शत्रं क्षतत्राणं परवालम्भनाद्रक्षणं वा करोतु । कीदृशोऽधः ।
अदितिः नास्ति दितिः स्रज्जनं दैत्यं वा जस्य सः । हविष्मान्
हविरस्यास्तीति हविष्मान् 'तदस्मास्ति-' (पा० ५ । २ । १४)
इति नतुप् । हविर्भूतावयवः । यद्वा देवलाप्या हविष्मान् ।
ईदृशोऽधो नः शत्रं वनतां करोतु । वनतिः करो-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च
देवाः । आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुद्भिस्सभ्यं भेषजा
करत । यज्ञं च नस्तन्वुं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह
सीषधाति ॥ ४६ ॥

उ० इमा नु । षट् द्विपदाः विराजः तिस्रो वैश्वदेव्यः ।
स्मिन् आग्नेयः । 'द्विपदा उत्तमा जुहोति' इति श्रुतिः ।
नुकम् इतिनिपातावनर्थको । इमानि भुवनानि भूतजातानि
सीषधाम साधयाम वयम् । ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान्
विश्वे च देवाः आदित्यैः सहितः इन्द्रः सर्गणः मरुद्भिश्च
सहितः अस्मभ्यमस्माकं भेषजा भेषजानि कराकरोतु । किंच
यज्ञं च नोऽस्माकं तन्वं च शरीरं च आदित्यैः सह इन्द्रः
सीषधाति साधयतु वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

म० 'इमा नु कमिति च द्विपदाः' (का० २० । ८ ।
१५) । अयस्वयपात्रेणाश्रजोहितहोमानन्तरमिमा नु कमि-
त्याद्याः षट् द्विपदाः जुहोति । कण्विकादयस्य षडर्थानि सन्ति

तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । द्विपदाच्छन्दस्का विश्वदेव-
देवता आस्यपुत्रभुवनदद्यात्स्मिन् ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ
पादपूरणौ । इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं
सीषधाम साधयामः । वशीकृतं इत्यर्थः । साधयतेर्लुङि उत्त-
मबहुवचने रूपम् अठभाव आप्यैः । किंच इन्द्रः 'इदि परमे-
श्वर्ये' ऐश्वर्यवान् सर्गणो निगणैः पारिवारैः सहित इन्द्रो
देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चा-
शत्संख्येभ्य सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि
हितानि करत कुर्वन्तु । सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भव-
न्तित्यर्थः । किंच इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमध्वमेव
तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सीषधाति साधयतु । वशी-
करोतित्यर्थः । नौरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कर्म इति
भावः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अग्ने त्वं नो अन्तर्म उत त्राता शिवो भवा
वरुध्यः । वसुरप्रिर्वसुश्रवा अर्च्छा नश्चि वृमत्तमधु
रयि दाः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुन्नाय नून-
मीमहे सखिभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्वन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

उ० अग्ने त्वं न इति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इति उक्त्वद्विपदा मन्त्रभाष्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

म० तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः (अ० ३ । क० २५—२६) ।
समिद्धो अजन् (अ० २९ । क० १) आश्वमेधिकोऽध्याय
इति वचनात्तत्र होत्रे तन्मन्त्राणां विनियोगः । समाप्तोऽध्वमेधः
सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीश्वरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यायः षड्विंशोऽध्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदो
वायुश्चान्तरिक्षं च संनते ते मे संनमतामद आदि-
त्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संनमतामद आपश्च वरु-
णश्च संनते ते मे संनमतामदः । सप्त सृष्टसदो
अष्टमी भूतसाधनी सकामोऽ॥ अर्ध्वनस्कुरु संज्ञा-
नमस्तु मेऽमुना ॥ १ ॥

उ० इषेवेति प्रारम्भे दर्शयौर्गमासाग्निहोत्रपशुधानुमां-
साग्निहोत्रमवाजपेयराजसूयाग्निहोत्रमप्यग्नेधसंनमता मन्त्रा

व्याख्याताः । मामाख्यातोपसर्गविपातजनिता वाक्याधोश्च ॥
अथेदानीं खिलान्पुनरुक्तिप्यामः । अग्निहोमाग्निसौत्राम-
ण्यवधेयपुरुषमेधसर्वमेधवित्तमेधप्रवर्गोपनिषत्संबद्धा मन्त्रा
व्याख्याताः । तद्बोध्यन्ते । अत्र च ये अत्र संबद्धा मन्त्रास्तेषां
तदेवाप्यम् । असंबद्धानां तु आदिष्व एव 'आदित्यानीमानि
यजुः' (पीति वा आहुः) इति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो वा 'याज्ञ-
वल्क्येनाख्यायन्ते' इति श्रुतेः । अविनियुक्तानां मन्त्राणां
लङ्घिको विनियोगः । तद्यथा अग्निश्च पृथिवी चेति सप्त
संज्ञतिमन्त्राः । लिङ्गे नाम प्रकाशानसामर्थ्यमुच्यते । यो हि
समर्थः वदितुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते । अग्निश्च
पृथिवी च सज्जते । सज्जमानं सज्जतिः प्रह्वीभावः आनुकूल्येन
प्रवृत्तिः । अग्निश्च पृथिवी च संभोगार्थं संनते कस्मादतो
ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे मम सज्जतताम् । अत्र शिषो
होपद्रव्यन्दसः । सज्जतयतां वक्ष्यति न कुरुतामित्यर्थः । अद
इति पुरुषादेर्विशेषनामोपलक्षणम् । द्वितीयान्तं चोपलक्ष-
यति कर्मभावात् । एवमुच्यतेऽपि योज्यम् । वायुश्चान्तरिक्षं
च आदित्यश्च सौम्य आपश्च वरुणश्च सप्तसंसदः परमात्मो-
च्यते । यस्य तव सप्तसंसदः सप्तसंसदाणि प्रकृतानीत्येवम्
अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यशुलोकान्मुख्यवर्णान्तानि । यस्य
च तव अष्टमी बभूव भूतानां साधनी पृथिवी । नहि पृथि-
वीमन्तरेण भूतानामुत्पत्तिरस्ति । तत्त्वं प्रार्थ्यते । सकामान्
अध्वनः कुरु सकामान्मागान् अस्माकं कुरु । यदा हि
तेर्लभ्यते तदा सकामा मागोः स्युः । संज्ञानं च सज्जतं च
ज्ञानम् अस्तु मे मम अमुना । विशेषनामाभिप्रायसेतत् ।
विज्ञानात्मा बोध्यते । यस्य तव सप्तसंसदः । मनश्च बुद्धिश्च
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । अष्टमी च वाक् भूतसाधनी भूत-
प्रज्ञतिकरी । तं त्वां ब्रवीमि । सकामान् अध्वनः कुरु
अस्माकम् । संज्ञानं च अस्तु मे मम अमुना ॥ १ ॥

म० इषे स्वेत्यारभ्य दर्शपूर्णमासपितृयज्ञमिहोत्रोपस्थान-
पञ्चाचामुर्मास्तामिहोमवाजपेयराजतृत्वाभिस्तौत्रामण्यवधेयचक्षुषा
मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं खिलान्पुनरुच्यन्ते ऋचिद्विनिर्गो-
गुहः । तेषां विवस्वानृषिरव्यस्तानुकेः 'आदित्यानीमानि
यजुषि व्याख्यायन्ते' (बृह० ५।५।३३) इति श्रुतेः । याज्ञ-
वल्क्यो वा 'याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्ते' इति श्रुतेः ।
अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजुषि । चतस्र ऋगाद्येभ्यः ।
सप्त संसदः आसुर्येणुष्टु । सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप् । यथे-
शाम् शर्वो गानत्री । अग्निश्च पृथिवी च संते संनमानं संतम्
आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय सज्जते । अतो
ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे समादः अमुकं संनमतो संनमय-
ताम् वक्ष्यति न कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादेर्नाम द्विती-
यान्तं प्रबोध्यम् । 'छन्दस्सुनमया' (पा० ३।४।११०)
इति शमोऽप्यधिधातुकत्वात् 'गिरिति' (पा० ६।४।५१)
इति प्रियो स्तोत्रः संनमतमित्यर्थः । एवमुच्यतेऽपि मन्त्रोपु
६० य० ३०

योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च संते ते ममामुकं संनमयताम् ।
आदित्यः सौम्य संते ते म० । आपश्च वरुणश्च संते ते म० ।
परमात्मानं प्रत्युच्यते । हे स्वामिन, यस्य तव सप्त संसदः
संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादित्यशुलोकान्मुख्यव-
र्णान्तानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी । भूतानि साधयति
उत्पादयति भूतसाधनी । भूमिं विना भूतोपपत्तेरभावात् ।
अतः सर्वोधिष्ठानान्तस्त्वमध्वनो मागान् सकामान् कुरु । येषु
मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किंच
मे ममामुना देवदत्तादिना संज्ञानं सज्जतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम
प्रीतिरस्तु । विज्ञानात्मा बोध्यते । यस्य तव सप्त संसदः
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायतनानि अष्टमी भूत-
साधनी भूतानि साधयति वशीकरोतीति भूतसाधनी वाक् स
त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु । अमुना सह मे संज्ञानं
सज्जतमस्तु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ।
ब्रह्मराजन्वाभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चार-
णाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयास-
सुवं मे कामः समृद्धतामुर्प मादो मेमनु ॥ २ ॥

प० यथेमां । यथा इमां वाचं कल्याणीं अनुदेहि-
नीम् दीयतां भुज्यतामित्येवमादिकाम् । आवदानि जने-
भ्योऽर्पय । के ते जना इत्यत आह । ब्रह्मराजन्वाभ्यां
ब्राह्मणाय राजन्वाय च शूद्राय च अर्पय च । अर्प्यो वैश्यः ।
स्वाय चार्यायाय च । अरणः अपगतोदकः पर इत्यर्थः ।
आवदानोति सर्वत्र संबध्यते । प्रियो देवानाम् । अपसावर-
हितानुष्टुप् । यथेमां वाचमिति यथाशब्दयोगाच्चयाशब्दोऽ-
वाच्यार्हत्तव्यः । तथा तेन प्रकारेण प्रियो देवानां भूयासम् ।
दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इहामिक्षेव काले प्रियो भूया-
सम् । अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा अयं ग्रामलो-
भकामः अस्मी मे समृद्धताम् । किंच उपना अदः नमनु ।
अद इति यः काम इत्यते स उच्यते । तद्यथा उपनमनु
ममिति देवदत्तः ॥ २ ॥

म० इमां कल्याणीमनुदेगकरी वाचमहं यथा यतः आव-
दानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि ।
केभ्यस्तदाह । ब्रह्मराजन्वाभ्यां ब्राह्मणाय राजन्वाय क्षत्रियाय
च शूद्राय अर्पय वैश्याय स्वायालीनाय अरणाय पराय ।
अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह, वाक्-
संबन्धरहितः शत्रुरिति वा । प्रियो देवानां मन्त्रोऽवसानरहिता-
नुष्टुप् शौणाक्षिरश्च । यथेति पूर्वोक्तेरत्र तपारब्धोऽप्याहार्यः ।
यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं यदामि तथा ततोऽहं
देवानां प्रियः भूयासम् । इह सेवारे दक्षिणायै दक्षिणायाः
दातुश्च प्रियः भूयासम् । देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीति

कुम्भैर्निबल्यैः । किंच मे ममायं कामः समृद्धतां सकलौ भवतु । अवमिति नामनिर्देशः । धनपुत्रादिलाभकामो मे संप्रदातमिच्छयैः । किंच अदो मा मासुपगमतु । अद इति इष्टनामग्रहणम् । देवदत्तादिर्मां ग्रीणयतु ॥ २ ॥

तृतीया ।

बृहस्पते अति यदर्थो अर्हीदयमद्विभाति कृतमज्जनेषु । यद्दीदयच्छर्वस क्रतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् । उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वेष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा ॥ ३ ॥

उ० बृहस्पते अति । बृहस्पतिसत्वेऽनया त्रिष्टुभा बृहस्पतिदेवतया ग्रहो गृह्यते । गृह्यमदस्वार्पम् बृहस्पतेर्वा । हे बृहस्पते, अतिशयेन यत् द्रविणं धनम् । अयं ईश्वरः । अयंशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आधुदात्तः । अर्होत् पूजयेत् । यच्च शुभद्विभाति शुभत् द्युतिमत् विभाति भासते । क्रतुमज्जनेषु यच्च क्रतुमत् यत्तत्तत् जनेषु विभातीत्यनुवर्तते । यत् दीदयत् शर्वसा यच्च दीप्यते शर्वसा वलेन । रक्षितारोऽपि वक्ष्यन्तीत्यभिप्रायः । हे क्रतुप्रजात क्रतात्सत्त्वाद् विनाशिनः प्रजायत इति क्रतुप्रजातः तत्संबुद्धौ हे क्रतुप्रजात, तत् द्रविणम् अस्मासु धेहि स्थापय । चित्रं नानारूपम् । उपयाम गृहीतोसि बृहस्पतये त्वा । एष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा । स्थापनमन्त्रः ॥ ३ ॥

म० मन्त्रदेवता त्रिष्टुप् गृह्यमदस्वार्पम् । बृहस्पतिसत्वे बार्हस्पत्यग्रहणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । कृतात् सखात् हे क्रतुप्रजात, प्रपन्नः राकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य कृतप्रजातः । हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक, चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु वनमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तत्किम् । अयैः स्वामी यद्वत्तमर्हति पूजयति । 'लेटोहाटौ' (पा० ३ । ४ । १४) इत्याद्यन्तः । 'अयैः स्वामिर्वैश्ययोः' (पा० ३ । १ । १०३) इत्यर्थशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आधुदात्तः । ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । वदने अनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते । कीदृशं धनम् । द्युमत् यैः कान्तिरस्यास्तीति द्युमत् 'दिव उच्च' (पा० ६ । १ । १३१) इत्युच्चारः । क्रतुमत् क्रतवो यथा विद्यन्ते येन तत् । येन यज्ञः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शर्वसा वलेन दीदयत् दापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्वत् देहीत्यर्थः । 'दय दापयति हिंसादानेषु' अस्मान्निजन्तालुक् रूपम् । अदभाव आपैः । उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि । स्थापयति एष ते योनिः स्थानम् । बृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

इन्द्र गोमंजिहावाहि पिवा सोमंश्च शतक्रतो ।

विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमंत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमंते ॥ ४ ॥

उ० इन्द्र गोमन् । इन्द्राय गायत्रीन्ध्यामिन्द्राय गोमंते ग्रहो गृह्यते गोसत्वे । आदित्यस्थार्पं याज्ञवल्क्यस्य वा । हे इन्द्र, गोमन् गोभिः स्तुतिभिर्वा संयुक्त, इह यज्ञे आयाहि आगच्छ । एष च पिब सोमम् । हे शतक्रतो बहुक्रमन् । कथंभूतं सोमम् । विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् 'दो अवलण्डने' अस्य शतरि । विद्यन्तः तै विद्यद्भिः विशेषेणावलण्डयद्भिः प्रावभिः सुतमभिपुतं सोमम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमंते गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमंते सादयामि ॥ ४ ॥

म० हे इन्द्रदेवते गायत्री, रम्यास्त्रिष्टुप् गोसत्वे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतो हे शतक्रतो हे इन्द्र, हे गोमन् गावो धेनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् । स्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ । सोमं च पिब । 'ह्रस्वोऽतल्लिङ्गः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति शीर्षः । कीदृशं सोमम् । प्रावभिः सुतममभिरभिपुतम् । कीदृशैर्ग्रावभिः । विद्यद्भिः विशेषेण दान्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः । 'दो अवलण्डने' दिवादित्राच्यपन् शतरि 'ओतः इयति' (पा० ७ । ३ । ७१) इत्युच्चारलोपः । उपयाम गोमंते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिवा सोमंश्च शतक्रतो । गोमंजिर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमंत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमंते ॥ ५ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आगच्छ । हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः, एष च सोमं पिब । हे शतक्रतो बहुक्रमन् । कथंभूतं सोमम् । गोमंजिः स्तुतिमहिः । प्रावसंयुतेर्वा अंशुवचनो वा गोशब्दः । प्रावभिः सुतमभिपुतम् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० इदं देवं हन्ति वृत्रहा । शतं क्रतवो मन्ता यस्य स शतक्रतो । हे वृत्रहन् हे शतक्रतो, हे इन्द्र, तमायाहि आगच्छ सोमं च पिब । कीदृशं सोमम् । प्रावभिः सुतम् । कीदृशैर्ग्रावभिः । गोमंजिः गोः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः । उप० एष ते व्याख्याते ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

कृतावातं वैश्वानरमुत्तस्य व्योनिर्पुस्पतिम् । अजस्रं धुर्ममीमहे । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वेष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ६ ॥

उ० कृतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गावत्री-
विष्टुर्गायत्र्यः । अधस्तान एव ऋषिः । कृतावानं सत्यव्रतं
यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा वैश्वानरम् । कृतस्य वा उदकस्य
यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिषश्च पतिम् । अथवा कृतस्य सर्व-
गतस्य ज्योतिषः पतिमधिपतिम् । अजस्रं अनुपक्षीणं धर्मम्
अक्षरणं दीप्तं वा ईमहे याचामहे । आश्वजसमासिमिति
शेषः । सामर्थ्यात् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोनुवाक्याः । आद्या गायत्री
प्रचुराक्षिदृष्टा । ययं वैश्वानरमीमहे याचामः । यज्ञसमासिमिति
शेषः । ईमहे याज्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् । कृत-
वानम् कृतं सर्वं यज्ञो जलं वासास्ति कृतवा तम् 'छन्दसी-
वृत्तिर्वा वाच्यौ' (पा० ५।२।१०९।वा० २) इत्यस्यैव
वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः । कृतस्य सत्यस्याविनाशिनो
ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् । तेजोऽधिष्ठानमिदमर्थः ।
अजस्रं न जस्यति नश्यतीति अजस्रस्यमनुपक्षीणम् 'अनु हिंसा-
राम्' 'नमिकम्पि-' (पा० ३।२।१६७) इति रप्रत्ययः ।
धर्मं 'वृ क्षरणदीर्घोः' जिघर्ति क्षरति जलं धर्मेत्याम् दीप्तं
वा । उपवा० वैश्वानराय त्वां यज्ञामि । एष ते० साद-
यामि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवना-
नामभिधीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वा-
नरो यतते सूर्येण । उपयामर्गृहीतोऽसि वैश्वानराय
त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

उ० वैश्वानरस्य सुमती । द्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्या-
यते । यः वैश्वानरः राजा दीप्तः । हि कमिति निपातसमा-
हारोऽनर्थः । यश्च वैश्वानरः भुवनानां सुतजातानामभिधीः
अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो जातः
इतोऽर्णितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदं सर्वमिदं
विचष्टे अभिविपश्यति । यथा द्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण यश्च
वैश्वानरः यतते स्पर्धते । सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या तस्य
वैश्वानरस्य सुमती कल्याणमती ययं स्वामेति प्रार्थना ।
उपयामेति समजसम् ॥ ७ ॥

म० विष्टुर्गृह्यदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमती शोभनबुद्धौ
ययं स्वाम भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यस्मादेतो-
र्वैश्वानरः इतोऽर्णितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे
कर्मानुरूपं पश्यति । सूर्येण सह यतते स्पर्धते च । सूर्यसमतेजा
इत्यर्थः । कीदृशोऽसि । राजा राजते दीप्यते राजा । भुव-
नानां सुतजातानामभिधीः आश्रयणीयः । अभि समन्तात्
श्रीयते सेव्यतेऽभिधीः । कर्मणि क्तिप् । उप० एष ते
उक्ते ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

वैश्वानरो न कृतय आ प्रयातु परावतः । अग्नि-
रुक्थेन वाहसा । उपयामर्गृहीतोऽसि वैश्वानराय
त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ८ ॥

उ० वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्मान् कृतये अव-
नाय पालनाय आप्रयातु आगच्छतु । परावतः दूरान् ।
यो हि दूरादागच्छेत् आगच्छेद्दध्यसौ समीपादित्यभिप्रायः ।
केन आ प्रयातु । उक्थेन स्तोमेन । वाहसा वाहनभूतेन ।
अन्यत्रापि स्तोमो वाहन इत्युच्यते । वाहिष्ठो वाहनः स्तोम
इति । उपयामेति समानम् ॥ ८ ॥

म० गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनान परावतः दूरदेशा-
दैश्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु । केन । वाहसा वाहन-
भूतेन । उक्थेन स्तोमेन 'वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं
नरा' इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप० एष
उक्ते ॥ ८ ॥

नवमी ।

अग्निर्ऋषिः पवमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः ।
तमीमहे महागयम् । उपयामर्गृहीतोऽस्यप्रये त्वा
वर्चस एष ते योनिर्ऋषये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

उ० अग्निर्ऋषिः । आग्नेयी गायत्री पुरोरुचः । ऋषिरुचः ।
यः अग्निः ऋषिः दृष्टा मन्त्राणाम् । पवमानः इतश्चेतश्च गच्छन् ।
पार्श्वजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । क्तवारो वर्णा निषादपञ्चमाः
पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञेऽधिकारोऽस्ति । पुरोहितः पुर एव
वधाति यज्ञं कुर्वाणाः । तम् ईमहे याचामहे । महागयं
महान्तं गृहम् । महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धनम् । उपयाम-
गृहीतोऽस्यप्रये त्वा वर्चस इति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

म० अग्निदेवता गायत्री वसिष्ठमरद्वाजदृष्टा पुरोरुचः ।
महान् गयः स्तुतिर्भूत्वा स महागयो महागृहूपो वा तमग्निं
ययमीमहे याचामहे । तं कम् । योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रदृष्टा ।
पवमानः 'पव नती' पवत इत्यस्मिन् गच्छति पवमानः । यद्वा
'पृह् द्योधने' पवते द्योपयति पवमानः । पार्श्वजन्यः पञ्चज-
नेभ्यो हितः । निषादवत्वारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजना-
न्तेषां यज्ञाधिकारात् । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः
वधातेर्निष्ठा । उप० वर्चसे तेजोऽस्माकमग्ने त्वां यज्ञामि ।
एष० ॥ ९ ॥

दशमी ।

महौ २॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म यच्छतु ।
हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि । उपयामर्गृहीतोऽसि
महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

तु० सौं इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोक्तः गायत्री । उक्ता-
पम् । महान् इन्द्रः वज्रहस्तः । षोडशी पञ्चप्राणाः पञ्चबुद्धी-
न्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशं वृत्तिर्ज्ञं यस्य स
षोडशीन्द्रः । पञ्चदशो वा वज्रश्वेन्द्रश्च षोडशी वज्रस्य । समं
शरणं वच्छतु ददातु । हन्तु च पाप्मानं ब्रह्महत्यादिकम् ।
यश्चात्मान् द्वेष्टि तं च हन्तु । यं च वयं द्विष्मः तं च हन्तु ।
उपयामेति समानम् ॥ १० ॥

म० महेन्द्रदेवस्या गायत्री वसिष्ठकृता पुरोक्तः । इन्द्रः शर्म
मुखं यच्छतु ददातु । योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं
हन्तु नाशयतु । यद्रास्त्रेश्वरं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं
हन्तु । 'अस्त्री पदं पुमान्पाप्मा' इत्यमरः । षोडश इन्द्रः । महान्
श्रेष्ठः वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा
दशेन्द्रियाणि मनवेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स
षोडशी । आत्मरूप इत्यर्थः । उप० एष० उक्ते ॥ १० ॥

एकादशी ।

तं वो वस्मर्तुतापहं वसोर्भन्दानमन्धसः ।
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिनैवा-
महे ॥ ११ ॥

तु० तं वः ऐन्द्री बृहती । अपस्वाध्यायादिवि विनियोगः ।
आदित्यस्वार्पं वाज्रवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तेः । हे
कृत्स्नयजमानाः, तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः ।
नवामहे 'णु स्तुतौ' अभिष्टुमः । किमर्थम् । वः युष्मभ्यं
वास्तवतीति । कथंभूतमिन्द्रम् । दसं दर्शनीयम् । प्रियवा-
ग्निं कार्यसाधकं च । ऋतोषहम् ऋतौ गतिः गतिमात्रेण
शत्रुं सहत इत्युत्तीपादं तस्युत्तीपहम् । वसोर्भन्दानमन्धसः ।
वसोर्वांसयितुः सोमस्य स्वकीयेनैकदेशेन मन्दानं माघन्तम्
अन्धसः अध्यापनीयस्य चाक्षस्य स्वकीयेनैकदेशेन माघन्तम् ।
कथमिव नवामहे । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । नकार
उपमार्थीयः । वत्समिव । स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति येषु
तानि स्वसराण्यहानि तेषु स्वसरेषु अहन्तु । धेनवः यथा
नवप्रसूता धेनवः दिनेषु अतिहादीन् वत्सं शब्दैरावासयेयुः
पूर्वं वयमप्यतिसौहार्दनेन्द्रं गीर्भिनैवामहे इति सम-
स्तार्थः ॥ ११ ॥

म० इन्द्रदेवस्या पथ्या बृहती मोधामोतमदृष्टा स्वाध्या-
यादिषु निवृत्ता । आदित्यवाज्रवल्क्ययगोर्पमाध्यायात् । हे
यजमानाः, तमिन्द्रं वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभि-
नवामहे सम्पक् स्तुमहे 'तु स्तुतौ' व्यस्येन शप् । किंभूतम-
भिम् । वो युष्माकं दसं दर्शनीयम् 'दस दर्शनं' सप्रत्ययः ।
ऋतोषहम् 'ऋ गतौ' किन्प्रत्ययः । ऋक्षा गत्वा सतेऽभिभ-
वति शत्रूनि कतिपदं तम् 'पूर्वपदाच्च' (पा० ८।३।१०६)
इति वक्ष्यम् । संहितायां वीधेः । वसोः वासयितुः स्तिविह्व-
भूतस्यान्धसोऽन्धस्य । षष्ठी स्तुतीर्थः । अन्धेन मन्दानं मोघ-

मानम् 'मदिह् स्वप्ने जायेते मदि मोदे स्तुतौ गतौ' इति धातोः
शानच्प्रत्ययेन शपो लुक् । इष्टान्तमाह । वत्सं न । नकार इवार्थः ।
स्वसरेषु स्वयमेवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा
दिवसाः तेषु । यथा धेनवो नवप्रसूता गानो वत्सं नुवन्ति
स्तुयन्ति । शब्दैराह्वयन्तीत्यर्थः । तद्वद्वसमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

यद्राहिष्ठं तदग्रये बृहत्साम विभावसो । महिषीव
त्वद्रुयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

तु० यद्राहिष्ठम् । आग्नेय्यपुष्टप । हे उद्गातः, वयं
यद्राहिष्ठं बोधूतनं बृहत्साम तत् अग्रये अर्घाय अर्चं माय ।
ततो दृष्ट्वाग्निं ब्रूहि । हे विभावसो विभुतधन अग्ने, महि-
षीव त्वद्रुयिः महिषी प्रथमविता । यथा प्रथमपत्नी धर्मा-
र्थकामात्मिका उदीरते उत्तिष्ठति सुखात्मिका भवति एवं
त्वद्रुयिः सुखात्मिका उदीरते उत्तिष्ठति । अथवा महिषी
यथा सर्वान्भोगान् उदीरते उत्तिष्ठति परोपकाराय । एवं
त्वत्तो रुयिः उदीरते त्वत्तत्र वाजा अजानि उदीरते उद्ग-
च्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥

म० अभिदेवत्यानुष्टुप्, वस् पुष्टा । हे उद्गातः, आग्नेये
अग्रये तत् बृहत्साम अर्चं माय बृहत्सामो गानं कुरु ।
तत्किम् । यत् राहिष्ठम् वाहयति प्रापयति दृष्टमिति वाहयितुं ।
बृहत्सामं वाहयितुं । अत्यन्तं वाहयितुं राहिष्ठम् 'अतिवायने
तमविष्टनौ' (पा० ५।३।५५) इत्यनुवृत्तौ 'तुदच्छन्दसि'
(पा० ५।३।५९) इति इष्टमि परे 'तुरिष्टमेनः' (पा०
५।४।१५४) इति च तुवो लोपे राहिष्ठमिति रूपम् ।
किंच सामयानेन प्रत्यक्षमभि ब्रूहि । किम् । हे विभावसो,
विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने, रुयिः
धनं वाजा अजानि च त्वत् तत्तः तत्काशात् उदीरते उद्ग-
च्छन्ति । 'हेर गतौ कप्ते व' लट् शपो लुक् 'अदन्त्यस्ताम्'
(पा० ७।१।४) इत्यदादेशः । तत्र इष्टान्तः । महिषीव
यथा महिषी प्रथमपत्नीता खी गृह्णात् भोगार्थं पतिं प्रति
उदीरते उद्गच्छति । एकं स्वत्वं पादपूरणम् । रुयिः खड्गवृत्ते
इति वा ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

एषु पुत्रवाणि तेऽग्रे इत्येतरा गिरः । अभि-
वर्धोसु इन्दुभिः ॥ १३ ॥

तु० एहि । आग्नेयी गायत्री अघल्लनममस्तुतोऽग्निरिह
संशोच्यते । एहि आगच्छ हे अग्ने । उकारोऽनर्थकः । को
हेतुरिति चेत् । सुत्रवाणि साधुनवाणि ते तव हे भगवन्नमो,
इत्येतरा इत्थं स्वदीर्घेनामवन्वक्तृरूपमेषिता इतराः स्तुति-
लक्षणाः गिरो वाचः । ब्रह्मा इत्थमुहावृत्त्योत्रमतिताः इतरा

अन्या गिरी वा गीयन्ते । हेतुं न्वत्यति । एभिश्च इन्दुभिः
अध्वरुणानिपुतैः सोमैः त्वं वर्धसे वर्धस्व ॥ १३ ॥

म० अग्निदेवता गायत्री भरद्वाजदृष्टा । हे अग्ने, त्वमेहि
शामन्तु । उः पादपूरणः । सुभि चेति संहिताशामुकारस्य
दीर्घः । इत्था इत्यनेन प्रकारेण न इतराः अन्यः गिरी
वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सुमवाणि सुतरां वर्धन्ति । वृणो
लोद । किञ्च एभिर्इन्दुभिः सोमैः वर्धसे वर्धस्व 'लेतो-
ऽवादी' ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

ऊ० कृतवत्से यज्ञं वितन्वन्तु मासा रक्षन्तु ते हविः ।
संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजा च परिपातु
नः ॥ १४ ॥

उ० कृतवत्से यजमानेनाशिरुच्यते अनया बृहत्या ।
कृतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु । मासाश्च ते हविः रक्षन्तु ।
संवत्सरस्य तव यज्ञं दधातु धारयतु । नः इति निपातोऽन-
र्थकः । प्रजा च परिपातु नः इति यजमान आत्मानमाह ।
नोऽस्माकं प्रजां च परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

म० अग्निदेवता बृहती वर्णपादा विषमपादा । नवकाष्ठ-
कैश्चादशादिनो विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने, कृतवः कर्तुः
पलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु ।
मासाः वैशाखपश्चिमातारी देवास्ते तव हविः पुरोडाशादिकं
रक्षन्तु धान्तु । संवत्सरस्यदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं लब्धं
नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुण्यातु । नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकं
च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

उपहरे गिरीणां संगमे च नदीनाम् । धिया
विश्रो अजायत ॥ १५ ॥

उ० उपहरे गिरीणां । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः ।
उपहरे निकटे गिरीणां पर्वतानाम् । प्रसिद्धमेतत् । एकाहा-
दीनसत्राणि क्रियन्तामित्यनया विद्या जुष्टा विप्रः मेधावी
सोमः अजायत जगद्धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

म० सोमदेवता गायत्री बलदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामु-
पहरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विश्रो मेधावी सोमः
अजायत उत्पन्नः । जमेरुः । कया । धिया जुष्टा । विप्राद्वो
मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

उवा ते जातमन्वसो विविसद्भूम्याददे । उग्र
शर्म नहि धर्यः ॥ १६ ॥

उ० उवा ते । व्यवहितपद्मापो नद्यः । हे सोम, ते
तव अन्वसः अजानीयात् रसीभूतात् जातमुत्पन्नं यज्ञ-

परिणामभूतम् उवा उवा । विविसत् शुलोके विद्यमानम् ।
पञ्चात् भूमिः आग्ने दे गृहीतवती । किं तत् शुलोकप्राप्तं
भूमिराग्ने । उग्रम् उग्रं महावीरादिभिरनाष्टव्यम् शर्म
शरणं गृहम् । नहि शर्मः नह्यः श्वणीयं धनम् । पञ्चाहुति-
परिणामोऽवादनमाद्यसेतकृतम् । यथाहुतिः प्रथमं दिवि
गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो
नरे रेतोरूपेण ततो बोनी पुरुषरूपेणेति पञ्चाहुतिपरि-
णामः ॥ १६ ॥

म० सोमदेवत्याक्तिसो गायत्र्य आगहीयवदृष्टा । हे सोम,
ते तव अन्वसोऽवादनरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूवेम् ।
उवा उवा गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आग्ने
गृह्णाति । भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे सन्निवृत्त्यान्दसः । किं तत्
शुलोकस्य भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कटं शर्म सुखं गृहपु-
त्रादिव्यम् नहि महत् धनः कीर्तिर्धनं वा । धनेन सम्पन्नो
पञ्चाहुतिपरिणाम उवा । स यथा हुताहुतिरादौ दिवि गच्छति
ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतो-
रूपेण ततो बोनी नररूपेणान्तर्गतो नरे धनयशोभ्यां सुखिनं
करोतीति भावः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुतः । वरि-
वोवित्परिस्व ॥ १७ ॥

प० स नः । यज्ञं वरिवोवित् वरिवो धनम् तद्विन्दति
वेति वा बोनी वरिवोवित् यस्य धनस्य लब्धा वेदिता वा ।
सः नः नोऽस्माकं यज्ञम् इन्द्राय यज्यवे यज्ञाय वरुणाय
च मरुतश्चायान् । परिस्व रक्ष । अथवा स त्वं नः यज्ञम्
इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुतश्च वरिवोविदिति एतेषां
विशेषणं कृतविभक्तिव्यत्ययं गृह्यते सामानाधिकरण्यात् ।
वरिवोविद्यः धनविद्यः परिस्व । क्रियाविशेषणं वा ।
एतेभ्यो वेदेभ्यः परिस्व । तथाच परिस्व यथा वरिवो-
विद्यवति ॥ १७ ॥

म० हे सोम, स त्वं नोऽस्माकं परिस्व शर । रसकपो
भूलाहुतिलमेहीत्यर्थः । किमर्थम् । इन्द्राय वरुणाय मरुतश्च
इन्द्रादीनां तृणये परिस्ववेत्यर्थः । कीदृशायैन्द्राय । यज्यवे
यज्ञं बोनी यज्युत्पन्नं यज्ञमाय । इदं त्रयाणां विशेषणम् ।
यज्युभ्य इति वक्तव्यम् । कीदृशस्त्वम् । वरिवोवित् वरिवो धनं
वेति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता
प्रापकश्च ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

एना विश्वान्युर्य आ शुभ्रानि मानुषाणाम् ।
सिर्षासन्तो वनामदे ॥ १८ ॥

उ० एना विश्वानि । एना एनानि विश्वानि सर्वाणि

शुभ्रानि धनानि । अयं ईश्वरः सोमः आ आदाय अस्मभ्यं ददाति किं शेषः । तानि च सोमदत्तानि । सिपासन्तः । 'षणु दाने' । अस्म सन्धनुनासिकस्थाकारः । दातुमिच्छन्तः दानाभिमुखीभूताः सन्तो वयं धनानि वनामहे संसृज्महे ॥ १८ ॥

म० अयं ईश्वरः सोमः एना एनानि विधानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां शुभ्रानि धनानि वशांसि वा आनयत्विति शेषः । अस्मभ्यं ददाति त्वयः । तानि सोमदत्तानि शुभ्रानि वयं वनामहे 'वन संभक्षिष्यमोः' लट् । संभक्षामहे । कीदृशा वनम् । सिपासन्तः 'षणु दाने' सन्ति दातुमिच्छन्ति सिपासन्ति ते सिपासन्तः । सनेर्धातोः सञ्जन्ताच्छतृप्रत्ययः 'जनसनसनां सन्तलोः' (पा० ६।४।४२) इत्यात्मम् 'सन्तः' (पा० ७।४।७९) इति अन्वासेकारः । दानं कुर्वाणा धनमाजः स्वामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अनु वीरैरनु पुण्यास्म गोभिरन्वधैरनु सर्वेण पुष्टैः । अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञस्य-
तुथा नयन्तु ॥ १९ ॥

उ० किमर्थं धनमतो दातुमिच्छन्तो धनवन्त इत्याह । अनुवीरैः । आशीर्देवता त्रिष्टुप् । अनु पुण्यास्म वीरैः वयम् । अनु पुण्यास्म च गोभिः वयम् । अन्वधैः । अनु पुण्यास्म च वयमधैः । अनु सर्वेण पुष्टैः । अनुपुण्यास्म च वयं सर्वेण पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । अनु द्विपदा अनुपुण्यास्म च वयं द्विपदा द्विपादेन अनु पुण्यास्म च चतुष्पादेन । किंच । देवाः नोऽस्माकं यज्ञम् ऋतुथा ऋतावृतौ कालेकाले नयन्तु ॥ १९ ॥

म० आशीरियं देवदेवता त्रिष्टुप् सुब्रह्महृष्टा । वयं वीरैः पुष्टैः अनुपुण्यास्म पुष्टा भवेम । पुनेराशीर्लिङि उत्तमबहुवचनम् । गोभिर्धेनुभिः अनुपुण्यास्म उपसर्गोक्त्या किनावृत्तिः । अधैरनु पुण्यास्म । सर्वेणान्येनापि कामेन पुण्यास्म । पुष्टैः सर्वैः पदार्थैर्गृहादिभिः पुण्यास्म । द्वौ पादौ नस्येति द्विपादं तेन द्विपदा मनुष्येण ज्ञासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुण्यास्म 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा० ४।१।८) इत्यन्तलोपः 'पादः पठ्' (पा० ६।४।१३०) इति पदादेशः । किंच ऋतुथा ऋतावृतौ कालेकाले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

विंशी ।

अग्ने पत्नीरिहावह देवानां मुशतीरुषं । त्वष्टा-
रुषं सोमपीतये ॥ २० ॥

उ० अग्ने पत्नीः । इह उत्तरं पञ्च नेष्टृर्वाज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पश्यः त्वष्टा च देवता । हे अग्ने, देवानां

पत्नीः इहास्मिन्पञ्चे उपावह आगमय । कथंभूताः । उशतीः कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारं च उपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

म० अभिदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽभिष्टोमे नेष्टृर्वाज्याः । आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे वाज्या । हे अग्ने, देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय । कीदृशीः पत्नीः । उशतीः हविःकामयमानाः । यज्ञेः शत्रु-
न्तात् 'उगितः-' (पा० ४।१।६) इति डोप् । किंच सोम-
पीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अभि यज्ञं गृणीहि नो मावो नेष्टुः पिबं ऋतुना ।
त्वष्टि ररक्षा असि ॥ २१ ॥

उ० अभि यज्ञम् । हे गायत्री ऋतुग्रहाणां वाज्ये । नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां ब्रवीति । अभिगृणीहि स्तुहि यज्ञं नोऽस्मात्संबन्धनम् । हे मावः माः पश्यः ता विश-
न्तेऽस्य स मावान् तत्संबोधनं हे मावः । 'मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' इति रुचम् । हे नेष्टः, पिब च ऋतुना कालेन सह । कस्मात्त्वमेवमुच्यते इति चेत्तत्राह । त्वं हि ररक्षा असि । कस्मात्त्वमेव रमणीयानां धनानां दातासि ॥ २१ ॥

म० हे ऋतुदेवते गायत्री मेधातिथिदृष्टे ऋतुयामे नेष्टु-
र्वाज्ये । माः पश्योऽस्य सन्तीति मावा । 'तदस्याति-' (पा० ५।२।९४) इति मनुप् । 'मावुपयायाः-' (पा० ८।२।९) इति वलम् । तस्य संबोधनं हे मावः पश्यावन्, हे नेष्टः, नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि 'गृ शब्दे' वधादित्यात् आ 'हे हृष्यथोः' (पा० ६।४।११३) इति तस्येकारः 'प्राचीनां ह्रस्वः' (पा० ७।३।८०) इति धातोर्ह्रस्वः । किंच ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि कस्मात् त्वं ररक्षा असि रक्षानि दधाति ददाति ररक्षाः रमणीयधानां दातासि ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

द्विणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत ।
नेष्टाऽतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

उ० द्विणोदाः । ऋक्विज उच्यन्ते । अयमग्निः द्वि-
णोदाः अनस्य बलस्य वा दाता । पिपीपति पातुमिच्छति । पिबतेः सनीकारः । सोममिति शेषः । एवंचेदतो ब्रवीमि । हे ऋक्विजः, जुहोत प्र च तिष्ठत जुहुत च प्रतिष्ठत च कर्मसु । किंच । नेष्टात् नेष्टृवात् विष्ण्यात् ऋतुभिः कालैः सह सोमम् इष्यत पुनःपुनः पिबत ॥ २२ ॥

म० द्विणोदशब्दः सान्तो धनवाचा । द्विणो धनं ददाति द्विणोदाः धनदाताभिः । पिपीपति पातुमिच्छति सोममिति

शेषः । 'पीड् पाते' अस्माद्वादितात्पर्यप्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः, यूयं जुहोत जुहुत प्रतिष्ठित च । 'ततनप्-' (पा० ७ । १ । ४५) इति तत्रादेशः । कर्मसुष्ठुता भवत्यर्थः । किंच नेष्टुर्विदं नेष्टुम् । इष्टुनाथ आर्षः । नेष्टुर्विष्वात् ऋतुभिः देवैः सह इत्यतः सोमं प्रतिगच्छत । 'इष्ट गतौ' दिवादिता-च्छपन् लोट् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

तवाय॑ सोमस्त्वमेष्टुर्वाङ् शश्वत्तम॑ सुमना॑
अस्य पाहि । अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधि-
ध्वमे॑ जुठर इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

उ० तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् भाष्यन्दिनीया । हे इन्द्र पतः तवायं भाष्यन्दिनीयः सोमः अतः अस्माभिः प्रार्थ्य-
मानः त्वम् आ इहि आगच्छ । कथंभूतः । अर्वाङ् अर्वा-
गच्छतः अवरेणाञ्जितः । पृथ च शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम्
सोमं सोमभारं गृहाण । संगृह्य च सुमना भूत्वा अस्य
सोमस्य पाहि पिब । पीत्वा च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि निषद्य
अवस्थानं कृत्वा दधिष्व धारयस्व । इमे जुठरे इन्दुं सोमम्
हे इन्द्र ॥ २३ ॥

म० इन्द्रदेवता त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । भाष्यन्दिने सवने
नेष्टुचमसपागे याज्या । हे इन्द्र, तव अयं सोमोऽस्ति । अतः
अर्वाङ् अस्मदभिमुखः खगेहि आगच्छ । शश्वत्तमे सर्वकाल-
मस्य पाहि । कर्मणि षष्ठी । इमे सोमं रक्ष 'पा रक्षणे' लोट् ।
कीदृशः त्वम् । सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः ।
किंच अस्मिन् बर्हिषि आस्तुतर्धेषु निषद्य उपविश्य
इममिन्द्रो सोमं जुठरे जुठरे दधिष्व धारय । 'धि धारणे'
तुदादिः व्यत्ययेन शपः कुत्सद् च । अभ्यासेकारस्याकार
आर्षः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तुं नि बर्हिषि
सदतना रणिष्टन । अथा मदस्व जुजुपाणो अन्ध-
सुस्त्वष्टदेभिर्जेनिभिः सुमद्रणः ॥ २४ ॥

उ० अमेव नः । देवपत्न्यः स्वष्टा चात्र इत्यन्ते । जगती
तार्तीयसवनीया याज्या । अमाशब्दो गृहवचनः । यथा
गृहाणि स्वानि एवं नः अस्माकं यज्ञगृहाणि । सुहवाः
साध्वाह्वानाः आहिगन्तन आगच्छत । हिः पादपूरणः ।
आगत्य च निबर्हिषि सदतन निषीदत उपविशत बर्हिषि ।
निषद्य च रणिष्टन रतिं कुरुत । अथ उपविष्टासु देवपत्नीषु ।
मन्दस्व तृण्यस्व । जुजुपाणः सेवमानः । अन्वसः सोमस्य ।
स्वमंशम् । हे स्वष्टः, देवेभिर्देवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिः
देवपत्नीभिः सुमद्रणः सन् । शोभनमदा देवालोपां स्त्रीणां
च गणः यस्य स सुमद्रणः ॥ २४ ॥

म० स्वष्टुदेवता जगती गृहसमदृष्टा । तृतीयसवने नेष्टुच-
मसपागे याज्या । देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृहव-
चनः । अमेव स्वष्टुहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यः,
युग्मागन्तन आगच्छत । गमेः शपो लृक् लोटि गन्धमबहु-
वचने । हिः पादपूरणः । बर्हिषि यमे निसदतन निषीदत
उपविशत । 'सष्टु गतौ' रणिष्टन 'रण शब्दे' अस्य लुङि रूपम्
अङ्गामामावाः । परस्परं वार्तां कुर्वतेत्यर्थः । 'ततनप्-' (पा०
७ । १ । ४५) इति सर्वत्र तनवादेशः । कीदृशो यूयम् ।
सुहवाः शोभनः सुकरो इव आह्वानं नासां ताः । एवं देवपत्नी-
सक्त्वाथ त्वष्टारमाह । हे त्वष्टः, त्वमभामन्तरं देवपत्नीष्वाम-
तासु मदस्व मोदस्व तृण्यस्वत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । अन्वसः
अन्वः हविल्लक्षणमन्त्रं । जुजुपाणः सेवमानः । 'जुषी प्रीतिसेव-
नयो' व्यत्ययेन शाननि शपः इत्यः । अन्वसः इति क्रमेणि षष्ठी ।
देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्रणः सष्टु माद्यन्ति
हृष्यन्ति सुमदः । मदेः क्तिप् । सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः
स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्रणः । जनयन्तीति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

उ० स्वादिष्टया । सौम्यौ पावमानौ गावज्यौ । जपादिषु
विनियोगः । उक्तं च । 'रसीभूतो यदा सोमः पवित्राक्ष-
रति ग्रहम् । ऋग्भिः स्वादिष्टयाधाभिः पवमानः स उच्यते' ।
स्वादिष्टया स्वादुतमया मदिष्टया मदयितुतमया पवस्व
दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति गच्छ । हे सोम धारया ।
यस्त्वम् इन्द्राय पातवे इन्द्रः पिबतु इत्यनेनाभिप्रायेण सुतः
अभिपुतोऽस्माभिः ॥ २५ ॥

म० सोमदेवत्वे हे गामज्यौ मनुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु विनि-
युक्ते । हे सोम, धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद्द्रोण-
कलशं प्रति गच्छ । कीदृशया धारया । स्वादिष्टया स्वादो
विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्टया तया ।
'विन्मतोर्लृक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इतीहनि मनुषो लृक् ।
स्वादुतमया । मदिष्टया मदयतीति मदयित्रो अत्यन्तं मदयित्रो
मदिष्टया तया । इष्टनि 'तुष्टिष्ठेमेगः' (पा० ६ । ४ । १५४)
इति तुको लोपः । यत् इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतो-
ऽभिपुतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

रक्षोहा विश्ववर्षणिरभि योनिमयो हवे । द्रोणे
सुधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति भाष्यन्दिनीयायां वाजसनेयिर्ब्रह्मितायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

८० रक्षोहा विश्वचर्षणिः । अयमेव सोमः रक्षोहा रक्ष-
सामपहन्ता । विश्वचर्षणिः सर्वेष्व जगतो द्रष्टा । यथाहं
प्रति । अग्नि आसदत् आभिमुख्येन सन्तः सीदेति वा ।
किमभ्यासदत् । योनि स्थानम् । कथंभूताम् । अयोहते
अयसा कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णम् सोमभाजनीकृतम् ।
हतमिति विभक्तिव्यत्ययः योनितामानाधिकरण्यात् ।
किंतामानं योनिम् । द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः ।
द्रोणं द्रोणकलशलक्षणम् । सधस्यं सहस्रानलक्षणं सोमा-
नाम् ॥ २६ ॥

इति उषदकृती मन्त्रभाष्ये षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

म० सोमः द्रोणे । विभक्तिव्यत्ययः । द्रोणं द्रोणकलश-
लक्षणं योनि स्थानमग्नि आसदत् आभिमुख्येन सीदेति
तिष्ठति । कीदृशः सोमः । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा
द्रुहमाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टि पश्यति विश्व-
चर्षणिः । सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा । यद्वा चर्षणिमिति मनुष्य-
नामसु पठितम् । विश्वं सर्वं चर्षणयो मनुष्या कृत्विम्यजमान-
लक्षणा यस्य कण्ठनाहरणादिषु सः । तथा कीदृशं द्रोणम् ।
अयः 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनलोपः । अयसा लोहेन
हतमुत्कीर्णम् । आसा कृता तद्गता सोमभाजनीकृतम् हतमिति
विभक्तिव्यत्ययः । तथा सधस्यं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा
यत्र स सहस्रः 'सुपि स्यः' (पा० ३ । २ । ४) इति कप्र-
त्ययः । 'आतो लोपः' (पा० ६ । ४ । ६४) इति आलोपः
'सधमादस्त्वजोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ९६) इति सहस्र
सधदेशः । असदत् 'पुषादि-' (पा० ६ । १ । ५५) इति
लुकि क्तेरेत् 'छन्दसि छल्लङ्कितः' (पा० ३ । ४ । ६) इति
सङ्घर्षे छुह ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अनुक्रमञ्जकानः षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

समास्ताम्र कृतवो वर्षयन्तु संवत्सरा कर्षवो
यानि सुखा । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आमाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

८० समास्ता । आग्निर्कोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव
त्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निता दृष्टाः । माक्षीषोन्नाया क्षपिरग्निः
कर्माश्चतुर्मासं सौति । समासादो मासवचनः संवत्सर
इति अयोहोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने,
कृतवध वर्षयन्तु । संवत्सराश्च कर्षवश्च सस्र कर्षवो मन्त्र-
द्रष्टारो वा प्रणा वा । यानि च सुखा सुखानि आपां मन्त्राः
त्वां वर्षयन्तिवत्यनुवाते । त्वसप्येतेवर्षमानः संदिव्येन

दीदिहि रोचनेन । संदीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविमवेन
रोचनेन दीहता । किंच विश्वाः सर्वा आमाहि दीपय विश्वाः
प्रदिशश्चतस्रः आमाहि ॥ १ ॥

म० अयमध्यायः पञ्चवितिकस्याग्नेः संबन्धी प्रजापतिस्तः ।
नव कृचोऽग्निदेवत्वादिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः दृष्टकापशौ समिध-
मानसमिद्धलोरेन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्दधिः कर्माश्च-
भूतमग्निं सौति । हे अग्ने, एते त्वा त्वां वर्षयन्तु । के समा
मासाः । संवत्सरस्य पृथग्युक्तः समासादो मासवाचकः ।
कृतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः कर्षवो मन्त्र-
द्रष्टारः । यानि सुखा सुखानि । सुखरूपा मन्त्रा इत्यर्थः ।
त्वमप्येतेवर्षमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्या संदी-
दिहि संदीप्यस्व । दिवेः कौ लुकि रूपम् । 'तुजादीनां दीपो-
ऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीपः । किंच
विश्वः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आमाहि दीपय ।
अन्तर्भूतो ष्यर्थः 'मा दीप्तौ' ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सं चेद्वयस्याग्ने प्र च बोधवैनसुचं तिष्ठ महते
सौभगाय । मा च रिपदुपसृता ते अग्ने ब्रह्माणसे
यज्ञसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

८० सं च समिधस्य च हे अग्ने, प्रबोधय च अवगतार्थं
च एनं यजमानं कुरु यथाभिधेतव्य इति । उत्तिष्ठ च महते
सौभगाय ऐश्वर्याय । किंच मा च रिपत् मा च विनश्यतु ।
वपसता उपसदमस्य कर्ता यजमानः । सद्यग्निमुपसीदति ।
ते तव । हे अग्ने । किंच । ब्रह्माणसे ब्राह्मणाश्च कृत्विम्य-
जमानाः तवसंबन्धिनः । यज्ञसः सन्तु । मत्वर्योऽलोपः ।
यज्ञस्त्विनः सन्तु । मा अन्ये यज्ञस्त्विनः सन्तु अयजमाना
अलंकरिणवः ॥ २ ॥

म० 'व्यवहितार्थ' (१ । ४ । ८२) इति पाणिन्युक्तः ।
वपतर्गेकियसोऽवधानम् । हे अग्ने, समिधस्य दीप्यस्व च ।
व्यत्ययेन इत्यन् । एनं यजमानं प्रबोधय च सातार्थं कुरु अग्नि-
धेतव्य इति । महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च । ऐश्वर्यं
दातुमुद्यमे कुर्वित्वर्थः । किंच हे अग्ने, ते तव वपसीदतांस्तु-
पसता वृत् सेवकः । मा रिपत् च मा नश्यतु च । यजमानो
अग्निमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा यत्विम्यजमानाः
यज्ञसः यज्ञस्त्विनः सन्तु । मत्वर्योऽप्रत्ययलोपः । मा अन्ये
अयजमानो मा यज्ञसः सन्तु ॥ २ ॥

तृतीया ।

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे श्रियो अग्ने संवरणे
भवा नः । सपञ्चहा नो अभिमातिजिबु स्वे गर्ध
जागृप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

उ० त्वामग्रे । हे अग्रे, त्वाम् इमे ब्राह्मणाः कस्मिन् वृणते वृणन्ति यागाय । यतएवमतः प्रार्थयामः । शिवः शान्तः हे अग्रे, संवरणे ब्राह्मणैः सह एकस्मिन्वरणे भव । नः अस्माकम् । त्वं देवो वयं च मत्स्यो इत्यभिप्रायः । सपत्नहा अभिमातिविच । सपत्नानां हन्ता च अवास्माकम् । अभिमातिशब्दोपि शत्रुवधनः । अत एव व्याख्यायते । सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भवेति । किंच । स्वे गये स्वकीये गृहे । जागृहि अप्रबुच्छन् । 'युच्छी प्रमादे' । अप्रमाद्यन् उद्रतमना इत्यर्थः ॥ ३ ॥

म० हे अग्रे, इमे ब्राह्मणाः कस्मिन् त्वा त्वां वृणते 'वृह संभक्तौ' यागाय भजन्ति । अतो हे अग्रे, संवरणे ब्राह्मणैः सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं सपत्नहा अभिमातिविच भव । अभिमातिरपि शत्रुः तत एव व्याख्या । सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भव । किंच स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव । किं कुर्वन् । अप्रबुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

इहैवाग्रे अग्निं धारया रयिं मा त्वा निकर्णपूर्व-चित्तो निकारिणः । क्षत्रमग्रे सुयममस्तु तुभ्यमु-पसत्ता वर्धेतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

उ० इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हे अग्रे, अधिधारय रयिं उपरि निक्षिप धनम् । किंच । मा त्वा त्वां निकर्णीचैः कुर्वन्तु अवशया पश्यन्तु । पूर्वचित्तः पूर्व ये अग्निं चित्तवन्तः । निकारिणः ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन वेऽन्योन्यजन्मानि नीचैः कुर्वन्ति । किंच । क्षत्रम् हे अग्रे, सुयमं साधुयन्तु अस्तु तुभ्यं तव । किंच उपसत्ता यजमानः । सधुपसदनं करोत्यग्रेः । वर्धेतां ते तव । अनिष्टृतः । 'स्तु हिंसायाम्' । अनुपहिंसितः सन् ॥ ४ ॥

म० हे अग्रे, इहैवास्मास्तेव यजमानेषु रयिं धनं समधि-धारय अधिकं देहि । किंच पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचित्तः पूर्वमग्निं चित्तवन्तोऽतएव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निकर्ण मा नीचैः कुर्वन्तु । मायजानन्तित्यर्थः । करोतेः शपि क्षुप्ते अग्निं प्रथमबहुवचने रूपम् । किंच हे अग्रे, अग्रे क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु । सुयमेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुयमेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु । 'इषहुःसुय-' (पा० ३ । ३ । १२६) इति सुपूर्वायमेः खल् । किंच ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यथा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सन् वर्धेताम् धन-पुत्रादिनिर्देयताम् । 'स्तु हिंसायां' निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

क्षत्रेणाग्रे स्वायुः सशरभस्व मित्रेणाग्रे मित्रधेये

यतस्व । सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्रे विह्वयो दीदिहीह ॥ ५ ॥

उ० क्षत्रेणाग्रे । क्षत्रेण संपाद्यात्मानम् हे अग्रे, स्वायुः साध्वायुः सन् । संभरस्व वज्रं वोढुम् । मित्रेण च संपाद्या-त्मानं मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धार्यन्ते तदा यत्नं कुरु । किंच सजातानां समानजन्मनाम् । मध्यमस्था एधि मध्यमस्थानो भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति तथा स्वादित्यभिप्रायः । किंच राज्ञां हे अग्रे, विह्वयः विविधमाहातव्यः । दीदिहि दीप्यस्व । इह यज्ञगृहे । यथा राजानोऽपि यज्वानो भवेयुः तथास्त्विद्वलभिप्रायः ॥ ५ ॥

म० हे अग्रे, त्वं क्षत्रेण संभरस्व समारभस्व । प्रयन्तो बोध्यः । क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेषः । क्षत्रियान्याहं कारयेत्यर्थः । कीदृशस्तम् । स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः । यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यधात्री । शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किंच हे अग्रे, मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व । धार्तुं धारयितुं योग्यं धेयम् मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्यं सागलक्षणं तत्र यज्ञं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किंच सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति किप् । मध्यमस्थ एधि भव । सजाता अपि यज्वानो भवन्तित्यर्थः । किंच हे अग्रे, इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व । दीप्यतेत्यत्ययेन शपः भुः 'शौ' (पा० ६ । १ । १०) इति द्वित्वम् 'तुजायीनां वीधेः' (पा० ६ । १ । ४) इत्यभ्यासवीथेः । कीदृशस्तम् । राज्ञां विह्वयः । कर्तरि षष्ठी राजनिर्विविधं हूयते आहूयते विह्वयः राजनिर्विधे आह्वातव्यः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अति निहो अति स्त्रिधोऽत्यर्थिन्तिमत्यरातिमग्रे । विश्वा ह्यग्रे दुरिता सहस्वाथास्मभ्यश्च सहवीराश्च रयिं दाः ॥ ६ ॥

उ० अति निहः अतिक्रम्य निहन्तु । निपूर्वत्वं हन्तेः उः प्रत्ययः । प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयाचद्वयवचनं वाक्य-संयन्नात् । अतिस्त्रिधः । त्रैधतिः कुत्सितकर्मा । अतिक्रम्य च कुत्सिताचरणान् । अत्यचित्तिम् । अचित्तिरन्यमनस्कता । अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् । अत्यरातिम् अरातिरनुपजीव्यो जनः तं चातिक्रम्य हे अग्रे, विश्वा ह्यग्रे दुरिता सहस्व विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव । हिरनयंकः । अधान-न्तरम् । अस्मभ्यं सहवीरां सपुत्रां रयिं धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

म० हे अग्रे, हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव । निवर्तयेत्यर्थः । किं कृत्वा । निहः निहन्ति निहः । निपूर्वाद्दन्तेर्दप्रत्ययः । सपुत्रां मुहुनिमिति शपः सु आदेशः । निहान् हन्तुन् अतिक्रम्य ।

शेषतिः कुत्सितकर्मा । विधन्ति सिधः किप् । कुत्सितान्तरान्
अतिक्रम्य । अचिन्तितमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिदीनं
यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान्तरानतिक्रम्य पापं
नाशयेत्यर्थः । किञ्च अद्यान्तरं हे अग्ने, अस्माभ्यं सहवारां
वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि छद् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडमे क्षत्र-
भुदीदिहीह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषीभिः
शिवेभिरेव परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

उ० अनाधृष्यः । यस्त्वमनाधृष्यः अशक्यः ललीकनुम् ।
जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च । अनिष्टृतः अनुपहंसितश्च । स्तुणा-
त्तेरेव इप् । विराड् च 'राहु दीक्षौ' । विराजन्शीलः विराड्
क्षेत्रम् । तं त्वां प्रवीमि हे अग्ने, दीदिहि दीपस्व । इह
कर्मणि वर्तमानः । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । किञ्च प्रमु-
ञ्चन्मानुषीभिः विक्षिपन्मानुषाणि अयानि जन्मजरामृत्यु-
शोकदेव्यादीनि । शिवेभिः शिवैः शान्तैः (अचिभिः)
अद्यास्मिन्नादि । परिपाहि नः सर्वतो गोपायास्मान् ।
किमर्थम् । वृधे वर्धनाय ॥ ७ ॥

म० हे अग्ने, इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः
दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाम्य । कीदृशस्त्वम् । अनाधृष्यः परा-
भविष्यतशक्यः । जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्मात् ।
अनिष्टृतः न हंसितः केनापि 'स्तु हंसानां' कान्तः । विराड्
विश्वे राजमानः क्षत्रस्य क्षेत्रं विभर्ति पुष्पाति । किञ्च
मानुषीः मनुष्यसंबन्धिनीभिः जन्मजरामृतिदैन्यशोकादिकाः
प्रमुञ्चन्विवर्तयन्स्व शिवेभिः शिवैः शान्तैर्लेभिरव वृधे वृधै
नोऽस्मान्परिपाहि । वर्धने वृद् तस्मै वृधे संपदादित्वाद्भावे
किप् ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

वृहस्पते सवितर्वावयैर्नष्ट सश्रितं चित्संतराष्ट्रं
सश्रितं शिवाभि । वर्धयैनं महते सौमगाय विश्व एत-
मनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

उ० वृहस्पते सवितः । हे वृहस्पते, हे सवितः, बोधय
कामेष्ववगतार्थं कुरु । एनं यजमानं । किञ्च । संश्रितं चित् ।
चिच्छब्दोऽप्यर्थः । संश्रितवत्तमपि यजमानम् संतरामतित-
राम् संश्रिताधि शिक्षय । वर्धय च एनं यजमानम् । महते
सौमगाय ऐश्वर्याय । विश्वे च देवा एनं यजमानम् अनु-
मदन्तु उत्साहयन्तु । वृहस्पतिशब्देन सवितृशब्देन चात्रा-
ग्निरेवोच्यते । अथवा वाक्यद्वयम् । एकेन वृहस्पतिरुक्तः
अपरेण सविता ॥ ८ ॥

म० हे वृहस्पते हे सवितः, एनं यजमानं बोधय कर्मा-
भिर्न कुरु । किञ्च चिदप्यर्थः । संश्रितं चित् संश्रितं शिक्षित-

मपि संतरामतितरं संश्रिताधि शिक्षय । शक्तेः शपः औ-
दित्यम् छान्दसमभ्यासस्येत्यम् । किञ्च महते सौमगाय ऐश्वर्याय
एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु त्वां
हृष्टा वा भवन्तु । वृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यज्ञभू-
तोऽग्निरुच्यते वाक्यद्वयं वा । एकेन वृहस्पतिरुक्तोऽन्येन
सविता ॥ ८ ॥

नवमी ।

अमुत्रभूयादध यमस्य वृहस्पते अभिशस्तेर-
मुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामिमे
मिषजा शचीभिः ॥ ९ ॥

उ० अमुत्र भूयात् । अमुत्रामुर्ध्वलोके यद् शरीरं
भूयात् । अथ अथ यद् यमस्य सद्ने च शरीरं भूयात् ।
तस्मात् च हे वृहस्पते, अभिशस्तेः अभिशंसनाच्च अमुञ्चः ।
किञ्च प्रत्यौहतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्र नयताम् । अश्विनौ
मृत्युम् अस्माद्यजमानात् । कथंभूतावश्विनी । देवानां
मिषजौ हे अग्ने, शचीभिः । अत्रापि वृहस्पतिशब्द आ-
श्रितोऽग्निशब्दस्य दृष्टव्यः । सामिधेनीप्रकरणस्याशेषत्वात् ।
ननु वृहस्पतिशब्दो नैवप्युक्तो न चाग्निशब्द इति 'ता
आग्नेयः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत् तेनाग्नेय्यो यत्प्राजापतिः'
समर्थत तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः प्राजापतेः सर्वदेवामक-
त्वात् । 'तस्मादेनं प्राजापतिः' सन्तमग्निरित्याचक्षते इति
श्रुतेरदोषः ॥ ९ ॥

म० हे वृहस्पते, त्वममुत्रभूयादध अमुत्र परलोके
भवन्मममुत्रभूयम् । 'भुवो भावे' (पा० ३ । १ । १०७)
इति क्यप् । परलोकगमनान्तरणान्मुञ्च । मरणाद्भोक्तव्यः ।
लकारत्वल्लयः । अथ अथ यद् यमस्य भयं परलोकमयं नर-
कपादादि तस्मादपि मुञ्च । किञ्च अभिशस्तेः अभिशप्तादपि
लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां मिषजौ अश्विना अश्विनौ
अस्माद्यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्तयतां । कैः । शचीभिः
कर्मभिः कृता । अत्र वृहस्पतिरभिरेव सामिधेनीप्रकरणस्या-
मेयत्वात् ॥ ९ ॥

दशमी ।

उद्धयं तमसस्पति स्तुः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उ० उद्धयमिति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० व्याख्याता (अ० २० । क० २१) ॥ १० ॥

एकादशी ।

ऊर्ध्वो अस्मि सभिर्धो भवन्त्यूर्ध्वो सुक्रा शोचीष्ट-
प्रेः । शुभर्तमा सुप्रतीकस्य सुनोः ॥ ११ ॥

उ० ऊर्ध्वो अस्म । द्वादश आभिः प्रयागदेवत्व

उणिहः । अष्टम्याद्ये द्वे राक्षसौ । 'ता विषमा विषमाक्षर-
पादा' इत्यादि श्रुतेः । ता आग्नेयः प्राजापत्याः । 'यदग्निर-
पश्यतेनाग्नेयः यत्प्रजापतिमाग्नीणात्तेन प्राजापत्याः' इति
च श्रुतिः । अग्निर्ऋषिः । प्रजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तुयते ।
अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण संस्तुयमानस्य ऊर्ध्वाः प्रगुणाः देव-
मार्गेण यायिन्यः समिधो भवन्ति । ऊर्ध्वा शुका ऊर्ध्वानि
च शुकाणि शोचीष्यशीषि भवन्ति । धुमत्तमा दीप्तिमत्तमा
च वीर्यवत्तमानि चेत्यर्थः । सुप्रतीकस्य सुमुखस्य यजमानस्य
सूनोः । स ह्येनं जनयति । य इत्थंभूतोऽग्निलं वयं स्तुम
इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

म० द्वादशाप्रदेवत्वा उणिहो विषमपादा आग्नेयोऽग्निना
इष्टाः । अग्निः प्रजापतितेन स्तुयते तेन प्राजापत्या अपि ।
ता आग्नेयः प्राजापत्याः 'यदग्निरपश्यतेनाग्नेयो यत्प्रजापति-
माग्नीणात्तेन प्राजापत्याः' इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वाः
देवगामिन्यो भवन्ति । शोचीषि तेजांसपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि
भवन्ति । कीदृशानि शोचीषि । शुका शुकाणि शुद्धानि ।
धुमत्तमा यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि धुमन्ति अत्यन्तं
धुमन्ति धुमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्याग्नेः । सुप्र-
तीकस्य सुप्र प्रतीकं सुलं यस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य
'स यदेनं जनयति तेनासौप सूनः' इति श्रुतेः । य ईदृशस्तं
स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः ।
पृथो अर्नक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

उ० तनूनपात् । आग्नस्य अग्नेर्वी । यः तनूनां गवां
नपात् आग्न्याभिप्रायमेतदुच्यते । अथवा योऽग्निः तनूनामपां
नपात् पौत्रः । असुरः असुमान् प्राणवान् । रो मत्त्वर्थीयः ।
यद्वा असुरः वसुरः धनवान् । अस्मिन्पक्षे आदिलोपः ।
विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा । देवो दानादिगुणयुक्तः ।
देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् । य ईदृशः सः पथः यज्ञमार्गान्
अनक्तु । मध्वा मधुखादुना घृतेन । इत्थं नाम प्रभूतं यज्ञे
घृतमस्तु तेन मार्गा अन्वक्ताः स्तुरित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

म० देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमा-
र्गाननक्तु । मध्वेति गुममावः अनिलमागमशासनमित्युक्तेः ।
पथो अनक्तु इत्यत्र 'प्रकृष्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ ।
११५) इति सन्ध्याभावः । गते बहु घृतमस्तु । तेन मार्गो
घृताभ्यक्ताः स्फुरिति भावः । कीदृशो देवः । तनूनपात् तनू-
नामपां नपात् पौत्रः । अज्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरि-
त्यर्पा पौत्रः । असुरः असतोऽस्य सन्ति प्राणवान् । रो
मत्त्वर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान्
श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

मध्वा यज्ञं नक्षसे ग्रीणानो नराशंसो अग्ने ।
सुकृदेवः संविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

उ० मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने, यस्त्वं मध्वा मधुखादुना
घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कथं-
भूतः । ग्रीणानः देवान् । नराशंसश्च नरेकस्त्विन्नराशंसते
स्तुयते स तथोक्तः । सुकृच्च साधुकृच्च । देवः संविता ।
विश्ववारः सर्वस्य वरणीयश्च अवसि । तं त्वां स्तुम इति
शेषः ॥ १३ ॥

म० हे अग्ने, त्वं मध्वा खादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे
व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशत्त्वम् । ग्रीणानः ग्रीणीतेर्चा
ग्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरेकस्त्विन्नराशंसते
स्तुयते नराशंसः । सुकृतं शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् ।
संविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन त्रियते सेव्यते विश्ववारः
विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यन् । सर्वस्य वरणीयः
सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अच्छायमैति शर्वसा घृतेनैहानो वृद्धिर्नमसा ।
अग्निं सुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

उ० अच्छायम् । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूर्णः' । अच्छ
एति अभ्येति । अग्निम् अयमध्वर्युः । शर्वसा स्वकीयेन
प्रज्ञानबलेन युक्तः । घृतेन च गृहीतेन ईहानः स्तुचन् ।
वह्निर्वोवा । नमसा जानेन हविलेक्षणनाम्नुद्यतेन सुचः
बाहुभ्यां गृहीत्वा । अध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु वर्तमानेषु ॥ १४ ॥

म० अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्नि-
मच्छ एति अभ्येति । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूर्णः' (निर०
५ । १८) । कीदृशः । शर्वसा ज्ञानबलेन ईहानः 'ईह
सुतौ' शानच् । तथा वह्निः वदति यज्ञभारमिति वह्निः यज्ञ-
निर्वाहकः । किं कृत्वा । घृतेन नमसा अजेन हविलेक्षणेनोप-
लक्षिताः सुचो जुह्वाया गृहीतेति शेषः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ई मन्त्रा सुप्र-
यसः । वसुधेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

उ० स यक्षत् । स एवाध्वर्युः यक्षत् यजतु । अस्याग्नेः
संबन्धि महिमानं महाभाग्यम् । स ईत् स एव च मन्त्रा
मन्दनीयान्दक्षानि यजतु । कथंभूतस्याग्नेः । सुप्रयसः ।
प्रय इत्यत्रनाम । शोभनानि प्रयांसनानि हविलेक्षणानि
यस्य स सुप्रयाः तस्य सुप्रयसः । अथ कस्यादन्यदेवताः ।
परित्यज्याग्नेर्महिमानं यक्षदित्युच्यते इति चेदत आह ।
वसुधेतिष्ठो वसुधातमश्च । यतोऽसौ वसुः वासयिता चेतिष्ठो-

ऽतिशयेन चेतयिता । कृताहुतगुणविशेषः । वसूनां धनानां धातमो दातृत्वमत्र अतः अग्निः स्तूयते ॥ १५ ॥

म० सोऽव्ययुरस्माग्नेः महिमानं यक्षत् यजतु 'सिन्धुहुलं छेदि' (पा० ३।१।३४) 'छेदोऽडादौ' 'इतश्च' लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।१४—१७) इति सूत्रैर्नक्षदिति रूपम् । सः ईम् स न मन्त्रा मन्त्राणि मद्जनकानि हवींषि च यजतु ददातु । कीदृशस्याग्नेः । सुप्रयसः प्रयस् इत्यङ्गनाम । शोभनानि प्रयासि यस्य सुप्रयास्तस्य । कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु । यो वसुः वासविता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता । वसुधातमः वसूनां धनानां दातृत्वमः । किञ्चन्तात्तमप् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः ।
उरुव्यचसो धा पत्यमानाः ॥ १६ ॥

उ० द्वारो देवीः । अस्याग्नेः प्रथमस्य द्वारः देव्यः व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति । ताम्यः अनु पश्चात् । विश्वे विश्वेदेवाः । देवशब्दलोपः । व्यवहितपदप्रायोऽर्ध्वः । कथंभूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यङ्गनाः । बाह्या स्थानेन । अद्विव्यसंभन्धिना । पत्यमानाः । 'पत ऐश्वर्ये' ऐश्वर्यं कुर्वाणाः । या इत्यन्भूता यशगृहद्वारस्ता ययं स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

म० द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति 'दद दाने धृता च' । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददन्ते । कीदृशो द्वारः । उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा बाह्या स्थानेन पत्यमानाः 'पत ऐश्वर्ये' दिवादिरात्मनेपदी । पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्यं कुर्वाणाः । अद्विजो स्थानानि दद्याना इत्यर्थः । ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

ते अस्य योषणे दिव्ये न योना उपासानका ।
इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

उ० ते अस्य । ते उपासानका उपास्यो नका च रात्रिः । अस्याग्नेः । योना योना आहवनीयाख्ये स्थितस्य । योषणे भायें । दिव्ये दिवि अवे । नकारोऽन्वर्थकः । ते इमं यज्ञम् अवतां युगुतं कुरुताम् । अध्वरं सोमं च नोऽस्माकं संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

म० उपास्य नका रात्रिश्च उपासानका । उपस्य उपासादेशो वन्दे । ते प्रसिद्धे उपासानका अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमियं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृशौ ते । अस्याग्नेः योषणे भायें । तथा दिव्ये दिवि अवे स्तर्गले । कीदृशस्य । अग्नेः योना गार्हपत्यस्थाने स्थितस्तेति शेषः । नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् । अध्वरम् 'अद्विजो' न प्वरतीत्यध्वरताम् । अद्विजं शान्तिमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

दैव्या होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टम् ॥ १८ ॥

उ० दैव्या होतारा । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः हे दैव्यौ होतारौ, ऊर्ध्वमध्वरं नः कुरुतम् देवयानयायिनं कुरुतमित्यभिप्रायः । अग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् । अग्निमुत्तं साधु वर्णयतमित्यर्थः । कृणुतं कुरुतं च नः अस्माकं स्विष्टं साधुयजनम् ॥ १८ ॥

म० अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्याहोतारौ अग्निवायू, युवां नोऽस्माकं स्विष्टं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् । किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वा ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीचीं वह्नि-ज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

तिष्ठो देवीर्बहिरेदधु संदन्तिवद्वा सरस्वती भारती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

उ० तिष्ठो देवीः तिष्ठः देव्यः । बहिः आ इदं सदन्तु आसदन्तु आसीदन्तु इदं बहिः । कृतमास्ताः । इडाः पृथिवीस्थाना । सरस्वती च मध्यस्थाना । मही स्तुवन्तीति प्रत्येकं तिसृभिरपि बोध्यम् । वद्वा एकमेव वाक्यम् । तिष्ठो देव्यो बहिरेदमासदन्तु इडासरस्वतीभारत्यो महत्यो गृणाना इति ॥ १९ ॥

म० तिष्ठो देव्यः इदं बहिरेदमासदन्तु आसीदन्तु । छान्दसः सीदादेशाभावः 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८९) इत्यावा सह क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह । इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती सुस्थाना । मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिष्ठणाम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

तत्रस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम् । राय-
स्पोषं विध्यतु नाभिमस्मे ॥ २० ॥

उ० तत्रः तत् रायस्पोषम् नः अस्मभ्यमस्मादर्थम् । तुरीपं तूर्णमभुते तूर्णं चाभोति । अद्भुतं महत् अभूतपूर्वम् । पुरुक्षु पुरुषु बहुषु वक्षिषति निवसति तत्पुरुक्षु । त्वष्टा देवः सुवीर्यं साधुवीर्यम् । रायस्पोषविषयान्वेतानि चत्वारि पदानि । विध्यतु । स्वीतिरुपसृष्टो विमोचने । विमुञ्चतु । नाभिमस्मे राष्ट्रमर्थं प्रत्यस्मासु ॥ २० ॥

म० त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विध्यतु विमुञ्चतु । नाभौ मुक्तमुत्सौ पततीति भावः । 'षोऽन्तर्कर्मणि' 'ओतः शयनि' (पा० ७।६।७१) इत्योकारलोपः । 'स्वीतिरुपसृष्टो विमोचने' इति

वास्तुः । कीदृशं रावस्योषम् । नोऽस्माकं तुरीयम् तुरा वेगेन
आगोति तुरीयं श्रीप्रप्रापकम् । अद्भुतं महान्तम् । पुरुषं
पुरुषं बहुषु क्षियति निवसति पुरुषं 'सुषां सुदृक्' (पा० ७ ।
१ । ३९) इत्यमो लृक् । क्षियते रीणादिभ्यो डुप्रत्ययः । सुवीर्यं
साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन तम् । ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

वनस्पतेऽवसृज राणीस्मना देवेषु । अग्नि-
हव्यं शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

उ० वनस्पतेऽव । हे वनस्पते, अवसृज । स्रजमुत्तयोर-
वाचीनं निक्षिप । हवींषि रराणः । यद्वा 'रा दाने' दानः ।
त्मना 'मञ्जेष्वान्नादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । देवेषु विप-
यभूतेषु । कस्मान्दमेवमुच्यसेऽस्मान्निरित्यत आह । यतः
अग्निः शमिता शमिन्नमिति तद्वितलोपः । हव्यं हविर्जातम्
सूदयाति । 'पृद क्षरणे' संस्करोति । अतो हे वनस्पते,
अवसृजेति संबन्धः ॥ २१ ॥

म० अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति
यतः अतो हे वनस्पते, तत्संस्कृतं हव्यमवसृज सुसृजतोऽवा-
चीनां क्षिप । कीदृशस्त्वम् । त्मना आत्मना देवेषु रराणः
हविर्देवानः 'रा दाने' कानच् । मञ्जेष्वान्नादेरात्मनः' (पा०
६ । ४ । १४१) इत्यालोपः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् ।
विश्वेदेवा हविरिदं जुपन्ताम् ॥ २२ ॥

उ० अग्ने स्वाहा । हे जातवेदः, स्वाहा कृणुहि स्वाहा-
कृति यज । इन्द्राय हव्यं हविः । प्रयच्छेति शेषः । विश्वे-
देवाश्च इदं हविः जुपन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

म० हे अग्ने, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, हव्यमिन्द्राय स्वाहा
कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ । किञ्च विश्वेदेवा इदं हविरुपन्तां
सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

पीवोअन्ना रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिंपक्ति
नियुतामभिन्नीः । ते वायवे समनसो वितस्थुर्विश्वे-
नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

उ० अथैनं वायवे नियुत्वते शुक्रं त्वरमालभत इत्यस्य
पशोः 'पीवो अन्ना रयिवृधः' इत्याद्याः षट् वाज्यानुवाक्या-
स्त्रिष्टुभो वायव्याः । तत्र च प्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति
पठ्यते । तस्य आपो ह यत् हे प्राजापत्ये । यान् नियुतः
अन्नान् । पीवोअन्नान् पीवः पुष्टमन्नं येषामिति पीवोअन्नान् ।
रयिं धनं ये वर्धयन्ति ते रयिवृधः । सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो
वायुः । श्वेतः वायोर्वर्णवचनम् 'शुक्रो हि वायुः' इति श्रुतिः ।

सिंपक्ति सेवति । नियुतामभिन्नीः नियुतामभ्याध्वणीयः ।
अथ यान्वायुः सिंपक्ति ते नियुतोऽन्ना वायवेऽर्थाय ।
समनसः समनस्काः सन्तः वितस्थुः तान् विश्वा विश्वानि ।
इत् पादपुरणे । नरः मनुष्या कृत्वित्यजमानाः स्वपत्यानि
शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि चक्रुः कुर्वन्ति ।
एतदुक्तं भवति । वायव्यसंयोगे सति सर्वमिदं यज्ञादि
प्रवर्तते इति ॥ २३ ॥

म० अथैनं वायवे नियुत्वते शुक्रं त्वरमालभते इति
हुतस्य पशोः पीवोअन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् वाज्यानु-
वाक्याः । हे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभो वसिष्ठहृष्टे । 'शुक्रो हि वायुः'
इति श्रुतेः । श्वेतो वायुः वाधिसुतोऽन्नान् सिंपक्ति सेवते ते
नियुतः समनसः समनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्वि-
श्वेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशाऽनियुतः । पीवोअन्ना पीवः पुष्टमन्नं
येषां तान् । नकारलोपः 'प्रकृत्यान्तःपादम्' (पा० ६ । १ ।
११५) इति पीवोअन्नामित्यत्र सन्ध्यभावः । तथा रयिवृधः
रयिं धनं वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः । सुमेधा शोभना
मेधा बुद्धिरस्य । नियुतामभिन्नीः अभ्यानामाध्वणीयः । एत-
न्मन्त्रयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या कृत्वित्यजमानाः विश्वा इत्
विश्वानि सर्वोण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः
कर्माणीति शेषः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

राये नु यं जज्ञतु रोदसीमे राये देवी धिपणा
धाति देवम् । अर्धं वायुं नियुतः सञ्चतः स्वा उत
श्वेतं वसुधित्ती निरेके ॥ २४ ॥

उ० राये नु । राये धनाय उदकलक्षणाय नु क्षिप्रम् यं
वायुं जज्ञतुः जनयामासतुः रोदसी यावापृथिव्यौ इमे । अ-
नयोर्वावापृथिव्योः संयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं
नोपपद्यत इति जनितावसौ यावापृथिव्यौ । यं वायुं च राये
धनायोदकलक्षणाय । देवी धिपणा धियं बुद्धिं कर्म वा
सनीति संभजते इति धिपणा वाक् मध्यस्थाना धाति धार-
यति । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अथ अथेत्यर्थः । समनन्तर-
मेव । तं वायुं नियुतः अन्नाः सञ्चतः सरन्तः सेवन्तः स्वाः
स्वकीयाः । उत अपिच श्वेतं वायुं वसुधिति वसुनो धनस्यो-
दकलक्षणस्य धारयितास्म । निरेके जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितं
वायुम् । नियुतः सञ्चतः स्वा इत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

म० इमे रोदसी यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पाद्या-
मासतुः नु क्षिप्रम् । किमप्यम् । राये धनायोदकलक्षणाय । धियं
सनीति ददाति धिपणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति ।
शपो लृक् । राये धनाय । रोदसीः सद्भावेऽपि वायुं विना
जगद्धारणाशक्तैर्विमुक्त्यादितः । विपणैति हस्तमाप्यम् । अथ
अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत निधितं स्वा नियुतो निजाश्वा
वायुं सञ्चतः सञ्चन्ते सेवन्ते 'यच् सेवने' पुरुषसंज्ञकः । क ।

निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शुन्यता यस्मात् सादृशे बहु-
जनाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुम् । श्वेतं श्वेतपर्णम् । तथा वसु-
धिति वसुतो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तं धनस्य धारयिता-
रम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

आपो ह यद्बृहतीर्विध्मायुगार्म दधाना जनय-
न्तीरग्निम् । ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ २५ ॥

उ० आपो ह । 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीत्'
इत्येतद्वाक्यं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः । आपः ।
पुराकल्पश्रोतको ह इति निपातः । यत् । बृहतीः बृहत्यः
महत्यः । विधं सर्वम् आत्मत्वेन । आयन् प्रायुः । गर्भं
हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः । जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः ।
अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम् । हिरण्यगर्भवचनो वा अग्नि-
शब्दः । ततः गर्भास्त्वत्सरोपितात् देवानां मध्ये समवर्तत
समभवत् असुः प्राणालम्बकः एकः देवानां । स हि लिङ्गशरीरः
न इत्थंभूतो हिरण्यगर्भः । तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा
विधेम हविर्दत्त इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २५ ॥

म० द्वे प्रजापतिदेवयोः त्रिष्टुभौ हिरण्यगर्भद्वे प्रथमा
ऋषिका । 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीत्' (११ । १ ।
६ । १) इति आग्रहणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम् ।
ह प्रसिद्धौ । यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्रमायन् प्रायुः ।
कीदृश आपः । बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुल्यः । तथा गर्भं
हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः । अतएवामि जनयन्तीः
अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो
गर्भास्त्वत्सरोपितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीर-
रूपो हिरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिरूपान्
देवान् हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दत्तः । विभक्तिव्यत्ययः
विधतिर्दानार्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यच्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनय-
न्तीर्यज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

उ० यच्चिद् । योऽपि देवः अन्तर्यामी । आपः अपः इति
विभक्तिव्यत्ययः । महिना महाभागेन । पर्यपश्यत् परितो
दृष्टवान् । दक्षं प्रजापतिं दधानाः जनयन्तीः यज्ञं सृष्टियज्ञं ।
यच्च देवेष्वधि अधिदेवः एक आसीत् तस्मै कस्मै प्रजापतये
हविषा विधेम हविर्दत्त इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥

म० निदप्यर्थः । यो देवोऽन्तर्यामी महिना महिना आपः ।
विभक्तिव्यत्ययः । आपः पूर्वोच्चाः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श ।

कीदृशीः । दक्षं कुम्भारं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः ।
यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते । सृष्टिकर्तारित्यर्थः । यच्च
देवेष्वधि अधिकः एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवान्
हविर्दत्तः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

प्र याभिर्यासि द्वाधाऽसमच्छा नियुङ्क्तिर्वाय-
विष्टये दुरोणे । नि नो रयिः सुभोजसं युवस्व नि
वीरं गव्यमश्वयं च राधः ॥ २७ ॥

उ० प्रयाहि प्रयासि याभिर्नियुजिः । नियुच्छब्द उभय-
लिङ्गः स्त्रियां पुंसि च । द्वाधासं यजमानं 'अच्छाभेरासुमिति
शाकपृणिः' । हवींषि दत्तवन्तं यजमानमभि । हे वायो,
इष्टये वागाय पृषणाय वा । दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं यज-
मानम् । ताभिर्नियुजिरागल्य । नो रयिं सुभोजसं युवस्व ।
निपूर्वो यतिर्दानार्थः । नियुक्स्व देहि नोऽस्मभ्यं रयिं
धनम् । किभूतम् । सुभोजसम् साधु सुज्यत इति सुभोजाः
तं सुभोजसम् । किञ्च । वीरं पुत्रं गव्यं च राधः अश्वयं
च राधो धनम् नियुक्स्व इति ॥ २७ ॥

म० हे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठद्वे । हे वायो, त्वं याभि-
र्नियुजिरयाभिः कृत्वा इष्टये वागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं
द्वाधासं हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुत्तं प्रयासि गच्छसि ।
'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति संहितायामच्छा
इति दीर्घः । 'अवहित्वा' (पा० १ । ४ । ८२) इति प्रण-
यासीत्यस्य व्यवधानम् । ताभिर्नियुजिरागल्य नोऽस्मभ्यं रयिं
धनं नियुक्स्व देहि । निगोतिर्दानार्थः । व्यत्ययेन शस्त्रव्यत्ययः ।
कीदृशं रयिम् । सुभोजसं साधु सुज्यत इति सुभोजासम् ।
सुभोजसुव्यत्ययः । किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं गोसंबन्धिं अश्वमश्व-
संबन्धिं गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुक्स्व ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आ नो नियुङ्क्तिः शतिर्नाभिरव्वरः सहस्रिणी-
भिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्सर्वने मादयस्व
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

उ० आ नः । आ उपयाहि नः अस्माकम् अध्वरं
यज्ञम् । नियुजिः अश्वैः । शतिर्नाभिः शतानि विद्यन्ते यासु
ताः शतिभ्यः ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः । एतदुक्तं
भवति । बहुनामपि वाहनानां वयं तर्पयितुं श्रमाः । एव
च हे वायो, अस्मिन्सर्वने तृतीयसर्वने मादयस्व तुष्यस्व ।
इदानीमृत्विजः पादेनाह । यूयं पात पाकयत स्वस्तिभिः
अविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ २८ ॥

म० हे वायो, नियुजिरयाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुप-
याहि । कीदृशीभिः । शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं
च संख्या यायां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे श्रमा इति भावः ।

एव चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन
प्रलिप्त आह । हे कलित्रः, सन्निभिः कल्याणैर्युग्मं नोऽस्मान्
पात रक्षत ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

नियुत्वान्वायुवार्गहयश्च शुक्रो अयामि ते ।
गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

उ० नियुत्वान्वायो । पद वायव्या वाय्वानुवाक्याः ।
सत्र वायो शुक्रो इत्यनुष्टुप् । एकया चेति त्रिष्टुप् । वाय-
व्योऽन्वाश्रितः । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यतो
गन्ता गमनशीलः । सुन्वतोऽयं गन्ता उदात्तः । तद्धर्मा
वा तत्साधुकारी वा पते हि तृनोऽर्धः । असि । सुन्वतः
अभिषेकं कुर्वतः यजमानस्य गृहान्प्रति । अतो ब्रवीमि ।
नियुत्वान् नियुक्तशुक्रो भूत्वा हे वायो, आगहि आगच्छ ।
अयं च शुक्रो ग्रहः अयामि आगच्छत्विति लकारपुरुषव्य-
त्ययः । ते स्वांप्रति । त्वमेव हि शुक्रादीनां ग्रहाणां स्थान-
मित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

म० यदुक्तं वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापञ्चमो वपादीनां
वाय्वानुवाक्यत्वेन नियुक्ताः । आशा वायव्या गृत्तमददृष्टा ।
हे वायो, यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता गमन-
शीलोऽसि । तृप्तान्त आधुदात्तत्वात् । अतो नियुत्वान्वावा-
न्वन् आगहि आगच्छ । शपो लृक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते स्वां
प्रति अयामि आगच्छतु प्राप्नोतु । लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रा-
दिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अमं दिविष्टिषु ।
आयाहि सोमपीतये स्पाहो देव नियुत्वता ॥ ३० ॥

उ० वायो शुक्रः । हे वायो, शुक्रो ग्रहः अयामि
स्वयमेवागच्छतु ते स्वांप्रति । कथंभूतः । मध्वो अमम्
रसस्य सारभूतः दिविष्टिषु यज्ञेष्वित्यर्थः । त्वं च आयाहि
सोमपीतये सोमपानाय । यतः स्पाहः स्पृहणीयः हे देव ।
नियुत्वता नियुक्तव्यता मन्त्रेण स्तूपसे ॥ ३० ॥

म० अनुष्टुप् पुरुमीदाजमीदृष्टा । हे वायो, शुक्रो ग्रहः
त्वामयामि आगच्छतु । कीदृशः शुक्रः । दिविष्टिषु मध्वः अमं
यौरिष्मते प्रार्थयते यामिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्मतेन
स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मध्वः मधुनो रसस्यामं सारभूतः । यज्ञ-
रसैषु शुक्रो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः । किंच हे देव वायो,
नियुत्वता अन्वायता रथेन आयाहि आगच्छ । किमयंम् ।
सोमपीतये सोमपानाय । कीदृशस्त्वम् । स्पाहः स्पृहणीयः
यजमानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

वायुरग्नेया यज्ञप्रीः साकं गुन्मनसा यज्ञम् ।
शिवो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

उ० वायुरग्नेयाः । वायुः अग्नेगमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन
प्रीयत इति यज्ञप्रीः । साकं गच्छ गच्छति मनसा यज्ञम् ।
यो ह्यादरेण विभ्रित आगच्छति स मनसा सहागतो
भवति । कथंभूतः । शिवः शान्तः नियुद्धिः अन्वाभिः
शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥

म० हे वायव्यौ । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियु-
द्धिरन्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन्
गच्छतु । कीदृशः । अग्नेयाः अग्ने गच्छतीत्यग्नेयाः 'विह्वनोरनु-
नासिकस्यात्' (पा० ६ । ४ । ४१) इत्याकारः । यज्ञप्रीः
यज्ञेन प्रीयते तुप्यतीति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

वायो ये ते सहस्रिणो रथांसस्तेभिरागहि ।
नियुत्वान्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

उ० वायो ये । हे वायो, ये ते तव । सहस्रिणः सहस्र-
संख्याभिर्युक्ताः । रथांसः रथा एव रथासः । तेभिः तैः आगहि
आगच्छ । नियुत्वान्भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥

म० हे वायो, ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथांसः
रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ । किमर्थं । सोमपानाय ।
कीदृशस्त्वम् । नियुत्वान् अन्वायुक्तः । नियुतो वायोरिति निष्-
पट्टकेः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये
विष्टशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिष्टशता च
नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

उ० एकया च एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमु-
च्यन्ते । हे वायो, स्वभूते स्वकीया भूतिर्वैस्व जगत्सर्वं स
स्वभूतिः । यानि पात्राणि वहसे इष्टये देवयज्यायै । एकया
च नियुता दशभिश्च नियुद्धिः द्वाभ्यां च नियुज्याम् ।
विष्टशती च । विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः ।
विंशत्या च नियुद्धिः । तिसृभिश्च त्रिंशता च नियुद्धिरेव ।
ता तानि पात्राणि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

म० त्रिष्टुप् अमयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । सा निजा भूतिः
समुद्भिर्जगत्पा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते, हे वायो, एकया
दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः । तिसृभिः त्रिंशता
च नियुद्धिः अन्वाभिः कृत्वा । इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि
वहसे ता तानि पात्राणि इह वहसे विमुञ्च । यद्य चकाराः
समुच्यवाचीः ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशी ।

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवाप्
स्वावृणीमहे ॥ ३४ ॥

उ० तव वायो । हे वायो, ऋतस्पते सत्यपालक ।
यज्ञवचन ऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः,
स ह्यादित्यादप आदाय गर्भयति ततो विष्णुषो जायन्ते अतो
वायुर्जामाता त्वष्टुः । अद्भुत अद्भूतपूर्व । तव संबन्धीनि
अवाप्ति अन्तानि । आवृणीमहे आवाचामः ॥ ३४ ॥

म० गान्धारी व्यश्रद्धा । हे वायो, हे ऋतस्पते सत्यस्य
पालक, ऋतस्य पतौपरे सुहृन्ममः । हे त्वष्टुर्जामातः, आदि-
त्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादि-
त्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप, तवावाप्ति अन्तानि
वदमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशी ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।
ईशान्तमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ ३५ ॥

उ० अभि त्वा 'रथन्तरं दक्षिणे पक्षे' इति श्रुतिः ।
नान्योऽध्वर्योगोर्गर्भयति यतोऽत एषां साक्षां योनयः पश्यन्ते ।
तत्रेन्द्रप्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । तत्र प्रथमा बृहती द्वितीया
सतोबृहती । अभि त्वा शूर नोनुमः आभिसुख्येन त्वां हे
शूर, नोनुमः नमामः । कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः ।
यथा वत्सान्प्रति अदुग्धा धेनवः नमन्ति एवं त्वां प्रति
हविर्भिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चाभिसुख्येन नमामः । यद्वा 'णु स्तुतौ' ।
अयमत्र धातुः शब्दसारूप्यात् । अभिनोनुमः अभिष्टुमः
त्वां कृतकृत्याः सन्तः स्तुतस्तोत्राः कृतशस्त्रा उद्यतहविष्काः ।
कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतकृत्या
धेनवः वत्समभिनष्टुषुः एवम् । कथंभूतं त्वामभिनोनुमः ।
ईशान्तमस्य जगतः जङ्गमस्य । स्वर्दशम् स्वः पश्यतीति
स्वर्दृक् ते स्वर्दशम् । यद्वा स्वरादित्यः तद्वत् यो दृश्यते स
स्वर्दृक् तं स्वर्दशम् । ईशानं च हे इन्द्र, तस्थुषः स्थितवतः
स्वावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

म० बृहतीसतोबृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवस्यम् ।
'रथन्तरं दक्षिणे पक्षे' इति श्रुतेः । 'नान्योऽध्वर्योगोर्गर्भयति' इत्य-
ध्वर्योगीर्गर्भयति । अतः साक्षां योनयः ऋचः पश्यन्ते ।
तत्रेन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे शूर इन्द्र, वयं त्वा
त्वामभिनोनुमः आभिसुख्येनात्यन्तं स्तुमः 'णु स्तुतौ' य-
जुगन्तम् । तत्र इष्टान्तः । अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा
मावो वत्सान्स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । जगतो जङ्गमस्तेषामं
प्रभुम् । स्वर्दशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तम् । यद्वा स्वः आदित्य
इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्थुषः स्वावरस्य ईशानम् । मिथुनियन्तार-
मिलयः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

न त्वावाँर ॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो न
जातो न जनिष्यते । अन्धायन्तो मधवन्निन्द्र
वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

उ० न त्वावान् । येन त्वावान् स्वत्सदृशः अन्यः दिव्यः
दिविभवः नच पार्थिवः अस्तीति शेषः । नच जातः नच
जनिष्यते उत्पत्स्यति । अतः अन्धायन्तः अन्धान्कामयमानाः
हे मधवन् धनवन् इन्द्र, वाजिनः वाजोऽश्वम् तपोषामस्ति
ते वाजिनः हविषा संयुक्ताः सन्तः । गव्यन्तः गाः कामय-
मानाः । त्वां हवामहे आह्वयामः ॥ ३६ ॥

म० हे मधवन् धनवन्, हे इन्द्र, दिवि भवो दिव्यः
पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् स्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः ।
नच जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते । स्वत्सदृशोऽस्तीति
त्वावान् । सादृश्यार्थं वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे ।
कीदृशो वयम् । अन्धायन्तः अन्धान् कामयमानाः 'अन्धाप्रस्यत'
(पा० ७ । ४ । ३७) इति क्यप्ति आत्वम् । ततः शतृप्र-
त्ययः । वाजिनोऽश्वन्तः हविर्युताः । गव्यन्तः गा इच्छन्तीति
गव्यन्तः गोकामाः । गवाश्चान्देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सप्तविंशी ।

त्वामिद्वि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां
वृत्रेधिन्द्र सत्यति नरस्त्वां कामास्त्वयैतः ॥ ३७ ॥

उ० त्वामिव । बृहतो योनिः देवतादितुल्यम् । इच्छन्
एवार्थं हि निर्णयकः । त्वामेव हवामहे आह्वयामः । सातौ
वाजस्य सातिलांभः । लाभे अन्नस्य विषयभूते । अपिच
कारवः कर्तारः स्तोमानी वयम् त्वामेव च वृत्रेषु यदुपु
हन्तव्येषु हे इन्द्र, सत्यति सतां पालवितारम् श्रुतिस्मृति-
विहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः सन्तः सत्यतिम् ।
नरः मनुष्याः आह्वयन्ति । त्वामेव काष्ठासु जेतव्यासु अवैतः
अश्ववतः रथिनो वा आह्वयन्ति । नहि त्वदन्ते पुरुषाणां
किंचित्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

म० ऋगद्वयमेन्द्रः प्रगाथः शम्भुदृष्टः बृहत्साधो योनिः
अध्वर्योगीर्गर्भयति । आषा बृहती द्वितीया सतोबृहती 'बृह-
तुत्तरं पक्षे' इति श्रुतेः । हे इन्द्र, कारवः कर्तारः यज्ञानाम् नरः
ऋजिजो वयं त्वामेव हवामहे आह्वयामः । इन्द्र एवार्थं हि
निश्चये । किनिमित्तम् । वाजस्याश्वस्य सातौ लाभनिमित्तम् ।
वृत्रेषु यदुपु यदुपुपातनिमित्तम् । काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमि-
त्तम् । कीदृशं त्वाम् । सत्यति सतां पालवितारम् । श्रुतिस्मृत्यु-
क्ताचाररता निषिद्धस्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते । तथा अवैतः
अश्वप्राप्तिनिमित्तं च । विभक्तिव्यत्ययः । त्वां चान्द्राष्टतिराद-
रायां ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्रवानो
अद्रिवः । गामश्वं रथ्यमिन्द्र संकिर सुत्रा वाजं
न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

उ० स त्वम् । सः त्वं नः असम्भ्यस् हे चित्र चाय-
नीयः, हे वज्रहस्त, धृष्णुया प्रसहनेन महः महत्त्वेन च
स्रवानः स्तुयमान इति विकरणव्यत्ययः । हे अद्रिवः
अद्रिवन्, अद्रिसारमयं वज्रं तवत्यास्तीति संबोधयते अद्रिव
इति । गाम् अश्वं च रथ्यं रथे साधुम् हे इन्द्र, संकिर ।
संकिरतिर्दानातिशये । अनेकदेशप्रकीर्णं देहि । कथमिव ।
सत्रा वाजं न जिग्युषे । नकार उपमाधीयः । यथा जिग्युषे
विजितवते । अथाव हस्तिने वा । सत्रा प्राणसहितम्
वाजं यवसम् । सञ्ज्ञेहमपरिमितं संकिरेदुर्दुःखः पृथगसम्भ्यं
देहि ॥ ३८ ॥

म० हे चित्र आश्चर्यकारिन्, हे वज्रहस्त, वज्रं हस्ते
यस्मिन्, हे अद्रिवः अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवान्, तत्संबुद्धिः
'मनुवतोः' (पा० ८ । ३ । १) इति स्तम्भम् । हे इन्द्र, स
त्वं नोऽस्माभ्यं गामश्वं च संकिर देहि । संपूर्वः किरतिर्दानार्थः ।
कीदृशमश्वम् । रथ्यं रथे साधु रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्रम् ।
धृष्णुया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्रवातः स्तुय-
मानः । धृषेः कृः ततो विभक्त्यादेशः । धृष्णुना धृष्णुत्वेन
भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्रवान् इत्यत्र
विकरणव्यत्ययः । कथमिव । वाजं वाजमिव । न इवार्थः । यथा
जिग्युषे जितवतेऽथाव हस्तिने वा यथा सत्रा प्राणं प्रा रक्ष-
णम् तत्सहितं वाजमर्षं यवं यथा ददति तथास्माभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

कया नश्चित्र आनुवद्वती सदावृधः सखा ।
कया शचिष्ठयाऽवृता ॥ ३९ ॥

उ० कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्र ऐन्द्रो गामश्वः
अन्वपादो निवृत् । कया नश्चित्र आनुवद्वती कया पुनः
ऊती ऊत्या केन पुनरवनेन तर्पणेन । नः अस्माकम् चित्रः
चायनीयः इन्द्रः । आनुवत् भूयात् । आकारो वृतासह
संबन्धते । सदावृधः सदाकालं वर्धयिता । सखा च कया
च नाम शचिष्ठया । शचीति कर्मनाम मतुज्जोलोपः । अतिश-
येन कर्मवत्या अवृता कर्मणा सदावृधः सखा भूयादिति
वर्तते ॥ ३९ ॥

म० तिस्रो गामश्व इन्द्रदेवत्या वामदेव्यः वामदेव्य-
राश्रो योनिः 'वामदेव्यमात्मन्' इति ध्रुतेः अन्त्या पादनिवृत्
सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वार्धः इन्द्रप्रदमनुवर्जनीयम् । इन्द्रः कया
ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन जीर्णनेन वा नोऽस्माकं सखा
सहायः आनुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्तते इति
६२ ब० व०

इत् सया वृता वपैमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा
तया अतिशयवत्या यागाकियथास्माकं सखा भवति । शचीति
कर्मनाम तत् इन्द्रप्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः । चित्रः विचित्रः
पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धते इति सदावृधः 'इगुपध-'
(पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । सदा वर्धमानः ।
ऊती एतौयैकवचनस्य 'सुपां सुडक्' (पा० ७ । १ । ३९)
इति पूर्वसर्णः । आनुवत् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेण'
(पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप् इलोपः शपद्छान्दसे किरत्वे
धातोश्चङ्छादेशः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

कस्त्वा सुयो मदानां मंहिष्ठो मत्सुदन्धसः ।
दृढा चिदाकृते वसु ॥ ४० ॥

उ० कस्त्वा को नाम त्वाम् मत्सत् सादयति । सत्यः
अतिशयः । मदानां मध्ये मंहिष्ठ अतिशयेन मदजनकः ।
अन्धसः सोमस्य स्वभूतोऽश्वः । येन सत्तः सन् त्वम् । दृढा
चिद् दृढान्वयसुरहृन्दाणि । आकृते आकृतसि चूर्णयसि
वसु च ददासीति शेषः । यद्वा दृढान्वयि सुवर्णप्रभृतीनि
चिरकालस्थावीनि वसूनि आकृतसि चूर्णयसि दानाय ॥ ४० ॥

म० हे इन्द्र, अन्धसोऽश्वस्य सोमरूपस्य कः अश्वः स्वा
त्तां मत्सत् मायति मत्तं करोति 'मही हर्षे' 'लेडोऽश्वौ'
(पा० ३ । ४ । ९४) इत्यङगमः 'सिञ्जहुलं लेटि' (पा०
३ । १ । ३४) तिप्प्रत्ययः तिप् इलोपः । कीदृशः । मदानां
मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि हवीषि
तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः 'मंहि कान्तौ'
चुरादिः मंहयति शीतते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । यद्वा
'महि कृदौ' भ्वादिः । मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः ।
वेनाशेन सत्तः सन् दृढचित् दृढान्वयि वसु वसूनि धनानि
कनकारीनि लम्पारुते 'दृजो मर्ते' पुरषपरव्यत्ययः । आकृतसि
चूर्णयसि दातुं भनक्षि । मंहयता मंहयता ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं
भवास्त्युतये ॥ ४१ ॥

उ० अभी पु णः आभिमुख्येन सुतु च नः अस्माकं
सखीनाम् अविता पालयिता । जरितृणां लोतृणां च अस्माकं
पालयिता । किंच । शतं भवति शतधा भवति । हे इन्द्र,
ऊतये अवनाय रक्षणाय । प्रकृतत्वादस्माकमेव सखीनां
जरितृणां च ॥ ४१ ॥

म० हे इन्द्र, लम्पारुतेऽवनाय पालनाय सु सुतु सम्पक्
अभि आभिमुख्येन शतं भवति भवति । आङगमः । शतशब्दो
बहुवाची । बहुरूपो भवति । पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः ।
कीदृशस्त्वम् । सखीनां मित्राणां जरितृणां स्त्रोतृणां नोऽस्माक-

मृत्विजामविता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । 'युनः' (पा० ८ । ३ । १०७) सुशब्दस्य पलम् । 'नश्चातु-
स्थोऽपुष्पाः' (पा० ८ । ४ । २७) इति सुशब्दात् परस्य
नः इत्यस्य पलम् ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे ।
प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसि-
मम् ॥ ४२ ॥

उ० यज्ञा यज्ञा वः आग्नेयकथः । तत्र हे बृहत्सो तृतीया
सतोबृहती । यज्ञायज्ञस्य साधो योनिः । यज्ञेयज्ञे इति
सप्तम्येकवचनस्य आ आदेशः वीप्सायाम् । वः इति यज्ञ-
मानविषयं युष्मदर्थम् । अग्नये अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययः
वाक्यसंबन्धान् । गिरा गिरा च । तथा तथा च गिरा वाचा
स्तुतिलक्षणा दक्षसे । दक्षसमिति सञ्ज्ञतिः । दक्षवन्त-
स्तुसाहवन्तम् । अग्निविशेषणं चैतत् । प्र प्रः 'प्रसमुपोदः
पादपूरणम्' इत्यभ्यासः । शंसिषेत्वाख्यातेन संबन्धः । प्रशं-
सिषं वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । अमृतमसरणधर्मा-
णम् । जातवेदसं जातप्रज्ञानम् । प्रियं मित्रं न मित्रमेव ।
अथ वाक्यार्थवशा सदानुपूर्वी । अहं यज्ञे यज्ञे वः युष्मदर्थं
अग्निं दक्षवन्तं तथातया च स्तुत्या प्रशंसिषम् अमृतं जात-
वेदसं प्रियं मित्रमिव ॥ ४२ ॥

म० तुचः प्रगाथः आग्नेयः शंखदृष्टः यज्ञायज्ञस्य साधो
योनिः । 'यज्ञायज्ञस्यं पुच्छम्' इति ध्रुतेः । हे बृहत्सो । तृतीया
सतोबृहती । यज्ञायज्ञ वीप्सानां द्वित्वम् । सप्तम्येकवचनस्या-
कारः । व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थं यज्ञमानविषयं
वा । सप्तम्ये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयेकवचनार्थं । गिरागिरा
वीप्सायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः । दक्षसे । चतुर्थी द्वितीयाथे ।
'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८ । १ । ६) इति द्वित्वम् ।
तस्य च शंसिषमिति कियत्वा संबन्धः । वयमिति प्रथमानुव-
चनमेकवचनार्थं । तथा चैवं योजना । यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु
गिरागिराऽन्ययान्यया सुत्या वः लाम् । यज्ञा वो युष्मा-
कमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि । 'शंस स्तुतौ' इह अङ्गमात्र
आर्षः । कीदृशमग्निं । दक्षसम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य भातोरनुप्र-
त्ययः । दक्षते उत्सहते दक्षः तम् उत्साहितम् । यज्ञा दक्ष
इति बलनाम अन्तर्नीतमन्तर्ये दृष्टव्यम् । दक्षसं बलवन्तम् ।
अमृतमसरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा
यस्मात्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्ठादुपचारदुप-
सार्धवः । मित्रं न मित्रमिव तथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति
तद्वदग्निं सुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

पाहि नो अग्न एकया पाहुत द्वितीयया । पाहि
गीर्भिस्तिसृभिर्हो पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

उ० पाहि नः गोपाय नः अस्मान् । हे अग्ने, एकया
गिरा ऋग्लक्षणाया । पाहुत गोपाय च । द्वितीयया ह्यग्न्यां
गीर्भ्यामृग्यलक्षणाभ्याम् । पाहि च गीर्भिः तिसृभिः स्तु-
तिभिः । हे ऊर्जामशानां पते, पाहि च चतसृभिः गीर्भिः ।
ऋगाद्यास्तिस्रः गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः । हे वसो
वासयितः ॥ ४३ ॥

म० गर्गदृष्टा । हे अग्ने, हे ऊर्जा पते अशानां पालक,
हे वसो वासयितः, यज्ञा लुप्तमलर्षं द्रष्टव्यम् । हे वसो वसुमन्
वनवन्, एकया गिरा इति पदस्यानुपपन्नः एकया गिरा ऋग्लक्ष-
णाया तृतीयानिर्देशात् स्तुतः सञ्ज्ञितिवाक्यशेषः । नोऽस्मान्
पाहि रक्ष । उत अपिच द्वितीयया यजुर्लक्षणाया स्तुतः सन्
पाहि । तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः
पाहि । चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिर्गद्यलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि ।
गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

ऊर्जो नपातश्च स हिनाऽयमस्मयुर्दोशेन हव्यदा-
तये । भुवद्वाजेष्वविता भुवद्भूष उत त्राता तनू-
नाम् ॥ ४४ ॥

उ० ऊर्जो नपातम् । स त्वं हे अश्वयो, ऊर्जो नपातम्
ऊर्जोऽश्वेनाप उच्यन्ते । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते
तेभ्य एष जायते इत्यपां पौत्रोऽग्निः । तम् । हिन तर्पय ।
अयम् अस्मयुः । अयं हि अग्निः अस्मान्कामपते । अतो
वयं च । दाशेम संकल्पं कुर्याम । हव्यदातये हविषो
दानाय । भुवद्वाजेष्वविता यतोऽयम् वाजेष्वक्षेषु विषय-
भूतेषु अविता गोप्ता । भुवत् भवति । भुवद्भूषे वयं-
नाथ च भवति । उत अपिच । त्राता तनूनां शरीराणाम् ।
बहुवचनोपदेशाद्वार्धाद्विशरीरग्रहणम् । यत एवम् अतः
ऊर्जो नपातं हिन इति संबन्धः । एयमदूरविप्रकर्षेण
विषममज्ञा व्याख्येयाः ॥ ४४ ॥

म० यजमानोऽश्वयुं प्रार्थयते । हे अश्वयो, ऊर्जो नपात-
मार्गं पौत्रमग्निं स त्वं हिन हिनु तर्पय 'हि गतौ वृद्धौ च' स्वादिः
लोद् उलोपस्थान्दसः । उर्कसन्देशात् उच्यन्ते । अश्वो वृक्षा
जायन्ते तेभ्योऽभिरित्थं पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमभिरस्मयुः
अस्मानिच्छति अस्मयुः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०)
इत्युपप्रत्ययः । अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम संकल्प-
यामः । 'दाश्च दाने' अत्र संकल्पार्थः । यतोऽयं वाजेष्वक्षेषु
अविता रक्षिता भुवत् भवति । भूषे वृद्धौ च भुवत् भवति ।
उतापिच तनूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति । बहुवचनं
भार्गोद्विशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अभिरक्षतनुरक्षिता वयंवितास्मान्
कामयतेऽतो हविर्दानाय तं संकल्पयामः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद-

सुरोऽसि वत्सुरोऽसि । उपसंस्ते कल्पन्तामहोरा-
त्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते
कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताः संवत्सरस्ते कल्पन्तात् ।
प्रेत्या एत्यै संचाञ्च प्र च सारय । सुपर्णचिदसि
तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सु० संवत्सरोऽसि । संचितोऽग्रिनेन वपुषा अभिमृ-
श्यते । 'पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्' इति यदुक्तं
ज्योतिःशास्त्रे तदिहोच्यते । हे अग्ने, यस्त्वं संवत्सरोऽसि ।
सर्वस्य सारितासि । न च त्वामन्यः सारयति । यश्च त्वं
परिवत्सरोऽसि यश्च इदावत्सरोऽसि । इदा इदानीमिति
समानार्थो । यश्च इद्वत्सरोऽसि इदिति निपातः । यश्च
वत्सरोऽसि निर्विशेषेण तस्य ते भवतः उपसः कल्पन्तां
कृता भवन्त्ववयवत्वेन । एवम् अहोरात्रा अर्धमासा मासा
ऋतवश्च संवत्सरश्च कल्पताम् । त्वं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै
आगमनाय संचाञ्च प्रसारय च । समं च प्रसारय च ।
स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मो भवेत्समिप्रायः । सुवर्णचिदसी-
त्याकृतिवचनम् । तया देवतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत्
प्राण इव । ध्रुवः शाश्वतिकः । सीद अवस्थानं कुरु । अभि
त्या शूर नोनुम इत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति उवटकुतौ मञ्जभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

म० अभिदेवलं यजुः । अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको
व्यूहः । ततः सताक्षरामिहतिश्छन्दः । चित्वाग्रभिमर्शने निनि-
योगः । 'पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्' इति ज्योतिः-
शास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने, त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि
इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषेणः पञ्चसंव-
त्सरात्मकयुगारूपोऽसीत्यर्थः । 'युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेन' इति
ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उपसः प्रातःकालादयः काल-
विशेषाः सप्तवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः
पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन
कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् । संवत्सरादयः पञ्चापि
कल्पन्ताम् । कित्यादिति रादरार्थः । किञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै
आगमनाय च समं संकुञ्च प्रसारय च । स्वेच्छया संकोचवि-
काशौ कर्तव्येति भावः । किञ्च सुपर्णकारेण चित्वात्सुपर्णचि-
दिति । तया देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस
इव प्राणा इव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदटीपे मनोहरे ।

सप्तविंशोऽयमध्याय आभिक्तो विरतोऽनुना ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे नाभौ पृथिव्या
अधि । दिवो वर्ष्मन्समिध्वत् ओजिष्ठचर्षणीसहो
वेत्वाय्यस्य होतयर्ज ॥ १ ॥

सु० होता यक्षत्समिधेन्द्रम् । सौत्रामण्यामैन्द्रस्य पशोः
प्रवाजप्रैषाः एकादश ऐन्द्रानेके प्रथमस्तेत्येन्द्राः । आप्रीदेव-
तास्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति । होता यक्षत् दैव्यो होता
यजतु । समिधा इष्मकाष्टेन हविर्भूतेन । समिधा वा
सहितम् इन्द्रम् । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्वते ।
प्रथमं तावत् इडस्पदे पृथिव्या यजनाय प्रदेशे समिध्वते
अग्न्यात्मना । द्वितीयं त्रिषुदात्मना समिध्वते । नाभौ
पृथिव्या अधि । पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । नाभिभूते
अन्तरिक्षप्रदेशे अध उपरि ततः तृतीयमादित्यात्मना दिवः
शुलोक्तस्य वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे समिध्वते एवं त्रिस्थान
इन्द्रः स्तूयते । यश्च ओजिष्ठः अतिशयेन बली । केषां
मध्ये । चर्षणीसहो चर्षणयो मनुष्याः तान् ये सहन्ते
अभिभवन्ति ते चर्षणीसहो देवाः तेषां चर्षणीसहो देवानां
मध्ये । स चेज्यमानो वेतु पिबतु स्वमंशमाश्रया । त्वमपि
हे मनुष्यहोतः, यज ॥ १ ॥

म० इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः ।
अयमध्यायः सौत्रामणिर्संवन्धी सौत्रामण्यश्चभूतयोरैन्द्रवायोध-
सयोरायन्तपशोः प्रवाजानुयाजप्रैषरूपः । ततश्च प्रजापत्यक्षि-
सरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः । अष्टेऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः
संवन्धिनेन आप्रीदेवताः समितनूनपादित्यादिदेवताकाः प्रवा-
जानां प्रैषाः होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यक्षदिन्द्र-
मित्यन्ताः [११ क०] । अथ मन्त्रार्थः । आषा त्रिष्टुप् ।
दैव्यो होता । समिधा समित्काष्टेन हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया
सहितं वा इन्द्रं यक्षत् यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्वते
वीध्वते । प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्या-
त्मना समिध्वते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीशब्देनान्तर-
रिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्वते अधि उपरि ।
तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मेणि वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना
समिध्वते । कीदृशः । चर्षणीसहोमोजिष्ठः चर्षण्यो मनुष्यास्ता-
न्सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणीसहो मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये
ओजस्वितमः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः इष्टानि परे 'विन्मतो-
ल्लव्' (पा० ५.१.३ । ६५) इति विनो लुकि टिलोपे ओजिष्ठ
इति रूपम् । संहितायां चर्षणीशब्दस्य कीर्षः । एवंविध इन्द्रः
आज्यस्य वेतु पुतं पिबतु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ १ ॥

द्वितीया ।

होता यक्षत्तनूनपातमुतिभिर्जेतारुमपराजितम् ।

इन्द्रं देवेषु स्वर्विदं पृथिविर्मधुमत्तमैर्नराशङ्केन
तेजसा वेत्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ २ ॥

उ० होता यक्षत्तनूपातम् आप्रीदेवताभिप्रायमिन्द्रा-
भिप्रायं वा । स हि मरीचः पौत्रः । दैव्यो होता यजतु
तनूपातमिन्द्रम् ऊतिभिरवनेः सहितम् जेतारम् अयज्य-
नाम् अपराजितम् इन्द्रं । देवं दानाविगुणयुक्तम् । स्वर्विदम्
स्वर्गं वेत्ति जानाति स्वर्गं वा विद्यते इति स्वर्वित् तं स्वर्वि-
दम् । केन यजतु । पृथिविर्मधुमत्तमैः । पृथिव्यादेतात्र
हवींष्युच्यन्ते । तैर्हि स्वर्गं लोकं प्रति पतन्ति यजमानाः ।
हविभिः मधुमत्तमैरतिशयेन रससंयुक्तैः । कथंभूतमिन्द्रम् ।
नराशंसेन यज्ञेन सहितम् । तत्र तनूपाक्षरासांसावेकस्मि-
न्ययाजे पठितावत उभयवानतयं प्रयाजः । तेजसा च
सहितमिन्द्रं यजतु । स चेज्यमानो वेतु पिबतु आज्यस्य
स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २ ॥

म० अतिजगती । नराशंसेन देवेन युतं तनूपातमिन्द्रं
च देवं होता यजतु । कैः । पृथिविभिः । पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं
यजमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः । कीदृशैः । ऊतिभिः अवन्ति
तपयन्ति ते ऊतयस्तेः 'ऊतियूति-' (पा० ३ । ३९०)
इत्यादिना कर्तरि निपातः । तथा मधुमत्तमैः मधुमैर्पुरस्ता-
दोऽस्ति येषु ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्तो मधुमत्तमाः तैः ।
कीदृशमिन्द्रम् । जेतारं शत्रूणाम् । अपराजितं केनापि न परा-
भूतम् । स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् । यद्वा
स्वः स्वर्गं विद्यते स्वर्वित्तम् 'विद सत्तायाम्' । कीदृशेन नराशं-
सेन । तेजसा तेजसिना । एवं देवद्वययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु ।
शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूपाक्षरासांसावेकप्रयाजे पठितावि-
त्युभयवानतयं प्रयाजः ॥ २ ॥

तृतीया ।

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीदितमाजुह्वानममर्त्यम् ।
देवो देवैः सर्वायौ वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्वाज्यस्य
होतुर्यज ॥ ३ ॥

उ० होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु
इडाभिः प्रयाजदेवतया सहितमिन्द्रम् ईदितं स्तुतम् ।
आजुह्वानमाहुयमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्यममरणघमो-
णम् । स चेज्यमानः देवः शुस्थान इन्द्रः । देवैः शुस्थानैः
सर्वीर्यैः समानवीर्यैः । वज्रहस्तः । पुरन्दरः पुरां दारयिता ।
वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः,
यज ॥ ३ ॥

म० आङ्गो वष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह
इन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । ईदितम् कृत्विभिः स्तुतम् ।
आजुह्वानमाहुयमानम् यजमानैः देवानाहुयन्तं वा । अमर्त्यम-
मरणघमोणम् ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु । कीदृशो देवः ।

सर्वीर्यैः समानं वीर्यं यस्य सः । सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेक-
स्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं
शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः । वज्रमन्यत् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

होता यक्षद्विर्हिपीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम् ।
वसुभी रुद्रैरदित्यैः सयुग्मिर्बहिरासद्वद्वेत्वाज्यस्य
होतुर्यज ॥ ४ ॥

उ० होता यक्षद्विर्हिपीन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु । बहि-
पीन्द्रं बहिर्हि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रम् । यज्ञसाधन-
मेवात्र प्रयाजदेवताबहिः । कथंभूतमिन्द्रम् । निषद्वरमनिरा-
कुर्वतां वरमुत्कृष्टम् । वृषभं बर्षितारं च । नर्यापसम् नृभ्यो
मनुष्येभ्यो हितं नर्यं नर्यम् अपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं
नर्यापसमिन्द्रम् । स चेज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः ।
सयुग्मिः समानयोगजैः बहिः आसदत् । आसीदत्विति
लकारच्वत्ययः । वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि
हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४ ॥

म० आप्रीं त्रिष्टुप् । बहिर्हि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं
होता यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । निषद्वरं निषीदन्ति निषद्व उपवे-
ष्टारः तेषां वरं अष्टम् । वृषभं बर्षितारम् । नर्यापसं नरेभ्यो
यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं नराणां
हितकारिणम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः
सहितः बहिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वा-
दिभिः । सयुग्मिः सह युजन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

होता यक्षदोजो न वीर्येषु सहो द्वार इन्द्रमव-
र्धयन् । सुग्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृषो
द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ५ ॥

उ० होता यक्षदोजो न । दैव्यो होता यजतु । ओजः न
इति समुच्चयार्थो निपातः । ओजश्च वीर्यं च सहञ्च द्वारञ्च
इन्द्रियशरीरमनोबलान्यपि समुचितानि । कस्मादेतैरेतानि
यजतु । यत् एतानि इन्द्रमवर्धयन् वर्धयन्ति । इदानीं
नव स्तुत्यद्वारः स्तौति । एवमनेन कर्मणा कृतकृत्वाः द्वारः ।
सुग्रायणाः सुप्रयमनाः । अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् विजिता
भवन्तु । अतावृषः सत्यवृषो वा यज्ञवृषो वा । इन्द्राय
इन्द्रार्थम् । कथंभूताय । मीढुषे सेके व्यन्तु पिबन्तु
आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ५ ॥

म० अतिजगती । नकारार्थायः । वा द्वारः प्रयाजदेवताः
इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सहञ्चावर्धयन् । ओज इन्द्रियबलं, वीर्यं
शारीरबलं सहो मनोबलम् ताः द्वारो होता यजतु । साध-
द्वार इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विजिता भवन्तु । अस्मिन्

यत्ने आज्यं व्यन्तु पिबन्तु च । कीदृशो ज्ञारः । सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमवर्गं गमनं यासुः ताः विवृतलावित्यर्थः । अतं बह्वं वर्धयन्ति कृतवृधः संहितायामृतशब्दस्य वीचः । इन्द्राय कीदृशाव । मीढुषे मेहतीति मीढ्वान् तस्मै सेवने । कसन्तो निपातः ॥ ५ ॥

पृष्ठी ।

होता यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू सुदुषे मातरा मही । सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्यस्य होतयर्ज ॥ ६ ॥

उ० होता यक्षदुषे दैव्यो होता यजतु । उपे नक्तोपासाविति प्राप्ते पूर्वपदलोपश्छान्दसः । इन्द्रस्य धेनू सुदुषे शोभनदोहने मातरा मातरौ । मही महस्यौ । ते चेज्यमाने सवातरौ । वातृशब्दो वत्सवचनः समानो वाता वत्सः यथोक्ते सवातरौ । नकार उपमाधीयः । एकशिशुके इव गावौ तेजसा वत्समिव इन्द्रं अवर्धताम् । वीतां पिबताम् आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ६ ॥

म० आपो विष्टुप् । उपे अत्र पूर्वपदलोपः । होता उपे नक्तोपे यजतु । ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिबतां च । तत्र दृष्टान्तः । सवातरौ न । न इवाथे । समानो वाता वत्सो यथोक्ते सवातरौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम् । कीदृशो उपे । इन्द्रस्य धेनू धिनुतस्ते धेनू ग्रीष्मिष्यौ । सुदुषे सुष्टु दुग्धस्ते सुदुषे दुग्धं पूरयन्त्यौ । मातरा मातरौ । विभक्तैराकारः । मातृवत्पालिके । मही मही महस्यौ । विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

होता यक्षदैव्या होतारा मिषजा सखाया हविषेन्द्रं मिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय घत्त इन्द्रियं वीतामाज्यस्य होतयर्ज ॥ ७ ॥

उ० होता यक्षदैव्याहोतारा । दैव्यो होता यजतु दैव्यौ होतारौ । मिषजा मिषजौ देवानां वैद्यौ । सखाया सखायौ समानकषाणौ । यौ च हविषा इन्द्रम् मिषज्यतः यौ च कवी कान्तदर्शनौ यौ च देवौ सुस्थानौ यौ च प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानौ यौ च इन्द्राय इन्द्र इति विभक्तिव्यत्ययः । घत्तः स्वापघतः इन्द्रियं वीर्यम् । तौ चेज्यमानौ वीतां पिबताम् आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ७ ॥

म० अतिजगती । दैव्यौ होतारौ अवं चाग्निरसौ च मण्यमसौ होता यजतु । यौ च हविषा इन्द्रं मिषज्यतः चिकित्सतः 'मिषजं रुजये' कण्ठादिभ्यो णच् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं अतः । तौ च आज्यं वीताम् । कीदृशौ । मिषजा मिषजौ चिकित्साकुशलौ । सखाया सखायौ अन्योन्यं भेदवन्तौ ।

कवी कान्तदर्शनौ । देवौ वीर्यमानौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यथोक्ते ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडा सरस्वती भारती मही । इन्द्रपत्नीर्देविष्मतीर्व्यन्त्वाज्यस्य होतयर्ज ॥ ८ ॥

उ० होता यक्षत्तिस्रो देवीः न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसः । नकारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थीयः । भेषजं च ये च त्रयो लोकाः त्रिधातवः अग्निवायुसूर्यास्तेषां धातवः अपसः । अप इति कर्मनाम मत्वर्थीयलोपः । अपस्विनः कर्मवन्तः । शीतोष्णवर्षादीनि हि तेषां कर्माणि । तांश्च होता यजतु । कतमात्तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती भारती च । महीः महतीः इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालवित्रीः हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः । ताश्चेज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ८ ॥

म० आग्नी अतुष्टुप् । भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोकस्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु । तांश्चाज्यं व्यन्तु नकारार्थे । कीदृशास्तः । त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायुसूर्या धातवो धतारो येषां ते । अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः शीतोष्णधातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृशस्तिस्रः । महीः महस्यः । इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालवित्र्यः । हविष्मतीः हविर्विद्यते वासां ताः ॥ ८ ॥

नवमी ।

होता यक्षस्वष्टारमिन्द्रं देवं मिषजं सुयजं घृतश्रियम् । पुरुरूपं सुरेतसं मघोनमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतयर्ज ॥ ९ ॥

उ० होता यक्षस्वष्टारमिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु । स्वष्टारं प्रयाजदेवताम् । इन्द्रम् 'इदि परमेश्वरं' त्वष्टा चेन्द्रः सामानाधिकरण्यात् । देवं दानादियुगयुक्तम् मिषजमिन्द्रस्य । सुयजम् साधुपश्व्यम् अङ्गेतयागं वा । घृतश्रियम् आज्यहविष्का हि प्रयाजाः । पुरुरूपं बहुरूपम् । सुरेतसं भोभनरेतस्कम् । मघोनं मघवन्तं धनवन्तम् । स चेज्यमानस्वष्टा इन्द्राय इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । दधत् स्थापयत् । इन्द्रियाणि वीर्याणि वेतु च पिबतु च आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ९ ॥

म० अतिजगती । होता स्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं स्वष्टारम् । इन्द्रम् 'इदि परमेश्वरं' ईश्वरं प्रभुम् । देवं धातारम् । मिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयजं सुष्टु इज्यते स सुयजत्वं साधु सञ्जन्तम् । घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा बलं तम् । आज्यहविष्का हि प्रयाजाः । पुरुरूपं पुरुरूपं बहूनि रूपानि

यस्य तम् । सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मधोनं
मधवन्तं धनवन्तम् । स लघा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि
दधत् सन् आज्यं वेतु ॥ १॥

दशमी ।

होता यश्चद्वनस्पतिर्ह शमितारर्ह शतक्रतुं धियो
जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा समञ्जन् मधुस्वाहुना
धृतेन समञ्जन् यज्ञं संस्पृष्टकुर्वन् । पथिभिः सुगेभिः
स्वदाति युजं मधुना धृतेन वेत्वाज्यस्य होत-
र्यज ॥ १० ॥

उ० होता यश्चद्वनस्पतिम् । दैव्यो होता वनस्पतिं यजतु
शमितारं हविषा संस्कृतांरम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् ।
धियो जोष्टारम् बुद्धेः कर्मणो वा सवितारम् । इन्द्रियं
वीर्यात्मकम् । स चेज्यमानः । मध्वा समञ्जन् मधुस्वाहुना
धृतेन समञ्जन् यज्ञं संस्पृष्टकुर्वन् । पथिभिः सुगेभिः मार्गैः
शोभनगमनैः स्वदाति यज्ञम् । स्वदातिः प्रापणार्थः ।
प्रापयतु यज्ञं देवाननु । मधुना मधुस्वाहुना धृतेन सहि-
तम् । वेतु च पिबतु आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे
मनुष्यहोतः, यज ॥ १० ॥

म० शकरी । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु ।
कीदृशं वनस्पतिम् । शमितारम् उल्लसलादिरूपेण हविषां संस्क-
र्तांरम् । शतक्रतुं शतं कतवः कर्माणि, यस्य तं बहुकर्माणम् ।
धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं
वीर्यरूपं वा । स लघा मध्वा मधुना स्वाहुना धृतेन समञ्जन्
यज्ञं संस्पृष्टकुर्वन् सन् । सुगेभिः सुगैः लुगमनैः पथिभिर्मार्गैः
मधुना स्वाहुना धृतेन युजं यज्ञम् । स्वदाति देवान् प्रापयति ।
स्वदातिः प्रापणार्थः । स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु ते
जुषाः 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । १ । ४८) इति गमेर्ह-
प्रत्ययः ॥ १० ॥

एकादशी ।

होता यश्चदिन्द्रर्ह स्वाहाज्यस्य स्वाहाभेदसुः
स्वाहा स्तोकानांर्ह स्वाहा स्वाहाकृतीनांर्ह स्वाहा
हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा
इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतुर्यज ॥ ११ ॥

उ० होता यश्चदिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इन्द्रम् ।
स्वाहाज्यस्य स्वाहाकारेणाज्यदेवतानां च संस्थां करोतु ।
स्वाहाभेदसुः स्वाहाकारेण भेदोदेवतानां च संस्थां करोतु ।
स्वाहा स्तोकानाम् स्तोका धिन्द्वः । स्वाहाकारेण च
स्तोकदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम्
स्वाहाकारेण च स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा-
देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य । प्रयाजानुयाजा वै
देवा आज्यपाः स्वाहाकारेण वै देवा आज्यपाः जुषाणाः

सेवमानाः प्रीयमाणा वा इन्द्रे । आज्यस्य वेतु स्वमंशं
पिबतु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ११ ॥

म० शकरी । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य
देवान्यजतु । स्वाहाकारेण भेदो देवान्यजतु । स्वाहाकारेण
स्तोकानां सोमविन्दूनां देवान्यजतु । स्वाहाकारेण स्वाहाकृ-
तीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारेण
हव्यसूक्तीनां हव्यसंबन्धिसुवचनानां देवान्यजतु । स्वाहाका-
रेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः
इन्द्राज्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

देवं बर्हिर्दिन्द्रर्ह सुदेवं देवैर्वीरवत्स्तीर्णं वेद्याम-
वर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्षोर्भूतर्ह राया बर्हिष्मतो-
ऽन्तर्गाद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १२ ॥

उ० देवं बर्हिः । एकादशानुयाजप्रेषा ऐन्द्राः मैत्रा-
वरुणो ब्रवीति यज्ञसाधनभूतं बर्हिरिह देवता । यदेवं
बर्हिः । इन्द्रमवर्धयदिति संबन्धः । कथंभूतमिन्द्रम् ।
सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं सुदेवम् ।
देवैर्वीरवत् । बर्हिषो विदोषणमेतत् । देवैः हविषा दातृभिः
ऋत्विभिः वीरवत् वीरयुक्तम् । यद्य स्तीर्णं वेद्याम् यद्य
बर्हिः वस्तोर्वृतम् बहूनि लूनम् यद्य अक्षोः रात्रौ प्रभृतं
प्रधारितम् । वस्तोरहर्वचनः अक्षो रात्रिवचनः इत्यव्ययद्व-
यम् । इन्द्रमवर्धयदिति सर्वत्र संवध्यते । यद्य राया धनेन
हविर्लक्षणेन अग्न्यान्वजमानान् । बर्हिष्मतः बर्हिषा संयु-
क्तान् । अत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तद्विः
वसुवने वसुवननाम च धनमिखननाम च वेतु पिबतु ।
त्वंच हे होतः, यज ॥ १२ ॥

म० एकादश ऐन्द्रपशोः संबन्धिन एवानुयाजप्रेषाः ।
देवता बर्हिरादयः । अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः
देवं बर्हिःसंज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत्युष्णाति । किंभूतं
बर्हिः । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यज्ञं तत् । तथा देवैः
दातृभिः ऋत्विभिः वीरवत् वीरयुक्तम् । वेद्यां स्तीर्णमाच्छा-
दितम् । वस्तोरहनि कृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् । अक्षो
रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् । वस्तोरचोरित्यव्ययद्वयं क्रमाद्बर्हि-
शावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिष्मतः
बर्हिषा युक्तानन्वात् । नागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारो-
त्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवननाम धनदानात् वसुधेयस्य
वसुधेयात् वसुनो धानात् मिथनानात् यजमानएह मिथननात्
वेतु आज्यं पिबतु । वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीषञ्जी चतुर्थ्यर्थः ।
हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि ऋषिः काशेपी
व्याख्येयः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

देवीर्द्वार इन्द्रं संघाते वीहीर्यामन्नवर्धयन् ।
आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वाणश्च
रेणुककाटं सुदन्तां वसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु
यज ॥ १३ ॥

उ० देवीर्द्वारः यज्ञगृहद्वार उच्यन्ते । या देव्यो यज्ञगृ-
हद्वारः इन्द्रं यामन् यामनि कर्मप्राप्तौ सत्याम् अवर्धयन् ।
याश्च संघाते देहलीकपाटपुटागलादिसंघाते सति वीहीः
दद्याः । नहि संघातमन्तरेण तासां ददन्वमुपपद्यते । ता इदा-
नीम् आ आभिमुख्येन स्थित्वा वत्सेन तरुणेन कर्मक्षमेण
कुमारिण च मीवता 'मीह हिंसायाम्' शत्रूणां हिंसावता
अपार्वाणम् रेणुककाटम् समासपदमेतत् । सुदन्ताम् ।
इतिपदानि अपनुदन्तामपनयन्तु । वत्सेः पुत्रैश्च अर्चते
गम्यते पत्यते यस्मिन्नित्यर्थां तमर्वाणम् रेणुककाटम् ।
काटः कृपः । ककाराभ्यासः कुत्सार्थः रेणुपूर्णः कुत्सितः
कृपः रेणुककाटः तं रेणुककाटम् । उपलक्षणमेतत् यज्ञञ्च-
कराणि कृपादीनि यज्ञमागादपनयन्वित्यर्थः । वसुवननाथ
वसुनिधानाय च व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हे होतः,
यज ॥ १३ ॥

म० एकाधिका शकरी । यज्ञगृहद्वारोऽयं देवताः ।
यच्छन्ति नियता भवन्ति कलिजो गत्रेति वाम कर्म । यगेर-
निष्प्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् । यामनि कर्मणि या द्वारो
देव्यः इन्द्रमवर्धयन् । कीदृशो द्वारः । संघाते देहलीकपाट-
द्वारशाखागलादिसमूहे सति वीहीः वीह्यः दद्याः । संघातं
विना न द्वारो ददन्त्ये स्यात् । ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् ।
काटः कृपः कुत्सितः काटः ककाटः । रेणुभिः कृत्वा ककाटो
रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निवर्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे ।
कीदृशं कृपम् । वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ
आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्चते गम्यते यत्रेत्यर्थां तम् 'ह गतां'
इत्यतो 'अन्तेभ्योऽपि ददन्त्ये' (पा० ३ । २ । ५५) इति
वर्णिप्रत्ययः । कीदृशेन । मीवता 'मीह हिंसायाम्' मयनं
मीः कृप । मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन । हिंसाशी-
लाश्चला उच्यन्ते वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कृपमप-
नुदन्त्येः । उपलक्षणमेतत् । यज्ञप्रकाशिकराणि कृपादीनि
मागादपनयन्वित्युच्यते । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

देवी उषामानकेन्द्रं यज्ञे प्रयत्युद्धेताम् । देवी-
विंशः प्रायसिष्टाश्च सुप्रीति सुधिते वसुवने वसुधे-
र्यस्य वीतां यज ॥ १४ ॥

उ० देवी उषामानका ये देव्यो उषाश्च नका रात्रिश्च
इन्द्रं यज्ञे प्रयति गच्छति वर्तमाने अद्धेताम् आहूतवत्यौ

वर्धनाय । ये च देव्यो देवीविंशः वसवो रुद्रा आदित्या
विश्वेदेवा मरुत इत्यादिकाः प्रति । अयासिष्टान् गतवत्यौ
स्वेन संभोगेन । यद्वा 'देव्यो वा एता विशो वत्पशवः'
इति श्रुतिः । देवीविंशः यज्ञाद्भूतान्पशून्प्रति अयासिष्टां
गतवत्यौ । अनुयाजेषु हि तयोर्भागा इत्यभिप्रायः । ये च
सुप्रीते साधुप्रीते । ये च सुधिते साधुहिते । वसुवननाथ
वसुनिधानाय च वीतां पिबतां । त्वमपि हे होतः, यज ॥ १४ ॥

म० ब्राह्मी उष्णिक् । उषाश्च नका च उषामानका ।
समासे उपःशब्दस्य उषामादेशः । अहोरात्राभिप्रायम् । देवी
देव्यो यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमद्धेतामाहूतवत्यौ । प्रीति
प्रयत्न प्रपूर्वादिणः शतृ । ये च देवीः देवसंवन्धिनीविंशः
प्रजाः प्रायसिष्टां प्रगतवत्यौ । यातेर्लुङ् । वसवो रुद्रा आदित्या
विश्वेदेवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः । ते च वीतां पिबताम् ।
कीदृशौ । सुप्रीते अस्तिपुष्टे । सुधिते सुतरां हिते ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

देवी जोष्टी वसुधिते देवमिन्द्रमवर्धताम् । अया-
व्यन्याघाद्रेपाश्च स्वान्यावक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय
शिक्षिते वसुवने वसुधेर्यस्य वीतां यज ॥ १५ ॥

उ० देवी जोष्टी देव्यो जोषविन्धौ । इयानीं देवता-
विकल्पः । छावापृथिव्याविति वा अहोरात्रे इति वा ।
सत्यं च समा चेति कात्थक्यः । ये देव्यो जोषविन्धौ ।
वसुधिते वसुधानं याते वसुनो धारयिन्धौ वा ये च देव-
मिन्द्रम् अवर्धताम् अवर्धयताम् । अयाव्यन्याघाद्रेपांसि
ययोश्च मध्ये अयावि । 'यु पृथग्भावे' पृथक्करोति । लकार-
व्यत्ययः । अन्या एका अया अयानि पापानि त्रेपांसि च
दीर्भाभ्यानि आ अभ्यावक्षन् वसुवार्याणि यजमानाय । अभ्या
एका आवक्षत् आवहति वसुनि व रणीयाणि यजमानार्थम् ।
कथंभूते । शिक्षिते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे । ते च वसुवननाथ
वसुधानाय च वीतां पिबतां त्वमपि हे होतः, यज ॥ १५ ॥

म० एकाधिकातिजगती । जोष्टी जुषेते ते जोष्ट्यौ प्रीतिपुके
देवी देव्यो । वसुधिते वसुनो धनस्य धित्तिधारणं याम्यां ते
छावापृथिव्यो अहोरात्रे वा । 'सत्यं च समा चेति कात्थक्यः'
(निह० ९ । ४१) । ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् । तयो-
र्मध्ये अन्या एका अया अयानि पापानि त्रेपांसि दीर्भाभ्यानि
च अयावि । 'यु पृथग्भावे' दूरीकरोति । सौतेधिन् लकारव्य-
त्ययः । अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु
वसुनि धनानि आवक्षत् आवहति । कीदृशी ते । शिक्षिते
विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे । ते वीताम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

देवी ऊर्जाहृती दुषे सुदुषे पयसेन्द्रमवर्धताम् ।

इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिष्णुः सपीतिमन्या नवेन
पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधातामूर्जमुर्जाहुती ऊर्ज-
यमाने वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुवने
वसुधेर्यस्य वीतां यज ॥ १६ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती । अवस्तनप्रैषोक्त एव देवताविकल्पः ।
ये देव्या ऊर्जाहुती ऊर्जाहान्यो दुषे दोग्ध्या अन्योन्यम् ।
'अनवोरनुसंभोगमिमाः सर्वाः प्रजाः अनुसंभुजत' इति
श्रुतिः । सुदुषे साधुरोदने । ये च पयसा इन्द्रम् अवर्धयताम्-
वर्धयताम् । ययोश्च इषमजम् ऊर्जं च तदुपसेचनं
इध्यादि अन्या एका आवक्षत् आवहति यजमानाय । सग्धि-
सपीतिमन्या अन्या अपरा च सग्धि समानां सग्धि पुत्रपौ-
त्रादिभिः । सपीति समानां पीति पानं च आवक्षत्
आवहति यजमानाय नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधा-
ताम् । ये च देव्या नवेन ऊर्जा धाम्येन पूर्वं पुरातनम् ऊर्जं
धाम्यम् । दयमाने दयतिः रूपदयाकर्म । रक्षितवत्यौ सत्यौ
अधाताम् । पुराणेन च ऊर्जा धाम्येन नवमूर्जं धाम्यम् अधा-
ताम् धारितवत्यौ । ये च ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने स्वीकृतांणे ।
वसुनि वरणीयानि यजमानाय । शिक्षिते विदितवेद्ये
च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबताम् । त्वमपि
हे होतः, यज ॥ १६ ॥

म० विकृतिः । अवस्तनमन्त्रोक्तो देवताविकल्पः । देवी
देव्या पूर्वेप्रैषोक्ते पयसा दुषेनेन्द्रमवर्धयताम् अवर्धयताम् 'छन्द-
स्तुनयना' (पा० ३।४।१।१७) इति शास्त्रे आर्षेष्टातुक्लाणिचो
कोपः । कीदृशौ । ऊर्जाहुती ऊर्जा बले तद्युक्ता आहुतिराहानं
ययोस्ते । दुषे दुग्धस्ते दुषे 'दुहः कृष्यश्च' (पा० ३।२।
७०) इति कप् षादेशश्च । दोमध्या 'अनवोरनु संभोगमिमाः
सर्वाः प्रजा अनुसंभुजतः' इति श्रुतेः । सुदुषे साधुरोदने ।
तयोर्मध्ये अन्या एका इषमजमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वहति
यजमानाय । अन्या द्वितीया सग्धि सपीति च वक्षत्
समाना रिषभोजनं सग्धिः ताम् । समाना पीतिः सपीतिः
पुत्रादिभिः सह पानभोजने वहति । ये देव्या नवेनाज्ञेन पूर्वं
पुराणमजमधाताम् पुराणेनाज्ञेन नवमजमधाताम् । यजमानाय
वार्याणि वसु वसुनि चधाताम् । अर्जं धनं चाक्षयं कृतव्यावि-
त्यर्थः । कीदृशौ । दयमाने उल्लङ्घ्यौ कृपवन्त्यौ वा । ऊर्जा-
हुती ऊर्जायुता आहुतिर्होमो ययोस्ते । ऊर्जं रसमूर्जयमाने
वर्धयन्त्या । शिक्षिते तत्त्वज्ञे । ते वीतां पिबताम् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धयताम् । हुता-
घशस्रावाभाष्टौ वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षितौ
वसुवने वसुधेर्यस्य वीतां यज ॥ १७ ॥

उ० देवा दैव्या । यौ देवौ दैव्या होतारौ । एकः पार्थि-

वोऽग्निः एकश्च मध्यमः । देवमिन्द्रमवर्धयताम् । यौ च हुता-
घशसावभाष्टौ वसुवार्याणि यजमानाय । शिक्षितौ अर्जं पार्थं
ये संसन्ति ते अवर्धयताः । हुता अवर्धयता याम्नां तौ हुताघ-
शसौ । आभाष्टौ आहाराष्टौ हुतवन्तौ वसुनि वरणीयानि
यजमानाय । शिक्षितौ अवगतार्थौ तौ च वसुवननाय वसु-
धानाय च वीतां पिबतां । त्वमपि हे होतः, यज ॥ १७ ॥

म० अतिजगती । एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः ।
देवा देवौ दैव्या दैव्या होतारौ इन्द्रं देवमवर्धयताम् । यजमानाय
वार्याणि वसु वसुनि च आभाष्टौ आहाराष्टौ हुतवन्तौ ।
आहृष्टाद्वरतेर्लङ् इत्य मः । कीदृशौ । हुताघशसौ अर्जं पार्थं
संसन्तीच्छति अवर्धयताः पार्थी हुतोऽघशसौ याम्नां तौ पार्थि-
निवर्तकी । तौ वीताम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।
अस्पृक्षद्भारती दिव्यं रुद्रैर्वज्रं सरस्वतीं वसुमतीं
गृहान्वंमुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यज ॥ १८ ॥

उ० देवीस्तिष्ठः । आदरागोऽभ्यासः । पतिं देवानां पाल-
यितारम् इन्द्रमवर्धयन् । तासां मध्ये भारती भरत आदित्यः
तस्य इयं भारती दिवम् अक्षत् स्पृशति । रुद्रैर्वज्रं सरस्वती ।
सरस्वती च रुद्रैः सहिता यजम् अस्पृक्षत् । इडा च वसु-
मती वसुभिः सहती गृहान् अस्पृक्षत् । गृहान्वेनाश्रायं
लोकोऽभिधीयते लक्षणया पृथिवीस्थानत्वादिवाचाः । ताः
वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हे
होतः, यज ॥ १८ ॥

म० अतिजगती । तिष्ठो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्र-
मवर्धयन् । आदरागं पुनरुक्तिः । ता एवाह । भारती दिवं
स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति । भरती दक्षिणतन्त्रातिभारती । सरस्वती
रुद्रैः पुषा मज्जमस्पृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत् ।
गृहान्वेन भूकोकः । ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

देव इन्द्रो नराशस्रस्त्रिवरुध्रस्त्रिवन्धुरो देव-
मिन्द्रमवर्धयन् । शतेन शितिपुष्टानामार्हितः सहस्रेण
प्रवर्धते मित्रावरुणेदेस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिः स्तोत्र-
मश्विनावर्धयन् वसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यज ॥ १९ ॥

उ० देव इन्द्रः । वज्रो देवता देवः दानादिगुणयुक्तः
यज्ञः इन्द्रः । 'इदि परमेश्वर्यं' परमेश्वरः । नराशंसः नरा
अक्षिप्रासीनाः शंसन्तीति नराशंसः । त्रिवरुधः वरुध-
पश्वो गृहवचनः । श्रीणि वरुधानि गृहाणि सश्रोत्रिषांना-
श्रीत्राणि यस्य स त्रिवरुधः । त्रिवन्धुरः । बन्धुरशब्दः सारथि-
स्थानवचनः । श्रीणि बन्धुराणि सारथिस्थानानि ऋग्यजुःसा-
मलक्षणानि यस्य स त्रिवन्धुरः । देवमिन्द्रमवर्धयन् । यज्ञ

शस्तेन शितिशृङ्गानामाहितः । शस्तेन हि अग्निराधेयस्तद्-
भिप्रायमेतत् । सहस्रेण शर्वा प्रवर्तते । सहस्रेण शर्वा
सष्ट्यमित्युक्तेः । यस्य चास्य मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणा-
वेव होत्रमर्हतः । बृहस्पतिश्च होत्रमौद्वात्रमर्हति । अश्विनौ
च आश्वयैवमर्हतः । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु
पिबतु । त्वमपि हे होतः, यज ॥ १९ ॥

म० कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो
देवः इन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशो नराशंसः । इन्द्रसीतीन्द्रः ऐश्वर्य-
वान् । त्रिवरुणः वरुणं गृहम् । त्रीणि वरुणानि सदोहनिर्वा-
नामीधानि यस्य सः । त्रिवन्दुरः त्रीणि वन्दुराणि ऋगयजुः-
सामलक्षणानि वन्दनानि यस्य सः । नराशंसः शितिशृङ्गानां
शस्तेनाहितः सन् सहस्रेण शोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति श्यामं
पृष्ठं नासां ताः शितिशृङ्गा गावः । मित्रावरुणा इत् मित्रावरु-
णावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यो भवतः ।
बृहस्पतिः होत्रमौद्वात्रमर्हति । अश्विना अश्विनौ अस्मान्त्वयैव-
मर्हतः । स वेतु ॥ १९ ॥

त्रिंशी ।

देवो देवैर्वत्सपतिर्हिरण्यपर्णो मधुशाखः सुपि-
ण्डलो देवमिन्द्रमवर्धयत् । दिवमग्नेनास्पृक्षदन्तरिक्षं
पृथिवीमदृष्ट्वाद्भुवनं वसुधैर्यस्य वेतु यज ॥ २० ॥

उ० देवो देवैः । यूप उच्यते । यो देवो वनस्पतिः देवै-
रेव हिरण्यपर्णः देवाः सौवर्णानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः ।
मधुशाखः मधुरसवती शाखा यस्य स मधुशाखः देवैरेव ।
सुपिण्डलः साधुफलो देवैरेव देवमिन्द्रमवर्धयत् । यश्च
दिवम् अग्नेनास्पृक्षत् सृष्टाति । आ अन्तरिक्षमस्पृक्षदित्य-
दुपज्ञः । मध्येनेति शेषः साकाङ्क्षात्वात् । पृथिवीमदृष्ट्वाद्
पृथिवीम् उपरिरेणेति शेषः । अदृष्ट्वाद् दृष्ट्वाकरोत् । स वन-
स्पतिः वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु । त्वमपि हे
होतः, यज ॥ २० ॥

म० अतिशङ्करी । यूप उच्यते । वनस्पतिर्देवो देवैः सह
इन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः । हिरण्यपर्णः हिरण्यमलानि पर्णानि
यस्य । मधुशाखः मधुमैधुरा रसवती शाखा यस्य । सुपिण्डलः
शोभनानि पिण्डलानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरग्नेनास्पृक्षत्
स्वर्गमस्पृक्षत् सृष्टाति । सृष्ट्वादेति 'शाल इत्युपधादनिटः क्तः'
(पा० ३ । १ । ४५) इति षतप्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति
शेषः । आ सृष्टाति । पृथिवीमुपरिरेणेति शेषः । अदृष्ट्वाद् दृष्ट्वा-
करोत् । स वेतु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

देवं वर्द्धिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्वास-
त्यमिन्द्रेणासन्नमुन्या वर्द्धिंश्चभ्यभूद्वसुधै-
र्यस्य वेतु यज ॥ २१ ॥

६३ य० उ०

उ० देवं वर्द्धिः । वर्द्धेवं वर्द्धिः । वारितीनाम् वाः उव-
कम् 'इण् गती' चारुदकमितिः स्थानं यासीं ता वारितय
ओषधयः तासां मध्ये देवं वरिष्ठम् । यद्वा वार्य इति दर्म-
रूपेणावस्थानं येषां ते वारितयः दर्माः । अत्र श्रुतिः 'तदे-
ताभ्यामुपुनाति' इत्युपक्रम्य 'तस्मादुद्देका आपो धीमासो-
चकिरे' इति अभिधीयते । त इमे दर्मा इत्याह । वारितीनां
दर्माणां संघातभूतम् देवमिन्द्रमवर्धयत् । यच्च स्वासत्यम्
साधु आस्तेवं देवमनुष्यैः । यत्र च इन्द्रेण आसन्नम् आस्थि-
तम् । यच्च अन्या अन्यानि हवीषि अन्यभूत अभिममतीति
कालज्यत्ययः । तत् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ २१ ॥

म० आर्षां त्रिष्टुप् । वर्द्धिः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्ध-
यत् । अन्या अन्यानि वर्द्धिष्यभ्यभूत अभिममति तदेतु ।
कीदृशं वर्द्धिः । वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं वीजमानं
वेष्टम् । वारि जले इतिगतिर्वासां ता वारितयो बलाभिता
ओषधयः । स्वासत्यं मुखेनाप्तमेन स्वीयते यत्र तास्वासत्यम् ।
इन्द्रेणासन्नमाधितम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं
कुर्वन्स्विष्टकृत्स्विष्टमद्य करोतु नो वसुधैर्यस्य
वेतु यज ॥ २२ ॥

उ० देवो अग्निः । स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति
यस्यायमधिकारः । देवं च इन्द्रमवर्धयत् । यश्च स्विष्टं कुर्वन्
स्विष्टकृतनामभूतः सः । स्विष्टं साध्विष्टम् अद्य अभिन्नकर्मणि
करोतु नोऽस्माकम् । अपिच वसुवननाय वसुधानाय च वेतु
पिबतु । त्वमपि हे होतः, यज ॥ २२ ॥

म० आर्षां त्रिष्टुप् । स्विष्टकृदेवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत्
स नोऽस्माकं स्विष्टं साधुः पृष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः । स्विष्टं
कुर्वन्सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधि-
कारः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पञ्च-
न्यस्तीः पञ्चन्युरोडाशं वृषभिन्द्राय छार्गम् । सूपत्या
अग्नौ देवो वनस्पतिरभव्दिन्द्राय छार्गेन । अघृतं
भेदस्तः प्रति पञ्चताम्रीमदीवृषत्पुरोडाशेन । स्वामद्य
क्षेपे ॥ २३ ॥

उ० अग्निमद्य । आकषातः प्रैषः । ऐन्द्र एकः पशुरिति
विशेषः ॥ २३ ॥

म० स्वामद्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुसंकनी
सूक्तार्कप्रैषः । स्वामद्य क्षेपे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्राम-

वाके वागोधसानुवाके च प्रतीकोक्तः आदिमात्रेणोक्तः सकलो हेतवः । अग्निमात्र एकाधिका प्राजापत्या जगती । संप्रस्थाः माघी उष्णिक् । त्वामत्र एकाधिका विकृतिः । व्याख्यातः प्रियः (२१ । ५९—६१) ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

होता यक्षत्समिधानं महद्यज्ञः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्री छन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो दधुद्वेत्वाव्यस्य होतुर्यज ॥ २४ ॥

उ० होता यक्षत् । इन्द्राय वयोधसे । पशुसंस्कारश्चन्द्रः संप्रैते प्रैषाः । अतः प्रयाजदेवताऽविरोधेन यथेन्द्राः संप्रथन्ते तथा व्याख्यायन्ते । दैव्यो होता यजतु समिधानमग्निम् । महद्यज्ञः अग्निसंचन्निव । सुसमिद्धं चाग्निमेव । वरेण्यं वरणीयं चाग्निम् । इन्द्रं च वयोधसम् वयः आघातव्यमभिक्रिति वयोधान्तं वयोधसम् । वयसः आयुषो वा धारयितारम् । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । गायत्री च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च पञ्चाविं गां वयश्च आयुः दधत् धारयन् । इन्द्रे इत्यध्याहारः प्रकरणात् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसंहिता वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २४ ॥

म० एकादश वागोधसे पशौ प्रयाजप्रैषाः समितनूनपादा-वाप्रदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो धातारं धारयितारं वा । कीदृशमग्निम् । समिधानं वीर्यमानम् । महद्यज्ञः । सुपां सुलगिति नृतीर्यैकवचनस्य सुधादेशः । महता यज्ञसा समिद्धं वीर्यम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यजतु । गायत्री छन्दः इन्द्रियं वीर्यम् पञ्चाविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽपि त्रयोऽवयो वस्याः सा पञ्चविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाज-देवतेन्युता आप्यं वेतु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं छन्द इन्द्रियं वित्त्व-वाहं गां वयो दधुद्वेत्वाव्यस्य होतुर्यज ॥ २५ ॥

उ० होता यक्षत्तनूनपातम् । दैव्योहोता यजतु तनून-पातम् । उद्भिदम् उद्भेच्छां यक्षफलानाम् । यं च गर्भम् अदितिः दधे धारितवती । शुचिं पवित्रम् । इन्द्रं च यजतु वयोधसम् । वयः आयुर्दधाते यस्मिन् स वा वयसो धार-यितारं वा । किं कुर्वन्दैव्यो होता यजतु । उष्णिहं च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च वित्त्ववाहं च गां वयः आयुश्च इन्द्रे दधत्

धारयन् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसंहिता वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २५ ॥

म० एकाधिका जगती । होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वगोधसमिन्द्रं च यजतु । अदितिर्व गर्भं दधे तं इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनूनपातम् । उद्भिदम् उद्भिन्नति प्रकटयति फलमित्यु-द्भिन् तै । यक्षफलानामुद्भेत्तारम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन् । उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् वित्त्ववाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गौर्वित्त्ववाह । स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

होता यक्षवीदेन्यमीदितं वृत्रहन्तममिडाभि-रीडयथ सहः सोममिन्द्रं वयोधसम् । अनुष्टुभं छन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो दधुद्वेत्वाव्यस्य होतुर्यज ॥ २६ ॥

उ० होता यक्षवीदेन्यम् । दैव्यो होता यजतु । ईदेन्यं स्तुत्यम् । ईदतेरेन्यप्रलयः । ईदितम् ऋषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् । इडाभिः प्रयाज-देवताभिः । ईद्व्यं स्तुत्यम् । इन्द्रविशेषणान्येतानि । सहः सोमं च यजतु । सहःसोमजव्दी नैघण्टुकी इन्द्रसंबन्धा-पद्येते । इन्द्रं च वयोधसं वयस आयुषो धारयितारम् । किं कुर्वन् यजतु । अनुष्टुभं च छन्दः इन्द्रियम् वीर्यं च पञ्चाविं गां वयः आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाज-देवता च इन्द्रसंहिता वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २६ ॥

म० व्यूहेन शकरी । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह वगोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । ईदेन्यम् । ईदितुं योग्य ईदेन्यः ईदेरेन्यप्रलयः । ईदितमृषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्त-मम् 'तादृश' (पा० ८ । ३ । १७) इति जुवागमः । ईद्व्यं सर्वैः स्तुत्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाहादकम् । किं कुर्वन् । अनुष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । पञ्चावयो वस्याः सा सार्धद्विवर्षा गौः । स वेतु ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

होता यक्षत्सुवर्हिषं पूषण्वन्तममर्त्येऽथ सीदन्तं वर्हिषि प्रियेऽमृतेन्द्रं वयोधसम् । बृहती छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सं गां वयो दधुद्वेत्वाव्यस्य होतुर्यज ॥ २७ ॥

उ० होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । सुवर्हिषं शोभ-नवर्हिष्कम् । पूषण्वन्तं पूषणा संवृकम् अमर्त्यममरणधर्मा-णम् । सीदन्तं वर्हिषि प्रिये अवस्थानं कुर्वन्तं वर्हिष्यभि-रुचिते । अमृते इन्द्रं वगोधसम् । किं कुर्वन् यजतु । बृहती

च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च त्रिवारं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाजदेवता चेज्यमाना इन्द्रेण सह चेतु पिबन्तु आयुषस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज । ननु प्रयाजदेवताया अत्राधिकरणभावः केवलमुपलभ्यते नतु देवतात्वमिति यद्वेदयेत् तं प्रत्याह । इत्थंभूतमेव बहिषो देवतात्वमित्यदोषः । तथा इारामपि देवतात्वम् ॥ २७ ॥

म० शकरी । होता वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशम् । सुबर्हिषं शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता यस्य तम् । पूषणन्तम् पूषास्वास्ति पूषास्ते पूषा तुक्तम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् । प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनधरे बर्हिषि सीदन्तं तिष्ठन्तम् । किं कुर्वन् । बृहती छन्दः इन्द्रियम् त्रिवारं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । वयः संवत्सरः अगो वत्सा यस्य त्रिवन्तो गौः त्रिवर्षो वृषः । स चेतु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

होता यक्ष्मचैतसा देवानामुत्तमं वयोधसम् । पुङ्क्ति छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधत्तुतामाज्यस्य होत-
र्यज ॥ २८ ॥

पु० होता यक्ष्मचैतसा । दैव्यो होता यजतु यक्ष्मचैतसाव्यवृत्तवतीपमनवतीः । सुप्रायणाः सायु-
प्रगमनाः । कृतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । द्वारः यज्ञगृहद्वारः । द्वितीयावद्वचनान्तान्येतानि पदानि । देवीर्यज्ञफलदात्रीः हिरण्ययीः अविताशिनीः । तथा । ब्रह्माणं परिवृदम् इन्द्रं । वयोधसम् आयुषो धारयितारं च यजतु पुङ्क्तिं च छन्दः । इहेत्यभिनवदर्शनम् । इहास्मिजिन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं च तुर्यवाहं गां च आयुश्च दधत् धारयन् । सेन्द्रा द्वारजेज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आयुषस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २८ ॥

म० अतिशकरी । होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृदं वयो-
धसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीद्वारः । यक्ष्मचैतसाः यक्षो व्यवनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अतएव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षणायने गमनं यासु ताः । ऋतवृधः सत्यस्य वर्षविश्रोः । हिरण्ययीः हिरण्ययीः दवाः । किं कुर्वन् । पुङ्क्ति छन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धेत्रिवर्षो गोमुख्याद तुर्यं चतुर्थं वर्षं बहतीति ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

होता यक्ष्मसुपेशसा सुशिले बृहती उमे नक्तो-
पासा न दर्शते विश्वमिन्द्रं वयोधसम् । त्रिष्टुभं छन्द इहेन्द्रियं पञ्चवाहं गां वयो दधत्तुतामाज्यस्य होत-
र्यज ॥ २९ ॥

पु० होता यक्ष्मसुपेशसा । दैव्यो होता यजतु सुपेशसा सुपेशसा । पेश इति रूपनाम । सुरूपे सुशिले । 'यद्वै प्रतिकुपं तच्छिल्यम्' अन्योन्यं प्रतिकुपे । बृहती महती उमे नक्तोपासा न । ससुचयार्थो नकारः । उमे अपि नक्तोपसा । नक्ता रात्रिः उपाश्च रात्रेरपरकालः । दर्शते दर्शनीये । विश्वं सर्वोत्तममिन्द्रं वयोधसम् आयुषो धारयितारं च यजतु । किं कुर्वन् यजतु । त्रिष्टुभं च छन्दः इह इन्द्रे इन्द्रियं च वीर्यं पञ्चवाहं गां च वय आयुश्च दधत् धार-
यन् । नक्तोपासा सेन्द्रे चेज्यमाने वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २९ ॥

म० अतिशकरी । होता उमे नक्तोपासा नक्तोपसा विश्वं सर्वोत्तमं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उपा रात्रे-
रपरभागः । नकारार्थः । कीदृशी नक्तोपसा । सुपेशसा सुपेशसा पेशः रूपनाम । शोभनं पेशो ययोले सुरूपे । सुशिले 'यद्वै प्रतिकुपं तच्छिल्यं' इति श्रुतेः । सप्तु शिल्पं ययोले अन्योन्यं प्रतिकुपे । बृहती बृहती । दर्शते दर्शनीये । दर्शतन् प्रलयः । किं कुर्वन् । त्रिष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पञ्च-
वाहं गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत् । ते वीतां पिबताम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

होता यक्ष्मचैतसा देवानामुत्तमं वयोधसम् । जगती छन्द इन्द्रियमनडाहं गां वयो दधत्तुतामाज्यस्य होत-
र्यज ॥ ३० ॥

पु० होता यक्ष्मचैतसा । दैव्यो होता यजतु । प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानी । यौ च देवानामुत्तमं वयः । वयः पुञ्जीकृतये होतारो दैव्यौ । अयं चाभिरसौ च मध्यमः । कवी कान्त-
दर्शनी । सयुजा सहयोगिनी । इन्द्रं च वयोधसम् आयुषो धारयितारम् । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । जगती छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च । अनडाहं च गां वयः आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । तौ च दैव्यौ होतारौ सेन्द्रावीज्यमानौ वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३० ॥

म० एकाविक्र शकरी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यजतु । अयं चाभिरसौ च मध्यम इति । होतारौ कीदृशौ । प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ययोली प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं वयः पुञ्जीकृतदेवयशोवर्णौ । कवी कान्तदर्शनी । सयुजा सह युक्ता समायोगी । किं कुर्वन् । जगती छन्दः इन्द्रियम् अनडाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । अनः शकटं बहतीलन-
द्वा शकटधर्मो वृषः तौ वीताम् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

होता यक्ष्मचैतसा देवानामुत्तमं वयोधसम् । जगती छन्द इन्द्रियमनडाहं गां वयो दधत्तुतामाज्यस्य होत-
र्यज ॥ ३१ ॥

तीर्तृहतीर्महीः पतिमिन्द्रं वयोधसम् । विराजं छन्दं
इहेन्द्रियं धेनुं गां न वयो दधद्वेत्वाव्यस्य होत-
र्यज ॥ ३१ ॥

उ० होता यक्षत्पेशस्वतीः । दैव्यो होता यजतु पेशस्वतीः
रूपसमुदाः तिस्रो देवीः हिरण्ययीः हिरण्यालंकृतशरीराः ।
भारतीः भरत आदित्यः तस्य भारतीः । बहुवचनमिडास-
रस्वत्युपलक्षणार्थम् । वृहतीः प्रभावेनः महत्यः आदित्येन्द्रा-
ग्निसंयन्त्रात् । पतिं पालयितारम् इन्द्रं च वयोधसम्
आयुषो धारयितारं यजतु । किं कुर्वन् यजतु । विराजं छन्दः
इहामिन्द्रिये इन्द्रियं वीर्यं च । धेनुं गां न । नकारः समु-
च्चयार्थः । धेनुं च गां वय आयुश्च दधत् धारयन् । तिस्रो
दैव्यश्च सेन्द्रा ईज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३१ ॥

म० एकाधिका शकरी । होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं
वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीलितः । पेशो रूपमस्ति
यासां ताः रूपसमुदाः । हिरण्ययीः हिरण्यालंकृतदेहाः ।
वृहतीः प्रभावेण । महीः महतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निसंय-
न्त्रात् । कास्ताः भारतीः । बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् ।
इडागरस्वतीभारत्यलित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं छन्दः
इन्द्रियम् धेनुं दोमशी गाम् वयधेन्द्रे दधत् । नकारार्थः ।
सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

द्वाविंशी ।

होता यक्षत्सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिवर्धनं रूपाणि
विभ्रतं पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् । द्विपदं छन्दं
इन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो दधद्वेत्वाव्यस्य होत-
र्यज ॥ ३२ ॥

उ० होता यक्षत्सुरेतसम् । दैव्यो होता यजतु सुरेतसं
त्वष्टारम् । शोभनं हि रेतस्त्वष्ट्रजंगदुत्पत्तिवीजत्वात् । पुष्टिं
वर्धयितारम् । रूपाणि विभ्रतं पृथक् पुष्टिम् । जातिषु
रूपाणि पुष्टिं च पृथक् धारयन्तम् । इन्द्रं च वयोधसं
आयुषो धारयितारं यजतु । किं कुर्वन् यजतु । द्विपदं च छन्दः
इन्द्रियं वीर्यम् उक्षाणं गां न । नकारः समुच्चयार्थो भिन्न-
क्रमः । उक्षाणं च गाम् वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् ।
त्वष्टा च सेन्द्रः ईज्यमानः वेतु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३२ ॥

म० एकाधिका शकरी । होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च
यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् । सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् । जन-
दुत्पादकलात्पृष्ठः शोभनं रेतः । पुष्टिवर्धनं पुष्पादिपुष्टैर्वर्धयि-
तारम् । पृथक् नामाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च विभ्रतम् । किं
कुर्वन् । द्विपदं छन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतःसंक्रान्तं गां वयम्
वयधेन्द्रे दधत् । नकारार्थः । सेन्द्रस्तास्तं वेतु ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

होता यक्षद्वनस्पतिश्च शमितारं शतक्रतुश्च
हिरण्यपर्णमुक्थिनश्च रशनां विभ्रतं वक्षि भगमि-
न्द्रं वयोधसम् । ककुभं छन्दं इहेन्द्रियं वक्षां वेहतं
गां वयो दधद्वेत्वाव्यस्य होतुर्यज ॥ ३३ ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिश्च । दैव्यो होता यजतु वनस्पतिं
शमितारं इविष्यः संस्कृतारम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् । हिर-
ण्यपर्णं सुवर्णमवपन्नम् । उक्थिनम् । 'वक्थ परिभाषणे' अस्म
उक्थिनं वचनवन्तं यज्ञवन्तं वा । रशनां विभ्रतम् स्वरू-
पाणुवादः । यूपे हि पशुवन्धनार्थं रज्जुबंध्यते । वक्षि कान्तं
भगं भजनीयम् । इन्द्रं च वयोधसमायुषो धारयितारं
यजतु । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । ककुभं च छन्दः
इहेन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं च वक्षां वन्ध्यां वेहतं गर्भघातिनीं च
गां वय आयुश्च दधत् धारयन् । वनस्पतिश्च सेन्द्रः ईज्य-
मानः वेतु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्य-
होतः, यज ॥ ३३ ॥

म० अत्यष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु ।
कीदृशं वनस्पतिम् । शमितारं संस्कृतारं इविषाम् । शतक्रतुं
बहुकर्माणम् । हिरण्यपर्णं हिरण्यगानि पर्णानि यस्य तम् ।
उक्थिनम् उक्थयानि वक्त्राणि सन्त्यस्य वक्षवन्तं वा । रशनां
रज्जुं विभ्रतम् । लनात्तदुवादः । यूपे हि पशुवन्धनार्थं रज्जु-
बंध्यते । वक्षि कान्तम् । भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् ।
ककुभं छन्दः इन्द्रियम् वक्षां वन्ध्यां वेहतं गर्भघातिनीं च
गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेदु ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

होता यक्षत्स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथक्वर्धनं
भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् । अतिरुच्छन्दसं
छन्दं इन्द्रियं वृहदृषनं गां वयो दधद्वेत्वाव्यस्य होत-
र्यज ॥ ३४ ॥

उ० होता यक्षत्स्वाहाकृतीः । दैव्यो होता यजतु स्वाहा-
कृतीः प्रयाजदेवताः । अग्निं च गृहपतिं पृथक् यजतु । वरुणं
च भेषजम् । तया कविं कान्तदर्शनं । क्षत्रं महाराजसिता-
रम् । इन्द्रं च वयोधसमायुषो धारयितारम् यजतु । किं कु-
र्वन् यजतु । अतिरुच्छन्दसं च छन्दः इन्द्रियं च वीर्यं वृहन्महत्
आपनं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । सेन्द्रश्च
प्रयाजदेवता ईज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३४ ॥

म० अतिशकरी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं
च यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । अग्निम् अजतीयमग्निः अग्ने
मन्तारम् । पृथक् अनेकं यज्ञेषु । यदपतिं यदस्य पालकम् ।

वक्षणम् विगतेऽसौ वक्षणसम् कलिमिवैरणीयम् । मेघजं
रोगनाशकम् । कवि कान्तदर्शनम् । अन्नं क्षताप्रहाराप्राप्ता-
रम् । वयोधसमायुषो द्युतारम् । किं कुर्वन् । अतिच्छन्दसं
छन्दः इन्द्रियं वीर्यं बृहत् महत् । ऋषये पुष्टं गां वयधेन्द्रे
दधत् । सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः,
त्वमपि यज ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रं मवर्धयत् । गायत्र्या
छन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधद्दसुवने वसुधेयस्य
वेतु यज ॥ ३५ ॥

उ० अथ वयोधसोऽनुयाजप्रीयाः । देवं बर्हिः यत् देवं
द्योतने बर्हिः । वयोधसमायुषो धारयितारं देवं दानादिगु-
णयुक्तं इन्द्रं अवर्धयत् । किं कुर्वन् । गायत्र्या छन्दसा इन्द्रियं
वीर्यं चक्षुश्च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयत् । तत् वसुध-
ननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३५ ॥

म० वयोधसे पञ्चविंशकादशानुयाजानां प्रियाः बर्हिरादि-
देवताः । एकाधिके आर्षां त्रिष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधस-
मिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं बर्हिः । गायत्र्या छन्दसा कृत्वा
चक्षुरिन्द्रियं वयधेन्द्रे दधत् । तत् वसुधननाय वसुधानाय
चाज्यं वेतु । यष्टासप्तमौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि
यज । एवमपेऽपि व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

पट्त्रिंशी ।

देवीर्द्वारो वयोधसं शुचिमिन्द्रं मवर्धयन् ।
उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधद्दसुवने
वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ३६ ॥

उ० देवीर्द्वारः । या देव्यः द्वारः वयोधसमायुषो धार-
यितारम् । शुचिं पवित्रम् इन्द्रम् अवर्धयन् । किं कुर्वन् ।
उष्णिहा । छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं प्राणं च इन्द्रे वय आयुश्च
दधत् दधत्य इति लिङ्गवचनव्यत्ययः । धारयन्त्य इत्यर्था-
न्तरम् । ताः वसुधननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३६ ॥

म० द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् ।
कीदृशो द्वारः । उष्णिहा छन्दसा कृत्वा सह ना प्राणमिन्द्रियं
प्राणमिन्द्रियं वयधेन्द्रे दधत् दधत्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता
व्यन्तु ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

देवी उपासानका देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देव-
मवर्धयाम् । अनुष्टुभा छन्दसेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयो
दधद्दसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३७ ॥

उ० देवी उपासानका । ये देव्यो उपासानका उपाश
राशेरपरकालः नक्षेति रात्रिनाम् । देवमिन्द्रं वयोधसमा-
युषो धारयितारम् । देवी देव्यो देवम् । एको देवीशब्दो
दीप्तिवचनोऽपरो दानादिगुणयुक्तवचनः । देवशब्दोऽप्येव-
मेव । अवर्धयाम् । किं कुर्वन्त्यौ । अनुष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं
बलं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ । ते वसुधननाय
वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे
होतः, यज ॥ ३७ ॥

म० हे ब्राह्मणो बृहल्यौ । उपासानका देवी देव्यो वयोधस-
मिन्द्रं देवमवर्धयाम् । उपाश नक्षे च उपासानका 'उपासो-
पसाः' (पा० ६ । ३ । ३१) इत्युपशब्दस्य देवताद्वन्द्वे उपा-
साभादेशः विभक्त्यकारश्च । कीदृशौ ते । देवीं वीष्यमाने ।
कीदृशमिन्द्रम् । देवं वीष्यमानम् । एको देवीदेवशब्दो दीप्ति-
वाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रियं
वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो
वा । ते वीताम् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

देवी जोष्टी वसुधितो देवमिन्द्रं वयोधसं देवी
देवमवर्धयाम् । बृहत्या छन्दसेन्द्रियं श्रोत्रमिन्द्रे
वयो दधद्दसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३८ ॥

उ० देवी जोष्टी । ये देव्यो जोष्ट्यौ श्रोत्रविध्यौ । वसु-
धितो वसुधाभ्यौ देवं दीप्तं वयोधसमायुषो धारयितारमि-
न्द्रम् देव्यो देवम् अवर्धयाम् । ते बृहत्या छन्दसा इन्द्रियं
वीर्यं श्रोत्रं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ सत्यौ
वसुधननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३८ ॥

म० देवी देव्यो वीष्यमाने अनुयाजदेवते देवं वीतं वयो-
धसमिन्द्रं देवमवर्धयाम् । देवीदेवशब्दो पूर्ववत् । कीदृशौ ।
जोष्ट्यौ जुषेते ते जोष्ट्यौ प्रीतिवृत्ते । जुषेत्तु । वसुधितो
वसुधो धनस्य धारयिष्यौ । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं
वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

देवी ऊर्जाहुती दुवे सुदुवे पयसेन्द्रं वयोधसं
देवी देवमवर्धयाम् । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं शुक्र-
मिन्द्रे वयो दधद्दसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३९ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती । ये देवी दान्वी ऊर्जाहुती ऊर्जा-
ह्वान्यौ दुवे शोम्भ्यौ सुदुवे सुरोहने पयसा इन्द्रं वयोधसं
देवी देव्यो शुक्लाने देवं शुक्लानम् अवर्धयाम् । ते पङ्क्त्या
छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं शुक्रं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धा-
रयन्त्यौ वसुधननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य
स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३९ ॥

म० सजरी । देवी दान्वा ऊर्वाहान्वा देव्यो पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयाम् । कीदृशो । दुषे दोष्यो । सुदुषे सुषेन दोष्युं शक्ये । पङ्कपा छन्दसा शुक्रं वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्ये ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयाम् । त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं त्विषिमिन्द्रे वयो दधेदसुवने वसुधेर्यस्य धीतां यज ॥ ४० ॥

उ० देवा दैव्या । यो देवो दातारो दैव्यो होतारो अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । देवं दातारमिन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवो सुस्थानो देवं सुस्थानम् अवर्धयाम् । सौ त्रिष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं त्विषिं दीप्तिं च इन्द्रे वषभायुः दधत् धारयन्तो वसुवननाय च वसुधानाय वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । हे होतः, यज ॥ ४० ॥

म० अतिजगती । दैव्या दैव्यो देवा देवो वीर्यं देवसं व-
न्धिनी होतारा होतारो देवो वयोधसं देवं वीर्यमिन्द्रं देवमव-
र्धयाम् । त्रिष्टुभा छन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं लग्निन्द्रियं वयधेन्द्रे दधत्ये ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

देवीस्त्रिस्तिस्रो देवीर्वयोधसं पतिमिन्द्रमव-
र्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियं शूपमिन्द्रे वयो दधेदसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यज ॥ ४१ ॥

उ० देवीस्त्रिस्तिस्रो । याः तिस्रो देव्यः सरस्वतीवाभारत्यः । आदरार्थमभ्यासः । वयोधसमायुषो धारयितारम् पतिं पालयितव्यम् इन्द्रमवर्धयन् । ता जगत्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यम् । शूपम् शूपशब्दो बलवचनः । बलम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत् दधत्यः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं हे होतः, यज ॥ ४१ ॥

म० एकाधिका त्रायाम् अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीवा-
सरस्वत्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् । अन्नास आदरार्थः । कीदृशः । जगत्या छन्दसा शूपं बलमिन्द्रियं वयधेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयाम् । विराजा छन्दसेन्द्रियं रूपमिन्द्रे वयो दधेदसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यज ॥ ४२ ॥

उ० देवो नराशंसः । यो देवो सुस्थानो नराशंसो यजः देवं सुस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् । देवो देवम् शानादिगुणयुक्तं इत्युभयत्र । अवर्धयाम् । स इदानीं विराजा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं रूपं च इन्द्रे वय आयुश्च

दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं हे होतः, यज ॥ ४२ ॥

म० अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं वीर्यं वयोधसमिन्द्रमवर्धयाम् । कीदृशः । विराजा छन्दसा रूपमि-
न्द्रियं वयधेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमव-
र्धयाम् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दधे-
दसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यज ॥ ४३ ॥

उ० देवो वनस्पतिः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवं सुस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवो देवम् दीप्तं इत्युभयत्र । अवर्धयाम् । स इदानीं द्विपदा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं भगमैश्वर्यं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु । स्वमपि हे होतः, यज ॥ ४३ ॥

म० अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं वीर्यं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयाम् । कीदृशः । द्विपदा छन्दसा भगं सौभाग्यरूपमिन्द्रियं वयधेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

देवं बर्हिर्वीरितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धयाम् । कुकुभा छन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो दधेदसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यज ॥ ४४ ॥

उ० देवं बर्हिः । यदेवं श्रेष्ठं बर्हिः । वारितीनां वाग्भ्यः अज्यः इतीनामुन्नतानाम् । ओषधीनामित्यर्थः । देवं सु-
स्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवं देवम् दा-
नादिगुणयुक्तमित्युभयत्र । अवर्धयाम् । तत्कुकुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं यशश्च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसु-
वननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । स्वमपि हे होतः, यज ॥ ४४ ॥

म० त्रायाम् अनुष्टुप् । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयाम् । कीदृश-
मिन्द्रम् । देवं वीर्यमानम् । वयोधसं वयसो दातारम् । कीदृशं बर्हिः । वारितीनां वाग्भ्यः सक्ताणां इतिस्त्वत्तिर्यासां ता वारितय ओषधस्तासां मध्ये देवं वीर्यं श्रेष्ठमित्यर्थः । कुकुभा छन्दसा यशोरूपमिन्द्रियं वयधेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयाम् । अतिरुछन्दसा छन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधेदसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यज ॥ ४५ ॥

उ० देवो अग्निः । यो देवो सुस्थानः अग्निः स्विष्टकृत्

सायु हृष्टं कर्तव्यमिति यस्यायमधिकारः । देवं सुस्थानम्
इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवो देवम् दीप्त इत्यु-
भयम् । अत्रैवम् अतिच्छन्दसा छन्दसा स इदानीम्
इन्द्रियं वीर्यम् अत्रं अताज्ञानम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत्
धारयन् वसुधननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य
स्वमेवम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ४५ ॥

म० ब्राह्मी बृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो
वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः । अतिच्छ-
न्दसा छन्दसा अत्रं अताज्ञानरूपमिन्द्रं वयोधेन्द्रे दधत् । स
वसुधननाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः, त्वमपि यज ॥ ४५ ॥

पदचत्वारिंशी ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतुयं यजमानः पचन्पक्तीः
पचन्पुरोडाशं वृक्षनिन्द्राय वयोधसे छार्गम् । सूपस्या
अद्य देवो वनस्थतिरभवदिन्द्राय वयोधसे छार्गेन ।
अधत्ते भेदस्तः प्रति पचतामग्नीदर्ववृधत्पुरोडाशेन ॥
त्वामद्य अर्पे ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

उ० अग्निमद्येति व्याख्यातम् । इन्द्राय वयोधसे इति
विशेषः ॥ ४६ ॥

इति उपरुक्तौ मध्यभागे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

म० अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्याः
ब्राह्मणुष्टुप् । एते व्याख्याते (क० २३) । तामद्य प्रतीकोक्तः
सर्वोऽपि पाठ्यः । एकाधिका मिहृतिः । अयमपि व्याख्यातः
(क० २३) । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

भीमन्महीश्वरकृते वेददीपे मनोहरं ।

अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत्सौ ब्राम्णीभवः ॥

इति सौत्रामणीसंबन्धिप्रयाज्ञानवाजपेयिरूपं

नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

समिद्धो अजन्तुदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमल्पि-
न्वमानः । वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां
वक्षि प्रियमा सचस्यम् ॥ १ ॥

उ० एकादश त्रिष्टुभः । आहवो नराधंसः बृहदुक्थो
वामदेव्यः । अथो वा समुद्रिरपदयत् । अथस्तुतिः ।
आश्वमेधिकं प्रागाधेयः कृष्णप्रीव इत्येतस्मात् । हे भगवजग्ने,
समिद्धः संदीप्तः । अजन्तु व्यक्तीकृतम् । आज्ये हि सव्यसां
देवतानां मनोस्थेयानि ममेदं स्थान्ममेदं स्पादिति घृतं

मधुमत् मधुस्वादु । पिबमानः आत्मानं प्रति सिद्धम्
स्वेच्छया पिबन्नित्यर्थः । वाजी वेज्जनवान् चलनवान् वहन्वा-
जिनं हविः । हे जातवेदः देवानां वक्षि वह प्रापय । प्रियं
आ सचस्यं सहस्थानम् ॥ १ ॥

म० आश्वमेधिकोऽध्यायः । ततोऽस्य प्रजापतिर्हविः ।
आद्या एकादश त्रिष्टुभः आशीर्वाः अथस्तुतयो वामदेवपु-
त्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाधेन वा दद्याः समितानूनपादिवा-
दिदेवताकाः । हे अग्ने, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, त्वं देवानां
सचस्यं सह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमानक्षि
आवह देवानां प्रीणयेत्यर्थः । वहतेः अपो लुकि मय्यमेकान्तने
रूपम् । कीदृशस्तम् । समिद्धः दीप्तः मतीनां हृदरं बुद्धीमा-
सुदरं गर्भमाश्रय व्यक्तीकृतम् । बुद्धिरहस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः ।
मधुमत् स्वादु घृतं पिबमानः देवेषु सिद्धम् । वाजी वज्रतीति
वाजी 'वज्र गतौ' चलनवान् । वाजिनं हविः वहन् देवानां
पवनस्तन् प्रीणय ॥ १ ॥

द्वितीया ।

घृतेनाजन्तं पृथो देवानान्प्रजानन्वाज्ययेतु
देवान् । अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताः स्वधा-
मस्यै यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

उ० घृतेनाजन् । प्रथमोर्ध्वः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्य-
क्षकृतः । यतस्तत्परोक्षवाक्यता नोपपद्यते अतः पुरुषव्यत्ययः ।
घृतेन अजन्तमजन्तम् । पृथः देवयानान् । हवींषि देवयानाः
पन्थान उच्यन्ते । तैर्हि ते जीवन्ति । प्रजानन् आहं देवानां
हविरिति जानन् वाजी अध्येतु अम्हागच्छतु देवान् । किंच
अनुसचन्ताम् अनुसेवन्ताम् त्वां हे सप्ते सरण, प्रदिशः
दिगाभयाणि भूतानि । किंच स्वधामश्रम् अस्मै यजमानाय
धेहि प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तनूनपाच्छब्दपर्यायः ॥ २ ॥

म० वाजी अथो देवानप्येतु । कीदृशः । घृतेन देवया-
नान् पृथः समजान् देवा जानन्ते यैस्तै देवयानाः पन्थानो
हवींष्युच्यन्ते । प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन् । एवं
परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अथ, प्रदिशो दिगाभयाणि
भूतानि त्वां त्वामनुसचन्ताम् । 'पृथ संवन्ते' सपति कर्मणा
संवध्यते स सतिः । किंच अस्मै यजमानाय स्वधामश्रं धेहि
प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तनूनपाच्छाचौ ॥ २ ॥

तृतीया ।

ईदृषश्चासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेधश्च
सप्ते । अग्निष्टा देवैर्वसुभिः सजोपाः प्रीतं वक्षि
वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

उ० ईदृषश्चासि । यस्त्वं ईदृषश्चासि स्तुत्यश्चासि
वन्द्यश्च । हे वाजिन्, आशुश्च शीघ्रश्च मेधश्च यज्ञसंपादी च
असि । हे सप्ते, तं त्वाम् अग्निः देवैः वसुभिः सजोपाः समा-

नजोषणः प्रीतम् आप्रीभिः प्रीतम् बहिः षोडारम् बहतु
प्रापयतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

म० हे वाजिन्, हे सते, ईज्यः सुलोऽस्ति । वन्द्यः नम-
नीशोऽस्ति । आशुः शीघ्रः मेघः मेघमाध्वमेवान् योग्यः ।
चकाराः समुद्ययाधौः । किञ्च जातवेदाः अग्निः सा त्वां बहतु
देवान् प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः । वसुभिः देवैः सजोषाः जो-
षसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् । प्रीतं तुष्टम् बहिः हविषो
षोडारम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

स्वीर्णं बहिः सुष्टरीणा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं
पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं
कृष्णानां सुविते देवातु ॥ ४ ॥

उ० स्वीर्णं बहिः । स्वीर्णमपि बहिः सुष्टरीम् साधुस्तु-
णाम् आनुषाणा विभक्तेर्दोषाः । सेवमानम् । तत्तत्स्वी-
माणम् उक् बहु पृथु विलीर्णम् प्रथमानम् । पृथिव्यां
वेशाम् । देवेभिः देवैः युक्तम् । अदितिः सजोषाः समान-
जोषणा सह प्रीयमाना स्योनं सुवितं कृष्णानां कुर्वणा ।
सुविते सुगते स्वर्गे प्रजायां वा । देवातु स्थापयतु ॥ ४ ॥

म० वयं बहिः सुष्टरीम् साधु स्तरीम् स्तृणाम् । अदिति-
देवी स्वीर्णं तत् बहिः सुविते सु इति साधु गते स्वर्गलोके
देवातु स्थापयतु । कीदृशी अदितिः । सजोषाः जोषसा प्रीत्या
युक्ता । स्योनं कृष्णानां सुवितं कुर्वती । जुषाणां प्रीयमाना ।
कीदृशं बहिः । उक् बहु पृथु विलीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं
विस्तार्यमाणम् । देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

पुता उ वः सुभगा विश्वरूपा विपश्नोभिः श्रय-
माणा उदातैः । ऋष्याः सतीः कृत्वः शुम्भमाना
द्वारो देवीः सुप्रावणा भवन्तु ॥ ५ ॥

उ० पुता उ वः पुताश्च यज्ञगृहद्वारः हे ऋषिभ्यजमानाः,
वः युष्माकं सुभगाः विश्वरूपाः अनेकरूपचित्रिताः । विप-
श्नोभिः श्रयमाणा उदातैः । पक्षोभिः पक्षैः । उदातैः
ऊर्ध्वमावातैः सततमावातैः सततगमनैः विश्रयमाणा
विलीर्णमाणाः । पक्षःशब्दः सान्तः कपाटवचनः । ऋष्याः
महत्याः सतीः सत्यः कवचः कुविताः समुपिराः । शुम्भमानाः
आत्मानं शोभयन्त्यः । द्वारो देवीः दीप्तिमत्यः । सुप्रावणाः
सुप्रगमनाः भवन्तु ॥ ५ ॥

म० हे ऋषिभ्यजमानाः, वी युष्माकमेता द्वारो देवीः
यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृशो भवन्तु । उ पादपूरणः । कीदृश्याः ।
शुभगाः शोभनं अर्थं प्रीयासां ताः । विश्वरूपाः नानारूप-
चित्राः । पक्षोभिः पक्षसंज्ञाः सान्तः पक्षवाची । पक्षैः
पक्षप्रागैः कपाटैः विश्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः । कीदृशीः

पक्षोभिः । उक् ऊर्ध्वम् आतैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते आताः
'अत सातत्यगमने' ऊर्ध्वं प्रसूतैरित्यर्थः । पुनः कीदृशो द्वारः ।
ऋष्याः ऋषन्ति ऋष्याः 'ऋष गती' इत्यतः समनशीलाः
महत्याः । सतीः सत्यः संगीचीनाः । कवचः 'कु शब्दे' कुबन्ति
शब्दं कुवन्तीति कवचः । कुवतेरनुप्रत्ययः पलमापम् । कपाट-
पिधानसमये शब्दं कुर्वणाः समुपिरा वा । शुम्भमानाः शोभ-
मानाः सुप्रावणाः सुवितेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुग-
मनाः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती सुखं यज्ञानामु-
भिसंविदाने । उपासां वाऽऽ सुहिरण्ये सुशिल्पे
ऋतस्य योनाविह सादयामि ॥ ६ ॥

उ० अन्तरा मित्रावरुणा । ये अन्तरा मध्येन मित्रावरुणा
चरन्ती । 'अयं वै लोको मित्रोऽग्नी वरुण' इति श्रुतिः ।
यावापृथिव्योर्मध्येन संचरन्त्यौ । सुखं यज्ञानामभिसंविदाने
यज्ञानां सुखमग्निहोत्रं तस्य कालम् अभिसंविदाने प्रकथ-
यन्त्यौ । उत्तिष्ठताममग्निहोत्रहोमकालः आद्य इतीव
लक्ष्यते । ते उपासा । द्विवचनोपदेशात्सहचरितत्वाच्च
द्वितीया रात्रिः । नक्षोपास्यौ वा युक्त्योः हे दम्पतीयजमानौ,
सुहिरण्ये साधुहिरण्यार्ककारभूषिते । सुशिल्पे साध्वन्योन्यं
प्रतिरूपे ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह सादयामि स्थापयामि ॥ ६ ॥

म० हे पञ्चोयजमानौ, वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य योनौ
इह उपासा उपसौ नक्षोपस्यौ सादयामि स्थापयामि । द्विवच-
नात्सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृशौ उपसा । मित्रा-
वरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ती संच-
रन्त्यौ वर्तमाने 'अयं वै लोको मित्रोऽग्नी वरुण' इति श्रुतेर्मि-
त्रवरुणशब्देन यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां सुखमग्निहोत्र-
होमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठताममग्निहोत्रहोमकाल
इति प्रातर्बिप्रा वदन्ति तदनुस्वुचयते । सुहिरण्ये साधु
हिरण्यं भूतं ययोले । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिरूपे । शिल्पं प्रति-
रूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

प्रथमा वाऽऽ सरथिनां सुवर्णां देवीं पश्यन्ती
भुवतानि विश्वा । अपिप्रयं चोदेना वां मिमाना
होतारो ज्योतिः प्रदिशो दिशन्ता ॥ ७ ॥

उ० प्रथमा वाम् । यी प्रथमौ होतारौ अयं चाग्निसौ च
मध्यमः । वां युवयोः हे दम्पती यजमानौ । सरथिना एक-
रथाकृतौ । सुवर्णां शोभनवर्णां । देवीं दानादिगुणयुक्ती । पश्य-
न्ती भुवतानि भूतजातानि । विश्वानि सर्वाणि मध्यस्थतया ।
अपिप्रयम् । प्रीणावेदेतद्वत् । प्रीणितवानहमग्निं तौ
चोदेना सुप्रमाणकं कर्म । वां युवयोः हे दम्पती यज-

मानौ मिमानौ निर्मिमानौ होतारौ । ज्योतिः प्रदिशा दि-
शन्ता आहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रष्टव्यमिति प्रदिशा प्रदेशेन
अभिनयेन दिशन्ता दर्शयन्तौ । आसते इति वाच्यम् ॥ ७ ॥

म० हे यजमानौ, वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारौ
होतारौ अहमपि प्रथमं प्रीणितवानस्मि । प्रीणातेर्गिजन्तस्य लुङि
उत्तमैकत्वे रूपम् । अयं चाभिरसौ च मध्यम इति । होतारौ
कीदृशी । सरधिना सरधिनी समानो रथो यमोस्तौ एकरथा-
स्त्वौ । सुवर्णा सुवर्णी शोभनो वर्णो द्युतिर्यशोस्तौ । देवौ वीथ्य-
मानौ दातारौ । विश्वा सर्वानि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयो-
श्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमानौ मिमानौ निर्मिमानौ ।
प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं
ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

आदित्येनो भारती वष्टु यज्ञसंस्वती सह
रुद्रैर्न आवीत् । इदोपहृता वसुभिः सजोषा यज्ञं
नो देवीरमृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

उ० आदित्येनः । अत्र त्रयः पादाः परोक्षकृताः चतुर्थः
पादः प्रत्यक्षकृतः । नचैवं सामञ्जस्यम् । अतश्चतुर्थस्य पादस्य
सन्नतिः । आदित्यैः सहिता नो अस्माकं भारती वष्टु काम-
यतां यज्ञम् । सरस्वती च रुद्रैः सहिता नः अस्मान् आवीत्
अवतु । इडा च उपहृता कृतोपह्वाना वसुभिः सजोषा
समानप्रीतिः । नः आवीदित्यनुवर्तते । एवमनेन प्रकारेण
यज्ञं नोऽस्माकं तिस्रो देव्यः अमृतेषु देवेषु धत्त दधत्विति
पुरुषप्रत्ययः । परोक्षीकृत्य स्तुताः ता इदानीं प्रत्यक्षकृताः
स्युति । यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्तेति ॥ ८ ॥

म० आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् ।
सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चावतु ।
कीदृशी । उपहृता कृतोपह्वाना । वसुभिः देवैः । सजोषाः
प्रीतियुता । एवं परोक्षमभिवाच्य प्रत्यक्षसाह । हे देवीः देव्यो
भारतीसरस्वतीइडाः । नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं
स्थापयत ॥ ८ ॥

नवमी ।

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरवीं जायत
आशुराः । त्वष्टेर्दं विश्वं भुवनं जजान बृहोः कर्तार-
मिह यक्षि होतः ॥ ९ ॥

उ० त्वष्टा वीरं । यः त्वष्टा वीरं पुत्रम् देवकामम्
जगन्नयापाकरणसमर्थं जजान जनयति । यस्माच्च त्वष्टुः
अवीं अरण्याः आशुः वीथिः अथः जायते । यज्ञः त्वष्टा इदं
विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान जनयति । तं त्वष्टारं
बृहोः भूतमामस्य कर्तारम् इह यज्ञे यक्षि यज्ञ हे होतः ॥ ९ ॥

म० त्वष्टा वीरं । पुत्रं जजान जनयति । कीदृशं वीरं । देव-

कामं देवान्कामयते देवकामस्तं यष्टारम् । कृष्णत्रयापाकरणसमर्थ-
मित्यर्थः । त्वष्टुः सकाशात् अथः जायते उत्पद्यते । कीदृशोऽथः ।
अवीं इत्यति गच्छति अवीं । 'अन्येभ्योऽपि हृदयन्ते' (पा० ३ ।
२ । ७५) इति अतैवेति । आशुः अश्रुते दिशो व्याप्नोति
अश्नाति भक्षयति वा आशुः उष्णप्रत्ययः । किंच त्वष्टा इदं विश्वं
सर्वं भुवनं भूतजातं जजान सदापादयत् । हे होतः, एवं बृहोः
कर्मास्य कर्तारं जष्टारमिह यज्ञे त्वं यक्षि यज्ञ । यजतेः शपि
ल्लते रूपम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

अथो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाँः ॥
ऋतुशः पार्थ एतु । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्-
मिनां हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

उ० अथो घृतेन । यः अथः पत्नीभिः घृतेन त्मन्या
आत्मना स्वयमेव समक्तः समुक्षितः सन् । उप एतु उप-
गच्छतु देवान् प्रति । ऋतुशः ऋतावृत्तौ काले काले पाथः
अक्षं भूत्या । कथं देवलोकमजानन्न देवान् प्रति सायादित्यत
आह । वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् अथस्व दर्शयत्विति
शेषः । अग्निना च तन्मिन्नेन । हव्या हवींषि स्वदितानि सृ-
ष्टीकृतानि । वक्षत् बहुतु देवान् प्रति ॥ १० ॥

म० पाथ इत्यजनाम । अथः पाथः अथरूपं हविः ऋतुशः
ऋतौऋतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मना स्वयं देवान् उप एतु
प्राप्नोतु । विभक्त्येति 'मन्त्रेष्वज्जापदेरात्मनः' (पा० ६ । ४ ।
१४१) इति आलोपः । कीदृशोऽथः । घृतेन समक्तः पत्नीभिः
समुक्षितः । किंच वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् बहुतु
देवान् प्रति । कीदृशो वनस्पतिः । देवलोकं प्रजानन्विदन् अतएव
बहुतु । कीदृशानि हव्यानि । अग्निना स्वदितानि आस्तादितानि
आस्वाय सिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

एकादशी ।

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिपे
युज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या
हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

उ० प्रजापतेस्तपसा । यस्त्वं प्रजापतेस्तपसा वावृधानः
वर्धमानः । सद्योजातः अरण्याः सकाशादुत्पन्नः । दधिपे धार-
यसि यज्ञं । हे अग्ने, तं त्वां जवीमि । स्वाहाकृतेन हविषा
स्वाहाकारोपलक्षितेन हविषा । पुरोगाः पुरोगामी सन् ।
याहि साध्या । साधुशब्दविभक्त्यर्थे क्वादेशे टिलोपः ।
साधु हविः अदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

म० हे अग्ने, त्वं यज्ञं दधिपे धारयसि । लब्धये त्विह ।
कीदृशास्तम् । प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्योजातः
अरण्या उत्पन्नः । किंच स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा हुतेन
हविषा सह । पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् याहि

देवान् गच्छ । त्वमि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु ।
कीदृशं हविः । साध्या साधु । श्रेष्ठम् । विमर्शेणादेशे
दिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा
पुरीषात् । श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं
महि जातं ते अवेन् ॥ १२ ॥

उ० यदक्रन्दः । त्रयोदश त्रिष्टुभोऽन्धाभिष्टवो होतुः । यत्
यदा अक्रन्दः हेपाशब्दमकार्षीः प्रथमं जायमानः । यच्च
उद्यन् उद्गच्छन् समुद्रात् अन्तरिक्षलोकात् पार्थिवाद्वा समु-
द्रात् । उत वा अपिच पुरीषात् अन्धस्याजलसङ्घात्पशोर्वा ।
उद्यन् अक्रन्दः तदा श्वेनस्य पक्षो शीघ्रतया अजैषीः । हरि-
णस्य बाहू शीघ्रतया अजैषीः इति शेषः । उपस्तुत्यम् उपस-
ङ्गस्य स्तुत्यं खवनीयसुषिभिः । महि महत् जातमुत्पन्नम् ते
तव । हे अवेन् अरण अश्व ॥ १२ ॥

म० त्रयोदशान्धस्तुतिरुत्तमिष्टुभो जमदग्निरीषतमोऽन्धा
दृष्टा अश्वस्तुती विनियुक्ताः । हे अवेन् अश्व, यत् यदा जमकन्दः
कन्दितवान् हेपाशब्दमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम्
उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । कथं स्तुत्यं तदाह । श्वेनस्य
पक्षो हरिणस्य बाहू । अनेन कन्दनेन जिताविति शेषः ।
श्वेनपक्षो शौच्येण हरिणबाहु वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् ।
समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदयेर्वा प्रथमं जायमानः । उतवा अथवा
पुरीषात् पशोः सङ्घातात् उद्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

यमेन दत्तं त्रित ऐनमायुनगिन्द्रं एणं प्रथमो
अप्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्व रक्षानामगृभ्णात्सुरा-
दर्थं वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

उ० यमेन दत्तम् । अत्र चतुर्थः पादः प्रथमं व्या-
ख्यायते योग्यत्वात् । सुरादर्थं वसवो निरतष्ट । हे वसवः
यूयं सुरात् आदित्यमण्डलात् अश्वं निरतष्ट । तक्षतिः करोति-
कर्मा । निष्कृष्य कृतवन्तः । तं यमेन दत्तम् त्रितः त्रिस्थानो
वायुः पुनम् आयुनह युक्तवान् । इन्द्रश्च पुनं प्रथमः अप्य-
तिष्ठत् । गन्धर्वश्च विश्वावसुः अस्य रक्षानाम् अगृभ्णात् अगृ-
ह्णात् । य इदर्थंभूतोऽश्वः तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

म० वसवोऽष्टमदेवाः सुरादादित्यमण्डलादर्थं निरतष्ट
निष्कृष्यन्तः । तक्षतेर्लुप्ति मध्यमबहुवचनम् । ततः त्रितः
त्रिस्थानो वायुः । यमेन दत्तमेनमश्वम् आयुनह युक्तवान् ।
युजेर्लु संहितायामिति वीर्यः । इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अप्यतिष्ठत्
आदावधिष्ठितवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्वस्य रक्षाना-
मगृभ्णात् रक्षितवान् । य इदंशब्दं स्तुमः । एणमिति शलं
छान्दसम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

असि यमो अस्वादित्यो अवेन्नसि त्रितो गुह्येन
व्रतेन । असि सोमेन समया विष्टुक्त आहुस्ते त्रीणि
दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

उ० असि यमः भवसि च आदित्यः हे अवेन् अरण अश्व,
भवसि च त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रः गुह्येन गुह्यव्रतेन कर्मणा ।
भवसि च सोमेन समया मध्यतः विष्टुक्तः संपृक्तः एकीभूतः ।
एताभिर्देवताभित्तव सायुज्यं जातमित्यभिप्रायः । किंच
आहुः बुधाः ते तव । त्रीणि दिवि शुक्लोके आदित्यारमनाव-
स्थितस्य । बन्धनानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि मण्डलान्त-
रपुरुषार्चीणि ॥ १४ ॥

म० हे अवेन्, त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि । गुह्येन गोप्येन
व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह
विष्टुक्तः संपृक्तः एकीभूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं
प्राप्तस्य तव दिवि नमसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्ध-
नानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चीणि
त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । 'यदेतन्मण्डलं तपति तन्मह-
दुत्थम्' इत्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्य-
न्तःसमुद्रे । उतेर्व मे वरुणश्छन्त्सर्वन्यत्रा त आहुः
परमं जनित्रम् ॥ १५ ॥

उ० त्रीणि ते । त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि इति व्या-
ख्यातम् त्रीणि अप्सु बन्धनानि कृषिपृथिवीजमिति ।
त्रीण्यन्तःसमुद्रे । समुद्रादन्तर्दिक्षमभिधीयते । अन्तरि-
क्षस्य मध्ये तत्र त्रीणि बन्धनानि । मेधो विशुक् अशानिरिति
उतइव अपिच । मे मम वरुणः छन्त्सि । छन्दतिरचैतिकर्मा ।
शंसति कथयति । हे अवेन् अरण अश्व, यत्र ते तव आहुः
परमं जनित्रं जन्म वायुरूपेण ॥ १५ ॥

म० हे अवेन्, यत्र ते तव परमं जनित्रं बुधा आहुः
आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः ।
वाप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कृषिपृथिवीजमिति ।
अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेधो विशुक्
ज्ञानवित्पुरिति । उतेर्व उतापिच वरुणः वरुणरूपः त्वं मे मा
छन्त्सि प्रशंससि । कर्मणि पठो । छन्दतिरचैतिकर्मा । अर्चनं
प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

इमा ते वाजिब्रह्माजैनातीमा शफानाश्च सन्नि-
तुर्निधाना । अत्रा ते भद्रा रक्षाना अपश्यमृतस्य वा
अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ १६ ॥

उ० इमा ते । इमानि ते तव हे वाजिन् अथ, अवमा-
जैरानि येनवावमाजैरं कृतं तान्मेव माजैरानि नूतनवेत-
सकटप्रभृतीनि अहमपश्यं पश्यामि । इमानि च शफानां
सुराणां सनितुः संभक्तुः पादवाससः निधाना निधानानि यत्र
पादवासःप्रभृतीनि धीयन्ते तानि अहमपश्यन् । अपिच
अत्र ते तव भद्रा भन्दनीयाः स्तुत्याः रशनाः अहमपश्यन् ।
ऋतस्य यज्ञस्य वा रशना अभिरक्षन्ति गोपाः गोपामितव्या-
न्यशन् ॥ १६ ॥

म० हे वाजिन्, ते तव इमा इमानि अवमाजैरानि अहम-
पश्यं पश्यामि । अवमाजैरं येनानि अवमाजैरानि वेतस-
कटादीनि । शफानां सुराणां सनितुः संभक्तुर्नियन्तुः पादवासस्य
इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र यज्ञे
ते तव रशनाः मन्थकनकरज्जः अपश्यम् । कीदृशी रशनाः ।
भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः । गोपाः गोपावन्तीति गोपाः
रक्षणकर्तव्यः । वा रशनाः ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति
कर्मणि यज्ञी । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इत्यत्र
पदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

आत्मानं ते मनसारादजानामुवो दिवा पत-
यन्तं पतङ्गम् । शिरो अपश्यं पृथिभिः सुगेभिरे-
णुभिर्जेहमानं पतन्नि ॥ १७ ॥

उ० एतैरधस्तैरधश्चरितैरधमभिष्टुल्य अथेदानीं भविष्य-
त्कर्मभिरभिष्टौति । आत्मानं ते । पशुसंस्पर्शेनोत्तरकालम्
आत्मानं ते तव दिव्यमहं मनसा आरादरात् । अजानाम्
जानामि । जानातेरेतदनुदात्तत्वाद्द्वयं सुल्लोकेकवचने । अथ
अधस्तात् प्रदेशात् । दिवा दिवंप्रति । पतयन्तम् उत्पत-
न्तम् । पतङ्गम् आदित्यरूपिणम् । शिराहं तव अपश्यम्
पृथिभिः मागैः सुगेभिः सुगमनैः अरेणुभिः उपद्रवरहितैः
जेहमानं गच्छत् पतित्रि उत्पतनशीलम् ॥ १७ ॥

म० एवमथं स्तुत्या भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अथ, ते
तवात्मानं मनसा आरादूरे अहमजानां जानामि । जानातेर्लङ्पुत्त-
मैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् । अथः अत्रस्तात्प्रदेशात् दिवा
समोमार्गेण पतङ्गं रूपं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् । 'पत
ऐश्वर्यगलोः' सुरादिरदन्तः । किञ्च ते शिरः सूर्यरूपं पश्यामि ।
कीदृशं शिरः । पृथिभिः नमोमागैः जेहमानं गच्छत् । कीदृशैः
पृथिभिः । सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगमैः
'सुदुर्गोभिकरणे' (पा० ३ । १ । १४८) इति गमेर्दे । अरेणुभिः,
नास्ति रेणुषु ते अरेणवस्तैः । उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः
कीदृशं शिरः । पतत्रि पतनशीलं गन्तु ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अत्रा ते रूपमुत्तमपश्यं जिगीषमाणमिष आ

पदे गोः । यदा ते मर्तो अनु भोगमान्वादिद्र-
सिष्ट ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

उ० अत्रा ते । अत्र सुलोके ते तव रूपमुत्तमम् अहम-
पश्यं पश्यामि । कथंभूतम् । जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् इषः
अस्त्रानि आ आस्थितं पदे गोः गन्तुमेषलस्य । एवं सुलो-
कावस्थितस्य तवाहं रूपमपश्यम् । अथ पुनः पृथिवीस्थितस्य
यदा ते तव मर्तो मनुष्यः भोगं वाहनादिकम् । अनुभानद
अनुव्याप्नोत् । आत् इत् इति पादपूरणार्थं । तदा प्रसिष्टः
'प्रसु अदने' । प्रसितुतमः अतिशयेन सक्षयिता सन् ओषधीः
अजीगः गृह्णाति गिरसि वा । अन्यो हि वाहितश्रितुमपि
न शक्नोति त्वं वीर्यवत्तरोऽसीति भावः ॥ १८ ॥

म० हे अथ, अत्रास्मिन् गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते
तवोत्तमं रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात्पश्यामि । 'गौर्नादिल्लो
बलीवर्धे' इत्यभिधानाद् गौरादित्यः । कीदृशं रूपम् । इषः
अस्त्रानि हवींषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् । जयतेः सञ्जन्ता-
च्छानच् 'सन्निटोर्जे' (पा० ७ । ३ । ५७) इति गः । किञ्च
मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु भानद अनुव्याप्नोति
हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अगन्तरमेव त्वमोषधीः
हवीरूपाः अजीगः 'गु निगरणे' निरति भक्षयति । कीदृश-
स्त्वम् । प्रसिष्टः प्रसते इति प्रसिता अतिशयेन प्रसिता प्रसिष्टः ।
अत्यन्तं भक्षयिता । इष्टिनि तुषो लुङ् । शृणातेर्णिजन्तसा-
जीगः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु
भगः कनीनाम् । अनु व्रातासुखं सख्यमीयुरनु
देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

उ० अनु त्वा । अनु इति परभावमाचष्टे । हे अर्वन्,
यस्य सुकृतिनो गृहे त्वं चेष्टसे तस्य गृहे त्वामनु रथः त्वा-
मनु मर्यो मनुष्यः त्वामनु भगः सौभाग्यं कनीनां कन्यका-
नाम् । तत्रैते पदार्था भवन्तीत्यर्थः । किञ्च । व्रातासः पुरुष-
सङ्घा अपि तव सख्यं सखिभावमन्वीयुः । किमन्यद्बहु
वदामः । अनु देवा ममिरे वीर्यं ते अनुममिरे अनुमितवन्तः
देवा वीर्यं वीरकर्म ते तव । अचिन्त्यशक्तिस्त्वमसीत्य-
भिप्रायः ॥ १९ ॥

म० हे अर्वन् अथ, रथः त्वा त्वामनु वर्तत इति शेषः ।
मर्यः मनुष्यः त्वामनु । गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः
सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वं तत्र रथादयः स्फुरित्यर्थः । किञ्च
व्रातासः व्राताः मनुष्यसङ्घाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः
प्रापुः । किं बहुना । देवाः तव वीर्यं शामर्ष्यमनुममिरे अनु-
मितवन्तः ॥ १९ ॥

विंशी ।

हिरण्यशृङ्गोऽयं अस्व पादा मनोजवा अवर
इन्द्र आसीत् । देवा इदं हविरधमायन्यो अवन्तं
प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

उ० हिरण्यशृङ्गः हिरण्यं शृङ्गस्थानीयमस्येति हिरण्य-
शृङ्गः । अयो अस्व पादाः यस्य चास्य अयः । अय इति
सर्वेषां रजतादीनामुपलक्षणम् । पादा इत्यवयवानाम् ।
रजतादिविशिष्टा अवयवाः । मनोजवाः मनोवेगयुक्ताः ।
यस्माच्च अवरः कनिष्ठः इन्द्रः आसीत् अभवत् । वायुरूपे-
णावस्थाकस्थानात् । देवा इत् देवा अपि यस्यावस्य हविरधं
हविरक्षणमद्वनीयमायन्नागच्छन् । यश्च अवन्तं प्रथमः अध्य-
तिष्ठत् स च इन्द्रः यस्य हविरधमागतम् तं वयं स्तुम इति
शेषः ॥ २० ॥

म० वाः प्रथमः मुख्यः अवन्तमभ्यन्यतिष्ठत् अभिष्ठित-
वान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत् । कीदृशा
इन्द्रः । हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य । शृङ्गमिति
ज्वलन्नामसु पठितम् । अस्यावस्य पादा वयः लोहं हिरण्यं
वा । अयोरूपाः पादा इत्यर्थः । कीदृशाः पादाः । मनोजवाः
मनोवत् जवो वेगो येषां ते । किञ्च देवा अस्यावस्य हविरध-
मायन् अर्जुनयोगमयं हविधं तदधं च हविरधम् हविरल-
क्षणं मर्त्यं प्रति आयन् आमच्छन् । इत् एवार्थे अन्यर्थे
वा ॥ २० ॥

एकविंशी ।

ईमान्तासः सिलिकमव्यमासः सशूरणासो
दिव्यासो अत्याः । इहसा इव श्रेणिशो यतन्ते
यदाक्षिपुर्दिव्यमज्जमन्त्राः ॥ २१ ॥

उ० ईमान्तासः आदित्यस्य रथे श्रेष्ठा युक्तास्तद्वारेणा-
वमन्तः स्तुयन्ते । ईमं ईरितः अन्तो येषां ते ईमान्ताः ईमान्ता
एव ईमान्तासः । तेषां हि सप्तानामन्त्रानां समीरितान्ताः
विश्रिताः प्रान्ताः । विरला इत्यर्थः । दृष्टान्ता वा । ते
हि पृथुरस्काः पृथुजघनाश्चेत्यर्थः । सिलिकमव्यमासः संलग्नम-
व्यमाः कुशोदरा इत्यर्थः । सप्तानामपि संलिष्टा उदरप्रदेशा
निरुदरास्तेऽश्वा इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरुपपद्यते एव ।
संशूरणासः । संहिताः शूरणेन भगवताऽदित्येन दिव्यासः
दिविजाः । अत्याः सततगमनाः । ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मं
सहजयुगपन्तमहवन्ति । य इत्थंभूता अथाः ते हंसा इव
श्रेणिशो यतन्ते । यथा हंसाः श्रेणीभूता एकया रीत्या प्रथ-
मगमनाद्यान्कुर्वन्ति एवमथा अधीत्युपमार्थः । कदा इत्याह ।
यदा ससिन्धुकाले आक्षिपुः 'अक्षु ब्यासी' इत्यस्यैतद्वचम् ।
व्याप्नुवन्ति दिव्यं दिवि भवन् । अजम् अजन्तम् आजिम्
अथाः ॥ २१ ॥

म० सुखावरूपेणावमन्तः स्तुयन्ते । यत् यदा अथाः सप्त
रविरवस्थाः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा इव संयतन्ते सम्बन्ध-
प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमव्यं गमनं संप्रप्तं वा
आक्षिपुः व्याप्नुवन्ति । 'अक्षु ब्यासी' इति रूपम् । हंसा यथा
गमनाय यतन्ते तथाभा अपि । कीदृशा अथाः । ईमान्तासः
ईमान्ताः ईर्यते ईमः 'ईर प्रेरणे' मन्प्रत्ययः । ईमः प्रेरितः
अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते । पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिलि-
कमव्यमासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मव्यसो मव्यप्रदेशो येषां
ते सिलिकमव्यमाः । कुशोदरा इत्यर्थः । 'पिल संश्लेषे' इक-
प्रत्ययः । शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते
शूरणाः । यदा शूरणो रविस्तरिषाः शूरणाः । दिव्यासः दिवि
भवा दिव्याः । अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृ-
द्युक्ता ब्राह्मः पयन्तं रविरस्थं वहन्ति ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

तव शरीरं पतयिष्यन्वृन्तं तव चित्तं वात इव
ध्रुवीमान् । तव शृङ्गाणि विधिता पुरुवारण्येषु
जम्बुराणां चरन्ति ॥ २२ ॥

उ० तव शरीरम् । हे अवन्, तव शरीरं पतयिष्यन्
उत्पतनशीलम् । तव चित्तं च वात इव ध्रुवीमान् गतिमत्
वेगवत् सूक्ष्मानर्थांश्च गच्छेदित्यर्थः । तव शृङ्गाणि शृङ्गा-
णीति ज्वलन्नामसु पठितम् । तवाचीणि विधिता विविधं
स्थितानि पुरुषा बहुधा विधुचन्द्राकारादिषु । अरण्येषु
वनेषु । जम्बुराणां जम्बुराणानि देदीप्यमानानि दावाग्निरूपेण
चरन्ति ॥ २२ ॥

म० हे अवन्, तव शरीरं पतयिष्यन् उत्पतनशीलम् । तव
चित्तं ध्रुवीमान् गतिमत् । वात इव वेगवत्सूक्ष्मायां गच्छती-
त्यर्थः । तव शृङ्गाणि दीपयः अरण्येषु वनेषु दवाग्निरूपेण
चरन्ति प्रसरन्ति । कीदृशानि शृङ्गाणि । पुरुषा बहुधा
विधिता विविधं स्थितानि विधुचन्द्राकारादिषु स्थितानि । जम्बुराणां
जम्बुराणानि । 'जुम्भ विकसने' विकसितानि ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

उप प्रागाच्छस्रं वावयवी देवद्रीचा मनसा
दीध्यानः । अजः पुरो नीयते नाभिरस्यान् पश्चा-
त्कवयो यन्ति रेमाः ॥ २३ ॥

उ० उपप्रागात् । उपप्र अगात् ससनं विशसनम् । वाजी
वेजनवान् अवा अवयवोऽश्वाः । देवद्रीचा देवान्प्रत्यक्षितेन ।
मनसा दीध्यानः ध्यायन् हिरण्यगर्भपदम् । किञ्च अजः
पुरो नीयते । तदुक्तम् 'कृष्णधीव आग्नेषो रराटे पुरस्तात्'
इति नाभिरस्य अवस्थ । तदुक्तम् 'सौमापीणाः श्यामो
नाम्पाम्' इति । किञ्च अनुलक्षाः पश्चात् । कवयः क्रान्तद-
शीनाः । यन्ति गच्छन्ति । रेमाः स्रोतारः ॥ २३ ॥

म० अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । कीदृशोऽर्वा । वाजी वजतीति वाजी गमनशीलः अश्ववान् वा । देवद्रीचा मनसा दीप्यानः । देवान्प्रलभति देवशक्तेन 'मिष्यन्देवयोश्च देवप्रभतावप्रत्यये' (पा० ६ । ३ । २२) इति श्रवणस्य देवमती परेऽद्यादेवाः । दीधीते दीप्यानः 'दीधीद् दीप्तिदेवनयोः' शानन्प्रत्ययः । देवान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किञ्च अस्याश्वस्य पुरोऽपि अजो नीयते स्वाध्वते । तदुक्तम् 'कृष्णमीन आमेयो रराटे पुरस्तात्' इति । अस्या नाभिः अजो नीयते नामी स्वाध्वते । तदुक्तम् 'सौमा-पौष्णः इयामो नाम्याम्' इति । अस्या पश्चात् कवयः ऋर्विजः अनुयन्ति अनुगच्छन्ति । कीदृशाः कवयः । रेभाः रेभन्ते इति रेभाः 'रेभु शब्दे' स्रोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

उप प्रागात्परमं यत्सुधश्चमवर्त्तते ॥ अच्छा पितरं मातरं च । अथा देवान्जुष्टतमो हि गम्या अथा-शास्ते दाशुपे वार्याणि ॥ २४ ॥

उ० उपप्रागात् । एवमधमभिष्टुत्य अधेवार्नी यजमानं कृतकृत्यतया संयोजयन्नाह । उप प्रागात् प्राप्तवान् । परम-मुत्कृष्टम् । यत् यस्मात् सधस्थं सह स्थानं देवमनुष्याणाम् । अर्वा अश्वः । नकार उपजमः । अच्छा पितरं मातरं च 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' अभ्यगाच्च यस्मात् पितरं मातरं च वावापृथिव्यौ अश्वः । तस्माद्वीमि हे यजमान, अथा अथ कृतकृत्यः सन् देवान् गम्याः गच्छेः जुष्टतमः सन् हिनिअये । अधेवंगताय भवते दाशुपे दत्तवते हवींषि यजमानाय । आशास्ते अश्व एव वार्याणि वरणीयानि ॥ २५ ॥

म० एवमर्थं सुखा यजमानमाह । अर्वा अश्वः पितरं मातरं च अच्छ वावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत् सधस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात् । अर्वा अश्वस्य नलोपा-भावच्छान्दसः । अश्वे एव देवलोके गते हे यजमान, जुष्टतमः प्रीततमः सन् अथ त्वं देवान् गम्याः देवलोके गच्छेः । समेरा-शीलिङ्गि मध्यमैकवचने गम्या इति ह्यम् । अपैव देवत्वं गताय दाशुपे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्य-वस्तूनि हि नूनम् आशास्ते । देवगणोऽद्यो वा ददाति-त्यर्थः ॥ २६ ॥

पञ्चविंशी ।

समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ च बह मित्रमहश्चिकित्वात्त्वं दूतः क्विरिसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

उ० समिद्धो अथ । द्वादशाक्षिष्टुभः भार्गवो जमद-शिरपइत्यत् । यत्त्वं समिद्धः अथास्मिन्वजनीवेऽहनि । मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य । दुरोणे यज्ञगृहे देवो दाना-

दियुक्तः । देवान् दानादियुक्तान् यजसि । हे जातवेदः जातमज्ञानं, तं त्वं मार्गयामि । आ च बह देवान्पज च । हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः, यत्त्वं चिकिरवान् चेतना-घान्परिदृष्टकारी । अपि चेतदेव चित्रं यत्त्वमस्माकमस्मि-न्कर्मणि वर्तयाः । किं कारणं यतो प्रवीमि । त्वं दूतः देवानां कविः कान्तदर्शनश्चासि । प्रचेताः प्रवृद्धचेताश्च ॥ २५ ॥

म० द्वादशाक्षिष्टुभो जमदमिदृष्टः समितनूनपादा-दयो देवताः । हे जातवेदः जातज्ञानं, मनुषो मनुष्यस्य यजमा-नस्य दुरोणे यज्ञगृहे अथ त्वं देवान् यजसि । कीदृशस्तम् । समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमहः मित्रान् यजमानान्महति पूजयति मित्रमहाः तत्संबुद्धौ हे मित्रमहः, आवह च देवानावह यज चेत्यर्थः । यतः जमीदृशोऽस्ति । कीदृशः । चिकित्वा चेतनावान् । दूतः कविः कान्तदर्शी । प्रचेताः प्रवृद्धं चेतो यस्य सोऽत एव यज ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जस्त्वं दया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्वेद्देवा च कृणुह्यवरं नः ॥ २६ ॥

उ० तनूनपात्पथः । तनूनपाच्छब्देनाज्यमभिधेयमभिर्वा । हे तनूनपात् यजमानर्वा वा पौत्र । पथः ऋतस्य यानान् ऋतस्य यज्ञस्य गमनान्पथः हवींषि । हविर्भिर्हि यज्ञो याति प्रवर्ततेऽतो यज्ञमार्गो हवींष्युच्यन्ते । मध्वा मधुरसेन सम-ञ्जन् भक्षयन् । स्वदय देवेभ्यः रोचय । हे सुजिह्व कलपाण-जिह्व । कल्या ऋगेजिह्वा या नानादेवलयानि हवींष्यभ्यव-हरते न किञ्चनोच्छेद्यति । किञ्च मन्मानि मननानि धीभिः बुद्धिभिः सहितानि । उत अपिच यज्ञम् मृन्धन् समर्धयन् । देवश्च च कृणुहि देवान्प्रति गमय । करोतिर्गमनार्थः । अश्वरं नः अस्माकम् ॥ २६ ॥

म० तनूनामर्वा नपात्वांशोऽस्तिः अज्यो वृक्षा आगन्ते तेभ्यो-ऽभिरित्यर्वा पौत्रत्वमग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने, हे सुजिह्व, योभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः । नानादेवलानि हवींषि भक्षयन्नपि नोच्छिष्टानि करोतीति बहः क्षोभनजिह्वस्तम् । हे सुजिह्व, ऋतस्य यानान् पथः स्वदन रोचय । भक्षयैत्यर्थः । यायन्ते यैर्येषु वा ते यानान्तरान् । 'करणाधिकरणयोः' (पा० ३ । ३ । ११०) इति त्र्युपलब्धः । कृतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गो हवींषि तान्मभक्षयैत्यर्थः । हविर्भिर्भिः प्रवर्तते इति यज्ञगमन-पन्थानो हवींषि । किं कुर्वन् । मध्वा समञ्जन् मधुरेण रसेन संभ-क्षयन् । किञ्च नोऽस्माकमश्वरं यज्ञं देवश्च कृणुहि देवान् गमय । करोतिर्गमनार्थः । किं कुर्वन् । धीभिः बुद्धिभिः सह मन्मानि ज्ञानानि । उत अपिच यज्ञमृन्धन् समर्धयन् अस्माकं ज्ञानं बहं च यधेयन् यज्ञं देवलोके नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

नराशंसस्य महिमानमेवामुपस्तोषाम यजतस्य
यज्ञैः । ये सुकृतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा
उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

उ० नराशंसस्य नरा अस्मिन्नासीनाः संसन्तीति नरा-
शंसो यज्ञः प्रजापतिर्वाग्निर्वा नरैः प्रशस्तो भवतीति
नराशंसः । तस्य महिमानं महाभाग्यम् । एषां देवराणाम्
मध्ये उपस्तोषाम उपस्तुमः । कथंभूतस्य नराशंसस्य । यज-
तस्य यष्ट्यस्य यज्ञेराहुतिभिः । तस्य च महिमानमासाद्य
ये देवाः सुकृतवः सुकर्माणः । शुचयः निष्कृपाभ्याः
अणिमार्गैश्चर्ययुक्ताः धियंधाः प्रजायाः कर्मणो वा धारवि-
तारः । स्वदन्ति भक्षयन्ति उभयानि हव्या हवींषि । सोमं
च इतराणि च हवींषि ताभ्यां प्रयाज्यभागस्त्रिष्टुप्प्रभृ-
तीनि आपापिकानि प्रधानान्युभयानीति ॥ २७ ॥

म० नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा
नरैः प्रशस्तो भवतीति वा । नराशंसस्य प्रजापतेरभेदां महि-
मानं महाभाग्यमेव देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उपस्तुमः ।
स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने 'सिञ्चहुलं लेटि' (पा० ३ । १ ।
३४) इति सिप्रत्यये रूपम् । कीदृशस्य नराशंसस्य । यज्ञैः
यजतस्य । यज्ञेराहुतयः । एषां केषाम् । ये देवाः । उभयानि
हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति । कीदृशा
देवाः । सुकृतवः शोभनः कतुः कर्म येषां ते शुचयः शुद्धा
निष्पापाः । धियंधाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति
अङ्गमर्पः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आहुहान ईदयो वन्धश्चायागमे वसुभिः सजो-
षाः । त्वं देवानामसि यद्वा होता स एतान्वक्षीषितो
यजीयान् ॥ २८ ॥

उ० आहुहानः । यस्वम् आहुहानः अहूयमानः सन्
ईद्व्यः स्तुत्यः वन्धः नम्यश्च भवति स त्वं याह्यागच्छ हे
अग्ने, वसुभिः सजोषाः सहप्रीतिः । यज्ञस्त्वं देवानां होतासि ।
हे यद्वा महन्, स एतान्वेवानाहुय यक्षि यज । इषितः
प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यष्टुतरः सन् ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, त्वमायाग्रे आगच्छ । कीदृशस्त्वम् । आहु-
हानः आहुयते आहुयति देवानित्याहुहानः । हूयतेः शपः कृः
'हः संप्रसारणम्' (पा० ६ । १ । ३२) इत्यभ्यासस्य संप्र-
सारणं शानतिः । ईद्व्यः स्तुत्यः । वन्धः नमनीयः । वसुभिः
देवैः, सजोषाः समानप्रीतिः । किंन हे यद्वा महन्, यः त्वं
देवानां होता आहूयता अस्ति न त्वमेवान् यक्षि यज । कीदृश-
स्त्वम् । इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यजतीति यज्ञो
अत्यन्तं यज्ञ यजीयान् । ईद्व्यसि 'हृदिष्टमेव' (पा० ६ ।
४ । १५४) इति वृत्तो शेषः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या
वृज्यते अग्ने अह्नाम् । व्यु प्रयते वितरं वरीयो
देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ २९ ॥

उ० प्राचीनं बर्हिः प्राचीं प्रागग्ने वृज्यते प्रस्तीयते । किं
स्वमनीयया नेत्याह । प्रदिशा प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम-
भिधीयते प्रागग्ने बर्हिस्तृणातीति । पृथिव्या वस्तोरस्याः ।
अस्याः पृथिव्याः वेदेः । वस्तोः वसनायाच्छादनाय । अग्ने
अह्नाम् पूर्वाह्णदिवसानाम् । स हि यागकालः प्रशस्तः । तद्
वृज्यमानं बर्हिः विप्रप्रथति विप्रप्रथति विविधमाच्छादयति ।
उकारः पादपूरणः । वितरमवितराम् वरीयः वरतरमुत्तरं
वा । किं कारणमपेक्ष्य वृज्यते इत्यत आह । देवेभ्यश्च
अदितये च स्योनं सुखं कर्तुमिति शेषः ॥ २९ ॥

म० अहां दिनानामग्ने पूर्वाह्णे बर्हिः प्राचीनं प्रागग्ने वृज्यते
प्रस्तीयते प्रातर्वागकालस्य प्रशस्तत्वादह्नामग्ने इत्युक्तम् । किं
स्ववृज्या नेत्याह । 'प्रदिशा प्रागग्ने बर्हिः स्तृणाति' इति श्रुति-
वाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् । अस्याः पृथिव्या वेदेः
वस्तोः वसितुम् । आच्छादयितुमिच्छते । तद्बर्हिः वृज्यमानं
सत् विप्रप्रथते विविधं विस्तीर्णं भवति । उकारः पादपूरणः ।
कीदृशं बर्हिः । वितरं वरीयः अत्यन्तं वि वितरमवितराम्
वरीयः अत्यन्तमुक्त वरीयः 'प्रस्थस्त्व' (पा० ६ । ४ ।
१५४) इत्यादिना उरोर्वरादेशः । देवेभ्यः अदितये च स्योनं
सुखकरम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः
शुम्भमानाः । देवादीरो वृहतीर्विश्रमिन्वा देवेभ्यो
भवत सुप्रायणाः ॥ ३० ॥

उ० व्यचस्वतीः यज्ञगृहद्वारोऽभिधेयाः । अत्र च
प्रथमोर्ध्वः परोक्षकृतो द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः । न च तयोरेक-
वाक्यता संपद्यते अतः प्रथमस्य सन्नतिः । व्यचस्वतीः व्यञ्ज-
नवत्यः गमनवत्यः । ऊर्विया उरुत्वेन विश्रयन्ताम् विवृता
भवत । कथमिव । पतिभ्यो न जनयः शुंभमानाः यथा
मैथुनपथमं पतिभ्योऽर्थाय जनयः जाया आमानं शोभयन्त्याः
ऊरु विश्रयेयुः विवृतां कुर्वन्ति । यथा हि विवृता जाया
उपसर्पन्ति पतिं न तथा इति इतीदृशकं पतिभ्यो न जनयः
एवं विवृताश्च भूत्वा हे देव्यः द्वारः, वृहत्याः महत्यः ।
विश्रमिन्वाः विश्रमेत्येताभिः विश्रमिन्वाः । यत्नं देवेभ्यः
कथिग्यजमानेभ्यः भवत सुप्रायणाः सुप्रगमनाः ॥ ३० ॥

म० द्वारो देवोः देव्यो विश्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृशी
द्वारः । ऊर्विया उरुत्वेन व्यचस्वतीः व्यञ्जनवत्यो गमनवत्यः ।
कथमिव । पतिभ्यो जनयो न जनय इव । यथा जनयः

जायाः पत्न्यै ऊरु विप्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्ष-
माह । हे द्वारो देव्यः, ययं देवभ्यो देवाय सुप्रामणाः सुप्रग-
मनाः भवत । कीदृश्यः । बृहती बृहलः । विश्वमिन्वाः विश्व-
मेति गच्छति यासु ताः । एतेनैकप्रत्ययः अलुक्समासः ।
शुम्भमानाः शोभमानाः । उर्विवा इति द्वाविंशोपणं वा । उरयो
विशालाः 'इयाडियास्त्रियारथ' इति विभक्तोरियाजदेशः पित्वा-
दन्तोदात्तः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उपासान्ता स-
दता नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि-
श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ३१ ॥

उ० आसुष्वयन्ती । सायतेषां निरुपसर्गाः स्वपतेषां सुप-
सर्गात् । संसृजमाने परस्परं हसन्त्यौ साधुस्वयन्त्यौ वा ।
यजते यज्ञे उपाके उपक्रान्ते परस्परमेकदेशसवलीभूते ।
उपासान्ता उपाश्व नक्ता रात्रिश्च । सदतां नियोनौ आसीद-
ताम् । निरनर्थक उपसर्गः । यज्ञा निरिति सदतामित्याख्यातेन
सुगते । निवीदताम् । योनौ यज्ञगृहे । कथंभूते । दिव्ये
दिविभवे । योषणे प्रीतिमह्यौ स्त्रीरूपिण्यौ वा । बृहती बृहत्यौ
महत्यौ । सुरुक्मे सुरोचने । अधिश्रियं शुक्रपिशं दधाने ।
शुक्रपिशं शुक्ररूपं श्रियम् अधिदधाने । स्थापयन्त्यौ ॥ ३१ ॥

म० आ नि एतयोः सदतामिति संबन्धः । अधीत्यस्य
दधाने इत्यनेन संबन्धः । उपासान्ता अहोरात्रे देवते योनौ
यज्ञगृहे आनि सदताम् सम्यक् उपविशताम् । कीदृश्यौ ते ।
सुष्वयन्ती स्मयतेः स्वपतेषां सुपत्यस्य रूपम् । पूर्वपक्षे सकारस्य
पकारश्छान्दसः । उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः । परस्परं हसन्त्यौ
साधु स्वयन्त्यौ वा । यजते यजनीये । उपाके उप सगीपमक-
तस्ते उपाके 'अक गतौ' परस्परं समीपस्थिते । दिव्ये दिवि
भवे । योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ । बृहती बृहत्यौ महत्यौ
सुरुक्मे शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोजते । सामरणे इत्यर्थः । शुक्र-
पिशं शुक्रां कपिशां च धियं शोभामधिदधाने अधिकं धार-
यन्त्यौ । शुक्रमहः कपिशा रात्रिः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

देव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं
मनुषो यजस्यै । प्रचोदयन्ता विदयेषु कारु प्राचीनं
ज्योतिः प्रदिशां दिशन्ता ॥ ३२ ॥

उ० देव्या होतारा । यौ देव्यौ होतारौ जवं चाक्षिरसौ
च मध्यमः प्रथमा आद्यौ सुवाचा सुवाची । नहि तौ पाठं
विनाशयतः । मिमांसा निर्मिमाणी यज्ञम् मनुषो मनुष्यस्य
यज्ञस्य यजनाय प्रचोदयन्ता च विदयेषु यज्ञेषु अन्त्यान्-
त्यजः । स्वयं च कारु कर्तारौ । प्राचीनं पूर्वसां दिशि भवं
आहवनीयाख्यं ज्योतिः यष्ट्यमिति प्रदिशा अभिनयेन

श्रुतिवाक्येन वा दिशन्ता कथयन्ती । आशास्तावत्सदीर्घं
प्रसाधयेतामिति शेषः ॥ ३२ ॥

म० देव्यौ होतारौ ईदृशौ आसाते इति शेषः । कीदृशौ ।
प्रथमा आद्यौ । सुवाचा योभना वाक् ययोस्तौ । मनुषो मनु-
ष्यस्य । यजस्य यष्टुं यज्ञं । मिमांसा निर्मिमाणी । तुमर्थे शप्यै-
प्रत्ययः । विदयेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्ती ऋत्विजः
प्रययन्ती । कारु कृतस्ती कारु 'उणादयो बहुलम्' (पा० ३ ।
३ । १) इत्युण् । स्वयं कर्तारौ । प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः
आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन दिशन्ता
यष्ट्यमिति कथयन्ती । सर्वत्र विभक्तोराकारः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आ नो यज्ञं भारती त्वमेत्विडा मनुष्वदिह
चेतयन्ती । तिस्रो देवोर्विहरेदष्ट स्योनष्ट सरस्वती
स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

उ० आ नो यज्ञम् । आह उपसर्गः सन्निवत्याख्यातेन
संबध्यते । आ एतु आगच्छतु नः अस्माकं यज्ञम् भारती भरत
आदित्यस्तस्य भारती त्वयं क्षिप्रम् इडा च आगच्छतु । मनुष्वत्
मनुष्यवत् इह चेतयन्ती परिदृष्टकारिणी । सरस्वती च ।
या ह्यर्थभूतास्तिस्रो देव्यः ताः यहिः आह उपसर्गः सन्-
निवत्याख्यातेन संबध्यते । आसदन्तु आसीदन्तु इदं स्योनं
सुखरूपम् स्वपसः । अप इति कर्मेनाम । साधुकर्मणः ॥ ३३ ॥

म० भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं त्वयं क्षिप्रमा
एतु आगच्छतु । कीदृशी । मनुष्वत् मनुष्यवदिह कर्मेणि चेत-
यन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती । इदं तिष्ठणां विशेषणम् ।
एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं यहिः आसदन्तु
आसीदन्तु । कीदृश्यः । स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः
धुमकर्मणः । अप इति कर्मेनाम ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिष्टशुक्र-
नानि विश्वा । तमय होतरिपितो यजीवान्देवं
त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ३४ ॥

उ० य इमे । यस्त्वष्टा इमे द्यावापृथिव्यौ जनित्री जन-
विध्यौ सर्वभूतानाम् । रूपैः अपिष्टात् सुचिचिते अकरोत् ।
युवनानि विश्वा भूतजातानि च सर्वाणि रूपैरपिष्टात् आहू-
तान्यकरोत् तम् अयास्मिन्नह नि । हे होतः, इषितः प्रेषितः
इति वा अधीष्ट इति वा । यजीवान् यष्टुतमः । देवं दाना-
दिगुणयुक्तम् त्वष्टारम् । इह यज्ञे यक्षि यज । विद्वान्
स्वमधिकारं जानातः ॥ ३४ ॥

म० हे होतः, अप इषितः प्रेषितः सन् तं त्वष्टारं देवमिह
यज्ञे यक्षि यज । कीदृशः त्वम् । यजीवान् अत्यन्तं यज्ञा
'तुष्टिमेतसः' (पा० ६ । ४ । १५४) इतीयमुनि त्वो

लोपः । विद्वान् स्वाधिकारतः । तं कम । यः त्वष्टा इमे वावा-
पुथिवी वावाभूमी रूपैः अपिशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् 'पिश
अवयवे' तुदादिः । लुकि 'स्ते मुनामीनाम्' (पा० ७।१।५९)
इति जुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः
अपिशत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीदृशौ वावापृथिव्यौ ।
जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पत्तिके ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

उपावसृज त्मन्या समञ्जदेवानां पार्थ ऋतुथा
हवीर्षि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु
हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

उ० उपावसृज । द्वितीयोऽर्धः । प्रथमं व्याख्यायते
सामर्थ्यात् । यजमान आह । वनस्पतिः यूयः शमिता देवः
अग्निः शमिष्यः स्वदन्तु मृष्टीकुर्वन्तु । हव्यं हविः मधुना
मधुरसेन घृतेन । त्वमपि हे अध्वर्यो उपावसृज उपिष्टं पाण्डु-
कमवदानम् अवसृज निक्षिप । त्मन्या आत्मना । आदराय
वचनम् । 'मध्वेषाज्वादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । समञ्जन्
संमृशयन् देवानां पाथः अन्नम् । ऋतुथा ऋतावृत्तौ च
हवीर्षि अन्नसृज ॥ ३५ ॥

म० यजमानो वदति । हे होतः, त्मन्या आत्मना हवीर्षि
ऋतुथा ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि । किं कुर्वन् ।
देवानां पाथः हविः मधुना मधुरसेन घृतेन समञ्जन् संमृशयन् ।
देवानामित्युक्ते तानाह । वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः
एते त्रयो हव्यं होत्रा संमृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्म-
न्याच्च स्व विभक्त्यैर्विद्वे 'मध्वेषाज्वादेरात्मनः' (पा० ६।४।
१४१) इत्याकारलोपः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

सद्योजातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पु-
रोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहा-
कृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

उ० सद्योजातः । योऽग्निः सद्योजातः जायमानः सन्
व्यमिमीत निरमिमीत यजम् । यश्च देवानाम् अभवत्
पुरोगाः अग्रतो गामी । तस्यास्य होतुः प्रदिशि प्राच्यां दिशि
ऋतुथा ऋतावृत्तौ आ च हवनीयात्मना व्यवस्थितस्य ।
वाचि आत्ये मुखे । वाग्रहणेन लक्षणवा मुखमभिधीयते
तदुक्तं वार्तिककारेण 'अभिषेवाविनाभावप्रतीतिर्लक्षणेभ्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्बुधेदिष्टा तु गौणतेति' । स्वाहाकृतम्
स्वाहाकृत्युपलक्षितं हविः अदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

म० देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः । अग्नाग्नेः
रात्रि वाग्निर्न्योपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम् ।
कीदृशस्वाहा । होतुः देवानामाह्वतुः । प्रदिशि पूर्वदिशि कृतस्य
'ऋ गतौ' आहवनीयात्मना स्थितस्य अस्य कस्य । योऽग्निः

यस्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् ।
यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्याऽभवत् । पुरो गच्छतीति
पुरोगाः । विटि प्रत्यये 'विटुनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६।
४।४१) इति मसाकारः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

केतुं कृष्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समु-
पजिर्जायथाः ॥ ३७ ॥

उ० इत उत्तरमधरक्षिणो योद्धारः युद्धोपकरणानि च
स्तूपन्ते प्रागाग्नेय इति श्रुतेः । केतुं कृष्वन् । आग्नेयी गायत्री
अनिरुक्ता । केतुं प्रज्ञानं कृष्वन्कुर्वन् । अकेतवे न विद्यते केतुः
प्रज्ञानं यस्य तस्मै अकेतवे । पेशः सुवर्णं रूपं वा । मर्याः मर्या-
येति विभक्तिव्यत्ययः । मर्याय मनुष्याय अपेशसे न विद्यते
पेशः यस्य तस्मै अविद्यमानसुवर्णाय अविद्यमानरूप्याय वा
पेशः कुर्वन् । समुपजिर्जायथाः हे अग्ने, उपजिः । 'उप
दाहे' अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वजिः । जायमानः सन्
जन्मना जातेषां वसतेषां कृतसंप्रसारणस्यैवद्रूपम् ।
उपजिः अग्निं प्रति निवसजिः जायमानः सन् समजायथाः
उपपद्यसे ॥ ३७ ॥

म० अग्निदेवस्य गायत्री मधुच्छन्दोदष्टानिरुक्ता । हे अग्ने,
समुपजिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि । जनेर्लक्षि रूपम् ।
'उप दाहे' उपन्ति हविर्देहन्ति ते उपन्तोऽग्निहोमकर्तारो यज-
मानाः । कीदृशस्तम् । अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनु-
ष्याय केतुं ज्ञानं कृष्वन्कुर्वन् । विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः
सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं
कुर्वन् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

जीमूतस्वेव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदा-
मुपस्थे । अनाविद्धया तन्वा जय त्वष्ट स त्वा
वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

उ० जीमूतस्वेव । वर्मं स्तूपते । जीमूतो मेघः तस्वेव
भवति प्रतीकम् अनीकम् मुखमिति परोक्षः । यथा मेघस्य
मुखं विद्युत्स्फुरितस्तनयित्नुधारा निकरैरराधं भवत्यन्तःसरणैः
एवं हस्त्यथपदातिमुखं निशिताश्वगम्भीरतूर्पनिनादशरधारा-
भिरस्रधं भवति । एवं कस्मिन्काले कस्यवेत्यत आह । यद्वर्मी
यदा वर्मास्य विद्यते इति वर्मी । याति गच्छति समदाम् ।
संमाश्रन्ति सह वा माघन्ते आसु योद्धार इति समदः
समदशब्दः संग्रामवचनः । समदां संग्रामाणाम् उपस्थे
उपकण्ठे यत एवमतो ब्रवीमि । अनाविद्धया तन्वा जय त्वम्
हे वर्मिन् । अनाविद्धया अक्षतया अरिहया तन्वा त्वं जयेम ।
किंच सस्वावर्मणो महिमा पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

म० एवमपि सुजाधरणे योधाः युद्धोपकरणानि च

स्तृपन्ते । भरद्वाजमुतःपायुः संप्रामाह्नामि श्रवृचं स्तौति । त्रिष्टु-
विमः वरं स्तुवते । यत् यदा वरं क्वचवान् समदो संप्रा-
माणासुपस्थे उत्सृजेत् वाति तदा प्रतीकं सेनामुत्वं जीमूतस्य मेघ-
स्यैव भवति । सह मायन्ति योधा वामु ताः समदः संप्रामाः ।
मदेः क्षिप । मेघस्य मुखं विशुस्तनमिजुवाराभिर्वेधासहाम्
एवं हस्तधरपपादास्रजालतूर्यानादशरीषैः सेनामुत्समसाहं
भवतीत्यर्थः । अतोऽहं जयामि । हे वरिणः, अनाविदया
आगतया तन्वा शरीरेण त्वं शत्रून् हत्वा जयं प्राप्नुहि । किंच
स वरमणः महिमा त्वा त्वां पिपतुं पालयतु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः
समदो जयेम । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना
सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ ३९ ॥

उ० धन्वना गाः । धनुः स्तृपते त्रिष्टुभा । धन्वना धनुषा
गाः जयेम । धनुषा च आजि मार्गे जयेम । धनुषा च
तीव्राः पटयः उद्गूणयुधाः समदः संप्रामाजयेम । धनुश्च
शत्रोः अपकामं कृणोति अपनयति कामम् । कर्तृत्वविवक्षात्
धनुषः । धनुषा च सर्वाः प्रदिशः जयेम ॥ ३९ ॥

म० धनुः स्तृपते । धन्वना धनुषा कृता वरं गाः धेनुः
जयेम । धन्वना आजि मार्गे जयेम । अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न् जसन्ताजिमार्गः । तीव्राः उग्रः समदः संप्रामाजयन् धन्वना
जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति ।
कामस्याभापोऽपकामम् । 'अव्ययं विमक्तिः' (पा० २ । १ ।
६) इत्यादिना अर्थोभावेऽव्ययीभावः । किंच धन्वना सर्वाः
प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुःप्रमाकः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

वक्ष्यन्तीवेदार्गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिप-
खजाना । योपेव शिङ्गे वितृताऽधि धन्वन्त्या इयं
समने पारयन्ती ॥ ४० ॥

उ० वक्ष्यन्तीवेत् । ज्या अभिधेया त्रिष्टुप् । या ज्या
वक्ष्यन्ती इव वचनोत्सुकेव घोषित् । हृच्छब्दः पादपूर्णावर्थः ।
आगनीगन्ति आगच्छन्ति अव्ययमागच्छति वा कर्णं धानुष्क-
कर्णमूलम् । या च प्रियमिव सखायमिषुम् परिपखजाना आ-
लिङ्गयन्ती । योपेव शिङ्गे । 'शिञि अव्यक्ते शब्दे' । यथा
मुग्धा योषित्कामुकरज्जनार्थमव्यक्तं कृतितं करोति एवमिय-
मव्यक्तं शब्दं करोति । प्रसारिता च अधि उपरि धनुषि नि-
वद्धा । सेनं ज्या समने संप्राप्ते पारयन्ती विजयं कुर्वन्ती
संप्रामाह तारयन्ती स्तृपतेऽस्माभिरिति शेषः ॥ ४० ॥

म० ज्या स्तृपते । इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि-
वितृता उपरि वितारिता सती शिङ्गे अव्यक्तशब्दं कुरुते ।
'शिञि अव्यक्ते शब्दे' अदतिः 'इदितो नुम् धातोः' (पा०
६५ ब० उ०

७ । १ । ५८) इति नुम् । का इव । योपेव यथा योषा
कामिनी कामुकरज्जनाव्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी
ज्या । समने संप्राप्ते पारयन्ती । 'पार तीरं कर्मसमाप्ती'
अदन्तः । संप्रामाह तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का ।
या ज्या कर्णमामनीगन्ति आकृष्टा सती बोधुः कर्णं प्रत्यक्षय-
मागच्छति । वक्षुक्तिं गमेः रूपम् । कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते ।
वक्ष्यन्तीव वक्षुमिच्छन्तीव । अन्योऽपि वक्षुमिच्छन्कर्णं प्रत्या-
गच्छति । प्रियं सखायमिष्टं मित्रं धानुक्यं परिपखजाना
आलिङ्गयन्ती । खजेः शानचि शपः शो सति हितम् । इव
पादपूर्णावर्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभु-
तामुपस्थे । अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्जो
इमे विष्फुरन्ती अभित्रान् ॥ ४१ ॥

उ० ते आचरन्ती । धनुषः कोटी स्तृपते । त्रिष्टुप् । ये
इमे आर्जो आर्ज्यो धनुषः कोटी । समना इव समने इति
वचनव्यत्ययः । समानभर्तृगतमनस्के योपे इव । यथा समान-
भर्तृगतमनस्के योपे पतिमागच्छन्त्यौ तथा ते आचरन्ती आग-
च्छन्त्यौ धानुष्कम् । मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे । यथा माता
उपस्थे उत्सृजे पुत्रं धारयति एवं विभृतां धारयतां धरन् ।
अपशत्रून् विध्यताम् 'व्यध ताडने' । अपविध्यतां च शत्रून्
संविदाने सुखमनुभवन्त्यौ । विष्फुरन्ती अभित्रान् । अभि-
त्रान् शत्रून् विष्फुरन्त्यौ ॥ ४१ ॥

म० धनुःकोटी स्तृपते । ते प्रसिद्धे इमे आर्जो आर्ज्यौ
धनुःकोटी उपस्थे उत्सृजे मध्यभागे विभृतां धारयतां धरमिति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः । माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रसुरक्षे
विभर्ति तथा शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृशौ
आर्ज्यौ । आचरन्ती आचरन्त्यौ आगच्छन्त्यौ धानुष्कं प्रति ।
तत्र दृष्टान्तः । समना योषा इव वचनव्यत्ययः । समना समा-
नमेकपतिगतं मनो ययोस्ते समनसौ । विमर्केर्वादेशः । सम-
चित्ते योषा योपे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः । संविदाने
संविदाते ते संविदाने 'समो गमि-' (पा० १ । ३ । २९)
इत्यादिना शानच् । परस्परं संकेतं कुर्वाणे । अभित्रान् शत्रून्
प्रति विष्फुरन्ती दृष्टारं कुर्वाणे ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

बह्वीनां पिता बहुरस्त्र पुत्रत्रिधाकृणोति सम-
नावगत्य । इषुधिः संक्राः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे
निर्नेदो जयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥

उ० बह्वीनां पिता । इषुधिरभिधेयः त्रिष्टुप् । यः बह्वी-
नामिष्टूनां पिता पालयिता । तेन सहिताः पादवन्ते सहिताः

संनिधायति । यस्य चास्य बहुः इषुकलापः पुत्रः पुत्रस्थानीयः । स हि तेन इषुकलापेन त्रायते बहु वा तदर्थं हितं करोति । विश्वाकृणोति । शब्दानुकरणमेतत् । इषोर्निष्कभ्यमाणः विश्वेभ्यं शब्दं करोति । समनावगत्य समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा । स इषुभिः संकाः संघते अस्मिन् योषा इति संकाः संकीर्यन्ते अस्मिन्नय इति संकाः शत्रुसंकटे । पृतनांश्च सर्वाः पृतनाः स्पर्धनीयतमाः । संग्रामभक्तीः सर्वाः पृष्टे निनदः धानुष्यस्य पृष्टे बद्धः प्रसूतः धानुष्येणाभ्यनुज्ञातः सन् जयति । अत्र इषुषेः कर्तृत्वम् । विवश्वातः कारकाणि भवन्तीति वैयाकरणाः ॥ ४२ ॥

म० इषुभिः स्तुयते । च इषुभिः तूष्णीं बद्धीनामिपूर्णां पिता पालकः । यतो वाणान्धरति । अस्त्रेषुषेर्वहुः । वाणसमूहः पुत्रः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानतात् । पुष्कन्वहन् त्रायत इति पुत्रः । स इषुभिः समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा । विश्वाकृणोति विश्वेति शब्दं करोति । शब्दानुकरणमेतत् । वाणे तूष्णाणिष्कभ्यमाणे विश्वेति शब्दो भवति । च पुनः स इषुभिर्धानुष्येण पृष्टे निनदः बद्धोऽपि प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति अनुसेताः परामवति । कीदृशः पृतनाः । संकाः 'संकाः सचतेः संपूर्णोद्वा किरतेः' (निरु० ९ । १४) इति यास्कोचेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् । सचन्ते संघच्यन्ते संकीर्यन्ते वा योषा वासु ताः संकाः । विवश्वातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुषेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः । अभीक्ष्णानां महिमानं पनायत् मनः पश्चादनुयच्छन्ति रश्मयः ॥ ४३ ॥

उ० रथे तिष्ठन् । जगत्या अर्धेन सारथिः स्तुयतेऽर्धेन रश्मयः । सुसारथिः रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः प्रापवत्यश्वान् पुरः पुरतोऽवस्थितान् । यत्र यत्र कामयते तं वयं स्तुम इति शेषः । अभीक्ष्णानां प्रग्रहाणां महिमानं महाभाम्यं पनायत पूजयत हे जनाः । ये मनः अशसंबन्धि चित्तम् पञ्चस्थान्तः अनुयच्छन्ति अनुगम्य शृङ्गन्ति रश्मयः वन्तारः ॥ ४३ ॥

म० अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तुयन्ते । जगती इयम् । सुपारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र यत्र प्रवेशे कामयते इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः । रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति शेषः । इक्ष्णानां रश्मयः स्तुयन्ते । हे जनाः, अभीक्ष्णानां रश्मिनां महिमानं महाभाम्यं वयं पनायत स्तुत । ये रश्मयः पश्चादनुयच्छन्ति मनोऽध्वचित्तमनुयच्छन्ति अनुगम्य शृङ्गन्ति वशावर्तनं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'पन स्तुती' 'शुपूष- (पा० ३ । १ । २०) इत्यादिना आनप्रत्ययान्तात्पनेलौट् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

तीव्रान्वोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्क्षिणन्ति शत्रुं १॥ रजपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

उ० तीव्रान्वोषान् । अश्वाः स्तुयन्ते त्रिष्टुभा । तीव्रान् जयजयेत्पुमान् घोषान् शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । वृषपाणयः वृषा अश्वाः पाणौ येषां संग्रहीतुमनुतीनां योक्तृणां ते तथोक्ताः । युक्ताः अत्यन्तः अश्वाः रथेभिः रथैः । सह वाजयन्तः पूजयन्तः रथिनः तीव्रानेव घोषान् हेपितादीकृण्वते । अवक्रामन्तः प्रपदैः सूरैः अमित्रान् शत्रून् क्षिणन्ति क्षिण्वन्ति हिंसन्ति । अनपव्ययन्तः । 'व्यय क्षये' । अपपूर्वोदस्माच्छत्रप्रत्ययः । अपव्ययन्तः नश्यन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः न नश्यन्तः । अपरित्यजन्तो वा स्वाभिनम् ॥ ४४ ॥

म० अश्वाः स्तुयन्ते । वृषाः अश्वाः पाणौ इत्ये येषां ते वृषपाणयोऽश्वाराः तीव्रान्वोषान् जयजयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान्वोषान्कृण्वन्त्युर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाशयन्ति च । कीदृशा अश्वाः । प्रपदैः पादभिः सूरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः । अनपव्ययन्तः 'व्यय क्षये' अदन्तशुःरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः । वाजिनः 'वज यतो' स्वार्थे णिन् ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

रथवाहणश्च हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म । तत्रा रथमुप शमश्च संदेम विश्वाहा वयश्च सुमनस्त्वमानाः ॥ ४५ ॥

उ० रथवाहणम् । रथस्तुतिः त्रिष्टुप् । यस्य स्वनसः रथवाहणं रथबोध इति नाम । हविरिति मास्त्रोर्ध्वलोपः । हविर्धानमिति च द्वितीयं नाम । विमुच्य सवन्तुकं रथवाहणं करोति अतस्तत्कर्मति कात्यायनः । 'तस्मादुतस एव पीरोद्वा-शेषु यजुर्' इति श्रुतिः । यत्र यस्मिन् आयुधं निहितं स्थापितम् । अस्य बोद्धुः वर्म च संतहनम् । तद्याऽनसि रथम् शम्नं सुखम् उपसदेम उपसादयाम । विश्वाहा सर्वदा वयम् । सुमनस्त्वमानाः अनुकूलचिन्ताः ॥ ४५ ॥

म० शकटद्वारा रथः स्तुयते । अस्मान्मनो रथवाहणे नाम रथं वहतीति रथवाहनम् । वाजपेयेऽनसि रथसारोपमानत्वात् । तथास्य हविः हविर्धानं नाम । श्रुचोदरादितादुतरार्धलोपः । यत्रानसि अस्य योद्धुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कीदृशं रथं । शम्नं सुखकरम् । कीदृशा वयम् । विश्वाहा सर्वदा सुमनस्त्वमानाः योभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनसान्ते

'सुशादिभ्यो भुज्यध्वेः' (पा० ३ । १ । १२) इति वयह्
ततः शानच् । अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । सत्रैल्यस्य संहितायां
'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति दीर्घः ॥ ४५ ॥

पट्चत्वारिंशी ।

स्वादुषुसदः पितरौ वयोधाः कुच्छ्रेष्ठितः
शक्तीवन्तो गम्भीराः । चित्रसेना इषुबला असृग्नाः
सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ४६ ॥

उ० स्वादुषुसदः । रथगोपान् स्तौति त्रिटुप् । स्वादु
सुखकरं संसदः संसदं येषां ते स्वादुसंसदः रथगोप्ताः
पितरः पातातः । वयोधाः अन्नस्यायुषो वा धारयितारः ।
कुच्छ्रेष्ठितः क्लेशाभयिणः । शक्तीवन्तः बलवन्त आयुध-
वन्तो वा । गम्भीराः गम्भीरप्रज्ञाना वा गम्भीरबला वा ।
चित्रसेनाः विचित्रसेनाः । इषुबलाः इषुषु विशेषतो बलं
येषां ते तथोक्ताः । असृग्नाः असृग्नाः उग्रवासनाः । सतोवीराः
सतः विद्यमानस्य बलस्य विविधभीरयितारो वा पृथुजघनो
रक्षा वा उरुमनसो वा । व्रातसाहाः व्राताः गणान्तेषामभि-
भवितारः । य इत्यर्थभूताः पुरुषान्तेष्माकं रथगोप्ताः भव-
न्निवृत्ति शेषः ॥ ४६ ॥

म० रथगोपान् स्तौति । ईदृशा नरा अस्माकं रथगोप्ताः
भवन्ति शेषः । कीदृशाः । स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा
तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः । पितरः पान्ति ते पितरः
रक्षितारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुषो दधति धारयन्ति वयोधाः ।
कुच्छ्रेष्ठितः इत्येकं पदम् । कुच्छ्रेष्ठे कष्टे श्रियन्ते सेव्यन्ते
कुच्छ्रेष्ठितः । कर्मणि क्तिप् अलङ्क् सप्तम्याः । दुःखे सति
आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वात् । यद्वा सप्तमी द्वितीयाथ ।
कुच्छ्रेष्ठे भवन्ति कुच्छ्रेष्ठिताः दुःखं प्राप्यापि स्वामित्वेन पराः ।
शक्तीवन्तः शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते । अध-
रश्मिगतीलेलादिप्रातिशास्त्रसूत्रेण शक्तिशब्दस्य दीर्घः ।
गम्भीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा नाना-
विधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुनिर्वाणैर्बलं येषां ते असृग्नाः
सृग्ना सृग्ना न भवन्त्यसृग्नाः कलिनाज्ञा उग्रवासना वा । सतो-
वीराः इत्येकं पदम् । सतोऽश्वमेधवाजिनो वीराः शराः । यद्वा
सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविधभीरयन्तीति
वीराः यद्वा अलङ्क् । उरवः विशालाः । पृथुजघनोररक्षा
इत्यर्थः । व्रातसाहाः व्रातान् शरसमुद्गान् सहन्तोऽभिमनवन्ति ते
व्रातसाहाः पञ्चाध्वन् 'अभिमातिपुतना' (प्राति० ३ । ६ ।
२७) इत्यादिना सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो यावा-
पृथिवी अनेहसा । पूषा नः पातु दुरिताहतावृधो
रक्षा मार्किनो अघशंस ईशत ॥ ४७ ॥

उ० ब्राह्मणासः जगती लिङ्गोक्तदेवता । अस्तावृध
इत्यादिः प्रत्यक्षभूतो मन्त्रः ब्राह्मणास इत्यादिः परोक्षकृतः
अस्तपुर्वं व्याख्यायते । हे अस्तावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो
वा । देवा इत्यध्याहारः सामर्थ्यात् । रक्ष रक्षत इति वच-
नव्यत्ययः । मार्किः मा च कश्चन नः अस्माकम् । अवप्रांसः
अपानि पापानि यः शंसति प्रकाशयति सोऽवप्रांसः । ईशत
ईशे इति वचनव्यत्ययः । भवत्प्रसादाच्च । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः
पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । पान्तिव्यत्ययः । शिवे
कल्याणकारिण्यौ यावापृथिवी च अनेहसा अनुपहिंसिभ्यौ
अनपराधिभ्यौ वा पाताम् । पूषा च नः अस्मान् पातु
दुरितान् अशुभान् ॥ ४७ ॥

म० जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्
पान्तु रक्षन्तु । पान्तिव्यत्ययः । शिवे कल्याणकारिण्यौ
यावापृथिवी च अनेहसा अनेहसा
मास्ति एहोऽपराधो यद्येते अपराधनिवर्तिते । किंच पूषा
सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात्पातु । एवं परोक्षेणोक्ता प्रत्यक्षमाह । हे
अस्तावृधः, ऋतं सर्वं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः देवाः ।
संहितायामृतस्य दीर्घः । रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः ।
मार्किः मा कश्चन अवप्रांसः पापी नोऽस्माकनीशत ऐशर्व मा
करोतु । ययं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः । अवप्रांसं शंसति
नक्ति प्रकाशयति वाचशंसः दुष्टः । ईशतेति वचन-
व्यत्ययः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्यादन्तो गोभिः संनद्धा
पतति प्रसूता । यत्र नरः सं च वि च द्रवन्ति
तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यक्षन् ॥ ४८ ॥

उ० सुपर्णं वस्ते । द्राम्यां विष्टवतुष्टम्भामिषु स्तौति ।
वा सुपर्णं वस्ते सुपर्णः पक्षो सहिकारः सौपर्णमिति भवति ।
तत्र कुल्लवजिगमः । राजानमभिप्रेत्य । मृगो अस्यादन्तः
यस्याश्वासा हृषोः मृगो दन्तः फले मृगयतेसृगः । स हि वेधं
मृगयते । या च गोभिः संनद्धा गोविकारः श्लेष्मन्नायुभिः
संनद्धा । पतति जघुबलेप्रति । प्रसूता प्रेरिता धनुर्ममता
सा इषुः । यत्र नरः सं च वि च द्रवन्ति संगच्छन्ति वि-
गच्छन्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः इषुरिति सञ्ज्ञतिः । शर्म
शरणम् पंसत् यच्छन्ति सञ्ज्ञतिः ॥ ४८ ॥

म० द्राम्यामिषु स्तौति । आद्या त्रिटुप् अन्त्यानुष्टुप् । या
इषुः सुपर्णं पक्षिपिच्छं वस्ते परिधत्ते । 'वस परिधाने' शोभनं
पर्णं पिच्छं वस स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् तत्र
'कुल्लवजिगमा भवन्ति' (निरु० २ । ५) इति यास्कोकेः
सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं सूच्यते । बाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाण-

स्वात् । किञ्च अस्या इषोः दन्तः फलं । मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून् हन्तुमिति मृगः 'मृग मार्गणे' तुरादिरदन्तः पचायन् 'मृगो मृगयते' (नि० ९ । १९) इति आसकः । शस्त्रं हि वेधं मृगयते । किञ्च या इषुः गोभिः गोविकारैः बाधुभिः सेनका बद्धा प्रसृता धनुष्मता ओरिता सती पतति धनुर्बले प्रति गच्छति । किञ्च यत्र मरो योद्धारः संव्रवन्ति च सम्बन्धं गच्छन्ति विव्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति । यो समुच्चये । तत्र रणे इषवः बाणाः अस्त्राभ्यं शर्मं मुखं यंसन् यच्छन्तु । 'यसु उपरमे' छेदि तिप हलोपेऽङ्गागमे 'सिच्चहुलं छेदि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिचागमे यंसञ्ज्ञिति रूपम् । मुखं ददतु ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

ऋजीते परिवृङ्गिषु नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।
सोमो अधिप्रवीतु नोऽदितिः शर्मं यच्छतु ॥ ४९ ॥

उ० ऋजीते परि । हे ऋजीते ऋजुगामिनि, परिवृङ्गिषु नः परिवर्जयाम्भान् । अश्मा भवतु नस्तनूः अश्ममयी च भवतु नः अस्माकं तनूः शरीरम् । सोमश्च अधिप्रवीतु अधिपत्येन वदतु नोऽश्माश्रीवनाय । अदितिश्च शर्मं शरणम् यच्छतु ददातु ॥ ४९ ॥

म० ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजीतेः टिलोप आपेः । हे ऋजीते ऋजुगामिनि । हे इषो, नोऽस्मान् परिवृङ्गिषु परिवर्जय । अस्मासु मा पतेल्लथैः । किञ्च नोऽस्माकं तनूः शरीरम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु । सोमः नोऽस्मान् अधिप्रवीतु अधिकान् वदतु । अदितिः देवमाता शर्मं मुखं यच्छतु ददातु ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

आजहन्ति सान्धेपां जघनौ ॥ उपनिप्रते ।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वांसुमस्तु चोदय ॥ ५० ॥

उ० आजहन्ति । कशास्तुतिः अनुष्टुप् । वेधामभ्यानाम् आजहन्ति अश्वारोहाः सानु सानूनि मांसोपचितान्ध्यानि । वेधामेषां च जघनान् जघनानि । उपनिप्रते उपनिप्रन्ति । अश्वाजनि अश्वाजनवतीत्यश्वजनी तस्याः संशोधनं हे अश्वाजनि । प्रचेतसः परिदष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानाया अश्वान् । समस्तु संग्रामेषु । चोदय प्रेरय ॥ ५० ॥

म० अनुष्टुप् । कशा स्तुयते । 'अज गतौ क्षेपणे च' । अश्वाः अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यथा सा अश्वाजनी । हे अश्वाजनि कशे, समस्तु संग्रामेषु तमभ्यान् चोदय प्रेरय जघाय । कीदृशान्भान् । प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते । हे कशे, यथा त्वयाभकार एषामभ्यानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचितान्ध्यानि आजहन्ति वचनव्यत्ययः आगन्ति ताडयन्ति । जघनान् कटिभागान् उपनिप्रते निप्रन्ति । तुरजारोहा यथाभ्यान् वशयन्ति सा तमभ्यान्प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अहिरिव भोगैः पथेति बाहुं ज्यायां हेति परि-
वार्यमानः । हस्तत्रो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमा-
न्पुमांसं परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

उ० अहिरिव । हस्तत्रः स्तुयते त्रिष्टुप् । हस्ते एव स्थितो हन्ति यः स हस्तत्रः खेटकः प्रकोष्ठविज्ञानं वा । यः हस्तत्रः अहिरिव सर्प इव भोगैः शरीरावयवैः । पथेति परिवेष्टयति बाहुम् । ज्याया हेति परिवार्यमानः ज्यायाबाधु-
धात्परिचार्यमाणः । स हस्तत्रः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयु-
नानि विद्वान् प्रजानन् परिदष्टकारी वा । पुमान् शूरो
ह्रीयो वा । पुमांसमह्रीयं परिपातु विश्वतः सर्वतः ॥ ५१ ॥

म० हस्तत्रः स्तुयते । सप्त त्रिष्टुभः । हस्ते स्थितो हन्ति हस्तत्रः खेटकः । यदा हस्तं हन्ति आप्रोक्षि हस्तत्रः प्रकोष्ठ-
ज्ञानम् । पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किमूतो हस्तत्रः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान्
जानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः । शूर इत्यर्थः । यो हस्तत्रः
भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पथेति हस्तं वेष्टयति । क
इव । अहिरिव । यथाहिः सर्पं भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति ।
कीदृशः । ज्यायाः हेति बाणं शत्रुप्रेरितं परिवार्यमानः निवर्त-
यन् । खेटकपक्षे, प्रकोष्ठज्ञानपक्षे तु ज्याया हेति प्रहारे निवार-
यन् ज्यायातसा विचारकत्वात् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

वनस्पते वीद्वहो हि भूया अस्मत्सखा प्रत-
रणः सुवीरः । गोभिः संनद्धो अस्ति वीडयस्सा-
स्याता ते जयतु जेत्यानि ॥ ५२ ॥

उ० वनस्पते वीद्वहः । रथद्वन्द्वमिदं वत्सावृत्तं त्रिष्टुभौ ।
पेन्द्रो वान्त्योऽर्धर्धः । हे वनस्पते वानस्पत्य रथः । कृत्स्नवशि-
गमः । वीद्वहो हि भूयाः वीद्वहावदो रथवचनः । रथाहो
भव । अस्मत्सखा तन् । प्रतरण प्रतरन्त्यनेन संश्र-
माविति प्रतरणः । सुवीरः साधुवीरः । यतश्च त्वम् गोभिः
संनद्धमर्थभिः संनद्धोऽसि अतस्त्वां ववीमि । वीडयस् सं-
स्तम्भय स्वात्मानम् आस्मात्ता ते संस्याता च ते तव जयतु
जेत्यानि जेतव्यानि ॥ ५२ ॥

म० त्वत् वचो रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार
काष्ठमय रथ, 'कृत्स्नवशिगमः' (नि० २ । ५) । त्वं वीद्वहः
रथाहो भूयाः भव । वीद्वहि अजानि मरु । कीदृशः । अस्म-
त्सखा अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति
प्रतरणः । सुवीरः क्षोभनो वीरो रथी यत्र । किञ्च हे रथ, यतः
त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः सज्जः यदोऽसि अतो वीडयस्व
आत्मानं स्तम्भय । किञ्च ते तवास्याता आरोहा रथी जेत्यानि
जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु । हि पादपूरणः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याधृतं सहः । अपामोऽजानं परि गोभिराधृत-
मिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

उ० दिवः पृथिव्याः दिवः शुलोकात् यत् ओजः परि सवेतः उद्धृतं उद्धृतम् । यच्च पृथिव्याः पृथिवीलोकात् परि उद्धृतम् । यच्च वनस्पतिभ्यः वनस्पतिसकाशात् परि सवेतः आमुतम् आहृतम् सहः बलम् । यच्च अपां संवन्धि ओजमानम् ओजःपरिमाणम् । तदेतच्चतुष्टयं रथभाषमुपनीतम् । परिगोभिराधृतम् परि समन्तात् गोभिः गोविकारैः जातु-
क्षेमचर्मभिः आवृतमुपनिषद् इन्द्रस्य वज्रम् । 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्युपक्रम्य रथस्तृतीयं चेत्यभि-
धाय 'रथेन च शरेण च राजन्यवन्धन' इति श्रुतिः । तद-
भिप्रायमेतत् । हविषा तमीदृशं रथं यज हे अश्वयो ॥ ५३ ॥

म० हे अश्वयो, त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् । दिवः शुलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्धृतम् ओजः तेजः तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्या-
धृतं समन्तादाहृतमानीतं सहः बलम् । तथा अपां जलानां ओजमानं तेजःसारभूतम् । 'ओज बलतेजसोः' इति धातोः 'अग्नेभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति मनिर् । ओजवति बलिनं करोतीति ओजमा तम् । यावाममोद्वज्रजलानां तेजधत्तुद्वयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः पर्याधृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् । यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्ञातमित्यर्थः । इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाष्ठेभ्यो प्रतिहते चतुर्थो जातम् । यूपः स्वनः रथः शरवेति चतुःषण्णः तत्र सूक्तस्मृतिं निरर्थक्येति रथशरीरं रूपेरिति श्रुतिक्रानुसंधेया । 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय 'रथेन च शरेण चोति राजन्यवन्धन' (१ । २ । ४ । १—२) इति श्रुतेः । ईदृशं यजेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वज्र-
णस्य नाभिः । सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव
रथं प्रतिहव्या गृभाय ॥ ५४ ॥

उ० इन्द्रस्य वज्रः । यस्तवम् इन्द्रस्य वज्रः अति मरुतां च अनीकं मुक्तमसि मित्रस्य च गर्भोऽसि वरुणस्य च नाभि-
रसि । सः त्वम् इमाम् नः अस्माकम् । हव्यदाति हविषो दानम् जुषाणः सेवमानः । हे देवरथ, प्रतिहव्या गृभाय प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण हव्या हवींषि ॥ ५४ ॥

म० हे रथ हे देव, त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रति-
गृहाण । कीदृशः जम् । इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पज्जलात् ।

मरुतामनीकं मुक्तं मुक्ताः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्यते स्तुयते गर्भः । युगतेर्मित्रस्यः । सूर्येण स्तुयमानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिहव्यतेऽनेनेति नाभिः 'यमः हिंसायाम्' एणप्रत्ययः । वरुणस्य हनतवाचनम् । नोऽस्मा-
कमिमां हव्यदाति हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमामित्यत्र 'सोऽपि जोषे वेत्तादपुरणम्' (पा० ६ । १ । १३४) इति सन्धिः । यमाम् गृहातेः 'हव्यः अः शानज्यो' (पा० ३ । १ । ८३) इत्यनुवृत्ती 'हव्यसि शानजपि' (पा० ३ । १ । ८४) इति ही परे आप्रत्ययस्य शानजादेः इत्य भव्य ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

उपधास्य पृथिवीमुत थां पुरुत्रा ते मनुतां
विष्टितं जगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दुरा-
हवीयो अर्पसेध सवृत् ॥ ५५ ॥

उ० उपधास्य उपशब्दस्य पृथिवीम् । उत याम् अपिच उपशब्दस्य याम् । पुरुत्रा ते बहुधा च ते तव एकस्य सतः घोषं मनुतां मन्पताम् । विष्टितं विविधं स्थितं स्वावरम् । जगत् जङ्गमं च । यस्तवमेवास्माभिः प्रार्थितः स त्वम् हे दुन्दुभे, सजूरः समानप्रीतिः सन् इन्द्रेण सह देवैश्च । दुरादुरतरम् अपसेध अपगमय सवृत् ॥ ५५ ॥

म० तिल कचो दुन्दुभिदेवताः । हे दुन्दुभे, त्वं लं पृथि-
वीमुत यामन्तरिक्षमपि उपधास्य उपशब्दस्य । श्रुतिः शब्दादयः । निष्ठितं विविधं स्थितं जगत् स्वावरजामात्मकं विष्टम् । पुरुत्रा बहुधा ते त्वं मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नैवतीति । स त्वं दुराह-
वीयः अतिदूरं सवृत्तपसेध अपगमय । अलन्तं दूरं हवीयः 'स्वल्दूर' (पा० ६ । ४ । १५६) इति रेफलोपपूर्वगुणौ । कीदृशः जम् । इन्द्रेण देवैश्च सहः प्रीतिवृत्तः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

आकन्द्य बलमोजो न आधा निष्टनिहि दुरिता-
घार्धनातः । अर्पप्रोध दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य
मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

उ० आकन्द्य । हे दुन्दुभे, आकन्द्य दीनान् शब्दा-
न्कारय अहो पलायय पिता मे इतो भ्राता मे इत इति बलं सवृत्तेनाम् ओजो न आधाः ओजलेभः न अस्माकम् आधाः आधेहि । किंच निष्टनिहि निश्चितं शब्दं जघाय कृष्ट । दुरिताघार्धनातः दुरितानि अपगमयन् । किंच । अपप्रोध । प्रोधतिनीशतायैः । अपकृष्टापकृष्ट प्रोध नाशय । दुच्छुनाः दुच्छुन इव याः सेनाः । सुखवचनो वा शुना-
शब्दः । दुःसुखाः विभवेनीयश्च इत्यम् । इतः सेनायाः । यतश्च त्वम् इन्द्रस्य मुष्टिरसि अतो प्रवीमि । वीडयस्व हवीकुरु आत्मानम् ॥ ५६ ॥

म० हे दुन्दुभे, त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दस्य रोदय । पला-
यार्थं मघीषाः सर्वे हता इत्यादिभीमरवं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माक-
मोजः तेजः आधाः आपेहि देहि । इतितां तुरितानि पापानि
बाधमानो निराकुर्वन् सन् । निष्ठनिहि शब्दं कुरु । 'सम शब्दे'
चुरादिरदन्तः । किञ्च इतोऽस्मात्सेनायाः सकाशात् दुच्छुनाः
दुष्टाश्च ते खानश्च दुच्छानः तान्दुष्टान् शूनः श्वसदसान् शत्रून्-
पश्रोष नाशय । प्रोतविनोशनायैः । यतः स्वमिन्द्रस्य
मुष्टिः अस्ति मुष्टिवद्गभ्रतोऽसि । अतो वीडयस्व आत्मान-
मस्मान्दय ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुन्दुभिर्वीवदीति ।
समश्चपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो
जयन्तु ॥ ५७ ॥

उ० आम्ः । ऐन्द्री । आभज आक्षिप । 'अज गतिश्चे-
पणयोः' । अमूः शत्रुसेनाः । प्रत्यावर्तय इमाः प्रत्यावर्तय
जितंजितमिति इमाः अस्मदीयसेनाः । किञ्च केतुमत
प्रज्ञातवान् दुन्दुभिः वावदीति । लोडयै लट् अत्यर्थं घटतु ।
जपप्रकाशकम् । किञ्च समश्चपर्णाश्चरन्ति नो नरः । अत्रापि
लोडयै लट् । संचरन्तु अश्चपर्णाः अश्चपतनाः । नो नरः
अस्मदीया मनुष्याः संग्रामे । हे इन्द्र, नः अस्माकं रथिनः
जयन्तु स्वप्रसादादिति शेषः ॥ ५७ ॥

म० हे इन्द्र, अमूः शत्रुसेनाः स्वमा अज समन्तात्परिक्षिप
'अज गतिश्चेपणयोः' । यतो दुन्दुभिः केतुमत प्रज्ञावत् यथा
वावदीति अत्यन्तं वदति अतः इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय
जयं प्रापय प्रत्यानय । किञ्च नोऽस्माकं नरः योधाः संचरन्ति ।
कीरसा नरः । अश्चपर्णाः अश्चस्वेव पर्णं पतनं येषां ते । किञ्च
अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी वसुः सौम्यः
पौष्णः इयामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो
वैश्वदेव ऐन्द्रोऽकृष्णो मारुतः कल्माष ऐन्द्राम्रः
संष्टितोऽधोरागः सावित्रो वारुणः कृष्ण एक-
शितिपात्पेत्वः ॥ ५८ ॥

उ० आग्नेयः कृष्णग्रीव इति श्रुतिः आ अध्यायपरि-
समाप्तेः । इधोरेकादशिन्योः पशुदेवतासंबन्धविज्ञाप्रो परतो
द्वादश द्विपो वेष्टेयताः ॥ ५८ ॥

म० अश्वमेधे श्रुतिरस्ति 'हे स्वेष्टे एकादशिन्यावालमे-
तेति' (पा० १३ । ५ । १ । ३) तनोरेकादशिन्योः पशवस्त-
देवताश्च कण्डिकादयेनोच्यन्ते । तेमेमांति ज्ञाज्ञानवाक्यानि द्रव्य-
देवताप्रतिपादकानि ननु गन्धाः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः

पशुराग्नेयः अग्निदेवत्वः १, मेधी सारस्वती सारस्वतीदेवताका २,
वसुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्वः ३, इयामः कृष्ण-
वर्णः पौष्णः पृषदेवत्वः ४, शिति इयामं पृष्ठं यस्य स शितिपृष्ठः
बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्वः ५, शिल्पो विश्वित्रवर्णो वैश्वदेवः
वैश्वदेवदेवत्वः ६, अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्वः ७, कल्माषः
कबुरो मारुतः मरुदेवत्वः ८, संष्टितः रक्ताङ्गः ऐन्द्राम्रः इन्द्रामि-
देवत्वः ९, अधोरागः अधोदेशो धेतः सावित्रः सवितृदेवत्वः
१०, एकः शिति धेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे
श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेल्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः
वारुणदेवत्वः ११, एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

अग्नेयऽनीकवते रोहिताञ्जिरन्तुधानधोरागौ सा-
वित्रौ पौष्णौ रजतनाभौ वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तृपरो
मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती
मेधी वारुणः पेत्वः ॥ ५९ ॥

उ० अग्नेये इति स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

म० द्वितीयेकादशिनोपशुदेवताह । रोहितो रक्तोऽङ्गि-
स्तिलको यस्य सोऽनङ्गान् एषमोऽनीकवतेऽग्नेये आलभ्यः ।
अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १, अधोरागौ
अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशुः सावित्रौ सवितृदेवत्वौ २, ३, रजत-
वर्णौ नाभिवयोस्तौ रजतनाभौ द्वौ पौष्णौ पृषदेवत्वौ ४, ५,
पिशङ्गौ पीतो तृपरो निःशृङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्वौ ६, ७,
कल्माषः कबुरो मारुतः ८, कृष्णः । इयामोऽजो मेघः आग्नेयः
अग्निदेवत्वः ९, मेधी सारस्वती १०, पेत्वः वेगवान् वारुण-
देवत्वः ११, एवमेकादश ॥ ५९ ॥

पष्टी ।

अग्नेये गायत्राय त्रिवृते रावन्तरायाष्टाकपालो
इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायेकादशकपालो
विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो
द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकवि-
ंशशर्षा वैराजाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्गाय
त्रिणवार्यं शाक्रार्यं चरुः सवित्र और्णिहाय त्रय-
स्त्रिंशार्यं रेवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चर-
दित्यै विष्णुपदये चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशक-
पालोऽनुमत्या अष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहिताया-
मुनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

उ० अग्रयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः । कीदृशायाग्रमे ।
गायत्राय त्रिष्टुता स्तुताय राधन्तराय साम्रा स्तुताय इन्द्राय
त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय ।
बाहताय बृहत्सामस्तुताय । विशेष्यो देवेभ्यः द्वादशक-
पालः पुरोडाशः । कीदृशेभ्यः । जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा
स्तुतेभ्यः । सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः । वैरूपेभ्यः
वैरूपसामस्तुतेभ्यः । मित्रावरुणभ्यां पयसा पयसि
श्रितः चरुः । कीदृशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् । अनुष्टुभा स्तुता-
भ्याम् । एकविंशत्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् । वैराज-
भ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् बृहस्पतये चरुः । कीदृशाय ।
पाङ्क्त्या पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय
शाक्यराय शाक्यसामस्तुताय । सवित्रे द्वादशकपालः पुरो-
डाशः । कीदृशाय सवित्रे । औष्णिहाय उष्णिक् छन्दसा
स्तुताय । त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय । रैवताय रैव-
तसामस्तुताय । एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवान-
भिधाय चतुरः केवलानाह । प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेवस्य-
श्चरुः कार्यः । विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव । वैश्वानराय वैश्व-
ानरगुणविशिष्टायामग्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । अनुमत्यै
देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः ॥ ६० ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

म० 'अध्यामीधोमीयस्य पञ्चपुरोडाशमनुविशामोऽवेष्टीर्निर्व-
पती'त्युपक्रम्य 'तदाहुर्देवहविषमन्त्राभिर्धित्तिर्निर्वपेत्' इति श्रुत्या
दशहविष्कावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या देवता हवीषि चाह ।
इमान्यपि प्राङ्गणवाक्यानि न मन्त्राः । अग्रयेऽष्टाकपालः पुरो-
डाशः कार्यः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः 'तद्विंशत्यो-
त्तरपदसमाहारे च' (पा० २ । १ । ५१) इति समासः ।
'अष्टनः कपाले हविषि' (पा० ३ । ३ । ४६) इत्यङ्गसन्देह-
दीर्घः । कीदृशायाग्रमे । गायत्राय गायत्र्या स्तुताय । त्रिष्टुते
त्रिष्टुस्तोमेन स्तुताय । राधन्तराय राधन्तरसाम्रा स्तुताय १, इन्द्राय
एकादशकपालः पुरोडाशः । समासः पूर्ववत् । कीदृशाय
इन्द्राय । त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोम-
स्तुताय बाहताय बृहत्सामस्तुताय २, विशेष्यो देवेभ्यः द्वाद-
शकपालः पुरोडाशः । कीदृशेभ्यः । जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा
स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः
३, मित्रावरुणभ्यां पयसा पयसि श्रितः चरुः । कीदृशाभ्यामा-
नुष्टुभ्याम् । अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशत्यामेकविंशस्तोम-
स्तुताभ्याम् । वैराजभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४, बृहस्पतये
चरुः । कीदृशाय पाङ्क्त्या पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवान्
त्रिणवस्तोमस्तुताय शाक्यराय शाक्यसामस्तुताय ५, सवित्रे
द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशाय सवित्रे । औष्णिहाय
उष्णिक्छन्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैव-
ताय रैवतसामस्तुताय ६, एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट्
देवानभिधाय चतुरः केवलानाह । प्राजापत्यश्चरुः प्रजापति-

देवस्यश्चरुः कार्यः ७, विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव ८, वैश्वानराय
वैश्वानरगुणविशिष्टायामग्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्यै
देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०, दशहविषाऽवेष्टे-
र्देवताहवीषापि अश्वमेधोपयोगितादुक्तानि समिद्धौ अष्टाश्व-
मेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः अनुक्रमण्यम् ॥ ६० ॥

धीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

विद्युश्चमेधमञ्चोक्तिगतोऽध्यायोऽह्ममितः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देव सवितुः प्रसुव युज्ञं प्रसुव युज्ञपतिं भगाय ।
विद्यो गन्धर्वः केतुपूः केतु नः पुनातु वाचस्प-
तिर्वारुणः नः स्वदतु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो
यो नः प्रचोदयात् ॥ २ ॥

उ० इत उत्तरं पुरुषमेधः द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽ-
पश्यत् । देवसवितुः तिस्रः सावित्रीराहवनीये जुहोति ।
देवसवितुः । तत्सवितुर्वरेण्यम् । विश्वानि देवसवितरिति ।
तत्र द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

म० इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरु-
षोऽपश्यत् । ब्राह्मणराज्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको
यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदश-
मामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दशा भवन्ति द्वादशोपसदः
पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनेः सिच्यति । अत्र यूपैकादशिनो
भवति एकादशामीधोमीयः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतिवृषं
मन्त्रमे वा यूपे यथेच्छं निबोजनम् । आज्येन सङ्गृहीतेन
देव सवितरिति प्रवृषं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र
देव सवितुः (११ । ७) तत्सवितुः (३ । ३५) द्वे
व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

तृतीया ।

विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परासुव । यजुर्दं
तनु आसुव ॥ ३ ॥

उ० विश्वानि देव सवितरिति द्वे गायत्र्यौ । विश्वानि
सर्वाणि हे देवसवितुः, दुरितानि असत्त्वानि । परासुव
पराशि गमय । यजुर्दं अमन्दीयं तत् नः अस्माकम् ।
आसुव आगमय ॥ ३ ॥

म० हे देव सवितुः, विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि
परासुव दूरे गमय । यजुर्दं कल्याणं तन्नोऽस्मान् प्रति आसुव
आगमय ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः ।
सुचितारं नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

सु० विभक्तारं कर्मानुरूपेण विभक्तारम् । हवामहे
आह्वयामः । वसोः वासयितुः । चित्रस्य चाचनीयस्य । राधसः
धनस्य आयुष्य । सुचितारम् नृचक्षसम् नृणां दृष्टारम् ।
ये नरो यथा द्रष्टव्यास्तांस्तथा पश्यति ॥ ४ ॥

म० वसं सवितारं हवामहे आह्वयामः । किंभूतम् । वसोः
वासयितुश्चित्रस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य
वातारम् । नृचक्षसं नृणां दृष्टारं यथायोगम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं
तपसे शुद्रं तमसे तस्करं तारकाय वीरह्णं पाप्मने
ह्रीवमाक्रियाया अघोरं कामाय पुंश्चलमतिकुष्टाय
मागधम् ॥ ५ ॥

म० अतः परं पुरुषमेवकाः पञ्चवः आ आन्वानसमासेः ।
ततः प्रतिवृत्तमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंश-
त्संख्यान् पुरुषान् प्रकामोद्यान् सदमित्यन्तान्नामिष्टे रूपे नियु-
नक्ति इतरेषु रूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरुपमित्या-
दीशियुनक्ति । ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे शुद्रं नियुनज्मोति
अभिष्टे ब्राह्मणे प्रथमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां रूपे एव
वर्णनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापरं द्वितीयान्तं पुरुषपरं बोद्धव्यम् ।
क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २ मरुद्भ्यो वैश्यम् ३ तपसे शुद्रम् ४
तपसे तस्करं स्तेनम् ५ तारकाय वीरह्णं नष्टाय शूरं वा ६
पाप्मने ह्रीवं नपुंसकम् ७ आक्रियाय जघोरमयसो गन्तारम्
८ कामाय पुंश्चलं व्यभिचारिणीम् ९ अतिकुष्टाय मागधं
मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा १० ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

नृत्ताय सुतं गीताय शैल्युपं धर्माय सभाचरं
नरिष्ठाय भीमलं नर्माय रेभश्च हसाय कारिमान्-
न्दाय क्षीपुखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेघायै रथकारं
धैर्याय तक्षणम् ॥ ६ ॥

म० नृत्ताय सुतं ब्राह्मण्यं क्षत्रियाजातः सुतः ११ गीताय
शैल्युपं नटम् १२ धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति
तम् १३ नरिष्ठाय भीमलं भयङ्करम् १४ नर्माय रेभं शब्द-
कर्तारं वाचाटम् १५ हसाय कारिं करणविशिष्टम् १६ आन-
न्दाय क्षीपुखं क्षियाः सन्तापम् १७ प्रमदे कुमारीपुत्रं

१ इत उष्टरमाभ्यान्तान्मौषदन्तान् मौषलम्बमिति षष्ठीषरीय-
मेकमेव संवृष्टीकम् ।

कामीयम् १८ मेघायै रथकारं माहिष्येण कारण्यां जातम् १९
धैर्याय तक्षणं सूच्यारम् २० ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

तपसे कौलालं मावायै कुमारं रूपाय मणि-
कारं शुभे वृषश्च शरव्याया इषुकारं हेलै धनु-
ष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मूलवे सृग-
युमन्तकाय श्वनिर्नम् ॥ ७ ॥

म० तपसे कौलालं कुलालपत्यम् २१ मावायै कर्मारं
लोहकारम् २२ रूपाकमणिकारं रत्नकर्तारम् २३ शुभे शुभाय
वृषं पीजवतारम् २४ शरव्यायै इषुकारं बाणकर्तारम् २५
हेलै धनुष्कारं बाणकारिणम् २६ कर्मणे ज्याकारं प्रत्ययान-
कर्तारम् २७ दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जोः खण्डारं निर्मातारम् २८
मूलवे सृगयुं खगमाहम् २९ अन्तकाय श्वनिं शुनो नेता-
रम् ३० ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

नदीभ्यः पौष्टिष्ठमश्रीकाभ्यो नैषादं पुरुष-
व्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्राह्मं प्रयुग्भ्यु
उन्मत्तश्च संपदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितव-
सीयेतांया अकितवं पिशाचेभ्यो विदलकारी चातु-
धानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

म० नदीभ्यः पौष्टिष्ठं पुष्टिष्ठोऽन्त्यजः पुत्तसखदपत्यम्
३१ क्लीकाभ्यो नैषादं निषादपुत्रम् ३२ पुरुषव्याघ्राय दुर्म-
दमुन्मत्तम् ३३ गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्राह्मं सावित्रीपतितम् ३४
प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५ संपदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते
जातानीति प्रतिपत् अतसाविधं निकलमित्यर्थः ३६ अयेभ्यः
कितवं द्यूतकारम् ३७ ईयंतायै अकितवमद्युतकृतम् ३८ पिशा-
चेभ्यः विदलकारी वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम् ३९
यातुधानेभ्यः कण्टकीकारी कण्टकी कर्म तत्कारिणीम् ४० ॥ ८ ॥

नवमी ।

सन्धयै जारं गेहायोपपत्तिमास्थै परिविचुं
निकृत्तै परिविविदानमराभ्या एदिधिषुःपति निष्कृत्तै
पेशस्कारीश्च संज्ञानाय स्मरकारी प्रक्रमोद्यायोपसदं
वर्णायानुरुधं बलायोपदाम् ॥ ९ ॥

म० सन्धये नारुपपत्तिम् ४१ गेहाय उपपत्तिं आभि-
चारिणम् ४२ जारं परिविचुं ऊचे कनिष्ठेऽनुष्ठम् ४३ निकृत्तै
परिविविदानम् अनुष्ठं ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४ आराध्यं देव्यै
एदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठानीं पुन्नामनृदानागृताः एदिधिषुः तत्प-
त्तिम् ४५ निष्कृत्तै पेशस्कारी रूपकर्त्रीम् ४६ संज्ञानाय स्मर-
कारी कामदीप्तिकरीम् ४७ प्रकामोद्याय तत्पेशाय देवान्

उपसीदतीत्युपसद् समीपस्थितसम् ४८ एतान्मिष्टे नियुनक्ति ।
अथ द्वितीये यूपे । वर्षाण्य अनुकम्पम् अनुकम्पतेऽनुसरतीत्यनु-
कम्प तम् १ बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदात्तमुपायनदा-
तारम् २ ॥ ९ ॥

दशमी ।

उत्सादेभ्यः कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वाभ्यः स्वामश्च
स्वप्रायान्वमर्चमाय बधिरं पवित्राय भिषजं प्रज्ञानाय
नक्षत्रदर्शमाशिक्षायै अभिनन्मुपशिक्षाया अभिप्रभिनन्
मर्यादायै प्रभविवाकम् ॥ १० ॥

म० उत्सादेभ्यः कुब्जं वक्राङ्गम् ३ प्रमुदे वामनं हस्ता-
ङ्गम् ४ द्वाभ्यः स्वामं सर्वदा जलह्वितनेत्रम् ५ स्वप्रायं अन्धं
नेत्रहीनम् ६ अथर्माय बधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७ पवित्राय
भिषजं वैद्यम् ८ प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तं
गणकम् ९ आशिक्षायै अभिनन् प्रभवन्तम् । शकुनादिप्रशरमि-
त्यर्थः १० उपशिक्षायै अभिप्रभिनन्ममिप्रश्वन्तम् ११ अथ
सृतीये यूपे । मर्यादायै प्रभविवाकं कृतान्प्रश्वान्यो विविनक्ति
ब्रूते स प्रभविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

एकादशी ।

अर्सेभ्यो हस्तिपं जवायाश्चपं पुष्टयै गोपालं वीर्या-
याविपालं तेजसेऽजपालमिरायै कीनाशं कीलाया
सुराकारं भद्राय गृहपथ्यै श्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्या-
यानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

म० अर्सेभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २ जवाय अश्वपं तुर-
गपालकम् ३ पुष्टयै गोपालं धेनुपालकम् ४ वीर्याय अविपा-
लम् ५ तेजसे अजपालम् ६ इरायै कीनाशं कर्षकम् । 'कीनाशः
कर्षकं यमे' ७ कीलायाय सुराकारं मण्डलम् ८ भद्राय गृहपं
गृहपालकम् ९ श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तं
धनकर्तारम् १० आध्याय्याय अनुक्षत्तारं सारथ्यनुसारि-
णम् ११ ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

भायै दार्वाहारं प्रभाया अश्वेयं ब्रध्नस्य विष्ट-
पायाभिषेकारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारं देवलो-
काय पेशितारं मनुष्यलोकाय प्रकरितारं सर्वेभ्यो
लोकेभ्य उपसेक्तारमर्चकलै वधायोपमन्थितारं मेधाया
वासःपलपुली प्रकामाव रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

म० अथ चतुर्थे यूपे । भायै दार्वाहारं काष्ठानामाहर्ता-
रम् १ प्रभायै अश्वेयम् अग्निमेधयतीति तममेवेधकम् २
ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेकारम् ३ वर्षिष्ठाय नाकाय
६६ य० उ०

उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४ देवलोकाय पेशितारम्
'पिश अवयवे' पिशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम्
५ मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् 'कृ विक्षेपे' विक्षेतारम् ६
सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम् ७ अवन्दलै
वधाया उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८ मेधाया वासःपलपु-
लीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम् 'पलपुल प्रक्षालनच्छेदनयोः' ९
प्रकामाव रजयित्रीं वज्राणां रजकारिणीं नारीम् १० ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

क्षत्तये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विविक्तयै
क्षत्तारमौपद्रष्ट्यायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भुम्ने
पकिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्या अश्वसादथ
स्वर्गाय लोकाय भागदुषं वर्षिष्ठायनकाय परिवे-
ष्टारम् ॥ १३ ॥

म० क्षत्तये स्तेनहृदयं स्तेनसेव हृदयं यस्य तम् ११ अथ
पञ्चमे यूपे । वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १ विविक्तयै
क्षत्तारं प्रतीहारम् २ औपद्रष्ट्याय अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३
बलाय अनुचरं सेवकम् ४ भुम्ने परिक्षन्दम् परितः स्कन्दति
रेतः सिधति तम् ५ प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६
अरिह्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७ स्वर्गाय लोकान् भागदुषम्
भागं दुषे भागदुषस्तम् विभागप्रदम् ८ वर्षिष्ठायनकाय परिवे-
ष्टारम् ९ ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

मन्थवेऽयस्तापं क्रोधाय निसुरं योगाय योक्ता-
रथ शोकायामिसर्तारं क्षेमाय विमोक्तारमुत्कूलनि-
कुलभ्यस्त्रिष्टिनं वपुषे मानस्कृतथ शीलायाजनी-
कारी निर्दलै कोशकारी यमायासम् ॥ १४ ॥

म० मन्थवे अयस्तापमयस्तापं लोहतापकम् १० क्रोधाय
निसुरं नितरां सर्तारम् ११ । अथ षष्ठे यूपे । योगाय योक्तारं
योगकर्तारम् १ शोकाय अभिसर्तारं संमुखनागच्छन्तम् २
क्षेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३ उत्कूलनिकुलभ्यः त्रिष्टि-
नम् त्रिष्टु त्रिष्टीति त्रिष्टी तम् विषादिषु स्थितं शीज्यन्तमि-
त्यर्थः ४ वपुषे मानस्कृतं पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् ।
सकृच्छान्दसः ५ शीलाय आजनीकारीम् अजनविषाकर्त्रीम्
६ निर्दलै कोशकारीं खज्राणवरणं कोशस्तकारिणीं त्रियम् ७
यमाय असम् न सते सा अम् : ताम् वन्ध्याम् ८ ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

यमाय यमसूमथर्वेभ्योऽवतोकाथ संवत्सराय
पर्यायिणीं परिवत्सुरायाविजातामिदावत्सुरायाती-

त्वरीमिद्वत्सरायानिष्कद्वरी मत्सराय विजर्जराश्च
संवत्सराय पलिकीमुभयोर्योजितसन्धश्च साध्येभ्यः-
श्चर्मन्त्रम् ॥ १५ ॥

म० नमाय यमस्य युग्मप्रसवित्रीम् १ अथर्वभ्योऽवतोकां
निरपलाम् १० संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वती-
मनुक्रमप्रज्ञाम् ११ । अथ सप्तमे यूपे । परित्सराय अविजा-
ताम् अप्रमृताम् १ इष्टावत्सराय अतीतरीमखन्तं कुलटाम्
'पुंखली कुलटेलरी' २ इष्टावत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति
स्वति इत्यतिष्कद्वरी । स्कन्देर्वधन्तान् डीमेकौ ३ वत्सराय
विजर्जरां शिपिलशरीराम् ४ संवत्सराय पलिकीं श्वेतकेशाम्
५ कभुम्भः अजितसन्धे चर्मसन्धातारम् ६ साध्येभ्यः चर्मसं-
चर्मोभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

पोडशी ।

सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दार्श वैशन्ताभ्यो
वैन्दं नड्वलाभ्यः शौष्कलं पाराय मार्गारमवाराय
कैवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विषमेभ्यो मैनालश्च स्नेनेभ्यः
पर्णकं गुहाभ्यः किरातश्च सानुभ्यो जम्भकं पर्व-
तेभ्यः किपूरुषम् ॥ १६ ॥

म० सरोभ्यो धैवरं कैवर्तापलम् ८ उपस्थावराभ्यः दाशम्
'दाश् दाने' दातारम् । दाशो वीवरौ वा ९ वैशन्ताभ्यो वैन्दं
विन्दो निषादापलम् १० नड्वलाभ्यः शौष्कलं मास्यजीविनम्
शुष्कला मत्स्याजीवीति तम् ११ । अथाष्टमे यूपे । पाराय
मार्गारम् सुगारेरपत्यं मार्गारलम् १ अवारय कैवर्तम् २
तीर्थेभ्यः आन्दम् 'अदि बन्वने' अदति आन्दस्यं बन्वनकर्ता-
रम् ३ विषमेभ्यो मैनालम् 'अल् वारणे' मैनाललति वारयति
जालैरसौ मैनालस्तदपलम् ४ स्नेनेभ्यः पर्णकं मिहम् ५
गुहाभ्यः किरातम् ६ सानुभ्यः जम्भकं 'जमि नागने' जम्भ-
यतीति तत् हिंसकम् ७ पर्वतेभ्यः किपूरुषं कुत्सितन-
रम् ८ ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

वीमत्सायै पौलकसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै
वाणिजं पञ्चादोषाय ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः
सिन्धुलं भूले जागरणमभूले स्वपनमायै जनवादिनं
व्यूहसा अपगल्भश्च सप्तशराय प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

म० वीमत्सायै पौलकसं पौलकापलम् १ वर्णाय हि-
रण्यकारं वर्णनिषादकम् १० तुलायै वाणिजं वणिगपलम्
११ । अथ नवमे यूपे । पञ्चादोषाय ग्लाविनं 'ग्लै हृषयणे'
अहम् १ विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिन्धुलं सिन्धुलकरोमवन्तम् २
भूले जागरणं जागरकम् ३ अभूले स्वपनं स्वपलम् ४

भालै जनवादिनं जनान् वदति तम् ५ व्यूहो अपगल्भम् ६
सप्तशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७ ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदशं त्रेतायै
कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थानुं
मूलवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृ-
न्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चरका-
चाय पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

म० अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८ कृताय आदिनवदशम्
आदीनवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ९ त्रेतायै कल्पिनं कल्प-
कम् १० द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्तारम् ११ ।
अथ दशमे यूपे । आस्कन्दाय सभास्थानुं सभायां स्थिरम् १
मूलवे गोव्यच्छं गाः प्रति यमनशीलम् २ अन्तकाय
गोघातं गवां हन्तारम् ३ क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण
उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृन्तन्तं छिन्दन्तम् । भिक्षमाणो
याचमानः उपतिष्ठते तं वाचितारं क्षुधे देव्ये आलमेत ४
दुष्कृताय चरकाचाय चरकाणां गुरुम् ५ पाप्मने सैलगं
सीलगो दुष्टसदपत्यम् ६ ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रतिश्रुत्काया अर्तेन घोषाय भयमन्ताय बहु-
वादिनेमनुन्ताय सूकश्च शब्दावाडम्बराघातं महसे
वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवर्स्पराय शङ्खम्
वनाय वनपमन्वतोऽरण्याय दावपम् ॥ १९ ॥

म० प्रतिश्रुत्कायै अर्तेन दुःखिणम् ७ घोषाय भयं जल्प-
कम् ८ अनुन्ताय बहुवादिनम् ९ अनन्ताय सूकं नासिकलम्
१० शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बराहन्ति तं कोलाहल-
कर्तारम् ११ । अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणा-
वादनकर्तारम् १ क्रोशाय तूणवध्मं वाणविशेषं धमति तथाभू-
तम् २ अवरसराय शङ्खम् शङ्खवादकम् ३ वनाय
वनपं वनपालकम् ४ अन्यतोऽरण्याय दावपं वनवहि-
पम् ५ ॥ १९ ॥

विंशी ।

नुर्माय पुंश्चलश्च हसाय कारिं वादसे शाबल्वां
ग्रामण्यं गणकमभिकोशकं तान्महसे वीणावादं
पाणिघ्नं तूणवध्मं ताभ्रुत्तायानुन्दाय तलवम् ॥ २० ॥

म० नुर्माय पुंश्चलं दुर्धं नारीम् १ हसाय कारिं करण-
शीलम् ७ वादसे शाबल्वां शबलः कर्तुर्यणीः तदपलभुतां
विषम् ८ ग्रामण्यं ग्रामनेतारम् ९ गणकं ज्योतिर्विदम् १०

अभिकोशके निन्दकम् ११ तान् ग्रीष्महरे जुष्टं नियुज्यतीति
एकादशे द्यौः आलभते । एवं प्रतिवृषमेकादशस्वेकादशानु नियु-
ज्ये येऽपि अवाशिष्टास्तान् समासिपर्वन्तान् द्वितीयो-
च्छ्रिते द्यौः नियुज्यति । तांश्च वीणावादं पाणिप्रमिलादीन् राज्यं
कृष्णं पित्राभिमिल्यन्ताश्चतुर्दश । ततोऽथैतान् द्वौ विरूपानिल्यष्टौ
च वाद्यवादीश्चतुरः एवं षड्विंशति द्वितीये । द्यौः पूर्वोक्ता एका-
दश एवं सप्तत्रिंशत् । तान्नाह । वीणावादम् पाणिप्रं हस्त-
तालवादकम् तुणवधम् तान् मौनं वृत्ताय आलभते ।
आनन्दाय तलवम् 'वा गतिगन्धनयोः' गन्धनं हिंसा तलं
हस्तादितलं वाति वाद्यमुखं इन्ति स तलवस्तम् वाद्यवाद-
कम् ४ ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डाल-
लमुन्तरिक्षाय चक्षुःशततिर्न दिवे खलुतिष्ठ सूर्याय
हर्यक्षं नक्षत्रेभ्यः किमिरं चन्द्रमसे किलासमहं शुभं
पित्राक्षश्च राज्यं कृष्णं पित्राक्षम् ॥ २१ ॥

म० अग्नये पीवानं स्थूलम् ५ पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठे-
नासनेन सर्पति गच्छति पीठसर्पी तं पङ्क्तम् ६ वायवे चाण्डालं
चाण्डालकर्मणम् ७ अन्तरिक्षाय वंशमार्तनम् वंशेन नर्तन-
शीलम् ८ दिवे खलुतिमलोमशिरस्कं खलाटमित्यर्थः ९ सूर्याय
हर्यक्षं हरितनेत्रम् १० नक्षत्रेभ्यः किमिरं कर्तुरवर्णम् ११
चन्द्रमसे किलासं सिन्धुरोगवन्तम् १२ अहं शक्रवर्णं पित्राक्षम्
१३ राज्यं कृष्णवर्णं पित्राक्षम् १४ ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अथैतान् द्वौ विरूपानलभवेऽतिदीर्घं चातिह्रस्वं
चातिस्थूलं चातिकुशं चातिशुभं चातिशुभं चाति-
कुलं चातिभोमशं च । अशूद्रा अत्राङ्गणास्ते प्राजा-
पत्याः । मागधः पुञ्चली कितवः ह्रीवोऽशूद्रा अत्रा-
ङ्गणास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीवाद्यां वाजसनेयिषंहितायां
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

म० तत एतान् वक्त्रमागान् द्वौ विरूपान् परस्परं विरुद्ध-
रूपान् पञ्चालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिह्रस्वम् अति-
स्थूलम् अतिकुशम् अतिशुभम् अतिशुभम् अतिकुलं रोमर-
हितम् अतिभोमशं सर्वाङ्गापिरोमाणम् । ते अशूद्रा अशूद्राः
अत्राङ्गणाः शूद्राङ्गणव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति । तेऽष्टावपि
प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः 'अष्टावृत्तमानालभते' इत्युपक्रमेण
'ते वै प्राजापत्या भवन्ति' (१३ । ६ । २ । ५—८) इति
श्रुतेः । अत्र चातिनिवन्तापूर्वेण जातेरनिवन्तः । वीणावादाद-

गद्यतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा
मागधः पुञ्चली कितवः ह्रीवः एते चत्वारोऽपि शूद्राङ्गणव्यति-
रिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वैः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्विती-
यद्यौ नियोज्याः । सर्वेषां नियोगानन्तरं ताभियुक्ताय पुरुषान्
'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (३१ । १—१६) इति षोडशार्चनानुवाकेन
दक्षिणत उपविष्टो होतुवदमिष्टीति । होतुवदिति प्रथमोत्तमयो-
क्तिर्वचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन संधानं च । यथा सहस्रशीर्षो
पुरुषः—'ह्रस्वोऽम् पुरुष एवेदऽ'—'रोहतोऽम् । एवम-
मिष्टीति । तत आत्मन्मनकमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । वाद्या-
पायीनां पर्याप्तिकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायैत्येवं सर्वेषां
यथास्वस्वदेवतोद्देशेन स्वायः । ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन्
द्यौभ्यो विमुच्योत्तजति । तत एकादशिनैः पशुभिः
संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतिभागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः
अव्ययुराज्यं संस्कृत्य सङ्कृद्वातमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुष-
देवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा
१ इन्द्राय स्वाहा २ मरुताः ३ तपसे ४ तमसे ५ इत्याद्यध्या-
यान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाभ्यः तावतीर्षु-
ताहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानोयान्तं कर्म कृतवान्ते यज-
मानः 'अयं ते योनिः' इति मन्त्रेणात्मन्वमीन् समारोप्य
'अग्नः संभूत' (३१ । १७) इति षड्वचनानुवाकेन सूर्यमु-
पस्थाय पश्चादनवलोक्यकरण्यं गत्वा संवसेत् । 'गार्हपत्ये-
ऽध्वरारणिसनुब्रह्मलाहवनीय उत्तरारणिमात्मन्वमी समारोप्या-
रण्यं वजेत्' इति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानन्तरं ग्राम-
वासेच्छा तर्ह्युदवसानीयान्ते सायमाहुती हुत्वारण्योरमी समा-
रोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाय देवजयनमावीप्य गृहं वजेत् ।
गृहे आगच्छ निर्मध्यामि स्थापयेत् यथेच्छं यज्ञानपि
कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत् पुरुषमेधानन्तरं संन्यास
एव ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीवरहृते वेददीपे मनोहरे ।

त्रिशोऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स
भूमिश्च सर्वतः सृत्वा लंतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

पृ० परमात्मविज्ञानानन्वादिगुणाध्यात्मनि प्रसूतः पुरुष-
मेवो यज्ञः प्रजापतिः लोककालाद्यादिवयुः पुरुषोत्पत्तिस्त्रि-
तिसंहतीनां हेतुः स्वर्गापवर्गधर्मभेदो ज्ञानकर्मसमुत्पत्त-
कारणं शरीरं 'यज्ञो वा अस्मात्मा भवती'ति श्रुतिः ।
सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनुवाकेन षोडशार्चनानुवाकेन शिष्टव-
न्तेन ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्यवयवभूतपुरुषहारेणावयवी

स्वपते । इदानीं स्तुत्यर्थं निर्वचनद्वारेण द्रवयितुमाह । 'अथ यस्मात्पुरुषमेधो नानेमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योयं पथते सोऽस्मां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः । तस्व यदेतु लोकेष्वचं तद-
स्याचं मेधस्तदस्यैतदचं मेधस्तस्मात्पुरुषमेधः' । पुरुषसूक्तस्य नारायणकृपिः पुरुषो देवतानुष्टुप्छन्दः अस्या त्रिष्टुप् मोक्षे विनियोगः । अस्य भाष्यं श्रौतको नाम ऋषिकरोत् । प्रथमं विच्छेदः क्रियाकारकसंबन्धः समासः प्रमेयार्थव्याख्यायति सर्वमेतज्जनकाय मोक्षार्थं कथयामासेति । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद् । सः भूमिम् सर्वतः स्पृत्वा अति अति-
ष्ठत् दशाङ्गुलम् । सः पुरुषः नारायणाख्यः सर्वतः भुवनकोशस्य भूमिं स्पृत्वा व्याप्य दशाङ्गुलम् अत्यतिष्ठत् । दश च तानि अङ्गुलानि दशाङ्गुलानीन्द्रियाणि । केचिदन्वया रोचयन्ति दशाङ्गुलप्रमाणं हृदयस्थानम् । अपरे तु नासिकाग्रं दशाङ्गु-
लमिति । किंभूतोऽस्य सहस्रशीर्षा । अनेकपर्यायः सह-
स्रशब्दः । अनेकानि शिरांसि यस्य स सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्राण्यक्षीणि नेत्राणि यस्यासौ सहस्राक्षः । सहस्रपाद् पादानामङ्गानां सहस्राणि यस्य स सहस्रपाद् । एतद्वृणः पुरुषः तद्व्याप्य अतिक्रम्य स्थित इति ॥ १ ॥

रमाकान्तं पिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम् ।

एकत्रिंशेऽध्याय्याये वैदशीपो वितन्वते ॥

म० 'नियुक्तान्नाभिर्द्वीति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति' (कात्या० २१।१।११) । अस्यार्थः । नियुक्तान्नाभ्या-
मिन्द्रादिपदान् सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चनं ब्रह्मा स्तोति होतृवदिति त्रिः प्रथमा त्रिरुत्तमामिन्द्राद्युक्तप्रकारेणैत्यर्थः । 'त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नामो सर्वमुपस्थायाजः संभृत इत्यनु-
वाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेवाद् ग्रामे वाकि-
वत्सखरर्ण्योः' (का० २१।१।१०-१८) । त्रैधातवी उदव-
शानीयेतिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यमी आत्मनि समारोह्य तदु-
ष्माणमासे प्रवेद्याजः संभृत इति षट्चेनानुवाकेन सूर्य-
मुपस्थाया यथादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं सागच्छेत् । वातप्रस्थो
भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरण्योर्मि समारोप्याकौ-
यस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्वदिति सूत्रार्थः । अथ
मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदष्टा जगद्गीणपुरुषदेवस्याः षोडश ऋचः
पञ्चदशानुष्टुभः षोडशी त्रिष्टुप् । ब्राह्मणे ब्राह्मणमिन्द्राद्याः
पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्ते-
षामवयवी पुरुषोऽत्र स्तुमते । अव्यक्तमहदादिविलक्षणधे-
तनो यः पुरुषः 'पुरुषाच्च परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः
सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । कीदृशः ।
सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुलवाची । संख्यामात्रकले सहस्राक्ष
इति विरोधः स्यात् नेत्रसहस्रद्वयेन च भाव्यम् । ततः सहस्र-
मसंख्यानं शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः 'शीर्षच्छन्दसि' (पा०
१।१।६०) इति शिरःशब्दस्य शीर्षादेशः । शिरोग्रहणं
सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि

सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात् तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवम-
ग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः । अक्षिग्रहणं
सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सहस्रपाद् सहस्रं पादा यस्य
'संख्यासुपूर्वस्य' (पा० ५।४।१४०) इति पादस्यान्व-
लोपः । पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं
ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य ।
स्पृशोतिर्वातिकर्मा । यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः । पञ्च
भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमप्यतिष्ठत् अतिक्रम्या-
वस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डादहिरपि सर्वतो-
व्याप्यानस्थित इत्यर्थः । यद्वा नामैः सकाशादशाङ्गु-
लमतिक्रम्य इदि स्थितः । नाभित इति कृतो लभ्यते 'कृतम
आत्मे' रूपकम् 'सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यनन्तज्योति'-
रिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृदयस्थानं कर्मफलभोगाय अन्त-
र्यामिणी नियन्तुल्लेन । तदुक्तम् 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं ब्रह्म परिपश्यताते । तथौरम्यः पिप्लवं स्नाद्वत्वनम्र-
ग्रन्थो अभिजाक्रीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति । स
पुरुषोऽत्र देवता । तथाच श्रुतिः 'हमे वै लोकाः पूरयमेव
पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्मां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः' (१३।
६।२।१) इति ॥ १ ॥

द्वितीया ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उता-
मृतत्वस्येशानो यदभेनातिरोहति ॥ २ ॥

उ० पुरुष एव । पुरुषः एव इदम् सर्वम् यत् भूतम्
यत् च भाव्यम् । उत अमृतत्वस्य ईशानः यत् अभेन अति-
रोहति । स एव पुरुषः पूर्वपर्यायविशेषित एवमशब्दो
नाम्बः । इदं वर्तमानकं सर्वम् यच्च भूतमतीतम् यच्च भाव्यं
अविध्यत् तस्य कालत्रयस्य ईशानः । न केवलं कालत्रयस्य
ईशानः । उत अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि । उतशब्दोऽपि-
शब्दार्थः । कस्मात्कारणात् । यत् अभेन अमृतेन अतिरोहति
अतिरोधे करोति । सर्वैश्वर्य इति ॥ २ ॥

म० यद् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव । यत्
भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं अविध्यं जगत् तदपि पुरुष एव ।
यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुष-
स्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमिति भावः ।
उतापि च अमृतत्वस्य देवस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत्
यस्मात् अभेन प्राणिनां भोगेनाभेन फलेन निमित्तभूतेनाति-
रोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदश्यमानो जगदवस्थां
प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्था-
स्वीकाराभेदं तस्य वस्तुलमित्यर्थः । यद्वा सर्वं पुरुषश्चेतादि परि-
धानीत्याकाङ्क्षाह । अमृतत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेशः ।
यो हि मोक्षेश्वरो नासौ भिद्यत इत्यर्थः । किञ्च मत् जीव-
जातमभेनातिरोहति उपपद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः ब्रह्मादि-

साम्बर्प्यन्ते भूतग्राम उक्तः सत्यमिदं नैव स्थितेः 'इतः प्रदा-
नादि देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

तृतीया ।

एतावानस्य महिमातो ज्यायाश्च पुरुषः । पादो
ऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

उ० एतावानस्य । एतवान् अस्य महिमा अतः ज्या-
वान् च पुरुषः । पादः अस्य विश्वा भूतानि त्रिपात् अस्य
अमृतं दिवि । अस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तविशेषणविशेषितस्य
एतावान् महिमा एतदेव महत्त्वमस्य । अतः कारणात् ज्या-
याश्च पुरुषः महानित्यर्थः । कस्मान्महत्त्वमावातम् । यस्मा-
त्पादः एकोऽंशः अस्य पुरुषस्य । विश्वा भूतानि विश्वानि
चतुर्दशभुवनसमूहे यानि चतुर्धा भूतानि तान्येकोऽंशः ।
त्रिपात्पुनः त्रयोऽंशाः अस्य पुरुषस्य अमृतम् अमृतं सामल-
क्षणम् आदित्यलक्षणं वा दिवि शीतते इति ॥ ३ ॥

म० अतीतानागतवर्तमानकालसंबन्धे जगत्पावदस्ति एता-
वान्सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो
विभूतिः ननु वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मात्
महिमा जगज्जातो ज्यायाश्च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं
साम्यं क्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि काल-
त्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्धाः । अस्य पुरुषस्यावशिष्टं
त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं तत् दिवि शीतनात्मके
स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म'त्याज्ञातस्य परब्रह्मण इत्यस्या अभावात् पादचतुष्टयं
निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयात्मनिति विव-
क्षितत्वात्पादलोपन्यासः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत्पुनः ।
ततो विष्वक् व्यकामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

उ० त्रिपादूर्ध्वः । त्रिपात् ऊर्ध्वः उव एव पुरुषः पादः
अस्य इह अभवत् पुनः । ततः विष्वक् वि अक्रामत् सा-
शनानशने अभि । यस्मादयं पुरुषः त्रिपात् त्र्यंशभूतः
ऊर्ध्वः उपरिष्ठात् उदैत् देहीत्यमानसिष्ठति । अस्य च पुरुषस्य
पादः एकोऽंशः इह त्रैकोण्ये जीवभूतं चतुर्षु भूतेषु अभवत्
भूतम् । ततः तस्मात्कारणात् विष्वक् भुवनकोशं व्यकामत्
उत्पन्नमित्यर्थः । तस्मादेव पुरुषात् । साशनानशने अभि
साशनं स्वर्गम् अनशनं मोक्षम् सर्वं जगत्स्वर्गं प्रति मोक्षं
प्रति च तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारसंहरहितब्रह्मरूपः अय-
मूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकारणात् संसाराद्विर्भूतोऽनर्त्यैर्गुण-
दोषैरस्तुष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः
इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिद्वाराभ्यां पुनः पुनराग-

च्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् 'विष्णु-
भ्याहसिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भग० १-१२)
इति । ततो मायागामागव्यामन्तरे विष्वक् विषु सर्वत्रावतीति
विष्वक् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सत्, व्यकामत् व्यापवान् ।
किंकृत्वा साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अनशनेन सह वर्तमानं
साशनम् अशनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं
तद्विहितमचेतनं गिरिज्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो
भूजा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

ततो विराडजायत विराजो अधि पुरुषः । स
जातो अत्यरिच्यत पञ्चाद्रभिमियो पुरः ॥ ५ ॥

उ० ततो विराट् । ततः विराट् अजायत विराजः अ-
धिपुरुषः । सः जातः अति अरिच्यत पञ्चात् भूमिम् अयो
पुरः । तस्मादेव पुरुषात् विश्वोत्पत्तिः । तत्र पूर्वं विराट्
अजायत । विराजः अधिपुरुषः प्रधानं तेजः । स क्षेत्रज्ञः
ब्रह्मा सृष्टिकृत् जातः सन् अतिरिच्यते । सोऽमितः पञ्चात्
अस्मात् क्षेत्रज्ञात् ब्रह्मणः भूमिः पृथिव्यादौ जाता उत्पन्ना
इति । अयोऽनन्तरम् पुरः शरीराणि पुराणि चतुर्विधानि
भूतानि अजायन्त । पुत्रादीनि तेनैवोत्पादितानि एवमेकोऽंशः
तेनैव सर्वं विश्वमुत्पादितमिति ॥ ५ ॥

म० विष्वक् व्यकामदिति यदुक्तं तदेव प्रपन्नते । ततः
तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः । विविधं
राजन्ते वस्तुन्यत्रेति विराट् । विराजः अधि विराट्देहस्यो-
परि तमेव देहमाधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहमिमानी एक एव
पुमानजायत । सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराट्देहं
ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डमिमानी
देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः । एतच्चायवर्णोत्तरतापत्तौ स्पष्ट-
मुक्तम् 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च
सदृशं प्रविष्ट इव विहरति' (संहिता २-१) इति ।
किंच स जातो विराट्पुरुषोऽतिरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यग्यनु-
ष्वादिरूपोऽभूत् पञ्चादेवादिजीवमावाद्ूर्ध्वं भूमिं ससज्जति शेषः ।
अथो भूमिच्छेत्रजन्तरं तेषां जीवानां पुरः सत्तर्कः । पूर्वन्ते सप्त-
भिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

तस्माद्ब्रह्मात्सर्वबहुतः संभूतं पृषदाज्यम् । पृष्टं स्तां-
श्चक्रे वायुव्यानारण्या प्राग्वाश्च ये ॥ ६ ॥

उ० तस्माद्ब्रह्मात् । तस्मात् ब्रह्मात् सर्वबहुतः संहृतं पृष-
दाज्यम् । पृषात् तान् चक्रे वायव्यान् आरण्याः आग्वाः च ये ।
यथा अग्निष्टोमाख्यातसाध्याशतसर्वबहुतः संभूतं पृषदाज्यम्
तेन वायव्यान् पृषात् आरण्या आग्वाश्च ये तान् कृतवन्तः ।
एवमात्मब्रह्मात् सर्वबहुतात्पूरितात् उत्पन्नेन शोभिनाः सर्वान्

पशून् सर्वाणि भूतजातानि करतलवत्पश्यन्ति । पश्यन्ति
किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ॥ ६ ॥

म० सर्वं हुवते यस्मिन् स सर्वंहुत् तस्मात्पुरुषमेधाख्यात्
यज्ञात् पृषदान् देविभिर्भ्रमाज्यं संभूतं संपादितम् । दध्वाज्या-
दिभोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । पुरुषेणेति शेषः । तथा स
पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान्प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पा-
दितवान् । 'अन्तरिक्षदेवस्याः खलु वै पशवः' इति श्रुतेः ।
अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्वलात्पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् ।
ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः । ये च ग्रामभवा
गवाश्चादयस्तान्पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वंहुत् ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्सजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

उ० तस्माद्यज्ञात् । तस्मात् यज्ञात् सर्वंहुतः ऋचः सामानि
जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुः तस्मात् अजायत ।
तस्मादेव यज्ञात्सर्वंहुतः प्रज्वालितान् यथा ऋचः सामानि य-
जुषि च देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च । एवमात्मयज्ञे प्रणवेन
दीपिते स्वयमेव ज्ञानादधिष्ठितानि भवन्ति । एवं येन परमा-
त्मनि ज्ञायते सर्वे जग्वाः (१) सर्वे चाख्यपं ज्ञानं भवतीति ॥ ७ ॥

म० सर्वंहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्प-
न्नानि । छन्दांसि गावध्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत ।
ऋचयजुःसामभिर्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

तस्मादधा अजायन्त ये के चोभयादतः । गावो
ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

उ० तस्मात् । तस्मात् अथाः अजायन्त ये के
च उभयादतः । गावः ह जज्ञिरे तस्मात् तस्मात् जाताः
अजावयः । तस्माद्यज्ञात् अथाः अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये
के चाधातिरिक्ता गर्दभादयोऽथतराश्च उभयादतः उभयोर्भा-
गयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः । छान्दसं दीर्घत्वम् । ऊर्जा-
धोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं
तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किञ्च तस्माद्यज्ञात् अजावयः
अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

म० तस्माद्यज्ञात् अथाः अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के
चाधातिरिक्ता गर्दभादयोऽथतराश्च उभयादतः उभयोर्भा-
गयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः । छान्दसं दीर्घत्वम् । ऊर्जा-
धोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं
तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किञ्च तस्माद्यज्ञात् अजा-
वयः अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः
सिध्येत् ॥ ८ ॥

नवमी ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रोक्षन्पुरुषं जातममृतः । तेन
देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

उ० तं यज्ञम् । तम् यज्ञम् बर्हिषि प्रोक्षन् पुरुषम्
जातम् अमृतः । ते देवाः अयजन्त साध्याः ऋषयः च ये ।
यधेन्द्रेण तत्र यज्ञे अग्निष्टोमायै बर्हिषा प्रोक्षितः पुरुषो
जातः । तद्देवात्मयज्ञे बर्हिषा प्राणायामेन दीपितेन तस्मि-
न्पुरुषो जातः । ज्ञानमुत्पद्यते दिव्यम् । अमृतः प्रथमतः । तेन
देवा इन्द्रादयः साध्याश्च ऋषयश्च यथा अयजन्त । तथा
देवा योगिनः कपिलादयश्च साध्याश्चापरे ऋषयः । ऋषय-
श्चाप्येतेनैव प्रणवाधिष्ठितेन पुरुषेणात्मयज्ञे कृतवन्त इति ॥ ९ ॥

म० यज्ञसाधने यज्ञशब्दः । यज्ञे यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं
पशुलमाभाव्य रूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रोक्षन्प्रोक्षितवन्तः
प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कीदृशम् । अमृतः
मृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्मादि-
राज्जायत विराजो अधि पूर्य इति । तेन पुरुषरूपेण
पशुना देवा अयजन्त मानसयानं निष्पादितवन्तः । के ते
देवा इत्यत्राह । ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभु-
तयः । ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रप्रद्वारः ते सर्वेऽप्यय-
जन्त ॥ ९ ॥

दशमी ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं
किमस्मासीत्किं बाहू किमूरु पादौ उच्येते ॥ १० ॥

उ० यत्पुरुषम् । यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखम् किम् अस्मासीत् किं बाहू किम् ऊरु पादौ
उच्येते । यत्पुरुषम् देवा इन्द्रादयः तस्मिन् यज्ञे व्यदधुः
कृतवन्तो यथा । तद्देव योगिनः आत्मयज्ञे पुरुषं ज्ञानम्
यत् ज्ञानान्तं तत्कृतवन्तः कतिप्रकारं विकल्पितवन्तः ।
तस्मैवैविधस्य किं मुखम् कीं बाहू कीं ऊरु पादौ उच्येते
उच्यन्तामित्यर्थः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः स्थिता
इत्यर्थः ॥ १० ॥

म० प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिषुष्टि वस्तु ब्रह्मवादिनां प्रश्ना
उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः
कालेनोद्पादयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं
कल्पितवन्तः । अस्मात् पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू
ऊरु पादौ । किञ्च पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरु
तदस्य यद्वैश्यः पुरुषाश्च शूद्रो अजायत ॥ ११ ॥

८० ब्राह्मणोऽस्य । ब्राह्मणः अस्य सुखम् आसीत् बाहु-
राज्यः कृतः । ऊरु तत् अस्य यत् वैश्यः पञ्चाम् शूद्रः
अजायत । अस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य ये केचिद्ब्राह्मणाः ते
सुखम् आसीत् । ये क्षत्रियाः ते बाहुकृताः । ये वैश्याः ते
अस्य ऊरु कृताः । ये शूद्रा ते पञ्चाम् अजायन्त इति
कल्प्यन्ते तदस्योत्पन्नश्चादिति । एवमेतेऽवयवाः शिरःप्रभृ-
तयः पुरुषस्य विद्यन्ते नान्ये इति ॥ ११ ॥

म० पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराभ्याम् । ब्राह्मणः ब्रह्मलजातिविशिष्टः
पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुलमासीत् । मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राज्यः
क्षत्रियलजातिविशिष्टो बाहु कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः ।
तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावत् तद्रूपो वैश्यः संपन्नः ।
ऊर्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पञ्चां शूद्रलजातिमान्यु-
षोऽजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
ओत्राद्वायुश्च प्राणश्च सुखादभिरजायत ॥ १२ ॥

८० चन्द्रमा मनसः । चन्द्रमाः मनसः जातः चक्षोः
सूर्यः अजायत । ओत्रात् वायुः च प्राणः च सुखात् अग्निः
अजायत । तस्यैवंविधस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य । चन्द्रमाः
मनसः चेतसः जातः अजायतेति कल्पना । मन एव
चन्द्रमाः । चक्षोः नेत्राभ्यां सूर्यः । नेत्रे एव सूर्यः । यः
प्राणो जीवः स एव वायुः ओत्रात् अजायतेति कल्प्यते
ओत्रमेव वायुः । योऽयमग्निः स सुखात् अजायतेति कल्प्यते
सुखमेवाग्निः अंशोत्पन्नश्चादिति ॥ १२ ॥

म० यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः
ब्राह्मणादनो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि
तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सक्ताशाचन्द्रमाः जातः ।
चक्षोः चक्षुषः सक्तावात्सूर्यः अजायत । वायुः प्राणश्च ओत्रा-
त्कर्णादजायत । सुखादभिरजायत ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो यौः सम-
वर्तेत । पृश्नां भूमिर्दिशः ओत्रात्तया लोकं २॥
अकल्पयन् ॥ १३ ॥

८० नाभ्यां आसीत् । नाभ्याः आसीत् अन्तरिक्षम्
शीर्ष्णः यौः सन् अवर्तेत । पृश्नां भूमिः दिशः ओत्रात्
तथा लोकान् अकल्पयन् । तस्यैवंविधस्य पुरुषस्य या नाभिः
तदेवान्तरिक्षं नभः । या यौः तत् शीर्षं शिरः । समवर्ततेति
कल्पितम् । पादौ भूमिरेव । ओत्रे अवधौ दिशः । ओत्रा-
वधकाः यस्मादिशः ब्रह्मणो जाताः तथैव सर्वान् लोकान्
पुरुषस्यावधवभूतान् अकल्पयदिति ॥ १३ ॥

म० यथा प्रजापतेर्मनःप्रसूतवधन्दादीनकल्पयन् तथान्तरि-
क्षादिलोकानिव्याह नाभ्येति । प्रजापतेः नाभेः सक्ताशात्
अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः यौः स्वर्गः समवर्ततो-
त्पन्ना । अस्य पृश्नां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । ओत्रादिशः
उत्पन्नाः । तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान्भूरादीन् प्रजापतेः
सक्ताशादकल्पयन् कल्पितवन्तः । फलादानोत्पन्नाः काव्या
इति शेषः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमर्तन्वत । वसन्तो-
ऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्मं इष्मः शरद्विषिः ॥ १४ ॥

८० यत्पुरुषेण । यत् पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञम् अत-
न्वत । वसन्तः अस्य आसीत् आज्यम् ग्रीष्मः इष्मः शरत्
हविः कथमर्तन्वत इति । यत् यस्मात्कारणात् पुरुषेण
हविषा हविर्भूतेन देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञम् अतन्वत
विस्तारितवन्तः । तथा योगिनोऽपि पुरुषेणैवास्तुतभूतेन
दीपितेनात्मता आत्मयज्ञं समधिकृतवन्तः । अत्र यज्ञे
वसन्तः आज्यमासीत् ग्रीष्मः इष्मः शरद्विषिरिति ।
इतरथागे वसन्तस्तदेव सात्त्विको गुण उच्यते । ग्रीष्मश्चाग्नेय
राजसः । शरदश्चान्देय तामसः । यथो हि गुणास्तन्नामयज्ञे
योगिनो लुहतीति ॥ १४ ॥

म० यत् यथा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु संस्तु देवाः उत्तरस्-
त्तिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविर्भूतेन
संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमर्तन्वतात-
निष्ठं तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् । आज्य-
त्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्मः इष्मः आसीत् ।
ग्रीष्मनेत्रेष्मत्वेन संकल्पितवन्तः । तथा शरत् हविः आसीत् ।
शरदमेव पुरोडाशादिहविर्भूतेन संकल्पितवन्तः । एवं पुरुषस्य
हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादि-
विशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् । अत्र कण्ठिकाव्युक्त-
मोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् (९) ततः तस्माद्यज्ञादिति
(६) तिस्रः क्रमेणैव । ततः सप्तास्यासिद्धिः (१५) क्रमो-
ऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सप्तास्यासन्परिधयन्निःसृत सुमिधः कृताः ।
देवा यशज्ञं तन्वाना अवर्तन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

८० सप्तास्यासन् सप्त अस्य जासन् परिधयः त्रिःसप्त
समिधः कृताः । देवाः यत् यज्ञम् तन्वानाः अवर्तन् पुरु-
षम् पशुम् । देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञं पुरुषमेवाख्यं
विस्तारयन्तः पुरुषं पशुम् अवर्तन् इत्यन्तः अस्य पुरुषमे-
वयज्ञस्य सप्त समुद्राः परिधयः जासन् । भारते हि वर्षं
वायः प्रवर्तेते । त्रिःसप्त छन्दांसि गायन्त्यादीनि समिधः

कृताः आत्मयज्ञे परिधिसन्धेन पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं
मनोबुद्धिरिहोते परिधयः कल्पयन्ते । त्रिःसप्त समिधः ।
पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यादीनि । पञ्चतन्मात्राणि रूपा-
दीनि । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । पञ्च कर्मे-
न्द्रियाणि पाण्पादीनि मनश्च एताः त्रिःसप्त समिधः
कल्पयन्ति । तथा देवा दीप्यमाना ज्ञानेन योगिनः असा-
ध्यकृत् यज्ञं तन्वाना विस्तारयन्तः । पुरुषं ज्ञानं पुरुषमेध-
पशुरुपेणावस्थितम् अवज्ञन् अगृह्णन् ॥ १५ ॥

म० यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणैन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः
मानसं यज्ञं कुर्वन्नाः पुरुषं पशुमवध्नन् विराट्पुरुषमेव पशु-
त्वेन भावितवन्तः । एतदेवामिमेत्य पूर्वं (१४) पुरुषेण
हविषैत्युक्तम् । तदा संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि
छन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य चयः परिधय
औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः अतिनिधिरूपः तथा
च श्रुतिः 'सुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यपैतत्सूर्यमेव पुर-
स्ताद्भोम्भारं करोति' इति । तत एते आदित्यसहिताः सप्त परिध-
योश्च सप्तच्छन्दोक्त्याः त्रिःसप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसंख्या-
काः समिधः कृताः 'द्वादश माताः पयतैव त्वय इमे लोका असा-
वदित्यः' एते एकविंशतिरेकविंशतिदारुपुष्पिजलेन भाविताः ।
यदा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परिधयः आसन् ।
भारतखण्डे गामा भवन्तीति समुद्राणां परिधिजम् । त्रिः
त्रिगुणाः सप्त छन्दोगमाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त
अतिजगत्यादीनि सप्त ह्रस्वादीनि सप्तेति ॥ १५ ॥

षोडशी ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा-
न्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं
साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

उ० यज्ञेन यज्ञम् । यज्ञेन यज्ञम् अवजन्त देवाः
तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् । ते ह नाकं महिमानः
सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः । यथा इन्द्रादयो
देवाः यज्ञेन ज्योतिष्टोमाख्येन यज्ञपुरुषं वासुदेवम् विधिना
अयजन्त । यतः तानि यजनरूपाणि धर्माणि प्रथमानि आसन्
ते ह महाभारतयुक्ताः नाकं सचन्त स्वर्गं सचन्ते । यत्र पूर्वं
साध्याः प्रथमं सुराः सन्ति विद्यन्ते देवाः तेजसा देवीप्य-
मानाः । एवं योगिनोऽपि दीपनादेवा यज्ञेन समाधिना
नारायणाख्यं ज्ञानरूपम् अयजन्त । यतः तानि समाधिरू-
पाणि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते तु नाकं सनकादीनां स्थानं
राच्छन्ति । ते तु योगिनो महिमानः जन्मान्तरे निर्धूतगुणाः
शुद्धाः ते नारायणाख्यं पुरुषमाविशन्ति । मुक्तिं गच्छ-
न्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

म० पूर्वश्रवणेनोक्तमर्थं संक्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राण-

रूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं
प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रतिष्ठानि
धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि
आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थं उक्तः । अयो-
पासनतत्फलानुवादकभागार्थः संप्रुह्यते । यत्र अस्मिन्निराट्-
प्राप्तिरूपे नाकं पूर्वं साध्याः पुरातनाः विराट्प्राथम्याधकाः
देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव ते
महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति
प्राप्नुवन्ति । अहभाव आर्षः । सृष्टेः प्रवाहनिवृत्तां दर्शयति ।
तदुक्तम् 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति ॥ १६ ॥
इति पुरुषसूक्तानुवाकः ।

सप्तदशी ।

अध्वः संभृतः पृथिव्यै रसाय विश्वकर्मणः
समवर्ततामे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य
देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥

उ० अध्वः संभृतः । अध्वः संभृतः पृथिव्यै रसाय
च विश्वकर्मणः सम् अवर्तत अग्रे । तस्य त्वष्टा विदधत्
रूपम् एति तत् मर्त्यस्य देवत्वम् आजानम् अग्रे । त्वष्टा
प्रजापतिर्ब्रह्मा धद्रूपमेकांशभूतं विदधत्कृतवान् तदेव मर्त्यस्य
मर्त्यं भूलोके देवत्वं प्रभुत्वम् आजानमासमित्यर्थः । किं-
भूतोसी । अध्वः सकाशात् संभृतः पिण्डोभूतः पृथिव्या
रसात् च । विश्वकर्मणः अग्रे प्रथमतः समवर्तत संयो-
गरूपेण कृतः । तस्यैव नान्यस्य तदेव कारणान्मर्त्यं प्राप्त-
वान् सतु पालनीयदानवादिबिनाशनत्वेति ॥ १७ ॥

म० अध्वः संभृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थापेति
(१।३।६।२।२०) षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् ।
उपात्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टुभः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे
पुरुषमेधयात्री आदित्यरूपं प्राप्तः स्तुयते । अध्वः जलात्
पृथिव्याः सकाशात् पृथिव्यापां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् ।
भूतपञ्चकात् यो रसः संभृतः पुष्टः । तथा विश्वे कर्म यस्य
विश्वकर्मणः कालस्य रसात्प्रीतेः यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्तत
समभवत् । भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात्पुरुष-
मेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च । ततस्तु-
ष्टेभ्यः कथिदसविशेषफलरूप उत्तमजन्मप्रद इत्यर्थः ।
तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् लष्टा आदित्यः एति प्रसह-
सुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतत्वस्य
पुरुषमेधयाजिनः आजानदेवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपेण ।
द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च । कर्मणोक्त्येन देवत्वं
प्राप्ताः कर्मदेवाः । सृष्ट्यादावुत्पत्त्या आजानदेवाः । ते कर्मदे-
वेभ्यः श्रेष्ठाः 'ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवा-
नामानन्दः' (बृह० मा० ४।१।३५) इति श्रुतेः सूर्य-
स्य आजानदेवा ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं मादित्यवर्णं तमसः पर-
स्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्वः पन्था
विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

उ० वेदाहम् वेद अहम् एतं पुरुषम् महान्तम् आदि-
त्यवर्णम् तमसः परस्तात् । तम् एव विदित्वा अतिमृत्युम्
पुति न अन्यः पन्था विद्यते अयनाय । रूपेः प्रतिवचनम् ।
अहमेतं पुरुषं वेद । महान्तं देशकालाद्यवच्छेदरहितम् ।
आदित्यवर्णं स्वप्रकाशम् । तमसः परस्तात् अविद्यायाः
भेददर्शनम् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युम् पुति अतिक्रम्य
मृत्युं तं पुरुषमनुप्रविशति । न अन्यः पन्था मार्गः तस्याय-
नाय गमनाय विद्यते ॥ १८ ॥

म० एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्यमहं वेद
जानामि इति आपेवेचनम् । कीदृशम् । आदित्यवर्णमादित्यस्यैव
वर्णो यस्य तम् । उपमान्तराभावात्सोपमम् । तथा तमसः
परस्तादुत्तरम् । तमोरहितमित्यर्थः । तमःशब्देनाविद्योच्यते ।
तमेवाहितं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ज्ञानं
गच्छति । अयनायाध्यायान्तरः पन्था मार्गः न विद्यते । सूर्य-
मण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वा सुखिः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा
विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्
तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

उ० किंभूतं तं विनिष्पद्यते । प्रजापतिश्चरति । प्रजापतिः
चरति गर्भे अन्तः अजायमानः बहुधा विजायते । तस्य
योनिम् परिपश्यन्ति धीराः तस्मिन् ह तस्थुः भुवनानि
विद्या । स एव पुरुष एकाग्रभूतः प्रजापतिः अस्य गर्भ-
स्थान्तः अजायमानः चरति चतुर्विधेषु भूतेषु । स एव
जायमानः बहुधाऽनेकप्रकारं विजायते । ये धीराः योगिनः
ते तस्य योनिं परिपश्यन्ति सर्वस्यागेन परिहरन्ति । विश्वे
त्रैलोक्ये भुवनानि तस्मिन्नातस्थुः ॥ १९ ॥

म० यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे
चरति गर्भमध्ये प्रविशति । यथाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः
सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणो-
त्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वस्वं
परिपश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मितीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि
भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि
तस्थुः स्थितानि । सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

१७ ग० उ०

उ० यो देवेभ्यः । यः देवेभ्यः आतपति यः देवानां
पुरः हितः । पूर्वः यः देवेभ्यः जातः नमः रुचाय ब्राह्मणे ।
अग्रे यो देवेभ्यः । योगिनस्तं नमन्ति ध्यायन्ति । यो
देवेभ्यः सर्वेभ्यः आतपति अतिशयेन तेजसा तपति
आदित्यरूपेणेत्यर्थः । यश्च देवानां पुरोऽग्रे इन्द्रत्वेन स्थितः ।
यश्च पूर्वः अग्रे ब्राह्मरूपेण देवेभ्यो जातः । तस्मै रुचाय
तेजसे ब्राह्मणे ब्रह्मपुरुषापत्याय नमः ॥ २० ॥

म० यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्घ्यायातपति योतते ।
यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः । यश्च देवेभ्यः
सकाशात्पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः ।
कीदृशाय । रोचतेऽसी रुचस्तस्मै दीप्यमानाय 'इगुपच-' (पा०
३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽर्घ्यं
ब्राह्मिः । इति टिलोपः । ब्रह्मपवनभूताय वा ॥ २० ॥

एकविंशी ।

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् ।
यस्त्वेवं ब्राह्मणो विद्यातत्स्य देवा असन्वदो ॥ २१ ॥

उ० रुचं ब्राह्मम् । रुचं ब्राह्मम् जनयन्तः देवाः अग्रे
तद् अब्रुवन् । यः त्वा एवम् ब्राह्मणः विद्यात् तस्य देवाः
असन् वदो । रुचं देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मण उत्पन्नं जनयन्तः
सृष्टयर्थम् देवा योगिनः तेजसा दीप्यमानाः यद् अब्रुवन्
यद्ब्रुः अग्रे प्रथमतः । किमुब्रुः । अपरोपि यो ब्राह्मणः स
ब्रह्म विद्याजानीयात् तस्य देवा असन्वदो । सोऽपि समका-
दीनां स्थानं गच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

म० देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणो-
ऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचो-
ऽब्रुवन् ऊचुः । 'ब्राह्मो जातो' (पा० ६ । ४ । १०१) इति
निपातः । तत्किमत आह । यो ब्राह्मणः हे आदित्य, त्वा
सामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्याजानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य
देवा वदो असन् वदया भवन्ति । आदित्योपासिता जगत्पूजो
भयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पञ्चावहोरात्रे पार्श्वे नक्ष-
त्राणि रूपमृचिनी व्यासम् । इष्णुर्निषाणामुं मे
इषाण सर्वलोकं मे इषाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीचावो वाजसनेयिसंहिता

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

उ० श्रीश्च ते । श्रीः च ते लक्ष्मीः
पार्श्वे नक्षत्राणि रूपम् अचिनी व्यास
अमुम् मे इषाण सर्वलोकम् मे इषा

तेऽवयवाः । श्रीश्च लक्ष्मीश्च पद्मौ भार्ये । अहम् रात्रिश्च ते भार्ये । नक्षत्राणि रूपम् । अश्विनौ व्याप्तं मुखम् । इष्णुश्च इषाण स्वर्गस्य लोकस्य ईशानः । एतद्वृणविशिष्टः नाम मोक्षस्य ईशानः सर्वलोकस्य च स एव देवानामीशान इति ॥२२॥

इति शौनकप्रणीतं पुरुषसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥

म० ऋषिरादित्यं मुखा प्रावयते । हे आदित्य, श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ । जावास्थानीये लक्ष्म्ये इत्यर्थः । यथा सर्वजनाध्ययणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः संपदित्यर्थः । यथा लक्ष्म्यते ददयते जनैः सा लक्ष्मीः । सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव भार्ये पार्थस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम् । तत्रैव तेजसा भासमानत्वात् 'तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । अश्विनौ यावापृथिव्यौ तव व्याप्तं विफाषितमुखस्थानीये अश्विवाते व्याप्ततस्तौ अश्विनौ यावापृथिव्यौ इमे हीदधुं सर्वमधुवातां इति श्रुतेः । य ईदधस्तं तौ याचे । इष्णुर्कर्मफलमिच्छन्तस्व इषाण इच्छ 'इषु इच्छायाम्' विकरणव्यत्ययः । यद्वा 'इष आमीक्षणे' कयादिः अत्रेच्छार्थः । किमेवणीयं तत्राह । अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्तितीच्छ । अमोषेच्छत्वादित्थं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोककामकोऽहं भवेयमितीच्छेत्यर्थः । मुक्तौ भवेयमित्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

धीमन्महीधरकृते वेदवीपे मनोहरे ।

नरमेवाध्याय एव एकत्रिंशोऽयमस्मिन् ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

तदेवाग्निस्तदाविलस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद्वज्रं ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

उ० इदानीं सर्वे मन्त्राः प्राक्प्रवायुमित्यस्मादनुवाकात्सर्वमेव संख्यद्वाः । ब्रह्मण आरभम् । तदेवाग्निः हे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मना परेणात्मना विशिष्टादियादिषु ओतप्रोतत्वेनोपाख्योऽभिधीयते । तदेव कारणमग्निः तदादित्यः तद्वायुः तत्तु चन्द्रमाः । तत्कार एवार्थः । तदेव शुक्रं व्रषीलक्षणम् । तद्वज्रं परम् । ता आपः । सः प्रजापतिः ॥ १ ॥

म० पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेव मन्त्रा उच्यन्ते प्रवायुस्मात्पाद् (३३ । ५५) । स्वयंभुवश्चक्षुः आरभन्ति इति आतोयामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः 'सर्वहोमं' इत्युपक्रम्य 'सर्वं जुहोति सर्वं' (१३ । ७ । १ । ९) इति श्रुतेः । हे तदेव तदेव परेणात्मना विशिष्टोऽस्यादिओतप्रोतः तस्मिन् तदेव कारणं ब्रह्मण आदित्य-

स्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत्तदेव । उ एवार्थः । शुक्रं शुक्रं तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म व्रषीलक्षणं तत्, वज्रैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि स प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैनं मूर्ध्वं न तिर्यध्वं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

उ० सर्वे निमेषाः । सर्वे निमेषत्रुटिकाद्यादयः कालविशेषाः जज्ञिरे जाताः विद्युतः विद्युत्पञ्चमयस्तनयितवः । पुरुषादधि सकाशात् । नच एनं पुरुषं सर्वस्यापि जनकं सन्तं ऊर्ध्वं नच तिर्यध्वं नच मध्ये परिजग्रभत् न परिगृह्णाति कश्चिदपि । नह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषयः । आगमो हि तत्र प्रवर्तते । तदुक्तम् 'एष नेतिनेत्यात्मना अगृह्यो नहि गृह्यते' इत्यादि ॥ २ ॥

म० सर्वे निमेषाः त्रुटिकाद्यापद्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाज्ज्ञिरे । कीदृशापुरुषात् । विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किं न कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्रभत्परिगृह्णाति । एनं तिर्यध्वं चतुर्दिक्षु न परि० मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति । न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः । 'स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते' इति श्रुतेः । जग्रभत् । ग्रहेः शतरि जुहोत्यादित्येन रूपम् ॥ २ ॥

तृतीया ।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नामं मह्यशः । हिरण्यगर्भे इत्येष मा मा हिंसीदित्येषा यस्माज्जात इत्येषः ॥ ३ ॥

उ० न तस्य गायत्री हिरदा । न तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानभूतं किंचिद्विद्यते । यतो यस्य नामं मह्यश इत्येष वेदान्तविद्ः पठन्ति हिरण्यगर्भे इत्येष चतुर्लोकोऽनुवाको दूरविप्रकर्षेण हिरण्यगर्भं प्रतिमाभूतमाह । मामाहिंसीदित्येषा च ऋक् यस्माज्जात इत्येषा च द्विकण्ठकोऽनुवाकः षोडशैवलोऽदूरविप्रकर्षेणाभिवदति । आसां च कविदकानां ब्रह्मपक्षेऽध्ययनं कर्तव्यं प्रतीकग्रहणात्पात् ॥ ३ ॥

म० द्विपदा गायत्री । तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किंचिद्वस्तु नास्ति । अतएव नामं प्रसिद्धं महत् यथाः यस्यास्ति । सर्वोतिरिक्तवशा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भं इत्येषोऽनुवाकवर्तुर्लोकः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्मै य आत्मदा इति (२५ । १०—१३) । मा मा हिंसीदिति तेषा एषा (१२ । १०२) । यस्माज्जातः इन्द्रश्च यस्यादिति (८ । ३६—३७) इत्युक्तानुवाकः । एताः प्रतीकबोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ताः ब्रह्मवहे जपे च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वेज ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वा ह जातः
स उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रलब्धं जनीस्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

उ० एषो ह । विष्टुभः सर्वाः सदसस्पतिमनुतमित्यस्या
भावभ्याः प्राक् । इदानीं स्वरूपतः कथयति । एष एव देवः
प्रदिशः दिशश्च सर्वाः अनुव्याप्य वर्तते त्रिवर्गपूर्वमध-
क्षेति । पूर्वा ह जात अनादिनिधनः संभूतः । स उ गर्भे
अन्तः स एव च मानुरुदरे अन्तर्गर्भे व्यवतिष्ठते । स एव
च जातः स एव च जनिष्यमाणः । तदुक्तम् 'सर्वं खल्विदं
ब्रह्म सज्जलानिति शान्तं उपसीते'ति प्रतिपदार्थमब्रुवन् ।
हे जनाः तिष्ठति सर्वतोमुखः सर्वतोऽक्षिशिरोम्रीवपाणि-
पादः तिष्ठति । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः । जना इत्याद्युदात्तस्व-
रमपि स्वराभाषितार्थस्यादावेव वर्तते ॥ ४ ॥

म० चतस्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् । एषो ह देवः सर्वाः
प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः, ह प्रसिद्धमेव
पूर्वः प्रथमो जात उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स
एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव जनिष्यमाणः उत्पत्त्यमानो-
ऽपि स एव । प्रलब्धं प्रतिपदार्थमब्रुवति प्रलब्धं । सर्वतोमुखः
सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव य आवभूव भुव-
नानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सृष्टरराणस्त्रीणि
ज्योतींश्च सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

उ० यस्माच्च जातः । यस्मात्पुरुषात् जातं न पुरा किं
एव । यश्च आवभूव संभाषयति भुवनानि भूतजातानि
विश्वा विश्वानि सर्वाणि । प्रजापतिरिति व्याख्यातम् । अयं
षोडशकल्लिङ्गपुरुषः ॥ ५ ॥

म० यस्मात् पुरा किंचन किमपि न जातमेव । यश्च
विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आवभूव सम-
न्ताद्भूतवामास । अन्तर्भूतो ज्यैष्ठ्यः । स षोडशी षोडशावय-
वलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया सृष्टरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींश्च
रवीन्द्रमिरूपाणि सचते सेवते ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

येन शौरुमा पृथिवी च हवा येन सः सम्भितं
येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्यै
देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

उ० येन पुरुषेण सौः उमा उद्गुणां वृष्टिदायिनी कृता ।
पृथिवी च हवा स्थिरा प्राणिधारणाय वृष्टिप्रदणाय च अन्न-
निष्पादनाय च कृता । येन च सः आदित्यमण्डलं सम्भितं

सम्भितम् । येन च नाकः स्वर्गो लोकः सम्भितः । यज्जा-
न्तरिक्षे रजसः उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य विमानो निर्माता ।
तं परित्यज्य कस्यै अन्यस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्देवा
इति समंजसम् ॥ ६ ॥

म० येन पुरुषेण शौरुमा उद्गुणां । वृष्टिदा कृतेति शेषः ।
पृथिवी च येन हवा कृता । सर्वप्राणिधारणं वृष्टिप्रदणं अन्न-
निष्पादनं चेति भूमेर्दोषम् । येन सः आदित्यमण्डलं सम्भितं
सम्भितम् । येन नाकः स्वर्गोऽपि सम्भितः । यः अन्तरिक्षे
नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विमिमीते निर्माता ।
तं विहाय कस्यै देवाय हविषा विधेम हविर्देवाः । न कस्यै-
विदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

यं कन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा
रेजमाने । यत्राग्निं सूर उदितो विभाति कस्यै
देवाय हविषा विधेम ॥ आपो ह वदहतीर्षविदाप
श्चिदापः ॥ ७ ॥

उ० यं कन्दसी यं पुरुषं कन्दसी यावापृथिव्यौ अवसा
अक्षेन हविलक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन । तस्तभाने
संस्तम्भयन्त्यौ सर्वप्राणिजातम् । अभि ऐक्षेतां मनसा
साध्येतस्तुतमनेनेति । रेजमाने कल्पमाने । यत्र च अग्नि
उपरि स्थितः यद्वाधार इत्यभिप्रायः । सूरः सूर्यः उदितः
सन् विभाति । तं देवम् परित्यज्य कस्यै देवाय हविषा
विधेम इति समंजसम् । आपो ह वदहतीर्षविदाप इति
द्वे प्रतीकगृहीते । अत्रापि स्वाध्यायाध्ययने प्राप्तं प्रतीकलो-
पलक्षणाधत्वात् ॥ ७ ॥

म० कन्दसी यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां
साधु कृतमित्यवश्यताम् । कीदृशी कन्दसी । अवसा हविले-
क्षणेनभिन वृष्टिजनकेन तस्तमाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यौ ।
व्यत्ययेन स्तम्भेर्द्वादित्यम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः
यत्र यावापृथिव्योः उदितः सन् अग्निविभाति आधेकं शोभते
विज्ञापयति वा । तं विहाय कस्यै हविर्देवाः । आपो ह यद-
हतीः (२७ । २५) नविदापः (२७ । २६) द्वे प्रतीकोपे
जपादावधेये ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

येनस्तत्तद्व्यनिहितं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येकं
नीडम् । तस्मिन्निदृशं च वि चेति सर्वेषु स
ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजापतिः ॥ ८ ॥

उ० येनस्तत्तद्व्यनिहितं । येनः पण्डितः विदितवेदान्तरहस्या
समावनया तद्वत् प्रज्ञा पश्यत् पश्यति । निहितं स्थापितम् ।
गुहा गुहायामिव । सन्नित्यम् । यत्र विश्वं सर्वमिदं विका-

रजातं भवति एकनीडं एकनिलयमविभक्तम् । कारणमेवो-
पसंहृतं सर्वविशेषम् । तस्मिन्निदं स च विचैति सर्वम् ।
तस्मिन्नेव परमात्मनि इदं विकारजातं सर्वं समेति च उपसं-
हृतिकाले । समेत्य च ज्येति सृष्टिकाले सर्वमेव । स च
परमेश्वरः ओतश्च शरीरभावेन प्रोतश्च जीवभावेन इतरथा
वा विभूः विभवति च कार्यकारणभावेन प्रजासु ॥ ८ ॥

म० वेनः पण्डितो निदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत्
पश्यति । जानातीत्यर्थः । कीदृशं तत् । गुहा गुहायां रह-
स्याने निहितं स्थापितं दुर्हेयमिलयः । सत् निलम् । यत्र
ब्रह्मणि विश्वे कार्यजातमेकनीडं भवति । एकमेव नीडमाश्रयो
यस्य तत् । अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मि-
न्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाले ।
ज्येति च निर्गच्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च
कवेतन्तुषु पट इव शरीरभावेन ओतः तिर्यकन्तुषु पट इव
शरीरभावेन प्रोतश्च । कीदृशः । विभूः कार्यकारणरूपेण विविधं
भवतीति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी ।

प्र तद्वोचेदमुतं नु विद्वान्मन्युर्वो धाम विभृतं
गुहा सत् । त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि
वेद स पितुः पितासत् ॥ ९ ॥

उ० प्र तत् प्रवोचेत् प्रज्ज्यात् तत् अमृतं शाश्वतम् । नु
क्षिप्रम् । विद्वान् पण्डितः गन्धर्वः । गन्धर्वलोके हि ब्रह्मविद्या
सुतरां ज्ञायते । धर्मस्थानम् । विभृतं विभृतं नानाभूतं
सर्गस्थितिप्रलयैः । गुहासत् गुहायामिव निगूढम् अविभूत-
वेदान्तरहस्यसंज्ञायाम् । किञ्च । त्रीणि पदानि निहितानि
गुहा गुहायामिव अथ अमृतस्य सर्गस्थितिप्रलयाः त्रयो वा
वेदाः त्रयो वा कालाः । भूयस्त्वोपलक्षणार्थं वा । भूयोतो
हि तत्र गुणाः भूयन्ते विज्ञानधनानन्दसत्यसंकल्पप्रदयः ।
परब्रह्मान्तर्भास्यव्याकृतानि वा ज्ञयः पादाः । यत्र तानि
वेदं जानाति स पितुरपि पिता भवति । परं ब्रह्म भव-
तीत्यर्थः । तद्वि ब्रह्मरूपं श्रेष्ठम् ॥ ९ ॥

म० तां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वैः वेदा-
न्तवेत्ता विद्वान् पण्डितः नु क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत्
ब्रह्म प्रवोचेत् प्रज्ज्यात् । गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम
स्वरूपं विभृतं निहितं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम् । किञ्च
असामृतस्य त्रीणि पदानि स्वरूपाणि गुहा गुहायां निहिता
निहितानि । पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मा-
न्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा । किञ्च यः तानि पदानि वेदं
जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति ।
परंब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

दशमी ।

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद
भुवनानि विश्वा । यत्र देवा अमृतमातृशानास्तृ-
तीये धामान्ध्वरयन्त ॥ १० ॥

उ० स नो बन्धुः । स नोऽस्माकं बन्धुः । स चास्माकं
जनिता । जनयितेति प्राप्ते 'जनिता मन्त्रे' इति निचोलोपः ।
स च नो विधाता धारयिता । यः धामानि ब्रह्मणः स्थानानि
वेद । भुवनानि भूतजातानि विश्वा सर्वाणि वेदं नाना-
त्मनो भिन्नानि वेद । किञ्च । यत्र देवा अमृतादयः अमृतं
परब्रह्मलक्षणम् । आनशानाः व्याधुवन्तः तृतीये धामान्
धामानि स्थाने अधि उपरि स्थिताः देवधन्त स्वेच्छया प्रव-
र्तन्ते तच्च यो वेद स नो बन्धुरित्याद्यनुवर्तते ॥ १० ॥

म० स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः । जनिता
जनयिता । 'जनिता मन्त्रे' (पा० ६ । ४ । ५३) इति निचो-
लोपः । स च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वाणि भुव-
नानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद । देवा अमृतादयः
तृतीये धामान् धामानि स्थाने स्वर्गरूपे अधौरयन्त स्वेच्छया
वर्तन्ते । कीदृशा देवाः । अमृतं मोक्षप्राप्तं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि
आनशानाः व्याधुवन्तः अधुवन्ते धामधानाः 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २ । ४ । ७६) इत्यश्वार्थदिलेन दिलेन शानपि अम्ना-
सस्य युगात्मनः । ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा
मोदन्त इति भावः ॥ १० ॥

एकादशी ।

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः
प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मा-
नमभि संविधेश ॥ ११ ॥

उ० इदानीं सर्वेषु भूतेष्वहमस्मि सर्वाणि च भूतानि
मयि सन्तीत्येतद्दर्शनावगुण्ठितस्य सर्वमेवमाजिनो मुक्तिरु-
च्यते द्वाभ्यां कण्डिकाभ्याम् । नचात्र सर्वमेवो ग्रहः कर्तव्यो
दर्शनस्य प्राधान्यात् । एवं हि पदपतो यत्रमानस्याग्रिहोत्रा-
दयो यज्ञाः सर्वे सर्वमेवा एव । आलम्बनमात्रं हि तत्र
यज्ञाः । परीत्य भूतानि अनेन दर्शनेन परिज्ञाय सर्वाणि
भूतानि एवमेतदित्यवधार्य । एवं परिज्ञाय च सर्वां लोकान् ।
परिज्ञाय च सर्वाः दिशः । परिज्ञाय च सर्वाः प्रदिशः ।
उपस्थाय च प्रथमजो वाचं ययौलक्षणम् । 'अपिहितवसा-
त्युरुवाद्रक्षैव पूर्वमसृज्यते' तिष्ठतो प्रथमजा वाक् । अतस्त्वं
यज्ञस्य आत्मना आत्मानम् । परेण ब्रह्मणा विशिष्टं ब्रह्म
अभिसंविद्यति अपुनरावृत्तये ॥ ११ ॥

म० इदानीं सर्वेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति
ज्ञानवतः सर्वमेवमाजिनो मुक्तिरुच्यते । किञ्च सर्वमेवग्रहोऽपि

न ज्ञानं प्रधानम् । अज्ञानबलतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् । एतज्ज्ञानवान् सर्वमेधवाजी आत्मना जीवरूपेण कृतस्य यज्ञ-स्यात्मानं यज्ञाधिष्ठितारे परमात्मानमभिर्भवेति प्रविशति । तत्रैव भवतीत्यर्थः । किं कृत्वा । भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन्परीत्य ब्रह्मरूपाश्चात्मा । सर्वाः प्रदेशाः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथमजां प्रथमोत्पत्तां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय संसेव्य । यज्ञादि कृते-त्यर्थः । 'अपिहि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्म पूर्वमसृज्यत' इति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

परि वाचापृथिवी सद्य इत्वा परि लोकान्परि दिशः परि स्वः । कृतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

उ० परि वाचा । परीत्यवमुपसर्ग इत्येवमेव संवध्यते । परीत्य वाचापृथिवी अनेन दर्शनेन परीत्य च लोकान् परीत्य च दिशः परीत्य च स्वः आदित्यम् । कृतस्य यज्ञस्य तन्तुं विततं विचृत्य विच्छिद्य परिसमाप्य । सद्य एव तत् तथाभूतमात्मानम् अपश्यत् पश्यति । तदभवत् तथाभूतं ब्रह्म भवति । तदासीत् तदेवास्ति । तदुक्तम् 'तदेव सन्तस्तदु तज्जवामः' । 'यथा ह्येकत्वाग्नेः प्रदीपसहस्रानि तुल्यशक्तीनि निर्गच्छन्ति एवं परमात्मन इमे जीवा अप्यु-चरन्ति' । आभ्यां कण्डिकाभ्यां ग्रहस्थानामेव मुक्तिर्देशिता भवति । तेषां हि भूषांश्च उपायाः यज्ञादयः ॥ १२ ॥

म० परीत्युपसर्ग इत्येवमेव संवध्यते । सर्वमेधवाजी तत् यज्ञ अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तु-मत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनं चेति भावः । किं कृत्वा । वाचापृथिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा । लोकान् परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पुनःपुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । कृतस्य यज्ञस्य तन्तुमेतितर्कतन्तुं विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य वत्तं कृतेत्यर्थः । 'तदेव सन्तस्तदु तज्जवाम' इति श्रुतेः 'ब्रह्मैव सन्त्राह्यते' इति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीव-स्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्मातिरिक्त्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

सदस्यस्यतिमर्द्धं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सुनि मेधार्भयासिपृष्टं स्वाहा ॥ १३ ॥

उ० इतउचरन् तिसृभिः कण्डिकाभिर्मेषा वाच्यते श्रीश्च चतुर्धा । सदस्यस्यतिम् सदस्यस्यतिर्देवता सद्यो यज्ञगृहं यस्य पतिः तम् । अद्भुतं महान्तं अधिन्यस्यत्किम् । प्रिय-मिन्द्रस्य । काम्यं कामसंपत्करम् कामनीयं वा धनमेधा-

विभिः । सनि धनं मेधाम् अयासिपृष्टं वाचे । द्विकर्मा कार्यं धातुः ॥ १३ ॥

म० इतउचरन् त्रये मेषा वाच्यते । चतुर्धा श्रीर्वाच्यते । प्रथमा मायत्रो लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सनि इत्यदानं मेषो बुद्धिश्च अयासिपृष्टं वाचे । द्विकर्मकः । कीदृशमग्निम् । सद्यः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमधिन्यस्यत्किम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रं काम्यं कामनीयं धनमेधाविभिः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामव मेधवाग्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

उ० याम् मेधाम् । तिस्रोऽष्टुभि आग्नेयः । यां मेधां देवगणाः पितरश्च उपासते पूजयन्ति । तया माम् अथ मेधवा हे अग्ने, मेधाविनं कुरु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

म० अनुहुत् । हे अग्ने, तया मेधया अथ मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु । स्वाहा सुहुतमस्तु । 'अस्माकामेधात्मजो विनिः' (पा० ५ । २ । ३२१) इति विनिप्रत्ययः । मेधास्यास्तीति मेधानी तम् । तया कया । देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते पूजयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्याकमस्ति-त्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः । मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

उ० मेधां मे । लिङ्गोक्तदेवता । मेधाम् मे मद्यं वरुणो ददातु । मेधां चाग्निः प्रजापतिश्च । मेधां इन्द्रश्च वायुश्च । मेधां च धाता ददातु मे मद्यम् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

म० लिङ्गोक्तदेवतास्तुष्टु । वरुणो मे मद्यं मेधां ददातु । अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु । इन्द्रः वायुश्च मे मेधां ददातु । धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

इदं मे मद्यं च अत्र चोमे श्रियमभुताम् । मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

इति माण्यन्दिनीनायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

उ० इदं मे । श्रीः मद्यः । इदं मद्यं च अत्र च उमे ब्रह्मक्षेत्रे श्रियम् अभुताम् मदीयां श्रियमुपवीषताम् । मयि च देवाः दधतु स्वापयन्तु श्रियम् उत्तमाम् । यथाह सर्वज्ञ-नभोग्यो भवामि । तस्यै ते स्वाहा । या त्वमेवं सर्वज्ञैर-भिलष्यसे तस्यै श्रिये ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । अप्राप्य मेधां श्रियं च न यज्ञाः सिध्यन्तीत्येव संजम्बः ॥ १६ ॥

इति उचटकृतौ मङ्गभाष्ये द्वाविंशतमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

म० मन्त्रोक्तैवतामुष्टुप । श्रीकामोऽनया धियं याचते ।
ब्रह्म बाह्मणजातिः श्रुं कविप्रजातिः इदमिमे उमे ब्रह्मधने
मे मम त्रियमधुताम् । देवाः मयि उतमां त्रियं दधतु
स्वापयन्तु । तस्मै प्रविद्यायै ते तुभ्यं त्रियै स्वाहा सुहुत-
मस्तु । औ समुक्चयायी । श्रीमेधे विना यज्ञासिदेस्ते
प्रार्थते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सर्वमेधिकमश्लोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय इति ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अस्याजरीसो दग्गामरित्रा अर्चदूमासो अग्रयः
पावकाः । धितीचयः आत्रासो सुरण्यवो वनपदो
वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

उ० इत् उत्तरं सप्तदशकाः पुरोरुगानां अस्मिन्नध्याये
पठ्यन्ते । तत्र सर्वमेधिकानां चतुर्णामर्द्धां चत्वार आद्याः
पुरोरुच इत्येवमेते विदुः । यथास्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भ-
वति तस्याग्नेवा ब्रह्मा भवन्ति आग्नेयः पुरोरुच । एवमिन्द्र-
स्तदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्य एन्द्राग्रहा भवन्ति ऐन्द्रः
पुरोरुचः । सूर्यस्तदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौम्यो ब्रह्मा
भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः । वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति तस्य वैश्व-
देवा ब्रह्मा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति । य एतैस्त्रयोनुवाका
अनारभ्याधीताः । एताश्च पुरोरुचोयच्छन्दस्काः प्रकृतिदृष्टान्त-
च्छन्दस्का इहापि प्रापो दृश्यन्ते अन्यमनुवाकं वर्जयित्वा ।
अस्या जरासः । ऐन्द्रवायवस्य द्वे पुरोरुचौ । अस्य यजमानस्य
अजरासः जरासहिताः । दग्मां ब्रह्माणाम् अरित्राः अरणाः । नावा-
मिव केनिपाताः । यद्वा दग्मां दमनीयानां रक्षसाम् अर-
णालारकाः । अर्चदूमासः अर्चन्पूजनीयो धूमो येषां ते अर्चदू-
मासः पूज्यधूमाः । पावकाः पावपितारश्च अशयो भवन्तु । अस्य
च धितीचयः श्वेतवप्रचयकारिणः । आत्रासः । आत्राशब्दः
क्षिप्रवचनः । क्षिप्रकर्माणः । सुरण्यवः भर्तारः वनसदः
रेफ उपजन्तः । वनमुदकं तत्र सखा उदकाभिप्लुता इत्यर्थः ।
वायवो न वायव इवोदीपयितारः गृहे रक्षमाणः सोमाः
सन्तु । यद्वा सर्वोपरण्यप्रविशेषणानि । धितीचयः श्वे-
तत्वमजनाः । वायव इव आत्रासः क्षिप्रगमनाः । वनपदो
वनसदः । 'वनसदो वेदो रेफेणे'ति प्रातिशाक्वसूत्रेण रेफा-
गमः । सोमा इव यजमानेष्टदाः । समानमितरत् ॥ १ ॥

म० सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्वेऽग्निष्टुतं प्रथमेऽह्नि अस्या-
जरास इत्याद्यां महो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेव्याः
पुरोरुचो भवन्ति । पुरोरुचश्चन्द्रेण ऋष्या ब्रह्मणमन्त्रा उच्यन्ते
न बहुरूपाः 'ऋषि पुरोरुक्' इति ध्रुवेः । उक्थ्यमहावैश्व-

देवप्राज्ञीषतहारिबोजनेषु बहुरूपे ब्रह्मणमन्त्रे सख्यपि 'ते वा
अपुरोरुक्कं गृह्णाती'ति ध्रुवेस्तत्र न दोषः । अताएवाग्नेयीभि-
र्कच एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि । आग्ने द्वे ऐन्द्रवायवमहस्य
पुरोरुचौ । वत्सप्रीदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् वा वायवित्यस्याः (७ ।
७) स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्रयः ईदृशाः सन्तु ।
कीदृशाः । अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्धक्य-
हीनाः । दग्मां ब्रह्माणामरित्राः रक्षकाः नावासिप केनिपाताः ।
अरिभ्यः श्रायन्तेऽरित्राः । यद्वा दग्मानां दमनीयानां रक्ष-
सामरित्राः तारकाः । विभक्तनुं दग्मावात्सवर्णैरीधैः । अर्चदूमासः
अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता उवाला येषां
तेऽर्चदूमाः । पावकाः शोधकाः । धितीचयः धिति श्वेतवर्ण
चिन्वन्ति धितिचयः । चिनोतेः किप् अनिलमागमशासनमिति
मृगभावः धितिशब्दस्य छान्दस्यो रीधैः । श्वेतत्वमुज्ज्वलत्वं
यजमानस्य वर्णवन्तः । आत्रासः आत्रसब्दः क्षिप्रवाचकः ।
आत्राः क्षिप्रफलप्रदाः सुरण्यवः भरणकर्तारः । वनपदः
वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः 'वनसदोऽवेदो रेफेण'
(३ । ३ । ११) इति प्रातिशाक्वसूत्रेण रेफागमः । वायवो
न वायव इव दीपयितारः । सोमा इव यजमाने-
ष्टदाः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

हरयो धूमकेतवो वार्तजूता उप यवि । यतन्ते
पृथगग्रयः ॥ २ ॥

उ० हरयो धूमकेतवः । ये अग्रयः हरयो हरितवर्णाः ।
धूमकेतवः धूमप्रज्ञानाः । वार्तजूता वार्तगमनाः । उपयवि
शुलोकेप्रति । यतन्ते यत्नमाचरन्ति । पृथक् । पृथ-
गिति प्राप्तं वर्णव्यापत्तिः । पृथक् नाना ताम् स्तुम इति
शेषः ॥ २ ॥

म० गायत्री विश्वरूपादृष्टा इन्द्रवायु इत्यस्याः (७ । ८)
स्थाने । अग्रयः पृथक् पृथक् नानाप्रकारेण यवि स्वर्गे उपव-
तन्ते स्वर्गे गन्तुं यज्ञं कुर्वन्ति । कीदृशाः । हरयः हरितवर्णाः ।
धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते । यत्र धूमस्तत्राग्नि-
रिति व्याप्तेः । वार्तजूताः वार्तेन जृतं समनं प्रसारो येषां ते ।
'आ वायो इन्द्रवायु इमे' (७ । ७-८) अनयोः स्थाने एते
द्वे उक्ते ॥ २ ॥

तृतीया ।

यजां नो मित्रावरुणा यजां देवाँश्च ॥ ३ ॥
बृहन् । अग्ने यज्ञि स्वं दर्भम् ॥ ३ ॥

उ० यजा नः मित्रावरुणी गायत्री । यज नः अस्माकम्
मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । यज च देवान् यज च ऋते
यजम् बृहन्महान्तम् । हे अग्ने, यज्ञि यज च स्वं दर्भं
त्वकीयं गृहम् ॥ ३ ॥

म० गायत्री गीतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वाम्
(७ । १) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, सोऽस्माकं मित्रावरुणा
यज । यज देवान् । यज गृहान् महान् कृतं यज्ञम् त्वं दमे
गृहं यज्ञि यज ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

युक्त्वा हि देवहूतमाँर॥ अर्था अग्ने रथीरिव ।
नि होता पुत्र्यैः संदः ॥ ४ ॥

उ० अधाधिनस्य । युक्त्वाहीति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० आधिनप्रदृष्टा पुरोरुक् या वां कशेखस्याः स्थाने
(७ । ११) व्याख्यातेयम् (१३ । ३७) ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

हे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्वा वत्समुपधा-
पयेते । हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुको अन्यस्यां
ददशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

उ० हे विरूपे । त्रिष्टुप् शुक्ल । हे राज्यहनी विरूपे
नानारूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । चरतः आदित्येन सहाह-
रति इतरत्र अग्नितानु रात्रिः । स्वर्थे शोभनार्थं । अन्यान्वा
वत्समुपधापयेते । अन्वा एकारात्रिः एकमग्निरूपं वत्सम्
अन्वा एकमहः एकमादित्यरूपं वत्सम् उपधापयेते । रात्रि-
रग्निदेवत्वमग्निहोत्रम् अहः सूर्यदेवत्वमग्निहोत्रं वत्समित्या-
शयः । किञ्च हरिर्हरितवर्णोऽग्निः अन्यस्यां रात्रौ स्वधावान्
अन्नवानुपभोग्यः तापपाकप्रकाशैर्भवति । शुक्रः शुक्लवर्ण
आदित्यः अन्यस्यामहमि ददशे दश्यते सुवर्चाः सुतेजाः ।
यद्वा हे यावापृथिव्या विरूपे नानारूपे परस्परापेक्षया चरतः
स्वर्थं कल्याणप्रयोजने । अन्वा पृथिवी अग्निवत्सम् अन्वा
सौरादित्यं वत्सम् उपधापयेते पोषयतः । किञ्च हरिरग्निः
अन्यस्यां पृथिव्यां स्वधावान् भवति । शुक्र आदित्यश्च
अन्यस्यां दिवि ददशे सुवर्चाः दश्यते सुतेजाः ॥ ५ ॥

म० शुक्रमहपुरोरुक् कुरतदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रजयेखस्याः
(७ । १२) स्थाने । हे राज्यहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तते ।
कीदृशे । विरूपे विविधं रूपं यवोक्ते । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः ।
स्वर्थं शोभनोऽर्थो यवोक्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्वा अन्वा
च अन्वा च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः । अन्वा एका
रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते राज्ञाग्निदेवत्वमग्निहोत्रम् । अन्वा
शिवस्वरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अग्नि सूर्यदेवत्वमग्निहो-
त्रम् । किञ्च तदेवाह । अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः
स्वधावान् अन्नवान् भवति अन्यस्यामहमि शुक्रः शुक्रः
आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः ददशे दश्यते । यद्वा हे
यावापृथिव्या अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः
दश्यते ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अयमिह प्रथमो वापि धातुभिर्होता यजिष्ठो
अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु
चित्रं विभ्रं विशेविशे ॥ ६ ॥

उ० मन्थिनः अयमिहेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० मन्थिप्रदपुरोरुक् अयं वेन (७ । १६) इत्यस्याः
स्थाने । व्याख्याता (३ । १५) ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्नि त्रिंशच्च देवा
नव चाऽसपर्थन् । औश्वन्धृतेरस्तृणन्वर्हिरेस्मा आदि-
द्वोतारं न्युसादयन्त ॥ ७ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । त्रीणि शता शतानि त्री त्रीणि
सहस्राणि त्रिंशत् नव च । देवाः असपर्थन् । सपर्थतिः
परिचरणकर्मा । परिचरितवन्तः । कथमिति चेत् । औश्वन्
अतिष्ठन् अग्निम् पूतैः । अस्तृणन् वर्हिश्च अस्मै अग्नये ।
आत् इन् अथ एष अनन्तरमेव । होतारं कृत्वा न्यसादयन्त
नितरां विनियुक्तवन्तः ॥ ७ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्याप्रयणप्रहस्य
पुरोरुक् । ये देवास (७ । १९) इति स्थाने । त्रीणि शता
त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः अग्नये
३३३९ । एते वत्सादिगणा देवा अग्निमसपर्थन् परिचरन्ति ।
सपर्थतिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवाः 'नवैवाग्नि-
वृद्धाः स्युर्वेवानां दशकैर्गणैः । ते प्रह्वयिष्णुरुद्राणां शक्तीनां वर्ण-
भेदतः' इति । ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति ।
कथं परिचरन्ति तदाह । ते पूतैरग्निमौघन् अक्षिष्यन् । 'उक्त्वा
तेचने' लुह् । अस्मै अग्नये वर्हिरेस्तृणन् वाञ्छादयन् । आत्
इन् अनन्तरमेव होतारं कृत्वा होत्रे कर्मणि न्यसादयन्त निरुक्त-
वन्तः । पूतयेचनवर्हिःस्तरणहोमवर्णनेवाग्निपतेर्यवेति भावः ॥

अष्टमी ।

मूर्धानं दिवो अरति पृथिव्या वैश्वानरमुत आ
जातमग्निम् । कविः सस्राजमतीर्थं जनानामासन्ना
पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ८ ॥

उ० अयं भुवस्य । मूर्धानं दिव इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

म० प्रकृतिवदेव भुवप्रदपुरोरुक् व्याख्याता (७ ।
२४) ॥ ८ ॥

नवमी ।

अग्निर्वृत्राणि जह्नन्त्रविणस्युर्विष्टवया । सर्गिदः
शुक्र आर्हुतः ॥ ९ ॥

उ० ऐन्द्राग्रस्य । अग्निर्वृत्राणि गायत्री । अग्निः वृत्राणि

यजमानस्य वृजिनानि । जघनन् अत्यर्थं हन्ति । किंभूतः
द्रविणस्युः धनं हविलक्षणाभिच्छन् । केन हेतुना जघनन् ।
विपन्नया । विपन्निरर्चैतिकर्मा । यजमानपूजया निमित्त-
भूतया । पुनः किंभूतोऽग्निः । समिद्धः दीप्तः शुक्रः शुक्रः
आहुतः अभिहुतः सन् ॥ ९ ॥

म० गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्रामग्रहपुरोक्तं इन्द्राग्नौ आग-
तमिष्यत्याः (७ । ३१) स्थाने । अग्निवृत्राणि पापानि
जहानन् अत्यर्थं हन्ति । यद्वलुगन्तम् । कथा । विपन्नया
पन्नतिरर्चैतिकर्मा । विपन्नया पूजया पापं हन्ति । कीदृशो-
ऽग्निः । द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति द्रविणस्यति 'सुप
आत्मनः वयम्' 'वयाच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०)
इति कपजन्तादुपलब्धः । हविलक्षणे धनमिच्छन् । समिद्धः
दीप्तः । शुक्रः शुद्धः । आहुतः निमज्जितः ॥ ९ ॥

दशमी ।

विधेभिः सोम्यं मध्वन्न इन्द्रेण वायुना । पिब
मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

उ० वैश्वदेवस्य । विधेभिः सोम्यम् गायत्री । विधेभिः
दैवैः सह । सोमसंयन्त्रि मधु हे अग्ने, इन्द्रेण च सह
वायुना च सह पिब । मित्रस्य धामभिर्नामभिः स्तुतः
सन् । तदुक्तम् 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि
दस्म ईज्यः' इति ॥ १० ॥

म० गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोक्तं ओमास-
वर्षणी (७ । ३३) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, विधेभिः विधे-
दैवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोमसं मधु पिब ।
कीदृशस्तुम् । मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः ।
'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईज्यः' इति
श्रुतेः ॥ १० ॥

एकादशी ।

आ यदिषे नृपतिं तेज आनद शुचि रेतो निषिक्तं
शौरभीके । अग्निः शर्वमनवृत्तं युवानं स्वाध्वं
जनयत्सुदयं ॥ ११ ॥

उ० आ वत् । इन्द्राग्नौ मरुत्वतीयाभ्याम् द्वे त्रिष्टुभौ ।
व्यवहितपदप्रायः आहुतिपरिणामवादिन्यौ । आ उपसर्गः
आनद इत्यनेनाग्न्यात्तेन संबध्यते । यत् यदा इषे अन्नाय
निषिक्तं नितरां सिक्तं देवतोद्देशेन क्षिप्तम् शुचि मर्चः
संस्कृतम् तेजः जगदुत्पत्तिधीजम् । नृपतिम् अग्निम् आ
आनद अन्नोत्प्रेतइष्टम् । व्याप्नोति । ततोऽपि रेतो मध्य-
स्थानं व्याप्नोति विपुलक्षणं तेजः । शौरभीके शौरपि तस्या-
हुतिपरिणामभूतस्य रसस्य अभीके निकट एव वर्तते । तत्
अग्निः शर्वम् शर्वं बलं तस्य हेतुभूतम् । अनवर्तं प्रशस्तम्
युवानम् परिपक्वं रसम् स्वाध्वं सुदु ध्यानीयम् । सर्वोऽपि

वृद्धिमभिलषति । जघपत् जनयति अष्टभिर्मांसैः । सुदयम् ।
'एव क्षरणे' । निष्पन्नमुक्तं चतुर्भिर्मांसैः क्षरति च वृद्धि-
क्षरणे ॥ ११ ॥

म० त्रिष्टुप् पराशरदृष्टा मरुत्वतीयाग्रहपुरोक्तं इन्द्र मरुत्व
(७ । ३५) इत्यस्याः स्थाने । आ उपसर्गः आनदित्यनेन
संबध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविरुत्पत्तिं सुयज-
मानस्य पालकमग्निमानदं अश्रुते व्याप्नोति । यदाग्नौ हविरुत्पत्ति-
इत्यर्थः । तदा अग्निः रेतो जगद्वीजभूतं जलम् शौरभीके ।
प्रथमा वृत्त्यर्थं । दिवः समीपेऽन्तरिक्षे जनयत् जनयति ।
मेघरूपेण च पुरः सुदयत् सुदयति क्षरति वृष्टिक्षरणे 'एव
क्षरणे' । कीदृशं तेजः । इषे वृष्टौ निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नौ
सिक्तं हुतम् । शुचि मन्त्रसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः । शर्वं बल-
हेतुभूतम् । अनवर्तं निर्दोषम् 'अवदपण्यवर्गं गर्हापणितव्या-
तिरोधेषु' (पा० ३ । १ । १०१) इति गर्हाधेऽवयमिति
निपातः । न अवयवनवचनगर्हा प्रशस्तम् । युवानं युवतुल्यं
परिपक्वसं दृढमित्यर्थः । स्वाध्वं सुदु आ समन्तात् ध्यायते
चिन्त्यत इति स्वाध्वं चिन्तनीयम् । सर्वो वृष्टिमिच्छति ।
हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षांस्तु वर्षतीत्यर्थः ।
व्यवहितपदो मन्त्रः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अग्ने शर्वं महते सौभगाय त्वं शुभ्रान्युत्तमानि
सन्तु । सं जास्पत्यं सुयममाकृणुष्व शत्रूयताम-
भितिष्ठा महासि ॥ १२ ॥

उ० अग्ने शर्वं । हे भगवन्अग्ने, शर्वं उत्सहस्व बलमावि-
ष्कुरु । महते सौभगाय । महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः । एवं
कुर्वतस्तव शुभ्रानि उत्तमानि सन्तु । शुभ्रं शीततेजसो वाचं
वा । हविलक्षणानि धनानि सन्तु वशांसि वा । किञ्च एतच्च
त्वं प्राथ्यसे । संजास्पत्यम् । जायापत्तिमिति प्राप्ते आकार-
वकारयोर्लोपः सुहृ च । सुयमं सुनियमं अन्नोन्मेषवद्वराम्
समाकृणुष्व कुरुष्व । शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छताम् । अभि-
तिष्ठ पञ्चामभिभव महासि महत्त्वानि ॥ १२ ॥

म० त्रिष्टुप् विश्वारादृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयाग्रहपुरोक्तं मरु-
त्वन्तं वृषभं (७ । ३६) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, त्वं शर्वं
उत्सहस्व बलमाविष्कुरु । किमर्थम् । महते सौभगाय महत्सौ-
भाग्यं लोकस्थितिः । उत्पद्यतस्तव शुभ्रानि उत्तमानि उत्कृ-
ष्टानि सन्तु 'शुभ्रं शीततेजसो वाचं वा' (निह० ५ । ५)
इति यास्कः । हविलक्षणान्यजानि वशांसि वा सन्तु । किञ्च
जास्पत्यं जायापत्तिमित्यर्थं जास्पत्यमिति निपातः । जायापत्त्यं
पक्षीयजमानकां सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्नोन्मेषवद्वराम्
समाकृणुष्व कुरु । सुयमं सुयमम् 'इष्टुःसुय' (पा०
३ । ३ । १२७) इति जलप्रत्ययः । किञ्च शत्रूयतां शत्रुत्व-
मिच्छतां महासि तेजसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभि-

त्रयोदशी ।

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वृमहे महि नः
श्रोष्यमे । इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति
राधसा नृतमाः ॥ १३ ॥

उ० त्वां हि । माहेन्द्रस्य त्रिष्टुप् । त्वां हि त्वामेव
मन्द्रतमं मन्दनीयतमं मन्दुहृदयं वा । अर्कशोकैः मज्जदीप्तैः ।
यथोक्तस्वानकणानुप्रदानवज्रिः । देवतायात्मवित्तसन्ता-
नगर्भगुणवृषाभिगताविष्णवित्तवृषाचर्यैः । एवं हि मन्त्रा
वीक्षाः स्युः । वृमहे वृत्तवन्तो वयम् । त्वं च वृत्तः सन्
महि महत् स्रोत्रम् नोऽस्माकम् श्रोत्रि शृणोषि । श्रुत्वा
च प्रभावयसि कर्म हे अग्ने । किञ्च इत्थं नाम त्वं महती
देवता । येन इन्द्रं न । उपमार्थो नकारः । इन्द्रमिव
त्वा शर्वसा बलेन पृणन्ति पूरयन्ति । वायुमिव च
पूरयन्ति राधसा हविलक्षणैः धनेन । नृतमाः मनुष्यतमाः
मनुष्यश्रेष्ठाः ॥ १३ ॥

म० त्रिष्टुप् मरद्वाजद्वय माहेन्द्रमहपुरोक्त इन्द्रो नृवदि-
त्यस्याः (७ । ३९) स्थाने । हे अग्ने, वयं त्वां वृमहे
वृत्तवन्तः । कीदृशं त्वाम् । मन्द्रतममतिगम्भीरम् । कैः अर्कशोकैः
अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रालैः अविष्णवृषाचर्यैः । यथोक्त-
मधीता मन्त्रा अर्कवदीप्ताः स्युरिति भावः । हि यस्मात् नोऽस्माकं
महि महत् स्रोत्रं त्वं श्रोत्रि शृणोषि । विकरणव्यत्ययः ।
किञ्च नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां राधसा हवी-
रूपेणाग्नेन पृणन्ति पूरयन्ति । देवताशब्दात्सुपो ङक् । कीदृशं
त्वाम् । शर्वसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्मितम् ।
न इत्थं उभयोः संबध्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सुरयः ।
यन्तारो ये मध्वानो जनानामूर्वान्दर्यन्तु गो-
नाम् ॥ १४ ॥

उ० त्वे अग्ने आदित्यमहस्य चर्या । त्वे तव हे अग्ने,
स्वाहुत साधुना प्रकारेणाभिहुत । प्रियासः प्रियाः सन्तु
सुरयः पण्डिताः । ये च यन्तारः निगूढितसर्वविषयाः । ये
च मध्वानः धनवन्तः । जनानां मध्ये । न केवलं धनवन्त
एव किंति । कर्वाण् अन्नप्रकारान् दयन्त । दयतिर्दानार्थः ।
ददति । गोनाम् गवामिति प्राप्ते 'गोः पादान्ते' इति लुट् ।
गवां संबन्धिभिरुपसेचनैः सहितान् ॥ १४ ॥

म० हे बृहद्यो आदित्यमहपुरोक्तौ । आद्या वसिष्ठद्वय
अन्त्या प्रस्कण्वद्वय कदाचन स्तरीरति कदाचन प्रयुच्छसीत्य-
मयोः (८ । ३ । ३) स्थाने । सुष्ठु ह्रस्वे स्वाहुतः हे स्वाहुत
हे अग्ने, जनानां मध्ये जनाः गोनां गवां संबन्धिभिर्दुग्धदधिकृतैः
सह कर्वाण् अन्नविशेषान् पुरोडाशादीन् दयन्त ददति 'दय
६८ न० उ०

दानगतिहितादानेषु' ङङ् अङ्भाव आर्पः । ते सुरयः
पण्डिताः त्वे तव प्रियासः सन्तु । कीदृशास्ते । यन्तारः निगू-
ढितेन्द्रियाः । मध्वानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र 'गोः पादान्ते'
(पा० ७ । १ । ५७) इति लुङ्गणमः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरेमे सयावभिः ।
आसीदन्तु वह्निषि मित्रो अयमा प्रातर्वावाणो
अध्वरम् ॥ १५ ॥

उ० श्रुधि श्रुत्कर्णं । हे अग्ने, श्रुधि शृणु । 'श्रुशृणु' इत्या-
दिना धिभावः । सत्वरं यज्ञमाप्तेयम् । हे श्रुत्कर्णं, शृणुतः
कर्णावधिनां वचांसि यस्य स तथोक्तः । त्वयि श्रुतवति
वह्निभिः यौवुभिर्देवैः । सयावभिः । 'या प्राप्ते' वनिप् ।
समानमासिभिः सहिताः । आसीदन्तु वह्निषि । मित्रः
अयमा च । अन्ये च । प्रातर्वावाणः प्रातरेव हविःप्राप्तिर्वेषां
ते तथोक्ताः ॥ १५ ॥

म० शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचः श्रोतारौ कर्णौ यस्य स
श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्णं, देवैः सह स्वमन्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु ।
कीदृशेदेवैः । वह्निभिः हवींषि वहन्ति ते बहयः तैः । सयावभिः
सह यान्ति ते सयावानः तैः । किञ्च मित्रः अयमा प्रातर्वावाणश्च
देवाः वह्निषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्वावाणो हविः प्रमुच्यन्ति
प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिले ॥ १५ ॥

षोडशी ।

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषा-
णाम् । अग्निर्देवानामव आश्रुणानः सुसृष्टीको भवतु
जातवेदाः ॥ १६ ॥

उ० विश्वेषामदितिः । आदित्यमग्ने दधिध्वजमन्नः ।
अयमपि पुरोक्त्या मध्ये गण्यते । तथाहि । कदाचन स्तरी-
रति । कदाचन प्रयुच्छसि । यज्ञो देवानामिति तिसृणा-
मादित्येभ्यस्त्वेत्यनुषङ्गः । त्रिष्टुप् । योऽग्निः विश्वेषाम्
अदितिः अदीनः । यज्ञियानां यज्ञसंपादकानाम् । विश्वेषां
च अतिथिः मानुषाणाम् अग्निहोत्रिणाम् । सोऽग्निः देवा-
नाम् अवाः अन्नं हविलक्षणम् आश्रुणानः समर्पयन् ।
सुसृष्टीको भवतु । जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

म० त्रिष्टुप्गोतमद्वयदित्यमहदधिध्वजं विनियुक्ता यज्ञो
देवानामित्यस्याः (८ । ४) स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु ।
कीदृशः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः
स्वप्नं यस्य अदीनः । कीदृशानां देवानाम् । यज्ञियानां यज्ञ-
होत्रिणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः
पूज्यः देवानामवो हविलक्षणमन्नमाश्रुणानः समर्पयन् । सुस-
ष्टीकः शोभनं यज्ञिकं सुखं यस्मात् सुखकारी । जातवेदाः
जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे
वरुणे स्वस्तये । श्रेष्ठे स्वाम सवितुः सर्वामनि तद्दे-
वानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

उ० महो अग्नेः । सावित्रस्य त्रिष्टुप् । महः महतः
अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे शरणे आश्रये
वर्तमानाः अनागाः अनपराधाः स्वाम । येन च मित्रे वरुणे
अनपराधा एव स्वाम । स्वस्तये अविनाशाय । येन च श्रेष्ठे
स्वाम सवितुः सर्वामनि प्रसवे । तत् देवानां संबन्धि अवः
हविलक्षणमक्षम् । अथ आवृणीमहे अधिसंस्कृतेः ॥ १७ ॥

म० छशोभानाकरथा त्रिष्टुप् सावित्रमहपुरोरुक् वाममवे-
क्षस्याः (८ । ३) स्थाने । देवानां तत् अवः अथ हविल-
क्षणमक्ष वयं वृणीमहे संस्कृतेः । क सति । सवितुः सूर्यस्य
सर्वामनि सति आज्ञायां सत्याम् । 'देवस्य स्वा सवितुः प्रसवे'
इत्युक्तेः । 'सर्वामा प्रसवोऽनुज्ञा' इति कोशः । कीदृशे सर्वा-
मनि । श्रेष्ठे अन्यदेवाङ्गातः सुगोष्ठोरुक् । तत्किम् । येना-
ग्नेन वयं स्वस्तये सन्निभन्तो भवेम । कीदृशा वयम् । अग्नेः
शर्मणि शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागतः
'क्षुपां क्षुप' (पा० ७ । १ । ३९) इति वसः क्षुः । अग्नि-
मित्रवरुणेष्वपराधरहिताः । कीदृशस्याग्नेः । महः पूज्यस्य
महते पूज्यते मह तस्य 'मह पूजायां' कृप् । समिधानस्य
दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

आपश्चित्पिप्युस्तुर्यो न गावो नक्षत्रतं जरिता-
रस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वष्ट-
हि धीमिद्वयसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

उ० इदानीमिन्द्रस्तुतिः । उक्त्वसंस्थे द्वितीयेऽहनि पुरो-
रुक् ऐन्द्रो द्वादश । आपश्चित् त्रिष्टुप् । आपोपि । पिप्युः
प्यायः पी आदेशः । पाययेयुः निमाणासोमे स्तुर्यो न गावः
मुन्वन्ति अभिपुण्वन्ति याभिर्वाग्भिः सोमं तान्तर्यः । सो-
माभिपवे हि त्रयीलक्षणा वाचो व्याप्रियन्ते । तदेतदुक्तम् ।
स्तुर्यो न गावः तर्ह्येव गावः । नक्षत्रतं जरितारस्त इन्द्र ।
नक्षत्रम् । नक्षत्रिर्व्याप्तिकर्मा । एवमनेन प्रकारेण नक्षत्राभ्यु-
वन्ति ऋतं वज्रम् । जरितारः स्तोतारः ते तव हे इन्द्र ।
एतच्च ज्ञात्वा । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ । अच्छ अभि-
वाहि । आवाहि नः अयमां वायुर्न वायुर्यथा नियुतः अन्वा-
वाति । त्वं हि वयमां । पुनस्त्वमेवमुच्यते । यस्त्वं धीभिः
स्वकीयानिबुद्धिभिः दयसे ददासि । विविधं वाजान्
अद्यानि ॥ १८ ॥

म० 'इन्द्रस्तुतप्यो द्वितीयमहर्मेवति तस्यैन्द्रा प्रहा अव-
न्तोऽन्यः पुरोरुक् सर्वमेन्द्रमसत्' (पा० १३ । ७ । १ । ४)

इति सर्वमेवेत्युक्तिः । ततः इन्द्रस्तुतसेहे उक्त्वसंस्थे सर्वमेवस्य
द्वितीयेऽहनि आपश्चित्पिप्युदि इमां त इत्यन्ता द्वादश ऋचः ।
तं प्रजया अयं येनः महो इन्द्रः कदाचन स्तुरीः कदाचन
प्रयुच्यसीति एव प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदशेन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवाय-
वादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः वसिष्ठदृष्टाः त्रिष्टुप्
ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वासो इत्यस्याः (७ । ७) स्थाने ।
हे इन्द्र, जरितारः स्तोतारः ऋत्विजः ते तव ऋतं वज्रं नक्षत्रं
नक्षन्ति व्याभुवन्ति । नक्षत्रिर्व्याप्तिकर्मा । लहि अङ्गमाव आपः ।
आपः चित् आपोऽपि निमाणास्याः पिप्युः व्याप्याययन्ति
सोमं वधयन्ति 'ओप्यामी वृद्धी' छिट्ति प्यायः पी-आदेशः ।
तत्र दृष्टान्तः । स्तुर्यो गावः इव स्तुष्वन्ति मुन्वन्ति याभिस्ताः
स्तुर्यः याभिः सोमः सूयते ता गावो वाचो वेदरुथा इव ता
यथा सोममाप्याययन्ति तथापोऽपि । अतएव तं नोऽस्यानच्छे-
दमिमुखं याहि आगच्छ । वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः
स्वान्वाभवाति । हि यतः तं धीभिः बुद्धिभिः कर्मेभिर्वा
वाजान्वाग्भिः विदयसे विविधं ददासि 'दय दानादी' अत
एवागच्छ ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

गाव उपवतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उमा
कर्णो हिरण्यया ॥ १९ ॥

उ० गाव उप । तिष्ठो गायत्र्यः । दक्षिणालक्षणा गाव
उच्यन्ते । हे गावः, उपावत उपगच्छत दक्षिणमार्गेण अवतः
प्रति । अवतमिति कूपनाम । सचाय चात्वालं तदन्तरेण हि
गवां संचारः । को हेतुरागमन इति चेत् । मही यज्ञस्य
रप्सुदा । मही महत्त्वः यज्ञस्य रप्सुदा दानं वर्तते । यतश्च
भवतीनाम् उभाकर्णो हिरण्यया उभौ कर्णौ हिरण्ययौ
कृतौ । दानार्थमेव अत उपावतेति संबन्धः ॥ १९ ॥

म० तिष्ठो गायत्र्यः आद्या पुरुमीवाजमीडदृष्टा ऐन्द्रवा-
यवस्य, द्वितीया पुरोरुक् इन्द्रवायू इत्यस्याः (७ । ८) स्थाने ।
गाव उच्यन्ते । हे गावः, अवतं कूपं चालालरूपं प्रति उपा-
वत उपगच्छत दानार्थम् । चालालान्तरेण गवां संचारोऽस्ति ।
अवत इति कूपनाम । को हेतुरागमने तत्राह । मही महत्त्वो
यावापुधिल्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्सिति रूपनाम तद्वत्स्ये
रप्सुदे वर्तते । यावाभूमी यज्ञस्य शोगां कुरुत इति वृयमुपा-
गच्छत । किंच उमा कर्णो भवतीनामुभौ कर्णौ हिरण्ययौ
हिरण्ययौ अतएव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

यदस्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अयेमा सुवावि
सजिता मर्गः ॥ २० ॥

उ० यदस्य । यत्कर्तुं अथ अस्मिन्नावि सूर उदिते उद्वते
अनागाः अनपराधो मित्रः सुवाति प्रसीति तत्कर्तुं प्रपा-

दिति शेषः । एवमर्थमर्थः सवितुर्भगवत् च वाक्यानि अवि-
शेषात् ॥ २० ॥

म० सविष्टदृष्टा मैत्रावरुणपुरोक्तं अयं वामिल्लसाः (७।१५)
स्थाने । अथ सूर्ये सूर्ये उदिते सति मित्रः अयंमा सविता
भगवत् यत् सुवाति प्रेरयति तत् कर्म कुर्यादिति शेषः । नास्ति
आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

आ सुते सिञ्चतु श्रियं रोदस्योरभिश्चियम् ।
रसा दधीत वृषभम् । तं प्रज्जथायं वेनः ॥ २१ ॥

उ० आसुते । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । वं
सोमम् रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः । दधीत धारयति ।
नष्टपक्ष्णे हि सोमो जायते । वृषभं वर्णितारम् आसुते
सिञ्चत आसिञ्चत ग्रहपात्रेषु चमलेषु सोमं हे ऋत्विजः ।
सुते अभिपुते सति सोमे । कथंभूतम् । श्रियम् श्रियोहेतु-
भूतम् । रोदस्योरभिश्चियम् सावापृथिव्योरधिगतश्रियम् ।
जगान्ध्यापिनी हि सोमश्रीः । तं प्रज्जथायं वेनः इति द्वे
प्रतीके उक्ते ॥ २१ ॥

म० छनीतिदृष्टाधिनपुरोक्तं या वामिल्लसाः (७।११)
स्थाने । रसा नदी 'रसतेः शब्दकर्मणः' (निरु० ११।२५)
इति वाक्यः । रसा नदी वृषभं वर्णितारं सोमं दधीत
पुष्पाति । दधातेलिङ् । नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मि-
न्सोमे सुते अभिपुते सति आसिञ्चत । चमलेष्विति शेषः ।
ऋत्विजः प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषभम् । रोदस्योः सावा-
पृथिव्योः श्रियं श्रियते श्रीः तम् आश्रयम् । सोमस्य जगदा-
धारत्वात् । अग्निश्रियम् अग्निं सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽ-
भिधीः तम् । तं प्रज्जथा अयं वेनः द्वे प्रतीकोक्ते शुक्रम-
न्विनोः प्राकृते (७।१२।१६) पुरोक्तौ ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषन्तिश्रियो वसानश्च-
रति स्वरोचिः । महत्तदृष्णो असुरस्य नामा विश्व-
रूपो अमृतानि तस्यौ ॥ २२ ॥

उ० आतिष्ठन्तम् त्रिष्टुप् । इन्द्रस्यात्र वृष्टिकर्मोच्यते ।
ग्रीष्मान्ते मध्यमस्थाने आतिष्ठन्तम् इन्द्रं पर्यभूषन् परि-
क्षितवन्तः । विश्वे सर्वे देवा मध्यमका देवगणाः । श्रियो
वसानश्चरति स्वरोचिः । सत्तु मध्यमस्थानः सर्वेषां देवग-
णानां श्रियः आच्छादयन् स्वेच्छया चरति । स्वरोचिः
अपराधीनदीप्तिः । तृतीयः पादश्चतुर्थान्ते व्याख्यायते सच्छ-
ब्दयोगात् । आविश्वरूपो अमृतानि तस्यौ । यत् आतस्यौ
विश्वरूपः इन्द्रः अमृतानि उदकानि उदकेषु पातयितव्येषु ।
महत् तत् वृष्णः वर्णितुः असुरस्य प्रज्ञानवतः नाम । नमनं
प्रह्वीभावः ॥ २२ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टाभगणपुरोक्तं ये देवास इत्यस्याः (७।
१९) स्थाने । इन्द्रस्य वृष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आति-
ष्ठन्तं समन्तात् स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः । स इन्द्रः
चरति सर्वत्र गच्छति । कीदृशः । श्रियो वसानः देवानां
दीप्तिः आच्छादयन् स्वरोचिः स्वं रोचिर्वस्य सः अनन्याधीन-
दीप्तिः । किञ्च विश्वं रूपयति निरूपयतीति विश्वरूपः इन्द्रो
यतः अमृतानि जलानि आतस्यौ वृष्टये आस्थितवान् वृष्णः
इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृत्रहा इत्यादि । कीद-
ृशस्य वृष्णः । असुरस्य असुरो विश्वन्ते यस्य सोऽसुरस्य
प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

प्र वो महे मन्दमानायान्भुसोऽर्वा विश्वानराय
विश्वामुर्वे । इन्द्रस्य यस्य सुमन्त्रं सहो महि अवो
नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ २३ ॥

उ० प्र वाः त्रिष्टुप् । हे ऋत्विजः, प्राचं प्राचत । वः
यूयम् स्तुतीः । महे इन्द्रविशेषणमेतत् । महते । अन्धसः
अन्धस्य दात्रे इति वाक्यशेषः । मन्दमानाय स्तुयमानाय
मोदमानाय वा । विश्वानराय सर्वभूताय । विश्वामुर्वे सर्व-
व्यापिने किञ्च इन्द्रस्य यस्य सुमन्त्रं सायुषज्ञम् । सहः
बलं च महि महच्च श्रवः श्रवणीयं च यज्ञः नृम्णं च धनं
च नृक्षमयतीति नृम्णम् । रोदसी सावापृथिव्यौ सपर्यतः
परिचर्यतः । तस्य चेन्द्रस्य प्राचत स्तुतीरित्यनुपपन्नः ॥ २३ ॥

म० सुचीकदृष्टा त्रिष्टुप् भुवमहपुरोक्तं मूर्धानमिल्लसाः
(७।२४) स्थाने । हे ऋत्विजः, यूयं विश्वानराय विश्वे
सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्राचं प्राचत । वचनव्यत्ययः ।
इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः । कीदृशाय । महे महते । वो युष्माकम-
न्धसः अन्धसा अन्धेन हवीरूपेण मन्दमानाय मोदमानाय ।
विश्वामुर्वे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वम् तस्मै सर्वव्यापिने,
विश्वं भूयसेति वा, विश्वं भवति यस्मादिति वा । संक्षिप्तानां
दीप्तः । किञ्च रोदसी सावापृथिव्यौ यस्मिन्दस्य एतान् पदा-
र्थान्सपर्यतः पूजयतः । कान् सुमन्त्रं शोभनं यज्ञम् सहः बलम्
महि महत् श्रवो यज्ञः नृम्णं धनं च । सावाभूमी यस्य
संक्षारीनि मानवतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

बृहन्निदिधिम पैशां भूरिं शस्तं पृथुः स्वरुः । येषा-
मिन्द्रो युवा सखा ॥ २४ ॥

उ० बृहन्निदिधिम पैशां भूरिं शस्तं पृथुः स्वरुः । येषा-
मिन्द्रो युवा सखा । येषामिन्द्रो युवा सर्वकर्मसु
वृद्धः सखा । तेषामेतेषां यजमानानाम् बृहन्निदिधिम महानेव
द्रुधमः भवति । महत्त्वं च साधनानां साध्योत्कर्षं कुर्वतां

भवति । भूरिशक्तं भवति । प्रधुष्य स्वयः भवति । यज्ञानां वा भूयोभूयः करणमेवाभिप्रेतं स्यात् ॥ २४ ॥

म० त्रिशोक्तदृष्टा गायत्री ऐन्द्रामपुरोक्तं इन्द्राग्नी इत्यस्याः (३।७१) स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः बृहन् इत् महानेव भवति । शक्तं शक्तं भूरि बहु । स्वयः स्वयः प्रधुः विशालः । यज्ञबाहुत्यमाशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।
महो२ ॥ अभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

उ० इन्द्रेहि । हे इन्द्र, आ इहि आगच्छ । एव च मत्सि वृत्तिं कुरु अन्वसः अध्यानीयस्य सोमलक्षणस्यास्य स्वेनांशेन । ततोऽपि विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमयागकालेभिर्मित्तभूतैः । आइहि । यद्वा सर्वसवनगतैः सोमांशुभिः निमित्तभूतैः । कस्मात्पुनस्तवमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह । यतो महानसि अभिष्टिश्च अन्वेषणशीलश्च शत्रूणामभियष्टव्यो वा । ओजसा स्वकीयेन बलेन ॥ २५ ॥

म० मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोक्तं ओमास इत्यस्याः (७।३३) स्थाने । इन्द्र आ इहि 'ओमाजोष' (पा० ६।१।१५) इति परस्वरम् । हे इन्द्र, आ इहि आगच्छ । आगच्छ अन्वसः अन्वसोऽनेन इविलक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तुल्यस्व । 'मद तृती' शपो ब्रूक् । कीदृशः त्वम् । ओजसा तेजसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः प्रपोदरादिः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्णीतिः ।
अहन्व्यसुसमुशध्वनतेष्वाविर्धेना अकृणोद्गाम्याणाम् ॥ २६ ॥

उ० इन्द्रो वृत्रम् त्रिभुभौ । य इन्द्रः वृत्रं युद्धात् अवृणोत् शर्धनीतिः । शर्ध इति बलनाम । शर्धं चतुरङ्गबले नीतिर्यस्य स तथोक्तः । प्रमायिनाममिनाम् यज्ञ मायिनां मायाविनां प्र अमिनात् । 'मीष्ट हिंसायाम्' हिनस्ति । यश्च वर्पणीतिः । वर्प इति रूपनाम । रूपसङ्घट्टः स्वेच्छारूपविहृम्भकः । यश्च अहन् हन्ति व्यंसं निरसं संधिसंवन्धिनं मायिनम् । उशध्वक् 'वशा कान्तौ' अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । दहतेरुत्तरं कृतमप्मावस्य । अय कोर्यः शत्रुत्वं कामयमानान् दहति वनेष्वपि वर्तमानान् आविर्धेना अकृणोद्गाम्याणाम् । स इन्द्रः आविः प्रकटस्व घेना स्तुतीः इत्थं शत्रुन्दहन्ति इत्थमपरिमितं धनं ददातीति । अवदपं च रमयितव्यानां यागजुकानाम् ॥ २६ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिभुप् प्रथममरुततीयपुरोक्तं इन्द्र मरुतं इत्यस्याः (७।३५) स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति 'मीष्ट हिंसायाम्' कयादिः स्वादिलाङ्गत्वं कर्मणि षष्ठी । व्यंस-महन् हन्ति । 'अस विभागो' चुरादिरदन्तः अंसयति विभजति स्वागपरानिति व्यंसो दुष्टः तम् । क । वनेषु वनस्थान् इन्ती-त्यर्थः । रमयन्ति देवान् कृते राम्याः यागजुकाः तेषां घेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति । यजमानाः स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । शर्धनीतिः । शर्ध इति बलनाम । शर्धं चतुरङ्ग बले नीतिर्यस्य सः । वर्पणीतिः । वर्प इति रूपनाम । वर्पं नानारूपं नयति प्राप्नोतीति वर्पणीतिः नानारूपधारी । उशध्वक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशध्वीरास्तान् दहति उशध्वक् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनुः सन्नेको यासि सत्पते
किं ते इत्था । संपृच्छसे समराणः शुभानैवोचे-
स्तन्नो हरिखो यत्ते असो । महो२ ॥ इन्द्रो य
ओजसा कदा च न स्तरीरसि कदा च न प्रयु-
च्छसि ॥ २७ ॥

उ० कुतस्त्वम् । इन्द्रमरुतसंवादे मरुतामेतद्वाक्यम् । हे इन्द्र, त्वम् कुतः कस्माद्धेतोः माहिनुः महनीयः सर्वस्य पूज्यः सन् शत्रून् एकः असहायः यासि । हे सत्पते, धृति-स्मृत्युद्वेष्टानरतानां पालयितः । किं इत्था किंच ते तव इत्थंभूतम् प्रयोजनमस्ति येनैकाकी यासि । संपृच्छसे समराणः संगच्छमानः शुभानैः शोभनैः वचोभिः संपृच्छसे कतमः पन्था इति । हे हरिक् हरिवन् । तत्करणं नः अस्माकं वोचे ब्रूयाः । यत्ते असो यत् व्यावृत्तिकारणं ते तव असो अस्मासु वर्तत इति । महो२ इन्द्रो य ओजसा । कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसि इति तिस्रः प्रकृताः प्रती-कोक्ताः ॥ २७ ॥

म० अगस्त्यदृष्टा त्रिभुप् सप्तममरुततीयपुरोक्तं मरुतन्त-मित्यस्याः (७।३६) स्थाने । इन्द्रं प्रति मरुताक्यम् । हे इन्द्र, हे सत्पते, धृतिस्मृत्युकाजाररताः सन्तः तेषां पते पालक, स्वमेकः सन् कृतो यासि असहायः क्व गच्छसि । ते तव किमित्था गमने को हेतुः किं प्रयोजनम् । 'या हेतौ च छन्दसि' (पा० ५।३।२६) इतीदमः धाप्रत्ययः । 'एतेतौ रपोः' (पा० ५।३।४) इतीदम इदादेशः । कीदृशस्त्वम् । माहिनुः महितः पूज्यः । निष्ठातसं नलम् घातोर्विद्विश्च छान्दसी । यद्वा मह उरस्योऽस्यास्तीति मही एव माहिनुः स्तार्थेऽण् 'इनप्यनपले' (पा० ६।४।१६४) इति टिलो-पाभावः । किंच समराणः सम्मक् गच्छन् सन् शुभानैः

शोभतैः वचनैः सर्वं संपृच्छसे कतमः पन्था इति लोकान्
पृच्छसि एकाकितात् । शोभन्ते तानि शुभानानि । शानति
शपि छेपे रूपम् । संपृच्छस्यैः शानति शपि छेपे समराण
इति । हरयोऽथा अस्य सन्तीति हरिवान् 'मनुष्यो कः संबुद्धौ
छन्दसि' (पा० ८ । ३ । १) इति रुः । हे हरिवः इन्द्र,
नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं बोधेः ब्रूहि । यत् यतो हेतोः
अस्मै वयं ते तव त्वरीया वयमिति हेतोर्वैकन्यमित्यर्थः ।
तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र महाइन्द्र इत्यस्याः (७ । ४०) महे-
न्द्रग्रहणे विनियोगः स्वदित्यस्याः (७ । १२९) स्थाने कदाच-
नेति (८ । २—३) द्वयोरादित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आ तत्त इन्द्रायर्वः पनन्ताभि य ऊर्व गोमन्तं
तिष्ठत्सान् । सकृत्सुं ये पुरुपुत्रा महीध सहर-
धारां ब्रह्मी दुर्दुक्षन् ॥ २८ ॥

उ० आ तत् विद्वत् । आहुपसर्गः पनन्तेत्याख्यातेन सं-
वप्यते । आपनन्त । पनतिः पूजाकर्मा । पूजयन्ति वृत्रवधा-
दिकम् ते तव संबन्धि कर्म हे इन्द्र, आयवः मनुष्याः यज-
मानाः । कथंभूता आयवः । अभितितृसान् । तृप्त-
तिष्ठितृसाकर्मा । ये अभितितृप्तं हिंसितुमिच्छन्ति । किमिलत
आह । ऊर्वम् अजं सोमलक्षणम् । गोमन्तं उदकवन्तम् ।
मिप्राभ्याभिः सोमोऽभिपूयते । येऽपि उदकवन्तं सोममभि-
पूयन्ति तेषां पूजयन्तीत्यर्थः । किंच । सकृत्स्वम् । एकवा-
रमेव प्रसूयते यागो हिरण्यधान्यादिभिः सा सकृत्सुसां सकृ-
त्स्वम् । ये यजमानाः । पुरुपुत्रा बहुपुत्रा । सर्वे एव
पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । मही भूमिम् । सहरधारां अन-
न्तभोगप्रदायिनीम् । बहुधा प्राणिजातं धारयन्ती वा ।
ब्रह्मी महतीम् । दुर्दुक्षन् दोषमुमिच्छन्ति । भूमिदानं सर्व-
मेधयाजिनश्चोद्यते तदभिप्रायमेतत् । ये च सोमाभिपयं
कुर्वन्ति ये च पृथिवीं ददति ते त्वां पूजयन्ति नान्ये दुर्मे-
धस इति ॥ २८ ॥

म० गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिवर्णने विनि-
योगः । यज्ञो देवानामित्यस्याः (८ । ४) स्थाने । हे इन्द्र,
आयवो मनुष्याः ते तव सर्वं कर्म आपनन्त पूजयन्ति ।
पनतिः पूजाकर्मा । लब्ध् अडमान् आर्णः । ये आयवः ऊर्वमजं
सोमरूपमभितितृप्तान् अभितितृप्तान्ति तदितुं हिंसितुमिच्छन्ति
तितृप्तान्ति 'उत्पिद् हिंसानादरयोः' सञ्जन्तः 'इत्यथ लोपः
परलैपदेशु' (पा० ३ । ४ । ९७) इत्येतेरिकारलोपः । सोमं
सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्धम् । गोमन्तं गौरदकमस्ति
वस्तिन् स गोमान् तम् मिप्राभ्यालक्षणोदकयुतम् । तामिरेव
सोमः स्यते । किंच ये मनुष्याः मही भूमिं दुर्दुक्षन् दुपुक्षन्ति
दोषमुमिच्छन्ति । दुहेः घनन्ताब्द पूर्ववदिकारलोपः । तेऽपि
तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशी महीम् । सकृत्स्वं सकृदेक-

वारमेव स्तुते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्स्वं ताम् । पुरुपुत्रां
बहुपुत्राम् । सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहरधारां
सहस्रं धारा हिरण्यदयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् । यद्वा
सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति सहरधारां ताम् । ब्रह्मी
महतीम् । ये विप्राः सोमानिपयं कुर्वन्ति ये च अत्रिया भूमिं
दुहन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वृत्रवधादिकर्म स्तुवन्ति
नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

इमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा
यत्त आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्र
देवासः शर्वसामदक्षन्तु ॥ २९ ॥

उ० इमां ते हे इन्द्र, इमां ते तव धियं स्तुतिं प्रभरे
प्रहरामि शपयामि । कथंभूतस्य ते । महः महतः । कथं-
भूतां धियम् । मही महतीम् । अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणा
वाक् । यत्त यस्यात्ते तव स्वभूतान् गुणान् आनजे अभि-
व्यनक्ति ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति । किंच । तमे-
वेन्द्रम् । उत्सवे च अभ्युदये प्रसवे च अभ्यनुज्ञानाय
विषयभूतायाम् । सासहिं शत्रूणामभिभवितारम् । देवासः
देवा अपि शवसा मदक्षन्तु । शवसा बलेन अन्व-
मदन् अभिवृषन्ति । पूर्वोर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः उत्तरस्तु परोक्ष-
कृतः अतो वाक्यभेदेन व्याख्यानम् ॥ २९ ॥

म० कृतसदृशा जगती सामित्रपुरोरुक् वामनयेत्यस्याः
(८ । ६) स्थाने । हे इन्द्र, इमां मामभी धियं बुद्धिं स्तुतिं
वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते ।
महः महतः पूज्यस्य । कीदृशी धियम् । मही महतीम् । य-
त्त यस्यात् अस्य यजमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे कियमाणे
ते तव आनजे त्वां व्यनक्ति । कर्मणि षष्ठी । अणेर्हिन् मलोप-
श्छन्दसाः । किंच देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन् अनुम-
दन्ति स्तुवन्ति 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८९)
इत्यनोः परः प्रयोगः । क स्तुवन्ति । उत्सवे अभ्युदये । प्रसवे
गुर्वायनुज्ञायां सख्याम् । यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे
इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रम् । शवसा बलेन सासहिम् सहते
सासहिः शत्रूणामभिभवितारम् । वी समुच्चये ॥ २९ ॥

इन्द्रस्तुत्सवे द्वितीयमहः समाप्तम् ॥

त्रिंशी ।

विभ्राद्वहृद्विषतु सोम्यं मध्वायुर्दधेघज्ञर्पताव-
विहुतम् । वार्तजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः
पुपोप पुरुधा वि रञ्जति ॥ ३० ॥

उ० विभ्राद्वहृद्विषतु सोम्यं मध्वायुर्दधेघज्ञर्पताव-
विहुतम् । वार्तजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः
पुपोप पुरुधा वि रञ्जति ॥ ३० ॥

उ० विभ्राद्वहृद्विषतु सोम्यं मध्वायुर्दधेघज्ञर्पताव-
विहुतम् । वार्तजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः
पुपोप पुरुधा वि रञ्जति ॥ ३० ॥

प्रायः । अभिरक्षति त्मना आत्मनैव जगत् । 'मन्त्रेणाद्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । यश्च प्रजाः पुपोष पोषयति शीतोष्णययैः । यश्च पुरुषा विराजति बहुधा च दीपयति अग्निविद्युत्क्षत्रादिरूपैः । स विभ्राद् विविधं भ्राजते इति विभ्राद् सूर्यः । बृहत् महत् पिबतु सोमं सोममयं मधु । किं कुर्वन् । आयुः जीवन्मन् दधत् स्वापयन् यज्ञपतौ यजमाने । अविहुतम् अनवच्छिद्यतम् । 'हू कौटिल्ये' । 'हुहरेश्छन्दसि' इति हुआदेशः ॥ ३० ॥

म० अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् । तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्तद्वच्चरतृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वे सौर्यमसदिति' (१३ । ७ । १ । ५) । चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रः प्रतीकोक्ताः । एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उच्यन्तेत्येव सर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि । ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहणमन्त्रा बोध्याः । विभ्राद्बृहद्वा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभ्राद् सूर्यः सोम्यं सोमरूपं हविः पिबतु । कीदृशं सोम्यम् । बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् । यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्पाति च । पुरुषा बहुधा विराजति च शोभते । कीदृशः । यज्ञपतौ यजमाने अविहुतमसच्छिद्यतमायुः दधत् स्वापयन् । वातश्रुतः वातेन प्रेरितः । वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः । त्मना 'मन्त्रेणाद्यादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इत्याकारलोपः । 'हू कौटिल्ये' 'हुहरेश्छन्दसि' (पा० ७ । २ । ३१) इति हु आदेशः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं ब्रह्मन्ति केतवः । दृशे विश्वायि सूर्येण स्वाहा ॥ ३१ ॥

उ० उदुत्वमिति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

म० ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता (७ । ४१) ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

येना पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनां २॥ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३२ ॥

उ० येना पावक । हे गायत्री सर्वमेधाग्निश्चीयते तेन रूपेण । आत्मानं संपाद्य क्षिप्रं यजमानो मोक्षं प्राप्नोति तदिह प्राप्नोते । येन हे पावक पावयितः, येन चक्षसा दर्शनेन । भुरण्यन्तम् जनान् अनु । शकुनिः क्षिप्रपाती भुरण्युरिगभिधीयते । सर्वमेधयाजिनो जनान् अनुभुरण्यन्तम् पक्षिरूपेणात्मानं संपाद्य क्षिप्रं गच्छन्तमित्यर्थः । त्वं हे वरुण सूर्य, पश्यसि । तदोष्वाहारेण वाक्यपरिपूर्तिः । येन जनान् अनु भुरण्यतः पश्येति ॥ ३२ ॥

म० प्रस्कण्डदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक् । सर्वमेधे

पलाकारेणाभिधीयते तद्रूपमात्मानं संपाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पावक शोधक, येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि । क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः । भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन्तम् । किमन्तात् वातुप्रलयः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गच्छन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनान्स्नानपि भुरण्यतः हे वरुण, त्वं पश्य । वरुणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

दैव्यावध्वर्यु आगतं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञे समजाथे । तं प्रज्ज्वायं वेनश्चित्रं देवानाम् ॥ ३३ ॥

उ० दैव्यावध्वर्यु । हे दैव्यावध्वर्यु अध्वरस्य नेतारौ हह आगतम् आगच्छतम् आगमनं कुरुतम् । रथेन सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वह् यस्य स सूर्यत्वक् तेन सूर्यत्वचा । मध्वा मधुस्वादुना हविषा सोमपुरोडाशेन दध्यादिना । यज्ञं समजाथे समासमिति साधुरूपं समंजस्यतम् । प्रभूतानि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तं प्रज्ज्वायं वेनश्चित्रं देवानामिति तिस्रः प्रतीकोक्ताः ॥ ३३ ॥

म० आश्विनपुरोरुक् गायत्री । देवानामिभौ दैव्यौ हे दैव्यावध्वर्यु अध्विनी, युवां रथेन आगतमागच्छतम् । आपो लृक् । कीदृशेन रथेन । सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् कान्तिर्यस्य तेन । एव मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समजाथे युवां संमजस्यतम् । बहूनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तं प्रज्ज्वायं (७ । १२) अयं वेनः (७ । १६) चित्रं देवानाम् (७ । ४२) तिस्रः प्रतीकोक्ताः । आथे हे शुकमन्त्रिपुरोरुक् तृतीयाश्रयणस्य ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

आ न इवाभिर्विदधे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु । अपि यथा युवानो मत्संज्ञा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

उ० आ नः त्रिष्टुप् । द्वितीयोऽर्धचंद्रः प्रथमं व्याख्यायते वच्छब्दयोगात् । अपि यथा येन प्रकारेण । हे देवा, युवानः सर्वकर्मक्षमा अविपरिणामिनो वा नारस्य माद्यथ तृप्तय नः अस्माकं गृहे । विश्वं जगदुदराम इति कृत्वा अभिपित्वे अभिपतनकाले प्राप्ते । मनीषा मनीषयेति विभक्तिव्यत्ययः । मनस इच्छया । अपि तथा तेन प्रकारेण माद्यत यथेष्टम् । नः अस्माकं विदधे यज्ञे इवाभिः करणभूतैः । सुशस्ति अविभक्तिको निर्देशः । सुशस्तिभिश्च शोभनैः संसर्गैश्च करणभूतैः । विश्वानरः आ एतु सविता च देवः आ एतु ॥ ३४ ॥

म० अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् भुवपुरोरुक् । विश्वानरो विश्वानरः

हितकारी सविता देवः नोऽस्माकं विदधे यज्ञपदे आ एतु
आगच्छतु । कथम् । इहामिः सुशक्ति यथा स्यात् तथा इहा-
भक्षणेन शोभना शक्तिः शंसने प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा ।
यथा सर्वे इहा भक्षयन्ति तथा एतिल्लभ्यः । यद्वा सुशक्ति
विभक्तिलोपः । कीदृशे यज्ञपदे । सुशक्ति सुशक्तौ इहामिः
शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाद् । हे सुवानः,
जरारहिता देवाः अपि निधितम् अभिपिबे अभिपतने
आगमनकाले यथा येन प्रकारेण सूर्यं मत्सथ 'मद तप्तौ'
तुष्यथ तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तुं जज्ञमे पुत्रगवा-
दिकं मनीषा मनीषया तुष्या मत्सथ । अन्तर्भूतत्प्यर्थः ।
तर्पयत । यथा भवद्भिस्तुमिः क्रियते तथास्मत्प्रजात्सर्पणीया
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

यद्य कच वृत्रहृद्गदा अभि सूर्य । सर्वं तदि-
न्द्र ते वशे ॥ ३५ ॥

उ० यद्य । द्वे गायत्री । यत् अथ कच कुत्रचित् यत् ।
हे वृत्रहन् वृत्रस्य पाप्मनः शर्वरस्य तमसो हन्तः, त्वम्
उदगा अभि अभ्युदगाः अभ्युदेधि । हे सूर्य, तत्सर्व-
मेतत् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त, ते तव वशे वर्तते । त्वमेवैक
ईश्वरो न द्वितीय इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

म० श्रुतकथमुक्तदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्रपुरोक्त । 'वृत्रो
मेधे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ' इति कोशाद्भ्रममन्धकारं
शर्वरं हन्तीति वृत्रहा रविः । हे वृत्रहन्, हे सूर्य, हे इन्द्र
ऐश्वर्ययुक्त, अथ यत् कच वृत्र कुत्रचित् लमभि उदगाः
अभ्युदेधि तत्सर्वं ते तव वशोऽस्तीति शेषः । यद्वा उदगाः वृत्र
पुरुषव्यलयः । यत्किंचिन्नाणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्व-
स्येभिता लमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा-
भासि रोचनम् ॥ ३६ ॥

उ० तरणिर्विश्वदर्शतः । यस्य तरणिरसि तूर्णं वर्तसे
विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयश्चासि । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषश्च
कर्तासि हे सूर्य, तं त्वां प्रति तथा जूमः त्वमेव विश्वं सर्वम्
आभासि दीपयसि । रोचनं दीप्तम् अग्निविद्युद्गह्वरकारूपं
त्वदीयमेवैकं ज्योतिः सर्वत्राभातीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

म० प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोक्त । हे सूर्य, त्वं
ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि । विश्वमाभासि प्रकाशयसि च ।
अग्निविद्युच्चन्द्रचन्द्रप्रह्वरकाराणि सतीषं तेज इत्यर्थः । कीदृशं
विश्वम् । रोचनं दीप्यमानं स्वप्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्तम् ।
तरणिः तरव्यतिक्रामति नमोवर्त्तते तरणिः 'अश्ववितृभ्यो-
ऽग्निः' (उणा० २ । ९८) इति तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः
विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः । दशेरतच्च ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततुष-
संजभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वास-
स्तनुते सिमसै ॥ ३७ ॥

उ० तत्सूर्यस्य । द्वे त्रिष्टुभौ । तदेव सूर्यस्य देवत्वम् ।
तच्च महित्वं महाभाग्यम् । तत्किमित्यत आह । मध्या कर्तो-
र्विततं संजभार मध्या मध्ये इत्यर्थः । कर्तोः कर्मण इत्यर्थः ।
मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां देवासुरमनुष्यसंवन्धिनो विततं
रश्मिजालं अहर्लक्षणं संजभार । अयमेव संहर्ते तान् यत्त-
त्तनुते शक्नोति न चोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः । किंच यदा
इत् अयुक्त यदा प्रयुक्ते आत्मनि आत्मसंस्थान्करोति हरितः
हरितवर्णोन्मत्समीन् । ह्यन्तमनकाले लोहिततां यन्ति सब-
स्थात् सहस्थानादाह्वय पृथिव्यादिलोकत्रयं तेषां सहस्था-
नम् तत्रहि ते निपतन्ति । आद्रात्रीवासस्तनुते । आप्
अथानन्तरम् रात्री तमोमयं वासः तनुते वितारयति ।
सिमसै सर्वस्य जगति एकत्रादित्यसहितं ज्योतिरेकत्र तमः
आदित्यप्रभावात्प्रजमतीत्यवमभिप्रायः ॥ ३७ ॥

म० कुत्सदष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुततीययोः पुरोक्तौ । सूर्यस्य
तत् देवत्वं देवतानुभावः । तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् ।
तत् किम् । कर्तोः 'ईश्वरे तोमुक्तनुनौ' (पा० ३ । ४ । १३)
करोतेतोमुत्प्रत्ययः । कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये
विततं वित्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहर्ते । न ह्यन्व
एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः । किंच
यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णोन्मत्समीनयुक्त युक्ते आत्मनि
आरोपयति सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यंशवो वत्र तत्सधस्थं व्योम-
मण्डलम् । 'सध मादस्थयोऽश्नन्दसि' (पा० ६ । ३ । १६)
इति सहस्य सधादेशः । सन्ध्याकाले पीतवर्णान्शून् यदा
व्योममण्डलात्सन्ध्याव्योमजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री
निशा सिमसै वासः तनुते । सर्वं वस्तु तमसाच्छादयती-
त्यर्थः । सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् । सिमसब्दः सर्वप-
र्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते
शोरुपक्षे । अनन्तमन्यद्वृत्तदस्व पार्जः कृष्णमन्य-
द्वृत्तः संभरन्ति ॥ ३८ ॥

उ० तन्मित्रस्य । सूर्यः तदपं ज्योतिः कृणुते कुरुते
शोर्लोकस्य उपस्थे उत्सङ्गे । मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे अक्ष-
नाय । मित्रो हि सुकृतिनो गृह्णाति वरुणः दुष्कृतिनो गृह्णाति
एवमनेन प्रकारेण जगद्वुगृह्णातीत्यभिप्रायः । किंच अनन्तम्
अपथन्तं कालतः देशतव । अन्यत् एकम् । कसत् शुद्धं
जगत्तरणादिभिर्विद्युक्तम् । विज्ञानजनमानन्दः अल सूर्यस्य

पाजः । पाज इति बलमास इह तु रूपमुच्यते । रूपम् अस्तीति दोषः । तच्चाद्वैतलक्षणम् कृष्णं द्वैतलक्षणं अन्यत् अपरं रूपम् हरितः हरिणा इन्द्रियवृत्तयः संभरन्ति निदानभूता भवन्ति ॥ ३८ ॥

म० सूर्यो योः तुलोकसोपस्थे उत्तरतो मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते । येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचक्षे पश्यति । मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो मिगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यम् । कश्चात् शुद्धं शीघ्रमानं विज्ञानधनानन्दं प्रदीप्य । अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा संभरन्ति धारयन्ति । इन्द्रियमाशं द्वैतरूपमेकम् । एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः । पाज इति बलनाम इह रूपमुच्यते । रोचत इति कश्चात् । औणादिकेऽतिप्रलये चकारो रस्य शकारो गुणाभावश्च निपालते । तदा 'कस हिंसायाम्' रच्यर्थे वर्तमानादस्माकः शतरि क्वादिति रूपम् ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

बष्महूर् २॥ असि सूर्यं बडादित्य मुहूर् २॥ असि ।
मुहूर्त्तं सुतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव मुहूर् २॥
असि ॥ ३९ ॥

उ० बष्महान् । प्रगाथः द्वाभ्याम् । पूर्वो बृहती उत्तरा सतीबृहती । बद् सत्यम् महान्प्रब्रह्म असि । हे सूर्य, बद् हे आदित्य, तेजसामादानादादित्यः । महानसि । किंच महः महतः ते तव सतः महिमा महाभाष्यं सर्वेषु देवेष्ववस्थितम् पनस्यते पूज्यते सर्वैः प्राणिभिः । अद्धा सत्यं हे देव दानादिगणयुक्तं, महान् असि । जम्पासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथा अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया इति ॥ ३९ ॥

म० जमदग्निदृष्टे द्वे बृहतीसुतोबृहती । आषा माहेन्द्रपुरो-
रुक् । बडित्यन्वयं सत्यापम् । हे सूर्य, सुवति श्रेयसि कार्येषु जगदिति सूर्यः 'राजसूयसूर्य' (पा० ३ । १ । ११४) इत्यादिना वचनतो निपातः । बद् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि । आदत्तेऽश्विनित्यादित्यः हे आदित्य, बद् त्वं महानसि । किंच महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तुयते । हे देव, शीघ्रमान, अद्धा सत्यं त्वं महानसि । जम्पासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

बह्सूर्ये अवंसा मुहूर् २॥ असि सत्रा देव मुहूर् २॥
असि । मुहूर्त्तं देवानामसूर्यः पुरोहितो विनु ज्योति-
रदाभ्यम् ॥ ४० ॥

उ० बद् सूर्यं बद् सत्यम् हे सूर्य, अवसा अवसावेन

धनेन महानसि । सत्रा सत्यम् हे देव, महानसि । किंच मुहूर्त्तं स्वकीयेन महत्त्वेन त्वमेव देवानां मध्ये असूर्यः । असवः प्राणाः सन्ति येषां ते असुराः रो मत्स्वर्गीयः तेभ्यो हितः असूर्यः । उग्रादादित्याद्यत् । प्राणिभ्यो हित इत्यर्थः । पुरो-
हितश्च पुर एनं प्राति सर्वेषु कार्येष्विति पुरोहितः । किंच विनु व्यापि । ज्योतिः विज्ञानधनानन्दम् । अदाभ्यश्च अनुपार्हिसितम् ॥ ४० ॥

म० आदित्यप्रह्वप्रथमग्रहणम् । हे सूर्य, बद् सत्यध्वसा धनेन वससा वा त्वं महानसि । हे देवा, सत्यं त्वं महानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । केन । महा महत्त्वेन । कीदृशः लम् । असूर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसूर्यः प्राणिहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः । सर्वदेवानां सूर्यार्पदानानन्तरमेव पूजाधिकारार्थः । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपार्हिसं ज्योतिः तेजः । तमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि
जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ४१ ॥

उ० आयन्त इव । बृहती । यथा आयन्त आभिताः
सूर्यरश्मयः विश्वानि धनानि । इदिति निपातः पादपूर्णाथैः । इन्द्रस्य संबन्धीनि इन्द्राजुजातानि । भक्षत आख्यातमेतत् अनुदात्तत्वात् विभज्यन्ते विभज्यन्ते एवं वयमपि समाभिताः सूर्यं विश्वानीन्द्रस्य धनानि विभक्षामः । किंच वसूनि धनानि जाते पीवाद्दौ जनमाने जनिष्यमाने च भविष्यत्काल-
विषये । ओजसा तलेव ज्ञानकर्मसमुच्चयकारितया । प्रति-
पुरुषम् भागं न भागमिव । दीधिम निधीमहि स्थापयाम । दधातेरेतद्रूपं ननु ध्यायतेरथैवौक्त्वात् ॥ ४१ ॥

म० रुमेधदृष्टा बृहती । आदित्यस्य पुनर्महणम् । आयन्त इति धायन्तः 'धिन् सेवायाम्' अतः शतरि क्षपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । इव एवार्थः । सूर्यं धायन्तः आश्रयन्तः एव अर्थादरमयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भज्यन्ते, विभज्यन्ते । प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः । 'भज नामसेवयोः' अस्य लुङि तङि प्रथमबहुवचने रूपम् । अद्धभाव आर्थः 'आत्मनेपदेशमतः' (पा० ७ । १ । ५) इति अस्मादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदाता वृष्टि भूमौ विभज्यन्तीत्यर्थः । किंच त्वं ताप्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम । स्वापयामेत्यर्थः । किमिव भागं न भागमिव । यथा स्वभागे पुत्रादिषु धारयामस्त्यर्थः । 'धि पूतौ' लङ् व्यत्ययेन क्षपः ङः द्वित्वम् । तुनादि-
लादभ्यामदीर्घः ॥ ४१ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

अथा देवा उदिता सूर्यस्य निरहसः पिपृता
निरवधात् । तत्रोमित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः
सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ४२ ॥

उ० अथा देवाः । हे त्रिष्टुभौ । अथास्मिन्नहनि हे देवाः,
रश्मयः उदयकाले सूर्यस्य । निरहसः पिपृत निष्पिपृत
निर्मुञ्चत अहसः पापात्सकाशात् अदितिर्वाहवाहुश्च हितनि-
गृहोपधाद्विपरीतात् निरवधात् निष्पिपृत च निर्मुञ्चत च
अवधात् अवदनीयात् । येन दुर्वशो भवति तदवशम् । तदेत-
दुच्यमानम् नः अस्माकम् मित्रावरुणः मामहन्तां पूजयतु ।
अदितिः सिन्धुः नदी । पृथिवी उत जपि च द्यौः ॥ ४२ ॥

म० इत्यदृष्टा त्रिष्टुप् दध्नादित्यप्रथमपणे विनिर्वाणः ।
वीज्यन्ति वीज्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः, मोऽस्मानहसः
पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत । अवधात् दुर्वशसोऽपि निःपिपृत
पृक् कुरुत । अस्माकं पापानि दुर्वशांसि च नाशयतेत्यर्थः ।
कः । अथास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अथ सूर्योदये-
ऽस्याशुदान्कुरुतेत्यर्थः । जयोजय 'काचोऽस्तिकः' । 'निपा-
तस्य च' (पा० ६ । ३ । १३५, ३६) इति वीर्यः ।
'अन्येषामपि हृदयते' (पा० ६ । ३ । १३५) इति वीर्यः
पिपृतेत्यत्र । किं मित्रादयः तत् नः अस्मद्वचनं मामहन्तां
पूजयन्तु । अत्रोक्तुर्वैलक्षण्यः । के मित्रः वरुणः अदितिः देव-
माता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः
स्वर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

आ कुण्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं
मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
सुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

उ० आ कुण्णेन । आवर्तमानः पुनःपुनर्भ्रमणं कुर्वन् ।
कुण्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह निवेशयन् स्वेष्टु स्वेष्टु
प्रदेशेषु स्थापयन् असुरं देवादिकम् मर्त्यं च मनुष्यादिकं
च । हिरण्ययेन हिरण्यमयेन सविता रथेन । आदेवो याति
आवाति देवः दानाविगुणयुक्तः सुवनानि भूतजातानि पश्यन्
कानि कानि साधु कुर्वन्ति कानि कानि वा असाध्विति
स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

म० हिरण्यस्त्वदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोक् । सविता देवः
हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आवाति आगच्छति । किं कुर्वन् ।
कुण्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन्
अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वल्पप्रदेशेषु
स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसा-
ध्विति विचारयन् ॥ ४३ ॥

तृतीयं सूर्यस्तुतकथ्यमहः समाप्तम् ।

६९ अ० उ०

चतुश्चत्वारिंशी ।

प्रवावृजे सुप्रया वहिरिषामा विषपतीव वीरिटे
इषाते । विशाम्कोरुपसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये
नियुत्वान् ॥ ४४ ॥

उ० प्रवावृजे । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवस्तुतिः । चतुर्थेऽहनि
सर्वमेधे वैश्वदेव्यः पुरोरुचः । प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते
सुप्रयाः सुप्रयाणं सुगमनम् बर्हिः एषाम् । येषामिति
सर्वनामव्यत्ययः । येषां यजमानानाम् । आह्रियते आगच्छ-
तम् अभिनौ । कथमिव । विषपती इव सर्वस्य पती इव ।
वीरिटशब्दो गणवचनः । यथा विशां मनुष्याणां पती
राजानो विशां मनुष्याणां गणे अवस्थितौ । कस्मिन्काले ।
अक्तोः रात्र्याः अवसाने । उपसः आगमनकाले ।
पूर्वहृतौ पूर्वस्मिन् आह्वानकाले । किं वायुः नियुत्वान्
अश्वान् । पूषा च स्वस्तये स्वस्त्वयनाय अविनाशाय
आह्रियते ॥ ४४ ॥

म० अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत् । तथाच श्रुतिः 'वैश्व-
देवश्चतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा प्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः'
(१३ । ७ । १ । ६) इति । वैश्वदेवस्तु चतुर्थेऽहनि एकादशं
पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिषाविवा-
न्तप्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः । वसिष्ठहृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवा-
यवपुरोक् । एषां यजमानानां स्वस्तये कल्याणाय वीरिटे-
ऽन्तरिक्षे वर्तमानौ वायुः पूषा च आ इषाते आगच्छतः ।
'हे कान्त्यसन्नगतिव्याह्वारौ' व्यत्ययेन तद् । कीदृशो वायुः ।
नियुत्वान् नियुतो नियुत्संज्ञा अथाः सन्त्यस्य सः । 'नियुतो
वायोः' इत्युक्तेः । कस्मिन् काले । अक्तोः रात्रेः उपसः दिनस्य ।
पूर्वहृतौ पूर्वा चासौ ह्युतिश्च पूर्वहृत्तिल्लसाम् । प्रथमाह्वान-
काले । अमिहोत्रहोमकाले इत्यर्थः । उपसः पूर्वाह्वाने पूषा रश्मि-
रायाति रात्रौ वायुः । वायुना वायुसंज्ञादभिलक्ष्यते रात्रिहो-
मस्यामिदेवत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । कथमिव । विषपतीव यथा
विशां पती द्वौ राजानौ विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छ-
तस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्तये इषाते । एषां केषाम् । येषां
बर्हिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रक्षीयते 'वृवी वृत्तिलागयोः' लिट्
अभ्यासरीषेः संहितायाम् । कीदृशं बर्हिः । सुप्रयाः शोभने
प्रयः प्रगमनं प्रसरणं यस्य तत् सुप्रयः वीरिटेऽहान्दसः ।
सम्यक् विधिना प्रक्षीर्णमित्यर्थः । वीरिटशब्दो गणवचनः ।
तथाच यास्कः 'प्रवृज्यते सुप्रयाणं बर्हिरेषामिषाते सर्वस्य
पातारौ वा पाळयितारौ वा वीरिटमन्तरिक्षे मियो वा भास्यौ
वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतनवो आस-
क्तनवश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने भयं भासौ नक्षत्राणां तननम्
गणमपि दृष्ट्वा वोढारौ विन्यसति मियो वी-आदेशे तनोतेः
रिटाः' (निरु० ५ । २०) इति ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

इन्द्रवायू बृहस्पति मित्राग्नि पूषणं भगम् ।
आदित्यान्मरुतं गणम् ॥ ४५ ॥

उ० इन्द्रवायू बृहस्पतिम् । तिस्रो गायत्र्यः । इन्द्रवायू
बृहस्पतिम् । मित्रा मित्रमिति प्राप्ते आकारः । मित्रम् अग्निम्
पूषणम् भगम् । आदित्यान् मरुतं च गणम् आहूयामीति
शेषः ॥ ४५ ॥

म० मेधातिथिदष्टे हे गायत्री । आथा ऐन्द्रवायवस्य पुनः
मेहणे द्वितीया मेधावरुणग्रहणे । इन्द्रवायू बृहस्पति मित्रा ।
विभक्तोऽकारः । अग्नि पूषणं भगम् आदित्यान् मरुतं मरुत्सं-
न्धिनं गणं एतानाहूयामि ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः ।
करतां नः सुरार्धसः ॥ ४६ ॥

उ० वरुणः प्राविता । वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता
रक्षकः भुवन् भवतु मित्रश्च । विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः
अवनेः पालनैः । किं करतां कुरुतां च नः अस्मान्
सुरार्धसः शोभनधनान् ॥ ४६ ॥

म० वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनेः
रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवन् भवतु । भवतेत्य-
स्येन तुवादितात् वाप्रत्ययः 'इत्थ लोपः' (पा० ३ । ४ ।
९०) इति तिप् इलोपः धातोश्च । किं मित्रावरुणौ
नोऽस्मान् सुरार्धसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् । शोभनं
राधो येषाम् ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सज्जात्यानाम् । इता
मरुतो अश्विना । तं पुत्रज्ञायं वेनो ये देवास
आ न इडाभिर्विश्वेभिः सोम्यं मध्वोमांसश्च-
र्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

उ० अधि नः । अधि इत् अथागच्छति नोऽस्माकम् एषां
च सज्जात्यानामुत्तिष्ठाम् । हे इन्द्र, हे विष्णो, हे मरुतः,
हे अश्विनौ । अथ प्रतीकोक्ताः तं प्रजया । अयं वेनः । ये
देवासः । आ न इडाभिः विश्वेभिः सोम्यं मधु ।
ओमांसश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

म० कुर्वीदृष्टा गायत्र्याधिनपुरोक्तः । हे इन्द्र, हे विष्णो,
हे मरुतः, हे अश्विना अश्विनौ, नोऽस्माकमेषां सज्जात्यानां
समानजातीनामपि सज्जात्यमन्ये कृतमित आगच्छत । अत्र
प्रतीकोक्ताः तं प्रजया (७ । १२) शुक्रग्रहे अयं वेनः
(७ । १६) मन्विग्रहे ये देवासः (७ । १९) आप्रवणस्य
आ न इडाभिः (३३ । ३४) भुवस विश्वेभिः सोम्यं मधु

(३३ । १०) ऐन्द्रामस्य ओमांसश्चर्षणीधृतः (७ । ३३)
वैश्वदेवस्य ग्रहणे ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

अम इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्वः प्रयन्त मरु-
तो विष्णो । उभा नासत्या रुद्रो अथ प्राः पूषा
भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

उ० अम इन्द्र विष्णुः । हे अमे, हे इन्द्र, हे मित्र,
हे देवाः । शर्वः बलं संगृह्य । प्रयन्त प्रगच्छत । सोमिनो
गृहं सोमं पातुम् । हे मरुतगण उत अपि हे विष्णो ।
प्रत्यक्षकृतोऽयमर्थः । द्वितीयस्तु परोक्षकृतः वाक्यभेदात् ।
उभा नासत्या उभौ नासत्यौ रुद्रः अथ अथ प्राः देवपत्न्यः पूषा
भगः सरस्वती च जुषन्त सेवन्त यज्ञं सोमपानाय ॥ ४८ ॥

म० प्रतिशत्रुदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्तीयपुरोक्तः । हे अमे,
हे इन्द्र, हे वरुण, हे मित्र, हे देवाः, हे मरुत मरुत्तण,
उतापि हे विष्णो, यूनं शर्वः बलं प्रयन्त प्रगच्छत दत्त ।
यमेः शपो लुक् । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह । उभा
नासत्या उभौ नासत्यत्वधिनौ रुद्रः अथ अथ प्राः देवपत्न्यः
पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां इवीपि ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवी यां
मरुतः पर्वता ॥ अपः । हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मण-
स्पतिं भगं नु शशंसं सवितारं मृतये ॥ ४९ ॥

उ० इन्द्राग्नी मित्रावरुणा । जगती । इन्द्राग्नी च
मित्रावरुणौ च अदिति च स्वः आदित्यं च पृथिवीं च यां
च मरुतश्च पर्वताश्च अपश्च हुवे आहूयामि । विष्णुं च पूषणं
च ब्रह्मणस्पतिं च नु क्षिप्रम् शंसं शंसितव्यं सवितारं च हुवे ।
ऊतये अवनाय ॥ ४९ ॥

म० वत्सारदृष्टा जगती सप्तममरुत्तीयपुरोक्तः । इन्द्राग्नी
मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् यां शुलोकम्
मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणं ब्रह्मणस्पतिम् भगम्
शंसं सुखं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमृतयेऽवनायाहं हुवे
आहूयामि ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहृत्ये भरहृती
सज्जोषाः । यः शशंसते स्तुवते धार्धिं पञ्च इन्द्र-
व्येष्टा अस्मौ २ ॥ अवनतु देवाः ॥ ५० ॥

उ० अस्मे रुद्राः । त्रिष्टुभः पञ्च । अस्मे अस्माकं रुद्राः
मेहनाः सेवनाः यद्वा महनीयाः । पूजनीयाः पर्वतासः पर्व-
ताश्च वृत्रहृत्ये वृत्रवधे भरहृती संग्रामाह्वाने च । सज्जोषाः
समानजोषणाः समानप्रीतया । पृकाभिप्राया भवन्ति

शेषः । यद्य् अंसते शस्त्राणि स्तुवते स्तौति च शस्त्राणि ।
धावि दधति हवींषि । पञ्चः प्रार्जितधनः सन् । तस्मै च
रुद्राः सजोषाः भवन्तु । किञ्च इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां
ते तथोक्ताः । अस्मान् भवन्तु पालयन्तु देवाः ॥ ५० ॥

म० पञ्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोक्त । जो
नरः शंसते शस्त्राणि शंसति स्तुवते स्तौति शस्त्राणि प्रकर्षेण
जपति पञ्चः प्रार्जितधनः सन् धावि देवाति हवींषि । तान्
अस्मांश्च यजमानान् देवा भवन्तु पालयन्तु । पञ्चः ष्टपोदरादिः ।
कीदृशा देवाः । अस्मे अस्मासु मेहना । यस आकारः । मेहन्ति
सिञ्चन्ति मेहनाः घनादिसेचनः । रोदयन्ति शत्रून्ति रुद्राः ।
पर्वतासः पर्वणि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तुः
'तृण्यवैमरुज्या' (पा० ५।२।१२२) इति तत्प्रत्ययः । इन्द्रहोत्रे
वृत्रासुरवधाय । भरहूतो भरे संप्राप्ते हूतिराह्वानं तत्र सजोषाः
समानो जोषः प्रीतियेषां ते । एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः
इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा देवा नोऽजन्तु ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि
भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य
त्राध्वं कर्ताद्विपदो यजत्राः ॥ ५१ ॥

उ० अर्वाञ्चो अद्य । अर्वाञ्चमाः अद्य भवत हे यजत्राः
हे यजनीयाः । किञ्च आचो हार्दि भयमानो व्ययेयम्
आव्ययेयम् । व्ययतिगल्यर्थः । आगमयेयं अभिमुखमापादयेयं
वा युष्माकं हार्दि हृदयम् भयमानः विभ्यत् । विभेतेर्विकर-
णव्यत्ययेन सानचि शब्दः । यत एवमतो ब्रवीमि त्राध्वं
पालयत नः अस्मान् हे देवाः, निजुरः नितरां यो भक्षितं
ज्वरयति स निजुः वृधुक्षितादित्यः वृकस्य वृकादिति
विभक्तिव्यत्ययः । त्राध्वं च कर्ताव कृपात् । अवपदः अवा-
चीनांश्च यत्र पदानि स तथोक्तः तस्मात् सोपानैर्व्योत्तरितुं
न शक्यत इत्यर्थः । हे यजत्रा यद्व्याः ॥ ५१ ॥

म० कुमेदृशदित्यस्य प्रथमा पुरोक्त । यजन्तं प्रायन्ते
यजत्राः यद्व्या वा हे यजत्राः देवा, अद्य यूयमर्वाञ्चः
अस्मादभिमुखाः भवत । वीर्यं संहितायाम् । यतो भयमानः
विभ्यत् अहं यो युष्माकं हार्दि इदि भवं मनः आव्ययेयं
आगमयेयम् । अभिमुखं सोपादयेयमित्यर्थः । 'व्यय गती'
मिजन्तः । मिजो व्यत्ययेन शपि भयमानः । किञ्च हे यजत्राः
देवा, नोऽस्मात् वृकस्य वृकात् त्राध्वम् पालयत । कर्ताव
कृपात् त्राध्वम् । कीदृशा वृकात् । निजुरः 'जरी वजे' नितरां
ज्वरते हिंसति निजुः । किम् तस्मान्निजुरः हिंसकात् । कीद-
ृशा कर्ताव । अवपदः अवाचीनाः पादव्यासा यत्र सः अव-
पात् तस्मादवपदः सोपानैर्व्योत्तरितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

विश्वे अद्य मरुतो विश्वं उती विश्वे भवन्त्व-

प्रवः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अत्रसागमन्तु विश्वे-
मस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ५२ ॥

उ० विश्वे अद्य इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

म० विश्वे अद्य सुषदृष्टादित्यपुनर्महये । व्याख्याता (१८।
३१) ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

विश्वेदेवाः शृणुतेमहं हर्व मे ये अन्तरिक्षे य
उप यविष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आस-
शास्मिन्वर्हिषि मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

उ० विश्वेदेवाः हे विश्वेदेवाः, शृणुत इमं हर्व आह्वानं
मे मम । ये अन्तरिक्षे स्थ भवध । ये च उपयवि सुलोके स्थ
भवध ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखाः । उत वा अपिच यजत्रा
यद्व्याः । श्रुत्वा च आह्वानम् आसद्य स्थित्वा अस्मिन्वर्हिषि
मादयध्वं तृण्यध्वम् ॥ ५३ ॥

म० सुषोमदृष्टादित्यस्य दृष्टा ध्येणे विनियुक्ता । हे विश्वे-
देवाः, ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवध । ये च यवि उप स्वर्गसमीपे
स्थ । ये चाग्निजिह्वाः वहिमुखाः । उत वा अपिच यजत्राः
यजनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत ।
श्रुत्वा चास्मिन्वर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं तृण्यध्वम् ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

देवेभ्यो हि प्रथमं यक्षिरेभ्योऽमृतत्वं सुवसि
भागमुत्तमम् । आदिहामानं सवितर्युणेषुऽनु-
चीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

उ० देवेभ्यो हि । यस्मादेवेभ्यः प्रथमं यक्षिरेभ्यः
यजोभ्यः अमृतत्वं सुवसि अमृतजानासि भागं चोत्तमं
सुवसि आत् इत् अधानन्तरमेव दामानम् दातारमुत्पत्ति-
स्थितिलयानाम् स्वकीयं रश्मिजालम् हे सवितः, व्युणुषे
विवृणोषि विस्तारयसि । रश्मीनामुद्गमे हि विप्रोऽकम्पित-
मनसाग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वीत । किञ्च अन्चीना अमृ-
जितानि तदनुगतानि जीविता जीवितानि जीवन्हेतुनि
कर्माणि मानुषेभ्यः ददासि तस्मात् स्वामेव स्तुम इति
वाक्यशेषः ॥ ५४ ॥

समाप्तं सर्वमेधिकं कर्म ।

म० वामदेवदृष्टा जगती सावित्रादृष्टा पुरोक्त । हे
सवितः, हि निश्चितं प्रथममुदयसमये यक्षिरेभ्यः यज्ञाहेभ्यो
देवेभ्यः स्वमुत्तमं भागमग्निहोमरूपं सुवसि श्रेयसि 'पृ श्रेये'
तुदादिः अमृतजानासीत्यर्थः । कीदृशं भागम् । अमृतसम-
मृतप्रदमित्यर्थः । कामकारणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत्
अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददासि प्रकाशमिति दामा
रश्मिसमूहः तं । व्युणुषे विवृणोषि विस्तारयसि । ततो मानु-

वेभ्यः जीविता जीवितानि जीवनहेतुनि कर्माणि त्पूर्णये । सूर्यो-
दयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः । कीदृशानि जीवितानि ।
अनुचीना अनुचीनानि श्रन्वयन्ति तान्यनुचीनानि रश्मिसम्-
दानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकपैदिकव्यवहारप्रवर्त-
यिता तमेवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति वैश्वदेवस्तुतुर्गमहः समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्व-
वारि रथप्राम् । सुतधामा नियुतः पत्यमानः कविः
कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

उ० इदानीं त्रयोनुवाकाः पुरोरुचामनारभ्याचीता व्या-
ख्येया आदित्यस्य वा याज्ञवल्क्यस्य वा आप्तमापितृमेधात् ।
प्रवायुम् त्रिष्टुप् । चतुर्थः पूर्वं व्याख्यायते वाक्यवशात् । हे
प्रयज्यो प्रकर्षेण यजनशील अश्वर्यो, योग्यस्थं कविः कान्त-
दर्शनः वायुम् अच्छ आभिसुख्येन प्रयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमि-
च्छसि । यजतेरेतदपम् । बृहती मनीषा बृहत्या मनीषया ।
किंभूतं वायुम् । बृहद्रथिम् महाधनम् । विश्ववारं सर्वस्य
वरणीयम् । रथप्रो रथपूरणम् । सप्तधनैरसौ रथं पूरयति ।
सुतधामा शोतनं यमनं यस्य स तथोक्तः । सुतधामानमिति
विभक्तिव्यत्ययः वायुविशेषणत्वात् । नियुतः पत्यमानः
अज्ञाति पत्यमानमिति पदयोर्विकारो वाक्यवशात् । नियु-
द्भिरथैरुपतन्तम् । कवि कान्तदर्शनम् ॥ ५५ ॥

म० अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चाक्षयोऽनुवाकाः पुरो-
रुचोऽनारभ्याचीताः श्रौतकर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञाद् आदि-
त्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् । अविश्वदृष्टा त्रिष्टुप् वायु-
देवत्वा । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अश्वर्यो, बृहती
मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अच्छ आभिसुख्येन त्वं वायुं प्र-
यक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । कीदृशः तम् । कविः ज्ञानी ।
कीदृशं वायुम् । बृहद्रथिम् बृहन् रथिर्गस्य तं महाधनम् ।
विश्ववारम् विश्वेन विभते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति
वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः
तम् । यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । सुतधामा व्यत्ययः
सुतधामानम् सुतत् वीष्यमानं वाम यमनं नियमनं यस्य
तम् । नियुतः पत्यमानः । उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः । नियु-
द्भिरथैः पत्यमानं गच्छन्तम् । कवि कान्तदर्शनम् । ईदृशं
वायुं यजेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् ।
इन्द्रवो वायुशान्ति हि । उपवामगृहीतोऽसि वायवं
इन्द्रवायुभ्यां त्वा । एष ते योनिः सजोपोभ्यां
त्वा ॥ ५६ ॥

उ० इन्द्रवायू इमे व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० इन्द्रवायू व्याख्याता (७।८) ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

मित्रं हुवे पुतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं
घृताचीं साधन्ता ॥ ५७ ॥

उ० मित्रं हुवे । हे गायत्री मित्रनाह्वयामि । पुतदक्षम्
पुतस्य शुदस्य प्राणिन उद्धरणे दक्षं सोमम् । वरुणं च
रिशादसम् हिंसकादिविनाशान्ने शक्ति कुर्वाणम् हुवे ।
कीदृशः । धियं कर्म । घृताचीम् येन कर्मणा पुतमच्यते
हृषते तत्कर्म । साधन्ता साधयन्ती । नहि देवतामन्तरेण
कर्मसिद्धिः ॥ ५७ ॥

म० हे मधुच्छन्दोऽष्टे गायत्री आया छिन्नोक्तेदेवत्वा ।
मित्रं वरुणं चाहं हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । पुतदक्षं पुतं पवित्रं
सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पुतदक्षताम् 'दक्ष
कन्यस्यो' इत्यस्माद्विजन्तात्कर्मण्यम् । रिशादसम् रिशन्ति
हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान् समन्तात्पृथग् नाशयति रिशादसः
तम् । 'रिषा हिंसायाम्' 'दस उपहृये' । इयोर्विशेषणे । कीद-
ृशानुभो । धियं कर्म साधन्ता साधयन्ती । कीदृशीं धियम् ।
घृताचीम् पुतमच्यते हृषते यत्र ताम् ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

दक्षो युवाकवः सुता नारसत्या वृक्षवर्हिपः ।
आयातश्च रुद्रवर्तनी । तं प्रज्जथायं वेनः ॥ ५८ ॥

उ० दक्षो युवाकवः । इयोरश्विनोरैकस्य दक्ष इति नाम
अपरस्य नासत्य इति । तत्रायं विभक्त्यर्थे आकारो विकर्ष-
कशेषे वर्तते । 'गुणो यद्वल्लुकोः' इति च पाणिनिर्दशयति ।
हे दक्षो दुर्गनीयो, हे नासत्यो न असत्यो सत्यावेव । 'नञ्जा-
पनपान्-' इति प्रकृतिभावः । युवाकवः युवां कामयमानाः
अहमहमिकया मां पिबतं मां पिबतमिति सुता अभियुताः ।
वृक्षवर्हिपः प्रलीणवर्हिपः । यतः असौ वर्षीमि आषातम्
आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तनी रुद्रत्वेव वर्तनिर्ययोस्तौ तथोक्तौ
रुद्रपन्थानौ । तं प्रज्जथायं वेन इति प्रतीकोक्तौ ॥ ५८ ॥

म० आश्विनी इयोरश्विनोरैकस्य दक्ष इति नामापरस्य
नासत्य इति । हे दक्षो दुर्गनीयो, हे नासत्या नासत्यौ न
असत्यौ । सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामावातमागच्छतम् । यतः
सुता अभियुताः सोमा इति शेषः । कीदृशः सोमाः । युवा-
कवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमित्युच्यन्ते ।
यदा युवन्ति अमी मिथीमवन्ति युवाकवः 'कटिद्विन्वां
काकु' (उणा० ३।७६) इति बहुलमहणात्काकुप्रत्ययः ।
वृक्षवर्हिपः वृक्षं वर्हिषन् ते । कीदृशौ युवाम् । रुद्रवर्तनी रुद्र-
त्वेव वर्तन्तिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवर्तनशीलौ । तं प्रज्जथा
(७।१२) अयं वेनः (७।१६) एते द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ५८ ॥

एकोनपटी ।

विदद्यद्दी सरमा रुग्णमद्वेर्महि पार्थः पुर्व्यष्ट
सुप्रयुक्तः । अग्ने नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा
जानती गात् ॥ ५९ ॥

उ० आग्रयणं गृह्णाति । विदद्यद् विद्वत् । इह वाक्-
प्रकटीभवेति सोच्यते । विद्वत् जानीयात् यदि । सरमा वाक्
सवीलक्षणा । सा हि अभिषवे समानं रमते । रुग्णं वर्ण-
कृतम् अग्नेः सोमभिषवस्य कर्तुः अद्रिभिश्च सोमोऽभिषुयते ।
महि महत् पाथः सोमलक्षणमक्षम् पुर्व्यं उपाधन्तयोर्मैन्द्र-
वायवादिषु गृहीतम् । सध्यक् समानाञ्जनम् । सहस्र सभिः
अञ्जतेरुत्तरम् । कः कुर्यात् । किञ्च अग्रनयत् यज्ञाग्रं नयति
सा पाथः । सुपदी शोभनानि पदानि यस्या वाक् सा
तथोक्ता । नहि पदानि प्रत्याख्याय वाक्यं स्यात् । अक्षरा-
णामकारादीनां रवं शब्दं जानती प्रथमा अच्छ अभिमुख्येन
अगात् गच्छति । एवमभिषवज्ञं मन्त्रो व्याख्यायते बहुचान्तु
संवादसूक्तम् । तत्र सरमा देवशुनी इन्द्रेण प्रेषितान्वेषणार्थं
गोधने पणिभिरसुरैर्हते तदभिप्रायेण व्याख्यायते ।
तन्नामुराणां पर्यालोचनवाक्यम् । विदद्यद् विद्वत् अलभ्य
यदा सरमा देवशुनी । रुग्णं भग्नं गवां संवन्विभिः सुरैः ।
अग्नेः पर्वतस्य द्वारम् । अधानन्तरं महि महत् गोलक्षणं
पाथः अग्रम् । पुर्व्यं पूर्वेषु कालेषु अपहतम् । सध्यक्
देवान्प्रति सहाञ्जनम् कः करोते रूपं । करिष्यति । अग्रम्
गवामग्रमवस्थापय नयत् नेष्यति । सुपदी शोभनपादयुक्ता
पदेन बान्वेषयति यद्यं सैवमुच्यते । अक्षराणामसदीय-
वाक्यसंवन्विनाम् अच्छ अभि रचमुच्चारणम् प्रथमा जानती
अगात् आगमिष्यति ॥ ५९ ॥

म० कुबिकटश्च त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा
विप्रा वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयी-
लक्षणा वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति । यज्ञं प्रति-
पादयतीत्यर्थः । कीदृशी सरमा । सुपदी शोभनानि पदानि
सुभिन्तानि यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं
जानती ज्ञापयन्ती । अन्तर्भूतमिदं । सां सरमा यदि चेत्
विद्वज्जानीयात् अर्च्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमक्षं कः कुर्यात्
वेदानभिज्ञस्य सोमकण्ठनानधिकारात् । कीदृशं पाथः । अग्नेः
रुग्णम् विमर्शिव्यलयः । अद्रिणा सोमभिषवप्राणा रुग्णम-
भिषुतम् । महि महत् । पुर्व्यं पूर्वगृहीतमुपाधन्तयोर्मैन्द्रवा-
यवादिषु । सध्यक् सहायति सहस्र सभिः । सहैव इवनाय
गच्छत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन
यजमानो मुख्यो भवति । एवमभिषवज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः ।
बहुचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधने-
ऽपहृते इन्द्रेण देवशुनी सङ्ग्राह्ये प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्या-
यते । सरमा देवशुनी इन्द्रेण बान्वेषणाय प्रहिता सती

यदि यदा अग्नेः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विद्वत् अविद्वत् अल-
भ्य तदा इन्द्रः पाथः इविरक्षं कः अक्षापीत् तस्यै दत्तवाक् ।
ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन
नाशेन रहितानामनुपहृतानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् अन-
यत् प्राप्नोत् । प्रथमा प्रथमम् रवं गवां हम्भारवं जानती सती
अच्छ गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम । कीदृशं पाथः ।
महि महत् । पुर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अक्षादिनीं ते प्रजां करिष्या-
मीति प्रतिज्ञातम् । सध्यक् सप्रचीनमितरैरपि सह भोज्यम् ।
विद्वत् 'विद्वत् लामे' 'पुपादि' (पा० ३ । १ । ५५) इत्या-
दिना च्लेरजादेशः अलभाव आपः । सरमा 'सु गती' औणा-
दिकोऽनप्रत्ययः । 'सरमा सरणिः' इति वास्तवः । रुग्णम्
'रुजो भृजे' निष्ठायां 'धोदितश्च' (पा० ८ । २ । ४५) इति
नलम् । पाथः पातीति 'पा रक्षणे' अग्रम् अनुप्रत्ययस्य
धुशगमः । कः करोते लुङि 'मन्त्रे षसङ्ग' (पा० २ । ४ ।
८०) इत्यादिना च्लेरलोपे रूपम् । सुपदी 'पादोऽन्तरस्याम्'
(पा० ४ । १ । ८) इति ङीप् । गात् 'ङ्गो गा
लुङि' ॥ ५९ ॥

षटी ।

नहि स्पशमविद्वन्न्यमस्माद्वैद्यानरात्पुण्यतार-
मग्नेः । एमेनमवृधन्नमृता अमर्त्यै वैश्वानरं क्षेत्रजि-
त्याय देवाः ॥ ६० ॥

उ० नहि स्पशम् । त्रिष्टुप् । नहिशब्दः प्रतिषेधवचनः ।
स्पशम् स्पशः प्रणिधिरुच्यते । अविद्वन् अन्यम् अस्मात् वैशा-
नरादेशः । पुण्यतारं सर्वेषु कार्येषु अग्रगन्तारं च नहि
अविद्वन् । आ ईम् द्वी निपातौ अधशब्दस्यार्थे वर्तते । अध
एनं वैश्वानरम् अवृधन् वर्धितवन्तः । अमृता अमरणधर्माणो
देवाः । अमर्त्यम् अमरणधर्माणं वैश्वानरम् । क्षेत्रमित्याय
यजमानस्य देवपजनक्षेत्रजवनिमित्तम् ॥ ६० ॥

म० विधामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् वैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात्
विधेन्मो छितात् अग्नेः अन्वं सप्तं दृतं पुरएतारं सर्वकार्येषु
पुरःसरं च नहि अविद्वन् नात्मन्त । नहिशब्दो निषेधवाची ।
स्पशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गच्छति पुरएता तम् । आ
ईम् निपातौ अपार्थौ । अधासृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन्
अवर्धयन् । कीदृशमभिम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् । किमर्थमवृ-
धन् । क्षेत्रजित्याय क्षेत्रमेव क्षेत्रं तस्य जित्यं जयस्यै यज-
मानस्य क्षेत्राप्त्यै ॥ ६० ॥

एकपटी ।

उप्रा विधमिना सृष इन्द्राग्नी हवामहे । ता
नो मृडात ईदृशे ॥ ६१ ॥

उ० उप्रा विधमिना । द्वे गायत्र्यौ । उप्रा उप्री उहूनी ।
विधमिना इन्तेर्धत्वम् विहन्तरी मृधः संग्रामस्य संग्रामका-

शिषां वा । इन्द्राग्नी इवामहे आह्वयामः । सौ च आहूतौ नः अस्मान् सृडातः सृज्यतः सुखयतः ईदशे कर्मणि ॥ ६१ ॥

म० भरद्वाजवृद्धा ऐन्द्राग्नी गायत्री । त्वमिन्द्राग्नी इवामहे आह्वयामः । कीदृशाविन्द्राग्नी उग्रौ उद्गृण्वतौ । सृष्टौ हिंसकान् विघनिनौ विशेषेण हतो नाशयतस्तौ विघनिनौ इत्यर्थः । तातौ आहूतौ इन्द्राग्नी मोऽस्मान् । ईदशे नवानके संश्रमे कर्मणि वा । सृडातः सृज्यतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

द्विपष्टी ।

उपास्मै गायता नरः पर्वमानायेन्दवे । अभि देवाँर ॥ इयक्षते ॥ ६२ ॥

उ० उपास्मै । उपगायत हे नरः कृत्विजः, अस्मै पवमानाय दशापवित्राद्रोणकलशं प्रति गच्छते । इन्दवे सोमाय अभिद्व्यक्षते बहुमिच्छते । सनि यकारलोपः । देवान् ॥ ६२ ॥

म० देववृद्धा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञेताः कृत्विजः, अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुग्रहोपशब्दयत । सोमाणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशयेन्दवे । पवमानाय 'पव गतौ' पवते दशापवित्राद्रोणकलशं गच्छति पवमानास्मै देवान् गृह्णानभि संमुखमिच्छते बहुमिच्छते । यज्ञेः सनि छान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

त्रिपष्टी ।

ये त्वाहिहले मघवन्नर्वध्न्ये शान्वरे हरिवो ये गविष्टौ । ये त्वा नूनमनु मदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

उ० ये त्वा हे त्रिष्टुभौ । ये मरुतः त्वाम् अहिहले अहिरसुरः । अहिहले कर्तव्ये हे मघवन्, अवर्धन्वर्धितवन्तः । ये च शान्वरे बधे कर्तव्ये हे हरिवन् । ये च गविष्टौ मघामपामेषणाद्योपस्थितं सन्तं त्वामवर्धन् । ये च त्वा त्वाम् नूनं निधयेन अनुमदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । विप्राः मेधाविनः पिब हे इन्द्र, सोमम् सगणः समानगणः तैः मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

म० मिथामित्रवृद्धाया द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्वास्तिस्रः । हे मघवन् धनवन्, ये मरुतो गणदेवाः अहिहले वृत्रहन्तरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् अहि वीरयस्त्रेखादिवचोभिलो वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः, हरिनामकाध्वयुक्त, शान्वरे शान्वरसंवन्धिनि युद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पशु-सुरहृत्तामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निधितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । हे इन्द्र, तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिब मरुत्वतीनादिप्रहं पिबायुमे । अहिहले हन्तेर्भावे 'हनस्त च' (पा० ३ । १ । १००) इति वक्ष्य-

शुततरपदसमासः । अवर्धन् । तेः सार्वधातुकत्वेऽपि 'छन्द-स्तुमयथा' (पा० ३ । ४ । ११०) इत्यर्थधातुकत्वे गिलोपः । यदुत्तमोगाग्निधाताभावः (पा० ८ । १ । ६६) । गवामिष्टि-र्यस्मिन् रणे इति 'बहुमोहो प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा० ६ । २ । १) इति पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । होलसावधातुका-नुदात्तत्वे धातुस्वरः 'तिष्ठि चोदात्तवति-' (पा० ८ । १ । ७१) इति गतोर्निधातः ॥ ६३ ॥

चतुःपष्टी ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्धेन्निरुद्वे मरुतश्चिद्वज माता यद्वीरं दधनद्वर्निष्ठा ॥ ६४ ॥

उ० जनिष्ठा उग्रः । जातः उग्रः उद्गृणः । सहसे बलाय तुराय त्वरणाय । वचनविशेषणम् । मन्द्रः मन्दनीयः ओ-जिष्ठः अतिशयेन ओजसा युक्तः । बहुलाभिमानः अधिगन्ता-भिमानः बहुप्रकाराभिमानो वा । अभिमानः ज्ञानम् यत् तस्मात् । अवर्धेन् अवर्धयन् इन्द्रं । मरुतश्चित् मरुतोऽपि अत्र परमपदे स्थितम् । माता अदितिः यत् यस्मात् वीरेच दधनम् दधातरेतद्रूपम् नकार उपजनः । धारितवती । धनिष्ठा अतिशयेन धन्या धनवती । तस्माच्च मरुतः अवर्धेन्निति संबन्धः ॥ ६४ ॥

म० गौरिवीतिवृद्धा । हे इन्द्र, त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अवनिष्ठाः जातोऽसि लङ् अटभावः । कीदृशान् । सहसे तुराय त्वरमाणान् वेगवते । कीदृशः जन्मः उग्रः उत्कृष्टः । मन्द्रः सुलभः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजसी ओजिष्ठः 'विन्मत्तोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति विनो लृक् । बहुलाभिमानः सर्वं जगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः । अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्र-मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धेन् । सुतिसहायान्ध्यामिति शेषः । इदं चेन्द्रमीभाग्यं सर्वकालीनमित्याह । यत् यस्मात् माता-दितिः धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनम् गर्भं धारितवती । नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

पञ्चपष्टी ।

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्त्माकर्मधर्मागहि । महा-न्महीभिर्भूतिभिः ॥ ६५ ॥

उ० आ तू नः । आ तू नः इति त्रयो निपाताः छन्दः-परिपूर्तिकराः । हे इन्द्र, हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः, अस्माक-मर्थम् अस्मादीयं पक्षम् आगहि आगच्छ । एतत् च अस्मान् पालयेति शेषः । महान् सन् महीभिर्महतीभिः कृतिभि-रवनेः पालनैः ॥ ६५ ॥

म० वामदेववृद्धा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः । 'कृति तुमुच-' (पा० ६ । ३ । १३३) इत्यादिना तस्य संहि-तायां वीर्यः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा । हे

वृत्रहन् हे इन्द्र, त्वं नोऽस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छे-
स्वयः । आगच्छ चास्माकमर्पमस्मिन्निवासदेशमागहि । देवयजन-
देशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । महीभिः महतीभिः कृतिभिः
अग्नैः रक्षाभिः महान् । योऽन्यं ररुति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

पदपटी ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।
अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरु-
ष्यतः ॥ ६६ ॥

उ० त्वमिन्द्र वृहती । त्वमेव हे इन्द्र, प्रतूर्तिषु
प्रतरणेषु शत्रुषु निमित्तभूतेषु । अभिविश्वा असि अन्वसि
अभिभवसि विश्वाः सर्वाः स्पृधः संप्रामान् । किंच अश-
स्तिहा अभेरादिवेषः । अभिशस्तिहा । जनयिता च सुखा-
नाम् । विश्वतुः सर्वतूरणश्चासि । अतो ब्रवीमि । त्वमेव तूर्यं
जहि मारय । तरुष्यतः हविष्यतः शत्रून् ॥ ६६ ॥

म० वृत्रेवरुणे हे ऐन्द्रो पथ्यावृहतीसतोवृहती । प्रहृष्टा
तूर्तिहिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संप्रामा वा तेषु
प्रतूर्तिषु हे इन्द्र, त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः सार्धमानाः शत्रुसेनाः
अभि असि अभिभवसि । किंच यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वान्
सर्वान् रिपून् तूर्यते हिंसा विश्वतुः । ततः तरुष्यतः हवि-
ष्यतः शत्रून् तूर्यं जहि मारय । कीदृशस्त्वम् । अशस्तिहा
नासि संसा प्रशक्तियेषां ते अशस्तयः दुष्टास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा ।
जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

सप्तपटी ।

अनु ते शुभ्रं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न
मातरा । विश्वास्ते स्पृधः अथयन्त मून्यवे वृत्रं
यद्विन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

उ० अनु ते । सतोवृहती । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्या-
यते यच्छब्दयोगात् । हे इन्द्र, यत् यस्मात्कारणात् वृत्रम-
सुरं तूर्वसि । तूर्वेति हिंसाकर्मो हिंसि । अतः कारणात् ।
अनु ते शुभ्रं तुरयन्तमीयतुः । अन्वीयतुः अनुजगमतुः
अनुगतवती त्वामेव । ते तव शुभ्रं घले किंकुर्वीणं । तुरयन्तं
तूर्णं मण्डन्तम् । क्षोणी क्षोण्यौ यावापृथिव्यौ । शिशुं न
शिशुमिव पुत्रमिव । मातरा मातापितरौ विरूपैकशेषः ।
किंच विश्वाः सर्वाः स्पृधः संप्रामाः ते तव मन्वये मन्वोः
भवात् अथयन्ति विशीवेन्ति । यो हि वृत्रं हन्ति यस्य च
यावापृथिव्यौ बलमीयतुः ॥ ६७ ॥

म० हे इन्द्र, क्षोणी यावापृथिव्यौ ते तव शुभ्रं बलमन्वी-
यतुः अनुगच्छतः । यावापृथिवीस्था लोकास्तद्बले बहु मन्वन्त
इति भावः । कीदृशं शुभ्रम् । तुरयन्तं शत्रुषु त्वरमाधिकुर्व-
न्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः । मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशु-
मिव । यथा पितरौ बालमनुगच्छतः यस्य बलाद् यावापृथि-

व्याख्याविनीताम् (निर० १० । १०) इति यास्कः । तदेव
प्रपद्यति विश्वा इति । विश्वाः सर्वाः स्पृधः सार्धमानाः शत्रु-
सेनाः ते तव मन्वये । पथ्यार्थे चतुर्थी । तव कोषात्
अथयन्त अथयन्त प्रेषिताः विश्वा भवन्ति । तव कोषदर्श-
नादुद्दिजन्त इत्यर्थः । युक्तमेतत् । यत् यस्मात् युजे हे इन्द्र, त्वं
वृत्रं देवासुरावर्णं तूर्वेति हिंसि । तूर्वेति हिंसार्थः ॥ ६७ ॥

अष्टपटी ।

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुमन्नादित्वासो भवेता
मृद्वयन्तः । आवोऽर्वाचीं सुमतिर्वैवृत्यादृष्टोश्चिवा
वरिवोवित्तरासत् । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ६८ ॥

उ० यज्ञो देवानामिति व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

म० कुत्सरश्च त्रिष्टुप् व्याख्याता (८ । ४) ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

अद्वेभिः सवितः पायुभिष्टृष्ट शिवेभिर्वा
परिपाहि नो गर्यम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे
रक्षा मार्किनो अघशंस ईशत ॥ ६९ ॥

उ० अद्वेभिः सवितः । जगती । हे सवितः, अद्व-
वेभिः अनुपहिसितैः पायुभिः पालनैः त्वम् शिवेभिः
शान्तैः अथ परिपाहि परिपालय नोऽस्माकम् गर्यं मृदम् ।
हिरण्यजिह्वः सत्यवाक् भूत्वा । सुविताय सुप्रसूताय कर्मणे
नव्यसे नवतराय । भवेति वाक्यशेषः । रक्ष च सर्वथा ।
मार्किः मा कश्चन नोऽस्माकं अघशंसः अघं पापं यः शंसति
स अघशंसः । ईशत ईष्टा ईशिता भवतु ॥ ६९ ॥

म० मरुताजदश जगती समित्पदेवत्या । हे सवितः
सर्वस्य प्रसवितः, पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गर्यं मृदं धनं वा
त्वमथ परिपाहि रक्ष । 'मयः कदरः' इति मृदनामनु, 'मीहुं
मयः' इति धननामस्य पाठात् मृदधनयोग्यशब्दः । कीदृशः
पायुभिः । अद्वेभिः अद्वैरनुपहिसितैः । शिवेभिः शान्तैः
सुखरूपैः । कीदृशस्त्वम् । हिरण्यजिह्वः हिरण्यवद्विजला
जिह्वः यस्य सत्यवाक् । यद्वा 'हिरण्यं हितरमणीया जिह्वा
ज्वाला यस्येति वा 'हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भव-
तीति वा' (निर० २ । १३ । १२) इति यास्कः । किंच
नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान्
रक्ष पालय । किंच मार्किः मा कश्चनाघशंसः पापमाघशंसमानः
शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्वीत । वत्प्रसादत्पाप्मास्मा-
कमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत खड्गं 'बहुलं छन्दसि' (पा०
२ । ४ । ७३) इति शपो जुगभावः अदभावश्च ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

प्र वीर्या शुचयो दद्रेरे नामध्वर्युभिर्मधुमन्तः

सुतासः । वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिवा
सुतस्यान्वसो मदाय ॥ ७० ॥

उ० प्रवीरया । अन्याः पुरोरुमाजः त्रिष्टुप् । प्रवीरया ।
पशुवचनस्य स्थाने यादेशः । प्रकृष्टवीराः सोमाः शुचयः
स्वभावादेव शुद्धाः । दद्विरे 'दृ विदारणे' । विदीर्णाः कर्णी-
भूताः । वां शुचयोः संबन्धिनः । हे यजमानो जायापती ।
कथं दद्विरे इति चेत् । वाम् अघ्ययुग्मिः मधुमन्तः उद-
कवन्तः सुतासः अभिपुताः प्रावभिः । एवमनेनाधेयेन
यजमानो संबोध्य अयेदानीं संबोधयति वायुम् । वह वायो
नियुतः । वह प्रापय । हे वायो, नियुतप्राप्तत्वात् याहि
च अच्छ सोममभि । सोमं वा प्राप्नुम् । पिब च सुतस्या-
भिपुतस्य । अन्वसः सोमस्य । मदाय तुस्ये मदजन-
मार्थं वा ॥ ७० ॥

म० वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे
प्रतीकोके एवं सप्तदशकः पुरोरुमां समूहः । वामिति द्वि-
चनं पञ्चीयजमानविषयम् । हे पञ्चीयजमानो, वां शुचयोः
स्वभूताः सोमाः दद्विरे विदीर्णाः कर्णीभूताः 'दृ विदारणे' कर्न-
कर्तरि णिङ् । कीदृशाः । प्रवीरया प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा
ऋतियो मेधां सोमानां ते प्रवीराः 'सुपां सुद्धक' (पा० ७ ।
१ । ३९) इति जसो याजादेशः । शुचयः निर्मलाः । अघ्य-
युग्मिः सुतासः सुताः अभिपवचमेषं 'प्रावभिः द्रवीभावमापा-
दिताः अभिपुष्पन्ति चत्वारः पर्युपवेदानसामर्थ्यात्' (का०
९ । ५ । १) इति कात्यायनस्मरणादभ्युगिरिति बहुवचनम् ।
अन्वरनेतृभिर्कृतिविशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमन्तः मधु-
निष्ठाभ्यारूपमुदकं तद्वन्तः । एवं पूर्वार्धे पञ्चीयजमानो संबोध्य
वायुमाह । वाति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो, नियुतोऽध्याय
सं वह देवयजनदेशं प्रापय अच्छ याहि । अच्छाभेरर्थे आपु-
मिति वा । सोमाभिमुखं सोममाप्तुं वा याहीत्यर्थः । याला च
मदाय तुस्ये मत्ततायै वा सुतस्याभिपुतस्यान्वसः सोमस्य
स्वमसं पिब ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उमा
कर्णो हिरण्यया ॥ ७१ ॥

उ० गाव उपेति व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥

म० गाव उपेति व्याख्याता (३३ । १९) ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

काव्ययोरानेपु कृत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशा-
दैसा सुधस्थ आ ॥ ७२ ॥

उ० काव्ययोरानेपु । गायत्री । काव्ययोः कवीनां
हितयोः । आज्ञानेषु आजन्मभूमिषु उत्पत्तिस्थानेषु । कृत्वा
कर्मणा अभिष्टोमादिकया कृषया । दक्षस्य ब्रह्माहवतो

यजमानस्य । दुरोणे यज्ञगृहे । रिशादैसा । रेशितव्यस्योपल-
क्षयितारौ । सधस्थ आ सहस्थाने आगच्छतम् । हे मित्रा-
वरुणाविति शेषः ॥ ७२ ॥

म० दक्षदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणी । कवीनां कान्तदर्शिनो
ज्ञानसमुच्चयकारिणां हितौ काव्यौ तयोः । रिशन्ति हिंसन्ति
रिशाः तानासमन्तादस्मत्तो नाशयतः तौ रिशादसौ । द्विचनं
मित्रावरुणविषयम् । हे रिशादसौ शत्रुपक्षयितारौ मित्रावरुणौ,
यजमानस्य सधस्थे देवमनुष्याणां सहसोमपानस्थाने युताम्
आ आगच्छतम् । कीदृशस्य यजमानस्य । काव्ययोः कवि-
हितयोर्देवयोः आज्ञानेषु आ समन्ताजन्मसु सोमपानार्थमा-
भिभूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च कदा कतुना
यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य ब्रह्माहवतः यज्ञं समर्पयत इत्यर्थः ।
दक्षस्येति विशेषणायजमानपदमध्याहृत्यम् । आ इत्युपसर्गेण
गच्छतमिति कियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

दैव्यावध्वयू आगतृ रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा
यज्ञस्य समन्वाथे ॥ तं प्रज्ज्वायं वेनः ॥ ७३ ॥

उ० दैव्यावध्वयू व्याख्यातम् । तं प्रज्ज्वा अयं वेन इति
द्वे प्रतीकोके ॥ ७३ ॥

म० दैवेति व्याख्याता (३३ । ३३) तं प्रज्ज्वा (७ ।
१२) अयं वेनः (७ । १९) इति द्वे प्रतीकोके ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधःस्विदासीदुप-
रिस्विदासीदत् । रेतोधा आसन्महिमानं आसन्त्वधा
ध्वस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ७४ ॥

उ० तिरश्चीनो विततः । त्रिष्टुप् । आग्रवणेनया गृह्यते
तदभिप्रायेण प्रचार्यते आग्रवनीयादुच्चेता निग्राभ्यास्त्रासि-
द्धति ताः पश्चिमे यजमानाः । ततो ग्रहग्रहणम् । तिरश्चीनो
विततो रश्मिरेषाम् एषां सोमानाम् अन्तरा दशापवित्रलक्ष-
णात् रश्मिः तिरश्चीनः विततः प्रसारितः वज्रावृमिः तस्मिन्-
क्षापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः दशापवित्रात् अधःस्वित् अग्रव आ-
सीत् उपरिस्वित् उपरि च आसीत् । आसीदित्युभयत्र विचारे
भुतिः । किंच रेतोधा आसन् । रेतः सोमः स हि जगदु-
पचिमीजम् । तस्य भारयितार आसन् ग्रहचमसाग्रवनीय-
द्रोणकलशादयः । महिमानञ्च आसन् । सोमैकादशाः सो-
मस्य महिमानः । किंच स्वाधा अवस्तात् स्वाधा अजम् अव-
स्तात् शुक्रो द्रोणकलषा इत्येतदुक्तं भवति । प्रयतिः परस्तात्
प्रयतनं प्रयतिः परस्तादुपरिष्ठात् । आग्रवनीयादुच्चेता नि-
ग्राभ्यास्त्रासिद्धति ताः पश्चिमे यजमानोऽवनयति इत्येतदुक्तं
भवति ॥ ७४ ॥

म० प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् आग्रवतदेवता । भावेषु पदार्थेषु

वृत्तः स्थितो भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयण-
ग्रहे विनियोगः कम्पादाङ्गभवे ततोऽधिपज्ञं तावद्याख्यायते ।
'आधवनीवादुजेता निग्राभ्यास्त्रासितति ताः पवित्रे नजमान-
स्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति' (का० १।५।१७) कात्या-
यनेनोक्तं तदभिप्रायेणोच्यते । एषां पूर्वमानसोमानां रश्मिः
यमनात् श्रद्धादिक्कनियामको दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः
तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गातुभिरिति शेषः । तस्मिन्
दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत्
उपरि च आसीत् । स्विच्छन्दौ चार्धौ । उपरि स्विदासीदितो-
कारः हुतः । किञ्च तत्रैके पदार्थाः ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकल-
शादधो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति
भारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् । 'मज्जाद्वै प्रजाः
प्रजानन्ते' इति श्रुतेर्जगदीजलं सोमस्य । तथाऽपरे पदार्थाः
सोमरसरुशस्त्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा
आसन् । आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञासौ च स्थित इति
भावः । 'जगदापणं ब्रह्म हविः' इति स्मृतेः । किञ्च स्वधाधे
तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमात् प्राक् नीच आसीत् । प्रयतिः
प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन्
परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् । अधाधिदैवतं व्याख्या । एषां
प्रसिद्धानां सूर्यरश्मिनां मध्ये एकः सुपुण्याख्यो रश्मिः तिरश्चीनः
विततः विस्तृतः सन् किम् शुलोकादधःस्वित् आसीत् उतो-
परिस्विदासीत् । स्विदिति वितर्कः । 'विचार्यमाणानाम्' (पा०
६।२।१७) इति हुतः । किञ्च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो
विश्वबीजस्योदकस्य धारयिता आसीत् । व्यत्ययेनैकवचनम् ।
तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्दृष्टिवर्जितो यजेनाः
सर्वाः प्रजा विभर्ति' इति । अन्ये रश्मयो महिमानः माहात्म्या-
घापका आसन् विश्वप्रकाशदेन । किञ्च स्वधाधेनिष्पादकः
स एव रश्मिः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्ना-
त्सोर्वैमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां
सृष्टिदः । तथोक्तं छान्दोग्यश्रुती 'असौ वा आदित्यो देवम-
विरेपुपक्रम 'न वै देवा अघ्नन्ति न पिबन्त्येतदेवास्तं दद्वं
तृप्यन्ति' (छां० ५।१।६) इति । अधाध्यात्मपक्षे
व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्वेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते (ऋ०
८।७।१७) बहुच इमांश्च पठन्ति तत्र । नासदासीदिति
निरस्तसमस्तप्रपञ्चं प्रलयावस्थामनुया विश्वबीजमविद्योका ।
कामसाधने समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसो रेतः
प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । एवम-
विद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतुस्तुक्ता तेषां स्वकार्यजनने शेष-
माह तिरश्चीन इति । एषामविद्याकामकर्माणां रश्मिरिव रश्मिः
कार्यवर्गो विगदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगव-
स्थितो मध्ये स्थितः अधवासीदुपरि चासीत् । सूर्यरश्मिवयुग-
पत्सर्वं व्यापेक्ष्यैः । तदेव विभजते रेतोधा इति । सृष्टे
कार्यवर्गे केचन रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः

कर्तारो भोकारश्च जीवाः आसन् । अन्ये महिमानः महान्तो
विपुला विगदादयो भोग्या आसन् । महिमान इति स्वार्थे
इमनिच् । एवं मायायामीश्वरः सर्वं जगत्सृष्टुं स्वयं चानुप्रविश्य
भोक्तृभोग्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभोग्य-
योर्मध्ये स्वधाधे भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत् । प्रयतिः
प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं
भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । 'विभाषा परावरान्भ्याम्' (पा०
५।३।२९) इति प्रथमाधेऽस्तातिप्रत्ययः । 'अस्ताति च'
(पा० ५।३।४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः । 'एतद्वा इदं'-
सर्वमर्थं चैवात्रादय इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महजातं यदेनमपसो
अधारयन् । सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न
वार्जसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

उ० आरोदसी जगती । वैश्वानर उच्यते । आ अपृणत्
आपूरयति रोदसी द्यावापृथिव्यौ । आ स्वः आपूरयति च स्वः
आदित्यम् महत् महान्तम् । कदा अपृणत् । यत् यदा जातं
जातमात्रम् पुनं वैश्वानरम् अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः अधार-
यन् कर्मणि स्थापितवन्तः । सो अध्वराय स एवावमग्निः
अध्वरा यज्ञार्थं परिणीयते । कविः क्रान्तदर्शनः । कथमिव
अत्योऽन अध्वरुव । वाजसातये अन्नसंभजनाय । चनोहितः
चनसि अन्ने स्थापितः । अन्ने हि दृतादिभिरभिघारितेनाग्नेन
पोष्यते अतस्तेनोपमीयते ॥ ७५ ॥

म० तमेव वैश्वानराख्यं भोकारं परमात्मानं स्तौति ।
विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवता । यत् यदा जातमरणीत
उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना
अधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी द्यावाभूमी
आ सर्वतः अपृणत् पूरयति स्म । स्वाभारणां प्रस्तारादौ तदु-
पलब्धेः । न केवलं रोदसी किन्तु महत्प्रभृतं स्वः अन्तरिक्ष-
मापृणत्सूर्यात्मना । जैलोक्यं जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः ।
गाहपत्यादीनां लोकलं सुलोक्तम् 'अयं वै लोको गार्हपत्यो
यौराहवनीय' इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति । सोऽभि-
रध्वराय सागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीतामीध्रीनादिभि-
ष्पादिषु प्रकरणेण प्रापयते । नयने दृष्टान्तः । अत्यो न
यथाश्चो वाजसातयेऽस्तलाभाय सर्वतो नीयते । राजाध्वना-
न्भोगजातं लभते यथा तद्विप्रोऽग्निं सेवमानो बाह्यलोकास्त-
भोगानिति भावः । कीदृशोऽग्निः । कविः सर्वज्ञः चनोहितः चन
इत्यज्ञानामेति यास्कः । चनसेऽज्ञान भोग्याय हितः सर्वभोग-
संपादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा वा मन्दाना चिदा गिरा ।
आहुषैराविवांसतः ॥ ७६ ॥

उ० उपमेभिर्ब्रह्मन्तमा । हे मायायी । यौ इन्द्राग्नी । उपमेभिः उपमैः स्तुतौ सन्तौ । ब्रह्मन्तमा ब्रह्मस्यातिशयेन हन्तारी स्तः । सा चित् यौ च गिरा वाचा स्तुतौ अमन्दाना मोदमानौ स्तः । यौ च आहूयैः स्तोमैः स्तुतौ आविवासतः परिचरतः स्तोतुन् । तौ उपमैः गिरा आहूयैश्च स्तुतः सर्व- कामाप्त्यर्थम् ॥ ७१ ॥

म० कतिष्ठदृष्टेन्द्राभिदेवत्वा गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आहूयैः आधोयैः चित् लौकिकत्वास्तोमैरपि स्तुतौ वा आगच्छतः 'आहूयः स्तोम आधोयः' (निरु० ५ । ११) इति यास्कः । तौ उपमेभिः उपमैः गिरा स्तोत्रात्मिका स्तुत्या आविवासतः आविबलेते परिचर्येते यजमानैरिति शेषः । स्वाशयेन कर्तारि लट् । 'विवासतिः परिचर्यायाम्' (निरु० ११ । २३) इति यास्कः । कीदृशौ तौ । ब्रह्मन्तमा ब्रह्माणा- मान्तरकाणां पाप्मनां हन्तुतमौ 'नाद्वसं' (पा० ८ । २ । १०) इति नुम् । मन्दाना मन्दानौ मोदमानौ स्वभावतः । शर्वैश्च निमज्जेर्वादेशः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

उप नः सुनवो गिरः शुष्वन्वसृतस्य ये ।
सुमुदीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

उ० उप नः । उपश्वन्वन्तु नोऽस्माकम् गिरः वाचः सुनवः पुत्राः असृतस्य प्रजापतेः ये विश्वेदेवाः । शुत्वा च सुमुदीकाः अतिशयेन सुखवितारः भवन्तु नः अस्माकम् ७७

म० सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये असृतस्य मरणही- मस्य प्रजापतेः सुनवः पुत्राः विश्वेदेवाः ते नोऽस्माकं गिरः उपश्वन्वन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु । शुत्वा च नोऽस्माकं सुमुदीकाः सुखहराः भवन्तु । शोभनं मृष्टीकं सुखं भवन्त्येते ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

ब्रह्माणि मे मतयः शशु सुतासुः शुष्म इयति प्रभृवो मे अद्रिः । आशासते प्रतिहर्यन्त्युक्थेमा हरीं बहुत्वा नो अच्छ ॥ ७८ ॥

उ० ब्रह्माणि मे तिस्रस्त्रिभुजः । इन्द्रमरुतसंवादे इन्द्रश्च द्वैतवाक्यम् । ब्रह्माणि स्तुतयः हवींषि वा । मे मतयः मम भतीः इयति उद्गमयन्ति । शं सुखम् सुतासुः अभिपुताः सोमाः मम उद्गमयन्ति । शुष्म इयति प्रभृतो मे अद्रिः । शुष्मः बलम् इयति । 'अ गतौ' णिचो लोपश्छान्दसः । अप्रयति उद्गमयति । प्रभृतः 'ह्रस्वोर्भेदश्छन्दसि इत्य' इति हकारस्य सकारः । प्रहृतः सोमाभिषवनिमित्तम् । मे मम अद्रिः आत्मा । यत्र च आशासते यजमानाः मदीयमागम- नमिच्छन्ति । यत्र च प्रतिहर्यन्ति प्रतिकाभयन्ते । हर्यतिः प्रेप्ताकर्मो । उक्था उक्थामि । इमानि इन्द्रः शृणोतिवति ।

इमा इमौ हरी अर्थौ बहतः प्रापयतः । ता तानि स्थानानि नः अस्मान् अच्छ अभिमुखयेन ॥ ७८ ॥

म० तिस्रस्त्रिभुजः द्वे इन्द्रमरुतसंवादे इन्द्रमरुदेवत्वे । आपो-ऽगस्त्यादृष्टे । इन्द्रो मरुतः सहचरानाह । हे मरुताः, ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवर्गाणि हवींषि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि । चोदनावाक्येऽप्यादिदेवतान्तरसंकेपेन प्रतीय- मानान्नापि सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यहे गन्तव्यमिति भावः । किञ्च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण भृतः अद्रिः वज्रः इयति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति । न प्रतिहन्त्यत इत्यर्थः । कीदृशः । शुष्मः शोषयति शक्नुमिति शुष्मः । अतएव ममने राज्ञसायुषद्वौ नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम् अपितु आशासति प्रार्थयन्ते यजमाना यानि उक्था उक्थानि ता तानि स्तोत्रशक्ताणि मां प्रतिह- र्यन्ति कामयन्ते । हर्यतिः प्रेप्ताकर्मैति यास्कः । किञ्च नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अर्थौ अच्छ यज्ञाभिमुखं बहतः मां प्रापयतः । अत एवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्वाथान्तरम् । ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः प्रहृतः अद्रिः सोमाभिषवप्रावा शुष्मः सुखरूपः एतत् सर्वं मम शं सुखमियति अप्रयति उद्गम- यति । निजन्तर्भूतः समानमन्वत् । शुष्मः 'अभिसिचिगुणिभ्यः कित्' (उणा० १ । १४२) इति मन्प्रत्ययः किच्चाटुणाभावः निरवादाद्युदात्तः । अति मलयति रिपूनिहयिः 'अदिशदिभृशु- भिभ्यः कित्' (उणा० ४ । ६६) इति किन्प्रत्ययः आद्यु- दात्तः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

अनुत्तमा ते मघवन्नकिन् न त्वावां २॥ अस्ति देवता विद्वानः । न जायमानो नशते न ज्ञातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

उ० अनुत्तमा ते । एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । अनुत्तम् 'णुद प्रेरणे' अस्ति निष्ठाप्रत्यये 'अनुत्तप्रतृत्' इत्या- दिना सिद्धिः । अनुत्तम् अप्रच्युतस्वभावं महानागमम् । आ आसे । ते तव । हे मघवन् धनवन् । नकिन् नका कश्चिद् प्रत्यावको महानागम्य । किञ्च न त्वावान् । मनुष्य सादृश्यार्थे । न त्वत्सदृशः अस्ति देवता देवः विद्वानः सर्वज्ञ इत्यर्थः । किञ्च न जायमानः नशते । नशिष्योऽप्यर्थश्छन्दसि । व्याप्नोति । नच ज्ञातः तानि करिष्यति । तानि कानि । यानि त्वं कृणुहि करोषीति लकारव्यत्ययः । हे प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

म० एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । 'णुद प्रेरणे' अस्ति निष्ठायां 'नसप्तनिषत्' (पा० ८ । २ । ६१) इत्यादिना अनुत्तमिति निपातः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयम् । हे मघवन् धनवन् इन्द्र, ते तव अनुत्तं न केनापि नृणां नाशितं महामास्यमिति शेषः । नु निधये । नकिः न कोऽपि

लम्बहाभाग्यनाथ इति शेषः । न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किंतु सर्वज्ञत्वमपीत्याह न वेति । नतुरत्र सादृश्ये । स्वाभाव्य लक्षणो विद्वानः विद्वान् देवता देवो नास्ति । स्वायं तत् विद्वेः ज्ञानम् निष्ठादाद्युदासः । किंच हे प्रवृद्ध प्रकवेण वृद्ध पुराण-पुरव, यानि कर्माणि वृद्धवचारीनि त्वं कुरुहि करोषि । व्यत्ययेन लोद । तानि कर्माणि वायमानः वर्तमानः जातो भूतपूर्वेषु देवमनुष्येषु कथितं न नशते न व्याप्नोति । न करो-तीत्यर्थः । नशतिव्योसिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति । नतत्त्वमान इति शेषः । तिलोपो दीर्घश्च छान्दसः । काल-त्रये सादृश्यो नास्तीत्यर्थः । अतो यद्वैश्वर्यम् ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

तदिदं सुर्वनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उमस्त्वे-
नृम्यः । सजो जज्ञानो निरिणाति शत्रुननु यं विश्वे
मदन्त्युमाः ॥ ८० ॥

उ० तदिव । तत् इत् आस । इच्छन्द् एवार्थः । आसी-
दिति लकारव्यत्ययः । तदेवास्मीत् सुर्वनेषु भूतजातेषु
ज्येष्ठं वृद्धतमम् । यतो यज्ञे जातः उमः उद्गूणः वज्रहस्त
इन्द्रः । त्वेपनृम्यः तेजोधनो वा महाधनो वा । कार्य
दृष्टा कारणानुमानं कुरुते । नहि यतः कुतश्चिदिन्द्रो जायत
इति । किंच । यश्च सद्योजज्ञानः जायमानः वास्तवमनपेक्ष्य ।
निरिणाति निहन्ति शत्रून् । पुनरपि विशिष्यति । अनु यं
विश्वे मदन्ति अनुमदन्ति अनुत्प्यन्ति यं विश्वे सर्वे
देवाः । उमाः अवितारः अवनीया वा । नास्ति यतः
कुतश्चाजायत इति विशेषः ॥ ८० ॥

म० बृहद्विद्वदृष्टा माहेन्द्रो विदुषः । सुर्वनेषु भूतजातेषु तत्
इत् तदेव ज्येष्ठं ज्येष्ठमास बभूव । 'छन्दस्सुभयथा' (पा० ३ ।
४ । ११०) इति छिदः सर्वधातुत्वादतोर्मुभावाः । न सर्वोत्कृष्टं
अग्नेवासीत् यतो ज्येष्ठत्वं उमः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः ।
कीदृशः । त्वेपनृम्यः त्वेयः कान्तिः तुम्यं धनं मय्य तेजोधनः
कार्यं दृष्ट्वा कारणमहत्त्वं कल्पयते । किंच य इन्द्रो जज्ञानः जाय-
मान एव सद्यः तत्क्षणं शत्रूभिरिणाति नितरां हन्ति । 'री वये'
भमादिः प्वादित्यादृशः । किंच विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुम-
दन्ति अनुत्प्यन्ति । 'अनुलक्षणे' (पा० १ । ४ । ८४) इति
द्वितीया 'यदृष्टाभिसम्' (पा० ८ । १ । ६६) इति मदन्ती-
त्यत्र निपातो न । कीदृशः । विश्वे उमाः अवन्ति रक्षन्ति
उमाः रक्षकाः । अवन्तेर्मन्त्रप्रत्ययः 'ध्वेः शङ्' (पा० ६ ।
४ । १९) इति कट् ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्रोमैरनु-
षत् ॥ ८१ ॥

उ० इमा उ त्वा उे बृहत्तमौ । तृतीयः पावः पूर्व व्याख्या-
यते सामर्थ्यात् । यं त्वा पावकवर्णा अभिषर्णा नरपवः ।
शुचयः यमनियमपराः । विपश्चितः त्रिकाक्षदर्शिनः । अम्ब-
नृपत अभिष्टुवन्तः । स्रोमैः स्रोत्रैः । तं त्वा इमा उः पाव-
पूर्णः । याः मम गिरः हे पुरुवसो प्रभूतचन, ता वर्धन्तु
वर्धयन्तु ॥ ८१ ॥

म० मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवलो दे बृहत्तमौ । पुरु बहु
वस्तु धनं यस्य स पुरुवसुः । संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरुव-
वस्य । हे पुरुवसो बहुधनादित्य, या मम गिरः शस्त्ररूपा
वाचः इमाः त्वा त्वा वर्धन्तु वर्धयन्तु । किंच विपश्चितो
विद्वंसः तव स्वरूपाभिज्ञा उद्गातारश्च स्रोमैः स्रोत्रैः बहिष्प-
मानादिभिः खामम्बनृपत अस्तुवत । 'नृ सुतौ' छद् कृदादि-
त्वाहुणाभावः । कीदृशः विपश्चितः । पावकवर्णाः अभिषुल्लवे-
जसः ब्रह्मवर्चस्तवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्रोत्रशस्त्ररूपा
गिरस्तां सुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

द्वशीतितमी ।

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेषधिपा अरिः ।
तिरश्चिद्वर्यं रुशमे पवीरवि तुभ्येस्तो अज्यते
रयिः ॥ ८२ ॥

उ० यस्यायम् । यत्वेन्द्रस्य अयं विश्वः सर्वः आर्यः
दासः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाना दास इव । शेषधिपाअरिः
शेषधिर्निधिः । निधिमिव यो धनं रक्षति न वर्णाश्रमविहि-
तकर्मानुष्ठानं करोति सः यस्य शत्रुभूतः । किंच । तिरश्चि-
दातेपि अयं ईश्वरे रुशमे । रुशतिहिंसाकर्मा । हिंसे । पवी-
रवि पवीरमायुधं तद्वति । आयुधवति युद्धकर्मणि । य इन्द्रः
अरिः शत्रुः । हे यजमान, तुभ्य इत् तुभ्यमेव । स इन्द्रः
अज्यते । धातुनामनेकार्थत्वावजिर्वाणार्थः विकरणव्यत्ययश्च ।
अनकि ददाति रयिः धनम् । अत्रापि रयिमिति विभक्ति-
व्यत्ययः ॥ ८२ ॥

म० हे आदित्य, यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः
वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाना सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः
शेषधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः । निधिः
शेषधिरेति वाक्कः । किंच एवंविधे कृपणे अयं धनस्वामिनि
वैश्ये वा तिरश्चिद् । तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्थे । अन्तर्धूतो
भूमिगतादौ निक्षिप्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्यं इत् मलो-
परछान्दसः । तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाव्यते व्यक्तो भवति ।
कर्मकर्तरि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते यस्यहरणा-
दिना ननु कृपणमोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशोऽयं । रुशमे
रुशतिहिंसाकर्मा औणादिकोऽमप्रत्ययः । रुशति हिंसीति
रुशमः तस्मिन् धनापहतुणां हिंसके । आतिथ्यादितिरस्कारे-
णात्मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शस्त्रमस्त्रास्तीति पवीर-
मायुधम् रो मलयीयः । पवीरं वाति गच्छति पवीरवाः तस्मिन्

घनरक्षाधर्मायुधधारके । तथाच यास्कः 'पविः शस्यो भवति मद्भि पुनाति कार्यं तद्वत्पवीरमायुधं सदानिन्द्रः पवीरवान्' (नि० १२।३१) इति । धर्मिनातिथेनैव गुणमपि धर्मं तत् आच्छिद्य धर्मिन्नाय ददातीति भावः ॥ ८२ ॥

व्यशीतितमी ।

अथ सहस्रसृषिभिः सहस्कृतः समुद्र इव पप्रथे । सत्यः सो अस्व महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

उ० अथ सहस्रम् । सतोवृहती । योयमिन्द्रः सहस्रं सहस्रकृतः । ऋषिभिः सहस्कृतः । सह इति बलनाम । बलं कृत्वा स्तुतः सन् समुद्र इव पप्रथे प्रथते । तस्यास्य सत्यः सः महिमा शवः बललक्षणः गृणे । गीयते अस्माभिः यज्ञेषु विप्रराज्ये । यज्ञे हि माह्वणाः स्वतन्त्रा राजान इव भवन्ति ॥ ८३ ॥

म० मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोवृहती । अयमादित्य-रूप इन्द्रः समुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो व्यापकोऽभूत् । कीदृशोऽयम् । ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सहस्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताबलं वर्धते । किञ्च अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्यं स्तोत्रशक्त्येव गृणे लौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति । राज्ञां कर्म राज्यम् । स्तोत्रशक्त्या संसदि पठनेन सोऽयं स्तुतय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

अदग्धेभिः सवितः प्रायुभिष्टुष्टं शिवेभिर्गण परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नर्व्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशश्च ईशन् ॥ ८४ ॥

उ० अदग्धेभिः सवितरिति व्याख्यातम् ॥ ८४ ॥

म० व्याख्याता (३३।६९) । षष्ठः पुरोक्तगणः समातः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः । अन्तः पवित्र उपरि श्रीणानोऽयं शुक्रो अयामि ते ॥ ८५ ॥

उ० आ नः आयाहि नः अस्माकं यज्ञम् । दिविस्पृशं शुलोकवापिनम् । ऋत्विग्यजमानैर्विद्वज्जिरारब्धः दक्षिणादिभिः संपन्नः यज्ञः दिवं स्पृशत्येव । हे वायो, सुमन्मभिः सुमनसैः संकल्पैः । आगतस्य किं फलमिति चेत् । अन्तः पवित्रे दशापवित्रस्य उपरि श्रीणानः होतृचमसे विविच्य-

मानः सोमो वर्तते तत्र तव ग्रहो गृह्यते । अयं च नः शुक्रः सोमः तम् अयामि आपयामि ते तव ॥ ८५ ॥

म० इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्च-तस्रथेति ऐन्द्रवायवादिषाविज्ञानानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्वेण । जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या बृहत् आया नव द्वादशी च । दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोवृहत्यः । हे वायो, नोऽस्माकं यज्ञमायाहि आगच्छ । कीदृशं यज्ञम् । दिविस्पृशं शुलोकवापिनम् ऋत्विग्यजमानैर्विद्वज्जिरारब्धः दक्षिणासंपन्नत्वाच्च स्वर्गोऽपि भूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं फलमत आह अन्तरिति । अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः श्रवमाणः होतृचमसेन विविच्यमानोऽयं शुक्रः शुक्रः ऋजीषकस्करहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं लदयन्मयामि नियतः लक्ष्मीवभागेन मया संस्कृतः । 'यमु उपरमे' कर्मणि चिष् ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी ।

इन्द्रवायू सुसंदशा सुहवेह इवामहे । यथा नः सर्वे इज्जनोंऽनमीवः सङ्गमे सुमना असत् ॥ ८६ ॥

उ० इन्द्रवायू सुसंदशा । सुसंदशा सुतरां सम्पदशमीयी । सुहवा स्वाह्वानौ च । इह हवामहे आह्वयामः । तथाचाह्वयामः यथा येन प्रकारेण नः अस्माकम् सर्वे इत् सर्वे एव जनः । अनमीवः अमीवा व्याधिरुद्धहितः । सङ्गमे इन्द्रवायू संगती । सुमना शोभनमनस्कः । असत् भूयात् ॥ ८६ ॥

म० तापसदृष्टेन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः । उभययुध वायोः प्रतिषेध इति आनहुभावः । कीदृशी सुसंदशा सुसदशी सुतरां सम्पद पश्यतस्तौ । सुहवा सुहवौ शोभनाह्वानौ । तथा हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्वे इत् सर्वे एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् । अस्तेल्लेख्यहास्यः । कीदृशः । अनमीवः व्याधिरहितः । सङ्गमे अनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा सुमनाः शोभनचित्तः । उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

अर्धगित्था स मर्त्यैः शशमे देवतातये । यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचके हव्यदातये ॥ ८७ ॥

उ० अर्धगित्था । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते वच्छ-वदयोगात् । यः मर्त्यैः नूनं निक्षेपेन मित्रावरुणौ अभिष्टये स्वाभीष्टप्राप्तये । आचके सेवते । हव्यदातये इविशो दानात् । स मर्त्यैः ऋचक् समृद्धियुक्तः । इत्या इत्थमित्यभिमन्येन दर्शयति । शशमे शाश्वति वमनियमज्ञो भवति । देवतातये देवानां कर्म देवतातिः तस्यै । यज्ञावेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

म० जमदग्निदृष्टा मित्रावरुणी । नूनं निक्षिप्तं यो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणौ आचके आकुरुते सेवते 'गन्धनावशेषण-' (पा० १।३।३२) इत्यादिना करोतेः सेवार्थे आत्मने-

पदम् । किमर्थम् । अभिष्टये अभिमतलाभाय । पृषोदरादि-
लोपः । इत्यादातये इविषो दानाय च । स नरः इत्या अनेन
हेतुना सेवनरूपेण शशमे शाम्यति । यमनियमममदमादियुक्तो
भवतीत्यर्थः । कीदृक् संः । देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः
तस्मै यज्ञाय । ऋषक् ऋषोतीति ऋषक् समुदिमान् यज्ञसंप-
त्तिमवचनाद्व्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । यद् अत् सन्ना अदा
इत्येति निपातः । सल्लवचनो वा । सल्लं शाम्यति । एलाभ्यास-
लोपाभाव आपः शशमेत्यत्र ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

आयातमुपभूयतं मध्वः पिबतमध्विना । दुग्धं
पयो वृषणा जेन्वावसु मा नो मधिष्ठमागमत् ॥ ८८ ॥

उ० आयातं आगच्छतम् । उपभूयतम् अलंकृतं च
यज्ञम् । मध्वः मधुरूपस्य स्वमंशं पिबतं च । हे अध्विनौ ।
किंच । दुग्धं पयः महावीरसेचनायम् । हे वृषणौ सेकारौ
हे जेन्वावसु जेन्यं जितं स्वीकृतं वसु धनं ग्राम्यां तौ जेन्वा-
वसु । किंच मा नो मधिष्ठं माच मधिष्ठं संप्रहारं कुरुतम् नः
अस्मान्प्रति । आगतम् अवश्यं च आगच्छतम् ॥ ८८ ॥

म० वसिष्ठदृष्टाधिदेवता । हे अध्विना अध्विनौ, युवामा-
यातं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । आगत्य च उपभूयतमलंकृतं
यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं पिबतम् । कर्मणि पद्यो मुमनाव-
द्विन्दसः । किंच हे वृषणा वृषणौ वर्षेको यज्ञफलस्य
सेकारौ, हे जेन्वावसु, जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात्
वसु धनं ग्राम्यां तौ जेन्वावसु वशीकृतवनौ तादृशौ । युवा
पयः वृष्टयुक्तं दुग्धमन्तरिक्षात्प्रक्षारयतम् । दुहेल्लेष्मध्वमदि-
वधनं दुरधमिति । किंच नोऽस्मान्मा मधिष्ठं मा हिंस्रम् ।
मधिष्ठितार्थः छद् । किं बहुना युवामागच्छतम् । आद्वार्यं
पुनर्पचनम् ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्छा वीरं
नर्थं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

उ० प्रेतु अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः
बृहस्पतिः । प्रेतु च देवी वाक् । सूनृता शोभना सत्य-
वती त्रयीलक्षणा । कं प्रत्यागच्छत्वित्यत्र आह । अच्छ अभि ।
वीरं पुत्रं महावीरं वा । नर्थम् नृम्यो हितम् अनुग्राहकम् ।
पङ्क्तिराधसं यज्ञपङ्क्तिसाधकम् । पङ्क्तिपावनमित्यर्थः । किंच
देवाः यज्ञं नयन्तु नः अस्माकम् ॥ ८९ ॥

म० कण्वदृष्टा वैद्यदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः
नोऽस्माकं यज्ञमेच्छ यज्ञाभिमुखं प्रेतु प्रकर्षेणागच्छतु । ब्रह्म-
णस्पतिः । 'ब्रह्मणः पाता पालयिता वा' (नि० १० । १२) इति
यास्कः । तथा देवी देवतात्मा सूनृता त्रियसत्त्वस्वरूपा तस्मैव
वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रेतु । किंच देवा नष्टव्या नोऽस्मान् यज्ञं

नयन्तु प्रापयन्तु । यज्ञं कारयन्तित्यर्थः । कीदृशं यज्ञम् । वीरं
विशेषेणैरपति वीरस्य शत्रूणां विरोधोन्मूलकप्रतिहारम् । 'वीरो
वीरवत्यभिप्रायः' (नि० १ । ७) इति यास्कः । नर्थं नृम्यो
मनुष्येभ्यो हितम् 'उचवादिभ्यः' (पा० ५ । १ । २) इति
यत् । पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुत्रेडाशः इत्यर्थानाः पूज्यः करुणः
सरस्वत्यै दधि मिश्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपङ्क्तिः,
द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्ना-
राशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः, त्रीणि सवनानि
पञ्चरूपवसव्यः पञ्चरुचन्यः एषा सवनपङ्क्तिः, एताभिः पङ्क्तिभिः
राधः समुद्विग्यस्य पङ्क्त्यो राध्वन्ते साध्वन्ते वनेति वा पङ्क्ति-
राधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्तिति
सर्वायः ॥ ८९ ॥

नवतितमी ।

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि । रयिं
पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं हरिरिति कनिकदत् ॥ ९० ॥

उ० चन्द्रमा अप्सु । आहुतिपरिणामोऽप्युच्यते । योसौ
चन्द्रमाः स तथा सोमरूपापन्नः । अभिपुतः अप्स्वन्तः
मप्ये रसरूपेण आस्थितः । अग्नौ हुतः सन् सुपर्णः सुपतनः
धावते दिवि । तस्मात् पञ्चन्यरूपमास्थाय उदकदानद्वारेण
रयिं धनम् पिशङ्गं पीतवर्गम् । बहुलमसंख्यातम् । पुरुस्पृहं
बहवो यत्र स्पृहयन्ति । हरिः सोम एति । कनिकदत् पञ्च-
न्यरूपेणात्यर्थं क्षणितं कुर्वन् ॥ ९० ॥

म० त्रितृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । 'आहुतेर्होमद्रव्यस्य
परिणामो सुपर्ण्यपुष्टिविपुरुषयोपात्मकपञ्चाशिकमेण परिपाकः'
'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुत्योक्तः
तं वदत्येषा ऋक् । अधिवर्गं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्वारं
मिमीते करोति चन्द्रमाः कृत्तारूपः सोमोऽभिपुतः सन् अप्सु
वसतीवरीनिष्प्रायादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थिताग्नौ
हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधा-
वते शीघ्रं गच्छति । 'सु गतौ' इत्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः
'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' इति श्रुतेः । 'हरिः सोमो
हरितवर्णः' (नि० ४ । १९) इति यास्कः । पूर्वोक्तः
सोम एव दिवि गतः पञ्चन्यरूपमास्थानोदकदानद्वारेण रयि-
मेति 'रयिरिति धननाम' (नि० ४ । १७) इति यास्कः ।
धान्यभावं प्राप्नोति ग्रीह्यवाच्यरूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं
रयिम् । पिशङ्गम् परिपाकेन ग्रीह्यवाचिकं धान्यं पीतवर्णं
भवति । बहुलमसंख्यातम् । यतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्वान्त-
मित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुरुषां बहूनामपि स्पृहा क्षिप्त्वा यत्र
तम् । बहवोऽपि यद्वान्वभिच्छन्ति तद्वगो भवतीत्यर्थः ।
कीदृशो हरिः । कनिकदत् पञ्चन्यरूपात्यर्थं क्षणितं कुर्वन् ।
'दाधति-' (पा० ७ । ४ । ६३) इत्यादि निपातः ॥ ९० ॥

एकनवतितमी ।

देवं देवं वोऽर्वसे देवं देवमभिष्टये । देवं देवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ ९१ ॥

उ० देवं देवं वः । देवं देवमिति वीष्मार्थोऽभ्यासः । वावन्तो देवास्त्वावतो देवान् वः सुष्माकमवसे पालनाय । हुवेमेत्यनेन संवन्धः । आह्वयामः । देवं देवमभिष्टये अभीष्टकामावाप्तये आह्वयामः । देवं देवं हुवेम । वाजसातये वज्रसंभजनाय । कथं हुवेमेति चेत् । गृणन्तः स्तुतिभिः ऐव्या धिया । देवतावाचात्म्यचिन्तनपरया बुद्ध्या ॥ ९१ ॥

म० मनुष्टा वैश्वदेवी । वीष्मार्थोऽभ्यासः । वावन्तो देवास्तान् वो सुष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आह्वयामः । अभिष्टयेऽभिलषितफलाप्तये देवं देवं हुवेम । वाजसातयेऽज्ञाभाय देवं देवं हुवेम । 'अभ्यासे भूवासमर्थे मन्यन्ते' (नि० १० । ४२) इति यास्कः । कीदृशा वयम् । देव्या देवतायाध्यामानुसन्धानपरया धिया बुद्ध्या गृणन्तः सुवन्तः । यद्वा देव्या स्वराविशेषेण वीष्ममानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी ।

दिवि पृष्ठो अरोचताम्रिवैश्वानरो बृहन् । क्षमया वृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

उ० दिवि पृष्ठः । योऽग्निर्वैश्वानरः दिवि पृष्ठः सुलोके स्थितः आदित्याग्रमना अरोचत देदीप्यते बृहन् महान् । सोऽयम् क्षमया पृथिव्या कारणभूतया । वृधानः वर्धमानः ओजसा बलेन च । चनोहितः चनसि अग्ने हविलैक्षण्ये हितः स्थापितः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

म० मेघदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि सुलोके पृष्ठः स्थितः आदित्याग्रमना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते 'पृष्ठु सेके' निष्ठान्तः सेकः स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । बृहन् महान् । किञ्च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैश बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कीदृशः । क्षमया वृधानः क्षमा पृथिवी तथा तत्तथा मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मग्नाः क्रोशन्तीति वत् । भूत्यैवैर्वाग्निभिः नरेन्द्रेण हविषा वर्धमानः । अतएव ओजसा च चनोहितः ओषधिराकर्मण तेजसा चनसेऽजाय हितः 'चन इत्यजनाम' (नि० ६ । १८) अजनिष्पादक इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्यद्वितीभ्यः । हित्वी शिरो जिह्वया वाक्चरं त्रिशत्पदान्यकमीत् ॥ ९३ ॥

उ० इन्द्राग्नी अपात् । प्रवहिकेवयस् । यथापार्श्वं तु

व्याख्यायते । मानुषी वागनवोच्यते । उक्तं च 'अथ यन्मा-
नुष्या वाचाह इतीदं कुर्वतेतीदं कुर्वतेति तदुह तथा चीयत'
इति । हे इन्द्राग्नी, अपात् पादरहिता गवा इयं वाक् । पूर्वा
आभगात् आगता । पद्वतीभ्यः पादवतीभ्यः सकाशात् ।
हित्वी हित्वा परित्यज्य शिरः प्रथमं पदम् अभ्यस्तरोति ।
नहि लौकिकया वाचः कश्चिपदनिधयोऽस्ति । जिह्वया
विदुषः वाक्चरं वदन्ती । चरत् चरति । किञ्चित् तथ
पदानि । त्रिशत्पदानि त्रिशत्संख्याकानि पदानि अकमीत्
अतिक्रामति । नहि परतः त्राणविषयः ॥ ९३ ॥

म० मुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवता प्रवहिका । हे इन्द्राग्नी,
अपात्सयं पादरहितापि इवमुपाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः
मुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ भगात्
आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो हिली जिह्वालावनेन
प्रेरयित्री । यद्वा शिरो हिली हित्वा लज्जता स्वयमशिरस्का
सती जिह्वया प्राणिनां वाग्निन्द्रेण वाक्चरं वदन्ती । सुशं
शब्दं कुर्वती सती चरन् चरति प्रसरति । अडभावः । एवं
चरन्ती तथा एकदिनेन त्रिशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसा-
धनभूतान् मुहूर्तान् नि अकमीत् नितरां कमते । अहोरात्रेण
त्रिशत्सुहूर्तान्कामतीत्यर्थः । यद्वा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः
अग्निः पुरुषः । हे इन्द्राग्नी, युवयोरेवैतत् कर्म यत् अपात् पाद-
रहिता गवात्मिका त्रयीलक्षणेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी
सती आ भगात् । पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणनारता-
दिश्लोकालम्बकवाल्मीकव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् वेदवाचः
प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो तद्वैव प्रथममनुज्यतेति । एवं प्रथम-
जाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णाय मानुष्या वाचो विकृतत्वामाह
हित्वी शिर इति । शिर इति प्राधान्यादास्यातपदमुच्यते ।
अभ्याज गां दण्डेन शुक्रां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिकया
वाचः पदप्रयोगनियमानावात् शिरः शिरस्थानीयमास्यात-
पदं हित्वा लज्जता जिह्वया विदुषो वाग्निन्द्रेण वाक्चरं
वदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा
त्रिशत्पदानि न्यकमीत् कमति । अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः ।
मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिशदङ्गुलानि कमति । एवं
वाग्निप्रयोऽर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी ।

देवासो हि ऽमा मर्नवे समन्यवो विश्वे साकए
सरातयः । ते नो अथ ते अपरं तुचेतु नो भवन्तु
वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

उ० देवासो हि ऽमा । हि का निपाती । ये देवासः
मनवे समन्यवः मनुना समानवीर्यवः समानक्रोधा वा ।
विश्वे सर्वे साकं सह उपास्याः । सरातयः समानदानाश्च ।
ते विश्वेदेवाः नः अस्माकम् अथ । ते च अपरम् आगा-
मिकाले । तुचेतु नः । तुमित्यपत्यनाम । अयत्याय च

अस्मदीयाय भवन्तु । वरिवोविदः वरिवो धनं ये अस्म-
दर्थे विन्दन्ति ते वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

म० मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतो निपातौ प्रसिज्यतिचा-
यायौ । छान्दसौ पलवीयौ । ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अथ
वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु
वरिवो धनं वेदयन्ति कम्बयन्ति वरिवोविदः एकीभूय
धनप्रापका भवन्तु । तु पुनः अपरं नविष्यति काले नोऽस्माकं
तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु । तुसि-
त्यपत्यनाम । कीदृशास्ते । मनवे समन्वयः मनुनामकाय मुनये
मन्त्रदर्शिने मया समानो मन्वुदाभिर्वैषां ते । 'मन्वुर्मानतेदीप्ति-
कर्मणः' (निरु० १० । १९) इति यास्कः । मन्वैकर्मैकमर्थं
प्राप्ताः । यद्वा मन्वुना कोपेन सह वर्तमानाः । अस्मच्छत्रुह-
न्नाय कोषयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिदोमं तत्सहिताः
रातार इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

अपाधमदभिशास्तीरशस्तिहायेन्द्रो सुहृत्वाभवात् ।
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ९५

उ० अपाधमत् । प्रथमोऽर्ध्वः परोक्षकृतः द्वितीयः
प्रत्यक्षकृतः अतो वाक्यभेदः पदसंनतिर्वैकर्मिभ्रमार्थः । अपाध-
मत् धमतिर्गतिकर्मा । यदा अपाधमयति । अभिशास्तीः
अभिशापान् अशस्तिहा । अभेरादिशेषः । अभिशास्तिहा
स्वतएव । अधानन्तरम् इन्द्रः शुद्धी अश्वान् यशस्वी वा
आशभवत् भवति । पूर्वं स्तुत इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः । इत
उचरोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । देवाः ते तव हे इन्द्र, सख्याय
सखिभावाय येमिरे आत्मानं संवतं कृतवन्तः । हे बृहद्भानो
महादीप्ते हे मरुद्गण, एकवाक्ये तु बहुनां पदानां संनतिः
कार्या ॥ ९५ ॥

म० रुमेवदृष्टे हे मरुद्गणविशिष्टेन्द्रदेवले । बृहन्तो
महान्तो भानवो दीप्तवो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य
स मरुद्गणः हे बृहद्भानो, हे मरुद्गण हे इन्द्र, देवाः वसु-
द्रादित्वाः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कर्म तु नामेन्द्रोऽस्मा-
न्सखिभावाय इणीत इत्यभिप्राया आत्मानं संवतं कृतवन्त
इत्यर्थः । स भवान् अभिशास्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तान-
पवादान् अपाधमत् अपाधमयति निवर्तयति । धमतिर्गतिकर्मा
(निरु० ६ । २) इति यास्कः । अथ यस्मात् शुद्धी अश्वान्
यशस्वी वा आशभवत् सर्वतो धनवान् भवति । कीदृशो
भवान् । अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते
अशस्त्रायः निन्दया असुरास्तान् इन्तीशशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्य-
वान् इन्दतीतीन्द्रः । यो बृहद्भन्ताभिशापनाशको यशस्वी
तेजस्वी बहुश्रुत्यसेव्यस्वस्य सख्यायान्ये सतन्त इति युष्ममिति
भावः ॥ ९५ ॥

पण्णवतितमी ।

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत । वृत्रं
हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ९६ ॥

उ० प्र वः प्रथमाबहुवचनस्य वधादेशः । प्रार्चत प्रो-
चारयत वः यूयम् स्तुतीः । इन्द्राय बृहते महते हे मरुतः,
ब्रह्म त्रयीलक्षणाः किमितिचेत् । वृत्रं हनति । हन्तीति प्राप्ते
शपः अवगम्य । वृत्रहा वृत्रवधप्रवणः शतक्रतुः बहुकर्मा ।
वज्रेण शतपर्वणा शतग्रन्थिता ॥ ९६ ॥

म० हे मरुतः, यो युष्माकं सामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं
सामरूपस्त्रोत्रं प्रार्चत प्रोचारयत । कीदृशावेन्द्राय । बृहते
महते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तेन्द्रो वृत्रं
हनति हन्तु । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति
शपो लुगभावः । केन । वज्रेण साधुधेन । कीदृशेन वज्रेण ।
शतपर्वणा शतसंख्यानि पर्वणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स
शतपर्वो तेन । कीदृशो वृत्रहा । शतक्रतुः शतं कृतवो यस्य
बहुकर्मा बहुप्रशो वा ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमी ।

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवो मदे सुतस्य
विष्णवि । अथा तमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति
पूर्वधा । इमा उ त्वा यस्यायमयं सहस्रं मूर्ध्व
ऊ पुर्णाः ॥ ९७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिर्ब्रह्मतायां
धमक्षिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

उ० अस्येत् । अस्य इत् इदिति निपातः पादपूरणः । मदे
सुतस्य विष्णवि विष्णुर्वजः । यज्ञे अभिपुतस्य मदे संज्ञाते
य इन्द्रो वावृधे वृद्धश्च वृष्ण्यं सेकृत्वम् शवो बलं च आवि-
ष्करोति । तस्यास्य इन्द्रस्य अथ अद्यापि तं महिमानं आशयः
मनुष्याः अनुष्टुवन्ति । पूर्वधा पूर्ववत् यथा पूर्वसृष्टिभिः
स्तुतः । इमा उत्वा यस्यायम् अयं सहस्रम् ऊर्ध्वं ऊरुणः
इति चतस्रः प्रतीकोक्ता व्याख्याताः ॥ ९७ ॥

इति उवटकृतो मञ्जभाष्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

म० मेधातिथिदृष्ट्या माहेन्द्री सतोबृहती । इन्द्रः अस्य इत्
अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं शवः च वावृधे वर्धयति । निजन्तलं
कोषम् । वर्धति स्थिरतीति इवा तस्येदं वृष्ण्यं तीर्थम् । यप्रत्यये
उपधालोपः । शवः बलम् । क सति । सुतस्याभिपुतस्य
सोमस्य मदे सति । कीदृशो मदे । विष्णवि वैवोष्टि व्याप्नोति
विष्णुस्तस्मिन् सर्वेशरीरव्यापके । सप्तम्येकवचने 'मेर्धिति'
(पा० ४ । ३ । १११) इति गुणेऽवादेशः । यद्वा विष्णवि
विष्णौ यज्ञेऽभिपुतसेति संबन्धः । 'शवो वै विष्णुः' इति श्रुतेः ।
सोमपानेन मत्त इन्द्रो यजमानस्य माहात्म्यं बलं च वर्धयती-
त्यर्थः । किंच अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यजनो वीर्यादिवर्धनरूपं

महिमानमयास्मिन्काळेऽपि आचनः मनुष्याः अनुब्रुवन्ति
आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पूर्वया पूर्वमिव यथा
पूर्वसूत्रयोऽस्तुवन्नैवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः । 'प्रजपूर्व-
विश्वेमात्माह्च्छन्दसि' (पा० ५ । ३ । १११) इति पूर्वशब्दा-
दिवार्षे आलम्ब्यः । इमा उक्ता यस्यायम् अयं सहस्रम्
(३३ । ८१—८३) ऊर्ध्वं ऊ पुनः (११ । ४९) एताः
प्रतीकोक्ताः ॥ १७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदवीरे मनोहरे ।

नयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वभौमिकः ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तद् सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंक-
ल्पमस्तु ॥ १ ॥

उ० यज्जाग्रतः पटकण्डिकास्त्रिष्टुभो मनोदेवत्वाः । अभि-
श्रव्याये लेहिको विनियोगः । लिङ्गञ्च सामर्थ्यमुच्यते अभि-
धानशक्तिः । यन्मनः जाग्रतः पुरुषस्य दूरं उदैति उडूच्छति
बहुः प्रभृतीन्वपेक्ष्य । यच्च दैवम् देवो विज्ञानात्मा सोमेन
गृह्यत इति दैवम् । उक्तञ्च 'मनसैवानुदृष्टव्यमेतदप्रमयं
ध्रुवमि'ति । तद् सुप्तस्य । तदः स्थाने यदोद्गतिः । उकारः
समुच्चयार्थीयः । यच्च मनः सुप्तस्य तथैव तेनैव प्रकारेण पृति ।
यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् अतीतानागतवर्त-
मानव्यवहितविप्रकृष्टग्रहीत् । ज्योतिषां ओषादीनां विज्ञा-
ननेष्टुणां मध्य एकमेव ज्योतिः । तत् मे मनः शिवसंक-
ल्पम् । संकल्पः काममूलपदार्थस्य कषादेः सुरूपाज्ञानवतः
कामप्रभृति ज्ञानसंकल्पम् अस्तु भवतु ॥ १ ॥

म० अनारम्भाधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्यना-
श्रवण्यदृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः । पटूचस्त्रिष्टुभो मनो-
देवत्वाः शिवसंकल्पदृष्टाः । ऋषिर्वेदति । तन्मे मनः शिव-
संकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत्
तादृशं भवतु । मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचि-
त्प्रापमित्यर्थः । तदिकम् । यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति
उडूच्छति । बहुरायपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं
रीज्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहक-
मित्यर्थः । 'मनसैवानुदृष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्' इति श्रुतेः । तत्
उ । यदः स्थाने तत्तच्छब्दः उकारार्थः । यच्च मनः सुप्तस्य
पुंसः तथैव एति यथा यत् तथैव पुनरागच्छति स्वापकाळे
लुपुतावस्थानां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरात् गच्छतीति
दूरंगमम् स्रष्टव्यः । अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितप-
दार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां

धोवादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः ।
प्रवर्तितान्येव धोवादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा
मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियनर्थेनेति न्यायोक्तिर्मेन-
संबन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः ज्ञानसंकल्प-
मस्तु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विद-
धेषु धीराः । यदपूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजानां तन्मे
मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

उ० येन कर्माणि । येन मनसा सता कर्माणि । अपसः
अप इति कर्मनाम तद्धितलोपः । अपस्विनः कर्मवतः ।
मनीषिणः मेधाविनः । यज्ञे कृण्वन्ति कुर्वन्ति । विदधेषु
वेदनेषु यज्ञविधिविधानेषु धीराः धीमन्तः । यच्च अपूर्वम्
न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् । यद्वा अपूर्वमनपरम् ।
यच्च यक्षं यक्षम् । यच्च अन्तर्मध्ये प्रजानामास्ते । तन्मे
मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि
कृण्वन्ति कुर्वन्ति 'कु करणे' स्वादिः । मनःस्वास्थ्यविना
कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु । विदधेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञानन्ते
तानि विदधानि तेषु । वेत्तेरीणादिकोऽयप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन
मन्त्रोदात्तं पदम् 'प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्च' (पा० ३ । १ ।
१—३) इति पाणिन्युक्तः यज्ञसंबन्धिनां हविरादिपदार्थानां
ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः । अपसः अप इति
कर्मनाम (निष० २ । १ । १) अपो विद्यते येषां ते अप-
स्विनः कर्मवन्तः 'अस्मायामेधास्त्रयो विनिः' (पा० ५ । २ ।
१२१) इति विन्प्रत्ययः 'विन्मतोर्लुक्' इतीष्टाभावेऽपि
छान्दस्यो विनोर्लुक् (पा० ५ । ३ । ६५) सदा कर्मनिष्ठा
इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः तीर्त्तयते येषां ते धीराः
कर्मण्यप (पा० ३ । २ । १) यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते
पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्व मनसः सृष्टेः । यद्वा
अपूर्वमनपरमवाद्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यच्च यक्षं
यक्षं यक्षम् । यज्ञतेरीणादिकः सन्प्रत्ययः 'विल्यादिर्नित्यम्'
(पा० ६ । १ । ११७) इत्याद्युदात्तं पदम् । यच्च प्रजानन्ते
इति प्रजास्त्रासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीराभावे आस्ते इतरे-
न्द्रियाणि महिःष्ठानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे
मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीया ।

यत्प्रज्ञानमृत चेतो धृतिश्च यज्ञयोतिरन्तरमृत्
प्रजासु । यस्मान्न ऋते किञ्च न कर्म क्रियते तन्मे
मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

उ० यत्प्रज्ञानम् । यन्मनः प्रज्ञानं विशेषप्रतिपत्ति-

प्रज्ञाम् । उत अपि च । चेतः सामान्यप्रतिपत्तिचेतः । एतद्वि
प्रसिद्धम् । यन्मनः अन्तर्ज्योतिरस्मृतं च प्रज्ञासु । यस्माच्च
कृते येन च विना न किञ्चन कर्म कियते । तन्मे मन
इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

म० यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण
ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ ।
३ । ११५) इति करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः
चेतः चेतयति सम्बद्धं ज्ञापयति तच्चेतः । 'चित्ती संज्ञाने'
अस्मात् स्थानादनुग्रहप्रत्ययः । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः ।
यच्च मनो धृतिर्धैर्यरूपम् । मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुप-
चर्यते कार्यकारणयोरेकत्वात् । यच्च मनः प्रज्ञासु जनेषु
अन्तर्बर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् । उक्तमपि
पुनरुच्यते आदरायम् । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निह-
१ । ४२) इति यास्क्योक्तेः । यस्मात्तत्तमसरणधर्मि आत्मरूप-
त्वात् । यस्मान्नमनसः कृते यन्मनोविना किञ्चन किमपि कर्म
न कियते जनेः । सर्वकर्मसु प्राणिनां मनःपूर्वं प्रवृत्तेर्मनः-
स्वास्थ्यविना कर्माभावादित्यर्थः । 'अन्यादादितरतः' (पा०
२ । ३ । २९) इत्यादिना यस्मादिति कृतेयोगे पञ्चमी । तन्मे
मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतं न
सर्वम् । येन यज्ञस्तापयेत् सप्तहोता तन्मे मनः शिव-
संकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

उ० येनेदम् । येन मनसा इदं भूतं भूतकालम् । भुवनं
वर्तमानकालं, भविष्यत् भविष्यकालं च । परिगृहीतम्
अमृतेन सर्वम् । येन च मनसा यज्ञस्थापयेत् तन्मते । सप्त-
होता । सप्त होतारो ब्रह्मिष्ठोमे भवन्ति । तन्मे मन इति
व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो
ज्ञातम् । इदं किंभूतम् । भूतकालसंबन्धि वस्तु । भुवनं भव-
तीति भुवनम् । भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानकालसंबन्धि ।
भविष्यात् 'लटः सहा' (पा० ३ । ३ । १४) इति शतृप्रत्ययः
'ती सत्' (पा० ३ । २ । १२७) इत्युक्तेः त्रिकालसंबद्ध-
वस्तुषु मनः प्रवर्तते इत्यर्थः । ओप्राचीनि तु प्रत्यक्षमेव
गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन । सुक्तिपर्यन्तं
ओप्राचीनि नश्यन्ति मनस्त्वनक्षरमित्यर्थः । येन च मनसा
दशोऽब्रिष्ठोमादिः तापयेत् विस्मर्यते । 'तनोतेर्यकि' (पा० ६ ।
४ । ४४) इत्याकारः । कीदृशो यज्ञः । सप्तहोता सप्त होतारो
देवानामाहोतारो होतृमैत्रावरुणादशो यज्ञं स सप्तहोता । अभि-
ष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

यस्मिन्मनुष्यः सामं यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता
रथनाभाविवाः । यस्मिन्मनुष्ये सर्वमोतं प्रजानां
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

उ० यस्मिन्मनुष्यः यस्मिन्मनसि कृचः प्रतिष्ठिताः । यस्मि-
न्सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । कच-
मिव । रथनाभौ इव आराः । यस्मिन् चित्तं संज्ञानम् सर्वम्
तस्य तस्यार्थस्य । ओतं निक्षिप्तम् तन्नुसंततमिव कृतं
प्रजानाम् । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० यस्मिन् मनसि कृचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन् साम
सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । मनसः
स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्मृतैर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितम्
'अन्नमयं हि सोमं मनः' इति छान्दोग्ये मनस एव सास्थ्ये
वेदोपाकरणसक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः । रथनाभौ
आराः इव । यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठा-
तास्तद्वच्चन्द्रकालं मनसि । किं प्रजानां सर्वं चित्तं
ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन् मनसि ओतं प्रोतं
निक्षिप्तं तन्नुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् ।
मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मेनोवैद्यस्य न ज्ञानाभावात् ।
तन्मे मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्याज्जेनीयतेऽभीष्टुभि-
र्वाजिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः
शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

उ० सुषारथिः । यन्मनः मनुष्यान् । जेनीयते अलप्यं
नयति । कचमिव । सुषारथिः कलशाम्भारथिः अश्वान् इव
यन्मनुष्यान् । यच्च मनः सुषारथिरिव । अभीष्टुभिः प्रमहैः
वाजिन इव वेदनवतोऽश्वानिव यमयतीति शेषः । द्वे
उपमे एकत्र नयनमन्यत्र नियमनमर्थः । यच्च हृत्प्रतिष्ठम् ।
तत्रोपलब्धेः । यच्च अजिरं जरारहितम् । यच्च जविष्ठं
अतिशयेन गन्तुं । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

म० यत् मनो मनुष्याज्जेनीयते अलप्यमित्यतो
नयति । नयतेः क्तिञ्प्रत्ययः मनुष्यान् । मनःप्रतिष्ठा एव
प्राणिनः प्रवर्तन्ते । मनुष्यप्रवृत्तं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र
दृष्टान्तः । सुषारथिः अश्वानिव योभनः सारथियेन्ता यथा
कलशा अश्वान् जेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः । अभीष्टुभिर्वा-
जिन इव यथा सुषारथिरभीष्टुभिः प्रमहैः वाजिनोऽश्वजिनी-
यत इत्यनुपपन्नः । रदिसभिर्निवृत्ततीत्यर्थः । उपमाद्वयम् । प्रव-
मायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् । तथा मनः प्रवर्तयति
निवृत्तति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा-
स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं

जगद्विदितम् बाल्ययौवनस्थाविरैषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च
जविष्ठम् अतिजववदेगवत् जविष्ठम् 'न वै वाताकिञ्चनाशी-
योऽस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ति' इति श्रुतेः । तन्म
इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

पितुं नु स्तोत्रं महो धर्माणं तविषीम् । यस्य
त्रितो व्योजसा वृत्रं विषर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

उ० पितुं नु । अजस्तुतिः उणिगनुष्टुभार्मा । द्विती-
योऽध्वेयः प्रथमं व्याख्यायते पच्छब्दयोगात् । यस्य पितोः
अन्यस्य त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः ओजसा बलेन वृत्रम् ।
विषर्वं विषर्वाणं विगतसन्धिवन्धनं कृत्वा । अर्दयत्
विविधं अर्दितवान् तम् पितुम् अजम् । तुरनर्थकः ।
स्तोषम् स्तोमि । महः महतः धर्माणं धारयितारम् । तवि-
षीम् तविष्याः इति विभक्तिव्यत्ययः । तविषीति बलनाम ।
तवतेर्बुद्धिकर्मणः बलस्य ॥ ७ ॥

म० उणिक् अजस्तुतिः । तं पितुमर्चं स्तोत्रं स्तोमि ।
किभूतम् । महो महतः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं
धारयितारम् । तविषीति बलनाम । विभक्तिव्यत्ययः । अत्रेनैव
बलोत्पत्तेः । तं कम् । यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रिस्थान
इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विषर्वं गतसन्धिवन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विवि-
धमर्दितवान् । इन्द्रेण वृत्रोऽत्र बलेनैव इत इत्यर्थः । स्तोत्रं
स्तोत्रमपि 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७)
इति इकारलोपे 'छेदोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यादा-
गमे 'सिञ्चबहुलं छेति' (पा० ३।१।३४) इति सिप्रत्यये
शुणे च रूपम् । महः । महच्छब्दस्य इति छान्दस्यल्लोपः ।
धर्माणम् धरतेमेव । विषर्वम् विगतानि पर्वणि बलं तम् ।
उप्रत्यये टिलोपः । अर्दयत् 'बहुलं छन्दसमाह्वयोगेऽपि'
(पा० ६।४।७५) इत्यडभावः । 'व्यवहिताथ' (पा०
१।४।८२) इति वैरुपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

अन्विदनुमते त्वं मन्यासि शं च नस्कृधि ।
कृत्वे दक्षां नो हिनु प्रण आयूषि तारिषः ॥ ८ ॥

उ० अन्विद । चतस्रोऽनुष्टुभः । अनुमन्वासि अनुम-
न्वस्व । इदिति निपातः पादपूरणः । हे अनुमते, त्वम् ।
शं च सुखं च नः अस्माकम् कृधि कुरु । हे अनुमते, कृत्वे
कृतवे संकल्पाय । दक्षां तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च
नः अस्मान् हिनु गमय । प्रण आयूषि तारिषः प्रतारिषः
प्रवर्धय च नः अस्माकमायूषि ॥ ८ ॥

म० चतस्रोऽनुष्टुभः इत्योऽनुमतिर्देवता । इत निपातोऽन-
र्थकः । हे अनुमते, त्वमनुमन्वासे अनुमन्वास्यासमुक्तं वृध्यस्व ।
नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं

कृत्वे कृतवे संकल्पाय दक्षां तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च
नोऽस्मान् हिनु गमय । नोऽस्माकमायूषि प्रतारिषः प्रतारय
वर्धय । 'छेदोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याद् 'वैतो-
ऽन्यत्र' (पा० ३।४।९६) इत्येकारः । कृधि 'श्रुत्यपूह-
इभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिः 'बहुलं
छन्दसि' (पा० ३।४।७३) इति शपो लृक् । कृत्वे गुणमावे
मणादेशः । तारिषः 'सिञ्चबहुलं छन्दसि सिद्धकव्यः' (पा०
३।२।३४) इति इद्धिः । अन्यस्यैवत् । प्रपूर्वस्त-
रतिर्बुद्धयर्थः ॥ ८ ॥

नवमी ।

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च
हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ९ ॥

उ० अनु नः । अनुमन्यतां नः अस्माकम् अद्य अनु-
मतिः । यज्ञम् देवेषु यज्ञियेषु । अग्निश्च अनुमन्यताम् ।
हव्यवाहनः हविषो वोढा भवतं । भवतामिति पुरुषव्यत्ययः ।
दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । मयः सुखरूपी ॥ ९ ॥

म० अनुमतिः अद्य नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनु-
मन्यताम् । अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् । किभूतोऽग्निः ।
हव्यवाहनः हविषां वोढा । किञ्च दाशुषे हवींषि दत्तवते
यजमानाय मयः सुखरूपी अनुमन्वामी भवतम् । भवतामिति
पुरुषव्यत्ययः । हव्यं वहातीति हव्यवाहनः 'हव्येऽन्तःपादम्'
(पा० ३।२।६६) इति वहेर्भुद । दाशुषे 'दाशान्वाहान्'-
(पा० ६।१।१२) इति साधुः ॥ ९ ॥

दशमी ।

सिनीवालि पृथुष्टुके वा देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमहुतं प्रजां देवि दिदिदि नः ॥ १० ॥

उ० सिनीवाली । सिनीवाली देवपुत्री । हे सिनीवालि
हे पृथुष्टुके पृथुसंयमितकेशभारे । महस्तुतिर्वा पृथुष्टुका ।
वा त्वं देवनाम् असि भवसि स्वसा भगिनी । तां त्वां
श्रीमि । जुषस्व श्रीत्वा परिगृह्णीष्व हव्यं हविः । आहुतम-
निहुतमग्नौ । प्रजां च हे देवि, दिदिदि दिश अतिशुद्ध
देहि नः अस्मभ्यम् ॥ १० ॥

म० सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि, हे पृथुष्टुके, स्तुतं
केशभारः स्तुतिः कामो वा । हे पृथुकेशभारे, महस्तुते वा
पृथुकामे वा । वा त्वं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि । सा
त्वमाहुतं हव्यं जुषस्व श्रीत्वा श्रद्धां । हे देवि, नोऽस्मभ्यं
प्रजां च दिदिदि दिश देहि । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ३।
४।७६) इति दिशतेः शपः श्रुः ततो हिलादि ॥ १० ॥

एकादशी ।

पञ्च नयुः सरस्वतीमपिबन्ति सस्रोतसः ।
सरस्वती तु पञ्चधा सो देसेऽर्भवत्स्तरि ॥ ११ ॥

उ० पञ्च नद्यः सरस्वतीम् । नदीदेवतायाः पञ्च नद्यः
इषद्वितीयात्तद्वन्त्रभागाविपाशेरावतीत्यादिकाः । सरस्व-
तीम् अपिपयन्ति अपिगच्छन्ति । सस्रोतसः समा-
नानि स्रोतांसि यासां तान्मधोक्तः । सरस्वती तु ।
तुशब्दोऽवधारणार्थः । सरस्वत्येव पञ्चधा । सो सा च स्वदे-
शेभवत् भवति । सरित् नदी । तस्यां हि सरस्वतानि सत्राणि
भवन्ति ॥ ११ ॥

म० सरस्वतीनदीदेवता । याः इषद्वितीयाः पञ्च नद्यः
सरस्वतीमपिपयन्ति गच्छन्ति । किंभूताः सस्रोतसः समानं स्रोतः
प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे । सा उ सैव सरस्वत्येव
पञ्चधा देसे सरित् नदी भवत् पञ्चापि खनामानि त्यक्त्वा सर-
स्वत्येवामवत् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

त्वमग्ने प्रथमो अजिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः
शिवः सखा । त्वं ब्रूते कवयो विद्वानापसोऽजा-
यन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १२ ॥

उ० त्वमग्ने चतस्र आग्नेयः । द्वे जगत्सौ अन्ये त्रिष्टुक्-
बुधुम् । हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः अजिरा ऋषिः अभवः ।
त्वं च प्रथमः देवः देवानामभवः । शिवः कल्याणः सखा
समानक्यानः । किंच तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः कवयः
क्रान्तदर्शनाः विद्वाना अपसः । अप इति कर्मनाम । विदित-
कर्माणः । अजायन्त सैवृताः मरुतः । आजन्त्यः ऋष्टयः
खद्वा येषां ते भ्राजदृष्टयः । यो हि शत्रून् जयति भ्राजन्ते
तस्यायुधानि ॥ १२ ॥

म० चतस्र आग्नेयः द्वे जगत्सौ अन्ये त्रिष्टुक्बुधुम् । हे
अग्ने, त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि । आद्यो
मित्रभूतो देवानां तमेवेत्यर्थः । किंभूतस्त्वम् । अजिराः अजानां
रसः । खद्वा अजिभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति युवामित्य-
जिराः । ऋषिर्दृष्टः । देवो स्रोतमानः । शिवः कल्याणः ।
किंच तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः इदृशा अजायन्त ।
कीदृशाः । कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्वानापसः अप
इति कर्मनाम । विद्वाना विदितानि अपांसि कर्मणि
यैस्ते विदितकर्माणः । भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः
ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा । शत्रुपातकलात् ।
विद्वानेति यैस्ते कर्मणि नतिप्रलयः बहुलप्रदशात् ततो
विभक्तकारः तस्य चालङ् । विद्वानापसः अजायन्त ।
जनेरङ् जादेशब्द इत्यन् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

त्वं नो अग्ने त्वं देव पायुर्मिधो नो रक्ष
तन्वश्च वन्य । त्राता तोकस्य तनये गवामस-
निमेपृष्ट रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

उ० त्वं नः । विपमोऽयं मन्त्रः साध्याहारः । त्वं नः अ-
स्माकम् हे अग्ने, आश्रय इति शेषः । अयैवं सति तव हे
देव, पायुभिः पालनैः यैर्पायलम्भिभिः पालिताः सन्तः
आसामहे । किंच मधो नो रक्ष धनानि रक्ष । तन्वः शरीराणि
च रक्ष । हे वन्य वन्दिताश्च । कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यते ।
यतः स्वभावत एव त्राता तोकस्य पुत्रस्य । तनये तनयस्य
पौत्रस्य च गवां च असि । कथम् । अनिमेषं रक्षमाणः
प्रसादमकुर्वन् रक्षमाणः । एवं चेत् सृदुहृदयतमोऽसि । तव
व्रते तव कर्मणि वयं स्थाम । अन्या देवताः परित्यज्य त्वा-
मेव परिचराम इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

म० रक्षणार्थो मन्त्रः । हे अग्ने, हे देव स्रोतमान, हे
वन्य स्तुत्य, तव व्रते कर्मणि वर्तमानान्मधो नो धनवतो वन्य-
मानास्तं पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रक्ष । कैः ।
तव पायुभिः खरीनैः पालनैः । यतस्त्वमनिमेषं सावधानं
रक्षमाणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये । विभक्तिव्यत्ययः ।
तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

उत्तानायामवभरं चिकित्वा न्सद्यः प्रवीता वृषणं
जजान । अरुपस्तूपो रुशदस्य पाज इडायास्पुत्रो
व्युनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

उ० उत्तानायामव द्वितीयोऽर्थः प्रथमं व्याख्यायते वो-
ग्यात्वात् । योऽयम् अरुपस्तूपः ज्वालासंघातमूर्तिः । यस्य
चास्य रुशत्पाजः दीप्तं बलम् । यश्च इडायाः पृथिव्याः
पुत्रः । यश्च व्युने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः तमश्चिम् ।
उत्तानायां अवभरं अवाचीनं हर । चिकित्वा न् जानानः
अरण्या वीर्यमिति शेषः । कित्तीर्यमिति चेद् सद्यः प्रवीता
वृषणं जजान । सद्य एव प्रवीता कामिता सती वृषणं वरि-
तारं लेकारं युवानं सर्वकर्मक्षमं जनयतीति ॥ १४ ॥

म० यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽस्मिन्व्युने प्रज्ञाने कर्तव्ये
अजनिष्ट जातः । किंभूतः । अरुपस्तूपः 'रुप वचे' रोपति रुपः
अरुपोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छ्वायो यस्य स तथा । 'हु
उच्छ्वाये' । अस्माग्ने रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्या-
मवभरं अवाचीनं हर । 'श्वचोऽजनिष्टः' (पा० ६।३।१३५)
इति शीर्षः । चिकित्वा न् अरणिबले जानन् । किं बलमिति
चेत् । वाऽरणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं लेकारमग्निं सद्यः
तत्कालं जजान जनयति 'छन्दसि लुहृजिदः' (पा० ३।४।
६) इति लिट् । सोऽभिर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

इडायास्त्वा पदे वयं नाभां पृथिव्या अर्धि ।
जातवेदो निर्धामहाग्ने हुन्याय वोढेव ॥ १५ ॥

उ० इडायास्त्वा । इडायाः पृथिव्याः त्वाम् । पदे देव-

यजनाख्ये । इयम् नामा नामौ पृथिव्या अधि । उत्तरवेद्यां
नामिका भवति तद्विषयमेतत् । हे जातवेदः जातप्रज्ञान,
निधीमहि स्थापयामः । हे अग्ने, इव्याय वोढवे हविषो
वहनाय ॥ १५ ॥

म० हे जातवेदः जातप्रज्ञान हे अग्ने, इव्यायः पृथिव्याः
स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नामा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं
त्वा त्वां निधीमहि स्थापयामः । किमर्थम् । इव्याय वोढवे
इव्यं वोढुम् । विभक्तिव्यत्ययः । वहतेः 'तुमर्थं सेसेन्-'
(पा० ३ । ४ । ९) इति तवेप्रत्ययः 'सहिवहोः-' (पा०
६ । ३ । ११२) इत्योकारः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

प्रमन्महे शवसानाय शुषमाङ्गुषं गिर्वेणसे अङ्गि-
रस्वत् । सुवृत्किभिः स्तुवन्तः कस्मिन्मायायाचामाकं
नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

उ० प्रमन्महे । चतस ऐन्ध्रशिष्टुमः । प्रमन्महे प्रजा-
मीमः शवसानाय बलमाविष्कुर्वते । शुषं बलम् । आङ्गुषम्
आघोषं स्तोमम् । गिर्वेणसे देवाय । कथमिव । अङ्गिरस्वत्
अङ्गिरसा तुष्यप्रज्ञानाय च । सुवृत्किभिः सुवृत्ताभिः
शोभनाभिः स्तुतिभिः । स्तुवते स्तुवन्तीति विभक्तिव्य-
त्ययः सामर्थ्यात् । कस्मिन्माया कङ्कवाय स्तुतिमयाय ।
अर्चनीयाय च । ययम् अर्चामः अकम् उच्चारयामः मङ्गम् ।
नरे नररूपाय । विश्रुताय शौर्यबलदानादिलब्धक्यातये ॥ १६ ॥

म० चतस ऐन्ध्रशिष्टुमः । त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गुषं
स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे जानीमः । किंभूतं स्तोमम् । शुषं
बलहेतुम् । अकं मर्षं च अर्चाम उच्चारयाम । धातुनामने-
कार्यज्ञादनेतिस्वकारणार्थः । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव । तैवेया
स्तोमो ज्ञातो मङ्गश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किंभूतावेन्द्राय ।
शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति
शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय । 'सुष आत्मनः कथच्'
(पा० ३ । १ । ८) इति कथच् तदन्ताच्छानच् णप् 'बहुलं
छन्दसि' (पा० २ । ४ । २७) इति तस्य लक् 'छन्दस्तु-
भयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति तस्य शानचोऽप्यार्ध-
धातुकत्वात् 'कथस्य विभाषा' (पा० ६ । ४ । ५०) इति
कथचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय ।
गिर्वेणसे निरा स्तुत्या वनयति संभाजयति आत्मानमभिल-
षितदानास्तोतुभ्य इति गिर्वेणाः । गीःशब्दोपपदाद्भोतेर्षन्ता-
दसुनि वनेर्षदादिलेखे मित्तल्लात् इत्यलम् णिचो लोपः ।
गीर्वेणा इति प्राप्ते षीर्षाभावस्तान्दसः । यज्ञ स्वायं णिच्
गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वेणाः तस्मै । गीर्वाणशब्देन
समानार्थो गिर्वेणशब्दः । पुनः किंभूताय । सुवृत्किभिः
शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तुवन्तीति स्तुवन् तस्मै । यज-
मानामिति शेषः । तदुक्तम् 'त्वमात्रं प्रवर्तिष्यो देवः शविष्ठ

मर्त्यम्' (६ । ३७) इति । पुनः कीदृशाय । कस्मिन्माया
कस्मिन्माया वेदमयाय । मयडर्थे छान्दसो मियद् । यज्ञा 'कथ
स्तुतो' इत्यस्माद्भावे औणादिको मक् कुलं जश्लं । कस्मः
स्तुतिः तमर्हति कस्मिन्मायाः अर्होर्थे णच् स्तुतियोग्याय । पुनः
कीदृशाय । नरे नररूपाय । यज्ञशब्दस्य डे परे छान्दसो गुणः ।
पुनः कीदृशाय । विश्रुताय शौर्यदानबलादिभिल्लब्धक्या-
तये ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

प्रवो महे महि नमो भरध्वमाङ्गुष्यश्च शवसा-
नाय सामं । येना नः पूर्वं पितरः पदज्ञा अर्चन्तो
अङ्गिरसो गा अर्विन्दन् ॥ १७ ॥

उ० प्र वः । सामर्चाद्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्या-
यते । येन साम्ना नः अस्माकम् । पूर्वं पितरः पदज्ञाः
आत्मसत्त्ववेदिनः । अर्वन्तः स्तुवन्तः अङ्गिरसः ऋषयः ।
गाः अर्विन्दन् आदित्यरश्मीन् लब्धवन्तः स हि
साम्नां लोकः तत्साम प्रभरध्वम् आहरध्वम् । वः । प्रथ-
मावहुवचनस्य स्थाने व आदेशः । यूयम् हे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः,
महे महते इन्द्राय । महि महस्वम् । नमः अक्षम् आङ्गु-
ष्यम् स्तोमस्य च हितम् साम । प्रभरध्वम् । शवसानाय
बलमभिलषमाणाय ॥ १७ ॥

म० महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायेन्द्राय महि
महत् नमोऽर्ध वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत । यूय-
मित्यर्थे व इत्यव्ययम् । मुनीनां पुत्रादीन्प्रति वचः । आङ्गुष्य-
माङ्गुषाय हितं साम प्रभरध्वमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वं पितरः
अङ्गिरसः येनाभेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः
सूर्यकिरणानर्विन्दन् लेभिरे । स हि साम्नां लोकः तत्साम
प्रभरध्वम् । कीदृशा अङ्गिरसः । पदज्ञाः पदमात्मस्वरूपं जान-
न्तीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

इच्छन्ति त्वा सोम्यासुः सखायः सुन्वन्ति
सोमं दधति प्रयांसि । तितिश्रन्ते अभिशस्ति
जनांतामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १८ ॥

उ० इच्छन्ति त्वा । इच्छन्ति त्वाम् । सोम्यासुः सो-
मसंपादिनः । सखायः समानक्यानाः । कथं समानक्यानाः ।
भुतो 'ह्या वै देवाः अहवै देवाः अथ ये ब्राह्मणाः सुभुवा-
सोऽनुचानास्ते मनुष्यदेवाः' इति । केन प्रकारेण इच्छन्ति ।
सुन्वन्ति अभिपुण्वन्ति सोमम् । दधति प्रयांसि ।
प्रय इत्यञ्जनाम् । धारयन्ति च हविल्लक्षणान्यञानि । किंच ।
तितिश्रन्ते अभिशस्ति जनानाम् । मनोवाक्कायसंयताः शा-
न्तिपराः । अभिशस्ति दुर्बचनं जनानां सद्गते । अथैवं त्वा-
मिच्छताम् हे इन्द्र, त्वत् त्वत्तः सकाशात् आसम्भन्ताजा-

धेन । कः चन । चनो विपातोऽप्यर्थः । हिरन्यकः । कोऽपि प्रकेतः प्रज्ञानविशेषः अत्यर्थं भवति । यजमानानामिति शेषः ॥ १८ ॥

म० हे इन्द्र, खत् खतः सकाशात् कथनं । चनशब्दोऽप्यर्थः । कोऽपि लोकोत्तरः प्रकेतः प्रकृतो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः लामिच्छन्ति । 'अथ वे ब्राह्मणाः शुश्रुवा' 'सोऽनुचानास्ते मनुष्यदेवाः' इत्यु-
क्तेर्देवानां विप्राणां च सखित्वम् । किमूताः सखायः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । इच्छन्तीति कथं ज्ञातं तत्राह । यतस्ते सोमं मुञ्चन्ति अभिपुञ्चन्ति प्रयासि अजानि दधति च । प्रय इत्यञ्ज-
नाम् । हवीषि धारयन्ति । किं । जनानामभिप्रासि दुर्वचनं तितिक्षन्ते सहन्ते मनोवाक्यसंयताः शान्तिपरा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

न ते दूरे परमा चिद्राज्ञस्या तु प्रयाहि हरिवो हरिभ्याम् । स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता प्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ १९ ॥

उ० न ते । नहि ते तव दूरेऽपि परमा परमाणि विप्र-
कृष्टदेवानि । रजांसि स्थानानि । एवंचेत् । आ प्रयाहि आयाहि तु तूर्णम् । हे हरिवः हरिभ्यां अघाम्याम् । किमर्थम् । स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेवके । सर्वना कृतेमा सवनानि कृतानि इमानि । किंच । युक्ताः अभिषवकर्मणि प्रावाणः । समिधाने समिप्यमाने च अग्नौ आहवनीयाख्ये आहुतयः होष्यन्ते । अतश्च आयाहि ॥ १९ ॥

म० हे हरिवः, हरी अर्धौ विधेते यस्य स हरिवान् तस्य संशोधनम् 'मनुषयोः' (पा० ८ । ३ । १) इति स्तम् । हे हरिवः, स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेवके तुभ्यम् इमा सवना-
कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । क सति । अग्नौ समिधाने समिप्यमाने सति । छान्दसो यको लक्ष् । प्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि । तुषाब्दो हेत्वर्थः । अतो हेतोः हरिभ्यामन्वाभ्यामा प्रयाहि आगच्छ । ननु स्वर्गात्कथमतिदूरे मया सन्तव्यमित्यत आह । परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति । निच्छन्दोऽप्यर्थः । अतिदूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

अपादं युत्सु पृतनासु पप्रिष्टु स्वर्षामृप्सां वृज-
नस्य गोपाम् । भरेपुजाष्ट सुक्षितिष्ट सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २० ॥

उ० अपादं युत्सु । अपादं असोढम् । युत्सु युद्धेषु । पृतनासु सैन्येषु । पप्रिष्टु । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्यै-
तद्रूपं 'ननु प्रा पूरण' इत्यस्य । पप्रिष्टु पालनशीलम् । स्वर्षां

स्वर्द्धिवं सनोति स तथा तम् । अप्साम् अपः सनोति संभजते स तथा तम् । वृजनस्य गोपां बलस्य गोपारम् । भरेपुजाम् जयतेरेतद्रूपं ननु जानातेः । संग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् अवसं कल्याणकर्मकर्तृत्वेन प्रसिद्धम् । जयन्तं त्वाम् अनुमदेम । मदेर्मोदनार्थस्य ग्रहणम् । परस्मै-
न्यानि जयन्तं त्वां इष्ट्वा वत्सायन्ते सत् इष्ट्वा प्रहृष्टाः स्याम हे सोम ॥ २० ॥

म० चतस्रः सोमदेवत्वाभिष्टुनः । हे सोम, त्वां जयन्त-
मुत्कर्षेण वर्तमानमनु वयं मदेम इष्ट्वाः स्याम । किमूतं त्वाम् । युत्सु युद्धेषु अपादमसहजमनभिभूतम् । पुनः कीदृशम् । पृतनासु सैन्यासु पप्रिष्टु पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्द्धिवं सनोति संभजते स स्वर्षाः तम् । अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्ताः तम् । वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम् । भरेपुजां संग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् । सुश्रवसं शोभनं अवः कीर्ति-
र्थस्य स सुश्रवाः तम् । अपादम् सख्यतेऽसौ साहः न साहः असाहस्यम् । सहेः कः डलं (पा० ८ । २ । ३११) डलं (पा० ९ । २ । ४०) डलम् (पा० ८ । ४ । ४११) 'डो डे लोपः' (पा० ८ । ३ । ११२) 'डलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा० ६ । ३ । १११) बाहुलकात् 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा० ६ । ३ । ११२) इत्यस्याप्रवृत्तिः पलं छान्दसम् । पप्रिष्टु 'पृ पाल-
नपूरणयोः' 'आह्वयमहन-' (पा० ३ । २ । १०५) इति किं द्वित्वादि । स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनोतेर्दिद् 'विजुनोरनुनासिकस्यान' (पा० ६ । ३ । ४१) । एवमप्यसाम् । गोपावतीति गोपाः क्षिप् अतो लोपः यलोपः । भरेपुजाम् भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनि भरेपुजाः । 'हृलदन्तात्सप्तम्याः' (पा० ६ । ३ । ९) इति अलक् । जयतेरौणादिको वाप्रत्ययः । मदेम 'मदी ह्ये' लिट् व्यत्ययेन षप् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

सोमो धेनुष्टु सोमो अर्वन्तमाशुष्टु सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति । सादन्त्यं विदध्याष्टु सभेयं पितृश्र-
वणं यो ददाशदस्यै ॥ २१ ॥

उ० सोमो धेनुम् । सोमः धेनुं ददाति । सोम एव अर्व-
न्तमर्थं आशुम् शीघ्रमिति ददाति । सोम एव च वीरं पुत्रम् कर्मण्यं कर्मणि साधुं ददाति । तमेव विशिनष्टि । सादन्त्यं सवने साधुम् । विदध्यां विदधे यजे साधुम् । सभेयं सभामर्हति सभेयन्तम् । पितृश्रवणं पितुरनुशासने च स्थितम् । विनीतमित्यर्थः । यः यजमानः ददाशत् अस्मै सोमाय इतिः तस्मै सोमो धेन्याशीन्ददातीति संबन्धः ॥ २१ ॥

म० यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति हविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति । आशु शीघ्रमर्वन्तमर्थं च सोमो ददाति । सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति । कीदृशं वीरम् । कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्त्यं सवने यजे साधुम् । विदध्यां

विदधो वरुणस्य साधुम् । समेयं समामर्हति समेयस्तम् । पितृ-
श्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ।
कर्त्तव्यमिवादी 'तन्न साधुः' (पा० ४ । ४ । १८) इति
यत् । समेयं 'वृद्धन्दति' (पा० ४ । ४ । १०६) इति समायाः
साध्वर्थे ङप्रत्ययः । तस्मेवादेशः (पा० ७ । १ । २) । ददा-
यत् 'दाश्च दाने' 'बहुलं छन्दति' (पा० २ । ४ । ७६) इति
शपः श्रुः द्वित्वम् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० १ । ३ । ४ ।
१७) इति सिप इलोपः । 'छेदोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । १४)
इत्यडागमः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजन-
यस्त्वं गाः । त्वमाततन्व्योर्वृन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा
वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

उ० त्वमिमाः । हे सोम, त्वम् इमाः ओषधीः विश्वाः
सर्वाः अजनयः जनितवानसि । त्वम् अपः अजनयः । त्वं च
गाः अजनयः । त्वम् आततन्व्य आततवानसि । उरु विश्वीर्णम-
न्तरिक्षम् । त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थं विवृणोषि तमः ।
त्वमेवादित्यात्मना तमोऽपनयसि । सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥ २२ ॥

म० हे सोम, त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि
गाः धेनूः अजनयः जनितवानसि । त्वमुष विश्वीर्णमन्त-
रिक्षमाततन्व्यं विस्तारितवानसि । त्वं च ज्योतिषा तेजसा तमो-
ऽन्धकारं विषवर्थं विवृणोषि । आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनय-
सीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः । 'बभूवाततन्व्यजृष्टम्भववर्धेति-
निगमे' (पा० १ । ७ । २ । ६४) इति निपातः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागश्च सह-
सावन्नभियुध्य । मा त्वार्तनदीशिषे वीर्यस्तोमयेभ्यः
प्रचिकित्सा गर्विष्ठौ ॥ २३ ॥

उ० देवेन नः । देवेनेति प्राप्ते तद्वितलोपश्छान्दसः ।
देवेन मनसा सह नः असम्भ्यम् । रायो भागं धनस्य भागम् ।
सहःशब्दो बलवचनः सान्तः तत्र अकारागमश्छान्दसः ।
हे सहस्रन्, अभियुध्य । युध्यतिर्गैत्वर्थानां मध्ये पृथक्ते
अन्तर्भावितव्यर्थश्च गृह्यते । अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं
दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित्प्रतिबन्धीवादित्यत आह । मा च त्वाम्
आतनत् । तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । प्रतिबन्धायु । कुतस्त्वमेव-
मुच्यस इति चेत् । ईशिषे वीर्यस्य यतस्त्वं स्वकीयस्य वीर-
कर्मणः ईशिषे ईशरो यस्त्वमित्यभिप्रायः । किंच उभयेभ्यः
प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं व्याचक्षपगमं कुर्वित्वमभिप्रायः ।
गर्विष्ठौ मोहवदेनात्र सुलोकोऽभिप्रेतः । स्वर्गपणायां च विषय-
मृतायाम् अस्मान् प्रचिकित्स । देवं मनः प्राप्य लब्धधना
अरोगाश्च यथा स्वर्गं वास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

म० हे देव, सोम, हे सहसावन् बलवन्, देवेन मनसा
देवसंबन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽसम्भ्यमभि-
युध्य । युध्यतिर्गैत्विकर्मा अन्तर्भावितव्यर्थः । अभिगमय देही-
त्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा मां आतनोतु
मा प्रतिबन्धायु । तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यस
इति चेत् यतस्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईशरो भवसि 'अपी-
गर्ग्येष्टेष्टाम्' (पा० २ । ३ । ५२) इति कर्मेणि पठौ । किंच
गर्विष्ठौ मोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छायां स्वर्गपणायां विषयभूतायां
समामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु
व्याचक्षपगमं कुरु । उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः ।
देवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा
स्वर्गं वास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः । देवेन देवानामिदं देवम्
तद्वितप्रलयलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया । सहसा सहो
बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतेः परस्य
छेदोऽडागम इलोपश्च । चिकित्स 'गुप्तिज्चिकित्सः सन्' (पा०
३ । १ । ५) 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७)
इति वीर्यः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अष्टौ व्यस्वत्कुम्भः पृथिव्यास्त्रीधन्व योजना
सप्त सिन्धून् । हिरण्याक्षः सविता देव आगाहध-
द्रज्ञा दाक्षुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

उ० अष्टौ व्यस्वत् । चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती
त्रिष्टुभोऽन्याः । यः अष्टौ व्यस्वत् प्रकाशितवान् ककुभः
दिशः । चतस्रो दिशः चतस्रोऽवान्तरदिशः । पृथिव्याः संव-
न्धिनीः । त्रीधन्व त्रीणि धन्वानीति शब्दसमाधिः । धन्व
इत्यन्तरिक्षनाम तदुपलक्षितावितरावपि लोको गृह्येते छत्रिणो
मान्तीति यथा । यत्र त्रीन् लोकान् व्यस्वत् । यत्र योज-
नान् योजनगच्छुत्क्रोशादीन् मानविशेषान् व्यस्वत् । यत्र
सप्तसिन्धून् सप्तसमुद्रान् व्यस्वत् । सोऽयं हिरण्याक्षः
हिरण्यसदृशाक्षः अमृतदृष्टिर्वा सविता देवः आगात् आग-
च्छतु किं कुर्वन्तित्यत आह । दधत् स्वापयन् राजा रत्नमयावि
धनानि । दाक्षुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । वार्याणि
वरणीयानि ॥ २४ ॥

म० चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिर-
ण्यस्तुरदृष्टाः । स सविता देव आगात् आगच्छतु 'इणो गा लुहि'
(पा० २ । ४ । ४५) इतीणो गादेशः । किं कुर्वन् । दाक्षुषे
हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि राजा रत्नानि
दधद्दत् स्वापयन्वा । कीदृशः । हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्ति-
युक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः । यः
सविता पृथिव्याः संवन्धिनीः अष्टौ ककुभो दिशः व्यस्वत् ।
प्रकाशितवान् । यत्र त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यस्वत् ।
अन्वेयन्तरिक्षनाम । तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोको लब्धेते

छविणो गच्छन्तीतिवत् । यच्च योजना योजनानि योजन-
वच्युक्तिः कोशादीनव्यपरिमाणविशेषान्वयवत् । यच्च सप्त सिन्धु-
न्समुद्रान्दीरोदधानान्वयवत् । उपलक्षणमेतत् । सर्वजगत्प्रका-
शकः सविता राजानि ददान आवालिख्यैः । अस्यत् 'रूपा
प्रकथने' 'अस्तित्वविकल्पातिशयोऽह' (पा० ३ । १ । ५२)
इति च्छेदः आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वादेव प्रकाशनार्थो
प्राग्वः । तौ योजना 'धुपां सुलुह' (पा० ७ । १ । ३९) इत्य-
दिना पूर्वसवर्णैषीषो विभक्तैः । धन्व सुपो लुह् । राजा ध्रुप
आकारः । दाधुपो 'दाधान्ताहान्' (पा० १ । ६ । १ । १२)
इति निपातः । वार्थानि 'अहलोष्यत्' (पा० १ । ३ । १ ।
१२४) इति वृणोतेष्वयं ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

हिरण्यपाणिः सविता विचर्यणिहमे यावापृ-
थिवी अन्तरीयते । अपामीवां बाधते वेति सूर्य-
मभि कृष्णेन रजसा यामृणोति ॥ २५ ॥

उ० हिरण्यपाणिः सविता । सुवर्णपाणिः सविता ।
विचर्यणिः विविधं यष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे यावा-
पृथिवी अन्तः । अधिकरणधुतेषां ग्वक्रियाया अपवाहारः ।
मध्ये स्थितः ईयते एति यदा । अथ तदा अपामीवां बाधते
अमीवां व्याधिम् । वेति विगतिकर्मा । गच्छति सूर्यं सूर्य-
रूपमवस्थाय । ततोऽन्तमनकाले । अभिकृष्णेन रजसा
यामृणोति । अभिकृष्णोति अभिव्याप्नोति । कृष्णेन रजसा
तमोलक्षणेन । यां सुलोक्म ॥ २५ ॥

म० सविता प्रसविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः । उभे
उभयोः यावापृथिवी यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आग-
च्छति यदा तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्वकारलक्षणयोगे
मिवर्तयति । अथ यदा वेति अन्तमयसमये गच्छति तदा
कृष्णेन रजसा अन्वकारलक्षणेन यां सुलोक्ममभि कृष्णोति
अभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्यः । हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः ।
विचर्यणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे यावा-
पृथिवी । यष्वर्थे द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते 'इह गतौ'
दिवादिः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीधः सुमृडीकः स्वर्वा
यात्वर्वाह । अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्वाहिवः
प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

उ० हिरण्यहस्तः द्वितीयोऽर्धचैः प्रथमं व्याख्यायते साम-
ध्यात् । यः अपसेधन् अपगमयन् रक्षसः यातुधानांश्च असु-
रकारकान् । अस्वान् उदस्यात् । देवः प्रतिदोषं गृणानः
श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराश्रुतानां यावन्तो दोषास्तावतः
स्तुचन् उच्चारयन् गणयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । सोऽयं

सविता हिरण्यहस्तः हिरण्यदानार्थं हस्तौ यस्य स तथोक्तः ।
रूपेण वा स्तुतिः । असुरः 'रा दाने' असृज्जानान्द्वितीय-
त्यसुरः । सुनीधः । नीधा स्तुतिः । कल्याणस्तुतिः । सुमृ-
डीकः साधु सुखयिता । स्ववान् । आत्मीयज्ञातिधनवचनः
स्वसब्दः । यातु आयातु । अर्वाह अर्वागजनः अस्मान-
भिमुखः ॥ २६ ॥

म० यो देवो रविः रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् असु-
रकारांश्च अपसेधन् अपगमयन् अस्वादुदस्यात् तवेति स
देवः अर्वाह अर्वागजनः अस्मदभिमुखः यातु आवालिख्यैः ।
कीदृशो देवः । हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्तौ यस्य स
तथोक्तः । रूपेण वा स्तुतिः । असुरः असृज्जानान् रति ददा-
तीत्यसुरः । सुनीधः नीधा स्तुतिः । कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः
साधु सुखयिता स्ववान्ववान् । प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो
दोषः प्रतिदोषः तम् । श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराश्रुतानां यावन्तो
दोषास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः ।
स्वान् यातु इत्यल 'धीर्पादति समानपादे' (पा० ८ । ३ । ९)
इति नस्य क्ले 'भोगभोगोभयोऽपूर्वस्य योऽपि' (पा० ८ ।
३ । १७) तस्य रोमांदेशे 'हलि सर्वेषां' (पा० ८ । ३ । २२)
तस्य लोपः । सक्षस्वस्य व्यत्ययेनाक्रोशत्वम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता
अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अथ पथिभिः सुगेभी रक्षा च
नो अर्थि च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

उ० ये ते पन्थाः । ये ते तव पन्थाः पन्थान इति वच-
नव्यत्ययः । हे सवितः, पूर्व्यासः पूर्वेष्वपि कालेषु भवाः ।
अरेणवः अपांसुलाः । सुकृताः साधुकृताः धात्रा अन्तरिक्षे ।
तेभिः तैः नः अस्मान् अथ नयेति शेषः । पथिभिः सुगेभिः
साधुगमनैः अन्नपानप्रभृतैर्गच्छतः रक्षा च रक्ष च नः
अस्मान् । अथि च ब्रूहि अङ्गीकृत्य च ब्रूहि । यथा एते
अस्मदीया इति । यद्वा यदस्माकं हितं पथ्यं तदधिब्रूहि
उपदिश । हे देव, दानादिगुणयुक्त ॥ २७ ॥

म० हे सवितः हे देव, पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तरिक्षे
सुकृताः साधुकृताः पात्रा वतन्ते । कीदृशान्ते । पूर्व्यासः पूर्वेषु
कालेषु भवाः पूर्व्याः । अरेणवः नास्ति रेणुर्ग्रेव अर्वांसुलाः ।
तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अथ नयेति शेषः । च पुनः
गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य
ब्रूहि एते मदीया इति । यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं वदित्वं
पथ्यं तत् । यद्वा अधि अधिकान् वद एते महायात्रिका दातार
इत्यादि । किंभूतैः पथिभिः । सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते
येषु सुगाः तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः । अधिकरणे गच्छतेर्-
प्रत्ययः । पूर्वैः पूर्व्यासः कृताः 'पूर्वैः कृतमिमियौ च' (पा०
४ । ४ । १३३) इति वप्रत्ययः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

उभा पिबतमग्निनोभा नुः शर्मं यच्छतम् । अवि-
द्रियाभिरुतिभिः ॥ २८ ॥

उ० उभा पिबतम् । आधिन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे
त्रिष्टुभौ । उभौ सोमं पिबतम् हे अधिनौ, पीत्वा च सोमम्
उभावपि नः अस्मभ्यम् शर्मं शरणं प्रयच्छतं दत्तम् । किंच
अविद्रियाभिः 'दृ विदारणे' अविदीर्णाभिः अनवक्ष्यिदताभिः
ऋतिभिरवनेः रक्षतमिति शेषः ॥ २८ ॥

म० आधिन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ । हे
अधिना अधिनौ, उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतम् । सोम-
मिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्मं शरणं सुखं वा
यच्छतम् । कामिः सह । अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अख-
ण्डिताभिः ऋतिभिः अवनेः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं
चेत्सर्वः । उभा अधिना विमकेराकारः । विदीर्यन्तीति
विद्रियाः 'दृ विदारणे' औणादिक इत्यक्षरस्य ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

अग्रस्वतीमग्निना वाचमुसे कृतं नो दत्ता वृषणा
मनीषाम् । अश्रूत्येऽवसे निह्वये वां वृधे च नो
भवत् वाजसातो ॥ २९ ॥

उ० अग्रस्वतीम् । अग्र इति कर्मनाम । कर्मवतीम् हे
अधिनौ, वाचम् असे अस्माकम् कृतं कुरुतम् । किंच नः
अस्माकम् हे दत्ता दर्शनीयौ हे वृषणौ वर्णितारौ, युवाना-
वित्यर्थः । मनीषां मनसः संबन्धिनीमिच्छां च । अग्रस्व-
तीमेव कृतम् । कस्मात्पुनरहमेवं वधीमि । यतः अश्रूत्ये
अवसे । श्रूते भवभवसमग्रं श्रूयम् श्रूतादागतं कर्मण्यं
न भवति अत एवमुच्यते । अश्रूत्ये असे निमित्तभूते ।
निह्वये वाग् आह्वयामि युवाम् । आगत्य च । वृधे वर्धनाय
च नः अस्माकं भवतम् । वाजसातो वाजसंभजनमित्त-
भूते संग्रामे च यज्ञे वा वर्धनायैव भवतम् ॥ २९ ॥

म० हे अधिना अधिनौ, हे दत्ता दर्शनीयौ हे वृषणा
वर्णितारौ सेक्तारौ युवानौ, असे अस्माकं वाचम् अग्रस्वतीं
कर्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् । तथा नोऽस्माकं मनीषां मनसः
इच्छामाग्रस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कर्मतया
कुरुमित्यर्थः । यतो ह वां युवां निह्वये आह्वयामि । किंनि-
मित्तम् । अश्रूत्ये सन्मार्गागते अवसे अत्रे अग्रनिमित्तम्
तद्गानार्थमित्यर्थः । श्रूतादागतं श्रूते भवं वा श्रूयम् न श्रूय-
मश्रूयम् तस्मिन् श्रूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते
श्रूतमन्येषामन्येषां धनानामानामुपलक्षकम् । किंच वाज-
सातो वाजानामजानां सातिः संभजनं यस्मिन् स वाजसातिः
तस्मिन् यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ भवतम् । असे विनक्तैः
शेवादेवः । कृतम् करोतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ ।

५३) इति शपि लुप्ते लोष्मभ्यमादिवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ
'वा वपूर्वस्य निगमे' (पा० ६ । ४ । ९) इत्युपधावीर्षा-
भावः । वृधे वर्धनं वृत् संप्रदादित्वाद्भावे क्तिप् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

धुमिरकुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरग्निना सौम-
गेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः
सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३० ॥

उ० धुमिरकुभिः धुमिरहोभिः कारणभूतैः अकुभिः
अक् रात्रिः रात्रिभिश्च कारणभूताभिः । अधिकरणविवक्षा
वा । काले हि शुषु रात्रिषु वा । परि सर्वतः पातं परिपा-
लयतम् युवाम् अस्मान् । न केवलं धुमिरकुभिः परि-
पातम् । किं तर्हि । अरिष्टेभिः अनुपार्हसितैः हे अधिनौ,
सौमगेभिः । भग इति धननाम । शोभनैश्च धनैः । योज-
यतमित्यध्याहारः । तत् नः अस्माकम् मित्रः वरुणश्च माम-
हन्तां पूजयन्ताम् । अदितिश्च सिन्धुश्च पृथिवी च उत
अपिच द्यौः ॥ ३० ॥

म० हे अधिना अधिनौ, धुभिः विषतैः अकुभिः
रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया । दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम्
अस्मान् परिपातं सर्वतो रक्षतम् । कैः । सौमगेभिः सौमगैः ।
भग इति धननाम । शोभनैः धनैः । किमूतैः । अरिष्टेभिः
अनुपार्हसितैः अखण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः । किंच मित्रः
वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं
तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्ताम् । अनुमन्यन्तां-
मित्यर्थः । धुरिल्लहो नाम अकुरिति रात्रेः । मामहन्ताम्
'मह पूजयाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६)
इति शपः श्रुः । 'क्षी' (पा० ६ । १ । १०) द्वित्वम् 'तृजा-
दीनां ऋषीर्धोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यास-
र्षीर्धः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं
मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति
भुवन्नानि पश्यन् ॥ ३१ ॥

उ० आकृष्णेनेति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

म० व्याख्याता (अ० ३३ क० ४३) ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

आ रात्रि पार्थिवश्च रजः पितुरप्रापि धामभिः ।
दिवः सदाऽसि बृहती विविष्टसु आ त्वेवं वर्तते
तमः ॥ ३२ ॥

उ० आरात्रि रात्रिदेवत्या बृहती । हे रात्रि, या त्वम् आ
अप्रापि आग्रपुरः आपूरयसि । पार्थिवं रजः पृथिवीसंबन्धि-

लोकम् पितुः मध्यमस्य लोकस्य धामभिः स्थानैः सह । वा
च यम् दिवः शुलोकस्य सदांसि स्थानानि । बृहती महती
वितिष्ठते आक्रामसि । यस्याश्च ते । तथापि आवर्तते । त्वेषं
वीक्षं महाप्राग्भारं वा तमः तां त्वां स्तुमः ॥ ३२ ॥

म० राजदेवत्या पथ्याबृहती । हे रात्रि, यथा त्वया
पार्थिवं रजः पृथिवीसंवल्लोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः
स्थानैः सह आ अप्रापि समन्तात्पूर्यते । वा च त्वं दिवो
शुलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठते
आक्रमसे आप्रोपि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रव-
र्तते । किन्तु तमः । त्वेषं वीक्षं महाप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो
लोकवचनः । अप्रापि 'प्रा पूरणे' कर्मणि लुङि चिणि
रूपम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

उपस्तुतिर्नामभरासभ्यं वाजिनीवति । येन
तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

उ० उपस्तुतिः । उपोदेवत्या परोष्णिक् । हे उपः, तव
विषे चायनीयं महनीयं धनम् आभर आहर अस्मन्धम् । हे
वाजिनीवति अञ्जवति । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं
च धामहे दधामहे ॥ ३३ ॥

म० उपोदेवत्या परोष्णिक् । हे उपः, हे वाजिनीवति
हे अञ्जवति, अस्मन्धं तत् प्रसिद्धं विषं चायनीयमाश्वर्यकारि
महनीयं धनमाभर आहर देहि । येन धनेन कयं तोकं पुत्रं
तनयं पौत्रं च सर्वं समन्तवर्गं धामहे दधामहे पुष्णीमः ।
धामहे दधातेः शपो लुङि रूपम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा
प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः
सोमंभुत रुद्रं हुवेम ॥ ३४ ॥

उ० प्रातरग्निम् बहुदेवत्या जगती । प्रातःशब्दो वीप्सा-
वचनः । प्रातःप्रातः पुनःपुनः । अग्निं च इन्द्रं च मित्रा-
वरुणौ च अश्विनौ च । हवामहे इति प्रत्येकमभिसंबन्धयते ।
प्रातः भगं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च । प्रातः सोमम्
उत अपिच रुद्रम् हुवेम आहुषामः ॥ ३४ ॥

म० जगती बहुदेवत्या । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः ।
वर्गं प्रातःप्रातः पुनःपुनः एतान्धेवान् हवामहे आहुषाम इति
प्रत्येकं संबन्धयते । कान् । अग्निम् इन्द्रं मित्रावरुणौ अश्विनौ
भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् । सोमम् उत अपिच रुद्रं हुवेम
आहुषाम । हवामहे हुवेम । हुवतेः संप्रसारणे रूपद्वयम् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

प्रातर्जितं भगंभुतं हुवेम वयं पूत्रमर्दित्यो

विधर्ता । आध्रश्चिदं मन्व्यमानस्तुरश्चिद्राजा चियं
भगं भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

उ० प्रातर्जितम् । पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । यो विध-
र्तेत्यादिमन्त्रो व्याख्यायते उदित्यमानत्वात् । यः भगः
विधर्ता विधारयिता सर्वस्य जगतः । आध्रश्चिदम् । प्रतिपे-
धस्त दीर्घत्वं छान्दसम् । आध्रः 'प्रे तृप्ता' अनुसः वृमुक्षितः ।
अथवा अध्रयतेः आध्रः दरिद्रः । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । द्रि-
द्रोऽपि यं भगं मन्व्यमानः । मन्व्यतिरचैतिकर्मा । पूजय-
न्स्वार्थसिद्धये भगं भक्षि इत्याह । उदयं भक्षयस्व भजस्व
इत्याह । तुरश्चिन् आहोऽप्याहारः । आतुरोऽपि यं भगं
मन्व्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्व इत्याह । यद्वा तुरत-
ब्देन यमोऽभिधीयते । स हि तूर्णं प्राणिनो हन्ति । यमोऽपि
यं भगं मन्व्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्व इत्याह । स
हि दिवसात् प्राणिनो गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं
मन्व्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्व भजस्व इत्याह । तदुदये
हि राज्ञो धार्तासिद्धिः तं प्रातर्जितं प्रातर्जयित्वं भगम्
उग्रमुक्तुर्गोदानम् हुवेम आहुषामः । ययम् अपिरात्मान-
माह । पुत्रम् अदितेः ॥ ३५ ॥

म० पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्यं हुवेम
आहुषाम । किंभूतम् । प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जितं तम्
प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुक्तुर्गोदानं वा । अदितेः पुत्रं
तनयम् । तं कम् । यो विधर्ता जगतो धारयिता । यय आध्रश्चिदं
चिच्छब्दोऽप्यर्थः । न प्रायति 'प्रे तृप्ता' न तृप्यति स अध्रः
नभो दीर्घच्छान्दसः । यद्वा वा समन्तात् प्रः आध्रः । यद्वा
अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः । आध्रः अनुसः वृमुक्षितो दरिद्रो
वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह । किं कर्तव्यम् ।
मन्व्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्धये । मन्व्यतिरचैतिकर्मा । स हि
सर्गोदये भिक्षादिना किञ्चिद्व्रते तत् उदयं वाञ्छति तुरश्चिन्
आतुरोऽपि यं भगं मन्व्यमानो भक्षि उदयं भजस्व इत्याह । दिवसे
तस्य सुखोदयात् रोमिणो रात्रिः कथेन राति । यद्वा तुरो यमः
स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं
भगं भक्षि इत्याह । तदुदये हि राज्ञो व्यवहारदर्शनादिना सर्व-
प्रसिद्धिः । भक्षि भजतेः शपि लुप्ते लटि माध्वने रूपम् ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां वियमुदवा
वर्दन्नः । भग प्र नो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभि-
र्नवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥

उ० भग प्रणेतः । हे भग, हे प्रणेतः प्रकर्षेण यवस्य
कर्तः । हे भग, हे सत्यराधः, सत्यमविनाशि राधो धनं
यस्य स तथोक्तः । हे भग, इमां धियं प्रज्ञाम् उद अथ
उद्गमय । यथा सूक्ष्मानर्थान् पश्यामः तथा कुर्वित्यभिप्रायः ।

ददत् नः देहि अस्मान् धनम् । भगं प्र नो जनय गोभि-
रथैः । हे भग, प्रजनय नः अस्मान् गोभिः अथैश्च । हे
भग, नृभिः मनुष्यैः नृवन्तः स्याम भवेम ॥ ३९ ॥

म० हे भग, हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धन-
मिति प्रणेतः तस्य संबोधने हे प्रणेतः, आदराय पुनः संबो-
धनम् । हे भग, हे सत्सराधः, सत्यमनधरे राधो धनं प्रसू-
तं सत्सराधाः तत्संबुद्धौ हे सत्सराधः हे भग, तं ददत् धने
प्रयच्छन्तस् नोऽस्माकमिमां धियां प्रज्ञां कर्म वा उद्व उद्ग-
मय । यथा मृतमार्थान्पश्यमस्तथा दुर्विति भावः । किञ्च हे
भग, नोऽस्मान् गोभिः अथैः प्रजनय प्रवर्धय । गाः अश्वोश्च
बहुन् देहीत्यर्थः । हे भग, वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः
मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥ ३९ ॥

सप्तत्रिंशी ।

उत्तेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये
अहाम् । उत्तोदिता मधवन्सूर्यस्य वयं देवानां
सुमतीं स्याम ॥ ३७ ॥

उ० उत्तेदानीम् । उत अपिच इदानीं भगवन्तः स्याम
आदित्यप्रसादात् । उत अपिच प्रपित्वे प्राप्ते अस्मन्काले
भगवन्तः स्याम । उत अपिच मध्ये मध्यंदिने अहो भग-
वन्तः स्याम । उत्तोदिता उत अपिच उदिता उदयकाले हे
मधवन् धनवन्, सूर्यस्य भगवतः प्रसादादेव वयम् देवानां
सुमतीं कल्याणार्थं मतीं स्याम भवेम ॥ ३७ ॥

म० हे मधवन् धनवन् रवे, उत अपिच वयमिदानीं
भगवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापिच सूर्यस्य
प्रपित्वे प्रपत्ते अस्मन्काले भगवन्तः स्याम । उत अहो मध्ये
मध्यंदिने भगवन्तः स्याम । उत सूर्यस्य उदिता उदितो उद-
यकाले भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वेदास्माकं धनवता-
स्त्रित्यर्थः । किञ्च देवानां सुमतीं कल्याणार्थं बुद्धौ वयं स्याम ।
देवा अस्मात् शुभनाममुग्रहविषयां बुद्धिं दधस्त्रित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

भग एव भगवन् । अस्तु देवास्तेन वयं
भगवन्तः स्याम । तं त्वा भग सर्वं इज्जोहवीति स
नो भग पुरस्ता भवेद् ॥ ३८ ॥

उ० भग एव । हे देवाः, भगएव भगवान् धनवान्
अस्तु किमन्यैर्देवताविशेषैर्धनयुक्तैरदात्मिभिरित्यभिप्रायः ।
तेन भगप्रदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः धनवन्तः स्याम
भवेम । एकं वाक्यम् । द्वितीयेनार्धेन द्वितीयम् । एकवा-
क्यताया असंभवात् । तं त्वा । उपरि तद् अयमात् यद्गोश्च
वृत्तिः । तं त्वाम् । हे भग, सर्वेह् सर्वेह् ओहवीति
आह्वयति कानसिद्धये । स नः अस्माकम् हे भग, पुरस्ता
अग्राप्यो सर्वकार्येषु भव इह ॥ ३८ ॥

म० हे देवाः, भग एव भगवान् । धनवान्स्तु किमन्यैर-
दात्मिभिर्धनभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं
भगवन्तः स्याम । एवं देवानुक्ताश्च भगमाह । हे भग, सर्वेह्
सर्वे एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा ओहवीति अत्यन्तमाह्वयति इह-
सिद्धये । हे भग, स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरस्ता पुरो-
ऽग्रे एतीति पुरस्ता अग्राप्यो भव । अग्रेसरो भूत्वा सर्व-
कार्याणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

समध्वराद्योपसोऽजमन्त दधिकावेव शुचये
पदाय । अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा
वाजिन आबहन्तु ॥ ३९ ॥

उ० समध्वराय । सममन्त प्रहोभवन्ति या उपसः ।
अध्वराय यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मणे । कथमिव । दधि-
कावेव । यथा दधिकाया अधः शुचये पदाव शुचिपदे
अग्राधानार्थं कर्तव्यमिति संनमते । एवं ता उपसः ।
अर्वाचीनं अनन्तरगतमतस्कम् । वसुविदं च वसु धनं
विन्दतीति वसुविदं तं वसुविदम् । भगम् आदित्यम् । नः
अस्मान् प्रति । रथमिव अग्नाः वाजिनः वेजतवन्तः अज-
वन्तो वा । आबहन्तु आगमयन्तु ॥ ३९ ॥

म० उपसः प्रातःकालाभिप्रातारो देवाः अध्वराय संनमन्त
संनमन्ते प्रहोभवन्ति । कथमिव । दधिकाया अधः इव । तथा
अधः शुचये पदाव । अग्राधानार्थं शुचि पदम् । ता उपसः
भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु ।
किभूतं भगम् । वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः
'इगुपथ' (पा० ३ । १ । ३३५) इति कः । यथा वाजिनोऽज-
वन्तो वेगवन्तो वा अथा रथमावहन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अथावतो गोमतीने उपासो वीरवतीः सदैमुच्छ-
न्तु भद्राः । घृतं दुहानी विशतः प्रपीता युवं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४० ॥

उ० अथावतीः । उपोदेवत्या त्रिष्टुप् । अथावत्याः
गोमत्याः नः अस्माकम् । उपासः वीरवत्यः सदैः सदाकालम्
उच्छन्तु । 'उच्छो विवासे' । विवासयन्तु तमः । भद्राः
भन्दनीयाः । घृतमवश्यायजलं दुहानी । विशतः प्रपीताः ।
प्यायः पीभादेतः । सर्वतः आप्यायिताः धर्मार्थकर्मैः ।
इदानींमृत्विग्विषयः प्रश्नः यूवं पात पातयत स्वस्तिमिरवि-
मारीः सदा नः अस्मान् ॥ ४० ॥

म० उपोदेवत्या त्रिष्टुप् । उपसः सर्वं सदाकालं नोऽस्मा-
च्छन्तु विवासयन्तु अज्ञानलक्षणं पातं मोचयन्तु । 'उच्छो
विवासे' । किभूता उपसः । अथावतीः अथावतः गोमतीः गोमत्याः
वीरवतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणरूपाः घृतमव

स्यावज्जलं दुहामाः शरन्त्याः विधृतः सर्वतः प्रगीताः धर्माध-
कर्मराश्यावित्तः । प्यामः पी आदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्यं
प्रत्यक्षमाह । हे उपसः, यमं स्वास्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽ-
स्मान् पातं पालयत ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी

पूषन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदाचन ।
स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ४१ ॥

पू० पूषन् तव । हे पौष्ण्यौ गायत्रीविष्टभौ । हे पूषन्,
तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयम् न रिष्येम न विनश्येम कदा-
चन कदाचिदपि । अन्वयः स्तोतारोऽपि । ते तव इह स्मसि
स्म । 'इदन्तो मसि' इतीकार उपजनः ॥ ४१ ॥

म० हे पौष्ण्यौ गायत्रीविष्टभौ । हे पूषन्, तव व्रते
कर्मणि वर्तमाना वयं कदाचन कदापि न रिष्येम न विन-
श्येम । किंच इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मसि
भवामः । इदन्तो मसि ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी

पथस्यथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्या-
नर्कम् । स नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा धियं
धियं सीपधाति प्र पुषा ॥ ४२ ॥

पू० पथस्यथः । यः पथस्यथः मार्गस्य परिपतिम्
अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्ययः । वचस्या वचनेन वेदोक्तेन अभि-
मुखीकृतः । कामेन इच्छया च अभिमुखीकृतः । अभ्या-
नर्कः । आचक्षिष्योत्तिकर्मा । अभिव्याप्नोति । अर्कम् । सः नः
अस्मभ्यम् रासत् ददातु । शुरुषः । पूर्वपदान्तलोपः । शुचं
संतापं साधनाभावकृते यानि रुन्ति साधनानि भवन्ति
तानि सथोक्तानि विष्यन्त्य व्यत्ययेन । चन्द्राग्राः । तान्येव
विशिष्यन्ते । चायनीयामाणि । धियं धियं प्रसीपधाति ।
साधतिः कर्मवचनाः प्रमादयतु । पुषा ॥ ४२ ॥

म० यः पूषा अर्कं देवमन्वानद् अभिव्याप्नोति । किन्तुः
कामेन कामात् इति कामं तेन बाञ्छितेन वचस्या वचसा
वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः । किन्तुमर्कम् । पथस्यथः
मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गेषां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् ।
सः पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुषः शुचं रुन्ति वर्णनाशात् पृषोद-
रादित्वात् शोकेनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु । लिङ्गव्य-
त्ययः । किन्तुताः शुरुषः । चन्द्राग्राः चन्द्रमाङ्गादिकमर्थं यासां
ताः । साधने कृते आशयो भवति । पुनः पूषा धियं धियं
कर्मणि सर्वाणि प्रसीपधाति प्रकर्षेण साधयतु । पथस्यथः
धियं धियमिति 'निलवीषयोः' (पा० ८ । १ । ४) इति
द्वित्वम् । वचस्या विमर्शदेशः । आनन्द व्याप्तिकर्मसु दश-
स्वनं पठितः । सीपधाति 'साध सेविद्धौ' शपः ऋशान्दतः
द्वित्वम् । 'विशोऽशदी' 'पुजादीनां दीपोऽभ्यासस्य' उपावा-
दस्वच्छान्दसः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

पू० त्रीणि पदा । वैष्णव्यो गायत्र्यौ । द्वाभ्यामेकवा-
क्यम् । यः विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि । विचक्रमे क्रान्तवान्
अश्विवाद्यादित्वाक्यानि । गोपाः गोपायिता समस्तस्य जगतः ।
अदाभ्यः अनुपहिंस्यः । अतः अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि ।
धर्मशब्द उभयलिङ्गः अर्धर्चादी गणे पठितः । धर्मान्
धारयन् । कर्मपर्यायो वा । अतः एभ्यः पदेभ्यः कर्माणि
धारयन् ॥ ४३ ॥

म० वैष्णव्यो गायत्र्यौ द्वयोर्द्वारेकवाक्यम् । नो विष्णुः
यज्ञः त्रीणि पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अश्विवाद्या-
दित्वाक्यानि पदानि व्याप्तवान् । किन्तुतो विष्णुः । गोपाः
जगतो रक्षकः । अदाभ्याः अहिंस्यः । किं कुर्वन् । अतः
अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि पुष्पानि कर्माणि धारयन् । धर्म-
मक्षियाम् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाप्तुः समिन्धते ।
विष्णोर्वैत्वरमं पदम् ॥ ४४ ॥

पू० तद्विप्रासः तस्य विष्णोर्वैत्वरस्य यत् परमं पदं ब्रह्म-
लक्षणम् । तत् । विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवः भेषाविनः ।
जागृवाप्तुः अमुताः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ।
समिन्धते संदीपयन्ति उपासनैर्निर्मलीकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

म० तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत्परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्वि-
प्रासः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते । पिबो लोपः । समिन्धयन्ति
दीपयन्ति । उपासते इत्यर्थः । किन्तुताः विप्राः । विपन्यवः
विगतः पशुः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्क्रामाः । जागृवाप्तुः
जागरणशीलाः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

धृतवती भुवनानामभिधियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे
सुपेशसा । धावापृथिवी वरुणस्य धर्मेणा विष्कम्भिते
अजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

पू० धृतवती । धावापृथिवीया जगती । ये धावापृथि-
व्यौ धृतवत्यौ उदकवत्यौ । भुवनानामभिधिया भूतजाता-
नामन्याश्रयणीवे । उर्वी चित्तीर्णं । पृथ्वी पृथुले । मधु-
दुधे मधु उदकं तस्य दोह्यौ । सुपेशसा मुरूपे । ते वरुण-
स्यादित्यस्य धर्मेणा धारणेन । विष्कम्भिते । स्कन्धोत्तिरेकी-
करणाधेः । दृढीकृते अजरे जरारहिते । भूरिरेतसा बहुरे-
तस्के । सर्वभूतानां हि रेतांसि तान्यामेवोपयन्ते ॥ ४५ ॥

म० जगती यावापृथिवीदेवत्या । यावापृथिवी यावापृथिवी वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धारणशक्त्या विष्कथिते स्तम्भिते । स्तम्भोतिर्दंडीकरणार्थः । वरुणेन खलत्वा दंडीकृते इत्यर्थः । किंभूते ते । पृतपती उदकमयी । पृतमि-
त्युदकनाम । भुवनानां भूतजातानामभिधिया अभिधियौ आत्रयणीये । कर्मणि क्प् विभक्तकारः । उर्वी उर्वी विसीर्णे । पृथ्वी पृथ्वी पृथुले । आवागविताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुपेयं मधु उदकं तस्य दोग्धवी । सुपेशसा मुरूपे । अगरे जरारहिते । भूरिरेतसा भूरि रेतो नगोक्ते भूरिरेतसी बहुरेतस्के । सर्वभूतानां हि रेतोसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

पट्चत्वारिंशी ।

ये नः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्यामव-
वाधामहे तान् । वसवो रुद्रा अदित्या उपरिस्पृशं
सोमं चेत्तारमधिराजमकम् ॥ ४६ ॥

उ० ये नः । जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नः अस्माकम् । सपत्नाः शत्रवः । अप ते भवन्तु अपगतवीथी निरुधमा-
न्ते भवन्तु । ततः इन्द्राग्निभ्याम् अववाधामहे अववाधायामः
तावदाधामहे । किञ्च वसवः रुद्राः आदित्याश्च । उपरिस्पृशम्
उपरिस्थितः स्पृशतीति उपरिस्पृश आधिपत्येऽवस्थितः पा-
देन स्पृशतीति उपरिस्पृश तं उपरिस्पृशम् मां उग्रं च ।
चेत्तारं ज्ञातारं च ज्ञेयस्य । अधिराजं अधिपतिमीधरं च ।
अकम् कृतवन्तः कुर्वन्तु वा ॥ ४६ ॥

म० जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः
ते आपभवन्तु अपगतवीथी निरुधमा भवन्तु । परागतं
यान्तित्यर्थः । यतो वयं तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां कृत्वा
अववाधामहे इन्द्राग्निभ्येन नाशयामः । किञ्च वसवोऽष्टौ रुद्रा
एकादश आदित्या द्वादश एते मां मांमेतादृशमकम् कुर्वन्तु ।
कीदृशम् । उपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृश तमुप-
स्थानस्थितम् । उपमुत्कृष्टम् । चेत्तारं ज्ञातारं ज्ञेयस्य । अधि-
राजम् अधिकश्वायी राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीधरं
कुर्वन्तित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधु-
पेयमश्विना । प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि सृक्षतुष्ट
सेधतं द्वेषो भवतुष्ट सचाभुवा ॥ ४७ ॥

उ० आ नासत्या । आश्विनी जगती । आवातम् आगच्छ-
तम् हे नासत्याश्विनी, त्रिभिरेकादशैः अश्विनाजिदेवैः स-
हितौ भूत्वा । तदुक्तम् अष्टौ वसव इत्यादि । इह मधुपेयम् मधुः
सोमः सोमपानं प्रति । एष च प्रायुस्तारिष्टं प्रतारिष्टं प्रवर्धय-
तम् आशुः । नी रपांसि सृक्षतम् । 'सृक्ष' शुद्धौ । रपः पापसु-

च्यते । निर्मुक्तं निःशोचयतं नाशयतम् । रपांसि पापानि ।
सेधतं द्वेषः । 'पिधु गलाम्' । गमयतं दौर्भाग्यम् । भवतं
च सचाभुवा सहभुवी सर्वकार्येषु संयुक्ता ॥ ४७ ॥

म० जगती अश्विदेवता । हे नासत्या नासत्या, हे
आश्विनी त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्सं-
ख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति
आयातमागच्छतम् । मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किञ्च
आशुः प्रतारिष्टम् । तरतिर्द्वैत्यार्थः प्रवर्धयतम् । रपांसि पापानि
निर्मुक्तं निःशेषं शोधयतम् । नाशयतमित्यर्थः । द्वेषः
दौर्भाग्यं सेधतं । 'पिधु गलाम्' गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा
भवतम् । सचा इत्यन्वयं सहाधे । सचा सह भवतलो सचाभुवौ
क्विप् । कार्येषु संयुक्तौ भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रय-
विंशैवा गणिताः । तारिष्टम् तरतेलुङि मध्यमद्विवचनम्
'बहुलं छन्दस्यमात्मोऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यन्व-
भावः । सृक्षतम् 'सृक्ष' शुद्धौ 'लेटोऽडाटौ' 'सिञ्चतुलं लेटि'
(पा० ३ । १ । ३४) इति सिप् 'तस्यत्वमिपाम्' (पा०
३ । ४ । १०१) इति व्यत्ययेन असुः तमादेशः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

एष वः सोमो मरुत इयं गीर्मीन्द्रार्यस्य मान्यस्य
कारोः । एषायासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेधं वृजनं
जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

उ० एष वः मरुतो त्रिष्टुप् । हे मरुतः, एष सोमः वः
सुष्माकम् इयं च गीः सत्या च । मम मान्दार्यस्य कृपेः
समेति स्वस्वामिसंबन्धं दद्यातीति मान्दार्यः । यद्वा मां दार-
यति मां दतीत्येवं वः सपत्नानां प्रत्यपमादधाति स मान्दार्यः
तस्य मम च मान्यस्य मानार्हस्य । कारोः कर्तुः न सोमं तां च
गिरम् उपश्रुत्य । एषायासीष्ट आ ह्या यासीष्ट अयासीष्ट
अयासीरन् इति वचनव्यत्ययः । आगच्छत । इषा अश्वेन
निमित्तभूतेनाहुयमाना । तन्वे यथां शरीरस्थित्यर्थं वयो-
दं कर्तुम् आयासीष्ट । किञ्च विद्यां लभेमहि । इपमवम्
वृजनं बलं च जीरदानुं जीवितदातृकर्म च ॥ ४८ ॥

म० नाकती त्रिष्टुप् । हे मरुतः, कारोः कर्तुर्भजमानस्य
एषः सोमः इयं च गीः सत्या च प्रिया च वो सुष्मन्वे । सुष्म-
न्वे वर्तत इति शेषः । किंभूतस्य कारोः । मान्दार्यस्य मां
ममेति स्वस्वामिसंबन्धं दारयतीति मान्दार्यः तस्य । वीतरा-
गलेत्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं वः शत्रूणां प्रत्यपमादधाति
स मान्दार्यः । यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्सुप्तो मान्दार्यः तस्य
अथ कामपूरयेत्यर्थः । मान्यस्य मानार्हस्य । किञ्च हे मरुतः,
सूयमिषा अश्वेन निमित्तेन अयासीष्ट आगच्छत । किमर्थम् ।
वयां वयसाम् । वामि टिलोप आपेः । वात्यवोवनस्यापि-
राणां वयसां संबन्धिन्ये तन्वे शरीरान् । सर्वदा शरीरस्थित्य-
र्थमित्यर्थः । असच्छरीरं दवीकर्तुमिति भावः । किञ्च इपमवम्

वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि । किंभूतमिदं वृजनं च ।
जीरदातुं जीवयतीति जीरदातुस्तम् । जीवेरीणादिको रदानु-
प्रत्ययः 'लोपो व्योर्बलि' (पा० ६ । १ । ६६) इति बलोपः ।
जीवितदातु बलमर्षं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

सहस्रोमाः सहच्छन्दस आवृतः सहप्रमा
ऋषयः सप्त दैव्याः । पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा
अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

उ० सहस्रोमाः । ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । सह-
स्रोमाः स्रोमसहिताः । सहछन्दसः छन्दःसहिताः आवृतः ।
आवृच्छन्देन कर्माभिधीयते । अद्वासत्यप्रधानानां कर्म-
णामनुष्ठानतारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा । शब्दप्रमाणपरी-
क्षणतपराः ऋषयः सप्त । सप्तऋषय इति प्राप्ते व्यत्ययः ।
भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाः । दैव्याः
प्रजापतेः प्राणाभिमानिनः एते अभिव्यज्यमानाः । पूर्वेषां
अधस्तनकलोत्पन्नानां अवसिताधिकाराणाम् । पन्थां पन्था-
नम् । अनुदृश्य अवलोक्य । धीराः अन्वालेभिरे अन्वाल-
भन्तः सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञम् । कथमिव । रथ्यो न रश्मीन्
रथे साधुः रथ्यः सारथिः । नकार उपमार्थः । यथा
सारथिरिष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथममन्तरश्मीनालभते सृष्टति एवं
तेऽपि सृष्टिवर्गं सृष्टवन्तः ॥ ४९ ॥

म० ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः
देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त
ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाः ।
अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः । सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा ।
पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकलोत्पन्नानामवसिता-
धिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकलोत्पन्नैर्ऋषिभिर्गथा सृष्टे
तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः । 'सृष्ट्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्प-
यत्' इत्युक्तेः । कथमिव । रथ्यो न रश्मीन् । नकार उपमार्थः ।
रथे साधुः रथ्यः रथी यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्
प्रप्रधानालभते सृष्टति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टिवर्गं सृष्ट-
वन्तः । किंभूता ऋषयः । सहस्रोमाः स्रोमसहिताः । सह-
छन्दसः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः अत्रापि
सहस्रशब्दाध्याहारः । आवृच्छन्देन कर्माच्यते । सहप्रमाः कर्म-
सहिताः अद्वासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठानतारः । सहप्रमाः
प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतपराः । धीराः
धीमन्तः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

आयुष्यं वर्चस्यै रायस्पोषमौर्द्ध्वम् । इदं
हिरण्यं वर्चस्व जैत्रायार्विशतादु माम् ॥ ५० ॥

उ० आयुष्यम् । तिस्रः हिरण्यस्तुतिः उष्णिहस्तकरी-

त्रिष्टुभः । यदिदं हिरण्यम् । आयुष्यं आयुषे हितम् । वर्चसं
वर्चसे हितम् । रायस्पोषं धनस्य वर्धयितुं । और्द्ध्वं उर्ध्वे
धनस्य स्वर्गस्य वा । वर्चस्वत् अक्षय्ययुक्तम् । तत् जैत्राय
विजयाय । आविशतात् आविशतु । उः पादपूरणार्थः । मा-
मप्यवस्थानं करोतु ॥ ५० ॥

म० तिस्रः उष्णिहस्तकरीत्रिष्टुभः दशदशः । हिरण्य-
स्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय मासु मामेवावि-
शतात् आविशतु ममि तिष्ठतु । कीदृशम् । आयुष्यमायुषे
हितम् । वर्चसं वर्चसे तेजसे हितम् । रायो धनस्य पोषं
पोषयितुं वर्धकम् । और्द्ध्वम् उर्ध्वनिर्गते उर्द्ध्व उर्द्ध्व-
दैर्वाद्धिदमुर्ध्वे धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् । वर्चस्वत्
अक्षय्ययुक्तम् ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तैरन्ति देवानामोजः
प्रथमजं ह्येतत् । यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं
स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घ-
मायुः ॥ ५१ ॥

उ० न तत् हिरण्यं रक्षांसि न च पिशाचाः तरन्ति
हिसन्ति । देवानां प्रथमजं ओजः हि एतत् । यतश्च देवा-
नामोजः प्रथमजम् अतः यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यम् ।
दाक्षायणमित्यलंकारविशेषः । स देवेषु देवल्लोकेषु कुरुते
दीर्घमायुः । विरं देवल्लोके वसतीत्यर्थः । स मनुष्येषु कुरुते
दीर्घमायुः । स च मानुष्यमायुरतिक्रम्य जीवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

म० रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति ।
हिं यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः । प्रथमोत्पन्नं
देवानां तेज एवेदम् । अतएव यो हिरण्यं दाक्षायणं विभर्ति
अलंकारलेन धारयति । दाक्षायणशब्दोऽलंकारार्थः । स
वेदेषु देवल्लोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते । देवल्लोके विरं
वसतीत्यर्थः । स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुर्दीर्घं
कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

यदावर्धन्नदाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुम-
नस्वमानाः । तन्म आर्धभ्रासि शतशरदायायुष्मा-
न्नरदृष्टिर्यथासम् ॥ ५२ ॥

उ० यदावर्धन्न यत् हिरण्यम् जावर्धन्न आवर्धवन्तः ।
दाक्षायणाः दक्षस्वापत्यानि बहुनि । यदादिपाठात्कह ।
शतानीकाय शते शतं बहुनि अनीकानि सेना यस्य स त-
थोक्तस्ते शतानीकाय । सुमनस्वमानाः शोभनेन मनसा
व्यावन्तः । तत् हिरण्यम् । मे । ममि आत्मनीति सम्भ-
गुक्तिः । अहं आर्धभ्रासि । शतशरदाय शतं शरदां जीव-
नाय । आयुष्मान् च जरदृष्टिः जरामधुते व्याप्नोतीति जर-

दृष्टिः । यथा येन प्रकारेण आसे भूयासम् तथा यन्नामीति शेषः ॥ ५२ ॥

म० दाक्षायणाः दक्षस्यापलाभि । नडादित्यात् फल् । दक्षवंशोत्पन्ना दाक्षणा यत् हिरण्यं यतानीकाय राक्षे अवध्नन् ववन्धुः । शर्तं बहुनि धनीकानि सैन्यानि यस्य सः यतानी-कत्वासे । किंभूतः दाक्षावणाः । सुमनस्त्वमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वते सुमनस्यन्ते सुमनस्त्वन्ते सुमनस्त्वमानाः । तत् हिरण्यं मे मयि आचक्षामि । किमर्थं यतपारदाय शर्तं शरदौ जीकनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्य-वन्धनाख्येन अहमायुष्मान् दीर्घजीवी जरदृष्टिश्च आसे भूयासम् तथा आचक्षामि । जरदृष्टिः जरामधुते व्याप्नोति जर-दृष्टिः । नडा जरन्ती जरां प्राप्ता वृष्टिः शरीरं यस्य स जरदृष्टिः ॥ ५३ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

उत् नोऽहिर्विधुष्यः शृणोत्वृज एकपात्पृथिवी समुद्रः । विश्वेदेवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

उ० उत् नः । बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत् अपिच नः अस्माकम् । वचांसि अहिर्विधुष्यः शृणोतु । अजपकपाद् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु । पृथिवी च समुद्रश्च शृणोतु । श्रुत्वा च अवन्तु । विश्वे च देवाः ऋतावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधो वा हुवाना आहुवमानाः स्तुताश्च मन्त्राः । मन्त्रैरिति विभक्ति-व्यत्ययः । कविशस्ता मेधाविशस्ताः । अवन्तु पालयन्तु ॥ ५३ ॥

म० बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत् अपिच अहिर्विधुष्यः रुद्रवि-शेषः शृणोतु । नः अस्माकं वचांसीति शेषः । अजपकपाद् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु । पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु । श्रुत्वा च ते अहिर्विधुष्यादयः अवन्तु पालयन्तु अस्मान् । किंभूतासे । ऋतावृधः सत्यवृधो वा । हुवाना आहुवमानाः । मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुहा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तु-विज्ञातो वरुणो दक्षो अक्षयः ॥ ५४ ॥

उ० इमा गिर आदित्येभ्यः त्रिष्टुप् । या इमा गिरः वाचः आदित्येभ्यः घृतसूः घृतप्रसाविणीः घृतप्रसा-रिणीनां घृतहोमसहचरिताः । सनात् चिरम् चिरकालम् राजभ्यः चिरराजभ्यो वा । जुहा जुहा जुहोमि । ताश्च शृणोतु मित्रः अर्यमा च भगव नः अस्माकम् । तुविज्ञातश्च धाता च । स हि बहुधाः प्रजापते । वरुणश्च दक्षश्च अक्षश्च एते सर्वविशेषाः ॥ ५४ ॥

म० आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुहा जुहा जुहा आदित्येभ्यो जुहोमि । तुविज्ञातः वाणीबुद्धिहरवा धुनादित्येभ्यः समर्पेयामीत्यर्थः । किंभूता गिरः । घृतसूः घृतं कुर्वन्ति स्ववन्ति ताः घृतसूयः ता घृतसूः । तुगमाव आर्यः । घृतप्रसारिणीघृतहोमसहचरिता वा । किंभूतेभ्य आदित्येभ्यः । सनात् चिरकालं राजभ्यः दीर्घमानेभ्यः । ताः सुधा हुतमानाः नोऽस्माकं गिरः शृणोतु । कः । मित्रः अर्यमा भगव । तुविज्ञातो बहुज्ञातः लक्षा वतो वा । स हि बहुधाः प्रजापते । वरुणः दक्षः अक्षश्च । एते सर्वविशेषाः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदुमप्रमादम् । सुतापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जायते अस्वप्रजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

उ० सप्त ऋषयः । अथारववादिनी जगती । सप्त प्राणाः पश्चिन्निवाणि मनःसप्तमानि । प्रतिहिताः प्रतिनिहिताः शरीरे व्यवस्थिताः ये त एव । सप्त रक्षन्ति सदैव सदाकालं शरीरम् । अप्रमादं प्रमादनकुर्वाणाः । ते एव सप्त आपः आपना व्यापनाः । स्वपतः पुरुषस्य लोकं ईयुः । लोक-कण्ठेन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठित उच्यते । तत्र च संविख्याने । तस्मात्मेवावस्थायां जायते जागरणं कुर्वते । अस्वप्रजौ । ययोर्न जायते स्वप्नः तौ तयोर्लौ । सत्रसदौ सत्रे सतां वाणे कृतावस्थानी । देवौ जीवितदातारौ प्राणा-पानौ ॥ ५५ ॥

म० अथारववादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः लक्ष-चक्षुःश्रवणरसनाप्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यव-स्थिताः ते एव सतां सदैव सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरे रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति । लोककण्ठेन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठित उच्यते । किंभूताः सप्त । आपः आप्नुवन्ति आप्नुवन्ति देहमिव्यायः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकममनावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जायते जागरणं कुर्वते । क्रीदन्तौ । अस्वप्रजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोर्लौ अस्वप्रजौ । तथा सत्रसदौ सतां जीवानां वाणे रक्षणं सत्रं तत्र सीदतः तौ सत्रसदौ । जीवितदातारवित्यर्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप धयेन्तु मरुतः सुदानेव इन्द्रं प्राशमैवा सचा ॥ ५६ ॥

उ० उत्तिष्ठ । तिस्रो ब्राह्मणस्पत्यः हे हृदयो तृतीयो त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणस्पते, उत्तिष्ठ ऊर्ध्वो भव आस्ववकार्पो भव । यस्मात् देवयन्तः देवान्कामयमानाः यज्ञमानाः तौ भवन्तम् ईमहे वाचामहे आगच्छेति । भव-

स्वभावाच्छन्तस् उपप्रवन्तु उपसंगन्त आगच्छन्तु । मरुतः सुदानवः कल्याणवानाः । एवं च हे इन्द्र, प्राशुः प्रकर्षेण शीघ्रो भव । सखा सहगमनाय ॥ ५६ ॥

म० वृत्तो ब्रह्मणस्पतिदेवतः । हे बृहत्सौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक, उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरुच्यकाशो भव । यतो नयं देववन्तो देवान्कामयमानाः त्वा त्वामीमहे वाचामहे वागच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे प्रवन्तु आगच्छन्तु । किंभूताः मरुतः । सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र, त्वमपि सखा सह गमनाय प्राशुः प्रकर्षेण शीघ्रो भव । देवान्कामयन्ते देववन्ति ततः शत्रुप्रलयः 'सुप आत्मनः कयच्' (पा० ३ । १ । ४) 'न छन्दस्सुपुनस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इति निषेधात् 'कयत्ति च' इतीत्थामावः (पा० ७ । ४ । ३३) 'अश्वापस्याद्' (पा० ७ । ४ । ३७) इत्यश्वापनोरैवाकारविधानात् 'अहस्ताव-
पातुकयोः' (पा० ७ । ४ । २५) इति वीथोऽपि न स्यात् । ईमहे याचति कर्मसु पठितः 'ई गतो' दिवादिस्त्रादागतस्य इयन-
इच्छान्दो लोपः । सुदानवः 'दाभाभ्यो नुः' (उणा० ३ । ३२) प्राशुः आशुशब्दे दीर्घइच्छान्दसः । भवा संहितायां 'इयचोऽनस्तिहः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मर्षं वदत्युक्कयम् । यस्मिन्-
त्रिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्थमा देवा ओकांसि
चक्रिरे ॥ ५७ ॥

उ० प्र नूनम् नूनमिति पादपूरणः । प्रवदति प्रोचारयति ब्रह्मणस्पतिः मर्षं उक्थयम् । उक्थयामिति शस्त्रमुच्यते तत्र सप्तमन्मन्त्र उक्थयः । कथंभूतोसी मर्षः । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रश्च वरुणश्च अर्थमा च अन्ये देवाश्च ओकांसि । ओक इति निवासनाम । निवासानि चक्रिरे कृतवन्तः ॥ ५७ ॥

म० ब्रह्मणस्पतिः नूनं मिथितमुक्थये शस्त्रयोर्मन्त्रं मर्षं प्रवदति प्रकर्षणोच्चारयति । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्थमा अन्ये च देवाः ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्वर्थः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं
च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम
विदधे सुवीराः । य इमा विश्वा विश्वकर्मा यो
नः पिता अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥ ५८ ॥

इति भाष्यान्दिनीयायां वाजसनेयिरसंहितायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

उ० ब्रह्मणस्पते । हे ब्रह्मणस्पते, त्वम् अस्य जगतः

यन्ता । एवंचेत् विज्ञापयामि । सूक्तस्य साधुवचनस्य बोधि बुध्यस्व अवगतार्थो भव । तनयं च अपश्यानि च जिन्व । जिन्वति प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि विश्वं च तत् भद्रं भन्द-
नीयम् अस्माकम् अस्तु । यत् अवन्ति पालयन्ति देवाः त्वत्प्रसादात् । बृहत् महत् ऊर्जितम् । वदेम दीयतां भुज्य-
तामिति । विदधे यजे । सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तः । अथ चतस्रः प्रतीकोक्ताः । इमा विश्वा भुवनानि बृहत् । विश्वकर्मा विमना । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति ॥ ५८ ॥

इति उवटकृतौ मङ्गभाष्ये चतुर्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

म० हे ब्रह्मणस्पते, त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता निवन्ता अतः आर्ध्यते । सूक्तस्यासदुक्तस्य साधुवचनस्य । कमेति पठो । सूक्तम् बोधि बुध्यस्व । अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता श्रव-
तामित्यर्थः । तनयं च अस्मदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पाल-
यन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्तिजि शेषः । किं सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो ययं विदधे यजे बृहत् महत् वदेम दीयतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम । अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रती-
कोक्ताः य इमा विश्वा भुवनानि बृहत् (१७ । १७) विश्व-
कर्मा विमनाः (१७ । २६) यो नः पिता (१७ । २७) अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि (११ । ८३) इति । ता ब्रह्मयज्ञे-
ऽन्वेयाः ॥ ५८ ॥

धूमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

चतुर्विंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अपेतो येन्तु पुण्योऽमुष्ठा देवपीयवः । अस्य
लोकः सुतावतः । शुभिरहोभिरकुभिर्युक्तं यमो
ददात्वयुसानमसौ ॥ १ ॥

उ० अपेतो यन्तु । पित्र्योऽध्यायः । आदित्यस्वार्थं देवानां वा । मायसीव पलाशशाखया स्पृहति । अपेतो यन्तु पुण्यः । अपयन्तु इतः स्थानात् पुण्यः असुराः अमुष्ठाश्च अमुष्ठाकराः । देवपीयवश्च । पीयति हि साकर्म । देवानां हिंसितारः देवहिंस । किमिति अस्य यजमानस्य लोकः स्थानमत्र सुतावतः सोमाभिपयं कृतवतः । परं यजुः । शुभि-
रहोभिरकुभिः । शुशब्देन क्षुतौ कृतव उक्ताः । अकुभिः अहोभिः अकुभिः रात्रिभिः व्यक्तं स्पष्टीकृतम् । यमः ददातु अवसानम् अवस्थायाम्निहवसानम् । अस्मै यजमानाय ॥ १ ॥

म० पञ्चत्रिंशोऽध्याये सर्ववेधसंयन्निधनः कियतो मन्त्रा-
मुक्ता प्रवायुमच्छेत्सारम् (३३ । ५५) अनारम्भाधीतान्म-

आनुवत्वा चतुर्विंशोऽध्याये तानेव समालोचयन्ती पञ्चविंशोऽध्याये
पितृमेषसंबन्धिनो मन्वा उच्यन्ते । स च पितृमेषो मृतस्य
वर्षास्मरणे भवति । वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारक-
नक्षत्रे विचादौ दर्शे वा शीघ्रे शरदि माषे भवति । पितृमेषं
करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसंचयः कार्यः । मृतस्य च यावन्तो-
ऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्यो-
ऽधिकानि छत्राणि च । ततोऽरप्ये कुम्भे कृतमस्थिसंचयनं
ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं संस्थाप्याहतवस्त्रैकदेशेन
संवेष्ट्य मोहमयवादिष्वेषु वाद्यमानेषु वीणायां च वाद्यमानायां
मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीदैव्यजनेष्वस्थिकुम्भं बीजवन्तश्चित्रिः
प्रदक्षिणं परितन्ति । त्रिंशोऽपीति केचित् । राष्ट्रेः पूर्वमध्याप-
रभागेषु तस्मिन् बह्वक्षयानं कुर्वन्ति नृत्तमीतवादिश्राणि च
कारयन्ति अस्थिकुम्भमाद्यमुपहरन्ति च । तत उपप्रातरस्थिकु-
म्भसंहिताः पूर्वोक्तान्कुम्भान्छत्राणि चादाय ग्रामादक्षिणस्यां
बहिर्गच्छन्त्यध्वनुमजमानामास्याः । इमशानान्तं कर्म कुर्वतो
नधा दक्षिणदेवतथा रात्रावारम्भ्यम् । तत्र बने गत्वा ग्रामा-
न्मार्गोदधृत्यतिस्वकहरिद्रुस्तुम्बकविमीतकच्छेप्मातककोविदारदि-
भ्यश्च दूरे अन्त्यध्वसुगमादिदृष्टे ऊषरे बोदकप्रवणे दक्षिणप्र-
वणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे
वा वर्तमाने गर्तवेति वीरणतृणपति प्रदेशे इमशानार्थं दिक्षीणं
पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीते । पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा
करणीमध्वेषु शङ्खः स समाधिरिति (यजुःपरिशिष्ट० ७।२)
शुक्लोकविधिना तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च दृष्टुं भवति । तत्र
साधनप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्मेवाहुलानि स्वत्रयोदशांशेनाहु-
रुचतुर्थभागसंहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि पश्चि-
मोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि । तथाहि पुरुष-
मात्रक्षेत्रस्याङ्गुला प्राची कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्खं निष्काय सार्धा-
ष्टादशाहुलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणां समभवतःपश्चात् रज्जुं मध्यम-
धैरे सत्तृणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्खोत्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य
मध्यलक्षणेन दक्षिणत आश्रम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ।
ततः सार्धाष्टादशाहुलाधिकं पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयतःपश्चात्
मध्यलक्षणेयुतां कृत्वा शङ्खोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्त-
रत आश्रम्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वोदिकोणेषु गाला-
श्चशमीवारणाश्चमयाश्चत्वारः शङ्खो निक्षेपाः । एतत्कुर्वतां
निकटे कथिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छ्रित्य प्रारयेत् । कर्म-
समाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेषूच्छयेत् प्रजापृथ्वी इत्यादि बोध्याम् ।
काशायमः 'अपसलवि सूत्रा रज्ज्वा परितलाऽपेतो यन्तिवति
पलाशवाक्यया व्युत्पद्यति' (२१।३।३२) इति । अपसलवि
अप्रादक्षिणेन निष्पादितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं
संवेष्ट्यापेतो यन्तिवति मन्त्रेण क्षेत्रमन्वपतितं तुलापर्णादिकं पला-
शवाक्यया कृत्वा क्षेत्रादहिर्निष्कासयतीति सूत्रार्थः ॥ अस्या-
ध्यायस्य पितरो देवताः आदित्या कृषयो देवा वा । आद्या
मायत्री । पणन्ति परब्रह्मैवहरन्तीति पणयोऽधुराः इतोऽप-

यन्तु अपगच्छन्तु 'व्यवहिताम्' (पा० १।४।८२) इत्यु-
पसर्गस्य यन्तिवति किवापदेन व्यन्तवानम् । किमुताः पणयः ।
अधुराः सुप्रमिति सुखनाम । नास्ति सुप्रं येन्वसि अमृतकराः ।
तथा देवपीयवः । पीयति हिंसाकर्म । देवानपीयन्ति हिंसन्ति ते
देवपीयवः देवद्विपः । किमिल्यधुराणामपगमोऽप्यते तत्राह ।
अस्य लोकः अस्य यजमानस्यास्थिभूतस्यायं लोकः स्थानम् ।
किमुतस्यास्य । सुतवतः सोमामिषवः कृतवतः सुपावेति सुत-
वान् तस्य 'पुन्र अभिषवे' कृतवत्प्रत्ययान्तः 'अधरदिममिति सु-
मती' (३।६।२) इत्यादिना प्रातिशारुवसूत्रेण संहितायां
सुतशब्दस्याकारे दीर्घः । सुभिरहोभिरिति यजुः । यमोऽस्मै
यजमानायावसानं ददातु । अवसन्त्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम् ।
किमुतं । युभिर्जनुभिः अहोभिः दिवसैः अकुभिः रात्रिभिश्च
व्यक्तं स्पष्टीकृतम् । सुशब्देन श्रुतौ कृतवत् उक्ताः 'तदेवमस्तु-
भिम्भाहोरात्रैश्च सलोकं करोति' (१३।८।२।३) इति
श्रुतेः । कत्वाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददा-
ल्लियः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु ।
तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

उ० जपति । सविता ते गायत्री । सविता ते तव शरी-
रेभ्यः शरीराणामिति विभक्तिव्यत्ययः । पृथिव्यां लोकं
स्थानं इच्छतु । नहि सवित्राऽननुज्ञातेनावस्थातुं शक्यते ।
द्वितीयं वाक्यम् । तस्मै क्षेत्राय शरीराय संस्कारार्थं युज्य-
न्तां शरीरे उस्त्रियाः अननुज्ञाहः ॥ २ ॥

म० 'औदुम्बरसीर उत्तरतो वा पञ्चने युज्यमाने युज्येति
संप्रेष्य सविता त इति जपति' (का० २१।३।३४) इति ।
ततोऽध्वर्युस्तं पलाशसालां दक्षिणस्यां निरस्य पतिविद्विर्वेद-
यित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा पश्चिमिरनुद्विष्टः शीरे
युनक्ति । तस्मिन् युज्यमाने युज्येति संप्रेष्य सवितेति मन्त्रं
जपति । गायत्री । हे यजमान, सविता सूर्यः से तव शरीरेभ्यः
शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः । पृथिव्यां लोकं स्थानमिच्छतु सवि-
त्रनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह
तस्मै इति । तस्मै सवित्रा दत्ताव क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्त्रियाः
अननुज्ञादौ युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

तृतीया ।

वायुः पुनातु सविता पुनात्स्वप्नेर्धार्जसा सूर्यस्य
वर्चसा । विमुच्यन्तामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

उ० वायुः पुनातु । चतस्रः सीताः कर्षन्ति चतुर्भिर्ध-
नुभिः । वायुः पुनातु विदारयतु । सविता पुनातु विदारयतु ।
अग्नेर्धार्जसा दीप्त्या विदारयतु । सूर्यस्य वर्चसा आग्निष्णु-
तया विदारयतु । विमुच्यन्तानुद्विष्टः । विमुच्यन्तामुस्त्रियाः
विमुच्यन्तां शरीरात् उस्त्रियाः अननुज्ञाहः ॥ ३ ॥

म० 'अनुरक्त चतस्रः सीताः कृपति वायुः पुनालिति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति' (का० २१।४।१-२)। अन्वर्थः परितो वेष्टितां रज्जुमदुल्लङ्घीकृत्य वायुः पुनालिति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृपति । तत्र प्रथमा सीतामुत्तरपादं प्रतीचीं कृपति । दक्षिणतः सीरा-योजनाक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृपति । 'तदपसलमि पर्याहस्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृपति वायुः पुनालिति सविता पुनालिति जघनार्धेन दक्षिणा-ममेभ्राजसेति दक्षिणार्धेन प्राचीं सूर्यस्य वचंसेत्यमेभ्रीचीं' (१३।८।२।६) इति श्रुतेः । नत्वारि यजुषि लिङ्गोक्त-देवतानि । हे पृथिवि, वायुः त्वां पुनातु विदारयतु । सूर्यः त्वां पुनातु अमेभ्राजसा सीरा सूर्यस्य वचंसा तेजसा च त्वां विदा-रयतु । 'अनङ्गुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति' (का० २१।४।४) एवं पूर्वोक्ततुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्पणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कथं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभा-न्तीरादिसुचति । यजुः वृषदेवतम् । उक्ता चेजुः तदपल्यानि उल्लिखाः अनङ्गुहो विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अश्वत्ये वो निषर्दनं पूर्णे वो वसतिष्कृता । गोमात्र इत्किलासथ यत्सन्वथ पूरुषम् ॥ ४ ॥

उ० अश्वत्ये च इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्ये च इति सर्वोपधं वपतीति' (का० २१।४।४) इल्लं दक्षिणदिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षे-त्रमध्ये सर्वोपधं वपति । अनुष्टुप् व्याख्याता (अ० १२।८०७९) ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आवपतु । तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

उ० शरीराणि निवपति । सविता ते । मायत्री । सविता ते तत्र शरीराणि अस्मीनि । मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सृजे आवपतु स्थापयतु । तस्मै अस्मिरूपाय यजमानाय सवित्रा उक्ताय हे पृथिवि, शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

म० 'सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति' (का० २१।४।५) । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्मीनि राशीकरोति । एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् 'यथा कुर्वतोऽम्बुदियात्' (१३।८।३।२) इति श्रुतेः । मायत्री सवितृदेवत्या । हे यजमान, सविता सूर्यः ते तत्र शरीराणि अस्मीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सृजे आव-पतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे, तस्मै सवित्रोक्तायास्मिरूपाय यजमानाय शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

७३ य० ८०

षष्ठी ।

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधा-म्यसौ । अप नः शोशुचद्वम् ॥ ६ ॥

उ० प्रजापतौ त्वा । यजुः कण्डिकाः । प्रजापतौ त्वाम् देवताया उपोदके उप समीपे उदकं बल्य स तथोक्तः । लोके स्थाने निदधामि । असाविति नामग्रहणम् । अनुदा-त्तत्वादामञ्जितम् । तद्यथा हे देवदत्त, अप नः शोशुचद्वम् । अपेल नः अस्मान् अत्यर्थं दहतु पापम् हेप्सु । यद्वा प्रजापतिः अपशोशुचत् अत्यर्थं दहतु । नोऽस्माकमर्थं पापम् ॥ ६ ॥

म० उष्णिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव निवि-मुक्ता । असाविति नामग्रहणमनुदात्तत्वादामञ्जितम् । हे देव-दत्त, उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माक-मर्थं पापं शोशुचत् अत्यर्थं दहतु । 'शुच शोके' यद्दुःखं रूपम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

परं सृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते जवीमि मा नः प्रजाश् रीरियो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

उ० प्रत्यागते जपति । परं सृत्यो विदुषः सत्युदेवत्या । हे सृत्यो, परं पन्थानमाश्रित्य । अनु परा इहि पराश्रुतो भूत्वा आगच्छ । तं शब्देन दर्शयति । नोऽसौ ते तव स्व-भूतः अन्यः इतरः देवयानात् पितृयानाक्यः । अपिच चक्षु-ष्मते शृण्वते ते जवीमि । पञ्चमं चतुर्थी । चक्षुष्मतः शृ-ण्वतः तव जवीमि । अतिशयार्थं वचनम् । नहि तस्यादृष्टम-श्रुतं चास्ति । मा च नः अस्माकं प्रजां रीरिपः हिंसीयाः । मोत वीरान् पुत्रान् ॥ ७ ॥

म० 'प्रत्यागते परं सृत्यमिति जपतीति' (का० २१।४।७) । दक्षिणा गत्वानुच्छ्रित्य कुम्भं प्रक्षिप्येतीति कथि-द्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन् कुम्भं क्षिप्वा प्रत्यागते सति यज-मानोऽन्वर्तुषो जपति । सत्युदेवत्या विदुषः संकमुकदृष्ट । सृत्यो, परा पराश्रुतो भूत्वा परममर्थं पन्थां पन्थाने मार्गम-न्विहि अनुगच्छ । तमेव दर्शयति । यस्ते तव स्ववीयः पन्था देवयानात् पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाक्यः देवा यान्ति यस्मिन् स देवयानः । किंच चक्षुष्मते वामिने शृण्वते च ते तुभ्यं सृत्यो, किंचिद् जवीमि वदामि । आदरार्थं वचनम् । नहि तस्यादृष्टमश्रुतं चास्ति । पञ्चमं चतुर्थी । चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि । किम् । हे सृत्यो, नोऽस्माकं प्रजां सन्तति वंशपरम्परं मा रीरिपः मा हिंसीः । 'रिप वने' स्थावे निजन्तस्य लुकि रूपम् । उत अपिच गौरान्पुत्रान् मा हिंसीः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

शं वातः शृणु हि ते घृणिः शं ते भवन्त्विष्टकाः । शं ते भवन्त्वप्रयः पार्थिवास्तो मा त्वाभिर्गुञ्चन् ॥ ८ ॥

उ० ययार्थं कल्पयति अनुष्टुप्पृथ्वीभ्याम् । शं वातः सुखरूपो वातः ते भवतु । शं हि ते घृणिः सुखरूपश्च ते घृणिर्भवतु । घृणिरित्यहर्नाम । इति स्वाध्यायार्थः । सुखरूपाश्च ते भवन्तु इष्टकाः । सुखरूपाश्च ते भवन्तु अप्रयः । पार्थिवाः पृथिव्या भवाः पार्थिवास्तः । मा च त्वाम् अभिशुञ्चन् अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

म० 'शं वात इति ययार्थं कल्पयित्वा निदधाति मध्ये तुष्णीमिति' (का० २१।४।८) । शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युत्तान्स्थानि ययार्थं कल्पयित्वा यदस्थि यस्याह्वय तेनास्त्रा तदत्रकल्पनया प्राक्षिरसे पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रमिष्टकां तुष्णीं निदधाति । हे कृत्वा-नुष्टुप्पृथ्वी विश्वदेवदेवते । हे यजमान, वातो वायुस्ते तव शं सुखरूपो भवतु । हि पुनः घृणिः सूर्यकिरणः ते तव शं सुखरूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिस्रः प्रक्षिप्तास्ते तव शं सुखरूपा भवन्तु । अमयश्च ते शं भवन्तु । पार्थिवास्तः पृथिव्या भवाश्चाप्रयः त्वा त्वां माभिर्गुञ्चन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

नवमी ।

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमार्षः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

उ० किंच । कल्पन्तां ते दिशः कृतास्ते दिशो भवन्तु । तुभ्यम् आपः शिवतमाः भवन्तु । तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः समुद्राः शिवतमाः । अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं भवतु । कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः । आदरार्थं पुनर्वचनं काल्पार्थं वा ॥ ९ ॥

म० दिशः ते तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां कृता भवन्तु । आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु । सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवतु । सर्वा दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं काल्पार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

अश्मन्वती रीयते सूर्यभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहीमोऽशिवा ये अस्मिन्निवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

उ० अश्मन्वती रीयते । अश्मन्वतीऽपि किमिति ता अभ्युत्तरन्ति । त्रिष्टुप्चैवदेवी । अश्मन्वती पाषाणवती इयं नदी

रीयते गम्यते अस्माभिः विपमम् । अतो मवीमि । संर-भध्वम् । संरभध्वोत्तरणाय प्रयत्नकरणम् । उत्तिष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत हे सखायः । किमित्यादरः । अत्रा-जहीमः परित्यजामः । अशिवाः अशान्ताः । ये असन्स्युः । शिवान् वाजान् अश्वविशेषान् वयम् अभ्युत्तरेम ॥ १० ॥

म० 'अश्वभिर्गच्छन्त्यश्मन्वतीरिति' (का० २१।४।२१) । गतीन्सूदमानीय पूर्वैर्वर्षिभ्यः कृष्टा वा सूदमानीय तत्तश्मशानं विप्रस्य मुक्तमितं शत्रुस्योरोमितं वैद्यस्योरोमितं शिवा भगमितं शत्रुस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं सूदा कृत्वा शैवलैः कुशैश्च प्रच्छाद्य तद्दक्षिणतो गतीं खात्वा क्षीरो-दकाभ्यां संपूर्य श्मशानोत्तरे सप्त गतीन्खात्वा दक्षिणोत्तरान् जलेन संपूर्योत्तरगतेषु अश्वयुग्मजमानामाख्यांस्त्रीनापाणान्प्रक्षि-प्याश्मन्वतीरिति मन्त्रेण तद्गतीं परि गच्छन्ति । विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् मुनीकदृष्टा । हे सखायः मित्राणि, एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते गच्छति । 'री गती' दिवादिः आत्मने-पदी । अतो यूयं संरभध्वमुत्तरणाय प्रयतन्तम् । उत्तिष्ठत अभिमुखा भवत । प्रतरत प्रकीर्णं तां नदीं तरत । किमिति । यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राक्षसादयः असन्स्युः तान् वनं जहीमः परित्यजामः । तेषु लोकेषु शिवान्-स्रकरान् वाजान् अश्वविशेषान् वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

एकादशी ।

अपाघमप किल्बिषमर्ष कृत्यामपो रपः । अपा-मार्गं त्वमसदप दुःस्वप्नं सुव ॥ ११ ॥

उ० अपामार्गेणापमृजति । अपाघम् अनुष्टुप् । हे अपामार्गं, त्वम् अस्मत् अस्मत्तः । अपमृज्य अपगमय अयं पापं मानसम् । अपगमय च किल्बिषं कीर्ति-भेदकं पापमेव कायिकम् । अपगमय च कृत्याम् अभिचारम् । अपगमय च रपः । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । वाचिकं पापम् । अपगमय च दुःस्वप्नं दुःस्वप्ने भवं फलं दुःस्वप्नम् ॥ ११ ॥

म० 'अपाघमित्यपामार्गेरपमृजत इति' (का० २१।४।२२) । ते अमाला यशोपवीतिनो भूत्वाप उपसृज्य हस्त-होतैरपामार्गेः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गेऽपि वैश्वदेवमन्तीति केचित् । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् शुनःशोपदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी । हे अपामार्गं, त्वमसत् अस्मत्तः सकाशादयं मानसं पापमपमृज्य 'पू प्रेरणे' अपगमयेत्तर्षः । किल्बिषं कीर्तिभेदकं कायिकं च पापमपमृज्य । कृत्यां परकृतमभिचारमपमृज्य । अप उ रपः 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निह० ४।२१) इति यास्कः । रपः पापं वाचिकं च अपमृज्य उ चार्थः । दुःस्वप्नम् दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुखरूपं फलं वामा-तोऽपमृज्य ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रिया-
स्तस्यै सन्तु सोऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विमः ॥१२॥

उ० सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

म० 'सुमित्रिया न इति ज्ञाताहृतवाससोऽनहुत् पुच्छमन्वा-
रभ्यान्द्वाहमित्युदयमिलागच्छन्तीति' (का० २१।४।२३)
सुमित्रिया इति मन्त्रेण ज्ञाता मृतत्वध्यानि परिहितवन्तोऽन-
द्वाहमिति मन्त्रेण रूपपुच्छमन्वारभ्य उदयं तमिति मन्त्रेण वज-
मानामाला ग्राममागच्छन्ति । यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति
मन्त्रेण ज्ञानमुक्तं तथापि सुमित्रिया इत्यप्योऽञ्जलिनादाव दुर्मि-
त्रिया इति द्वेष्यं परिषिद्धतीति' (का० १८।५।१५) इयं
विधेयम् । 'दुर्मित्रिया द्विम इति यामस्य दिशं द्वेष्या स्वातां
दिशं परासिधेत् तेनैव तं पराभाषयति' (१३।८।४।५)
इति श्रुतेः । व्याख्याता (अ० ६।क० २२।अ० २०।
क० १९) ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अनद्वाहमन्वारमामहे सौरभेयश्च स्वस्त्यै । स न
इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निः संतारणो भव ॥ १३ ॥

उ० अनद्वाहमन्वारमामहे आगच्छन्ति । अनद्वाहम् ।
ज्ञानहुही अनुष्टुप् । उत्तरोऽध्वेयैः प्रत्यक्षकृतः अतो यच्छब्दा-
ध्याहारेण सामर्थ्यम् । या त्वाम् अनद्वाहं मन्वारमामहे आ-
लमामहे । सौरभेयं सुरभ्या अपत्यम् 'ओभ्यो वक्' । स्वस्त्ये
अविनाशाय । स त्वम् नः अस्माकम् इन्द्र इव देवेभ्यः
देवानामिति विभक्तिष्वलपः । वह्निर्वोडा संतारणश्च
भव ॥ १३ ॥

म० अनुष्टुप् अनद्धदेवता । उत्तरोऽध्वेयैः प्रत्यक्षकृतः ततः
सर्वेनाज्ञोऽध्याहारेण सामर्थ्यम् । कथं यमनद्वाहमन्वारमामहे
आलमामहे स्पृष्टानः । किंभूतम् । सौरभेयं सुरभ्याः अपत्यम्
'ओभ्यो वक्' (पा० ४।१।१२०) इति वक् । किमर्थम् ।
स्वस्त्ये अविनाशाय । हे अनहुत्, स त्वं नोऽस्माकं संतरणः
तारको दुःखनाशको भव । किं त्वं वह्निः देवानां वोडा । तत्र
एषान्तः । देवेभ्यः इन्द्र इव । इन्द्रो यथा देवायै तारको
भवति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

उदयं तमसुस्पति स्तुः पश्यन्तु उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमर्गन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥

उ० उदयमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

म० उदयं तमिति ग्राममागच्छन्ति । व्याख्याता (अ०
२०।क० २३) ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरौ
अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुषीरन्तर्मृत्युं
दधतां पर्वतेन ॥ १५ ॥

उ० मर्षायाया एव लोष्टमाहृतान्तेन तोरणे निद-
धाति । इमं जीवेभ्यः । त्रिष्टुप् सत्युदेवता । इमं लोष्टं
जीवेभ्यः अर्थाय । परिधिं परिधीयत इति परिधिः तं परि-
धिम् । दधामि स्थापयामि । किमर्थमिति चेत् । मा गात्
मा गच्छतु पूर्वा जीवानां मध्ये अपरः नु क्षिप्रं वेदोक्ता-
पायुषोऽर्थाय पितृलोकम् । एतमर्थं पुरस्कृत्य सर्वथा शतं
जीवन्तु शरदः पुरुषीः बहुवनाः दानाध्ययनयागानुकूलाः
अन्तर्दधन्तु दधताम् अन्तर्दधातु मृत्युम् पर्वतेन इव
लोष्टेन ॥ १५ ॥

म० 'ग्रामदमशानान्तरे मर्षादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्यः
इति' (का० २१।४।२४) । खनिकासग्रामस्य दमशानस्य
च मध्ये मर्षादालोष्टं महत्तरं सत्युष्टमन्त्रयुरेव निदधाति ।
मनुष्यदेवता त्रिष्टुप् संकसुकट्टा । जीवेभ्यः विद्यमानजन्तु-
मिमं परिधिं मर्षादां दधामि स्थापयामि । कथमिति चेत् ।
एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तापायुषो-
ऽर्थाय एतमर्थं पितृलोकमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा
गच्छतु । एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु ।
किंभूताः शरदः । पुरुषीः पुरु बहु अवन्तीति पुरुषाः
दानाध्ययनयागानुकूलाः । किंच पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्द-
धतां मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्न आर्येषु पवस आसुवोर्जमिषं च नः ।
आरे वाधस्व पुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

उ० उहोति द्राम्याम् । अग्न आर्येषु । व्याख्या-
तम् ॥ १६ ॥

म० 'अजनाभ्यजने कृत्वोपासनं परित्यज्य वारणान् परि-
धीन्परिधाय वारणेन सुवेणैकमाहुतिं जुहोत्यग्न आर्येषु
युष्मानम् इति' (का० २१।४।२५) । कजलादिना नेत्रा-
जममज्रम् तैलेन पादाजनमभ्याजनम् तद्वर्गं कृत्वा औपा-
सनं कर्तुरावसथ्यामि दमैः परित्यज्य वारणवशात्पतुरः
परिधीन्वतुर्दिधु लूणीमेव परिधाय वारणेन सुवेणैकमाहुतिं
जुहोति कजलेन । औपासनः प्रेतस्यैव । तस्यैवाहारेण निरस-
नीयत्वादिति हरिस्वामिनः । कतुरेवोपासने होमस्तस्यैकदेशनिर-
सनमिति कर्कोदयः । व्याख्याता (अ० १९।क० ३८) ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

आयुष्मानमे हविषा वृत्रानो धृतप्रतीको धृतयो-

निरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्र-
मुभिरक्षतादिमान्स्वाहा ॥ १७ ॥

उ० आयुष्मानग्ने । वसुरन्ता त्रिष्टुप् । इमा स्वाहेति
यजुः । हे अग्ने, यः स्वस् आयुष्मान् तं त्वां प्रवीमि । हविषा
वृषानः वर्धमानः । घृतप्रतीकः । प्रतीकं मुत्तम् । घृतयोनिः
घृतसंस्थानः पृथि भव । उत्तरवेद्यां धारणाभिप्रायमेतत् ।
घृतं च पीत्वा । मधु मधुरसम् । चारु सुगन्धि । गव्यं
गोविकारसंभूतम् । पिता इव पुत्रम् अभिरक्षतात् । 'तुष्टो-
स्तातस्तशिष्यन्तरस्याम्' इति तातस्तदेशः । अभिरक्ष
इमान् जीवान् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

म० अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वृषानसदृष्टा । हे अग्ने, त्वमेवं-
भूत एधि भव । किभूतः । आयुष्मान् चिरंजीवी । तथा
हविषा वृषानः वर्धयेदन्ती वृषानः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४
७३) इति शानचि वापो लृक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं
मुत्तं यत्नम् । घृतयोनिः घृतं योनिस्तत्पितृत्वात् यत्न उत्तरवेद्या
धारणाभिप्रायमेतत् । स त्वं गव्यं गोसंवन्धि घृतं पीत्वा
इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष 'तुष्टोस्तातस्तशिष्यन्त-
रस्याम्' (पा० ७ । १ । ३५) इति हेस्तातस्तदेशः । तत्र
इष्टान्तः । पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्रं रक्षति । किभूतं
घृतम् । मधु मधुरं । चारु सुगन्धि । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

परीमे गामनेषत् पर्यग्निमहृषत् । देवेष्वकृत
श्रवः क इमां २॥ आर्धधर्षति ॥ १८ ॥

उ० अधेपां परिदां दधाति अनुष्टुभा । परीमे गामनेषत् ।
इमे जीवाः परि सर्वतः गाम् अनेषत् । नयतेलुङि सिच
घृतइप् । परिणीतवन्तः गाम् । अनहुपुच्छालम्बनाभिप्राय-
मेतत् । पर्यग्निमहृषत् पर्यहृष्यत् । इरतेरेतइप् । परिहृत-
वन्तः अग्निम् । यस्मिन्नभावेत्कर्म कियते तमग्निं परि-
हृतवन्तः । अहारेणोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायमेतत् ।
देवेषु कस्मिन् । अकृत । अकृषतेति प्राप्ते सिचो लो-
पदान्दसः । श्रवः धनं दक्षिणालक्षणम् । अधेदानीं
कृतकृत्याम् इमान् कः को नाम । आर्धधर्षति आर्धध-
र्षितुं आकर्मितुं शक्नुयात् । अशक्यप्रतिक्रिया एते वर्तन्त
इत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

म० 'अधेपां परिदां वदन्ति । परीमे गामनेषतेति' (का०
२१ । ४ । २६) अथर्वयजमानात्मानां परिदाम् परिदा
रक्षणम् सत्संज्ञं मन्त्रं वदति 'दाङ् पालने' परिदीयते समन्ता-
दन्त्येतेऽनेनेति परिदाः रक्षणः तम् । इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् भरद्वा-
जतमत्राक्षिरिम्बठ्टा । इमे जीवाः गामनङ्गाहं पर्यनेषत् परि-
णीतवन्तः अनहुपुच्छालम्बनाभिप्रायम् । नयतेलुङि तसि सिचि
प्रथमबहुवचने रूपम् 'अवहित्वाध' (पा० १ । ४ । ८२)
इति पर्येष्वधानं क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निं च पर्यहृषत्

परिहृतवन्तः । यस्मिन्नभावेत्कर्म कृतं तं परिजहुः । अहारे-
णोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् । इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मसु
दीव्यन्ते ते देवाः श्रवजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्षणमकृत
कृतवन्तः । अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अकृतेति रूपम् । अत
एतैः कर्मभिः कृतकृत्यानिमाजीवान् कोनाम् आर्धधर्षति
आकर्मितुं पराभितुं शक्नुयात् । अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता
इति भाषः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

कृत्वाद्मग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु
रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं
वहतु प्रजानम् ॥ १९ ॥

उ० अहारेणोपासनं निरस्यति । कृत्वाद्मग्निम् ।
त्रिष्टुप् । अय येन पुरुषं वहति स कव्यात् । कव्याद्मग्निम् ।
प्रहिणोमि प्रेषयामि दूरमपुनरागमनाय । यमराज्यं गच्छन्तु
रिप्रवाहः । रिप्रमिति पापनाम । रिप्रं सृष्टं वहति प्रापयति
भस्मीभावमिति रिप्रवाहः । जपति । इह ग्रहे एव अयम्
इतरः कृत्वादादन्यः जातवेदाः जातप्रजानः । देवेभ्यः हव्यं
हविः वहतु । प्रजानम् स्वमधिकारम् ॥ १९ ॥

म० 'अहारेणोपासनं निरस्यति कव्यादमिति' (का० २१
४ । २७) । आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्योपासनस्यैकशेषं
निरस्यति । प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति ।
अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दगते स कव्यात् तं
कव्याद्मग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिणोमि प्रेषयामि । स
प्रहितः कव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु ।
किभूतः । रिप्रवाहः 'रिप्रमिति पापनाम' (नि० ४ । २१)
रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः । 'इहैवायमिति जपति'
(का० २१ । ४ । २८) । यजनानो जपति । अवमितरः
कृत्वादादन्यो जातवेदाः जातप्रजानोऽग्निः इहैवास्मिन्नेव एष्टे
सदने देवेभ्योऽर्वाङ् हव्यं हविः वहतु प्रापयतु । किं कुर्वन् ।
प्रजानम् स्वाधिकारं जानानः । इति पितृमेधः समाप्तः । उप-
धानासन्ग्रीवपमयवानजीर्णान् तदक्षिणालेन ददात् । इच्छन्
हेमायपि दद्यात् ॥ १९ ॥

विंशी ।

वहं वृषां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैवान्वेत्य निहि-
तान्पराके । मेदसः कुल्या उप तान्म्रवन्तु सत्या
ऐषामाशिपः सज्जमन्ताश्च स्वाहा ॥ २० ॥

उ० वृषां लुहोति । वह वृषाम् त्रिष्टुप् । वह प्रापय
वृषाम् । हे जातवेदः पितृभ्यः । यत्र यस्मिन्प्रदेशे एतान्
पितॄन् बोध जानासि । निहितान् स्थापितान् । पराके परा-
क्रान्ते सुदूरेऽपि । तस्याश्च वृषायाः सकाशात् मेदसः कुल्या
नद्यः निःसृत्य उपस्रवन्तु । तान् पितॄन्प्रति । वृषां च दा-

एषाम् सत्या अवितथा आशिषः संनमन्तां प्रह्वीभवन्तु ।
स्वाहेति यजुः ॥ २० ॥

म० जातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतयज्ञे
नास्ति । किंतु गृह्यसूत्रेऽस्ति । तथाहि 'मध्यमा गवा तस्यै वषां
जुहोति वह वषां जातवेदः पितृभ्यः' (पार० ३ । ३) इति ।
अस्यार्थः । मध्यमाष्टका गोपशुना कार्यो तस्या धेनोर्वेषां जुहोति
वह वषामिति मन्त्रेणेत्यर्थः । हे जातवेदः, जातं वेदो धनं
यस्मात् स जातवेदः तत्संबोधने हे जातवेदः, पितृभ्योर्घात
त्वं वषां धेनुसंबन्धि चर्मविशेषं त्वं वह प्रापय । पराके परा-
क्रान्ते हरेऽपि यत्र मस्मिन्देदे निहितान्स्थापितानेनान्यितुं
त्वं वैद्य जानासि तत्र बह्वेत्यर्थः । तस्याः वषायाः निःसृत्य
मेदसः आतुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान्पितुं प्रति उपस्रवन्तु
प्रसरन्तु । किंच एषां दातृणामाशिषः मनोरथाः सत्याः अवि-
तथाः सन्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहा सुहुतमस्तु । स्वाहेति
ऋग्भिर्जं यजुः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रधाः । अप नः शोशुचदधम् २१

उ० स्योना पृथिवि । पार्थिवी गायत्री । स्योना सुस्वरूपा
हे पृथिवि, नः अस्माकम् भव अनृक्षरा च । ऋक्षरः कण्टकः ।
अनृक्षरा अकण्टका । निवेशनी च साधुप्रतिष्ठाना । किंच ।
यच्छा नः प्रयच्छ च नः अस्माकम् शर्म शरणम् । सप्रधाः
सर्वतः पृथुः । अप नः शोशुचदधमिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता ।
अस्या अपि श्रौते विनियोगो नास्ति स्मार्ते सस्तरारोहणे वायने
विनियोगः । तथाहि 'स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वे
प्राक्क्षिरसः संविशन्तीति' (पार० ३ । ३) । हे पृथिवि,
त्वं नोऽस्माकं स्योना सुस्वरूपा भव । किंभूता खम् । अनृक्षरा
ऋक्षरः कण्टकः । 'ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कन्त-
तेर्वा स्यादतिर्कर्मणः' (निह० ९ । ३२) इति यास्कः । तद्वहणं
चौरदागादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् । न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः
दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति
जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना 'करणाधिकरणयोध'
(पा० ३ । ३ । ११०) इति ल्युट् । तथा सप्रधाः प्रथमं
प्रधः विस्तारः प्रथमा सह वर्तमाना सप्रधाः सर्वतः पृथुः ।
किंच नोऽस्मान् शर्म शरणं यच्छ देहि । अतः परं यजुः
तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे संबन्धिभरणनिमित्ते ज्ञाने जलापनोदने ।
तथाहि 'सव्यस्थानामिक्या अपनोद्याप नः शोशुचदधमिति'
(पार० ३ । १०) । इदं जलं नोऽस्माकमपं पापमपशो-
चन् अपशोचयतु दहतु ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अस्मान्वमधि जातोऽसि त्वद्यं जायतां पुनः ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

उ० अस्मात्त्वम् । गायत्री यजुरन्ता एकाव्राहुतिः । अ-
निरुक्ताग्रेयी । अस्माद्यजमानात् । हे अग्ने, त्वम् अधिजा-
तोसि यतः अतो ब्रवीमि । अयं पुनर्जायमानः त्वत् त्वत्
जायतामुत्पद्यताम् । असाविति नामग्रहणम् । तथाधा देवदत्तः
स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थम् । त्वतो ह्ययं जायमानः
त्वद्वदन एव स्वादित्यभिप्रायः । स्वाहेति संप्रदानमस्तु ॥ २२ ॥

इति वयट्कृतौ मज्जमाध्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

म० 'आहुति जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मा-
त्त्वमधिजातोऽसीति' (का० २५ । ७ । ३७) । सामिकस्य
पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वमाज्याहुति पुत्रादिर्जुहोति । अग्नि-
देवत्या गायत्री अनिरुक्ता । हे अग्ने, त्वमस्मात् यजमानात्
आधानकाले अधिजातोऽसि उत्पन्नोऽसि । अतोऽयं यजमानः
पुनः त्वत् त्वत् जायतामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामव-
चनः । तथाहि देवदत्तः स्वर्गं लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं
त्वतो जायताम् । त्वद्वदन एव भवत्विति भावः । स्वाहा सुहु-
तमस्तु ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

पञ्चविंशोऽयमध्यायः पितृमेवाभिधेयमस्तु ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामं प्राणं
प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोज्ञः सद्गोत्रो मयि
प्राणापानौ ॥ १ ॥

उ० इदानीं प्रवर्ग्योगिकाश्वमेधोपनिषासंबद्धा मज्जान्ता-
म्याख्यास्यामः । तत्राग्निका उग्रश्रेयवेमादयः । तान्पुनः
परमेष्ठपश्यत् । प्राजापत्यो विमुक्त इति तस्य मज्जगणस्य
संज्ञा । अग्निः हव्येनेत्याश्वमेधिकाः आ अध्यायात्
प्रजापतेराप्यम् । परिशिष्टं दध्वहाधर्वणोऽपश्यत् । 'दध्वह इ
वा आधर्वणः' इत्येवमादिकया श्रुत्या सज्जावं प्रतिपद्यते ।
ऋचं वाचम् । प्रवर्ग्यस्यादावन्ते च शान्तिकरणोऽध्यायः ।
विधेदेवा अग्निकानामाश्वमेधिकानां च मज्जगणम् इह
समाधानं दिवाकीर्तिसामान्यात् । प्रथमकण्डिका यजुः ।
ऋचं वाचं प्रपद्ये प्रविशामि यामि वा । एवं मनो यजुः
साम प्राणं चक्षुः श्रोत्रमिति व्याख्येयम् । नहि त्रयोवि-

धामप्रज्ञस्य प्रवर्ग्य आयुषो विनासं कुर्यात् । तथा वाक्का-
नः प्राणश्चक्षुः श्रोत्राणि प्रपञ्चस्य सप्तदशं ह्येतद्व्यापतेर्लिङ्गमु-
पलक्षितम् । अथैवं सति वाक् ओजो बलं मानसं दृष्टतानाम् ।
पुनरोजोऽग्रहणमादरार्थं च । एतदुक्तं भवति—वाक् अतिश-
यिकमोजः प्राणापानौ च सह एकीभूताः मयि वर्तन्तेऽतः
प्रवर्ग्योऽस्मात् हन्ति ॥ १ ॥

म० पञ्चाध्यायी आश्वमेधेन दधीचा दृष्टा 'दध्वह् ह वा
आश्वमेध एत' शुक्रमेतं यज्ञं विद्वान्कार' (१४ । १ । १ ।
२०) इति श्रुतेः । 'उग्रध' (३९ । ७ । १७ । ८६) इत्याश्रिको
मन्त्रः । अग्निं हृदयेनेत्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम्
(३९ । ८—१३) तद्वयं वर्जयिष्या । (का० अनुक्रमण्यम्)
शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । कृत्वा वाचमिष्यध्यायेन शान्तिकरणं
कार्यम् । स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य दर्श-
नात् । अथ मन्त्रार्थः । पञ्च यजुषि लिङ्गोक्तदेवतानि । कृत्-
व्यधूपां वाचमहं प्रपथे प्रविशामि शरणं त्रयामि । यजुः यजु-
रूपं मनः प्रविशामि । श्रापं प्राणरूपं गाम प्रपथे । चक्षुरिन्द्रियं
श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपथे । वागादिग्रहणं सप्तदशावयवोपलक्षणम् ।
सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपथे इत्यर्थः । त्रयीविद्यां लिङ्गश-
रीरे च प्रपथं प्रवर्ग्यो न माश्वमेदिति भावः । तथा प्राणिन्द्रिय-
मोजो मानसं बलं धार्म्यम् । पुनरोजोऽग्रहणाच्छरीरे च बलम् ।
प्राणापनौ उच्छ्वासनिश्वासवायु च एते सह एकीभूताः सन्तो
मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मात् हन्तीति भावः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वार्तितृणं
बृहस्पतिर्मे ददधातु । सं नो भवतु भुवनस्य
यस्पतिः ॥ २ ॥

उ० यन्मे वाईस्पत्या पङ्क्तिः । यन्मे मम । छिद्रं अ-
वच्छिन्नम् चक्षुषः हृदयस्य वा । हृदयग्रहणेन बुद्धिरुक्ता ।
मनसो वा अतितृणं अतिहिंसितम् प्रवर्ग्योचरणेन । बृह-
स्पतिः मम सद्य दधातु । अथैवं बृहस्पत्यनुगृहीतानाम् । सं
नः सुखरूपोऽस्माकं भवतु । भुवनस्य भूतजातस्य वा-
पतिः सोऽधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः ॥ २ ॥

म० बृहस्पतिदेवता पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रि-
यस्य यत् छिद्रमवच्छिन्नं जातं प्रवर्ग्योचरणेन । हृदयस्य
बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतितृणमतिहिंसितम्
प्रवर्ग्योचरणेन यत् चक्षुषुर्दिमनसां व्याकुलत्वं जातम् बृहस्प-
तिर्देवतुरुः मे मम तत् छिद्रमतितृणं च दधातु संदधातु छिद्रं
निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य वाः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो
यज्ञः स नोऽस्माकं वां सुखरूपो भवतु । बृहस्पतिना छिद्रापा-
करणप्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्तित्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया ।

भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

उ० भूर्भुवः स्वः यजुषि । तत्सवितुरिति कथानस्तिस्रश्च
व्याख्याताः । कपिकृतो विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

म० भूर्भुवः स्वः त्रीणि यजुषि । तत्सवितुः, कथा नः,
कस्ता, अमी पु णः, एताश्चतस्र कृचो व्याख्याताः [३, ३५ ।
२७, ३९—४१] अग्नी पु ण इत्यस्माद्युचि शतं भवास्त्युति-
भिरिति बहुवचनम् । पूर्वमूतय इत्येव पाठः । कतिभिः अ-
र्भेदुभिः शतमसंख्यकणो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

चतुर्थी ।

कथा नश्चित्र आभुवद्वृती सदावृष्टः सखा ।
कथा शचिष्ठया वृता ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

कस्ता सुत्यो मदानां मष्टिष्ठो मत्सदन्धसः ।
दृढा चिदाकृजे वसु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अग्नी पु णः सखीनामविता जैरितृणाम् । शतं
भवास्त्युतिभिः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

कथा त्वं न कृत्वाभि प्रमन्दसे वृषन् । कथा
स्तोतृभ्य आभर ॥ ७ ॥

उ० कथा त्वम् । गायत्री । ऐन्द्री अनिरुक्ता । हे इन्द्र,
कथा कथा केन वा सममेन त्वम् नः अस्मात् अभिप्रमन्दसे
अभिमोदयसि हर्षयसि । हे वृषन् सेतः, कथा च कथा
केन वा सममेन स्तोतृभ्यः दातुं धनानि आभर आहरसि ।
लब्धये लोह । तत्कथय । येन तथानुतिष्ठामः ॥ ७ ॥

म० इन्द्रदेवता गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना । आपपादे
व्यूहद्वयम् । हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे सेतः इन्द्र, 'वासनो
वृषहा वृषा' इत्यभिधानम् । कथा कथा केन तर्पणेन इ-
न्द्रेण नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि । 'मदितु स्वप्ने
जाज्जे मदे मोदे स्तुतौ गतौ' लट् । कथा च कथा तृत्या
स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर आहर आहरसि ।
धनं दातुमिति शेषः । तद्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः ।
आभरेति लब्धये लोह ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इन्द्रो विश्वस्य राजति । सं नो अस्तु द्विपदे
सं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

सु० इन्द्रो विश्वस्य द्विपदा विराट् । शोचं महावीर इन्द्र आदित्यो वा । कस्माद्विष्णो देवता । विश्वस्य जगतः राजति देदीप्यते ईष्टे वा । तस्य प्रसादात् । अस्माकम् अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे । द्विपदां चतुष्पदां चेति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ८ ॥

म० द्विपदा विराट् इन्द्रदेवता । विश्वस्य जगत् द्विपदा विराट् कथ्यते । विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः 'इदि परमेश्वर्ये' इन्द्रतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे । विभक्तिव्यत्ययः । द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु । चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

नवमी ।

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्थमा । शं नु इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ॥ ९ ॥

सु० शं नो मित्रः । द्वे अनुष्टुभौ । महावीरप्रसादात् आदौ च । शं सुखरूपः नोऽस्माकं भवतु मित्रः । शं च नः वरुणः भवतु । शं च नः भवतु अर्थमा शं च नः इन्द्रः बृहस्पतिः शं च नः विष्णुः उरुकमः उरु विस्तीर्णः क्रमो यस्य स उरुकमः । शेषं दर्शितया व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् । मेघति भकेषु मित्रतीति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु । ऋणोऽल-
ङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्थमा नोऽस्माकं शं भवतु । इत्यति गच्छति नक्तं प्रतीत्यर्थमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु । बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादव्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु । वैवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

दशमी ।

शं नो वातः पवता ए शं नस्तपतु सूर्यः । शं नः कनिकदत्तः पुर्जन्यो अभिर्वर्षतु ॥ १० ॥

सु० शं नः शं सुखरूपः नोऽस्माकम् वातः अपरुषः अज्याभिजनकश्च पवता वातु । शं सुखरूपः अदहनः मेघज-
रूपश्च नोऽस्माकं तपतु सूर्यः । शं नः सुखरूपश्चास्माकम् । पुर्जन्यो देवः काशनिक्षाररहितं पवित्रमुदकम् मेघजकर्तुं अभिर्वर्षतु । कनिकदत्तः सानयितु शब्दं कुर्वन् ॥ १० ॥

म० वातो वायुनोऽस्माकं शं सुखकारः अपरुषः अज्या-
भिजनकश्च पवता बहताम् । 'पव गती' लोट् । सुवति जनान् स्त्रस्त्रभापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदहनो मेघज-
रूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पुर्जन्यः पिपतिं पूरयति जनमिति पुर्जन्यः, परोऽम्भःपूरो अन्यत्वेऽमेन वा । 'पुर्जन्यो रसदब्देन्द्री' इत्यभिधानम् । पुर्जन्यः पुर्जन्येसो देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिर्वर्षतु सिध्यतु ।

कनिकदत्तः कनिकदत्तः अत्यन्तं कन्दतीति शब्दं कुर्वन् 'कार्त्तिक-
दधति-' (पा० ४ । ४ । १५) इत्यादिना बहुवचनो निपातः ॥ १० ॥

एकादशी ।

अहानि शं भवन्तु नः शश् रात्रीः प्रतिधीय-
ताम् । शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रा-
वरुणा रातहव्या । शं न इन्द्रापूषणा वाजसातो
शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

सु० अहानि शम् द्विपदा गायत्री । अहानि दिवसाः
शं सुखरूपाः भवन्तु नोऽस्माकम् । शं सुखरूपाः रात्रीः
प्रतिधीयतां प्रतिदधात्वस्मासु महावीरः । शं सुखरूपौ च
इन्द्राग्नी भवताम् अवोभिः पालनैः सह । शं नः सुखरूपौ
चास्माकम् । इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । रातहव्या दत्तह-
विष्कौ भवताम् । शं नः सुखरूपौ चास्माकं इन्द्रापूषणौ
भवताम् । वाजसातो अक्षसंभजने निमित्तभूते । शं सुख-
रूपौ च इन्द्रासोमौ भवताम् सुविताय साधुगमनाय साधु-
प्रसन्नाय वा । शं योः शमनाय रोगाणां यथनाय पृथक्कर-
णाय च भवानाम् ॥ ११ ॥

म० द्विपदा गायत्री । अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि
दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु । रात्रीः शं सुखरूपाः
अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु । महावीर इति शेषः । कर्त्तरि
नक् छान्दसः । शं न इन्द्राग्नी त्रिष्टुप् । इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ
इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः
कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रातं दत्तं हव्यं यमोस्तौ
रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम् । वाजसातो
वाजसाक्षस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूषणा इन्द्रपूषणौ
देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ देवौ
शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् । सुविताय साधु इतं
सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रसन्नाय वा । तथा शं रोगाणां
शमनाय । योः यथनाय पृथक्करणाय च भवानाम् । रोगं भवं
च निर्वर्त्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थः । 'देवताह्वये च' (पा० ६
३ । २६) इति सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं
योरभिर्भवन्तु नः ॥ १२ ॥

सु० शं नो देवीः । अग्नेवत्या गायत्री । सुखरूपा
अस्माकम् देवीः देव्यः अभिष्टये अभिषेकाय अभीष्टाय वा ।
आपः भवन्तु पीतये पानाय च । शं योः शमनाय
रोगाणां पृथक्करणाय भवानां वा । अभिर्भवन्तु नः अस्मा-
कम् ॥ १२ ॥

म० अग्निदेवता मायत्री । देवीः देव्यो ह्यप्यमाना अपो नोऽस्माकमभिष्टये अभिषेकायानीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं ज्ञाने पाने चापः सुखविभ्यो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां क्षमनं भवतां यवनं पृथक्करणं च अभिसवन्तु । नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्तित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छां नः शर्म सप्रथाः ॥ १३ ॥

उ० स्योना पृथिवीति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

म० स्योना पृथिवि । व्याख्याता [अ० १५ । क० २१]
॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

आपो हि धा मंयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
सहे रणाय चक्षसे ॥ १४ ॥

उ० आपो हिष्टेति तिङ्प्रश्न व्याख्याता ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥

म० आपो हि धा तुचो व्याख्यातः [अ० ११ । क० ५०-५२] ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

पञ्चदशी ।

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
वृक्षतीरिव मातरः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्ति-
रापः शान्तिरोपधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्ति-
विश्वे देवाः शान्तिर्वृक्ष शान्तिः सर्वेऽष्ट शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

उ० यौः शान्तिः । या सुलोकरूपा शान्तिः या चान्ति-
रिक्षरूपा शान्तिः । या च पृथिवी । आपः ओषधयः
वनस्पतयः विश्वेदेवाः वृक्ष तृणीलक्षणं परं वा । सर्वशान्तिः
या च शान्तिरेव शान्तिः स्वरूपत एव शान्तिः । सा ।
मा मां शान्तिः पृथि । अस्त्विति पुरुषव्यत्ययः । त्वत्प्रसा-
दादिशेषेष्टा ॥ १७ ॥

म० यद्यपि संदक्षि जीव्यासमित्यन्तानि (क० १९) ।
एकादिका वाक्ये । यौः सुलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्ष-
रूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो
जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः वन-

स्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वेदेवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः
वृक्ष तृणीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वसर्वजगद्रूपा या
शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः
मा मां प्रति एधि अस्तु । पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादात्सर्व
शान्तिरूपं मां प्रत्यस्तित्यर्थः । यद्वा यौरित्यादिषु विभक्ति-
व्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा । दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्सोषधिषु
वनस्पतिषु विश्वदेवेषु वृक्षाणि सर्वेस्मिन् वा शान्तिः सा मां
प्रत्यस्तित्यर्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

इते इष्टं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि
भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि
भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे १८

उ० इते इष्टं इ मा । इते यजुः । 'दृ विदारणे' विदी-
र्ज्येऽपि शरीरे जरया । इह इवीकुरु माम् । कथमिति चेत् ।
मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि सं ईक्षन्तां पश्यन्तु ।
अहमपि मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे पश्यामि ।
शान्ते हि मित्रस्य चक्षुः । न वै मित्रं कंचन हिनस्ति ।
न मित्रः कंचन हिनस्तीति । एवमहिंस्यमाना अहिंसन्तश्च
परस्परमद्रोहेण सर्वेऽपि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

म० इते 'दृ विदारणे' विदीर्ज्ये जरावर्जितेऽपि शरीरे हे
महावीर, मा मां सं इह इवीकुरु । यद्वा इते विदीर्जे कर्मणि
मां इह अच्छिद्रं कर्तुं कुरु । यद्वा सप्तपिरलात सेकृताश्च इति-
शब्देन महावीरः । हे इते महावीर, मां इह इवीकुरु । कथं
दास्ये तदाह । सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा
समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नाहि-
दृष्ट्या । सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किंच अहमपि सर्वाणि
भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु ।
मित्रचक्षुः शान्ते भवति । मित्रः कंचन न हन्ति मित्रे च कथं
न हन्ति एवं परस्परद्रोहेण सर्वाणां हिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा
वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

इते इहं मा० । ज्योक्ते संदक्षि जीव्यासं ज्योक्ते
संदक्षि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

उ० इते इष्टं । यजुः । इते इष्टं इ मा । अतिशयार्थं
पुनर्वचनम् । ज्योक् चिरम् ते तव संदक्षि संदक्षिणे ।
जीव्यासं जीवेयम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९ ॥

म० हे इते वीर, मां इह । आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे
महावीर, ते तव संदक्षि संदक्षिणे अहं ज्योक् चिरे जीव्यासं
जीवेयम् । जीवेरापील्लिङ्गि रूपम् । ज्योमिति निपातधिरार्थः ।
पुनरुक्तिरादरार्थः । ते संदक्षि ज्योम्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।
अन्यास्ते अस्मार्त्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यश्च
शिवो भव ॥ २० ॥

उ० नमस्ते हरसे इति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

म० नमस्ते व्याख्याता [अ० १७। क० ११] ॥ २० ॥

एकविंशी ।

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयिज्ञवे । नमस्ते
भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

उ० नमस्ते द्वे अनुष्टुभौ । नमः ते तुभ्यं अस्तु । वि-
द्युते विद्युद्रूपाय । नमस्ते स्तनयिज्ञवे स्तनयिलुरुपाय । नमः
ते हे भगवन्, अस्तु । यतः यस्मात् स्वः स्वर्गं लोकं ग-
न्तुम् समीहसे चेष्टसे । अमलैस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयिलुरुपभगवदेवते । हे भग-
वन् महावीर, विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु । स्तन-
यिज्ञवे स्तनयिलुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात्
स्वः स्वर्गं गन्तुं तं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु । शं
नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

उ० यतो यतः यस्माद्यस्मात् दुश्चरितात् अपाकर्तुं समी-
हसे चेष्टसे ततस्ततः नः अस्माकम् अभयं भयरहितं कुरु ।
किंच । शं नः सुखमस्माकम् कुरु प्रजाम्यः । अभयं नः
पशुभ्यः कुरु ॥ २२ ॥

म० हे महावीर, यतो यतः यस्माद्यस्माद् दुश्चरितात्
समीहसे अस्माकमपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु ।
किंच नोऽस्माकं प्रजाम्यः यं सुखं कुरु । नोऽस्माकं पशुभ्यः
आभयं नीलभावं कुरु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रिया-
स्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्टमः ॥ २३ ॥

उ० इत उचरं येषुपि व्याख्यायन्ते आभय्यायात् । तत्र
सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० यतः । व्याख्यातम् [अ० ६। क० २१] ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

तच्चक्षुर्वेदहितं पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् । पश्येम
शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् शृणुयाम शरदः

७४ अ० उ०

शतं प्रव्रवाम शरदः शतमर्दीनाः स्वाम शरदः
शतं भूर्यश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्वान्दिनीयायां वाचस्पतेरिच्छितायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

उ० तच्चक्षुः । योयं महावीरोऽस्माभिः स्तुतः । तत्
आदिभ्यस्त्वं चक्षुः । देवहितं देवैर्निहितं स्थापितम् देवानां
वा हितम् । पुरस्तात् प्राच्यां दिशि । शुक्रं शुक्रम् असंख्यं
पाप्मभिः । शोचिष्मद्वा । उचरत् उदितम् । तत्प्रसादात् ।
पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् । शृणुयाम शरदः
शतम् । प्रव्रवाम शरदः शतम् । अस्त्रलिखामिन्द्रिया
भवामः । अर्दीनाः स्वाम शरदः शतम् । भूयश्च बहुतरं कालं
च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति उवटकुतो मन्त्रभाष्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

म० सूर्यदेवत्वा त्राणी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्वा महावीरो-
ऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात्
पूर्वस्यां दिशि उचरत् उचरति उदेति 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'
(पा० ३। ४। १७) इतीकारलोपः । कीदृशं तत् । देवहितं
देवैर्हितं स्थापितम् । यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्रं पापा-
संख्यं शोचिष्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षानि क्वं
पश्येम शतवर्षपर्यन्तं क्वमव्याहृतचक्षुरिन्द्रिया भवेम । प्राय-
नायां लिङ् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम
अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रे-
न्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रव्रवाम अस्त्रलिखामिन्द्रिया
भवेम । शतं शरदः अर्दीनाः स्वाम न कस्याप्यग्ने दैव्यं
कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षपर्यन्तं भूयश्च बहुकालं पश्ये-
मत्यादि शौज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीश्वरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यायः शान्तिपाठार्थः षड्विंशोऽयं प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देवस्य त्वा सविदुः प्रसवेऽधिनीर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । आर्ददे नारिरसि ॥ १ ॥

उ० महावीरसंभरणं अभ्यादानम् । देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् । नारिरसीति विशेषः ॥ १ ॥

म० 'देवस्य लेखत्रिमादानौ दुम्बरी वैकङ्कती वारणिमा-
त्रीष्टं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनासभ्यं जपति युजत इति' (का०
२६। १। ३) । उदुम्बरतस्त्यां विकङ्कततस्त्यां वा इत्यप्र-
माणामग्निं देवस्य त्वा नारिरसीति नग्नेणादानं वामहस्ते तां
हस्ता दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युजते मन इति मन्त्रं जपतीति
सूत्रार्थः । देवस्य त्वा । अग्निदेवतां यजुः । हे अग्ने, सविदुर्दे-

बस्याज्ञायां स्थितोऽधिनोर्बाहुभ्यां धृणो हस्ताभ्यां क्षामाददे
गृह्णामि । तं च नारिरसि क्षीनाग्नी भवसि । युजते मनः ।
व्याख्याता [अ० ५ । क० १४] ॥ १ ॥ ६ ॥

द्वितीया ।

युजते मन उत युजते धियो विप्रा विप्रस्य
गृह्णतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक
इन्मही देवस्य सवितुः परिपुतिः ॥ २ ॥

उ० आहन्ध जपति । युजते मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीया ।

देवी यावापृथिवी मखस्य वामद्य शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मखार्य त्वा मखस्य त्वा
शीर्णं ॥ ३ ॥

उ० मृत्पिण्डान्परिगृह्णाति । देवी यावापृथिवी । हे
देव्यौ यावापृथिव्यौ, मखस्य यज्ञस्य वां युवाम् उपादाय ।
मृदं मोदकं चादायेत्यर्थः । अथ शिरः राध्यासम् । 'राध
साध संसिद्धौ' संसाधयेयम् । देवयजने देवा अस्मिन्निज्यन्ते
इति देवयजनम् । पृथिव्याः मखाय यज्ञाय त्वा परिगृह्णामि ।
ततोऽपि विशेषापेक्षायामाह । मखस्य शीर्णं त्वां परिगृह्णा-
मीति ॥ ३ ॥

म० यावापृथिवीदेवतं वज्रः प्राप्नी गायत्री । 'मृदमादत्ते
पिण्डवदेवी यावापृथिवी इति' (का० २६ । १ । ४) अथ-
र्तुर्देवीति मन्त्रेण विषयं मृत्पिण्डमादत्ते पिण्डवदिति पाणिभ्यां
गृह्णाति दक्षिणः साभिरिति कथ्यते इति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु
हे देवी देव्यौ दीप्यमाने यावापृथिव्यौ, अस्मिन्निन्दने
पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अनेति देवयजनस्थाने मखस्य
यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् 'राध साध संसिद्धौ' । महा-
वीरो यज्ञधिराः । किं कृत्वा । वां युवां यावापृथिव्यौ आदा-
येति शेषः । दिवोऽसं जलं पृथिव्यं मृदमादायेत्यर्थः । एवं
यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमाह । मखाय हे मृत्, यज्ञाय त्वां
गृह्णामि । एवं सामान्येनोक्ता विशेषमाह । मखस्य यज्ञस्य
शीर्णं शिरसे महावीराय त्वां गृह्णामीति शेषः । तं मृत्पिण्ड-
मुत्तरस्थापिते कृष्णाजिने निदध्यात् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

देव्यो वरुणो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽथ
शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखार्य त्वा
मखस्य त्वा शीर्णं ॥ ४ ॥

उ० अथ वरुणीकवर्षां गृह्णाति । देव्यो वरुणः । हे
देव्यः वरुणः । उपजिह्विकाः सीमका इति पर्यायाः । या
युवं भूतस्य प्रथमजाः । पृथिवी भूतानां प्रथमजा तत्सं-
न्वाद्गृह्णोऽपि प्रथमजा उच्यन्ते । मखस्य शिरः राध्यासम्

अथ वः ताः युष्माद् उपादायेति शेषः । देवयजन इत्यादि
व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'उत्तरतो देव्यो वरुण इति वल्मीकवर्षाम्' (का०
२६ । १ । ५—६) । उपरीकृतो मृत्संज्ञो वल्मीकवर्षस्य
वर्षेव वर्षा तां मखस्य लोष्टमादाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे
तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः । वल्मीकवर्षादेवता आपो पट्टिः ।
हे देव्यो दीप्यमानाः वरुणः उपजिह्विकाः, वो युष्मादाय
पृथिव्याः देवयजने मखस्य शिरो महावीरमथ राध्यासं संपा-
दयेयम् । मखाय क्षामाददे मखस्य शीर्णं क्षामाददे इति
व्याख्यातम् । किंभूता वरुणः । भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः
प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्संस्मृत्वात् वरुणोऽपि
प्रथमजा उच्यन्ते ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

इत्यथ आसीन्मखस्य तेऽथ शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मखार्य त्वा मखस्य त्वा
शीर्णं ॥ ५ ॥

उ० वराहविहृतमादत्ते । इत्यथ ये युष्माद् संस्मृत्वाग्ने-
धमोऽत्र पुरुषः । या त्वम् इत्यती प्रादेशमात्रा अभिनयेन
निर्दिश्यते । अग्रे वराहस्योद्धरणः आसीत् आसीः अभूः ।
'इत्यती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री' इत्युपक्रम्य
'वराह उज्ज्वाने' इत्याह । तां त्वां प्रवीमि । मखस्य ते
त्वामुपादाय अथ शिरः राध्यासं देवयजने पृथिव्याः ।
मखाय त्वेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० 'इत्यथ इति वराहविहृतम्' (का० २६ । १ । ७)
वराहोत्खातमृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवर्षोत्तरे निद-
ध्यादिति सूत्रार्थः । वराहविहृतमृदेवतं वज्रः प्राप्नी गायत्री ।
हे पृथिवि, भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इत्यती । प्रादे-
शमात्राभिनयेन प्रदर्श्यते । एतत्प्रमाणा आसीत् 'इत्यती ह वा
इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री' (१४ । १ । २ । १२) इत्यादि
'वराह उज्ज्वाने' ति धृतोः । ते इति द्वितीयार्थे पठो । तां क्षामा-
दाय पृथिव्याः देवयजनेऽथ मखस्य शिरो राध्यासम् । मखा-
येति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

इन्द्रस्वीजः स्व मखस्य वोऽथ शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मखार्य त्वा मखस्य त्वा
शीर्णं । मखार्य त्वा मखस्य त्वा शीर्णं । मखार्य
त्वा मखस्य त्वा शीर्णं ॥ ६ ॥

उ० आधारात्तादये । इन्द्रस्वीजः स्व ये यूवं इन्द्रस्य ओजो
भवथ । तान्मुष्मान् अथ उपादाय शिरः राध्यासमित्यादि
व्याख्यातम् । अजाक्षीरमादत्ते । मखाय त्वेत्युक्तम् । सं-
तानमिदृशति । मखाय त्वेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

म० 'इन्द्रस्योक्तः स्थितिः पूर्तीकान्' (का० २६ । १ । ८) ।

पूर्तीकान् रोहिपत्न्यान्वादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहमिहोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः । आदायदेवलयमुक्तमिष्टुप । हे पूर्तीकाः, युष्मिन्द्रस्य ओजः तेजोभूयाः स्थ भवन् । नो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने अथ मन्त्रस्य शिरो रागासासम् । मन्त्राय नो युष्मि मन्त्रस्य शीर्ष्णे महावीरान् च युष्मासीत्युक्तम् । 'मन्त्रायेति पयः' (का० २६ । १ । ९) । पय आदाय तूष्णीं कृष्णाजिने पूर्तीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः । पयोदेवस्यम् । हे पयः, मन्त्राय मन्त्रशीर्ष्णे त्वां युष्मि । तूष्णीं गवेधुका अपि प्राणाः । 'संस्तुतानभिगृह्णाति मन्त्रायेति' (का० २६ । १ । ११) । संस्तुतानसंभारान्करेण स्पृशेदित्यर्थः । संभारदेव-
त्यम् । हे संभाराः, मन्त्राय तच्छीर्ष्णे च वः स्पृशामि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्ये तु सुनृता । अच्छा-
वीरं नर्थे पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः । मन्त्राय
त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा
शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ७ ॥

उ० परिश्रितमभिगच्छन्तो जपन्ति । प्रैविति व्याख्या-
तम् । खरे सादयति । मन्त्राय शिरोसीत्युक्तार्थम् । मृत्पि-
ण्डमादाय महावीरं करोति । मन्त्राय त्वेत्युक्तम् ॥ ७ ॥

म० 'कृष्णाजिने परिश्रुतोत्तरतः परिकृतं गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्म-
णस्पतिरिति' (का० २६ । १ । १२) । अथर्षप्रतिप्रस्तात्रादयः
कृष्णाजिने समन्तादादाय प्रैतिरिति जपन्तोऽन्तःप्रात्याहुतरे
परिकृतं प्रति गच्छन्ति । पञ्चारजिमितः समन्ततुरखः प्राग्हारः
सिक्तोपकीर्णः पूर्वमेव कृतः सप्तभूयस्कारसंस्कृतश्चादितप्रदेशः
परिश्रुत उच्यत इति सूत्रार्थः । बृहती व्याख्याता [अ०
३३ । का० ८९] । 'परिकृते निदधाति संभारानुदतावोक्षिते
सिक्तोपकीर्णे प्राग्हारे मन्त्रायेति' (का० २६ । १ । १३-१४) ।
अथर्षुः कृष्णाजिनस्थानेव संभारान्परिश्रुते निदधाति । कीदृशे ।
उदतावोक्षिते उल्लिखितजलसिक्ते । एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकं
सिक्तानुके प्राग्हारे चेति सूत्रार्थः । हे संभाराः, मन्त्राय युष्मा-
भिदधामि । 'संभारैः संप्रैश्रुजति मन्त्रायेति' (का० २६ ।
१ । १५) । गवेधुकाजापयसी पृथक्कुल वत्नीकवपादित्रिसं-
भारैर्मृत्पिण्डं मिथयतीत्यर्थः । हे संभाराः, युष्माव मन्त्राय
मृत्पिण्डेन संस्तुजामि । 'मृदमादाय मन्त्रायेति महावीरं करोति
प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं
मेखलावाक्यजुलम्' (का० २६ । १ । १६) । महावीरपर्वतं
तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं करोति । कीदृशम् ।
प्रादेशोच्चं गर्तवन्तं मेखलावतं मध्ये संकुचितं मेखलोपरि ज्वलु-
सोवमिति सूत्रार्थः । हे महावीर, मन्त्राय तच्छीर्ष्णे त्वां
करोमि ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

मन्त्रस्य शिरोऽसि । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा
शीर्ष्णे । मन्त्रस्य शिरोऽसि । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य
त्वा शीर्ष्णे । मन्त्रस्य शिरोऽसि । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य
त्वा शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे ।
मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ८ ॥

उ० निष्ठितमभिगृह्णाति । मन्त्रस्य शिरोसीत्युक्तार्थम् ।
एवं द्वितीयतृतीयौ । गवेधुकाभिः स्पर्शयति । मन्त्राय त्वेति
त्रिभिर्मन्त्रैश्चीन्महावीरान् ॥ ८ ॥

म० 'निष्ठितमभिगृह्णाति मन्त्रस्य शिर इति' (का० २६ ।
१ । १७) । निष्पन्नं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशती-
त्यर्थः । हे महावीर, त्वं मन्त्रस्य शिरो यूर्वासि भवसि । 'एव-
मितरौ प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ । १९) । इतरौ द्वौ महा-
वीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अभिगृह्णाति चेत्यर्थः । मन्त्राय
द्वितीयं महावीरं करोमि । मन्त्रस्य निष्पन्नं स्पृशामि । मन्त्राय
तृतीयं महावीरं करोमि । मन्त्रस्येति निष्पन्नं स्पृशति । मन्त्रस्य
शिरोऽसि मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य शीर्ष्णे त्वाभिगृह्णामि । 'गवे-
धुकाभिः स्पर्शयति मन्त्रायेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ ।
२२) गवेधुकाभिः महावीरान् पर्वणेन मृद्व् करोति मन्त्रायेति
प्रतिमन्त्रमेकैकम् । मन्त्राय मन्त्रस्य शीर्ष्णे च त्वां गवेधुकाभिः
स्पर्शयामि । एवमप्रिमौ मन्त्रौ ॥ ८ ॥

नवमी ।

अथस्य त्वा वृष्णः शक्ता धूपयामि देवयजने
पृथिव्याः । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे । अथस्य
त्वा वृष्णः शक्ता धूपयामि देवयजने पृथिव्याः ॥
मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा
मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा
शीर्ष्णे ॥ ९ ॥

उ० अथशक्तावधूपयति । अथस्य त्वा त्वा हे महावीर,
वृष्णः शक्ताः । शक्ता शक्नुवन्त्यस्य शक्तादेशः । धूपयामि
देवयजने पृथिव्याः । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे । एवं
द्वितीयतृतीयौ । अपयति श्रीन्महावीरान् त्रिभिर्मन्त्रैः मन्त्राय
त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

म० 'अथशक्ता धूपयत्यस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६
१ । २३) । दक्षिणामिरीतेनावपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैश्चीन्महा-
वीरान्धूपयेत् । एकैकधूपने सप्तसप्तावशकृन्ति युष्मति । हे
महावीर, पृथिव्याः देवयजने मन्त्राय मन्त्रस्य शीर्ष्णे च वृष्णः
संस्तुरस्य शक्ता शक्ता पुरीषेण त्वा त्वा धूपयामि । 'पद्म-

(पा० ६।१।६३) इति सूत्रेण सकृच्छन्दस्य साकपादेशः ।
एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् । 'प्रदहनं च मन्त्रायेति प्रति-
मन्त्रम्' (का० २६।१।२४) । मन्त्रायेति त्रिभिर्मन्त्रै-
र्ब्रह्महवीरानुष्ठापच्छन्दयेत् पिन्वनरोहिणैः सहेत्यर्थः । मन्त्राय
मन्त्रस्य शीर्ष्णे त्वा त्वां निदेहामि । एवमितरौ ॥ ९ ॥

दशमी ।

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा । मन्त्राय
त्वा मुखस्य त्वा शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा मुखस्य त्वा
शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा मुखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ १० ॥

उ० पञ्चानुदरति । ऋजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । ऋजवे
त्वा । असौ वै लोकः ऋजुः । सत्यमेव तत्र कौटिल्यरहितम् ।
सत्यं वा आदित्यः । ऋजवे त्वा आदित्याय त्वाम् उदरामीति
शेषः । एष उ प्रथमः प्रवर्ग्यः । साधवे त्वा । अयं वै साधु-
र्बाधुः । एष हीमान् लोकान् सिद्धोऽपतिहतः पवते । एष
उ द्वितीयः प्रवर्ग्यः । सुक्षित्यै त्वा । अयं वै लोकः सुक्षितः ।
अस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्ति । अग्निर्हि वा
सुक्षितः । अग्निर्हि अस्मिन् लोके सर्वाणि भूतानि परिगृह्य
वसति । एष उ तृतीयः प्रवर्ग्यः । अजापयसा परिसिञ्चति
महावीरान् मन्त्राय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १० ॥

महावीरसंभरणं समाप्तम् ।

म० 'पञ्चानुदरत्युजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।
१।२५) । पञ्चानुदरावीरानुष्ठापकाद्विदरति त्रिभिर्मन्त्रैरि-
त्यर्थः । ऋजवे । असौ लोकः ऋजुः तत्र सत्यमेव ननु कौटि-
ल्यम् । सत्यमादित्यः । हे महावीर, ऋजवे सत्यायादित्याय
त्वा त्वमुदरामीति शेषः । तथाच श्रुतिः 'स उदरपत्युजवे
लेखसौ वै लोकः ऋजुः सत्य' (पा० १।१।२५) । सत्यमेव न एष तपत्येव उ
प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वा' (१४।
१।२।२२) इति । अथ द्वितीयम् । साधवे त्वा साधवे
बाधवेऽर्थाय बाधुप्रीत्यै त्वामुदशमि । तथाच श्रुतिः 'साधवे
लेखसौ वै लोकः ऋजुः सत्य' (पा० १।१।२५) । सत्यमेव न एष तपत्येव उ
प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वा' (१४।
१।२।२२) इति । अथ तृतीयम् । सुक्षित्यै त्वा सुतयं क्षियन्ति
निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षिति-
र्भूमिः । तथाच श्रुतिः 'सुक्षित्यै लेखसौ वै लोकः सुक्षितिर-
स्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्येषोऽग्निर्वै सुक्षितिर-
ग्निर्होवास्मिन् लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष उ तृतीयः प्र-
वर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वा' (१४।१।
२।२४) इति । 'अजापयसावसिञ्चति मन्त्रायेति प्रतिमन्त्रम्'
(का० २६।१।२६) । अजापयसेन ब्रह्महवीरास्त्रिभिः
तुल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः । मन्त्राय मन्त्रशीर्ष्णे चाजापयसा त्वां
सिञ्चामीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति महावीरसंभरणं समाप्तम् ।

एकादशी ।

युमार्य त्वा मुखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे ।
देवस्त्वा सविता मध्वानकु । पृथिव्याः संस्पृश-
त्वाहि । अचिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

उ० महावीरं प्रोक्षति । यमार्य त्वा मन्त्राय त्वा सूर्यस्य
त्वा तपसे । प्रोक्षामीति शेषः । महावीरमनक्ति । देवस्त्वा
सविता मध्वानकु इति व्याख्यातम् । रजतशतमानं खरे
उपगृह्णाति । पृथिव्याः संस्पृशः । संस्पृशतीति संस्पृक्
क्षिपन्तस्त्वैतदुपम् । हे रजत, पृथिव्याः संस्पृशो राजसात्
महावीरं पाहि गोपाय । महावीरमाज्यवन्तं निदधाति ।
अचिरसि शोचिरसि तपोऽसि ऋज्वर्यम् ॥ ११ ॥

म० 'पञ्चानुदरातो यमार्य त्वेति महावीरं प्रोक्षति' । (का०
२६।२।१३) प्रचरेति पञ्चानुदरातोऽन्वयुत्तरविशेषेण यमार्य
त्वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ।
प्रीणि यजुषि । उमवति निवच्छति सर्वमिति यम आदित्य-
स्तथीत्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'स प्रोक्षति यमार्य
त्वत्येष वै यमो न एष तपत्येष हीद' सर्वं यमवत्येतेनेद' सर्वं
यतमेव उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमार्य
त्वा' (१४।१।३।४) इति । मन्त्राय त्वा । मन्त्रो यज्ञः
प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'एष वै
मन्त्रो न एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मा-
दाह मन्त्राय त्वा' (१४।१।३।५) इति । सूर्यस्य त्वा
तपसे । तपतीति तपस्तेजः । सूर्यतेजोरुपाय प्रवर्ग्यं त्वां
प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'एष वै सूर्यो न एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य-
स्त्वदेवमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसा' (१४।
१।३।६) इति । 'अग्रन्तीत्युच्यमाने देवस्तेष्वनक्ति
महावीरमाज्यं संस्पृश' (का० २६।२।२०) । होवा
अजन्ति यं प्रथयन्तीति मन्त्रे पञ्चमानेऽन्वयुत्तराज्यं विधिना
संस्पृश्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्राननक्ति । सविता
देवः मध्वा मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर,
स्वामनकु लिम्पतु । मध्वेति तुमभाव आगमस्यानिवृत्त्यात् ।
तथाच श्रुतिः 'सर्वं वा इदं मधु यदिदं किञ्च तदेवमनेन सर्वेण
समनक्ति' (१४।१।३।१३) इति । 'रजतशतमानं खरे
उपगृह्णाति पृथिव्याः संस्पृश' (का० २६।२।२१) इति ।
रजतस्य शतमानं खतरिककामितं रजतं खरे सिकतान्तरुपगृ-
ह्णीत्यर्थः । प्राजापयसा वायव्री रजतदेवसा । संस्पृशति उप-
वर्षार्थं सर्वां करोतीति संस्पृक् राजसः क्षिपन्तम् । पृथिव्याः सं-
स्पृशः संस्पृशः राजसात् महावीरं हे रजत, त्वं पाहि रक्ष ।
देवा राजसेभ्यो भीताः सन्तो नञ्जरक्षार्थमभिरपरयं रजतं रक्षसां
घाताय खरे निदधुः । अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽपेभीता
ततोऽसौ मा दधातामिति रजतं खरेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा ।
तथाच श्रुतिः 'देवा अविममुयंदै न इममथसादधा' इति भाषा

न हन्पुरिल्लमेका एतदेतो यद्विरणं नाष्ट्राणां^{१५} रत्नसामपहत्या इति' (१४ । १ । ३ । १४) तथा 'अथो पृथिव्यु इ वा एत-
स्माद्विभक्तिकार यद्दे मायं ततः स्रज्ज्वालनो न हि^{१६} स्मारिति
तदेवास्या एतदन्तर्दधाति रजतम्' (१४ । १ । ३ । १४)
इति । 'स^{१७} सीदस्तेषुच्यमाने सुजप्रल्वान्निगुणानादीप्य प्रति-
विशो खरे करोति तेषु महावीरसाम्यवन्तमधिरेसीति' (का०
२६ । ३ । ३ । ४) । होत्रा संसीदलेति (११ । ३०)
पञ्चमानेऽन्वयुर्दिगुणितान्मुजल्लग्नान्गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतु-
र्दिक्षु कृत्वा तेषु सुजेषु संस्कृतान्वयपूर्णं प्रचरणीयं महावीरं निद-
धातीति सूत्रार्थः । यजुस्त्रिष्टुप् धर्मदेवत्वा । हे महावीर, सम-
र्थिष्वन्वयान्तिरूपोऽसि सोचिरमितेभ्योह्योऽसि तपः सूर्यताप-
रूपोऽसि 'एष वै धर्मो न एष तपसि सर्वं वा एतदेव तदेतमे-
षैतत् श्रीणाति' (१४ । १ । ३ । १४) इति श्रुतेः 'यदादि-
त्यगतं तेजो जपद्वासवतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो
विद्धि मामकम्' (गीता १५ । १२) इति स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अनाष्ट्रा पुरस्तादग्नेराधिपत्य आयुर्मे दाः । पुत्र-
वती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः । सुपदा
पश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः । आश्रु-
तिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्योर्मे दाः । विवृति-
रूपरिष्टाद्बृहस्पतेराधिपत्य ओजो मे दा विश्वाभ्यो
मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि मनोरथासि ॥ १२ ॥

सु० अनाष्ट्रेति वाचयति प्रादेशमभ्ये विचारयन् । हे
पृथिवि, या त्वम् अनाष्ट्रा अधर्षिता रक्षोभिः पुरस्तात् तां
त्वां ब्रवीमि । अग्नेः आधिपत्ये सति आयुर्मेदाः देहि । या
त्वं पुत्रवती दक्षिणतो भवसि तां त्वां ब्रवीमि इन्द्रस्याधिपत्ये
सति प्रजां मे दाः मया देहि । या त्वं सुपदा स्वाख्येषा साध्व-
स्मिन्सीदतीति सुपदा । पश्चाद्भवसि तां त्वां ब्रवीमि । देवस्य
सवितुः आधिपत्ये सति चक्षुर्मे दाः देहि । या त्वं आश्रुतिः
आश्रयस्त्वस्मिन्वज्रमाना इत्याश्रुतिः । यक्षिण्यो ह्यसौ देवाः ।
उत्तरतो भवसि । तां त्वां ब्रवीमि । धातुराधिपत्ये सति
रायस्योर्मे धनस्य पुष्टिं मे दाः देहि । या त्वं विवृतिः
विचारिणी उपरिष्टाद्भवसि । तां त्वां ब्रवीमि बृहस्पतेः आ-
धिपत्ये सति ओजो मे दाः । दक्षिणत उत्तानेन पाणिना
निन्दुते । विश्वाम्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि । सर्वाभ्यः माम्
आर्तिभ्यः गोपायेति । इमानमभिरुप जपति । मनोरथासि ।
'अथा ह वा इत्वं भूत्वा मनुमुवाह' इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

म० 'अनाष्ट्रेति वाचयति प्रादेशमभ्ये विचारयन्तम्'
(का० २६ । ३ । ५) महावीरोपर्यङ्गप्राह्विदेधं धरन्तं तज-
मानसम्भुर्मेष्टान्वाचयतीति सूत्रार्थः । सप्त यजुषि पृथिवीदे-
वत्वानि यजमानस्याधीः । हे पृथिवि, या त्वं पुरस्तात्पूर्वस्य

दिशि अनाष्ट्रा रक्षोभिरनाधर्षिता अग्नेराधिपत्ये स्वामित्वे
सति मे मयायुर्दाः देहि । ददातेर्लुङि मध्यमेकवचनेऽहमाव
आर्षिः । 'अग्निमेवास्या अधिपति करोति' (१४ । १ । ३ । १९)
इति श्रुतेः । या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्र-
वती पुत्रयुता सा मे मयां प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि 'इन्द्रमे-
वास्या अधिपति करोति नाष्ट्राणां^{१८} रक्षसामपहले' (१४ ।
१ । ३ । २०) इति श्रुतेः । या त्वं पश्चात्पश्चिमायां दिशि
सुपदा भवसि । सुतु अस्यां सीदन्ति जना इति सुपदा 'इषहुः-
सुतु'-(पा० ३ । ३ । १२६) इति खलूपस्यः । सवितुर्देव-
स्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि । 'देवमे-
वास्ते सवितारमधिपति करोति' (१४ । १ । ३ । २१) इति
श्रुतेः । हे पृथिवि, या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्मेष्टान्
आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रयवन्ति यक्षिण्यो नस्यां
सा आश्रुतिः यक्षिण्यो ह्युत्तरदेवः । सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं
पुष्टिं दाः देहि । 'धातारमेवास्या अधिपति करोति' (१४ ।
१ । ३ । २२) इति श्रुतेः । या त्वमुपरिष्टादुपरिष्टदेशे बृहस्प-
तेराधिपत्ये सति विवृतिरसि । विशेषेण विचारयतीति विवृतिः
उपरिष्टान्नुदादिकं ध्रियते । सा त्वं मे मयाभ्यो मे दाः
देहि । 'बृहस्पतिमेवास्या अधिपति करोति' (१४ । १ । ३ ।
२३) इति श्रुतेः । 'विश्वाम्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं
निदधाति' (का० २६ । ३ । ७) । महावीरादक्षिणभूमौ
यजमानो मयां पठन्त्यकरं निदधत्युत्तानम् । यजुर्देवती । हे
महावीरदक्षिणभूमे, विश्वाम्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशक-
त्राभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान्पाहि रक्ष 'सर्वाभ्यो
मार्तिभ्यो गोपाय' (१४ । १ । ३ । २४) इति श्रुतेः ।
'छन्दसि वा प्राचेद्वितयोः' (पा० ८ । ३ । ४९) इति विसर्गस्य
सत्वम् । 'मनोरथेति प्रादेशमुत्तरतः' (का० १६ । ३ । ८) ।
महावीरादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ।
दैवोपाहि । हे धर्मोत्तरभूमे, त्वं मनोः राज्ञः अथा ब्रह्मासि
ब्रह्मनाय 'अथा ह वा इत्वं भूत्वा मनुमुवाह' (१४ । १ । ३ ।
२५) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व दिवः सुधृष्टश-
स्पाहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

सु० विकङ्कसशकलैः परिश्रपयति । स्वाहा मरुद्भिः परिश्री-
यस्व । हे प्रवर्ग, यस्त्वे स्वाहाकारः तं त्वां ब्रवीमि । मरुद्भिः
रश्मिभिः । यद्वा 'विशो वै मरुतः' इति श्रुतिः ताभिः परि-
श्रीयस्व । कर्मणि यङ् आधीयस्व । मरुतस्यामाश्रयस्त्व-
त्यर्थः । सुवर्णैशतमानेनापिदधाति । दिवः शुलोकस्य सं-
स्पर्शानो रक्षसो महावीरं पाहि गोपाय । अथवा शुलोकस्य
संस्पर्शकर्मदेवान् त्वं हे महावीर, पाहि । पवित्रैराधु-
नोति । मधु मधु मधु । मधु प्राणो मधु समान्पादुच्यते स
यजमानो रसः तं महावीरं स्थापयति ॥ १३ ॥

म० 'एहिभ्यां भस्मना परिकीर्णांश्चैव विकृतशकलैः
परिधयति त्रयोदशभिः प्रागुदभिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं दक्षि-
णतो द्वौ मन्त्रेण' (का० २६।३।९।१०) । अथर्वपुं-
दिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माज्जांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य
प्रागग्रैरुदगप्रैर्योदशमिककृतशकलैर्महावीरं वेदयति । अज्जासो-
परि शकलाक्षिपतीत्यर्थः । तन्मन्त्राज्जो शकलौ मन्त्रेण प्रागो
निदधाति शेषां तूष्णीम् । एवं प्रतिविशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु
अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः । मासानां
त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशकलैराच्छादनम् 'त्रयोदश वै मासाः संव-
त्सरस्य संवत्सर एष न एष तपत्येव उ प्रवर्ग्यः' (१४।१।
३।२८) इति श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म, त्वं
स्वाहाकारोऽसि द्विपराधारत्वात्सूर्यरूपोऽसि । 'एष वै स्वाहा-
कारो य एष तपत्येव उ प्रवर्ग्यः' (१४।१।३।२६) इति
श्रुतेः । अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजानिरस्मद्भूपाभिः परिश्रीयस्व सेव्य-
स्व । कर्मणि यक् । मरुतस्त्वामाधयन्त्वित्यर्थः । 'विशो वै
मरुतो विशेवैतत्सजं परिहृ' इति तद्विदं सत्रमुभयतो विशा
परिहृयम्' (१४।१।३।२७) इति श्रुतेः । 'सुवर्णशतमाने-
नापिदधाति दिवः सां' इत्युच्यते' (का० २६।३।१०) ।
वातरिककामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः ।
दैवी जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान, दिवः तुलोकसंबन्धिनः
संस्पृशः स्पर्शकर्तुं देवान्पाहि । 'दिवा राक्षसेभ्यो जीता महावी-
रतामै स्वर्गं स्थापितवन्तः' (१४।१।३।२९) इति
श्रुती कथा देवा अविभयुरित्यादिकायां । 'कृष्णाजिनावकृतैर्ध-
वित्रैरुपवीजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मण्डु मन्त्रिभिः' (का० २६।४।२)
कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैश्चिभिर्व्यजमैरग्निं पीडयति पीपनायेति
सूत्रार्थः । त्रीणि यजुषि प्राणदेवत्वानि देव्युणिक्त । मधुररस-
साम्वात्प्राणो मधु उच्यते । मधु मधु मधु प्राणोदानव्यान्त्रयं
महावीरं स्वापयामीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अथ धमित्रैराधु-
नोति मधु मन्त्रिभिः त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्भाति
त्रीणि भवन्ति यथो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानत्वातेवासि-
नेतद्भाति' (१४।१।३।३०) इति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम् ।
सं देवो देवेन सवित्रा गतं सष्ट सूर्येण रोचते १४

उ० महावीरमुपतिष्ठते । गर्भो देवानामित्यवकाशः तेन
त्वष्टुमन्त इत्यतः प्राक् । यो गर्भो देवानां गृह्णातीति गर्भः
आदित्यात्मना महावीरः । यश्च पिता मतीनां गोपायिता दु-
र्द्धीनाम् । यश्च पतिरधिपतिः प्रजानाम् । यश्च सं देवो
देवेन सवित्रा गत संगत संगच्छते । देवः प्रवर्ग्यः देवेन
सवित्रा सह । यश्च संरोचते धर्मः सूर्येण सह एकीभूतः तं
वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

म० 'परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽङ्गानां चेद् गर्भो देवानामिति'

(का० २६।४।११) । धमित्रैर्वीजनसमये उत्तरं देववत्स-
रिक्रमणं प्रागकृतं चेद्विद् त्रिः परिक्रम्येतरथाष्टाति सकृत्कृत्वा
गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तर-
काशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सत्यंमाना कलिजो महावीरमुपतिष्ठन्त इति
सूत्रार्थः । धर्मदेवत्वा अवकाशमत्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः ।
आथा कृत्वा पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः । देवो दीप्यमानो महा-
वीरः सवित्रा देवेन सह सज्जत सज्जच्छते । गमेरुषि 'वा गमः'
(पा० १।२।१३) इति आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः
कृत्वाद् 'अनुदात्तोपदेव' (पा० ६।४।३७) इति मलोपे
'ह्रस्वादजात' (पा० ८।२।२७) इति सिचो लोपः ।
'बहुलं छन्दस्त्वामाह्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यवभावः ।
'समो गम्' (पा० १।३।२९) इत्यादिना तद् । यश्च
धर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सत् संरोचते सम्मयीभूते तं वयं
स्तुम इति शेषः । कीदृशः । देवानां पीतानां रक्षीनां दृश्यमा-
नानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः प्रहीता । एष वै गर्भो
देवानां य एष तपत्येव हीदृ' सर्व' संस्पृश्यासेतेनेद' सर्व
गृहीतमेव उ प्रवर्ग्यः' (१४।१।४।२) इति श्रुतिः ।
तथा मतीनां दुर्द्धीनां पिता पालकः दुर्द्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः
पालकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

समग्निर्गन्तिनां गतं सं देवेन सवित्रा सष्ट सूर्ये-
णारोचिष्ट । स्वाहा समग्निस्तपसा गतं सं देवेन
सवित्रा सष्ट सूर्येणारुरुचत ॥ १५ ॥

उ० समग्निः अनुष्टुप् जातीयः । यश्च संगत संगच्छते
अग्निः धर्मः अग्निना सूर्याख्येन सह । यश्च संगत संगच्छते
देवेन सवित्रा सह । यश्च समरोचिष्ट संरोचते दीप्यते सूर्येण
सह स्पर्धेयम् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । स्वाहाकारः आ-
दित्यपीगतायः । यश्च स्वाहा अग्निः संगत संगच्छते ।
तपसा आदित्यसंबन्धिना सह । यश्च संगत संगच्छते देव्येन
सवित्रा सह । यश्च समरुरुचत समरोचत संरोचते सूर्येण
सह स्पर्धेयम् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

म० प्राणयनुष्टुप् । यः अग्निः धर्मः अग्निना सह सज्जत
सज्जच्छते एकीभवति । देव एव देवः सवित्रा देवेन देवेन सह
सज्जच्छते । यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरोचते । 'अथ
स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः' (१४।१।
४।६) इति श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽभिर्धर्म-
त्पसा सूर्यतेजसा सज्जत सज्जच्छते । देव्येन देवेन सवित्रा च
सज्जच्छते । सूर्येण सह समरुरुचत सर्वं सम्पाद्य रोचयति अका-
शयति । रोचतेर्णिजन्ताहुद् । वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

धृतां दिवो विमोति तपसस्तृष्टिण्यां धृतां देवो

देवानाममर्त्यस्तपोजाः । वाचमसो नियच्छ देवा-
युवम् ॥ १६ ॥

उ० धर्ता दिवः । ऊर्ध्ववृहती धर्मेस्तुतिः । योऽयं
धर्ता धारयिता दिवः सुलोकस्य । वक्ष तपसः रश्मिजालस्य
धर्ता । विभाति च पृथिव्यां अवस्थितः । धर्ता धारयिता
च देवानाम् । स्वयं च देवः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः ।
तपोजाः तपः आदित्यः तस्माज्जायते । सोमम् वाचं असौ
अस्मासु । नियच्छ नियच्छत्विति पुरुषव्यत्ययः । निगृह्णातु
स्थापयतु । देवायुवम् वा देवान् यौति मिश्रयति आगमयति
सा तथोक्ता तां देवायुवम् ॥ १६ ॥

म० ऊर्ध्ववृहती । त्रिजागतोर्ध्ववृहती अत्रासौ त्रयोदश-
वर्णौ तृतीय एकादशवर्णस्तैनेकाधिका । स देवो धर्मः असौ
अस्मासु । विभक्तैः से-आदेशः । वाचं निगच्छ पुरुषव्यत्ययः ।
यज्ञं नियच्छतु स्थापयतु । किमूर्ता वाचम् । देवयुवं देवान्
यौति मिश्रयति देवतुः ताम् । किपि तुमभाव आर्षः । अनि-
ष्टमागमशासनमिति वचनात् । देवसमूहमाह्वयन्तं यज्ञं समा-
पयत्वर्थः । 'यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्यं प्रयच्छ येन देवान्त्री-
णामेत्थैवेतदाह' (१४ । १ । ४ । ८) इति श्रुतेः देवयुवमि-
त्यत्र संहितायां वकारस्य दीर्घः । स कः । यो देवः पृथिव्यां
विभाति सोमते । कीदृशः । दिवो धर्ता सुलोकस्य धारयिता ।
तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानां च धर्ता । अमर्त्यः मनु-
ष्यधर्मरहितः अजरामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायत
इति तपोजाः सुर्वोत्पन्नः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अपेक्ष्यं गोपामर्तिपद्यमानमा च परां च पृथि-
मिध्वरन्तम् । स सध्रीचीः स विपूचीर्वसान् आव-
रीवर्ति भुवनेध्वन्तः ॥ १७ ॥

उ० अपश्यम् । त्रिष्टुप् । आदित्यारमना धर्मेस्तुतिः ।
यमहमपश्यम् । गोपां गोप्तारम् । अनिपद्यमानम् अनालम्बने
अन्तरिक्षे गच्छन्नासौ पतति । आच पराच पथिभिश्चरन्तम्
आचरन्तं च आगच्छन्तं च । पराचरन्तं च परागच्छन्तं
च । पथिभिः देवैः सह । स सध्रीचीः सण्व सध्रीचीः ।
सहस्य सध्रिरादेशः । सहाजनाः दिवो रश्मीन्वासहस्रम् ।
सविपूचीः । विपु इति निपातो नानावचनः । अज्यतेः परं
किप । नानाजनाः दिवः नानाजनान्वास रश्मीन् । वसानः
आच्छादयन् । आवरीवर्ति पुनःपुनरावर्तते । भुवनेषु त्रिषु
लोकेषु । अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

म० त्रिष्टुप्तीर्थतमोदृष्टा । स धर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु
अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आवरीवर्ति पुनःपुनरावर्तते । इत्येवं-
ह्युक्ति रूपम् । कीदृशः । सध्रीचीः सह अवन्तीति सध्रीचाः
सहस्य सध्रिरादेशः । सहाजना दिवो रश्मीन् वा वसानः

आच्छादयन् । 'वस आच्छादने' शानच्प्रत्ययः । विपूचीः विपुनि-
पातो नामार्थः । विपु अवन्तीति विपूच्यः ताः नानाजना
दिवो रश्मीन् वा वसानः । किंवन्तात् 'उमित्थ' (पा० ४ ।
१ । ६) इति कृपि 'अवथ' (पा० ६ । ४ । १३८) इत्य-
लोपे 'ची' (पा० ६ । ३ । १३८) इति पूर्वपददीर्घः 'सध्री-
चीश्च योप विपूचीश्च दिवो वस्तेऽथो रश्मीन्' (१४ । १ । ४ ।
१०) इति श्रुतिः । एकः सप्तशब्दः पादपूरणः । स कः । यम-
हमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि । कीदृशम् । गोपां गोपावतीति
गोपास्तम् । किपि यलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति
निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गच्छ-
न्तमपि नावः पतन्तम् । च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचर-
न्तमगच्छन्तम् । पराचरन्तं परागच्छन्तं च यमनागमने
कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

विधासां भुवां पते विश्वस्य मतसस्पते विश्वस्य
वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । देवश्रुस्वं देव धर्मं
देवो देवान्प्राह्वय प्रावीरन् वां देववीतये । मधु
माध्वीभ्यां मधु माध्वीभ्याम् ॥ १८ ॥

उ० विधासां भुवाम् । सर्वसां पृथिवीनां पते हे
प्रवर्यं, विश्वस्य मनसः सर्वस्य प्राणधात्रयस्य मनसः पते ।
विश्वस्य वचसः सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते । सर्वस्य
वचसः सर्वस्य लौकिकस्य वचसः पते । त्वां स्तुम इति
लोपः । यतश्च त्वं देवध्रुव देवैः श्रुतः अतः त्वां वाचे । हे
देव धर्मं, त्वं देवः सन् देवान्प्राहि गोपाय । अत्र प्रावीरन्
वां देव वीतये । अत्र सते अस्मिन्नवसरे वा । प्रावीरिति
पुरुषव्यत्ययः । प्रावतु तर्पयतु धर्मः । वां युवाम् हे अधिनौ,
अनु देववीतये । ततोऽनन्तरम् देवतर्पणाय नमस्करोत्विति
वाचनशेषः । मधुमाध्वीभ्याम् मधुनाम ब्राह्मणे तदधिभ्यां
ददौ दध्यह्नाध्वेणः । तदेतदुक्तम् । मधुमाध्वीभ्यां मधु
ब्राह्मणे प्रति अज्यतो गच्छतः तौ ताम्नां मध्वज्जनाभ्याम् ।
शेषे पूर्ववत्तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

म० अत्यष्टिः । हे विधासां भुवां पते सर्वसां पृथिवीनां
स्वामिन्, विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते अधिराते, विश्वस्य
वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक, सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य
वचसः पते प्रवर्तक, हे देवध्रुव देवैः श्रूयत इति देवध्रुव
देहप्रसिद्ध, हे देव वीच्यमान हे धर्म देव, त्वं देवान् प्राहि रक्ष ।
एवं धर्मं संप्राप्त्यधिनावाह । हे अधिनौ, अत्र सते देववीतये
देवतर्पणाय अनु अनन्तरं परमौ वा प्रावीः प्राचीन् तर्पयतु ।
लोड्ये लुक् पुरुषव्यत्ययः । युवयोस्तुत्या सर्वदेवास्तुभ्यन्तीति
भावः । यान्नां युवाभ्यां दध्यह्नाध्वेणो मधुसंज्ञकं ब्राह्मणमु-
वाच 'दध्यह् द वा आभ्यामाध्वेणो मधुनाम ब्राह्मणमुवाच'

(१४ । १ । ४ । १३) इति श्रुतेः । कीदृशाभ्यां युवाभ्याम् । माध्वीभ्यां मधुवाङ्मनीयाते तौ माध्वी ताभ्याम् 'इ गती' क्तिप् । तथा माध्वीभ्यां मधुवाङ्मनीयतः पूजयतस्तौ माध्वी ताभ्याम् । माध्वीभ्यामिति प्राप्ते ऽपि अत्रापि मध्वीभ्यामिति लिङ्गल्यस्यः आदिषीर्षद्वन्द्वसः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

इदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वो अश्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥ १९ ॥

उ० इदे त्वा । परोष्णिक् । इदे त्वा इदवायं त्वां स्तुम इति शेषः । एवं मनसे त्वां स्तुमः । दिवे अर्थाय त्वां स्तुम इति शेषः । सूर्याय त्वा सूर्यतर्पणाय त्वां स्तुमः । यस्माच्च सर्वकार्येषु स्वामेव स्तुमः । अतो ब्रूमः ऊर्ध्वः अवहितचित्तः सन् अश्वरं दिवि देवेषु धेहि निधेहि स्थापय ॥ १९ ॥

म० परोष्णिक् । आद्यावष्टमीं तृतीयो द्वादश्याः सा परोष्णिक् । 'परोष्णिक् परतः' इत्युक्तेः । आद्योर्ध्वहः । हे धर्म, इदे त्वा इदवस्त्वास्थ्याय त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । मनसे मनःशुद्ध्यर्थं त्वा त्वां स्तुमः । दिवे स्वर्गप्राप्तये त्वा त्वां स्तुमः । सूर्याय सूर्यतर्पये त्वा त्वां स्तुमः । इदयं संशोध्य मनो निर्मले कृत्वा दिवमस्माद्धीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः । किंच ऊर्ध्वः सावधानः सन् अश्वरमस्मदीयं यज्ञं दिवि धुलोकं वर्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय । यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १९ ॥

विंशी ।

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसीः । त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्पशून्मरि
धेहि प्रजामस्मासु धेहिरिष्टाहृष्ट सह पैत्या भूया-
सम् ॥ २० ॥

उ० पिता नोऽसि । गायत्री । यतश्च त्वम् पिता नः अस्माकमसि भवसि । अतो ब्रवीमि । पितेव सूत्वा नः अस्मान् बोधि बोधय सर्वथा । नमः ते अस्तु मा मा हिंसीः हिंसीधाः । पत्नीं वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् । त्वष्टृमन्तस्त्वा । बह्वः । यतश्च त्वाद्दस्युक्ताः । त्वष्टा हि चेतसां विकर्ता । स्वामेव सपेम । सपतिः सृष्टातिकर्मा । मैथुनायैमुपसृष्टावामः । अतः पुत्रान् पशून् मयि धेहि स्थापय । प्रजां च भूयोभूयाः अस्मासु धेहि स्थापय । किंच अरिष्टा अनुपहिंसिता बह्वः । सह पैत्या सह भर्ता भूयासम् । आशीः ॥ २० ॥

म० ऋगायत्री । हे महावीर, त्वं नोऽस्माकं पितासि पावको भवसि । पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय । सर्वथा

नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जहि । महावीरोपसार्गं समाप्तम् । 'त्वष्टृमन्त इत्येनां वादयति' (का० २६ । ४ । १३) । महावीरमीक्षमाणामपनीतधिरवक्षां धर्मं पश्यन्तीं पञ्जामध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः । ऋचां त्रिष्टुप् धर्मदेवत्वा पञ्चाशीः । हे धर्म । त्वयं त्वा त्वां सपेम । सपतिः सृष्टातिकर्मा । मैथुनाय त्वामुपसृष्टावामः । किदृशा वयम् । त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्टृमन्तः । त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्संहिताः मैथुनाथो-पसर्गो वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः । अतः पुत्रान् पशून् च मयि विधये त्वं धेहि स्थापय । प्रजामुत्तरोत्तरं सपशून्दिम-स्मासु धेहि स्थापय । किंच पैत्या भर्ता सहारिष्टा अनुपहिंसिता बह्वं भूयासं भवेयम् । भर्तृमती धिरं जीवियमित्यर्थः । 'कृपा वै प्रवर्ग्यो गोधा पञ्चो मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते' (१४ । १ । ४ । १६) इति श्रुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अहः केतुना जुपताश् सुज्योतिर्व्योतिषा स्वाहा ।
रात्रिः केतुना जुपताश् सुज्योतिर्व्योतिषा स्वाहा २१

इति माध्वन्दिनीयावां वाजसनेयिषंहितायां

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

उ० रौहिणं उहोति । अहः केतुना प्रजया कर्मणा वा सहितम् जुपतां परिगृह्णातु । कर्मभूतम् । यदहः सुज्योतिः शोभनज्योतिष्कम् । केन ज्योतिषा स्वकीयेनैव । स्वाहा सुहुतं चैतद्विभर्तु । रात्रिः केतुना । अवस्तनेन व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इति उषट्कृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

म० 'अहः केतुनेति दक्षिणं रौहिणं उहोति' (का० २६ । ४ । १४) । उपस्वामगानयोः समासौ रौहिणहव्या कृत्वा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं उहोतीत्यर्थः । धर्मदेवत्ये यजुषो सामानुद्भौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा । केतुना प्रजया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुपतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् । कीदृशमहः । ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् । स्वाहा एतद्विः सुहुतमस्तु । रोहति स्वर्गे यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अम्नादित्यौ बहो-रात्रे वा 'इमौ लोकौ वा यजुषी वा शिरः प्रवर्ग्यौ रौहिणौ यजुषी तज एधाति' (१४ । २ । १ । १—५) इत्यादि-रौहिणप्रशंसा श्रुतौ ज्ञेया । 'रात्रिरिति सामम्' (का० २६ । १४ । १४) । सामकालीने प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण द्वापि प्रवर्ग्यौ यथाकाळं उहोतीत्यर्थः । केतुना सहिता रात्रिः जुपतां प्रीयताम् । ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

भीमग्माहीपरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यादिरौहिणान्तेऽथ सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । आददेऽदित्यै राक्षसि ॥ १ ॥

उ० अथ धर्मधर्मोहनाथं रज्जुमादये । देवस्यत्वेति व्या-
ख्यातम् । आददे गृह्णामि । यतस्त्वम् अदित्यै राक्षसि ॥ १ ॥

म० देवस्य त्वेति रज्जुसंदानमादायेऽ एहीति गामाह-
यति मात्रा च त्रिरुषैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् (का० २६ ।
५ । १) । अन्धयुर्देवस्य त्वेति रज्जुसंदानमादायं गार्हपत्यस्य
पश्चाद्वच्छन् इव एहीति वाक्यत्रयेण धर्मदुषां गामाहयति
असावेहीति गौरीसा चोषैश्चिपारमाहयतीति सूत्रार्थः । रज्जु-
देवस्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । हे रज्जो, सवितुर्देवस्याज्ञार्थां
वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि ।
यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः राक्षा रक्षता मेखलासि
भवसि । पञ्चमं चतुर्थं ॥ १ ॥

द्वितीया ।

इह पृथदितु पृहि सरस्वत्येहि । असावेहसावे-
हसावेहि ॥ २ ॥

उ० गामाहयति । इह पृहि । अतस्मिन्तच्छब्दस्यवृत्ति-
देशार्थः । हे इहे मानवि, आ इहि आगच्छ दोहाय । हे
अदिते देवमातः, पृहि । हे सरस्वति वाक्, पृहि । असा-
विति नामग्रहणं त्रिरुषैः । असी धवले पृहि । त्रिः । आम-
श्रितस्येत्यादिरुदात्तः ॥ २ ॥

म० हे इहे मानवि, पृहि आगच्छ । हे अदिते देवमातः,
पृहि । हे सरस्वति वाक्, पृहि । अतस्मिन्तच्छब्दस्येत्या-
द्वयार्थः । 'इहा हि गौरदितिहि गौः सरस्वती हि गौः' (१४ ।
२ । १ । ७) इति श्रुतेः । नात्रा त्रिरुषैराहयति असौ धवलि,
पृहि एवं त्रिः ॥ २ ॥

तृतीया ।

अदित्यै राक्षासीन्द्राण्या उष्णीषः पूषासि धर्माय
दीप्व ॥ ३ ॥

उ० अदित्यै राक्षासीति गो पाशेन प्रतिमुञ्चति । अदित्यै
राक्षासि । इन्द्राण्या उष्णीषः इन्द्राणी इन्द्रस्य पक्षी तस्याः
शिरोवेष्टनं त्वमसि । वत्समुत्सृजति । पूषासि । यथा पूषा
वायुः पुष्टिमाप्याययति एवं त्वमपि प्रक्षायनेन जगदुत्पत्ति-
बीजं पय आप्याययसि । वत्समुत्सृजति । धर्माय दीप्व देहि ।
यथा कुस 'यो दाने दयायां च', सर्वं पासीः ॥ ३ ॥

म० 'अदित्यै राज्ञेति गो पाशेन प्रतिमुञ्च्य स्थूषायां यजुः
पूषासीति वत्समुत्सृजति' (का० २६ । ५ । ३) । आगता
७५ य० उ०

गामदित्या इति मन्त्रेण पाशेन यजुः तं पाशं स्तम्भे यजुः पूषा-
सीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः । हे रज्जुपात्र, त्वमदित्यै राज्ञा
रक्षतासि । इन्द्राण्यै इन्द्रपक्ष्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि । एतेन
पाशमिन्द्राण्युष्णीषं करोतीत्यर्थः । 'तमेवेनमेतत्करोति' (१४ ।
२ । १ । ८) इति श्रुतेः । वत्सं मुञ्चति पूषासि देव्यनुष्टुप्
वत्सो देवता । हे वत्स, त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमा-
प्याययति तथा त्वं प्रक्षयेण पय आप्याययत्येति भावः । 'अयं
वै पूषा योऽयं पय एव हीदध' सर्वं पुष्पस्येयं च प्रवर्षय' (१४ ।
२ । १ । ९) इति श्रुतेः । 'संदाय धर्मां दीप्वेति
वत्समुत्सृजति' (का० २६ । ५ । ४) चेज्ज रज्जा पश्चिमपाद-
योर्बहुता वत्समपाकरोतीत्यर्थः । देवी पक्षिः । वत्सो देवता । हे
वत्स, धर्माय धर्माय दीप्व देहि पयः । पयः शेषय मा सर्वं
पासीरित्यर्थः । 'यो दाने' 'यहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ ।
७३) इति शपो लृक् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्वेन्द्राय
पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

उ० पिन्वने दोगिध । अश्विभ्यां पिन्वस्व अश्विभ्यामर्थाय
पिन्वस्व प्राप्तवस्व । एवमेव सरस्वत्यै इन्द्राय च । विष्णुपा-
त्रिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवदिति । यदुद्धमानं स्कन्धं तत्सुहृतमस्तु
इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तम् इति त्रिः ॥ ४ ॥

म० 'अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोगिध' (का० २६ ।
५ । ५) । पिन्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां क्षेमवीत्यर्थः । अश्विभ्यां
पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गोयभ्यो । सरस्वत्यै पिन्वस्व
यजुर्नुष्टुप् । लिङ्गोका देवताः । हे पयः, अश्विभ्यामर्थाय त्वं
पिन्वस्व संयुक्तः । सरस्वत्यै च पिन्वस्व । 'अश्विनो वा एत-
द्यज्ञस्य शिरः प्रलवत्तां तावेवैतद्वीणाति' (१४ । २ । १ । १३)
इति श्रुतिः । सरस्वत्या वाचा कुक्ता इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्यां
संहितमिति तयोरर्थे क्षरत्येति भावः । 'स्वाहेन्द्रवदिति विष्णु-
पत्रिमन्त्रयते' (का० २६ । ५ । ६) । पिन्वनापतितान्त्रयः क-
थानमिमन्त्रयत इत्यर्थः । यजुर्गोयती विष्णुदे देवता । यदुद्धा-
माने स्कन्धं तत्स्वाहा सुहृतमस्तु । इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं
चास्तु ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूयो रज्ज्वा वसु-
विद्यः सुदत्रः । येन विश्वा पुन्यसि वार्याणि सर-
स्वति तमिह धातवेऽकः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ५ ॥

उ० स्तनमालभते । यस्ते स्तनः । विश्ववाग्देवत्या ।
'वाग्देवीसरस्वती'ति श्रुतिः । यः से तव स्तनः । कथंभूतः ।
वसवः । 'शीघ्र स्वमे' । सुप्त इवास्ते अनुपशुक्तोऽन्यैः । यज्ज
मयोभूः मयः सुखं भावयति सर्वभूतानाम् । यज्ज रक्षयाः

रमणीयानां धनानां धारयित । यश्च वसुविद् वसु विन्दति । यश्च सुदत्रः कल्याणदानः । धनवानपि सन् कश्चिन्नोऽसहते दातुम् अतएवं भिदपते । येन विश्वा येन च विश्वा विश्वानि पुण्यसि पुण्यासि वायौणि वरणीयानि । हे सरस्वति, तं स्तनं इह । भ्रातवे । 'वेद पाने' पानाय । अकः कुरु । गच्छति । उर्वन्तरिक्षमिति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० 'यस्ते स्तन इति स्तनमालभते' (का० २६ । ५ । ७) । गोस्तनानालभते । जातावेकवचनमित्यर्थः । वाग्देवत्वा विदुषु दीप्यतमोदृष्टा । हे सरस्वति, तं स्तनमिहास्मिन्स्थाने भ्रातवे 'वेद पाने' तुमये तवेप्रत्ययः । पानार्थमकः कुरु । मम पानाय प्रयच्छेत्सर्वः । लोडये अहं शपि लुप्ते गुणः । तं कम् । यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्तनः । प्राशयः हेते इति वक्ष्यः । अक्षप्रत्यये द्वित्वं पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् । सुप्त इवास्ते अन्यैरनुपभुक्तत्वात् 'यस्ते स्तनो निहितो गुहायाम्' (१४ । २ । १ । १५) इति श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुविद् वसु धर्मं विन्दति नेति वा वसुविद् । यश्च सुदत्रः सुप्तु ददातीति सुदत्रः दाता । धनवानन्यो दातुं न शक्नोति तत्समस्तु धनवान् दाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् । किंच येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वायौणि वरणीयानि वस्तूनि त्वं पुण्यसि पुण्यासि । तं स्तनं मत्पानाय प्रयच्छेत्सर्वः । 'उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति' (का० २६ । ५ । ११) उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उर्विति मन्त्रेणाव्युर्थगोसमीपाद्वाहंपत्यं प्रति गच्छतीत्यर्थः । प्राजापत्या गायत्री । विशालमन्तारिक्षमनु एमि गच्छामि ॥ ५ ॥

पृष्ठी ।

गायत्रं छन्दोऽसि त्रैष्टुभं छन्दोऽसि यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णाम्यन्तरिक्षेणोपयच्छामि । इन्द्राधिना मधुनः सारपत्यं धर्मं पातु वसवो यजत वाट् । स्वाहा सूर्यस्व रश्मये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

उ० परीशासावादते । गायत्रं छन्दोऽसि त्रैष्टुभं छन्दोऽसि । ऋतु महावीरं गृह्णाति । यावापृथिवीभ्यां त्वां परिगृह्णामि । परीशासयोः शौचं पृथिवी च अध्यास्तः महावीरे चादित्यः । उपयमन्या उपयगृह्णाति । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि । अन्तरिक्षेण उपगृह्णामि । उपयमन्या अन्तरिक्षरूपेण संस्तवः । पयसा सिञ्चति । इन्द्राधिना । हे इन्द्र हे अधिनौ । मधुनः सारपत्यं । सरपा मधुकृतः जमरा इव कृत्विजः तैः कृतस्य सारपत्यं मधुनः धर्मं पातु रसं पिबत । हे वसवः वासपितारः, यजत च वाट् वषट्कारेण । स्वाहा सुहुतमस्तु । सूर्यस्व रश्मये । वृष्टिवनये वृष्टेः संभक्ते दात्रे वा । 'सूर्यस्व ह वा एको रश्मिर्बृष्टिवनिर्नाम' इति श्रुतिः ॥ ६ ॥

म० 'परीशासावादते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । ५ । १२) गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातीत्यर्थः । यजुर्गायत्री परीशासौ देवते । हे परीशास, त्वं गायत्रं छन्दोऽसि गायत्र्येव गायत्रं स्वायंऽण् । गायत्रीच्छन्दोऽसि । त्रिष्टुभेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुभच्छन्दोऽसीति द्वितीयम् । 'ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति यावापृथिवीभ्यां त्वां परिगृह्णामीति' (का० २६ । ५ । १४) ताभ्यां परीशासाभ्यां महावीरमादत्त इत्यर्थः । यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महावीर-यावापृथिवीभ्यां ह्युमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि । परीशासयोर्धावामुमी अप्यस्ते महावीरे चादित्योऽन्वस्तः । तथाच श्रुतिः 'इमे वै यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽसुं तदादित्यमाभ्यां यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति' (१४ । २ । १ । १६) इति । 'उच्यम्य मुखवेदेनोपयमन्योपयच्छाम्यन्तरिक्षेणोपयच्छामि' इति । परीशासगृहीतं महावीरमूर्ध्वं कृत्वा मुखकृतवेदेन संमाज्योपयमन्या सूचा तं गृह्णातीत्यर्थः । यजुर्वृहती धर्मो देवता । हे धर्म, अन्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामुपयच्छामि निगृह्णामि । उपयमन्यन्तरिक्षत्वेनोदरत्वेन च स्तुयते । तथाच श्रुतिः 'अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेण हीदृणं सर्वमुपयतमथो उदरे वा उपयमन्युदरेण हीदृणं सर्वम-आद्यमुपयतं तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामि' (१४ । २ । १ । १७) इति । 'अजापयसावासिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राधिनेति' (का० २६ । ५ । १६) । अजादुषेन महावीरं पूर्णं सिक्ता शान्ते शीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः । प्राज्ञी गायत्रो विश्वेदेवा देवताः । हे इन्द्र, हे अधिना अधिनौ, हे वसवः वासपितारः, सूर्यं मधुनो मधुरस्य पयसो धर्मं रसं पातु पिबत । पिबादेशाभावश्छान्दसः । कीदृशस्य मधुनः, सारपत्यं सरपा मधुमक्षिका । अत्र सरपा मधुकृतो जमरा इव कृत्विजः तैः कृतं सारपत्यं तस्य । 'धर्मं पातेति रसं पातेत्यैवेतदाह' (१४ । २ । १ । २०) इति श्रुतिः । किंच हे इन्द्रादयः, वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुहुतं सारपत्यं मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय सूर्यं यजत दत्त । सजतिर्दानार्थः । 'वषट्कृतं' इत्येवमस्यैतद्व्यति' (१४ । २ । १ । २०) इति श्रुतेः । किमु-ताय रश्मये । वृष्टिवनये वृष्टि वनति यदाति वृष्टिवनिसस्यै यो रश्मिर्बृष्टि दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्बृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्गाः प्रजा विभर्ति तमेवैतद्व्यति' (१४ । २ । १ । २१) इति ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा सरिषाय त्वा वाताय स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहाऽ-शिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा ॥ ७ ॥

उ० इतउत्तरं द्वादश वातनामानि वज्रपञ्चतुः । समु-

द्राय त्वेति । 'एतस्माद्दे समुद्रास्तर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति'
इति समुद्रो वातः । समुद्राय त्वां हे प्रवर्य, वाताय स्वाहा
जुहोमि । इयमेवोच्चरन्नापि योत्रना । सरिराय । एतस्मात्स-
रिरास्तर्वाणि भूतानि लक्ष्यकावाणि सन्ति । सह ईरते
गच्छति । अनाष्टप्याय अशक्वाय आर्धर्षितुम् । अग्रतिष्ठ-
प्याय अशक्वाय प्रतिवर्षितुम् । अवस्यवे अवनशीलाय ।
अशिमिदाय । शिमीति कर्मनाम । क्लेशात्मकं चेतम् ।
अक्लेशदाय ॥ ७ ॥

म० 'पितु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वात-
नामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम्' (का० २६ । ६ । १) ।
पैत्तिरि होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्पितुः समुद्राये-
त्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः । द्वादश
चन्द्राणि वातनामदेवत्वानि । हे धर्म, वाताय त्वा त्वां स्वाहा
जुहोमि । कीदृशाय वाताय । समुद्राय समुद्रवन्त्युद्रवन्ति
सर्वाणि भूतानि यस्मात् स समुद्रस्तस्मै 'अयं वै समुद्रो योऽयं
पवत एतस्माद्दे समुद्रास्तर्वा देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति
तस्मा एवैनं जुहोति' (१४ । २ । २ । २) इति श्रुतेः ।
सरिराय । सह ईरते गच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात्
सरिरस्तस्मै वाताय धर्म, त्वां जुहोमि । 'अयं वै सरिरो योऽयं
पवत एतस्माद्दे सरिरास्तर्वा देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते'
(१४ । २ । ३ । ३) इति श्रुतेः । अनाष्टप्याय न आध-
र्षितुं परामर्षितुं शक्योऽनाष्टप्यः तस्मै । अग्रतिष्ठप्याय न
प्रतिवर्षितुं प्रतियोजुं शक्योऽप्रतिष्ठप्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् 'अयं
वा अनाष्टप्योऽप्रतिष्ठप्यो योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ४)
इति श्रुतेः । अवस्यवे । अयो रक्षणमिच्छति अवस्यति अव-
स्यतीत्यवस्युः 'सुप आत्मनः क्वच' 'क्वाच्छन्दसि' (पा० ३ ।
२ । १७०) इत्युप्रत्ययः । अवनशीलाय । अशिमिदाय ।
क्लेशात्मकं कर्म शिमी तच्च ददातीत्यशिमिदस्तस्मै क्लेशानिपतकाय
वाताय 'अयं वा अवस्युरशिमिदो योऽयं पवते' (१४ । २ ।
२ । ५) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहेन्द्राय त्वादि-
त्यवते स्वाहेन्द्राय त्वाभिमातिष्ठे स्वाहा । सवित्रे त्वं
ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा बृहस्पतये त्वा
विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

उ० इन्द्राय त्वा । इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा ।
इन्द्राय त्वा आदित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वा अभिमातिष्ठे ।
सपत्नी वा अभिमातिः सवित्रे त्वा ऋभुमते विभुमते वाज-
वते स्वाहा । ऋभुर्बिभुर्वाज इति सुधन्वन आश्विनसस्य त्रयः
पुत्रा वसुवृत्तेषामयं संभावः । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते
स्वाहा ॥ ८ ॥

म० वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य

रुद्रान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे धर्म, त्वां
स्वाहा जुहोमि 'अयं वा इन्द्रो योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ६)
इति श्रुतेः । आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै
आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा । अभिमातीन्सपत्नान्
हन्तीत्यभिमातिहा । 'सपत्नी वा अभिमातिः' (१४ । २ ।
२ । ८) इति श्रुतेः । शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ।
सृते स सविता तस्मै चेष्टमित्रे वाताय त्वां जुहोमि । 'अयं वै
सविता योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ९) इति श्रुतेः ।
कीदृशाय । ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभु-
मान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् । आश्विनसस्य सुधन्वनस्यः पुत्रा
ऋभुर्बिभुर्वाजास्तुत्राया वाताय । बृहस्पतये बृहता महता
पतिर्वातस्तस्मै 'अयं वै बृहस्पतियोऽयं पवते' (१४ । २ ।
२ । १०) इति श्रुतेः । कीदृशाय । विश्वदेव्यावते विश्वेषां
देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै ।
'मन्त्रे सोमावेन्द्रविश्वदेव्यस्य सती' (पा० ६ । ३ । १३१)
इति शीर्षः । सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

नवमी ।

यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । स्वाहा
धर्माय स्वाहा धर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

उ० यमाय त्वा । अङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । उपय-
मन्या आसिञ्चति । स्वाहा धर्माय सुहुतो धर्माय चैतत्स्यात् ।
स्वाहा धर्मः सुहुतो धर्मः पित्रे स्वादिति शेषः ॥ ९ ॥

म० यमाय वायवे हे धर्म, त्वां जुहोमि 'अयं वै यमो
योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ११) इति श्रुतेः । कीदृशाय
यमाय । अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान्
'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति भर्तृहारा
सस्य विसर्गानावः । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान्
अङ्गिरःपितृयुताय वातायेत्यर्थः । वातनामानि समाप्ताणि ।
'स्वाहा धर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति धर्म' (का० २६ । ६ ।
२) । उपयमन्या श्रुत्वा सुक्लृप्तं घृतं धर्मं सिञ्चतीत्यर्थः ।
धर्माय स्वाहा एतदाज्यं सुहुतमस्तु । 'स्वाहा धर्मः पित्रे' इति
'अपित्वातिक्म्याश्राव्याह धर्मस्य ययेति' (का० २६ । ६ । ३) ।
अपसज्यवान् दक्षिणास्याः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा मन्त्रेण
जलं स्पृष्ट्वा धर्महस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य धर्मस्य यजेत्स्वाहेत्यर्थः ।
स्वाहा धर्मः पित्रे पित्रर्वायास्तु ॥ ९ ॥

दशमी ।

विश्व आशा दक्षिणसद्विधान्देवानयाङ्गिह ।
स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मधोः पिबतमग्निना ॥ १० ॥

उ० वषट्कृते जुहोति । विश्वा आशाः । अनुहुवाग्निमी ।
विश्वाः सर्वाः आशाः काष्ठाः । दक्षिणसत् दक्षिणसत् इति
वचनमालयः । दक्षिणस्यां सीदन्ति । कस्मात् । यतः

विश्वान् सर्वान्देवान् अयाद । यजतेरेतद्रूपम् । अयाहीत्
इष्टवान् इव स्थितः । दक्षिणतो हि स्थित आहुती जुहोति ।
आहुतिश्च यज्ञः । यत एवमतो ब्रवीमि । दक्षिणतोऽग्नेर-
स्माभिः स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं स्वाहाकृतस्य धर्मस्य
मधोः पिबतं मध्वास्वादस्य पिबतम् अधिनी ॥ १० ॥

म० 'वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति' (का० २६ ।
६ । ४) । वषट्कृते सति धर्मं जुहोतीत्यर्थः । अग्निदेवस्या-
नुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणस्तत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति
दक्षिणस्तत् । सर्वनामो वृजिमात्रे पुंवङ्गानः । दक्षिणतः स्थितो-
ऽध्वर्युर्विष्वाः सर्वाः आशाः दिक्षो विश्वान् सर्वान् देवान् च
अयाद अयाहीत् । यजेर्लुक् च्लेर्लोपि रूपम् । इष्टवान् दक्षिणतः
स्थितो आहुती जुहोति । अतो ब्रवीमि हे अधिना अधिनी,
स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं कृतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य धर्मं
युवां पिबतम् । धर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

एकादशी ।

दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः । स्वाहा-
मये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

उ० त्रिरुक्कम्पयति । दिवि धाः शुलोके स्थापय इमं
यज्ञं । इमं यज्ञं दिविधाः । 'अभ्यासे भूवांसमर्थं मन्थन्ते'
अनुवषट्कृते जुहोति । स्वाहामये सुहुतमस्तु अग्नये । यज्ञि-
याय यज्ञहिताय । शं सुखं च यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माक-
मस्त्विति शेषः । यज्ञा कं यजुर्भ्यो देहि ॥ ११ ॥

म० 'दिवि धा इति त्रिरुक्कम्पयति' (का० २६ । ६ ।
५) । महावीरं त्रिरुक्कं कम्पयति सकृन्मन्त्रेण त्रिरुक्कमिति
सूत्रार्थः । यजुर्धर्मदेवस्य सामोष्णिक् । हे महावीर, इमं
मदीयं यज्ञं खं दिवि शुलोके धाः षेहि स्थापय । इमं यज्ञं
दिवि धा इति पुनरुक्तिरदरायो । 'अभ्यासे भूवांसमर्थं मन्थन्ते'
(निरु० १० । ४२) इति वचनात् । 'स्वाहामय इत्यनुवषट्-
कृते' (का० २६ । ६ । ६) । अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण धर्मं
जुहोतीत्यर्थः । यज्ञियाय यज्ञहितायामये स्वाहा सुहुतमस्तु ।
यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अग्निना धर्मं पातए हार्दानमर्हद्विवाभिरुतिभिः ।
तन्नायिणे नमो यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

उ० अग्नानुमन्त्रयते । अग्निना धर्मम् । उष्णिगाग्निनी ।
हे अग्निनी, धर्मं पातं पिबतम् । हार्दानं हृदयस्य प्रियम् ।
हृदयं वा योऽनुवर्तते अर्हद्विवाभिः । अर्हःशब्दः पूर्वाह्न-
वचनः दिवाशब्दस्तु सावाह्नवचनः । स हि प्रवर्ग्योप
कालः । एतन्नालोपलक्षिताभिः ऊतिभिः अर्धमैर्निमित्त
भूतैः । तन्नायिणे नमो यावापृथिवीभ्याम् । तन्नायिणे लोके
ये प्रसारिताः तन्तवः तुरीयलक्षणाप्रोक्ताः ते तन्नायिण्युच्यन्ते ।

तन्नुनालिरिव सूत्रपूरणाय एति त्रींशोक्तान् स तन्नायी
आदित्यः तस्मै नमः । उत्तरशाण्यनुषङ्गः । यावापृथिवीभ्यां
नमः अस्तु ॥ १२ ॥

म० 'अग्निना धर्ममिति अग्नानुमन्त्रयते' (का० २६ ।
६ । ७) । यज्ञा धर्ममभिमानयत इत्यर्थः । स्वराहुष्णिक् ।
अग्निनायादित्यो यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अग्निना अधिनी,
युवां धर्मं पातं पिबतम् । ऊतिभिः कतिभिरवनेर्निमित्तैः । अर्धमं
कृत्वा पिबतमित्यर्थः । कीदृशीभिरुतिभिः । अर्हद्विवाभिः ।
अर्हःशब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः । प्रातःसायंका-
लोपलक्षिताभिः । प्रवर्ग्यकालः स एव यतः । कीदृशं धर्मम् ।
हार्दानम् 'वा यतिगन्धनयोः' ल्युट् । हृदि वानं ममनं यस्य स
हृदयः हृदय एव हार्दानमस्तम् । स्वाधेऽण् । हृदयप्रियमित्यर्थः ।
एवं धर्मपानायाग्निनी संप्राप्य तत्साहाय्याय स्यावीचमति ।
तन्नायिणे नमः तन्वते तन्म पटरननाव तुरीयलक्षणाप्रोक्ता-
स्तन्तवस्तान्मुच्यते तद्वचनमिति कालवचनमपि तन्मनुच्यते । तथा
वाग्निधानम् 'तन्वे राष्ट्रं परच्छन्दाप्रधानयोः । अगदे जुहुन्व-
कृत्वे तन्नुनागे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे शास्त्रं करणे धर्म-
साधके । इतिकर्तव्यतातन्त्रोः' इति । तन्वे कालवचने एति
निरन्तरं गच्छति तन्नायी तस्मै आदिश्याम नमोऽस्तु 'एव च
तन्नायी च एव तपलेष हीमोक्षोकास्तन्ममिवानुसंचरति' (१४ ।
२ । २ । २२) इति श्रुतेः । यावापृथिवीभ्यामुनाभ्यां
लोकभ्यां तदधिप्रात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अपातामग्निना धर्ममनु यावापृथिवी अम-
साताम् । इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

उ० यजमानोऽनुमन्त्रयते । अपाताम् । अग्निनी ककुप् ।
अपातां पीतवन्तौ अग्निनौ धर्मम् । अनु यावापृथिवी अम-
साताम् । तत्र धर्मपातमग्निनोः यावापृथिवी जपि अम-
साताम् अनुमन्त्रयत्यौ साध्वभूदिति । यतएवमतो ब्रवीमि ।
इह एव अवस्थितानामस्माकं रातयः धनानि सन्तु ॥ १३ ॥

म० 'अपातामिति यजमानः' (का० २६ । ६ । ८) ।
यजमानः धर्ममभिमानयत इत्यर्थः । ककुत्तुष्णिक् । अग्निदेवस्य
मन्थनः पादो द्वादशार्णः । आचन्तावष्टार्णौ सा ककुप् । मायम-
धेस्ककुत्तुष्णिके । अग्निना धर्ममपातामपिबतां जुह । यावा-
पृथिवी अन्वमंसातामनुमन्त्रयत्यौ । साधु कृतमिति अनुमेनात्ते
इत्यर्थः । अत एवाश्व्यादिप्रवादात् इहैवास्मद्गृहे स्थितानाम-
स्माकं रातयो धनानि सन्तु 'इहैव रातयः सन्निवृत्तीहैव नो
धनानि सन्निवृत्त्येवैतदाह' (१४ । २ । २ । २६) इति
श्रुतेः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

इपे पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणे पिन्वस्व क्षत्राय
पिन्वस्व यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । धर्ममिति

सुधर्मोऽमेन्यसे नृग्यानि धारयु ऋक्षं धारय क्षत्रं
धारयु विशं धारय ॥ १४ ॥

उ० पिन्वमानमनुमन्त्रयते । इषे पिन्वस्व । दृष्टितरेणाय
विष्णो सुष्ठ । एवं ऊर्जे अन्नाय । ऋक्षणे ब्राह्मणेभ्यः । क्षत्राय
क्षत्रियेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति । उक्तामत्युत्तरपू-
र्वाधर्मम् । धर्मासि सुधर्मम् । धर्मासि धारणं समस्तस्य जगतो-
ऽस्मादुतिपरिणामद्वारेण । हे सुधर्मं साधुधारणशील, खरे
सादयति । अमेति । 'मीड हिंसायाम्' । अहिंसन् अकु-
प्यन् । अस्मे अस्मासु । नृग्यानि । नृक्षमयन्तीति नृग्यानि
धनानि । धारय स्वापय । ऋक्ष धारय क्षत्रं धारय विशं
धारय वैश्वर्गिकानस्मासु स्वापय ॥ १४ ॥

म० 'इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते' (का०
२६ । ६ । ९) । पिन्वमानमतिरसं धर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः ।
श्रुत्वा पङ्क्तिः धर्मदेवता । हे पिन्वमान धर्म, इषे दृष्टं पिन्वस्व
पुष्टे भव वृक्षधर्मम् । ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय । ऋक्षणे
ब्राह्मणेभ्यः पिन्वस्व क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व द्यावापृथि-
वीभ्यां पिन्वस्व । ब्राह्मणक्षत्रियद्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः ।
'धर्मासीत्युक्तामत्युत्तरपूर्वाधर्मम्' (का० २६ । ६ । १०) ।
ऐशानी दिशं प्रत्युक्तामतीत्यर्थः । यजुर्गोसत्री धर्मदेवता । हे
धर्म, हे सुधर्म, सुपु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधारणशील, त्वं
धर्मः अस्ति सर्वजगतो धारणमस्ति आहुतिपरिणामद्वारेण सर्व
धरतीत्यर्थः । 'अमेन्यसे इति खरे करोति' (का० २६ ।
६ । ११) । महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः । ऋगवृद्धी
धर्मदेवता । हे धर्म, अमेति 'मिन् हिंसायां' मिनोति हिन्-
स्ताति मेनिः न मेनिरमेति 'सुगं सुष्ठक' (पा० ७ । १ । ३९)
सुलोपः । अमेतिः अहिंसन् अकुप्यन् सन् अस्मे अस्मासु
नृग्यानि धनानि धारय स्वापय । नृक्षमयतीति नृग्यम् 'अकु-
प्यधो धनानि धारय' (१४ । २ । २ । ३०) इति श्रुतिः ।
ऋक्ष क्षत्रं विशं च धारय । विप्रादीनस्मद्वान्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

स्वाहा पूष्णे शरसे स्वाहा प्रावभ्यः स्वाहा प्रति-
रवेभ्यः । स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वर्हिभ्यो धर्मपा-
वभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः ॥ १५ ॥

उ० शकलैर्दुहोति । स्वाहा पूष्णे । 'अयं वै पूषा योऽयं
पवत एष हीदं सर्वं पुष्पलोप उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्न-
दधाति' इत्येतदुक्तम् । शरसे । अस्ति शरःशब्दः काण्ड-
वचनः अस्ति च सान्तः । दध उपरि स्नेहः शर इति
यजमानाः प्राहुस्तदग्निप्रायेणैतदुच्यते । स्वाहा प्रावभ्यः
प्राणेभ्यः विषयग्रहणशीलेभ्यः । स्वाहा प्रतिरवेभ्यः ।
प्राणाः प्रतिरवाः तान्प्राप्य सर्वं जगद्भवे । स्वाहा पितृभ्यः

ऊर्ध्वर्हिभ्यः । ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्देवां त एषमुच्यन्ते ।
सोमपा श्वेत इत्यर्थः । धर्मपावभ्यः धर्मपातृभ्यः । स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्याम् । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी । स्वाहा
विश्वेभ्यो देवेभ्यः । प्राणो वै विश्वेदेवाः ॥ १५ ॥

म० 'विकृतशकलैर्दुहोति धर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा
पूष्णे शरसे इति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । ६ । १२) । धर्मे
नितरामकला विकृतशकलैर्धर्माज्यं दुहोति स्वाहा पूष्ण इति
प्रतिमन्त्रमित्यर्थः । सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यन्पि । शरःशब्दो
दध्युपरिस्थेऽह्निवाचकः अत्र तु नेहमात्रवाची । शरसे नेहकजे
पूष्णे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सुहुतमस्तु । 'अवर' स्वाहा-
कारं करोति परा देवताम्' (१४ । २ । २ । ३२) इति सुते-
रादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । 'अयं वै पूषा योऽयं
पवत एष हीदं सर्वं पुष्पलोप उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्न-
दधाति' (१४ । २ । २ । ३२) इति श्रुतिः । एवन्ति ते प्रा-
वाणः प्राणा विषयग्रहणशीलाः तेभ्यः स्वाहा 'प्राणा वै प्रावाणः
प्राणानेवास्मिन्नदधाति' (१४ । २ । २ । ३३) इति श्रुतिः ।
प्रतिस्वन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरमन्ते वा वाक् प्राप्येति प्रति-
रवाः तेभ्यः स्वाहा 'प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीद' सर्वं
प्रतिरतम्' (१४ । २ । २ । ३४) इति श्रुतिः । 'चतुर्थमहुत-
मुदहृदीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगृह्णीति' (का० २६ । ६ ।
१४) । चतुर्थं शकलमहुतमेवोदीक्षीं पश्यन् वेदेः दक्षिण-
भागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेष्टव्यतीत्यर्थः । पितृभ्यः स्वाहा ।
कीदसेभ्यः । ऊर्ध्वर्हिभ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्देवां ते ऊर्ध्व-
र्हिषः तेभ्यः । सोमपावभ्य इत्यर्थः । तथा धर्मपावभ्यः धर्म
पिबन्ति धर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा । द्यावापृथिवीशब्देन प्रा-
णोदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमस्तु । 'प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी
प्राणोदानावेवास्मिन्नदधाति' (१४ । २ । २ । ३६) इति
श्रुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । 'प्राणा वै विश्वेदेवाः प्राणा-
नेवास्मिन्नदधाति' (१४ । २ । २ । ३७) इति श्रुतिः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये स्वाहा सं ज्योतिषा
ज्योतिः । अहः केतुना जुषतां सुज्योतिष्योतिषा
स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिष्योतिषा
स्वाहा । मधु हुतमिन्द्रतमे अग्रावश्यामं ते देव धर्म
नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ १६ ॥

उ० स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । रुद्र इति सोतृनामसु
पठितम् । रुद्रैः सोतृभिराहृतये स रुद्रहृतिः महावीरादुप-
यमन्तो प्रत्यानयति । स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः स्वाहा
संगच्छतां ज्योतिषा ज्योतिः । 'ज्योतिषा इतरभिन्नापी
भवति ज्योतिरितरस्याम्' इति श्रुतिः । अहः केतुना रात्रिः
केतुना इति च व्याख्यातम् । नक्षयति मधु हुतम् यस्मान्मधु

उत्कटरसं हुतम् । क । इन्द्रतमे इन्द्रियवत्तमे वीर्यवत्तमे ।
अग्नी तवास्माभिः अतएव शिष्टम् अश्वाम व्यामुषाम भक्ष-
यामः । ते तर्षांसम् । हे देव धर्मं, सर्वथा नमस्ते अस्तु ।
मामाहिंसीरित्यात्मनः परित्राणमाह ॥ १३ ॥

म० 'सप्तमं च सर्वलेपाकं दक्षिणेषामाणः प्रतिप्रस्थात्रे
प्रवच्छति' (का० २६ । ६ । १५) । मूलाप्राक्चि धर्मघृता-
भ्यक्तं सप्तमं शकले दक्षिणे पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ।
रुद्र इति स्तोत्रनामसु पठितम् । रुद्रैः स्तोत्रभिर्हुयते आहुयत
इति रुद्रहृतिः तस्मै स्तोत्रस्तुताय रुद्राय सुहुतमस्तु । एवं सप्त-
नक्षत्रां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनिर्गोण उक्ताः शेषैः पञ्चशकलै-
राज्यहोमः (का० २६ । ६ । १७) । स्वाहा संज्योतिषेत्युप-
यमन्यामाप्तिमिति धर्म्यं धर्मसंबन्धि घृतमुपयमन्यामाप्तिमिति ।
पूर्वं सुकृत्वं धर्मं नीतमधुना धर्मस्थं क्षुप्ति नयतीत्यर्थः ।
पयोदेवत्वं यजुरनुष्टुप् । ज्योतिः धर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनी-
स्थेन घृतेन सञ्च्यतां स्वाहा सुहुतमस्तु । ज्योतिर्वा इतरस्मिन्
पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते हेतदुमे ज्योतिषी सञ्च्यते,
(१४ । २ । २ । ४०) इति ध्रुतेः पयो देवता । 'मन्त्रकमे-
णोत्तरं' रैहिणं जुहोति' (का० २६ । ६ । १८) । उत्तरं
रैहिणं मन्त्रक्रमेण संज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रक्रमेणोऽनन्तरं
जुहोतीत्यर्थः । अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी (अ० ३ । अ०
२१) । 'अग्निहोत्राकृता हुत्वा वाजिनवद्वधयन्ति मधु हुत-
मिति' (का० २६ । ६ । २०) । उपयमन्यामानोतं धर्मा-
ज्यमभिहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्राथ-
नपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रभ्युज्ज्वलप्रत्तोत्प्रतिप्रस्थात्रभीषजमाताः ।
धर्मदेवत्वम् ऋग्वृहती । अग्नी मधु मधुरं धर्मोऽयं हुतम-
स्माभिः । कीदृशोऽग्नौ । इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति इन्द्रवान्
अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः । वत्प्रत्यये लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः ।
'मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽमात्रिलेवैतदाह' (१४ । २ । २ । ४२)
इति ध्रुतेः । हे धर्म हे देव, ते तव हुतशेषमंसं वयमश्वाम
भक्षयाम । अग्नेतेर्विकरणव्यत्ययेन 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ ।
४ । ७३) इति श्रुतेः छक् । लिङि उत्तमबहुवचने । ते तुभ्यं
नमोऽस्तु मा मां हिंसीः आत्मनः परित्राणमर्ज्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अग्नीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सप्रथाः ।
उत अर्चसा पृथिवीं सृष्टीदस्व महौ २॥ अंसि
रोचस्व देववीर्यमः । वि धूममग्ने अरूपं निवेध्य
सुज प्रशस्त वर्शेतम् ॥ १७ ॥

उ० महावीरमासंघां करोति । अग्नीमन् गायत्रीबृहत्सौ ।
यच्च गायत्र्या अवसानमस्ति अतिशकरी वा आप्रेयी अभि-
वभूव अभिभवति इमं दिवं महिमा यस्य तव । कथंभूतः ।
विप्रः मेधावी । सप्रथाः सर्वतः प्रभुः । महिम्नो विशेषणद्वयम् ।

ते त्वां जवीमि उत अर्चसा अपिच धनेन अर्चणीयेन वा
यशसा । पृथिवीम् अभिबभूवेत्यनुपपन्नः । संसीदस्वेति
व्याख्यातम् । रोचस्व दीप्यस्वेत्यनयोऽन्तरम् ॥ १७ ॥

म० 'अग्नीममिति महावीरम्' (का० २६ । ६ । २५) ।
प्रचरणीयं धर्ममासंघां करोति मन्त्रेष्वेतराणि तूष्णीम् ततः
शान्तिपाठ इत्यर्थः । गायत्रीबृहत्सौ मध्येऽवसानहोमे अग्नीमं
गायत्री संसीदस्व बृहती यदावसानत्रयोपेतातिशकरी पञ्चश-
कलामिदेवत्वा एकेव ऋक् ऋग्व्यं वेत्यर्थः । हे अग्ने, तव महिमा
इमं दिवमभिबभूव अभिभवति 'छन्दसि छद्भिर्छिद्रः' (पा० ३ ।
४ । ६) दिवशब्दः पुल्लिङ्गः अर्धर्चादित्यात् । कीदृशो महिमा ।
विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः
प्रथमं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः । उतापि च अर्चसा
धनेन यशसा वा पृथिवीमभिभवतीत्यनुपपन्नः । संसीदस्वेति
व्याख्यातेकादशेऽध्याये सप्तमिंशो कण्डिका । तत्र शोचस्वेति
पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थे एक एव ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

या ते धर्मं दिव्या शुग्या गायत्र्या हविर्धानि ।
सा त् आप्यायतां निष्ट्वायतां तस्यै ते स्वाहा । या
ते धर्मान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सा त् आप्या-
यतां निष्ट्वायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते धर्मं पृथि-
व्या शुग्या जगत्या सवस्या । सा त् आप्यायतां
निष्ट्वायतां तस्यै ते स्वाहा ॥ १८ ॥

उ० इत उत्तरे उत्सादनमन्त्राः । शालाकेषु जुहोति ।
या ते तव हे धर्मं, दिव्या दिविभवा ह्युलोकं प्रविष्टा ।
शुक् दीप्तिः । या च गायत्र्या प्रविष्टा । या च हविर्धाने
प्रविष्टा । सा ते तव आप्यायतां वर्धताम् । निष्ट्वायताम्
'त्यै त्यै शब्दसंघातयोः' । निष्ठायां संहता भवतु ।
तस्यै शुचे तुभ्यं च हे धर्मं, स्वाहा । या ते अन्तरिक्षे
त्रिष्टुभिः आग्नीध्रे । समानमन्यत् । या ते पृथिव्याम् जग-
त्याम् । सवस्या सवसि भवा सवस्या । सवसि प्रविष्टा ।
समानमन्यत् ॥ १८ ॥

म० 'चतुर्होतेनाभिजुहोति या ते धर्मं दिव्या शुगिति
प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । ७ । ४) । अथर्वुराज्यं संस्कृत्य
चतुर्होतं कृत्वा तेन जुहोति अग्नीषा त्रिवमाणेषु त्रिषु शाला-
काधिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयोपविश्येत्यर्थः । त्रीणि नक्षत्राणि
धर्मदेवत्वानि ऋक्षभङ्गवः । हे धर्म, या ते तव दिव्या दिवि
भवा शुक् दीप्तिः या गायत्र्या छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने
वशपृष्टे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम् । निष्ठा-
यतां संहता दृढा भवतु । 'त्यै त्यै शब्दसंघातयोः' लोढ । तस्यै
शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा । हे धर्म, याते तवान्तरिक्षे शुक्
त्रिष्टुभिः छन्दसि अग्नीध्रसदने च प्रविष्टा सा त इति पूर्ववत् ।

या ते हे धर्मे, पृथिव्यां शुद्धं जगत्वां छन्दसि प्रविष्टा । कीदृशी ।
सदस्या सदसि प्रविष्टा यद्यदहे स्थिता सा त इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

क्षत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वं पाहि । विशस्त्वा-
धर्मणा वयमनुकामाम सुविताय नम्यसे ॥ १९ ॥

उ० निष्कामति । क्षत्रस्य त्वा महावीरोऽभिधीयते
बृहत्या । क्षत्रस्य संबन्धिनः परस्पाय परस्य पालनाय ।
हे महावीर, अनुकामामेति चतुर्थपादे भविष्यति तस्येह
संबन्धः । अनुकामाम । किंच ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि
गोपाय । किंच विशः । यज्ञो वै विशः । यज्ञस्य धर्मणा
भारणेन निमित्तभूतेन त्वा त्वाम् हे महावीर, वयम् अनु-
कामाम अनुगच्छेम । सुविताय सुगताय सुप्रसूताय वा ।
नम्यसे नवतराय च कर्मणे अनुकामाम ॥ १९ ॥

म० 'क्षत्राय त्वेति निष्कमणं पुरस्तात्पञ्चमस्तर्थाय'
(का० २६ । ७ । ९) । होमानन्तरमध्वर्युः पञ्चमग्रे कृत्वा
शालाया निष्कामतीत्यर्थः । उपरिश्राद्बृहती धर्मदेवत्या । हे
धर्मे, वयं त्वा त्वामनुकामाम अनुगच्छाम । त्वं ब्रह्मणः तन्वं
शरीरं पाहि पालय । किमर्थमनुगमनम् । क्षत्रस्य क्षत्रियस्य
दैवस्य सूर्यस्य परस्पाय परमपालनाय । परःशब्दोऽव्ययम् ।
पर उल्लेखं पावते रक्षत इति परस्यं तस्मै । 'एतद् तै दैवं क्षत्रं
य एष तपति' (१४ । ३ । १ । ९) इति श्रुतेः । किंच विशः
यज्ञस्य धर्मणा भारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुकामाम 'यज्ञो वै
विद्वत्स्य त्वारिष्ठौ' (१४ । ३ । १ । ९) इति श्रुतेः । किम-
र्थम् । नम्यसे सुविताय नवीयते नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय
कर्मणे कर्मणिष्वर्थं त्वामनुगच्छामेत्यर्थः । सुष्ठु इतं सुवितम्
'इष्टं गतौ' कः उपसर्गस्त्वोक्तदेशः । यद्वा 'यू प्रेरणे' सूर्यते
प्रेरिते सुवितम् इडागमे धातोर्वच् ॥ १९ ॥

विंशी ।

चतुःशक्तिर्नाभिर्कृतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः
सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः । अप द्वेपो अप
हरोऽन्यव्रतस्य सश्रिम ॥ २० ॥

उ० महावीरं निदधाति । चतुःशक्तिः । विशो महावी-
रस्य शक्तयः क्रोणः । यः चतुःशक्तिः । यज्ञ नाभिः नहनम्
कृतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा । एवं सप्रथाः सर्वतः पृथुः ।
सः नः अस्माकम् विश्वायुः सर्वस्वायुषः दाता । सप्रथाः
सर्वतश्च प्रथयिता अस्तु । स नः सर्वायुः सप्रथाः । अन्त्याने
भूषांसमर्थं मन्थन्ते । त्वत्प्रसादाच्च अपद्वेषः अपगच्छतु द्वेषः
अस्मात्तः । वीतरागाः स्वामेत्यभिप्रायः । अपहृरः । 'हृर
हृल चलने' । अपगच्छतु हृरः चलनम् अस्मात्तः । जन्तुत्वा
प्रियते श्रुत्या जायते हृत्वेतच्चलनमभिप्रेतम् । अन्यव्रतस्य
सश्रिम अन्यत् व्रतं कर्म यस्य मनुष्यकर्मणः सकाशाज्जग-

दनुग्रहारमकं यस्य स तथोक्तः । तस्य कर्म वयं सेवामहे
सायुज्यं प्राप्ताः सन्तः ॥ २० ॥

म० 'नाभिस्पृशं प्रवृजनीयं निदधाति चतुःशक्तिरिति' ।
(का० २६ । ४ । १४) प्रवृजनीयं महावीरमुत्तरवेदो नाभि-
कर्मं स्थापयतीत्यर्थः । महावृहती धर्मदेवत्या । स धर्मो नोऽ-
स्माकं सर्वायुस्तु सर्वं पूर्णमायुर्नस्मात् सर्वायुः । पूर्णायुःप्रदो-
ऽस्त्वित्यर्थः । पुनश्चकिरादरायां । कीदृशः सः । चतुःशक्तिः
चतस्रः शक्तयः क्रोणा दिभूया यस्य सः । 'एष वै चतुःशक्तिर्वै
एष तपति विशो धितस्य क्षत्रयः' (१४ । ३ । १ । १७)
इति श्रुतेः । तथा कृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं
बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सवित्यारः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः
आयुर्नस्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च ।
हे धर्मे, त्वत्प्रसादात् द्वेषः अपगच्छन्निति शेषः । अस्मातो
द्वेषः गच्छतु वीतरागाः स्वामेति भावः । 'हृर चलने' हृरः
चलनं जन्ममरणलक्षणं चास्मातोऽपगच्छतु । वयमन्यव्रतस्य
सश्रिम अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्विज्ञं व्रतं कर्म जगदनु-
ग्रहकं यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य । कर्मणि धृष्टी । 'सद्य
सेवने' धातुः । अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्तुम
इति भावः । 'अन्वडा एतस्य व्रतमन्यमनुष्णाणाम्' (१४ ।
३ । १ । १९) इति श्रुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

धर्मेतत्ते पुरीषं तेन वर्षस्व चा च व्यायस्व ।
वर्धिषीमहि च वयमा च व्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

उ० पयसा पूरयति । धर्मेतत् । अनुष्टुप् । धर्म उच्यते ।
हे धर्मे, एतत् पयः ते तव पुरीषं पूरयितु । तेन वर्षस्वे-
त्वादिव्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० 'आसेचनवन्ति पयसः पूरयति धर्मेतत् इति' (का०
२६ । ७ । ३२) । आसेचनं गर्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन
पूरयति तानि सप्त महावीरव्रतं द्वे पिबन्ने उपवसनो सुषधे-
त्यर्थः । अनुष्टुप् धर्मदेवत्या । हे धर्मे, एतत्पयः ते तव पुरी-
षम् पूणाति पूरयति पुरीषं पूरयितु अक्षम् 'अक्षं वै पुरीषमज-
मेवास्मिजेतद्धाति' (१४ । ३ । १ । २३) इति श्रुतेः । तेन
पयसा वर्षस्व व्याप्यायस्व च । भवत्प्रसादाच्च वर्धिषीमहि आप्या-
सिषीमहि चेति व्याख्यातम् (अ० २ । क० १४) ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अधिक्रवृद्धा हरिर्महान्मित्रो न दर्शितः । सष्ट-
सुर्येण दिद्युतदुदधिर्निधिः ॥ २२ ॥

उ० परिपिबति । अधिक्रवृद्धं परोष्णिक् । चर्मोत्पन्ना-
दित्यः स्तुयते । योऽयं महावीरः प्रवृज्यमानः अधिक्रवृद्ध ।
कन्दतिः शब्दार्थः । पुनःपुनः शब्दमकरोत् । वृषा वर्षिता
आहुतिपरिणामद्वारेण । हरिः हरितवर्णः हृत्वा वा रसानाम्

महान् प्रभावतः । मित्रो न दर्शतः मित्र इव दर्शनीयः । मित्रो हि सर्वेष्वेव मित्रम् । संसृयेण दिशुतत् संगस्य सृयेण सह योतते समान इव । उदधिः उदकधारणः । निधिव सुखानाम् ॥ २२ ॥

म० 'त्रिः परिधिच्याविकदधिति' (का० २६।७।१२) । सामगानान्तरमुत्पादनदेशे परिधिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः । परोष्णिक् धर्मदेवता । धर्मः सर्वात्मना स्तुयते । वृषा आहु-
तिद्वारेण वृष्टिकर्ता धर्मः प्रहज्यमानः सन् अनिकदत् 'कदि कन्दे' पुनः पुनः शब्दभक्तोत् । कीदृशः । हरिः हरितवर्णः रसानां दत्ता वा 'एष वै वृषा हरिरेव एष तपत्येव उ प्रवर्त्यः' (१४।३।१।२६) इति श्रुतिः । महान् प्रभावान् । मित्रो न दर्शतः । न उपमार्यः । मित्र इव दर्शनीयः । अतएव सृयेण सह स दिशुतत् सृयेतुत्यो योतते । युतेर्लुङि निजन्तस्य रूपमवभावः । सृयेवत् सर्वं योतयतीत्यर्थः । उदधिः उदकं धीयते यस्मिन् । अजस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः । सुखनिधिः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

सुमित्रिया न आप् ओषधयः सन्तु दुर्मित्रिया-
सार्धं सन्तु योऽस्मान्देष्टु यं च वयं द्विधमः ॥ २३ ॥

उ० सुमित्रिया न उद्वयमेधोऽसीति व्याख्यातायायो
मन्त्राः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

म० 'चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति' (का० २६।७।३७) । सपत्नीका कृत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः व्याख्याता (अ० ६।क० २२) ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

उद्वयं तमस्यस्यस्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

म० 'उद्वयमित्युक्तामस्तुतरपत्नीधर्म' (का० २६।७।३८) । ऐश्वर्यानि दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः । व्याख्याता (अ० २०।क० २१) ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

एधोऽस्येधिमीमहि । समिदसि तेजोऽसि तेजो
मयि धेहि ॥ २५ ॥

म० 'अनपेक्षमेधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्या-
दधाति समिदसीति' (का० २६।७।३५) । यजमानः पश्चादनवलोकनक्षीयानदेशादेत्यधोऽसीति मन्त्रेणैका समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः । मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् (अ० २०।क० २३) ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यावती यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वित-

स्थिरे । तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णाम्यक्षितं मयि
गृह्णाम्यक्षितम् ॥ २६ ॥

उ० दधिधर्मग्रहणम् । यावती यावापृथिवी । महावृ-
हती येन्द्री । यावती यावत्परिमाणे यावापृथिवी । यावच्च क्षेत्रं सप्तसिन्धवः सप्तसमुद्राः वितस्थिरे व्याधुवन्ति । ताव-
न्तम् हे इन्द्र, ते तव ग्रहम् ऊर्जा अनेन सह गृह्णामि ।
अक्षितमनुपक्षीणं मयि गृह्णामि । मयीत्यधिकरणनिर्देशः ।
विज्ञानायेति शेषः । गृह्णामीत्यादिव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

म० 'यावती यावापृथिवी इति दधिधर्मग्रहणम्' (का० २।६।७।५४) । सप्तविज्ञानामग्निहोत्रहृत्या दधिधर्मं गृह्णामीत्यर्थः । ब्राह्मी उष्णिक् दधिधर्मदेवता इन्द्रदेवता च । हे इन्द्र, ऊर्जा अनेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि । मयि च अक्षितं मया स्नातया गृह्णामि । तव ग्रहग्रहणेन मयि वक्ष्यव्यो मास्त्वित्यर्थः । तावन्तं किम-
न्तम् । यावापृथिवी यावती यावामूर्जी यत्परिमाणे । न पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दधिधर्मं गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

मयि त्वदिन्द्रियं बृहन्मवि दक्षो मयि क्रतुः ।
धर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा
तेजसा सह ॥ २७ ॥

उ० भक्षयति । मयि सत् पङ्क्तिः यजमानाशीः । मयि सत् तत् इन्द्रियं वीर्यम् बृहत् महत् अस्तु । मयि च दक्षः संकल्पसंपत्तिः अस्तु । मयि च क्रतुः संकल्पः वित-
तोऽस्तु । मयि च धर्मः त्रिशुक् तिस्रः शुचोऽश्वेति त्रिशुक् ।
तावत् व्याख्याताः शाकलमन्त्रेषु । विराजति विराजतिरिति लकारव्यत्ययः । विराजा आदित्याख्येन ज्योतिषा सह ब्रह्मणा ब्रह्माख्येन तेजसा सह ॥ २७ ॥

म० 'मयि त्वदिति भक्षणम्' (का० २६।७।५५) । हुतशेषं दधिधर्मं यजमानविक्रमः सोपहवं भक्षणतीत्यर्थः । पङ्क्तिः अष्टाक्षरप्रत्ययादा दधिधर्मदेवता यजमानाशीर्देवतेति केचित् । बृहत् महत् सत् तत् इन्द्रियं प्रतिदं वीर्यं मयि विराजति विराजतु लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु । क्रतुः सत्संकल्पो मयि विराजतु । विशेषेण राजते विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह धर्मो मयि विराजतु । कीदृशो धर्मः । त्रिशुक् तिस्रः शुचः रीतयो यस्य सः तावत्तिस्रः शुचो वा ते धर्मो त्रिव्या शुक्लिहादस्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

अष्टविंशी ।

पर्यसो रेत् आर्धतं तस्य दोहमशीमधुत्तरामु-

त्तराण्य समाम् । त्विषः संवृक् कन्वे दक्षस्य ते सुपु-
न्यस्यते सुपुन्याभिहुतः । इन्द्रपीतस्य प्रजापतिम-
क्षितस्य मधुमत उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥२८॥

इति माध्वन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

उ० किञ्च । पयसो रेतः पयसः यत् रेतः जगदुत्पत्ति-
वीजम् । आनृतमाहृतम् तस्य दोहं प्रपूर्णम् । अशीमहि
व्याधुयाम् । उत्तरामुत्तरां समाम् । उत्तरामुत्तरामिति वी-
प्सावचनम् । समाशब्दः संवत्सरवचनः । प्रतिस्वत्सरं च
अशीमहि । सदाकालं यावजूकाः सामेत्स्यथः । त्विषः संवृक्
महामतीये भक्षणं दधिधर्मस्य । यस्त्वं त्विषः दीतेः
संवृक् । संपूर्णो वृजिः स्वीकरणे वर्तते । दीतेः स्वीकरणः ।
तस्य तव । कन्वे कन्वोरिति विभक्तिव्यत्ययः । साधु-
भूतस्य । दक्षस्य संकल्पसिद्धिभूतस्य च । सुपुन्यस्य साधु-
भूतस्य । हे सुपुन्य सुसुखस्वभाव, ते सुपुन्याभिहुतः ।
पञ्चान्तमेतत् । अग्नौ हुयत इत्यभिहुत् तस्याभिहुतः । अपिच
इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य । मधुमतः रसवतः उपहृतः
उपहृतस्य ग्रहस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इति उदयकृता मध्वभाष्येऽष्टविंशतमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

म० गायत्र्यवसानहीना दधिधर्मभक्षणे एवं विनियुक्ता ।
पयसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिवीजं यत् आनृतमाहृतम्
दधिधर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूर्णं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्त-
रोत्तरस्मिन् वर्षे अशीमहि व्याधुयाम् 'कालाचनोः' (पा०
२ । ३ । ५) इति द्वितीया । वयं सर्वदा गायजूकाः सामेत्स्यथः ।
'त्विषः संवृणिति महामतीये' (का० २६ । ७ । ५६) महा-
मतीयेऽहनि त्विष इति मन्त्रेण हुतशेषदधिधर्मभक्षणं कार्यमि-
त्यर्थः । अतिजगती दधिधर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरोतीति
संवृक् स्वीकर्ता । संपूर्णो वृजिः स्वीकरणार्थः । हे त्विषः संवृक्
कान्तेः स्वीकर्तः, हे सुपुन्य, शोभनं सुखं सुखं यस्मात्
सुपुन्यः तत्संबोधनम् हे सुखदातः, हे दधिधर्म, अहमुप-
हृतः कृतोपहृतः सन् ते तवार्थं भक्षयामि । कर्मणि पञ्चे वा ।
त्वं भक्षयामि । एकलोकाब्दः पादपूर्णः । कीदृशस्य ते । कन्वे
दक्षस्य । चतुर्थी पञ्चमै । कतोः संकल्पस्य दक्षः सिद्धिराता
तस्य संकल्पसिद्धिदातुः । कतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने शुभामात्र
शार्थः । तथा सुपुन्यस्य शोभनसुखभूतस्य । अभिहुतः अग्नौ
हुयत इत्यभिहुत् तस्य अग्नौ हुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो
भक्षितस्यस्य । प्रजापतिभक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्यस्य ।
मधुमतः मधुरस्वादोपेतस्य । उपहृतस्य कृतोपहृतस्य । एवंवि-
धस्य तवार्थं हे दधिधर्म, अहं भक्षयामीत्यर्थः । समाप्तः धर्म-
विकर्तव्यता ॥ २८ ॥

धौमन्महीधरकृते वेदरीपे निरूपितः ।

अष्टविंशोऽध्यायः महावीरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्यै
स्वाहाभ्ये स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा ।
दिव्ये स्वाहा सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

उ० इतदन्तरं प्रवर्गमेवं प्रापञ्चितं स्वाहामात्रेभ्यः
साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिं यावत् उहोति । स्वाहा प्रा-
णेभ्यः मनो वै प्राणानामधिपतिः । सुहुतमस्तु प्राणेभ्यः
मनसा सहितेभ्यः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिस्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

म० प्रवर्गं धर्ममेवे प्रापञ्चितम् । तत्र 'स्वाहा प्राणेभ्यः
साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमात्रामुत्तमां च मनसः काममाकु-
लमिति' (का० २६ । ७ । ५६) । तदर्थोऽयम् अच्युतः
भूमिभूमिम् च ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भर्गं धर्ममभिमन्य पर-
मेष्ठादिचतुस्त्रिंशदाहुतीहुत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं
हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिर्विशतिं सकृद्गृहीतेन हुत्वा मनस
इत्यन्यां पूर्णाहुतिं करोतीति । मन्त्रार्थो यथा । साधिपति-
केभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्तमानेभ्यः प्राणेभ्यः
स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्वयं
मन्त्राः । पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमपेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय
वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

द्वितीया ।

दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः
स्वाहाभ्यः स्वाहा वरुणाय स्वाहा । नाभ्यै स्वाहा
पूताय स्वाहा ॥ २ ॥

म० दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अज्यः वरुणाय नाम्नै
देवतानि पूताय शोधकाय । पुनातीति पूतः देवत्वस्यै ॥ २ ॥

तृतीया ।

वाचे स्वाहा प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा ।
चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय
स्वाहा ॥ ३ ॥

म० वाचे वागधिष्ठाने एवमपेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रिया-
धिष्ठाने । प्राणादीनां क्षितान्मन्त्रादिति । चक्षुषे तदधिष्ठाने ।
श्रोत्राय ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

मनसः काममाकृतिं वाचः सत्यमशीव । पशु-
नाष्टं रूपमर्जस्य रसो यज्ञः श्रीः श्रेयतां मयि
स्वाहा ॥ ४ ॥

उ० मनसः कामम् । पूर्णाहुतिर्होमः अनुष्टुप् श्रीदेवस्या
यजमानाशीः । मनसः कामं कामप्राप्तिः । आकृतिं आक-
वन्म् । आत्मनो धर्मो मनसः संयोगे सति जायते । वाचः
सत्यम् । यद्वच्यं मयेत्यादि । अशीय प्राप्नुयाम् । अनया
पूर्णाहुत्या । किंच । पशूनां रूपं पशूपकारः । अन्नस्य रसः ।
यश्च श्रीश्च श्रयतां आश्रयन्तु । मयि मामिति विभ-
क्तिव्यत्ययो वा । यन्महावीरभेदेनेनापचितं तत्सर्वमुपचीय-
तामित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० द्वितीयः पूर्णाहुतिमुच्यते । अहं मनसः काममभिला-
षम् । आकुचनमाकृतिः प्रयत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् । वाचः
सत्यं चाशीय मद्राक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु ।
पशूनां रूपं पशुसंयन्त्रिणी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यथाः
कीर्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

प्रजापतिः संश्रियमाणः सम्राट् संभृतो वैश्वदेवः
संप्रसन्नो धर्मः प्रवृत्तस्तेज उद्यत आश्विनः पर्य-
स्यानीयमाने पौष्णे विष्वन्दमाने मारुतः कृथन् ।
मैत्रः शरस्ति संताप्यमाने वायव्यो ध्रियमाण आग्नेयो
ह्रयमानो वाग्धुतः ॥ ५ ॥

उ० प्रजापतिः संश्रियमाण इति महावीरावस्थानप्रति-
पादिका श्रुतिः ॥ ५ ॥

म० 'प्रजापतिः संश्रियमाण इति यथाकालमिति' (का०
२९ । ७ । ५०) । संश्रियमाणायवस्थायां महावीरभेदे प्रजा-
पतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः ।
तद्यथा मन्त्रो दर्शयति । संश्रियमाणो महानीरो यदि भिद्यते
तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता । प्रजापतये स्वाहेति प्राय-
श्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः । प्रजापतिः संश्रियमाणो यथाकालं
प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् (अनु० ४ । ८) । निष्ठिताभि-
मर्शनादारभ्याप्रापयोऽवसेचनान्तं संश्रियमाणः । सम्राट् संभृतः
पयोऽवसेचनान्तरे कृषासादनात्प्राक् संभृत इत्युच्यते । तत्र
भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता समाजे स्वाहेति । वैश्वदेवः संसृजः ।
कासादनादारभ्य मुखप्रलयेष्वविधायणात् प्राक् संसृजः । तत्र
भेदे विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । धर्मः प्रवृत्तः ।
अविश्रवणादारभ्य परिशासार्म्भां प्रहणात्प्राक् प्रवृत्तः प्रवृज्यत
इति । तत्र भेदे धर्मोऽयं स्वाहेति । तेज उद्यतः । उद्यम्यत
इत्युच्यते । उद्यमनादारभ्य प्रागप्रापयोऽवसेकादुद्यतः । तत्र भेदे
तेजसे स्वाहेति । आश्विनः पर्यस्यानीयमाने । अजापयस्या-
सिध्यमाने धर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवस्यो धर्मः अश्विभ्यां
स्वाहेति जुहोति । पौष्णे विष्वन्दमाने 'स्वन्द प्रसवणे' विशेषे-
ण स्वन्दमाने घृते बहिर्निःसरति सति भेदे धर्मः पौष्णः पूष-
देवस्य पूष्णे स्वाहेति जुहोति । मारुतः कृथन् । कृथनं मध्ये

एतस्यावर्तनम् तदा मरुदेवस्यः तत्र भेदे मरुतः स्वाहेति
जुहोति । मैत्रः शरस्ति संताप्यमाने पयोऽवसेके योपरि तस्मात्
जायते सा शरःश्वदेवोच्यते तस्मिन् संताप्यमाने मध्य-
माने मैत्रो मित्रदेवस्यः 'तावु पालनसंतत्योः' कर्मणि यत्किं
शान्तये रूपम् । तत्र शरआदिहरणात् प्राक् भेदे मित्राय
स्वाहेति जुहोति । वायव्यो ह्रियमाणः । आहवनीयं ह्रियमाणो
होमात्प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वाहेति जुहोति ।
आग्नेयो ह्रयमानः । ह्रयमानो धर्मोऽग्निर्देवतः तत्र तद्भेदे
अग्नेये स्वाहेति जुहोति । वाग्धुतः हुतो हुतहोमादर्थं प्रागुत्त-
रपमोरभ्याम् वाक् वन्देवतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जुहोति ।
एता आहुतयः सङ्गृहीताज्यैः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

सविता प्रथमेऽहनिर्द्वितीये वायुस्तृतीये आदि-
त्यर्धतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चम ऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे
बृहस्पतिरष्टमे मित्रो नवमे वरुणो दशमे इन्द्र एका-
दशे विश्वेदेवा द्वादशे ॥ ६ ॥

उ० सविता प्रथमेऽहनिस्त्वाह । देवतासंयन्त्रविधाना
श्रुतिः ॥ ६ ॥ महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

म० 'सविता प्रथमेऽहनिर्द्वितीये च प्रत्यहमिति' (का० २६ ।
७ । ५१) । प्रथमे अहन् दिने धर्मभेदे सविता देवता सवित्रे
स्वाहेति जुहोति । एवमपि । अग्निर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि
धर्मभेदेऽग्निर्देवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुर्देवता ।
चतुर्थे आदित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽहनि । ऋतुः षष्ठेऽहनि ।
मरुतः सप्तमेऽहनि । बृहस्पतिरष्टमेऽहनि । मित्रो नवमेऽहनि ।
वरुणो दशमेऽहनि । इन्द्र एकादशेऽहनि । विश्वेदेवाः द्वादशेऽहनि
देवता । तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति । उपस-
त्प्रवृद्धौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥

महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

सप्तमी ।

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च घुनिश्च । सासद्वाश्चा-
भियुग्वा च विक्षिपुः स्वाहा ॥ ७ ॥

उ० उग्रश्च । अग्निकण्डिका । अरण्याध्वयनसामान्यादिह
पाठः । मारुती गायत्री विमुखाद्या । भीमश्च । ध्वान्तश्च । घु-
निश्च । सासद्वाश्च । अभियुग्वा च । विक्षिपुश्च । अत्रापि
चकारः समुच्चयार्थः । एवं सप्त मरुतः ॥ ७ ॥

म० 'विमुखेनारण्येऽनूचमिति' (का० १८ । ४ । २४) ।
चयने मारुतान् षट् पुरोवासान् मुकज्योतिषेलादिपण्याक्त-
मग्नेः (१७ । ८०—८५) हुत्वारण्येऽनूचसंज्ञं सप्तमं पुरो-
वाशे विमुखसंज्ञेनोपप्रेति मग्नेषु जुहुयात् । तथाचाहुकमणी
'उग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाद्यो मन्त्रोऽग्नी विनियुक्तास्मा-
दामिक एकास्वर्गः परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति' (४ । ८ ।)
आमिकः प्रजापतिर्द्विः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठ-

योग्यत्वात् । अथ मन्त्रार्थः । य एते उग्रदिनामकाः सप्त मरुतः
तेभ्यः स्वाहा सुहृतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । विनेलस्वादसौ
भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः । ध्वनयति कम्पयति
कद्रूनिति धुनिः । सहते शक्नुमिभवति ससद्वाद् 'सहतेः'
कमुध' (पा० ३ । २ । १०७) इति कसुप्रत्ययः । संहिताया-
मभ्यासरीर्षेष्टान्दसः । अभियुनक्ति अस्त्वसंमुखं योगं प्राप्नो-
तीत्यभियुक्ता । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५)
इति युजेः कनिष्प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनिति
विक्षिपः 'इगुपच-' (पा० ३ । १ । १२५) इति कप्रत्ययः ॥७॥

अष्टमी ।

अग्निं हृदयेनाशर्त्तुं हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्न-
हृदयेन भवं यक्ता । सर्वं मर्तस्याभ्यामीशानं मनुना
महादेवमन्तः पशुव्येनोभं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः
शिखीनि कोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

उ० अग्निं हृदयेन । आशमेधिकं आ अग्न्यायसमासे ।
अरण्येऽध्येयत्वादिव पाठः । द्वे कण्विके श्रुतिदेवताभावयव-
संबन्धविधानात् ॥ ८ ॥

म० विमुखाय परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रवृत्तमनुवा-
काभ्यामन्त्यां यावापृथिवीयामिति' (का० २० । ८ । ६—८) ।
अस्मार्थः—उग्रयेति मन्त्रो विमुखाः ततः परेभ्यो देवताधात्रे-
भ्योऽग्निं हृदयेनेत्यादिभ्यश्चतुर्दशतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति ।
तत्रापि पञ्चदशम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अश-
नये स्वाहा हृदयाग्रेण स्वाहा इत्यादि कालायनाशीनामभि-
प्रायः । अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिमते
प्रयोगः । ततश्चामि हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहे-
त्यन्तान्होमान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां (२५ । २४—२५)
षोडशाहुतीर्हुत्वा यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरममाहुतिं जुहो-
तीति सूत्रार्थः । 'अरण्येऽनूच्यान्हुत्वा यावापृथिव्यामुत्तमामा-
हुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यान्रण्ये पठितानग्निं हृदये-
नेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा यावा-
पृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी
'अग्निं हृदयेनाशमेधिकानि तत्रत्य एवर्षिलोमभ्यः स्वाहेति
प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत्' (४ । ८) । तत्रामि हृदयेन
उग्रं लोहितेन द्वे कण्विके ब्राह्मणरूपे देवताभावयवसंबन्धवि-
धानात् । अरण्येऽध्येयत्वादिव पाठः । लोमादीन्वज्रान्येव पठि-
तानि । आमासादगो देवता एव । अथ मन्त्रार्थः । हृदयेनाग्ने-
नाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेनाशनिं देवं प्रीणामि ।
समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्ता यक्ता कालखण्डेन
भवं प्रीणामि । 'पश्वच-' (पा० ६ । १ । ६३) इत्यादिनां
यक्छब्दस्य यक्कादेशः । मन्त्रे हृदयास्थिविशेषो ताभ्यां
सर्वं देवं प्रीणामि । मनुना अश्वसंबन्धिकोपेन ईशानं देवं
प्रीणामि । अन्तर्धर्तमानेन पशुव्येन पार्श्वस्थिसंबन्धिना मासेन

महादेवं देवं प्रीणामि । पश्वचः पार्श्वस्थीनि । वनिष्ठुः स्थूलाश्वं
तेनोभं देवं प्रीणामि । वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपो-
लैकदेशो ज्ञातव्यः । यक्ता वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः
'तत्परा हनुः' इत्यमरः । तत्परा कपोलाधोभागस्या हन्त्याहार-
मिति हनुः लिङ्प्रत्ययः । वसिष्ठहन्वा कोशाभ्यां कोशो हृदय-
कोशः तत्स्याभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिखीनि शिखिसंज्ञानि
देवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥

नवमी ।

उग्रं लोहितेन मित्रं सौत्रयेन रुद्रं दौर्प्रत्येनेन्द्रं
प्रकीडेन मरुतो बलेन साध्यान्प्रमुदा । भवस्य
कण्ठ्यं रुद्रस्वान्तःपार्श्वं महादेवस्य यक्छब्दस्य
वनिष्ठुः पशुपतेः पुरीतत् ॥ ९ ॥

उ० उग्रेति स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

म० लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म
नस्य स सुकृतस्य भावः सौत्रयं शोभनगतादिकर्मकर्तृत्वं
तेन मित्रं देवं प्रीणामि । रुद्रं स्थूललोच्छलनादि व्रतं यस्य स
दुर्गतः तस्य भावो दौर्प्रत्ये तेन रुद्रं देवं प्रीणामि । प्रकृष्टे
कीडनं प्रकीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरुतो
देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा सुतं हविः प्रमुदं तवा साध्या-
न्देवान्प्रीणामि । भवस्य कण्ठ्यम् अत्र चण्वन्तो देवः अर्धं प्रचमा-
न्तम् कण्ठ्यं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा ।
कण्ठ्येन भवं देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पार्श्वस्यान्तर्गन्धे
भवं मांसमन्तःपार्श्वं तद्वदस्यास्तु । यक्छब्दं महादे-
वस्यास्तु । वनिष्ठुः स्थूलाश्वं शवेस्यास्तु । पुरीतत् हृदयाच्छ-
दकमश्वं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

दशमी ।

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा
त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा
मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । मासेभ्यः
स्वाहा मासेभ्यः स्वाहा स्त्रावभ्यः स्वाहा
स्त्रावभ्यः स्वाहास्त्रावभ्यः स्वाहास्त्रावभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः
स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे
स्वाहा ॥ १० ॥

उ० तथाचानुक्रमणी 'अग्निं हृदयेनाशमेधिका तत्रत्य
एवर्षिलोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् १०

म० लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् ।
लोमादीन्वज्रानि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः ।
१, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो चातुर्विधः ८,
मासेभ्यः १०, स्त्रावभ्यः स्त्रावानः स्त्रावयो नसा १२, मज्जभ्यः

‘छन्दस्यपि दृश्यते’ (पा० ७।१।७६) इत्यस्यैव चन्द्रस्य
हलादिविमकावाच्यनकादेशः १४, मज्जन्मः मजा यष्टी वातुः
१६, रेतसे रेतो वीवेम् १७, पाववे पावुर्गुदम् १८ ॥ १० ॥

एकादशी ।

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय
स्वाहा वियासाय स्वाहोशासाय स्वाहा । शुचे
स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय
स्वाहा ॥ ११ ॥

तु० आयासायेत्यादयः स्वष्टायाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

म० आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९, प्रायासाय
२०, संयासाय २१, वियासाय २२, उयासाय २३, शुचे २४,
शोचते २५, शोचमानाय २६, शोकाय २७ ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा
तप्ताय स्वाहा तर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्राय-
श्चित्त्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥ १२ ॥

म० तपसे २८, तप्यते २९, तप्यमानाय ३०, तप्ताय
३१, तर्माय ३२, निष्कृत्यै ३३, प्रायश्चित्त्यै ३४, भेषजाय
३५ ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे
स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा
धावापृथिवीभ्याश्च स्वाहा ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेमिसंहितायां

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति उवटकुर्वी मन्त्रमाथे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

म० यमाय ३९, अन्तकाय ३७, मृत्यवे ३८, ब्रह्मणे ३९,
ब्रह्महत्यायै ४०, विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१, एतेभ्यो देवेभ्यः
सुहुतमस्तु । एता आहुतीर्हुता धावापृथिवीभ्यः स्वाहेत्यन्त्या-
माहुति सुहुयात् ४१ । एतावता कर्मकाण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीश्वरहृते वेददीपे मनोहरे ।

गतोऽध्याय उपान्योऽयं प्रोक्तप्रमोदिनिष्कृतिः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

ईशा वास्युमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

तु० समाहं कर्मकाण्डमिश्रानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तुवते ।

ईशावात्म्यम् । तिस्रोऽनुष्टुभः । इष्ट्याघर्षणकृषिः स्वसिष्ये
पुत्रं वा गर्भोधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमु-
त्पादितपुत्रं यथाशक्ति अनुष्ठितयज्ञमपारं निस्पृहं यमनि-
यमवन्तमतिविपुजापनीतकिल्बिषं सुमुमुक्षुपलजं शिक्षय-
न्नाह । ईशा वात्म्यम् । इदं सर्वम् ईशा ‘ईशा ऐश्वर्यं’ तृती-
यान्तस्वैतद्वृत्तम् । यदीशनेन । वात्स्यं वसनीयम् ममेदमि-
त्यनया भावनया आच्छादनीयम् । इदं सर्वमिति प्रत्यक्षतो
निर्दिश्यत इति । यत्किञ्च यत्किञ्चशब्दो भिन्नक्रमः । किञ्च । यत्
जगत्यां पृथिव्यां जगत् जङ्गमादि स्वस्वामिसंबन्धामि-
क्षितं स्यात् । तेनानेन सर्वेण । त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंब-
न्धेन । भोगान्भुञ्जीथाः अनुभावयस्व । मा गृधः । ‘गृधु
अभिकाङ्क्षायाम्’ । मामिकाङ्क्षीः ममेदमिति चिन्तं त्यज ।
कस्यस्विद्धनम् । स्त्रिणिपातो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं
न कस्यचिदपीत्यभिप्रायः । सर्वाण्यपचन्नायानि हि द्रव्याण्यु-
त्पद्यन्ते । तद्यथा । क्षियमिति अन्यथा भुङ्क्ते अन्यथा पुत्र
अन्यथा प्रापूर्णकः । तथा कटककेयूरादीन्मलंकरणानि अन्यं
चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते । अतः सर्वाण्येव
यस्य स्वस्वामिसंबन्धः सा त्वविद्या । निःस्पृहस्य योगोऽधि-
कार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

गणेशनरहरिलक्ष्मीनेत्यां तत्कृपया मया ।

संहिताचरमाध्याये वेददीपो वितन्वते ॥

म० एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः कर्मकाण्डं निहपितम् ।
इदानीं कर्मचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन
निरूप्यते । ईशावात्म्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति
तेषां शुद्धत्वकलापापविद्वत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वात्मात्मयात्मव-
प्रतिपादनात् । तच्च कर्मणा विरुध्यते । नहीदृशान्मोक्षाद्यो
चिकार्ये आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोग्या वा भवेद्येन कर्मशेषता
स्यात् । तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकतुल्यमोक्तत्वाशुद्धत्व-
पापविद्वत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबुद्धिस्तिष्ठानि कर्माणि विहितानि ।
यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना ब्रह्मेन खगादिना कर्मकलेनापीं
समग्रं द्विजातिः कर्माधिकारणमित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्मो-
धिकारः । तस्मादेते मन्त्रा आत्मवाचात्मवप्रकाशनेन शोकमो-
हादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यामग्नानं जनयन्तीत्यभिधेयसंबन्ध-
प्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वात्म्यम् ।
आत्मदेवस्य अनुष्टुपछन्दस्कोऽध्यायो दधीचावर्चनेन दृष्टः ।
गर्भोधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं अनित्यतुलं यथाशक्तिकृत-
वहं निष्पारं निःस्पृहं यमनियमोपेतं सुमुमुक्षुपलजं शिष्यं पुत्रं
वा ऋषिपुत्रदिशन्नाह । ‘ईशा ऐश्वर्यं’ किप् ईश इतीदं ईशिता
परमेष्ठिनः । स हि सर्वजन्तुमात्मा सन् सर्वमिष्टि । तेन खेना-
त्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वात्म्यम् ‘वत् आच्छा-
दने’ ‘कृदलोप्यत्’ (पा० ३।१।१२४) इति व्यत्यस्यः ।
आच्छादनीयं परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमाधेयत्वकर्मणा-
त्मना सर्वमिदमवृतमाच्छादनीयम् । परमात्माहमेकास्मि नान्य-

इत्येति विन्तयेदित्यर्थः । यत् किमेति निप्रकमः । किञ्च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जगत्सादिकं सामिसंबन्धालितं भवेत् तेन सर्वेण सत्केन सत्कस्यसामिसंबन्धेन मुञ्जीयाः भोग-मनुभवेः । मा एषः 'एषु भूमिकाङ्गायाम्' आकाङ्क्षां मा कथाः । ममेदमिति धियं सज्जल्यर्थः । किमिति । स्थितिं निपातौ वितर्के । धनं कस्य त्विदं । न कस्यापीत्यर्थः । सर्वाणि प्रव्याण्यन्योन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धि-रविद्या तां सज्जतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतु समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

उ० विःसृष्टस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार इत्येतमर्थमाह । कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानि । इह लोके जिजीविषेत् । जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः । प्रत्यक्षकृतत्वान्मग्नस्य । जीवितुमिच्छेः पर्यहितमित्यक्ष-णेन । सतं समाः इत्युपलक्षणाद्यम् । यावदायुःपर्यवसान-मित्यर्थः । एवम् त्वयि तवेति विभक्तिव्यत्ययः । मुक्ति-रस्तीति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति इतः प्रकारात् अन्यथा मुक्ति-र्नास्ति । एतदुक्तं भवति । यथा स्वर्गप्राप्ता नानाभूताः प्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भवितव्यमथ कथं मुक्तिप्राप्तिरित्येतदशङ्क्याह । न कर्म लिप्यते नरे । नहि मुक्त्यर्थं कियमाणं कर्म नरे मनुष्ये संबध्यते । मुक्तिपदानेनोपक्षीणशक्तत्वात् । तथाच बृह-दारण्यकम् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति । विविदिषन्ति वेदितु-मिच्छन्ति । अनेनैतदसंयति यावद्विष्णुवृत्तिस्तत्त्वकर्म-स्वधिकार इति ॥ २ ॥

म० आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अभि-होत्रादीनि निष्कामानि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके सतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् । पुरुषव्यत्ययः । लं जिजी-विषेः जीवितुमिच्छेः । पुरुषायुषः शतवर्षत्वाच्छतप्रहणम् । त्वयि विभक्तिव्यत्ययः । त्वेवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्ति-रस्तीति शेषः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति । अपमर्थः । स्वर्गादिप्राप्ता यथा नानाप्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणत्वेन मुक्तिर-त्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भाव्यम्, कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति । मुक्त्यर्थं कियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न संबध्यते । मुक्तिपदान्तःकरणशुद्धापादकत्वेनोपक्षीणशक्ति-त्वात् यावद्विच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्ध-स्वार्थान्तरं वा । एवंप्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्रा-भिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणादन्यथा प्रकारान्तरे नास्ति तेन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते । अतः शास्त्रविरहितं कर्म

कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवापरिहारायेत्यर्थः । तदुक्तम् 'ब्रह्मिमाक्य पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिरक्षणी यमो निवृत्तौ च विभाषिताः' इति ॥ २ ॥

तृतीया ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्यार्पिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३॥

उ० इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कु-र्वन्ति ते निम्नान्ते । असुर्या नामेति । असुर्याः । पर-मात्मभावमह्यमपेक्ष्य देवा अप्सुराः । असुराणां स्व-भूता असुर्याः एवंसंज्ञकास्ते लोकाः अन्धेन तमसा अज्ञानलक्षणेन तमसा आवृताः सर्वसोवृताः । तान् लो-कान् ते जनाः प्रेत्य सृत्वा अपिगच्छन्ति । ये केचात्महनो जनाः आत्मानं हन्ति ये जनाः ते आत्महनः । आत्मानं च ते हन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतुनि कर्माणि कुर्वन्ति । ते हि जन्तिवा श्रियन्ते सृत्वा च जायन्ते । एवमहर्निशं नाशं प्राप्नु-वन्ति ॥ ३ ॥

म० अथ काम्यकर्मपराभिन्दति । ये के च ये केचित् जनाः नराः आत्महनः आत्मानं हन्तीत्यात्महनः अविद्यांसः काम्यकर्मपराः पिबमानस्याजामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिर-स्करणादात्महनन्तारः । ते प्रेत्य सृत्वा देहं लब्ध्वा तान् लोकान् जन्मानि स्वावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कार्य-नाम प्रसिद्धम् । ते ये यत्प्रदोर्व्यत्ययः । ये लोकाः लोकवन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका जन्मानि । असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः, असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोष-णपराः । अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । क्रीडशा लोकाः । अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते श्रियन्ते चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनहेवा आप्रवन्पू-
र्वमशैत् । तद्वावृतोऽन्यानलेति तिम्रतस्मिन्नपो
मातुरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

उ० इदानीमवलनधमनिधमवर्ता सुमुख्यो यथाभूतं परब्रह्म आत्मत्वेनोपास्यं तदाह । उक्तं च 'अहं ब्रह्मास्मि संरूप्य इदं सर्वं च ममभवम् । इयं विद्या समुद्रिष्टा विमु-क्तिर्वज्रिष्यन्वनी' इति । अनेजदेकम् । विष्टुप् । यत् अनेजत् अचलत् तत्रमस्ति एकमद्वितीयं विज्ञानधनरूपेण । मनसो जवीयः । मनस्तावच्छीघ्रं भवति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रत्यवदा-नेन कारणभूतत्वात् । नैनहेवा आप्रवन् नचैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः । सूक्ष्मत्वात् पूर्वम् अशैत् । रिशतिर्हिंसाकर्मा अविनश्यदास्ते । अनादिनिधनमित्यर्थः । तद्वावृतः तद्ः स्वाने यदो वृत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्च धावतः अन्यान्पुरुषादीन्लपेति

अतिक्रम्य गच्छति । तथाच निष्ठु सर्वत्र स्थितम् । सर्वशक्तित्वं सर्वगतत्वं चानेन व्यख्यायते । तस्मिन्नापः । अत्रापि यदो वृत्तिः अस्मिन्नापः कर्माणि मातरिश्वा वायुः दधाति स्थापयति । सर्वाणि कर्माणि यज्ञवानहोमादीनि समिष्टयजुषि वायी स्वाप्यन्ते । स्वाहा वातेषा इति वापोः प्रतिष्ठत्वाभिधानात् । समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति । आगहोमादीनां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

म० सुमुञ्जमिर्वाद्यं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यं यस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वरूपमाह । त्रिष्टुप्छन्दस्केयसूक् । यत् ब्रह्म अनेजत् 'एज कम्पने' न एजतीत्यनेजत् अनलत् स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पने तद्रहितम् । सर्वैकरूपमित्यर्थः । एकमद्वितीयं सर्वगतं विशानपनरूपेण । मनसः संकल्पदिलक्षणाजवीयः वेगवत्तरम् अबोऽस्यास्तीति जवत् अत्यन्तं जवत् जवीयः । ईयमुनि कृते 'विन्मतोलेह' (पा० ५ । ३ । ६५) इति मनुष्यो लुक् । मननेजद्वेगवतोर्विरोधः । नैवम् निरुपाधिलेनामेजत् संकल्पनिकल्परूपान्तःकरणस्थोपाधेरनुवर्तनाजविष्टम् । देहस्यस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसंकल्पनं क्षणमात्राद्वतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् । मनसि दूरं गच्छत्यात्मचेतन्यावभासाः प्रथमप्राप्त इव पृथक्ते अतो मनसो जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एतत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्नुवन्तः । बहुरादिभ्यो मनो जवीयः । अतो मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमात्रमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः । अतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि प्रथममेव गच्छत् । 'कृश गतौ' व्योमव्यापित्वात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीत्येवमिवेकिनां प्रतिदेष्टुमनेकमिव प्रतिभासत इति भावः । यद्वा पूर्वं पूर्वमपि विद्यमानम् । अर्शत् 'रिश हिताया' रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशात् अर्शत् । धातोरिकारलोपश्छान्दसः । किञ्च तत् । तदः स्थाने यदो वृत्तिः । यदात्मतत्त्वं धावतो वृत्तं मच्छतोऽन्त्यान् मनोवानिन्द्रियादीनात्मविकक्षणान् अस्तेति अतीत्य गच्छतीव । कीदृशम् । तिष्ठत् स्वयमविक्रयमेव सद्रच्छतीव । मातरि अन्तरिक्षे भवति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्निवर्तयत्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्जोतानि श्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणमुत्क्रियाम्रकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चैष्टलक्षणाणि अप्रिभिनैषादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन् ब्रह्मणि सलेख दधाति विभजति धारयति वा । 'भीषासाह्रातः पवते औषो देति सर्वः' (तै० ब्रा० ८ । ८) इत्यादिभ्युतेः । सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्यदे निवर्तयत्येव ब्रह्मणि सलेख भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः कर्माणि आप्यन्ते आप्यन्ते सुखदुःखानि गानिहता आपः कर्माणि 'आप्नोतेह्लज' (षष्ठा० २ । ५९) इति क्प् धातोर्ह्लज । तानि कर्माणि

यज्ञहोमादीनि यस्मिन् दधाति स्थापयति 'स्वाहा वाते धाः' (८ । २१) इति समिष्टयजुषि वायुस्वलोकेः कर्माणि तावद्वायी स्वाप्यन्ते समष्टिरूपोऽसौ वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति । आगहोमदत्तादिकर्माणां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

पञ्चमी ।

तदेजति तन्नैजति तदुरे तदन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

उ० एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य अर्थेदानां कार्यरूपेणोद्दिशति । तदेजति अनुष्टुभस्तिस्रः । तदेव सर्वप्राणिरूपेणावस्थितं सत् एजति कम्पवद्भवति क्रियावद्भवति । तन्नैजति तदेव च न चलति स्थावररूपावस्थितं सत् । तदुरे तदेव च दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेणावस्थितम् । तत् उ अन्तिके । उः समुच्चये । तदेव च अन्तिके पृथिव्यादिरूपेणावस्थितम् । 'सर्वं अस्विदं ब्रह्म' इत्येतदर्थानायां ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य । तदेव च अत्र सर्वस्य प्राणिजातस्य विज्ञानपनरूपेणावस्थितं सत् अन्तर्मध्यत आस्ते । तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव च सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जनरूपेणावस्थितमास्ते । चेतनाचेतनरूपमनन्तं सर्वं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्या उपासनाया अधिराघनुचिन्तनं नास्तीत्येवं केचिदाहुः इदं ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

म० रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नाधातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति । तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति । अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीत्यर्थः । किञ्च तत् दूरे अविदुषामन्दकोट्याप्यप्राप्यत्वाद् दूरे इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे । विदुषामात्मत्वेन भावमानत्वाच्च केवलं दूरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरम्बन्तरे तदेव । अस्य सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोव्यापकत्वात् । अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । येषां पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिशति—तदेजति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वैजन्तुरूपेण स्थितं सत् कम्पते क्रियावद्भवति । तदेव च न एजति स्थावररूपावस्थं न चलति । तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण स्थितत्वात् । तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वाद् 'सर्वं अस्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ते विज्ञानपनरूपेण । अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् । चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः । एतदुपासितुरतिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इदं ब्रह्मप्राप्तेः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवतीयन्ते ब्रह्मैव सन्त्यहोपेति' इति श्रुतेः ५

षष्ठी ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मज्ञेयानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विभिकित्सति ॥ ६ ॥

उ० यस्तु । पुनश्चो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि आत्मज्ञेय अनुपश्यति । मध्येव सर्वाणि भूतान्पश्यति न मयातिरिक्तानि । अहमेव परं गच्छेति । सर्वभूतेषु चात्मानं अवस्थितं तज्जातिरिक्तं पश्यति । ततो न विचिकित्सति न संशये । एवं पश्यतो योगिनः परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्वानि भवन्ति विज्ञानधनानन्दैकत्वादिति अतो विचाराच्च विनिघतते ॥ ६ ॥

म० अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः सुमुखः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्वावरान्तानि चेतनानि आत्मन् । सतन्मा लब्ध्वा । आत्मनि एवानुपश्यति मध्येव सर्वभूतानि स्थितानि न मयातिरिक्तानीति पश्यति । आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मज्ञेयं पश्यतीत्यर्थः । अवमर्षः । अस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं सर्वप्रलयसाक्षिभूतचेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्वावरान्तानामहमेव ब्रह्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । तत्तत्समावेशनाच्च विचिकित्सति न संशये 'किं रोगापनयने संशये च' इति धातोः 'गुप्तिगुक्तिश्चः सन्' (पा० ३ । १ । ५) इति स्वार्थे सन्प्रत्ययः । आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वैः संदेहो भवत्यात्मानमेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न संदेहापकाश इति भावः । अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

उ० किंच । यस्मिन् अवस्थाविशेषे । सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि । आत्मैव अभूत् संभवन्ति । विज्ञानतः 'आत्मैवेदं सर्वं' । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यविचारेण विघटविज्ञानस्य । तत्र अवस्थाविशेषे कृतचेतसो योगिनः कः मोहः कश्च शोकः न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । शोकमोहौ ह्यपरिज्ञातत्वस्य भवतः । हेतुगर्भं विशेषणमाह । एकत्वमनुपश्यतः सर्वाणि भूतानि ज्ञायतः ॥ ७ ॥

म० इममेवार्थमन्यो मन्त्रो नदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विज्ञानतः 'आत्मैवेदम्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यविचारेण वृत्तपरमार्थस्य ततः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादस्यैव संवृतः । तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं मग्नोपममात्मैकत्वं पश्यतः जानतः को मोहः कः शोकश्च । अविद्याकार्ययोः शोकमोहयोरसंभवासकारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद्य इति भावः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

स पर्यगात् शुक्लकर्मकायमन्त्राविरम् शुद्धमपापविद्धम् । कृविमैनीषी परिभूः स्वयंभूयां धातभ्यतोऽर्थान्वयद्वाच्छाशुवीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

उ० स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ये स पर्यगात्परिगच्छति शुक्लं शुक्लं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिम् । अकार्यं न विघते कायः शरीरं यस्य स तथोक्तः । अमर्षं कायरहितत्वादेव । अन्नाविरं खापुरहितमकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टम् । अकार्यममर्षमन्त्राविरमिति पुनरुक्तान्वयभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इत्यशेषः । इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अध्यात्मोपासनायुक्तस्य फलमाह । यश्च कविः कान्तदुःखैः मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविता विज्ञानबलारब्धभूः स्वयं ज्ञानबलाद्ब्रह्मरूपेण भविता सः याधातभ्यतोऽर्थान्वयद्वायथास्वरूपमर्थान्विहितवान् स्वतस्त्वस्मिंसंयन्धैर्यैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समान्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च कर्म कृतवान् । ननु कर्मजात्यालोकः कर्मवान्भवति । सत्यम् । आत्मसंस्कारकं तु कर्म ब्रह्मभावजनकं स्यात् । तस्मात्सोपि गच्छति शुक्लकर्मकायं ब्रह्म इति ॥ ८ ॥

म० एवंभूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् । शुक्लं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकार्यं न कायः शरीरं यस्य तत् । अकार्यत्वादेवाग्रगण्यतम् । अन्नाविरं न विद्यन्ते आवाः शिरा यत्र तदन्नाविरं आपुरहितम् । अकार्यत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टम् । अकार्यममर्षमन्त्राविरमिति पुनरुक्तिर्धातिशयद्योतनाय । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निर० १० । ४२) इति वाक्योक्तः । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह । य ईदृश उपसक्तः स शाश्वतीभ्यः समान्यः निरन्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये याधातभ्यतः याधातयानाभो याधातभ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान् व्यदधाद्विहितवान् । स्वतस्त्वस्मिंसंयन्धैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः । कविः कान्तदुःखैः मनीषी मेधावी । परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानबलारब्धः स्वयंभवतीति स्वयंभूः ब्रह्मरूपेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्लकर्मकायमित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । एतस्या ऋचोऽर्थान्तरं यथा । योऽयमतीतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नमोऽस्तुत्येव व्याप्नोति । व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समान्यः संवत्सरास्त्रयोऽभ्यः प्रजापतिभ्यो याधातभ्यतः यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान्कतव्यवसायान् स्वयंभात् । यथासुर्यं व्यमजदित्यर्थः । स कीदृशः । शुक्लमित्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुल्लिङ्गे नेतव्यानि । शुक्लः शुद्धो दीप्तिमान् । अकार्योऽशरीरः । लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अमर्षोऽहतः । अन्नाविरः शिरारहितः । अग्रणोऽन्नाविर इति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धो निर्मलः । अपापविद्धोऽपमोदिवर्जितः । कविः सर्वदृक् 'गान्धर्वास्तोऽस्ति इष्ट' इति ध्रुवे ।

मनीषी मनस ईषिता सर्वशः । परिभूः परि सर्वेषामुपरि
भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति
प्रबोधपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्य
हिरः सर्वे कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो
भूय इव ते तमो य उ संभूत्या रताः ॥ ९ ॥

उ० इत उत्तरमुपासनामन्त्राः शोच्यन्ते । अन्धं तमः
षडनुष्टुभः । लोकापतिकाः प्रस्तुय निन्द्यन्ते । येषामेतद्-
शनम् । जलबुद्बुदवज्जीवाः । मद्दशक्तिवद्विज्ञानमिति । अन्धं
तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । मृतस्य सतः पुनः संभवो
नास्ति । अतः शरीरप्रहणादस्माकं मुक्तिरेव । नहि विज्ञा-
नात्मा कश्चिदनुच्छिन्तिप्रमोक्षि यो यमनियमैः संबध्यते ।
पूर्वं ये उपासते ते अन्धं अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ततो
भूय इव ते तमः । ततोपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते तमः
प्रविशन्ति ये उ । उकारः कर्मोपसंहराधीयः । ये संभूत्या-
मेव रताः । आत्मैवास्मि नान्यत्किंचिदस्तीत्ययमभिप्रायः ।
कर्मपराश्रुत्या तत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंभव इत्ययम-
भिप्रेत्य स्वबुद्धिमद्भुता विभावयन्तः आत्मज्ञान एव
रताः ॥ ९ ॥

म० अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते षडनुष्टुभः । यमनि-
यमसंबन्धवान्निज्ञानात्मा कश्चिक्कालि जलबुद्बुदवज्जीवाः मद्दश-
क्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तुय निन्द्यन्ते । ये
नराः असंभूतिसंभवमुपासते मृतस्य पुनः संभवो नास्ति अतः
शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ये अन्धे तमोऽज्ञानलक्षणं
प्रविशन्ति । ये उ ये च संभूत्यामेव रताः संभवत्यस्या इति
संभूतिरात्मा तद्वैराग्याः कर्मपराश्रुत्याः स्वबुद्धिलाघवमज्ञा-
नाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्मि नान्यत् कर्मादीनि कर्म-
काण्डज्ञानकाण्डयोः संबन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः । ते
नराः ततोऽज्ञानतमसो भूय इव । इवशब्दोऽनर्थकः । बहुतरं
तमोऽज्ञानं विशन्ति । अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । अकुना
व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिन्नीयया प्रत्येकं निन्द्योच्यते ।
संभवत्वं संभूतिः कार्यस्योत्पत्तिः तस्या अस्या असंभूतिः प्रकृतिः
कारणमव्याकृतास्यं तामसंभूतिमव्याकृतास्यां प्रकृतिं कारण-
मविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तदनु-
हयमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति । ये संभूत्या
कार्यवद्वाणि हिरण्यगर्भास्ते रताः ते तत्तत्संसारं भूयो बहु-
तरमेव तमः प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

दशमी ।

अन्यदेवाहुः संभवादुन्यदाहुरसंभवात् । इति
शुद्धम धीराणां ये नृस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

उ० अन्यदेव । अन्यदेव कर्तुं आहुः संभवात् संभव-
परिज्ञानात् । अन्यच्च आहुः फलम् संभवपरिज्ञानात् । इति
एवं शुद्धम श्रुतवन्तो वयम् धीराणां वचोसि । ये धीराः ना
अस्माकम् । तत् ब्रह्म विचक्षिरे आकृषातवन्तः ॥ १० ॥

म० अधोभयोपासनयोः समुच्चयकारणमवयवबलमेव-
माह । संभवात्संभूतेः कार्यप्रमोपासनात् अन्यदेव पृथगेवा-
ग्निमायैर्धर्मलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथा असंभ-
वात् असंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव बलमुक्तम् ।
अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फल-
माहुः इत्येवंविधं धीराणां विदुषां वचः शुद्धम वयं श्रुतवन्तः ।
ये धीराः नोऽस्माकं तत् पूर्वोक्तं संभूत्यसंभूतमुपासनाकर्तं
विचक्षिरे व्याकृषातवन्तः ॥ १० ॥

एकादशी ।

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

उ० संभूतिं च समन्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं
ब्रह्म । विनाशं च विनाशि शरीरं च । यः योगी तदुभयं
वेद जानाति । सह एकीभूतम् । शरीरप्रहणेन शानोत्पत्ति-
हेतूनि कर्मणि करोति । सः विनाशेन । विनाशिना शरी-
रेण । मृत्युं तीर्त्वा उच्यते । संभूत्या आत्मविज्ञानेन । अमृ-
तमश्नुते । असृतत्वमश्नातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

म० संभूतिं सर्वजगत्संभवेकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विन-
शोऽस्यास्तीति विनाशः अशंआदित्वादनुप्रत्ययः । विनाशधर्मैकं
शरीरम् । तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं नो योगी सह एकीभूतं
वेद जानाति । देहभिन्नोऽहं देहीवासे कर्मवशादिति ज्ञात्वा
शरीरेण शानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्मणि करोतीत्यर्थः । स
विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वाऽन्तराण्युद्धि संवाद्य
संभूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति । अस्या ऋचोऽर्थो-
न्तरम् । यथा । संभूतमुपासनपारेकपुरुषार्थज्ञातसमुच्चय एव
युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वये अवर्णलोपो दृष्टव्यः पृथो-
दरादित्वात् । अन्यदाहुरसंभवादित्युक्तेः । संभूतिमविनाशं च
व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद । उभयमुपास्य इत्यर्थः ।
स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैर्धर्ममधर्मका-
मादिशेषजातं च तीर्त्वातिष्ठत्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासनेना-
मृतं प्रकृतिकललक्षणमश्नुते ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो
भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १२ ॥

उ० अन्धं तमः अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ये
अविद्यां स्वर्गाद्यर्थानि कर्मणि उपासतेऽनुतिष्ठन्ति । ततो
भूय इव ते तमः । ततोपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते

तमः प्रविशन्ति । ये उ ये पुनः । विद्यायामेव रताः आत्म-
ज्ञानं पवाकृतकर्माणो रता मराः ॥ १२ ॥

म० ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव विजीविषन्ति
तान्प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिन्धया प्रत्येकं निन्दो-
च्यते । विद्याया अन्त्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामभि-
होत्रादिलक्षणां केवलासुपासते स्वर्गादीनि कर्माणि केवलमनु-
तिष्ठन्ति ते अन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति । संसार-
परम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । तत्तत्समादन्धात्मकात्मसो भूय इव
बहुतरमेव तमः ते प्रविशन्ति । ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने
देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हित्वा कर्माकरणे प्रत्युपायोत्प-
रान्तःकरणशुद्धभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः । इति
शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥

उ० अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः विद्यायाः । आत्म-
ज्ञानादन्वय आहुः अविद्यायाः । कर्मण इति शुश्रुमेत्यादि-
व्याकृतात् ॥ १३ ॥

म० तयोः फलमैदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलम-
न्यदेवाहुरमुत्तरूपम् । अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोक-
मन्यदेवाहुः । धीराः । 'कर्मणा पितृलोको विद्याया देवलोक'
इति श्रुतेः । ये धीराः धीमन्तः आचार्याः मोऽस्मभ्यं ज्ञानं
कर्म च विचक्षिरे व्याकृत्युः । तदुक्तमित्येवं धीराणां वचः
शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

विद्यां चाविद्यां च वस्तुद्वेदोभयं सह । अवि-
द्याया मुत्सुं सीत्वा विद्यायामृतमभुते ॥ १४ ॥

उ० विद्यां च आत्मज्ञानं च अविद्यां कर्म च वस्तुदु-
भयं वेदं जानाति सह एकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य
गुणभूतम् अथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं च एकीकृत्य अविद्याया
कर्मकाण्डेन मुत्सुं सीत्वासीत्यर्थे कृतकृत्यो भूत्वा विद्याया
वस्तुपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमभुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

म० समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानं अविद्यां कर्म च तदु-
भयं विद्याविद्याकर्म द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन
पुरुषेणानुष्ठेयं जानाति । कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः ।
मोऽविद्यामिहोत्रादिकर्मणा मुत्सुं स्वाभाविककर्मज्ञानं मुत्सु-
ब्धकार्यं सीत्वासीत्यन्तःशुद्धा कृतकृत्यो भूत्वा विद्याया देवता-
ज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमभुते प्राप्नोति 'तद्वि अमृतमुच्यते
यदेवतात्मगमनम्' इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

वायुरनिर्लभमुत्तमवेदं भस्मान्तुष्ट शरीरम् ।
ओ३म् क्रतो स्मर क्रिवे स्मर कृतष्ट स्मर ॥ १५ ॥

उ० इदानीमित्यं कृतप्रबोधोपासनस्य योगिनः शरीरपा-
तोत्तरकाले यज्ञवति तदाह । वायुरनिर्लभम् । वायुप्रवृत्तिमि-
न्द्रियाभ्येकादश महाभूतानि पञ्च जीवात्मैकः एवं सप्तदश-
कलिशोपलक्षणार्थम् । वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमा-
पद्यते अमृतं परं ब्रह्म तद्वि तद्विज्ञाप संपद्यते । अपेक्षं
स्थूलशरीरं कीदृशं तदा भवति । भस्मान्तं भस्मैव भवति
कृतप्रबोधजनकत्वात् । इदानीं योगिनः आलम्बनभूतमक्षरं
कथ्यते । ॐ इति नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीम-
न्तकाले योगी स्मरणं करोति । क्रतो स्मर । योऽग्निर्वि-
द्ययादारभ्य परिचरितः सः मनःशास्त्ररूपेणावस्थितः संशो-
च्यते । हे क्रतो, मां स्मर इदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य
काल इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः संशोध्यते । क्रतो स्मर
क्रिवे स्मर ह्युक्तं लोकाय स्मर । कृतं स्मर मया यत्कृतं
तस्मै स्मर ॥ १५ ॥

म० अथ कृतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । हे
यजुषी । अथेदानीं परोप्यतो मम वायुः प्राणः । वायुप्रवृत्तिं
सप्तदशकलिशोपलक्षणार्थम् । सप्तदशात्मकलिङ्गरूपः प्राणो-
ऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाधिदैवतरुपं सर्वोत्तमकममृतं सूत्रात्मानम-
निलं वायुं प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः । 'वायुर्वीजं गीतमं
सर्वं वायुना गीतमं सूत्रेणैदं सर्वं' संदध्यम् (बृह० मा० ०
३ । ५ । ६) इति श्रुतेः ज्ञानकर्मसंस्कृतं लिङ्गमुत्कामलित्यर्थः ।
अथ इदं स्थूलं शरीरमस्मीं हुतं सत् भस्मान्तं भस्मरूपं भूयात् ।
भस्मान्तः स्वरूपं यस्य तत्कृतप्रबोधजनकत्वात् । अथ योगिनोऽल-
म्बभूतमक्षरमुच्यते । ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा ।
अस्य ब्रह्म ऋषिः गायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता वेदारम्भे
होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु नैमित्तिकेष्वपि कर्मसु विनि-
योगः । ओप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकप्रकार्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते ।
हे ओम्, हे क्रतो संकल्पात्मक, स्मर यन्मम सततं तत्सर्वं
कालः प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर । यत्सं ब्रह्मचर्यं गार्हपत्यं च मया
परिचरितत्वात् स्मर । क्रिवे स्मर कथ्यते भोगायेति ह्युप लोकाः
तस्मै स्मर । जघादेश आपः 'छन्दस्युभयथा' इति पदान्त-
त्वात् । मयास्मै अगं लोको दातव्यस्तस्मै ह्युक्तं लोकाय स्मर ।
कृतं स्मर यन्मया बाल्यप्रवृत्त्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । स्मरेत्य-
स्मात्प्रतिरादरार्थं । 'क्रतो इत्यादि त्रिभिर्पुत्रिर्भरन्ते यज्ञान्वोगी
स्मारयति' (अनु० ४ । ९) इति बाल्यायनः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्रे नयं सुपथा राये अस्मान्निश्चानि देव
व्युनानि विद्वान् । व्युद्योच्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिषां
ते नमःउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

उ० अग्रे नय । हे अग्रे, नय सुपथा देवयानेन मार्गेण
राये मुक्तिलक्षणां धनायासान् विद्वानि सद्योमि । देव
दानादिगुणयुक्त, व्युनानि प्रजानानि विद्वान्ज्ञानानः व्युद्योचि

पृथक्कुरु च अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणं प्रतिबन्धकमेतः पापम् ।
यतो भूयिष्ठा ते नमः। किं विधेम बहुतरां तव नमस्कारोक्तिं
कुर्मः । व्याख्यातावाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

म० पुनरन्येत मन्त्रेणाद्याह्यं ब्रह्मप्रति योगी मार्गं
याचते । अगस्त्यदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् (अ० ५ । क० ३६) ।
व्याख्यातापि विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त
हे अग्ने, अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नभः ।
सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । गतागतलक्षणैर्न
दक्षिणमार्गेण निर्विशोऽहम् अतोऽग्रे, तां याचे पुनर्गमनागम-
नवर्जितेन शोभनेन पथान्मात्कर्तुमफलविशिष्टाग्रम् । किमर्थम् ।
राये धनाय मुक्तिरक्षणाय । कर्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविध-
स्त्वम् । विधानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रशान्तानि वा विद्वान्
जानन् । किंच जुहुराणं । 'हुच्छां कौटिल्ये' शानन्ति जुहोत्या-
दित्तेन रूपम् । कुटिलं प्रतिबन्धकं तृणताम्रकमेतः पापमस्मात्
अस्मत्तः सक्तादात् युगोधि पृथक्कुरु नियोजय । माशयेत्यर्थः ।
'यु मिश्रणमिश्रणोः' आदित्यास्त्यलोपद्वित्वे छान्दसं हेतित्वम् ।
ततो विष्टुदा वयं ते सुभ्यं भूयिष्ठा बहुतरां नमः। किं नमस्का-
रवचनं विधेम कुर्वाम । इदानीं सपापत्वात्तव परिचर्यां कर्तुं
न शक्नुमस्तत्तत्तया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण तां
परिचरेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

हिरण्यमेव पात्रेण सत्यस्वार्पितं सुखम् । योऽसा-
वादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥ १७ ॥
ओ३म् खं ब्रह्म ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उ० इदानीमादित्योपासनमाह । हिरण्यमेव । यद्यपि
हिरण्यवरूपेण पात्रेण येन सौख्यमयेन पात्रेण । पिबन्त्यस्मि-
न्निवस्तिताम् रसान् रश्मय इति पात्रं मण्डलं तेन पात्रेण
मण्डलेन सत्यस्वाविनाशिनः पुरुषस्य अपिहितमन्तर्हितम् ।
मुखं शरीरम् । तथापि यः असौ आदित्यः पुरुषः योगिभि-
रुपलब्धते । सः असौ अहम् अस्मि । एतां चोपासनां
कुर्यात् ॥ १७ ॥ ॐ खं ब्रह्म । ओमिति नामनिर्देशः । आकाश-
स्वरूपं ब्रह्म ध्यायेत् आत्मत्वेन । नन्वेतेन आकाशः चेतन
आत्मा । तथाच 'विज्ञानमात्रन्दं ब्रह्म' इति सच्चानन्दप्र-
तिपादकं वाक्यम् । 'स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवति'

१ दशाध्याये समाख्यातानुवाकः सर्वसंस्काराः । शर्वदशानु-
वाकाश्च नवान्ते च मनीषिभिः ॥ सप्तपष्ठिभित्तौ शेषाः संज्ञे
द्विपष्ठित्वा । अथ पृथोपपञ्चाशत्पञ्चविंशतिषु स्मृताः ॥
शुक्तिषु तु विधेया एकादश मनीषिभिः । पृथोक्त्य समाख्यातं
विशुद्धं अपिच मत्तम् ॥

इत्युपक्रम्य 'अथ ये शर्तं प्रशापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्म-
लोक आनन्दः' इति । तथा सर्वनियन्तृत्वं दर्शयति 'एतस्य
वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी' इत्युपक्रम्य 'आकाशविधौ विधुते
तिष्ठतः' इत्यादि । तथा सर्वेशत्वं दर्शयति । 'यद्वा एतम-
क्षरं गार्गी अदृष्टं द्रष्टुं' इत्यादि । तथा सत्यसंकल्पपादपोऽस्य
गुणाः श्रूयन्ते 'सत्यसंकल्पः सत्यधृष्टि' रित्यादि । यद्येवं
तर्हि एतदे तदक्षरं गार्गी अस्मिन्वा आकाश ओतश्च प्रोत-
श्चेति ओतप्रोतसामान्याद् आकाशेनैवेतद्रूपं ब्रह्माभिहितं
स्यादिति । अयमेव च ब्रह्माभिहितं स्यादिति अयमेव च
ब्रह्मविरसिद्भान्तः ॥

इति उवटकुतौ मन्त्रभाष्ये चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४० ॥

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रदास्यस्य स्तुतुना ।

उवटनं कृतं भाष्यं पद्मवाक्यैः सुनिश्चितं ॥ १ ॥

कृष्णार्दीश्व नमस्कृत्य अवन्त्यामुवटोऽवसन् ।

मन्त्राणां कृतवान्भाष्यं सहैर्भोजे प्रशासति ॥ २ ॥

म० पुनरादित्योपासनमाह । उणिक् यजुर्दयान्ता 'उणिक्
विपादान्त्यो द्वादशक' इति वचनात् । हिरण्यमग्नेव हिर-
ण्यं ज्योतिर्मेव यत् पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो
रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोक्षणेण मण्डलेन सत्यस्यादित्य-
मण्डलस्यस्वाविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाच्छादितं
वर्तते । तथापि यः असौ प्रलम्बः आदित्ये रविमण्डले पुरुषः
पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समन्तमिति वा
पुरुषः पुरिष्ठयनात् स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रलम्बः कार्य-
कारणसंघातप्रविष्टोऽहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः ।
ओम् खं ब्रह्मेति यजुषी । ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं
मध्योत्थाकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् (अनु० ४ । १) । यद्यपि
ब्रह्म चेतनमाकाशरूपचेतनमाश्वानेकदेशे सादृश्यम् । ननोव-
द्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः । सर्वमण्डलस्थः पुरु-
षोऽहमेवेत्यनेन चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र विद्याशब्देन
किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा । अमृतमश्रुत
इत्यत्र अमृतशब्देन साह्यान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा ।
माद्यः । विद्याकर्मणोर्वस्तुहेदोमय' सहेति समुच्चयानुपपत्तेस्त-
योर्विरोधात् विद्योत्तरतौ तदाभयेऽविद्यानुत्पत्तेः । बहिरुक्तः प्रका-
शवेति ज्ञानोत्पत्तौ क्षीतोऽग्निरप्रकाशवेति अविद्योत्पत्तिर्न संभ-
वति नापि संशयोऽज्ञानं वा 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदि-
जानतः । तत्र को मोहः कः शोकः' इत्युक्तत्वात् । किंच विद्या-
शब्देन परमात्मविद्याग्रहणे अग्ने नयेति सुपथमाचनमनुपप-
न्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षितमिति दिक् ॥

श्रीमन्महाभरतकृते वेददीपे मनोहरे ।

व्यरमचरमोऽध्यायः परमात्मानिरूपकः ॥ ४० ॥

शुक्लयजुर्वेदस्य मन्त्रभाषाः समाप्तः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

सभाप्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि ।

वेदपारायणविधिः ।

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ स्वण्डिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमा-
धाय संपरिस्तीर्षाज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति अग्नये
सोमायेन्द्राय विधेभ्योदेवेभ्यः ऋषिभ्य ऋग्यजुः
सामभ्यः ब्रह्मायै प्रज्ञायै मेधायै धारणायै श्रियै हियै
सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डकपये सोमाय काण्डकपये
अग्नये काण्डकपये विधेभ्योदेवेभ्यः काण्डकपिभ्यः संहि-
ताभ्यो देवताभ्य उपनिषज्यो वाजिकीभ्यो देवताभ्य उपनि-
षज्यो वासुकीभ्यो देवताभ्य उपनिषज्यो हव्यवाहाय विधेभ्य
ऋग्यजुःभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा
व्याहृतिमिश्र पुनः परिपिबति । समासे चैता यजुषा तर्पे-
यति । पूर्वसुवेदस्य काण्डकप्यादिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां
स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गुत्समदाय विश्व-
मित्राय वामदेवायाऽग्नये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौतमाय
वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानिभ्यो देवताभ्यः क्षुद्रसूकेभ्यो
महासूकेभ्यो महानाप्तीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य
संततमधीयीतेत्याह भगवान्ब्रह्मापनः । इति वेदपाराय-
णोपक्रमविधिः ॥ ॥ अथ वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठापनादि-
प्रकारः ॥ तीर्थे देवालये गेहे प्रज्ञास्ते सुपरिष्कृते । कलशं
सुरवं तत्र मुनिर्निर्गच्छं विभूषितम् । पुष्पपल्लवमालाभिज-
न्दनैः कुङ्कुमादिभिः । सुचिकामिश्र संमिश्रवेदिमध्ये न्यसे-
त्ततः । पञ्चाशदग्निः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पञ्चान्मुखस्थितः ।
स्थापितः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः । वस्त्रजान्वाकृतिं
दण्डमुत्तराग्रीः कुशैः कृतम् । ब्रह्मोपधाने दत्त्वा तं ततः स्व-
स्त्वयनं पठेत् । प्रतिष्ठां कारयेत्पञ्चापूजाद्व्यमधोच्यते ।
यज्ञोपवीतनैवेद्यवस्त्रचन्द्रकुङ्कुमैः । सारूपदीपताम्युल्लेख-
तैश्च पितृमहम् । ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्र-
जयेत् । उपन्यासश्च संपूर्णो यथापाठं पठेत्ततः । इति
वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठापनादिप्रकारः ॥

अनश्रत्पारायणविधिः ।

श्रीः ॥ अथातोऽनश्रत्पारायणविधिं व्याख्यास्याम आसमा-
तेर्नामीमात् यथाशक्ति वायः पयः फलाम्भोद्नं वा हविष्य-
मत्वं युक्त्वा तदा शेषमधीयीत । ग्रामाद्याधीमुदीचीं
वा दिशमुपगम्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येभ्यं प्रज्ञायाज्येनै-
ताभ्यो देवताभ्यो जुहोति अग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये
बृहस्पतये विधेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्य ऋग्यजुः

श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतये अनुमतये श्रियै
हियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डकपये सोमाय काण्ड-
कपये विधेभ्योदेवेभ्यः काण्डकपिभ्यः संहिताभ्यो देव-
ताभ्य उपनिषज्यो वाजिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषज्यो वासु-
कीभ्यो देवताभ्य उपनिषज्यो हव्यवाहाय विधेभ्य ऋग्यजुःभ्य
अनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृति-
मिश्र पुनः परिपिबति । समासे चैता यजुषा तर्पयति । पूर्व-
सुवेदितां काण्डकप्यादिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने श-
तर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गुत्समदाय विश्वमित्राय वामदेवाया-
ग्नये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः
पावमानिभ्यः क्षुद्रसूकेभ्यो महानाप्तीभ्य इति । ततो
वेदादिमारभ्य संततमधीयीत नास्थान्तरानभ्यायो नास्थान्तरा
जननमरणे अशुची नान्तरा व्याहरेन्नान्तरा विरमेद्या-
वन्तमधीयीत । यद्यन्तरा विरमेद्वाप्याणामास्मानाभ्य
प्रणवं वा प्रणिधाय यावत्कालमधीयीत । ततः सर्वं निशो
निशान्तरं संग्रामारण्यसलिलं प्रलोप्य परिदध्यात् । आदावन्ते
च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणादानं च दद्यात् । परातेन विधिना
वेदमधीयीत स ततः पूतो वेदो भवति मनःशुद्धश्च भवति
द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्मिश्र भोजन इहाधीते अनुतेभ्यः
प्रमुच्यते विभिर्बहुभ्यः पातकोपपातकेभ्यः शृङ्गायां रेतः-
सिक्त्वा गङ्गासु निमज्जंश्च भवति । चतुर्भ्यः शृङ्गाभ्यो-
जनात्तत्सेवनात्तस्त्रीसेवनाच्च पञ्चभिरवाग्यवाजनात्पूतो
भवति । अग्राह्यग्रहणाद्वाग्रहणादभ्यासोपासनाच्च पञ्चिर्वा-
हणस्य लोहितकरणात्स्त्रीलोहितकरणात्पशुहननात्सुवर्णसेवा-
त्पतिसंप्रयोगाच्च सप्तभिः प्राजापत्यानां हीनाचरणात् । व-
शोपवेधनाच्च अष्टभिश्चान्द्रायणस्यान्तरानाचरणात्तत्तत्परा-
माद्रजस्वलागमनाच्च नवभिः सुरापानाच्च द्वाभिरश्रोत्रियवा-
जनात् असोमपानात् अन्वायतश्च एकादशभिर्ब्राह्मणहनना-
द्भर्तृहननाद्दशभिः पूर्वजन्महेजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते
स्वर्गलोकं गच्छति पितृन्स्वर्गलोकं गमयति अग्निष्टोमादी-
न्कृत्व्यजति तैः ऋतुभिरिष्टं भवति । वेदाप्यायी सदैव
स्याद्यथा हि सत्यवाक्शुचिः । यं यं कामयते कामं तं तं
येदेन साधयेत् । असाध्यं नास्ति यत्किंचिद्ब्रह्मणो हि फलं
महत् ब्रह्मणो हि फलं महदिति । समासे यजुषा तर्पय-
तीति । वेदपारायणे समासे पूता देवताः पूर्वोक्ता
अग्निसोमाद्यायजुषा तर्पयति यजुर्वेदपारायणे तस्य वेदस्य
प्राधान्यमुच्यते । यद्यवा सूर्यादिव्याहृतिचतुष्टयारमकं यजुः-
शब्देन गृह्यते तेनैतदुक्तं भवति । सूर्योर्वास्तर्पयामीत्यनेन
प्रकारेण तर्पयित्वा अग्निसोमादीन्तर्पयेदिति । नास्थान्तरा

जननमरणे अशुची इति । नाशुचिहेतुभूते इत्यर्थः । नान्तरा
व्याहरेदिति । उपक्रान्तवेदपारायणमध्ये न व्याहरेत्तथाप्यप-
येत् तथा लौकिकवचनमपि न ब्रूयात् । विहितं नित्यनैमि-
त्तिकं कर्मानुपयुक्त्वा वक्ति न कुर्यादित्यर्थः । निशानिदान्तरं
संक्रान्ताप्यसलिलं लोप्य परिदध्यादिति लोप्य छित्वा परि-
हाचं वर्जयित्वेत्यर्थ इति यावत् । परिध्यात् समापयेत् । निशा-
न्तरं निशीथः संध्या वा । सलिलं वृद्धिदकसनीपभूमिका
वा । निशादिकालान्देशाश्च वर्जयित्वा समापयेदित्यर्थः ।

सततः पृतो वेदो भवतीति । वेदो भवति वेदात्मको भवति
उत्कृष्टज्ञानवान्भवेदित्यर्थः । द्वाभ्यां पारायणाभ्यां क्षरिभ-
धेति । क्षरिभः पावमानाभिः पारायणद्वयं पावमानयश्च
मिलित्वोक्तफलाय कल्प्यते इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र पारायणद्वयं
गङ्गास्नानं च मिलित्वा साधनम् । निमज्जंश्च भवति पृतो
भवतीत्यर्थः । प्राज्ञापत्त्यानाचरणं प्रक्रान्तप्राज्ञापत्त्यानामनु-
ष्ठानं एवं चान्द्रापणस्यानाचरणं । यज्ञोपवेधनं यज्ञविनाशः ।
इत्यनन्तरपारायणविधिः ॥

याज्ञवल्क्यशिक्षा ।

श्रीः ॥ अथातस्त्रैस्त्रयलक्षणं व्याख्यास्यामः । उदात्तब्राह्म-
दात्तश्च स्वरितश्च तथैव च । लक्षणं वर्णमपि ध्यामि दैवतं
स्थानमेव च ॥ १ ॥ शुक्लमुचं विजानीयाद्रीचं लोहितमु-
च्यते । इषामं तु स्वरितं विन्वादिभ्यमुच्यते दैवतम् ॥ २ ॥
नीचे सोमं विजानीयात्स्वरिते सविता भवेत् । उदात्तं
प्राज्ञाणं विन्वादीचं क्षत्रियमुच्यते ॥ ३ ॥ वैश्यं तु स्वरितं
विन्वाद्वाजराजमुदात्तकम् । नीचं गौतममित्याहुर्गौर्यं च
स्वरितं विदुः ॥ ४ ॥ विन्वादुदात्तं गायत्रं नीचं वैष्टभमु-
च्यते । जागतं स्वरितं विन्वादत् एवं नियोगतः ॥ ५ ॥
गान्धर्ववेदे ये प्रोक्ताः सप्त पञ्चादयः स्वराः । त एव
वेदे विशेषाख्य उच्चादयः स्वराः ॥ ६ ॥ उच्चौ निपादगा-
न्धारी मीचा ऋषभधैवतौ । शेषास्तु स्वरिता जेषाः पद्-
जमध्यमपञ्चमाः ॥ ७ ॥ पद्मजो वेदे सिङ्गण्डः स्वाटपमः
स्यादजामुक्ते । भवा रम्भन्ति गान्धारं कौञ्जाश्चैव तु मध्य-
मम् ॥ ८ ॥ कौण्डिलः पञ्चमो जेषो निपादं तु वदेद्वज्रः ।
आश्वश्च धैवतो जेषः स्वराः सप्त विधीयते ॥ ९ ॥ निमे-
धमात्रः कालः स्याद्विद्युत्कालस्तथापरे । अक्षरात्पुस्त्ययोगाच्च
मतिः स्यात्सोमशर्मणः ॥ १० ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशात्क-
निका वध दृश्यते । अणवस्तु तु सा मात्रा मात्रा च चतु-
राणवा ॥ ११ ॥ मानसे चाणवं विन्वात्कण्ठे विन्वाद्दि-
रावणम् । त्रिराणवं तु जिह्वाग्रे निःसृतं मात्रिकं विदुः ॥ १२ ॥
अक्षग्रहे तु कालः स्यादर्धमात्रा विधीयते । पदयोरन्तरे
काल एकमात्रा विधीयते ॥ १३ ॥ ऋचोर्धे तु द्विमात्रः
साधिसात्रः स्यादगन्तके । रिक्तं तु पाणिमुत्क्षिप्य द्वे मात्रे
धारयेदुधः ॥ १४ ॥ एकमात्रो भवेद्भस्त्रो द्विमात्रो दीर्घ
उच्यते । त्रिमात्रस्तु द्वौ जेषो व्यञ्जनं आर्धमात्रकम् ॥ १५ ॥
विदुतौ चावसाने च ऋचोर्धे च तथापरे । पदे च पादसं-
स्थाने शुन्वहृस्त्वं विधीयते । प्रणवं तु द्वुवं कुर्याद्व्याहृतीमां-
तुका विदुः ॥ १६ ॥ वापस्तु वदते मात्रा द्विमात्रा वाच-
सोऽवधीत् । शिबी वदति त्रिमात्रा मास्त्राणामिति संस्थितिः
॥ १७ ॥ वर्णां जातिश्च मात्रा च गोत्रं छन्दश्च देवतम् ।
पूतसर्वं समाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ १८ ॥ हस्ती

तु संवती धार्यौ जानुन्यामुपरि स्थितौ । गुरोरनुभ्रतं कुर्यात्पटशान्धमतिर्भवेत् ॥ १९ ॥ ऊरुभागे तृतीये तु करं
विन्वस्व दक्षिणम् । प्रसन्नमानसो भूत्वा किञ्चिद्विभ्रमभो-
मुखम् ॥ २० ॥ प्रणवं प्राह प्रमुक्षीत व्याहृतीस्तदन्तरम् ।
सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान्तमारभेत् ॥ २१ ॥
कुर्मोऽज्ञानीय संहस्य चेष्टां दष्टिं ददं मनः । स्वस्थः प्रशान्तो
निर्भोको वर्णानुच्चारयेद्बुधः ॥ २२ ॥ नाम्बाह्नवाच्च निर्ह-
न्याच्च गायत्रैव कम्पयेत् । यथैवोच्चारयेद्गर्वास्तधैवैतान्य-
मापयेत् ॥ २३ ॥ निवेदनं दष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्त-
येत् । सममुच्चारयेद्गर्वात्तस्येन च मुत्तेन च ॥ २४ ॥ स्वरश्चैव
तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपज्जवेत् । हस्तभ्रष्टः स्वरभ्रष्टो न वेदः
फलमश्नुते ॥ २५ ॥ न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुना-
सिकः । गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ २६ ॥ प्रहृ-
तिर्पल्य कल्पाणी दन्तद्वौ वल्ल शोभनी । प्रगल्भश्च विनीतश्च
स वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ शङ्कितं भीतमुद्वृष्टमध्यक्त-
नुनासिकम् । काकस्वरं मूर्ध्निगतं तथा स्थानविवर्जितम्
॥ २८ ॥ विस्वरं विरसं चैव विक्षिप्तं विषमाहृतम् । व्या-
कुलं तालुहीनं च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥ २९ ॥ संहितासार-
बहुलः पदसंज्ञासमाकुलः । क्रमसंधिसमाकीर्णो दुस्सरो
मज्जसागरः ॥ ३० ॥ ऋक्संहितां विरम्यस्व वसुपां वा
समाहितः । साज्ञां वा सरहस्यां च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१ ॥
संहिता नयते सौर्यं पदं च शशिनः पदम् । क्रमश्च नयते
सूक्ष्मं वत्पदमनाममम् ॥ ३२ ॥ कालिन्दी संहिता जेषा
पदयुक्ता सरस्वती । क्रमेणावर्तयेद्ब्रह्मा षोडशोष्णी तु ना-
म्यथा ॥ ३३ ॥ यथा महाह्रदं प्राप्य क्षितौ लोष्टो विन-
श्यति । एवं हुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ ३४ ॥
आज्ञपालाशविल्वानामपामार्गक्षिरीययोः । वायस्यतः प्रातरु-
ध्याय भक्षयेदन्तधावनम् ॥ ३५ ॥ सदिग्धश्च कदम्बश्च करवीर-
रकरजकौ । पूते कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणस्तु ब्रह्मस्तिनः
॥ ३६ ॥ तेनास्त्रकरणे सूक्ष्मं माधुर्यं चैव जायते । त्रिफला
लवणाक्षेन भक्षयेच्छिष्यकः सदा । क्षीणमेधाजनन्येषा स्त्र-
रवर्णकरी तथा ॥ ३७ ॥ हसहीनं तु बोधधीते मज्जं वेदः

विश्वो विदुः । न साधयति यजुःपि भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥३८॥ हस्तदीनं तु योऽधीते स्वरवर्णवितर्जितम् । ऋग्यजुः-
सामभिर्दग्धो विश्वो निमग्निरुच्यते ॥ ३९ ॥ ऋचो यजुःपि
सामानि हस्तदीनानि यः पठेत् । अनुचो ब्राह्मणस्यावधाय-
त्स्वार् न विन्दति ॥ ४० ॥ ज्ञातव्यञ्च तथैवाधी वेदानां
कर्तृसिद्धये । पठन्मात्रापाठाच्च पठे गौरिव सीदति ॥ ४१ ॥
स्वरवर्णप्रयुक्तानो हस्तेनाधीतमाचरेत् । ऋग्यजुःसामभिः
पूतो ब्रह्मलोकमाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ न कुर्वीत यदं दीर्घं न
कुर्वीत विलम्बितम् । पदस्य प्रहमोक्षौ च यथा दीर्घगति-
हृषः ॥ ४३ ॥ आयमं कुरु यत्नेन कारणं हि तदात्मकम् ।
आत्मेन च शर्पं कुर्वीत पञ्चान्यमतिर्मेवेत् ॥ ४४ ॥ न चास्य
मुष्टिबन्धी स्यात्त चाप्युक्तममाचरेत् । सुलुनीका स्फुटो दण्डी
स्वस्तिको मुष्टिराकृतिः । एते वै हस्तदोषाः स्तुः परशुश्चैव
सप्तमः ॥ ४५ ॥ यथा वाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्जयेत् ।
यत्र यत्र स्थिता वाणी पाणिसंज्ञैव तिष्ठति ॥ ४६ ॥ यथा
धनुष्यावितते शरे क्षिप्ते पुनर्गुणः । स्वस्मानं प्रतिपद्येत
तद्वद्वस्तगतः स्वरः ॥ ४७ ॥ उच्चारणं सोऽन्नं किंचित्सुष्यका-
ङ्गुलिरजितम् । स्वरविद् कं कुर्वीत्यादेशोऽज्ञेयगामिनम् ॥
४८ ॥ अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे तज्जन्मोपरि गङ्गवेत् । प्रादेशस्य
तु सोऽज्ञेयस्यमात्रं चालयेत्करम् ॥ ४९ ॥ मनुष्यतीर्थोऽं
कृत्वा पितृतीर्थोऽं कं प्रजेव । नामितं करपृष्ठे तु सुष्यकाङ्गु-
लिमोक्षणम् ॥ ५० ॥ स्वरिते व्यङ्ग्यं विन्याधिपाते तु षड-
ङ्गुलम् । उच्चारणे तु नष्टाङ्गुल्येनैतस्वरस्य लक्षणम् ॥ ५१ ॥
अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमात् । शिष्याणां-
मुपदेशार्थं कुर्याद्वृत्तिं विलम्बिताम् ॥ ५२ ॥ मेन्द्री तु मध्यमा
वृत्तिः प्राज्ञापता विलम्बिता । अग्निमारुतयोर्वृत्तिः सर्वशा-
स्त्रेषु निन्दिता ॥ ५३ ॥ मुष्ट्याकृतिर्मकारे तु नकारे तु नष्टा-
ग्रतः । अनुस्वारेऽङ्गुष्ठक्षेप उष्मान्तेऽङ्गुलिमोक्षणम् ॥ ५४ ॥
उदात्तं भुवि पातेन प्रचयं नोप एव च । दीर्घं षडङ्गुलं
विन्याधिचितं तु विधीयते ॥ ५५ ॥ षडङ्गुलं तु जालस्य
हस्तस्यानुपधस्य च । तच्चतुर्मासमात्रं तु हस्तलेनैव पठयेत्
॥ ५६ ॥ ककारान्ते टकारान्ते छणे चाङ्गुलि सामवेत् । पञ्चा-
ङ्गुल्यमकारे च तकारे कुण्डलाकृतिः ॥ ५७ ॥ ऊर्ध्वक्षेपाच्च
पोष्मा च अधःक्षेपाच्च यो भवेत् । एकैकमुत्सृजेद्दीरः स्वरिते
तुभ्यं क्षिपेत् ॥ ५८ ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलं लब्ध्वा अनुस्वारे त्वपा-
रस्मत् । दीर्घं रङ्गे च तज्जन्म्याः प्रसारः परिकीर्तितः ॥ ५९ ॥
तज्जन्म्यङ्गुष्ठयोः स्पर्शोऽप्युदात्तं प्रतिविद्यते । नीचं तु मध्यमं
कुर्वीच्छेपे नीचतरं कमात् ॥ ६० ॥ स्वरितं यज्ञयेकिंचिद्-
कारसङ्गसंयुतम् । उष्माणं तद्विजानीयाद्विधिपेदुभयोरपि ॥
६१ ॥ स्वरिते च विनिक्षिप्ते संयोगो यत्र दृश्यते । हिमा-
त्रिके भवेदेकमात्रिके तुभ्यं क्षिपेत् ॥ ६२ ॥ जाले च स्वरिते
चैव वकारो यत्र दृश्यते । कर्तव्यस्तुभयोः क्षेपो वापञ्च इति
दर्शनम् ॥ ६३ ॥ यज्ञप्रदाय्य प्रत्यस्य कुमारीकुचमुत्तमवत् ।

उभयक्षेपस्वरो यत्र स विसर्गो वदाहृतः ॥ ६४ ॥ विसर्गान्तस्वरो
यत्र स्वरितो यत्र दृश्यते । दीर्घश्चैव तुकारश्च तयोभयक्षेप
उच्यते ॥ ६५ ॥ त्रिविधस्तु भवेत्तस्मा प्रचिता यत्काम्तरा ।
स्वरिते प्रचितां विद्याधिपाते यत्कामं विदुः ॥ ६६ ॥ उच्चारणे
तु तथा तारा प्लुताभिस्त्रिभिर्ह्रस्वभिः । मात्रामात्रां विदित्वा
तु ततः क्षेपं प्रयोमयेत् ॥ ६७ ॥ अक्षरं भजते काचित्का-
चिद्विज्ञे प्रतिष्ठिता । समाने जातिका काचित्काचिद्विज्ञाप्रदा-
यिका ॥ ६८ ॥ यथा बालस्य सपत्य उच्छ्वासो लघुचेतसः ।
एवमूष्मा प्रयोक्तव्यो हकारः परिवर्जितः ॥ ६९ ॥ विद्वत्तिं
प्रत्यया उष्मां प्रचदन्ति मनीषिणः । तामेव प्रतिपेयन्ति
आईऊए इति निदर्शनम् ॥ ७० ॥ अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि
तेषामेव तु लक्षणम् । जालोऽभिनिहितः क्षेपः प्रक्षिप्य
तथापरः ॥ ७१ ॥ पादवृत्तस्तथा भाव्य इतिस्वराः । एकपदे
नीचपूर्वः सप्तको जालः एकपद इत्याह ॥ ७२ ॥ नीचपूर्वः
सप्तकारवकारौ वा आस्यः स्वरितो भवति । यथाजालं मनु-
ष्यानि ति लुचेति चम्बीव धान्यम् कन्या इव स्त्रः वीर्यं
एव ऽङ्गुष्ठाह यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति । एषो
आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः । अकारो यत्र लुप्येत
तं चाभिनिहितं विदुः ॥ ७३ ॥ यथा कुक्कुटः-असि कुक्कुटोऽसि ।
वेदः-असि वेदोऽसि । मागः-असि मागोऽसि । मारुतः-असि
मारुतोऽसि । वात्रः-असि वात्रोऽसि । ते-अप्सरसाम् ते-अप्सर-
साम् । ते-अवन्तु तेवन्तु । कः-असि कोऽसि । सः-अहं सोऽहं ।
एव ऽङ्गुष्ठाह यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति ।
इदमर्थो यदोदात्ताचापरेते यवी ऋचित् । अनुदात्ते पदे
नित्यं विन्याक्षेप्रस्य लक्षणम् ॥ ७४ ॥ यथा त्रि-अम्बकम्
त्र्यम्बकम् । द्वि-अम्बः द्वुम्बः । वीद्व-अम्बः वीद्वुम्बः । चावी-
अम्बेन् चाव्यम्बेन् । एव ऽङ्गुष्ठाह यानि० । इकारो यत्र दृश्येत
इकारेणैव संयुतः । उदात्तश्चानुदात्तेन प्रक्षिप्तो भवति स्वरः
॥ ७५ ॥ अग्नि-इत्यन्ताम् अग्नीन्धताम् । अग्नि-इमे अग्नी-
सम् । वि-इति वीद्वि । धुचि-इव सुचीव । चम्बी-इव
चम्बीवेति । एव ऽङ्गुष्ठाह यानि चान्यानि० । उदात्तपूर्वं
यत्किंचिच्छन्दसि स्वरितं पदम् । एष सर्वं बहुस्वारसौरो
व्यञ्जन उच्यते ॥ ७६ ॥ इवे स्ते इव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योते
अदिति सरस्वति महि विधुतीति भवन्ति । एव ऽङ्गुष्ठाह
यानि० भवन्ति । अवग्रहात्परो यस्तु स्वरितः स्वादन्तन्तरम् ।
तेरो विरामं तं विन्याहुदात्तो यथावग्रहः ॥ ७७ ॥ यथा गोम-
दिति गो-मात् । गोपताविति गो-पती । प्रपेति प्र-प्र ।
विततेति वि-तता । समिद्ध इति सम्-इद्धः । एव ऽङ्गुष्ठाह
यानि० भवन्ति । स्वरेति स्वरिते चैव विद्वत्तिर्वैत्र दृश्यते ।
पादवृत्तो भवेत्स्वराः त्रिष्व आदित्येति निदर्शनम् । त्रिष्व-
आदित्यानाम् त्रिष्व आदित्यानां । पुत्रः-इधे-पुत्रइधे । दात्रे-
एधि दात्रएधि । कः-इम् कइम् । ताः-अस्य ताजस्य ।
एव ऽङ्गुष्ठाह यानि० । उदात्ताक्षरयोर्मध्ये भवेच्चीचस्तवग्रहः ।

तथा भाव्यं भवेत्कम्पस्तनूनप्रेति निदर्शनम् ॥ ७८ ॥ यथा
तनूनप्रे इति तनू-नप्रे । तनूनपादिति तनू-नपात् ।
तनूनपातमिति तनू-नपातम् । एवमुक्त्वाह याणि पदानि
लक्षणाणि भवन्ति । इत्यष्टपदसमाज्ञाये वैशेषिके वाङ्-
वक्ष्यवचनानां पदानां पाठः समाप्तः ॥

माष्यंदिनविरोधि स्यात्तथा भाव्यस्तु यः स्मृतः । स्वरो
नैवात्र दृश्येत भिन्नोदात्तानुदात्तकौ ॥ १ ॥ स्वराः स्पर्शान्तः-
स्वोभाषाः । कण्ठ्यजिह्वामूलीयतालव्यमूर्धन्यदन्त्योष्ठ्यग्रा-
मिसर्जनीयनिपाताच्चाश्च किवर्णदेवत्वलिङ्गाः स्वराः शुक्लाः
नानादैवत्वाः । स्पर्शाः कृष्णाः । कपिला अन्तस्थाः । ऊष्मा-
णोष्णः । नीला यमाः । हरिता नासिक्याः । पीतोऽनु-
स्वारः । रक्तो जिह्वामूलीयः । पीत उपध्मानीयः । श्वेतो
विसर्जनीयः । शबलो रङ्गः । नीलोऽनुनासिक्यः । इत्य-
न्तर्मेध्यमणोर्नासिक्यं विधात् । द्विरुदात्ताक्या इति स्मृतः ।
उदमनुदमिपाते आये चोपसर्गो नामाख्याते चोपसर्गनिपा-
तात्वेति किदैवत्वाः । अक्षराणां च के पुरुषाः काः स्त्रियाः
कानि नपुंसकानीत्यत्र ज्ञमः । कण्ठ्या आग्नेया अकारादयः ।
जिह्वामूलीया नैर्ऋत्याः ककारादयः । तालव्याः सौम्याश्चका-
रादयः । वायव्या मूर्धन्याश्चकारादयः । रौद्रा दन्त्याश्चकारा-
दयः । औष्ठा आश्विन्याः पकारादयः । शेषा वैश्वदेवाः जे
इत्येवमादयः । स्वरास्तु नाक्षणा जेषा वर्गाणां प्रथमाश्च ये ।
द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थोऽत्रापि भूमिपाः ॥ २ ॥ वर्गाणां
पञ्चमा वैश्या अन्तस्थाश्च तथैव च । ऊष्माणश्च हकारश्च
शुद्धा एव प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥ शुक्रवर्णानि नामानि आख्याता
रोहिता मताः । कपिजलास्तूपसर्गाः कृष्णाश्चैव निपातकाः
॥ ४ ॥ भार्गवोऽत्रापि नामानि भारद्वाजा आख्याताः ।
वासिष्ठ उपसर्गास्तु निपाताः काश्यपाः स्मृताः । पीतवर्ण-
ओपसर्गो निपातः कृष्णवर्णकः । सर्वे तु सौम्यमाख्यातं
नान वायव्यं दृश्यते । आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः
स्मृतः ॥ ५ ॥ प्रथमाश्च तथान्तस्थाः स्त्रीलिङ्गाः परिकीर्तिताः ।
शेषाक्षराणि पञ्चानि प्राहुर्लिङ्गविवेचकाः ॥ ६ ॥ नाञ्जा-
मिन्द्रो देवता वरुणः उपसर्गाणामादित्यः सर्वस्वाक्षरगणस्य
स्वरा विसर्जनीयो यमाश्च वैशिङ्गाः । कण्ठ्यनमा वरलवाः
स्त्रीलिङ्गाः । शेषाभ्यक्षराणि नपुंसकलिङ्गानीति । संचिश्च-
तुर्विधो भवति लोपागमौ वर्णविकारः प्रकृतिभावश्चेति ।
तद्यथा-तत्र लोपो भवति अयक्ष्माः-मा अयक्ष्मामा । सत-
तेजाः-वायुः सततेजावायुः । तिग्मतेजाः-द्विपतः तिग्म-
तेजाद्विपतः ॥ इति लोपः ॥ आगमो भवति-यथा प्रत्यक्
सोमः प्रत्यक् सोमः प्राक्सोमः प्राक्सोमः अस्मान् सीते
अस्मान्सीते ॥ श्रीन् समुद्रान् वीन्स्समुद्रान् । इति आगमः ।
विकारो भवति आ-इत्स् पृदस् । आ-इत्स् एमे । आ-
इत्स् पृदस् । अ-इत्स् मेपितः इति विकारः प्रकृति-
भावः यथा-आशुः शिशानः । युजानः प्रथमम् । अदितिः

षोडशाक्षरेण । देवो वा सविता । इति प्रकृतिभावः ॥
आकाशस्या यथा विद्युत्सुकृतिं मणिसूत्रवत् । एष ऋदो
विद्युतीमां यथा बालेषु कर्तरी ॥ ७ ॥ इयोस्तु स्वरयोर्मध्ये
संभिर्यन्न न दृश्यते । विद्युतित्थं विज्ञेया यईवेति निदर्श-
नम् ॥ ८ ॥ पिपीलिका पाकवती तथा वत्सानुसारिणी ।
वत्सानुसंभृता चैव चतसस्तु विवृत्तपः ॥ ९ ॥ पञ्च रङ्गाः
प्रवर्तन्ते घातमिर्घातवज्रिणः । अहरप्रहरो जेय बहवर्गो-
इति निदर्शनम् ॥ १० ॥ पिपीलिका आघान्तदीर्घा साम्या
आसीदिति निदर्शनम् । पाकवत्युभयोर्हस्ता विन इन्द्रेति
निदर्शनम् ॥ ११ ॥ अन्ते च वत्सानुसंभृतातातेलसी आघो-
डमधिनेति नि० । वत्सानुसारिणी चादौ दीर्घा ताभस्येति
नि० ॥ १२ ॥ करिणी कुर्विणी चैव हरिणी हारिणीति च ।
तथाहंसपदा नाम पञ्चैताः स्वरभक्तयः ॥ १३ ॥ करिणी
रहयोर्योगे कुर्विणी लङ्कारयोः । हरिणी रपयोर्योगे हारि-
तं लङ्कारयोः ॥ १४ ॥ या तु हंसपदा नाम सा तु रेफप-
कारयोः । हरिणी हरयोर्विद्यात्कुर्विणी लङ्कारयोः ॥ १५ ॥
देवं बहिरिति करिणी उपहरेति कुर्विणी । हरिणी अरेपस
इत्याहुर्हारीणी घतवल्हेति च ॥ १६ ॥ वर्षोवर्षोपतेसीति
तथा हंसपदेति च । स्वरभक्तिं प्रयुजानस्त्रीन्दोषान्परिव-
र्जयेत् ॥ १७ ॥ इकारं चाप्युकारं च प्रत्यक्षोपं तथैव च ।
एतल्लक्षणमाख्यातं याज्ञवल्क्येन भीमता ॥ १८ ॥ सम्यक्
पाठस्य लिख्यर्थं शिष्याणां हितकाम्यया । अंधमाशास्वरं
किञ्चित्पृथङ्मूलमिवोच्चरन् । अकारे च इकारे च हृत्कण्ठ-
मनसानि च ॥ १९ ॥ वैतस्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गे कथंचन ।
न स्वरे न च मात्रायां कथं स्वरो विधीयते ॥ २० ॥ पराङ्गस्य
तु सप्तर्षे पूर्वाङ्गस्य तु सप्तरम् । उभयाधोर्ध्वसंयोगे स्वरं
कुर्याद्विचक्षणः ॥ २१ ॥ संयोगे तु परं स्वर्यं परं संयोगनाम-
कम् । संयुक्तस्य तु कर्णस्य न स्वरार्थं पूर्वमक्षरम् ॥ २२ ॥
उदात्तेऽप्यनुदात्ते तु वामाया भुव आरभेत् । उदात्तात्स्वरितो-
दात्तौ क्रमादक्षिणतो न्यसेत् ॥ २३ ॥ स्वरितादनुदात्ता
ये प्रवर्षास्तान्प्रचक्षते । एकस्वरंरापिचात्ता(१)नाहुत्त्वार्थ-
चिन्तिकाः ॥ २४ ॥ प्रचयो यत्र दृश्येत तत्र हम्पास्वरं
बुधः । स्वरितः केवलो यत्र सृदुक्तत्र निपातयेत् ॥ २५ ॥
तुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हस्ते बलवाधृपः । एवं व्यञ्जनमासाद्य
अकारो हरते स्वरम् ॥ २६ ॥ उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचा-
स्त्रीचतरं तथा । अक्षराण्युच्चयोगाच्च नीचे नीचगतानि च
॥ २७ ॥ स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च ।
स्वराप्रधापसौः स्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥ २८ ॥ व्यञ्ज-
नान्प्रयुज्यन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः । स्वरप्रधानं श्रेष्ठं
मात्रायाः प्रत्यक्षं हि ॥ २९ ॥ मयिब्रह्मज्ञानं विद्यासूत्रवच्च
स्वरं विदुः । आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः
॥ ३० ॥ स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्टमित्रे जनाः । उदात्तं
नानुवर्तन्ते नीचं न स्वरितं तथा ॥ ३१ ॥ विस्वरं स विद्या-

नीपादीर्घह्रस्वविचर्जितम् । इरिक्खण्वरेण्येषु धारापुरुषेषु च । स्वरिते रेफवैधानरो नकारः दोषाकारः स्वरिता नकाराः ॥ ३२ ॥ द्वौ वरुणौ च स्वरितौ । उदुचमं वरुणधारयंवरुणधारा उरुधारा च होहते (?) । मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वरितं पदिहाक्षरम् । तस्मादितोऽर्धमात्रा वै शेषं च परतो भवेत् ॥ ३३ ॥ नकारान्ते पदे पूर्वं स्वरितम् । परतः स्थिते । छकारं न प्रयुज्जीत यथासंख्यं स्मृचरेत् ॥ ३४ ॥ ओकारं द्रुतविज्ञेयं द्रुतमन्त्रा द्वितीयकम् । कार्त्तौ तार्त्तौ तृतीयं च विवेशेति चतुर्थकम् ॥ ३५ ॥ अथःस्त्रिदासीत्यञ्जमं चोपरिस्त्रिदासीच पञ्चकम् । सप्तमं तु शुभोः स्मार अष्टमं नैव विद्यते ॥ ३६ ॥ उच्चस्वान्तरे इत्ये स्वरितं नोपपद्यते । अथस्वा तु यदा गच्छेत्स्वरितं न तदा भवेत् । कचटयापा दृष्टमन्ते संविस्थानेषु नित्यतः । स्वर्गोण्यं संयुक्ता मोक्षं तत्र न कारयेत् । तकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । प्रत्यास्मन् न कुर्वीत पापाविति निदर्शनम् । ककारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । खसवर्णं विजानीयात् भिखवसेति निदर्शनम् । तकारान्ते पदे पूर्वं चवर्णे परतः स्थिते । मोक्षं तत्र च कुर्वीत यच्च पापौ निदर्शनम् । छकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । कसवर्णं विजानीयात्प्राज्ञोमेति निदर्शनम् । टकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । टसवर्णं विजानीयात्संघ्राट् संभृतेति निदर्शनम् । तकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । छसवर्णं विजानीयात् तसवितुरिति निदर्शनम् । नकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । तसवर्णं विजानीयात्तन्मन्त्रमुद्रेति निदर्शनम् । पकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । छसवर्णं विजानीयादनुष्टुप्कारदीति निदर्शनम् । मकारान्ते पदे पूर्वं सवर्णे परतः स्थिते । मसवर्णं विजानीयादिमंमेति निदर्शनम् । वर्णे तु मात्रिके पूर्वं अनुस्वारो द्विमात्रकः । द्विमात्रे मात्रिको ज्ञेयः संयोगावस्य यो भवेत् । अनुस्वारो द्विमात्रः स्वाद्वर्णमध्यज्ञनादिगः । इस्वाहा यदि वा दीर्घोद्धानां ह्रस्वमेव इति । अनुस्वारस्योपरिष्ठासंयुतं यत्र दृश्यते । दीर्घं तं तु विजानीयात्क्षोताप्राधान्येति निदर्शनम् । अनुस्वारस्योपरिष्ठासंयोगो यत्र दृश्यते । ह्रस्वं तं तु विजानीयात्संस्थेति निदर्शनम् । अनुस्वारश्च यो दीर्घादक्षराद्य भवेत्परः । स तु ह्रस्व इति ज्ञेयो मन्त्रेष्वेव विमापया । ओभावश्च विवृत्तिश्च शपसा रेफ एव च । जिह्वाभूलमुपध्या च गतिरुद्विधोऽध्यामः । यथा भावप्रसंगानमुकारादिपरं पदम् । स्वरान्तं तारसं विद्याचान्यथाक्रममन्त्रः । उभावाहुत्थितोऽध्यामा तां तु केलिं विनिर्दिशेत् । विवृतं प्रति वा क्रमा विज्ञेया विवृतानना । लीलातिलीदविशेष शपसेषु प्रकीर्तिताः । जिह्वाभूले च रेफे च विज्ञेया विवृताश्च । उपध्यानीयसहिता मुष्णिणी तां विनिर्दिशेत् । अन्यत्र यो भवेदध्या सुलभा तां विनिर्दिशेत् । पादाद्यन्तं पदाद्यन्तं तथावग्रहकालिकम् । ईषत्स्पृष्टं विजानीयाच्चान्काले तु कारयेत् । पादादी

च पदादी च संयोगावग्रहेषु वा यः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः । उपसर्गपरो यस्तु पदादिरपि दृश्यते । ईषत्स्पृष्टं यथा विवृतपदच्छन्द्यात्परं भवेत् । त्वदर्थवाचिनौ बोधो वाच्ये यदि निपातजौ । आदेराजविकल्पाद्यो ईषत्स्पृष्टा इति स्मृताः । विभाषायामेकारः स्वात्तया नेतैः पदात्परः । भवन्तेत्यपि पूर्वैव तथा च स पदादपि । यदेव लक्षणं यत् सकारस्यापि तज्ज्ञेयं । यत्र यत्र विशेषः स्वादिदानीं स स कल्प्यते । यकारश्चित्रियः प्रोक्तो गुरुल्लघुल्लघुतरः । आदी गुरुल्लघुर्मध्ये पदान्ते तु लघुतरः । उपांशु स्वरितं चैव योऽधीते इति संज्ञकः । अपि रूपसहस्रेषु सदेहेषु प्रवर्तते । पञ्चविधां न गृह्णन्ति जज्ञाः सन्ध्याश्च ये नराः । काष्ठस्त्राश्चैव रोगाश्च येषां च विस्मृतं मनः । अहिरिव गुण्यज्जीतः संमानाक्षरकादिव । राक्षसीन्व इव क्षीमः स विद्यामधिगच्छति । न भोजनविलम्बी स्वाद्य च नारीनिधन्वनः । मुदुरमपि विद्याधीं मजेद्रुद्वहंसवत् । यथा खनन्वभिज्ञेन नरो धार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुभपुरभिगच्छति । सुखार्थी चेतवजोद्विषां विद्यार्थी चेतवजोसुखम् । सुखिनस्तु कुतो विद्या सुखं विद्याधिनः कुतः । गुणिता शतसो विद्या सहस्रावसिता पुनः । आगमिष्यति विद्यामे स्थलनिष्ठमिवोदकम् । शतेन गुणिता विद्या सहस्रेण च तिष्ठति । शतानां च सहस्रेण प्रसज्जद्वतिष्ठति । जलमभ्यासयोगेन शिलायाः कुरुते क्षयम् । कर्कोणांशुदुतलस्य किमभ्यासाच्च साधयते । गुरुशुभ्रयथा विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्याया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते । शुभ्रपारहिता विद्या कल्पमेधागुणैः सह । दम्प्या च दीवनी तस्या न विद्या फलिनी भवेत् । इयानामिव जाल्यानामर्धमात्रार्धशायिनाम् । न हि विद्याधिनो निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति । यथा पिपीलिकाभिः पांसुभिर्धर्मिकं क्रियते महत् । न तत्र बलसामर्थ्यसुखमन्त्र कारणम् । अज्ञानस्य क्षयं ददुः । वस्त्रीकस्य तु संवयम् । अथर्व्यं दिवसं कर्पाशानाध्वयनकर्मसु । अथर्व्यजनयोनीरास्तृतीयमुदकस्य च । प्रापोः संचारणाथोयं चतुर्थमुपकल्पयेत् । हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्त्रस्यैवापि संयुतम् । औरस्यं तं विजानीकण्ठमाहुरसंयुतम् । हकारो यत्र पूर्वस्यो जन्तस्वाद्यो भवेत्परः । पदकाले विवृण्वेत संहितायां स औरसः । मेघदुन्दुभिनिर्बोधो ज्ञायते पयसो हवत् । एवं वादं प्रयोक्तव्यं सिंहस्य रुदितं यथा । मासे भाद्रपदे मेवाः शब्दं कुर्वन्ति यादृशम् । एवं गङ्गारमासाद्य शुक्रं दुदुहेति दर्शनम् । वेपाणां वानरा सुदसुत्पतन्ति पतन्ति च । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या इहैषां निदर्शनम् । यथा पुत्रवती केदाकुन्वते मित्रमौरसम् । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या सुज्ञानेति निदर्शनम् । दुर्दरो जपदेवो च प्रफलेतुर्नैवाप्यथा (?) । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अपां केनेति निदर्शनम् । यथा भारभराकान्ता मिथसन्ति नरा सुवि । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या जज्ञाः संभृत इत्यपि । कुकुटा कामल-

व्यञ्जककारद्वयमुच्यते । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुकुदोसीति दर्शनम् । वडवा च हयं इष्ट्वा योनिं विकुरुते यथा । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः सन्तुन्दुमेति दर्शनम् । रते चैव समुत्पन्ने नो प्रसेधपूर्वमध्यम् । स्वरं द्वीपं प्रयुज्यते पञ्चाशसिन्धुमाचरेत् । यथा सौराष्ट्रिका नारी अरौ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गः प्रयक्तव्यो लकारः परिवर्जितः । द्विमात्रिको मात्रिको वा नासासूत्रं समाश्रितः । अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैः सानुनासिकः । यथा सौराष्ट्रिका नारी अरौ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गं विज्ञानीयात् लकारपरिवर्जितम् । अनन्तरं मकारस्य यो रङ्गस्तत्र रङ्ग्यते । सर्वानुनासिकं विन्धादेवा मध्योपध्वानिका । भरलवशपसहरज्यन्ते चोपध्वानिका । गवांन्ते रङ्गते यस्तु सर्वैः सर्वानुनासिका । नासादुत्पद्यते रङ्गः कांस्थेन समनिःस्थानः । मृदुश्चैव द्विमात्रः स्याद्विमान्वाग्निदर्शनम् । यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्दृष्टान्प्रयोगयेत् । मधुरं च न चाव्यक्तं व्यक्तं चापि न पीडितम् । सनाद्यस्वैकदेशस्य न वर्णाः संकरं गताः । यथा सुमत्तवागेन्द्रः पदात्यये निष्ठापयेत् । एवं पदं पदाद्यन्तं दर्शनीयं पृथक् पृथक् । गीमी शीमी सिरःकम्पी यथा लिखितपाठकः । अनर्थतोऽप्यकण्ठश्च पठेते पाठकाधमा । मायुर्ममक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । यैर्यं स्वयमस्य च पठेते पाठका गुणाः । चतुरसरपङ्क्तिं च निर्वर्तेत पुनःपुनः । आवर्तते पदं यथा द्विभिराश्लेषितं हि तत् । यथा धात्रे धात्रेति चतुषे चतुषेति निदर्शनम् । द्वीयते वर्धते चापि पदं यत्र कुशोदरम् । उपचारः स विशेष उभे सुखन्देति निदर्शनम् ॥

अथ सप्तविधाः संयोगपिण्डाः । अयःपिण्डो दारुपिण्ड कर्णापिण्डो ज्वालापिण्डो मृत्पिण्डो वायुपिण्डो वज्रपिण्डश्चेति । यमान्विधादयःपिण्डान् सान्त्वयं दारुपिण्डवत् । अन्तस्थं यमवयं तु कर्णापिण्डं विनिर्दिशेत् । अन्तस्थं यमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते । अक्षरीरं यमं विन्धादन्तस्थः पिण्डनायकम् । ज्वालापिण्डान्त्वनादिकवान्सानुस्वारस्तु दन्तस्थान् । सोपध्मा वायुपिण्डश्च त्रिहामूले तु यज्जिणः । अयःपिण्डो नाम यथा । अग्नीः पत्नीः नातनभिः । दारुपिण्डो नाम यथा । अश्वः सूर्यः विन्धाजतीति भवति । तत्र कर्णापिण्डो नाम यथा । यस्मिन् अत्यस्मिन् अमुष्मिन् इति

भवति । तत्र ज्वालापिण्डो नाम यथा । वज्रा वह्निः गृह्णामीति भवति । तत्र मृत्पिण्डो नाम यथा । साप्रेक्षा सप्रेक्षतारः सप्रेक्षते इति । तत्र वायुपिण्डो नाम यथा । देव सवितः । युजानः प्रथमम् । प्रादिवः ककुत्सुसमिति भवति । तत्र वज्रपिण्डो नाम यथा । इष्कृतिः निष्कृतिः अक्साम इति भवति । प्रथममेव यकारेण सकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य अग्निष्वात्ता निदर्शनम् । प्रथमेन लकारेण धकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य अधिष्ठाननिदर्शनम् । प्रथममेव णकारेण नकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य त्रिणवत्रयस्त्रिंशदिति निदर्शनम् । प्रथममेव रज्जेण नकारेणैव संयुतम् । एतद्भञ्जितमासाद्य वृष्टिमानिति निदर्शनम् । एते ककारादयो मकारपर्यन्तसानाः कुण्या व्याकषाताः शनिहरदैवत्याः । चत्वार्यन्तस्था भरलवाः कपिलवर्णा अग्निदैवत्याः । चत्वार्युष्माणः शपसहा अरुणवर्णा आदित्यदैवत्याः । त्रयस्त्रिंशद्भजानि स्वर्शा अन्तस्था ऊष्माणश्चेति । चतुर्विधं करणं स्पृष्टमस्पृष्टं संयुतं विद्वत् चेति । संयुतो घोषा विद्युता अघोषाः । विंशतिघोषासो गजवद्व्या घञ्जघमा ऊज्जगनमाः भरलवाश्चेति । प्रचोदना अघोषास्ते कण्ठतपाः स्रज्जघमाः दापसाश्चेति । अष्टौ वर्णस्थानानि भवन्ति । उरःकण्ठमूर्धन्यतालुदन्त्यत्रिहामूलयमानुनासिक्याश्चेति । द्वौ औरसौ हहा इति । अभाभा ३ ययः कण्ठ्याः । पदमूर्धन्याः अट्ठवडणय इति । द्यय तालव्याः अज्जज्जणयययइइइ ३ इति । अष्ट दन्त्याः तथदधनल्ललताः । एकादश ओष्ठाः पफवमममाउऊऊ ३ छडपध्माचेत्यादयः । एको दन्तमूलीयो रेफः । त्रिहामूलीयाः पञ्च कुंलुंगुंलुङ्गइति । कमरममममकुंलुंगुंलुङ्गइति यमाञ्जवारः । रुक्मेति प्रथमो ज्ञेयः सङ्ग इत्यपरो भवेत् । तृतीयः सज्ज इत्यादुरुपध्मेति चतुर्थकः । प्रथमो चौष्टनासिक्याघोष्टनासे उपाश्रितौ । द्वितीयः कण्ठ्यदन्त्यस्य नासासूत्रमुपाश्रितः । तृतीयः कण्ठ्यत्रिहामे नासायामेव निर्दिशेत् । चतुर्थो हृदि नासिक्यः कण्ठे चाभिहिता यमाः । आपञ्चमैत्रैकपादः संयुक्तं पञ्चमाक्षरम् । यस्माच्च निर्वर्तन्ते इमशानादिव शान्धवाः । मार्किचिद्व्याख्यां लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितं सर्वमत्र प्रतिष्ठितमिति । कर्णं तित्परे सायाचतुस्वारो द्विमात्रकः । संयोगे परभूतेषु ह्रस्व एवोच्यते गुणैः ॥ इति श्रीयाज्ञवल्क्यशिक्षा समाप्ता ॥

प्रतिज्ञासूत्रम् ।

श्रीवेदपुरुषाय नमः । अथ प्रतिज्ञा मन्त्राद्याण्योर्वेदनामभ्येयं तस्मिन्नुक्ते याजुषाज्याये साध्यमिन्दीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया हण्णुदात्तो सुर्गुदात्तः क्षुतिमूले स्वरितः एवं आत्मादयोऽभिहिता साक्षणे वृदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वराः तान्त्वराणि उन्नेदोत्सूत्राणि ॥ १ ॥ अपान्तस्वानामाशस्य पदा-

विस्वस्यान्धहलसंयुक्तश्च संयुक्तस्यापि रेकोष्मान्वाभ्यासुकारेण चाविरोपेणादिसंध्यावसानेपूवारणे उकारोच्चारणं द्विर्वावेऽन्वेतमवापरास्तस्वस्यायुक्तान्धहलसंयुक्तलोपमञ्जकारैरेकारसहितोच्चारणमेवं तृतीयास्तस्वस्य कविदकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वैवेतमथान्धस्यान्तस्थानां पदा-

दिग्ध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिश्चरणमथो
मूर्धन्योष्माणोऽसंयुक्तस्य दृष्टते संयुक्तस्य च सकारोच्चारण-
मध्ययनादिकर्मसंघेलायां प्रकृता ॥ २ ॥ अथानुस्वारस्य
इत्यादेशः प्रापसहारेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम् । इत्यदी-
-

गुरुभेदेदीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः पर-
सवर्णेपञ्चकृत्या चान्यत्र विसर्गधीपहिरामः पञ्चस्य संयु-
क्ताकारस्तेष्वदीर्घता च भवतीपदीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥
इति कात्यायनपरिशिष्टप्रतिज्ञासूत्रं समाप्तम् ॥

सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

अवेदपुरुषाय नमः ॥ ॐ मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं
चाधिष्ठितं येन ब्रुह्मति यजुः/पि भगवान्वाञ्जवल्क्यो यतः
प्राप तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभिधाय माध्यन्दि-
नीये वाजसनेयके यजुर्वेदाग्नये सर्वे सखिले सञ्चक्रिन्कृषि-
दैवतच्छन्दा/स्वनुक्रमिष्यामो यजुषामनियताक्षरत्वाद्देव्यां
छन्दो न विद्यते इहारी कपयः सन्तारः परमेष्ठादयो देवता
मध्यान्तभूताध्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वाऽनःशाखो-
त्पाद्यम्योपवेपकपालेभ्योऽल्ललादयश्च प्रतिमामुताश्छन्दा/सि
गायत्र्याद्देव्येतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुव्रूते जपति
जुहोति यजते याजयते तस्य जप्ता निर्वर्षी यातयामे भवत्य-
ध्यान्तराधगतं वा पश्यते स्थायुं वन्द्येति प्रमीयते वा पापी-
षाम्भवत्यथ विज्ञापैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवद्ध योऽर्थ-
वित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुषेष्ट्वा तत्फलं पुज्यते
॥ १ ॥ इत्येवादि खंमद्धान्तं विवस्वानपश्यतः प्रतिकर्मवि-
भागेन ब्राह्मणानुसारेण अथो वेदितव्याः परमेष्ठी प्राजा-
पत्यो दशपूर्णमासमन्त्राणासुपिदेवा वा प्राजापत्या इत्येवा
शास्त्रानुवृत्तिनियोगः कल्पकारोक्त एवमूर्जैवा वागवे वायव्यं
देवोव ऐन्द्रं यजमानस्य शाखा वसोवागव्यं यौमांतरिक्षं
उक्षा वसोवागव्यं देवस्त्वापयः कामजुशः प्रभः सा विधातु-
क्षीणि गव्यानीन्द्रस्त्रैर्विष्णोः पयः ॥ २ ॥ यो अग्न इद-
माग्नेये कस्वा प्राजापत्यं कर्मणे सुकृष्टं प्रपुष्टं हे राक्षसे
उरुप्रह्व रक्षोऽग्न/सर्वत्र पूरति धूर्देवानां विष्णुस्त्वान/उरु
हविष्या अपहत/रक्षो यच्छन्ता/हविष्या देवस्य त्वा सावि-
त्र/सर्वत्राग्नेये लिङ्गोके भूताय त्वा हविः स्वः सुषो र/प-
हन्ता गृहाः पृथिव्यास्त्वा हव्यं पवित्रे लिङ्गोक्त/सवितुर्देवीः
प्रोक्षिता आपान्यग्नेये लिङ्गोके दैव्याप पात्राणि ॥ ३ ॥ शमोऽस्य-
दित्याः कृष्णाजिनमभवूत/राक्षसमग्निद्राबोल्लक्षणे अग्नेर्हवि-
र्बृहत् इमं मीसले हविर्बृहदिदेवतं वागवियजं पती कुकुटो
वागवर्बृह/शुभं प्रतिवाहविः परापूतमपहत/राक्षसे वातु-
र्वा देवो वस्तुल्लाहृत्पवेपोऽपान्मा आदेवयजमाग्नेये ध्रुवम-
सिष्ण्णां कपालान्यग्ने ब्रह्माग्नेयं धिष्णसि इषेदे दिवा शम्या-
ऽधिषण्णीपलं धान्यमसि पण्णा/हविर्मेहीनामागवम् ॥ ४ ॥
संवपामि हविः सन्नाप आपं जनयस्व रवेद/हविर्षित्वाज्यं
वमोसि पण्णां पुरोडासाक्षिताय त्रयाणां क्षितो दितः क्रमेण-
दृष्ट इन्द्रस्य स्वयः पृथिवी वेदिर्वजं पुरीषं यपेनु वेदिर्वचान-

सावित्रमपाररुमररो आसुरे इत्यस्ते वेदिगायत्रेण श्रीणि
वैष्णवानि सूक्ष्मा त्रयाणां वेदिः पुराणवा/सोऽपश्यचान्द्रमसी
शिष्टमं योक्षणीः त्रैपो द्विषतः आभिचारिकमनिशितः सुवो
निशिता सुगदित्यै विष्णोर्धोऽक्रमूत्रं त्रयाणामाग्य/सवितुरापं
तेजोसि धामाग्यम् ॥ ५ ॥ इति संहितायां प्रथमोऽध्यायः ।

कृष्णोऽसीध्मो वेदिर्वाहिलिङ्गोके अदित्या आपं विष्णोः
प्राक्षरमूर्णद्वयं वेदिसुवपतये श्रीण्याग्नेयानि गन्धर्वस्यपाणां
परिचयो वीतिहोत्रं विधावसुराग्नेयी गावग्रो/समिदाग्नेय/स्य
सूर्यस्त्वालिङ्गोक्त/सवितुर्विष्टती ऊर्णद्वयमात्माप्राप्तेर पृ-
ताव्यसि त्रयाणां लुहूपन्तुर्वाः क्रमेण त्रिवेण हविर्भुवा अस-
इत्याहि मां वैष्णवे अग्नेवाजिदाग्नेयं नमोदेव/स्वधापि-
व्य/सुषमे सुचावक्षिणा वैष्णवं वसुमतीमाग्नेयमित ऐन्द्र/सं
संज्योतिपाज्यं मयीद्रमाशीःप्रतिग्रहणमुपहृता वावापृथिव्यम्
॥ ६ ॥ ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराग्निरसोऽपश्यदग्नेष्ट्वा प्राक्षि-
त्रमेतं ते वैश्वदेवमेपा तेनुहृवाग्नेय्यग्नेः वाजविदाग्नेयमग्नेयो-
मयोधावारि लिङ्गोक्तानि वसुम्वस्यपाणां परिचयः संजानाथा
व्यन्तु प्राप्तेर मरुतां कपिवृहतां प्राक्षरीमन्त्यः पाद् आग्नेयो
यं परिधिं देवल आग्नेयीं त्रिष्टुभं विराट्पा यजुरन्तामग्नेः त्रिषं
यजुः स/सवमागाः सोमसूक्ष्मी वैश्वदेवीं त्रिष्टुभं यजुरन्ता/स्वाहा
वाज्यजुर्देवाधी सुची यजनमः शूर्पं यजमान्कृषिस्ता-
लवान्धनान्तर्वातिनि पञ्चार्णयो यज्ञो देवताग्नेद्व्या
योगार्हपत्योऽग्ने दक्षिणाशिः सरस्वत्यै लिङ्गोक्त वेदोसि वेदो
देवा मनसस्वतिर्वातदेवत्वा विराज/सर्वाहिलिङ्गोक्त त्रिष्टु-
भिवराट्पा कस्वा प्राजापत्य/रक्षसा/प्राक्षसम् ॥ ७ ॥ अथ
याजमान/संवर्चसा त्वाष्टी त्रिष्टुभिविष्णुक्षीणि वैष्णवा-
न्यस्माद्वागोऽल्लै भूमिरगन्म देव/संज्योतिपाहवनीयः
स्वर्भूः सूर्यश्च सौरि अग्ने गृहपतेगार्हपत्यः सूर्यश्च सौरमग्न
इद्रमाग्नेये ॥ ८ ॥ पितृयज्ञः प्रजापतेरार्षमग्नये सोमाय द्वे देवे
स्वाहाकारयधुतेरपहता असुरं ये रूपाणि कञ्चपाहनोऽग्नि-
शिष्टृषत्रामीमदन्त्य पितृये नमो वः पशुलिङ्गोक्तानि परे
पितृये आधत्त पितृवा गायम्युज्जमापि विराट् ॥ ९ ॥ इति
संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अध्यायेयं प्रजापतेरार्षं देवानामग्नेर्गन्धर्वाणां वा समिधा-
ग्नेय्यवतसो गायम्यः समिधाविरूप आहिरसः सुसमिदाय
वसुधृतसं त्वा भरद्वाजो भूमिर्बुधस्त्वस्तिनो महाव्याहतयोऽग्नि-

वायुसूर्यदेवताः क्रमेण सौरिय यजमानादीलिङ्गोक्तदेवताय
गौः सायराह्वस्तुचो गायत्रीऽसिः परावरूपेण देवता ॥ १० ॥
अग्निहोत्रं प्रजापतेरापमग्निर्मांसिः सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्य
आत्माः पञ्चैकपदा अग्निर्वैचो दे तक्षापद्वपरा जीवलल्लिकः
॥ ११ ॥ यजमानाद्युपस्थानं बृहदेवानासायं उपप्रयन्त इत्य-
नुवाक आतो दे आग्नेय्यो गायत्र्यानुपवत्या गीतमो राहुगणो
मूर्धन्वत्या विरुप उमा वां भरद्वाज ऐन्द्राग्नी विष्टुभमयं ते
देवश्रवा देववातश्च भारतावाग्नेयीमनुष्टुभमयमिह वामदेवो
जगतीमस्य प्रज्ञामवस्तारो गव्या वाग्नेयी वा पयोदेवत्या वा
गायत्री तज्जपा आग्नेवाग्निध्वाना आग्नेयी महापङ्क्तिव्यवसाना
॥ १२ ॥ चित्रात्रसोरात्रिदेवत्यष्टपदोऽपश्यन्सत्वमाग्नेयम-
न्वत्या रेचतीः स० हितेति त्रीणि गव्यानुपत्वाग्नेयं तृचं
गायत्रं मधुच्छन्दा वैश्वामित्रोऽग्ने त्वं चतस्रो हिपदा आग्ने-
योर्वेन्दुः सुवन्दुः क्षुतवन्दुर्विप्रवन्दुरेकैकश इडे काम्या गव्ये
सोमानं ब्राह्मणस्पत्यं तृचं गायत्रं ब्रह्मणस्पतिर्मेघातिथिर्वा
महिद्रीणा० सत्यधृतिर्वाग्निरादित्यदेवतं तृचं गायत्रं पयि
स्वस्त्ययनं कदाचैनर्द्री पञ्चाबृहती मधुच्छन्दास्तत्सवितुर्वि-
श्वामित्रः सावित्री गायत्री परिते वामदेव आग्नेयीमनिरुक्तां
गायत्रीम् ॥ १३ ॥ छुल्लकोपस्थानमासुरेरायं भूभुवः स्वः
प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यस्वार्थं नयंगाहंपत्यः
वा० स्वाहवनीयोऽथर्वेदक्षिणाग्निरामन्माहवनीयोऽनुष्टुबम-
ग्निर्न्यहोसाराग्नीवृहती गार्हपत्योऽयमग्निस्त्वाहार्यपचनोऽनुष्टु-
बवृहत्मा विष्टुश्विराहृपा येषामानुष्टुबवृहता महापङ्क्तिव्यव-
सानास्ततोपि वात्सवीः संयुर्वाहंस्पत्यः ॥ १४ ॥ चानुमांस्यानि
प्रजापतेरायं प्रवासितो मास्ती गायत्री ब्रह्मममास्त्वानुष्टुब-
निरुक्ता मोपूणोऽस्य ऐन्द्रामास्ती विराजमकं न निरुक्ता-
ग्नेय्वनुष्टुबवन्दुय यजदेवतं पूर्णाद्वि दे औणवाभ ऐन्द्रावनु-
ष्टुभावश्च दे गीतम ऐन्द्रो पङ्क्ति अनोनुमानसं तृचं वन्दुगो-
यत्रं वव० सौमी गायत्री वन्दुरेप ते दे रौद्रे अवस्त०
रौद्रावेकापङ्क्तिरपरा ककुप अन्वकं दे अनुष्टुभो पूर्वस्या वसिष्ठ
आन्तरपङ्क्तिरुपानुषं नारायण उणिहं यजमानाक्षीः शिवो-
नाम क्षीरं निवर्तयामि लिङ्गोक्तदेवतमाक्षीः प्रायम् ॥ १५ ॥
इति० संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अग्निहोमः प्रजापतेरापमेदं दे अत्यष्टी व्यवसाने आद्याव-
र्धेचो देवयजनदेवत्यायिमा आप ओषधे कुशतरुण० स्वधिते
शौरमापो अस्नानायं दीक्षातपसोर्वसो महीना नवनीतं
वृषस्त्राजं चिपत्तिर्दे प्रजापत्ये देवो मा सावित्रमाचोदैव्य-
नुष्टुवाक्षीः स्वाहायसं चतुर्णां यज्ञ आकृत्य चतुर्णामौद्भगना-
नामग्निरापोदेवीलिङ्गोक्तदेवता विराट् ॥ १६ ॥ विश्वो देवस्य
स्वस्त्याग्नेयः सावित्रीमनुष्टुभसूक्तसामयोः कृष्णाजिने शर्मांसि
कृष्णाजिनसूर्गसाक्षिरोभिर्दंष्ट्रं मैलक० शोमल नीविर्विष्णो-
वीस इन्द्रस्य सुसत्याः कृष्णविषाणोऽज्यस्य दण्डो अतं
यज्ञो देवीं धीर्दे देवा वाक्प्राणोदानौ चक्षुःश्रोत्रमध्यात्मम-

ग्निमिष्टावरुणावादित्यो विधेदेवा अधिदेवत० आत्रा आपो
जगतीयं ते कोष्टमपो सूत्रं पृथिव्या कोष्टमग्ने त्वमाग्नेयनु-
ष्टुपुनर्मन आग्नेयं त्वमग्ने वयस आग्नेयी गायत्री० रास्वेव-
त्सौम्यमेवा ते हिरण्याज्यदेवतं व्रसि वाग्देवत० शुक्रमसि
हिरण्यं चिदसि गौः सोमकयणी वाभूपाध्यारोपकल्पनया
॥ १७ ॥ वस्यस्वनुष्टुबवृहती सोमकयण्याः स्तुतिरदित्या
आज्यमस्ये पण्यां लिङ्गोक्ता देवताः समस्ये पण्याधीरास्ता-
रपङ्क्तिरेप ते लिङ्गोक्तदेवतमास्त्रोऽसि सौम्यमभित्य०
सावित्र्यष्टिः प्रजान्यस्त्वा प्रजास्त्वा शुक्रं त्वा सौम्यानि
सस्मेऽस्मे लिङ्गोक्ते तपसोर्बेजायं सोमो मित्रो न इन्द्रस्य
सौम्ये स्वानादीनि विष्ण्वानामानि परिमाग्नेयी पुरस्ताद्वृहती
प्रतिपन्थामनुष्टुप्पथिदेवत्यादित्याः कृष्णाजिनमदित्ये सौम्य-
मस्तज्ञाविष्टुभो वाक्पयो सूर्यस्यानुष्टुप् कृष्णाजिनमुक्तावृध्व-
बृहत्यानवृहती भद्रो मे सौम्यं नमो मित्रस्याभितपनः सूर्यः
सौरि जगती वरुणस्य पञ्च वाक्पानि मा ते सौमी विष्टुभं
गीतमः ॥ १८ ॥ इति० संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अग्नेलनूरसि पञ्च वैष्णवान्पद्मेः शकलं वृषणा दधंत-
रुणके उर्वेदवसि त्रयाणां लिङ्गोक्ता देवता गायत्रेण त्रीण्या-
देवानि भवतं नः पङ्क्तिरत्रावग्निर्विराडेतयोर्निर्मध्याहवनीया-
वती देवते आपतवे वायव्यमनाष्टमाज्यमग्नेव्रतपा आग्ने-
यम० शुश्रुः शुः प्रकृतिश्चतुरवसाना सौम्यन्तोर्ध्वो लिङ्गो-
क्तदेवतो याते त्रीण्याग्नेवानि तक्षापनी चत्वारि पाथिधानि
विदेदाग्नेयमग्ने अक्षिरोऽस्यामनुत्वा लिङ्गोक्तानि सि० ह्यसि
त्रयाणां वेदिरिन्द्रघोषश्चतुर्णां सुतरेवेदिरिद्रमहमाप० सि०
ह्यसि पञ्चानां वामभूतेभ्यः सुभ्रुवोऽसि परिधयस्त्रयाणां
मग्नेः संभारा गुत्तुल्लादयः ॥ १९ ॥ युजते श्वावाधः
सावित्री जगतीमिदं विष्णुर्मेघातिथिर्वैष्णवी गायत्रीमिरा-
वती वसिष्ठश्चिष्टुभं देवश्रुतावन्नपुरौ प्राचीत्वं गोष्टमत्र
हविर्धाने विष्णोर्नु तिस्रो वैष्णव्यश्चिष्टुभ आतो दे वतुरन्ते
विष्णोर्नु प्रदीवतमा ओतथ्यो विष्णोरारट् पञ्च वैष्णवान्वा-
ग्देऽग्निरिद्रमह० रक्षोभं बृहन्नो पवाणीदमहं पञ्च लिङ्गो-
क्तानि स्वरादस्योपवाणि चत्वारि रक्षोहणो वः सप्त वैष्ण-
वानि यवोऽसि यवो दिवेलौदुम्बरी शुन्धन्तां पित्र्ये
उद्विं पञ्चानामौदुम्बरी पृतेन वावापृथिव्यमिन्द्रस्यैन्द्रं
परि त्वा मधुच्छन्दा अनिरुक्तामैन्द्रीमनुष्टुभमिन्द्रस्यैन्द्राणि
त्रीणि चतुर्थं वैचदेवम् ॥ २० ॥ विभूरस्वष्टानां विष्ण्या
अज्यः सत्राद्वाहवनीयः परिषद्यो बहिष्यवमानदेशो नमो-
ऽसि आत्वालो मृष्टोऽसि श्रामिथ कृतधामौदुम्बरी समु-
द्रोऽसि ब्रह्मासनमजोऽसि शालाहाचोऽहिरसि प्राजहितो
वागसि सद कृतस्य द्वार्यं अध्वना० सूर्यो मित्रस्यवि-
जोऽज्यो विष्ण्याः ॥ २१ ॥ ज्योतिरसि वैशदेवं त्व०
सोमक्रतुर्भागवः सौमी गायत्रीमनवमानां जुषाणो भतुदे-
वत्यैकपदा विराज्यतुरन्ताग्नेनयाज्यस्य आग्नेयी विष्टुभमयं

नक्षिद्रुष्यदुरन्ताग्नेयुरुषिणो वैष्णव्यनुदृष्यदुरन्ता देवस-
वितः सावित्रमेतत्त्व^१ सौम्य^२ स्वाहा निर्लिङ्गोक्तदेवताममे-
व्रतपा अग्नेषमलम्बनपान्दनस्पतिरोपधे कुलतरुण^३ स्वधिते
परमुखा मातस्त्वं वनस्पतिः ॥ २२ ॥ इति० संहितायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्नेयीः शकलं देवत्वा यूपः सुषिपलाभ्यश्च बालंघा-
मग्नेण यूपो याते दीर्घतमा यूपदेवत्वा त्रिष्टुतं ब्रह्म इष्टं
यूपदेवत्वे विष्णोः कर्माणि द्वे मेधातिथिवैष्णव्यौ गायत्र्यौ
परिवीर्युपो दिवस्वरूपे ते यूप उपावीस्तुगमुपदेवा लिङ्गो-
क्तस्तस्य त्वा पशुरग्नीधोमाभ्यां लिङ्गोक्तमज्योऽपां पशुरापो
देवीरापश्च सं ते पशुर्बुतेन स्वरुतासौ रेवती वाग्वर्षो तृणं
स्वाहा देवे ॥ २३ ॥ माहिर्भूरजुर्नमस्ते यज्ञो देवीरापोध-
मापमर्धमादीर्घाचं ते मनस्ते पशुर्न लिङ्गोक्तमोषधे तृणं
स्वधितेऽसी रक्षसां लिङ्गोक्तं निरस्तमिदमहं रक्षोहणी
पुतेन गावापृथिथ्यं वायो वायव्यमग्निराज्यस्याग्नेयं स्वाहा-
कृते वपाश्रपण्याविदमाप आपी महापङ्क्तिरुपवसाना पाव-
मानध्वन्त्वः पादः सं ते हृदयं रेवसि वसाप्रयुते लिङ्गोक्तं
घृतं वैश्वदेवं दिशः पञ्चदिश्यान्वेन्द्रः प्राणः पशवः प्राण-
दानं लिङ्गोक्तं देवत्वाग्नी त्रिष्टुप् ॥ २४ ॥ समुद्रं लिङ्गो-
क्तानि द्वादश दिक् ते स्वरुतापो हृदयशूलं चाश्रो वारुणं
यदाहवौरुणी गायत्र्यनवसाना सुमित्रिया न आप इवि-
ष्मतीलिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्पद्मेवैश्वत्वार्यपां न्यसूरापीं गायत्रीं
मेधातिथिर्हृदे त्वा सौम्यनुष्टुप् सोमराजन्सौम्ये शृणोतु
लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप्देवीराप आपी पङ्क्तिः कार्ष्णिराज्यमनुष्टु-
प्समुद्रस्य समाप आपो यमग्ने मधुच्छन्दा आग्नेयीं गायत्री-
माददे प्राचा निग्राभ्या आपमिन्द्राय त्वा पञ्च सौम्यानि
यज्ञे सौमी विपरीता बृहती आजाः पथ्याबृहती माभेः
सौम्यमर्धं गावापृथिथ्यमर्धं प्रागपाक्स्तोभुग्णिक् त्वमहं
योतम मेन्दीं पथ्याबृहतीम् ॥ २५ ॥ इति० संहितायां
पुष्टोऽन्वायः ॥ ६ ॥

वाचस्पतये प्राणदेवत्या विराट् मनुमतील्लिङ्गोक्तं वचं
 सौम्यः स्वाहोऽस्य सुषी लिङ्गोक्ते स्वाङ्कृतोऽस्युपाः सुदेवे-
 भ्यस्त्वा देवं देवाः शो लिङ्गोक्तनामिचारिकं प्राणायग्रहो
 ज्ञानाय उपाः सुसवन उपवामगृहीतोऽस्यन्तरैन्द्रमन्तसे
 मधवदेवत्या त्रिष्टुदानाय ग्रह आचार्यो वसिष्ठो वायव्यां
 त्रिष्टुमिन्द्रवायु मधुच्छन्दा ऐन्द्रवायवीं गायत्रीमघं वा
 गृह्यमघो मैत्रावरुणी रावाचयं असदस्युस्त्रिष्टुभं यावां मेधा-
 लिधिराणिनीं गायत्रीं तं प्रजयाक्लृप्तः काश्यपो वैश्वदेवीं
 जगतीमच्छिन्नस्य सौम्यः सा प्रथमैन्द्री त्रिष्टुपुषं स्ववाडशी
 लिङ्गोक्ते ॥ २६ ॥ अयं येनो वेनस्य त्रिष्टुप् सोमस्तुतिरधिदै-
 वतमधिभ्यः च मनोऽत्रिष्टुप् सोमस्तुतिरधियज्ञानुवादिन्यप-
 शृष्टः शण्डोऽपशृष्टो मर्क आभिचारिकं देवास्त्वा शुक्लामन्थि-
 नाचनानृष्टासि दक्षिणोत्तरवेदिश्रोण्यां सुवीरः सुप्रजाः शुक्ल-

मन्विनौ निरस्ता द्वे आभिचारिके शुक्रस्य मन्विनः शक्र
ये देवासः पृथ्व्यो वैश्वदेवीं त्रिष्टुभमाप्रयणोसि लिङ्गोक्तदे-
वतम् ॥२७॥ सोमः पवते वैश्वदेवमिन्द्राय त्वा पञ्च लिङ्गो-
क्तानि मूर्धानं भरद्वाजो वैधानरीं त्रिष्टुभं ध्रुवोसि ध्रुवो ध्रुवं
ध्रुवेण हृहती एवोर्ध्वेषोर्ध्वं ग्राय उत्तर ऐन्द्रो एते देवश्रवाः
सौमीं त्रिष्टुभं यजुरन्ता देवानां चात्वालदेवतं प्राणाय मे
लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश कोऽसि प्राजापत्योऽग्निश्चर्मना
मध्वे त्वा लिङ्गोक्तदेवतानि त्रयोदश ॥ २८ ॥ इन्द्राग्नीं
विधामित्र ऐन्द्राग्नीं गायत्रीमाधात्रिशोक आऐन्द्राग्नीमोमासो
मधुच्छन्दा वैश्वदेवीं विश्वेदेवासो गृत्समद् इन्द्रमरुत्वन्तसो
विधामित्र ऐन्द्रामारुतीं त्रिष्टुभो मरुतात्वा यनुमैरुत्वतीय
महोइन्द्रो भरद्वाजो माहेन्द्रां त्रिष्टुभमोज्जसा वत्सो गायत्री-
मुदुत्यं प्रस्कण्वः सौरीं गायत्री चित्रं कुत्स आहिरसत्रिष्टु-
भं रूपेण वो दक्षिणाश्रतुर्णां ब्राह्मणमच्च लिङ्गोक्तदेवतान्यष्टौ
॥ २९ ॥ इति ॥ संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विष्णो वैष्णवं कदाचनानादित्यदेवस्य बृहत्स्य यज्ञो देवानां
कुलसंस्थितुं विवस्वन्यजुः श्रद्धसो जगत्प्राप्तौममया भर-
द्वाजो बार्हस्पत्यः सावित्रीं त्रिष्टुभं सावित्रीं सवित्रीं
सुज्ञां सवित्रीं वैश्वदेवं बृहस्पतिमुतस्य लिङ्गोक्तमहं प्रजापतिरु-
पेणात्मादेवतात्रिष्टुभं ३ इ पत्नीयज्ञाग्रेषं प्रजापतिः प्राजा-
पत्यं हरिरस्पृक्सामे इयोंयंसे लिङ्गोक्ते देवकृतस्याग्रेषामि-
पद ॥ ३० ॥ समिन्द्रात्रिवैश्वदेवीं त्रिष्टुभं भ्राता लिङ्गोक्तव-
हुदेवस्या सुगाधो देवीयां २ आबहो वषसामग्रेष्यो यज्ञापज्ञ-
मेष ते लिङ्गोक्ते यजुषी उरुहि शुनःक्षेपो वारुणीं त्रिष्टुभं
नमो वारुणमग्रेणीकमाग्रेष्यी त्रिष्टुप समुद्रे ते सौमी विराड-
देवीरायः पङ्क्तिर्बृहती वा पूर्वोऽग्रेषं आप उत्तरः सौम्यो
देवानामाग्रेष्यमेजतु व्यवसना महापङ्क्तिर्वैसे ते वधा पुरु-
ष्मागमो मरुतो यस्य गौतमो मारुती गायत्रीं महीयौर्मैवा-
तिथिर्वापावृषिष्यामित्यग्निष्टोमः ॥ ३१ ॥ अथ षोडश्यातिष्ठ
गौतम ऐन्द्रीमनुष्टुभं सुक्वाहि मधुच्छन्दा इन्द्रमिद्वेतमो
यस्माच्चैन्द्री त्रिष्टुप्परवक्ष्यरूपेण षोडशिनस्तुरिन्द्राच्चैन्द्राचारुणीं
षोडशिदेवस्या वा यजुरन्ताग्रेषवस्य वैश्वानस आग्रेषीं गाय-
त्रीमुत्तिष्ठन्कुरुस्तुरिन्द्रीमद्वं प्रकण्वः सीरीं तिलोऽपि
यजुरन्ता उदुस्यं देवानामार्षमाग्रेषेवं कुरुकविन्दुर्यज्ञे महा-
पङ्क्तिप्रस्तारपङ्क्तिं विनः तासो भारद्वाज ऐन्द्रीमनुष्टुभं वाच-
स्पतिं वैश्वकर्मेणीं त्रिष्टुभं विश्वकर्मेन्द्रीं वैश्वकर्मेणाग्रेषे त्वा
देवापोऽयद्यान्यदेवस्यानि वैशीर्मां त्वा सौम्यानि ॥ ३२ ॥ सत्रो-
त्थानं देवानामार्षमिह रतिः पञ्चदेवतमुपसृजन्तुष्णिगाग्रेषी
सत्रस्य बृहती यजमानागामारमस्तुतिर्बुवन्तं परुष्णैप ऐन्द्री-
मत्यष्टिं व्यवसानामापोऽग्रेषं ऐन्द्रापावतः परमेष्ठी नैमित्ति-
कान्वाध्यायादुत्तिष्ठस्यार्षं लिङ्गोक्तदेवतानि यजुषिष्टुभं यजुषो-
र्वैष्णववारुणीं त्रिष्टुदेवा दिवमापोलिङ्गोक्तदेवताश्वतुषिष्टु-
वाहमेदेवता पङ्क्तिर्बृहत्या यजुस्य यजुदेवत्या त्रिष्टुपापवस्य

सौमी गायत्रीं नैधुविः कल्पयः ॥ ३३ ॥ इति० संहितावा-
मदमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ प्राजापेयो बृहस्पतेरार्षमिन्द्रस्य च देवमवितः सावित्री
त्रिष्टुप् ध्रुवसदमेन्द्राणि श्रीण्यपाशुरसदेवत्वात्तुष्टु प्रहा
लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्संपृचौ यजुषीन्द्रस्य रथो वाजस्य पार्थि-
व्यतिजगत्सन्त्यः पादः सावित्रोऽप्यन्तरिक्षदेवत्वात्तुष्टु
पुराणिगन्तातो वा तिस्रोऽधस्तुतथ उणिक्त्रिष्टुप्समस्यो
वाजिनोऽथा देवत्वात् लिङ्गोक्तानि वाजिनोऽथा पृथक् द्वे
दधिक्रावाचामदेव्योक्तदेवत्वे जगत्सौ शनो वसिष्ठो विराजं
तेनो नामानेदिष्टो जगतीं वाजेपाजे वसिष्ठस्त्रिष्टुभमामा
प्राजापत्यो वाजिनोक्ताः ॥ ३४ ॥ आपय आयुर्वेजेन प्राजाप-
त्यानि प्रजापतेः स्मरन्मृता यजमानोक्ते दिशो नमः पृथिवी-
यमासदीयं सामुन्वन्वाजस्य प्राजापत्यं तृचं त्रैष्टुभं सोमं
तृचं तापस आद्या वैश्वदेव्यनिरुक्तानुष्टुप्द्वितीयं लिङ्गोक्तदे-
यता तृतीयाश्रेयी प्रमो लिङ्गोक्ता गायत्री सरस्वत्यै सुन्वन्नाशिः
सप्तदश लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ ३५ ॥ अथ राजसूयो यजण्या-
यमेव ते पार्थिवमग्निनेत्रेभ्यो देवापांस्याध्यावाहसावानि
दैवान्यो सहस्र देवप्रवा देववातश्च भरतावाग्रीमीमनुष्टुभ-
सुपाशुशोक्तीणि रथोमानि सविता द्वे यजमानः ॥ ३६ ॥
इति० संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आपोदेवा आपस्त्रिष्टुप् दुष्य ऊर्मिलिङ्गोक्तानि मधुमतीर-
नाष्टा आपः सोमस्य चमांश्रवे लिङ्गोक्तान्यभिष्टुष्टमापस-
यमादौ वारुणी त्रिष्टुप् शरस्य चतुर्णां तार्यपाण्डुधीका-
सोष्णीपाणीन्द्रस्य धनुमित्रस्य बाहू स्वपायं धनुर्देवातिष्ण्या-
मिषव आविः प्राजापत्यं पराणि लिङ्गोक्तानि ॥ ३७ ॥ अवेष्टा
बृह्युताशनं प्राचीं पञ्चानां यजमानः प्रत्यस्तमासुरं ह्यो-
रोजोऽसि हवमो हिरण्यरूपौ मैत्रावारुणी त्रिष्टुभ्यजुर्न्ता
सोमस्य सुन्वन्प्रपर्वतस्यापी त्रिष्टुप् विष्णोःश्रीणि लिङ्गोक्तानि
सुन्वन्प्राजापतेन प्राजापत्या त्रिष्टुभ्यजुर्मध्योपममुष्यञ् रुद्रय-
ज्ञेन्द्रम् ॥ ३८ ॥ इन्द्रस्य लिङ्गोक्तानि मा ते संवरणः प्राजापत्य
ऐन्द्रीं त्रिष्टुभमग्नये लिङ्गोक्तानि पृथिवि मातर्भूमिर्द्वयोसो
वामदेवः सीरीः सप्रयजपरवद्वाभिघ्राविनीमतिजगतीमि-
षच्छतमानाहूर्गसि आग्नेन्द्रस्य बाहू सोनास्यासंद्री क्षत्र-
णाधीवासः सोनाः सुन्वन्निपसाद शुनःशेषो वारुणीं
गायत्रीमभिष्टुभ्यश्च यजमानो वा जहः स्वमामग्न्यानि
पञ्च लिङ्गोक्तानीन्द्रस्य स्फ्योऽग्निः पुरुराग्नेयः स्वाहाकृता
अक्षाः सवित्रा लिङ्गोक्तदेवतम् ॥ ३९ ॥ अथ चरकसौत्रा-
मप्यश्विनोरापेमश्विन्यां त्रीणि लिङ्गोक्तानि वायुः सौमी
गायत्री कुविच्यः सुकीर्तिः काक्षीयत आसा सौम्यानि-
रुक्ता त्रिष्टुभ्युपमनुष्टुप् पुत्रमिव त्रिष्टुभ्यस्रस्वतीन्द्रदेवत्ये
अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये ॥ ४० ॥ इति० संहितायां दश-
मोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति सर्वांशुक्रमणिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथाग्निं प्रजापतिरपस्यासांवा वापश्यन्सोऽग्निः पञ्चवि-
त्तिकः प्रथमा चितिः प्रजापतेर्द्वितीया देवानां तृतीयेन्द्राभ्यो-
र्विश्वकर्मेणश्चतुर्थ्यपीणां पञ्चमी परमेष्ठिनोऽथ प्रतिकर्मेर्दशिनो
तुजानोष्टौ सावित्राणि सवितापदवदासा तृतीया चतुष्टुप
चतुर्थीपण्यो जगत्सौ द्वितीया गायत्री पञ्चमी त्रिष्टुभं नो
यजुर्न्ता गायत्र्यनववसानाददेऽग्निर्हस्तेऽनुष्टुभ्यजुर्न्ता ॥ १ ॥
प्रवृत्तं नामानेदिष्ट आश्वीमात्तारपक्षिर्गुंआर्था कुश्रिगांर्दभीं
गायत्रीं योगेयोगे शुनःशेष आर्जी प्रतूर्वेक्षिष्टुभ्यराहृपा
यजुर्गोभोरुयजुः पृथिव्याश्वीण्यामेयान्यन्वमिराग्नेयीं त्रिष्टुभं
पुरोयस आगत्य मधोभुव आश्वीनमनुष्टुभमाकम्प्यानुष्टुप् यौक्ते
बृहस्पत्यकाम विराड्दकमीक्षिष्टुवावा द्वे गृत्समद आग्नेयी
परिसोमको गायत्रीं परिष्वा पायुरानुष्टुभं स्वमग्ने गृत्समदो
जगतीम् ॥ २ ॥ पृथिव्या आग्नेयमपां पुष्करपर्णेऽस्वराहृक्षिः
शर्म द्वे अनुष्टुभौ कृष्णाजिनपुष्करपर्णे पुरीष्योऽग्नित्वा-
मग्ने तृचं भारद्वाज आग्नेयं गायत्र्यः सोऽष्टोत्तर्षवश्च
देववातश्च त्रिष्टुभं निहोता गृत्समदः सः सीदस्व प्रस्कण्यो
वृहतीम् ॥ ३ ॥ अपोदेवीः सिन्धुद्वीप आपो न्वक्षुसारि-
णीः संते त्रिष्टुप्पाथिवोऽर्धो वायव्योऽर्धः सुजातोऽनुष्टुभाग्ने-
युदुतिष्ठ विश्वमनाः पथ्यावृहतीमूर्ध्वः कण्व उपरिष्टावृ-
हतीः सजातश्चित्त्रिष्टुभः स्थिरो रासमेभ्यनुष्टुप्णिग्वा
शिवोभवाजी पथ्यावृहती प्रेतु लिङ्गोक्तमहापक्षिस्त्वसा-
नाग्नेगायम्येकपदाग्नेयं तमग्निमाग्नेये ओषधयश्चिष्टुवनुष्टुभा-
योषधिदेवत्ये व्यस्यन्नाग्नेयोऽर्धो विपाजसोऽक्षीलः कात्य
आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥ ४ ॥ आपो ह्यापः सिन्धुद्वीपस्तृचं
गायत्रे मित्र उपरिष्टावृहती मैत्री रुद्रा अनुष्टुप् रीद्री सः
स्थं द्वे सिन्धीवालीदेवत्ये उत्तमादित्या मन्त्रस्य सुत्पिण्डो
वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि सपेरावित्यै राक्षादितिरौषं कृत्वा-
यादित्योऽग्निगदितिरावदं देवानां पञ्चोक्तानि मित्रस्य विधा-
मिषो मैत्री देवस्त्वा सावित्री बृहस्पत्यथः पूर्वोर्ध्वं औष
उत्तरो मैत्रः ॥ ५ ॥ आकूर्ति लिङ्गोक्तान्यौहमग्नानि मासोऽक्षी
गायत्रीत्रिष्टुभाभ्यश्च पाद आग्नेयो शुनः सोमावृत्तिराग्नेयीं
गायत्रीं परत्वा विरूप आहिरसः परमस्या आरुणिरनुष्टुभं
यज्मे द्वे जमदग्निरहरहर्गोभानेदिष्टस्त्रिष्टुभौ याः सेना अनु-
ष्टुभः सर्वा आग्नेयोऽस्योपरिष्टावृहती ॥ इति० संहितायां
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दशानो वत्सप्री त्रिष्टुभः रौक्मी नक्तोपासा कुत्स
आग्नेयीं विधा इषायाश्वः सावित्री जगतीः सुपर्णः कृतिश्च-
नुरवसाना गारुसती विष्वी विष्णोर्लिङ्गोक्ता न्यफन्द्वत्स-
धीताग्नेयीं त्रिष्टुभमग्न ऊर्ध्ववृहती पुनर्गायन्वावाक्वाधुवोऽनु-
ष्टुभमुदुत्तमः शुनःशेषो वारुणीं त्रिष्टुभमग्ने प्रित आग्नेयीः
इत्यस उक्ता जगतीह यजुर्न्तान्ते बृहद्यजुः सोदत्वमाग्नेयी
त्रिष्टुभमन्तरमेऽनुष्टुभौ ॥ ६ ॥ द्विप्रपथीमग्नेयं त्रिष्टुभं द्वादशर्षं
वत्सप्रीमालन्दनः समिधाग्निं विरुपाक्ष आहिरस आग्नेयं

गायत्रमुत्तुवा तापसोऽनुष्टुभं प्रेदुष्टुप्रपायमासेयी वसिष्ठस्य
त्रिष्टुभमापोदेवीराध्यस्वस्ते विरूप आग्नेयी गायत्री गभीं असि
तिष्ठोऽनुष्टुभो वोधा मे दीव्यतमात्रिष्टुभं सर्वोधि सोमाहु-
तिराग्नेयी यजुस्मा गायत्री यजुर्वेधकर्मणं पुनस्त्वा त्रिष्टु-
बाग्नेयी ॥ ८ ॥ अपेत लिङ्गोक्तवद्देवत्या संज्ञानमृपदेव-
त्वमग्नेः भिक्ताश्रितः परिश्रितोऽयं सः पञ्चममाग्नेयं
त्रेष्टुभं विद्यामित्रवत्तुष्टुभं तेऽनुष्टुपचिद्रेष्टके लोकं लिङ्गो-
क्तानुष्टुप ता अस्वापीन्द्रियमेध पेन्द्र इन्द्रं जेतामावृच्छ-
न्दस पेन्द्रोऽयं समितंचतस्रो अग्निदेवत्या उष्णिगुपरि-
ष्टादहत्पुष्णिगपङ्क्तयो मातेषोवास्तुतिस्त्रिष्टुप ॥ ९ ॥ अमु-
न्वमंसं नैवेदं त्वं त्रेष्टुभं यं ते यजमानदेवत्या नमोविराड्भूति-
देवत्येकपदा विवेशन आग्नेयी त्रिष्टुभं विद्यावसुदेवगन्धर्वः
सीरा द्वे सीरदेवत्ये वुधः सौम्यो गायत्रीत्रिष्टुभो ध्रुवं चतस्रः
सीतादेवत्याः कुमारविरितो द्वे त्रिष्टुभो तृतीयापङ्क्तिवत्तुष्टु-
ध्विमुष्णवमानवृद्धी गायत्री सज्जलिङ्गोक्तदेवतम् ॥ १० ॥ या
ओषधीः सप्तयिष्टातिरनुष्टुभ ओषधिवस्तुतिमाधर्वणो भिष-
शुञ्जन्तु वन्तुर्हृद्धानारस्याधीतामामाहिरप्यगर्भः कायीं
त्रिष्टुभसम्भावतस्त्रोणिगाग्नेयग्रेयद्रायत्रीनं त्रिष्टुभशेखर पाव-
कोऽग्निराग्नेयः पङ्क्तं प्रथमे विष्टारपङ्क्तिं तिस्रः सतोवृहत्
उपरिष्टाज्योतिः पञ्चाप्यायस्वगोतमः सोमो गायत्री त्रिष्टु-
पुष्णिग आतेऽवत्सारस्तुन्यता द्वे विरूपस्त्रिष्ठो गायत्र्य
आग्नेयः ॥ ११ ॥ इति० संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भयिककुवाग्नेयी ज्ञादित्यदेवत्या त्रिष्टुभिरप्यगर्भः कायीं
त्रिष्टुभं द्रष्टो देवश्रवा आदिषो नमोस्तु सार्यं वृचनानु-
ष्टुभं कृणुष्वपञ्चप्रतिसरा राक्षोक्षा देवानामार्षं सर्वोत्रिष्टुभ
आग्नेयीर्वाग्नेयश्चापश्यद्रेष्टा यजुराग्नेयमिन्द्रत्येन्द्रं भुवश्चि-
शिरा आग्नेयी त्रिष्टुभम् ॥ १२ ॥ ध्रुवास्तुष्टुवृहती प्रजाप-
तिरनुष्टुप भूरसि प्रसारपङ्क्तिरसाः स्वयमानुष्णादेवता
विधस्ता इत्येतस्य च यजुषः काण्डात्काण्डादानुष्टुभं ऋचम-
प्रिना दष्टं दूषेष्टकादेवतं बाल आग्नेयं ऋचमानुष्टुभमिन्द्रा-
ग्निना दष्टं विराड्यं लोकः स्वराड्यो लोकः प्रजापतिष्ठा विध-
त्योतिषं मधुवत्तुष्टुवतमपादासि सवितापश्यदेवावापश्यष्टि-
कादेवतम् ॥ १३ ॥ मधुवाता वैधवेयं वृचं गायत्रं गोतमोपां
गम्भन्यद्विष्टोन्त्यसमुद्राग्निष्टुभोर्भ्यं ऋचं ध्रुवासि त्रिष्टुभिपे-
वृहत्सीरवं ऋचमग्ने सुस्वाग्नेयं ऋचं गायत्रमाध्यायां भरहाजो
द्वितीयस्यां विरूपः सम्यक्त्रिष्टुभिल्लोक्तदेवतर्त्तवावृहत्त्रि-
ष्टुभोतिपोणिगादित्यं गर्भं पञ्चममाग्नेयं त्रेष्टुभमिमंसा पञ्चम-
माग्नेयं त्रेष्टुभमेव द्वेदेवाते यजुषी त्वयविष्टोशनाः काव्य
आग्नेयीमनिरुक्ता गायत्रीमपावा विष्टुभतिरेष्टकान्ययं पुरः
पञ्चाप्याणभुदेवत्यानि लोकं सा इन्द्रं तिस्रः प्रतीकोक्ता
पृथु संध्र ॥ १४ ॥ इति० संहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयाधितिः । ध्रुवक्षितिः पञ्चाश्विन्यन्तासो ग्रथ-
ना विराड्भुवश्चिष्टुभो यजुरन्ताः शुक्रवर्त्यः सजुः पञ्च

विधेषां देवानामार्षं ता एव देवताः प्राणं मे पञ्च वायव्या-
न्ययः पञ्चापानि सृषोवय एकोनयिष्टुभतिर्लिङ्गोक्तदेवतानि
॥ १५ ॥ अथ तृतीयेन्द्राग्ने अनुष्टुप पूर्वोर्ध्वं पेन्द्राग्ने उत्तरा
खपमानुष्णादेवतो विश्वकमां वायव्यः राक्षसि पञ्च दिन्दे-
वत्यानि विश्वकमां वायव्यं नभश्चेपश्चतस्ये आपुमं वन लिङ्गो-
क्तदेवतानि माच्छन्दश्च यदत्रिष्टुभान्मृषांनुष्टुभान्नी परोणि-
कचतुर्दश यजुः षष्ठि प्राणदेवतानि ॥ १६ ॥ अथ चतुर्थांशुर-
ष्टादशाग्नेदशोक्ता सप्तदश सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि सहवर्त-
न्यम् ॥ १७ ॥ इति० संहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चम्येज्ञातानाग्नेयी त्रिष्टुभो योदशीचतुश्चत्वारिष्टु-
त्राष्टिल्लोके अग्नेस्त्रिष्टुप एवञ्चत्वारिष्टुभश्चिन्मनैकावत्रिष्टुभ-
द्राक्षपति पञ्चायंपुरः पञ्चैतानि सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि
॥ १८ ॥ अग्निर्माग्नेयोऽनुवाकः प्रथमस्तुचो गायत्रो द्विती-
यस्त्रिष्टुभो भुवस्तुतीयो जगतोऽथमिह चतुर्थं जानुष्टुभः
सन्नायः सं पञ्चमः प्रगाथ एनाचस्तत्र पूर्वा वृहती सरोवृहत्पु-
त्तरा ताम्बां तिस्रो वृहत्याः संपादिताः षष्ठं धौणिगोऽग्नेवा-
जस्य गोतमः सप्तमः पुनः ककुभः प्रगाथो भद्रो नस्तत्र
पूर्वा ककुभस्ततोवृहत्पुत्तराभ्यां तिस्रः ककुनः संपादिता अष्टमः
पाङ्क्तोऽग्निं तं पदपाङ्क्तो नवमोऽग्ने तमसिष्टुः होतारतिष्ठन्वा-
क्यवसानाग्नेयं द्वेपदस्तुचः ॥ १९ ॥ अथमग्निर्विरूपोऽग्नेधि-
वृधगातिष्ठिरो जनस्य सुतंभरः सन्नाय इयः सः समित्येव-
नस्त्यां प्रस्कण्व एनाचो वसिष्ठोऽग्नेवाजस्य गोतमो भद्रो नः
सौभरिरग्निं तं कुमारवृषी येनाष्टावाग्नेयः यदत्रिष्टुभो द्वे अनु-
ष्टुभो तद्वत्तं परमेष्टी सौरं प्रोथदधी वसिष्ठस्त्रिष्टुभमाग्ने-
यीमायोर्द्वे स्वयमानुष्णदेवाये सहजस्य पञ्चाग्नेयानि ॥ २० ॥
इति० संहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सौद्रोऽध्यायः । परमेष्ठिन आर्षं देवानां वा प्रजापतेर्वापोऽनु-
वाकः योदशर्षं एकरुद्रदेवत्यः प्रथमा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभ-
तिस्रः पङ्क्तयः सहातुष्टुभो द्वे जगती मानो द्वे कुत्सः ॥ २१ ॥
अन्त्यानुवाके सैतैकरुद्रस्तुतिराणोपरिष्टावृहती द्वितीया
जगती कुत्सल तृतीयानुष्टुभे त्रिष्टुभो द्वे अनुष्टुभायसंख्याता
बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभो मञ्जा अथतानसंज्ञकान्ततोऽन्यानि
प्रीणि यजुः षष्ठि बहुरुद्रदेवत्यानि प्रत्यवरोहसंज्ञका मञ्जाः
॥ २२ ॥ मध्ये सर्वाणि यजुः षष्ठि हिरण्यवाहव इति तिस्रो-
ऽशीतयो रुद्राणां तेषामुभयतोभनस्कारा अन्त्येऽन्यतरतोभन-
स्कारा अपरे ज्ञातानामरुद्राः सभाभ्य इत्यादयो भसो यः
किरिकेभ्य इत्यग्निवायुसुवहद्वभृताः पञ्च व्याहजयो बहुरु-
द्रदेवत्याः ॥ २३ ॥ इति० संहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अष्टममाहृतमश्मृलोऽश्मा मय्याशीर्षं द्विष्टम आभिचारि-
कमिमाम आग्नेयस्तुतवो वृहती पङ्क्तिर्वा समुद्रस्य द्वे गायत्र्या-
नुष्टुभं जगती त्रिष्टुभापामिदं वृहत्त्रेष्टु पावक न सूषवः स नो
मेधातिथिराग्नेयी गायत्री पावक्या जगती भरहाजो
नमस्ते वृहतीमाग्नेयीमृषिमुता लोषामुद्रा ॥ २४ ॥ नृपदे

एवेष्टसिष्ठः ॥ ३८ ॥ अथ द्वित्रं त्रिपञ्चोः ससिद्धो जप्तिराग्नी-
होदश विदमिरगिसरस्वतीन्द्रदेवत्वा अनुष्टुभोऽधिना द्वि-
सिक्तोऽनुष्टुभ एकैकागिसरस्वतीन्द्रदेवत्वा य इन्द्र सवितृ-
रुणदेवत्वासिक्तोऽनुष्टुभोऽविश्वता गोमिसिक्तोऽनुष्टुभो युवं
पुत्रमिवानुष्टुप्रविष्टुभौ यमिस्रपास आग्नेयी जगतीत्रिष्टु-
भाविश्वनातेजसैकादशर्षष्टुभौ गोमद्वल्लमद्वस्तुचमाधिनं
गायत्रं पावका नो मनुच्छन्दाः सारस्वतमिन्द्रायाऽर्धेन्द्रं मनु-
च्छन्दा एवानुकृतमानुष्टुभमगिसरस्वतीन्द्रदेवत्वम् ॥ ३९ ॥
इति० संहितायां विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इमंने गायत्रीत्रिष्टुभौ वारुण्यौ शुनःशेषस्त्वंनखिहृभावा-
 शिवारुण्यौ वामदेवो महीसृपु त्रिष्टुपादित्या सुव्रामाणं गयः-
 श्रुतः सुनावप्रैस्वर्यो गायत्र्यानो मैत्रावरुणौ गायत्रौ विद्या-
 मित्रः प्रवाहपा वसिष्ठखिहृभः॥ समिन्द्रो अग्निरेकादशाम-
 नानुष्टुभः॥ स्वस्त्यात्रैषस्वायै वयोधा इन्द्रो देवता वसन्तेन
 ऋतुना षट्पृचमानुष्टुभं लिङ्गोक्तदेवतः॥ होता यज्ञाद्वाग्मी-
 प्रैषा अग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्या अग्निनौ छागस्व सप्त लिङ्गोक्त-
 देवताः प्रैषा ववस्यातिमभियूपोऽग्निः॥ सिष्टहृदग्निर्देवं यज्ञि-
 रेकादशानुयाजप्रैषा अग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्या अग्निमथ सूक्त-
 बाकप्रैषो लिङ्गोक्तदेवतो लिङ्गोक्तदेवतः ॥ ३० ॥ इति०
 संहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ इति सर्वांनुक्रमणिकायां
 त्रितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ अथाथमेवमत्राणुरोऽध्यापान्त्रजापतिरपश्यत्तेजोसि सौ-
वर्णं निष्कमिमांशमृग्यन्तस्त्वसरो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभमभिवा-
लिङ्गोक्तानि यो अर्चयन्तं गायत्र्यर्चनं वाचस्तुतिः परोर्धं लिङ्गोक्तो-
ऽयमे लिङ्गोक्तान्येव हिंकारायेत्यस्यैकाग्रपञ्चाशदेहितानि
हिरण्यपाणिं पञ्चर्चं सावित्रं गायत्रमावा मेधातिथिरसि-
स्तोमेनाग्नेयं सूत्रं गायत्रं सुतंभरो त्रिधामिभ्यो विरूपो यथा-
स्तंभयमजीजनो हि पाचमानं कृतिं पिपीलिकमध्यामनुष्टुभं
व्यरुणव्रतदस्यू विभूरथदेवयो देवा दैवमिहुरन्तिराग्नेयानि
चत्वारि कार्याहुभणानि लिङ्गोक्तान्याग्रह्य लिङ्गोक्तान्येवा-
ध्यामाय ॥ ३ ॥ इति ० संहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२॥

प्रजापत्ये प्राजापत्यं बले देवं यः प्राणतस्मिहृत् कापी
हिरण्यगमेस युजन्ति मनुच्छन्दा आदित्यदेवत्या गावर्त्री
युजन्त्यस्याश्नुतिर्यद्वातो बृहतीमौ वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि
लाञ्छी २ नक्षदेवत्वं कःस्विन्नतसोऽनुष्टुभः प्रथमप्रतिप्रभभूतम-
ज्ञोये होतुर्गणेश्वर वायुध्वा लिङ्गोक्तानि सपूक्षितस्तिस्रोऽथदे-
वत्या अनुष्टुप्बिरादजिष्टभोऽग्निः पञ्चरात्रानि श्रीण्यम्बेनुष्टुब-
स्तुतिर्गणानां त्वा चत्वारि लिङ्गोक्तानि ॥३॥ उत्सकथ्या गाय-
त्र्यान्वी एकादशार्धमानुष्टुभं द्वितीया वृपरिष्टादृह्यध्वर्या-
दीनां कुमार्चादिभिरल्लीलभायणं ता एव देवता दधिप्राण्यो
दधिप्राया घामदेव्यः सुरभिर्मतीमनुष्टुभमार्था गायत्रीपूष-
वृषमाथमुणिगाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभोन्त्याविष्टुप् कस्तूरा पञ्च-
माथमाद्या गावर्त्री पञ्चातुष्टुभः कःस्विदष्टदशार्धं त्रयोदश

होत्रादीनां प्रथमप्रतिप्रथमभूतमाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः कालि-
दाद्याश्चतस्रश्चान्त्या इत्यष्टिष्टुभः सुभुरनुष्टुप्छिष्टोक्तदेवता
होतायक्षत्याजापत्यः प्रेषः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भः प्राजापत्या
वैष्टुभम् ॥५॥ इति० संहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथस्तूपर इत्यादयः पञ्चोऽध्याये लोका देवता वा
पर्यङ्गान्तथा रोहितादयो गुणयुक्ता भारग्याश्च कपिशुला-
दय आध्यायाच्छादं दध्निरित्यादित्वमित्येतन्तं द्रव्यदैवत-
मुक्तमथस्तूपरो ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ ३ ॥ इति० रोहितायो
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शादं दद्रित्स्वचान्तञ्ज शुम्बकाय वारुणीं हिपदां मुण्डिन
ओदन्य एषा चाघनाश्वन्तजले यस्येमे काश्वी विष्टुनौ
हिरण्यगर्भः प्राजापत्य आनो दशचं जागतं वैश्वदेवं गोतमः
स्वस्तिनो विराटस्थाना भद्रकर्णेभिस्तृचं त्रष्टुमं मानोऽश्वतो-
मीयं दीर्घतमास्त्रष्टुमं द्वाविष्टुश्वत्सुचमश्वस्तुतिस्तृत्वाश्वतो-
जगत्यादिमानु द्वैपदं वैश्वदेवं तृचं भौवन आश्वो वा साधन-
भौवनो वा ॥५॥ इति ० संहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥१५॥

अग्निश्च सप्त लिङ्गोक्तानि प्रियो देवानां लौगाक्षिरनुष्टुभ-
मनवसानां बृहस्पते गृत्समदो ब्राह्मीं त्रिष्टुभमिन्द्रगोम-
सैन्धवी गायत्री रम्याक्षिर्ऋतावानं प्रादुराक्षिवैष्णवीयां
वैष्णवरस्य त्रिष्टुभं कुस्तोऽक्षिर्ऋषिराग्रेयीं गायत्रीं वसिष्ठम-
रद्धानौ महार२इन्द्रो माहेन्द्री वसिष्ठसंव येन्द्रीं पच्या-
वृहतीं नोषा गोतमो यद्वहिष्ठं यमुष्य आग्नेयीमनुष्टुभमेहि
भरद्वाजो गायत्रीभृत्वस्ते बृहत्पुषहरे वासो गायत्रीम् ॥ ६ ॥
उक्ता ते गायत्रं तृच११ सीम्बमामहीषघोऽनुवीरंमुद्रलो
यज्ञपुरुषाक्षिष्टुभमग्नेपत्नीमेधातिथिराग्नेयीं गायत्रीमभियज्ञं
मृचमृतदेवतं मेधातिथित्वायमेन्द्री त्रिष्टुभं त्रिभामिन्द्रो-
ऽमेवनो जगतीं गृत्समदः स्वादिष्टया मनुष्यन्दाः सीम्बा-
वनुक्तानां गायत्रम् ॥ ७ ॥ इति० संहितायां यजुर्वेदो-
ऽध्यायः ॥ २६ ॥

समास्त्वान्निकोऽध्यायः प्रजापतेराप०॥ सामिधेन्यो नवा-
श्रेयस्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्ट अग्निकैषिः कर्माद्भूतमग्निं
लौत्यूध्वां द्वादशर्चमाग्निमौष्णिहं विषमपदं प्राजापत्यमा-
श्रेयसमग्निपदं दशिर्हं प्रजापतित्वेन संस्तूयते तेन प्राजाप-
त्यस् ॥ ८ ॥ पीवो अक्षां द्वे वायव्ये त्रिष्टुभो वसिष्ठ जावोह द्वे
प्राजापत्ये द्विष्टयगर्भः प्राजापत्यः प्रधाभिर्द्वे वायव्ये वसिष्ठो
नियुत्वान्वायव्याः पञ्चायोलुक्त्रोऽनुष्टुबेकया च त्रिष्टुबन्त्या
गायत्र्यो नियुत्वान्वायो गृत्समशो वायो शुक्रः पुस्तीवाज-
मीदौ तयवायो व्यथ आद्विरसोऽमित्वा वसिष्ठ ऐन्द्रं प्रगाथं
प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती त्रामिदेव० संयुषांर्हं
स्पत्या कवान ऐन्द्रं मृचं गायत्रे वानदेवोऽन्त्या तु पादमिच-
ताज्ञा ऊर्जोनवात० संयुः पाहि नो गर्भः प्रागाथ एते मृचं
प्रागाथमाश्रेयं द्वे बृहती मृतीया सतोबृहती संवत्सरोऽध्या-
येयम् ॥ ९ ॥ इति० संहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इन्द्रमिहः सौभ्रामणिः कोऽध्याय एकादश प्रवाजप्रैषा
ऐन्द्रा आग्नीदेवस्य आद्येऽनुवाके देवर्षिर्हिरनुवाजप्रैषा ऐन्द्रा
एकादशैवाग्निमैन्द्रः सूक्तवाकप्रैषस्वामय प्रतीक उभय-
त्रापि समिधानं महावायोधस आग्निम एकादश प्रवाजप्रैषा-
साधेव देवर्षिर्हिरनुवाजप्रैषा अग्निमय वायोधसः सूक्तवाक-
प्रैषः ॥ १० ॥ इति० संहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

समिहो अजुनाशमेधिकोऽध्याय आद्या आग्नीक्षिष्टम
एकादशाशस्तुतिर्बृहदुक्तो वामदेवो द्रव्यांशो वा सामुद्रि-
यदक्षन्धयोद्वाशाशस्तुतिक्षिष्टो भार्गवो जमदग्निर्द्वंद्वो
दीर्घतमाश्र समिहो अथ द्वादशाग्नीक्षिष्टो जमदग्निः ॥ ११ ॥
केतुं कृष्यन्नाग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीं मधुच्छन्दा वीमृतस्वेव
पायुर्नारदाजः संभ्रामाह्वान्शुशोनीपीत्सन्नाहं कामुकं गुणमा-
र्षीतुं पराश्वधेन सारथिमर्धेन रश्मीन्हरिन्मथगोपायितुज-
गत्या क्षिप्रोक्तदेवता ह्वान्वां त्रिष्टुवनुष्टम्बामिधुमनुष्टमा कशां
ततो इत्तमं ततस्तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावैन्द्रोऽधेर्घोन्म्याः
सर्वाक्षिष्टोऽनुक्ता आग्नेयः कृष्णव्रीध इत्याद्या एकादशि-
म्योर्होऽधोः पशुदेवता अग्नये गायत्रायैति दश इविषोवैधे-
वता ॥ १२ ॥ इति० संहितायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

देवसवितर्वाध्यायो पुरुषमेधो नारायणः पुरुषो द्रव्यं
विश्वानि देवगायत्रीं सावित्रीं इत्यावाशो विमक्तारं
मेधातिथिर्यज्ञे ब्राह्मणमिति द्वे कण्डिके तपसेऽनुवाकश्च
ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ इति० संहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सहस्रशीषो षोडशर्चमानुष्टुभं त्रिष्टुभन्तं पुरुषो जगद्गीज-
मज्रदेवतायः पट्टच उत्तरचारयणो मज्र आद्यान्तिक्षिष्टो
हे अनुष्टुभादन्त्या त्रिष्टु ॥ १४ ॥ इति० संहितायामेकविं-
शोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

तदेव सर्वमेधोऽध्याय आग्नेदेवतः सप्तमेहनि सर्वहोमे
पितृयुक्तः सर्वमेधं ब्रह्म स्वयंभवेजत तदीयं मज्रगणं प्रवा-
धुमच्छेत्तेतस्मादाद्यो हे अनुष्टुभो गतस्य द्विपदागायत्रीं हिर-
ण्यगर्भजतस्यो नामाहिंसीतस्माज्जदे वृताः प्रतीकचोदिता
ब्रह्मयज्ञे ध्येयाः सर्वैवमेधोह चतस्रक्षिष्टम आपोह यक्षि-
त्यतीकचोदिते ॥ १५ ॥ वेनस्तपज्ज त्रिष्टुभः सदस्तरुपतिं तृचेन
मेधाकामो मेधां वाचते प्रथमा गायत्री क्षिप्रोक्तदेवता द्विती-
याद्येयनुष्टुप तृतीया क्षिप्रोक्तदेवतानुष्टुभिर्द मे माज्रवर्णि-
कतनुष्टुपेतया देवेभ्यः श्रीकामो वाचते त्रियम् ॥ १६ ॥
इति० संहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अन्वाजरासः सप्तदशाग्निहृत्वाग्निशोमिके प्रथमेहनि पुरो-
रुच आग्नेय आद्ये हे ऐन्द्रवायवस्वात्याजरासो वत्सग्नीर्हरयो
धूमकेतवो विरूपो यजमानो हे मैत्रावरुणस्य यजमानो
गोतमो हे विरूपे शुक्रस्य कुत्सोऽयमिह अग्निनो वैश्वदेव-
ब्रह्मयज्ञे श्रीणि जता विश्वामित्र ऐन्द्राश्रत्याग्निहृत्वाग्नि भर-
द्वाजो वैश्वदेवस्य विधेभिः सोम्यं मेधातिथिरायन्मरुत्वती-
यनोर्हो आषणराजराः श्रातयोऽग्नेश्वीर्वाजिद्रुहिता विज्रवात

त्वाहि नरहाजरास्वे अग्ने हे बृहत्यावादित्यस्य त्वे अग्ने
वसिष्ठः शुचि प्रस्कण्य आवित्यग्रहग्रहणे विधेयामदितिर्वा-
मदेवो गोतमो महो अग्नेः सावित्रस्य लुशो घानाकोऽनुक्तं
गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १७ ॥ इन्द्रस्तुत्युक्त्ये द्वितीयेहनि ऐन्द्राः
पुरोरुचो द्वादश प्रतीकचोदिते च हे विश्ववापश्चिद्रुतिष्ठो
गात्र उप पुरस्मीवाजमीदो यदथ वसिष्ठ आसुते सुनीतिरा-
तिष्ठतं विश्वामित्रः प्रवः सुचीको बृहचित्रिशीक इन्द्रेहि मधु-
च्छन्दा इन्द्रो वृत्रविश्वामित्रः कुतस्त्वमगस्त्य आतद्वीरिचीतिः
शाक्त्य इमांते कुत्सो जगतीमनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १८ ॥
सूर्यस्तुत्युक्त्ये तृतीयेहनि सौर्यश्चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रश्च प्रती-
कोक्ता विज्राद्वृहजगतीं विज्राद्वीर्यं उदुलं तिष्ठः प्रस्कण्य
आनोभस्त्यो यदथ श्रुतकक्षः सुतकक्षी तरणिः प्रस्कण्यस्त-
त्सूर्यस्य हे कुत्सो वणमर्होऽदे जमदग्निर्बृहतीसतोबृहती
आपन्त इव नृमेधो बृहती मन्वाद्या (१) देवाः कुत्स
आकृष्णेन हिरण्यवस्तुप आग्निरसोऽनाख्यातः सौर्व गायत्रं
त्रैष्टुभम् ॥ १९ ॥ वैश्वदेवस्तुतिश्चतुर्थेहनि वैश्वदेव्यः पुरोरुच
एकादश पद च प्रतीकोक्ताः प्रवाज्वे वसिष्ठक्षिष्टमभिन्द्रवायू
बृहस्पतिं हे मेधातिथिरचिनः कुत्सोदीकान्वोऽग्रइन्द्रप्रतिक्षत्रं
इन्द्राग्ने मित्रावरुणा जगतीं काश्यपोऽवत्सारोऽश्वेन्द्राः
प्रगाथोऽर्वाचो अथ कुर्मो गार्त्समदो विधे अथ लुशो
घानाको विधेदेवाः सुहोभो देवेभ्यो हि वामदेवो जगती-
मनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ २० ॥ अथानारण्याधीतं सज्रगणम-
र्वाक्पितृमेधादादित्यावाज्यवक्तव्यो वृक्षतः प्रवायुं पञ्चदशर्चः
पुरोरुगणो हे च प्रतीकोक्ते प्रवायुसृजिषो मित्रं हृवे हे
मधुच्छन्दा मित्रं क्षिप्रोक्ता दक्षाद्युवाकव आधिनीं विद्व-
धेन्द्रीं कुशिको नदिस्पर्शं विश्वामित्रो वैश्वानरीमुद्राविचनि
ऐन्द्राग्नी भरद्वाज उपासो सौमी देवलोसितो वा ये त्या
विश्वामित्रो जनिष्ठा उग्रो गौरिवीतिरातु वामदेवस्तुचमैन्द्रं
त्वमिन्द्रैभ्यो नृमेधः पष्पाबृहतीसतोबृहती ब्रह्मो देवानां
कुत्सोऽध्वेभिः सावित्रीं जगतीं भरद्वाजः ॥ २१ ॥ प्रवीर्या
पञ्चदशर्चः पुरोरुगणो हे च प्रतीकोक्ते प्रवीर्या वसिष्ठो
वायव्यावाज्यपोराजानेषु दक्षतिरग्नीनः परमेष्ठ्यं प्रजापति-
र्भाक्वृत्तं तृचमारोवृत्तीं जगतीं विश्वामित्र उक्थेभिर्बृहन्तमा
वसिष्ठ उपनः सुहोभो वैश्वदेवीं ब्रह्माणि मेऽगस्त्यो हे इन्द्र-
मरुत्सवादे तदिदामर्षणो बृहदिव इमाजरा हे बृहत्यो
मेधातिथिरयत्सहस्रं मेधातिथिः सतोबृहतीम् ॥ २२ ॥
आनखयोदत्तर्चः पुरोरुगणानुक्तं च प्रतीकचोदितं चानो
वायव्यां जमदग्निर्इन्द्रवायू सुसंशोऽन्त्रवायव्या तापस जव-
नित्या मैत्रावरुणीं जमदग्निरायातमाधिनीं वसिष्ठः प्रेतु वैश्व-
देवीं कण्वच्छन्दा अश्वेन्द्रीमारुती परिणामवादिनीं चित्त
आह्यो देवदेवं वो मधुर्वैषस्वतो वैश्वदेवीं विविष्टो शुच
ऐन्द्र इन्द्राग्नी अपासुहोवो देवासो हि मनुष्याधम हे नृमे-
धोऽश्वेभ्योमेधातिथिर्दशम्योकाद्विष्टया च सतोबृहत्याः शेषा

बृहत्याः दोषा बृहत्याः ॥ २३ ॥ इति० संहितायां अथर्वशिखो-
ऽध्यायः ॥ २३ ॥ इति० सर्वानुकमशिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यज्ञाग्रतः प्रवृत्तं मानसे त्रेष्टुमष्टुशिवसंकल्पः पितुं नृणि-
हमगस्त्योऽस्तुतिमन्विचतुर्कचमानुष्टुभं द्वयोरनुमितिर्द्वयोः
सिनीवालीसरस्वत्यौ सिनीवालिपुष्टुष्टुके द्वे गृत्समदस्त्वमग्ने द्वे
आग्नेय्यौ जगत्सौ हिरण्यस्तुप आग्निरस उक्तानायां द्वे देव-
अथा देववातश्च भारतावाद्या त्रिष्टुष्टुटीयानुष्टुप्रमन्महे नो-
था आचमैन्द्रं त्रेष्टुमभिच्छन्तिस्वा आचमैन्द्रं त्रेष्टुममेव देवश्च
देववातश्च भारती ॥ १ ॥ अथादं युत्सु गीतसञ्चतुर्कचं त्रेष्टु-
मष्टु सौम्यमष्टीश्वर्यचतुर्कचं त्रेष्टुमष्टु सावित्रमाग्निरसो
हिरण्यस्तुप्यो द्वितीया जगत्सुभाषितमाश्विनं तृचमुभाषितं
प्रस्कण्यो गायत्रीमग्नस्वतीमधिरात्रिष्टुमौ कुत्स आरात्रि प-
थ्याबृहतीष्टु रात्रिदेवत्या कशिपा भरद्वाजनुहोषस्तुपस्या
परोणिहं गीतमः प्रातरग्निं वसिष्ठः सप्तचैमाद्या जगती बहु-
देवत्या पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुमोऽज्योषस्थाः ॥ २ ॥ पूषन्तप
सुहोत्रः पथस्तपः परिपतिष्टुजिष्वेते पौष्ण्यो गायत्रीत्रिष्टुमौ
प्रीणिपदा वैष्णव्यौ गायत्र्यो मेधातिथिर्पुतवती सुवनानां
भरद्वाजो छावापृथिव्यो जगती येनो लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुभं
विहव्यं आनासला हिरण्यस्तुप आश्विनीमेघ वो मारुती त्रिष्टु-
भमगस्त्यः सहस्रोमा ऋषिस्तुतिप्रतिपादिका त्रिष्टुभं यज्ञः
प्राजापत्य आयुष्यं वचस्वं तृचं दक्ष उणिक्शकरीत्रिष्टुमो
हिरण्यस्तुतिरत्नन ऋषिजो बहुदेवत्या त्रिष्टुभमिमागिरः
कूर्मो गार्त्समद आदित्यदेवत्या त्रिष्टुमष्टु सप्तक्षयोऽध्याय-
मादिनी जगत्सुचिष्टं तृचो ब्राह्मणस्पत्य आद्ये बृहती कण्वो
वीरोऽज्यो त्रिष्टुभं गृत्समदो बह्मना चतुर्कचं प्रतीकोक्तम्
॥ ३ ॥ इति० संहितायां चतुर्शिखोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथेतोऽध्यायः पित्र्य आदित्यस्य देवानां वाद्यागायत्री परं
यजुः सविताते गायत्री वायुः पुनातु चत्वारि लिङ्गोक्तानि
सविताते गायत्री परंयुलो संकलुक्छिष्टुभं सुयुदेवत्याष्टु
शंवातोऽनुष्टुबृहती वैश्वदेव्यावजमन्वती सुचीक्छिष्टुभं वैश्व-
देवीमपाथं लिङ्गोक्तदेवतामनुष्टुमष्टु धुनाःशेषो दुःस्वमना-
शनीमनद्वाहमानबुहानुष्टुभिमं जीवेभ्यः संकलुको सुयुदेवत्यां
त्रिष्टुभमायुष्मानग्न आग्नेयी त्रिष्टुभं वैश्वानसः परीमेऽनुष्टुभ-
मैन्द्रौ भारद्वाजः शिरिविठः क्रत्यादमाग्नि त्रिष्टुभमाग्नेयी
इमनो बहुवपांजातवेदसी त्रिष्टुप् क्षोनापृथिवी मेधातिथिः
पार्थिवी गायत्रीमस्मार्गवनाग्नेयी गायत्र्यनिरुक्ता ॥ ४ ॥
इति० संहितायां पञ्चशिखोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ऋचंवाचं पञ्चाध्यायीं दध्यज्ञायर्वणो ददत्ताग्निकाचमेधि-
कवर्जमाद्योऽध्यायः शान्त्यर्थो वैश्वदेव आधानि यजुष्टुवि-
यन्मे वाहंस्पत्या पङ्क्तिः कथाव्यमैन्द्रानिरुक्ता गायत्रीन्द्रोवि-
श्वस्य विराड् द्विपदा शनो द्वे अनुष्टुभावहानि द्विपदागा-
यत्री शनइन्द्राग्नी त्रिष्टुप्गायत्र्यावन्त्याप्रीचीः शान्तिर्वजुष्टु

पि तमस्ते अस्त्रनुष्टुमौ सचक्षुः पुरउदियसौरी ॥ ५ ॥
इति० पट्टिशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आददे तारिरस्त्रिदेवतं देवी चावापृथिव्यं देव्यो वश्यो
वस्मीकवपेयस्यशेवराहविहतमिन्द्रसौत्र आदाराः त्रेतु मन्त्र-
स्वाश्वस्त्रजैवे यमाय देवस्त्राचिरसि धर्मदेवत्यानि यो धर्मः स
आदित्यो य एष तपस्यताष्टुष्टु पुरस्तात्स पाथिवानि यजमा-
नाशीर्मधुप्राणदेवत्यानि गर्भो देवानामवकाशा मामाहिष्टुमी-
रित्येतदन्ता धर्मदेवत्या धर्मादिषु उष्वं बृहत्पदसंगोपां त्रिष्टुभं
दीवैतमा हदेत्वा परोणिक्त्वष्टुमन्तः पथ्यापीरहःकेतुना यजु-
पी धर्मदेवत्ये ॥ १ ॥ इति० संहितायां सप्तशिखोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आददेऽदित्यै रजुरिष्टुपि गोर्वस्ते त्रिष्टुभं दीवैतमा इन्द्रा-
धिरा वैश्वदेवानि समुद्रापत्वा वातनामानि स्वाहापर्मोप
धर्मदेवत्ये विश्वावासा आधिन्यनुष्टुप् दिविधा धर्मदेवत्यमधि-
ना धर्मेसुणिगपातां ककुबसेम्वस्ये खरः स्वाहापृष्णे सप्त
लिङ्गोक्तदेवतानि स्वाहासं पयोदेवत्यं यजुर्जुतं धर्मो भीमं गाय-
त्रीबृहत्यावनवसाने अतिशकरी वाग्नेयी समस्ता प्यवसानां
या ते धर्मं अन्नस्य बृहती चतुःशक्तिर्मेहाबृहती धर्मेतदनुष्टु-
पचिह्नदत्तपरोणिक्त्वावती छावापृथिवी दधिधर्मो मधित्वरप-
ङ्क्तिर्वजमानाशीः पथसेरितो गायत्र्यनवसाना त्विषः संदृग्-
धियर्मोऽनुक्तं धर्मदेवतम् ॥ २ ॥ इति० संहितायां अष्टशि-
खोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यो माध्वार्णव्यो देवता मनसःकाममनुष्टु-
प्यजमानाशीः श्रीदेवता प्रजापतिः संक्षियमाणो यवाकोलं
प्रायश्चित्तदेवताः सविता प्रथमेऽज्यहं क्रमेणोमश्च मारुती
गायत्री विमुक्ताव्यो मन्त्रोऽग्ने विनिपुक्तस्मादाग्निक एवास्व
ऋषिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वाशिष्टुहृदेवनाथमेधिकानि श्रीणि
तत्रोक्त एव ऋषिलोमन्त्रः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विक्-
त्वारिष्टुष्टु ॥ ६ ॥ इति० एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ईजावास्त्यमाग्नदेवत्य आनुष्टुभोऽध्याय अनेजदेकं त्रिष्टुप्
सपरि जगती वायुरिभिलं यजुपी ऋश्मिति परमाहुरस्य
योगिनामालम्बभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवात्पस्यास्थूलादि-
गुणयुक्तस्य ब्रह्मक्षपिष्टन्दोगायत्रं परमात्मा देवता ब्रह्म-
रम्भे विरामे च वागाहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु धान्येष्वपि
काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु विनियोगोऽस्य कर्ता त्रिभिर्धनु-
र्भिरन्ते यज्ञान्व्योमी कारयत्यग्नेनयान्तनमस्तकारोकिर्हिरण्य-
येनादित्योपासनमो ३ मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः संजहो-
त्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् ॥ ९ ॥ इति० चत्वारिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ४० ॥

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अतिरुग्निहः सवितानुष्टुभः
सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्क्तिर्वज्रस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विधे-
देवा विराजो मित्रः स्वराजोऽरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छ-
न्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्म सर्वां ज्ञच आग्ने-
त्यः सर्वाणि यजुष्टुपि ज्ञायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि
सर्वाणि ब्राह्मणानि च स्वाहाकारस्याग्निर्वैपद्धारस्य विधेदेवाः

कमोरम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्तमनसि देवतां
ततो हविर्हृत्य देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवतासंस्तु हविर्न
क्षुपन्ते स्वाध्यायमपि शोऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सोऽमुष्मिहोके
देवैरपीक्ष्यते तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो मन्त्राणां
देवताज्ञानात्मनश्चायमविगच्छति मन्त्रार्थज्ञानात् विवृतपाप्मा
भाकमभ्येति नहि कश्चिदविज्ञाय बाधातप्येन देवताः
श्रौतानां कमणो विप्रः स्मार्तानां चाक्षुते फलम् ॥ १० ॥

जनादिष्टमध्वरादौ सर्वान्तकर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं
वक्ष्यामः सर्वमाग्रेण गावयं गौतमीयः सर्वः सावित्र-
मौष्णिहं भारद्वाजीयः सर्वः सौम्यमानुष्टमसायवर्णिः कः
सर्वः बार्हस्पत्यं बार्हत्माक्षिरः सर्वः वारुणं पाङ्कमात्मन्य-
मीयः सर्वमैन्द्रं त्रिष्टुभं वाज्रवक्त्रीयः सर्वमादित्यदेवतं
जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

उपोतिष्टोमं दीक्षाप्रवृत्तिं वक्ष्यामो दीक्षायां सृगुरक्षाविष्णु-
गावत्री भावणीय आक्षिरसोऽदितिरुष्णिक्त्रये विश्वामित्रः
सोमोऽनुष्टुपातिष्ठे वसिष्ठो विष्णुर्बृहती प्रथमं कश्यप
आदित्यपङ्क्तिरुषसस्त्रात्रेय उपसदेवता त्रिष्टुभशीपोमीयेऽग-
स्त्योऽग्नीषोमी जगती प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽधोरात्रे
अतिजगती चतुर्विंशत्योऽसीकरात्रणः संवत्सरः शक्य-
मिष्ट्वे पष्टे सोपणीयेमासा मासाश्चातिशकरी पृष्ठे पष्टे
सांवकापन ऋतवोऽधिरभिजितिप्रियवृत्तोऽग्निरत्यष्टिः स्वरसा-
मसु सरस्वत्यापोऽतिविषुवति रोहिण्यायन आदित्योऽति-
पृतिविंशजिति सौभर इन्द्रः कृतिगो जायुषो वाष्कलिर्म-
त्रावरुणो प्रकृतिदेशरात्र आचायो विश्वेदेवा आकृतिद्वादश-
रात्रिके पृष्ठे पष्टे माह्वयो दिशो विकृतिश्छन्दोमेतु
शौल्यायन इमे लोकाः संकृतिदेशमेऽहनि पराक्षरः संवत्स-
रोऽभिकृतिर्महामते शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिरुदयनीयेऽति-
रात्रे मौवायनो वायुश्छन्दाः सर्वोणि ॥ १२ ॥ ऋषि-
भिरुपलक्षितं वाक्यं कषयश्छन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्र-
वर्णाद्यनुष्ठोभिर्निर्वागतश्च विज्ञेया सर्वमेतच्छन्दोदेवतमायं
च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जपहोमादि करोति तस्य फलमभ्युते
मन्त्रपञ्चारम्भे यथाविधि ज्ञात्वा छन्दःपुरुषमेनोनिर्णोदनः
शरीरं न्यसेत्तिथिचलज्जमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्याक्षिणी गौतममर-
द्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रवमद्वौ नासिके वसिष्ठकश्यपौ वाग-
मिगोवर्जौ छन्दोऽग्निदेवताः शिरसि विन्वसेदेवमेवोष्णिहः
सवितारं ग्रीवास्त्रनुके बृहती बृहस्पतिं बाह्वोर्बृहद्रथन्तरे
ष्वावापुर्विद्यीमध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रः श्रोत्रोर्जगतीमादित्यं
मेदेऽतिच्छन्दसं प्रजापतिं पायौ यज्ञावज्जियं वैश्वानरमूर्धोरनु-
ष्टुभं विश्वान्देवानष्टीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदाविष्णुं
प्राणेषु विच्छन्दसं वायुं न्यूनातिरिक्तेष्वेष्टेषु न्यूनाक्षरं छन्द
जपोऽेवतेष्वेवः सर्वोष्टेषु योजयित्वा वेदमयः संपद्यते
शापानुग्रहसमर्थो नवति माह्वं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिज्जयं
विन्दत कृत्वा यो यजुर्मयः साममयस्तेजोमयो मन्त्रमयोऽन्त-
तमयः संभूय मन्त्रवान्भवेति तस्मादेतन्नामन्त्राचारिणे नातप-

स्त्रिने नासंवत्सरोपिताय नामवक्त्रेऽनुष्टुपादनेनाधीतेन चा-
न्दावणाद्वदफलमवाप्नोत्यनेन च सम्पन्नातेन मन्त्रणः
सायुज्यः सलोकात्तामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥ इति० सर्वा-
नुक्रमणिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ छन्दाः सावयुष्णिगाः अनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिविष्टुजग-
तातिजगतीशक्येतिशक्येष्टास्यष्टी पृथगतिपृथगः कृतिप्रकृत्या-
कृतिविकृतिसंकृत्यभिः कृत्युक्तयश्चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतु-
दत्तराष्ट्रानाधिकेनैकेन निचतुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ
पादपूरणार्थं तु क्षेप्रसंयोगैकाक्षरीभावाच्चतुर्देवापो तु सप्तवर्गे
पादविशेषासंज्ञाविशेषास्तानुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामो वि-
राटरूपा विराट्स्थानाश्च बहूनामपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशस्तत्र
दशोकादशद्वादशाक्षराणां वैराजवैष्टुभजागता इति संज्ञा
अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुर्पादश्चतुर्ः ॥ १ ॥ प्रथमं छन्द-
श्चिपदागायत्री पञ्चकाश्चत्वारः षड्भ्यैकश्चतुर्ध्वत्तुको वा
पदपङ्क्तिः षट्सप्तैकादशा वणिग्गर्भाश्चतुर्ः सप्तकाः पादनि-
चुमध्यमः षड्भ्यैद्विनिचतुर्दशकश्चेष्टवमध्या यस्यास्तु षड्-
सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौपट्टौ सप्त-
कश्चेति हसीवसी ॥ २ ॥ द्वितीयमुष्णिक्चिपदाभ्यां द्वादशक
आद्यश्रेयुराष्टिप्राथम्यमश्वेतकुरुपैष्टुभजागतचतुष्काः ककु-
ब्धकुशिरैकादशिनोः परः षड्भ्यानुशिरा मध्ये वैशिपीलिक-
मध्याद्यः पञ्चकश्चतुर्ऽष्टका अनुष्टुगर्भा चतुःसप्तकोणि-
गेव ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुपचतुर्पादः पञ्चपञ्चकाः षड्भ्यैको
महापदपङ्क्तिर्जागतावष्टकश्च कृतिमध्ये वेदष्टकः पिपीलिक-
मध्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविराप्नववैराजत्रयोदशैष्ट-
रुपादेकश्चतुर्विराटैकादशका वा ॥ ४ ॥ चतुर्थं बृहती
तृतीयो द्वादशक आद्यश्रेयुरन्ताबृहती द्वितीयश्चेष्टपङ्क्तिसारि-
ष्युरोबृहती स्कन्धोद्गीवी बान्धवश्चेदुपरिष्टाद्बृहत्तद्विन्दोर्मध्ये
दशको विष्टारबृहती विजागतोर्ध्वबृहती त्रयोदशिनोर्मध्येऽ-
ष्टकः पिपीलिकमध्या नवकाष्टैकादशाष्टिनो विषमपदा
चतुर्नवका बृहत्तयेव ॥ ५ ॥ पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा
चतुर्पादा विराट्द्वष्टका अयुजौ जागती सप्तोबृहती युजौ
वेद्विपरीताद्यौ चेष्वन्तरपङ्क्तिरन्व्यौ चेष्वन्तरपङ्क्तिराष्टान्व्यौ
चेःसन्तरपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥ षष्ठं त्रिष्टु-
त्रैष्टुभयः द्वौ तु जागती यस्याः सा जागते जगती त्रिष्टुभे-
त्रिष्टुभ्वैराजौ जागती चाभिसारिणी नवको वैराजश्चिष्टुभश्च
द्वौ वा वैराजौ नवकश्चैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनश्चतुर्ऽष्ट-
कश्च विराट्पा द्वादशिनश्चतुर्ऽष्टकश्च उपोतिष्मती पतोऽष्ट-
कस्ततो उपोतिश्चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती मध्ये
जागतश्चेष्टवमध्याद्यौ दशकावष्टकाश्चतुर्ः षड्भ्यान्तरा विराट्-
पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जागती जागतपदाष्टिनश्चतुर्ः सौ वा
द्वौ महासप्तोबृहत्तयैका सप्तकाः षड्भ्यो दशको नवकश्च
षष्टका वा महापङ्क्तिर्मध्योद्विनीये वाजसनेवके सर्वानुक्रम-
णिकेषा कृतिभेगवतः कात्यायनस्यैषा कृतिर्भेगवतः कात्या-
यनस्य ॥ ८ ॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ १२४ ॥ समाप्ता सर्वानुक्रमणी ॥

अथानुवाकसूत्राध्यायः ।

श्रीवेदपुराणाय नमः ॥ ॐ अथानुवाकान्वध्यामि ब्रह्मणा
निर्मितान्पुरा । शिष्याणामुपदेशाय यज्ञसंस्कार एव च ।
विप्राणां यज्ञकालेषु जपहोमार्चनादियु ॥ १ ॥ इषेत्येका
यसोः पवित्रं तिष्ठोऽग्रतपते सप्त पवित्रेभ्यो दे शर्मांसि
तिष्ठो षष्टिरसि शर्मांसि द्विकौ देवस्यत्वा तिष्ठो देवस्यत्वा
पञ्च प्रत्युष्टः पञ्चमिष्ठो दशैकत्रिंशत् ॥ १० ॥ ३१ ॥ १ ॥
कृष्णोसि पञ्चमवाजतिष्ठो मयीदमग्नीषोमयोः पञ्चकाव-
द्रेऽन्ध्यायो चतस्रः संवत्सरा पञ्चाग्रये कव्यवाहनाय पञ्चस-
चतुस्त्रिंशत् ॥ ७ ॥ ३४ ॥ २ ॥ समिधासि भूभुवः
स्ववतुष्कावभिज्योतिर्दे उपप्रचन्तः पञ्चिंशतिर्भूभुवः-
स्ववतस्रो गृहामा तिष्ठः प्रचासिनः पञ्च पूर्णाद्विंशेऽक्ष-
मीमदन्त पथेप ते सप्तदशत्रिपष्टिः ॥ १० ॥ ६३ ॥ ३ ॥ एवं
दे महीनां पथश्चतस्र आकृत्वा ऋक्सामयोर्द्विकौ यतं कृणुत
पथेषाते चतस्रो वस्यसि तिष्ठ एष ते दे शुक्रंवा चत-
स्रोऽदित्यास्वगष्टौ दशसप्तत्रिंशत् ॥ १० ॥ ३७ ॥ ४ ॥
अग्नेस्तनूरापतये चतुष्कौ तप्तापनी दे इन्द्रयोपस्तिष्ठो युज-
तेऽष्टौ देवस्यत्वा चतस्रो देवस्यत्वा पञ्च विभूरसि चतस्रो
ज्योतिरसि पञ्चदशविंशो तिष्ठो दशत्रिचत्वारिंशत् ॥ १० ॥
॥ ४३ ॥ ५ ॥ देवस्यत्वा पञ्चपावीरसि पञ्च माहिः पद-
संते तिष्ठः समुद्रं गच्छ हविष्मतीर्द्विकौ हृदेत्वा पञ्च देवस्य
वाष्टावष्टौ सप्तत्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३७ ॥ ६ ॥ वाचस्पतय उप-
यामगृहीतोसि त्रिकावावायोयं वा द्विकौ पावामेका तं प्र-
क्षया चतस्रोऽयं येनो येदेवासन्धिकाविन्द्राम सूचानं द्विकौ
यत्न एका प्राणाय तिष्ठो मधव इन्द्राग्नी आगतमाग्रीमास-
ध्वंभीष्टतो विधेदेवास आगतन्द्रमरुतो मरुवन्तं वृषभं
मरुता त्वौजसे सजोषा इन्द्रमरुतां २ इन्द्रमहौ २ इन्द्रो
महौ २ इन्द्रमेकैकौ दुष्यमहौ पञ्चविंशतिरष्टाचत्वारिंशत्
॥ २५ ॥ ४८ ॥ ७ ॥ उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यः पञ्च
याममय दे सुभमौत्येका बृहस्पतिमुतस्य दे हरिरसि चतस्रः
समिन्द्रोऽष्टौ माहिरेजतु दशमासः पञ्चकावातिष्ठयुक्वा-
दीन्द्रमिष्टैकेका यस्याश्च देऽपिपव्योसिष्टदृष्टमुदयमेकैका-
जिह्व दे विनइन्द्रवाचस्पतिं विश्वकर्मभेकेकाग्रयेत्वा चतस्र
इहरतिस्तिष्ठः परमेष्टी दशत्रयोविंशतिस्त्रिपष्टिः ॥ २३ ॥
॥ ६३ ॥ ८ ॥ देवसवितवतस्र इन्द्रस्य वज्रः पञ्च देवसाहं
दशापये तिष्ठो वाजस्येममष्टावग्निरैकाक्षरेणैषते चतुष्कौ
सविता दे अष्टौ चत्वारिंशत् ॥ ८ ॥ ४० ॥ ९ ॥ अपो
देवाश्चतस्रः सोमस्य त्रिपष्टिः पञ्चावेष्टाः सप्त सोमस्य त्वा
चतस्र इन्द्रस्यवज्रः पञ्च खोनासि चतस्रः सवित्रेकाधिभ्यां
चतुस्त्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३४ ॥ १० ॥ युजान एकादश
प्रवृत्तैः षोडश देवस्यत्वा दशापोदेवीर्द्वादशापोष्टैकादशादि-
तिष्ठा पञ्चाकृतिमष्टादश सप्तम्यतीतिः ॥ ७ ॥ ८३ ॥ ११ ॥

दशास्रः सप्तदश दिक्स्वरि द्वादश समिधासि पञ्चदशापेत
सप्तदशासुवन्तं त्रयोदश वा ओषधीः सप्तविंशतिर्माता
पोदश सप्तसप्तदशैशतम् ॥ ७ ॥ ११७ ॥ १२ ॥ मयि-
पुष्कामि पञ्चदश दश युवासि मधुवाता एकादशकौ सम्ब-
स्रवन्ति नवेमंमा पञ्चपावैकाऽयं पुरः पञ्च सप्ताष्टापञ्चाशत्
॥ ७ ॥ ५८ ॥ १३ ॥ ध्रुवक्षितिः पद सक्कृतुभिर्मूर्धावयो
द्विकाविन्द्राग्नी आगुर्मे पञ्चावागुस्त्रिदशैकाग्रैर्मागौत्येक्या
चतुष्कावष्टावेकत्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३१ ॥ १४ ॥ अग्नेजाता-
न्यञ्च रश्मिनासत्याय चतस्रो राश्वस्यं पुरः पञ्चकावभिर्मू-
र्धैकोनत्रिंशद्योनरूपयोऽष्टौ तपश्च नवतस्रपञ्चपष्टिः ॥ ७ ॥
॥ २५ ॥ १५ ॥ नमस्ते षोडश हिरण्यवाहव उष्णीषिणे तक्षन्त्यो
उषेष्टाय पञ्चकाः सुत्याय चतस्रः शंभवायैका पाषाणपञ्च
द्रापे अन्धसो विंशतिर्नवषट्पष्टिः ॥ ९ ॥ ६६ ॥ १६ ॥
अइमसूतं दश नमस्ते पञ्चाग्नितिग्नेन नव चक्षुषः पिताष्टा-
वागुः शिषातः संसप्तयोदेनं क्रमध्वमग्निना पञ्चदशकौ
शुक्रज्योतिः सप्तमेऽष्टानं त्रयोदश नवैकोनशतम् ॥ ९ ॥
९९ ॥ १७ ॥ वाजः सप्तमूर्ध्वतुष्का अइमाग्निस्त्रिकावः षष्ठुः
पञ्चैका चतस्रो वाजाय दे वाजस्य त्वष्टावृतापाद त्रयोद-
शासि युनग्नि सप्त वराकृताद्वाग्रहत्याय दशकौ त्रयोदश-
सप्तसप्ततिः ॥ १३ ॥ ७७ ॥ १८ ॥ स्वाहीत्यैकादश देवा-
वजं विंशतिः सुरावन्तः सप्तदशोदीरतां त्रयोदशाव्या-
जानुर्दश सोमोराजाष्टौ सीसेन तप्तः षोडश सप्तपञ्चनवतिः
॥ ७ ॥ ९५ ॥ १९ ॥ क्षत्रस्य योनिषोदश पथेवा दशा-
भ्यादध्वमष्टौ योसमिद्धो अग्निर्द्वादशाग्निनाहविषयोदशा-
धिनातेजस्यैकादश नवनवतिः ॥ ९ ॥ ९० ॥ २० ॥ इमंमे
समिद्धो अग्निरैकादशकौ वसन्तेन ऋतुना पञ्चोतायक्षस-
मिधासि द्वादशाऽग्निनौ छागस्य सप्त देवर्वाह्यत्तुर्दश पथे-
काष्टिः ॥ ९ ॥ ६१ ॥ २१ ॥ तेजोसि पञ्चाग्रय एका
हिकाराय दे तप्तवितुर्दश विभूमौत्रैका काय दे आग्रहैश्व-
योदश होपादैकैकात्रिंशतिश्चतुस्त्रिंशत् ॥ १९ ॥ ३४ ॥
२२ ॥ हिरण्यगर्भो यः प्राणतो द्विकौ युजन्मष्टौ वायुद्वौ
पञ्च प्राणाय तिष्ठ उत्सक्या द्वादश गायत्री कृत्वा पञ्चौ
कास्त्रिदष्टौ कास्त्रिदश सुभूः स्वयंभूस्तिष्ठ एकादशपञ्च-
पष्टिः ॥ ११ ॥ ५५ ॥ २३ ॥ अथस्तुररो भूधाम्नसन्ताय
समुद्राय शिष्णुमारान्मयुः प्राजापत्यो दशकाश्चत्वारश्चत्वा-
रिंशत् ॥ ४ ॥ ४० ॥ २४ ॥ शादंद्भिर्नवैकेका हिरण्य-
गर्भश्चतस्र आनो दश मानोमियो वदधस्याष्टकौ यते
पश्चिमानुर्क दे पञ्चदश सप्तचत्वारिंशत् ॥ १५ ॥ ४७ ॥ २५ ॥
अग्निश्च पञ्चदशोच्चात एकादश द्वौ पञ्चिंशतिः ॥ २ ॥
२६ ॥ २६ ॥ समास्ता दशोर्वा अस्य पीवोभक्ता द्वादशका-
वभित्यैकादश चत्वारः पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ४ ॥ ४५ ॥ २७ ॥

होतायक्षदेकादश देवर्हिर्द्वादश पुनरप्येवं चत्वारः षट्च-
त्वारिंशत् ॥ २ ॥ २६ ॥ २८ ॥ समिद्धोऽज्जलेकादश षट्कन्द-
शपोदश समिद्धो अथ द्वादश केतुकुर्वैश्वर्त्विंशतिश्चत्वारः
षष्टिः ॥ २ ॥ ३० ॥ २९ ॥ देवसवितः षट् सपते कौल-
कः षोडश द्वौद्वाविंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ३० ॥ सहस्र-
शीर्षो षोडशाक्षः संसृतः षट् द्वौद्वाविंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥
॥ ३१ ॥ तदेव सप्त वेनस्तनव द्वौ षोडश ॥ २ ॥ १६ ॥ ३२ ॥
अल्यजरासः सप्तदशापश्चिद्द्वादश विभ्राट् चतुर्दश प्रवावृज
एकादश प्रवायुप्रवीरया पञ्चदशकावानश्वपोदश सप्तसप्तन-
वतिः ॥ ० ॥ १० ॥ ३३ ॥ यज्ञाप्रतः पञ्च नद्यः सोमोऽधेनु-
माकृण्येन पून्तव दशका नतवष्टौ षडष्टपञ्चाशत् ॥ ६ ॥
५८ ॥ ३४ ॥ अपेतो दशाक्षं द्वादश द्वौद्वाविंशतिः ॥

२ ॥ २२ ॥ ३५ ॥ वरुचं वाचः षोडश द्यौः शान्तिरष्टौ द्वौचतु-
र्विंशतिः ॥ २ ॥ २३ ॥ ३६ ॥ देवस्यत्या दश यमायत्वेकादश-
द्वावेकविंशतिः ॥ २ ॥ २१ ॥ ३७ ॥ देवस्यत्वाष्टौ यमा-
यत्वा षडस्यत्वा दशकौ त्रयोऽष्टाविंशतिः ॥ ३ ॥ २८ ॥ ३८ ॥
स्वाहाप्राणेभ्यः पशुमश्र सप्त द्वौ षपोदश ॥ २ ॥ १३ ॥ ३९ ॥
ईशावास्यमष्टावन्धं तमो नव द्वौ सप्तदश ॥ २ ॥ १७ ॥ ४० ॥
दशाध्याये समाख्यातानुवाकाः सर्वसंख्यया । शतं दशा-
नुवाकाश्च नवान्ये च मनीषिभिः ॥ १ ॥ सप्तषष्टिभितो
ज्ञेया सौत्रैर्द्वाविंशतिसूया । अथ एकोनपञ्चाशत्पञ्चविंश-
स्त्रिंशे स्मृताः ॥ २ ॥ छुक्रियेदु तु विज्ञेया एकादश मनी-
षिभिः । एकीकृत्य समाख्यातं त्रिशतं अधिकं मतम् ॥ ३ ॥

इत्यनुवाकसूत्राध्यायः संपूर्णः ॥

शुक्रयजुर्वेदसंहितागतमन्त्रकोशः ।

मन्त्रप्र०	अ०	सं०	मन्त्रप्र०	अ०	सं०	मन्त्रप्र०	अ०	सं०
अ.			अग्निवृक्षाणि जहनुत	३३	९	अग्नेर्नाममप आ विवेश	८	२४
अक्रन्दमै कर्मकृतः	३	४७	अग्निश्च पृथिवी च संनते	२६	१	अग्नेर्निचमसि वृषणांस्त	५	२
अक्रन्ददग्निः सुनयन्	१२	३	अग्निश्च स आपश्च मे	१८	१४	अग्नेर्मागोऽसि दीक्षाया	१४	२४
अक्रन्ददग्निः सुनयन्	१२	२१	अग्निश्च स इन्द्रश्च मे	१८	१६	अग्नेर्मागोऽपन्नगृहस्य सदसि	६	२४
अक्रन्ददग्निस्तनयंशिव	१२	३३	अग्निश्च मे घर्मश्च मे	१८	२२	अग्ने वाजतिद्वाजं त्वा	९	७
अक्षप्रमीमदन्तु हवे	३	५१	अग्निष्वाचानृतुमसौ हवा	१९	६१	अग्ने वाजस्य गोमसुतः	१५	३५
अक्षराजार्थं कितुवं कृता	३०	१८	अग्निष्वात्ताः पितर एह	१९	५९	अग्ने वेहोत्रं वेवृत्सु	२	९
अस्य आर्युपि पवसु	१९	३८	अग्निस्तिग्मेन शोचिषा	१७	१६	अग्ने व्रतपते व्रतं चरि	१	५
अस्य आर्युपि पवसु	१५	१६	अग्निः सोमं चोदय	२२	१५	अग्ने व्रतपते व्रतमंजारीयं	२	२८
अस्य इन्द्रं वरेण भिव देवाः	३३	४८	अग्निः हृदयेनाशर्विः	३९	८	अग्ने व्रतपास्वे व्रतपा	५	६
अस्यै कन्यवाहनाय	२	२९	अग्निः होतारं मन्ये	१५	४७	अग्ने व्रतपास्वे व्रतपा	५	४०
अस्यै कुटूनालंभते	२४	२३	अग्नीचोमयोऽजितिमसुं	२	१५	अग्ने शर्धं महते सोमं गाय	३३	१२
अस्यै गायत्रायं त्रिवृते	२९	६०	अग्ने अक्षिरः शतं तै	१२	८	अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धन्	१७	७१
अस्यै गृहपतेये स्वाहा	१०	२३	अग्ने अच्छां वदेह नः	९	२८	अग्ने सहस्रं व्रतना	९	३७
अस्यै त्वा मह्यं वसवो	७	४७	अग्ने गृहपते सुगृहपति	२	२७	अग्नेस्तनूरसि वाचो	१	१५
अस्यैर्जीकवते प्रथमज्ञानं	२४	१६	अग्ने ज्ञातान्प्रयुदानः	१५	१	अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा	५	१
अस्यैर्जीकवते रोहिताय	२५	५९	अग्ने तमसायं न सोमैः	१५	४४	अग्ने स्वाहा कृणुहि जात	२७	२२
अस्यै पीवने पृथिव्यै पीठे	३०	२१	अग्ने तमसायं न सोमैः	१७	७७	अग्नेपीरसि स्वावेश	६	२
अस्यै स्वाहा सोमाय	२२	६	अग्ने तव ध्रुवो वयो	१२	१०६	अग्ने बृहन्नृपसामूर्ध्वो अस्या	१२	१२
अस्यै स्वाहा सोमाय	२२	२७	अग्ने त्वं नो अन्तम उत	३	२५	अङ्गान्प्राग्मन्मिषज्ञा	१९	९३
अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट	५	४	अग्ने त्वं नो अन्तम उत	१५	४८	अक्षिरसो नः पितरो नव	१९	५०
अग्निं तं मन्ये यो वसु	१५	४१	अग्ने त्वं नो अन्तम उत	२५	४७	अधिकदुष्टा हरिर्महान्	३८	२२
अग्निं वृते पुरो दधे	२२	१७	अग्ने त्वं पुरीष्यो रयि	१२	५९	अच्छ्रुयमेति शवसा घृत	२७	१३
अग्निः पशुरांस्तोत्रेनाज	२३	१७	अग्ने त्वः सुजां पृथि	४	१४	अच्छिन्नस्त ते देवसोम	७	१४
अग्निः पृथुचेर्मणस्पतिः	१०	२९	अग्नेऽद्वेषाचोऽसीतम	९	२०	अजस्रमिन्दुमरुणं भुं	१३	७३
अग्निः पिपेयु धामसु	१२	११०	अग्ने दिवो अणमच्छां	१२	४९	अजारे पिशंगिता वा	२३	५६
अग्निमवा होतारमवृणीता	२१	५९	अग्ने नयं सुपथा राये	५	३६	अजीजनो हि पर्वमान	२२	१८
अग्निमवा होतारमवृ	२८	४६	अग्ने नयं सुपथा राये	७	४३	अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकान्	१३	५१
अग्निमवा होतारमवृ	२८	२३	अग्ने नयं सुपथा राये	४०	१६	अति निहो अतिविप्रो	२७	६
अग्निं पुनमि शवसा	१८	५१	अग्ने पञ्चतिव्योनिपञ्च	२५	४	अति विष्वाः परिष्ठाः	१२	८४
अग्निर्ऋक्स जग्मेना जात	१८	६६	अग्ने पर्षांरिष्टा वद	२६	२०	अत्युन्योऽजगां नान्यो	५	४२
अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुहं	९	३१	अग्ने पर्वस्त स्वपां अयो	८	३८	अत्र पितरो मादयध्वं	९	३१
अग्निर्ऋषिः पर्वमानः पाञ्च	२६	९	अग्ने पाषक रोचिषा	१७	८	अत्रा ते कृपमुत्तममपश्यं	२९	१८
अग्निर्ऋषोतिषा व्योतिष्मान्	१३	४०	अग्ने मेहिं प्रथमो देव	१७	६९	अद्येतान्ष्टी विरूपानालं	३०	२३
अग्निर्ऋषोतिषोतिरग्निः	३	९	अग्ने जज्ञां गृन्मीष	१	१८	अद्वेषेभिः सवितः प्रायु	३३	६९
अग्निर्देवता वातो देवता	१४	२०	अग्नेऽम्पावर्तिवृभि मा	१२	७	अद्वेषेभिः सवितः प्रायु	३३	८४
अग्निमूर्धा दिवः ककुपति	३	१२	अग्ने यत्ते दिवि ययैः	१२	४८	अदितिर्वायोरदितिरन्तरिक्ष	२५	२३
अग्निमूर्धा दिवः ककुप	१३	१४	अग्ने यत्ते शुक्रं यजुग्दं	१२	१०४	अदितिश्चा देवी त्रिव	११	६१
अग्निमूर्धा दिवः ककुप	१५	२०	अग्ने युक्वा हि ये तवा	१३	३६	अदित्यास्वगुसादित्य	४	३०

मन्त्रप्र०	श्र०	कं०	मन्त्रप्र०	श्र०	कं०	मन्त्रप्र०	श्र०	कं०
अदित्यास्त्वा पृष्ठे साद	१४	५	अन्विदेनुमते त्वं मन्वा	३४	८	अयं ते योनिर्भुविष्यो	१५	५६
अदित्यास्त्वा मध्याह्नार्चिषामि	४	२२	अपश्यं गोपामनिपद्यमान	३७	१७	अयं वैक्षिणा विधकर्मो	१६	५५
अदित्यै रात्र्यासि विष्णो	१	३०	अपां गमन्मसीदु मा त्वा	१३	३०	अयं वैक्षिणा विधकर्मो	१५	१६
अदित्यै रात्र्यासीन्माग्या	३८	३	अपाधमपफिलिषपम्	३५	११	अयं नो अग्निर्वरिव	५	३७
अदित्यै रात्र्यास्यदिति	११	५९	अपातामभिनां धुमं	३८	१३	अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोतु	७	४४
अदित्यै ध्युदेनमसि	२	२	अपां त्वेमं साधयाम्युपां	१३	२	अयं पश्चाद्विषज्येवा	१३	५६
अदक्षमस्य केतवो विर	८	४०	अपाधमदुभिदोसीर	३३	२५	अयं पश्चाद्विषज्येवा	१५	१७
अज्याः क्षीरं व्यपिबुव	१९	७३	अपां पृष्ठमसि योनिर्भुमेः	११	२९	अयं पुरो भुवन्तस्य	१३	५४
अज्याः संनृतः पृथिव्यै	३१	१७	अपां पृष्ठमसि योनि	१३	५३	अयं पुरो हरिकेशः सूर्य	१५	१५
अज्याः स्वाहा ज्ञान्यैः	२२	२५	अपां पुरस्तापां देवीः	६	१०	अयमग्निर्गृहपतिर्गाई	३	३९
अथा देवा उदितः सूर्यस्य	३३	४२	अपां केनेन नमुचेः	११	७१	अयमग्निः परीप्यो	३	४०
अथा यथा नः गिरः परा	१९	६९	अपामिदं न्यपेन समुद्रस्य	१७	७	अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः	१५	५२
अथा शोभे कर्तोभेदस्य	१५	४५	अपारकं पृथिव्यै देव	१	२६	अयमग्निः सहस्रिणो	१५	२१
अर्धं न इन्द्रैर्वा विष्णो सज्ज	३३	४७	अपाःऽऽस्तमुदयस्यऽऽस्ये	९	३	अयमिह प्रथमोऽधावि	३	१५
अधिपयसि बृहती	१५	१४	अपि तेषु त्रिषु प्रदेयं	२३	५०	अयमिह प्रथमोऽधावि	१५	२६
अर्धवोचदधिवृक्ता	१६	५	अपेतं वीत वि चं संपतातो	१२	४५	अयमिह प्रथमोऽधावि	३३	६
अर्धयैर्वा अग्निभिः सुतऽऽ	२०	३१	अपेतो यन्तु पुनपोसुत	३५	१	अयमुत्तरास्तंयदंमुस्यस्य	१५	१८
अनुद्धान्वयः पृथिव्यन्दो	१४	१०	अपो देवी मधुमती	१०	१	अयमुपवर्वाग्वसुस्य	१५	१९
अनुद्वाहसन्वारंभामहे	३५	१३	अपो देवीरुपं यन्तु मधु	११	३८	अयं वा मित्रावरुणा	७	९
अनाद्यष्टा पुरस्तात्	३७	१३	अमस्वतीमभिना वाच	३४	२९	अयं वेतवोदयपृथिव्यामां	७	१६
अनाधूप्यो ज्ञातवेदा	२७	७	अम्वस्ते सप्रिष्टव सौमवी	१२	३६	अयऽऽसहस्रसृष्टिभिः	३३	८३
अनु ते शुष्मं तुरयस्तमी	३३	७	अम्वस्तरसुतमपसु मेपजं	९	६	अयऽऽसो अग्निर्यस्मिन्	१२	४७
अनुत्तमा ते मघवश्चक्रितुं	३३	७९	अयोध्यग्निः सुमित्रा	१५	२४	अर्थे त्वं राघवा राई	१०	३
अनु त्वा माता मन्वता	४	२०	अग्नि गोधाणि सहसा गाह	१७	३९	अर्थेऽश्वेष्वध्यानाऽऽ	१९	२५
अनु त्वा रथो अनु मयौ	२९	१५	अग्नि त्वं देवऽऽसेवितारं	४	२५	अर्थेमासाः परंऽऽपि	२३	४१
अनुतोषानुमतिर्वेषां	३४	९	अग्नि त्वां धूमनोनुमो	२७	३५	अर्सेभ्यो हस्तिपं जवावा	३०	११
अनु वीरिरनु पुष्यास	२६	१९	अग्निचा भेति सुवेनम	२२	३	अयमणं बृहस्पतिमिन्द्रं	९	२७
अनेजदेकं समसो जर्वायः	४०	४	अग्नि प्रवन्तु समवेव यो	१७	९६	अवाञ्छो अथा भवता यज	३६	५१
अन्तरं कृत्वा त्वमुत्ता	१२	१६	अग्निभूरस्तेताले पञ्च	१०	२८	अवतस्य धनुद्वऽऽसह	१६	१३
अन्तरा मित्रावरुणा	२९	६	अग्नि यज्ञं गृणीहि नः	२६	२१	अवपतन्तीरवदग्निव	१२	९१
अन्तर्भरति रोचनास्य	३	७	अग्नीमं महिमा दिवं	३८	१७	अवमृच निरुम्पुण	८	२७
अन्तस्ते धावापृथिवी	७	५	अग्नी पु णः सर्वाणां	२७	४१	अवमृच निरुम्पुण	३	४८
अन्वे तमः प्रविशन्ति	४०	९	अग्नी पु णः सर्वाणां	३६	६	अवं रुद्रमवीमहाव	३	५८
अन्वे नमः प्रविशन्ति	४०	१२	अभ्युपेत सुष्टुति गज्यमाजि	१७	९८	अवंसृष्टा परापत जरंभ्ये	१७	४५
अन्वु स्थान्यो भोमंश्रीय	३	२०	अभ्यार्क्यामि सुमित्रमग्ने	२०	२४	अविर्न मेपोनुसि	१९	९०
अक्षयतेऽश्वस्य नो देव	११	८३	अभ्यावतंस्य पृथिवी	१२	१०३	अवंष्टा दनुशक्ताः प्राची	१०	१०
अक्षोपरिस्त्रुतो रसुं	१९	७५	अभिरसि नार्यसि त्वया	११	१०	अवांचाम कुशयो मेधाय	१५	२५
अन्यदेवाहुर्विषाया	४०	१३	अमीषां विन्ने प्रतिष्ठोभ	१७	४४	अऽऽशुनां ते अऽऽशुः	२०	२७
अन्यदेवाहुः संभवात्	४०	१०	अमृत्र भूयादध यज्ञ	२७	९	अऽऽशुरऽऽशुदे देव	५	७
अन्यवापोऽधमासाता	२४	३७	अमेवं नः सुहवा जा	२६	२४	अऽऽशुभं मे रुश्मिज मे	१८	१९
अन्या वा अन्यामेववन्त्या	१२	८८	अवं ते योनिर्भुविष्यो	३	१४	अश्मघूर्जं पर्वते दिशि	१०	१
अन्यमिदंस्तुमममकथत्	११	१७	अयं ते योनिर्भुविष्यो	१२	५२	अश्मन्वतीरीचते सऽऽ	३५	१७

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
अहमा च मे सृष्टिका च मे	१८	१३	अहः पेतुनां पुपताः	३७	२१	आ न इन्द्रो दूरादा न	२०	४८
अद्याम सं काममद्ये	१८	७१	अहंहरमयाव भरन्तो	११	७५	आ न इन्द्रो हरिभियां	२०	४९
अश्वत्थेवो निषदन्तं	१२	७०	अहानि सं भवन्तु नः	३६	११	आ न एतु मनः पुनः	३	५४
अश्वत्थेवो निषदन्तं	३५	४	अहांज्यमे हविरास्ये ते	२०	७९	आ तांसया विभिरंका	३४	४७
अश्वस्पर्शो गौमुगले	२४	१	अहिरिक् भोगैः पर्यति वाहं	२९	५१	आ नो निपुजिः श्रुतिनी	२७	२८
अश्वस्य स्वा वृष्णः अ	३७	९	अहुतमसि हविर्धानं	१	९	आ नो मित्रावरुणा धृते	२१	८
अश्ववत्तीर्णो मतीने उपासो	३४	४०	अहं पुरावताना लभते	२४	२५	आमो यजं विविष्टा	३३	८५
अश्ववतीः सोमावती	१२	८१	आ.			आमो यजं भारती तू	२९	३३
अश्विनकृतस्य ते सरं	२०	३५	आकृतिमसि प्रयुजः	११	६६	आद्यापि स्थलीमेषु	१९	८६
अश्विना गोभिरिन्द्रिय	२०	७३	आकृत्यै प्रयुजेऽग्रे	४	७	आपतये स्वा परिपतये	५	५
अश्विना वृमं पातुः	३८	१२	आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो	३३	४३	आपये स्वाहा स्वापये	९	२८
अश्विना तेजसा चक्षुः	२०	८०	आ कृष्णेन रजसा वर्तं	३४	३१	आपयस्व हिरण्यं	८	६३
अश्विना तमुचेः सुतः	२०	५९	आक्रम्य वाजिनृषिबो	११	१९	आपश्रित्पिप्युस्तुषो न	३३	१८
अश्विना विवतां मधु	२०	९०	आक्रम्य वलमोजो न आ	२९	५६	आपो अवावंचारिषु	२०	२२
अश्विना भेषजे मधु	२०	६४	आगतं वाज्यध्वानुः	११	१८	आपो अस्मान्मातरः शुन्ध	४	२
अश्विना हविर्निद्रियं	२०	६७	आगन्म विश्वेदेवसे	३	३८	आपो देवीः प्रतिगृणीतु	१२	३५
अश्विन्यां चक्षुरसृते	१९	८९	आप्ताः॥३॥ पर्वविनस्य	८	१०	आपो हयदृहतीर्विष	२७	२५
अश्विन्यां पच्यस्व सरस्वत्यै	१०	३१	आग्नेयः कृष्णर्षिः सार	२९	५८	आपो हि छा मयोभुक्ता	११	५०
अश्विन्यां पिबस्व सरस्वत्यै	३८	४	आग्नेयुषं मे वैषदेव	१८	२०	आपो हि छा मयोरुतु ३	३९	१४
अश्विन्यां प्रातःसवत	१९	२६	आ छा ये अग्निमिन्वते	७	३२	आप्यायस्व समेतु ते	१२	११२
अधो धृतेन स्मत्वा समं	२९	१०	आच्या जानु दक्षिणतो	१९	६२	आप्यायस्व मदन्तम	१२	११४
अधांश्च युक्तु धृतनासु पथि	३४	२०	आच्छच्छन्दः मुच्छच्छन्दः	१५	५	आ अहंनमाह्वानो गृहा	२२	२२
अधांदासि सहमाना	१३	२६	आजंङ्गन्ति सान्वेषां जुघनो	२९	५०	आ मन्दैरिन्द्र हरिभियांहि	२०	५३
अधो अन्वत्यज्जुर्भः पृथि	३४	२४	आजिघ्न कुलशं गृहा	८	४२	आ मा वाजस्य प्रसुवो	९	१९
असंख्याता सहस्राणि	१६	५४	आजुहान ईद्वो वन्धुआ	२९	२८	आमुरज प्रत्यावर्तयेमाः	२९	५७
असंखे स्वाहा असंखे स्वाहा	२२	३०	आजुहाना सरस्वती	२०	५८	आयं गौः पृथिरकमी	३	९
असि युमो अस्यादित्यो	२९	१४	आजुहानिः सुप्रतीकः	१४	७३	आ यदिरे नृपति तेज	३३	११
असुन्वन्तुमर्चमानमिच्छ	१२	६२	आ तं भज सौमवसे	१२	२७	आयन्तु नः पितरः सोम्या	१९	५८
असुर्यो नाम ते लोका	४०	३	आ तत्त इन्द्रापयः पनक्त	३३	२८	आयातुमुप भूषत	३३	८८
असौ यस्याओ अरुण	१६	६	आतिथ्यरूपं मासरं	१९	१४	आयाविन्द्रोऽर्वत उप नः	२०	४७
असौ या खेना मरुतः	१७	४७	आतिष्ठन्तं परि विश्वं अभू	३३	२२	आयासाय स्वाहा प्राया	३९	११
असौ योऽजसपति	१६	७	आतिष्ठ वृत्रहवर्ध	८	३३	आयुर्मं पाहि प्राणं मे	१४	१७
अस्कंभमहा द्वेभ्य	२	८	आ तू न इन्द्र वृत्रहक्षसा	३३	६५	आयुर्वर्जेन कल्पतां प्राणो	९	२१
अस्तोष्यः सुतेराः सुतेराः सुतेराः	१२	२९	आते वसो मनोयमत	१२	११५	आयुर्वर्जेन कल्पतां प्राणो	१८	२९
अस्माकुमिन्द्रः ससृतेषु	१७	४३	आत्मने मे वधोदा वधसे	७	२८	आयुर्वर्जेन कल्पतां	२२	३३
अस्मात्त्वमधिजातोसि	३५	२२	आत्मबुधस्ये न वृकसा	१९	९२	आयुष्मानमे हविषा वृ	३५	१७
अस्मिन्महत्त्वमधिजातोसि	१६	५५	आत्मानं ते मनेसारद्विजाना	२९	१७	आयुष्यं वर्यस्यः राय	३४	५०
अस्य रुद्रा मेहना पर्वतासो	३३	५०	आ स्वाहापैमन्तरंभूत	१२	११	आयोद्वा सदर्ने सावया	१५	६३
अस्य वो अस्तिवन्दित्र्यं	९	२९	आदित्यं गर्भं पर्वता	१३	४१	आरात्रि पार्थिवः रजः	३४	३२
अस्य प्रथमनुधुतः	३	१६	आदित्यो नो भारती वध	२९	८	आरोदसी अष्टादात्यमह	३३	७५
अस्याजरांसो इमामुनिषां	३३	१	आर्धत पितरो गर्भं	२	३३	आ वाचो मर्षमरुहद्वर	१५	५१
अस्येन्द्रो वाचो वृष्णं	३३	९७	आ न इवाभिर्दिदं सुशान्ति	३३	३४			

मन्त्रप०	अ०	सं०	मन्त्रप०	अ०	सं०	मन्त्रप०	अ०	सं०
आवायो भूप भुविषा	७	७	इन्द्रश्च मरुतश्च कृपावो	८	५५	इमा तु कुं भुवना सीष	२५	४६
आविर्मयो आविर्लो	१०	९	इन्द्रश्च सखादवरणस्य	८	३७	इमा रुद्राश्च त्वसे कपुर्दिने	१६	४८
आ विवर्तः प्रत्यज्ञे	११	२४	इन्द्रस्य कोटोऽदित्य पाजुस्य	२५	८	इमामेवृष्णवराभामुतस्य	२२	२
आवो देवास इमहे	४	५	इन्द्रस्य रुपमुपमो	१९	९१	इमा ते वाजिप्रवमार्ज	२९	१६
आद्युः विशानो वृषभो	१७	३३	इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रा	१०	२१	इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ	३३	८१
आद्युस्त्रिभुजान्तः पञ्च	३४	२३	इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजुसा	९	५	इमा ते पक्षावजरी	१८	५२
आओव्येति स्रोत्रियाः	१९	२४	इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीके	२९	५४	इत्यग्रे आसीन्मृगस्य	३७	५
आमुन्द्री रूपः पुराजा	१९	१६	इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य	१७	४१	इत्यदस्यायुरस्यायुर्मयि	१०	२५
आसीनासो अरुणीना	१९	६३	इन्द्रः सुग्रामा हृदयेन	१९	८५	इवमुपरि भुक्तिरस्य	१३	५८
आ सुते सिद्धतु श्रियः	३३	२१	इन्द्रः सुग्रामा स्वर्गोऽ॥ अ० २०	५१		इयं वेदिः परो अन्तः पृथि	२३	६२
आ सुवयन्ती यजते	२९	३१	इन्द्रस्य सूर्यस्योन्द्रस्य	५	३०	इत्यग्रे प्रथमस्य	१२	१०९
आहं पितृन्सुविद्वान्॥ उ	१९	५६	इन्द्रस्योऽसि मरुतस्य वो	३०	६	इत्यदती धेनुमती हि भूतः	५	१६
इ.			इन्द्राग्नी अषादित्यं पूर्वो	३३	९३	इदरतिरिह रमाञ्च	८	५१
इच्छन्ति त्वा सोम्यासुः	३४	१८	इन्द्राग्नी अव्ययमामा	१४	११	इदेवाग्ने अधिचारया	२७	४
इह पृथ्वितु पृथि काम्या	३	२७	इन्द्राग्नी आमेतः सुतं	७	३१	इयं ते यज्ञियां तनुः	४	१३
इह पृथ्वितु पृथि सरं	३८	२	इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति	३३	४९	इषमुज्जमहमित आर्ध	१२	१०५
इद्यामिरुग्निरीक्षुः सोमो	२१	१४	इन्द्राग्नीः पञ्चतिः सरस्वत्यै	२५	५	इषक्षोजैश्च धारुदावतु	१४	१६
इद्यामिभेक्षानामोति	१९	२९	इन्द्राग्न्या त्वा वसुमते रुद्रयंतु	६	३२	इषक्षोजैश्च धारुदावतु	१४	१६
इद्यामग्ने पुरुदः स्यं सुनि	१२	५३	इन्द्राग्न्या त्वा वसुमते रुद्रयंतु	३८	८	इषिरो विषम्यं वा वातो	१८	४१
इद्यावास्त्वा पुदे त्वं	३४	१५	इन्द्राग्न्याहि चित्रभानो	२०	८७	इषे राये रमस्व सहसे	१३	३५
इहे रन्ते इन्धे काम्ये	८	४३	इन्द्राग्न्याहि तनुजानु	२७	८९	इषे पिन्वस्योर्जे पिन्वस्व	३८	१४
इदमापः प्रवहतावृषं च	६	१७	इन्द्राग्न्याहि ध्रियेपितो	२०	८८	इषे श्वोर्जे त्वा वाचधंस्य	१	१
इदमुत्तरास्त्वत्स्य धीव	१३	५७	इन्द्राग्न्याहि वृत्रहन्विनासो	२६	५	इष्टा अग्निराहुतः पिपतु	१८	५७
इदं पितृभ्यो नमोऽस्तु	१९	६८	इन्द्राग्न्येवृषसंस्वती	२०	५७	इष्टतिनामं वो माताधो	१२	८३
इदं मे वृषे च ध्रुवे चोमे	३२	१६	इन्द्रेणं प्रेतरो नय राजा	१७	५१	इष्टुतारमध्वरस्य प्रचे	१२	११०
इदं विष्णुर्विचक्रमे	५	१५	इन्द्रेहि सत्यम्बसो विधे	३३	२५	इष्टो यजो अग्निराग्नौ	१८	५६
इयं इषिः भुजनं मे अस्तु	१९	४८	इन्द्रो मिथस्य राजति	३६	८	इ.		
इन्द्रवृक्षः श्येन अताया	१८	५३	इन्द्रो वृषमवृणोच्छर्षणीति	३३	२६	इदितो देवेहंरिवाऽ॥ अ०	२०	३८
इन्द्र आसा नेता वृहस्पतिः	१७	४०	इन्धामास्त्वा शतः पृथिमा	३	१८	इदक्षांस एतादक्षांस	१७	८४
इन्द्र गोमहिषायाहि पिबा	२६	४	इमे प्रविभ्यः परिधि वं	३५	१५	इदक्षान्यादृक् च सुदृक्	१७	८१
इन्द्रघोपस्त्वा वसुभिः	५	११	इमे नो देव सवितर्यंजं	११	८	इक्ष्वासि वन्यं च	२९	३
इन्द्रे दुरः कवृष्यो धार्य	२०	४०	इमे देवा असपुत्र्य	९	४०	इमोन्तासिः सिलिकमप्य	२९	२१
इन्द्रे देवीर्विशां मरुतोऽनु	१७	८६	इमे देवा असपुत्र्य	१०	१८	इशानाय परस्वतु आलं	२४	२८
इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं	७	३५	इमे मा हिंसीद्विपायं	१३	४३	इशावास्तुमिदः सव्यं	४९	१
इन्द्रमिदरां बहुतोऽप्रति	८	३५	इमे मा हिंसीरिक्तकणं	१३	४८	उ.		
इन्द्रवायु वृहस्पति मित्राग्नि	३३	४५	इममृणोयं वरुणस्य नाभि	१३	५०	उक्ताः संचरा एतां येन्द्रा	२४	१५
इन्द्रवायु इमे सुता	७	८	इमः सानमूर्जस्यन्ते धृता	१७	८७	उक्ताः संचरा एतां येन्द्रा	२४	१७
इन्द्रवायु इमे सुता उप	३३	५३	इमे मे वरुण भूधीहयं	२१	१	उक्ताः संचरा एतां यजुना	२४	१९
इन्द्रवायु सुसंरक्षा	३३	८६	इमः साहस्यः पृथगधारु	१३	४९	उक्तेभिर्देवहन्तामा वामं	३३	७९
इन्द्रं विधा अवीधुचन्	१२	५६	इमा गिर आशुसेम्यो	३४	५४	उक्ता संमुद्रो जेरुणः	१७	६०
इन्द्रं विधा अवीधुचन्	१५	६१	इमा मे अग्न इष्टका	१७	२	उक्तां वृणोतु वाचवा	११	५७
इन्द्रं विधा अवीधुचन्	१७	६१	इमां ते धियं प्रमेरि सहो	३३	२९			

[illegible]

मन्त्रः	श्लो.	सं.	मन्त्रः	श्लो.	सं.	मन्त्रः	श्लो.	सं.
धृतं ते देव सवितर्वंशं	२	१२	कृदाचन क्षीररिति नेम्ये	८	२	कौंसि कतमोऽसि कस्यासि	७	२९
धृतं ते रुद्रावसे तेन	३	६३	कृम्या इव बहुमेतत्ता उ	१०	२७	कौंसि कतमोऽसि कस्यै	२४	४
धृतसंबधं परि ते	१८	५९	कषा नक्षिज आमुवृत्ती	२०	३९	कः सिदेकाकी चरति	२३	४५
धृता अपेन्ति हृषांसमुद्राव	१७	९३	कषा नक्षिज आमुव	३९	४	कः सिदेकाकी चरति	२३	९
धृता वः सुभगा विध	२९	५	कषा त्वं न ऊसाभिप्र	३९	०	कर्मध्वमग्निना नाक्	१७	६५
धृता येन्द्राभा द्विरुपा	२४	८	कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्य	३५	९	कष्यादमग्निं प्रहिणोमि	३५	१९
धृताध्वं यजस्य	१९	३१	कवध्वो न व्यधस्वतीर	२०	६०	क्षत्रस्य त्वा परस्पाय	३८	१९
धृताध्वानस्य महिमातो	३१	३	कस्त्वा धुनक्ति स त्वा	१	६	क्षत्रस्य योनिरिति क्षत्र	२०	१
धृत्संगम्य देवयजनं	४	१	कस्त्वाऽऽच्छति कस्त्वा	२३	३९	क्षत्रस्योत्थमसि क्षत्रस्य	१०	८
धृषोस्तेधिषीमहिं समिदसि	२०	२३	कस्त्वा सुत्यो मदांतां	२७	४०	क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सऽ	२७	५
धृषोस्तेधिषीमहिं समि	३८	२५	कस्त्वा सुत्यो मदांतां	३९	५	क्षपो राजघृत रमनाग्ने	१५	३७
धृना विश्वान्नुवं आ	२३	१८	कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा	२	२३			
धृना वो अग्निं नमसो	१५	३२	का ईमरे पिशांगिा का	२३	५५	स्व.		
धृभिर्नो अकैर्भवानो	१५	४६	काण्डात्काण्डात्परोहन्ती	१३	२०	सुद्धो वैश्वदेवः कां कृणः	२४	४०
धृवद्वन्द्वो वरिवृद्धन्दः	१५	४	का त्वा जिघमिं मनसा	११	२३	ग.		
धृवेदिनृत्तं वृषणं वज्रबाहुं	२०	५४	काभ्ययोराराजनेषु कृत्वा	३३	७२	गुणानां त्वा गुणपतिऽ	२३	१९
धृष छागः पुरो अधेन	२५	२६	काय स्वाहा कस्य स्वाहा	२२	२०	गन्धर्वस्वा विभार्यसुः	२	३
धृष ते गायत्रो भ्राता इति	४	२४	कार्धिरिति समुद्रस्य त्वा	६	२८	गर्भो अरुषोपधीनां गर्भो	१२	३०
धृष ते मिकेते भ्रातृ	९	३५	का सिदासीत्युर्वचिः	२३	११	गर्भो देवानां पिता मं	३७	१४
धृष ते रुद्र भ्राताः	३	५७	का सिदासीत्युर्वचिः	२३	५३	गायत्रं छन्दसि वैष्टु	३८	६
धृष वः सोमो सरत	३४	४८	किं सिदासीद्विष्टानं	१७	१८	गायत्री विष्टृज्जगत्सु	२३	३३
धृषस्य वाजी शिपानि	९	१४	किं सिद्वन् क उ स	१०	२०	गायत्रेण त्वा छन्दता	१	२७
धृषा ते अग्ने समितया	२	१४	किं सिद्वन् क उ स	२३	४७	गाव उपावतावृतं मही	३३	१९
धृषा ते शुक तुनः	४	१७	कुक्षुदोति मध्विद्व	१	१६	गाव उपावतावृतं मही	३३	७१
धृषा वः सा सुत्या सुवा	९	१२	कुतस्त्वमिन्द्र महितः	३३	२७	गृहा मा विभीत मा	३	४१
धृषो ह देवः प्रदिशो नु	३२	४	कुम्भो वसिष्ठैरुजिता	१९	८०	गोवभिर्गोविदं वज्रबाहुं	१७	३८
धृषुषु प्रवाणि तेऽग्रं	२६	१३	कुर्वन्नेवेह कर्मणि वि	४०	२	गोभिर्ने सोममग्निना	२०	६६
धे.			कुक्षायिर्मा धृतवती	१४	२	गोमदृष्टुणामुवाधा	२०	८१
धेन्द्र प्राणो अग्ने अग्ने	३	२०	कुविद्व यधमन्तो यधं	१९	६	ग्रहा ऊर्जाहुतयो ज्यन्तो	९	४
ओ.			कुविद्व यधमन्तो यधं	१०	३२	ग्रीष्मेण कुतुतां देवा	२१	२४
ओजस्र मे सहस्र म	१८	३	कुविद्व यधमन्तो यधं	२३	३८	घ.		
ओमांसजपणीधृतो	७	३३	कुण्व पात्रः प्रसिति न	१३	९	घमैतत्ते पुरिषं तेन	३८	२१
ओषधयः प्रतिगृम्णीत	११	४८	कुण्व प्रावा आग्नेयाः	२४	९	धृतं धृतपावनः पिवत	६	१९
ओषधयः समवदन्तु	१२	९९	कुण्व प्रावा आग्नेया वृत्र	२४	१४	धृतं मिमिक्षे धृतमस्य	१७	८८
ओषधीः प्रतिमोदध्वं	१२	७७	कुण्व प्रावा आग्नेया	२४	९	धृतधृती सुधनानामग्नि	३४	४५
ओषधीरिति मातरः	१२	७८	कुण्वा ओमा धुत्रा आ	२४	१६	धृताचीं त्यो धुर्यो पातऽ	२	१९
क.			कृष्योसाक्षरेष्टाऽग्ने	२	१	धृताच्यसि जुहुनाग्ना	२	६
ककुभऽरूपं वृषभस्य	८	४९	केतुं कृण्वन् केतने पेशां	२९	३७	धृतेन सीता मधुना समं	१२	७०
कल्पस्य विष्टाः कल्पधरा	२३	५७	कल्पन्ताः पुरुष आविवेश	२३	५१	धृतेनाक्षौ पृथक्कायेषां	६	११
कृदाचन प्रदुच्छस्यसे	८	३	को अत्य वेद भुवनस्य	२३	५९	धृतेनाजसं पृथो देव	२९	२
कृदाचन क्षीररिति	३	३४	कौंदात्कसा अत्राकामो	७	४८			

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
च.			तद्विप्रासो विपुन्यवां जा			तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्य		
चक्षुषः पिता मनसा हि	१०	२५	तद्विष्णोः परमं पुद	२	५	तिस्रो देवीर्हविषा वधे	२०	४३
चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे	१८	२५	तनुनपाच्छुचिमतस्तनुपा	२१	१३	तिस्रो देवीर्देहिरेव	२०	१२
चतुस्त्रिंशत्तन्त्रो मे	८	६१	तनुनपादसुरो विश्वेदेवा	२०	१२	तीक्ष्णान्धोपान्द्रुणवते वृष	२९	४४
चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देव	२५	४१	तनुनपात्पुत्र कृतस्व याना	२९	२६	तुभ्यं ता अङ्गिरसाम	१२	११६
चतुःशक्तिर्नाभिकेत	३८	२०	तनुपा भिषजां सुतेऽ	२०	५६	तुष्टदंसि तुष्टते त्वा	१५	९
चत्वारि द्वाहा त्रयो अस्तु	१०	९१	तनुपा अग्नेऽसि तुन्द मे	३	१७	ते अस्तु योषणे विज्ये	२०	१७
चन्द्रमा अश्लुन्तरासु	३३	९०	तन्नुना रायस्योर्षेण	१५	७	ते आचरन्ती समनेव	२९	४१
चन्द्रमा मनसो जातश्च	३१	१२	तन्नुस्तुरीपमज्जुं वे पुरुष	२०	२०	तेजोऽसि तेजो मयि प्रेहि	१९	९
चित्तिं जुहोमि मनसा	१७	७८	तप्तो वातो मयोस्तु वात	२५	१७	तेजोऽसि शुक्रमस्तमा	२२	१
चित्रं देवानामुदगादनीकं	७	४२	तन्मित्रस्तु वरुणस्याभिचक्षे	३३	३८	तेजः पशूनां हविरिन्द्र	१९	९५
चित्रं देवानामुदगादनीकं	१३	४६	तपश्च तपस्यश्च शशि	१५	५७	ते नो अवेन्तो हवन्	९	१७
चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पति	४	४	तपसे कौलालं मायायै कुमारं	३०	७	ते हि पुत्रासो अदितेः	३	३३
चिदसि तपां देवतया	१२	५३	तपसे स्वाहा तप्यते	३९	१२	तं त्वां शोचिष्य दीदिवः	३	२६
चिदसि मनोसि धीरेसि	४	१९	तुष्टार्पणी मेऽसि चित्तार्पणी	५	९	तं त्वां समिद्धिरङ्गिरो	३	३
चोदयित्री सनुतानां	२०	८५	तमिद्रमं प्रथमं यज्ञ	१७	३०	तं पक्षाभिरुगच्छेम देवा	१५	५०
ज.			तमिन्द्रं पृथावः सचा	२०	६९	तं प्रक्षयां पूर्वधा विषये	७	१२
जनयस्यै त्वा सर्वैर्मीद	१	२२	तमीसानुं जगत्स्तुत्युपसर्ति	२५	१८	तं युजं बहिषि प्रीक्षन्	३१	९
जनस्य गोपा अजनिष्ट	१५	२७	तमुं त्वा हव्यद्विषः	११	३३	तं यो हव्यमृतीपदं वसो	२६	११
जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरार्य	३३	६४	तमुं त्वा पाप्यो दृष्टा	११	३४	त्रया देवा एकादश	२०	११
जुषो वसे काजिभिहितो	९	९	तरणिर्विष्वक्शतो ज्योति	३३	३६	भुक्तारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं	२०	५०
जिह्वा मे भद्रं वाच्यारो	२०	१२	तवे अमार्स आशुषा	१३	१०	त्रिधा हितं पुणिभिर्गुह्य	१७	५२
जीमूतस्तेव भवन्ति प्रतीकं	२९	३८	तपे वायव्यतस्तपे त्वष्ट	२७	३४	त्रिंशद्वाहाम विराजति	३	८
जुषाणो बहिर्देहिवाच इन्द्रः	२०	३९	तव शरीरे पतमिष्णुवैवन्	२९	२२	श्रीणि त आहुर्विषि वन्ध	२९	१५
ज्येष्ठा च म आधिपत्यं	१८	४	तवायश् सोमस्त्वेमेष्ट	२६	२३	श्रीणि पदा विचक्रमे विष्णु	३४	४३
ज्योतिरसि विषरूपे	५	३५	तस्मा अरं गमाम वो	३६	१६	श्रीणि शता श्री सहस्राण्यु	३३	७
त.			तस्मा अरं गमाम वो	११	५२	त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुंसः पार्षा	३१	४
त आपयन्तु प्रविण्णस्य	१०	२८	तस्मादथा अजायन्तु	३१	८	श्रीमन्मृद्धान्समस्तपव	१३	३१
तच्छुद्धिर्देहितं पुरस्तात्	३६	२४	तस्मात्तुष्टास्तर्वेहुतः संभू	३१	६	श्वेद्वक् यज्ञामहे	३	६०
ततो विराडजायत विराजो	३१	५	तस्मात्तुष्टास्तर्वेहुत	३१	७	श्वेद्वयो गायत्र्यै पञ्चा	२४	१२
तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दे	१८	४९	तस्मै वयश्चुसुमती युजिष्य	२०	५२	श्वेद्विष मे श्रुवी च मे	१८	९६
तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दे	२१	२	तस्माले सुत्यसवसाः	७	१८	श्रुपुषं जमदग्नेः	३	६२
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो	३०	२	ता अस्त्य सूर्योदोहसः	१२	५५	स्वं नो अग्ने तव देव	३५	१३
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो	३	३५	ता अस्त्य सूर्योदोहसः	१५	६०	स्वं नो अग्ने वरेणस्य	२१	३
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देव	२२	९	ता उभौ चतुरः पुदः संम	२३	२०	त्वमग्ने इदितः कव्यवाहन	१९	६६
तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महिम्नं	३३	३७	ता न आचोदमभिना	२०	८३	त्वमग्ने प्रभुमो अङ्गिरा	३४	१२
तदुक्षिनां भिषजां रुद्रवर्ते	१९	८२	ता नास्तेषा सुपेक्षता	२०	७४	त्वमग्ने वतुपा असि	४	१६
तदस्य रूपमस्तुतुषाची	१९	८१	ताम्पूर्वधा तिथिदा इमहे	२५	१६	त्वमग्ने शुभिस्त्वमांशुशु	११	२७
तदिरासु भुवनेषु ज्येष्ठ	३३	८०	ता भिषजां सुक्रमणा	२०	७५	त्वमग्ने पशोऽसिपो देवः	६	३७
तदेवाग्निस्त्रादित्यस्य	३२	१	तां सवितुर्वरेण्यस्य	१७	७४	त्वमिन्द्र प्रदत्तिष्वभिषिधा	३३	६६
तदेजति सन्नैजति त	४०	५	तिरुर्ध्वानो विततो रुदिमरंषा	३३	७४	त्वमिमा ओषधीः सोम	३४	२२
			तिस्र इष्टा सरस्वती भार	२१	१९	त्वमुत्तमास्योषधे तव	१२	१०१

मन्त्रप्र०	अ०	क०	मन्त्रप्र०	अ०	क०	मन्त्रप्र०	अ०	क०
त्वं यं विष्ट द्वागुपो नूः	१३	५३	देवं देवं बोधसे देवं	३३	९१	देवी उवासाविधिना	२१	५०
त्वं यं विष्ट द्वागुपो नूः	१८	७७	देवं बर्हिर्निन्द्रो सुप्रेष	२८	१२	देवी उवासानका देव	२८	३७
त्वया हि नः पितरः सोम	१९	५३	देवं बर्हिर्बोधसे देव	२८	३५	देवी उवासानकेन्द्रं पुत्रे	२८	१४
त्वया नृरीपे अद्भुत इन्द्रा	२१	२०	देवं बर्हिर्बोधितीनां	२८	४४	देवी उवासांती दुवं सुष्ट	२८	१५
त्वया दधुचक्षुममिन्द्राय	२०	४४	देवं बर्हिर्बोधितीनां देव	२८	२१	देवी उवासांती दुवं	२१	५२
त्वया वीरं देवकोमं जगाम	२९	९	देवं बर्हिर्बोधितीनामध्वरे	२१	५७	देवी उवासांती दुवं	२८	३९
त्वय्यसौमं प्रविशितो मनीषा	१९	५२	देवं बर्हिः सरस्वती	२१	४८	देवी उवासांती मन्त्र	३०	३
त्वय्यसौमं पितृभिः से	१९	५४	देवधृतीं देवेष्वप्येषत्	५	१७	देवी जोष्टी वसुधिते	२८	३८
त्वां गन्धर्वां जेखनन्	१२	९८	देवं सवितरेष ते सोम	५	३९	देवी जोष्टी वसुधिते	२८	१५
त्वां चित्रधन्वसम्	१	३१	देवं सवितः प्रसुव पुत्रं	९	१	देवी जोष्टी सरस्वत्यु	२१	५१
त्वामग्ने पुष्करादधि	१५	२३	देवं सवितः प्रसुव पुत्रं	११	७	देवीद्वार इन्द्रो संज्ञाते	२८	१३
त्वामग्ने वृणते प्राज्ञाणा	२७	३	देवं सवितः प्रसुव पुत्रं	३०	१३	देवीद्वारं यदोषस्तु	२८	३९
त्वामग्ने अक्षिरसो गृहा	१५	२८	देवस्य चेततो मूर्ध्नि य	२२	११	देवीद्वारं अधिना मिष	२१	४९
त्वामग्ने मज्जमाना अगु	१२	२८	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	१	१०	देवीरापः शुद्धा वांस्तु	३	१३
त्वामग्नं कप्य आपेत	२१	३१	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	१	२१	देवीराप पुष वो मग्नेः	८	२६
त्वय्यहि मन्त्रममर्कशोकैः	३३	१३	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	१	२४	देवीरापो अर्पानपायो व	३	२७
त्वामिदं हवामहे नाती	२७	३७	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	५	२२	देवीस्त्रिभस्त्रिभो देवीः	२८	१८
त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः	३३	१४	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	५	२९	देवीस्त्रिभस्त्रिभो देवीः	२८	४१
द.			देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	६	१	देवीस्त्रिभस्त्रिभो देवीः	२१	५४
इक्षिणामारोहं त्रिष्टुवा	१०	११	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	६	९	देवेन नो मन्त्रसा देवसोम	३४	२३
इक्षिणाणां अकारिपं	२३	३२	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	६	३०	देवेभ्यो हि प्रयुमं गुणियं	३३	५४
इष्ट्राणां मुनिम्बु	११	७८	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	९	३०	देवो अग्निः स्विष्टकृदेवा	२८	२२
इष्टां युवाकवः सुता ना	३३	५८	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	९	३८	देवो अग्निः स्विष्टकृदेवा	२१	५८
इन्द्र्यः स्वाहा चन्द्राय	३९	२	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	११	९	देवो अग्निः स्विष्टकृदेवा	२८	४५
इन्द्रस्पर्षि प्रथमं जज्ञे	१२	१८	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	११	२८	देवो देवैर्वनस्पतिर्हि	२१	५६
इन्द्रः प्रविष्टाः ययौतु उष्टु	२९	५३	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	१८	३७	देवो देवैर्वनस्पतिर्हि	२८	२०
इन्द्रिवा इमं युजमिमं	३८	११	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	२०	३	देवो नराणां सो देव	२८	४२
इन्द्रि पृष्टो भरोषता	३३	९२	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	३७	१	देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं	२८	४३
इन्द्रि विष्णुस्यं क्यस्त	२	२५	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	३८	१	देवो वज्रो भूतस्यं प्रभु	३७	४
इन्द्रो भूवासि पृथिव्या	१८	५४	देवस्य सवितुर्मतिमासुधं	२२	१४	देहि मे दवामि ते	३	५०
इन्द्रो वा विष्णु उत वा	५	१९	देवस्याहो संवितुः सुवे	९	१०	देव्यां अर्धयं वृत्वा	२३	४२
इन्द्रायै रूपं शर्पाणि	१२	३३	देवस्याहो संवितुः सुवे	९	१३	देव्या मिमाना मनुषः	२०	४२
इन्द्रो देवीर्विनां महीमृगा	२१	१६	देवस्याहो संवितुः सुवे	११	९३	देव्यां पुत्रं जोष्टे	१७	५६
इन्द्रो इष्टमा ज्योत्वं	३३	१९	देवहयंज आ च वक्षत	१७	६२	देव्यां वक्ष्यं आगतुं	३३	७३
इन्द्रो इष्टमा मित्रस्यं	३६	१८	देवां गातुविदो गातुं विक्त्वा	८	२१	देव्यां वक्ष्यं आगतुं एरणं	३३	३३
इन्द्रानो रुक्म उवां ज्यं	१२	१	देवा देवानां मिषज्ञा	२१	५३	देव्यां होतारा कुर्वमेध्वरे	२७	१८
इन्द्रानो रुक्म उवां ज्यं	१२	२५	देवा देव्यां होतारा	२८	४०	देव्यां होतारा मिषजेन्द्रेण	२१	१८
इन्द्रा परिश्रुतो रसो	१९	७९	देवा देव्यां होतारा देव	२८	१७	देव्यां होतारा प्रभुमा सुवाचा	२९	३२
इन्द्रा रूपे व्याकरोत	१९	७७	देवानां भद्रा सुमतिर्भूज	२५	१५	चां मालेसीरन्तरिक्षं	५	४३
देव इन्द्रो नराणां सो	२१	५५	देवा युजमन्तव्यत भेषजं	१९	१२	सुभिर्दक्षभिः परिपात	३४	३९
देव इन्द्रो नराणां सो	२८	१९	देवाभिर्द्वमग्न्युजस्ततो	८	६०	धौरासीपुषं विचिः	२३	१२
देवैस्तुत्यै सोऽव्यजनं	८	१३	देवासो हि य्मा मन्त्रे	३३	९४	धौरासीपुषं विचिरथं	२३	५४

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
परमेष्ठी स्वा सादयतु	१७	६४	पुनार्ति ते परिकृतः	१९	४	प्रति स्वशो विस्मृत	१३	११
परमेष्ठाभिधीतः प्रजा	८	५४	पुरा कुरुष्व विसृजो	१	२८	प्रतीचीमारोह जगती	१०	१२
परमेष्ठा अग्निं सुवतोऽवरो	११	७१	पुरीष्यासो अग्नयः पाव	१२	५०	प्रवृत्तं वाजिवाहं	११	१२
परि ते वृद्धो रथो	३	३६	पुरीष्यासि विश्वभरा	११	३२	प्रवृत्तं वाजिवाहं	११	१५
परि ते धन्वंतो हेति	१६	१२	पुरुषो विरुपः	८	३०	प्रवृत्तः रक्षाः प्रवृत्तः	१	२९
परि त्वा गिर्वणो गिर इमा	५	२९	पुरुषमगच्छन्ममसो गोधा	२४	३५	प्रवृत्तः रक्षाः प्रवृत्तः	१	४
परि त्वाग्ने पुरं वयं	११	२६	पुरुष एवेदः सर्वं यजते	३१	२	प्रवृत्ता द्वितीयाद्वितीया	२०	१२
परि द्वावापृथिवी सुधा	३२	१२	पुणोर्वि परापत	३	४९	प्रथमा वाऽस्तरिणा	२९	७
परि नो रुद्रस्व हेति	१६	५०	पुण्या वतिष्ठानांवाङ्मन्यु	२५	७	प्र नूनं प्रक्षयस्वपतिमं	३४	५०
परि मासे दुश्चरिताद्वायुस्व	४	२८	पुनन्तव इते वयं न रिष्ये	३४	४१	प्रनो यच्छत्वयंमा प्र पूषा	९	२९
परि वाजपतिः कविः	११	२५	पूषा पञ्चक्षरेण यज	९	३२	प्रपवतस्व वृषभस्य	१०	१२
परिवीरसि परि त्वा वैर्वा	६	६	पुच्छामि त्वा पितर्यं देव	२३	४९	प्र प्रायमग्निर्भरतस्य	१२	३४
परीतो पिञ्जता सुतः	१९	२	पुच्छामि त्वा परमर्तं पृथि	२३	६१	प्रवाहवा सिस्वत जीवसे	२१	९
परीत्य भूतानि परीत्य	३२	११	पृथिवि देवयज्ञोर्वेषा	१	२५	प्रमम्यहे वायुतानाघ	३४	१६
परीमे गार्गनेपत पयं	३५	१८	पृथिवी च म इन्द्रश्च मे	१८	१८	प्रमुञ्च धन्वंतस्त्वमुम	१६	९
पुरो दिवा पुर पुना पृ	१७	२९	पृथिवी चन्द्रोऽन्तरिक्षं	१४	१९	प्र वाजिर्वांसि द्वावाऽस्तु	२७	२७
पर्वमानः सो अघ नः	१९	४२	पृथिव्या अहमुदन्त	१७	६७	प्र व इन्द्राय बृहते भरतो	३३	९६
प्रवित्रेण पुनीहि मा	१९	४०	पृथिव्याः पुरीषमस्य	२४	४	प्रवायुमच्छा बृहती मनीषा	३३	५५
प्रवित्रे स्तो वैष्णव्यो	१	१२	पृथिव्याः सुधस्वादिमि	११	१६	प्रवायुजे सुयथा वाहिरेषा	३३	४४
प्रवित्रे स्तो वैष्णव्यो	१०	६	पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय	२२	२९	प्रवीरया शुचयो ददिरे	३३	७०
प्रमुभिः पृथुनामोति	१९	२०	पृथेक्षितुर्क्षीनपृथि	२३	४	प्रवो मदे मन्दमानाया	३३	२३
पृष्टवाद् च मे पृष्टीही च मे	१८	२७	पृष्टेधा मरुतः पृथिमातरः	२५	२०	प्रवो मदे महि नमो	३४	१७
पृष्टवाहो विराज उक्षाणो	२४	१३	पृष्टीमे राहमवरमस्तौ	२०	८	प्रसक्त भस्मना योनिमुप	१२	३८
प्रातं नो अग्निना द्विवा	२०	६२	पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः	१८	७३	प्रस्तरेण परिधिना	१८	६३
प्रावक्या अक्षितयन्त्या	१७	१०	प्रपासिनो हवामहे	३	४४	प्रागपागुदंशवराकस्तवैतस्वा	६	३६
प्रावक्यर्वाः शुक्लर्वा	१२	१०७	प्रजापतये च वायवे च गोमू	२४	३०	प्राचीनं बहिः प्रदिष्टा पृ	२९	२९
प्रावका नः सरस्वती	२०	८४	प्रजापतये त्वा जुष्ट प्रोक्षा	२२	५	प्राचीमनु प्रदिशु मेहि	१७	६६
प्राहि नो अन्न एकया	३७	४३	प्रजापतये पुरुषान्नुक्तिन	२४	२९	प्राज्यं दिष्टे स्वाहावाज्यं	२२	२४
पिता नोति पिता नो बोधि	३७	२०	प्रजापतिः संक्षिपमाणः	३९	५	प्राणदा अपानदा व्यान	१७	१५
पितुं न स्तोपे महो अ	३४	७	प्रजापतिर्विधकमो मनो	१८	४३	प्राणपा मे अपानपाः	२०	३४
पितृभ्यः स्वाधायिभ्यः	१९	३६	प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः	३१	१९	प्राणश्च मेऽपानश्च मे	१८	२
पीबोअन्ना रयिदृधः	२७	२३	प्रजापतिष्ठा सादयवृषा	१३	१७	प्राणं मे प्राणपानं मे	१४	८
पुत्रमिव पितराबुधिनो	१०	३४	प्रजापते न त्वदेतान्युम्यो	१७	२०	प्राणाय मे वचोदा वचसे	७	२७
पुत्रमिव पितराबुधिनो	२०	७७	प्रजापते न त्वदेतान्युम्यो	२३	६५	प्राणाय स्वाहा अपानाय	२३	१८
पुनन्तु मा देवजनाः	१९	३९	प्रजापतुस्तपसा वाङ्मनः	२९	११	प्राणाय स्वाहापानाय	२२	२३
पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः	१९	३७	प्रजापती त्वा देवता	३५	६	प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रऽह	३४	३४
पुनर्नः पितरो जनो	३	५५	प्र तद्विष्णुः सवते वीर्येण	५	२०	प्रातर्जितं भामुमः	३४	३५
पुनरासद्य सर्वमपुत्रं	१२	३९	प्रतद्वैविदुस्तं तु विद्वा	३२	९	प्रेता जवेता न इन्द्रो	१७	४६
पुनर्हृजा निर्वर्तन्तु	१२	९	प्रति क्षुचे प्रसितिष्ठामि	२०	१०	प्रेक्षो अग्रे दीदिहि पुरो	१७	७६
पुनर्हृजा निर्वर्तन्तु पुन	१२	४०	प्रतिपदसि प्रतिपदे	१५	८	प्रेक्षो अग्रे दीदिहि पुरो	१७	७६
पुनर्मनः पुनरापुनं आगन्	४	१५	प्रति पन्थामपवाहि	४	२९	प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्ये	३३	८९
पुनस्त्वा रुद्रा वसवः समि	१२	४४	प्रतिश्रुता वा अर्तुनं घोषा	३०	१९	प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्ये	३७	७

मन्त्रः	अ०	कं०	मन्त्रः	अ०	कं०	मन्त्रः	अ०	कं०
प्रेतुं वाजी कनिष्ठस्य	११	४६	भूरसि भूमिरुत्पत्तिरिति	१३	१८	महो अर्णः सरस्वती	२०	८९
प्रेतैर्मिः प्रेषात्प्रोति	१९	१९	भूर्भुवःस्वःतत्सन्निभः	३६	३	मा छन्दः प्रमा छन्दः	१४	१८
प्रोषद्वयो न वयंसे	१५	६२	भूर्भुवःस्वतीरिव भूम्ना	३	५	मा तं इन्द्र ते वयं तुरा	१०	२२
प्रोक्षमाणा सोमं आर्णतो	८	५६	भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः	३	३०	माता च ते पिता च ते	२३	२४
च.			मेघजमेसि मेघजं	३	५९	माता च ते पिता च ते	२३	२५
वदस्यं अवंसा महो२॥ अं ३३	४०		म.			मातेव पुत्रं पृथिवीं पुरी	१२	६१
वन्महो २॥ अंसि सूर्यं चन्द्रो ३३	३९		मखस्य शिरोसि मखायं	३०	८	मा त्वाग्निध्वनयोद्धम	२५	३०
वीर्यपदः पितर उन्मयो	१९	५५	मध्वे स्वाहा मध्ववाय	२२	३१	मा त्वा तपस्विन्य आत्मा	२५	४३
वृद्धिज्ञायः स्वतिरः प्रवीरः	१७	३०	मधु मधुमतोषसो	१३	२८	मा नः शशुतो अरुणो	३	३०
वृद्धीनां पिता बहुरस्य पुत्रः	२९	४२	मधुमतीन् इषसृष्टि	७	२	मा नस्तोके तमेय मा	१६	१६
वाह मे वलेमिन्द्रिय	२०	७	मधु वातां कृतायुते	१३	२०	मा नो महातन्मृत मा नो	१६	१५
वीमस्सार्धं पौलकसं वर्णाय	३०	१०	मधुश्च मार्धवश्च वास	१३	२६	मा नो मित्रो वरुणो अर्यमा	२५	२४
बृहन्निदिधम पेपां भूरि	३४	२४	मधुमाधो धनस्पति	१३	२९	मापो मौषधीहिंसीधोत्रो	६	२२
महस्पते अति यदयो जहो	२६	३	मध्वा पुत्रं नक्षत्रे प्रीणानो	२०	१३	मा मेमां संविक्रया कर्ज	१	२३
महस्पते परिदीया रथेन	१०	३६	मनस्तु आप्यायतां वाक्	६	१५	मा मेमां संविक्रया कर्ज	३	३५
महस्पते वाजं जगु बृह	९	११	मनो वृत्तिर्मुपतामार्धस्य	२	१३	मा मां हिंसीजनिता	२१	१०२
महस्पते सवितर्वाय	२७	८	मनसुः काममाकृति	३९	४	मा वो रिषत्त्वमिता	१२	७५
योधामे अख्य बचसो	१२	४२	मनो न वेपु इवनेपु	७	१०	मा सु भित्वा मा सु रिषो	११	६८
महा क्षत्रं पवते तेज	१९	५	मतो न्वाहामहे नारा	३	५३	माहिं भूमो पृदाकुनेमन्	६	१२
महा ज्ञानं प्रथमं पुर	१३	३	मनो मे तपयत वाचं मे	६	३१	मा हिं भूमो पृदाकुः	८	२३
महाणस्पते त्वमस्य पुन्ता	३४	५८	मन्ववेदस्तपं क्रोधाव	३०	१४	मित्रं सु इन्द्रं मे	१८	१०
महाणे माह्वं अघारं	३०	५	मयि गुह्यामयं अग्नि	१३	१	मित्रस्य मा चक्षुषेक्ष्य	५	३४
महा सूर्यसं ज्योतिः	२३	४८	मयि त्वदिन्द्रियं बृहत्	३८	२०	मित्रस्य चर्पणीकृतो वो	११	६२
महाणि मे मृतपुः शशु	३३	७८	मयीदमिन्द्र इन्द्रियं	२	१०	मित्रं हुवे पूतदं वरुणं	३३	५०
माह्वमद्य विदेयं	७	४६	मयुः प्राजापत्य उलो हक्ति	२४	३१	मित्रः सशस्यं पृथिवी	११	५३
माह्वणोऽस्य मुखमासीत्	३१	११	मरुतोऽस्कुन्वा विधेयो	२५	६	मित्रावरुणाम्यां त्वा देवा	७	२३
म.			मरुतो यस्य हि जयं	८	३१	मित्रो न पृहि सुमित्रं	४	२०
मनं पुत्र भगवो२॥ अस्तु	३४	३८	मरुत्वंतं वृषवं वाह्वानं	७	३६	मित्रो नवाक्षरेण विवृत	९	३३
मन प्रणेतुर्भग सत्यराधो	३४	३६	मरुत्वां २॥ इन्द्र वृषभो रणाय	३८		मीढुष्टम शिवंमम शिवो	१६	५१
मन्त्रं कर्णभिः शृणुयाम देवा	२५	२१	मर्माणि ते मर्माणा उद	१०	४९	मुल्लुसदस्य शिर	१९	८८
महा उत प्रणसापो	१५	३९	मर्माणि ते मर्माणा उद	१०	४९	मुबन्तु मा वापुष्या	१२	९०
महो नो अग्निराहुतो	१५	३८	महाक्रान्तेऽग्निंस्त्रुस्वपसा	२५	३	मूर्धनं विवो अरतिं पृथि	७	२४
महो मेऽसि प्रच्यवत्स	४	३४	महो२॥ इन्द्रो मुवदाचर्पणिप्रा	७	३९	मूर्धनं विवो अरतिं	३३	८
भवतं नः सममसी	५	३	महो२॥ इन्द्रो य ओजसा	७	४०	मूर्धो वयः प्रजापतिः	१४	९
भवतं नः सममसी	१२	६०	महो२॥ इन्द्रो वज्रहस्ताः षोडश	१०	३०	मूर्धोसि राह भुवासि	१४	२१
मार्धं दावोहुरं प्रभापो	३०	१२	महानादयो रेवत्यो	२३	३५	मुरो व भीमः कुबरो	१८	७१
गन्धुः सुपर्णो युजो गन्धु	१८	४२	महिं प्रीणामवोऽस्तु वृषं	३	३१	मेधां मे वरुणो ददात मेधां	३२	१५
सुषो युजस्य रजसज	१३	१५	मही घोः पृथिवी चन	८	३२	मो वृ ण इन्द्रानं पुरु	३	४६
सुषो युजस्य रजसज	१५	५३	मही घोः पृथिवी चन	१३	३२	य.		
भूतार्धं त्वा नारायणे	१	११	महीनो पयोऽसि वयोदा	७	३	य आत्मदा बहदा यस्य	२५	१३
भूम्यां आह्वानाकभते	२४	२६	महीमपु मातरं शुभ	२१	५	य इन्द्र इन्द्रियं वृषः	२०	४०
			महो अग्नेः समिधामस्य	३३	१०	य इमा विश्वा भुवनानि	१०	१०

मन्त्रम्	श्ल०	कं०	मन्त्रम्	श्ल०	कं०	मन्त्रम्	श्ल०	कं०
य इमे सावापृथिवी	२९	३४	यदापो भुम्भा इति	२०	१८	यस्मिन्सर्वाणि भूता	४०	५
य एतावन्तस्तु भूयोऽसुस्तु	१६	६३	यदि जगद्वापि स्वम्	२०	१६	यस्मिन्वृचः सप्त यजुःपृथिवी	३४	५
युक्तोऽसुक्तौ संकुन्तिका	२३	२२	यदि विद्या यदि नक्तं	२०	१५	यस्य कुर्मो गृहे हविः	१७	५२
युक्तोऽसुक्तौ संकुन्तुकः	२३	२३	यदिमा वाजयश्वाहं	१२	८५	यस्य प्रयाणमन्वन्म	११	६
यं कन्दर्पो अवसा तस्त	३२	७	यद्वैष्णवमुदरस्यापवाति	२५	३३	यस्यायं विश्व आयो	३३	८२
यज्ञो नो मिवावरेणा यज्ञो	३३	३	यद्वासे यदरंये	३	४५	यस्योस्ते घोर आसन्	१२	६४
यज्ञोभिराप्यन्ते प्राजा महेः	१९	२८	यद्वासे यदरंये यत्सु	२०	१७	यस्येमे हिमवन्तो महित्वा	२५	१३
यज्ञाग्रतो दूरमुदैति वैश्वं	३४	१	यद्वत्तं यत्परादानं	१८	६४	यस्यै ते युजियो गार्भो	८	२९
यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपति	८	२२	यदेवा देवहेडनं	२०	१४	यस्योपधीः प्रसर्पेधा	१२	८६
यज्ञस्य वोहो विततः	८	६२	यदेवासो लुहामर्गं	२३	२९	यक्षिदापो महिना पयं	२७	२६
यज्ञार्थज्ञानो भूयसे	२७	४२	यद्वैरिणो यवमसि	२३	३०	यवानां भारोस्वयंवानां	१४	२६
यज्ञेन यज्ञमेयजन्त देवाः	३१	१६	यद्वैरिणो यवमसि	२३	३१	या इपसो यातुधानानां	१३	७
यज्ञो देवानां प्रसेति सुखं	८	४	यद्वैरिण्यस्तुशो वैवृषानं	२५	२७	या ओषधीः पूर्वां ज्ञाता	१२	७५
यज्ञो देवानां प्रसेति सुखं	३३	६८	यद्वाजिनो दामं सुदानं	२५	३१	या ओषधीः सोमराज्ञीः	१२	९२
यं ते देवी निर्वैरिराव	१२	६५	यद्वातो अपो भगनीगव	२३	७	या ओषधीः सोमराज्ञीः	१२	९३
यते स्वाहा धावते स्वाहो	२२	८	यद्वाहिष्ठं तदुग्रं च वृह	२६	१२	या तं अग्नेऽयःश्रया तनुः	५	८
यतो यतः सुमीहसे ततो	३६	२२	युन्ता च मे घृतां च मे	१८	७	या तं वमं दिक्वा भुम्भा	३८	१८
यत्र धारा अनपेता	१८	६५	यक्षिणिज्ञा रेवणसा प्रावृ	२५	२५	या ते धामानि परमाणि या	१०	२१
यत्र दानाः संपतन्ति	१७	४८	यक्षीक्षणं मोस्पचना	२५	३६	या ते धामानि हविषा	४	३७
यत्र ब्रह्म च क्षमं च सु	२०	२५	यक्षी राष्ट्रयुधसि यमं	१४	२२	या ते धामान्युग्रमसि	६	३
यत्ते सुदि महसा दृष्टं	२५	४०	यन्मे छिद्रं चक्षुषो	३६	२	या तं रुद्र शिवा तनुः	१६	२
यत्ते सोम द्विज्योतिर्वित	६	३३	यं परिधिं पर्यधाय	२	१७	या तं रुद्र शिवा तनुः	१६	४९
यत्पुरुषं अदधुः कविषा	३१	१०	यः प्राणतो निमिषतो	२३	३	या तं हेतिर्महिष्ठम	१३	११
यत्पुरुषेण हविषा देवा	३१	१४	यः प्राणतो निमिषतो मंष्टि	२५	११	यौरऽभावह उन्नतो देव	८	१९
यद्यज्ञानमुत्त चेतो	३४	३	यमग्ने कव्यवाहनं त्वं	१९	६४	याः पुलिनीयां अपरुषा	१२	८९
यत्ते गाथादभिना पुत्र्य	२५	३४	यमग्ने पृसु मय्यमवा	६	२९	यामिषं गिरिशन्तु हस्ते	१६	३
यत्ते पवित्रमधिष्यसे	१९	४१	यमधिना नमुचैरासुरा	१९	३४	यां मेधां देवराणाः पितर	३२	१४
यत्नेन्द्रक्ष वायुक्ष सुम्भ	२०	२६	यमधिना सरस्वती हवि	२०	६८	यावन्ती सावापृथिवी	३८	२६
यत्नीपधीः सुमगन्तु	१२	८०	यमायं यमसूयधर्वन्वो	३०	१५	यावां कशा मजुसत्य	७	३१
यत्नेमां वार्यं कव्याणीं	२६	२	यमायु स्वाहान्तकायु	३९	१३	या वो देवाः सूर्यं रुषो	१३	२३
यदकन्दः प्रभुमं जायमान	२९	१२	यमायं त्वा मन्त्रायं त्वा	३७	११	या वो देवाः सूर्यं रुषो	१८	४७
यदग्ने कानि कानि चिदा	११	७३	यमायु त्वाशिरस्वते पि	३८	९	या व्याघ्रं विपुचिकोभो	१९	१०
यद्वर्षं पृथिविज्ञा यद्वृ	११	७४	यमेनं वृत्तं त्रित एनमायु	२९	१३	या शूतेनं प्रतुनोषि	१३	२१
यदन्नं रितं पृथिविः	१९	३५	यस्तु सर्वाणि भूतान्या	४०	३	याश्चेदमुपशृण्वन्ति	१३	५४
यद्वृक्षं कथं वृजहन्नुदगा	३३	३५	यत्ते अन्नं कृण्वन्नद्र	१२	२६	याः तेना भुमीत्वीरा	११	७७
यद्वृक्षं सूर उदितेज्जगा	३३	९०	यत्ते अन्नं यत्तमिन्नं यो	८	१२	यात्ते अग्ने सूर्यं रुषो	१३	२२
यद्वर्षं कविषो महि	२५	३२	यत्ते वृषः रक्त्वंति यत्ते	७	२६	यात्ते अग्ने सूर्यं रुषो	१८	४६
यद्वर्षाय वासं दपस्तुण	२५	३९	यत्ते रतुः संमृतं ओषं	१९	३३	युक्तेन मनसा यथं	११	२
यद्वर्षा अष्टुभेयोः	२३	२८	यस्ते स्तनः शशो यो मे	३८	५	युक्तेन मनसा यथं	११	३१
यदावन्नन्दारायणा हि	३४	५२	यस्माज्जातः न पुरा किंच	३२	५	युक्तायं सविता देवान्	११	३
यदाकृतासुमसुचोय	१८	५८	यस्माज्जातः परो मन्वो	८	३६	युक्ता हि कोविता हरी	८	३४
यदां पियेषं मातरं पुषः	१९	११	यस्मिन्नास कष्टमासं	२०	७८	युक्ता हि देव हृतमो	१३	३७

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
बुध्वा हि देव हृतमौ॥२॥अ	३३	४	ये वक्षेयुः शशिपञ्जरा	१६	५८	व.		
बुजे वां वक्षं पूर्वा नमो	११	५	येषामध्वेति प्रवसन्	३	४२	बुध्वन्त्री वेदाग्नीनागन्ति	२९	४०
बुजते मन उत बुजते	५	१४	ये समानाः समनसः पि	१९	४५	वसुस्यतिरवसृष्टो न पासीः	२९	४५
बुजते मन उत बुजते	११	४	ये समानाः समनसो जी	१९	४६	वसुस्यतेऽवसृष्टा इराण	२७	२१
बुजते मन उत बुजते	३७	२	यो अग्निः कण्ववाहनः	१९	६५	वसुस्यते वीरुहो हि भूया	२०	५२
मुजन्ति वज्रसंरुपं	२३	५	यो अग्निरभ्रेरध्वजापत	१३	४५	वसुस्ये शुन्तरिक्षं ततान	४	३१
मुजन्त्यस्य कम्पा हरी	२३	६	यो अस्त्रम्यमरातीयात्	११	८०	वयं ते अथ ररिमा हि	१८	७५
मुजाधाः रासंभं युव	११	१३	योगे योगे तवस्तं	११	१४	वयं नाम प्रववामा घृत	१७	९०
मुजानः प्रथमं मनः	११	१	यो नः पिता जनिता यो	१७	२७	वयःसोमं वते तव	३	५६
मुनक्त सीरा विपुगा तनुष्वं	१२	६८	यो भूतानामधिपति	२०	३२	वयःसृष्टिं स्वां प्रयति युजे	८	२०
मुपवृत्ता उत ये यूपवादा	२५	२९	यो रवान्यो ब्रमीवहा	३	२९	वरुणः धृगभिन्निपं	२०	७२
मुषं तमिन्द्रावर्षता पुरो	८	५३	यो वः शिवतमो रसुत्	११	५१	वरुण प्राविताभुवन्मित्रो	३३	४६
मुषःसुराराममभिना	२०	७६	यो वः शिवतमो रसुः	३६	१५	वरुणस्योत्तममनमसि	४	३६
मुषःसुराराममभिना	१०	३३	र.			वरुणो त्वहवरुणस्य	१३	४४
मुष्मा इन्द्रो मृणीत वृत्र	१	१३	रक्षसां भागोति निरस्तुः	६	१६	वर्षाभिन्निपुनदित्याः सोमो	२१	२५
ये अग्निष्वात्ता ये अन	१९	६०	रक्षोहर्षं वलगहर्षं वैष्णवी	५	२३	वर्षाहर्षतुनामासुः कषो	२४	३८
ये वेह पितरो ये च नेह	१९	६०	रक्षोहर्षो वो वलगहनः	५	२५	वसुस्तार्थं कृपिञ्जलाना	२४	२०
ये जंगेयु मलिम्लवः	११	७९	रक्षोहा विश्वचर्पणि	२६	२६	वसुन्तेन क्रतुना देवा	२१	२३
ये तीर्थानि प्रचरन्ति	१६	६१	रजता हरिणीः सीमा	२३	३७	वसुवक्षोदशधुरेण	९	३४
ये ते पय्याः सवितः पय्या	३४	२७	रुधवाहणः हविरेस्य नाम	२९	४५	वसुवस्त्वा कृष्णन्तु	११	५८
ये स्वाहिरुहं मधवृषव	३३	६३	रथे तिष्ठन्नयति क्षाजिनः	२९	४३	वसुवस्त्वा हृन्दन्तु गाय	११	६५
ये देवा अग्निनेत्राः पुरः	६	३९	रथिश्च मे राधश्च मे	१८	१०	वसुवस्त्वाजन्तु गायवेणु	२३	८
ये देवा देवानां युजिया	१७	१३	रश्मिनास्तुत्यार्थं सुतं	१५	६	वसुवस्त्वा भूपयन्तु	११	६०
ये देवा देवेष्वधि देवत्व	१७	१४	राजन्तमध्वराणां गोपामुत	३	२३	वसु च मे वसुतिश्च मे	१८	१५
ये देवा सो दिव्येकादशस्य	७	१९	राज्यंसि प्राची दिवस्	१५	१०	वसुभ्य कक्ष्यानालभते	२४	२७
यो देवेभ्यं ज्ञातपति यो दे	३१	२०	राज्यंसि प्राची दिग्विरा	१४	१३	वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वा	२	१६
येन ऋषयस्त्वापसा सुत्र	१५	४९	रातिःस्यपति मुहे सञ्चि	२२	१३	वसुनां भागोसि रुद्राणा	१४	२५
येन कर्मण्यपसो मनी	३४	२	राथे जु यं जज्ञन्तु रोदसी	२७	२४	वसोः पुवित्रमसि यीरे	१	२
येन सोमस्य पृथिवी च	३२	६	राया वयःसंस्तवाःसो	७	१०	वसोः पुवित्रमसि श्रुतं	१	३
ये नः पूर्व पितरः सोमपासो	१९	५१	रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा	३१	२१	वसुभ्यस्त्वादिदिरसादित्या	४	२१
येन वदसि सुहर्षं	१८	६२	रुचं नो वेहि ब्राह्मणेषु	१८	४८	वह वपां जातवेदः	३५	२०
येन वदसि सुहर्षं येना	१५	५५	रुद्राः सुःस्यार्थं पृथिवी	११	५४	वाचं ते शुन्धामि प्राणं	६	१४
ये नः सुपुत्रा अप ते	३४	४४	रूपेण वो रूपमभ्यागा	७	४५	वाचस्यतये पवसु वृणो	७	१
येना पाचकु चक्षसा सुर	३३	४२	रेतो मूत्रं विजहति	१९	७६	वाचस्यति विश्वकर्मण	८	४५
येना सुमत्सु सुमहो	१५	४०	रेवती रम्यमस्मिन्मोना	३	२१	वाचस्यति विश्वकर्मणं	१७	२३
येनेवं भूतं सुवर्णं भवि	३४	४	रेवती रम्यं वृहस्पते	६	८	वाचे स्वाहा प्राणात्	३९	३
येऽग्नेषु विधिर्ध्वन्ति	१६	६२	रोहितो धूमरोहितः	२४	२	वाजः पुरस्तादुत मधुतो	१८	३४
ये पुरां परिपूरय	१६	६०	ल.			वाजश्च मे प्रसुवश्च मे प्रथं	१८	१
ये भूतानामधिपतयो	१६	५९	लाङ्गलं पर्वीरवसुक्षेवं	१२	७१	वाजस्य जु प्रसुव आर्षं	९	२५
ये रूपानि प्रतिमुञ्चमाणा	२	३०	लोकं पूज छिद्रं पूजायो	१२	५४	वाजस्य जु प्रसुवे मातरं	१८	३०
ये वाजिनं परिपूरयन्ति	२५	३५	लोकं पूज छिद्रं पूजायो	१५	५९	वाजस्य मा प्रसुव उह्य	१७	६३
ये क्षानी रौचने द्विबो	१३	८	लोमभ्युः स्वाहा लोमभ्युः	३९	१०	वाजस्येमां प्रसुवः	९	२४
			लोमानि प्रयतिर्मम	२०	१३	वाजस्येमां प्रसुवः सुपुत्रे	९	२३

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
वाजाय स्वाहा प्रसुवाय	१८	२८	विश्वकर्मन्हुविषा वावृधानः	१७	२२	अथैवस्वतीरुविषा विश्वं	२९	३०
वाजाय स्वाहा प्रसुवाय	२२	३२	विश्वकर्मो ह्यजनिष्ट देव	१७	३२	सुतं कुण्ठतामिमं ह्यग्नि	४	११
वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो	२१	११	विश्वकर्मो विमन्ता आहि	१७	२६	सुतं च म कुतर्वश मे	१८	२३
वाजे वाजेऽवत वाजिनो	९	१८	विश्वकर्मो त्वा सादय	१४	१२	वृतेन द्वीक्षानामोति	१९	३०
वाजो नः सुस मुदिशु	१८	३२	विश्वकर्मो त्वा सादय	१४	१४	श्रीहयस्य मे यवांस्य मे	१८	१२
वाजो नो अथ प्रसुवाति	१८	३३	विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो	१७	१९	वेशीनां त्वा पशुवाध्नोमि	८	४८
वातं प्राणेनापानेन नासिके	२५	२	विश्वसौ प्राणार्पापानाय	१३	१९	श.		
वातरश्वा भव वाजिन्	९	८	विश्वस्य हेतुमुर्वनस्य	१२	२३	सं च मे मयंस्य मे ग्रियं	१८	८
वातस्य जतिं वरुणस्य	१३	४२	विश्वस्य दूतमुद्युतं	१५	३३	श्रुतमिषु शरदो अस्ति देवा	२५	२२
वाताय स्वाहा धमाय	२२	२६	विश्वस्य सुवैश्वधितिष्ठ	१८	५५	श्रुतं वो अम्य धामानि	१२	७६
वातो वा मनो वा मनुष्याः	९	७	विष्वा आशा दक्षिणस	३८	१०	सं ते परंभ्यो गात्रेभ्यः	२३	४४
वाममथ संवितर्वांमम	८	६	विधानि देव सवितर्तु	३०	३	सं नो देवीरभिष्टु	३६	१२
वायुर्ववायुव्याम्यामोति	१९	२७	विधां रूपाणि प्रतिमुञ्चते	१२	३	सं नो भवन्तु वाजिनो	९	१६
वायुः पुनातु सविता पुना	३५	३	विधासां भुवां पते	३७	१८	सं नो भवन्तु वाजिनो	२१	१०
वायुरग्नेना यज्ञधीः साक	२७	३१	विश्वं अथ मरुतो विश्वं	१८	३१	सं नो वातः पवताश्च	३६	१०
वायुरनिलमद्युतन	४०	१५	विश्वं अथ मरुतो	३३	५२	सं नो मित्रः सं वरुणः	३६	९
वायुश्चा पचतेरवत्वसि	२३	१३	विश्वेदेवास्य आगत अणुता	७	३४	समिता नो वनस्पतिः	२१	२१
वायोः पृतः पवित्रेण	१९	३	विश्वेदेवा अणुमुप	८	५७	सं वातः वायुहि ते	३५	८
वायो ये तं सहस्रिणो	२७	३२	विश्वेदेवाक्रमसेपृष्टीतो	८	५८	शर्म च स्यो वर्म च स्यो	११	३०
वायो द्वाको ज्ञेयामि ते	२७	३०	विश्वेदेवाः अणुतेमश्च	३३	५३	शर्मास्यवधुतश्चरदो	१	१४
वायैहत्याय सर्वसे	१८	६८	विश्वेभिः सोम्यं मध्वश्च	३३	१०	शर्मास्यवधुतश्चरदो	१	१९
विकिरिष्ट विलोहित	१६	५२	विश्वेषामदितिर्पृष्टिर्वाना	३३	१६	सादं दुर्निरपकां दन्तमुलै	२५	१
विधां चाविधां च	४७	१४	विधां देवस्य नेतुमर्तो	४	८	शरदेन क्रतुना देवा	२१	२६
विज्यं धनुः कपर्दिनो	१६	१०	विधां देवस्य नेतुः	११	६७	शिरो मे श्रीर्वशो मुखं	२०	५
विसं च मे वेद्यं च मे	१८	११	विधां देवस्य नेतुः	२२	२१	शिरसा वैश्वेदेयोरहि	२४	५
विदद्यादी सुरमां रुण	३३	५९	विष्णोः कर्माणि पश्यतु	६	४	शिवेन वचसा त्वा	१६	४
विष्वा ते अग्ने वेधा	१२	१९	विष्णोः कर्माणि पश्यतु	१३	३३	शिवो नामासि स्वधितिले	३	६३
विधतिं वाग्धां वृताश्चरसे	२५	९	विष्णोः कर्मांसि सपञ्चहा	१२	५	शिवो भव प्रजाभ्यो	११	४५
विधेम ते परमे जन्म	१७	७५	विष्णोर्न कं वीर्याणि प्रवोचं	५	१८	शिवो भूत्वा मष्टमष्टे	१२	१७
विमं दन्तु सृष्टो जहि	८	४४	विष्णो रुराटमसि विष्णो	५	२१	शुकज्योतिष चित्रयो	१७	८०
विमं दन्तु सृष्टो जहि	१८	७०	वीतश्चरुविः शमितश्च	१७	५७	शुकं त्वा शुकं क्रीणामि	४	२६
वि पाजंसा पुष्टना शोष्ठं	११	४९	वीतिहोत्रं त्वा कवे	२	४	शुकं त्वा शुकं क्रीणामि	१४	६
विमुक्तारश्च हवामहे वसो	३०	४	वृष्णं कुर्मिरसि राष्ट्रदा	१७	२	शुकं त्वा शुकं क्रीणामि	१४	६
विभूमोत्रा प्रभूः पिधा	२२	१९	वेदाहमस्य भुवनस्य नाभि	२३	६०	शुकं त्वा शुकं क्रीणामि	१४	६
विभूरसि प्रवाहणो	५	३१	वेदाहमेतं पुरंयं महान्तं	३१	१८	शुनश्चुष्काला विकृण्वतु	१२	६९
विश्वाद्ब्रह्मरिपवतु सोम्यं	३३	३०	वेदेन कृते ध्वपिबतु	१९	७८	शुशिरिणे क्रतुना देवा	२१	२८
विमानं गुप दिवो मर्त्यं	१७	५९	वेदोसि येन त्वं देव	२	२१	श्रावन्त इव सूर्यं विश्वं	३३	४१
विमुच्यन्ममया देवयाना	१२	७३	वेष्ठा वेदिः समाध्वते	१९	१७	श्रीणामुदारो धरणी रयी	१२	२२
विराडसि दक्षिणा दिमु	१५	११	वेनस्तप्यन्विक्रितं गुहा	३२	८	श्रीश्रते रुद्रमीश पर्व्या	३१	२२
विराड्भोतिरधारयतु	१३	२४	वेधदेवी पुनती दुष्या	१९	४४	शुचि शुकंयं वद्विभिर्देवै	३३	१५
विश्वस्यवादिष्य तं सोम	८	५	वेधानास्य सुमती स्वाभि	२३	७	श्रवाः स्य वृत्रुरो राधो	६	३४
विश्वकर्मन्हुविषा वर्धनेन	८	४६	वेधानरो नं क्रतय आप	२६	८	श्रवाः पिता भवत सूर्य	४	१२
विश्वकर्मन्हुविषा वर्धनेन	१४	२४	वेधानरो नं क्रतय	१८	७२	श्वित्र आदिष्ठानामुष्टो	२४	३९

मन्त्रप्र०	अ०	क०	मन्त्रप्र०	अ०	क०	मन्त्रप्र०	अ०	क०
प.								
षडंस्व विष्ठाः शतमुक्षरा	२३	५८	समिद्धो अथ मनुषो दुरो	२९	२५	सहस्रशीर्षां पुरुषः सह	३१	१
षोडशी लोम लोको	१५	३	सुमिध्राग्निं दुवस्त	३	१	सहस्राणि सहस्रसो	१६	५३
स.			सुमिध्राग्निं दुवस्त	१२	३०	सुहृत्तासि विप्रकृण्वन्	३	२२
स इक्षानो वसुधुवि	१५	३६	समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं	६	२१	सुहृत्तो विश्वतांमा	१८	३९
स इक्षुवस्तैः स निपुत्रि	१०	३५	समुद्रस्य त्वावक्याप्ते	१३	४	संकन्दनेनाऽनिमिषेण	१३	३४
सखायः संबः सम्यङ्	१५	२९	समुद्रादग्निमंडुर्मां २॥ उ	१०	८९	सं चेष्टस्वाप्ते प्र च	२०	२
स ज्ञातो गर्भो अस्ति	११	४३	समुद्राय त्वा वाताय	३८	७	संज्ञानमसि कामचरणं	१२	३६
सुक्ष्मो अर्थयोभिः	१२	७४	समुद्राय शिशुमारानालं	२४	२१	सं ते पयांसि सधु	१२	११३
सुवर्गदुभिः सुवर्षिषा	१४	७	समुद्रं ते हृदयमप्यवन्तः	२०	१९	सं ते मनो मर्नसा सं प्राजः	६	१८
सुवर्गवेन सवित्रा सुव	३	१०	समुद्रं ते हृदयमप्यवन्तः	८	२५	सं ते वायुमोतरिषा	११	३९
सुगोपा इन्द्र सगो मरुद्भिः	७	३०	समुद्रं त्वा नुमणा अप्सु	१२	२०	सं त्वमग्ने सूर्यस्य वचसा	३	१९
सुखं च मे श्रद्धा च मे	१८	५	समुद्रोऽसि नमस्वानाद्रं	१८	४५	संबवे जारं गृह्यापपुति	३०	९
सुत्रस्य कर्दिरसगन्तु	८	५२	समुद्रोऽसि विश्वध्या	५	३३	संप्रच्यवधसुपं संप्रयाता	१५	५३
स त्वं नक्षत्रं वज्रहस्त	२०	३८	सम्यक्कवन्ति सुरितो न	१३	३८	संबर्दिरङ्गाहृविषा	२	२२
स त्वं नो अग्ने वमोर्भ	२१	४	सम्यक्कवन्ति सुरितो न	१०	९४	संभूतिं च विनाशं च	४०	१३
स्वसुप्तमिदं प्रिय	३२	१३	सम्राडसि प्रतीचो दि	१५	१२	सं मां सृजामि पयसा	१८	३५
स दुर्द्वत्साहुतः	१५	३४	स यक्षदस्य महिमानं	२०	१५	सं वचसा पयसा सं तन्	२	२४
सुघो ज्ञातो अग्निमीत यज्ञ	२९	३६	सरस्वती योन्या गर्भं	१९	९४	सं वचसा पयसा सं तन्	८	१४
सुधमादो घृष्टिनीरापं	१०	७	सरस्वती मनसा पेशलं	१९	८३	सं वचसा पयसा सं तन्	८	१६
स न इन्द्राय यन्वे	२६	१७	सरोभ्यो धेनुसुपस्याव	३०	१६	संवत्सरोऽसि परिवत्सरो	२७	४५
स नः पावक दीविषो	१०	९	सर्वं निमेषा जंजिरे विधुतः	३२	२	संवत्साथास्त्विदो	११	३१
स नः पितेव सुनवेभ्यो	३	२४	सविता ते शरीराणि	३५	५	सं वां मनोऽसि संवता	१२	५८
स नो बन्धुजंजिता स	३२	१०	सविता ते शरीरेभ्यः	३५	२	सुक्कं वक्ष्म प्रपंत चापेण	१२	८७
स नो सुवनस्य पते	१८	४४	सविता त्वा सुवानां	९	३९	सा विधातुः सा विश्व	१	४
सहः सिन्धुरवभुषायो	८	५९	सविता ग्रंथमोहं हृदि	३९	६	सिद्धमिति परिधिक्वन्तु	२०	२८
सपयैगाव्युक्तमकाय	४०	८	सविता वरुणो दधध	२०	७१	सिनीवाली सुकपदो	११	५६
सप्त ऋषयः प्रतिहिता	३४	५५	सहितस्त्वा प्रसव उषु	१	३१	सिनीवालि एषुष्टुके	३४	१०
सप्त तं अग्ने सुमिधः	१०	७९	सतिवा ग्रसवित्रा सरं	१०	३०	सिन्धोरिव प्राध्वने श	१७	९५
सप्तास्थासम्परिषयः	३१	१५	सश्रितं मे ब्रह्म सश्रितं	११	८१	सिष्टसि स्वाहां सिष्ट	५	१२
स यधुमो बृहस्पतिः	७	१५	सश्रितो रश्मिना रवाः	२३	१४	सिष्टसि सपत्नसाही	५	१०
स बोधि सुरिसंघवा	१२	४३	सश्रुसुमिधुवसे वृषन्	१५	३०	सीदु त्वं मातृत्वा उप	१२	१५
समेक्ये देव्या श्रिया सैद	४	२४	सश्रुसिदस्य महाऽअसि	११	३७	सीदं होतः स्व उं लोकं	११	६५
समक्षिरदिनागत सं	३७	१५	सश्रुसृष्टां वसुंभी रुद्रे	११	५५	सीरां युजन्ति कुर्वो युगा	१२	६७
सर्मप्यरायोपसो नमन्त	३४	३९	सश्रुस्वनागा खेपा	२	१८	सीसेन तत्र मर्नसा	१९	८०
समोस्त्वाप्र कृतवो व	२७	१	सह दातुं पुरुहूत श्रियं	१८	६९	सुगर्वं नो वाजी स्वर्ग्यं	२५	४५
समित्तु संकल्पेया	१२	५७	सह रुपा निवर्तुस्वाप्ते	१२	१०	सुगावो देवाः सदेना	८	१८
समिदसि सूर्यस्त्वा पुर	२	५	सह रथ्या निवर्तुस्वाप्ते	१२	४१	सुपर्णं मे चमसाधं मे	१८	२१
समिदु इन्द्र उषसामनकि	२०	३६	सह लोमाः सह छन्दस	३४	४९	सुजातो ज्योतिषा सह	११	४०
समिदे अग्निः सुमिध	२१	१२	सहस्र मे जरातीः	१२	९९	सुत्रामाणं पृथिवीं धामं	२१	६
समिद्धो अग्निः सुमिध	२१	१२	स इधुचाकर्म्ये उशिग्	२२	१६	सुनावमार्हयेमर्जवन्ती	२१	७
समिद्धो अग्निः सुमिध	२१	१२	सहस्र सहस्रश्च हिमं	१४	२७	सुपर्णं वसे मुगो अस्यावन्तो	२९	४८
समिद्धो अग्निः सुमिध	२०	५५	सहसा ज्ञातान्प्रयुदा नः	१५	२	सुपर्णं पाज्जन्व आतिवोहसो	२४	३४
समिद्धो अग्निः सुमिध	२५	१	सहस्रं मुमासि सहस्रं	१५	६५	सुपर्णोऽसि गुरुमान्	१७	७२

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
सुपुणोऽसि गुरुमोक्षि	१२	४	स्वर्गवर्मः स्वाहा सुगो	१८	५०	होता यक्षसमूहपातमृति	२८	२
सुपुणः प्रधाः प्रजुनयुव	७	१८	स्वर्गवांश्च भद्रासी च	१७	८५	होता यक्षसिन्धो देवीः	२८	८
सुपुण्ड्रिः पुरुषान्नी	२१	१५	स्वर्गन्तो नापेक्षन्त आ	१७	६८	होता यक्षसिन्धो देवीर्न	२१	३७
सुभुः स्वयंभूः प्रधुमो	२३	६३	स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रुमिः	२	२६	होता यक्षपेशस्वती	२८	३१
सुमित्रिया न आपुभोष	३५	१२	स्वयं वाजिल्लन्त कल्पय	२३	१५	होता यक्षप्रचैतसा	२८	३०
सुमित्रिया न आपुभोष	३६	२३	स्वराडसि सपलहा	५	२४	होता यक्षप्रजापति	२३	६४
सुमित्रिया न आपुभोष	३८	२३	स्वराडस्युदीची दिवा	१५	१३	होता यक्षप्रधारमिन्द्र	२८	९
सुसमिदाय शोविषे	३	२	स्वाकृतोसि विषेभ्य	७	३	होता यक्षसमिधानं	२८	२४
सुराचन्तं बहिषदे	१९	३२	स्वाकृतोसि विषेभ्य इन्द्र	७	६	होता यक्षसमिधासिमि	२१	२५
सुवीर्यो वीराग्नजुनयुव	७	१३	स्वदिष्टया मदिष्टया	२६	२५	होता यक्षसमिधेन्द्रमि	२८	१
सुवारधिरचानिज्य	३४	६	स्वादुषः सदेः पितरो वयो	२९	४६	होता यक्षसरस्वती मेघ	२१	४३
सुपुतिः सुमतीहो रासि	२२	१२	स्वाही त्वा स्वाहुना तीमां	१९	१	होता यक्षसुपेशसा	२८	२८
सुपुष्पाः सूर्यरश्मिभृन्	१८	४०	स्वाहा पूष्णे शरसि स्वाहा	३८	१५	होता यक्षसुपेशसोषे	२१	३५
सुसंरक्षी त्वा वयं	३	५२	स्वाहा प्राणेभ्यः साधि	३९	१	होता यक्षसुवर्हिषे	२८	२७
सुपुष्पा अथ देवो वन	२१	६०	स्वाहा मरुद्भिः परिधीय	३७	१३	होता यक्षसुरेतससुपुमं	२१	३८
सूर्यं पृक्काकी चरति	२३	१०	स्वाहा युजं मर्गसः स्वाहो	७	६	होता यक्षसुरेतसं	२८	३२
सूर्यं पृक्काकी चरति	२३	४६	स्वाहा युजं वरुणः सुध	२१	२२	होता यक्षस्वाहाकृती	२८	३४
सूर्यवचसः स्व राष्ट्रवा	१०	४	स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये	३८	१६	होता यक्षसिः स्वाहा	२१	४०
सूर्यरश्मिर्हरेकेणः पुर	१७	५८	स्वेरश्मिर्हरेकेणः सीद	१३	३	होता यक्षसिः स्विष्टकृ	२१	४७
सूर्यस्य बधुरारोहाभिः	४	३२	ह.			होता यक्षदुधिनो छागस	२१	४१
सो अग्नियो वसुगुणे	१५	४२	हृषः क्षुषिपदसुरन्त	१०	२४	होता यक्षदुधिनो छागस	२१	४३
सोमः पवते सोमः पवते	७	२१	हृषः क्षुषिपदसुरन्त	१२	१४	होता यक्षदुधिनो सरस्वती	२१	४२
सोमः प्राज्ञानमवसेधि	९	२६	हरेयो धुमेकंतयो वात	३३	२	होता यक्षदिवाभिरिन्द्र	२८	३
सोमं राजन्विधास्वं प्रजा	६	२६	हविर्धानं यदुधिनो	१९	१८	होता यक्षदिदेवित आ	२१	३२
सोमं मय्यो व्यपिबुव	१९	७४	हविर्भतीरिमा आपो हवि	६	२३	होता यक्षदिदेव्यमीहि	२८	२६
सोमस्य त्विधिरसि तवेव	१०	५	हसं आधाय सविता	११	११	होता यक्षदिन्द्रः स्वाहा	२८	११
सोमस्य त्वा बुधेना	१०	१७	हिराराम स्वाहा हिरुताय	२२	७	होता यक्षदिन्द्रसुपुमस्य	२१	४५
सोमस्य रूपं क्षीतस्य	१९	१५	हिमस्य त्वा जरायुणा	१७	५	होता यक्षदुषे इन्द्रस	२८	६
सोमस्य त्विधिरसि	१०	१५	हिरण्यवेन पाशेण	४०	१०	होता यक्षदेवो न वीर्य	२८	५
सोमानः स्वरेण कृणुहि	३	२८	हिरण्यगर्भः समवतता	१३	४	होता यक्षदुरो विशः कव	२१	३४
सोमाय कृणु आरुण्यो	२४	३२	हिरण्यगर्भः समवतत	२३	१	होता यक्षदेव्या होतारा	२८	१७
सोमाय कृणु आरुण्यो	२४	२४	हिरण्यगर्भः समवतताम	२५	१०	होता यक्षदेव्या होतारा	२१	३३
सोमाय हृषानाकमते	२५	२२	हिरण्यपाणिमृतं सवि	२२	१०	होता यक्षदिर्हिरुताय	२१	३३
सोमां धेनुः सोमो बवेन्त	३४	२१	हिरण्यपाणिः सवितायि	३४	२५	होता यक्षदिर्हिरुताय	२८	४
सोमो राजानुतः सुत	१९	७२	हिरण्यरुपा वृषसो	१०	१६	होता यक्षदुधनस्पति	२८	१०
सौरी वृकाका शार्ङ्गः खञ्जयः	२४	३३	हिरण्यशुभ्रोऽथो अक्षु	२८	२०	होता यक्षदुधनस्पति	२८	३३
सोमकानामिन्द्रं प्रतिशूर	२०	४	हिरण्यवहन्तो असुरः सु	३४	२६	होता यक्षदुधनस्पतिमभि	२१	४३
सौमं बहिः सुष्टरिमा	२९	४	हृदे त्वा मनेसे त्वा दिवे	६	२५	होता यक्षदुधनस्पतिः	२१	३९
स्थिरो भव वीरुह	११	४४	हृदे त्वा मनेसे त्वा दिवे	३७	१९	होता यक्षप्रचैतसीः	२८	२८
सोना पृथिवि नो भवा	३६	१३	हेमन्तेन कृतुना देवा	२१	२७	होता यक्षप्रजापति	२१	३३
सोना पृथिवि नो भवा	३६	१३	होताऽप्युरावया अग्निमि	२५	२८	हृदिस्व देवि पृथिवि	११	६९
सोनासि सुषदासि	१०	२६	होता यक्षसमूहपात	२१	२५	बुधदिन्द्राय नायतु	२०	३०
स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापत	२२	४	होता यक्षसमूहपात	२१	३०			

1-11-11 पञ्चम
1-11-11 पञ्चम

पञ्चम-11

1-11-11 पञ्चम

२२७५-१०
मुद्रा ५५

१० अ. मारेव-१००० ॥

१ तनी-१०००
मायानु-१०००
मा-१०००
२ कमी-१०००

पञ्चम-१०००
पिठ-
अ-१०००
मा-१०००+

387

420

463

464

427

530

531

532

533

534

535

536

537

538

539

540

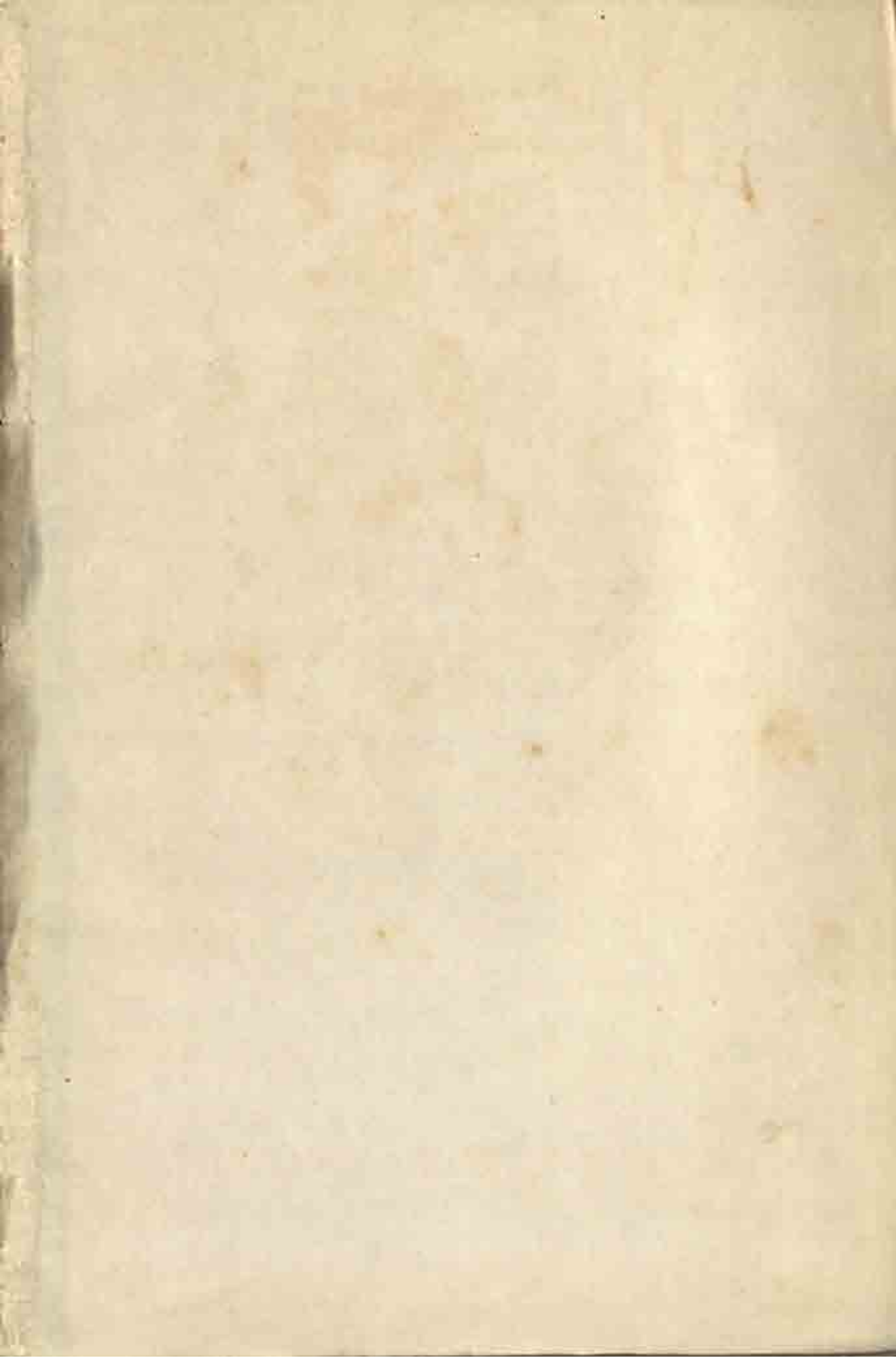

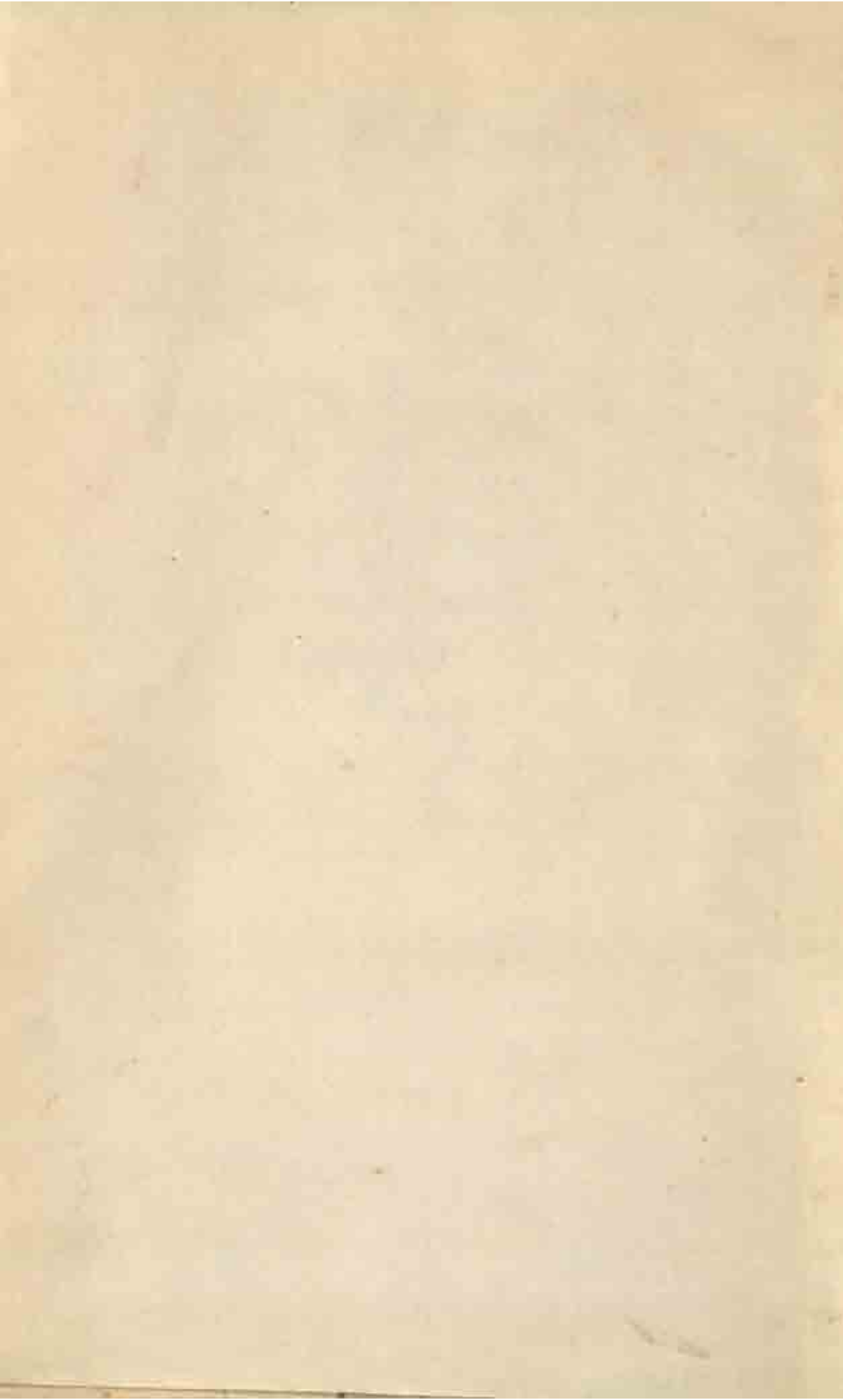
891.2013

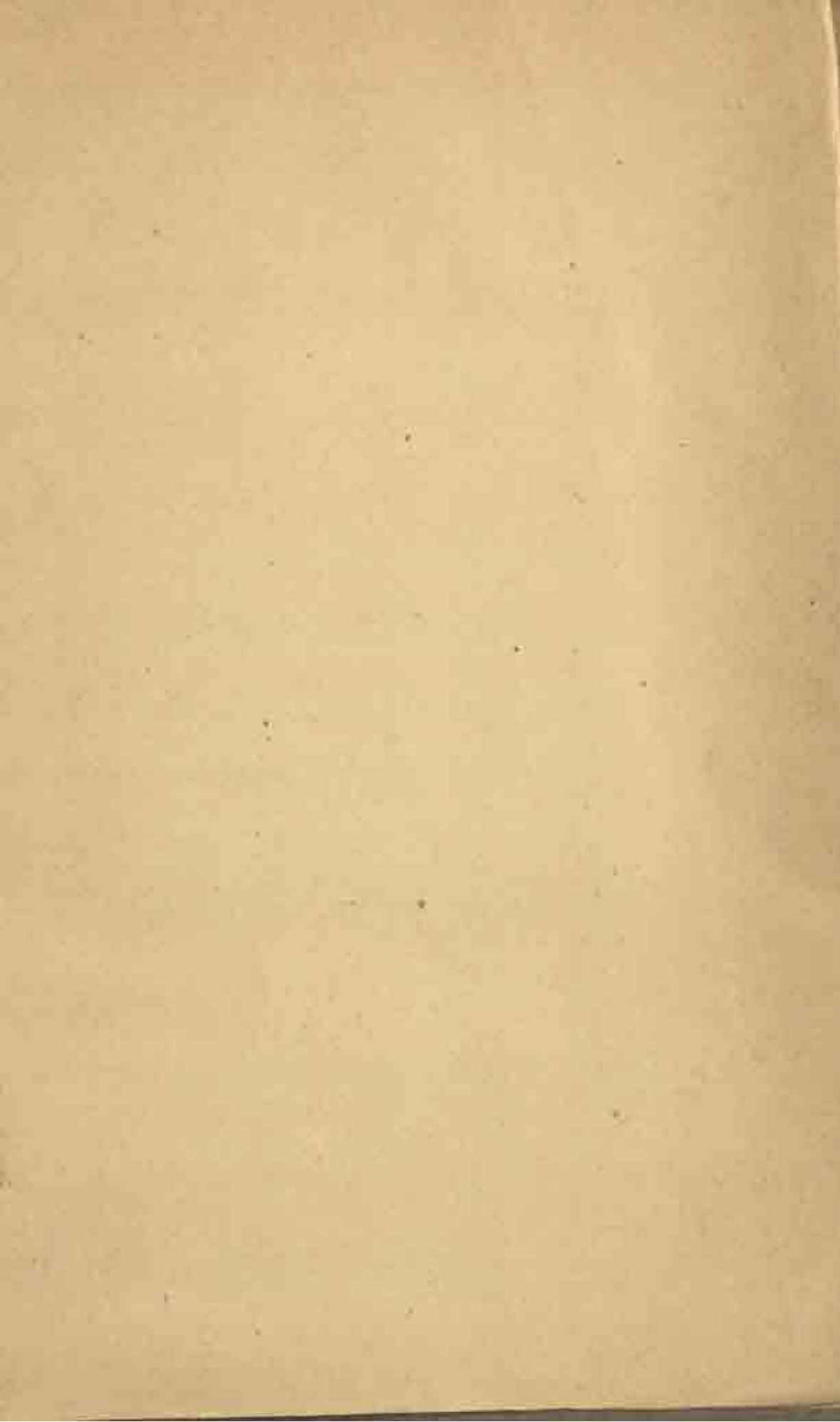
~~Yajurveda - Samhita~~

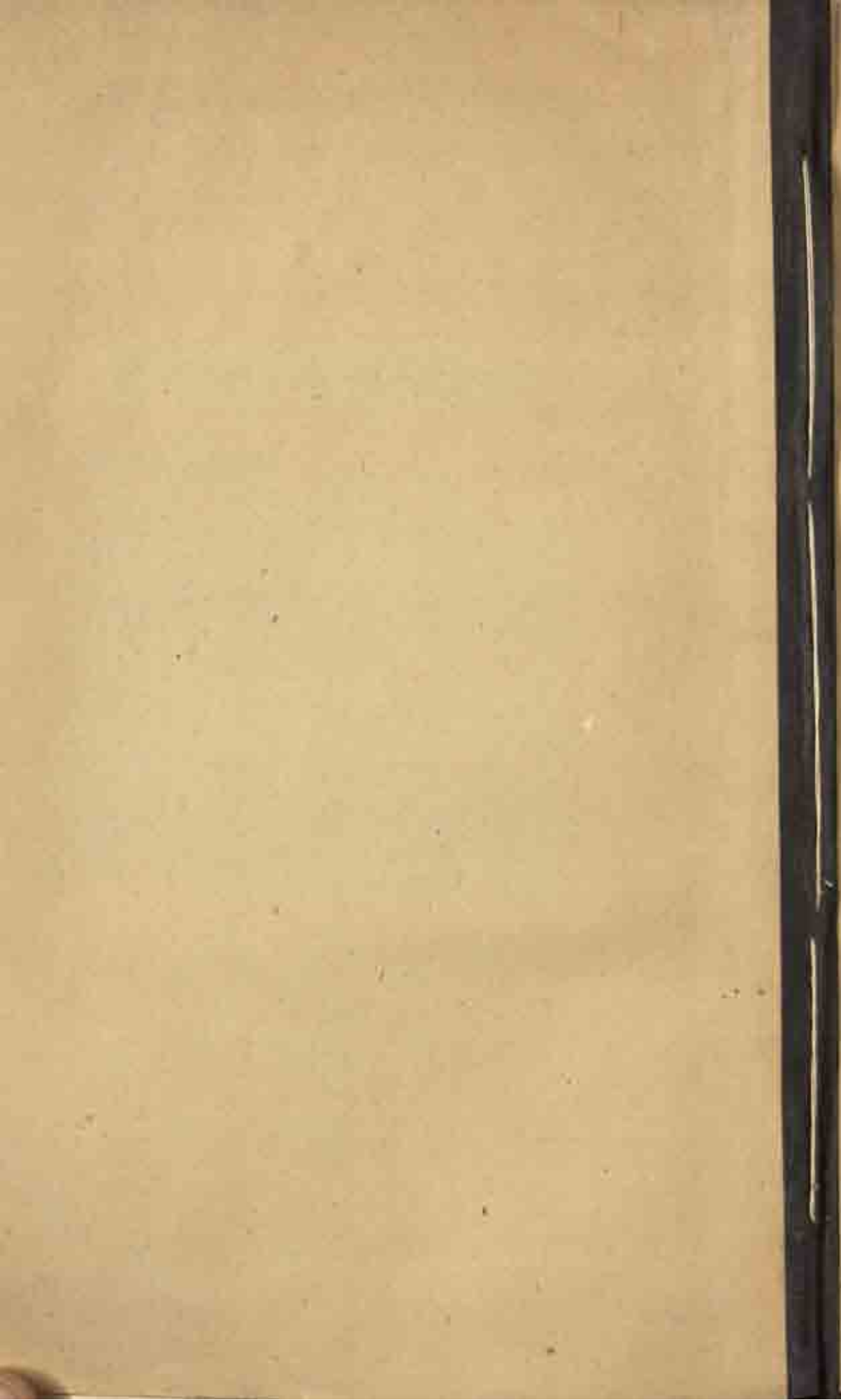
~~Bukla - Yajurveda~~

~~Vajasaneyi Samhita~~

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
NEW DELHI

D.G.A. 80.
LIBRARY

Issue record.

Call No.— Sa2V21/Vāj/Pan-8163

Author— Vājasaneyī-Mādhyaṇḍin.

Title— Śuklayajurveda-saṃhita. etc.

Examiner's Name Date of Issue Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.

S. E. 142, N. DELHI.

